

51593 ✓

51593/589

SZÁZADOK

1987 JUL 0 8

A tartalomból:

Karl Nehring: Magyarország és a zsitvatoroki szerződés (1605—1609)

Kiss Z. Géza: A földesúri birtok és parasztföld elkülönítésének történeti útja az Ormánságban 1767—1867

KÖZLEMÉNYEK — TÖRTÉNETI IRODALOM — FOLYÓIRATSZEMLE

120. ÉVF.

1986. 1. SZÁM

Következő számunk tartalmából

Ránki György: A kadigazdaság kérdései a második világháborúban

Stier Miklós: Politikai irányváltás az 1920-as és 30-as évek fordulóján

Petőcz Pál: Az egyetemi és főiskolai hallgatók második világháborús történetéhez

E számunk munkatársai

Bán Judit könyvtáros (Eötvös Loránd Tudományegyetem, Bp.) — *Barda Beáta* könyvtáros (Országos Széchényi Könyvtár, Bp.) — *Bartha Antal* a történelemtudományok doktora, az MTA Néprajzi Kutatócsoport tudományos tanácsadója — *Fenyvesi László* a Budapesti Történeti Múzeum tudományos munkatársa — *Füssi Nagy Géza* egyetemi gyakornok (Eötvös Loránd Tudományegyetem, Bp.) — *P. Gábor Mózes* középiskolai tanár (Miskolc) — *Glatz Ferenc* kandidátus, az MTA Történettudományi Intézet osztályvezetője — *Hahn Péter* segédszerkesztő (Akadémiai Kiadó, Bp.) — *Haraszti György* levéltáros (Fővárosi Levéltár, Bp.) — *Kiss Z. Géza* kandidátus, egyetemi docens (Janus Pannonius Tudományegyetem, Pécs) — *Kontler László* egyetemi tanársegéd (Eötvös Loránd Tudományegyetem, Bp.) — *U. Köhalmi Katalin* kandidátus, az MTA Orientalisztikai Munkaközösségének munkatársa — *Kurunczi Jenő* középiskolai tanár (Gyula) — *Menyhárt Lajos* kandidátus, egyetemi docens (Kossuth Lajos Tudományegyetem, Debrecen) — *Molnár Tamás* az MSzMP KB Társadalomtudományi Intézetének munkatársa — *Karl Nehrting* a müncheni Délkelet-Európai Intézet igazgatóhelyettese — *Niederhau Emil* a történelemtudományok doktora, az MTA Történettudományi Intézet tudományos tanácsadója — *Sághy Mariánne* tudományos továbbképzési ösztöndíjas (Eötvös Loránd Tudományegyetem, Bp.) — *Sipos Péter* kandidátus, az MSzMP KB Párttörténeti Intézetének tudományos főmunkatársa — *Stier Miklós* az MTA Történettudományi Intézetének munkatársa — *A. N. Szaharov* akadémikus (Moszkva) — *Székely György* akadémikus, Budapesti Történeti Múzeum főigazgatója — *Tagányi Zoltán* kandidátus, az MTA Szociológiai Kutatócsoport tudományos munkatársa — *Timár Lajos* az MTA Regionális Kutatások Központja munkatársa — *Tóth István György* az MTA Történettudományi Intézet tudományos segédmunkatársa.

51593

SZÁZADOK

A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT KÖZLÖNYE

120. ÉVFOLYAM

1986. 1–6. szám

TARTALOMJEGYZÉK

TANULMÁNYOK

<i>Berlász Jenő</i> : Pavao Ritter-Vitezović az illirizmus szülőatyja. Magyar–horvát viszonyt a 17–18. század fordulóján	943/V–VI
<i>Fekete László</i> : A nemzetközi munkamegosztás szervezeti kiépülésének kezdetei a későközépkori Európa északi felén	641/III
<i>Heckenast Gusztáv</i> : Magyarország vastermelése II. József korában	1040/V–VI
<i>Józsa Antal–Mucsi Ferenc</i> : Kun Béla pályakezdése	227/II
<i>Kiss Z. Géza</i> : A földesúri birtok és a parasztföld elkülönítésének történeti útja az Ormánságban. 1767–1867	51/I
<i>Nehing, Karl</i> : Magyarország és a zsitvatoroki szerződés (1605–1609)	3/I
<i>Pach Zsigmond Pál</i> : Mohácstól Buda visszavívásáig (Magyarország történeti útjának nemzetközi háttere)	917/V–VI
<i>Petőcz Pál</i> : Az egyetemi és főiskolai hallgatók második világháborús történetéhez	301/II
<i>Somogyi Éva</i> : Aehrenthal birodalmi reformtörekvései 1906–1907	787/IV
<i>Szter Miklós</i> : Politikai újraorientálódás az 1920-as és 30-as évek fordulóján	260/II
<i>zina Miklós</i> : A parlamenten kívüli kormányzás Ausztriában és Magyarországon az első világháború után	802/IV
<i>Szűcs Jenő</i> : Szlavóniai báni dénárók Erdélyben. Kereskedelem-történet a pénztörténet tükrében (1318–1336)	591/III
<i>Trócsányi Zsolt</i> : Az első abszolutisztikus adórendszer Erdélyben	1003/V–VI

KÖZLEMÉNYEK

<i>Fenyvesi László</i> : A budai szandzsák görögkeleti központjainak diaszpórája a 16. században	123/II
Gonda Imre : A restauráció hatása a Habsburg Monarchia belső helyzetére és hatalmi viszonyaira 1849 után	851/IV
<i>Iványosi-Szabó Tibor</i> : Nagykőrös társadalma az 1689-es összeírások tükrében	706/III
Kemény G. Gábor : Dunai néző (három történeti esszé)	832/IV
<i>Szaharov, A. N.</i> : Orosz–magyar szövetségi kapcsolatok a 9–11. században	111/I
<i>Székely György</i> : Magyarok, bolgártörökök, avarok a Kárpátokon túli és inneni kapcsolataik hagyományában	101/I
<i>Tokaji András</i> : Polgári és munkás dalosmozgalom Magyarországon (1868–1948)	345/II
<i>Vanyó Tihamér</i> : Nemzeti egyháztörténetírásunk. Teljesítmények és feladatok	678/III
<i>Varsányi Erika</i> : Weltner Jakab az emigrációban	383/II

ÁLLÁSPONTOK, VÉLEMÉNYEK

<i>Beke Kata</i> : Iskola és történelem	402/II
<i>Bellér Béla</i> : Miért nem ismerik tanulóink a történelmet?	420/II

FIGYELŐ

Szabó-János Győző: Észrevételek a Magyar Életrajzi Lexikon negyedik kiadásához. 1121/V-VI

BESZÁMOLO

„Mogersdorf” Nemzetközi Kultúrtörténeti Szimpozion, Celje, 1986. június 30–július 4. (*Stier Miklós*) 1129/V-VI

VITA

Hajdú Lajos: Jogtörténeti kutatómunkánk hiányosságairól és követelményeiről. (Töprengés Kállay István „Úriszéki bíráskodás a XVIII–XIX. században” című monográfiája kapcsán) 1095/V-VI

TÖRTÉNETIRODALOM

- A baranyai-pécsi munkásmozgalom története (Ism.: *T. Mérey Klára*) 469/II
- A magyar hivatali írásbeliség fejlődése 1181–1981. (Ism.: *Bán Judit*) 177/I
- A Magyar Munkásmozgalmi Múzeum évkönyve 1981–1981 (Ism.: *Demeter Zsuzsanna*) 472/II
- A magyar memoáirodalom (Ism.: *Pótyó János*) 474/II
- A magyarországi értelmiség a XVII–XVIII. században (Ism.: *Bán Judit*) 1148/V-VI
- Arany Trombita – „Fiktív Népkönyv” Táncsics Mihály és munkatársai írásaiból (Ism.: *Varga László*) 457/II
- Asraffan, K. Z.*: Szrednyekekovi gorod Indii XIII. szergyinü XVIII. veka. Problemü ekonomicseszkoy szocialnoj isztorii. (Ism.: *Tagányi Zoltán*) 182/II
- A táguló világ magyarországi hírmondói XV–XVII. század (Ism.: *Varga Katalin*) 1139/V-VI
- Balás Gábor*: A székelyek nyomában (Ism.: *Kördé Zoltán*) 1135/V-VI
- Bodor Imre–Fügedi Erik–Takácsi Imre*: A középkori Magyarország főpapi pecsétjei a Magyar Tudományos Akadémia Művészettörténeti Kutató Csoportjának pecsétmátsolat-gyűjteménye alapján (Ism.: *Pandula Attila*) 764/III
- Both–Csizmadia–Hajdú–Horváth–Nagyné*: Egyetemes Állam- és Jogtörténet (Ism.: *Rácz Lajos*). 892/IV
- Cabourdin, Guy*: Föld és emberek Lotharingiában (1550–1635) Toul vidéke és a vaudémont-i grófság (Ism.: *Tóth István György*) 194/I
- Cartarius, Ulrich*: Opposition gegen Hitler (Ism.: *Tihanyi János*) 465/II
- Csetri Elek*: Kőrösi Csoma Sándor (Ism.: *Trócsányi Zsolt*) 1161/V-VI
- Csicsurov, I. Sz.*: Vizantijszkije isztoricseszkije szocsinenija: „Hronografija” Feofana, „Breviarij” Nikifora (Ism.: *Bartha Antal*) 169/I
- Das Goldene Bergbuch (Schemnitz) (Kremnitz) (Neusohl) (Ism.: *Heckenast Gusztáv*) 768/III
- Davis, J. C.*: Utopia and the ideal Society. A study of English Utopian Writing 1516–1700 (Ism.: *Kontler László*) 190/I
- Der Mongolensturm. Berichte von Augenzeugen und Zeitgenossen 1235–1250 (Ism.: *Senga Toru*) 761/III
- Die Deutsche Revolution von 1848/49 (Ism.: *Erdődy Gábor*) 882/IV
- Die Habsburgermonarchie 1848–1918 (Ism.: *Katus László*) 885/IV
- Duby, Georges*: Le dimanche de Bouvines (Ism.: *Tóth István György*) 760/III
- Erdélyi István*: Az avarság és kelet a régészeti források tükrében (Ism.: *U. Kőshalmi Katalin*) 163/I
- Finnugor–szamojéd (uráli) regék és mondák (Ism.: *Bartha Antal*) 756/III

Flugblätter und Flugschriften zur ungarischen Räterepublik 1919 (Ism.: <i>Glatz Ferenc—Sipos Péter</i>)	209/I
Formirovanie nacij v Central'noj Jugo-vosztocnoj Evrope. Isztoricseszki j isztoriko-kul'turnij aszpektü. (Ism.: <i>Niederhauser Emil</i>)	201/I
<i>Füzes Endre</i> : A gabona tárolása a magyar parasztgazdaságokban (Ism.: <i>Szilágyi Miklós</i>)	1163/V–VI
<i>Gans, David</i> : Zemach Dávid. A Chronicle of Jewish and World History (Ism.: <i>Dán Róbert</i>)	1142/V–VI
<i>Goubert, Pierre</i> : La vie quotidienne des paysans français au XVIII ^e siècle (Ism.: <i>Tóth István György</i>)	1144/V–VI
Hungarian History—World History (Ism.: <i>L. Nagy Zsuzsa</i>)	889/IV
Isztorija i kul'tura Bolgarii. K 1300-letiju obrazovija bolgarszkiego goszudarsztva (Ism.: <i>Niederhauser Emil</i>)	171/I
Iszszledovanija po isztorii isztoriografii feodalizma (Ism.: <i>Kurunczi Jenő</i>)	183/I
<i>Kann, Robert A.—David, V. Zdenek</i> : The peoples of the Eastern Habsburg Lands. 1526–1918 (Ism.: <i>Niederhauser Emil</i>)	868/IV
<i>Kállay István</i> : Úriszéki bíraskodás a XVIII–XIX. században (Ism.: <i>Vargyai Gyula</i>)	1158/V–VI
<i>Kerecsényi Edit</i> : A muramenti horvátok története és anyagi kultúrája (Ism.: <i>T. Mérey Klára</i>)	873/IV
<i>Kowal, Stefan</i> : Spoleczenstwo Wielkopolaki i Pomorza Nadwiślańskiego w latach 1871–1914. Przemiany demograficzne i społeczno-zawodowe. (Ism.: <i>Niederhauser Emil</i>)	459/II
<i>Kozlovskij, P. G.</i> : Zemlevlagyenyije i zemlepolzovanyije v Belorusszii v XVIII-pervej polovinye XIX. veka. (Ism.: <i>Papp Klára</i>)	1160/V–VI
<i>Langewiesche, Dieter</i> : Europa zwischen Restauration und Revolution 1815–1849 (Ism.: <i>Gergely András</i>)	876/IV
<i>Milnyikov, A. Sz.</i> : Kul'tura cseszkiego vozrozsdenija (Ism.: <i>Niederhauser Emil</i>)	871/IV
Montanwirtschaft Mitteleuropas vom 12. bis 17. Jahrhundert. Stand, Wege und Aufgaben der Forschung. (Ism.: <i>Heckenast Gusztáv</i>)	1137/V–VI
<i>Moravcsik Gyula</i> : Az Árpád-kori magyar történet bizánci forrásai (Ism.: <i>P. Gábor Mózes</i>)	174/I
<i>Mraz, Gottfried</i> : Prinz Eugen. Ein Leben in Bildern und Dokumenten (Ism.: <i>Kállay István</i>)	1146/V–VI
<i>Obolensky, Dimitri</i> : The Byzantine Commonwealth, Eastern Europe 500–1453 (Ism.: <i>P. Gábor Ferenc</i>)	165/I
<i>Olderoge, A. D.</i> : Epigamija (Ism.: <i>Füssi Nagy Géza</i>)	185/I
Oszvoboditel'nye dvizsenija narodov Avsztrijiszkoj imperii. Period utverzsdenija kapitalizma (Ism.: <i>Niederhauser Emil</i>)	453/II
Österreich im Europa der Aufklärung. Kontinuität und Cäsar in Europa zur Zeit Maria Theresias und Joseph II. (Ism.: <i>Szántai Antal</i>)	1153/V–VI
<i>Palotás Emil</i> : A nemzetközi Duna-hajózás a Habsburg-Monarchia diplomáciájában 1856–1883 (Ism.: <i>Gonda Imre</i>)	456/II
<i>Pusztaszeri László</i> : Görgey Artúr a szabadságharcban (Ism.: <i>Erdődy Gábor</i>)	880/IV
<i>Scherer, A.</i> : Felix Milleker (1852–1942) Persönlichkeit und Werk des Archäologen, Polyhistor und Schöpfers des Städtisches Museums zu Werschetz (Banat) (Ism.: <i>Makkay János</i>)	1165/V–VI
<i>Schultz, Helga</i> : Landhandwerk im Übergang von Feudalismus zum Kapitalismus (Ism.: <i>Bácskai Vera</i>)	771/III
<i>Sugár István</i> : Lehanyatlik a török félhold (Ism.: <i>Haraszi György</i>)	196/I
Struggle and Hope: the Hungarian—Canadian Experience (Ism.: <i>Puskás Julianna</i>)	461/II
<i>Szabó László</i> : Magyar múlt Dél-Amerikában (1519–1900) (Ism.: <i>Urbán Aladár</i>)	866/IV
<i>Szvák Gyula</i> : Iván, a Félelmetes (Ism.: <i>V. Molnár László</i>)	766/III

<i>Tibensky, Ján</i> : Vel'ká ozdoba Uhorska Dielo, Život a doba Mateja Bela (Ism.: <i>Niederhauser Emil</i>)	207/I
Történelmi atlasz a középiskolák számára (Ism.: <i>Hahner Péter</i>)	211/I
U izstokov formirovanije nacij v Central'noj i Jugo-vosztocnoj Evrope. Obscesztvenno – kul'turnoe razvitie i genezisz nacional'nogo szamoszoznanija (Ism.: <i>Niederhauser Emil</i>)	204/I
<i>Vajda Lajos</i> : Erdélyi bányák, kohók, emberek, századok. Gazdaság-, társadalom- és munkásmozgalomtörténet a XVIII. század második felétől 1918-ig. (Ism.: <i>Szász Zoltán</i>)	769/III
<i>Vita Zsigmond</i> : Művelődés és népszolgálat (Ism.: <i>Trócsányi Zsolt</i>)	874/IV
<i>Wesselényi István</i> : Sanyarú világ. Napló 1703–1708. II. 1707–1708 (Ism.: <i>Trócsányi Zsolt</i>)	1151/V–VI
<i>Witthöft, Harald</i> : Münzfuss, Kleingewichte, pondus Caroli und die Grundlegung des nordeuropäischen Mass- und Gewichtswesens in fränkischer Zeit (Ism.: <i>N. Kiss István</i>)	759/III
<i>Wittmann, Erich</i> : Zwischen Faschismus und Krieg. Die Sozialistische Jugend-internationale 1932–1940 (Ism.: <i>Jemnitz János</i>)	464/II

F O L Y Ó I R A T S Z E M L E

<i>Alsic, D. N.</i> : Az orosz egyeduralom történetének kezdeti szakasza	1173/IV–VI
<i>Artzov, A. N.</i> : M. N. Pokrovskij, mint az orosz történettudomány historiográfusa	907/IV
<i>Barg, M. A.</i> : A 17. század helye Európa történetében	778/III
<i>Barker, T. C.</i> : A közúti motoros szállítások története	897/IV
<i>Blumin, Stuart M.</i> : Hipotézis a középosztály kialakulására a XIX. századi Amerikában. Kritika és javaslatok	1178/IV–VI
<i>Bohanov, A. E.</i> : A kereskedőréteg Oroszországban a századfordulón	901/IV
<i>Bolobujev, O. V.</i> – <i>Leonov, M. I.</i> – <i>Utkin, A. I.</i> – <i>Selohajev, V. V.</i> : A politikai pártok története az első oroszországi forradalom időszakában – a legújabb szovjet kutatások tükrében	904/IV
<i>Brooks, E. W.</i> : Reform az orosz hadseregben 1856–61	222/II
<i>Bruk, Sz. I.</i> – <i>Kabuzan, V. M.</i> : A lakosság migrációja Oroszországban a XVIII–XX. században. (Mértéke, struktúrája, földrajzi megoszlása)	219/II
<i>Burrows, Matthew</i> : „Mission Civilisatrice”: Francia kultúrpolitika a Közel-Keleten (1860–1914)	1180/IV–VI
<i>Cabral, Manuel Villaverde</i> : Az állam és a portugál munkáltatók a munkásosztállyal szemben 1890 és 1914 között	899/IV
<i>Caron, V.</i> : Előjáték Vichyhez. Franciaország és a zsidó menekültek a megbékéltetés időszakában	480/II
<i>Cott, Nancy F.</i> : A feminista politika az 1920-as években: a Nemzeti Női Párt	223/II
<i>Cress, Lawrence Delbert</i> : Fegyveres közösség: a fegyverviselési jog eredete és értelme	217/II
<i>Fjodorov, G. B.</i> – <i>Polevoj, L. L.</i> : Burebista és Decebal „királysága”: törzsszövetségek vagy államok	214/II
<i>Gyakov, V. A.</i> : A szláv kérdés Oroszországban 1861 után	1177/IV–VI
<i>Herrup, Cynthia B.</i> : Törvény és erkölcs a 17. századi Angliában	777/III
<i>Ingulszkaja, L. A.</i> : Az 1948. évi szerződés – a Szovjetunió és Finnország jószomszédi viszonyának chartája: története, sajátosságai, jelentősége	487/II
<i>Irsigler, Franz</i> – <i>Metz, Rainer</i> : A „hosszú hullámok” statisztikai bizonyítása a preindusztriális és ipari korszakban	221/II
<i>Jasztrebickaja, A. L.</i> : A család a középkori városban	773/III
<i>Kim, G. F.</i> : Az ázsiai és afrikai országok új- és legújabbkori története historiográfiájának kérdései	1175/IV–VI

<i>Kozminski, Maciej</i> : Nemzeti tudat és konvenciók a magyar–szlovák határvidéken az I. világháború után	1181/V–VI
<i>Kraszilcsikov, Je. P.</i> : A holland ellenállási mozgalom történetéből (1940–1945) . . .	485/II
<i>Laube, Adolf</i> : A reformáció mint szociális mozgalom	1172/V–VI
<i>Levine, Lawrence W.</i> : William Shakespeare és az amerikai nép. Tanulmány a kultúra átfর্মálódásáról	782/III
<i>Levit, I. E.</i> : Az Antonescu-diktatúra politikája az ideiglenesen megszállt szovjet területeken	484/II
<i>Lewellyn, Peter</i> : A 8. századi pápaság és a konstantinusi adománylevél	1169/V–VI
<i>Ljubarov, P. E.</i> : Az oroszországi forradalmi mozgalom és A. Bebel	898/IV
<i>Lurje, Ju. Sz.</i> : A bizonyítás módjai a forráselemzés során	1183/V–VI
<i>Milov, L. V.</i> : A jobbágyrendszer kialakulásának okai Oroszországban	772/III
<i>Mironov, B. N.</i> : Az írástudás Oroszországban 1797–1917 között	780/III
<i>Muchembled, Robert</i> : A tükör másik oldala: Sátánmitoszok és kulturális valóság a 16–17. században	775/III
<i>Munck, R.</i> : Osztály és vallás Belfastban – történelmi visszatekintés	781/III
<i>Newsinger, J.</i> : Sean O'Casey politikai tevékenysége (1908–1918)	908/IV
<i>Novoszelcev, A. P.</i> : A legrégebbi államok a Szovjetunió területén	1167/V–VI
<i>Poljakov, Ju. A.</i> : A szovjetek országa a Szovjetunió megalakulásakor: a lakosság nemzetiségi összetétele	478/II
<i>Raun, T. U.</i> : Az 1905-ös forradalom a balti tartományokban és Finnországban	477/II
<i>Razin, V. I.–Ekonomova Je. Ju.</i> : A „történelmi korszak” fogalmának kérdéséhez	1184/V–VI
<i>Sacillo, K. F.</i> : Az alkotmányos mozgalom az első orosz forradalom előestéjén	905/IV
<i>Sevjakov, A. A.</i> : Az új Románia kiemelkedő államférfia	488/II
<i>Schulkind, Eugene</i> : Szocialista nőmozgalom az 1871-es Párizsi Kommün idején	896/IV
<i>Smith, Bonnie</i> : Nők a modern történetírásban Nagy-Britanniában, Franciaországban és az Egyesült Államokban (1750–1940)	779/III
<i>Szemirjaga, R. I.</i> : A fasiszta megszállási rendszer az ideiglenesen elfoglalt szovjet területeken	483/II
<i>Szolovjova, A. M.</i> : A nagyipari burzsoázia profitja az oroszországi részvénytársaságokban a századfordulón	476/II
<i>Steele, Richard W.</i> : A nagy vita: Rooseveltt, a hírközlő szervek és a közelgő háború, 1940–1941	481/II
<i>Sztordsz, H.</i> : A lett parasztság társadalmi szerkezete Kurlandban (1734–1813)	216/I
<i>Szverdlov, M. B.</i> : Az orosz feudalizmus kialakulásának mai kutatási problémái	1171/V–VI
<i>Thiesse, Anna-Marie</i> : A népi kultúra változásai és folytonossága: olvasás a századforduló idején	902/IV
<i>Vidal, Daniel</i> : Egy profetizmus-ellenes szekta: a montpellier-i „Multipliant”-ok (1719–1723)	215/I

KRÓNIKA

Krónika	578/II
Krónika	910/IV

BIBLIOGRÁFIA	490/II
------------------------	--------

SZÁZADOK

A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT KÖZLÖNYE

SZERKESZTŐSÉG: BUDAPEST I., ÚRI UTCA 51—53.

120. ÉVFOLYAM 1986. I. SZÁM

A SZÁZADOK ALAPÍTÁSÁNAK ÉVE 1867

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG:

BALOGH SÁNDOR, CSATÁRI DÁNIEL, EMBER GYŐZŐ (a szerkesztőbizottság elnöke),
ERÉNYI TIBOR, H. BALÁZS ÉVA, HAJDU TIBOR, INCZE MIKLÓS, KÓNYA
SÁNDOR (felelős szerkesztő), LIPTAI ERVIN, MUCSI FERENC, NIEDERHAUSER
EMIL, PACH ZSIGMOND PÁL, PAMLÉNYI ERVIN, SZABOLCS OTTÓ,
SZAKÁCS KÁLMÁN, SZÉKELY GYÖRGY, TOKODY GYULA, VÁRKONYI ÁGNES,
ZSIGMOND LÁSZLÓ

A szerkesztőség munkatársai:

PÁL LAJOS, TILKOVSKY LORÁNT és URBÁN ALADÁR

Tartalomjegyzék

TANULMÁNYOK

- Karl Nehring*: Magyarország és a zsitvatoroki szerződés (1605—
1609) 3
- Kiss Z. Géza*: A földesúri birtok és parasztföld elkülönítésének
történeti útja az Ormánságban, 1767—1867 51

KÖZLEMÉNYEK

- Székely György*: Magyarok, bolgártörökök, avarok a Kárpátokon
túli és inneni kapcsolataik hagyományában 101
- A. N. Szaharov*: Orosz—magyar szövetségi kapcsolatok a 9—10.
században 111
- Fenyvesi László*: A budai szandzsák görögkeleti központjainak görög
diaszpórája a 16. században 123

TÖRTÉNETI IRODALOM

- Erdélyi István*: Az avarság és kelet a régészeti források tükrében
(Ism.: *U. Köhalmi Katalin*) 163
- Dimitri Obolensky*: The Byzantine Commonwealth, Eastern Europe,
500—1453. (Ism.: *P. Gábor Ferenc*) 165
- I. Sz. Csicsurov*, Vizantijszkije isztoricseskije szocinenija: „Hronog-
rafija” Feofana, „Breviarij” Nikifora (Ism.: *Bartha Antal*) . 169
- Isztorija i kul'tura Bolgarii. K 1300-letiju obrazovija bolgarszko-
goszudarsztva (Ism.: *Niederhauser Emil*) 171

<i>Moravcsik Gyula: Az Árpád-kori magyar történet bizánci forrásai</i> (Ism.: <i>P. Gábor Mózes</i>)	174
A magyar hivatali írásbeliség fejlődése 1181—1981. (Ism.: <i>Bán Judit</i>)	177
<i>K. Z. Asrafsjan: Szrednyevokovuj gorod Indii XIII. szergyinü XVIII. veka. Problemü ekonomiczeszknoj i szocialnoj isztorii</i> (Ism.: <i>Tagányi Zoltán</i>)	182
Iszszledovanija po isztorii i isztoriografii feodalizma (Ism.: <i>Kurunczi Jenő</i>)	183
<i>Olderogge, D. A.: Epigamija</i> (Ism.: <i>Füssi Nagy Géza</i>)	185
<i>J. C. Davis: Utopia and the ideal Society. A study of English Utopian Writing 1516—1700.</i> (Ism.: <i>Kontler László</i>)	190
<i>Guy Cabourdin: Föld és emberek Lotharingiában (1550—1635) Toul vidéke és a vaudémont-i grófság</i> (Ism.: <i>Tóth István György</i>)	194
<i>Sugar István: Lehanyatlik a török félhold</i> (Ism.: <i>Haraszi György</i>)	196
Formirovanie nacij v Central'noj i Jugo-vosztocnoj Evrope. Isztoricseszkij i isztoriko-kul'turnij aszpektü. (Ism.: <i>Niederhauser Emil</i>)	201
U isztokov formirovanija nacij v Central'noj i Jugo-vosztocnoj Evrope. Obscesztvenno — kul'turnoe razvitie i genezisz nacional'nogo szamoszoznanija (Ism.: <i>Niederhauser Emil</i>) .	204
<i>Ján Tibensky: Vel'ká ozdoba Uhorska Dielo, život a doba Mateja Bela</i> (Ism.: <i>Niederhauser Emil</i>)	207
Flugblätter und Flugschriften zur ungarischen Räterepublik. 1919 (Ism.: <i>Glatz Ferenc — Sipos Péter</i>)	209
Történelmi atlasz a középiskolák számára (Ism.: <i>Hahner Péter</i>) ...	211

FOLYÓÍRATSZEMLE

G. B. Fjodorov — L. L. Polevoj: Burebista és Decebal „királysága”: törzsszövetségek vagy államok? 214 — *Daniel Vidal: Egy profetizmus-ellenes szekta: a montpellier-i „Multipliant”-ok (1719—1723)* 215 — *H. Sztrodsz: A lett parasztság társadalmi szerkezete Kurlandban (1734—1813)* 216 — *Lawrence Délbert Cress: Fegyveres közösség: a fegyverviselési jog eredete és értelme* 217 — *Sz. I. Bruk, V. M. Kabuzan: A lakosság migrációja Oroszországban a XVIII—XX. században (Mértéke, struktúrája, földrajzi megoszlása)* 219 — *Franz Irsigler — Rainer Metz: A „hosszú hullámok” statisztikai bizonyítása a preindusztriális és ipari korszakban* 221 — *E. W. Brooks: Reform az orosz hadseregben, 1956—61* 222 — *Nancy F. Cott: A feminista politika az 1920-as években: a Nemzeti Női Párt* 223

Karl Nehring

MAGYARORSZÁG ÉS A ZSITVATOROKI SZERZŐDÉS (1605—1609)

Ez a tanulmány egy forráskiadás kapcsán jött létre.¹ Maximilian Brandstetter naplójáról van szó, aki 1608—09-ben titkárként kísérte a Herberstein Ádám báró és Rimay János vezette császári követséget. A követség feladata az volt, hogy a zsitvatoroki béke ratifikációs okmányait kicserélje.

A tanulmányt főleg azért kellett megírni, mert a zsitvatoroki béke létrejöttének és jelentőségének bemutatásában Hammer-Purgstall lelkes ítélete és Engelnek a legutóbbi időben megfogalmazott álláspontja között ellentmondás mutatkozik. Hammer-Purgstall szerint a zsitvatoroki béke „a török iga megtörésének jelzőfáklyája” volt,² Engel szerint viszont a „porta számára nagyon is alárendelt jelentőségű” lett volna.³ Mind Engel téves érvelése a zsitvatoroki béke okiratainak forrásösszefüggéséről, mind pedig a magyar származású amerikai turkológus, Bayerle éppen meglelt munkája megerősítette annak a szükségességét, hogy a bonyolult forráshelyzetet levéltári kutatások alapján tisztázzuk. Amennyire hasznos az, hogy Bayerle a különböző szerződésszövegeket angolra fordította, annyira lehetetlen elfogadnunk „hipotézisét”,⁴ hogy a tárgyaló küldöttségek a Zsitvatoroknál két tartalmilag különböző szerződésszövegben egyeztek volna meg. Ebben a kérdésben már Steinwenter⁵ és Neck⁶ — ha nem is kielégítően — de körültekintőbben foglalt állást.

¹ *Karl Nehring*: Adam Freiherrn zu Herberstein Gesandtschaftsreise nach Konstantinopel. München 1983. A szerző köszönetet mond barátainak, kollégáinak, az idézett levéltár dolgozóinak szives segítségükért. Klaus Kreiser (Institut für Geschichte und Kultur des Nahen Orients sowie Turkologie der Universität München) hozzáértése nélkül néhány kérdés megoldatlan maradt volna. Külön köszönetemet fejezem ki Benda Kálmánnak (MTA Történettudományi Intézete, Budapest) nagyvonalú előzékenységéért, hogy a Magyar Országgyűlési Emlékek (MOE) 13. és 14. kötetéhez kapcsolódó hatalmas anyaggyűjtését rendelkezésemre bocsátotta.

² *Joseph von Hammer*: Geschichte des Osmanischen Reiches (GOR), 10 kötetben, Pest, 1827—1835. Itt: 4. köt. 396.

³ *Josef Engel*: Von der spätmittelalterlichen republica christiana zum Mächte-Europa der Neuzeit. In: Theodor Schieder Handbuch der europäischen Geschichte. 3. köt. Stuttgart, 1971. 337.

⁴ *Gustav Bayerle*: The Compromise at Zsitvatorok. In: Archivum Ottomanicum 6(1980), 9—11.

⁵ *Artur Steinwenter*: Steiermark und der Friede von Zsitvatorok. In: Archiv für Österreichische Geschichte 106(1918), 157—240.

⁶ *Rudolf Neck*: Österreichs Türkenpolitik unter Melchior Klesl. Kéziratosszertáció, Wien, 1948. *Uő*: Andrea Negroni. Ein Beitrag zur Geschichte der österreichisch-türkischen Beziehungen nach dem Frieden von Zsitvatorok. In: Mitteilungen des Österreichischen Staatsarchivs 3(1950) 166—195.

Zwiedineck-Südenhorst⁷ rövid cikke Herberstein követségéről inkább a panegyrisek, mint a kritikai forráskiadások közé sorolható.

Így ebben a zsitvatoroki békéről szóló tanulmányban megkíséreljük, hogy ne csupán a forrásösszefüggést mutassuk be e témakörben, amely a Habsburg—török kapcsolatok fejlődésében alapvető jelentőségű volt, hanem tájékoztatást is adjunk a Habsburgok testvérviszályának egy lényeges aspektusáról. Mert éppen a zsitvatoroki béke ad módot arra, hogy bemutassuk azt az ellentétet, amely a II. Rudolf és tanácsadói által képviselt, az ellenreformációtól kísért, a központosított Habsburg-hatalom irányában való törekvések és az örökös tartományokban jelentkező rendi partikuláris érdekek között fennállt.

Tárgyalások a Zsitvatoroknál

A tizenöt éves háború⁸ folyamán egyre nyilvánvalóbbá vált, hogy a háborús felek erejüket túlbecsülték, és — amennyiben még készek voltak a harcra — a 17. század kezdetén már inkább álló-, mint hódító háborút folytattak. Erre az időre estek az oszmánok első kísérletei is, hogy II. Rudolf császárral fegyverszünetet kössenek. Ezeket a kezdeményezéseket császári oldalról még Kanizsa várának 1600-ban történt elvesztése után sem vették túl komolyan, mígnem az 1604. esztendő kezdetén hajlandónak mutatkoztak arra, hogy császári bizottságot küldjenek tárgyalni Budára. Az erre következő tárgyalások nagyon hamar kudarcot vallottak a császári biztosok túlzott követelései miatt, és mert a törökök megtagadták Kanizsa és Eger visszaadását a császáriaknak.⁹ Mindazonáltal a törökök alapvetően érdekeltek voltak a békekötésben, kiváltképp miután Perzsiával 1603-ban újból kitört a háború, és miután ugyanebben az évben III. Mehmed szultán is meghalt, akit a trónon még csak 15 éves fia, I. Ahmed szultán követett. A császár ekkor még viszonylag kedvező tárgyalási pozíciója azonban döntően meggyengült a Bocskai-felkelés kitörésével. Bocskai Istvánt 1605 februárjában Nyárádszerdahelyen Erdély, 1605. április 20-án Szerencsen

⁷ *Hans von Zwiedineck-Südenhorst: Des Freiherrn Adam von Herberstein Gesandtschaftsreise nach Konstantinopel (1608—1609).* In: *Geschichte und Geschichten aus neuerer Zeit.* Bamberg, 1894. 30—40.

⁸ A korabeli források az osztrák Habsburgok és az oszmánok közötti háborút „tizenöt éves háború” vagy „hosszú török háború”-ként említik. A háború tulajdonképpeni kezdetét ma az 1593. évre datálják, amikor a császári udvar és a porta között a diplomáciai kapcsolatok megszakadtak. Ezzel szemben a kortársak egymástól is eltérően a háború kezdetét 1591-re, 1592-re (török betörések Horvátországba, Sziszek ostroma) és 1593-ra teszik. A háború történetéhez vö. *Walter Leitsch: Rudolf II. und Südosteuropa 1593—1606.* In: *East European Quarterly* 6(1972) 301—320., és az ott megadott irodalmat.

⁹ *Hammer: GOR* 4. 370. A tárgyalások lefolyásához vö. szerző nélkül. *Iter Budense.* In: *Taschenbuch für vaterländische Geschichte* 37(1848) 111—126. A tolmács Andrea Negroni volt, vö. jelentését *Arnold Oskar Meyer: Nuntiaturrezichte aus Deutschland.* Berlin 1913. Nr. 171, 132—137. old. és *Neck: Andrea Negroni* 178. Neck ábrázolása a zsitvatoroki békével kapcsolatban néhány helyen korrekcióra szorúl.

Magyarország fejedelmévé választották. Bocskai a császári csapatokat visszavonulásra kényszerítette Erdélyből és a királyi Magyarországról, és ezt követően elismerte a török fennhatóságot Erdélyben. Ehhez jöttek még a törökök 1605 évi katonai sikerei, amelyeknek Esztergom visszafoglalása lett a következménye. Így II. Rudolf császár testvére, Mátyás főherceg, a Magyarországon harcoló császári csapatok fővezére arra kényszerült, hogy béketárgyalásokat kezdeményezzen mind a Bocskai¹⁰ vezetése alatt álló, felkelt magyar nemességgel, miközben Bocskai már az osztrák határig nyomult előre, mind pedig a törökökkel. II. Rudolf a most párhuzamosan folytatandó béketárgyalásokra testvérét, Mátyást, teljhatalommal ruházta fel. Ez különösen a felkelt magyar nemesség számára volt jelentős, mivel a magyar rendek szemében mind a jószágelkobzásokkal kísért ellenreformáció, mind pedig a részben kíméletlen kísérlet Erdély császári „megbékéltetésére” II. Rudolf személyével és az ő udvari kamarillájával kapcsolódott elválaszthatatlanul össze.

A törökökkel való tárgyalással Caesar Gallo császári tolmácsot bízták meg. Gallo 1605. december 6-án érkezett Budára, és előzetes tárgyalásokat kezdett Ali budai pasával és Habil efendivel, a budai kádival.¹¹ Bizonyos kérdésekben — ha nagyon általános megfogalmazásban is —, viszonylag gyorsan meg tudtak egyezni, hogy a végváratok újból felépítik, a szultánt és a császárt egymással egyenrangúnak ismerik el, követeket cserélnek és a tatárokat bevonják a szerződésbe. Az adó helyébe a jövőben egy „munus honorarium annuale” lép, amiről a szultán nem mondhat le. Esztergom, Kanizsa és Eger várának visszaadásáról, amit Gallo követelt, a törökök egyáltalán nem voltak hajlandók tárgyalni. Így megegyeztek abban, hogy a tárgyalásokat — Bocskai István követeinek bevonásával — valahol Esztergom és Komárom között folytatják.

A vitás tárgyalás pontokon felül Caesar Gallo arról értesítette Mátyás főherceget, hogy a törökök ragaszkodnak Bocskaival megkötött békéjükhöz. A törökök ebben arra kötelezték magukat, hogy csak a Bocskai és a császár közötti béketárgyalások után kötnek békét a császáriakkal, s hogy a török—Habsburg tárgyalásokban részt fognak venni Bocskai képviselői is.¹² Egyébként Ali pasa Gallonak az Erdély fölötti, a Habsburg-fennhatóság biztosítására tett minden próbálkozását visszautasította. Míg Gallo azzal érvelt, hogy II. Rudolf támogatta Bocskait, mint Erdély fejedelmét, Ali pasa arra mutatott rá, hogy a nagyvezír, Lala Mehmed pasa 1605. november 11-én a szultán nevében Pesten Bocskainak mint

¹⁰ A bécsi béke (1606. június 23.) előtörténetéhez és a szerződésszöveghez vö. *Roderich Gooss*: Österreichische Staatsverträge. Fürstentum Siebenbürgen (1526—1690). Wien, 1911. 278. skk.

¹¹ Wien, Haus-, Hof- und Staatsarchiv (HHSStA) Türkei I, 89a Fol. 47—50, Caesar Gallo részletes jelentése Mátyás főhercegnek, 1605.-XII. 12.

¹² Uo. Fol. 41. sk. Vö. Ahmed szultán athnáméja Bocskai számára, *Mikó Imre*: Erdélyi történelmi adatok 2. köt. Kolozsvárt 1856. 321—328.

„magyar király”-nak adta át a kardot és koronát.¹³ Így Gallo Budáról döntő eredmény nélkül tért vissza; de észrevette, hogy a törökök elvileg érdekeltek a béketárgyalások folytatásában. Ebben az értelemben mindkét fél kijelölte az elkövetkező tárgyalások kereteit.

Már 1606 januárban értesítette Ali pasa és Habil efendi Caesar Gallo¹⁴ császári tolmácsot, és ezt követően hamarosan Alsó-Ausztria kapitányát, Adolf von Althant is,¹⁵ hogy a szultán megadta a teljhatalmat a béketárgyalásokra, azonban a császáriaknak egyetlen várat sem lehet visszaadni. Közben megérkezett Győrbe Althanhoz Ahmed Kahya, Ali pasa helyettese, és felszólította a császáriakat, hogy — miként ez addig szokás volt — küldjék el biztosaikat a portára a béketárgyalások folytatására. De Althan felismerte, hogy a törökök ezzel szándékosan gyengíteni akarják a császáriak tárgyalási pozícióit, és ragaszkodott Caesar Gallo tárgyalási eredményéhez, melynek értelmében már megegyeztek abban, hogy a tárgyalásokat valahol Komárom és Esztergom között folytatják.¹⁶ A törökök azonban a császáriakkal való tárgyalásokat elhúzták, hogy kivárhassák a Bocskai és II. Rudolf közötti tárgyalások eredményét. Másrészről pedig felül kellett vizsgálni a teljhatalmat, amit Ali pasa a béketárgyalásokra a szultántól kapott. Itt világosan megmutatkozott a császári tárgyalófél egyik gyengesége, amennyiben Bécsben és Prágában a törökökkel való tárgyalások folyamán külföldi tolmácsokra voltak utalva. Ezek többnyire Itáliából, Dalmáciából és a Levantéből jöttek, és tapasztalataikat részben Konstantinápolyban szerezték. Caesar Gallo mellett a császári diplomáciának a törökökkel való érintkezésben tolmácsként a genovai Andrea Negroni,¹⁷ a székely Illésy János, aki korábban Bocskainál szolgált, az örmény Giovanni Pietro Damiani¹⁸ és Gregorio Nicolo ragusai futár állt rendelkezésére. Mivel az Ausztria és a porta közti kapcsolatokban a békefeltételeket azelőtt lényegében a szultán diktálta, Bécsben eddig kevés súlyt helyeztek saját tolmácsok képzésére, annál is inkább, mivel Magyarországon a török közigazgatással történő levelezés is magyar nyelven folyt.¹⁹

Eltekintve a megvesztegethetőségüktől és attól, hogy tényleges nyelvismeretüket nem tudták felülvizsgálni, a tolmácsok megbízhatóságát kérdésessé tették ráadásul

¹³ *Majláth Béla*: Gallo Caesar követsége Ali budai pasánál 1605-ik évben. *Századok*, 16(1882). 567—570. old. Ha Bocskai ezt a kinevezést azzal is utasította vissza, hogy Magyarországnak van már királya, a porta és Ali pasa ezután is a „Rex Stephanus” címmel illette. Bocskai halála után Mátyás a töröktől adott koronát a bécsi kincstárba vitette; ma is ott van.

¹⁴ Wien HHStA Türkei I, 89b Fol. 28, 1606. I. 26.

¹⁵ Uo. Fol. 33 sk., 1606. II. 1.

¹⁶ Uo. Fol. 136 sk. Althan Ali pasához 1606. II. 29. és Fol. 138. sk. Caesar Gallo Mátyás főherceghez, 1606. II. 25.

¹⁷ *Neck*: Andrea Negroni 178 sk.

¹⁸ A források Damianit Petrus Armenus, ill. Örmény Péter néven is említik.

¹⁹ A levelezést részben kiadta *Takáts Sándor*: A budai basák magyar nyelvű levelezése (1553—1589) Bp. 1915. és *Gustav Bayerle*: Ottoman Diplomacy in Hungary, Letters from the Pashas of Buda (1590—1593). Bloomington, 1972.

még a rivalizálások és intrikák is. Így fordult Caesar Gallo Wilhelm von Kernberg császári tanácsoshoz, mivel hallotta, hogy Andrea Negronit Budára akarják küldeni, hogy Ali pasa teljhatalmát felülvizsgálja. Hogy ebben a fontos ügyben „semmiféle tévedés elő ne adódjon”, azt ajánlja Gallo, hogy őt és az Erdélyből a császári udvarba átszerződött Illésty is küldjék Budára.²⁰ Egészen egyértelmű lesz Gallo, amikor sikerrel ajánlja, hogy a további tárgyalásokat a törökkel magyarul folytassák. Egyrészt ez bizonyára praktikus javaslat volt, mivel Ali pasa és más budai török hivatalnokok is beszéltek magyarul, másfelől ezzel Negroni, aki Galloval ellentétben nem tudott magyarul, messzemenően kizáródott a tárgyalásokból.

A tárgyalások folytatását azonban Ali pasa elodázta, míg csak Illésháznak Bécsben nem sikerült 1606. június 23-án Mátyással a békeszerződést II. Rudolf és Bocskai István között létrehozni.²¹ Ekkor kapta meg a vezír Murad pasa, a szerdár is a megújított szultáni teljhatalmat a magyarországi béketárgyalásokra, amelyeket az ő megbízásából Ali pasának és Habil efendinek kellett vezetnie.²² Első eredményként egy július 14-től számított 32 napos fegyverszünetben állapodtak meg, anélkül, hogy a tatárokat a békeszerződésbe bevonták volna, amint azt Mátyás követelte.²³

Miközben II. Rudolf egyelőre még vonakodott attól, hogy a Mátyás által Bocskaival megkötött bécsi békét ratifikálja — mivel szerinte testvére túlzott engedményeket tett —, a főherceg már elküldte újabb követségét Budára, amely — ahogy Caesar Gallo javasolta — a három tolmácsból (Negroni, Illésty és Gallo) állt.

Az Ali pasával és tanácsosával, Musztafával, a budai timár defterdárrel folytatott tárgyalásokat már kezdettől fogva beárnyékolta a Negroni és a két másik tolmács közötti ellentét. Ez kiderül Illésty²⁴ és Gallo²⁵ jelentéseiből, amelyeket Mátyás főherceg a mindhármuk által aláírt tárgyalási jegyzőkönyvön kívül kívánt tőlük.²⁶ A Gallo által 1605 decemberében Budán folytatott megbeszélések alapján mindenekelőtt a szultánnak adandó ajándékokról és a törökök által elfoglalt Kanizsa, Esztergom, Eger várának visszaadásáról akartak tovább tárgyalni. De nagyon hamar kiderült, hogy Ali pasának nincs szándékában lemondani a jövőben a portának fizetendő pénzekről, annak fejében, hogy császári oldalról kilátásba helyezték 200 000 forint egyszeri kifizetését. Éppen ellenkezőleg, a megbeszélések folyamán török részről ismét „adót” emlegettek, amit Gallo azzal magyarázott, hogy Negroni a budai pasát

²⁰ Wien HHStA Türkei I, 89b Fol. 154, 1606. III. 2. Illésty életrajzához vö. *Takáts Sándor*: Rajzok a török világból. I. köt. 94. sk.

²¹ *Gooss*: Österreichische Staatsverträge 325. ssk.

²² *Hammer*: GOR 9 nr. 978 411.

²³ Wien HHStA Türkei I, 90a Fol. 13. Mátyás Ali pasához, 1606. VII. 9. Uo. Fol. 5. Ali pasa kihirdeti a fegyverszünetet.

²⁴ Uo. Fol. 52—57. 1606. VII. 26.

²⁵ Uo. Fol. 58 sk. 1606. VII. 26.

²⁶ Uo. Fol. 38, 40—47. 1606. VII. 21/22.

kifejezetten biztatta, hogy évi adót követeljen.²⁷ A tolmácsok közötti szemmel látható egyenetlenkedés nem volt alkalmas arra, hogy eredményt érjenek el a törökök által elfoglalt várak kérdésében. Így csak összefoglalták a nem vitatott tárgyalási pontokat, megegyeztek a tárgyalások folytatásában a császári biztosokkal és Bocskai képviselőivel, valamint a fegyverszünet meghosszabbításában.

II. Rudolf és Mátyás közötti hosszas tárgyalások után, augusztus elején a császár végül ratifikálta a bécsi békét. Rögtön ezt követően Mátyás utasította²⁸ Althant a béketárgyalások folytatására. Mivel azonban Bécs még nem kapott választ Bocskaitól és megbízottjától, Illésházytól, és így bizonytalan volt a magyarok magatartását illetően, Althannak egyelőre Komáromból kellett felvennie a kapcsolatot Ali pasával és Habil efendivel, hogy időt nyerjen, és a fegyverszünetet meghosszabbíthassa. Mátyás még egyszer utalt mindkét lényeges vitás kérdésre: 200 000 forintot „semel pro semper” kellene fizetni a szultánnak, és mindkét töröknek „tekintélyes mennyiségű ajándékot kell ígérni, részben aranyban”, valamint egy pótlólagos összeget arra az esetre, ha a törökök Kanizsát visszaadnák. De egyelőre Ali pasa és Habil efendi is akadályoztatva voltak, mivel a szerdával, Murad pasával kellett találkozniuk. Murad a török sereggel Mohács alatt állt, és ott fogadta Bocskai követeit, Nyáry Pált és Czobor Mihályt.²⁹ Ugyanis Bocskainak jutott a bécsi béke ratifikálása után a szultán és a császár közötti békeközvetítő szerepe. Már augusztus elején felszólította őt a szultán „mint Erdély fejedelmét és Magyarország királyát”, hogy közvetítse a békét II. Rudolfal, és szerezzen információkat a császári udvar hangulatáról.³⁰ Mátyás is elismerte Bocskai közvetítő szerepét.³¹

Ali pasa és Althan a tárgyalások folytatásának céljából megegyeztek abban, hogy augusztus végén Esztergom fölött egy szigeten találkozni fognak. Mégis hiába várt Ali pasa Esztergomban a szerdához küldött „magyar nagyságos urakkal” együtt Althanra. Ennek az volt az oka, hogy csak most érkeztek meg Mátyáshoz Bécsbe Bocskai hivatalos békeközvetítői, Illésházy és Horváth-Mladosevith Péter, hogy ott a császáriakkal tanácskozzanak. Ehhez jött még, hogy Althan megpróbálkozott azzal, hogy Ali pasával a magyar nemesek nélkül, „sine praeiudicio serenissimi domini Bocskai et totius nationis Ungaricae” tárgyaljon.³² Ezért már parasztokat is küldött Althan az Új Falu (Nyergesújfalu)-nál lévő sziget megtisztítására, ahol aztán Caesar

²⁷ Gallo és Illésy (vö. 17, 18. jegyzet) jelentése szerint Negroni a tárgyalások során Ali pasának arabul megmondta a kulcsszót: „sal bel sal” „évről évre”, különben azonban a tárgyalások során tartózkodóan viselkedett. Ezenkívül Negronit azzal gyanúsítják, hogy Mátyás utasításával ellentétben — a törökkel tárgyalásokat csak hárman egyszerre folytathatnak —, ő külön is beszélt Ali pasával és „cum Judeis, Turcis et mulieribus”.

²⁸ Uo. Fol. 102 sk., 1606. VIII. 11.

²⁹ Uo. Fol. 111. Ali pasa Althanhoz, 1606. VIII. 23.

³⁰ Hammer: GOR 9 Nr. 979 411.

³¹ Szabó Károly: Bocskai István politikai levelezése. Történelmi Tár 53(1882) 223. sk.

³² Wien HHStA Türkei I, 90a Fol. 180 Althan Ali pasához, 1606. IX. 2.

Galloval együtt szeptember 4-én végre találkozott Ali pasával. A török tüntetően Bocskai követeknek, Czobor Mihálynak és Nyáry Pálnak a kíséretében jelent meg. Ezek a tárgyalások is azon buktak meg, hogy a császári fél a portának való további adófizetés megszüntetését követelte. Ezenfelül Ali pasa hangsúlyozta, hogy a porta továbbra is igényt tart az Erdély feletti főhatalomra.³³ Nyáry Pál és Czobor Mihály, akiket a szerdár, Murad pasa és Ali pasa ügyesen informált, eljuttattak Althannak egy feljegyzést, amelyben feltárták neki a törökkel kötendő béke sürgető voltát: ha ugyanis a békét nem kötnék meg, a törökök ostrom alá veszik Komáromot, és a tatárok — akikre nem vonatkozott a fegyverszünet — Stájerország és Karintia felé nyomulnak majd előre; Murad pasa táborában nemcsak a 24 ezer lovast számláló török sereg áll, hanem 5000 tatár és 3000 hajdú is, akiknek vezére, Bucsi Benedek az elmúlt évben Kőszeget és Szombathelyt megtámadta.³⁴ De sem ezek a fenyegetések, sem Ali pasa számos intelme nem tudta meggyorsítani a végleges béketárgyalások kezdetét. Csak a Mátyás és Illésházy közötti alapos bécsi megbeszélések után lehetett arról szó, hogy október végén mindhárom fél tárgyalóasztalhoz üljön a megkötendő béke ügyében.

A császári oldalon egyre inkább Mátyás lett a törökökkel kötendő mielőbbi békeszerződés hajtóereje. Ebben Illésházyval, az akkor már halálos beteg Bocskai István fejedelem befolyásos tanácsadójával értett egyet. Illésházy ugyanis, aki ellen a bécsi udvar az évszázad elején felségsértési pert indított — javainak elkobzásával összekötve —, már a bécsi béke tárgyalásai során nagyfokú engedékenységet tanúsított a Habsburgokkal szemben, az egységes magyar királyság érdekében, hogy újra létrejöjjön az osztatlan „natio hungarica”. Illésházy ezért is nem lépett már fel Erdély önállóságaért, ami a bécsi udvarban — amely közben jószágait visszaadta — és különösen Mátyásban szimpátiát keltett iránta.

Ali pasa és Habil efendi röviddel a tárgyalások megindulása előtt még egyszer összefoglalta az elkövetkező tárgyalások kiindulópontját. Ebben hangsúlyozták, hogy az Althannal július 22-én létrejött, 16 pontban összefoglalt megállapodásból fognak kiindulni. Tárgyalási célként a törökök a következőket nevezték meg:³⁵ 1. Bocskait és az egész magyar nemzetet ki kell elégíteni; 2. a szultán továbbra is követelheti az évi adót; 3. a magyarok által visszafoglalt végvárok: Szécsény, Fülek, Nógrád és Vác körül elterülő falvak hovatartozását még tisztázni kell. Csak ezen az alapon készek tárgyalni.

Az ellenkező álláspont abból a levélből derül ki, amelyet Mátyás írt Bécsből a császárnak szeptember 29-én. Mivel nem sikerült a magyarokat a törököktől leválasztani, bele kell nyugodni, hogy mindhárom fél együttesen fogja megkötni a békét. Mátyás Illésházyval megállapodott abban, hogy a 200 000 forintot „semel pro semper” fogják fizetni, és semmifajta évi adófizetésre nem fogják kötelezni magukat;

³³ Uo. Türkei I, 90b Fol. 6 sk. Althann Ali pasához, 1606. IX. 2.; uo. Fol. 60 Ali pasa Illésházyhoz, 1606. IX. ? vö. *Szilágyi Sándor*: Bocskai István és Illésházy István levelezéséhez 1605 és 1606-ban. Történelmi Tár 1878. 82. sz. 320—322.

³⁴ Wien HHStA Türkei I, 90b Fol. 6 sk.

³⁵ Wien HHStA Türkei 90b Fol. 100 sk. Ali pasa és Habil efendi a császári biztosokhoz, 1606. X. 22.

ezenkívül a tárgyalások során megkísérlik, hogy Kanizsát, Esztergomot és Egert visszakapják, és hangsúlyozzák a Habsburg-igényt Erdélyre. Azért, hogy a törökökkel és Bocskaival szemben a császári uralmi igényt Magyarország felett kiemelve — írja Mátyás testvérének —, a német biztosokhoz „adjungálta” a magyar Thurzó Györgyöt, Kollonics Siegfriedet, Batthyány Ferencet, Istvánffy Miklóst és Erdődy Kristófot.³⁶

A békeközvetítők szerepét a császáriak és a törökök közötti eljövendő tárgyalásokon a Bocskai által küldött biztosok, Illésházy István, Nyáry Pál, Czobor Mihály és Hoffmann György vették át. A császári delegációt, melyhez a fent említett, Mátyás által kiválasztott magyarok tartoztak, Johann von Molart, Komárom várának parancsnoka és az udvari haditanács későbbi elnöke, valamint Adolf von Althan, Alsó-Ausztria kapitánya vezette. A török delegáció élén Ali pasa és Habil efendi állt. Ezenkívül megjelentek még a megyék küldöttei.

Bocskai híveinek szívós alkudozás után elért sikere lett, hogy a tárgyalások színhelyeül a Zsitva Dunába torkollása körüli területben egyeztek meg.³⁷ Míg a császáriak és Bocskai küldöttei sátraikat a Duna bal partján verték fel, a törökök előbb Nyergesújfalunál tartózkodtak, majd a tárgyalások ideje alatt táborot vertek Almásnál, a Duna jobb partján, a Zsitva torkolatával szemben.³⁸ Október 29-én, vasárnap került sor a három fél első találkozására a császáriak táborában. Ali pasa és Habil efendi 32 csónakból álló hajóhaddal jött fel a Dunán, Bocskai követeinél ebédeltek, és aztán együtt mentek tovább a császáriak sátrához. Az említett császári biztosok mellett ott volt még Dóczy András és Christoph von Teufel báró is; Teufel

³⁶ Wien HKA Reichsaktén 156 Fol. 512 sk. 518 sk.

³⁷ A tanácskozás helyének magyar elnevezése a folyónévből és a torkolat megnevezésére akkor használatos „torok” szóból tevődik össze. Ebben az időben a Zsitva egyik ága 16 km-rel Komáromtól keletre torkollott a Dunába. Mind a török kori Magyarországról különben legmegbízhatóbb történeti térkép — Ludwig Fekete: *Türkische Schriften aus dem Archive des Palatinus Nikolaus Esterházy 1606—1645*. Bp. 1932. (térképmelléklet) —, mind népszerű művekben, mint pl. Meyers Enzyklopädisches Lexikon (1979) 25. köt. 775. a helyet, mely soha nem volt lakott helység, hibásan 25 km-rel Komáromtól északra, a Zsitva Nyitrába torkollásához helyezi.

³⁸ A következő előadás Bocskai és a császár biztosainak jelentésein alapul. Az előbbi részben kiadta *Salamon Ferencz*: *Két magyar diplomata a tizenhatodik századból*. Bp. 1878. X—XI. *Szilágyi*: Bocskay és Illésházy 117. sz. 613—616. *Ipolyi Arnold*: Adalék a zsitvatoroki béke történetéhez. In: *Új Magyar Múzeum* 2(1851/52). 153—158. és a szerződésdokumentáció egy részét — Fol. 14—23 — képezi, melyet Budapesten a MOL Esterházy család hercegi ága levéltára, P 108 Rep. 71 Fasc. 26a őriz. A jelentés teljes angol fordítása most *Bayerle*, *The Compromise 12—17*. A császári fél eddig ismeretlen tárgyalási jelentése szintén Budapesten található MOL I 47 Magyar Udvari Kamara Fasc. 15 434/2 Fol. 45—51. Kiegészítésül ehhez vö. Wien HHStA Türkei 90b Fol. 131 Althan Mátyáshoz, 1606 X. 31.; uo. 90c Fol. 17—19 Molart Mátyáshoz, 1606. XI. 7.; uo. Fol. 22 Althan Mátyáshoz, 1606. XI. 9. és Budapest MOL I 47 Magyar Udvari Kamara, Fasc. 15 434/2. Fol. 20—23 a császári biztosok jelentése Mátyáshoz, 1606. XI. 1. következő napról való utóirattal; Wien HHStA Ungarn Allg. Akten Fasc. 151. Fol. 139 sk. Mátyás a császári biztosokhoz 1606. XI. 5.

egyszer máj járt a portán,³⁹ és most arra volt kiszemelve, hogy egy császári követség élén a 200 000 forintot a szultánnak átadja. Molárt és Althan várakozásaival ellentétben, akik továbbra is a császári tárgyaló biztosok szószólói voltak, Bocskai követei velük szemben, Ali pasa és Habil efendi oldalán foglaltak helyet. Ali pasa javaslatára először ismét összefoglalták azokat a pontokat, amelyekben az előzetes tárgyalások alapján egyetértettek: mindkét részről meg kell engedni, hogy saját területükön erődítményeket építsenek; a szultán a császárt apjának, a császár a szultánt fiának fogja nevezni; mindegyik egyenrangú császárként ismeri el a másikat; évente mindkét fél illendő ajándékokat fog cserélni; fel fognak hagyni mindenféle portyázással és háborús vállalkozással; a kereskedőknek szabad átkelést biztosítanak a határon; a jövődő viszálykodásokat mindkét fél által e célból teljhatalommal felruházott személyek simítsák el; a béke terjedjen ki a császárra, valamennyi országára és a szultánra a tatárokkal együtt. A törökök pótlólagosan követelték, hogy a béke vonatkozzon Spanyolország királyára is. Az utóbbit a császáriak azzal az indokolással utasították vissza, hogy a spanyol király szuverénül fogja eldönteni, hogy kíván-e a békéhez csatlakozni.

Ezzel el is jutottak az egyik fő vitakérdéshez. Amikor a törökök rögzíteni akarták azt, hogy a császáriak, miután kifizették a szultánnak a 200 000 forintot, 3 év elteltével a portának ismét évente tartozzanak fizetni, Molart és Althan energikusan visszautasították ezt, és azzal fenyegetőztek, hogy a 200 000 forintot inkább saját hadinépüknek osztják ki, mint hogy magukat a szultánnal szemben egyoldalúan elkötelezzék. A tárgyalások ezen a kérdésen majdnem kudarcba fulladtak.

A következő napokban mindenekelőtt Kanizsa visszaadása volt a vita tárgya; a császáriaknak azonban hamar be kellett látniuk, hogy sem a török biztosok, sem pedig a szerdár nincs abban a helyzetben, hogy önhatalmúlag visszaadja ezt a várat. De egyik fél sem akarta, hogy a tárgyalások kudarcot valljanak. Így november 9-én megállapodtak abban, hogy a császári követeknek jogában áll a portán Kanizsa visszaadását kérni. A császári oldalon alapos tanácskozás után, amelyben Bocskai biztosai is részt vettek, a tárgyalások lezárásaként a szerződés minden pontját a törökökkel együtt szóról szóra összehasonlították, és a békének 20 évre történő megkötésével állítólag összeegyeztették.

Eddig egyezik a fent említett mindkét tárgyalási beszámoló. Hogy november 11-én mégsem jöttek létre egybehangzó szerződésszövegek, nemcsak — miként később még be fogjuk mutatni — a különböző szerződés-megfogalmazásokból és fordításokból tűnik ki, hanem a császári tárgyalási jelentésből is. Eszerint ezt követően Caesar Gallot Budára küldték, hogy megszerezze a szerdártól a jóváhagyást „ut aliqua

³⁹ Teufel korábbi konstantinápolyi utazásához vö. *G. E. Frieb*: Die Reise des Hans Christoph Freiherrn von Teufel in das Morgenland 1588—1590. Seitenstetten, 1898.; *Oskar von Mitis* Die Orientreise des H. Chr. Frh. v. Teufel 1587—1591. In: Monatsblatt des Vereins für Landeskunde Niederösterreich 6(1907), 337—340.

puncta iuxta nostrum votum mutarentur”.⁴⁰ Megkönnyebbülten zárul a jelentés azzal, hogy Gallo a szerdártól nemcsak a szerződés-kötés jóváhagyását kapta meg, hanem ezenfelül „omnes articulos iuxta nostram voluntatem habuimus”.⁴¹

Mindenekelőtt az a kérdés, hogy mely szerződési okmányokat állították ki a béketárgyalások keretében:

1. Nincs olyan szerződéspéldány, amelyet mind a 3 tárgyaló fél aláírt volna.
2. Fennmaradt 3 egybehangzó szerződésszöveg magyar nyelven latin intitulációval és eschatocollummal, amelyeket „Datum in castris inter Danubium et fluvium Sitva positis die undecima novembris. . .” a császári és az erdélyi biztosok írtak alá és pecsételtek meg. Az elkövetkezőben ezeket „Votum A”-nak nevezzük.
3. Van egy Gallo által készített török fordítás, melyet a császári és az erdélyi biztosok abban a hiszemben írtak alá és pecsételtek meg, hogy a „Votum A” fordításáról van szó. Valójában azonban ez egy meghamisított „fordítás”, mely tartalmilag a „Votum B”-vel egyezik.
4. Megmaradt két egybehangzó szerződésszöveg, melyeket egyedül Ali pasa és Habil efendi írt alá és pecsételt meg; az egyik magyar nyelven „Almásnál iratoth 1606 eBtendeoben novembernek II. napan az uj calendarium Beorent”, a másik török nyelven, a hely megnevezése nélkül és olyan, a török szerződésokmányoknál nem ritka keltezéssel, ami ebben az esetben a november 2-től 11-ig terjedő időközt jelöli. A török részről való szerződésszövegeket az elkövetkezőkben „Votum B”-vel jelöljük.

Illésháznak egy Thurzóhoz⁴² írt későbbi leveléből tudjuk, hogy a „Votum A” egy példányát Bocskai biztosai, egy másikat a császár biztosai, egy harmadikat pedig a megyék küldöttei kaptak kézhez.⁴³ A török fordítást,⁴⁴ mely állítólag a „Votum A”-

⁴⁰ Budapest MOL I 47 Magyar Udvari Kamara, Fasc. 15 434/2. Fol. Sov.

⁴¹ Uo. Fol. 51.

⁴² Budapest MOL Thurzó cs. lt. E 196 Fasc. 69 Nr. 23. 1608. V. 19.

⁴³ Két okmány közülük Budapesten található, MOL Esterházy cs. lt. P 108 Rep. 71 Fasc. 26a Fol. 36–42; a harmadik uo. Regnicolaris lt. Archivum Regni. Tractatus pacis N 39 Fasc. C Nr. 17. Ezt az okmányt már 1607-ben Prágában és Nürnbergben latin és német nyelven kinyomtatták, vö. *Hubay Ilona*: Magyar és magyar vonatkozású röplapok, röpiratok az Országos Széchényi Könyvtárban 1480–1718. Bp. 1948. 442, 443, 444 sz. 93. Egy ott nem említett 1607. évi latin nyelvű nyomtatvány Budapesten MOL P 108 Rep. 71 Fasc. 26a Fol. 24–35 és Münchenben HStA Geh. Staatsarchiv, Kasten schwarz 16 718 Fol. 156–161. található. Már 1607-ben megjelent Párizsban ennek az okmánynak egy francia fordítása is nyomtatásban. Lyon Bibliothéque de Ville 315. 884. Az eredeti magyar szöveget kiadta *Luczenbacher János*: A zsitvatoroki békekötés. In: Tudománytár 3(1834), 236–242., de megbízhatóbb *Salamon*: Két magyar diplomata 257–261., valamint *Corpus Juris Hungarici*. 1526–1606. Bp. 1899. 986–995. Mivel II. Rudolf a Votum A-t a későbbi ratifikációs okmányban teljes szövegében átírta vö. *Ludwig Bittner*: Chronologisches Verzeichnis der österreichischen Staatsverträge I. köt. Wien, 1903. 33. sk. Korszerű fordítását lásd *K. Nehring*: Herberstein, 150–155. old. 33. sk.

⁴⁴ Ez a „fordítás” ki van adva *Mustafa Naímá*: Tarih I. köt. Istanbul 1281. 2. 455–458., nyomtatásban és hibás angol fordításban *Mustafa Efendi Naímá*: Annals of the Turkish Empire from 1591 to 1659 of the Christian Era. I. köt. London 1832. 330–333. Csak Konstantinápolyban, ahol a császári követség ezzel a fordítással találkozott, figyelt fel Herberstein a meghamisított fordításra. 1609. V. 3-án

val lett volna megegyező, Caesar Gallo a zsitvatoroki tárgyalásokat követően átadta Murad pasának. Ez kitűnik Murad pasa szerződés-megerősítéséből.⁴⁵ Murad ügyesen megfogalmazott leveléből kiviláglik, hogy Caesar Gallo előadta a béketárgyalások során még nyitva maradt kérdéseket, és Murad pasa ezeket „jól megértette”. Különbözik azonban Murad csak az okmányok már lebonyolított kicserélését erősíti meg és a „békét, mely 17 cikkelyben megfogalmazva és 20 évre szólóan a budai pasával és Habil efendivel, mint Buda kádijával kötött meg”. Nem jött létre Gallo és a szerdár között pótlólagos, kötelező érvényű megállapodás a még eltérő szerződéspon- tokokait illetően. Így a szerdár változtatás nélkül megerősítette az Almáson kiállított, magyarul megfogalmazott „Votum B”-t⁴⁶ is és a vele megegyező török szöveget⁴⁷ a maga ugyancsak 17 cikkelyével.

A béketárgyalásokkal foglalkozó, már idézett jelentésen túl további forrásokkal is bizonyíthatjuk, hogy mind a császár, mind pedig Bocskai biztosai szilárdan meg voltak győződve arról, hogy a „Votum A” és a „Votum B” — a befejező tárgyalások után, melyeket Gallo folytatott Murad szerdárral — tartalmilag megegyeztek egymással. Illésházy ezért aztán egészen meglepettnek is mutatkozott 1608 májusában, amikor Caesar Gallo Bécsből magával hozta a „Votum B”-t, és Illésházy a „Votum A”-hoz képest kilenc helyen jelentős eltérést tapasztalt.⁴⁸ De Istvánffy is, aki a császári tárgyalóbizottság tagja, és a 16. század legjelentősebb magyar történetírója volt, a „Regni Hungarici Historia”-ban nem érezte semmi kétséget a „Votum A” és a „Votum B” azonossága felől. Számára éppen a két okmány kicserélése szolgáltatott alkalmat arra, hogy az eljövendő békét dicsérje.⁴⁹ Eszerint kiindulhatunk abból, hogy 1606 novemberében mind császári, mind pedig erdélyi oldalról egyedül Caesar Gallo tudott a „Votum A” és a „Votum B” közti eltérésekről.

A két votum rövid összehasonlítása megmutatja, miben állnak a lényeges különbségek.⁵⁰

Herberstein Budáról jelenti Mátyás királynak: hogy milyen „jó szolgálatokat” tett Gallo a zsitvatoroki tárgyalásokon — az ő „praesumirten directorio” által —, és ezért milyen nehézségekkel kellett Konstantinápolyban a ratifikációs okmányok kicserélésekor megküzdeni, majd Bécsben számol be Mátyásnak. Wien HHStA Türkei I, 92a Fol. 59—61. Vö. *K. Nehring*: Herberstein, 145.

⁴⁵ A török eredeti fordítása 1606. XI. 18-ról regesztában *Fekete*: Türkische Schriften Nr. 4. 425. Illésy egykorú német fordítása Budapesten MOL Esterházy cs. lt. P 108 Rep. 71 Fasc. 26a Fol. 75.

⁴⁶ Uo. Fol 41—44. Kiadta *Podhradczky József*: A zsitvatoroki békekötés Tudománytár 6(1839) 333—338., de neki még nem tűnt fel a Votum A és a Votum B közötti különbség.

⁴⁷ *Fekete*: Türkische Schriften Nr. 1. 3—7., német fordítás uo. 207—213.

⁴⁸ Budapest MOL Thurzó cs. lt. E 196 Fasc. Nr. 23 Illésházy levele Thurzó Györgyhöz, 1608. V. 2.

⁴⁹ Hogy milyen rosszul volt informálva a zsitvatoroki tárgyalások végéről Istvánffy, akinek előadása 1606-tal fejeződik be, a következő idézetből jól kitűnik: „Igitur obsidibus datis et acceptis, ac ex formula transactionis tabulis utrinque(!) firmatis et obsignatis, Alys legatos Caesareanos convivia excepit.” Regni Hungarici historia, Colonia Agrippinae 1724. 520.

⁵⁰ Az összehasonlításhoz felhasználtuk a Votum A-t, ahogy azt mint átiratot a császári ratifikációs okmányban *K. Nehring* (Herberstein, 150—155.) közli és a Votum B-t *Fekete*: Türkische Schriften 208—

3. cikkely, Votum A: „Semmilyen kár ne okoztassék a keresztény királyságoknak és országoknak”. Votum B: A „német(Nemce) császár országaiba” beüetések ne törtéjenek.
4. cikkely, Votum A: A békébe beleértendő többek között „minden birodalom és ország, mely a dicső Habsburg-ház híve és vele össze van kötve”. Votum B: ezt a passzust kihagyta.
8. cikkely, Votum A: A határvidéken előforduló nyugtalanság és viszálykodás esetén *legvégső* instancia gyanánt a császár és a szultán döntésével számol. Votum B: ebben az esetben egyedül a budai pasa döntésével számol.
11. cikkely, Votum A: Megígér a szultánnak 200 000 forint értékű ajándékot, de csak „egyszer s mindenkorra”. Votum B: kihagyja az „egyszer s mindenkorra” szavakat.
13. cikkely, Votum A: Vác helységnek „kezünkben (azaz császári kézben) kell maradnia”. Votum B: kihagyja a Vác hovatarozásáról intézkedő részt.
15. cikkely, Votum A: Megnevez egy sor helységet, amelyeket a császáriak visszafoglaltak, s amelyek a hozzájuk tartozó területekkel együtt egyedül a császáriaknak tartoznak hódolni. Votum B (ott a 16. cikkely): kihagyja ezt a passzust, és az ezzel ellentétes nézetet hangsúlyozza, hogy ugyanis a császáriak által elfoglalt Fülek, Szécsény és Nógrád várakhoz tartozó falvak a törököknek kötelesek adót fizetni. Votum A: azzal számol, hogy a Kanizsa környéki falvakban az adószedést a falubírónak kell végrehajtania; és csak ha ez nem vezet eredményre, lesz szabad a törököknek adószedés céljából a falvakba kimenni. Votum B (ott a 17. cikkely): kihagyja ezt a passzust.

Ha el is tekintünk a két szövegben található további stilárisan eltérő megfogalmazásoktól, melyek részben nem szándékosan adódtak elő, megállapíthatjuk, hogy a lényeges különbségek, melyek a következő időkben beható tárgyalások anyagául szolgáltak, a 11. és a 15. cikkely megszövegezésében fordultak elő. Nem vették tekintetbe a császári oldal követelését Esztergom, Kanizsa és Eger visszaadásáról, és nem mondták ki, kit illet Erdélyben a főhatalom.

Egyelőre azonban II. Rudolf császár és befolyásos tanácsadója, Dietrichstein bíboros, elégedett volt a béketárgyalások eredményével. Csak Ferdinánd főherceg Grazban, a későbbi II. Ferdinánd császár csalódott az eredmény láttán, mert ez nem tartalmazta a Stájerország védelme szempontjából jelentős vár, Kanizsa visszaszolgáltat-

212. fordításában. Vö. az eltérő cikkelyek összeállítását *Nehring* i. m. 146—148. Eltérően a Votum A-tól, amely a török „fordítás” kivételével 15 cikkelyre tagolódott, a Votum B ugyanúgy, mint a Votum A török „fordítása” 17 cikkelyből áll.

tatását.⁵¹ Végül is II. Rudolf hajlandónak mutatkozott rá, hogy Brandeisben 1606. december 9-én a zsitvatoroki békét ratifikálja, és hogy követe, Teufel számára a megbízólevelet és az instrukciót kiállítsa, amelynek értelmében Teufelnek a vezíreknek adott ajándékok segítségével kell elérnie Konstantinápolyban Kanizsa visszaadását, és gondoskodnia arról, hogy Ali „qui vir equus et pacificus est” budai pasa maradjon.⁵² A „Votum A”-ról Prágában készített számos nyomtatvány is mutatja, hogy egyelőre egyáltalán nem voltak elégedetlenek a tárgyalások eredményeivel.⁵³ A hosszú és nehéz tárgyalások után úgy tűnt, hogy már csak hetek kérdése, hogy egy császári követség Konstantinápolyban I. Ahmed szultán udvarában a császári ratifikációs-okmányt kicserélje a szultán békeokmányával.

*A portára küldött császári követség előkészületei
a „Habsburg-testvérvizsoly” jegyében*

Bocskai István 1606. december 29-én bekövetkezett halála alkalmat adott II. Rudolfnak és prágai tanácsadóinak, hogy felszólítsák Mátyást, tartsa vissza a ratifikált zsitvatoroki szerződést. Jellemző volt a császár ingadozó magatartására, hogy engedett a prágai udvar azon köreinek, akik mindig is a törökök elleni háború folytatását kívánták. Prágában — ahol változatlanul azon mesterkedtek, hogy a bécsi béke feltételeit ne tartsák meg, és Erdélyben folytassák az ellenreformációt — tárgyalásokat folytattak Bocskai utódlásáról, hogy Erdélyt ismét Habsburg-uralom alá vessék; ennek kapcsán Báthori Zsigmondban bíztak, és benne látták Erdély jövődjéjét. Még mielőtt azonban eredményt hoztak volna ezek a tárgyalások, I. Ahmed szultán már megerősítette Rákóczi Zsigmondot az Erdélyi fejedelemségben.⁵⁴ Ez a döntés bizonyos szempontból megfelelt Mátyás érdekeinek is, aki, hogy uralmát Ausztriában és mindenekelőtt a Királyi Magyarországon biztosítsa, a törökökkel megkötött béke mellett állt. Nem akarta veszélyeztetni a bécsi békét és a

⁵¹ Soranzo velencei követ jelentése Leitmeritzből, 1606. XI. 19. Budapest MTA Könyvtára Kézirattár, Dispacci Venetii. *Steinwenter*: Steiermark 169. sk.

⁵² A ratifikációs okmány latin eredetijének az isztambuli levéltárban kell lennie, de beható keresés után sem került elő. A szerző köszönetet mond Dr. Klaus Kreisernek, aki az okmány keresésében Isztambulban segítségére volt. A császári ratifikációs okmány kiadásaihoz vö. *Bitner* i. m. Nr. 172. 33. Az okmány német fordítása *K. Nehring*: Herberstein, 150—155. II. Rudolf megbízólevelének és instrukciójának az eredetije Bécsben HHStA Türkei I, 90c Fol. 64—66. Uo. Mátyás főherceg Teufel számára 1606. XII. 20-án kelt megbízólevelének az eredetije.

⁵³ Vö. 36. jegyzettel. Nem tudjuk elfogadni *Karl Vocelka*: Die politische Propaganda Kaiser Rudolfs II. Wien, 1981. 314. felfogását, hogy a röplapok esetében Mátyás „ellenpropagandájáról” lenne szó. Uo. 437. QV 439-et az 1607. évre kell datálni, és *Hubay*: i. m. 93.-on lévő adataival kiegészíteni.

⁵⁴ I. Ahmed athnáméja, *Szilády Áron és Szilágyi Sándor*: Török-magyarhoni államokmánytár. I. köt. Pest, 1868. Nr. 3, 65—68. Bocskai végrendeletében Homonnai Bálintot jelölte meg utódjául, de a porta az erdélyi nemesség döntését ismerte el utólagosan, miszerint Rákóczit választották meg Erdély fejedelmévé.

törökökkel folytatott tárgyalások eredményét azzal, hogy új vitát kezdenek Erdély fejedelmének beiktatásáról. Hiszen a hajdúk máris új Habsburg-ellenes felkeléssel fenyegettek, mivel földjük Bocskai halála után a királyi Magyarországhoz került, és féltették éppen csak elnyert szabadságaikat. Prágában — ahol Miksa főherceg hiába igyekezett testvérei, II. Rudolf és Mátyás között közvetíteni — azt rebesgették már, hogy Rákóczi kinevezése Erdély fejedelmévé Mátyás műve volt.⁵⁵

Az Anatóliában kirobbant Celali-felkelés és a szultánnak a perzsák elleni háborúja arra ösztönözte Konstantinápolyt is, hogy a császárral való béke pártján legyen. Már 1606 decemberében nagyvezírré nevezték ki Murad pasát, aki Ali budai pasa mellett lényegesen hozzájárult a zsitvatoroki tárgyalások eredményes befejezéséhez. Ahogy Jean de Gontaut Biron, a franciák portai követe jelentette IV. Henrik királynak: Murad pasa jövődő sorsa is a zsitvatoroki szerződés ratifikációjával függött össze,⁵⁶ mivel „minden reménységük a magyarországi békében van: ha ez nem jön létre, nem lehet mást várni, mint ennek a birodalomnak meglehetősen gyors összeomlását; ellenkező esetben viszont megmarad a remény, hogy dolgaik kedvező fordulatot vesznek”.⁵⁷ Mivel a nagyvezír a katonaság nagyobb részét is kivonta Magyarországról, Ali pasa sürgette Mátyás főherceget és a királyi biztosokat, hogy azonnal küldjék meg a portára mind a ratifikációs okmányt, mind pedig a kialakított ajándékokat.⁵⁸ De a császári oldalon sem voltak abban a helyzetben, hogy katonai nyomást fejtessenek ki, hiszen sem a végvárok kijávitásához és újjáépítéséhez, sem pedig a királyi Magyarország területén szerteszét kószáló zsoldosok kifizetéséhez nem állt rendelkezésükre elegendő pénz. Hiábavaló maradt II. Rudolf felhívása Matthäus Welser birodalmi fizetőmesterhez, hogy vegyen fel 100 000 forintot a beígért birodalmi segélyre, és utalja azt át az udvari haditanácsnak, mivel Bécsben reálisan mérték fel egy a török elleni birodalmi segély gyér kilátásait.⁵⁹

Hogy mennyire kétes volt a pénzügyi helyzet mind Prágában, mind pedig különösen a „hátrahagyott kamaránál”, Bécsben, azokon a nehézségeken mérhető le, amelyek a zsitvatoroki békében megállapított 200 000 forint előteremtésével voltak kapcsolatosak. Mátyás már 1606 augusztusában azzal a kéréssel fordult a felső-ausztriai rendekhez, hogy 50 000 forintot gyűjtsenek össze a törököknek adandó

⁵⁵ Francesco Soranzo, Velence prágai követének jelentése: *Óváry Lipót: A Magyar Tudományos Akadémia történelmi bizottságának oklevélmásolatai*. 3. köt. Bp. 1901. 49 sk. A velencei követek Prágából és Konstantinápolyból származó Óvárynál csak kivonatoltan közölt dispacci-i az Archivio di Stato di Venezia-ból való másolatok formájában mind Bécsben HHStA, mind pedig Budapesten az MTA Könyvtára Kézirattárában megvannak.

⁵⁶ *Théodore de Gontaut Biron: Ambassade en Turquie de Jean de Gontaut Biron, Baron de Salaignac, 1605 à 1610*. Paris, 1889, 118. sk.

⁵⁷ Uo. 111. sk.

⁵⁸ *Hatvani (Horváth) Mihály: Magyar történelmi okmánytár a brüsszeli országos levéltárból és a burgundi könyvtárból*. 3. köt. Pest 1859. Nr. 336, 222. sk. és *Óváry*: i. m. 3. köt. Nr. 318. 50.

⁵⁹ Wien HKA Reichsaktent 174 Fol, 358v II. Rudolf, M. Welserhez, 1607. III. 15.

ajándékokhoz. Ebben az időben Mátyás még azzal is nyomatékot adhatott követelésének, hogy békekötés nélkül az ország rendjeinek a határok biztosítása kétszer annyi pénzébe kerülne. Így végül beleegyeztek a rendek abba, hogy 30 000 forintot Mátyás rendelkezésére bocsátanak.⁶⁰ Ekkor még volt némi eredményük a főherceg bátyjához, II. Rudolphhoz intézett figyelmeztetéseinek is. Mátyás sürgette a szerződésben meghatározott összeg lehető leggyorsabb átszállítását Prágából Bécsbe, hogy a tárgyalásokat a törökökkel megkönnyítse.⁶¹ Viszonylag rövid idő múlva meg is érkezett Prágából 50 000 forint értékű ezüstmű, amit, ahogy a portára küldendő ajándékoknál szokás volt, 70 000 forintra értékelhettek fel. Azonban a törökökkel folytatott tárgyalások során már megegyeztek abban, hogy a 200 000 forintból csak 100 000 forint értékben lehet ajándéktárgyakat adni, és ebből az összegből ezüstművel csak 30 000 forintnak megfelelő érték egyenlíthető ki.⁶² Mátyás és a bécsi udvari kamara ezt követő számtalan figyelmeztetése — mivel a kamara nem rendelkezett a megfelelő eszközökkel, sőt reménye sem volt arra, hogy kölcsönt szerezzen, mert nem tudott semmi biztosítékot sem nyújtani a hitelezőknek⁶³ — eredményes volt; 1607 márciusában az ajándékoknak legalább a fele ajándéktárgyak formájában megérkezett Prágából Bécsbe, s ezeket már áprilisban Budára szállították.⁶⁴ A törökök számára ez volt az első konkrét jele annak, hogy Mátyás igyekszik a zsitvatoroki szerződés feltételeit teljesíteni. Mert a követségre kijelölt von Teufel báró már 4 hónapja Bécsben tartózkodott, anélkül, hogy a ratifikációs okmánnyal és az összes ajándékkal útnak indították volna. Míg II. Rudolf mindenekelőtt időt akart nyerni egy új török elleni offenzíva számára, Mátyás részletesen kifejtette neki az okokat, melyek a katonai fellépés ellen szóltak: a határon lévő csapatok zsold és élelem hiányában már bomlófélben voltak, a birodalmi gyűléstől nem várhattak további segítséget a törökök ellen, akik viszont a maguk részéről abban mesterkedtek, hogy a hajdúkat és a tatárokat a Habsburg-országok ellen küldjék. Ha új háború törne ki a törökökkel, akkor minden magyar a törökök oldalára állna.⁶⁵

Ez a legutóbbi szempont alapvetően meghatározta Mátyásnak az elkövetkező időben folytatott politikáját. Magyar részről a bécsi békét, amely a protestánsoknak vallásszabadságot biztosított, és a zsitvatoroki békét, amely Magyarországon a

⁶⁰ Wien HHStA Türkei 90a Fol. 129. sk. Mátyás a felső-ausztriai rendekhez, 1606. VIII. 18.

⁶¹ Wien HHStA Ungarn Allg. Akten Fasc. 150 Fol. 87 sk. Mátyás II. Rudolphhoz, 1606. IX. 16.

⁶² Wien HKA Reichsakten 174 Fol. 375 sk. Mátyás II. Rudolphhoz, 1606. IX. 16.

⁶³ Uo. Fol. 256. A bécsi udvari kamara emlékirata II. Rudolf számára, 1606. X. 5.

⁶⁴ Ez Hans Ursenpeck II. Rudolphhoz küldött jelentéséből derül ki, 1607 április elején Ursenpeck arról értesítette a császárt, hogy az „ezüst- és aranytárgykból” álló ajándék fele már Budán van, és a még hiányzó 100 000 forintot az ajándékra II. Rudolf azonnal küldje Bécsbe. Wien HKA Reichsakten 174 Fol. 372.

⁶⁵ Wien HHStA Türkei 91a Fol. 17—20 Mátyás II. Rudolphhoz, 1607. III. 15. Vö. az 1607. V. 22-i terjedelmes emlékirattal, amelyet a bécsi udvari kamara „hátrahagyott és kiküldött” tanácsosai készítettek Mátyás számára, hogy a császárt a békekötés szükségességéről meggyőzzék. Wien HKA Reichsakten 156 Fol. 535—540.

pusztítások befejezését jelentette, egymástól elválaszthatatlan egységként fogták fel. Ezt a nézetet osztották a törökök is, és Mátyás számára ez volt a „conditio sine qua non”, ha a Habsburg-uralom fenntartásáról volt szó. Magyarországon Erdély hovatarozásának a kérdését Mátyás egyelőre félretette, s ez világossá teszi a főherceg és tanácsadói pragmatizmusát. Tanácsadói sorába ekkor már Illésházy is beletartozott.

Mátyás Budára küldte Caesar Gallot, hogy Teufel követjárásának részleteit megbeszélje, és ezáltal Ali pasát saját békekészségéről meggyőzze.⁶⁶ Azt nem lehet megállapítani, hogy Gallo volt-e az ajándék első felének átadója. Az biztos, hogy Ali pasa legkésőbb ekkor értesült Gallótól arról, hogy a ratifikációs okmány már Mátyásnál van. Ali pasa elutasította a követ azon javaslatát, hogy a portai követ minél gyorsabb útnak indítása érdekében az ajándék második felét annak visszatérte után adják át. Néhány részletkérdésben mégis megegyeztek; nem utolsósorban abban, hol és hogyan fognak eljárni a portára induló császári követség és a török tüzök kicserélésében, akik élén a szegedi szandzsákbég, Zülfikár áll majd.

Mátyás ismét azon fáradozott bátyjánál, hogy az ajándékhoz szükséges maradék pénzt előteremtse, utalva arra, hogy ő a béke császári megerősítésének okmányát nem őrizheti magánál anélkül, hogy károsodás ne érje ezáltal az udvart. Még ha külföldi hatalmak — értve ez alatt a pápát és Spanyolországot — a háború folytatására biztatnának is, a költségeket az osztrák háznak egyedül kellene viselnie.⁶⁷ De egyidejűleg Mátyás a császártól függetlenül azon munkálkodott, hogy kölcsönt szerezzen az alsó-ausztriai rendektől, amit 50 000 forint összegben meg is adtak neki. Emellett nem feledkeztek el a rendek arról sem, hogy előteremtсенek 25 000 forintot a Győr körüli határszakasz megerősítéséhez, amelynek fenntartására Alsó-Ausztria volt illetékes.⁶⁸

Bebiztosították magukat mind háború, mind béke esetére, s ez az általános bizonytalanságot tükrözi. A háború folytatásában érdekelt párt nézeteire jellemző Forgách Ferenc bíboros levele; ebben azt javasolja a császárnak, hogy ne ismerje el a bécsi és a zsitvatoroki békét, és fellép a katolikus hit terjesztése érdekében a magyarok és a törökök elleni háború mellett. Utalva a pápa, Spanyolország és a császár közötti koalícióra, a bíboros újból felhozta a perzsákkal való szövetség terveit.⁶⁹ Egy szakvéleményében ehhez kapcsolódva lakonikusan állapította meg az udvari haditanács, hogy a háború a törökökkel elkerülhetetlen, és ezért a birodalmi gyűléstől

⁶⁶ Wien HHStA Türkei 91a Fol. 45—49 Gallo jelentése Ali pasával folytatott tárgyalásairól, 1607. V. 9.

⁶⁷ *Hatvani* i. m. 3. köt. Nr. 368. 226—229.

⁶⁸ *Gottfried Stangler*: Die Türkenkriege von 1593 bis 1607. Kéziratoss disszertáció. Wien, 1972. 282—286.

⁶⁹ Wien HHStA Ungarn Allg. Akten Fasc. 152b Fol. 110 sk. Forgách Ferenc von Stralendorf-hoz, 1607. V. 27. Egy Habsburg-perzsa szövetség realitásokat nélkülöző terveit. *Peter Bartl*: Der Westbalkan zwischen Spanischer Monarchie und Osmanischem Reich, Wiesbaden, 1974. 22. sk. és az ott megadott irodalom.

hatalmas pénzüsszegeket kell követelni.⁷⁰ Ezek alapján lesznek érthetőek azok a maximális követelések, melyeket a császár I. Ahmed szultánhoz augusztus 10-én intézett levelében támasztott. Ő, így szól a levél, azon nyomban elküldi a portára követségét, ha a szultán Esztergomot, Kanizsát, Egert visszaadja, és elismeri a császári fennhatóságot Erdélyben.⁷¹ Nem meglepő, hogy a szultán, amint a császár később panaszolta, ezt a levelet megválaszolatlanul hagyta, mivel Konstantinápolyban nem akartak új tárgyalásokat, és ez nem is állt érdekükben.

Ezt meg kellett tapasztalnia Pietro Damianinak is, akinek a prágai titkos tanács javaslatára Teuffellegel együtt Konstantinápolyba kellett volna utaznia, egyrészt, hogy az ajándék teljes átadása előtt elfogadtassa a császári maximális követeléseket, másrészt „mert a török nyelvben járatos, és a perzsákkal, tatárokkal, törökökkel, moldvaiakkal, oláhokkal Konstantinápolyban és azon kívül titokban sokat megtudhat és áskálódhat”.⁷² Ali pasa azonban vonakodott az új követnek menlevelet kiállítani, hiszen „iuxta illum promissionalem conclusionem”⁷³ — a zsitvatoroki megegyezésről van szó — a követküldést már szabályozták. Ezen a véleményen volt Caesar Gallo is, aki Mátyással szemben hangsúlyozta, hogy egyedül Ali pasát ruházta fel teljhatalommal a szultán a béketárgyalásra, és a budai helytartó attól fél, hogy a követek a portán panaszkodni fognak rá, és Ali pasa terhére írják a béke késleltetését.⁷⁴ Gallo elvi alapon javasolta, hogy a főherceg ne küldje ki Damianit, ami a Mátyás által eddig követett török politikából is következett, hiszen — eltekintve az udvari tolmácsok közötti ismert feltékenykedésektől — Damiani révén a prágai udvar ismét nagyobb befolyást biztosított volna magának a török politikára. Mátyás elégtétellel értesítette testvérét arról, hogy Ali pasától nem lehet Damiani számára menlevelet szerezni; hogy most mi a teendő, azt döntse el Rudolf.⁷⁵ További utasítások nélkül Damiani december közepéig Komáromban időzött, majd Bécsen keresztül visszatért Prágába.

Bár az anatóliai felkelés leverése és a perzsák elleni háború céljából a török sereg nagy részét kivonták Magyarországról,⁷⁶ Ali pasa hatásos eszközökkel rendelkezett

⁷⁰ Felix Stieve: Briefe und Acten zur Geschichte des Dreissigjährigen Krieges in den Zeiten des vorwaltenden Einflusses der Wittelsbacher. 5—8. kötet. München, 1883—1908. Itt: 6. kötet. 120.

⁷¹ Wien HHStA Türkei 91a Fol. 160 sk. és uo. Fol. 80—85. A prágai titkos tanács előterjesztése II. Rudolfhoz, 1607. VI. 6 = Benda: MOE 13/14. kötet. Nr. 140. II. Rudolf levelét I. Ahmedhez Damianinak kellett volna kézbesíteni. A császári levél átadását Ali pasa is meg tudta hiúsítani, miután Damiani portai útjára nem kerülhetett sor; mignem a levél december végén Raguzán keresztül Gregorio Nicolo futár révén eljutott a szultánhoz. *Hatvani* i. m. 3. kötet. Nr. 393, 305 sk.

⁷² Wien HHStA Türkei 91a Fol. 82.

⁷³ HHStA Ungarn Allg. Akten Fasc. 1520 Fol. 88 Ali pasa Gallohoz, 1607. VIII. 18. (ó-naptár!)

⁷⁴ Uo. Fol. 127., 135v Gallo Mátyáshoz, 1607. VIII. 31.

⁷⁵ Wien HHStA Ungarn Comit. Fasc. 395a Fol. 3—9. 1607. IX. 2. = Benda MOE 13/14. kötet. Nr. 1046. Vö. a prágai pápai követek jelentéseivel is, *Milena Linhartová*: Epistolae et acta Nuntiorum Apostolicorum apud Imperatorem 1592—1628. 4/1. kötet. Pragae, 1040. Nr. 109 148. old., Nr. 124 166. old.

⁷⁶ Wien HHStA Türkei 90b Fol. 14. Damiani jelentése Bécsből 1607. decemberében (a levéltárban az 1606. évnél), miszerint Hasszán belgrádi pasa 10 000 fős seregével elvonult, hogy részt vegyen a perzsák elleni háborúban.

ahhoz, hogy a követség útnak indítására irányuló követelésének nyomatékot adjon. Leghatásosabb eszköze a hajdúk támogatása volt. A hajdúk Bocskai halála óta gyanakodva figyelték a császári politikát. Az 1607 őszen kirobbant második nagy hajdúfelkelés, amelyet a törökök nyíltan támogattak, a prágai udvar azon politikája ellen irányult, amely Erdélyt ismét Habsburg-fennhatóság alá kívánta vonni; ez ugyanúgy, mint a bécsi és a zsitvatoroki béke meg nem tartása, a hajdúk legújabban szerzett privilégiumainak és településeiknek elvesztésével járt volna. A királyi Magyarország területére vezetett hajdúportyák a következő hónapokban így váltak Mátyás Ali pasával szembeni állandó panaszainak részévé.⁷⁷ „Hogy mekkora a békevágy, a német nációval szembeni ellenszenv és a törökök iránti hajlandóság, kitetszik minden magyar egyforma akaratából”⁷⁸ — foglalta össze a magyarok közvéleményét a prágai udvarnál lévő pápai követ.

A királyi Magyarország mágnásai Mátyás mellett és a követségnek a portára való mielőbbi elindítása mellett foglaltak állást, hogy a békét, mely birtokaikat megóvhatta a nyomortól és a további pusztítástól, ezáltal biztosítsák. Míg Thurzó György egyenesen a császártól követelte a ratifikációs okmány átadását a törököknek,⁷⁹ addig Lépes Bálint⁸⁰ nyitrai püspök, Forgách Zsigmond és Dóczy András⁸¹ Mátyáshoz fordultak és felszólították, még erőteljesebben lépjen föl bátyjával szemben a törökökkel való békéért, kivált mivel a végvárak nagyrészt elpusztultak, sem élelem, sem pedig hadianyag nem áll rendelkezésükre, a spanyol és az itáliai segítségben pedig nem bízhatnak. Mátyás megegyezés aláhúzta II. Rudolffal szemben a magyarországi politika kilátástalanságát;⁸² ez nemcsak egymás karjaiba hajtotta a hajdúkat és a törököket, hanem már komolyan fennáll a veszély, hogy Magyarország elszakad a Habsburg-háztól, és saját királyt választ magának. Mátyás, utalva a szultán nehéz helyzetére, Anatóliában és a perzsa határon, a következőképpen foglalta össze a két ellenfél, I. Ahmed és II. Rudolf közti patthelyzetet:⁸³ „Lehet, sőt magam is azt gondolom, hogy a török rossz állapotban van; de Felséged ugyancsak fontolja meg saját állapotát. Minden tekintetben úgy fogja találni, hogy ezzel az új rebellióval, új helyzettel a szent birodalomban, Felséged elszegényedett országaival, a

⁷⁷ *Rác István*: A hajdúk a XVII. században, Debrecen, 1969. 58. skk. A hajdúk két vezére közül az egyik Nagy András Homonnai Bálinttal szemben elment addig, hogy magyar királyt követelt, mivel Magyarország minden nyomorát a „németek okozták, akiktől az Isten mentse meg a magyarokat”. *Óváryi*. m. 3. köt. Nr. 329, 52.

⁷⁸ *Linhartová*: Epistolae 4/1 köt. Nr. 241. 303.

⁷⁹ Budapest, MOL Hoffinanz Ung. LT Akten Fasc. 12. conv. 1607, Fol. 140 sk. 1607. VIII. 2. = Benda: MOE 13/14. köt. Nr. 180.

⁸⁰ Uo. Fol. 109—111. 1607. VIII. 8. = Benda: MOE 13/14. kötet 164.

⁸¹ Wien HHStA Ungarn Comit. Fasc. 3940 Fol. 43—46 és uo Türkei 91a Fol. 171—174 1607. VIII. 26. = Benda: MOA 13/14. köt. 1641. sz.

⁸² *Friedrich Hurter*: Geschichte Kaiser Ferdinands und seiner Eltern. 11 kötetben, Schaffhausen, 1850—1864. Itt: 5. köt. Nr. 188. 417—419.

⁸³ Uo. 418.

rosszul fegyelmezett katonasággal, leromlott végvárakkal, a nagy élelem- és lőszerhiánnyal felhalmozott adósságokkal, amelyek következtében minden hitel elveszett, Felső- és alsó-ausztriai rendek képviselőivel együtt. A főherceg, 1606 januárja óta Magyarország kormányzója, ezzel a döntéssel, hogy ti. a megadott időpontban Pozsonyban országgyűlést tart, előzékeny gesztust tett a magyar rendek irányában, ugyanakkor Mátyás számára ez volt az egyetlen lehetőség, hogy hathatós bázist teremtsen ausztriai és magyarországi uralma, valamint a császárral és a törökökkel szembeni politikája számára.

Január közepére a magyar országgyűlés megnyitására megérkeztek Pozsonyba Mátyás és az alsó- és a felső-ausztriai rendek, köztük Adam zu Herberstein báró, kamarás is.⁸⁴ Illésházy szorgalmazására már a tárgyalások kezdetén egyre inkább központi kérdéssé vált az ausztriai és a magyar rendek közötti rendi szövetség gondolata. Az alsó- és a felső-ausztriai rendek kezdeti vonakodása után Illésházynek végül sikerült a szövetség szükségességéről meggyőznie őket, amit aztán február 1-én mind az ausztriai, mind pedig a magyar rendek elfogadtak, Mátyás pedig megerősített.⁸⁵ Ebben kötelezték magukat a rendek, hogy minden „hostis aut turbator” ellenére a bécsi és a zsitvatoroki békében lefektetett pontokat megtartják és megvédik. Ez az egyesülés kimondatlanul is a prágai udvar és különösen a császár azon kísérletei ellen irányult, amelyekkel a bécsi és a zsitvatoroki békét el akarta gáncsolni. A rendek részéről kifejtett nyomásra hivatkozva kísérelte meg Mátyás a császárnak az új helyzetet megmagyarázni: a hajdúkkal kötött 50 napos fegyverszünet le fog telni, s azok abban mesterkednek, hogy a törökök segítségével saját magyar királyt választassanak; ezenkívül hírt kapott arról, hogy a hajdúk felvehetik a kapcsolatot a birodalom protestáns rendjeivel, és így egy nagy vallásháborút robbanthatnak ki. A bécsi szerződést idővel lépésről lépésre ismét érvényteleníteni lehetne, véli Mátyás, de most legjobb volna, ha II. Rudolf az ajándékokkal együtt elindítaná követét.⁸⁶

⁸⁴ Az 1608. évi pozsonyi országgyűléshez vö. *Alfons Hubert*: Geschichte Österreichs 4. köt. Gotha 1892. 487. skk. *Hans Sturmberger*: Georg Erasmus von Tschernembel, Graz, Köln 1953. 156. skk. és *Kálmán Benda*: Absolutismus und ständischer Widerstand in Ungarn am Anfang des 17. Jahrhunderts. In: *Südost-Forschungen* 33 (1974) 107—115. Lényeges új eredmények várhatók az 1607/8 évi magyar országgyűlések anyagát közreadó forráskiadványtól, amelyet Benda Kálmán (Budapest) készít.

⁸⁵ A szövetségi okmányokat, ha nem is megbízhatóan, de többször kiadták már, *Stephanus Katona*: *Historia critica regum Hungariae stirpis Austriacae*. 9. köt. Budaë, 1794, 75—79.; *Joseph Frh. v. Hammer Purgstall*: *Khlesel's des Cardinals, Director des geheimen Cabinetts Kaiser Matthias, Leben*. 4. kötetben, Wien, 1847—1851. Itt: 2. kötet, 204—207; *Ferdo Šišić*: *Acta comitialia regni Croatiae, Dalmatiae, Slavoniae*. 4. köt. Zagrabiae, 1917. 495—501.

⁸⁶ Wien HHStA Ungarn Allg. Akten Fasc. 154 Fol. 176—187. Mátyás II. Rudolfhoz 1608. II. 8. = Benda: MOE 13/14. köt. Nr. 1646.

Pozsonyban a rendek Mátyást mindenekelőtt a portai követség elindításának a kérdésében szorongatták, azt kívánták, hogy Mátyás, tekintet nélkül a császárra, végérvényesen teremtsen meg a törökökkel a békét. Ezért is küldték február 4-én az „egyesült országgyűlés” határozatából Nádasdy Tamást és Csuzy Gáspárt Budára, Ali pasához, hogy meggyőzzék a Mátyás alatt „egyesült tartományok” békekészségéről. Erre Ali pasa is ráállt, és erről biztosította az országgyűlés követeit, hogy amíg Mátyás és az „egyesült tartományok” hajlandók a békekötést befejezni, addig ő nem zavartatja magát a császár elutasító magatartásától. Hogy ezt megerősítsék, megállapodtak abban, hogy március elsején Érsekújvárott találkozzanak az az idő szerinti követek.⁸⁷

Kezdeti félreértések után, amelyek abból származtak, hogy Ali pasa attól félt, hogy újabb, a zsitvatoroki béke megállapodásain túlmenő követelésekkel találja majd magát szemben, a törökök március végén eljöttek Érsekújvárra. A török delegációt Ahmed Kahya, Musztafa efendi és Hasszán simontornyai bég vezette. A tárgyalásokat Mátyás meghatalmazottaiként Johann Preiner, Thurzó György, Illésházy István, Kolonics Siegfried és Adam von Puchheim folytatták. Egy első megállapodásban egyezsége jutottak abban, hogy a hajdúkat a számukra Bocskai által kijelölt területre visszavezetik, és őket magyar részről többet nem üldözik.⁸⁸ A tulajdonképpeni érsekújvári, március 28-i megállapodásban⁸⁹ elhatározták, hogy legkésőbb 40 nap elteltével elindítják Komáromból a követséget Konstantinápolyba; az I. Ahmed szultánnak járó ajándék tekintetében úgy döntöttek a biztosok, hogy mindenekelőtt 150 000 forint értékben átadják a pénzt és az ajándékot, a fennmaradó 50 000 forintot pedig akkor fizetik ki, amikor visszatérőben Budára érkezik a császári követség. A határterületeken fekvő falvak vitás kérdésében még Komáromban kell döntésre jutniuk, mielőtt a követség megkezdje utazását a portára. Jellemző módon ehhez a zsitvatoroki szerződés Votum B magyar nyelvű fogalmazványa szolgált volna alapul, amely akkor Bécsben volt. Az osztrák és a magyar teljhatalmú megbízottak ekkor még nyilvánvalóan nem voltak tudatában annak, hogy a különböző példányok tartalma egymástól eltérő, míg a törökök már ekkor az általuk magyarul megfogalmazott szerződéspéldányhoz ragaszkodtak.

Eközben a testvérviszály II. Rudolf és Mátyás között tovább éleződött. A császárnak sem politikailag, sem katonailag nem volt már lehetősége rá, hogy a pozsonyi országgyűlést megakadályozza. II. Rudolf egyre jobban elszigetelve, gyanakvón és visszavonultan rezideált Prágában, és nem volt abban a helyzetben,

⁸⁷ München HStA Geh. Staatsarchiv Kasten schwarz 16 718 Fol. 81 Illésházy jelentése 1608. II. 15. Vö. Thurzó György titkára Závodszy György naplójával, Budapest OSzK Kézirattár Quart. Lat. 357. Fol. 15.

⁸⁸ Wien HHStA Ungarn Allg. Akten Fasc. 155b Fol. 81. A megállapodás eredetije magyar nyelven 1608. III. 27. = Benda: MOE 13/14. köt. Nr. 1700.

⁸⁹ *Gévy Antal*: Az érsekújvári békekötés. Tudománytár 5 (1835) 240—243. után *Salamon Ferenc* is kiadta a szintén magyar nyelven megfogalmazott szerződést a Két magyar diplomata c. munkájában 262. sk.

hogy befolyást szerezzen az osztrák, még kevésbé a magyar rendek felett. Mátyás pedig, akit a pozsonyi országgyűlés határozatai messzemenően kötöttek, nem tudta és nem is akarta már testvére felszólítását követni, hogy bontsa fel a rendekkel való szövetséget,⁹⁰ és elálljon minden további török tárgyalástól.⁹¹ Mátyás bizalmasának, Melchior Klesl bécsi püspöknek egy közvetítési kísérlete sem tudta már kibékíteni a testvéreket. A császár uralkodásra képtelenségéről már a prágai spanyol követ, San Clemente is meg volt győződve; és maga V. Pál pápa is rokonszenvezett Mátyás politikájával.⁹² Mátyás a pápához, a bíborosi kollégiumhoz, valamint III. Fülöp királyhoz küldött követei útján a pozsonyi határozatok alapján magyarázta politikáját. Mátyásnak sikerült megnyernie a birodalmi fejedelmek nagy részét is, akikhez ezt megelőzően II. Rudolf támogatásért fordult. Ez egészen egyértelműen kiderült, amikor az ekkor Regensburgban ülésző birodalmi gyűlésen mind a katolikus, mind a protestáns rendek a bécsi és a zsitvatoroki béke megtartása mellett foglaltak állást.⁹³ Ezenfelül Mátyásnak sikerült megnyernie a morva rendeket is a pozsonyi szövetséghez való csatlakozásra, és az „egyesült tartományokból” csapatokat összevonni testvére ellen.

Ennek a háttérnek az ismeretében válik érthetővé Mátyásnak a császárhoz intézett ultimatív követelése, hogy II. Rudolf azonnal indítsa útnak az ajándékkal együtt követét, Teufelt, mert különben az „egyesült tartományok”, amint a törökökkel ebben már meg is egyeztek, 40 napon belül saját követséget indítanak a portára.⁹⁴ Erre II. Rudolf a Mátyáshoz küldött Dietrichstein bíborosnak adott instrukcióban azt válaszolta, hogy a békeokmányok kicserélése a törökökkel akkor történhet meg, ha Mátyás feloszlatja az összevont csapatokat, felbontja a pozsonyi konföderációt, és a szultán visszaadja Kanizsát, Esztergomot, Egert. A továbbiakban a császár kijelentette: „... így nincs rá lehetőségünk, kivált ilyen rövid határidővel, hogy a törököknek az ajándékot, a követ éllemezésének és ellátásának a költségeit előteremtsük; de nem kételkedünk, hogy kedvelt hívünk ott kint jobb eszközöket fog találni, vagy már talált is...”, mert Mátyás azt írta, hogy „... akár jön udvari kamaránk tanácsosa, Teufel, akár nem, mégis ökedvessége és az ország rászoríttatik,

⁹⁰ Wien HHStA Ungarn Comit. Fasc. 396a Fol. 134–136. II. Rudolf Mátyáshoz, 1608. II. 18. = Benda: MOE 13/14. köt. Nr. 1662. Vö. Rudolf felhívásával az osztrák rendekhez, hogy azok a szövetségtől és a bécsi, valamint a zsitvatoroki békekötéstől forúljanak el: *Hammer*: Khlesel 2. köt. Nr. 210 85., Nr. 212 86. sk.

⁹¹ Wien HHStA Ungarn Comit. Fasc. 396a Fol. 176. sk. II. Rudolf Mátyáshoz, 1608. II. 23. = Benda: MOE 13/14. köt. Nr. 1670.

⁹² Marino Cavalli, Velence prágai követének és Francisco Contareno, Velence római követének jelentése *Óváry* i. m. 3. köt. Nr. 336, 338, 341 53. sk. VIII. Kelemen pápa 1598-ig a török háborúra 1,5 millió scudit bocsátott rendelkezésre; a török háborúkhöz utolsó pénzügyi támogatásként Róma részéről 130 742 scudit lehet kimutatni, amit V. Pál pápa 1606-ban magánpénztárából (datarie) juttatott II. Rudolfnak. *Wolfgang Reinhard*: Papstfinanz und Nepotismus unter Paul V. (1605–1621). 1. köt. Stuttgart, 1974. I., 22.

⁹³ *Hatvani* i. m. 3. köt. Nr. 387, 391, 392, 268–316.

⁹⁴ Wien HHStA Ungarn Allg. Akten Fasc. 155b Fol. 90 sk. 1608. III. 31.

hogy az ő nevében a törökök által kívánt követet és ajándékot meghatározott időn belül a portára küldje”.⁹⁵ E feltételek ellenére, amelyeket a császár testvére elé szabott, Rudolf egyidejűleg útnak indította a portára Teufelt követként.⁹⁶ Bécsben, ahol ekkor a császári ratifikációs okmány volt, és ahol még nem gyűjtötték össze a szultánnak szánt valamennyi kincset, Teufelt visszatartották; Mátyás ekkor már, ahogy az osztrák rendekkel közölte, elhatározta, hogy egy maga által kiválasztott követet küld a portára.⁹⁷ A császárral és az „egyesült tartományokkal” szembeni helyzetének megszilárdítása érdekében Mátyás nem engedhette már át az okmányok kicserélését Teufelnek, s ezáltal a prágai udvarnak, hiszen a Teufelnek szóló instrukció Kanizsa, Esztergom és Eger visszaadását az okmányok kicserélésének az előfeltételeként szabta meg, ez pedig olyan feltétel volt, amelyen már két évvel korábban is majdnem meghiúsultak a törökökkel folyó béketárgyalások.

Miközben Christop von Teufel bárót Bécsben visszatartották, Mátyás elhatározta, hogy zu Herberstein bárót⁹⁸ küldi követként a portára. Herberstein április 25-én érkezett Bécsbe,⁹⁹ ezt követően Znaimba ment, hogy a következő napon átvegye Mátyástól a követjárásra szóló megbízólevelet.¹⁰⁰ Ezzel egyidőben Teufelt felszólították, hogy minden „idevonatkozó anyagot”, amit az utazás előkészítéséhez összegyűjtött, engedjen át Herbersteinnek.¹⁰¹ Az udvari haditanácstól Herberstein

⁹⁵ Uo. Fol. 113—117. 1608. IV. 9-i instrukció.

⁹⁶ Wien HHStA Türkei 91b Fol. 57—60, császári instrukció és megbízólevél Teufel számára, 1608. IV. 9.

⁹⁷ Wien HHStA Ungarn Allg. Akten Fasc. 155b Fol. 125 sk. 1608. IV. 16.

⁹⁸ Herberstein (1577—1626) annak a messze szétágazó stájer nemzetségnek az alsó-ausztriai ágából származott, mely a 16. és a 17. század folyamán jelentős hadvezérek és diplomaták egész sorát adta. Adam zu Herberstein báró legjelentősebb elődje Sigismund zu Herberstein báró (1486—1566) a krajnai ágból, aki oroszországi (1516—18, 1526—27) és budai, Szulejmán szultán táborába (1541) vezető követjárásai révén vált híressé. Adam zu Herberstein báró, aki átmenetileg a bajor Miksa herceg szolgálatában is állt, már 1603-ban Mátyás kíséretében, mint annak kamarása lépett föl a regensburgi birodalmi gyűlésen. Az 1608. évi pozsonyi országgyűlésen az alsó-ausztriai katolikus úri rendek képviselői között volt, és Konstantinápolyból való visszatérte után megkapta a magyar indigenátust. Magdalena Katharina von Khuen-Belasyt vette feleségül, aki a maga idejében mint ügyes gazdasszony és birtokspekuláns volt ismert. Portai követjárásán kívül Herberstein még egyszer lép előtérbe politikailag, 1612-ben Frankfurtban, Mátyás megkoronázásakor. Ezt követően azonban visszavonul a politikai élettől, nem utolsósorban rossz gazdasági helyzete miatt. Amikor 1618-ban ismét felkérlik arra, hogy vezessen követséget Konstantinápolyba, anyagi okok miatt vissza kellett utasítania ezt az ajánlatot, hiszen az udvari kamara ekkor még mindig tartozott neki a korábbi követútjáért járó pénzzel. *Stieve*: Briefe und Akten 5. köt. 614. 4; J. A. *Kumar*: Geschichte der Burg und Familie Herberstein. 3. rész. Wien, 1817, 115. sköv.; *Rudolf Heinisch*: Habsburg, die Pforte und der Böhmisches Aufstand (1618—1620). In: *Südost-Forschungen* 33(1974) 125—165.

⁹⁹ Wien HHStA Türkei 91b Fol. 65r Herberstein Mátyáshoz 1608. IV. 25.

¹⁰⁰ A megbízólevelek Ali pasához, Habil efendihez, I. Ahmed szultánhoz, tárgyalási kívánságok a szultán számára, megbízólevelek a nagyvezírhez, a főmuftihoz és a vezírekhez. — *K. Nehring*: Herberstein, 84., 127—134.

¹⁰¹ Ez kiderül Teufel Mátyáshoz írt 1609. VIII. 5-i leveléből — Wien HKA Reichsakten 184 Fol. 197. —, amelyben Teufel felpanaszolja, hogy Mátyás őt a császárnak úgy állította be, mint aki „nem méltó a követségre . . . az ottomán portán”. Mert az idő és pénzvesztés mellett, folytatja Teufel, most főleg a jó

pótlólag azt a megbízást kapta még, hogy a portán lépjen fel a Belgrádban és Konstantinápoly mellett a Fekete Toronyban raboskodók érdekében.¹⁰²

Különösen nehéz volt Mátyásnak a szultán ajándékához szükséges maradék pénzt előteremteni. A portának átadandó 150 000 forint értékű ékszerből és pénzből ekkor még mindenekelőtt az ajándék pénzbeli része és a követség felszereléséhez szükséges pénzösszeg hiányzott. Csak lassan tudta Mátyás és a bécsi „hátrahagyott kamara” a pénzt előteremteni, minthogy a császártól semmiféle támogatást nem várhattak. Ismét az osztrák rendek szedtek össze tekintélyes összegű pénzt; így tudósíthatta Mátyás április 30-án Illésházyt arról, hogy Herberstein 50 000 rajnai forinttal és 25 000 aranyforinttal legkésőbb május 5-én útnak indul Komárom felé,¹⁰³ ahol még a vitatott falvak hovatarozásáról kell tárgyalni.

Eközben a testvérviszály annyira kiéleződött, hogy májusban Mátyás seregével egészen Cseh Brod-ig nyomult előre anélkül, hogy nagyobb ellenállásba ütközött volna. II. Rudolf hajlott már rá, hogy elmeneküljön Prágából, de a cseh rendek, akik több előzékenységet várhattak a gyenge császártól, mint a győztes Mátyástól, vissza tudták a császárt tartani.¹⁰⁴ A Habsburg-ház és annak ellenreformációs politikája érdekében San Clemente spanyol követ és Dietrichstein bíboros addig közvetítettek a két testvér között, míg sikerült II. Rudolfot rávenni, hogy engedje át Mátyásnak az uralmat Ausztriában, Magyarországon és Morvaországban, és helyezze kilátásba a csehországi trónutódlást is. Ezen az alapon június 25-én a liebeni szerződésben a testvérviszályt elsimitották, és a csapatokat visszavonták.

A törökökkel folytatandó tárgyalásokat Mátyás átengedte Illésházynek, mivel a pozsonyi országgyűlés óta egyre erőteljesebben belebonyolódott abba a viszályba, ami közte és testvére között robbant ki. Illésházy ekkor már de facto a magyar nádor szerepét töltötte be Mátyás és a magyar rendek számára. Miként Érsekújvárott, úgy június elején Komáromban is Illésházy vezette a tárgyalásokat a törökökkel. Mielőtt a török biztosok Komáromba érkeztek, Illésházy, Forgách Zsigmond, valamint a

hírét károsították meg, mert az lett róla a vélemény, hogy „... nem voltam megfelelő ilyen követségre”. Ugyanebben a levélben követelte Teufel, hogy térítsék meg eddigi kiadásait, amelyeket az udvari kamara egy szakvéleményében 20 000 forintban ismert el. Már a követséghez szükséges 50 szolga felruházása és több, mint egy éven át eltartása miatt is Teufel erősen eladósodott. Uo. Fol. 207. Egy nagykövetség kiállítására és tagjainak fizetésére 6 hónapig terjedő időre még 1627-ben is 20 000 forintnyi összegből indultak ki: *Karl Teplý: Der Kaiserliche Großbotschaft an Sultan Murad IV. im Jahre 1628.* Wien, é. n. 18. A porta kívánságára a portára küldött császári követ már 1560-ban magyar ruhát viselt — *Takács: Rajzok* 2. köt. 367 sk. így Teufel is, aki most Mátyásnak azt ajánlotta fel, hogy: „Ruháimat, mint aki a magyar nyelvben járatlan, életem folyamán bizonyára nem fogom használni. Hajlandó vagyok, ha királyi méltóságodnak szüksége volna rá, kárpótlás fejében legengedelmesebben eljuttatni.” Wien HKA Reichsakten 184 Fol. 197v Vö. uo. Fol. 190—193. 207. sk.

¹⁰² Wien Kriegsarchiv [KA] Hofkriegsrat Protokolle Reg. Fol. 297 az udvari haditanács Herbersteinnek, 1608. IV. 27.

¹⁰³ Budapest MOL P 1541 Batthyány cs. lt. a/ Illésházy Lad. I, 9 Mátyás Illésházyhoz 1608. IV. 30.

¹⁰⁴ *Huber: Österreich* 4. köt. 506. sk. old.

megyék követei is összehasonlították a Caesar Gallo által Bécsből idehozott szerződésokmányt (Votum B) a birtokukban lévővel (Votum A). Csak ekkor derült ki a magyarok számára, hogy a két szerződés 9 pontban lényegesen eltér egymástól.¹⁰⁵ Ez már meglehetősen kedvezőtlen kiindulópont volt a török biztosokkal folytatott és Kolonics Siegfried által vezetett tárgyalásokon. Amikor végül is kiderült, hogy a tárgyalások a nagyszámú határvidéki falu hovatartozásáról nem vezetnek eredményre, Illésházy azt javasolta, hogy a falvakról a döntést halasszák akkorra, amikor a követség Konstantinápolyból visszatér.¹⁰⁶ Erre Illésházynak jó oka volt. Az ő fő vágya a gyors béke volt a törökökkel. Újabb tárgyalás az Illésházy által a szerződésszövegben megállapított különbségekről csökkentette volna a török béke kilátásait, megnövelte volna a hajdúveszélyt, és megakadályozta volna a tizenöt éves háborúban elpusztított Magyarországon a politikai és a gazdasági újjáépítést. Amíg Mátyást még lekötötte a testvérével való leszámolás, Illésházy jobban kihasználhatta a neki megadott mozgásteret a magyar rendek érdekében. Herberstein későbbi reakciójából ki lehet hámozni, hogy Illésházy őt nem világosította fel a különböző szerződésváltozatok léteiről.¹⁰⁷ Arra sincs utalás, hogy Mátyás tudott volna a szerződésváltozatokban lévő ellentmondásokról, mielőtt Herberstein visszatért Konstantinápolyból. Egy június 19-én megkötött kiegészítő egyezményben rögzítette Illésházy és Ali pasa a komáromi tárgyalás eredményeit;¹⁰⁸ eszerint mindkét fél a status quo fenntartása mellett foglalt állást a vitás falvak ügyében, míg a követség vissza nem tér. Ezután csakhamar, 19 hónappal a zsitvatoroki tárgyalások befejezése után Herberstein megkezdhette követjárását a portára.

¹⁰⁵ Budapest MOL Thurzó cs. lt. 196 Fasc. 69 Nr. 23. Illésházy Thurzóhoz, 1608. V. 20. — Benda Kálmán (Budapest) alapján idézve: „Most veszem eszömbé, mi lehet annak az oka, hogy a törökök eleitül fogva és mos Vyuarba is annyira sollicitálták, hogy az ő leveleket, az kit a békesség végezésről attak ők az Sythua Torkon, előhozzuk nekik. Caesar Gall ural ide hozta azokat az leveleket in specie, melyeket mikor megláttunk és examináltunk volna és egybe vetöttünk volna, azzal az kit én Boczkay részére vöttem volt, kinek mássát az vármegyék követi is, az kik ott voltak, ugyanakkor elvitték volt magokkal, kilenc helyen találjuk, hogy nem egyez az a levél az kit kegyelmetek neki adott, ezzel. De sőt, ugyan sokat, főpontokat ki is hagyott kegyelmetek benne. Ugyannyira, hogy azokat az leveleket elő nem merjük hozni, mert az országnak fölöttébb nagy kárára lönne, nemcsak az hódultatás, de az végházak dolgába is. Mert ki is hagyta egynehány végházat belőle. Sőt az is vagy on benne irva, hogy ha valamely végházat meglonpnának az törökök, tehát az ugyan oda maradjon nekik. Az ki levelet törököl adták volt kegyelmeteknek, az a magyar levélnél sokkal veszedelmesebb az országnak. Ez okok miatt azért, noha Vyuarba arra feleltek az törököknek, hogy előhozzuk nekik, de országunk veszedelmére esnék, ha előhoznók. Hanem az kit én Boczkay részére vöttem volt, és az vármegyéknél volt, azokat kölletik előadnunk nekik. Megállnak-e immár rajta, azt nem tudom, hic opus, hic labor erit.”

¹⁰⁶ Wien HHStA Türkei 91c Fol. 6. sk. Herberstein Mátyáshoz, 1608. VI. 14. *Szilády és Szilágyi*: Okmánytár 1. köt. 77–79.

¹⁰⁷ Vö. 37. jegyzet.

¹⁰⁸ A magyar nyelven megfogalmazott szerződést ld. *Salamon*: Két magyar diplomata 263. sk. Vö. Kolonics Siegfried jelentésével tiroli Miksa főherceghez, 1608. VI. 22.: Innsbruck Landesregierungsarchiv (LRA) Hofreg. Oberösterreichische Hofkanzlei Reihe C 1608 Fasc. 85 Einl. Aug. Nr. 13.

Herberstein követjárása a fényes portára

Sok fáradozás után végül is sikerült a bécsi udvari kamarának a hiányzó követségi ajándékokat egybegyűjteni, amit aztán június elején Hans Volkart Wiesmayr, a magyar kamara tanácsosa és Somogyi Mátyás Komáromba szállított.¹⁰⁹ Eredetileg Somogyit szánták Herberstein kíséretében másodkövetnek. Mint már a korábbi portai követségek esetében is, a Habsburg-igényt Magyarországra a magyar rendek egy képviselőjével kellett nyomatékosabbá tenni, aki a követség rangsorában közvetlenül a követ után állt. Amikor Somogyi hirtelen megbetegedett, Illésházy elérte, hogy Rimay János legyen a másodkövet.¹¹⁰

Mielőtt Herberstein elindult volna, nyomatékosan felhívta Mátyás figyelmét a költőpénzre, ami őt, mint követet megillette. Illésházyval és Caesar Galloval egyetértésben figyelmeztette a főherceget arra, hogy Ali pasa és különböző portai tisztségviselők számára további ajándékokra lesz szükség, mert a szultán udvarában ez időben nem — mint hitték — 4, hanem 6—7 vezír van; a császár portai tolmácsát, a szultán kancellárját, azt a pasát, aki a szultáni pecsétet őrzi, és a muftit, akinek a portán nagy befolyása volt, szintén nem szabad kihagyni a megajándékozandók sorából, nehogy a követség és az „egyesült tartományok” nevétség tárgyává legyenek.¹¹¹ Amint később kitűnt, végzetesnek bizonyult az is, hogy az előkészítés során egyetlen kvalifikált tolmácsot sem sikerült a követség tagjául megnyerni.¹¹²

Július 21-én, szombaton végre elindult a követség Komáromba. A 110 személyből, 82 igaslóból, 15 kocsiából és 2 csomagszállító szekérből („hadiszekérből”) álló követség, amelyet 13 teherhajón és 14 sajkán helyeztek el, a legnagyobb volt az eddig a portára küldöttek között. A korábbi küldöttségekkel szemben most először beszélhetünk császári nagykövetségről, az osztrák Habsburg-ház pompázó bemutatkozásának lehetőségéről. Mert a követ a zsitvatoroki megegyezés értelmében nem mint egy a Magyarország nyugati részéért adót fizető kérelmező jött, aki a szultán

¹⁰⁹ Budapest MOL P. 1341 Batth. cs. lt. Illésházy Lad. 1. Fasc. 14. a hátrahagyott udvari kamara Illésházynak, 1608. V. 31.

¹¹⁰ Uo. Mátyás tanácsosai Illésházynak, 1608. VI. 17. és Wien HKA Hoffinanz Ungarn Rote Nr. 96 Conv. 1608 július Fol. 11 Illésházy Mátyás tanácsosaihoz, 1608. VI. 24., amelyben Illésházy annak a 2000, ill. 500 forint — költőpénznek a megtérítését kéri, amit Herbersteinnek, ill. Rimaynak megelőlegezett. Rimay (1570—1631) Nógrád megyei lutheránus, kismemesi családból származott, és kora legjelentősebb magyar írói közé tartozott. 1605-ben lépett Bocskai szolgálatába, mint titkár, és ott találkozott össze Illésházyval, akinek elnyerte különleges bizalmát. Rimay azonban nem volt tagja a Zsitvatoroknál tárgyaló magyar delegációnak — mint *Bayerle*: *The Compromise* 11. old. állítja —, és nem volt törökül tudó tolmács sem, mint *Neck*: *Andrea Negroni* 176. véli. 1620-ban Rimay Bethlen Gábor erdélyi fejedelem megbízásából ismét követként járt a portán. Vö. *Ferenczy Zoltán*: *Rimay János*. Bp. 1911 és *Eckhardt Sándor*: *Rimay János összes művei*. Bp. 1955.

¹¹¹ Wien HHStA Türkei 91c Fol. 9. sk. Herberstein Mátyáshoz, 1608. VI. 17.

¹¹² Wien Kriegsarchiv (KA) Hofkriegsratprotokolle Expedt. 1608. V. 24. Herberstein arról panaszkodik, hogy nem bocsátottak rendelkezésére török nyelven tudó tolmácsot. Ezt említi zárójelentésében is — vö. 132. jegyzet.

kegyelmére van utalva, hanem mint az egyenrangú császár képviselője, a császáré, akit most először ismert el a szultán római császárnak (Roma-i Çasar), s nem csak bécsi királynak (Beç Krali).

A határterületen, egy mérfölddel Komárom alatt fogadták a török tisztségviselők a követséget, és itt adták át a török túszoikat is. Az 51 török túszt Zülfikár bég vezette; szárazföldi úton Komáromba, majd onnan Bécsbe vitték őket.¹¹³ Június 23-án érkezett Herberstein Budára, ahol az első tárgyalásokat folytatta Ali pasával. A Székesfehérvár török visszafoglalásakor fogságba ejtett főemberek és katonák kérdésében Ali kész volt a fejenkénti fogolycserére; óvott attól, hogy elpusztulni engedjék az osztrák rabságban lévő Szulejman pasát, Ali pasának, a hajdani győri pasának a fiát. Hogy a foglyok kicserélését elkezdjék, Ali pasa azt ajánlotta, hogy a nála fogva tartott Tschernembl-t Bécsbe küldi tárgyalni.¹¹⁴ Hogy e tárgyalások során volt-e szó az „egyesült tartományok” török védelméről, nem mutatható ki. Mindamellett Mátyás helyenvalónak tartotta, hogy Herbersteint ez ügyben a további tárgyalásoktól óvja, mivel egy ilyen irányú megegyezés szándéka csak Illésházytól indulhatott ki, akinek azonban ehhez nincs meg a teljhatalma; ez különösen érvényes most, amikor a császár kész rá, hogy a magyar koronát Mátyásnak átadja.¹¹⁵

Eközben megérkezett Komáromból Budára az ajándékhoz tartozó valamennyi tárgy és a pénzösszeg, amit Josef Nieser, az udvari hadifizetőmester június 29-én a követnek átadott. Az udvari kamara külön jegyzékben sorolta fel valamennyi tárgyat, a fent említett török tisztségviselőknek szánt ajándékokkal együtt. Az udvari kamara „belső használatra” ezen a jegyzéken feltüntette mindazt az összeget, amit a kamara az adott tárgyért kifizetett, mind azt az értéket, amelyen ezeket az ajándékokat mint a császár ajándékának részét, vagy a többi tisztségviselő megtisztelésének tárgyát elszámolták. Feltűnő, hogy technikai tárgyakat, mint az órákat, jóval magasabbra értékelték, mint a nemesfémeket és drágaköveket.¹¹⁶

Miután Ali pasa megbizonyosodott az ajándék teljességéről, kiállította a portára menő követség számára a menlevelet. De a neki átadott ajándék minőségétől nem volt

¹¹³ Wien HKA Reichsakten 173 Fol. 104. Azon törökök felsorlása, akik Zülfikár kíséretéhez tartoztak 1609 márciusából. Uo. Fol. 89 sk. 1608. VIII. 25-én Zülfikár Molartnak panaszkodik, hogy 1000 Ásper vagyis kb. 17 rajnai forint túszonként nem elegendő a napi ellátásra, ezért végül azt túszonként napi 23 rajnai forintra emelték fel. Uo. Fol. 110. sk. Ahogy Mátyásnak kellett biztosítani a túsok ellátását, ugyanúgy a császári követséget a törökök által elfoglalt területen a szultán élelmezte. Idevonatkozó kimutatást Herberstein követjárása kapcsán nem lehetett találni; Összehasonlításképpen lásd *Adam Wenner*: Ein ganzt new Reysebuch von Prag aus bis gen Constantinopel. Nürnberg 1622. 131 sk. adatait.

¹¹⁴ Wien HHStA Türkei 91c Fol. 17 Herberstein Mátyáshoz, 1608. VI. 29. A Székesfehérvárnál elfogottakról Vö. *Benda Kálmán és Karl Nehring*: Székesfehérvár 1602-es török ostromának naplója. In: Fejér megyei történeti évkönyv 12(1978) 169–283.

¹¹⁵ Wien HHStA Türkei 91c Fol. 31. sk. Mátyás Herbersteinhez, 1608. VII. 3. Vö. Octaviano Bon Konstantinápolyban lévő velencei „bailo” jelentését, *Óváry* i. m. 3. köt. Nr. 363 58. old.

¹¹⁶ Wien HKA Reichsakten 193. Fol. 154–156. Vö. ehhez az I. Függelékben közölt részletes „partikuláris jegyzéket” (Uo. Fol. 158–169.)

elragadtatva; félreérthetetlenül Herberstein tudomására hozta, hogy a császári ajándékból 12 aranyozott ezüsttálat a Murad nagyvezír lányával küszöbön álló esküvője alkalmából meg kíván tartani. Herberstein visszautasította ezt a kívánságot; egyúttal azonban Herberstein tudatta Mátyással, hogy az eddig a vezírnek szánt ajándékok nem kielégítőek, és hogy mind a 7 vezír számára elegendő ajándékot küldjön utána, hiszen olyan nagy fontosságú ügy függ ettől, mint Kanizsa visszaadása, ami nélkül nem sikerülhet.¹¹⁷ Ali pasa, miután a különböző határsértéseket felpanaszolta, további foglyok cseréjét javasolta, és azt ajánlotta, hogy a követség egy tagját küldjék előre Konstantinápolyba, hogy a követség fogadását és elszállásolását előkészítse. Ezt a feladatot Pietro Bonomo szállásmester vállalta magára. Ügyesen elkerülte Ali pasa azt, hogy a szerződésfogalmazványok egyes pontjaira rátérjenek, és utalt a szerződésben rögzített lehetőségre, „... ut profecturis Constantinopolim suae maiestatis legatis petere ipsi Imperatore liceat quicquid voluerint”.¹¹⁸

Július 1-én a követség Ali pasa kíséretében folytatta útját Belgrádba. Herbersteint Ali eddig Budán tartóztatta, mivel maga is a portára akart menni, és még a szultán hozzájárulására várt. Amikor aztán a követség megérkezett Belgrádba, Ali megkapta az értesítést, hogy sem neki, sem pedig a belgrádi szerdárnak, Mehmed vezírnek nem szükséges a követséget kísérnie, ezt a feladatot mindenkori helyettesük (Kahya) kapta.¹¹⁹

Belgrádból a követség szárazföldi úton ment tovább, ünnepélyes fogadtatásukra szeptember 2-án került sor Konstantinápolyban. Herbersteint, miután szeptember 15-én átadta az ajándékot a kajmakámnak — Murad nagyvezír ugyanis ekkor Kelet-Anatóliában volt hadjáraton —, a rákövetkező napon I. Ahmed fogadta, minden megjegyzés nélkül átvette Herberstein és Rimay János megbízólevelét és a tárgyalások anyagára vonatkozó írásos előterjesztést.¹²⁰ Egy hónappal később kapta kézhez Herberstein a szultáni ratifikációs okmány egy másolatát, amely azonban egyetlen pontban sem tért ki Kanizsa, Esztergom és Eger visszaadására. Az Erdély feletti Habsburg fennhatóság elismerésének követelésével ellentétben, az okmányban a szultán leszögezte a saját igényét Erdélyre. Ha el is tekintünk a Votum A és a Votum B

¹¹⁷ Wien HHStA Türkei 91b Fol. 21, 23. sk. Herberstein Mátyáshoz, 1608. VI. 30. Budapest MOL P. 1341 Batth. cs. lt. Illésházy Lad. 1 Fasc. 14. Herberstein Illésházyhoz, 1608. VI. 26.; ebből kiderül, hogy Csuthy Gáspár, aki később ismét visszatért Illésházyhoz, Budán Ali pasa és Herberstein között tolmácsolt, miután Rimay, aki korábban a magyar tolmács funkcióját gyakorolta, június 26-án az első tárgyalási jelentéssel átmenetileg visszatért Illésházyhoz.

¹¹⁸ Rimay jelentése *Eckhart*: Rimay művei 258.

¹¹⁹ Wien HHStA Türkei 91c Fol. 34, 57 sk. Herberstein Mátyáshoz, 1608. VII. 4. és VII. 31. Innsbruck LRA Hofreg. Oberösterreichische Hofkanzlei Reihe C 1608 Fasc. 85 Einl. Juli Nr. 13 Kolonic Siegfried Miksa főherceghez, 1608. VII. 7.

¹²⁰ *K. Nehring*: Herberstein, 123—134. old. Herberstein beadványa uo. Fol. 90r—93r. Éppen így adott át Rimay, mint „nativus ungaricus et in rebus ungaricis optime versatus” az összes magyar rendek és az egyesült tartományok nevében egy emlékiratot, amely követeléseit tekintve megegyezett a Herbersteinével. *Eckhardt*: Rimay művei 265—268.

között fent említett különbségektől, ezen a ponton a török ratifikációs okmány túlmént a Votum B tartalmán, és a Votum A törökök által meghamisított fordításához tartotta magát; ez állt a zsitvatoroki egyezség 11. cikkelyére is. Míg a Votum B annak érdekében, hogy a császárnak a szultánnal szembeni adókötelezettségét fenntarthassák, a 11. cikkelyben azt a többértelmű megfogalmazást tartalmazta, hogy a jövőben „régí szokás szerint” ajándékokat kell adni, addig a török ratifikációs okmány megállapította, hogy 3 évvel a 200 000 forint értékű ajándék átadása után a császár a „régí szokásnak megfelelően tiszteletét” minden 3. évben újabb ajándékkal tartozik kifejezni.¹²¹

Már a különböző szerződésváltozatok léte miatt is kevés kilátása volt Herbersteinnek arra, hogy instrukciói értelmében pótlólagos tárgyalási eredményeket érjen el. Ehhez jött még, hogy a porta előtt sem maradt titok a II. Rudolf és Mátyás közti ellentét. Ezt az a levél is aláhúzta, amit júniusban a császár Raguzán keresztül küldött a szultánnak. II. Rudolf ebben megismételte — korábbi levelének megfelelően — követeléseit, mint a békekötés előfeltételeit, és megkísérelte Herbersteinnek, mint követnek a szavahihetőségét lejáratni.¹²² Az Erdély feletti fennhatóság kérdésében Herbersteint, Konstantinápolyba való érkezésekor, már kész döntés fogadta, így ebben az ügyben számára már semmiféle tárgyalási lehetőség nem maradt. Báthori Gábor, Erdély új fejedelme ugyan már augusztus 20-án védelmi szövetséget kötött Mátyással,¹²³ de ezzel egyidőben a portára küldte követét, Bethlen Gábort, hogy az megszerezze a portától az elismerést fejedelme számára.¹²⁴ Szeptember elején, még mielőtt Herbersteint a szultán először fogadta volna, I. Ahmed kiállította Báthori számára a kinevezéséről és a vele való szerződésről szóló okmányt.¹²⁵

De a porta sem akarta túlfeszíteni a húrt, így rászoritotta Ali pasát és Báthorit, hogy a béke megőrzése érdekében ne izgassák a hajdúkat a királyi Magyarország ellen. A franciák és a velenceiek könnyen kiismerhető tanácsai, hogy ne ratifikálják a Habsburgokkal a békét, éppúgy nem találtak a törököknél meghallgatásra, mint ahogy III. Zsigmond lengyel király felajánlkozása sem, hogy II. Rudolfal együtt vonuljanak Mátyás és az „egyesült tartományok” ellen.¹²⁶

Október 28-án, második és egyben utolsó szultáni audienciáján Herberstein tiltakozott a török ratifikációs okmány szövegváltozata ellen, és egy a császár okmányáéval megegyezőt kért.¹²⁷ Még egyszer megismételte a kérést, hogy adják

¹²¹ Vö. a török ratifikációs okmány német fordítását *K. Nehring*: Herberstein, 199—207.

¹²² *Hatvani* i. m. 4. köt. Nr. 397, 18. old. *Gontaut Biron*: i. m. 218. sk.

¹²³ *Gooss*: Österreichische Staatsverträge 374 skk.

¹²⁴ *Gontaut Biron*: i. m. 228. sk.

¹²⁵ *Valter Behrnauer*: Sultan Ahmed's Bestallungs- und Vertragsurkunde für Gabriel Báthori von Somlyó. In: Archiv für Kunde österreichischer Geschichts-Quellen 18.(1857), 299—330. — Az athnámé magyar fordítása *Mikó Imre*: Erdélyi történeti adatok 2. köt. Kolozsvár, 1856. 328—335. hibás dátummal.

¹²⁶ Wien HHStA Türkei 91c Fol. 6. sk. Herberstein Mátyáshoz, 1608. VI. 14.

¹²⁷ *K. Nehring*: Herberstein, 141—143.

vissza Kanizsa, Eger és Esztergom várát, engedjék szabadon a Székesfehérvárnál elfogottakat és azokat, akiket a konstantinápolyi Fekete Toronyban tartanak fogva.

Október 30-án kellett volna a ratifikációs okmányok cseréjének megtörténnie. De hamarosan kiderült, hogy a kajmakám Herbersteinnek ugyanazt az okmányt akarta átnyújtani, amelynek a másolata ellen a követ már tiltakozott. Amikor november 6-án ismét összejöttek, a kajmakám különös eljárást gondolt ki. A császár portai tolmácsával, Mattia del Farroval olvastatta fel, és a császári interpretáció értelmében fordítottatta le a ratifikációs okmányt. Herberstein hiszékenységének és tapasztalatlanságának tulajdonítható, hogy ezzel az eljárással egyetértett. Hiszen a portai tolmács élete és állása a szultán és a vezírek kegyétől függött, az ő érdekeinek megfelelően kellett neki Herberstein számára az okmányt olasz nyelvre „lefordítani”. Herberstein naivitásában azt is különleges eredményként könyvelte el, hogy az előadott ratifikációs okmányt, ha maga nem is kaphatta kézhez, de a jelenlétében helyezték el egy arany zsákba és pecsételték le.¹²⁸ Ehhez kapcsolódva történt meg a ratifikációs okmányok ünnepélyes cseréje.

Herberstein valóban meg volt győződve arról, hogy a porta figyelembe vette tiltakozását, és a császári ratifikációs okmány értelmében korrigálta a sajátját. Ez nem csak útijelentéséből tűnik ki, hanem még sokkal világosabban zárójelentéséből, amit a követ útjának végén nyújtott át Mátyásnak.¹²⁹ Míg a török okmányt, amely jellemző módon ratifikációs dátumként az 1608. október 11—20-ig tartó időszakot tüntette fel, a követtség Bécsbe való visszatérte után Andrea Negroni le nem fordította,¹³⁰ Herberstein hitt diplomáciai sikerében, még ha — amint Mátyásnak írta — a szultánhoz intézett petíciója ügyében „kevés intéződött is el”. Egyedül azt érte el, hogy a 10 német fogoly a Fekete Toronyból vele együtt utazhatott Budáig.¹³¹

A császári követnél sokkal jobban volt informálva a portai angol és francia követ. Mindkettőjüknek kezdetől fogva az volt a benyomásuk, hogy Herberstein és

¹²⁸ Uo. 149.

¹²⁹ Wien HHStA Türkei 92a Fol. 243—263. Egyedül erre a végül is félrevezető zárójelentésre támaszkodik *Zwiedineck-Südenhorst*: Herbersteins Gesandtschaftsreise, aki arra a következtetésre jut, hogy: „Így arathatott dicsőséges győzelmet Herberstein szívóssága és megingathatatlan kötelességtudása a törökök ravaszágán és hamis szellemén”, uo. 39.

¹³⁰ A török ratifikációs okmányának Nehringnél (Herberstein, 199—207.) található német fordítása Negroni 1609. október 4-i olasz fordításán alapszik: Budapest MOL Esterházy cs. lt. P 108. Rep. 71 Fasc. 26a Fol. 90—103 és Wien HHStA Türkei Urkunden 1608—10—11-től 1608—10—20-ig; uo. található az eredeti török okmány latin fordítása és egy másolata. A török ratifikációs okmány eredetijét nem — miként Bittner i. m. 1. köt. 33.-on megadja — a Wien HHStA-ban őrzik, mivel Mátyás az oklevél átvételét megtagadta, és 1610-ben visszaküldte a portára. A török eredeti fogalmazványt kiadta Ahmed *Feridun*: Münşe'ât 2. köt. Istanbul 1275² 412—415. és Feridun alapján ismételtlen megjelentette *Bayerle*: The Compromise 48—53. magyar kiadása *Thallóczy Lajos*: Török—magyar oklevéltár 1533—1789. Bp. 1914. Nr. 241, 184—189. és angol fordításban *Bayerle*: The Compromise 24—27.

¹³¹ Wien HHStA Türkei 91c Fol. 118. 121. Herberstein két levele Mátyáshoz 1608. XI. 22. Uo. Fol. 123. A Fekete Toronyban raboskodó foglyok szupplikációja Mátyáshoz, 1608. XI. 22., hogy váltsa ki őket, amilyen gyorsan csak lehet a török fogságból.

Mátyás számára mindenekelőtt a béke megszerzése a cél; sem Glover, sem pedig Gontaut Biron figyelmét nem kerülte el, hogy a porta, Herberstein kifogásai ellenére, a Habsburg-ház javára semmit nem változtatott a ratifikációs okmányon.¹³² Glover már október 15-én elküldte a török ratifikációs okmány olasz fordítását Lord Salisburynek, és november 2-án megerősítette, hogy annak tartalmán már nem változtattak; mégis, írja Glover, „...a követ mind befelé, mind kifelé nagyon elégedettnek mutatta magát”. Hasonlóképpen foglalta össze Herberstein magatartását a francia követ: „...meg van elégedve a fogadtatással, amiben része volt” és megállapította, hogy a porta a békekötéssel nagyon elégedett.¹³³

Miként a zsitvatoroki szerződésben arról megállapodtak, most Konstantinápolyban állítottak össze egy török cserekövetséget Ahmed Kahya vezetésével. Miután átadták a megbízóleveleket Herbersteinnek és Ahmed Kahyának,¹³⁴ november 14-én mindkét delegáció elhagyta Konstantinápolyt Buda irányában, ahová 1609. január 3-án megérkeztek.

Eközben 1608. november 16-án Mátyást Pozsonyban a magyar rendek királlyá választották, és három nappal később az esztergomi érsek, Forgách bíboros meg is koronázta. A király javaslatára a rendek Illésházyt nádorrá választották. Mátyás olyan mértékben teljesítette a magyar mágnások kívánságait a választási feltételekben és a koronázást követő törvényekben, mint egyetlen más Habsburg uralkodó sem. A választási kapituláció 2. cikkelyében¹³⁵ Mátyás még egyszer kötelezte magát a bécsi és a zsitvatoroki béke megtartására, és azon fáradozott — míg Herberstein Budán tartózkodott —, hogy Illésházyval együtt a török ajándék hiányzó 50 000 forintját összeszedje. Ali pasa ugyanis, Herberstein Budára érkezését követően, hamarosan felszólította Mátyást és Illésházyt, hogy a még hátralévő pénzüsszeget és a Bécsben fogva tartott török túszoikat Komáromba küldessék.¹³⁶ Azonban Mátyás¹³⁷ és az udvari haditanács¹³⁸ ragaszkodott ahhoz, hogy először megoldásra kell jutni a 158 határmenti falu hovatartozásának kérdésében, mielőtt a hiányzó összeget kifizetnék, és a túszoikat szabadon engednék.

A török felfogás szerint a császáriak által a tizenöt éves háború alatt visszafoglalt 158 falura formált igényük a Szulejman idejéből való defteren alapult, ez ugyanis

¹³² London Public Record Office (PRO) State Papers Turkey 97(6) II Fol. 67, 73, 77, 81. Glover Lord Salisburyhez, 1608. IX. 30. és X. 15. (a török ratifikációs-okmány olasz fordításával együtt) XI. 2. és XI. 17. *Gontaut Biron: Ambassade* 243 sköv.

¹³³ Uo. 244. old.

¹³⁴ Vö. a regesztákat *Hammer: GOR* 9. köt. Nr. 995, 997—999, 1005 köv. 412. köv. és az eredetieket Wien HHStA Türkei Urkunden 1608—10—11-től 1608—20-ig.

¹³⁵ *Corpus Iuris Hungarici* 1608—1657. Bp. 1900. 10.

¹³⁶ Wien HHStA Türkei 92a Fol. 1—3. Herberstein levele Mátyáshoz, 1609. I. 4.

¹³⁷ Uo. Fol. 4. sköv. Herberstein levele Mátyáshoz, 1609. I. 15. Ugyanebben az írásban tiltakozik Herberstein azellen, hogy tárgyalásokba kezdjenek a vitatott falvokról, hiszen ez nem az ő követségének a feladataihoz tartozik.

¹³⁸ Wien KA Prot. Rgstr. 1609 214. old. az udvari haditanács Herbersteinnek, 1609. III. 19.

valamennyi akkor meghódított helység nevét tartalmazta. Ezt a deftert tartották a törökök érvényesnek a császáriak minden későbbi visszafoglalásai ellenére is. Hogy az e falvak körüli vita a követjárás végén ilyen jelentőségre tett szert — Herberstein ebben az összefüggésben rámutatott, hogy itt nem kastélyokról, végvárakról vagy „dominium directum”-ról van szó, hanem csak egy „dominium utile”-ről, „néhány nemesember magánédekéről”¹³⁹ — lényegében a magyar mágnások befolyására vezethető vissza, akik most biztosítani akarták maguknak e gazdaságilag nem túl jelentős helységek birtokát. Hogy ezt megvilágítsuk, és mivel a későbbi bécsi (1615) és komáromi (1618) Habsburg-tárgyalások során a falvak hovatarozásának a kérdése fontos tárgyalási pont maradt, szükséges a vitás falvakat felsorolni a fennmaradt összeírás-listák alapján.¹⁴⁰

A birtokviszonyok ezen áttekintéséből kiviláglik, hogy a Forgách testvérek, Ferenc és Zsigmond — az előbbi, mint esztergomi érsek, az utóbbi, mint a királyi Magyarország országbírája — rendelkeztek a vitatott falvakban a legtöbb birtokkal. Így érthető, hogy Forgách Zsigmond az Illésházy által küldött biztosokkal, Csuthy Gáspárral és Esterházy Gáborral együtt Szőgyénnél találkozott a török biztosokkal a határkérdések megtárgyalására. Ezek a tárgyalások minden eredmény nélkül húzódtak 1609 márciusától szeptemberéig, míg a béke megkötése Mátyás király számára fontosabb nem lett, mint a határprobléma maga, mely belátható időn belül nem tűnt megoldhatónak.¹⁴¹ Hozzájárult ehhez, hogy Illésházy István a magyar rendek érdekeinek legtehetségesebb szószólója, egyben Mátyás befolyásos tanácsadója, május 5-én Bécsben meghalt.

Eközben Mátyás nagy nehezen felhajtotta a hiányzó 50 000 forintot; a birodalmi fizetőmester, Zacharias Geizkofler¹⁴² ugyanis nem mutatott hajlandóságot ilyen összegű hitel nyújtására, és a stájer rendek is megtagadták Ferdinánd főhercegnek, hogy fizessenek egy olyan szerződésért, mely a török kezén hagyta Kanizsát.¹⁴³ Hogy végül is honnan sikerült Mátyásnak a pénzt előteremtenie, nem lehet kideríteni. Valószínűleg ismét az osztrák rendek tették lehetővé Mátyásnak, hogy augusztusban utasíthassa az udvari kamarát: a hátralevő összeget „elfogadható pénznemben”

¹³⁹ Wien HHStA Türkei 92a Fol. 163—165. Herberstein Mátyáshoz, 1609. VIII. 9.

¹⁴⁰ Lásd a II. Függelékét. — A 158 faluból, amelyeknek a nevei megtalálhatóak *Szilágyi Sándor*: Illésházy István és más főurak levelezése 1605—1608-ban. Történelmi Tár (1878) Nr. 50 891. sk., az összeíráslista alapján 133 helységet lehetett azonosítani. Az idézett összeíráslisták korában kétszer változott az adóztatás egysége. Miután 1598-ban megszűnt a portális adó — Corpus Iuris Hungarici, 2. köt. 836. 1598 évi 4. cikkely —, hogy szembeszállhassanak az adócsalásokkal, 1609-ben ismét visszatértek a portális adóra „... statutum est, ut portam unam faciant quatuor domus colonicales. . .” — Corpus Iuris Hungarici 3. köt. 74. 1609. évi 62. cikkely.

¹⁴¹ Wien HHStA Türkei 92a Fol. 59—61, 163—165. Herberstein Mátyáshoz, 1609. V. 3. és 1609. VIII. 9. *Eckhardt*: Rimay művei 314—316.

¹⁴² *Stieve*: Briefe und Akten 6. köt. 554. sk.

¹⁴³ *Steinwenter*: Steiermark 217—236. részletesen kitér a Ferdinánd főherceg és a stájer rendek közötti tárgyalásokra.

szállíttassa Komáromba, a követség kicserélésére.¹⁴⁴ Már ezt megelőzően Bécsből Pozsonyba vitték Zulfikárt és a többi 50 török túszt.¹⁴⁵

Budán Herbersteinnek nehéz időket kellett átvészelnie. Soha nem volt elég pénze, részben Ahmed Kahyától kellett kölcsönkérnie, és ismételten összeütközésekre került sor egyes törökök és követsége bizonyos tagjai között. Nehezítette a helyzetet a határtárgyalások bizonytalan kimenetele, a hátralevő 50 000 forint előteremtésének kétes volta, valamint azok a pletykák, miszerint Bécsben a túsokkal rosszul bánnak. Nagyon is érthető volt, hogy Herberstein Ausztriába való mielőbbi visszatérése érdekében vonakodott a ratifikációs okmányt követ útján előre küldeni Bécsbe.¹⁴⁶

Újabb nehézség merült fel, amikor Ali pasa a Mátyástól a török követség számára adott menlevéllel kapcsolatban elégedetlenségét fejezte ki. Ali egy, a császártól való menlevélhez ragaszkodott, mivel az ratifikálta a békét, és Ahmed Kahyának is Prágában kellett a szultán ajándékát átadnia.¹⁴⁷ Miután II. Rudolfot megnyerték a menlevél kiállítására,¹⁴⁸ és belátták, hogy a határtárgyalásokon nem jutnak előbbre, Mátyás beleegyezett a túsok visszaadásába, és kifizettette a törököknek a hátralevő 50 000 forintot. Szeptember 14-én került sor a cserére Komáromtól keletre. Herbersteint és Ahmed Kahyat követségük tagjaival együtt ünnepélyesen fogadták, és Bécsbe kísérték.¹⁴⁹ Majdnem 17 hónap után Herberstein befejezte követjárását.

A tanulmány lezárásaként megpróbáljuk a bonyolult szerződésrendszert vázlat segítségével sematikusabban ábrázolni; továbbá az egyes pontokat a császári ratifikációs okmány alapján magyarázni, hogy végül kiemelhessük a békekötés jelentőségét a szerződő felek számára.

A zsitvatoroki szerződés

A) SZERZŐDÉSSZÖVEG

aláírták és lepecsételték a császár és Bocskai biztosai

három példány magyar nyelven: egy (meghamisított) példány török nyelven: dátum nélkül.

Kelt: Zsitvatorok, 1606. XI. 11.

B) SZERZŐDÉSSZÖVEG

aláírták és lepecsételték a török biztosok, Ali pasa és Habil efendi

egy-egy példány török és magyar nyelven
Kelt: 1606. XI. 2—11. ill.
Almás, 1606. XI. 11.

¹⁴⁴ Wien HHA Reichsakten 173 Fol. 116, 121, 1609. VIII. 17.

¹⁴⁵ Uo. Fol. 95. Mátyás az udvari kamarának 1609. III. 1. azzal a felszólítással, hogy a túsokat „contentálják”, hogy ők is ki tudják elégíteni hitelezőiket.

¹⁴⁶ Wien HHStA Türkei 92a Fol. 131—133. Herberstein Mátyáshoz. 1609. VII. 11.

¹⁴⁷ Uo. Fol. 112—105. Herberstein Mátyáshoz 1609. VI. 18.

¹⁴⁸ Uo. Fol. 135 II. Rudolf menlevele a török követség számára, 1609. VII. 6.

¹⁴⁹ K. Nehring: Herberstein, 194—196.

átírva II. Rudolf ratifikációs okmányában latin nyelven
Kelt: Brandeis, 1606. XII. 9.
egykorú német fordítása:
Brandstetter: Itinerarium S.

módosításokkal tartalmilag visszaadva I. Ahmed ratifikációs-okmányában török nyelven
Kelt: Konstantinápoly, 1608. X. 11.
egykorú német fordítása:
Brandstetter: Itinerarium S.

A szerződés első cikkelyében általában leszögezték a két uralkodó közötti apa-fiú viszonyt. Ez a megoldás, mely már középkori oklevelekből, de a porta és Bécs közötti korábbi levelezésből is ismert, csupán az uralkodókat összekötő eszmei rokonságot emeli ki.

A második cikkelyben a Habsburg császárt összes címeivel együtt elismerték, szemben a korábbi „Beç Kralı” (bécsi király) megnevezéssel.

A harmadik cikkelyben bevonták a tatárokat a békeszerződésbe; a tatárok a királyi Magyarországra a törökök „helyettesei”-ként törtek be; a harmadik cikkely ellenére ilyen portyák elvéve később is előfordultak anélkül, hogy esetenként meg lehetett volna állapítani, hogy ezeket a betöréseket a porta kívánságára indították-e, vagy önálló tatár rablótámadások voltak.

A negyedik cikkely általánosságban leszögezte a béke megtartását, melybe közvetve Erdélyt is beleértették, mint amely „ősidők óta Magyarországhoz tartozik”. A spanyol király számára fenntartották a békéhez való csatlakozás lehetőségét, amivel azonban III. Fülöp nem élt.

Az ötödik cikkely határozatait, melyek a határterületen minden portyát megtiltottak, nem lehetett keresztülvinni: egyik fél sem tekintette a béke megsértésének azokat a portyázásokat, melyeket a határ vitatott voltára lehetett visszavezetni, még ha az elkövetkező években gyakran panaszkodtak is a határsértések miatt.

A hatodik cikkelyben a végvárakat és azok helyőrségét vonták be a békébe. Kifejezetten még egyszer megerősítették a bécsi békét (1606), melyet a császár Bocskai Istvánnal kötött.

A hetedik cikkelyben a hadifoglyok váltságdíj fejében történő kiváltásáról és a békeidőben fogságba esett személyek ingyenes kicseréléséről volt szó. Az elkövetkezőkben ez a megegyezés sem valósult meg kötelező érvénnyel, mivel a cserét könnyen meg lehetett akadályozni túl magas váltságdíj követelésével.

A nyolcadik cikkelyben rendelkeztek arról, hogy a határvidéken kitörő nyugtalanságokat Győr és a Dunától északra és délre elterülő katonai körzet parancsnokai, a horvát-szlovén határvidéken a bán, valamint a budai pasa tartozik megfékezni. Mivel a törökök által megszállt határvidéken a budai pasának alárendelt pasák és bégek ismételten önhatalmúlag jártak el, ebben a cikkelyben a határok viszonylagos nyugalma érdekében hangsúlyozták végső soron a budai pasa felelősségét a törökök által megszállt Magyarországon.

A kilencedik cikkelyben megegyeztek abban, hogy a régi végvárakat fel lehet újítani, de újakat nem szabad építeni. Így újíthatták fel a császáriak Vác erődítményét és a törökök Kanizsát.

A tizedik cikkelyben lefektetett ajándék átadására, melyet a szerdár, Murad pasa adott volna Mátyás főhercegnek, nyilvánvalóan nem került sor. Ez összefüggött a II. Rudolf és Mátyás közötti összeütközéssel. Murad pasa röviddel a béketárgyalásokat követően el is hagyta Magyarországot, hogy mint újonnan kinevezett nagyvezír az oszmán birodalom keleti határán folyó háború vezetését átvegye. Az ugyanabban a cikkelyben rögzített török cserekövetség Prágába érkezésekor 1609-ben került sor az első, a császárnak szánt szultáni ajándék átadására, ami jóval magasabb értékű volt, mint az addig szokásos szultáni ajándékok.

A tizenegyedik cikkely, melyben a császáriak kötelezték magukat tiszteletük jeleként 200 000 forint kifizetésére, a szerződés legvitatottabb pontja volt, mivel a törökök ratifikációs okmányukban megtagadták, hogy azt „semel pro semper”-nek ismerjék el. Ez az „utolsó és egyszeri ajándék” ugyanis annak a jele volt, hogy véget ért a császárnak — mint Magyarország királyának — a portával szembeni adókötelezettsége. Habsburg részről nyomatékosan ragaszkodtak ennek a cikkelynek a betartásához, és ezért 1610-ben a török ratifikációs okmányt vissza is küldték. Ezen pont formális megerősítése nélkül, a porta hosszú tárgyalások után akceptálta a császári álláspontot az 1616-i bécsi békében.

Míg az ezt megelőző, a szultán által diktált szerződések legfeljebb 8 évre voltak érvényesek, a tizenkettedik cikkely az 1607. évvel kezdődően 20 évre kötötte meg a békét, és az vonatkozott a mindenkori trónörökösökre is. Így követték egymást a béke alapján, amely majd 60 évig tartott, a szerződésmegújítások és szerződéskiegészítések 1615—6-ban Bécsben, 1618-ban Komáromban, 1625-ben Gyarmaton, 1627-ben Szönyben, 1629-ben Komáromban, 1642-ben Szönyben, és 1649-ben Konstantinápolyban.

A tizenharmadik cikkely a császáriaknak biztosította Vác birtokát, melyet mint végvárat csak felújítani lehetett, kibővíteni nem. A törökök által megszállt Esztergomtól délre és Pest felett, a Duna jobb partján feküdt ez a különös stratégiai jelentőséggel bíró erődítmény, amely 1620-ban ismét a törökök kezére került.

Teljesen feleslegesnek bizonyult a tizenegyedik cikkely, mely a követeknek megengedte, hogy követeléseket terjesszenek elő a szultánnak. Ez a cikkely az 1606. évi tárgyalások folyamán keletkezett, amikor a császári biztosok Esztergom, Eger és Kanizsa visszaadását követelték. Herbersteinnek nem is sikerült ebben a kérdésben engedményt elérnie.

A tizenötödik cikkely megerősítette a császáriak által visszafoglalt erődítmények és falvak birtoklását Váctól északra; ez a Felső-Magyarországgal és Erdéllyel való összeköttetés szempontjából volt nagy jelentőségű. Állandóan vitatott pont maradt, és a rákövetkező szerződésekben sem nyert teljes megoldást annak a 158 falunak az adózási hovatartozása, melyek a császáriak által visszafoglalt határterületen, Esztergomtól északra és északkeletre terültek el. A cikkely homályos fogalmazása mindkét félnek nagy teret hagyott a kölcsönös területi követelésekre.

Különösen érdekes a Kanizsa körüli falvaknak az ugyanebben a cikkelyben lefektetett megadóztatása. Míg a 16. században a törökök által megszállt Magyar-

országon gyakran a nemeseket és a parasztokat is megadóztatták, most sikerült a magyar nemességnek ezen cikkely által ugyanazt az adómentességet biztosítania, melyet a királyi Magyarországon a középkor óta élvezett. A törökök ezzel elismertek egy olyan jogi státust, melyre csakhamar a törökök által megszállt többi terület magyar nemesei is hivatkozni kezdtek.¹⁵⁰ Ezen túlmenően megerősítették a „közös falvak” kettős adózását, azokét a falvakét, amelyek a határ két oldalán feküdtek, s amelyek mind a törököknek, mind pedig a királyi Magyarországon lévő tulajdonosoknak kötelesek voltak adózni.¹⁵¹ Az adókiivetés joga mindkét oldalon a magyar falusi bírúk kezében maradt, és csak a nehezen megoldható vitás esetekben avatkozhattak be a két hatalom mindenkori képviselői. Itt megmutatkozott, hogy a középkori magyar megyei alkotmány egyik lényeges eleme a törökök által megszállt Magyarország határvidékén is fennmaradt.

A zsitvatoroki béke minden alaki és tartalmi hiányossága ellenére sem hagyhatjuk figyelmen kívül azt, hogy a szerződő felek diplomáciailag és politikailag is addig ismeretlen területre léptek. A császár és a szultán szerződésben lefektetett, „nemzetközi jogú”¹⁵² egyenragúvá tétele csupán kerete és kezdete volt a szabályozott egymásmellettiségnek, amit az elkövetkező időben pótlólagos szerződések egész sorának kellett meghatározni és kiépítenie.¹⁵³ A más hatalmakkal való érintkezésben először történt meg, hogy a szultán a maga iszlám-török magától értetődő „egyeduralkodó” voltában a zsitvatoroki szerződésben a császárt, mint vele azonos rangú uralkodót ismerte el. Amennyire nehezére esett ez az egyenrangúság a portának számos részletkérdésben, legalább annyira volt tapasztalatlan az osztrák ház a portával való diplomáciai érintkezésben. Az Erdély feletti fennhatóság kérdése a következő időkben is az oszmán—Habsburg viszony sarkköve maradt; ezt a kérdést a béketárgyalások folyamán mindkét részről csak közvetve érintették, hogy ne veszélyeztessék a béke létrejöttét. Ebben az időben még nem láthatták előre, hogy egy ilyen ellentmondásos szerződés alapja lesz egy viszonylag hosszú, ha nem is zavartalan

¹⁵⁰ *Fekete*: Türkische Schriften XXXV. sk.

¹⁵¹ Uo. XXX—XLIII. *Merényi Lajos*: A hódoltság adózása történetéhez. Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle 10. (1903) 18—32.; *Hegyí Klára*: Le condominium hungaro-ottoman dans les eyalets hongrois. In: Actes du premier congrès international des études balcaniques et sud-est européennes. 3 köt. Sofia, 1969. 593—603. és mindenekelőtt most *Szakály Ferenc*: Magyar adóztatás a török hódoltságban. Bp. 1981.

¹⁵² Ez a kifejezés „ius gentium”-ként értendő, mivel az oszmán birodalmat csak 1856-ban ismerték el az európai nemzetközi jog államai mint első nem keresztény államot.

¹⁵³ Vö. ehhez *Peter Meienberger*: Johann Rudolf Schmid zum Schwarzenhorn als kaiserlicher Resident in Konstantinopel in den Jahren 1629—1643. Bern, Frankfurt a. M. 1973. 15—99.; *R. Neck*: Andrea Negroni és két nyomtatásban meg nem jelent disszertáció: *R. Neck*: Österreichs Türkenpolitik unter Melchior Klesl, Wien, 1948; *Manfred Stoy*: Gaspar Graciani (1575/80—1620), türkischer Diplomat und Fürst von der Moldau (1619—1620). Wien, 1967. A Habsburgok és az oszmánok közötti 16—17. századi kapcsolatok sokrétű problematikájának beható ábrázolása még hiányzik. A konstantinápolyi császári követek jelentéseinek kritikai kiadására ehhez sürgős szükség lenne.

békének, alapja annak, hogy Konstantinápolyba állandó császári rezidenst küldjenek, hogy kereskedelmi preferenciákat nyerjenek, amelyeket korábban Velence, Genova, Franciaország, Anglia és aztán Németalföld is már biztosított magának.

A készség a zsitvatoroki béke megkötéséhez csak közvetve eredt a tizenötéves háborúban kialakult katonai patthelyzetből. Elsősorban a belső problémák voltak azok, amelyekkel a háborús feleknek szembe kellett nézniük.

A 16. század folyamán, a 17. század elejéig az osztrák ház országaiban a rendek befolyása növekvően volt. Ezt a fejlődést gyorsította meg a tizenötéves háború azáltal, hogy a rendek a háború folytatásához szükséges pénz megszvazását mindig új rendi privilégiumok követelésével kötötték össze.¹⁵⁴ A Habsburgok első próbálkozásai a 16. században, hogy központi kormányzerveket építsenek ki, mint az udvari kancellária, udvari tanács, udvari kamara és udvari haditanács, korainak bizonyultak, mivel ennél a központosítási igénynél nem támaszkodhattak sem a rendekre, sem pedig a városokra; az udvari kamara és az udvari haditanács közötti hatásköri vita, valamint ezeknek az intézményeknek a kettéosztása egy a prágai udvarban működőre és egy másik, Bécsben „hátrahagyottra”, megnehezítette a Habsburg-országok politikai és adminisztratív összefogását. Nyugat-Európával ellentétben, ahol a fejedelmi abszolutizmus a rendi partikularizmust már felváltotta, a Habsburgok egyes territóriumai meg tudták tartani, sőt ki is tudták bővíteni önkormányzatukat. Csehország, Morvaország, Szilézia, Lausitz, Alsó- és Felső-Ausztria, a Habsburg-Magyarország, a belső-ausztriai tartományok: Stájerország, Karintia, Krajna, valamint Tirol és Vorarlberg saját rendi gyűléssel rendelkeztek, ezek partikuláris érdekei még nagyon messze voltak egy Habsburg-monarchia eszméjétől. Ehhez járultak még a vallási ellentétek a Habsburg-országokban, ahol a rendek legnagyobb része Csehországban, Morvaországban, Alsó- és Felső-Ausztriában, valamint Magyarországon a protestantizmusban (kálvinizmusban és lutheranizmusban) talált támaszt. Ezzel a partikuláris érdekekkel állt szemben az egységes Habsburg-állam és a katolikus császárság II. Rudolf által megtestesített eszméje. Ez a célkitűzés azonban már I. Ferdinánd császár halála után a Habsburg-örökség felosztása következtében kérdésessé vált.

Ferdinánd főherceg, a későbbi II. Ferdinánd császár, 1598 óta uralkodott a belső-ausztriai tartományokon, amelyeknek a kötelességei közé tartozott a velük szomszédos török határvidék várainak a fenntartása.

II. Rudolf testvére, Mátyás Felső- és Alsó-Ausztria helytartója volt, így a törökökkel szembeni északi határszakaszért volt felelős. Különleges helyzetét kiemelte, hogy (1606. március 21-én)¹⁵⁵ kinevezték Magyarország kormányzójává, valamint a Habsburg-ház de facto fejévé; ezt Klesl kezdeményezésére a vezető

¹⁵⁴ Ez időszak még mindig legjelentősebb összefoglaló ábrázolása: *Huber: Geschichte Österreichs* 4. köt. 366—543. A rendi problémákhoz vö. *Benda: Absolutismus* 87—115. és az ott megadott irodalom.

¹⁵⁵ *R. Gooss: Österreichische Staatsverträge* 316. sk. .

családtagok 1606. április 25-én megtartott titkos bécsi találkozásán határozták el, tekintettel a császár növekvő uralkodási képtelenségére. A testvérvizsoly II. Rudolf és Mátyás között ezzel már előrevetette árnyékát, aztán az 1606. évi bécsi és zsitvatoroki békén keresztül 1608-ban, a pozsonyi határozatokban érte el csúcspontját.

A zsitvatoroki békével összefüggésben világosan megmutatkozott, hogy milyen különleges helyet foglalt el a három részre osztott Magyarország. A Habsburgok a királyság északi és nyugati része, az úgynevezett királyi Magyarország fölött uralkodtak. A magyar Alföld és a Dunántúl egészen a Kanizsa-Balaton vonalig a törökök által megszállt Magyarországhoz tartozott, melyet, mint az oszmán birodalom részét a budai, kanizsai, egri és temesvári elájetre osztottak. Különleges szerepet töltött be Erdély, mint a portától függő vazallus-fejedelemség, amelyre azonban a Habsburgok is igényt tartottak.

A királyi Magyarországon a nemesség, mely ekkor a lakosság jó 4%-át tette ki, a dinasztiaival szemben meg tudta őrizni középkori jogait, a királyválasztás jogát, a ius resistendi-t és a nemesség adómentességét. Biztos támaszául szolgált a megyei szervezet, ahol a nemesség a bírászkodás, az adószedés és a közigazgatás területén messzemenően autonóm módon dönthetett.

Az ország három részre szakadása ellenére a magyar nemességnek a középkori „államjog” által formált felfogása a „natio Hungarica”-ról egész Magyarországra kiterjedt. A „natio Hungarica” tudata a rendi patriotizmusban öltött testet. Hogy mennyire virulens volt ez a nemesi patriotizmus, megmutatta Bocskai István Habsburg-ellenes felkelésének visszhangja. Az „una eademque nobilitas Hungarica” pre-nemzeti tudatát a lutheránus Illésházy István személyesítette meg. Mint Bocskai meghatalmazottja vett még részt 1606-ban a bécsi és a zsitvatoroki béketárgyalásokon. Nem utolsósorban a magyar nemesség rendi előjogainak biztosítása és kiszélesítése érdekében lépett Illésházy Bocskai halála után a királyi Magyarország oldalára, Mátyás szolgálatába, aki 1608-ban magyar nádorrá választotta. A II. Rudolf és Mátyás közötti testvérvizsoly kritikus szakaszában Illésházy nagy része volt abban, hogy Mátyás az Illésházy által inspirált „egyesült tartományok” rendi szövetségére támaszkodva keresztülvitte a törökökkel a békét: ez döntő előfeltétele volt a Habsburgok további magyarországi uralmának. Ugyanis a török háború a Bocskai-felkeléssel együtt „Ausztia belső eresztékeit majdnem összezúzta, és összefüggésben mindazokkal a jelenségekkel, amelyek egy protestáns Ausztriáról egy katolikusra való átmenetet mutattak, a császár házi hatalmát, az osztrák házat magát is majdnem katasztrófális helyzetbe hozták; ez végérvényesen csak a harmincéves háborúban múlt el”.¹⁵⁶ Így kötődött a bécsi és a zsitvatoroki béke a legszorosabban az 1608. évi két magyar országgyűlésen kibontakozó rendi hatalom csúcspontjához. Emellett később bebizonyosodott az is, hogy az ország három része osztása és a

¹⁵⁶ Hugo Hantsch: Geschichte Österreichs 1. köt. Köln 1959. 300.

magyar nemesség ezáltal lehetővé váló támasza Erdélyben,¹⁵⁷ az „una eademque nobilitas Hungarica”-t megmentette a cseh nemességnek a fehérhegyi vereséget követő sorsától.

Magyarország számára a zsitvatoroki béke volt az előfeltétel a háborús hadjáratok, felkelések és fosztogató zsoldoseregek által elnéptelentett, elpusztított, szegénnyé tett ország újjáépítéséhez.¹⁵⁸

A Habsburg örökös tartományok gazdasági helyzete nem tette lehetővé a törökök elleni háború folytatását. A források a pénzromlást, a tarthatatlan gazdasági viszonyokat ismételten a török háborúk következményeként panaszozzák fel. Ez tükröződik vissza azokban a nehézségekben is, melyekkel Mátyásnak kellett megbirkóznia, amikor Herberstein követsége számára a pénzt teremtette elő. A felső- és alsó-ausztriai, a belső-ausztriai és magyar rendektől, a pápától és a birodalmi rendektől, amelyek a háborús kiadások fő terheit viselték,¹⁵⁹ már nem lehetett pénzt várni, és végül már maga Spanyolország is azt javasolta — miként ezt megelőzően a birodalmi rendek és a pápa —, hogy kössenek békét a törökkel.

A zsitvatoroki béke megítéléséhez másik aspektusként a birodalmi politika nézőpontja szolgál. A zsitvatoroki béketárgyalások lezárásával a birodalmi rendek tudatában is háttérbe szorult a török veszély. Ez a fordulat a birodalmi gyűlésen ismét a birodalom belső és különösen vallási problémáit állította a középpontba, amelyeket a megelőző birodalmi gyűléseken a török veszély elfedett.¹⁶⁰ „A vallási viták ellenére . . . nem férhet kétség ahhoz, hogy a török veszély a birodalom számára jelentékeny, konszolidáló elem volt, és megőrizte politikai rendjét egy máskülönben korábban bekövetkező széteséstől.”¹⁶¹ Ebben az értelemben a zsitvatoroki béke szabaddá tette az utat a készülő harmincéves háború számára.

A törökök számára a béke egy fokozatos és más birodalmakhoz viszonyítva sokáig elhúzódó hatalmi hanyatlás idejére esett.¹⁶² Az oszmán birodalom gazdasági és

¹⁵⁷ Erdélynek és a megyei nemességnek a jelentőségéhez, amelyek „az elveszett magyar államiságnak egyaránt örökösei” (12.) vö. *Mathias Bernath*: Habsburg und die Anfänge der rumänischen Nationsbildung. Leiden, 1972. 3—33.

¹⁵⁸ *Ferenc Szakály*: Zur Kontinuitätsfrage der Wirtschaftsstruktur in den ungarischen Marktflecken unter der Türkenherrschaft. In O. Pickl (Hrg.): Die wirtschaftlichen Auswirkungen der Türkenkriege. Graz, 1971. 269. sk. *László Makkai*: Der Ungarische Viehhandel 1550—1650. In: I. Bog (Hrg.): Der Aussenhandel Ostmitteleuropas 1450—1650. Köln, Wien, 1971. 493.

¹⁵⁹ *Vocelka*: i. m. 9, 227. idézi ehhez a lényeges irodalmat.

¹⁶⁰ *Winfried Schulz*: Reich und Türkengefahr im späten 16. Jahrhundert. Studien zu den politischen und gesellschaftlichen Auswirkungen einer äusseren Bedrohung. München, 1978. 154. sk.

¹⁶¹ Uo. 366.

¹⁶² Nem szükséges megismételni itt a Behrnauer és Karácson által lefordított, sokszor idézett egykorú török emlékiratok kijelentéseit és Tischendorf értekezését a hűbériségről az oszmán birodalomban. Az oszmán hatalom hanyatlásának politikai, társadalmi és gazdasági hátteréhez a 16. és a 17. század fordulóján vö. *Halil Inalcik*: The Ottoman Empire. The Clasicl Age 1300—1600. London, 1973.

társadalmi fejlődésében a fordulópont, mint Barkan¹⁶³ ezt az európai árforradalom példáján kimutatta, a törökök lepantói veresége és a zsitvatoroki béke közti időszakra esik, olyan időre, amikor az oszmán birodalom nyugaton és keleten egyidejűleg folytatott háborút. Ennek során az I. Abbas sah Safavida birodalmával szemben elszenvedett vereségek sokkal rombolóbb hatásúaknak bizonyultak a birodalom gazdasági és társadalmi helyzete számára. A magas háborús költségek az államháztartás növekvő deficitjéhez vezettek, amit a török pénz erős értékvesztése kísért.¹⁶⁴ A Délkelet-Európában meghódított területekről származó bevételek nem fedezték már azokat a kiadásokat, amelyeket pedig elő kellett teremteni annak érdekében, hogy a török uralmat ezen a területen fenntarthassák. A katonai birtokok esetében az infláció oda vezetett, hogy a timarioták jövedelme nem volt már elegendő katonai feladataik teljesítésére, és a szpáhik a mezőgazdaságba és a kereskedelembé vándoroltak el. Az erősen megemelkedett agrárárak alapján az állami birtokok (ciftlik) bérlete a személyes meggazdagodás keresett lehetőségévé vált. A porta ezt a bérleti szerződések ismételt elárúsításával használta ki. Ez a bérlők gyakori cserélődésére és a birtokok felparcellálására vezetett, ami ellentétben állt optimális kihasználásukkal. Egyszermind a bérlők megpróbálkoztak azzal, hogy bérletükből rövid idő alatt a legnagyobb nyereséget préseljék ki, ezzel fokozták a parasztok további megterhelését. Az eredmény a hivatalok áruba bocsátásának a klasszikus kísérőjelensége, a korrupció, az intrika az állam tekintélyének lehanyaglása lett. A parasztokra nehezedő gazdasági nyomás és az erős népességnövekedés a városokba vándorlást segítette elő, pedig a városok, ha el is tekintünk a kézművesség stagnálásától, nem voltak abban a helyzetben, hogy a bevándorlókat integrálják. Ez megkönnyítette a banditizmus kialakulását és a központi hatalom elleni nyílt felkeléseket. Délkelet-Európában ezek a felkelések gyakran összefüggésben álltak a szentszék, Spanyolország és a kisebb itáliai államok törökök elleni — sokszor igencsak kérdéses — háborús terveivel.¹⁶⁵ Ilyen volt Anatóliában Kalenderoglu lázadása és az oszmán birodalom léte szempontjából sokkal veszélyesebb Čelali-felkelés, Canbulatoğlu vezetése alatt.¹⁶⁶ Ezt a felkelést, melyben a gazdasági és társadalmi bajok mellett az anatóliai síita kisebbséggel való viszály is szerepet játszott, Murad nagyvezír, akinek politikai karrierje szorosan összefüggött a zsitvatoroki békével, csak 1609-ben tudta leverni, hogy utána folytassa a perzsák elleni háborút.

¹⁶³ *Omer Iufti Barkan*: The Price Revolution of the Sixteenth Century: A Turning Point in the Economic History of the Near East. In: *International Journal of Middle East Studies* 6. (1975) 3—28.

¹⁶⁴ *Vuk Vinaver*: Monetarna kriza u Turskeji (1575—1650). In: *Istorijski glasnik* (1958) 3—4. füzet, 142. sk.

¹⁶⁵ Ehhez a témakomplexumhoz vö. *Angelo Tamborra*: Gli stati Italiani l'Europa e il problema Turco dopo Lepanto, Firenze, 1961., és *Peter Bartl*: Der Westbalkan, i. m.

¹⁶⁶ *William James Griswold*: Political Unrest and Rebellion in Anatolia 1605—1609. Kéziratoss disszertáció. Los Angeles, 1966.

Tekintettel a belpolitikai nehézségekre és a Perzsiával való összeütközésre, a zsitvatoroki béke az oszmán birodalom számára is különleges jelentőségű volt. Csak így válik érthetővé a porta türelme, amit a ratifikációs okmányok kicserélésének hosszas elhúzódásával szemben tanúsított, és az a készsége, hogy végül a császári ratifikációs okmány megfogalmazását ismerje el kötelező érvényűnek. De az oszmán hatalom érvényesülésének fordulópontja sem homályosítja el azt a tényt, hogy az oszmán birodalom Ausztria és később Oroszország mellett, még hosszú ideig Délkelet-Európa meghatározó hatalma maradt.

A zsitvatoroki béke éppen azon a pontján áll a történeti fejlődésnek, ahol a keresztény világnak a török birodalomról kialakított képe átfordul az „indomabile barbaro” II. Mehmedtől a „boszporuszi beteg ember” felé.

FÜGGELÉK

I.

*Jegyzéke a török ajándékoknak, melyeket Anno 1608
von Herberstein báró szállított a portára.*

<i>Bevétel</i>		<i>Becs. érték</i>
Először két ezüstdáda, melyek mindegyike 8751 forint 45 krajcárért érkezett a hivatalba, és a törökök számára 27 500 forintra becsültetett.		
8751 forint 45 krajcár	azaz	27 500 forint
Egy nagy smaragd három rajta függő gyönggyel		
8000 forint		11 250 forint
Továbbá egy kis smaragd, felerősítve		
2000 forint		2500 forint
Egy korsó agátból, 167 arany foglalattal		
2333 forint 20 krajcár		3125 forint
Egy tükör vörös karmazsin bársonnyal		
600 forint		3125 forint
Egy másik hasonló kis tükör		
400 forint		1875 forint
Egy nagy óra		
583 forint 20 krajcár		1875 forint
Egy tüpárna gyöngyökkel kihímezve		
641 forint 40 krajcár		1000 forint
Egy téglalap alakú íróasztal ezüstképekkel		
300 forint		875 forint
(Fol. 154 v) Egy kisebb íróasztal		
200 forint		750 forint
Egy ezüsteel díszített patikaláda		
300 forint	937 forint 30 krajcár	
Egy kisebb patikaláda		
250 forint		625 forint
Két metszett kristálypohár		
750 forint		750 forint
Három topázzal díszített kis óra		
315 forint		1125 forint
Egy óra, rajta egy róka		
100 forint		625 forint
Két kis nyakba való óra		
58 forint 20 krajcár	62 forint 30 krajcár	
Két hatszögletű óra		
188 forint		1250 forint
Egy óra, rajta páncélos lovas		
120 forint		750 forint

Egy óra, rajta egy orrszarvú	
350 forint	1000 forint
Egy óra lámpással	
330 forint	875 forint
Egy óra medvével	
125 forint	625 forint
Egy kézmosótál és egy kancsó	
493 forint és 30 krajcár	1250 forint
Továbbá néhány különböző darab aranyozott ezüstedény 1193 márka, 168 12 lat, 1 1/2 nehezék prágai súlyban 18 forintjával és 40 krajcárjával, pausáláron becsülve	
22 283 forint 46 krajcár 1 pfennig	43 393 forint 45 krajcár
Hasonlóképpen sok különböző darab díszesen aranyozott ezüstedény (Fol. 155r) 58 márka, 4 lat, 2 nehezék, prágai súlyban, 16 forintjával és 20 krajcárjával pausáláron felbecsülve	
951 forint 55 krajcár 2 pfennig	2106 forint 15 krajcár
Egy íróasztal ezüst figurákkal díszítve	
150 forint	3000 forint
Egy mives óra	
200 forint	3125 forint
Egy gyűrű egy nagy gyémánttal és egy másik egy nagy rubinttal	
700 forint	3000 forint
Egy lámpás mives órával	
145 forint	875 forint
Egy nagy ébenfa íróasztal, egy nagy és egy kis? tokkal	
470 forint	2875 forint
Egy patikaláda ezüsttel díszítve	
400 forint	2875 forint
Egy nagy mives óra, üti a negyedét és az órát ¹⁶⁹	
500 forint	1750 forint
Egy patikaláda ¹⁶⁹	
190 forint	1125 forint
Két kis íróasztal ezüsttel díszítve kívül és belül ¹⁷⁰	
300 forint	437 forint 30 krajcár
Egy szűz órával ¹⁷⁰	
56 forint 15 krajcár	250 forint
Egy óra, üti a negyedét és az órát ¹⁷¹	
70 forint	437 forint 30 krajcár
(Fol. 155 v) Továbbá egy óra ¹⁷¹	
116 forint 40 krajcár	125 forint
Három álló- és toronyóra, mindegyik 116 forint 40 krajcárba került, kifelé felbecsülve ¹⁷²	
350 forint	2250 forint

¹⁶⁷ achát.

¹⁶⁸ 1 márka = 16 lat, 1 lat = 4 nehezék. 1 márka = kb. 210 gr.

¹⁶⁹ Ajándék a nagyvezírnek

¹⁷⁰ Ajándék a nagymuftinak

¹⁷¹ Ajándék a nagyvezír helyettesének

¹⁷² Ajándék három vezírnek a portán

Egy nyakörv rubinttal és gyémánttal ¹⁷³	1250 forint
641 forint 40 krajcár	
Egy ezüst (?) tok	750 forint
160 forint	
Egy íróasztal elefántcsont berakással ¹⁷⁴	625 forint
140 forint	
Egy íróasztal ezüstrrel díszítve ¹⁷⁵	562 forint 30 krajcár
100 forint	
Még egy toronyóra ¹⁷⁵	312 forint 30 krajcár
58 forint 20 krajcár	
Az összeg, amelyért az előbb említett, a török ajándék céljára megvásárolt dolgok a hivatalba bekerültek és megint kiadattak:	
Bevétel:	Kiadás:
55 173 forint 31 krajcár 3 pfennig ¹⁷⁶	134 875 forint

¹⁷³ Ajándék Ali pasának

¹⁷⁴ Ajándék Habil efendinek

¹⁷⁵ Ajándék a belgrádi szerdárnak

¹⁷⁶ Nehéz a tizenötéves háború utáni időben az értékrelációt a különböző pénznemek és pénzegységek között kiszámítani. A következőkben említendő relációk az 1605 és 1610 közötti évek levéltári anyagán alapulnak.

1 rajnai forint (rh. fl.) = 60 krajcár

1 krajcár = 4 pfennig

1 rajnai forint = 0,8—0,9 birodalmi tallér = 1 magyar tallér

1 rajnai forint = 60 török asper

2 rajnai forint = 1 magyar aranyforint (dukát) = 1 velencei zecchino

A forrásokban gyakran 1 forint 1 tallérral egyenlő. Itt a szélkében elterjedt magyar tallérra gondolhatunk. Általában az érme minősége fontosabb volt, mint a névértéke.

II.

Azon helységek jegyzéke, amelyek hovatartozása vitás volt az 1615., ill. 1618. évi Habsburg—török tárgyalások során

Bars megye 1603¹⁷⁷

Korabeli helységnév	Mai hivatalos helységnév	Tulajdonos	Az adó alap- szolgáló há- száma
Aha	<i>Horny Ohaj</i>	Praepositi Felhewiensis	38
Wj Bars opp.	<i>Novy Tekov</i>		9
O Bars	<i>Stary Tekov</i>		12
Bessenew	<i>Besenov</i>		exusta
Nagy Füs	<i>Trávnica</i>		exusta
Kys Georeöd	<i>Vel'ky Dur</i>		4
Nagy Georeöd	<i>Vel'ky Dur</i>		6
Kys Herestien	<i>Chrast'any</i>	Archiep. Strigoniensis	7
Nagy Herestien	<i>Chrast'any</i>	Dominus Forgach	16
Nagy Hul	<i>Hul</i>		exusta
Kys Kalna	<i>Kálna nad Hronom</i>		7
Nagy Kalna	<i>Kálna nad Hronom</i>		16
Kelecheny	<i>Kl'acany</i>		11
Keresztwr	<i>Hostie</i>	Domini Thapolcsany	10
Thot Keszy	<i>Hronske Kosihy</i>		8
Kys Koszmaly	<i>Malé Kozmálovce</i>	Dominus Forgach	8
Nagy Koszmaly	<i>Vel'ké Kozmálovce</i>	Dominus Forgach	9
Kowachy	<i>Kozárovce</i>	Ad S. Benedictum pert.	34
Lehotka	<i>Lehotka pod Brehy</i>	Ad S. Benedictum pert.	9
O Lewa	<i>Levice</i>		20
Leök	<i>Lok</i>		14
Nagy Maroth	<i>Zlaté Moravce</i>	Dominus Forgach	36
Marosfalwa	<i>Novy Tekov</i>		7
Szenth Marthon	<i>Martin nad Zitavou</i>	Dominus Forgach	10
Mohy	<i>Mochovce</i>		32
Nemechen	<i>Nemcinany</i>	Ad S. Benedictum pert	40
Ohaj	<i>Dolny Ohaj</i>		exusta
Oroszy	<i>Pohronsky Ruskov</i>		exusta
Perlep	<i>Zlaté Moravce</i>	Archiepisc. Strigoniensis	5
Nagy Sary	<i>Tajna</i>	Archiepisc. Strigonisnsis	8
Nagy Sarlo	<i>Tekovské Lužany</i>		exusta
Szenth Kereszt opp.	<i>Žiar nad Hronom</i>	Sua Majestas	40
Szeoleös	<i>Rybnik</i>	Archiepic. Strigonisnsis	15
Theöhely	<i>Tehla</i>	Dominus Franciscus Dobo	20
Walkasz nobilium	<i>Vlkas</i>		11
Nagy Walkocz	<i>Vlkas</i>	Ad S. Benedictum pert.	21

¹⁷⁷ Budapest MOL Conscriptioes E 158 5. köt. Com Barsiensis 1603. A topográfiahoz vö. *Karl Nehring: Comitatus Barsiensis München 1975.* Az egykorú írásmódot a helység- és személyneveknél megtartottuk.

so Warad	<i>Tekovský Hrádok</i>		9
első Warad	<i>Tekovský Hrádok</i>		5
erebely	<i>Vráble</i>	Paepositi Felhewiensis	38
ereoswar	<i>Červený Hrádok</i>	Dominus Forgach	15
ys Wezeken	<i>Malé Vozokany</i>	Archiepisc. Strigoniensis	12
agy Wezeken	<i>Velké Vozokany</i>	Ad S. Benedictum pert.	20
sztergom megye 1613 ¹⁷⁸			porta
thorkeszy	<i>Vojnice</i>	Johannes Keglwith	9 1/4
ychynd	<i>Malá nad Hronom</i>	Capit. Strigoniense	4 1/4
ys Tatta	—	Capit. Strigoniense	1
ont megye 1610 ¹⁷⁹			
so Almas	<i>Jabłoňovce</i>	Praepos. Sagiensis	8
első Almas	<i>Jabłoňovce</i>	Sigfrid Kolonich	7
ath opp.	<i>Bátovce</i>	Sigfrid Kolonich	20
thorffalu	<i>Bátorová</i>	Div. Nobiles	2
rffeő	<i>Brhlovce</i>	Div. Nobiles	1/2
őlső Thoth Baka	<i>Devičany</i>	Div. Nobiles	4
so Thott Baka	<i>Devičany</i>	Sigfrid Kolonich	4
logh	<i>Balog nad Ipl'om</i>	Div. Nobiles	1 1/2
ab	<i>Čebovce</i>	Sigism. et Emeric. Balassa	2 1/4
ss Chalamia	<i>Malá Čalomija</i>	Div. Nobiles	1/2
gh Chalamia	<i>Vel'ka Čalomija</i>	Paul Kasza	2
egell	<i>Drégelypalánk</i>	Archiepiscop. Strigoniensis	4
demes	<i>Ipel'ské Úlany</i>	Div. Nobiles	1 1/2
onth	<i>Hont</i>	Archiepiscop. Strigoniensis	1/2
so Fegiwernek	<i>Zbrojniky</i>	Sigfrid Kolonich	4
ölközy	<i>Malé Kosihy</i>	Div. Nobiles	1/2
esffalwa	<i>Bátovce</i>		desolata
ss Keszy	<i>Malé Kosihy</i>	Capit. Strigoniensis	2
szihocz	<i>Kosihovce</i>	Div. Nobiles	2
aaath Maroth	<i>Hontianske Moravce</i>	Abbas Pilisensis	2
ihazas Maroth	<i>Hontianske Moravce</i>	Div. Nobiles	2
so Niek	<i>Vinica</i>	Div. Nobiles	3
első Niek	<i>Vinica</i>	Div. Nobiles	1 1/2
oka Paloita	<i>Stredné Plachtince</i>	Div. Nobiles	2
dlusan	<i>Podlužany</i>		desolata
so Pribell	<i>Pribelce</i>	Div. Nobiles	1 1/2
első Pribell	<i>Pribelce</i>	Div. Nobiles	1
so Sember	<i>Žemberovce</i>	Div. Nobiles	3
első Sember	<i>Žemberovce</i>	Div. Nobiles	3

¹⁷⁸ Budapest MOL Conscriptiones E 158 40. köt. Com. Strigoniensis 1612. A topográfiahoz vö. *Fekete Lajos*: Az esztergomi szandzsák 1570. évi adóösszeírása. Bp. 1943.

¹⁷⁹ Budapest MOL Conscriptiones E. 158 18. köt. Com. Hontensis 1610. A topográfiahoz vö. *Karl Nehring*: Comitatus Hontensis. München 1978.

Terbegecz	<i>Trebušovce</i>	Div. Nobiles	1 1/2
Hasas Terin	<i>Terany</i>	Andreas Doczy	4
Teszler	<i>Hontianske Tesáre</i>	Andreas Doczy	4
Kiss Thwr	<i>Vel'ké Turovce</i>	Div. Nobiles	1 1/2
Közep Tur	<i>Vel'ké Turovce</i>	Franc. Thuri	1 1/2
Nagi Thwr	<i>Horné Turovce</i>	Div. Nobiles	5
Tompa	<i>Tupá</i>	Thomas Goztoni	3/4
Udvarnok	<i>Dvorniky</i>	Div. Nobiles	2
Uyffalu	<i>Opatovská Nová Ves</i>	Div. Nobiles	1
Wisk	<i>Vyškovce nad Ipl'om</i>	Thomas Bosniak	4
Also Zemered	<i>Dolné Semerovce</i>	Thomas Bosniak	4
Fölsö Zemerd	<i>Horné Semerovce</i>	Div. Nobiles	1 1/2

Nógrád megye 1598/1603¹⁸⁰

domu:

Apatfalva	<i>Lučenec</i>	Sigism. Forgach	4
Bodon	<i>Kéthodony</i>	Joannis Bodony	2 1/2
Byrin	<i>Borsosberény</i>	Franciscus Beriny	3
Deytar	<i>Dejtár</i>	Archiepiscop. Strigoniensis	8
Ebeczk	<i>Obeckov</i>	Div. Nobiles	10
Farkas Almas	—	Sigism. Forgach	2 1/2
Gergely falua	<i>Gregorova Vieska</i>	Sigism. Balassa	4
Gutta			desolat
Ludan	<i>Ludanice</i>	Domini Balassa	6
Marczal	<i>Nógrádmarczal</i>	Stephan Marczaly	4 1/2
Malna Pataka	<i>Málinec</i>	Dom. Balassa	4
Retsag	<i>Rétság</i>	Albert Loniay	8
Tereske	<i>Tereske</i>	Franc. Kampor	5
Uyfalu		Dom. Balassa	1
Vasaros Patak		Archiepiscop. Strigoniensis	15 1/2
Alsso Wadkert	<i>Érsekvadkert</i>	Archiepiscop. Strigoniensis	3
Felseo Wadkert	<i>Érsekvadkert</i>	Archiepiscop. Strigoniensis	2
Kezep Wadkert	<i>Érsekvadkert</i>	Archiepiscop. Strigoniensis	5 1/2
Warsan	<i>Varsány</i>	Emericus Liptaj	5
Werebel	<i>Mátraverebély</i>	Joannis Werebelj	3 1/2
Kis Wyfalu	<i>Nová Ves</i>	Sigism. Balassa	6
Zakal	<i>Nógrádszakál</i>	Dom. Forgach	10

Nyitra megye 1576¹⁸¹

porta:

Bankeszi	<i>Bánov</i>	Ad Suran	7 1/2
Bodok	<i>Obdokovce</i>	Ad Nitra	2

¹⁸⁰ Budapest MOL Conscriptiones E 158. 24. köt. Com. Neogradiensis 1598. 1603. A topográfiához vö. *Gustav Bayerle: Ottoman Tributes in Hungary. According to the Sixteenth Century Tapu Registers of Novigrad. The Hague, Paris, 1973.*

¹⁸¹ Mivel Nyitra megye későbbi összeírásai a birtokosok neveit nem tartalmazzák, ezért az 1576. év adatait használtuk fel: Budapest MOL Conscriptiones E 158 26. köt. Com. Nitriensis 1576. A topográfiához vö. *Fekete: Az esztergomi szandzsák, i. m.*

erench	<i>Branč</i>	Capit. Nitriensis	10
ory	<i>Borovce</i>	Nobiles	—
erencher	<i>Nitrianske Hrnčiarovce</i>	Capit. Strigoniensis	5 1/2
alaz	<i>Klasov</i>	Dom. Forgach	6
elechen	<i>Kl'ačany</i>	Dom. Groff	8
erezthur	<i>Palárikovo</i>	Ad Suran	3 1/2
is Ffalw		Nobiles	2
omyathi	<i>Komjatice</i>	Dom. Forgach	10
wth	<i>Ludanice</i>	Dom. Forgach	1
larthonffalwa	<i>Lúčnica nad Žitavou</i>	Nobiles	1 1/2
leger	<i>Palárikovo</i>	Nobiles	2
lezokezi	<i>Pol'ný Kesov</i>	Dom. Forgach	6
aghjffalw	<i>Branč</i>	Capit. Nitriensis	1/2
yarhjd	—	Ad Wjvar	10
ulgo	<i>Svätöplukovo</i>	Nobiles	5
is Sarlo	<i>Lužany</i>	Nobiles	4
aghj Sarlo	<i>Lužany</i>	Capit. Nitriensis	1
elso Sok	<i>Selice</i>	Nobiles	7
aghj Sok	<i>Selice</i>	Nobiles	19
wran	<i>Šuriansky</i>	Nobiles	3 1/2
wran	<i>Šurany</i>	Dom. Forgach	3 1/2
hardoskeddj	<i>Tvrdošovce</i>	Ad Wjvar	24
ajk	<i>Lúčnica nad Žitavou</i>	Dom. Forgach	1

Карл Неринг:

ВЕНГРИЯ И ЖИТВАТОРОКСКИЙ МИРНЫЙ ДОГОВОР (1605—1609)

(Резюме)

Статья рассказывает историю житваторокского мирного договора, заключённого в 1606-ом году, и принятого окончательно в 1608-ом году. Этот мирный договор, который являлся первым соглашением между императором, венгерским королём и Портой, как равноправными партнёрами, и который определил венгеро-турецкие отношения в 17-ом веке, был проанализирован исторической наукой много раз. Однако до сих пор ни одна статья не занималась теми многолетними политическими осложнениями, которые проважали заключение и главным образом ратификацию договора. Данная статья просмотрит именно эти вопросы, отнюдь небезинтересные с точки зрения политической истории. Она выясняет источники различий, которые наблюдаются между венгерским и турецким вариантами текста договора, и которые позже стали основой многих осложнений. Автор анализирует позицию двора императора-короля Рудольфа, манёвры двора в целях сокрушения ратификации мирного договора, а затем и нажим венгерских сословий, заставляющий в конце-концов эрцгерцога-правителя Матяша отправить посланников в Истамбуль с обещанными в предворительном договоре подарками и провести принятие мирного договора.

Автор выясняет эти вопросы путём тщательного изучения архивных источников. Кроме документов венского Государственного архива и Венгерского государственного архива он воспользовался и семейными архивами участников события и также их современной перепиской.

Karl Nehring:

LA HONGRIE ET LE TRAITÉ DE ZSITVATOROK (1605—1608)

(Résumé)

Dans cette étude l'auteur relate l'histoire de la conclusion du traité de paix de Zsitvatorok de 1606, et de son adoption définitive en 1608. Dans l'historiographie on a déjà souvent analysé ce traité de paix en tant que le premier pacte conclu sur un pied d'égalité entre l'empereur-roi de Hongrie et la Sublime Porte, et qui déterminera les rapports hungaro-turcs au cours de tout le 17e siècle. Toutefois, aucune étude n'a traité jusqu'ici les complications politiques, prolongées pendant des années, qui entouraient la conclusion et surtout la ratification du traité de paix. La présente étude est consacrée précisément à l'examen et à l'exposition de ces problèmes point indifférents pour l'histoire politique. L'auteur met en lumière l'origine des nombreuses divergences essentielles entre les textes hongrois et turc du traité, ce qui causera dans la suite encore tant de complications. Il analyse la position de la cour de l'empereur-roi Rodolphe, ses manoeuvres pour empêcher la ratification de l'accord, ensuite la pression exercée par les Ordres hongrois qui força enfin le gouverneur, l'archiduc Mathias à envoyer une députation à Stamboul avec le cadeau signé dans le traité préliminaire, et à rendre définitive la paix.

L'auteur élucide ces questions se fondant sur des recherches archivistiques approfondies. Outre les documents des archives nationales de Vienne et des Archives Nationales Hongroises, il se servait aussi des archives familiales des participants à ces événements, ainsi que de correspondances de l'époque.

A FÖLDESÚRI BIRTOK ÉS A PARASZTFÖLD ELKÜLÖNÍTÉSÉNEK TÖRTÉNETI ÚTJA AZ ORMÁNSÁGBAN (1767—1867)*

Abban a nagy történelmi folyamatban, amelynek sodrában a szabadságharcot követő évtizedekben véglegesen elválik egymástól a fokozatosan tőkés nagyüzemmé váló uradalom és a néhai jobbágyfalvak határa, a záróakkord szerepét az úrbéri birtokrendezések játsszák. Az ormánsági múltnak azok a kutatói, akik a harmincas években alaposabb történelmi kutatások nélkül közeledtek az ormánsági társadalomhoz, minden baj okának a szerintük hibásan végrehajtott jobbágyfelszabadítást, illetve az „elkülönözés” végrehajtását elrendelő 1853. évi pátenst tartották. Szolgáljon mentségükre, hogy megfelelő történelmi munkák hiányában nem tudhatták még, hogy az 1848. évi úrbéri törvényeknél többre nem futhatta a magyar forradalom erejéből, az extenzív állattartás bázisát adó legelő-erdőkért folyó harc pedig — az általuk nem ismert uradalmi levéltárak bizonyosága szerint — valójában eldőlt már a 19. század derekára. A kárhozottatott 1848. évi úrbéri törvény így nem adhatott mást, mint az elkülönözés korai eredményeinek szentesítését és annak az úrbéri bíróságok által is alkalmazott normának a rögzítését, hogy egy-egy jobbágytelekre a táji adottságoktól és a felek szándékától függően 4—22 hold legelőt kell biztosítani. Egyébként az ország területének olyan részein, ahol a forradalom koráig lefutott másfél évszázad eredményeként nem terméketlen területek (erdők, hegyek, vizek), hanem művelés alá vett földek borították már a határ tekintélyes részét, ez a döntés nem okozott különösebb feszültséget.

A 19. század közepének törvényes rendelkezéseit csak akkor tudjuk megszabadtani az elmarasztaló jelzőktől, ha a záró akkordok helyett az 1767—1867 között zajló történelmi folyamatokat állítjuk vizsgálódásunk középpontjába.

A 18—19. század hatvanas évei között eltelt időszak a fokozatos térnyerést hozta a földesurak és a sorozatos vereséget a jobbágyok számára. Nem az úrbéri bíróságok végső ítélete, hanem a sok költséget felemészítő ellenállás hiábavalósága és a szüntelen hátrálás tette igazán gyűlöletessé az elkülönözést az ormánsági ember számára.

*Ez a tanulmány az ELTE új-és legújabbkori magyar történelem tanszéke mellett működő munkabizottság keretében készült.

A 18. század első felében az adóztató típusú ormánsági uradalmak birtokosai még megelégedtek a birtokra vonatkozó tulajdonjoguk és a népek feletti joghatóságuk elismerésével és a legtöbbször taxa formájában szedett feudális járadékokból származó jövedelemmel.¹ Jövedelemforrásaik önkényes bővítése és növelése, valamint a szabad határhasználat kezdeti korlátozása teremtette meg azt a rossz politikai légkört, amely megzavarta még Mária Terézia 1766. december 29-én kelt felvilágosult szellemű rendeletének végrehajtását is.

Az úrbéri eljárás a 9 kérdésre adott válaszok felvételével, 1766 októberében kezdődött. Figyelemre méltó, hogy a bizottságok a munkát nem a Batthyányak bolyi vagy siklósi uradalmában kezdték, ahol nemrégiben heves jobbágymegmozdulások voltak, hanem éppen a Siklóstól—Bólytól legtávolabb fekvő észak-baranyai részeken. A pécsi káptalan drávai birtokteste volt az első évben összeírottak között az egyetlen, amely Batthyány-birtokok szomszédságában terült el.²

Az úrbérrendezésekor Baranyában az egész telekhez tartozó szántó az I. osztályban 22, a másodikban 24, a harmadikban 26 hold volt, a rét pedig, a minőségtől függően 8-10-12 kaszás. Bizottságok mérték fel ekkor a jobbágyok kezén lévő földet, és a megfelelő osztály alapmértékét alkalmazva határozták meg telkét egésznek, negyednek, nyolcadnak. A nyolcad teleknél kisebb földön gazdálkodó jobbágyot zsellérnek minősítették. A belső telket úgy állapították meg, hogy „...egy egész jobbágy-házhelynek belső Fundusa, azaz Ház-helye, annak Udvara, szérüs és veteményes Kertye oly nagy és téres Helyet foglaljon el, a minémű két Posonyi Mérő Mag alá kívántatik.” Ha több földet találtak a jobbágy birtokában, a többletet a szántóból vagy a rétből levonták, az esetleges hiányt pedig ezekből pótolták. Az irtásföldet nem lehetett a telekbe beszámítani, viszont a földesúr megválthatta azt a jobbágytól. A legelőt közösen hagyták és az erdő nagyságához mérten az egyébként szabad faizást is.³

A Mária Terézia korában kialakult új viszonyok bemutatására feldolgoztuk „Az úrbéres birtokviszonyok Magyarországon . . .” c. kiadvány „Dunántúl” kötetének ormánsági adatait, de vizsgálódásunk csak 45 községre terjedhetett ki, mert sajnálatos véletlen folytán Kisszentmárton adatait a kimutatásban nem szerepelnek.⁴

¹ Szabó István: Tanulmányok a magyar parasztság történetéből. Bp. 1948. 161.

² Az úrbéres birtokviszonyok Magyarországon Mária Terézia korában. I. Dunántúl. Bp. 1970. Szerk. Felhő Ibolya. A 72. oldalon levő térkép Baranya m. 10 000 holdon felüli birtokait ábrázolja.

³ A telekosztályokhoz: Az úrbéres birtokviszonyok . . . 1970. 68., a bizottságok munkájához Szabó István: A magyar parasztság története 1940. 56.

⁴ Az úrbéres birtokviszonyok . . . 1970. 286. sz. alatt Drávaszentmárton és Felsőszentmárton után közli egy Szentmárton nevű község adatait, amelynek tulajdonosa a pécsi káptalan. Ugyanakkor azonban a 68. oldalon, a Lexicon Locorumra hivatkozva állítja, hogy Kisszentmártont később telepítették. A Hirics és Cun között fekvő helységet nem jelölik a térképen sem. Minthogy a községről a pécsi klérus birtokainak 1733-ban felvett összeírása már azt mondja, hogy „régén lakott hely” (Fricsy Ádám: A pécsi klérus birtokainak telepítésügyi összeírása 1733-ban. Baranyai Helytörténetírás 1978. 176.), s a község tabelláját is megtaláltuk, arra kell gondolnunk, hogy a kötetben szereplő „Szentmárton” adatait összekeverték Drávaszentmárton — ma Alsószentmárton — adataival.

45 ormánsági község adatai összegezve az Ormánság úrbéres földjeiről az alábbi adatokat kaptuk.⁵

1. táblázat

Az ormánsági úrbéres földterület megoszlásaművelési ágak szerint

Belső telek (hold)	Szántó (hold)	Rét (kaszás)	Összesen (hold)
752	14 090	6633	21 475

2. táblázat

Az ormánsági úrbéres földterület százalékos megoszlása művelési ágak között

Belső telek	Szántó	Rét	Összesen
3,50	65,61	30,89	100%

3. táblázat

A helységek számának és az úrbéri szántóterületnek megoszlása minőségi osztályok szerint

I. osztály		II. osztály		III. osztály		Összesen	
Helységek, száma	szántó hold	Helységek, száma	szántó hold	Helységek, száma	szántó hold	Helységek, száma	szántó hold
13	4548	15	4967	17	4575	45	14 090

4. táblázat.

A megyei helységek számának és a szántók területének százalékos megoszlása minőségi osztályok szerint

I. osztály		II. osztály		III. osztály		Összesen	
Helységek, száma	szántó hold	Helységek, száma	szántó hold	Helységek, száma	szántó hold	Helységek, száma	szántó hold
Baranya megye							
67,57	81,24	23,33	14,92	7,88	3,79	100	100
Ormánság							
28,88	32,28	33,33	35,25	37,39	32,47	100	100

Ha figyelembe vesszük, hogy az Ormánság I. osztályú besorolást kapott falvai a Siklós-Bogdása között vezető út melletti keskeny homoksávon ülnek (Aderjás, Bogád, Bogdása, Csehi, Kis- és Nagycsány, Kovácshida, Márfa, Piski, Rád, Szerdahely, Vajszló, Viszló), a III. osztályú községek (Hirics, Kemse, Palkonya, Piskó, Szabolcs, Vejti, Tésenfa) pedig a Dráva árterén, illetve a homokos észak oldalán ott helyezkednek el, ahol a Fekete-víz rendszer több ága fut össze (Besence, Páprád, Monosokor, Okorág), akkor megértjük, hogy a vízrajzi viszonyok mennyire meghatározó szerepet játszanak ennek a tájnak az életében, s nemcsak elzárják, de szegénnyé is teszik lakóit.

Ennek bizonyítékát kell látnunk 4. számú táblázatunkban, amelyből kiderül, hogy milyen mostoha szerepet szánt a természet az Ormánságnak a gazdag

⁵ A megyei küldötteknek adott utasítás egy kaszás rétet egy holddal vett egyenértékűnek. Az úrbéres birtokviszonyok ... 1970. 21.

Baranyában. A megyében a helységeknek több, mint kétharmada (67,57%) kaphatott az összeíróktól I. osztályú besorolást, és csak 7,88 százalékát kellett a III. osztályba sorolni. Ugyanakkor az Ormánság községei közül a III. osztályhoz tartozók jeleskednek 37,39 százalékos aránnyal, s a legjobb kategóriába csak 28,88 százalékuk esik. Talán még rosszabb a helyzet, ha a szántóföldek arányára vetünk egy pillantást. A föld minősége alapján I. osztályú besorolást nyert szántók holdankénti aránya a megyében (81,24) kereken 50 százalékkal nagyobb, ugyanakkor a III. osztályú szántók aránya majdnem kilencszer kisebb, mint az Ormánságban. Az ormánsági társadalomra jellemző, történetileg kialakult gazdálkodási és magatartásformák mellett, a jó minőségű föld hiánya az egyik okozója annak, hogy e nép életében a vízrendezések 19. századvégi befejeztéig töretlen az állattartás primátusa.

Tovább árnyalják képünket a rétekre vonatkozó adatok. Vizsgálataink szerint az Ormánság 45 községének népe 6633 kaszás rétet használt 1767-ben. Adataink feldolgozása során elvégeztük Baranya és az Ormánság rétkategóriák szerinti összevetését az alábbi táblázatban:

5. táblázat
Helységek és rétek százalékos megoszlása a rétkategóriák minősége szerint

I. osztály		II. osztály		III. osztály		Ismeretlen		Összes	
Helys., száma	rét kaszás	Helys., száma	rét kaszás	Helys., száma	rét kaszás	Helys., száma	rét kaszás	Helys., száma	rét kaszás
Baranya megye									
13,94	13,03	30,00	25,44	47,24	52,24	8,18	9,29	100	100
Ormánság									
4,44	7,28	64,45	62,25	22,22	18,03	8,88	12,42	100	100

A százalékokban kifejezésre jutó különbség ezúttal az ormánsági népnek kedvez. Igaz ugyan, hogy az I. osztályú réttel rendelkező helységek száma mintegy háromszor nagyobb a megyében, mint az Ormánságban (13,94%), de az Ormánságban a helységek számának több, mint 64, a területnek pedig 62 százalékában II. osztályú kaszálók vannak. Ha hozzászámítjuk az I. osztályú réteket is, akkor kiderül, hogy a rétek közel 70 százaléka ad kielégítő termést. Fontos dolog ez az Ormánságban, ahol az állattartás mindenkor a mezőgazdaság vezető ága volt. Egyébként a rétek minőségébe is erősen beleszól a vízrajz. A 12 kaszás rétek a buckasor északi és déli oldalának legmélyebb helyein találhatóak. A legbizonytalanabb termésűek azonban azok a kaszálók, amelyek a Fekete-víz rendszer és a Dráva árterének találkozásánál vannak. (Márfa, Szerdahely, Kovácshida, Tésenfa vagy Szaporca határában.)

Fontos következtetések levonására ad lehetőséget az ormánsági telki föld telekátlag szerinti megoszlása is.

Első pillanatban az tűnik szemünkbe, hogy az Ormánságban hiányoznak a szélső értékek. Nincsenek telek nélküliek, és nincs az egész telket felülhaladó átlagú település sem. Fel kell azonban már itt figyelniük arra, hogy a helységek 44

6. táblázat
A telki föld telekátlag szerinti megoszlása

Telekátlag	Helységek száma	Telki föld terjedelme (kh)
Telek nélküli	—	—
0,01—0,12	—	—
0,13—0,25	2	590
0,26—0,50	18	7760
0,51—0,71	22	11 499
0,76—1,00	3	1 626
1,01—1,50	—	—
Összesen:	45	21 475

7. táblázat
A telki föld százalékos megoszlása

Telekátlag	Helységek százalék	Telki föld százalék
Telek nélküli	—	—
0,01—0,12	—	—
0,13—0,25	4,44	2,75
0,26—0,50	40,00	36,14
0,51—0,75	48,89	53,55
0,76—1,00	6,67	7,57
1,01—1,50	—	—
Összesen:	100,00	100,01

százalékában 0,5 alatt van a telekátlag; ezekben a községekben találkozunk majd a nehéz sorú ormánsági fertályos paraszttal, akik gyakran jutnak olyan helyzetbe, hogy élni kevés, meghalni sok a jövedelmük. A „szomorú” nagy szükség tanítja majd meg arra keserű igazságra leghamarább, hogy aki képtelen „jobb móddal” folytatni életét, az kénytelen csökkenteni a fogyasztók számát a családban.

Ugyanakkor fontosnak tartjuk annak kiemelését is, hogy viszonylag magas, mintegy 55 százalék a 0,51—0,75 közötti telekátlagú falvak száma. Olyan korszakban, amikor manuálisan végeznek szinte minden munkát, amikor rendszerint több ember összefogott munkája kell egy-egy munkafolyamathoz, a szántástól-vetéstől, a berkesbokros részek szüntelen tisztogatásáig, az uradalom és a jobbágygazdaság differenciált szükségleteinek ellátásáig, csak tehetősebb gazdák képesek (rokonokból, vagy idegenekből) népesebb háztartást fenntartani. Itt van az egyik fő területe az Ormánságban oly sokáig fennmaradó nagycsalád-rendszernek. Ezen belül is fel kell még figyelni arra, hogy a kora középkorig visszanyúló két egyházi birtokon, a káptalan drávai kerületében és a vajszlói uradalomban a 0,57 tizedes megyei átlagot is felülmúló 0,61 százados átlagértékekkel találkozunk. Itt ugyanis az egyházak ismert

birtokszervező gyakorlata is segítette az archaikus formák továbbélését. Ezek a birtokosok ugyanis nemcsak Mohács koráig, de a török idők múltával a 18. században is, a nagycsaládoknak a helyi vezetést is kézben tartó fejeire támaszkodtak. Ennek a szervezési gyakorlatnak is szerepe van abban, hogy az egyházi uradalmak 12 községe közül csak kettőben (Hiricsen és Zalátán) találkozunk 0,5-nél alacsonyabb értékekkel, de Bogád átlaga 0,81, Vajszlóé 0,73 és Lúzsok, meg Sámod is felül van a 0,7 átlagon.

Statisztikai elemzésünk utolsó lépéseként a telkiállománynak ingatlan fajtánként és úrbéres kategóriánként való megoszlására kell még egy pillantást vetnünk.

8. táblázat

Az úrbéres földek megoszlása az úrbéres rétegek között a terület nagysága szerint

Az úrbéres földekből	Telkes jobbágyoké	Zselléréké	Összesen
Belső telek/hold	725	27	752
Szántó/hold	13 977	113	14 090
Rét/kaszás	6561	72	6663
Összesen:	21 263	212	21 475

9. táblázat

Az úrbéres földek megoszlása az úrbéres rétegek között százalék szerint

Az úrbéres földekből	Telkes jobbágyoké	Zselléréké	Összesen
Belső telek/hold	96,4	3,6	100,00
Szántó/hold	99,2	0,8	100,00
Rét/kaszás	98,91	1,09	100,00

A két táblázat abszolút számai és százalékos értékei egyaránt arról beszélnek, hogy 1767-ben az Ormánság társadalmában is 99 százalékban különböző telekhányaddal rendelkező „örökös” állapotú, telkes jobbágyok élnek, s a köztük lévő zsellérek száma még az 1 százalékot sem éri el.

Így és ilyen mértékben határozta meg a királynő rendelete az úrbéri viszonyokat az Ormánságban. A jobbágyok által korábban használt területnek azt a részét, amelyre a jobbágyok által igényelt, de egy telket meghaladó mértékben volt vállalkozó, ezután törvényesen védett, úrbéres állománynak tekintették. A többi rész sem került azonban földesúri használatba, mert a rendelet előírta, hogy ezeket az úgynevezett maradványföldeket a földesúr a népesség gyarapodásának megfelelően újabb telkek kialakítására köteles felhasználni.

A rendelet azonban, amikor a legfontosabb adóalapot jelentő úrbéres földet védelmébe vette, egyúttal törvényes védelmet biztosított művelője számára is. Már Berzeviczy Gergely megfogalmazta, hogy a királynő a vármegyére, majd a helytartótanácsra bízta az adózó jobbágyok védelmét, s az úrbéri rendelet kihirdetésével „... az úri hatalomnak és jobbágytartozásoknak (is) határt szabtak”.⁶ Berzeviczy gondolat-

⁶ *Tessedik—Berzeviczy: A parasztok állapotáról Magyarországon* Bp. 1979. 373.

menetét magáévá téve Szabó István is azt emeli ki, hogy az urbárium igazi jelentősége „Az önkénynek az úr és a jobbágy viszonyánál történt kizárása . . .” volt.⁷

Ez a majorkodás talaján született önkény, amelyről a történészek írnak, 1767 előtt az Ormánságban ismeretlen volt. Itt csak hírből hallottak a majorsági gazdálkodás térhódításáról, a Batthyányak kelet-baranyai jobbágyainak kezdődő elnyomorodásáról. Őket még az ősi taxa emelésével, a korábbi századokban korlátlan határhasználat korlátozásával irritálták uraik. Az úrbérrendezéssel kapcsolatos magatartásuk megítélésénél abból kell kiindulnunk, hogy az ő tudatukban a föld még nem pontosan mért telek formájában élt, amelyhez egy-egy családnak van használati joga. A „kösség” életének alapja itt még a határ, amelyből a családok munkaerejüknek és szükségletüknek megfelelően művelnek meg kisebb-nagyobb darabokat, amelyeket a határ különböző részein túskekerítés véd a legelésző jószágtól. A többi részét szabadon éli a megélhetést biztosító, de adózás szempontjából alig-alig ellenőrizhető mennyiségű jószág. Ez a határ pedig majd csak a 18—19. század fordulóján merevedik meg szorgalmas földmérők vonalzója alatt, mert most még csak az uraság határának külső határát rögzíti donációslevél, testimoniális vagy vételi szerződés.

Ebben a 14—15. századra emlékeztető világban hajtották végre a felvilágosult abszolutista állam rendeletét. Ki gondolt ott fenn Bécsben azzal, hogy ettől a néptől még egyenlő messzeségben van az európai racionalitás meg a szükségleten felüli termelés? A pontosan mért telek itt nem nagyobb biztonságot, hanem pontosan számítható, több terhet ígért, ezért a családfejek tekintélyes része még arra a földre sem vállalkozott mindig, amit eddig használt.

A vízivilághoz és a külterjes állattartáshoz való ragaszkodás, a földművelés negligálása korántsem szokatlan jelenség az ország egykor török megszállta területein. Debrecentől Szegedig, a Dunától a Rábáig ebből gazdagodik mezővárosaink polgársága. A gazdagság forrása azonban nem általában a szarvasmarha, hanem a nyugati és hazai piacokon egyaránt keresett vágóállat és a jobbágyság nélkülözhetetlen igavonója, a „vonyós marha”.⁸

Az ormánsági valóság bonyolult volta részben abból is adódik, hogy ez az állattartó nép eddig kiderítetlen okoknál fogva nem bajlódott a jövedelmező ökörneveléssel, hanem már borjú korában értékesítette a szaporulatot, megfosztva ezzel a lakosságot a legegészségesebb állati fehérjétől, a tejtől és termékeitől. A bizonytalan fehérjeellátás, amelyet igen rendszertelenül biztosított csak az időjárástól függő gomba, hal, madártojás s az igen gyorsan fölért téli sertésvágások húsa, a rendszeres fizikai megterhelések lehető kerülése, a malária, a rossz víz, az endogámia, a férfinépeség idegrendszerét tönkretévő születésszabályozási gyakorlat (coitus interruptus), vagy ennek sikertelensége esetén az anyákat pusztító magzatelhajtás, az erős alkoholfogyasztás és még számos tényező indokolja az ormánsági valóság

⁷ Szabó István 1940. 60.

⁸ Ráday Lt. A felső-baranyai ref. egyházmegye canonica visitatioja 1817.

„másságát”, népének megdöbbenő enerváltságát, amelyről minden életbe vágó probléma megoldásánál bizonytságot tesz.

Eddigi kutatásaink nyomán az a meggyőződés erősödik bennünk, hogy a Dráva mocsarai közt élő ormánsági nép életét csak akkor értjük majd meg teljesen, ha egyszer megismerjük a Dráva-völgy mindkét oldalát. Akár a verőcei Dráva-völgyet, akár a dél-somogyi szomszédságot vizsgáljuk, érdekes összehasonlítási lehetőségekkel találkozunk.

A drávai morotvák világa, a termelés és társadalom százados stagnálása, az extenzív állattartáshoz való görcsös ragaszkodás, a középkorra jellemző életvitel megtalálható az Ormánság nyugati széléhez simuló felsőszentmártoni és zselizsentsztyakabi (lakócsai) uradalom horvát népénél is. A felületes szemlélőnek is feltűnik azonban, hogy a 18. század második felétől induló földesúri akciókkal szemben a horvátok nem az alázasos kérvényeztetés, erőtlen taktikázás útját választották, hanem a férfias ellenállását. Megfélemlítették, megverték, elkergették az uradalmi tiszteket, megtagadták a szolgáltatásokat, és eszükbe sem jutott az önpusztító születéskorlátozás, pedig náluk a megfelelő földesúri korlátozások hiányában a 1/32 telekig jutott el nyolc évtized alatt a telekaprozódás.⁹

Az azonos természeti adottságok ellenére kialakult életigenlő magatartás egyik fontos okát abban kell látnunk, hogy a drávai horvátok, akiket nemcsak a mocsárvilág, hanem a magyar környezet is elszigetelt, nem szorultak sem uradalmi, sem községi méretekben endogámiába, hanem a sztárai és szentmártoni réveken keresztül mindvégig megtartották a déli Dráva-völgy horvátjaival vérségi kapcsolataikat. Sztárai és szentmártoni horvátok voltak a Dráva legjobb hajósai és hajómolnárai, kiváló ökrök tenyésztői, s a Dráva északi oldalán haladó útvonal legélelmesebb marhakereskedői. Itt az ormánságihoz mindenben hasonló természeti viszonyok ellenére is a diadalmaskodó élet hallatja szavát, az ormánsági múlt kutatója pedig alig talál szavakat a gyakran érthetetlen tehetetlenség ábrázolására.

Határszabályozások és erdőregulációk a 18—19. század fordulóján

A földesúri és paraszti birtokállomány szétválasztásához az első lépés az úrbéres földek állami utasításra történő körülhatárolása volt, s ezt követte az egykor töröktől uralt területeken is a földesúri majorságok, illetve a hozzájuk tartozó birtoktestek kialakítása. A majorságok térfoglalása II. József török háborúi, majd a napóleoni háborúk idején hatalmas lendületet vett az egész országban, de az Ormánságban sem a természeti viszonyok, sem a történelmi előzmények nem kedveztek ennek a termelési formának. Ennek megfelelően szó sem eshet itt viharos fejlődésről, s forrásaink csupán

⁹ Felsőszentmárton és környéke a 18—19. században. A szerző kézírata.

a 19. század első felét betöltő, fokozatosan erősödő koncentrációs folyamatról beszélnek.¹⁰

A birtokok koncentrálásával arra törekedtek az ormánsági uradalmak is, hogy lehetőleg egy tagban fekvő majorsági táblákhoz jussanak, amelyeken a falu nyomáskényszerétől függetlenül rendezhetik be gazdaságukat. Ezért folynak szinte áttekinthetetlen kavargásban a különböző felmérések, szabályozások, amelyeket hol az uradalmak, hol a községek kezdeményeznek, vagy esetleg valamely per során a bíróságok ítélnek meg. Céljuk egy 1806-ban kelt jelentés szerint az volt, „Hogy az eddig összezavart különféle termények tulajdon telkeikben természetődjenek, a gyakori jószágkároktól megmentődjenek, csinosabb és hasznosabb legyen a határ”. Bár tartalmilag sok igazság van a fenti indoklásban, mert a paraszti és az úri birtokok darabjai hallatlan tarkaságban borították a falvak határát, s a szükségből fenntartott nyomáskényszer időnként súlyosan akadályozta a termelés menetét, de ez a célmeghatározás mégsem elégíthet ki bennünket, mert eltakarja a regulációkat mozgó földesúri érdeket.

Mi a továbbiakban különválasztva tárgyaljuk a jobbágyok kezén lévő telkiállomány rendezését a közös területek, erdők, legelők regulázásától, mert az előbbi a nyomásos gazdálkodás kialakításával a falvak népe számára is szükséges feladatot látott el, és csak kísérő tünetei voltak az idővel felhalmozódó helyi bosszúságok, az utóbbi azonban a hagyományos állattartás lehetőségeit szorította össze egyre kisebb területre.

A rendbeszedésnek is nevezett határszabások megkezdéséhez mindenkor megyei hozzájárulásra volt szükség, de maga a felmérési eljárás az úrszék előtt folyt, s így ha annak döntéseit a megyei törvényszék és onnan a helytartótanács elé lehetett is felterjeszteni, az egész eljárásan döntő módon érvényesül a földesúri akarat.¹¹

A rendezés úgy kezdődött, hogy a tiszti ügyész, illetve segítője, a megyei földmérő az úrberrendezéskor felvett adatokból meghatározta a hivatalos birtokviszonyokat. Ezután pontosan rögzítették a jobbágyok szolgáltatásait, majd az így elkészített jelentést hitelesítették. Ezt követte a dűlők pontos meghatározása, a klasszifikáció, rossz, nyelvújítási szóval a „sor-szer”. Egy ilyen művelet során 1814-ben Boda József főbíró és Zurka Mihály esküdt előbb „élő szemmel” bejárták a bogdásai határ szántóföldjeit⁴ és rétjeit, majd „...választott öregebb Lakóknak vallásaikból” meghatározták az egyes területek előnyeit és hátrányait, s ezután már jó lelkiismerettel sorakoztatták három osztályba a szépnevű dűlőket, a Hideli mezőt, a Kis Erdőt, a Nagy Szélet és a többit.¹² Ezt befejezve, a rendezési tervet is rögzítették, majd külön kimutatásba foglalták mennyiség, minőség és az ár megjelölésével a maradványföldeket. Mindezek birtokában szállt ki ezután egy megyei bizottság, és ha

¹⁰ A volt hódoltsági területen beállt változásokhoz *Wellmann Imre*: A magyar mezőgazdaság a 18. században. Agrártörténeti tanulmányok. 6. 1979. 108.

¹¹ *Szabó István*: 1948. 325.

¹² A pécsi káptalan gazdasági levéltára (PKGL) F. 195. No. 183/1.

az érdekeltek egyetértettek javaslataival, akkor következhetett az autentikáció, a végleges hitelesítés. Ha pedig nem, akkor rendszerint jött egy újabb aprólékos határjárás, az esetleges tévedések kiigazítására, amelynek megegyezés, fellebbezés, esetleg per lett a vége.

Sokszínű képet adnak a különböző határjárások alkalmával felvett jelentések a községek határáról. Előttünk vannak a káptalani uradalom községeinek az 1812. évi szabályozás alkalmával felvett jegyzőkönyvei, amelyeknek bizonyossága szerint Lúzsok „helységének hites előjárói” úgy látták, hogy 3100 napi munkával lehet csak a bokrosokat kitakarítani. Míg a földek termőre nem fordultak, új tulajdonosaik más „földekből és rétekből bizonyos üdeig ki elégítették”. Gond volt a majd több, majd kevesebb vízzel is. Ebben az esetben itt is nagylelkűnek bizonyult a bizottság, mert „...az lapányos és vizes Hellyek tellyességgel ki hagyattattak”. Az azonos kategóriához tartozó telkek között lévő esetleges különbséget úgy egyenlítették ki, hogy „...a Ház Hellyeknek bővsége Rétekből ki húzattattott”, ha pedig kisebb lett volna a kelleténél a „Ház Üllés”, akkor a hiány „Rétből helyrehozattott”.¹³

Kemsén, ahol 1767-ben 26 holdban állapították meg az egész telek nagyságát, s hozzá tíz kaszás rétet adtak, most „...24 hold Szántóföld és 12 kaszás Rét adattattott”. Ugyanez a jegyzőkönyv tájékoztat arról is, hogy „Az Helység határjában ki maradt 16 6/8 hold Szántó Földek a helybeli Jobbágyoknak holdanként három gyalognapi Szolgálatokért kiadattak”.¹⁴

Fontos szereplője a kornak a földmérő. Pártatlansága vagy éppen elfogultsága fontos lehet az uradalom és a parasztok számára egyaránt. Sellyén, Siklóson állandó földmérőt találhatunk, de a kisebbek gyakran csak egy-egy alkalomra szerződnek a földmérővel. Így kötött szerződést a káptalan Fidelis Gnading földmérővel 1814-ben Bicsérd határának felmérésére. Az ismert földmérő itt arra kötelezte magát, hogy pontosan felmérje a határban lévő földeket, réteket, legelőket, valamint a község belterületén található házhelyeket. A fölvétel után „...a Kegyes Urbáriumnak értelme szerint” a határt újra osztja, s munka végeztével „...a Mappát és Funduális könyvet” meg az egyes gazdák adatait tartalmazó tabellákat a káptalannak beadja.¹⁵

A káptalan később a belső telkekre koncentrálna újabb rendezést hajtattott végre, a jobbágyokat a kimért fundusokba azonnal bele is ültette, de az intézkedés ezúttal az 1832/1836. évi törvények miatt „...ítéletesen helybe nem hagyattattott”.¹⁶ Ez a rendezés Lúzsokon olyan méretű mozgást váltott ki, ami csak a talpas építés világában képzelhető el. Öt jobbágygazda például azt panaszolja a főbíróknak 1837-ben, hogy újonnan épült nagyméretű házaik, istállóik, pajták „...a Hellyel együtt... a Szomszédnak estek”, ezek meg — továbblépni a saját telkükről nem akarván — egyre csak azt hangoztatták, hogy vigyék el az épületeket és más funduson építsék fel

¹³ A pécsi káptalan magánlevéltára. (PKML) F. 741. 26. Lúzsok regulációja.

¹⁴ PKML. F. 741. 26. Kemse regulációja 1812.

¹⁵ PKML. CDXCV. Szerződések. 26. szám.

¹⁶ Bm. L. Úrbéri iratok 655/1860. Lúzsok. szn. Földrendezések.

azokat. Ennek a rendezésnek a nyomán mintha az egész falu megmozdult volna, senki sem maradhatott korábbi helyén. Azt írja erről egy névtelen jobbágy: „... az igyenített véget az alsó szomszédom Bassó János Ház Üllése és Örökségébe ált fordítottam és az én régi Ház Üllésem és Örökségem a felső szomszédomnak, Bassó Sándornak ált méretett és ki Czöveköltetött, úgy hogy által adattatnék, mely által adással én igen meg vagyok sértetődve ... az Okbul, minthogy minden Épületteim a'Szomszédomnak ált esnének.”

A harmadik sértettnek megmaradt ugyan a fundusa, de ennek meg a földjeit kellett volna elcserélni egy másik 2/8 telkessel. Most a faluközösség ősi törvényeire hivatkozva követeli földjeit, „... mivel a Rend is azt kívánja, hogy valamint lakunk a Helységben ugyanazoknak szomszédóságában legyünk a Mezőben is”.¹⁷

Fájt a régi rend megsértése Kemsén is, ami miatt „... az ember, (a dülőben) nem esett a Szomszédgyával edgyütt”, de itt inkább az uradalom mesterkedéseire panaszkodnak a következőkben: „... ez a Legellő Föld ne adattassék nekünk, hanem adattassék az a Szántó Föld, a mellyet birtunk eddig is”, azután meg azt kívánják, hogy ne vegye el az uradalom az ő régi, jó réjtüket, vízjárta berket adván helyette.¹⁸

Határszabályozásokkal mindenütt találkozhatunk az Ormánságban. A különböző helyi sérelmek a 19. század derekára már valóságos vádirattá duzzadtak.¹⁹ Arról az 1815. évi földmérésről, amely nem kímélte Viszlón a parókia és a tanítói lakás fundusát sem, a község lelkésze azt írja: „... tartunk tőle, hogy a Kenyér helyett Követ adnak” kárpótlásul.²⁰ A község vezetői azután 1846-ban elmondották, hogy a siklósi uradalom három holdjukat szérüs kertnek vette el, négy holdat erdőnek szánva makkal vettetett be, 1834-ben pedig egy Új Láz, azaz új irtás nevű legelőt vett el kaszálónak, majd 1838-ban az Avas nevű legelőt kapcsolta tüskési pusztájához. Pénzbeli jövedelmei növelése érdekében, 1839-ben a 80 holdas Berki legelőt adta vidékieknek árendába. Legjobban azonban az fájt a viszlóiaknak, hogy 1840-ben egy olyan 78 holdas berket vett el jobbágyaitól az uraság, amelyet azok 920 öl hosszú kanális ásásával maguk tettek használhatóvá.²¹

Viszlóhoz hasonlóan az uradalmak az irtásföldeket a 18. század végétől másutt is elragadják rendszerint jobbágyaiktól.²² A követett módszer sokféle, az eredmény a jobbik esetben jelentős pénzterhek vállalása, rosszabbik esetben a nehéz munkával nyert termékeny irtásföld elvesztése. A viszlói Csöme Sámuel 1800-ban az előbbi baj érte. Ő a korábbi uradalmi tisztartó szóbeli engedélyével irtott ki egy 2 holdas, bokros rétet valamikor a 18. század végén, de minthogy az irtás után soha nem fizetett „A’

¹⁷ Bm. L. Lúzsok. Urbéri iratok 650/1860. sz. Sérelmek.

¹⁸ Bm. L. Kemse. Urbéri iratok. 1837. évi kérvény a felmérés módosítása tárgyában. szn.

¹⁹ PKML. F. 828/49. Hirics iratai 1841; uo. F. 820/62. sz. alatt Kemse; uo. F. 828/76. sz. alatt Kisszentmárton; uo. F. 824/66.sz. alatt Piskó; uo. F. 828/27. sz. alatt Vejti iratai található.

²⁰ Ráday Lt. A felső-baranyai egyházmegye canonica visitatioja 1817. G. 145.

²¹ Bm. L. Közgyűlési iratok. 1846. F. 5. 474.

²² Wellmann 1979. 104.

mostani tisztség reá akadván azon a Törvény által tilalmas irtásra”, visszamenőleg 5 évre, holdanként 6 krajcárjával 6 forintot fizettetett vele. Mikor azután egy új felmérésnél az is kiderült, hogy Csöme 1797-ben még további 2/8 holdat is kiirtott, az uradalom évi (!) 6 forintra növelte a 2 2/8 hold bérét.²³

A megye 1846-ban összeíratta azokat az irtásföldeket, amelyeket a regulációk során a jobbágyoktól elragadtak, de az összeírásnak csak egy része maradt meg. Ez a töredék mutatja, hogy a felsőmindszenti uradalom Drávaiványiban 1805-ben 37 hold irtás szántót, a káptalani uradalom 1836-ban Hiricsen 37 hold szántót, 13 hold rétet, Kísszentmártonban 30 hold szántót, 80 hold rétet, Lúzsokon 8 hold szántót és 35 hold rétet, Piskón pedig 40 hold rétet vett el jobbágyaitól. A sellyei uradalom Kiscsányban 1805-ben 121 hold szántót, 20 hold rétet, Zalátán 1806-ban 76 hold szántót és 20 hold rétet, Oszrón 1809-ben 18 hold szántót és 2 hold rétet vett irtás címén jobbágyaitól vissza.²⁴ Meg kell itt jegyeznünk, hogy az irtásföldek visszaváltását, vagy esetleg visszavételét fájlalta ugyan a falvak népe, de az uradalmak ezzel nem sértették a törvényes rendelkezéseket, amelyek csak a telkiállományt védelmezték.

A felmérések során a jobbágyoknak ki nem osztott földek után kutatva a töredékesen megmaradt 1846. évi megyei összeírás adatai mellett kigyűjtöttük az 1860-as években felvett telekkönyvek vonatkozó adatait is. Alább közöljük a fontosabb értékeket, növekvő sorrendben: Szaporca 342, Tésenfa 404, Kemse 423, Kémes 430, Kórós 500 úrbéri hold. Ezeket a maradványföldeket az uradalmak különböző módon hasznosították. A zalátaiak például az 1806. évi felmérés után azt panaszolták, hogy a visszamaradt földekből a sellyei uradalom „...sem telket nem hasznosított, sem használatba új földet, rétet nem adott”. Sósvertikén ugyanez az uradalom a visszamaradt földből 10 holdat a majorsághoz csatolt, a többit „különös robotra” visszaadta. A megmaradt rétet is odaadta legelőnek, de kétszeresét foglalta el az úrbéri legelőből. Bogdásáról azt tudjuk, hogy visszamaradt náluk az 1809. évi mérés után 21 2/4 hold szántó és 36 1/4 kaszás rét. Ebből a káptalan magának tartott fenn 2 hold szántót és 4 kaszás rétet, a többit a lakosok „különböző” robotban bírják. Iványiról meg az az információnk, hogy az 1805. évi mérésből kimaradt 37 hold szántó, ebből 3 2/4 holdat az uradalom a kocsmá telkéhez csatolt, 28 2/4 holdat pedig a jobbágyság használt harmadosban. A vajszlói uradalom magának nem vett el semmit művelés céljára, de megtartott néhány holdat a feleslegből, és mindjárt el is vettette erdőnek.²⁵

Ezek az adatok még arról beszélnek, hogy a termelő üzem, újabb terminológia szerint a „nagybirtoküzem”²⁶ kialakulásának alapvető tartalma, a területi koncentráció, az Ormánságban meglehetősen lassan halad. Ugyanakkor van olyan példánk is, hogy a sellyei uradalom 1837-ben egyszerre 27 zsellérnek ajánlott fel jobbágytelket,

²³ Bm. L. Úrbéri iratok 44/1846. sz. Viszló.

²⁴ Az irtásföldek összeírásához: OL Arch. Regn. Lad. XX. 22. A. Fasc. No. 157. — Bm. L. Közgyűlési jkv. 1846. 4744.

²⁵ Bm. L. Közgy. iratok. 1846. F. 5. 474.

²⁶ Tóth Tibor: Ellentét vagy kölcsönösség. Bp. 1980. 28.

akik nyilatkoztak is, hogy elfogadják a kihatandó telket és egyidejűleg kérték a telekhez járó „Ház Üllés” kimérését és a zselléri robot alól való felmentést.²⁷

A remanenciális földek nagy részéből azonban soha nem lett telek, hanem nagyobb részüket a korszak végéig munka- vagy terményjáradék fejében hasznosították a földesurak, kisebb részük pedig különböző címeken fokozatosan az úri birtok részévé lett.

Bizonyos, hogy a határszabályozások rengeteg szenvedélyt kavartak az 1780—1848 közötti években, s a jobbágyok ősi ellenszenvvel tekintettek a legjobb indulatú földesúri szándék elé is. Ahogy múlt az idő, egyre inkább a jobbágyi jogok forrásának tekintették a „királynő törvényét”, s gyakran úgy próbáltak kitérni a változás elől, hogy nem mentek el az előkészítő tárgyalásokra, s ugyanakkor a megyétől kértek segítséget. Ilyen szokatlan eset emlékét őrzi a Baranya megyei Levéltárban a márfai és viszlói jobbágyok szöveg szerint is azonos, a „Kegyes patrónus”-nak tekintett alispánnak küldött kérvénye. Ennek bevezetőjében arról tudatják a címzettet, hogy az 1767. évi úrbérrendezés mellett meg kívánnak maradni „...nézvé arra a kötésre, hogy valaki az Urbáriomot felbontándja, halál legyen a Fején”. Azután elmondják, hogy az uraság elviselhetetlen robotterhet akar rájuk kényszeríteni, ezért nem hajlandók a siklósi kancellárián megjelenni. A levél lázadó hangja végül tanácskérésévé halkul, amelynek során már csak arra szeretnének választ kapni az alispántól, hogy „terhes állapotukban” mitévők legyenek.²⁸ Az ügyről csak annyit sikerült megtudnunk a közgyűlési anyagból, hogy a panasz kivizsgálása megtörtént, de sem a két bírónak, sem esküdteinek nem lett bántódása.

A fentebb több oldalról is bemutatott panaszok, zúgolódások, „sértetődések” alapján terjedt el ezekről a határszabályozásokról olyan vélemény, hogy azok valóságos merényletet jelentettek volna a jobbágyok telkiállománya ellen, amelynek csökkenése azután utat nyitott a jobbágyság pauperizálódása előtt. Mindebből feltétlenül tény a jobbágyok kiszolgáltatottsága a földesúri hatóságnak, amely a fokozatosan kibontakozó megyei védelem ellenére is fennállott. Nem egyedi eset a siklósi uradalom kisharsányi jobbágyaié, akik 1848 nyarán az országgyűlés előtt panaszolták, hogy az 1823-ban végrehajtott földmérés nagy kárukra volt, s mivel az úrszéknél nem találtak orvoslást, ügyüket a vármegye elé vitték, de „...onnan is eligazítottak semmivel”. „Úgy bántak velünk — írják levelükben — amint akartak, maguk az uradalmi tisztek folytatták a vármegyén is perünket. . .”²⁹

Ugyancsak általános érvényű, a mi kutatásainkkal is megerősíthető tapasztalattal rögzít Wellmann Imre, aki arról beszél, hogy ha rendbeszedés során nem csökkent is a paraszt földje, akkor is a rövidebbet húzta,³⁰ mert az uraságnak jutott a kert java, a biztosabban termő rét, a belsőség egy-egy építésre alkalmasabb értékes darabja. Az általános igazság elfogadása azonban nem menti fel a helyi kutatót a különbségek

²⁷ Bm. L. Batthyány—Montenuovo Lt. 180. cs. Fasc. VIII. No. 273. Misc.

²⁸ Bm. L. Urbéri iratok. Márfa. F. 2. No. 13.

²⁹ OL 1848/1849. o. gy. Arch. Reg. Lad. XX. 22. No. 157. Közli Szabó 1948. 325.

³⁰ Wellmann 1979. 105.

feltárásától. Igaz ugyan, hogy a földesurak a szabályozások során Baranya több táján is elvették a jobbágy földjének egy részét, és majorságaikhoz csatolták,³¹ de az Ormánságban a negyvenes évek elejéig inkább robot, vagy termény ellenében visszaadták a jobbágyoknak, mert nem voltak még meg a majorkodás feltételei. A földesurak javára történt minőségi cserék vonatkozásában azonban mi sem tudjuk lényegesen árnyalni az országos képet, mert csak panaszleveleink és kérvényeink vannak, de egy-egy konkrét esetben legfeljebb csak a jobbágytól elvett föld értékét tudjuk megállapítani, ha ismerjük az adott dülő minőségét, azonban a cserébe kapott úri birtokról mit sem tudunk.

Ha módunk van rá, megkíséreljük annak kiderítését is, hogy kié volt az elcserélt vagy elvett föld. Tényleges része-e a jobbágy telkiállományának, vagy csak olyan föld, amelyet az utóbbi évek gyakorlata juttatott a jobbágy kezére pénzfizetés, külön robot, vagy éppen termény ellenében. Szabó István figyelmeztet ismételtén, hogy az úrbérrendezés megteremtette a parasztbirtok fogalmát, és az 1767-ben jobbágykézen talált földet nem lehetett többé a parasztság rovására megrövidíteni.³²

Az 1830-as évek előtt az ormánsági uradalmakban nemigen hajtottak végre termelési céllal földcseréket, de a harmincas évektől sem nyúltak a jobbágy földjéhez, hanem a jobbágyi használatban lévő úri földet vették vissza, vagy inkább rosszabbra cserélték.

A határrendezések első szakasza a harmincas évek végével lezárult. Érdeemes megnézni, hogy a majorkodásban élenjáró sellyei uradalom ormánsági községeiben hogy viszonyul egymáshoz a jobbágyok úrbéres állománya és az úri birtok.³³

10. táblázat
Az úrbéres állomány és az úri birtok megművelt területe
a sellyei uradalomban

Község	Osztály	Úrbéres állomány		Úri birtok
		Határ hold	Szántó hold	Szántó hold
Oszró	II.	3098	945	18
Kiscsány	II.	2822	1265	157
Nagycsány	I.	1250	495	45
Zaláta	III.	3393	1147	197
Sósvertike	II.	1476	627	—
Marócsa	II.	2220	535	11
Kákics	II.	3319	805	14
Összesen:		17578	5819	440

³¹ *Rúzsás Lajos*: A baranyai parasztság élete és küzdelmei a nagybirtokkal. 1711—1848. Bp. 1964. 123.

³² *Szabó I.* 1948. 61.

³³ Bm. L. Batthyány—Montenuovo Lt. Fasc. 10. No. 30. Misc. Az uradalom birtokbevallása az 1839/1840. évi országgyűlési költségek felosztására

11 táblázat
Az úrbéres állomány és az úri birtok megművelt területének
aránya a sellyei uradalomban

Község	Osztály	Úrbéres állomány	
		A határ százalékában	Úri birtok Az úrbéres állomány százalékában
Oszró	II.	30,50	1,90
Kiscsány	II.	44,83	12,41
Nagycsány	I.	39,60	9,09
Zaláta	III.	33,80	17,00
Sósvertike	II.	42,48	—
Marócsa	II.	24,09	2,06
Kákics	II.	24,25	1,74
Összesen:		33,10%	7,56%

A kimutatásban fel kell figyelni arra, hogy 1840-ben még csak a határ 40,66 százaléka volt művelés alatt, de ennél is fontosabb a fennmaradt 56,34 százalék, amelynek hovatartozásáért, vagyis a „közös” földért folytatandó harc kimenetele dönti majd el a birtok állattartó népeinek és az egész Ormánságnak a sorsát.

Támadás az erdők, legelők szabad használatá ellen a 19. században

A 18. században, II. József haláláig a felvilágosult politikát folytató abszolutista állam a lehetőség szerint ügyelt még rendeleteinek tiszteletben tartására, de alapvető kérdésekben a rendek sem vállalták a szembenállás kockázatát. Ha a megyei tisztviselők ezekben az években valamely faluban úrbéri ügyben nyomoztak (urbarialis investigatio), mindig hivatalos nyilatkozatot kértek a község vezetőitől, hogy van-e valami panaszuk az uraság, a tiszttartó, vagy az uradalom egyéb alkalmazottai ellen.³⁴

II. József halála után azonban a birtokosok megszabadulva a rájuk nehezedő állami nyomástól, támadásba lendültek, hogy a maguk számára biztosítsák az eddig közösen használt területek, erdők, legelők, nádasok legértékesebb részeit. Ebbeli törekvéseik hallgatólagos elismerését látták a helytartótanács 1798-ban kelt rendelkezésében, amely utasította a pécsváradi alapítványi uradalom prefektusát, hogy az erdők pusztulásának megakadályozása érdekében az állami birtokokon vezessen be szigorú rendtartást. A megyei északi és keleti területein, ahol az állami birtokok többsége volt, valamint a vajszlói uradalomban ez a dokumentum lett a regulációk mintája, a többi ormánsági birtokos regulálási törekvéseiben azonban a Batthyányak 1764-ben bevezetett siklósi rendtartásának hatását véljük felismerni.

³⁴ Bm. L. Úrbéri iratok. Kórós. 1787. F. 4. No. 17. Bizonylat.

Az erdők védelmének szükségességére joggal figyelt fel a helytartótanács. Az országban mindenütt pusztultak ekkor az erdők, de különösen nagymérvű volt a pusztulás az Ormánságban, hiszen népének egész civilizációja fára épült. Fából volt lakása, bútora, szerszáma, fűtője. Óriási készleteket emésztettek fel az uradalmi és egyházi alkalmazottak járandóságai is. Ezt a fogyasztást századokon át még a szükséglet diktálta, de korszakunkban megkezdődtek már a nagy erdőirtások is.

A 19. század első évtizedében pusztította el a sellyei uradalom a Hatvani-erdőt. Volt erdésze — a mi mostani tanúnk — itt vágatott korábban a Mindszenti uraság részére épületfát, abrincot, karót, póznát. A rendes faizáson kívül itt vágták a jobbágyok a maguk szükségletére mindezeket, sőt a mezőgazdasági eszközök készítéséhez szükséges bognárfát is. Itt legeltek marháik, makkoltak disznaiak.³⁵ Az uradalom 1813-ban a híres Nagy-Erdő drávai részét adta bérbe Bernárd Antal pécsi polgárnak — a dunai hajózás úttörőjének — tíz évre azzal, hogy az erdőt kiirthatja, és a fát a maga hasznára fordíthatja. Vállalkozása azonban megbukott, mert bár csak 3 forint 30 krajcárt kért egy hat öles, talpnak való, gyönyörű tölgygerendáért, de nem volt vásárlója.³⁶ Korszakunk végén a siklósi uradalmat terheli a szabolcsi erdő kiirtása 1846—1848 között.³⁷

Az erdő elpusztítása súlyosan veszélyeztethetett néhány közeli községet, de az erdőhasználat korlátozásának hivatalos regulációba torkolló gyakorlata alaposan beleszólt az ormánsági társadalom mindennapjaiba.

Míg a határ haszonvételeivel szabadon élhetett ez a nép, szabadon és korlátlanul állt rendelkezésére az erdők fája is. Az ormánsági férfinépeség azonban, más szegény mocsári vagy hegyvidéki területek lakóihoz hasonlóan, nemcsak saját szükségletre dolgozta fel a fát. Űgyeskező, rotariusnak nevezett kerégyártók, és karpentáriusként emlegetett bognárok vasalatlan, „fakó” szekeret és sokféle mezőgazdasági szerszámot is készítettek fából, hogy az értük kapott pénzzel kiegészíthessék szegényes jövedelmüket. Az uradalmak a jobbágyoknak ebből a tevékenységéből is hasznot igyekeztek húzni, és előbb a háziiparosok taxáját emelték meg, majd pedig csak pénz ellenében juttattak nekik fát.

Előttünk van a káptalani uradalom 1781. évi kimutatása az erdei jövedelmekről,³⁸ amely tanúskodik a drávai kerület jobbágyainak szerszámfa vásárlásairól. Innen tudjuk, hogy a hét falu jobbágyai egyetlen évben 92 gerendát vásároltak szekérnek (currus), harminchatot keréknek (rota), és tízet kocsioldalnak (laterae). Egy teknőnek vagy egy csónaknak való puhafa gerenda ekkor még 25 krajcárba került. Egy hidnak való tölgyfagerendáért Bene Istók, piskói jobbágy, 3 forintot fizetett, Sós

³⁵ Bm. L. Batthyány—Montenuovo Lt. 108. cs. Inquisitio. 4. A.

³⁶ Bm. L. Batthyány—Montenuovo Lt. Fasc. 24. No. 3. 141. cs. In iudiciis Domini Sellye. 1820. évi úriszéki jkv.

³⁷ Bm. L. Úrbéri iratok. Drávaszabolcs. Tanúvallomási jkv. 1860. aug. 30.

³⁸ Conscriptio diversorum Proventum ex Sylvis V. Capituli obvenientium, 1781. PKML. F. 520. 11. sz.

Mihály nevű falubelije pedig drávai malmához 4 forintért vásárolt tengelynek valót. Ennek a gyakorlatnak 19. század eleji folytatását igazolja egy kimutatás,³⁹ amely szerint Hiricsen különböző rendeltetésű tölgygerendákért hét jobbágy 9 forint 54 krajcárt fizetett. E kimutatás címe azt is elárulja, hogy itt csak olyan mezőgazdasági eszközök és szekerek készítéséről van szó, amelyekkel az uradalomnak szolgálnak. („... pro lignis in refectionem Currum et Instrumentorum suorum ruralium, quibus Dominio serviunt.”)

Az Ormánságban már a 18. század végén bevezették az uradalmak azt az általános gyakorlatot, hogy pénz nélkül, munka és fuvar ellenében csak tűzifát és épületfát biztosítanak a jobbágyoknak. Egy szabolcsi jobbágy szava szerint a faizásért „... az egy fertály telkes egy fertály ölfát vágott és vitte Siklósra, Harkányba, 2 mérföld távolságra...”⁴⁰ Ugyancsak korlátozták a rendtartások hivatalos bevezetése előtt az erdőélés napjait, amikor a jobbágyok bemehettek az erdőbe tűzrevaló, száraz fáért.⁴¹

Az erdőhasználatnak már ez a viszonylag korai korlátozása is szenvedélyes kifakadásokat váltott ki a jobbágyokból.⁴² A vajszlói uradalom jobbágjai elpanaszolják, hogy sokan közülük „... Bognározó Szerszámokkal... , Szekér és Kocsi tsinyálással” szokták pótolgatni jövedelmüket, hogy az adó lefizetése után maradjon valami a házi szükségletekre is, de az uradalom eltiltotta őket „... az e végre való Fa vágástul”. Ezért jutottak abba a helyzetbe, hogy alkalmatlanná váltak sokirányú jobbágyi kötelezettségeik teljesítésére. A korabeli dokumentumokat forgatva csak megerősödik az a véleményünk, hogy a jobbágyok jövedelemforrásai között nagyobb szerepet játszott a faipar, mint általában gondoltuk, s a szabad határhasználat korlátozása ennek elszorvasztásával is csökkentette a jobbágyok bevételeit a kapitalizmus felé haladó, dráguló világban.

A 18—19. század fordulóján virágzott leíró statisztikai irodalom művelői között senki sincs, aki ne figyelne fel az ormánsági jobbágyok háziiparszerű fafeldolgozására. A táj északi mocsarai között helyet foglaló Hernádfáról azt írják, hogy lakói „... abroncsok, hordók készítésével foglalkoznak”, és „... bognármesterség útján keresnek pénzt”. Marócsán fakorsókat készítenek, a szomszédos Kákicsen meg „Nagy számban gyártanak parasztszekereket”. A gyakori vízkárban szenvedő Okorág népéről egyenesen azt közlik, hogy „Lakói többnyire bognárok...” akik „maguk készítette fakó szekereikkel kereskednek”.⁴³

³⁹ PKML. F. 741. 9. Latin nyelvű szerszámfa-kimutatás.

⁴⁰ Bm. L. Úrbéri iratok. Drávaszabolcs. Tanúvallomási jkv. 1860. aug. 30.

⁴¹ Bm. L. PAU VP. 1. doboz. 1719—1787. Hidvég. Faizási nap kijelölése 1786.

⁴² Bm. L. PAU VP. 1798—1800. 6. doboz. Panasz a faizási jog megszigorítása miatt.

⁴³ Hernádfához ld *Fényes Elek*: Magyarországnak és a hozzá kapcsolt tartományoknak mostani állapotja ... 1—6. Pest. 1836—1840. I. 24., *Vályi András*: Magyarországnak leírása I—II. Pest. 1796—1799. II. 164. Marócsához Vályi 1799. II. 580., Kákicshez *Thiele J. C.*: Das Königreich Ungarn. 1—6 Kaschau 1833. II. 22., Okorághoz: *Vályi* 1799. II. 705.

Az Ormánságot délről, nyugatról és északról fában gazdag erdős tájak határolják, faipari termékeiknek ezért csak a keleti oldalon, a fában szegény Alföldön találnak piacot. Így áll elő az a fonák helyzet, hogy míg „...épülethezi fenyő szálfát, zszindelyt a stájerok hoznak le hozzánk a Dráván...” addig az ormánságiak „...fakó szekereiket Bács, Pest és Csongrád vármegyékben adják el”.⁴⁴

Annak bizonyítására, hogy itt nem egy egy ormánsági falu jövedelemkiegészítő foglalkozásáról, hanem az egész népesség életére kiható jövedelemforrásról van szó, idézzük még a kortárs Haas Mihályt, aki hangsúlyozza, hogy a szentlőrinci és siklósi járásban „...csaknem minden parasztgazda kádár, kerékgyártó, vagy másféle famíves”.⁴⁵

A fafeldolgozást mellékfoglalkozás-szerűen űző jobbágyok, a Duna—Tisza-közéről, vagy a távoli Boszniából jött favágók mellett hivatásszerűen foglalkoztak fafeldolgozással „...a Természetnek bujdosó Fiai...”, a cigányok, akik egész esztendőben a „Különös vastagságra növekedett hársak tövei körül tanyáztak”. Azóta is az ő titkuk, hogy „...hány száz tekenyőt és melencét, hány ezer fa kalányt, orsót és más eféléket...” faragtak éveken át.⁴⁶

Az erdőelés fokozatosan szűkülő gyakorlatában minőségi változást hozott a 18—19. század fordulóján már mindegyik uradalmunkban következetesen alkalmazott új rend. Ekkor állították fel a „Tilos” erdőket, ahova a jobbágnak engedély nélkül belépnie sem volt szabad, és amelynek minden haszonvételeért fizetnie kellett ezután. Ekkor vezették be a vágási rendet, és alaposan korlátozták az épületfa igénylését is. Ennek megszorításában és a faizás új rendjének kiméletlen keresztülvitelében ismét csak a Batthyányak járnak elől „jó” példával. 1834 decemberében a sellyei uradalom utasítja a községi előljárókat, hogy a jövőben szeptember végéig állítsák össze azon jobbágyok lajstromát, akiknek „házhoz, csürhöz, istállóhoz épületfára van szüksége”. „A feladott szükségek valósága október folyamán ellenőriztetik”, és csak ezután szolgáltatják ki a kijelölt napokon az épületfát.⁴⁷ 1830-tól azután valóban kiméletlenné válik a faizás gyakorlata is. Strázsay direktor arra való hivatkozással, hogy a jobbágyok visszaélnék azzal az engedelemmel, amely szerint Szent Mihálytól Szent György napjáig bemehetnek hetenként két napon fejsze nélkül az erdőbe, újabb szigorításokat vezet be. Elrendeli, hogy a jobbágyok az urbarialis (karácsonyi) fa megvágása után azonnal tartoznak a vágásokat kitisztítani, az ágakat-bogakat a léniákra kihordani. Kötelezi őket arra is, hogy azokat a tuskókat, amelyekre az uradalom a téli vágáskor nem tartott igényt, az urbarialis faizásra

⁴⁴ A drávai stájer tutajokhoz *Höbling Miksa*: Baranya vármegyének orvosi helyirata. Pécs 1845. 113., az alföldi piacokhoz *Vályi* 1799. II. 630. Monosokor.

⁴⁵ *Haas Mihály*: Baranya. Pécs 1845. 71. — Lásd még *Várady Ferenc* (szerk.) *Baranya múltja és jelenje* I—II. Pécs 1896—1897. I. 642., és *Balassa Iván*: *Die Geräte der Bodenbestellung und ihre Beziehungen. Europa et Hungaria. Congress Ethnographicus in Hungaria.* 1965. 63.

⁴⁶ *Bayer Márton*: Egy tekéntet Baranyára. Tudományos Gyűjtemény 1822. 12. köt. 11.

⁴⁷ Bm. L. Batthyány—Montenuovo Lt. Concept. Maculatur. 1824. No. 22.

feldolgozzák. Szigorúan kimondja azt is, hogy „Semmiféle szín alatt sem léssen Szabad fejszével, vagy baltával az Erdőkben Fát szedni”, hogy megelőzhetőek legyenek „... a fatolvajságok és erdei pusztítások”.⁴⁸

Az erdőelés szükségszerű megszigorítása azonban nem azért vált katasztrofálissá, mert elsorvadt a paraszti faipar, vagy megszűnt a tüzelő- és épületfa bősége, hanem azért, mert ennek az állattartó népnek a jószágai előtt elzárta a legbiztosabb legelőket. Az ormánsági földesurak magatartásában beállott változás érelődött már a 18. század közepe óta és bekövetkezte annak bizonyítéka, hogy a század közepére a mi uradalmaink is elérkeztek a majorsági gazdálkodás erőgyűjtő, előkészítő szakaszához, amikor a szükséges tőkekoncentráció érdekében a földesurak egyre növekvő összegeket követelnek a legelőért, rétért, szabadon bérelhető szántóért. Ettől az időtől kezdve a földesúr minden vonatkozásban érvényre juttatja azt a jogát, hogy a paraszti szolgálatnak csak az ő engedelmével, illetve a neki adott szolgálat ellenében van helye.⁴⁹ Ezekből az agrárpolitikai célokból következik az is, hogy a földesurak szakítani kívánnak a közös határhasználat évszázados gyakorlatával, és minden eszközt megragadnak arra, hogy kiszakítva abból a jobbágyot, maguknak az erdőből, legelőből, a lecsapolt mocsarak területéből minél nagyobb részt hódítsanak meg.

A közösnek mondott határrészt évszázadokon át a jobbágyok használták, s ez annyira természetes volt az Ormánságban is, hogy a szántók, rétek gondos elhatárolására minden esetben ügyelő 1767. évi rendelet nem is foglalkozott vele. Ez az oka annak, hogy a kutató nehéz helyzetbe jut, ha meg kell határoznia a közös használatú, telken kívüli állomány mennyiségét és minőségét, a 18—19. század fordulóján élt földesurak kívánatos zsákmányát. Gondjainkat csak fokozza, hogy ebben a korban még nincs községeink határát művelési ágak szerint bemutató, tárgyilagos állami statisztika, így kénytelenek vagyunk az uradalmi levéltárak kimutatásaira támaszkodni, amelyek azonban egy-egy per sikere érdekében nemegyszer torzítják a valóságot.

Elmondottuk már, hogy a sok darabból álló ormánsági legelők semmiben sem hasonlítottak megszokott legelőképünkhöz. A 19. század eleji legelőösszeírásokban rendszerint még a címben sem szerepel a „legelő” szó, hanem a valóságos helyzetnek megfelelően közlik „... azon Erdőknek, Földeknek, Réteknek, Legelőknek, Berkeknek” területi adatait, amelyeket „... a’ Közöséges Helységnek Legelőül kimutattak”.⁵⁰ Korszakunk végére is csak annyi a változás, hogy a „Felszámzás” címen közlik a tiszta erdős és berkes legelők mennyiségét külön-külön rovatban.⁵¹ A főntebb említett 1891 holdas sellyei legelő-erdő területéből 1085 hold volt a legelő-erdő területe és 406 hold a vizek által gyakran látogatott berek. Kereken húsz év múlva Strázsay Jánosnak egy szám nélkül közölt, de precíz kimutatása 2534 holdnak mondja az

⁴⁸ Bm. L. Batthyány—Montenuovo Lt. Concept. Maculatur. 1829/1830. 4. sz.

⁴⁹ Vö. Rúzsás 1964. 41. és Wellmann 1979. 103.

⁵⁰ Bm. L. Batthyány—Monetenuovo Lt. 180. cs. Sellye legelőjének kimutatása.

⁵¹ Bm. Urbéri iratok. Piskó 1860/313. Legelőkimutatás.

uradalommal közösen használt legelő területét, amelyből 1745 hold volt „tiszta és erdős” legelő, 789 hold pedig „berek és motsáros”. Ez a kimutatás azt is közli, hogy 38 sellyei polgári telekre a száraz tiszta és erdős legelőből 454/8, a mocsáros legelőből pedig 20 6/8 hold esik. Az uradalom többi községének határáról készült egykorú kimutatásban azonban sem az úrbéri, sem az allodiális állomány rovatai között nem szerepel legelő. Itt mindkét esetben csak az erdők adatait közlik.⁵²

Ebben a kimutatásban, az uradalom hat községében a jobbágyi állományhoz tartozó erdők területe 3877 1/8 hold, a kimutatás szerint is nagyobb, a részben közös használatban lévő 4209 3/4 holdas allodiális erdő területénél. (Csak Vertikén és Marócsán van 420 hold elkülönített erdő.) Hogy tovább növeljük a változatosságot, a vajszlói uradalom úrbéri és majorsági birtokairól készült kimutatásban az úrbéri birtokok rovatban „erdős-berkes legelő” szerepel, a majorsági birtokéban pedig csak erdő.⁵³ A kimutatás szerint itt 129 jobbágytelek gazdái 5476 hold legelőt használnak. Az uradalmi erdő területe 2239 3/4 hold.

Legkésőbbi kimutatásunk a káptalani uradalomból való. Ez a kimutatás arról beszél, hogy a drávai kerület hat falujában (Bogdása itt nem szerepel) 118 egész telekből álló úrbéres állományra 5716 hold legelő esik, amelyből 1386 hold tiszta, 3278 hold erdős, és 1049 hold berkes legelő.⁵⁴

Bár a siklói uradalomból nem sikerült megfelelő szintű uradalmi statisztikát találnunk, mégis elmondhatjuk, hogy a területi adatok alapján jelentősnek tűnik az a legelőmennyiség, amely a paraszti állattartás bázisát adja. A parasztek legelőhasználatát minden módon korlátozó s a század első negyedében jobbágyaikkal szüntelenül perlekedő földesurak éppen az ebből adódó, mennyiségi szemlélettel igyekeztek leszerelni a szemben álló parasztokat, s elaltatni a védelmükre kelt megyei szervek éberségét.

Sok-e vajon, vagy kevés a regulációk során a jobbágyok kezén maradt legelő? Olyan kérdés ez, amelynek megválaszolása során derül ki először, hogy attól a pillanattól kezdve, amikor az uradalmak lépést tesznek a közös földek egy részének kisajátítására, végleg elhomályosodnak az egykori közös érdekek, amelyek a jobbágyot és urát együtt tartották az adóztató birtok keretei között. Az Ormánságban ez a viszonylag békés együttlét sokáig elhúzódott, és nem következett be a markáns elkülönülés, mert az úrbérrendezés csak jogilag mondta ki a földesúri és az úrbéres állomány elválasztását, de a sajátos természeti viszonyok miatt az uradalmak nem kezdtek a harmincas évekig szélesebb körű önálló gazdálkodásba.

Az első összeütközés akkor kezdődik a szembekerülő felek között, amikor a leendő majorsághoz szükséges terület biztosítása érdekében a földesurak erdővédelem

⁵² Bm. Batthyány—Montenuovo Lt. 159. cs. Fasc. X. No. 35. Misc. 366. A sellyei uradalom birtokainak bevállása az 1839/1840. évi országgyűlés költségeinek felosztására.

⁵³ Bm. L. PAU VP. 1839. 33. doboz. Kimutatás a majorsági birtokokról.

⁵⁴ Bm. L. Úrbéri iratok. Lúzsok. 283/1860. Legelőkimutatás az elkülönözés előkészítése céljából. 1845.

ürügén szabályozni kezdik a közös terület használatát. Ez az első pillanatban csak annyit jelent, hogy fele-fele arányban megosztják a határt az uradalom és a községek között, mindenütt hangsúlyozva, hogy az elvett legelőért bőségesen kárpótolják parasztaikat. Ennek a „jó szándéknak” iskolapéldáját adja a majorkodást nem folytató, de a monopolizált helyzet előnyeit és az erdők értékét igen korán felismerő vajszlói uradalom, amely a másutt szokásos 8—10—12 hold, telkenként felkínált legelővel szemben, 26—36 holdakat ajánl fel jobbágyainak.⁵⁵ Így azután az adózók marháihoz képest még felesleg legelő is keletkezik.

A megyei ügyész az 1808—1811 között folyt per során a mágocsi és a pécsváradi uradalom perében hozott királyi döntésre hivatkozva ragaszkodik ahhoz, hogy a reguláció során a jobbágnak adott legelő mennyiségét a telekszámhoz szabják, és vegyék figyelembe az Ormánságban mindig fontos természeti viszonyokat is. Hivatkozik arra is, hogy a per során elrendelt újrafelmérést a csapadékos időjárás miatt csak a harmadik évben lehetett végrehajtani, de az országos szárazság ellenére is csak „... nagy alkalmatlansággal, hajókázással és sok nedves helynek megjárásával” lehetett befejezni. Az ügyész szavainak hiteletét támasztja alá egy 1804 októberéből való jelentés, amely szerint „Legelőjüket vizek birják..., minőségükre többnyire a rosszabbak közé tartoznak..., mennyiségükre nézve, a gyakori vízjárás miatt nem elegendők”.⁵⁸

Nincs olyan reguláció az Ormánságban, ahol a tilos erdők kijelölésénél ne szorult volna háttérbe a községek érdeke. Azt a gyakorlatot, amelyet a határszabályozásoknál kicsiben próbáltak meg az Ormánság urai, itt most gátlástalanul folytathatták. Kérvények és peres anyagok tömege bizonyítja, hogy a regulációk csak az uradalmak érdekeit szolgálták.

Ezek után természetes, hogy a kiscsányi határbeli Nyakina legelő, amelynek 4/6 része „tsupa berök”, és a vizek által bírt Köröcsönyeberek a jobbágyokat illeti. Az is természetes, hogy jobbágylegelő lesz az utak „fües” oldala, amelynek egyébként jó fűvét „... a nyáj haitók el élük”. Benne lesz a 30 2/8 telekre felajánlott 673 1/8 holdat kitevő községi erdőbe, a 226 holdas Sastia erdő is, amelynek földjét terméketlensége miatt használhatatlannak tartja a bizottság, amelyben „... a fák is olly nyomorultak, hogy abból még épületre valót sem lehetne választani”.⁵⁷

Leplezetlenül áll előttünk az uradalmi érdek az ősi állattartásáról híres Kákicson, ahol az osztozáskor azonnal kellett legelő az uraság gulyája számára, tehát egyszerűen elvette a község századok óta használt, két darabban lévő legelőjét, és erdős-bokros területen adott cserébe 610 holdat, hat darabban. Ezek közül négyről azt írják a határjárók, hogy „... a legelő mind sűrű erdőből áll”, „... a fákat meg kell

⁵⁵ Bm. L. Úrbéri iratok. Besence. A vajszlói uradalom legelőpere 1808—11.

⁵⁶ Kiss Géza: Fejezetek a vajszlói vallásalapítványi uradalom 8 évtizedes történetéből. (1767—1848) Barányai Helytörténetírás 1980. 200.

⁵⁷ Bm. L. Batthyány—Montenuovo Lt. 111. cs. 125. sz. Másolat.

ritkítani, az Erdőt ki kell tisztítani” , . . . az ötödik a berek a falu alatt már egyáltalán nem használható, „. . . minthogy ebben közönségesen mély víz szokott lenni”.⁵⁸ A kákicsiak új legelőjét tehát előzetes, alapos tisztogatás nélkül nem lehetett semmire sem használni.

Egy másik forrásunk az ősi állattartó gyakorlatot közvetlenül ért sérelemről beszél. Nem lehet ugyanis ezután Kákicson éjszakánként a falu alatti legelőre hajtani a munkából hazatért barmot, mert a jármos ökrök legelőjén „. . . most a Méltóságos Uraságnak Gulyabeli Marhája legel”. Ettől az időtől kezdve a kákicsiak ismételt kérvényekkel ostromolják az úriszéket és a megyét „. . . az Ökrök élőjöknek éppen semmi Léte miatt”. A sérelemről azt írja a kákicsi bíró, az „egész Kösség nevében” az úriszéknek „. . . a mi szántó ökreink semmivel maradtanak”. Egy másik kérvényben így fogalmazza meg állatállományuk helyzetét: „Tudjuk, hogy az Mélt. Uradalom ezen legelő nélkül el lehet, de az mi ökreink úgy Magunk, mint a Méltóságos Uraság munkáját egész nyáron éhen kénytelenítettnek végbe vinni.” Ugyanezért fordult 1820-ban a megyéhez segítségért a szomszédos Marócsa is, ahol a házi kertektől mindössze 150 lépésre állított fel Tilost az uraság.⁵⁹

A legelőablások ellen folyó pereket rendre az uradalmak nyerték, s ahogy megérkezett a helytartótanács jóváhagyása, nyomban végrehajtották a hivatalos regulációt, vagyis megyei hatóság jelenlétében kijelölték „. . . azon erdők Léniáit, mellyek az Uradalom Reservált Erdeit a legelő Erdőktől elválasztják”.

A vajszlói uradalomban, ahol csupa vízjárta területen feküdtek a jobbágyok erdei, a következmények már egy év múlva drámai erővel jelentkeztek. 1815 csapadékos év volt. Nyár derekáig vízben álltak a berkek. Dögvész tizedelte az állatállományt. Módosítást sürgető kérvényében így jajdul fel ekkor Besence: „Ha a Tilos így marad, mint ki jegyeztetett, sokak közülünk valósággal kipusztulnak.” A következő évben a vajszlóiak már a helytartótanácsához fordulva rajzolják klasszikus tömörséggel a változást. „Az új Lénia szerint a Tilos, mint egy ék vág be a mi Szabad Legelőinkbe”.

A tiltakozási hullám lezajlása után mindkét oldalon keresni kezdik a megoldást, hiszen az uradalomnak sem a teljes elzárkózás még a célja, hanem a közös területből szerzett zsákmány hasznosítása. A községek szívesen hoztak volna anyagi áldozatot is, csakhogy tágitani tudják a Tilos gyűrűjét. Ezért kéri Vajszló, egy helytartótanácsához intézett kérvényben, hogy a „Tilos erdőből némely részt (ha éppen nem ingyen) mérsékelt áron engedélyezzen az uradalom”.⁶⁰

A kákicsiak részletesebben bemutatandó kérvényét azonban nem ez, a sok más helyről is idézhető kérés teszi az Ormánság-kutatás fontos forrásává, hanem az, hogy

⁵⁸ Bm. L. Batthyány—Montenuovo Lt. 111. cs. 125. sz. Kákics.

⁵⁹ Bm. L. Batthyány—Montenuovo Lt. 111. cs. Vegyes iratok. Kákics. — uo. Batthyány—Montenuovo Lt. Protocollum Sed. Dominalis 1812. dec. 2. Kákics. uo. Közgyűlési iratok F. 5—6. szn. Marócsa.

⁶⁰ Kiss Géza, 1980. 200—201. A vajszlói uradalom regulációjának végrehajtása 1814. július 18.

itt maguk az érdekeltek fogalmazzák meg a reguláció kettős következményét: a szorongató legelőhiányt, amely tönkretette az igavonó állományt, és az erdőhasználat korlátozását. Nincs alkalmas legelő a vonyós marhának, és nincs többé ingyen fa, szekérnek, szerszámnak. A gazdagabbak „szükségből kénytelenítettvén” tudnak ugyan pénzen fát szerezni, de a szegényeknél bizony gyakori eset, hogy „A Szekereknek és Kotsiknak nem léte miatt” nem tudnak robotra menni, vagy éppen a karácsonyi fát Pécsre szállítani, s többen „Két három esztendő fájának vitelével adóság”.⁶¹ Ettől az időtől tehát a szegénység már a fafeldolgozással sem segíthet magán, s azon rimáncodik, hogy legalább minimális szükségletét fedezhetné továbbra is — ingyen.

A kákicsi kérvény arra is figyelmeztet, hogy bár a kor kérelmei, panaszai mindig az „egész Kösség” nevében fogalmazódnak, az erdőregulációkkal még „csak” a szegénység kálváriája kezdődik el. Az ő megélhetésüket nehezíti az is, hogy a szabad állattartás és bognározás után, a faizási napok korlátozásával összezsugorodik az utolsó mentségként eddig mindig alkalmazott gyűjtögetés is. Ezek a szerencsétlenek, akik 1767-ben ellenpropaganda, igaerőhiány, vagy éppen a nehéz földműves munkától való húzódozás miatt csak töredéktelkeket mertek vállalni, most a századelőn döbbennek rá, hogy az amúgy is rosszul művelt föld csak a szabad határhaznátal javaival pótolva biztosíthatja családjuk megélhetését!

A töredéktelkesek eleinte még a ragadozó éberségével lesték, hogy ürül-e valami telek? 1805-ben, nem törődve özvegygel-árvával, minden szegyenkezés nélkül írja egy vajszlói polgár: „Volna most jó alkalmatosság, mert a szomszédom meghalálozván két fertályból álló sessionja üresen maradt.” Azután belefáradván a költséges kérelmezésbe, megoldották maguk kínzó gondjaikat. 1811-ben egy kérvényben „szűkölködő vajszlói polgárok” már megfogamaztatják a szörnyű tanulságot: „... minékünk tsak egy fertály sessionk vagyon, a mellett az Isten számos gyermekekkel meglátogatott bennünket.” Mintha betegségről, halálról, természeti csapásról lenne szó, úgy beszélnek az addig áldásnak tekintett gyermekszaporulatról ... azután meg is indokolják e változás okát: „Sessionális fundussainkból szükséges kenyérünket bé nem teremthetjük ... , vagy különös földet bérelni, vagy kenyérünket pénzen megvenni kénytelenítettünk.” Már a századelőn is csak ezt a választ tudta adni a szegénység az uradalmak kihívására! Nem vállalja az úrbéri kapcsolaton kívüli szabad bérmunkát, inkább csökkenti a kenyérfogyasztók számát. Itt kezdődött annak az egyre távolodó világnak az elmúlása, amikor az ormánsági ember még hittel vallotta, hogy „... legszebb imádság a gyermek”.

Az ormánsági múlt legjobb kutatói mindig azt hangoztatták, hogy a földhiány a szegénység oka, s ebből származik a paraszt minden testi és lelki nyomorúsága, általános enerváltsága, életképtelensége. Nekünk ezzel szemben az a véleményünk, hogy nem a földje kevés az ormánsági jobbágnak, hanem az életkedve, a

⁶¹ Bm. L. Batthyány—Montenuovo Lt. 111. cs. Vegyes iratok. A kákicsiak levele az uradalom igazgatójához.

munkaszeretete. Aki magán nem segít, azon az Isten sem segíthet! A nagyobb föld megmunkálása éppúgy terhes lett volna számára, mint az intenzívebb módszerekkel járó többletmunka, a csatornázások, építkezések bérmunkája, vagy éppen a kivándorlás bizonytalansága. A kibontakozó kapitalizmus korában egy-egy egészséges közösség fokozottabb munkával válaszolt a családfenntartás, a lakáskultúra, az öltözködés drágulására, ez a nép pedig születéskorlátozással, a rég elavult talpasházhoz, meg a biklához való ragaszkodással, és megteremti hozzá az életszínvonal munka nélkül való biztosításának öngyilkos etikáját is. Ez a magatartás a korszak szembetűnő vonásának, a megállíthatatlan pauperizálódásnak az oka.

Már a kortárs Naszvidi Sámuel vajszlói nótárius észleli az általános szegényedés következményeit, hogy igavonó hiányában több jobbágy „Földeit, Réttyeit, rész szerint Másoknak ki osztja, rosszul mivel, vagy vetetlen hagyja”. Tud már olyan jobbágyról is, aki helyett „A publicum részére való szolgálatokat is a Helység viseli . . .” A 19. század második negyedének csapadékos időjárására, költséges pereire gondolva idézi „. . . a fellyebbi üdők mostohaságát”, s ennek tudja be, hogy „. . . a gazdák minden Marhákból nagyon ki fogyván, elerőtlenedtek” és az uradalomnak tízezer forinttal tartoznak.⁶²

Égészítsük ki Naszvidit azzal, hogy a „fellyebbi üdők mostohasága” abból is adódott, hogy a megfogyatkozott legelőjű falvak a regulációs perek lezajlása után kénytelenek voltak jószágaik számára külön is legelőt bérelni. Szerencsésnek mondható még az a község, ahol helyben meg lehetett oldani a legeltetést. Ezek a községek a május és augusztus közötti „nyári legeltetőrt” szarvasmarháknak tíz krajcárt fizettek, s ennek ellenében a vágó erdőket kivéve, általában használhatták a tilos legelőket is. Az ormánsági szegénység azonban nem vállalta sem a három hónapra fizetendő 10 váltó krajcárnyi bért, sem az esetleges istállózás gondjait, hanem ezúttal a jószágok létszámát csökkentette, és rendületlenül panaszkodott, hogy nem bírja a növekvő terheket.

Sok község kényszerült azonban arra, hogy különböző szerződések útján biztosítson jószágának legelőt. A gazdagabb községek rendszerint egy egész pusztát, vagy egy adott terület nagyobb részét kibérlik jószágaik számára. Az az idő azonban, amikor még viszonylag olcsón szerezhettek jószágaiknak „marhaélt földet” már a múlté. A 19. század elején az uradalmak már igen szigorú feltételeket szabnak a megszorult falvaknak. Bogdása 1816-ban 90 forintért bérel legelőt a Köröcsönyi pusztán szarvasmarháinak. A szerződés a fakitermelést és eladást, valamint a makkoltatást szigorúan tiltja. Ez utóbbit külön adja Bogdásának 120 forintért, ugyanakkor viszont 80 forint büntetés kilátásba helyezése mellett kötelezi őket a majorsági és dézsmagabona limitált részért történő nyomtatására. (Nem ez az egyetlen eset, amikor a kenyértelen szegénységet szerződéssel kényszerítik a nyomtatásra!) Azt

⁶² Bm. L. PAU VP. 1816—1817. 14. doboz. Részlet egy kérvényből és Naszvidi nótárius „Maga mentsége” uo. 1818—1819. 15. doboz.

is előírja, hogy a majorsági földeken dolgozó jobbágyok jószágai a bérelt legelőn szabadon legelhetnek, s kötelesek beereszteni térítés ellenében drávai árvíz idején a Zehi puszta bérlőjének jószágait és térítés nélkül a drávakeresztúriakat.⁶³

A kisebbeknek már csak egy-egy részterület jutott. Így bérelte Kemse a Zehi pusztán lévő Kőrösönye és Gáj nevű legelőt „minden szarvasmarhái és lovai számára”, de szigorúan tilalmazták vidéki marhák befogadását, vagy a saját sertéseik beeresztését.⁶⁴ Úgy tudjuk, hogy a sertések gyakori kitiltása lett a szlavóniai makkoltatás egyik előidézője.⁶⁵

A fenti „legelőátviteli módszerek” mutatis mutandis minden ormánsági községben előfordulnak. Akkor sokasodnak meg igazán a gondok, ha a megélhetés alapját jelentő legelőt víz borítja, a kaszálók fűvét feliszapolja. Ilyenkor írják csak igazán a panaszolkodó községek, hogy létezésük egyetlen alapja a sokfelől veszélyeztetett „baromtartás”. Ezt fogalmazza meg Aderjás, Cún, Kémes, Körös, Piskó, Szaporca népe is egy 1832-ben írt, s a megyéhez küldött közös kérvényben.⁶⁶

Az uradalmak iratai között tömegével maradtak fenn a községek bírái és esküdtjei által hol panaszlóan (mert nekik is szűkös a legelőjük), hol együttérzően fogalmazott írások arról, hogy határunkban vészelt át a nehéz időket egyik vagy másik község jószágállománya. A cúniakra vonatkozóan írja Nagy Kanisa Ferkó, harkányi bíró 1800 karácsonya táján, hogy „A fellyebb elmúlt Esztendőekben is ... valahányszor legelőjüktől megfosztattak, a mi határunkban legeltettek légyen ... egész hetekig, jószágainknak kárával”.⁶⁷ Más részük ugyanakkor a vajszlói uradalomban talált menedéket és Naszvadi Sámuel elegáns fogalmazása szerint „... leginkább a sámodi határban éltetik és tengetjék Marhájokat”.⁶⁸ — Ez az írás azt is elárulja, hogy kölcsönösségen alapult a vajszlói előzékenység, mert amikor az ő jószáguk került cúni legelőre, az ottani jobbágyok csak húsz krajcárt kértek marhánként, fűbér gyanánt. A legelőbérletek kutatója néha rendkívüli esetekkel is találkozott. A vertikeikkel történt meg az eddig nem látott csoda, hogy bérelt legelőjük túlságosan bőnek bizonyult. Szalai Dániel jegyző így fogalmazza a ritka állapotot: „... elég jószágot nem Athattunk, kéntelen Vóltunk Bélleni Vejtibül Ökröket az Árendás Pusztára.”⁶⁹

Így növelte tovább úr és paraszt egymástól való távolságát a közös használatú erdők, legelők elleni támadás. Az uraság nagyobb részt vett ezután használatba a közös határból, a jobbágy pedig éhező barmainak kénytelen volt idegenben legelőt bérelni. Az előbbi nagy lépéssel jutott előbbre a majorok kiépitése útján, az állattartó

⁶³ PKML. F. CDXCV. Contractusok No. 1.

⁶⁴ Bm. L. Úrbéri iratok, Kemse. No. 14. Szerződés. 1837.

⁶⁵ *Elek Péter—Gunda Béla: Elsüllyedt falu a Dunántúlon.* Bp. 1936. 39.

⁶⁶ Bm. L. Közgyűlési iratok 1832. 2513. sz.

⁶⁷ Bm. L. Úrbéri iratok. Czun. F. 4. No. 12

⁶⁸ Bm. L. Úrbéri iratok. Vajszló F. 4. No. 12.

⁶⁹ Bm. L. Úrbéri iratok, Vejtí. 18. szám. Sósvertike legelőigazolása.

ormánsági jobbágy pedig egyre súlyosabb válságba keveredett, mert rendre romlottak az extenzív állattartás lehetőségei, s csak a 19. század utolsó harmadában kísérletezett a félhidegvérű ló tartással. Az istállózó szarvasmarha-tartás ideje ide csak a 20. századdal érkezett el. Ennek az volt az előfeltétele, hogy befejeződjenek az árvízlecsapolások, kiépüljenek az utak és vasútvonalak, s megindulhasson a szántóföldi gabona és takarmánytermelés.

A legelőelkülönözések

Az ormánsági nép tudatában az elkülönözés, mint a letűnő úri világ komisz gesztusa maradt meg, amely megfosztotta ezt az állattartó népet életlehetőségeitől. A nép emlékezete ugyan ezúttal is a dolgok lényegét rögzítette, de a történeti út figyelembe vétele nélkül a mai kutató nem juthat ebben a kérdésben sem a kívánt objektivitáshoz.

A kérdés szenvedély nélküli megközelítése elvárja tőlünk annak kiemelését, hogy a paraszti ártermelés és a nagybirtoküzem kialakulásának a folyamata 1767 óta, már az egykor töröktől uralt területeken is, parancsolóan halad előre, és ennek a kettős törekvésnek az eredményeként került be a liberális nemesség programjába a mindkét fél érdekeit és a termelés gyakorlati céljait egyaránt szolgáló elkülönözés gondolata.

Aligha találkozhatunk olyan ormánsági elkülönözési perrel, ahol a „pártfogó tisztí főügyvéd” ne hangsúlyozná, hogy úrbéri törvényeink mind az „úrbéri összesítés és rendezés”, mind pedig a legelőelkülönözés esetén a jobbágyság „alkalmas fennmaradását” tüzték ki célul. Sohasem kívánták, hogy az „... úri és közterhekkel majd földig lesújtott nép ... földi életének egész betségét abba helyezze, hogy az Isten adta levegőt adózás nélkül szívhasssa, a földesúr pedig majorsági földjeinek mennyiségét e könnyű mód által arányon túl tágíthassa”.

Az elkülönözés lehetővé tételével a törvényhozók azt szerették volna elérni, hogy az „értelmesebb gazdálkodás” kibontakoztatásával az „... általános gyarapodás eszközöltetvén, a jobb létével párosuló miveltség előidéztessek”. Kitűnően ismerik tehát az úrbéri törvények szellemét, és tudják azt is, hogy az csak „... írott malasztként esméretes”, de „a gyakorlati életben magát uralkodóvá tenni és üdvös hatását létrehozni megfeszített iparkodás mellett sem képes”, sőt a kívánt haladás helyett a törvény alkalmazása során „... az általános szegénység minden attribútumaival idéztetik elő.”

A peres iratokat azért is érdemes forgatni, mert bennük megtalálható pontos felsorolásban mindaz a teher, amely a feudalizmus elmélyülő válsága idején az ormánsági jobbágy vállát nyomta. Megtudjuk, hogy az egyháznak járó tized és az uraságnak járó kilenced után, a jobbágy tartotta el a jegyzőt, az iskolamestert, a beszállásolt katonát, fizette a hadi- és házi adót, és csak ezután gondolhatott arra, hogy a jobb módúaknál gyakori nagycsaládi struktúra esetén, nemegyszer tíz—tizenöt tagú családot élelmezzon és ruházzon. Arra is számíthatnia kellett, hogy a rossz, vizes legelők

füvétől gyakran hullik el vonyós marhája, s arra is, hogy a Dráva mentében, maga szerszámával, ingyen munkával készítsen töltéseket, míg az uradalmak „...nyolcvan Éveket meghaladó ideig, eredmény nélkül választmányosdit játszottak”.

A legelőelkülönözésekben az élesebb megfigyelők már látták a „tér” fontosságát, „... amelyről ez az állattartó nép úri- és közadóját megszerezheti, szükségét pótolhatja, és éppen fennmaradását eszközölheti”. A tiszti ügyészek — Lúzsok perének kapcsán — részletesen kifejtették azt is, hogy az erősen differenciált telekviszonyok mellett a „legnagyobb fokozatú szorgalom és a földművelés minden ipara és intenzívus gazdálkodás” sem teszi lehetővé, hogy a jobbágy eleget tudjon tenni az egyházzal, az állammal, a földesúrral és a családjával kapcsolatos kötelezettségeinek. Erre csak a határ szabad használata tette képessé. Szerintük „... az eddig használt közös határ volt az a talismán, ahonnét annyira gyarapodhatott, hogy úri tartozásait évről évre leróván, közadóját teljesíthesse”.⁷⁰

A közösen használt területekért folyó harc újult erővel indult meg az 1832—1836. évi törvények meghozatala után, amelyek lehetővé tették, hogy a földesurak a maguk közlegelői részét a jobbágyokétól elválasszák. Magatartásuk jellemzésére Szabó István Deák Ferencet idézi,⁷¹ aki a legelőelkülönözés országgyűlési vitájában már 1835-ben megmondotta, hogy a rendek a legelőelkülönözési törvénnyel nem arról kívánnak gondoskodni, hogy a jobbágyoknak megadják azt, ami őket megilleti, hanem minden figyelmüket arra fordítják, mennyi adassék a földesúrnak; vagyis nem a jobbágyokról, hanem a földesurakról gondoskodnak.

Nyomon kísérve az elkülönözéssel kapcsolatos történéseket az Ormánság négy nagy uradalmában, első megállapításunk az volt, hogy míg az erdőregulációkhoz a vajszlói és a sellyei uradalom kínálta a források bőségét, addig az elkülönözések különösen a két drávai uradalomban kavartak erős szenvedélyeket. Ennek a változásnak az az oka, hogy az előbbi uradalom egyáltalán nem majorkodik, szükségleteit kielégítik a már regulált erdők, az utóbbi pedig már túl van ezen az állapoton, és erőit az üzemi táblák kialakítására koncentrálja.

A legelőelkülönözést a jobbágyok eleinte maguk is kívánták, hogy meg tudják oltalmazni legelőiket a földesurak és még inkább alkalmazottaik jószágától. Így kötött a siklósi uradalom is szerződést Drávacséhi, Dráwapiski, Drávaszerdahely, Kovácsbida, Szaporca, Tésenfa lakóival. Aderjás, Drávacsépegy, Drávaszabolcs, Dráwapalkonya, Kémes, Kórós, Márfa, Rád azonban megijedvén attól, hogy milyen kevés legelőt kaptak a mondott községek, nem vállalták a békés megegyezés útját, hanem inkább bírói döntésre bízták magukat. Az Ormánság északi részén is hiába próbálkozott a Batthyányak üszögi uradalma a „barátságos úton eszközözendő” legelőelkülönözéssel, a Hernádfára kiküldött megyei bizottság kénytelen volt azt jelenteni, hogy „...eme barátságos egyezkedést nem sikeríthettük”.

⁷⁰ Bm. L. Hirics és Piskó elkülönözési perének jegyzőkönyve 1846. A tiszti főügyész beszéde.

⁷¹ Szabó I. 1948. 359.

A kémesiek viszont ügyük tárgyalása során arra hivatkoztak, hogy közlegelőjük mindenkor szűk volt. Korábban azonban a siklói uradalom megértve gondjaikat, a cúni határban lévő legelőjének használati jogát átengedte nekik. Minthogy azonban az 1832—1836. évi VI. tc. 3. paragrafusa kimondta, hogy az elkülönözést akkor is végre kell hajtani, ha a legelő szűk volna, az uradalmak nem gondoltak többé ezzel a kérdéssel, s csak arra volt szorgalmatos gondjuk, hogy birtokukba vegyék a meglévő legelő nagyobb részét. Nagyharsány legelőelkülönözési perének úriszéki jegyzőkönyvében, 1845. február 24-én, ennek a törekvésnek a szellemében szögezik le a siklói uradalom képviselői: „Nem engedjük, hogy a földesúr a legelőelkülönözés által birtokából kifosztassék.”⁷²

A siklói uradalom népeinek valóságos helyzetét azonban már Szabó István sem az uradalmi ügyvédek megnyilatkozásai alapján rajzolja meg, hanem a jobbágybirtok 1848/1849 évi problémáit fogalmazva, bőven idéz azokból a levelekből, amelyeket 1848 nyarán az ormánsági parasztok írtak Táncsics támogatására.

Szabó István a kórósiakat idézve utalt arra, hogy falvanként a földesúri önkény szabta meg, mennyi legelőt kaphatnak a jobbágyok egy-egy telek után; azok pedig nem ismerve jogi lehetőségeiket és a peres eljárás gyakorlatát, nemegyszer kerültek kiszolgáltatott helyzetbe a kirendelt bírák és a határszemlét végzők részrehajlása miatt. Másutt arra utal, hogy a kimért legelők nem kerültek (a vízrajzi viszonyok miatt ekkor még nem is kerülhettek) egy tagba. Csehi község 150—160 holdas legelőjét 15, Szabolcs pedig 9 helyen kapta. Nem volt ritka a perek lezajlása után sem, hogy csónakokkal jártak a vízzel borított legelőkön. Ha tiltakoztak volna a jobbágyok az elkülönözés ellen, akkor katonaságot ültettek nyakukra, és bíráik kemény büntetéseket szenvedtek. A siklói főbíró és esküdtjének pecsétes levele bizonyítja, hogy amikor Cun, Drávaszabolcs, Drávapalkonya, Kórós és Rád lakossága megtagadta az elkülönözésbe hozott végzés végrehajtását, akkor két osztály lovas katonát vezényeltek ki a falvakba a rend helyreállításra és a rendbontók megbüntetésére. Cunban negyedévi tömlőcőt és 32 botot kapott a bíró. Kóróson, ahol 375 katona „biztosította” a rendet, három paraszt egy évi börtönt és 48 pálcát kapott. Rádot, ahol csak nyolc holdat adtak egy telekre, de az is „tüsök, bokor és posgáta”, 600 katona szállta meg, „... azon túl a Helység bíráját a vármegye börtönbe le tette fél évig, és kapott 48 botot”.⁷³

Kevésbé harcosak azok a panaszok, amelyeket még nem a forradalom szenvedélye diktált, csak a jobbágyok írták le bennük a közérzetüket zavaró, sorsukat nehezítő gondokat. 1837 áprilisában és júniusában Naszvadi Sámuel, akit a nyugati Ormánság 20-22 községéből kerestek fel rendszeresen a jobbágyok bajaikkal, egy-egy kérvényt fogalmaz Hirics és Kemse nevében a siklói főbíróhoz.

A hiricsiek azzal kezdik panaszukat, hogy a felmérés során a szántóknak és réteknak majd harmada kimaradt, mert „... szűkön mérte Nekünk föld mérő Úr . . .

⁷² *Rizsás* 1964. 112—113. felhasználásával. — Bm. L. Urb. iratok. Hernádfa.

⁷³ A levélgyűjtemény jelzete: OL. 1848/1849. o. gy. Arch. Regn. Lad. XX. 22. No. 157.

tartozandóságainkat”. Azután kiderül az is, hogy Hircsen még van gyermek, de az 59 „jó Cselédes és Fias gazdák” közül csak „... 5 vagyon két fertályos, 1 három fertályos, a többi 53 gazdának azonban csak egy fertály telke van.” Huszonhat évvel Besence után itt találkozunk újra a szegénység feljajdulásával, amint ismét Naszvadi uram tollával íratják: „... mit teszünk mi a Kik számos Cseléddel, sok Fiakkal vagyunk az egy fertály Sessioval; nem élhetünk mi abbul.” Azután elmondják azt is, hogy amikor 1827-ben árvíz borította el határukat, hiába mentek az urasághoz, hogy valamelyik hegyföldi pusztáján adjon nekik legelőt, az nem volt rá hajlandó. Ez a forrásrészlet már azt is jelzi, hogy nemcsak az úri és paraszti birtok van távolodóban egymástól, hanem az úr is jobbágyától, mert nem érzi már kötelességének, hogy segítsen a bajba jutottakon. Az ősi rendszert tehát nemcsak alapjaiban kezdi ki a 19. század törekvései, hanem etikájában is ... Ennek a meg nem értésnek a következménye azután, hogy a kemsei jobbágyok arra kényszerültek, hogy ágakkal etessék éhező jószágukat, majd elhajtották „... a Dráván által a Fekete-hegy alá”, de olyan nyomorult helyre jutottak, hogy „Sokan a Bőröket hozták Haza Marhájoknak”. Kemsén az a panasz áll az első helyen, hogy a mérnök „... nem jól tette a mérést”, mert „előbb mérte a Földeket, mint a Házi Fundust”, és emiatt „... az ember nem esik a Szomszédjával együtt”. Azután az a panaszos, hogy volt egy darab legelő a határban, amelyet ezelőtt soha sem műveltek, és most 22 gazdának ott mérték ki a szántóját, de talán ennél is nagyobb baj, hogy a mérnök megszokott réjtük helyett a berket mérte ki számukra, az ő részük pedig „... a Méltóságos Uraságé lesz”.⁷⁴

Nem tekintve az elkülönöseket bevezető felmérések sérelmeit, a megajánlások és követelések előjátékát, az esetleges per különböző fordulói, magának az eljárásnak a lefolyását a siklósi uradalomhoz tartozó Aderjás példáján szemléltetjük.

A munkát a közös legelő „Birói szemléjére” felkért bizottság kezdi, amely a megyei főügyész engedélye alapján, a község képviselőjének jelenlétében fog munkához. Először a hitelesített térkép és a közlegelő mérnöki adatai alapján számba veszi annak részeit. Ennek során az adott esetben azt állapítja meg, hogy a helység legelője „három rendbéli”, száraz-tiszta, berkes és erdei. A száraz legelő hét, a berkes három és az erdei négy részből áll. Ezután veszi majd kezdetét egy másik bizottságban a kíméletlen harc az ellentétes érdekek biztosításáért. Itt a jobbágyság veresége kezdettől bizonyosnak vehető, hiszen annyi más társával együtt, ez a bizottság is az uradalom oldalán áll, döntései majd minden esetben annak érdekeit szolgálják. Ha a jobbágyság egy-egy saját munkával ásott vízlevezető árkot szeretne továbbra is biztosítani magának, munkáját leértékelve máris úgy határoznak, hogy az „... nem rendes vízi ároknak vétethetik”, s ezzel igényét máris elvetették. Az erdőről meg nyomban az derül ki, hogy abban a jobbágy csak nyáron legeltethetett, de ott makkoltatnia nem volt szabad, tehát igénye sem lehet rá. Mikor azonban az uraság azt kívánja, hogy a jobbágy munkájával bokros-tövises berekből tisztított rétet tekintsék a

⁷⁴ Bm. L. Úrbéri iratok Hircs. 1837. április és uo. Kemse 1837 június. Kérvények a siklósi főbíróhoz.

közös legelő részének, kérése azonnal teljesül. Ha a jobbágy érvelne, vagy fölényesen leintik, vagy pedig bevévén álláspontját a jegyzőkönyvbe, utána írják, hogy „... ezt, mint a Legelő elkülönözési eljáráshoz tartozandót megjegyezzük”. Rossz érzésünkön az sem változtat, hogy az irat alján ott van a megyei főügyész, a megyei és járási főbíró és egy megyei esküdt aláírása. Ilyen környezetben aligha figyeltek oda valahol is a hivatalból kirendelt pártfogók míves mondataira!

A „Közlegelő Elkülönözési Egység” című dokumentumon megtalálhatjuk a közlegelő összes területét, amelynek meghatározásánál gondolnak a telkesekre, a zsellérekre, az esetleges maradvány földre, a lelkész és Aderjás esetén az „üdövel behozandó mester és jegyző” járandóságára. Ezt követően a második pont keneteljes szavai jönnek: „A Földes Uradalom ügyelve ezen Helység beli jobbágyoknak jobb voltára, egy egy polgári telekre 12 holdakat örök időkre ajánl. . . .” Azután kiderül az iszonyú rablás! Az uradalom a néhai 988 5/8 hold közös legelőből a 14 7/8 jobbágytelekre 178 2/8 holdat adott. Ez bizony annyit jelent, hogy a néhai „térből”, amely szükséges volt az aderjási jobbágy állattartásához, mindössze 18 százalék maradt meg. A sok telekkel rendelkező Szerdahelyen ez a szám ugyan 46%, de az egykor kiterjedt állattartásáról ismert Kísszentmártonban már ismét csak 28 százalék. Ha tovább vizsgálódunk, akkor kiderül ám az is, hogy Aderjás 35 telkes jobbágya közül, csak kettőnek volt 4/8, tehát fél telke, tizennyolcnak 3/8, és tizenötnek 2/8. Ebből tartsa fenn valaki polgári státusát!

A dokumentumot 1845. február 25-én írta alá a siklósi várban a tudós Nagy Károly, Batthyány Kázmér egykori nevelője és 1840 óta teljhatalmú megbízottja. A másik oldalon 35 jobbágynev, ugyanannyi kereszt és annak hangsúlyozása, hogy ez a szerződés, melynek megtartása az utódokra is kötelező „köz- és szabad akarattal” született.⁷⁵

A szerződés aláírása azt jelenti, hogy megkezdődött az állattartás új szakasza Aderjás határában, amikor is a siklósi kancellária fogalmazása szerint „... a fentebbi módon elkülönözendő legelőnek tettlegi kihatása után az ugarra, rétre és tarlóra nézve megszűnven a közös legeltetés, mindegyik rész csak az elkülönözött határban . . . élvezheti a legeltetés javadalmát.” Aderjás esetében az egyik félnek a határ 18, a másik félnek 82 százalékán szabad legeltetnie. Másutt bizonyosan jobbak az arányok, de az extenzív állattartás miatt, amely a 20. századig uralkodó marad az Ormánságban, az 50-50 százalékos megosztás is katasztrófális lenne.

A tilos erdők bevezetése óta fokozatosan nehezedő helyzet gyakran kényszerítette a falvak népét, hogy saját földesurától, vagy akár idegenben vegyen bérbé barmainak legelőt. A közfelfogással szemben nemcsak az uradalmaktól lehetett legelőt bérelni, hanem nagybérlelőktől, sőt egyes községektől is. Vejtí, amelynek különösen súlyosak a legelőgondjai, mert „... a Dráva végig folyván mellette, számos holdnyi darabokat, a legjobb minőségű Legelőből el mosott. . .”, és a Szlavóniába,

⁷⁵ Bm. L. Úrbéri iratok. Aderjás. Legelőelkülönözés. 1856/116. sz.

vagy a vajszlói vásárra siető rengeteg utas mind az ő legelőjét fapossa, fűvét fogyasztja, kipróbált minden lehetőséget. A község 1846-ban készített hivatalos kimutatást az utolsó néhány év legelőbérleteiről. Ebből az okmányból derül ki, hogy a káptalan Schönhof István nevű bérlője darabonként 7 forintért, a siklói uradalom Hobogy nevű pusztája 8 forint 30-ért, a két szomszéd község, Piskó és Lúzsok pedig 10 forintért adott legelőt marhájuknak.⁷⁶ Ebben a nehezedő világban bizony már nem kiméli jobbágy a jobbágyot sem. . .

A majorkodás térhódításával párhuzamosan az okmányok között feltűntek az anyagban a jobbágyok legelőhiányát kihasználó és immár egyértelműen a majorkodás érdekeit szolgáló új típusú szerződések. Az elkülönözések után ugyanis a földesurak, kihasználva a jobbágyok szorult helyzetét, egyre inkább alkalmazzák a különböző „ledolgozó módszereket”, és a jobbágyok munkaerejét hol bizonyos majorsági földek művelésére, hol pedig a majorság céljára kialakítandó földek előkészítésére használják fel. (Bozóttisztítás, irtás, körülárkolás, feltörés stb.). Rád esetén például, ahol csak nyolc holdat mértek telkenként, a siklói uradalom átengedi a közös legelőből-ráeső részt nyári legeltetésre, minden fertály sessio után 3, azaz összesen 330 gyalognapszám ellenében.⁷⁷

A „ledolgozási módszer” kifejezés használatára az előbbi jegyzet alatt ismertetett szerződések tartalma bátorított fel bennünket. Világosan kitűnik ugyanis belőlük, hogy a kérdéses falvak jobbágyai ezt a nehéz munkát „önként”, „szabadon”, abból a gazdasági kényszerből adódóan vállalták, hogy jószágaik tartására kevés legelőjük maradt, s pénzük nem lévén, a szükséges pótlásra csak munkaerejük értékesítésével voltak képesek.⁷⁸

A munkaerőszerzés mellett fontos célja volt az uradalomnak a szétszórt legelő- és rétdarabok hasznosítása is. Minthogy ezek a területek használhatatlanok és ekkor még szükségtelenek is a nagyüzemi állattartás számára, mert a pusztákon korlátlan lehetőségek vannak állattartó majorok szervezésére, az uradalom átengedi jobbágyainak használatra. A cuniak azzal a feltétellel jutottak ezekhez a földekhez, hogy a cuni pusztán lévő majorsági kukoricát megszedik, behordják, 200 gyalognapszámot szolgálnak, és az itt termelt dézsmagabonát nyolcadik részért kinyomtatják. Szigorú kikötés az is, hogy tiszteletben tartják az elkülönözés után kitűzött határokat és vigyáznak a régi és új csatornákra.⁷⁹

⁷⁶ Bm. L. Úrbéri iratok. Hirics. Vejti kérvénye a vármegyére 1823., és uo. Úrbéri iratok. Vejti község hivatalos igazolása legelőbérletekről.

⁷⁷ Bm. L. Batthyány—Montenuovo Lt. 16. cs. Fasc. VIII. No. 265. Contractus. 1837. jan. 9. — Rádhöz: Bm. L. Siklói uradalom Főtiszt. ikt. ir. 44/1842. és 91/1843. sz.

⁷⁸ Vö. *Szabad György*: A tatai és gesztesi Eszterházy uradalom áttérése a robotrendszerrel a tőkés gazdálkodásra. Bp. 1957. 222—223.

⁷⁹ Bm. L. Siklói uradalom. Főtiszt. ikt. ir. 49/1843. Ilyen gyakorlattal az uradalom valamennyi községében találkozhatunk. Lásd. uo. Haszonbéri szerződések 1850—1869.

A tilos erdők bevezetésével elveszítették a jobbágyok a közös területek felének szabad használatát, s egyben elveszítették legjobb legelőiket. Az elkülönözésnek nevezett földrablások most ezt a maradékot is minimálisra szorították. Az Ormánság szerencsétlen népe azonban, ha újra meg újra feljajdul is, képtelen szabadulni hajdani szabad életének színhelyétől, és elvállal olyan munkát is, amelyet kétszeres bérért sem vállalt volna korábban, „napszámban”. Nem baj, ha haszontalan darabok vagy vízjárta bozótosok is, csak ő élhesse és járhassa jószágaival. . .

Idézzük csak megint a cuni példát. 1845-ben berbe vesznek az uradalomtól legeltetésre 59 3/8 hold vizes területet, (a Bokrost a Nádaska berekkel, a Bokrost a Fekete-víz mellett, a Papta dűlőt a falutól a vízig stb), ezen kívül még az Óreg Erdőt, a Rugást és „. . . az Irokháton lévő földet, amelyben az idén repce volt”. Fizetnek mindezért 190 pengő forintot, vállalnak 150 gyalognapszámot, továbbá „. . . a Papta rétet a hidtul kezdve az Irtás földig 1 öl széles, 3 láb mély árokkal veszik körül”, és az irokháti töltést keverőre megszántják.⁸⁰

Ne higgyük, hogy a siklósi uradalom különösen kegyetlen volt, s példáink csak egyediek. Siklós csak azért szerepel többet ebben a fejezetben, mert a legtöbb elkülönülési ügy 1848 előtt itt zajlott. Nyugati szomszédja, a káptalan 1846-ban szintén megindította drávai kerületében a legelő elkülönítési pereket, Hirics, Kemse, Kisszentmárton, Lúzsok, Piskó és Vejti falvak népével szemben. A drávai birtokkerületben a közlegelő összterülete ekkor 5716 holdra rugott, ebből az uradalom terve szerint a jobbágyság kapott volna 1340 holdat, az uradalom pedig magának megtartott volna 4233 holdat. Az elkülönözés azonban a káptalan falvaiban 1848-ig nem fejeződött be. A megye ugyanis 1847 februárjában azzal küldte vissza az úriszéknek a pert, hogy előbb a falvak rendbeszedési perét folytassa le, mert csak ennek alapján lehet döntést hozni.⁸¹

Bár a legelőelkülönözésekkel kapcsolatban csak a siklósi és a káptalani uradalmakról beszéltünk, de mégis bizonyítottnak érezzük, hogy mire elérkezett volna az Ormánságba is a szabadulást hozó forradalom, annak népe már elveszítette létalapját, és jóvátehetetlenül kiszorult a közös földek használatából. Állításunk bizonyítására fel is dolgoztunk egy statisztikát, amely a jobbágyfelszabadítás után, de a nagy úrbérrendezési perek előtt 1853-ban keletkezett.⁸² Ez az összeírás annyiban különbözik a hagyományos jószágösszeírásoktól, hogy bár fajtánként összegzi az egyes adóközösségek állományát, de rákérdez a legelő elégséges, vagy elégtelen voltára, és a kapott választ rögzíti is megjegyzés rovatában.

Kezdjük vizsgálódásunkat a baranyai állattartásban hajdan élenjárt szentlőrinci járás 21 ormánsági községében. Hat esetben a nagyon átlagos helyzet miatt semmit

⁸⁰ Bm. L. Siklósi uradalom. Fötiszt. ikt. ir. 1845—1849. 168/1845. sz. Szerződés.

⁸¹ *Rúzsás* 1964. 114—116.

⁸² Bm. L. Közgy. iratok. 1853. 7718. sz. Összeírása azon marháknak, amelyek Baranya megye adóközösségeinek legelőin élnek.

sem jegyeztek be a jegyzet rovatba. Három esetben mondták a legelőt elegendőnek: Sellyénél megjegyzés nélkül, Kákicsnál azzal a kiegészítéssel, hogy „Elegendő térű, tágas”, Marócsánál pedig azt írták be, hogy elegendő ugyan a terület, de többnyire erdő, és itt a tavaszi és az őszi legeltetésért bizonyos összeget fizetnek. További két községnél (Okorág és Monosokor) a minőségre irányították a figyelmet. (Igen rossz, vizes, mocsáros; nagyobb részét víz állja; semmi tiszta legelője nincs.) Közülük Okorág a jószág párjáért 10-12 forint fűbért fizet az uradalomnak, Monosokor pedig 30 forint átalányt. A többieknél mindenütt kevés a legelő. Különbséget csak a fizetendő összeg szerint tudunk tenni. 200 forintig terjedő fűbért fizet például Czindery-Bogád, Kemse, Új Mindszent, Rónádfa, 4—500 forintot Bogdása, ahol „Igen kevés sima, kopár legelő vagyon . . .”, és 500 pengő forintot Nagycsány, nyolcszázat Lúzsok. Külön vettünk két községet, ahol a fűbér mellett munkát is kellett teljesíteni a legelőért, megegyezés szerint. Hernádfa például 240 hold legelőért 125 forintot fizetett, de csak 50 napszámot vállalt, Mecske viszont, ahol kevesebb volt mindig a pénz, 200 holdas legelő után csak 50 forintot fizetett, de 300 napot dolgozott.

Érdeemes áttekinteni az ormánsági falvak másik felét felölelő siklói járás állattartóinak lehetőségeit is. Megjegyzés nélküli „elegendő” bejegyzést találunk Hirics, Márfa, Kissentmárton neve után. „Ritka évben képes eltartani” a község jószágát Aderjás, Csehi, Kémes, Kovácshida, Palkonya és Szaporca legelője. Közülük négy község 100—400 forint közötti összegen bérel tiszta erdei legelőt. Palkonya az uraság erdeiben ugaroltatásra bérel nyolcvan holdat 200 forinton, és Kovácshida 900 darab jószágnak bérel legelőt darabonként 5 forinton. Kovácshida rovatába a „kelléténel” alighanem bővebbre sikerült a bejegyzés. A sokat mondó bővítmény „Az uraság bőségben lévő legelőjéből”— alighanem a közvélemény hangja . . . A többiek is rendszeresen fizetnek és pedig Hidvég, Csepely, Szabolcs 70—300 forintig terjedő összeget. Szabolcs rovatában megint ott az árulkodó bejegyzés: „Az elkülönözött, vízállásos legelő miatt.” A legelő szűk voltára való utalással 3—400 forint közötti összeget fizet Páprád és Sámód, 426 forintot Besence, s az uradalom központját jelentő Vajszló „az csekély legelő miatt” évi 580 forintot. 500 forint Szerdahely állattartóinak terhe is. A sort zárják a siklói uradalom végképpen megnyomorított községei. Talán legkönnyebben boldogult még Piski, ahol ugyan „. . . az elkülönözött legelő semmiképpen sem képes a meglévő marhamennyiséget eltartani . . .”, de meg tudja szerezni a szükséges kiegészítést 40 pengő forinton és 100 kereszt búza nyomtatásával. Cún, amely „Semmikor sem képes eltartani” jószágait, egy 80 holdas legelőért 300 forintot fizet, de a vízállásos legelőjű Tésenfa állattartóit már 400 pengő forint fizetése és 800 kereszt búza cséplése nyomorítja. Végül 100 hold tiszta erdei legelőért 900 forintot fizet és 1000 kereszt búzát csépel Rád, 120 hold erdei legelőért pedig az arányoknak megfelelően 1200 forinttal és 1000 kereszt búza cséplésével szolgál Kórós. A dűsfüvű „gyóták” szabadságát és gazdag legeltetési lehetőségeit nem hozhatta vissza már a forradalom sem . . .

Az uradalmak és a falvak elkülönözésének útján fontos szerepet játszanak az 1848 előtti, úgynevezett „korai” örökváltási szerződések.

Az a gondolat, hogy a paraszti és úri földeket részint összesítsék, részint egymástól elválasszák, ismételten felbukkan a harmincas évek végétől. A megye vezetői szerint az elkülönözés célja „... a valahára óhajtott jó rendnek helyreállítása és a szegény adózó Jobbágyok tulajdonának biztosítása, a káros következtetésű önkények gátlása és az eddigi súlyos terheltetéseknek és illetőségen felüli adózásnak korlátozása”. A gondolat sok helyütt tetszett a jobbágyoknak, de a földesurak közül is többen szívesen felszámolták volna a tarkaságot a falvak határában, s szabadultak volna az immár mindkét fél számára terhes úrbéri kapcsolatoktól.

A sellyei uradalomban a jobbágyok voltak a kezdeményezők. A 171 telket számláló, jómódú Kisasszonyfa 1845. május 10-i levelében bejelentette szándékát az uradalomnak „... örökre leendő” megváltására. Minthogy azonban a hagyományos telkiállományon kívül szerette volna megszerezni a malmot, taxa ellenében a szőlőhegyet, a gilvánfai erdőben lévő további faizást és a kocsmát is, azzal az indoklással, hogy „... amúgy is fél esztendeig mienk szokott lenni” — kérését az uradalom elutasította. Batthyány Iván grófnak az örökváltással kapcsolatos nézeteit tükrözik az alábbi sorok: „... hajlandók nem vagyunk — írja keményen — folyamodók megváltási kérelmeket tellyesíteni ... mivel tulajdon Földes Uri Malmunkat és Kotsmánkat eladni, vagy ebéli Földes Uri jogaink megváltásába belé egyezni soha nem fogunk — soha nem engedjük, hogy ... a kisasszonyfai szőlők az Urbéri járandóságokhoz, amelyekhez soha nem tartoztak, száméttassanak.”⁸³

A rendbeszedési törekvésekből több helyütt született legelőelkülönözés, de csak a siklói uradalom néhány falujában (Drávacsehi, Dráwapalkonya, Drávaszerdahely) lett örökváltási egyezség, és arról van még tudomásunk, hogy 1848-ban a kovácshidaiak is komoly formában tárgyaltak az örökváltásról.

Minthogy a szerződések megközelítően azonos nagyságú falvakról szólnak és 1845—1847 között a siklói kancelláriában készültek, tartalmukat a csiszoltabb palkonyai szerződésen mutatjuk be.

Ez „Az Örökváltási Szerződés” az 1840. évi VII. tc. 9. paragrafusából indul ki, amely lehetővé teszi, hogy a község magát „... minden nemű és nevű úrbéri tartozásaitól és adóitól időkre felszabadíthassa”, és így egész erejéből a mezei gazdaság és állattenyésztés felé fordulhasson. A továbbiakban az uradalom és személyesen Batthyány Kázmér elengedi a 18 $\frac{3}{8}$ telket használó 53 jobbágygazda és 23 zsellér minden úrbéri adóját és tartozását, a szekeres és gyalogrobotot, a füstpénzt, a kazánbért, a kenderdézsmaváltást és a gabonakilencedet. Megszűnik a vadászrobot, a favágás és hordás, és természetesen a faizás is. Ezek után a község határa „... mindennemű hűbéri tartozásoktól és terhektől felszabadult föld”. A megváltkozás csak az úriszék illetékességét nem érintette.

Ezután következik a kemény pénzügyi feltételek megfogalmazása. Az „Egyetem úrbéri tartozás” megváltási összege Palkonyán 18 ezer pengő forint (három ezüst

⁸³ Kardhordó Kálmán: A bólyi és sellyei uradalom 1848—1849-ben. Baranyai Helytörténetírás 1973. 92., 93.

húszast egy forintnak számolván); Szerdahely esetén 17 ezer, Csehi esetén pedig 12 000 ezüst forint ez az összeg. A szerződés megkötése alkalmával a két előbbi községnél még 2000, Palkonya esetén már csak 1000 forintot kellett előre lefizetni. A fennmaradó összeget viszont 6 százalék kamat mellett Palkonya 16, a másik két község pedig húsz év alatt volt köteles kifizetni. A törlesztési részletek összegét nem kötötték ki, de ahhoz határozottan ragaszkodott az uradalom, hogy a kamatokat évenként két részletben január, illetve július 1-ig pontosan fizessék. Ha pedig a váltásdíjat a törlesztés utolsó évéig, a kamatokat pedig az évi határidőig ki nem fizetnék „az örökváltási szerződés megszűnik”.

A bevezető sorokban ugyan azt olvassuk mindhárom esetben, hogy „... a Helység egyetemes Községe és Lakosa több ízben folyamodott már...” az uradalomhoz az örökváltás megnyerése érdekében, de nehezen bizonyítható, hogy a menekvést kereső községeknek, vagy a súlyos anyagi gondokkal küzdő uradalomnak volt-e fontosabb az örökváltás szorgalmazása.⁸⁴

Az viszont bizonyos, hogy itt a forradalom előestéjén az uradalom ezen az ügyön semmit sem veszített, de mint majd az országgyűlési viták során kiderül, a községek népe sem nyert semmit. A helyzetet éppen Csehi világította meg az országgyűléshez benyújtott kérvényében, amely elmondja, hogy néhány évvel korábban súlyos adósságot vállalva megváltotta magát a falu népe, de az örökváltáson ők inkább csak veszítettek, mert a maguk váltásának fizetése mellett „... mint az országnak, habár parányi része a többiek megváltásában is...” részt vesznek. — A szerdahelyiek is úgy vélik, hogy az iparkodás nekik veszedelmükre lett, és a márciusi napok nem hasznot, hanem kárt okoztak.⁸⁵

A vízszabályozások

A közös földért folyó harcnak kevesek által ismert, de igen fontos szakasza a vízrendezés. Fontossága különösen az Ormánságban nagy, mert itt a vízből kiemelkedő ormókon ösidő óta falvak ülnek, azok oldalán paraszti földek vannak, s néhány méterrel alacsonyabb szinteken nyílt víztükrök és időszakos vízfolyások váltogatják egymást. A szabad birtokkoncentráció lehetőségei itt csak a pusztákon adóttak, de azok nagy része is a vízjárások miatt „puszta”, és mezőgazdasági művelésre csak az elpusztult falvak határa kínál lehetőséget (Baski, Endes, Köröcsönye, Zehi stb).

⁸⁴ Bm. L. Úrbéri iratok községenként. Csehi és Szerdahely 1845, Palkonya 1847. Lásd még uo. Közyűlési iratok 1845. F. 18. 1720. szám. — Bm. L. Siklósi uradalom 1848 előtti vegyes iratok 1848/26. Az üszögi tisztartó bizalmas levele a siklósi tisztartóhoz arról, hogy a kovácshidaiai vállaták-e a váltásgot, vagy nem, mert ha a 2000 pengő forint foglalót le nem fizetik, „... a pénztár nem leend képes a már utasított költségeket megfizetni”.

⁸⁵ OL 1848/1849. o. gy. Arch. Regn. Lad. XX. 22. F. 2. A. No. 157. gg. Csehi és uo. ee. Szerdahelyi., Közli Szabó I. 1948. 386.

A rendezés korán jelentkező szükségessége miatt hozták létre a földesurak a Drávai Gátelyetet, amely 1740—1750 között, majd 1760-ban tett sikertelen kísérletet a pangó „fekete vizek” levezetésére.⁸⁶

A regulációkhoz hasonlóan a vízrendezési munkálatoknál is a bolyi uradalomé a kezdeményezés, amely 1783-tól ismételt parancsok formájában kötelezi a falvak népét az aktív részvételre.⁸⁷ A többi uradalmak azonban csak két évtized múlva, a regulációs perek lezajlása után kezdenek mozgolódni. 1819-ben a Somogy megyei Szentmihályfalván ül majd össze az a baranyai-somogyi vegyes bizottság, amely elhatározza a Fekete-víz-rendszer szabályozását. A vállalkozás mögött ekkor már határozott uradalmi érdekek húzódnak meg, ezért követelik a siklósi uradalom megbízottai, hogy a közös terheket az uradalmak között fel kell osztani.

Újabb tíz év múlva, 1829-ben kap megbízást Kotzián József megyei, Kiss András dárdai és Gyenis József, a Czindery uradalomban dolgozó mérnök a munkálatok további tervezésére és a megfelelő koncepció kidolgozására.⁸⁸ 1839 áprilisában pedig, amikor már gyakorlattá válik a nagyüzemi táblák kialakítása, az érdekelt birtokosok egyesületbe tömörülnek; a szükséges költségeket felosztják egymás között, azokat a társaikat pedig, akik nem vállalják az anyagi áldozatot, kizárják az előnyökből.⁸⁹

Az uradalmak változó érdekeihez igazodó társaság többször is megszűnt és újjáalakult, de fontosságát jelzi, hogy Kotzián József halála után, 1841-ben Beszédes Józsefet bízzák meg az új terv kidolgozásával. Beszédes merész terve adta az alapkonceptiót az Ormánság földjét járt vizek végleges rendezéséhez, aki Kotzián mérnök elképzelését továbbfejlesztve azt javasolta, hogy „A Fekete-vizek fogattassanak fel egy félrevívő csatornával, és vitessenek az árvizek járta föld szélében haladva a Drávába, Drávapalkonya helység alatt”. Az Egerszegi-csatornát úgy kívánta kialakíttatni, hogy az Hegyszentmártonnál, az eszéki út töltése alatt vezetessék be a Drávába. A terv további részeiben még arra is gondolt, hogy a Tisza, Duna és a Dráva vidékéről egykor majd hajózható csatorna és vasút vezet a fumei kikötőbe. Beszédes a lecsapolás mellett komplex hasznosításra is gondolt, javasolva: „A Fekete-mocsárok kiszáritási terve összefoglaltassék hajózható, géphajtó, öntöző- és faúszató csatornával.”⁹⁰

A terv végrehajtása megindult már a szabadságharc előtt. Egy 1850—1853 közötti térképen ki is rajzolódnak már a későbbi csatorna körvonalai, és az 1866-ig

⁸⁶ Bővebben *Kiss Géza*: *Harc az ár- és talajvizek ellen az Ormánságban* Kézirat. 1981.

⁸⁷ Bm. L. Bm. L. Batthyány—Montenuovo Lt. III. cs. 113/27. Az Okur, Gyöngyös és Körcsönye folyók árvizei.

⁸⁸ Bm. L. Közgyűlési iratok 1829. június 2. 267. sz.

⁸⁹ Bm. L. Közgyűlési iratok 1839. 1665. szám.

⁹⁰ Beszédes József megbízása: Bm. L. Közgyűlési iratok 1841. A tervezet benyújtása Baranya megye alispánjának 1843. március. — *Beszédes József: Nézetek Baranya és Somogy megyében folyó Fekete-víz és drávai öntéses lapályról . . . Mérnöki irányzatok.* Pest 1843. 155—167.

terjedő években végezteti el a társulat a földmunkák zömét, de a vízhasznosítási tervekre nem gondol ekkor már senki. A továbbiakban majd a kultúrmérnöki szolgálat finomítja a szabályozás tervét, és irányítja annak végrehajtását.⁹¹

A 19. század elején végzett munkákat az egyéni érdek érvényesülése és a rendszertelenség jellemezte. Az uradalmak ekkor egymással versenyezve különböző birtokrészeket védő töltéseket, malom- és halastó gátakat hoznak létre, amelyek csak fokozzák az amúgy is rossz lefolyású területek elmocsarasodásának folyamatát. Az új berendezések ugyanis elzárják a Drávába igyekvő vizek útját, mert számukra csak könnyen elzárható kis nyílásokat hagynak meg. Az ártér jelentős része így megszabadult ugyan a drávai árvizektől, de így meg a környező magaslatokról lezúduló vizek borítják el.

A szinte áttekinthetetlen vízi építkezések „társadalmi oldalán” súlyos érdeklentétek bontakoztak ki az uradalmak és népeik, de szomszédos községek, sőt egyének között is. A folyamatnak itt is az a jellemzője, hogy a kortársak előtt gyakran elmosódik ok és okozat különbsége. A kákicsiak és az okorágiak például évtizedeken keresztül egymást perelték a vízkárok miatt, pedig bajaik forrása az volt, hogy az uraság okorági malomgátja által visszatartott víz kiöntvén, el szokta árasztani a kákicsi határt is. Az ismételt károk ellen a kákicsiak úgy védekeztek, hogy elrekesztették a vizek lefolyásának útját, a „Tsuka völgyön” át vezető határárkot, mire minden víz Marócsára zúdult. Védekezésül most a marócsaiak vágják át a kártékony gátat, és a kákicsiak még öt év múlva (1822) is arról panaszkodnak majd, hogy nagy munkával kitisztított rétjük víz alá került, és akinek korábban 4—6 vonyós marhája volt, most örül, ha kettőt tarthat.⁹²

Az igazi károkat azonban a magasabb területeken lévő uradalmi töltések és csatornák okozták. A panaszok áradata a húszas évek közepétől árvízként zúdult a megyére. A vajszlói uradalom népei előbb arra gondoltak, hogy a Somogyban és Pécs környékén bevezetett vízszabályozás miatt tódulnak „mind serényebben” a vizek, és veszélyeztetik jobbágyi állapotukat. Később azonban pontosan rámutatnak arra, hogy azért viselkednek szokatlanul a régtől ismert vizek, mert „... a Czindery Uraság szentmihályfai és újfalusi határait csatornára vette. . .” „Szentlőrinci Uraság pedig a Szent Dénesi malom felől canalist huzatott”.⁹³ A Czindery-féle szabályozások idejére Kákics és Marócsa is megbékél és közös kérvényben fogalmazza keserűségét.⁹⁴ „A Tettes Czindery Uraság . . . Földjein mélységes Canalisokat mettszetvén, annyira Nyakunkba ömlik belőlük a rémittő Viz, hogy barmaink hasokig érő vizben kéntelenek élelmöket keresni. Egy-egy helységben alig van 3-4 igavonó barom, amely beteg ne volna . . .”

⁹¹ A magyar vízszabályozás története. (Szerk. Ihrig Dénes) Bp. 1973. 277—278.

⁹² Bm. L. Batthyány—Montenuovo Lt. Concept. Maculatur. No. 15. 1826. 86. sz.

⁹³ Bm. Közgyűlési iratok 1822. F. 4. 350. és uo. 1827. F. 2. 190. sz.

⁹⁴ Kákics és Marócsa közös panaszához: Bm. L. Közgy. ir. 1829. jún. 10.

A Drávából kiáradó vagy a környező magaslatokról lezúduló vizek a táj mélyebben fekvő pontjait borító berkekben, tavakban gyűltek össze, s onnan jutottak tovább, az azokat összekötő természetes mélyedéseken, gyakran szinte észrevétlen mozgással a Drávába. Az ormánsági parasztok, a szakértő mérnökökkel együtt abban látják ezeknek a korai védelmi munkáknak a veszélyét, hogy nem veszik figyelembe az évezredek során kialakult viszonyokat. A káptalan és a siklósi uradalom megbízásából ugyan még 1836-ban is kísérleteztek a mérnökök, hogy „... a rendes vízjárásokban lévő berkekben Canalisokat vágassanak”, de ezzel csak a saját gondjaikon segítettek, mert „... a Vajszlai Cameralis Föld” határáig futó csatorna most ott okozott fokozott károkat.⁹⁵

Az Ormánságban nincsenek jelentős szintkülönbségek, de a dolgok rendjén mégis az alacsonyabban fekvő helységeket éri a nagyobb baj. Ezek nyomorúságát fogalmazza meg a Czindery Bogád nevében írt kérvényében Naszvadi nótárius pompás magyar nyelven. „... hogy Velin helységet a Nagy Vizektől szabadittani kívánja mostan a' Tekintetes Vármegeye, jól vagy on az! De így mi reánk még nagyobb erővel tódulnak a vizek.” Ezért kéri a bogádiak a megyét: „Méltóztasson ezt a vizet mi rólunk el ereszteti és alulról kezdeni (a csatornát) nehogy mi reánk még több vizet hozván, az által egészen el emésztesünk”.⁹⁶

A gátak-csatornák valami egészen újat jelentenek az Ormánság hagyományos termelési gyakorlatában, mert egyszerre sértik a természet és a gazdálkodás ősi törvényeit. Az uradalmak megakadályozzák, hogy a vizek „per vias naturales” jussanak a drávai gyűjtőbe, s ugyanakkor a vízügyi berendezések korlátozzák az itt még széltében uralkodó félrideg állattartás számára a szükséges területet és szabad mozgást. Az új berendezéseket védve, a sellyei uradalom tisztjei megzálogolták azokat a pásztorokat, akik a csányi határban lévő csatorna gátjait állataikkal legázoltatták. Büntetésként első esetben háromnapos fogságot, másodszer 12 pácát, harmadszor valamely terhesebb büntetést róttak ki. Ezen kívül a kárt is megtérítették a pásztor gazdájával.⁹⁷

A pásztorok eleinte nem tudják megszokni, hogy ezek a létesítmények akadályozzák szabad mozgásukat. Kémesen 1823-ban valóságos jobbágyzendülést okozott egy csatorna, amely ugyan a jobbágyok által használt uradalmi rétet védte az áradások ellen, de a pásztorok ennek ellenére rendszeresen behajtották jószágaikat itatni, és folyton letapostatták a frissen rakott partokat.⁹⁸ Rádon már úgy látja a tiszttartó, hogy a jobbágyok a uradalom rétvét védő gátat „közös és szándékos” akarattal rongálták meg.⁹⁹ Ezekben a lokális eseményekben az ősi állattartás

⁹⁵ Bm. L. Közgyűlési iratok 1836. F. 23. 1730 és 3246. sz. Kiscsány és Oszró közös kérvénye.

⁹⁶ Bm. L. Közgyűlési iratok 1832. 2509 és 1834. 1288. sz. Naszvadi Sámuel két kérvénye.

⁹⁷ Bm. L. Batthyány—Montenuovo Lt. Maculatorium Conceptum No. 30. 1828. 165. szám.

⁹⁸ Bm. L. Siklósi uradalom. Úriszéki iratok 1823. szn. A kémesi zendülés jegyzőkönyve.

⁹⁹ Bm. L. Siklósi uradalom. Úriszéki iratok 1837. 259. sz.

ellenállása tükröződik, amely az Alföldhöz hasonlóan itt is csak 1863-as nagy aszály után kezdi átadni helyét az istállózó állattartásnak, de a szürke marha egyeduralma a vizes legelők miatt az Ormánságban a századfordulóig töretlen.

A sellyei uradalom 1833-tól a vízvédelmet tudatosan összekapcsolja a nagyüzemi táblák kialakításával. Ebben az évben kezdik meg „A Sellyei Gürü [zsombékos mocsár], a Gajga és a Jánosfai Berek” csatornázását és a bozótok kiirtását. A célról csak annyit mond az uradalom igazgatója, hogy „A majorsági Szántó-Földeknek és Rétekeknek a mennyiségét” a lehetőség szerint szaporítani kell, a berkek csatornázása útján pedig a szarvasmarhatartás elősegítésére új réteket kell teremteni.¹⁰⁰ A terv végrehajtása során a Kengyelesi- és Kölesi-dűlőben lévő földeket, amelyeket eddig a jobbágyok használtak különböző szolgáltatások ellenében, most összekapcsolták az „Akasztó allyai” urasági földekkel és a többi majoros földdel, azután megkezdték „... az Angoly-kertnek, a Gajgai erdőnek és a Jánosfai meg a Sellyei Gürünek” kiirtását. A jobbágyok a szükséges irtási munkán 1866, a Gürü zsombékjainak kiirtásán pedig 1313 napot dolgoztak.¹⁰¹

Roppant értékesek számunkra a fenti források, mert több más forrással együtt jól mutatják a földesúri üzemeltetésű csatornák építésének kibontakozását, a birtok koncentrációjának ekkor jelentkező módját, valamint azt is, hogy az évtizedeken át jobbágyok által használt, de nem úrbéres földek kerülnek itt vissza urasági kézbe, és közben a telkiállomány alig változik. A legjobb példája ennek éppen a sellyei uradalom, ahol Rúzsás Lajos kimutatása szerint mozdulatlan a telki állomány, és 1828—1848 között mindössze 3/8-dal gyarapodva 30-ról, 30 3/8-ra növekszik.¹⁰²

Ismerjük ugyan a paraszti föld 1767-ben rögzített mennyiségének statikus és a népszaporulat dinamikus jellegéből származó ellentmondásokat, de mégis azt hangsúlyozzuk itt is, hogy a hagyományos ormánsági társadalom válsága azzal vette kezdetét, hogy a különböző tilalmak az erdők-legelők, a vízszabályozások pedig a vizek világát zárták el egy olyan népesség előtt, amely a legrégebb időtől fogva állattartásból és gyűjtögetésből élt és a mindennapi kenyéren, a sertéseinek való kukoricán, ruhának való kenderen-lenen kívül a maga jószántából egyebet nemigen termelt.

A paraszti és az úri birtok szétválása 1848-ban

Aligha volt a régi Magyarországnak még egy olyan tája, amely jobban rá lett volna utalva a forradalmi megújulásra, mint a hatalmas birtokosok által uralt és a természeti viszonyok által elzárt Ormánság. Itt egy archaikus maradványoktól

¹⁰⁰ Bm. L. Batthyány—Montenuovo Lt. 101. cs. 244. sz. Építésekre, irtásokra, csatornázásokra való kiadások feljegyzése.

¹⁰¹ Bm. L. Batthyány—Montenuovo Lt. Esch. 32/1834.

¹⁰² Rúzsás 1964. 203.

nyomorított, családi struktúrájában is beteg, egészséges reakciókra már régen képtelen állattartó társadalom alapjait semmisítették meg egy fél évszázad földrablásai. Ezt a társadalmat megváltani már csak kívülről lehetett volna, mert az új világ küszöbén nélkülözötte annak minden szükséges előfeltételét: az erős paraszti gazdaságokat csakúgy, mint a munkára éhes, pauperizált tömegeket. Hiányzott itt az a nemesi birtokos réteg is, amely a szomszédos Somogyban, Tolnában meghatározó szerepet játszott a forradalomban. E réteg tagjaiból az Ormánságba már csak néhány közigazgatási és uradalmi tisztviselő jutott. Az események helyi irányítói armalista nemesek és honoráciorok voltak: jegyzők, lelkészek, tanítók. Olyan emberek tehát, akiknek csak lelkesedésük volt, de falujuk-gyülekezetük határán kívül befolyásuk, vagy éppen hatalmuk semmi. Erejükből csak arra futotta, hogy a Siklósön követték választott Táncsics útján világgá kiáltották népük rettenetes állapotát. Az is különös sajátossága a forradalom helyi körülményeinek, hogy Batthyány Kázmér gróf, Siklós ura, Baranya megye főispánja, a nagyon exponált déli területek forradalmi kormánybiztosa és a forradalom második kormányának külügyminisztere volt.¹⁰³

Baranya „márciusa” e hó 18-án kezdődött a pécsi városi tanács által szervezett népgyűléssel, ahol is „Perczel Miklós és Katits István, a városháza előtt hordókra állván, az öszve sereglett népnek kihirdették, hogy a szabadság megjött, nintsen többé robot, nints dézsma, egyenlő a volt jobbágy urával, semmivel sem tartoznak”. A közvetlen hatásról az írja Náray János, a püspöki uradalom számtartója, hogy a Pécs alatti „Bogádi táblán szántásban lévő Jobbágyok a szántást rögtön otthagyták és hazamentek”.¹⁰⁴ A kitünően informált Kelemen József kanonok pedig a káptalan jobbágyairól írja, hogy „... a parasztság szabadsági mámorában dolgozni nem akart”. Az egész magyar jobbágyosság magatartására jellemző viszont az az oszrói eset, amikor a hajdú robotra parancsolta volna őket, azt sem mondták, hogy mennek, azt sem, hogy nem, hanem egyszerűen otthon maradtak. Erről írja döbbenetesen Sellye tiszttartója, hogy „... egész Oszró és Kis Csány szántani parantsolva lévén ... sem zabot, sem burgonyát vetni nem lehetett”.¹⁰⁵

A megyei rendek a belső béke biztosítása érdekében küldöttség útján igyekeztek megértetni a falvak vezetőivel, hogy a jobbágyfelszabadítás országos kárpótlással történik, de a birtokosokat is óvták, hogy volt jobbágyaikkal „gyászos összeütközésbe jöjjenek”.¹⁰⁶

A forradalmi hírek jobbágyok közötti terjedésének nincs írott nyoma. Hordták-vitték azokat fuvarosok, piacozók és mindenféle útonjárók, később pedig közölték az országos lapokat járató helyi értelmiségiek. E hírek hatására azonban zavarok

¹⁰³ A forradalommal kapcsolatos megállapításaink a baranyai Helytörténetírás 1973. évi jubileumi számára támaszkodnak.

¹⁰⁴ Náray János: Pécsi Krónika. Baranyai Helytörténetírás 1973. 182—183.

¹⁰⁵ Baranyai Helytörténetírás 1973. 212. Kelemen kanonok naplója. — *Kardhordó* 1973. 99.

¹⁰⁶ Bm. L. Közgyűlési jkv. 4/1848. Baranyai Helytörténetírás 1973. Okmánytár 298. Eredeti jkv.

keletkeztek már az úrbéri munkák rendjében is, de a jobbágyokban ekkor élt még a remény, hogy nemcsak jogilag lesznek szabadok, hanem gazdaságilag is, és az általuk addig használt föld mind az övék lesz majd.

Ilyen várakozások között értesültek az ormánsági jobbágyok is arról, hogy a király április 11-én szentesítette az alsótábla által már március 18-án, egyhangú szavazattal elfogadott törvényeket a jobbágyfelszabadításról, a földesurak állami kárpótlásáról, az úriszékek megszüntetéséről stb.¹⁰⁷

A törvény értelmében szabaddá lett 15 ezer főt meghaladó úrbéres népesség, a parasztság tulajdonába került 27 619 hold szántó, 13 204 kaszás rét, megszabadult az Ormánság népe mintegy 82 200 gyalognapnyi robottól, nem fizetett több füstpénzt, nem adott csirkét, tojást, vaját, vagy kender- és lentermeléssel kapcsolatos különféle szolgáltatást. Ezen kívül Szabad György szép szavai szerint a forradalom itt is „Emberséget adott az embernek...öntudatot ébresztett az elkeseredett, sokszor elcsüggedt lelkekben”.¹⁰⁸

Az áprilisi törvények jobbágyszabadítása fényes lapja e nép történetének is, de igazi örömmel a volt úrbéres társadalomnak az a nem egészen 40 százaléka fogadhatta csak őket, amely 1848-ban még legalább fél telekkel rendelkezett. Az öröm azonban ezek esetén is hamarosan ürommé változott, amikor keserves családi perek során felgyorsult a volt nagycsaládok biztos szegényedést hozó szétbomlásának folyamata. A nagy szenvedélyeket felkorbácsoló ormánsági eseményeknek azonban az volt az igazi oka, hogy itt olyan népesség kapta a szabaddá lett földet, amelynek 63 százaléka már csak egy fertállal rendelkezett, jószága, gyermeke sem volt, s ezek tehetetlenségével szemben állt a tőkés korszakát kezdő ormánsági nagybirtok.¹⁰⁹

A csalódást főleg a X. törvénycikk okozta, amely kimondta, hogy „Olyan helyeken, ahol a földesúr és volt jobbágyai között a legelőelkülönözés, illetve úrbéri rendezés akár egyezség, akár úrbéri per útján valóságosan és tettelesen már végrehajtott, az ekként megtörtént összesítés, illetőleg elkülönözés többé fel nem bontható”. A X. törvénycikkről írja Spira György, hogy „... általa a törvényhozás szentesítette mindazokat a földrablásokat, amelyeket a földesurak jobbágyaik rovására az előző évtizedekben reguláció, vagy legelőelkülönözés formájában véghezvittek”.¹¹⁰ A X. törvénycikk pecsételi majd meg az ormánsági agrárnépesség sorsát, s ne csodálkozzunk azon, ha Szaporca és Tésenfa panaszlevelében is megfogalmazódott a keserű vélemény: „Örömünk igen hamar lehanyaglott a törvények kihirdetésekor.”¹¹¹ A továbbiakban az ormánsági jobbágy minden

¹⁰⁷ Az 1848. IX. tc. ismertetése *Spira György: A magyar forradalom 1848—1849-ben* Bp. 1957. 121. alapján.

¹⁰⁸ Szabad 1957. 263.

¹⁰⁹ Vö. *Kiss Géza* (kákicsi): *Ormánság* 1937. 367.

¹¹⁰ Az 1848. X. tc. ismertetése *Spira* 1959. 122. felhasználásával.

¹¹¹ OL 1848/1849. o. gy. Arch. Regn. Lad. XX. 22. F. 2. A. No. 157. bb. ee.

megmozdulásában benne lesz explicite vagy implicite az a keserűség, hogy véglegessé vált a közös földért való harcban elszenvedett veresége. 1848 áprilisától törvény szentesíti azt!

A tavasz múltó hónapjai máskor együtt teltek a robot növekedésével, a nyarat pedig azért várta egyház és földesúr, hogy megtizedelhesse (két sorral) jobbágysági évi munkájának gyümölcsét. Az előbbre jutás most ezeknek megtagadásával, vagy legalább szabotálásával járt együtt. Az emberek tudták, hogy végleg lejárt a robotolás ideje, és ezt a meggyőződésüket adott esetben ki is fejezték. A vajszlói uradalom jobbágysági például, amikor május 7-én a főtiszt felszólította őket, hogy térítsék meg a félévi robotelszámolás különbségét, azt válaszolták, hogy fizetni csak akkor fognak, ha a követelés jogosságát a környező uradalmak jobbágysági is elfogadják. Később arról is tudomást kellett szereznie a főtisztnek, hogy a „lakosok” nem hajlandók a felesleg földet után sem fizetni, sem dolgozni, és azt ismételték, hogy „... a Robotnak szolgálati ideje már lejárt”. Az emberek az uradalomban nyárra már nem vállalják a robot pótlására javasolt különböző részes megoldásokat sem. A vajszlói tisztartó például június 10-én utasítást kap, hogy a szokott robot helyett harmadosban kaszáltasson, de senki sem vállalkozik, mert szálló hírekből úgy tudják, hogy a szomszéd uradalmak ekkor már felében adják ki a kaszálást, vagy napszámot fizetnek.¹¹²

Az ormánsági parasztságnak a földesúr számára végzett munka félbehagyásánál is korábbi válasza volt az idők változására, saját munkájának alapos felértékelése. Kelemen kanonok már a pécsi március eseményeit kommentálva azt írja, hogy „... volt olyan szemtelen paraszt a ki midőn a káptalan ölfáját akarta hordatni, egy öl fának behordásáért 10 forintot kért pengő pénzben”.¹¹³ Kardhordó Kálmán meg azt közli, hogy 1848 tavaszán a sellyei uradalomban a gyalog napszámért 1 pengő forintot, 1 hold megszántásáért pedig 10 forintot is elkértek a jobbágyságok.¹¹⁴

Az események lassú áradásába új szint hozott május vége, amikor az első népképviselői választásokat előkészítendő, megkezdődtek Baranyában is a jelölőgyűlések. Sokak meglepetésére ekkor javasolta falusi értelmiségiekből álló baráti körének Munkácsy Albert szaporcai lelkész, hogy a siklói kerületben léptessék fel Tánacsics Mihályt.¹¹⁵ A Tánacsics jelölése nyomán kirobbant helyi szenvedélyek azt mutatják, hogy a nagy fordulat nyomán politikai tényező lett a nép az Ormánságban is.¹¹⁶ Helyzete most annyival lett jobb, mint korábban, hogy nem szabhatta meg közvetlen teendőit se hajdú, se ispán, s cselekedett, ahogy mindennapi érdekei

¹¹² A vajszlói eseményekhez Kiss Géza 1980. 202—204.

¹¹³ Baranyi Helytörténetírás 1973. 212.

¹¹⁴ Kardhordó 1973. 98.

¹¹⁵ Rúzsás 1964. 186. és köv.

¹¹⁶ A Tánacsicsot jelölő csepelyi gyűlés utáni viszonyokhoz bővebben Kiss Géza: Adatok Munkácsy Albert portréjához, különös tekintettel 1848—1849. évi tevékenységére. Baranyai Helytörténetírás 1973. 117—119. — Lásd még Szűts Emil: Baranya megye 1848—1849-ben Baranyai Helytörténetírás 1973. 22.

vezették. Előbb a robot nyügét rázta le magáról, azután, amikor megérett 1847 őszének vetése, örömmel vágta le búzáját, s nem adott többé dézsmát sem az egyháznak, sem a földesúrnak. Ezt már törvényesen tehette. Nem volt azonban hajlandó dézsmát adni többé a különböző bérföldek után sem.¹¹⁷

Bizonyára különös öröme szolgált az ormánsági jobbágyoknak, hogy a földesúri kiváltságok megszűnte után most szabadon járhatták a határt, és élhették annak sokféle haszonvételeivel. Halászták határuk folyó- és állóvizeit, sőt arra „vetemedtek”, hogy megzavarják az erdők hosszú évtizedek alatt kialakított feudális rendjét.¹¹⁸ Októberben a vajszlói tiszttartó azt panaszolja a megyei ügyésznek, hogy „Az erdei károk a szabadság által felingerelt lakosok által napról napra szaporodnak. . . .” Egy másik jelentésében pedig azt adja hírül, hogy az uradalom polgárai(!) „. . . puskát szereztek, és sorozatosan vadászni minden félelem nélkül járnak”.¹¹⁹

A fegyelmi helyzet megromlása miatt kértek a sellyei uradalom tisztjei is ismételten megyei segítséget azzal az indoklással, hogy ha „. . . kellő s példás elégtétel nem adatik, a legborzasztóbb következtést várhatni, s úgy leend, mint Slavóniában, hol a communismus ellenállhatatlanul gyakoroltatik”.¹²⁰ A szlavóniai eseményeket kommentálva, a legilletékesebb, Perczel Imre másodalispán július 31-én már azt írja, hogy Jellačić „. . . a szomszédos Verőcze megyében a népnek . . . javadalmakat osztogatván . . . Magyar Hon Dráva folyam menti népére máris hatni kezd”.¹²¹ Két hét múlva pedig arról tudósít, hogy a megyében növekszik az elégedetlenség és hogy a „. . . drávai lakosság eltelve communisticus elvekkel, több helyen erőszakos foglalást tesz”, és arra vágyik, hogy „. . . falujának egész határa övéje legyen”.¹²²

A katolikus szellemű pécsi Fünfkirchener Zeitung az események okozójának az ormánsági református papságot tartja. Kétségtelenül közülük kerültek ki Táncsics ormánsági hívei, s hozzájuk csatlakoztak azok a tanítók, jegyzők és falusi bírák, akik helyesen értelmezve a törvényt, megértették a parasztsággal, hogy hol a helye és mi az érdeke? 1848 végén Kossuth Hírlapjában Vas Gereben támadja még Táncsics itteni híveit. „Ha a hazát a camarillai harcok más térre nem viszik — írja —, kétségtelenül megkezdődött volna a legelők miatti harc, amely annyival rettenetesebb lesz, mert, magyar a magyart ölte volna.”¹²³

Táncsics programját alaposan feldolgozta már történetírásunk. Középpontjában az a javaslat áll, hogy módosítsa az országgyűlés az 1848. évi X. törvénycikket

¹¹⁷ Kardhordó 1973. 99.

¹¹⁸ Bm. L. Batthyány—Montenuovo Lt. 97. cs. 1830. és 159. sz.

¹¹⁹ Bm. PAU VP. 1847/1848. 40. doboz. Erdei károk jelentése.

¹²⁰ Bm. L. Batthyány—Montenuovo Lt. 2. cs. Hölztl sellyei tiszttartó levele Kerese György uradalmi ügyvédhez 93/1848. aug. 3.

¹²¹ Perczel Imre 1848. július 31-én kelt és a belügyminiszterhez intézett jelentése. OL. Büm. Rend. 1848.—I—370.

¹²² Perczel Imre 1848. aug. 13-i jelentése; uo.

¹²³ Kossuth Hírlapja 1848. dec. 28.

olyanképpen, hogy ahol a legelőelkülönítés hatalommal történt, ott új, igazságos elkülönítéssel kell azt végrehajtani és Mária Terézia úrbérrendezéséig kell a helyzetet újra vizsgálni. Ennek a törvényjavaslatnak melléklete az a sok levél,¹²⁴ amelyet Táncsics elvbarátai küldtek a Munkások Újsága külön rovata számára. Van olyan szám, amely 9 levelet is közöl a nép között élő intelligenciától, vagy egyes községektől.¹²⁵ A levelek között olyan sok az ormánsági, hogy Szabó István éppen ezekkel illusztrálja a parasztság 1848—1849. évi, földért való harcának egyes fordulóit. Táncsics meg azt írja, hogy „Csak magából a siklósi kerületből 60 községből érkezett hozzám kérvény és panasz, a megtörtént tagosítások ellen. E községek lakosai valamennyien Batthyány Kázmérnak voltak a jobbágjai”.¹²⁶

Ezekről az írásokról tudjuk, hogy nem „jobbágylevelek”, hogy nem a mezei munkában elnehezült kézzel írták őket. Szigorú kritikusok felfigyeltek arra, hogy az Országos Levéltárban őrzött levelek között több is van, amely egy kéztől származik.¹²⁷ Lehet, hogy Táncsics, a szerkesztő, a panaszok végleges formába öntésekor messzebb ment el, mint azt mai etikai normáink engedik, de az bizonyos, hogy levelezőinek hazaszeretete, őszinte népszerűsége, emberi tisztessége nem vitatható.

A legszorgalmasabb levélíróról, Munkácsy Albertről azt írja Németh Balázs szép tanulmányában, hogy ő volt „... a híd Táncsics és a baranyai parasztság között”, s abból a 49 levélből, amely 1848 júliusában a legelőelkülönözések és az úrbéri szolgáltatások körüli harc során keletkezett, tíznek bizonyíthatóan ő volt a szerzője, sok másnak pedig a sugalmazója. Németh Balázs ezek közé számolja az inkriminált három levelet is.¹²⁸ Munkácsy levelei a magyar politikai próza legszebb darabjai közül valók. Ezzel a gyönyörű nyelvvél Munkácsy Dánielnél, az apánál, és a kákicsi Kiss Géžánál, az unokánál egyaránt találkozhatunk. Munkácsy Albert esetén Táncsics eszméi kapták a generációk során át csiszolódott, nemes foglalatot. Szaporcai híveinek panaszában benne van az ormánsági nép teljes magárahagyatottsága: „Nem volt az egész megyében egy pártfogónk, nem ki nyomorult ügyünket felfoghatta volna!” És aki tudja, hogy mit élt meg ez a nép, amíg eljutott az élet megtagadásáig, az nem felejt el Munkácsy szavait „Ha sérelmeinket mind előszámlálnánk, az emberi kebelnek lehetetlen össze nem borzadnia...”

Külön kell említenünk a siklósi választók gyönyörű levelét, amelyet 1848. július 13-án közöl a Munkások Újsága. Ez a levél olyan remek foglalatát adta a parasztság földért és szabadságért vívott harcának, hogy ahhoz hozzátenni valónk nem is lehet

¹²⁴ OL 1848/1849. o. gy. Arch. Regn. Lad. XX. 22. F. 2. A. No. 157.

¹²⁵ *Bölöni György*: Hallja kend Táncsics. Bp. 1946. 280.

¹²⁶ *Táncsics Mihály*: Életpályám é. n. 254.

¹²⁷ *Köhegyi Mihály*: Ormánsági jobbágysérelmek. (Hirics, Piskó, Kísszentmárton kérelmei az 1848-as országgyűléshez. Janus Pannonius Múzeum Évk. 1966. 193. A kérvények aláírását a szöveg írója végezte el. Feltételezhető, hogy maga Táncsics írta le a kérvényeket.

¹²⁸ *Németh Balázs*: Munkácsy Albert, egy lelkipásztor arcképe 1848/1849-ből. Ref. Egyház 1955. 526. Kísszentmárton, Kovácsbida, Hirics, Piskó stb. panaszai.

Nagyszerű szintézise az ormánsági követeléseknek és a táncsicsi álmoknak. Tudjuk ugyan, hogy végső formába öntése egy baráti kör kollektív munkája volt, de bizonyos, hogy Munkácsynak fontos szerepe volt megfogalmazásában. Úgy tűnik, mintha ez az írás mind azt összegezné, amit a csepelyi gyűlés óta tett vagy mondott. A stílus is változatlanul a régi, pontosabban az eddig morzsákból megismertnek alkalomhoz illő, nemes veretű változata. Közölte ezt a levelet Bölöni György, elemezte Rúzsás, de mi itt egy középkori múltjából, a maga erejéből szabadulni nem tudó nép legszebb álmainak foglalataként csak néhány sorát adjuk:

„...mindennemű úrbéri tartozások kárpótlás nélkül eltöröltessenek; ... minden földek, rétek, berkek... melyeknek századok óta birtokában volt... ezután is legyenek a nép birtokában;

... a vizek, akiknek a földjébe, vagy határába esnek, annál használjanak;” „... Úri jogok, korcsmáztatás, ser-pálinkafőzés... vadászat, madarászat, halászat minden lakosok által szabadon gyakoroltassanak.”¹²⁹

Nemes, tiszta, de minden bizonnyal irreális volt a siklői levélben foglalt program. Súlyos veresége Táncsics és ormánsági hívei politikájának, hogy Deák Ferenc igazságügyminiszter 1848 szeptemberében benyújtott törvényjavaslata alapján az országgyűlés a jobbágyok legelőilletményeire nézve továbbra is fenntartotta az 1832/1836. évi törvény által 4—22 holdban megállapított mértéket.¹³⁰

Ezzel a törvényjavaslattal végetértek az ormánsági nép és vezetői számára a forradalom lehetőségei. A törvény csak a végtelenségig szétaprózódott urbariális földeket és réteket biztosította a jobbágyok számára, de jóváhagyott minden korábbi megállapodást, amely az ismertetett, szűkös legelőhelyzetet idézte elő. Világos után a vezetők osztályrésze bujdosás, börtön, a volt honvédeké hosszú katonai szolgálat idegen földön, a falvakban pedig Kossa László szentlőrinci szolgabíró szava szerint „...ismét csendre és napi munkájához tért minden”. Az embertelenül összeszorított élettér azonban a fiút az apa, a testvért testvére ellen fordította, s a szolgabíró jövőt is jelző jelentése azzal zárul, hogy „... az birtokviszonyokra nézve... nem ritkák (már 1849-ben sem!) a vérengző veszekedések”.¹³¹

A forradalom jogilag felszabadította és telkének birtokosává tette az ormánsági jobbágyot is, de nem zárta le, hanem inkább felgyorsította azokat a belső és külső folyamatokat, amelyek történetét az utolsó században meghatározták. Most bontakozott ki igazán nagy mértékben az induló tőkés fejlődés hatására s termelési okokból együvé kényszerített családok elváltakozása, és most gyorsult fel a földesuraknak az a törekvése is, hogy széttépve egy százados kapcsolatrendszer, kiépítsék tőkés nagyüzemeiket. A közeli és távoli időszak történéseit és lehetőségeit így fogalmazza szokott precizitásával Szabó István: „... császári parancsnok és alkotmá-

¹²⁹ Kiss Géza: 1973. 122—126.

¹³⁰ Kónyi Manó: Deák Ferenc beszédei I—II. Bp. 1882. II. 132. — Közlöny 1848. szept. 21. 528.

¹³¹ Bm. L. Alispáni iratok szn. Szentlőrinci járási jelentések 1849. Tisztazat.

nyos törvények mellett, bírói ítéletek igazgatták a jobbágyvilág múltból ittmaradt kérdéseit, miközben a süllyedő kérdések mellé egyre növekvő feszültséggel nyomult fel a magyar parasztságnak a jobbágyfelszabadítás mellett másik sorskérdése, a föld egészségtelen megosztása.”¹³²

A császári parancsok közül az 1853. évi úrbéri pátens volt témánk szempontjából a legfontosabb, amelynek az volt a rendeltetése, hogy végérvényesen felszámoljon egy sokévszázados rendszert. A fájdalmas folyamat a megyei úrbéri bíróságok felállításával kezdődik. Ezt követően falvainkban évtizedekre is elnyúló perek során pontosan meghatározzák a néhai úrbéres állomány terjedelmét és helyét a rektifikációk során, majd elkülönítik, vagyis szegregálják az eddig közösen használt legelőket, erdőket, nádas-vizes részeket. A peres eljárás befejezéseként azután egy tagban mérik ki a már meghatározott, de még szétszórtan lévő földet a birtokos és volt jobbágyság számára.¹³³

Az úrbérrendezés bemutatását ezúttal a káptalani uradalom példáján végezzük, mert ott csak a forradalom szakította félbe a birtokrendezési és elkülönítési eljárást, és így közvetlenül érzékelhetjük a folyamat kontinuuus voltát. Ez az uradalom az Ormánságban elsőként látott hozzá az úrbérrendezés előkészítéséhez. Már 1852 augusztusában elkészítette Gyenes János uradalmi mérnök a drávai kerületben lévő legelők és erdők felmérését, majd egy év múlva az úrbéres népesség telkiállományát tartalmazó Bemondási Táblát, de a hivatalos pert csak az úrbéri bíróság felállítása után, 1856-ban tudta megindítani az uradalom.

A drávai kerület központja Bogdása volt. Az ellene indított perben világosan megmutatkozik, hogy az uradalmak célja az úrbéri perek indításával a törvényes lehetőségek maximális kihasználása, és az ezzel kapcsolatos gazdasági előnyszerzés volt. Érvrendszerük kitűnően tanulmányozható Kelemen József nagyprépostnak az úrbérrendezéssel kapcsolatos elképzeléseiből. Bogdása esetén például az erdőnek csak mintegy harmadát tekinti közösnek, mert a legeltetés — véleménye szerint — csak a nyári négy hónapra terjedt ki, és ezt követően a többet ígérők makkoltattak szerződés szerint az erdőben. Az erdei legelő így csak 388 7/8 hold lenne, az összes közös legelő pedig 762 7/8 holdat tenne ki. A faizásról szólva abból a hivatalos gyakorlatból indult ki a nagyprépost, hogy a változott világban már nem a jobbágháztartás faigénye szabja meg az erdőhasználat mértékét, hanem a felszabadulás előtti telekhányad. Ezért javasolta a törvényes lehetőség minimumát jelentő 2 holdat „... a faizás törvényes élvezetének fejében”. Ebben az esetben az erdő minőségével érvelt, amelynek holdja, az uradalmi mérnök szerint 100 öl hasáb, és 25 öl ágfát is megad, amely megfelel az eddigi 111 öl faizási haszonvételnek.¹³⁴ Úgy tűnik, a mérnök adatai egy kiirtott erdő

¹³² Szabó 1948. 396.

¹³³ Simonffy Emil: Úrbéri birtokrendezések Zala megyében a jobbágyfelszabadítás után. In: Agrártörténeti tanulmányok. (Szerk.: Szabó István) Bp. 1960. 339—400.

¹³⁴ Bm. L. Úrbéri iratok. Bogdása 1857. III. 26.

famennyiségére vonatkoznak, mert az uradalom egy hivatalos kimutatásában¹³⁵ azt olvashatjuk, hogy az átlagos ormánsági erdő minden 1200 négyszögöle 1 kocsi faizásra való ágat, bütyköt, dült fát ad ki, és a jobbágyok által megvágott minden öl fa után az uradalom 6 kocsi ágfát számolt. Legelőből a nagyprépost kegyesen 5 holdat ajánl fel a falvak népének, de szerinte elég lenne a minimális négy hold is „... hiszen ingyen jutnak hozzá”. 43 2/8 telek után ezek szerint csak 220 hold legelő jutna a jobbágyoknak.

A káptalannak ugyan Bogdása határában nem volt saját kezelésű birtoka, s nem élt legeltetési jogával sem, de a prépost mégis úgy véli, hogy jelentős területre tarthat igényt, mert az uradalmat a közteherviselés bevezetésével jelentős érvágás érte, míg a felszabadulással a jobbágyok terhe csökkent.¹³⁶ Kelemen József egy pillanatig sem gondolt az 1832/1836. évi törvénynek azzal a megállapításával, hogy az elkülönözés által a jobbágy sorsa az eddiginél rosszabbra nem változhat, és a legnagyobb természetességgel javasolt a néhai 1536 holdas legelő helyett 763 holdat, de azt is úgy, hogy a lakosság a maga részét legfeljebb 10 öl széles és több száz öl hosszú, az uradalmi területek között található sávokban kapja, amelyek egyébként berkesek, nedvesek, vizesek.

A bíróság ugyan részben nagylelkűbb volt, mint az uradalom, mert az első fordulóban 5 hold helyett nyolcat ítelt meg a volt jobbágyoknak telkenként, de a 247 hold közös legelőt 18 darabban adta volna. A továbbhullámzó per során végül hat hold legelőt kaptak a volt jobbágyok telkenként, 8 darabban; az eddig élvezett faizás fejében pedig egy egész telek után 3 hold erdőt ítelt meg a törvény.¹³⁷ Így igazolja a káptalani, de a többi ormánsági uradalom is Für Lajosnak azt a megállapítását, amely szerint „... a bíróság az esetek túlnyomó többségében vagy a földesurak megajánlását tette magáévé, vagy 1—2 holddal megemelte a földesúri ajánlatot. . . ; a jobbágyok a legelőmaximumot követelve, általában a felét kapták annak, amit kívántak, s másfélszeresét annak, amit a földesúr megajánlott”.¹³⁸

Tovább árnyalva az ormánsági birtokosoknak az úrbéri perekkel kapcsolatos magatartását, vessünk még egy pillantást a siklói uradalomban lévő Drávaszabolcsra. Az elkülönözés és tagosítás fő területein itt nem kínálkozott különleges vitatéma, sőt a jobbágyok a nyilvánvaló erdőhiány miatt 16 hold legelőt kaptak néhai telkeik után. Problémát okozott azonban az úrbéri perek idején már nem létező erdő, amely központi szerepet játszott az uradalom által 1857. február 22-én kezdett perben, mert a jobbágyok azt hangoztatták, hogy ők még 1848-ban a faizásnak és az ezzel járó vizszolgáltatásnak gyakorlatában voltak, s ezért az uradalom ellen benyújtott külön keresettel fogják érvényesíteni az erdő kihatására vonatkozó igényeiket.

¹³⁵ Bm. L. Úrbéri iratok. Lúzsok. Erdőrészek kimutatása.

¹³⁶ Bm. L. Úrbéri iratok. Bogdása. 1856. III. 26.

¹³⁷ Bm. L. Úrbéri iratok. Bogdása. 1859. máj. 19. 411.

¹³⁸ Für Lajos: Jobbágyföld-parasztföld. In: A parasztság Magyarországon a kapitalizmus korában, 1848—1914. I—II. (szerk.: Szabó István) Bp. 1956. I. 113—114.

1858 decemberében az úrbéri törvényszék az 1853. évi pátens 10. paragrafusára hivatkozva elutasította, majd a főtörvényszék, minthogy mindkét fél elismerte a faizás 1848-ban is élvezett gyakorlatát, a 49. paragrafus alapján, amely ebben az esetben az 1848. január 1-i állapotot rendeli zsinórmértékül, helyet adott az erdei haszonvételek szabályozásának. Amikor az úrbéri törvényszék végzése nyomán 1860-ban, Szabolcsan tanúvallomási jegyzőkönyvet vettek fel, az uradalom képviselője kijelentette, hogy erdei térképei nincsenek, mert a község határában nincs erdő. A község képviselői viszont az utolsó negyedszázadban kiírtott erdőrészek pontos felsorolásával bizonyították, hogy „... meg vagyon a tér, amelyen az ezen erdők tsak leg közelebbi időkbén is virultak...”, s ezeknek kimutatása „... tsak akarattul függ”. Végül az 1865. június 11-én aláírt egyezség, minthogy a határban erdő nincs, telkenként 2 holdat számolva 34,75 holdat biztosított a határban elszórt uradalmi legelődarabokból és 10 holdat az ipacsfai határban a „marhahűsölő” területéből, a Csimazi erdőn.¹³⁹

A jobbágyfelszabadítás után kezdett, vagy befejezett úrbérrendezési perek az esetek többségében az Ormánságban is egyezséggel végződtek. Az eredmények arról beszélnek, hogy a jobbágyok csak az 1767. évi úrbérrendezés során birtokukba adott földet tudták biztosítani a maguk számára. A közös határhasználatért folyó harcot azonban véglegesen elvesztették.¹⁴⁰

Az úrbérrendezési perek lezajlása után, 1895-ben művelési ágak szerint így oszlott meg az Ormánság 86 362 holdnyi területe:¹⁴¹

*A földterület megoszlása művelési ágak szerint 1895-ben
(kat. hold)*

<i>Ormán- ság</i>	<i>Szántó</i>	<i>Kert, gyümölcs</i>	<i>Szőlő</i>	<i>Rét</i>	<i>Legelő</i>	<i>Mezőg. terület</i>	<i>Erdő</i>	<i>Nádas</i>	<i>Művelés alól kivett terület</i>	<i>Összesen</i>
	43100	1878	946	9227	14063	69214	11719	182	5247	86362
	62,27	2,78	1,37	13,33	20,33	100	13,57	0,22	6,08	19,87

Az úrbéri perekkel lezárt évszázados szétválasztási folyamat igazi következményét azonban csak megfelelő történelmi távlat tárhatja fel számunka. 1935-ben az Ormánság 85 343 katasztrális holdnyi területéből 50 holdnál nagyobb birtokok foglaltak el 45 311 holdat, vagyis 53,09 százalékot. Ez a jelentős terület az 5946 gazdaságnak mindössze 2,66 százalékát jelentő 158 gazdaság keretében volt, míg az 50

¹³⁹ *Baranya Margit*: Drávaszabolcs népessége és birtokviszonyai a XIX. század második felében. *Baranyai Helytörténetírás* 1972. 294—198.

¹⁴⁰ Vö. A parasztság Magyarországon ... 1848—1914. I. 1965. 61.

¹⁴¹ Mezőgazdasági statisztikai adatgyűjtemény 1870—1971. Földterület III. 1895. Községsoros adatok.

holdnál kisebb gazdaságok aránya ekkor 97,33 százalékot tett ki. Ebből azonban csak 27,14 százalékot birtokoltak a 10—15 holdig terjedő gazdaságok tulajdonosai, de 70,19 százalékuknak csak 1—10 holdas gazdaság jutott.¹⁴² Ez a terület pedig az I. világháborúig extenzív gazdálkodást folytató Ormánságban már kevés az egészséges paraszti életvitelhez.

Геза Куши:

ИСТОРИЧЕСКИЙ ПУТЬ ОТДЕЛЕНИЯ ПОМЕЩИЧЬИХ И КРЕСТЬЯНСКИХ ЗЕМЕЛЬ В ПРОВИНЦИИ ОРМАНЪШАГ (1767—1867)

(Резюме)

Изучение венгерского сельскохозяйственного производства и тесно с ним связанной политической, исторической проблематики является одной из любимых тем наших отечественных (по сути дела в первую очередь локальных) исторических исследований. Изучение этого вопроса ведётся как в отношении крепостных, так и помещиков. В результате этого за последние 50 лет были опубликованы многие статьи, однако спустя определённого времени установления этих статей не раз оказывались порторениями, ибо выводы, сделанные на основе тщательно раскрытых, фактор и оценок — которые может быть невольны, но всё-таки ограничивались на доказывание ранних результатов — в глазах читателей всё больше появились простыми подтверждениями этих ухтановлений. И хотя нельзя недооценивать значение этих результатов, понятно, если мы обращаем наше внимание на такие исследования, которые показывают до сих пор малоизвестные, возникшие в специальных условиях разновидности этого вопроса, если наш интерес проявляется в этом направлении.

Данная статья показывает отделение помещичьих и крестьянских земель на примере жизни одного особого, во многих отношениях архаического крестьянского общества, путём сдержанного, систематического анализа богатого круга источников, и таким образом она обогащает исторический облик венгерского крестьянства с новыми чертами. Автор показывает такую провинцию (Орманъшаг), которая уже в продолжении нескольких десятилетий появляется в сознании венгерского общества как „модель” определённых вопросов национальной жизни или смерти. Однако такая оценка нуждается в действительном, систематическом и комплексном анализе исторических корней прилежно раскрытых и зарегистрированных явлений.

¹⁴² Magyarország földbirtokviszonyai 1935-ben birtoknagyság csoportok szerint. Magyar Statisztikai Közlemények. Új sorozat 102.

Géza Kiss:

EVOLUTION HISTORIQUE DE LA DÉMARCATIION DES PROPRIÉTÉS DES SEIGNEURS
TERRIENS ET DE LA PAYSANNERIE DANS LA RÉGION DE ORMÁNSÁG*
(1767—1867)

(Résumé)

La production marchande de l'agriculture hongroise et la problématique historique, socio-politique qui s'y rattache étroitement constituent depuis longtemps un thème préféré et souvent analysé dans l'historiographie hongroise (surtout de caractère local conformément au caractère du thème), et ce sous l'aspect aussi bien des serfs que des seigneurs terriens. Au cours du dernier demi-siècle une longue série d'études parut, mais qui, au bout d'un certain temps, faisaient plus d'une fois l'impression d'être pour ainsi dire des répétitions: c'est que les enseignements offerts par les faits soigneusement explorés et par les appréciations qui en découlent, se contentant sans le vouloir de la justification des acquis précédents, semblaient aux lecteurs être plutôt des confirmations des résultats déjà acquis. Sans pouvoir désapprecier l'importance de leurs résultats, tout naturellement nous attendons avec intérêt plutôt des recherches qui présentent des versions formées dans des conditions spéciales, peu connues jusqu'ici, de cette problématique déjà connue.

L'auteur de l'étude a dépouillé systématiquement de riches matériaux documentaires pour présenter comment la démarcation des propriétés serviles et seigneuriales s'était déroulée dans la vie de la communauté paysanne, archaïque sous bien des aspects et d'une évolution spécifique. Par là il enrichit de nouveaux éléments le tableau historique de la paysannerie de Hongrie. L'étude présente un territoire (Ormánság) qui, depuis plusieurs décennies, constituait dans la conscience sociale en Hongrie pour ainsi dire un „modèle” de certains problèmes du destin national, sans pour autant donner lieu à l'analyse systématique et complexe des sources historiques d'événements soigneusement dépouillés et enregistrés.

*(Ormánság:) région au Sud de la Hongrie entre le Danube et la Drave)

Székely György

MAGYAROK, BOLGÁRTÖRÖKÖK, AVAROK A KÁRPÁTOKON TÚLI ÉS INNENI KAPCSOLATAIK HAGYOMÁNYÁBAN*

Szádeczky-Kardoss Samu régi érdeme, hogy mint filológus a magyar történelemmel közelebbi vagy távolabbi, népi, földrajzi vagy tipológiai kapcsolatban álló közösségekre, személyekre vonatkozó ismereteket a bizánci forrásanyag szakadatlan elemzésével gazdagítja. Ennek körében érdekes az a feltevése, hogy az altáji nyelvcsaládtól induló bolgárok biblikus szemléletű besorolásából és annak egyes korokhoz kötődő különbségeiből következtetéseket lehet levonni a lokalizálásukra. Feltűnt éles szemének, hogy egy a 4. század első felére visszavetített interpoláció a *bolgárokat* olyan keleti vidéken sejteti, ahol a népeket *sémi eredetűnek* sorolták be. Később azonban olyan tájra kerültek, ahol (legkésőbb a 8. századtól) *Japhet leszármazottainak* minősültek. Ha az ilyen interpolált adatok nem is fogadhatók el a továbbvándorlás időpontjának meghatározására, a mozgás irányára felhasználható, hogy valamely népet mikor Noé melyik fiától származtatták. Szádeczky-Kardoss Samuval abban mindenképpen egyetérthetünk, hogy Sém a Keletet, Japhet az attól nyugatabbra eső vidéket jelenti. A bizantinológia ilyen megfontolások alapján tekinti olykor a bolgárokat Ázsia belsejéből jött török-tatár népnek.¹ Az a Szádeczky-Kardosstól bemutatott középkori szerkesztési módszer, hogy a régi leírás korszerűsítésére átírták, áthelyezték a népneveket, az általa idézett Orosius Nagy Alfréd-féle angolszász átdolgozásával igazolható, amikor a 9. századvég olyan új népei és új viszonyai is bekerültek Orosius egyetemes történeti művének interpolált szövegébe, amelyek Nagy Alfrédnek már látókörébe estek.² A Noé fiaitól való leszármaztatás korszerű kiegészítésének, ennek az irodalmi szokásnak igazolására a régi orosz krónika (Povjeszty) ama része is felhozható, ahol Japhet törzsei közé már bekerültek a normannok különféle névjelölései (Varjazi, Szvei, Ourmane, Gote — varang, svéd, norvég, gót).³ Ha azonban lehántjuk az interpolációt, és feltételezzük, hogy azáltal

* Hozzászólás Szádeczky-Kardoss Samu: Megjegyzések néhány őstörténeti vonatkozású forrás értelmezéséhez c. akadémiai őstörténeti munkabizottsági előadásához. Budapest, 1984. május 16.

¹ Franz Georg Maier, hrsg. von: Byzanz. (Frankfurt am Main-Hamburg, 1973) 148.

² Szenczi Miklós—Szobotka Tibor—Katona Anna: Az angol irodalom története. (Budapest, 1972) 9.; H. P. R. Finberg: The Formation of England 550—1042. (Bungay, 1976) 129, 131.

³ Alexander V. Riasanovsky: The Varangian Question (I Normani e la loro espansione in Europa nell'alto medioevo) (Spoleto, 1969) 197, 199.

visszavetítették a maguk korabeli népnevet az előzményekre, akkor jogos a feltételezés, hogy a bolgárok népe ogur törzsekből és a hun nép maradványaiból keletkezett; közös hazában és a vándorlás során, amelyekről Nikephoros és Theophanes egyaránt írnak.⁴ Azt nem bizonyítja a Sém ivadécai közé soroló interpoláció, hogy a 4. században már bolgárként szerepeltek ezek a keleti csoportok.

Témánkhoz közvetlenül azzal kapcsolja a kérdést Szádeczky-Kardoss Samu, hogy *honfoglalás előtti jövevényszavaink* többsége bolgár-török lévén, az őstörténelem kutatója számára nem érdektelen, mikor tűnnek fel a bolgárok a mediterrán kultúrvilág horizontján. A kérdést így látja újabb régészetünk is: az onogur-bolgárok hatását az élet minden területét felölelő, nagyszámú (mintegy 300) jövevényszavunkon mérhetjük le.⁵ A nyelvi kapcsolatok Szádeczky-Kardoss Samu szerinti lokalizálását kétségkívül erősíti, a magyar őstörténet tágabb köréhez vonja a krónikás hagyományban lecsapódott *magyar csodaszarvas-monda*, amit Zichy István a Kaukázus vidéki őshazához kötött: Hunor és Magor Belár fiainak családját és Dula alán fejedelem két leányát rabolta el, Belár neve pedig nyilván a bolgár néppel függ össze, Dula jól ismert oszét-alán személynév. Zichy érve, a honfoglalás előtti, talán 8—9. századi alán jövevényszavaink, ugyanezt a lokalizálást támogatja.⁶ Krónikáink kitűnő őstörténeti szempontú elemzője, Györffy György az eredetmondában jelentkező belar alakban a bolgár népnevet és Dulában alán tulajdonnevet látott, amikor Hunor és Magyar magának rabolta Dula fejedelem leányait és Belar fiainak asszonyait; a magyarok asszonyi ősei a Maeotis keleti partján lakó bolgár népet és a 6—9. században a Kaukázus északi oldalán a magyarokkal szomszédos, iráni nyelvet beszélő alánokat személyesítik meg, a magyar nyelv oszét jövevényszavaira is hivatkozott Györffy. Így került nála térképvázlaton az Azovi- és Kaspi-tenger, illetve a Kaukázus közti háromszögben egymás szomszédságába Ungaria maior, vetus, Cozar, Belar, Alani.⁷

⁴ *Gyula Moravcsik: Byzantinoturcica I* (Budapest, 1942) 40, 280.

⁵ *László Gyula: A honfoglaló magyar nép élete* (Budapest, 1944) 324—325. (Itt a volgai bolgárokrá gondol); *Bálint Csanád: Hunok, avarok, magyarok* (Szeged, 1973) 24.; *Fodor István: Verecke híres útján* (Budapest, 1975) 179, 181—183.; *Magyarország története. Előzmények és magyar történet 1242-ig* (főszerk.: Székely György, szerk.: Bartha Antal. Budapest, 1984) I. köt. 495, 539. (Bartha Antal szerzői része) — Ezen túl most csak általánosságban utalhatok arra, hogy a magyar nyelv bolgár-török jövevényszavainak művelődéstörténeti és történeti jelentőségéről az utóbbi években igen sok tartalmas írás jelent meg, amelyekben nyelvészek, történészek, antropológusok, a történeti állattan szakemberei fejtették ki véleményüket.

⁶ *Gróf Zichy István: Magyar őstörténet* (Budapest, 1939) 10—11. (Zichy István és mások is korábban a Kaukázus északi lejtőin sejtették az alán-magyar kapcsolatok említett színterét.)

⁷ *Györffy György: Krónikáink és a magyar őstörténet* (Budapest, 1948) 13—16, 34, 43, 58. A mondára *László Gyula: A népvándorláskor művészete Magyarországon* (Budapest, é. n.) 93. Fodor István idejét múltnak látja az alán-magyar kapcsolatok színterének a Kaukázus északi lejtőire helyezését, a régészeti emlékműanyag fényében nem tartja kétségesnek, hogy a 8—9. században jelentős tömegű alánok éltek a Don-Donyec folyók ligetes sziyepei sávjában, s azt sem, hogy elsősorban velük került kapcsolatba a levédiai magyarság. A mondai színhelyről kiemelte, hogy az a szaltovói műveltség peremterülete. Vö.

Mindez a Szádeczky-Kardoss Samu által felhozott újabb adatok, értelmezés körébe tartozik, és azt a magyar őstörténethez szervesen kapcsolja.

Elmélyült forrásismerete alapján Szádeczky-Kardoss nemcsak a kor néptörténetének ismeretlen mélységeibe kísérel behatolni, hanem új mondanivalója van a politikai eseménytörténet terén is. Mind forrásértelmezési, mind kronológiai szempontból érdeklődést váltott ki az előadásnak az a része, amely *Nagy-Bulgáriának az avar hatalmi szférából való kiszakadását* elemzi, és keletkezését előbbrehozza. Negyed évszázaddal ezelőtt még eléggé elmosódott az események korrendje. Az akkori bolgár kutatások alapján még hozzávetőlegesen a 7. század elejére tették azt, hogy a Kaukázustól északra lévő területen lakó bolgároknak sikerült végre lerázniuk az avar fennhatóságot, és Kubrat kán vezetésével nagy önálló hatalmat kialakítaniok.⁸ Annyi azonban bizonyos, hogy 626-ban, amikor Konstantinápoly ostromára sor került, a támadó sereget avarok, szlávok és bolgárok együtt alkották, s egy ilyen összetételű, barbárnak tekintett hadseregére mért csapást a Sergios patriarcha vezette városi önvédelem és a hadiflotta. Ezt a tényt a korabeli vallásos felfogás formálta úgy, hogy az istenanya volt a győzelmes hadvezető (Akathistos-himnusz).⁹ A szovjet történetírás kiemelte a Fekete-tenger északi partvidékén létrejött nagy kiterjedésű ősbolgár törzsszövetséget, amelyet a görög krónikások Nagy-Bulgáriának neveznek. Ez a törzsszövetség a 7. század első felében uralkodott Kuvrat vezérlete alatt állt, aki a perzsák ellen katonai segítséget nyújtott Herakleios bizánci császárnak.¹⁰ Alig több, mint tíz évvel ezelőtt frank források alapján 631—632 körülre még azt tette a szegedi kutatás, hogy a megürült kagáni méltóságot mind az avarok, mind a bolgárok saját jelöltjükkel kívánták betölteni, az akkor egyedül alapul vett Nikephoros patriarcha „Rövid történelem” műve alapján pedig 635 körülre helyezte, hogy Kuvrat (Kubratos), az onogurok (unogundurok) megkeresztelkedett fejedelme, a Kubán és Maiotis mellett feküdt Nagy-Bulgária ura, országából elűzte az avar kagán bizalmi embereit és Herakleiosszal élethossziglani barátsági szerződést kötött.¹¹ Néhány éve ez

Verecke híres útján 179, 184. Bartha Antal sokoldalúban veszi tekintetbe mind a délorosz sztyeppén, mind a Kaukázus előterében a török, bolgár népeket és az alánokat, valamint hatásukat. A mondával kapcsolatban nem feleli, hogy a Perzsiával határos részokről van szó, de az alánokat és bolgárokat mint a szaltovo-majaki emlékek hátrahagyóit tárgyalja. Magyarország története. Előzmények és magyar történet 1242-ig. I. köt. 483, 487, 522, 528, 539, 540. A majackoje ásatásokról legutóbb Sz. A. Pletnyova szerk.: *Majackoje gorogycse* (Moszkva, 1984)

⁸ *Niederhauser Emil*: A szláv államok kialakulása (Budapest, 1949) 44.

⁹ *Franz Georg Maier*: Byzanz. 78, 141.

¹⁰ *A. P. P. Kazsdan—G. G. Litavrin*: Bizánc rövid története (Budapest, 1961) 61.

¹¹ *Sámuel Szádeczky-Kardoss—Teréz Olajos*: Ein Versuch zur Sammlung und chronologischen Anordnung der griechischen Quellen der Awarengeschichte nebst einer Auswahl von anderssprachigen Quellen (Szeged, 1972) 93. és *Szádeczky-Kardoss Samu, Olajos Teréz, Makk Ferenc*: Görög és bizánci források (Bevezetés a magyar őstörténet kutatásának forrásaiba I:2 szerk. Hajdú P.—Kristó Gy.—Róna-Tas A. Budapest, 1976) 146. Vö. *Gyula Moravcsik*: Byzantinoturcica I. 280.

a kép módosult, de nem biztos, hogy az etnikai eltolódások tekintetében megalapozottan: a 630-as évekre a nomád avar hatalom elvesztette a Közép-Duna medencén kívüli minden hódolt területét, s törzsországában is csak nehezen tudott úrrá lenni a bolgárok felkeléseiben, akiknek nagy tömege távozott nyugatra 631—632 táján.¹² Közel egyidőben a népvándorláskori régészet oldaláról adtak előrevivő népiségtörténeti korrekciót: a nagy és véres háború az avar birodalom vezetéséért, a kagán méltóságáért, amely 632 táján kitört, a valóságban a Kárpátoktól keletre folyt, az avarok és legerősebb keleti szövetségbeli társaik, az onogur-bolgárok között, végül pedig eldöntetlenül végződött; az avarok megtartották uralmukat a Kárpát-medence felett, uralkodóházuk is hatalmon maradt; az onogur-bolgárok és az azok védelme alá helyezkedett valamennyi törzs lerázták az avar főiséget, és Kuvrat-Kobrat-Kurt vezetésével az *önálló onogur-bolgár birodalmat* alapították meg, 634—635 körül szövetségre léptek Heraclius császárral. Alcicus-Alzeco bolgár csapatköteléke nyilvánvalóan az avar-bolgár háború idején szakadt ki, és kényszerült nyugatra menekülni; a Kárpát-medencében mindamellett nem lehet feltételezni 670 előtti jelentékenyebb bolgár népelem meglepedését.¹³ A megszokott időpontok még alig mozdultak el ebben, mégis közéjük esett Nagy-Bulgária alapítási folyamata. Dicséretre méltó, hogy a bizánci filológia az összefüggések kronológiai ellenőrzésével, az időrendi szerkezetprobléma felfedésével tovább lépett, és most meggyőzően bírálja Nikephoros zavaros időrendjét, és ez alapon feltételezi, hogy Kuvrat volt az a fejedelem, akit lázadó bolgárok az egész avar kaganátus élére akartak állítani; a Duna-medencében az avarok úrrá lettek a felkelésen, de Dél-Oroszországban már 631—632-ben teljesen önálló hatalommá lett Kuvrat Nagy-Bulgáriája. A bizánci és frank forrás újszerű szembesítése vezetett a bolgár-avar törés előbbrehozására.

Az egész Nagy-Bulgária keletkezés-probléma számunkra azért fontos, mert Györfly Györgynek Szádeczky-Kardoss előadásában idézett állítása szerint Kovrat onogur birodalmába beletartoztak az *onogur-magyarok* és az óvatosabban fogalmazó előadó szerint is a Kubán-Don vidéki Nagy-Bulgária létrejötté őstörténetünk szempontjából jelentős esemény volt. Szádeczky-Kardos Samu óvatossága abban a tekintetben, hogy lehet elődeink Kovrat birodalmába tartozását kétségbe vonni, jogosult és megérdemli a historiográfiai áttekintést. Gyóni Mátyás, aki a görög ungroi nevet értelmezte, az onogurt a magyarság kialakításában részt vett népelemnek minősítette.¹⁴ Az őstörténész Zichy az ungroi szót az onogur-bolgárok nevének szláv közvetítéssel Bizáncba jutott alakjának vallotta, és ezt a magyarság legsajátabb nevének fogta fel. Szerinte a magyarok ungroi neve összefügg a bolgár-török

¹² Szádeczky-Kardoss Samu: A Közép-Duna-medence Árpád előtt (Fejezetek a régebbi magyar történelemből I. Szerk. Makk Ferenc. Budapest 1981) 17.

¹³ István Bóna: Das erste Auftreten der Bulgaren im Karpatenbecken. Probleme, Angaben und Möglichkeiten (klny. Studia Turco—Hungarica Tomus V. Turcic—Bulgarian—Hungarian relations VIth—XIth Centuries. Budapest, 1981) 107.

¹⁴ Gyóni Mátyás: Magyarország és a magyarság a bizánci források tükrében (Budapest, 1938) 38.

onogurok nevével, így valószínű, hogy a két nép közt is kellett valamilyen kapcsolatnak lennie. Szerinte nagyon valószínűnek látszik, hogy azok a törzsek, amelyek a magyarság, valamint azok is, amelyek a dunai bolgárság magvát képezték, eredetileg valamennyien a bolgár—török onogur törzsszövetséghez tartoztak.¹⁵ Egy kongresszusi előadásban Moravcsik azt fejtegette, hogy a magyar nép keletkezésében török elemek is jelentős szerepet játszottak, ezeket a török elemeket azokban a török népekben kell keresni, amelyek az 5. és 10. századok közt a Kaukázus és Meotis vidékén felbukkantak. A Fekete-tenger északi partvidéke Bizánc érdekszférájához tartozott, ezért elsősorban a bizánci források nyújtanak hírt az ott tanyázó népekről. A különböző ogur népek és törzsek sorában különösen az onogurok keltették fel a tudós bizantinológus figyelmét, akiknek nevéből a magyarok európai elnevezése levezethető.¹⁶ Ugyanő azonban lelkiismeretes pontossággal a bolgárok történeti forrásaként elemzi Theophanest, velük azonosította az Unnogundur népet, és az ő néphagyományaikban megőrzött őshazájukként tartotta számon a Maiotis mellékét.¹⁷ A Szádeczky-Kardoss előadás szövegében idézett jeles magyar krónikakutató a továbbiakban egy rekonstruált magyar eredetmondában Hunort onogurnak oldotta fel.¹⁸ A magyar bizantinológia mestere még élete alkonyán készült tankönyvében is foglalkozott a kérdéssel: a magyar bizantinológiai kutatások szerint a magyar nép ősei dél felé, a Fekete-tenger északi partvidékére húzódtak, ahol a történeti forrásokban először történik említés róluk, ezen a területen különböző török jellegű népek, így onogurok is tanyáztak, ezekkel a magyarok ősei érintkezésbe kerültek, s egyes elemeik szerepet játszottak a magyar nép kialakulásában.¹⁹ Ezeket az eszközöket modern régészetünk is elfogadja: a honfoglaló magyarság kialakulása szempontjából jelentős volt az onogur törzsszövetséghez való tartozás; sokatmondó, hogy az európaiak által használt 'hongrois', 'venger' stb. elnevezésünk az 'onogur' népnévből ered.²⁰ Szádeczky-Kardoss és munkatársai is az előmagyaroknak a törökös nyelvű *onogurokkal való hosszabb-rövidebb szimbiózisáról* írtak, őseinknek e feltételezhető történelmi útítársait a görög kútfokból 558—635 között felváltva az avar, ill. türk birodalom alattvalóinak, azután Kuvrat fejedelem Nagy-Bulgáriája uralkodó népének ítélték.²¹ Szádeczky-Kardoss még visszafogottabban vallotta pár éve, az ungnos népnevet az onogurból eredeztetve, hogy nagyon valószínű, ha nem is teljesen

¹⁵ *Gróf Zichy István: Magyar őstörténet. 7, 8, 33.*

¹⁶ *Gyula Moravcsik: Byzanz und die Ungarn vor der Landnahme (Sixième Congrès International d'Études Byzantines. Résumé des rapports et des communications. Paris, 1940) 5.*

¹⁷ *Gyula Moravcsik: Byzantinoturcica I 336.*

¹⁸ *Györffy György: Krónikáink és a magyar őstörténet. 34.*

¹⁹ *Moravcsik Gyula: Bevezetés a bizantinológiába (Budapest, 1966) 157.*

²⁰ *László Gyula: A népvándorlaskor művészete Magyarországon. 41, 93. (De nála az „első honfoglalók”); Bálint Csanád: Hunok, avarok, magyarok. 24.; Fodor István: Verecke híres útján. 183—184; Magyarország története. Előzmények és magyar történet 1242-ig. 1. köt. 483, 487, 496, 522. (Bartha Antal szerzői része)*

²¹ *Szádeczky-Kardoss Samu, Olajos Teréz, Makk Ferenc: Görög és bizánci források. 123.*

biztos, hogy bolgár-török, csuvasos nyelvű onogurokkal egykor szimbiózisban éltek, részben talán össze is olvadtak elődeink, akikre ennek következtében ragadhatott rá az onogur etnonimikum; a 7. század első felében onogur főség alatt létrejött Kubán-Don környéki Nagy-Bulgária keretébe tartozhattak elődeink is.²²

A régi nagy bolgár birodalom bomlása is szorosan kapcsolódik Szádeczky-Kardoss előadásának témaköréhez. Ezzel szlavistáink és őstörténészeink régóta foglalkoznak. A tőle már fiatalságában is ismert precíz paleográfiai ismeretekkel és merész fantáziával Györffy György párhuzamba állította a magyar krónikákból rekonstruált eredetmondát a Theophanes és Nikephoros patriarcha által megőrzött onogur-bolgár eredetmondával, sőt Kovratot összefüggésbe hozta Menrottal. Hunor, Moger (magyar) és Zuard (szavárd) külön sátrakba szálltak, az utolsónak említett a perzsa részekre költözött. A jelenség valóban egybevethető Kovrat öt fiának atyai intelem ellenére történő szétválásával az apa halála után, amikor is mindegyik magával vitte népét. A kiindulási terület, a Maeotis és Kubán közti terület is *egybeesik a két mondában*. Az onogur birodalom bomlását, az onogurok szétszakadását Györffy 642 tájára helyezte, kazár támadással kapcsolta össze.²³ Az avarokat több ízben támadó bolgár—török törzsszövetségből azok, akiket *Asparuch* (Esperüch) kán vezetett, a kazároktól szorítva átkeltek a Dnyeper és Dnyeszter folyókon, betörték a Balkánra (679), legyőzték az ott uralkodott avarokat, visszaverték és sarc vállalására kényszerítették a bizánci császárt. Ezek lettek a „*dunai bolgárok*”. Államuk vezető rétege török nyelvű volt. Szádeczky-Kardoss és munkatársai kiemelték, hogy Agathón, a konstantinápolyi patriarchátus levéltárosának „*Epilógus*”-a hitelesen bizonyítja az Aldunához húzódott bolgárság zömében onogur voltát.²⁴ A többi négy Kovrat-fi és népe viszonyaiban már nem ilyen egyöntetű a megítélés, ezeket eldöntés igénye nélkül mutatom be. Több magyar kutató véleménye szerint az ősi, Azovi-tenger melletti földön (Maiotis) maradt, és *kazár uralom alá került onogur rész* élén állt 650 körül *Bajan*, és ebbe tartozott a magyarság. Ez megfelel a bizánci Theophanes és Nikephoros munkáiban őrzött bolgár hagyománynak és a bolgár fejedelemlistának, de erről még a 10. századi magyar hagyomány is tudott valamit, és azt tudta meg Konstantinos Porphyrogennetos előkelő magyar követektől. Más magyar szerzők a

²² Szádeczky-Kardoss Samu: A magyar őstörténet és bizánci forrásai (Magyar Tudomány, 1980) 353—354.

²³ Györffy György: Krónikáink és a magyar őstörténet. 34.

²⁴ Kniezsa István: A szlávok (Budapest, 1932) 44.; Gróf Zichy István: Magyar őstörténet 9.; Kniezsa István: A szlávok őstörténete (A magyarság és a szlávok. Szerk. Szekfü Gyula. Budapest, 1942) 31.; Gyula Moravcsik: Byzantinoturcica I 280, 336.; Györffy György: Krónikáink és a magyar őstörténet. 34.; Niederhauser Emil: A szláv államok kialakulása. 44.; Paul Lemerle: Histoire de Byzance (Paris, 1960) 68.; A. P. Kazsdan —G.G. Litavrin: Bizánc rövid története. 61.; Franz Georg Maier: Byzanz. 148.; Szádeczky-Kardoss Samu, Olajos Teréz, Makk Ferenc: Görög és bizánci források. 123, 144.; Dimităr Angelov: The Bulgarian State and the European Middle Ages (Sofia, 1980) 12.; Szádeczky-Kardoss Samu: A Közép-Duna-medence Árpád előtt. 17.

helyben, a Kubán folyó mentén maradt, a kazároknak hódoló és adózó csoportot bolgárnak, bizánci egyházszervezet alapján is onogurnak nevezik a továbbiakban is. Részben azok is lehettek, hiszen a Kubán-vidéken a 7. században maradt bolgár töredék a 10. században „fekete bolgár”.²⁵ Kovrat további fia *Kotrag* (Kótragos), akiben a már 559-ben Bizánc ellen támadó és Kotzageroi néven a 7. század első felében is emlegetett *kutrigur* népnév személyesül meg, a Don folyó nyugati partjára költözött. Így lett ő névadó ősevé a 7. század további folyamán szereplő kotragok új értelmű közösségének.²⁶ A Kubrat kán halála utáni birodalom felbomlásához kapcsolják a bolgárok egy részének északra kerülését és a Káma meg a Közép-Volga mentén nagyobb államuk kialakítását.²⁷ De ez nem feltétlenül a nagy uralkodó valamelyik fiához kapcsolódó s a többivel egyidejű kiáramlás. Még egy többlépcsős vándorlás azonban egy személyhez kapcsolódik: Kovrat negyedik fia *Pannoniában az avarok alattvalója* lett. Szent Demeter csodáinak második könyve szól egy *Kuber* nevű bolgár vezér tetteiről, akit bizonyos kutatók Asparuch testvérével, a kazárok elöl az avar Pannoniába húzódott onogur herceggel azonosítanak. Nem hiányzik olyan feltevés sem, hogy szintén róla szól a legrégebb protobulgár felirat 705—707 táján. Bolgár felfogás szerint Kuber 685-ben tört ki az avar kaganátus uralma alól. Mármost éppen ehhez a kétlépcsős vándorláshoz fűződő etnikai változások hevesen vitatottak. Ne feledjük, hogy a jeles bizantinológus Lemerle a régi bolgárokat egyidőben finnugor eredetű népnek tartotta, amely már a 6. században mutatta jelenlétét a dunai vidékeken.²⁸ A Pannoniába 670—680 táján menekült népességet tartja némely magyar tudós esetleg éppen a finnugor nyelvű előmagyaroknak, így értelmezvén a közel egykorú forrásból merítő Hitvalló Theophanes és Nikephoros patriarcha 9. századi híradását, és ezt az értelmezést a „kettős honfoglalás” teóriájának támaszául vélik. Mások viszont ezeket a menekülőket törökös onoguroknak tartják, ezáltal elvetik a „kettős honfoglalás” feltételezését. Éppily bonyolult kérdés, kiket vitt tovább a Közép-Duna mellől Kuber Thesszaloniké környékére: Szádeczky-Kardoss Samu pár éve kifejtett véleménye szerint úgy látszik, szűkebb fejedelmi kíséretével és a bizánci birodalomból elhurcolt hadifoglyok keresztény leszármazottaival hagyta el Avarországot, ahol ott maradtak onogurjai. Jeles népvándorláskori régészünk viszont legendás adatokat látott a Theophanes és Nikephoros patriarcha leírta szétvándorlásban, és Kuvrat negyedik fiát, Kubert az avar kagán szolgálatába lépése után a bizánci

²⁵ *Gróf Zichy István*: Magyar őstörténet. 9.; *Gyula Moravcsik*: Byzantinoturcica II (Budapest, 1943) 84.; *Györfly György*: Krónikáink és a magyar őstörténet. 13, 34.; *Niederhauser Emil*: A szláv államok kialakulása. 44.; *A. P. Kazsdan—G. G. Litavrin*: Bizánc rövid története. 61.; *Szádeczky-Kardoss Samu, Olajos Teréz, Makk Ferenc*: Görög és bizánci források. 123, 144.

²⁶ *Gyula Moravcsik*: Byzantinoturcica I 280, 336, 345. és II 147.; *Györfly György*: Krónikáink és a magyar őstörténet. 34.; *Franz Georg Maier*: Byzanz. 140.

²⁷ *Niederhauser Emil*: A szláv államok kialakulása. 44.; *A. P. Kazsdan—G. G. Litavrin*: Bizánc rövid története. 61.

²⁸ *Paul Lemerle*: Histoire de Byzance. 68.

hadifoglyok pannoniai leszármazottai feletti kagáni helytartónak fogta fel, valamint szlávok és bolgárok urának. Bolgár felfogás szerint viszont protobulgárokat vezetett ki Pannoniából.²⁹ Távolabbra vezet Kuvrat-Krobotos *ötödik fiának* sorsa: a rómaiak uralma alá került a ravennai Pentapolisban bolgárjaival Theophanes híre szerint, ami bizánci császári szolgálatba állást jelenthet 679/680-ban, miután röviddel azelőtt Itáliába kerültek. Paulus Diaconus híre alapján pedig Alzece bolgárjai Itálián belül Beneventoba kerültek további ellátásra.³⁰

Végül, de nem utolsósorban igen érdekesnek és előrevivőnek találok Szádeczky-Kardoss Samu fejtegetését *a magyarok nomadizmusáról*, illetve egy erre vonatkozatható forrásértelmezés kizárásáról. Előadása forrásmellékletében filológiai eszközökkel bizonyította, hogy az Emmanuel Bekker-féle bonni corpus szövegírásmódjára alapozó Marczali Henrik fordítása hiteles volt: „Az avarok pedig a Duna folyó mellékén tanyáztak, ahol most a turkok vannak, és nomád módon éltek.” Itt tehát nem a magyarok, hanem *az avarok voltak nomádok*. Fordítva áll a helyzet Moravcsik Gyulánál, aki görög szövegében egy vessző változtatással kiadta és annak megfelelően fordította magyarra a Biborbanszületett Konstantin szövegét: „Mert az avarok a Duna folyón túl tanyáztak, ahol most a nomád életet élő türkök vannak.” A 10. század közepi magyarság „nomadizmusának” kérdéséhez állásfoglalva Kristó Gyula éppen a hallgatásból, visszhangtalanságból kívánta kiemelni Konstantinos Porphyrogenetos *De administrando imperio*-ja egy adatát (30. fejezet, dalmáciai vonatkozású): „az avarok a Duna folyón túl tanyáztak, ahol most a nomád életet élő türkök vannak”, amely páratlan rövidséggel utal arra, hogy 950 táján a már Kárpát-medencei hazájukban élő magyarok nomád életet éltek, a császár a maga számára természetesen tűnő információt írt le, nem sztereotípiát ez Konstantinosnál, a „nomád” jelzőt csak ebben az esetben alkalmazza, talán magyar informátorok nyomán. Feltűnő azonban, hogy Moravcsik görög szövegét újra kiadva és angolra fordítva R. J. H. Jenkins eltért Moravcsik értelmezésétől, és a régire tért vissza: „For the Avars had their haunts on the far side of the river Danube, where now are the Turks, and led a nomade life.” Szádeczky-Kardoss Samu az alapul vehető párizsi kódex kitett vesszője alapján Marczali és Jenkins mellett foglalt állást.³¹ Jellemző tudományos közéletünk

²⁹ Györffy György: Krónikáink és a magyar őstörténet 34.; Szádeczky-Kardoss Samu, *Olajos Teréz, Makk Ferenc*: Görög és bizánci források. 123, 144—145.; Dimităr Angelov: *The Bulgarian State and the European Middle Ages*. 12—13.; Szádeczky-Kardoss Samu: *A magyar őstörténet és bizánci forrásai*. 354.; Szádeczky-Kardoss Samu: *A Közép-Duna-medence Árpád előtt*. 17—18.; István Bóna: *Das erste Auftreten der Bulgaren im Karpatenbecken*. 108.

³⁰ Györffy György: Krónikáink és a magyar őstörténet. 34.; István Bóna: *Das erste Auftreten der Bulgaren im Karpatenbecken*. 100—101, 108.

³¹ *Constantinus Porphyrogenitus*: *De thematibus et De administrando imperio* (recognovit Immanuel Bekkerus, Bonn 1840) 141.; *Pauler Gyula—Szilágyi Sándor*: *A magyar honfoglalás kútfői* (Budapest, 1900) 114.; *Moravcsik Gyula*: *Biborbanszületett Konstantin, A birodalom kormányzása* (Budapest, 1950) 141.; *Gy. Moravcsik—R. J. H. Jenkins*: *Constantine Porphyrogenitus, De administrando imperio* (Washington, 1967) 140—141.; *Codex Graecus Parisinus, Bibl. Nat.* 2009. fol. 82'

vitaszellemeinek fokára, hogy a bizantinológia magyar mesterének hosszú életében a probléma nem merült fel és nem kerülhetett tisztázásra, miért nem vette tekintetbe, illetőleg hagyta el a nagy filológus a kitett vesszőt. Erre a Byzantinoturcica nem nyújt segítséget, mivel tömörszerűen mutatta be a tudós császár művét, nem választotta szét tételeken az avarokra és magyarokra vonatkozó részeket, ebből tehát nem derül ki forráskiadói álláspontja. De nem csupán az írásmód miatt probléma ez, hanem mert a szöveg folytatása is az avarokra vonatkozik, a magyarok (türkök) tehát csupán helyértelmezésül szerepelnek. A kérdés áttekintését ezért más oldalról közelíteném meg, mester és tanítvány álláspontjára utalva. A probléma már a második világháború előestéjén foglalkoztatta Moravcsik Gyulát, aki a VI. Bizantinológiai Nemzetközi Kongresszuson említette, hogy Konstantinos Porphyrogenetos császár „De administrando imperio”-jában foglalkozott a magyarok életmódjával.³² Ebből a kivonatból, részletezett forráshelyek híján nem látszik, gondolt-e a bizánci források mestere a most tárgyalt forráshelyre. Már közelebb visz jeles tanítványa, Gyóni Mátyás fejtegetése, aki valamivel korábban Bölcs Leót hozta fel olyan forrás gyanánt, amely a magyarokat a bolgárokkal együtt olyan népek közé sorolja, amelyek „dologtalan, általában véve nomád életet élő népek”. Másutt Bölcs Leó elismeri, hogy a türk nemzet „munkát s fáradoalmakat derekasan elvisel, túri az égető meleget és fagyáló hideget, a nomád életből következő egyéb nélkülözéseit a szükségeseznek”.³³ De aligha véletlen, hogy Konstantinos Porphyrogenetosból Gyóni nem hozott ilyenre példát. A kérdést azonban tovább pontosította Szádeczky-Kardos Samu, amikor megfogalmazta, hogy Bölcs Leó a bizánci hadvezetés szempontjából veszi szemügyre figyelmesen a magyarokat, amely pontokon harcmodoruk megegyezik a sztyeppei lovas nomádokéval általában, ott e népek hadművészetének a leírását átveszi a 600 körül íródott Maurikios-féle katonai kézikönyvből, más pontokon eltér ettől az irodalmi előképtől, hihetőleg ott, ahol olyan értesüléseket nyert, amelyek az eltérést indokolták.³⁴ A legfrissebb elemzés forrástanilag is előbbre visz a közel egy évtized előtti forrásbevezetéshez képest, amely a Bيبوربanszületett 30. fejezetét még csak általában említette mint olyan elszórt helyet, amely fontos adatokat szolgáltat a türköknek nevezett magyarokkal kapcsolatban.³⁵ Itt azonban még nem szűrték ki azt, mi nem tartozik a fejezetből a magyarokra. Ez most történt meg, számomra meggyőzően, amikor Szádeczky-Kardos Samu a De administrando imperio 30, 23 nomádokra utaló szavait kritikai áttekintés alapján csak az avarokra és nem a magyarokra értelmezi. Az előadó általános értékű megállapítására alapíthatja a kritikai eredményt, eszerint „a tudós császár . . . azzal határozza meg egy nép múltbeli lakóhelyét, hogy megnevezi, kik élnek műve írásakor az adott területen; az ilyen

³² Gyula Moravcsik: Byzanz und die Ungarn vor der Landnahme 6.

³³ Gyóni Mátyás: Magyarország és a magyarság a bizánci források tükrében. 47.

³⁴ Szádeczky-Kardos Samu: A magyar őstörténet és bizánci forrásai. 355.

³⁵ Szádeczky-Kardos Samu, Olajos Teréz, Makk Ferenc: Görög és bizánci források. 152.

tartalmú helyhatározói mondatoknak az egyedüli és kizárólagos funkciója a lokalizálás, az íróval egykorú ottani lakosságról további tájékoztatást ezek a mondatok sehol sem adnak”. Az előadó ezzel igazolni tudta, hogy a császár az avarokat nomádokként tartotta számon; ami mégis talán részben sablonos vagy részleges érvényű volt. Azóta is sok kutató alacsony kultúrájú, vándor-pásztor népnek minősítette az avarokat és más, a Kárpát-medencébe költözött népeket azzal az érveléssel, hogy nem voltak állandó telepeik. A tárgyalt görög forráshely azonban nem állított ilyent, figyelme az itatóhelyekkel kapcsolatos állatterelésre terjedt ki inkább. A dunaújvárosi ásatások kétségtelenné tették a 7. századi avar birodalom központi területén állandó házakból álló településüket, tehát kialakult legalább téli megülések.³⁶

³⁶ *László Gyula*: Magyarok és szlávok (klny. A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve, 1971(1) 281.; *Bóna István*: VII. századi avar települések és Árpád-kori magyar falu Dunaújvárosban (Budapest, 1973) 66. *Kristó Gyula*: Tanulmányok az Árpád-korból (Budapest, 1983) 51—53, 74.;

OROSZ—MAGYAR SZÖVETSÉGI KAPCSOLATOK A 9—10. SZÁZADBAN

A kora középkori orosz—magyar kapcsolatok történetének van egy pontja, amelyre mind ez ideig a kutatók nem figyeltek fel. A 9—10. századi, már hagyományosnak mondható, huzamosabb ideig tartó orosz—magyar katonai szövetség. Nem az a kérdés, hogy a Kijevi Rusz és Magyarország a 9—10. században köthetett-e egymással katonai szövetséget. Hanem az, hogy egy ilyen szerződés, ha a tények ebbe az irányba vezetnek, mennyire felelt meg a szomszédos országok hasonló társadalmi jelenségeinek, valamint a gondosan kidolgozott, tartalmát és formáját tekintve is körmönfont bizánci diplomáciának, amely a korafeudális barbár államok politikai „alma matere” volt. Le kell szögezni, hogy egy ilyen szövetség megfelelt a két fiatal államalakulat belpolitikai törekvéseinek.

A 9. század végéről — mind orosz, mind magyar forrásokból — van tudomásunk az oroszok és a magyarok között fennálló korai diplomáciai kapcsolatokról. 898 tájékán a „Poveszty vremennih let” (Ősidők krónikája) arról tájékoztat, hogy „Vonultak a magyarok Kiev mellett a hegyen, amelyet ma ugornak neveznek. Megérkezvén a Dneprhez, megállottak sátraikkal, mert úgy vándorolgattak, mint im’ a polivcik”.¹

Érdemes felfigyelni arra, hogy a népi legenda mennyire fontosnak tartotta, hogy beszámoljon a magyarok megérkezéséről a kijevi hegyekhez. Az évkönyv részben tükrözi is ennek a kiemelésnek az okát; a magyarok Kiev alatt szerveződtek csapatokba. Azaz katonai táborra alakultak, mint ahogyan ezt később a nomád népek tették; a polovecek, a Kijevi Rusz ősi ellenségei. Ez pedig azt jelentette, hogy az orosz fővárost halálos veszély fenyegette: a magyarok támadása. Egyéb, a kijevi hegyekben lejátszódott események nyomait a krónika nem őrizte meg. Ez a tény önmagában is bizonyos információ-csökkenést mutat a korabeli Órosz állam és a magyarok kapcsolatainak történetéről, amely tükröződik az évkönyvben is. Lehetséges, hogy az

¹ „Poveszty vremennih let”, tom. I. M.—L. 1950, 21. Ezek az adatok, mint ahogyan erre A. A. Sahmatov is rámutatott, a nyugati szlávok legősibb írásbeli forrásaiból származnak. (Sahmatov A. A.: Poveszty vremennih let i jejo isztocsnyiki. TODRL, M.—L. 1940*, 82, 83, 91.)

V. P. Susarin szerint ennek az orosz közleménynek a másik forrása: a krónikás korának népi hagyománya a magyarok történelméről. (Susarin V. P.: Russzko-vengerszkije odnoszenija v IX v.—Mezsdunarodnije Szvjazi Roszii do XVII v. M, 1961. 173.)

események olyanok voltak, hogy feljegyzésük a legősibb krónikákban előnytelen lett volna a nagyfejedelem hatalma, az uralkodó dinasztia szempontjából.

Bizonyos mértékig ezt a hiányt pótolja a 12—13. századi magyar anonim krónikás híradása, amelynek forrása a 9. század kezdetén lejátszódott orosz—magyar háború 11. századi lejegyzése.²

A krónikáíró elmeséli, hogy a nomád magyarok, miközben nyugat felé vonultak, hogyan jutottak el a kijevei területekre, és hogyan „akarták maguk alá rendelni az oroszok királyságát”. A kijevei nagyfejedelem úgy döntött, hogy megütközik a magyarokkal. Eléjük ment, de a magyar Álmos vezér csapatai megverték. Álmos katonái az oroszokat egészen Kijev falaiig üldözték, ahol azok a bástyák mögé húzódtak. A továbbiakban a krónikás közli, hogy a magyarok „meghódoltatták az oroszok földjét”, bár magának a szövegnek az előadásmódjából látható, hogy nem meghódoltatásról van szó, azaz nem a meghódított területek huzamos ideig tartó birtoklásáról, hanem a jövevény hódítók tipikus cselekedeteiről az idegen országban. Ugyanez jellemezte például az oroszok 860, 907, 941-es évi támadásainak menetét Bizáncba, a 9—10. századi hadjáratait a Kaukázuson túlra, vagy a bolgárok hadjáratait az oroszok háborúival egyidőben a 8—9. századi Bizánccal szemben stb. A magyarok „elfoglalták” az oroszok „birtokait”, más szóval elfoglalták a közel fekvő területeket, majd pedig megostromolták Kijev falait. Az oroszok békét kértek, és követségük megjelent Álmos táborában. A magyarok tűszokat és évi 10 ezer márka adót kértek a Kijevei Rusztól, valamint élelmiszert, ruhát és más szükséges holmikat. Az oroszok elfogadták ezeket a követeléseket, de a maguk részéről azt kérték, hogy a magyarok hagyják el az orosz területeket. A krónikás azt írja, hogy Álmos megtanácskozta az előkelőkkel, és a magyarok „teljesítették az oroszok fejedelmeinek a kérését, és békét kötöttek velük”.

A továbbiakban az évkönyv írója még egyszer megjegyezte, hogy „Álmos vezér” és az ő főurai, miután elfogadták az oroszok javaslatát, a „legszorosabb békére léptek velük”.³

Így, az eldöntetlenül végződött harcok után, az oroszok „békét kötöttek a magyarokkal”, melynek alapja egy sor kérdésben a felek közt történt kölcsönös megállapodás volt, elsősorban pedig az oroszoknak a magyarok számára fizetendő éves pénzadó. Erről a „békéről” és a 9. század végi és a 10. század elejei orosz—magyar

² Jelen cikkben egy magyar krónikás — a 10. századi orosz—magyar kapcsolatoknak szentelt — feljegyzésének orosz nyelvű fordítását használok fel, a fordítás *V. P. Susarin* műve (Ld. *Susarin V. P.*: i. m. 135—144).

(A cikk szerzője itt csak azt közli, hogy egy 12—13. századi anonim krónikás adataira, pontosabban annak orosz fordítására támaszkodik. A kérdéses szöveg azonban nem egyéb, mint Anonymus „Gesta Hungarorum”-ának azon fejezet, amelyik a „de pace inter duces et ruthenos” címet viseli. Anonymus latin szövegének facsimiléje a Magyar Helikon gondozásában 1975 óta könnyen hozzáférhető! A ford. megjegyzése.)

³ *Susarin V. P.*: i. m. 132, 137—141.

kapcsolatokról további adataink nem maradtak fenn. A historiográfiában ez a „béke” nem keltette fel a szakemberek figyelmét. A szovjet történetírásban az a vélemény alakult ki, hogy ez az elbeszélés gyakorlatilag elfogadhatatlan, mivel túlzottan ideologizált, és a későbbi nacionalista tendenciákat tartalmazza stb.⁴ Valószínűleg mindez igaz, de a historiográfia ez ideig nem elemezte a krónikairó közléseit. Pedig ez egészen érdekes megfigyelésekhez vezet. Sőt önmagában nézve ez az egyezmény az akkori diplomácia nemzetközi sztereotípiái alapján ítélve történelmi jelentőségű volt.

Lényegében a Kijevi Rusz és a magyarok tipikus „béke és szeretet” egyezményt kötöttek egymással, amely abban az időben Kelet-Európa és Előázsia sok országát kapcsolta össze, és elsősorban a Bizánci Impériumot fűzte szomszédaihoz.⁵

A Bizánc és szomszédai közötti megegyezés legelterjedtebb formái a szóbeli „békék”, melyeket „béke és szeretet” vagy „béke és barátság” egyezménynek neveztek. Ezek a megállapodások vagy a harci cselekmények után beállott békés viszonyokat rögzítették, vagy a korábbi békét erősítették meg, avagy első ízben szabályozták a Birodalom viszonyát az új szomszédokkal. Melyek voltak ennek a fő feltételei? Először is — az évente fizetendő adó. A felek közül az fizetett, akinek jobban érdekében állt a béke fenntartása, vagy aki megnyerte a háborút. A Birodalom hatalmas összegeket fizetett, hogy a bizánci határokat a szomszédok tiszteletben tartsák; így például az antoknak a 6. században. Erről a bizánciak és az antok követségei állapodtak meg. Az antok Bizánc szövetségesei lettek.⁶ A bizánciak adóztak Attilának is, s Attila ennek fejében kötelezte magát, hogy nem támadja meg az Impérium területeit. A bizánci író, Pannóniai Priszkus leírta, hogy amilyen mértékben növekedett a hunok ereje, olyan mértékben követelték az adók emelését.⁷ 558-ban az Avar Kaganátus éves adó fizetésének ellenében kötelezte magát arra, hogy megvédi a Birodalom dunai határát a „barbárok” támadásaitól.⁸ 562-ben Perzsia kötött békeszerződést a hadjáratok során vesztes Bizánccal, olyan feltételek mellett, hogy „a rómaiak évente meghatározott mennyiségű aranyat fognak fizetni neki”.⁹ Hasonló adózási kötelezettség illette meg Bizáncot Perzsiával szemben a későbbiek

⁴ Ld. „Isztorija Vengrii”, tom. I. M., 1971, 96.

⁵ Ld. részletesebben azoknak a diplomáciai megegyezéseknek a típusairól, melyeket Bizánc a környező országokkal és népekkel kötött, beleértve a „béke és szeretet” egyezményt is: *Obolensky, D.: The Principles and Methods of Byzantine Diplomacy. XII. Congrès Internationale des Études Byzantines, Ochrde, 1961. Rapport II. Beograd-Ochrde. 1961. 46.; Miller, D. A.: Byzantine Treaties and Treaty-Making: 500—1025.—Byzantinoslavica, 1971. t. XXXII, 56, 57—59, 67.*

⁶ „Isztorija Vizantii”, tom I. M, 1967, 340; Ld. ugyancsak: *Obolensky, D.: The Byzantine Commonwealth. Eastern Europe. 500—1453. London, 1971. 50.*

⁷ *Udaljcova, Z. V.: Idejno-politiceszskaja borba v rannyej Vizantii (po dannim isztorikov IV—VII vv./M. 1974, 110, 124.*

⁸ Menander Protector. *Fragmenta Historicorum Graecorum*, vol. 4, Paris, editore Ambrosio Firmin Didot (a továbbiakban: Menander), 203.

⁹ Menander, 208—209.

folyamán is.¹⁰ A 7. században ehhez hasonló egyezséget kötött az arabokkal¹¹ és a bolgárokkal is.¹²

Ezekhez a megegyezésekhez tartalmilag közel állnak a békéről és szövetségről szóló egyezmények, melyeknek megkülönböztető jegye volt a Bizáncnak nyújtandó katonai segítség, de az egyik kardinális pontja ezeknek a megállapodásoknak, hogy Bizánc évente adót volt köteles fizetni szövetségeseinek. Ehhez hasonló egyezséget kötött a 7. században Bizánc az Avar Kaganátussal, a kazárokkal Perzsia ellen, 893-ban Bulgária ellen a magyarokkal, 917-ben ugyancsak Bulgária ellen a besenyőkkel,¹³ 907-ben és 944-ben pedig a Kijevi Russzal.¹⁴ Ez utóbbival kötött szerződés eredményeképpen az oroszok csapást mértek az Arab Kalifátustól függő Kaukázuson túli muzulmán államokra.

A Kijevi Ruszt és Magyarországot nemcsak a Bizánci Birodalomhoz fűzték hasonló kapcsolatok. A Kijevi Rusz „béke és szeretet” egyezményt kötött a varégokkal, akik északnyugati határait támadták meg. A Poveszty vremennih letben feljegyezték, hogy Oleg „elrendelte, hogy Novgorod adózzon évi háromszáz grivenyt a varégoknak a béke megőrzése érdekében, és ezt az adót meg is adták egészen Jaroszláv haláláig”.¹⁵

Oleg — miután megszerezte Kijevet, s maga alá rendelte a környező szláv törzseket — gátat vetett a varégok állandó támadásainak is, és megváltotta magát az éves adó fizetésével. A továbbiakban, ahogy az évkönyv írja, 150 éven át fizették az adót. Szemmel láthatólag ennek a varégokkal kötött szerződésnek a keretei között realizálódott a Kijevi Rusznak nyújtott reguláris katonai segítség. A novgorodi varégok valóban Oleggal tartottak Szmolenszk és Kijev ellen, később pedig Oleggal (907), majd Igorral (944) vonultak Konstantinápolyba.

A magyarok — a már említett, Bizánccal kötött egyezménnyel analóg — megállapodásokat kötöttek például a német királlyal, I. Henrikkel a 10. század első harmadában.¹⁶

Ezek és más hasonló megállapodások fényében megállapítható, hogy a 898-ban megkötött orosz—magyar szerződés az adott korban sztereotipnek számító „béke és szeretet” egyezmények közé sorolható, amely nemcsak megújította a békés kapcsolatokat az országok között, hanem magában foglalta a Kijevi Rusz számára nyújtandó

¹⁰ ld. *Kulakovszkij, Ju.*: Isztorija Vizantii, tom II, Kiev, 1912, 66—67, 196, 203, 208.

¹¹ *Regesten der Kaiserurkunden des Oströmischen Reiches von 565—1453.*, I. Teil. Regesten von 565—1025. München und Berlin 1924 (a továbbiakban: *Regest.*), N 239, 253, 257, 340, 353, 366, 579, 603, 747, 769, 770.

¹² *Regest*, N 208, 243, 276, 522.

¹³ *Ibid.* N 177, 183, 519, 713.

¹⁴ *Ld. Szaharov, A. N.*: *Diplomatija drevnej Ruszi. IX—pervaja polovina M. 1980*, 115—134., 239—258.

¹⁵ *Poveszty vremennih let*, I. rész. 20.

¹⁶ *Ld. Nyeuszihin, A. I.*: *Problemi evropejszko go feodalizma. M. 1974*. 242, 244.

szövetségi támogatást a magyarok részéről. Ősi forrásainkban nincsenek közvetlen adatok ennek az egyezménynek az értékeléséről, de az azt követő események és a magyarok külpolitikájának elemzése, valamint V. N. Tatyiscsev (18. sz.) „Isztorija”-jának adatai, melyekhez ismeretlen, fenn nem maradt krónika-feljegyzéseket használt fel, sokatmondó következtetésekhez vezetnek.

Figyelemre méltóak az óorosz állam és Magyarország Bizánc-ellenes, majdnem egymással összhangban történt lépései is a 10. század folyamán.

Így a 10. sz. 30-as éveiben — a 907- és 911-ben megkötött orosz-bizánci egyezmények után kialakult — tradicionálisan jó viszony a Kijevi Rusz és Bizánc között megszakadt. Miután az óorosz állam megvetette lábát a Fekete-tenger északi partvidékén, a Krim és az Alduna felé vezető átjárón,¹⁷ magára haragította Bizáncot. Az Impérium nem fizetett többé neki adót. A majdnem harminc éves békét követő ismételt összeütközés a két állam között a 10. század harmincas éveinek a közepére tehető. És ugyanerre az időre esik a magyaroknak az Impérium területeire irányuló újabb nyomása. A görög krónikák, majd később a Poveszty vremennih let azt közlik, hogy 934-ben a magyarok csapást mértek Bizáncre. Elfoglalták egész Thrákiát, és megostromolták Konstantinápolyt. Ezután I. Romanosz Lakapénosz követeket menesztett hozzájuk Theophanész Protovesztariosz vezetésével. A küldöttek megegyeztek a magyarokkal a békés viszonyok helyreállításáról és a foglyok cseréjéről.¹⁸ Ez volt a magyar csapatok első támadása Konstantinápoly ellen, ami után Bizánc békét kötött a magyarokkal.¹⁹ Az ehhez hasonló egyezmények analógiájára ez az egyezés is dokumentáltan magába foglalta, hogy az Impérium adókat fizet a magyaroknak, és bizonyos gazdasági és területi követelmények kielégítéséről is szól. Ez a béke egy időre megszüntette a magyaroknak az Impérium határait nehezedő nyomását. Bizánc kapcsolata a Kijevi Russzal feszült maradt, de nem vezetett háborúhoz. És csak 941-ben kezdett háborút Bizánccal Igor, a kijevi nagyfejedelem. A háború 944-ig tartott, és egy mindenre kiterjedő orosz—bizánci szerződéssel zárult le. Ez a szerződés politikai, katonai-szövetségi, gazdasági és jogi jellegű cikkelyeket is tartalmazott.

És ismételten, ugyanúgy mint néhány évvel ezelőtt, most is a Kijevi Rusz és Bizánc viszonyának a kiéleződése egybeesik a magyaroknak a Birodalom határain történő támadásával. Abban az időben, amikor Igor a Konstantinápoly elleni első hadjáratában vereséget szenvedett (941), beszervezte a varégok csapatát és a besenyők zsoldos lovasságát, megindította a második hadjáratot a Duna irányában (943—44), a magyarok pedig Bizánc területén portyáztak. A magyarok táborába ismét elküldték Theophanészt, aki sikereket ért el a megbeszélések folyamán; „békeesküt” tetetett le velük a megbeszélések során, azaz helyreállította a két állam közötti békés kapcsolatokat.

¹⁷ Ld. erről részletesebben: *Szaharov, A. N.*: i. m. 223—229.

¹⁸ Regest, N. 626.

¹⁹ *V. M. Osztrin*: *Knyigi vremenyija i obraznija Georgija mnyiha*. „Hronyika” Georgija Amartola v drevnyem szlavjanszkom perevogye. Tyekszt, isszledovanyija i szlovarj, I. rész, text. Pg., 1920. 563.

A források rámutatnak arra is, hogy mennyi időre szól a békeszerződés: 5 évre.²⁰ A bizánci követség Igor hada elé ment, melyet már a Dunánál ért, és béketárgyalásokat javasolt a kijevi fejedelemnek is. Majd fegyverszünetet kötött vele, s a tárgyalások során megállapodtak arról, hogy Bizánc ismét adózni fog a Kijevi Rusznak. Később az Impérium követsége megjelent Kijevben. A többszöri megbeszélés eredményeképpen, amely az orosz fővárosban és Konstantinápolyban zajlott, 944-ben megkötötték az orosz—bizánci szerződést.²¹ Így a magyarok rendkívül kritikus pillanatban ütöttek rajta Bizáncon: éppen akkor, amikor ismételten a feje fölött függött az orosz támadás veszélye. Az Impériumnak csak a magyarok és az oroszok felé tett aktív diplomáciai erőfeszítései hátrították el az orosz és a magyar csapatok majdnem egyidejű támadását Konstantinápoly ellen.

Érdemes még felfigyelni egy érdekes részletre. A magyarok Bizáncot csak Bulgária területén keresztül haladva tudták megtámadni. A 30-as és 40-es évek folyamán — a Bizánccal 927-ben megkötött béke után — ugyanis Bulgária egyre inkább Bizánc befolyása alá került. Ez a békekötés Péter cár nevéhez fűződik, és súlyos, kimerítő bolgár—bizánci háborúkat zárt le. Ezeket a harcokat Nagy Szimeon cár makacs kitartással a 9. század végétől egészen a haláláig folytatta, hogy véglegesen lesújtson vetélytársára. Péter cár Bizánc-barát kormánya egymás után engedte át a politikai pozíciókat az Impériumnak.²² Bulgária, melyet feudális belvillongások szaggattak, és politikailag és gazdaságilag is meggyengült, már a 40-es évek elejére szorosan a bizánci háborús politika mellett kötelezte el magát. Így amikor 941-ben és 944-ben Igor két ízben is hadjáratot szervezett Bizánc ellen, a bolgárok idejekorán értesítették Konstantinápolyt az orosz csapatmozdulatokról.²³ Ezért megtorlásul Igor, miután a Duna mellett békét kötött Bizánccal, a Poveszty vremennih let elmondása szerint, „megparancsolta a besenyőknek, hogy rohanják le a bolgár földet”²⁴, tehát az óorosz állam szövetségesei, a besenyők lesújtottak Bulgáriára.

Tehát a Kijevi Rusz és a magyarok egyidejűleg hadakoztak Bizánccal, de majdnem egyszerre léptek fel Péter cár Bizánc-barát Bulgáriájával szemben is.

Úgy gondolhatnánk, hogy a 30-as évek közepén és 943—944-ben is az orosz—bizánci, a magyar—bizánci, valamint az orosz—bolgár és magyar—bolgár kapcsola-

²⁰ Regest., № 640; „Hronyika Georgija Amartola”, p. 566; Poveszty vremennih let, I. rész 32.

²¹ Poveszty vremennih let, I. rész. 33.

²² Ld. *Zlatarszki, V. N.*: Isztorija na Bálgarszkata dárzsava prez srednite vekove. T. I. Pärvo Bálgarszko carsztvo. I. rész. Szófia. 1927. 569—570, 577; „Isztorija Bolgarii”, tom. I. M, 1954, 88; *Levczenko, M. V.*: Ocserki po isztorii russzko-vizantijjszkih otnosényij. M. 1956, 241, 248—252; *Stokes, A. D.*: The Background and Chronology of the Balcan Campaigns of Svytoslav Igorevich. The Slavonic and east European Review, vol. XI., N. 94, London, 1961, 57. *Tyihomirov, M. N.*: Isztoriceszskije szvjazi Rosszii szo szlavjanszkimi narodami i Vizantijijej. M. 1969. 112.

²³ „Zsityije Vaszilija Novogo”. — in: „Dogovori russzkih sz grekami i predsesztvovavsije zaljucsenyiju ih pohodi russzkih na Vizantijju”. M. 1912. 84—85.

²⁴ Poveszty vremennih let, I. rész 34.

tok kiéleződésének a véletlen egybeesésével van dolgunk. De ezek az egybeesések a továbbiakban is folytatódtak, és egyre inkább pontosan kirajzolódtak körvonalai. A 10. század 40-es éveinek a végétől kezdve a 60-as évek kezdetéig a Kijevi Rusz és Bizánc kapcsolatában békés időszak köszöntött be. Ez a korszak a 944-ben megkötött egyezményvel, valamint azoknak a tárgyalásoknak az eredményeivel jellemezhető, melyeket 957-ben a kijevi fejedelemnő, Olga ért el Konstantinápolyban, s melyek a Kijevi Rusz és Bizánc közötti békés és szövetséges kapcsolatok megszilárdulásához vezettek. Cserébe az Impérium egy sor kérdésben engedményt tett a Kijevi Rusz javára.

Úgy tűnik, ebben az időszakban az órosz állam és Magyarország érdekei eltértek egymástól, mert a magyarok továbbra is nyomást gyakoroltak a bizánci területekre, váratlan támadásaikkal nyugtalanítva a Bizánccal szövetséges Bulgáriát.

A bizánci krónikások, Theophanész Continuatus, Georgiosz Hamartolosz, Leon Diakonosz és mások a magyaroknak gyakori hadjáratairól számolnak be a 959-es évvel bezárólag, melyek Konstantinápoly ellen irányultak. Lejegyzik a magyarok gyakori betöréseit a 40-es és 50-es évek folyamán Thesszáliába, s leírják, hogy megtámadták Bulgáriát a 60-as évek folyamán.²⁵ Mint ahogyan az már korábban is történt, a magyarok, amikor Bizánc határai felé nyomultak, rendszeresen Bulgária területén keresztül vonultak át. A bolgár kormányzat megpróbált ennek gátat vetni. Részben erről tanúskodik Bulgáriának az a kísérlete, hogy szövetséget kössön I. Ottó német királlyal a magyarok ellen. Ugyanebben az évben a magyarok azon törekvése, hogy befolyásukat egyre nyugatabbra terjesszék ki, a német állam ellenállásába ütközött. I. Ottó győzelmet aratott a magyarok fölött a Lech mezején, Augsburg mellett. Azután a magyar vezérek még nagyobb energiával támadtak a Balkán-félszigeten.²⁶ Ennek eredménye az lett, hogy a bolgár kormányzat egyezményt kötött a magyar vezérekkel, biztosította a magyaroknak az átvonulást Bulgária területén a bizánci határok felé. De a feltétele az volt, hogy a magyarok békés kapcsolatban maradjanak a bolgár lakossággal. Ez a titkos mesterkedés, amely nyilvánvalóan ismeretlen volt a bizánci kormány előtt, felkeltette Konstantinápoly haragját. És nem véletlen, hogy akkor éleződött ki a viszony Bulgária és az Impérium között, amikor Bizánc határai felé igyekezve, a magyarok újból átvonultak Bulgárián.

A 9. századi bizánci krónikás, Szkilica (Skylitzés) adatai szerint az új bizánci imperátor, II. Niképhorosz Phokasz a bolgár Péter cárhoz levelet intézett, melyben követelte, hogy „az ne engedje meg a törököknek (magyaroknak — *A. N. Szaharov*), hogy átkelhessenek az Iszteren (Dunán — *A. N. Sz.*), és ne okozhassanak károkat a rómaiaknak”. De Péter semmibe vette Bizánc kérését (mivel nem volt ereje, hogy megakadályozza a magyarok nyomását), és „mindenféle módon becsapta a

²⁵ Ld. „Isztorija Vizantyii”, I. rész 109.

²⁶ „Isztorija Bolgarii”, tom I. p. 89; „Isztorija Vengrii”, tom I. 109.

görögöket”. Mindez végül is 966-ban a bizánci—bolgár kapcsolatok megszakadásához és katonai lépések kezdetéhez vezetett.²⁷

Ugyanakkor nem szabad figyelmen kívül hagynunk azokat a rendkívül sokat mondó értékeléseket, melyeket VII. Bórisz Birodalom Királyának Konstantin mondott a magyarokról és az oroszokról a „De administrando imperio” című munkájában, mellyel fiát, a későbbi II. Romanosz imperátort oktatta, és gyakorlati tanácsokat adott neki. A szerző-uralkodó munkájában az oroszok és a magyarok, akikről egymással párhuzamosan tesz említést rendszerint, Bizánc legveszélyesebb ellenségei. „Amikor a római imperátor békében él a besenyőkkel — tanította fiát VII. Konstantin —, akkor sem az oroszok, sem a törökök (magyarok — A. N. Sz.) nem tudnak támadást indítani a római állam ellen.” És még valami. VII. Konstantin a „barbárok” közé sorolja az oroszokat, magyarokat és kazárokat.²⁸ Mindazokat, akik igényt tartottak a császári koronára, imperatori öltözékekre és más uralkodói díszekre, s arra törekedtek, hogy a császár családjával dinasztikus kapcsolatba kerüljenek, el kell utasítani. Meg kell jegyezni, hogy ezek az értékelések a 10. század 50-es éveinek a derekára vonatkoztak. Ez pedig azt jelenti, hogy Bizánc és a Kijevi Rusz közötti békés viszonyok ellenére a két feudális állam között mély belső ellentétek — melyek a Fekete-tenger északi partvidékének a megszerzéséért folytatott harc váltott ki a Krímben — a korábbiakhoz hasonlóan állandó nemzetközi tényezővé váltak. Ugyanilyen jelentős tényező volt Magyarországnak az a törekvése, hogy megszüntesse az Impériumnak a Balkánra nehezedő elnyomását, támogatva az ott kialakuló feudális vezető, valamint a születőfélben lévő kereskedő réteget. Ily módon a 40-es évek kezdetén — a szinkronban végbement Bizánc- és bolgár-ellenes fellépések után — a közös magyar és orosz külpolitikai érdekek továbbra is fennálltak, mert azokat a Bizánc és szövetségesei elleni harc diktálta.

Ez a külpolitikai tényező leginkább a 60-as években mutatkozott meg. A 10. század hatvanas éveinek a derekán a Kijevi Rusz és Magyarország is újból hadiállapotban volt Bizánccal, és ismét egyidejűleg mértek csapást az Impérium birtokaira.

Már korábban esett szó arról, hogy 966-ban éppen az vezetett a bizánci-bolgár kapcsolatok kiéleződéséhez, hogy Bulgária nem állt ellen a bolgár területeken keresztül Bizánc felé nyomuló portyázóknak, és nem büntette meg őket. Ez pedig azt jelentette Konstantinápoly számára, hogy reális veszéllyé vált, hogy a magyarok megtámadják Bizánc birtokait a Balkán-félszigeten.

²⁷ Ioannis Scylitsae Synopsis Historiarum. Berolini et Novi Eboraci. 1973 (a továbbiakban: Scyl. 276—277); ld. úgyszintén: Ioannis Zonara. Epitome Historiaru, vol. IV. Lipsiae in aedibus B. G. Teubneri. 1971 (a továbbiakban: Zonar.) 87; Leonis Diaconi caloënsis Historiae libri decem. Bonnae, 1828 (a továbbiakban: Leo Diac., 63—63).

²⁸ Constantinus Porphyrogenitus de administrando imperio. Ed. by Gy. Moravcsik; transl. by R. J. M. Jenkins. Budapest, 1949, 67, 70, 73, 75, 82.

Ugyanerre az esztendőre tehető az arab író, Antiochiai Jahja által a 11. század kezdetén feljegyzett hadiállapot Bizánc és a Kijevi Rusz között. Ő azokról az eseményekről mesél, melyekről Leon Diakonosz, majd pedig később Szkilica és Zonarasz is beszámol. Leírja, hogy a bizánci imperátor, II. Niképhorosz Phokasz hadba indult a bolgárok ellen, és „megverte őket, majd békét kötött az oroszokkal — ők is vele voltak a háborúban —, s megállapodott velük, hogy harcoljanak a bolgárok ellen, és támadják meg őket”.²⁹ Az arab szerzőnek ezeket az adatait igazolják a későbbi, 971-ben megkötött orosz—bizánci egyezmény pontjai, melyet a kijevi fejedelem, Szvjatoszláv és Joannes Tzimiszes bizánci uralkodó kötött meg. Szvjatoszláv szájába adja a következőket: „Én sohasem fogok ármánykodni a ti országotok ellen, és nem fogok sereget szervezni, nem fogok más népet ellenetek vinni, sem arra a területre, amely görög fennhatóság alatt él, sem a Khersonészosz vidékére és az ottani városok ellen, sem Bolgárország ellen.”³⁰ Itt pontosan meg van határozva az a három „ország”, melyet Szvjatoszlávnak a jövőben tilos megtámadnia az egyezmény értelmében: az Impérium közvetlen birtokai, Bulgária és a Khersonészosz. Mint ahogy ismeretes, Bulgáriával 967—69-ben, Bizánccal pedig 970—71-ben valóban háborút viselt a Kijevi Rusz. Khersonészosz, amint láthatjuk, szintén az óorosz állam által megtámadott „országok” sorába tartozik. Ez pedig azt jelenti, hogy megalapozottak voltak Antiochiai Jahja közlései a Kijevi Rusz és Bizánc közötti hadiállapotról, mielőtt 967-ben megjelentek volna a Dunánál az oroszok. Meg kell jegyezni, hogy erre az időre a Kijevi Rusz hatalma érezhetően megnőtt. Ennek következtében Szvjatoszláv hadjáratot indított nyugatra, az Azovi-tenger mellékére, a Volga mentén és a Tamanyi-félsziget területén. Szétverte Kazáriát, s területei a Kijevi Rusz fennhatósága alá kerültek. Leo Diakonus nemegyszer jegyzi meg, hogy a Kimmer Boszporusz (azaz a mai Tamanyi-félsziget területe) az oroszok birtokába tartozik.³¹

Az oroszok megjelenése a Bizánc Krím-félszigeti birtokainak a közelében minden bizonnyal kiélezte a Kijevi Rusz és az Impérium kapcsolatát. Antiochiai Jahja a köztük zajló háborúról tudósít. Ha ez a közlemény hiteles — ami véleményünk szerint kétségtelen —, ez azt jelenti, hogy 965-ben az óorosz állam és a magyarok egyidejűleg támadtak az Impérium birtokaira: az oroszok keleten, a magyarok nyugaton. És ismét, már ki tudja hányadszor a Kijevi Rusz és Magyarország akciójának bámulatos egybeeséséről beszélhetünk!

Eltelt két év, beköszöntött a 967. évi orosz—bolgár háború. És az „egybeesés” megismétlődött. De most már ezt a szót idézőjelbe tesszük, mert ezzel kapcsolatban a források már közvetlen bizonyítékokkal szolgálnak. V. N. Tatyiscsev a megelőző évkönyvek feljegyzéseit is tartalmazó „Isztorija” című munkájában megjegyzi, hogy

²⁹ Rozen, V. R.: Imperator Vaszilij Bolgarobojca. Izvlecsenyija iz letopiszi Jahji Antiohijszkogo. SzPB. 1883. 177.

³⁰ Poveszty vremennih let I. rész, 52.

³¹ Leo Diac. p. 103, 106.

Szvjatoszláv, miután 967-ben a Duna irányába húzódott Péter cár Bizánc-barát bolgár kormányzata ellen, nem sietett különösebben, és kezdetben a Dnyeszter felé vette az útját, „ahol segítségére siettek a magyarok”. A továbbiakban a 18. századi történész feljegyezte: „az ugorokkal is (magyarokkal — *A. N. Sz.*) szeretetben és megértésben volt.”³² Az egyesített orosz—magyar csapatok szétverték a bolgárokat és szövetségeseiket: kazárokat, jászokat (alánok) és kaszogokat (adügök). Szvjatoszláv elfoglalta Perejaszlavecet, és megerősítette a hatalmát a Dunánál. Egy év múlva azonban, 968-ban Szvjatoszláv huzamos időre kénytelen volt elhagyni Perejaszlavecet, és Kijevbe kellett sietnie — a „Poveszty vremennih let” szerint —, mert a besenyők az orosz fővárost ostromolták.³³

Az orosz, szovjet, bolgár és nyugat-európai történészek hosszú sora munkáiban nem alap nélkül jegyzi le, hogy a besenyők Kijev elleni portyázását Bizánc szervezte azzal a szándékkal, hogy eltávolítsa a veszélyes szomszédot a Duna partjáról, aztán pedig fennhatósága alá vonja a legyengült Bulgáriát. Bárhogyan is volt, de a 968-as Kijev elleni besenyő támadás idején a magyarok csapást mértek Thesszalonikire, és 500 görögöt foglyul ejtettek. Erről tanúskodik Cremonai Liutprand püspök tudósítása, aki 968-ban Konstantinápolyban I. Ottó német császár követe volt.³⁴ Így 968-ban az oroszok és a magyarok szövetségeseikként léptek fel közös ellenfelekkel szemben.

Beköszöntött a 970-es év. Ekkorra, miután kiűzte Kijevből a besenyőket, és békét kötött velük, Szvjatoszláv újból megjelent a Dunánál. Másodsorra is bevette ostrommal Perejaszlavecet. De most ellenfele már nem Bulgária volt, ahol Bizánc-ellenes erők jutottak hatalomra, és visszatérítették az országot a hagyományos oroszbarát politika útjára, hanem Bizánc. Bizánc célja pedig az volt, hogy eltávolítsa Szvjatoszlávot a Balkánról, és megsemmisítse örök ellenfelét: Bulgáriát.³⁵ 970 nyarán kezdődött a háború a Kijevi Rusz és Bizánc között. Ebben a háborúban Szvjatoszláv Konstantinápoly ellen az orosz csapatokon kívül igénybe vette szövetségeseinek haderejét is: a magyarokat, a bolgárokat és a besenyőket. Most már nemcsak feltételezett „egybeesésről”, analógiáról van szó, hanem konkrét tényekkel alá tudjuk támasztani a Bizánc-ellenes orosz—magyar szövetség létét.

Erről tudósítottak a bizánci krónikások, akik eléggé részletes leírását adták a 970—971-es orosz—bizánci háborúnak. Leo Diakonus elmondja: amikor az oroszok értesültek arról, hogy Joannes Tzimiskes — Petros Patrikiosz és Bardas Skléros magister vezetésével két bizánci sereget Európába irányított, csapataik egy része mellé felsorakoztatták a „hunok csapatát” (besenyők — *A. N. Sz.*) és a „miziaiakat”

³² *Tatyiscsev, V. N.*: Isztorija Rosszijszkaja, tom2. Moszkva—Leningrád, 1963. 49.

³³ *Poveszty vremennih let* I. rész, 48.

³⁴ Liutprandi cremonensis episcopi relatio de legatione Constantinopolitana; *Patrologiae cursus completus. Series latina*, t. 136. J.—*P. Migne*, Paris, 1853 (a továbbiakban: Liutpr.), 927.

³⁵ Mivel erről külön publikáció készül, az adott kérdést a jelen cikkben nem tárgyaljuk.

(bolgárok — *A. N. Sz.*).³⁶ Skylitzes feljegyezte, hogy az oroszok megjelentek Thrákiában, és „együttesen cselekedtek az alájuk rendelt bolgárokkal, és segítségül hívták a besenyőket és a nyugatabbra élő pannóniaiakat . . . törököket”³⁷ (magyarokat — *A. N. Sz.*). Skylitzes, amikor leírja Bardas Tzimiskes és a szövetséges csapatok közötti ütközetet Arkadioupolis alatt, egészen a bizánci főváros közvetlen közelében, azt is közli, hogy a „barbárok három részre oszlottak. A bolgárok és az oroszok alkották az első részt, a törökök (magyarok — *A. N. Sz.*) a másodikat, a besenyők pedig a harmadikat”.³⁸

A szövetségesek ebben az ütközetben vereséget szenvedtek, mivel állásaiból elsőként kiüldözték a besenyőket. Thrákiában viszont a szövetséges csapat győzött Petrosz Patrikiosz csapataival szemben.³⁹ Hamarosan a görögök békét kértek. A harcok félbeszakadtak. Az ellenfelek olyan békét kötöttek, amely fenntartotta a status quot. Ez a helyzet állt fenn 971 húsvétjáig, amikor is Joannes Tzimiskes váratlanul áttört a balkáni hegysorosokon, és megrohanta Preszlávot. Elfoglalta a fővárost. Szvjatoszlávnak nem sikerült a város segítségére sietnie, és egy sor ütközet után őt is blokád alá vették Dorosztolban a Dunán. Ahogyan a „Poveszty vremennih let” megjegyzi, az oroszok ebben a pillanatban magukra maradtak Bizánccal szemben.⁴⁰ Nyilvánvalóan az események oly hirtelen következtek be, hogy a szövetségesek nem tudtak Szvjatoszláv segítségére sietni.

V. N. Tatyiscsev adatai is alátámasztják Skylitzes tudósítását a Kijevi Rusz és Magyarország szövetségesi együttműködéséről. V. N. Tatyiscsev azt is leírja, hogy a 970. évi katonai akciók kezdetén „a magyarok és lengyelek, akik Kijevből jöttek segítségül, nem érkeztek meg időben”.⁴¹

Mindezek a tények nem hagynak kétséget afelől, hogy Szvjatoszláv, mielőtt a Bizánccal való összeütközésre készült, egy igazi Bizánc-ellenes koalíciót szervezett, melyben a magyarok fontos szerepet játszottak. Amint Skylitzes, majd később Tatyiscsev jegyzeteiből kiderül, az oroszok követséget küldtek Pannóniába, hogy segítségül hívják régi szövetségeseiket. A magyarok támogatása nélkül Szvjatoszláv nem kezdett volna aktív vállalkozásokba, és csak amikor idejében megérkezett a segítség Pannóniából, akkor indította a csapatokat Thrákiába és Konstantinápolyba.

Amint láthatjuk, 898-tól, a magyarok és a Kijevi Rusz első katonai összeütközéseitől, majd az ezt követő tipikus „béke és szeretet” egyezmény megkötésétől fogva Magyarország és a Kijevi Rusz az elkövetkező 70 év folyamán nemegyszer egyidejűleg lépett fel a közös ellenség, elsősorban a Bizánci Impérium ellen. Ennek a két

³⁶ Leo. Diac., 108.

³⁷ Scyl., 288.

³⁸ Scyl., 289.

³⁹ Ld. erről részletesebben: *Szjuzjumov, M.*: Ob isztocsnikah Ljva Djakona i Szkilici. „Vizantijszkoje obozrenyje”, tom 2, I. Kiadás Jurjev, 1916, 163—164.

⁴⁰ Poveszty vremennih let I. rész. 51.

⁴¹ Tatyiscsev, *V. N.* ld. i. m. 51.

alakulóban lévő államnak a külpolitikájában megmutatkozó állandóság rámutat azokra a katonaszövetségi viszonyokra, melyek 898-ra, a „béke és szeretet” egyezményre vezethetők vissza. (Emlékezzünk arra, hogy mit írt erről a „legszorosabb békéről” az anonim krónikás). Vagy talán valami más, előttünk ismeretlen orosz—magyar egyezményből következett, melyet már korafeudális szövetségi, hosszú lejáratú és „szoros” egyezmény analógiájára kötöttek.

Ennek az orosz—magyar Bizánc-ellenes katonai szövetségnek a létrejötte a 60-as évek folyamán és a 70-es évek elején a két állam szövetségi kapcsolatainak a csúcspontját jelentette a 10. században.

A BUDAI SZANDZSÁK GÖRÖGKELETI KÖZPONTJAINAK GÖRÖG DIASZPÓRÁJA A 16. SZÁZADBAN

1. A budai szandzsák görögkeleti centrumai

A 16. századi források és a hódoltsági görögök

A magyarországi görögök múltjának egyik kevésbé ismert fejezete a hódoltsági görögség története.¹ Buda 1541-es megszállásával Magyarország középső harmada másfélszáz évre oszmán-török uralom alá került, s noha találhatók utalások arra, hogy a hódoltság kereskedelmi-ipari életében fontos szerepet játszottak a már régebben itt élő, illetve a mohamedán hódítókkal a Balkánról felszivárgó görögkeleti vallású rákok s görögök, de összefüggő, részletes források eddig még nem kerültek elő, s így a 16—17. századi hódoltsági görögök életéről, tevékenységéről vajmi keveset tudunk.² A magyar, latin, görög és cirill betűs források hiánya, szűkszavúsága magyarázza a pesti görögökkel kapcsolatos alábbi véleményt is: „... a török állampolgárságú görögöket a török hatóságok nem tartották nyilván, ezért nem maradtak írásos adatok a görögök

¹ „A török uralom elején még jórészt magyar tőzsérek és török kereskedők bonyolították le az áruforgalmat. Csakhamar átvették azonban tőlük a kereskedelmet a görög kereskedők. Az elkényelmesedő törökök örömmel fogadták és védelembe vették a görögök tevékenységét, így azok nem is szorultak felsőbb szultáni privilégiumra. A hódoltsági területen annyira megnőtt a görögök száma, hogy azok kezdtek átjárni a királyi területre, sőt Erdélybe is, amint ezt az ottani XVII. századi adatok bizonyítják. A görög kereskedőknek a hódoltsági területen való működéséről igen kevés adatunk van s inkább csak vissza lehet következtetni a görögöknek a királyi területen való megjelenéséből.” (Füves Ödön: A görög kereskedők megjelenése Pesten — Antik Tanulmányok, 1972. 19. k. 1. sz. 229. — A szerző alapvetően helytálló értékelését az alábbiakkal egészítjük ki: 1. A török források adataiból megállapítható, hogy a görögök nem „csakhamar” az 1541-es magyarországi hódításuk után, hanem csupán a 17. század első évtizedeitől, a hódoltsági időszak második felében vették át a mohamedánoktól és a magyaroktól a kereskedelmet, a tőzsérsékedés (marhaexport) kivételével; 2. A török államapparátus vezetői a hódoltság területén gyakorta megforduló balkáni nagykereskedők közül csak a „latin” névhelyettesítővel emlegetett raguzai (dubrovnikai) dalmát kalmárokat látták el privilégiumlevelekkel, a 15. század második felétől. Erről ld. bővebben: Mészáros (Fenyvesi) László: Der Handelsverkehr der slawisierten „Latini” aus Ragusa in den Ofner türkischen Zollbüchern (1550—1580) = Studia Slavica, 1978. 24. tom. 1—2. fasc. 177—186.)

² Füves Ödön a 16. századi hódoltsági görögökről egy adatot említ: Lubenau német utazó 1587-ben Ráckeven a görögkeleti templomban öt görög könyvet látott. Az adatot Somogyi Árpád művészettörténész munkája nyomán idézi (Kunstdenkmäler der griechischen Diasporen in Ungarn. Thessaloniki, 1970. 14.) — Megjegyzendő, hogy a primer forrás, Lubenau naplója csupán szám nélkül, görög könyveket említ. (Beschreibung der Reisen des Reinhold Lubenau. Hrsg. von W. Sahn. Königsberg, 1914. I. t. 87.)

pesti működéséről sem, holott Pest a török időkben is a hazai kereskedelméről volt híres, amelyet főleg szerbek és görögök bonyolítottak le.”³

A délszlávoknak és a görögöknek a hódoltsági kereskedelemben játszott szerepe vitán felül áll, de úgy véljük, mielőtt a görögök regisztrálásával kapcsolatosan bárminemű megállapítást tennénk, talán nem érdektelen magát az érdekelt félt, a korabeli oszmán-török hivatali-közigazgatási-pénzügyigazgatási apparátust is „valatóra fogni”. A hódoltsági balkániai gazdasági, társadalmi, etnikai és demográfiai viszonyait vizsgálván,⁴ módunkban állt átnézni a török forráskiadványokat, feldolgozásokat,⁵ valamint a Duna—Tisza-közének nagyobbik hányadára kiterjedő

³ Füves Ödön, A görög kereskedők . . . 1972. 229.

⁴ Mészáros (Fenyvesi) László, A hódoltsági latinok, görögök és cigányok történetéhez (16. századi oszmán-török szórványadatok) = Századok, 1976. 110. évf. 3. sz. 474—489.; uő, Der Handelsverkehr . . . 1978. 177—86.; uő, Kecskemét gazdasági élete és népe a XVI. század közepén = Bács—Kiskun megye múltjából. II. Szerk.: Iványosi-Szabó Tibor. Kecskemét, 1979. 58—286.; uő, A középkori ráckevei templomok története (XII—XVI. század) = A Szegei Tanárképző Főiskola Tudományos Diákköreinek Kiadványai 1974. Szerk.: Kóbor J., Nagy I., Sípó J. Szeged, 1974. 67—76.; uő, „Elég merni is a nagyot” Skarica Máté ráckevei prédikátor-költő élete = Theológiai Szemle, 1972. 15. évf. 9—10. sz. 307—315.; uő, A török kori balkániai migrációjának történetéhez (15—16. század). Kzt. 98 p. Szakdolgozat az ELTE Középkori Egyetemes Történeti Tanszékén, dr. Székely György akadémikusnál; uő, Délszlávok és cigányok a dunántúli hódoltság területén = A Dunántúli településtörténete. I. (1686—1768). A Szekesfehértvári Településtörténeti Konferencia anyaga (1975. május 26—27.) — MTA Veszprémi Akadémiai Bizottságának Értesítője. II. Szerk.: Farkas Gábor. Veszprém, 1976. 221—230.; uő, The Economic Conditions of Kecskemét in the Mid-sixteenth Century (Contributions to the question of the economic potential of Hungarian market towns under Turkish rule) = Agrártörténeti Szemle Supplementuma, 1978—1979. 20—21. évf. (Bp. 1979.) 1—43.; uő, „Mindezeket irák böjt más hóban . . .” Skarica Máté 400 éves históriás verse = Honismeret, 1981. 4. sz. 11—15.; uő, „Felséged küldje főkapitányát hadaival miközinkbe . . .” = uo. 1985. 13. évf. 1. sz. 29—32.; uő, Hausfatter Katalin, A hódoltsági mezővárosok népességszámának kérdéséhez (1546—1562). 1. A XVI. századi török adódefterek és az újabb történeti demográfiai kutatások = Demográfia, 1974. 17. évf. 1. sz. 108—122., 2. A budai szandzsák hászvárosainak lélekszáma = uo. 2. sz. 213—235.

⁵ Közülük az alábbiakban találtunk adatokat a hódoltsági görögkeletiekről: Magyarországi török kincstári defterek. Ford.: Velics Antal. I. Bp. 1886. LVI, 468., II. 1890. XXX, 772 p.; Török—magyar oklevéltár 1533—1789. Ford.: Karácson Imre. Szerk.: Thallóczy L., Krccsmárik J., Szekfű Gy. Bp. 1914. 392.; A budai basák magyar nyelvű levelezése 1553—1589. I. Szerk.: Takáts S., Eckhart F., Szekfű Gy. Bp. 1915. VI, 546.; Takáts Sándor, Rajzok a török világból. I—IV. Bp. 1915—1917.; Fekete Lajos, Buda, Pest és Óbuda nem-mohamedán polgári lakossága 1547-ben és 1580-ban = Tanulmányok Budapest múltjából. VI. Bp. 1938. 116—136.; uő, A törökkori Vác egy XVI. századi összeírás alapján. Bp. 1942. 88.; uő, Budapest a törökkorban. Bp. 1944. XIII, 459. (Budapest története. 3.); L. Fekete, Die Siyaqat-Schrift in der türkischen Finanzverwaltung. I. Bd. Einleitung, Textproben. Bp. 1955. 910.; Fekete L., Latinok a XVI. századi Budán = Magyar Nyelv, 1961. 57. évf. 417. sz. 20—25.; Fekete Lajos—Káldy-Nagy Gyula, Budai török számadáskönyvek 1550—1580. Közzéteszi:—. Bp. 1962. 660.; L. Fekete, Bename (Laqab), personame (isim) und apposition (Na't) in der ofner muqata'a — deftern = Acta Orientalia, 1962. 15. tom. 1—3. fasc. 273—282.; Káldy-Nagy Gy., Tolna mezőváros mezőgazdasági termelése a XVI. század derekán a török adójegyzékekben = Agrártörténeti Szemle, 1962. 4. évf. 3—4. sz. 579—600.; Káldy-Nagy, Harács-szedők és ráják. Török világ a XVI. századi Magyarországon. Bp. 1970. 200.; uő, Magyarországi török adóösszeírások. Bp. 1970. 104.; Vass Előd, Türkische Beiträge zur Handelsgeschichte der Stadt Vác

Pest—Pilis (az 1560-as évektől: Pest—Pilis—Solt) vármegye⁶ valamennyi 16. századi portális, decimális és urbariális conscriptióját.⁷ A következőkben a török, magyar és latin forások áttanulmányozásából nyert tapasztalatainkról fogunk beszámolni, de előtte tisztáznunk kell, mit értünk a „görög” fogalom alatt, vagyis kikre kívánjuk kiterjeszteni vizsgálódásainkat.

A „görög” kifejezést a kései feudalizmus és a korai kapitalizmus magyar nyelve öt jelentésben használta, aszerint, hogy etnikai, nyelvi, vallási vagy gazdasági (kereskedelmi) fogalomként fordult-e elő. Így beszélhetünk görög (ógörög, újgörög) nyelvről, melyet természetesen nemcsak a született görögök használhattak, hanem a görögös műveltségű egyéb etnikumok is. A római katolikus (latin szertartású nyugati keresztény) egyházzal szemben, a 11. század óta teljes önállóságot élvezett a bizánci rítusú, görögkeleti ortodox (pravoszláv) egyház, majd a pápai törekvéseknek megfelelően, a Habsburgok nyomására a 17. századtól Erdélyben és a Tiszántúlon (a Partiumban) kezdett kialakulni és terjedni a görögkatolikus (unitus) vallás is, elsősorban a románok és a rutének (ruszinok, azaz kárpát-ukránok) körében. Etnikai szempontból görög nemzetiségű (de nem állampolgárságú!) lakosságnak nevezzük a 15. századtól török megszállás alá kerülő, egykori Bizánci (Kelet-Római) Birodalom területén élő helléneket, akik a 15—19. században az oszmánok elől menekülve, vagy előnyösebb kereskedelmi kapcsolatok kialakítása végett, jelentős számban fel-

(Waitzen) aus dem 16. Jahrhundert = Acta Orientalia, 1971. 24. tom. 1. fasc. 1—39.; *Káldy-Nagy*, Kanuni devri Budin tahrir defteri (1546—1562). Ankara, 1971. 6. 374.; *Vass E.*, A váci török vámnaplók adatai az Alföld felől nyugatra irányuló XVI. századi áruforgalomról = Agrárt. Szle, 1972. 4. évf. 1—2. sz. 120—155.; *Fekete Lajos—Nagy Lajos*, Budapest története a török korban = Budapest története. II. Főszerk.: *Gerevich László*. Bp. 1973. 335—436.; *uő*, Zwei türkische Fährtenlisten von Ráckeve und Dunaföldvár aus den Jahren 1562—1564 = Acta Orientalia, 1972. 25. t. 1—3. f. 451—463.; *Káldy-Nagy*, Szulejmán, Bp. 1974. 219. 8 t.; *uő*, A budai szandzsák 1559. évi összeírása. Bp. 1977. 296. 3 tábla, 1 térk. (Pest megye múltjából. 3.); *Hegyi Klára*, Török berendezkedés Magyarországon. Kandidátusi értekezés kézirat. (Bp. 1982.) 2, 394. = Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára. Kézirattár, D 10.285.; *Szakály Ferenc*, Magyar adóztatás a török hódoltságban. Bp. 1981. 481.; *Olga Zirojević*, Tursko vojno uredjenje u Srbiji (1459—1683). Beograd, 1974. 320.; *uő*, Carigradski drum od Beograda do Budima u XVI i XVII veku. Novi Sad, 1976. VII, 201. 8 t.; *Káldy-Nagy Gy.*, A gyulai szandzsák 1567. és 1579. évi összeírása. Békéscsaba, 1982. 416. 8 t. 1 térk.; *uő*: A budai szandzsák 1546—1590. évi összeírásai. Bp. 1985. 747. 1 térk.

⁶ A „vezérvármegye” modern történeti monográfiáját *Makkai László* készítette el (Pest megye története = Pest megye műemlékei. I. Szerk.: *Dercsényi Dezső*. Bp. 1958. 59—170.); a török hódoltságról szóló összegezését a 96—126. oldalak tartalmazzák. A 17. századról *Purjesz István* forrástanulmánya a legértékesebb (A török hódoltság Pest megyében a XVII. század második felében = Levéltári Közlemények, 1958. 28. évf. 173—200.) — Városai közül újabban *Vass Előd* turkológus-történész megírta Vác és Cegléd török kori történetét, melyek a Studia Comitensia legújabb kötetében jelentek meg.

⁷ Magyar Országos Levéltár. Magyar Kincstári Levéltárak. Magyar Kamara Archivuma. Urbaria et conscriptiones. E 156. 62/32, 62/33. Conscriptiones portarum. E 158. Pest-Pilis megye, 1552., 1565 és 1588. év. Filmtár: 2307., 2308. doboz. 16. k. 111—116. (1565), 62. k. 220—221. (1570), 224—226. (1572), 63. k. Pest és Szolnok megye, 99—119. (1552), 189—219. (1565), 64. k. Pest-Pilis megye, 221—227. (1588), 1673. doboz: 1576, 1576—1578, 1582, 1570—1571, 1574, 1582, 1588. év, 1680. doboz: 1559. év.

húzódtak a Balkán középső és északi területeire, sőt a Habsburg-birodalom országaiba, Magyarországra és Ausztriába, valamint Erdélybe is. Ám a 16—17. századi magyarországi latin, német, görög, magyar és cirill betűs forrásokból sok esetben nem derül ki egyértelműen, hogy a görög szót nyelvi, etnikai, vallási (görögkeleti vagy görögkatolikus?) értelemben használták-e? S ezzel még korántsem értünk a végére, hiszen a görög szót a kortársak és a 19—20. századi magyar neogrecista kutatók a legáltalánosabban gyűjtőnév tartalommal használták, vagyis egyformán görögöknek tekintették mindazon balkáni, görögkeleti rítusú népeket, amelyek az egymás közti — elsődlegesen kereskedelmi-áruforgalmi-pénzügyi — kapcsolatokban a görög nyelvet használták. Így görögnek mondták a görögkeleti vallású görögöket, bolgárokat, albánokat és a makedo-vlach cincárokat (makedo-románokat), de a szerbeket általában nem sorolták ide, őket ugyanis Szerbia központi magvának (Rašké-nek) latin neve (Rascia) után rácoknak (rasciani) nevezték. Megjegyzendő, hogy a középkorban és a hódoltság idején e rác (rascianus) népnév semminemű pejoratív jelentést nem hordozott, pusztán a szerb népnév legerjedtebb magyar (latin) megfelelője volt. Sőt, ezen túlmenően, maga a rác kifejezés is gyakorta gyűjtőnévként szerepelt, mégpedig a görögkeleti vallású délszlávok (szerbek, crnagorácok, pravoszláv bosnyákok, macedónok) és a katolikus délszlávok (horvátok, dalmátok, szlovének, vendek, bunyevácok, sokácok, nyugati rítusú bosnyákok, dubrovnikai „latinok”) közös megjelöléseként. Még inkább bonyolítja a helyzetet és szinte áttekinthetetlenül kuszává és elmosódottá kavarja a képet az, hogy a feudális kor magyarsága és több történész nemegyszer a rácok közé sorolta a többi görögkeleti etnikumot, vagyis a bolgárokat, az albánokat, sőt a görögöket is!⁸

⁸ Bizánc, majd a 15—20. századi görögység magyarországi kapcsolatainak történetével *Horváth Endre*, *Moravcsik Gyula* és *Füves Ödön* foglalkozott a legbehatóbban, de kívülük sok más kutató is publikált e téren, mint például *Czebe Gyula*, *Hodinka Antal*, *Gyóni Mátyás*, *Györffy György*, *Tóth István*, *Makk Ferenc*, *Kádár Zoltán*, *Thallóczy Lajos*, *Szendrey János*, *Schäfer László*, *Zoltai Lajos*, *D. J. Popović*, *J. P. Ripoché*, *Hajnóczy Iván*, *Prosser Piroška*, *P. Enepekides*, *Bihari József*, *Marjalaki Kiss Lajos*, *Sasvári László*, *Somogyi Árpád*, *Dobrossy István*, *Veres László*, *Janisz Politisz* stb. A felhasznált fontosabb publikációik: *Moravcsik Gyula*, *A magyar történet bizánci forrásai*. Bp. 1934. 256. 1 mell.; *uő*, *Bizánc és a magyarság*. Bp. 1953. 118. 9 t.; *Somogyi Árpád*, *Kunstdenkmäler der griechischen Diasporen in Ungarn*. Thessaloniki, 1970. 72 p. 23 t.; *Füves Ödön*, *Újabb adalékok a tokaji görögök történetéhez* = *Antik Tanulmányok* (A. T.), 1955. 2. k. 260—261.; *uő*, *Adatok az egri görögök történetéhez* = *uo*. 1958. 5. k. 1—2. sz. 77—82.; *uő*, *A ráckevei görögök nyomában* = *uo*. 1959. 6. k. 117—122.; *uő*, *Apographe tón Hellénón paroikón tou nomou tés Pestés (Ereunes sta arheia tou nomou tés Pestés)* = *Makedonika (Thessaloniké)*, 1961. 193—241.; *uő*, *A pesti görögök önállóságért folytatott harca 175 évvel ezelőtt* = *A. T.* 1964. 11. k. 127—132.; *uő*, *Görög kereskedők a Dunántúlon 1754—1771 között* = *uo*. 1965. 12. k. 106—109.; *uő*, *Hoi Hellénes tés Ungarias.* = *Makedonika (Thessaloniké)*, 1965. 38 p. 1 térk.; *uő*, *Epitymbioi epigrafai Hellénón eis tén Oungarian* = *Hellénika (Thessaloniké)*, 1966. 296—347.; *uő*, *Görögök a Duna—Tisza-közén* = *A. T.* 1966. 13. k. 92—98.; *uő*, *A pesti görögök küzdelme a teljes önállóság kivívásáért* = *uo*. 1968. 15. k. 2. sz. 261—263.; *uő*, *A pesti görögök nevei* = *Névtudományi előadások. II. Névtudományi Konferencia, Budapest 1969. Szerk.: Kázmér Miklós—Végh József.* Bp. 1970. 260—265. (Nyelvtudományi Értekezések. 70.); *uő*, *A görög kereskedők megjelenése Pesten* = *uo*. 1972. 19. k. 2. sz. 227—231.; *uő*, *Görögök Zala megyében* = *A*

Kutatásaink során kezdetben az etnikai-nyelvi értelemben egyaránt görögnek nevezett hódoltsági hellén diaszpóra történeti adatainak összegyűjtésére és elemzésére törekedtünk. De éppen a fenti, rendkívül bonyolult problémakörök miatt — melyek a 16. századi hódoltsági magyar, latin, német és török nyelvű forrásanyagra hatványozottan rányomják bélyegüket — célkitűzésünket csak részben sikerült megvalósítanunk.⁹ Tény, hogy a török iratokban említett pesti és budai „rum”-ok valóban görög etnikumú török állampolgárok voltak, s több ráckevei polgár hellén volta is bizonyítható.¹⁰ Ám a török adójegyzékek névösszeírásaiban szereplő görögkeleti — balkáni (budai és ráckevei) népesség pontos etnikai hovatartozása pusztán a jellegtelen személynevekből nem állapítható meg, így az ő esetükben a görög kifejezést a legtagabb értelemben, gyűjtőnévként kellett használnunk, valamennyi görögkeleti vallású balkáni kézműves-kiskereskedő-nagykereskedő megjelölésére. A rendkívül heterogén „rác”, avagy „görög” tömeg egyes tagjainak pontos etnikai elkülönítése [valóban szerb, illetve görög volt-e, esetleg egyéb görögkeleti polgár, tehát albán, montenegrói (crnagorac), bosnyák, bolgár, makedo-vlach¹¹] a jelenlegi forrásadottsá-

nagykanizsai Thúry György Múzeum jubileumi emlékkönyve. 1919—1969. Nagykanizsa, 1972. 291—301.; *Füves Ö.*, A görög kereskedők bevándorlása Pestre 1718—1771 között = A. T. 1975. 22. k. 1. sz. 118—125.; stb., főleg a Makedonika, az Antik Tanulmányok és a Századok 1976—1985-ös évfolyamaiban.

⁹ *Mészáros (Fenyvesi) László*, a hódoltsági görögök = A hódoltsági latinok, görögök... 1976. 478—482. (Adatok a ráckevei görögökről; Görög kiskereskedő-szűcsök Budán és Pesten). — Első ízben *Káldy-Nagy Gyula* „Kanuni devri Budin tahrir defteri” (Buda adóösszeírásai Szulejmán korából) c. török forráskiadványának ismertetésekor hívtuk fel a figyelmet a görögökkel kapcsolatos adatokra, Ráckeve és Buda hászvárosokban (Századok, 1974. 108. évf. 1. sz. 276—277.) Nem találhatók a 16. századi, hódoltsági görögökre (csupán a királyi és erdélyi területeken élőkre, valamint a délszlávokra) vonatkozó adatok az Országos Levéltár speciál iratai — anyagaiban sem: E 211. Kincstári Levéltárak. A Pozsonyi (Magyar) Kamara Archivuma. Lymbus (1527—19. sz.). C/II. Series: régi tárgyi csoportok. 106. cs. 44. t. Görög, cirill, örmény, héber iratok, 16—18. sz.; 160. cs. 43. t. Héber, görög nyelvű iratok (16—18. sz.); E 554. Városi és kamarai iratok (1527—19. sz.), 47. cs. Quart. Slav. 50. nr., 47. cs. Fol. Slav. 18—32.

¹⁰ Minden bizonnyal rájuk is érvényes *Füves Ödönnek* a 18. századi magyarországi görögökkel kapcsolatos megállapítása: „Túlnyomó többségük Dél-Jugoszlávia, Észak-Görögország és Délkelet-Albánia hegyes vidékeiről érkezett. Ezért a görög szakirodalom nagyon gyakran a „makedón-görögség” kifejezést használja.” (A pesti görögök nevei... 1970. 260. l. jegyz.)

¹¹ „A makedo-vlach nemzetiség a román nyelv egyik dialektusát beszélő görögös műveltségű néptörzs, amelynek tagjait vlachoknak, cincároknak, fekete-vlachoknak, kucó-vlachoknak, a XIX. század közepétől kezdve pedig makedo-románoknak is szoktak nevezni a különféle okmányokban. A makedo-vlachokra vonatkozó legfontosabb mű: *Popovics D. J.*, O cincarima. Beograd, 1937.” (*Füves Ö.*, uo. 260. 2. j.) — Megjegyzendő, hogy a vlach kifejezés török torzítása, az „iflák” terminus előfordul a 16—17. századi, hódoltsági defterekben is, részben a románok által lakott kelet-tiszántúli, temesközi, Erdéllyel határos területeken (csanádi, lippai, jenői, aradi, gyulai, temesvári szandzsákok), másrészt a Dél-Dunántúlon (koppányi, mohácsi, pécsi, simontornyai livák), ahol azonban a jellegzetesen szerb—horvát személynevű vlachok (iflákok) sokkal inkább horvátoknak, szlovéneknek és főleg szerbeknek tekinthetők, mintsem románoknak, makedo-vlachoknak. Közülük sok viseli e dunántúli területen a szlovén (s nem szlovák!) jelentésű Tót, Tóth vezetéknevet, illetőleg néhányról maga a török adómin is megjegyezte, hogy bunyevác (boszniai horvát, a Buna folyó vidékéről). A koppányi „iflákok” a 16. századi török defterekben romanizált

gok közepette nem valósítható meg. Ilyeténképpen a tényleges forrásviszonyoknak megfelelően a „rác”, „görög” és „görögkeleti” terminusokat egyöntetűen olyan gyűjtőnév értelemben használjuk, melyek egyaránt jelölhetek szerbeket, görögöket, bolgárokat, albánokat, montenegróiakat és makedo-vlach cincárokat.¹² Mivel az adott hódoltsági területen és időszakban — a 18—19. századi viszonyoktól eltérően — speciális görög népösszeírásokat sem az oszmán, sem a magyar (királyi és erdélyi) hatóságok nem készítettek, nincs mód arra, hogy a heterogén etnikai összetételű rác-görög lakónépességen belül az egyes népeket megbízható pontossággal és teljességgel elkülöníthessük.¹³

Az eddig előkerült oszmán-török források a 16. század második feléből csak a budai szandzsák¹⁴ (túlnyomórészt a történeti Pest megye) területén említenek görögöket, s meglehetősen keveset. A Velics Antal által lefordított forrásokban 1 adatot találtunk,¹⁵ a budai vámnaplókban 11 alkalommal jegyezték fel görögöket az etnikum megjelölésével,¹⁶ a budai szandzsák 1562-es adóösszeírásában a vilajet (tartomány) székhelyén 6 görög adófizetőt s egy feltehetően görög származású építésszvetket jegyzékbe, Pesten pedig 5 görögöt regisztráltak.¹⁷ A 16. századi budai szandzsák-összeírásokban ezenkívül Ráckeven írtak össze görögkeleti (rác) polgári népességet, melynek soraiban ott rejtőznek a görögök is.¹⁸ A budai szandzsák-

délszláv és kifejezetten szerb hangzású neveket viseltek, míg az 1641-es magyar-latin iratokban csak a rác, rascianus megnevezésekkel találkozunk, s a két és félszáz igali és környékbeli (a koppányi szandzsák közepéről származó) „rác” hadifogoly, igen csekély kivétellel, csaknem mind szerb néven szerepel. [*Fenyvesi László*, *Az igali portya és a körmendi kótyavetye balkáni tanulságai (A hódoltsági rác-vlach-iflák-vojnok problematikához 1641)*]. = *Studia Agriensia*. 5. Eger, 1985. 199—218.

¹² A hódoltsági balkánikról hírt adó magyar, német és török hatóságok számára teljesen mindegy volt, hogy szerbvel, görögvel, bolgárral vagy egyéb nép fiaival van-e dolguk; valamennyire egyformán alkalmazták, gyűjtőnév értelemben, a rác, vlach, iflák, oláh, görög, sőt a trák megjelölést is. Erről részletesebben szólunk „A balkánikkal kapcsolatos terminusok és a szakkutatás problémái” c. írásunkban, mely egy nagyobb feldolgozás első fejezete. (*Fenyvesi L.*, *A török kori balkániai migrációjának történetéhez (15—16. század)*. Kzt. 98 p. Egyetemi szakdolgozat, dr. Székely György akadémikusnál. Bp. ELTE. Középkori Egyetemes Történeti Tanszék.)

¹³ Természetesen egyes személyek népi hovatartozását egyéb (latin, magyar, török, szerb-horvát, olasz stb.) források kritikai összevetésével viszonylag pontosan meghatározhatjuk, ám ez korántsem végezhető el valamennyiüknél, főleg azoknál nem, akiknek csak a pusztá nevét ismerjük, de kivülem semmilyen támponttal nem rendelkezünk. Márpedig az esetek túlnyomó többségére pontosan ez a negatív helyzet jellemző!

¹⁴ A főleg Pest-Pilis vármegyére és Solt-székre kiterjedő, ám a szomszédos megyék kisebb-nagyobb határterületeit is magában foglaló budai szandzsákról ld.: *Káldy-Nagy Gy.*, *A budai szandzsák 1559-es . . . 1977. 7—17.* E szandzsáknak (arabul: livának) nem volt külön szandzsákbégje (mir-livája), hanem a budai vilajet (tartomány) mindenkori főkormányzója, a pasa vagy vezír rangot viselő budai beglerbég (mir-mirán, az emírek emírje) irányította. (*Gévay Antal*, *A budai pasák*. Bécs, 1841. 52.)

¹⁵ *Velics A.*, *Magyarországi . . . II.* 1890. 122., *Fekete L.*, *Latinok . . .* 1961. 20.

¹⁶ *Fekete L.*—*Káldy-Nagy Gy.*, *Budai török . . .* 1962. 69, 88, 93, 100, 116, 211, 215, 270.

¹⁷ *Káldy-Nagy*, *Kanuni . . .* 1971. 14, 186—187.

¹⁸ Uo. 85—95. (1546, 1562), továbbá: *uő*, *A budai . . .* 1977. 261—268. (1559).

összeírások tahrir-deftereinek (adójegyzékeinek) adatai konkrétan bizonyítják, hogy a török hivatali apparátus a polgári foglalkozású görögkeleti rácokat — s a középkorban e gyűjtőnév alá sorolt görögöket — is nyilvántartásba vette. A budai vámnaplók pedig arról tanúskodnak, hogy a török hatalom hűséges támaszai, a görögök is kötelesek voltak ugyanakkora vámot fizetni, mint más belföldi (török birodalmi) kereskedők, vagyis iparcikkek, ruhaanyagok esetében az áru értékének 5%-át.¹⁹

A Pest megyei görögökről a magyarok által készített 16. századi összeírásokból is tájékozódni igyekeztünk. Sajnos, a Hont és Nógrád megyei várakban, így a leghosszabb ideig Füleken székelő Pest vármegyei nemesi tisztikar vonatkozó iratanyaga csaknem teljesen megsemmisült a Thököly-szabadságharc idején, Fülek égésekor,²⁰ viszont az Országos Levéltár ma is őrzi Pest, Pilis és Solt vármegyék tucatnyi 16. századi összeírását. Ily módon fellelhető itt a történeti Pest megye 1548-as, 1552-es, 1553-as, 1565-ös, 1570-es, 1574-es, 1576-os, 1578-as, 1583-as és 1588-as portális adóösszeírása, valamint a váci püspökség három urbáriuma, dézsmajegyzéke.²¹ Sajnos, a portális összeírások csak az állami hadiadóval, a subsidiummal megrótt porták számát közlik településenként, ám egyetlen személynevet sem tartalmaznak. A váci püspökség iratanyaga, mely a 16. század utolsó negyedéből származik, csak kifejezetten magyar személyneveket és nem görög népvneveket (Tót, Olasz, Rác, Német, Oláh, Kun stb.) tartalmaz, de görögökről nincs említés benne. Ez érthető is, hiszen már Hunyadi Mátyás király 1481-es 5. dekrétumának 3. artikulusa elrendelte, hogy a rácok és más „szakadárok” nem adóznak dézsmával.²²

Ilyen körülmények közepette a fent említett török források különösen fontosak számunkra, hiszen ha nem is nagy terjedelemben, de mégiscsak közölnek konkrét adatokat a magyarországi török hódoltsági terület budai szandzsákjának görög diaszpórájáról.

A görögkeleti központok

Az újabb kutatási eredmények bizonyossá tették azt, hogy a feudalizmus korának magyarországi görögjeit mindenekelőtt a görögkeleti (rác) centrumokban kell keresnünk. A rendkívül heterogén, több etnikumot magában foglaló rác

¹⁹ Fekete L.—Káldy-Nagy, Budai török . . . 1962. 558.

²⁰ Lakatos Ernő, Pest megye történetének forrásai = Pest megye múltjából I. Bp. 1965. 430—432., Belitzky János, Nógrád megye története 896—1849. I. H. n. é. n. 190.

²¹ Ld. a 7. jegyzetet, továbbá: Szakály Ferenc, Egy „világtörténeti curiosum”: magyar adóztatás a török hódoltságban = Valóság, 1979. 22. évf. 5. sz. 26, 28., uő, Magyar adóztatás . . . 1981. passim.

²² Corpus Iuris Hungarici. Magyar Törvénytár. 1000—1526. évi törvényczikkek. Szerk.: Márkus Dezső. Bp. 1899. 388—389.

tömegben a 17—19. század viszonylatában sikerült is kimutatni sok magyar polgár- és mezővárosban a görög diaszpóra nyomát.²³ E nagyon fontos kiindulópontot alapul véve koncentráltuk figyelmünket mi is a görögkeleti népességet magukban foglaló településekre. A történeti Pest megyében elsősorban a főváros, valamint Szentendre és Ráckeve jöhetett számításba, hiszen itt a későbbi évszázadokban is éltek görögkeletiek, mégpedig szerb, görög, makedón kereskedők, boltosok, hajósok, révészek, iparosok, értelmiségiek, egyházi emberek stb.²⁴

A 16. századi török források, a tahrir-defterek (részletes adóösszeírások) és a vámnaplók egybevágó vallomása szerint a hódoltsági Pest megye területén csak három igen fejlett gazdasági potenciálú, népes Duna menti tranzitkereskedelmi központban, Budán, Pesten és Ráckevén éltek görögök, illetve polgári foglalkozást űző görögkeleti népcsoportok. Vác, Visegrád, Földvár, Buják és Vál erődítményeiben csak délszláv martalócok katonáskodtak, de görögökről nincs híradás sem a mevadzsib-defterekben (zsoldjegyzékekben), sem más forrásokban.²⁵ Budán és Pesten is éltek délszláv katonák a várakban a mohamedánok között, ám e településekről konkrét adatok maradtak fenn kifejezetten görögökről, a polgári rájanépesség összeírásaiból.²⁶

A török kori főváros jeles kutatója, Fekete Lajos turkológus a budai török vámnaplók és egyéb források alapján megállapította, hogy „A budai kereskedő osztály harmadik csoportjába a balkáni szlávokat sorozhatjuk. Ezeket már Buda megszállása előtt itt találjuk. Bosnyákok, szerbek és más balkáni társaik a török hatalom elől a XV. század óta kerestek menedéket Magyarországon, hol szórványosan mint egyes személyek, hol egész csoportok, mint például az Al-Duna mellett fekvő Kúvin (Keve) várából 1440-ben a Csepel-szigeti Szent-Ábrahámtelkére telepített rácok, akikről a helységet később, és ma is, Ráckevének nevezik. Buda török megszállása, azaz 1541 óta balkáni eredetű személyek, bosnyákok, albánok, görögök, az egyazon állam alattvalóinak jogával és lehetőségeivel szivárogtak fel nemcsak Budáig, hanem a másik magyarországi folyó, a Tisza mentén Tokajig.”²⁷

Más adatok is azt bizonyítják, hogy a hódoltság korában a helyőrségen és a naszádosokon kívül jelentős számban éltek görögkeletiek Budán. Már 1552-ben említés esik arról, hogy Buda egy görögkeleti püspökség székhelye volt, mely 1557-től az újjászervezett ipeki szerb patriarchátus fennhatósága alá tartozott. Buda püspöki székhely voltát bizonyítja az is, hogy 1628-ban „bogohranimi grad” („Isten által védett város”) néven említik. A vilajetszékhely görögkeleti püspökeit a 16. század

²³ Ld. a 8. jegyzetet, főleg *Füves Ödön* tanulmányait!

²⁴ Uo., *Füves Ödön* budai, pesti, szentendrei, ráckevei és Pest megyei forrástanulmányai.

²⁵ *Velics A.*, Magyarországi... I—II. 1886—1890. passim; *Fekete L.*, A törökkori Vác egy XVI. századi összeírás alapján. Bp. 1942. 15—20., uő, *Die Siyaqat*... I. 1955. 356—373. stb.

²⁶ *Káldy-Nagy*, Kanuni... 1971. 7—16, 184—187.

²⁷ *Fekete L.*—*Káldy-Nagy*, Budai... 1962. 591.

közepéről, valamint 1662-ből, 1679-ből, 1680-ból és 1684-ből név szerint is ismerjük.²⁸ Evlia Cselebi híres török világotutató leírása szerint a budai görögkeletieknek a váron kívül, a folyó partján már három templomuk volt, s a pesti rácok is rendelkeztek egy templommal.²⁹ A budai és pesti görögkeleti tömegben a 16—17. században is élhettek görög kereskedők, állami alkalmazottak, adószedők, iparosok, egyházi emberek, révészek, de a főváros történetét kutató szakemberek igen kevés figyelmet szenteltek a hódoltsági görögök kérdésének, noha Budapestnek ma már könyvtárnyi irodalma van.³⁰

Buda és Pest katonai központokon kívül meg kellett vizsgálnunk Szentendre és Ráckeve összeírásait is, hiszen köztudomású, hogy a feudalizmus századaiban mindkét település görögkeleti centrum volt Pest megyében.³¹

Szentendre 16. századi szerepe e téren azonban fölöttébb problematikus. Mint Füves Ödön hangsúlyozza, Szentendre a 15—16. században gazdasági és hajózási szempontból nem volt jelentős település.³² Szentkláray Jenőnek, a dunai hajóhadak monográfusának kutatásaiból tudjuk, hogy Mátyás és utódai Győrött, Komáromban, „a csepeli Keviben”, Budán, Péterváradján, Zalánkeménben és Zimonyban építettek ki naszádos központokat, mivel e helységekből jelentős számú, nagy hajózási tapasztalatokkal és vízijártassággal rendelkező görögkeleti népesség élt; ám Szentendre e téren sem játszott szerepet.³³ Füves Ödön feltételesen úgy fogalmaz, lehet, „hogy

²⁸ *Fekete L.*, Budapest... 1944. 129, 164, 169.; Kalendar Szrpszke pravoslavne eparchije Bacska za god 1942. 39.; Dušan Popović, Srbi u Budimu od 1690 do 1740. Beograd, 1952. 13.; *Nagy Lajos*, Rácok Budán és Pesten (1686—1703) = Tanulmányok Budapest múltjából, 13. Bp. 1959. 57.; *Fekete L.*—*Nagy L.*, Budapest története... II. 1973. 412.

²⁹ Evlia Cselebi török világotutató magyarországi utazásai. I. 1660—1664. Ford.: *Karácson Imre*. Bp. 1904. 245.

³⁰ Összegező tanulmány még egy sem készült a főváros görögkeleti népességéről. A rövidebb időszakot átfogók közül *Nagy Lajosé* emelkedik ki (Rácok Budán... 1959.). Említésre érdemes, hogy a Budapesti Történeti Múzeum jelenleg 3 görögkeleti szerb, cirill betűs sírkövet őriz a hódoltság utolsó harmadából, melyek közül az egyik állandó kiállításunkon szerepel a földszinten. 1984 novemberében az esztergomi Primási Levéltárban megtaláltuk a pesti görögkeletiek egy 1686 őszén írt folyamodványának latin fordítását. (Archivum Ecclesiasticum Vetus. 1000—1765. Sub primate Georgio Szécsén. 9. doboz, nr. 276., 3 folio, Pest. 1686.)

³¹ *Makkai László*, Pest megye... I. 1958. 95—105.; *Füves Ö.*, A ráckevei... 1959. 117—122.; *uő* Fejezetek a szentendrei... 1961. 114—126.; *uő*, Apographes... 1961. 193—241.; *uő*, Görögök a Duna—Tisza... 1966. 92—98.; *uő*, A görög kereskedők megjelenése... 1972. 227—231.; *Szofrity Pavle*, Momenti iz prošlosti i sadašnjosti varoši Szentandreje. Niš, 1903. 3—17.; Ráckevéről ld.: 4. és 39. jegyz. — Eddig mindössze 5 magyarországi görögkeleti centrum múltját tárták fel a kutatók: *Szimonovity Radivoj*, Srbi u Baji, Prilog za sztariju etnografiju Bacske = Glasnik Isztoriszkoj družtva u Novom Szadu, knj. V. Szv. 1. Novi Szad, 1932. 14—23.; *Dusán Popovity*, Srbi u Budimu od 1690 do 1740. Beograd, 1952. 393.; *uő*, Srbi u Komoranu = Isztoriszki csaszopis, knj. V. 1954—1955. Beograd, 1955. 193—206.; *Sztevan Djurdjevity*, Srbi u Szegedinu = Szpomenik, CVIII. Odeljenje društvenih nauka. Nova szerija, 10. Beograd, 1960. 99—162. 22 fotó; *Ivan Jakšity*, Srbi u Sztolnom Beogradu (od 1543 do 1947 godine). Novi Szad, 1962. 185. 27 fotó. — A ráckevei görögkeletiek fél évezredes történelmi múltja még feltáratlan.

³² *Füves Ö.*, Fejezetek... 1961. 114.

³³ *Szentkláray Jenő*, A dunai hajóhadak története. Bp. 1885. 65.

már a török uralom idején megfordultak görög kereskedők a városban, de számuk mindenesetre nagyon csekély lehetett, mert maga Szentendre sem játszott komolyabb szerepet. Ráckeve volt ugyanis ebben a korban a magyarországi szerbek központja”.³⁴ A török iratok adatai igazolják Ráckeve délszláv központ jellegét a 16. századi hódoltsági terület viszonylatában.³⁵

Maguk a 16. századi török defterek egyértelműen cáfolják azt, hogy Szentendre e korban görögkeleti centrum volt.³⁶ A pusztítások következtében Szentendre a 16. század közepére jelentéktelen jobbágyfaluvá zsugorodott, alig néhány tucat magyar adózó lakta, akik kizárólag mezőgazdasági tevékenységből éltek. Iparnak csak az 1562-es defterben van halvány nyoma, s a kis falu rájai egyetlen budai vagy váci vámnaplóban sem szerepelnek. 1546-ban „Karye-i Szentendri” (Szentendre falu) Hüszejin Isztrofcsa budai csaus timár-birtoka volt. A török adórovó mindössze 18 családfőt, 5 fiút és az adózók 1 nőtlen testvérét vette jegyzékbe 1546-ban; mindegyikük magyar nevet viselt. Az adózó jobbágyporták (kapuk) száma alig öt volt, s ugyanennyien fizettek kincstári fejadót (harácsot) is. A kicsiny település állami és földesúri adója együttesen is csak 1480 akcse volt, melyből 250 akcse a fejadó összege, a többi pedig a mezőgazdasági termelésből származott: Szentendre parasztjai 25 mázsa gabonát és 17 hektoliter bort termeltek 1546-ban, amely még a helyi fogyasztást is szűkösen fedezhette, piacra pedig aligha juthatott belőle. 1559-ben 34 adózó háztartásfőt és 3 nőtlen fiút regisztráltak a faluban; közülük tizen fizettek állami fejadót. Összesen 3500 akcse adót adtak, mégpedig 500-at a budai államkincstárba, 3000-t pedig új török földesuruknak, a budai pasának. 1562-ben a falu továbbra is a budai beglerbég, Rüsztlem pasa szolgálati javadalombirtokát képezte. Ekkor 33 háztartást (hánét) és 15 fiút írtak össze Szentendrén. A kapuk száma 38, a kincstári és földesúri adó együttesen 4650 akcse volt. A termelésből eredő jövedelem 3000 akcse, a gabonatermés mennyisége 100 mázsa, a boré 17 hl volt, s ipari életnek csak annyiban van nyoma, hogy 2 malmot is összeírt a török adóbiztos. A sorozatos végvári sarcolások, török-tatár dúlások következtében a 16. század utolsó negyedében Szentendre gazdasági potenciálja erősen hanyatlott; az 1588-as portális adóösszeírás szerint már csak 6 porta volt a kis falu adóalapja.³⁷

A török defterek és a magyar adóösszeírás alapján, figyelembe véve Szentkláray Jenő és Füves Ödön megállapításait, semmiképpen sem tűnik valószínűnek, hogy a kis Szentendre falu a 16. század második felében görögkeleti központ lett volna, amelyben görögök is éltek. Figyelemre méltó az a tény is, hogy a 16. századi hódoltság éveiből nemcsak írott források nem maradtak fenn Szentendréről mint görögkeleti cent-

³⁴ Füves Ö., Fejezetek... 1961. 114. (Vö.: uő, A ráckevei... 1959. 117.)

³⁵ Ld. a 4. jegyzetet, továbbá: Fenyvesi L., Ráckeve kereskedő-mezővárosi jellege a 15–16. században. Kzt. Lektorálta Szakály Ferenc, a Századok számára.

³⁶ Káldy-Nagy Gy., Kanuni... 1971. 78.; uő, A budai... 1977. 252.

³⁷ MOL. Conscr. port. E 158. 16. t. 223.

rumról, hanem régészeti, művészettörténeti emlékek sem. A mai Szentendre gyönyörű görögkeleti templomai nem a 15—16. században épültek, hanem a török kiűzése után, az 1690-es évektől! Jellemző, hogy először csak kis fatemplomok emelésére került sor.³⁸

A görögkeleti polgári népesség központja: Ráckeve hászváros

Noha a 15—16. századi Ráckeve (szerbül: Kovin, törökül: Kuvin) története még nincs feltárva, ám a magyar, latin és török források alapján nem kétséges, hogy ebben az időszakban a rác Keve volt a polgári foglalkozású görögkeleti népesség központja Magyarországon középső területein.³⁹

Miként Füves Ödön megállapította, „Ráckeve egyik legrégebb szerb település hazánkban”, melynek szerb és görög kereskedői „kb. félévezredes működésük alatt időnként jelentős szerephez jutottak hazánk kereskedelmi életében”.⁴⁰ A Kapitány

³⁸ Entz Géza, Szentendre = Pest megye műemlékei. II. Szerk.: Dercsényi Dezső. Bp. 1958. 57—127. és a 31. jegyz. vonatkozó tételei.

³⁹ Ld. a 4. és a 31. jegyzet ráckevei tételeit, továbbá: Magdics István, Diplomatarium Ráczeviense. Szfvár, 1888. XI, 172, V.; Veszprémi Fejes György, A ráckevei református egyház és község története. Tahitótfalu, 1926. 72.

⁴⁰ Füves Ö., A ráckevei... 1959. 117. — A kevei görögökről ld. még: uő, Apographes... 1961. 197—8, 208—211, 213—4, 220, 222. A szerző a következő görög családokról közölt adatokat: Dakrisz, Szappanyos, Datsó (Knézovits, Knyezsevics), Görög v. Rác Datsó János, Polity Mária, Zavírász (Zabira) György, Zabira István, Zabira Konstantin, Markovits György, Szappanyos Georgovits Márton, Monaszterly Demeter, Jovanovics Simon, Jovanovics János, Jovanovics Mihály, Chrisztosz Hadzi Dimu, Dimo Disko, Dimo Miklós, Davidovics Dimo, Szappanyos Dimo, Dimon család, Janotisz epitroposz, Konstantinovics Theodor, Konstantinovics Pál, Popovics Miklós, János Manuel Kalliano, Demetriosz Hadzi Aszmaki, Görög család, Agrisz Mihály, Johannidesz János, Alexandrosz Lazaridisz, Platoni Liverius, Zsigmond György, Tamaskovics György, Popovics Demeter, Szappanyos Gróf Dionisius, Szappanyos Timótheus. Más városok analógiájára, feltételezte a Kapitány, Rósa, Sztankovics, Nikolics, Kozma, Árgirus, Pente, Demeter, Kalina családok görög voltát is. (Uo. 117—121.) — A felsoroltak névsorát a következő görögökkel egészítjük még ki, saját kutatásaink alapján: 1704-ben II. Rákóczi Ferenc fejedelem védlevelet adott a ráckevei görögkeleti kolostor görög rendfőnökének, „Constantinus” gvárgyiánnak (Ludaics Miksa, A történeti emlékü ráczevei görög vallású szerb templom = Sürgöny, 1861. III. 1., 50. sz. Az 1770-es években Szaplóczay János görög tőkésbérő volt a ráckevei királyi uradalom árendátora, s haláláig a ráckevei (Savoyai-féle) barokk uradalmi kastélyban lakott. Az 1792-es ráckevei tanácsülési jegyzőkönyv említi Davidovits György görög kereskedő, valamint neje, Dimo Julis, továbbá Popovits Demeter kereskedő (98. sz.), Knezovits János, Knezovits Péter, Szappanyos Ferenc (165. sz.), Görög Nagy Pál és Gyorgyovits János (167. sz.) nevét. (Pest megyei Levéltár. Ráckeve mezőváros levéltára. Tanácsülési prothocollum, 1777—1792. 98., 165., 167. sz.) A 18. századi Pest megyei összeírásokban az alábbi ráckevei görögök szerepelnek: 1737: Hacsy Mihály (PmL. Miscellanea Antiqua. 1737—6—1, 2), 1766: Szappanyos Péter, Popovics László, Görög Péter, Görög Demeter, Görög Simon, Görög Pál, Görög Miklós, Kozma János, Kozma Imre, Kozma György, Hadzi Mihály, Popovics István, Doctor János (uo. Misc. Ant. 1766—13—34), 1773: Doctor János, Ruzsics Theodor taxalisták (uo. Misc. Ant. 1773—16—57), 1774/75: Ruztics Theodor taxalista (uo. 1775. 85), 1755: Popovics Demeter, Nagy Pál, Petrovics János,

családnév 17. századi előfordulásából arra következtetett, lehetséges, „hogy a görögök már a török hódoltság idején megfordultak Ráckeven.”⁴¹ Makkai László, Pest megye modern történeti monográfiájának szerzője a 15–16. századi oklevelek és a verses városkrónika alapján Ráckeve kalmárváros jellegét hangsúlyozza.⁴² Littkei Aurél az „Emporium Rascianorum” című Bizozeri-féle műre hivatkozva szintén kiemeli az oppidum kereskedelmi központ szerepét: „Túlnyomóan azonban kereskedők voltak a rácok; Ráckeve volt a kereskedelmi kikötőjük. Itt bonyolították le a rác kereskedők kereskedelmi ügyleteiket.”⁴³ A polihisztor Bél Mátyás nagy formátumú, latin nyelvű munkájában 8 oldalon tárgyalta a 15–17. századi Ráckeve történetét,⁴⁴ a mezővárosi archívum eredeti forrásai, az oklevelek⁴⁵ és Skarica Máté 1581-es krónikás verse

Janosovits Simon, Ruszi Theodor, Doctor György, Dragovics Mihály, Popovics Márton, Szabados Anasztáz, Kozma Demeterné Knyezsevics Mária, Kozma György (uo. Misc. Ant. 1775—17—104), 1776: Koszta Mihály fia (uo. 1776—17—57). (Vö.: *Füves Ö.*, Apographes... 1961. 197, 198, 208—211, 213—4, 220, 222.)

⁴¹ *Füves Ö.*, A ráckevei... 1959. 118.

⁴² *Makkai L.*, Pest megye... I. 1958. 102—104.

⁴³ *Litkei Aurél*, Buda-Pest a török uralom korában. Bp. 1908. 41. — A Csepel-szigeten 1502-ben vadászgató Pierre Choque herold, Bretagne-i Anna francia királyné fegyverhírnöke is kiemelte a görögkeleti kereskedők jelentős szerepét: „Magyarországban sok szerb is lakik, ezek nem jó keresztények, mivel a görög vallás hívei, a kereskedéshez azonban jól értenek és igen megbízhatóak, mivel szavokat mindenkor megtartják.” (Régi utazások Magyarországon és a Balkáni-félszigeten 1054—1717. Szerk.: *Szamota István*. Bp. 1891. 143—144.) Szerémi György káplán szerint a törökkel élénk kereskedelmi kapcsolatban álló kevei görögkeletiek már az 1510-es években elárulták a magyarokat: „Negyedik árulást a kevei rácok követték el, mert ezek is nagyon kereskednek. Mindig bőven voltak áruik, elhoztak Magyarországra, és sátraikban mindig volt egy-két török, s így folyton híven szolgáltak a törököknek.” (*Szerémi György*, Magyarország romlásáról. Ford.: *Juhász László*. Bp. 1961. 55.) A kevei görögkeletiek sátrakban vásárolását megerősíti egy 1520-as ítelőlevél, mely szerint 1520-ban a ceglédi vásáron két kóbor diák két helybelivel megkísérelte kirabolni és felgyújtani a rác kereskedők sátrait, de azok ezt fegyverrel megakadályozták (MOL. DI. 23—567).

⁴⁴ *Notitia Hungariae novae geographico historica. Partis primae, Cis-Danubiane. III. t. Elaboravit: Mathias Bel.* Viennae, 1737. 520—527.

⁴⁵ Ráckeve, illetőleg aldunai jogelődje, a Keve vármegyei Keve (Temes-Kubin, ma: Kovin) oppidum 15—16. századi oklevelei közül *Magdics István* 1888-ban közzétett 39-et (1405—1536), továbbá hármat a 17., és kettő a 18. századból. Az egyik ráckevei rác kereskedő panaszával kapcsolatos oklevelet „A Magyarország és Szerbia közti összeköttetések oklevéltára” c. forrásmű közli. Kívülük még 15 középkori ráckevei privilégium-levélnek ismerjük a rövid regesztáját, továbbá sikerült felkutatnunk az Országos Levéltárban öt darab, eredeti oklevelet az 1481—1524 közötti időszakból (MOL. DI. 16. 034, DI. 26. 643, DI. 82. 649, DI. 82. 650, DI. 82. 651.) A forrásművek ráckevei oklevelei: *Magdics István*, Diplomatarium... 1888. I—XXXIX. okl., I—72.; *Csánki Dezső*, Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában II. Bp. 1894. 114—120., III. 1897. 313—4.; *Thallóczy Lajos—Áldásy Antal*, A Magyarország és Szerbia közti összeköttetések oklevéltára 1198—1526. Bp. 1907. 22, 24—26, 31, 33, 39, 47, 79, 82, 88—92, 101—131, 137—9, 145, 170, 186, 203—4, 262—3, 256—7.; *Ivánfy Ede*, Keve vármegye emléke = Századok, 1872. 6. évf. 149—175.; *Rupp Jakab*; Magyarország helyrajzi története, fő tekintettel az egyházi intézetekre. I. Pest, 1870. 255—6.; *R. Kiss István*, A Magyar Helytartótanács I. Ferdinánd korában és 1549—1551. évi leveles könyve. Bp. 1908. 162, 198—9, 328—9. — A ráckevei múzeum 45 oklevelet és oklevélmásolatot őriz

nyomán,⁴⁶ melyről Lakatos Ernő levéltárigazgató állapította meg, hogy ez „az első Pest megyei falukrónika”.⁴⁷ Legutóbb Kovács József László foglalta össze vázlatosan a Csepel-sziget történetét, s benne néhány oldalon Ráckeve múltját a török uralom végéig.⁴⁸

Urosevics Daniló, a magyarországi szerbek történetének kutatója a kovini rácok Ábrahámtelekére menekülését és városalapítását említi „a szerbek Magyarországra telepedésének egyik legelső esete” gyanánt.⁴⁹ Lehetséges, hogy összefüggés van a II. Béla szerb felesége, Uros rasciai zsupán lánya, Ilona által az 1130-as években a Csepel-szigeten építtetett kis pravoszláv kápolna s a szentábrahámi monostor között, melyet 1212-ben már működő intézményként említ III. Ince pápa parancslevele.⁵⁰ A kolostor rombadőlt a tatárjárás idején,⁵¹ de a Szent Ábrahám pátriárka tiszteletére emelt templom még akkor is állt, midőn az alduvai, Szmederevóval csaknem szemközi Kovin oppidum török elől menekülő rác polgárai és telepesei („cives et hospites rasciani”) kikötöttek hajójukkal az elpusztult Ábrahámteknél, s I. Ulászló 1440. október 10-i engedélye alapján megalapították új csepeli mezővárosukat, Kis-Kevit.⁵² A király még ugyanezen a napon egy másik oklevélben rév állításának jogával is felruházta őket, s megerősítette valamennyi korábbi privilégiumukat, így a rácok szabad mezővárosi polgárként láthattak kőházaik felépítéséhez „az derékon”, a Szent Ábrahám-templom körül („circumcirca”).⁵³ A Csepel-sziget új rác telepe, afféle késői hospes-mezővárosa gyors fejlődésnek indult; királyaink, főleg Hunyadi Mátyás bőkezűen támogatták kedvelt kevei kalmáraikat.⁵⁴ Mátyás király, aki apai ágon maga

(Állami Árpád Múzeum. Dokumentáció, 1779—1790. Dok. 69. 1.—69. 35., 69. 37., 69. 38., 69. 40. (40 oklevélmásolat a 18. századból, a Helytartótanács által hitelesítve), Dok. 70. 80, 70.81, 70.82, Dok. 69.36, 69.39. (5 eredeti oklevél a 15—16. századból).

⁴⁶ *Scaritus Máthé*, Kevi Várassáról való szép Historia. Kevi, 1581. 85 strófa = Országos Széchényi Könyvtár Kézirattára. Fol. Hung. 2904., 1—6. fol., uo. Quart. Hung. 2245., 1—6. fol., Pest megyei Levéltár. Ráckeve bírói krónikás könyve (1605—1836), 1—10.; *Magdics István*, Diplomatarium... 1888. 83—93.

⁴⁷ A modern krónikairás Pest megyében. Szerk.: Lakatos Ernő. Bp. 1967. 8.

⁴⁸ *Kovács József László*, Adatok a ráckevei járás vázlatos történetéhez a honfoglalástól a XVIII. századig = Tanulmányok a ráckevei járás múltjából. Ráckeve, 1972. 9—31.; *uő*, Ráckeve és környéke. Útikalauz. Bp. 1977. 7—8, 12—16.; *uő*, Ráckeve története. I—IV. rész = Ráckeve — Aranykalász Híradó, 1978. 2. évf. 6. sz. 10., 1979. 3. évf. 1. sz. 10., 2. sz. 10., 3. sz. 10.

⁴⁹ *Urosevics Daniló*, A magyarországi délszlávok története. Bp. 1969. 29—30.

⁵⁰ Uo. 29.; Monumenta Romana Vesprimiensis. I. 1103—1276. Bp. 1896. 19—20.; *Bártfay Szabó László*, Pest megye történetének okleveles emlékei 1002—1599-ig. Bp. 1938. 3, 471.; Okmánytár. Ráckeve = Sürgöny, 1863. IV. 19., 80. sz.; *Mészáros (Fenyvesi) L.*, A középkori... 1974. 67—76.

⁵¹ *Bóna Imre*, Csepelsziget. Szeged, 1937. 16, 20.; *Rupp J.*, Magyarország... I. 1870. 256.

⁵² *Magdics I.*, Diplomatarium... 1888. X—XII. oklevél, 22—25. p.

⁵³ Uo. XI. okl., 23. p.; *Scaritus Máthé*, Kevi... 1581. = OSZK. Fol. Hung. 2904. 4. fol.

⁵⁴ Csak Mátyástól és nejétől, Beatrix királynétól tucatnyi privilégiumlevelet kapott Ráckeve 1458—1490 között. (*Magdics I.*, Diplomatarium... 1888. XIX—XXIX. okl., 36—55. p.; Ráckeve. Árpád Múzeum. Dokumentáció. Dok. 70. 82. (1473. II. 13.); *Bártfay Szabó L.*, Pest megye... 1938. 315—6.; *Csánki D.*, Magyarország... III. Bp. 1897. 313—4.; MOL. Dl. 16. 034, Dl. 26. 643.

is görögkeleti, vlach kenéz ősök ivadéka volt, folytatta apja széles látókörű, békeszerető szövetségi politikáját a görögkeleti népek irányában, hiába ösztönözte a római pápa a „schismaticusok” (szakadárok) erőszakos „megtérítésére”. Felmentette a görögkeletieket az egyházi adó fizetése alól, s kívánságaiknak megfelelően telepítette le őket a töröktől veszélyeztetett határvidékeken, sőt a belső területeken is. Ellátta őket fegyverekkel, naszádokkal, pénzzel, sőt vezetőiket kiterjedt birtokadományokkal is.⁵⁵ Tervszerű betelepítő akciói révén a görögkeletiek tiz- és tízezrei találtak új otthonra Magyarországon. Mátyás 1483. június 12-i levele arról tájékoztatja az utókort, hogy az elmúlt négy év folyamán több mint 200 000 görögkeletit telepítettek át harcosai a balkáni területekről.⁵⁶ Lehetséges, hogy a számadat túloz, de tendenciájában még így is jelzi a balkáni betelepülők nagy tömegét.

A görögkeletieket támogató, bennük katonai szövetségest kereső magyar politika ismeretében nem meglepő, hogy a 16. század elején Pest megyében már csak egyetlen privilegizált szabad királyi oppidum volt, mely a városi-mezővárosi polgári fejlődés ellen meginduló nagy feudális ellentámadás idején sem került magánföldesúri hatalom alá, a rác Kevi. Jellemző, hogy a II. Ulászló által is igen kedvelt mezővárost 1492-ben a szabad polgár városok (civitasok) adójegyzékében regisztrálták,⁵⁷ noha Ráckeve a bekövetkező történelmi katasztrófa miatt már nem tudott felemelkedni a privilegizált királyi oppidum státuszából a fallal kerített, szabad királyi polgár város (civitas) szintjére.⁵⁸

A félszáz királyi privilégiumlevél, a forgalmas rév, a rendkívül kedvező helyzeti energia (olcsó, több országot összekötő dunai víziút; központi fekvés; a Dunántúlt, az Alföldet és a Felvidéket összekapcsoló Pest-Buda fél napi járóföldnyi közelsége), s a görögkeleti polgárok ügyessége, évszázados tradíciói, kiterjedt nemzetközi kapcsolatai, kereskedelmi és hajózási jártassága erős gazdasági potenciálú, nagy népességű kereskedő-mezővárossá, vagyis a tranzitforgalom lebonyolítására berendezkedett átkelő-kalmárvárossá fejlesztették a csepeli görögkeleti központot, mely az 1490-es évek elején már 300 aranyforinttal adózott birtokosának, a magyar királynénak.⁵⁹ (A Csepel-sziget két tucatnyi települése Ráckevével együtt 1187 aranyforintot fizetett Beatrix királynőnek).⁶⁰ Ez az időszak a Csepel-sziget, s főként Ráckeve oppidum fénykora; Mátyás és utódai több ezer holdnyi adománybirtokokkal látták el kevei rác kalmáraikat, felmentették őket minden világi és egyházi hatalom bíraskodása alól,

⁵⁵ Szentkláray Jenő, *A dunai* . . . 1885. 65.

⁵⁶ Uo. 72.; *Marczali Henrik*, *Regesták a külföldi levéltárakból*. I. = *Történelmi Tár*, 1878. 451.; *Urosevics D.*, *A magyarországi* . . . 1969. 33.

⁵⁷ *Makkai L.*, *Pest megye* . . . I. 1958. 88.

⁵⁸ II. Ulászló jövedelmeinek jegyzéke. Közli: *Fejérpataky László*. = *Történelmi Tár*, 1880. 167—170. és 35. jegyz.

⁵⁹ *Fejérpataky L.*, II. Ulászló . . . 1880. 168.; *Kubinyi András*, *Csepel*. Bp. 1965. 12.; *uő*, *Budapest története a későbbi középkorban Buda elestéig (1541-ig)* = *Budapest története*. II. Főszerk.: *Gerevich László*. Bp. 1973. 31.

⁶⁰ *Kovács J. L.*, *Adatok* . . . 1972. 20.

egyedül a király képében ítélkező tárnokmester alá tartoztak. A révjog mellé megkapták a szabad bíróválasztás és a plébánosbeiktatás kiváltságát, faizási jogot a Csepel-szigeti és a Somlyó-szigeti királyi erdők területén, szabad halászat jogát, heti- és országos vásárok tartásának privilégiumát, s mentesültek mindenféle rendkívüli adó, vám, királyi, királynői és földesúri harmincad fizetése alól Magyarország és tartozékai, valamint a rác despota országai, Szerbia és Albánia területén. Ráckeve rác kalmárai Nürnbergtől Konstantinápolyig kereskedtek, s már az 1470-es esztendőkből együtt pereskedtek a nagyváradi káptalan ellen kereskedelmi kiváltságaik védelmében Budával, Pesttel és más vezető polgárvárosokkal szoros szövetségben.⁶¹ Budához és a többi kereskedővároshoz hasonlóan Ráckeve is megkapta az árumegállítási privilégiumát, sőt a feudális immunitást reprezentáló pallosjogot is. Az oppidum 1520-ban készült új pecsétjén már a pallos-kard is ott szerepelt, s igen érdekes a felirat szövege is, mely szerint a krisztusi vallásosságban és a királyi kincstárnak járó szolgáltatások pontos teljesítésében látták boldogulásuk alapját.⁶²

Hunyadi Mátyás a szövetségszerző görögkeleti politika jegyében kedvelt vadászterületének központjában, Ráckeve északi határában kisebb vidéki udvarházat, magában a mezővárosban pedig egy csodálatosan szép későgótikus-reneszánsz görögkeleti kőtemplomot építtetett a Nagyboldogasszony tiszteletére. Ugyanis 1487-ig a görögkeletiek és a lassanként beszívárgó magyarok közösen használták a kis Ábrahám-egyházat, de ez idővel már szűknek bizonyult, noha a rácok nagyobb „boltot” csináltattak neki. Hazánk egyetlen fennmaradt középkori görögkeleti kőtemploma felépítéséhez Mátyás király budai reneszánsz műhelyének olasz építőmestereit bocsátotta Ráckeve rendelkezésére, s bizánci görög festőművészek is közreműködtek. A Pest megyei görögkeleti kultúra centrumává váló Boldogasszony-templomhoz a 16. század első két évtizedében két kápolnát is hozzátoldtak, keleti szentek, Damján és Kozma, valamint Keresztelő Szent János tiszteletére. A keleti kápolnához egy kis sanctuariumot is építettek. E kápolnában működött Magyarország egyik legkorábban megépült görögkeleti kolostora egészen 1776-ig.⁶³

⁶¹ Ld. az 59. jegyzetben *Kubinyi A.* tanulmányait, továbbá: *Szakály Ferenc: A Dél-Dunántúl külkereskedelmi útvonalai a XVI. század derekán = Somogy megye múltjából.* Kaposvár, 1973. 87, 109., 140. j.

⁶² PmL. Ráckeve bírói krónikás könyve (1605—1836) borítójának belsején levő feljegyzés; *Bél M., Notitia* . . . III. Bécs, 1737. 526.; *Milleker Bódog,* Kubini leletek = Történelmi és Régészeti Értesítő, IV. évf. Temesvár, 1883. 188.; *Károly János,* Ráczkeve = Vasárnapi Újság, 1897. 44. évf. 39. sz. 643.

⁶³ *Bognár József,* Csepel = Tudománytár, 1843. 14. k. 219—222.; *Ludaics M.,* A történeti. . . 1861. 49—51. sz.; *Henszlmann Imre,* A görög nem egyesültek temploma Ráczkeven = Győri Történelmi és Régészeti Füzetek, 1865. 3. évf. 289. 296.; *Rómer Flóris,* A görögkeletiek temploma Ráczkeven = Archeológiai Értesítő, 1870. 245—250.; *Kereskényi Gyula,* Érd (Hamzsabég) és Batta (Százhalom) községek történeti vázlata. Szfvár, 1874. 35.; Ráckeve. Görögkeleti szerb templom = Technika, 1939. 199—204.; *Somogyi Árpád,* Későbizánci. . . 1960. 61—92.; *uő,* Kunstdenkmäler. . . 1970. 8—24.; *Scaritus M.,* Kevi. . . 1581. 57—62. strófa = OSZK. Fol. Hung. 2904. 5. f.; *Füves Ö.,* A ráckevei. . . 1959. 117.; *Entz Géza,* Ráckeve = Pest megye műemlékei. II. Bp. 1958. 18—28.; *Gerőné Krámer Márta,* A ráckevei görögkeleti

A Boldogasszony görögkeleti templom és a kolostorkápolnák elkészültével a 15—16. század fordulóján megerősödött Ráckeve vezető szerepe az ország középső területein élő görögkeleti népesség hitélete, kultúrája irányításában. A nagyarányú építkezések hatalmas összegeket emésztettek fel, ám a dúsgazdag távolsági kereskedők anyagiakban éppenséggel nem szűkölködtek. Olyannyira nagy haszonnal kereskedtek a rendkívül jelentős privilégiumok segítségével, hogy például 1517-ben a Borbászadruga egyetlen kereskedelmi útjának nyereségéből felépíttette a második görögkeleti kőtemplomot, a Szent Kereszt-egyházat is!⁶⁴ Hozzáláttak a Boldogasszony-templom különálló tornyának felépítéséhez is a módos kalmárvárosban megtelepülő olasz építőmesterek, de ennek csak házmagasságnyi földszintes része készülhetett el a mohácsi csatavesztés és Buda eleste miatt. Persze, nemcsak templomokat és kápolnákat, hanem időtálló későgotikus-reneszánsz stílusú kőházakat, boltokat, vendégfogadókat, középületeket, magtárakat, raktárépületeket, borospincéket, tanácsházát, parókiát, iskolaépületeket, vámházat is építettek a gazdag szerbek és görögök, melyek közül néhányat már feltártak a művészettörténészek. Mint e nagy jelentőségű középkori emlékek alapján Dercsényi Dezső megállapította, „Ráckeven . . . egy gotikus mezőváros bemutatására van lehetőség.” Nemcsak a Mammon, hanem a művészet szerelmesei is voltak a ráckevei görögkeletiek, akik a német és a balkáni területek megcsodált építményeit a maguk ízlése és lehetőségei szerint Csepel-szigeti otthonukban is felépíttették. A mezővárosban a 16. században külön Kép-piac is volt, ahol minden bizonnyal szentképeket, ikonokat, kegytárgyakat árusítottak a görögkeleti vallás és kultúra világába mélyen belemerülő ráckevei délszlávok és görögök számára.⁶⁵

Ráckeve a 16. században igazi átkelő-kereskedő-mezőváros képét mutatta. A magyarok kis Ábrahám-temploma és a két görögkeleti templom, kolostor, paplak körül sűrű, tömött sorokban helyezkedtek el utcái, terei, házai.⁶⁶ A korabeli nyugati

templom. Bp. 1964. 3—6.; *Losonci Miklós*, A ráckevei szerb templom = *Kovács J. L.—Losonci M.*, Ráckevei műemlékek. Ráckeve, 1968. 5—42., *Magdics I.*, Diplomatarium. . . 1888. 90—1, 271—2.; *Kovács J. L.*, Ráckeve és környéke. Rk. 1977. 23—25.; *Somogyi Á.*, Arhitektura szrpszke pravoszlavne crkve u Szrpszkom Kovinu = Rad Vojvodjanszkih muzeja, 15—17. Novi Szad, 1966—1968. 93—101.; *Mészáros (Fenyvesi) L.*, A középkori. . . 1974. 67—76.

⁶⁴ *Scaritus M.*, Kevi. . . 1581. 62—65. strófa, fol. 3.

⁶⁵ Ld. a 63. jegyzetet, továbbá: *Dercsényi Dezső*, Műemlékvédelem és művészettörténet = Műemlékvédelem, 1972. 16. évf. 2. sz. 65—68.; *Kovács J. L.*, Adatok. . . 1972. 19—20.; *uő*, Ráckeve. . . 1977. 22—25.; *Fegyő János*, Késő középkori lakóház leletmentése Ráckeven = *Studia Comitatus*. 2. Tanulmányok Pest megye múzeumaiból. Szentendre, 1872. 129—134.; *Borkayné Kállay Ilona*, Régi házak Ráckeve kialakuló képében = Műemlékvédelem, 1974. 18. évf. 3. sz. 165—170.; *Balogh Jolán*, A művészet Mátyás király udvarában. I. Bp. 1966. 152—153, 298.

⁶⁶ *Scaritus M.*, Kevi. . . 1581. 3—5. fol.; *Dagobert Frey*, Csepel-sziget térképe 1728-ból = *Arch. Ért.* 1930. 159—165.; *Entz G.*, Ráckeve. . . II. 1958. 8—9.; *Czennerné Wilhelmb Gizella*, Ráckeve látképe és a Csepel-sziget térképe a XVII. század végéről = *Studia Comit.* 1. 1972. 129—134.

utazók⁶⁷ „hosszadalmasan nagy mezőváros”-ról adnak hírt, melyet a település legjelesebb szülötte, a délszláv eredetű, de teljesen elmagyarosodott Skarica Máté két tucatnyi, központi utca, köz és piactér felsorolásával messzemenően alátámaszt 1581-es verses városleírásában.⁶⁸ Az 1562-es ráckevei török adójegyzék 39 „szer-mahallé”-t (mahalle-főnököt) említi meg név szerint.⁶⁹ A mahalle kifejezés török nyelven egy-egy fontosabb utcához tartozó nagyobb településrészt, több házcsoportot, utcát, közt jelent; a turkológusok „városnegyed” értelemben fordítják.⁷⁰ Ráckevének tehát a 16. század derekán minimálisan is 40—80 utcája, köze, piactere lehetett, ami az adott korban és területen valóban „hosszadalmasan nagy”, kiterjedt településképre utal.⁷¹ Az áruforgalom, a kereskedelem rendkívül jelentős szerepét mi sem bizonyítja jobban, mint az, hogy az 1581-es városhistória nyolc élénk forgalmú piacot nevez meg a kalmárvárosban, melyet a 15 éves háború tett tönkre oly nagy mértékben, hogy a szigetekre, erdőkbe, nádasokba bujdosott maradék lakosság csak 1605-ben tudta „Unyonnan szállni” a nagymúltú települést.⁷² Ettől kezdve Ráckeve tipikus alföldi parasztvárosként fejlődött tovább,⁷³ bár egyes időszakokban, mint például a 18. század közepe után, szerb és görög kereskedői ismét fontos regionális szerephez jutottak, mint ahogy ezt Füves Ödön kimutatta „A ráckevei görögök nyomában” kutatva.⁷⁴

Katonai jellegű adatok is bizonyítják Ráckevének mint görögkeleti centrumnak a jelentőségét a 16. század folyamán. II. Lajos király 1525-ös számadáskönyvének

⁶⁷ *Gerlach István*, Utazás Pozsonyból Nándorféyhérvárra a Dunán. 1573. Közli: *Szalay László*, Adalékok a magyar nemzet történetéhez a XVI. században. Pest, 1859. 220—221.; Ungnád Dávid utazása. Ford.: *Kovács J. L.*, jegyz.: *Fenyvesi L.* Sajtó alatt a Szépirodalmi Könyvkiadó „Magyar ritkaságok” sorozatában, Szalai Anna szerkesztésében.

⁶⁸ Utcák: Nagy fel, Kép fel, Mellyék, Fehérvári, Olajverő, Nagy al, Akasztófás, Makófalva, Oldal, Hegy, Szent Miklós; közök: Szoros, Fa, Rév, Köves, Szénás; piacterek: Tágas, Malom, Széna, Fa, Kép, Áros, Oldal (ruhás és boros), Rácz (*Scaritus M.*, Kevi... 1581. 4—5. f.; *Fenyvesi L.*, „Mindezeket...” 1981. 11—15.

⁶⁹ *Káldy-Nagy*, Kanuni... 1971. 89—95.

⁷⁰ *Fekete L.*, Buda, Pest, Óbuda... 1938. 127.; *uő*, Vác... 1942. 6—7.; *uő*, Siyaqat... I. 1955. 77.; *uő*, Budapest... 1944. 84.; *uő*, A hatvani... 1968. 6.; *Káldy-Nagy*, Kanuni... 1971. 89—95.; *uő*, Baranya... 1960. 13—14.; *uő*, A budai... 1977. 41.; *uő*, Harács... 1970. 108.; *Vass Előd*, Mohács város... 1976. 47.; *uő*, A szegedi... 1982. 93, 71. p. 13. j.

⁷¹ Ld. a 66. jegyzetet!

⁷² „Ráckeve Második Meg Szállása után levő jó gondviselő Birak” krónikája = PmL. Rkeve. bírói krónikás könyve (1605—1836), 11.

⁷³ *Magdics I.*, Diplomatarium... 1888. 94—185.; *Mészáros (Fenyvesi) L.*, Ráckeve a feudalizmus... 1974. 4. évf. 3—16.

⁷⁴ Ant. Tan. 1959. 117—122. — Bár a 17. századból nem sok adat ismeretes a ráckevei délszlávokról és görögökről, mégis figyelemreméltó az a tény, hogy 1628-ban a magisztrátus 17 tagja közül 7 görögkeleti rác volt (Jankovics Tamás, Dömjén János, Swagovith György, Raykovith Tamás, Babyth János, Bossany János, Swagovith János), s az 1600-as évekből fennmaradt Szakosz ráckevei görög diakónusnak a Boldogasszony görögkeleti templomban használt díszes, orosz pravoszláv miseöltönye. (*Magdics I.*, Diplomatarium... 1888. 82.; *Losonci M.*, A ráckevei... 1968. 30.)

bejegyzései arról tanúskodnak, hogy Tomory Pál kalocsai érsek, a Délvidék és a naszádos flotta generális főkapitánya, Pétervárad parancsnoka⁷⁵ Ráckevére, az ország középső területei görögkeleti központjába küldte alvezérét, Radič Božić naszádos kapitányt toborzóbiztosként. A budai kincstári számadáskönyv kilenc bejegyzése tanúsítja, hogy „Radich Bossyth” királyi naszádos kapitány 1525. március 14-től egészen június 21-ig, tehát három hónapig és egy hétig „Rachkewy” oppidumból irányította a nagyarányú toborzómunkát.⁷⁶ Könnyen lehetséges, hogy Tomory érsek-hadvezér nem véletlenül küldte éppen Božićot Ráckevére a féltucat naszádos vajda közül, hiszen a rác kalmárvárosban az egyik legkiterjedtebb, legmódosabb vezető görögkeleti familia éppen a Božić (Karácsony) volt, mely még a 18. században is főbírókat adott az oppidumnak.⁷⁷

1543-ban, midőn Ráckeve dúsgazdag görögkeleti kereskedő-patríciusai elváltak a török közigazgatástól az egész Csepel-sziget adójának beszédését,⁷⁸ a vállalkozók vezetője mint adóbiztos (emin) Gyurko Bogdan főbíró, társa (amil) pedig Ivan Božić adománybirtokos szpáhi volt.⁷⁹ 1536-ban az említett Bogdan még csak kisbíró volt Karácsony (Božić) János főbíró oldalán.⁸⁰ A 19 leggazdagabb görögkeleti polgár között, akik a vállalkozók kezesei voltak, két másik Božić nevűt is találunk: Iva Božić és Jovan Božić kereskedőt. A kezesek között bizonyára görög eredetűek is lehetnek, legalább is egyes nevek görög hangzása erre enged következtetni. Ráckeve vezető görögkeleti familiái, az adóbeszedésre vállalkozó gazdag kereskedő-patríciusok a következők voltak 1543-ban: Gyurko Bogdan főbíró, Ivan Božić, Dimitri Ranit, Vuk Radsev, Marko Rankovik, Lukács Borgo, Jano Vilarik, Koszta Vilarik, Jovan Rajnovik, Marko Jovit, Jovan Vikovit, Vuk Jovit, Nikola Fodrik, Jovan Božić, Gyurko Jehovik, Dimitri Bradovik, Jana Markovik, Dimitri Jalit, Jovan Jasik és

⁷⁵ *Szakály Ferenc*, Tomory Pál emlékezete = Új Írás, 1976. 16. évf. 9. sz. 91—100.

⁷⁶ II. Lajos király számadási könyve 1526. január 12—július 16. Közli: *Fraknoi Vilmos* = Magyar Történelmi Társulat, 1877. 22. k. 105, 111, 115, 125, 182—3, 188, 194, 221.; *Szentkláray J.*, A dunai... 1885. 88.; A Ráckevéről toborzott naszádosok a mohácsi csata után gyakorta kikötöttek hajóikkal a Csepel-szigeti görögkeleti központ kikötőjében. 1527 júliusában Révay naszádos főkapitány 33 naszáddal, fedélzetükön 900 naszádossal, közel egy hónapig időzött a kevei révben. (*Szentkláray*, uo. 110, 373—4.) Mohács után a kevei rác naszádosok Szapolyait szolgálták, ezért a Budát ostromló Fels császári hadvezér 1540. XI. 5-én, Óbuda melletti táborában elkobozta a hűtlen Sztevan Lalicsity ráckevei polgár házáat. 1542-ben, a Német Birodalom Buda elleni nagy hadjárata idején a ráckevei és a budai naszádosok, akik tavaly török zsoldba kényszerültek, felajánlották a császári hadvezetésnek a főváros átadását. [Iványi Béla, Buda és Pest sorsdöntő évei (1526—1541). = *Tanulmányok Budapest múltjából*, 9. Bp. 1941. 80. p. 139. j.]

⁷⁷ (Rác) Bozsics Miklós a főbíró: 1713, 1726, 1727, 1742, 1791. = PmL. Rkeve „bírói krónikája” (1605—1836), 23, 36, 37, 76. — A híres familia egyik utolsó tagjának, az 1850. november 25-én, 51 évesen elhunyt Ráda Bozsicsnak a sírköve a ráckevei szerb temetőben található.

⁷⁸ *Velics Antal*, Magyarországi... II. 1890. 10—11, 56—7.; *Fekete L.—Káldy-Nagy*, Budai... 1962. 602—3.

⁷⁹ *Velics Antal* a Bozsity (szerbül: Božić, törökösen: Bozsik) nevet helytelenül Borik-nak olvasta. (*Velics A.*, Magyarországi... II. 10.)

⁸⁰ *Magdics I.*, Diplomatarium... 1888. 37—39. okl., 68—71.

Vendel Jakanik. (A Markovics görög család a 18—20. században is kimutatható Ráckeven).⁸¹

Bár az első török adóösszeírás 1546-ban keletkezett, vannak ennél jóval korábbi adataink is a ráckevei vezető görögkeleti familiákról. Sokatmondó az a tény, hogy 1440—1536 között a ráckevei előljárók az utolsó évet kivéve, minden esetben görögkeleti hangzású nevet viseltek, illetve a latin oszlopokban írt keresztnév után ott szerepelt a „rascianus” megjelölés. Az említett évszázadból az alábbi rác bírók nevét ismerjük: Petrus (1440), Joannes (1453), Martinus (1453, 1458), Joannes Rascianus (1464), Martinus Zelesfy (1465), Nicolaus Racz (1481), Mathias Racz (1524), Dinko Sartor (1525), Nicolaus Sov... (ágó), 1525, Joannes Karátson főbíró (supremus iudices), 1536, Georgius Bogdány kisbíró (minor iudices), 1536. A mezővárosi magisztrátus előljárói, esküdt polgárok („iurati cives rasciani”): Georgius (1455), Barrabas (1455), Barnabas (1458), Martinus (1458), Petrus Kewmyes (1536), Lucas Sóvágó (1536), Petrus Ethwes (1536).⁸² Korántsem bizonyos, hogy Joannes Karátson és a három esküdt 1536-ban magyar ember volt,⁸³ hiszen foglalkozásnevet, tulajdonságjelzőt nemcsak magyarok viseltek.⁸⁴ Ráckeve török összeírásaiban is

⁸¹ *Füves Ö.*, A ráckevei... 1959. 199, 121.; a görögök névhasználatával kapcsolatos problémákat részletesen tárgyalja: *uő.*, A pesti... 1970. 260—265.

⁸² MOL. Dl. 16. 034, Dl. 26. 643, Dl. 82. 649—82. 651; *Magdics I.*, Diplomatarium... 1888. 1—72.; Dinko Sartor és Nicolaus Sov... sírköve a kevei Boldogasszony görögkeleti templom pronaoszájának padlózatába van beillesztve. 1536-ban a rác Sóvágó György ráckevei főbíró a Ferdinánd-párti rác huszárfőkapitány, Pavle Bakity kémje volt. (*Iványi B.*, Buda és Pest... 1941. 47.)

⁸³ Sikerkeskedéssel, szállítással és eladással a rácok foglalkoztak Ráckeven, s bizonyos, hogy a Sóvágók görögkeletiek voltak. Egyik tagjuk még 1537-ben is Szulejmán sztambuli portáján kémkedett, a másik 1525-ben halt meg, és sírköve a görögkeleti templomban látható. A kézművesek közül a kőművesek, építőmesterek szintén rácok voltak: még a budai török vezetés is egy görögkeleti építész (Gyorgye mimár-t) alkalmazott a 1550-es években, akinek igen szoros kapcsolatai voltak Ráckevevel: hosszú ideig ő szedte be a ráckevei adókerület járandóságait, s 1559-ben tapu-ba (bérbe) vette azt a Fejér megyei, Duna menti Étypusztát, melynek földesura az egyik ráckevei rác szpáhi, Jovan Zabrag volt. Nem lehetetlen, hogy Gyorgye építőmester maga is ráckevei rác familiából származott, esetleg rokonságban állt „Petrus Kewmyes” családjával is. 1572-ben Építész (Latomus) néven említik a ráckevei görög adóbeszedőt is — a kutatás jelenlegi állásánál nem dönthető el, azonos-e a fenti Gyorgye építőmesterrel? Ötvös Petre éppúgy görögkeleti lehetett, mint ahogy Ötvös Demján is az volt. Egyébként *Füves Ödön* kutatásaiból ismeretes, hogy a pesti görögök között is volt Ötvös nevű, Tokajban pedig egy Karácsony nevű görög nemesi familia élt. Pusztán a latinos formában leírt, magyar hangzású névből nem lehet arra a következtetésre jutni, hogy az illető minden kétséget kizáróan magyar volt a hódoltságai rácok központjában! (*Takáts Sándor*, A kalauzok és a kémek a török világban = *Rajzok a török világból*. II. Bp. 1915. 175.; *Fekete L.—Káldy-Nagy*, Budai... 1962. 322, 339, 343—4, 352, 359, 361, 364, 368, 372, 380—1, 389, 392, 395, 405—7, 413, 425, 434—5, 449, 470, 477, 480, 501, 511, 545.; *Káldy-Nagy*, A budai... 1977. 62. 67. sorszám, 1—2. jegyzet; *Stephani Szegedini Vita*. Auctore Matthaeo *Scaricaeo* Pannonio = *Theologiae sincerae loci communes de Deo et homine*. . . per Stephanum *Szegedinum* Pannonium. Basel, 1585. 2. p. = OSZK. RMK. III. 740.; *Káldy-Nagy*, Kanuni... 1971. 85—95.; *Füvesi Ö.*, A pesti... 1970. 264.; *uő.*, Újabb adalékok... 1955. 260—261.)

⁸⁴ „A görögök nevükben is gyakran asszimilálódtak az őket befogadó népekhez... A görögök egy része Magyarországon magyar nevet vett fel: Fejérváry, Katona, Kiss, Ötvös stb. A magyarokhoz való

gyakorta találkozunk ilyen esetekkel: Teszvids Kaszab (mészáros), Tomás Kalmár, Szűcs Kozma, Banik (Bányász) János, Pincés Demjan, Pavel Csaplár, Kozma Acél, Kovács Dimitre, Barbél Dimitri, Nehéz Kozma, Szűcs Zsobokó (Živko), Cserna Iván (Fekete János), Isztaju Balik (Halász István), Lázár Belobrád (Fehérszakállú), Petko Apajacs (Apaji Péter; Apajpuszta ma a Ráckevével határos Dömsödhöz tartozik), Nagy Antal (ő sem magyar, mert fivérét Jovan, fiát Száva, szolgáját Dimitri néven vették nyilvántartásba), Pop Jovan (János pópa), Bárán Albert tímár-birtokos szpáhi (fia: Nikola, testvére: Jovan), Ötvös Demján, Szabó Koszta, Kalugyer Petre, Feredus (Pék) János, Szűcs Demján, Szűcs Zsivkó, Mihál Korocsár (Krecsár: Meszes) stb.⁸⁵ A Joannes Karátson névalak a latin oklevélben feltehetően az egyik vezető görögkeleti familia, a Božić elmagyarosodására utalhat (Jovan Božić = Karácsony János). Említésre érdemes, hogy Karácsony nevű görög család a Tisza-mente egyik görögkeleti centrumában, Tokajon is élt.⁸⁶

Rác birói voltak Ráckevének a hódoltság legelső évtizedeiben is. 1543-ban Gyurko Bogdan a főbíró, helyettese bizonyára Ivan Božić tímár-birtokos szpáhi.⁸⁷ Tudjuk, hogy 1541 után Ráckeve szultáni hászváros, a Kuvin-szigeti náhije (járászerű körzet) székhelye Nagy Szulejmán szultántól 3000 akcse évi jövedelmet hozó városi

asszimilálódás jele, hogy az eredeti nevüket magyarra fordították és azt használták: Trandafil: Róza, Milio: Juhász, Castra: Óváry, Kalojere: Baráti. Máskor nevüket magyaros hangzásúvá alakították: Foru: Forró, Ziszi: Zichy, Marku: Markó, Kalu: Kálló, Kontoruszi: Kondorosi, Takiadzi: Takátsy, Kotsu: Kotsy stb.” (Füves Ö., A pesti... 1970. 264–5.) — „Úgy a XVI., mint a XVII. században a legügyesebb s legtöbb hivatásos kémet — magyarnak és töröknek egyaránt — a rácz nemzet adta. . . Ráciz voltukat azonban nem igen árulták el. Majd magyar, majd török nevet vettek fel, aszerint, a mint a magyarnak vagy töröknek szolgáltak. A hitüket is gyakran változtatták.” (Takáts S., A kalauzok... 1915. II. 173.) Jellemző, hogy a leghíresebb ráckevei rác kém, kalauz, tímár-birtokos szpáhi, főbíró és irreguláris katonai vezető is tucatnyi néven szerepel a 16. század közepi (1546—1566) latin, magyar és török iratokban: Dimitre Zselik szipahi ba berat (adománybirtokos szpáhi), Dimitre Zselik szpáhi, Dimitri Zselik szpáhi, Dimitri Zselik, Mitre kulavuz (kalauz), Dimitre Kuvin (a kevei Demeter), Demeter rác, Dimitri szpáhi, Dimitri bíró, Mira (?) Kulaguz (Kalauz), Dimitri, Dimitri Zelnik (Fekete L.—Káldy-Nagy, Budai... 1962. 20, 336.; Velics A., Magyarország... I. 1886. 165., II. 1890. 57.; Káldy-Nagy, Kanuni... 1971. 49, 86, 89, 92, 244, 253, 313, 317, 337, 359, 361.; uő, A budai... 1977. 51, 56, 120, 167—8, 195.; Takáts S., A kalauzok... II. 1915. 188. p.: „Az 1566. évben szereplő kések közül sokat emlegetik a ráczkevei Demeter nevű rácizot, a ki előbb a török császár kémje volt, most pedig a király kémségére adta magát. Gyanús alak volt, a ki alighanem a kétkulacsosságot üzte.” — Szűcs, Kozma, Demeter, Popovics, Ötvös nevű görögöket a 18—19. században több magyarországi településen összeírtak. (Ld. a 8. jegyzetet, főleg Füzesi Ödön tanulmányait!)

⁸⁵ Velics A., Magyarország... II. 1890. 11.; Káldy-Nagy, Kanuni... 1971. 85—95.; uő, A budai... 1977. 261—7. — Ma már a csak nevében „rác” Kevének alig 8 idős görögkeleti lakosa van, akik szerbül nem beszélnek, s havonta egyszer hallgatnak istentiszteletet a Boldogasszony-templomban. (Bajront Sándor lórévi és ráckevei görögkeleti pópa szíves közlése).

⁸⁶ Füves Ö., Újabb adalékok... 1955. 260. — Erre a jelenségre tanulmányunk lektora, Füves Ödön hívta fel a figyelmünket, akinek a problematikus kérdésekben nyújtott sokrétű segítségéért ezúton mondunk köszönetet.

⁸⁷ Velics A., Magyarország... II. 1890. 10.

tímár-birtokot kapott, csakúgy, mint Buda és Tolna. A hászváros „felvirágoztatására” kapott tímár-birtokot a szultáni adománylevél szerint a bírónak kellett kezelni.⁸⁸ Ráckeve tímár-birtoka 1546-ban az Adony melletti Szentiván-pusztá, valamint a Csepel-sziget déli csücskénél elhelyezkedő, szintén Fejér megyei Kúcsi-pusztá (Kulcs) volt.⁸⁹ 1546-ban Dimitri és Albert bírókról hallunk, ők vállalkoztak a Csepel-sziget adójának beszedésére. Kezeseik a következő görögkeleti kereskedő-tőkésék voltak: Bagoszláv Nikola, Antal Radosevik, Marko Rankovik, Gyura Cservenik, Koszta Balazovik, Jovan Rezanovik, Balázs Kordik, Tomás Kalmár, Jovan Božić, Jako Anosik.⁹⁰ Mivel mindegyik kezes görögkeleti nevet viselt, egészen bizonyos, hogy a vállalkozást irányító két bíró, Albert és Dimitri is közülük került ki. Ezt ebben az esetben konkrétan is bizonyítani tudjuk, mivel éppen ebben az esztendőben, az 1546-os ráckevei tahrir-defterben (adójegyzékben) Bárán Albert és Dimitre Zselik szerepel adománybirtokos szpáhiként („sipahi ba berat”).⁹¹ 1546-ból még ismeretes Antal bíró neve is.⁹² Ő Burit fia Nikola ráckevei polgárral együtt a hászvárossal délnyugatról határos lórévi határban bérelte ki az ottani papok földjét, melyen 37,5 métermázsa kenyérgabonájuk termett.⁹³ Ráckeven egy görögkeleti polgár viselt Antal keresztnévet az 1546-os adójegyzékben: Antal Radosevik. Ő volt a náhijé-székhely egyik leggazdagabb kereskedő-tőkése; neve szerepel a Csepel-sziget adójának beszedésére vállalkozó rác üzletemberek listáján, sőt a kevei malomtulajdonosok jegyzékében is: 1 darab egykerekű, s 2 darab kétkerekű vízimalommal rendelkezett!⁹⁴

Egy Nikola Burit nevű adózót is összeírtak 1546-ban Kuvinban, aki nyilván azonos a fenti, Nikola fia Burit polgárral. Ez évben valószínűleg Antal Radosevik töltötte be a főbírói tiszteletet, míg a két adománybirtokos keresztény szpáhi, Dimitri és Albert a kisbíró posztját, s mint a gazdasági ügyek felelősei, ők kezelték a hászváros tímár-birtokait is. A 17—18. században is egy főbírója és két kisbírója volt Ráckevének, az 1605-től 1836-ig folyamatosan vezetett „bírói krónikás könyv” adatsorai szerint.⁹⁵ Egészen bizonyos, hogy ez a bírói rend nem a 17. század elején alakult ki, hanem legkésőbb a 16. század első évtizedeiben, hiszen, mint láttuk, 1536-ban főbíró és kisbíró nevez meg Szapolyai János király két oklevelére.⁹⁶

1546 után, de még 1548 előtt a nevezett Dimitri és egy Nikola nevű személy volt Kuvin szultáni hászváros bírója. Ez utóbbi talán Bagoszláv Nikola lehetett, akinek

⁸⁸ *Karácson Imre*, Török... 1914. 48.

⁸⁹ *Káldy-Nagy*, Kanuni... 1971. 66, 114.

⁹⁰ Ld. 87. j., 57.

⁹¹ Ld. 89. j., 86, 88.

⁹² Uo. 114. — Az Antal (Anton) keresztnév a 18. században gyakorta előfordul a görögöknél, a Theodor vagy a Naum nevek magyar változataiként. (*Füves Ö.*, A pesti... 1970. 262.)

⁹³ *Káldy-Nagy*, Kanuni... 1971. 114.

⁹⁴ Uo. 89.; *Velics A.*, Magyarország... II. 1890. 57.

⁹⁵ PmL. Rkeve „bírói krónikája” (1605—1836), 11—139.

⁹⁶ *Magdics I.*, Diplomatarium... 1888. 67—71.

nevét elsőként említik az 1546 utáni ráckevei adóbeszedési vállalkozók listáján, tehát ő volt az emin, az adóbiztos, márpedig a korábbi gyakorlat szerint is a kevei bíró töltötte be ezt a tiszteket. (A ráckevei görögkeleti üzletemberek 1543—1548 között szedték be a Csepel-sziget valamennyi állami és földesúri adóját, vámbevételét.)⁹⁷ Az 1540-es évek közepétől, miután Székesfehérvár protestáns magyarsága közül annyian Ráckevére menekültek, hogy egy egész utcát benépesítettek, fokozatosan előtérbe került a magyar vagy elmagyarosodott lakónépeség.⁹⁸ A falvak népe, különösen az 1551—1552-es Temes—Maros vidéki, dunántúli és felvidéki hadjáratok során⁹⁹ szétfutott a szélrózsa minden irányába, s közülük többen a két Duna-ágtól, a görögkeleti harcosoktól, a szultáni közigazgatás embereitől, a török káditól, a mohamedán adóbeszedőktől, a vámosoktól és fegyveres kíséretüktől bizonyos védelmet élvező Ráckeve szultáni hászvárosba menekültek. A Csepel-szigeti náhijé-központ népessége 1546—1562 között ily módon jelentős mértékben gyarapodott. 1546-ban még „csak” 300 fejadó-fizető adózója (hane), illetőleg 555 tized-fizető háztartásfője volt Ráckevének, mellyel messze az első helyre került a budai szandzsák települései között. 1559-ben 620 családfőt, illetve 700 fejadó-fizető adózót regisztráltak Kuvinban, viszont 1562-ben már 630 haráccsal adózó, illetőleg 748 tized-fizető polgár élt a hódoltsági viszonylatban is az egyik legnépesebb kerületi székhelyen. Ezt az adott korban igen nagy népességet a budai szandzsák egyetlen hászvárosa vagy faluja sem közelítette meg; Kuvin náhijé-székhelynek egyedül nagyobb adózó népessége volt, mint a 14 budai hászváros felének együttesen!¹⁰⁰ Kétségtelen, hogy bizonyos vonatkozásban már önmagában ez az elgondolkodtató népességadat is utal a Csepel-szigeti rác központ 16. századi jelentőségére, melyet eddig történetírásunk a török források feltárásának hiányában jószerint egyáltalán nem tudott méltatni.¹⁰¹

1563-tól a történeti Pest megye legnépesebb településére költözött „a magyarországi reformáció nemzetközileg elismert vezéregyénisége”, Szegedi Kis István református püspök,¹⁰² aki félszáznál több protentáns eklézsiát igazgatott a „kevi

⁹⁷ Ld. a 94. j., Velics, 57.

⁹⁸ *Scaritus M.*, Kevi... 1581. 4—5. f.; *Károly János*, Fejér vármegye története. I. Szfvár, 1896. 471.; *Mészáros (Fenyvesi) L.*, Délszlávok... 1976. 225.

⁹⁹ *Szántó Imre*, A török 1551. évi őszi hadjárata a Temes-vidék és a Maros-völgy meghódítására = Hadtörténelmi Közlemények, 1972. 1—2. sz. 73—98.; *uő*, A Temes-vidék és a Maros-völgy várainak török uralom alá jutása 1552-ben = Századok, 1971. 105. évf. 1. sz. 16—56.; *uő*, Az 1552. évi szegedi hadjárat. Szeged, 1968. 32 p. (Acta Historica. 29.); *uő*, Eger vár védelme 1552-ben. Eger, 1971. 268 p.; *uő*, Ali budai pasa hadjárata 1552 nyarán a Hont-Nógrád megyei várak ellen = Történelmi Szemle, 1977. 20. évf. 1. sz. 31—52.; *uő*, Veszprém elfoglalása és a török terjeszkedése a Dunántúlon 1552-ben = A Veszprém megyei Múzeumok Közleményei, 9. 1971. 49—54.

¹⁰⁰ *Káldy-Nagy*, Kanuni... 1971. passim; *uő*, A budai... 1977. passim. A budai szandzsák még közöletlen, 1584-es török összeírása szerint „varos-i Kuvin” 250 keresztény és 18 mohamedán háztartást számlált, s 174. 484 akce adót fizetett. (Wien. National-Bibliothek. Mxt. 611. fol. 27a—28a).

¹⁰¹ *Mészáros (Fenyvesi) L.*—*Hausfater K.*, A hódoltsági... II. 1974. 2. sz. 213—235.

¹⁰² Magyarország története. I. Főszerk.: Molnár Erik, Bp. 1971. 199.

superintendentia” központjából.¹⁰³ Ily módon Ráckeve a Duna—Tisza-közi mezővárosi reformáció centruma lett,¹⁰⁴ és e tény még inkább erősítette a város magyarrá válásának folyamatát. Fokozódott a görögkeletiek asszimilálódása is, melyet a nevek is mutatnak. Az 1562-es ráckevei tahrir-defterben tipikus görögkeleti névvel már jóval ritkábban találkozunk, mint másfél évtizeddel korábban. A város vezetésében is a magyarság jutott egyre meghatározóbb szerephez, valamint a már korábban elmagyarosodott olaszok.¹⁰⁵ 1571-ben magyar főbírója volt a hászvárosnak, Paksi Mihály, s ugyancsak magyar volt Dezső Bálint és Bornemissza András esküdt elöljáró is.¹⁰⁶ Az 1562-es adódefter nem nevezi meg a bírókat (ők ugyanis adómentességet élveztek), de a mahallék, a városrészek vezetői valamennyien ismeretesek. A 39 szermahalle (mahalle-főnök, esküdt elöljáró) közül ötnek volt görögkeleti hangzású neve: Kosztadin János, Szabó Dimitre, Tót Petre, Szücs Zsivkó és Gyirav Sebestyén polgároknak. Lehetséges, hogy néhány, foglalkozásnevet és egyéb személynevet viselő elöljáró is görögkeleti rác volt, de számukat még így sem tehetjük többre az esküdtek egyharmadánál.

A görögkeleti familiák száma a következőképpen alakult: a török uralom első évtizedében (az 1543—1548-as ráckevei pénzügyigazgatási jegyzék¹⁰⁷ és az 1546-os adódefter szerint,¹⁰⁸ 242 nős és 53 nőtlen férfi neve ismeretes, s közülük 234 háztartásfőt köteleztek adófizetésre.¹⁰⁹ Ekkor tehát összesen 295 nős és nőtlen férfi neve szerepel a ráckevei pénzügyigazgatási iratokban. Az 1559-es ráckevei adójegyzék mérlege: 167 nős, 49 nőtlen férfi; 161 adózó háztartásfő; összesen 216 fő.¹¹⁰ 1562-ben pedig 167 adózó háztartásfőt és 55 nőtlen családtagot (az adózók fiát és testvérét) vették jegyzékbe Ráckeven, azaz összesen 222 férfit írtak össze.¹¹¹ Eszerint a görögkeleti adózó háztartások száma 1546-tól 1562-ig, alig másfél évtized elteltével az eredetinek háromnegyedére csökkent. Ám ebből korántsem lehet arra következtetni, hogy a rác össznépesség száma is ugyanilyen mértékben megfogyatkozott.¹¹² Mint

¹⁰³ *Földváry László*, Szegedi Kis István élete s a Tisza—Duna mellékeinek reformációja. Bp. 1894. 209—210.; *uő*, Adalékok a dunamelléki ev. ref. egyházkerület történetéhez. I. Bp. 1898. 66—83.

¹⁰⁴ *Makkai L.*, Pest... I. 1958. 102—4.; *Sipos Gábor*, Ráckevei reformátorok = Tanulmányok... 1972. 33—52.; *Kathona Géza*, Fejezetek a hódoltsági reformáció történetéből. Bp. 1974. 81—193, 209—231.; *Mészáros (Fenyvesi) L.*, „Elég...” 1972. 307—315.

¹⁰⁵ *Kathona G.*, 117—144., *Skaricza Máté*, Szegedi István élete. Ford.: *Faragó Bálint*. Mezőtúr, 1906. 44.

¹⁰⁶ *Kathona G.*, uo. 142—4.; *Faragó B.*, uo. 65—6.; *Monumenta Hungariae. 1550—1579. Monumenta Historica Societatis Jesu. Vol. 101.* Edidit: *Ladislaus Lukács*. Róma, 1969. 292—3, 1022.

¹⁰⁷ *Velics A.*, Magyarországi... II. 1890. 10—1, 56—8.

¹⁰⁸ *Káldy-Nagy*, Kanuni... 1971. 85—9.

¹⁰⁹ Az 1546-os adódefter neveihez csak az 1543—48-as munkáta-jegyzékben szereplőket adtuk hozzá.

¹¹⁰ *Káldy-Nagy*, A budai... 1977. 261—7.

¹¹¹ *Uő*, Kanuni... 1971. 89—95.

¹¹² Ld. a 110. j., 16—17.

már említettük, sok görögkeleti férfi magyar hangzású személynévet viselt, akiket egyéb források hiányában nem tudunk a görögkeletiek közé sorolni. Nem tekinthetünk el a konkrét helyzet elemzésétől sem. A török adóügyi rendelkezések, a kánunnámék a budai szandzsák területén felmentették az adófizetés alól a birókat, a papokat, az út-, hid- és várépítkezéseken dolgozókat.¹¹³ Így ezek a személyek sem kerültek be az adóösszeírásokba. A korabeli magyar levelek, hadijelentések tucatjai arról tájékoztatják az utókort, hogy az 1561—1562-es esztendő folyamán a budai pasa — szultáni parancsra, megtorlásul János Zsigmond erdélyi fejedelem, török vazallus vereségeiért az északkeleti, tiszántúli hadszíntéren — állandóan háborúskodott, rablóhadjáratokat indított a dunántúli és tiszántúli magyar palánkok, mezővárosok és falvak ellen, s hosszú hónapokon át erősítette Buda várát.¹¹⁴ A nagyszabású építkezésekhez valamennyi településnek munkaszolgálatosokat (dzserehorokat) kellett küldenie; elrendelték, hogy minden ötödik család köteles részt venni a budai várroboton.¹¹⁵ Ezek ugyancsak kimaradtak az adódefterből. Ráckeyén a jómódú görögkeletiek nyilván találtak kibúvót a várszolgálat alól, de a szegényebbek aligha tudtak fizetett embert küldeni maguk helyett Budára. Így jó néhány görögkeleti rác családfő kimaradhatott az adóösszeírásból a várrobot miatt is.

Nyilvánvalóan nem kerültek be a névjegyzékbe a hadjáratokon részt vevő görögkeleti harcosok sem. Az ő létszámukat pontosan ismerjük. A budai beglerbég 1561—1562-ben 200 jó puskás, gyalogos irreguláris vojnik (harcos) kiállítására kötelezte a Csepel-szigeti rácok városát.¹¹⁶ Mint már említettük, a ráckevei rácok nem tartoztak egyik vár vagy palánk állandó helyőrségéhez sem, de nagyobb portyák, hadjáratok alkalmával — mint minden fegyverbíró görögkeletinek a török birodalom területén — nekik is részt kellett venni a mohamedánok oldalán a harcokban. A magyarországi török közigazgatás, a Balkánhoz hasonlóan, ezeknek a félreguláris-irreguláris délszláv segédcapatoknak a vezetőit is külön szolgálati javadalombirtokokkal látta el. Ráckeve mint szultáni hászváros saját tímár-birtokkal rendelkezett, de ezen kívül a hadba vonuló irreguláris vojnikok parancsnokai is kaptak szolgálati tímár-birtokokat. A ráckevei adománybirtokos rác szpáhik, Dimitre Zselik és Bárán Albert vojnik vezetők szolgálati javadalombirtokait is pontosan feljegyezték az 1546-os, 1559-es és 1562-es tímár-defterekben (a szolgálati birtokokról és az adományozottakról készített katonai jegyzékekben). E tímár-falvak és puszták, egy-két kivétellel, a kecskeméti náhijé jó termésű, állattenyésztésre is kiválóan alkalmas területein helyezkedtek el.¹¹⁷ Dimitre Zselik még 1562-ben is tímáros szpáhi volt, Bárán Albert

¹¹³ *Uő*, Magyarországi...1970. 23.; *uő*, Harács...1970. 73.; *uő*, Kanuni...1971. 1—6.; A budai...1977. 14.

¹¹⁴ *Komáromy András*, Magyar levelek a XVI. századból. I—II. Közli: —. = Történelmi Tár, 1907. 8. évf. 121—160, 388—436.

¹¹⁵ *Uő*, Magyar...Uo. 10. k. 1909. 211—239.

¹¹⁶ *Uő*, Magyar...1907. 144, 152, 435—6.

¹¹⁷ *Káldy-Nagy*, Kanuni...1971. 253, 313, 317, 359, 361—4.

időközben elhunyt. A 200 rác harcost így Zselik vezette hadba 1561—1562-ben. Ennek legalább a fele nőtlen legény lehetett, akik a török kánunnámék rendelkezései értelmében adót nem fizettek.¹¹⁸ Így a vojnik-katonáskodás miatt mintegy száz családfő maradhatott ki az 1562-es ráckevei adódefterből. Ehhez hozzáadván a várépítkezés felmentettjeit, a bírókat és a papokat, összesen két és félszázra becsülhetjük 1562-ben a ráckevei rác családok számát. Az 1540-es évek közepén 220—250 görögkeleti család élhetett a népes hászvárosban.¹¹⁹ Megállapítható tehát, hogy 1543-tól 1562-ig a ráckevei rác familiák száma stagnált, vagy legfeljebb egészen minimális mértékben emelkedett. Ugyanebben az időszakban a magyarok száma nagymértékben gyarapodott a székesfehérváriak és a falusi parasztok beköltözése következtében. 1546-ban öt és félszáz családot regisztráltak Kúvinban, melyből három és félszáz magyar nevet viselt. 1562-ben viszont már hat és félszáz tized-fizető családfő viselt magyar személynevet. Nyilvánvaló, hogy a magyar családok egy része is mentesült az adófizetés alól a budai várépítkezésen való részvétel miatt, s ha számukat óvatos becsléssel száznak vesszük, akkor 750 magyar családhoz jutunk.

A fenti adatokat összegezve megállapíthatjuk, hogy Ráckeve szultáni hászvárosban, a Kúvin-szigeti náhijé székhelyén kb. 1000 család élhetett 1562-ben. Figyelembe véve azt is, hogy néhány tucat magyar hangzású név minden bizonnyal rác polgárt takart, úgy foglalthatunk állást, hogy a nagy népesség mintegy kétharmad része magyar vagy magyarosodó családból, s egyharmada görögkeleti rác familiából tevődhetett össze a 16. század derekán.

2. Görögök Ráckevén, Budán és Pesten

Adatok a 16. századi ráckevei görögökről

Mivel a ráckevei görögökről sem készültek a hódoltság idején külön összeírások, rendkívül nagy nehézségekbe ütközik pontos adatokat szolgáltatni e téren; legfeljebb csak szórványadatokra, meglehetősen szűkszavú korabeli közlésekre szorítkozhatunk.

Maga a központi görögkeleti építmény, a Boldogasszony-templom mindmáig őrzi a görög művészek keze nyomát. Mint Füves Ödön megállapította, „Ma Ráckevén a görög szellemet elsősorban a műemlék-templom XV. századi ismeretlen bizánci festő által készített freskói hirdetik.”¹²⁰ A 15—16. századi freskók a kápolnák megépítése után (ezeket a déli homlokzathoz falazták hozzá, ezáltal a főhajó valamennyi ablakát berakták építőanyaggal) idővel „sötétségbe borultak”, majd az 1770-es években egy

¹¹⁸ *Uő*, Harács... 1970. 71—5.; *uő*, Magyarország... 1970. 20—5.

¹¹⁹ *Velics A.*, Magyarország... II. 1890. 10—11, 56—58.; *Káldy-Nagy*, Kanuni... 1971. 85—89.

¹²⁰ *Füves Ö.*, A ráckevei... 1959. 120.

bizánci görög festő, Gruntovics Tódor újjáfestette őket.¹²¹ Néhány helyen, így a Keresztelő Szent János-kápolnában megmaradtak az eredeti freskók fő vonalai. E kápolna görög felirata s a Damján-kápolna 16. századi Krisztus-ikonja a templom külső falába beépített és mellette elhelyezkedő görög feliratú sírkövekkel egyetemben ugyancsak görög eleink üzenetét továbbítják felénk évszázadok távolából.¹²² Losonci Miklós művészettörténész, a Boldogasszony-templom művészeti szépségeinek finom tollú feltárója joggal emeli ki „a bizánci festők szorgalmá”-t, s a „görög kereskedők mecénás lelkületé”-t, hiszen hazánk egyetlen épen fennmaradt középkori gótikus-reneszánsz görögkeleti kőtemploma a maga kézzelfogható, konkrét valóságában bizonyítja, hogy „Az aktív etnikai elem, a görög, lélekszámánál nagyobb mértékét valósít meg a bizánci eredetű freskók révén. E stílusfraternizáció hozzájárult, hogy sűrűlőds nélkül éltek görögök, szerbek, magyarok, bizonyítva, hogy a művészet kezdheti a békét”.¹²³

Magáról a templomról a 16. században két német utazó, Stephan Gerlach (Ungnad Dávid császári követ udvari lelkésze), valamint Reinhold Lubenau pozsonyi gyógyszerész közöl néhány fontos adatot. Gerlach 1573 nyarán fordult meg a hászvárosban; naplójában így számol be a látottakról:¹²⁴ „Június 23-án tíz óra tájban elindultunk Budáról. . . Először is Ráckevére érkeztünk. Ezen hosszadalmasan nagy mezőváros hódol mind a töröknek, mind a Salm-Eck grófoknak.¹²⁵ Lakosai magyarok, kik nagyobb részt kálvinisták, és rácok; az utóbbiaknak szép templomuk van. Ebben sok a gyertya és sok a kép, köztük az apostolok, és Mária a kis Jézussal karján. Az oltáron kis feszületek fekszenek. Ezen rácok görög hitvallásuk ugyan, de az isteni tiszteletet pápista módra végzik. A mezővárosban nagy vásár tartatik, melyet a bécsi kereskedők is meg szoktak látogatni, kik gyermekeiket ide küldik a magyar nyelv megtanulása végett.” Gerlach Nándorfehérvárnál még azt is feljegyezte, hogy „A rácoknak Ráckevétől fogva idáig mindenütt vannak papjaik, szerzeteseik, apácáik.”¹²⁶

Lubenau német gyógyszerész, aki szintén megpihent Ráckevén 1587-ben, útban Sztambul felé a császári követséggel, azt írja, a várost crabatok (horvátok) lakják. Viszont a Boldogasszony-templommal kapcsolatban a görögökről is megemlékezik:¹²⁷ „Amikor megérkeztünk oda, a janicsárok közvetítésével bementünk két

¹²¹ Entz G., Ráckeve. . . II. 1958. 24.

¹²² Ld. a 120. j., 117—122.

¹²³ Losonci M., A ráckevéi . . . 1968. 34, 39.

¹²⁴ Ld. a 67. jegyzetet!

¹²⁵ Salm-Eck gróf a Habsburgok győri generális főkapitánya volt. E korban az uralkodók hódoltságai birtokaik jövedelmét végvárok fenntartására fordították. (Szakály F., Egy „világtörténeti. . .” 1979. 26.; uő, Magyar. . . 1981. passim).

¹²⁶ Szalay László, Adalékok . . . 1825. 225.

¹²⁷ „Wie wier da ankomen, seindt wier mit den Janiczaren in zwei Kirchen gangen, welche voller Heiligen gemahlet, sonderlich S. Nicolaus, nach Ahrt der reusischen und grichischen Kirchen. Wier haben auch grichische Bucher drein gefunden; den die meisten den grichischen Glauben fuhren. . .” (Beschreibung der Reisen des Reinhold Lubenau. Hrsg. von W. Sahn. Königsberg, 1914. I. 87.).

templomba, amelyeket az orosz és görög templomokhoz hasonlóan szentek, különösen Szent Miklós képeivel festettek teli. Görög könyveket is találtunk bennünk, amelyeknek többsége görög vallást terjesztett.”

A kevei gögörkeletiek templomában tehát a görögök körében is igen nagy tiszteletnek örvendő Szent Miklós ábrázolása uralkodott, s bizonyára az sem véletlen, hogy a mezővárosban már a 15. században „Szent Miklós képe” néven említenek egy határrészt,¹²⁸ sőt Skarica Máté 1581-es verses krónikája szerint a város egyik utcáját is e szentről nevezték el.¹²⁹ Nem kevésbé fontos az az adat, hogy görögkeletiek lelkésze maga is görög származású volt, s hogy a templomban néhány görög írású szentkönyvet is őriztek, melyeket nyilvánvalóan „a helybéli görögök használtak”.¹³⁰ A ráckevei görögök tehát nemcsak kereskedelmi vonatkozásban, hanem szellemi téren sem szakadtak el teljesen a szintén török uralom alatt senyedő Hellásztól; a bizánci görög kultúra hírmondói, a könyvek is eljutottak a görögkeleti kereszténység előretolt, magyarországi török hódoltsági bástyájába.

A gótikus Boldogasszony-templomnak a ráckevei görögökkel kapcsolatos üzenete ezzel még nem ér véget. A templom körül ugyanis nemcsak a 18., hanem a 15—17. században is görögkeleti temető helyezkedett el, mely „a főhajóban kezdődött, ahová papokat temettek, a templom külső falánál folytatódott, ahol gazdag kereskedők keresztjeit és sírtábláit láthatjuk, a szegényebbek a harmadik tér hullámaiban kaptak helyet, az egyházi épület körül”.¹³¹ Losonci Miklós e megállapításával fő vonalakban egyetérthetünk, de az már kevésbé tűnik valószínűnek, hogy tetemeket magukban rejtő sírboltok is vannak a Boldogasszony-templomban, s hogy ezek papok földi maradványait fedik. Egyszerűen arról lehet szó, hogy egyes vezető személyiségek sírtábláit idővel bevitték a templomba, nehogy az enyészet martalékaivá váljanak, s beillesztették őket a főhajó pronaoszának padlózatába. Kevésbé hihető, hogy görögkeleti pópák nemesi címerekkel, hatalmas költségeket felemésztő, gyönyörű reneszánsz díszítésekkel ellátott sírtáblákat készítettek volna; az egyik meg éppen a kor leghíresebb európai mesterének, Johannes Fiorentinusnak a munkája!¹³² Valamennyi sírkő vörösmárványból készült, szélességük mintegy 60—80 cm, hosszúságuk változó; van másfél méteres, s ennél hosszabb is; alakjuk téglalap. Háromról biztosan tudjuk, hogy a 16. század 20-as éveiben készültek; ötnek a felirata teljesen lekopott, ezek feltehetően előbb, talán még a 15. század második felében kerültek a templomba, esetleg hosszabb ideig voltak kint a szabad ég alatt, kiteve a kontinentális időjárás szeszélyeinek. Az egyik vörösmárvány sírtáblába 1522-es évszám van bevésvé. A többi betű már nem olvasható. A másik sírtábla közepén

¹²⁸ *Magdics I.*, *Diplomatarium...* 1888. XIII. okl., 44.

¹²⁹ *Scaritus, Kevi...* 1581. 5. f.

¹³⁰ *Füves Ö.*, *A görög kereskedők...* 1972. 229.

¹³¹ *Losonci M.*, *A ráckevei...* 1968. 21.

¹³² *Balogh J.*, *A művészet...* I, 1966. 298.

reneszánsz címerpajzs látható, alsó részében NICOLAVS SOV. . .¹³³ kezdetű név van belevésve. A reneszánsz címert alul és felül hullámos, bojtos szalagok övezik. Az alsók között jól látszik az 1525-ös dátum. Sajnos, a sírkő legalján levő cirill betűs felirat annyira lekopott, hogy a szavakat már nem lehet kibetűzni.

A legszebb, ma is olvasható sírlap Johannes Fiorentinus műve. Ennek is reneszánsz címerpajzs helyezkedik el a közepén, egy törtvonalas, karéjos keretben, hirdetve, hogy akinek emlékét őrzi, nemesi származású volt, mint az előző sírkő halottja. A sírlap négy sarkán rózsából kifejlődő díszek lángnyelveket ábrázolnak. A reneszánsz módon megformált szép, nagybetűs körirat latin szövege a következő: PRUDENS AC CIRCUMSPECTVS DINKO SARTOR ID 525.¹³⁴ A név előtt szereplő formula egyértelműen bizonyítja, hogy a nemesi származású Dinko szabómester Ráckeve bírója volt egykoron; a fennmaradt latin oklevelek is mindig ezzel a megjelöléssel illetik a bírókat, akiknek tudására, műveltségére, tapasztalataira, előrelátóan okos körültekintésére bizony nagy szüksége volt a népes kalmárvárosnak. Valószínű, hogy az előző sírkő Nicolaus nevű polgára, akinek szintén nemesi címer látható a sírkövén, ugyancsak bírói tisztséget viselt 1525 előtt. Bizonyára a városnak és a görögkeleti egyháznak tett kimagasló szolgálataikért került e görög vallású vezetők sírköve a legelőkelőbb helyre, a Boldogasszony-templom belsejébe. Talán ők voltak az egyházközség kurátorai, s mint ilyenek, szorgalmazhatták és szervezhatték az 1510-es években a két kolostorkápolna építését, esetleg a Szent Kereszt-templom és a különálló torony elkészítését is. Erre vallanak a 18. századi, analógikus példák is. Például a leghíresebb és leggazdagabb ráckevei görög főbíró, Jovanovics Mihály nagykereskedő, aki többször is betöltötte e legfontosabb városvezetői funkciót, élete végéig a görögkeleti egyház főgondnoka volt, ő fejeztette be a torony építését, a kereszt feltűzését. A görögkeleti egyháznak tett érdemeiért görög feliratú sírkövét a hagyományoknak megfelelően a templomba falazták be.¹³⁵ A Boldogasszony-templom többi középkori sírkövének díszítése és felirata teljesen lekopott.

Néhány ráckevei görög kalugyer nevét is ismerjük a 16. századból. Amikor röviddel a Dózsa-parasztháború kitörése előtt felépítették a kolostorra berendezett két oldalkápolnát a kis szentéllyel, 1514-ben a belső festési munkálatokat három görög gvárgyián irányította: „Michaelis, Georgiis ac Janya”.¹³⁶ Egy évvel Buda eleste előtt, 1540-ben rekonstruálták a templom festményeit, ám sem a művész személye, sem a munkálatok irányítóinak kiléte nem ismeretes.¹³⁷ 1546-ban is három görög szerzetese

¹³³ Ma már csak a Nicolaus név olvasható. 1843 előtt *Bognár József*, a Csepel-sziget első monográfusa még ki tudta betűzni a családnév néhány betűjét is. Nyilvánvalóan Sóvágó Miklós sírkövérolt van szó. (Csepel = Tudománytár, 1843. 14. k. 221.)

¹³⁴ Nem A D (Anno Domini), hanem I D (Incarnationis Dominicae)!

¹³⁵ *Füves Ö.*, A ráckevei... 1959. 119.; *Entz G.*, Ráckeve... II. 1958. 20.

¹³⁶ *Kereskényi Gy.*, Érd... 1874. 35.

¹³⁷ Magyarország műemlékei. Szerk.: *Genthon István*. Bp. 1951. 352.

volt a ráckevei kolostornak: Nikola, Anka (?) és Pejó kalugyer.¹³⁸ A másodiknak egy István, a harmadiknak pedig Tomás nevű nőtlen szolgálégyne is volt. A török defter feltünteteti 1546-ban a feltehetően görög származású görögökeleti lelkész, Pop Jovan (János pópa) nevét is.¹³⁹ Ő éppúgy nős ember volt, mint a három kalugyer. 1559-ben Nikola és Pejó már nem élt, csakúgy, mint a két szolga, ám Pop Jovan továbbra is szerepel az adódefterben, s Anka (?) kalugyernek már egy adózási sorba került, György nevű nőtlen fiát is jegyzékbe vették.¹⁴⁰ 1562-ből már csak Kalugyer Petréről hallunk, talán ő volt a rendfőnök.¹⁴¹ A kolostor később is működött, Gerlach is említi 1573-ban, hogy Ráckevétől kezdve mindenütt látott görögkeleti papokat, szerzeteseket, apácákat. Lubenau is görög papról tesz említést 1587-ből. A vallásos görögkeletiek évszázadokon keresztül fenntartották a kolostort, melyben szerbeken kívül sok görög kalugyer, gvárgyián, diakónus, pópa élt a 17—18. században is; a pesti görögkeletiek 1686 végén keletkezett folyamodványa a grábóci mellett külön megemlíti a kovini görög szertartású monostort, melynek Constantinus nevű görög rendfőnöke 1704-ben oltalomlevelet kért és kapott II. Rákóczi Ferenc fejedelemtől a ráckevei pravoszlávok számára. Végül II. József 1776-ban elrendelte a kevei kolostor felszámolását, mire a görögkeleti kalugyerok a Tolna megyei Grábócra költöztek át.¹⁴²

A ráckevei görögkeleti polgárok között több görög hangzású nevet találhatunk az 1546-os, 1559-es és 1562-es török adódefterekben. Közülük kerülhettek ki a Boldogasszony görögkeleti templomban őrzött néhány görög könyv olvasói is. Az alábbi nevek közül többet feltehetően görög származású polgárok viselhetek Ráckevén a 16. század közepe táján, mivel egyrészt ezek jobbára görög hangzásúak, másrészt közülük néhány előfordul a 18—19. századi ráckevei görögöknél is, illetőleg Füves Ödön is hasonló nevű görög familiákat mutatott ki a feudalizmus utolsó másfél évszázadából latin források alapján sok magyarországi városban, mezővárosban, főként Szentendrén, Pesten, Nagykanizsán, Kecskeméten és Egerben stb.¹⁴³

1546: Szücs Kozma, Anka (?) kalugyer, Kosztadin Herancsovik, Jovan Herancsovik, György Herancsovik, Jovan Demjan, Kosztadin Pilegovik, Demjan Izlamar, Pejó kalugyer, Kozma Acél, Bata Drakovik, Lukács Drakovik, Nikola Kosztonik, Jancsik Lavtar, Petri Popovik, György Lavtar, Nikola Lavtar, Neva Kosztadin, Nikola Dimitriovik, Nikola kalugyer. Közülük a Kozma, a Kosztantino-vics és a Popovics a 18. században is ráckevei görög lakos volt, s ilyen nevű familiák ma is fellelhetők a településen.¹⁴⁴

¹³⁸ *Káldy-Nagy, Kanuni*...1971. 86—7.

¹³⁹ Uo. 87.

¹⁴⁰ *Uő, A budai*...1977. 263—4.

¹⁴¹ *Uő, Kanuni*...1971. 91, 86.; *uő, A budai*...1977. 263.

¹⁴² *Ludaics M., A történeti*...1861. 51. sz.; *Kereskényi Gy., Érd*...1874. 35.

¹⁴³ Ld. a 8. jegyzetben *Füves Ödön* tanulmányait!

¹⁴⁴ *Uő, A ráckevei*...1959. 117—121.; *Káldy-Nagy, Kanuni*...1971. 85—89. és a 40. j.

1559: Kosztadin Herancsovik, Nikola Herancsovik, Jovan Demjan, Sóvágó Nikola, Kosztadin Pilegovik, Anka (?) kalugyer, Pejó kalugyer, Demjan Izlamar, Kozma Acél, Neva Popovik, Milos Popovik, Pop Jovan, Bata Drakovik, Nikola Kosztonik, Jancsik Lavtar, István Lavtar, Petri Popovik, Bata Kozsohár, Nikola Popovik, Halász Demjan, Kozma Kozsohár, Demjan András, Kozma Miklós, Nikola Zaran, Szak Kosztadin.¹⁴⁵

1562: Niklasz Miklós, Nikos István, Demján Ambrus, Nikos János, Demján János, Nikola Novak, Kosztadin László, Ötvös Demján, Szabó Koszta, Kalugyer Petre, Kosztadin János mahalle-főnök, Kozma Petre, Nikos János, Nikos Imre, Szücs Demján, Nikos Balázs, Pap Petár, Nehéz Kozma, Nikos Petar, Kozma Miklós, Kozma János, Duka Gyenös, Mihla Koszta.¹⁴⁶ Érdekes Duka Gyenös személye. Budán ugyanis ebben az esztendőben összeírtak egy „Duka rum” (görög) nevű adózó háztartásfőt, s így kézenfekvő a következtetés, hogy a két Duka között esetleg valamilyen rokoni kapcsolat lehetett.¹⁴⁷

Az 1570-es évekből is konkrétan ismerünk egy Ráckeven élő görögöt. Skarica írja a Szegedi püspök életről 1582-ben készített, s 1585-ben Baselben megjelentetett biográfiájában, hogy 1572. május 1-én György pesti kirurgus gyógyította a betegeskedő ráckevei görög adóbeszedőt, Latomus (Építész) publikánust, aki mégis belehalt nyavalyájába („Publicanum Graecum Latomum”).¹⁴⁸ Ez az adat már csak azért is igen érdekes, mert eddig csak arról volt tudomásunk, hogy az adóbeszedésre rác, zsidó s egyre inkább mohamedán (török, bosnyák stb.) katonai és polgári személyek vállalkoztak a budai defterhánénál (államkincstárnál), ám arról, hogy a görögök nemcsak a kereskedelemben, hanem a pénzügyi egységek (mukátaák) adóbeszedésében is rivalizáltak vetélytársaikkal, nem közölnek adatokat az eleddig közzétett török defterek. Egyébként ez a Latomus nevű görög feltehetően Budáról került Kuvinba, bizonyára akkor, midőn a budai defterhánében elvállalta a kitünően jövedelmező Kuvin-szigeti mukáta adójának beszedését. Az 1562-es budai defterben olvasható egy Latimad (?) rum (görög); az arab betűkkel, siyaqat írással, török nyelven lejegyzett név nem betűzhető ki egészen pontosan.¹⁴⁹ Skarica latin biográfiájában úgyszintén átformálódott a görög adóbeszedő neve. Így nagyon valószínű, hogy az 1562-es, budai Latimad (?) rum voltaképpen azonos az 1572-es ráckevei görög adóbeszedővel, Latomus polgárral. Adóbeszedői tevékenysége magyarázza, hogy neve nem szerepel sem az 1571-es, sem pedig az 1573-as és 1580-as budai török vámnaplókban.¹⁵⁰

¹⁴⁵ *Uő*, A budai... 1977. 261—8.

¹⁴⁶ *Uő*, Kanuni... 1971. 89—95.

¹⁴⁷ *Uo.* 14.

¹⁴⁸ Stephani Szegedini... 1585. 22.

¹⁴⁹ *Ld.* a 146. j., 14.

¹⁵⁰ *Fekete L.—Káldy-Nagy*, Budai... 1962. 13—276.

Ráckevének a görög kultúrával való kapcsolatát bizonyítják Skarica Máté (1544—1591) kevei prédikátor-költő Szegedi Kis István püspökről írott humanista életrajzának egyes közlései is.¹⁵¹ Ráckeve 1563-tól a Duna melléki „kevi superintendia” székhelye lett Szegedi ideköltözésével, s élenjáró szerephez jutott a hódoltsági mezővárosi reformációban: „Buda helyett Ráckeve lett a környék szellemi központja.”¹⁵² A mezővárosban már a 15. században működni kellett iskolának, hiszen Kevinek plébánosválasztási privilégiuma is volt 1428-tól, s e korban elsősorban a plébániákon folyt rendszeres oktatás. 1542-ben megalakult a ráckevei protestáns egyházközség,¹⁵³ s ennek már az 1550-es években középfokú tanintézete működött. Bizonyára nem véletlen, hogy Szegedi 1563-ban éppen a ráckevei protestáns iskolában tanult, alig 19 esztendősként nevezte ki az újonnan megalakult pesti protestáns eklézsia iskolarektorává.¹⁵⁴ Szegedi irányította 1572-ig a híres, bécsi kereskedők fiait is befogadó ráckevei középiskola munkáját, melynek Barbatullus István, Skarica Máté, Kaplyáni Tamás és Pesti Anthemius János voltak a rektorai az 1560—70-es esztendőkből.¹⁵⁵ Szegedi püspök és rektorai széles látókörrel, nagy műveltséggel rendelkeztek; nemcsak latin retorikát, hanem görög dialektikát is oktattak Ráckevén. Különösen Szegedi rendelkezett hatalmas műveltséggel; tucatnyi kiadásban jelentek meg munkái a Német—Római Birodalomban, Svájcban és Angliában. Már fiatal diákként szorgalmasan tanulmányozta a római és görög „auctorokat”, megismerte a zene tudományát, s eközben „a görög és héber nyelvekben való ismereteinek gyarapításáról sem feledkezett meg”.¹⁵⁶ Skarica is jártas volt a görög műveltségben; ráckevei, pesti és jászberényi rektorként görögöt is oktattott. A görög nyelvet és tudományokat Erdélyben sajátította el 1566—67-ben, Károli Péter kolozsvári tanintézetében.¹⁵⁷

Szebeni János rektor is jól ismerte a görögöt; Skarica írja 1565-ről, hogy „A népes kevei iskolát abban az időben nagy dicsérettel Szebeni János igazgatta, aki a retorikában és a görög tudományokban nagy jártassággal bírt.”¹⁵⁸ Kaplyáni rektor nemcsak tanította a görögöt, hanem írt is görög verseket. Skaricánál olvashatjuk 1567-es erdélyi útjáról, hogy „Váradról Kaplyáni Tamást is magammal viszem szülővárosom iskolájának igazgatására. Ő akkor Sasvári Gergely vezetésével főleg a görög nyelvben és költészetben képezte magát.”¹⁵⁹

¹⁵¹ *Scaricaeo*, Stephani Szegedini . . . 1585. 8—22.

¹⁵² *Makkai L.*, Pest . . . I. 1958. 103.

¹⁵³ *Veszprémi Fejes Gy.*, A ráckevei . . . 1926. 5.

¹⁵⁴ Ld. a 151. j., 16.

¹⁵⁵ Uo. 16—20.

¹⁵⁶ Uo. 8—9.

¹⁵⁷ Uo. 16—7.

¹⁵⁸ Uo. 16.

¹⁵⁹ Uo. 18.

Nyilván a fejlett oktatásnak köszönhető, hogy 1546-ban 12, 1559-ben 14, 1562-ben 15 olyan ráckevei adózó háztartásfőt vett jegyzékbe a török, akik deákos műveltségükkel emelkedtek ki polgártásaik közül.¹⁶⁰ A „deákok” a 16. században iskolamesterek, nótáriusok, bírók, gazdatisztek voltak, sőt sokan foglalkoztak közülük távolsági és helyi kereskedelemmel is.¹⁶¹ Ráckevén 1546-ban és 1559-ben két nős diákot, Mihált és Jovant közvetlenül a görög kalugyer, Nikola neve után regisztráltak;¹⁶² ők bizonyára a görögkeleti egyházhoz, a kolostor iskolájához tartoztak. Valószínű, hogy a másik Jovan, valamint Dimitri és Borbás diákok is görögkeletiek voltak. A budai szandzsák egyetlen településén sem vettek annyi diákot jegyzékbe, mint Ráckevén; Budán 1546-ban csak 8, 1562-ben 6 diák lakott.¹⁶³ Egészen nyilvánvaló, hogy nem ok nélkül szerződtetett a városi magisztrátus magas szintű görög műveltséggel rendelkező rektorokat Ráckevére: nemcsak a protestánsok számára volt szükség a görög tudományok és az ógörög nyelv oktatására, hanem a helybeli görög közösség érdekében is. Ráckeve 1600 körüli pusztulásával, a görögkeleti népesség megfogyatkozásával le hanyatlott a görög nyelvű oktatás ügye is; a ráckevei püspökség 1629-es, Keviben megszövegezett egyházi törvénykönyvében már csak jámbor óhaj, hogy „ha oly ifjak lesznek, kiknek tudományok megkívánja, görög és deák nyelvet tanítsanak, és hogyha az ifjaknak elméjük engedi, dialecticára is oktassák őket”.¹⁶⁴

A napvilágra került adatok alapján megállapíthatjuk, hogy a 16. század közepén Ráckeve görögkeleti központban görög eredetű adózók is éltek. Részletezőbb források hiányában a kevei görögök hozzávetőleges létszámának megállapítása nagy nehézségekbe ütközik, s legfeljebb az tűnik valószínűnek, hogy az ezernél több lelket számláló, rendkívül heterogén etnikai összetételű görögkeleti lakónépesség sorain belül a görögök száma aligha lehetett kevesebb, mint bármely más, balkániai- pravoszlávok által is lakott hódoltsági hásvárosban. E korban a mintegy ezer ráckevei háztartás egyharmada görögkeleti vallású volt.¹⁶⁵ A kevei görögkeletieknek ez a viszonylag magas számaránya érthetővé teszi a kereskedő-mezőváros intenzív árucserforgalmát, másrészt magyarázatot ad arra, miért csak tucatnyi görög élt Budán és Pesten: a mohamedán, zsidó, magyar és ráckevei görögkeleti kereskedők konkurrenciája miatt üzleti szempontból nem volt kifizetődő a görögöknek, hogy nagyobb tömegben telepedjenek le a török uralom alá került Budán és Pesten. A görög kereskedők igazi fénykora csak a 15 éves háború után kezdődött el, amikor a mohamedán kereskedelem jelentősen visszaszorult, a zsidók egy része szétszóródott

¹⁶⁰ *Káldy-Nagy, Kanuni* . . . 1971. 85—95.; *uő, A budai* . . . 1977. 261—8.

¹⁶¹ *Ld. a 150. j., 590.*

¹⁶² *Káldy-Nagy, Kanuni* . . . 1971. 87.; *uő, A budai* . . . 1977. 264.

¹⁶³ *Káldy-Nagy, Kanuni* . . . 1971. 13—15.

¹⁶⁴ *Mokos Gyula, A hercegszöllösi kánonok. Bp. 1901. 108.*

¹⁶⁵ *Mészáros (Fenyvesi) L.—Hausfatter K., A budai* . . . II. 1974. 2. sz. 222—5.

Budáról, s Ráckeve sem volt már a hódoltság görögkeleti centruma. A görög kereskedők a török hatalom meggyengülésével a 17. században már akadály nélkül előzőnlhették a Duna—Tisza-koze alföldi területeit, s befészkelhették magukat sok hódoltsági mezővárosba.¹⁶⁶

Görög kézműves-kiskereskedő réteg Budán és Pesten

Ráckeven kívül Buda és Pest katonai központokban is éltek görögök, noha egészen csekély számban. Mindkét városban a mohamedán, a zsidó és a magyar kereskedők, üzlemberek jutottak kiemelkedő szerephez,¹⁶⁷ s üzleti versengésük teljesen háttérbe szorította a maroknyi görögöt, akik emiatt — a vámnaplók és más török források tanúsága szerint — inkább kézműves mesterként, termékeik árusítóiként, szatócs-boltosként tevékenykedtek, mint hivatásos távolsági kereskedőként. Kereskedelmi tevékenységük arra szorítkozott, hogy beszerezzék a balkáni görög, zsidó és délszláv műhelyekben, kis manufaktúrákban a számukra szükséges ipari nyersanyagokat, félkész termékeket, s ezt olykor mohamedán rendszberek (kereskedők) hajóin, vagy pedig szekereken, gyalogosan Budára szállítsák és műhelyeikben feldolgozzák, boltjaikban árusítsák. A vámnaplók adatai szerint valamennyi görög bőrök, bundák, prémek szállításával, feldolgozásával foglalkozott, vagyis szűcsök voltak; az 1562-es pesti adódefter egyértelműen meg is jelöli e mesterségüket: „kürkdzsü” (szűcs).¹⁶⁸

Egy korábbi adat is azt bizonyítja, hogy a fővárosba kerülő néhány görög elsősorban ipari készítménye eladásából élt. Az egyik magyar főnemes, az első között lutheránussá lett Bebek Imre volt prépost 1534-ben az „evangéliumra megesküdvé” vette feleségül egy görög származású budai ötvösmester szegény és csúnya árváját, melyet még a tehetetlen Szapolyai János is megsokallt, s bezáratta érte az „eretnek” főurat.¹⁶⁹ A görög ötvösre vonatkozó adat egyúttal azt is bizonyítja, hogy már a hódoltsági időszak előtt is éltek görögök Budán.¹⁷⁰ Tudjuk, hogy V. László udvarában

¹⁶⁶ Ld. a 8. jegyzetet, főleg Füves Ö., A görögök megjelenése... 1972. 229.

¹⁶⁷ Fekete L.—Káldy-Nagy, Budai... 1962. 588—593; Káldy-Nagy, Harács... 1970. 119.

¹⁶⁸ Káldy-Nagy, Kanuni... 1971. 186—7.

¹⁶⁹ Kubinyi A., Budapest... II. 1973. 223.

¹⁷⁰ 1463-ban említik „Georgio Gewrewgh”-öt (Szamota István—Zolnai Gyula, Magyar oklevél-szótár. Szerk.:— Bp. 1902—1906. 308. sorköz). 1487—1489 között, az esztergomi érsék szigeti kertjében 3 kertész és öt szolga dolgozott; az egyik kertész, „az öreg görög” (greco) évente 5 dukát fizetést, egy rend vörös ruhát, bundát, 12 pár bocskort és ételmet kapott. (Nyáry Albert, A modenai Hippolyt-codexek. I. = Századok, 1870. 4. évf. 5. füz. 284.) 1530 körül egy dúsgazdag görög és egy olasz nagykereskedő felajánlotta Gritti Alajos kormányzónak, hogy kibővíti, újjáépíti Buda polgári városrészét. (Szerémi Gy., Magyarország... 1961. 243.; Zolnay László, Kincses Magyarország. Középkori művelődésünk történetéből. Bp. 1977. 244.)

görögül beszéltek, s Hunyadi Mátyás görög tudósokat is maga köré gyűjtött,¹⁷¹ de mindeddig nem sikerült részletes adatokat szerezni róluk. Számuk mindenesetre nem lehetett sok Mohács előtt, hiszen egyébként gyakrabban előfordulnának a különféle forrásokban. Az 1550-es évekből is mindössze egyetlen görög boltosról találtunk adatot Budáról; Pestről egyelőre nincs híradás az 1562 előtti évekből görög polgárokról. 1552—53-ban a budai török államkincstár összeíratta a boltok, raktárhelyiségek, árusbódék bérlőinek nevét, s az általuk fizetett bér összegét. A hátralékos, meglehetősen elhanyagolt állapotban levő boltokról készített defterben olvashatjuk a következő bejegyzést: „Kara urum (görög) szabómester boltja, napi 1/2 akce bérrrel”.¹⁷² Ez a Kara (Fekete) nevű görög szabó rövidesen elköltözhetett Budáról, esetleg meghalt, mert egyetlen 1559-es és 1562-es adódefterben sem szerepel többé.¹⁷³

A budai és pesti görögök a rum, urum (római) népnévvel megjelölve szerepelnek a török forrásokban, mely a görög „romiosz” (római) elnevezéssel kapcsolatos.¹⁷⁴ Mint Fekete Lajos megállapította, „örmény neveknél, zsidóknál, görögöknél, cigányoknál szokás szerint megjegyzik, hogy az illető örmény (ermeni), zsidó (jahud, jahudi), görög (rum, urum), cigány (csingane)”.¹⁷⁵ Budán és Pesten az 1546-os defterek görögökről nem adnak hírt. 1562-ben Budán 6 görögöt említenek „rum” népnéven, s egyet a „mi'már” (építész, építőmester) megjelöléssel. Kalfa mi'már volt 1562-ben a budai vár főépítésze, míg elődje, Mimár Györgye feltehetően délszláv származású volt: ő 1558—1560 között Cegléd, Nagykőrös, Nagymaros szultáni hászvárosok és a Kuvin-szigeti mukátaa eminjeként (a pénzügyigazgatási egység adóbeszedési vállalkozójaként) van feltüntetve a pénztári naplókban. 1562-ben már nem szerepel.¹⁷⁶ Ismerjük az építészek járandóságát is: naponta 15 akce zsoldot kaptak. Mimár Györgye 1 évre és 3 hónapra 6637,5 akce fizetést húzott.¹⁷⁷ E szerint Kalfa építész egy évi járandósága 5475 akce (110 ft) volt, ami jelentős összegnek számított az adott korban, hiszen 27 szarvasmarha vásárlóértékével volt egyenlő.¹⁷⁸

Az építészen kívül hat görög neve van feltüntetve az 1562-es budai adódefterben. Ezek a következők: Bata rum, György rum, Duka rum, Oranos rum, Karacsa rum,

¹⁷¹ Füves Ö., A görög kereskedők megjelenése... 1972. 227.

¹⁷² Velics A., Magyarországi... II. 1890. 122.

¹⁷³ Káldy-Nagy, Kanuni... 1971. 14, 187.

¹⁷⁴ „Ezek az államnak csak kis részét képező területeken, akárcsak az egész birodalomban, e görögül beszélő bizánciak önmagukat a római állam római polgárainak nevezték... Ez az elnevezés megmaradt a bizánci birodalom egész fennállása és a török hódítás négy évszázada alatt. Még ma is a népi nyelvben a »romiosz« név bizalmas színezetű szinonimája a »görög«-nek.” (*Janisz Politisz, Az osztályok*... 1961. 119.)

¹⁷⁵ Fekete L.—Káldy-Nagy, Budai... 1962. 589.

¹⁷⁶ Uo. 279—550.

¹⁷⁷ Uo. 407., Káldy-Nagy, Harács... 1970. 113.

¹⁷⁸ Káldy-Nagy, Tolna... 1962. 580.

Latimad (?) rum.¹⁷⁹ Közülük a már említett Duka és Latimad (?) görögön kívül talán Bata és György rum-nak lehetett köze a hasonló nevű ráckevei görög familiákhoz. György keresztnévet sok görögkeleti polgár viselt Kuvinban, s jegyzékbe vettek egy Bata Drakovik (Drak fia Bata) nevű adózót is. A budai görögök nem alkottak külön dzsemaatot (közösséget, testületet), mint a gyaur magyarok, a zsidók, a kopt és mohamedán cigányok, hiszen alig néhányan éltek a fővárosban. A magyarokkal együtt írták össze őket Buda város „hitetlenjei” („Gebran-i varos-i Budun”) között. Ezek az 1562-ben szereplő görögök kizárólag kézműipari termékeik eladásából élhettek; rövidesen búcsút mondtak a városnak, mert sem az 1571-es, sem az 1573-as, sem pedig az 1580-as vámnaplókban nem fordul elő egyikük neve sem. Lehetséges, hogy 1580 körül már alig-alig éltek görögök a magyarországi török tartomány székhelyén, mert 1573 után a vámnaplók sohasem említenek budai görögöket, s az 1580-as budai adódefter sem tartalmaz görög népvét, görög hangzású személynevet. Ebben az évben már Pesten is csak egyetlen görög szücsmester élt, Száró rum.¹⁸⁰

Mint említettük, Pest viszonylatában 1562-t megelőzően nem találtunk adatokat görögökkel kapcsolatban egyetlen török forrásban sem, noha személynevek ezreit vizsgáltuk át. 1562-ből az alábbi görög neveket olvashatjuk Pest tahrir-defterében: Szapok rum kürkdzsü, Demo rum kürkdzsü, Manuilo rum, Nedelko rum, Dimitre rum.¹⁸¹ Az öt pesti görögéből egynek, Demo rum-nak találhatjuk meg a nevét az 1571-es budai vámnaplóban, „Dimo urum szücs” formában; a többiről másutt sehol nem történik említés. Ez a Demo (Dimo) görög sem szerepel az 1573-as és 1580-as vámnaplókban; a görög iparosok, kiskereskedők tehát Pesten sem tudták tartósan megvetni a lábukat. Iparos voltukat bizonyítja a nevük után szereplő kürkdzsü megjelölés. A kürk szó a törökben egyaránt jelenthet prémet és bundát; Fekete Lajos a vámnaplókban ‚bunda’ értelemben fordította.¹⁸² Ugyanő a kürkdzsü főnevet szücs gyanánt adta vissza magyarul. A budai vámnaplókban szereplő görögök neve mellett is szinte mindig ott találjuk a kürkdzsü megjelölést.

Az öt pesti görög közül esetleg kettőnek, Nedelko és Dimitre polgárnak élhetett valamilyen hozzátartozója Kuvinban. Nedelko keresztnévű egyént 1546-ban regisztráltak Ráckevén, egy Hegedűs Petre nevű adózó háztartásfő vejeként.¹⁸³ Dimitre nevű adózót 1546-ban, 1559-ben és 1562-ben tucatnyit összeírtak a csepeli görögkeleti centrumban; talán innen került Pestre az egyik görög familia sarja.

A pesti és budai görögökről az 1571-es, 1573-as és 1580-as budai török vámnaplókban 11 bejegyzés található. A mohamedán irnokok feltüntették a görögök nevét, esetleg foglalkozásukat, s megjelölték az áru nevét, mennyiségét, vámját is. Az

¹⁷⁹ *Uő*, Kanuni. . . 1971. 14.

¹⁸⁰ Ld. a 176. j., 270. p.; *Fekete L.*, Buda, Pest. . . 1938. 116—136.

¹⁸¹ *Káldy-Nagy*, Kanuni. . . 1971. 6.

¹⁸² Ld. a 160. j., 579—580., 632.

¹⁸³ Ld. a 181. j., 85.

áru török mértékegysége, a denk fél lótehernek felel meg, mely hozzávetőlegesen 75 kg-ot tesz ki. A gümrük kifejezés a magyar vám szónak felel meg. A vám összegét csak számmal jelölték; a pénzegységet, az általánosan használt kis ezüst akcsét (melyet az európaiak asperként emlegettek), sohasem tüntették fel. Egy akcse 2 dénárt ért, vagyis 50 akcse tett ki 1 forintot. Az egyik görög 1 kishordó (varil) pálinkát (raqit) is szállított; ez mintegy negyed hektoliternek felelt meg. Az alábbiakban idézzük a görögökre vonatkozó 11 bejegyzést a budai török vámnaplókból, az elvámolások dátumainak pontos feltüntetésével:¹⁸⁴

1. 1571. júl. 1. „Petre urumtól 1 denk bunda után gümrük 50”.
2. 1571. szept. 6. „Száru urum szüctől 4 denk bunda után gümrük 300”.
3. 1571. okt. 1. „Dimo urum szüctől 2 denk bunda után gümrük 250”.
4. 1571. szept. 23. „Kodzsú urum szüctől 3 denk bunda után gümrük 300”.
5. 1571. okt. 21. „Atnir urum szüctől 2 denk bunda után gümrük 250”.
6. 1571. dec. 6. „Szára urumtól 1 denk aba, 1 kis hordó pálinka után gümrük 125”.
7. 1571. dec. 6. „Komne urum szüctől 2 denk bunda után gümrük 225”.
8. 1573. szept. 25. „Szára Peste-i urumtól 2 denk bunda után gümrük 150”.
9. 1573. szept. 25. „Kodzsú Budun-i urumtól 3 denk bunda után gümrük 150”.
10. 1573. okt. 10. „Hadzsi Ramazán janicsár hajóján . . .”: „Kodzsú urum szüctől 4 denk bunda után gümrük 500”.
11. 1580. szept. 28. „Szárótól 3 denk bunda után gümrük 480”.

A pesti és budai görögök kereskedelmi forgalma 1571—1580 között

Év	Név	Áru súlya		Vám összege		Áru értéke		Áru vásárlóértéke		
		denk	kg	akcse	ft	akcse	ft	ökör (db)	búza (hl)	bor (hl)
1.	2.	3.	4.	5.	6.	7.	8.	9.	10.	11.
1571	Atnir	4	300	250	5	5000	100	25	125	17
1571	Dimo	2	150	250	5	5000	100	25	125	17
1571	Komne	2	150	125	4,5	4500	90	22,5	112	15
1571	Kodzsú	3	225	300	6	6000	120	30	150	20
1571	Száró	4	300	400	8	12000	240	60	300	40
1571	(Szára)	1	75	125	2,5	2500	50	12,5	62,5	8,5
1573	Petre	1	75	50	1	1000	20	5	25	3,4
1573	Kodzsú	3	225	150	3	3000	60	15	75	10
1573	Kodzsú	4	300	500	10	10000	200	50	250	34
1573	Szára	2	150	150	3	3000	60	15	75	10
1580	(Száró)	3	225	480	9,5	9600	192	48	240	32
Összesen:		29	2175	2880	57,5	61600	1232	308	1539,5	207,9

¹⁸⁴ Ld. a 160. j., 93, 100, 211, 215, 116, 69, 88, 270.

Az 1570-től 1580-ig eltelt egy évtized alatt tehát 6 görögöt vámoltak meg Budán: Száró (Szára), Kodzsu, Dimo, Atnir, Komne és Petre polgárokat. az írrok két görögnek lakhelyét is feljegyezte: Kodzsu budai, Száró pesti szücs volt. Dimo urum szücs az 1562-es pesti adójegyzékben szerepel, tehát ő is pesti lakos lehetett 1571-ben. A másik három görög pontos lakhelyét nem ismerjük, de feltehetően a fővárosban lakhattak ők is, hiszen különben nem Budán fizették volna az általuk szállított kürk (bunda, prém) néhány denkjének vámját. Komne Száróval együtt fordult meg a budai vámnál 1571. december 6-án, Atnir pedig Dimóval október 21-én. Így elképzelhető, hogy mindannyian pestiek voltak. Petre urum lakhelyét nem tudjuk meghatározni, de a fenti adatok alapján inkább az látszik valószínűnek, hogy ő is Pesten élt, s nem Budán, ahol a mohamedán, zsidó és magyar kézművesek, kereskedők hegemoniája dominált. Budán sok száz mohamedán vallású délszláv katona élt, Pesten viszont minden rác martalóc zsoldos megtartotta görögkeleti hitét; így érthető, hogy a szintén görögkeleti vallású szücsök, boltosok szívesebben telepedtek le Pesten, ahol különben egyetlen zsidó üzletember sem élt, mivel mind a 60—70 „jahudi” adózó familia Budán, a zsidók külön városnegyedében („Mahalle-i jahudan”) lakott a 16. század folyamán.¹⁸⁵

A budai és pesti görög szücsök szinte kizárólag prémet hoztak fel a balkáni tájakról. Bizonyára hajón szállították áruikat; egy ízben ezt a török írrok is feltüntette, amikor Kodzsu budai szücs Hadzsi Ramazán budai janicsár hajóján vitte a kürköt budai műhelyébe. Ő talán a Tabánban lakott, mely éppen ekkor vált a budai bőrfeldolgozás híres központjává, a balkáni mesterek munkájának eredményeként.¹⁸⁶ Prémén kívül egyéb árut csak Szára pesti urum szállított egy ízben: abát és pálinkát. Az aba rozsdavörös színű gyapjúposztó, meglehetősen durva készítmény. Ezt a 16. században a szaloniki zsidó műhelyekben készítették a legnagyobb mennyiségben, de más balkáni városok Spanyolországból és Portugáliából régebben elmenekült szefárd zsidói is nagy tömegben állítottak elő abaposztót, mely mint a törökből vett jövevényező, éppen ebben a században honosodott meg a magyar nyelvben. A pálinkát bizonyára a mohamedán helyőrség katonái számára szállította a fővárosba Száró rum, hiszen a mohamedán vallás tiltotta a borivást az „igazhitűek” számára. Raqit 1571-ben 9 nagy hordóval (fucsival) szállítottak Budára a különféle etnikumú kalmárok. A fucsi űrtartalma 48 liter volt. E szerint mintegy 430 liter raqi került a vilajetszékhelyre 1571-ben, s ebből a görög Száró csak 24 litert vitt, mivel a varil (kishordó) éppen a fele volt a fucsinak.¹⁸⁷ A görög pálinkafelhozatal tehát egészen elenyésző volt a mohamedánok, zsidók és délszlávok szállítmányaihoz képest. Ugyanezt állapíthatjuk meg az abaposztóról is.

A vámnaplók által megjelölt három évben a különböző nemzetiségű kereskedők 553 denk és 191 gurus értékben hoztak fel kürköt Budára. Egy gurus 40 akcsével volt

¹⁸⁵ Káldy-Nagy, Kanuni. . . 1971. 10—11, 14—15.; *uő*, Harács-szedők. . . 1970. 109—113.

¹⁸⁶ Ld. a 160. j., 579.

¹⁸⁷ Uo. 572—581, 557—558.; *Vass E.*, A váci vámnaplók. . . 1972. 128.

egyenlő; a 191 gurus 3820 akcsényi vámmal volt megterhelve. Mivel I denk kűkre átlagosan 200 akcse vámot vetettek ki, megállapíthatjuk, hogy ezt a vámösszeget mintegy 19 denk prém után szedték be.¹⁸⁸ Összesen tehát 572 denk prém került a vilajet székhelyére a 3 év alatt. S ebből a mennyiségből a görög szűcsök mindössze 29 denk kűköt vittek Pestre és Budára, vagyis alig 5%-ot. A görög szűcsök prémszállítása tehát a mohamedánok, zsidók és délszlávok áruszállításához képest jelentéktelen volt. Egészen nyilvánvaló, hogy ezt a kis mennyiséget nem eladásra, hanem saját céljaikra hozták fel a Balkánról, s műhelyeikben dolgozták fel készáruvá, és ezt árusították kis boltjaikban. Nem lehetett túlságosan nagy kereslet termékeik után, vagy talán nem bírták a versenyt a hatalmas forgótökével rendelkező mohamedánokkal és zsidókkal, mert számuk egyre fogyott: 1571-ben még hatan voltak, 1573-ban már csak ketten, s 1580-ban egyedül Száró szűcs dolgozott kis pesti műhelyében a görögök közül.

A görög szűcsök tökeerejének, kereskedelmi forgalmának jobb megismerése céljából érdemes áttekintenünk az egyes évek görög áruforgalmát, valamint ezeknek az árukak akcsében és forintban kifejezett értékét és vásárlóértékét is, hiszen csak e viszonyítás alapján tudunk konkrét képet nyerni a görögök anyagi-gazdasági potenciáljáról. A vám összegéből könnyen kiszámítható az áru értéke, hiszen a belföldi ruházkodási cikkekre 5%-os vámot vetettek ki Budán a törökök.¹⁸⁹ Az akcse két dénárt ért, azaz 50 akcse tett ki 1 számítási forintot.¹⁹⁰ A vásárlóérték megállapításához célszerűnek véljük a két legfontosabb mezőgazdasági termény, a búza és a bor, valamint a parasztság igavonó barma, az ökör árához viszonyítani a görögök áruszállítmányának értékét. Tolnai adatok szerint 1 hl búza 40, 1 hl bor 300, 1 ökör pedig 200 akcsébe került a 16. század közepén.¹⁹¹

1571-ben 6 görög szűcs hozott fel árut a Balkánról, 18 denk mennyiségben. Ez 1275 kg-nak felelt meg, s a 3 évi görög prémszállítmány 58%-át jelentette. Vámja 1600 akcsét tett ki (55%), mely 32 forintnak felelt meg. Az áru értéke 36 000 akcse (58%), vagyis 720 forint. Vásárlóértéke: 180 marha, vagyis 900 hl búza, vagy 121 hl bor. A legtöbb árut Szára szűcs szállította, aki két ízben is járt a Balkánon: ő fizette az 1571-es vám 33%-át, s vitte Pestre az áru 40%-át a görögök közül. 1573-ban már csak 2 görög vitt prémet, Szára és Kodzsú. Összesen 9 denk árut hoztak Pestre és Budára, mely 675 kg-ot jelentett. Vámja 800 akcse, azaz 16 forint volt (27%). Értéke 16 000 akcse, vagyis 325 forint (25%). Vásárlóértéke: 80 ökör, vagy 400 hl búza, vagy 54 hl bor. Kodzsú vitte Budára az áru túlnyomó többségét a görögök közül; kétszer is megjárta 1573-ban a Balkánt. Ő fizette a vám 81%-át, és szállította az árumennyiség 77 %-át a vilajetszékhelyre. 1580-ban már csak Száró hozott fel a Balkánról Pestre kűköt, 3 denk, azaz 225 kg (10%) mennyiségben. Vámja 480 akcse, vagyis 9,5 forint (17%). Értéke: 9600 akcse, azaz 192 forint (15%). Vásárlóértéke: 48 szarvasmarha, vagy 240

¹⁸⁸ *Vass*, *uo.*; és 160. j., 580.

¹⁸⁹ *Uo.* 558.

¹⁹⁰ *Vass E.*, *A váci*... 1972. 128.

¹⁹¹ *Káldy-Nagy*, *Tolna*... 1962. 580.; és 160. j., 580—1.

hl búza, esetleg 32 hl bor. Száró tehát az előző görög szállítmányokhoz képest jelentősebb mennyiségben és értékben hozott fel prémet a balkáni tájakról.

Az adatokat áttekintve megállapítható a görögök rangsora a szállítmányok mennyisége és értéke alapján. Az első helyen a pesti Száró szücs áll 10 denk, azaz 750 kg (34%) áruszállítmánnyal. Összes vámja 1155 akcse (40%). Ő a három évben 4 alkalommal járt árufelvásárló úton a déli területeken. Neki volt tehát a legnagyobb forgótőkéje a hat görög szücs közül; feltehetően ez lehet az alapvető magyarázata annak, hogy éppen ő tartott ki a legtovább Pesten. A második helyre Kodzsu került, az egyetlen ismert budai görög szücs. Áruszállítmánya 10 denk, azaz 750 kg (34%). Vámja 950 akcse (33%). Ő három utat tett meg; éppen annyi prémet szállított Budára, mint Száró Pestre, de kevésbé jó minőségűt, ezért kevesebb vámot kellett fizetnie. A harmadik helyen Atnir állt a maga 4 denk, vagyis 300 kg (14%) árujával. Vámja 250 akcse (9%). Ő már jóval kisebb tőkével rendelkezett, mint az első két szücs, és csak egy ízben járt a Balkánon, 1571-ben.

Száró, Kodzsu és Atnir bonyolította le tehát a hat görög szücs áruforgalmának túlnyomó részét, 82 százalékát. Dimo, Komne és Petre árufelhozatala és forgótőkéje együttesen is nagyon kevés, külön-külön pedig egészen elenyésző volt. Az intenzív távolsági kereskedelmi viszonyok érzékeltetésére, példaképpen megemlíthetjük, hogy az egyik budai mohamedán nagykereskedő, az előnevéből következtethetően Mekkát és Medinát is megjárta Hadzsi Iljász rendszber 1571. november 18-án egyetlen felvásárlóútván 14 denk gyapotot, 2 denk bagazia posztót, 4 denk papucsot, 1 denk vedenicse posztót, 3 denk talpbőrt, 1 denk másféle minőségű bagaziát és 9 denk borst hozott fel a Balkánról, mely után 2000 akcse vámot fizetett Budán.¹⁹² Tehát a hatalmas forgótőkével rendelkező mohamedán távolsági kereskedő, aki feltehetően élénk üzleti összeköttetésben állott az ázsiai török, arab és más iszlám vallású üzlettársaival, egyetlen útján több árut (34 denket) szállított a magyarországi vilajetszékhelyre, mint a hat görög szücs 11 felvásárlóútván együttvéve! Számtalan hasonló példát idézhetnénk még a budai vámnaplókból; megállapítható, hogy bár a vagyontalan magyar rájákhhoz képest a pesti és budai görögök tehetőseknek számítottak, ám az igazi, hivatásos távolsági nagykereskedőkével nem vethető össze áruforgalmuk, pénztőkéjük.

Összegezés gyanánt megállapíthatjuk, hogy a különféle török források közül az adódefterek és a vámnaplók egyaránt alkalmasak a 16. századi hódoltság görögkeleti népességének, s ezen belül a görögöknek a kimutatására. Az eddig ismeretes török források szerint a budai szandzsákban Ráckeven, Pesten és Budán éltek görögök a 16. században. A defterek tanúsága szerint a görögkeleti polgári népesség központja Ráckeve szultáni hászváros volt, ahol sok adat utal a korabeli görög diaszpóra társadalmi és kulturális jelentőségére. Budán és Pesten a 16. század derekán tucatnyi görög család lakott, akik elsősorban iparűzésből, szücsmesterségből éltek, s a

¹⁹² Ld. a 160. j., 82.

Balkánról felhozott nyersanyagot dolgozták fel kis műhelyeikben. A gazdasági nehézségek miatt az 1570-es évek közepétől számuk nagyon megcsappant, 1580-ban már csak egyetlen görög kúrkdzsüről találhatunk említést Pest hászvárosból. A 16. század végére úgyszólván teljesen megszűnt a görögök működése a budai szandzsák területén, mégpedig a mohamedánok, a zsidók, a délszlávok és a magyar kalmárok konkurrenciája miatt. A magyarországi görögség nagyobb területeket átfogó, intenzivebb kereskedelme csak a 17. században indult meg, a török hatalom gyengülése, a mohamedán kereskedelem lehanyaglása, a magyar és a délszláv áruforgalom visszaesése után. a 17. századtól kezdve a görög kereskedők egyre nagyobb számban özönlöttek el az alföldi területet, s a 18. század derekán a magyarországi görög diaszpóra gazdasági-társadalmi-kulturális fejlődésének csúcspontjára jutott.¹⁹³

¹⁹³ Ld. a 8. jegyzetet, főleg *Füves Ödön* tanulmányait, továbbá: *Traian Stojanovich*, *The Conquering Balkan orthodox mercant* = *The Journal of Economic History*, 1960. 20. vol. 2. no. 242—244, 249.; *Rúzsás Lajos*, *Városi fejlődés a Dunántúlon a XVI—XVII. században* = *Szigetvári Emlékkönyv*. Bp. 1966. 230. — *A déli kereskedelem egyik központjában, Pancsovában letelepedő Fanilo görög nagykereskedőnek 1664-ben adott vámmentességet IV. Mehmed szultán.* (*Karácson I.*, *Török—magyar* . . . 1914. 242—243.)

ERDÉLYI ISTVÁN

AZ AVARSÁG ÉS KELET A RÉGÉSZETI FORRÁSOK TÜKRÉBEN

Akadémiai Kiadó, Budapest, 1982, 253 l. + 98 ábra.

Az avarokkal, a magyar honfoglalást megelőző utolsó nagy Kárpát-medencei nomád birodalom népével kapcsolatos kérdések már régóta foglalkoztatják mind a magyar kutatókat, mind a közvéleményt. Kik voltak az avarok? Honnan jöttek? Kiktől erednek? Milyen nyelv(ek)en beszéltek? S végül, mi közük volt a honfoglaló magyarokhoz?

Bár az utolsó évtizedek régészeti feltárásai és az avar történelemre vonatkozó forráskritikai munkálatok fényében már kevesebb titok lengi körül az avarokat, de a rájuk vonatkozó kérdések száma ezáltal nemhogy csökkent, inkább növekedett: miként egy tárgyhoz közeledve egyre több részlet válik kivehetővé, akként vetődnek fel újabb és újabb problémák, párhuzamosan azzal, ahogyan tisztul az avarság történelmi képe, és gyarapodnak ismereteink a kortárs sztyeppe birodalmakról és népeikről.

A régészeti feltárások alapján ma már szinte biztosra vehető, hogy az avarság Kárpát-medencei történelme folyamán legalább kétszer, esetleg háromszor is kapott népi utánpótlást keletről. Az a körülmény, hogy az újabb és újabb betelepülő hullámokat anyagi kultúrájuk földbe temetett maradványai alapján különítették el, azt bizonyítja, hogy eltérő volt az őket alkotó népesség. Sőt, ismerve azt a törvényszerű folyamatot, ahogyan a sikeres sztyeppei törzsekhez, törzsszövetségekhez szinte lavinaszerűen csatlakoznak — önként vagy kényszerrel — újabb és újabb népileg, nyelvileg teljesen eltérő törzsek, biztosra vehetjük, hogy az avarság egyes betelepülő hullámai önmagukban sem voltak egységesek, s így a népi és kulturális mozaik — a betelepedett szláv törzseket is beleszámítva — egyre szövevényesebb lett, felderítése pedig egyre nehezebb. Ebben a népi mozaikban részt vehettek török és mongol nyelvű törzsek is, de lehetek többek között ugor vagy akár szamojéd elemek is, hiszen az a régóta ható és szinte kiiríthatatlannak bizonyuló preconcepció, amely minden sztyeppei népben törököket, esetleg mongolokat látott, alapvetően bizonyult. Tekintettel arra, hogy a birodalom összeomlását túlélő avarság egy része megélte a magyar honfoglalást, az avarságra vonatkozó ismeretek, ahogyan azt a tárgyalt mű szerzője is hangsúlyozza, kétségtelenül lényeges elemei a magyar etnogenezis kutatásának, függetlenül a kettős honfoglalás hipotézisének elfogadásától vagy elvetésétől.

Az avarság összetételére, az egyes alkotóelemek származására, eredeti kultúrájára vonatkozó híradásokat az írott forrásoktól alig várhatunk, ezért fokozott a régészet jelentősége e kérdések tisztázásában. Erdélyi István a tárgyalt műben nagyarányú kísérletet tesz arra, hogy szisztematikusan végigvizsgálva az avarokhoz kapcsolódó dél-oroszországi, dél-szibériai és közép-ázsiai leletgyűtéseket, módszeresen határozza meg az összefüggéseket — és össze nem függéseket — a Kárpát-medencei anyaggal, szemben az eddigi gyakorlattal, amelyik tetszőlegesen kiragadott tárgyakat vetett össze keleti párhuzamokkal. A szerzőtől véghezvitt módszeres kutatások több szempontból is nagy jelentőségűek:

1) megismerteti az érdekelt magyar szakmai közönséget olyan leletgyűtésekkel, amelyek eddig nem, vagy rosszul voltak publikálva, esetleg hozzáférhetetlen helyen jelentek meg. Egyes, az együttesből kiragadott darabjaikra azonban gyakran hivatkoznak a szakirodalomban;

2) megállapítja — több-kevesebb biztonsággal —, hogy a Kárpát-medencei avarok hagyatékában mely tárgyak, rítusok, eljárásmodok stb. származtathatók dél-oroszországi vagy Volga vidéki, melyek dél-szibériai és melyek belső-ázsiai népelektől;

3) végül megkísérli annak a megállapítását is, hogy melyek az avar kultúrájának azok az elemei, amelyekhez nincs, vagy egyelőre nem ismeretes keleti párhuzam, mi tehát az, ami ismeretlen eredetű, belső fejlődésű vagy az európai környezetből eredeztethető.

E munkálatok elvégzéséhez nagy segítségére volt a szerzőnek saját szovjetunióbeli és mongóliai ásatási tapasztalata, valamint az a rendszeres kutatómunka, amelyet ez országok régészeti gyűjteményeiben végzett.

Az avar régészeti hagyaték keleti párhuzamainak a bemutatásánál a szerző kétféle szempontot érvényesít: részben földrajzi elhelyezkedésükben ismerteti a leletegyütteseket, részben tárgycsoportok vagy bizonyos technikai eljárások, vagy rituális szokások alapján csoportosítja őket. Elsősorban földrajzi szempontok érvényesülnek a 4. fejezetben (Avarok és bolgárok, 20—26.) a boriszovói leletek bemutatásánál, amelyeket az utriguroknak tulajdonítanak; az 5. fejezetben (Avarok és keleti szlávok, 27—29.), ahol a kriloszi és martinovkai kincsleleteket tárgyalja, valamint a 6. fejezetben (A perescsepina-i lelet és az avarkori leletek keleti kapcsolatai, 30—53.), ahol a címben szereplőn kívül a vele rokon jaszinovai, glódoszi, zacsepilovkai, voznjeszenszki, novopokrovkai, továbbá a tomszki, távolabbi szibériai és belső-ázsiai együtteseket írja le. Túlnyomóan földrajzi szempontú a 7. fejezet is (Éremmel keltezett avarkori kincs- és sírleletek a Szovjetunió területéről, 54—58.), amelyben többek között a sztrelckajai és galiati leletekről szól. Végül a honfoglalás előtti magyarság szempontjából is érdekes területek avarkori leleteit vizsgálja a 10. fejezetben a „Káma vidéki avarok” (104—117.) brodi, nyevolinói, gyemjonki polom-i és gorbunjatai temetői, a 11. fejezetben az „Ősmordvin temetők tanúvallomásai”-t (118—123.) a Cna völgyi, Krjukovo-Kuzsnoje-i és Jelizavet-Mihajlovka-i leletegyüttesek alapján, a magyarországi késő avarkori régészeti emlékmagyarázat és a nevezetes Szaltovo-Majackoje-i kultúra összefüggéseit pedig a 14. fejezetben (150—153.).

Tárgyi csoportosítás, illetőleg bizonyos rítusok vagy technikai eljárások képezik a rendezés alapját a következő fejezetekben: „Avarkori bizánci pénzforgalom a Kárpát-medencében” (59—62.) címmel a 8. fejezet a bizánci aranyérmék utáztatásainak előfordulásait sorolja fel; a 16. fejezet (Néhány megjegyzés egyes avarkori fa- és fémtárgyak analóg keleti készítményekéről, 158—160.) mai néprajzi párhuzamok segítségével tárja fel a kard, a tör, a nyereg, a jurta a nyílveszők és ötvösmunkák valószínű készítményét az avaroknál; a 9. fejezet, amely az „Avarkori lovassírok keleti párhuzamai”-nak (63—103.) igen lényeges kérdését tekinti át, egyben visszanyúlva a legelső lovastemetkezésekig, mégpedig temetkezési típusok szerint; a kancsó-, kulacs- és korongolt sárga edényleletek kapcsán szól hozzá a 17. fejezet az „Avarkori kerámia keleti kapcsolatainak kérdéséhez” (161—165.); a 18. fejezet „A magyarországi avarkori ékszerek egyes keleti párhuzamait” (166—171.) főként a fülbevalók, varkocsdíszek és mellboglárók példáján, a 19. fejezet „Az avarkori védő- és támadófegyverek némely elemének keleti párhuzamai-t (172—181.), végül a 20. fejezet a „Magyarországi avarkori rovásírásos emlékek keleti kapcsolatai”-nak (182—185.) a kérdéseit vizsgálja. Befejezésül, egyik csoportba sem sorolhatóan, a szerző külön fejezetet szentel a „Nomád társadalom — avar társadalom” problematikájának, valamint annak a kérdésnek, hogy „Mit nem hozott magával az avarság keletről?”

A munka értékelésénél feltétlenül ki kell emelni, hogy az eddig közöletlen leletegyüttesek és illusztráló anyagaik bemutatása a művet hézagpótlóvá teszik. Nem szerencsés azonban a tárgyalás során a kétféle szempont keveredése. Ebben a vonatkozásban nem azt érzem zavarónak, hogy a kétféle rendezési elv következtében sok az átfedés, illetőleg az ismétlés, hanem inkább azt, hogy a másféle szempontokat érvényesítő fejezetek sorrendje nem magától értetődő, s így megnehezíti a gyors tájékozódást és a szerző koncepciójának megértését.

Míg az említett hiányosság a szerzőt terheli, egy másik, súlyosabb probléma nem neki róható fel. Történetesen jelen voltam, amikor az akkor külföldön tartózkodó szerző először vette kézbe a kinyomtatott művet, s rögtön fel is sóhajtott, hogy ennek tíz évvel ezelőtt kellett volna megjelennie! A kiadói-nyomdai átfutás lassúsága miatti bosszúság esetünkben igencsak indokolt volt, hiszen az avar kutatások területén abban a tíz évben, amely elshant a kézirat felett, igen sok minden történt, mind hazai, mind nemzetközi vonatkozásban. Megindult az avarkori temetők anyagát publikáló sorozat 1975-től (Cemeteries of the Avar period in Hungary), valamint Szádeczky-Kardoss Samu fordításában „Az avar történelem forrásai”-nak kiadása az Archeológiai Értesítő lapjain 1978 óta, az újabb ásatásokról nem is szólva. A késedelmes kiadás

miatt az újabb kiadványokat a szerző már nem vehette tekintetbe, másrészt viszont ez átfogó munkálatoknál feltehetően hasznos segítséget jelenthetett volna az itt tárgyalt mű.

Változhattak és változtak is a szerző egyes nézetei, állásfoglalásai. A „Nomád társadalom — avar társadalom” fejezetben mondottaknál lényegesen árnyaltabb és a kutatások mai állásának megfelelőbb álláspontot foglal el azóta, különösen a nomádok földtulajdona kérdésében, amely náluk is meghatározó jellegű. Ilyenképpen ez a fejezet a kutatástörténeti összefoglaláson túl nagyrészt elavultnak tekinthető. Más kérdés az, hogy mennyire indokolt egy leletegyütteseket összehasonlító régészeti munkában olyan társadalmi kérdéseket tárgyalni, amelyekre az anyag természeténél fogva a régészeti feltárásoktól valószínűleg soha nem várhatunk adekvát feleletet. A temetési rítusokból vagy egymás mellé temetett hasonló mellékletű halottak csoportjaiból is legfeljebb akkor lehetne egyértelmű tanulságokat a társadalmi szervezetre levonni, ha a korabeli dél-oroszországi és ázsiai nomád birodalmak belső társadalmi szervezetére már több és részletesebb adatunk lenne, de ilyenekkel egyelőre nem rendelkezünk.

Nem tanulság nélküli a régészek számára az, amit a szerző a 16. fejezetben a fém- és fatárgyak készítéséről elmond néhány kaukázusi és kirgiz eljárás alapján, bár ezzel lényegében csak izeltőt ad nomád mesterember-pásztorok tudásáról. Több könyvet töltene meg ugyanis, ha csak az eddig megismert technikai eljárásaikat a maguk részletességében egybegyűjtenénk (pl. a jurta, vagy a nyílvesző készítmódja is sokkal bonyolultabb a leírtnál). Tekintetbe kell még venni, hogy a sztyepei élet tartozékai, eszközei is változtak, fejlődtek, népről népre vándoroltak az évszázadok folyamán, s ezért feltehető, hogy a készítési eljárások is változtak, fejlődtek, vagy egyszerűsödtek. Jellemző ebből a szempontból, hogy az anyagi kultúrájukban hagyományörző kirgizek nyeregkészítői és kovácsai mitikus védőinek nem, mint várható lenne, török, hanem korrumpált mongol nevük van. Még valamit említenék itt, amiben a különben sokat újító halha-mongolok hagyományörzőnek bizonyultak: asszonyaik helyenként máig hordják fülükben az S- vagy spirálvégű „hajkarikát”.

A kötetet az avarok történetével összefüggő fontosabb évszámok táblázata, bő irodalomjegyzék, térképek és a fontos leletegyüttesek ábraanyaga egészíti ki. Véleményem szerint igen hasznos lett volna, különösen a nem régész szakemberek számára még egy olyan táblázat vagy táblázatszerű összeállítás, amelyből megállapíthatóak lennének a Kárpát-medencei leletek keleti párhuzamai. Ez nagyban megkönnyítette volna a gyors informálódást, s ezáltal nélkülözhetetlen kézikönyvvé emelte volna a művet. A könyv természetesen az adott formájában is hasznos és sokat forgatott eszköze lesz az avar korrall foglalkozó kutatóknak, s ezért köszönet illeti a szerzőt és mindazokat, akik a munka megjelentetésében közreműködtek.

U. Köhalmi Katalin

DIMITRI OBOLENSKY

THE BYZANTINE COMMONWEALTH, EASTERN EUROPE, 500—1453.

St. Vladimir's Seminary Press, New York, 1983.

A BIZÁNCI KÖZÖSSÉG, KELET-EURÓPA, 500—1453.

A bizánci mintát követő, hagyományos orosz politikai gondolkodás és ideológiai meghatározottság különleges tekintélyt, állandó ösztönzést adott az orosz bizantinológiának. A forradalom után, természetesen, lényeges hangsúlyeltolódás, kritikusabb vizsgálódás következett be nemcsak a gazdasági alapokat marxista módon elemző szovjet, de a szellemtörténeti hatásoknak kitett emigráns orosz Bizánc-kutatásban is. Az utóbbiból különös figyelmet érdemel Dimitri Obolensky, az oxfordi egyetem orosz és balkáni történelemmel foglalkozó professzora, akinek a legismertebb művét, *A bizánci közösséget* 1974 óta többször legutoljára pedig 1983-ban adták ki.

A cím a mai Brit Nemzetközösségre emlékeztet bennünket, bár ilyen hasonlóságra a szerző sehol nem utal. Bizánc és Kelet-Európa mintegy ezeréves kapcsolatainak a története mégis arra vall, hogy földrajzi-gazdasági-politikai kényszerhelyzetek fokozatosan egyesítik a térség legkülönbözőbb népeit egy bizánci eredetű kultúrában, tudatosan is vállalt világszemléletben és közös mentalitásban. Ennek ismerete pedig a mai Kelet-Európában is nélkülözhetetlen.

A könyv első fele, alapos földrajzi bevezető után, területi tagolódásban mutatja be kb. az ezredfordulóig az eseményeket. Kelet-Európa népei a Birodalommal három, egymástól jól elkülönülő területen kerülnek kapcsolatba: a Balkán-félszigeten, a Szávától és Aldunától északra eső Kelet-Középeurópában, valamint a hatalmas kiterjedésű kelet-európai síkságon, mely a Duna torkolatától a Kaukázusig a Fekete-tengertől északra húzódik. Ezek közül csak az első, a Balkán, a bizánci reconquista eredeti célja. Az ókori Római Birodalom legitim örökösei sohasem adták föl egykor civilizált *oikumenéjük* visszahódítását a barbároktól, a régi Birodalom integritása a mindenkori realitásoktól függetlenül, politikai dogmaként erre kötelezte az újat. I. Jusztinianosztól II. Vaszilioszig (565—1018) Bizánc súlyos belső krízise, a különféle szláv és türk népek meg-megújuló támadása és kéretlen letelepedése illuzórikussá tette, de a legkevesbé sem érvénytelenítette ezt a dogmát. Ugyanennek alárendelten, a tulajdonképpen védhetetlen aldunai *limes* védelme érdekében, folytat a Birodalom lankadatlanul kezdeményező külpolitikát a kelet-középeurópai térségben és a Fekete-tengertől északra. A Közép-Ázsiától Havasalföldig terjedő „sztyepp-folyosó” ugyanis mindig hozott meglepetéseket, melyeket legjobb esetben kifinomult diplomáciával, esetleg idejében érkező pénzzel vagy csak elkésett véráldozattal lehetett kivédeni. VII. (Bíborbanszületett) Konstantin híres műve a *Birodalom kormányzásáról* ezért nemcsak államelméletként fontos, hanem nélkülözhetetlen információkat is nyújt a kor minden, birodalmi szempontból jelentősebb népéről.

A mi történelmünket sem kis mértékben befolyásolta, hogy 860 után Bizánc szoros kapcsolatba kerül a Kárpát-medencével. Ismeretes, hogy frank-bolgár harapófogóban Rasztilszláv morva fejedelem hosszútávú szövetséget keres a Birodalommal, a kor parancsára egy olyan európai integráció mellett dönt, mely az akkor legrangosabb kultúrával együtt a lehető legnagyobb politikai függetlenséget biztosítja a frank terjeszkedés tőszomszédságában. Bizánc válasza Kyrill és Metód sokat ígérő szláv missziója. Ez ugyan hamarosan mind nagyobb akadályokba ütközik, mert 870-ben Rasztilszlávtól unokaöccse, Szvatopluk ragadja el a hatalmat (aki már Német Lajoshoz kötődik, és frank-bajor missziót támogat), de végül is a szláv apostoloktól elhittett magok a Balkánon vernek gyökeret. A frissen kereszténnyé lett Bulgária, majd később Szerbia és Oroszország a létrejött görög-szláv egyházi kultúrával túl tud lépni a Bizánci Birodalommal korábban földhatalatlan politikai ellentéteken és katonai konfrontációkon. Ezután a balkáni görögök, bolgárok és szerbek nem egymás kizárásával, hanem együttes „nemzetközösségben” próbálják megvalósítani — igaz, minden uralkodó csak a saját vezetésével — a Birodalom integritását. Simeon, II. Vasziliosz, II. Aszen Iván, Dusan István így ugyanannak a hellenizált, többnemzetiségű állameszmének a megszállottjai, mely a Római Világbirodalom örökösének kívánja tudni magát.

Mindez nem maradt hatástalan a Moráviát megdöntő magyarokra sem. Nemcsak Kyrill és Metód missziójának nyomaival kellett találkozniuk a honfoglalás után, de legalábbis Metód tevékenységéről közvetlenül és rokonszenvvel értesültek még 882-ben. Ennél lényegesebb azonban, hogy a balkáni kalandozásokban kifejeződő ellenségeskedés dacára a birodalmi kormányzat egyre újabb diplomáciai kezdeményezéseket tesz a magyarok felé, melyekhez mind rendszeresebb misszió is társul, a kapcsolatépítés bevált módszere szerint. Gábrriel klerikus személyében (927 körül) ez a küldetés még nem válik szét, de mindenesetre előkészíti Bulcsu és Tormás konstantinápolyi látogatását 948-ban, mikor is Bulcsu megkeresztelkedik, patriciusi rangot kap császári keresztapjától, Bíborbanszületett Konstantintól és ezen a régóta kitaposott úton belép a bizánci nemzetközösség hierarchiájába. A Birodalom és az Egyház sikere azonban illuzórikusnak bizonyult ebben az esetben, mert a hazatért vezér megfélemezett keresztiségéről, megtámadta Bizáncot és több kegyetlen nyugati hadjárattal tette nevét rettegetté. A sors a Lech mezei csatában éri utól Vérbulcsut, ahol foglyul ejtik, majd Regensburgban kivégzik.

A kitartó bizánci erőfeszítéseket, tudjuk, 952-ben mégis siker koronázza, amikor az erdélyi gyula keresztelkedik meg Konstantinápolyban. Ő is patriciusi ranggal tért vissza, sőt, valamiféle előzmények folytatásaképpen és betetőzésére magával hozott egy Hierotheosz nevű szerzetest, aki Magyarország első

püspökeként sikeres missziót folytatott. Ennek szerzetesi-monostori hátterére az utóbbi idők ásatásai derítettek némi fényt.

A 955-ös Lech mezei katasztrófa általános politikai-gazdasági-ideológiai krízist, életmódváltoztatási kényszert váltott ki a magyarokból. A kalandozások megszűnése, a földművelésre való fokozott áttérés a politikai struktúra átalakulásával járt együtt. A laza, decentralizált törzsi vezetést, mely a bizánci diplomáciának manőverezési lehetőséget nyújtott VI. Leó és VII. Konstantin idejében, a 10. század második felére fokozatosan növekvő fejedelmi hatalom váltja föl, ami a törzsszövetség nemzetté válását is jelenti Géza (970—997) és az államalapító Szt. István idejében. E változások kétségtelenül meggyorsították a kereszténység fölvetelét, bár az latin rítusban, az állami támogatás ellenére vagy miatt sem ment könnyen.

Bizánccal kialakult vallási-kulturális kapcsolataink a 11. században sem szakadtak meg, sőt az is kérdéses, hogy egyáltalán gyöngültek-e. A több mint kétszázéves közvetlen szomszédság (971—1185) mellett az állandó politikai-diplomáciai érintkezések inkább erősödnek, különösen a 12. század folyamán. Földrajzi helyünk kiegyensúlyozott kapcsolatokat kívánt kelettel és nyugattal egyaránt, ami ebben az időben, Róma és Konstantinápoly elmérgesedő rivalizálása mellett sem volt lehetetlen. Bizánc erős politikai vonzását jelzi IX. (Monomachosz) Konstantin koronája, melyet valószínűleg I. Andrásnak küldtek, és maga a tény is a bizánci császár fennhatóságának valamilyen mértékű elismerését jelenti. Ilyen koronát ugyanis a Birodalom legmagasabbrangú méltóságai vagy olyan külföldi fejedelmek kaptak, akiket a császár személyes pártfogásáról akart biztosítani a tágabb értelemben vett, civilizálódó-hellenizálódó bizánci nemzetközösségen belül. A teljes uralkodói díszben ábrázolt császár nyilván emlékeztetni kívánta a megajándékozottat a Birodalom iránti hűségére s a legfőbb monarcha konstantinápolyi jelenlétére.

Obolensky szerint Szentkoronánk ún. *corona graecaja* még inkább a magyar király függését illusztrálja, legalábbis a bizánci elmélet alapján. A legtöbben ezt a koronát VII. (Dukász) Mihály ajándékának tartják I. Géza számára, aki a későbbi császár, III. (Votaniátisz) Nikifor unokahúgát vette el, s így a császári család rokona lett. Már trónra lépése előtt is Bizánc hű barátjának számított, aminek a fontosságát később még jobban fokozta a Birodalom 1071-ben megrendült helyzete a szeldszuk törököktől elszenvedett manzikerti vereség után. A koronán VII. Mihály zománcképe alatt helyezkedik el egyik társcsászárnak és I. Gézának, „Magyarország hűségese királyának” a képe — és mindegyik Bátorbanszületett Konstantin Szerktartáskönyvének vizuális változatának tekinthető. Az itt megfogalmazott bizánci államelmélet szerint Krisztus autokrátor földi helytartójaként a rómaiak császára nemcsak fölötte áll újabb társcsászárnak és minden egyéb királynak, hanem Istentől kapott kivételes hatalmát is részben ő ruhazza rájuk. Sőt, Géza hierarchikus alárendeltségét jelzi a bizánci császár és társcsászár fejét övező nimbusz, a társcsászárra „fői”-néző Géza szerényebb öltözéke, továbbá az őt bemutató kék fölirat, szemben a bizánciak bíborvörösével.

A magyar királyság tiszteletben tartása, de birodalmi szempontból mégis alárendeltek tekintett helyzete nem zavarta a további közeledést Szt. László idejében sem, sőt, 1107-ben a legszorosabb dinasztikus kapcsolat jött létre Piroska révén a Komnenosz-házzal. Különösen nagy szerepet kapott Magyarország a félig Árpád-házi Mánuel császár nagyszabású nyugati terveiben, aki példátlan módon, teljesen egyesíteni akarta Birodalmával Magyarországot. 1167-es belgrádi győzelme után azonban csak Szirmiumot, Horvátországot és Dalmáciát tudta megszerezni, Magyarország csak elismerte a Birodalom fennhatóságát.

Az is példátlan volt viszont a bizánci történelemben, hogy Mánuel unokaöccse, a későbbi III. Béla személyében Árpád-házi trónörököszt nevelt Konstantinápolyban, és megvalósulni látszott Simeon bolgár cár korábban elérhetetlen álma, hogy házasság útján császárként egyesítse országát a Birodalommal. Tudjuk, hogy „bíborbanszületett” trónörökösssel szemben Béla később nem kerülhetett a bizánci trónra, de ez alapvetően nem változtatott a Birodalom iránti elkötelezettségén, hiszen magyar csapatok is részt vettek 1176-ban a szeldszukok ellen a vesztes myriokefaloni csatában, és leányát később Béla Angelosz Izsák császárhoz adta. A Birodalom rohamos gyöngülése azonban nyugati kapcsolataink újabb fölértékelődését hozta magával, aminek jeleként a „görög” Béla 1186-ban Capet Margitot, VII. Lajos francia király leányát vette el.

Anélkül, hogy Obolensky nyomán további kelet-európai példákat említenénk a Birodalom sokoldalú, katonai-kereskedelmi-diplomáciai-kulturális tevékenységével kapcsolatosan, mellyel a

vonzáskörébe került népeket igyekezett magához kötni, illetve szolgálatába állítani, hangsúlyoznunk kell (saját szekularizált szemléletünkkel szemben is) a hol háttérben, hol előtérben álló, de mindig föllelhető ideológiai faktort. Ha bármely műveltebb bizáncinak kérdést tehetnénk föl, hogy a többi kelet-európai nép fölött mi Birodalmuk hegemoniájának az alapja, biztosan nem katonai, gazdasági vagy kulturális érvekkel válaszoltak volna, hanem habozás nélkül az ortodox egyházra és a császár egyetemes fennhatóságára mutattak volna rá. Nem is politikai filozófiának, hanem egyenesen politikai teológiának kell tartanunk a világ harmonikus rendjéről alkotott bizánci elképzeléseket. A földi hierarchiát csak egy mennyei hierarchia reprodukciójának tekintették, egy láthatatlan hatalmi rendszer jelképekkel teljes, materiális megnyilvánulásának. Amit mi vagy egykor a kortársak kívülről (pl. Liutprand cremonai püspök) élettelenül stilizált ritualizmusnak néztek, az csak ezzel a metapolitikai látomással kap értelmet. A bizánciak a Birodalomban az egész *oikumenét*, a császárban mint a „világ urában” pedig a teremtő Isten megtestesülését akarták látni, aki az evilági realitásokat a mennyeiekhez igazítva készíti elő a történelmet egyszer lezáró Isten Országát.

Bizánc önmagáról alkotott képében és így külkapcsolataiban is, három összetevőt különböztetnek meg: a római *univerzalizmust*, mely a nemzetek fölötti egyetemesség vállalását, a civilizáció horizontális kiterjesztését jelenti; a római civilizációnak tartalmat adó hellenista *kultúrát*, mely a barbárok átminősítését, megnevelését célozza; végül pedig a keresztény *ortodoxiát*, mely szubjektív, válogató (haereticus) hiedelmekkel szemben a legátfogóbb és így a legobjektivebb hitet vallja öntudatosan. A minden részletnek fontosságot tulajdonító ortodoxia (igaz hit) később, nem ok nélkül a konzervativizmussal lesz rokonjelentésű, de eredeti teológiai tartalma szerint azt vallja, hogy még a világ politikai szervezetei is részesei, eszközei Isten üdvörténetének, és az egykor pogány *pax Romana* keretei között *pax Christiana*nak kell a népeket Isten Országá felé vezetnie. Ezért tekinthető a Birodalom külpolitikája és az Egyház missziója ugyanazon érem két oldalának. A bizánci nemzetközösség lényegét végső fokon mindenütt a főnti hármasságot közösen képviselő Birodalom és Egyház megföllebbezhetetlen tiszteletében és elfogadásában kell látni, mert Kelet-Európa hatalmi viszonyait nem lehet alá- s fölérendeltséggé egyszerűsíteni, még politikai föderációnak sem lehet venni, ebben a rendszerben hinni kellett. Ezen belül minden, gyakorlatilag független uralkodó a bizánci császártól, az isteni hatalom letéteményesétől kapja legitimitását, az ő teokratikus jurisdikciójában helyezkedik el. És bármennyire összezsugorodott „fizikailag” a középkor végén a Birodalom, a nemzetközösség — mivel nemegyszer tanúja volt Bizánc csodaszámba menő megújulásának — már pusztán létét is egy tökéletes isteni világrend garanciájának és mindig helyreállítható lehetőségének tartotta. Úgy tűnik, hogy a lassan elenyésző Bizánci Birodalom végül Ortodox Egyházzá spiritualizálódott: minél tehetetlenebbé válik a későbizánci államocska, paradox módon annál jobban hangsúlyozza saját misztikus fontosságát, és annál dogmatikusabban ápolja a birodalmi hagyományokat a konstantinápolyi ökumenikus patriarchátus. Majd a császárváros óriási sokkot kiváltó elestével a bizánci nemzetközösség örökebe az ortodox nemzetközösség lép.

Sajnos, itt nem tudunk kitérni D. Obolensky számos izgalmas fölismerésére, különösen a bizánci politikai hagyományok oroszországi és balkáni utóéletére, de reménykedünk a hazai érdeklődés fölebredésében és a könyv itthoni megjelenésében.

P. Gábor Mózes

I. SZ. CSICSUROV

VIZANTIJSZKIJE ISZTORICESZKIJE SZOCSINENIJA:
„HRONOGRFIJA” FEOFANA, „BREVIARIJ” NIKIFORA

Nauka, Moszkva, 1980. 214 l.

BIZÁNCI TÖRTÉNETI MŰVEK: THEOPHANES „CHRONOGRAFIA”-JA,
NIKEPHOROS „BREVIARIUM”-A.

A „legkorábbi kútfők a Szovjetunió népeinek történetéről” c. sorozat egyik kötetét indította útjára a szerző. Ez az utolsó kötet, amelyik V. T. Pasutonak, a SzUTA levelező tagjának közvetlen irányításával készült.

V. T. Pasuto az orosz, és általában a szláv középkor kimagasló kutatója volt. Munkásságát nemzetközi érdeklődés és elismerés övezte. Életének utolsó másfél évtizedét arra fordította, hogy szakértőket képezzen nagyszabású elgondolásának megvalósítása érdekében. Nevezetesen, a Szovjetunió népeinek korai és középkori történetére vonatkozó valamennyi írott forrás összegyűjtését, egységes szerkesztési elvek szerinti kiadását határozta el. A megjelent és a kiadásra kerülő kötetek V. T. Pasuto emléket őrzik. Nem egészen halt meg, vállalkozása él, munkatársai folytatják elgondolását. Távozása körülből az egyetemes medieviztika és közvetlen munkatársai számára, érzékeny veszteség.

E kiváló tudós emléke előtti tisztelgés után, rátérek I. SZ. Csicsurov munkájának bemutatására. Bizánc legkevésbé sem eseménytelen életében, ahogy arról a Bevezetőben értesülünk, a 7. század végétől a 9. elejéig tartó periódus bel- és külpolitikailag egyaránt mozgalmas volt. Az arab hódítások elvették Bizánc kisázsiai birtokait, a perzsák a Kaukázus felől támadtak, Bizánc krími birtokaitól északra fekvő sztyeppen az onogurok, kazárok és alánok, majd pedig a szlávok okoztak gondot. Aszparuh bolgárjai az Aldunától délre fekvő értékes tartományt, az egykori Trákia jelentős részét vették el Bizánctól. A belviszonyokat a képromboló küzdelmek forgatták fel, azoknál sokkal kisebb zajjal mentek végbe társadalmi és gazdasági változások. Az antik eredetű urbanizálódás megtorpant, a városok hanyatlásnak indultak, az agrárosodás jellemezte a kort. A szokásos udvari intrikák, utódlási viszályok Theophanes és Nikephoros életét alaposan felforgatták. Nem éppen kellemes légkör a nagyszabású történetírói tevékenységhez.

Éppen a mondottak miatt áll nagy becseben, Theophanes Homologetes (Hitvalló Theofan) nagyszabású Chronografiája és Nikephoros pátriárka Breviariuma. Az előbbi a 284—813, az utóbbi a 602—769 közti eseményeket tartalmazza. Theophanes nagy figyelmet szentelt a kelet-európai sztyepei és kaukázusi népekre; érdemei közül az egyik legjelentősebb, hogy az eseményeket időrendbe szedte: a kronológiai rend nem tartozott sem a korábbi, sem pedig a későbbi bizánci történetírók erényeihez. Elődeit követte a népnevek archaizálásában, a földrajzi ismeretek nagyvonalúságában. A gazdasági tevékenység és a társadalom alig dereng fel művében.

Nikephoros pátriárka rövid története kevés, de igen fontos többletet tartalmaz Theophanes művéhez viszonyítva. Ez a többlet az avar, a kazár és a bolgár történelem fontos forrásává avatja. Egyedülálló értesüléseket közöl a hunok fejedelmének megkereszteléséről 619-ben (nem Gordasz és Organasz kereszttségéről van szó), Herakleios császár és a kazár királylány házassági tervéről, valamint Kovrat hunogundur (onogur) fejedelem avarellenes lázadásáról 639/40-ben.

A két bizánci író (a továbbiakban Th. és N.) egy elveszett közös forrásból merítetek ismereteiket, N. azonban, külön nagy figyelmet szentelt a Balkánon megtelepedett bolgár-törökökre, dolgaik tárgyalásakor több ponton eltér Th. szövegétől.

Csicsurov gondos filológiai és forráskritikai munkát végzett. Körültekintő magyarázatai segítik a homályos helyek értelmezését, a meggyökeresedett tévhitek eloszlatását. A korábbi kritikai kiadások kommentárjaihoz viszonyítva gyarapítja ismereteinket.

A Th. 72. és 79. kommentár (a továbbiakban kom.) Gordasz és Muagerisz hun fejedelmek ügyeit taglalja. A szerző, Moravcsik Gyula nyomán, lehetségesnek tartja, hogy a Muagerisz név a magyar népnévvel azonos. Joannes Nikiussosra hivatkozva, úgy tudja, hogy a kereszténységet terjesztő Gordasz

testvére elleni merénylete után, Muagerisz is felvette a kereszténységet. Vagy Muager vagy Kovrat volt az a hun fejedelem, akinek a megkereszteléséről N. pátriárka tudomást szerzett.

Érdekes a Th. 62. kom., amelyikben a szabiokról és Boáreks (Boas) királynőjükről van szó. A királynő nevének értelmezésében Moravcsik vélekedését fogadja el, aki Bo-ariq, régi török alakot tételez fel. Csicsurov okoskodónak tartja F. Altheim névetimológiáját, aki a középperzsából vezette le a szabir királynő nevét. Moravcsik értelmezését egy Prokopiosra (6. század közepe) hivatkozás támogatja meg. Prokopios ugyanis a Kaukázus leírásakor megemlíti a Can hegyet és a környékén eredő Boas folyót, amelyiknek partján a szabirnak nevezett hunok éltek. Ne lepődjünk meg Csicsurov adatán, hogy a Kaukázusban sztyeppeti nép élt. Oguz kán törökjei tartózkodásra szerfelett alkalmasnak tartották a Tbiliszi környéki hegyeket és völgyeket. Az viszont sajnálatos, hogy Csicsurov nem talált lehetőséget, a Can hegy és a Boas folyó azonosítására, a létező földrajzi nevek körében. Kérdőjellel említem meg, vajon Prokopios földrajzi adatának nem lehet-e köze a kaukázusi Cani nevű településhez? A bizánci írók földrajzi nagyvonalúsága minden földrajzi név becstét megnöveli, ezért érdemes eltűnődni adataikon. Mert, ha a Cani földrajzi névnek semmi köze sincs is a keresett Can hegyhez és Boasz folyóhoz, mégis valami kis szál a kereséshez.

A N. 65. kom.-ban Kovrat onogur fejedelem a varellenes felkelését elemzi, amelyik a 7. század első felében, 639—640 táján történt. Kovrat a Don és az Azov-tenger menti Nagy Bolgária uralkodója volt. Csicsurov problematikusnak tartja a varellenes felkelését 568 utáni időben. Annál az oknál fogva, hogy mind Th., mind pedig N., az avarok hazáját a Kárpát-medencében tudják. Szádeczky-Kardoss S. (*Bibliotheca Orientalia Hungarica* 20.) azon a véleményen van, hogy az Avar kaganátus keleti határa a Don, a déli határa pedig az Alduna volt, szerinte, Kovrat az avar kagán vazallusaként kormányozta népét. Csicsurov kételkedik abban, hogy a 7. század dereka táján az Avar kaganátus a Donig terjedt. Megjegyzi, hogy Szádeczky-Kardoss véleménye nem előzmény nélküli. A Kollautz — H. Miyakawa, (*Geschichte und Kultur eines völkerwanderungszeitlichen Nomadenvolkes. Die Jou-Jan der Mongolei und die Awaren im Mitteleuropa. Klagenfurt, 1970*), következetlenséget követve el, könyvük egyetlen helyén a Donig terjesztették ki az Avar kaganátust. Csicsurov azon a véleményen van, hogy N. és Th. nem igazolják ezt a nézetet, mert ők következetesen a Kárpát-medencében tudják az avarokat. A probléma végérvényes tisztázására nem vállalkozik, feltételezi, hogy 639/40 táján Kovrat egy szövetségi ajánlattal érkező avar követséget szegyenített meg és zavart el országából.

Megjegyzem, hogy Csicsurov feltevésében magyarázat nélkül marad az „épanésté” (felkelt) állítvány. N. nem véletlenül alkalmazta éppen a kérdéses igét. Elképzelhető persze, hogy a távoli, Don menti Onogur országba tekintélyes katonai kísérettel érkezett egy avar követség, és az ellene irányuló fellépést valóban jellemzi az „épanésté”. Úgy vélekedem, hogy mind Csicsurov, mind pedig Szádeczky-Kardoss feltevésében jelen van a valóság megközelítésének a lehetősége, persze az avar—onogur viszonyt takaró homályt eloszlatni nem tudom. A következőképpen értem a valóság megközelítésének a lehetőségét. Az avarok 626-ban komoly vereséget szenvedtek Bizánctól, a délnyugati irányban terjeszkedő szlávok beékelődtek az avar kagáni székhely és a doni Onogur ország közé, az avarok politikai hegemoniája megrendült. Kovrat 639/40 táján elzavarta az avar követséget, és nyomban szövetséget kötött az avarok halálos ellenségével, Herakleios császárral, akitől patriciusi címet kapott. Kovrat halálát követően, 679/80 táján, öt fia közül a negyedik, a Kárpát-medencébe költözött, és az avar kagán oltalma alá helyezte magát és a vele érkezett onogurokat. Azaz, az avar vazalluságot felszámoló Kovrat negyedik fia ismét felvette az avar függőséget. N. előadásában ezek az események láncszemként kapcsolódnak egymásba, adósunk maradt annak megindoklásával, hogy annak a Kovratnak a fia, akinek az apja vérig sértette az avarokat, miért helyezte magát önként függőségbe, amikor testvérei közül három is független akart maradni.

Negyven év alatt sok víz lefolyt a Donon, és avar—onogur viszály emlékéét elmosta a másfél emberöltőnyi idő. Felmerül a kérdés, a doni Onogur országból elűzött avarok 639/40 táján, politikai, szervezeti értelemben, azonosak voltak-e a Kárpát-medencében élő avarokkal? A sztyeppeti népek vándorlásának szabályszerű következménye, hogy egyes részek lemaradtak és a sztyeppen maradtak, vagy a nyugaton megrendült sztyeppeti népek maradékai visszatértek a sztyeppre, ahol menedéket találtak. A sztyeppen maradt avar töredékek 626 előtt, a birodalmi érdekek alá tudták rendelni a sztyepp más népeit. A

Tiszától a Donhoz vezető szálak, persze, már 626 előtt is lazák lehetnek, mert az onogurok bizánci szövetségeseként háborúztak a perzsák ellen. Úgy vélem tehát, hogy Szádeczky-Kardoss joggal tételezi fel, hogy 626 előtt az avar érdekek a Donig érvényesültek, más szóval, az avarok keleti határa a Don volt. A 626 utáni időkre nézve, Csicsurov véleményét fogadom el. Az előnyomuló szlávok, politikailag és szervezetiesileg leválasztották a sztyeppen maradt avarokat a Kárpát-medencétől, akik kísérleteztek uralmuk fenntartásával, kevés eredménnyel, mert 640 táján Kovrat leszámolt velük. Az egykori avar hegemoniának jó emléke is volt az onogurság körében, a negyedik Kovrat fiú ezért tudta néprészét a Kárpát-medencébe vezetni, amelyikhez a hegemoniájukat veszített keleti avarok is csatlakoztak. Aszparuh bolgárjainak kivételével, az onogurság többi ága sem őrizhette meg függetlenségét, mert a nyugati türk kaganátus széthullásával a kazárok léptek előtérbe, és kerítették hatalmuk alá az onogurokat. Esmefuttatásom természetesen csak feltevés.

Néhány esetben, és egészen sajátos módon az egyháztörténeti vonatkozásokban, elmaradtak a kommentárok. Magyarázat nélkül maradt az arianizmus. A Th. 237. kom.-ban elmáradt a monofélit eretnkség megvilágítása. A Th. 178. kom.-ban a paraszang (farszah) hosszérték megvilágításakor, érdemes lett volna a B. A. Ribakov és M. I. Artamonov vita tanulságainak hasznosítása.

A Th. 197. kom.-ban érdekes F. P. Filin véleménye a régi szlávok ant nevének avar (türk) eredetéről, (I. Szbornyik sztatyej k 70-letiju csl.-korr. A. N. SzSzsZr V. M. Zsirmunszkogo. M-L., 1964). Szerinte az ant nevet az avar vazallusságra felesküdt szlávok kapták. A Th. 200. kom. a Kaukázus szinonimájaként értelmezi a „hun föld” fogalmát, ez az értelmezés tovább fejleszti Moravcsik véleményét (Byzantinoturcica II. S. 232). A Th. 246. kom.-ban viszont az onogur, onogundur és onnubundobolgar azonos népnév különböző alakjainak megítélésekor, érdemes lett volna megszívlelni Moravcsik véleményét (Újb. X. 1930.) aki nem elírásnak, hanem fontos névalaknak tekintette az onogundur-t. Ebben osztozott vele Németh Gyula, a kiváló turkológus. Figyelmet érdemel a Th. 264. kom.-ban idézett O. N. Trubacsev (Voproszi Jazikoznania, 1974. 6.), aki a „Magna” jelző és népnév összetételű országnevek eredetét a másodlagos kolonizáció színhelyeként és nem őshazaként tartja nyilván. Ugyanott érdekes az óbolgár-törökök észak-iráni őshazájának a hipotézise. A kommentárokból általában könnyen összetéveszthető értelemben szerepel a protobolgar fogalom. Néhol így nevezi a szerző az óbolgár-törökség egészét, gyakrabban, de nem minden esetben átlátszóan, Aszparuh bolgár-törökjeit. Az utóbbiak esetében a „proto-” minősítés aligha helytálló, hiszen igen messze álltak már időben az óbolgár-török (protobolgar) őseiktől.

Összegezve: Csicsurov a sorozat érdemekben gazdag kötetét adta át az olvasónak. Elismerés illeti őt kitűnő munkájáért. Szolgálatot tett a szovjet és a nemzetközi medievisztikának.

Bartha Antal

ISZTORIJA I KULTURA BOLGARIJ. K 1300-LETIJU OBRAZOVANIJ BOLGARSZKOGO GOSZUDARSZTVA

Moszkva, 1981, Nauka, 351 l.

BULGÁRIA TÖRTÉNETE ÉS KULTÚRÁJA. A BOLGÁR ÁLLAM LÉTREJÖTTÉNEK 1300. ÉVFORDULÓJÁRA

Mint az alcím is mutatja, a R. P. Grisina, G. G. Litavrin, D. F. Markov és A. A. Ulunjan szerkesztésében megjelent kötet a Szovjet Tudományos Akadémia Szlavisztikai és Balkanisztikai Intézete az 1981-es bolgár évfordulót akarta a maga részéről emlékeztetéssé tenni. Jó gondolat volt, hogy nem valami összefoglalással, hanem egyes témakörökhöz kapcsolódó tudományos tanulmányokkal, amelyek természetesen a bolgár-orosz és a bolgár-szovjet kapcsolatok egyes aspektusait is felvetették, három nagyobb témában. Bevezetőben pár oldalas áttekintés található Bulgária fejlődéséről és L. B. Valev összefoglalása a szocializmus építésének legújabb eredményeiről.

Az első témakör a historiográfia. L. V. Gorina a bolgár történetírás első európai szintű képviselőjének, Marin Drinovnak a bolgár nép kialakulására és a bolgár államalakulásra vonatkozó nézeteit elemzi. Drinov elvetette a balkáni szláv őshaza kérdését, egyik jelentős munkájának témája éppen a balkáni szláv betelepülés. Drinov szerint ez a 2—7. századra tehető, és erre a korszakra az egykori illír és thrák lakosság már eltűnt, a bolgár etnikum kialakításában tehát nem játszott szerepet. A nálunk bolgár-törököknek nevezett lovas-nomád protobolgár elemnek Drinov az államalakulásban pozitív szerepet tulajdonított, viszont az etnikum kialakításában szerinte nem volt része, nagyon hamar felszívódott a szlávságban. Egyébként Drinov, tévesen, finn (csud) népelemnek tartotta. Gorina konfrontálja Drinov megállapításait a mai nézettel, amely szerint a bolgár etnogenezisben az alapvető szláv elem mellett a thrák és a bolgár-török is jelentős volt. A szláv betelepülés időpontja vitatható, de mindmáig nincs általánosan elfogadott álláspont ebben a vonatkozásban.

Je. P. Naumov az első bolgár cárságra vonatkozó szovjet történetírást mutatja be, érdemben N. Sz. Gyerzsavin és A. Sz. Nyikityin munkásságát. Gyerzsavin vetette fel először határozottan azt a mai bolgár marxista történetírásban általánosan elfogadott álláspontot, amely szerint a bolgár-törökök nem hódítókként telepedtek rá az itt talált szlávokra, hanem egyenrangú szövetségi államot hoztak létre. Kr. K. Petrova bemutatja, hogyan látta az 1950-es évektől kezdve a bolgár történetírás az 1877—79 közti bulgáriai orosz polgári kormányzat tevékenységét. A. Sz. Bejlisz a bolgár újjászületés gazdasági és társadalmi problematikájának a kutatását vizsgálja az 1944—80 közti bolgár történetírásban, az agrárfejlődésre és a társadalmi struktúrára vonatkozó különböző nézeteket konfrontálja, kiemeli, hogy míg az 1950-es években az 1876-os Áprilisi Felkelés alapvető okát a lakosság általános elszegényedésében látták, az újabb feldolgozások éppen a viszonylagos jólétből magyarázzák. Egyes felfogásokkal maga a szerző is vitatkozik, máshol csak a vitakérdéseket exponálja. Sajnálatos, hogy mindegyik historiográfiai tanulmány a koncepciók fejlődését és változását pusztán a tudomány belső alakulásából magyarázza, a kor, a politika befolyását nem veti fel, holott a polgári historiográfiának mindig ezt szoktuk a szemére vetni, a jelenkori társadalmi és politikai viszonyok hatásának elhallgatását. G. I. Csernyavszkij a legújabb kori bolgár történelem koncepciójának kialakulását ábrázolja, konkrétan a Bolgár Kommunista Párt történelemfelfogásának alakulását 1918—44 között, nagyjából az 1934 utáni években, amikor sikerült a pártban érvényesülő balos szektarianizmust kiküszöbölni.

A második rész az új- és legújabb kori bolgár történelem egyes, jórészt az orosz és szovjet történelemmel összefüggő kérdéseit vizsgálja. N. N. Cservenkov az 1856 utáni helyzetbe ágyazva újabb adatokat hoz arra, hogy az 1862-ben Oroszországba emigrált bolgárokból alakult Jótékony Társaság milyen tárgyalásokat folytatott felelős orosz személyekkel a bolgár egyház függetlenítésének érdekében. Je. M. Satohina éppen az 1856—62 közti korszakban tárgyalja a bolgár kérdés helyét Oroszország balkáni politikájában, az egyház függetlenítéséért vívott harc támogatását, amely éppen ekkor vált fontossá, mert 1861-ben a nyugati egyház uniós propagandája átmenetileg erősen teret nyert. Egy 80 éves, műveletlen szerzetest, Joszif Szokolszkit 1861 elején unitus érsekké is szentelték, de még az év nyarán rábeszítették, hogy elvonuljon egy oroszországi kolostorba. (A polgári történetírás azt emlegette régebben, hogy erőszakkal elrabolták.) Szokolszki távozása után az uniós propaganda abba is maradt. II. Sándor és az orosz kormányzat a bolgár ortodox egyháznak a konstantinápolyi patriarchátustól való függetlenítését látta volna szívesen, az orosz főpapság ezt ellenezte, de igyekezett nyomást gyakorolni a patriarchátus vezető köreire, hogy jobb bánásmódban részesítsék a bolgár híveket. B. N. Bilunov és O. K. Vjazemskaja új adatokat közölnek az 1841—50 közt először a moszkvai egyetemen tanuló bolgárokról, akik részben bolgár kereskedők adományozta ösztöndíjakból tudták tanulmányaikat itt végezni. Mind igen jó eredménnyel tanult. A. A. Ulunjan az 1854—77 közt orosz felsőoktatási intézményekben tanuló bolgár hallgatókról szólva időrendben folytatja az előbbi témát. Az 1877-ben Odesszában a hallgatókról összeállított jegyzék a fő forrása, és arra is kitér, hogy az orosz kormányzat a maga befolyását akarta az Oroszországban tanuló bolgárok révén megerősíteni. N. V. Zujeva az orosz diplomácia állásfoglalását mutatja be a bolgár kérdésben 1867-ben, levéltári anyag alapján. A balkáni orosz konzulok jelentései ekkor sokat foglalkoztak az 1867-ben megkísérelt fegyveres felkeléssel. Minthogy kiderült, hogy a kísérlet megghiúsult, a bolgár mozgalom gyenge, és egyéb külpolitikai bonyodalmak is akadtak, az orosz kormány továbbra is azt az 1856

óta követett politikáját folytatta, hogy a balkáni keresztény népek békés úton, az oszmán birodalom belső felbomlása révén nyerjék el függetlenségüket, a keresztények feletti protektorátus igényét természetesen nem adta fel. I. D. Zabunov az odesszai és kisinyovi, meg egyéb, oroszországi bolgár emigráns egyesületek tevékenységét tárgyalja az 1877—78-as orosz—török háború előestéjén, amely lényegében véve a bolgár nemzeti mozgalom anyagi támogatását jelentette. I. V. Kozmenko az angol és osztrák(—magyar) diplomácia 1877 decembere és 1878 június közti tevékenységére hoz újabb orosz diplomáciai dokumentumokat, megmutatja, hogyan törekedett a két nagyhatalom a bolgár nemzeti igények megghiúsítására. Azt is világossá teszi, hogy az orosz kormánynak katonai, pénzügyi és egyéb okokból kellett beletörödnie a berlini kongresszuson hozott változásokba, de már másnap hozzálátott a bolgár nemzeti törekvések kiteljesedésének támogatásához.

N. T. Szapronova a haladó bolgár tanítók szerepét tárgyalja a szocialista eszmék terjesztésében az 1880—90-es években, a párttörténeti levéltár anyaga alapján. A tanítók jórészt a középrétegekből, elsősorban a parasztságból kerültek ki. T. F. Makoveckaja érdekes áttekintést ad a burzsoá parlamentarizmus fejlődéséről 1878—1914 közt, nem eseménytörténeti részletekbe mélyedve. Joggal úgy látja, hogy az európai típusú parlamentarizmus csak jórészt elvben volt meg, a gyakorlatban, különösen Ferdinánd személyes uralma idején, nem létezett. A hat polgári párt azonban mégis beleilleszkedett a formális parlamentarizmusba, a baloldali szociáldemokrata párt (tesznyákok) egészében elvetette és harcolt ellene, a jobboldali szociáldemokraták elvben ugyancsak elvetették, de gyakorlatuk következetlen volt, a parasztpárt viszont legfontosabb intézményeinek felszámolását és a rendszer gyökeres korrekcióját sürgette. R. P. Grisina az 1902-ben a demokrata pártból kivált radikális párt fejlődését vizsgálja. Sokáig a polgári pártok szélső balszárnyát alkotta, 1920—21 során a parasztpárti kormányzat idején az ellenzék élén állt, 1921-re összeállította az ellenzék politikai platformját, a parlamenti szabadság helyreállításával és számos gazdasági és társadalmi követeléssel, korábbi monarchia-ellenessége azonban ebből a programból már kimaradt. Je. L. Valeva széles körképet ad arról, hogyan tiltakozott a nyugati munkásmozgalom az 1925-ös szófiai merénylet után a kommunisták üldözése ellen.

L. Ja. Gibianszkij sok új adatot hoz arra, hogy 1944 novembere és 1945 májusa között a Szófiában tevékenykedő Szövetséges Ellenőrző Bizottság angol és amerikai tagjai elleneztek Bulgária részvételét az antihitlerista háborúban, különböző követelésekkel léptek fel saját tevékenységük kifejtése érdekében, és támogaták az ellenzéki pártokat. Ju. F. Zuginov a Bolgár Kommunista Pártnak az életszínvonal emeléseért 1944—80 közt vívott harcát ábrázolja, és tanulságos adatokat sorol fel az egy főre eső fogyasztás alakulásáról 1952—1980 közt: a kenyérfogyasztás mintegy 20%-kal csökkent, viszont a tej-, zsirfogyasztás a duplájára, a tojásé a háromszorosára nőtt stb.

A harmadik rész a kultúra egyes kérdéseivel foglalkozik. G. G. Litavrin tanulságos cikkben mérlegeli a 11—12. századi bizánci uralom kulturális következményeit, amit eddig hol teljesen negatívan, hol alapvetően pozitívan értékelték, arra hivatkozva, hogy a bolgár kultúra addig is bizánci hatás alatt állt, s most ez a hatás közvetlenül érvényesülhetett. A negatív értékelés azt hangoztatta, hogy Bizánc a bolgárok asszimilálására törekedett. Litavrin gondosan felsorolja a negatív következményeket, elsősorban a kultúra állami támogatásának megszűntét, a kulturális központok elpusztítását, a bolgár egyház önállóságának megszűntét és még sok egyebet. Ugyanakkor arra is rámutat, hogy Bizánc volt akkor az egyik legmagasabb műveltséggel rendelkező állam, ekkor jött létre az athoszi Zographosz-kolostor, mint bolgár kulturális központ, Bizánc fejlettebb társadalmi viszonyai meggyökereztek, az egyházi autonómia megmaradt, továbbra is épültek templomok és kolostorok, fennmaradt a szláv nyelvű liturgia, az állami és egyházi hatóságok nem üldözték a bolgár kultúrát. A bolgár öntudat megőrződött. A számos tényező mérlegelese alapján Litavrin arra a következtetésre jut, hogy a negatívumok mégis valamivel súlyosabbak voltak, a kulturális fejlődés egészében lelassult.

I. I. Kaliganov a középkori bolgár-orosz irodalmi kapcsolatok egy részkérdését vizsgálja, filológiai gondossággal. Az 1515-ben az iszlámra való áttéréstnek ellenálló és ezért kivégzett Györgyöt az ortodox egyház szentként tisztelte. Hírét bolgár szerzetesek vitték el Novgorodba, ahol legendát állítottak össze róla, de téves adatokkal. Kaliganov elmésen magyarázza ezeknek létrejöttét (a kivégzést pl. a bolgár legenda februárra tette, és megemlítette, hogy utána nagy zivatar támadt, a novgorodi legenda júniusra helyezte át,

mert februárban elképzelhetetlennek tartott zivatart stb.) Je. P. Lvova a mai bolgár képzőművészetben sok hasonló vonást lát a szovjettel, kiemeli a történeti érdeklődést, amely középkori egyházi témák feleledését is jelenti (keresztrefeszítés, Pietà stb.) N. N. Ponomarjova az 1960-as évektől vizsgálja bolgár drámák színreállítását szovjet színházakban (és fordítva, szovjet darabok bulgáriai bemutatását).

A jellegükben is különböző, hol részletkérdéseket alapos forráskutatással kidolgozó, hol nagyobb kérdésköröket új szempontból felvető tanulmányok egészükben sok hasznos új ismeretet közölnek, így jól oldották meg a jubileum megünneplését.

Niederhauser Emil

MORAVCSIK GYULA

AZ ÁRPÁD-KORI MAGYAR TÖRTÉNET BIZÁNCI FORRÁSAI

Budapest, Akadémiai Kiadó, 1984, 364 l.

Nemzetközileg elismert bizantinológusunk kutatásainak a középpontjában mindvégig a magyar—bizánci kapcsolatok álltak. Az ő józan pragmatizmusának köszönheti a magyar történettudomány, hogy történelmünk bizánci forrásai legnagyobb részben tisztázottak. Lehetséges, hogy ennek áraként szegényebbek lettünk Bizánc belső viszonyainak a vizsgálatával (Moravcsik professzor vajon milyen kísértést érezhetett erre?), alapvető munkássága azonban így is hozzájárult a bizánci hagyomány nagyraértékeléséhez és történeti szemléletünk módosulásához.

Több mint ötven évvel ezelőtt jelent meg Moravcsik Gyula kutatásainak első összefoglalása, *A magyar történet bizánci forrásai* (A Magyar Történettudomány Kézikönyve I. 6/b, Bp. 1934), mely az addig föl kutatott, magyar vonatkozású kéziratok kiadásait, fordításait, a rájuk vonatkozó irodalmat ismerteti. Mivel bizánci megítélés szerint a magyarság a türk népek közé tartozik, ezt a munkáját Moravcsik továbbfejlesztette a török népek egész körére vonatkozó bizánci forrásrészletek és az újabb kutatások eredményeinek az ismertetésévé. E kétkötetes fő műve németül jelent meg *Byzantinoturcica* címen (Bp. 1942—1943, 2. átdolgozott kiadás: Berlin 1958). Legutóbbi, posztumusz kiadásban megjelent művében pedig nemcsak kiegészíti korábbi munkáit, hanem meg is szövegezte a görög eredetű és magyar fordításokban az Árpád-korra vonatkozó bizánci forrásrészleteket. A szűkebb értelemben vett történetírás (monográfiák, krónikák, hagiográfiák) mellett szerepelnek e gyűjteményben beszédek, levelek, alkalmi költemények, föliatok, oklevelek, rendeletek stb., melyek friss színekkel, életszerűen mutatják be magát a bizánci világot is. És e bizonyára nemcsak szaktudósoknak készült kötetnek éppen ez adja egyik legfőbb értékét.

Moravcsik Gyula 1972. decemberi elhunytával utolsó műve ugyan befejezetlen maradt, de tanítványai, hagyatékának gondozói, a szerző szellemében igyekeztek pótolni a hiányokat. Ritoók Zsigmond készítette el a hiányzó fordításokat, végezte a szükséges stiláris simításokat és a görög szövegek javítását. Nagyonbbszét Kapitánffy István munkája a szövegekhez írt magyarító jegyzetek kiegészítése, valamint a teljes nyomdai előkészítés és korrektúra.

Sajnos, a görög nevek átírása a hagyatékban sem volt egységes, ezért vitatható, hogy a szerző iránti tiszteletből a szövegek gondozóinak érdemes volt-e visszanyúlniuk Moravcsik ötvenéves, említett művéhez, pontosabban *A magyar történet bizánci forrásai*-ban követett írásmóddhoz. Előrelépésnek csak azt tekinthetnénk, ha az ó- és újjörög nevek átírásához hasonlóan a középgörög neveket is következetesen közölni tudnánk tényleges ejtésükhöz. Az már fordítási kérdés, hogy bizonyos, magyar gyakorlatban közismert nevek miért nem szerepelnek meghonosodott alakjukban. Hányan tudják pl. azt, hogy a konstantinápolyi Ioánnesz Pródomosz monostort (321.) Keresztelő szt. Jánosról nevezték el, akit a bizánci rítusban gyakran Előhírnöknek hívnak?

Teológiai problémát okoz, ha Istenanyának fordítjuk a $\mu\eta\tau\eta\rho\ \tau\omicron\upsilon\ \theta\epsilon\omicron\upsilon$ vagy $\theta\epsilon\omicron\tau\omicron\kappa\omicron\varsigma$ (Istenszülő) szavakat (pl. 75, 80, 191.), mert ez új személyvel bővítené a Szentháromságot. Használható lenne viszont az

Istenanyja elnevezés a Gottesmutter, богородица stb. analógiájára. Hasonló okokból téves „mindenható-nak” fordítani az αὐτοκρατορ-*t*, a császári „egyeduralkodót”. (163.) A fordítóknak kétségtelenül sok nehézséget okozhatott a gyakran homályos és megromlott szöveg, de még inkább a számukra ismeretlen bizánci rítus és ortodox egyházi gyakorlat. A 117. oldalon csak a lábjegyzetben tettek kísérletet arra, hogy bemutassanak egy keleten közismert és típusá lett ikont, melyet magyarul „Vezérlő Istenanyának” neveztek el. Az Ὁδηγητρία-*t* azonban csak „útmutatónak” lehet fordítani, mivel az ikonon az Istenanyja rámutat az ölében lévő, megtestesült Igére, aki „út, igazság és élet” (Jn. 14,6). Ugyanez a jegyzet „ereklyének” nevezi az említett ikont, melyet Komnenosz János magával vitt hadjárataiba, „s neki tulajdonította győzelmeit”. Ortodox gyakorlatban azonban egyrészt az ikonokat nem nevezik ereklyéknek, csak a szentek testi-ruházati maradványait, másrészt az eredeti kontextus nem ad okot a fönti babonás következtetésre és magyarázatra. Az is kár, hogy a közismert és speciális jelentésű „ikon” szót mindenütt a semleges és szürke „képnek” fordítják. Szintén „túlfordítottnak” tűnik a „szférák” igen pontos, de költői szövegben mesterkélt áttétele „éggömbökre” (322—323.).

Általánosabb félreértést fejez ki a 74. oldalon található bevezetés, mely szerint szt. Atanáz (Athanasios) „bazilita” szabályokat vezetett be az Athosz-hegyi szerzetes-világba. Az ortodox szerzetességben akár minden monostornak lehet saját szabályzata, melyek közül a kappadókiai Nagy szt. Vazul (Bazil) ún. hosszabb és rövidebb regulája a 4. századból csak egy, inkább általános tanácsokat adó, mint konkrét előírásokat tartalmazó archetypus. Hogy nyugaton mégis ezt tekintik a keleti szerzetesség „alapító levelének”, az csak a nyugati viszonyokból következő szemléletnek és a tájékozatlanságnak köszönhető. Hasonló eredetű félreértéssel találkozunk Theódorosz Pródromosz alkalmi versénél, mely címe szerint Alexiosz Komnenosz „koszorúviselés-ünnepére” (στεφανοφορία) készült. Ezt a bizonytalan értelmet a jegyzet így pontosítja: „A koszorúviselés ünnepe Alexiosz Komnenos társcsászárrá koronázása 1122-ben”. (169.) Tartalma szerint azonban a vers esküví himnusz, szoros rokonságban áll pl. Niketász Choniátész esküví beszédével (261—262.). Csak annyi magyar vonatkozása van, hogy a környező és távolabbi népek felsorolásában (egymás mellett!) szerepelnek a hunok és pannónok, viszont az ünnepelt menyasszony német származású, „a rajnai király nemzetségéből”. Bizánci rítusban az esküvőt a szertartás legjellegzetesebb mozzanatáról ma is „koszorúzásnak” hívják.

Bevezetőjében a szerző is elismeri, hogy a magyarokra vonatkozó forrásrészletek kiválasztásában nehézséget okozott az a körülmény, hogy az Ὀὔγγροι „népneven kívül, mely kizárólag csak a magyarokra vonatkozik, a bizánci forrásokban a magyarok olyan neveken is szerepelnek..., melyek más népek elnevezéseként is használatosak. Ennek következtében egyes esetekben, ha az illető népnév egyedül áll, s hiányzik mellőle minden olyan adat, amely kiletére fényt vetne, (akkor annak) a magyarokra vonatkoztatása kétséges”. Az egyéb népnevek használatában, időbeli gyakoriságában ugyanakkor megfigyelhető bizonyos tendencia. Míg a 9—10. században a magyarokat leginkább türköknek hívják, addig a 12. századi bőséges források (Kinnamosz, Choniátész, Szkutariótesz) túlnyomórészt hunoknak. Más korban más szerzők következetesen vagy fölváltva szinonimaként használják a paionok, pannónok, dákok, gepidák, géták, triballoszok elnevezést, gyűjtőnévként pedig a szkythák vagy a barbárokat.

Valóban izgalmas és messzevezető lenne megvizsgálni, hogy milyen szándék és szemlélet húzódik meg egyik vagy másik elnevezés mögött és általában az archaizáló bizánci törekvések mögött is. Itt elég csak arra utalni, hogy az adott források alapján egyértelműen megállapítható: sohasem félreértésről vagy ötletszerű használatról van szó, hanem „hivatalos ideológiáról”, mely már nem vonatkozik a dolgokat mindig reálisan megnevező köznyelvre. „A hunokat — írja Theódorosz Szkutariótesz — magyaroknak nevezi a tömeg.” (302.) Hogy mi értelme volt századokkal korábban élt és Bizánccal kapcsolatban/ellentétben állott népek nevét ráerőltetni azoktól teljesen független népekre (pl. „perzsáknak” hívták a szeldszuk törököket, „dákoknak” általában a szerbeket, „myseknek” a vlachokat, „pannónoknak”, „gepidáknak” stb. a magyarokat), az magukból az elnevezésekből részben kiderül. A bizánci szemléletet általában a folytonosság tudata jellemzi és ennek földrajzi vetületével találkozunk, ha az egykori Mysia, Dákia, Pannónia stb. területén fölbukkanó népeket a területről vagy az ott egyszer már szerepet játszó népről nevezik el. Másrészt, az elnevezések nyilván jellemzések is, tehát általuk „funkcionális folytonosságban” látja Bizánc szomszédait. Ennyiben találónak kell a magyarok „türk” elnevezését tartanunk, hiszen a

kazárokkal való hasonlóságot fejezte ki harcmodorban, kultúrában. A „hun” nevet viszont bizonyára a magyarok fölértékelésének tekinthetjük a Komnenoszok idején, amikor Bizánc utolsó nagy hatalmi kísérletei dőlnek el. Az Árpád-házzal létesítendő—létrejött dinasztikus kapcsolatok fontossága, de egyben kérdésessége, meddősége is kifejeződhet e terminusban, hiszen Magyarország nem csatlakozott a bizánci kultúrkörhöz. Ha meggondoljuk, hogy a hun-magyar azonosításnak a 13. században Anonymusnál saját politikai jelentősége lett, de ennek korábbi hagyománya egyértelműen nem mutatható ki, akkor alighanem egy bizánci hatásra létrejött magyar ön-archaizálás forrásvidékén vagyunk.

A bizánci hagyományban ilyenlél bőségesen találkozunk. A magát mindvégig rómainak tekintő birodalom, a hivatalosan Új Rómának nevezett főváros mellett a hadsereg és a tömegek is „rómaiak” voltak, és ezért nevezték később a törökök keresztény alattvalóikat „rum millet”-nek. A hétköznapivá vált „rómaiság” miatt a bizánci írástudók tovább archaizálják saját nemzetüket „ausonoknak”. Külön tanulmányt érdemelne az a kérdés, hogy Bizáncban vajon miért vállalták az állandó archaizálással járó nyilvánvaló hátrányt egy, ma már romantikusnak érzett fikció kedvéért. A Thukydidesz stílusát utánzó Anna Komnena pl. bevallja, hogy azért kerüli a „vulgáris” neveket, mert azok „beszennyezik” a történeti munkát (102.). Anélkül, hogy esetleg öntudatlan platonikus idealizmussal vádolnánk a bizánci írókat, arisztokratikus „antirealizmusuk” gyökereit forrásainkban is megtaláljuk. Niketasz Choniatesnél példát találunk a római-barbár ellentét tömegeknek szánt propagandájára. Mánuel császár hadvezérének, Andronikosz Lapardesznak tulajdonít egy katonákat buzdító beszédet a „rómaiak” felsőbbrendűségéről: „Férfiaknak kell lennünk ezekkel az állatias lelkületű barbárokkal szemben, hogy valamiképpen alul ne maradjunk... Azt nem is mondom már el, hogy amiként értelemben fölülmúljuk a barbárokat, amiként szólasban és szellemekben sem vagyunk tehetetlenek, úgy a hadászati módszerekben is fölülmúljuk őket.” (287—288.) Ennek a kereszténységtől teljesen független, ókorba visszamenő görög szellemi fölénynek a hangoztatása Bizáncban kiegészül egy keresztény ihletésű messianizmussal, melyre gyűjteményünk is hoz példát egy 12. századi himnuszban: „Mindenható Ige, könyörülj, a te néped vagyunk, kiválasztott papság, zúzzad össze hatalmaddal teljesen az istentelen ellenségeket, akik gyilkolást lihegnek mireánk, győzelmeiket adván a császárnak, aki egyedül tebeled helyezi a menekvés reményét.” (124—125.)

Bizánc nemcsak tudatában volt páratlan örökségének, folytonos „rómaiságának”, melyet végletekig menő konzervativizmussal őrzött, de arról is meg volt győződve, hogy öröksége isteni kiválasztottságát igazolja, és sorsa nem annyira a konkrét történeti realitásoktól, mint inkább a gondviselészerű isteni védelemről függ. Ez pedig időtlenlél dogmatizált, archaizálással a múltba olvasztott minden jelent. Létrejött Bizáncban egy „politikai teológia”, mely a császári egyeduralomban teokráciát, a birodalomban Isten uralmának fokozatos megvalósulását és lehetséges földi mását látta. Ez a látomás mindig erősebb volt a realitásoknál, melyeket szintén észrevettek. Ez a kettősség pl. Mánuel császár rendeletében is megfogalmazódik: „Nagy Konstantin koronájának Isten kormányozta örököse... lélekben birtokosa mindannak, ami jog szernt megilleti — bár némelyek elpártoltak hatalmunktól.” (148.)

A 12. századtól Bizánc természetesen növekvő aggodalommal figyelte a számára egyre véstjősőbb alakuló politikai erőviszonyokat, de saját ideológiája foglyaként már nem tudott valós képet alkotni magának a körülötte zajló folyamatokról, nem érthette meg az e folyamatokat mozgó erők és törvényszerűségeket. A 14. században is tudta Efraim zengeni a rómaiak, sőt az „ausonok” dicsőségét, amint ideológiai változatlansággal, dogmatikus ortodoxiával, szimbolikus szertartásokkal álomvilágába tudta magát Bizánc konzerválni. Már életében a kelet-európai történelem mitoszává vált, és ebben a formában biztosított magának örökkévalóságot.

A MAGYAR HIVATALI ÍRÁSBELISÉG FEJLŐDÉSE 1181—1981

Szerk.: Kállay István. Bp., 1984. Eötvös Loránd Tudományegyetem, 676 l.

MAGYAR HEROLD. FORRÁSKÖZLŐ, CSALÁDTÖRTÉNETI ÉS CÍMERTANI
ÉVKÖNYV. NR. 1.

1981. november 25—26-án „800 éves a magyar hivatali írásbeliség” címmel tudományos ülésszakot rendezett az Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar Történelem Segédtudományai Tanszéke. Az ülésszak anyaga közel 700 oldalas kötetben látott napvilágot 1984-ben a Magyar Herold. Forrásközlő, családtörténeti és címertani évkönyv 1. számában. (A Magyar Herold alcímének megfelelően évente jelenik majd meg.) A jelenleg ismertetésre kerülő kötetet Kumorovitz Lajos Bernát professzornak ajánlották a szerzők oktatói tevékenységének ötvenedik évfordulója alkalmából.

Az évkönyv 37 szerző 36 tanulmányát tartalmazza a diplomatika, a szfragsztika, a paleográfia, az igazgatástörténet, a jogtörténet stb. írásbeliséggel összefüggő témakörében. A kötet anyaga a témák kronologikus rendjében szerkesztett. Ezt a rendet követi az alábbi ismertetés.

Feltétlenül meg kell említeni, hogy nem került be a kötetbe az ülésszakon elhangzott összes előadás anyaga, ill. ott nem olvasták fel a kötet valamennyi tanulmányát. Előbbire példa Kumorovitz Lajos Bernát írása, amelynek címe „Tótsolymosi Apród János küküllői főesperes kancelláriai működése” (megjelent a Levéltári Közlemények 1980—81. évi számában), utóbbira pedig Hörscik Richárd tanulmánya a református egyház által használt pecsétekről.

A tartalmában rendkívül színvonalas kötet sajnálatos fogyatékosága az igen nagyszámú helyesírási és sajtóhiba, amelyek némelyike értelemzavaróvá válhat az olvasás folyamán.

Két tanulmány is foglalkozik a kötetben a „rovásírás” problémájával. Az egyiket *Püspöki Nagy Péter* szlovákiai történész írta, címe „A ‚rovásírás’ írástani helye és szerepe a magyar művelődés történetében”. A második dolgozat szerzője *Simon Péter* „A magyar ‚rovásírás’ történelmi jelentősége és eredete” című munkájában az előző tanulmányhoz való hozzászólásként fejt ki a témáról vallott nézeteit. Mindkét szerző új kutatási eredményeit ismerteti, amelyeket érdemes az 1983 márciusában megtalált, csontból készült tütartó rovasírások feliratait elemző tanulmányokkal összevetni (Magyar Tudomány 1985. 2. szám, Nyelvtudományi Közlemények 1985. 1. szám).

Érszegi Géza „III. Béla kancelláriai reformjáról” szóló tanulmánya a tudományos ülésszak szorosabban vett témájához vezeti olvasóit, amennyiben a magyar hivatali írásbeliség „kezdőpontjának” meghatározására vállalkozik. A szerző III. Béla király három 1181-ben kelt oklevelét új szempontból megvilágítva, diplomatikai és nyelvi elemzés tárgyává teszi. Ennek során jut arra a következtetésre, hogy a király kancelláriai reformja nem köthető egyetlen oklevélhez, mivel a vizsgált oklevelek nem tartalmaznak „határozott királyi rendeletet”. Mindazonáltal az elemzett források kifejezik a királynak azt a szándékát, amelynek gyümölcse — hosszabb folyamat eredményeként — a 13. században „egy minden ügyet egyformán, gyorsan és pontosan elintézni tudó iroda”, azaz a királyi kancellária kialakulása lett.

Filológiai elemzésének gondosságával tűnik ki a tanulmányok sorából *Gerics József*, amelynek címe „Politikai viták hatása a magyar nép kereszténységre térítésének korai hagyományára”. A szerző azt vizsgálja, vajon miért alakult ki a *Breviárium Romanum* II. (Szent) Henrik császárról szóló officiumában a magyar hagyománnyal ellentétes kép I. (Szent) István királyról. Gerics József számba veszi és idézi azokat a forrásokat, ill. forrásrészleteket, amelyek megelőzték az officium születését, ill. amelyekben a mi hagyományunkkal ellentétben álló István-kép megragadható. A szerző végső következtetése szerint Henriket honfitársai méltó helyre kívánták tenni szentté avatása előtt, és feledtetni akarták a császár kevéssé harcos magatartását, nemkülönben a pogányoknak tett engedményeit. A korabeli európai viszonyok ismerete alapján csak az a lehetőség maradt számukra, hogy a magyarok krisztianizálását vele és testvérével, Gizellával végeztessék el.

Logikusan felépített, alapos munka *Solymosi László* „A hiteleshelyi pecséthasználat kezdeteihez” című tanulmánya. A szerző először az autentikus pecsét megjelenéséig vizsgálja az oklevelek corroboratiójá-

nak alakulását, fejlődését, külsőszági példákkal összevetve a magyar gyakorlatot. Megállapítja, hogy a 12—13. század fordulóján egyre nőtt a társadalom igénye egy olyan szerv iránt, amely a világiak jogügyleteit volt hivatott írásba foglalni, és ezeket megfelelő módon megerősíteni. Az írásfoglalásnak már adott szervei voltak a hiteleshelyek, azonban ezek autentikus pecsétjének, ill. pecséthasználatainak kialakulása csak ritkán követhető nyomon. Az említett nehezen megragadható folyamatot mutatja be a szerző, számos okleveles példát használva fel, (a Veszprémi káptalan esetében. Solymosi László véleménye szerint a fentiekhez hasonlóan alakult az egi káptalan pecséthasználata is.)

Bertényi Iván „Az írás, mint a rongált pecsétű oklevél hitelességének bizonyítéka” címmel tartott az ülésszakon előadást. A szerző arra a kérdésre keresi a választ, vajon miért fogadta el hitelesnek, és írta át a gyulafehérvári káptalan egy 1356-ban kiállított oklevélét, amelynek pecsétje megrongálódott az insertio idejéig. A kérdés felvetése után a középkori pecsét- és oklevélhamisítási módokat, azok egyetemes és magyar történeti vonatkozásait ismerhetjük meg. Bertényi Iván visszakanyarodva az eredeti problémához, megkísérli rekonstruálni azt a módszert, amelyet a káptalan alkalmazott a hitelesség vizsgálata folyamán. Több olyan esetet sorol fel, amelyekben a hiteleshelyek elmélyült szfragisztikai és diplomatikai vizsgálatok segítségével állapították meg korábról keltezett okleveleik hiteles, ill. hamis voltát. Ezen vizsgálatokat egészítette ki az oklevélnek regisztrumkönyvben való visszakeresése, amennyiben ilyenl rendelkezt az adott oklevélkibocsátó szerv. A szerző megállapítása szerint az 1356-os oklevél hiteles voltát ez utóbbi gégedeszköz dönthette el.

A középkori magyarországi értelmiség témaköréhez szolgált hasznos adalékot *Draskóczy István* tanulmánya, amelynek címe „Litterátusok egy Pest környéki nemes családban a XIV—XV. században”. A szerző a Pest megyei Péceli család négy litterátus tagjának — Péternek, Pálnak, Jánosnak és Benedeknek — az életútját ismerteti, természetesen a család történetébe ágyazva. A két évszázados áttekintő családtörténet kapcsán megpróbál választ adni arra a kérdésre, vajon miért volt a család négy egymást követő nemzedékében mindenkor egy-egy litterátus. Szemléletesen egészíti ki a dolgozatot a jegyzetek után közölt Péceli-családfa.

Archontológiával foglalkozik *Havassy Péter* dolgozata („Heves megye ispánjai Nagy Lajos korában”). A szerző a kötetben az 1984-ben elfogadott doktori disszertációjának („Heves megye Mohács előtti világi archontológiája”) egy részletét publikálta. (Havassy Péter neve és tanulmányának címe sajnálatos módon nem került be a kötet tartalomjegyzékébe.)

A Mohács előtti értelmiség a témája *Kubinyi András* „Írástudás és értelmiségi foglalkozásuk a Jagelló-korban” című tanulmányának. A Mátyás- és Jagelló-kori írásbeliség jellemzése után a szerző rátér a részletesebben vizsgált, korabeli ügyvédkezési gyakorlat bemutatására. Forrásként a korszakra vonatkozó ügyvédvalló okleveleket használja. 63 prokuratoria kapcsán a deákság és az ügyvédi feladatokat ellátó réteg kapcsolatát elemzi, bemutatva az ügyvédek származását, képzettségük jellegét, ill. részvételüket a jogi és politikai életben. Ezután litterátus és deák szavaink használatának terminológiai problémáihoz szolgált adalékot. Végső következtetésként megállapítja, hogy a Jagelló-kor második felében nőtt az írásbeliség jelentősége, ill. az értelmiségi pályákon dolgozók száma jóval magasabb volt az előző korszakénál.

A szfragisztika technikai-technológiai oldalával ismerteti meg az olvasót *Kovács Béla* tanulmánya („A középkori viasz függőpecsétek készítéséről”). A szerző nagyrészt saját megfigyelései alapj⁴¹ rekonstruálja a középkori viasz függőpecsétek anyagát, elkészítésük munkamenetét, a pecsételőszerzár azaz a tipáriumok sajátosságait. A dolgozat egyik nagy erénye az a számos példa, amelyet a különböző pecsételési módok ismertetésénél rendre bemutat.

A kalligráfia területére kalauzolja az olvasót az 1986-ban elhunyt *Bán Róbert* forrásismertető tanulmánya. A szerző Wolfgang Fugger 1553-ban Nürnbergben megjelent „Schreibbüchlein” című műét mutatja be, amelynek faksimile kiadása 1958-ban Lipcsében látott napvilágot. A könyvre Dán Ró. azért hívja fel a figyelmet, mert a korunkban két kiadást is megért mű ez idáig nem képezte még kutata tárgyát. Az ismertetésből megtudjuk, hogy az 1518-ban Nürnbergben született Wolfgang Fugger szépíráskönyvét elsősorban a „német városi hivatalnokok számára” készítette. Ezután részlet bemutatásra kerül a mű, amely a „német” írásfajtákon kívül a latin, a görög és a héber betűk tanításá egyaránt foglalkozik. Végül a szerző felhívja a figyelmet a Schreibbüchleinnek kapcsán a kutatás által edc

nem vizsgált kérdésre: miért szaporodtak el a nyomtatás első virágkorával egyidőben a szépíráskönyvek, ill. hogyan hatottak a nyomtatott betűk a kézírásra? Tanulmánya zárómondataiban kitér a Schreibbüchlein-ek gyakorlati hasznosításának lehetőségeire is.

A „fogott bírák ítéleteinek a hegyaljai települések hatósága által történt... írásfoglalásával és megpecsételéssel” foglalkozik *Ladányi Erzsébet* „Középkori elemek továbbélése a XVI—XVII. századi hegyaljai oklevéladásban” című tanulmányában. A szerző négy oklevél diplomatikai elemzése kapcsán kimutatja, hogy a fejlett írásbeliséggel rendelkező és saját jogszokásaiik szerint ítéltkező hegyaljai oppidumok 16—17. századi okleveles gyakorlata kontinuitást mutat a 14—15. századi gyakorlattal.

A 17. századi missilisek történetéhez szolgált adalékot *Hargittay Emil* „A megszólító formulák és a társadalmi hierarchia összefüggései a XVII. századi magánlevelezésben” című tanulmánya. Az írás a missilisek salutatio (megszólítás) részének elemzésével foglalkozik. A szerző 3000 átnézett levél kapcsán azt vizsgálja, vajon hogyan változott a korabeli levelekben a megszólító formula az író, ill. a címzett személyétől függően. A hipotézisként felállított konklúzió azonban még további vizsgálódásokat kíván.

Hargittay Emil tanulmányához kapcsolódik *Lancsák Gabriella* dolgozata, amelynek címe „Az erdélyi kancellária hivatali írásbelisége a XVII. század első felében”.

„Feljegyzőkönyve” alapján mutatja be egy mezővárosi tanító-nótárius életét *Szakály Ferenc* forrásismertető tanulmánya („Váradi György feljegyzőkönyve 1630—1676”). A szerző megállapítja, hogy a forrás figyelemre méltó voltát egyrészt rendszerességének és aprólékosságának köszönheti, másrészt annak a ténynek, amely szerint a Váradhoz hasonló státusú személyektől nemigen maradtak fenn ilyen jellegű feljegyzések. A tanulmány végén Szakály Ferenc ismerteti Váradi György könyvtárának 58 tételt tartalmazó katalógusát.

Kegezelettel olvashatjuk az időközben elhunyt *Degré Alajos* tanulmányát, amelynek címe „Az irat, mint a perbeli bizonyító eszköz fejlődése a feudális Magyarországon”. A dolgozat III. Béla korától a 18. század elejéig tekinti át törvények, törvénytervezetek tükrében az iratok perbeli szerepének fejlődését. Példákkal illusztrálva bemutatja, hogyan fejlődött az irat bizonyító ereje a jogélet különböző szintjein. Végezetül a 18. századra kialakult kúriai, megyei és úriszéki gyakorlat jellemzésével zárja tanulmányát.

A városi igazgatás témakörébe tartozik *Bak Borbála* tanulmánya („Városi írásbeliség a XVIII. században”). A meggyőző érveléssel felépített dolgozat bevezetőjében a szerző pontosan meghatározza annak témáját. Majd megállapítja, hogy a 18. században, különösen annak 60-as, 70-es éveitől a szabad királyi városok hivatali írásbeliségének dokumentumai számukat tekintve többszörösére növekedtek az előző évszázadokhoz képest. A kézenfekvő magyarázat mellett („napjaink felé haladva egyre nő az írott dokumentumok száma”), a jelenség okait kutatva, több olyan tényezőre hívja fel a figyelmet, amelyek hatással voltak az iratok számbeli gyarapodására. A tanulmány utolsó részében Bak Borbála a különböző városi tisztségviselőkkel és a városi „irodákkal” foglalkozik. Kimutatja, hogy a szabad királyi városok igazgatásában résztvevő személyek a 18. században zömmel olyan emberek közül buvaválódtak, akik viszonylag jó megélhetést biztosító fizetés fejében főhivatásként látták el tisztségüket.

Sinkovics István „Az írásbeliség oktatása egyetemünkön a XVIII. században” című tanulmánya a 350 éves Eötvös Loránd Tudományegyetem történetéhez kapcsolódik. A szerző a címben szereplő írásbeliség fogalmának meghatározása után röviden ismerteti a középkori egyetemeken folyó írásoktatás történetét. Majd bemutatja, mit tanítottak a Pázmány Péter alapította egyetemen az 1770-es évek végéig. Nyomon követi a történelem segédtudományai, különösen a diplomatika oktatásának történetét az 1780-as években, mivel az oklevéltan művelőinek munkássága, egyetemi tevékenysége az írásbeliség, az íráskultúra fejlődését, az oklevélírás olvasásának készségét is megismertette az egyetem hallgatóival.

„Az egyetemi írásbeliség újkori forrásai”-val foglalkozik *Szőgi László* kitűnően szerkesztett tanulmánya. A szerző először címszavakban áttekinti a magyar felsőoktatás intézményeinek rövid történetét, majd rátér az egyetemek történetére vonatkozó források sorsának ismertetésére. A dolgozat fő részét képezi a címben meghatározott források csoportokba rendezett ismertetése. A szerző minden csoportnál vázlatosan leírja a források leglényegesebb közös tartalmi elemeit, és utal a források használhatóságának értékére. A tanulmányt az egyetemi levéltárakról szóló rövid helyzetkép zárja.

A magánigazgatással (private administration) és az ennek kapcsán kibontakozott írásbeliséggel foglalkozik *Kállay István* „Magánhivatali írásbeliség” című tanulmánya. A szerző, aki egyúttal a kötet szerkesztője, bevezetéként pontosan meghatározza, értelmezi a cikk címét. Először a 16—17. századi magánkancelláriai ügyintézésről ad példákkal illusztrált képet, majd a 18. századra jellemző birtok-kormányzati szervekkel ismerteti meg az olvasót. Ezután áttekinti a magánhivatalok ügymenetét, irattározási rendszerét, az uradalmi tisztségek típusait és rangsorát. Befejezésül megemlíti, hogy a vizsgált korszakban az uradalmak területén levő ipari üzemek felügyelete és kormányzata is a magánkancelláriák hatáskörébe tartozott.

Érdekes, kevésbé kutatott téma képezi *Gerda Mraz* tanulmányának tárgyát. Az Institut für Österreichische Kulturgeschichte igazgatója egy osztrák gyermekkönyvvel („Ein Lesebuch für den Thronfolger”) ismerteti meg az olvasót. A több részből álló, 1744-ben kiadott ábécés könyvet („Das Josephinische Erzherzogliche A. B. C. Oder Namenbüchlein”) Johann Balthasar v. Antesperg írta a későbbi II. József számára. A tanuló a könyvből a latin és a gót ábécét, a kézírás és a nyomtatott írást, a helyesírást, az alapvető imádságokat stb. tanulhatta meg. *Gerda Mraz* tanulmányából megismerhetjük Johann Balthasar v. Antesperg életét, munkásságát, pedagógiai és ideológiai nézeteit. A felvilágosodás eszméit valló 1765-ben elhunyt tankönyvszerző minden haszon és jó forrásának az anyanyelv művelését tartotta.

Szfragsztikai témát tárgyal *Hörtsik Richárd* „A magyar református egyház feudális kori pecséthasználata” című tanulmányában. A rendkívül jól felépített dolgozatból megismerhetjük a református pecséthasználat eddigi irodalmát, a különböző pecsétek lelőhelyeit, a pecséthasználat alakulását a 16. századtól egészen a 20. század elejéig, amikor a pecsétet felváltotta a gumibélyegző. Befejezésül a szerző a pecsétek motívumairól értekezik. A „teljesség igénye nélkül” ábrák szerinti csoportosításban sorolja fel a különböző pecséteket, mindig utalva a helységre, ill. helységekre, ahol az adott motívummal rendelkező pecsétet használták.

A tanulmánykötet egyik legérdekesebb forrásismertető munkája *Vörös Károly* tollából szület. Címe: „'Házi Secretarius'. Adalék a XIX. századi tömegművelés történetéhez”. A 19. század történelmi folyamatában elhelyezett művelődéstörténeti tanulmány a levélírásnál használatos levélminta-könyve foglalkozik. A múlt században a társadalom különböző rétegeiben létrejött, és mind bonyolultabb kapcsolatok megteremtésében és fenntartásában egyre nagyobb szerepet játszottak a misszilisek. A go csupán az okozta, hogy a levelezőpartnerek nehezen találták meg a közlendőjüknek legjobban megfelelő formulákat. A fenti problémát megoldandó születtek meg a korszakban a különböző levélminta-könyv szerző ezekből ötöt mutat be az olvasónak. A dolgozat zárórészében *Vörös Károly* utal a levélminta-könyvek forrásértékére.

Halász Imre a mezővárosi igazgatás történetéből írta „Zalaegerszeg mezőváros írásbelisége a P korszakban” című tanulmányát. A jól áttekinthető dolgozatban bemutatja a „mezővárosi ügytevékenység során keletkező” iratok fajtáit, a városi hivatalt, az irnokokat és tevékenységüket s az ügymenetét. Végezetül 1857-ből két városi jegyzőkönyvet közöl betűhív átirásban. A tanulmányt *Zalaegerszeg* mezőváros 19. századi pecsétjeinek részletes, illusztrált ismertetése zárja.

A prekapitalista korszak ipari vállalatának iratanyagával foglalkozik *Sárközi Zoltán* szubjektív hangvételű tanulmánya („Tökés vállalatok írásbelisége”). A Nápolyi Bank Levéltára iratanyagán bemutatása után a Munkácsi Vasgyár és a Magyar Királyi Egyetemi Nyomda levéltári forrásait ismerteti.

A demográfiai kutatások fontos forrásairól szól *Révész T. Mihály* „Adalékok az anyakönyvvezetési államosításához Magyarországon” című tanulmánya. A két részre tagolt dolgozat első felében az egyetemes és a magyar anyakönyvvezetési történetének 17—19. századi fontosabb állomásairól olvashatunk dióhéjban. A második rész az államosítás és decentralizáció jegyében fogant francia—belga anyakönyvvezetési rendszer majd az ennek alapján született magyar anyakönyvi törvényjavaslatot, ill. a javaslat által kiváltott képviselőházi vita érveit és ellenérveit ismerteti meg az olvasóval.

A közigazgatás történetének közel egy teljes évszázadát tekintti át *Farkas Gábor* tanulmánya („Törvényhatóságok írásbelisége 1867—1950 között”). A dolgozat bemutatja a középfokú igazgatási szervezetét, működését és elsősorban a működése folyamán keletkezett iratokat. A hosszú tanulmányt áttekinthetőbbé tehetnék volna a fejezeteket tagoló alcímek.

Szabó Ferenc „A gyomai Kner Nyomda közigazgatási nyomtatványkiadó tevékenységének főbb jellemzői” című tanulmányában az eddig behatóbban nem kutatott ügyviteli nyomtatványokkal foglalkozik. Az értekezés nyomon követi Knerék nyomtatványkiadó tevékenységét a II. világháború kezdetéig. Megtudjuk, hogy a híres nyomdászcsalád munkája során mindig „az élő igazgatást, az élő írásbeliség gyakorlatát” tartotta szem előtt. Knerék a helységek jegyzőivel konstruktív kapcsolatot építettek ki, és maguk is közreműködtek a közigazgatás racionalizálásában. Dolgozata végén a szerző utal a kitöltött nyomtatványok nem elhanyagolható forrásértékére is.

A községi igazgatás tisztviselőjével foglalkozik *Csizmadia Andor* „A község jegyzője a két világháború között” című tanulmánya. A szerző ismerteti a jegyzői intézmény fejlődését kialakulásától, a 18. század második felétől 1920-ig, majd nyomon követi a jegyzők társadalmi helyzetét és tevékenységét a két világháború közötti időszakban. Részletes vizsgálat alá veszi a helyi közigazgatás önállóságát sértő adminisztratív tutelát, a bürokrácia burjánzását, a jegyzők helyét a közigazgatási hierarchiában, a jegyzőképzés problémáit és a jegyzők túlterheltségét. Megállapításait törvények és példák idézésével teszi szemléletessé.

A kutatás által eddig nem érintett területre irányítja az olvasó figyelmét *Vargyai Gyula* tanulmánya, amelynek címe „A legújabbkori magyar katonai igazságszolgáltatás írásbeliségének néhány kérdése”. A szerző zömmel levéltári kutatások alapján azt vizsgálja, miként alakult a katonai bíróságok gyakorlata és írásbelisége a Horthy-rendszer idején. Megállapítja, hogy 1941-ig a katonai igazságszolgáltatás írásbelisége nagyjából tradicionális maradt, a háború alatt azonban „kettős természetűvé” vált. Ti. míg a honvédtörvényszékek 1941 után is nagyrészt hagyományos megoldásokat alkalmaztak, addig a vezérkar főnökeinek bírósága és a táborig bíróságok „még a jogszabályok által lehetővé tett egyszerűsítéseken is túlmentek”.

„A magyar katonai nyelv fejlődése” a címe *Sziji Jolán* nyelvtörténeti dolgozatának. Az első írásos emlékek megjelenésétől, azaz a 16. századtól 1914-ig kíséri figyelemmel a magyar katonai nyelv fejlődését. „A teljesség igénye nélkül” készült tanulmány a kérdés iránti érdeklődést kívánja felkelteni, és összegzi a témakör kutatásának eddigi eredményeit.

Csuth Sándor és *Gáspár Máttyás* „Az írásmunka szervezése és gépesítése a közigazgatásban” címmel egy, már korábban kiadott munkájuk („A leíró irodák szervezése.” Bp. 1981.) rövidített változatával ismertetik meg az olvasót.

„A gyakorlati közigazgatás képviselőjeként” kapott szót az ülészakon *Raft Miklós*, a Minisztertanács titkárságának vezetője „A korszerű közigazgatás és az írásbeliség” címet viselő tanulmányával.

„A megíróanyag, az íróeszköz, az íróanyag és az íráskellék” fejlődésének 800 éves történetét mutatja be *Bogdán István* tanulmánya („Az írásbeliség anyagi-technikai alkotóelemei”).

Nyulásziné Straub Éva „Történeti források gépi feldolgozása” című munkájában a levéltári segédletek korszerű fejlesztésének lehetőségeit vizsgálja a lyukkártya-rendszertől a számítógépes adatfeldolgozásig.

A falleriszтика területére kalauzolja az olvasót *Pandula Attila* „Rendjelvények írásbelisége” című tanulmánya. A német szakirodalmat használó szerző példákkal illusztrálva röviden összefoglalja a rendjelvényeken előforduló feliratok fajtáit és elhelyezkedését.

A tanulmánykötetet *Kumorovitz Lajos Bernát* eddigi munkásságának (1928—1982) ismertetése zárja, amelyet *Borsodi Csaba* állított össze.

K. Z. ASRAFJAN

SZREDNYEVEKOVŰJ GOROD INDII XIII. SZERGYINŰ XVIII. VEKA.
PROBLEMŰ EKONOMICSESZKOJ I SZOCIALNOJ ISZTORII

Izdatyelsztvo Nauka. Glavnaja redakcija vosztocsnoj lityeraturŰ. Moszkva, 1983. 220 l.

AZ INDIAI VÁROS A XIII. ÉS A XVIII. SZ. KÖZEPÉIG
A GAZDASÁGI ÉS TÁRSADALMI TÖRTÉNETÉNEK KÉRDÉSEI.

A harmadik világ várostörténetének térképein ugyancsak fehér foltok láthatók. Erre vonatkozóan a nyugati tudományban az urbanizmus kialakulást elsősorban az európai hatásoknak tulajdonítják. A szerzőnő ebben a munkájában alaposan rációfol erre a nézetre. A városok igen fejlettek voltak a középkori keleten és ugyanúgy, mint Európában, Indiában a középkor folyamán is láthatjuk a falu és a város közötti munkamegosztásnak kialakulását. Ugyanakkor a szerző ezen folyamat sajátos keleti vonásait is figyelemmel kíséri. Az indiai város a középkor folyamán a feudális fejlődés útján haladt, azonban embrionális formában a kapitalizmus viszonyai is kialakulhattak benne; ugyanis megjelentek a manufaktúrák a felsőbb fejedelmi udvar igényei kielégítése céljából. A gazdasági és társadalmi fejlődésnek egy egész világra érvényes sémáját képzei el, és az egész világot átölelő, eredeti tőkefelhalmozódás jelenségei mellett foglal állást.

A szerzőnő, India várostörténetének a mogul hódítás előtti és utáni korszakait mutatja be. A korai időkben — és később is — hatalmas városi agglomerációk alakulhattak ki. Így, a 18. sz. második felében Ahmabadban 900 ezer ember él, vagyis, az urbanizmus olyan mértékű, mint Európában, ha nem nagyobb. Az urbanizmus jelenségei a feudális társadalmi rend kötelékeiben alakulhattak ki, és a mogul korszak feudális „abszent landlordjai” a dzsagirdarok uralják a városokat.

A városi fejlődés következtében az indiai városon és falun is egyaránt hatalmas társadalmi átalakulások figyelhetők meg. Így a város és a falu közötti munkamegosztás kialakulása következtében a falun növekszik a mezőgazdasági termelés intenzitása. A falusi kis kézműipari termelés méretei megnövekednek, elsősorban a takácsmesterség virágzása következtében. A falun is ugyanolyan vállalkozókedv figyelhető meg az építkezések esetében, mert ugyanolyan erődítményes emeletes épületeket építenek, mint a városban. A földesurak feudális immunitási joga elnyerése után a parasztság egyre nagyobb mértékben igyekszik a városokba költözni, mert a volt korábbi faluközösségi szervezetre és annak földjeire a földesúr igyekszik a kezét rátenni. A városban letelepülő parasztok kis földműves parcellákat tartanak fenn. A faluközösségi parasztság migrációja következtében, valamint a feudális immunitás jog következtében a földforgalom is igen nagy mértékben megnövekszik. A falusi kézműipar fejlődésével együtt a városban a kismértékű kézműipar a kasztrendszerben is kibontakozik a kaminok kisipari tevékenysége következtében. Ezek elsősorban takácsok voltak. A céhes szervezetű, feudális patrónus hatalma alatt fejlődő városi kisipar mellett a fejedelmi udvarok luxusfogyasztása következtében a 17—18. században európai méretű manufaktúrák alakulnak ki. Így a feudalizmus viszonyai közepette a kapitalizmus jelenségei figyelhetők meg csíra formájában. A manufaktúrák és a bérmunka elsősorban a selyemipar területén alakulhattak ki, ahol a bérmunkások körében asszonyok és gyermekek igen nagy számban találhatóak. A megélhetést illetően az egyes társadalmi rétegek között igen nagy különbségek alakultak ki. Így az „abszent landlord”, a kereskedelemmel és az uzorakereskedelemmel foglalkozó zamindarik jövedelme 2500 rúpia volt, ugyanakkor ez a bérmunkások körében 55 rúpiát tett ki. A manufakturális bérmunkások keresete akkora volt, mint a korabeli Punjab mezőgazdasági dolgozóinak bére. A korakapitalisztikus viszonyok kialakulása következtében a falu—város közötti kereskedelmi kapcsolatok megélnék, a bazári városi negyedek kialakulása és a luxusjavakkal folytatott kereskedelem figyelhető meg. Indiában kialakul a tengeri kereskedelem, és kifejlődik a hajóépítés, mindezek a portugálok megjelenésével együtt jelentkeznek.

A város fejlődésére jellemző, hogy a kereskedelemmel, uzorakereskedelemmel foglalkozó, mezőgazdaságból jövedelmeket húzó feudális elemek, a dzsagirdarok és a zamindarik a városi

erődítményekben élnek. Ezek egyben feudális tisztviselői feladatokat látnak el. A kialakuló polgárság és a város egyéb lakói kasztszervezetben élnek ezekben a városokban. A faluhoz hasonló faluközösségi rendszer nyomai figyelhetők meg a kasztszerű elkülönüléssel együtt. A városok külön klán rendszerű lakónegyedekre különültek el. A városi kézművesek céhes szervezetbe taglódva a feudális főnőknek adókat fizettek. A városban végbemenő változásokkal párhuzamosan a falun is megfigyelhető a mezőgazdasági és kézművesipar közötti munkamegosztás kifejlődése, a falun ekkor kialakul azoknak a kasztja, akik nem foglalkozhatnak kézműves termeléssel. A falun és a városon egyaránt megfigyelhető a takácsság mesterségének elterjedése. A városi takácsok kis földparcellákkal rendelkeztek.

A városon is ugyanolyan önkormányzat kialakulása figyelhető meg, mint a falu esetében, és ez egyben a keleti város fejlődésének egyik sajátosságát képezi. A városokon a mezőgazdasági termelés nem elhanyagolható, és a városi földek után a mogul korszakban a dzsagirdaroknak adókat fizettek a városi kézművesek is.

A falu—város közötti munkamegosztás kialakulása következtében a falun is átalakulások figyelhetők meg, és a későbbi dzsaszaman rendszer követelményeinek megfelelően, amikor a parasztlakó bérleti formában, a termésük 1/3-ad vagy 1/4-ed részét adják le a zamindariknak. Az ipari és kézművesipari fejlődés következtében a vidékeken is megjelennek a kis mezővárosok kézműves termeléssel; a kasztabok.

Az indiai fejlődés esetében ugyanolyan történeti fejlődési vonásokat lát a szerző, mint az európai fejlődés esetében. A dzsagirdarok és zamindarik személyében feudális immunitással rendelkező feudális uralkodó réteg alakul ki. A falu és a város közötti munkamegosztás ugyanolyan méretű, mint Európa esetében. A feudalizmus viszonyai között a céhes kézműves ipar mellett megjelennek a manufaktúrák, és ezzel karöltve a bérmunkások rétege is kialakul. Kezdeti formájában ugyanolyan tökefelhalmozódás figyelhető meg, mint Európában.

A szerzőnek nem ez az első munkája India történetére vonatkozóan. A „Német ideológia”-ból kiindulva, a falu és a város között ugyanolyan munkamegosztást feltételez, mint Európa esetében. A munkában nagyon jól láthatók a keleti fejlődés sajátosságai, így a városokban a klán- és kasztszervezetben élő takácsok, akik mellesleg mezőgazdasági kiegészítő tevékenységet is folytatnak. Itt merülhet fel a kérdés az olvasóban, hogy miért nem tesz említést az ázsiai termelési módról. A munka bevezetőjében ugyanis a falu és a város közötti munkamegosztás kialakulásának bemutatásával együtt megjegyzi, hogy a kézműipari és a mezőgazdasági termelés ugyanazon közösségek keretében folytak az indiai falun, majd később a városi önellátó parcellával rendelkező kaminok, városi kézművesek takácsok klán-szerű negyedeiben. A munkában nagyon helyesen gazdasági és társadalmi szerkezet és annak fejlődése szerint haladva mutatja be az egyes gazdasági és társadalmi fejlődésbeli mozzanatokot. Így, ennek következtében, a munka időrendje nem világos. Azokat a jelenségeket nagyon nehezen lehet nyomon követni a munkában, amit a mogul invázió jelentett India esetében. Továbbiakban az arab muszlim szokások és a gazdasági, és társadalmi rendje elemeinek Indiában való megjelenését nem értelmezi, nem világítja meg kellő módon, ami megnehezíti az olvasó helyzetét.

Tagányi Zoltán

ISZSZLEDOVANIIA PO ISZTORII I ISZTORIOGRAPII FEODALIZMA

Moszkva, 1982, Nauka. 263 I.

TANULMÁNYOK A FEUDALIZMUS TÖRTÉNETÉRŐL ÉS TÖRTÉNETÍRÁSÁRÓL

A kiváló szovjet történész, B. D. Grekov (1882—1953) születésének 100. évfordulójára a SZUTA Történeti Osztálya és Történettudományi Intézete gondozásában megjelent, a legjelesebb tudósok által szerkesztett kötet (felelős szerk.: V. T. Pasuto) három részre tagolódik. Az első részben a történetíró életútjáról és munkásságáról olvashatunk. A könyv bevezetőjében V. T. Pasuto Grekov tudományos,

pedagógiai és közéleti tevékenységét méltatja. A kitűnő szakembert sokoldalú érdeklődési kör és a legnagyobb fokú társadalmi aktivitás jellemezte. Foglalkozott a feudális Oroszország osztályai, a parasztság, a kijevi Oroszország, a kelet-európai szláv jog összehasonlító történeti tanulmányozásával, a historiográfiával és archeográfiával. Az utóbbiról *Sz. N. Valk* ad áttekintést. Emellett Grekov számos kiadvány szerkesztője volt, és előadott a felsőoktatásban. 1937-től haláláig vezette a SZUTA Történettudományi Intézetét és rövidebb ideig más kutatóintézeteket. Több műve korszakot nyitott a szovjet történettudományban. Csak példaként említhetjük A kijevi Oroszország c. könyvét, amelynek jelentőségét és hatását részletesen elemzi írásában *M. N. Tyihomirov*. Grekovnak a földművelés történetében játszott kiemelkedő szerepét hangsúlyozza *Je. I. Indova*. Két kiemelkedő történész: Grekov és Tyihomirov kapcsolatai elevenednek fel *Je. V. Csisztyakova* írásában. Kutató és tudományszervező munkája mellett Grekov a különböző szintű tanácsok küldöttje, a békemozgalom kiemelkedő személyisége volt. Nagy érdemei voltak a szocialista országok tudósai együttműködésének erősítésében. Erre mutat rá pl.: *B. M. Rukol'* cikke.

A kötet második részében egyrészt a hajdani egyetemisták, a volt munkatársak, a különböző tudományos fokozatot szerzett tudósok emlékeznek mesterükre, másrészt olyan kiemelkedő szaktekintélyek, akikre Grekov szellemi arculata hatott. A visszaemlékezők hangsúlyozzák Grekov legfőbb kutatói erőseit: a rendkívüli forráselemző- és általánosító készséget, a segédtudományok komplex használatát és az új koncepciók kidolgozásának igényét. Ráadásul a kiváló szakember a szovjet történettudomány igazi hőskorában dolgozott — ahogy *B. A. Ribakov* az 1920-as évekről és a 30-as évek elejéről írja —, amikor meg kellett küzdeni a polgári nézetekkel és az elszett marxista sémákkal. Ebben a helyzetben dolgozta ki Grekov az orosz feudális állam kialakulásának marxista koncepcióját, amelynek még életében nemzetközi méretekben is óriási hatása volt. Több visszaemlékező hangsúlyozza azt a jogos igényt, hogy könyvet kell megjelentetni Grekov munkásságáról, és az ebben a kötetben elhelyezett életrajzi anyagok és visszaemlékezések ennek jó indítást adnak.

A könyv harmadik részében a feudális Oroszország történetének olyan kérdéseiről szóló tanulmányokat helyeztek el a szerkesztők, amelyek Grekov munkásságához kapcsolódnak. *A. P. Novoszel'cev* írása a 9. századi arab földrajztudós, Ibn Hordadbeh: Utak és országok könyve c. műve szlávokra vonatkozó anyagáról szól. Novoszel'cev szerint Hordadbeh munkáját egyes vitatható megállapításai ellenére értékes forrásnak tekinthetjük. *Ju. V. Bromlej* cikkében a szabad faluközösségi tagoknak a kora középkori szláv államokban elfoglalt helyzetét vizsgálja. A kutatás fő problémája az, hogy a források a legkülönbözőbb kifejezéseket használták erre a rétegre, a szabadság egy-egy jellemző jegyét kiemelve. A terminusok többsége különböző fokú szabadságot jelölt az egyszerű szembeállítástól — pl.: az orosz holop (szolga) és a ljugyi (közsabad) — a teljes jogú szabadokig. (pl.: a cseh és lengyel liber). A szabad paraszti állapot tisztázásához a szerző szerint lényeges annak megállapítása, milyen esetben nem vált az uralkodónak fizetett adó földjaradékká. Bromlej vállalkozása az összehasonlító történeti kutatás és a középkori források elemzési problémái megoldásának igen szép példája. *Ja. N. Scsapov* tanulmányában a 11. századi orosz parasztmozgalmakról megállapítja, hogy ezek a régi személyi szabadság és a földtulajdonjogának visszaszerzéséért folytatott osztályküzdelmek voltak. Alapjuk a helyi feudális közigazgatás, az arisztokrácia és a faluközösségi tagok konfliktusa volt. Pogány vallásos jelszavak jellemezték, és kapcsolatban álltak a városi mozgalmakkal.

A parasztság röghöz kötésének 13—15. századi folyamatát vizsgálja *A. D. Gorszkij*. Az orosz fejedelmek szerződéseiben erre fellelhető adatokat eddig még külön nem elemezték, ami növeli tanulmányának jelentőségét. A szerző szerint a moszkvai nagyfejedelmek szerződéseikben szigorúan szabályozták a parasztok szabad költözködését. A korlátozások ismétlődése azt is mutatja, hogy a parasztok mozgása a szomszédos fejedelemségek között elég tömeges volt. A szerződések adatai alapján a 14. sz. 60-as éveitől ténylegesen korlátozódott az ún. fekete (az államban adózó) és a magánföldesúri parasztok szabad költözködése. A moszkvai fejedelmek ebben a tekintetben megelőzték társaikat, de ennek okára részletesen nem tér ki a szerző. *Sz. M. Kastanov* a moszkvai fejedelemség pénzügyi rendszerének a 14. sz. közepére jellemző fejlődését tekinti át a fejedelmek végrendeletei alapján. Írása azért is figyelmet érdemel, mivel a kutatók eddig ilyen vonatkozásban behatóbban csak III. Iván korával foglalkoztak. Újszerű, amit

Kastanov a voloszty jelentésváltozásáról ír. Ivan Kalitánál ez még vámszedési jogot jelentett, míg II. Ivánnál már adminisztratív-területi egységgé alakult. Ekkorra a fejedelemség pénzügyi helyzete jelentősen megváltozott, a jövedelmek differenciálódtak, a fejedelem xjobb jövedelemforrások és nagyobb területek fölött rendelkezett. *A. A. Zimin* cikkében azt elemzi, hogyan érvényesültek az első orosz törvénykönyv (a Ruszszkaja Pravda) hagyományai Északkelet-Oroszországban a 14—15. században. Vizsgálati módszerként összehasonlítja pl.: a Ruszszkaja Pravda bővített változatát Vaszilij Dmitrijevic nagyfejedelem Dvinai Statútumával, vagy az 1497. évi törvénykönyvvel. Az összevetés alapján megállapítható, hogy a későbbi törvények egyrészt korlátozták az első orosz törvénykönyv alkalmazási területét, másrészt lényegesen megváltoztatták annak normáit. Az 1397—98-as Dvinai Statútumra az első orosz törvénykönyv még jelentős hatással volt. Az 1497-es törvénykönyvben viszont ez a hatás csak néhány cikknel figyelhető meg, és jelentősek a tartalmi különbségek. Zimin tanulmánya a jogalkotás fejlődési jellegzetességeit gondos összehasonlító forráselemzéssel feltáró kitűnő munka. *I. B. Grekov* cikkében a Troickij évkönyvnek az 1408—1409-es évek Oroszországa politikai életében elfoglalt helyével és lehetséges összeállítójával foglalkozik. Összehasonlítja az Arany Horda kánja, Jedigej 1408. évi oroszországi betöréséről szóló elbeszélés ezen évkönyvbeli kifejtését a többi variánsnal és az időben hozzá közelálló alkotásokkal. Megállapítja, hogy az elbeszélés krónikabeli változata nem Kiprián metropolita koncepcióját tükrözte, így ő nem lehetett a gyűjtemény összeállítója vagy sugalmazója. Az évkönyv a 15. sz. eleji moszkvai-tveri ideológiai harcban csak az egyik: a moszkvai tendenciát fejezte ki. *I. B. Grekov* először foglalkozik a történészek közül a 15. sz. végi — 16. sz. eleji irodalmi-publicisztikai művek és a fenti elbeszélés kapcsolatával. Az ismertetett tanulmány a vizsgált források újszerű megközelítését tükröző és a több vonatkozásban teljesen új szempontokat felvető munka. *A. G. Manykov* a 16—17. századi ún. önkéntes holopokról (szolgák) szóló törvényeket és alkalmazásukat vizsgálja. Megállapításai szerint az 1597. évi törvénykönyv rendelkezései az ún. önkéntes szolgaságnak a jogi kiformalását jelentették. Az említett intézmény új formájában az adósszolgává (kabalnie holopi) válás alternatívája volt. *A. A. Preobrazsenszkij* cikkében a Középső Volga vidék és az Ural vidék népei 17—18. századi történeti kölcsönhatásait elemzi. Behatóan foglalkozik a terület betelepülésével, gazdasági kisajátításával és a migrációs folyamatokkal. Mindezek, véleménye szerint, elképzelhetetlenek lettek volna a betelepült orosz és az őshonos lakosság gazdasági kapcsolatai nélkül. Különösen gazdag anyagot tár fel a földművelés, a városok, a kereskedelem és a manufaktúra-ipar fejlődésével kapcsolatban.

Az ismertetében nem térhettünk ki a könyv mindhárom része (a kötetben 31 szerző írása kapott helyet) részletes bemutatására. Így, terjedelmi okok miatt, inkább csak megközelítően átfogó képet próbáltunk adni erről az értékes anyagról.

Kurunczi Jenő

OLDEROGGE, D. A.

EPIGAMIJA

Nauka, Moszkva, 1983.

EPIGÁMIA

Dmitrij Alekszejevics Olderogge professzor, akadémikus, a Leningrádi Állami Egyetem Orientalisztikai Kara Afrikanisztikai Tanszékének, valamint a Mikluho-Maklaj Néprajzi Intézet (SzTA) Afrika Szektorának vezetője 1903-ban született Litvánia fővárosában, Vilniusban. Születésének 80. évfordulója alkalmából — egyéb hivatalos elismerések és szakmai méltatások mellett — jelent meg értékes tanulmánykötete *Epigámia* címmel.

A kötet Olderogge legfontosabb elméleti tanulmányait gyűjti csokorba. Maga a könyv három elkülönülő részre tagolódik: az első, legbővebb részben a rokonsági rendszerekkel, házassági szokásokkal

foglalkozó írásokat tartalmaz; a második nyelvtudományi munkái közül tartalmaz három korszakos jelentőségű tanulmányt; a harmadik részben pedig Fekete Afrika orális hagyományaival, epikájával foglalkozó két cikk kapott helyet.

A címadó tanulmány a házassággal kapcsolatos hagyományok és szokások elméleti problematikájával foglalkozik. A különböző földrészek népeinek életéből (nagyobbrészt Fekete-Afrikából) származó példákon mutatja be az endogámia és egzogámia kialakulásának okait, leggyakrabban előforduló típusainak sajátosságait. E két terminus gyakran eltérő és sokszor önkényes értelmezésű használata azonban nem oldja fel a vizsgált jelenségek előadásának ellentmondásosságát. Szerző ebből a terminológiai zsákutcából egy ókori görög műszo föllevenítésével kívánja biztosítani a kiutat. Az *epigámia* az antik görög kultúrák jogrendszerében azt a jogot határozta meg, amelynek alapján valamelyik polisz tagja egy másik polisz ellenkező nemű tagjával házasságot köthetett. Az *epi* — elem e szóban a valamire — adott esetben a partner-nemzetségre vagy más közösségre — való irányultságot jelöli, és Olderogge véleménye szerint megközelítőleg megfelel a latin *connubium* jelentésének.

Ha figyelembe vesszük a nemzetségek, települések, poliszok vagy más közösségi rendszerek tagjai közötti házassági tilalmak és preferenciális szabályok rendszerének különböző típusait, egyértelműen megállapítjuk törvényszerűségeiket, és az *epigámia* műszo alapterminusként való alkalmazása egyértelműbbé teheti a különböző házassági szabályrendszerek értelmezését és leírását.

„A Gens triplex Délkelet-Ázsiában” című tanulmány az ösközösségi társadalom szociális berendezkedésének egyik alapvető szabálycsoportjával, a házassági kapcsolatok kérdéskörével foglalkozik. Először áttekinti a problémakörrel foglalkozó nemzetközi (főleg angol és német nyelvű) szakirodalmat. Ennek alapján betekintést nyerhetünk a nemzetségi és frátria-szintű endogámia és egzogámia működésével kapcsolatos etnikai sajátosságok világába.

L. J. Sternberg, orosz nyelvész, folklorista és néprajztudós még a múlt század végén felhívta a figyelmet a kelet-szibériai giljak nép nemzetiségi szervezetének és házassági szokásainak egy kirívónak tűnő, jellemző tulajdonságra. E szerint a giljakok esetében három nemzetség alkot egységes frátriát, amelyek tagjai között házassági preferencia, ha nem is kényszer figyelhető meg. A kérdést leegyszerűsítve az unokatestvér-házasság alábbi konkrét változatát kapjuk: a nővér fia veszi feleségül a fivér lányát — a giljak normák szerint ez a kapcsolattípus az ideális. Így három nemzetség kerül egymással preferenciális házassági kapcsolatba.

Más távol-keleti és délkelet-ázsiai népek életének tanulmányozása nyomán még messzebb menő következtetések levonása vált lehetségessé. Kiderült, hogy a ciklikusan változó, körkörösön előrehaladó giljak kapcsolattípuséhoz hasonló elveken alapuló, csak jóval több, öt, hat vagy akár hét nemzetséget is egyesítő bonyolult „frátriák” figyelhetők meg számos délkelet-ázsiai (indiai, indokínai) nép gyakorlatában. Esetükben az ilyen természetű, ciklikus házassági kapcsolatban lévő nemzetségek alkotnak egy-egy törzset. A tanulmányban számos, részletesen elemzett konkrét példát is találhatunk.

Olderogge arra a következtetésre jut, hogy a vizsgált gyűrűs szerkezetű szövetség — saját megfogalmazásában „kolcevaja szvjaz” — az ösközösségi társadalmak fejlődésének korábbi szakaszában jóval elterjedtebb lehetett, csaknem egyetemes volt, s ennél fogva sajátos történelmi kategóriának tekinthető. Sikerült ugyanis kimutatni sok szibériai, indiai, indonéziai, ausztráliai és afrikai (bantu és szudáni) törzsi fejlettségi szinten élő nép esetében. Szerző rámutat, hogy e gyűrűs házassági kapcsolattípus elsősorban a patrilineáris nemzetségekkel rendelkező társadalmakra jellemző. A tanulmány korszakos jelentőségét a benne foglalt fontos felismerések és a bemutatott esetek igényes elemzése biztosítja.

A következő, nagyobb tanulmány a közép-afrikai *bakongo* nép rokonsági rendszerét vizsgálja a 17. századból származó adatok alapján. A valószínűleg 12—14. században keletkezett kongó államról a portugál felfedezők jóvoltából a 15. századtól rendelkezünk írásos forrásokkal. Legtöbbjük egyházi személyek, katolikus misszionáriusok tollából származik, mint az a 17. század közepén leírt bakongo rokonsági terminológia is, amelynek szerzője a kongói királyi udvarban X. Ince pápa megbízásából tevékenykedő, a kapucinus rendet képviselő prefektus, Hyacintho Brusciotto a Vetralla.

Brusciotto 1659-ben, Rómában kinyomtatott munkája gazdag ismeretek tárháza: fő célja a *kikongo* nyelv feldolgozása, a hittérítők számára hozzáférhetővé tétele. A művelt szerzetes azonban messze túllépte

eredeti célját. Nyelvi fejtegetései mellett (nyelvtana ma is használható) értékes adatok tömegét közli a bakongó nép életéről. Ezek közül emeli ki Oolderogge a XVIII. fejezetet, amely a rokonsági és vagyoni viszonyok értékes kommentárokkal ellátott terminológiáját tartalmazza. Szerinte ez az anyag tekinthető a turano-ganovan típusú rokonsági rendszer első hiteles leírásának.

A szerző a rá jellemző filológiai igényességgel elemzi magukat a terminusokat, részben Brusciotto eredeti rendszerezésének megfelelően, részben pedig a modern kultúrantropológia eredményeinek alapján kialakított új csoportosításban. Leszögezi, hogy tiszta rokonsági rendszerekkel csak elvétve találkozhatunk elszigetelten élő archaikus kultúrájú népcsoportok esetében, s ennek alapján a bakongo terminológiában is kimutatja a *turano-ganovan* és a *crow* típushoz sorolható elemeket.

A következő tanulmány a szintén a Kongó medencében élő *nkundu* nép nemzetségei közötti úgynevezett *nkita* kapcsolattípust elemzi. Ennek funkciói többszintűek. Lényegében az egy-egy törzshöz tartozó nemzetségek közötti potenciális házassági viszonyok alkotják azt a tengelyt, amely körül szerveződik a változatos jogi és gazdasági szempontokat is magába ötvöző *nkita* szisztéma.

Fontos megfigyelés, hogy a *nkundu* nemzetségek háromféle, rendszerint oppozíciós párokat alkotó szervezetben foglalhatják el helyüket. E párosítások többszörösen rétegződnek egymásra, s az avatlatlan vizsgálódó szemében zavarossá teszik az egyébként tiszta logikus elemekből építkező rendszert.

Az első típushoz tartozó oppozíciós párosítás valószínűleg a nemzetségek osztódása révén jött létre. Itt a szervezet magvát a *batomoro* („idősebb fivérek”) nemzetség és a vele szemben elhelyezkedő bironyára belőle sarjadt néhány *bokune* („fiatalabb fivérek”) nemzetség alkotja.

A második felosztás elve tévedésen alapul. Többek véleménye szerint a *nkundu* terminológiában a *wise* szó apai-, a *bonjangu* szó pedig anyai-ági nemzetséget jelöl, s e két, egymással házassági kapcsolatban álló rész nemzetség éppen ilyen talajon alkotna mintegy új nemzetséget. Itt azonban csak a klasszifikációs típusú családi szintű rokonsági terminológiáról van szó, amelynek megfelelően a két említett szó jelentése: *wise* 'apák', *bonjangu* 'anyák'.

A harmadik típusú felosztásnak csupán az EGO szempontjából van értelme. Az *eto* elnevezéssel a mindenkori apa, míg a *nkasa* szóval az anya nemzetségét jelölik. Így tehát az a csoport, amely egyesek számára *eto*, mások számára lehet *nkasa*.

A tanulmány címét adó *nkita* rendszer leírásai és értelmezései ellentmondásosak a nemzetközi szakirodalomban. Oolderogge nagynevű kollégáival polemizálva a következő megállapításra jut: a házassági szokások e népnél korábban megkövetelték a „völegénytől”, hogy családjának végzett munkával érdemelje ki leendő felségét. Később kialakult a fizetéssel realizálható nőválság. A völegény nemzetségének nőtagjai számára a menyasszony nemzetsége *nkolo*, azaz fölérendelt, míg maga amazok számára *nkita*, azaz segítséggel, munkával tartozó kötelezett lett. A ciklikusság elve itt is érvényesül: ha A B számára *nkita*, C számára lehet *nkolo* és így tovább.

A dél-afrikai népek társadalmában elterjedt unokatestvér-házasság különböző típusaival és a házasságkötéskor kifizetendő menyasszonyválság, a *lobola* összefonódó problematikájával foglalkozik a kötet következő tanulmánya.

Az előzőhöz hasonlóan polemizáló jellegű: a szerző elsősorban A. R. Radcliff-Brown és W. Eiselen, de kisebb mértékben A. T. Brayton és H. P. Junod e kérdéssel kapcsolatos elméleteit elemzi, bírálja és méltatja saját meggyőződése szerint.

Részletesen áttekinti a tulajdonviszonyok feltételezett alakulását és közelmúltbeli állapotát a dél-afrikai bantu nyelvű népek társadalmi gyakorlatában. Rámutat a földtulajdon (a megművelt földek) törzsi-nemzetségi, illetve a jószág-tulajdon családi-individuális jellegére. Kiemeli, hogy a jószágállomány csak az a része került a nagycsalád vagy a nemzetség közös tulajdonába, amelyet menyasszonyválság fejében *lobolaként* kapott, s hogy ezeket az állatokat csaknem kizárólag ugyanilyen célokra volt joga felhasználni. Felhívja a figyelmet arra, hogy az áru- és pénzgazdálkodás fejlődésével és nagymértékű elterjedésével vele jár a nemzetségi társadalom végleges felbomlása. Ennek következtében a *lobola* intézményének hagyományos funkciója is megváltozik: valóban szinte formálisan adásvételi ügyletté válik. Ez azonban ne tévessze meg a kérdés kutatóit, hiszen újkeletű, korábban nem létezett jelenségről van szó.

A következő cikkben a *maláj típusú rokonsági* rendszer szerepét és helyzetét ismerhetjük meg Nyugat-Afrika, az óceániai szigetvilág, Kína és ÉK-Ázsia népeinek példáin. A szerző véleménye szerint ez a rokonsági rendszer újabb keletű, nem egyéb mint a korábbi, bonyolultabb turáno-ganován típus leegyszerűsödésének terméke. Az ősibb rendszer a nemzeti egizogámia elvét követő, zártabb törzsi társadalmaknak volt jellemzője.

A törzsi-nemzeti szervezete felbomlásával a rokonsági, házassági kötelékek rendszere is megváltozik. Okai: Kínában a rabszolgatartó, majd a feudális osztálytársadalom megjelenése; Nyugat-Afrikában és ÉK-Ázsiában a közösségi tulajdonviszonyok felbomlása, a magántulajdon megjelenése, a gazdaságilag fejlettebb népek esetében az áru- és pénzgazdálkodás kialakulása; Óceániában bonyolultabb belső — egyes esetekben gazdaságföldrajzi természetű — társadalomfejlődési okok hatása.

Az új rendszer urolomra kerülésével párhuzamosan minden érintett nép esetében felszámolódtott a nemzeti intézménye, következésképpen a nemzeti egizogámia is eltűnt. Helyüket új típusú társadalmi egységek foglalták el: Nyugat-Afrikában, Kínában és részben ÉK-Ázsiában ez a *patriarchális* nagycsalád, míg az óceániai szigetvilág népeinél a *bilaterális* leszármazási rendszerre épülő új családtípus.

A tanulmány fölépítése könnyen áttekinthető, példaanyaga gazdag. A nem szakember számára is irányt adó forrás. A kötetben helyet kapnak Olderogge 1945-ben megvédett doktori értekezésének tézisei. Ezek témája: a nemzetségek gyűrés kapcsolattrendszere, illetve a hármas nemzeti szövetség (*gens triplex*). Az ösközöségi társadalmak rokonsági rendszerében történelmi kategóriának tekintett viszonytípust vizsgálja meg a világ legkülönbözőbb népeinek anyagain keresztül Kelet-Ázsiától Ausztrálián és Afrikán át Amerikáig.

A szerző ezután azt vizsgálja, milyen hatással volt a gyarmatosítás *Fekete-Afrika etnikai fejlődésére*. Az afrikai kontinensen a múlt század utolsó harmadában, megérett a helyzet az egyes gyarmatbirodalmak végleges és konkrét körülhatárolására. Az egyes európai országok gyarmatainak határait az előbbiektől stratégiai helyzete, politikai presztízse, egyszóval az afrikai népek szempontjából önkényes tényezők határozták meg. Sok törzs és nép találta magát addig példátlan helyzetben: korábban egységes lakóterületük részeit határok választották el egymástól. Ha a határos gyarmatok más-más európai „anyaországhoz” tartoztak, úgy eltérő lett hivatalos nyelvük, kulturális és gazdasági fejlődésüket, politikai mozgásterületüket is különböző jellegű erők határozták meg.

Az egységes iskolarendszer, közigazgatás, pénzrendszer, közlekedési rend, adórendszer, a közös (idegen) hivatalos nyelv szintén etnikai kötődésük fokozatos, részleges feladására kényszerítette az egyes népek azon képviselőit, akik bármely fokú iskolázottságuk révén közvetlenebb kapcsolatba kerültek a hivatalos gyarmati rendszerrel. Ezek az elemek képezték az alapokat az új, etnikumoktól nagyrészt független, azok fölött álló társadalmi elit kialakulásának. E felsőbb osztály csúcsúra pedig azok kerültek, akik magasabb műveltségre és politikai tapasztalatokra a metropolisokban tettek szert. A gyarmati rendszer az ő tevékenységükön keresztül fordult önmaga ellen. Ezek az emberek váltak a kibontakozó felszabadító mozgalmak vezéralakjaivá.

Végeredményben e tendenciák új típusú, egy-egy gyarmat keretei között lehetséges etnikai öntudat megteremtődéséhez vezettek. E tudatot még nem nevezhetjük a szó igazi értelmében nemzetinek, de a gyarmati korszak mintegy száz esztendeje után elnyert politikai függetlenség birtokában ezen a talajon indult meg az egyes országok lakosságának egységes nemzetivé válása, és teremtdték meg a messzibbre mutató globális társadalmi átalakulás föltételei.

„A nyelv, mint történelmi forrás” c. tanulmány felbecsülhetetlen értékű adatokat szolgáltat a kultúrantropológus számára. Olderogge az általános nyelvészet szemszögéből, annak módszereit alkalmazva közelíti meg ezt a problémát. Először a nyelvrokonság jelenségének ilyen szerepét vizsgálja három alapvető szempontból: 1. milyen segítséget nyújthat a történelemtudománynak annak megállapítása, hogy egyes nyelvek genetikai kapcsolatban vannak (vagy nincsenek) egymással. 2. mit jelent a történetés számára, ha ismeri egy-egy nyelven belül az eszközök, fegyverek, növények, állatok, mértékegységek elnevezéseit, a rokonsági terminológiát, toponimikát, a szertartások stb. nyelvét; 3. milyen párhuzamok állapíthatók meg egy-egy nyelv fejlődése és elterjedtsége, valamint beszélőinek történelmi sorsa között?

Olderogge a rá oly jellemző vitatkozva gondolkodó stílusban áttekinti jeles elődeinek és kortársainak nézeteit a tárgykőről. Arra törekszik, hogy feltárja a bennük rejlő hibákat és tévedéseket, helyes megfigyeléseiket és elképzeléseiket pedig egységesebb, átfogó elméletté szintetizálja. Jól alkalmazza e téren széles körű klasszikus-filológiai ismereteit.

Legrészletesebben a bantu nyelvek és az azokat beszélő népek történelmi sorsa alakulása közötti összefüggésekre kísérel meg rávilágítani. Túllépve a *bantu nyelvcsalád* keretein, konkrét adatok igényes elemzésén keresztül jut el addig a megállapításig, hogy Fekete-Afrika nyelveinek végleges osztályozása, hovatartozásuk meghatározása még sok afrikánistának adhat nehéz, de vonzó feladatot.

„A hamita probléma az afrikanisztikában” ez a következő tanulmány címe C. Meinhof e tárgykörben írott munkáinak megjelenése óta az afrikai népek kultúráit kutató tudósok vitáinak nemegyszer szinte botránykövévé vált. A jeles német kutató a maga idején bár elfogultan, de kétségkívül jóhiszeműen próbálta feltárni a hamita és a fekete-afrikai népek közötti kapcsolatok jellegét és összefüggéseit. Munkájának azonban keserű politikai gyümölcsei is termettek. A frobeniusi kultúrákörök elméletéből kiindulva jutott el arra a következtetésre, hogy a hamita népek valamiféle katalizátor szerepét játszották a negroid népek történelmi fejlődésében. Ezzel kapcsolatos megállapításait a későbbiek során a reakciós rasszista fajelmélet kimunkálói környezetükből kiragadva, saját téveszméik igazolására igyekeztek felhasználni.

Olderogge felhívja a figyelmet arra, milyen veszéllyel járhat, ha az egyik tudományág kategóriáit kritikátlanul átplántáljuk valamely más diszciplína területére. Ebben az esetben a nyelvészet és a néprajztudomány ilyen párhuzamba állításáról van szó. Bizonyítja, hogy a sémi-hámi nyelveken beszélő népek hámi nyelvű képviselői sem antropológiai, sem néprajzi szempontból nem alkotnak semmiféle „misztikus egységet”. A kulturális-antropológiai értelemben vett hamiták csupán egyes kutatók felfűtött képzeletének szülöttei, s így a velük kapcsolatos *hamita elméletnek* sincs helye a magával szemben igényes Afrika-kutató gondolatvilágában és munkáiban.

„A tér és idő meghatározása a bantu nyelvekben” c. esszé a bantu filológia egyik izgalmas és fontos, még nem teljesen feltárt kérdéséről szól. Közismert, hogy a bantu nyelvek grammatikájának vázát a névszóosztályok rendszere alkotja. A legegyszerűbb ez a struktúra a szuahéliben, ahol 8, a legbonyolultabb pedig Dél-Afrika és a Kongó medence bantu nyelveiben, ahol 21 névszóosztályt találunk. A legtöbb bantu nyelvben megfigyelhető a tér-idő viszonyokat kifejező ún. lokativuszi osztály (a szuahéliben a 8.).

A lokativuszi osztály azonban a legtöbb esetben „kilóg” a többi közül: amazok egyszerű előképzési módjával szemben itt *preprefixumokkal*, néhány nyelvben pedig azokat kiegészítő *suffixumokkal* is találkozhatunk. E suffixumok azonban nem vonulnak végig a névszóosztályozás egész rendszerén, csupán a főnevekhez illeszkedhetnek.

Figyelemre méltó, hogy a bantu nyelvekben milyen következetesen szerepelnek a vizsgált szóosztály képzői egyidejűleg a térbeli és az időbeli viszonyok meghatározására. Olderogge véleménye szerint ez az idő-aspektus kidolgozatlanágából ered. Valószínűleg hasonló lehetett a helyzet korábban számos eurázsiai nyelvben is. Gondoljunk például az *előtt — után* típusú szópárok szerepére!

Föltehető, hogy a lokativuszi osztályok később illeszkedtek be a közbantu grammatika rendszerébe, ezért nem érvényesülnek a többi névszóosztályéhoz hasonló következetességgel, nem ölelnek fel önálló, gazdag szókészletet, s a nyelv történeti változásai folyamán a legkönnyebben változtatják meg eredeti funkcióikat.

Következő két tanulmányában a szerző a fekete-afrikai népek orális hagyományainak világába kalauzolja el az olvasót, elsősorban az epikai hagyományok vizsgálatára koncentrálván. A *kovácskirály Szumaoro* sajátos, félig pozitív—félig negatív kultúrhérosz szerepét játssza a *mande népek* epikájában, illetve mitológiájában. Párhuzamai a szudáni övezet és Nyugat-Afrika sok más népének folklórájában is fellelhetők.

Miután napvilágra kerültek az afrikai fémművesség korai művészi emlékei, éles vita lángolt fel e mesterség eredetéről és szerepéről Fekete-Afrika népeinek életében. A századelőn olyan, máig ható nézetekkel is találkozhatunk, amelyek szerint a vasművesség föltehetően afrikai eredetű. Mindenesetre ősi voltával magyarázható a kovácsok „kasztjának” privilegizált szerepe a legarchaikusabb kultúrájú afrikai népek esetében.

Később, amikor Fekete-Afrika peremvidékét erőteljes idegen — arab és európai hatás érte — a kovácmesterség dicsősége periferiákon leáldozott. A korábbi előkelők, a hagyományos kultúra elhivatott hordozói páriákká süllyedtek. Ez lett a sorsa a mande mitológia fontos alakjának, Szumaoronak is. Az új rendet teremtő hős, Szungyata megküzd az ősi elveket és normákat védő kovácskirállyal, s elkeseredett harcok során le is győzi azt. Ez az összeütközés a nép szemléletében azonban nem a jó és a rossz sarkított küzdelme. Az epika hordozói a régít is tisztelik. A két hős itt tulajdonképpen a hanyatló törzsi-nemzetségi társadalmat, illetve a kialakuló osztálytársadalmat képviseli.

Végezetül „*Az afrikai népek eposzáinak tanulmányozásáról*” szóló cikk rövid összegzése az afrikai eposzokkal kapcsolatos több évtizedes vitának. Olderogge tudományos mélységgel bírálja Frobenius koncepciózus epika-szemléletét, és bizonyítja a teljes értékű afrikai epika régtől fogva való létezését. Röviden áttekinti a legjobban ismert fekete-afrikai eposzi tartalmakat és párhuzamba állítja azokat az eurázsiai epika hagyományaival. Ismerteti a rendelkezésre álló eposzok és epikus töredékek műfaji és stiláris sajátosságait, valószínűsíti keletkezésük okait és körülményeit. Felvázolja a szerves összefüggéseket az egyes eposzok, valamint az őket létrehozó kultúrák jellege között, megkülönböztetve egymástól a dominánsan állattartó, illetve földművelő népek epikájának tartalmi és formai jellemzőit. Megkísérli rehabilitálni a sokáig elhanyagolt, sajátosan több töről fakadó szuahéli epikát.

Fontos megállapítása, hogy míg a peremvidékek epikájában nyilvánvalóan kimutathatók a meroei, egyiptomi, mezopotámiai epika hatásai, majd később az iszlám (arab) költészet befolyása, az elszigetelt területek — tropikus esőerdők, a Nagy Tavak vidéke stb. — eposzai lényegében megőrizték ősi vonásaikat: az erdővidéken kultúrhéroszok mitikus cselekedeteit dolgozzák fel (pl. Liandzsa), a tóvidéken az udvari dicshimnuszokkal mutatnak párhuzamot.

A leírtakból bizonyára meggyőződhetünk arról, hogy Olderogge tanulmánykötete több tudományág képviselőinek elmélyült érdeklődésére tarthat számot.

Füssi Nagy Géza

J. C. DAVIS

**UTOPIA AND THE IDEAL SOCIETY. A STUDY OF ENGLISH
UTOPIAN WRITING 1516—1700.**

Cambridge University Press, 1981. 427 1.

**AZ UTÓPIA ÉS AZ IDEÁLIS TÁRSADALOM.
TANULMÁNY AZ ANGOL UTÓPIKUS IRODALOMRÓL 1516—1700**

Az újkori gondolkodás — és természetesen az irodalom — történetét tanulmányozó kutatókat régóta foglalkoztatja az utópia, mint az embereknek egy „jobb világról” való álmódosása. Az utóbbi évek, évtizedek rendkívül gazdag és színvonalas termésén belül ennek a műnek két szempontból van különös jelentősége.

Egyrészt, a szerző okfejtése nyomán az utópikus gondolkodás közelebb kerül a 16.—17. századi politikai-társadalmi eszmék általános vonalához. Davis szerint az utópia műfajának megjelenése a kora újkorban egybeesik annak a folyamatnak a kezdeteivel, amelyet ő az elmúlt négy évszázad legfontosabb politikai fejlődésének tart. A centralizált, bürokratikus, szuverén államok és személytelen intézményi apparátusuk kialakulásáról van szó — éppen ilyen jellegű gépezetek szerepelnek az első utópisták látomásaiban, amelyek a 16.—17. század még mindig gyenge kormányzatokkal rendelkező világában születtek. Az utópiák emellett hasznos támpontul szolgálhatnak a politikai idealizmus természetének feltárásában.

A mű talán ennél is fontosabb érdeme, hogy igen figyelemreméltó kísérletet tesz az utópia mibenlétének tisztázására, és a javasolt meghatározások érvényességét egyes utópiák elemzésével ellenőrzi. Erre a fogalmi rendszerezésre annál is inkább szükség volt, mivel korábban ezen a téren meglehetősen bizonytalanság uralkodott az utópia kutatásában. Az első fejezet röviden áttekinti a kérdés irodalmát — Marxtól és Engelstől kezdve Karl Mannheimen keresztül az újabb munkákig —, és megállapítja, hogy ezekben az utópia meghatározásának kritériumai részben nem állják meg a helyüket („az utópizmusnak nincsenek történelmi alapjai”), másrészt túlságosan homályosak, általánosságokban mozognak („az utópia a status quo elutasítása”, „egy jobb világ elképzelése”), vagy éppen szubjektívek, esetlegesek („az utópia javaslatai nem gyakorlatiak”, „tökéletes társadalom”, „fiktív”). További problémát jelent, s számos ellentmondáshoz vezet, hogy az „utópia” elnevezés széles körben használatos az ideális társadalom egyéb formáira (lásd az alábbiakban: Cockayne, Árkádia, tökéletes erkölcsű közösség, millenárius elképzelések) is. Ezeknek megkülönböztetése azonban egyben az utópia ismérveinek pontos megállapításához is elvezethet.

A valaha megálmodott ideális társadalmak valamennyi típusát egyfelől a harmónia és az elégedettség maximuma, másfelől a konfliktus és a nyomor minimuma jellemzi. Ez azt jelenti, hogy sikerült kiküszöbölniük a *határtalan* („anyagi” és „társadalmi”) emberi vágyak és az ezek kielégítésére rendelkezésre álló *korlátozott* források között feszülő ellentétet — Davis szóhasználatával megoldaniuk a minden társadalomban felmerülő „kollektív problémát”. E megoldás mikéntje alapján az ideális társadalomnak az utópia mellett még négy modellje különíthető el. *Cockayne* földjén — amely a középkorban a nép egyszerű gyermekeinek képzeletében élt — a természet bőkezűsége minden szükségletet maradéktalanul kielégítő forrásokban részesíti az embereket. A konfliktusmentesség ennek, s nem az emberi jellem kiválóságának vagy a társadalmi szabályozók hibátlan működésének köszönhető. Az antik eredetű *Árkádia* fikciója árnyaltabban közelíti meg a kollektív problémát: az anyagi bőség csak viszonylagos, de párosul a vágyak valamelyes mérsékletével, „természetességével”, így harmónia valósul meg természet és ember között. A másik két típus a keresztény történelemszemléletből táplálkozik, s lényegükhöz szorosan hozzátartozik az erkölcsi tanulság levonásának lehetősége. A *tökéletes erkölcsű közösség* elgondolása — amely Angliában például különösen a Tudor-korban volt népszerű — az iméntieknél közelebb áll a valósághoz annyiban, hogy elfogadja a fennálló berendezkedést, a politikai intézményeket, s a társadalom (szerkezetének változatlanága mellett) minden egyes tagjának morális megújodása, a vágyak egyéni korlátozása révén válik harmonikusá. A *millenárius elképzelések*, illetve a kollektív és teljes, evilági, de természetfeletti közreműködéssel végrehajtott megváltás gondolatára épülő vallási mozgalmak a kollektív probléma deus ex machina megoldását vetik fel, s csekély figyelmet szentelnek a kataklizma utáni rendnek. Maga a keletkező ideális társadalom vagy homályos végcélként, vagy a fenti változatok valamilyen elegyként jelenik meg.

Az utópiát az előbbiektől élesen elhatárolja, hogy realiztikus a korlátozott javak és korlátlan igények alapproblémájának változatlan elfogadásában, s a megoldást nem a probléma megszüntetésétől várja — ezt lehetetlennek is tartja. A társadalom azon rákfenéinek orvoslására törekszik, amelyeket a kollektív probléma előidéző (bűn, szegénység, háború stb.); nem a természetet vagy az embert idealizálja, hanem a társadalom szervezését. Rendezett intézmények, bürokratikus, jóléti és oktatási infrastruktúra, erkölcsileg nevelő hatalom jellemzik, s mindez együttesen totalitárius jellegű szabályozást valósít meg.

Mielőtt továbblépnénk, tegyünk még egy rövid, módszertani szempontú kitérőt, annál is inkább, mivel Davis maga is nagy jelentőséget tulajdonít ezeknek a kérdéseknek. A legutóbbi másfél — két évtized folyamán a politikai gondolkodás történetének tanulmányozásában igen komoly eredményeket ért el (bár ugyanakkor heves támadások céltáblája is volt) az ún. „paradigmatikus” megközelítés. Ennek lényege, hogy szemlélete hangsúlyozottan történeti: arra törekszik, hogy az anyagot úgy értelmezze és helyezze el bizonyos összefüggésekben, ahogyan az feltehetőleg a kérdéses eszmék tolmácsolója számára is jelentőséggel bírhatott. A kutatás tárgyát „paradigmák” képezik, azaz elméleti struktúrák és ezeknek szellemi hagyományokban való továbbélése, fejlődése. Az e tradíciókat képviselő gondolkodók jól ismerik elődeiket, s tudatosan alkalmazzák és módosítják a rájuk hagyományozott nyelvi konvenciókat — ezért a kutatás egyik fő feladata e nyelvi kontextus feltárása. A tradíció ilyen felfogásának alkalmazásával jutott pl. J. G. A. Pocock a klasszikus republikanizmus hagyományával kapcsolatban korszakos következtetésekre. Davis

azonban — bár nem vonja kétségbe e módszer erényeit — megállapítja, hogy jelen esetben nem célra vezető, mivel az utópikus gondolkodás ebben az értelemben nem tekinthető tradíciónak. Az utópista szerzők számára nem releváns, hogy ismerjük „elődeik” munkásságát. Nem egy „fejlődő szellemi hagyomány” tudatosa részesei, hiszen az utópia mint struktúra viszonylag változatlan jelenség: gerince mindig az intézményes, jogi, oktatási módszerek hangsúlyozása. Ennélfogva nem hagyomány, hanem a társadalom idealizálásával kapcsolatos közös *gondolkodásmód*. Bemutatására éppen ezért „kis” és „nagy” formátumú utópikus művek egyaránt alkalmasak, mégpedig a részletes szövegelemzés konzervatív módszereivel.

Önként vállalt metodológiai korlátaihoz Davis nem ragaszkodik mindvégig következetesen, hiszen több ízben is „utópikus tradícióról” beszél. [61. 67. és 103.] Az egyes művek és szerzők taglalása során mégis kidomborodik az utópiák sajátos — „szükségyszerű” — struktúrája: valóban feltűnő egyes intézményi jellemzők (az erkölcsi kilengések szigorú büntetése, szövevényes bürokrácia, matematikailag megtervezett hierarchia, a fényezés és olykor a szaporodás korlátozása, átfogó oktatási rendszer, mértani pontosságú várostervezés stb.) vissza-visszatérése két évszázad társadalmi helyzetre, politikai és vallási állásfoglalásra, nevelésre nézve igen változatos hátterű utópistáinak elgondolásaiban.

Két fejezet foglalkozik az utópia 16. századi, évezredes szünet utáni újjáéledésével. Az első elgondoloztató kérdés éppen e megújulás miértje. A szerző szerint a középkorban — némileg leegyszerűsítve a mindent átható vallásos beállítottság következtében — az ideális társadalom látomása csakis apokaliptikus-millénáris jellegű lehetett. (Ha ezt logikailag — és a nagy általánosságokat tekintve — el is fogadhatjuk, meg kell jegyeznünk, hogy Davis a jelek szerint itt megfeleldezik Cockayne földjének vizióiról.) A 15.—16. század fordulóján a vallásos lelkiület reneszánszkori átfarmálódása nyomán támadt fel és kínált alternatívát egyfelől a *republikanizmus*, amely a földi erényre és az ezáltal megvalósítható polgári képviselői rendszerre épül, másfelől az *utópia*, amely kételyeket táplál az emberi erővel kapcsolatban, s annak fogyatékosságait totalitárius ellenőrzéssel kompenzálja. Nem vonjuk kétségbe a reneszánsz és az utópia feltámadása közötti összefüggést, sőt inkább e kapcsolat további konkretizálásának lehetőségére szeretnénk felhívni a figyelmet. A kora újkori utópiák általános jegye — nyilván nem véletlenül — a platonikus elemek bősége. Csak néhány példa: „filozófus- király” (Morusnál Utopus, Baconnál Solamona), racionális jog és vallás hirdetése, az oktatás szerepe, a magántulajdon korlátozása, geometrikus tervezés. Nem köthető-e mindez a középkorban az ágostoni gondolkodás keretein belül húzódó platonizmus reneszánszkori kiteljesedéséhez — ami a politikai eszmék terén nem függetleníthető az itáliai történelem konkrét eseményeitől? A reneszánsz késői szakasza Itáliá-szerre a despotikus kormányzás köztársasággal szembeni sikerének volt a tanúja, amely egyben a hagyományos republikánus polgár-eszmény aláadását jelentette: Leonardo Bruni a 15. század első felében még a „*negotium*” (a közügyekben való aktív részvétel arisztotelészi ideáljának híve volt, de a század végén Pico della Mirandola és Ficino — Platón magasztalva — már az „*otium*” (a kontemplatív visszavonulás) eszméjét hirdette. Ficino valószínűleg meg az 1480-as években a teljes platonói életmű kiadását, amely így kútfőként állhatott az első utópisták rendelkezésére. Ha a kora újkori republikanizmus történetének lényege — Pocock nyomán — abban ragadható meg, hogy a változó körülmények hogyan születtek új gondolatokat az Arisztotelésznél, Cicerónál, Polübiosznál megismert politikai intézményekről és polgári erényekről, talán hasonlóan értelmezhető a kora újkori utópia a platonizmus történetének tükrében.

Ha nem is az utópia újjászületésének tényezője, de az egyes szerzők képzeletét inspiráló modell lehetett — Davis szellemes feltevése szerint — a kolostorok berendezkedése. S valóban, az utópikus és a kolostori közösségben a cél egyaránt a tagok életének totális, minden részletre kiterjedő szabályozása és felülvizsgálata, mint ahogy az „ideális” társadalomban élő emberek életmódja is nagyban emlékeztet Morusnál például a karthauziakéra (akiknél maga is négy évet töltött el). Campanella és a német Johann Valentin Andreae esetében is világosan megfigyelhető ez a párhuzam.

A továbbiakban ahelyett, hogy az egyes művek számos részletre kiterjedő, igen színes elemzését lépésről lépésre követnénk, ragadjuk ki inkább a tárgyalt utópiáknak azt a közös problémáját, amely a jelek szerint Davist is a leginkább foglalkoztatja, emellett talán a legaktuálisabbnak tűnik Orwell és Huxley századában. Már Morusnál igen plasztikusan mutatja be az utópia alapvető belső ellentmondását. A mindvégig párhuzamként szolgáló republikánus modellben a feszültség az erényes viselkedés szükségessége

és a korrupció állandóan leselkedő veszélye között húzódik: e veszély realizálódása bármely pillanatban valóra válthatja egyes polgároknak mások feletti uralmát, magának a köztársasági formának az átalakulását vagy bukását. Utópia szigetének lakóit ilyen veszély nem fenyegeti, hiszen nem ők kormányozzák magukat, hanem törvények, intézmények uralkodnak felettük. Bizonyos értelemben szabadsággal rendelkeznek (ami mindig is a republikánusok álma volt): alattvalók lehetnek egy rendezett, a rend fenntartását minden aspektusában totális ellenőrzéssel biztosító társadalomban, szabadok a bizonytalanságtól, az átalakulásoktól, önmaguk és társaik gonosz cselekedeteitől. Cserébe azonban — ismét a republikánus szemszögéből nézve — katasztrofálisan magas árat fizettek: feladták a politikában aktívan részt vevő polgárok szabadságát.

Davisnek ugyanez a meglátása a korai utópia képviselői közül a már említettekén kívül az itáliai Francesco Donival, majd az angol szerzőkre áttérve Robert Burtonnel kapcsolatban. Utóbbi *The Anatomy of Melancholy* (1621) című művének elképzelt társadalmában olyan korlátok uralkodnak, amelyekről Burton maga is elismeri, hogy a személyes szabadság elsorvadását okozzák. A veszteséget azonban látszólagosan tartja; szerinte érdemes feladni az egyéni szabadságot a „melankólia” (fizikai és pszichikai levertség) „társadalmi következményeitől” (elidegenedés, ellenségeskedés, káosz) való megszabadulás érdekében. Hasonló viszonylagosság figyelhető meg Gerrard Winstanleynél, aki egyébként a digger kísérletek összeomlását követően jutott el a passzív millenárius várakozás és az erkölcsi optimizmus keverékétől az utópiáig, a szélsőséges individualizmustól a totális fegyelem hirdetéséig. *The Law of Freedom* (1650) című utópikus munkájának bizonyossága szerint Winstanley hajlandó lenne a számára egyedül fontos szabadság, a gazdasági biztonság szabadsága érdekében olyan áldozatokra — a vérségi család feladása, az egyszerű hibák főbenjáró bűné emelése stb. —, amelyekről az emberek többsége bizonyára vonakodna.

A szabadság problémáját egyedi színezettel veti fel Francis Bacon *Új Atlantisza* (1627). Bacon egész személyiségéhez, tevékenységéhez hasonlóan e műve sem mentes az ellentmondásoktól. Társadalmát tudósok vezetik, ők határoznak afelől, hogy milyen információkat kell a közösség rendelkezésére bocsátani. Mégsem lehet megbízni abban, hogy nem hazudnak vagy torzítanak — hacsak nem képviselnek tökéletes erkölcsű közösséget az utópikus társadalom testén belül. Az utópia szabályai szerinti ellenőrzés alá vonásuk ugyanakkor a tudományos szabadság elvének megsértését jelentené. Bacon olyan társadalomról álmodott, amelyben becsülik a tudósokat, az utópia módszereivel azonban képtelenség az ilyen társadalom következetes ábrázolása.

Davis foglalkozik olyan művekkel is, amelyek afféle „vegyes” típust képviselnek, azaz az ideális társadalom több modelljének tulajdonságait ötvözik. Ezek egyike Samuel Gott *Nova Solyma* (1648) című munkája. Fő témája, hogy a zsidók megtérését és a török kiűzését követően — poszt-millenárius módon — megalakuló új jeruzsálemi társadalomban a keresztény vallás mint racionális szükséglet és mint kinyilatkoztatott igazság szolgáltatja az emberek erkölcsös viselkedésének alapját, oldja meg minden problémájukat. Hogy a millenárius megoldással és az emberek erkölcsös viselkedésre való képességével kapcsolatban Gottnak mégis kételyei vannak, azt jelzi, hogy ideális társadalmába beszívárognak az utópikus jellegű törvények, oktatási intézmények stb.

Davis egyéb érdemei mellett talán legérdekesebb vállalkozása James Harrington és követői munkásságának, mint az ideális társadalom elképzelésének elemzése. Az elmúlt két évtized kutatásai — ismét elsősorban a már többször említett Pocock révén — nagyban kibővítették, át is formálták a Harringtonról alkotott képet. Semmi kétség afelől, hogy Harrington sem nagyobb összefüggésekben, sem saját korában nem elszigetelt gondolkodó, s hogy *Oceana* (1656) című műve a klasszikus republikanizmus eszméinek alkalmazása az agrárjellegű angol társadalomra, amelynek intézményei, hagyományai romba dőltek egy pusztító polgárháború és egy elvetélt forradalom következtében. Köztársasági eszménye a polgárok nagyarányú politikai részvételére és széles körű egyéni szabadságra épül. Ez látszólag ellentmond Harrington kiindulópontjának, mely szerint „a törvényhozó kötelessége, hogy minden embert gonosznak tételezzen fel”. Davis törekvésének újszerűsége abban áll, hogy szerinte ez az ellentmondás feloldható, ha az *Oceana*-ban utópikus művet látunk, viszont a republikanizmus és az utópia egyesítése megkettőzi rend és szabadság mindkettőben problematikus feszültségét. Gondos, körültekintő szövegelemzéssel mutatja be, hogy a korrupció és az elfajzás kiterjedt polgárjog és egyéb republikánus formák adta lehetőségeit olyan

korlátok tartják sakkban, amelyek együttvéve utópikus jellegű, totális szabályozássá duzzadnak, az emberek erkölcsi felelősségének minimalizálásával sebezhetetlenné teszik a köztársaságot a polgárok bűnre való hajlamával szemben. A köztársaság alapja az erkölcsös viselkedés képessége, a „jó” alternatíva választása; az utópia totális gépezete minden cselekvés irányának előre megsza básával megfosztja az embert a választás felelősségétől és lehetőségétől. A republikánus gondolkodástól táplálva a harringtonianusoknál a maga teljességében tárul fel az utópia paradoxona: a szabadságnak a bizonytalanság kiküszöbölése érdekében való végtelen leszűkítésével kockára teszi az emberek, mint morális lények státusát.

A mű utolsó két fejezete néhány royalista utópiát, továbbá az ideális jövőt a társadalom „teljes foglalkoztatásával” elképzelő munkát tárgyal. Az előbbiekkel kapcsolatban rámutat royalizmus és utópia összeegyeztetésének problémáira: az utópikus intézményrendszer általában az egyéni szabadság korlátja, míg a royalizmus hajlandó egyetlen személynek abszolút szabadságot biztosítani. Különösen felhívja a figyelmet egy korábban mellőzött, névtelen műre (*Antiquity Reviv'd*, 1693), amely érdekes módon nagyban támaszkodik Robert Filmerre és abszolutista elveire, ugyanakkor az első könyv, amely John Locke *Értekezés az emberi értelemről* című művét használja fel a racionális vallás megalkotására — megelőzve John Toland-et (*Christianity not Mysterious*, 1695) és magát Locke-ot (*The Reasonableness of Christianity*, 1696).

Végül vegyünk szemügyre még egy általános megállapítást: Davis hangsúlyozza, hogy az utópikus szemlélet az ember bűnös természetének, a keresztény történelem sarkpontját képező bűnbeesés tényének elfogadásával az ideális társadalom legtörténetibb víziójává válik. A szerző (például Morus és Bacon) gyakran maguk is történeti keretek közé ágyazzák elbeszélésüket. Az utópia emellett szükségképpen társadalmi és politikai érdeklődésű és szándékú, hiszen a fenálló status quo alternatíváját kínálja. Ennek megfelelően Davis tiszteletre méltó következetességgel igyekszik az egyes szerzőket és műveiket az adott korszak — Bacon a késő Tudor- és kora Stuart-éra, Winstanleyt a polgárháború és a köztársaság, Harringtont a protektorátus — eszmei és történeti összefüggéseiben elhelyezni.

A művet méreteiben és tartalmában egyaránt imponáló bibliográfia zárja, amely nemcsak a kora újkori utópia, hanem általában a politikai gondolkodás tanulmányozásához is megbízható tájékoztatást nyújt. Ez is hozzájárul ahhoz, hogy J. C. Davis kutatásainak e terméke — jelzett, apróbb következtelenségei és fogyatékoságai ellenére — anyagában rendkívül informatív, következtetéseiben túlnyomórészt meggyőző vagy legalábbis gondolatébresztő. Hazai kutatásunk szempontjából az lehet a jelentősége, hogy ráirányítja a figyelmet a korabeli társadalmi-politikai eszmék eddig ismeretlen vagy kevésbé feltárt területeire.

Kontler János

GUY CABOURDIN

TERRE ET HOMMES EN LORRAINE (1550—1635) TOULOUS ET COMTÉ DE VAUDÉMONT 1—2. Paris 1983.

FÖLD ÉS EMBEREK LOTHARINGIÁBAN (1550—1635) TOUL VIDÉKE ÉS A VAUDÉMONT-I GRÓFSÁG

Guy Cabourdin a nancyi egyetemen az újkori történelem és a történeti demográfia professzora. Ez a könyv, amely az államdoktori értekezése volt, azok közé a disszertációk közé tartozik, amelyek egy-egy, persze franciaországi léptékkal mérendő vidék társadalomtörténetének vizsgálatát vállalták, és amelyek közül Emmanuel Le Roy Ladurie szintézise a languedoci parasztságról, vagy Pierre Goubert monográfiája Beauvais környékéről Magyarországon is jól ismert.

A szerző szűkebb hazájának, az ekkor még csak kisebb részt francia Lotharingiának központi része adja a feldolgozás földrajzi kereteit, időben pedig a három püspökség, Metz, Toul és Verdun francia kézre kerülése (1550—52), ill. a harmincéves háború ide is átcsapó pusztításai (1635) jelentik a két kínálkozó határpontot. Cabourdin módszere a családrekonstrukció. Michel Fleury és Louis Henry nyomán a

kereszteket, házasságokat, halálozásokat az egyházi anyakönyvekből egybegyűjtve, mintegy 15 ezer család sorsát követi nyomon. Másik alapvető forrását a közjegyzői iratok jelentik: az eladások, zálogolások szintén tizedes nagyságrendű anyaga érdekelte, hogy milyen mélységű forrásismeret alapján vállalkozott a szerző társadalomtörténeti szintézise megírására.

Lotharingiában a kiscsaládok voltak túlsúlyban, 2-3 százalékra tehető csak az összetett háztartások aránya. A magyar, illetve a kelet-európai viszonyokkal összehasonlítva, a lányok igen későn, átlagosan 22-23 éves korukban mentek férjhez; — Cabourdin azonban természetesen a környező, nyugat-európai szokásokkal veti össze Lotharingiát, s így az ottani 25—28 éves menyasszonyok mellett ez a vidék valóban a korai házasságkötés hazája. A fiatal házások, ritka kivételtől eltekintve, önálló háztartást alapítottak, külön házba költöztek: a harmincéves háború pusztításait megelőző virágzás erre lehetőséget adott, és azt sem tette szükségessé, hogy a születések számát a házasságkötés időpontjának kitolásával korlátozzák. A coitus interruptus és más fogamzásgátló „praktikák” csak a 18. század második felében terjednek el a francia parasztság között, és akkor sem a bigott Lotharingiában. A korabeli erkölcsök szigorúságára következtethetünk abból is, hogy ritkaságszámba mentek az „idő előtt” született gyerekek.

Az özvegyek mindig gyorsan újraházasodtak, az egyéves időköz már hosszúnak számít, a korai házasságkötés és a születésszabályozás hiánya mellett az is hozzájárul az e vidéket jellemző magas születési arányszámhoz, a demográfiai növekedéshez. Ezen nem változtatott a nagymértékű halálozás sem: Cabourdin részletesen, az orvosi szakirodalomra is támaszkodva elemzi az egyes járványokat, kimutatva, hogy az összefoglalóan pestisnek nevezett kór milyen különböző betegségeket takart.

A demográfiai nyomás egyik következménye a megnövekedett mobilitás volt, amely a merevnek képzelt paraszti világot is elérte, másrészt pedig a polarizáció, a társadalmi különbségek kiéleződése.

A családrekonstrukciók nemcsak a házassági szokások vagy a termékenység kutatására alkalmasak: kirajzolódik belőlük az egyes csoportok endogámiája (pl. a mészárosoké, akik valóságos kasztot alkottak), vagy a meggazdagodók hipergámiája, rangon felül házassága is. A kanonoki stallumokat öröklő unokaöcsökből formálódnak a papi dinasztiák. A papság, amely a három püspökség, így a közelebről vizsgált Toul területén is igen fontos réteg, cölibátusa ellenére sem elhanyagolható tényező a demográfiában: a kitett gyerekek közül igen soknak volt szerzetes az apja. A házasságon kívüli születésekről egyébként kiváló forrás: a terhességek kötelező bejelentése áll a demográfus rendelkezésére, akinek dolgát mégis megnehezíti, hogy a leányanyák, a szegényt elkerülő, igen gyakran a városokba mentek szülni.

A nemességen belül mind a régi családok és a főleg jogi pályán meggazdagodott újnemesek közötti villongások, mind pedig összeházasodásuk megfigyelhető. A parasztság életkörülményeit egy újabb forráscsoport, a hagyatéki leltárak alapján mutatja be Cabourdin. A jellegzetes lotharingiai utcafalvakban háromosztatú parasztházak álltak, hozzáépített pajtával és istállóval. A ház értékeit a láda rejtette, amelyet sokszor tanácsosabbnak láttak egy közeli várbán vagy kolostorban letétbe helyezni. Az errefelé általános önedények viszont nem jelentettek igazi értéket.

A kenyér és a gabonából készült ételek, mint Nyugat-Európában általában, a lotharingiai parasztok asztalán is központi helyet foglaltak el. A hús kis szerepet kapott csak a táplálkozásban, elsősorban a sózott disznóhúst ették. Ez és a bor már a jómód jele, a szegényebbek asztalára csak leves, kenyér és sajt került.

A szerző érdeklődésének megfelelően a mentalitásról szóló zárófejezet kevésbé gazdag; elsősorban a járványokkal párhuzamosan fellépő boszorkányperekkel és a parasztok körében csak alig elterjedt írni-olvasni tudással foglalkozik.

Ez a regionális szintézis anyagában és módszerében egyaránt sokat nyújthat a magyar kutatóknak: felhívja a figyelmet, hogy a demográfiai megalapozás, a hagyatéki leltárak felhasználása, az egyes családok rekonstrukciójáig lenyúló aprólékos elemzés a korszak társadalomtörténetének fontos, ha ugyan nem nélkülözhetetlen eleme.

Tóth István György

SUGÁR ISTVÁN

LEHANYATLIK A TÖRÖK FÉLHOLD

Zrínyi Katonai Kiadó, Bp., 1983, 495 l.

1986-ban ünnepeljük Buda visszafoglalásának 300. évfordulóját. A vár felszabadítása, ha nem is nyitánya, de tényleges fordulópontja és egyben szimbólikus betetőzése az oszmán hódítókat kiűző harcoknak. Háromszáz év távolából tudjuk, hogy a felszabadító háborúk (1683—1699, 1716—1718) — függetlenül történelmünk későbbi alakulásától — lehetővé tették a történeti országterület újjáegyesítését és Magyarországnak a közép-kelet európai fejlődésbe való reintegrálódását.

A felszabadító háborúk megítélése sem a kortársak, sem a kései utódok számára nem könnyű feladat. A törököt idegen fegyverek üzték ki, s a felszabadulást nyomon követte a partikuláris ,magyar érdek'-ek hátérbe szorítása. Az ország egészét uraló Habsburgokhoz való viszony, amely maga is csak egy fontosabb ,viszony'-nak, a haladás és nemzeti függetlenség Európa e régiójában oly ellentmondásos kapcsolatának tükröződése volt, az elkövetkező harmadfélszáz esztendő magyar történelmének, mutatis mutandis történetírásának kulcskérdésévé vált.

A régebbi irodalomban aulikus és rebellis, katolikus és protestáns, kuruc és labanc, kis- és nagymagyar stb. álláspontok — gyakran egymással is keveredve — csaptak össze, s nem alakult ki egységes felfogás az 1945 utáni történeti irodalomban sem. A korábbi nézetek új köntösben és új frazeológiával tovább éltek és hatottak. Csak a hatvanas évektől tör utat magának egy korszerűbb tudományos szemlélet, amely az újkori Magyarország történetét strukturálisan, európai összefüggésekben vizsgálja, megadva a társadalmi és gazdasági tényezőknek az őket megillető helyet.

Az 1986-os évfordulóra számos új kiadvány jelent meg. Sugár István műve ezek sorában elsőül látott napvilágot. Az első feckét megillető figyelemmel és reményekkel vártuk, hogy milyen anyagot hoz, hol és hogyan módosítja az eddigi képet, milyen új szempontokat vet fel stb.

Sajnos e könyv — bocsássuk előre a konklúziót — nem váltja valóra a hozzáfűzött várakozásokat. Nem több az eseményeket pusztán időrendben, belső összefüggések nélkül, évkönyvszerűen tárgyaló, eredetiség nélküli kompilációnál. Szemlélete elavult és önellentmondásos, feldolgozási módja ahistorikus, adatai megbízhatatlanok. Rossz érzésünket csak fokozza, hogy nagy példányszámú, népszerűsítő műről lévén szó, a köztudatban meggyökeresedett téveszmék tisztázása és eloszlátása helyett épp ezek konzerválásához járul hozzá.

*

Több évszázaddal korábbi eseményeket krónika-jelleggel feldolgozó összegzéssel szemben támasztott minimális elvárás az adatok korrektsége, megbízhatósága iránti igény.

Korábbi munkáihoz hasonlóan Sugár sajnos ez alkalommal sem adja meg forrásait; más szerzőkre csak alkalomszerűen hivatkozik. Magyar auktorok esetében a megfelelő adatok több-kevesebb fáradtsággal fellelhetők, de külföldi szerzőknél a nyomkövetés már jóval problematikusabb. (Egyébként — mint ez a szövegelemzésből kiderült — idegen szerzőkre Sugár az esetek túlnyomó többségében a szekunder irodalom alapján hivatkozik.)

A felhasznált forrásokhoz hasonlóan ugyancsak hiányzik a könyvből az illusztrációk jegyzéke és lelőhelye; elmaradnak a név-, hely- és tárgymutatók is. Pedig a tipushibák egyik csoportja a mutatók elkészítésével elkerülhető lett volna. Csak egyetlen példa. A bajor hadseregben szolgáló Karl Sereni (68., 210.) és Sereni (Serényi) János tábornok (96.) a látszat ellenére egy és ugyanazon személy: mindkét esetben a magyar származású, de teljesen elnémetesedett gróf Serényi János Károly tábornagról, bajor titkos tanácsosról van szó.

Helytelen a sorszámozás — többek között — I. Lipót fia és örököse, Károly főherceg esetében; az I. József halála után trónra került Károly e néven nem VI. az osztrák és IV. a német-római császári trónon. I. Lipóthoz hasonlóan (11.) III. Károly esetében is anakronizmus az osztrák császárságot említeni.

A hibák egy másik forrása a hol (kép)zavaros, hol pongyola fogalmazás. Néhány példa. A 210. oldalon arról értesülünk, hogy Belgrád 1688-as ostroma során „... Hasszán pasát Jegen Oszmán pasa önhatalmúlag elmozdította a vár éléről (sic!), és meg is ölette.” A következő oldalon viszont az áll, hogy „Jegen Oszmán pasa ... saját kezüleg lenyakazta a Belgrád védelmére rendelt Hasszán pasát. ...”

Ismeretes a török birodalom nagyvezéreinek bizonytalan helyzete; selyemzsinór, vagyonelkobzás, száműzetés volt a legfőbbjük sorsa. A harctéri halál még kitüntetésszámba ment. Ezért is furcsa, ha arról olvasunk, hogy az 1697-es zentai csatában „Elmas Mohamed pasa is elesett, aki az Ottomán Birodalom fennállása óta negyedik nagyvezérként vesztette életét”. (389.) Feltételezhetően a szerző a csatában meghalt nagyvezérekre gondol, de a szám így is igen kétséges.

A hibák harmadik, legnagyobb csoportját a korábbi szerzőktől kritika nélkül átvett tárgyi és/vagy időrendi pontatlanságok alkotják. Az apróbb tárgyi tévedések, kronológiai elírások száma légió (8., 9., 11., 46., 58., 87., ... 182., 193., 200., 203., 218., ... 306., ... 396., 413., 419.), a következőkben csak néhány durva hibára hívom fel a figyelmet:

— Eperjest — a könyv állításával szemben — 1684-ben sikerült Thököly csapatainak megvédenie (58.). Schulz tábornagy serege 24 napos hiábavaló ostrom után kénytelen volt elvonulni a vár alól. I. Lipót császár seregeinek csak 1685. szeptember 11-én, újabb ostrom után sikerült a várat elfoglalnia. (Ez utóbbi tényt — igaz, szeptember 13-ra datálva — minden magyarázat nélkül Sugár is közli. (76.).

— Antonio Caraffa generális, felső-magyarországi főkapitány az „eperjesi hóhér”-ként él a magyar történeti köztudatban. Kevésbé ismert, hogy 1686 első felében kegyetlenül megsarcolta Debrecen városát; havi nyolcvanezer, összesen 480 ezer forintot követelt, de ennél jóval többet, Szekfű Gyula szerint (Magyar Történet IV., Bp. 1935, 226.) 1800000 forintot zsarolt ki a polgároktól. Debrecen megsarcolásával kapcsolatosan Sugár a legellentmondóbb adatokat közli: 180 ezer forint (84. — ez feltehetőleg Szekfű adatának elírása), 80 ezer forint (192. — ez lenne a havi sarc, de ezt Sugár nem említi) és végül 480 ezer forint (182.). Félő, hogy a könyv többi számadatának megbízhatósága is hasonló. (Mellesleg a Sugár által a debreceni hadisarccal egy füst alatt említett „eperjesi mészárszék”-re — 182. — csak egy évvel később, 1687 február—májusában került sor.

— Az adatok tévesek vagy dezinformálóak a Buda ostrománál fogságba esett zsidók esetében is (261.). Lipót császár legfontosabb hadiszállítója és hitelezője, Oppenheimer Sámuel udvari ágens állt valamennyi fogolykiváltó akció mögött. A prágai (Alek)Szender Tauszk is — mint erről a kuriózumszámba menő „Szép Új Dal Budáról” című verses jiddis krónika beszámol — az ő megbízásából ment Lotharingiai Károly táborába. A magyar katonák által lemészárolt 400 zsidó — egyébként nem hiteles — története is egészen másként szerepel a korabeli forrásokban. Schulhof Izsák zsidó emlékiratszerző „Nagy Gyászdal” című költeményéhez írott próza kommentárjában elbeszéli, hogy a császári fogságba esett zsidókat szállító hajót támadták meg a katonák. Zsákmányt persze a már mindenükből kifosztott embereknél nem találtak. — Erdély Habsburg kézre jutása, az „önálló” Erdélyi Fejedelemség felszámolása — a hadi helyzet alakulásának megfelelően 1685 és 1688 (1690) között több lépésben következett be. Sugárnak sem előadása, sem adatai (87., 152., 179., 193—194., 240—244., 248—249.) nem pontosak.

— A magyar királyság államigazgatásának újjászervezésével kapcsolatosan — az 1695-ös események felsorolásakor — Sugár azt írja, hogy egy bizottság „... Kollonich esztergomi érsek vezetésével ... kidolgozott egy tanulmányt *Einrichtungswerk des Königreichs Hungarn* címmel. ...” (344.). (Valójában I. Lipót 1688-ban bízta meg a Magyar kir. Kamara volt elnökét, gróf Kollonich Lipót győri püspököt, hogy egy osztrák és cseh szakemberekből álló udvari bizottság élén dolgozza ki a Magyarországon követendő új kormányzás irányelveit. Ekkor Széchenyi György volt az esztergomi érsek. Az *Einrichtungswerk* pedig 1689-ben már elkészült és előterjesztésre került.)

— A könyv állításával ellentétben az Osztrák Udvari Kamara keretében létesített Neoacquistica Commissio életrehívása nem 1690. augusztus 11-én (345—346.), hanem 1688. december 9-én történt. 1690-ben csak kiegészítő szabályozások léptek életbe.

— Alig hihető, hogy a magyarországi népesség 16—17. századbeli stagnálásának különösen súlyos oka a „veradó” (= a janicsárnak hurcolt gyermekek) és a kettős (török—magyar) földesúri kizsákmányolás lett volna (493.).

Nem sok jó mondható a könyv fényképfelvételeiről, reprodukcióiról, szövegközi vázlatairól sem. A péterváradai erődítmény alatt méltóságteljesen elúszó gőzhajó képéhez (319.) hasonló fényképfelvételek nem feltétlenül keltik a történeti hitelesség illúzióját.

Sugár adatközlése teljességgel esetleges, kusza és logikátlan. Például Kanizsa 17. századbeli látképénél jelzi (239.), hogy az a Neu erőffnete ottomanische Pforte című, 1690-ben megjelent műből származik (szerző, megjelenési hely?), de ugyanakkor gróf Friedrich Veterani altábornagy arcképénél (336.) már hiányzik a lelőhelyre utalás, jöllehet ez a metszet kézen-közön nyilvánvalóan egy, az előzőhöz kapcsolódó munkából (Ricaud: Der neu erőffnete ottomanische Pforte Fortsetzung, Augsburg, 1700) került ide.

A törökellenes felszabadító harcokkal kapcsolatos badeni tartományi múzeumban őrzött képek és tárgyak forrása egy 1955-ben megjelent karlsruhei kiállítási katalógus. Húsz további képnél is könnyen kinyomozható az eredeti lelőhely, mivel azokat — hivatkozás nélkül — Sugár a Szilágyi Sándor szerkesztésében megjelent 'A Magyar Nemzet Története' 1898-ban megjelent VII (írta Acsády Ignác) és VIII (szerzője Marczali Henrik) kötetéből vette át.

A képek, metszetek sokszor csonkán és/vagy torzítva kerülnek közlésre. (Így például a 19., 71. — itt épp a készítő neve maradt le! —, a 95., a 128., a 200., a 263., a 336. oldalon lévő metszetek esetén.) A feliratok gyakran olvashatatlanok, a részletek alig kivethetők a jó nyomdai munkát aligha dicsérő, egységesen barna színárnyalatú, silány kivitelű illusztrációkon.

A szemléltető anyag átvétele meglehetősen figyelmen kívül történt. Ez olykor durva hibákat eredményez. Szakály Ferenc kis könyve (A mohácsi csata, Bp., 1975) nyomán közli Sugár — újfent hivatkozás nélkül — Szabács várának perspektivikus képét (457.), mint írja, egykorú metszet után. Sajnálatos módon ez az egykorú metszet az 1493-ban megjelent Schedel-féle világkrónikából származik.

Az 1685-re datált szpáhi és janicsárábrázolás (28., 465.) eredetije 1577-ben készült; id. Hans Weigel fametszetei megtalálhatók a Magyar Nemzeti Múzeum Történelmi Képcsarnokában.

A könyv térképein rapszódikusan hol van lépték, hol meg nincs. Legalább négy esetben — 85., 172., 284., 339. — a távolságok kilométerben vannak megadva méter helyett, így keletkeznek az ország méretű városok, helyezkednek el egymástól százmérföldekre az ellenséges seregek. A 6. oldalon lévő ábrán a török hódoltság 1544 és 1664 évi határa is felcserélődött. (Ez egyébként nem újkeletű, 'elrajzolás', a hibás ábrázolás már Sugár 1979-ben publikált, 'A budai vár és ostromai' című könyvének 167. oldalán is megtalálható.)

A csak nagyon szórványosan bemutatott hibákra a koronát (majdhogynem szó szerint) II. Musztafának (1695—1703) a karlócai békekötés okmányán szereplő tugarja (409.) teszi fel. A szultán kézjegyétől szolgáló tuga a feje tetejére van állítva. Hogy a 180 fokok elforgatás szükségességéről meggyőződhezzünk, nem szükséges az okmány eredetijét a bécsi Haus-, Hof- und Staatsarchiv Türkische Urkunden und Staatschreiben gyűjteményében megtekintenünk, elegendő, ha fellapozzuk Acsády könyvének 506. oldalát; ő még tudta, hogy az írás egynemely keleti nyelveknél jobbról balra halad.

*

Szerkezetileg a könyv szétesik, érződik a saját mondanivaló és az egységes koncepció hiánya. A kronologikus felsorolás menetét alkalmasszerűen hosszabb-rövidebb elméleti fejtegetések szakítják meg; ezek többnyire csak lazán kapcsolódnak a főszöveghez, terjedelmük a pusztán leíró részekhez viszonyítva aránytalanul csekély.

A szerkezeti kiegyensúlyozatlanság talán legszembetűnőbben a Rákóczi-szabadságharc és a törökországi kuruc emigráció (412—419., 451—454., 484—486.) sommás tárgyalásában mutatkozik meg. A felmerülő problémák érdemi tárgyalására nem kerül sor. Ebben a részben például Sugár fel sem veti azt a kérdést, hogy miért nem avatkoztak be a törökök Magyarországon a számukra kedvező időpontban 1703 és 1711 között.

Az 1683-as év hadieseményeinek ismertetése után egy meglehetősen elnagyolt vázlat foglalkozik a török birodalom 17. századi hanyatlásával (26—34.). Sugár szerint a hanyatlást az okozta, hogy az „...Oszmán Birodalom az első nagy földrajzi felfedezések után — amikor a fejlettebb országokban

megindult az eredeti tőkefelhalmozás folyamata (sic!) — lemaradt az európai országok gazdasági fejlődése mögött”. (32.). „Európában ekkor már kialakulóban voltak a nemzetek és a nemzeti államok (sic!) . . . a törökök azonban nemcsak képtelenek voltak arra, hogy az Oszmán Birodalom népeit valamiféle, egységes oszmán nemzet'-be (sic!) tömörítsék, sőt egyre jobban elmaradtak a gazdasági, társadalmi, katonai, következőképpen a nemzeti fejlődésben számos általuk meghódított, leigázott nép mögött.” (32—33.).

*

Visszatérve a szerző forrásaihoz, könnyen megállapítható, hogy az 1683—1686 közötti évek eseményeinek leírásakor Sugárt elsősorban Károlyi Árpád nagy műve — Buda és Pest visszavétele 1686-ban, átdolg. Wellmann Imre, Bp., 1936² — ihlette meg.

A hadsereg-élelmezés és a stratégia válsága (59—64.) című fejezet Perjés Géza tanulmányaiból merít, míg a belgrádi vár 1717-es ostromához (!) kapcsolt értekezés a végvárak szerepéről, a végvári rendszer jelentőségéről (455—458.) teljes egészében Szakály Ferenc Mohács könyvének eredményeire támaszkodik. (Sugár állításával szemben persze Belgrád 1717-ben már nem Magyarország, hanem a török birodalom kulcsa, előretolt támaszpontja.)

A szöveg zömének eredetije „A Magyar Nemzet Története” Acsády Ignác által írott részeiben lelhető fel. Az alábbi idézetpár — amelyhez hasonlót még számosat találhatunk, például Savoyai Jenő herceg rövid jellemzésében (Sugár 368—369. = Acsády 495—496.) — szembeállítás nem sok kommentárt igényel, a betoldások és elhagyások magukért beszélnek:

„A magyar királyt követő méltóság viselője, az ország nádora, gróf Esterházy Pál szolgálatkészségéért német birodalmi hercegi címet kapott az uralkodótól, mert — mint Anglia bécsi követe, lord Stepney megjegyezte egy levelében — nem az ország alkotmányának az őre, hanem éppen annak kijátszója volt. A Habsburg-hűség jutalmazásaként a hűtlenség címén elkobzott javak egynegyed részét is ő kapta meg. Mint a katonailag megszállt ország legmagasabb méltóságát viselő főnemes, a korszak egyik leggyűlöltebb alakja lett.” (Sugár 360—361.)

„. . . Esterházy Pál nádor, ki az udvar körüli érdemeiért német birodalmi hercegi rangot kapott, nem az alkotmány őre, hanem mint egy élesszemű külföldi diplomata, Stepney, Anglia bécsi követe megjegyezte, annak kijátszója volt. Egyénileg is hasznot húzott a király és az ország közötti összeütközésekből. Mikor 1684-ben fizetését szabályozták 24,000 forintra felére szállították le. Ellenben Kollonich ösztönzésére részt juttattak neki az elkobzott javakból. Az egyezség szerint negyed része a hűtlenség címén lefoglalt javaknak a nádort illette. Érdekében állt tehát a jószágelkobzás, mert a zsákmány egy része neki jutott. Valóban engedelmes eszköze volt az udvarnak, s megtett mindent, amit kívántak tőle. Noha igen ájtatos, vallásos könyvekkel szokott a közönségnek kedveskedni, családi élete sem volt tiszta, s a magyarok előtt Esterházy Pál nádor nemcsak elveszté tekintélyét, hanem a korszak egyik leggyűlöltebb alakja lett.” (Acsády 509—510.)

*

Sugárnak nemcsak adatai származnak a 19. századból. A múlt század történéseinek eszmévilága — ha erősen vulgarizált formában is — tovább él könyvének szemléletében. Elsősorban a „németellenes” kuruc hagyomány, amely a bécsi alávettségben nemzeti elnyomást, az ország függetlenségének elvesztését látta. Minden rossz oka, okozója a „Kamara”, az „osztrák” császár, a Hofburg magyarelles hivatalnokai. A törököket, kurucokat felváltó Habsburgok uralma alatt Sugár szerint a magyarság helyzete nem javult: „A népnek, mely kezdetben valóban „felszabadító”-nak tekintette a török ellen sikeresen küzdő katonaságot, később a saját bőrén kellett tapasztalnia, hogy az egyik elnyomást a másik követte. A pogány hódítók alatt sem tapasztalt megaláztatásokban és szenvedésekben volt része a magyarságnak „a kereszténység bajnokai” részéről. . . Sok helyen jobb volt a helyzet a török uralom alatt. . . Sokan visszakívánták Thököly fejedelmet.” (300.).

A könyv szerint csak a bécsi udvar ellenállásán hiúsult meg, hogy 1685-ben 17 ezer Habsburg oldalra állt kurucból megszervezzék azokat a magyar alakulatokat, amelyeknek „... igen számottevő szerepük lehetett volna Magyarországnak a török uralom alól való felszabadításában”. (77.). Az állandó magyar hadsereg körüli buzgalmaért Sugár még a „honáruló” Esterházy Pál számára is talál dicséző szavakat.

A kuruc nosztalgiaik szellemében érthető, ha a tényekkel ellenkezik is, hogy II. Rákóczi Ferenc Törökországba érkezének hírére „... az osztrák mundérba bújtatott magyar katonák egymást követően dezertáltak alakulataiktól, és szökdöstek a déli végekre, félreérthetetlenül jelezve azt, hogy a szabadságharc nemes eszméi a nép szívében-lelkében tovább éltek”. (486.).

A könyvön vörös fonálként húzódik végig (163., 184.,... 412., 475.,...) az a gondolat, hogy a megszálló katonaság erőszakoskodásai, párosulva az adóterhek mértéktelen növelésével és a protestánsok háttérbe szorításával, majd az új uralmi rendszer kiépülésével, az ország gyarmatosítását eredményezték.

Bizonyítékul álljon itt a summázat a „Keserű epilógus” című zárófejezetből: „... a magyar nép mégsem tartozhat köszönettel, s nem gondolhat hálával a Habsburg-házra, mivel az osztrák uralkodóház katonai sikereivel hazánk rovására nagyhatalmi pozícióját kívánta a térségben megszilárdítani. A törökök felett aratott sorozatos katonai győzelmek következményeként épült ki a legyengült Magyarországon a Habsburg-rendszer. . . Ez az újjáépített hatalmi szervezet lett aztán a fokozatosan bevezetett gyarmati (sic!) rendszer alapja.” (490.).

A szűkkörűen nacionalista-függetlenségi nézetek mellett visszaköszönnek a könyvből a korai ötvenes évek leegyszerűsítő, osztályharcos tézisei is. Úgy tűnik, Sugár szerint a kuruc szemlélettel dúsitott vulgármarxista séma ma is alkalmas a történelmi folyamatok leírására, magyarázatára.

Előadásában az utrechti béke után „Nagy-Britannia -- Gibraltár megszerzésével — Földközi-tengeri nagyhatalom lett, s ezzel szembekerült a török érdekekkel. . . A merőben átrendeződött európai erőviszonyok jegyében átmenetileg az angol diplomácia támogatta a török padisah igen gyenge lábbon álló hatalmát, ugyanis fenntartása a legelőnyösebbnek és legcélravezetőbbnek mutatkozott az angol kereskedelem . . . expanziójának érdekében”. (Eltekintve a két állítás között feszülő ellentmondástól, az „átmeneti” támogatás mintegy kétszáz évig tartott. A valóság tükrében persze az is korrekcióra szorul, hogy Anglia mindig és mindenhol „nyíltan ellenséges magatartást tanusított az Ottomán Birodalom elnyomott népeinek felszabadítási mozgalmával (sic!) szemben” (482.).

Sugár úgy véli, az idegen érdekek magyarországi térnyerését az tette lehetővé, hogy az osztályérdekeit követő arisztokrácia, a klérus, a birtokos és hivatalviselő közép- és kismemesség (360.) egyaránt behódolt a Habsburgoknak. „A korábbi törvények állandóan hangsúlyozták az önállóságot, most azonban a törvényhozók Pozsonyban már nem sokat törődtek vele, mégpedig azért, hogy annál inkább gondoskodhassanak saját osztályérdekeikről. Az 1687. évi törvénykönyvből szembetűnően domborodik ki az a törekvés, hogy a főurak gazdasági helyzete a nemesség és a nép széles tömegeinek rovására ugyan (sic!), de egyre szilárdabb alapot nyerjen.” (184.).

A fokozódó elnyomás ellen robban ki — írja Sugár — Thököly volt katonái vezetésével 1697-ben Hegyalján a parasztfelkelés. A lázadó parasztok az elfogott nemeseket soraikba kényszerítették. Ezek azonban az első adandó alkalommal elárulták a népet. A reguláris csapatok túlereje és az árulás okozta a felkelés bukását. De nincs semmi baj, a séma továbbra is érvényes: „A jobbágyság levonta veresége tanulságait, s a következő esztendő során iparkodott, hogy a az 1697-ben elkövetett hibákat kiküszöbölje.” (366.). Eltekintve attól az apróságtól, hogy ekkora tudatossággal, mondjuk a munkásosztály, még kétszáz évvel később sem rendelkezett, a fenti állítás érdemben sem igaz, mivel a Rákóczi-szabadságharc a parasztok szemszögéből nézve nem az „urak” ellen, hanem a velük való együttműködés jegyében aratta sikereit.

Hasonló példák ad infinitum idézhetők, egy csokorra való még a könyv utolsó mondatában is található: „A XVIII. században, amikor a kontinens nagyhatalmai előreléptek (?), és kezdték maguk közt felosztani a földrészeket, a kulcsfontosságú kereskedelmi utakat s a természeti kincseket (?), amikor a túlnépesedő angol vidékek kezdték kitermelni (?) a gyáripart és a kapitalizmust (?), akkor Magyarország megfogyatkozott népe idegen uralkodóház önkényes uralma alatt (?) kezdte meg benépesíteni elpusztult falvainak egy részét, s emelt fedelet a török uralomtól megszabadult otthona fölé.” (495.).

Rövid, csak bemutatónak szánt tallózásunk eredményeképp óhatatlanul felvetődik a kiadó felelősségének kérdése. Miért kellett ezt a könyvet így, ebben a formában megjelentetni? A kínálkozó alkalom, a nagyközönség érdeklődése és esetleges türelmetlensége nem joggim a színvonal csökkentésére. Elavult nézetek kritikátlan és koncepciótlan összehordása jóval nagyobb baj, mint akárhány tárgyi tévedés. De azokból is akad épp elég ebben a munkában. Sokkal gondosabb lektori és szerkesztői munkára lett volna szükség. Az alacsony színvonalú kivitel pedig sem az évfordulóhoz, sem a nyomdához nem méltó.

Haraszi György

FORMIROVANIE NACIJ V CENTRAL'NOJ I JUGO-VOSZTOCSNOJ EVROPE. ISZTORICESZKIJ I ISZTORIKO-KUL'TURNŪJ ASZPEKTŪ

Moszkva, 1981, Nauka, 360 1.

**Central'naja i Jugo-vosztocsnaja Evropa v épohu perehoda ot feodalizma k kapitalizmu
Problemü isztorii i kul'turü.**

A NEMZETEK KIALAKULÁSA KÖZÉP- ÉS DÉLKELET-EURÓPÁBAN TÖRTÉNETI ÉS KULTÚRTÖRTÉNETI ASPEKTUSOK

A Szovjet Tudományos Akadémia Szlavisztikai és Balkanisztikai Intézete több éve tudományos sorozatot indított el: Közép- és Délkelet-Európa a feudalizmusról a kapitalizmusra való áttérés korszakában. A történelem és a kultúra problémái címen. Ennek igen érdekes kötete ez a tanulmánygyűjtemény, melynek felelős szerkesztői az időközben elhunyt I. Sz. Miller, valamint V. I. Frejdzon, szerkesztői pedig T. M. Iszlamov, A. Sz. Milnyikov, L. A. Obusenkova, L. N. Szmirnov, akik egyébként mind a D. F. Markov vezetése alatt álló sorozatszerkesztőségnek is tagjai, különböző funkciókban.

A kötet bevezető tanulmányát (A nemzetek kialakulása; komplex tanulmányozás és egybevető elemzés) még I. Sz. Miller írta, aki a régió, vagyis a szovjet értelmezésű Közép- és Délkelet-Európa területén a nemzetek kialakulásának néhány alapkérdését vizsgálja az átmenet időszakában. Utal a kapitalizmus későbbi kibontakozására a nyugati országokhoz képest, arra, hogy az itteni etnikumok soknemzetiségű birodalmak alávetett népei voltak, ezért a nemzetévtálasban a nemzeti szabadságharcok fontos szerepet játszottak. Így a feudalizmusról a kapitalizmusra való átmenet fő kérdései a kapitalizmus kibontakozása, a termelőerők nagyarányú fejlődése révén, a rendi-feudális társadalmi struktúra válsága és az új osztályok létrejötte, a haladó társadalmi gondolkodás, a kultúra fejlődése, a közművelődés terjedése, a néptömegek harca a feudális elnyomás és az abszolutizmus ellen. A régió területi elhatárolásában nagyjából egyetért a lengyel Józef Chlebowczyk felfogásával, aki ezt a területet Közép-Európa keleti részének tekinti. Hangsúlyozza a régió sokszínű voltát, az egyes nemzetek vonatkozásában éppen ebben a korban létrejött állam szerepét, a szubjektív tényező fontosságát a nemzetévtálasban.

A kötet tanulmányait három nagy kérdéskörben helyezték el a szerkesztők, az első az általános problémákkal foglalkozik. Ezen belül Sz. M. Sztjcekjevics és V. A. Jakubszkij (A nemzetek kialakulásának gazdasági aspektusai) figyelmeztetnek arra, hogy a régiónak csak egy részét lehet a második jobbágyság területével azonosítani. Úgy látják, hogy mindenhol legkésőbb a 18. sz. második felében már kialakultak a tőkés termelési viszonyok. (Úgy véljük, hogy ezek meglétét a szerzők eltulozzák, különösen a Balkán vonatkozásában.) Vitáznak Chlebowczyk felfogásával, aki „Nemzetalkotó folyamatok Közép-Európa keleti részében a kapitalizmus korában a 18. sz. végétől a 20. sz. elejéig” c., 1975-ben megjelent könyvében azt fejtegette, hogy a nemzetévtálas itt nem a burzsoázia vezetésével történt meg, és nem az államnak, hanem a nyelvnek volt kristályosító szerepe. Éppen a lengyel példán bizonyítják saját felfogásukat, hangsúlyozva, hogy a lengyel területek gazdasági kapcsolatai a végleges felosztás után sem szűntek meg, a kapitalista

viszonyok pedig mindenképpen az önálló államok létrejötte előtt már kibontakoztak. Úgy tűnik, ebben a kérdésben Chlebowczyk álláspontja közelíti meg inkább a történeti valóságot.

V. I. Frejdzon (A nemzetek kialakulásának egyes vonásai az osztrák birodalomban) osztrák vonatkozásban arra utal, hogy külön osztrák nemzet csak a 20. században alakult ki, addig a német nemzet része volt. Figyelemre méltó, amit a többi nemzet vonatkozásában a társadalmi struktúra alapvető kettősségéről mond, hogy ti. voltak olyan nemzetek, amelyeknek megvolt a saját feudális uralkodó osztályuk, és itt a nemesség fejtette ki a polgári programot, ezek a nemzetek kedvezőbb helyzetben voltak a másik típussal szemben, ahol ez a feudális uralkodó osztály hiányzott. Ez utóbbiaknál viszont a burzsoázia közvetlenebb szerepet játszott a nemzetévtválásban, persze, ahol a burzsoázia nagyon gyenge volt, mint pl. a szlovákoknál, ott a nemzetévtválás is igen nehéz volt. A nemzet kialakulásának egyik fontos tényezője a nemzeti városközpontok kialakulása (Prága, Pest, Zágráb), hiszen az egész folyamatban alapvető a városi fejlődés. A nemzeti öntudat kibontakozásában nagy szerepet játszott az iskolarendszer kiépülése meg a nemzeti szabadságharcok sora, valamennyi itteni nemzet számára pedig az 1848-as forradalom. Külön tárgyalja a szerző azokat a nemzeteket, amelyeknek egy része a Habsburg-birodalom határain túl élt, a Bromlej-féle kategorizálást alkalmazva ezeket különálló etno-szociális közösségeknek tartja.

L. A. Obusenkov a lengyel, magyar és szlovák nemzeti fejlődési folyamatot veti össze, a közös sajátosságokat a tőkés fejlődés kibontakozásában, az idegen birodalmak alá tartozásban, vagyis a nemzeti elnyomásban, a feudális nemzetiség burzsoá nemzetévt való átalakulásában, a nemzeti kultúra meglétében látja. A feudális nemzetiségi öntudat átalakulása burzsoá nemzetévt számos sajátosságot mutat, a végeredmény azonban azonos. Ezek után mutatja be országonként az eltéréseket, Szlovákiát külön országgént tüntetve fel, ami meglehetősen történetitlen álláspont. Magyarország vonatkozásában még mindig II. József asszimilációs törekvéseit emlegeti, holott ma már elfogadott, hogy ezek nem germanizáló célszavak voltak. Helyesen emeli ki a feudális natio szerepét a magyar és a lengyel fejlődésben, a szlovákoknál ezt a kultúra és a fejlett írástudás helyettesítette. Abban is igaz van, hogy az ipari forradalom kezdetei a Lengyel Királyságban 1815 után gyorsabban mutatkoztak meg, mint Magyarországon. A tanulmány végén maga is rámutat, hogy a magyar és a lengyel fejlődés párhuzamos voltától a szlovák nagyon erősen elüt. Ez kétségtelenül így van, de akkor jobb lett volna a szlovák nemzetévtválást pl. a szlovénnal összevetni.

Az első rész további tanulmányai néhány más nemzet vonatkozásában már inkább eseménytörténeti jellegűek, a konkrét folyamat fő szakaszait mutatják be. K. L. Sztrukova a szerb és a bolgár nemzet fejlődési sajátosságairól szól, helyesen emeli ki a bolgárok nehezebb helyzetét. Viszont nem világos, mit ért azon, hogy a Vajdaságban megmaradt a szerb feudális uralkodó osztály. K. P. Gogina a cseh nemzet kialakulását felvázolva arra utal, hogy a csehországi német burzsoázia gyorsabban fejlődött a csehnél. A szlovák fejlődés sajátosságait külön tanulmányban a szlovák Vladimir Matula mutatja be, helyesen emeli ki a feudális natio hungarica kedvezőtlen hatását, a mozgalom gyengeségével magyarázza, hogy társadalmi programja csak liberális volt, és a nemzetévtválás csúcspontját L'udovit Štúr működésével kapcsolja össze. D. Hurezeanu a román nemzet kialakulásának vizsgálatánál sajátos módon érdemben csak a két dunai fejedelemség eseményeire tér ki, nem tárgyalja kellő arányban az erdélyi és magyarországi románok szerepét éppen a nemzeti öntudat kialakításában.

A második nagy témacsoport a nemzetévtválás nyelvi problémáit tárgyalja. L. N. Szmirnov (A nemzetek kialakulásának nyelvi aspektusáról) a korszak egyik alapkérdéseként mutatja be a „nemzeti” irodalmi nyelv kérdését, és hangsúlyozza, hogy ebben a korban ez nem pusztán a nyelvészek ügye volt, hanem elsősorban politikai kérdés. A már többször emlegetett József Chlebowczyk igen érdekes tanulmányában a kétnyelvűség szerepét elemzi, ennek típusait aszerint különbözteti meg, hogy a két nyelv közvetlenül érintkezik-e vagy sem, és az előbbinél megállapítja, hogy a nagyobb előnyöket kínáló nyelv kerekedik felül, elsősorban a nyelvhatárok mentén mutatkozik meg világosan ez a folyamat. Több, először négy, a későbbi nemzedékek vonatkozásában már 16 típust különböztet meg az uralkodó és a kisebbségi nyelv kapcsolódásának a vonatkozásában, és mindig külön utal arra is, hogy az uralkodó nyelv elfogadása mellett még fennmaradhat az anyanyelvhez (ill. annak közösségéhez) való tartozás tudata, a nyelvi asszimiláció gyorsabb, mint a kulturális, amely az eredeti közösség hagyományainak, szokásainak az

elhagyását is magával hozza. Konkrét példával az ostrava—karvíni medence esetében szolgál, ahol a német, lengyel és cseh érintkezés különböző variánsait mutatja be. Chlebowczyk elmélete első pillantásra formálisnak tűnik, valójában azonban igen elmés magyarázatot kínál bizonyos történeti folyamatokra, persze nem teljesen kielégítő, de az elképzelés igen gyümölcsözőnek látszik.

N. I. Tolsztoj a szerb—horvát, a bolgár és a szlovén nyelv fejlődését mutatja be, hangsúlyozva a latin és a görög kultúrkörhöz való tartozás lényeges szerepét. V. P. Gudkov igen részletesen, egyes munkák elemzésébe bocsátkozva mutatja be az orosz nyelv hatását az ószláv szerb variánsából kialakított irodalmi nyelvre, a szlaveno—szerbre, amelyet majd a beszélt nyelven alapuló modern nemzeti nyelv vált fel. G. K. Venyegyiktov a bolgár irodalmi nyelv megteremtésének a fontosságát bizonyítja be a nemzetévtálasban. Z. N. Sztrekalova a lengyel nyelv fejlődésével kapcsolatban az orosz—lengyel kétnyelvűség kérdését is felveti. G. P. Nyescsimenko és A. G. Sirokova a cseh, L. N. Szmirnov a szlovák nyelv fejlődését és nemzeti szerepét mutatja be. K. I. Logacsov a görög irodalmi nyelv kérdését tárgyalja, helyesen úgy véli, hogy a népnyelvvel szemben a klasszikus görög megválasztása ugyan nehézségeket okozott, de ez volt az egyetlen reális alternatíva, mert a nemzeti mozgalmat vezető rétegek csak ezt voltak hajlandók elfogadni, hiszen ez egyúttal az egész Balkán-félsziget görög vezetés alatti egyesítésének az igényét, az ún. nagy eszmét is jelentette. Furcsasága, hogy az egyébként az ortodox egyházhoz nagyon is ragaszkodó nemzeti mozgalom az ógörög keresztnevek használatát erőltette, holott megfelelő szentek nem voltak. A beszélt népnyelv csak az 1975—77 során bevezetett reformokkal vált irodalmi nyelvvé.

A harmadik téma a nemzeti öntudat kialakulásának a problémái, ide sorolták a szerkesztők a kultúra szerepét is a nemzetévtálasban. Ezt mutatja A. Sz. Milnyikov bevezető tanulmánya is (A nemzeti öntudat kialakulásának a kérdéséhez a nemzetek létrejöttének időszakában). Szerkesztői lábjegyzet szerint egész Közép-Európára terjeszti ki vizsgálódását, csakugyan a német fejlődést is bevonja. A nemzeti öntudat alakulásában két nagy korszakot különböztet meg, az elsőtben a felvilágosodás az uralkodó ideológia, a másodikban a nemzeti ideológia. Öntudat és nyelvhasználat szoros összefüggését bizonyítja, a legfontosabb tényező a „kultúra nyelve”, ez pedig sokáig a német, ezt használják még akkor is, amikor a korábbi öröklött nemzeti öntudat szélesebben terjed el. A kultúra öt stílusban bontakozott ki (a barokk, a klasszicizmus, a preromantika, a romantika és a realizmus), közülük a romantika volt a legnagyobb hatású, de ez sem korstílus, mert a különböző stílusok sokáig még egymás mellett élnek. Nagyon helyesen mutatja ki, hogy a barokknak is volt nemzeti tartalma. A romantika nemcsak a művészeti ágakra, hanem a tudományra is kihatott. A nemzeti öntudat szociális rétegződésére is kitér, elsősorban a nemesség és az értelmiség volt a hordozója, a városi lakosságnál már csekélyebb, a parasztoknál pedig, mint a cseh példán mutatja, a nemzeti öntudat elsőrendűen a társadalmi igények kifejeződése. E sorok írójának a kultúra egyes ágainak szerepét röviden felvázoló cikkét is lábjegyzettel látta el a szerkesztőség, amely szerint egész Kelet-Európára kiterjedt, vagyis az orosz és balti területre is (a lábjegyzetben ugyan nincs benne az, hogy eléggé el nem ítéhető módon, de az egész kötet felépítése ezt sugallja).

I. M. Septunov számos példát hoz arra, milyen szerepet játszik a folklór a nemzeti öntudat terjedésében. A. V. Lipatov érdekes tanulmánya a lengyel felvilágosodás kultúrájának a problémáit tárgyalja: a hagyományokhoz ragaszkodó, minden újítást elvető nemesi tábor és az európai tanokat átvenni kívánó reformátorok fokozatos közeledését, mindkét fél ugyanis az ellentábor ideológiájából is egyre több elemet volt hajlandó átvenni. A szintézis nagyjából az első felosztás utáni időben következett be, amikor már nem lehet a felvilágosodás híveinek és ellenfeleinek a szembenállásáról beszélni. A nemzet fennmaradását a felosztások után éppen a nemzeti hagyományok ereje magyarázza. Időben ennek a kérdésnek a tárgyalását folytatja N. P. Mityina és O. P. Morozova tanulmánya a lengyel nemzet koncepciójának alakulásáról a 18. sz. végén és a 19. sz. első harmadában, sok konkrétummal, szépen mutatja meg, hogyan válik a társadalmi gondolkodásban a parasztság nemcsak a nemzet részévé, hanem egyenesen legfontosabb elemévé. Arató Endre hasonló folyamatot mutat be magyar vonatkozásban, a *natio Hungarica* fogalmából a népet is magába fogadó nemzet fogalmának a kifejlődését. A bolgár Krumka Sarova széles áttekintéssel azt mutatja meg, hogy a bolgár nemzeti öntudat alakulására milyen hatással voltak a nemzetközi körülmények, egyrészt a szomszéd nemzetek harcai, másrészt az olasz és a lengyel mozgalom példája. I. V. Csurkina a szlovén nemzeti eszme fejlődését tárgyalja eseménytörténeti aspektusban az előzményekkel együtt az 1848-as

forradalomtól az 1870-es évekig. V. I. Frejdzon a boszniai muzulmán etnosz fejlődését vizsgálja napjainkig, Jan Šořta pedig az NDK-beli luzsicei szorbok fejlődését 1848-ig.

Mint egy közbeszűrt megjegyzésünk már mutatta, a kötet hiányosságát abban látjuk, hogy az oroszországi fejlődést teljesen kirekesztette. Holott a három balti nemzet, az ész, a lett és a litván fejlődése mindenképpen ahhoz a régióhoz tartozik, amellyel a kötet foglalkozik, azon belül is a közép-kelet európaihoz (a magunk részéről ezt a nálunk ma már bevett elnevezést jobbnak találjuk a történetileg szétfolyó, túlságosan komplex Közép-Európánál). Ezt a kirekesztést a szovjet akadémiai kutatóhálózat szervezete indokolja, amelyben az oroszországi fejlődés már a Szovjetunió története Intézetéhez tartozik, az orosz fejlődés maga pedig kétségtelenül sokkal több eltérő sajátosságot mutat a többi nemzethez képest, már csak állami önállóságánál fogva is. Csakhogy, mint a fenti futó áttekintésből láthattuk, a többi nemzet vonatkozásában is a szerzők igen nagy fontosságot tulajdonítanak az államnak, az önállóságnak, és éppen ebben a korban ez már jelentkezik is, tehát az eltérő sajátosságok csökkennek, ha a nagyon ellentétes lengyel példától eltekintünk.

Azt is figyelembe kell venni, hogy a kötet, mint a sorozat egyéb kötetei is, nem lép fel a végleges szintézis igényével, hanem inkább gondolatébresztő tanulmányokat közöl, problémákat vet fel, további kutatásra ösztönöz, és ezért is egészében véve nagyon hasznos. Az is kiderülhetett a nagyon vázlatos ismertetésből, hogy jócskán találhatók a kötetben belül egymással ellentétes vélemények, és ez már önmagában is mutatja, hogy akár inkább probléma-felvető, akár inkább eseménytörténeti jellegű tanulmányokról van szó (az eseménytörténetet természetesen nem a politikai-köztörténeti eseménytörténet értelmében, hanem a megfelelő kérdés kronologikus bemutatásaként értelmezve), mindenképpen a további tudományos vizsgálódást elősegítő kötetéről számolhattunk be.

Niederhauser Emil

**U ISZTOKOV FORMIROVANIIJA NACIJ V
CENTRAL'NOJ I JUGO-VOSZTOCSNOJ EVROPE.
OBSCSESZTVENNO — KUL'TURNOE RAZVITIE I GENEZISZ NACIONAL'NOGO
SZAMOSZOZNANIIJA. OTV. RED. A. SZ. MŰL'NIKOV.**

Moszkva, 1984, Nauka, 229 l.

**A NEMZETEK KIALAKULÁSÁNAK A KEZDETEINÉL
KÖZÉP- ÉS DÉLKELET-EURÓPÁBAN.
A TÁRSADALMI-KULTURÁLIS FEJLŐDÉS ÉS A
NEMZETI ÖNTUDAT LÉTREJÖTTE**

A Szovjetunió Tudományos Akadémiája Szlavisztikai és Balkanisztikai Intézetének több alkalommal már emlegetett, a feudalizmusról a kapitalizmusra való átmenet közép- és délkelet-európai problémáival foglalkozó sorozatának 14. köteteként jelent meg ez a tanulmánygyűjtemény. Az egyes írások három nagyobb csoportban kerültek közlésre.

Az első csoport az etnoszociális fejlődés általánosabb kérdéseit tárgyalja. V. I. Frejdzon elméleti jellegű tanulmánya délszláv és cseh anyag alapján vizsgálja a feudális nemzetiségből a nemzetbe való átfejlődés útjait és formáit, figyelmeztet arra, milyen fontos szerepet játszott az a körülmény, hogy valamelyik nemzetiségnek volt-e saját feudális uralkodó osztálya, mert ez utóbbi esetben a nemzeti történeti hagyományok erősebbek. Ahol ez az osztály hiányzik, ott már elég korán az antifeudalizmus vált a fő ideológiává. A nemzeti öntudat terjedése lehet korábbi a nemzet teljes kialakulásánál, de lehet ezzel egyidejű. Az átmenetnek két szakaszát különbözteti meg, az egyik még a feudális rendszeren belül az előkészítést jelenti, a másik egyszerűen mutat feudális és burzsoá jellemvonásokat, az „ébredés” vagy megújulás ebben a második szakaszban következik be.

N. V. Juhnjova igen termékeny szempontot alkalmaz, amikor a térség soknemzetiségű nagyvárosait az oroszországi fejlődéssel veti össze. Pontosabb adatokat a nemzetiségi összetételről persze csak a 19. sz. második felére vagy a századfordulóra tud hozni, de ezek megengednek bizonyos visszakövetkeztetést. A szerző szerint a két fővárosban, Bécsben és Szentpéterváron az eredeti, vagyis német, illetve orosz lakosság aránya a más nemzetiségűekhez 4:1 volt. Prágában a németek aránya 1900 után már 5%-ra csökkent, nem asszimiláció, hanem csehek vidékről beköltözése útján. Budapest 1906-os adatáról úgy látja, hogy csak 60% tekinthető magyarnak, a magyar nyelvüként kimutatott további 25% asszimiláns. (Könnyen lehetséges persze, hogy még a 60% jelentős része is voltaképp az, csakhogy ez végül is az adott összefüggésben kevésbé számít.) Nagyon helyesen mutat rá arra, milyen nemzetközileg is fontos kulturális centrum volt Bécs, hogy Budapest a szláv kultúráknak is egyik központja volt a múlt század első felében, Prága persze még inkább. Pozsonyban jelent meg az első magyar nyelvű újság. Szentpétervár a birodalom majd minden nemzetisége számára jelentett kulturális központot, Tartu és Riga az észtek vagy a lettek számára. Minden esetben az egyetemek és főiskolák megléte volt talán a legjelentősebb tényező. Abban is igaza van a szerzőnek, hogy ezek a soknemzetiségű nagyvárosok az egyes nemzetek közti kapcsolatok kiépítésében is nagy szerephez jutottak.

R. H. Tuguseva az egyes szláv nyelvek kereskedelmi szókincsének elemzéséből mutatja ki előbb a heti és országok vásárok nagy szerepét a nemzeti piac létrejöttében, de egyúttal a kölcsönszavak révén az uralkodó etnikumok hatását erre a fejlődésre.

V. I. Frejdzon másik tanulmánya a Habsburg-birodalmi etnikumok társadalmi helyzetét vizsgálja a nemzeti ébredés küszöbén és elején. Véleménye szerint a fejlettebb etnikumoknál korábban alakultak ki a polgári társadalom alapsztyái (a proletariátus kialakulását az 1781-es jobbágyszabadítás segítette elő), ezért jelentős rétegeket asszimiláltak. Az uralkodó és az elnyomott etnikumok társadalmi struktúrája erősen eltérő volt (ez ismét lényegében a nemesség meglétét vagy hiányát jelenti, de akkor világosabban kellene meghatározni, mit tekintünk uralkodó nemzetnek). Amilyen mértékben kibontakoznak az elnyomott nemzeteknél a polgári osztályok, olyan mértékben csökken asszimilálódásuk (a magyarországi helyzet inkább az asszimilálódás felerősödését mutatja, persze későbbi korszakban). A megújulás szakasza előtt az elnyomott etnikumok struktúrája még nagyon hátrányosan különbözött az elnyomókéétól.

T. M. Iszlamov a magyar helyzet (és a magyar szakirodalom) kiváló ismeretében, sokszor magyar szerzőkkel polemizálva mutatja be a rendi natio Hungarica átalakulását modern nemzeté, és ebben az 1848-as forradalom döntő szerepét. Hangsúlyozza, az államiság bizonyos attribútumainak a megmaradása és a nemesség léte előnyös is volt, de negatívumokkal is járt, mint más hasonló nemzetek esetében, különösen a parasztkérdés vonatkozásában. A magyar felvilágosodás kezdeteit a magyar történészek szerinte túl korai időpontra teszik. Az irodalomtörténészekkel viszont abban nem ért egyet, hogy az irodalom lett volna a nemzeti fejlődés elsőrendű terepe, úgy látja, 1790/91-től az országgyűlések és a megyei szervezet révén a politika terére helyeződött át a súlypont, az irodalom szerepét a magyar szakemberek eltülozzák.

A. Sz. Milnyikov a 16. századi előzményektől tekinti át a cseh nemzetévalást, rámutat arra, hogy a felvilágosult abszolutizmus gazdaságpolitikája elősegítette a polgári rétegek erősödését, de cseh vonatkozásban ez elsőrendűen a kispolgárságot jeleltette, a burzsoázia növekedése összasztriai jelenség, és ez a burzsoázia német volt. (Ez igaz, de éppen ezért nem látszik megalapozottnak az a felfogása, hogy a korábban elnémetesedett csehek egy része visszatért a cseh etnikumhoz.) A három tartomány közti megosztás sokáig akadályozta a nemzetévalást. A teljes cseh polgári társadalmi struktúra kiépülése több szakaszban ment végbe, a nemzeti ébredés kora még csak átmenetet jelentett.

L. A. Obusenkov a 10. századtól vizsgálja a lengyel feudális nemzetiség fejlődését. A 10—12. században az állammal együtt alakult ki és stabilizálódott a nemzetiség, ennek öntudata azonban csak szűk udvari körben, az elit-rétegekben található meg. A széttagoltság korában szélesebb rétegekre terjedt ki, fő ismérve a nyelv volt. A 15—16. századra a kialakult nemesség vált az öntudat hordozójává, uralma a továbbiak során még inkább kiépült. A 18. sz. második felétől kezdve a kapitalizmus kezdeti teremtették meg a nemzetévalás előfeltételeit, ideológiai téren a felvilágosodás volt lényeges. Az etnikai öntudat kezdeti már a parasztság körében is megmutatkoztak, ezt jelzi részvétele a nemzeti szabadságharcokban.

A második rész tanulmányai a nemzeti öntudat létrejöttének rész kérdéseit tárgyalják. I. V. Csurkina a szlovén nemzeti öntudat kezdeteit a 18. századra teszi, hivatkozik a nemesek szlovén nyelvű levelezésére, a nyelv iránti érdeklődésre az irodalomban. A nemzeti öntudat — a tartománytól függetlenül — az 1780-as években alakult ki, megelőzte a nemzet kialakulását. B. N. Putyilov a montenegrói hősi eposz szerepét mutatja ki, Petar Petrović Njegoš rendezte ezeket a régebbi népi hagyományra épülő eposzokat az általuk megénekelte események kronológiája szerint, 1702-től kezdve. Az énekekben egyfajta hősi historizmus meglétét látja a szerző. I. I. Trofimkina S. M. Ljubiša 19. századi szerb író műveinek nyelvészeti elemzése során mutatja ki a montenegrói nyelvjárárok hatását a szerb—horvát irodalmi nyelv kialakulására. P. A. Dmitriev Vuk Karadžić Újszövetség-fordításának a jelentőségét emeli ki a szerb—horvát nyelv kanonizálásában, bemutatja, hogy Vuk 84 új szót alkotott, mintegy százat átvett az óslávából, részben szerbesített alakban, egyéb szláv nyelvekből is merített. A korábbi szlavenoszerbbel szemben a népnyelv alapjára helyezett új irodalmi nyelve Szerbiában 1868-ban, a magyarországi szerbek körében 1871-ben vált hivatalossá. M. L. Bersadzskaja a horvát történetírás és szépirodalom egyes műveinek elemzése alapján az 1760-as évektől, részben még korábbról is bizonyítja a nemzeti öntudat kibontakozását, a történetírók is a nyelvi egységben találták meg az öntudat alapját. Ugyanakkor ezek a művek a korabeli társadalomról is adnak képet, egyre kritikusabbat, a század végén működő Tito Brezovački a horvát társadalmon belül már csak a parasztságban látott pozitívumot.

G. K. Venyegyiktov azt vizsgálja meg részletesen, hogy az 1840—60-as években a bolgár népnév írása körül milyen heves vita folyt, balgarnak vagy bolgarnak kell-e írni, s az előbbi esetben az első magánhangzót milyen betűvel kell visszaadni. A haladó és maradi felfogások összezapása ebben a látszatra esetleges rész kérdésben éppen az erős nemzeti öntudat bizonyítéka. N. K. Zsakova a cseh irodalmi műfajok váltakozásán keresztül mutatja be a nemzeti öntudat fejlődését, a próza sokáig elmaradt a költészet mögött a nyelv fejletlensége miatt, csak a század második felére bontakozott ki teljesen, amikor már a realizmus kezdetei jelentkeztek a romantika íróinál és költőinél. I. M. Porocskina a szláv népek orosz kapcsolatainak a szerepét világítja meg, a 18. században ezek a tudomány és szélesen a kultúra terén jelentkeztek, a 19. sz. első felében orosz szépirodalmi alkotások fordításán és hazai környezethez adaptálásán túlmenően már az irodalmi minta átvétele vált jelentőssé. A. Sz. Milnyikov egy 1970-ben Tbilisziben felfedezett kézirat kapcsán arról ad képet, hogyan készítette el Josef Jungman, a cseh Kazinczy az Igor-ének cseh fordítását 1811 tavaszán. A kézirat, az Igor-ének orosz szövegének latin betűs átírata egy a múlt században Tbilisziben élt cseh gimnáziumi igazgató hagyatékából került elő. Milnyikov bebizonyítja, hogy ez Jungman kézírása, mert azonos azzal a Prágában lévő kézirattal, amelyben a cseh fordítás is megtalálható. Aprólékos vizsgálódással azt is kimutatja, hogy Jungman és az első német fordítást 1811-ben publikáló J. Müller egyaránt Dobrovský nyomán dolgoztak, a két fordítás a szöveg értelmezésében és magyarázatában sok azonosságot mutat fel.

A harmadik rész historiográfiai kérdéseket tárgyal. A. Sz. Bejlisz azt mutatja meg, hogyan tárgyalta a bolgár marxista történetírás a bolgár nemzet és a nemzeti öntudat kialakulásának kérdéseit. A marxizmus bulgáriai meghonosítójától, Blagoevtól kezdve vizsgálja a kérdés fejlődését, ezen belül a 18. század és Paiszj, az első történetíró szerepének értékelését. A felszabadulás után egy ideig úgy látták, Paiszj nem a feltörekvő burzsoázia, hanem a nép álláspontját képviselte, a burzsoázia ugyanis születésétől kezdve már reakciós és áruló volt. Az utóbbi évek vitái és a sokáig elhanyagolt kérdéssel foglalkozó könyvek és tanulmányok már szakítottak ezzel a felfogással és jóval árnyaltabban tárgyalták a burzsoázia szerepét és a korai nemzeti öntudatot, bár talán — tesszük hozzá — túlságosan kiemelve a nemzeti sajátosságokat. A bolgár történettudománynak az a legújabb megállapítása, hogy a sokáig ismeretlen szociális származású szerzetesnek tartott Paiszj gazdag kereskedő-családból származott, ebben az áttekintésben persze már nem szerepelhetett, mert csak 1984-ben került közlésre. N. K. Zsakova a nemzetévtálas kérdéseivel foglalkozó szovjet akadémiai tudományos tanács leningrádi részlegének tevékenységét mutatja be 1976 óta. A leningrádi szakemberek interdiszciplináris együttműködése főképp tudományos ülésszakok rendezésében nyilvánult meg, így a szláv irodalmi egyesületekről, a Maticákról, a nemzeti nyelv és az öntudat összefüggéseiről, az Igor-ének szerepéről a szláv népek nemzetévtálasában, a balkáni nemzetévtálas kérdéseiről, a balkáni városról és társadalomról tartott ülésszakok után 1979-ben a további kutatásokat

megalapozó ülést tartottak a nemzetévről, a nemzeti kultúrák és a nemzeti öntudat kialakulásáról a közép- és délkelet-európai népeknél.

Elképzelhető, az itt ismertetett kötet is ennek az ülésszaknak a tanulságaihoz vezethető vissza. Az időbeli eltérések (a 10. századtól a 19. sz. második feléig) annak ellenére, hogy a tanulmányok zöme a 18. sz. második és a 19. sz. első felét tárgyalja, az a tény, hogy a tanulmányok túlnyomó többsége egy-egy etnikum fejlődésének a kérdéseit tárgyalja, hogy történeti tanulmányok mellett irodalomtörténeti és nyelvészeti írások is találhatóak a kötetben, úgy tűnik; azt mutatja, hogy a nemzetévről kezdeteinek a tárgyalásánál a szovjet szakemberek most az alapozó részkutatásokat tartják elsőrendűeknek, egy későbbi, a bonyolult kérdéseket összefoglaló szintézis előkészítése érdekében. A kötet így is igen érdekes új adatokat, főképp pedig új megközelítési módokat, szempontokat nyújt a további kutatáshoz. A legfontosabbnak talán N. V. Juhnjova „áttörő” tanulmánya látszik, mert végre megkezdte a közép- és délkelet-európai fejlődés összevetését az oroszországgal (még címében is Közép- és Kelet-Európáról szól). Úgy véljük, ennek az összehasonlításnak a további elmélyítése még általánosabb tanulságokkal szolgálhat majd.

Niederhauser Emil

JÁN TIBENSKÝ

VEL'KÁ OZDOBA UHORSKA. DIELO, ŽIVOT A DOBA MATEJA BELA

Bratislava, 1984, Tatran, 270 l. (Edícia Korene)

MAGYARORSZÁG NAGY ÉKESSEGE. BÉL MÁTYÁS MŰVE, ÉLETE ÉS KORA

A szlovák nyelvtudomány, sőt általában a szlovák tudományosság „nagy öregje”, Jozef Škultéty valamikor (1920-ban) még az első és legveszélyesebb magyarórnak nevezte Bél Mátyást. Elsőnek Daniel Rapant, a későbbi másik „nagy öreg” hozta meg a fordulatot egy 1928-ban kiadott tanulmányával, s azóta nagyjából egységesnek tekinthető a szlovák történetírás álláspontja, Bél, mint Hungarus és egyúttal szlovák tudós pozitív értékelése.

Ján Tibenský, aki nemrég publikált kitűnő életrajzot A. F. Kollárról, most a jubileumra egy összefoglaló Bél-monográfiával jelentkezett, ismét igen jeles könyvvel. Elmélyült kutatás, széles körű ismeretek, a Bél-művek beható tanulmányozása a jellemző erre a kötetre. Természetesen, a szélesebb olvasóközönségnek készült munka részletesen ismerteti az egyes fontosabb munkákat, különösen a szlovák vonatkozásúakat, és általánosabb képet is ad a korabeli Magyarországról, a környezetről, amelyben Bél tevékenységét folytatta. Kitűnő leírást ad például a 18. század eleji Pozsonyról, éppen a Notitia megfelelő kötet alapján. Vagy viszonylag bőven beszámol a pietizmusról, hogy olvasói tisztábban lássák Bél ideológiai arculatát.

A kötet részben kronológiai, részben tematikai csoportosításban hat fejezetben tárgyalja Bél életét és munkásságát. Az első a tanulóéveket, a hallei egyetemig bezárólag, a második Bél iskolai tevékenységét Besztercebányán és Pozsonyban, a harmadik tudományos szervező munkásságát, a Prodromust, a Nova Posoniensia kérdését, kísérletét egy magyarországi tudós társaság létrehozására, pietista vallásosság és korai felvilágosodás közt ingadozó világnézetét, a negyedik a Notitiaet, ezek előzményeit és a műfaj folytatóit, magyar történeti forráskiadványait, kézirat munkáit, köztük a De re rusticát, az ötödik Bél Hungarus mivoltának a kérdéseit és viszonyát a többi magyarországi nemzetiséghez, az utolsó pedig élete alkonyát, műveinek későbbi folytatásait és szellemi örökségét.

Nilván nem volna értelme, hogy a tartalomnak ezen a jelzésen túl bővebb leírást adjunk. Helyette néhány olyan kérdést vetünk fel, ahol Tibenský az eddig ismert álláspontoktól eltérő új felfogást hoz, és azután a magyarországi nemzetiségekkel és a hazafiassággal kapcsolatos nézeteket.

Tibenský cáfolja azt a felfogást, hogy Bél anyja magyar lett volna, ezt evangélikus vallása miatt sem tartja valószínűnek, és arra is utal, hogy egy nem sokkal Bél halála után készült rövid életrajz a latin szövegben Elisabetha Czeszneková formában szerepelteti a nevét. Bél magyar nyelvtudása losonci, alsó-sztrégovai és veszprémi iskoláiból megmagyarázható.

A Nova Posoniensia vonatkozásában Tibenský úgy látja, hogy Bél nem volt szerkesztője vagy kiadója, hanem csak közreműködött megjelenetésében, valószínűleg ő írta vagy állította össze a tudományos vonatkozású híreket. Az eddigi magyar felfogással ellentétben úgy látja, hogy nem iskolák számára készült (idéз egy pikáns francia történetet az újságból, amely nyilván nem serdülő korú olvasóknak szánódott), hanem szélesebb művelt közönségnek, utal arra is, hogy a korabeli Magyarországon a latin nyelv ismerete nemesi és értelmiségi körökben általános volt, tehát potenciálisan sok olvasója lehetett az újságnak. Tibenský az általa megfogalmazott kérdést („Bél Mátyás a modern újságírás úttörője volt nálunk?”) Bél közreműködése alapján pozitívan válaszolja meg. Egy 1743-ban névtelenül megjelent, a magyarországi evangélikus egyházzól szóló könyvről, amelyet Bél Mátyásnak tulajdonítottak, megállapítja, hogy nem az ő munkája, az udvarhoz és a magyar vezető réteghez fűződő kapcsolatai miatt ezt kizártnak tartja, hiszen a munka éppen ezekkel a tényezőkkel szemben igen kritikus.

Az ismert munkatársakon kívül Tibenský említést tesz még Ján Matolayról vagy Matulayról, akinek az eredeti neve Matula volt, ő írta meg Pozsony vármegye anyagát, Bél ezt jórészt fel is használta, de kedvezőtlenül nyilatkozott róla, és Matolayt mint munkatársát és tanítványát meg is tagadta.

A pozsonyi német evangélikus egyház lelkésze haláláig, de a modernebb filozófiai irányzatok híve, különösen Descartes-ot becsüli, protestáns, de XII. Kelemen pápa aranyéremt küld neki, VI. Károly császár több ízben fogadja, a Notitiaet is neki ajánlja — Tibenský ezekre az ellentmondásokra is utal. Több külföldi akadémia tagja, a moszkvaié is szeretne lenni, de ottani német tudós barátjának korai halála akadályozza meg ezt. Az 1746-ban Olomouchban megalakított Societas eruditorum incognitorum in terris Austriacis tagja lett, bár az első felhívásra, mint Tibenský idézi, eléggé tartózkodóan válaszolt (1746-ban vagyunk ekkor, Bél már évek óta beteg), érdembeli munkát itt már nem végzett.

Magyarország felső rétegeivel, sőt magával a császárral is volt tehát kapcsolata, munkája kiadásához, anyagi okokból, erre feltétlenül szüksége is volt. Európai hírű tudós, de természettudományi ismereteinek hiányosságait már kortársai is megemlítették. Tibenský szerint munkásságának zöme inkább történeti, mint földrajzi jellegű. Viszont történeti nézeteiben sok a tévedés. Tibenský utal hibás felfogására a magyarság eredetéről és rokonságáról, a finn-ugor rokonság elutasításáról, vagy, hogy a magyarországi németek egy részét a népvándorlás-kori germánok leszármazottainak tartotta. A honfoglalás kérdésében az volt az álláspontja, hogy a magyarok meghódították az itt talált szlovákokat, de azután befogadták őket a natióba. Ebben a vonatkozásban a későbbi szlovák felfogás a 18. században is a már a Bél-kortárs J. B. Magin Apológiájában kifejtett álláspontot képviselte: a szlovákok barátságosan befogadták a honfoglaló magyarokat. A nagymorva állam vonatkozásában Bél a morvák és a szlovákok azonosságát vallotta. Nagy hatással volt sokáig az a felfogása, hogy a felső-magyarországi huszita hatás milyen fontos volt a szlovákok szempontjából. A hun — szkita — avar — magyar rokonság és még jó néhány alapvető történeti tévedés Tibenský szerint mintegy konstrukciós hibája volt Bél egész munkásságának. Persze, Tibenský egyáltalában nem gondol arra, hogy ezzel tudósi nagyságából valamit is levonna, csupán utal arra, hogy kora — és személyes helyzete — is befolyásolta jó néhány nézet kialakításában, abban is többek között, hogy a *De re rustica* csak óvatosan bírálja a fennálló társadalmi helyzetet. Nem egy tévedését Tibenský éppen az édes haza (*dulcis patria*, Bél saját fogalmazása) korabeli helyzetéből magyarázza.

Tibenský egyértelműen állást foglal Bél patriotizmusa mellett, arra is utal nem egyszer, hogy az ekkor csirázó nemzeti ellentétekkel szemben Bél elsőrendű feladatának tekintette a magyarországi nemzetiségek közelítését egymáshoz. Magyar tárgyú munkája voltaképpen jóval több, mint szlovák tárgyú, Tibenský idézi is, hogy nem volt ideje a szlovákokkal, történetükkel is kellőképpen foglalkozni, ezt a későbbi nemzedékeknek hagyja. (S ez is az egyik hiányosság, mondja Tibenský, amely az édes haza viszonyaiból következett.) Idézi Bél lelkes sorait a magyar nyelvről, de azokat is, amelyeket Doležal cseh nyelvtanának bevezetőjében a cseh nyelvről írt (ez volt a szlovák evangélikusok irodalmi nyelve egyébként), s amely melegségében (és barokkos túlzásaiban) semmiben sem marad el a magyar nyelv dicséretére írt soraitól.

Természetesen Tibenský nagyon jól tudja, mit jelentett a Hungarus-mivolt ebben a korszakban, s ezt világosan el is magyarázza olvasóinak. Megfontolandó idézeteket hoz fel Bél Mátyás szlovák nemzeti érzése mellett is, amely még teljesen harmonikusan megfér nála a Hungarus-öntudattal. Mintha kevesebb gondot fordítana Bél Mátyás német „oldalára” — végül is, besztercebányai német polgárlányt vett el feleségül, a német egyházközség lelkésze volt, fiai német földön boldogultak, s mindez ugyancsak megfér a Hungarussággal. Egy évszázaddal később ez már lehetetlen volt. Tibenský, mintegy mellékesen, erre is utal azzal az emberrel, aki Bél nyomán ugyancsak Magyarország leírását akarta összeállítani, sok adatot fel is használt a Notitiae-ból, nagy kéziratot állított össze. Juraj Ďurikovičről van szó, aki azonban, mint Tibenský mondja, bár átvette Bél dicséretét a szlovák plebejus értelmiség szorgalmáról, erényeiről, a 19. sz. elején „elnemzetlenedett” és Gyurikovics (pontosabban: Gyurikovits) György lett belőle. Száz évvel Bél Mátyás után az utak már elváltak. A magyar felfogás ezt természetesnek tartja, nem is szokott rajta elgondolkodni. Holott nekünk is meg kell értenünk, hogy más nemzetbeliek sajnálják azokat, akiket így elvesztettek. És ezt éppen Tibenský könyvével kapcsolatban érdemes elmondani, mert ez a munka nagyon becsületesen ragaszkodik egy korábbi helyzet bemutatásához, amikor, ha úgy tetszik, még egy és azonos volt az út.

Tibenský írja egy helyütt, hogy a történeti Magyarország kulturális öröksége valamennyi nemzet közös java, amelyek itt éltek, s ezt a szlovákok is a magukénak vallják. Természetesen, mi is. Bár minél több könyv íródna, magyar és szlovák részről egyaránt abban a szellemben, amelyben Tibenský könyve íródott, s amelyet csak rokonszenvvel fogadhatunk.

Nyilvánvaló: Tibenský könyve sokkal gazdagabb anyagában annál, amire itt utaltunk, részletes ismertetése azonban igen nagy terjedelmet kívánt volna meg. Nagyon jó, tudományosan pontos, hiteles, becsületes könyv Tibenskýé. Csak sajnálkozni lehet, önkritikusan, hogy a 300-éves jubileum alkalmából nálunk nem jelent meg hasonló terjedelmű, alapos monográfia. Holott a magyar közönséget is érdekelhetné, mit írt Bél Mátyás a magyarokról (ahogyan Tibenský bőven ismerteti szlovák vonatkozású munkáit). Talán ez is megtörténik majd egyszer. Ján Tibenský munkája ma mindenesetre a kérdés legmodernebb, jól sikerült felfolgozása.

Niederhauser Emil

FLUGBLÄTTER UND FLUGSCHRIFTEN ZUR UNGARISCHEN RÄTEREPUBLIK. 1919.

Szerk. Karl Nehring

München, 1981. 162 l.

A magyar történetírásban a forráskiadás, mint történetírói tevékenység, mindig igen megbecsült volt. A forráskiadást, mint a történetírás műfaját pedig igen magas szinten művelték. A 19. század nagy európai forráskiadvány-sorozataival (a Monumenták, a vatikáni iratok stb.) szinte egyidőben jelentek meg a hasonló magyarországi sorozatok (Budai Okmánytár, a magyar Monumenta-sorozat, a magyarországi nunciusjelentések stb.). A két háború közötti történetírás legkiemelkedőbb magyar szakmai teljesítménye is forráskiadás, a Fontes historiae Hungaricae aevi recentioris sorozata. A második világháború után, részben a történettudomány egész intézményrendszerének átszervezése következtében, részben a történettudomány elé állított más típusú feladatok eredményeként, a forráskiadás visszaesett a magyar történetírásban. Sőt azt is mondhatnánk: az utóbbi években lassan érlelődő szemléleti változásig szakmai megbecsülése is messze elmaradt a folyóirat tanulmányok vagy a monografikus feldolgozások mögött. Együtt járt ezzel természetesen az is, hogy a szakmai műveltséganyagban háttérbe szorult a filológiai készség fejlesztése és megbecsülése. Enélkül pedig forráskiadványok, különösen rendszeres forráskiadványok — azaz sorozatok — elképzelhetetlenek.

A müncheni Finn-ugor Szeminárium kiadványsorozata szerény igényű vállalkozás. Kismonográfia terjedelmű (5—8 iv), sokszorosított formájú, paperback kötésűek. Közel sem jönnek a fentebb említett 50—60 íves, mélynyomású, gazdag kiállítású kötetekhez. Mégis joggal érzi a mai kutató: szerves folytatásai ezek a kiadványok a régebbieknek. Csak a mai kutatási igényekhez igazítva: kis nyomdai átfutást igénylő formában gazdagítani a mindinkább teóriák harcává egyszerűsödő történeti ismeretanyagot. A magyar kutatók — mint arról a magyarországi recenziók is számat adnak — örömmel várják a „Die historischen Ortsnamen von Ungarn” sorozat megyék szerint csoportosított újabb kötetét („Serie A”), és ugyanígy a „Miscellanea” („Serie C”) füzetait. (Ezek közül e helyen is hadd emeljük ki *E. Brown: A Brief Account of some Travels in Hungaria, Seria . . . etc. (1975 Band 2)* vagy a „Flugblätter und Flugschriften zur ungarischen Revolution von 1848/49. (1979 Band 7).

A mostani kis kötet a sorozat 12. darabjaként jelent meg. Ebben Karl Nehring az 1919-es magyarországi Tanácsköztársaság 39 db német nyelvű röplapját és brosúra jellegű röpiratát tette közzé a Párttörténeti Intézet Archívuma, az Országgyűlési Könyvtár, a Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár és az Országos Széchényi Könyvtár gyűjteményeiből.

A Tanácsköztársaság nemcsak politikai-társadalmi forradalmat jelentett, hanem igyekezett az emberek gondolkodását rajtaütésszerűen megváltoztatni. Vezetői talán túlzottan is, szinte messianisztikus hittel bizakodtak a felvilágosító szó meggyőző erejében, és egyik legfontosabb feladatuknak tekintették a szocialista világforradalom eszményeinek a terjesztését, a magyarországi példa propagálását. Hatalmas mennyiségben készültek német, francia, szerb, horvát, román, cseh, szlovák stb. nyelvű agitációs iratok. A történetírás e nagyszabású, több országra kiterjedő tudatformáló kísérletre még kevés gondot fordított, nem elemezte behatóan eszköztárát, érvrendszerét, hangvételét, hatását. Még a forrásanyag összegyűjtése, publikálása is csupán részlegesen történt meg. Ezért fontos eredmény Karl Nehring munkája.

A német nyelvű propagandát több társadalmi csoportnak címezték. A Tanácsköztársaság területén a legnagyobb létszámú nemzetiség a kb. 600 000 főnyi németiség volt, amely tömör tömbökben helyezkedett el a Dunántúl több vármegyéjében, és Nyugat-Magyarországon, az akkori osztrák határ mentén. Zömét a birtokos parasztság adta, amelyhez még városi kispolgári és hivatalnoki rétegek járultak. Budapesten viszont — a magyarországi tőkés fejlődés sajátosságai nyomán — még számottevő az Osztrák—Magyar Monarchia Lajtán túli tartományaiából ideszármazott német ajkú szakmunkásság. A háború és a forradalmak forgataga a német hadsereg sok katonáját sodorta Kelet- és Délkelet-Európába, s voltak, akik hazatérőben Magyarországon rekedtek.

A német nyelvű propagandamunka azonban nem korlátozódott kizárólag a Tanácsköztársaság fennhatósága alatt álló területre, hanem fontos célja volt a szocialista forradalom élesztése Német-Ausztriában. A szomszédos ország proletariátusában fellángolt szolidaritást bizonyította, hogy 1919. április elején Leo Rothziegel vezetésével 1200 osztrák katona érkezett Budapestre, és belőlük alakult meg a Vörös Hadsereg 2. nemzetközi ezrede.

A röpcédulák és füzetek tehát széles és erősen rétegzett olvasótáborhoz jutottak el. A kötet jól érzékelteti a propaganda differenciáltságát mind tartalomban, mind stílusban. Az agitáció egyik legfontosabb célja a Tanácsköztársaságra szórt rágalmak cáfolata volt. Különösen a vallásgyakorlat és a családi élet tiszteletének, a kistulajdon védelmének és a nemzetiségi jogok biztosításának hangsúlyozásával. Nem kevésbé lényeges vonása a propagandának az új eredmények, a szocialista vívmányok népszerűsítése, valamint az eszmehirdetés. A harmadik alapvető indíték — a mozgósítás a fegyveres küzdelemre és a politikai aktivitásra. Szinte alig volt a közéletnek olyan területe, ahogyan ez a vezérszavak jegyzékéből kiderül, a kultúrától a pénzügyekig, a lakáskérdéstől a jogszabályokig, amely nem szerepelt e nyomtatványokban. Kifejezésre jut a gyűjteményben az agitációs anyag egyenletlen színvonala, így különösen szembeötöl a helyyel-közszel észlelhető álnépkesedés és művi naivitás.

Karl Nehring a kiadványok különböző típusainak a legjellemzőbb darabjait válogatta ki. A korlátozott terjedelem ellenére is átfogó képet nyújt a Tanácsköztársaság röplapjainak és röpiratainak sajátos vonásairól. Az áttekintő jelleg és a sokszínűség biztosítja munkájának magas tudományos színvonalát, és teszi Karl Nehring könyvét forrásértékűvé, az első világháborút követő forradalmakkal, valamint a propaganda történetével foglalkozó kutatók számára.

Korábban azt mondtuk, hogy a magyar történetírásban a nagy hagyománnyal rendelkező forráskiadás visszaesett. Azt hiszem, a Finn-ugor Szeminárium kiadványai ezért is bírnak különös jelentőséggel. És talán arra is figyelmeztetnek: milyen sok lehetősége volna még a külföldi Magyarország és Kelet-Európa történetével foglalkozó intézmények és a magyarországi intézmények kutatói közötti együttműködésnek.

Glatz Ferenc — Sipos Péter

TÖRTÉNELMI ATLASZ A KÖZÉPISKOLÁK SZÁMÁRA

Kartográfiai Vállalat, Budapest, 1984.

1984 őszén a Kartográfiai Vállalat letörlesztette csaknem negyedszázados adósságát, amikor megjelentette a középiskoláknak szánt, új történelmi atlaszt. A régi atlasz térképeinek a tervezése 1960 augusztusában fejeződött be. Azóta számtalan új kutatási eredmény született, és jelentős változásokon ment át történelemszemléletünk is; a tankönyveket ennek megfelelően többször is átdolgozták és módosították, a történelmi atlasz azonban lényegileg változatlan utányomásban látott napvilágot évről évre. Elavultsága egyre szembetűnőbb lett: „...Az 1961-ben közreadott történelmi atlasz ... színvonalát tekintve leggyengébb a környező országok atlaszai közül.” — olvashattuk a Magyar Tudomány 1983-as évfolyamában (602. 1.).

A régi atlasz 89 térképével szemben az új atlasz 127 térképet tartalmaz. A régi térképek közül mindössze 33 került át kisebb módosításokkal, de lényegileg változatlanok tekinthető formában az új atlaszba, a többit alaposan átdolgozták, vagy egészen új formában készítették el. A világtörténelmi és a magyar történelmi korszakokat bemutató térképek egymáshoz viszonyított aránya az előbbiekre javára módosult: a régi atlasz 59 világ- és 30 magyar történelmi térképével szemben az új atlaszban 89 világ- és 38 magyar történelmi térképet találhatunk. A régi atlasz térképeinek 22,5%-a vonatkozott az ókori, 36%-a a középkori, 23%-a az újkori és 18,5%-a a legújabb kori történelemre. Ezek az arányok az új atlaszban némileg kiegyensúlyozottabbá váltak: változatlan maradt az ókort (23%), valamivel csökkent a középkort (31%), megnövekedett az újkort (26%) és a legújabb kort (20%) bemutató térképek aránya.

Az atlasz — a címlap tanúbizonysága szerint — a középiskolák számára készült, s ezért érdemes megvizsgálni, vajon mennyire hangolták össze munkájukat a történelmi tankönyvek és a térképek készítői. Különös eredményre jutunk. Az 1968 és 1972 között használatos gimnáziumi történelem-tankönyvekben összesen 38 térkép vagy térkép-jellegű ábra található, s ezek közül 10 ábra csaknem teljesen megegyezik a régi történelmi atlasz megfelelő témájú térképeivel. Az új atlasz és a ma használatos négy tankönyvben az „átfedések” aránya megnövekedett. Az 57 térkép-jellegű ábra közül mindössze 26 olyan található, amely az új atlasz térképeihez képest új információt közöl. A Tankönyvkiadó és a Kartográfiai Vállalat tehát ugyanúgy elmulasztotta összehangolni képszerűítőinek és grafikusainak a tevékenységét, mint negyedszázaddal korábban.

Az atlasz készítői kevésbé koncentráltak már Európára: több új világtérkép készült (1a, 10a, 10b, 20a), önálló térképeket kapott Latin-Amerika és az Amerikai Egyesült Államok (32a—d), s Athén, Róma, Bizánc és Párizs mellett Tenochtitlánról és készült várostérkép (20c). A régi atlasz egyes túlzásfoltosabb térképeit (27a, 31a) egyszerűbb és áttekinthetőbb formában készítették el újra (39a, 44a). Örömmel üdvözölhetjük a nem térkép-jellegű ábrák (kördiagrammok, grafikok stb.) megjelenését (1., 3., 10., 20., 48. l.). Nagy kár, hogy az atlasz készítői nem aknázták ki kellően az ilyen ábrák nyújtotta lehetőségeket. A középiskolások valószínűleg jó hasznát vették volna az olyan grafikonoknak, családfáknak, dinasztikus kapcsolatokat, gazdasági rendszereket vagy politikai berendezkedéseket szemléltető ábráknak is, amelyek oly nagy számban találhatók — például — Hermann Kinder és Werner Hilgemann *dtv*—*Atlas zur Weltgeschichte* (München, 1964) című, több világnyelven is kiadott művében. Az emberiség történetét

szimbolizáló „csigaház” primitív ábráját (fedőlap belseje) azonban kár volt átvenni az *Atlas zur Geschichte* (Leipzig, 1976) első kötetének előzéklapjáról; nem középiskolai, hanem általános iskolai atlaszba illene.

Az új atlasz egyik legnagyobb érdeme abban áll, hogy színvonalas térképekkel szemléltet olyan történelmi jelenségeket is, amelyeket mind ez ideig „kényes kérdés”-ként kezeltek, vizuális ábrázolását kifejezetten kerülték: bemutatja a dualizmus-kori Magyarországot (34–35a), az Osztrák–Magyar Monarchia felbomlását (40a) és az 1938–41-es területvisszacsatolásokat (45a). Szemléletes, jól szerkesztett ábrák mutatnak be olyan bonyolultabb — középiskolások számára gyakran áttekinthetetlennek tűnő — történelmi folyamatokat is, mint a Habsburg-birodalom kialakulása (26b), vagy a 19. századi Balkán politikai fejlődése (33a–b). Kitűnő ötlet volt önálló térképeken ábrázolni a Kárpát-medence régészeti lelőhelyeit (3), a térség hegy- és vízrajzát (14) és Hunyadi Mátyás birodalmát (18c). Az új atlasz szövegei magyarosabbá, az államok elnevezései pontosabbakká váltak: a megfelelő vonal már nem „Hadrianus alatt” (régí atlasz 4a), hanem „Hadrianus idején” jelzi a Római Birodalom határait (8a), „Asturiá”-ból (régí atlasz 5b) „Asturia—Leon Királyság” (9c), a 11. századi „Oroszország”-ból (régí atlasz 8a) „Kijevi Nagyfejedelemség” lett (13a), s a hasonló példákat még hosszan sorolhatnánk.

A régi atlaszban Sziklón még a Sikyón nevet viselte, az új atlasz szerkesztői azonban már a megfelelő átírási szabályzat szerint rögzítették az ókori neveket. Sajnos, az ázsiai nevek átírásánál nem vették figyelembe a *Keleti nevek magyar helyesírása* című, 1981-ben megjelent akadémiai kiadványt, s ragaszkodtak a hagyományos, angol-szász eredetű írásmódhoz. (Pedig az atlaszt e kötet megjelenése után két évvel, 1983-ban fogadta el végleg a miniszterium, tehát lett volna még idő a módosításra.) Így aztán Orissza, Rádzsputáná, Maiszúr, Pandzsáb és Kjúszú helyett az új atlaszban is Orissa, Rajputána, Mysore, Punjab és Kyühü olvasható.

A nyomdatechnikai lehetőségek sajnos több térképész elgondolásnak is megakadályozták a megvalósulását. Ennek egyik oka alighanem abban keresendő, hogy a térképeken a halványabb, „pasztellszínű” dominálnak, s csak az országhatárokat jelölik itt-ott „élesebb” színek. Hasonló módon kezelték a színeket-több világhírű történelmi atlasz készítői is (*Atlas zur Geschichte, Leipzig, 1976; The New Cambridge Modern History Atlas, Cambridge, 1970* stb.) az ő elképzeléseiket azonban sikerült nyomdatechnikailag is megvalósítani. Az új magyar történelmi atlaszban azonban nem mindig sikerült felismerhetően elkülöníteni egymástól a színárnyalatokat (5b, 11b, 16b, 25c stb.), s ez néha olyan problémákhoz vezet, hogy Magyarország nemzeti színein (34b) nem különböztethető meg egymástól a lengyel és az ukrán etnikumot jelző két szín. Valószínűleg célravezetőbb lett volna egymástól élesebben elkülönülő, „vadabb” színeket alkalmazni, mint ezt az *Atlas Historique Larousse* (Párizs, 1978), a *dtv—Atlas zur Weltgeschichte* (München, 1964) vagy a *The Times Atlas of World History* (London, 1978) szerkesztői tették. A színárnyalatok elkülönülését a domborzatok árnyékolással való ábrázolása (térképészeti szaknyelven „summerolás”) is megnehezíti. Viszonylag kevés térképen van szükség arra, hogy a hegyvonulatok felismerhetővé váljanak, az atlasz készítői azonban akkor is ragaszkodtak a domborzat ábrázolásához, amikor ezzel megnehezítették (33a–b), vagy egyenesen lehetetlenné tették (20d) a fontos jelentéssel bíró színárnyalatok elkülönítését.

Bármennyire is megnövekedett az új atlasz térképeinek száma a régihez képest, még mindig igen sok olyan történelmi folyamat sorolható fel, amely a magyar történelmi atlaszból hiányzik. Feltétlenül szükség lenne — hogy csak a legszembeötlőbb hiányosságokat említsem — a kereszténység terjedésének, a reneszánsz Itáliának, a porosz állam terjeszkedésének és az Amerikai Egyesült Államok 1783 és 1853 közötti területi fejlődésének ábrázolására, a nagy francia forradalom Párizsáról és Franciaországról nem is beszélve. Nem tartozik ugyan az oktatás törzsanyagához, de egy történelmi atlaszból nem hiányozhat I. Justinianus Keletrómai Birodalma, a középkori Német-Római Császárság, Franciaország keleti határainak 17—18. századi változásai, a gyarmatosítás előtti Afrika, a középkori India és Kína sem. A 20. század eseményeinek megértéséhez valószínűleg nagy segítséget nyújtana a török birodalom felbomlásának, a spanyol polgárháborúnak, a két világháború közötti területi igényeknek és a megszállt Németországnak a térképe is. Az oly sokat emlegetett, a közhiedelem szerint három tengertől körülvevett, 1370—82-es lengyel-magyar perszonálunió is megérdemelt volna egy térképes ábrázolást (legalább kiderült volna, hogy három tenger még ekkor sem mosta „partjainkat”).

Kisebb hibáktól, tévedésektől természetesen az új atlasz sem mentes. E hibák többsége azonban egy módosított kiadásban könnyűszerrel kijavítható, s alábbi felsorolásukat sem a kötőzkodás, hanem a segítő szándék motiválta.

Az ókori Palesztinát bemutató térképen a bevándorló zsidó népesség „izráeliek” néven szerepel (5b). Így csak Izrael királyságának megalapítása után nevezhetjük őket, ilyen összefüggésben igazán felesleges tartózkodni a „zsidó” elnevezéstől. A Római Birodalom kialakulását bemutató térképről úgy tűnik, mintha Numidia a második pun háború során került volna Rómához, holott erre csak i. e. 46–30-ban került sor (7d). A teljes Arab-félszigetet Mohamed 632-ben bekövetkező halálakor még nem foglalták el hívei, amint ezt a 9b számú térkép jelzi, erre csak két év múlva került sor. Nagy Károly korában nem létezett egységes „angolszász állam” (9c), helyesebb lenne az „angolszász államok” elnevezés. A 13. századi Európát ábrázoló térképen (16a) feltűnőbben kellett volna jelölni, hogy Granada ekkor még az Almohádok birodalmához tartozott, a százéves háború térképén pedig elmulasztották feltüntetni a burgundi hercegek Franciaországon kívüli, németalföldi birtokait (Brabantot, Hainaut-t, Luxemburgot stb.) Ha már Franche-Comté-t feltüntették, (17c), ezek sem hiányozhatnak. 1648-ban Cromwell már legyőzte a skótokat, államukat egyesítette Angliával, a 25a számú térképen tehát felesleges volt élesen elkülöníteni egymástól Skóciát és az Angol Királyságot. Leghelyesebb lett volna itt is és a 18. század végének Európáját bemutató térképen is (28a) a Nagy-Britannia elnevezést használni. A németalföldi szabadságmozgalmak térképének (25b) készítője nem vette figyelembe, hogy Cambrai is egyházi birtok (püspökség, majd érsekség) volt. A napóleoni háborúk korát bemutató térképen (29a) egy igen súlyos hiba található: a jelölés szerint Belgium már 1789-ben Franciaországhoz tartozott, s ez nemcsak a történelmi tényeknek mond ellent, hanem az atlasz egy másik térképének is (28a), amely szerint e terület a 18. század végén a Habsburg-birodalom része volt. (A régi atlasz hasonló térképén helyes a jelölés!) A Német Birodalom kialakulását bemutató térképen elmulasztották megjelölni (31a), hogy a Württembergi-királyságba beékelődő kis Hohenzollern-fejedelemség is tagja volt az Északnémet Szövetségnek. Az 1878-as San Stefano-i béke nem juttatta Bulgáriának Szalonikit, ellentétben a 33a számú térkép ábrájával. Bulgária és Olaszország aligha tekinthető az első világháborút lezáró „békeszerződések után kialakult országok”-nak, pedig a 40a számú térkép így minősíti mindkettőt. Ugyanezen a térképen úgy tűnik, mintha egész Tirol Olaszországhoz került volna a békeszerződésekkel, holott ezek csak Dél-Tirol státuszát változtatták meg. A 40b számú térkép Elzász-Lotharingiát és a Saar vidéket számokkal jelzi, e számokat azonban nem nyomtatták oda a megfelelő elnevezések mellé a bal felső sarokban.

Mint láttuk, e hibák jellege és mennyisége nem teszi lehetetlenné, hogy a következő kiadások már nélkülük jelenjenek meg. (E javított kiadásokban nem ártana az atlasz címlapját „díszítő” ábrát is kicserélni egy kevésbé dilettáns és kevésbé didaktikus grafikára.) A középiskolások az új atlaszsal egy igen színvonalas oktatási segédeszközt kaptak tanulmányaikhoz, amelynek kisebb tévedéseit és jelentősebb hiányosságait egy nagyobb, a történelmet „nem középiskolás” fokon bemutató történelmi atlasz tudná a legkielégítőbben korrigálni.

Hahner Péter

G. B. FJODOROV—L. L. POLEVOJ

BUREBISTA ÉS DECEBAL „KIRÁLYSÁGA”: TÖRZSSZÖVETSÉGEK VAGY ÁLLAMOK?

Évszázados historiográfiai vitatéma alapkérdéseiben kísérlelnek meg eligazodni és eligazítani a szerzők. Álláspontjuk argumentálására imponálóan gazdag irodalmat, forrásbázist vonultatnak fel. A címben is jelzett divergáló értelmezések egyike szerint az i. e. 3—1. században kialakult a korai román államiság. (Ezért is ünnepelték a közelmúltban 2050. évfordulóját). A másik felfogás képviselői — a szerzők is — úgy vélik, hogy az államszerveződés alapfeltétele, a termelőeszközök tulajdonviszonyai alapján elkülönült antagonisztikus osztályok a római hódításig (i. sz. 2. sz.) sem váltak determinánssá. A polemikus értelmezések alapját abban látják, hogy igen szűk az írásos forrásbázis, ami van, az is rendkívül lakonikus, utalásszerű, lehetővé tesz eltérő értelmezéseket. A régészeti leletek (sírok, településmaradványok, pénz, érme-kollekciók) biztosabb fogódzót jelentenek a társadalmi, etnikai, politikai viszonyok feltáráshoz — de ezek is elégtelenek. Lingvisztikai források pedig szinte nem állnak rendelkezésre.

A feldolgozott, ismert források, a kutatási eredmények alapján követik nyomon a szerzők a géta, dák törzsek gazdasági-társadalmi, illetve politikai viszonyainak fejlődését az i. e. 6. — i. sz. 2. sz. között. Herodotos alapján a törzsi arisztokrácia által vezetett katonáskodó törzsek voltak a géták az i. e. 6—5. században, a perzsa hadjáratok (Dareios) idején. A sírfeltárások szerint együtt temetkeztek ugyan a harcosok és a közemberek, de a tagolódást mutatja, hogy az előbbieket lóval és fegyverrel hantolták el, arányuk a leletek alapján kb. 30 százalék lehetett. Más görög auktorokat is idézve a géta törzsszövetségek településterületét a Közép-Duna vidéktől a Dnyeszterig, a Balkán-hegységtől az Északi Kárpátokig jelölik a szerzők. Rámutatnak, hogy a macedónoknak is ellenálló géta törzsszövetségek az i. e. 4—3. században nem minden géta törzset foglaltak magukba, ugyanakkor más etnikumokat is bekebeleztek. Egészen az i. e. 2. századig egyértelmű volt a trák, görög hatás. Fejlődött a földművelés, használtak ekevasat, ismerték a fazekasságot, a megjelenő munkamegosztás a kereskedelem kialakulásához vezetett, helyi pénzek is előfordultak a feltárásokban. Dobrudzsa, Olténia területén tucatnyi géta éremtípust tártak fel a régészek. Ezek is görög hatást tükröztek, s a mellettük talált jelentősebb görög pénzleletek csak részben származhattak a kereskedelmi kapcsolatokból, inkább hadizsákmánynak, illetve váltságpénznek tekinthetők. Az időbeli és térbeli egyenetlenség, ami a pénzleletekre, de a település-maradványokra is jellemző, arra utal, hogy térben és időben is változott, mikor melyik géta törzs ragadta magához a térségben — átmenetileg — a vezető szerepet. Ennek a folyamat-állapotnak egyik állomása Burebista „uralkodása” az i. e. 1. században.

A román történetírás centralizált géta—dák államként értelmezi ezt az időszakot. A szerzők megállapítják a termelőeszközök fejlődését (vasfeldolgozás, tucatnyi kézműves mesterség elkülönülése stb.), rámutatnak ennek lehetséges társadalmi, politikai következményeire, de a római hódításig (1. sz. vége) nem látják bizonyítottnak az állam kialakulása belső feltételeinek meglétét pl. Burebista, de Decebal későbbi „királyságában” sem. Az állam kialakulását valló kutatók pl. numizmatikai adatokra hivatkoznak. Kimutatják a római pénzek tömeges elterjedését. Az i. e. 2—1. sz. fordulójáról 18 ezer érmet tártak fel. Az i. e. 1—i. sz. 1. sz. fordulójáról kb. 30 ezret. Az áru- és pénzvviszonyok ugrásszerű fejlődését argumentálják ezek az adatok? Szerzőink szerint nem. Mert a feltárt éremanyag súlya kb. azonos (120—130 kg ezüst), tehát nem lehet szó minőségi változásról. Úgy vélik, hogy a géták—dákok „pénzforgalma” a rómaiakkal nem haladta meg a birodalom más barbár szomszédainál tapasztalható mértéket, amelyek szintén legfeljebb

előállamnak tekinthetők. Fontosabb érvük a pénz funkciójának értelmezése. Gazdasági szerepe helyett kincs-jellegét hangsúlyozzák, ami összhangban van Burebista „államának” azzal a sajátosságával, hogy ez a törzsszövetség nem területi hódításra törekedett, hanem sarcoló hadjáratokat vezetett, zsákmányt szerzett.

A archeológiai leletek, az írásos források alapján a szerzők úgy vélik — eltérően a román történetírás álláspontjától —, hogy Burebista „királyságának” nem volt integráns része a mai magyar Alföld, sem a Fekete-tenger északnyugati partvidéke, sem a Balkán-hegységtől északnyugatra fekvő terület. Ezekre a vidékekre legfeljebb betelepültek géta, dák szórványok — más etnikumok közé. Az Alduna vidékére helyezik a géták, a Maros völgyébe a dák törzsek település-területét. A társadalmi viszonyok — mint az állam kialakulásának alapfeltétele — jellemzésére pl. Horatiust idézik, aki az újraosztásos falusi földközösségekbe tömörült szabad parasztokról írt. Strabonra hivatkozva hangsúlyozzák, hogy Burebista ugyan törekedett az egyszemélyi hatalom gyakorlásra, a hódoltatott törzsek és területek összefogására, de — mert „uralkodása” során osztoznia kellett a hatalomban Dekenejjel, aki a hitéletet akarta egységesíteni — eredménytelenül.

Decebál „uralkodása” idejére a társadalmi viszonyokban gyökeres változás nem ment végbe, Ezzel összefüggésben pl. Traianus császár római diadalívének alakjaival érvelnek. Decebál hadseregének magját a dák közsabadok alkották. Az önálló „királyi” hadsereg megteremtése csak szándék volt. Szerzőink szerint a külső fenyegetettség, a római nyomás jelentette a fő összetartó erőt. Decebál hatalma a háborús időszakokra koncentrálódott, a békés periódusokban ő is osztozkodott a vezető szerepen. Vitatják a szerzők a román történetírásnak azt az álláspontját, miszerint Burebista és Decebál „királysága” az ázsiai termelési mód különleges változatára épült. — Véleményük szerint az Engels által felvázolt formációsor kereteiben kell gondolkodni, nem tartják megalapozottnak egy különleges formáció megfogalmazását. Ezzel összhangban szerintük Decebál idején is a katonai demokrácia átmeneti állapota volt a jellemző. A rabszolgatartás is véletlenszerű, alárendelt jelenség maradt. Érdemi változásról a római hódítás következtében lehet beszélni, de az már egy másik történelmi periódus. A romanizálódott géta, dák etnikum szláv érintkezések után vált a moldvaiak, illetve a vlachok elkülönülésének alapjává. Századokkal elodázódott a román állam megalakulása.

(*Voproszi isztorii, 1984/ 7. 59—80.*)

M.

DANIEL VIDAL

EGY PROFETIZMUS-ELLENES SZEKTA: A MONTEPELLIER-I „MULTIPLIANT”-OK (1719—1723)

A rövid életű montpellier-i szekta dokumentumai Hérault megyei levéltárában találhatóak. Daniel Vidal ezek alapján foglalja össze a szekta történetét, mutatja be világképüket, rítusait, szimbólumrendszerüket, az általuk kialakított különös nyelvet.

Egy montpellier-i kereskedő özvegye, Anne Robert látomása — az ég megnyílt előtte, hófehér ruhás férfit látott trónuson ülve, angyalokkal körülvéve — nyomán alakul meg a Látomásos Vallás Intézménye. Gyűléseiket az özvegy házában tartják: három szobát rendeznek be a maguk sajátos szimbolikája szerint. Új, homogén tér — „szekta-tér” — létrehozására törekednek, a hagyományos vallás heterogén, megszakított terével szemben, ahol a „multipliant”-ok magukba fordulhatnak, és kizárhatják a külvilágot. A szekta felfogására a tárgyak iránti fogékonyság és a nekik tulajdonított rendkívüli jelentőség a jellemző: ez nemcsak a megszervezett tér berendezésére vonatkozik — írásaikból is ugyanaz a „tárgyiasság” világlik ki. A szektatanúk nem értelmezik, hanem nyomban megvalósítják a Bibliát — csak a tüstént testileg objektíválható dolgok iránt érdeklődnek. Ez a naiv gondolkodásmód, a tárgyak és az írások szimbolikájában is megmutatkozik: a hagyma az Egyház édességét és egységét, az aranyöv a Szent és Isteni Szózatot jelenti; a misztikus szobák berendezésénél az asztalon lévő dióknak, almának, szőlőnek,

olajbogyónak, gesztenyének és babérfának mind jelentése van. Ez az étrendre és a fogások sorrendjére is vonatkozik.

Nemcsak a tér, az idő is megváltozik a „multipliant”-ok számára, jelentésekkel lesz terhes. A világ ideje és az Isten ideje, a bűn ideje és a tökéletesség ideje egymással ellentétesek, fordított viszonyban állnak. Apokaliptikus megközelítéssel bizonyítják Isten létét és jelenlétét — ő ugyanis a „multipliant”-ok számára reális és kézzelfogható valóság, akivel szemben és aki mellett a világ a bűn martaléka, pestissel fertőzött. A szekta ideje az Istenével egy szinten van. A próféciaállókkal ellentétben a gonoszon, bűnön, pestisen aratott győzelmet hirdetik, hiszen Isten már itt van, az idők teljességében, és a misztikus szobában jelenlévővé válik. A teljes bizonyosságnak pedig nincs szüksége prófeciákra.

A világtól való elzárkózásuk legnyilvánvalóbb jele a nyelv átalakítására, egy sajátos, csak a beavatottak számára érthető nyelv kialakítására tett kísérletük. Először is a neveket változtatták meg — a misztikus szobában keresztelőt, menyegzőt, az utolsó vacsorára való megemlékezést, prédikációkat és különböző ceremóniakat tartottak. Bonyolult, alig kiejthető és megérthető neveket találtak ki. Daniel Vidal megpróbálja logikájukat megfejteni és magyarázatukat adni öt multipliant-dokumentum alapján. Ezekben az írásművekben halandzsá-nyelven írt szövegekkel is találkozunk.

1723-ban a szektát felosztatják, tagjait kivégzik vagy életfogytiglani börtönre ítélik. Ez a nagyon komoly fellépés azt példázza, amivel szemben a „multipliant”-ok szembeszálltak. Az „újhitűek” vallási túlkapasai, az egyházi problémák által megbolygatott, felkavart, rendkívül zavaros vallási élet terén szilárd pontot kerestek, jól szervezett egységet szerettek volna létrehozni, a maguk módján „rendet teremteni”. A bizonyosság, a rend iránti vágyuk magyarázza, hogy a szekta — rítusaik, szimbolikájuk is ezt támasztja alá — nem profetizáló jellegű volt, hanem már megvalósultnak látták Isten földi jelenlétét — legalábbis a „misztikus birkában”.

A „multipliant”-ok szektája nem plebejus összetételű volt, mint ahogy eddig feltételezték, s az ellenük folytatott eljárás során a tagok katolikusoknak, illetve kálvinistáknak vallották magukat.

(*ANNALES 1982. július—augusztus; 801—825.*)

S. M.

H. SZTRODSZ

A LETT PARASZTSÁG TÁRSADALMI SZERKEZETE KURLANDBAN (1734—1813)

A lett parasztság társadalmi szerkezetének alapos vizsgálata több aránytalanságot mutat. Miközben a 16—17. századi és a 19. századi fejlődést feltárta a kutatás, a 18. század folyamatai homályban maradtak. Összefüggött ez az aránytalanság a kérdés forrásbázisával is. Elsősorban Livland területére vonatkozóan álltak rendelkezésre források. A Kurlanddal kapcsolatos levéltári anyagokat 1918-ban a németek elszállították, s az NDK 1971-ben szolgáltatta vissza. Ezekből a fondokból dolgozott szerzőnk, s kísérli meg tanulmányában kiegészíteni a korábbi (livlandi) képet, pótolni a 17. és 19. század közötti diszkontinuitást. Egyidejűleg meggyőzőbbé teszi a szovjet történetírás álláspontját, miszerint differenciálódott a vidék parasztsága, ellentétben a századforduló balti német liberális kutatóinak, illetve a lett emigrációnak a véleményével, hogy tudniillik a terület Oroszországhoz történt csatolása stagnálást, elszegényedést eredményezett.

Birtok-leltárakat dolgozott fel, amelyeket akkor készítettek, amikor a birtok tulajdonosa vagy bérleje változott. Ezek, illetve a kiegészítő ún. Wachenbücher-ek az adott birtokhoz tartozó minden parasztportát és a rájuk vonatkozó adatokat is tartalmazták. Hiteles adatokat szolgáltattak az ingatlan és ingó vagyonokkal kapcsolatban, regisztrálták az adókat. Feltüntették a parasztszaládok vagyoni helyzetét, létszámát, összetételét, a gazdaság felszereltségét, igaellátottságát. A vizsgált korszakot negyedszázados periódusokra bontva 24 birtok-leltár elemzése alapján vonja le a szerző következtetéseit, felhasználva természetesen az eddigi kutatási eredményeket. Anyagát szemléletes táblázatokban is ábrázolja.

A jobbágyparaszi osztály 2 fő kategóriáját különbözteti meg. A *telkes* jobbágyokat, akiknek aránya a 18. század folyamán 58-ról 25 százalékra csökkent. Ezen belül több réteget említ. Elenyésző számban voltak még személyükben szabad parasztok. Igaz, az 1617-es törvény elvben minden lett földművest kiszolgáltattott — személyében és vagyoniilag is — a német földesuraknak, a balti báróknak. Külön említi a falusi tisztviselők (sztarosza stb.) ugyancsak szűk — de telekkel rendelkező — csoportját. A kategória legnépesebb rétegét a telkes jobbágyok alkották, akik teljes kiszolgáltottságban éltek. A rétegen belül egész- és töredék-telkes porták különíthetők el. A 18. század második felében a negyed telkesek domináltak, akik a földművelés mellett pásztorkodással, halászáttal, erdőgazdálkodással is foglalkoztak. Még mindig a telkes jobbágyparasztok kategóriáján belül, de robotkötelezettség nélkül szerepeltek a különböző kézműves mesterségeket űző emberek. Végül az ún. „egy lábás” (Ein füsslinge) réteget említi Sztrodsz, akik kevesen voltak, kevés földdel rendelkeztek, de igával nem. Gyalog robotot teljesítettek, s mintegy átmenetet képeztek a következő kategória a *föld nélküli* jobbágyparasztok, a *zsellérek* felé.

Ezek aránya a vizsgált időszakban 42 százalékról 74% fölé emelkedett. Itt is több csoportot említ a feldolgozott források alapján a szerző. Elsőként a házas zselléreket említi, akik saját portával rendelkeztek, igájuk is volt, de földjüket elvesztették, s így vagy a földesúri majorban, vagy a telkes gazdánál vállaltak munkát. A házatlan zsellérek már a majorban, illetve a gazdánál is laktak. Munkájuk fejében apró parcellákat is kaphattak művelésre. A béresek, cselédek csoportjába tartozó családoknak ellátás, ruha, szállás járt — ők már kvázi agrárproletároknak tekinthetők. Hasonlóan az egyedülálló csoportjához, amely a földtelenek egyötödét képezte. Kialakulását, jelentős arányát a következőkkel magyarázza a szerző. Egyrészt természetesen voltak nőtlenek, hajadonok, akik „önálló” jobbágy-béresnek számítottak. Emellett gyakran a telkes jobbágyok fiai váltak egyedülálló béreseké. Részben azért, mert a telket nem lehetett, nem akarták vagy nem volt célszerű továbbosztani, részben pedig azért, mert az északi háborút követő munkaerőkereslet erre ösztönözte őket. A kérdésnek azt az összefüggését is említi Sztrodsz, hogy a föld nélküli jobbágycsaládnál — mivel ügysem volt mit osztani, „örökölni” — bőségesebb volt a gyermekáldás. Az eltartó, felnevelő képesség viszont kicsi, ezért 12—15 éves fiúkat, lányokat béresnek adtak, akik érthetően az egyedülálló réteget gyarapították.

A két alapvető jobbágyparaszi kategória arányának módosulása egy differenciálódási folyamatot tükröz. Kölcsönhatásban az áruterelés fejlődésével, csökkent a robotképesek aránya, az északi háború után egyébként is megnövekedett munkaerőkereslet kötötte le a földnélküliek különböző csoportjait. A folyamatok dinamikáját az jellemezte, hogy a földvesztés a 18. század derekán volt erőteljes — az áruterelő majorgazdálkodás térhódításával összefüggésben. Az egyedülálló béresek száma is ekkor kulminált. A következő generáció — a demográfiai mozgásnak megfelelően — már igyekezett családot alapítani.

Sztrodsz hangsúlyozza, hogy az alapvető tendenciát több tényező indukálta, de ezek nem egyidejűleg, s nem azonos intenzitással hatottak. Fontosnak tartja, hogy a két tendencia a korszak végére vált a jobbágyparaszi osztály szerkezetét meghatározó tényezővé. A 18. század első felében kevésbé karakterisztikus a tagolódás. Rámutat továbbá, hogy kezdetben nem csupán telkes jobbágyok sülyedtek béreseké, de előfordult, hogy béresek jutottak telekhez. (Az északi háborút követő pusztasodás és munkaerőhiány idején).

(*Iztorija SzSzSzR, 1984/3. 140—151.*)

M.

LAWRENCE DELBERT CRESS

FEGYVERES KÖZÖSSÉG: A FEGYVERVISELÉSI JOG EREDETE ÉS ÉRTELME

Machiavelli azt tanácsolta, hogy legyen minden polgár kötelessége a katonai szolgálat, de egyiknek se legyen kizárólagos feladata. 250 évvel később az Egyesült Államok népe ezt így foglalta össze a 2. alkotmánykiegészítésben: „Mivel jól szervezett milícia szükséges a szabad állam biztonsága szempontjából, nem lehet a népnek a fegyverek birtoklásához és viseléséhez való jogát csorbítani.” Ez azt jelentette —

magyarázza a szerző a Texas A&M University tanára —, hogy a milícia feladata a köztársaság külső és belső biztonságának védelme, nem pedig az egyén joga a fegyverviselésre.

Machiavelli esszéjének megjelenése és 1792. március 1. (az első tíz alkotmánymódosítás törvénybeiktatása) közötti időszakban egy sor olyan elmélet született, mely szerint a fegyverek kizárólagos funkciója egy társadalomban a közösség szolgálata. A 17. század közepétől fogva azok az angolok, akik politikaelmélettel foglalkoztak, a milícia és a stabil, szabad állam létét összekapcsolták. James Harrington, a „Commonwealth of Oceana” szerzője például összekötötte a politikai stabilitást a felfegyverzett és tulajdonnal bíró polgár létével. Szerinte a polgár fegyverét nem támadásra vagy tulajdona megvédésére kell, hogy fordítsa, hanem ezzel szimbolizálja politikai függetlenségét. A polgárok milíciája nemcsak a nemzeti védelmezője, hanem elrettentésül szolgál a központosított politikai hatalom ambíciójával szemben.

Az angol dicsőséges forradalom, 1688, idején a politikai liberalizmus hívei a milícia fontosságát, mint az alkotmányos stabilitás garanciáját hangsúlyozták. Algernon Sidney szerint ahol hanyatlásnak indult a milícia, ott beköszöntött a zsarnokság. Harringtonnal együtt a radikális whigek is abban hittek, hogy a tulajdon és a milícia a közjót szolgálja, a függetlenséget biztosítja. A dicsőséges forradalom után a milícia, mint a politikai szabadság megtestesítője vesztett jelentőségéből. Még olyanok is, mint pl. Daniel Defoe, vagy John Somers hittek abban, hogy a Bill of Rights biztosítja a parlament számára azokat az eszközöket, amelyekkel megakadályozhatják az uralkodót a fegyveres erők önkényes felhasználásában, és azt hirdették, hogy a parlament által finanszírozott állandó hadsereg a milícia felett áll.

Az amerikaiak azonban hüek maradtak a radikális whigek neoklasszikus republikanizmusához: újra és újra kiadták John Trenchard és Thomas Gordon „Cato levelei” c. művét, valamint Francis Hutcheson írásait. Boston 1768-as és 1774-es angol katonai megszállása, nem is szólva az 1770. évi bostoni vérengzésről, nem hagyott kétséget afelől, hogy az állandó zsoldoshadsereg a politikai elnyomás eszközévé válhat. 1774—1775-ben a helyi gyűléseken a gyarmatokon élők hangot adtak annak, amit később megfogalmaztak a 2. alkotmánykiegészítésben: a milícia szükségességét. Ezek a nézetek csak összefoglalták a gyarmatokon régóta uralkodó érzéseket. James Lowell a bostoni vérengzés első évfordulóján azt hangsúlyozta, hogy minden államközösség és korlátozott monarchia ereje és biztonsága a földtulajdonnal bírók bátorságában, a milíciában van. A képzett polgárokból álló szilárd milícia meghatározza és korlátozza is a politikai testületet.

Miután 1774-ben visszatért az angol hadsereg, az amerikaiak a milíciára mint a szabadság védelmezőjére tekintettek. 1776 tavaszán, az új alkotmányok létrehozásakor is fontosnak tartották a milíciát. 1776. június 12-én Virginia adta meg a mintát, s a többi állam alkotmánya — elsőként Pennsylvania — ezt utánozta. Mindkét dokumentum hangsúlyozta a polgári felelősséget az állam védelmében és az állandó hadsereg jelentette veszélyt. Delaware, Maryland és Észak-Carolina ugyanilyen nyilatkozatot fogadott el. Egyik állam a másik után szavatolta a polgárság szuverenitását, szerepét a közös védelemben.

Ugyanezek a kérdések: a milícia fontossága, az állandó hadsereg jelentette veszély, a katonai hatalom alátétele és a polgárinak, képezték a viták alapjait az új szövetségi alkotmány létrehozásakor. Federalisták és antifederalisták értettek egyet abban, hogy a fegyveres polgárság a szabadság garanciáját jelenti. Az antifederalisták azonban úgy vélték, hogy a szövetségi kormánynak biztosított hatalom a milícia befolyását veszélyeztetheti. Az a nézet, hogy az egyénnek biztosítani kell a fegyverhezjutás lehetőségét, az alkotmányos vita során többször is felmerült. New Hampshire és Pennsylvania olyan kikötést tett, miszerint a fegyveres egyént nem lehetett lefegyverezni, csak abban az esetben, ha az állam biztonságát veszélyeztette; vagyis az állam biztonsága az egyéni fegyverviselési jog felett állt. Más államok nem követték ezt a példát.

Az új szövetségi alkotmányba bele akarták foglalni az összes elvet, amelyet a helyi nyilatkozatokban már elfogadtak. New York és Észak-Carolina állam például azt követelte, hogy békeidőben a kongresszus csak 2/3-os többséggel növelhesse a hadsereg számát. De mindenekelőtt az erős milícia maradt a fő eszköz a zsarnokság létrejöttének megakadályozásában. Attól való félelmükben, hogy a milíciát mellőzni próbálják, voltak olyan javaslatok is, hogy az egyes államok fegyverezhessék fel polgáraikat, ha a kongresszus nem teljesítené kötelességét. Általános volt a félelem attól is, hogy a kongresszus joga a milícia kivezényelésére a szabadságjogokat veszélyezteti.

Az alkotmány ratifikációs vitái során Virginia annak kimondását kérte, hogy a fegyverviselésben gyakorlott polgárokból álló, jól szervezett milícia az igazi, természetes és biztonságos védelme egy szabad államnak. Attól tartottak ugyanis, hogy az új kormány esetleg lefegyverzi a milíciát, és állandó hadsereget hoz létre.

1789. június 8-án Madison azt javasolta a kongresszusnak, hogy módosítsák az alkotmányt úgy, hogy az egyének fegyverviselési jogát hangsúlyozzák, de azoknak, akik vallási meggyőződésből nem fognak fegyvert, bántódásuk ne legyen. Amikor hat héttel később egy 11 tagú kongresszusi bizottság megkezdte a módosítások (az alkotmánykiegészítések) kidolgozását, figyelembe vette Madison ajánlásait, de a végleges szövegezésben jobban hangsúlyozta, hogy a milícia a felfegyverzett néppel azonos. A bizottság javaslatait a kongresszus tagjai azután elfogadhatónak vélték, de azért mindkét házban vitát folytattak róla. A lelkiismereti okokból fegyvert nem fogókról szóló paragrafust a szenátus végül nem fogadta el, s néhány kisebb változtatást eszközöltek, pl. ahelyett, hogy a milícia a „védekezés legjobb formája”, azt fogadták el, hogy „a milícia szükséges”. Ez a módosítás is mutatta az Amerikában terjedő nézetet, miszerint háború esetén a rendes katonaságnak is fontos szerep juthat. A változtatásokat a két ház 1789. szeptember 24—25-i közös ülése elfogadta. Ezt követően az egyes államok is törvénybe iktatták a 2. alkotmánymódosító cikkelyt, amely így az amerikai republikanizmus alapvető tételévé vált.

(*The Journal of American History*, 71. kötet 1984/1. 22—42.)

B. B.

SZ. I. BRUK, V. M. KABUZAN

A LAKOSSÁG MIGRÁCIÓJA OROSZORSZÁGBAN A 18—20. SZÁZADBAN (MÉRTÉKE, STRUKTÚRÁJA, FÖLDRAJZI MEGOSZLÁSA)

A szerzőpáros előrebocsátott megjegyzései közül kettőt emelünk ki. Az első szerint a kérdés polgári kutatói eltúlozzák a folyamatban az államhatalom szerepét, túlértékelik a cári abszolutizmus „gondoskodását”. Ezzel szemben a migráció spontán jellegére helyezi a hangsúlyt az igen gazdag szovjet történeti irodalom, amely ugyanakkor — s ez a másik kiemelt megjegyzés — az 1861 utáni időszakra vonatkozóan bőséges, a megelőző másfél évszázadra kevesebb figyelmet fordított. A szerzők két évszázad tendenciáinak bemutatásával ezt az aránytalanságot is csökkenteni kívánják.

Először az 1861 előtti időszakot vizsgálják. Már ebben a részben is adatgazdagság, a mozgatórugók, az összefüggések feltárására irányuló törekvés jellemzi a tanulmányt. A periódus fontos sajátosságának tekintik, hogy a kormányzat nem rendelkezett áttekintéssel a migrációról, így annak egészét befolyásolni sem tudta. A másfélszázados időszakot két alperiódusra bontják a szerzők. Az 1720—1780 közötti és az ezt követő évtizedekre. Elsősorban a felnőtt férfilakosságot regisztráló összeírások, a revíziók képezték a kutatás forrásbázisát. A migrációs folyamat tartalmát részben az önkényes áttelepülés (szőkés) jelentette, emellett legális formák is voltak. (A földesúr adta el jobbágját, vagy állami parasztokat telepítettek.) Kiegészítő szerepe volt a be- és kivándorlásnak. A cári kormányzat 1775 után kötelezte a kormányzókat a folyamat regisztrálására.

Azt nem lehet állítani, hogy a kormányzat ekkortól egyértelműen támogatta volna a migrációt. Adtak ugyan a legálisan áttelepülőknek másfél év adómentességet, de csak abban az esetben, ha a faluközösség átvállalta a hátrahagyott föld után járó kötelezettségeket. Volt időszak, amikor 5—10 évnyi adómentességet is kapott az áttelepülő, a 19. sz. elején azonban semmilyen kedvezményre nem számíhattak. A feltételekhez tartozott például, hogy egy revíziós főre 5 gyeszjatinánál kevesebb föld jusson, s a közvetlen környéken ne legyen szabad föld, továbbá ahová áttelepülni szándékozott a parasztcsalád, ott legalább 8—15 gyeszjatina jusson egy felnőtt férfi lakosra. Ugyanakkor külföldiek (németek) bevándorlását ösztönözték. Tíz év adómentességet kaptak, nem kellett katonai szolgálatot teljesíteniük, méltányos földterülethez juttatták, s segély is járt nekik.

A 18. században a Központi Iparvidékről települtek át, első sorban a Fekete-föld övezetbe, a Volga mentére és az Uraltól délre fekvő sztyeppékre. 1720—1770 között például a moszkvai kormányzóságot 350 ezren hagyták el, egyharmaduk szökött. Befolyásolta például a migrációs folyamat alakulását az 1735—1741-es baskir felkelés. Ezt követően vált számottevővé orosz és ukrán parasztek betelepülése ebbe a térségbe. Összességében az említett időszakban a Voronyezsi kormányzóságba 370 ezer, az Ural déli lábaihoz 155 ezer, a Volga alsó folyásához 110 ezer ember települt át; kétharmad részben oroszok és ukránok.

Az 1780-as évektől megbízhatóbbak lettek az adatok. Ezek alapján az 1720—1858 közötti időszak mozgását átfogóan elemezik és táblázatban is demonstrálják a szerzők. Az áttelepülők 42 százaléka (másfél millió ember) Új-Oroszországba költözött. Az adatokat kormányzóságoként is feltüntetik. A többi régió 13—16 százalékkal részesedett (Észak-Kaukázus, Volga mente, Ural vidék, Szibéria). Észak-Kaukázus esetében az érdemel figyelmet, hogy nemcsak belső orosz területekről, hanem a Kaukázuson túlról is jelentős volt a „bevándorlás” (grúzok, örmények). Érdemibb sajátossága a folyamatnak, hogy az áttelepülők zömének társadalmi helyzete (feudális függése) nem változott. Tehát a feudális viszonyok horizontális terjedéséről beszélhetünk. Figyelmet érdemel továbbá, hogy csak egynegyed részben van szó magánföldesúri parasztokról. Számottevő kivándorlásról a 19. század derekáig nem lehetett beszélni. Kivételt az 1830—31-es felkelés leverése után a lengyel területek jelentettek, ahonnan csaknem 400 ezer ember menekült el, hagyta el Oroszországot. A körzet népessége 1835-re érte el az 1829-es szintet.

Az 1861 utáni időszak már más sajátosságokkal rendelkezik. Az 1858-as revízió és az 1897-es népszámlálás adatai jelentik a legbiztosabb támpontot. A közbeeső évtizedekre vonatkozóan ugyan bőségesek a források (kormányzóságok, zemsztvók iratai stb.), de nehezen kezelhetők. A jobbágyszabadítás átmenetileg megtorpantotta a migrációt. Az 1860—70-es években 300 ezer áttelepülést regisztráltak, amelyet a kivándorlás mértéke túlszárnyalt. (200 ezer tatár települt át Törökországba, csaknem félmillió ún. hegyilakó lett szintén a szultán alattvalója). Az 1870-es évek kettős értelemben is fordulatot jelentettek. Mindenekelőtt azzal, hogy a migrációt a kapitalizálódás determinálta. Másrészt mennyiségi szempontból is jelentős lett a változás. Két évszázad alatt (1670—1860) összesen 6 millió ember települt át az orosz birodalom peremvidékeire. Az 1871-et követő negyedszázadban 3,8 millió, majd a forradalomig terjedő két évtizedben 5,2 millió embert érintett a migráció. A belső migráció, az áttelepülés és a kivándorlás sajátossága, hogy a belső orosz, földművelő kormányzóságok paraszti népessége a birodalom keleti térségeibe települt át (földbőség), míg a nyugati (lengyel, baltikumi, ukrán) területek népesség-„fölsége” az amerikai bevándorlók milliós hadseregét gyarapította. 1896—1913 között háromnegyed millió lengyel vándorolt ki Amerikába. Az Oroszországot elhagyó tömeg 70 százaléka lengyel és zsidó származású volt. Szolidabb mértékű bevándorlást is regisztráltak a szerzők. Oroszország nyugati kormányzóságaiba főként németek; a Kaukázus vidékére perzsák, örmények és azerbajdzsánok — Törökországból.

Az 1861 utáni migrációs folyamat értelemszerű sajátossága, hogy társadalmi helyzet változásával járt. Megmaradt ugyan a paraszti népesség földművelőként történő áttelepülése — jobb gazdálkodási feltételek érdekében. Egyre jelentősebb lett viszont, hogy a migráció az ipari központok munkaerő szükségletét elégítette ki. A két főváros ipari üzemei, a fejlődő közlekedés, a Fekete-tengeri kikötők, a dél-oroszországi bányavidék is vonzotta az áttelepülőket. A századfordulótól a cári kormány agrárpolitikájának integráns részévé vált az áttelepítés. Különösen Sztolipin agrárreformját követően. A 18. században még fogadó körzetekből (Központi Fekete-föld, Új-Oroszország) 1897—1915 között másfél millió ember települt át. A kijevei és a poltavai kormányzóság is fontos „kibocsátó” terület lett (350 ezer fő). Ebben az időszakban a migráció Szibériába és a Távol-Keletre irányult (50%), de Közép Ázsia, illetve a Kaukázus vidéke is vonzotta a lakhelyet változtatókat. Részletesen taglalják a szerzők a paraszti áttelepülés feltételeit, költségeit, s rámutatnak, hogy 1910—1911-ben 40—60 százalékos volt a visszaáramlás. Kormányzóságoként is feltüntetik — sorrendben — a fogadó és kibocsátó körzeteket. A tomszki csaknem másfél millió áttelepülőt fogadott. A péterváriba 1,1 millió, a moszkvaiba 800 ezer ember települt be. A Központi Fekete-föld övezet (700 ezer). Ukrajna (900 ezer), Észak-Ural, Belorusszia bizonyult a legjelentősebb kibocsátó területeknek.

A tanulmány végén 1719, 1858, 1916 adatai alapján a migráció etnikai összetételének alakulását demonstráló táblázat található. Az orosz etnikum 41—45 százalékos részesedéssel vezet, majd az ukránok következnek 16—18 százalékkal. A németek, tatárok, csuvasok stb. néhány százalékot kötnek le, de a népességben belüli számarányukhoz képest ez is jelentős. Összességében a két évszázad során 15 millió ember települt át a cári birodalom peremére. Befejezésül a mozgás társadalmi jellegét, etnikai és politikai következményeit foglalják össze a szerzők.

(*Isztorija SzSzsR, 1984/4. 41—59.*)

M.

FRANZ IRSIGLER—RAINER METZ

A „HOSSZÚ HULLÁMOK” STATISZTIKAI BIZONYÍTÁSA A PREINDUSZTRIÁLIS ÉS IPARI KORSZAKBAN

Valószínűleg nincs még egy gazdasági fogalom, melyről ennyi és gyakran egymásnak ellentmondó állítást fogalmaztak meg a szakemberek. Mindez bizonyára nem kizárólag a fogalom eltérő jelentésbeli értelmezésére vagy a statisztikai módszerek pontatlanságaira vezethető vissza, hanem arra a feltételezésre is, hogy hosszú hullámok szabályos szinusz görbét írnak le.

A hosszú hullámok empirikus bizonyítására a 19—20. századi termelési adatokat vizsgáltuk, illetve a preindusztriális korszakra a mezőgazdasági termelés jellemző adatait, illetve hosszú távú áralakulását vizsgáltuk. A vizsgálat során új módszert, az ún. filter módszert használtuk. A trend-értékhez viszonyított ciklikus változásokat mint százalékos eltéréseket vizsgáltuk. 1843/51 és 1889/96 között Kondratyev-ciklusok minden termelési adatsorra igazolhatók. 1809/11-től 1843/51-ig megközelítőleg szintén igazolható a ciklus, bár az adatbázis hiányosabb. 1910/14 után az empirikus eredmények a Kondratyev-ciklusoknál sokkal rövidebb ciklusok mutathatók ki. Csupán a második világháború utáni hosszú fellendülési fázis — mely 1969/71-ig tartott — illeszkedik a Kondratyev-ciklushoz. Ha figyelembe vesszük, hogy a 19. században fellendülés és a visszaesés ciklusai között az arány időtartamban három a kettőhöz, ezek szerint a következő években újabb fordulópontra várható.

Véleményünk szerint az a feltételezés, hogy a preindusztriális időszakban sokkal hosszabb ciklusok a jellemzőek, egyszerűen a fogalmi tisztázatlansággal és a nem megfelelő adatbázissal magyarázható. Az az adatsor, amelyet mi vizsgáltunk, határozott ciklikusságot mutat, s jobban illeszkedik a Kondratyev-ciklushoz, mint a 19—20. század adatsorai. Mindez arra is utal, hogy a Kondratyev-ciklusok a preindusztriális korszakban is léteztek, és létezésük nem magyarázható a későbbi időszakban sem kizárólag a kapitalizmus és ipari termelés mechanizmusaival. Európa különböző régióira vonatkozó elemzés a preindusztriális korszakra ráadásul meglepő egyidejűséget is mutat a ciklikusságban.

Megkérdőjelezhető tehát az a tétel, hogy a Kondratyev-ciklusok kizárólag a kapitalista ipari termelés jelenségei? Nyilvánvaló az is, hogy az eddigieknél több tényezőt kell bevonnunk a vizsgálatokba. A ciklusoknak elméleti funkcionális folyamat szerinti meghatározása alapvetően attól függ, hogy mennyiben sikerül a megfelelő formáit akár mint ciklust, akár mint trend-fázist elkülöníteni — az egyedi történeti hatásoktól.

(*Social Science Information 1984/2. 381—410*)

T. L.

E. W. BROOKS

REFORM AZ OROSZ HADSEREGBEN, 1856—61

A cári Oroszországgal foglalkozó történészek egyetértenek abban, hogy az 1853—56-os krími háborúban elszenvedett orosz vereség volt a jobbágyfelszabadítás és az ehhez kapcsolódó széles körű társadalmi, politikai, gazdasági és katonai átalakulások közvetlen kiváltó oka. A katonai reformok D. A. Miljutyin nevéhez kapcsolódnak, aki II. Sándor cár negyedszázados uralmának nagy részében a hadügyminiszteri posztot betöltötte. Ugyanakkor a kutatók figyelmét általában elkerülte, hogy ő csak 1861 novemberében került ebbe a beosztásba, és 1856—61 között Ny. O. Szuhozanyet tábornok volt a hadügyminiszter. I. Miklós cár az 1830-as években hatalmas méretű fegyveres erőt hozott létre, mivel úgy vélte, hogy Oroszország az összes többi európai ország az egyesített erejével szemben is megállhatja a helyét. Az orosz hadsereg létszáma 1853-ban egymillió volt; 1856-ra elérte az 1,8 millió főt, nem számítva a 412 ezer irreguláris katonát és 370 ezer embert kitevő milíciát. A rosszul szervezett, gyengén felfegyverzett és alig kiképzett embertömegnek csak egy kis része került kapcsolatba a háború során az ellenséggel. Az orosz feudális társadalom állapotát jól tükröző haderő a krími háborúban teljes kudarcot szenvedett.

II. Sándor, aki I. Miklós 1855 februárban bekövetkezett halála után lépett a trónra, a további katasztrófák elkerülése érdekében 1856. március 1-én békét kötött, de az új hadügyminiszter kinevezésével jó egy évet várt.

Már 1855-ben több tábornok terjesztett be reformjavaslatokat, mégsem közülük került ki az új miniszter. Szuhozanyet kinevezése mindenkit meglepett, hiszen a tábornok egész életében csapattisztként szolgált, a hadtudományokban járatlan volt. Később vált nyilvánvalóvá, hogy a cárnak éppen egy olyan emberre volt szüksége, aki az ő általa helyesnek tartott reformokat kritika nélkül, maradéktalanul megvalósítja. Minisztersége idején több száz reformrendelet született, amelyekből kb. két tucat foglalkozott lényegi változtatásokkal.

Az 1856—61 közötti katonai tárgyú rendeletek többsége a minisztertől származott, bár ezek tartalma a cár elgondolásait tükrözte, a legfontosabb intézkedések pedig uralkodói dekrétum formájában jelentek meg. A békeállományra való visszatérés keretében tekintélyes létszámcsoökkentést hajtottak végre, ezenkívül feloszlattak számos kiegészítő jellegű alakulatot és intézetet is. 1858-ban megszüntették az 1816-ban létrehozott katonai telepess rendszert, amely harci értékkel nem bírt.

A legnagyobb gondot a tisztikar képzetlensége jelentette; a tiszteknek mindössze egynegyede járt katonai iskolába, közülük sokan nem tudtak záróvizsgát tenni, háromnegyedük pedig tiszthelyettesből vagy katonai szolgálatra önként jelentkező nemesből lett tiszt, bármilyen külön kiképzés nélkül. 1856—61 között a tisztképzés helyzetében érdemi változás nem történt.

A cár utasítására Szuhozanyet hozzákezdett az igen korszerűtlen katonai egészségügyi szolgálat korszerűsítéséhez, de 1861-ig ebben kevés történt, a néhány reform elsősorban az e célra létrehozott bizottság rendkívül dinamikus vezetőjének, Volf tábornoknak az érdeme. A hadügyminiszter II. Sándor egyéb elgondolásait is felette nehézkesen próbálta megvalósítani, így például a minisztérium és a hadtápitvétel átszervezése ügyében két év alatt szinte semmi sem történt.

A reformok megkezdésével egyidejűleg II. Sándor már 1856 nyarán önálló hadsereget hozott létre a Kaukázus végleges meghódítására, amelynek törzsfőnöke a jövőbeni miniszter, addig a vezérkari akadémia tanára, Miljutyin lett. A hegyi törzsek szervezett ellenállását három év alatt megtörték, és Samilt, a mozgalom energikus vezetőjét foglyul ejtették.

A cár jóváhagyásával létrejött a „Vojennij Szbornyik” című katonai folyóirat, szerkesztő bizottságában a vezető reformgondolkodású tisztek mellett egy ideig közreműködött Ny. G. Csernyisevszkij is. 1859 tavaszán az osztrák—francia—piemonti háború idején Szuhozanyet nem tudott kellő időben négy hadtestet átcsoportosítani a galíciai határra, amiért III. Napóleon élesen tiltakozott II. Sándornál. A cár ekkor vette fontolóra egy új hadügyminiszter kinevezését, Barjatyinszkij herceg, kaukázusi helytartó javaslatára 1861 novemberében Miljutyin került e posztra, aki a későbbi reformok alapjául szolgáló nevezetes jelentését 1862. január 15-én nyújtotta be az uralkodónak.

El kell azonban ismerni, hogy Szuhozanyet sikereket is ért el, főként a hadsereg feudális jellegének viszonylag gyors felszámolásában, továbbá II. Sándornak trónralépése után évekig nem volt világosan kialakult katonai reformprogramja. Miljutyin kinevezése feltehetően azért váratott olyan sokáig magára, mivel a cár a személye iránti feltétlen hűséget legalább olyan fontosnak tartotta, mint a katonai szakértelmet. Az 1856—61 között megvalósított hadügyi reformok minden bizonnyal nagy szerepet játszottak abban, hogy a cár 1861-ben hozzákezdett a polgári szféra modernizálásához is.

(*Slavic Review*, 1984./1. 63—82.)

M. T.

NANCY F. COTT

A FEMINISTA POLITIKA AZ 1920-AS ÉVEKBEN: A NEMZETI NŐI PÁRT AZ EGYESÜLT ÁLLAMOKBAN

Alig ismert a Nemzeti Női Párt (The National Women's Party) története — állítja a szerző, Nancy F. Cott a Yale Egyetem történelemprofesszora. A feminizmus 20-as évekbeli helyzete már azért is érdekes — teszi hozzá —, mert az 1920-as és az 1980-as évek között párhuzam vonható, és a korabeli időszakot csak akkor érthetjük meg, ha a Nemzeti Női Párt szerepét behatóan tanulmányozzuk.

A Nemzeti Női Párt az Alice Paul és a Lucy Burns alapította Kongresszusi Unióból fejlődött ki, miután 1913-ban kiváltak az Amerikai Nők Szavazati Jogáért Harcoló Társaságból. Ez a szervezet az egyes államok törvényhozását vette célba a női szavazati jogok elnyeréséért, tüntetéseket, meneteket szervezett. Az I. világháború idején főleg a dolgozó nőkre gyakorolt jelentős hatást militáns taktikájával, a kormány háborús politikájának bírálatával.

A Nemzeti Női Párt 1917-ben a háború kérdésében nem kötelezte el magát, mert felismerte, hogy híveinek ebben a kérdésben különböző az álláspontja. Ennek az lett az egyenes következménye, hogy a párt a szocialista és pacifista nézetek menedékévé vált és az 1917—1919-es időszakban a polgári jogok védelmezőjévé. Így a két női párt, noha egymást mélyen megvetette, mégis egymás kiegészítőjévé vált.

A női mozgalmak történetében 1920 fordulópontot jelentett: részben mert elérték a célt, amiért küzdöttek — vagyis a nők megkapták a szavazati jogot, részben pedig a világtörténelmi események, a vörös veszély, a gazdasági válság miatt.

1920 szeptembere és 1921 februárja között a Nemzeti Női Párt irányító testülete havonta ülésezett, hogy a februári országos konvenciót készítse elő. Ez a konvenció határozatot hozott a párt feloszlására és ugyanazon név alatti azonnali újjraalakulására. Az „új” párt programul a nők jogi hátrányainak leküzdését tűzte ki — s ezzel főleg a párt balszárnyán keltett igen nagy csalódást. Még több régi hívet idegenített el a 10 dolláros csatlakozási és a havi 10 dolláros párttagsági díj. Sokan vélték úgy, hogy a szervezet teljesen konzervatív lett. Új ideiglenes elnöknek a connecticuti Elsie Hillt választották meg.

A párt még 1916-ban, hogy a nőknek megszerezze a szavazati jogot, a republikánus elnökjelöltet, Charles Evans Hughes-t támogatta, 1917-ben pedig szintén a szavazati jog kiharcolását tartva szem előtt, a háború ügyében minden állásfoglalástól tartózkodott. Most, amikor a kitűzött célt elérték, új mozgósító erőt kellett találni. Ezt a nők jogi hátrányainak leküzdésében vélték felismerni. Ahogyan az 1921. februári konvención a néger képviselőkkel bánták — azt vetítette előre, ahogyan a párt az egyenlő jogok kérdését kezelte, inkább szűkítve, mintsem bővítve. Alice Paul a négerkérdést csak elterelő hadműveletnek tekintette, mert számára ez a probléma nem a nemek közötti megkülönböztetésből fakadt, hanem a faji előítéletekből. Ez a kérdés volt az első jele annak, hogy a Nemzeti Női Párt ahelyett, hogy minden asszonyt, tehát széles tömegeket képviselt volna, egyre kevesebbekhez szólt.

Az újjászervezett párthoz sok korábbi párttag azért nem csatlakozott, mert elsődleges célját, a nők szavazati jogának megszerzését elérte. Azonban sokan ezek közül a feketék jogai, a pacifizmus és a születésszabályozás kérdésében elkötelezettebbek voltak, mint akik folytatták az aktív párttevékenységet. A konvenció után az új pártnak mindössze 151 fizető tagja volt — szemben az 1919—1920-as 35 000—60 000

taggal. A létszám azonban fokozatosan emelkedett, s miután a vezetőség felismerte, mekkora hatást gyakorolhat a képzett vagy félig képzett női munkaerőre, ezért szakma szerinti tanácsokat szervezett, melyeknek élén híres asszonyok álltak: Ruth Hale az újságírók, Zona Gale az írók, Lavinia Dock az ápolónők, Ethel Barrymore pedig a színésznők szekcióját vezette.

Az új cél, a jogi problémák megoldása érdekében megkezdődött a törvénykönyvek vizsgálata, konzultációk sorát folytatták a szakértőkkel. A párton belül azonban egyre több nézetkülönbség merült fel, különösen azért, mert sokan a nemek közötti megkülönböztetésen alapuló védelmi jogalkotást is a nemi megkülönböztetés egyik formájának tekintették.

A Nemzeti Női Párt 1923 novemberi konferenciáján új jogegyenlőségi törvénykiegészítést fogalmazott meg, melyet 1923. december 10-én terjesztettek a kongresszus elé. Az ügy előrehaladtával a párt igyekezett minden kapcsolatot megszakítani a munkásmozgalommal. Az egyenlő jogokról szóló törvényjavaslat körül éles viták csaptak fel, mert sokan úgy vélték, hogy egy ilyen törvény érvénytelenítene a nemi megkülönböztetésen alapuló munkatörvényeket, s úgy érveltek, hogy a diszkriminációnak úgy lehet hatásosan véget vetni, ha az egyes eseteket egyenként támadná meg. A párt vezetőinek szemében azonban az egyenlő jogokról szóló törvény a női szavazati jog logikus folytatása volt, s miután az egyes államok törvénykezése annyira különbözött egymástól, az alkotmánymódosítás bizonyult a legegyszerűsebb, legrövidebb útnak az egyenlő jogok eléréséhez.

Sem az alkotmánymódosítás hívei, sem ellenzői nem értették meg teljesen a korabeli körülményeket — értékeli a helyzetet a tanulmány szerzője. Az ellenzőknek abban volt igazuk, hogy a védelmező törvények a dolgozó nők helyzetén javítottak; a hívek érvelése pedig akkor volt helyes, amikor azt hangsúlyozták, hogy ugyanezek a törvények a nők lehetőségeit csökkentették a munkaerőpiacon, de azt már nem vették észre, hogy amit a nőktől vártak el, az segített a nők társadalomban betöltött másodrendű pozícióját erősíteni.

1928-ban a Nemzeti Női Párt az elnökválasztáson újra a republikánusokat támogatta, már csak azért is, mert az alelnökjelölt, Charles Curtis terjesztette a szenátus elé az egyenlő jogokról szóló javaslatot. Ez az állásfoglalása a párt egységét tovább gyengítette, hiszen az elnökjelölt, Herbert Hoover nem volt kimondottan nőpárti, 1928. október 20-i beszédében kijelentette, hogy nem támogatja a női munkát védő törvényt. A párt 1928-as viselkedése, valamint az, hogy az egyenlő jogokért nemzetközi akciókba kezdett, újra csak arra volt bizonyíték, hogy a vezetőket a legkevésbé sem érdekelte, hogy áll-e mögöttük egyáltalán tömegbázis.

Az 1920-as években a Nemzeti Női Párt sorsát egy sor olyan történelmi tényező határozta meg, mint a nemi különbségen alapuló protektív joggyakorlat, az amerikai politika defenzív, antiszociális irányzata, a fiatal generáció magabiztos önkeresése, nem is szólva a kultúra kialakult hierarchiájáról.

A párt az egyenlő jogok kivívásakor absztrakt célokért szállt harcba, hiszen a valódi társadalmi feltételek között ez olyan társadalmi és politikai kérdésekben követelt volna állásfoglalást, amelyek nem voltak kizárólagosan női ügyek. A párt problémája a 20. századi feminizmus általános problémája volt: akkor követelt nemi öntudatot, amikor a hagyományos nemi szerepek ellen indított harcot.

(The Journal of American History, 71. kötet 1984/1. 42—68.)

B. B.

A folyóiratszemlét összeállította: Barda Beáta (B. B.), Menyhárt Lajos (M.), Molnár Tamás (M. T.), Sági Marianne (S. M.) és Timár Lajos (T. L.).

СОДЕРЖАНИЕ

СТАТЬИ *Карл Неринг*: Венгрия и житваторокский мирный договор (1605—1609) — *Геза Киши*: Исторический путь отделения помещичьих и крестьянских земель в провинции Орманьшаг (1767—1867) — СООБЩЕНИЯ — *Дьёрдь Секей*: Венгры, болгары, авары в традиции их связей с Карпатским бассейном и Закарпатским районом — *А. Н. Сахаров*: Руссковенгерские союзные связи в 9—10. вв. — *Ласло феньвеш*: Греческая диаспора православных центров будайского санджака в 16-ом веке — ОТЧЁТ — Симпозиум об истории церкви (*Жужанна Деметер* — *Янош Пото*) — Государство и общество в паннонийском районе между двумя мировыми войнами (*Миклош Штир*) — ИСТОРИЧЕСКАЯ ЛИТЕРАТУРА — ОБЗОР ЖУРНАЛОВ — ХРОНИКА

SOMMAIRE

ETUDES — *Karl Nehring*: La Hongrie et le traité de Zsitvatorok (1605—1608) — *Géza Kiss*: Évolution historique de la démarcation des propriétés des seigneurs terriens et de la paysannerie dans la région de Ormánság (1767—1867) — COMMUNICATION — *György Székely*: Hongrois, bulgares-turcs, avars dans les traditions de leurs rapports de trans-Carpathes et cis-Carpathes — *A. N. Szaharov*: Alliances russo-hongrois au cours des 9—10e siècles — *László Fenyvesi*: La diaspora des centres orthodoxes grecs des „szandzsák” à Buda au 16e siècles — COMPTE RENDUS — Colloque de l'histoire ecclésiastique (*Zsuzsa Demeter*—*János Pótó*) — État et société dans la région de l'ancienne Pannonia entre les deux guerres mondiales (*Miklós Stier*) — LITTÉRATURE HISTORIQUE — REVUE DES PERIODIQUES — CHRONIQUE

CONTENTS

STUDIES — *Karl Nehring*: Hungary and the Treaty of Zsitvatorok (1605—1609) — *Géza Kiss*: The Historical Route of Separation of Manorial and Peasant Lands in the Ormánság (1767—1867) — COMMUNICATIONS — *György Székely*: Hungarians, Bulgar-Turks and Avars in the Traditions of their Trans — and CisCarpathian Connections — *A. N. Saharov*: Hungarian-Russian Alliances in the 9th—10th Centuries. — *László Fenyvesi*: The Greek Diaspora of the Ortodox Centers of the Buda Sandshak in the 16th Century — REPORT — Symposium on Church History (*Zsuzsanna Demeter*—*János Pótó*) — State and Society in the Pannon-Area in the Interwar Period (*Miklós Stier*) — HISTORICAL LITERATURE — REVIEW OF REVIEWS — CHRONICLE

INHALTSVERZEICHNIS

STUDIEN — *Karl Nehring*: Ungarn und der Vertrag von Zsitvatorok (1605—1609) — *Géza Kiss*: Der historische Weg der Absonderung des grundherrlichen Besitzes und des Bauerngutes auf dem Gebiet „Ormánság” (1767—1867) — MITTEILUNGEN — *György Székely*: Ungarn, Bulgaro-Türken, Awaren in der Überlieferung ihrer Beziehungen innerhalb und ausserhalb des Karpatenbeckens — *A. N. Szaharov*: Russisch-ungarische Bündnisverbindungen im 9—10. Jahrhundert — *László Fenyvesi*: Die griechische Diaspora der griechisch-orthodoxen Zentren des Sandschaks von Buda im 16. Jahrhundert — BERICHT — Eine Symposion über Kirchengeschichte (*Zsuzsanna Demeter* — *János Pótó*) — Staat und Gesellschaft im Pannonraum zwischen den zwei Weltkriegen (*Miklós Stier*) — GESCHICHTSLITERATUR — ZEITSCHRIFTENSCHAU — CHRONIK

TÖRTÉNELMI SZEMLE

**A Magyar Tudományos Akadémia
Történettudományi Intézetének értesítője**

Főszerkesztő: Ránki György

A magyar- és világtörténelem területéről, elsősorban a 19. és 20. század történetéről közöl tanulmányokat. Tudósít fontosabb tudományos vitákról, külföldi történészeknek az Intézetben tartott előadásairól, valamint itthon és külföldön tartott történettudományi kongresszusokról.

Alapítva: 1958

Magyar nyelven, francia és orosz összefoglalókkal

Megjelenik évente 1 kötet, 4 füzetben

Évi előfizetési díja: 108,— Ft

Előfizethető a Posta Központi Hírlap Irodánál

Budapest, József nádor tér 1. 1900

Pénzforgalmi jelzőszám: 215-96162

AKADÉMIAI KIADÓ. BUDAPEST

*A Magyar Tudományos Akadémia
IX. Osztályának folyóirata a*

TÁRSADALOMKUTATÁS

Főszerkesztő: Kulcsár Kálmán

A folyóirat évente négy alkalommal, összesen 480 oldal terjedelemben jelenik meg. A szerkesztő bizottság arra törekszik, hogy a folyóiratban a társadalom folyamatait, aktuális jelenségeit feltáró cikkek, tanulmányok, tehát a társadalomkutatás új eredményei lássanak napvilágot, hozzájárulva a korszerű társadalmi gyakorlat kialakításához.

A *Társadalomkutatás* igyekszik gyorsan reagálni a társadalom életében jelentkező problémákra; interdiszciplináris jellegű, a gazdaság-, valamint az állam- és jogtudományok mellett a szociológia, a politikatudomány, a demográfia, a statisztika és a szervezéstudomány körébe tartozó közleményeket, vitákat, kongresszusi beszámolókat és könyvismertetések ad közre.

*Évi előfizetési díja 100,— Ft
Egy szám ára 25,— Ft*

*Előfizethető a Posta Központi Hirlap Irodánál
(Budapest, József nádor tér 1. 1900)
Példányonként megvásárolható a hírlapboltokban
és az újságpavilonokban.*

MAGYAR TUDOMÁNY

A Magyar Tudományos Akadémia Értesítője

Főszerkesztő: Straub F. Brunó

Különböző tudományágak általános érdekű kérdéseivel foglalkozik. Minden szám tartalmaz vitákat, akadémiai híreket, a tudományos élet eseményeinek beszámolóit, megemlékezéseket, valamint könyvbírálatokat.

Alapítva: 1890

*Magyar nyelven, angol, francia, német
és orosz nyelvű tartalomjegyzékekkel*

Megjelenik havonta

Évi előfizetési díja: 156,— Ft

Előfizethető a Posta Központi Hírlap Irodánál

Budapest, József nádor tér 1. 1900

Pénzforgalmi jelzőszám: 215-96162

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

A kiadásért felelős az Akadémiai Kiadó és Nyomda főigazgatója

Műszaki szerkesztő: Sándor István

A kézirat a nyomdába érkezett: 1986. február 3. — Terjedelem: 19,95 (A/5) ív
86.15326 Akadémiai Kiadó és Nyomda, Budapest. — Felelős vezető: Hazai György

Terjeszti a Magyar Posta

Előfizethető bármely hírlapkézesítő postahivatalnál, a Posta hírlapüzleteiben és a Hírlapelőfizetési és Lapellátási Irodánál (HELIR) 1900 Budapest V., József nádor tér 1., közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a HELIR 215-96 162 pénzforgalmi jelzőszámra. Előfizethető és példányonként megvásárolható az *Akadémiai Kiadónál* (1363 Budapest, Alkotmány utca 21., tel.: 111-010) és az *Akadémiai Kiadó Stúdió* (1368 Budapest, Váci utca 22., tel.: 185-881) és *Magiszter* (1052 Budapest, Városház utca 1., tel.: 382-440) könyvesboltjaiban.

Előfizetési díj egy évre: 210, – Ft

Egy szám ára: 35, – Ft

Külföldön terjeszti a KULTURA Külkereskedelmi Vállalat

H-1389 Budapest, Pf. 149.

Tájékoztató

Folyóiratunk szerzőinek figyelmét az alábbiakra hívjuk fel:

1. A kéziratot két példányban kérjük a szerkesztőséghez eljuttatni, mellékelve — új szerző esetében — egy külön lapon a szerző nevét, lakcímét, esetleg telefonszámát, munkahelyét, beosztását és tudományos fokozatát.
2. A szerkesztőség optimális terjedelműnek a 2,5—3,5 íves kéziratokat tekintí — a jegyzetapparátussal együtt. 4 ívet meghaladó tanulmányokat technikai okok miatt nehezen tudunk közölni. (Egy ív: 22 géppel frt oldal, amelyen az oldalak 60 n-es 30 sorból állnak.)
3. A kéziratok jobb kezelhetősége érdekében kérjük, hogy a másolatot is az első példánnyal azonos — nem másoló — papírra gépeljék, normál, nem gyöngybetűs — írógéppel. Az esetleges javításokat a második példányra is kérjük rávezetni.
4. A kiemeléseket a szerző egyszer húzza alá, a kézirat lapjait folyamatosan és arab számokkal számozza, a jegyzeteket a kézirat végére helyezze.
5. Idegen nyelvű forrásokból idézeteket általában magyarra fordítva kérjük, s csak olyan kivételes esetekben az eredeti nyelven is, amikor annak értelmezése problematikus lehet.
6. A jegyzetapparátusban a jegyzetszámozás folyamatosan és arab számokkal történjék. A hivatkozott mű szerzőjének nevét egyszerű aláhúzással emelje ki a kézirat szerzője és pontosan tüntesse fel a levéltári, kéziratári és bibliográfiai adatokat.
7. Folyóiratunk az évszázadokat arab és nem római számokkal jelöli. (Az idézetek, tanulmány- és könyv címek kivételével.)
8. Recenziók esetében a cím mellett adjuk meg a pontos bibliográfiai adatokat és idegen nyelvű kiadványok esetén a cím magyar fordítását is. Külföldi folyóiratban megjelent cikk ismertetése esetében a címet csak magyarul kérjük; a folyóirat bibliográfiai adatait az ismertetés végén, zárójelben adja meg a szerző.
9. A szerző a számozott és címmel ellátott ábrákat, táblázatokat külön borítékban csatolja a kézirathoz, feltüntetve minden ábra és táblázat hátlapján a nevét és a kézirat címét, a kéziratban pedig a táblázatok és ábrák helyét.
10. A szerzőknek tiszteletdíjuk terhére — ha ezt a korrektúra javításával egyidejűleg kérik — különlenyomatot készítettünk.

51593

J89

SZÁZADOK

1987 SEP

A tartalomból:

Józsa Antal—Mucsi Ferenc: Kun Béla pályakezdése

Stier Miklós: Politikai újraorientálódás az 1920-as és 30-as évek fordulóján

Petőcz Pál: Az egyetemi és főiskolai hallgatók második világháborús történetéhez

**KÖZLEMÉNYEK — ÁLLÁSPONTOK,
VÉLEMÉNYEK — TÖRTÉNETI
IRODALOM — FOLYÓIRATSZEMLE —
BIBLIOGRÁFIA — KRÓNKA**

20. ÉVF.

1986. 2. SZÁM

SZÁZADOK

A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT KÖZLÖNYE

SZERKESZTŐSÉG: BUDAPEST I., ÜRI UTCA 51—53.

120. ÉVFOLYAM 1986. 2. SZÁM

A SZÁZADOK ALAPÍTÁSÁNAK ÉVE 1867

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG:

BALOGH SÁNDOR, CSATÁRI DÁNIEL, EMBER GYŐZŐ (a szerkesztőbizottság elnöke),
ERÉNYI TIBOR, H. BALÁZS ÉVA, HAJDU TIBOR, INCZE MIKLÓS, KÓNYA
SÁNDOR (felelős szerkesztő), LIPTAI ERVIN, MUCSI FERENC, NIEDERHAUSER
EMIL, PACH ZSIGMOND PÁL, **PAMLÉNYI ERVIN**, SZABOLCS OTTÓ,
SZAKÁCS KÁLMÁN, SZÉKELY GYÖRGY, TOKODY GYULA, VÁRKONYI ÁGNES,
ZSIGMOND LÁSZLÓ

A szerkesztőség munkatársai:

PÁL LAJOS, TILKOVSZKY LORÁNT és URBÁN ALADÁR

Tartalomjegyzék

TANULMÁNYOK

<i>Józsa Antal—Mucsi Ferenc: Kun Béla pályakezdése</i>	227
<i>Stier Miklós: Politikai újraorientálódás az 1920-as és 30-as évek fordulóján</i>	260
<i>Petőcz Pál: Az egyetemi és főiskolai hallgatók második világháborús történetéhez</i>	301

KÖZLEMÉNYEK

<i>Tokaji András: Polgári és munkás dalosmozgalom Magyarországon (1868—1948)</i>	345
<i>Varsányi Erika: Weltner Jakab az emigrációban (1919—1924)</i>	383

ÁLLÁSPONTOK, VÉLEMÉNYEK

<i>Beke Kata: Iskola és történelem</i>	402
<i>Bellér Béla: Miért nem ismerik tanulóink a történelmet?</i>	420

TÖRTÉNETI IRODALOM

<i>Osztvoboditel' nŭe dvizensija narodov Avsstrijszkoj imperii. Period utverzdenija kapitalizma (Ism.: Niederhauser Emil)</i>	453
<i>Palotás Emil: A nemzetközi Duna-hajózás a Habsburg-Monarchia diplomáciájában 1856—1883 (Ism.: Gonda Imre)</i>	456

Arany Trombita — „Fiktív Népkönyv” Táncsics Mihály és munkatársai írásaiból (Ism.: <i>Varga László</i>)	457
<i>Stefan Kowal</i> : Społeczenstwo Wielkopolski i Pomorza Nadwiślańskiego w latach 1871—1914. Przemiany demograficzne i społeczno-zawodowe (Ism.: <i>Niederhauser Emil</i>)	459
Struggle and Hope: the Hungarian-Canadian Experience (Ism.: <i>Puskás Julianna</i>)	461
<i>Erich Wittmann</i> : Zwischen Faschismus und Krieg. Die Sozialistische Jugendinternationale. 1932—1940. (Ism.: <i>Jemnitz János</i>)	464
<i>Ulrich Cartarius</i> : Opposition gegen Hitler (Ism.: <i>Tihanyi János</i>)	465
A baranyai—pécsi munkásmozgalom története (Ism.: <i>T. Mérey Klára</i>) . . .	469
A Magyar Munkásmozgalmi Múzeum évkönyve 1981—1982 (Ism.: <i>Demeter Zsuzsanna</i>)	472
A magyar memoárirodalom 1945—1980 (Ism.: <i>Pótó János</i>)	474

FOLYÓIRATSZEMLE

A. M. Szolovjova: A nagyipari burzsoázia profitja az oroszországi részvénytársaságokban a századfordulón 476 — *T. U. Raun*: Az 1905-ös forradalom a balti tartományokban és Finnországban 477 — *Ju. A. Poljakov*: A szovjetek országa a Szovjetunió megalakulásakor: a lakosság nemzetiségi összetétele 478 — *V. Caron*: Előjáték Vichyhez; Franciaország és a zsidó menekültek a „megbékéltetés” időszakában 480 — *Richard W. Steele*: A nagy vita: Roosevelt, a hírközlő szervek és a közelgő háború, 1940—1941 481 — *R. I. Szemirjaga*: A fasiszta megszállási rendszer az ideiglenesen elfoglalt szovjet területeken 483 — *I. E. Levit*: Az Antonescu diktatúra politikája az ideiglenesen megszállt szovjet területeken 484 — *Je. P. Kraszilcsikov*: A holland ellenállási mozgalom történetéből (1940—1945) 485 — *L. A. Ingulskaja*: Az 1948. évi szerződés — a Szovjetunió és Finnország jószomszédi viszonyának chartája: története, sajátosságai, jelentősége 487 — *A. A. Sevjakov*: Az új Románia kiemelkedő államférfia 488.

BIBLIOGRÁFIA 490

KRÓNKA 578

Józsa Antal — Mucsi Ferenc

KUN BÉLA PÁLYAKEZDÉSE*

Tanulmányunkban megkíséreljük összegezni azokat az eredményeket, amelyeket Kun Béla életpályájának kezdetéről, politikai eszmélésének, újságírói tevékenységének kibontakozásáról, az első világháború előtti erdélyi munkásmozgalomban betöltött szerepéről az utóbbi egy-másfél évtized tudományos kutatásai elértek.¹ Az összegezés feladatát nem az eddigi felderített tények-adatok pusztá összefoglalásaként, hanem ezek kritikai adaptációjaként értelmeztük, s a pontosított, részleteiben esetenként élesebben kirajzolt képhez a magunk kutatási eredményeivel is igyekeztünk hozzájárulni.

A feladatot azonban csak részben oldhattuk meg. A gyermekkor, a pályakezdés egyes, homályba vesző mozzanatainak megvilágításához huzamos, aprólékos kutatásra lesz még szükség. Enélkül nem állapítható meg egyértelműen sem Kun Béla születési helye, sem elemi iskolai, illetve gimnáziumi tanulóéveinek néhány, eddig tisztázatlan mozzanata. Nem tekinthető véglegesen megoldottnak az a kérdés sem, hogy kolozsvári joghallgatóként mikor kapcsolódott be a város szellemi-politikai életébe, s munkásságában miként került előtérbe kenyérkereső pályaként — s egyben a közvélemény formálásának igényével is — az újságírás. A publicista Kun Béla tevékenységének sok fontos eseménye ma már világosabban áll előttünk, mint akárcsak néhány esztendővel ezelőtt, de írásainak kritikai egybegyűjtését, még kevésbé tartalmi elemzését nem tekinthetjük megoldott feladatnak. Hasonlóképpen további pontosításra, finomításra vár az erdélyi szociáldemokrata pártmozgalomban kifejtett tevékenysége is, egyszóval: a pályakezdő Kun Béla életének, mindennapjainak az a vonulata, amelyre a későbbiekben bizton ráépülhetett a 20. század eleji magyar és nemzetközi munkásmozgalom kiemelkedő vezetőjének jellegzetes, senki máséval össze nem téveszthető egyénisége.

* A tanulmányt a Kossuth Könyvkiadónál megjelenés előtt álló, „A proletárforradalom élen. Tanulmányok Kun Béláról” című gyűjteményes kötet kéziratából vettük át. (Szerk.)

¹ *Kun Béláné* forrásértékű emlékezései (Kun Béla. Budapest, Magvető, 1966) mellett két monográfiát kell megemlítenünk: *Dersi Tamás: A publicista Kun Béla. Pályakezdő korszaka.* Bp., Magvető, 1969 és *Borsányi György: Kun Béla. Politikai életrajz.* Bp., Kossuth, 1979.

Gyermekkor, tanulók

Kun Béla 1886. február 20-án született a Szilágyságban. Születési helye valószínűleg az egyik járási székhely, Szilágycseh nagyközség volt. Apja, a Bihar megyei Varsádon született Kóhn Mór, ebben az időben a járáshoz tartozó Lele községben volt körjegyző. Az elsőszülött fiú édesanyja, Goldberger Rozália, szilágycsehi születésű volt s szülei mindvégig ott is éltek. Mind a két család a kispolgárság alsó rétegeihez tartozott.

A szilágycsehi izraelita hitközség korabeli anyakönyvében,² amely pontosan rögzíti a gyermek születésének időpontját, „a szülék lakása és a gyermek születési helye” című rovatban a következő bejegyzés található: „Lele, Szilágycseh.” Kun Béla hivatalos irataiban születési helyként a későbbiekben is Szilágycseh szerepel (maga is ezt írta különböző kérdőívekre), de a család és Kun Béla özvegye is egyöntetűen Lelét tekintette születési helynek. Ezt a véleményt alátámasztja az a tény, hogy a család ekkor valóban Lelén élt, ahol ma is áll az a szerény parasztház, amelyben Kun Béla gyermekkorát töltötte. Lehetséges, hogy csupán az anyakönyvi bejegyzés történt meg a járási székhelyen, de az sincs kizárva, hogy édesanyja a szülés idejére Szilágycsehben lakó szüleihez költözött, s így az anyakönyvi bejegyzés a kettős helységnévvel az akkori valóságos helyzetet rögzítette.

A lelei körjegyzőséghez, amelyben Kóhn Mór volt a körjegyző, Lelén kívül még két, zömében román lakosságú község tartozott: Hadadgyörtelek és Menyő. Hozzá tartozott még két — ma így mondanánk — szórványtelepülés: Hadadpuszta és Sándorpuszta. A szomszéd községben, Hadadon, ahol a szűkebb környék földbirtokosának, a Dégenfeld családnak a kastélya állt, sváb telepések is laktak. Lelén a magyarság volt többségben, de a románság is jelentős számú volt. A ház, ahol Kun Béla gyermekora telt, egy román család portájával volt szomszédos, a gyerekek összejártak. A faluban a magyar és a román szó egyaránt az érintkezés nyelve volt.

A románok a jegyzőség területén 1848 előtt nagyrészt jobbágyok voltak, a magyarok viszont szabad parasztok, akiknek ősei az erdélyi fejedelmek hadseregeiben szolgáltak, kiváltságlevelekkel rendelkeztek. A község parasztsága szívós küzdelmet folytatott a Dégenfeld birtok terjeszkedése ellen. Az úrbéri rendezés, amely éppen Kóhn Mór jegyzősködése idején fejeződött be, sok feszültséget teremtett. A rendezésben a körjegyzőnek is szerepe volt, aki nem éppen a Dégenfeldek szájaíze szerint járt el. A feszültségeket növelték a Dégenfeldek és a környék másik nagybirtokosi családja, a Wesselényiek közötti ellentétek is. Mindez alapvetően befolyásolta a jegyző tevékenységét és sorsát is.

² Arhivele Statului jud. Zalău. — Colectia registrelor de stare civilă. Dosarul Nr. 228. Registrul de născuți. Confesiunea: izraeliti. Localitatea: Cehu-Silvaniei. Kun Béla 1905-től kezdte szignóként vagy írói névként használni a Kun családnevet. 1907. és 1908. évi pereiben már ezen a néven szerepel a periratokban. Az anyakönyv tanúsága szerint az egész család hivatalos névváltoztatására 1916-ban került sor (azzal összefüggésben, hogy Kun Sándort, Béla öccsét, frontszolgálatáért arany vitézségi éremmel tüntették ki).

Ebben a környezetben került Kun Béla fiatalon, még hatodik életének betöltése előtt iskolába. Akárcsak születési helyének pontos megállapításánál, akörül is vannak bizonytalanságok, hogy az elemi iskola első három osztályát hol végezte el. A szilágycsehi állami hatosztályos elemi fiú- és leányiskola értesítője szerint Kun Béla az 1891—1892-es és az 1892—1893-as tanévet Szilágycsehből végezte.³ Még két évtizeddel ezelőtt éltek Lelén Kun Béla volt osztálytársai, akik úgy emlékeztek, hogy az iskola első három osztályát velük együtt a lelei református (osztatlan tanítású) iskolában végezte. Lehetséges, hogy Kun Béla valóban a lelei iskolába járt, de évi végbizonyítványt Szilágycsehből kapott. A második világháború idején a lelei iskola iratai elégték, így ezt a lehetőséget nem lehetett ellenőrizni, s azt is csak valószínűsíteni tudtuk, hogy az 1893—1894-es tanévet — az iskola harmadik osztályát — Lelén végezte. Arra már ismét konkrét forrásunk van, hogy 1894 őszén kezdte meg a gimnázium előkészítő osztályát (ami megfelelt az elemi iskola negyedik osztályának) a zilahi református kollégiumban.⁴

Az akkori szokásoknak megfelelően a kollégiumba érkező kisdíjakok mellé felfogadtak korrepetitornak egy felsős diákot, aki a tanulásban segítségére volt. Ezt általában meg is fizették. Zilahi jóismerőseinek ajánlására az apa az iskola eminens diákját, az akkor érettségi előtt álló Ady Endrét kérte fel. A nagydiák és a kisiskolás kapcsolatáról nincsenek megbízható adataink, de egy jó évtizeddel később már ismerősökként találkoztak ismét — ezúttal a Budapesti Napló szerkesztőségében, majd évekkel ezután Kolozsvárott. Ezek a találkozások azt mutatják, hogy a kollégiumban együtt töltött esztendő emlékei kedvezően segítették a kapcsolat fennmaradását.⁵

Zilahon az előkészítő osztály elvégzése után Kun Béla még két gimnáziumi osztályt végzett el. A harmadik osztályt az 1897—1898-as tanévben megkezdte, de év közben kimaradt.⁶

A kimaradás oka apja letartóztatása, körjegyzői állásból való eltávolítása volt. A Dégenfeldek és a körjegyző közötti ellentétek — egy nem véletlenül felfedett (vagy éppen mesterségesen létrehozott) szabálytalanság ürügyén — Kun Béla apjának néhányhónapos bebörtönzésével, és természetesen állásától való megfosztásával értek

³ A szilágycsehi magyar kir. állami elemi fiú- és leányiskola, az államilag segélyezett elsőfokú ipariskola és az „Első Nyári Óvoda” Értesítője a nyilvános vizsgálatok ideje és rendjével. Az 1891—1892. tanév végén összeállította Bardócz Pál állami és ipariskolai igazgató Zilahon. Nyomatott Seres Samu Könyvnyomdájában. 1892. 7., továbbá: u.e., 1892—93-ról; 1893., 8.

⁴ A zilahi államilag engedélyezett evang.-reform. kollégium (főgimnázium és előkészítő osztály) értesítője az 1894—95. iskolai évről. Az előjáróság megbízásából szerkesztette: Berényi János igazgató — tanár, Zilahon. Nyomatott Seres Samu könyvnyomdájában. [1895] 69—71.

⁵ *Dr. Kávássy Béla: Adatok Ady Endre életrajzához. Emlékezések Ady Endréről.* Sajtó alá rendezte Karalovszky Miklós. Bp. Akadémiai kiadó. 1974. (I—II. köz.) I. k. 405.

⁶ A zilahi államilag segélyezett evang.-református kollégium értesítője az 1895—96. isk. évről, 31; az 1896—97. isk. évről, 78. az 1897—1898. isk. évről, 77. old.

véget.⁷ A család máról holnapra jövedelem nélkül maradt, s a családfő távollétében a szilágycsehi nagyszülők oltalmát vette igénybe.

Az új helyzet felvetette a gyermek továbbtanulásának, pályaválasztásának kérdését is. Kun Béla huga — Irén —, aki alig 14 hónappal volt csak fiatalabb bátyjánál, ekkor választotta a varrónői szakmát, s később aktív résztvevője lett az erdélyi munkásmozgalomnak. A harmadik testvér, az akkor még kisiskolás Sándor, később agronómusnak tanult.⁸

A jó előmenetelű, eszes legidősebb fiú, Béla, feltehetően rokonok, ismerősök tanácsára és segítségével Kolozsvárra került. A 12 éves fiú a kolozsvári szociáldemokrata pártszervezet egyik vezetőjénél, a később függetlenített kolozsvári szociáldemokrata párttitkárnál, Klein Jakabnál kapott szállást. Ekkori és itteni tevékenységéről egyelőre nincsenek ismereteink. Az eddigi kutatások nem vezettek eredményre tekintetben, hogy Kun Béla 1897 és 1899 között folytatta-e gimnáziumi tanulmányait, ha igen, hol végezte el a III. és IV. osztályt, vagy tett-e, s ha igen, hol tett magántanulói vizsgát. Annyi ugyanis tény, hogy az 1899—1900-as tanévben már a kolozsvári református-evangélikus főgimnázium V. osztályos tanulói között találkozzunk a névvel.⁹ Erre az időre apja is (feltehetően a családdal együtt) Kolozsvárra került és a Kataszteri Hivatalban vállalt mérnökségi munkát.¹⁰

Valószínű, hogy a Klein Jakab vendégszerető házában eltöltött évek alatt ismerkedett meg Kun Béla a nyomdászmesterséggel, az újság előállításának nyomdatechnikai fortélyaiival. Házigazdája a helyi pártszervezet vezetőjeként kapcsolatban állt a kolozsvári szervezett nyomdászokkal, köztük Tatai Gyulával, akivel 1903-tól közösen adták ki az Erdélyi Munkást. Feltehetően itt kötött ismeretséget a jogszigorló Schwartz Miksával is, aki a kolozsvári munkások küldötteként részt vett a Magyarországi Szociáldemokrata Párt 1899. évi kongresszusán, s öt esztendő múlva, 1904 tavaszán első szerkesztője volt a Kolozsvári Munkás címmel indított szociáldemokrata politikai havilapnak.¹¹ Feltevésként — inkább kutatási hipotézisként — megkockáztatható az a vélemény is, hogy ebben a környezetben jött létre szorosabb kapcsolat közte és a főgimnázium jőnévű magyar tanára, Kovács Dezső között, s ez elősegíthette gimnáziumi tanulmányainak valamifajta folytatását, illetve a kiesés pótlását.¹²

⁷ *Kun Béláné*: I. m. 8.

⁸ Uo., 9.

⁹ *Archivele Statului. Cluj. Fond Nr 4. Liceul reformat. Inventar N.r 1. Anul 1899/1900. V. 225. A kolozsvári ev.-ref. főgimnázium Névkönyve az 1899—1900. isk. évről. 141. f.*

¹⁰ *Kun Béláné* I. m. 10.

¹¹ Schwartz Miksa lányának, Józsa Ferencnének szíves közlése. Lásd még: *A Magyar Munkásmozgalom Történetének Válogatott Dokumentumai (a továbbiakban MMTVD) 3. k. Összeáll. Erényi Tibor, Mucsi Ferenc, S. Vincze Edit, Bp. Szikra, 1955., 592.*

¹² Kovács Dezső ebben az időben szerkesztette az Erdélyi Lapok című irodalmi hetilapot; publicisztikai tevékenysége révén szoros kapcsolatban állt a helyi nyomdákkal; a gimnázium felső osztályaiban Kun Béla magyar irodalom tanára.

A kolozsvári pártszervezet vezetőivel való kapcsolata a család Kolozsvárra költözése után is szoros maradt, amit — ha közvetett formában is — az támaszt alá, hogy a 14 esztendő Béla ekkor is külön lakott a családtól, feltehetően továbbra is Klein Jakabnál, bár erre közvetlen bizonyítékunk nincs.¹³

1899 őszén Kun Béla a Farkas utcai evangélikus-református főgimnázium ötödik osztályos diákjaként folytatta tanulmányait. A főgimnázium Erdély egyik legszínvonalasabb iskolája volt. A nagydiák osztályzatairól nincsenek adataink; a kollégium értesítője csak a tanulók nevét és az iskolai élet fontosabb eseményeit ismerteti. Az utóbbiból annyi egyértelműen kiderül, hogy Kun Béla igen aktív tagja volt az önképzőkörnek, jó íráskészséggel és korához képest kitűnő irodalmi felkészültséggel rendelkezett. Ezt bizonyítja, hogy hetedik és nyolcadik osztályosként ő nyerte el a gimnázium irodalmi pályázatát: „A magyar népköltészet verses elbeszélő elemei” illetve „Arany és Petőfi hazafias lírája” címmel.¹⁴

A szocialista diák és újságíró

Az írás, az irodalom iránti vonzalma bizonyára összefüggésbe hozható nyomdász-újságírói környezetének hatásával. De ez a hatás abban is megmutatkozott, hogy Kun Béla mind intenzívebben fordult a szocialista mozgalomhoz. 16 évesen, hetedikes gimnazista korában már a szociáldemokrata „pártmozgalom” tagjának tekintette magát, s részt vett a szocialista eszmék propagandájában. Életének e fontos, de az előzmények ismeretében korántsem váratlan eseményéről maga Kun Béla tett tanúbizonyságot egy 1904 november elején írt levelében. A levél válasz volt a budapesti Szocialista Diákszervezet csatlakozásra, illetve a szocialista eszmék terjesztésére szóló felhívására, amelyet a szervezet titkára, Beck Salamon 1904 októberében intézett hozzá. Ekkor már másodéves egyetemi hallgató volt Kolozsvárott a jogi karon, s mint „legöregebb szociáldemokrata”, aki „csaknem három éve” működik már „a pártmozgalom terén”, örömmel jelentette be csatlakozását, illetve tett ígéretet arra, hogy maga köré gyűjti az egyetem szocialista meggyőződésű hallgatóit, s „nekilátnak a munkának”.¹⁵

A levél egyértelműen igazolja, hogy Kun Béla 1902 tavaszától kezdve részt vett a mozgalomban, s joggal vallotta magát a későbbiekben is ez időtől fogva a szociáldemokrata párt tagjának. A részvétel formája, még inkább tartalma jelenlegi fogalmainktól, persze, lényegesen eltért. Nem követelte meg — a különben is igen

¹³ A család Gáll János házában lakott, a Kökert utca 58. sz. alatt. Gáll János leányának szíves közlése szerint Kun Béla nem lakott a házban.

¹⁴ A kolozsvári evangélikus-református kollégium (elemi iskola, internátus és államilag segélyezett főgimnázium értesítője az 1902—903. iskolai évről.) Szerkesztette dr. Sárkány Lajos igazgató. Kolozsvár. nyomtatott Gámán J. örökösénél. 1902. 21., 135.

¹⁵ Párttörténeti Intézet Archivuma (a továbbiakban: PI Arch.), 691. f. 1. d.

gyéren létrehozott — területi pártszervezetekhez való szoros szervezeti hozzátartozást, s nem ismerte a szervezeti életnek azokat a normáit, amelyek ma általánosan elfogadottak. A munkásság legnagyobbrészt szakszervezetei, illetve ezeknek a sztrájkmozgalmak vezetésére létrehozott ún. szabadszervezetei révén kapcsolódott a szociáldemokrata pártmozgalomhoz, vett részt a politikai megmozdulásokban, választotta meg képviselőit. A szakmához nem tartozó, főleg szabadfoglalkozású értelmiségiek vagy területi pártszervezetet hoztak létre, vagy — inkább — csatlakoztak a különféle munkásművelődési egyletekhez, s ezáltal vettek részt a mozgalom politikai, illetve kulturális-oktatási tevékenységében.¹⁶ Ilyen jellegű feladatok megoldásában vehetett részt a 16—17 esztendő gimnazista is: a munkásoktatás segítése, a politikai gyűlések propagandájában való közreműködés, a szocialista lapok terjesztése tartozhatott bizonyára szívesen vállalt megbízatásai közé. A szocialista eszmék iránti vonzalma alig lehetett ekkor több a kamaszfiú igazság utáni vágyának kielégítésénél, bár olvasmányai révén és szocialista nyomdász-újságírói környezetének hatására viszonylag hamar megismerkedhetett a korabeli közkeletű marxista tanokkal. Emellett az erdélyi főváros színes, eleven élete, az osztály- és nemzeti ellentétek nyílt jelentkezése Kolozsvár politikai életében — amire a másodéves egyetemista már felfigyelt¹⁷ — olyan további ismeretek forrását nyitotta meg a jószemű fiatalember előtt, amelyeknek a későbbiekben nagy szerepük volt Kun Béla eszmei-politikai nézeteinek formálódásában.

1903 júniusában érettségizett,¹⁸ s az év őszén beiratkozott a kolozsvári egyetem jogi karára. Az egyetem Almanachja szerint három évig volt hallgató, s feltehetően a negyedik — utolsó — évfolyamról maradt ki.¹⁹ Márki Sándor, a neves történész, az egyetem későbbi rektora, a világháború idején mint „jogszigorlót” tartotta nyilván, bizonyoságául annak, hogy Kun Béla nem adta fel azt a szándékát, hogy — noha 1906 óta nem látogatta rendszeresen az egyetemi előadásokat — leteszi a szükséges záróvizsgákat.²⁰

¹⁶ A kérdésről bővebben lásd: *Kabos Ernő: A Magyarországi Szociáldemokrata Párt és a szakszervezetek kapcsolatai 1890 és 1918 között.* (Tanulmányok a magyarországi szakszervezeti mozgalom történetéből — Szerk: Bev. Kabos Ernő) Bp., 1969. Tánacsics kiadó, 52—127., továbbá *Mucsi Ferenc: Törekvések a Magyarországi Szociáldemokrata Párt szervezeti reformjára (1890—1914) Párttörténeti Közlemények, 1981. 1. sz.*

¹⁷ Említett — és még teljes terjedelmében idézendő — levelében világosan utal pl. az erdélyi nemzeti ellentétek gazdasági okaira.

¹⁸ Borsányi György említett monográfiájában az érettségi időpontjául tévesen 1904-et jelöli meg. (12.)

¹⁹ A kolozsvári magyar kir. Ferencz József tudományegyetem almanachja és tanrendje, Kolozsvár. Nyomatott Ajtai K. Albert könyvnyomdájában. 1903—1904, 1904—1905, 1905—1906. lásd még: *Ruszoly József: Egyetemi diákélet a századelőn. Kun Béla a Kolozsvári egyetem. „Szegedi Egyetem,” 1969. 29. sz; újraközlí: „Napjaink”, Miskolc, 1986. 3. sz. 6—9.*

²⁰ A Szegedi József Attila Tudományegyetem Központi Könyvtára. Kézirattár. MS 180. ő. e. A kolozsvári egyetem hadbavonult ifjai. 1914/1916. 11. 1.: „Jogszigorlók, joghallgatók

Egyetemi tanulmányairól, arról, hogy kiknek az előadásait látogatta, kiknél, mely tárgyakból kollokvált stb., nincsenek adataink. A másodév végén általában kötelező alapvizsgákat nyilván letette, ez ui. feltétele volt a további évfolyamok látogatásának, az eredményekről azonban még nincs képünk.

Egyetemi éveinek idejéből életének két másik vonatkozásáról már jóval többet tudunk. Az egyik: Kun Béla ezekben az években, 1904—1906-ban mind intenzívebben kapcsolódott be a helyi szociáldemokrata pártszervezet tevékenységébe. Már említettük, hogy a másodéves egyetemi hallgató 1904 őszén, a szocialista diákok budapesti szervezetének felhívására válaszolva bejelentette, hogy maga köré gyűjti az egyetem szocialista meggyőződésű hallgatóit és „nekilátnak a munkának”. Lehetőségeikről, munkájuk feltételeiről leginkább maga Kun Béla tájékoztat bennünket. Célszerű tehát válaszelevelét teljes egészében idéznünk.

„Kedves Elvtársam!

Ma vettem levelét, s nálam szokatlan gyorsasággal sietek válaszolni.

Örömmel értesülök a szervezkedésről s természetesen bejelentem csatlakozásomat.

Ami azonban a propaganda-csinálást illeti, azzal nem végezhetek ilyen röviden.

A kolozsvári egyetem kebelében van: egy egyetemi kör, gyülekező helye a sovíniszta és stréber ifjú uraknak, van éppen négy felekezeti jellegű ifjúsági egyesület, melyekről nem lehet eldönteni, hogy melyikben nagyobb a sötétség.

Hozzávéve mindezekhez azt a körülményt, hogy az Erdélyben a gazdasági uralomért és különösen a földért folyó harca a fajoknak a hazaffiságot (így az eredetiben — J. A.—M. F.) és a sovínizmust valamelyes gazdasági alappal látja el, beláthatja, hogy a propaganda óriási akadályokba ütközik.

Mindezzel azonban nem azt akarom mondani, mintha visszariádnék elveim propagandaszerű terjesztésétől — csaknem hároméves működésem után, melyet a pártmozgalom terén kifejtettem, ez teljességgel érthetetlen volna — csak előre is menteni kívánom, ha nem járna sikerrel megkezdett propagandám, mely sajnos már több ízben fiaszóval végződött.

Különbömben most már van az egyetemen egypár fiatalabb ember, akik — ha izoláltan is — megpróbálták a propagandát, s ezeket most mint legöregebb szociáldemokrata magam köré gyűjtöm, s nekilátunk a munkának.

Ezek közül Storfer Adolfot (I. Ferencz J. út 18) bejelentem, mint aki már csatlakozott a szervezethez.

A szervezeti szabályok másolatát sziveskedjenek megküldeni. Szociáldemokratikus üdvözléssel:

Kun Béla.”²¹

A „legöregebb szociáldemokrata” vezetésével folytatott egyetemi szocialista propagandáról, a kolozsvári egyetem szocialista diákjainak tevékenységéről, esetleges szervezetéről nincsenek adataink. Lehetséges, hogy nem önálló csoportként, hanem a

... Kun Béla, 21. honv. gy. e.”

„Kun Béla jogszigorló, 21. honv. gy. e.,
kolozsvári önk. isk. 1915 júl.aug.”

(a bejegyzés Márki Sándor kézírásával)

²¹ PI Arch. 691. f. 1. d. A szöveget teljes terjedelmében idézi: *Mucsi Ferenc: A Szabó Ervin vezette ellenzéki csoport fellépése és tevékenységének kezdete a Magyarországi Szociáldemokrata Pártban (1904—1905). Legújabbkori Történelmi Múzeum Évkönyve, 1961—62., 30.*

kolozsvári szociáldemokrata pártszervezet tagjaiként tevékenykedtek, de bizonyára magán az egyetemen is. Erre közvetetten utal például az 1905 januári parlamenti választások egyetemi előjátéka. Pisztori Mór, az egyetem professzora, egyetemi választási beszédében — többek között — arra figyelmeztette a szocialistákat, hogy az egyetemi gyűlésekre ezentúl „nem vörös zászlóval, hanem nemzeti lobogóval jöhetnek”.²²

A szocialista diákok budapesti szervezetének vezetői mindenesetre számon tartották Kun Bélát, sőt a Szabó Ervin baloldali ellenzéki köréhez tartozó — szintén szocialista diák — Vágó Béla 1905 júniusában Kun Bélát számításba vette az ellenzéki csoportosulás lehetséges tagjaként is. Az ellenzék feladatait elemző hosszabb levelében Vágó többek között így írt: „Egyébként azt hiszem, rövid időn belül két-három kitűnő erőt fogtok kapni: *Strasser* jogászt, dr. *Löwy* Ödönt, s Kun Béla jogászt (ha Pestre megy), amely *legutóbbiról*, ki Kolozsváron tartózkodik, Löwy csudákat mesél”.²³ Löwy ekkor fiatal kecskeméti ügyvéd volt, a városi szociáldemokrata pártszervezet egyik vezetője. Kun Bélával való kapcsolatai tartósaknak bizonyultak: 1918—1919-ben a Vörös Újság segédszerkesztőjeként tevékenykedett. Löwy elragadtatott véleménye bizonyára már ekkor személyes ismeretségen alapult, s tartalmazta Kun Bélának az egyetemen kívül, a város szociáldemokrata pártmozgalmában mind határozottabban kibontakozó dinamikus szerepének ismeretét is.

Az utóbbiról még szólni fogunk, előbb azonban Kun Béla egyetemi éveinek egy másik vonatkozását, a fiatal joghallgató tevékenységének egy másik területét is meg kell említenünk. Annál is inkább szólnunk kell róla, mert együtt jelentkezett „pártmozgalmi munkájával”, azzal olykor szorosan egybefonódva, máskor teljesen elválva tőle. Ez a tevékenység az újságírás volt.

A századelő a magyarországi újságírás virágkora volt. A főváros csaknem 40 (!) napilapját a nagyobb vidéki városok, köztük Kolozsvár is napi négy-öt lappal követték. Ezek a politikai tekintetben többnyire meghatározott irányzatú lapok újságírók seregeit foglalkoztatták. Laphoz kerülni, „szerkesztő úrként” befolyásolni, vagy éppen irányítani a közvéleményt, ezáltal meghatározott hatalomhoz, vagy — kezdetben — legalább szerény kenyérkeresethez jutni — megannyi kezdő értelmiségi vágyálma volt. A nagy lapok vezető publicistái, a nagy lapoknak dolgozó neves írók, költők vonzó példaképek voltak a voluntörök számára; az újságírás „divatos szakma” volt ezekben az évtizedekben. A szakma elsősorban a „lapcsinálás” ismeretét követelte meg, s csak a legnagyobbak számára volt elérhető luxus, hogy saját politikai véleményüket képviseljék saját lapjukban. Az újságírók tömegei valójában „bérmunkát” végeztek, teljesítve a kiadó, a laptulajdonos üzleti vagy politikai

²² Újság. Kolozsvár, 1905. január 16.

²³ Szabó Ervin levelezése. 2. 1905—1918. 78. Vágó Béla Szabó Ervinhez Budapestre. Kecskemét, 1905. június 15. 135. (Vágó kecskeméti születésű volt; ebben az időben szüleinél tartózkodott a városban.) Strasser József joghallgató, később ügyvéd, a magyarországi német szociáldemokrata agitációs bizottság tagja, Alpári Gyula követője, majd — szakítva a mozgalommal — a Pester Lloyd munkatársa.

kívánságait. S ez az állapot ebben az időben lényegében elfogadott volt, ami, persze, nem zárta ki, hogy alkalmasint a beosztott hírlapírók is hangot adjanak politikai véleményüknek, kulturális felfogásuknak stb.

Ebben a közegben ismerkedett meg a fiatal gimnazista fiú a kolozsvári lapnyomdák világával. Házigazdája, Klein Jakab az Erdélyrészi Szociáldemokrata Párt titkáráként az 1903-tól megjelent Erdélyi Munkás című lap kiadója volt. A minden hónap elsején megjelent újságot 1904 tavaszától kezdve a hó közepén a Kolozsvári Munkás címmel kiadott városi szociáldemokrata havilap egészítette ki. Ilyenképpen az erdélyi szocialista munkásság kéthetenként hozzájuthatott a szűkebb környezetét érintő szocialista orgánumokhoz. (Politikai havilap megjelentetéséhez nem kellett óvadékot letenni; hetilapéhoz már igen; politikai napilap megjelentetése pedig — éppen a magas összegű — 21 ezer koronás — kaució miatt csak kevesek számára volt elérhető. A Magyarországi Szociáldemokrata Párt központi lapja, a Népszava, éppen ezért csak a mozgalom megerősödésekor, 1905 áprilisától vált napilappá.) Ez a két lap szerkesztőinek nem tudott fizetést adni; még kevésbé tudott fizetett alkalmazottakat foglalkoztatni. Klein Jakabnak, az erdélyrészi függetlenített párttitkárnak „munkaköri kötelessége” volt e lapok gondozása, megjelentetése, terjesztése.

Ilyen körülmények között természetes volt, hogy a párt értelmiségi (vagy a lapnyomdászatban jártas) tagjai polgári lapok számára is írtak, vagy éppen azok alkalmazottaiként keresték meg mindennapi kenyerüket. S ez egyáltalán nem zárta ki, hogy aktívan részt vegyenek a szocialista párt- vagy szakszervezeti mozgalomban, sőt, esetenként — mint már utaltunk rá — a polgári lapban saját meggyőződésüknek is hangot adhassanak. A párthoz tartozás ténye, persze, kizárta, hogy a párttal szemben ellenséges hangvételű cikkek szerzőiként szerepeljenek.

Bizonyára az említett ismeretség az újságírással, a „lapcsinálással”, továbbá az egyetemi tanulmányok anyagi fedezetének biztosítása készítették a másodéves szocialista joghallgatót arra, hogy állást vállaljon az egyik kolozsvári napilapnál: a Kolozsvári Friss Újságnál.

Kun Béla cikkei 1905 áprilisától jelentek meg a függetlenségi elveket hirdető kolozsvári lapban, amelynek hangvétele, társadalmi programja lényegében megegyezett a korabeli „néplapokéval”. Ez annyit jelentett, hogy a feltétlen hazafiság, esetenként sovinizmus mellett a Kolozsvári Friss Újság is „az alsóbb néposztályok” számára írt, s olvasóközönségüként igyekezett megnyerni a kispolgári rétegek mellett a munkásokat, általában a bérből élő kétkezi dolgozókat is.²⁴

Első, szignált írása 1905. április 5-én látott napvilágot, s a Svájcot Olaszországgal összekötő Simplon-alagút megnyitásának jelentőségével foglalkozott — lényegében azon a szinten és abban a tónusban, ahogyan a technikai haladással ez időben foglalkoztak, tehát kissé túlértékelve és egy kevés pátozzsal. Következő cikke az év

²⁴ Bővebben lásd: *Dersi Tamás*: I. m., 49—63.

őszére tervezett antialkoholista kongresszust méltatta.²⁵ (A terjedelmes írásra azért érdemes odafigyelnünk, mert a Népszava kivételével más lapok nem foglalkoztak a kérdéssel.) Az antialkoholista kongresszus szervezői között nagy szerepet játszottak a szocialista diákok és a szocialistákkal rokonszenvező polgári radikális meggyőződésű orvosok, köztük dr. Madzsar József is, aki sógora, Jászi Oszkár révén már ekkor szoros kapcsolatban állt Szabó Ervinnel, a szocialista diákok elismert szellemi vezetőjével. A kongresszus előzetes méltatása arra utal, hogy Kun Béla élénk kapcsolatot tartott legalábbis a szocialista diákokkal. A községi politika állóvizének bírálata mellett²⁶ ekkor találkozunk Kun Béla első színikritikáival is. Mind Bródy Sándor Dadájának, mind Herczeg Ferenc Bizáncának, mind pedig Edmond Rostand Cyranojának elemzése a társadalmi kérdések iránt rendkívül fogékony irodalmárként mutatja be a mindössze 19 esztendő fiatal újságíró. Ezirányú tevékenységét részletesen elemzi Dersi Tamás: „A publicista Kun Béla” című kismonográfiája, amelynek ide vonatkozó megállapításai, értékelései bátran egyetérthetünk.²⁷

Kun Béla cikkei 1905 áprilisában—májusában csaknem minden héten megjelentek a lapban; a szignóval ellátott cikkek mellett (K-n; K. B., n.-a.) feltehetően jelöletlen írásai is napvilágot láttak, ezek azonosítása azonban (bár Dersi tett rá kísérletet) nem tekinthető megoldottnak. Május végétől szeptemberig szignójával nem találkozunk a lapban; az elmaradás egyik lehetséges magyarázataként felvethető a másodév végi (egyetemi) alapvizsgák letételének kényszere, ami nem tette lehetővé a lapban való aktív közreműködését. Utolsó szignált cikkével 1905 szeptemberében találkozunk, ami nem azt jelenti, hogy nem dolgozott tovább a lapnál; valószínű, hogy 1905 végéig jelentek meg írásai a Kolozsvári Friss Újságban.

Eddig említett cikkei közül színikritikái azok, amelyek bizonyos mértékig lehetővé teszik, hogy megítéljük Kun Béla ideológiai felfogását, s ez a marxizmus egyértelmű hatását tükrözi. Politikai nézeteiről, felfogásáról a lapban közölt cikkei alapján már jóval nehezebb vélemény mondanunk. Úgy hisszük, módszertanilag akkor járunk el helyesen, ha mércéül, politikai felfogásának hiteles „azonosítási pontjául” már idézett levelének idevonatkozó kitételeit fogadjuk el. Az itt — nem publikusan, nem a kiadóra és nem a közönségre való tekintettel — megfogalmazott nézetek nyilvánvalóan „direktben” tükrözik politikai nézeteit, felfogását. A levél, mint láttuk, egyértelműen tartalmaz mind antiklerikális, mind antinacionalista kitételeket, de egyszersmind — legalábbis Erdély vonatkozásában — a nemzeti-nemzetiségi kérdésnek az átlagosnál alaposabb ismeretét és megértését is tükrözi.

Ami antiklerikalizmusát illeti, ez a korszak valamennyi szabadgondolkodójára jellemző volt. A szociáldemokratákra, a radikális értelmiségiekre külön is nagy hatással volt a korabeli franciaországi „kulturharc”, az állam és az egyház szétválasztása, az antiklerikalizmus és a baloldali politikai radikalizmus egybekap-

²⁵ Kolozsvári Friss Újság, 1905. április 12.

²⁶ Uo., 1905. április 14.

²⁷ Uo., 1905. április 11., 30., május 20., Dersi: I. m., 42—45.

csolódása. Magyarországon főként a nagybirtokos katolikus egyház volt a fennálló társadalmi rend egyre aktívabb védelmezője, a baloldal tehát szükségszerűen szembe kellett hogy kerüljön vele. Belejáróztak a klérus elleni támadásokba a politikai-felekezeti szempontok is: a dualizmust támogató politikai katolicizmust erőteljesen támadta a 48-as függetlenségi párt protestáns többsége. A szocialistákat élesen szembefordította az egyházzal az utóbbinak az a kísérlete is, hogy Magyarországon is létrehozza a keresztényszocialista mozgalmat, s elhódítsa a munkásságot marxista szakmai és politikai-kulturális szervezeteitől. A fiatal publicista számára a Kolozsvári Friss Újság ebben a tekintetben valósággal „szabad kezét” adott: a konkurrens klerikális „Ellenzék” című lappal szemben Kun Béla teljes meggyőződéssel folytathatta antiklerikális küzdelmét, annál is inkább, mert ez a legszorosabban egybekapcsolódott a keresztényszocialisták helyi mozgolódásaival szembeni harcával is.

Ennek a küzdelemnek érdekes, jellegzetes epizódja volt a fiatal szocialista agitátornő, Gárdos Mariska Kolozsvárra érkezése, és azonnali bekapcsolódása a helyi pártszervezet harcaiba.²⁸ 1905 júliusában a keresztényszocialisták nagygyűlést hívtak össze Kolozsvárra, amelyre előadóként megérkezett Budapestről Huszár Károly, a keresztényszocialista Népujság szerkesztője (a későbbi ellenforradalmi kormányelnök) is. A gyűlésre kivonultak a szociáldemokrata párt hívei, s részt vett rajta Gárdos Mariska és Kun Béla is. Huszár Károly előadásával először Kun Béla szállt vitába, majd Gárdos Mariska cáfolta Huszár érveit. A gyűlésről beszámolt a Kolozsvári Friss Újság, megállapítva, hogy „a keresztényszocialisták és az ott megjelent szociáldemokraták közötti szóharc a szociáldemokraták javára dőlt el.”²⁹ Az Ellenzék — az alulmaradt keresztényszocialisták lapja — sem maradt tétlen, s következő napi számában durvahangú, mocskolódo támadást intézett Gárdos Mariska ellen. Gárdos válaszát a Kolozsvári Friss Újság közölte Igaz szó címmel, amelyet Kun Béla vezetett be a lapban.³⁰ A hosszasan elnyúló hírlapi viták, a kölcsönös támadások, amelyekbe más helyi lapok is bekapcsolódtak, csak az év őszére csitulak el; a Kolozsvári Friss Újság több cikkben is védelmébe vette Gárdos Mariskát; ezek szerzője valószínűleg Kun Béla volt.³¹

A keresztényszocialisták — okulva a kudarcon — kísérletet tettek arra, hogy szervezkedésük védnökeiül megnyerjék a nevesebb egyetemi tanárokat. Így történt, hogy újabb gyűlésük védnökének felkérték Apáthy Istvánt, a neves zoológust, aki haladó szellemű szociológusként is közismert volt, s gyakori vendége volt a szociáldemokrata választójogi népgyűléseknek. A szociáldemokrata párt helyi vezetősége megkísérelte rábírní a professzort, hogy mondjon le a keresztényszocialistáknál vállalt védnöki tiszteről, de Apáthy kitért a kérés elől. Válaszát az Erdélyi Munkás teljes terjedelmében leköszölte, de megjegyzéseket fűzött hozzá, amelyben —

²⁸ *Gárdos Mariska*: Szállj gondolat . . . Bp. Szépirodalmi, 1961. 164—170.

²⁹ Kolozsvári Friss Újság, 1905. július 24. Vörösök és feketék.

³⁰ *Gárdos Mariska*: I. m., 168.

³¹ *Borsányi György*: I. m., 16.

méltányolva a professzor felvilágosító munkáját — a keresztényszocialistákkal vállalt erkölcsi közösség veszélyeire hívta fel a figyelmet. Feltehető, hogy az akció Kun Béla nevéhez köthető, bár a közlemények név nélkül jelentek meg.³²

Még inkább Kun Béla írásaként értékelhető a Kolozsvári Friss Újság glosszája, amely Somló Bódognak a jogbölcséleti tanszék nyilvános rendkívüli tanárává történt kinevezését üdvözölte. „Vele új szellem költözik a tudományegyetem jogi fakultására — írta —: a modern társadalomtudomány, a természettudományi világnézet szelleme... Somló... alapos tudásával, széles ismeretkörével egyike az első magyar szociológusoknak”.³³ Feltehető, hogy Kun Béla személyesen ismerte Somlót — és nem csak az egyetemről, ahol hallgatója lehetett, hanem a kolozsvári szociáldemokrata munkásoktatási tanfolyamokról is, amelyeken mind a ketten rendszeres előadóként szerepeltek. 1905 decemberében például Kun Béla a szabómunkások szakegyeletében három részből álló előadássorozatot tartott, amely átfogta a tőkés termelési rend kialakulásának történeti vonatkozásait, bemutatta a kifejlett kapitalizmus társadalmi szerkezetét, végül elemezte a szocialista társadalomra való átmenet módját, lehetőségeit és feladatait.³⁴

Rendszeres pártmegbízatai így kapcsolódtak össze egyetemi tanulmányaival és újságírói munkásságával. De szólnunk kell még politikai nézeteinek publikus képviseléről olyan fontos kérdésben is, mint a nemzeti-nemzetiségi kérdés. Az egyetemen, ahol tanult — mint láttuk — professzorai azt tanácsolták neki és szocialista elvbarátainak, hogy az egyetemi gyűlésekre ne vörös zászló, hanem nemzeti lobogó alatt vonuljanak fel. S legjobbjai is csak azt hangoztatták, hogy hívei a választói jog kiterjesztésének, hívei annak, hogy mindenkit „bevegyenek az alkotmány sáncái közé”, egy feltétellel: ha tudnak magyarul írni-olvasni. Ez pedig azt jelentette, hogy az ország lakosságának mintegy a felét kitevő nem-magyar dolgozó tömegeket eleve kirekesztették a politikai életből.

Az uralkodó körök nacionalizmusa, szembenállása a szociáldemokraták internacionalizmusával, és elzárkózásuk a nemzetiségek politikai emancipációjától, szükségszerűen közelítette egymáshoz a két „kitagadott” felet. Különösen így volt ez nemzetileg kevert lakosságú helyek, mint Erdély vagy szűkebben: Kolozsvár esetében. Kun Béla gyermekora — mint láttuk — vegyes lakosságú községben telt el; számára a nemzeti-nemzetiségi kérdés demokratikus megoldásának igénye szinte veleszületett, természetes törekvés volt. Tudomásunk van arról, hogy még egyetemista korában is kapcsolatban állt — feltehetően szüleinek ismeretségi köréből — a Román Nemzeti Párt szilágycsehi szervezetének elnökével, Gheorghe Bășești-vel, akit ez időben fogtak perbe.³⁵ Magán az egyetemen is érintkezésben állt a politizáló román hallgatókkal,

³² Erdélyi Munkás, 1905. november 1.

³³ Kolozsvári Friss Újság, 1905. augusztus 20.

³⁴ Erdélyi Munkás, 1905. december 1. A lap részletesen közölte az előadássorozat tematikáját.

³⁵ A perbe fogásról az aradi Tribuna tudósított: 1905. szeptember 2.; a kapcsolatról a bukaresti Socialismul tesz említést Kun Béláról írt ismertetésében 1919. március 25-én.

évfolyamtársa és barátja volt Emil Isac, az erdélyi román irodalom későbbi kiemelkedő szocialista publicistája és költője. Atyja, Aurel Isac ügyvéd, a Memorandum per vádlottjainak egykori védője — visszaemlékezései szerint — szívesen látta házában fia haladószellemű magyar és román kollégáit, akik közül — feltehetően — Kun Béla sem hiányzott.

1905 a nemzetiségi pártok, köztük a Román Nemzeti Párt aktivizálódásának ideje volt. Valamennyiük programja tartalmazta a nemzeti politikai jogok elismerésén túl a demokratikus átalakulás számos követelményét, köztük az általános választójogot. Az 1905-ös januári választásokon parlamentbe került nemzetiségi képviselők programjukkal a Ház baloldalához tartoztak s feltétlen hívei voltak a demokratikus jogok kiterjesztésének. Ezzel is magyarázható, hogy a választások után kibontakozó politikai válságban állásfoglalásuk nem volt közömbös a választásokon győztes nacionalista ellenzéki pártszövetség, még kevésbé a nemzetiségek uralkodó osztályait korábban manipuláló szabadelvű párt, Tisza István számára. Míg az előbbieket határozottan elutasították a nemzetiségi pártok bármely nemzeti-politikai követelését, addig Tisza pártja a „nemzeti konzervativizmus” érvényesítésétől várta a nemzetiségi problémák fokozatos megoldódását.

Az utóbbi felfogást fejtegette 1905 áprilisában egy névtelen cikkíró a Kolozsvári Friss Újság hasábjain. A cikket a lap leköszölte ugyan, de a szerkesztőség — függetlenségi irányzatához híven — elhatárolta magát tőle. Két napra rá, mintegy válaszul, megjelent a lapban Kun Béla „Nemzetiségek és demokrácia” című cikke.³⁶ A terjedelmes írásban — vitába szállva az előző cikk konzervatív felfogásával — a magyarországi demokratikus hagyományok történeti vizsgálatával indítja gondolatmenetét. Elismerően szól a magyar reformkor haladó irányzatairól, de nyomban megállapítja, hogy valójában „nem alakult ki egy párt sem, mely a demokratikus törekvéseket programjába vette volna. A szabadságharc korabeli átalakulásnak demokratikus jelentősége elvitathatatlan — fűzte hozzá —, de a demokratikus princípiumnak a kidomborodását éppen a forradalom szabadságharc jellege akadályozta meg”. A jelenlegi, értsd: század eleji magyar pártok közül csupán Vázsonyi (polgári demokrata) pártjának és a szociáldemokratáknak van demokratikus programja, de ennek a magyarság körében nincs tömegbázisa.

A demokratikus program „az oláhok jelenlegi programjában” lehető fel, abban a programban, amelyet a Román Nemzeti Párt 1905 januári nagyszébeni gyűlésén fogadtak el. Ez olyan célkitűzéseket tartalmaz, amelyek — megvalósulásuk esetén — lehetővé teszik a nemzetiségek arányos képviseletét egy megreformált, demokratikus parlamentben. E program eredete visszanyúlik 1848-ra, a balázsfalvi gyűlés idejére, amely a magyar nemzetállam programjával való szembenállásától eltekintve „teljesen megegyezik a magyar reformerek törekvéseivel”. (Érdemes itt emlékeztetnünk arra, hogy a balázsfalvi program szerzője Barițiu, a maga idejében a zilahi kollégium

³⁶ Kolozsvári Friss Újság, 1905. április 29.

növendéke volt, s ez aligha volt ismeretlen a fél évszázaddal később ott nevelkedett másik zilahi diák, Kun Béla előtt.)

Mi az oka mégis, hogy a két reformmozgalom szembekerült egymással? Erre így válaszol:

„Felejtsük el egy pillanatra a sovinizmust.

Tekintsük a magyar forradalmat annak, ahogy az egyedül megérthető: a középnemességnek a nagybirtokos osztály elleni osztályharca befejező fázisának, melynek osztályharc jellegét elhomályosította az a küzdelem, melyet a nemzet egyúttal az idegen uralom ellen folytatott.

A nemzetiségek harcát pedig ne tekintsük a magyarság elleni harcnak, mint ahogy az csupán a hivatásos nemzetiségi uszításokban utazóknál tekinthető ennek, hanem ismerjük fel benne a magyar nemesi osztállyal való ellentétét.

A nemesi osztály nálunk csaknem kizárólag a magyarság soraiból alakult. Az osztályellentét itt is a nemzeti ellentét formájában nyilvánult meg.”

A cikk végkövetkeztetése az, hogy a nemzeti ellentétek mindaddig nem szüntethetők meg, amíg a magyar kormányok nemzetiségi politikájából hiányzik „az ellentétek alapjainak megismerése és ez alapok eltüntetésének törekvése a demokrácia elvei útján”.

Ezek a súlyos megállapítások egyáltalán nem egyeztek a Kolozsvári Friss Újság „nemzeti irányvonalával”, sőt: történeti-politikai elemzésükben túlmutattak a korabeli szociáldemokrata pártmozgalom hivatalos állásfoglalásain is. Az 1848—49-es forradalom és szabadságharc osztálytartalmának, és a nemzetiségi mozgalmak osztályalapjainak megfogalmazása Szabó Ervin közvetlen hatására mutat, akinek „Jegyzetek a magyar forradalomról” című tanulmányában (valójában a Marx és Engels válogatott művei magyar kiadásához készített jegyzeteiben) szinte szó szerint azonos fogalmazás olvasható. A tanulmány a Huszadik Század 1904. évi decemberi számában látott napvilágot, ahonnan Kun Béla átvehette a forradalom osztályerőviszonyaira vonatkozó Szabó Ervin-i megfogalmazást.³⁷ De nem az átvétel a fontos, bár világosan mutatja Kun Béla párton belüli orientációját, közvetlen kapcsolatát a szocialista diákok központi szervezetével, hanem maga a tény, hogy a fiatal publicista lényegében helyesen, marxista módon tisztázta a nemzeti-nemzetiségi kérdés és a politikai demokrácia összefüggéseit, s erősítette azt a felismerést, hogy a demokrácia híveinek össze kell fogniuk az ország demokratikus átalakítása végett — nemzeti hovatartozásra való tekintet nélkül.

Nehéz lenne megmondani, hogy Kun Béla ezt a programját mennyiben és hogyan tudta realizálni a kolozsvári pártszervezetben, vagy inkább — szocialista diáktársaival együttesen — a kolozsvári egyetemen. Erre vonatkozólag semmiféle adatunk sincs. De tény, hogy a Román Nemzeti Párt tekintélyes lapja, az aradi Tribuna nyomán, amely 1905 szeptember elején először tudósított a budapesti

³⁷ Szabó Ervin: Jegyzetek a magyar forradalomról (Szerzőnek a Marx és Engels válogatott művei magyar kiadásához írt jegyzetei). Huszadik Század, 1904. II. k. 404—414.

szocialista diákok és a román egyetemi hallgatók közös választójogi tüntetésének tervéről, a szeptember 30-án valóban létrejött közös gyűlésről Kun Béla közölt hírt a Kolozsvári Friss Újságban.³⁸

Az 1905 nyarára kialakult kormányzati válságban, a parlamenti választásokon többséget szerzett ellenzéki pártszövetséggel szemben kinevezett parlamenten kívüli „darabont-kormány” és a szociáldemokrata párt közötti választójogi paktum feltételei között a nemzetiségi pártok, elsősorban a Román Nemzeti Párt tartózkodó magatartást tanúsítottak, általában nem csatlakoztak nyíltan a „darabontokhoz”, de a „nemzeti ellenállást” hirdető, sovíniszta vezetésű ellenzéki pártszövetséggel való együttműködést elutasították. A szociáldemokrata párthoz hasonlóan azt követelték, hogy a parlamenti többség — az ellenzéki pártszövetség — vegye programjába legfőbb követelésüket: az általános választói jogot, s akkor ők is szembefordulnak a dinasztikus érdekeket képviselő fél-abszolutista parlamenten kívüli kormánnyal. A budapesti szocialista diákok és a nemzetiségi egyetemi hallgatók közeledése 1905 őszén ezen az elvi-politikai alapon jött létre.

Voltak kísérletek arra is, hogy az ellenzéki pártszövetség egyes demokratikus elemeit megkíséreljék „leválasztani” az antidemokratikus politikát folytató egyesült ellenzékéről (a „vezérlő bizottságról”), s főként egyes vidéki városokban, mindenekelőtt Szegeden, ennek formai oldalát is kidolgozták.³⁹ Ilyen kísérletek különösen 1905 szeptember végén—október elején voltak, a vezérlő bizottság és a király szeptember 23-i egyezkedési kísérletének kudarca, az „ötperces audiencia” után. Az „ötperces audiencián” a király lényegében kapitulációra szólította fel az ellenzéki pártszövetséget, amely válaszul a „nemzeti ellenállás” teljes kibontakoztatására szólított fel, a demokratikus reformok ügyét pedig a „győzelem” utáni időkre halasztotta. Ez az állásfoglalás lehetetlenné tette az ellenzéki pártszövetség és a demokratikus erők együttműködését, holott kezdetben a nemzetiségi pártok s a szociáldemokrata párt is elutasította a király álláspontját, azt a Habsburg-abszolutizmus újabb jeleként értékelték.⁴⁰

Az utóbbi vonulatba illeszthető Kun Béla egészoldalas vezércikke a Kolozsvári Friss Újság 1905. szeptember 24-i számában. A „Legyen hát forradalom” című írásában Kun Béla — helyt adva az általános közfelháborodásnak — kemény szavakkal ostromozza a király önkényes eljárását, s arra utal, hogy a dinasztia szemlátomást nem tanult a történelemből, s felhossa a francia forradalom példáját, amikor a nép rájött arra, hogy „tud ő maga magának parancsolni”. A király eljárása, „a habsburgi gög” „veszedelmesen elhomályosítja a dinasztikus hűség képzeteit, s a forradalom képzetei lépnek helyükbe. . .” „Jól van így is — fejezi be mondandóját a cikkíró —. Nem mi akartuk, ők akarják. Legyen hát forradalom!”

³⁸ Tribuna, 1905. szeptember 7., ill. Kolozsvári Friss Újság, 1905. október 1.

³⁹ A kérdésről bővebben lásd: *Mucsi Ferenc: A Kristóffy—Garami-paktum* Bp. Kossuth. 1970. 89—90.

⁴⁰ Uo., 87., továbbá: MMTVD. 3. k. 369—371.

Az abszolutista megnyilatkozást azonban hamarosan feledteti a Fejérváry-kormány újabb kinevezése, immár a választójog széles körű reformjának és más demokratikus intézkedéseknek a hivatalos programjával. Ezzel párhuzamosan következik be a vezérő bizottság már említett elzárkózása a demokratikus reformok elől, amit a vezérő bizottság egyik tagja, Apponyi Albert gróf ezzel a frappáns mondással fogalmazott (és indokolt) meg: „Mi a népet az alkotmány sáncaiba és nem romjaiba akarjuk bevenni.”⁴¹ Mindennek következtében a szociáldemokrata párt élesen szembefordult az ellenzéki pártszövetséggel, s minden erejével azon volt, hogy a kormánytól mindenképpen kicsikarja a választójogi reformot. A harc közepette a fővárosban és több vidéki városban összetűzések is voltak a szervezett munkások és az ellenzéki pártszövetség hívei között. 1905 novemberében, például Apponyi csak katonai sorfal segítségével tudott bejutni Kolozsvárra, mivel a helyi szociáldemokrata munkásság megkísérelte, hogy megghiúsítsa az Apponyi részvételével rendezett nagygyűlést.⁴²

A „Legyen hát forradalom!” című cikk Kun Béla utolsó, szignóval ellátott írása a Kolozsvári Friss Újságban. Mint említettük, valószínű, hogy még további cikkei, közleményei jelentek meg a lapban, de hogy mikor vált meg a szerkesztőségtől, pontosan nem tudjuk megállapítani. Dersi Tamásnak azt a feltevését, hogy rövid időre az ugyancsak kolozsvári Őr című lapnál dolgozott, ezideig nem sikerült alátámasztanunk, bár az természetesen nincs kizárva, hogy egy-egy írása — szignó nélkül — e lapban is megjelenhetett, annál is inkább, mivel Gárdos Mariska ebben az időben tagja volt az Őr szerkesztőségének.⁴³

A lapszerkesztő

Dersi Tamás feltevése szerint Kun Béla 1906 tavaszán vált meg véglegesen a Kolozsvári Friss Újságtól, s ekkor lett belső munkatársa a nagyváradai Szabadság című lapnak. A feltevés — egy kissé későbbi időponttal — valószínűsíthető, de az átkerülés pontos dátumát nem ismerjük. Kun Béla indítékairól szintén keveset tudunk. Elhatározásába belejátszhatott az 1906 áprilisi kormányváltozás: az ellenzéki pártszövetség hatalomra kerülése, s ennek kapcsán a politikai ellenfelek üldözése; Kun Béla, mint szociáldemokrata, aligha maradhatott meg egy most már kormánypártivá lett lap belső munkatársaként. Megkísérelte azt is, hogy közreműködjék egy új lap indításánál, amely 1906. június 16-án jelent meg Előre címmel. Ezt a lapot egy bizonyos Lasay Árpád adta ki és szerkesztette meglehetősen alacsony színvonalon, s Kun Béla mellett más egyetemi hallgatókat is alkalmazott. Valószínű, hogy Kun megpróbálta kézbe venni a lapot, s ez ügyben pénzügyi fedezet után is nézhetett, s nincs

⁴¹ Idézi *Mucsi F.* A Kristóffy—Garami-paktum, 57.

⁴² Uo., 111.

⁴³ *Gárdos Mariska*: I. m., 161—162.

kizárva, hogy így került kapcsolatba Laszky Árminnal, a nagyváradi lapkiadóval és nyomdatulajdonossal is. Miután ez a kísérlete sikertelen maradt, fordult Kun Béla nagyobb érdeklődéssel Nagyvárad felé.⁴⁴ Csábíthatta őt a konzervatív Kolozsvár után a „Peceparti Párizs” felszabadultabb légköre, nyugtalanul lüktető életritmusa, a jobb anyagi lehetőségek is szerepet játszhattak döntésében, de nincs kizárva az apai rokonság hívása sem.

Akárhogyan volt is, írásai 1906 nyarától jelentek meg a Szabadságban, korántsem a Kolozsvárott megszokott szellemben, hanem szigorúan alkalmazkodva a lapkiadó dús, gazdag nagyváradi lapnyomdatulajdonos, Laszky Ármin kívánságaihoz. Laszky a Szabadságot — üzleti vállalkozásként is — a szabadelvű párt Bihar megyei lapjaként adta ki, szoroson ragaszkodva a megyében teljhatalmú pártvezér, Tisza István politikai irányvonalához. A párt az 1905. évi parlamenti választásokon elszenvedett súlyos veresége után megszűnt kormánypárt lenni, s a darabontkormány kinevezése után Tisza visszavonult az aktív politikai szerepléstől, pusztán a darabontkormány választójogi törvénytervezetével szemben lépett fel egy cikksorozatával. Az 1906 áprilisi paktum után pártját is feloszlatta, s a kivárás álláspontjára helyezkedett. A nyomda- és laptulajdonos tőkés ebben a helyzetben a korábbi szerkesztőt: a radikális Lengyel Gézárt újtára engedte (aki ekkor érkezett a Budapesti Naplóhoz), utódjául a fiatal szegedi újságíró, Róna Lajost szerződtette. Az ő feladata volt, hogy a lapot közelebb vigye az új kormány vonalához, bár nem akarta felégetni a volt szabadelvű párt vezére, Tisza István felé vezető hidat sem.

Az új szerkesztő mellé új munkatársakat is keresett Laszky; a legkifizetődőbb volt fiatal, tehetséges kezdőket alkalmazni. Így került a laphoz Göndör Ferenc kéthavi sikertelen próbaideje után Kun Béla, aki Róna Lajos emlékezése szerint 1906 júniusában—júliusában kezdhetette meg effektív munkáját a Szabadság szerkesztőségében.⁴⁵ (Az ismeretség, mint említettük, feltehetően a kolozsvári Előre című lap alapítási kísérletének idejéből való volt.)

A szerkesztő Róna Lajos úgy emlékezett erre a lépésre, mint amit a laptulajdonos vele mint szerkesztővel nem beszél meg.⁴⁶ Úgy tűnik, hogy Laszky Kun Bélát is amolyan próbaidőre vette fel, de vele távolabbi céljai voltak. Miután Róna Lajostól azt a véleményt kapta, hogy a fiatal újságíró „tűrhetően közepes kéziratokat szállít a szerkesztői asztalra”,⁴⁷ 1906 szeptemberével új esti bulvárlapot indított Előre néven, s a szerkesztéssel Kun Bélát bízta meg.

Az Előre 1906. szeptember 18-tól jelent meg, politikai napilapként. Első évfolyamából 97 szám jelent meg; második, 1907. évi évfolyama a 44. számmal megszakadt. A lap tartalmának érdemi értékelésére tanulmányunk terjedelme sem ad módot, de a feldolgozás sem tart még ott, hogy erre — ha rövid formában is —

⁴⁴ Előre, Kolozsvár, 1906. június 16. I. sz.

⁴⁵ *Róna Lajos*: Harminc év az újságírói pályán. I. k. Bp., 1930. 225.

⁴⁶ Uo., 266.

⁴⁷ Uo.

vállalkozhattunk volna. Dersi Tamás már többször is említett kismonográfiájában egybegyűjti a lapnak mindazokat a progresszív szellemű írásait, amelyekkel mintegy bizonyítani kívánja, hogy Kun Béla szerkesztői tevékenysége lényegében a nagyváradai szociáldemokrata munkásmozgalom érdekeit szolgálta.

Tény, hogy nem kevés azoknak a riportoknak, tudósításoknak, glosszáknak a száma — s eléggé kiterjedt a tematikája is —, amelyek közvetve vagy közvetlenül *szolgálhatták* a helyi szociáldemokrata mozgalom érdekeit is. Az sem kétséges, hogy ezeknek Kun Béla szubjektív szándékai szerint ez volt a céljuk. Ezt a szándékát szociáldemokrata múltja, 1906-ban is aktív részvétele a pártmozgalomban (erre még visszatérünk), a nagyváradai szociáldemokrata vezetőkhez — elsősorban Vántus Károlyhoz — fűződő szoros, baráti kapcsolatai⁴⁸ egyaránt valószínűsítik.

Írásaiban több kérdésben is közelállt a Nagyváradai Munkás Újság hangvételéhez, követeléseivel, politikai állásfoglalásához. Így, a választójogi reformért folytatott küzdelemben teljes mértékben együttthaladt a szociáldemokrata munkássággal, a párt választójogi gyűléseiről terjedelmes, rokonszenvező tudósításokban számolt be; hasonlóképpen szimpátiával emlékezett meg a munkásság sztrájkharcairól, helyelközzel éles fogalmazásban leplezte le a szervezett munkások „osztályellenességeit”; egyáltalán: ezekben a kérdésekben csaknem a szociáldemokrata párt osztályharcos terminológiáját használta. Hasonlóképpen rokonszenvvel írt a város „kisembereiről”, szociálpolitikai problémáiról, különösen részletesen szólt — riportok sorozatában — a városi munkásalakás-problémákról, ezeknek valóságos szakértőjévé „dolgozta be” magát (ennek később, Kolozsvárott még hasznát vette) stb.

A hirhedt OMGE 1906 őszén Nagyváradon rendezett kongresszusa ellen is rendkívül élesen, a Nagyváradai Munkás Újsággal szinte lépést tartva számolt be. A Váradon hintókon felvonuló, parádézó mágnások és mágnásfeleségek ellen keményen fellépett: a kocsikorzó uraságait „néma, visszafojtott gyűlölettel nézi ... a munkásság” — írta többek között. Hasonló jellegű írásai miatt a nagyváradai ügyészség „izgatás” címén eljárást is indított ellene, de az 1907 áprilisában megtartott esküdtszéki tárgyaláson felmentő ítélet született.⁴⁹

Írásai azonban — bármennyire is rokonították őt bizonyos témakörökben a helyi szociáldemokrata laphoz — nem mindenben követték a Nagyváradai Munkás Újságot. Így, midőn a munkáslap súlyos vizzályba keveredett Tisza Istvánnal munkásellenes állásfoglalásai miatt — erről az Előre semmit sem írt.⁵⁰ S ez korántsem volt véletlen. Kun Béla szociáldemokrata elkötelezettségéből mit sem von le, ha — Dersi Tamás szerető elfogultságával szemben, a tényeknek megfelelően — leszögezzük, hogy a fiatal lapszerkesztő lényegében olyan lapot csinált, amelyet a kiadótulajdonos *megkövetelt* tőle. Az csak Kun Béla javára írható, ha ezeken, a tulajdonos által megszabott korlátokon — ha tehette — megpróbálta túltenni magát,

⁴⁸ *Dersi Tamás*: I. m., 157.

⁴⁹ Uo., 163—167.

⁵⁰ Uo., 159—160.

de tőle sem lehetett elvárni, hogy ebben a miliőben forradalmi-szocialista lapot formáljon.

Emellett azt is figyelembe kell vennünk, hogy az Előre — bulvárlapként — nem elégedhetett meg pusztán politikai természetű írásokkal. A közönség megnyerése végett — már csak a többi lap konkurrenciájára való tekintettel is — élnie kellett az ekkoriban terjedő új szerkesztési elvekkel: a napi szenzációk, szerencsétlenségek, véres drámák naturalisztikus előadásával is. A lap szalagcímei, ennek megfelelően, általában kettősek voltak: a politikai vezetőcím alatt a napi szenzációt tálaló szalagot is ott találjuk.

Ahogy mondani szokás: ez az érem egyik oldala. A másik: nem világosak Laszky Ármin elképzelései Kun Béla szerződtetésével. Hiszen tudván-tudta, naponta tapasztalhatta, hogy Kun Béla a szociáldemokrata párt elkötelezett híve. Miért alkalmazta mégis? Feltehető, hogy politikai tekintetben lehetségesnek látta a szabadelvű párt és a szociáldemokraták érdekeinek ideiglenes találkozását a közös ellenfél: a hatalomra került koalíció elleni küzdelmekben, a koalíciós kormány „agrárius” intézkedéseinek, „hazafias” frázisainak, antidemokratizmusának leleplezésében. De szerepet játszhattak egyéb, üzleti megfontolások is, olyan számítások, amelyek bár áttételesen, lehetővé tették számára, hogy a radikális hangvételű lap nyomása révén megnyerje az új, koalíciós főispán hajlandóságát a nagy lap, a Szabadság akkor szokásos dotálásához. Ezt a lehetőséget látszik alátámasztani, hogy az Előrében a főispán elleni — egyébként jogos — támadások csúcspontján született meg a főispáni döntés arról, hogy a Szabadság című lapot a megye hivatalai kötelesek előfizetni (persze állami pénzen).⁵¹ A lappal, Kun Bélának a városi és megyei koalíciós hatalmasságok ellen intézett támadásaival valóban sikerült mintegy „sakkban tartania” őket, miközben a „nagy lap”, a Szabadság jóval visszafogottabban foglalt állást a helyi — és országos — közéleti kérdésekben. Csak példaként említjük, hogy midőn Glac Antal Bihar megyei főispán elkoboztatta a szociáldemokrata földmunkás-lapot, a Világsszabadságot, s bizalmas utasításban a szociáldemokrata földmunkás szervezkedés letörésére szólította fel a helyi hatóságokat, a törvénytelen rendelkezés aktáit Kun Béla megszerezte — s az Előrében publikálta. A leleplezés érdekében állt a Tisza-pártnak, és segítette a szociáldemokratákat is a koalíció elleni harcukban (a Nagyváradai Munkás Újság át is vette a leleplezést.). A főispán természetesen azonnal vizsgálatot rendelt el, de nem tudott nyomára jutni annak, hogy miként került a bizalmas utasítás szövege a két laphoz. Így aztán úgy állt bosszút, hogy az év végén megvonta a két lap szerkesztőjétől: Kun Bélától és Vántus Károlytól az újságíróknak járó vasúti szabadjegyet.⁵²

⁵¹ Filiala Arhivelor Statului jud. Bihor. Oradea. — Prefectura jud. Bihor. Inv. 23. 1906. Act. Nr. 1081, 1093, továbbá: uo., Főispáni iktatókönyv, II. 1906. 1287, 1328. sz. (csak az iktatókönyvi feljegyzés maradt fenn).

⁵² A vasúti kedvezmény megvonásának a miniszterelnökhöz küldött indokolása szerint Kun Béla „az Előre c. (lapban) nap-nap mellett a legpiszkolóbb hangon támadja a kormányt és a főispánt. Nem” (t. i. nem adható meg a vasúti szabadjegy). Vántusnál az indoklás így hangzott: „A lap, amely most indult meg

A laptulajdonos e — lehetséges — üzleti számításain túl, az Előre kiadása nem jelentett nagy anyagi megterhelést a vállalkozó számára. Kun Béla — a Laszkyval kötött egyezség alapján — a négyoldalas lappal járó munkát teljes egészében magára vállalta. Az Előrének — a szerkesztőn kívül — nem volt más fizetett alkalmazottja. Kun Béla a lap híreit — igaz, részben a Szabadsághoz érkező anyag alapján — maga állította össze; cikkeit, glosszáit, kommentárjait maga írta; ő volt a lap riportere és tudósítója egyszemélyben. Kortársainak, újságíró kollégáinak visszaemlékezése alapján⁵³ — s a lap ismeretében — bátran állíthatjuk, hogy tehetséges és szorgalmas újságíró volt, aki munkáját szenvedélyesen szerette és nagy odaadással, munkabírással végezte.

Munkája során széles körű ismeretségre tett szert a város újságíró társadalmában, irodalmi-színházi életében. Kapcsolatba került a már említett Göndör Ferencsel, majd Emőd Tamással és Dutka Ákossal; Vántus Károly mellett — akit már 1904 óta, kolozsvári szereplései alapján ismert — ekkor ismerkedett meg a jőnevű szociáldemokrata jogakadémiai tanárral: Ágoston Péterrel, általa pedig Jászi Oszkárral, s a Huszadik Század körének más vezetőivel is. Dutka Ákos „kedélyes kollégaként” „a Holnaposok tömörülésének rajongó híveként” emlékezik rá, olyan emberként ábrázolja, akit magával ragadott Ady költészetének varázsa.⁵⁴ A bohém újságírói környezet bizonyos külsődleges vonásait ő is magára öltötte; Kun Béláné emlékezése szerint⁵⁵ „fél méter széles fekete kalapot” hordott és rendszerint „óriási vörös csokornyakkendőt” viselt — csupa olyan kelléket, ami akkoriban egy 20 esztendőslapszerkesztőnek elengedhetetlen rekvizituma volt. . . Bizonyos az is, hogy — a kor, főleg a vidéki városok szokásainak megfelelően — kedvelte és maga is szívesen énekelte az akkor divatos magyar nótákat (Dankó Pista dalait Ady is versben köszöntötte), de ez nem kapcsolódott össze nála a „sírva vigadással”, még kevésbé valamiféle duhajkodással. Csak azért említjük meg ezt itt, mert később az emigrációban nagy zenei műveltségű értelmiségi elvtársai Kun Bélának ezt a gyermekkorától megvolt tulajdonságát, azt ui., hogy egyszerűen: szeretett énekelni, félreértették, és holmi dzsentrí vonásnak bélyegezték (az iskolában énekből mindig jeles osztályzatot kapott. . .).

Dzsentrí vonásként tartották-tartják számon két váradi afférját is. Az egyik: Sas Ede, a helyi Nagyváradi című koalíciós lap szerkesztőjének felpofozása. Az ügy összefüggött az Előre indításával. Már napokon át plakátok hirdették a városban a lap indítását Kun Béla szerkesztésében, mikor az említett lapban a szerkesztő azt az álhírt röppentette fel, hogy az Előre a „darabont-kormány” volt belügyminiszterének, Kristóffy Józsefnek a támogatásával és egy helybeli zsaroló újságíró, bizonyos

újából, a legszemtelenebb módon tárgyalja egyesek magánügyeit, a családi élet szentségét — sem részesíthető”. — Uo., 1516/1906., 1906. december 23. Az irat kezelése: „Bizalmas, saját kezéhez”.

⁵³ Erről bővebben lásd: *Dersi* I. m., 116.

⁵⁴ *Dutka Ákos*: A Holnap városa. Idézi: *Kun Béláné*, I. m., 19.

⁵⁵ *Kun Béláné*: I. m., 35.

Nógrádi Gyula szerkesztésében jelenik meg. Midőn a nyilvánvaló és politikailag nagyon is célzatos (és őt egzisztenciájában fenyegető) rágalom miatt a fiatal szerkesztő a városházán felelősségre vonta Sas Edét, olyan arrogáns választ kapott, hogy elragadtatta magát. A tett nyilvánvalóan helytelen volt, védhetetlennek is bizonyult, s a bíróság 1907-ben 300 korona pénzbüntetést szabott ki Kun Bélára.⁵⁶

A másik eset a már említett Nógrádi Gyulával függött össze, aki Laszky „nagy lapjától”, a Szabadságtól két munkatársa elbocsátását követelte, azzal fenyegetőzve, hogy különben leleplezésekkel él. Kun Béla formailag a Szabadság belső munkatársának számított; rá is vonatkozott-e a követelés, vagy sem —, nem tudjuk; tény, hogy Nógrádi jelentkezésekor átvette a telefont. Szóváltás kerekedett; ennek során Nógrádi megfenyegette Kun Bélát, aki — óvatosságból — egy vasbotot rejtve a kabátja alá, távozott este a szerkesztőségből. Az óvatosság helyénvalónak bizonyult; Nógrádi revolverrel támadt rá, s Kun Béla csak a kéznél lévő vasbot segítségével tudta a lövést elhárítani. Nógrádit letartóztatták, majd másnap szabadon engedték.⁵⁷

A várost izgalomban tartó eseményhez hozzájárult az újságíró társadalom szenzációja is, amelynek ugyancsak Kun Béla volt a főszereplője. A Nógrádi-affért követő napon, 1907. január 10-én Kun Bélának nyilatkozata jelent meg a Nagyvárad Friss Újságban, amelyben bejelentette szakítását a lapkiadóval és megváltását az Előre szerkesztésétől. A nyilatkozatból — és a azt követő személyeskedő hangú hirlapi polémiaiából — valószínűsíthető, hogy Laszky Ármin a Nógrádi-affért használta fel arra, hogy megszabaduljon Kun Bélától. Kettőjük között már korábban is sokasodtak az ellentétek; Nógrádi jelentkezése akár provokációnak is felfogható.⁵⁸ (Január 10-e után az Előre még mintegy öt hétig tengődött, Göndör Ferenc szerkesztésében, s megjelenése február 20-án a 44. számmal megszakadt.⁵⁹)

Így kapcsolódott össze Kun Béla szerkesztői munkája az Előrenél a kezdéskor és a távozáskor egy-egy afférral, olyan ideg feszültséggel teli pillanatokban, amikor egzisztenciális érdekei forogtak kockán. A védekezés reflexét — mert mind a két esetet annak kell minősítenünk — vajon nevezhetjük-e „dzsentrí vonásnak”, párbajozó krakélerségnek? Ha a két affért ebben az alapösszefüggésben vesszük szemügyre és ennek megfelelően értékeljük, válaszuk csakis nemleges lehet.

Kun Béla 1907 február közepén — Laszky hozzájárulásával, s valószínűleg bizonyos végkielégítéssel — eltávozott a laptól és Nagyváradtól. Útja — akárcsak a

⁵⁶ Lásd ehhez Nagyvárad Napló, 1906. szeptember 18. — A periratok a Bihar megyei levéltárban találhatóak: Arhivele Statului jud. Bihor. Fond Tribunalul oraşului Oradea. Anul 1909. Dosar 247—1515; 1—64. fol.

⁵⁷ Kun Béla két nyilatkozatát lásd: Nagyvárad Friss Újság, 1907 január 10, 126 az eseményekhez: Szabadság, 1907 január 10, 11, 13, 14; Nagyvárad, 1907 január 10, 13. — Az esetet eltérőleg ismerteti *Borsányi György* I. m. 22. illetve *Kun Béláné* I. m. 20. Az ügy elemzése alapján Kun Béláné előadása tűnik elfogadhatóbbnak.

⁵⁸ *Dersi Tamás* I. m. 167—168., *Róna Lajos* I. m. I. k., 267.

⁵⁹ *Dersi Tamás* I. m. 184.

Szabadság korábbi szerkesztőjéé, Lengyel Gézáé — talán nem is véletlenül, szintén a Budapesti Napló szerkesztőségébe vezetett.⁶⁰ A belépés pontos idejét nem ismerjük, de annyi bizonyos, hogy 1907. február 26-án már nem tartózkodott Nagyváradon, március 14-én pedig már a Budapesti Napló munkatársaként dolgozott Budapesten.⁶¹

Itteni munkájáról kevés ismeretünk van. Lengyel Géza: „Ady a műhelyben” című írásában emlékezik meg róla, mint fiatal újságíróról, akinek szerény állása lehetett a lapnál. Hadd idézzük a hangulatos emlékezés egy-két mondatát: „Két összetolt ócska íróasztal két oldalán, egymással szemben ült egy idősebb, nagybajuszú férfi s egy borotvált arcú, egészen fiatal. Beszélgettek, sokat vitáztak egymással, sűrűn idézgették Marxot: úgy látszott, hogy e tekintetben nagyon tájékozottak . . . Az idősebb munkatárs . . . Pfeifer Sándor volt; a fiatal: Kun Béla.”⁶² Pfeifer fontos szerepet játszott a korábbi esztendőök szociáldemokrata mozgalmában, s ebben az időben is tagja volt a pártnak, bár tisztséget nem töltött be. Közel állt a szocialista diákok mozgalmához, egyik szervezője-irányítója volt a fővárosi munkásművelődés fórumának, a Vorwärts nevű egyesületnek. Általa bizonyára, de talán korábbi ismeretségei révén is Kun Béla újabb kapcsolatokra tett szert. Ekkoriban ismerkedett meg természetesen a laptulajdonos Vészi Józseffel és családjával; itt találkozott ismét Ady Endrével és a Kolozsvárról már ismert szociáldemokrata Szabados Sándorral. Szorosabb kapcsolatba került a Népszava több munkatársával, köztük Révész Bélával, Rudas Lászlóval, Madarász Emillel, a fiatal, irodalmi hajlamú Marton Istvánnal, s az volt a titkos vágya, hogy egyszer a Népszava szerkesztőségébe kerüljön munkatársként.⁶³

A Budapesti Naplóban megjelent írásait még nem gyűjtötték egybe. Nehéz, és csaknem reménytelen feladat: szignóval jelölt cikke nem jelent meg a lapban; valószínű, hogy Lengyel Gézának igaza van, hogy a fiatal újságíró ennél a nagy lapnál csak kisebb feladatokat kaphatott, talán a hírrovatnál serénykedett, talán a munkásmozgalmi események krónikájának összeállításában dolgozott együtt Pfeifer Sándorral, esetleg a községi politika rovat szerzteágazó híryanagának összeállításában segédkezett. Kun Béla itteni szerepének pontosabb felderítése még az eljövendő kutatások feladata.

Egyelőre meg kell elégednünk azzal, amit Kun Béla életének abból a jó nyolc hónapnyi idejéből ismerünk, amikor a lap munkatársa volt (1907 márciusától 1907 novemberéig). Ezt az időt nem kis részben két per vádlottjaként kellett eltöltenie. Az

⁶⁰ *Róna Lajos* I. m. 267.

⁶¹ Arhivele Statului jud. Bihor. Fond Tribunalul oraşului Oradea. Anul 1909. Dosar 247—1515; I—64. fol.

⁶² *Lengyel Géza*: Ady a műhelyben. Szépirodalmi, 1957. 189. Idézi: *Borsányi György* I. m. 25.

⁶³ *Hunyady Károly*: Kun Béla két levele. Kortárs, 1971. 3. sz. „Mindenesetre nagyon kérem — s biztos vagyok benne, hogy teljesíteni fogja kérésemet —, hogy tavasz felé nézzen széjjel az érdekekben a Népszavánál is pendítse meg a dolgomat” — írta Kun Béla Marton Istvánnak. Idézi: *Borsányi György* I. m. 398.

egyik a már említett Sas Ede-féle affér, amelynek tárgyalásai még 1906. október 15-én megkezdődtek a nagyváradai 2. sz. járásbíróságon. A rendelkezésünkre álló periratok⁶⁴ alapján nyomon követhetjük a tárgyalásokat, a fellebbezések, idézések sorozatát. Ezekből azonban talán csak két mozzanat érdemel külön említést. Az egyik az, hogy Kun Bélát dr. Sonnenfeld Lajos fiatal ügyvéd, a váradai szociáldemokrata pártszervezet egyik neves értelmiségi képviselője védte (mint már említettük, eredménytelenül). A másik mozzanat: Kun Béla a 30 korona perköltséget rendezte, de a 300 koronás pénzbüntetést nem tudta — nem akarta — kifizetni. Miután a büntetés kifizetésének határideje — 1907. február 9-e — elmúlt, a váradai törvényszék, amely a jogerős másodfokú ítéletet hozta, a 300 korona pénzbüntetést behajthatatlansága esetén 30 napi börtönbüntetésre változtatta, s az ügyet a büntetés behajtása vagy az ítélet végrehajtása végett áttette a nagyváradai rendőrkapitánysághoz. Kun Béla pesti lakcímeiről, a Budapesti Naplóhoz kerüléséről már azok a rendőrkapitánysági iratok tájékoztatnak bennünket, amelyek a Kun Béla utáni nyomozás során keletkeztek.

Eszerint — a sikeres nyomozás eredményeként — Kun Béla 1907. március 14-én Budapesten személyesen vette át a váradai bíróság felszólítását, s néhány nap múlva kérvényezte, hogy a 300 korona büntetést havi 10 koronás részletekben fizethesse ki. A váradai főügyész (március 30-án) a kéréshez hozzájárult, de nem tudták kézbesíteni a címzettnek, mert az már akkor a kolozsvári ügyészség foglya volt.⁶⁵

Ezzel elérkeztünk a másik perhez, amely sokkal súlyosabb büntetéssel fenyegette. A kolozsvári ügyészség 1906 őszén vádat emelt ellene lázítás és hatóság elleni erőszakra való felhívás címén. A vád alapja egy röplap volt, amelyet Kun Béla 1906 júliusában írt a kolozsvári építőmunkások sztrájkja alkalmából. Bár Kun Béla ekkor már a nagyváradai Szabadság című lap munkatársa volt, a kolozsvári szociáldemokrata mozgalomhoz még sok szállal kötődött; szülei is a városban laktak, s maga is gyakran átutazott az erdélyi fővárosba. A sztrájk, amely az építőmunkások szakszervezetének helyi csoportja és a kolozsvári építőmesterek kartellje közötti harcként nagy hevességgel folyt már a tavasz óta, 1906 júliusában új fordulatot vett. Az építőmesterek a sztrájk letörése végett Morvaországból munkásokat fogadtak, de mikor ezek — nem utolsósorban a helyi szociáldemokraták agitációjának hatására — értesültek arról, hogy milyen céllal szerződtették őket, csatlakoztak a sztrájkolókhöz, s együtt sorakoztak fel a sztrájk letörésére kirendelt csendőrök ellen. A csendőrök fegyveres beavatkozása áldozatot is követelt: Dán Péter 66 esztendő s kőműves olyan súlyos sérüléseket szenvedett, hogy néhány óra múltán kiszenedett.

Ebből az alkalomból a szociáldemokrata párt kolozsvári szervezete gyászjelentést adott ki, amely éles szavakkal bélyegezte meg a gyilkosság elkövetőit és felbújtóit egyaránt. A gyászjelentés szerzője, Korundán György ellen osztály elleni izgatás címén eljárást indított az ügyészség. Hasonlóképpen eljárás indult Kun Béla

⁶⁴ Lásd a Bihar megyei levéltár már idézett anyagát: Arhivele Statului jud. Bihor. Fond Tribunalul oraşului Oradea. Anul 1909. Dosar 247—1515. 1—64. fol.

⁶⁵ Uo.

ellen is „Csendőrszurony. Rendőr kard. Bestiák az utcán” címmel megjelent röpiratáért.⁶⁶ A röplap tartalmáról egyelőre nincsenek ismereteink; talán egyszer előkerül egy példánya. A címből annyi mindenestre kiviláglik, hogy aligha alkalmazott hangfogót a hatósági erőszak elkövetőivel szemben.

A kolozsvári esküdtbíróági tárgyaláson 1907 tavaszától sorozatban zajlottak a szociáldemokrata mozgalom vezetői ellen indított perek, köztük az építőmunkássztrájk kapcsán emelt vádak alapján is. A Korundán elleni perben az esküdtek a vádlottat „nem bűnösnek” mondták ki, s így a törvényszék a gyászszerzőjét felmentette a vád alól. A persorozatban ez már a negyedik felmentő ítélet, tehát az ügyész negyedik veresége volt. Talán ezzel is magyarázható, hogy az ügyész a kitűzött tárgyalásokról kétszer is távol maradó Kun Béla ellen letartóztatási parancsot adott ki. (Kun Béla átlátszó ürügyekkel alátámasztott távolmaradásaival nyilván arra számított, hogy sikerül „kifognia” egy számára kedvező összetételű esküdtszék, amelyben a város olyan polgárai foglalnak helyet, akiktől ügyének kedvező elbírálását remélhette.)

A letartóztatási parancs alapján 1907. május 13-án két civilruhás rendőr megjelent Kun Béla lakásán s a fiatal újságíró a kolozsvári törvényszék fogdájába kísérte. Másnap, május 14-én tartották meg az esküdtszéki tárgyalást. Az ügyész elejtette a lázítás vádját, de annál nagyobb hangsúllyal szerepeltette a hatóság elleni erőszakra való felhívás büntettét. Az esküdtek, akik között nem voltak Kun Bélával rokonszenvező polgárok, bűnösnek mondták ki, s így a kolozsvári törvényszék 6 havi államfogházra és 200 korona pénzbüntetésre ítélte.⁶⁷ A büntetés megkezdésének időpontja az év novemberében vált esedékessé.

Május közepétől novemberig Kun Béla Budapesten tartózkodott, s továbbra is tagja volt a Budapesti Napló szerkesztőségének. A nagyváradai bíróság ezután is zaklatta, újabb és újabb fizetési meghagyásokkal bombázta. 1907 júniusában — a kapott kedvezmény alapján (amely valamiképpen mégiscsak eljuthatott hozzá) — 10 koronát kifizetett a váradi, Sas Ede elleni „becsületsértési” perben ellene hozott ítélet alapján, de 1912-ig a további 290 koronát nem fizette ki (végül is az ítélet elévült).

A váradi megkeresésekre a budapesti rendőrkapitányság sorra-rendre azt a választ adta, hogy „Kun Béla hírlapíró Kolozsvárt az ottani törvényszék fogságában” van. Végre, 1907 szeptemberére a bürokrácia útvesztői ellenére is kiderült, hogy Kun Béla nincs a kolozsvári ügyészségi fogházban. Ekkor nyomozás indult, hogy „a szökésben lévő Kun Béla hírlapíró” kézrekerítsék.

Csak azért foglalkozunk ilyen aprólékosan ezekkel a — ma már semmitmondó — részletekkel, mert részint érzékeltetik, hogy Kun Béla milyen keserves viszonyok között élt 1907 tavaszán—nyarán, s miért foglalkoztatta az a gondolat, hogy külföldre, Amerikába meneküljön, s ott valamelyik magyar nyelvű szocialista lapnál

⁶⁶ Kolozsvári Munkás, 1906. december 15.; Kolozsvári Friss Újság, 1907. február 7.

⁶⁷ Arhivele Statului jud. Bihor. Fond Tribunalul oraşului Oradea. Anul 1909. Dosar 247—1515. 1—64. fol., Újság, Kolozsvár, 1907. május 15., Budapesti Napló, 1907. május 15.

vállaljon munkát. A tervről a Budapesti Napló tulajdonosának, Vészi Józsefnek a lánya, Vészi Margit naplófeljegyzése tudósít, aki a tervhez hozzáfűzi, hogy ő már el is búcsúzott tőle, majd megjegyzi: „az ő fanatizmusához foghatót még sohasem láttam . . .” A naplóbejegyzés dátuma: 1907. augusztus 28.⁶⁸

A másik ok, amiért a nyomozás elrendeléséről szót ejtettünk, az, hogy a kiadott körözésben megtalálhatjuk Kun Béla hiteles személyleírását is, amit érdemesnek tartunk közölni. Eszerint: „Kora: 22 éves. Magassága: alacsony. Haja: barna. Szeme: fekete. Szája: rendes. Arca: kerekded. Orra: rendes . . . Anyanyelve: magyar, beszél németül is. Ruházata: úrias. Legutóbb Budapesten lakott”.

A nyomozólevelet a nagyváradi járásbíró állította ki 1907. október 6-án „a becsületsértés vétsége miatt elítélt, szökésben lévő Kun Béla” kézrekerítésére: „Felhívatnak az összes hatóságok, hogy a szökésben lévő elítéltet letartóztassák, s a legközelebbi kir. ügyészség vagy járásbírótság fogházába szállítsák, egyúttal pedig letartóztatásáról az alulírott kir. járásbírótságot értesítsék.”⁶⁹

Hogy konkrétan hogyan zajlott a nyomozás, nem ismeretes, de tény, hogy Kun Béla 1907 novemberében — a kolozsvári törvényszék ítélete alapján — már a szegedi államfogház foglya volt, s onnan csak 1908. május 16-án szabadult.⁷⁰ A fogházban töltött nehéz félesztendejéről kevés adattal rendelkezünk. Fennmaradt azonban két levele, amelyeket a Népszava már említett fiatal munkatársához, Marton Istvánhoz írt,⁷¹ továbbá néhány emlékezés Kun Bélára, amelyek röviden utalnak a szegedi hónapokra.

A Marton Istvánhoz írt két levélben Kun Béla beszámol barátjának arról, hogy angolul tanul, s már nem kevés szót tud. A fogházban — írta — „van elég ideje az embernek gondolkodni, s bizony, ha visszapillant az ember az elmúlt dolgokra, különösen a körülötte lévők cselekedeteire, nagyon sokat más megvilágításban lát, mint azelőtt. Világért se gondolja, hogy valamiféle szentimentális világfájdalmat oltott belém a fogság, vagy megtört volna, de bizonyos, hogy nagyon sok emberben csalódtam . . .”⁷² Elmondja, hogy a szociáldemokrata párttól rendszeres támogatást kap; ingyen küldik a Népszavát is. Miközben Marton elkeseredett véleményével szemben, aki szerint egy „szemétdomb a magyar irodalom”, a Népszava színvonalas karácsonyi irodalmi mellékletére utal, politikai tekintetben maga is elégedetlen a lappal.⁷³

Külső kapcsolatairól szólva így írt: „El sem képzelheti, mit jelent nekem levele; nem is alkothat magának arról fogalmat, hogy mint esik itt az embernek, ha látja, hogy

⁶⁸ Kun Béla két levele. Közli *Hunyady Károly*. Kortárs, 1971. 3. sz. 476.

⁶⁹ Arhivele Statului jud. Bihor. Fond Tribunalul oraşului Oradea. Anul 1909. Dosar 247—1515. (0—62. fol.)

⁷⁰ *Borsányi György* I. m. 24.

⁷¹ Kun Béla két levele. Közli *Hunyady Károly*. Kortárs, 1971. 3. sz.

⁷² Uo., 466.

⁷³ Uo., 467.

van valaki, aki nem hagyta el. Ön és Ady Endre azok, akik megemlékeztek rólam rabságomban.” Érdeklődik a Népszava ismerős munkatársai iránt is, és kéri Martontól címüket.⁷⁴

Ady „megemlékezése” — bizonyára a fogházba küldött levele — nem ismert; mindenesetre azt bizonyítja, hogy egykori tanítványa, s a Budapesti Naplónál fiatal újságíró kollégája iránt jószívvel volt. Majd látjuk még, hogy a későbbiekben is szívélyes, jó viszony jellemezte kapcsolatukat. Adyn kívül Kun Béla érintkezésben volt Janovics Jenő kolozsvári szinigazgatóval is, akinek ekkor megjelent, *A magyar dráma irányai* című könyvéről — a fogházból — ismertetést is írt a Népszavába. Első írása a szociáldemokrata párt központi lapjában 1907. december 27-én látott napvilágot.⁷⁵

A szegedi államfogházban ebben az időben szocialista és nemzetiségi „izgatókat” tartottak fogságban, továbbá néhány állami tisztviselőt, akiket a Fejérváry-kormány idején vállalt tevékenységükért ítélték el. Egy 1925-ben megjelent emlékezés szerint ebben az időben „ott volt Šrobar joghallgató, a későbbi cseh miniszter, Hlinka páter, a tót vezér, Lucaciú ismert román politikus, görögkeleti román lelkész, Kun Béla joghallgató, a későbbi külügyi népbiztos, egy főszolgabíró, több állami tisztviselő stb.” Az emlékező elmondja, hogy bár a fogvatartottak a legkülönbözőbb pártállású politikusok voltak, mégis példás egyetértés alakult ki közöttük, és humorral is bőven meg voltak áldva. Így, elhatározták, hogy május 1-ét — a szocialistáktól tanult módon — a fogház udvarán is megünneplik, eleget téve minden formaságnak: a hatósági engedély „beszerzésétől” a vörös zászlós felvonulásig — és az ünnepi szónoklatig. S a szónok — Kun Béla volt...⁷⁶ Egy Bukarestben 1919 márciusában publikált emlékezés szerint is a szegedi fogházban, ahol a foglyokat a falakon kívülről hozott kasztszellem továbbra is elkülönítette egymástól, Kun Béla volt az, aki mindenkivel megtalálta az érintkezés emberi formáit.⁷⁷

Az erdélyi munkásmozgalomban

A fogházbüntetés, ha ezt valaki politikai okokból szenvedte el, inkább megbecsülést, semmint elítélést váltott ki. A „hatóság elleni erőszakra való felhívás” miatt elítélt Kun Bélának is sajátos renomét kölcsönzött a szegedi Csillagban eltöltött fél esztendő. Az 1908 májusában szabadult fiatal újságírónak azonban — bármennyire jólesett is az elismerés — valamiből meg is kellett élnie. A Budapesti Napló ekkorra már gazdát cserélt; új tulajdonosa, Pályi Ede kezében hamarosan már csak árnyéka volt hajdani önmagának; ide tehát nem mehetett vissza. A Népszava szerkesztősége maga is anyagi gondokkal küszködött, tehát itt sem tudott elhelyezkedni.

⁷⁴ Uo.,

⁷⁵ Uo., 468.

⁷⁶ Törekvés, Temesvár, 1925. május 1. Május elseje a fogházban. Visszaemlékezés.

⁷⁷ Socialismul. București. 25 martie 1919. Nr. 56. Kun Béla.

Hazatért hát Kolozsvárra, s itt próbált meg új életet kezdeni. Több kísérletet is tett arra, hogy befejezze egyetemi tanulmányait, még a várostól is megpróbált ösztöndíjat kérni tanulmányainak befejezéséhez. Mindenekelőtt azonban kereső foglalkozást kellett találnia. Ebben segítségére volt kiterjedt ismeretsége s a munkásmozgalomban szerzett neve egyaránt: végtére is a kolozsvári szociáldemokrata mozgalomban kifejtett tevékenysége miatt került politikai elítéltként a szegedi államfogházba. Mindennek köszönhetően a kolozsvári kerületi Munkásbiztosító Pénztár új igazgatója, Dr. Jakobi Kálmán, aki korábban a Kolozsvári Friss Újság szerkesztője volt, maga mellé vette Kun Bélát, aki ettől — 1908 nyaratól — kezdve a kolozsvári Munkásbiztosító Pénztár fogalmazójaként dolgozott, s kezdetben az (üzemi) baleseti kártalanítási ügyek tartoztak hozzá.

Ez az állás félig-meddig függetlenített pártalkalmazotti státus volt, hiszen a „betegpénztár” széles körű autonómiával rendelkezett, s vezetőségét jórésztben a biztosítottak — tehát a szervezett szocialista munkások — választották. A vezetők pedig természetesen a mozgalom erre érdemes tagjait alkalmazták, akik egyúttal a szocialista pártmozgalomban is aktív szerepet játszottak — és játszhattak is — ebben a beosztásukban. Nem utolsósorban ezzel magyarázható, hogy már az év decemberében, az évenként a karácsonyi ünnepek alkalmával megtartott kerületi pártértekezleten a 22 éves fiatalembert az erdélyrészi kerületi pártbizottság kilenc tagú végrehajtó bizottságának tagjává választották. Olyan tapasztalt szociáldemokrata tisztségviselővel dolgozott itt együtt, mint serdülő korának mentora, a kolozsvári szociáldemokrata párttitkár: Klein Jakab, vagy Linthaller Jenő, a Kolozsvári Munkás szerkesztője stb.⁷⁸

Ez a beosztás lehetővé tette számára, hogy teljes áttekintést nyerjen a soknemzetiségű erdélyi munkásmozgalomról, s egyben megismerkedjen a munkásság mindennapi gondolataival, problémáival is. Új beosztásában és funkciójában Kun Béla elemében volt. Fáradhatatlanul járta a vidéket, szervezte a bányavidékekre özönlő, a fűrésztelepekre toborzott új munkásrétegeket. A régi barát és harcostárs: Vántus Károly oldalán kolozsvári népgyűlések vezetője, a városi szociáldemokrata pártiskola előadója volt.⁷⁹

A mozgalmi feladatok mellett szoros kapcsolatokat épített ki a kolozsvári baloldali értelmiségiekkel is. Ebben a tekintetben támaszkodhatott a munkásbiztosító főorvosának, dr. Lukács Hugónak a segítségére, aki Ady Endre régi barátja és kezelő orvosa is volt egyszemélyben. Ez a kapcsolat is bizonyára hozzájárult ahhoz, hogy Kun Béla most már Kolozsvárt is találkozhatott Ady Endrével, akivel ekkor kerülhetett közelebbi kapcsolatba. Erre utal nemcsak Németh Andor emlékezése, aki szerint őt Kun Béla mutatta be Ady Endrének,⁸⁰ hanem Ion Brad Emil Isac-ról írt életrajza is, amelyben elmondja, hogy Isac Ady Endrével a kolozsvári New Yorkban

⁷⁸ A végrehajtó bizottság teljes névsorát közli: *Borsányi György* I. m. 26.

⁷⁹ Bővebben lásd: *Borsányi György* I. m. 27.

⁸⁰ *Németh Andor*, I. m. 562., 566. Idézi: *Borsányi György* I. m. 27.

találkozott először, ahol az országos híró költőre Kun Bélával együtt várakozott; Kun Bélával „barátok voltunk — idézi Ion Brad Isac-ot —, akivel együtt jártam egyetemre Kolozsvárott”.⁸¹ A kolozsvári New York kávéházi beszélgetések, viták emlékét őrizhette Adynak az a fényképe, amelyet személyesen dedikált „Kun Bélának szeretettel — Ady Endre”. A kép évekig díszítette Kun Béla otthonát, míg nem a háború alatt elkallódott.⁸²

Ebben a körben, amelyben Adyt tekintette szellemi vezérének, költői forradalmát a társadalmi forradalom előkészítőjének, született meg az az elhatározás, hogy a fővárosi Galilei Kör mintájára egyesületbe tömörítik a város progresszív gondolkodású fiatal értelmiségeit, diákjait. A Bolyai Szabadgondolkodó Egyesület 1909 tavaszán alakult meg, s május 2-án tartotta első nagygyűlését a Magántisztviselők Egyesületének dísztermében. Az egyesület megalakulásáról megemlékezik Stettner Tamás újságíró is, aki mellesleg azt írja, hogy mikor 1908 őszén Kolozsvárra került, Kun Béla volt az első ember, akinek bemutatták.⁸³ A kör tevékenységéről egyelőre további adataink nincsenek; a Kun-életrajzhoz ez is megoldásra váró feladat még.

Nagyjában Kun Béla Kolozsvárra kerülésével egyidőben, tehát 1908 közepe táján vetődött fel egy fontos városi szociálpolitikai akció terve: a rohamosan fejlődő város nyomortelepeinek felszámolása és egészséges munkáslakások építése. A város vezetői — nyilván a tarthatatlan helyzet nyomására is — tárgyalásokba bocsátkoztak a tervet szorgalmazó területi Munkásbiztosító Pénztár vezetőivel egy munkáslakásépítő szövetkezet alapításáról. Elsősorban jelzálogkölcson felvételéről volt szó, amelyhez a városi tanácsnak kellett kezességet vállalnia, a szövetkezet tagjainak, az épülő munkáslakások majdani tulajdonosainak pedig a hitel részletekben történő visszafizetését. Az építkezéshez szükséges parcellázási előterjesztés 1911. január 10-én került az illetékesek elé, a városi törvényhatósági bizottság pedig január 20-án tárgyalta először a kérdést. Hosszas és nehéz tárgyalások kezdődtek. A szövetkezet tagjainak toborzása, alapszabályainak kidolgozása, majd megalakítása, a 48 (más forrás szerint 52) hold kiterjedésű telek megvásárlása, egyáltalán: a szövetkezet mindennapi munkájának irányítása „a szociálpolitika terén ismert nevű munkáspénztári fogalmazó”: Kun Béla feladata volt, akit a szövetkezet „ügyvezető igazgatójává” választottak.⁸⁴ A közleményt hírül adó lap ehhez hozzáfűzte, hogy Kun Bélának „a szövetkezet létesítése körül nagy érdemei vannak”. A munkásbiztosító

⁸¹ *Ion Brad*: Emil Isac un tribun al ideilor noi. Cluj. Ed. Dacia. 1972. 39.

⁸² *Kun Béláné*, I. m. 45., *Borsányi György* I. m. 27—28.

⁸³ Kolozsvári Hírlap, 1909. április 30., *Stettner Tamás*: Tizennégy év Kun Béla életéből. Bp., Egyesült Könyvnyomda, 1919. A Kör nagygyűléséről a szabadkőműves Kelet c. folyóirat 1909 szeptember 8-i száma is tudósít. Eszerint dr. Várady Zsigmond Hazafiság, vallás és szabadgondolat címmel tartott előadást. (Országos Levéltár, P 1083. K 1909.)

⁸⁴ Kolozsvári Városi Közlöny, 1910. május 18., július 15. (Idézi: *Borsányi György* I. m. 28.); Újság, Kolozsvár, 1911. január 6., 26., 28., március 8.) Idézi: *Kun Béláné* I. m., 23.) Arhivul Statului, Cluj. Kolozsvár város tanácsa. 16868/1908. 786., 829/1911.;

fiatal szocialista tisztviselőjének sikeres tevékenységét bizonyára elősegítette az a tapasztalata is, amelyet korábban Nagyváradon, az ottani munkáslakás-probléma publicisztikai feltárása során szerzett.

A városi törvényhatósági bizottság 1911. december 13—14-én tartott ülésén jóváhagyólag tárgyalta a munkáslakásépítő szövetkezet addigi tevékenységét, amelynek eredményeként lehetővé vált, hogy a munkások önerőből 400 egészséges munkáslakást építsenek fel Kolozsvárott.⁸⁵ Az akció sikere megnövelte Kun Béla reputációját. Formai tekintetben ugyan nem, de a valóságban már ő számított a helyi pártszervezet „első emberének”, aki telve volt új elképzelésekkel, gondolatokkal, s a megvalósításukhoz szükséges tetterekészséggel egyaránt. Így emlékezik rá 1911 nyaráról szólva Jócsák Kálmán, akit a központ ekkor küldött Kolozsvárra a titkári tennivalók ellátására.⁸⁶

A szociáldemokrata mozgalom egyik helyi vezetőjeként Kun Béla is kivette a részét a szociáldemokrata párt országos politikájának megvalósításából. 1910-től, a felbomlott, s a parlamenti választásokon súlyos vereséget szenvedett koalíció demokratikus szárnyával és elsősorban vezetőjével, Justh Gyulával ekkor épült ki a szociáldemokrata párt választójogi együttműködése, amely 1911-ben a két párt között formális szövetség-kötéshez vezetett. A párt ezáltal kitört a korábbi évek politikai elszigeteltségéből, s a választójogi tömegmozgalom új hullámát tudta kibontakoztatni. Ezek a küzdelmek vezettek el az 1912. május 23-i fővárosi forradalmi megmozdulásokhoz, a „vérvörös csütörtök” barikádjaihoz, az egész magyar belpolitikai élet felrázásához.

Ezekből a harcokból a kolozsvári munkásság is derekasan kivette a részét. 1911 szeptemberében Kun Béla is tagja volt annak a munkásküldöttségnek, amely meghívta Justh Gyulát a szociáldemokratákkal közösen rendezendő választójogi nagygyűlésre.⁸⁷ Más alkalomkor a szövetséges párt egyik főkövetelése: a Habsburg-militarizmus elleni harc szerepelt a napirenden, s a gyűlés szociáldemokrata szónokát, Kun Bélát rendőrök vezették ki a gyűlésteremből, mert a gyűlést ellenőrző rendőrtisztviselő szerint megengedhetetlen szavakkal támadta a fennálló rendszert.⁸⁸

⁸⁵ Elismerőleg ismerteti a munkáslakásépítési akciót a marosvásárhelyi Erdélyi Pénzügy c. lap 1911. 6. száma (március 15. 13.)

⁸⁶ PI Arch. 686. f. 212. ő. e. Idézi *Borsányi György* I. m., 29.

⁸⁷ Szabadság, Kolozsvár, 1911. szeptember 5. Borsányi Kun Béla 1909—1910. évi kolozsvári pártmozgalmi munkájával kapcsolatban idézi a Népszavából (1910. november 17.) a szociáldemokrata párt ellenőrző bizottságának határozatát, amely egy évre (1910 szeptemberétől 1911 szeptemberéig) eltiltja Kun Bélát attól, hogy a pártban választott tisztséget töltsön be. A határozatot összefüggésbe hozza a párt új irányvonalával, a Justh-párttal való szövetkezéssel s érzékelteti: Kun Béla valószínűleg szembeszegülhetett ezzel az új irányvonalal. Utalásszerű érvei azonban nem eléggé meggyőzőek; hiszen pl. Kun Béla éppen 1911 szeptemberében tagja volt annak a delegációnak, amely Justh Gyulát Kolozsvárra invitálta egy közös választójogi népgyűlésre. Kun Béla a koalíció jobbszárnyával való, 1912 nyarán kötött szövetség ellen lépett fel az 1913-as pártkongresszuson. A fegyelmi határozat indokai és megalapozottsága — amelyet Borsányi szerint nem léptettek hatályba — egyelőre nem világosak.

⁸⁸ Népszava, 1911. november 14., december 13.

A „vérvörös csütörtök” eseményeire, akárcsak az ország legtöbb városában, Kolozsvárott is heves tüntetéssel reagáltak a munkások. A szombat esti gyűlésen Kun Béla méltatta a pesti események forradalmi jelentőségét.⁸⁹ Ugyanígy ő volt a szónoka annak a tiltakozó népgyűlésnek, amely a Népszava elkobzása ellen zajlott le Kolozsvárott.⁹⁰ Ő agitált a háború veszedelme ellen 1912. november 17-én szervezett tiltakozó népgyűlésen és felvonuláson is, amelyet Európa-szerte ezen a napon rendeztek meg a szocialisták a Balkán háború nyomán kibontakozott európai háborús veszély ellen.⁹¹

Az erdélyrészi pártszervezet mindinkább kiterjesztette tevékenységét a nagyobb városokon túlra is. Jócsák Kálmán emlékirataiban részletesen beszámol róla, hogy mennyire fellendítette a mozgalmat a szociáldemokrata párt terve: az 1913 márciusára meghirdetett általános sztrájkra mozgósító felhívása. 1913 januárjában—februárjában Jócsák és Kun Béla gyűlések sorozatát tartották meg az erdélyi városokban és ipari centrumokban, eljutottak a Zsil völgyébe is, mindenütt agitálva a készülő általános sztrájk s a demokráciát ígérő választójogi reform mellett. A petrozsényi csendőrség 1913. február 25-én a két agitátort letartóztatta és visszatoloncolta Kolozsvárra.⁹²

Az agitációs utak során Kun Béla megfordult Nagyenyeden is, ahol menyasszonya, Gál Irén zongoratanárnő élt szüleivel. Látogatásai mind gyakoribbak lettek; 1913 tavaszán csaknem minden hét végét a Kolozsvártól nem messzire fekvő kedves kisvárosban töltötte. Az ilyen látogatások vége nem lehetett más, mint a házasság: 1913. június 29-én a két fiatal összeházasodott, s megkezdte szerény kolozsvári otthonának megteremtését. Házasságuk első éveit, a magánélet és a mozgalmi tevékenység szétbogozhatatlan összefonódását hangulatos, szép leírásban érzékelteti Kun Béla özvegye az 1960-as évek közepén megjelent emlékezéseiben.⁹³

A házassággal nagyjában egyidőben Kun Béla előbbre jutott a hivatali „ranglétrán” is. A temesvári munkásbiztosító vezetőjévé választott Jakobi Kálmán helyébe őt nevezték ki a kolozsvári munkásbiztosító „mb. igazgatójává”.⁹⁴ A következő év tavaszán szakmai tevékenységét újabb elismerés érte: megválasztották a Munkásbiztosító Tisztviselők Országos Egyesülete választmányi tagjává.⁹⁵

Nem véletlen, hogy a kolozsvári pártszervezet Kun Bélát választotta küldöttnek a szociáldemokrata párt 1913. október 19—21-én lezajlott XX. kongresszusára. A

⁸⁹ Újság, Kolozsvár, 1912. május 25.

⁹⁰ Uo., 1912. június 12. Idézi *Kun Béláné* I. m. 24—25.

⁹¹ *Borsányi György* I. m. 31.

⁹² Újság, Kolozsvár, 1913. január 27., február 15., 26.

⁹³ *Kun Béláné* I. m. 34—50.

⁹⁴ *PI Arch.* 686. f. 212. ó. e. Idézi *Borsányi György* I. m. 30.

⁹⁵ *Népszava*, 1914. június 2. Idézi *Borsányi György* I. m. 34. Ugyanitt foglalkozik röviden Borsányi György Kun Béla „sikkasztási ügyével”, megállapítva, hogy az ellenforradalmi szennyirodalom által óriásira nagyított eset nem volt egyéb, mint egy kisösszegű meg nem valósult vidéki kiszállás elszámolásának elmulasztása, amelynek rendezését a Munkásbiztosító vezetői lehetővé tették számára.

szociáldemokrata kongresszus a munkásmozgalom nehéz időszakában ült össze. Az 1910-ben nekilendült választójogi tömegmozgalom — forradalmi nekilendülések után — 1913 elején megtorpant, s Tisza István 1912 júniusi „államcsínye”, a parlament „megrendszabályozása” után mind nyilvánvalóbb lett, hogy az adott eszközökkel a kiéleződött osztályküzdelmek és az uralkodó osztályok belső ellentétei már nem oldhatók meg. A politikai „patthelyzet” legpregnansabb példája az 1913 márciusára kitűzött választójogi tömegsztrájk meghirdetése, majd „elhalasztása” volt. A párt vezetői 1912 nyarán a Justh-párt után szövetkeztek a volt koalíció jobbszárnyával: a Kossuth Ferenc—Apponyi vezette függetlenségi párti jobbszárnyal és Andrássy Alkotmánypártjával is. A szövetség politikai értelmét sokan vitatták, az 1913 márciusában „elhalasztott” általános sztrájk után pedig a megtorpanásért egyenesen a velük kialakított szövetséget okolták.

Ez a hangulat erőteljesen megmutatkozott a pártkongresszuson is. A küldöttek nagy része éles szavakkal bírálta a párt taktikáját, s azzal vádolta a vezetőséget, mindenekelőtt a párt tényleges vezetőjét, Garami Ernőt, hogy az „úri ellenzék” segédcapatává degradálta a szervezett munkásságot. Közéjük tartozott Kun Béla is. Felszólalásában azt hangoztatta, hogy a koalíció jobbszárnyával közösen rendezett gyűlések dezorientálták a munkásságot, s ártottak a mozgalomba újonnan bekerülők szocialista öntudatának. Kifejtette, hogy nem bízik az Apponyi—Andrássy-csoportban, s nem lát garanciát arra, hogy a velük való szövetkezés a választójogi reform megszerzése tekintetében eredményes lesz, sőt, a szövetség fenntartását „nagyon veszedelmesnek” ítélte. Befejezésül hangsúlyozta: *„kétségtelenül ajánlanék más taktikát, ha tudnék jobbat, addig csak azt mondom, hogy nem vagyok megelégedve a határozati javaslatnak sem a hangjával, sem pedig a tartalmával.”*⁹⁶

Nem volt ez a hang a szó szoros értelmében ellenzéki; ehhez hasonló, ennél élesebben megfogalmazott vélemények tucatjával elhangzottak ezen a pártkongresszuson, de az ilyen jellegű bírálatok általában is jellemzők voltak az évenként megtartott szociáldemokrata pártkongresszusokra. Ami ezt a kongresszust mégis megkülönböztette a korábbiaktól, az a politikai helyzet megváltozásából következett, abból a felismerésből, ami Kun Bélánál úgy nyert megfogalmazást, hogy más taktikára lenne szükség, de egyelőre ő sem tud jobbat . . . A választójogi tömegharcok s Tisza István ezzel szemben mind erőszakosabb ellenlépései egyre világosabbá tették: a szociáldemokrata párt eddigi taktikája, noha — főleg 1912-ben — sikereket is ért el, hosszabb távon eredménytelen lesz. Éppen az átmeneti sikerek mutatták meg ennek a politikának a korlátait: a társadalmi-politikai ellentétek más, mélyebb, átfogóbb megoldás felé kényszerítették a mozgalmat, amire viszont az még nem volt felkészülve. Az első világháború véres drámájának kellett eljőnnie ahhoz, hogy a mozgalom továbblépjen az ellentétek valóban forradalmi megoldása felé.

⁹⁶ MMTVD 4/A. k., Bp. 1966. 651—652.

Ennek az új taktikának a kialakításához, ami végül is taktikai váltásnál sokkal mélyebbnek és alaposabbnak bizonyult, Kun Bélának is meg kellett járnia a világháború és az oroszországi forradalom iskoláját, hogy az ott megismert igazságokkal gazdagodva politikai vezetője lehessen az új, forradalmi erők új, forradalmi megoldásainak.

Йожа, А. — Мучи, ф.:

НАЧАЛО ДЕЯТЕЛЬНОСТИ БЕЛЫ КУНА

(Резюме)

Статья занимается началом деятельности выдающейся личности венгерского и международного рабочего движения начала 20-го века, первыми годами его журналистской деятельности и его ролью в рабочем движении Трансильвании до первой мировой войны. Критически используя достижения работ о жизни Белы Куна, авторы опираются также на вновь открытые источники, как например матрикулы, студенческие зачётные книжки, судебные акты, материалы печати и т. д., чтобы точнее нарисовать начало карьеры Белы Куна.

Авторы доказательно показывают контакты Белы Куна с социалистической студенческой организацией в более широком смысле как интеллектуальные связи с левой оппозицией, руководимой Эрвином Сабо. С этой точки зрения важны и те политико-практические контакты, с участием Белы Куна, социалистических студентов с движением румынских студентов (а в более широком смысле с демократическим движением национальностей), которые развернулись в ходе борьбы за избирательное право в 1905 году. Статья рассудительно оценивает ранний период деятельности Белы Куна как публициста и редактора; детально раскрывает причины политического судебного процесса, возбужденного против него и приговора к полугодовому заключению, а вслед за тем и его многогранную деятельность в рабочем движении Трансильвании. Авторы сумели также обогатить несколькими характерными чертами человеческого портрета Белы Куна, и — между прочим — уточнить его отношение к великому венгерскому поэту-революционеру, Эндре Ади.

Antal Józsa - Ferenc Mucsi:

DÉBUT DE LA CARRIÈRE DE BÉLA KUN

(Résumé)

Cette étude traite les débuts de l'éminente personnalité du mouvement ouvrier hongrois et international au début du 20e siècle, sa prise de conscience politique, l'épanouissement de ses activités journalistiques, son rôle dans le mouvement ouvrier socialiste transylvain au cours des années avant la première guerre mondiale. Pour donner un tableau plus exact des débuts de Béla Kun, les auteurs, ont utilisé avec critique les écrits parus jusque-là sur ce thème et en outre se sont servis de nombreuses sources dépouillées depuis, notamment de registres de l'Etat Civil, de livrets d'étudiant de lycée et d'université, d'actes de procédures judiciaires, de matériaux de presse etc.

Ils présentent et démontrent, dans une interprétation plus large, les rapports de Béla Kun avec l'organisation socialiste des étudiants, comme une adhésion intellectuelle au groupement d'opposition de gauche dirigé par Ervin Szabó. De ce point de vue il est important de connaître les relations pratiques-

politiques créées en 1905 au cours des luttes pour le droit de vote — avec la participation de Béla Kun — entre les étudiants socialistes et le mouvement d'étudiants roumains (plus largement le mouvement démocratique des étudiants des nationalités). Dans cette étude on trouve une appréciation pondérée des premières activités de Béla Kun publiciste et rédacteur: y sont décrites en détails les raisons de sa condamnation pour délit politique, sa peine de six mois de prison d'Etat, et ses activités variées dans le mouvement ouvrier de Transylvanie. Les auteurs trouvent en outre les moyens d'enrichir de quelques traits caractéristiques le portrait humain de Béla Kun et, entre autres, d'éclaircir ses rapports avec Endre Ady, le grand poète-révolutionnaire hongrois.

POLITIKAI ÚJRAORIENTÁLÓDÁS AZ 1920-AS ÉS 30-AS ÉVEK FORDULÓJÁN

Ismerve a két világháború közötti időszak történetének főbb folyamatait és a korszak szellemi közegét főként meghatározó ideológiai jelenségek változásait, nyugodtan állíthatjuk, hogy a periódus a politikai és a politikai-ideológiai mozgás különleges felgyorsulásának az ideje: új programok meghirdetésének és új pártok alakulásának, valamint új és új stratégiák és taktikák kidolgozásának, folytonos újraorientálódásnak, ha úgy tetszik, az újraorientációk állandósulásának, hovatovább rendszerré válásának két évtizede. A fő folyamatok tartalma és iránya ismeretes: a századelőre kialakult, a stabilitást vagy legalábbis az annak látszatát erősen szuggeráló politikai formák és szellemi képletek a világháború, a forradalmak és az ellenforradalom kereszttüzeiben egyrészt szerkezeti változást szenvednek, másrészt pedig a minden időmetszetben felvázolható politikai-ideológiai spektrumon látványos átrendeződés is végbemegy, amelynek mozgásiránya a magyar társadalom fejlődése és az országnak a nagyhatalmi politikai viszonyok függvényében alakuló nemzetközi helyzete által determináltan a jobboldal felé mutat.¹

A magyar történetírásban már ismert megállapítás az, hogy a kiegyezés és az első világháború közötti korszak Magyarországon uralkodó konzervatív-liberális politika és ideológia helyét a két világháború között olyan konzervatív politika és ideológia veszi át (újabban újkonzervatív antiliberalizmus), amely egyik oldalról frontális támadást indít a liberalizmus ellen (és természetesen minden baloldali irányzat ellen is), másik oldalról azonban védekezni is kényszerül a jobboldali radikalizmus előretörésével szemben. (Míg ez utóbbinak a dualizmus utolsó két évtizedében éppen csak jelentkező szellemi-politikai őseiről beszélhetünk, a két világháború közötti időszakban már annál erőteljesebben bontakozik ki egy valóban ellenzéki, az extrémításokig is eljutó jobboldali politikai és ideológiai mozgalom.) A 19. század nemesi liberalizmusán mint hagyományon nevelkedő és egyik ágán nagypolgárvá, másikon kis- és középpolgárvá váló liberalizmus (újabban: neoliberalizmus) is új szituációba kerül, mert veszítve célkitűzéseinek, programjának aktualitásából (az imperializmus korában vagyunk!), ezen új helyzetéből fakadóan politikai és ideológiai pozíciója sokkal inkább a társadalmi status quo védelme,

¹ Magyarország története 10 kötetben, 7. és 8. kötet. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1978. Kultúr- és ideológiatörténeti fejezetek. (7. k. 873. és következő oldalak; 8. k. 569 és következő, valamint 811. és következő oldalak.)

hogysem a baloldal számottevő szövetségese, netán előrehajtó eleme maradhatna. A forradalmi, a kommunista és a szocialista, valamint a polgári radikális és demokratikus, republikánus baloldalt a forradalmakat követő megtorlás lefejezi, száműzi, háttérbe szorítja, vagy elhallgattatja, a legalitásban működő szervezetek pedig, politikájukat és ideológiai pozíciójukat tekintve, veszítenek baloldaliságuk erejéből.

Ezen egyértelmű jobbratolódást jelentő változások a húszas évek közepére már világosan tapinthatók, s ha a politikai konszolidáció egy időre le is lassítja a meglódult folyamatokat, sőt helyenként meg is merevíti a frontokat, a világgazdasági válság évei újabb módosulásokat hoznak. Ezek nagyságrendje és hordereje, különösképpen pedig azon sajátosságuk, hogy viszonylag rövid idő alatt, rendkívül gyorsan, mélyen és sok területen hatnak, arra indítanak, hogy a válság időszakának pár évét a magyar politikai és szellemi életben egyébként állandósult újraorientációk szempontjából is különösen jelentős időszaknak tekintsük, s hogy megkockáztassuk a megállapítást: az 1929—32 között kibontakozó újraorientációs mozgás alapvetően meghatározó és tulajdonképpen végzetes jelentőségűvé vált az ország további történetében.

*

Hogy az 1929—33 évi világgazdasági válság miként hatott a magyar társadalom különböző rétegeire, elsősorban természetesen az élet leglényegesebb területén, a gazdaságban, azt a magyar történeti irodalom már meglehetősen szisztematikusan, kellő alaposággal, jól áttekinthetően tisztázta.² Érzékeltette azt is — helyenként egészen mélyrehatóan —, hogy itt a krízis még szélesebb sodrású, mélyebb társadalmi és politikai velejárói, az életérzést, ideológiát, művészetet, röviden: szemléletet és mentalitást is alakító-formáló következményei is jelentkeznek.³

Tanulmányunkban most elsősorban azzal szeretnénk foglalkozni, miként hatott a gazdasági válság a magyar politikai életben, illetve az egyes rétegek politikai mozgásában, s főként azt vizsgáljuk, hogy ezen új szituáció, a válság által felgyorsult társadalmi-politikai mozgás eredményezett-e, s ha igen, mely rétegeknél és milyen jellegű politikai újraorientálódást?

Jóllehet, kézenfekvő mégis leszögezzük, hogy amikor a politikai mozgásról akarunk képet nyerni, nem elég az egyes társadalmi rétegek szerinti elemzés, hiszen a politikai szférán belüli elmozdulások, noha végső fokon gazdasági-társadalmi tényezők motiválják őket, sohasem követik mechanikusan direkt módon a gazdasági-társadalmi alapan bekövetkező mozgást. Ezért tanulmányunk a kormányzati politika általános jellemzéséből indul ki, végez társadalmi rétegződés szerinti és főként a politikai pártokat illető vizsgálatokat, és befejezésül ismét a kormányzati politikát elemzi.

² Az 1920–33. évi világgazdasági válság hatása Magyarországon (szerk. Incze Miklós). Akadémiai Kiadó, Budapest, 1955. 526; Magyarország története 8. kötet, 597. és következő oldalak

³ Berend T. Iván: A Nagy Válság és Közép-Kelet-Európa. Az MTA II. Osztályának Közleményei 1980. 1—2. sz. 41—53.

A kormányzati politika az 1920-as évek végén

Az 1920-as évek második felében az évtized végén a bethleni kormányzati szisztéma bizonyos stabilitásnak örvendett. Amikor 1930 januárjának első napjaiban Hans Schoen, budapesti német követ kormányja tájékoztatására a minden év elején szokásos nagyobb összefoglaló jelentés megírásához fogott, a magyar belpolitikáról szóló fejezetet nyugodtan kezdhetette azzal, hogy „Magyarország pártpolitikai viszonyaiban 1929-ben semmi nevezetes változás nem történt. A nehéz gazdasági helyzet s az ebből fakadó elégedetlenség következtében bizonyos mértékig megerősödött ellenzék kirohanásai a kormány helyzetét nem ingathatták meg.”⁴

Ez a stabilitás azonban korántsem jelentette a kormányzati rendszer statikus voltát. Viszonylagos szilárdságát a változó erőviszonyok közepette éppen bizonyos dinamizmusa biztosította, amelynek szálait gróf Bethlen István miniszterelnök tartotta kezében, s amely nem kis mértékben természetesen, egyben az ő ügyesen taktikázó kormányelnöki ténykedésének legsajátabb módszereiből, politikai vezetői képességeiből és stílusából is fakadt. A követjelentés is utal arra, hogy Bethlen a kabinet megerősítését személyi változtatásokkal óhajtotta elérni, s hogy ezek során került a Honvédelmi Minisztérium élére „az energikus” Gömbös Gyula. A húszas évek jobboldali ellenzéki Fajvédő Pártjának vezéré a miniszterelnök egyébként még 1928-ban „fogadta vissza”, amikor is Gömbös feloszlatta a Fajvédő Pártot, belépett Bethlen Egységes Pártjába, és megkapta a Honvédelmi Minisztérium államtitkári posztját. (1928. szept. 5.) Ez az akció korántsem a miniszterelnök gyengeségét és a fajvédő vezér erejét jelezte, hanem fordítva: Gömbös vonult vissza, hogy pozícióit éppen ezáltal erősítse meg, miközben — a situációból logikusan következően — az egész kormányzati rendszer stabilitásához járult hozzá.

Bethlen ezzel és az ország gazdasági politikájának egységes irányítását követelő fajvédő-agrárius kívánalmak teljesítésére szóló ígéretével is „jobbra” nyitott, ám a közismerten merkantil elveket valló, korábban pénzügyminiszter Bud János gazdasági csúcsmiszterre és Wekerle Sándor pénzügyminiszterre történt kinevezésével (1928. szept. 5.) azonnal ellensúlyt is képezett. Azzal, hogy ily módon a legfontosabb gazdasági tárcákat a nagytőke bizalmát élvező szakembereknek biztosította, tettekben a nagytőke döntő befolyásának fenntartásával tulajdonképpen a fináncsőke érdekeit képviselte.⁵ Találón zárja már említett fejtegetéseit a német követ: „A személycserék nem jelentik a kurzus megváltozását.”

*

⁴ Zentrales Staatsarchiv, Potsdam, Auswärtiges Amt 40 000 13—27.

⁵ Magyarország története 8. kötet 555.

A kormányzati szisztéma e dinamizmusa mindenesetre egyet világosan bizonyít: a rendszer alapját képező koalíció (a finánc-tőke, a nagyjbrtokos arisztokrácia és a fajvédő-agrárius dzscentri-dzscentroid államhivatalnoki kar, a katonatiszti és középbirto- tokos réteg koalíciójának) egyes csoportjai már a válság előtti években is mérköztek egymással, az erőegyensúlyi helyzet azonban még nem tette lehetővé, hogy a szövetkezett partnerek bármelyike is kizárólagos túlsúlyra tegyen szert. Az erre való törekvés azonban megvolt; az az ellenforradalmi rendszer kialakulásában és konszolidációjában gyökerezett, mondhatnánk, annak lényegéből fakadt. Az agrárius-fajvédő szárny *része volt* a bethleni kormányzati szisztémának, még akkor is, ha a fajvédők 1923—1928 között kiszorultak a kormánypártból, s így a parlamenti rendszerben a kormánypolitika látványos jobboldali ellenzékeként szerepeltek. A világgazdasági válság hatása azután felgyorsította a társadalmi-politikai mozgást, mert felszította mindenekelőtt a dolgozó osztályok nyugtalanságát, felerősítette az egyes rétegek eltérő sérelmekből és érdekekből fakadó önállósuló politizálását, és felszínre vetette, alaposan kiélezte az uralkodó szisztéma alapját alkotó három koalíciós partner érdekellentéteit is.

Nem a gazdasági válság teremtett tehát a 30-as évek elejére a 20-as évek magyar kormányzati rendszerében ellentétet, hanem „csak” meggyorsította a kormányzati rendszerben rejlő belső ellentmondások felszínre kerülését. Szükségszerűen természetesen, mert — mint látni fogjuk — az egyes rétegek már korábban is eltérő politikai törekvéseit a gazdaságban (tehát a legalapvetőbb érdekeiket jelentő szférában) beköszöntő súlyos problémák élesebben karakterizálták. Mindez a kormányzati rendszer konzervatív zártságának egyfajta fellazulásához vezetett, és szükségszerűvé vált a „nyitás” azok irányában, akik — kétségtelen — nagyobb dinamizmussal hoztak erősebb és látványosabb mozgást a történeti hagyományainál fogva konzervativizmusra hajló magyar közéletben. Számukra bizonyos előnyöket biztosított az is, hogy programjuk egészét a mozdulatlan, elavult társadalmi-politikai berendezkedéssel szemben látványosan a „modern európai korszellem” köntösébe öltöztethették, és ugyanakkor modernnek ható követeléseiket sok vonatkozásban a szakszerűség követelményeivel is indokolhatták.

Megállapításunkat, amelynek az a lényege tehát, hogy a 30-as évek „újszerű” politikai mozgásának nem minden jelenségét látjuk pusztán a válság hatásából levezethetőnek, mi sem bizonyítja inkább, mint az események további menete: a válsággal Bethlen miniszterelnök bukik ugyan, de a szisztéma — bizonyos, egyáltalán nem lényegtelen erőeltolódásokkal — fennmarad, s alapjában ez gátolja Gömböst terveinek (szándéka szerinti) gyors valóráváltásában. Másként fogalmazva: nem következik be alapvető változás az ellenforradalmi korszak kormányzati rendszerében a gazdasági válság után; nincs éles cezúra a kormányzati rendszer történetében a 20-as és a 30-as évek között. A harmincas évek sok-sok elmozdulása is *a szisztémán belül zajlott le*, feszegatve, helyenként és időnként már-már áttörve annak kereteit. Teljesen szétrobbantani azonban tulajdonképpen később sem lehetett. (Erre egy történelmileg egészen más helyzetben került csak sor: a háború utolsó évében, a német megszállás

alatt, a kormányzó elmozdítása útján, a nyilas hatalomátvétel során.) Ami a 30-as évek kormányzati rendszerében újként jelentkezik, az, ha visszaszorítottan is, de szerves alkotó elemként benne volt már a 20-as évekében. Az igazán nagy korszakváltást ugyanis 1914—1920 jelentette: az első világháború és annak hatása a magyar társadalomra, az 1918—1919. évi polgári demokratikus és a szocialista forradalom, majd az uralkodó osztályoknak erre következő ellenforradalma. A korszak — az ellenforradalmi korszak 1920—1944 közötti — majd két és fél évtizede tehát, megítélésünk szerint, lényegesen egységesebb, mint az az első pillantásra tűnik. Pusztán a szisztémát alkotó tényezők egymáshoz való viszonyában tapasztalhatunk — természetesen nem is lényegtelen — elmozdulásokat, s ez adja az egész berendezkedés dinamizmusát.

E kis kitekintés után vizsgáljuk meg, miként hatottak a válságtények és -élmények a társadalom különböző rétegeinek politikai mozgására!

*

A válság hatása a különböző társadalmi rétegekre és a politikai pártokra

Mindenekelőtt radikalizálta a tömegeket. Az *ipari munkásság* helyzetének tarthatatlan voltát sorra jelezték a munkanélüliek tüntetései, amelyek 1930 folyamán spontán módon ugyan, de a fővárostól a vidékig végigsöpörtek az országon. Legnagyobb jelentőségű kétségtelenül az 1930. szeptember 1-i budapesti tüntetés volt, amely a Horthy-korszak negyedszázadában a magyar munkásosztály legnagyobb baloldali politikai megmozdulásává vált.

A Magyarországi Szociáldemokrata Párt által kezdeményezett és tervezett csendes tüntetésből a Kommunisták Magyarország Pártjának a tömegek hatalmas erejű elégedetlenségére épített szervező munkája eredményeként a mintegy 100 000 dolgozó általános kormányellenes tüntetése, az ellenforradalmi diktatúra elleni harcoss demonstrációja lett. A budapesti munkásság e nagyszabású megmozdulásának általános indokoltóságát és egyben sikerét mi sem bizonyítja jobban, mint hogy ezen a napon szinte valamennyi vidéki városban tüntetésekre került sor. Országosan mintegy félmillió ember vett részt a különféle küzdelmekben — ez a szám csaknem az egész magyar ipari munkásság létszámával (mintegy 615 000) egyenlő.

Ez az országos méretű demonstráció valóságos pánikot keltett az uralkodó osztályok köreiben, emléke és esetleges megismétlődésének lehetősége a politikai vezető rétegek ténykedésére rányomta bélyegét, s elhatározó és döntő politikai faktorként szerepelt a kormányzati rendszer belső erőviszonyainak alakulásában is. Ha volt összetartó erő az uralkodó osztályok különböző érdekű csoportjai és rétegei között, akkor az a tömegektől való félelem volt. Szemükben ugyanis a tömegek elégedetlenségének nyílt fokozódása, 1930. szeptember 1-e, majd a következő év igen aktív sztrájkmozgalmi is a forradalom megismétlődése lehetőségének rémét idézték fel.

A tömegmozgalmak mögött álló szervezett erők: a *Kommunisták Magyarországi Pártja*, a *Magyarországi Szociáldemokrata Párt* és a *szakszervezetek* tudatosan cselekvő politikát folytattak: törekedtek az új történeti szituáció elméleti igényű elemzésére, hosszú távú stratégia kidolgozására és a konkrét viszonyoknak megfelelő taktika meghatározására. Igaz, hogy a KMP politikai koncepciója — az 1930 évi tavaszi II. (moszkvai) kongresszus határozatainak megfelelően — helytelen elméleti alapvetés következtében az adott helyzetben nem használt a munkásegységfront megteremtésének,⁶ de a gyakorlatban, a mindennapok osztályharcában (sztrájkok, tüntetések, tiltakozó gyűlések szervezése) valóban vállvetve küzdöttek az illegálisan működő kommunisták és a szociáldemokrata párt legálisan tevékenykedő tagjai. Az MSZDP is felülvizsgálta teendőit. 1930 szeptemberében megtartotta XXVII. kongresszusát. Itt — ugyan nem a pártvezetőség által készített beszámolóok helyzetelemzése alapján, hanem az ellenzéki Halász Alfréd határozati javaslata nyomán — a kongresszus küldöttei határozatot hoztak arra, hogy a szeptember 1-i tömegdemonstráció tanulságaként a reakció elleni harc fő eszközévé a pártvezetőségnek a szervezett tömegmozgalmat kell tennie.⁷ Ugyanez a kongresszus fogadta el a párt agrárprogramját, amely következetes demokratikus reformprogramként, az adott politikai viszonyok között egyedülállóan, rendkívül határozottan tűzte napirendre a magyar társadalmi fejlődés egyik alapproblémájának, a parasztkérdésnek a megoldását. Az év végén megjelent a párt parasztlapja, a Föld és Szabadság, és a következő évben a szociáldemokrata párt jelentősen kiterjesztette szervezkedését a vidékre is. Nagy ütemben szaporodtak a párt vidéki szervezetei és jelentősen emelkedett a földmunkás szervezetek létszáma is. A válság elmélyülésének két évében, 1931—32-ben, még a birtokos parasztság egy része is — főként a középparasztság soraiból — megindult a szociáldemokrata szervezetek felé. E tényekben is tükröződött a parasztság elégedetlensége, mozdulásra kész hangulata.

A munkásosztály soraiban — ekkor még legalábbis — a baloldali szocialista és kommunista mozgalom pártjai mellett a polgári pártok, a jobb- és szélsőjobboldali mozgalmak nem tudtak számottevő befolyásra szert tenni. A munkásosztály — s különösen annak öntudatos, szervezett része, főként a szakmunkásság — valóban megőrizte immár több évtizedes hagyományait, megtartotta szakszervezeteit és helyét a rendszer által is legálisan működni engedett szociáldemokrata pártban.

A *parasztság* egészének útja azonban döntő részben nem a szocialista munkásmozgalom irányába vezetett. Pedig a válság teremtette helyzet — mint erre a korábbiakban már utaltunk — nyílt elégedetlenséget váltott ki szinte minden rétegben, s ez a parasztság esetében is átveddött a politikai mozgás síkjára. A húszas években tömegeinek óriási többsége a kormánypárt mögött állott. Most — azzal együtt, hogy a kormánypártnak továbbra is legjelentősebb bázisa marad — részben újra orientáló-

⁶ Magyarország története 8. kötet 612—613.

⁷ Negyedszázados harc. A munkásmozgalom történetének kronológiája 1919—1915. Akadémiai Kiadó. Budapest, 1975. 711 p. 587.

dik, és szociális elégedetlenségből fakadóan egy része új politikai erők mögé áll, ezektől várva helyzetének lényeges javulását, javítását. A következőkben csak az újraserveződésről kívánunk képet nyújtani annak előrebocsátásával, hogy azért a parasztság döntő többsége, különösen a középparasztság, valamint a módos, a kifejezetten gazdag rétegek továbbra is a kormányzó párt vagy a vele koalícióra lépett Keresztény Gazdasági és Szociális Párt támogatói maradnak.

*

A modern kor sajátosságainak megfelelően a parasztság megmozduló részének politikai szervezkedése azonban már nem a szó hagyományos értelmében vett paraszti mozgalom volt. Nem az, mégpedig abban az értelemben, hogy nem a parasztság önálló érdekeinek kifejeződése, nem is elsősorban és mindenekelőtt sajátos paraszti érdekek hordozója. Maga a szervezkedés is más, *alapjában* más rétegek politikai érdekeit szolgáló szerveződések alkotó részévé válik. A sajátlag paraszti elégedetlenségből és érdekekből fakadó, több-kevesebb önállóságot is mutató cselekvéskészséget — különböző természetű módszerekkel: ideológiával, stratégiával, vagy éppen a rövidebb távú politikai változásokra alapított taktikával — vagy a baloldali, a szocialista munkásmozgalom, vagy a polgári politikai pártok, vagy éppen az egyébként ugyancsak egyfajta polgári érdekeket képviselő jobboldali vagy radikális szélsőjobboldali mozgalmak aktivizálják javarészt saját céljaik érdekében.

A különböző politikai pártszerveződések képviselik ugyan a parasztság követeléseit is, de többnyire politikai manipulációk áttételein keresztül, a polgári közélet pártpolitikai „játékszabályainak” megfelelően. A jelenségnek messzemenően „természetes” történeti magyarázata van: a feudális társadalmi viszonyok megszüntetése után az alapjában kapitalista társadalomban a birtokos parasztság egésze — noha (különösen alsó rétegeinek) életszínvonal, életmódja, egész életvitele alig, vagy éppenséggel egyáltalán nem emelkedett az alapvető választóvonal alatt elhelyezkedő, elnyomott osztályoké fölé —, a falusi polgárság, nagyobb tömegében: a falusi kispolgárság jogállásába emelkedett. Más problematikát jelent ebből a szempontból a falusi nincstelenek — a Horthy-korszakban egyébként rendkívül nagyszámú — rétege, az agrárproletariátus helyzete. Ez a réteg ugyanis valóban az alapvető választóvonal „alatt” helyezkedik el, semmiképpen sem a polgári rétegekhez tartozik, hanem a polgári társadalomnak valóban nincstelen, termelő eszközökkel nem rendelkező, kizsákmányolt rétege. Önálló szervezkedésre azonban ez a réteg még képtelenebb, már csak térbeli elhelyezkedésének, rákényszerített munka- és életmódjának következtében is. Viszont annál nagyobb az esélye annak, hogy — az általános politikai erőviszonyoktól függően — a szélsőradikális irányzatokhoz csapódva, azoknak tömegbázisát növellje. És korszakunkban az ő útjuk — a politikailag újraorientálódók döntő többségének számára akcióképes baloldali radikális alternatíva nem lévén — szükségszerűen a szélsőjobboldali radikális mozgalmakhoz vezetett.

*

A tömegek elégedetlenségének, valamint az uralkodó osztályokon belüli ellentétek széthúzó erejének növekedése kikezdte a bethleni konszolidáció által biztosított különböző érdekű csoportok viszonylagos politikai egységét. A fellazulást és bomlást egyaránt jól mutatja az a körülmény, hogy különböző politikai és gazdasági programmal számos új párt alakulására került sor, továbbá az, hogy a kormánypárt viszonylagos belső egysége is megtört, és éles elhatárolódások jelentkeztek a különböző frakciók között. Az új pártok egy része az Egységes Pártból vagy a vele kormánykoalícióra lépett Keresztény Gazdasági és Szociális Pártból kilépett, vagy korábban kiszorított politikusok vezetésével alakult meg, más részük — a már a 20-as években is tapasztalható módon — a liberális, demokrata vagy egyéb ellenzéki párttöredékek átcsoportosulásából, újjászerveződéséből jött létre. De ekkor jelennek meg a politikai élet színterének szélsőjobboldalán az első nemzetiszocialista pártok is.

E különböző pártok azután a társadalom más-más és egyben mindegyik rétegének elégedettségére építve e rétegek különböző mértékű bevonásával, eltérő hangsúlyokkal és módszerekkel fogalmazták meg és képviselték az uralkodó osztályok különböző csoportjainak érdekeit, és ugyanakkor különböző módon és mértékben vették fel programjukba a középrétegek és a dolgozó tömegek követeléseinek egy részét is

Közülük mind tömegbefolyását, s így politikai súlyát is, mind pedig a továbbiakban játszott egyre növekvő szerepét tekintve, az 1930 utolsó hónapjaiban alakult Kisgazdapárt volt a legjelentősebb. 1930. október 12-én Békés községben 11 vármegye küldöttei népgyűlésen mondták ki „az első” kisgazdapárt megalakulását, és Szijj Bálintot, Nagyatádi Szabó István egyik közvetlen munkatársát, a felsőház tagját választották meg elnökévé. Ügyvezető elnökévé Tildy Zoltánt, főtitkárává Nagy Ferencet.⁸ Később csatlakozott a párthoz Gaál Gaszton földbirtokos, akit megválasztottak pártvezérnek. Programja elsősorban a finánciókéval kapcsolatban nem lévő nagybirtokosok, főleg azonban az úri közép- és kis birtokosok, valamint a gazdag birtokos parasztság érdekeit képviselte. Ugyanezen időben alakult Dénes István ügyvéd vezetésével a Magyarországi Földműves és Munkás Párt, amely inkább a szegény- és a középparasztság nevében lépett fel. Radikális programjánál fogva még a Belügyminisztériumban is úgy tartották nyilván, mint a kommunisták számára „alkalmas talajt”.⁹ 1930. december 10-én azután egyesültek: *Független Kisgazda-, Földmunkás- és Polgári Agrárpárt* lett az új párt neve. (A továbbiakban azonban a korszakban használatos rövidebb nevén „Független Kisgazdapárt”-ként, esetenként egyszerűen Kisgazdapártként említjük. A „Független” jelzővel a kormánypárttól való függetlenséget kívánták kifejezni. A röviden Egységes Pártnak nevezett kormánypárt teljes neve ugyanis: Keresztény Kisgazda, Földműves és Polgári Párt volt.)¹⁰

⁸ *Vida István*: A Független Kisgazdapárt 1930. évi békési programja (1930. okt. 12.) Történelmi Szemle, 1967. 1. sz. 76—100.

⁹ Egyesületek, egyletek, pártok, szekták, lapkörök. OL. BM Levéltár. Iktatás nélküli, korabeli sokszorosítás. 16.

¹⁰ *Kónya Sándor*: Gömbös kísérlete totális fasiszta diktatúra megteremtésére. Akadémia Kiadó, Budapest, 1968. 20.

Programjában a megvalósítandó politikai rendszert „az ország mezőgazdasági jellegének megfelelően” a „nemzeti agrárdemokráciában” jelöli meg. Az államforma kérdésében a „független, önálló, magyar nemzeti királyság álláspontján áll”. Hangsúlyozza az adó- és illetményrendszer reformjának, progresszív adórendszer bevezetésének, továbbá a protekcionista vám- és kereskedelmi politika „teljes megváltoztatásának” és az egyoldalú ipari drágaság letörésének szükségességét. Fontos teendőnek, követendő politikának tartja a kamatterhek csökkentését, a szigorú takarékoságot, a panamák elleni harcot, az álláshalmazások lehetetlenné tételét, továbbá — főként a kisparasztság érdekeit hangoztatva — „... egészséges, gazdaságilag és pénzügyileg is kellőképpen megalapozott, telepítéssel kapcsolatos, demokratikus földbirtokpolitika megindítását és folytatását”. Követelései között szerepelnek még a közigazgatással kapcsolatos elképzelések, egyfajta egyszerűsítés és a fokozódó állami centralizációval szembeni fellépés. A programban fontos polgári demokratikus követelmények is megfogalmazódtak: „a szabadságjogok mielőbbi életbeléptetése, az egyesülési és gyülekezési jog biztosítása; sajtó- és politikai perekben az esküdtbíráskodás visszaállítása . . . a titkos választás általánossá tétele.”¹¹

A program gazdasági, gazdaságpolitikai követelései — mint láttuk — alapjában agrárius érdekeket fogalmaztak meg. Kétségtelen, hogy kacérkodott a kisparaszti követelések egyfajta képviselőjével is, s ez — a korábban már jelzett általános hangulatban — elegendő volt ahhoz, hogy a Kisgazdapárt, mint nyíltan ellenzéki párt viszonylag rövid időn belül meglehetősen széles befolyásra tegyen szert, s egyik legjelentősebb politikai kikristályosodási pontjává váljék a kormányzat agrárpolitikájával elégedetlenkedő paraszti tömegeknek, a vidéki értelmiség egy részének és a kormány gazdaságpolitikája által sértett közép- és szegényedő nagybirtokosok egy részének is. (Az 1931. évi, még mindig nyílt választásokon a Kisgazdapárt, mint a második legnagyobb ellenzéki párt, 10 mandátumot szerzett.)

Ugyancsak 1930 őszén került sor *Bajcsy-Zsilinszky Endre* pártjának, a *Nemzeti Radikális Pártnak* a megalakulására.¹² Programjának gazdasági része kifejezetten agrár-középbirtokosi és gazdagparaszti érdekeket exponált. Támadta a „nagyőke embertelenségeit és visszaéléseit”, a „gyökértelen gyáripart”, a túlzott ipari védővámokat. „Független vidéki pénzüzetek” létrehozásával mezőgazdasági hitel biztosítását, a bankrendszer decentralizálásával a hitelszervezeteknek a mezőgazdaság szolgálatába állítását követelte. Radikális telepítési program megszilárdítását sürgette a földbirtokviszonyok megváltoztatása érdekében. „... telepítéses birtokreformot kell valóraváltani, amely egy-két ezer holdon felül megváltás útján igénybe veszi a magánkézen, egyházi és községi tulajdonban lévő nagybirtokokat, a hitbizomány eltörlésével s minden község szántóhatárából 3/4 résznek a 100 holdon aluli kisbirtok

¹¹ Egyesületek, egyletek . . . 156. A programot elemzi: *Kónya Sándor* i. m. 20—21.

¹² Országgyűlési Almanach. Az 1931—36. évi országgyűlésről. Szerk.: Haeffler István MTI Rt. 1931. 62. A programot elemzi: *Kónya Sándor* i. m. 21—22.

számára való biztosításával.” A program foglalkozott emellett a mezőgazdasági szakképzés kérdéseivel is, mindenekelőtt a mezőgazdasági termelés minőségének emelése céljából.

A Nemzeti Radikális Párt nem lett versenytársává a Kisgazdapártnak; mozgalma elszigetelt maradt, nem vált országossá.

A paraszti — főként a szegényparaszti és agrárproletár — rétegek megzavarodott, és több, egyben egymástól merőben eltérő irányú mozgásba lendülésére — mögötte pedig a szociális feszítő erő megsokszorozódására — mutat az a tény, hogy bázisát képezik az ugyancsak a válságperiódusban éledő szélsőjobboldali radikális mozgalmaknak is. A számos — már német náci vagy olasz fasiszta mintára alakuló — párt között (1928: Nemzeti Szocialista Párt; 1931: Magyar Nemzeti Párt; ugyancsak 1931 őszén a Kaszáskeresztes Mozgalom elődjeként: Nemzeti Szocialista Magyar Munkáspárt; 1932 nyarán: Magyar Nemzeti Szocialista Földműves és Munkáspárt; 1933: Magyar Nemzeti Szocialista Párt, Egyesült Nemzeti Szocialista Párt, Nemzeti Szocialista Csoport) számottevő tömegbázissal viszonylag jelentőssé *Böszörmény Zoltán Nemzeti Szocialista Magyar Munkáspártja* vált, amelyből később a *Kaszáskeresztes Mozgalom* terebélyesedett ki. E pártok programjai, bár különböző követeléseket fogalmaztak meg, sok lényeges közös vonást tartalmaztak. Egyaránt bírálták a fennálló rendszert, s ideológiájukban közös volt a kommunista- és szocialistaellenesség, a felfokozott nacionalizmus, sovinizmus és az antiszemitizmus. Az agrárius eszmék jegyében propagandájukat demagóg földreform-követelések és egyfajta romantikus vagy kifejezetten retrográd antikapitalizmus jellemezték. A Böszörmény-mozgalom már indulásakor (1932) törekedett erősebb paraszti bázis kiépítésére. A földművesek földből való „ingyenes részesítését” követelte, s ennek érdekében azt, hogy „minden 500 kat. holdon felüli birtokot, amely nem két emberöltő óta van a tulajdonos birtokában, és családjának sem volt azelőtt hasonló nagyságú földtulajdonna, ha ezt nem a magyar nemzet érdekében teljesített érdemeiért kapta tulajdonul bármikor is, továbbá az összes kötött birtokokat az állam sajátítsa ki”. A program — természetesen — nemcsak a parasztság megnyerése végett hirdetett ilyen „radikális” követeléseket, hanem a legszélesebb középrétegek, az úri középosztály és a kispolgárság tömegeinek elhódítására is törekedett. A korai magyar nemzetiszocialista mozgalmak közül talán a leginkább másolta a német náci párt programját és jelszavait — nem is beszélve a teljes név-azonosságról. (NSDAP — Nationalsozialistische Deutsche Arbeiterpartei = Nemzeti Szocialista Német Munkáspárt, ill. Böszörményi pártjának a neve: Nemzeti Szocialista Magyar Munkáspárt). Emellett pedig a legmerészebben élt a szociális demagógia eszközeivel.¹³

Kérdésünk szempontjából ezen korai nemzetiszocialista mozgalmakból talán még az 1932-ben és 1933-ban alakult három agrárfasiszta párt, *Meskó Zoltán Magyar Nemzeti Szocialista Földműves és Munkáspártjának* (1932 nyara), a *gróf Festetics*

¹³ Egyesületek, egyletek . . . 142.; *Szakács Kálmán*: Kaszáskeresztesek, Kossuth Kiadó, 1963. 27.

Sándor alapította *Magyar Nemzeti Szocialista Pártnak* (1933) és a *gróf Pálffy Fidél-féle Egyesült Nemzeti Szocialista Pártnak* (1933) a programja érdemel futó pillantást. Mindhárom nyomatékosan szállt síkra a magyar mezőgazdaság válságos helyzetének megoldásáért. Meskó meghirdeti a nagybirtok és a hitbizományok igénybevételét, az export- és az importtevékenység szocializálását, a „kamatrabszolgaság” eltörlését, a hitelszervezet államosítását. (Emellett a magántulajdon korlátozását, minden bányá és nagyüzem nacionalizálását, állami felügyelet melletti tervgazdálkodást.)¹⁴ Festetics pártja a magyar nagybirtok — közelebről meg nem határozott — egy részének parcellázását hirdette meg erős kis- és főleg középbirtokos osztály megteremtéséért, s ezzel párhuzamosan intézkedéseket követelt a monopóliumok és a kartellek megszüntetésére. Pálffyék programja leszögezte, hogy a magyar gazdaság fő termelési ága a mezőgazdaság, ezért ennek megfelelően kell kezelni. Síkra szállt a parlamentarizmus megszüntetése és az érdekképviseleti rendszer kiépítése mellett, követelte a kartellek államosítását és a válság idején szerzett vagyonszaporulat megadóztatását, valamint a jelzálogadósságok 50%-os csökkentését. Végül olyan törvényt alkotását kívánta, „amely lehetővé teszi a földbirtok helyesebb elosztásának és a fölös mezőgazdasági népesség belföldi telepítésének megoldását”.¹⁵

A programoknak ez a futólagos áttekintése is érzékelteti: ezek a pártszervezkedések, noha az országos pártok működési mechanizmusának megfelelő igénnyel országos, tehát többnyire a magyar társadalom egészéhez szóló programmal léptek ki a közélet színterére, mégis elsősorban az agrártársadalomban mutatkozó mozgást akarták „megnyergelni”. A vidék megmozdulásának iránya ugyanis a kor politikusainak tudatában 1930—1931-ben még korántsem volt egyértelmű. A fajvédők, a szegedi tábor radikális, illetve reformokat hangoztató szárnya ezen a fronton nyitott, hiszen politikai törekvéseinek érvényrejuttatása tömegbázist, tömegmozgalmat igényelt. S noha az egyetlen Böszörmény-mozgalom kivételével nagyobb hatású országos pártokká és jelentősebb tömegmozgalommá a 30-as évek első felében e pártok és mozgalmak nem nötték ki magukat, három szempontból mégis figyelmet érdemel vizsgálatuk: 1.) Világosan bizonyítják — e vonatkozásban különösen a Kaszáskeresztes mozgalom —, hogy tetszetős, modernnek és radikálisnak tűnő, alapjában demagóg, fasiszta indíttatású szélsőjobboldali ideológiájuk és propagandájuk alkalmas az elnyomottak szociális elégedetlenségéből fakadó osztályharcának „félresiklatására”, a fasiszmus tömegbázisának kibontakoztatására. S ha ez a 30-as évek első felében még nem is következhetett be, megteremtődött már egy olyan politikai frazeológia, amely ismertté és tetszetőssé vált az országban. Programjaik, szövegeik bekerültek a közéletbe, a köztudat, a politikai gondolkodás részeivé váltak, s bizonyos fokig kényszerítő erővel hatottak: többé már a kormányzati politika hivatalos szócsövei sem hagyhatták figyelmen kívül, mint ahogy maga a kormány is

¹⁴ Egyesületek, egyletek ... 139.

¹⁵ E szélsőjobboldali pártok szervezkedésére, programjaik, ideológiájuk elemzésére I. Szakács Kálmán i. m., *Lackó Miklós: Nyilasok, nemezetiszocialisták (1935—1944)*, Kossuth Kiadó. 1966. 15—21.

állandóan arra kényszerült, hogy programjában — akár preventív célokkal is — tükröződjék mindig valami a szélsőjobboldal követeléseiből is. (A későbbi szélkifogás taktikájának gyökerei ide nyúlnak vissza.) 2.) Az agrártársadalom valamennyi rétegének, a gazdasági válság által is megerősítetten jelentkező, különböző szintű elégedetlensége 1929—1933 között nem volt elegendő ahhoz, hogy egyetlen hatalmas, radikális szélsőjobboldali tömegmozgalom bontakozzék ki, mert éppen az „érdekeltek” társadalmi hovatartozásának különbözősége még a szélsőjobboldalon belül is két jól körvonalazódó irányzat elkülönülését eredményezhette. Versengés alakult ki a szélsőjobboldal „úri” és „plebejusi” ága között, és 1932 második felében már világossá vált, hogy a Meskó—Festetics—Pálffy-vonal inkább a kormányra (Gömbösre) tekintve kívánt érvényesülni, a Böszörmény-mozgalom pedig túllépve ezen, a német náci párt példájára indított és szervezett tömegmozgalom felhajtó erejére alapozva, részben még az „úri” szélsőjobboldal programjával s ennek Gömbös által kormány-szintre emelt változatával is szemben állva, ellenzéki pozícióból óhajtotta — végső fokon — a hatalom átvételét. 3.) Tanúskodnak e mozgalmak arról is, hogy a legnagyobb nyomor volt a legkedvezőbb melegágya a szélsőjobboldal tömegbázis kiépítésére irányuló kísérletének. Böszörményi kaszáskeresztes sikere 1932 végén a tiszántúli szegénység körében volt a legnagyobb. Ezt elsősorban a féktelen demagógiának köszönhette, továbbá annak, hogy a kormányzat egy ideig a baloldali, kommunista és szociáldemokrata szervezkedések bizonyos mértékű ellenszeréül kívánta felhasználni. Hogy az utóbbi körülmény is közrejátszhatott, az pedig az ellenforradalmi rendszer lényegéből fakadt. Zárt rendszer volt ez, amelyből az objektív helyzet folytán támadt résen keresztül is csak a jobboldal felé volt nyitás. Egészen egyszerűen a tőkeellenesség, a kartellellenesség, a bankokrácia, sőt bizonyos fokig még a vele összefonódott mamutbirtok, az arisztokrácia elleni harc hirdetése is csak akkor vont maga után gyors, radikális és brutális megtorlást, ha ezt a programot internacionalista alapról folytatott baloldali antikapalista szervezkedés vallotta magáénak. Ha ugyanezeket a jelszavakat, mint a politikai harcok során egyértelműen bebizonyosodott, antiszocialista és antikommunista agrárius nacionalista és fajvédő-antiszemita ideológiai keretek között, tehát jobboldalról hirdették, „bocsánatos bűnnek” számított, lényegesen enyhébb megítélés alá esett, vagy esetenként bizonyos támogatást is élvezett. Így segített az ellenforradalmi rendszer kormányzati politikája is ahhoz, hogy a szociális feszültségből származó politikai tömegmozgás (egyszerű tömegpszichológiai úton) a könnyebb ellenállás irányába lendüljön.¹⁶ (Ez utóbbi megállapítás már természetesen nemcsak az agrárnépesség mozgására érvényes. Általánosabb, a társadalomnak szinte minden elégedetlen rétegére kiterjedő érvényű jelenség.)

A parasztság tehát — mint láttuk — korántsem egységesen vált bázisává valamely paraszti pártnak, már csak azért sem, mert döntő arányban mozdíthatatlan-

¹⁶ A 2. és a 3. pontra vonatkozóan I. Márkus László: A Károlyi Gyula kormány bel- és külpolitikája. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1968. 294. és 306.

nak mutatkozott: megmaradt kormánytámogatónak, az Egységes Párt, 1932-től a Nemzeti Egység Pártja hívének, országos választások idején szavazó polgárának. A parasztság, a paraszti népesség a polgári átalakulás során rendkívül differenciált társadalmi képződménnyé vált, s ezt a politikai mozgás szempontjából az sem ellensúlyozhatta, hogy a paraszti sors, a paraszti életmód és szokások kétségtelenül alkottak valamiféle egységes, zárt jelleget, már csak annak következtében is, hogy az egész társadalom bizonyos fokig egységesen kirekesztette magából ezt a sajátos, múltat, népi hagyományt konzerváló, különálló világot.

*

Társadalomtörténeti értelemben is megkérdőjelezhető „paraszti társadalomról” beszélni, még akkor is ha a tökéletes fejlődés sem volt képes teljesen megbontani és megszüntetni a parasztnépesség ezen — talán éppen társadalmonkívüliségéből is fakadó — egységét. A homogenitást jobban hangsúlyozó „paraszti társadalom” megjelölés ugyanis többé-kevésbé igazolható az életmódban, a szokásokban, a kulturális szférában, a hagyományok megőrzésében, de az alapvető viszonyokat vizsgáló gazdasági-termelési szférában már nem, s ugyancsak az eltéréseket karakterizálja a szociális rétegződés is. A gazdasági-társadalmi mozgást adott időszakban leginkább kifejező politikai szféra pedig már kifejezetten a valóságos egység hiányát tükrözi. Ez idő tájt a parasztságon belüli rétegek nem is voltak képesek arra, hogy valóságos érdekeiknek megfelelő, életképes, önálló politikai pártot hozzanak létre.

Jellemző, hogy ugyanezen időszakban, 1931—32-ben, amikor tehát a paraszti tömegek nem is jelentéktelen részét tudták mozgósítani a különböző új, ill. régebbi pártok, a Magyarországi Kisbirtokos Szövetség saját szakosztályaként is képtelen volt megalakítani a Gazdaadósok Országos Szövetségét, amelyben pedig a válság következtében közvetlenül is „érdekeltté vált a falusi gazdanép”. (Az országos gyűlést 1932. november 20-ra tervezték, Nagyatádi Szabó István budapesti szobrának leleplezése alkalmából „a gazdaadósok rendezése és a gazdatársadalom többi életkérdése tárgyában”.)

A jelenség két szempontból is figyelemre méltó: egyrészt annak bizonyítéka, hogy a gazdasági nehézségek következtében beköszöntő politikai aktivizálódás ez időre már olyan fokúvá vált, hogy a korábbiakban egyébként legkevésbé mozduló, többnyire teljes mértékben a kormányzat mögé felsorakozó gazdák szervezkedése is napirendre került. Eredményes politikai szervező erővé azonban még a gazdasági nehézségek által olyannyira közvetlenül motivált elégedetlenségük sem válhatott. A parasztság differenciáltsága olyan tényező volt, amely — éppen a manipulációs lehetőségek egész tárházának kínálatával — a politikai mozgásban e társadalmi erő „szétspriccelődését” segítette elő. Másodszor pedig jelzi a magyar politikai élet egyik sajátosságát is. Az akció kibontakozását állami közbelépés akadályozza meg: a budapesti rendőrfőkapitányság nem engedélyezi az országos ülést, a közigazgatási

apparátus pedig teljes erejével igyekszik megakadályozni azt is, hogy a szoboravatásra Budapestre utazók nehogy az „elmaradt alakuló közgyűlés pótlására esetleg rendezendő” összejöveteleken (ebéden például) vegyenek részt. Az alispánok kéri a helyi hatóságokat, „hogy a rendelkezésre álló törvényes eszközökkel, valamint társadalmi súlyukkal s magán összeköttetésekkel is hassanak oda, hogy a szóban forgó szövetség felhívása ne vezessen sikerre, s hogy a szervezetnek minden olyan törekvése, amely a falusi gazdaadósoknak bármily célú szervezkedését célozza, megghiúsíttassék”. Azaz a kormányzat, a parlamentarizmus elveinek bizonyos fokig tényleg megfelelően, politikai párt alakítását eltűri, olyan egyesülés létrehozását azonban nem, amely a gazdasági tényező közvetlen hatásaként jelentkező problémák megoldására vonatkozó követeléseivel az elégedetlenséget növellheti.¹⁷ Az akciónak — mint említettük — nem volt sikere, s ez azért részben a paraszti világ egységében meglévő sokféleség realitását is érzékelteti.

*

Társadalomtörténeti okokból, a polgári átalakulás sajátosságaiból következően tarka képet mutat a *középrétegek politikai mozgása* is. Ennek egyik jelentős összetevője a falusi középrétegek — mint láttuk: ugyancsak változatos — politikai újraorientálódása volt.

Az agrártársadalom politikai mozgásának igazi felhajtó erejét azonban az ún. *úri, vagy történelmi középosztály* jelentette. E réteg zöme egykori nemesi eredetével, alapvető és öröklött érdekeivel az agrárszférához kötődött, s politikailag — a dualizmusba nyúló hagyományoknak megfelelően — egyik fő támaszát jelentette a kormánypártnak és a Keresztényszocialista Pártnak is. A 20-as években azonban már a kormány jobboldali ellenzékében is megtaláljuk egy részüket, s az évtized vége felé egyik tömörülésük egyre nyilvánvalóbban a Gömbös fémjelezte „erősebb kéz”, a keményebb, intranszigenens, fajvédő politikai irányzat körül tapintható ki. Politikailag hangadó köreikben egyre tisztábban fogalmazódik meg várakozásuk a leendő „vezér” által újjászervezendő olyan kormánypárt irányában, amely képes lesz a konzervatív, az idők változásainak mereven ellenálló, a nagybirtok és a nagytőke politikai akaratával szemben felsorakozni képtelen, új hatalmi berendezkedés kezdeményezésétől messze elzárkózó Egységes Pártból dinamikusabb, éppen az úri középosztályok távolabbi terveinek megvalósítására hivatott, tehát szélesebb rétegek-re támaszkodó, rugalmasabb „új kormánypárt” kiépítésére.

Az úri középosztályok részben továbbélő hagyományos politikai orientációja mellett tehát már a húszas években is jelentkezik soraikban új elem, a válság által felgyorsult politikai mozgás azonban az újraorientációs folyamatokban több utat is felkínál számukra. Vezető-hangadó személyiségei lesznek ugyanis a korábbiakban

¹⁷ Vas vármegye alispánjának körlevele „Valamennyi Főszolgabíró és Polgármester Úrnak” 1932. nov. 17. Kőszeg Városi Lt. Polgármesteri elnöki ir. 32/1932.

már tárgyalt Független Kisgazdapárt megalakulásának és Bajcsy-Zsilinszky Endre Nemzeti Radikális Pártjának, de jut soraikból az úri szélsőjobboldal már ugyancsak bemutatott új pártjaiba is (Festetics, Meskó, Pálffy Fidél stb.), és leginkább kalandor egyéniségek az ultrajobboldal radikális „plebejus” ágát képező extrém mozgalmában, a kaszáskeresztesek között is fellelhetők.

*

Ez a változatos mozgás — különösen az egyének szintjén — nyilvánvalóan nem magyarázható pusztán gazdasági és társadalmi tényezőkből, az egyéni okok számtalan, ilyen összefoglalás szintjén teljességében aligha feltárható sokasága vezette a különböző egyedeket egyéni pályájuk során is bekövetkező váltásokkal és ugrásokkal egyaránt — végső fokon egyébként majdhogynem törvényszerűen — a politikai szféra bonyolult képletében a retrográd irányzatokhoz és akciókhoz. Karrier- és érvényesülési vágy, a tehetségtelen törtető útja a kisebb ellenálláson át, túlfűtött egyéniségek érvényesülést kereső igyekezete, sokszor a politikai manipuláció legjobb alanyait jelentők őszinte küzdeni vágyása a nagybirtok és a nagytőke ellen, amely a baloldaltól való tudatos elzárkózás eredményeként szükségszerűen löki őket a mindent ígérő, dinamikus, „modern európai eszmét” hirdető soraiba, a nemzeti sérelmek okozta belső feszültségek találkozása a mesterségesen szított nemzeti érzés elvakító eluralkodásával, ennek párosulása a fajvédő gondolat torz lelkeket felemelő, hamisan lelkesítő erejével, a szociális feszültségekre „kézenfekvő” magyarázatot adó antiszemita gondolattal, a forradalmak s különösen a proletárdiktatúra e rétegekben hagyott egyedi, eseti sérelmeinek összefonódása a hangzatos bolsevizmus- és szovjet-ellenességgel és ki tudja, mi minden lenne sorolható e retrográd nézetekkel teli rétegek gondolat- és érzésvilágából. Mindehhez járulnak még a legegyénibb tulajdonságok: pénz-, befolyás-, hatalom- és karriervágy, az egyetlen elv: az elvtelenség tudatossága és következetes vállalása. Számtalan cél, szándék, egyéni elképzelés, manipulált és kijátszott politikai elvek, rangosnak és haladónak kikiáltott társadalmi és közösségi programok, történelmi tények, jelenségek és folyamatok meghamisított és meghatározott célok számára kisajátítottan magyarázott analóg példái, amelyek a kor emberét mozgatták. Az ökonómiai és szociális okok és tényezők mellett, íme a szociológia, a pszichológia és a szociálpszichológia síkján értelmezhető faktorok, amelyek külön-külön hatva is rendkívül bonyolulttá teszik a történelmi valóságot, és nehézzé ennek hű visszatükrözését, nem is beszélve arról, hogy mindezek egyszerre és együtt is hatnak, az egyes emberre is és a csoportokra is, miközben azok e hatásfolyamatok tengerében egymásra is mind hatnak és alakítanak egyéni jellemet, utat és közösségi sorsot egyaránt.

*

Az úri vagy keresztény középosztályok húszas-harmincas évek fordulóján jelentkező új politikai-ideológiai orientációjának bemutatása után tekintsük át röviden, mit jelentett az új szituáció a kormánytámogató elemek számára! A

középrétegek nagyobbik része ugyanis ekkor még változatlanul a kormánypárt mögött sorakozott fel, de az általános politikai mozgás, a tömeghangulat ezek soraiban is eredményezett újra-orientációs tendenciákat. Olyannyira, hogy az Egységes Párt koalíciós partnere, az utána a legtöbb szavazóval és parlamenti képviselővel rendelkező *Keresztény Gazdasági és Szociális Párt*, amely a katolikus egyház jelentős támogatását is élvezte, számolva párhiveinek súlyosbodó helyzetével és az általános politikai erjedéssel, kénytelen volt programjába és agitációjába a keresztényi türelem, az alázat és a szeretet szölamai mellé keresztényszocialista elvek alapján megfogalmazott célokat is felvenni. Feladatának tartotta a munkások „szociális és kulturális érdekeinek védelmét” is, és — elsősorban — agrárius indíttatású programokból is kovácsolt jelszavakat: „átgondolt földbirtokpolitikát” követelt, „céltudatos telepítést”, „megfelelő szövetkezeti intézmények támogatását”, hogy „minél többen szerezhessenek földtulajdont”. A párt vezetésében egyébként továbbra is nagy szerepet játszott a legitimista nagybirtok — egyik vezéralakja: gróf Zichy János volt, — a katolikus egyház — Vass József, majd halála után Ernst Sándor személyén keresztül a népjóléti és munkaügyi miniszteri szék betöltésével, — és 1931. december 15-ig a párt keresztényszocialista szárnya közvetlenül is részt vett a kormányzásban. De helyet kapott a párt vezetésében az agrárius-fajvédő szárny is (Czettler Ernő és Wolff Károly). A párt tömegbázisát főként a Dunántúl vallásos lakossága és a városi keresztény kis- és középpolgárság adta.¹⁸

Az „újaorientálódás” jelenségének egyik első eredménye az volt, hogy a Keresztény Gazdasági és Szociális Pártból kilépett Friedrich István 1930 elején megalapította a *Keresztény Ellenzéki Pártot*. Az új párt eredetileg országos pártként szerveződött, de működésének hatásköre elsősorban a fővárosra terjedt ki. A párt követeléseit teljes mértékben az éppen aktuális politikai jellegű, vitás problémákból fogalmazódtak meg. Titkos választójogot követelt, a városi autonómiák biztosítását (az ún. fővárosi törvény benyújtása előtt vagyunk!), az államapparátus racionalizálását, a Bethlen-rendszer gazdálkodásának parlamenti bizottsággal való megvizsgálását. Az agrárkérdésben a „nagyvonalú telepítési politika” követelményét hirdette, az ipar vonatkozásában pedig az erőteljes állami beavatkozás szükségességét. (Új ipartelepek létesítését, a „kartell-túlkapások” megfékezését sürgette.) Külpolitikai programjában pedig a környező államokkal való „békés modus vivendi” kialakítását fogalmazta meg.¹⁹

A válság hatására megélenkült politikai mozgás másik fontos következménye az lett, hogy 1931 végére Károlyi Gyula miniszterelnöksége alatt zátonyra futott a Keresztény Gazdasági és Szociális Pártnak az Egységes Párttal még Bethlen miniszterelnöksége idején kiépült kormánykoalíciója. December 12-én ugyanis a közalkalmazotti fizetések és a nyugdíjak csökkentését előíró rendelet elleni

¹⁸ Egyesületek, egyletek . . .

¹⁹ Országgyűlési Almanach. Az 1931—36. országgyűlésről Szerk.: Haefler István. MTI Rt. Budapest, 1931. 58—59.

fellépésként és a miniszterelnök azon eljárása elleni tiltakozásként, hogy e rendeletek kibocsátásakor megkerülte a parlament gazdasági csúcsparaszatát (az ún. 33-as bizottságot) — a Kereszténypárt felszólítására — a bizottság munkájában résztvevő képviselőtagjai (más ellenzéki képviselőtagokkal egyetemben) kiléptek a 33-as bizottságból. (Gróf Sigray Antal, Nagy Emil, örgróf Pallavicini György.) Ugyanakkor Ernst Sándor miniszter — ugyancsak pártja felszólítására — benyújtotta lemondását. A kormányzó ezt elfogadta, és már december 16-tól Karafiáth Jenő egységespárti képviselő lett a vallás- és közoktatásügyi miniszter. A párt ettől kezdve nem rendelkezett tárcával a kormányban, az egyébként sem hosszú életű kiskoalíció felbomlott. A Kereszténypárt — sajátos módon — azonban nem vonult ellenzéki, megmaradt kormánytámogatónak. Az eset azt mutatja, hogy bár a felbolydult politikai élet erősen hatott a Keresztény Gazdasági és Szociális Pártra is, politikája azonban — bár lojalitása lazult — nem vált ellenzéki, távol állt az elvi következetességtől, hiszen az nyílt ellenzéki vonulást követelt volna meg. Ebben valószínűleg nagy szerepe volt a párt heterogén összetételének, akcióképessége — tán éppen ezért — korlátozottabb voltának. Ennek a pártnak a politikája hagyományosan is csak egyetlen vonatkozásban volt egységes, abban, hogy a legitimizmus elvét fenntartva támogatta a kormányt, s hogy a tömegek felé a keresztény világnézet hangsúlyozásával — látszólag — felszínen tartotta a szociális kérdést. Így a kritikus helyzetből adódó lehetőséget még — egyébként tényleg meglévő — országos súlyának erőteljesebb érzékeltetése céljából sem ragadta meg. Az 1931 végi belpolitikai eseményekben tanúsított politikájával a kormányzati rendszerben elfoglalt korábbi pozícióinak feladásával legfeljebb belső súlytalanságának, fokozódó fellazulásának adta tanújelét. Miközben tehát — mint láttuk — kifelé bázisának szélesítésére, vagy legalább egy adott bázis megőrzésére tett lépéseket, „befelé” képtelen volt megtartani korábban megragadott hatalmi posztjait.

A párt különböző belső csoportosulásai nem a politikai helyzet aktív alakítására törekedtek, hanem annak alakulását bevárva az új konstellációhoz akartak alkalmazkodni. A legitimista nagybirtok még mindig a restauráció lehetőségét leste — erre 1931-ben némi tápot adott Habsburg Ottó nagykorúvá válása és a francia, valamint az olasz politika néhány alapjában véve jelentéktelen, reális várakozásokra tulajdonképpen alapot nem adó mozzanata, továbbá a hazai legitimizmus általános élénkítése. Az agrárius-fajvédő szárny pedig Károlyi bukását és a Gömbös—Eckhardt közeledést várta.²⁰

A keresztény középrétegeknek a fentebb ismertetett pártok bázisaként való feltüntetése teljességre törekvő, pontos, adatszerű felmérés híján természetesen pusztán azt óhajtja kifejezni, hogy e rétegek *zömének* volt ez tipikus politikai mozgása.

Jelen keretekben nem térhetünk ki a fővárosi politikai pártviszonyok részletesebb ismertetésére. (Pedig a fővárosi politika országosan erős hatása, Budapest súlya

²⁰ Márkus László: i. m. 199.

az országos politikai életben ezt messzemenően indokolná.) Itt csupán annyit említenénk meg, hogy a fővárosi politikai pártok mozgásának iránya hasonló volt az országos pártokéhoz, s a főváros lakosságának politikai orientációjában — mennyiségi különbségekkel persze (ti. itt lényegesen nagyobb bázisra támaszkodtak a munkáspártok és a szakszervezetek, a különböző liberális és demokrata pártok is, és éppen az eddig tárgyalt konzervatív jobboldali és radikális jobb- és szélsőjobboldali pártoknak volt az országgal fordított arányban viszonylag kisebb a bázisuk), de — ugyanolyan tendenciákat figyelhetünk meg, mint amilyeneket éppen az országos összképben láthattunk.²¹

A keresztény úri középosztályokon kívül is meglehetősen széles, társadalmi eredetét és elhelyezkedését tekintve igencsak heterogén és differenciált rétegek tartoznak még a középrétegek közé.

Társadalmilag mindenképpen és jórészt politikailag is — természetesen azzal a megszorítással, hogy tendenciákról beszélünk — elkülönül az eddig tárgyalt rétegektől a *városi középtőke*. Az ipari középtőke, a nagykereskedők, a bérháztulajdonosok, a bank —, ipari és kereskedelmi vállalkozások igazgatói, cégvezetői rangú vezető tisztviselői sorolhatók ide, akiknek az üzleti életből, vagy fizetésükből származó jövedelmük jómódú közép-, ill. nagypolgári életszínvonalat biztosítottak. Társadalmi befolyásuk, politikai, hatalmi pozícióik nem számottevőek, anyagi helyzetük viszont igen kedvező volt. A városi polgárság ezen csoportjai a Horthy-rendszer biztos támaszai voltak — különösen, ami a gazdasági-társadalmi rendszernek a megóvását illeti a magántulajdon elleni bármely irányból fellépő fenyegetéssel és veszélyeztetéssel szemben. Ugyanakkor az ő köreikben találtak talajra a liberálisabb politikai áramlatok is. Ezek a rétegek szemben álltak — a soraikban lévő zsidó származásúak viszonylag nagy aránya folytán is — a jobb- és szélsőjobboldali törekvésekkel, ezek antiszemitizmusával.

A városi nagy- és középpolgárságot bizonyos, elsősorban életmód, ill. életvitelbeli különállása ellenére számtalan szál kapcsolta össze a *városi kispolgári és az értelmiségi középosztályokkal*, amelyek maguk is rendkívül heterogének, szerteágazóak voltak, sok eltérő csoportra tagozódtak. A városi polgárság egyik legkiterjedtebb rétegét a kereskedelem, az ipar és a közlekedés területén dolgozó önállók képezték. Ennek a kistulajdonos-kiskereskedő-kisiparos rétegnek érdekei természetesen objektíve a vagyonos osztályokhoz fűződtek. Igen széles rétegük életmódja, életszínvonala azonban nem, vagy ha igen, akkor is alig haladta meg a proletariátusét. Így azután a városi kispolgárt lázadása útján egyaránt ott találhatjuk a jobboldali szélsőségekhez vezető úton, s viszonylag szűk réteggel ugyan, de ott vannak a baloldali szocialista mozgalomban is, zömük viszont többnyire a keresztényszocializmus, a keresztény ellenzék táborában vagy a liberális-demokrata ellenzéki pártok soraiban található.

²¹ Erre vonatkozóan: *L. Nagy Zsuzsa: A budapesti liberális ellenzék 1919—1944. Értekezések a történeti tudományok köréből. Új sorozat 59. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1972. 178.*

Hasonló utat jár be az *értelmiség is*. Táborának zöme természetesen a rendszerhez való teljes alkalmazkodással és feltétlen szolgálatkészséggel igyekszik létét biztosítani. A demokratikus és szociális átalakulás baloldali útjára már lényegesen kisebb részük — elsősorban a zsidó értelmiség — lépett. A keresztény középosztály és részben az új, ún. népi értelmiség viszont többnyire a jobboldali radikalizmus táborát kereste meg.

Az 1929—32-es évek gazdasági nehézségei meglehetősen érzékenyen érintették e most említett rétegeket. Politikai pártjaik, a demokrata és liberális ellenzéki pártok, noha korábbi programjaikat alapvetően nem változtatták, lényeges elemekkel nemigen egészítették ki, mégis kísérletet tettek tömegbázisuk jobb összefogására, felemelték szavukat a parlamentben vagy éppen a községi politikában. Az új helyzethez való alkalmazkodás során hosszabb-rövidebb időre e pártok között átmeneti akcióegység alakult, máshol éppen bizonyos szétválásoknak vagy éppen töredékpártok egyesülésének lehetünk tanúi, s volt eset, amikor éppen egy párt tevékenységének beszüntetésére került sor.

A liberális-demokrata pártok egyik legjelentősebbike volt — már a 20-as évek folyamán is — *Rassay Károly Nemzeti Szabadelvű Pártja*,²² amelynek 1930 tavaszán nemcsak pozícióit sikerült megerősítenie, hanem valóságos „zászlóbontással” mind a fővárosban, mind pedig a vidéken híveinek számát is jelentősen szaporítania. Programjában, tömegbázisa kialakításában — ugyancsak az időszak diktálta újraorientáció jegyében — Rassay a városi középburzsoázia, a kispolgárság és a liberális értelmiség egy részének immár hagyományos képviselőtén túl most — támogatásukat elnyerendő — egyértelműbben és hangsúlyozottabban fordul (akár-csak hajdan, egy évtizeddel korábban) a birtokos parasztság és — természetesen — a kisipar és a kiskereskedelem felé.²³ A programon túl a pártvezér nyilatkozatai lényegében egy olyan széles polgári ellenzéki összefogás körvonalait bontakoztatták, amelyben a szociáldemokratáktól, a volt októbristáktól, a demokratákon keresztül egészen a keresztény ellenzékig, a kormánypárt liberálisabb szárnyát is beleértve, minden számottevő ellenzéki erő megtalálható, s amely a falusi társadalom jelentős támogatásával is számolhat. A cél valójában egy a további jobbra tolódásnak jelentősen útjában álló olyan erő és viszonylag egységes ellenzéki tábor létrehozása lett volna, amely adott esetben kormányképessegre is szert téve komoly ellensúlyát képezhetne volna a jobboldalon aktivizálódó fajvédők szervezkedésének. (Ebben természetesen kétségtelenül nagy szerepet játszottak Rassay egyéni ambíciói is, hiszen

²² Rassay pártja 1921-ben alakult, Független Kisgazda és Polgári Párt néven működött 1926-ig, amikor is Vázsonyi Vilmos halála után — egyesülve Vázsonyi Demokrata Pártjával — Független Nemzeti Demokrata (vagy: Egyesült Balpárt) néven funkcionál, s 1928-tól, kiválva az Egyesült Balpártból, ismét önálló, most már Nemzeti Szabadelvű Párt-ként működik. L. erre: *L. Nagy Zsuzsa: Bethlen liberális ellenzéke (A liberális polgári pártok 1919—1931.)* Akadémiai Kiadó, Budapest, 1980

²³ Az 1931. év június hó 18-ra hirdetett Országgyűlés Képviselőházának Naplója 1931—1935. I. 78—79; 229—239 oldalak, azonkívül a párt programja: Országgyűlési Almanach. 1931—1936. évi országgyűlésről 56—57. Szerk.: Haefler István MTI Rt. 1931.

éveken át pályázott valamilyen módon bársonyszékre, sőt egyidőben kifejezetten arra gondolt, hogy a kibontakozás egyetlen lehetősége az, ha e meggyőző koncepciójú és erejű ellenzéki szövetség elnyeri Horthy Miklós kormányzó tetszését és támogatását, aki menesztí Bethlen Istvánt a miniszterelnökségből, s ennek révén elérkezik az ideje egy liberális karakterű kormány megalakításának.)

A Nemzeti Szabadelvű Párt működésének 1930 évi nagy fellendülése azonban nem hozta meg Rassaynak a várt eredményeket. Tévedett természetesen a belpolitikai mozgás várható fő irányát illetően, s légvárakra épített Horthy Miklós kormányzó megítélésében is. S miután szövetségi politikájában magán a polgári ellenzéken belül is távortartotta magát két jelentős párttól, a demokratától és az októbristáktól, annál súlyosabban esett latba és politikai hatásköre beszűkülését eredményezte az a tényező, hogy 1930 végétől, 1931-től az újonnan alakult Kisgazdapárt elszívta a falu harcosabb ellenzéki erőit, sőt hamarosan jelentős vonzerőt gyakorolt néhány vezető liberális politikusra is. A liberális párt bázisának, politikájának, programjának városi polgári-kispolgári jellege minden korábbinál kizárólagosabbá vált, s ha képes volt is esetenként akcióegységre a Kisgazdapárttal, hosszabb távon mélyebb szövetség nem jött létre közöttük. Így aztán a városi és a falusi kispolgári, polgári demokrácia erőinek közelítése, tömörítése vagy egyesítése irreálisabbá vált, mint valaha.²⁴

A liberális-demokrata városi polgári és kispolgári ellenzék másik jelentős és ugyancsak hagyományos pártja a *Nemzeti Demokrata Párt* volt. Ennek tradíciói még korábbra mennek vissza: korszakunkban már néhai Vázsonyi Vilmos pártja ez, pontosabban annak örököse, amely — mint tudjuk —, még a dualista Monarchia utolsó két évtizedében vált jelentőssé. A húszas évek legvégére Vázsonyi Vilmos fia, János állt a párt élén, korántsem olyan kizárólagos tekintéllyel és hatalommal, mint apja, sokkal inkább egy „vezérkar” egyik tagjaként, hiszen ő akkor még parlamenti képviselő sem volt.

A Demokrata Párt a húszas évek végére tetemesen veszített korábbi erejéből és tekintélyéből. Szervezeti zavarok, személyi ellentétek uralták, az ifj. Vázsonyi nem tudott olyan vezetői tekintélyre szert tenni, mint apja. A párt az évtizedfordulón nem működött együtt Rassayval. Ennek kétségtelenül egyik fő motívuma az volt, hogy programját nem tágitotta ki, beérte hagyományos vonalával, a zsidó városi polgárság érdekeinek képviselésével. Ugyanakkor 1930 végétől határozott közeledést mutat a polgári ellenzék harmadik jelentős (ugyancsak a 20-as évek elején alakult) pártjához, a Kossuth Párthoz. Ezt a közeledést mindenekelőtt az tette lehetővé, hogy Vázsonyi politikai nézetei számos tekintetben meghaladták apja felfogását. Ugyanezzel függ össze más oldalról viszont az, hogy a válság alatt megélnékült legitimista szervezkedés nem talált már viszhangot és támogatást a Nemzeti Demokrata Pártban, hiába igyekezett feleleveníteni a régi kapcsolatokat. Ezek a jelenségek bizonyos mértékű bázis-szűküléshez vezettek, s következményei 1930. december 21—22-én a fővárosi választásokon mutatkoztak meg legtisztábban, amikor a párt az utolsó, az 1925-ös

²⁴ L. Nagy Zsuzsa: Bethlen liberális ellenzéke, 218.

választásokhoz képest a szerzett mandátumok arányát tekintve rendkívüli veszteségeket szenvedett. (1925-ben még 71 helyet, 1930-ban már csak 16 helyet szerzett meg. Rassay ezzel szemben 1925-ben 8-at, 1930-ban 14-et!)²⁵ Az 1931. évi országos választásokon — jóllehet egymással választási paktumot kötöttek 1931. június 3-án — a megszerzett mandátumok tekintetében még nagyobb eltolódást tapasztalhatunk a két párt között. A Rassay-párt 6, Vázsonyi 3 mandátumot szerzett.²⁶ Azzal azonban, hogy a Demokrata párti *Fábián Béla* a választást követően (építve a Pest megyei és Budapest környéki befolyásra) önálló pártot alapított (*Független Nemzeti Demokrata Párt* néven), tovább gyengült a Vázsonyi-féle Demokrata Párt, s a parlamentben is mindössze két képviselője maradt.

Az ellenzéki polgárság, főként a polgári értelmiség legradikálisabb pártja kétségtelenül az októbrista *Országos Kossuth Párt* volt.²⁷ 1931 nyarán — a választásokat megelőzően — röpiraton terjesztették a párt két vezetője (Rupert Rezső és Nagy Vince) által 14 pontban összegezett pártprogramot.²⁸ Ez a program voltaképpen a legszerencsésebben ötvözte a liberális és demokratikus polgári ellenzék különböző irányzatainak legfontosabb és legdemokratikusabb követeléseit. A pártnak ez a programja, amely képes volt a demokrácia ügyét városon és falun egyaránt képviselni, amely szervesen egyeztette össze a meglehetősen kemény politikai és szociális követelményeket, s amely végül (egészében) valahogy tényleg 1918 októberére emlékeztetett, úgy tűnik, túlságosan is sok volt a 30-as évek eleji magyar társadalom számára. Míg 1926-ban a Kossuth Párt legalább 1 képviselőt tudott küldeni a Képviselőházba, most 1931-ben egyetlen mandátumot sem szerzett. Nagy Vince az előző ciklusban budapesti képviselő volt, most még fővárosi választóközönségét sem tudta megtartani a párt. Ebben kétségtelen nagy szerepük volt az államigazgatás manővereinek, a hatósági erőszaknak. Alapvető szerepe azonban annak volt, hogy a párt saját újraorientációja megvalósítása folyamán ellentmondásos szituációba került. Sikerült egyrészt többé-kevésbé egységes, korszerű és a valós problémák megoldását célzó programot kidolgoznia, s amikor immár tradicionálisnak mondható bázisától más rétegek felé orientálódott, szükségszerűen felvéve

²⁵ Uo. 220.

²⁶ A Demokrata Párt budapesti V., V. és VII. kerületi szervezetei — elsősorban személyi okokból — nem vettek részt a fúzióban, és Nemzeti Demokrata Párt néven, mint a Vázsonyi-párt igazi örökösei szerepeltek a választási küzdelemben. L. *Márkus László* i. m. 75.

²⁷ A polgári pártok között elsőként alakult újjá, még 1919 őszén Függetlenségi és 48-as Kossuth Párt néven. (Tagjai több irányból verbuválódtak: a Károlyi-féle Függetlenségi Pártból, Justh Gyula pártjából, Jászi Polgári Radikális Pártjából, a Kisgazda Pártból, néhányan még a Nemzeti Munakpártból is). 1924 tavaszán, amikor a függetlenségiek egy csoportja kivonult, s amikor a Giesswein halála után a Reform Pártban gyülekezett októbristák magukat már egyre inkább Kossuth Pártnak nevezve fuzionáltak a Függetlenségi és 48-as Kossuth Pártban maradottakkal, a párt neve Országos Kossuth Párt lett, elnöke: Rupert Rezső, ügyeinek fő vivője: Nagy Vince, a fővárosban képviselője: Vámbéry Rusztem. (L. *Nagy Zsuzsa*: i. m.)

²⁸ OL. BM. res. VII. 1931—2—5456

természetesen ezek pártjaival a kapcsolatot, amikor tehát saját hagyományos profiljának megfelelő bázisától, a félliberális, félradikális és radikális polgároktól, a zsidó polgári radikális értelmiségiektől (legalábbis ezek szemében) eltávolodott, nyitva ezáltal a népiesek, az agrár-rétegek kétségtelenül nacionalista, sőt antiszemita tendenciákat is hordozó elemei felé, a párt talajtalan maradt. Szavazóinak egy része már eleve a Kisgazdapártot támogatta (különösen vidéken), más része pedig (éppen a polgári radikálisok) az Eckhardttal, Bajcsyval való kapcsolat miatt fordult el tőle, s adta szavazatát máshová. Itt indult meg mindenesetre az a szétválás, amelynek eredményeként majd a 30-as évek második felében, az évtizedfordulón s még inkább a háború alatt a párt jelentősebb személyiségei is a függetlenségi népfrontmozgalommal való együttműködési készségig jutnak el. A párt mindenesetre az országos politika tényleges alakításában a kormányzati politikában — a politikai gondolkodás bizonyos színező befolyásolásán túl — most, a 30-as évek elején nem játszik számottevő szerepet, legfeljebb a politikai-ideológiai jobboldal örök céltáblája a sajtóban s egyéb politikai fórumokon.

E három legjelentősebb liberális-demokrata ellenzéki párt mellett működtek még kisebb-nagyobb csoportok, pártszerű képződmények, amelyek vagy időszakosan, tehát bizonyos politikai esemény kapcsán elevenítették fel tevékenységüket, vagy éppen egyszeri kísérletként célozták meg politikai párttá alakulásukat. A liberális politikusok jó része nem is határolta el magát ezektől, s függetlenül attól, melyik pártnak voltak egyébként akár vezetői is, részt vettek ezek rendezvényein, pártvacsoráin, összejövetelein. Ilyen párt volt a *Magyar Szabadság Párt*, amelyet 1929-ben a régi függetlenségek egy része hozott létre, s amely igen rövid ideig működött. Támogatta tevékenységét a Kossuth Párt. E kisebb pártok között a legjelentősebb talán a *Köztársasági Párt* volt, amelyet ugyan az államforma kérdésében vallott álláspontja miatt betiltottak, de a vonatkozó intézkedést nem alkalmazták szigorúan és következetesen. 1933-ban mindenesetre a Belügyminisztériumban „a politikai pártok rendőrhatalósági szempontból való fontossági sorrendjét” a következőképpen határozták meg: „I. Illegálisak: 1. kommunisták, 2. köztársaságiak. II. Legálisak: 3. szociáldemokraták . . .”²⁹

A Köztársasági Párt működése természetesen nem volt számottevő, s a párt-politikai harcokban nem volt tényező. Az a körülmény azonban, hogy működése mitegy tágabb keret is nyújtott liberális, demokrata, októbrista, radikális és szociáldemokrata politikusok rendszeres összejöveteleinek, ahol ezek akárha saját pártjaik exponenseként, akárha pártállásuktól, szervezeti hovatartozásuktól teljesen függetlenül vehettek részt megbeszéléseken és vitákon, arra a megállapításra ösztönöz

²⁹ A sorrend így folytatódik: „4. földmunkások, 5. horogkeresztesek, 6. legitimisták, 7. Habsburg-ellenesek, 8. Kossuth Pártiak, 9. fajvédők, 10. reformisták, 11. radikálisok, 12. szabadelvűek, 13. demokraták, 14. frontharcosok, 15. hadirokkantak, 16. hadikölcsön-tulajdonosok, 17. keresztényszocialisták, 18. kisgazdák, 19. revíziósok, 20. egységesek.” OL. BM. Iktatás nélküli irat. Egyesületek, egyletek, pártok, szekták, lapkörök . . . 93.

bennünket, hogy a párt fontossága nem is szervezeti tevékenységével, politikai lépéseinek hatékonyságával mérhető, hanem azzal, hogy létevel tetemesen hozzájárult a magyar baloldali ellenzéki politika egy fajta összetartásához, a baloldali — akárha polgári — politikai gondolkodás formáinak továbbéléséhez, tartalmának érleléséhez.

Áttekintve a főként a városi kis- és középpolgárság, a polgári értelmiség politikai pártjainak mozgását a válság időszakában, megállapíthatjuk, hogy a polgári ellenzék pártjai, ezek parlamenti képviselői tulajdonképpen a középrétegek viszonylag szűk, liberális csoportjának a szószólói voltak. Az országos erőviszonyokban valójában erőtlenség politikai tényező, amely a gyakorlatban az egyes kerületek polgári kaszinói köré tömörült ellenzékéből tevődött össze. Reformigény és a forradalomtól való félelem határozták meg politikáját, amelyben végső fokon mégis a tömegmozgalmaktól való elhatárolódás volt a döntő.

A következőkben röviden azt vizsgáljuk meg, hogyan hatottak a válságévek a társadalmi hierarchia felső szféráiba tartozó nagytőke és nagybirtok politizálására. Találkozunk-e ezekben a szférákban is a politikai újraorientáció jegyeivel, s miként hat ezen uralkodó rétegek politikája, amelynek — osztálytársadalom lévén — uralkodó politikának kell lennie magában az országos politikában, a vizsgálatunk tulajdonképeni tárgyát képező magyar belpolitikában?

A nagybirtok és a nagytőke politikai-ideológiai mozgásának vizsgálata tulajdonképpen több nehézséget vet fel, mint az első pillantásra gondolnánk. Kétségtelen, hogy reprezentánsaik a gazdasági és a politikai élet látványos és főként kulcspozícióit tartották kezükben, mondhatnánk annak minden lényeges mozzanatát megszabó és különösen a döntések vonatkozásában legfontosabb posztjait. Egyszerű és kézenfekvő lenne tehát a megállapítás: az uralkodó osztály két legfelső rétegének, a nagytőkének és a nagybirtoknak a politikai mozgása az országos politika alakulásában tükröződik. A dolog pikantériája azonban az, hogy míg egyfelől — végső fokon — igaz is e megállapítás; másfelől ennél bonyolultabb és összetettebb jelenségről van szó: az *uralkodó elit*be tartozó társadalmi erők pozícióharcairól; a politikai hatalom kizárólagos birtoklásáért folyó küzdelmekről, amelyek folyamán először is határozottan szétválak — mind gazdasági, mind politikai érdekeit tekintve — a nagytőke és a nagybirtok. Másodszor: még alapvető gazdasági érdekeit tekintve is másként szerveződik politikai erőtevékenységévé a nagytőke, s megint másként a nagybirtok, és harmadszor: egészen másként alakult *részvételük a kormányzati hatalomban*, sőt e kérdésben sajátos szétválásoknak lehetünk tanúi a nagybirtokos rétegeken *belül* is.³⁰

³⁰ Márkus László (immár több mint másfél évtizede) az ellenforradalmi korszak kutatásában úttörő jelentőségű tanulmányt tett közzé a Horthy-korszak uralkodó elitjéről a Történelmi Szemle hasábjain, ahol a dolgozathoz kapcsolódó rövid összefoglalás is megjelent a tanulmány vitájáról, amelyet a Történettudományi Intézet rendezett. (Márkus László: A Horthy-rendszer uralkodó elitjének jellegről (Vita s hozzászólások) Történelmi Szemle 1965. 4. sz. 449—468) A korszak további kutatása ismét új szempontokat vetett fel: a kormányzati hatalom és a kormányzó réteg kérdéseit. Politikai hatalom és kormányzati hatalom, ill. uralkodó osztály és kormányzó réteg elkülönülésének és egymáshoz való viszonyának kérdését

A hatalom birtokosainak gazdaságilag legbefolyásosabb csoportja, a fináncctőke a válság első évében az önálló — az ipar számára kedvező — vámtarifa révén tovább erősítette gazdasági pozícióit, s bár néhányan megnyilatkozásaikban a válság nemzetközi méreteire joggal hivatkozva állandóan a termelés hanyatlásáról beszéltek, a valóságban az 1930. év végső mérlege a monopóliumok számára a profit szempontjából kedvezően alakult.³¹ Így azután a fináncctőke a 30-as évtizedet a status quo fenntartásának céljával kezdhette meg, mert ez számára tulajdonképpen súlyának további növekedését jelentette, hiszen az ipar mellett a mezőgazdaság hanyatlóban volt, s ezt a tendenciát a válság még inkább erősítette.

A nagybirtok — s mögötte az egész agrárius tábor — mindenekelőtt a mezőgazdaság szanálását várta az új évtizedtől, mégpedig az ipar rovására. E törekvések azután konkrétan jelentkeztek gazdaságpolitikában, bel- és külpolitikában egyaránt. (Követelték az iparcikkek árának leszállítását, a mezőgazdaság eladósodásának feltartóztatását, hitelt, támadták a vámtarifákat, szembehelyezkedtek a gyáripár védelmével, a külpolitikától a gabonapiac biztosítását várták, stb). A mezőgazdaság már 1925—26-tól megfigyelhető és egyre erősödő eladósodásának folyamatát állami hitelakcióval próbálta a kormányzat feltartóztatni, s az adott pillanatban ez tette lehetővé a fináncctőke és az agráriusok közötti érdekelletétek kirobbanását. A Nemzeti Bank elnöke, Popovics Sándor ugyanis, teljes mértékben képviselve a fináncctőke érdekeit, 1931 elején a főtanács ülésén a kormánynak az agrárhitelekre vonatkozó intézkedéseit is kritizálta.³²

A fináncctőke és a nagybirtok a válságból való kibontakozást egyaránt egymás rovására képzelte el, s ez a közöttük húzódó ellentétek nyílt kiéleződésére vezetett az

Ránki György exponálta először Kónya Sándor disszertációjáról írott opponensi véleményében (Beszámoló Kónya Sándor kandidátusi disszertációjának vitájáról, Századok, 1966. 4. sz.) A gondolatot — részletesebb kifejtése igénye nélkül — átvettük egy a kormánypárt társadalmi, politikai összetételének változásait vizsgáló tanulmányunkban, melyben az egész kormánypártot a kormányzati hatalom egyik összetevőjeként kezeltük. (Sipos Péter—Stier Miklós—Vida István: Változások a kormánypárt parlamenti képviselőinek összetételében (1931—1939) Századok, 1967. 3—4. sz.) A kormányzati hatalom szisztematikus meghódításának folyamatát konkrétan a Gömbös-kormány idején „A kormánypárt fasiszta jellegű átszervezésének csődjéhez (1935—1936)” c. tanulmányunkban tekintettük át. (Századok, 1971. 3—4. sz.)

A két kategória, s mögöttük a két történelmi jelenség egymáshoz való viszonya azonban még sokáig nem vált vizsgálat tárgyává, és főként: a korszakról szóló feldolgozásokban távolról sem került sor még e kategóriák szerves használatára, e két jelenség összefüggéseinek történeti ábrázolására. A vizsgálat indokoltságát erősíti egyébként az a körülmény is, hogy — minden e téren elért eddigi eredmény után is — szükséges lenne a Horthy-korszak történetének olyan típusú összefoglalása, amely a kutatások közben felmerült és felgyülemlett módszertani és metodológiai, szemléleti és tartalmi újításokat hasznosítaná. Ehhez is szerettünk volna szerény adalékkal szolgálni korábban megjelent tanulmányunkkal. (Stier Miklós: Uralkodó elit, kormányzati hatalom — kormányzó réteg a Horthy-korszakban Századok, 1983. 2. sz. 434—443.)

³¹ Az 1929—1933. évi világgazdasági válság hatása Magyarországon, 200. old.

³² OL. MNB Főtan. jkv. 1931. jan. 8. Popovics megjegyzését idézi Márkus László: A Károlyi Gyula-Kormány... 25. o.

évtized elején. A gazdaság krízise és az ország politikai életében mutatkozó mozgás azután az alapkérdéseken túl is jelentkezett: Zichy János gr. a legitimista arisztokrata nagybirtokosok politikai exponense „az egyes gazdasági érdekek értéküknek nem megfelelő elbírálása” esetére kilátásba helyezte az addig kormánytámogató koalíciós partner, a Keresztény Gazdasági és Szociális Párt politikai irányvonalának megváltoztatását.³³ Még a kormányzati rendszer legjelentősebb mágnástanácsa, a felsőház agrárblokkja is szorongatta a kormányt — mindenekelőtt a mezőgazdasági termények árának emelése érdekében.

Bethlen 1931 januárjában ismét taktikázott — egyelőre sikerrel. Mindkét fél számára kedvező gazdaságpolitikai intézkedéseket ígért, s ezzel egyidőben keményebb eszközökkel, mint ahogy Nagy Emil, Bethlen egykori igazságügyminisztere nevezte: „taktikai ostorcsattogtatással” elérte, hogy 1931 februárjában a nyilvánosság előtt még lényegében mindegyik hangadó csoport politikai lojalitásáról biztosította a kormányzatot.³⁴ A következő hónapok néhány gazdasági, gazdaságpolitikai intézkedése még képes volt az erők kordában tartására: a közvélemény előtt a Bethlen-kormány és elsősorban a kormányzati rendszert magát szinte szimbolizáló kormányfő helyzete szilárdnak látszott. Miniszterelnökségének 10. évfordulóját 1931 áprilisában még ünnepelték, s szinte kivétel nélkül minden politikai tényező meghajolt előtte. A gazdasági válság további elmélyülése azonban hamarosan ismét kielezte a fentebb jelzett gazdaságpolitikai ellentéteket. A képviselőházban Bud János gazdasági csúcsmínisztert saját pártjának egy része, a kormánypárt ún. liberális csoportja az ellenzéki képviselőkkel együtt leszavazta. (Erre 10 év alatt nem volt példa.) Fenyő Miksa a GYOSZ közgyűlésén az iparvédelem jegyében kritizálta a kormány gazdaságpolitikáját. Popovics Sándor a liberalizmus vonaláról támadta a kartell-törvényt, az Országos Hitelvédő Egyesület ülésén Székács Antal, a Kereskedelmi és Iparkamara által választott felsőházi tag a kereskedelmi tőke élénkülő nyugtalanságát kifejezésre juttatandó, a kereskedelem terén érvényre jutó állami beavatkozást kritizálta éles szavakkal. Marschall Ferenc, a Mezőgazdasági Kamara igazgatója, az agráriusok egyik vezetője a Nemzeti Bank deflációs tevékenységét és a GYOSZ-t támadva a kormányzat politikai-taktikai eljárását is kifogás tárgyává tette, Gaál Gaszton pedig — ugyancsak agrárius pozícióból — a Nemzeti Banktól, illetve a kormánytól hosszú lejáratú hitel nyújtásának lehetőségét követelte.

Az ipari és mezőgazdasági tőke ezen ellentétei 1931 nyarán már külpolitikai elképzeléseik különbözőségében is testet öltöttek. Az agráriusok a külpolitikától az ipari országokkal való gazdasági integráció elősegítését igényelték és sürgették, az ipari és a banktőke elsősorban az agrárországokkal kötendő egyezmények fontosságát hangsúlyozta. A GYOSZ memorandumban fordult a kormányhoz, amelyben az

³³ Gróf Zichy János ellenzéki beszéde a kormánytámogató Keresztény Párt értekezletén. Pesti Hírlap. 1931. jan. 3.

³⁴ Magyarország 1931 első félévi belpolitikai történetét egészében Márkus László kutatási eredményei alapján foglaltuk össze. I.m.: 11—69 old., ill. 118—120.

osztrák—magyar kereskedelmi szerződés esélyeit latolgatva a magyar ipar érdekeit szolgáló szempontok érvényrejuttatásának szükségességére hívta fel a kormány figyelmét. Az adott nemzetközi és belső politikai helyzetben azonban — lemondva az érdekeit közvetlenebbül szolgáló külpolitika aktív sürgetéséről — valójában inkább a magyar külpolitikának a német, ill. osztrák irányban történő felerősödésétől óvott, s minimális célként a status quo megőrzését vallotta legfontosabbnak. Csak a pénzügyi válság akuttá válása segítette elő e körökben is a pillanatnyi angol s főként francia orientációt. Az OMGE és egyéb agrárius körök (az agrár csoport a képviselőházban pl.) pedig egyértelműen a Németországgal való kereskedelmi kapcsolatok kiépítését jelölték meg sürgető feladatként, s ilyen értelemben üdvözölték a német—osztrák vámunió tervét is. Az agráriusok álláspontja sem volt azonban teljesen egységes, mert egy csoportjukat, a legitimistákat, politikai érdekeik állították szembe a vámunióval. Ezek az adott szituációban előnyösebbnek látták volna a következetesebb francia orientációt.

A gazdasági válság, s ennek nyomán a bethleni kormányzati rendszer válsága tehát hozott bizonyos módosulást a felső rétegek politikájában is. Politikai újraorientációs jelenségről azonban generális értelemben aligha, legfeljebb csak részleges értelemben beszélhetünk, hiszen a fináncoligarchia — mint láthattuk — mind belpolitikai, mind külpolitikai elképzeléseiben lényegében a status quo megőrzését tartotta a legjárhatóbb útnak. Az agrárius körökben azonban bizonyos módosulásokkal találkozhatunk. Ez időre ugyanis — éppen a válság folytán tetőződő gabonaértékesítési gondok miatt — számottevő rétegükben tudatosodik a német-orientációs kül-gazdaságpolitika követésének és a kormánnyal való elfogadtatásának igénye, s emögött e rétegek nagyságát tekintve is jelentős mértékű nagy- és középbirtokos követelések állottak. A nagybirtokos arisztokrácia legitimista csoportja viszont, mint láthattuk — elsősorban politikai okokból — legalábbis óvakodott a magyar külpolitika egészének német irányban való radikálisabb mozdításától.

Az uralkodó osztály e hagyományos legfelsőbb rétegeinek és csoportjainak politikájában a vizsgált időszakban nagy elmozdulások nem mutatkoznak. Politikai gondolkodásuk, ideológiai arzenáljuk sem gazdagodik új motívumokkal: a „keresztény és nemzeti” ideológia talaján állóknak vallják magukat politikai exponenseik — éppen úgy, mint a 20-as években —, s hogy e bázist az uralkodó elit egymással is részben ellentétbe kerülő csoportjai saját érdekeiknek megfelelően másként és másként értelmezték, az sem változtat megállapításunkon: az uralkodó osztályok legfelső csoportjainak ideológiai bázisa a válság első két évében még nem mutat jelentősebb újraorientációt. Az idők változását e vonatkozásban inkább csak az mutatja, hogy míg az előző évtizedben kialakult keresztény nemzeti ideológia az uralkodó elit jellegének megfelelően koalíciós ideológia volt, amelynek összetartó funkciója és ereje volt az elsődleges, addig most, a válság által meglódított politikai mozgás, a koalíció meglazulása, majd az egyensúlyi helyzet felbomlása, éppen hogy a differenciákat hozta felszínre. A nagybirtok elitjének tudatában a nemzeti jelszó az ország agrár jellegének kifejeződése. Ennek megfelelően politikai ideológiájában a földbirtokos osztály

jelentkezik nemzetfenntartó erőként. A keresztény jelző a nagybirtok világnézetében a feudális eredetet jelentette s a társadalmi hierarchia fenntartására irányuló szándékot. A finánc-tőke számára a nemzeti érdek egyértelmű volt az önálló nemzeti ipar erősítésének szándékával, a keresztény ideológia pedig az egyház segítségének fel-, illetve kihasználását jelentette a szociális mozgalmak visszaszorításában az erősödő munkásmozgalom ellen. A keresztény-nemzeti ideológia extrém jobboldali értelmezésére természetesen az uralkodó elit harmadik csoportjának tudatában került sor, s mint láttuk, nem véletlenül, a válság alatti politikai újraorientációs folyamatban. A történelmi középosztály tudatában az egyetlen igazán nemzeti eredetű, nemzetfenntartásra egyedül igazán képes réteg az úri középosztály, mert idegen nemzettest a zsidóság, tehát szinte az egész nagytőke, idegen a habsburgiánus arisztokrácia és idegen, internacionalista képződmény természetesen a munkásosztály. A keresztény jelző számukra mindenekelőtt a marxizmussal és a szocializmussal, valamint a liberalizmussal való ideológiai szembenállás politikai kötelezettségét jelentette, és amennyiben szociális tartalmat is nyert számukra a változásért és változtatásért folyó küzdelem, annyiban a zsidó tőke elleni harc jelszava is volt, az „örségváltás” megvalósításának eszköze.

A hagyományos uralkodó osztályok két felső rétegének politikájában és részben ideológiájában mutatkozó viszonylag kisebb méretű módosulások — egybevetve a korábbi fejezetekben tapasztaltakkal — szintén azt bizonyítják, hogy a válság évei — most már a magyar politikai élet egészét tekintve — politikai, ideológiai újraorientációs folyamatokat élesztettek. Hogy a különböző erők különböző politikai érdekei és törekvései milyen eredőbe torkollottak a kormányzati politika mezején, ill. másként fogalmazva: milyen kormányzati politikát gerjesztettek és eredményeztek, az már következő alfejezetünk kérdése lesz.

A kormányzati politika (1931—1932)

A kérdés ilyenén való felvetése azonban egy módszertani probléma tisztázására kötelez. A kormányzat egész politikai ténykedését ugyanis nem pusztán a kormányon belül és az azon kívüli politikai faktorok működése összehatásának eredőjeként, sőt nem is csak a külső tényezők különböző elvárásaira, kihívásaira adott mechanikus válaszként szeretnők felfogni. Még akkor sem pusztán erről van szó, ha e jelzett szférákon kívüli kihívásokat sem feledve, tekintetbe vesszük a világgazdasági és világpolitikai változásokat, az európai nemzetközi helyzetben alakuló új szituációkat, sőt a nemzetközi kulturális-ideológiai szféra Magyarországra is ható új és új kihívásait is. Jelen keretek között természetesen nem vállalkozhatunk mind eme kérdésnek és összefüggésnek feltárására, az igényes megválaszolás kötelezettségével való felvetésére. Azt azonban annál inkább hangsúlyozni kívánjuk, hogy a kormányzati politika nem csupán a fentebb jelzett politikai faktorok kihívásaira adott egyszerű válasz, nem pusztán az ezen kihívásokban megfogalmazódó követeléseknek a kiegyenlítés

funkcióját ellátó eredője, hanem olyan összegeződés, amelyben *döntő*, aktívan formáló szerepet játszik maga a szintén önálló mozgástérrel, viszonylag széles hatalmi-döntési pozícióval rendelkező kormányzat, a kormány — természetesen a benne szereplő politikusok akarata — is.

A nagybirtok és a finánctóke 1931 első félévi politikai arculatát és követeléseit vizsgálva már rámutattunk arra, hogy a nyár feszültségekkel terhesnek ígérkezett, mindenekelőtt a pénzügyi válság jelentkezése miatt. A politikai erők polarizálódtak, a kormányzati válság megkezdődött. Bomlásnak indult a kormánypárt, és vezérének, gr. Bethlen István miniszterelnöknek a politikai légkör egyre feszültebbé válása folyamán még a kormányzó iránta eddig tanusított bizalmának megingásával is számolnia kellett. A külföldi kölcsönről folyó tárgyalások, az agrártermékek értékesítési válsága, az uralkodó eliten belül folyó hatalmi harcok kiéleződése s ezzel a kormánypárton belüli bomlás jelei arra intették Bethlent, hogy kormányzati rendszerének fenntartása érdekében mindent kiséreljen meg elkövetni a belpolitikai status quo megszilárdításáért.

A parlamenti mandátumok lejártának közeledése (az év végén, ill. 1932 első napjaiban lett volna esedékes az új választások megtartása) még inkább hozzájárult a belső feszültségek növeléséhez, és Bethlen kieszközölte a kormányzótól a képviselőház felosztatását, új parlamenti választások kiírását.

Láthatjuk tehát, hogy 1931 első felében az uralkodó elit két leghatalmasabb csoportjának alapvető érdekei, valamint a kormányzati hatalom csúcsán található erők létérdekei egyaránt a status quo fenntartását követelték. Így és főként ennek jegyében került sor 1931. június 28—30 között az országgyűlési választásokra.

A magyar polgári parlamentarizmus immár történeti sajátosságainak megfelelően a fő kérdés ismét a kormánypárt képviselőtestülete abszolút többségének biztosítása és társadalmi-politikai összetételének megfelelő alakítása volt. A kormányzati rendszer megszilárdításának érdekében a kormányzati hatalom választási illetékesei — elsősorban a belügyi kormányzat, s mögötte a közigazgatási apparátus — minden eszközzel („választási terror”) arra törekedtek, hogy a választások révén erős, s lehetőleg egységes kormánypárti képviselő gárda jöjjön össze, hiszen a parlamentben a legfontosabb döntések továbbra is a kormánypárt állásfoglalásaitól függöttek.

A választások természetesen a kormánypárt „elsőprő győzelmét” hozták: a 255 mandátumból az Egységes Párt 158-at szerzett meg, s ez biztosította a kormány számára a képviselőházban a 64,5%-os abszolút többséget, jöllehet, az 1926 évi választások eredményéhez képest 14 mandátumot elvesztett. A „koalíciós” partner, a kormánytámogató Keresztény Gazdasági és Szociális Párt 36-ot szerzett, eggyel többet, mint 1926-ban. A Független Kisgazdapárt 10 mandátumhoz jutott, a szociáldemokrata párt megtartotta 14 mandátumát, és 20-ra emelkedett a párton kívüli képviselők száma — szemben a korábbi ciklusban bejutott 6-tal. Bajcsy-Zsilinszky Endre Nemzeti Radikális Pártja 1 mandátumot kapott, s a további mandátumokon megosztottak a liberális és demokrata ellenzéki pártok (Rassay és Vázsonyi), valamint Friedrich Keresztény Ellenzéki Pártja.

Bethlen szándéka szempontjából — látszólag — sikeresnek ítéhető meg a választások eredménye az Egységes Párt belső összetételét illetően is. Továbbra is érvényesült a miniszterelnök akarata: az új egységspárti képviselők nagyobb része az ő közvetlen híveiből került ki. Az egységspárti képviselők társadalmi és politikai összetételének vizsgálata is arról győz meg, hogy az 1931-es választások után is egyértelműen „István gazda” volt az úr a pártban.³⁵ Az összesen 155 tagú testületből mintegy 60—65 személy (kb. 40%) számított a miniszterelnök és politikája közvetlen személyes hívének, 40—45-en (kb. 28—30%) tartoztak ahhoz az agrárblokkhoz, amely ugyan 1930—31 fordulója óta mind intenzívebben demonstrálta különállását, bizonyos mértékű ellenzékiességét, de az agrárrolló elleni harcában ez ideig végül is mindig Bethlen támogatójaként lépett fel; fenntartván a párt iránti teljes lojalitásának — legalábbis — látszatát. Alig 10-12 személyre (6—7%-ra) tehető ezzel szemben azok száma, akik viszont kifejezetten a szélsőséges fajvédő irányzat képviselői voltak. (A jobboldal a ciklus folyamán időközi választások során kiegészült Antal István, Mecsér András, Hóman Bálint, Baross Gábor, Tabodi Tibor, Bárczay János és Krúdy Ferenc személyével.)

A választások lezajlottak, Bethlen számításai „bejöttek”, a politikai élet azonban nem jutott nyugvópontra. Már a választási agitációban is előkelő helyen szerepeltek a gazdasági kérdések, de a választások után egészen egyszerűen szinte kizárólag ezek uralták a közvéleményt, magát a politikát. A kormány optimizmust hirdetett, a pénzügyi válságot szinte elintézettnak harangoztatta be; olyan híreket bocsátott ki, amelyek a külföldi kölcsönt mint Magyarország javára eldöntött tényt jelentették be. A pénzügyi csőd azonban bekövetkezett: a kormánynak 1931. július 13-án éjjel 3 napos bankzárlatot kellett elrendelnie.

A pénzügyi-gazdasági helyzet napról napra produkált újabb és újabb nehézségeket, a politika alig győzte követni az eseményeket. A kormány — még mindig a fáradhatatlan Bethlennel az élen — három vonalon folytatott küzdelmet: külföldön a pénzügyi kölcsön megszerzéséért, itthon egyrészt az állami beavatkozás eszközeivel olyan pénzügyi és pénzügy-politikai rendelkezések meghozataláért, amelyek révén a totális csőd elkerülhető, másrészt pedig az összes belpolitikai ellenzéki erővel szemben is fel kellett vennie a harcot, hogy a látványos politikai bukást elkerülje. (Márpedig minden rendű és rangú — radikális és mérsékelt — ellenzék hallatlanul kiélezett politikai harcot vívott a kormányzattal szemben.)

A küzdelmek során egy dolog kristálytisztán megmutatkozott: Bethlen, s így a kormányzat gazdaságpolitikájának lényege a banktőke érdekeinek szem előtt tartása volt, a gazdaságpolitika egészében a banktőkének kedvezett. Mindez sajátos szituációban: a kormány a parlamenttel szemben is meglehetősen diktatórikus eszközökhöz nyúlt (keresztülhajtja a felhatalmazási javaslatot, amelynek lényege az volt, hogy a válság által kialakított helyzetben a kormány a parlament nélkül

³⁵ Részletes vizsgálatát l.: *Sipos Péter—Stier Miklós—Vida István: Változások a kormánypárt parlamenti képviselőjének összetételében 1931—1939. Századok. 1967. 3—4. sz. 603—608.*

rendeletekkel kormányozhasson); a diktatúra eszközeivel harcol a diktatúrától legszívesebben tényleg lemondani kész fináncsőke *érdekeiért*. A liberális és demokrata ellenzék kegyetlenül élesen bírálja a kormány gazdaságpolitikáját, de döntő lépésre, kormánybuktatásra még akkor sem vállalkozna, ha képes lenne rá, mert hallatlanul fél az „erőegyensúly” felbomlásától, a harmadik erőtől: az agrárius-fajvédő elemektől. Hasonló volt a helyzet a legitimista mágnás csoport részéről is: kritizálta a kormányt, de ellene döntő akcióba nem kezdett.

A legviharosabb napok elmúltak: augusztus 14-én Párizsban aláírták Magyarország számára az 5 millió fontos kölcsönről szóló megállapodást.

Bethlen tehát — látszólag — ura volt a helyzetnek: „sikeres” választások után mögötte állt az új képviselőház s mindenekelőtt az Egységes Párt; kezében volt a felhatalmazás; Magyarország kapott külföldi kölcsönt.

1931. augusztus 18-án délután a minisztertanács ülésén a kormány mégis elhatározta lemondását, s a kormányzó azt 19-én tudomásul is vette.³⁶

A hír — noha minden politikai faktor számolt tulajdonképpen ezzel az eshetőséggel — a szenzáció erejével hatott. Bethlen maga az MTI-nek adott nyilatkozatában „megtámadott egészségére” hivatkozott, hangsúlyozta, hogy olyan helyzetben távozik, amely a kormány előző céltudatos tevékenységének köszönhetően már a válságból való kilábalás jó esélyeivel kecsegtet, s hogy mindennek következtében pusztán személycseréről és nem rendszerváltozásról van szó: „Miután az 5 millió fontos külföldi kölcsönt sikerült megkötni és a kormány a 33-as bizottsággal együtt kidolgozta azt a programot, amelynek alapján Magyarország pénzügyi és gazdasági helyzetét rendezni lehet, semmi nehézséget sem láttam abban, hogy a program keresztülvitelét mások valósítsák meg, annál is inkább, mert az elmúlt több mint 10 esztendő súlyos küzdelmei, amelyeket legjobb meggyőződésem szerint folytattam az ország érdekében, egészségemet is megtámadták. . . . Lemondásom . . . legerősebb bizonyítéka annak, hogy Magyarország pénzügyi és közgazdasági helyzetét olyannak látom, hogy az elkészített program alapján sikerrel szállhat szembe minden veszéllyel, és hogy a teljes normális gazdasági élet beállása mielőbb várható. — Politikai irányok és rendszerek nincsenek és nem is lehetnek személyhez kötve. S hogy a jelenlegi bel- és külpolitikai irányzat továbbra is változatlan és maradandó lesz, annak — azt hiszem — egyik bizonyítéka az, hogy ennek a politikai rendszernek, amelyre az új kormány is támaszkodni fog, továbbra is aktív munkatársa maradok.”³⁷

Bethlen lemondása — mint ezt a magyar történeti irodalomban Márkus László elemezte — tényleg a válság alatt megmozduló társadalmi erők politikai mozgásának volt szükségszerű következménye. Az uralkodó elit három nagy csoportjának koalíciójára épült bethleni kormányzati rendszer 1931 augusztusára fellazult, szétesés előtt állott, s a miniszterelnök az ellentétes erők közötti egyensúlyhelyzetet fenntartani

³⁶ Pesti Hírlap, 1931. aug. 20.

³⁷ Pesti Hírlap, 1931. aug. 20. Bővebben idézi *Márkus László*: i. m. 96. 228. sz. lábjegyzet

többé már nem tudta.³⁸ Bethlen ezt felismerte, ez készítette lemondásra. Egyénisége, politizálásának sajátosságai pusztán annyiban színezték ezt a folyamatot és döntést, hogy a régóta rendkívül nehéz helyzetben is maga választotta meg lemondásának időpontját. Olyan szituációt választott, amely látszólag már túl volt a mélyponton. Akkor hagyta ott a kormányelnöki posztot, amikor a legerősebb szorítás lazult, s lélegzetvételhez juthatott a politikai vezetés. Érezte-e, tudta-e, hogy egyetlen perccel tovább maradván Don Quijote-i figurává válhat, s csak a „fel hát újabb kudarcokra” jelszóval indulhat további csatározásokra, vagy egészen egyszerűen elfáradt és rosszul számított?

Erre ma már aligha adhatunk választ, tény azonban, hogy távoztával lezárult az ellenforradalmi rendszernek egy egész korszaka, s ha az új korszak kezdete még egy hosszúra nyúlt, válságos évet váratott is magára, de már új erők, pontosabban az egy évtizeddel korábban visszaszorult erők megújult törekvései határozták meg ezután a magyar politikai élet alakulását. Az uralkodó elitnek eddig a mérleg nyelve funkcióját betöltő csoportja, az állami bürokrácia fajvédő szárnya, egyre világosabban szövetkezve a fajvédő agrárius rétegekkel s ezek politikai exponenseivel, egy lépéssel közelebb érezte magát a hatalomhoz, és totalitárius eszméktől és céloktól vezérelve újabb „ugrásra”, a kormányzati hatalom meghódítására készült.

S bár a szegediek maguk között már „szinte” Gömböst látták a miniszterelnöki bársonyszékben, a kormányzó választása ezúttal még Károlyi Gyula grófra esett, aki baráti és családi szempontból is kamarillájának legbizalmasabb tagja volt.

Bethlen távoztával kétségtelenül lezárult egy korszak, de — sajátos módon — Károlyi miniszterelnökségével nem kezdődött valami minőségileg is új a magyar belpolitika történetében. Az új kormány megalakulásának körülményei, mindenekeelőtt az a szempont, hogy ki *maradjon ki*, majd összetétele, főként a *kontinuitás szempontjából*, szintén elsősorban a letűntet dokumentálta. Bethlennel együtt ugyanis kabinetjének „legexponáltabb” tagjai maradtak ki: Klebelsberg Kunó, Scitovszky Béla, Wekerle Sándor és Bud János — valamennyien az Egységes Párt banktőkés szárnyához közelállók. A kontinuitás jegyében bentmaradtak: Mayer János — immár — tárca nélküli kiszgazda-, Ernst Sándor vallás- és közoktatásügyi, népjóléti és munkaügyi, Gömbös Gyula honvédelmi miniszterek. Az újak egy része bizonyos szempontból szintén a kontinuitás jegyében került be: Walkó Lajos külügyminiszter a banktőke és részben az állami bürokrácia felső rétegének közös exponense, Kenéz Béla kereskedelemügyi miniszter, az állami bürokrácia embere, de a liberális oldal is megszerezhető elemként kezelte. Maga gr. Károlyi Gyula szintén bizonyos értelemben a tradicionalitás személyisége: igaz, hogy közvetlen pártpolitikai szerepe és súlya a bethleni időszakban nem volt, parlamenti képviselővé is csak az 1931-es választásokon jelöltette magát, de dúsgazdag arisztokrata földbirtokos, az ellenforradalmi rendszer

³⁸ Márkus László: A Károlyi Gyula-kormány bel- és külpolitikája, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1968.

születésének egyik bábája, 1930 decembere óta a Bethlen-kormány külügyminisztere. Ilyen értelemben a korábbiakban emlegetett „új erők és új törekvések” igazán új embereként a kormányba Ivády Béla földművelésügyi, Zsitvay Tibor igazságügy- és — legnagyobb szenzációként — Keresztes-Fischer Ferenc belügyminiszter került be. Ivády, az agráriusok és az állami bürokrácia közös jelöltje, Bethlen mellől ez időre egyre inkább a fajvédő csoport felé tekingető politikus. Zsitvay ugyancsak az állami bürokrácia fajvédők felé orientálódó személyisége. Keresztes-Fischer Ferenc pedig — kinek bátyja, Lajos, a kormányzó katonai irodájának vezetője, a szegediek „krémjének” számottevő alakja — már a kortársak szerint is egyértelműen a párt jobbszárnyának reprezentánsa.

Másik oldalról az új kormány összetétele (mindenekelőtt Gömbös bennmaradása és Keresztes-Fischer bekerülése, tehát a fegyveres erőknek a fajvédők kezébe kerülése, valamint Ivády és Zsitvay potenciális szövetséges-készsége révén) kétség-telenül magában hordozta a kormányzaton belül olyan ellentétek feszülésének lehetőségét, amelyek — kiélezett helyzetben — már az állami bürokrácia és a fajvédő-agrárius elemek térnyerésének kedveztek, egészen pontosan annak, hogy ha az új kormány nem tudja betölteni neki szánt feladatát, a válságba jutott konzervatív ellenforradalmi kormányzati rendszer megszilárdítását, akkor a kiutat a jobboldalibb alternatíva, a még erősebben diktatórikus, autoritatív, totalitárius kormányzati rendszer biztosíthassa a teljes társadalmi-politikai struktúra további fenntartása céljából.

E kiélezett politikai szituáció azonban még nem következett be. Az ellentétek 1931 második felében hol lappangva, hol nyiltabban felszínre törve jelentkeztek, s csak 1932 első felétől rohant a kormányzati politika újabb válsága felé. Egyelőre csak a krízis szakasza húzódott tovább (igaz, egyre elmélyülve), új szint is csak az „öreg” szintelen és száraz egyénisége, politikai módszereinek — elődjéhez képest szokatlan — szürkesége hozott a magyar belpolitikába. Miniszterelnökségének idejét a gazdasági helyzet további romlása, az ennek megakadályozását célzó, a „takarékoság” követelményét mindenekelőtt hangsúlyozó kényszerintézkedések egész sora, a kormányzati hatalom egyik csúcsát jelentő miniszterelnöki (és egyben pártvezéri!) posztra erőteljesen koncentrált és centralizált politikai-kormányzati hatalom bizonyos megosztódása (kettéválik a miniszterelnöki és a pártvezéri funkció) s az ugyancsak a kormányzati hatalom egyik legfőbb bázisát képező kormánypárt immár feltartóztat-hatatlanak tűnő, további bomlása jellemezte. Ezzel párhuzamosan az uralkodó eliten belül folyó küzdelmek és elkülönülések során pedig egy olyan csoportosulás körvonalai bontakoztak mind erőteljesebben, amelybe a kormányzati hatalom egyik nem lényegtelen pozícióját, a honvédelmi miniszteri tárcát már kezében tartó, „mellesleg” a kormányzó bizalmát is mindinkább élvező Gömbös Gyula köré gyülekező mindazon elemek tömörültek, amelyek már a bethleni kormányzati rendszerrel is elégedetlenek voltak, amelyek számára a kormányzat válság alatti eddigi politikája, s most éppen a Károlyi Gyula-kormány erőtlensége, emellett érdekeiket különböző szempontokból tovább sértő politikája elfogadhatatlannak bizonyult.

Az új kormány minden áron takarékoságot követő és követelő pénzügyi politikája (fizetés- és nyugdíjcsökkentések, elbocsátások, adóztatások stb.) az uralkodó osztályokon belül mindenekelőtt magát az állami bürokráciát sértették, ezen belül is elsősorban a közalkalmazottakat.³⁹

A 33-as bizottság átvette a parlament szerepét — az azt egyébként figyelemmel kísérő nyilvánosság kizárásával. Saját kebeléből ötös bizottságot választott (Kállay Tibor, Marschall Ferenc, Teleszky János, Temesváry Imre és Wolff Károly), amely gazdasági csúcshatóság szerepét töltötte be. Ebben Kállay Tibor nyug. pénzügyminiszter és Teleszky János, országos hírű pénzügyi szakember játszottak hangadó és szakmailag jelentősen befolyásoló szerepet — mindketten a fináncőke bizalmát élvezték. A kormány által meghirdetett, képviselt és gyakorolt ún. takarékosági politika, amely az államháztartásra vonatkozott elsősorban, igencsak megfelelt a TÉBE és a GYOSZ érdekeinek is. A gazdasági élet másik fő kérdése a szanalás volt, ebben pedig — éppen a júniusi kormányrendelet óta — a fő szerepet a Magyar Nemzeti Bank játszotta, a Bank főtanácsa. Gazdasági, gazdaságpolitikai döntései az adott, rendkívül koncentrált helyzetben direkt politikai következményeket vontak maguk után, és ebben a szférában szintén a fináncőke érdekei érvényrejutásának lehetünk tanúi.

Az agrárius érdekek (a nagy- és középbirtok, a külágazdaság) továbbra is több lényeges ponton ütközték a fináncőke érdekeivel, több szempontból látszottak összeegyeztethetőknek az új kormányhoz való viszonyulás síkján az állami bürokráciáival.

Az uralkodó elit három nagy csoportjának viszonya az új kormányhoz tehát sajátosan alakult: a fináncőke a Károlyi-kormány mögé sorakozott fel, s mind jobban bontakoztak egy új, egyelőre látens, vagy potenciális „ellenzékiség” körvonalai is: az Egységes Párt jelentős részét képező, még ugyan kormánytámogató, főként nagybirtokos agrárius és természetesen egyéb, a fináncőkéhez kapcsolódó, valamint az állami bürokrácia „rég” garnitúrájához tartozó, bethlenista elemek a pártvezér, Bethlen István körül tömörültek. Az állami bürokrácia vérmesebb, az új hatalmi osztozkodásra harcosabban készülődő elemei, akik egyben — nem titkolván szövetségest kereső szándékaikat — demagóg módon az agrárius érdekek előharcosaiként tüntethették fel magukat, már Gömbös Gyulára tekintettek, akinek karrier-lehetőségekkel kecsegtető pozíciói egyébként is mindinkább erősödni látszottak.

Maga az Egységes Párt is válságba került: különböző csoportosulásai önállósultak, s a nehéz helyzet tükrében a különböző, éppen előtérbe kerülő gazdasági, gazdaságpolitikai és belpolitikai kérdésekben sokszor saját korábbi álláspontjukhoz, sőt közvetlen érdekeikhez képest is következtelenül, inadekvát, a valós összefüggéseknek nem megfelelő módon foglaltak állást. De ez jellemezte az Egységes Párton kívüli belpolitikai erőket is, a Keresztény Gazdasági és Szociális

³⁹ Itt és a továbbiakban ugyancsak Márkus László i. m. alapján foglaljuk össze röviden a Károlyi-kormány időszakát.

Pártot, Rassayt és környezetét, a legitimistákat, a pártonkívüli kormánytámogatókat stb.

Egyetlen csoportosulás mutat bizonyos következetességet: a szegediek. Marton Béla, Mecsér András, Kozma Miklós, Eckhardt Tibor, Keresztes-Fischer Ferenc levelezései már a „hatalomátvétel” lehetőségeit is megpendítik. Marton Béla 1931 szeptemberében arról ír, hogy a szükséges reformokra Gömbös Gyula rendeltetett.⁴⁰ Mecsér 1931 novemberében állítja, hogy Gömbösök (Fischer Ferencsel együtt) „kezükben tartják az ország összes fegyveres erejét, az összes polgári tartalékaikkal együtt. Ereje az is, hogy az EKSZ-en keresztül egy elég elevenen pulzáló középosztályba tartozó organizációja van, amely majdnem minden faluig elnyúlik...”⁴¹

A szervezettség számai azonban nem csupán „lefelé” húzódtak, hanem „felfelé” is, a „Főméltóságú Úr” irányában — egyes források arra mutatnak, hogy Horthy Miklós kormányzó már 1932 tavaszán kilátásba helyezte Gömbösnek a miniszterelnöki posztot.⁴² Gömbös mindenesetre 1932 április közepén bejelentette szűkebb elvbaráti körének, hogy a kormányzó felkérte őt, készüljön fel kormányalakításra. A szűkebb kör — mint ezt történeti irodalmunk már tisztázta — programok összeállítására jött rendszeresen, nagy titokban össze; készült a jövő kormány- és pártprogram kidolgozására.⁴³

Gömböst a kormányzó közlésén kívül frappirozták a németországi események is; 1932 tavaszán a nemzetiszocialisták sikerei az elnökválasztás során. A budapesti osztrák követ meglepetéssel ír a honvédelmi miniszter „élénkségéről, a nemzetiszocialista mozgalom iránt táplált szimpátiájáról és annak vezére iránti csodálatáról”, majd hozzáfűzi, hogy Magyarországon bizonyos körökben „uralkodik az a meggyőződés, hogy a németországi Hitler-mozgalom sikere itt azonnal visszhangra találna egy Gömbös-diktatúrában”.⁴⁴

A kormányzó párton belüli harcok 1932 kora nyarán állandóvá és teljesen nyílttá váltak, az agráriusok végső leszámolásra készültek Károlyival és Korányi pénzügyminiszterrel. Koncentrált támadásaik (a felsőházban és a képviselőházban egyaránt) 1932 nyarára tényleg rendkívül megnehezítették a kormány helyzetét. Károlyi már májusban fontolgatta a lemondás lehetőségét, s pozícióját a gazdacsoport 87 személyisége által aláírt, négy pontból álló ultimátumszerű követelésesei június első

⁴⁰ Marton Béla levele, 1931. szept. 27. OL. Kozma iratok 14. cs.

⁴¹ Mecsér András levele, 1931. nov. 1. OL. Kozma iratok 15. cs.

⁴² Antal István visszaemlékezése. Kézirat. MTA Történettudományi Intézete Archivuma. 2. old. Antal közlését — különböző megfontolások alapján — mind Márkus László, mind Kónya Sándor elfogadják a korszakról szóló monográfiáikban.

⁴³ *Kónya Sándor*: Gömbös kísérlete... 32—37.

⁴⁴ A budapesti osztrák követ, Hain politikai jelentése a német elnökválasztás visszhangjáról. Budapest, 1932. márc. 17. Haus-, Hof- und Staatsarchiv, Wien, NPA. Fasc. 19. Budapest—Berichte (1929—1933) 611.

napjaiban végleg válságossá tették.⁴⁵ Távozása szinte már napirendre került: 1932. július 1-i, a költségvetés elfogadását követő, a hagyományoknak megfelelő, formai jelentőségű lemondását a kormányzó ugyan nem fogadta el, de a közvélemény számolt már őszi, végleges menetelével. A párt és a kormány válsághelyzete a budapesti diplomáciai körökben is nyílt témává vált. A budapesti német és az osztrák követ is több jelentésben foglalkoznak a helyzettel, átmeneti kormányalakítás azonnali lehetőségével is számolnak. A német követ még Bethlen döntő szerepéről számol be, lehetséges új miniszterelnökként rajta kívül csak Ráday Gedeon és Keresztes-Fischer Ferenc nevét említi.⁴⁶

Az osztrák követ azonban — miközben kommentárjában a közvéleményben felmerülő kombinációkat a „fantázia termékeinek” nevezi — érdekes módon mégis így fogalmaz: „egy bekövetkezendő kormányváltás esetén elsősorban természetesen Gömbös, de Keresztes-Fischer belügyminiszter, Kállay Miklós volt államtitkár és Gróf Klebelsberg neve merül fel miniszterelnökjelöltként.”⁴⁷

A nyílt belpolitikai küzdelem — szokatlan módon — a parlament ülésezéseinek nyári szünetében sem hagyott alább. Hunyady Ferenc agrárcsoportja testületileg csatlakozott a Független Kisgazdapárthoz, amelynek ezáltal 24 képviselője lett a Képviselőházban, s így a harmadik legerősebb párttá vált. Ezt a politikai lépést a katolikus egyház vezéregyénisége, Serédi Jusztinián primás is melegen üdvözölte, mert — mint hangsúlyozta — „Magyarországon egyedül ennek a pártnak van jövője”. A Kisgazdapárt július végén az ellenzéki pártokkal tárgyalva a Ház összehívására gyűjtött aláírásokat, hogy számon kérje a kormánytól a hathatós agrárvédő intézkedések elmaradását.⁴⁸

A hamarosan bekövetkező teljes kormányválsághoz az utolsó lökést az ugyancsak a nyár folyamán lefolytatott országgyűlési pótválasztások adták meg, ahol éppen az agrártömegek elégedetlensége következtében a Kisgazdapárt előretörését és győzelmeit kellett elszenvednie a kormányzati politikának. Ezek sorában is kiemelkedővé vált az augusztus 28-i mezőcsáti választás, ahol — a kormánypárt jelöltjeként — maga Purgly Emil földművelésügyi miniszter indult, s vele szemben, nyílt szavazással a közigazgatási hatóságok nyomása ellenére Eckhardt Tibort, a Független Kisgazdapárt jelöltjét választotta meg a falusi lakosság.⁴⁹

⁴⁵ Részletesen: *Márkus László: A Károlyi Gyula kormány...* 280—285.

⁴⁶ A budapesti német követ politikai jelentése, 1932. június 21. Politisches Archiv des Auswärtigen Amtes, Bonn, Politische Abteilung II.

⁴⁷ A budapesti osztrák követ politikai jelentései: 1932. június 3., 1932. június 13., 1932. június 21., 1932. június 27. Haus-, Hof- und Staatsarchiv, Wien. NPA. Fasc. 19. Budapest—Berichte (1929—1933) 633—638. — Gömbös neve ilyenformán csak egyszer merül fel jelentéseiben, és a következő hónapokban olyannyira nem említi, hogy kinevezése végül számára is meglepetést jelent.

⁴⁸ A budapesti osztrák követ politikai jelentései: 1932. július 2., 1932. július 26., 1932. július 29., 1932. augusztus 1., 1932. augusztus 5., 1932. augusztus 17. HStA. Wien, NPA. Fasc. 19. Budapest—Berichte, 641.; 643; 644; 645; 646; 650.

⁴⁹ *Márkus László: A Károlyi Gyula-kormány...* 291. A budapesti osztrák követ politikai jelentése, 1932. aug. 29. HStA, Wien, NPA. Budapest—Berichte, 652.

Ezek után, mint az osztrák követ is jelenti, a párt és a kormány közötti politikai válság, és — tehetjük hozzá — a Károlyi Gyula-kormány válsága ismét akuttá vált.⁵⁰ Mint a történeti irodalom már tisztázta, Bethlen óhajtotta kihasználni a helyzetet: a kegyelemdőfést ő adta meg Károlyi Gyula miniszterelnököknek, személyes hangú „félhivatalos” levélben kérve tőle az agrárkövetelések teljesítését — még a fináncőke érdekeivel szemben is.⁵¹ Az 1932. szeptember 14-i pártértekezleten az agrárius tábor Károlyit lehetetlenné tette, és szeptember 21-én a miniszterelnök beadta lemondását.

Egy héten át tartott a politikai közvélemény találgatása. Ezúttal a belpolitikai fórumokon kívül nemcsak a német, hanem az osztrák követ is tévedett: legvalószínűbbnek mindenki tulajdonképpen Bethlen visszatérését tartotta.⁵² Csak szeptember 27-től került a kombinációk előterébe Gömbös, akiről ekkor már a hivatalos körökben is, mint legvalószínűbből nyilatkoztak.⁵³

A volt fajvédővezér szeptember 29-én hivatalosan is megkapta a kormányzótól a felhatalmazást az új kormány megalakítására, és október 1-én már meg is kezdhetette működését az első Gömbös-kormány.

A politikai válságtól terhes tavaszi és nyári szezont Bethlen végigtaktikázta, hiszen Károlyi megbuktatása érdekében színlag a fináncőke érdekeivel szemben, agrárius színekben lépett fel, Gömbös pedig szervezkedett, s a politikai versenyfutás dobogójára ő került győztesen. A politika színpadán Bethlen hozta „tető alá” az agrárius-fajvédő csoportok szövetségét, ám a kulisszák mögött Gömbös készült az új politikai status quo megnyergelésére. És ezt úgy sikerült elérnie, hogy a politikai színpad mögött biztosítani tudta magának a Károlyi legfőbb bázisát jelentő fináncőke vagy legalábbis jelentős részének támogatását is. Miközben egy minden korábbinál jobboldalibb politikai (kormány- és párt-) program kidolgozásán fáradozott, amelyben elsősorban szintén az agrárius követelések megoldását tekintette a legszükségesebb teendőnek (ez volt az ún. sofort-program), már megegyezett a felsőház négy olyan tagjával, akik „Magyarország pénzügyi életének nagy részét ellenőrzésük alatt tartották”.⁵⁴ Erney Károly, a Pesti Hazai Első Takarékpénztár vezérigazgatója, Scitovszky Tibor, a Magyar Általános Hitelbank vezérigazgatója, Korányi Frigyes, a Pénzügyi Központ elnöke, Weisz Fülöp, a Pesti Magyar Kereskedelmi Bank igazgatója támogatásuk kilátásba helyezése ellenében „csak” azt kérték tőle, hogy mint leendő miniszterelnök akadályozza meg a Károlyi-kormány által előkészített két törvényjavaslat, a felsőházi tagok és képviselők összeférhetet-

⁵⁰ A budapest osztrák követ politikai jelentése, 1932. szept. 16. HHStA, Wien, NPA. Budapest—Berichte, 654.

⁵¹ Bethlen levelét közli és a lemondás körülményeit elemzi *Márkus László* i. m., 295—296.

⁵² A német követ politikai jelentése, Budapest, 1932. szept. 22. Politisches Archiv des Auswärtigen Amtes, Bonn. Pol. Abt. II. Az osztrák követ politikai jelentése, Budapest, 1932. szept. 23. HHStA., Wien, NPA. Budapest—Berichte, 656.

⁵³ Az osztrák követ politikai jelentése, Budapest, 1932. szept. 28. HHStA, Wien, NPA Budapest—Berichte, 657.

⁵⁴ *Kónya Sándor*: Gömbös kísérlete... 34—35.

lenségéről, valamint az értékpapírokra vonatkozó törvény módosításáról szóló két javaslat keresztülvitelét, és egyes pontokat hagyjon el programjából. Bizonyos források szerint a már a kinevezés után a képviselőházban elmondott bemutatkozó beszédének a zsidókérdéssel kapcsolatos kitételét („revideáltam álláspontomat”) szintén szabályos, írásban foglalt megegyezés előzte meg, amelynek lényege szintén a finánc-tőke anyagi érdekeinek teljes figyelembe vételére irányult.⁵⁵

Gömbös jövele a magyar belpolitika történetében valóságosan lezárt egy szakaszt, s új korszakot nyitott. Az ő kormányralépésével zárult le véglegesen és visszavonhatatlanul a bethleni konzervatív kurzus, s vele kezdődött egy új periódus, amelyben a 20-as évek hatalmi koalíciójának egyik csoportja, a finánc-tőke politikai exponensei bizonyos mértékig háttérbe szorulnak, s a politikai szféra formálására többé olyan közvetlen hatásuk nem lesz, mint volt a 20-as években és még Károlyi Gyula kormányelnöksége idején is.

A magyar kormányzati politika 1931—32 közötti vizsgálata azt tanúsítja, hogy a válság jelentette kihívás közegeiben a Károlyi Gyula-kormány volt a legkevésbé képes olyan lényeges politikai-ideológiai újraorientációra, amely a már amúgy is megingott politikai-kormányzati rendszer stabilizálását eredményezhette volna. Új módszer, új ötlet — legalábbis a liberális és keresztény ellenzék sugallataként megfogalmazott nemzeti koncentráció elgondolásán kívül, amelynek megvalósítása érdekében sem tett semmilyen komolyabb politikai lépést — Károlyi részéről végül is nem merült fel. A rendszer képtelen volt önmagát a változó körülmények között fenntartani. Az immár statikussá vált konzervatív ellenforradalmi rendszer kritikus helyzetben kerülvén szembe a fajvédő-fasisztoid rendszer kiépítését dinamikusan szorgalmazó erővel, szükségszerűen maradt alul, a teljes rendszer fenntartása-átmentése már szükségszerűen csak önmaga jobboldalibb változatának kiadásán keresztül volt biztosítható. Így került sor az egész magyar társadalmi-politikai berendezkedés 1919 utáni immár második, újabb jobbracsúszására az 1930-as évek elején.

*

A belpolitika 1920-as évek végétől 1932 végéig lezajló újraorientációs folyamatnak általános irányát, helyét a 20. sz. magyar történetében már a bevezetőben kijelöltük. Az a módszertani szükségszerűség, hogy a különböző politikai pártok újraorientálódását nem csupán önmagukban, hanem a *kormányzati politikával* összevetve vizsgáltuk, még egy kérdéskör bevonásával új összefüggések feltáráshoz is vezet. A tanulmányban éppen csak utaltunk arra, hogy itt a nemzetközi vonatkozások is igen lényeges szerepet játszanak, de ezeket a tényezőket — az adott, megszabott keretek miatt — valójában nem vontuk be az elemzésbe. Az elmulasztottakat nem pótolandó, de az irányokat jelölve — éppen a jelentkező újabb összefüggések feltárájának jobb megértését biztosítandó — most nem kerülhetjük meg, hogy nagyon tömören ne utaljunk erre a szférára is.

⁵⁵ Részletesebben l.: *Kónya Sándor*: Gömbös kísérlete... 40—41.

A vizsgált újraorientációs jelenségek ugyanis nem csupán a magyar társadalomban jelentkeztek az évtizedfordulón. Az egész kapitalista világot megrázkódtató gazdasági válság mindenhol hatott a társadalmi és a politikai mozgásra. Ismert összefüggések ezek, s az is, hogy a politika szférájában is mindenütt felvetődött valamilyen formában a hogyan tovább kérdése. Legtágabban fogalmazva: a gazdasági válság eredményezte nehéz politikai szituációból való kilábalás lehetőségeiről és módszereiről van itt szó. A kihívásra adott különböző válaszok szinte minden esetben közös vonásokat is hordoztak magukon annyiban, hogy az *állam* politikai szerepe nőtt meg a kibontakozás folyamán. Ezek a válaszok azonban különböztek is egymástól, mégpedig aszerint, hogy az állami beavatkozást a társadalom nagyobb és demokratikusabb politikai ellenőrzése és részvétele kísérte-e, vagy éppen a társadalom demokratikus működésének, lehetőségeinek szűkítése, az autokratikus, diktatórikus tendenciák erősödése, esetleg egyenesen fasisztoid-fasiszta diktatúrák kiépítése jelentette-e politikai biztosítékát a mély gazdasági-társadalmi-politikai krízis meghaladásának. Nos, mint láthattuk, végső fokon Magyarországon is az *állam szerepe* erősödött, a végrehajtó hatalom túlsúlya következményeként a társadalom a maga politikai mechanizmusait képtelen volt demokratikusabb formákra változtatni. Nem is tehetette, hiszen a 20-as évek politikai kormányzati formája, a bethleni kormányzati rendszer már eleve megszabta egy esetleges krízis kihívásaira adandó válaszok irányait. Magyarországon a bethleni kormányzati rendszer olyan „pragmatikus etatizmust” valósított meg, amelyben a törvényhozó és a végrehajtó hatalom kényes — és soha meg nem valósult — egyensúlya még inkább az utóbbi javára billent, és az állami bürokrácia szerepe és nyomása a korábnál nagyobb mértéket öltött”.⁵⁶ A Bethlen-rendszer legbensőbb ellentmondásait a világgazdasági válság gazdasági és szociális konfliktus-hatásai úgy élezhették ki, hogy az az uralkodó elit hagyományos és új felső csoportjainak koalíciós és egyben korporatív jellegű együttműködését is megbonthatta, és különös élességgel vethette felszínre az állami bürokrácia fajvédő szárnyának totalitárius törekvéseit. Ahogyan Gömbös fogalmazott: a kormány célja: „központi akarat által kormányozott független, erős, öncélú nemzeti állam kiépítése.”⁵⁷

Az 1920-as és a 30-as évek váltása hasonló jellegzetességeket mutatott egész Kelet-Középeurópában. Még Ausztria sem maradhatott kivétel, ahol egyébként a társadalom erői a 20-as évek folyamán lényegesen demokratikusabb kereteit szabhatták meg az állami életnek, a kormányzati politikának. A fordulat, éppen ezért, talán itt volt a legmegdöbbentőbb: 1929-től számíthatjuk a politikai demokrácia elleni első lépéseket és 1933—1934 folyamán a 20-as évek polgári demokratikus köztársasá-

⁵⁶ Ránki György: Állam és társadalom a két világháború közötti Közép-Keleteurópában. Előadások a Történettudományi Intézetben. I., Budapest, 1986. 10. old. Előadásként először a Mogersdorf Nemzetközi Kultúrtörténeti Szimpozion 1985. évi kőszegi ülészakán hangzott el.

⁵⁷ A nemzeti öncélúságért! Gömbös Gyula miniszterelnök tizenkét beszéde. Stádium Rt. Budapest, 1932. 9.

ga visszavonhatatlanul kényszerült helyét átadni az autoritatív rendi-érdekképviselői államnak, melyben likvidálták a parlamentet, betiltották a politikai pártokat és a hagyományos szakszervezeteket.⁵⁸ Jugoszláviában a királyi diktatúra bevezetése (1929) biztosította az állam primátusát, s az olasz és a német fasiszmus intézményrendszerének utánzása keveredett a sajátlag balkáni patriarchális autoritatív államfelfogással. A harmincas évek folyamán pedig már erősödött az állam katonai fasiszta értelmezése is — mindekelőtt az usztasák táborában. Romániában is jelentkezik a folyamat: a király autokratikus hatalma a 20-as években is érintetlen, a parlamentarizmus erősen látszat jellegű. Az 1930-as évek első felében még csak II. Károly király személyi uralmáról beszélhetünk, aki az állam pozícióit erősítve a szélsőjobboldali tendenciák (Vasgárda) ellen is fellép még, a 30-as évek végén már sor kerül az alkotmány felfüggesztésére, a politikai pártok betiltására, a keményebb diktatúrára. Csak az északi szomszéd, a Csehszlovák Köztársaság marad érintetlen — legalábbis, ami az autoritatív-diktatórikus állami berendezkedés meghonosítására vonatkozó kérdést illeti. Kétségtelen, hogy az állam súlya és szerepe itt is megnőtt, és még inkább erősödött a 30-as években, de legalábbis nem a társadalmi demokrácia diktatórikus letörésének irányában.

Ha pedig közvetlen szomszédainktól távolodunk, még inkább a totális állam kiépítésének-kiépülésének tendenciáit figyelhetjük meg. Szélsőségesen reakciós és konzervatív, katonai jellegű diktatúra bontakozik 1926-tól Lengyelországban, Albániában 1932-től az olasz alávetés következményeként, Görögországban 1936-tól, Itáliában már 1922 októberétől, Portugáliában 1932-től s végül, de nem utolsósorban Németországban 1933-tól. Nem kifejezetten fasiszta berendezkedés születik, de diktatórikus fordulat játszódik le ezeken kívül Bulgáriában 1934-ben, Litvániában 1926-ban, Spanyolországban 1936-ban, Észtországban és Lettországban 1934 folyamán.

A diktatúrák, a különböző színezetű autokratikus, autoritatív, fasisztoid vagy éppen fasiszta rendszerek sokaságában végül is közös vonások: az állam szerepének megnövekedése, az állam megerősödése a társadalom, a demokratizmus rovására, „pontosabban az államhatalom és a társadalom uralkodó köreinek új típusú együttműködése”, azaz szétválásaik, ill. kapcsolataik jellege, továbbá az együttműködés mechanizmusainak formái.⁵⁹ Mindenütt fellép — és önálló, önállósulni óhajtó hatalmi igényekkel lép fel — az állami bürokrácia, beleértve a hadsereget és a fegyveres testületeket, ezek felső szintű vezetőit is, amelyeknek hatalmi, politikai kompromisszumot is kell kötniük az uralkodó osztályok hagyományos legfelső köreivel. Ennyiben persze a társadalom is visszahat a végrehajtó hatalomra még a legkeményebb diktatúrát elviselő, vagy éppen élvező társadalom is. A politikai diktatúra jellege, ereje, mélysége, tartalma és időtartama végül is nem lehet teljesen

⁵⁸ Steir Miklós: Az osztrák és a magyar politikai rendszer hasonló és eltérő vonásai az 1920–30-as években. *Századok* 1984. 6. 1149—1172.

⁵⁹ *Ránki György*: Állam és társadalom. . . Id. id. előadás 19.

független annak a társadalomnak állapotától, jellegzetességeitől sem, amelyben létrejöhetett.

Magyarországon — mint láthattuk az 1930-as évek eleji politikai újraorientáció vizsgálatakor — mindenesetre az államnak, a kormányzati hatalomnak a meg erősödését tapasztalhattuk, még a 20-as évekhez képest is bekövetkező további erősödését. De az állam a társadalmat nem gyűrhetette teljes mértékben maga alá: a totális állam bevezetésére irányuló két nagy kísérlet (Gömbös, majd Imrédy) kudarcba fulladt, mert a társadalom két fontos ereje: a nagytőke és a nagybirtok, valamint a munkásosztály hosszú hagyományokra visszatekintő szervezett szocialista mozgalma sikeresen állott ellene a diktatórikus törekvéseknek.

Миклош Штур:

ПОВТОРНЫЕ ПОЛИТИЧЕСКИЕ ТЕНДЕНЦИИ В КОНЦЕ 1920-Х НАЧАЛЕ 30-Х ГОДОВ

(Резюме)

В статье показан новый аспект изменений венгерской внутренней политики периода 1928—1932 годов. Автор статьи приходит к выводу: некоторые годы кризиса имели особое значение в ходе уже постоянных новых ориентаций венгерской политической и интеллектуальной жизни. Движение повторной ориентации, развернутое в 1929—1932 годах, имея в виду и изменения данной международной обстановки, стало коренно определяющим и в далёком будущем в истории страны.

В то время, когда на заднем плане целой внутренней политики разные общественные слои, политическiegруппировки на вызов кризиса дают ответ или путем изменения своих программ или организацией новых партий, в это же время правительство на своих традиционных основах нисколько не способно возобновлять себя.

Консервативное контрреволюционное правительство застыло тогда, когда традиционные группы высших господствующих элитных кругов, финансовый капитал и крупные латифундии взяли установку на защиту статус кво; и тогда, когда правительство встретилось в критический момент с динамичными силами устремленными создать расистскофашистский режим, как прабило, оно осталось побеждённым. Содержание и сохранение режима целиком стало возможным как правило, путем правостороннего издания своего варианта. Вот и поштому после 1919 года во всем венгьском общественно-политическом устройстве ыже снова настало время поправить и в начале 1930-ых годов. С осени 1932 года штот процесс привёл государство, правящие круги к своему усилению за счёт общества, хотя его тотальное подчинение не завершилось во время этого десятилетия. Характерные черты по всей Центрально—Восточной Европе по существу одинаковы в процессах на грани 20—30 х годов.

Miklós Stier:

NOUVELLE ORIENTATION POLITIQUE AU TOURNANT
DES ANNÉES 1920—1930

(Résumé)

C'est sous un nouvel aspect que l'auteur de cette étude passe en revue l'évolution de la politique intérieure hongroise pendant les années 1928—1932. Il aboutit au résultat que les quelques années de la crise avaient une importance toute particulière dans la série des nouvelles orientations, d'ailleurs devenues permanentes, de la vie politique et intellectuelle de la Hongrie. Compte tenu des changements dans l'environnement international, le mouvement de réorientation déployé entre 1928—1932 acquit pour l'histoire suivante du pays une importance qui la déterminait et l'influçait pour une longue période.

Quant au fond de la politique intérieure on voit que les différentes couches et les divers groupements politiques de la société répondaient au défi de la crise par des modifications de programmes, par la fondation de nouveaux partis, le gouvernement par contre, ayant une base traditionnelle, était le moins capable de se rénover.

Le régime conte-révolutionnaire conservateur, devenu déjà statique — et dont les groupes traditionnels de l'élite dirigeante, le capital financier et la grande propriété foncière, organisaient la défense du status quo — se trouvait confronté dans une situation critique aux forces cherchant avec dynamisme à créer le régime raciste-fascitoïde, et il devait nécessairement rester en-dessous. La sauvegarde de tout le régime ne pouvait être garantie que par sa propre variante plus à droite. C'est ainsi qu'au début des années 1930 eut lieu le second, après 1919, glissement à droite de tout le régime socio-politique de la Hongrie. A partir de l'automne 1932 ce processus avait comme résultat le renforcement du pouvoir de l'Etat, du gouvernement, face à la société dont la soumission totale ne survint pourtant pas encore au cours de cette décennie. Au fond, ce changement au cours des années 1920—1930, avait les mêmes caractéristiques dans toute l'Europe centro-orientale.

AZ EGYETEMI ÉS FŐISKOLAI HALLGATÓK MÁSODIK VILÁGHÁBORÚS TÖRTÉNETÉHEZ

1944. október 15-én, tíz nappal hatalomátvételük után, október 29-i hatállyal, a nyilasok elrendelték az iskolák, tanulóotthonok, kollégiumok bezárását, az oktatás szüneteltetését.¹

Az első lépés volt ez arra, hogy a leventesorban lévő, valamint hadköteles ifjúságot a totális mozgósítás keretében igénybe vegyék, és céljaik érdekében felhasználják.²

Az iskolák bezárásáról intézkedő rendelet jól illett a Szálasi-kormányban abba a rögeszmés taktikájába is, mely „a veszélyeztetett területek teljes személyi és anyagi kiürítését”³ vette tervbe. A rendelet megjelenése idején már folyamatban volt Budapest hadműveleti kiürítése, s mint ahogy az üzemek elszállítása döntő részét képezte az ország anyagi kirablásának, ugyanúgy a „teljes személyi kiürítés”-nek is fontos feltétele volt a nyilas minisztertanácsnak az a határozata, mely az üzemek kitelepítését elrendelve, egyben azt is kimondta, hogy a kitelepítés „során az összes iskolákban be kell szüntetni a tanítást”.⁴

Ekkor már a fővárosban az élet feltételei igen mostohák voltak, s napról napra romlottak. Vonatkozott ez az iskolákra is. Az iskolák bezárása éppen ezért a lakosság körében különösebb feltűnést nem keltett, az emberek természetesnek vették, és általában a fűtési nehézségekkel magyarázták.⁵ Hiszen az egyre hidegebb napok beálltával a különböző oktatási intézmények, tudományos intézetek életében — mint ahogy más munkahelyeken is — ez okozta az egyik legnagyobb gondot, a többórás s immár rendszeressé váló légiriadók s bombázások mellett. Hogy csak az egyetemeknél maradjunk, elsősorban az orvostudományi karon volt ez súlyos probléma. Itt a fűtés hiánya egyben a megfelelő betegellátást, a gyógyítást is akadályozta, s a betegek életét is veszélyeztette. Szinte egyenrangú kérdésként merült fel ez az óvóhely-gondokkal. A

¹ Lásd a 9. 700/1944 VKM. sz. rendeletet. (Budapest Közlöny, 1944. október 25. 243. sz. 2. l.)

² Uo.

³ Sorsforduló. Iratok Magyarország felszabadulásának történetéhez. Szerk.: Karsai Elek és Somlyai Magda. Budapest, 1970. I. köt. 56.

⁴ Uo. 53.

⁵ Például az orvosi kar tanártestületi ülésén is. SOTE könyvtára. Ülési jegyzőkönyvek 1944—45. Az 1944. okt. 24-i II. rendes ülés jegyzőkönyvéből.

budapesti egyetemek alig voltak ellátva óvóhelyekkel. A klinikák megfelelő, vagy viszonylag biztos óvóhelyrendszere sem épült meg, bár ez a kérdés a háború kezdete óta a különböző egyetemi tanácsulések állandó napirendje volt.⁶ Súlyos és teljesen megoldhatatlannak látszó gond volt a klinikák élelemmel való ellátása is. A tartalékok elfogytak, vagy fogyóban voltak, a pótlásukra nem volt remény.⁷

De hasonló gondokkal nézett szembe az ostrom előtt álló főváros egész lakossága is. Az egyre súlyosbodó nehézségeket a nyilas propaganda annak a pszichózisnak a felkeltésére és erősítésére igyekezett felhasználni, hogy Budapesten az életfeltételek megszűnnek, mindenkinek érdeke tehát önként elhagyni a főváros területét. „Ennek elérése érdekében — javasolta Vajna Gábor, Szálasi belügyminiszterre — a szénellátás, valamint a gáz és villannyal való ellátás nehézségeire kellene rámutatni . . .”⁸

A tanítás szüneteltetése nem vonatkozott néhány olyan iskolára, így többek között az ipari középiskolákra és felsőipariskolákra, melyek tanulóikat a hadviselés számára is hasznos szakmákra képezték, s mely tanulókat a nyilasok, mint a hadsereg részére nélkülözhetetlen szakembereket kívántak volna felhasználni (bár katonai helyzetük további romlása után, elrendelték november 11-re ezeknek az iskoláknak a bezárását is).

Úgyszintén a sürgető szakemberhiány készítette őket arra, hogy kimondják: az iskolák bezárásáról intézkedő rendelet nem vonatkozik a tudományegyetemek orvosi karának két utolsó évfolyamára, és a József Nádor Műszaki- és Gazdaságtudományi Egyetem mérnök- és építészmérnöki, gépész- és vegyészmérnöki, bánya-, kohó- és erdőmérnöki karának, valamint a mezőgazdasági és állatorvosi kar állatorvosi osztályának két utolsó évfolyamára. Előírták, hogy ezeken az egyetemi évfolyamokon a tanulmányokat „megrövidített kiképzéssel” kell befejezni.⁹

A „megrövidített kiképzés”, a „gyorsított képzés”, az „egyetemi rövidített tanfolyam”, azaz, hogy a tananyag összevonásával, a gyakorlati idő megrövidítésével, vagy akár nyári tanfolyamokkal meggyorsítják az egyetemi tanulmányok befejezését, nem a nyilasok ötlete volt, hanem a Pázmány Péter Tudományegyetem orvostudományi karának Tanácsa döntött így még 1944 tavaszán — vagy legalábbis ők dolgoztak ki elsőként erre vonatkozó részletes terveket —, elsősorban attól a ki nem mondott szándéktól vezetve — egyértelműen megállapítható ez a fennmaradt iratokból —, hogy ily módon *kivédjék a hallgatók katonai behívását*. Az ötlet megszületésekor, e tervek kidolgozásakor, senki sem gondolt arra, hogy alig fél év múlva az „egyetemi rövidített tanfolyamok” rendszerét fogják a nyilasok felhasználni arra, hogy két és félezer egyetemi hallgatót a törvényesség látszatával kitelepítsenek Németországba.

⁶ ELTE EL. RH 1944—45/7494.

⁷ SOTE könyvtára. Ülési jegyzőkönyvek 1944—45. Az 1944. okt. 21-i III. rendes ülés jegyzőkönyvéből.

⁸ Sorsforduló. I. m. 53.

⁹ Budapesti Közlöny, 1944. október 25. 243. sz. 2.

A „megrövidített kiképzés”, azaz az egyetemi rövidített tanfolyamok történetének, valamint a később bekövetkező németországi kitelepítés történetének megismeréséhez legalább pár hónappal vissza kell tekintenünk az egyetemi és főiskolai hallgatóságot közvetlenül érintő korábbi eseményekre.

Gyorsított egyetemi képzés a hallgatók katonai behívásának elkerülése érdekében

A háború folyamán egyre nagyobb lett országszerte, de különösen a hadseregben az orvoshiány. Ebben természetesen döntő szerepe volt annak is, hogy az úgynevezett zsidótörvények hatálya alá eső orvosokat, szinte egyik napról a másikra, eltiltották orvosi hivatásuk gyakorlásától, munkájuk az orvosi ellátásban nem jöhetett számításba. Ugyanakkor a honvédség orvos-szükségletei a véres háború folyamán egyre inkább fokozódtak, s a katonai szolgálatra behívott, s a hadseregnél, a katonai kórházakban szolgálatukat teljesítő orvosok igénybevétele, terhelése rohamosan nőtt. Legtöbbjük már évek óta a katonaságnál szolgált, leváltásuk, de még szabadságolásuk is nehézségekbe ütközött. Pótlásukat a kórházakból, klinikákról újabb orvosok behívásával megoldani nem tudták, mert ezeken a helyeken is hiány volt orvosokban.¹⁰

Az orvosutánpótlás biztosítása egyik igen lényeges kérdése volt tehát a hadvezetésnek. Ennek megfelelően az orvostanhallgatók egészen a háború végéig — szakképzésük biztosítása érdekében — különleges helyzetet éltek a katonai behívások tekintetében. Hasonló volt a mérnökhallgatók helyzete is, bár ők már a katonaság szemében az orvostanhallgatók után mintegy a második vonalba tartoztak. De szolgálathalasztási kedvezményt éltek más szakos egyetemi hallgatók is a Horthy-hadseregnél, tanulmányi idejük egész tartamára.

A háború éveiben sokan csak azért iratkoztak be valamilyen egyetemre, elsősorban oda, ahol mint „mezei hallgató”¹¹ végezhatték tanulmányaikat (a jogi karon és a közgazdaságtudományi karon volt erre főleg lehetőség), hogy a katonai behívások elől meneküljenek, hogy szolgálathalasztást kapjanak. A korábbi években átlag mintegy 300 hallgatót vettek fel a közgazdaságtudományi kar első évfolyamára, most, az 1943/44-es tanévben, a fiatalok valóságos rohamot intéztek az egyetem ellen, 1311-en iratkoztak be az első évfolyamra, s nagyrészen azért, mert a katonai behívást így remélték elkerülni. Az elsőévesek száma (1311) jóval meghaladta a kar összes többi évfolyamának összlétszámát (1098), azaz 1944-ben a közgazdaságtudományi kar hallgatóinak 54,4%-a első évfolyamos volt.¹²

¹⁰ HIL. HM. 6798/1944. május 4-i jkv. I. omo. oszt. Om. biz. 924—2300.

¹¹ Mezei hallgatónak hívták az előadásokat nem látogató, s csak vizsgáznai járó hallgatót.

¹² BMEL 4/c 87. csomó 976. sz. — 1944.

Különösen orvostanhallgatónak lenni látszott kedvezőnek a katonáskodás elkerülése szempontjából, s főleg azért, mivel őket behívás esetén is csak orvosi szolgálatra vették igénybe a hadseregnél. Éppen ezért más egyetemekről is a háború éveiben jó páran átiratkoztak az orvosi karra. 1944 tavaszán maguk a tanárok is szóvá tették az orvoskar egyik tanártestületi ülésén: „Más pályáról is az orvosira jöttek, itt húzódtak meg, hogy ne kelljen bevonulniok.”¹³ Az pedig teljesen általános volt a végzős hallgatók körében, hogy nem tették le utolsó szigorlataikat, csak azért, hogy ily módon továbbra is egyetemi hallgatónak számítsanak, és szolgálathalasztásban részesüljenek.¹⁴

1944 januárjában a Honvédelmi Minisztérium felszólította az egyetemeket és főiskolákat, hogy „szigorúan bizalmasan” jelentsék a beiratkozott férfi hallgatók számát évfolyamonként és karonként, s azt, hogy a hallgatók közül hányan vannak besorozva, illetve hányan teljesítettek már katonai szolgálatot. Egy ilyen kimutatásból kiderül, hogy a háború utolsó évében, 1944 tavaszán, a József Nádor Műszaki- és Gazdaságtudományi Egyetem különböző évfolyamaira és karaira (beleértve a Közgazdaságtudományi Kart is) beiratkozott 6805 férfi egyetemi hallgató közül — bár 56,7%-uk be volt sorozva — csak mindössze 732 teljesített katonai szolgálatot, azaz a József Nádor Műszaki- és Gazdaságtudományi Egyetem férfi hallgatóságának csak 10,7%-a.¹⁵ Ezek is olyanok voltak, többségükben, akik nem közvetlenül az érettségi után iratkoztak az egyetemre, hanem éveket veszítve, s így még mint nem egyetemi hallgatók kerültek behívásra.

Az ország német megszállása után katonai körökben, német nyomásra, erősödött az a törekvés, hogy az egyetemi hallgatók szolgálathalasztási kedvezményét megszüntessék, vagy legalábbis erősen szűkítsék. A Honvédelmi Minisztérium 1944. május 4-i tárcaközi értekezletén már bejelentésre is került, hogy a karpaszományosok szolgálathalasztási kedvezményét beszüntették. Kivételt képezett — a honvédség számára nélkülözhetetlen szakemberutánpótlás érdekében — az orvos-, mérnök- és állatorvostanhallgatók utolsó két évfolyama. Azt tervezték, hogy mivel az eddig engedélyezett szolgálathalasztások 1944 júliusában fognak lejárni, az összes hadkötelezett karpaszományost — az itt említett orvos-, mérnök- és állatorvostanhallgatók kivételével — július 31-én bevonultatják. És az említett kivételezett szakok hallgatói is, amennyiben nem teszik le időben vizsgáikat, kedvezményüket elveszítik, és azonnali behívásra kerülnek.¹⁶

E határozatok értelmében május 11-én már meg is jelent a Budapesti Közlönyben a honvédelmi miniszternek az 1944. évi általános bevonulásra, illetve a szolgálathalasztások módosítására vonatkozó 26.000/el. 16.—1944. sz. rendelete,

¹³ SOTE könyvtára. Ülési jegyzőkönyvek 1943—44. Az 1944. május 19-i IX. rendes ülés jegyzőkönyvéből.

¹⁴ Uo.

¹⁵ BMEL 4/c 87. csomó 976. sz. — 1944.

¹⁶ HIL. HM. 6798/1944. május 4-i jegyzőkönyv. 1. omo. oszt. Om. biz. 924—230.

mely kimondta, hogy ezentúl szolgálathasztás általában nem engedélyezhető. Ezután kivételképpen szolgálathasztás csak az orvos-, állatorvos-, gyógyszerész-, mérnök-, vagy a bölcsészkaron vegyészeti tanulmányokat folytató hallgatók közül is csak azoknak volt adható, akik záros határidőn belül megszerezhették diplomájukat.

A rendelet értelmében tehát a jogászok, bölcsészek, közgazdászok stb. sok ezer egyetemi hallgató, tekintet nélkül arra, hogy mikor szereznék meg diplomájukat, a katonáskodás alól ezentúl felmentést általában nem kaphattak, de még a kivételként említett szakok és karok hallgatói közül is csak a végzős hallgatók részesülhettek a kedvezményben, illetőleg azok, akik az 1944/45-ös tanévben iratkoznak majd be utolsó évküpre. Hiszen egyedül nekik volt lehetőségük arra, hogy a rendeletben meghatározott határidőre, azaz az 1944/45-ös tanév végére, illetőleg amennyiben még gyakorlati időt is kell tölteniük, az 1945/46-os egyetemi tanév végére diplomájukat megszerezhessék.

Eddig a honvédség számára fontos szakmák hallgatói, e szakmák *leendő* szakemberei, behívásuk esetén (ezek a tartalékos tiszti kiképzést szolgáló, önkéntes jelentkezésen alapuló behívások, rendszerint az egyetemi tanévek nyári szünideire estek) mind ez ideig tartalékos honvédorvosi, állatorvosi, gyógyszerészeti, illetve mérnöki kiképzésben részesültek a hadseregnél. Most a rendelet arról is intézkedett, hogy amennyiben még nincs meg a diplomájuk, nem a rájuk eddig érvényben lévő különleges, hanem a rendes karpaszományosi kiképzésben részesítendőek. Azaz a szolgálathasztási kedvezményüket vesztett orvostanhallgatók esetében pl. ez azt jelentette, hogy elvesztették azt a kedvezményüket is, miszerint általában mindig csak kiegészítő orvosi szolgálatra vették őket igénybe a hadseregnél.

A 26 000-es rendelet általános tiltakozást váltott ki az érdekelt egyetemek — az orvostudományi kar és a műegyetem — tanárai körében, s igyekeztek — személyes kapcsolataikat is felhasználva — mindent megtenni, hogy megvédjék az egyetemi hallgatóságot a katonai behívásoktól.

Az orvosi kar tanártestülete nevében a dékán azonnal felterjesztéssel fordult a vallás- és közoktatásügyi miniszterhez, és a rendelet módosítását kérte. Rámutatott, hogy a rendelet „szigorú alkalmazása” esetén az állam 1200 orvost vesztené el — csak a budapesti orvoskarról ennyi hallgató került volna behívásra —, s e behívásokkal olyan orvostanhallgatók eddigi munkája veszne kárba, akik már tanulmányaik nehezen túl vannak.¹⁷ A műegyetem pedig, annak érdekében, hogy minél több hallgatója megmeneküljön a katonai behívásoktól, a nyári hónapokban pótszemeszter beindítását tervezte, hogy így, a tanulás intenzitásának növelésével, minél többen kérvényezhessék szolgálathasztási kedvezményük meghagyását azon a címen, hogy a rendeletben megszabott időre módjukban lesz diplomájukat megszerezni. A szolgálathasztási kedvezményt a legszívesebben kiterjesztették volna olyan szakokra

¹⁷ SOTE könyvtára. Űlési jegyzőkönyvek 1943—44. Az 1944. május 19-i IX. rendes ülés jegyzőkönyvéből.

is, melyektől a rendelet ezt megvonta. A műegyetem mezőgazdasági és állatorvosi karának dékánja 60 mezőgazdász hallgatója érdekében beadványt készített, melyben a mezőgazdasági szakemberutánpótlás fontosságára hivatkozva, katonai behívásuk elhalasztását kérte.¹⁸

Az egyetemek kéréseinek kivizsgálására május 26-ára értekezletet hívtak össze a Honvédelmi Minisztériumba. Ezen, majd az ezt követő június 2-i értekezleten, az egyetemek kiküldöttei, hivatkozva az egyetemi képzéshez és a szakemberutánpótláshoz fűződő közérdekre, annak érdekében, hogy minél több évfolyam részesülhessen szolgálathalasztásban, azt kérték a honvédelmi minisztertől, hogy engedjen a rendelet szigorúságából, s ők „megrövidített képzés”-sel lehetővé teszik hallgatóiknak, hogy a rendeletben előírt határidőre megszerezzék diplomájukat. Mintegy ellenszolgáltatásképpen viszont megígérték: megszüntetik annak a lehetőségét, hogy a szigorlók szigorlataik halogatásával katonai szolgálatuk alól szabadulhassanak, és kötelezték magukat, hogy az idősebb évfolyamok szigorlatoztatását meggyorsítják.¹⁹

Csatay Lajos, honvédelmi miniszter, elfogadta az egyetemek kérését s javaslatát, és intézkedett a 26 000-es rendelet „kissé tágabb értelmű” alkalmazásáról.²⁰ Ez azt jelentette, hogy a szolgálathalasztási kedvezményt kiterjesztették a rendeletben említett szakok mindazon hallgatóira, akik az egyetemek által szervezett rövidített tanfolyamok révén fél éveiket 1945. október 1-ig (illetőleg orvostanhallgatók esetében november 1-ig) lehallgathatják, vagy akik rá egy évre, 1946. október 1-ig (illetőleg november 1-ig) oklevelet szerezhetnek. Ily módon tehát az orvosi karon már a harmadévesek is szolgálathalasztást kaphattak, hasonlóan mint a negyed- és ötödévesek, tehát olyan 1921, 1922, 1923 és 1924-es születésű hallgatók, akiket leginkább fenyegetett az azonnali katonai behívások veszélye.

A május 26-i értekezleten szóba került az első- és másodéves hallgatók sorsa is. A minisztérium álláspontja az volt, hogy a másodévesek (ezek zömmel 1924-es születésűek voltak, ennek a születési évfolyamnak egy része volt csak harmadéves hallgató, azok, akik az év első felében születtek, s ezek, mint láttuk, a rövidített tanfolyam révén részesülhettek a kedvezményben) szolgálathalasztást nem kaphatnak, és közülük azok, akik még katonai kiképzésben nem részesültek, július 1-én, azok pedig, akik már teljesítettek katonai szolgálatot, október 1-én kötelesek bevonulni. Ez utóbbiak is — ahogy erről a 26 000-es rendelet külön intézkedett — behívás esetén rendes karpaszományos szolgálatra lettek volna igénybe véve, és nem honvédorvosi, gyógyszerési stb. szolgálatra. Mikor az orvostudományi kar látta, hogy szolgálathalasztást ezeknek a hallgatóknak már semmiképpen sem tud kiharcolni, legalább azt szerette volna elérni, hogy kiegészítő orvosi szolgálatra vegyék őket igénybe a hadseregnél. Ennek érdekében az orvoskari dékán azzal a kéréssel fordult a vallás- és

¹⁸ BMEL 4/c 1538. sz. — 1944.

¹⁹ SOTE könyvtára. Ülési jegyzőkönyvek 1944—45. Az 1944. június 6-i VI. rendkívüli ülés jegyzőkönyvéből.

²⁰ BMEL 4/c 1538. sz. — 1944.

közoktatásügyi miniszterhez, hogy az októberben katonai szolgálatra bevonulni köteles másodéves orvostanhallgatóknak a nyár folyamán (június 19-től szeptember 23-ig) *pótfélévet* tarthassanak, s ezzel felkészítsék hallgatóikat a kiegészítő orvosi szolgálatra, hogy azoknak behívásuk esetén jogukban álljon orvosi munkakörben teljesíteni szolgálatot.²¹ (160 férfi hallgató iratkozott be erre a rendkívüli félévre (pótfélévre), és ezeknek több mint a fele 1944 őszén, félévet nyerve, mint VI. féléves folytathatta tanulmányait a budapesti orvostudományi karon.)²²

Azokat az egyetemi hallgatókat, akik az 1943/44-es tanévben elsőévesek voltak, pontosabban zömüket, akik az 1925-ös korosztályhoz tartoztak, közvetlenül ekkor még, 1944 nyarán, nem fenyegette a katonáskodás veszélye. Velük kapcsolatban az volt az orvoskari dékán javaslata, hogy indítsanak számukra 1944. szeptember 1-én *trimestert*. Ennek az intenzív oktatásnak a lényege az lett volna, hogy 1945-ben esedékes behívásuk idejére már bizonyítványt kapjanak kiegészítő orvosi szolgáltra való alkalmasságukról, s így orvosi munkakörben vegyék igénybe őket a hadseregnél. (Vonatkozott ez a gyógyszerészhallgatókra is.)²³

Az egyetemi és főiskolai hallgatóság júliusra tervezett nagyarányú katonai behívása végül is elmaradt. Nemcsak azoké, akiknek érdekében az egyetemek szót emeltek, hanem azoké is, akiktől a 26 000-es rendelet egyértelműen eleve már minden további szolgálathalasztást megvont; az 1944. évi általános bevonulási kötelezettség hatálya alá eső bölcsészeké, jogászoké, közgazdászoké, mezőgazdászoké, színművészeti és képzőművészeti főiskolásoké stb. Egyetemisták közül senkit sem hívtak be katonának a második világháború folyamán a horthysta hadseregbe, vagy amennyiben valakit behívtak, felmentését kérhette. 1944 őszén a budapesti jogi kar 1836 rendes hallgatója (mind férfi, mert a háború előtt a jogi karra rendes hallgatóként nőket nem vettek fel) közül csak 253-an voltak katonák, az összes hallgató 13,8%-a. Ezek is azonban csaknem kivétel nélkül azok közül kerültek ki, akik érveszteséggel, sőt többek közülük 30 éves koruk után iratkoztak az egyetemre, tehát még annak idején, mint nem egyetemi hallgatókat hívták be őket katonának. A beírt összes joghallgató 66,1%-a folytatta közvetlenül az érettségi után, s érveszteség nélkül tanulmányait, összesen 1161-en, (1921—1926-os születésűek), ezek közül viszont csak mindössze 13-an voltak katonák (ezek is úgy, hogy idesoroltuk a hadapródiskolából egyetemre iratkozottat is), azaz csupán 1,1%-uk. A bölcsészkar ugyanezen évfolyamú és korosztályú, s tanulmányaikat érveszteség nélkül folytató hallgatói közül pedig egyetlenegy sem volt katona 1944 szeptemberéig.²⁴

²¹ SOTE könyvtára. Ülési jegyzőkönyvek 1944—45. Az 1944. június 6-i VI. rendkívüli ülés jegyzőkönyvéből.

²² A szerző számításai a rendkívüli félévre, valamint az 1944/45-ös tanévre beírt hallgatók anyakönyvi (származási) lapjai alapján, ELTE EL.

²³ SOTE könyvtára. Ülési jegyzőkönyvek 1944—45. Az 1944. június 6-i VI. rendkívüli ülés jegyzőkönyvéből.

²⁴ A szerző számításai az 1944/45-ös tanévre beírt hallgatók anyakönyvi (származási) lapjaiból készített statisztikai kimutatásai alapján. ELTE EL.

Ezekben a korosztályokban még ma is, két nemzedéknyi idő elteltével, rettegett behívásuk elmaradásáról az a legenda él, hogy a budapesti 23-asok legnagyobb részét azért nem tudták behívni, mert bombatalálat következtében megsemmisült a behívó központ.²⁵

Az egyetemi és főiskolai hallgatóság nyári nagy behívása elmaradásának okát, vagy okait keresve, az egyetemek szívós próbálkozásai mellett, melyek arra irányultak, hogy minél több hallgatójukat mentesítsék a katonáskodás alól, semmiképpen sem hagyhatjuk figyelmen kívül azt sem, hogy e céljaik elérésében támogatást kaptak olyan horthysta köröktől is, melyek ebben az időben már, 1944 nyarán, látva a németek háborús vereségét, menteni igyekeztek, ami még menthető, és miután az ország jövőbeni szellemi életének biztosítékát az egyetemi és főiskolai ifjúságban látták, megmentését elsősorú hazafias tettnek tekintették. Ezt látszik alátámasztani Mester Miklós visszaemlékezésének idevonatkozó részlete is:

—1944-ben, mikor kineveztek vallás- és közoktatásügyi államtitkárnak, mindjárt tavasszal egy nagyon súlyos probléma adódott. A Honvédelmi Minisztérium hadműveleti osztályáról felkerestek és elmondták, hogy egy rendeleten dolgoznak, amit minisztertanács elé akarnak vinni, hogy az egyetemi ifjúságot fegyveres szolgálatra kötelezzék. Ez nagyon megrendített engem és — meg kell mondanom — Antal Istvánt is. Mikor eltávozott tőlünk a két katonatiszt, felmentünk a kabinetirodába, és beszéltünk Ambrózy Gyulával, a kabinetiroda főnökével, és elmondtuk neki, hogy miről van szó. Ő azonnal a pártunkra állt. Első reagálása az volt, hogy ez nem lehetséges, de hozzátette azt is, hogy nyomás van a németek és a németbarát tisztitábor részéről, bár Vörös János vezérkari főnök nincs mellettük, mellettük vannak azonban más befolyásos vezetők. És megkérdezte, hogy mi lenne a kitérő megoldás. Mi akkor azt ajánlottuk, hogy ne engedjük át az egyetemi ifjúságot a Honvédelmi Minisztérium felügyelete alá, de ha a Honvédelmi Minisztérium kijelöl erősítési munkálatokat a Kárpátokban, a Székelyföldön, oda le lehet vinni a fiatalokat nyári munkára. Így született meg az egyetemisták kötelező munkaszolgáltatásról szóló rendelet, aminek egy szigorú hangot is adtunk, hogy a németek felé egy bizonyos fokig fedezzük a kitérésünket. Az egyetemek pedig megkapták a fölhívást, hogy az ifjúságot a honvédség rendelkezésére kell bocsátani, de csak munkára.²⁶

²⁵ Pusztai Béla 1972. május 29-én a szerzőnek adott visszaemlékezéséből.

²⁶ Dr. Mester Miklós 1977. február 10-én a szerzőnek adott visszaemlékezéséből. Lásd még a Bokor Péternek adott 1977. február 28-i és április 17-i visszaemlékezését is. (Valóság, 1981. 10. sz. 53—74.) Dr. Mester Miklós a Sztójay- majd a Lakatos- kormány kultuszállamtitkára volt, de szoros és bizalmas összeköttetést tartott fenn a magyarországi zsidóság vezetőivel, és együttműködött a keresztény magyar egyházakkal, elsősorban Bereczky Albert, akkori református lelkésszel a zsidó deportálások elleni tiltakozások szervezésében és a zsidó származású egyetemi tanárok, tudósok és művészek mentésében. A mentesítés adományozása a kormányzó jogköréhez tartozott, azt jelentette, hogy a mentesített megmaradhatott lakásában, nem kellett gettóba költöznie, és nem kellett sárga csillagot viselnie. Így a budapesti tudományegyetem és a műegyetem tanárai közül is sokan, akik az úgynevezett zsidótörvények hatálya alá estek, Mester Miklós segítségével szereztek mentesítést, sőt maradhattak meg közülük néhányan állásukban egészen a nyilas rémuralom idejéig.

Az egyetemi hallgatók kötelező erdélyi munkaszolgálat

1944 júniusában, júliusában mintegy 3000 főnyi hallgatót vezényeltek az ország különböző egyetemeiről és főiskoláiról a kötelező egyetemi munkatáborokba, Erdélybe, erődítési munkákra a Kárpátok hágóihoz, az Úz völgyébe, a Tölgyesi-, az Ojtozi-, a Békás-szorosba. Az „Árpád vonal” — mely hivatva lett volna a szovjet csapatok feltartóztatására — építésében vettek részt, hasonlóan, mint a többi itteni táborban az egyéb munkaszolgálatos.

Az, hogy az egyetemi és főiskolai hallgatók kedvezményeket élveztek a katonai behívásoknál — mint ahogy általában az érettségizett embert, a karpaszományost, kivételes elbánásban részesítették a Horthy-hadseregben — nem jelenti azt, hogy ne fordult volna mindig is különös gond és figyelem az egyetemi és főiskolai hallgatóság katonai nevelésére, militarizálására. Sőt, ez elsőrendű törekvése volt a rendszernek egész huszonöt éves fennállása alatt, s különösen 1929-től, Gömbös Gyula honvédelmi minisztersége, majd miniszterelnöksége idejétől. Sokoldalú és bonyolult rendszere épült ki ennek a katonai nevelésnek, a középiskolai cserkészcsapatoktól kezdve a levontán, valamint az ifjúságvezetőképzés szervezetein keresztül egészen az egyetemi ifjúsági bajtársi egyesületekben folyó politikai és ideológiai munkáig. Az értelmiségi fiatalság katonai nevelésének, mi több, közvetlenül a háborúra készülődésnek, majd a háború vitelének céljait szolgálta az egyetemi és főiskolai hallgatók önkéntes munkaszolgálatának intézménye is, melyet az 1944-es erdélyi, *kötelező* munkaszolgálat közvetlen előzményének tekinthetünk. (Az önkéntes munkaszolgálat, a munkatáborok megvalósításának gondolata először az ifjúság körében vetődött föl még a harmincas évek elején. 1935-ben a Turul Szövetség már felállította első férfitáborát, 1936-ban pedig már két táboruk működött, sőt, 30 egyetemista lány részvételével Kapuváron megnyílt az első női önkéntes munkatábor is. Ezek szervezésében, irányításában, ellenőrzésében az állam, s a katonaság *közvetlen* befolyása azonban még nem érvényesült.)

Az „Egyetemi Önkéntes Munkaszolgálat” (EÖM) közvetlen állami, katonai vezetése és a „hadtudományi” előadások hallgatásának kötelezővé tétele az egyetemeken — ez volt az a két terrén, ahol a Gömbös által átszervezett tisztikar a maga befolyását a hallgatók nevelésében közvetlenül érvényesíthette. Mindkettőhöz Hóman Bálint, aki tíz éven keresztül, 1932-től 1942-ig, állt a kultuskormányzat élén, nyitotta meg az utat. Ő volt az, aki Gömbös kérésére és például a budapesti Bölcsészettudományi Kar minden tiltakozása ellenére, kötelezővé tette, az 1933/34-es tanévtől kezdődően, az egyetemeken az eddig fakultatív és senki által nem látogatott katonai előadások hallgatását.²⁷ És ugyancsak ő az, aki 1937-ben német mintára

²⁷ A budapesti királyi magyar Pázmány Péter Tudományegyetem tanrendje. Az 1933—1934. tanév első felére. Budapest, Királyi Magyar Egyetemi Nyomda 1933. Továbbá: ELTE EL. A PPTÉ Jog- és Államtudományi Karának jegyzőkönyvei 1935—36. Az 1936. máj. 27-i IV. rendkívüli ülés jegyzőkönyve.

elrendelte az egyetemi és főiskolai hallgatók nyári foglalkoztatására önkéntes munkatáborok szervezését.²⁸ „Az egyetemeken a katonaságtól odarendelt tisztek kötelező tantárgyként tartották az ő »hadtudományi« előadásait — írta Szekfű Gyula a bölcsészeti kar tanára és egykori dékánja saját keserű tapasztalatai alapján —, s azon hallgatók, akik nem kapták meg leckeönnyvbeli aláírásukat, lettek légyen tanulmányaikban bármily kiválóak, magasabb évfolyamba nem léphettek. A leventeoktatók, utasításaik szerint, szorgalmasan iparkodtak átültetni a hadseregben már gyökeret vert nézeteket a fiatalokba, elsősorban a németimádást és az antiszemitizmust. (...) A fiatalok észjárása szerencsére még nem volt annyira eltompulva, mint a felnötteké, ezért különösen a főiskolákon nem nagy sikerrel működtek a leventeoktatók — előadásaik, tudatlanságuk és modorosságuk folytán gyakran fulladtak neveltségbe...”²⁹

Az Egyetemi Önkéntes Munkaszolgálat terén a hadsereg irányító szerepe talán nem volt ennyire direkt és főként nem ennyire leplezetlen. Az EÖM felügyeleti hatósága a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium volt, legalábbis hivatalosan, formálisan — sőt az EÖM valódi céljait leplezendő — szerepet kapott itt az Értelmiségi Munkanéküliség Ügyeinek Kormánybiztosa is. Valójában azonban a munkaszolgálat központi szervezése, irányítása és ellenőrzése a munkaszolgálat főparancsnokának a kezében s rajta keresztül a hadsereg közvetlen befolyása alatt volt. Az EÖM főparancsnoka Szinay Béla nyugalmazott altábornagy volt (a parancsnokság a Klotild utcában — ma Szemere utca — székelt). Ő nevezte ki az egyes munkatáborok élén álló táborparancsnokokat, valamint a több munkatábor felügyeletét ellátó körzetparancsnokokat. A táborparancsnokok rendszerint egyetemi, főiskolai hallgatók vagy szigorlók voltak. Közülük kerültek ki a táborok tisztségei is; a tábor gazdasági vezetője, a leltár- és anyagkezelő, a szolgálatvezető, a szakasz- és rajparancsnokok. A táborok rendelkezésére álltak a közigazgatási hatóság által felfogadott és fizetett szakmunkások: 1 szakács, 1 lakatos, 1 ács (asztalos), 1 szabó, 1 borbély, 1 cipész, 1 küldönc (postás) és 3 földmunkás (előmunkás). Legalábbis a táborok gazdasági ügyviteli, számviteli, pénz- és vagyonkezelési szabályzatáról intézkedő rendelet szerint.³⁰ Ténylegesen azonban a szükséges munkákat rendszerint a helybeli iparosokkal végeztették el a tábor költségvetési számlájára.

A táborok életét, a hallgatók magatartását nyugalmazott katonatisztek ellenőrizték. Legtöbbjük jóval túl volt már a hatvanon, a horthysta katonai drill s az „elváólag” kissé már roskatag megszállottjai. Szerencsére a táborokban csak ritkán mutatkoztak. De még így is, 1939 után, a felvidéki diákok megjelenésével, gyakori lett a táborokban divatozó katonai formalitások bírálata és kigúnyolása. A felvidéki fiúk

²⁸ A m. kir. vallás- és közoktatásügyi miniszter 1937. évi 4.400. sz. rendelete az Egyetemi és Főiskolai Hallgatók Önkéntes Nemzeti Munkatáborainak szervezéséről. Magyarországi Rendeletek Tára, 1937. 468—470. l.

²⁹ Szekfű Gyula: Forradalom után. Gondolat Kiadó, 1983. 61—62.

³⁰ Hivatalos Közlöny, 14. sz. XLVI. évf. 1938. júl. 15.

számára az „alázatosan jelentem” és hasonlók nevetségesen s egyben elszomorítóan avítottak voltak.

A jelentkezés az egyetemi munkaszolgálatra önkéntes volt. Ugyanakkor a főparancsnok gondosan kiválogatta a jelentkezők közül, hogy kiket engedhetnek a táborokba. 1937-ben, az EÖM beindításának első évében például rendeletileg kimondták, hogy az önkéntes munkatáborokba csak az a hallgató vagy szigorló vehető fel, aki „a Magyar Nemzeti Diákszövetség kebelébe tartozó Turul Szövetségnek, Hungária Magyar Technikusok Egyesületének, Katolikus Diákszövetségnek, Protestáns Diákszövetségnek, Magyar Főiskolai Sportegyletek Egyesületének, valamint a kebelébe nem tartozó Emericának”,³¹ azaz a rendszer kifejezetten jobboldali egyetemi bajtársi egyesületei valamelyikének tagja. A következő évben — mikor már a táborok diák vezetősége a jobboldali egyesületek tagságából biztosítva volt, amikor már a táborok számának emelésére megvoltak a feltételek, amelyek alapján aztán már folyamatosan, évről évre növelték az EÖM hálózatát és taglétszámát — ezt a megszigorítást már enyhítették, és az egyetemi bajtársi egyesületek tagjain kívül a felvételnél a jelentkezők közül előnyben részesítendőeknek mondta ki a rendelet „a kedvezőtlen anyagi körülmények között élő egyetemi és főiskolai hallgatókat (szigorlókat)” is.³² Nem egyszerűen csak szociális demagógiáról van itt szó, de a rendszer uralkodó köreinek arról a tudatos politikai váltásáról, miszerint — a Gömbös előtti korszak arisztokrata, dzsentri, hivatalnoki rétegeire való eddigi kizárólagos támaszkodás helyett, vagy inkább mellett, taktikájukban, egy a kormányt támogató tömegmozgalom létrehozása reményében, alkalmazkodva a szélsőjobb módszereihez — az alsóbb rétegek hatékonyabb részvételével, a keresztény középosztály megújításával kívánták megszilárdítani hatalmukat. Ahogy Szekfű írja: „... a politika . . . át- meg átszötte Gömbös óta a mindennapi életet. Ő volt az, aki Mussolini és Hitler mintájára politizálni akarta a tömegeket, nemcsak a középosztályt, hanem tán még nagyobb reményekkel a kispolgárságot is.”³³ A Hóman szervezte egyetemi önkéntes munkaszolgálat ezekbe a törekvésekbe illett bele, azt a célt szolgálta, hogy ily módon is fizikailag és ideológiailag jól felkészült, a rendszer szempontjából megbízható, az új követelményeknek, elvárásoknak megfelelő fiatalokat neveljenek mind a hadseregnek — a feltöltendő tartalékos tisztii állomány számára, mintegy a tartalékos tisztii kiképzés előkészítéseként —, mind pedig az értelmiségi, hivatalnoki pályákra. Maga a rendelet ezt így fogalmazta: „A munkatábor célja: egyetemi és főiskolai hallgatók, valamint szigorlók nyári foglalkoztatása közérdekből szükséges munkálatok elvégeztetése által, és *ezúton nemzeti és szociális szellemű nevelésüknek kiegészítése.*”³⁴ Itt ez a „nemzeti és szociális” így együtt, annyira nyíltan

³¹ A 4.400/1937. V. K. M. sz. rendelet 7.§-a.

³² Lásd a 2500/1938. V. K. M. eln. sz. rendelet 12.§-át.

³³ *Szekfű* i. m. 60.

³⁴ Lásd a 4.400/1937. V. K. M. sz. rendelet 2.§-át.

a hitleri frazeológiára utalt, hogy a későbbiekben helyesebbnek is vélték a „szociális”-t elhagyni. A későbbi rendeletekben már csak „nemzeti szellemű” nevelésről van szó.

Ami a nevelés *módját* illeti: nem folyt e táborokban direkt adjusztálás. A katonai kiképzés például, a szokásos leventésdi, nem tett ki többet heti két óránál. A táborozás, a tábori élet külsőségei, zászlófelvonás, jelentések, őrség, a különböző játékok, sportvetélkedők, a szabadban végzett fizikai munka, mindez együtt, szinte magától, játékosan fejtették ki hatásukat. A központ által felkért és megbízott előadók járták a táborokat, társadalompolitikai, külpolitikai, gazdasági előadásokat tartottak rendszeresen a táborok lakóinak, olyan témákból, melyek történetesen éppen akkor foglalkoztatták, érdekelték a hallgatóságot. Hogy e táborok nevelési célját és feladatát mennyire komolyan vette a rendszer, azt talán leginkább az mutatja, hogy maga Teleki Pál, mint miniszterelnök, személyesen meglátogatta az egyetemi munkatáborokat, előadásokat tartott, és tábortűz mellett hosszasan, közvetlenül, elbeszélgetett a fiatalokkal. A táborok tagsága kivétel nélkül az alsóbb néposztályokból származó egyetemi és főiskolai hallgatókból tevődött ki, paraszt, gazdálkodó, kisiparos, kistisztviselő szülők és a lateiner értelmiség alsóbb rétegeinek gyermekeiből. Itt jegyezzük meg, hogy bár a munkaszolgálat önkéntes volt, jelentkező mindig akadt bőven, ugyanis az egyetemi önkéntes munkaszolgálatról szóló rendelet annyi kedvezményt (tandíjfizetési, menza, kollégiumi stb.) helyezett kilátásba, hogy az már eleve nagyobb kényszerítő erővel bírt a nehéz anyagi körülmények között élő egyetemi hallgatók számára az „önkéntes” jelentkezésre, mint bármiféle kényszer. De meg aztán meg is kedvelte a táborozásnak ezt a formáját az egyetemi és főiskolai hallgatóság egy része. Sokuknak ez a nyári üdülést is jelentette, azt a kedvező lehetőséget, hogy tanulmányi éveik alatt évente hat hétig az ország más-más részén teljes ellátásban, s amellet még némi zsebpénzben is részesülhettek.

Ezekben az években a népi íróknak már jelentős szellemi befolyásuk volt az értelmiségi ifjúságra. A Márciusi Front, a Puszták népe, a Viharsarok, a Néma forradalom — ezek szociális érzékenységet ébresztő, felkavaró hatása, a Féja Géza, Kovács Imre ellen indított bűnvádi eljárások, majd 1939-ben Sinka Istvánnak a Vád című, erősen társadalmi, szociális élményekkel telített, az 1939-es könyvnap nagy sikerének számító verseskötete, és a többiek; Veres Péter, Szabó Zoltán, Darvas József, Erdei Ferenc, Németh László egy-egy könyve vagy szindarabja beszélgetések vagy vita tárgya volt az egyetemi és főiskolai ifjúság elég széles köreiben. Az ifjúsági bajtársi egyesületek közül talán a Turul Szövetségben jelentkezett legerősebben a népi írók hatása. A Turul Szövetséget Gömbös reform-propagandája ifjúsági rohamcsapatként kívánta felhasználni. Nem is eredménytelenül. A turulisták az egyetemi csoportosulások legagresszívabb, szélsőségesen jobboldali szárnyát képviselték. Mostanra azonban még a Turulon belül is egyesek, részben éppen a népi írók hatására, kezdték komolyan venni a társadalmi, szociális kérdéseket, és elsősorban a mérhetetlen nyomorban és nincstelenségben élő parasztság ügyét.

Az egyetemi önkéntes munkatáborokban is a népi ideológiának volt meghatározó szerepe az ifjúság körében, s mellette a nyilas pártok szélsőségesen jobboldali,

turbulens nézetei és ezek képviselői elszigetelődtek, kifejezetten gúny tárgyává váltak. A kormányzat a népi irodalmat nyíltan nem üldözte, de igazi lényegének kibontakozását megakadályozta, csak bizonyos határokig tűrte meg, másrészt viszont igyekezett részlegesen a hivatalos irodalom, a hivatalos ideológia rangjára emelni és céljaira felhasználni. Egyetemista fiatalok, mint levante ifjűvezetők 1942-ben, 1943-ban olyan, a Honvédelmi Minisztérium által kiadott előadói füzetekből készültek fel a munkás- és parasztfiataloknak vezetett levantefoglalkozásaikra, amelyekben irodalomként többek között Veres Péter *Paraszsors — magyar sors* és *Falusi krónika*, továbbá Kodolányi János *Földindulás*, vagy választott tárgyában a népiekhez közel álló Kerék Mihály *A magyar föld* című műve szerepeltek, és az előadói sillabusz szövegében ilyen mondatok olvashatók:

„A mezőgazdasági munkásság helyzetében döntő javulás . . . csak akkor fog bekövetkezni, ha annak sorából minél többen válnak önálló földtulajdonosokká, vagy földbérlet-szövetkezetek tagjaivá. (. . .)

A magyar parasztság zömét kitevő mezőgazdasági munkásság sorsa mindnyájunk szívén kell, hogy fekjűdjék. Mindenkinek, akit a magyarság sorskérdései valóban érdekelnek, minden erejével támogatnia kell azokat a törekvéseket, hogy nemzetünk egyik legértékesebb csoportja — melynek ősei a múltban és fiai a jelenben a nemzetért legtöbbet verejtékzték és vérezték — olyan helyet foglaljon el a magyar társadalom életében, amelyet számánál és értékénél fogva méltón megérdemel.”³⁵

Nem a Gömbös-féle reformszólások valamiféle újraismétléséről volt itt csupán szó. Itt már az volt a kormány feladata, hogy egy alulról, az ifjúság széles rétegeiben meginduló mozgolódást, egy felélenkülő társadalmi érdeklődést vezessen le, s állítson a saját szolgálatába, elhitetve ezzel az ifjúsággal, hogy a kormány ugyanazt akarja, mint amit ők, sőt: őket szemelte ki e feladatok megoldására.

„Itt láttam azt — emlékezik vissza egy volt egyetemi munkaszolgálatos a táborban töltött hetekre —, hogy súlyt helyez bizonyos mértékig a kormányzat is arra, hogy milyen irányban fejlődik ezeknek a táboroknak a szellemisége, mert ebben az időben az előadók szinte már kizárólag azoknak a köreiből kerültek ki, akik Teleki Pálnak a környezetéhez tartoztak, és 1939-ben maga Teleki Pál is meglátogatta például a rimaszombati munkatábort is, és ott egy rövid előadást is tartott a magyar értelmiség vagy fiatalság hivatásáról, amire én úgy tudok ma is visszaemlékezni, mint ami a függetlenség gondolata melletti elkötelezésre figyelmeztetett. Nem olyan volt az előadás, hogy németellenes, nem olyan, hogy angolbarát, nem olyan, hogy szovjetellenes, nem olyan, hogy nacionalista, de nagyon megrögződött az emberben a függetlenség gondolatára való utalás és hivatkozás.”³⁶

³⁵ 21. sz. foglalkozási anyag, 1942. (A levante ifjűvezetőképztés füzetei sorozatban, P. P.) Athenaeum, Budapest, é. n. 15—16.

³⁶ Dr. Sóvágó Gábor 1974. május 3-án a szerzőnek adott visszaemlékezéséből. Tanulmányunk e fejezetében főként dr. Bély Pál 1971. okt. 9-én, Janotka Károly 1972. márc. 7-én, Kemény István 1972. febr. 31-én, dr. Lábán József 1975. máj. 7-én, dr. Molnár Nándor 1982. febr. 15-én, dr. Pál József 1973. márc.

Azt a munkát, amit a munkatáborokban az egyetemisták és főiskolások csináltak, sokkal jobban, szakszerűbben és olcsóbban megcsinálták volna a munkanélküli napszámosok és kubikosok azon a pénzen, amibe az egyetemi munkatáborok szervezése, fenntartása, az egyetemisták részére megtervezett munkagyennyruháék elkészítése, a fiatalok kosztolása és zsoldja került. Ellenben el lehetett így hitetni az ország ifjúságának legképzettebb rétegeivel, az ország leendő értelmiségeivel, hogy ha kiásnak egy folyómedret, vagy elegyengetnek egy utat, vagy megtisztítanak egy tópartot, ezt mind a közös nagy célért, az ország szépítéséért, gazdagításáért, a népért teszik. Vagy ahogy ez a visszaemlékezésekben négy évtized múltán megfogalmazódik: „Ezekben a táborokban mind olyan emberek voltak, akik önként vállalták, hogy ott ők hat hétig kubikolnak. Sok romantikus elképzelés is volt ebben. Ha ott ők feltöltenek egy lápot, és lesz ott majd egy nagy üdülőtelep, egy egyetemista üdülőtelep, mellette egy munkás üdülőtelep, mellette egy paraszt üdülőtelep, szóval, hogy ez a fiatalság így együtt legyen.”³⁷

1939-ben, a második világháború megindulásának évében, a honvédelemről szóló 1939: II. tc. szellemében az egyetemi önkéntes munkaszolgálatot a női hallgatókra is fokozottabban kiterjesztették. Kezdetben csak főiskolás lányok jelentkezhetek az egyetemi önkéntes munkaszolgálatra. 1939-ben már középiskolai érettségivel is felvették a lányokat, 1940-tól pedig már minden tizenhatodik életévét betöltött, négy középiskolát végzett leány jelentkezhetett az EÖM táboraiába. 1937-ben 30—30-as létszámmal két női munkatábort, 1938-ban egy vezetőképző tanfolyamot és ugyancsak 30-as létszámmal négy női munkatábort és 1940-ben ismét egy vezetőképzőt és 40-es létszámmal kilenc női munkatábort állítottak fel. 1941-re pedig már tízre emelkedett a női táborok száma. A táborok általában két turnusban működtek; a júliusi első időszak munkaszolgálatosait augusztusban újabb leánycsapatok váltották fel a következő négy-öt hétre. A munkaszolgálatos lányok összlétszáma a negyvenes évek elejére tehát már elérte az évenkénti 600—800 főt.

A férfitáborok számát 1939-től 1943-ig évenként hatra, nyolcra becsülhetjük, minden évben 6—8 egyetemi önkéntes férfi munkatábor népesült be az ország különböző vidékein. Egy-egy férfitábor hat rajból állt, rajonként 12 fővel, összesen 72 főnyi létszámmal, plusz a négyfőnyi parancsnoki kar. Egy-egy táborozás időtartama a lányoknál általában öt, a fiúknál pedig tíz hét volt. A férfiak folyómeder-szabályozást, patakszabályozást, erdei útépítést, töltésepítést végeztek és egyéb építkezésekben

8-án, dr. Parti László 1972. febr. 18-án, dr. Révfalvi Miklós 1972. márc. 12-én, dr. Sóvágó Gábor 1974. máj. 3-án, dr. Szabó Pál 1975. máj. 4-én, dr. Szentpétery (Láng) Kálmán 1970. szept. 10-én, dr. Terney Kálmán 1972. ápr. 13-án, dr. Varga Tibor 1972. jan. 12-én, dr. Vörös József 1972. szeptemberében, Wasenszky Kázmér 1972. febr. 1-én a szerzőnek adott visszaemlékezéseire, valamint dr. Gönczy László 1982. dec. 11-én a szerzőnek megküldött, a Táncsics zászlóaljról írt visszaemlékezésére, továbbá dr. Sóvágó Gábor 1973. máj. 15-én a szerző felkérésre készített írásos feljegyzéseire és dr. Serei Rudolf továbbá dr. Trybek László és dr. Szathmári István szóbeli közlésére támaszkodtunk. A táborhelyek térképvezetéseért dr. Zombai Pálnak mondunk köszönetet.

³⁷ Uo.

segédkeztek, a lányok pedig, vagy ahogy munkaruhájuk, a piros babos szoknya, az ugyanilyen pruszlik és fejkendő után elnevezték őket: a „piros pöttös lányok” — elsősorban a gyermekgondozásban vettek részt. Bölcsődét, nyári napközit szerveztek, de feladatuk volt felkeresni, gondozni a magányos öregeket, segédkezni, ha szükséges, a házkörüli teendők ellátásában, de a kerti és mezei munkákban is.

Férfitáborok voltak a Balaton mellett, a Balatonaliga—Balatonvilágos—Balatonszabadi-i partszakaszon, vezetőképző tábor működött Tihanyban. Az EÖM női táborai pedig szinte az egész országot behálózták; otthon voltak a somogyi, zalai, ormánsági, veszprémi vagy a szatmármegyei falvakban, községekben, a Dunántúlon, a Tiszántúlon egyaránt. Kapuvár, Csorna, Felsőmocsolád, Somogyszil, Letenye, Kölcse, Tiszabecs, Szatmárcseke, Felsőtárkány, Karcsa, Aporfalva, Szentgál, Sárkeresztúr — és még sorolhatnánk. A területvisszacsatolások után voltak táboraik a Felvidéken Gután és a Kassa-környéki falvakban, Erdélyben Magyardécsen, és a Bácskában is, az odatelepített bukovinai székelyek falvaiban. Az EÖM főparancsnoksága előszeretettel jelölte ki az egyetemi munkatáborok helyéül a visszacsatolt területek városait, falvait; Rimaszombaton a munkaszolgálatos fiúk a Rimának egy új folyómedret ástak, Losoncon szintén patakmeder-építéssel foglalkoztak, valamint erdei utat építettek egy tüdőszanatóriumhoz. 1941-ben Erdélyben, Szolnok-Doboka megyében, négy munkatábort szerveztek, Göllőapáti, Kékes és Magyarborzás községekben útépitésben vettek részt, 1943-ban, szintén Szolnok-Doboka megyében, Néma községben, 24 székely család házépítésében segédkeztek. Kiragadott adatok ezek, és a felsorolás korántsem teljes.³⁸

Az EÖM intézménye 1944-ig állt fenn. Ekkor, 1944 tavaszán, a vallás- és közoktatásügyi miniszter rendeletileg intézkedett megszüntetéséről.³⁹ Május 4-én, a megszüntető rendelet hatálybalépésének napján már folytak a tárgyalások a Honvédelmi Minisztériumban az egyetemi és főiskolai hallgatóság szolgálathasztási kedvezményének megvonásáról és a nyári általános katonai behívásokról. Mint ahogy minden katonaköteles férfit, aki eddig még nem kapta meg behívóját, az azonnali katonai behívások veszélye fenyegetett. Azokat az 1920—23-as születésű férfiakat pedig, akiket a szigorú orvosi ellenőrzés ellenére is kénytelenek voltak katonai szolgálatra alkalmatlannak nyilvánítani, április 1-től folyamatosan közérdekű munkaszolgálatra hívták be. Az eddig önkéntes női honvédelmi munkaszolgálatot kötelezővé tették a tizennyolc-harmincéves nők részére is. A főiskolás és középiskolás diáklányokat pedig a nyári szünidő tartamára önként vállalt munkaszolgálatra szólították fel. Minden egyetemista és főiskolás számíthatott tehát katonai igénybevételeire. 1944-ben a bombázások, a háborús események miatt korán fejeződött be a félév, de azt mindannyian tudták, hogy ez nem jelent hosszú, kényelmes nyaralást. A zsidótörvények hatálya alá eső hallgatók közül sokakat munkaszolgálatra hívtak be

³⁸ Dr. Sóvágó Gábor írásos feljegyzései, valamint Istvánffy Klára szóbeli közlései és egykori eredeti hivatalos iratai alapján.

³⁹ Magyarországi Rendeletek Tára, 1944. 1021.

már áprilisban, májusban pedig német parancsra megkezdődött — a budapestiek kivételével — a magyarországi zsidóság deportálása. Mindez kifelé, a lakosság felé a kötelező munkára való hivatkozással történt. Ekkor már szinte mindenki felkészülhetett rá, hogy ha katonának nem, akkor hadi munkára mindenképpen igénybe veszik. És már híre ment annak is, hogy a nyár folyamán minden egyetemi és főiskolai hallgatónak közérdekű honvédelmi munkaszolgálatot kell teljesítenie. Tehát munkaszolgálat, és nem katonáskodás! Azt hihetnénk, ezt a viszonylag kedvezőbbnek ítéltető kimenetelét a dolgoknak, tudniillik, hogy nem fegyveres szolgálatra hívják be őket, némi megnyugvással vette tudomásul az egyetemi és főiskolai ifjúság, ez azonban egyáltalán nem így volt. Aki csak tehetett, a várható behívások elkerülése érdekében hadiüzemben, vagy más, a felmentését biztosító munkahelyen próbált elhelyezkedni. Az orvostanhallgatók közül például a jó kapcsolatokkal rendelkezők már kellő időben igazolványokat szereztek be, hogy ebben és ebben a kórházban „nélkülözhetetlen beosztásban vannak”.

Az egyetemi és főiskolai férfi hallgatóság kötelező munkaszolgálatra való berendelése — vagy hivatalos szóhasználattal; a hadviselés érdekében szükséges védelmi intézkedések céljára szolgáló honvédelmi munkára való igénybevétele — két ütemben történt. Az első ütemben behívottaknak június 5-én⁴⁰ kellett jelentkezniük a Ludovika Akadémián háromnapos élelemmel, majd valamelyik teherpályaudvaron a józsef- vagy a ferencvárosin, legvalószínűbb azonban, hogy a rákosrendezőin, pontosabban a XIII. kerületben, a mai Dózsa György útnál, az aluljáró teherpályaudvari részén vagonírozták be őket, és szállították az erdélyi Kárpátok hágóihoz, ahogy ez a visszaemlékezésekből rekonstruálható.

Az első transzport útnak indítása után pár hétre már — június 20-án megjelent falragaszokon a honvédelmi miniszter újabb rendelete az egyetemi és főiskolai hallgatók honvédelmi munkára való igénybevételéről. Egy sor mentesítést eltöröltek, már az egyszerű hadiüzemi igazolás nem biztosított felmentést, a sorozásnál mindenkit alkalmasnak találtak, és többségükben mindazokat az egyetemi és főiskolai hallgatókat, akik eddig felmentést kaphattak, munkaszolgálatra kötelezték. Jelentkezni tartoztak a Pázmány Péter Tudományegyetem jog- és államtudományi, bölcsészettudományi karának, a Ferenc József Tudományegyetem jog- és államtudományi, bölcsészettudományi, matematika- és természettudományi, közgazdaságtudományi karának, a Tisza István Tudományegyetem jog- és államtudományi, bölcsészettudományi karának, az Erzsébet Tudományegyetem jog- és államtudományi, a Horthy Miklós Tudományegyetem bölcsészettudományi, matematika- és természettudományi, a József Nádor Műegyetem közgazdaságtudományi karának férfi hallgatói közül azok, akik még nem nyertek végbizonyítványt. Jelentkezniük kellett az egri érseki jogakadémia, a kecskeméti református jogakadémia, a miskolci evangélikus jogakadémia, a szegedi polgári iskolai tanárképző főiskola, a szegedi és budapesti tanárképző-öntözési tanárjelöltek Apponyi Kollégiuma, a kassai állami kereskedelmi főiskola, az

⁴⁰ Eredeti, a szerző birtokában lévő „Honvédelmi munkajegy” alapján.

újvidéki kereskedelmi főiskola, a Testnevelési Főiskola, az Országos Képzőművészeti és Zeneművészeti Főiskola hallgatóinak és az Országos Színművészeti Akadémia, az Országos Színészegyesület Színészképző iskolája és a Nemzeti Zenede hallgatói közül azoknak, akik érettségivel rendelkeztek. Jelentkezniük kellett valamennyi tudományegyetem orvostudományi kara I., II., III. és IV. félévét végzett hallgatóinak is. Jelentkezniük kellett a József Nádor Műegyetem mérnöki és építésmérnöki, vegyi- és gépészmérnöki, bánya-, kohó- és erdőmérnöki karának hallgatói közül mindazoknak, akik 1944. június 10-ig egyénenként még nem nyertek valami hadifontosságú munkára beosztást. A rendelet értelmében honvédelmi munkára kötelezték az 1927-ben és korábban született, kereszténynek számító és az 1943—44-i tanévben budapesti gimnáziumba járó tanulókat, beleértve az 1944. évben érettségizetteket is.⁴¹ Így került például a budapesti Lónyay utcai református gimnázium 25—30 diákja 1944 nyarán a karcagi diák munkatáborba, és vett részt Kunmadarason egy katonai repülőtér építésében. Repülőtér építésére vezényelték Rákóczipfalván a kisújszállási és karcagi gimnázium, valamint a szolnoki kereskedelmi iskola diákjait is.

Ha némi kitérőt jelent is témánktól, szóljunk pár szót erről a középiskolás munkaszolgálatról is. A karcagi tábor összlétszáma a legkezdetén — a háromtagú táborparancsnoksággal és a huszonöt főnyi kísérő tanárral együtt — megközelítette az ezer főt. A létszám azonban mindjárt az első hét után rohamosan csökkent. Érkeztek hazulról a protekciókkal kiharcolt felmentések, előkerültek a régi orvosi leletek . . . Végezetül a karcagi—kunmadarasi középiskolás munkatábor — hivatalos nevén a *M. kir. 100. Diákmunkáscsapat* — kéthónapos — 1944. június 30-ától augusztus végéig terjedő — munkaszolgálatát 774 végzős gimnazista diák dolgozta végig, amint ezt a karcagi tábor kis házi kiadványából, melyben közlik a táborozáson résztvevők teljes névsorát, pontosan megtudhatjuk.^{41a} Mint ahogy azt is, hogy a 100. Diákmunkáscsapat tíz századból állt: 101, 102, 103, stb. századok. A 101-esben voltak a Verbőczy gimnázium diákjai, a 103-asban az Eötvös gimnazisták, a 104-esek a piaristák voltak, és sorolhatnánk tovább a többi budapesti gimnáziumot. A táborparancsnok Polityovszky István tartalékos főhadnagy volt. A századparancsnoki tisztségeket a kísérő tanárok látták el. A műszaki vezetést a német Todt szervezet végezte. A diákokon kívül a repülőtér építésében zsidó munkaszolgálatosok és egy ukrán építőalakulat tagjai is részt vettek, de szigorúan elkülönítve a diákoktól.

A honvédelmi munkára kötelezett egyetemi és főiskolai hallgatóknak a honvédelmi munkajegy átvétele, a honvédelmi munkaeskü letétele és útbaigazítás végett június 26-án kellett az illetékes népmozgalmi nyilvántartónál jelentkezniük, majd június 30-án estig (a vidékiek július 1-éig) a Ludovika Akadémia Üllői úti

⁴¹ Pesti Hírlap, 1944. június 21. 5.

^{41/a} A kiadványt dr. Fucker Károly bocsátotta a szerző rendelkezésére: Karcagi karcolatok. A M. kir. 100. Diákmunkáscsoport táborozásának emlékére. Karcag. 1944. Szerkesztette: Szánthó Imre. Nyomtatott Karcagon, 1944-ben.

vaskapu bejáratánál munkaszolgálatra bevonulniuk. Az így összegyűjtött második transzport állományát július 4—5-én indították útnak Erdélybe.

Az Erdélyben felállított egyetemi kötelező munkatáborok száma 15-re tehető. Gyimesközéplokon, Gyergyóbékáson, Gyergyótölgyesen, Kászonújfalun, Recefalván, Ratosnya és Palotailva térségében, a Maroshévíz közelében lévő Lomáspatakon és más, a Kárpátok lábainál meghúzódó kis helységekből voltak, illetve ezek határában álltak a táborok sátrai, ahonnan kivonultak a munkaterepre, a napi adag kemény munkára a táborok lakói. Hogy milyen volt ez a munka és a táborélet, arról fogalmat alkothattak maguknak a második transzporttal érkezők mindjárt az első pillanatban, mihelyt meglátták a már egy hónapja itt dolgozó kollégáikat, barátait: „Mintha ma történt volna, úgy emlékszem a megérkezésre. Szörnyű látvány fogadott... Régebben érkezett barátaimra alig ismertem rá. Lenyűzött, ápolatlan külsejű, elkeseredett hangulatú emberekkel találkoztam. Az első alkalommal már a tilalmak özönével láttak el a parancsnokok. Levelezés csak jó hangulatú és általános lehet. Igazat írni nem szabad, mert a cenzúra működik. Aki mást ír, annak kikötés jár. Szökési kísérlet: kikötés. Munkamegtagadás: hadbírótság. Lakossággal való elegyedés: kikötés. Kijárási csak zárt területen belül, és ami a leglényegesebb volt, mindennap elhangzott a fenyegetés: úgy építsünk, hogy majd saját vérünkkel fogjuk megvédeni.”⁴² A munkaszolgálatos egyetemi vagy főiskolai hallgató a behívástól a leszerelésig a honvédség kötelékébe, a Budapesten székelő M. kir. Honvéd Erődítési Parancsnokság alá tartozott, mint ahogy a többi munkaszolgálatosnak is ez volt a legfelsőbb parancsnoksága. Visszaemlékezések úgy említik, hogy Erdélyben az egyetemi kötelező munkaszolgálatosok a Borszéken állomásozó III. Erődítési Csoport Parancsnoksághoz tartoztak, és egy tartalékos tiszt, Érchegyi Károly alezredes volt a parancsnokuk. Alsóbb szinteken a munkatáborokat közvetlenül az Erődítési Kirendeltségek fogták össze és irányították. A M. kir. Honvéd Erődítési Parancsnokság 16. sz. Erődítési Kirendeltsége Gyimesközéplokon működött,⁴³ és az egyetemi kötelező munkatáboroknak — vagy ezek egy részének — ez volt a közvetlen parancsnoksága.

Az Erődítési Parancsnokság a táborok megszervezésénél általában azt az elvet követte, hogy csak ugyanazon fakultás hallgatói kerüljenek egy táborba, nem úgy, mint az önkéntes munkaszolgálatnál, ahol vegyesen voltak. Külön volt jogász-, közigazdász-, orvos-, mérnök-, bölcsész-tábor stb., ha létszámkiegészítések miatt nemritkán vegyes is volt az összetétel. Egy-egy táborban 200-220 hallgató volt.

A katonaság — hasonlóan, mint a korábbi évek önkéntes munkatáborainak szervezésénél a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium — igénybe vette az ifjúsági bajtársi egyesületek segítségét, és hasznosította az önkéntes munkatáborokban szerzett tapasztalatokat. Az egyetemi kötelező munkatáboroknak is megvoltak a maguk ifjúsági táborparancsnokai, ifjúsági századparancsnokai, szakaszparancsnokai, azaz megvolt a saját ifjúsági vezetőségük. Ezeknek az ifjúsági táborvezetőségek-

⁴² Dr. Gönczy László visszaemlékezése alapján.

⁴³ Eredeti, a szerző birtokában lévő „Menetlevél” alapján.

nek a tagjai szinte kivétel nélkül olyan fiatalok voltak, akik korábban már betöltöttek valamilyen tisztséget valamelyik ifjúsági bajtársi egyesületben, vagy a leventében, esetleg már katonai szolgálatot is teljesítettek, sőt, valami katonai rangjuk is volt. A táborok ifjúsági vezetősége „mellett” — helyesebben inkább: felett — egy tartalékos tiszt látta el a táborparancsnoki teendőket egy mintegy tíztagú, őrmesterekből és honvédekből álló keretlegénységgel.

Visszaemlékezés szerint, az, hogy a táboroknak megvolt — a táborok katonai vezetése mellett — a maguk ifjúsági vezetősége —, azaz, hogy egyetemista volt a táborparancsnok és vele együtt egy tartalékos tiszt — ez a Magyar Ifjúság Nagybizottságának volt az érdeme. A Nagybizottság érte ezt el a versenyívó Kőszegi Attila vezérkari őrnagy segítségével. Az volt a céljuk ezzel, hogy a táborok az ő befolyásuk alatt álljanak, s így szabadon folytatódjék itt is az a „demokratikus vonal”, amely a népi irodalom eszméinek propagálásával korábban már az önkéntes munkatáborokban megkezdődött. Ők szervezték meg azt is, hogy a táborokban vándorkönyvtárak legyenek, melyekben főként csak a népi írók művei kaptak helyet. A tábori együttlétet a népi kultúra terjesztésére igyekeztek felhasználni oly módon is, hogy vándorelőadók járták a táborokat, például Balla Péter néprajz- és népzene-kutató, hogy csak az ő nevét említsük, aki elég ismert volt az akkori ifjúság egy része előtt a SDG körökből és Szárszóról; vagy például előadásokat tartottak az önkéntes munkatáborok történetéről, vagy az aktuális politikai kérdésekről. Mindez azonban azt is jelzi, hogy a katonai vezetés tudott és akart is támaszkodni a kötelező munkatáborok szervezésénél az EÖM korábbi tapasztalataira, és tisztában volt azzal, hogy ha az egyetemistákat bevonja a táborok vezetésébe, ezzel még az ő befolyása, hatalma a táborok felett semmivel sem csökken. Azt már az előzőekben láttuk, hogy Gömbös óta a kormányok hogyan igyekeztek a népi irodalmat, a népi ideológiát saját céljaikra felhasználni, és beleilleszteni annak a hamis világnézetnek a propagálásába, miszerint: „a mai társadalmunk legfőbb problémája betömni azt a szakadékot, ami az úr és paraszt között tátong” — ahogy azt 1939-ben a Bolyai-parasztkollégium (a Győrffy-kollégium elődje) szegényparaszti sorból származó igazgatója is vallotta,⁴⁴ hasonlóan, mint a népi mozgalom vonzásában élő értelmiségi fiatalság többsége. Nyilvánvaló, hogy a katonai vezetés, mint ahogy más katonai alakulatoknál nem, hasonlóan ezekben a táborokban sem tűrt volna meg olyan irodalmat, vagy olyan előadásokat, amelyek számára ellenségesek, amelyek céljaival ellentétesek. A táborokban folyó „kulturális tevékenység”, a vándorkönyvtárak, vándorelőadások szervezése, mint ahogy az egyetemi munkaszolgálatosok szórakoztatása is, beleillett terveikbe. A Színművészeti Akadémia, valamint a Zeneművészeti Főiskola hallgatóiból — akik szintén erre az erdélyi munkaszolgálatra voltak kötelezve — Főiskolai Tábori Színházat szerveztek,⁴⁵ azzal a feladattal, hogy műsorokat adjanak az egyetemi

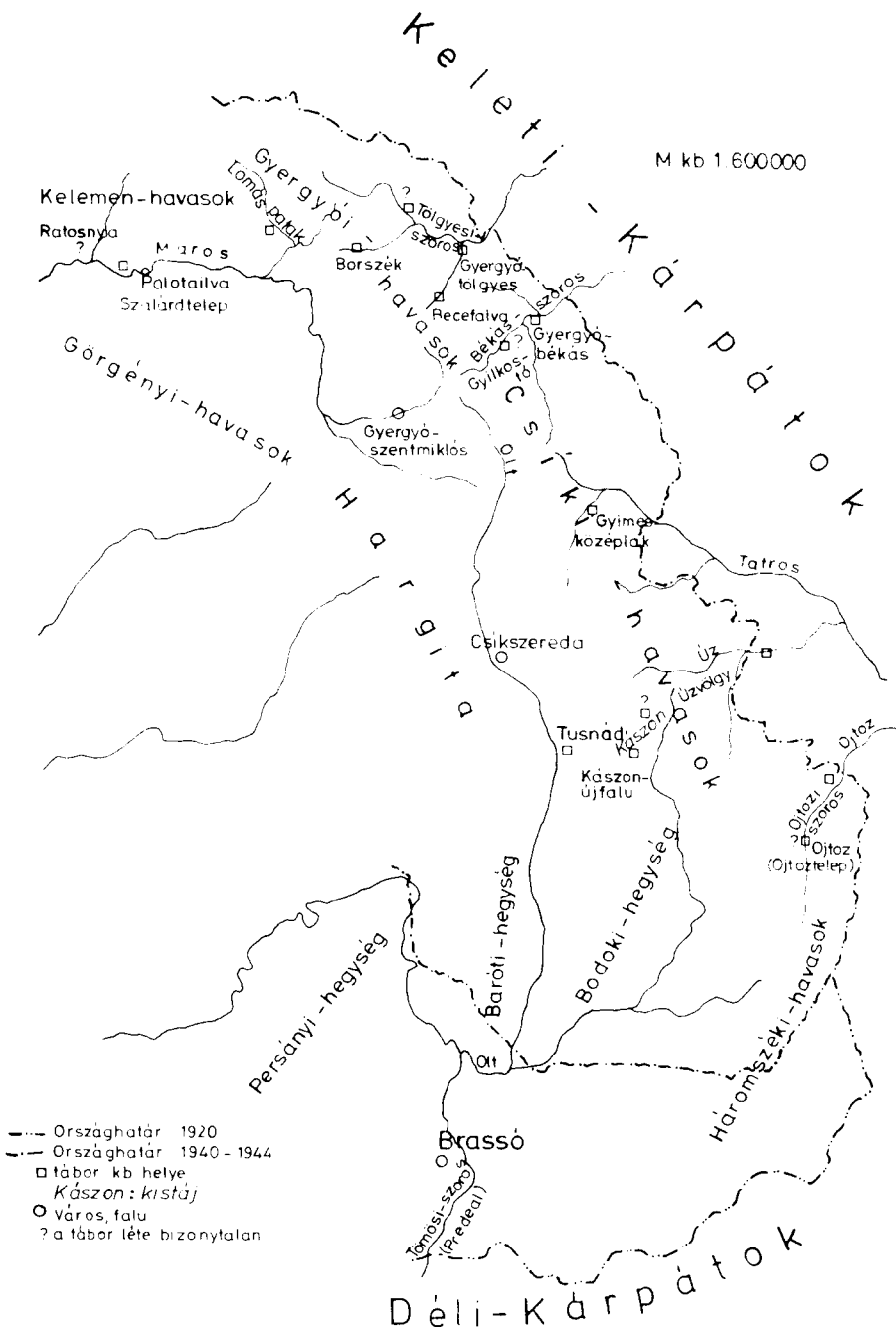
⁴⁴ Lásd Boros Lajos Parasztkollégium c. cikkét a Magyar Élet 1940. januári számában.

⁴⁵ A Főiskolai Tábori Színházról írottak Besztercei Pál, Raksányi Gellért és Somogyvári Pál szóbeli közlései alapján.

munkatáborokban. Két társulat alakult, s ezek autóbusszon és vonaton, marhavagyonokban, ezer és ezer kilométereket utazgatva, végigjárták a táborokat. A kisebbik 22 tagú társulatnak Hindi Sándor színművész volt a vezetője. Öttagú dzsessz-zenekaruk is volt. Esztrád- és kabaréműsorrall szórakoztatták az egyetemi munkatáborok, valamint más katonai táborok közönségét. A másik, ennél sokkal nagyobb létszámú társulat, szintén gazdag repertoárral és negyventagú szimfonikus zenekarral járta a táborokat.

Itt említhetjük meg azt is, hogy a katonai parancsnokok augusztus 10-e táján az összes egyetemi munkatáborból három-három diákot — három önként jelentkezőt, vagy amennyiben ilyen nem akadt, kijelölték őket — visszairányítottak a hátszágba, Pest megyébe, Szokolya községbe, háromnapos nemzetvédelmi tanfolyamra. A tanfolyam programja: délelőtt előadások a hazaszeretet és az ezzel kapcsolatos politikai kérdések tárgyköréből. Ebéd után kötelező alvás, pihenés, délután ismét másfél óra, két óra előadás, utána szabad foglalkozás. Üdülés volt ez a csákányozás, a favágás után, különösen, mivel az ebédet, vacsorát közzgazdász egyetemista lányok szolgálták fel. A szokolyai tábor egyébként csak egy turnust élt meg, újabb csoportok küldésére a fronthelyzet alakulása miatt már nem került sor. De menjünk tovább: az egyetemi munkaszolgálatosok azon a címen, hogy saját ruhájukat koptatják, napi 12 pengő zsoldot kaptak. Ebből valamennyit levontak a koszt feljavítása címén, de a levonások után is megmaradt mindenkinek átlag napi 6—8 pengője. Ha ezt átszámítjuk egy hónapra, ez az akkori időkben egy kistisztviselő havi fizetése. Úgy indult tehát ez a munkaszolgálat, legalábbis az elképzelésekben, valahol a katonai és oktatásügyi vezetés felső szintjein, hogy nem elidegeníteni a még remélt jövő leendő tartalékos tisztjeit, hanem nevelni, a rendszernek megtartani! Az aztán más kérdés, hogy az egyetemi kötelező munkatáborok e szándékkal éppen ellenkezőleg, a rendszerből való teljes kiábránduláshoz, a valóságra való rádöbbenéshez segítettek hozzá.

Mindjárt az elején azzal kezdődött, hogy az egyetemi kötelező munkaszolgálatosok zúgolódva, elégedetlenkedve érkeztek meg Erdélybe. Budapesttől Borszékig vagy hat napig tartott az útjuk, s ez idő alatt ellátásukról egyáltalán nem történt gondoskodás. Az a hír járta közöttük, hogy a tisztek elpanamázták a részükre kiutalt élelmet. Útközben, ha megálltak egy-egy faluban, mint a kiéhezett sáskahad, megrohanták a falut, s felvásároltak mindent, amit csak lehetett. Demoralizálva, dühöngve, rossz hangulatban utaztak tovább. Borszéken a hírük már megelőzte őket. Mikor megérkeztek, tábori csendőrök fogadták a társzportot, körül volt fogva a tér, fegyveres négyoszögbe fogták az egész társaságot, s Érchegyi ezredes üdvözlő beszéde az volt, hogy közölte velük: itt statárium van, itt így viselkedni nem lehet, mert ebből nagy baj lesz! Majd szétosztották a társaságot, és a századok most már szigorú katonás fegyellemmel elvonultak parancsnokaik vezetésével a számukra kijelölt táborhelyekre, az úticélként megadott falu vagy település határába. Tizenkétoszögletű finn fasátrakat kaptak, ezeket maguknak kellett felállítaniuk. Tizenegyben aludtak egy sátorban. Mindegyiküknek egy körcekk jutott. Cikkelyekben feküdtek a kör alakú sátor befelé

lejtő kemény padlatán, lábbal a sátor közepe felé. A tizenkettedik körcikk volt a bejárat. Ott, valamint a középső körben a fapadló is hiányzott, onnan a sziklás anyaföld vagy a hajnali páráktól, derektól nedves fű kacsingatott ki rájuk. Fekhelyüket megpróbálták fenyőgallyakkal kibélelni, de akkor meg a túlevelek szurkálták kegyetlenül őket. Ha a munka úgy kívánta, szedhették a sátraikat és cipelhették kilométereken át fel a hegyre az új táborhelyre.

A program: hajnali négykor ébresztő, ötkor reggeli, zászlófelvonás, parancskiadás. Utána kimentek dolgozni. Délután négyig, ötig tartott a munka. Este hazatérés, vacsora, parancskiadás, takarodó, kiadták a leveleket, aztán nyolc, kilenc körül sátorba, alvás. Időnként megkapták Érchegyi ezredes parancsait: „—Roppant sötét parancsok voltak, letoló és nagyhangú parancsok jöttek állandóan Borszék felől, úgyhogy közutálatnak örvendett az Érchegyi az egyetemisták között.”⁴⁶

Minden reggel több száz vagy ezer métert mentek a meredek hegyekre felfelé a munkahelyül kijelölt terepre. Árkot ástak. Fát vágtak a védőállások kibéleléséhez, rőzsészéséhez. Csákányoztak. Tüzelőállásokat készítettek. A tábor katonai keretlegénysége jelölte ki számukra a munkát, mutatta meg, hogy mit, hogyan csináljanak, s ellenőrizte a teljesítményt.

A munkáról, munkakörülményekről igen megoszloak a visszaemlékezések aszerint, hogy ki milyen keretlegénységet, milyen katonai parancsnokot fogott ki magának. Van, aki úgy emlékszik, hogy a munkáért teljesítményre fizettek, s aki jó erőben volt, az elég jól kereshetett. Más táborból, más visszaemlékező azt mondja, hogy lehetőség volt a munka szabotálására, az általános lazsálásra. Gyergyószentmiklóshoz tartoztak, s onnan az egész idő alatt csak egyszer voltak fenn a munkát ellenőrizni. Mikor a munkaszolgálat végén kiköbözték a produktumot, kiderült, hogy a három hónap alatt egy emberre mindössze három köbméternyi teljesítmény jutott. Legtöbbször azonban — s az ő tapasztalataikat tekinthetjük általánosnak — az igen nehéz, megerőltető munkát s a katonai legénység és parancsnokok embertelen, kegyetlen bánásmódját említik. A sziklás talajban csak kevesen tudták a nyolc órára kiszabott normát teljesíteni. Levásott róluk a cipő, elrongyolódott rajtuk a ruha. Gyimesközéplokon azoknak, akik nem teljesítették a napi előírányzatot, büntetésül azt a feladatot rótták ki, hogy le kellett menniük a faluba az ezeröttszáz méter magas hegyről szögesdrótért. Este kilenc, tíz órára értek fel, vissza a táborba, vérző háttal és vállal, cipelve a napi fárasztó munka után a harmincöt kiló súlyú szögesdrót-tekerceset. Kászonban büntetőtábor volt. A tábor akkor nyerte el ezt a rangot, mikor Tusnádon kitört a botrány amiatt, hogy a műegyetemisták udvarolgattak Érchegyi ezredes feleségének, mikor a fiatalasszony ott volt meglátogatni az urát. Érchegyi dühében Kászonba zsuppoltatta az egész tusnádi műegyetemista társulatot. Itt aztán bemutatták a tusnádiaknak a horthysta hadsereg katonai drilljének néhány metódusát. Az egész napi fárasztó munka után bukfenc lefelé a hegyről. Fáramászás, „jön a bika”, s aki nem mászik elég gyorsan s elég magasra, azt nadrágszíjjal verni stb.

⁴⁶ Dr. Szabó Pál visszaemlékezéséből.

Kászonban voltak nem tusnádiak is, és ezek is ugyanilyen kezelésben részesültek: „— Hiába mondtuk, hogy mi nem Tusnádról jöttünk, és semmi közünk nem volt az ezredes úr feleségéhez. . .” A legtöbb táborban a napi nyolcórás munka mellett volt katonai gyakorlat is, naponta vagy — szerencsésebb esetben — minden másnap. A szokásos, s már a leventén megutáltatott alaki kiképzés, fegyverfogás stb. A tábor őrségét is egyetemisták látták el.

A táborok katonai parancsnokai tartalékos tisztek voltak, jobbára főhadnagyi rangban. Civilben pedagógusok, ügyvédek, banktisztviselők. Ezek általában nem sokat törődtek volna ezzel az egész egyetemista munkaszolgálatos társasággal. Legtöbbjük kiválasztotta az egyetemisták közül a maga szűkkörű kis kompániáját, és bejártak — hivatalos ügyek intézése címén — a közeli falvakba, iddogálásra. De a katonai gépezet ezektől függetlenül is a maga törvényei szerint működött. Csaknem mindegyik táborban akadt a katonai vezetőség vagy a keretlegénység tagjai között néhány olyan ember, vagy egy ludovikás hadnagy, vagy egy jutasi őrmester, de még a közlegények közül is nem egy, aki örökre emlékezetessé tudta tenni az egyetemi hallgatókban az erdélyi kötelező munkaszolgálat három hónapját. Aztán nem volt külön ezeknél igen sok táborban az ifjúsági táborvezetőség sem. Nemhiába vette igénybe a táborok legfőbb katonai vezetősége az egyetemi kötelező munkaszolgálat szervezésénél is az ifjúsági bajtársi egyesületek segítségét. Ezek tagjai közül sokan most, ők, mint az erdélyi munkatáborok ifjúsági parancsnokai, „egyet fújtak, kedvezmények reményében, a katonai vezetőkkel, akik zömükben embergyűlölő, szadista hajlamú horthysta tiszthelyettesek voltak”. „— Életem legborzalmasabb időszaka volt. A legteljesebb letargiában éltünk.” — „— Mellettünk, a másik táborban, román munkaszolgálatosok voltak. Láttuk őket karszalaggal. Azt hiszem, még zsidó munkaszolgálatosok is voltak valahol, volt olyan érzésünk, hogy mi is tulajdonképpen ilyenek vagyunk, csak a különbség az, hogy nekünk nem sárga karszalagunk van” — idézzük a visszaemlékezésekből.⁴⁷ Jogtalan persze ez az összehasonlítás a zsidó munkaszolgálatlal, de talán kifejez valamit az egyetemi kötelező munkaszolgálat hangulatáról. Pedig valahol a felsőbb miniszteriális szinteken a vezetésnek — mint erre már utaltunk — nem az volt a szándéka az egyetemisták munkaszolgálatával, hogy ilyen helyzet, ilyen hangulat alakuljon ki. Itt is hangsúlyozni szeretnénk — a későbbiekben még majd kiderül, hogy miért — a kormányzat nem megleckéztenni, nem megbüntetni akarta az egyetemi és főiskolai hallgatóságot a kötelező munkaszolgálatlal. Például már a kezdet kezdetén szabad kezét engedtek az egyetemek vezetőségének abban, hogy kit javasolnak a hallgatók parancsnokaként a munkaszolgálatra. Amelyik egyetem vagy kar ezzel a lehetőséggel jól élt, s bizonyos katonai tekintéllyel rendelkező parancsnokot tudott delegálni, olyant, aki a hallgatók védelmében megfelelő módon ki tudta védeni az Erődítési Kirendeltségek tisztjeinek, tiszthelyetteseinek a túlkapásait, annak hallgatói aránylag könnyen vészelhatték át a munkatábor nehézségeit. Tudomásunk szerint talán csak

⁴⁷ Dr. Vörös József és Dr. Szabó Pál visszaemlékezéséből.

egyedül a budapesti Bölcsészettudományi Kar járt el itt hallgatói érdekében kellő gondoskodással. Így lett a Ratosnya és Palotailva közti térségbe telepített bölcsész-tábor parancsnoka Mikesy Sándor nyelvész, a Magyarságtudományi Intézet akkori fiatal munkatársa. A bölcsészkar őt kérte meg, hogy a hallgatókat elkísérje, tekintettel arra, hogy volt már katona, sőt alhadnagyi rangja van, öltse hát fel most önként a saját zásolyt, és legyen a fiúk védelmezője ott Erdélyben. Hasonlóról még egyről tudunk: Alapi Nándor, a győri színház egykori igazgatója volt a Főiskolai Táborig Színház katonai parancsnoka tartalékos hadnagyi rangban, és képviselte atyai szeretettel a Színművészeti Akadémia és a Zeneművészeti Főiskola munkaszolgálatra behívott hallgatóinak érdekeit.

Az erdélyi kötelező munkaszolgálatot az egyetemi és főiskolai hallgatóság *internálásnak* tekintette. Kutatásaink alapján ezt teljes határozottsággal jelenthetjük ki: ez volt — szinte már a munkaszolgálat kezdetétől — a döntő többség véleménye.⁴⁸ Már 1944 májusában — amikor még alighogy híre ment: munkaszolgálatra viszik az egyetemistákat — terjengtek olyan nézetek a fiatalok között, hogy ez azért van, mivel a kormány el akarja távolítani őket Budapestről. Elképzelhető, hogy mikor aztán június elején a behívásokra ténylegesen is sor került, csak tovább fokozódott az izgalom és a szóbeszéd, s elharapóztak az egyetemisták munkaszolgálatával kapcsolatos „rémhírek”. Nem tellett bele sok idő, s Erdélyben már elég általánosan kialakult a táborokban az a nézet, hogy azért van ez az egész egyetemi munkaszolgálat, mert a kormány attól tartott, hogy valami diákmegmozdulásra kerül sor. Ami pedig a család, a környezet hangulatát illeti: az ország háborút szenvedő lakossága életében csak igen kis epizód volt háromezer egyetemista munkaszolgálatra való behívása, mégis kár, hogy az ezzel kapcsolatos közvéleményről, hangulatokról jóformán semmi híradásunk sincs. Pedig nem lehetett ez visszhang nélkül 1944 nyarán, különösen nem a fővárosban, ahol főleg a „középosztály” soraiban számos családot érintett. Sok „keresztény” család ekkor találkozott először a családot közvetlenül érintő háborúval. És mégis, hiába lapozzuk át a keresztény középosztály egyik kedvelt újságját, a Pesti Hírlapot, abban — a júniusban megjelent rendeleten kívül — egy szó sincs az egyetemisták munkaszolgálatáról. A hivatalos propaganda erről bölcsebbnek vélte hallgatni. Mindenesetre a közvéleménynek a hivatalossal ellentétes, vagy azt nem éppen helyeslő voltára utal az a tény, hogy a rendszer az egyetemisták és főiskolások munkaszolgálatra való igénybevételét — legyen az bár Erdélyben — nem tartotta alkalmasnak hazafias szölamok ismételtetésére. Majd csak a román kiugrás után, az augusztus 27-i számban közlik Mester Miklós államtitkár nyilatkozatát, melyben

⁴⁸ A visszaemlékezések tanúsítják, hogy nem csak ott és azoknál, ahol kommunista befolyás érvényesült, ahogy ezt egy, az Amsterdami Történettudományi Szenátusi Bizottságnak megküldött, 1958. szeptember 18-án kelt tájékoztatóban olvashatjuk: „A gyergyótölgyesi munkaszolgálatos táborban — ahol a munkaszolgálatot az egyetemisták »csendes internálásnak« — nevezték el — működött egy kommunistákból álló csoport. Ez a csoport a lehetőségekhez képest szabotálta az utasítások végrehajtását, a partizánokkal is érintkezésben voltak. A partizánoknak fegyvereket juttattak.” ELTE EL RH 2352/1958.

egyebek között az egyetemi munkatáborokról is szólva, a következőket mondta: „kísérettel meglátogattam a főiskolai munkatáborokat, hogy ellenőrizzem jelenlegi helyzetüket. Tapasztaltam, hogy a fizikai munka hasznukra válik az egyetemi hallgatónak. A jövőben rendszeresítjük a munkatáborokat. Elvként tekintjük, hogy diplomát csak az kap, aki előbb szakmájában munkásként dolgozott.”⁴⁹

Hogy maguk az egyetemisták hogyan vélekedtek erről a látogatásról, erre még majd a későbbiekben kitérünk. Mint ahogy arra is, hogy maga az államtitkár is tisztában volt azzal, hogy az egyetemi munkatáborok körül korántsem mennek olyan rendben a dolgok, ahogy azt egy ilyen hivatalos és még egy kis szociális demagógiával is megtűzdelte nyilatkozatból következtetni lehetne. A táborokban, már az első hetektől kezdve, egyre inkább megmutatkoztak a lázadás, a szabotázs jelei. Az egyik táborban nyilast vertek félholtra, hadbírósaági nyomozás indult, s végül is csak a front eseményei és ennek nyomán augusztus végén az erdélyi munkaszolgálat hirtelen befejeződése akadályozta meg, hogy nem lett folytatása az ügynek. Júliusban hírt vették, hogy a nyilasok puccsot terveztek a kormányzó és a kormány ellen. Rögtön megszületett ezzel kapcsolatban is a kombináció: azért kellett a munkaszolgálat alól eddig felmentett egyetemistákat is július elején a második transzporttal elvinni Budapestről, nehogy akadályozzák a nyilasokat terveik végrehajtásában. Ez a vélekedés egyben rámutat arra is, hogy ez az ifjúság önmagát kormánypártinak tartotta, értve ezen a rendszer megingathatatlanságába, bár szükséges megreformálásába, vetett hitét, Amennyire egyértelműen kijelenthetjük 1944 nyarának magyar egyetemi és főiskolai hallgatóságáról, hogy német- és nyilasellenes volt, ugyanúgy elmondhatjuk azt is, hogy többsége még a német megszállás után is egészen Szálasi hatalomátvételéig mély illúziókban élt Horthy és a horthysta vezetést illetően. Ezt az illúziót kezdték ki, kezdték el rombolni az erdélyi munkatáborokban szerzett tapasztalatok. A fiatalság zömére a munkatáborok a balratolódás, a rendszerrel való szembefordulás irányában hatottak. Élénk politikai eszmecserék jellemezték ezeket a táborokat. Volt mit megbeszélni. A szinte naponkénti légiriadók és a fővárost ért gyakori bombázások aggodást keltő híre ugyanúgy eljutott hozzájuk, mint ahogy reményeket ébresztő hírt vették a Hitler elleni merényletnek is. A viták során a társaság egy jobboldali kis százaléka elszigetelődött, nagy részükben viszont erősödő antifasiszta platformon baráti szálak szövődtek. A táborok alakuló közösségei már egységes fellépésre is képesek voltak. Gyimesközéplekon például többek nyílt munkamegtagadásáig fejlődtek a dolgok. A hivatalos vizsgálat után a tábor követelésére az előző ifjúsági vezetőséget leváltották, és Szentpétery (Láng) Kálmánt jelölték ki a század ifjúsági parancsnokává. (Szentpétery később a fegyveres diákellenálláshoz csatlakozó közigazdász század parancsnoka lett, s századának magját az erdélyi munkaszolgálatosok alkották.) Recefalván is leváltották az egyetemi munkatábor katonai parancsnokát. Utána javult is valamelyest a helyzet. A visszaemlékezésekből kiderül, hogy a felső vezetés — mint erre már a korábbiakban is

⁴⁹ Pesti Hírlap, 1944 augusztus 27. 4.

utaltunk — igyekezett volna különös gonddal és figyelemmel kezelni az egyetemi munkaszolgálat problémáit: — „Időnként — valahonnét Pestről — lejöttek nyugtatni bennünket úgynevezett levante szemlélők. Összehívtak bennünket, nagy buzdítást tartottak. Ez hihetetlenül bosszantotta az embereket. Azt mondták: ne buzdítsanak bennünket, azzal nem vagyunk kiségitve. Mert kérdéseinkre ezek a szemlélők semmiféle választ nem tudtak adni. Ilyen reális kérdések voltak: mi lesz azoknak a vizsgáikkal, akik elmaradtak . . .? — mikor szerelünk le? — mi lesz a beiratkozásokkal? — meg ilyesmi. Ezek mindenre azt mondták: semmi baj, mindenki legyen nyugodt, de ezzel tulajdonképpen nem mondtak semmit, úgy, hogy amikor a harmadik, vagy negyedik ilyen szemlélő jött, és megkérdezte, hogy miért nem tisztelegnek neki, ennek megmondták: ha még egyszer lejön ide biztatni bennünket, akkor agyoncsapják. A végén már egyenesen a Mester Miklóst küldték le. Ő államtitkár volt. Ebben először biztak, mert ez fiatal ember volt, azt mondták, a fiatal megérti a fiatalt. Nagyban készült a tábor. Mindenki mondta: no, majd most elmeséljük neki, hogy mi van, milyen problémáink vannak. A parancsnokok is kisuvikszoltatták az egész tábort. Kiraktuk kavicssal. Nagyon szépen festett minden. Megérkezett Mester Miklós, jött vele valamilyen őrnagy is. Ott állt a tábor négyszögben. Mester Miklós felállt, mondott egy általános beszédet, hogy hát a hazát szeretni kell stb. — és a végén azt mondta — most sorba jön mindenkihez. Na — mondtuk —, most elmondjuk, mi van. Nagy tévedés volt, mert senkit sem hallgatott meg. Megkérdezte: hogy hívnak? Az apád? Még valamit kérdezett és már ment is tovább. Akkor már augusztus volt, zavaros volt a helyzet, azt hiszem, már a román átállás is megtörtént, s nagyon szerette volna tudni mindenki, hogy egyáltalán meddig leszünk még itt, meg mi lesz velünk, de ha az ember bele akart kezdeni: — államtitkár úr . . . — ő már ment is tovább. Egypár embernek megkérdezte a neyét, mondott néhány általános dolgot, és a végén azt mondta: fiaim, én ideutaztam miattatok, látjátok, fáradok itt értetek, majd a parancsnokhoz fordult: — Parancsnok úr, szeresse a fiúkat. Az meg mondta, hogy hát persze. Majdnem hogy azt nem mondta: azért vagyok itt tulajdonképpen. Ezzel a Mester Miklós el is ment.”⁵⁰

Hát ilyesféle hangulat rögződött meg a felsőbbség gondoskodásairól, törődéseiről — negyven év távlatából is elevenen — az emlékezetekben. Az erdélyi munkatáborok fiataljainak az a hangulati, érzelmi, gondolkodásbeli változása, ami a munkaszolgálat rövid két-három hónapja alatt végbement, korántsem magyarázható a számukra nehéz, szokatlan munkával csupán, vagy a tábori katonaelet kényelmetlenségeivel, kellemetlen epizódjaival. Megnyilvánult ebben a nép háborúellenes passzív ellenállása is, az, hogy az ország, lakosságának egy szűk rétegét leszámítva, e háborúért áldozni már régtől fogva nem akart, s a honvédelem gondolata oly idegen volt már a magyar nép számára, mint még talán soha történelme folyamán. A rendszer ifjúságának elitje, legképzettebb rétege, a leendő orvosok, mérnökök, tanárok, közgazdászok, jogászok egy töredék kis részét talán, ha valami hazafias kötelességtel-

⁵⁰ Dr. Szabó Pál visszaemlékezéséből

jesítés-féle — a szónak abban az értelmében, ahogy ezt a rendszer használta — mozgatta ott Erdélyben ásóval és csákánnyal a határok védelmében, a többség végtelen rossznak, sötét internálásnak és legfőképpen értelmetlen erőfeszítésnek tartotta az egészet. Más lett volna a helyzet, ha az ország el tud szakadni a németektől, ha sikerül különbékét kötnie, így azonban az a tudat, hogy a németek oldalán csak vesztesek lehetünk, mindent megbénított. És Erdélyben minden tapasztalat ezt az érzületet erősítette tovább. Esténként, éjszakánként a gyakran hallható távoli puskaropogásra figyelve: — Partizánok! — terjedt a hír. Ha távoli tüzeket láttak: — A partizánok tábortüzei! Egy másik táborból az az emlék maradt fenn, hogy szabályosan minden este kilenckor egy repülőgép húzott el a tábor fölött magasan, láthatatlanul a sötét augusztusi égen. Csak a gép távoli zúgását hallhatták. A „Tito-busz” nevet adták neki, mert az a hír járta, hogy Sztálin küldi vele rendszeresen a muníciót Tito partizánjainak. Naponta közelebről hallották a Kárpátokon túlról az ágyúdörgést. Az úzvölgyi táborban voltak az újvidéki Keleti Kereskedelmi Főiskola hallgatói, kétharmadrészben szerb fiúk, ők aztán nem titkolták, hogy hova húznak. . . Hosszú beszélgetések folytak az ellenállási mozgalom sikereiről. Ilyen és hasonló élményeken, beszélgetéseken keresztül vált az erdélyi munkatábor a politika előiskolájává azok számára is, akik mindeddig a politika iránti teljes közönyben éltek.

Az akkor már országosan szerveződő antifasiszta ellenállásnak szervezetileg nem volt kapcsolata az erdélyi egyetemi munkatáborokkal. Az illegális kommunista pártnak nem volt pártkapcsolata a táborokban valakivel, vagy valakikkel. Voltak természetes kommunisták és kommunista érzelmű fiatalok, ezek állásfoglalásai a baráti beszélgetésekben, vitákban nyilvánvalóan hatottak is a közvéleményre, de nincs nyoma, hire annak, hogy valaki is feladatul kapta volna a munkaszolgálatos egyetemisták körében antifasiszta propaganda megszervezését.⁵¹ A szinte közvetlenül az ország német megszállása után meginduló antifasiszta diákellenállási-mozgalom polgári szárnya, a Kiss Sándor vezette Szabad Élet Diákmozgalom, a Fitos Vilmos mögé felsorakozó Turul-ellenzék néhány tagja és a szerveződő diákellenállás más csoportosulásai úgyszintén figyelemmel kísérhették az egyetemi munkaszolgálat sorsát, de azt túlzás lenne állítani, hogy valami ellenállási szervező vagy bizonyíthatóan szervezett antifasiszta propaganda tevékenységet sikerült volna kifejteniük az egyetemi munkatáborokban. Nem tekinthetjük ilyennek a Fitos Vilmos kezdeményez-

⁵¹ Hegedüs András, a Békepárt tagja, az idő tájt már a Nemzeti Ellenállás Diákmozgalmának egyik vezetője, egy napra meglátogatta a gyimesközéplaki tábor, felkereste Györffy-kollégiumbeli ismerőseit, de egyáltalán nem azzal a céllal, ahogy ez némely visszaemlékezésekben negyven év múltán felidéződik, azaz, hogy az antifasiszta propaganda számára „befolyási területet” szerezzen. Célja az volt ezzel az úttal — ahogy azt kérésünkre most elmondotta —, hogy a *Szabad Diákfront* című ellenállási lap számára egy, az egyetemi munkaszolgálatosok helyzetéről írandó cikkhez anyagot gyűjtsön, és a táborok hangulatáról tudomást szerezzen. (A cikk meg is jelent a lap első, 1944. szeptemberi számában.) Mint mondotta, nagyon kockázatos lett volna e táborokban valami illegális szervezkedés kiépítése, akkori helyzetükben erre nem is gondolhattak volna.

te vándorkönyvtár akciót a népi írók műveinek propagálására sem, melynek értékeléséről a korábbiakban már szó volt. Erről az akcióról egyébként ilyen emlék maradt fenn az egyik visszaemlékezésben: „Szellemi erősítésünkre aztán a végén leküldtek egy csomó könyvet. A parancsnok még csak ki sem osztotta. Ott heverték egy kupacban. Szerettem volna megtudni, hogy mi az. Egyet láttam belőle, a Veres Péter könyvét. *Mit ér az ember, ha magyar?* Erre emlékszem. De nem kaptuk meg. A könyvek ott heverték, semmit nem osztottak ki belőle.”⁵²

Voltak bizonyos szellemi központok a táborokban, így például Ratosnyán az Eötvös-kollégisták vagy Gyimesközéplekon a Györffy-kollégisták, akik jóval többet tudtak a társadalmi kérdésekről, társadalomtudományról, haladó szellemi mozgalmakról, baloldali írókról, mint az átlag, s a velük való beszélgetések, barátkozások sokak számára új élményeket, teljesen új ismereteket, egy másfajta tájékozódást jelentettek, és hasonló volt a szellemi mag Lomáspatakon és még több helyen, mint például Úzvölgyben a már említett újvidéki diákok csoportja. Megemlíthetjük még, hogy voltak az egyetemi munkatáborokban, hasonlóképpen a Főiskolai Táborig Színház társulatainak tagjai között zsidó vallású, vagy a diszkriminációs törvények értelmében zsidónak számító fiatalok is, illegálisan, a deportálás, vagy a zsidó munkaszolgálatra való behívás elől bújva, de természetesen a többi hallgató tudtával. Senkinek közülük a táborokban bántódása nem esett. Mint ahogy többen közülük később az egyetemi kiska zászlóaljokban találtak menedéket és megbízható társakat.

Mint már szó volt róla, az egyetemi hallgatóság kezdettől fogva internálásnak, deportálásnak, büntetésnek vélte az erdélyi munkaszolgálatot. A nép „lelkileg élő ellenállása” fejeződött ki ebben, s anyagi erejét, jelentőségét az akkori viszonyok között senki sem tagadhatja. Mostanában néhány publikáció a munkatáborok hallgatóinak véleményét, mint valóságnak megfelelőt fogadja el, e publikációk szerzői szerint a horthysta rendőrség, a Hain Péter vezette „magyar gestapo” az egyetemi ifjúság németellenes megnyilvánulásaitól, a megszállók ellen esetleg kibontakozó harcától, s az ezek kapcsán jelentkező bonyolult belpolitikai szituációktól félve döntött úgy, hogy a „forradalmasodásra hajlamos ifjúságot kivonják a fővárosból és az egyetemi városokból”, és az erdélyi munkatáborokat e forradalmasodásra hajlamosság megtorlásának indirekt eszközeként azért hozták létre, hogy az egyetemistákat — a kormány elképzeléseinek megfelelően — felügyelet alatt tarthassák.⁵³ Amennyire érthetőnek, indokoltnak és a maga idejében az ellenállás szempontjából hasznosnak tartjuk az egyetemisták hamis tudaton alapuló vélekedését, annyira hamisnak, történelmileg igazolhatatlannak és a háborús évek értelmiségi ifjúsága valódi helyzetének megértése és elfogadtatása szempontjából károsnak ezt az állítást. E nézet egyébiránt megfogalmazást nyert már korábban,

⁵² Dr. Szabó Pál visszaemlékezéséből.

⁵³ M. Kiss Sándor—Vitányi Iván: A magyar diákok szabadságfrontja. Kiadja az Antifasiszta Ifjúsági Emlékmű Szervezőbizottsága. Budapest, 1983. 63—64. Lásd még Fitos Vilmos: Szárszó után — a Szabad Élet Diákmozgalom tevékenysége. Kritika, 1983/11. 10—11.

1946-ban is Kiss Sándor kisgazdapárti képviselő, a Szabad Élet Diákmozgalom egykori vezetőjének parlamenti interpellációjában, mikor is a Görgey-zászlóalj hadifogságba került tagjainak ügyében interveniálva, többek között a következőket mondta: „A diákellenállási-mozgalom aktívan 1944. március 19-ike után indult, és annak egyik legnépesebb csoportja a »Szabad Élet Diákmozgalom« volt. Az áprilisi mozgolódások során a magyar néphez intézendő kiáltvány illegális nyomdáját a Gestapo elfogta, s a magyar egyetemi diákságot a székelyföldi kényszermunkatáborokba hurcolták.”⁵⁴

A rendszer a magyar egyetemi diákságot 1944 tavaszán még viszonylag szilárdan magáénak tudta és tudhatta, a diákellenállás szerveződő kis csoportjai áprilisban, májusban még szinte teljesen észrevétlenek voltak az egyetemi és főiskolai ifjúság országosan húszezer főt kitevő táborában és közvetett, vagy közvetlen hatásuk a későbbiekben is — anélkül, hogy le akarnánk becsülni jelentőségüket — jó, ha kiterjedt ennek az ifjúságnak egytizedére, a többiek pedig még csak nem is érzékelték létüket. Az, hogy egy németellenes plakátakció kapcsán május elején lebukott a diákellenállás egyik illegális nyomdája, nem lehetett ok arra, hogy a rendszer munkatáborokba kényszerítse a budapesti középiskolásoktól kezdve az ország összes egyetemének és főiskoláinak hallgatóságáig bezárólag egész értelmiségi ifjúságát. Ellenben akkor már német nyomásra elintéztett kérdés volt a Honvédelmi Minisztériumban ennek az ifjúságnak a nyár folyamán fegyveres katonai szolgálatra való igénybevétele és inkább elihető az, amit Mester Miklós visszaemlékezéséből a korábbiakban idéztünk, hogy tudniillik az egyetemi és főiskolai ifjúság mentése, a fegyveres katonai szolgálattól való mentesítése érdekében hozták létre a kultuskormányzat kérésére és javaslatára az 1944. évi nyári egyetemi kötelező munkaszolgálatot.

Az erdélyi egyetemi munkatáborok 1944 augusztus végén, szeptember elején oszlottak fel, szűntek meg a front hirtelen közeledtére, pánikszerű gyorsasággal. A munkaszolgálatos diákság menekülve, némely táborból szökve, rendezetlen csoportokban, visszahagyva felszerelést, sátrakat, élelmiszert szinte egyik órától a másikra hagyta ott a táborokat, s jött haza sok nehézség közepette katonai vonatokon vagy egyéb katonai járműveken, ki hogyan tudott, Budapestre, illetve a vidéki egyetemek székhelyeire vagy lakhelyére.

Szeptember 14-én megindult a 4. Ukrán Front támadása az északkeleti Kárpátokban kiépített Árpád-vonal ellen. Azt bizony mondhatjuk, hogy amit ebből a magyar egyetemi és főiskolai ifjúság épített meg, nem jelenthetett komoly akadályt a támadóknak.

Az egyetemi és főiskolai hallgatók 1944. évi honvédelmi munkakötelezettsége a 184.945/eln. 41.—1944. sz. rendelet értelmében szeptember hó 15-ével megszűnt.

Szeptember 16-án a Pázmány Péter Tudományegyetem tanévnyitó ünnepi közgyűlésén a rektor az elmúlt tanévről szóló beszámolójában kitérve az egyetemi

⁵⁴ A nemzetgyűlés 36. ülése 1946. évi május hó 22-én Nemzetgyűlés naplója 1946. máj. 10—aug. 9. 162.

munkaszolgálat kérdésére is, a következőket mondotta: „Nem mulaszthatom el, hogy beszámolómban meg ne emlékezzem a M. Kir. Honvéd Erődítési Parancsnokságtól hozzám érkezett elismerésről, mellyel az egyetemi hallgatóknak a munkaszolgálatban tanúsított magatartásáról emlékezik meg. Valamennyien, akik részt vettek ezekben a munkákban — hangzik a hozzám intézett irat —, a legnagyobb akarással és odaadó igyekezettel olyan példáját mutatták az izzó hazaszeretnek, mely csak büszkeséggel töltheti el előljáróikat.” Kis ünneprontással azonban kénytelen volt megjegyezni a rektor még a következőket: „Sajnálattal kell megállapítanom, hogy ifjúságunknak egy csekély töredéke különböző ürügyekkel kivonta magát a kötelező munkaszolgálat alól. Midőn az eljárás felett, amely eléggé el nem ítéhető; megdöbbenésünknek adunk kifejezést, kénytelenek vagyunk kijelenteni, hogy az illetőkkel szemben hatáskörünkön belül kellő megtorlással fogunk élni.”⁵⁵ Csak megjegyezzük, hogy a munkaszolgálat elblicceléséért senki büntetést nem kapott. Hogy pedig ezek az ifjúság csak „csekély töredékét” tették ki? Nos, tömegesen voltak, akik bevonulási kötelezettségüknek nem tettek eleget. Becslésünk szerint a munkaszolgálatra kötelezett egyetemi és főiskolai hallgatóságnak legfeljebb az egynegyede ha eleget tett a felhívásnak. Mester Miklós kultuszállamtitkár a hat egyetem tanácsának, a főiskolák és jogakadémiák igazgatóságának küldött leiratát a következő szavakkal kezdte: „Mindenekelőtt megállapítom, hogy az egyetemi és főiskolai ifjúság sokezeres létszámából igen sokan nem tudták átérezni a kötelező munkaszolgálat nagy nemzetvédelmi jelentőségét, és sajnálatos módon nagy tömegekben igyekeztek magukat e szolgálat alól kivonni.”⁵⁶

Ez is hozzátartozik még az egyetemi kötelező munkaszolgálat történetéhez. Így kezdődött az 1944/45-ös tanév.

*Az egyetemi rövidített tanfolyamok sorsa a nyilas hatalomátvétel után.
A mérnök- és orvostanhallgatók Németországba telepítésének előzményei*

A nyilas hatalomátvétel után, az iskolák, az egyetemek bezárásának napján, október 29-én és az azt követő időkben, minimálisan nyolcezer *férfi* egyetemi és főiskolai hallgató tartózkodott Budapesten, teljesen kiszolgáltatva a nyilasoknak, a nyilasok esztelen, népirtó intézkedéseinek.

Hogyan jött össze ez a nyolcezeres szám?

Eltekintünk most a Testnevelési Főiskola, a Képzőművészeti Főiskola, a Zeneművészeti Főiskola, a Színművészeti Akadémia külön-külön párszáz fős, összesen pedig az ezret nem sokkal meghaladó létszámától, és csak a két nagy budapesti egyetem, a József Nádor Műegyetem kereken hatezeres és a Pázmány Péter Tudományegyetem szintén lefelé kerekített négyezeres férfi hallgatói létszámát vesszük

⁵⁵ ELTE EL RH 1944—45/7494 I—6/21.

⁵⁶ ELTE EL RH 33/1944—45.

figyelembe. Ez összesen tízezer hadköteles férfi hallgató. Ennek körülbelül a fele, ötezer fő budapesti, vagy Budapest környéki (nagy-budapesti) lakos volt, a másik fele vidéki. Ez utóbbiak közül sokan az iskolák bezárásakor, vagy már korábban hazautaztak, a többségük azonban Budapesten maradt. Vagy azért, mert lakóhelye már hadművelleti területté vált, vagy mert mint az egyetemi rövidített tanfolyam hallgatója folytathatta tovább az egyetemet, legtöbbször azonban azért, mert az ekkor már megalakult egyetemi nemzetőr, majd kiska zászlóaljakban biztonságosabban érezhette magát, mint falujában, kiszolgáltatva a helybeli levonteparancsnok esetleges szeszélyeinek.

Most a továbbiakban e nyolcezer főnyi egyetemi hallgató közül annak a 2000—2500-nak a sorsával ismertetjük meg az olvasót, akik rövidített képzés keretében az iskolák bezárása után is folytathatták tanulmányaikat, akik orvosnak, gyógyszerésznek, mérnöknek és állatorvosnak készülve, s mint e szakok utolsó két évfolyamának hallgatói, a katonai behívások alól mentesítve voltak.

Az első fejezetben ismertetett tények alapján nem kell talán már bizonygatnunk, hogy az egyetemi rövidített tanfolyamokkal, e tanfolyamok megrendezésével nem az volt az egyetemi Tanácsok célja, hogy a nyilas kormányzat háborús törekvéseihez a nélkülözhetetlen szakemberutánpótlást biztosítsák, hanem hogy hallgatóik legalább egy részét továbbra is mentesítsék a katonáskodás és főleg a fenyegető újabb veszély, a kitelepítés alól.

A rövidített képzés a tanulmányi idő jelentős csökkentését jelentette. A negyedik évfolyamosoknál átlag három hónapnyi, a harmadik évfolyamú hallgatók számára pedig körülbelül egy évi nyereséget jelentett. Még inkább megmutatkozott ez az időnyereség olyan karokon, ahol öt év volt a tanulmányi idő. Pl. az 1944/45-ös tanév harmadik évfolyamára beiratkozott gépészmérnök hallgató a rövidített tanfolyam keretében mérnöki tanulmányait 1945 decemberében befejezte volna, holott erre normális körülmények között csak 1947 tavaszán lett volna lehetősége.

Az egyetemek azon voltak, hogy a tanulmányi idő ilyen jelentős rövidítése ne jelentse a tanulmányi színvonal nagyarányú csökkenését. Javasataikból kitűnik, hogy a rövidítést elsősorban a félévek közti szünetek elhagyásával, a beiratkozásoknál a hallgatók idejét rabló adminisztráció egyszerűsítésével, vagy megszüntetésével, a szünnapok számának a legfontosabb ünnepekre való korlátozásával, azaz a tanulásra fordítható idő intenzitásának növelésével kívánták elérni. Ügyeltek arra, hogy lényeges szaktárgyak ne maradhassanak ki a tanfolyam tanrendjéből, s ezek óraszámát úgy határozták meg, hogy az oktatás színvonala ne csökkenjen, azaz, hogy a legfontosabb szaktárgyak elsajátításához meglegyen a kellő idő. Amennyiben szaktárgyakat kihagytak a tanrendből, ezek olyanok voltak, amelyek ismeretét továbbképzés keretében könnyűszerrel megszerezhették volna a hallgatók az egyetem elvégzése után is. Ellenben javasolták a melléktárgyak elhagyását. Így pld. a műegyetemen a jogi tárgyak (magyar magánjog, kereskedelmi és váltójog, közigazgatási jog, magángazdaságtan) kihagyását javasolta, és hangsúlyt kapott javaslatában, hogy a rövidített tanfolyamok órarendje „csak úgy volt összeállítható, ha néhány

szaktárgy elhagyása mellett a katonai tárgyak előadása és a leventeképzés is elmarad". A műegyetem mindegyik kara kihagyásra javasolta a Lövésstan, a Fegyvertan című előadásokat és természetesen az ezekből való vizsgáztatást is, a mérnökök pedig ezen kívül a Hadiközlekedés, a vegyészek pedig az Általános hadi kémia című tárgyakat is.⁵⁷

Ha most csak magát a rövidített tanfolyamok rendszerét nézzük, és erre próbálunk véleményt mondani, azt mondhatjuk, hogy rendkívüli időkben az ilyenféle intézkedések, az oktatásnak ilyenforma sűritése — legalábbis átmenetileg — mindenkor elképzelhető és elfogadható. Különösen akkor, ha olyan helyzet áll el, ami előtt álltak az orvostudományi kar és a műegyetem tanárai, hogy tudniillik biztosíthatják ily módon legalább hallgatóik egy részének és *csak* ily módon biztosíthatják, a folyamatos oktatást. Egy ilyen kompromisszum elfogadása, tudniillik azt, hogy az oktatási folyamatnak akár csak egy évre történő megszakítása is milyen kárt okoz a leendő szakember fejlődésében, mindenképpen hasznosnak, objektívnek, mind az ország, mind pedig a hallgató számára kedvezőnek látszott. Különösen mivel azt az ígéretet kapták, hogy a tanfolyamon részt vevő hallgatókat nem hívják katonának. A rövidített tanfolyamra való felvételtől az egyetemek rektorai, vagy dékánjai által kiállított igazolásokat a legszigorúbb katonai ellenőrzések, igazoltatások során is elfogadták. A rövidített tanfolyam az egyetemi tanszemélyzet, elsősorban a katonai behívások által leginkább fenyegetett, a fiatalabb korosztályhoz tartozó adjunktusok, tanársegédek stb. katonai felmentését is biztosítani látszott. Ennek tudatában az egyetemek a rövidített tanfolyamokra vonatkozó javasolataikban nagy nyomatékkal hangsúlyozták, hogy a tanszemélyzet, valamint az oktatási segédszemélyzet katonai szolgálat alól való mentesítése nélkül a rövidített tanfolyamokat megrendezni nem tudják, sőt, erre hivatkozva a már behívottak mentesítését kérték. „A további tanítás elengedhetetlen feltétele — olvassuk a rövidített tanfolyam tanrendjére vonatkozó egyik javaslatban —, hogy a harmadik és negyedik év erőltetett kiképzésében résztvevő tanszékek teljes tanársegédi és altiszti személyzete a helye maradjon, illetve a helyére visszakérülhessen.”⁵⁸ A műegyetem bánya-, költő- és erdőmérnöki kara pl. a mintegy 200 főnyi hallgatósága számára megrendezett rövidített tanfolyamok lebonyolításához 19 egyetemi nyilvános tanár, 3 egyetemi magántanár, 1 magántanár, 19 tanársegéd, 7 tisztviselő, 21 altiszt, 1 díjnok, 1 menzavezető, 1 havibéres szolgál katonai mentesítését kérte. Hasonlóan ugyanígy a többi kar is.⁵⁹

Igen kedvezőnek mutatkozott a rövidített tanfolyamok rendszere azért is, mivel közel hozta a diploma megszerzésének határidejét. A teljesen bizonytalannak látszó jövő előtt nem lehetett az közömbös egyetlen hallgatónak sem, hogy egy diploma birtokában, vagy anélkül vág-e majd neki a háború utáni életnek. Mint ahogy a tanáraik többsége számára sem volt az, már csak a tanítványaik sorsa iránti

⁵⁷ BMEL 4/c 2971/1944.

⁵⁸ Uo.

⁵⁹ Uo.

felelősségérzetük miatt sem. Pl. a negyedéves gyógyszerészhallgatókra vonatkozóan az ut tanáraik javaslata, hogy a negyedévesek, akik a nyolcadik félévüket október 29-én, az előadások megszűntével befejezték, és már csak két hetes szigorlatra előkészítő tanfolyamot voltak kötelesek hallgatni, közegészségtanból szigorlatozhassanak, és ennnyiben „valamely előre nem látott esemény, vis major folytán a közegészségtanból nem tudnának levizsgázni” — fogalmazták az ostrom előtt álló fővárosban — a leveleket azért kapják csak meg, és legfeljebb levizsgáznak majd közegészségtanból az ostrom idején az approbációs vizsgán. Ilyen alapon kérték a negyedéves gyógyszerészhallgatók oklevelének előre való azonnali kiállítását a kartól, hogy bármely zavaró esemény, „vis major” közbejötté esetén azonnal kioszthassák a hallgatók között.⁶⁰

És legvégül — ami különösen kedvezőnek mutatta az egyetemi rövidített tanfolyamokat, olyan lehetőségnek, amit az adott, nehéz, veszélyeztetett helyzetben mindenképpen érdemes kihasználni, ez az volt, hogy mind a tanárok, mind a hallgatók egyaránt úgy tudták: a rövidített tanfolyamokat mindenütt az illető egyetem székelyén rendezik meg, tehát az egyetemek a helyükön maradnak. November 8-án hozták meg az egyetemi rövidített tanfolyamokról a rendelet, ebben említés sem történik arról, hogy ezek a tanfolyamok másutt is, mint az egyetem székelye, megrendezhetők lennének.⁶¹ Ekkor még a nyilasok a kitelepítés önkéntességének a látszatát igyekeztek fenntartani, és még nem volt szó az egyetemnek, mint intézménynek a fővárosból való kitelepítéséről. Az e napokban kelt hivatalos levelekben a különböző hivatali szervek nem elrendelték, hanem „hozzájárultak” a kitelepítéshez, vagy ilyenféle fogalmazással találkozhatunk: „a miniszter úr megengedi, hogy a kultuszminisztérium által engedélyezett kitelepítésben egyetemi tanárok is részt vegyenek.”⁶²

Ekkor volt az, hogy a szovjet csapatok közvetlen Budapest határáig nyomultak. A városban utcai harcok voltak. Budapest lakossága november 4-ről 5-ére virradólag már az éjjel hallhatta az ágyúzást. Az utca mindennapi képéhez hozzátartozott a város minden dörögő menekültekkel és a teherautókon vonuló katonaság látványa.

A nyilas kormányzat valószínűleg arra számított, hogy ilyen körülmények között az egyetemek, főiskolák tanárai tömegesen fognak jelentkezni a város önkéntes védelmére. De az a pánikszerű félelem a háború borzalmaiktól, ami elfogta a főváros lakosságát, amikor az ország területe hirtelen harcszintér lett, és ami miatt százezren menekültek el fejvesztetten otthonaikat, már múltóban volt. A Szegedről, Debrecenből, Párizsra, Olaszvárról október 8-án Budapestre telepített egyetemi tanárok körében pl. ekkor már általános volt az a vélemény, hogy Budapestnél tovább nem hajlandók menni. Arra a felmérésre pedig, hogy kik azok, akik eltávoznának Budapestről a minisztérium által felkínált lehetőséggel, a műegyetem tanárai közül összesen hárman jelentkeztek és a karok többségéről senki.⁶³ A felmérés ugyan nem volt teljes, de mégis némi képet

⁶⁰ SOTE könyvtára. Ülési jegyzőkönyvek 1944—45. Az 1944. október 27-én tartott II. rendkívüli ülés jegyzőkönyvéből.

⁶¹ Lásd a 9800/1944. VKM. sz. rendeletet. (Budapesti Közlöny. 1944. november 8. 254. sz. 2—3. l.)

⁶² BMEL 4/c 2726/1944 és 2725/1944.

⁶³ BMEL 4/c 2725/1944.

ad arról a hangulatról, ami e körökben az egyetemek kitelepítésével kapcsolatban uralkodott. November 13-án terjedt el a híre, hogy a műegyetemet Sopronba tervezik telepíteni. A rektori körözüvény, mely a kitelepülni „óhajtók” felmérésére szólított fel, még akkor is azt hangsúlyozta: „Ismétlem: csak gondos előkészítésről van szó, nincs ok arra, hogy higgadt nyugalomunk meginogjon.”⁶⁴

A Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium egyetemi ügyosztálya is felszólította a karokat, hogy közöljék a *rövidített tanfolyamok* kitelepítése esetén elszállítandó tárgyak jegyzékét, valamint a tanfolyamok megtartásához szükséges tanszemélyzet névsorát. A karok elkészítették ugyan a kimutatást, de egyben közölték azt is, hogy amennyiben az egyetemi rövidített tanfolyamok nem Budapesten „hanem másutt (alkalmasint Sopronban) tartatnának meg”, abban az esetben — idézzük a mérnöki és építészmérnöki kar jelentéséből — „a műegyetemünk székhelyétől távol *egyetemi színvonalú* oktatást a laboratóriumi és kísérleti intézeti berendezésünk hiánya miatt, vagyis akkor sem lehetne biztosítani, ha a demonstrációs anyag és kézikönyvtár . . . odaszállíttatnék”. A gépész- és vegyészmérnöki kar szintén a kiürítés ellen foglalt állást: „A gépszerkezetani tanszékek laboratóriumi felszereléseinek elszállítása . . . nem jöhet szóba — írták —, mert ezeknél mind a helyszínen beépített terjedelmes és súlyos gépekről van szó. Ugyancsak nem lehet szó . . . a vegyészmérnöki laboratóriumok felszereléseinek elszállításáról sem.”⁶⁵

És amikor később a rektor a gazdasági igazgató sürgetésére felszólította a műegyetem tanszékvezető tanárait, hogy a műszereket és könyvtári anyagot sürgősen csomagolják be és készítsék elő az elszállításra, „oly merev ellenkezésre találtunk — idézünk a gazdasági igazgató Rajnissnak küldött jelentéséből —, hogy mindössze a könyvtár anyagából tudtunk a rendelkezésre álló egy teherautóval 50 ládányit, kb. 2000 kötetet, Sopronba szállítani”.⁶⁶

A tudományegyetem értékeinek nyugatra szállítását szintén nem tudták a nyilasok megoldani. A különböző karok tanszékeinek pótolhatatlan könyvvállománya, a természettudományi karok értékes műszerei és laboratóriumi felszerelése és a klinikák kórházi berendezése mind itthon maradt, semmi sem került ki belőlük nyugatra.

A nyilas kormányzat elsősorban a klinikák felszereléseinek — kezdve a kórházi ágyaktól az orvosi műszerekig és gépekig — valamint az egészségügyi személyzetnek a kitelepítését szerette volna elérni. Számukra a hadviselés szempontjából ez volt a legfontosabb, mint ahogy ebből a megfontolásból engedélyezték a rövidített tanfolyam keretében az utolsó két évfolyamú orvostanhallgatók és gyógyszerészhallgatók továbbtanulását is.

A tudományegyetem a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium ismételt felszólítására sem tett semmit az elszállítás előkészítésére. A laboratóriumok, intézetek

⁶⁴ BMEL 4/c 2769/2781/-1944.

⁶⁵ BMEL 4/c. 2971/1944.

⁶⁶ OL K 638. VKM iratai. 3. cs. 3807—1945. márc. 21.

műszereiről, gyűjteményeiről, értékeiről nem tett jelentést, nem készített kimutatásokat.⁶⁷

A klinikák védelme érdekében az orvostudományi kar tanárainak egy csoportja, megalakítva a Nemzetközi Vöröskereszt Egyesület kebelében működő tanári kollégiumot, a Nemzetközi Vöröskereszt védelmébe helyezte a klinikákat és az intézeteket, és rendszeresen tájékoztatta a Nemzetközi Vöröskereszt központját a budapesti állapotokról és Budapest lakosságának szükségleteiről. Főképpen természetesen a betegellátás, a gyógyszerszükséglet, a járványveszély leküzdése, valamint az élelmezési problémák megoldása szempontjából. A klinika udvarán kutakat fúrattak, teheneket szereztek be, és nagy mennyiségű élelmiszert raktároztak.

Mindez önmagáért beszélt, és egyértelműen az egyetem, a klinikák kitelepítése elleni tiltakozást fejezte ki. Nem is maradhatott titokban a nyilas kormány előtt. Szálasi november 27-én a külügyminisztérium útján szabályozni kívánta a Nemzetközi Vöröskereszt működését, s erre vonatkozó utasításainak 14. pontjában elrendelte a tudományegyetem és a Nemzetközi Vöröskereszt kapcsolatának betiltását: „A Nemzetközi Vöröskereszt számára az egyetemi tanárok tanácsát a nemzetvezető nem engedélyezi. *Nevezett egyetemi tanárok klinikáikkal együtt kitelepítendők.* (Az én kiemelésem — P. P.) Frigyesi azonnal leváltandó.”⁶⁸

Ekkor már a nyilasok részéről — a német kormánnyal történt előzetes megállapodás értelmében — régen eldöntött kérdés volt, hogy az egyetemeket és főiskolákat áttelepítik Németországba.

Első ütemként a budapesti egyetemek és főiskolák áttelepítését akarták megoldani. Már tisztában voltak azzal, hogy önkéntességre nem számíthatnak, céljukat katonai úton, a kényszerítés erejével érhetik csak el. Így született meg 1944. november 26-án a honvédelmi miniszter 17.120/m.l.b.—1944. sz. rendelete, melyben elrendeli a budapesti egyetemek áttelepítését Németországba. Jellemző, és leginkább ez mutatja, mennyire számoltak a nyilasok az egyetemeknek a rendelettel szembeni ellenállásával, hogy a rendeletet nem közölték a Budapesti Közlönyben, vagy más nyilvánosan hozzáférhető hivatalos helyen, hanem „Szigorúan bizalmas! Tiszt—tisztnek!” jelzéssel ellátva, csak a végrehajtásával megbízott szervek kapták meg, elsősorban a budapesti I. hadtest (hdt) parancsnoksága (pság).⁶⁹

⁶⁷ Az Eötvös Loránd Tudományegyetem története 1945—1970. Főszerkesztő Sinkovics István. Budapest, é. n. 14—18.

⁶⁸ ELTE EL RH 1718—1946/47. Dr. Frigyesi József orvosprofesszor, a Nőgyógyászati Klinika vezetője, zsidó származású volt. 1944 nyarán több más nemzetközileg is nagy tekintélyű egyetemi tanárral együtt Horthytól a zsidótörvények alól mentesítést kapott, így maradhatott meg állásában. Az ostrom ideje alatt is mindvégig aktívan részt vett az orvostudományi kar munkájában. Szálasi itt ismertetett utasítása után is.

⁶⁹ OL K 638. VKM iratai. 3. csomó. 47—1945. jan. 5. A rendeletet némi rövidítéssel közli dr. Dékán Károly: Dokumentumok a Németországba hurcolt magyar egyetemisták sorsáról c. munkájában (Pedagógiai Szemle, 1965. 11. szám 141.)

A rendelet kimondta: „A férfi hallgatókat katonai szolgálatra, míg a női hallgatókat honvédelmi munkára hívjuk be, és szállítmányként telepítjük át Németországba.”

Az első ütem „szállítmánya”-ként az egyetemi rövidített tanfolyamok hallgatóit vették figyelembe; 785 orvostan- és orvos-gyógyszerész hallgató, 151 állatorvos-, 920 gépészmérnök-, 442 általános mérnök-, 143 építészmérnök-, 87 vegyészmérnök hallgató, összesen 2528 egyetemi és főiskolai hallgató katonai behívását és Németországba szállítását rendelték el. A tanárok katonai behívásáról és kitelepítéséről később kívántak intézkedni.

Az I. hadt. psg. utasítást kapott, hogy a rövidített tanfolyamok rendelkezésükre álló névjegyzéke alapján *azonnal* hajtsa végre a hallgatók katonai behívását SAS behívójeggyel. Akiket nem értek el a lakásukon, azok számára a behívót a rektor volt köteles átadni.⁷⁰

Már röpdöstek a SAS behívók, amikor november 29-én, a „Szigorúan bizalmas” rendelet után végül megjelent a nyilvánosságnak szánt 4.230/1944.M.E.sz. rendelet is, mely arról intézkedett, hogy a rövidített tanfolyamok helyéül „az egyetem székhelyétől eltérő más várost, szükség esetén az ország területén kívül fekvő helyet is meg lehet jelölni”.⁷¹

„Szükség esetén”! — Mintha már nem lett volna eldöntött kérdés a hallgatók Németországba telepítése! Hiszen a bizalmas rendeletben, melyben részletesen felsorolják a szállítás körülményeit, a felhasználandó vasúti kocsik számát, az útra megszabott élelmek fajtáját és mennyiségét s az élelmezés módját, arról is pontosan intézkednek, hogy a „szállítmányt” Bécsben kell a németeknek átadni, valamint, hogy a határ átlépésekor milyen árfolyamon kell majd a hallgatók katonai zsoldját német pénzre átváltani.

November 29-én hozták nyilvánosságra azt is, hogy az egyetemi rövidített tanfolyamok egységes irányítására, s az áttelepítéssel kapcsolatos tennivalók ellátására kormánybiztost neveztek ki dr. Csilléry András egyetemi ny. r. tanár személyében.⁷²

*

Csilléry — foglalkozására nézve fogorvos — az ellenforradalmi rendszer orvostársadalmának ismert és hírhedt figurája volt, és a véres kezdetektől a gyászos végig a Horthy-rendszer közismerten szélsőjobboldali politikusa.⁷³

⁷⁰ Uo.

⁷¹ Budapesti Közlöny, 1944. nov. 29. 272. sz. I.

⁷² Uo.

⁷³ Csilléry egyik vezető embere volt annak a magát Fehér Háznak nevező ellenforradalmi csoportnak, mely Friedrich István nyugalmazott hadügyi államtitkár irányításával és az antantmegbízottak, valamint a román katonaság segédletével lemondatta a Peidl-kormányt. Későbbi politikai pályafutását ezek az 1919-es ténykedései alapozták meg. Népegészségügyi miniszteri tárcát kapott a Friedrich-

Csilléry neve és személye tehát nem volt ismeretlen a korszak vezető magyar értelmisége köreiből, és különösen nem orvosi körökben. Sőt, személye 1944 februárjában, a budapesti orvostudományi kar tanártestületi ülésén *hivatalosan* is megtárgyalásra került: megüresedett a fogászati tanszék tanszékvezetői egyetemi tanári állása, és betöltésére Csilléry is pályázott. Egy szűk klikk, néhányan, akik hasonló, vagy ugyanolyan politikai nézeteket vallottak, mint Csilléry, szerették volna, ha ő nyer kinevezést, és minden követ meg is mozgattak ennek érdekében. A többség azonban titkos szavazással elutasította Csilléry jelölését. Csilléry tevékenységét jellemezve, udvarias formában, finoman, de érthető módon kifejezésre juttatták, hogy a jelöltek elbírálásánál nem annyira politikai, mint inkább tudományos tevékenységét veszik figyelembe: „Annak ellenére . . . , hogy Csillérynek rendkívüli munkabírása és önzetlen közéleti tevékenysége kétségtelenül egyedülálló, mégis meg kell állapítani a Bizottságnak, hogy közel 40 éves munkásságából inkább domborodik ki társadalom- és egészségpolitikai, továbbá közéleti rátermettsége, mint tudományos kutatói egyénisége” — olvassuk a kar elé terjesztett javaslatban Csilléry munkásságáról az értékelést.⁷⁴

Kétségtelen, hogy Csilléry ezen a szavazáson nem elsősorban mint orvos bukott meg, hanem mint jobboldali politikus. Tudományos tevékenysége, orvosi gyakorlata, valamint a debreceni fogászati poliklinika megszervezésében szerzett érdemei, nem voltak annyira jelentéktelenek, hogy mindezek önmagukban indokolták volna azt a nagyfokú hátrасorolást, amiben a budapesti orvosi kar részesítette.

Csilléry leszavazását politikai állásfoglalásnak tekinthetjük, mint ahogy annak idején ennek vette az a két-három exponált jobboldali orvosprofesszor is, akik Csilléry megválasztásától a jobboldal pozícióinak erősödését remélték a karon. Levelet írtak a miniszternek, és „kikeltek az ellen, hogy a kar MONE-tagjai egy vitéz tagtársukkal (azaz Csilléryvel — P. P.) szemben egy filozemita és liberális felfogású rendkívüli tanárt támogassanak . . . ”⁷⁵

Kis epizód volt ez a szavazás, egy egyetem mindennapi életének belső ügye, de ebben is kifejeződik a várakozásnak és reménykedésnek az a hangulata, amiben az

kormányban, majd mint nemzetgyűlési képviselő, az ellenforradalmi rendszer egész ideje alatt tagja volt az országgyűlésnek. Alapító tagja volt a faji alapon szervezett és erősen jobboldali Magyar Orvosok Nemzeti Egyesületének (MONE) és 1922—1928-ig ennek ügyvezető igazgatója. Ügyvezető elnöke volt a Keresztény Községi Pártnak, amit annak elnökével, Wolff Károllyal Gömbös szolgálatába állított, majd 1936-ban Wolff Károly halála utána a Keresztény Községi Párt elnöke lett. Kezdeményező és vezető szerepe volt az Antibolsevista Liga megalapításában is, aminek aztán mindvégig egyik elnöki tisztét töltötte be. 1939-től társelnöke volt a Magyar Élet Országos Pártjának és elnöke a Magyar Élet Keresztény Községi Pártjának. Szálasi hatalomátvétele után nyilas kormánybiztos. Kanadában halt meg 1964-ben.

⁷⁴ BFL 713/3 és SOTE könyvtára, Ülési jegyzőkönyvek. Az 1944. február 8-án tartott VI. rendes ülés jegyzőkönyvéből.

⁷⁵ BFL 713/3. T-V.

ország lakossága általában, és benne az értelmiség jelentős része abban az időben, a német megszállás előtti hetekben élt a háborúból való kiugrást, Magyarország részéről a háborúnak szerencsés befejezését illetően.

Csilléry 1944 februárjában nem kerülhetett a karra, a jobboldalnak nem sikerült erősítgetnie vele pozícióit a budapesti orvostudományi karon, de pár hónap múlva azok a professzorok, akik februárban még le tudták szavazni, 1944 novemberében már alája voltak rendelve, sőt, mint az egyetemek kitelepítési kormánybiztosának — hasonlóan, mint a többi egyetem tanára is — teljes mértékben ki voltak szolgáltatva neki.

Csillérynek az egyetemek kitelepítésében elsősorban a Vallás- és Közoktatási Minisztérium egyetemi ügyosztályának nyilas vezetője, dr. Baráth Tibor egyetemi tanár, szélsőjobboldali történész asszisztált.

November 30-án, du. 3 órára a minisztérium együttes megbeszélésre hívta össze a budapesti egyetemek és főiskolák, valamint a Budapestre menekült kolozsvári, szegedi és debreceni egyetemek tanárait a tudományegyetem Múzeum körüti épületének XII-es nagy előadótermébe, hogy ott az előadó dr. Baráth Tibor rábeszélje a résztvevőket a Németországba településre. Ám éppen az ellenkezőjét érték el annak, amit ettől az összejöveteltől reméltek s vártak. A tanárok részéről szenvedélyes tiltakozás volt a válasz a kitelepítés ellen, és végül is a gyűlés viharos tüntetésbe csapott át a jelenlévő kormányképviselők és nyilas újságírók ellen. Ez utóbbiak nyilván azt remélték, hogy a gyűlésről jó propagandaanyagot szállíthatnak majd lapjaiknak, hangulatkeltésül a lakosságnak a főváros elhagyására, de most jobbnak látták, ha hallgatnak. A nyilas sajtóban egy sor sem jelent meg a gyűlésről, a gyűlés lefolyásáról. Ellenben az illegális Szabad Nép 1944 decemberi számában azonnal hírt adott az eseményekről: „A hitleristák elhatározták, hogy a magyar tudományos életet is Németországba deportálják. A napokban összehívták az egyetemi tanárokat, és az ülésen Baráth Tibor közölte, hogy Hitler »nagylelkűsége« folytán egyetemeinket minden felszerelésükkel együtt Németországba telepítik át. Kijelentette, hogy az egyetemi tanároknak is menniük kell, ha másként nem, parancsszóra. Tudományos életünk elleni merényllettervre a választ egyik kiváló professzorunk adta meg, az egybegyűlt tanárok egyhangú helyeslése mellett. Zemplén Géza ezt mondta: »Ha el kell pusztulni, itt pusztulok el, de egy lépést sem megyek. Amit ez az úr itt összebeszélt, szemenszedett hazugság. Az igazság az, hogy a miniszter úr félti a bőrét, és a mi bűnrészességünkkel akar takarózni. Ehhez sem én, de azt hiszem, hogy az itt egybegyűlt nagy része sem nyújt neki segédkezet. Az úr beszélhet, amit akar, de mi itt maradunk.« A bátor professzort a nyilasok letartóztatták.”⁷⁶ December 4-én detektívek jelentek meg Zemplén Géza lakásán, és a nemzetközileg elismert neves tudóst a Margit körüti katonai fogházba hurcolták. Többszöri kihallgatás után a mostoha bánásmód következtében megbetegedett 61 éves professzort a fogház

⁷⁶ PTI Arch. Zp. 61.

kiürítések, december 18-án hazaengedték, állítólag egyik volt tanársegédje, egy hadmérnök-ezredes közbelépésének köszönhetően.⁷⁷

A Szabad Nép cikkén kívül az illegális kommunista párt december 6-án röpiratban ismertette a gyűlés lefolyását, és méltatta annak jelentőségét, követendő példaként állítva az egyetemi tanárok bátor kiállítását.⁷⁸

„Aki e napokban a fővárosban tartózkodott, emlékszik e tüntetés hírének gyors és általános elterjedésére. Kétségtelenül nagy részben e tüntetés hatásának következménye volt, hogy az egyéb állami hivatalok is oly vonakodva teljesítették a kitelepítési parancsot. A Bölcsészettudományi Kar mintegy félszáz tanára közül valóban csak egyetlenegy ment ki Németországba, s ő sem a hivatalos kitelepítési akcióhoz csatlakozva, hanem, népes családjával a Dunántúlon tartózkodván, onnan vonult tovább nyugatra” — idézzük a Bölcsészettudományi Kar akkori dékánjának, Hajnal István történész professzornak a sorait, aki tiszta emberséggel állt helyt a tanári kar élén a hallgatók és különösen az üldözöttek védelmében azokban a nehéz időkben.⁷⁹

A Pázmány Péter Tudományegyetem tanárai már jóval a rövidített tanfolyamok kitelepítését előíró rendelet megjelenése előtt, már az 1944/45-ös tanév egyik legelső ülésén úgy határoztak, hogy „még esetleges megszállás alatt is az Egyetem és a Tanács Budapesten marad”, törvényes székhelyükről el nem távoznak, és működésüket

⁷⁷ Dr. Móra László: Zemplén Géza a hazai tudományos szerves kémia megalapítója (1883—1956). (Budapesti Műszaki Egyetem Központi Könyvtára Műszaki Tudománytörténeti Kiadványok 21. szám. Budapest, 1971. 75—76.)

⁷⁸ A röpiratot közli *Hajnal István: A Pázmány Egyetem Bölcsészettudományi Karának magatartása a háborús években* című, 1946 tavaszán kelt memorandumában: „Magyar tudósok, tanárok, kutatók! Még Kollonich vagy Bach idejében sem akarták oly céltudatosan és következetesen tönkretenni a magyarságot, mint ma Hitler hordái és nyilas cselédek. A magyar élet és a magyar értékek megmentésének álnok jelszavával elhurcolják az ifjúságot, deportálják a lakosságot, és elrabolják a magyar nemzeti vagyont. Most miután minden magyar előtt világos, hogy Hazánkat Ukrajna sorsára akarják juttatni, a magyar tudomány elrablása került napirendre. A hazaárulók, Rajniss, Csilléry, Baráth Tibor társasága nem elégedett meg azzal, hogy az egyetemi hallgatókat katonai behívóval kényszerítették Halléba, kényszermunkára, hanem utasítást adott a tudományos kutató intézetek, laboratóriumok, klinikák elszállítására, sőt a budapesti és vidéki egyetemek tanári karát is erőszakkal akarja Bécsbe, illetőleg Gasteinba deportálni. *Magyar tudósok, tanárok, kutatók! November 30-i üléseteken példás tüntetés formájában megmutattátok, hogy nem akarjátok itthagyni ezt a földet és ezt a népet, mely kenyeret adott nektek és lehetőséget a tudomány művelésére. Arcába vágátok Baráth úrnak és hitvány csatlósainak, hogy a magyar tudomány munkásainak a magyar nép mellett van a helyük és, ha a kultuszminiszter úr a bőrét akarja menteni, tegye azt nélkülük. Állásfoglalásotokról már tudomást szerzett a főváros, és köszönt benneteket. Azt várja azonban, hogy ezt a demonstrációt tettek kövessék! Senki ne hagyja el közületek az országot! . . . Tünetek várja a szabadságáért harcoló nemzet, hogy megvédjétek és megmentsetek a gondjaitokra bízott tudományt. . . Magyar tudósok, tanárok kutatók! Rajtatok a nemzet és a munkásosztály szeme . . . Történjék akármilyen is, senki közületek ne hagyja cserben a hazáját és ne kövesse a bőrüket mentő hazaárulókat.*” (MTA könyvtára. Ms 5383/218. Kutatásaink során e röpirat eredeti példányát nem találtuk meg.)

⁷⁹ Uo. A bölcsészeti kar dékáni hivatala Lelkes István dékáni titkár segítségével az üldözöttek százainak szerzett külföldi menleveleket; a dékáni irodát az utcán „zsidómentő-irodának” nevezték. MTA kéziratár, Ms 5384/248.

minden körülmények között folytatják. Ezt a határozatukat soha vissza nem vonták, vele ellentétet nem hoztak, és jogilag soha az egyetem székhelyéről elhurcolt rövidített tanfolyam tevékenységét el nem ismerték. „... a magyar egyetemek az országra zúdult háború legszörnyűbb viharai közepette is törvényes székhelyükön maradtak, s külföldön, illetve székhelyükön kívüli tanfolyamok és félévek tartására senkinek semmiféle megbízást és felhatalmazást nem adtak — olvashatjuk a méltán öntudatos állásfoglalást a Tudományegyetem tanácsülésének egyik 1945-ös jegyzőkönyvében. — Legkevésbé adott arra megbízást és felhatalmazást bárkinek is a mi Alma Materünk, melynek Tanácsa már az 1944/45. tanévben tartott legelső ülésén kimondotta, hogy az Egyetem és az Egyetem hatósága a maga törvényes székhelyéről ennek háborús megszállása esetén sem távozik el, működését minden körülmények között a maga törvényes székhelyén folytatja, és a tanároknak csakúgy, mint a hallgatóknak kényszerű kitelepítése, illetve elhurcolása ellen a Szálasi kormány közoktatásügyi minisztere előtt óvást is emelt.”⁸⁰

A Műegyetem tanárai ugyancsak szintén nem csupán a november 30-i gyűlésen adtak hangot a rövidített tanfolyamok és általában az egyetem kitelepítése ellen, hanem december 6-i közgyűlésükön, egyhangú határozat alapján, memorandum formájában is eljuttatták azt a vallás- és közoktatásügyi miniszterhez.⁸¹

A nyilasok az egyetemek kitelepítésének szükségességét elsősorban azzal a hazugsággal indokolták, hogy „az oroszok a kezükre jutott kolozsvári és szegedi egyetemet tanáraival, hallgatóival és anyagával együtt elvitték Oroszországba”.⁸² De ekkor már értelmiségi körökben a Petőfi rádió adásai alapján városszerte terjedt a hír, hogy Szegeden megnyílt az egyetem, és az iskolákban folyik a tanítás. Szállingóztak álhírek is. Pl. hogy a felszabadult Kolozsváron Tamási Áron lett a polgármester. Igaz ugyan, hogy ez a hír téves volt, ám hogy mégis annyira elterjedt, hogy a nyilas sajtó is kénytelen volt foglalkozni vele,⁸³ ebben a tényben az a remény fejeződött ki és ez a hír azt a hitet élesztgette, hogy a felszabadult országban a szellem embereinek is jövője lesz.

Az egyetemek kitelepítése elleni tiltakozásokra az volt a nyilas kormányzat válasza, hogy december 1-én a rádióban és 2-án a napilapok útján közzétették az egyetemi hallgatókhoz intézett bevonulási felhívást.

„A m. kir. honvédelmi miniszter a rádió és a napilapok útján közli, hogy a budapesti, a kolozsvári, a debreceni, a pécsi és a szegedi egyetemek 1944/45. tanévre beírt VI., VII., VIII., és IX. féléves orvostanhallgatói, az V., VI., VII., VIII. félévre beírt gyógyszerészhallgatók, a József Nádor Műegyetem gépész- és vegyészmérnöki karának gépészmérnöki osztályára beírt VII., VIII., és IX. féléves, a vegyészmérnöki

⁸⁰ SOTE könyvtára. Ülési jegyzőkönyvek. 1945—46. Az 1945. november 13—án tartott III. rendes ülés jegyzőkönyvéből.

⁸¹ OL K 638. VKM iratai. 3. csomó

⁸² OL K 638. VKM iratai. 3. csomó 47—1945. jan. 5.

⁸³ Összetartás, 1944. november 25. l.

karára beírt V., VI., VII. és VIII. féléves hallgatók, a mezőgazdasági és állatorvosi kar állatorvosi osztályára beírt V., VI., VII. és VIII. féléves állatorvostanhallgatók, valamint az említett egyetemek felsorolt tudománykarainak szigorlóit tekintet nélkül arra, hogy be vannak-e sorozva, valamint, hogy behívójegyet kaptak-e, 1944. december 2-án reggel 8 órától december 5-én déli 12 óráig tejedő időben naponként 8 órakor a József Nádor Műegyetem aulájában, minden egyéb behívó várása nélkül katonai szolgálatra kötelesek jelentkezni.

A felsorolt egyetemek említett kategóriájába tartozó nőhallgatók ugyanott 1944. december 2-án reggel 8 órakor kötelesek honvédelmi munkaszolgálatra jelentkezni.

Katonai okmányait mindenki hozza magával.”⁸⁴

Egyelőre csak a rövidített tanfolyamok hallgatóinak katonai behívásáról és kitelepítéséről volt szó, a kitelepítési terv első ütemének végrehajtásáról. Ennek során Budapestről decemberben két diák-kitelepítő vonatot indítottak útba Németországba, majd a kitelepítés második ütemeként még két szerelvényt Szombathelyről 1945 januárjában. Csilléry Halléból Rajnissnak Szombathelyre küldött, 1945. január 23-án kelt táviratában tudósított a negyedik diákvonat megérkezéséről, közölve, hogy ezzel a kitelepített egyetemi hallgatók száma kétezer fölé emelkedett⁸⁵ Rendeletileg intézkedtek, hogy az összes katonai alakulatoknál lévő I—V. éves orvostanhallgatókat — tehát akik a kitelepített rövidített tanfolyamokkal mind ez ideig még nem mentek ki — február 10-ig be kell vonultatni a szombathelyi 3. helyőrségi kórházhoz és onnan február 15-ig útba indítani Németországba a „Rövidített egyetemi tanfolyamok kormánybiztosához”.⁸⁶ Ez volt az úgynevezett „Szombathelyi tanzászlalj”.

De ne szaladjunk ennyire előre, térjünk csak vissza krónikánkhoz.

Rajniss december 3-án a Pázmány Péter Tudományegyetem tiltakozására durva, útszéli hangú levélben válaszolt az egyetem rektori tisztét ellátó Mauritz Béla rektorhelyettesnek, megfenyegetve, hogy a jövőben az egyetem minden, a kormányzat intézkedéseit érintő bírálatára katonai eljárás lesz a válasz, és a rövidített egyetemi tanfolyamok megmentésére irányuló minden akciójukra szigorú megtorlás következik.⁸⁷

December 6-án, két nappal az első kitelepítő vonat indulása előtt, az orvostudományi kar tanárai megpróbálkoztak még azzal, hogy legalább a szigorlókat visszatarthassák. Folytak a vizsgáztatások, és akinek csak lehetett, kiosztották diplomájukat. De ekkor már a próbálkozások főként csak arra irányultak, hogy legalább a klinikákat itthon tarthassák.⁸⁸ (A klinikák megmentése külön szép fejezete

⁸⁴ Összetartás, 1944. december 2. 4.

⁸⁵ OL K 638. VKM iratai. 3. csomó. 3290—1945. márc. 10.

⁸⁶ HIL Szombathelyi 3. vdd pság 1931—1945.

⁸⁷ Rajniss levelét közli Sinkovics István: i. m.

⁸⁸ SOTE könyvtára. Ülési jegyzőkönyvek 1944—45. Az 1944. december 6-i VI. rendkívüli ülés jegyzőkönyvéből

a tanári kar helytállásának.) Ugyanis az illetékes nyilas, szélsőjobboldali hivatali szerv „magasabb nemzeti és állami érdek” szempontjaira hivatkozva december 3-án Budapest egészségügyi készletének kiürítését rendelte el, hangsúlyozva, hogy a „kiürítésnek minden melléktekintet nélkül meg kell történnie”, azaz nem szabad tekintettel lenni a helyben maradó lakosság egészségügyi ellátására. Úgy döntöttek, hogy Budapestet gyógyszer és más egészségügyi cikkek nélkül hagyják⁸⁹ Ebbe az örült, kegyetlen tervükbe illett bele az orvostudományi kar klinikáinak és teljes berendezésének, valamint orvosi személyzetének kitelepítése is. Mikor a kar tanárai felvetették, hogy ebben az esetben a budapesti betegek ezrei orvosi ellátás nélkül maradnának, azt a választ kapták, hogy azzal nem kell törődni, mert „Budapest már nem lesz magyar Budapest, a magyar embernek és a magyar katonának nyugaton van a helye”.⁹⁰

Az egyetemekre nehezedő növekvő nyilas terrort jelzi az is, hogy a nyilas kopók vizslatni kezdték a budapesti tudományegyetemen a diákellenállás emberei, a „szabadságfrontosok” után. Kutatni kezdték, hogy kik azok, akiknek szerepük van a kitelepítés elleni hangulatkeltésben, a kitelepítés ellen tiltakozó röpcédulák terjesztésében és az ellenállásra figyelmet felhívó robbantásokban.

„Az egyetemi ifjúságot sem hagyják békén a kommunisták” — adta hírül december 5-i számában az Összetartás. „Az egyetemi hallgatók a kötelességteljesítés átérésével fogadták a bevonulási parancsot. (. . .) Ezt a nagyszerű elszántságot akarta néhány megfizetett marxista és zsidó zsoldban álló zavart keltő megtörni. (. . .) Beszélgettünk az egyetemi hallgatók számtalan csoportjával — írja a cikkíró és megállapítja: — Az egyetemen a legszorgalmasabb kutatás dacára sem lehetett felfedezni egyetlen szabadságfrontost sem”.⁹¹

Így a nyilas propaganda szája íze szerinti újságcikk.

A valóság pedig sajnos az, hogy ekkor már a nyomozók kezében volt a Magyar Diákok Szabadságfrontja vezető garnitúrájának a névsora, és már sorra tartóztatták le azokat az egyetemi hallgatókat, akik az antifasziszta ellenállás tagjaiként megpróbáltak valamit tenni a hallgatók elhurcolása ellen.

⁸⁹ *Teleki Éva: Nyilas uralom Magyarországon. Kossuth Könyvkiadó, 1974. 189.*

⁹⁰ ELTE EL RH 1718—1946/47.

⁹¹ Összetartás, 1944. december 5. 4.

Пал Петоу:

К ИСТОРИИ СТУДЕНТОВ ВО ВРЕМЯ ВТОРОЙ МИРОВОЙ ВОЙНЫ

(Резюме)

В годы войны число студентов резко повысилось. Это объясняется тем, что студенты получили *право отсрочки действительной службы* пока не окончили учебные занятия в ВУЗ-е. Многие из юношей поступали в любой институт только поэтому, а те, кто стояли перед дипломом откладывая сдачу последних экзаменов пытались сохранять право отсрочки действительной службы. До самого марта 1944 года, пока не совершилась немецкая оккупация страны, студентам в Венгрии не грозила опасность военной службы.

После того, как немцы оккупировали страну они и требовали, чтобы Министерство Обороны решило покончить привилегиям студентов. Там же решили и о том, что учащихся университетов и институтов с июля 1944 года мобилизируют. Это решение вызвало резкое отрицание со стороны профессоров университетов. Ссылаясь на важность успешной учебной работы, они просили смягчить строгость указа. Были организованы короткие курсы для студентов медицинских, политехнических, ветеринарных и фармакологических факультетов, при помощи которого возможным стало досрочно приобрести диплом. Кроме того профессора добились и того, что не будут призывать на военную службу студентов пока они не кончили короткие курсы. Результатом этой борьбы а также и в силах стремлений антинацистских хортистских кругов, правительство наконец решило так, что студентов на вооруженную службу *нет*, толко на работу обороны можно привывать, причём только во время летних каникул. Таким образом летом 1944 года несколько тысяч студентов проходило военно-трудоу службу. Они работали на стройках крепостей на территории Трансильвании и в горах Карпатов. Они участвовали на строительстве «линии Арпада». В этих рабочих лагерях студентов нашли убежище и немало студентов еврейского происхождения; отсюда их не призывали ни в еврейские принудительные работы ни в депортации.

Эти трудовые лагеря влияли на большую часть студентов в духе радикализации, полевления. Такое настроение было вызвано далеко не только с тем, что студентов заставили работать в необыкновенно трудных условиях, жить в неудобстве лагеря. В этом настроении было быражено пассивное антивоенное сорпротивление народа в том смысле, что — не считая незначительный слой населения — страна уже давно не хотела приносить большежертв за войну. Будущая венгерская интеллигенция совсем не считала своим долгом содействовать защите границы, государства союзника гитлеровской Германии.

Трансильванские трудовые лагеря были распущены в конце августе 1944 года, когда фронт сильно приближался. Студенты в сентябре смогли продолжать свои занятия.

15 октября 1944 года, после того, как нилашисты взяли в свои руки власть, началась грабёж страны, демонтаж заводов и отправка машинного парка в Германию. С приказом о призыве увозили приблизительно 2500 студентов коротких университетских курсов.

Последняя часть статьи показывает протест, борьбу и попытки преподавательского корпуса университетов Будапешта, взаимно работая с антифашистским студенческим сопротивлением, соответственно благородному историческому прошлому университетов, удалось препятствовать вывозу оборудований университетов, поликлиник, лабораторий, библиотек на границу.

Pál Petőcz:

CONTRIBUTION À L'HISTOIRE DES ÉTUDIANTS DES UNIVERSITÉS ET DES HAUTES ÉCOLES PENDANT LA SECONDE GUERRE MONDIALE

(Résumé)

Au cours des années de la guerre le nombre des étudiants des écoles supérieures augmenta très fort. Cela s'explique par le *sursis de service* obtenu par les étudiants qui n'étaient pas incorporés avant la fin de leurs études. Nombreux étaient ceux qui s'inscrivaient uniquement pour cela à une université et ceux des dernières années remettaient leurs examens essayant aussi garder leur droit à ce bénéfice. Jusqu'en mars 1944, occupation du pays par les Allemands, les étudiants des écoles supérieures n'étaient pas menacés par la mobilisation.

Peu après l'occupation allemande le Ministère de la défense prit une ordonnance, exigée par les Allemands, qui mit fin au sursis de service de étudiants, et la jeunesse étudiante astreinte au service militaire devait être mobilisée en juillet 1944. Cela provoqua une vive protestation parmi les professeurs d'université. Se référant aux intérêts des études ils demandèrent d'atténuer la rigueur de cette ordonnance. Pour les étudiants en médecine, pharmaceutique, ingénieurs et vétérinaires ils organisaient des cours plus brefs permettant d'obtenir plus tôt le diplôme, et obtinrent par la force que les étudiants ne soient mobilisés avant d'avoir fini ces cours brefs. Grâce à cela, et aussi aux mesures prises par certains milieux horthystes anti-nazi le gouvernement finit par prendre la décision selon laquelle l'armée ne pouvait recourir au service militaire des étudiants dans l'armée, que pour des travaux de défense, mais uniquement pendant les vacances d'été. C'est ainsi que, en été 1944, plusieurs milliers d'étudiants furent appelés à un service de travail de la défense. Ils prenaient part à des travaux de fortification en Transylvanie et dans les Carpathes. Ils construisaient « la ligne Árpád ». Beaucoup d'étudiants d'origine juive se cachaient aussi dans ces camps de travail, y trouvant asile pour se sauver du travail forcé des juifs et des déportations.

Les camps de travail ont exercé sur la majorité des étudiants une influence dans le sens de la radicalisation, du mouvement vers la gauche. Cela ne peut guère s'expliquer uniquement par le dur travail, inaccoutumé, ni par l'inconfort de la vie au camp. Cela exprimait aussi la résistance passive du peuple à la guerre, le fait que la population du pays — sans compter une mince couche de la société — depuis longtemps déjà ne voulait pas faire des sacrifices pour la guerre. Les intellectuels futurs ne se sentaient point obligés de contribuer par leur dur travail physique aux passages des Carpathes à la défense des frontières du pays allié à l'Allemagne de Hitler.

Vu le rapprochement rapide des fronts, les camps de travail en Transylvanie furent liquidés fin août 1944. En septembre les étudiants pouvaient déjà s'inscrire à l'université, à leur haute école, ils pouvaient continuer leurs études.

Après le 15 octobre 1944, la prise du pouvoir par les nazis hongrois, commença le pillage du pays, le démontage et le transfert en Allemagne des usines et entreprises. Environ 2500 étudiants des cours brefs de l'université reçurent des bulletins d'appel à l'armée. Dans la dernière partie de l'étude sont décrits les luttes, protestations, essais de résistance des professeurs des universités de Budapest, en collaboration avec la résistance antifasciste de la jeunesse étudiante — comme cela répondait au grand passé historique des universités — qui empêchèrent de transférer du pays les universités et les cliniques, laboratoires, bibliothèques, leur appartenant.

Tokaji András

A POLGÁRI ÉS A MUNKÁS DALOSMOZGALOM MAGYARORSZÁGON (1868—1948)

A felszabadulás utáni baloldali szektarianizmus nemigen tudott mit kezdeni a munkásmozgalmi hagyományokkal. Ahelyett, hogy igyekezett volna a mozgalmat „magánvalóként” megérteni, majd erősíteni előremutató tendenciáit, szőröstül-bőröstül a társadalmi haladás egyik legfőbb akadályaként kezelte. E szemlélet persze a munkás *dalosmozgalmat* sem kímélte. Később, részben a szektarianizmusból való kitörés egyik kísérleteként, megkezdődött a munkásmozgalom rehabilitációja, melynek során spontán módon újraeledt a mozgalom korábbi, romantikus értékelése, mely a munkásmozgalmat a társadalom egészéből kiragadva, egy eljövendő egyenlősítő társadalom hirnökének, csírájának és modelljének tekintette.

Ma már tisztábban látjuk (bár a maga teljességében még korántsem mutattuk be), hogyan ötvöződött a szervezett munkásság jellemző szolidaritása és egalitarianizmusa a polgárságtól átvett szervezeti formákkal. Itt csak azt szeretném leszögezni, hogy a mozgalom belső indíttatása alapvetően *demokratikus* volt. Ennek hangsúlyozását a megfelelő perspektíva kijelölése miatt tartom szükségesnek, ugyanis dolgozatom elsősorban nem ezzel foglalkozik, hanem azt kutatja, hogy *mennyiben és miért volt ez a törekvés korlátozott*.

Azt is tisztán kell látnunk, hogy a mozgalom demokráciájának e (relatív) korlátozottságára elsősorban az osztály és a dalosmozgalom *külső adottsága*, vagyis többszörösen hátrányos helyzete adhat mgyarázatot. Csak ezután következhetne a munkásdalosok „felelősségének” a vizsgálata — amibe azonban már nem szívesen bocsátkoztam volna bele.

Nem lehetett azonban megkerülni a téma *történeti kibontását* — még akkor sem, ha pusztá vállalása is problémákat vetett fel. Történész-szemmel nézve, mindenekelőtt ilyen problémának tűnhet, hogy a dolgozat *több korszakot tárgyal*. A legkorábbi utalás az önkényuralom időszakát követő évre esik, s onnan ível át a tanulmány a dualizmus első negyedszázadán és konszolidációs időszakán, majd a teljes ellenforradalmi korszakon és a felszabadulás utáni koalíciós időszakon át egészen a két munkáspárt egyesüléséig. Történeti szempontból erősen vitatható, hogy egyáltalán lehet-e ezeket a meglehetősen eltérő bázisú, berendezkedésű és szellemiségű korszakokat együtt elemezni. Dolgozatomnak azonban nem e különböző korszakok képezik a témáját, hanem egy *tartós társadalmi formáció*: a munkás dalosmozgalom és intézményeinek a története. Ez a téma azonban már nemcsak megtűri, hanem meg is

követeli a korszakhatárok áthágását. (Ami valóban nehéz ebben a vállalkozásban, az nem annyira elvi, hanem inkább nagyon is gyakorlati probléma: a vonatkozó adatok aránylag csekély száma és szórt jellege. Hasonló nehézséggel találtam magam szemben, amikor a hazai fejlődést egy tágabb, nemzetközi összefüggésbe próbáltam elhelyezni.)

Mindig hasznosnak mutatkozott azonban e tartós formációk vizsgálata a különböző korok mélyebb megértése szempontjából. Különleges helyet foglalnak el e formációk között azok, amelyek eltérő tartalmak és funkciók metszéspontjában helyezkednek el. Témánknál maradvá, a jelzett, igen tág időszakban a kulturális mozgalmak közül a legnagyobb tömegeket érintő és a leghiszervezettebb úgyszólván minden európai országban a kórusmozgalom volt. Alapjában véve ugyan — mai kifejezéssel szólva — szabadidős tevékenység volt, de kialakulása, mozgásának és fejlődésének dinamikája mindig is számtalan és szoros szállal kötődött a különböző társadalmi csoportok, rétegek és osztályok életmódjához, világnézetéhez, életérzéséhez vagy akár pártállásához. Mint szociális formációnak, úgyszólván egyetlen mozzanata sincsen, amely ne tükrözné e viszonyokat, s fordítva: a társadalmi-politikai-ideológiai viszonyok legjelentősebb tendenciái is előbb-utóbb kifejeződtek a karéneklés valamely vetületében: a társulásra való motiváltságban, a társulás módjában, a szervezeti jellegben, a műfajokban és a repertoárban, a művek stílusában és az előadásmódban. Egyszóval: a társadalomtudományi érdeklődésű kutató olyan tárgyra talál a kóruséletben, amely szociális kapcsolatrendszerénél és művészeti vonatkozásánál fogva sajátos „szervező közép-helyzetben” van, s ezért segítségével tetszőlegesen mélyre áshat a társadalmi viszonyok *személyes vonatkozásaiba*.

A dalosmozgalom polgári és munkás szárnyának szétválása

„Uraim és hölgyeim, nézzenek körül, és önök az összes rend népes gyülekezetévé válnak, látván a tarka összevisszaságban ülőket, akiket semmilyen formáság vagy etikett nem választ szét. A városi polgár a paraszt mellett, köztük a nemesember; férfiak, asszonyok és hajadonok, mindenféle rendű-rangú ember, tisztviselők és alárendeltek.”

E szavakkal köszöntötte 1845-ben a németországi eckenfördei dalünnepély ünnepi szónoka az egybegyülteket.¹ Idézni pedig azért idézem, hogy illusztráljam vele *a különböző osztályok és rétegek kölcsönös bizalmát, amely a nyugat- és közép-európai műkedvelő karéneket klasszikus periódusában* (nagyjából a 18. sz. 2. felétől a 19. sz. 2. feléig) *jellemezte*.

Íme, egy délnémet zeneegylet (Musikverein) összetétele, ugyanabban az évben, a tagjegyzék szerinti tarka összevisszaságban: nagykereskedő, kocsmáros, tanító,

¹ *Otto Elben*: Der volkstümliche deutsche Männergesang, seine Geschichte, seine gesellschaftliche und nationale Bedeutung. Laupsche Buchhandlung, Tübingen 1887², 153.

patikus, joggyakornok, könyvelő, hadnagy, káplán, esztergályos, mázoló, polgármester, asztalos, káptalani dékán, borkereskedő, egyetemi tanár, mészáros, bankár, járási titkos tanácsos, könyvkötő, mezőgazda, báró, fodrász, szabó, földműves, egészségügyi tanácsos. A bizalmi testületben pedig: hadnagy, orvos, tanár, joggyakornok, könyvkereskedő és nemesember.²

Így volt ez Angliában is, már a 18. században, ahol a sörcsarnokokban működő madrigál-társaságokban a legkülönbözőbb társadalmi rétegek énekeltek együtt, a munkásoktól a nemesekig. Ebben az időben még a *szakmák* is jobban keveredtek, mint később, a 19. században. A birminghami St. Philip templomban, majd (1834-től) a Town Hallban három évenként megtartott kórusfesztivál szintén a legváltozatosabb rendű és rangú közönséget hozta össze, a munkásság alacsonyabb és felsőbb rétegétől a kléruson keresztül a nemességig. Úgyszólván az összes társadalmi réteg kötelességének érezte a rendezvény támogatását. Sophia Horsley tudósítása szerint „az ülések tömve voltak az alsóbb néposztállyal, mely harcot vívott a helyekért, a bauburyi süteményért és almáért”.³ Mint Reginald Nettel megállapítja, a közös zenélés élvezete az osztályhatárokat sokkal tökéletesebben ledöntötte, mint amennyire az a vallásnak bármikor azelőtt sikerült.⁴

Csak polgári dalárda létezett, és a polgári dalárda egy és oszthatatlan volt. Legfeljebb az objektivációk — Németországban a repertoár, Angliában a szolfézs-rendszerek — választották őket szét.

A közös tevékenység magának a társas társasági létnek a *közvetlen* élvezete volt. A tagokat — mint ők maguk mondták — a „társaságkedvelés” és a „fiatalos hév” hozta össze; céljuk a „szabad idő derűs mulatása”, „az időöltés megnevesítése, átszellemítése” volt. Mint később Otto Rüb írta, most megvalósult az, ami azelőtt elképzelhetetlen volt; nevezetesen, hogy az egyes ember *maga* alapítson egyesületeket, amelyeket a maga arculatára formálhat.⁵ Mint Staudinger rámutatott, az alapszabály (a Satzung) rendeltetése éppen az volt, hogy biztosítsa az egyletnek, e „kis köztársaságnak” a monarchikus szisztémától való függetlenségét.⁶

Az, hogy ezekben az egyletekben munkások is voltak, mai szemmel egészen magától értetődőnek látszik, ha meggondoljuk, hogy zömük még a kisiparban dolgozott. Csakhogy a munkásság még a 20. sz. elején — tehát osztállyá szerveződése

² Hans Staudinger: Individuum und Gemeinschaft in der Kulturorganisation des Vereins. Eugen Diederichs, Jena 1913, 80. — Az Internacionálé 1869-es, bázeli kongresszusáig a munkásság és a nemzeti burzsoázia még a pártokban is együtt volt Németországban és a Monarchiában (Cseh- és Morvaországban, valamint Galiciában).

³ Sophia Horsley: Letter to Lucy Caucott, 1834. okt. Id. Reginald Nettel: The Englishman Makes Music, London, D. Dobson, 1952. 73.

⁴ Nettel, i. m., 163—164.

⁵ Otto Rüb: Die Chorischen Organisationen (Gesangvereine) der Bürgerlichen Mittel- und Unterschicht im Raum Frankfurt am Main von 1800 bis zur Gegenwart. Joh. W. Goethe Univ., Frankfurt/Main, 1964. 18.

⁶ L. Allgemeine Musikalische Zeitung, 1801. Id. Staudinger, 59.

után is — igen nagy számban képviseltette magát a polgári dalárdákban. A német polgári dalosszövetség, a Deutscher Sängerbund chemnitzi körzetében például 1901-ben a tagok mintegy 60%-a a munkások közül került ki.⁷ A Német Munkás Dalosszövetség (Deutscher Arbeiter Sängerbund) 1907-ben megtartott küldöttgyűlésén az egyik küldött arról panaszkodott, hogy egy helységben 300 munkásdalos közül csak 35 énekel munkásegyletben, a többiek kis polgári dalárdákban, jelentőségüket elveszítve, szétszóródnak.⁸ A Deutscher Sängerbund kétharmad része (mintegy 8000 fő) 1910 körül is munkás... A stuttgarti szövetségi gyűlésen számoltak be arról, hogy voltak énekegyletek, melyeknek 60—90, sőt, közel 100%-uk üzemi vagy *politikailag szervezett* munkásokból állott.⁹

Mint Áfra János tudósít, a Kispesti Dalkör zászlószentelési ünnepségével kapcsolatban a lapok azt írták, hogy „a dalköröknek semmi közük sincs sem a kis-, sem a nagypolitikához”, a polgári dalkör hivatása pedig az, hogy „községünkben a szegényt és gazdagot, a munkást és a hivatalnokot összekapcsolja, és ily módon a társadalmi békét szolgálva, a község polgárainak életét felvirágoztassa”.¹⁰ A Mohácsi Dalárdában a Millenniumtól a szerb megszállásig együtt énekeltek a hentes és a tanító, a jogász és a szatócs, a kocsmáros és a gyógyszerész.¹¹ Nevezetes volt még a Zenekedvelők Egyletének, a Budai Dalárdának és a Budapesti Férfi Dalegyletnek a demokráciája.¹²

Lényeges különbség azonban, hogy addig, amíg Angliában és Németországban a demokrácia első hulláma a nemesség egy részét is magával ragadta, addig nálunk a nemesség távol maradt a dalárda mozgalomtól. Az 1847-ben alapított Pécsi Dalárdában még énekeltek nemes ifjak, akik, mihelyt felcseperedtek, otthagyták a dalárdát; a Pest-Budai Dalárdában (1853) szintén voltak kisnemesek, de csak *passzív tagként* (és a hallgatóságban).¹³

A „társadalmi béke” eszméjére épült azonban az üzemi dalárdák többsége is; ezek inkább szakmai, mint osztályjellegű társulások voltak. Dr. M. Moudron, a

⁷ Jahresbericht, in: *Victor Noack*: Deutscher Arbeiter Sängerbund. Entstehung, Kampf und Aufstieg. Verl. des Deutschen Arbeiter-Sängerbundes EV, Berlin, 1931², 25.

⁸ *Walter Fillies*: Die Arbeitersängerbewegung. Ein Beitrag zur Klassengeschichte der Arbeiterschaft. Rostock, 1922. máj. (Kézirat), 203.

⁹ *Noack*, i. m., 36.

¹⁰ *Áfra János*: A Pesterzsébeti Munkás Dalkör története 1900—1960. (Kézirat) MTA ZTI Zeneszoc. o., D3, 16.

¹¹ *Bojtár László*: Mohácsi zenei életének fejlődéstörténete. Mohács, 1980. (Kézirat), 47.

¹² *Pfeiffer Ernő*: A főváros dalegyleteiről. Pesti Hírlap 1886. VIII. No. 217. Id.: *Maróti Gyula*: Fejezetek a magyar kóruskultúra történetéből. IX. Rész. 30. (Kézirat)

¹³ Mint köztudott, Magyarországon erősebb volt a kasztszellem, mint máshol Európában. Amíg például Angliában a nemesség együttműködött a közrenddel, nálunk még akkor is, amikor — 1848 után — a nagybirtokos arisztokrácia behatolt a gazdasági egyesületekbe és a hitelintézetekbe, a vasúttársaságokba és a biztosítótársaságokba, a társasági viszonyokban továbbra is a „suba subával, guba gubával” elvéhez tartotta magát, éppúgy, mint a házasságkötésben. Ismeretes, hogy még a középbirtokos nemesség is elzárkózó volt (tisztelet a kivételnek).

pozsonyi nyomdászdalárda (Typographenbund) 1882-ben megrendezett zászlószentelő ünnepélyének szónoka a következőket mondta:

„És hogyha egy pillantást vetünk politikai és társadalmi viszonyainkra, s látjuk, hogyan viszálykodnak és harcolnak egymással a különböző pártok, hogy megkerítsék egymás életét, valóban csodának kell neveznünk, hogy mi itt a lakosság minden rétegéből, párt- vagy rangkülönség nélkül, testvéri egyetértésben jöttünk össze, és a rosszízű diszharmónia el lett némítva. Teljes joggal kérdezhetjük: milyen varázserő tehát az, amely ilyen lenyűgöző morális hatást gyakorol az emberekre, amikor azok, elfeledve a pártviszályt, az anyagi érdekeket maguk szorítják háttérbe, hogy az ének egyik ünnepén részt vehessenek. Ez a bűverő, tisztelt ünnepi résztvevők, az ének és a dal, ezen elszakíthatatlan ikertestvérek.”¹⁴

A régi üzemi és gyári dalárdákat sokan ma is csupán úgy tekintik, mint a polgárság eszközét arra, hogy demonstrálja munkásjóléti programját, hogy a munkásságot a „munkásarisztokrácia” kinevelésével megossza, s hogy általában véve a munkásság osztálytudatát és harckészségét aláássa. Mégis, az első időszak *paternalista* és a *polgári népművelési eszméktől áthatott gyári vezetőinek* volt köszönhető, hogy sok üzemi dalárda megalakult.

A múlt század első harmadában az angliai Derbyben működő George Stratt — aki családjával az egész belperi és Belper környéki lakosságot úgyszólván egymaga foglalkoztatta — elhatározta, hogy kiműveli a belperi munkásság zenei ízlését. E kísérlet során — melynek háttérében nyilvánvalóan az oweni eszmék állottak — mintegy 40 fős zenei társaságot szervezett malmainak és műhelyeinek munkásaiból (külön hangszeres és énekes csoportot). Tagjait képzett zenészek oktatták, oly sikerrel, hogy — mint William Gardiner írja — a legtisztább stílusban énekeltek és zenéltek. A próbák idejét, bármikor tartották azokat, az üzemvezetőség beszámította munkaidejükbe.¹⁵ A zenei műveltség presztízse az angol polgári körökben már a múlt században oly nagy volt, hogy minden munkáltató, ha adott magára, zenére taníttatta alkalmazottait. Egy másik példa a finn varkausi vasgyár kórusa. A gyár tulajdonosa, Paul Wahl és a vezető mérnökök 1877-ben egy gyári könyvtár és olvasóterem létrehozását kezdeményezték. Mint mondták, „a szellemi fejlődés előmozdítására, a 13 órás munkanapok utáni ivás és verekedés helyett”. A munkásokból és urakból álló daloskört Olga Forstén, az egyik vezető mérnök felesége vezette.¹⁶

Hasonlóan jött létre sok magyar üzemi dalárda, így a Ganz MÁVAG Stahlton dalárdája, melyet Mechwart András gyárigazgató alapított 1871-ben,¹⁷ a Tungsram

¹⁴ Közli *Grisz József*: Rückblick auf die zehnjährige Tätigkeit des Pressburger Gesangvereines „Typographenbund” 1872—1882. Pressburg (Pozsony), 1883. Augermayer, 42.

¹⁵ *William Gardiner*: Music and Friends 1838—1853.

¹⁶ *Vesa Kurkela*: Taistojen tiellä soiteltiin — ja soiton tahdissa tanssittiin. Työvaemusiiikki—intituutin julkaisuja 2 Jyväskylä 1983, 193.

¹⁷ Biller László (Szerk.): A Ganz-MÁVAG Acélhang 100 éve (1873—1973). Vál. dokumentumgyűjt. Ganz-MÁVAG Műv. Közp. Budapest, 1973. 11.

Dal- és Önképzőkör, melyet 1903-ban Horváth Ferenc főgépész kezdeményezett,¹⁸ vagy a Csepeli Weiss Manfréd Férfikar, ahol szintén a gyár vezetősége szorgalmazta a kórus létesítését.¹⁹ Emellett léteztek olyan üzemi dalárdák, amelyek — legalább kezdetben — csak a vezetőket és a vezető beosztású munkásokat tömörítették, pl. az 1902-ben létrejött Nádasi Daloskör.²⁰

Mai szemmel nézve meglehetősen bizarr alakulatok voltak ezek: a MÁV Szolnoki Műhely 1878-ban alapított Munkásdalárdájának az elnöke maga az *állomásfőnök* volt, az első karmestere pedig Medgyessy Géza községi tanító, aki később *r. k. főkántorként* is működött. A dalárda második karnagya, Kelemen Béla szintén kántor volt.²¹ 1883 körül följegyezték, hogy a tagokat Korbuly *műhelyfőnök* is állandóan lelkesítette, és nemcsak látogatta az „énekorákat”, hanem sokszor maga is részt vett az éneklésben.

„1897. ápr. 22-én saját körben ünnepelt egyletünk — írja a krónikás. — E nap estéjén az egylet fáradhatatlan buzgalmú elnökét: Podolsky Béla műhelyfőnök urat névnapja alkalmából szerenáddal üdvözölte az egylet. A dal- és zenekar lampionos felvonulást rendezett az elnök lakása elé, és ott felváltva ének- és zenedarabokat adott elő. Az egylet tagjainak őszinte szerencsekívánatait ifj. Heynke Oszkár alelnök tolmácsolta, mire elnök úr meleg hangon mondott köszönetet.”²²

A múlt században és e század elején az üzemi dalárdák körében általános volt a munkáltatóknak és a művezetőknek szerenáddal való köszöntése (melyet eszem-iszom követett), és a vallási szertartásokon való aktív, testületi részvétel (vasárnapi körmenetek, Mindenszentek napja, Nagyboldogasszony napja stb.). Ezek a dalárdák rendkívül függték polgári alapítói és fenntartói rendszeres támogatásától. Ha az üzemi vezetőség elhanyagolta a dalárdát, annak visszaesett a színvonala, és egyes kulcsfigurák elvesztésével a dalárda meg is szűnhetett.

Ez az arculat nyugaton már 1848 után kezdte elveszíteni idillikus jellegét. A folyamat több fokozatban ment végbe. Az *első stációban* a *nemesség* számára vált terhessé az együttműködés az alsóbb rétegekkel. Enyhébb esetben csupán *passzív tagokká* váltak, de egyre inkább az lett jellemző, hogy *ki is léptek*.

¹⁸ Nagy Zoltán Endre (Szerk.): 75 éves a Tungsram Kodály Zoltán Férfi Kórus. EIVRT VSZB Kult., Agit. és Prop. Biz., Budapest, 1978. 11.

¹⁹ A szerző interjúja Várkonyi Józsefnéval, Budapest, 1981. 15 o. (Kézirat) Művelődéskutató Int. Adattár.

²⁰ *Nemcsik Pál*: Adatok a Borsodnádasi Daloskör, valamint a Rimamurányi-Salgótarjáni Olvasóegyleti Férfikar félévszázados történetéhez. MTA ZTI Zeneszoc. o. BD23 (Kézirat), 11. o.

²¹ A Szegedi Általános Munkás Dalegyletet is kántorok vezették 1928 és 1931 között: előbb Árokszállási János ref., majd Dominkó János rk. kántor. Vö.: *Fehér András*: A Szegedi Általános Munkás Dalegylet története. (Kézirat) MTA ZTI Zeneszoc. o. D109, 5.

²² *Ifj. Heynke Oszkár*: A Magyar Királyi Államvasutak Szolnoki Műhelyében fennálló „Millennium” Önképző-, Dal- és Zeneegylet keletkezése és 1896—97. évi működése. Kaufman ny. Budapest, 1898. 46.

A második stációban, Németországban 1871, az ország egyesítése után a *legfelső polgári rétegek* is kiváltak a dalárdákból.²³ Újból előtérbe kerültek a társadalmi különbségek, s az egylet külső differenciálódása miatt az egyleti intimitás köre jelentősen leszűkült. Hans Staudinger így jellemezte az 1910-re kialakult helyzetet: „amíg a zelteri körben uralkodó exkluzivitás szerepe az volt, hogy nagyobb lehetőséget adjon az intimitás kibontakozásához — amely azonban nem kevés réteg intimitása volt, hanem egyedül a bensőségre volt alapozva —, ma az exkluzivitás momentuma egy külsődleges társadalmi elkülönüléssel függ össze.”²⁴ A mozgalom bázisává ily módon a *polgári középrétegek* váltak, s nagyjából ezt a típust képviselte a magyar dalármozgalom is az első négy-öt évtizedben.

A harmadik stációban, a differenciálódás továbbgyűrűzése során hasonlóképpen váltak szét a *középső* és az *alsó polgári rétegek*, mégpedig két vonatkozásban: egyrészt az egyes rétegeken belül jöttek létre különböző típusú egyletek, másrészt a már működő egyletekben váltak szét ezek a rétegek. A forradalmi eszmék hatására a korábbi, a nemzeti egységet célzó törekvések mellett már 1848-tól bizonyos gazdaságpolitikai aspirációk is jelentkeztek a polgáriak körében, s ezek, mint *radikálisok*, nemegyszer külön egyletekbe tömörültek.

Ezzel párhuzamosan megfigyelhető volt, hogy a dalárdát szétfeszítő ellentétek mint a *szakmák* és *foglalkozások* közti ellentétek is megfogalmazódtak. „Amíg a választmány befolyása az azonosan érző csoportok vitapontját képezi, addig az egyletben levő legalsó foglalkozási csoportok eleve ki vannak zárva a pozícióból. Ez különösen a középrétegek egyleteinél tűnt fel nekem, melyek munkásokat is magukhoz vonzottak; ők nem játszhatták ugyanazt a szerepet az egyleti életben, mint a hivatalnokok vagy a kereskedő-rétegek, akik szigorúan őrizték befolyási szférájukat, hogy uralkodhassanak az egyleten. Ez általában indítékul is szolgált egy új egylet kiválás révén való megalakulásához” — írja Staudinger.²⁵

Ez azonban már a fejlődés *negyedik stációja*, melyben már a *legmódosabb kereskedők* és *kézművesek* vagy a *hivatalnokok* is — egy-egy befolyásos személy köré csoportosulva — otthagyták a kollektívát, és az új, önálló egyletbe már csak *művezetőket* vagy „*beajánlott*” munkásokat vettek fel.²⁶

²³ A *politikai szférában* a fejlődés egy fázissal előbbre haladt: a kispolgári demokraták (a délnémet Néppárt csoportja) már 1869, az Internacionálé bázeli kongresszusa után kiváltak a Német Szociáldemokrata Munkáspártból.

²⁴ Staudinger, i. m. 121. o. — „Zelteri kör”: a Karl Friedrich Zelter által a Berlieni Énekművészeti Főiskola tagjaiból 1808-ban szervezett „Liedertafel”.

²⁵ I. m., 121—122.

²⁶ Mint *Dóka Klára* is írja, a munkásegyletek vezetését az 1850-es évektől kezdődően átvették a *középvezetők* a *gyárosoktól*. A középvezetők mellett munkásválasztmányok működtek. A későbbiekben egyre nagyobb szerepet játszottak a *munkások* az egyletek vezetésében. A másik oldalon, a gyári munkásságtól függetlenül, létrejöttek a tisztviselők, a műszaki vezetők és a kulturális intézmények szellemi és kiegészítő dolgozóinak a segélyegyletei. — *Dóka Klára*: A munkásszervezkedés kezdeti korszaka Magyarországon 1830—1872. Budapest, 1972. 68—69.

Az ötödik stációban a kiskereskedők és a hivatalnokok kiválása révén a munkások egyedül maradtak a dalárdában. Így pl. az Asztalossegédek Önképző-, Betegsegélyző és Temetkezési Egyletének a nagyiparos védnökhöz, Thék Endréhez húzó Mallár—Boros-csoportja az 1880-as évek elején kivált, és létre hozta az Asztalos Ifjak Egyletét.²⁷ Az 1890-ben megalakult Kőművesek Dalárdája kezdetben — Galaczi Imre vezetésével — osztályharcos célokat tűzött ki maga elé. Galaczi azonban, miután részlegvezetővé nevezték ki, előbb lemondott vezetőségi tagságáról, majd a többi „partiführerrel” és a pallérokkal ellenzéket hozott létre, s átvitte őket a Budapesti Kőművesek Nemzeti Egyesületébe.²⁸ Mint Pfeiffer Ernő 1886-ban panaszolta, a főváros dalegyleteiben „osztályozzák az embereket: a hivatalnokoknak derogál egy egyletben lenni a kereskedősegédekkel”.²⁹ Az Első Zuglói Dalkör egyik tagja pedig amiatt bántódott, hogy 1923-tól, a dalkör megalakulásától kezdve, húsz év alatt egyetlen értelmiségi sem lépett be, pedig szívesen látták volna . . .³⁰ Ismeretes, hogy a munkáskórusokat sokáig a jól képzett, de polgári származású karnagyok is messze elkerülték.³¹

A most vázolt folyamattal párhuzamosan új és új alsó rétegek léptek be a dalárdákba. Egyes helyeken ezen az úton váltak meghatározókká a gyári-, az üzemi-, a zsákoló vagy a kikötőmunkások — máshol pedig még a kézművesek is kiszorultak. Mint Nemcsik Pál írja az Ózdi Gyárimunkás Olvasóegylet Daloskörével kapcsolatban, a gyári munkások létszámának a növekedése maga után vonta a kulturális csoportok számának növekedését az intézményben, de ezen túl még azzal a következménnyel is járt, hogy amíg az 1846—1920-as periódusban a dalárda tagságának zöme tisztviselőkből, előmunkásokból, mesterekből és altiszttekből állott, 1920-tól megnövekedett a kétkezi munkások száma a dalárdában, ami annak szellemiségében is tükröződött.³² (Magyarországon a munkásság fele már 1914-ben gyári munkás volt, s a lakosság közel egyharmada a két világháború között az iparból élt.)

Ez volt a munkáskórusok kialakulásának az egyik útja, bár továbbra is sok munkás énekelt a polgári dalárdákban. A lényeg azonban az, hogy a munkásság azzal párhuzamosan, ahogyan osztársadalmi vonatkozásban elveszítette befolyását a termelés és az elosztás felett, úgy szorult ki a dalosmozgalomnak is a perifériájára — és nemcsak szociálisan, hanem kulturálisan is. *Ily módon a hajdan egységes mozgalom*

²⁷ Tömöry Márta—Pallos Béla: Építők Szalmás Kórusa 1881—1981. Építő-, Fa- és Építőanyagipari Dolgozók Szakszervezete, Bp. 1981. (Kézirat gyanánt), 11.

²⁸ Maróti Gyula: Fejezetek a magyar kóruskultúra történetéből. (18) = KÓTA 1977/12, 3.

²⁹ L. 12. sz. jegyz.

³⁰ Halmai Károly: Az Első Zuglói Dalkör. (Kézirat) MTA ZTI Zszoc. o. BD19, 10.

³¹ Vö. Sch (Schein Béla?): A fejlődés útja. (1) (MUDZK) = Munkások Dal- és Zeneközlönye. 1926. okt. 156.

³² Nemcsik Pál: Adatok az Ózdi Gyárimunkás Olvasóegylet Dalosköre történetéhez 1896—1944. (Kézirat) MTA ZTI Zszoc. o., D 59, 20—21.

tisztán társadalmi alapon is két fő ágra: a polgári és a munkás dalosmozgalomra vált szét. Hamis tehát az a (polgári) beállítás, miszerint a „szövetséget” a munkásság adta föl; ez csupán a későbbi helyzet visszavetítése.

Az osztályharcos munkásdalos-mozgalom kialakulása

Ily módon a munkásság magára hagyatottságát, elárvulását a dalármozgalomban is kimutathatjuk. Fontosabb volt azonban a kinti, magában az „életben” való kiszolgáltatottsága, ami öntudatra ébredő részét a polgársággal szemben alapvetően bizalmatlanná tette. Hiába tanúsított a polgár — a kispolgár — „türelmet” és megértést sok dalárdában; a munkás egyre kevésbé érezte jól magát a polgári környezetben. Ezért a polgári perspektívából kiábrándult munkás számára a munkásdalárda elsősorban *menedék* volt, mely különösen érzelmi szempontból volt fontos számára.

Másrésztől azonban azt is felismerte, hogy helyzetét — ha átmenetileg is — vállalnia kell, és meg kell próbálnia előnyt faragni hátrányából — azaz: kizártságát tudatosan vállalt *elkülönüléssé* kell fejlesztenie.³³ Ahogyan az osztály vezetői egy önálló mozgalom, párt, sőt ideológia megteremtését szorgalmazták, úgy merült fel a munkás összetételű dalárdák mellett az *osztálytudatos* célra szervezett munkásdalárdák megteremtésének az igénye, alapvetően szervezett, leginkább fizikai munkásokból, proletár karakterű repertoárral, sőt önálló stílussal.

Az 1770-ben alapított angol The Madrigal Societyben szép számmal énekeltek takácsok is, akik — ha hihetünk Hawkins beszámolójának — még a később bekövetkező gazdasági krízis előtt kivonultak; Reginald Nettel feltételezése szerint elsősorban azért, mert létre akarták hozni a maguk saját szervezetét.³⁴ Az első angliai munkáskórus valószínűleg Manchesterben alakult, 1833-ban, a Huddersfield Choral Society pedig egy munkás betegsegélyző egyletből nőtt ki, 1835-ben.

A lipcei Abteilung des Kunst- und Gesellenvereinsből 1848 márciusában munkás önképzőegylet alakult, átmeneti betiltás (1850) után pedig, 1861. febr. 19-én, August Bebel vezetésével létrejött a Wiener Saalban az első német munkáskórus, a Gewerblicher Bildungsverein. Egy évvel később jött létre a hannoveri Victoria Klub, mely mesterekből, munkásokból, valamint előmunkásokból állt. Nem sokkal később azonban, néhány szervezett munkás agitációjának a hatására úgy döntöttek, hogy

³³ Megjegyzésként csak annyi kívánczik ide, hogy ha sokan nem is láttak túl a pusztán *elkülönülésen*, egyre többen voltak, akik az *elkülönülés* és az *önmeghatározás* önértékén túl egy magasabb fokú társadalmi-politikai *integráció* reményében tevékenykedtek, teljes mértékben összhangban azzal az objektív követelménnyel, hogy a munkásság társadalmi-politikai tényezőként is nyerve el azt a státuszt, ami a természetben betöltött szerepének megfelel. Ha tehát ez az *elkülönülés* *szubjektíve* sokszor önmagáért valóként jelent is meg, *objektíve* egy magasabbrendű (mert az osztály érdekeit is tekintetbe vevő) *integráció* előfeltételévé s egyben eszközüvé vált.

³⁴ *Nettel*, i. m., 129.

szakítanak a klub kispolgári orientációjával, és *munkásegyletté* válnak. A „Victoria” név megmaradt ugyan, de most már nem az angol királynőre, hanem a *munkásság* „győzelmére” utalt.³⁵ Az 1870-es évek közepén a Rajna vidékről jött a hír: 11 egylet, 460 dalossal elszakadt a polgári vonaltól. Ebben az aktusban Noack „a szocialista szellem első céltudatos mozgalmát” üdvözölte.³⁶

Ez a fordulat nálunk másfél-két évtizeddel később következett be.³⁷ A Cipésmunkások Önképző Egyletének tagjai között 1877-ben már dalosok is voltak, akik azonban együtt énekeltek a dalárdában a polgárokkal. És mivel az egylet tagjai többször is kifejezték óhajukat, hogy a cipésmunkások alakítsanak külön dalárdát, ez meg is valósult.³⁸ Ezután a Sütőmunkások Dalköre jött létre (1889-ben), majd a Budapesti Általános Munkás Dalegylet (1891).³⁹ Az „általános” szervezeti forma önmagában is az elkülönülés biztosítója volt: az egyletben éneklő bádigosok, betűszedők, cipészek, kárpitások, mázolók és kőfaragók egyik üzem vagy gyár felügyelete alá sem akartak tartozni. Az alakuló gyűlésen kijelentették, hogy a dalárdát „osztályharcos szervezetté” kívánják tenni, és „az eszme szolgálatába” állítják. Az egylet kezdettől szoros kapcsolatban volt a munkáspárttal is.⁴⁰ Ezzel szemben az építőmunkások két kő között örültek: egyik részük közös önképző egylet megalakítását szorgalmazta, a „szakmai sovíniszták” azonban — így az ácsok — önálló szakegylet és dalárda mellett törtek lándzsát.⁴¹ Végül is 1898-ban a kőfaragók kezdeményezésére újjászervezték az asztalos dalárdát, mely az építőmunkások dalárdájának bázisául szolgált.⁴² A dalárda már fél év múltán nehézségekkel küszködött, mert a kőfaragók közül többen kimaradtak.⁴³ Az új szervezeti forma még sokáig idegen volt. A Galaczi Imre vezetésével megalakult Kőművesek Dalárdája szintén osztályharcos célokat tűzött maga elé.⁴⁴

³⁵ *Fillies*, i. m., 10.

³⁶ *Noack*, i. m., 17.

³⁷ Mint ismeretes, Magyarországon csak 1848 után indulhatott meg erőteljesebben az iparosodás. Az ipari munkásság létszáma azonban az első két évtizedben legalábbis megkétszereződött: 1869-ben mintegy 390 ezer fő volt.

³⁸ *Tillmann Imre: A Bőripari Munkások Dalkara 50 éves jubileuma.* = MUDZK 1928. dec., 191.

³⁹ Szinte *egyvidejű párhuzama* volt ez a politikában bekövetkezett változásoknak. Csak emlékeztetőül: a Monarchia forradalmi érzelmű szociáldemokratái a már említett, 1869-es bázeli kongresszus után támadták egyre hevesebben a burzsoáziával együtt haladó Oberwinder-féle vezetést, melynek következtében 1873-ban a Scheu-féle radikálisok *kiváltak a pártból*. A következő évben a Magyarországi Munkáspárt vezetői is csatlakoztak hozzá. A Farkas Károly által fémjelzett vonal a 48-as párttal való *együttműködés ellen* lépett fel. Az MSZDP 1890-ben megtartott első kongresszusát követően földmunkásszervezetek és országos szakegyletek alakultak. Az első, minden kétséget kizáróan osztályharcos munkás dalegylet, a Budapesti Általános Munkás Dalegylet a következő évben jött létre.

⁴⁰ *Vö. Tömöry*, i. m., 20—21.

⁴¹ Ácsok Szaklapja, 1896. aug. 1., A Kőfaragó, 1896. dec. 1.

⁴² *Tömöry*, i. m., 28—29.

⁴³ Építőmunkás, 1899. jún. 24.

⁴⁴ *Maróti*, uo.

Persze ez a tendencia is csak visszaesésekkel valósult meg. A Bőripari Munkások Dalkarába 1883-ban lépett be a három Kovács testvér. Nemigen tudtak azonban megbarátkozni a szocializmus eszméivel, s ezért 1885-ben, az üldözések és a kitoloncolások idején megpróbálták a tagság zömét a nacionalizmus eszméjének megnyerni. Ez sikerült is, és a Magyar Cipész Ifjúság Dalkara nevet vették fel.⁴⁵ 1925 körül a Miskolci Általános Munkás Dalkör karnagya, Beregszászi Károly és néhány, nacionalista beállítottságú társa valóságos „puccsot” szervezett, melyet Oláh Sándor és a helyettes karnagy, Visnyai György hiúsított meg, a dalárda pedig visszaköltözött a *vendéglőből* az egyik helyi *szakegylet* helyiségébe.⁴⁶ A Makói Munkás Dalkör krónikása bizonyos csalódottsággal számol be arról, hogy a dalkör — jöllehet, addig egyértelműen szocialista közösségnek látszott — a hatósági felszólítás után (1926) alig két hónappal szinte teljes egészében, még a szervezett munkások is, „minden vonakodás nélkül” beléptek az új, polgári kórusba. Amikor a szakszervezeti vezetők kérdőre vonták őket, jobbára úgy feleltek, hogy „nekünk mindegy, milyen nevű dalárdában szerepelünk, akkor is munkások maradunk; csupán az a fontos, hogy dalolhassunk”. Ekkor a szervezett munkások megszakították a kapcsolatot az új, Petőfi Dalkörrel, aminek az lett a következménye, hogy a dalosok nagy része nem járt el a szakszervezetbe.⁴⁷

Az ehhez hasonló viszályok és erőpróbák után egyre kevesebb hitelük volt azoknak a jobbára polgári elképzeléseknek, amelyek (változtatlan körülmények mellett) a két osztály békés egymás mellett éléséről szóltak a dalárdában, dicsérve a zene mágikus hatalmát, mely „lebontja az osztályok közötti válaszfalat”.⁴⁸

A szervezeti önállóságnak az ideológiai függőségen kívül a gazdasági kiszolgáltatottság volt a legnagyobb akadály. Amikor (1923-ban) az Első Zuglói Dalkörben a fiatalok (Schadler Frigyes, ifj. Csernák Pál, Szabó Albert, Báli István stb.) a Magyarországi Munkás Dalosszövetségbe (MMDSZ) való belépést — azaz a munkásdalárdává válást — szorgalmazták, az akkori elnök, Reich Ede egyenesen feltette a kérdést: „hogyan fogják fenntartani magukat, ha a polgárok kivonulnak?” Jogos volt ugyan a kérdés, de a kültelki munkások érdeklődése olyan nagy volt, hogy ellensúlyozni tudta a polgári szubvenciót.⁴⁹

A dalkörök anyagi helyzetét tovább nehezítette, hogy a Munkás Dalosszövetség létrehozatala, pontosabban annak fenntartása — a tagdíj révén — plusz költséggel járt.⁵⁰ A 10-es években a tagság jelentős hányada állandó tagdíjhátralékban volt. A Vas- és Fémmunkások Dalkara 1913-ban arra kérte a szövetséget, engedje el előző évi

⁴⁵ *Tillmann*, uo.

⁴⁶ *Kiss Ernő*: Egy munkásdalos élete és élményekben gazdag emlékezései. Levél a szerzőhöz. (Kézirat) 1981. jún.

⁴⁷ Újabbán már a munkásdalkultúrát is üldözőbe vették. *Népszava*, 1925. nov. 17.

⁴⁸ *Kodály Zoltán*: A magyar karének útja. Békésmegyei Közlöny 1935. ápr. 21. (in: *Visszatekintés*, Zeneműkiadó Bp. 1974. I. köt. 52.)

⁴⁹ *Halmi*, i. m. 9.

⁵⁰ 15 tagig 10 K, minden további 10 tag után 5 K.

tagsági díját.⁵¹ A Rákospalotai Munkásdalkör annyira reménytelennek ítélte meg helyzetét, hogy (ugyanabban az évben) bejelentette: „rossz anyagi viszonyai miatt” kénytelen kilépni.⁵² A fizetésképtelen dalárdák többsége azonban ahhoz a cselhez folyamodott, hogy kisebb létszámot vallott be a valóságosnál. Csakhogy a szövetség a bevallott létszám után küldte ki a szólamokat, és a dalárdák saját magukat leplezték le azzal, hogy „nem elég a kotta” panaszokkal reklamáló leveleket küldtek a központba. A dalárdák tehát benne akartak lenni a szövetségben, a szövetség pedig élni akart. Ezért a központ a taglétszámok ellenőrzését fontolgatta, de végül elállt tőle, hiszen a tagdíjfizetés erőszakolása abban a helyzetben a szervezet felbomlásához vezethetett volna.⁵³

Az elkülönüléssel egyenes arányban nőtt a polgári és a munkás dalárdák művészi teljesítménye közötti distancia, ami igen sok munkást a polgáriakhoz vonzott. Ezzel állt szemben az a törekvés, hogy a munkások a *maguk erejéből* érjék el és szárnyalják túl a polgárok teljesítményét. Németországban is ez volt a helyzet, ahol a Deutscher Arbeiter-Sängerbund éppen a művészileg igényes, de politikai szempontból hűtlen munkásdalosokat hibáztatta a munkásdalárdák alacsony színvonaláért.⁵⁴

Az elhatárolódás az osztályharc kiélezettségének a függvénye volt. Mivel Észak-Németországban elkeseredettebb küzdelmet folytatott a munkásság megmaradásáért, mint Dél-Németországban, a munkás dalkörök elzárkózóbbak voltak Északon, mint Délen.

A munkásdalárda így vált az osztállyá szerveződés egyik jelentős színterévé. Az „általános egylet” kezdetben csak azt jelentette, hogy az *azonos szakmába* tartozó munkások elzárkóztak a polgároktól, de szélesre tárták az egylet kapuit a hasonló osztályhelyzetű, de más nemezetiségű szakmabeliek előtt.⁵⁵ A következő stádiumban még jobban kitágult a fogalom tartalma: előbb a *rokonszakmák* (1. építők), majd a *bármely szakma* közötti együttműködést is szentesítette. 1903 és 1905 között Budapest munkáskerületeiben és peremvárosaiban: Újpesten, Rákospalotán, Kispesten, Kőbányán, Pesterzsébeten, Csepelen, Angyalföldön és Óbudán sorra alakultak meg az általános munkásdalkörök.⁵⁶

A következő lépés a munkásdalárdák *tömörülése* volt. Ez is több fázisban ment végbe. Elsőnek a *szakmai* dalárdaegyesületek jöttek létre (Németországban pl. a

⁵¹ MMSZ elnöki értekezletek jegyzőkönyvei, PTI Arch. 680 f. 2/10 öe. 1913. máj. 15. (A dalkör 1903-ban alakult.)

⁵² Uo. jan. 16.

⁵³ Uo. máj. 15.

⁵⁴ Singende Proletar = DAS-Zeitung, id. Fillies, i. m. 203.

⁵⁵ Mint Heckmann mondta: „Az »általános« cím azért volt, hogy a szaktársak lássák, hogy az egylet a szaktársak közül senkit ki nem zár: tehát a zsidókat sem.” (Általános Cipészegylet.)

⁵⁶ *Maróti*, i. m., (22), 1978/4, 6. — Nyilvánvaló párhuzama volt ez a gazdasági-politikai célú, modern szakszervezkedésnek, melynek hálózata éppen ekkorára épült ki. Fontos egyezés az is, hogy a *szakmai* szervezeteket követően itt is, ott is létrejöttek a *területi* szervezetek, ráadásul azonos centrumokkal: a Váci úton, Pesterzsébeten, Óbudán stb.

Nyomdász Dalosszövetség), később a szakmaközi *területi* dalosszövetségek (az Egyesült Államokban pl. a Philadelphiai Dalosszövetség), majd az *országos* (szakmaközi) szövetségek: a Svájci (1888), a Német (1882), az Osztrák⁵⁷ és a Holland (1902), vagy az USA Munkás Dalosszövetsége (1927). Magyarországon elsőként a Budapesti Általános Munkásdalkör szorgalmazta az országos szövetség létrehozását, 1905-ben.⁵⁸ Korántsem volt véletlen, hogy 1907-ben jött létre:⁵⁹ a hazai munkásmozgalom századforduló utáni fellendülése és az MSZDP befolyása éppen ekkor érte el csúcspontját. Minden országban megfigyelhető volt, hogy a szövetségek sokak vágyát fogalmazták meg, s mivel meghatározott irányt is adtak tevékenységüknek, hirtelen megnőtt a tagegyesületek száma.

A nemzeti szövetségeket a *nemzetközi* követték. Először a *közös nyelvet* beszélő, ill. közös *származású* egyesületek kerestek egymással kapcsolatot. Így pl. az osztrák Seyfried már az 1910-es években sürgette, hogy a német és az osztrák munkásdalos szövetség fogjon össze, alapítson közös kiadóvállalatot. A kölni dalosünnepélyen Julius Meyes elnök mellett különösen Stuttgart képviselője szorgalmazta a nemzetközi kapcsolatok fejlesztését, elsősorban Svájc irányában.⁶⁰ 1925-ben a Szófiai Magyar Munkások Kultúrköre, majd a Párizsi Magyar Dalárda, sőt a Clevelandi Magyar Munkásdalkör is közölte, hogy szeretne az MMDSZ-be belépni. Az alapszabály azonban csak azt tette lehetővé, hogy pártoló tagok lehessenek.⁶¹ Végül is 1926. június 12-én, Hamburgban, öt ország részvételével megalakult a *Munkásdalos Internacionálé*.

Jelentős részben az „egységben az erő” stratégiáját szolgálták a szövetségek azon különös törekvései, hogy tagdalárdáikat *nagyobb dalárdákba* tömörítsék. Ez már egy kifejezetten adminisztratív eszközökkel támogatott, alapvetően „felülről” szervezett program volt, Németországban, Ausztriában és Hollandiában igen nagy, Magyarországon (1912-től) csak szerény sikerrel.⁶²

A dalosszövetségek politikai szembenállása

A proletariátus elnyomása sok szinten valósult meg, és ezek közül nem is az egyleti életének a korlátozása volt a legfontosabb. Ahhoz azonban, hogy az (osztálytudatos) munkás egyleti viselkedését jobban megérthessük, a munkásdalárdák elnyomásáról is szólnunk kell.

⁵⁷ *Fillies* szerint csak azért ekkor került rá sor, mert erős volt a nemzetiségi széthúzás. (I. m., 136. o.)

⁵⁸ Bp. 1905. febr. 19. Közgyűlés.

⁵⁹ Alakuló közgyűlés: 1908. aug. 20. (16 egylet). Az alapszabályt azonban csak 1912-ben hagyta jóvá a BM.

⁶⁰ *Noack*, i. m., 88.

⁶¹ Vö. MMDSZ jk. uo. 1925. szept. 4.

⁶² Vö. *Tokaji András*: A „dalárdafúzió” története. — Valóság 1984./10., 108–117.

Mint köztudott, a mindenkori belügyminisztérium hagyta jóvá az egyesületek alapszabályait, és állandó felügyeletet gyakorolt felettük.⁶³ Ismeretes az is, hogy a legfontosabb feltétel mindenkor az volt, hogy az egyesület *ne fejtse ki politikai tevékenységét*.⁶⁴ A munkáskórusok ellenzéki helyzetéből következett, hogy a polgári támogatástól függő szakképzett zenészek egyszerűen nem mertek vállalkozni a munkáskórusok vezetésére.

A századelejen működő karlsruhei főpolgármestert úgy tartották számon, mint aki ádáz ellensége volt a munkáskórus-mozgalomnak. A kulturális miniszter 1914-ben megtiltotta a tanároknak, hogy Badenben munkáskórust vezessenek.⁶⁵ Duisburgban történt, hogy a polgári Duisburger Sängerbund karnagya, W. Düster, az osztálybéke híve, egy munkáskórushoz is elígérkezett. Haeseler gróf azonban, aki a Duisburger Sängerbund egyik pártfogója volt, nem osztotta Düster nézetét, és ultimátumot intézett az egyébként igen kiváló karnaghoz: vagy visszalép a megállapodástól, vagy lemondjatják a „kékekhez” tartozó egyesület karnagyi posztjáról.⁶⁶

Így volt ez nálunk is, már a múlt század vége óta, s valószínű, hogy a munkásság kulturális szervezetei közül a dalárdák szenvedték el a legtöbb üldöztetést.⁶⁷ A Tanácsköztársaság bukása után szinte mindenütt megszűnt a szervezeti élet. Az ellenforradalmi kormány 1919 augusztus végén hozott rendelkezését sem igen lehetett komolyan venni, amely ismét engedélyezte a szakszervezetek és a szakmai egyesületek működését, mivel azt szigorúan a politikától való tartózkodás feltételéhez kötötte, és már szeptemberben újabb támadást indított letartóztatásokkal és helyiségfoglalásokkal a munkásság intézményei ellen. Különösen nagy súly nehezedett a B-listásokra,⁶⁸ és a munkásdalárdákat vezető iskolai énektanároknak is veszélybe került az állásuk, ha a hatóságok megtudták, hogy kórusaiknak munkásmozgalmi dalokat is betanítottak.⁶⁹ 1935-ben a budapesti Szent Anna-templom plébánosa Kézdi Krén Gézát is választás elé állította, mondván: sehogyan sem fér össze, hogy hétköznap mozgalmi

⁶³ 1875. évi 1508/eln. sz. körrendelet IX. pont, BM 77. sz. körrendelet az alapszabályokról.

⁶⁴ Pl. a lipcsei városi tanács 1851-ben attól tette függővé a lipcsei Gesellenvereinek nyújtandó anyagi támogatást, hogy az „minden politikai demonstrációtól távol tartja magát”, és 1911-ben, amikor a berlini rendőrfőkapitányság a birodalmi egyesületi törvényre való hivatkozással kérte, hogy a Munkás Dalosszövetség nyújtsa be a vezetőségi tagok jegyzékét és a szövetségi alapszabályt, a szövetség azzal próbált kitérni, hogy nem politikai szervezet (*Noack*, i. m., 14, 47.)

⁶⁵ Vö.: XXII. Generalversammlung des Gaues Baden, 1914. ápr.

⁶⁶ *Noack*, i. m., 55. — Düster egyébként a „vörösökhöz” ment át.

⁶⁷ Hadd utaljak itt az Újpesti Munkásotthon dalárdája ellen 1898-ban lefolytatott hatósági vizsgálatra, melynek során a zongoráját is alig tudta megmenteni az énekkar. Blum János közlése, in: *Szalai György: Az Újpesti Munkásotthon története 1889—1945*, Globus ny. Budapest 1963., 67.

⁶⁸ A Horthy-rezsim Váradi Lászlót és feleségét is B-listára tette, amivel előbb az iskolai, majd az iskolán kívüli oktatástól is eltiltotta őket. Az üldöztetések hatására Váradi 1932-ben öngyilkos lett, s ennek következtében az általa (1926-ban) szervezett Újpesti Munkásotthon Gyermekbarátok Kórusa is szétzilálódott. — *Krajcsovics* után *Szalai*, i. m., 69.

⁶⁹ Emiatt került nehéz helyzetbe például Rezik Béla, az ÉDOSZ dalárda egykori karnagya.

műveket dirigál egy munkáskórusnak (ti. a Vasas dalárdának), vasárnap pedig misét vezényel a templomban.⁷⁰

A hatóságok egyforma súllyal nehezettek rá *az egyes munkásdalosokra*, akiknek — különösen, ha nagyüzemben vagy valamely állami vállalatnál dolgoztak — lehetőleg megakadályozták az MMDSZ tagdalárdákba való belépését⁷¹ és a *munkásdalárdákra*, melyek alapszabályát általában többszöri kérésre sem hagyták jóvá. Hasonlóképp az üzemi vezetőségek sem engedélyezték a dalárdáknak, hogy belépjenek az MMDSZ-be (pl. a Ganz-MÁVAG, Weiss Manfréd- vagy SZECSEV-dalárda).⁷² Míg azonban korábban az volt a helyzet, hogy ilyen esetben az alapszabály nélküli dalárda *asztaltársaságként* működött tovább, most a dalárda vagy felosztlott, vagy *belépett a polgári dalosszövetségbe*. Így szűnt meg, ill. lépett ki az MMDSZ-ből 1926-ban és azt követően a Váci Haladás, a Nagytétényi Vasmunkás és a Komáromi MÉMOSZ Munkás Dalkör, a Kispesti és a Makói Szervezett Munkások Dalkara, a Debreceni Munkás Kórus, a Szolnoki, a Szombathelyi, a Györi, a Nyíregyházi, a Kaposvári és a Miskolci Általános Munkásdalkör.⁷³

Mindez különösen szigorúan vonatkozott a postai és a vasúti (közlekedési) alkalmazottakra. A makói Szárnyaskerek Dalkör a 30-as évek elején elsősorban a SZECSEV vasúti műhely dolgozóiból állott. Mivel a dalkör vezetője a műhelyfőnök volt, a kör csak „jámbor” dalokat énekelgetett — természetesen az egyházi énekeket is beleértve. Nemcsak hogy nem vehettek részt a szakszervezeti mozgalomban, de az SZDP-ről (mely a városban is működött) még beszélniük sem volt szabad. Ez azonnali elbocsátást vont maga után.⁷⁴

Kiss Imrétől tudjuk, mi történt a dombóvári Dalkör esetében. A rendőrség közölte a dalkör elnökével, hogy a dalkör működését nem engedélyezi, viszont „hozzájárul” ahhoz, hogy új névvel és új, „megfelelő” alapszabállyal tovább működjön. Más szóval: a dalkör vegye fel a Petőfi Dalkör nevet, lépjen be a Magyar Dalos Egyesületek Országos Szövetségébe (MDEOSZ), és tartsa magát távol a munkásmozgalmi kórusdalok éneklésétől. A hazafias ünnepélyeken viszont köteles aktívan részt venni. A közgyűlés elfogadta a feltételeket, bár a dalosok egy része (három fő) kilépett.⁷⁵ (Négy év múlva a dalkör visszalépett, és bevonult a munkásotthonba.)

⁷⁰ A szerző interjúja András (Endre) Bélával. Bp. 1979. szept. 10. MI Adattár. — Kézdi Krén ily módon távozott, s ez is hozzájárult ahhoz, hogy a dalárdának ebben az időszakban 3 év alatt 4 karnagya volt.

⁷¹ A Belügyminisztérium 135.599/296. sz. körrendelete alapján.

⁷² András, uo.

⁷³ Vö. még: A Miskolci Általános Munkás Dalárda röplapja. NI könyvt. és 47. sz. jegyz.

⁷⁴ Kiss Imre: A munkásdalos kultúra fejlődése Makón 1921—1937. A Makói Múzeum füzetei/29, Makó 1982. Kiadja a Csongrád Megyei Múzeumok Igazgatósága.

⁷⁵ „A kör gondot fordít arra, hogy (...) minden tevékenységében hazafias irányzat és szellem érvényesüljön. A körnek hivatalos működésében szolgálati, politikai és felekezeti ügyekkel vagy ezekre vonatkozó kérdésekkel foglalkoznia tilos.” A Dombóvári MÁV Fűtőházi Dal- és Önképzőkör módosított alapszabályai. 1930. 4.

Ebből már látható, hogy *a munkásdalos választás elé kényszerült: vagy osztályharcos tevékenység, vagy a polgári ideológia aktív támogatása*. Egy zárt rendszer jött létre: *a munkás szervezetből kiszakított dalkörök a polgári tábort erősítették, és ez a helyzet még élesebben állította szembe a két kulturális szervezetet*.

A MDEOSZ-ban a munkásdalárdáknak azt a szerepet szánták, hogy fogják ki a szelet a munkásmozgalom vitorlájából. Kevesen tudják, hogy az első munkásdalárda, a Munkás Egyleti Dalárda éppen ilyen egyesülés volt. Miután ugyanis Hrabje János létrehozta a magyarországi munkásság első szocialista szervezetét, 1868 februárjában, a liberális polgárság azon nyomban megalakította a maga *contra* munkás egyesületét, a Pest-Budai Munkásképző Egyletet, hogy annak segítségével a munkásság ellenzéki szervezkedését a maga felügyelete alá helyezze. Ebből lett azután a Munkás Egyleti Dalárda; első alkalommal 1868. márc. 29-én lépett fel, a Munkásképző Egylet gyűlésén. A Szózat, a Kossuth-nóta és a Rákóczi induló volt a műsoron.⁷⁶

Amikor, vagy 35 évvel később Balthazar Dezső debreceni ref. püspök a MDEOSZ temesvári versenyéhez állami segílyt kért, ezekkel a szavakkal érvelt: „nemes célt, jó ügyet szolgálna ezzel az állam, különösen a munkásdalárdák esetében, hiszen ezek a dalárdák »békés csatornák« lennének a szocializmus ellen, kapocs az osztályok között.” „A nemzeti állami kiépítése (. . .), a szocializmus kérdésének békés megoldása érdekében” kérte a kormányt a támogatás megadására.⁷⁷

Az MMDSZ vezetősége keményen megdorgálta az átpártolt makói dalárdát: „Miskolc, Szombathely, Győr, Nyíregyháza és Kaposvár dalárdái megtalálták a további működés módját. Makó, eléggé el nem ítéhető módon, otthagya becsületes nevét, szögre akasztotta elveit, és átlépett a denunciálók táborába.”⁷⁸ A vasmunkások makói csoportja ekkor kontra-dalárdát szervezett: a Vasas Munkás Dalárdát (1927—1928). Ez tagtoborzást indított a Petőfi Dalárda állományából, mire az megtiltotta tagjainak, hogy a vasas dalárdában énekeljenek.⁷⁹

Így válik érthetővé, miért vetette el az MMDSZ vezetősége Pajor Oszkár javaslatát, hogy a szövetség a MDEOSZ kérésére adja ki a tagdalárdák címjegyzékét.⁸⁰ Mint láttuk, gyakran előfordult, hogy valamely munkásdalárda (akár külső erőszak hatására, akár valamelyik más, polgári dalárda csábítása következtében) át- vagy visszaigazolta magát a polgári dalosszövetségbe. A címlista birtokában a MDEOSZ még hatékonyabban tudta volna a munkásdalárdákat a maga hatáskörébe

⁷⁶ *Maróti Gyula*: Fejezetek a magyar karkultúra történetéből (monografikus feldolgozás) III. rész. 1867—1870., 25. (kézirat) A történethez (mint Hanák Péter rámutat) az is hozzátartozik, hogy az érdekvédelmi funkció és főleg Farkas Károly személye révén „valamelyes szocializmus” is behatolt az egyletbe, s nem egészen egy év múlva a munkásképző egylet is az osztályharc szolgálatába állt.

Vö. *Mucsi Ferenc* (Szerk.): Magyarország Története 1890—1918. 7. köt. Akadémiai Kiadó, Budapest 1983², 111. — A dalárda további sorsát nem ismerem.

⁷⁷ *Tömöry*, i. m., 33.

⁷⁸ In.: MUDZK, 1926.

⁷⁹ *Kiss Imre*, i. m., 20—21.

⁸⁰ MMDSZ Vezetőségi ülés (v. ü.) 1925. febr. 18., uo.

vonni. S az is világossá válik, hogy az MMDSZ miért csak egyéves tagság után adta ki a tagnévsort saját tagjainak. Eme óvintézkedések konzekvens végrehajtását láthatjuk a Haladás Dalkör esetében, melynek átigazolása után a MMDSZ vezetősége megbizta Pajor titkárt, hogy a dalkörnél „nézze át mindazon iratokat, melyeket a nevezett dalkör a munkás dalosszövetségtől kapott”.⁸¹ Így fordult elő az a helyzet, hogy egyazon dalkör helyiségét előbb a polgári, majd — néhány napra rá — a munkás dalosszövetség megbízottjai kutatták át. Elvileg persze jogos volt, hogy a jelentkezők tudni szerették volna, mely dalárdákkal lépnek szövetségre. 1929-ben az Ágfalvai Dalkör vissza is vonta belépési nyilatkozatát, mivel a szövetség vezetősége tőle is megtagadta a taglista átadását.⁸²

Az MMDSZ nem nézhette az eseményeket tétlenül. Amikor értesült róla, hogy több vidéki tagegyesületének működését betiltották, levélben kérte a vezetőségeket, hogy a határozatot fellebbezzék meg.⁸³

A munkásdalárdák hatósági zaklatása ellen interpellált a Nemzetgyűlés 1926. ápr. 22-i ülésén Baticz Gyula képviselő (aki egyben az MMDSZ elnöke is volt): „amikor az egyesületek alapszabályt kapnak a kormánytól, akkor ezeknek az egyesületeknek szerintem egyenlő jogokat kell élvezniök az országban meglévő — ha erről egyáltalán beszélhetünk — szabadságjogokról. (...) Lehetetlenség, hogy a kormány az egyik testületet a másik fölé helyezze.”⁸⁴

A felszólalásnak nem sok foganatja volt. 1927 elején a Nyíregyházi Általános Munkás Dalegylet arról értesítette az MMDSZ vezetőségét, hogy az előjáróság felszólította őket: lépjenek be a polgári szövetségbe. Az elnökség lakonikus válasza: „A dalkör az MMDSZ tagja.”⁸⁵ Egy hónappal később a városi polgármester átíratban szólította fel az egyletet: amennyiben továbbra is működni akar, be kell lépnie a MDEOSZ-ba.⁸⁶ Augusztusban a dalkör kottáit lefoglalta a hatóság és követelte, hogy igazolja át magát a MDEOSZ-ba. Az MMDSZ elnökségének tanácsa: csak hivatalos intézkedést vegyenek figyelembe.⁸⁷

1926 nyarán Schein Béla ügyvezető elnök javaslatára Pajor Oszkár, Fleischmann Árpád és Dobos Ferenc elnökségi tagok részletes jelentésben számoltak be az SZDP vezetőségének a dalárdák betiltásáról.⁸⁸ A párt nem sokkal később úgy informálta őket, hogy a hajsztát nem a belügyminisztérium, hanem a *polgári dalosszövetség* indította meg.⁸⁹ A Vallás- és Közoktatásügyi Minisztériumban érdeklődő Pajor kérte az ügy aktáinak megtekintését, de azokat ott nem találták meg.

⁸¹ Uo.

⁸² MMDSZ v. ü. 1929. máj. 2., uo.

⁸³ Kiss Imre, i. m., 15.

⁸⁴ MUDZK. 1926. máj. 77.

⁸⁵ MMDSZ v. ü. 1926. jan. 7., uo.

⁸⁶ MMDSZ v. ü. 1927. febr. 9., uo.

⁸⁷ MMDSZ v. ü. 1926. aug. 11., uo.

⁸⁸ MMDSZ v. ü. 1926. júl. 14., uo.

⁸⁹ Uo., júl. 21.

(vagy nem akarták megtalálni).⁹⁰ Végül a belügyminisztériumban megtudta, hogy a *BM a munkásdalosszövetséggel kapcsolatos ügyeket a polgári dalosszövetséggel véleményezteti.*⁹¹

Gaál és Baticz elnök időközben, a belügyminisztériumban járva kiderítette, hogy abban az esetben, hogy ha egy dalárda valamelyik szakszervezet kebelében működik, nem kell külön alapszabályt kérnie. Ennek megfelelően az MMDSZ is új stratégiát ajánlott tagjainak. A már említett makói dalkör ügyében pl. (mely már akkor átigazolta magát) az MMDSZ elnöksége informálódott az MSZDP-nél, majd pedig javasolta ez egyletnek, hogy alakuljon újjá a Vas- és Fémmunkás Szövetség, ill. szakcsoport kebelében.⁹²

A négy újpesti munkásdalkar (az Újpesti Riadó, az Ébredés, a Híradás Dalkör és a Természetbarátok Dalköre) taglétszáma az üldözések következtében 1927—28-ra katasztrofálisan lecsökkent. Ekkor előkotorta valaki a munkásképző régi alapszabályait, melyek szerint a munkásotthonnak, mint a munkásképző törvényes jogutódjának jogában állott sport- és dalos-tevékenységet folytatni. Így jött létre az évtized vége felé a négy dalkar maradványaiból az Újpesti Munkásképző legális dalkara.⁹³

A másik módszer a munkásdalosoknak az üzemi (azaz: polgári) dalárdákba való *átcsábítása* volt. Ezek az egyesületek megtérítették az útiköltséget, esetenként ingyen vacsorát adtak,⁹⁴ kirándulásokat szerveztek, húsvétkor és farsangkor bált és — hogy a dalárdát a nekik megfelelő szellemben még jobban összekovácsolják — egyenruhát, jelvényt, kitüntetések adományoztak tagjaiknak.⁹⁵ Azokon a területeken, ahol „általános” munkásdalkör is működött (láttuk, hogy a hatóságok leginkább ezeket zaklatták), az üzem külön juttatásokkal halmozta el a dalárdát, pl. a Csepeli Weiss Manfréd fejenként 20 q fát és ugyanannyi jó minőségű szenet adott tagjainak, 50 filléres törlesztéssel. Akármilyen hihetetlen: a tagok a próbák látogatásához még munkaidő-kedvezményt is kaptak.⁹⁶ Kiss Ernő maga is bevallja, hogy a „szakmai sovinizmus” mellett az a körülmény is nagy szerepet játszott abban, hogy a Vasas Dalárdában énekelt, hogy ott — ahogy ő fejezi ki magát — a „gazdaságpolitikára” meglehetősen nagy súlyt fektettek.⁹⁷ A Weiss Manfréd dalárda fiú- és leánytagjait a bárónő külön-külön meghívta magához, Hékút Pusztára. Ott változatos program várta őket: kéthetes nyaralás; séta, kocsikázás, fürdőzés a tóban, tábortűz. Aki elénekelt a bárónő kedves nótáját, a *Kék nefelejcs*-et, 10 P jutalmat kapott (ami

⁹⁰ MMDSZ v. ü. 1927. jan. 26., uo.

⁹¹ MMDSZ v. ü. 1927. febr. 2.

⁹² MMDSZ v. ü. 1926. szept. 9., uo.

⁹³ *Szalai*, i. m. 67.

⁹⁴ In: Czigány Gyula (szerk.): *A Magyarországi munkásmozgalom és zenekultúra a két világháború között*. Bp. 1967. 187.

⁹⁵ *Nemcsik Pál*: *Adatok az Ózdi ...*, 35.

⁹⁶ *Lengyel László*: „rip”: Hetven év Csepel színeiben. *KÓTA* 1970/2, 21.

⁹⁷ *Kiss Ernő*, i. m., 6.

majdnem egyheti munkabérének felelt meg). Karácsonykor pedig ott állt a templom előtt a „mindenki karácsonyfája”.⁹⁸

Ezek a kötetlen együttlétek kiváló alkalmat adtak az üzemvezetőségnek, hogy elbeszélgetve a dalosokkal, nézeteiket lassanként a maguk szája íze szerint átfarmálják.⁹⁹ Szerepük hasonló volt a felekezeti és a gyári iskolakéhoz.¹⁰⁰

A jobb anyagi helyzet, mellyel gyakran a magasabb művészi színvonal is együtt járt, a munkások szemében is magasra emelte az üzemi dalárdák presztizsét, miáltal ezek erőssé, szilárdá, a környező munkásdalárdák viszont lenéztette, instabillá váltak. (Ózdon pl. a munkásdalosok többsége az Ózdi Egyetértés-, a Bolyok-, a Várkonyi-, vagy a Római Katolikus Dalkört átmeneti jellegű közösségnek tekintette, s végső célul a Vasgyári Olvasói Dalárdát tűzte ki maga elé.¹⁰¹)

A legerősebb érv azonban az üzemi dalárdák mellett az volt, hogy a kultúrcsoportok tagjait kevésbé fenyegette a munkanélküliség. A csoportok a gyár munkásjóléti politikáját reprezentálták — s ebbe a munkaalkalom biztosítása is beletartozott. Mint ahogy a Weiss Manfréd Dalárda egyik egykori tagja mondta, ő is ezért lépett be az üzemi futball-szakosztályba — majd onnan a kórusba.¹⁰²

Különösen az 1929—32-es évek voltak nehezek: ebben az időszakban az állami üzemek aránylag kicsiny ráfordítással is nagy sikerrel tudták elszigetelni dolgozóikat a baloldali mozgalmaktól.¹⁰³ 1931—32-ben pl. az Egyesült Izzó munkásai számára nagy volt a csábítás, hogy otthagyják az Újpesti Munkásképző dalkarát, és cseréljék fel az üzem dalárdájára. Papp József elnök, mint szervezett munkás, arra próbálta rábeszélni a tagságot, hogy ne menjen át az Izzóba, „egy tál lencséért”. Mégis: a dalárda legnagyobb része átment, kenyérgondok miatt.¹⁰⁴

1928 végén Klebelsberg Kuno közoktatásügyi miniszter összehívta a polgári dalárdák vezetőit, és a tanácskozás során állami segílyt ajánlott meg nekik. Az MMDSZ-t azonban meg sem hívta, következésképp fel sem merült, hogy a munkásdalárdák is kapjanak segílyt, akár egy alkalommal is.¹⁰⁵ Ezért az MMDSZ, bármennyire igyekezett is ellensúlyozni a polgári dalárdák juttatásait (Schein pl. 1925-ben indítványozta, hogy az SZDP-n és a parlamenti frakción keresztül kérvényezzék azt az 1000 K-ás villamosjegy-kedvezményt, melyben a polgáriak részesülnek),¹⁰⁶ lényegében nem tudott túllépni az önszegélyezésen (pénz- vagy utazási segíly a

⁹⁸ *Várkonyiné*, i. m. 10—12.

⁹⁹ *Nemcsik Pál*: Adatok az Ózdi... , 39.

¹⁰⁰ *Jócsák Kálmán*: A Rimamurányi Vasművek. In: Tanúságtevők. Szerk. és vál.: Petrák Katalin: Kossuth Könyvkiadó, Budapest. 1974. I. köt. 272.

¹⁰¹ *Nemcsik Pál*: Adatok az Ózdi... , 61.

¹⁰² *Széll Júlia*: Arcok egy kórusból. A 70 éves Csepeli Vegyeskar hangversenyén. KÓTA 1977/1, 13.

¹⁰³ *Lackó Miklós*: A magyar munkásosztály fejlődésének főbb vonásai a tőkés korszakban 1867—1944. In: Tanulmányok a munkásosztályról. Bp. 1973. 39—40.

¹⁰⁴ A szerző interjúja Maróti Gyulával. Bp. 1983. nov. 30. MI Adattár

¹⁰⁵ *Tömöry*, i. m., 55.

¹⁰⁶ MMDSZ v. ü. 1925. okt. 7., uo.

szegényebb dalköröknek, a sztrájkoló, vagy munkanélküli tagoknak és azok családjának).

A 20-as évek közepétől a két dalosszövetség a *rendezvények* ügyében is szembe került egymással. Az MMDSZ már 1925-ben egy vidéki dalosünnepély megrendezését tervezte. Tudomására jutott azonban, hogy ugyanazon évben szeretné a polgári dalosszövetség is megtartani XX. dalosversenyét, Sopronban. Az MMDSZ ezért úgy döntött, hogy az évben csak a fővárosban rendez ünnepélyt, vidéki dalosünnepélyt pedig csak 1926 pünkösdjén — a polgáriaknak ugyanis ekkor nem volt országos versenyük.¹⁰⁷ (A döntés háttérében minden bizonnyal az a megfontolás állott, hogy a két rendezvény „ütné” egymást: A MDEOSZ rendezvénye igen sok érdeklődőt vonna el a munkásdalos-ünnepélyről (és ez még a munkásdalosokkal is előfordulhat).

Eljött az 1926-os év, az MMDSZ első országos dalosünnepélyének éve. Az ünnepély színtere Szeged volt. A város polgári dalárdái panaszlevelet írtak az MMDSZ elnökségéhez, melyben közölték, hogy a MDEOSZ igazgatói válaszmánya¹⁰⁸ úgy határozott, hogy értesíti Szeged város polgármesterét, miszerint „országos dalosünnepék és dalosversenyek rendezésére egyedül a magyar dalosszövetség hivatott. Szegeden a munkásegysétek által rendezendő versenyhez, melyet az ő megkerülésével akarnak rendezni, semmi köze nincsen, s fölhívja polgármester úr figyelmét, hogy ilyen vállalkozások a dalosegység megbontására alkalmasak, miután a Szövetségnek minden hazafias egyesület amúgy is tagja lehet. A Magyar Dal nem támogathat semmiféle olyan törekvést, mely nem hazafias, és olyan versenyt, melyben az osztálygyűlölség fölkeltésére alkalmas dalok adatnak elő”.¹⁰⁹ (Hasonló szemforgatással reagált a német polgári dalosszövetség az ott kialakult szembenállásra. Egyrészt kijelentette, hogy a szövetség „az összes német népréteg közösségét testesíti meg a német dalban”,¹¹⁰ másrészt viszont még ugyanabban az évben olyan változtatást hozott az alapszabályban, amely szerint a rang vagy a szakmák szerint elzárkózó szövetségeket *nem veszi fel* tagjai sorába.¹¹¹)

A fasizmus előretörésével azonban az a lehetőség is megszűnt, hogy a munkásdalárdák a párt- és a szakszervezetek szárnya alá rejtőzhessenek. 1933-ban ugyanis betiltották az ilyen, alapszabály nélkül működő egyesületeket is.¹¹² 1936-ban már olyan rendőri felügyelet kísérte a munkásdalárdák hangversenyeit, amely a művészi produkciót szinte paralizálta,¹¹³ a cenzúra pedig olyan méreteket öltött, hogy a Belügyminisztérium Petőfi, Ady, Bartók vagy Kodály azon műveit sem engedte

¹⁰⁷ MMDSZ v. ü. 1925. márc. 25., uo.

¹⁰⁸ Feltehetőleg dr. Joó Imre elnök és dr. Palócz Imre javaslata alapján.

¹⁰⁹ A MDEOSZ Igazgatói Választmányának február 28-i üléséről. MD 1926. márc.

¹¹⁰ *Johannes Poppe*: Der Deutsche Sängerbund und seine Einrichtungen. In: Das Deutsche Sängerbuch, kiad. Franz Josef Ewens, Marburg-Lahn 1930, 108.

¹¹¹ *Ekkehard*, uo. — 4. par.

¹¹² Betiltották a szocialista szavaló és dalkarokat. = MUDZK 1933. dec.

¹¹³ Hogyan akadályozzák a kultúra terjesztését? = Népszava, 1936. szept. 6.

énekelni, amelyek egyébként a polgári dalárdák állandó repertoárjához tartoztak.¹¹⁴ Az alapszabály nélküli működés ettől kezdve tehát illegálisnak minősült, és így a tudomásunk szerint addig alapszabály nélkül működő két kórus — a Szalmás-, majd a Vándor-kórus — is kénytelen volt belépni az MMDSZ-be (1937-ben). Helyesen állapítja meg Serfőző, hogy az MMDSZ politikai szerepe ezáltal még jobban megnövekedett¹¹⁵ — egészen addig, amíg a fasiszta hatóságok őt magát is be nem tiltották . . . Serfőző szerint a munkásénekkarok száma 1941 és 1944 között 80–90-ről 33-ra csökkent.¹¹⁶ Németországban a fasiszta rezsim a munkáskórusokat egyszerűen átvezette 1933. jan. 30-a után a polgári dalosszövetségbe, és ott is gyűltek először ismét össze.¹¹⁷

Az a tény, hogy a munkásdalárdák legnagyobb része¹¹⁸ a polgári dalosszövetséghez tartozott, a munkásdalárda-mozgalom *politikai megosztottságát* jelentette. Nem véletlen, hogy 1945 és 1947 között, amikor megszűnt a reakció nyomása, a munkásdalárdák és a munkásdalosok tömegesen igazolták át magukat a MDEOSZ-ból a munkás dalosszövetségbe. Addig, amíg az MMDSZ taglétszáma a 20-as évek végén 70 volt (2500 dalossal), az 1947. januári jelentésben már 160 dalkarról számolnak be, 8000 bejelentett taggal. Mint a jelentésben olvasható: „. . . ezen felül igen nagy számban jelentették be belépésüket a pártokhoz és egyéb közületekhez tartozó dalárdák. Ezeknek száma meghaladja a 100-at”.¹¹⁹ Ezért is vállalkozott az MMDSZ 1947 pünkösdjén arra, hogy egyidőben tartsa meg dalosünnepét a polgári dalárdákkal.

Személyi-szervezeti elkülönülés

A munkásdalosok önálló intézményének létrehozatala után megindult egy olyan törekvés, melynek célja a mozgalom *homogenizálása* volt. Mint Dieter Dowe a németországi mozgalommal kapcsolatban megállapítja, azáltal, hogy a DASB már az I. világháború előtt új választói és tagrétegeket nyert meg (pl. a felekezetieket, különösen a katolikus munkásság köréből, valamint sokakat a deklasszálódott

¹¹⁴ MMDSZ közgy. = Népszava, 1938. márc. 31.

¹¹⁵ Serfőző Lajos: A KMP tevékenysége a kultur- és sportmozgalomban 1925—1945. Budapest 1963. 76.

¹¹⁶ I. m., 113.

¹¹⁷ Christa Müller interjúja *Helmut Kochhal*. In: Ch. Czygan stb. szerk.: Arbeiterklasse und Musik. Theoretische Positionen in der deutschen Arbeiterklasse zur Musikkultur vor 1945. Eine Dokumentation des Arbeiterliederarchivs. Akademie der Künste der Deutschen Demokratischen Republik, Berlin 1974. 11—12.

¹¹⁸ Maróti Gyula szíves közlése szerint 100—120 énekkar. Bp. 1983. nov. 30.

¹¹⁹ A Választmány megbízásából az MMDSZ Vezetősége: Jelentés az 1946-os évről. A Közgyűlés előtti felolvasás időpontja: 1947. jan. 31. (Kézirat) SZKL 1947/4. dossz. — Persze ekkor már az MMDSZ hatalmi helyzetbe került (bizonyos értelemben), tehát lehetséges, hogy a belépések egy része pusztán konformizmusból történt.

középrétegekből), az a veszély állott fön, hogy a népszaporulat „felhigítja” a mozgalmat, és politikai arcukat eltorzítja.¹²⁰ Felvetődött azonban ez a probléma más országokban is.

A Svájci Munkás Dalosszövetség alapszabályának 2. paragrafusa pl. már 1888-ban kimondta, hogy „a kórusok tagjai többségének politikailag vagy szakszervezetileg szervezettnek kell lennie”. Ezt 1920-ban *minden* tagra kiterjesztették.¹²¹ Németországban ugyan sohasem volt kötelező a szakszervezeti vagy a párttagság, mégis, már az 1901-es évektől egyre több dalárdának az alapszabálya írta elő, hogy a tagok *mindegyikének* szervezett munkásnak kell lennie.¹²²

Az MMDSZ alapszabálya szintén előírta, hogy a szövetségnek csak szervezett munkás lehet a tagja, de ezen felül azt is kikötötte, hogy a dalkör társelnökét az SZDP helyi szervezete vezetőségének kell kijelölnie. Mint Kiss tudósít, a Budapesti Általános Munkásdalkarban, mely a 20-as években a legnagyobb hazai munkásdalárdának számított, énekeltek ugyan szép számmal kisiparosok is, de minden tagnak MSZDP tagsággal kellett rendelkeznie.¹²³ A szövetség 1922 júniusi választmányi ülésén Ősz dalos azt javasolta, hogy a vezetőség gyakrabban ellenőrizze tagdalárdáit, vajon tagjai valamennyien szervezettek-e.¹²⁴ (Ezt később az Egyenlőség Dalkör is kérte.)¹²⁵ Több munkásdalárda — így az Építőmunkások Országos Szövetségének dalkara — a két világháború közt csak szervezett munkásokat vett fel.¹²⁶ A szövetség ezen felül azt is kimondta, hogy az általa szervezett hangjegytanfolyamot is csak szervezett munkások látogathatják. („Kivételt csak azok a ruggyantagyári munkások élvezhetnek, kik máshol nem énekelnek”).¹²⁷ — Hasonló jelenségek voltak azonban máshol, így pl. Finnországban is. A Varkausi Munkásegylet pl. csak azzal a feltétellel hagyta jóvá a daloskör működését, hogy az oda tartozó személyek valamelyik munkásszervezet tagjai.¹²⁸

A szervezettség eröltetése azonban sokakat eltávolított mind a munkás-, mind a munkásdalos-mozgalomtól. Kiss Imre pl. elmondja, hogy akkor, amikor a Makói Petőfi Dalkör visszalépett az MMDSZ-be (1932), Varga István ügyvezető elnök személyesen felvette a kapcsolatot a szövetséggel, és „hosszas vita után” abban állapodtak meg, hogy a dalkör tagságának 50—60%-a belép a helyi MSZDP

¹²⁰ Dieter Dowe: Die Arbeitersängerbewegung in Deutschland vor dem Ersten Weltkrieg — eine Kulturbewegung im Vorfeld der Sozialdemokratie. In: Arbeiterkultur. Hrsg. von Gerhard A. Ritter, Königstein/Ts. 1979. 126.

¹²¹ *Fillies*, i. m., 130.

¹²² *Victor Noack*: Vorwort a „DAS — Entstehung, Kampf und Aufstieg”-hez. Halensee, Berlin 1911. márc.

¹²³ *Kiss Ernő*, i. m., 5.

¹²⁴ MMDSZ vál. ü. 1922. jún. 24.

¹²⁵ A kérés a dalkör idővel megismételte. MMDSZ közgy. 1925. márc. 22.

¹²⁶ *Marosán György*: Zengjen a dal... Az ÉDOSZ Dalkar fennállásának 75. évfordulója. Élelmezési Ipari Dolgozók Szakszervezetének Központi Vezetősége. Táncsics Könyvkiadó, Bp. 1964., 70.

¹²⁷ MMDSZ v. ü. 1936. okt. 26., uo.

¹²⁸ *Kurkela*, i. m., 16.

szervezetbe. Varga — aki egyébként iparos volt — annyira azonosult a szövetség intenciójával, hogy a dalkör közgyűlésén felkérte a tagokat: lehetőleg *mindannyian* lépjenek be a pártba. Az agitáció azonban kevés eredménnyel járt: hetek múltán is csak egy-két dalos lépett be a pártba, ők is leginkább a vezetőségből kerültek ki, és később maguk is kimaradtak a pártból.¹²⁹ Kovács László, a Budapesti Általános Munkás Dalkör egykori tagja elpanaszolta, hogy mivel a helyi szakszervezet egy évre kizárta, a dalárdából is mennie kellett. Mint mondotta: „a tulajdonképpeni panasz abban van, hogy ezen kitiltás közben sértő szavakkal illették őt a dalosok.”¹³⁰ Schein Béla nyilatkozata a Munkások Dal- és Zeneközlönyében (MUDZK), 1926-ban: „semmi szükségünk sincs arra, hogy bármelyik dalárdánkban énekeljenek olyanok, akik elveinkkel nem értenek egyet.”¹³¹

Az egység akkor igazán egység, hogyha konzekvens. Azokat a dalosokat, akik „az egyesület szabályai ellen súlyosan vétettek”, vagy „nem szervezett daloshoz méltóan viselkedtek”, már azelőtt is ki lehetett (tk. kellett) zárni a dalkörből.¹³² 1925-ben azonban a közgyűlés a Csepeli Általános Munkásdalkör azon indítványát is elfogadta, amely szerint az ilyen dalost, amennyiben az a szövetség *valamely más* tagdalárdájához kívánna átmenni, tilos felvenni addig, amíg a szövetség ügyét meg nem vizsgálja, „s előlött pártatlanul nem dönt”.¹³³ A következő hónapban az Alkohol Ellenes Munkások Dalköre levélben értesítette a szövetség vezetőségét, hogy jóllehet két tagját, Messzinger Sándort és Knöppfler Manót tagjai sorából törölte, más dalkör felvette őket. „A vezetőség úgy határoz, hogy míg nevezett dalosok ügye el nem intéztetett, őket más dalkör tagjai sorába nem veheti.”¹³⁴ A Budapesti Cipésmunkások Dalkara átiratban jelentette, hogy rendbontás miatt több dalost kizártak, miáltal *a dalkör meggyengült*. Egyben kérték a vezetőséget, hassanak oda, hogy ezek a dalosok más dalkörökben ne énekelhessenek.¹³⁵

Ez a stratégia a felszabadulás után is folytatódott — még az üzemalakításoknál is. Sok helyen olyan határozatot hoztak (így pl. a nyomdászok), hogy azokat, akik a felszabadulás előtt nem voltak szervezett munkások, *el kell bocsátani*, s helyükbe régi, szervezett munkásokat kell helyezni.¹³⁶ Az MMDSZ 1945. októberi elnökségi értekezletén Greguss dalos azt javasolta, hogy „csak olyan karnagyot vegyenek fel a dalkarok, melyek tagjai a szabad szakszervezetnek”. Szentgyörgyi Árpád elnök

¹²⁹ Kiss Imre, i. m., 32.

¹³⁰ „A vezetőség megállapítja, hogy az ügynek nincs dalos vonatkozása, s ezért az ügyet elejtik.” MMDSZ v. ü. 1926. márc. 20., uo.

¹³¹ Sch (Schein?): A fejlődés útja. = MUDZK 1926. dec., 193.

¹³² A Vasas Dalkör pl. Major Andrást, Müller Gyulát, Müller Miksát és Várad Istvánt a „munkásdalos etikával való szembehelyezkedése” miatt kizárta. MMDSZ v. ü. 1936. júl. 13., uo.

¹³³ MMDSZ közgy. 1925. márc. 22.

¹³⁴ MMDSZ v. ü. 1925. jún. 17., uo.

¹³⁵ MMDSZ v. ü. 1925. nov. 4., uo.

¹³⁶ Kossa István előadása a szakszervezeti előadóképzőn, 1945. júl. 23. SZKL 1945. 29. sz. dossz.

válasza: „ez már megtörtént”.¹³⁷ Justus Pálhoz írt, 1947-ben kelt levelében azt írta, hogy a szövetség tagjainak mintegy 85%-a SZDP-tag.¹³⁸

De a dalosok politikai szervezettsége is kevésnek bizonyult az osztálytudatos dalárdamozgalom védelméhez. Részben a fentebb vázolt ellentétek miatt a tagságra való jogosultságnak az is feltétele lett, hogy a tagok külön-külön és együtt, mint tagdalárdák megfelelően *elhatárolják magukat a polgári dalosmozgalomtól*.

Már a Svájci Munkás Dalosszövetség alapszabálya kimondta, 1888-ban, hogy tagjai *nem lehetnek egyidejűleg benn* a polgári dalárdákban is.¹³⁹ Németországban 1914 körül merült fel a DASB szövetségi közgyűlésén, hogy a munkásdalosok ezrei énekelnek polgári kórusokban is. A Rajnai Körzet küldötte követelte: a szövetség tiltsa meg a munkásoknak, hogy más, nem a DASB-hoz tartozó egyletekkel együtt énekeljenek. Elhangzott az a javaslat is, hogy *mindazon dalkörök, melyek nem tartoznak a munkásdalos-szövetséghez, számítsanak polgári egyletnek*. A Középnémet Körzet küldöttének álláspontja az volt, hogy „a munkásdalosoknak a polgári egyletekkel való együtt éneklését arra való alkalomként kell felhasználni, hogy minden társadalmi kört megtermékenyítsünk a munkásmozgalom eszméivel, és eredményes munkával megnyerjük a munkás dalosmozgalom számára.”. A vita végeredménye az lett, hogy a DASB-hoz tartozó egyleteknek tilos együtt énekelni a polgáriakkal, de azt a javaslatot, hogy a szövetségen kívüli egyletek polgárinak számítsanak, 23:19 arányban leszavazták.¹⁴⁰

A *kettős tagság* és a polgári dalárdákkal való *együttes szereplés* kérdése Magyarországon előbb az *egyes munkásdalárdákban* vált problematikussá, és onnan gyűrűzött tovább a *szövetségbe*.

Az első ilyen adat 1913-ból származik, amikor a Kispesti Szervezett Munkások Dalkörének nevében Weisz Manó indítványozta: „mondja ki a Magyarországi Munkás Dalosok Szövetsége, hogy a kebelébe tartozó dalegysületekben csakis az osztályharc alapján álló, szervezett munkások lehetnek tagok, s ezek mindenféle polgári dalegysületből erkölcsi kötelességüknek tartásáért kilépni és ezzel végleg szakítani, hacsak azáltal nem támadnak kenyérkereseti kérdések.” A javaslatot hosszú vita követte, majd a közgyűlés úgy döntött, hogy az „még nem elfogadható”.¹⁴¹

A három hónappal később megtartott választmányi ülésen Dorozel Dezső elnökségi tag kérte a dalosküldötteket, tartózkodjanak a polgári művektől és társaságtól.¹⁴² Egy év múltán ugyanő figyelmeztetett: tudomására jutott, hogy polgári dalárdák hívnak meg munkásdalosokat, s mivel az ilyen részvétel „elvi ellentétben álló dolog”, az ügyet tisztázni kell.¹⁴³ 1918-ban Wiesenberger alelnök vetette fel újból a

¹³⁷ MMDSZ eln. ért. 1945. okt. 14.

¹³⁸ Szentgyörgyi Árpád levele Justus Pálhoz, Bp. 1947. jún. 6. PI Arch. 283. f. 35/38. öe.

¹³⁹ *Fillies*, i. m., 130.

¹⁴⁰ *Victor Noack*, i. m., 37—38.

¹⁴¹ MMDSZ közgy. 1913. márc. 23., uo.

¹⁴² MMDSZ választmányi ülés (vál. ü.) 1913. jún. 26., uo.

¹⁴³ MMDSZ vál. ü. 1914. jún. 25., uo.

kérdést, de a választmány még mindig úgy döntött, hogy „ez idő szerint nincs kifogása az ellen, ha egy munkásdalos más polgári dalárdában is működik”.¹⁴⁴ Az engedékenység oka csupán a mozgalom gyengesége lehetett: azoknak az előnyöknek az ismeretében, amelyeket a polgári dalárdák tudtak nyújtani, várható volt, hogy a szigorú rendszabályok esetleg túl sok munkást távolítanak el a mozgalomtól.

Mint már azonban utaltunk rá, 1925-ben elmérgesedett a két szövetség közötti viszony, mivel a MDEOSZ több kísérletet is tett arra, hogy a munkásdalárdákat a maga fennhatósága alá vonja. Így pl. körlevelet küldött a Békéscsabai Munkás Dalkörnek azzal, hogy az újonnan létesítendő megyei kerületükbe kívánják bevonni őket. A körlevél az MMDSZ-t — csak úgy, mellékesen — a polgári dalosszövetség alosztályaként tüntette föl. Az MMDSZ vezetősége értesítette a dalkört, hogy a kétféle tagság nem összeegyeztethető. Bár — ha úgy gondolják — átírhatnak a szóban forgó kerületi MDEOSZ vezetőségnek is, és megkérhetik őket, hogy amennyiben az a munkáskórusok bevonását továbbra is szükségesnek tartja, közvetlenül az MMDSZ központi vezetőségét keresse fel, „hogyan ezen ügy a munkásdalegyletek szövetségével együtt legyen megtárgyalható”.¹⁴⁵

Említettük, ebben az időszakban érte az MMDSZ-t a hatóságok és polgári szövetség részéről az első komolyabb támadás. Ennek fényében került gyanúba a Budapesti Haladás Dalkör amiatt, hogy a MDEOSZ-nak is tagja.¹⁴⁶ Berényi Ferenc elnök és Bencz József titkár tisztázták később a dalkört, tanúsítván, hogy csupán arról van szó, hogy a polgáriak őket is a maguk egyleteként kezelik.¹⁴⁷

A Pesterzsébeti Haladás viszont tényleg tagja lett a MDEOSZ-nak is; az elnök és a titkár elmondta, hogy a dalkör *kényszer* hatására döntött így. Itt is az alapszabály, a legalitás elvesztése volt a tét. A szövetség válasza azonban most már kemény volt: „a vezetőség felszólítja a nevezett dalkört, hogy (. . .) a dalkör tagjai döntsenek afelett, hogy egyesületük melyik szövetségnek legyen továbbra is a tagja.”¹⁴⁸ Ugyanez megismétlődött a Váci Munkás Dalkörrel¹⁴⁹ és a Szombathelyi Összmunkások Dalkarával.¹⁵⁰

A frontok ily módon megkeményedtek, s most már az *egyes munkásdalosok* kettős tagsága is tarthatatlanná vált. A Miskolci Általános Munkás Dalkör egyik 1925-ös közgyűlése kimondta, hogy a dalárda tagjai *csak a vezetőség hozzájárulásával* léphetnek be más egyesületbe.¹⁵¹ Az Újpesti Munkásképző Egylet azonnal eltávolítot-

¹⁴⁴ MMDSZ vál. ü. 1918. dec. 27., uo.

¹⁴⁵ MMDSZ v. ü., 1925. júl. 8., uo.

¹⁴⁶ Uo.

¹⁴⁷ MMDSZ v. ü. 1925. júl. 22., uo.

¹⁴⁸ MMDSZ v. ü. 1925. júl. 29., uo.

¹⁴⁹ „A Vezetőség (. . .) az ügy helyes elintézését a dalkör vezetőségére bizza.” MMDSZ v. ü. 1925. aug. 26., uo.

¹⁵⁰ Őket az alispán szólította fel, hogy lépjenek be a Vas megyei Dalosszövetségbe. MMDSZ v. ü. 1926. okt. 20., uo.

¹⁵¹ L. 44. sz. jegyz.

ta azt a tagját, amelyik az Egyesült Izzóba vagy az Újpesti Dalkörbe belépett — emlékezik vissza Maróti Gyula.¹⁵²

Kovács László a dalosújság 1926. februári számában így írt: „szerintem az olyan dalos, aki tagja a polgári dalárdának is, az már nem való közénk, mert vagy érezzük magunkat munkásoknak, és akkor *csak* a munkáskultúrát szolgálhatjuk, és *csak* a munkásdalkarok fejlődését mozdíthatjuk elő, vagy ha olyan a fölfogásunk, hogy összeegyeztethetőnek tartjuk, hogy polgári dalárdában is énekeljünk, ez lehet egyéni fölfogás, *de nem lehet* a munkásdalosok összességének fölfogása.” Javaslata: „munkásdalos csak munkásdalkör tagja lehet; aki polgári dalkör tagja, az ne lehessen tagja munkásdalkörnek! Ezek a dalkarok válasszanak: vagy polgári, vagy munkásdalkör! *Két ellentétes világfölfogású kultúrát egyszerre szolgálni nem lehet!* Nincs szükség kétszínűsködéésre!”¹⁵³ A cikk nyílt összeütközésre vezetett. A MDEOSZ felkérte dalárdáit, azonnal jelentsék, ha a munkásdalosok elpártoltak valahol a dalárdából. Egyben úgy döntöttek, hogy — dalosegység ide, dalosegység oda — náluk is *minden dalos csak polgári dalárdának lehet tagja*.

Nem sokkal később Schein arról írt, hogy azok a dalosok, akiket jó képességeik miatt gyakran szerepeltetnek a polgári dalárdák is, és akiket a náluk elérhető juttatásokban részesítettek, mekkora feszültséget keltenek a munkásdalárdákban, ahol „ingyen, meggyőződésből énekelnek ezek a másutt dotált dalosok”.¹⁵⁴ (Kisértetiesen hasonlított ehhez a németországi Liedergemeinschaft egyik 1905-ös röplapja, mely azokat a szervezett munkásokat bírálta, akik szép hangjukat a polgári kórusokban rezegettik. Mint Fillies megjegyzi, ez jól bevált érv volt; alighogy kezdte észrevenni a munkás, hogy őt csak a jó hangjáért „tűrik meg” vagy tisztelik, többé már nem tudta igazán jól érezni magát ezekben a körökben.¹⁵⁵ Valóban: a karnagyok állandó szokása volt, hogy — mivel általában egyidőben több kórust is vezettek, (*munkás és polgári kórust*, vegyesen) — a jobb képességű dalosokat egyszerűen átvitték magukkal a polgári dalárdába. Ezt tette Ádám Jenő, András Béla, vagy Müller Károly, a Budapesti Általános egykori karnagya. Mint Halmi írja, Müller valamennyi jó dalosukat bevitte valamelyik vállalati kórusába, s így azok munkahelyükkel függőségi viszonyba kerültek.¹⁵⁶

Az a fölfogás, amely szerint az MMDSZ-en kívüli dalkörök mind polgáriak, a szövetség fennállása alatt végig megmaradt. Jól példázza ezt az az 1946-ban megtörtént eset, amikor az Új Élet Dalkar elnöke arra kérte a szövetséget, hogy adjon igazolást arról, hogy Zsazskovszky karnagy már a háború előtt is vezetett *munkásdalkart*. Csakhogy a munkásdalárda, amelyet Zsazskovszky vezetett, nem tartozott akkoriban a munkásdalos-szövetséghez, s ezért az MMDSZ csupán arról

¹⁵² Maróti, l. 91. sz. jegyz. 7.

¹⁵³ Hozzászólás. = MUDZK 1926. febr., 31.

¹⁵⁴ Sch (Schein?): A fejlődés útja, (2) = MUDZK 1926. nov., 173.

¹⁵⁵ Fillies, i. m., 101—102.

¹⁵⁶ Halmi, i. m., 2. (Mint láttuk, Müllert a szövetség 1936-ban kizárta.)

adott igazolást, hogy „Zsazskovszky 1935-től 1938-ig a *Jutagyári Dalkart* tanította”.¹⁵⁷

A MDEOSZ 1927-es, szegedi dalosversenyén ismét nagy számban vettek részt az MMDSZ szervezett dalosai.¹⁵⁸ A dalosközlöny is foglalkozott a kérdéssel.¹⁵⁹

Az elvi alapon állók vagy-vagy álláspontja persze érthető volt, de nemigen vették figyelembe a munkásság többségének kényszerhelyzetét. Ők — főleg egzisztenciális okokból — kénytelenek voltak a polgári dalárdákba belépni, még akkor is, ha szívük szerint a munkásdalárdák tagjai lettek volna, és ha tehették, ott is énekeltek.¹⁶⁰ Azonkívül minden bizonnyal voltak olyan középosztálybeliek is, akik, jóllehet a polgáriakhoz tartozónak vallották magukat, vagy a társaság, vagy a több éneklési alkalom kedvéért szívesen eljárak volna a munkásdalkarokba is. A keményebb vonal éppen ezeket a fontos és tömegében is jelentős rétegeket zárta ki azzal, hogy osztályidegennek bélyegezte őket.

Ezenfelül a szövetségnek volt egy központi *magja*, elsősorban a városi agglomerációs övezetek peremvidékeiről (főként az általános munkásdalkörök), és egy „lágyabb” perifériája, mely jelentős részben „ingadozó” dalkörökből állott.¹⁶¹ (Ilyen volt pl. a Typographia, amely épp csak hogy bekerült a szövetségbe, és a munkásrendezvényeken sem vett olyan aktívan részt, mint a „mag”).¹⁶²

Nagy Teréz, a szövetség alkalmi szövegírója, még 1925-ben javasolta, hogy a *pályázati zsűribe* „elvi szempontból” csak munkás származású tagokat jelöljön ki a vezetőség.¹⁶³ A vezetőség 1930-ban úgy határozott, hogy felkéri Ujj Józsefet, mondjon le a MDEOSZ-nál betöltött országos karnagy i tisztségéről, „mivel a szövetségnél már évek óta viselt országos karnagy i tisztségével összeférhetetlen”.¹⁶⁴

Az ellentét 1945-től ismét kiújult. Az MMDSZ vezetősége még 1945-ben olyan hírt kapott, hogy a polgári szövetség dalkarokat toboroz magának, a munkásdalkarok köréből is. Az intéző bizottság felkérte Bükkös Vilmos titkárt, vizsgálja ki az ügyet, és tegyen jelentést.¹⁶⁵ A hír igaznak bizonyult: Bardócz Dénes jelentése szerint a Diósgyőri MÁVAG Józserence dalkar felhívást kapott a polgáriaktól, hogy lépjenek be a MDEOSZ-ba. Bardócz felszólította őket, lépjenek be az MMDSZ-be.¹⁶⁶ A Magyar Textilgyár Dalkara felvilágosítást kért, vajon lehet-e tagja mindkét szövetségnek.¹⁶⁷ 1946-ban a szövetség vezetőségének feltűnt, hogy a Pénzjegynyomda

¹⁵⁷ MMDSZ v. ü. 1946. márc. 4., uo.

¹⁵⁸ MMDSZ vál. ü. 1927. szept. 24., uo.

¹⁵⁹ MUDZK 1927. okt., 158.

¹⁶⁰ *Czigány*, i. m., 187.

¹⁶¹ Vö. *Szalmás Piroska*: A Szalmás-kórus krónikáskönyve. Bp. 1940.

¹⁶² *Lénárd Sándor*: Nyílt levél. — MUDZK 1928. júl., 119—120.

¹⁶³ MMDSZ v. ü. 1925. okt. 20., uo.

¹⁶⁴ MMDSZ v. ü. 1930. okt. 19., uo. — Ujj később le is mondott a MDEOSZ funkcióról.

¹⁶⁵ MMDSZ int. Biz. ü. 1945. dec. 24., uo.

¹⁶⁶ MMDSZ v. ü. 1946. júl. 15., uo.

¹⁶⁷ „A szövetség a felvilágosítást megadta”. MMDSZ v. ü. 1946. szept. 16., uo.

Dalkara a szövetség megkerülésével jutott rádiószerepléshez. Ebből arra következtettek, hogy a dalkar a MDEOSZ-nak is tagja. Leskó András szervező titkár javaslatára az üzemi bizottsághoz fordultak információért.¹⁶⁸ Valamivel később, egy elnökségi ülésen Várnai Dániel elnök bejelentette: tudomására jutott, hogy a dalkar egyik vezetőségi tagja a MDEOSZ alelnöke. Az elnökség vizsgálatot és jelentést kért a dalkartól.¹⁶⁹ Válasz: az SZDP-nek tudomása van Dániel Károly elnök MDEOSZ-ban viselt tisztségéről.¹⁷⁰ Az elnökség tájékoztatta az SZDP vezetőségét arról, hogy Dániel kettős funkciója a szövetség működési szabályzata szerint összeférhetetlen („a szocialista munkásdalárda rendes tagja a magyar dalosszövetségnél vezetői tisztséget nem vállalhat, ill. polgári dalárda vezetőségében tisztséget nem viselhet”), egyben támogatást kért. Egyidejűleg felkérte a Pénzjegynyomda Dalkarát, hasson oda, hogy Dániel a MDEOSZ-nál betöltött tisztségéről mondjon le.¹⁷¹

A szövetség egyidejűleg offenzívát indított a munkásdalárdák bevonására. Az intéző bizottság 1945-ben elfogadta Szentgyörgyi javaslatát, miszerint azokat a dalárdákat, amelyek már vettek kottát a szövetségtől, de még nem iratkoztak be, fel kell szólítani a belépésre.¹⁷² 1946-ban a vezetőségi ülés elhatározta, hogy felhívja a Szabad Népből és a Népszavából a munkásdalosokat: lépjenek be a szövetségbe.¹⁷³ Októberre elintézték, hogy az SZDP főtítkárság körlevélben forduljon az irányítása alatt működő dalkarokhoz, melyben közli: *kötelesek belépni* a munkásdalos-szövetségbe.¹⁷⁴

Elkülönülés a rendezvényeken

Az osztálytudatos munkásdalost elsősorban nem az a pusztán tény sértette, hogy társai polgárokkal együtt is énekelnek. Az ő szemükben a főbűn az *együttműködés* volt, mivel a polgári dalárdák *szereplési alkalmi* (pl. a liturgikus szertartások, a nacionalista és irredenta demonstrációk vagy a nemesi és polgári protektorok előtti hajbókolás) a hozzájuk tartozó *repertoárral* együtt idegenné váltak a számukra. Éppen ezért a polgároknak az az érve, miszerint a művészet „felette áll” az osztály- és pártviszonyoknak, azonnal tarthatatlanná vált, mihelyt rámutattak a munkásság képviselői, hogy e dalárdák repertoárja telve van templomi énekekkel, iránydalokkal és nacionalista propagandával.¹⁷⁵

¹⁶⁸ MMDSZ v. ü. 1946. máj. 13., uo.

¹⁶⁹ MMDSZ v. ü. 1946. szept. 11., uo.

¹⁷⁰ MMDSZ v. ü. 1946. dec. 10.

¹⁷¹ Mészáros István ügyv. eln. és Bükkös Vilmos titk. levele az SZDP Vezetőségéhez. Bp. 1946. dec. 13. PI Arch. 283. f. 35/38 öe. 15.

¹⁷² MMDSZ int. biz. ü. 1945. jún. 18., uo.

¹⁷³ MMDSZ v. ü. 1946. márc. 18., uo.

¹⁷⁴ A(z SZDP) Főtítkárság körlevele (J/Fné) (Justus Pál? Fleischerné? / A párt alapszervezeteihez), Bp. 1946. okt. 8. PI Arch. 283. f. 35/38. öe. 8.

¹⁷⁵ Singende Proletar = Arbeitersängerzeitung, id. *Fillies*, i. m., 103–104.

Az Erzsébetfalvai Munkás Dalkör 1902. június 24-i választmányi ülésén kimondta, hogy továbbra is *csak a munkásdalosokat köszöntik fel a névnapjukon szerenáddal*.¹⁷⁶ Tudomásunk van arról is, hogy a Budapesti Vasasok Dalkarának vezetősége (már az MMDSZ megalakulása előtt is!) többször megfeddte néhány dalosát (6–7 személyről volt szó), akik „rendkívül sok szerenádra jártak” a vezetőség beleegyezése nélkül. A jegyzőkönyv nem említi ugyan, milyen szerenádokról volt szó, de sejtethető, hogy polgári személyeknek adták. A vasasok szakosztálya is foglalkozott „a dalkarban divott állapotokkal”, melyek „rontották a szakosztály, ill. a dalkar hírnevét”. A szakosztály 1906-ban taggyűlést hívott össze, melyen kimondta: ha a dalosok nem fegyelmezik magukat, *felosztatja* a dalkart. Mint adatközlőnk írja: „a dalosok, belátva helytelen cselekedetüket, megfogadták, hogy öntudatos munkásokhoz illően viselkednek, és az összmunkásság érdekében fognak a jövőben működni. (. . .) Szerenádra csak azok mennek, akik szakosztályunk kötelékébe tartoznak, ill. azok hozzátartozóihoz.”¹⁷⁷ Ezt a dalárdák *egymástól is* megkövetelték. 1924-ben pl. a Budafoki Munkás Dalkör az MMDSZ választmányi ülésén nehezményezte, hogy a Nagytétényi Munkás Dalkör misékre jár, ami nem fér össze szövetségi tagságával.¹⁷⁸

A probléma egyrészt úgy vetődött föl, hogy legalább is kétséges ezeknek a munkásoknak az eszmei hovatartozása, másrészt magát az osztályharcos mozgalmat is lejáratják. Ehhez jött hozzá a művészi versengés szempontja, hiszen az osztálytudatos munkásdalos egyik legfőbb célja az volt, hogy megmutassa a polgároknak: a munkásság is képes művészileg kiemelkedő produkcióra. Márpedig a legjobb hangú és a legjobban képzett munkásdalosok — megjegyzendő: a polgáriak éppen őrájuk számítottak a leginkább! — ily módon, úgymond, magát az ellenséget segítették hozzá a fölényhez, a munkásság művészi területen való „lehengerléséhez”.

1912-ben a DASB lipcsei közgyűlése a körzeti alapszabályba azt is bevette, hogy a körzeti tagegyleteknek tilos együttműködni a polgári egyletekkel.¹⁷⁹ Láttuk: két évvel ezelőtt a Rajnai Körzet is ezzel a követeléssel lépett föl, és ezt a DASB határozattá is emelte. Az MMDSZ 1922-ben felhívta tagdalárdáit, hogy a MDEOSZ azévi dalversenyén „ne működjenek közre, és az ünnepélyt ne a szövetség dalosai által igyekezzenek sikerre vinni”.¹⁸⁰ Később Pajor Oszkár titkár korholta azokat a munkásdalosokat, akik a polgáriakkal való együttes fellépéseikkel az „ellentábor sikereit gazdagítják”.¹⁸¹

Ugyanebben az évben a Felsőgallai Dalkar megbízottja, Horváth jelentette, hogy a dalkar augusztus 15-én (Nagyboldogasszony napja!) „kénytelen” több polgári

¹⁷⁶ *Áfra*, i. m., 17.

¹⁷⁷ Szász Sándor: A Budapesti Vasasok Dalkarának huszonöt éves története. 1903—1928. Világosság ny., Bp. 1929., 7.

¹⁷⁸ MMDSZ vál. ü. 1924. máj. 11., uo.

¹⁷⁹ Noack, i. m., 37.

¹⁸⁰ MMDSZ v. ü. 1922. jún. 10. PIArch. 283. f. 35/38. öe. 1. l. — A dalosünnep időpontja: jún. 16—17.

¹⁸¹ MUDZK 1927. okt., 24. p.

dalárdával együtt fellépni, s ehhez a szövetség hozzájárulását kérte. A bejelentést hosszú vita követte, de *az engedélyt nem adták meg*.¹⁸² Egy hónappal később szó érte a Ferencvárosi Munkás Dalkart, hogy július 23-án az Állatkertben fog fellépni, ahol a MDEOSZ rendezi a dalosünnepélyt. A vádat azonban a dalkar képviselője *visszautasította*.¹⁸³ Szeptemberben a Tatabányai Munkás Dalkar kért engedélyt a polgárokkal való együttes fellépésre. Rucska dalos javaslata: a szövetség *szakítsa meg a kapcsolatot* a dalkarral, és erről küldjön értesítést. Pitkovits: „az ilyen dalkarokat” ellenőriztessék az SZDP helyi szerveivel. Dorozel elnök felvilágosította a vezetőséget: a dalárdát nincs joguk kizárni — ehhez csak a választmányi ülés után összehívott közgyűlésnek van joga.¹⁸⁴

A hosszas vajúdnak az 1924. májusi választmányi ülés határozata vetett véget, mely kimondta: „Minden dalkör, ki a szövetségünk kebelébe tartozik, és egy polgári dalkör felkéri őt vendégszereplésre, csakis a vezetőség előzetes bejelentése és jóváhagyása mellett teheti ezt meg, oly feltétellel, hogy a munkásság intencióját megőrizvén egy munkáskórust kötelesek ott elénekelni, továbbá az összkórusban részt nem vehetnek”.¹⁸⁵

A későbbiekben már csak erre a határozatra kellett hivatkozni, pl. akkor, amikor egy újpesti polgári dalkör munkásdalköröket hívott meg szereplésre,¹⁸⁶ vagy amikor a Rákospalotai Szabadság Dalkör kért engedélyt egy hasonló fellépésre.¹⁸⁷ Mégis: 1925-ben, a szövetség vezetőségi ülésén Dobos rosszalotta, hogy „munkásdalosok anyagi vagy egyéb érdekekből polgári dalárdák nivóját emelték”. A testület elfogadta Fleischmann indítványát: fel kell kérni a Népszavát, hogy nyilvánosan rója meg az érintetteket.¹⁸⁸

Különösebb jelentősége ugyan nincs, de megemlíthető, hogy akkor, amikor (1926-ban) a szegedi polgáriak tiltakoztak a dalosünnepély munkásdalárdák általi rendezése miatt, az MMDSZ lapja így válaszolt: „mi nem politizálunk (. . .) Meghívtuk (. . .) a dalosünnepélyünkre Szeged valamennyi dalárdáját. (. . .), és ha a kerületi választmány (. . .) nem hozza fönti érthetetlen határozatát, részt is vettek volna ünnepségünkön.”¹⁸⁹ Hogy mindez nem volt igaz, abból is látszott, hogy a szövetség vezetősége csak másfél hónappal később határozta el, Schein Béla ügyvezető elnök javaslatára, hogy a dalosünnepélyre meghívja a MDEOSZ-t is.¹⁹⁰ A szövetség alapszabálya különben is kimondta: „A Magyarországi Munkás Dalegyletek Szövetsége által rendezendő országos dalünnepélyen kizárólag a szövetség tagdalárdái

¹⁸² MMDSZ vál. ü. 1922. jún. 24. — Hozzászólók: Asztalos, Kiss, Szücs, Geiger, Farkas.

¹⁸³ MMDSZ vál. ü. 1922. júl. 22., uo.

¹⁸⁴ MMDSZ v. ü. 1922. szept. 14., uo.

¹⁸⁵ MMDSZ vál. ü. 1924. máj. 11., uo.

¹⁸⁶ MMDSZ v. ü. 1924. máj. 5., uo.

¹⁸⁷ MMDSZ v. ü. 1924. máj. 26., uo.

¹⁸⁸ MMDSZ v. ü. 1925. szept. 2., uo.

¹⁸⁹ MUDZK 1926. ápr., 16. o.

¹⁹⁰ MMDSZ v. ü. 1925. jún. 3., uo.

vehetnek aktív részt.”¹⁹¹ Nyilvánvaló, hogy akkor, amikor a MDEOSZ már elhatárolta magát a közös szerepléstől, könnyű volt bizonygatni, hogy az MMDSZ szívesen együttműködött volna . . .

A lényeg azonban az, hogy a szövetség azután is, makacs következetességgel kérte tagjaitól 1924-es határozatának a rigorózus betartását.¹⁹² Úgy látszik azonban, hogy maguk a tagdalárdák eléggé nehezen fogadták el, mert 1926-ban a Haladás Dalkör szintén kérte a szövetséget: hadd vehessen részt Farkas Nándor szerzői estjén a Zeneakadémián.¹⁹³ A vezetőség elutasította a kérést, a dalkör viszont *fellebbezett a közgyűléshez*. Sőt: az Újpesti Riadó Dalkör maga is meghívott polgári dalárdákat a hangversenyére anélkül, hogy kérte volna a szövetség hozzájárulását.¹⁹⁴ A dalkör viselkedése azonban nemcsak a szövetség vezetőségének, hanem az Újpesti Munkásotthon igazgatóságának is szemet szűrt, és emiatt kitiltotta őket az otthonból. A számonkérés alkalmával Kónya Iván elmondta, hogy a polgári dalárdákat azért hívták meg, mert azok *nagyobb közönséget* vonzottak, mint Újpest bármelyik munkásdalárdája. A vezetőség ezután úgy határozott, hogy *most még meghocsát*, de a következő alkalommal javasolni fogja a választmánynak a dalkör *kizárását* és a dalosok „*leigazolását*”.¹⁹⁵ Még ugyanabban az évben a Makói Szervezett Munkások Dalkara és az Újpesti Általános Munkásdalkör engedélyt kért a polgáriakkal való együttes szereplésre. (A válasz elutasító volt.)¹⁹⁶

Az MMDSZ a II. világháború után is ehhez tartotta magát. 1945 októberében az elnökség úgy határozott, hogy a „dalosszövetség tagdalárdái csak tagdalárdákkal szerepelhetnek egy napon rendezendő, bármilyen szereplésen”.¹⁹⁷ Figyelemre méltó volt, hogy a határozat a precedensek megtárgyalását nem tette lehetővé.

Ennek dacára a MDEOSZ 1947-es siófoki dalosversenyén mintegy 10 szervezett munkásdalkar vett részt.¹⁹⁸ Mihelyt tudomására jutott a vezetőségnek az „árulás”, azonnal kizárta a Péti Munkás Dalárdát, valamint a Magyar Textilipar Énekkarát.

¹⁹¹ A Magyarországi Munkás Dalosszövetség Alapszabályai, 3. § 1.

¹⁹² MUDZK 1926. jan., 1.

¹⁹³ MMDSZ v. ü. 1926. jan. 20., uo. — Farkas Nándor természetesen a polgári táborhoz tartozott (részben világi, részben egyházi kórusokat vezetett).

¹⁹⁴ MMDSZ v. ü. 1926. ápr. 14., uo.

¹⁹⁵ MMDSZ v. ü. 1926. ápr. 21., uo.

¹⁹⁶ MMDSZ v. ü. 1926. jún. 18. „A Vezetőség a régebbi, erre vonatkozó határozata alapján nem járul hozzá”, 1926. nov. 24.: „Jövő ülésre meghívatik.”

¹⁹⁷ MMDSZ eln. ért. 1945. okt. 14. — most már feltétel nélkül.

¹⁹⁸ Péti Munkásdalárda (Nitrogén Művek), Magyar Textilipar Énekkara (mindkettőt kizárták jún. 6-án), továbbá: Győri Wagongyári Egyetértés Dalárda, Székesfehérvári MÉMOSZ Dalkar, Bonyhádi Cipőgyári Dalkör, Ácsi Cukorgyári Dalkör, Győri Textilművek Törekvés Dalkara, Miskolci Drótygyár Szabadság Dalkara, Ceglédi Vasutas Dalkör, Soproni Vasutas Dalkör. — MMDSZ Vez.: Átirat a Szakszervezeti Tanácshoz, a MÉMOSZ Központba, a nevezett dalárdák üzemi bizottságaihoz és az SZDP Vezetőségének. Bp. 1947. jún. 6.

Ezzel egyidejűleg átiratot küldött a Szakszervezeti Tanácshoz,¹⁹⁹ az MKP-hez, a MÉMOSZ-központba, az érintett dalárdák üzemi bizottságaihoz és az SZDP-központba.²⁰⁰ A párt magáévá tette az ügyet, és szigorú körlevélben figyelmeztette alapszerveit.²⁰¹ A két dalkar kizárását az Éneklő Munkás is hírül adta (igaz, a döntés okának említése nélkül).²⁰²

Másrészről viszont az MMDSZ *kötelezővé tette* tagdalárdáinak az általa szervezett rendezvények látogatását. Az 1923 augusztusában megtartott dalosünnepély előtt hiába kérte több dalkar is, hogy a szövetség tekintsen el „aktív” részvételüktől, hiszen a kötelező műveket nem tanulták és nem is ismerik. Az elnökség (Dorozel vezetésével) úgy foglalt állást, hogy az ünnepélyen az összes tagegyesület „tekintet nélkül” köteles megjelenni.²⁰³

A szövetség vezetősége 1925 márciusában ismét foglalkozott a kérdéssel, és úgy határozott, hogy a tagdalárdák a szövetségi dalosünnepéken kötelesek részt venni, *a vidéki dalkarok kivételével*.²⁰⁴ (Az ő számukra ugyanis az útiköltség sokszor leküzdhetetlen nehézséget jelentett, és ebben a szövetség sem igen tudott segíteni.)

A határozatot szigorúan betartották. Sem a Pesterzsébeti Szabadság, sem az Egyenlőség Dalkör *nem kapott* felmentést.²⁰⁵ Néhány nappal később a választmány úgy határozott, hogy a távolmaradó dalárdák nem kapnak ingyen példányt az újkottákból.²⁰⁶

Fontos megjegyeznünk, hogy a legfelső szinten kissé megváltozott a kép. A szövetség vezetősége ugyanis időről időre tett bizonyos közelítő lépéseket a polgári szövetség vezetősége felé. Nyomatékosan kell azonban hangsúlyoznunk, hogy ennek a „közeledésnek” korántsem valamiféle *együttműködés* volt a célja, hanem az, hogy a szövetség *demonstrálja* eredményeit a rivális szövetség előtt.²⁰⁷

¹⁹⁹ Szentgyörgyi Árpád levele Kossa Istvánhoz (Szakszerv. Tan. főtítk.), Bp. 1948. ápr. 7. SZKL Kossa-Apró I. sz. dosszié.

²⁰⁰ „Kérjük a T. elvtársakat, a megnevezett dalárdák gyári pártszervezeteit erről értesíteni sziveskedjenek, és jelentést kérjenek tőlük, hogy miként fordulhatott elő egy ilyen sajnálatos és szégyenteljes szereplés.” — Mészáros István és Szentgyörgyi Árpád levele, I. fent. — Rajta Justus P. ceruzairása: „Lássá és intézze el fentiek szerint Gallai et.! VI. 10.”

²⁰¹ Poprádi körlevele, Bp. 1947. jún. 23.

²⁰² Éneklő Munkás 1947. jún. 8.

²⁰³ MMDSZ v. ü. 1923. júl. 15., uo.

²⁰⁴ MMDSZ közgy. 1925. márc. 22., uo.

²⁰⁵ MMDSZ v. ü. 1925. máj. 20., jún. 3. — Nem tudjuk, hogy ezek a dalkörök miért nem akartak részt venni a rendezvényen.

²⁰⁶ MMDSZ vál. ü. 1925. máj. 24. PIArch. 680. f. 2/9 öe. 24. o.

²⁰⁷ Így például az MMDSZ 1925-ben, az Újpesti Népszigeten megrendezett juniálisára Hipka Ferenc fővárosi kormánybiztost is meghívta, a MDEOSZ képviselőjében. — Népszava, 1925. júl. 1.

Összefoglalás

I. A munkáskórusok korántsem úgy jöttek létre, hogy valamilyen osztály- vagy elit-tudatból *elkülönültek* volna, hanem úgy, hogy a felső rétegek — miként azt a társadalmi élet egészében is látjuk — *magukra hagyták* őket. Bemutattuk, hogy ez egy „fentről — lefelé” haladó folyamatban valósult meg, melyet a középrétegek is megszenvedtek, de kétségtelen, hogy a legfájóbban a legkiszolgáltatottabbakat, a munkásokat sújtotta.

A kitaszított munkás számára a munkáskórus ebben a stádiumban még nem az osztályharc stratégiai „*hidfőállásainak*” az egyike volt, hanem kényszerű *gettó*, melyben le kellett mondania a társadalom műveltebbjeinek részvételéről. A munkás itt nem *hős* volt, hanem *áldozat*, miként közössége sem *választott* volt, hanem az a közösség, amely neki *kijutott*. Mégis: a társadalom egészének vonatkozásában — legalábbis a munkás számára — már akkor is vonzó közeg volt. A munkás kultúregyesület a tulajdonnal, háztartással nem rendelkező bérmunkást a vele ellenséges közegben a hasonorsúak munkahelyen kívüli közösségébe vonta, mely *otthon-pótló menedékké* vált, segítséggé a *lét elviseléséhez*. Az első időszak munkás kórusdalai, a „munkáshimnuszok” és társai, még korántsem voltak *harcosak*, inkább csak a kétkezi munka becsületét zengték, és *vigaszt* nyújtottak. A munkáskórusnak ez az otthon-jellege később is megmaradt, és ezért nem helytálló az a *heroizáló* beállítás, amely szerint ezek a közösségek jobbra *politikai fedőszervek* voltak.

Úgy gondolom, csak ezt követően kezdett tudatosulni, hogy a hátrányos helyzet az *osztályhelyzetből* fakad. Ezzel együtt azonban a *szembenállás* ténye is kézzelfoghatóvá vált, ami új helyzetet teremtett. Egyrészt visszahatott a polgári társaság érzékelésére: a munkás egyre kevésbé tudta *jól érezni* magát a polgárok társaságában.²⁰⁸ Másrészt új perspektívába állította a hátrányos helyzet megoldására irányuló erőfeszítéseket.

Máshol, így pl. Németországban, felmerült annak is a lehetősége, hogy a munkásság *nyílt politikával* terjessze ki és erősítse meg hatalmi befolyását. A munkásosztály azonban itt is, ott is meglehetősen gyenge volt; mozgalma a Simmel által „korai szervezeti szakasznak” nevezett stádiumában volt. Erőt kellett tehát gyűjteni, és úgy látszik, hogy erre csak egy *zárt stratégiában* nyílt mód.

Az erőgyűjtés eszközei a munkás dalosmozgalomban a következők voltak: a szervezett munkásmozgalmon belüli kapcsolatok kitágítása (az országos szövetségeken keresztül a nemzetközi dalosszövetségig), ezzel párhuzamosan a centrális

²⁰⁸ Ugyanaz a folyamat, amely a polgári osztályt kitermelte, ültette el a munkásságban is a szuverén módon vállalt, egyenlő partnerségen alapuló közösségiség iránti igényt. És végül éppen a polgárságnak ezen eszményhez való hűtlensége volt az, amely a munkásságot a konszenzus felmondására készítette. Mint Schulhof írta, Németországban 1870 után „egy egészen új nemzedék nőtt fel, amely önértetesen tiltakozott a munkaadók megalázó bánásmódja ellen, akik nem láttak bennük egyebet, mint a szolgálatukra termelt lényeket. A munkások régi tegezése megszűnt, a munkások polgároknak tekintették magukat, akiknek éppannyi a joguk, mint munkaadóiknak.” (62—63.)

igazgatás kiépítése, a mozgalom „alapszerveinek” felduzzasztása (dalárdafúzió-program) és a mozgalom szervezeti tisztázása.

Az utóbbi azt jelentette, hogy az osztálytudatos munkásdalos elhatárolta magát a más osztálybeli dalosoktól, adott esetben azonban *munkásoktól* is, hogyha azok *ideológiai* vagy *szervezeti* szempontból nem feleltek meg az általa támasztott követelményeknek. Mindennek megvoltak a *kulturális* konzekvenciái is, elsősorban a repertoárban, de abban is, hogy mindinkább elfordultak a nyárspolgári szórakozástól, a polgárok által kultivált versenyektől stb.

Szorosan hozzátartozott ehhez a legális munkáspárthoz fűző kapcsolat kiépítése és elmélyítése, mely egészen odáig fejlődött, hogy a dalosszövetség voltaképp *átadta az ideológiai vezetést az SZDP-nek*, bizonyos szervezeti felügyeleti jogokkal együtt. Hans Staudinger igen tanulságosan jellemezte a helyzetet: „a munkásdalárdákat nem »külső társaságiságuk« választja el a polgári rétegektől, hanem gazdaságpolitikai érdekeik, melyek mindent szétfeszítenek, az énekeliségtől a vallásig úgy, hogy a munkások dalegylete az egész szervezett munkás-komplexumból kiemelkedik, mint a nagy Egész egy kulturálisan differenciált köre. Ami azonban a keletkezést illeti, korántsem arról van szó, mintha egy kulturális intézmény kivált volna a nagy szervezetből, hanem sokkal inkább arról, hogy ezeket az intézményeket bevonták a nagy mozgalmi összefüggésbe. Ezzel jár együtt az a tendencia, hogy a tágabb körök összes eszmei irányzata átítatja az együletet.”²⁰⁹

A társaság közvetlen élvezete persze később is megmaradt, de az osztályharc éleződésével egyre jobban visszaszorult, és egyre markánsabban színezték különböző *ideológiai és politikai megfontolások*. A tagokat most már nemcsak a *közös sors* tartotta össze, hanem a *közös célok* is, miáltal a „daltársakból” „elvtársak” lettek, és az addig „önmagáért való” együletet egyre inkább egy „másért való” művészi és szervezeti tevékenység jellemezte. Ez volt az a munkásdalárda-típus, melynek kritériumát ideológusai az *osztálytudatosságban* jelölték meg.²¹⁰ Az, hogy e szerint az új éthosz szerint a munkásdalos nem énekelhetett polgári dalárdában, és viszont; az, hogy a munkás dalosszövetségen kívüli dalárdák de facto polgáriaknak számítottak, azt jelentette, hogy a *politikai elv fölébe került a szociológiai* a hovátartozás megítélésében. Az osztályharcos munkást többé nem lágyította meg az a gondolat, hogy azok is munkások voltak, akik a polgárokkal együtt a polgári dalárdákban énekeltek.

Az osztálytudatosak körében egyre inkább a „vagy-vagy” elve vált uralkodóvá: mind következetesebben és mind kíméletlenebbül választották egymástól szét a polgárokat és a munkásokat, majd a polgári gondolkodásaikat és az osztálytudatosokat, végül a szervezetteket és a nem-szervezetteket (párt- és dalosvonatkozásban

²⁰⁹ Staudinger, i. m., 122.

²¹⁰ *Hermann Duncker: Arbeiter-Sänger an die Front! = Kampfmusik*, Berlin 1, 1931/1. I. „A munkáskórus első alapfeltétele az osztálytudatosság” — írta E. H. Meyer, *Vom Gesangverein zum Arbeiterchor.* = *Illustrierte Rote Post*, Berlin 3, 1933/6, febr. 6. (Id. *Arbeitshefte*, 108.)

egyaránt). Kezdetben a szövetség vezetősége a taglétszám gyarapítása és a szervezet stabilizálása érdekében bizonyos ideológiai és szervezeti *taktikai engedményekre* kényszerült. Később azonban arra a magabiztos álláspontra helyezkedett, hogy nem a létszám a legfontosabb, hanem a szervezet *elvi egysége*, homogeneitása, mert ez erejének a támasza. Ez a principium vezette a *szereplési alkalmak* és a *kompozíciók* (a repertoárok) éles szétválasztásában, és természetes, hogy e folyamat a *proletkult*os tendenciákat erősítette. Harc volt ez és versengés: az öntudatos dalos egyszerre akarta kiverekedni magának az élethez és a művelődéshez való jogokat, és demonstrálni, hogy a maga erejéből is képes elérni, sőt túlszárnyalni a polgár teljesítményét. Egyfelől a polgári kultúra (kissé felszínes) *elutasítását* látjuk, másfelől a saját értékek féltékeny *őrzését* (hogy a polgár ne „profitálhasson” azokból).

Ezzel szemben a polgári dalosmozgalom stratégiája ideológiai síkon a *hegemon helyzet védelme volt*, egyébként viszont nyitva állott a munkásdalos — pontosabban annak *személye* — előtt. (Csak relative persze, mert a vezetőségbe már nem választottak be munkásokat.²¹¹) A hegemonia védelmezése azonban feltételezte a munkásdalárdák állandó zaklatását, üldözését is, és ebben gyakran nem is a hatóságok jártak elől, hanem a polgári dalosszövetség (munkásdalosok és -dalárdák elcsábítása, betiltása, dalosünnepek akadályozása stb.). A polgáriak magatartása a munkás dalosmozgalom vonalvezetését még jobban megkeményítette, ami viszont — mivel a sakkhúzások rendszerint a színpalak mögött történtek — a polgáriak többségéből bizonyos *értetlenséget* és *viszontelzárkózást* váltott ki („a polgári dalosszövetség tagja csak polgári dalárdában énekelhet”).

Látnunk kell azonban, hogy bármennyire telve volt is ez az elkülönülés objektíve teleologikus tartalmakkal, ugyancsak objektíve megszüntetlen elkülönülés *is* volt, és ennél fogva *egy sor olyan tendenciát is magában rejtett, amely a későbbi, új típusú integrációt is megnehezítette*. E helyzet — mely maga is objektíve adott volt — legelőször is amiatt volt problematikus, mert a szektás vonalvezetés az elkülönülést nem tudta (és nem is akarta) a politikára és az ideológiára korlátozni, s ezáltal *önmagát is megfosztotta az értékek egy jelentős körétől*. Másrészt pedig a kitaláltottság helyzetnek az elzárkózásba való áttemelése azt a perspektívát is magában rejtette, melyben a tulajdonképpeni cél önmaga „*diametrális*” ellentétébe fordul át. Ha ugyanis a munkásság egyes — esetleg a lehangadóbb — körei, a régebbi elnyomó osztályokkal szemben saját magukat nevezik ki az eljövendő társadalom *egyedüli* gazdasági, jogi, erkölcsi, kulturális stb. *letéteményeseinek*, ismét csak megsértik azt a marxi elvet, amely a társadalmi haladást csakis az *egész rendszer bázisán* tudja elképzelni. Feltehető, hogy ezen a ponton a munkás dalosszövetség az SZDP által képviselt politikai vonaltól *balrább* helyezkedett el.

²¹¹ A polgári dalosszövetség 1936-os szombathelyi dalosversenyén kipattant botrány során a polgáriak közül néhányan részben éppen abban látták a hibák okát, hogy nem voltak a vezetőségben munkások. „Bizonyos, hogy öntudatos munkás nem is lesz!” — fűzte hozzá a Népszava. (Tovább zajlik a polgári dalosszövetség botránya- Népszava, 1936. aug. 9.)

Az éles szembenállás bizalmatlan légkört alakított ki, s ezért a munkás dalosszövetség vezetősége — beleértve a hangadó tagság egy jó részét is — sokakban ellenséget sejtett, és sok szövetségest el is veszített, azok közül is, akiket maga nyert meg, más rétegekből is. Azok a feltételek és biztosítékok, amelyek a tagfelvételt és a rendezvénypolitikát megszabták, szektás vonásokat hordoztak a mozgalmon belül.

Ezt a politikát a „lenti” kemény vonal is támogatta, esetleg kezdeményezte is. A főváros „érdes részének” legelkeseredettebb és legelszántabb lakói, az „általános” és a „kütelki” dalkörök legradikálisabb képviselői követelték a központtól a többiek kontrollját: szervezettek-e, énekelnek-e valamelyik polgári dalárdában is, vagy azokkal együtt, ha pedig már ki vannak tiltva a saját dalárdájukból, nem mentek-e át egy másik munkásdalárdába stb. (Nem mindenhol volt ennyire kiélezett a helyzet. Finnországban pl. a polgári és a munkáskórusok egyazon zenei szövetséghez tartoztak. Máshol viszont, így Németországban vagy nálunk, a politikai rendszer erőteljes jobbrtolódása miatt még baloldali ellenpontként kommunista kórusok is alakultak.)

A pártharcok során és részben az SZDP segítségével (főleg a felszabadulás után) egy meglehetősen erőteljes centralizmus kapott lábra az MMDSZ vezetésében. Bár ennek vizsgálata már kívül esik a dolgozat keretein, e helyen szeretnék mégis annak a sejtésnek hangot adni, hogy ez a vezetési stílus sok tekintetben megelőlegezte az MDP — és az MMDSZ későbbi jogutódjának, a Bartók Béla Szövetségnek — a szektáriánus kultúrpolitikáját. Hajlok arra, hogy elhiggyem: a szektás gyakorlat már készen talált olyan mechanizmusokat, amelyek szinte „külön felszólítás” nélkül is a kezére játszottak; és nemcsak a készen kapott államhatalmi rendszerekben, hanem magában a munkásmozgalomban (s így a munkásdalos-mozgalomban is).

A munkásdalos-szövetség fentebb jellemzett stratégiája a felszabadulást követő években (1945—1948) a teljesen megváltozott körülmények miatt anakronisztikussá vált. (Érdemes megemlíteni például, hogy akkor, amikor egy baloldali szervezethez való tartozás már nem járt hátrányos megkülönböztetéssel, vagy éppen üldöztetéssel, a mozgalmi integritásnak ez a fajta védelme elveszítette hatékonyságát.)

A munkásság művelődésének szempontjából egy másik kérdésre is szeretnék utalni. Úgy gondolom, a fentiekből kiviláglik, hogy a szervezett munkásdalárdák olyan rendszabályokat dolgoztak ki és érvényesítettek, amelyekkel a mozgalomnak azokat az aspirációit, amelyek nem segítették közvetlenül elő a politikai harcot, az osztályharcot, másodrendű kérdésként kezelték. Pedig ezek az érdekek részben kikerülhetetlen tényei, részben értékhozói voltak a munkásságnak. Így volt ez máshol, pl. Németországban is, ahol úgy tartották, hogy a munkásdalosokat nem utolsósorban a polgári kórusok magasabb művészi színvonala vonzotta. (Más kérdés, hogy a mozgalom éppen ezeket a „pártütöket” hibáztatta azért, mert a munkáskórusok gyengébbek voltak.) Miközben az osztálytudatos tagok bátran vállalták az aszketizmust és az egyéni szabadságjogok erős korlátozását, a többiek úgy érezték, hogy számukra a szolidaritás eszméje a művészi élményt nem pótolhatja. Nekünk már (szerencsére) nem kell eldöntenünk ezt a dilemmát. Annyit azonban talán higgadtan

megállapíthatunk, hogy bármennyire indokolt volt is történelmileg a mozgalom ily nagy mértékű átpolitizáltsága, a munkásság emberi-kulturális fejlődését szervesen nebbé tette az ideálisnál. Távol álljon tőlem, hogy a szocialista fejlődés későbbi, túlságosan átpolitizált légkörét — mely a dalosmozgalmat az „eszme” pusztá eszközévé fokozta le — ebből a torzulásból vezessem le. Elgondolkoztató azonban, vajon nem játszott-e ez is — kisebb vagy nagyobb — szerepet abban, hogy a dogmatikus-szektáriánus művelődéspolitiká az énekkari kultúrában is oly akadálytalanul kifejlődhetett?

II. Ezzel szemben, ha elolvassuk a munkás dalosszövetség egyik, 1925-ös jegyzőkönyvi bejegyzését, amely szerint a „Szombathelyi Munkás Dalkör kéri azon jegyzőkönyvi kivonatot, amely kimondja, hogy a munkásdalárda nem énekelhet polgári dalkör hangversenyén, ill. az általa rendezett multságokon”,²¹² vagy ha emlékeztetünk rá, hogy hiába tiltotta meg a szövetség a Haladás Dalkörnek, hogy a polgáriakkal fellépjen a Zeneakadémián, mert az nem nyugodott bele a választmányi határozatba, hanem fellebbezett a közgyűléshez, továbbá ha visszagondolunk arra, milyen szívesen szerepeltek a munkásdalárdák később is a polgári rendezvényeken (pl. Siófokon, 1947-ben), levonhatjuk azt a következtetést, hogy a „vagy-vagy” *kérdése lent, a dalosok és a dalárdák szintjén voltaképp végig nem oldódott meg megnyugtatóan:* a szövetségnek sohasem sikerült teljesen tisztázni a frontokat.

Ebben is felemás gazdasági-társadalmi fejlődésünk nyilvánult meg: a nagyipar létrejöttével kialakult egyrészt a munkáskórusoknak az osztálytudatos, *exkluzív* típusa, másrészt viszont — megfelelően annak a helyzetnek, hogy a nemzet a polgárosodás kezdeti, „klasszikus” fázisában is benne volt még — az *együttműködő* magatartásnak is megvolt a realitása. Nagyszerűen tükröződött ez a polgári dalárdák összetételében: még a 30-as évek végén is sok volt az olyan munkás, aki *jól érezte magát* bennük, vagy fontosabbnak ítélte azokat a művészi-kulturális lehetőségeket, melyeket a jobb polgári dalárdák nyújtottak.

Másrészt a polgárság sem üzent hadat teljes egészében a munkásság ellen: mindig akadtak olyanok szép számmal, akiket nem zavart, hogy kevésbé tehető honfitársaik is velük énekelnek, vagy hogy „munkaruhában mennek énekelni is”.²¹³ Sőt, legjobbjaik — az értelmiségiek egy része — missziójuknak tekintették a munkásság kulturális és erkölcsi felkarolását. Kodály a 20-as évektől agitálta tanítványait, hogy menjenek munkáskórusokat tanítani, a Bárdos-tanítvány Forrai Miklós pedig ezt írta a karvezetőknek: „a társadalmi, születési egyenlenségeket küszöböljük ki, és tökéletes, eszményi szociális életet élünk. A karvezető mutasson külön jóindulatot a rosszul öltözött taggal szemben.”²¹⁴ A Budai Dalárda még a 30-as 40-es években is az osztatlan polgári dalárda „klasszikus” képét mutatta.²¹⁵

²¹² MMDSZ v. ü. 1925. márc. 11., uo.

²¹³ *András*, i. m. 11.

²¹⁴ *Forrai Miklós*: A karvezető. Magyar Kórus. 1936. 87.

²¹⁵ *Vö. András*, i. m., továbbá a szerző interjúja Ádám Jenővel (Bp. 1979. máj. 9.) és Forrai Miklóssal (Bp. 1979. szept. 20.) MI Adattár.

III. Az elmondottakból következik, hogy a munkás dalosszövetségről, az ún. ötvenes években kialakított véleményt korrigálnunk kell.²¹⁶ A Munkásmozgalomtörténeti Lexikon pl. úgy ír, hogy a szövetség vezetésében zenei konzervativizmus, apolitikusság érvényesült; tevékenysége csak majd az AMSZ-, a Szalmás-, később pedig a Vándor-kórus hatására vált „politikussá”.²¹⁷ Az eddigiek alapján azonban úgy tűnik, hogy a *munkásdalos-szövetség nemcsak hogy nem került bele a szociáldemokrata párt „uszályába”* (ahogy azt a lexikon-cikkek sejtetik), hanem annál harcosabb, keményebb politikát követett. (Ehhez járul még az az egyre általánosabban elfogadott meggyőződés, hogy a két világháború közti SZDP-ben nem a jobbszárny, hanem a centrum dominált.) Megállapítható az is, hogy a szövetség éppen abban a periódusban alakult meg és dolgozta ki programját, amikor a szervezett munkásmozgalom más területeken — így pl. a szakszervezetekben — hullámvölgyben volt.²¹⁸

A munkásdalosszövetség végig arra törekedett ugyan, hogy tevékenysége megfeleljen a legalitás követelményeinek, de éppily határozottan állítható, hogy igyekezett távol tartani magát a káros és hamis polgári propagandától és demagógiától.

Fenntartásokkal ugyan, de kaput nyitott a kommunista kórusoknak is; még vezetőiket is bevásárolta a maga vezetőségébe. Fenntartásai mögött jobbra a legalitás féltése húzódott meg — de hát, ahogy haladt az idő, a kommunista kórusoknak is egyre nagyobb szükségük volt a legalitás adta védelemre.

²¹⁶ Elsőnek talán Nagy Dezső vetette fel az újraértékelés szükségességét. A Magyarországi Dalosmozgalom 100 éve 1863—1963. Előszó, XVIII. (Kézirat)

²¹⁷ Vass H.—Bassa E.—Kabos E.—Vértes R.: Munkásmozgalomtörténeti Lexikon. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1976. (*Magyar Munkásdalos Szövetség, Munkásénekkarok* címszó).

²¹⁸ 1907 vége: 130 ezer, 1909 vége: 85 ezer, 1910: 86 ezer tag. — V. Szakszervezeti Kongresszus. A Szakszervezeti Tanács jelentése. MMTVD 4/a köt.

WELTNER JAKAB EMIGRÁCIÓS ÉVEI (1919—1924)

Weltner Jakab¹, aki a magyar szociáldemokrata munkásmozgalom vezető személyisége volt a 19. század végén és a 20. század első harmadában, az elmúlt évszázad utolsó évtizedében kapcsolódott be a hazai munkásmozgalomba. 1898-tól már a Magyarországi Szociáldemokrata Párt (továbbiakban: MSzDP) országos titkáráként végzett kiemelkedő szervező és irányító tevékenységet. A századelő időszakában meghatározó szerepet töltött be a párt politikai irányvonalának az alakításában. Bár elsősorban gyakorlati téren, az aktuális politika területén tevékenykedett, a mozgalom elméleti problémái, ideológiai kérdései is élénken foglalkoztatták. Az első világháború alatt, ha nem is egyértelműen és következetesen, de támogatta a kormány háborús politikáját, ugyanakkor elsők között sürgette a béke mielőbbi megkötését is.

Ő, aki a pártvezetésben korábban sohasem képviselt radikális álláspontot, a forradalmi válság, ill. a forradalom sodrában, a tömeghangulat, s némileg a külföld világformáló eseményei hatására átmenetileg eljutott a kommunistákkal való együttműködés, a proletárdiktatúra helyesléséhez, s egyike lett azon szociáldemokrata vezetőknek, akik a kommunistákkal való egyesülés okmányát 1919. március 20-án aláírták. Majd részt vett a kormányalakító tanácskozásokon, de sem akkor, sem később, a Tanácsköztársaság idején semmiféle állami funkciót nem vállalt, mégis az általa betöltött számos tisztség alapján joggal sorolható a munkáshatalom neves személyiségei közé. Főszerkesztője volt ugyanis a Népszavának, a proletárdiktatúra reggeli hivatalos lapjának, tagja az egyesült párt vezetőségének, a Tanácsköztársaság Központi Intéző Bizottságának, a Budapesti Munkástanácsnak, ill. annak 80 tagú Intéző Bizottságának, valamint az öt fős elnökségének is.

Ez az időszak Weltner politikai pályájának a legellentmondásosabb, legvitathatóbb szakasza. Még ha kezdetben támogatta is a munkáshatalmat, még ha sok esetben elvei és meggyőződése ellenére tett is a proletárdiktatúra érdekében —

¹ Weltner politikai pályájáról ld. bővebben: *Weltner Jakab: Milliók egy miatt Bp. 1927. 307., —: Forradalom, bolsevizmus, emigráció Bp. 1929. 317., Révész Mihály: Weltner Jakab Bp. (é. n.) 37., Mónus Illés: A párt mindenese. Szocializmus 1936. 5. sz. 193—194., Szakasits Árpád: Weltner Jakab emlékezetére. Népszava Naptár 1937. 30—32., Szántó Béla: A magyar munkásmozgalom 1914-ig Bp. 1947. 204., Erényi Tibor: Weltner Jakab. Budapest 1970. 10. sz. 32—34.*

megriadva a kommunisták forradalmi diktatúrájától —, jobbra tolódott, s már korábban is megnyilvánuló kommunistaellenességével hozzájárult a Tanácsköztársaság megdöntéséhez. Mivel tulajdonképpen a forradalmak időszakában nem kompromittálódott, a Kormányzótanács lemondását követő Peidl-kormány mint diplomáciai tárgyalások folytatására alkalmas szociáldemokrata politikussal számolt vele. Többek között — Bécsbe is azért küldte ki, hogy Böhmrel együtt közreműködjék az Ausztriába való beutazási engedély megszerzésében a népbiztosok részére.² A román katonaság budapesti bevonulása, a Friedrich-féle puccs híre, a bécsi antantképviselők tanácsa, és feltehetőleg Weltnernek az a felismerése, hogy a Magyarországon hatalomra kerülő ellenforradalom a munkásmozgalom működési lehetőségeit erősen korlátozni fogja, és a kegyetlen megtorlást, a felelősségre vonást ő maga sem kerülhetné el, készítette arra, hogy vállalja a száműzetést.³

Ebben az elhatározásában szerepe lehetett családja iránti szeretetének, felelősségérzetének is. Úgy vélte ugyanis, hogy távolmaradásával megkímélheti feleségét, Fazekas Máriát és leányait, az ekkor tizennégy éves Margitot és a tizenkét éves Irént a különböző zaklatásoktól, s azt remélte, hogy a család egzisztenciális gondjait, mint emigráns jobban meg tudja oldani. Felesége ekkor immár másfél évtizede nem csupán hűséges élettársa, gyermekeinek gondos édesanyja, hanem őt a munkájában segítő, ösztönző, művelt, a munkásmozgalom iránt érdeklődő, politikai kérdésekben tájékozott asszony volt.⁴ Weltner emigrációs éve alatt kétségtelenül mindent megtett azért, hogy otthonmaradott hozzátartozói semmiben ne szenvedjenek szükségét, és hogy megvédelmezze őket mindenféle politikai inzultustól, zaklatástól. A politikától való tartózkodásának persze számos más indítéka is volt, melyek részben a forradalmak időszakában szerzett vegyes, sok esetben kedvezőtlen tapasztalataiból, részben egyéniségéből adódtak. A csalódottság, a meghasonlottság s az ebből fakadó céltalanság, a fásultság, valamint a következményektől való félelem, aggodalom érzése mind-mind motiválja ekkori apolitikus magatartását.

Annak ellenére, hogy Weltner életének e néhány esztendejében a politika helyét a család foglalta el, és a munkásmozgalom problémái helyett a polgári megélhetés gondjai kötötték le, nem állítható egyértelműen, hogy az őt körülvevő világ eseményei iránt teljesen közömbössé vált volna, passzív módon ne foglalkoztatta volna a forradalmak leverését követő bonyolult hazai és nemzetközi politika s a munkásmozgalom helyzete. Legfeljebb óvatosságból nem reagált rájuk, vagy csak olyan kérdéseket érintett, amelyek révén nem kényszerült a Magyarországon kialakuló ellenforradalmi rendszerrel kapcsolatos állásfoglalásra. Hallgatása is takar azonban egyfajta politikai alapállást; az 1918/1919-es eseményektől való elhatárolódását

² Böhm Vilmos: Két forradalom tüzeiben. Wien, 1923. 358—359.

³ Weltner J.: Forradalom, bolsevizmus, emigráció Bp. 1929. 254—255.

⁴ Weltner 1904-ben kötött házasságot, azt megelőzően Fazekas Mária — magánlevelekben Szónyi — a Népszava szerkesztőségének a tisztviselője volt. Weltner Irén nyugalmazott matematika-fizika szakos tanár — Weltner kisebbik leánya — szóbeli közlése.

éppúgy kifejezésre juttatja, mint számos vonatkozásban saját korábbi szerepének a megtagadását is.

Emigrációja első időszakában a szintén Bécsbe vagy Európa más országaiba kényszerülő magyar progresszió vezető egyéniségei, mint jelentős munkásmozgalmi személyiséggel számoltak Weltnerrel. Károlyi Mihály, Jászi Oszkár és a polgári emigránsok többsége aktív részvételt várt tőle a magyarországi fehérterror leleplezésében, a rendszer elleni támadások megszervezésében. Úgy vélték, hogy az ellenforradalmi rendszer és törekvések elleni egységes és hatékonyabb fellépés érdekében a szinte első perctől mozaikokra, kisebb csoportokra szétesett magyar emigráció egységének megteremtése elengedhetetlen feladat, melynek megvalósításába az ezt különösen szorgalmazó néhány polgári és szociáldemokrata politikus — Károlyi Mihály, Jászi Oszkár, Diner-Dénes József, Garbai Sándor stb. — Weltner is be akarta vonni. Diner-Dénes József 1919 szeptemberében még bizakodó levélben tájékoztatta Károlyit Weltnerrel, Böhmrel és Jászival folytatott ez irányú megbeszéléseiről.⁵

Ekkor még úgy látszott, hogy Weltner is megnyerhető az emigráció megszervezése ügyének, ill. bevonható a Prágába tervezett ezzel kapcsolatos tárgyalásokba. Hogy ez az elképzelés hiú reménynek bizonyult, azt Károlyinak Jászihoz és Szende Pálhoz 1920 elején írt levelei tanúsítják.⁶ E levelekből az is kitűnik, hogy Weltner személyéről több alkalommal olyan értelemben esett szó, hogy ő is egyik aláírója lesz a Jászi és Károlyi által készített „Az emigráció programja” című tervezetnek és a magyarországi fehérterror ellen készülő tiltakozó memorandumnak. 1920 februárjában Károlyi személyesen is közvetlen kapcsolatot akart létesíteni vele. Ezt a találkozást sürgette Szende Pálnak írott levelében: „Fontos, igen fontos ügyek megbeszélése végett okvetlenül kellene, hogy vagy Kunfival vagy Weltnerrel találkozzak. Kérlek, mondd meg nekik, hogy mielőbb jöjjenek...” (Károlyi kiemelése).⁷

Arról, hogy a Károlyi és Weltner közötti megbeszélésre mégsem került sor, továbbá, hogy Weltner politikai aktivizálása 1920 nyarára voltaképpen illuzórikussá vált, ugyancsak a Károlyi-levelezésből értesülünk. Jászi 1920. május 5-én Károlyinak a demokratikus emigráció megszervezésének a gondjairól írva, az egyik fő bajnak azt tartja, hogy Peidl és Weltner „nem akarnak megmozdulni, pesti hozzátartozóikat féltik”, továbbá úgy nyilatkozik, hogy nehezíti a dolgot Kunfi és Böhm ingadozása, valamint az, hogy „Garamival nem lehet együttműködni”.⁸ Károlyit ezek a hírek meglehetősen lehangolták, erről tanúskodik Jászinak írt válaszlevele.⁹ Ebben a véleményében egyéni benyomásai, tapasztalatai is megfogalmazódtak. Kunfiról, aki

⁵ Károlyi Mihály levelezése I. köt. 1905—1920. Bp. 1978. 479—482. p. Eredeti: PI Arch. 704. f. 54. ő. e.

⁶ Uo. 567—569. (Szende Pálhoz írt 1920. febr. 21—27-i keltezésű levél) és 572—573. (Jászi Oszkárhoz írt 1920. márc. 4-i levél), Az emigráció programját ld.: uo. 745—746.

⁷ Uo. 569.

⁸ Uo. 614.

⁹ Uo. 611. (Károlyi máj. 14-i levele Jászihoz)

őt kérésére felkereste, a következőket írja: „egy teljesen meghasonlott ember . . . aki elvesztette hitét nemcsak a bolsevizmusban, de magában a szocializmusban is . . . azért nincs ma pozitív programja, mert érzi, hogy úgy a polgárságnál . . . mégiscsak bolsevik népbiztos marad, mint a munkásságnál, ki viszont renegátot lát benne, elvesztette a bizalmát . . . a jövőben politikával nem akar foglalkoznia. Ezért nézetem szerint rá többé nem lehet számítani.”¹⁰ Majd így folytatja érvelését: „Így van Weltnerrel is, aki bár jelenleg itt tartózkodik, sem velem, sem az emigráció egyetlen tagjával sem keresett érintkezést. Különben információim szerint az a terve, hogy Franciaországban egy bélyegüzletet akar nyitni.”¹¹ Megjegyzendő, hogy Károlyi ekkori véleménye csak Weltner politikai szerepére vonatkozóan igazolódott a későbbiekben. Kunfi, ha az emigráció egységének megteremtését utóbb egyértelműen el is utasította,¹² az Arbeiter-Zeitungban — melynek munkatársa volt —, továbbá az 1920-ban általa alapított Világosság című hetilapban és más magyar nyelvű emigrációs sajtótermékekben — főként a Bécsi Magyar Újságban — megjelentetett cikkei révén bekapcsolódott a politikába. Ezek az írásai, valamint részvétele és megnyilatkozásai az osztrák és más nemzetközi munkásmozgalmi fórumokon aktív politikai kiállásáról tanúskodnak, amelynek során egyrészt a magyar ellenforradalmi rendszer, másrészt a hazai pártvezetés ellen lépett fel.¹³ E tevékenységének politikai súlyát támasztja alá az is, hogy a korabeli bécsi követségi és rendőrségi jelentésekben gyakran idézték őt.¹⁴

Az eddigiek, valamint Weltner és kortársai visszaemlékezései alapján kétségbevonható azon jelentés tartalmának az igazsága, amelyet a főügyész egy konkrét

¹⁰ Uo. 611.

¹¹ Uo. 611. (Weltner ekkor Csehszlovákiában tartózkodott, mint bélyegüzlet-társtulajdonos. Lehetséges, hogy a franciaországi bélyegkereskedés létesítése — amelyről Károlyi ír — mint terv felvetődött, de nem realizálódott.)

¹² *Kunfi Zsigmond: A magyar emigráció. Világosság 1920. okt. 27. 347—350.* (Kunfi reflektálva *Garbai Sándor: Az egészségtelen emigráció. Világosság 1920. okt. 13. 316—318.* oldalon megjelent cikkére kijelenti: „Bármily szegyenletes is rám nézve akárcsak egyetlen kérdésben is Lukács Györggyel közös véleményen lenni . . . e kérdésben (az emigráció egységének megteremtését szorgalmazó Garbai álláspontjáról van szó) velem és nem Garbai elvtárral vagyok egy véleményen. Nem tartok lehetségesnek egységes emigrációt. S ha lehetséges volna, nem tartanám hasznosnak és célravezetőnek.” Uo. 348.)

¹³ Emlékirat a Nemzetközi Szocialista Értekezlethez a magyarországi szociáldemokrata pártnak a proletárdiktatúra alatt a kommunista párthoz való viszonyáról. Benyújtják a szociáldemokrata emigránsok (Világosság-csoport) megbízásából Böhm, Garbai, Kunfi, Rónai volt népbiztosok. — *Világosság 1921. febr. 23. 113—120.*, *Kunfi Zsigmond beszéde a bécsi szocialista kongresszuson. = Bécsi Magyar Újság 1921. febr. 25. 5.*, hivatkozik rá, ill. idézi a cikket: *Haus-, Hof- und Staatsarchiv, Wien NPA Liasse Ungarn. Karton 881. Fol. 301—304.* (Haltung der österreichischen Regierung gegenüber den ung. Emigranten.), *Kunfi Zsigmond beszéde a hágai békekongresszuson. Bécsi Magyar Újság 1922. dec. 19. 2.*, *Protokoll der Verhandlungen des Parteitages der deutschen sozialdemokratischen Arbeiterpartei in Oesterreich. Abgehalten in Wien von 14 bis 15 okt. 1922. 207. p.* (a Világosság-csoport képviselőjében vendégként részt vett Kunfi).

¹⁴ *Haus-, Hof- und Staatsarchiv, Wien. NPA, Berichte aus Budapest 1920—1922 Karton 17 Fol. 1—948.*, és *Budapest, Berichte 1923—1928 Karton 18 Fol. 1—966.*, továbbá *Liasse Ungarn Karton 881 Fol. 243—244.*, *281—185.*, *301—304.* (I)3 *Ungarische kommunistische Propaganda in Wien und ungarische Emigrantenpresse 1919—1931.*

bűnüggyel kapcsolatban terjesztett az igazságügyi miniszter elé. Eszerint Hókay József főiskolai hallgató vallomása felhívja a figyelmet egy Bécsben működő szociáldemokrata társaságra, amelynek Weltner is tagja, célja pedig a Friedrich-kormány megbuktatása.¹⁵ Weltner ugyanis emigrációja kezdetétől igyekezett mindenféle politikai akciótól távotartani magát.¹⁶ Révész Mihály így emlékszik erre: „Ez a higany-ember régi szokásának megfelelően biliárdozott, kártyázott, viccet mondott, vagy hallgatott, csak egyet nem csinált: a politikai dolgokba nem szólt bele.”¹⁷ A kommunista író és költő, Gábor Andor ironikus, élcelődő írásainak gyakorta volt céltáblája Weltner. Emigrációbeli magatartását az Új Előrében megjelent egyik írásában így jellemezte: „Mióta hazuról elkerült, azóta nem érdekelt a politika és igazán és őszintén nem érdekelt.”¹⁸ Óvatosságban — szerinte — Garami is példát vehetett volna róla, „... soha még a tájékkára se ment a forradalmi felforgatóknak . . . nem volt egy hangja sem az ellen, ami odahaza történt. Ki nem nyitotta a száját . . . Semmit sem akart, és főként nem akart semmit a Horthy uralom ellen.”¹⁹ Gábor Andor ugyanitt említést tesz arról, hogy ő maga is többször találkozott vele Bécsben a villamoson, s ilyen alkalmakkor az időjárásról csevegtek, néha időjóslásba is bocsátkoztak, mert „Jaczi bácsival nem lehetett egyébről beszélni”.

Érdekes és különös adalékot tartalmaz Weltner emigrációs politikai magatartásához Gratz Gusztáv bécsi követ 1919. november 29-i jelentése, amelyben tájékoztatja a külügyminisztert, hogy egy Pintér-Schächter nevű újságíró közvetítésével több szociáldemokrata emigráns kereste a vele való tárgyalás lehetőségét. Közülük kettő, Peidl és Weltner számára lehetővé is tette a találkozást. Weltner ebből az alkalomból közölte vele, hogy nem kíván ugyan hazatérni, bár Kun Béla ellen „igen erősen exponálta magát”, mégis attól tart, hogy Magyarországon „üldözésnek volna kitéve”, továbbá kijelentette, hogy a párt életében sem akarna részt venni, mert erre — megítélése szerint — úgysem volna alkalma. Ugyanakkor felajánlotta: „ha a magyar hatóságok ötöle bármely kérdésre vonatkozólag felvilágosításokat óhajtanának, ő a maga részéről kész a követségen megjelenni, és mindent, amit tud, az igazsághoz híven

¹⁵ PI. Arch. 653. f. 2/4 ó. e. 13—14.

¹⁶ L. pl.: *Szántó Béla*: Weltner Jakab. Sarló és Kalapács 1936. júl. 1. 13. sz. 12. („Weltner a proletárdiktatúra bukása után háttafordított a munkásmozgalomnak, és az emigrációban bélyegkereskedő lett” — írja róla Szántó), Weltner Jakab. Az Ember 1936. máj. 9. 19. sz. 3. (A magát meg nem nevező szerző szerint Weltner emigrációbeli passzív magatartását „már Bécsben nyílt kötelességzegésnek” minősítették), Korcsmáros ezt írja: „Az emigrációs szerepéről pedig a legkönnyebb beszámolni. Nem politizál. Békés polgári foglalkozásban tölti idejét. . .” *Korcsmáros Nándor*: Forradalom és emigráció. Wien 1923. 162. Hasonlóképpen nyilatkozik róla *Göndör Ferenc*: Vallomások könyve. Wien, 1922. 229. és 245. oldalon is. Néhai: *Szegény Weltner!* avagy Az ellenforradalom hálája. Az Ember 1925. nov. 24.-en ez olvasható róla: „Weltner az emigrációban is einzelreiserder maradt, sem szóval, sem újságcikkkel nem emelte fel szavát a terror szörnyűségei ellen.” Ld. még: *Révész M.*: i. m. 32. és *Weltner J.*: Forradalom. . . i. m. 258.

¹⁷ PI. Arch. 867. f. 2. r. 97 2. I. köt. 37. *Révész M.* szerint Weltner egyébként a „bécsi apolitikusok mintapéldányának” nevezhető.

¹⁸ PI. Arch. 721 f. 2/t. 703. *Gábor Andor*: Jaczi bácsi hazament. Új Előre 1924. jún. 21.

¹⁹ Uo.

jegyzőkönyvbe venni.”²⁰ Peidl viszont ugyanakkor kinyilvánította hazatérési szándékát, s több más szociáldemokrata — Kondor és Erdélyi — számára is ennek a lehetővé tételét kérte. Figyelmet érdemelnek Gratz Gusztávnak e találkozás alkalmával szerzett benyomásai és következtetései is. Ezt írja: „nem kételkedem benne, hogy úgy Weltner, mint Peidl szélsőséges áramlatokkal pártjukban szemben fognak szállni, és bár ezért elvben nem tartom bajnak, ha Budapestre visszakerülnének, taktikailag a dolog megfontolandó, mert mindkettő elítéli a szociáldemokrata pártnak a Huszár-kabinetben való képviseltetését, előreláthatólag oda fognak működni, hogy a szociáldemokraták a minisztériumból kilépjenek, eljövételük megkönnyítése tehát csak abban az időpontban volna indokolt, amikor a szocialista miniszterek kiválása kívánatosnak vagy legalábbis közömbösnek látszik.”²¹

Weltner és több más sorstársa részére azonban a hazatérés lehetősége, ennek kül- és belpolitikai feltétele csak 1922 őszét követően teremődik meg, ill. ekkor már benne is kezd megérelmődni a visszatérés szándéka.²²

A Bécsben tartózkodó volt szociáldemokrata vezetőktől eltérően ő csak nagyon ritkán jelentkezett írásaival a különböző emigrációs sajtótermékek hasábjain, valamint az osztrák párt hivatalos lapjában. Az a pár cikke, amely e néhány év alatt mégis megjelent, elsősorban a Tanácsköztársaság eseményeivel, s abban saját szerepének tisztázásával, igazolásával foglalkozik, válaszként a személyét, ill. a jobboldali szociáldemokrata vezetők proletárdiktatúra alatti tevékenységét bíráló, elmarasztaló kommunista kritikákra és a hazai szociáldemokrata párt megnyilatkozásaira. Jelentősebb sajtópolémiaira csak néhány hónapos amerikai tartózkodása idején kényszerült. Bécsi emigrációja első heteiben még önként vállalkozott arra, hogy nézeteit, véleményét a közelmúlt magyarországi eseményeivel kapcsolatban a többi, volt szociáldemokrata vezetőhöz hasonlóan az osztrák közvéleménnyel megismertesse.²³ Az Arbeiter-Zeitungban megjelent írásában „a proletárdiktatúra néhány eseményével” foglalkozik. Elsősorban a kommunisták és szociáldemokraták együttműködésének szükségességét, a két párt egyesítésének a körülményeit ismerteti.²⁴ Az MSzDP 1919. augusztus 24-i újjáalakuló kongresszusán megfogalmazott azon határozati javaslatára — mely egyértelműen kimondja, hogy azokat, akik a

²⁰ OL K26 Me 1919—XXXVII 6520

²¹ Uo.

²² PI. Arch. 658. f. 3/1. ő. e.

²³ Siklós András: Az 1918—1919. évi magyarországi forradalmak. Bp. 1964. 129.

²⁴ Weltner, J.: Wie es war. Arbeiter-Zeitung 1919. aug. 10. 1—2., Weltner J.: i. m. 282., Siklós A.: i. m. 129. oldalán megadott bibliográfiai hivatkozás téves, a Freiheit 1919. aug. 14-i számában a szerző által jelzett Weltner cikk nem található. Weltner memoárkötetében a 282. oldalon arra hivatkozik, hogy két cikke jelent meg az Arbeiter-Zeitungban, pontosabb adatok hiányában azonban a másik íráshoz nem sikerült hozzájutni. Ugyanis az osztrák lap 1919. II. félévi számai Magyarország egyetlen könyvtárában sincsenek meg. Jóllehet az Országos Széchényi Könyvtár Központi Címjegyzéke szerint teljes évfolyamként szerepel a Fővárosi Szabó Ervin Könyvtárban. Ezért bécsi tanulmányutunk alkalmával ennek az újságnak a tanulmányozásától eltekintettünk, s utólag a téves adatközlésből származó mulasztás pótlására éppen a kellő bibliográfiai adatok ismerete nélkül nem kerülhetett sor.

„proletárdiktatúrához való puccsot előkészítették, semmi körülmények között a párt soraiba felvenni nem szabad”²⁵ —, Weltner Az Emberben megjelenő egyik írásában reagál. Határozottan tiltakozik az ellen, hogy „az egyesülés kompromittáló bűn lett volna”, mivel az MSzDP vezetésében nem akadt egyetlen olyan ember sem, aki olyan megoldást tudott volna javasolni, amelynek segítségével a kommunizmus elkerülhető lett volna.”²⁶ Azt a meggyőződését hangsúlyozza, hogy a munkásosztály és a párt szempontjából az egyesülés volt akkor az egyedüli helyes és járható út. Ugyanitt nemcsak a hazai pártvezetők, hanem az osztrák kommunista lap, a „Rote Fahne” egyik cikkének azon vádja ellen is tiltakozik, miszerint ő árulta volna el a kommunistákat. Ezzel kapcsolatban utal arra, hogy az adott politikai viszonyok között sokan büszkén vállalnák e „megbélyegzést”, ő azonban egyértelműen visszautasítja, és indignáltan állapítja meg: „Lehet, hogy a párton kívül és belül azért vagyok kompromittált, mert nem vállaltam az ellenforradalmi vezér szerepét. De még ma is álítom, hogy bolsevikiek leverése nem a szociáldemokrata párt történeti hivatása.”²⁷

Egészen más tónusban, személyeskedő, erőteljes antikommunista szellemben reflektált Rudas Lászlónak „A szakadás okmányai” c. brosrájára.²⁸ Rudas ebben az írásában részletesen kitér Weltner szerepére a Tanácsköztársaság idején, és sok vonatkozásban valóban nem mindig helytálló érvek alapján marasztalja el, ill. több esetben alaptalan vádakkal is illeti őt.²⁹ Weltner Az Ember 1920. május 30-i számában megjelent erre vonatkozó nyilatkozatában — bár nem kívánt részletesen foglalkozni Rudasnak a személyét érintő megjegyzéseivel — határozottan tiltakozott minden olyan kitétel ellen, amely az ő ellenforradalmi magatartását és az ellenforradalom hatalomrajutása érdekében folytatott tevékenységét kívánja dokumentálni.

Ilyen és ehhez hasonló megnyilatkozások sorát lehetne még idézni, hiszen a Tanácsköztársaság megdöntését követően a felelősség kérdése, a helyzet értékelése körül vita folyt nemcsak a kommunisták és szociáldemokraták között, hanem az MSzDP-n és a KMP-n belül is. Ez a körülmény, továbbá a kölcsönös vádaskodások jelentősen befolyásolták, meghatározták az e témával foglalkozó írások hangvételét. Így szinte természetes pl. Weltner New York-i útja során — 1923 elején — az Új Előre és A Munkás hasábjain kibontakozott sajtópolémia, amely durva személyeskedéssé, szinte hecckampánnyá, a szó legszorosabb értelmében vett kölcsönös rágalmazásokká

²⁵ Pl. Arch. 658. f. 1/23. ö. e. 2.

²⁶ Weltner J.: A „kompromittáltak”. Az Ember 1919. 1. sz. nov. 23. 8—11., idézet: 9.

²⁷ Uo. 10.

²⁸ Ennek illusztrálására idézzük Weltner válaszcikkének bevezető mondatait: „Ha az utcán valamelyik kutya — ok nélkül — megugat, eme helytelen és elítélendő viselkedéséért nem kérek tőle magyarázatot. Ennélfogva Rudas László . . . egyedül osztályöntudatos proletártól sem kérek felvilágosítást ama vakkantásokért, amelyek a »Szakadás okmányai« c. kedves és mulatságos művében nekem szólnak.” Ld.: Weltner J.: Nyilatkozat. Az Ember 1920. máj. 30. 28. sz. 20.

²⁹ Rudas László: A szakadás okmányai. Adalékok a magyar proletárdiktatúra bukásához. Wien, 1920. 25—27., 31., 35—36., 45—48., 62—63.

torzult Weltner és az említett lapok cikkírói között.³⁰ Weltner egyrészt védekezik az Új Előre kommunista és baloldali munkatársainak vádjaival szemben, másrészt éles támadást indít ellenük. Ezekben az írásaiban a proletárdiktatúrának, a kommunizmusnak, a kommunisták tevékenységének a megítélését sajátos kettősség jellemzi. Míg feltétlen elismeréssel adózik a Szovjet-Oroszországban kialakult politikai rendszernek, illetőleg az ottani kommunisták eredményeinek, addig a legádázabb harc szükségességét hangsúlyozza hasonló célokért küzdő európai és amerikai követőik ellen. Ezért tartja fontosnak elhatárolni, megkülönböztetni az orosz szovjetet „az orosz forradalom nagyszerűségéből és erejéből” élőködőktől.³¹ Ez egyet jelent a magyar kommunisták elmarasztalásával, s a velük szembeni ellenérzésének nyilvánításával. A tenger és a vadállatok (azaz, az orosz szovjet és az ottani kommunisták), valamint a pocsolya és a férgek (a Szovjet-Oroszországon kívüli kommunisták, ill. cselekedeteik) költői hasonlatba burkolt párhuzama jól érzékelteti Weltnernek e kérdésben már egyértelművé vált álláspontját: „ha én a tengert nagynak, magasztosnak tartom, az még nem . . . jelenti azt, hogy a pocsolyáért is rajonganom kell. Ha félve és kellő tisztelettel nézek még a ketrecbe zárt oroszánra és tigrisre is, ez még nem jelenti azt, hogy a pocsolya férgeit megbámulom. A tenger nagy és magasztos még akkor is, ha nekem ellenkező a véleményem, a pocsolyában nyüzsgő férgek akkor is undorítóak, ha azt hiszik magukról, hogy ők a teremtés gyöngyei.”³²

Megjegyzi továbbá, hogy ő nem tartozik azok közé, akik az orosz-szovjetet támadják, úgy véli, nem az ő dolga bírálni „az élethalálharcot folytató orosz proletariátust. Ezt végezze el a burzsoázia”.³³

Weltnernek a Szovjet-Oroszországgal kapcsolatos állásfoglalása összecseng a nemzetközi szociáldemokrata mozgalom egyes kiemelkedő vezetőegyéniségeinek — elsősorban az osztrák Otto Bauer, az angol MacDonald, az olasz Modigliani —, valamint a bécsi magyar emigráció centrista szárnyát képviselő Kunfinak ez idő tájt hangoztatott véleményével. Ebben kifejezésre jut ugyan az egyértelmű antikommunizmus, de a szovjet állam létének és eredményeinek politikai jelentőségét nem vonják kétségbe, csupán a módszereikkel való egyet nem értést juttatják kifejezésre.³⁴ Ugyanakkor joggal és erőteljesen — ha nem is mindig a legmegfelelőbb stílusban — tiltakozik Weltner a személyét érintő, valóban súlyos, sokszor alaptalan vádak, élcélődések ellen. Hiszen ő abban az értelemben, ahogyan az Új Előre cikkírói — Basky Lajos, Lékai (Lassen) János — őt beállítani igyekeztek, valóban nem volt ellenforradalmár, és nem volt a proletárdiktatúra árulója sem.³⁵

³⁰ Weltner J.: Forradalom . . . i. m. 296—300.

³¹ Weltner J.: „Sáskajárás”. A Munkás 1923. febr. 24. 4.

³² Uo.

³³ Uo.

³⁴ Vö.: Szabó Ágnes: A nemzetközi szociáldemokrata mozgalom történetéből. Évkönyv. 1983. Bp. 1982. 40—50.

³⁵ Többek között az Új Előre 1923. febr. 25. száma 2. oldalán „Weltner, a szociáldemokrata ellenforradalmár megszólal” címmel megjelent cikkben ez áll: „Weltner úr szellemi vezére volt a diktatúra

Azon sem lehet csodálkozni, hogy Weltner válaszcikkeiben eléggé elragadtatta magát, úgyszólván parlagi módon próbált visszavágni az Új Előre munkatársainak sokszor ironikus és bántó megfogalmazásaira. Írásaikban ugyanis gyakran „gyengeelméjű”, „elvéhédtt áruló”-nak, „vakmerően és szemérmetlenül hazudónak”, Jakab apostolnak, Kóbinak, Töhötömnek, Krónika Anyagnak (utalás a lap Krónika rovatában megjelenő Weltnerrel kapcsolatos írásokra) titulálták, s nem fukarkodtak más becsmérlő kifejezésekkel sem.³⁶

Weltner tehát az emigrációja idején megjelent írásaiban a kommunisták vádjai ellen védekezik, ill. őket támadja, valamint a maga korábbi szerepét igazolja. Egyetlen cikkében sem foglalkozik, még csak érintőleg sem, a magyarországi viszonyokkal, a kiépülő ellenforradalmi kurzus kritikájával, de még a hazai pártvezetés munkájának bírálatával is csak elvétve találkozunk nála.

Visszaemlékezve emigrációs éveire, ő maga így értékelte akkori szerepét: „az emigráció nem vesztt semmit azzal, hogy politikai működés helyett, változó sikerrel, közgazdasági tevékenységnek szenteltem minden időmet.”³⁷ Memoárjában elsősorban ez irányú munkásságát, s annak is inkább a derűsebb epizódjait, sikeresebb vállalkozásait igyekszik megörökíteni. Ötletessége, leleményessége, üzleti érzéke, vállalkozókedve, hallatlan munkabírása és kitartása, kiterjedt baráti kapcsolatai, de

alatt annak a szakszervezeti bürokráciának, amely az ellenforradalmi összeföveteleit a Protestáns Körben tartotta. Weltner úr elnöklete és védelme alatt szerveződött az újságírók ellenforradalmi csapata.” A lap másnapi számában Weltner a burzsoáziával való kooperációval vádolják és kijelentik: „a Jakabok még nagyobb és komiszabb ellenségei a proletariátus fölszabadításának, mint Horthy.” Ld.: Krónika. = Új Előre 1923. márc. 8. 6. (Y s) [Basky Lajos]: Van egy kiapadhatatlan krónikaanyagom. Új Előre 1923. márc. 12. 2. *Pogány József*: Lesz még március! Lesz még ütközet! című írása szerint, — amely az Új Előre 1923. márc. 25-i számának első oldalán vezércikként jelent meg — Weltner és a volt szociáldemokrata vezetők a tömeggyilkosság értelmi szerzői, gyilkosok és fölbujtók voltak. Sáskaajrás. = Új Előre 1923. febr. 18. 4.

³⁶ Ld. a 35. sz. jegyzetben idézett cikkeket, továbbá (Y S) [Basky Lajos]: Jakab a szocdem apostol ... Új Előre 1923. márc. 3. 6., Még mindig ... Új Előre 1923. márc. 19. 2. (E cikk Weltnerrel a következőképpen nyilatkozik: „olyan ronda egy kis alak ez, hogy ő maga is utálkozik minden porcikájától még a nevétől is. No vén áruló, halljuk, mi a baj?” Weltner reagálásait ld.: Ostobák szocializmusa. = A Munkás 1923. márc. 3. 3. (Weltner ebben a cikkében éles hangon utasítja vissza az Új Előre febr. 26-i számában „Famunkás” aláírással megjelenő írás antiszemita és egyben személyeskedő stílusát. Bocsánatot kérve a lap szerkesztőitől és olvasóitól — az ő durva válaszáért, de szükségesnek tartja, hogy „leszálljon” a kommunista lap „irodalmi színvonalára” — ígéretet tesz arra, hogy többé nem reagál az „Előrécék firkálásaira”. A „Tallózás” című cikkében Weltner valóban nem foglalkozik a személyét érintő megjegyzésekkel, ellenben keményen bírálja az Új Előre „színvonalatlanságát” és munkatársait, Basky Lajost, pl. „tehetséges, de jellemtelen fráternek” nevezi. Ld.: A Munkás 1923. márc. 17. 3. E lap ugyanezen számában megjelent „Több krónikaanyagot!” c. írás az alaptalannak minősített Weltner elleni rágalmakat igyekszik visszautasítani, arra hivatkozik, hogy Weltnernek „nincs oka, hogy az amerikai munkásság előtt tisztázza magát ... mert az amerikai munkásság egy része még hazulról ismeri őt, és tudja, hogy a forradalmi múltja 100 százalékkal tisztább, mint a Baskyé”. Ld.: A Munkás 1923. márc. 17. 2. Egyébként e lap nagy szeretettel és lelkesedéssel üdvözölte Weltner amerikai politikai terveit, tájékoztatásait nagy érdeklődéssel várta. Ld.: (kr.): Weltner Jakab Amerikában. A Munkás 1923. jan. 20. 4.

³⁷ *Weltner J.*: Forradalom... i. m. 258.

még a kávéházi futó ismeretségei is nagymértékben hozzájárultak ahhoz, hogy a nélkülözések, megpróbáltatások ellenére sikerült a maga, s gyakran mások számára is elviselhetővé, sőt időnként kedélyessé varázsolnia az emigráns életet. Barátok, kortársak emlékében többnyire a bécsi belvárosi kávéházak kedélyeskedő, bohém, kártyázó, biliárdozó, sakkozó törzsvendégeként elevenedik meg az alakja.³⁸

Weltner mint irodalomszerető s a modern művészeti irányzatok iránt is érdeklődő ember, gyakran megfordult a Kassák köré csoportosuló fiatal avantgardista literátorok között, akiket egyébként nagyra becsült, és őket „nemcsak a derűs kedélyével ajándékozta meg, hanem bizony néhány schillinggel is” — emlékezik meg róla Haraszti Sándor.³⁹ „De a politika emberei — mint ahogyan Révész Mihály idézi Weltner emlékét — nem tudták megnyerni maguknak. A kávéházi politikai beszélgetésekben nem vett részt, és magatartására legfeljebb az a jellemző, hogy koronként el-ellátogatott a jobboldaliak találkozó helyére. A Világosság-csoportba nem látogatott el, noha Böhm Vilmossal a régi, még árvaházi korukból származó barátságát akkor is, azután is fönntartotta.”⁴⁰ Weltner látszatra a jókedv, a derű soha nem hagyta el, bécsi tartózkodása idején esetenként megbillent lelki egyensúlyát a hazuról, feleségétől⁴¹ kapott megnyugtató hírek egykettőre helyreállították.⁴² Mindemellett persze idegileg, fizikailag és lelkileg őt is eléggé megviselte az emigráció. Erre utal pl. Göndör Ferenc több írásában, valamint maga Weltner is az emigrációból írt számos elkeseredett hangú levelében.⁴³ Göndör, az egykori barát, az újságíró kolléga szerint Weltnernél „többet senki sem szenvedett az emigrációban”, nem volt senki nálánál „érzékenyebb, türelmetlenebb és keserűbb . . . szenvedőbb és ágrólszadkább”.⁴⁴

Weltnernek a felesége és két jótanuló leánya iránti nagy szeretettel, gyöngédséggel, aggodalommal teli leveleit át- meg áthatja idegenbeli letargikus hangulata, melyet egyrészt a távollét s bizonyos fokú tehetetlenség érzése, másrészt elhelyezkedési problémák, olykor anyagi gondok váltottak ki. Az örök bizakodó és alapvetően optimista ember válságos helyzetében eljutott még az öngyilkosság gondolatáig is.⁴⁵

Emigrációjának öt esztendeje alatt főként Bécsben tartózkodott, csupán néhány hónapot töltött mint bélyegüzlet-társtulajdonos a csehszlovákiai Franzensbadban (Fantiškovy Lazně), majd K. Szabó József, az atyai jó barát és tanítómester

³⁸ PI. Arch. 867 f. 2. r. 97 2. I. köt. 37—39., Weltner a szociáldemokrata ellenforradalmár. = Új Előre 1923. febr. 25. 2.

³⁹ PI. Arch. 867 f. 2. h. 182 II. köt. 20.

⁴⁰ PI. Arch. 867 f. 2. r. 97. 2. I. köt. 40.

⁴¹ Weltner Irén szóbeli közlése.

⁴² PI. Arch. 867 f. 2. r. 97. 2. I. köt. 39.

⁴³ *Göndör F.*: i. m. 245., *Göndör F.*: Levél Weltner Jakabhoz 1924 június. Az Ember 1924. jún. 8. 23. sz. 3. és Weltner Irén tulajdonában levő családi levelek.

⁴⁴ *Göndör F.*: Levél Weltner Jakabhoz 1924. június. Az Ember 1924. jún. 8. 23. sz. 3.

⁴⁵ Weltner 1923. nov. 29-i levele (Weltner Irén tulajdonában)

meghívására New Yorkban. Emigrációja kezdetén számos kalandos, kétéves kimenetelű üzleti vállalkozásba, különböző alkalmi „közgazdasági ügylet” lebonyolításába fogott, amelyek több-kevesebb, inkább kevesebb, sikerrel végződtek. Ezek révén csupán annyi jövedelemre tudott szert tenni, hogy magáról és Budapesten élő családjáról szűkösen gondoskodhatott.⁴⁶ Viszonylag tartósabb anyagi jólétet a Csehszlovákiában fellendült, majd Bécsben is jól működő bélyegkereskedés nyújtott számára.

Jó üzleti érzékkel, nagy vállalkozó kedvvel és a K. Szabótól kapott 100 dollárral, valamint a csehszlovák állampolgárságú, bécsi emigráns házaspár (Bárdosék) és Diner-Dénes József ötlete alapján fogott a neki teljesen új és ismeretlen bélyegszakma elsajátításához, s ezzel rövid időn belül jelentős anyagi tőkére is sikerült szert tennie.⁴⁷ Így egy időre megalapozta egzisztenciáját bécsi tartózkodásához, bár továbbra is kötött alkalmi üzleteket, és emellett még könyvkereskedéssel is foglalkozott.⁴⁸ Ekkor már megengedhette magának, hogy családjáról való kellő gondoskodása mellett az arra rászoruló emigráns társait is segítse anyagilag.⁴⁹

Az Arbeiter-Zeitungban megjelent cikkének köszönhető, hogy az évtizedekkel korábban Amerikába vándorolt K. Szabó József értesült Weltner bécsi tartózkodásáról.⁵⁰ A jó anyagi körülmények között élő egykori szervezett famunkás pénzbeli támogatásával igyekezett Weltner életét az emigrációban megkönnyíteni, majd magához hívta fél évre vendégként, vállalva utazásának és New York-i tartózkodásának a költségét valamint az itthoni hozzátartozóiról való gondoskodást is.⁵¹

Weltner teli lelkesedéssel, reménnyel, nagyszerű tervekkel, jelentős könyv- és bélyegkészlettel 1922 december közepén indult Amerikába.⁵² Ott-tartózkodása idején nem pusztán csak a családja jövőjét akarta anyagilag megalapozni, hanem szándékában volt az amerikai magyar munkásmozgalommal való kapcsolatteremtés is. Felolvasó körútra készült, előadássorozatot tervezett a magyarországi viszonyokról, a Tanácsköztársaság bukásának okairól.⁵³

Az amerikai nagyváros sok kellemes és felejthetetlen élményt nyújtott számára, ugyanakkor nagyfokú kiábrándultságot, csalódottságot is okozott neki. Mivel nem akart K. Szabó vendégszeretetével visszaélni, s rövidesen rá kellett döbbsennie, hogy az irodalmi értékeket jelentő művek nem kelendőek az Amerikában élő magyar munkások körében, s a bélyegüzlet sem mutatkozik jövedelmezőnek, valamint

⁴⁶ Weltner J.: Forradalom... i. m. 259—260. (Vö.: A villanykapcsoló. 269—272., A tűzjelzők. 273—377. Amilacetát. Uo. 278—282.)

⁴⁷ Uo. 260. és 283.

⁴⁸ Uo. 260. és Pl. Arch. 658 f. 11/20. ö. e. 122., 148—151., 154.

⁴⁹ Pl. Arch. 867 f. 2. h. 182 II. köt. 20.

⁵⁰ Weltner J.: Forradalom... i. m. 282.

⁵¹ Uo. 283—285., 293.

⁵² Uo. 285., 301. (*Ys*) [*Basky Lajos*]: Jakab, a szocdem apostol. Új Előre 1923. márc. 3. 6., Weltner New Yorkból írt levelei (Weltner Irén tulajdonában).

⁵³ Weltner J.: Forradalom... i. m. 301.

újságírói tevékenysége folytatására sincsen semmi reménye, a legkülönbözőbb cégeknél próbált munkaalkalmat szerezni. Az egyébként igen rossz levélíró Weltner⁵⁴ szinte naponta beszámolt feleségének állásszerzési kísérleteiről és kudarcairól. Ezek a levelek labilis körülményeit, változó hangulatát mutatják. 1922. december 26-án keserűen állapítja meg: „Az én szép terveim halomra dőltek. Irodalmilag nem lehet semmit sem csinálni, meg kell próbálkozni a fizikai munkával. Már van reményem . . . hogy a jövő héten egy gyárban kapok munkát. . .” Másnap azonban már ismét a bizonytalanság és reménytelenség csendül ki soraiból: „. . . még mindig nem találtam alkalmazást, de újév után biztatnak. Ha más nem sikerül, akkor újra előveszem az asztalos mesterséget, mert azzal lehet a legtöbbet keresni.” Majd január második hetében sikerül is neki magas kereseti lehetőséggel egy asztalos üzembe elhelyezkedni.⁵⁵ Végül Szabados Zádor, az egykori barát segítségével egy filmvállalatnál kap fordítói alkalmazást, igen kedvező honoráriumért.⁵⁶ E munka tartós foglalkozást, jó jövedelmet és a Bécsbe való visszatérés lehetőségét jelenti számára. A vállalat igazgatója ugyanis felkérte őt a cégnek az osztrák fővárosban létesítendő reklámirodája vezetésére.⁵⁷ E nagyszerű ajánlat azonban nem váltotta be a hozzáfűzött reményt, mivel a filmvállalat egyik európai képviselőjének sikkasztása miatt az üzlet csődbe jutott, és Weltner röviddel Bécsbe való visszatérése után ismét állás nélkül maradt.⁵⁸

Voltaképpen kudarccal végződtek amerikai politikai fellépésével kapcsolatos tervei is. Visszaemlékezésében és New Yorkból írott leveleiben az amerikai magyar munkásmozgalom helyzetét katasztrófálisnak minősíti. A legfőbb problémának a kommunisták térnyerését tartja, akik — szerinte — teljesen szétzüllesztették az ottani mozgalmat, és ennek tulajdonítja, hogy a korábban lelkesen agitáló szociáldemokrata munkások, mint pl. K. Szabó József és Balogh István, elfásultan, meghasonlottan, eltávolodtak a mozgalomtól.⁵⁹ Nagy csalódás érződik feleségének írt leveléből is, melyben beszámol az amerikai munkásmozgalom helyzetéről, ott szerzett szomorú tapasztalatairól.⁶⁰

Érthető, hogy ilyen körülmények között nem számíthatott arra, hogy agitációs célzatú politikai előadásainak meghirdetése különösebb érdeklődést váltson ki. Már csak azért sem, mert hamarosan Amerikába érkezése után — mint erről már szó esett —, személye és Tanácsköztársaság alatti tevékenysége miatt az Új Előre által ellene megindított sajtókampány korábbi politikai presztizsét, népszerűségét nagymértékben aláásta, őt magát pedig kiábrándulttá, elkeseredetté és zárkózottá tette. Egyik

⁵⁴ Weltner Irén szóbeli közlése.

⁵⁵ Weltner 1922. dec. 26-i, 27-i, valamint 1923. jan. 4-i levelei. (Weltner Irén tulajdonában.)

⁵⁶ Weltner J.: Forradalom . . . i. m. 294.

⁵⁷ Uo. és Weltner 1923. márc. 19-én írt levele, melyben bár konkrétumokat a várható jövedelemre vonatkozóan nem közöl, de félmondatai igen biztatónak tűnnek: „Olyan föltételeim vannak, hogy jól megélhetünk . . . 1—2 évig nem kell félni a nyomortól.” (Weltner Irén tulajdonában.)

⁵⁸ Weltner J.: Forradalom . . . i. m. 305.

⁵⁹ Uo. 296., 299.

⁶⁰ Weltner 1922. dec. 26-i keltezésű levele (Weltner Irén tulajdonában.)

1923 február végi levelében családjának a következőket írta: „Nekem változatlanul helytelen (sic!) az állapotom. Olyan piszok itt New Yorkban minden, ami magyar és mozgalom, hogy tájéukra sem megyek. De mindegy! Most csak veletek törődöm...”⁶¹ Balogh közvetítésével sikerült megnyernie a kommunistákkal szemben álló munkáspárt támogatását, amely magyar nyelvű lapját, *A Munkást*, válaszcikkek közreadására rendelkezésre bocsátotta, de ezen kívül tényleges, nyilvános politikai szereplésre nem nyílt alkalma.⁶² Weltner emlékiratában ezt úgy igyekszik beállítani, mintha kizárólag a filmvállalattól kapott kedvező állásajánlat miatt mondott volna le — a munkáspárttal történt előzetes megállapodása ellenére — a tervezett propagandakörútról.⁶³ Pedig e visszalépésében, s egyáltalán a munkáspárttal folytatott tárgyalások elhúzódásában is szerepe volt az Új Előre rágalomhadjáratának és fenyegetéseinek. Egy évvel később, az ún. Bethlen-Peyer paktum ismertté válása után visszatérve Weltner ekkori sikertelen amerikai szereplésére, az Új Előre úgy tünteti fel őt, mint aki ennek a megjegyzésnek az értelmében, Bethlen megbízásából ment volna Amerikába, hogy ott a „Bethlen-ellenes propaganda ellensúlyozására . . . szocialista mozgalmat kezdeményezzen”.⁶⁴ Weltner New York-i útja előzményeinek, ottani körülményeinek, valamint emigrációbeli kapcsolatainak az ismeretében megállapítható, hogy ennek az állításnak a valószínűsége nemcsak hogy kétséges, de rágalomnak minősíthető.

Hogy milyen viszonyban volt emigrációja idején a hazai párttal, ill. egyes vezetőivel, arra vonatkozóan csupán néhány utalásszerű megjegyzésből lehet következtetni. Kahána Mózes szerint „senki sem tudhatja” azt, hogy milyen kapcsolata volt Weltnernek Magyarországra felé. „Valószínűleg semmilyen.”⁶⁵ Leánya, Weltner Irén emlékei ugyancsak ezt támasztják alá. Ő ugyanis nem tud arról, hogy édesapja bárkivel hivatalos kapcsolatot tartott volna az akkori pártvezetők közül, és arról sem, hogy a párttól bármiféle anyagi támogatást kapott volna.⁶⁶ Természetesen más lesz majd a helyzet a közvetlenül a hazatérést megelőző időszakban, amikor az MSzDP hivatalosan foglalkozik az ügyével.

Egyébként a hazatéréssel kapcsolatos sajtótudósításokból az derül ki, hogy Weltnernek a magyar munkásmozgalomban szerzett korábbi tekintélye és népszerűsége, valamint a Peyer-féle vezetés pozícióföltétele miatt is hónapokig húzódott az ügy. Ez szintén arra utal, hogy nem volt bensőséges a viszony közte és a párt akkori vezetői között.⁶⁷ Nehezen képzelhető tehát el, hogy az MSzDP gyakorlati politikájának realizálásában ilyen formán részt vett volna.

⁶¹ Weltner 1923. febr. 26-i levele. (Weltner Irén tulajdonában.)

⁶² *Weltner J.: Forradalom . . .* i. m. 300—301.

⁶³ Uo. 301.

⁶⁴ A szociáldemokrácia árulása. Új Előre 1924. jan. 20. 6.

⁶⁵ PI. Arch. 867 f. 2. k. 358 24.

⁶⁶ Weltner Irén szóbeli közlése.

⁶⁷ PI. Arch. 721 f. 2/t 703. *Gábor Andor*: Jaczi bácsi hazament. Új Előre 1924. jún. 21.

Többszöri ígérete ellenére sem teljesítette Révész Mihálynak inkább baráti, mint hivatalos kérését sem, még akkor sem, amikor Révész itthon már hazajövetelének az útját egyengette, és szeretete volna, ha Weltner cikket, tanulmányokat, esetleg fordításokat készít a Szocializmus részére.⁶⁸

Weltner számára emigrációs évei közül talán az az esztendő volt a legnehezebb, legkeservesebb, amelyet hazatérése előtt ismét Bécsben kellett eltöltenie. 1923-tól az ausztriai gazdasági helyzet rohamos romlása, a pénz értékének nagymértékű csökkenése a bécsi bélyegtőzsdét is csődbe juttatta, s ennek következtében az ő meglehetősen nagyértékű bélyegkészlete is eladhatatlanná vált. Ezzel végérvényesen szakítani kényszerült a számára tulajdonképpen jól bevált üzleti ágazattal.⁶⁹ Megmaradt kincseit szinte ereklyeként kezelte, s ezekből néhányat egy bélyegtároló mappában emlékként a család máig megőrzött.⁷⁰

Az ismételten kilátástalanná vált anyagi körülményekből már egyre fásultabban, csüggedtebben kereste a kivezető utat. Átmenetileg hirdetési ügynökként próbált tevékenykedni, de kellő ambíció és rátermettség hiányában kedvét veszve ezen a pályán nem tudott érvényesülni.⁷¹ A végleges megoldást egyre inkább a hazatérésben látta, s úgy vélte, hogy ennek feltételeit a konszolidálódó magyarországi politikai viszonyok biztosítani fogják.

Az ebből az időszakból származó levelei érzékeltetik azt az elkeseredett hangulatot, amely ekkor már egyébként a magyar emigránsok többségét jellemezte. Weltner 1923 végén — ahogy esett már róla szó — az öngyilkosság gondolata is foglalkoztatta. Ezt egyik november végi levelében családjára tudomására is hozta: „... változatlanul tengődöm, és már unom az életet. Ha a gyerekek nem volnának, már régen eltűntem volna. Ha a helyzet most sem változik . . . akkor nem tudom, mi lesz. . .”⁷² Tény, hogy Weltnernek a leányaihoz való ragaszkodása, az irántuk való rajongása, a jövőjük miatti aggodalma sok esetben erőt adott a nehézségek leküzdéséhez.⁷³ Ritka ünnepnek számított, ha két leánya — Mancsi és Irka — édesanyjuk társaságában bécsi hotelszobájában néha-néha meglátogatta őt.⁷⁴ Külön örömet jelentett számára a bizonyítványosztás; mindig megkövetelte, hogy másolatot küldjenek róluk, és büszkén dicsekedett kitűnő eredményeikkel.⁷⁵ Ha tehette, jutalmul kisebb-nagyobb pénzösszeget küldött nekik színházra, mozira, vagy saját kedvtelésük

⁶⁸ PI. Arch. 721 f. 1/29. b A XVII. 1/1924/14. (Révész 1924. március 5-i és április 4-i levele Weltnerhez.)

⁶⁹ *Weltner J.*: i. m. 305—307.

⁷⁰ Uo. 307. p. és Weltner Irén szóbeli közlése.

⁷¹ *Weltner J.*: i. m. 307—311.

⁷² Weltner 1923. nov. 29-i levele (Weltner Irén tulajdonában).

⁷³ PI. Arch. 867 f. 2. r. 97 2. I. köt. 37.

⁷⁴ Weltner Irén szóbeli közlése. (A nagyobbik leány: Dr. Weltner Margit, a kémiai tudományok kandidátusa 1981-ben meghalt.)

⁷⁵ Weltner 1922. dec. 27-i és 1923. jan. 4-i levele (Weltner Irén tulajdonában), és PI. Arch. 867 f. 2. r. 97 2. I. köt. 37.

szerinti felhasználásra.⁷⁶ Félő gonddal törődött azzal is, hogy jó olvasmányokhoz, s a továbbtanulásukhoz szükséges szakkönyvekhez időben hozzájussanak.⁷⁷ Hogy apai elfoglaltsága és büszkesége nem volt alaptalan irántuk, azt a lányok egyetemi diplomái, s Weltner Margit későbbi tudományos pályája is bizonyítja. Nemcsak családi és baráti körben, hanem a munkásmozgalom berkeiben is nagy elismeréssel szóltak a Weltner-leányok remek emberi tulajdonságairól és szakmai sikereiről. Ilyen értelemben írt róluk a Weltner 60. születésnapjára a Népszava különszámaként megjelentetett ún. Weltner-Népszava egyik cikke is, amely „Weltner elvtárs legkedvesebbjeit: lányait akarja megénekelni e nevezetes évfordulón.”⁷⁸

1924 tavaszán Weltner már egyre nehezebben viselte az emigrációs élet megpróbáltatásait, amelyeket a közeli hazatérés reménye sem tudott igazán enyhíteni. Az ügyével kapcsolatos jó hírek bizakodással töltik el ugyan, de a hónapokat igénybevevő huzavona ugyancsak próbára teszi a fizikailag, idegileg és lelkileg egyaránt meggyötört embert.⁷⁹ Az emigrációból küldött utolsó levelei egyikében így írt erről feleségének: „Nagyon ideges és türelmetlen vagyok, hogy annyi ideig hagynak vergődni... Nagyon nyomorúságosan érzem magam. Nincs egy fillérem sem, mert mióta a hazamenéssel bolondítanak, nem is néztem kereset után. Képzelheted, hogyan élek.”⁸⁰

Mélységesen felháborítja, szinte kétségbe ejti az az áprilisban történt inzultus, amely az őt Bécsben meglátogató, s Budapestre visszautazó feleségét a határon éri. Bár ő úgy vélte, csupán egyéni akcióról lehet szó, mégis fontosnak tartotta, hogy felesége Hetényi Imre főkapitányhelyettest az esettel kapcsolatban felkeresse, és intézkedést kérjen tőle.⁸¹ Nagyon furcsának és érthetetlennek találta ugyanis, hogy öt év után először, éppen hazatérésének napirendre kerülésekor fordul elő ilyen „szégyenletes” és „alávaló” dolog. Az történt, hogy a vonatot, melyen Weltnerné hazafelé tartott, a határon megállították, nevét kiabálták, majd az irodába tessékelték, ahol nemcsak útipoggyászát vizsgálták át tüzetesen, hanem őt is alaposan megmotozták, teljesen levetkőztették, s miután nem találtak nála semmit, engedélyezték, hogy szabadon folytassa útját. Az eset előzménye az, hogy a bécsi kávéházban férje társaságában ülve egy ismeretlen férfi asztalukhoz ment és közölte: tudomása van arról, hogy Weltnerné készül vissza Budapestre, és megkérte őt, vigyen magával valami géptervrajzszerű anyagot. Mivel a kérés teljesítését Weltnerék megtagadták, az idegen szó nélkül távozott.⁸² Feltehető tehát, hogy egyszerű provokációról volt szó, és a határon az

⁷⁶ Weltner 1923. febr. 26-i és 1924. febr. 11-i levele. (Weltner Irén tulajdonában.)

⁷⁷ Weltner 1923. nov. 29-i levele. (Weltner Irén tulajdonában.)

⁷⁸ Weltner — Népszava 1933. dec. 6. 12.

⁷⁹ Weltner 1924. febr. 11-i, ápr. 20-i és ápr. 28-i levelei. (Weltner Irén tulajdonában.)

⁸⁰ Weltner keltezés nélküli levele; tartalmából azonban következtetni lehet a megírás hozzávetőleges időpontjára. (Weltner Irén tulajdonában.)

⁸¹ Weltner 1924. ápr. 20-i levele. (Weltner Irén tulajdonában.)

⁸² Az incidenst és előzményeit Weltner Irén szóbeli közlése alapján ismertettük. Az esettel Weltner 1924. ápr. 20-i levele foglalkozik. (Weltner Irén tulajdonában.)

incidensre azért kerülhetett sor, mert az illetékes szervek nem szereztek időben tudomást Weltner né elutasító magatartásáról. Az ügynek egyébként sem folytatása, sem következménye nem lett.⁸³

Különben a magyar ellenforradalmi rendszer ügynökei a családot Weltner emigrációja idején a zaklatásoktól lényegében megkímélték, csupán két kisebb kellemetlenségben volt részük. Röviddel azután, hogy Weltner a Bécsben maradás mellett döntött, a család arról értesült, hogy fehérterroristák a Nagyuvaros utcai korábbi lakásukban Weltner után érdeklődtek. Feltehetőleg a házmester félrevezető információja következtében a Veres Pálné utcai otthonukban — amelybe a Tanácsköztársaság idején költöztek — már nem háborgatták őket, bár a történetek hosszú ideig rettegésben tartották a családtagokat.⁸⁴ Más alkalommal állítólag a ház egyik lakójának rosszindulatú feljelentése folytán tartottak náluk házkutatást, nyomdagépeket keresve. A rendőrségi vizsgálat következtében azonban egyértelművé vált, hogy a bejelentés valótlan állításon alapult, és az ügyet lezárták.⁸⁵

Weltner emigrációs éveinek tanulmányozása elsősorban magánemberként való bemutatására nyújt lehetőséget. Úgy véljük azonban, hogy munkásmozgalmi múltjának, jövőbeli cselekedetei indítékainak jobb megértéséhez, árnyaltabb értékeléséhez mindez hozzájárulhat, s politikai portréját teljesebbé teszi.

Szerepét, helyét a bécsi magyar emigráció táborán belül mind a kortársak, mind pedig napjaink történészei eltérő módon ítélik meg. Ez főként abból a körülményből adódik, hogy politikai megnyilatkozásai nem adnak elegendő és megfelelő támpontot az egyértelmű ítéletalkotáshoz. Továbbá kiterjedt baráti és ismeretségi köre,⁸⁶ sok irányú emberi kapcsolatai is megnehezítik emigrációbeli politikai hovatartozásának pontos meghatározását. Ugyanakkor Weltner különállása, elzárkózása emigráns társaitól, a politikai és a magánügyek meglehetősen merev szétválasztása, s ez utóbbiak előnyben részesítése, a kortársakat is megtéveszthette. Pedig ők a különböző politikai csoportokra, frakciókra tagolt emigrációt, s ezen belül az egyes vezető személyiségekhez csatlakozó, de olykor tőlük eltérő politikai nézeteket valló személyekből alakuló társaságokat közvetlenebbül, szinte belülről ismerhették.

Annyi bizonyos, hogy a bécsi magyar emigrációban képviselt három fő szellemi, ideológiai irányzathoz (kommunisták, szociáldemokraták — a Garami és a „Világosság” csoport — polgári radikálisok) tartozók közül Weltner a kommunistákkal semmiféle közösséget nem vállalt, nem is vállalhatott a Tanácsköztársaság idején folytatott ellentmondásos tevékenysége, valamint korábbi erőteljes kommunistaellenes megnyilatkozásai miatt. A polgári radikálisokkal való kapcsolata pedig — nagyon egyoldalú volt. Ők a különböző politikai törekvések megvalósításába be akarták

⁸³ Weltner Irén szóbeli közlése.

⁸⁴ Weltner Irén szóbeli közlése. (A házmester információja szerint a család valahova vidékre költözött.)

⁸⁵ Weltner Irén szóbeli közlése.

⁸⁶ Pl. Arch. 867. f. 2. r. 97. 2 I. köt. 39.

vonni Weltner is, aki azonban túlzott óvatossággal igyekezett függetlenségét megőrizni, s tartózkodott mindenféle politikai állásfoglalástól. Ugyanezért nem csatlakozott a szociáldemokraták táborán belül kialakuló csoportok egyikéhez sem. Bizonyítják ezt Weltner saját megnyilatkozásai, valamint Göndör Ferenc, Gárdos Mariska, Révész Mihály és mások visszaemlékezései is, amelyek Weltner elsősorban mint egyik tömörüléshez sem tartozó magánembert mutatják be.⁸⁷ Ugyanakkor pl. Simonyi Henri Károlyi Mihályhoz írt egyik levelében az emigráció tagoltságát, tarkaságát ecsetelve Weltner különálló és külön politikai platformot képviselő szociáldemokrata vezető egyéniségként tünteti fel: „ahány kávéház, annyi párt. Külön persze a kommunisták és külön a szocialisták. Külön még ezeken belül is az egyes pártok és frakciók. Van Kun Béla-párti kommunista, van Pogány—Landler párti. Van Kunfi—Böhm—Rónai—Garbai-párti független szocialista, és van Weltner-párti, van Peidl-párt és van Garami—Buchinger—Peyer-párt. És itt vannak az árva polgáriak; Jászi és Szende és néhány volt Károlyista Hockkal.”⁸⁸ Úgy véljük, hogy ez a megállapítás Weltner személyét illetően még ebben a kezdeti periódusban is túlzásnak tekinthető. Pontatlan a szakirodalomban helyet kapott azon megállapítás is, amely szerint Weltner a magyar szociáldemokrata emigráció vezető egyénisége volt.⁸⁹

Hasonlóképpen nem helyes őt egyértelműen a Garami szellemi vezérlete alatt tevékenykedő ún. „mérsékelték” csoportjának prominens tagjaként említeni, mint ahogyan ezt a Magyarország története 8. kötete vonatkozó fejezetének a szerzője teszi.⁹⁰ Már csak azért sem, mert e csoport konkrét tevékenységét, politikai arculatát összegező jellemzésnek szinte egyetlen megállapítása sem vonatkoztatható Weltnerre, ha csak az nem, hogy ő is a II. Internacionálé híve volt; bár tanújelét emigrációja idején ennek sem adta. Továbbá Weltner ebben az időben — mint már említettük — egyetlen cikket sem írt az ellenforradalmi rendszer leleplezésére. Egyetlen írása sem látott napvilágot a Lovászy és Jászi szerkesztette Bécsi Magyar Újságban, sem a Garami szerkesztésében megjelenő Jövőben, amely lapoknak az e csoporthoz tartozó többi szociáldemokrata politikus rendszeres cikkírója volt. Az Emberben napvilágot látott két önigazoló írása, egyrészt a hazai pártvezetéssel, másrészt a kommunistákkal való

⁸⁷ Weltner J.: Forradalom... i. m. 258., Göndör F.: i. m. 225—247., Gárdos Mária: Kukoricán térdepelve. Bp. 1964, 95., 103., 129., Pl. Arch. 867. f. 2. r. 97 2. I. köt. 40.

⁸⁸ Károlyi Mihály levelezése I. köt. 1905—1920. Bp. 1978. 604. (Simonyi Henri Károlyihoz írt, 1920. május 12-i levele. Az eredeti: Pl. Arch. 704 f. 55. ö. e.)

⁸⁹ Pintér István: A Szociáldemokrata Párt története. (1933—1944) Bp. 1980. 19. (A szerző egyébként Weltner hazatérésére vonatkozóan is téves adatot közöl, ugyanis ő Garamitól és Buchingertől eltérően nem „a húszas évek végén”, hanem 1924 június elején jött vissza.)

⁹⁰ Magyarország története 1918—1919, 1919—1945. 8/1 köt. Bp. 1978. 466. (Szakács Kálmár: A szociáldemokrata emigráció. Uo. 466—470.) Hasonlóképpen téves Serfőző azon megállapítása, miszerint a „Garami-féle csoport a munkásmozgalmi emigráció legjobboldalibb szárnya Garami, Buchinger Manó, Weltner Jakab, Erdélyi Mór, Kondor Bernát vezetésével...” tevékenykedett. (E megállapítását Szakács szinte szó szerint átveszi, hivatkozás nélkül.) Ld.: Serfőző Lajos: A Magyarországi Szociáldemokrata Párt a parlamentben 1922—1926. Bp. 1967. 90.

szembenállásának a kifejezője, s ennyiben valóban megegyezik az álláspontja a Garami-csoportnak az e kérdésekben vallott nézeteivel. Mindebből azonban nem következik, hogy részt vállalt volna Garamiék politikai irányvonalának a megvalósításában. Hiszen, ha bármiféle komolyabb politikai ténykedésnek tanújelét adta volna, elképzelhetetlen lenne, hogy a bécsi emigráció tevékenységét állandóan figyelemmel kísérő osztrák rendőrség és a magyar követség korabeli különféle kimutatásaiban, névsoraiban, jelentéseiben a neve ne fordulna elő. Márpedig a bécsi levéltárak vonatkozó irataiban nem találni egyetlen Wertnert is említő megállapítást sem. Nem említi őt pl. sem az emigránsok állítólagos bécsi és badeni összejöveteléről tudósító 1922. július 6-i belügyminisztériumi jelentés, sem az Osztrák Szövetségi Külügyminisztérium — 1921. október 13-i — az emigrációval foglalkozó átírat a Rendőrigazgatóságnak. Az előbbi irat a 60 emigráns részvételével, Simonyi Henri lakásán, a pünkösdi ünnepek alatt tartott megbeszélésekről szóló előzetes híreket megcáfolja ugyan, de megemlíti, hogy a Jövő szerkesztőségében néhány személyre korlátozódó tanácskozássra került sor, melyen a magyarországi választások eredményeit s az azok következtében kialakult politikai viszonyokat tárgyalták meg.⁹¹ Arra vonatkozóan, hogy Weltner is jelen lett volna, semmiféle utalás nincs. Az utóbbi aktát az Osztrák Szövetségi Külügyminisztérium a magyar követ kérésének — azaz, hogy az osztrák hatóságok vonják erősebb felügyelet alá a magyar emigránsokat, ill. korlátozzák jobban tevékenységüket — teljesíthetlenségét indokolva továbbította a Rendőrigazgatóságra. A jelentés vázolja az emigráció különböző csoportjait, felsorolja a főbb képviselőiket, sajtóorgánumaikat, utal azok politikai irányvonalára, valamint tájékoztat a lapok olvasottságáról.⁹² Weltner itt is kimarad a névsorból, ugyanúgy, mint a bécsi magyar követség részéről az 1923 áprilisában az osztrák szövetségi külügyminiszter számára készített, s a jelentősebb politikai tevékenységet folytató több mint ötven magyar emigránssal összeállított jegyzékből is.⁹³ A különböző emigrációs sajtótermékekből idézett, inkriminált cikkek szerzőjeként sem szerepel az e tárgyban készült követségi vagy rendőrségi jelentésekben.⁹⁴ Ugyanakkor az osztrák párt e korszakra vonatkozó dokumentumaiban, továbbá pl. a Renner hagyaték — rendelkezésünkre bocsátott — részében sem történik még csak utalás sem az ő politikai szerepére.⁹⁵

⁹¹ Österreichisches Staatsarchiv — Allgemeines Verwaltungsarchiv, Wien, Innen Ministerium 22. NÖ 5090 39. 550—22.

⁹² Haus-, Hof- und Staatsarchiv, Wien, NPA. Karton. 881 Fol. 243—244.

⁹³ Uo. Karton 881. Fol. 281—285.

⁹⁴ Haus-, Hof- und Staatsarchiv, Wien, NPA. Berichte aus Budapest 1920—1922. Karton 17. Fol. 1—948., és Budapest, Berichte Karton 18 Fol. 1—966, továbbá: Liasse Östereich 2/10 1919—1921. Karton 290 (Spartagisten (!), Kommunisten Bolschewisten und sozialdemokratische Bewegung) és Liasse Ungarn Karton 881 Fol. 226—244., 273—275., 281—285., 288—289., 292., 297—298., 301—304. (1/3. Ungarische kommunistische Propaganda in Wien und ungarische Emigrantenpresse 1919—1931.)

⁹⁵ Österreichisches Staatsarchiv — Allgemeines Verwaltungsarchiv, Wien, SD-Parteistellen. Karton 118, Karton 127, Haus-, Hof- und Staatsarchiv, Nachlass Karl Renner 2.

Mindezek figyelembevételével Weltner emigrációbeli tényleges helyét, szerepét illetően megállapítható, hogy mindvégig megőrizte különállását, nem csatlakozott a politizáló csoportok egyikéhez sem, azok tevékenységébe nem kapcsolódott bele. De ezen idő alatt is figyelemmel kísérte az európai politikai eseményeket, mérlegelte a munkásmozgalom lehetőségeit az új helyzetben, mindezt azonban csak mint „magánember”.

Ezzel az emigrációbeli passzív magatartásával és tartózkodásával magyarázható csak, hogy az Egységokmányt egykor aláíró Weltner az elsők között térhetett haza Magyarországra, 1924-ben, az amnesztiarendelet kibocsátása után. Bár idehaza lényegesen megváltozott körülményeket s egészen más munkásmozgalmi helyzetet és lehetőséget talált, az új viszonyokba való beilleszkedése látszólag nem okozott számára különösebb nehézséget. Emigráns éve idején szerzett tapasztalatai, politikai felismerései is megkönnyítették számára a tájékozódást. Nagyfokú valóságérzéke, alkalmazkodási készsége, sőt kompromisszumra való hajlama, rugalmassága, politikai „okossága” ellenére sem tudott a párt hivatalos politikai irányvonalához teljesen igazodni. Az a Weltner, aki valamikor az MSzDP kiemelkedő és megbecsült vezetője volt, ezt a rangot hazatérése után már nem biztosíthatta magának, igaz, ezt sem a peyeri vezetés nem szorgalmazta, sem ő nem ambicionálta. Talán mert elbizonytalanodott, megfáradt, fásulttá vált az emigrációban, talán maga is félre akart állni, vagy sértődöttsége miatt, vagy mert rádöbrent, hogy azok a módszerek, amelyeket 1918 előtt eredményesen alkalmazott, ekkorra elavultak, a dualizmus kori szociáldemokrácia politikája az ellenforradalmi viszonyok között már túlhaladottá vált, s a történelmi haladás túllépett rajta.

Beke Kata

ISKOLA ÉS TÖRTÉNELEM

Szubjektív bevezető

Történelemtanításunk állapotát első ízben főiskolai felvételi vizsgákon volt alkalmam felmérni, a hetvenes évek második felében. Akkoriban több alkalommal is beszámoltam keserű tapasztalataimról: Széchenyiről, aki kolhozokat alapított, s ezért nem támogatta őt a nemesség; Szent István királyunk főurairól, akik Bécsben költöttek el a pénzüket; a reformációról, ami építészeti stílus, illetve spanyol katonatisztek lázadása, s ha egyik sem, akkor azonos a magyar reformkorral, és így tovább, mígnem szellemes ember hírébe keveredtem, aki ennyi mindent ki tud találni az olvasót szórakoztatandó — avagy éppen a mindenáron „sztorikat” keresőébe, aki minduntalan arról beszél, ami *nem jellemző*. Mindkét gyanút nehéz volt elhárítanom. Hogy nincs akkora képzelőtehetségem, amely mindezeket kitalálni képes volna; s hogy az idézetek tipikusak, a tájékozottság átlagos szintjét képviselik, legfeljebb rövidk és frappánsak.

A történelem akkoriban nem volt érettségi tárgy. Azóta újra az lett, ám a történelemtanítással, történelmi és nemzeti tudatunkkal kapcsolatos gondok azóta is elevenek. Most a gyakorló gimnáziumi tanár szemszögéből vizsgálom meg ezeket a gondokat — de csak úgy tartom ezt lehetségesnek, ha oktatásügyünk egészének állapotából közelítünk témánkhoz. Hiszen ha tökéletes tantervekkel, tankönyvekkel, eszményi óraszámokkal rendelkezünk is, eredményes voltukat akkor is az az intézmény határozná meg, amelyben funkcionálnak. és ha az iskola nem, avagy csak töredékesen képes arra, hogy feladatának megfeleljen, akkor ez *mindegyik* tantárgy tanításának színvonalát lefelé nivellálja. Így volna ez tökéletes tantervek, tankönyvek, óraszámok esetében is, noha jól tudjuk: korántsem azok.

Az iskola

Az iskola sajátos természetű intézmény. Országos érvényű okmányokat állít ki, de nem hivatal; szellemi műhely, de maga nem alkot új értékeket; emberi kapcsolatokat színtere, érzelmek hordozója és fejlesztője, de meg kell őriznie objektivitását; a jövőnek dolgozik, de hatása teljes egészében soha föl nem mérhető. Annyira sajátos és sokarcú intézmény, hogy önmaga irányítására voltaképpen csak önmaga alkalmas, s minden szükséges és ésszerű központi irányítás csak a vele való eleven kölcsönhatásban, egyrangú partnerkapcsolatban lehet termékeny és termékenyítő.

Csakhogy a magyar iskolák esetében semmilyen vonatkozásban nem lehet szó sem az iskola sajátos természetének tudomásul vételéről, sem egyenrangú partnerkapcsolatról. Oktatásügyünk struktúrája egy bonyolult, áttételes és ellentmondásos hivatali hierarchia legelső fokára utasítja a tanító-nevelő munka gyakorlatát. A döntések a Hivatal — a minisztérium, illetve a helyi tanács apparátus — szféráiban történnek, az iskola feladata csupán a végrehajtás, s az esetek többségében a természetétől idegen, annak ellentmondó utasításoknak kell megfelelnie.

Úgy tűnik, mintha a Hivatal nem tudna mit kezdeni egy olyan intézménnyel, ahol a munka tényleges eredménye soha föl nem mérhető. Ahol mindenki a maga megismételhetetlen módján végzi a csak látszólag ugyanazt. Ahol a munka tárgya maga az eleven ember, változó és fejlődő állapotában, ezerféle egyedi változatban. Ahol a napi nehézségek sohasem láthatók előre, s rutinfeladat a rögtönzés. Csak azt teheti, amit tesz, önnön természete szerint: egy alacsonyrendű hivatalnak ítéli a neki alávetett iskolát, s csak annyit vesz belőle tudomásul, amennyi adatokkal és aktákkal mérhető; s az iskolától is adatokat és aktákat követel, teljesítményét mérlegelendő. Az alávetett iskola pedig védekezésre, szakadtalan önigazolásra, adatszolgáltatásra és papírtermelésre kényszerül, ám ami ott fölösleges — sőt: káros, mert a tanító-nevelő munkától von el időt és erőt — az a Hivatal íróasztalain azonnal egy munkafolyamat nyersanyagává lényegül át.

Az iskolairányító bürokrácia szükségképpen kontraszelektál, hiszen az, ami az iskolában a legfontosabb — az órák színvonala, az órák hangulata, tanárok és diákok személyes kapcsolata — egyszerűen nem adminisztrálható, nem mérhető, nehezen értékelhető. Az alávetett iskola azonban a Hivatal szemléletéhez kénytelen igazodni, s mert tökéletesen adminisztrálni sokkal könnyebb, mint embert formálni, maga is hajlamos lesz arra, hogy komolyan vegye a rubrikákat és statisztikákat, s ne munkája nem-adminisztrálható lényegére koncentráljon: hiszen nem az utóbbi, hanem az előbbi szerint ítéltetik meg.

Az iskola természetét nem ismerő hivatalnok számára például a bukás a tanár kudarcának, kötelességmulasztásának, ha nem vétségének szinonimája; a bukások csökkenő száma pedig a színvonal emelkedését bizonyítja — noha valójában az ellenkezője igaz. A Hivatal számára a kis- és nagydiák nem gondolkodni, dönteni, tévedéseiből tanulni képes emberi lény, akit a megtapasztalt siker és kudarc *is* nevel, hanem passzív objektuma a tanítás-nevelés folyamatának; a tanár — a hivatalos frazeológia szerint: *a beosztott tanár* — pedig elsősorban megfigyelmezendő hivatalnok. S mert a Hivatal immár évtizedek óta a bukások statisztikai adataival is mérhetőnek véli az iskola teljesítményét, a leginkább kiszolgáltatott — és meghatározó jelentőségű — általános iskolából immár évtizedek óta írni, olvasni, helyesen írni, értelmesen beszélni sem feltétlenül tudó, a világban alapfokon sem feltétlenül tájékozódni képes évjáratok kerülnek ki, s nivellálják lefelé a középfokú és a felsőoktatást, a társadalom egészét. És teljesen mindegy, hogy mindezek közben milyen szépen csillognak a statisztikák, mint ahogy az is teljesen mindegy, hogy a dolgozatok tantárgyanként és évenként összesített osztályzat-átlagából milyen nagy-

nagy horderejű következtetéseket vonnak le valamelyik Hivatalban: hiszen az elégséges és az elégséges, a jeles és a jeles közötti különbségek számon kívül maradnak — mint minden más, ami adminisztrálhatatlan és valóban fontos.

Ebben a struktúrában az oktatásügy irányítására egyedül hivatott minisztérium is csak töredékesen felelhet meg feladatának. Mert nincs eleven, kölcsönös kapcsolata a tanító-nevelő munka gyakorlatával, nincsenek tehát hiteles információi sem. Mert a tanácsi bürokrácia közelebb esvén az iskolákhoz — lévén kegy és kegyvesztés, igazgatói kinevezés, jutalom és elismerés forrása, sőt: a fizetések mértékének meghatározója *az iskola színvonalától és presztizsétől függetlenül* — még egy-egy miniszteri rendeletet is megkérdőjelezhet: így történt ez az 1984. októberi, a tanárok adminisztratív terheit csökkentő rendelet esetében is. És mert a gyakorlat helyett az elméleti pedagógia intézményeire támaszkodik, amelyek olyan éteri magasságban lebegnek az iskola mindennapjai fölött, mint Gulliver Laputa-szigete a földfelszín fölött, ahol tudvalevőleg a tudósok élnek, ezoterikus foglalatosságaikba merülve.

A szerző mérhetetlenül tiszteli a tudományt, emberi fajtánk nagy és szépséges kalandját, de nem titkolhatja mélységes — és több forrásból táplálkozó — szkepszisét a pedagógiai tudományokkal szemben. A régi görögöknek adva igazat úgy véli, hogy a pedagógia művészet és mesterség — de ha tudomány tárgya is, akkor nem nélkülözheti a gyakorlattal való partnerkapcsolatot: hiszen máskülönben semmi nem mentheti meg attól, hogy öncéllá, hobbikutatássá ne váljék. Napjaink pedagógiai elmélete azonban nem a gyakorlat mellett helyezkedik el, hanem fölötte, s úgy tűnik, eredményeinek nem a hasznosság és használhatóság a kritériuma, hanem egyedül az, hogy elfogadta-e a minisztérium. Az ebből a szempontból is alávett iskola pedig válogatás nélkül köteles befogadni — sőt: képviselni — mindazt, ami éppen a legkorszerűbbnek, legcélravezetőbbnek, egyedül üdvözítőnek deklaráltatott, sűrű egymásutánban. Legutóbb például a kötelező fakultáció agyonbonyolított rendszerét, amely miután megbukott a gimnáziumban, bevezettetett az általános iskolába is.

A tanító-nevelő munka gyakorlata nem középpont hát, ahol egyfelől megmértetik, másfelől megtermékenyül Hivatal és Tudomány, ahol az eleven és kölcsönös kapcsolatok folyamatából mindig magasabbrendű minőség születhet, hanem alárendelt és kiszolgáltatott. Valóságos helyzete, tényleges gondolatai, véleménye nem — vagy csak nehezen — hatolhatnak át a struktúrára, a visszajelzésnek nincsenek csatornái: a szervezet nem demokratikus, hanem szigorúan hierarchikus. Egy tantestület — még ha megkérdezik is a véleményét — ritkán tudhatja meg, hogy abból mit tolmácsol az iskolavezetés a helyi Hivatalnak, az a Főhivatalnak, az a minisztériumnak, sőt: nem is tud arról, hogy joga volna tudnia, annyira hozzászókotott már a merev hierarchiához. Az iskola magárahagyottan igyekszik megfelelni a természetétől idegen utasításoknak, az elmélet mindenkori ügyeletes üdvöskéinek — és, mintegy magánügyként, valóságos és pótolhatatlan fontosságú feladatainak, ahogyan éppen tud, objektív és szubjektív adottságai szerint. És egyre inkább szürke, arctalan üzemegységgé válik az oktatási nagyüzemben, egyre kevésbé tudva arról, hogy sajátos és semmihez nem hasonlítható

intézmény, szellemi műhely és Alma Mater, egy nemzet arculatának formálója. És kontraszelektálódik és kontraszelektál maga is, hiszen egyetlen dolgot nem kérnek tőle számon, miközben annyi mindent követelnek és számon kérnek: a minőséget.

A tanár

Az alávetett iskolában a tanár nem önálló, alkotó értelmiségi, képzett szakember, hanem engedelmes végrehajtó, aki a legkevésbé minősül illetékesnek az iskola dolgaiban — a megnövekedett tanári szabadságról szállongó legendák ellenére is, amelyek csak részletkérdésekre vonatkoznak. Egy lengeteg műveltségű hivatalnok, egy kutató, aki csak akkor lát gyereket, ha neki is van, nem csak göggel nézhet el a feje fölött, de utasíthatja, ellenőrizheti, kioktathatja.

A tanári pálya presztizsének zuhanása közismert, a tanító- és tanárhiány már katasztrofális méretű: a struktúra itt bizonyította be a leglátványosabban önnön alkalmatlan voltát. De mert elemi érdekei éppen alkalmatlan voltak lelezésére kényszerítik, nem az okok feltárásával és elemzésével reagált hosszú esztendőkkel ezelőtt a folyamat kezdetére, hanem a képesítés nélküliek alkalmazásának — azóta egyre szélesedő — gyakorlatával, még tovább rontván a pálya presztizsét. Ma már ott tartunk, hogy az a közepes képességű közepesen érettségizett, aki nem bizonyul arra érdemesnek, hogy általános iskolai képesítést szerezzen valamelyik főiskolánkon, azonnal tanítani kezdhet az általános iskolában — s az előrejelzések szerint nemsokára a gimnáziumba is megérkeznek a képesítés nélküliek. Erősödik bennünk a gyanú: ama presztizs-zuhanás forrásai nem az iskolairányítás szféráiban buzognak-e a legbővebben? Nem lehetséges-e, hogy a gyakorló tanárnak éppen önnön felettesei előtt van a legkevesebb presztizse?

A tanári pálya társadalmi rangjával, a tanárhiánnyal kapcsolatban legsűrűbben a fizetések kérdése emlegettetik, noha ez csak része *az értelmiség* jövedelemszintjének, s noha ez az iskolában más összefüggésben is döntő fontosságú — ám erre visszatérünk még. Végtére az is elképzelhető volna, hogy egyéb tényezők ellensúlyozzák az alacsony jövedelmet: a mesterség varázsa, a fontos és értelmes munka tudata és öntudata, megbecsülés és tisztelet, jó légkör, kellemes körülmények.

Ámde: nem ellensúlyozzák.

Minden igényes tanár a kötelező önkizsákmányolás állapotában kénytelen élni. A kötelező óraszám — az általános iskolában heti huszonnégy, a középiskolában heti tizenhét — mértéke irreális, holott a kötelező minimumot jelentik csupán: mindennapos gyakorlat az „órarendi túlóra”, a heti huszonnyolc, harminchat, sőt negyven órák; a helyettesítések. S mindez öt napba zsúfoltan, hajszoltan, feszítetten történik, hiszen az ötnapos munkahét az iskolában nem egyértelműen pozitív vívmány.

Egy nap négy, öt, nem ritkán hat órát tart egyéjben a tanár. Tizenöt perce van arra, hogy átállítsa az agyát egy másik tantárgy másik témakörére, hogy szenvedélye-

sen érdekelje éppen akkor éppen az — hiszen máskülönben hogyan is érdekelje a diákokat — s egy másik osztály légkörére és színvonalára is. A képtelenül magas óraszámól fakadóan képtelenül sok diákot tanít — s úgymond: nevel — egy-egy tanár: ha csak százötvenet — és nem négyszázat, háromszázat, kétszázötvenet —, akkor szerencséje van. Ha történetesen történelemtanár, akkor két-három párhuzamos osztályt is tanít, majdhogynem lehetetlen emlékeznie arra, hogy mi történt legutóbb az egyik, s mi a másik osztályban — hiszen egy kéthetes ciklusban mindössze háromszor találkozik egy osztállyal, még a nevüket is csak kinnal tudja megtanulni.

S mire mindezen túljutott, órákon keresztül figyelt, koncentrált, beszélt, mérlegelt, döntött — és *állt*, ezt se felejsük el, ülve nem lehet tanítani, noha a tanári pálya fizikai terheiről nem szokott szó esni — esetleg szuggesztív, szellemes, vonzó kalauz is volt az új ismeretek tartományában, egy kimerült akkumulátorhoz lesz hasonlatossá, s jó esetben máris mehet haza. Dolgozni. Felkészülni az újabb négy-öt-hat órára, kijavítani a csökkentett óraszámokból, felduzzasztott osztálylétszámokból, túlméretezett tananyagokból fakadóan szinte állandóan az íróasztalán magasodó dolgozatokat. De ez nincs mindig így, hiszen zajlik az iskolai élet: tantestületi, szaktárgyi munkaközösségi értekezletek, adminisztratív teendők, külön megbízatások, szakkörök, szülői értekezletek, fogadónapok, KISZ-rendezvények, klubdélutánok, tanulószoba, továbbképző előadások . . . s ha késő délután, ha késő este ér haza, ugyanúgy kell készülnie másnapra, természetesen. Gyakorlatilag minden szabad idejét fölemésztí a mestersége, az éjszakába nyúló estéket, a szombatokat, vasárnapokat, határt legfeljebb más természetű kötelességei szabhatnak, no meg a fáradsága. Nem akkor, ha „megszállott” és „lelkes”, hanem ha egyszerűen tisztességes ember, aki tisztességgel akarja tenni a dolgát. Hogy humorérzéke, rugalmassága, idegzetének épsége egyben legfontosabb munkaeszköze is? Hogy nem esztendőnként egyszer, hanem naponta kellene feltöltődnie? Hogy nemcsak kötelessége, de *igénye* is volna, hogy a mindennapok természetes részeként tájékozódjék szaktárgyaiban és a szellemi élet más területein? Mindezt hiába tudja: a vele szemben támasztott követelmények soha és sehol nincsenek összhangban a feltételekkel.

Pontosabban: soha föl nem merül az, hogy egy feladat, feladatkör befér-e nem a munkaidőbe — az a tanárok esetében amúgy is illuzórikus fogalom —, hanem a nap huszonnégy órájába. S feltehetően azért nem merül föl, mert sem a hivatalnokok, sem az elmélet szakemberei nem ismerik, vagy már régen elfelejtették az iskolai munka természetét, s abba a tévedésbe esnek, hogy a tanítási óra a munkaidővel azonos. Arról pedig egyre gyakrabban megfeledkeznek, hogy ama legfontosabb munkaeszköz fölött örködni éppen az ő kötelességük volna.

Az egészséges emberi természet azonban nem hajlamos az önkizsákmányolásra, s lazít ott, ahol lehet. És furcsa módon éppen a már említett legfontosabb dolgokban lehet: az órák színvonalában, hangulatában, tanárok és diákok személyes kapcsolatában. Az adminisztrációban például nem lehet: a tanári szobák faliújságain időről időre megjelennek a figyelmeztetések, feketelisták a kitöltetlen rubrikák, határidőre be nem adott papírok dolgában — legfeljebb a hangnemük tér el iskolánként. Ilyen

körülmények között előfordul, hogy ha egy tanár villogóan adminisztrál, s egy-egy óralátogatás alkalmával rendre bemutatja, amit sose csinál máskor, az lehet kitüntetett, kollégái elé állított példakép; s a legnagyobb tanár-egyéniség is lehet állandó szereplője a feketelistáknak. A feladatok teljes egészükben teljesíthetetlenek, súlyozni kell hát, s a döntés mindig a személyiség szférájában történik meg, szubjektív okokból, mintegy véletlenül: ami intézményes és szükségszerű, az a kontraszelekcio irányába hat. Ám a minőség elkötelezettjeinek kisebbségét nem kárpótolhatja a jól végzett munka tudata: mert igényesek, éppen ők élük át napról napra azt, hogy kötelességeik végeláthatatlanok, s nemcsak az önkizsákmányolás, de az állandósult szorongás állapotában élnek.

A kötelező önkizsákmányoláshoz a kötelező skizofrénia társul. A tanárnak az a kötelessége, hogy önállóan gondolkodó, kérdező, alkotó embereket neveljen, miközben ő maga alárendelt végrehajtói önművelésre buzdít, miközben neki csak a kánikula, a könnyű nyári műsorok és bezárt könyvtárak évadjában jut ideje az önművelésre; a teljesítmény és az elismerés megfelelő arányát kell gyakorolnia és hirdetnie, miközben ő sohasem találkozik ezzel; felelősnek kell éreznie magát százvalahány tanítványaért, az iskola becsületéért, miközben érte senki nem felelős. Őszinte, egyenes, szóra-tettre bátor ifjúságot kell nevelnie, forradalmak méltó unokáit, miközben úgy tűnik, hogy a megtörtetett gerinc, a szolgalelkűség mintha elemi követelmény volna a tanári pályán. A szellem, a műveltség méltóságát kell képviselnie, miközben . . . és itt kanyarodunk vissza a korábban elejtett szálhoz.

Az értelmiség jövedelemszintje — azaz: az értelem presztizsvesztése — magát a tanári mesterség értelmét kérdőjelezi meg. Nemcsak azért, mert nehéz az értelmes élet vonzó modelljévé válni albérletben lakva, egyetlen diákkézen megszámolható ruhatárral, agyonhordott télikabátban. Nem azért, mert a kis- és nagydiák Görögországban és Spanyolországban utazgat szüleivel, míg osztályfőnöke-szaktanára Parádon üdül szakszervezeti beutalóval, vagy éppen a Balaton mellett pincérkedik. Hanem elsősorban azért az egyszerű kérdésért, ami mindegyik diákköponyában fölmerülhet: hogy érdemes-e tudni, tanulni, műveltnek lenni, amikor az semmiféle haszonnal nem jár — sőt, úgy ítélheti meg, hogy a diplomáért egyenesen büntetés jár! A tanár ismereteket kíván átadni, magatartásmodellt, a tudás örömét és igényét, a szellem és a jellem fegyelmét — a társadalom azonban csak *bizonyítványt* igényel tőle: a tartalma másodrendű kérdés.

A szellemi munka becsületvesztésével párhuzamosan alakult át lányiskolává legmagasabb szintű középfokú iskolatípusunk: a gimnázium, igen nagy százalékban a közepes képességű lányok iskolájává. Mert a fiúnak keresnie kell, ő menjen szakközépiszkolába . . . a lány úgyis férjhez megy majd, ő megengedheti magának a műveltség fényűzését, a gimnáziumi érettségét mintegy ékszerként viselve, s hite szerint belépőjegyet is váltva egy íróasztal mellett végzendő munkához. (Feltehetően ez az egyik oka annak, hogy hosszú évek óta a jellegzetesen lányokat vonzó bölcsészkarokon sokszoros a túljelentkezés, s a természettudományi és műszaki pályákra igyekeznek a legkevesebben, ami enyhén szólva aggasztó jelenség a tudományos-

technikai forradalom korában.) Mindez újra csak lefelé nivellálja a gimnázium színvonalát, az a felsőoktatást, s azon belül a leendő tanárokat: a *képesített* tanárokat.

S most hadd lehessen újra szubjektív a szerző, hiszen néhány esztendeje maga is átéli napról napra a kötelező önkizsákmányolás, a kötelező skizofrénia állapotát, a szellem becsületvesztésének konzekvenciáit, ha a szolgálalkúság követelményének nem is képes megfelelni. Talán azért nem, mert harminc munkás esztendejéből közel húszat nem az oktatásügyben töltött el, másfélék a beidegződései, s van mit mivel összehasonlítani. Mégis: amióta a maga bőrén is megtapasztalja, amit addig csak sejtett, nem azon csodálkozik, hogy hány alkalmatlan, tehetségtelen, vagy egyszerűen csak elszürkült és megfáradott ember dolgozik az iskolamesteri pályán. Hanem azon, hogy mégis mennyi embernek-tanárnak egyaránt nagyszerű pályatársáról van tudomása. Akik a körülmények szorításában is hűek a mesterség méltóságához, s nemcsak hirdetik, de képviselik is azt, amit soha és sehol nem kérnek tőlük számon: a minőséget. Nem tudható, hogy hányan vannak, szerte az országban — és nem tudható, hogy meddig vannak, hogy újratermelődnék-e.

A diák

A tanítás-nevelés mindenekfelett emberi kapcsolat, ahol a gondolatok, tanulságok, örömök és fájdalmak áramlása korántsem egyirányú, és tanul a tanító is, nevelődik a nevelő is, szakadatlanul. Nem nélkülözheti a fegyelmet, az értelmes rendet, de a szabadság és a bizalom levegőjét sem: hiszen máskülönben lehetetlen önnevelésre nevelni, s ez az iskola legvégső célja.

A hivatalként kormányzott iskolában azonban a gyanakvás levegője uralkodik. A Hivatal — természete szerint, korántsem rosszakaratból — *utasítja* és *ellenőrzi* az iskolát, az iskolavezetés rendszeresen *ellenőrzi* a különböző papírokat és rubrikákat, de akkor is *ellenőrzésről* beszél, ha órákat látogat. A munkaközösségvezető, az osztályfőnök is *ellenőrizni* köteles kollégáit, s mélyen a hierarchia alatt ott áll a diák, akinek *ellenőrző könyve* van, természetesen, nem üzenőfüzete, zsebkönyve, avagy nevezettség bárminek. Amelybe köteles beírni minden osztályzatot, majd aláíratni szüleiével, hogy az *ellenőrzőket ellenőrző* osztályfőnök megállapíthassa: a szülők is *ellenőrizték* gyermeküket, őt tehát nem érheti szemrehányás, bármi is történjék. Hiszen erről van szó: az iskola alávett állapotából fakadó önigazolási kényszerről, amelynek lényege mindenütt ugyanaz, legfeljebb a stílusa eltérő. Pedig bizalomért bizalom jár, gyanakvásért gyanakvás; régóta tudjuk ezt. Iskoláink egyre növekvő, valamilyen mértékben mindenütt megtapasztalható rossz közérzete azonban más forrásokból is táplálkozik.

Elsősorban a mértéktelenül felduzzasztott és rosszul szerkesztett tananyagból, mondvasínált fontosságú tantárgyakból, fontos tantárgyak csökkentett óraszámából, másfelől pedig a feszített, hisztérikus tempójú ötnapos iskolai munkahéttől. Ismétlésre, rendszerezésre, szintézisre nincs mód, a gimnazista még új

anyagot tanul a ballagás előtti napokban, a tanár pedig csak az érettségi szünetben tarthat összefoglaló, rendszerező órákat, órarenden kívül, és természetesen ingyen. Miközben gyerekeinknek egyre több *betűt* kell megtanulniuk, egyre felületesebbek az ismereteik. És nulladik órák, hetedik órák, az általános iskolában is, és sürget a tanterv, a tankönyv, a tanmenet, nincs idő megállni, összegezni, elmélyedni, gondolkodni, beszélgetni, örülni, egyáltalán: semmire sincs igazán idő, fáradt tanárok hajszolnak fáradt gyerekeket, jobb meggyőződésük ellenére. A fiatal nemzedékek *egyszerre* túlterheltek és keveset tudók, de az alapos és nyugodt ütemű munka s az aktív és passzív pihenés kívánatos arányát sem tanulhatják meg; hiszen az iskola éppen az ellenkezőjére ad példát és lehetőséget: a túlfeszített hétköznapokat túllazított hétvége követi.

A gimnazista napi munkaideje — ha fölkészül mind a hat órájára — legalább tíz óra. Nyilvánvalóan nem érti, miért: hiszen az iskola ablakaiból látható építkezésen például . . . hiszen az otthon, az utcán, a televízióban hallhatók szerint . . . s mert az értelem presztizséről is vannak információi, a társadalom tanulékony tagjaként maga sem a tudásért, hanem a bizonyítványért és a pontszámért tanul. Pontosabban: megpróbál a lehető legkevesebb tanulással bizonyítványhoz és pontszámhoz jutni.

Ameddig a felsőoktatás nem az adott szakterületre való alkalmasság, hanem a pontszámok alapján kénytelen dönteni, addig ez az osztályzatok kozmetikázásra kényszeríti a középiskolát, vagy arra, hogy hátrányos helyzetbe hozza a diákjait. A döntés: kontraszelekció vagy minőség, újra csak a személyiség szférájában történik meg, s újra csak kényelmesebb igénytelennek lenni — hiszen így legalább a szülői szemrehányásokat elháríthatja tanár és iskola. Aztán a diákok egy része bekerül a felsőoktatásba — hogy hogyan, azt Császi Lajos tárta fel a Valóság 1985. 5. számában —, s az esetek többségében azonnal elkezdődik „a kis kettes” bővölete. Szelekció nincs, a szociális juttatások mindenképpen *kijárnak*, s nem feltétlenül a diploma minősége szabja meg az elhelyezkedés esélyeit.

Szelekció persze sehol sincsen, kezdvén az általános iskolán. Csak bukási statisztikák vannak, összesített osztályzat-átlagok, adminisztratív szempontok szerint rangsorolt iskolák, kimutatások, rubrikák, publikációk, papírtenger. Csak kontraszelekció van. Napjaink iskolája nem kelti fel a diákban a minőség igényét, a diák minősége is magánügy marad — a tehetséggondozás vajmi kevés tehetséggel kialakított módszerét, a kötelező fakultációt ne vizsgáljuk most. Mindenesetre a gimnáziumban is ritka jelenség az a diák, akit érdekel, amit tanul, aki önmagáért élvezi a szellemi gazdagodást. A leggyakoribb osztályzat a közepes, s egy ezerfős mammutiskolában annyi a kitűnő és a jeles tanuló, mint amennyi az én nemzedékem diákkorában egyetlen osztályban volt. A szellem elveszített presztizse láthatatlan hajszálereken át szívárogo gyerekeink tudatába, s maga az iskola, zsúfolt osztálytermeivel, folyosóival, ebédlőivel, málló vakolatával, agyonfirkált padjaival, ütött -kopott felszerelésével, hajszolt és anyagi gondoktól gyötört tanáraival csak elmélyíteni tudja ezt, napról napra, kitörölhetetlenül.

Nos: ebben az iskolában tanítunk történelmet. Ám lássuk, hogyan.

A hiányzó íróasztal

Nem tudom, szerte az országban hány olyan íróasztal áll a Hivatalokban, amelyeken a tanító-nevelő munka irányításán, ellenőrzésén, az ellenőrzők ellenőrzésén, a papírok bővített újratermelésén dolgoznak; s mennyi a Tudomány hűvös csarnokaiban, ahol elméletek, kísérletek, ügyeletes üdvöskék születnek, okos gondolatok vagy bővítetten újratermelt evidenciák. Mennyi lehet? Sok ezer? Tízezer? Annál is több? Nem tudom.

Egy íróasztal mégis hiányzik.

Mármint az az íróasztal, ahol összefutna mindaz, ami a többen történik, ami szervezne, szerkesztene, összehangolna. Úgy tűnik: az íróasztalok számának is van egy kritikus értéke, amely fölött már nem lehetséges szervezés és szerkesztés, s nem létezhet az oly nagyon hiányzó egyetlen íróasztal.

A gimnáziumi tanterv bevezető részéből idézek:

„A gimnázium . . . nyújtson minden tanulójának alapjaiban egységes, korszerű, továbbfejleszhető műveltséget . . . bontakoztassa ki és tegye tudatossá tanulóiban a dialektikus — és történelmi materialista világnézet alapjait olyan módon, hogy a tanultak valamint a társadalmi tapasztalatok vezessenek — *szintézisként* — tudományos világnézethez . . . El kell érni, hogy az *elemzett, értelmezett, rendszerezett, szintetizált* ismereteken és élményeken nyugvó világnézet határozza meg a fiatalok magatartását, igényüket a további megismerésre, állásfoglalásra és cselekvésre . . . Bárhogy is csoportosítjuk a gimnáziumban tanított tantárgyakat, *tanításuknak-tanulásuknak egységes folyamatot kell képeznie . . . A személyiségfelesztés tudatos vállalása minden pedagógustól megkívánja, hogy teljes áttekintése legyen a gimnáziumművelődési anyagáról, és *maximálisan használja ki a koncentrációs lehetőségeket az egy irányba mutató nevelési területek között.*” (A gimnáziumi nevelés és oktatás terve. Készült az oktatási miniszter rendelt az Országos Pedagógiai Intézetben. Bp. 1978. 11, 14, 29. p. Kiemelések mindvégig tőlem, B. K.)*

Csakhogy:

Az *első osztály* történelem-anyaga az ember kialakulásával kezdődik, és az egyetemes történelemben a korai feudalizmussal, a magyar történelemben államalapítással zárul. Irodalomban ugyanekkor Shakespeare-rel, illetve Balassiv zárul a tananyag. A *második osztály* a virágzó és a bomló feudalizmus történelm tanulja, az egyetemes történelemben a 17. század derekáig, a magyar történelemben 1711-ig. Irodalomban a barokk, a klasszicizmus, a felvilágosodás, a romantika világa és magyar irodalmát, Jókai Mórig, Madách Imréig. A *harmadik osztály* történelm tanulmányai az angol polgári forradalommal kezdődnek, és az első világháború előestéjén fejeződnek be; irodalomanyaguk a 19. század derekán kezdődik, és Nyugat első nemzedékén át Kassák Lajossal zárul. A *negyedik osztály* anyaga napjainkig ível, történelemben az első világháborútól, irodalomban a jobbára háború után kibontakozó avantgarde-től.

Következésképpen, egy pillanatra meg nem tántorodva érvényesül a tantervekben az a tendencia, hogy az irodalom, a szellemi élet megismerésének mindig az adott korszak gazdasági, társadalmi, politikai életének ismerete *nélkül* vágjanak neki a diákok. A reneszánsz fogalmával például először az elsőosztályos énekórákon találkozna

hónapokkal később az irodalom óráin, majd a második rajzórán — legutoljára pedig megismerik a kort, amelyből született. Az ellenreformációról, a barokkról, Zrínyi Miklósról akkor tanulnak, amikor még nem tudnak a reformációról, a politikai Zrínyiről és koráról; az emlékiratíró Rákóczi és Mikes Kelemen több mint félvvel előzi meg a Rákóczi-szabadságharc történetét. A romantika fogalmával úgy ismerkednek meg, hogy nem tudják: mi az a polgári forradalom, mi történt Európában 1789 és 1848 között, Magyarországon 1848 és 1867 között; Petőfi, Széchenyi és Kossuth irodalmából második, történelemből harmadik tananyag. De még az első osztályban is hónapok választják el a görög történelmet és irodalmat, még ha ugyanaz a tanár tanítja is, mert az óraszám, a tananyag szerkezete . . . Rendszerezésre, *szintézisre* tudjuk, nincs idő: a felületes ismeretek széttöredeztettek, s azok is maradnak, mígnem az első szellő kifújja őket a diákok fejből. „A történelemmel koncentrálni” — mondja már-már bájos naivitással az első osztály „Rajz és műalkotások elemzése” — tanterve, „*A tüstint szót könnyű mondani*” — idézzük sóhajtva Hamletet, mert hogyan koncentrálnon a tanár, ha a tanterv nem teszi? Hiszen neki akkor is ahhoz kell igazodnia, ha tudna jobbat.

Ama oly nagyon hiányzó egyetlen íróasztalon bizonyára kiderülne, hogy a büszként emlegetett új, korszerű gimnáziumi „reformtanterv” egyszerűen nem is létezik. Hanem csak egybeköttettek a különböző tantárgyak egymással össze nem hangolt, egymásnak ellentmondó tantervei, kaptak egy szép címet meg egy elvi bevezetőt, ami azonban így csak jámbor óhaj maradhat.

Jól megszerkesztett tananyag, különösen pedig az egymást támogató történelem és irodalom nélkül vajmi nehezen lehet kialakítani azt a szemléletet, amely a társadalmi, gazdasági, politikai és szellemi élet összefüggésében képes gondolkodni; amely számára nyilvánvaló, hogy a valóság folyamata, s jelenségei egymással összefüggnek. S noha a pedagógiai szaksajtóban időről időre felbukkan az az axióma, hogy „az irodalom és történelem párhuzamos tanítására nincs lehetőség”, nehezen fogható föl, hogy miért ne volna. Miért nem lehetne az első osztályban Európa születéséig eljutni mindkét tantárgyból, a másodikban a feudalizmusig, politikai, ideológiai bomlásáig; miért nem kezdődhetne a harmadikos történelem és irodalom a francia forradalom előestéjén, s végződhetne a 19. század végén; a negyedik osztály miért nem kaphatna egyáltalán áttekintést a 20. század történelméről és irodalmáról, korunk nagy problémáiról, amelyben nem vész el a lényeg a betűtengerben, s amely rendszerező ismétlésre is nem időt? S ha a tananyag szerkesztésével tisztjük szerint foglalkozók számára ez megoldhatatlan, akkor miért nem gazdálkodhat szabadon egy-egy iskola, egy-egy polgári közösség, egy-egy magyar-történelem szakos tanár tananyaggal és óraszámmal? Miért kell felnövekvő nemzedékeinknek előbb fáradni el a rendszerbe nem illeszkedő adatoktól, szóártalmaktól, átfedésektől, a logikátlan, szükségtelen és soha nem alapos előre- és visszautalásoktól, még mielőtt gondolkodni kezdenének? És szükséges-e egyáltalán gondolkodniuk, nem elegendő-e a jeleshez is, hogy „készülnek” napról napra? Miért kell tantárgy-szeletekben látniuk a világot? Csak azért, mert a tantervek készítői is úgy látják, ama egyetlen íróasztal pedig nem létezik?

Ha létezne az az egyetlen íróasztal, akkor az is kiderülne, hogy az irodalom tantervei és tankönyvei mini-esztétát, a kémiáé és a biológiáé egyetemi szinten tanuló kis biokémikust, a történelemé forrásokat is elemezni képes fiók-történészt — és így tovább — kívánnak nevelni *ugyanabból a gimnazistából*, nem pedig azt, ami a tanterv elvi bevezetőjében olvasható. Csakhogy *ugyanaz a gimnazista* „felzárkóztató foglalkozásokra” is köteles járni, két-három-négy tantárgyból a gimnáziumi anyaggal párhuzamosan, mert heti egy órában bizonyára megtanulja majd azt, amit nem tanult meg nyolc esztendeig; s ugyanilyen nagy százalékban olvas akadozva, téveszti el a betűket, s a magyartanárok primitív helyesírási hibákkal hadakoznak, miközben mini-esztétát . . .

S hogy mindezek közben hány íróasztal mellett foglalkoznak *tantervelmélettel*, annak semmiféle jelentősége nincs. Magánügy.

Tankönyv és vidéke

A Tudomány rendszerező, szervező, szűrő szerepe a tankönyvek esetében sem funkcionál. Az agyonvitatott, túlságosan intellektuálisnak ítéltetett, valójában azonban csak tudálékos és használhatatlan új irodalomkönyveket például ugyanolyan készségesen engedte át, mint korábban „a költő hangot adott a dolgozó nép nyomorának” és „Kölcsey Ferenc apját és félszemét korán elvesztette” színvonalúakat. A második történelemkönyv 164. oldalán például ez olvasható: „*A függetlenségi harc másik vezére a korábban kivégzett Egmont gróf volt*” — minden másodikok nagy gaudiumára, a *négy* tekintélyes szaklektor — egy vezető szakfelügyelő, egy vezető tanár, egy akadémikus, tanszékvezető egyetemi tanár és egy kandidátus, tudományos főmunkatárs — ellenére. És mindegyik tankönyvben ott áll a büszke jel, kitűnően és csapnivalóan, legalább használhatóan és teljességgel használhatatlanban: „Készült a (művelődésügyi, oktatási, művelődési) miniszter rendeletére az Országos Pedagógiai Intézet közreműködésével.”

Valamennyi gimnáziumi történelemkönyv elemzésére nincs terünk, a könnyűlovasság harcmódorában portyázunk hát körülöttük. A *harmadik osztály* tankönyve — Závodszy Géza munkája — nemcsak színvonalában, stílusában, remek művelődéstörténeti fejezeteiben — amelyek tanulmányozására, sajnos, nincs idő —, de szerkezetében is messze kiemelkedik történelemkönyveink közül: mint láttuk, itt nem külön forog a magyar glóbus, keserű levében. A *másodikos* tankönyv azonban először a reneszánszig vezeti el a diákokat az egyetemes történelemben, majd visszatér a Szent István utáni Magyarországra — s mikor is hagyná el a magyar történelmet, ha nem 1526. augusztus huszonkilencedikén? Ekkor átvált a földrajzi felfedezésekre, a feudalizmus bomlására, a kapitalista viszonyok kialakulására, hogy majd a harmincéves háború után térjen vissza 1526 szeptemberének Magyarországra, s jusson el a szatmári békéig.

Luxemburgi Zsigmonddal például először az 52. oldalon, a konstanzi zsinat kapcsán találkoznak a diákok, majd a 102—105. oldalon, a magyar történelemben: itt tanulnak újra a nikápolyi csatáról, amellyel a 63. oldalon már találkoztak egyszer; s azt is megtudhatják, hogy annak a IV. Károlynak fia volt, akiről mint német-római császárról a 39., mint cseh királyról a 60. oldalon tanultak. Habsburg V. Károly először a 157. oldalon bukkan fel, német-római császárként, hogy a 161. oldalon megörökölje a spanyol trónt, és elnyerje a császári címet. A 163. oldalon már fiáról és utódáról, II. Fülöpről van szó, ám V. Károly csak a 174. oldalon mond le a trónról, hogy majd a 191. oldalon — persze, még császárként — Ferdinánd magyar királyságát támogassa. Bethlen Gáborról először a harmincéves háború kapcsán olvas a diák, a tankönyv 176. oldalán, amikor még semmit sem tud sem róla, sem az erdélyi fejedelemségről — majd, hónapok múltával, a 223—224. oldalon. A Rákóczi-szabadságharc a második anyagot zárja, de a nemzetközi összefüggéseit megértető európai hatalmi viszonyokról csak a harmadikban lesz majd szó, az angol polgári forradalom — no meg a nagyvakáció — közbejöttével. És így tovább, és így tovább — mindezekhez viszonyítva Egmont gróf különös esete igazán elhanyagolható jelentőségű.

A dolgozat- és felvételi teszteken persze nevek halmazából kell kiemelnie a kortársakat, de a diákok többsége nem képes erre. Az általános iskolából jó osztályzatokat hozó, az osztályok átlagánál értelmesebb elsőseim femérő dolgozataiban is egymás mellé került Marx és Napóleon, Lenin és Hitler. Ők tehetnek-e erről?

A tanár persze, akinek az a rögeszméje, hogy a történelem *az időben* történik, s jelenségei egymással összefüggenek, megteheti, hogy ne tankönyv, hanem a történelem logikája szerint haladjon. Íme egy lehetséges változat vázlata.

Témakörök	A tankönyv oldalszáma
I. A feudalizmus gazdasági bomlása	161.
1. A nagy földrajzi felfedezések és következményeik — Az eredeti tőkefelhalmozás	139—146. 149—152.
2. A hatalmi viszonyok átrendeződése	147—148. 167—170. 162—167. 171—173.
II. A feudalizmus ideológiai bomlása	
1. A reformáció	152—160.
2. Az ellenreformáció	
III. A független magyar állam bukása	
1. Az 1514. őszi országgyűlés	128—129.
2. Magyarország Mohács küszöbén	130—135.
3. Magyarország három részre szakadása	191—196.

IV. A három részre szakadt Magyarország	
1. A királyi Magyarország	173—175 194—195. 204—209.
2. Erdély	196—197.
3. A hódoltsági terület	197—204.
V. A második jobbágyság és a reformáció Magyarországon	210—216.
VI. Kísérlet az ország újraegyesítésére, a tizenöt éves háború	217—222.
VII. Erdély aranykora — A harmincéves háború	223—225. 175—177.

Különös. Ugyanaz az Országos Pedagógiai Intézet, amely megfogalmazza a *koncentráció* és a *szintézis* követelményét, hangsúlyozván annak világnézetet és szemléletet formáló jelentőségét, nemcsak úgy szerkeszti meg a tanterveket, hogy azt még véletlenül se lehessen megvalósítani — pontosabban: csak véletlenül lehessen —; hanem áldását adja az olyan tankönyvre is, amely következetesen elleplezi az összefüggéseket gazdaság és ideológia, egyetemes és magyar történelem között — és nem csupán erre az egyre, s nemcsak a történelem vonatkozásában.

Világnézetet formáló, gondolkodásra serkentő jelentősége volna annak is, ha pontosan elhatároltatna a bizonyosan tudott, a feltételezhető és a nem tudható. De ez, úgy tűnik, a természettudományok kiváltsága: történelemkönyveink — a kivételnek tisztelet — inkább egyszerűsítenek.

„... az i. e. IV. évezred során a folyóvölgyekben öntözésre kényszerültek” — mondja az első osztályos tankönyv a 25. oldalon, a következőkből pedig megtudható, hogy ugyanebben az évezredben „terjedt el”, illetve „alakult ki” a fémművesség, a kocsikerék, a fazekaskorong, a vitorlás hajó, a mértékek, jelzőpecsétek, az írásjelek, naptár. Mindez a semmiből bukkan fel, kifutási idő nélkül, ami különösen az írás és a naptár esetében érthetetlen. Néhány röpke oldallal később már az ókori Kelet magas kultúráinak zsugorított történelmével találkozik a diák. „Mélységes mély a múltnak kútja. Ne mondjuk inkább feneketlennek?” Nem tudjuk, voltaképpen nem tudjuk, hogy hogyan léphetnek elénk szinte teljes fegyverzetben az ókori Kelet nagy kultúrái, nem ismerjük pontosan kifutási idejüket, s ez a szédület ama mélységes mély kút fölött hallatlanul izgalmassá tesz mindent, amit biztosan tudunk. De hát éppen ez a szédület és izgalom nem ér el a diákokhoz, még csak el sem gondolkodnak azon, hogy abban a csodálatos IV. évezredben bizonyára lángelmék népesítették be a Földközi-tenger környékét, a folyóvölgyeket; nem tudnak Jerikóról, amely hét és félezer évvel időszámításunk előtt már a Bibliából ismeretes falai mögé rejtőzik, nem tudnak... mindegy. Szürke adathalmaz, bemagolandó tananyag, egyszerűsítések és általánosítások: ennyi a történelem.

Az egyszerűsítések és tárgyi tévedések leggazdagabb tárháza a *negyedik* történelemkönyv, amelyről éppen eleget olvashattunk a kulturális sajtóban, így hát arra csak utalunk most. Annál azonban meg kell állnunk, hogy a tanár számára a

tankönyvben rögzített tananyag kötelező, s az a felvételi vizsga anyaga is. Nemcsak az a feladata hát, hogy élménnyé tegye a történelmet a tankönyv ellenére, az óraszám ellenére, hanem az is, hogy feloldja a feloldhatatlan ellentmondást, korigálja, illetve tudatosan ne korigálja a tankönyv állításait.

A Tudomány szűrőjén pedig átment minden tárgyi tévedés, minden egyszerűsítés, minden frázis, minden végig nem gondolt gondolat. Noha ezek a tankönyvek „reformtankönyvek”, ezekről hallani és olvasni azt, hogy „megtörtént a tananyag korszerűsítése”, hogy „az ezeken felnőtt nemzedék már . . .” — s ez nehezen érthető. A szerző egyébként majdhogynem ugyanezt mondta el — más közelítésben — az akkoriban használatos második tankönyvről a *Valóság 1976. márciusi számában*. Akkor még reménykedett az oktatási reformban. Ma már nem reménykedik.

Az óraszám és a mítoszok

Az ötnapos iskolai munkahét bevezetése óta négy tanév telt el úgy, hogy a heti órarendeket felváltó ciklusbeosztás nem adott lehetőséget az egyes tárgyak óráinak arányos elosztására: az egyik héten két, három, sőt négy történelemóra, a másikon egyetlen vagy egy sem, és egyhetes-tíznapos távolságra kerültek egymástól az egymásra épülő témakörök órái, újra csak fokozván tanárok és diákok túlterhelését. Az iskolairányító struktúra — problémaérzékenységre, rugalmasságra jellemző módon — csak az 1985/86-os tanévre korigálta az óraszámokat az ötnapos munkahétnek megfelelően. *Korigálta*, nem pedig fölemelte: az első-második osztályban 64, a harmadikban 96, a negyedikben 112, összesen 336 történelemóra sem mértékében, sem arányaiban nem változik jelentősen.

Ebben az óraszámban, ahol például hatvannégy — vagy akár hetvennégy — óra alatt kell megtanítani őskort, ókort, korai feudalizmust, a magyarság kialakulását, vándorlását, a feudális és keresztény magyar állam első évszázadát, nyilvánvalóan csak ekkor lehetne igényes történelemtanításról, *a történelmi szemlélet* kialakításáról beszélni, ha a tananyag egészének szerkezete is ezt sugallná s egymást támogatná az összefüggő részismeretek. Ám, mint láttuk: éppen az ellenkezője igaz. Ez azonban bevallhatatlan. Az is bevallhatatlan, hogy a történelem tényeinek ismeretét, összefüggéseinek értését ismeret-mozaikok helyettesítik, és engedelmesen elreccitált általánosságok. Arról meg végképp nem eshet szó, hogy múltunk kalandregénye, a természeténél fogva *érdekes* történelem halálosan unalmassá válik így: szürke adathalmaz, gondolat-panelek, arctalan történelmi személyiségek: hiszen az egyik Ferdinánd pontosan olyan semmilyen, mint a másik Károly — s ha mégsem így van, akkor az a tanár érdeme, tanterv és tankönyv *ellenére* hatva.

A keserves valóságot elfedendő mítoszok uralkodnak hát történelemtanításunkban. Elsősorban *a forráselemzés mítosza*. A negyedikes tanterv „módszerek” címet viselő fejezetéből idézek (Uo. 129. p.)

„A történelemtanításnak tehát elsősorban a történelem különböző jellegű forrásait, vagy az azokról készült összeállításokat kell felhasználnia, és ennek érdekében együttműködni mindazokkal az intézményekkel, ahol a forrás megtalálható, és alkalmaznia mindazokat az eszközöket, amelyből a történelmi jelenség, helyzet felidézhető. Különös jelentősége van a múzeumi, a könyvtári és a levéltári anyag felhasználásnak. Vagy ezeket a forrásanyagokat kell bevinni a tanórára, vagy a tanulókat elvinni oda, ahol a forrásokat őrzik és feldolgozzák.”

A látomás lenyűgöző: a történelem folyamatát „elsősorban” forráskiadványokból önállóan összeállító, kikutató, megértő diák; a tanítás feladatát felvállaló levéltárosok, könyvtárosok, kutatók . . . Hogy az óraszám a törzsanyag megtanítását is alig teszi lehetővé? Hogy nem ifjú történészekről, hanem gimnazistákról van szó, akiknek más tantárgyaik is vannak, s napi munkaidejük tíz óra? Hogy egy-egy levéltári, könyvtári, múzeumi látogatás csak segédeszköz lehet, de nem pótolhatja a tanítási órát, s hogy „a forrásokat feldolgozó kutatónak” sem volna éppen kellemes és célszerű, ha szájtáti nebulóknak kellene minduntalan elmagyaráznia, hogy most éppen mit és miért csinál? Hogy az oly könnyedén odavetett „a tanulókat elvinni oda” még Budapesten sem oldható meg könnyen, hiszen a negyvenötperces történelemóra jószerivel csak a közlekedésre elég? Mindezek a kérdések föl sem vetődhetnek: hiszen Laputa szigetén járunk.

A *forráselemzés* központi, s szakadatlanul hangsúlyozott követelményének a tankönyvek forráselemző órái, forrásanyagai, s a — kaphatatlan, minden gyerek kezébe már ezért sem adható — történelmi olvasókönyvek hivatottak megfelelni. Ám lássuk, hogyan:

„Thuküdidész, az i. e. V. század nagy görög történetírója leírja, hogy Athén egy háborújában a hősi halottak fölött Periklész mondta a magasztaló gyászbeszédet. Ebből idézünk néhány szakaszt. . . Miről szól a forrás? Ki a beszélő, milyen viszonyban van tárgyával? Milyen alkalommal hangzik el a beszéd? Mennyiben várható ezek után a teljes tárgyilagosság?” (Elsős tankönyv, 91. p.)

Állapítsuk meg, hogy kik éltek a királyi birtokokon? Kik voltak a gazdaság irányítói? Kik végezték a munkát? (*Megjegyzendő: itt a sugalmazás is figyelme méltó. Aki irányít, az nem dolgozik.*) Hány csoportba osztanánk őket? Mi volt a bíró jogköre és milyen feladatokat végzett? Milyen tevékenység folyt ezeken a birtokokon? Milyen növénytermesztést tapasztalunk? Milyen állattenyésztést, ipari tevékenységet figyelhetünk meg?” (Elsős tankönyv, 208. p.)

„Hogyan ítéli meg Bethlen a nemzetközi helyzetet? Mi a magyar külpolitika célja, melyek a mozgáslehetőségét meghatározó tényezők? Milyen kapcsolatok ápolása, és milyen közvetlen lépések kívánatosak a Duna-medencében, illetve Délkelet-Európában?” (Negyedikes tankönyv, 100. p.)

A példák tetszőlegesen kiragadottak, s tetszés szerint folytathatók. Állításunk bizonyításához azonban elegendők: a *forráselemzés* voltaképpen *forrásértelmezés*, a leggyakrabban primitív kérdésekre adandó primitív válaszok sora, amelyekhez jószerivel csak olvasni kell tudni. Mindez a forráskritika paródiájává válik, nem is válhat mássá, hiszen az abszurdításig lefaragott óraszám nem képes széles körű és elmélyült ismereteket adni — anélkül pedig bajos forráselemzősdit játszani. A történelmi olvasókönyvek is jobbára érdekes vagy érdektelen szemelvényeket, töredékeket tartalmaznak, nem pedig összevethető, egy-egy folyamatot teljes egészében feltáró, *elemezhető* forrásokat.

A mítosz azonban azért mítosz, hogy a mágikus ráolvasások módszerével fedje el a tényeket. Az érettségiken sorra *forrásértelmezések* hangzank el, ám mindenki úgy tesz, mintha *elemzések* volnának; a tanár illedelmesen forrás-elemző órákat tart — s hogy primitív válaszokat vár primitív kérdésekre, avagy a kor hiteles levegőjét érzékeltető anyagokat választ, horribile dictu: felolvas az már színvonalától és egyéniségétől függ —; a diákok pedig abba a tévedésbe esnek, hogy tudnak forrást elemezni, ami pedig sem nekik, sem a történettudomány rangjának nem tesz jót. És halálosan unják az egészet, éppen úgy, mint az irodalomtanítás központi ügyeletes üdvöskéjét, a vers-agyonelemzést.

Jobb volna szerényebbnek lenni. Jobb volna arra törekedni, hogy a történelem eseményeiben és folyamatában tájékozott fiatalokat neveljünk, akik mindenekfelett azt tapasztalták meg, hogy a történelem *érdekes*, s később se mondjanak le erről az élményről. Jobb volna úgy felhasználni a forrásokat, hogy illusztrálják, támogassák, elmélyítsék az egy-egy korszakról, eseményről tanultakat. Igaz: mindez nem hangzik olyan szépen, mint a *forrás-elemzés* mítosza.

Széles körben ismeretes az a mítosz is, hogy az utóbbi években magasabb színvonalú lett diákjaink történelmi tájékozottsága, hiszen újra érettségi tárgy lett, s a bűvös pontszámba is beleszámít. Noha ez úgy igaz csupán, hogy az adatokat és az általánosságokat tudják jobban, *a történelmet* nem. A mérce ugyanis — a már hosszú esztendőök óta ügyeletes üdvöskének számító teszt-módszer — csak az előbbit, s nem az utóbbi képes mérni; az általában három kérdézből álló feleletválasztásos módszerrel pedig 33,33%-os valószínűséggel az is jól válaszolhat, aki semmit sem tud. A tesztek uralma óta diákjaink már-már zseniális biztonsággal tudnak totózni, s egyre kevésbé tudnak gondolkozni. Emlékezetem szerint 1976 táján vonult be a teszt-módszer a felvételi vizsgákra, meg is emelkedett az osztályzatok átlaga, s ez bizonyára a tudás magasabb színvonalaként értékeltetett — noha csak a módszer lett primitívebb.

De a gimnáziumi történelem-osztályzatok többsége is dolgozatokból, leggyakrabban tesztekben alakul ki, hiszen a csökkentett óraszám, a felduzzasztott osztálylétszámok nem teszik lehetővé, hogy mindenki többször is feleljen; a teszt pedig kétségkívül a legkönnyebben értékelhető dolgozat-típus. S mert a túlszűfolt osztálytermekben *puskázni* is könnyű, érthető, hogy a középiskolák már régen nem veszik komolyan az általános iskola, a felsőoktatás a középiskola történelem-osztályzatait. Hogy egy-egy osztályzat mögött milyen tényleges tudás húzódik meg, az újra csak szubjektív tényezőktől: egy-egy tanár, egy-egy iskola színvonalától függ.

Szubjektív tényezőktől függ az *érettségi* rangja is, hiszen azon csak át kell menni, az eredmény sehol sem kéretik számon. A történelem-érettségi kapcsán azonban sajátos gondokba ütközünk, s itt újra meg kell állnunk. A külső szemlélő ugyanis azt gondolhatná, hogy itt végre *a történelemről* van szó, folyamatában és összefüggéseiben. De nem arról van szó.

A jelenleg érvényben lévő szabályzat egyfelől túlbonyolítja, másfelől lefelé nivellálja a történelem-érettségi színvonalát.

A tételek *felének* ugyanis a 20. század történelmére kell vonatkoznia, az adott témát részletesen kifejtő „a”, vagy „forráselemző”, térképet, diagramot, ábrát értelmező, filozófiai kérdéseket is felölelő „b” tételek formájában. Egy, legfeljebb két ókori tétel; két, legfeljebb három tétel a korai, a virágzó, a hanyatló feudalizmusból; három, legfeljebb négy tétel a polgári forradalmak, a magyar 18—19. század, a szabadversenyos kapitalizmus témaköreiből. . . a huszonöt-harminc érettségi tételből — úgy is fogalmazhatunk — csak a történelem marad ki. A tanárnak patikamérlegesen kell mérlegelnie, de aprólékos gonddal vigyázni arra is, hogy a tételek fele egyetemes, a másik fele magyar történelmi tárgyú legyen; hogy az „a” és „b” tételek ne érintkezzenek. . . sok hűhó semmiért. A diák pedig csak a *témakört* ismerheti, azaz: a tankönyvek majdhogynem teljes anyagát át kell ismételnie a három-négyhetes érettségi szünetben, más tárgyak tanulásával párhuzamosan.

Hogy történelemtanításunk súlypontja a 20. század történelme, az az óraszámokon is lemérhető: évezredekre, évszázadokra csupán *kétszerannyi* óra jut, mint egyetlen évszázadra, abból a megfontolásból, hogy a fiataloknak elsősorban korunkban kell tájékozottaknak lenniük. Ám kérdés: hogyan érthető meg a közelmúlt, a jelen a múlt alapos ismerete nélkül? Például az egyes országok, régiók eltérő fejlettsége, kultúrája? Például a közép-európai régió sajátos helyzete? Hogy ez az arány mennyire formális, azt a negyedik tankönyv diagram- és statisztikai táblázattengere is illusztrálja — valamivel csak meg kell tölteni a tankönyvet, ugye — s az a tény is, hogy a görcsösen napjainkig eljutni kívánó, túlrészletezett negyedik tankönyveknek éppen ezek a fejezetei avulnak el villámgyorsan. A jelenlegi „reformtankönyv” 170. oldalán például a maóista Kínáról olvashatunk, Nasszer is a magyar történelemkönyvekben élt legtovább — s ebben a koncepcióban ez nem is lehet másként. A tanár hiába álmodozik a közelmúltat és jelent tendenciákban, nagy vonalakban összefoglaló tankönyvről: a korrekció is az ő kötelessége. Ahhoz azonban nincs joga, hogy súlyozzon az egyes anyagrészek között, hogy szabadon gazdálkodjék tananyaggal és órászámmal, s hogy belátása szerint készítsen a történelem *egészét* felölelő érettségi tételeket. Pontosabban: ehhez sincs. Pedig hogy a kép nem ennyire sötét, mert felkészült, összefüggésekben és folyamatokban gondolkodni képes fiatalok is kikerülnek iskoláinkból, az egyedül a tanár érdeme — az igényes tanáré, a kisebbségé, amelyről nem tudhatjuk, hogy meddig létezik.

Nem áll sem módunkban, sem szándékunkban történelemtanításunk valamennyi kérdését megvizsgálni, így tankönyveink szemléletével sem foglalkozunk. A szerző másutt számba vette már, hogy a nacionalizmustól rettegő tankönyvek milyen erőszakoltan leplezik nemzeti történelmünk minden pozitívumát; hogy milyen könnyeden beszélnek *nemzeti* szempontokról a középkor történelmében is, ha a — szerintük, úgy tűnik, örök és örökletes — magyar nacionalizmust kívánják ostromozni, s hogy különös módon mennyire nincs jelen történelemtanításunkban a szomszéd népek, a közép-európai régió történelme. Azon is eltűnődött akkor, hogy a *történelmi szükségyszerűség* a végzet és sorsharag újkeletű változataként jelenik meg tankönyveinkben, s számon kívül marad az a tény, hogy a történelem emberi döntések

következménye is, morális tartalmai és napjainkban is érvényes tanulságai vannak hát. Mindezt a hetvenes évek második felében használatos általános iskolai és gimnáziumi tankönyvekben vizsgálta meg, de nem ítéli döntő mértékben másnak a „reform-tankönyvek” többségének szemléletét sem. De hát megtörténhet-e az oktatás korszerűsítése az oktatás struktúrájának korszerűsítése nélkül?

A korszerűtlen struktúra, ahol eleven még a tervutasítás-fétis, az erőszakolt centralizálás, a merev hierarchia, a túlduzzasztott bürokrácia, mint láttuk még a „szégyentábla” is, még a diákok „káderanyagának” totális uralma is, az iskoláinkban tonnaszámra készülő, valójában semmitmondó jellemzések formájában — ez a korszerűtlen struktúra eleve minőségellenes, eleve kontraszelektál: mindaz, amit tantervekről és tankönyvekről elmondtunk, ehhez viszonyítva másodlagos jelentőségű. Az önálló iskola, a méltóságát visszakapott, önkizsákmányolásra nem kényszerített tanár, kontraszelekció helyett szelekció, a magánügyből közüggé emelkedő minőség — ez volna ez egyetlen szükséges és sürgetően fontos reform. De reménykedhetünk-e benne?

MIÉRT NEM ISMERIK TANULÓINK A TÖRTÉNELMET?

A történelem, úgy tűnik, közoktatásunk „beteg embere”. Más tárgyak oktatói azzal vigasztalják a betegágyánál csüggedten, kezüket tördelve álló történész kollégáikat, hogy nem kell dramatizálni a helyzetet. Más tantárgyakkal, a magyarral, a fizikával, a matematikával, a kémiával stb. ugyancsak baj van. Miért számít nagyobb intellektuális kudarcnak az, ha pl. Kossuthról nem tudnak semmit a kitűnő és jeles ceglédi diákok, mint ha Petőfivel vagy József Attilával kapcsolatban mondanak csődöt a megkérdoztetek? Miért vált ki kétségbeesett kacajt az, ha a Kun Béláról felelő felvételiző azt a választ adja, hogy ez egy utolsó Árpád-házi király volt, és miért érjük be fásult mosollyal annak hallatán, hogy Kölcsey Parainesise egy gyermekkori betegség, amelyben a költő félszemét elvesztette?

A történelemtudás lemaradásán érzett nagy haragvások mégis jogosultak. Egyrészt azért, mert a történelmi tudat olyan kitüntetett fontosságú része a társadalmi tudatnak, ami egyáltalán nem nélkülözhető, és semmi mással nem pótolható. Másrészt a történelem — a hagyománytól megszentelt szép kifejezéssel élve — humán tudomány, és viselnie kell ennek a szép hivatásnak minden gyönyörű terhét. Igaza van Erényi Tibornak „Vegyattannal feltehetőleg csak a vegyészek foglalkozhatnak eredményesen. A történelemmel viszont szinte valamennyi társadalomtudomány művelője: filozófusok, szociológusok, közgazdászok és rajtuk kívül még az írók sokasága”.¹

Kik (nem) tudják a történelmet?

De hát mi is a baj a történelemtudással? Pontosan nem tudjuk. Országos jellegű középiskolai tudásszint-felmérés nincsen; talán 1985 végére lesz az Országos Pedagógiai Intézet gondozásában. (Dolgozatunkat 1985 augusztusában zártuk. *A szerző.*) A középiskolai tanulók történelemismeretére vonatkozó információk részben a tömegkommunikációból, a sajtóból, rádióból, televízióból, nagyrészt azonban az egyetemi-főiskolai felvételi vizsgák tapasztalataiból erednek.

¹ Történelem és közgondolkodás. Szerk. Vass Henrik. Bp., 1982. 250. Vö. Történettudomány — történelemtanítás — tömegkommunikáció. Szerk. Szabolcs Ottó. Bp., 1973. 117.

Sokféle információ — kétes hitelesség? Annyi bizonyos, hogy ezeket az információ-forrásokat kritikával kell kísérnünk. Az általuk tanulóink történelemtudásáról közvetített negatív képet azonban lényegében mégis hitelesnek kell elfogadnunk. Egyértelműen következik ez abból a kétségbevonhatatlan tényből, hogy a negatív tudásképp több mint egy évtizede, amióta ezt a fejleményt figyelemmel kísérjük, változatlanul ismétlődik. Leiner Péter a Közgazdaságtudományi Egyetemen 1976-ban történelemből felvételizettek felkészültségéről a következőképp nyilatkozott: „... a jelöltek a történelem nagy összefüggéseiben, az egyes korszakok jellemző jegyeiben éppúgy nem tudtak eligazodni, mint ahogy nem ismerték a fontosabb részkérdéseket, az önmagában kevésbé lényeges, de mégis a történelemhez tartozó évszámokat vagy nehezebb személynevek helyesírását. *A történelmi ismereteknek általánosságban rendkívül alacsony szintjét tapasztaltuk.*”² És nyolc évvel később az ELTE Állam- és Jogtudományi Kara visszhangozza ugyanezt a panaszt. Kállay István és Mezey Barna a történelmi felvételi vizsgákról írták 1985-ben, hogy a gimnáziumból érkezők tudásszínvonalára, gondolkodási készsége egyre romlik.³ Egyáltalán az általunk vizsgált jó egy évtizedes időszakban nem volt egyetlen olyan év, egyetlen olyan intézmény sem, amely elégedetten nyilatkozott volna a felvételizők történelemtudásáról.⁴ És ez meghökkentő tény, különösen annak fényénél, hogy itt olyan tanulóknak történelmi tájékozatlanságáról van szó, akiknek hivatása vagy a történelemtanítás, ill. -kutatás lesz vagy valami ehhez erősen kötődő szakma. Sovány vigasz, hogy a felvételin nemcsak történelemből mutatkozik lemaradás, hanem más tárgyakból is. Gászó Ferenc művelődési miniszterhelyettes jelentette ki a Népszabadság 1985. július 27-i számában megjelent interjúban: „A felvételi vizsgák sokéves tapasztalata is azt bizonyítja, hogy a felsőoktatás modern követelményeinek egyre csökkenő mértékben tesznek eleget a felvételizők.”

Érdemes közelebbről is megtekinteni a történelemtudás zavaros forrásait. Vegyük mintának az ELTE Állam- és Jogtudományi Karának 1984. évi felvételi vizsgáján feltett két kérdésre adott két-két választ, amelyekben úgy tükröződnek történettudásunk bajai, mint Deák híres hasonlatában a ló betegségei az állatorvosi szakkönyv ábráján.

² *Leiner Péter*: Felvételi tapasztalatok a Közgazdaságtudományi Egyetemen. Történelemtanítás 1977/1. 13.

³ *Kállay István—Mezey Barna*: Pingpong a pontokkal avagy egy felvételi tapasztalatai. *Mozgó Világ* 1985/1. 64.

⁴ A teljesség igénye nélkül a következő fontosabb közleményekre hivatkozhatunk: *Unger Máttyás*: Történelemtanításunk az egyetemi felvételi vizsgák tükrében. Történelemtanítás 1974/5. 23—27. *Leiner*: i. m. *Pásztor Emil*: Hazafiságról — nemzetköziségről. *Mozgó Világ* 1981/7. 122—128. Történelmi leckék. *Mozgó Világ* 1981/10. 100—102. *Csontos Magda*: Ugyanúgy tanulják. Köznevelés 1982/33. 5. *Pesti János*: Ugyanúgy nem tanulják. Köznevelés 1982/40. 10. *Kronstein Gábor*: Tanítónak jelentkeztek. Köznevelés 1982/33. 3—5. *Mező Ferenc*: „Bezzeg az én időmben!”? *Gyermekünk* 1983/4. 4—6. *Klement Tamás*: Felvételi vizsgatapasztalatok. Felsőoktatási Szemle 1983/5. 279—285. *Kállay—Mezey*: i. m.

Kérdés: A 18. század végén bontakozott ki Magyarországon a jakobinus mozgalom. a) Nevezze meg két szervezetét! b) Soroljon föl vezetői közül hármat!

Válasz: 1. a) Oltári Szentség Társasága — Sub rosa
b) Bocskai István és Bethlen Gábor
2. a) A puritánok — a mérsékelt szárny (Kazinczy nyelvújító csoportja)
b) Sallai és Fürst, Szabó László.

Kérdés: Értelmezze az alábbiakat: A városi levegő szabadabbá tesz.

Válasz: 1. Azt akarják ezzel mondani, hogy lesz még egyszer szabad a nép, és rendet fognak teremteni a földön, ami aztán sikerült is később.
2. A középkori városok levegője sokkal tisztább volt.⁵

A két kérdésre adott válaszok meghökkenítő tanulságokkal járnak. A 2. kérdésre adott válaszok példák a teljes, tömör tudatlanságra. A felvételizőknek fogalmuk sincs a középkori közmondás értelméről, és tudásuknak hiányát — mint ezt már megszokhattuk — sematikus, frázisos nagyotmondással, ill. lapos fizikai magyarázkodással igyekeznek leplezni. Egészen más jellegűek az 1. kérdésre adott válaszok. Ezek korántsem a teljes tudatlanság, hanem a mindent rosszul tudás iskolapéldái, s mint ilyenek, sokkal jellemzőbbek jelenlegi oktatási rendszerünkre, mint az előbbieket. A felvételizők által felvonultatott ismeretanyag éppen nem csekély. A válaszokban — noha a kérdés csupán magyar vonatkozású volt — egyetemes történeti anyag is szerepel; habár a fölvetett probléma történelmi volt — egy spontán koncentráció eredményeképpen —, irodalmi anyag is csapódott hozzá, mégpedig nem csupán a magyar, hanem a világirodalomból is. Mindez természetesen rossz helyen, hamis összefüggésben, egy megkínzott agy eszméinek örült kavargásában. Az egész konstrukcióban azonban az idősíkok fantasztikus egybekopírozása a legiszonyúbb. A felvételizők 1604-től — ez a legrégebb dátum — egészen 1932. július 29-ig — ez a legújabb — nem kevesebb, mint 7 idősíkot toltak egybe. Ez a fajta agresszív és — *sit venia verbo* — prostituált tudatlanság sokkal veszélyesebb, mint az előbb tárgyalt, tartózkodó, szügies butaság. Ez utóbbi még megnyílhat a tudás magvai előtt, és fölnöveszthet helyes ismereteket; az utóbbi csak nagy ritkán vagy soha. Ha szabad kategorizálni a történelmi tudatlanságot, nem a teljes tudatlanság a legveszedelmesebb történelemtanításunkra nézve, hanem a féltudatlanság, a félműveltség.⁶ Egy indiai mondás jut eszünkbe: „Egy félig üres teáscsésze egyszersmind félig telt teáscsésze. Egy fél hazugság azonban korántsem féligazság.”

De fordítsunk egyet a kamerán, és a tanulók történelmi ismeretei után vizsgáljuk meg a felnőtt lakosság történelmi tájékozottságát is. Vajon vigasztalóbb, szívdertítőbb képet kapunk-é? A felnőtt lakosság történelmi ismereteiről eddig a legátfogóbb képet a Tömegkommunikációs Kutatóközpont 1971. évi „Történelmi tudat” elnevezésű felmérése nyújtotta. Az ismeretszint-skálában összesen 25 különböző történelmi évszámokkal, eseményekkel, személyekkel kapcsolatos kérdés szerepelt. Lássunk ezek

⁵ Kállay—Mezey: i. m. 63, 66.

⁶ Hogy a történelemtudás megromlása korántsem középiskoláinkban kezdődik, habár ott tetőződik, hanem már az általános iskolák felső osztályaiban, erre vonatkozólag I. Mező: i. m. 4—5.

közül néhányat, a jó válaszok százalékában kifejezett emelkedési arányban. Azt, hogy mettől meddig állt fenn az Osztrák—Magyar Monarchia, a megkérdezetteknek csupán 8%-a tudta. A jobbágyfelszabadítás időpontját 16% ismerte. 1514-ről 20% tudott. A kiegyezésről 22%. Legérdekesebb azonban, hogy a korunk sorsdöntő eseményének számító második világháború időtartamát a megkérdezetteknek csupán 22%-a ismerte. Az 1789-es nagy francia forradalomról 30% tudott. Szent István királlyá koronázásáról 31%. A magyar honfoglalásról 41%. Érdekes, hogy az első világháború időtartamát többen, 41%, ismerték, mint a második világháborúét. A történelmi ismeretek legmagasabb szintjét a 19—20. századi eseményeknél érték el: 1919 nevezetességét a megkérdezettek 45, 1848-ét 63, 1917-ét 65 és végül 1914-ét 74% tudta.⁷ A történelmi tudás íve tehát 8%-tól majdnem ennek tízszeresére, 74%-ra tágult.

A felnőttek konkrét történelmi ismereteiben ezek szerint nem kisebb űr tátong, mint a tanulókéban. A különbség csupán annyi, hogy ez az ismerethiány a felnőttek esetében nem manifesztálódik. „A mindennapi tudásra vonatkozó szociálpszichológiai elmélet sarkalatos tétele — írja Csepeli György —, hogy az emberek tudása — kognitív reprezentációs rendszere — a tényítéleteknek a szűkebb gyakorlati életvitel által szükséges körein túl jórészt értékítéleteket és valószínűségi ítéleteket tartalmaz, melyek tudati mintaként funkcionálva a saját személyhez, a társas-társadalmi és a természeti világhoz való viszonyban orientáló, eligazító funkciót látnak el. A történelmi témájú kognitív elemek vonatkozásában ez azt jelenti, hogy a konkrét ismeretek viszonylag szűk körben terjedtek ugyan el a lakosságban, de az „űrt” kitöltendő, annál szélesebb körben található meg az utóbb emlegetett értékelő-valószínűsítő sémák.”⁸ Ezek a kiegészítő-pótló sémák azonban a felvételi vizsgák esetében kiszűrődnek, és ezáltal láthatóvá válik a tudás világában tátongó űr. A felnőtt lakosság történelemtudása tehát semmivel sem magasabbrendű, mint a tanulóké, csupán annak látszik. Felháborodásuk tehát a tanulók történelmi tudatlanságán nem egészen jogos. Akárcsak azé az apáé sem, akinek fia a vetélkedőn nem tudta, hogy hol van Kuala Lumpur. „Hol a fenében van? — morfondírozik az apa. — Biztosan valami afrikai fürdőhely. De hát — nyugtatja meg magát — nem is neki kell tudnia, hanem annak a bűdös kölknek.”⁹

Hogy a társadalmi tudat részét alkotó történelmi tudattal, különösen annak kognitív (de egyben emocionális) elemeivel baj van, e tekintetben már szinte nemzeti közmegegyezésről beszélhetünk. Ez az egyetértés azonban mindjárt felbomlik, és egymással élesen ütköző viták csataterévé válik, ha fölteszük a nagy kérdést: „kié a hiba?” A leginkább elterjedt és a legszenvedélyesebben képviselt nézet, amelyben a tanárok, tanulók, szülők és a közvélemény jelentős része is osztozik, a történetismeret

⁷ Böhm Antal: A történelemről való gondolkodás osztály- és rétegmotivációi. — Történelem és közgondolkodás. 62—63. Csepeli György: Nemzeti tudat és érzésvilág Magyarországon a 70-es években. Bp., 1985. 82—83.

⁸ Csepeli: i. m. 85.

⁹ Diurnus: Ki mit tudjon? Magyar Nemzet 1985. júl. 15. 3.

hiányosságait közvetlenül a tankönyvekre vezeti vissza, és a történelemtanítás panáceját a jó tankönyvben látja.

Bár a jó tankönyv fontosságát, sőt kiemelkedő jelentőségét nem lehet tagadni, ez a felfogás, akárcsak a többi egytényezős magyarázat, egyoldalú, leegyszerűsített, félrevezető. A történelem ismeretszintjét nem egyes-egyedül a tankönyv határozza meg, hanem vele együtt, bár különböző mértékben, a tanterv és a tömegkommunikáció is, hogy az oktatás szubjektív feltételeiről, a tanárról és a tanulóról ezúttal ne beszéljünk. Ha tehát teljes értékű, hiteles választ akarunk adni a felvetett kérdésre, a tankönyvön kívül a tantervnek és a tömegkommunikációnak a történeti műveltség kialakításában betöltött szerepével, funkciójával is foglalkoznunk kell.

Tanterv az integráció jegyében

A történelemismerettel foglalkozó eddigi vizsgálatokban a tanterv kérdése eléggé háttérbe szorult. Ez nem csupán azért volt hiba, mert végeredményben a tanterv definiálja a tantárgyat, szabja meg a tananyagot, és határozza meg a célokat, feladatokat és követelményeket; hanem főleg azért, mert az 1978 óta érvényes gimnáziumi tanterv¹⁰ a tantárgynak egy merőben új koncepciójával lepte meg a közvéleményt, „... azt megteremtve, amit még sem a szaktudomány, sem a pedagógia nem tett meg eddig:”¹¹ az integrált történelemtanítást.

Az új tantárgy konstrukciójánál abból a helyes megfigyelésből indultak ki, hogy az eddigi történelem-tananyag csupán szűk horizontú, leegyszerűsített és kimerevített képét tudta adni a valóságnak. Szükség van tehát a társadalmi mozgásnak az eddiginél sokoldalúbb, színesebb bemutatására, a gazdasági alapoktól egészen a szellemi és kulturális felépítményig ívelő szférában. Ennek érdekében a történelem hagyományos tananyagába be kell építeni és benne egységbe kell foglalni az ún. társadalomtudományokat, nevezetesen a közgazdaság, a demográfia, a szociológia, a nyelvészet, a néprajz, a technika-, tudomány- filozófia-, eszme- és vallástörténet, régészet stb. legfontosabb eredményeit és egyben ezek kutatási módszereit is. Az integrált történelemtanításnak ezenkívül a hiteles múltismeret mellett részletes jelenismeretet is kell nyújtania. Az egyetemes történeti fejlődés keretében be kell mutatnia nemcsak a klasszikus, hanem a másodlagos fejlődési vonulatokat is. Fel kell tárnia továbbá a cselekvési alternatívákat. Különösen érzékeltetni kell az anyagi javak előállítására terén kifejtett hatalmas emberi erőfeszítéseket, ezek bonyolult jogviszonyait és ideológiai formáit. Be kell mutatni a művelődéstörténetet is a maga autonóm mozgásában stb.¹²

¹⁰ A gimnáziumi nevelés és oktatás terve. Főszerkesztő: Szabolcs Ottó. Bp., 1978. 97—130. — A továbbiakban a tanterv oldalszámait a szövegben közöljük.

¹¹ Szabolcs Ottó: A történelemtanítás korszerűsítése és az új tankönyvek. — Az integrált történelemtanítás útja. Szerk. Balázs Györgyné. Bp., 1982. 138.

¹² Berend T. Iván: A történelem mint tudományos diszciplína és mint iskolai stúdium. — Történelemtanítás — személyiségfejlesztés. Szerk. Szabolcs Ottó. Bp., 1979. 220—223. Szabó Károly: A történelemtanítás korszerűsítése. Gimnázium I—IV. osztály. Bp., 1977. 12—15.

Az új tanterv lényegében magáévá tette az integrált történelemtanítás koncepcióját. „Ezért — írta elő — ... a történelem hagyományos megközelítési módjai mellett nagyobb mértékben kell támaszkodni a technikatörténet, a tudománytörténet, az eszmetörténet, a szociológia, a néprajz, a régészet és más társadalomtudományok ismeretanyagára és tudományos megismerési módjaira.” (100.)

Az elgondolás nagyvonalúságát, amelyhez hasonlót csupán a Tanácsköztársaság és a népi demokrácia történettanítása vett tervbe, nem lehet eléggé csodálni; realitásában viszont legalábbis kételkedni kell. Megfontolásra int bennünket már az a — tantárgy-konstruktőrök által egyáltalán nem tagadott, sőt büszkén emlegetett — tény is, hogy az új integrált történelemtanításhoz eddig nincsen megfelelő tudományos fedezete. Integrált szellemű történettudományi alkotások eddig csak kivételesen jöttek létre az angol Hobsbawm, a francia Duby-Mandrou, a magyar Wittman Tibor, Berend T. Iván és főleg Kosáry Domokos egyes műveiben. Az integrált társadalomtudomány ma még a történettudomány számára is csupán program.¹³ Lehet-e valóság az iskolák számára? Csak abban az esetben, ha tanítványainkat sikerülne modern polihisztorokká képezni. Kérdés azonban, hogy a tanterv Molochját ezzel ki lehetne-e elégíteni? Ő ugyanis a polihisztor mellett még specialistává is akarja formálni a tanulót, akinek nem csupán a legkülönbözőbb társadalomtudományokkal kell megismerkednie a történelemtanulás ürügyén, hanem el kell sajátítania — a tantervi előírás értelmében — még az egyes tudományos megismerési módokat, szakmetodikákat is. A tantervnek ezeket a nyilvánvaló túlzásait aztán egyes állásfoglalások egész *ad absurdum* feszítik, amikor — minden megszorítás nélkül — a tanulók köteleességévé teszik „... az emberi társadalom mozgását tudományosan feltárni”,¹⁴ elindítva őket „... a történelmi megismerés legtisztább, őseredeti empirikus útján, a forrásoktól a törvényszerűségekig”.¹⁵ Az ember zavarban van, mit is olvas tulajdonképpen: történelemtanítási vagy történelemkutatási programot? Lehet-e 14—18 éves tanulók elé állandó és fő célként a „tudományos feltárást” kitűzni, noha a történelemtanulásnak esetlegesen ilyen mellékterméke is lehet? Az emberiségnek legalább félmillió éves történetéből ugyan hány évet vagy — legyünk nagyvonalúak — hány évszázadot lehet feldolgozni a dokumentum által ajánlott abszolút indukciós módszerrel? És mi lesz a kieső évekkel, évszázadokkal? Egyáltalán mi a gimnáziumi történelemtanítás célja: „kis történések”,¹⁶ történettudós fiókák, specialisták vagy pedig történetileg általánosan művelt tanulók képzése?

¹³ Kosáry Domokos: A magyar történettudomány teendői és szervezeti kérdései. Századok 1984/4. 842.

¹⁴ Szabolcs Ottó: A történelemtanítás korszerűsítése és az új tankönyvek. — Az integrált történelemtanítás útja. 136.

¹⁵ Szabolcs Ottó: Az integrált történelemtanítás módszertani iránya. — Az integrált történelemtanítás útja. 133.

¹⁶ Szabolcs Ottó: A forráselemzés és a fakultatív történelemtanítás. Történelemtanítás 1983/4. 7.

A történelemtanítás céltévesztése nem csupán a történelemtanítás baja, hanem egyben egész gimnáziumi oktatásunké. Mert ha a történelemtanulás ideálja a miniatűr tudós, a „homunculus historicus” lehet, miért ne képezhetné le a maga számára ezt a mintát az irodalom, a matematika vagy akár a természettudományos tantárgyak is? De mi lesz akkor az oktatás szintézisével, a dialektikus szemlélet annyiszor deklarált igényével? A tantervnek általános, a művelődési anyagnak a nevelési cél elérésében játszott szerepét és belső arányait tárgyaló része előírja: „A művelődési anyagot sajátosságaiban és egyben egységében kell tekintenünk, mint a nevelési folyamat nélkülözhetetlen faktorát és szerves részét. Csak így tudjuk differenciáltan feldolgozni s ugyanakkor egységbe olvasztani a tantárgyakra bontott művelődési anyagot. Így töltheti be minden tantárgy a maga szerepét az egész gimnáziumi nevelés-oktatás nagy munkamegosztásában, ezáltal szolgálhatja tudatosan a gimnázium céljának elérését.” (28.) Amit azonban a gimnáziumi tanterv — nagyon is helyesen — előír, azt az egyes tantárgyak — köztük a történelem — tantervei egyszerűen keresztülhúzzák.

Világtörténelmi látásmód

Az integrált történelemtanítás koncepciója magában foglalja a világtörténelmi látásmód igényét. Valóban ideje már túllépnünk a régimódi, szűk látókörű, hol délibábos, hol sírva-vigadó „extra Hungariam”-os szemléleten, és leküzdve mind a kisebbségi és az ebből fakadó méltánytalanság-érzést, mind pedig a nemzeti gőg érzését, megkeresni valóságos helyünket Közép-Kelet-Európa, Európa és a világ történetében. Nagyon is időszerűen cseng hát a történelem-tanterv felhívása: „A történelemtanításnak az emberiség történelmi fejlődését folyamatában, ugyanakkor a különböző kultúrák és civilizációk együttélésében és egymásrahatásában kell bemutatnia. Az emberiség történetén belül kell megértetnie az európai történelem helyét, ezen belül a közép-kelet-európai, amelybe beleágyazódik népünk, országunk múltja és jelene. Meg kell értetnie az egyetemes és a hazai történet viszonyát és kapcsolatait, hogy a tanuló reális képet kapjon népünk helyéről és szerepéről.” (100.)

A világtörténelmi látásmód igénye történelemtanításunkban nem új keletű. Ezt többé-kevésbé az eddigi tantervek — köztük az 1962-es is — hirdették. Megvalósítása azonban mindig zátonyra futott a történelmi tananyag ellentmondásos struktúráján. Ennek jellegzetessége az volt, hogy az egyetemes és a magyar történelmet egyazon éven belül látszólag együtt tanítottuk ugyan, valójában mégis külön-külön, egymást követve, vagyis nem abban az összefüggésben, amelyben a magyar történelem eredetileg része volt az egyetemesnek.¹⁷ Ilyenformán az egyetemes és a magyar történet közti összhang, ha egyáltalán, valahogy úgy jött létre, mint a test és lélek „harmonia praestabilitá”-ja, előre megállapított összhangja Leibniz filozófiai rendszerében: „Isten

¹⁷ *Kosáry Domokos*: A művészetek (irodalom, zene, képzőművészet) történeti diszciplinái és a művelődéstörténet. Századok 1979. 67.

kezdetől fogva úgy alkotta a szubsztanciák mindegyikét, hogy csakis a létevel együtt beléoltott sajátos törvényeit követve mégis összhangzik a másikkal.”¹⁸

Bár a történelem-tanterv előkészítése során felmerült olyan vélemény is, hogy a korszerű világtörténelmi látásmód éppen a történelem leibnizi „*monasz-szerűségének*” bemutatását kívánja meg,¹⁹ a valóságos szükséglet pontosan ennek az ellenkezőjét, egy teljesen új struktúrának kialakítását követelte (volna) meg. Annál sajnálatosabb, hogy az új tanterv nemcsak hogy ennek megvalósítására nem vállalkozott, hanem még a szükségességét sem ismerte föl. A tanterv előkészítése során a világtörténelmi látásmód eme döntő feltétele még csak szóba sem került. Az egyetemes és a magyar történet viszonya tehát maradt a régiben: látszólag együtt, egymással összefüggésben tanítjuk, valójában azonban külön-külön, összefüggéstelenül.

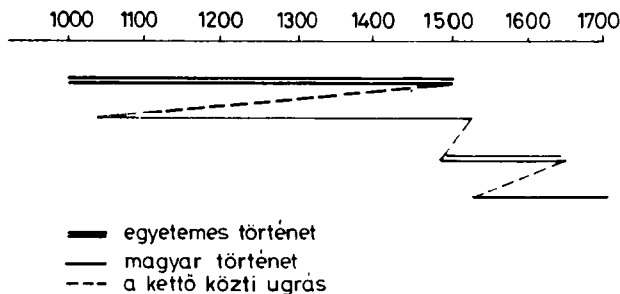
Hogy milyen nagy, történelemtanításunkra ólomsúlyal nehezedő problémák megoldása maradt itt „ad Graecas Kalendas”, azaz leghamarább 2000-re, azt leginkább az I—II. osztályos tananyag szerkezetén demonstrálhatjuk. Az I. osztály tananyaga korábban teljesen homogén volt: csupán az őskort és az ókort ölelte fel 476-ig. Most a tananyag kibővült a korai feudalizmus félezer évével, és időrendben eljutott egészen a 10. századig. A bővülés lehetőséget kínált a tanterv számára az egyetemes és a magyar történet új struktúrájának kialakítására, a két történet szinte hibátlan szinkronjának megteremtésére. Ehhez csupán az kellett (volna), hogy a korai feudalizmus egésze szerepeljen a magyar történetben is éppúgy, mint az egyetemes történetben. Vagyis a magyar történelemben nem 1000 körül, Szent Istvánnál, hanem csak a 13. század második felében, az utolsó Árpádoknál kellett (volna) megállni. Ugyanis ekkor ért véget Magyarországon a korai feudalizmus. A tanterv azonban a fizikai és nem a történelmi időt tartva szem előtt, kettészelte az egységes magyar kora feudalizmust, és ezzel lehetetlenné tette a kétfajta — az egyetemes és a magyar — kora feudalizmus történelmi összemérését.

A magyar korai feudalizmussal elkövetett hiba igazában véve nem is annyira az I., mint inkább a II. osztályban bosszulta meg magát, amely pedig eddig is a legrosszabb anyagstruktúrával dicsekedhetett. A tanterv a kimaradt 11—13. századi magyar kora feudalizmust nem tudta máshol elhelyezni, mint a 16. századi itáliai reneszánszot követően. Boldogtalan tanulónk emiatt több mint négy és fél évszázadot kénytelen visszagyalogolni az időben, miközben a kora kapitalista viszonyokból hirtelen visszacsöppen a feudális természeti gazdálkodásba. Ha pedig személyekben gondolkodunk, az egyetemes és a magyar történetben Leonardo, Michelangelo, Raffaello nyújt kezét Szent Lászlónak, Könyves Kálmánnak, III. Bélának. Később, 1526-tól, a mohácsi csatától megszűnnek ezek a nagy időbeli ugrások, anélkül azonban, hogy az egyetemes és a magyar történelem jobban összehangolódna. A II. osztályos anyag végén aztán még egy furcsa zárás hökkent meg bennünket. Miközben

¹⁸ G. W. Leibniz: *Értekezések*. Bp., 1907. 96.

¹⁹ Szabó Károly: *Világtörténelmi látásmód — korszerűbben*. Történelemtanítás 1978/2. 9, 10.

az egyetemes történet 1640-nél, az angol polgári forradalom küszöbénél lehorgonyoz, a magyar történelem tovább vitorlázik egészen a 18. századig, a Rákóczi-szabadságharcig. Ily módon hét évtizedes űr nyílik az egyetemes és a magyar történelem között, az utóbbi javára. Mondanunk sem kell: itt megint csak nem a fizikai időeltolódás a lényeges, hanem a történeti. A II. osztályos történelem egyik végpontja már a polgári forradalom, a másiké még a feudális nemzeti abszolutizmus. Ezek különböző ritmusú és minőségű idők, nem lehet őket összegezgetni.²⁰

A II. osztályos tananyag struktúrája ²¹

Az egyetemes és a magyar történelem struktúrája a korábbiakhoz képest a III–IV. osztályokban sem változik. A IV. osztály tantervében azonban találhatunk néhány helyes irányba tartó, bár nagyon bátortalan lépést. Ilyen az, hogy Magyarország részvételét az első és a második világháborúban és az első világháború utáni forradalmi mozgalmakban nem elkülönítve, hanem az egyetemes történetbe ágyazva tárgyalja. Ettől a három elszigetelt esettől eltekintve azonban a IV. osztályos tananyag is a hagyományos módon együtt és külön-külön, egymást követően tárgyalja az egyetemes és a magyar történelmet.

Míg a létfontosságú struktúra-kérdést a tanterv ilyen mostohán kezeli, nagy — a megérdemelnél is nagyobb — figyelmet szentel az ún. Európa-centrizmus elleni harc kérdésének. Ez eredeti megfogalmazásban azt jelentette, hogy: „A gimnáziumi történelemtanításnak az Európa-centrizmus és a hungaro-centrizmus felszámolásával ki kell szélesítenie a történelem horizontját az *Európán kívüli* és a *közép-kelet-európai régió* irányába. A történelemtanítás tehát nem elégedhetik meg a fejlődés „klasszikus” vonulatának bemutatásával.”²² Ez a kijelentés az ún. fővonal vagy klasszikus vonulat abszolutizálásának elvetésével, az eddig másodlagosnak nevezett fejlődési vonalak felértékelésével egyértelmű. Okunk van tehát a kelet-közép-európai régióknak, a fejlett kultúrájú és államiságú ázsiai, afrikai, amerikai népeknek behatóbb megismerésére.

²⁰ Ellentétben Szabó Károly álláspontjával: A történelemtanítás korszerűsítése. 23—24.

²¹ Beke Kata: Ki írjon a történelemről? Valóság 1976/3. 101.

²² Szabó: i. m. 16.

Erre azért is szükség van — folytatja tovább az Útmutató —, mert a fő, a klasszikus vonal abszolutizálásával a történelmi fejlődésnek olyan lineáris rajza bontakozott ki, amely nem ismert egyenlenségeket, el- és kitéréseket, ugrásokat és visszaeséseket.

Hagyjuk most figyelmen kívül azt, hogy az ún. másodlagos fejlődési vonalak a korábbi történelemtanítás számára sem voltak annyira *terra incognita*, mint amilyenek a reformeri buzgalom azt beállítja (hiszen amikor az Útmutató szerzője megpróbálja az ezen a területen a történelemtanítás előtt álló feladatokat körvonalazni — néhány excentrikus feladaton kívül —, mint amilyen pl. a maya és az azték civilizáció egyezése és különbsége a spanyol hódítás előtt vagy a 16—17. századi parasztfelkelések Franciaországtól Japánig — egyetlenegy lényegében új feladatot sem tud megjelölni),²³ és koncentráljuk érdeklődésünket az Európa-centrizmus kritikájára. Az abszolút Európa-centrizmus nyilván súlyos hiba, de ilyesmi történelemtanításunkban sohasem volt. A 3—2. évezredre vonatkozólag soha senki sem állította azt, hogy Európa a világ közepe, éppen ellenkezőleg azt, hogy az európai civilizáció bölcsője is az ókori Keleten ringott. Az ókorban közismerten több civilizációs epicentrum is létezett anélkül, hogy ezek összeütközésbe kerültek volna egymással, vagy akár erősebben hatottak volna egymásra. Lásd a mediterráni, az indiai vagy a kínai civilizációt! Ezek közül az ókori civilizációs körök közül alighanem az utolsó, a Római Birodalom viszi el a pálmát. Alapjában véve nem változott a helyzet a középkorban sem. A feudalizmus nyugat-európai frank típusának egyenértékű megfelelői a keleti bizánci, az arab, az indiai és a kínai feudalizmus, noha ezek általában véve nem rendelkeztek azzal az expanzív erővel, amivel az európai feudalizmus. A nagy változás a világkapitalizmussal köszöntött be, amelynek meghatározó epicentruma már valóban az európai kapitalizmus lett. Ez — a többi civilizációhoz hasonlóan — szűk körben, Angliában keletkezett, ám ezt követően begyűrűzte az egész világot. Az európai civilizáció szerves részeként, de a kapitalizmus tagadásaként lép fel napjainkban a szocializmus, amely ugyancsak világrendszerre bővült.²⁴

Hogy az Európa-centrizmus elleni harc mennyire tisztázatlan jelszó,²⁵ bizonyítja, hogy egyes helyeken, így pl. Kelet-Közép-Európában, vagyis abban a régióban, amelynek Magyarország is része, a tanterv szerint sem kevesebb, hanem több „európaiságra” van szükségünk. Ezzel kapcsolatban a tanterv azt a követelményt támasztja, hogy az emberiség, ill. Európa történetén belül kell megérteni a közép-kelet-európai történetet, „... amelybe beágyazódik népünk, országunk múltja és jelene.” (100.)

Ez a célkitűzés elvileg helyes, csak éppen megvalósításának tudományos előfeltételei hiányoznak. Ez idő szerint ugyanis nem rendelkezünk a közép-kelet-

²³ Szabó Károly: Világtörténelmi látásmód — korszerűbben. Történelemtanítás 1978/2. 8—11.

²⁴ Ormos Mária: A történelem normája. Jelenkor 1985. 59—66.

²⁵ Unger Máttyás: Történelemtanításunk és az új tantervek. — Történelemtanítás — személyiségfejlesztés. 56.

európai történeti régió történetének szintézisével, „csak” — bár ez sem kevés — ennek történeti-politikai koncepciójával, történeti képével, amelyet Kosáry Domokos dolgozott ki. Az ő modell-elképzelésének lényege az, hogy Európa történeti struktúrája a fejlettebb központi zóna és az elmaradottabb peremzónák tartós együtteséből állt, amely azonban hosszabb távon maga is változásoknak volt kitéve. Így míg a feudalizmus kialakulása idején Franciaország, a feudalizmusból a kapitalizmusba való átmenet idején már az az Anglia lett a kapitalista fejlődés epicentruma, amely korábban a középkori Európának még csak egyik peremországa volt. Kelet-Közép-Európa, a nagy peremzónák egyike, amelyhez Magyarország is tartozott, néha erősebben lemaradt a fejlődésben, mint a 16—17. században, máskor pedig jobban felzárkózott hozzá, mint pl. a 14., majd a 18—19. században.²⁶ Sajnos, e hosszú folyamatok történeti elemzése, a lemaradás és a felzárkózás, a modernizáció törekvéseinek egymást keresztező harca hiányzik a tanterv koncepciójából. Enélkül pedig tágabb hazánk, Kelet-Közép-Európa tárgyalása sem lehet több, mint a szomszéd országokhoz és népekhez fűződő kapcsolataink kiemelése, az azonos vagy eltérő fejlődési tendenciákra, vonásokra való nyomatékos utalás. Nagyobb előrehaladás ezen a területen csak az Osztrák—Magyar Monarchia történetének tárgyalásában várható, amely négy évszázadon át a kelet-közép-európai népek együttélésének, együttműködésének és egymás elleni harcainak politikai kerete volt, és amelynek története iránt nemcsak tudományos, de művészeti téren is óriási az érdeklődés.

A kelet-közép-európai és a magyar történet szorosabb összekapcsolása jobb rálátást nyit a magyar történelemre is. Mert a világtörténeti látásmód korántsem öncél, hanem a magyar történelem jobb megismerését, önmagunknak a világban való jobb elhelyezését szolgálja. Hiszen tanulóink még azt sem tudják, hol élnek a magyarok, és kik a magyarok. Mikor magyar és francia érettségiző diákoknak föltették a kérdést: hol élnek a Földön nagyobb számban magyarok, ill. franciák, a francia diákok 93%-a tudta a helyes választ, a magyaroknak csak 27%-a. A magyar diákok közül csak 4% tudott arról, hogy minden harmadik magyar az ország határain kívül él. 41% azt válaszolta, hogy magyarok csak itthon élnek, hiszen „akik nem Magyarországon élnek, azok nem magyarok”, vagyis összekeverték a nemzetiséget és az állampolgárságot.²⁷

Ha ezek után föltesszük a kérdést: az új tantervnek mennyiben sikerült a korábbiaknál korszerűbb világtörténelmi látásmódot kialakítani, nem válaszolhatunk pozitívan. A tanterv az egyetemes és a magyar történet egymáshoz való viszonyának döntő kérdését, a struktúra problémáját föl sem veti. Az Európa-centrizmus elleni harc meghirdetésével olyan időben, amikor Európa népei identitásukat keresik, inkább a konfúziót, mint az eszmei tisztánlátást szolgálja. Inkább az Atlanti-óceántól az Urálig terjedő európai egység gondolatát kellett volna megfogalmazni. A kelet-közép-

²⁶ Kosáry Domokos: A magyar történettudomány teendői és szervezeti kérdései. Századok 1984/4. 840.

²⁷ Böhm: i. m. 61—62.

európai régió újszerű tárgyalásának igényét fölveti ugyan a tanterv, de anélkül, hogy ennek tudományos előfeltételét megteremtené vagy egyáltalán megteremthetné. Mindezek alapján úgy véljük, hogy a tanterv aligha tette tisztábbá, élesebbé a tanulók világtörténeti látásmódját. Nem segítette hozzá őket ahhoz, hogy az egyes államok — jelesen hazánk — történetét regionális, kontinentális és globális összefüggésekben lássák és értékeljék.

A tananyagcsonkítás avagy az integráció visszája

Az új történelemtantervnek az integrált történelem és a világtörténeti látásmód mellett harmadik nagy újdonsága a tananyag rétegezése, ún. törzs- és kiegészítő anyagra bontása. Ezt a megoldást hármasszándék sugallta: egyrészt a tanulók túlterhelésének csökkentése, amely az 1972-es oktatási párthatározat óta napirenden van; másrészt a történeti anyag szelektálásának és tipizálásának szükségessége; harmadsorban a magasabb színvonalú, biztos, teljesítményképes tudás igénye. Így született meg az a megoldás, hogy a történelmi tananyagot két részre osztották. Egyik rész a minden tanulóra kötelező, értékelt, osztályozott törzsanyag, a másik a csupán információs jellegű, nem osztályozott, legfőljebb értékelt kiegészítő anyag.

A döntő kérdés: hogyan történt a kettéosztás, mi került a törzs-, ill. a kiegészítő anyagba? A törzsanyagba kerültek elvileg az alapvető ismeretek, a tantárgyi koncentrációhoz szükséges támpontok, a kiegészítő anyagba pedig a törzsanyagot kiteljesítő információk. Mind a kettő tartalmazza a tudás mindkét elemét: az ismereteket éppúgy, mint a megismerő készségeket, képességeket;²⁸ konkrétumokat éppen úgy, mint az absztrakciókat.

Elég egy pillantás a törzs- és a kiegészítő anyag katalógusaira annak megállapításához, hogy a kettő csak együttesen, nem pedig külön-külön tudja visszaadni a történeti ismeretek annyit hangoztatott totalitását. Ugyan micsoda történelem az, amelynek törzsanyagából az eseménytörténet, a történelmi szereplők, a művelődéstörténet, a technikatörténet jelentős része hiányzik? Különösen fájó a művelődéstörténet kirekesztése, noha ennek tárgya, elmélete, módszertana kidolgozott.²⁹ Nem kevésbé sérelmes a technikatörténet kiszorulása a kötelező anyagból a tudományos-műszaki forradalom korában.

Az eseménytörténetnek és a történelmi személyiségeknek másodrendű kiegészítő anyagba süllyesztése a tanterv előkészítése idején vitát váltott ki. A vita

²⁸ Szabó Károly: A történelemtanítás korszerűsítése. 18—21. Vladár Ervin: A törzsanyag, a kiegészítő anyag, a követelmények. Köznevelés 1983/24. 14—15.

²⁹ Kosáry Domokos: A művészetek (irodalom, zene, képzőművészet) történeti diszciplínái és a művelődéstörténet. Századok 1979. 591—608. Köpeczi Béla: A művelődéstörténet tárgyaról és módszertanáról. Századok 1979. 682—692. Kiss Albert—Kiss Gyula—Novák József: Művelődéstörténet. I. Kézirat. Bp., 1979.

elindítója — korábban a tanterv egyik szerkesztője — azzal érvelt, hogy ez a megoldás ellentétes a tanterv emberközpontú szemléletével, és megnehezíti az erkölcsi — ezen belül a hazafias és az internacionalista — célok elérését. Veszély fenyegeti ezenkívül a történelem konkrétságát is.³⁰ A válasz tagadta, hogy a törzs- és kiegészítő anyag közti választás az eseménytelenség és az eseményesség, a szociológiai sémák és a történeti személyek, az absztrakt és a konkrét közti választást jelentené, és hangsúlyozta: „A törzsanyagban és a kiegészítő anyagban . . . jellegét tekintve nincsen különbség, sőt felhasználásának módszerében sem, csupán felhasználása értékében s kötelező számonkérése tekintetében.” A cél a helyes történet szemlélet, a személyiségfejlesztés. Az eseménytörténet és a történelmi személyek ennek csupán eszközei, amelyekkel kapcsolatban idézi a régi közmondást: „Ha a mór elvégezte kötelességét, a mór mehet.”³¹

A vitapartnernek ezzel sikerült bebizonyítania, amit cáfolni akart, nevezetesen azt, hogy az eseménytörténet és a történelmi személyiségek jelentősége csak ephemér: addig tart, amíg a megismerési mechanizmusok kialakultak. A mechanizmus nála nélkül is működik, mint egy üres malom. — A mi szempontunkból azonban most nem ez a fontos, hanem az, hogy a történelmi tananyag szétválasztása minden előzetes fogadkozás ellenére lényegében mégiscsak a konkrét és az absztrakt, a tények és az összefüggések, törvényszerűségek határán történt. Így pedig bajosan lehet eljutni a Lenin által megkövetelt „konkrét általános” igazságokig, vagyis addig a magasrendű intellektuális szintet jelentő „integrált” megismerésig, amely felülemelkedik a vagy konkrét, vagy absztrakt dualista korlátain.

A kettéosztás ismeretelméleti szempontból is képtelen helyzetet teremt: az induktív következtetések elkülönülnek induktív bázisuktól, és ezzel ingatagokká válnak. Igaz, hogy a tanár vagy a tanuló gyorsan helyreállíthatja a megszakadt kapcsolatot, de meg fogja-e ezt tenni, ha neki „hivatalból” csak az induktív következtetést kell megtanítania, ill. megtanulnia, magát az induktív bázist nem? Az a veszély is fenyeget, hogy a következtetések túlmennek a bizonyító erejű tények körén, és üres szövegekben, értelmetlen frázisokban csapódnak le, megteremtve egy újfajta sematizmus lehetőségét. Mert ugyan mit ér pl. az a kijelentés, hogy Hammurapi „Babilon *legjelentősebb* uralkodója volt”, ha ezt a jelentőséget egyetlen tény sem támasztja alá? El lehet-e hinni pusztán a becsületszóra, hogy Hannibál valóban „elszánt és tehetséges hadvezére” volt a punoknak, P. Cornelius Scipio pedig ugyancsak „zseniális hadvezére” a rómaiaknak, „Hannibál méltó ellenfele”, ha a pun háborúk története maga nem kötelező törzsanyag?

Távol áll tőlünk, hogy visszasírjuk azokat az időket, amikor a történetírás uralkodók és hadvezérek tetteit mesélgette, de az is, hogy csupán a törvényszerűségeket, a tendenciákat keressük a történelemben, és kihagyjuk belőle az embert; holott

³⁰ Szabó Károly: A tanári szabadság és az eseménytörténet. Történelemtanítás 1979/4. 3–6.

³¹ Szabolcs Ottó: Az eseménytörténet és a személyiség helyének kérdéséhez a történelemtanításban. Történelemtanítás 1979/4. 7–11.

maguk a törvényszerűségek is emberi tevékenység révén érvényesülnek. Kizárólag a konkrétumok, a tények, események, személyek védelmében emelünk szót, amelyek nélkül nincs absztrakció, de történelem sincs. Hibás felfogás az, amely mellőzni akarja a tényeket, mintha azok maguktól készen állnának. A tényeket is mi emeljük ki a dolgok sűrűjéből, mi fogalmazzuk meg őket; a tényekben már benne van az elemi absztrakció is. Ugyancsak idegen számunkra az esemény, a „história”, a „sztori”, valamint a személyiségek száműzése a történelemből, nemcsak azért, mert ezek az ősi emberi kíváncsiságot elégitik ki, és a történelem érdekességének fő tényezői, hanem azért is, mert ezek tárják fel közvetlenül, minden magyarázat nélkül a történelem lényegét, azt, hogy a történelem az ember drámája, amelyben az emberek úgy lépnek fel Marx szavai szerint „mint saját drámájuk szerzői és szereplői”.

Nem kell hangsúlyoznunk, hogy a konkrét és az absztrakt viszonya, aránya, szintje — az életkortól, iskolatípustól, ismeretszinttől függően — változhat és változnia is kell, de el sohasem szakadhatnak egymástól, mert ez a történelem halálát jelentené. A törzs- és kiegészítő anyagra bontást atavisztikus tünetnek, az 1972. júniusi oktatáspolitikai határozat hibás módszerei továbbélésének tekintjük, amit el lehetett volna kerülni. Ebből a lehetetlen helyzetből mielőbb ki kell törni. Vagy úgy, hogy átrendezzük az egész történeti anyagot, vagy pedig úgy, hogy leromboljuk a törzs- és kiegészítő anyagot elválasztó kínai falat, vagyis a történelemtanárookra bizzuk a tananyag kiválasztását és tipizálását. Az 1985/1986. tanévtől kilátásba helyezett nem „reform”, hanem csak „korrekció” egyformán lehetővé teszi a tantervi és tankönyvi, a koncepcionális vagy csupán terjedelmi változtatást.³² Nem akarunk kétséget hagyni aziránt, hogy mi tárgyunk, a történelem esetében a tanterv koncepcionális javítása mellett vagyunk.

A munkáltató tankönyv és ellentmondásai

A tanulók tudását befolyásoló tényezők közt kétségkívül kiemelkedő szerep jut a tankönyvnek. Bár a tankönyv az ismeretszerzésnek csupán egyik eszköze, egy nevelési tényező a sok közül, az oktatás és az iskolai szocializáció folyamatában önmagán túlmutató jelentőséget nyer azáltal, hogy „törvénykönyv” nem csupán a tanulók, hanem a tanárok számára is.³³ A tanár kezében a tankönyv az ön- és a továbbképzés, a tanuló kezében az elsajátítandó ismeretek és megismerési modellek eszköze. Egyikük számára sem közömbös tehát, hogy milyen ez a tankönyv: jó-e vagy rossz?

³² Az óvodai nevelésről, a mintatanmenetekről, a tantervekről és a tankönyvekről. Köznevelés 1983/24. 4. *Vladár Ervin*: A törzsanyag, a kiegészítő anyag, a követelmények. Köznevelés 1983/24. 15.

³³ *Háber Judit—S. Sas Judit*: Tankönyvszagú világ. Bp., 1980. 24—25. Vö. *Biró Ferencé*: Kell a jó könyv?! *História* 1982/6. 33—34. *Szirányi Péter*: Tankönyv és tanterv. *História* 1983/4. 30.

A tankönyv tekintélyét a tanterv kétségkívül emelte, mert olyan magas követelményeket állított eléje, mint még soha a tankönyvírás folyamán. Nem csoda, ha a tankönyvszerzőre váró nagy feladatok felsorolásakor patetikus szavak tódulnak az előadó ajkára: „Ez a munka jellegét tekintve talán csak az amerikai prérík vagy Szibéria iparlelőhelyei meghódításához hasonló, amit csak a pioníroknak járó tisztelettel figyelhetünk és segíthetünk azzal a tudattal, hogy ezt az új világot ismét mindannyiunk számára hódítják meg.”³⁴

Milyen típust képviselnek az új gimnáziumi történelemtankönyvek? A válaszadáshoz szemügyre kell vennünk az utóbbi időben használatos tankönyvfajtákat. Az első ezek sorában összefüggő, rendszeres feldolgozásban zárt történelemismereti anyagot nyújt, tényekkel, általánosításokkal, következtetésekkel. Ezt a tankönyvet egyszerűen meg kell tanulni. Elsősorban az emlékezőtehetséget fejleszti, de emellett szabatos terminológiára, megfogalmazásra, szintetikus látásmódra is nevel. A második teljesen nyitott tankönyvtípus csupán forrásanyagot tartalmaz, amelyet csak tanári-tanulói együttműködéssel lehet feldolgozni. Ez a teljes indukciós bázisra épülő munka elmélyült, de szűkkörű ismereteket nyújt. A harmadik félig nyitott típusú könyv összefüggő értékelést is tartalmaz, emellett azonban rendkívül gazdag és sokszínű forrásanyagot is, amelynek felhasználásával kell megoldani a tanulónak tanári közreműködéssel, de, lényegében önállóan a rá rótt fontos történelmi problémát, feltárni egy szituációt, a benne rejlő döntési lehetőségeket és vállalni a döntés kockázatát stb.³⁵

Nem kétséges, hogy új történelemtankönyveink³⁶ nagyjában — egészében a harmadik csoportba sorolhatók. A munkáltató tankönyvnek is nevezett típus mindenekelőtt annak a követelménynek igyekszik eleget tenni, amelyet a tanterv általános része így formulázott meg: „Nemcsak adatokat, szövegeket, készségeket tanulnak a korszerű iskolában, hanem megismerést, gondolkodásmódot, szemléletet, ítélőképességet is.” (18.) A történelemtankönyv természetesen ugyanezt a követelményt érzi magáénak: „Az ismeret ebben a felfogásban most már nem önmagáért való, hanem pedagógiailag funkcionális jellegű a megismerés megismertetéséhez. A megismerés megismertetésének eszköze »csupán«, de természetesen nélkülözhetetlen eszköze.”³⁷

³⁴ Szabolcs Ottó: A történelemtanítás korszerűsítése és az új tankönyvek. — Az integrált történelemtanítás útja. 138.

³⁵ Unger Mátyas: A modern tankönyvmodell. — Történelemtanítás — személyiségfejlesztés. 262—264. Uő: A modern tankönyvmodell tartalmi kérdéseiről. Történelemtanítás 1976/4. 1—4.

³⁶ Gyapay Gábor—Ritoók Zsigmond: Történelem a gimnázium I. osztálya számára. Bp., 1979. Eperjessy Géza: Történelem a gimnázium II. osztálya számára. Bp., 1980. Závodszky Géza: Történelem a gimnázium III. osztálya számára. 4. kiadás. Bp., 1984. Jóvérné Szirtes Ágota: Történelem a gimnázium IV. osztálya számára. 2. kiadás. Bp., 1983. — A továbbiakban az új tankönyveket az osztály- és az oldalszám feltüntetésével a szövegben idézzük.

³⁷ Szabolcs Ottó: A történelemtanítás korszerűsítése és a tankönyvek. — Az integrált történelemtanítás útja. 140.

A gimnáziumi történelemtankönyvek a történelmi ismereteket didaktikai funkcióktól meghatározva tartalmazzák. A szöveges információnak négy fajtáját ismerik: a) törzsanyag, (téma kifejtése, kérdések, feladatok mintegy egyharmada), b) kiegészítő anyag (magyarázat, esemény- vagy egyéb leírás, kérdések, feladatok kétharmada stb.), c) önálló forráselemző órák számára összeállított források (ugyancsak magyarázatokkal, kérdésekkel, feladatokkal), d) összefoglalások (kérdésekkel vagy összefüggő szövegekkel). A rajzos, táblázatos és képi információknak három fajtája található a tankönyvekben: a) történelmi eseményt vagy személyt ábrázoló képek (magyarázó szöveggel), b) térképek, c) egy-egy jelenség térben, időben és mennyiségben bekövetkezett változásait mutató grafikonok, táblázatok, oszlopos és kördiagramok. Mindehhez hozzá kell tenni, hogy az ismeretanyagnak ez a rendkívüli didaktikai differenciáltsága nyomdatechnikai eszközökkel is kifejezésre jut. Más betűtípust használnak a törzs- és kiegészítő anyagnál, az alapfogalmaknál, az írott forrásoknál, kérdéseknél, feladatoknál. A tankönyvek két különböző modellt reprezentálnak: az I—II. osztályos tankönyvek normálméretűek és egyhasábos szedésűek, a III—IV. osztályosak albumalakúak és kéthasábos szedésűek.

A munkáltató tankönyvvel a tankönyvirás, úgy látszik, elérte fejlődésének legfelső fokát, és akár önmaga ellentétébe is átcsaphat: a tanár helyébe léphet, valósággal perszónifikálódhat. Valóban így van ez? Akármilyen nagyok és jelentősnek látjuk is a munkáltató tankönyvnek oktatásunkban betöltött szerepét, akkorának mégsem, hogy az oktatás legfontosabb személyi feltételét, a tanárt is helyettesítsük vele. Annál kevésbé, mert a munkáltató tankönyvvel kapcsolatban is jelentkeznek olyan ellentmondások, amelyeket a tankönyv nem, csak a tanár tud megoldani.

A legelső ellentmondás a munkáltató tankönyvnél éppen viszonylagos túlfellettsége. Ebben a könyvben minden anyag, szempont, feladat, módszer benne van, amit csak elképzelni lehet. Ez együttesen — nemcsak a törzs-, hanem a kiegészítő anyagot is beleszámítva — olyan anyagtömeget jelent, amely már a készségek, képességek fejlesztését is gátolja. Ezzel az anyag egy része funkcióját veszti, öncélúvá válik. A másik ellentmondás éppen a túlságos didaktikai kidolgozottsággal kapcsolatos. Ezt az egyik tanár így fejezte ki az általános iskola VI. osztályának fizika-tankönyvével kapcsolatban: „...véleményem szerint nem a legszerencsésebb megoldás — már az sem, hogy majdnem száz százalékig munkáltató tankönyv, mert ami tiszta dolog, az soha nem jó, tehát ami tisztán száz százalékos. Ez is a munkáltatást száz százalékig csinálja.”³⁸ Ha pedig száz százalékig, akkor ugyan hány százalék marad a pedagógus önálló tevékenységére? Ha a gondolkodási stratégia annak minden mozzanatában eleve meg van határozva, akkor semmi sem ösztönzi a pedagógust arra, hogy új stratégián törje a fejét. Akkor egész alkotó tevékenysége abban fog kimerülni, hogy választ a bő kínálatból. Hogy ez valóban reális veszély,

³⁸ *Joó András: A tanóra ökológiája. — Tantervméleti Füzetek 12. Bp., 1984. 80.*

mutatják azok a nyilatkozatok, amelyek hízelgők lehetnek ugyan az egyes munkáltató tankönyvekre nézve, de nem az azokat egyoldalúan használó pedagógusokra. „Meg sem lehet számolni a kérdéseket és feladatokat (ti. az új tankönyvekben) — írja egy különben rendkívül alkotó szellemű pedagógus. — A tanári munka lényege ezzel a tankönyvvel kapcsolatban éppen az, hogy válogat a feladatok között, s megszervezi megoldásukat.” Később visszatérve erre a kérdésre, még világosabban beszél: „... a tankönyv rengeteg feladata olyan segítséget jelent, hogy nemigen kell újakon törni a fejünket.”³⁹ A munkáltató tankönyv nem válik ezzel az önálló gondolkodás fékjévé?

Az új típusú történelemtankönyv legnagyobb problémáját mi abban látjuk, hogy nem olyan erős a szintézisben, mint az analízisben, a dedukcióban, mint az indukcióban, az ismeretrendszerkezésben, mint az ismeretszerzésben. Ennek fő oka az, hogy a tankönyvek — elsősorban a tanterv hibájából — nem tudták megvalósítani az eddiginél tematikusabb anyagelrendezést. Anyagfelosztásuk ma éppen annyira aprólékos, széteső, mozaikszerű, mint volt korábban. Nem szeretik a hosszú időtartamokat (*longue durée*), inkább a rövideket (*courte durée*). Nem tudják nagyobb fejlődési periódusokban összefoglalni a történelmi folyamatokat. Nem — vagy csak ritkán — élnek a történelmi korszak és társadalmi alakulatok rendszerszerűségét feltáró módszerekkel. A diakronisztikus áttekintés még mindig háttérbe szorítja a szinkronisztikusát. Tankönyveinknek változatlanul elhanyagolt, de legalábbis elnagyolt részei az összefoglalások, ismétlések, rendszerezések.

Az új tankönyvtípus megjelenése világossá tette, hogy a didaktikai elemnek az eddiginél lényegesen nagyobb jelentőséget kell tulajdonítanunk. Mégsem lenne helyes abszolutizálása és a tartalmi-elvi kérdéseknek kizárólag a didaktika szempontjából való mérlegelése. A didaktikai tökéletesség korszerű szemlélet és tartalom nélkül önmagában mit sem ér. A didaktikai kérdéseknek további — különben sem folyóiratunk profiljába vágó — bogozgatása helyett tehát térjünk át az új tankönyveknek a tudományosság szempontjából való vizsgálatára.

Az első, amit ezzel kapcsolatban megállapíthatunk, az, hogy az új tankönyvek megállították a történettudomány és a történelem-tantárgy iskolai tekintélyének hanyatlását. A tanárok és a tanulók mindjárt észrevették a tankönyveknek azt a szembetűnő vonását, hogy tartózkodnak a politikai frázisoktól, és távol áll tőlük a történelmi jelenségek és folyamatok leegyszerűsítése, sematikus szemlélete. A tanárok, tanulók egyaránt úgy érzik, hogy a történelemtanítás tartalmában megújult, a társadalomtudományok ismeretanyagának és módszereinek a történelemben való bevonásával. A tanárok szerint „a korábbi történelemtanításunkra jellemző historizáló és egyoldalú politikatörténeti szemlélettel szemben a történetiségre helyezett hangsúllyal vált korszerűbbé” a történelemtanítás. A tanulók — kissé szigorúbban —

³⁹ Zsoldosné Olay Ágnes: Koncentráció a történelemórán. Köznevelés 1981/3. 28. — Alkotó szemlének bizonyítéka cikkein kívül — amelyekre még visszatérünk — kitűnő Feladatgyűjteménye történelemből a gimnáziumok II. osztálya számára. Bp., 1982.

úgy ítélik meg a helyzetet, hogy „... a történelemtanítás hagyományait tekintve ez (ti. a korszerűsítés) nem volt ugyan kis lépés — beleértve a metodikai korszerűsítést is —, mégis csupán egy lépcsőfok a korszerű történelemtanítás megteremtésében”.⁴⁰

Hagyományos vagy/és korszerű tudás?

Az új tankönyvek, bár nem szüntették meg, mégis helyesebb irányba terelték azt a vitát, amely a történelemtudás értelmezése körül már jóideje, lényegében az 1972-es oktatási párthatározat óta folyt, és ebben az alternatívában öltött testet: tudás vagy szemlélet? A korábbi évek leegyszerűsítéseivel, a tények szociológiai sémákba gyömöszölésével szemben sikerült rehabilitálni a történelmet mint tény- és egyben törvénytudományt. A tények megismertetik velünk a múltat, a múlt és jelen egységében tárják elénk a világot, de ezzel együtt közvetítik számunkra a megismerés tudományát is. A történelem több, mint szimpla tényismeret: a tényekben rendszer, norma, törvény, méghozzá a fejlődés irányába mutató törvényszerűség rejtőzik. Éppen ezért a történelemben elképzelhetetlen olyan munkamegosztás, hogy egy valaki megismerteti a tanulókkal a tényeket, valaki más pedig kialakítja és működésbe hozza bennük a megismerés képességét. „Csupán a történelem tényeinek tudása éppúgy nem elég, mint a nem tények ismeretén alapuló betanult összefüggések és ítéletek szajkózása.”⁴¹

Tények, tudás, szemlélet eme dialektikus felfogásával lényegében egyet lehetne érteni. Ámde közvetlenül a fentiek után, szinte azzal egy lélegzetre következik egy állítás, amelyet fenntartással kell fogadni. „Ideje tehát — olvassuk — türelmes, kitartó és kérélhetetlen küzdelmet folytatni mindenféle leketanítás, a legszélesebben vett tényanyagbetanítás ellen a történelem elemző, a megismerési tudást kialakító tényszerű tanítása érdekében.”⁴² Még egyértelműbbé válik ez a kijelentés a fakultatív történelemtanítással kapcsolatban: „A fakt-oktatásban, úgymond, semmit sem kell a szó hagyományos értelmében megtanítani, »csak« a történelmi elemzési készséget, s elérni »csak« a történelmi gondolkodás fejlesztését. Itt valóban tisztán érvényesül az a régi gondolat, hogy az úton csak azért megyünk végig, hogy eljussunk valahová, s az út nem önmagáért, hanem a cél elérése érdekében érdekel bennünket.”⁴³

Nem szükséges a fentiekhez hozzáadnunk a már jól ismert mór példázatot annak megállapítására, hogy a fentiekben egy olyan összefüggő, átgondolt pedagógiai,

⁴⁰ Horányi István: A gimnáziumi történelemtanítás korszerűsítése és az új tankönyvek. Pedagógiai Szemle 1986/1. 33.

⁴¹ Szabolcs Ottó: Tények, tudás, szemlélet. Történelemtanítás 1983/5. 3. — Ugyanezt már Unger Mátyas is leszögezte A modern tankönyvmodell tartalmi kérdéseiről c. cikkében. Történelemtanítás 1976/4. 4.

⁴² Szabolcs: i. h.

⁴³ Szabolcs Ottó: A forráslemez és a fakultatív történelemtanítás. Történelemtanítás 1983/4. 8.

ismeretelméleti, tanuláslélektani elgondolás nyer körvonalazást, amellyel szembe kell néznünk. Ennek lényege „mindenféle lecketanítás”, „a legszélesebb értelemben vett tényanyag betanítás” *ab ovo* elutasítása. De szükséges és lehetséges-e ez akár csak a történelemtanításban is? Nincs-e szükség a történelemben is évszámok, helynevek, személynevek, szakkifejezések, meghatározások, körülírások, összefüggő szövegek, idézetek akár memorizáló megtanítására? Éppen az emlékezet lenne az az egyetlen lelki képesség, amelynek fejlesztéséről a történelem, a „testis temporum” és a „magistra vitae” (Cicero: *De oratore* 2.9) lemond éppen akkor, amikor az iskolai annézis már olyan méreteket ölt, hogy a magyar nyelv- és irodalomból felvételizők nagy része nem tudja folytatni Vörösmarty Szózatának „Vagy jöni fog, ha jöni kell. . .” sorát?⁴⁴ Ilyen körülmények közt legalábbis időszerűtlen a lecketanulás elleni propaganda. De lássuk a kérdés mélyebb vetületét! Az ismeret valóban eszköze a megismerő tevékenységnek, út az elérendő célhoz. Ez azonban semmiképpen sem jelentheti azt, hogy használat után mint fölösleges limlomot el kell dobni, avagy a megtett útra már nem szabad visszaemlékezni. Eszköz és megismerés, út és cél dialektikus viszonyban vannak egymással, és mint ilyenek elválaszthatatlanok, sőt szerepet is cserélhetnek. E kettő — bár nem egyenlő súllyal — csak egymáshoz való vonatkozásban létezik. De ettől függetlenül is veszedelmesnek vagy legalábbis félreérthetőnek tartjuk azt a felhívást, amely olyan iskolai foglalkozásra toboroz, amelyen a „szó hagyományos értelmében” semmit sem kell megtanulni. Nem a „hagyományos” és a korszerű tudás, hanem egyszerűen a tudás és a tudatlanság szembeállítására van szükség!

De vessünk egy pillantást arra a diákálmunka tűnő oktatási formára, amelyben „hagyományos módon” semmit sem kell megtanulni, vagyis a fakultatív történelemtanítás keretében folyó forráselemzésre. Egyesek ebben látják az önálló megismerés legalkalmasabb eszközét, amire minden tanulót meg kell tanítani, még az alaptanórákon. Szerintük a forráselemzés, sőt a forráskritika nem ismer életkorbeli akadályokat. Mindenkit meg lehet rá tanítani, habár még kidolgozott pedagógiai módszere sincs. Ehelyett nagyvonalúan a történettudomány metodikáját használja. Az eredmény minden fokon egyszerűen csodálatos. „Kísérleti osztályainkban a tanulók — olvassuk az egyik elragadtatott jelentést — már tízéves kortól (!) kezdve a tárgyi és írásos forrásokkal ismerkednek meg, azokat megfelelő előkészítés után önállóan elemzik; maguk olvassák ki tehát az egyes korok törvényeit és sajátosságait a dokumentumokból, a demográfiai mutatókból, a civilizációs szintet ábrázoló térképekről, a gazdasági helyzetet ábrázoló diagramokból.”⁴⁵ És ezek a tizenévesek, akik nem mesékből, mondákból, történelmi elbeszélésekből vagy regényekből, hanem hiteles forrásokból ismerik meg a történelmet, nem földöntúli csodalények, nem ET-k, hanem teljesen normális gyermekek. Semmi közük az Ambrus Zoltán Nagyvárosi képek c. tollrajzaiban idézett Oberländer-szatírához, amelyben tudvalevőleg úgy

⁴⁴ Pásztor Emil: „Vagy jöni fog, ha jöni kell. . .” Magyar Nemzet 1985. júl. 17. 6.

⁴⁵ Balázs Györgyné: Kísérlet az integrált történelem és társadalomismeret tantárgy kialakítására. — Történelemtanítás — személyiségfejlesztés. 105.

jelennek meg a jövő, vagyis a 21. század tudós gyermekei, mint gyöngé testü, idomtalanul nagyfejü lények, akik még járni sem tudnak, de már ott mászkálnak a könyvek közt, mint valami — *sit venia verbo* — férgek.

Távol áll tőlünk, hogy alábecsüljük az iskolai oktatásban a források jelentőségét, amelyek olyan sokszínű és érdekfeszítő megvilágítást adják a homályos múltnak, de látnunk kell a forrásokkal való bánásmód elvi és gyakorlati határait is. Őszintén, kertelés nélkül meg kell mondani, hogy a forrás nem azonos a történelemmel. A történelemben nemcsak tárgyi és írásos források vannak, amelyeknek feltárásával, értelmezésével, magyarázatával egyesek minden további nélkül feltámasztani vélik a múltat, hanem egyéb struktúra-elemek is, mint pl. történeti-politikai koncepció, történetelmélet, ill. -filozófia, történeti kép stb., amelyeknek tekintetbe vétele nélkül a múltnak egyetlenegy darabja sem rekonstruálható. A forráselemzésnek abszolutizálói azáltal, hogy a tanulók figyelmét kizárólag a forrásokra koncentrálják, elzárják őket attól az óriási háttértudománytól, amely nélkül nemcsak a történelmi totalitás, de még maguk a történelmi források sem értelmezhetők. A forráselemzés monopóliumának egyik legsúlyosabb következménye éppen az, hogy megcsappant az elméleti kérdések iránti érdeklődés, lelassult a dialektikus és történelmi materializmus terén való előrehaladás. Az elmélet átvilágítása nélkül pedig a forrás kiismerhetetlen marad.

De nem csupán azt a téves egyenlősítést kell elutasítanunk, hogy forrás = történelem, hanem még azt is, hogy az iskolai gyakorlatban felhasználható források révén megrajzolhatjuk a múlt bármelyik szakaszának olyan hitelességű képét, ami már lényegesen több a történeti tények élményt keltő illusztrációjánál. A teljes történelmi hitelességhez annyi forrás, annyi — sokszor egymásnak is ellentmondó — forráscsoport megszólaltatására lenne szükség, hogy ezek óhatatlanul szétfeszítenék nem csupán a normál tanórának, hanem még egy fakultációs órának kereteit is. A forráselemzés — és ez vonatkozik nem csupán a normál, hanem a fakultációs órákra is — a középiskolai történelemtanításban mindig alárendelt eszköz marad, és nem teheti vitássá a szintézis primátusát.

A mondottak miatt a forrásokkal való iskolai műveletet sem lehet a gondolkodás magasiskolájának tekinteni. Ha végignézzük a forrásokhoz fűzött magyarázatokat, kérdéseket, feladatokat, megállapíthatjuk, hogy ezek nagy része olyan, hogy magukban hordják a választ. Vagyis módszertani alapjuk a régen elparentált kérdeve-kifejtő módszer. A forráselemzéssel foglalkozó tanárok beismerik, hogy rendes órák keretében a tanuló még önálló kérdés feltevésére sem képes; ez csupán a fakultációs óra gyümölcse lehet.⁴⁶ Szóval az esetek túlnyomó többségében a tanulók úgy jutnak „önálló” ismerethez, mint ahogy annak idején Menón tanulatlan rabszolgafiúja jutott el Szókratész lépésről lépésre terjedő kérdezői módszerével a

⁴⁶ Zsoldosné Olay Ágnes: A fakultatív történelemórán folyó forráselemzésről. Történelemtanítás 1983/4. 1—5. Szabolcs Ottó: A forráselemzés és a fakultatív történelemtanítás. Történelemtanítás 1983/4. 5—8. Vö. Baranyi Lenke: A forráselemzés egyik módja a tanórán. Történelemtanítás 1978/2. 17—18.

négyszöglet megkettőzésének ismeretéig. És ahogy Szókratész nem saját maga tanításának tudta be az eredményt, sőt azt állította, hogy a kérdezgetés eredményeképpen maga a rabszolgaifjú „hozta felszínre saját magából a tudását”⁴⁷, ugyanúgy járnak el Szókratész modern utódai, a forráselemezettő történelemtanárok is.

Széljegyzetek a történelemlétkönyvekhez

De térjünk vissza ismét a tankönyvekhez, folytatva vizsgálódásunkat a tananyag tartalmával. Az Országos Pedagógiai Intézet bevéleési vizsgálata során mind a négy tankönyv megközelítőleg azonos értéket kapott, vagyis a tanárok egyformán jónak találták őket. Plinius szerint nincsen olyan rossz könyv, amely valamely részben hasznos ne lenne (Plin.ep. 3,5.) Mások szerint nincsen olyan jó könyv, amely valamilyen részben javításra ne szorulna. Ez utóbbi bölcs mondást követve, megpróbálunk néhány jegyzetet írni a történelmi tankönyvek margójára, eleve lemondva a rendszeres bírálat igényéről, de azért lehetőleg lényeges kérdések vonalán haladva. Megjegyzéseink még a korrekció előtti könyvekre vonatkoznak.

Az I. osztályban az őstörténetben bekövetkezett változás arra figyelmeztet, hogy eredményeinket sohase tekintsük véglegeseknek, és vessünk számot azzal, hogy a tudomány fejlődésében nemcsak előre-, hanem hátralelések is vannak. Nem kisebb dologról van ugyanis szó, mint hogy: „lyuk” van az emberiség életrajzában. Az emberré fejlődés láncolatából kiszakadt egy láncszem: a déli ősmajom, az australopithecus, amely immár nem tekinthető a Ramapithecust és a homo-, vagyis az emberi nemet összekötő kapocsnak. (I.8.), mert nincs ornyerge. Nem érdektelen a másik változás sem, különösen hogy tantervi célkitűzés lett a fejlődés klasszikus vonala mellett a másodlagos vonulatok bemutatása is. Arról van szó, hogy az emberiség útja egészen a felső paleolitik, ill. a neolitik korig lényegében egy irányban haladt. A felső paleolitik kezdte differenciálni, a neolitik pedig különböző utakra terelni az emberi fejlődést. (I. 12—17.) Az egyenlőtlen fejlődést napjaink igyekeznek kiegyenlíteni.

Az ókori Kelet tárgyalásának szilárd alapja csak az ún. ázsiai termelési mód lehet. Ennek kifejtése a tananyagból teljesen hiányzik, csupán az összefoglalásban szerepel. (I. 54.) Itt kellene módot találni a keleti (hinduizmus, buddhizmus, konfucianizmus) és a nyugati (zsidóság, kereszténység, mohamedanizmus) vallástípusok ismertetésére. Ez utóbbiak sokkal pozitívabb hatást gyakoroltak a világtörténelmi folyamatra, mint az előbbiek. Helyesbítenni kell a kereszténység társadalmi bázisáról írottakat (I. 181—186.) is. Ezt nem a szegényekben és a rabszolgákban, hanem az egzisztenciájukban megrendült középrétegekben kell megjelölni. A görög—római történetben a hangsúlyt a hellenizmusra és a római császárságra kell tenni, mert rajtuk keresztül áramlottak a civilizáció értékei a későbbi korokba. A kora középkorban kibontakozó bizánci, kelet-európai és iszlám feudalizmust a frankkal egyenértékű

⁴⁷ Platón Összes Művei. I. Bp., 1984. 688.

epicentrumoknak kell felfognunk. A korafeudalizmus időszakában nem beszélhetünk a szó eredeti értelmében vett jobbágyságról (I. 211—212, 259. II. 5, 9, 48, 49, 70), csak az érett feudalizmus idején.

A magyar történelemben két fontos esemény vár megvilágításra. Egyik: megjelenésünk a Kárpát-medencében. Európának a feudalizálódásban megkésített térségébe a magyarság még további késéssel érkezett. Néhány évszázadon belül mégis sikerült behoznia a saját övezetén belüli lemaradását, és betagozódnia az itteni népek közösségébe, habár maga az övezet egésze többé már nem érte el a Nyugat színvonalát. A magyarság a nyugati mintát követve igazi európai néppé vált, és Szent István vezetésével létrehozta a maga szuverén államát. A tankönyv inkább Gézát értékeli. (I. 254.) A német papok korántsem a „német behatolás úttörői” (I. 253.) voltak, hanem a szuverén magyar állam támaszai azokkal a „külföldi” (I. 254, 256.) — vagyis német — lovagokkal együtt, akik leverték az István ellen lázadó pogány Koppányt.

A *II. osztály* tananyaga szervezetlenségében, szétesésében mintha egyenesen tárgyát, a feudális anarchiát és széttagolódást „képeznél le”. Rendszert és egységet csak úgy lehet belevinni, ha a történeti eseményeket három egymástól eltérő nagyságrendű modellt, a nyugat-európai, a kelet-közép-európai és a magyar együttműködésének keretébe illesztjük. Kelet-Közép-Európa mint peremzóna kezdetől fogva elmaradt a feudalizálódásban a központi zónához, Nyugat-Európaéhoz képest. A 14—15. században azonban felzárkózott. A 16—17. században a kelet-nyugati egyenlőtlen munkamegosztás és a keleti késő feudalizmus következtében ismét erősebben lemaradt az egyre dinamikusabban fejlődő centrumtól.

A 14—15. századi nagy virágzás után bekövetkezett Magyarország nagy romlása. Megindultak kétfrontos háborúink a „két ellenség, két pogány” ellen. Hogyan ábrázolja ezt a bonyolult helyzetet a tankönyv?

A török kérdés a tankönyvben kettős arculatú: egyfelől teljesen pozitív az „önálló” Erdéllyel, a magyarság végső refugiumával, de a Thököly-felkeléssel (II. 233.) és részben még a Rákóczi-szabadságharccal (II. 251.) kapcsolatban is; másfelől teljesen negatív magyarországi jelenlétét illetően. A török hódoltságról ma is a vérszomjas, kontyos janicsárok, felprédált falvak, kardélre hányt vagy rabszíjra fűzött emberek és a mocsarakba, erdőkbe, hegyekbe bújdokoló, nyomorúságosan tengődő népességmaradványok jutnak az ember eszébe. Erre a véres-fekete katasztrófa-képre ütik rá aztán a tudományos hitelesség pecsétjét az olyan lépten-nyomon használt kulcsszavak, mint általános pusztulás, fejlődésképtelen török társadalom (II. 62, 198, 199.) stb. De „pusztulhat-e” valami egyfolytában 150 évig? Meddig, hány évszázadig bírja ki egy társadalom az „általános” hanyatlást? A fenti irreális, ahistorikus képet nyilvánvalóan egy realisabb, történetibb képpel kell felváltani, amelyben helyet kell kapnia az oszmán állam rendkívüli szerveztségének, rugalmas alkalmazkodó képességének, de még a mezőgazdaság termelékenységének javulásának, sőt a népességszám bizonyos emelkedésének és a protestáns lakosság iránt tanúsított vallási türelemnek is.

De van javitanivaló a másik „ellenség” — netán szövetséges? — ábrázolásán is. Ha a német zsoldosok kétszer annyi zsoldot kaptak, mint a magyarok (II. 207.), azon nincsen semmi csodálkoznivaló. A külföldi zsoldosokat mindenütt jobban fizették. De azt állítani ezekről a császári zsoldosokról, hogy a felszabadító háborúk idején a kortársak szerint nem kevesebb kárt okoztak, mint a török száz esztendő alatt (II. 237.), úgy hisszük, ez már a pusztulás olyan eszkalációja, amely túl van nem csupán az ellenőrizhetőség, de a hihetőség határain is (mit pusztíthattak még a németek, ha előzőleg a törökök már mindent elpusztítottak?!), és indirekte a felszabadító háborúk történeti jogosultságának kétségbe vonását jelenti éppen e háborúk, az „utolsó európai kereszties hadjárat” három évszázados fordulója alkalmából.

A könyv egyébként is hajlamos a háborúk pusztításainak eltúlzására. Ez természetesen következik a tantervnek abból az igyekezetéből, amellyel kirekeszti a törzsanyagból az összes világtörténeti jelentőségű háborúkat a görög—perzsa, a pun háborúktól a kereszties, az investitúra-háborúkon át egészen a százéves háborúig, és ezzel lehetetlenné teszi gazdaság-társadalom-háború bonyolult viszonyának reális bemutatását. Íme a bizonyíték: a harmincéves háború! (II. 176., de ugyanígy II. 7, 20.). Ez a háború kétségkívül súlyos csapás volt Németországra, de az ugyancsak „teljes pusztulásról” később politikai okokból terjesztett kép egyoldalú és félrevezető. A harmincéves háború összes hadjárata rövid ideig tartott, és kis seregek vívták, nagyjából ugyanazon a területen. A lakosság növekedése ugyan megállt, de megindult a belső vándorlás faluról városba. Egészében véve a jövedelem, a termelékenység és az életszínvonal a háború ellenére is emelkedett, és 1659-ben magasabb volt, mint ötven évvel korábban.

Még néhány szóval ki kell térnünk az ideológia- és a művelődéstörténet kérdéseire. A vallásos ideológia terén a tankönyv széles ívű ábrázolását nyújthatta volna a középkori eretnokségnek, a reneszánsz, a reformáció és a másik oldalon az ellenreformáció összefüggéseinek. Ezzel a lehetőséggel csak kevéssé élt. Az ellenreformáció ábrázolásából (II. 159—160, 185—186.) pl. kimaradt az, amit már Franz Mehring is hangsúlyozott, hogy az ellenreformáció — minden korlátozottsága ellenére is — lényegében korszerű válasz volt a reformáció „kihívására”, igazolva Hegel megjegyzését: az a régi, amely szembeáll az újjal, már nem a régi. Ami pedig a művelődéstörténetet illeti, ezek — különösen a magyar fejezetekben — szétapróztak, és koncepciójuk is tisztázatlan. A korstílusban, illetőleg az ezekben kifejeződő élettartalomban, magatartásban, világnézetben, szemléletben meg lehetne találni azt a központi kategóriát, ami alkalmas a művelődés legkülönbözőbb jelenségeinek egybefoglalására.

A *III. osztályos* tankönyv, a munkáltató tankönyv eme klasszikus típusa, azt a fejlődést mutatja be, amelynek során Anglia lett a polgári fejlődés epicentruma, holott korábban a középkori Európának csupán egyik peremországa volt. A viszonylag fejletlenebb peremzónák a 18. és a „hosszú” 19. században kezdenek felzárkózni a centrumhoz, sőt egyesek (USA, Japán) már kezdik túlszárnyalni. Az egész korszak a polgári nemzetállam jegyében áll, amelyet hol a forradalom, hol a felülről jövő reform,

hol a kettő közösen segített a világra. A könyv nagy figyelmet fordít a forradalmak nagyvonalú és mégis árnyalt bemutatására.⁴⁸ Alkalmazza a kettős forradalom fogalmát (III. 29—30. 77. stb.), összhangban a modern történetírás — elsősorban Hobsbawm — álláspontjával, amely az 1789—1848 közti időszakot a kettős — az ipari és politikai — forradalom időszakának tekinti. A forradalmak mellett a reformkorszakokat is simán illeszti bele a könyv a történeti folyamatba. Az európai nemzeti államok születésének bemutatását viszont plasztikusabbá tehetné volna ez államok tipológiájának és megjelenési formáinak elemzésével. Alapjában véve a reneszánszsal kezdődő, a felvilágosodással és a francia forradalommal kibontakozó folyamat három szakaszban zajlott le. Az első szakaszban Angliában és Franciaországban a korábbi állami keretek közt létrejön a nemzeti forradalmi és a nemzeti demokrata állam. A másodikban a népeknek — mint nyelv- és kultúrközösségeknek felfogása alapján — új államok születnek: a német és az olasz egységállam. A harmadik szakaszban a három nagy kelet-európai birodalom romjain, a szeparatiztikus törekvések diadalaként, újabb nemzeti államok jönnek létre. A három fázis össze is fonódhat, amire Olaszország a példa.

A polgári nemzetállam születésének és diadalútjának látványos bemutatása nem párosul a könyvben megfelelő elemző és összehasonlító készséggel. Nem kapunk konkrét történeti képet a nacionalizmus és vele párhuzamosan az internacionalizmus kialakulásáról. Az ezekre vonatkozó közlések töredékesek, ellentmondók, zavarosak. (III. 30, 42, 49, 69, 144, 160, 212. stb.). Nem foglalkozik jelentőségének megfelelően az államnemzet vagy politikai nemzet és a kultúrnemzet fogalmával sem. Pedig mindkettőnek súlyos, egészen napjainkig kiható jelentősége van a nemzetiségi kérdés szempontjából. Ezt a problémát azonban ismét szétszórta, összefüggéstelenül, a tartalmi elemzéstől tartózkodva tárgyalja a tankönyv. (III. 197, 198, 217. stb.)

A *IV. osztályos* tankönyv lényegében kortörténetet ad. Dokumentációja igen gazdag, friss és sokrétű. Viszont ami a feldolgozást illeti, az eléggé egyenetlen, a problémákat gyakran megkerülő és nem eléggé kiérlelt. Az általánosítás gyakran csupán empirikus, nem pedig elméleti szinten mozog. Iskolai tankönyvben itt találkozunk először a népi demokráciák történetében az 1962-től a 70-es évek végéig terjedő időszak részletesebb tárgyalásával. Ez azonban így túl hosszú periódusnak tűnik. Az, hogy a szétaprózott fejezetek mindegyike 1962-nél veszi fel a tárgyalás fonalát, monotonná, mechanikussá teszi az előadást.

A tankönyvnek nem annyira a két világháború közti, mint inkább a második világháború utáni, lényegében napjainkig érő része ad feladatokat. Ilyen elsősorban a világkapitalizmusnak és a világszocializmusnak a fejlődő országok által is motivált történelmi küzdelme. A könyv adósnak marad a mai kapitalizmus hiteles, árnyalt ábrázolásával. Ismeretes, hogy szocialista részről hányszor alábecsülték már a világkapitalizmus életerejét, és hányszor várták már a múlt század közepétől kezdve

⁴⁸ Vö. Závodszy Géza: A polgári forradalmak a gimnáziumi történelemtanításban. Történelemtanítás 1983/3. 1—6. Urbán Aladár: A Stuartok 1660. évi restaurációja. Történelemtanítás 1983/3. 6—9.

minden egyes gazdasági válság periódusában a kapitalizmus teljes összeomlását.⁴⁹ A kapitalizmus azonban rációfolt a jóslatokra. A tankönyvtől azt szeretnők tudni, hogy pontosan mi az, ami a kapitalizmusban módosult és mi az, ami változatlan maradt; milyen expanziós tartalékai vannak még (pl. a Csendes-óceán térségében); mik a lehetőségei és korlátai; milyen erőt kölcsönöz neki a liberális-reformista ideológiával szakító újkonzervativizmus, amely csatát nyert a legfontosabb tőkés országokban, az USA-ban, Nagy-Britanniában, az NSZK-ban, Japánban stb. Ugyancsak részletes és hiteles képet szeretnénk kapni a mai (nem a tegnapi) szocializmusról, megtudva, hogy mit jelent a fejlett szocializmus mint korszak a gazdasági, társadalmi szférában, a politikai rendszerben és az ideológiában stb.; melyek a sajátosságai a szocialista építésnek népek, országok, régiók szerint; melyek a lehetőségei a szocializmusnak a fejlődő országokban stb.

Egy eltűnt ideológia nyomában

Az egyes tankönyveket átlapozva olyan problémákra is bukkanunk, amelyek mind a négyben közösek, vagyis általános érvényűek. Ilyen elsősorban a hazafiságra és nemzetköziségre nevelés. Eredetileg az volt a tervünk, hogy kvantitatív tartalomlemeléssel vizsgáljuk meg ezt a kérdést. Ki akartunk választani néhány, a kutatási iránynak megfelelő alapjelenséget, -fogalmat és -mozzanatot, és megvizsgálva ezek előfordulását, gyakoriságát a tankönyvszövegekben és más szimbolikus jelentést hordozó jelegyüttesekben, pl. képekben, megfelelő következtetéseket akartunk levonni.

Erről a szándékunkról le kellett tennünk, mert egyszerűen nem állt rendelkezésünkre megfelelő mennyiségű szó, illetőleg kifejezés. Kiderült, hogy a haza, hazafiság, nemzet, nemzetiség, nemzetköziség történelemkönyveink legritkábban használt szavai közé tartoznak, úgyhogy kvantitatív tartalomelemzésre nem alkalmasak. Ez aligha lehet véletlen, még kevésbé a tankönyvek hibája. Mikor a tantervben kezdtünk el nyomozni e feltűnő jelenség után, kiderült, hogy a tanterv, félretéve a tantervelőkészítés során a hazafiságra és nemzetköziségre mint ideológiákra vonatkozólag összegyűjtött és feldolgozott anyagot,⁵⁰ egyszerűen az erkölcsi megítélés

⁴⁹ Peter Stadler: Wirtschaftskrise und Revolution bei Marx und Engels. Historische Zeitschrift 1964. aug., 113—114.

⁵⁰ Az Országos Pedagógiai Intézet 1976 tavaszán tudományos ülészakot rendezett a szocialista hazafiság és nemzetköziség tantervi problémáinak tisztázására. Az elhangzott előadások közül a fontosabbak: Nagy Katalin: A szocialista hazafiság és nemzetköziség az „Alapelvek”-ben. Pedagógiai Szemle 1976/5. 428—430. Szabolcs Ottó: A hazafiság és internacionalizmus történetisége. Pedagógiai Szemle 1976/5. 430—433. Gyarakai F. Frigyes: A hazafiság és nemzetköziség a gimnáziumi tantervi tervezetekben. Pedagógiai Szemle 1976/5. 436—439. — Ugyanehhez a témakörhöz kapcsolódnak: Bodó László: A hazafias-honvédelmi nevelés néhány elvi és módszertani kérdése a középiskolákban. Pedagógiai Szemle 1978/9. 799—807. Szabó Károly: A történelmi példaképadás zavarai. Történelemtanítás 1978/1. 2—5.

szférájába sorolja be a hazafiságra és nemzetköziségre nevelést, és anélkül, hogy kifejténé ennek tartalmát, egyszerűen előírja ezt az Alapelvekben ilyenformán: A gimnázium „... fejlessze a tanulóknak tudatosan vállalttá a szocialista emberre jellemző erkölcsi tulajdonságokat, különösen a szocialista hazafiságot és internacionalizmust...” (11.) A történelemtantervben ugyanez a követelmény a következő formát öltötte: „Ezzel (vagyis a hazai és az egyetemes történet összekapcsolásával) is alakítsuk és erősítsük reális nemzeti önértékelésünket, a tanulók szocialista hazafiságát és proletár-internacionalizmusát. A szocialista internacionalizmusra és hazafiságra nevelés fontos részeként kell hozzájárulnunk a honvédelmi neveléshez, a szocializmus vívmányainak megvédéséhez.” (100.)

A szocialista hazafiságra és nemzetköziségre nevelés természetesen erkölcsi kategória is, de emellett egyben ideológia, amelynek kognitív, emocionális és akarati indításokat is magában foglaló tartalma van. Ennek tisztázása nemcsak az ideológiai-politikai nevelés, de saját magunk történeti identitásának tisztázása szempontjából is rendkívül fontos. A hazafiság vagy patriotizmus történetileg különböző osztályok és rétegek politikai közösségtudatának kivetülése e közösség lakóhelyére, politikai territóriumára. Ez a közösségtudat a magyar nemesség számára az 1270-es évektől kezdve a nemesi nacionalizmus. Hazája éppen úgy, mint nemzete, csak a nemesnek van. A nép számára a közösségtudat nem a hazához, hanem a kereszténységhez való tartozást jelentette. Ez motiválta a török elleni fellépését is 1456-ban Nándorfehérvárnál éppúgy, mint 1514-ben Dózsa táborában, egészen a parasztháború kirobbanásáig. A nemesi patriotizmus popularizációja a középkorban csak ritkán, kivételes alkalomból történik meg, amikor valamilyen sajtóságtörténelmi helyzet (pl. huszita háborúk), társadalmi feszültség alárendelése valamilyen — vélt vagy igazi — közös ügynek, érdekeknek (Habsburg-ellenes rendi függetlenségért harcok, de különösen a Rákóczi-szabadságharc) hatására viszonylag tartósan, hosszabb időn át nagyobb néptömegek jutnak politikai vagy katonai szerephez, és emlegetik meg-megújuló reménnyel „szegény hazánkat”, „édes hazánkat”. A szatmári békével azonban megszűnt a remény, hogy a magyar nemesség a felkelés eszközeivel kicsikarhatja az udvartól rendi szabadságjogait, vagy hogy a parasztság saját uraitól megkapja a társadalmi szabadságot. Ezt a 18. század folyamán egyre inkább Béctől várta, úgyhogy „szabadság”-fogalma ismét különvált „szegény hazánk” fogalmától. A polgárosuló nemességnek a „haza” immár alapvetően új fogalmával és a mindenkire kiterjedő „polgári szabadság” ígéretével kellett megnyernie a parasztságot a 19. században a hazafiság modern eszméjének.⁵¹ A hazafiság új, szocialista fogalma a 19—20. század fordulóján, a proletariátus harcának részeként a szociáldemokrata, a polgári radikális, majd a kommunista ideológiában kezd kikristályosodni, és igazi

Szabolcs Ottó: Mi lesz a példaképpel? Történelemtanítás 1978/1. 6—8. — A szocialista hazafiság fogalmát, a hazafiság korábbi formáihoz, a nemzeti, nemzetiségi kérdéshez való viszonyát tisztázza *Pack Zsigmond Pál:* A hazafiság néhány kérdése. Társadalmi Szemle 1981/5. 39—51.

⁵¹ *Szűcs Jenő:* A nemzeti ideológia középkori historikuma. Valóság 1968/7. 49—66.

szerephez a Komintern VII. kongresszusán meghirdetett antifasiszta népfrent-politikában jutott. A faszizmus világméretű veresége, a népi demokráciák létrejötte lehetővé tette annak a szocialista hazafiságnak megszületését és — bár nem gyermekbetegségek nélküli — fejlődését, amely történelmünk során először valósítja meg minden dolgozó osztály és réteg számára érvényesen a „közös haza” eszméjét.

Ha most arra a kérdésre kell válaszolnunk, hogy gimnáziumi tankönyveink tartalmazzák-e a hazafiság és a nemzetköziség összefüggő és részletesen kidolgozott ideológiáját, egyértelműen nemmel kell válaszolnunk. Tankönyveinknek hazafiságra és nemzetköziségre való hivatkozásai esetlegesen, összefüggéstelenek, üresek. Az ókor történetében, amely nemcsak a hazafiság kiemelkedő példáival, hanem kidolgozott ideológiájával is rendelkezett, jóformán csak címszó a hazafiság. (I. 140, 152.) A „haza” a tankönyvben mindig az egész, a közös hazát jelenti, akár a parasztkatona, akár Caesar hazájáról van szó. (I. 137, 141, 148, 219.) Sőt a hazát egy alkalommal kizárólag földrajzi értelemben, a néppel szembeállítva használja a tankönyv (I. 237.), megfedkezve a politikai közösségtudatnak a lakóhelyre való kisugárzásáról és a politikai hatalom jellegéről.

Nem sokkal jobb a helyzet a középkor történetével kapcsolatban sem. Minden megkülönböztetés nélkül, a „közös haza” elvi alapján (II. 207.) állva, használja a tankönyv a „hazafias” jelzőt a legkülönbözőbb népek — franciák, hollandok, oroszok — egymásától ugyancsak elütő tömegmozgalmaira. (II. 47, 73, 164, 180.) A magyar történelemben Hunyadi János törökellenes harcaival kapcsolatban megkísérli a könyv a paraszti haza fogalmának tisztázását, „szűkebb hazájukon” „szegényes otthonukat” értve. (II. 108.) De ha a szűkebb haza csak otthont jelent, ez nem ideológia. A szűkebb hazának, a jobbágy otthonának védelméhez nincs szükség ideológiára, csupán a „tágabb” haza védelméhez. Ennek pedig a kereszténység védelme az ideológiája. Hunyadi viszont — neki volt hazája! — nemesi patriotizmus *is* vezette. De nemcsak Hunyadi parasztfelkelőinek hazafisága nem nyer szabatos magyarázatot, hanem a hajdúké sem. (II. 221.) Annál szebben bontakozik ki viszont Rákóczi parasztkatonáinak hazafisága. (II. 238, 242.) Ha lehetséges, még a haza-fogalomnál is konfúzusabb tankönyvünkben a „nemzeti” szó használata, amely időnként már az anakronizmus határát súrolja. Ugyan mi a „nemzeti színezet” a városok osztályharcaiban (II. 49.), vagy mik a „nemzeti” törekvések az antifeudális mozgalmakban? (II. 70.) Mindezekben a polgári-nemzeti mozgalom történetietlen anticipálását láthatjuk.

Az újkor történetében is hiába várjuk a hazafiság és a nemzetköziség tartalmilag pontos, érzelmileg árnyalt bemutatását, holott ez a kor hozza meg a polgári nemzeteszme, a nacionalizmus győzelmét. Ennek ellenére a patriotizmus, a hazafiság, a nemzet, a nacionalizmus elég ritkán használt (III. 26, 42, 44, 49, 50, 51, 115, 116.) és részletesen sehol meg nem magyarázott fogalmak. Mikor a tankönyv megpróbálja megmagyarázni az új polgári hazafiságot, nemcsak a felvilágosodás, hanem saját maga nívója alatt marad. A hazafiság szempontjából leglényegesebb részben a tankönyv megállapítja, hogy a francia forradalom új értelmet adott a „haza” szónak, amely

addig főként szülőhelyet és a „nemzet”-nek is, amely inkább származási vagy rendi közösséget jelentett. A francia forradalomban született polgári nemzet másik vezéreszméje a nacionalizmus volt, amely más nemzetek polgárságánál is megjelent, rendszerint forradalmi elhivatottsággal párosulva és haladó szerepet betöltve. Ehhez járul még egy zárójeles mondat: a nacionalizmus a vegyes nemzetiségű területeken már korán ellentéteket szült. (III. 30.) Ennyit tudunk meg mindössze egy világhódító eszme tartalmáról, funkciójáról. Nem álljuk meg, hogy ide ne iktassuk a felvilágosult polgár, Jaucourt büszke és meghatott önvallomását arról a hazáról, amelyet még a menekülésre biztatott Danton sem vihetett el csak úgy egyszerűen a csizmája talpán. (III. 44.): „A kevésbé következetes szónok, a földrajztudós, aki csak a helységek fekvésével foglalkozik s a közönséges szótárszerkesztő a hazát egész egyszerűen a születési hellyel azonosítja. De a filozófus tudja, hogy ez a szó (patria) a latin pater-ből származik, amely a gyermekek apját jelenti, s következőleg oly értelme van, aminőt mi a családdal, a társadalommal, a szabad állammal kapcsolunk egybe: annak vagyunk a tagjai, s annak a törvényei biztosítják szabadságunkat és jólétünket. A zsarnok igája alatt nem beszélhetünk hazáról.”⁵² A könyv nem szentel több figyelmet a nemzetköziségnek sem. (III. 69, 114.) Részletesebb elemzésére csupán a Párizsi Kommünnel kapcsolatban vállalkozik. Ebből megtudhatjuk, hogy a francia burzsoázia mennyire nemzetietlen és a francia proletariátus és kispolgárság mennyire nemzeti volt. (III. 160.) Annak bemutatásával, hogy nemzetközi mennyire volt ez a proletariátus, az elemzés szintjén a könyv mindvégig adós marad. Hogy ezzel milyen nevelési lehetőségeket mulasztott el, arra Frankel Leó gyönyörű sorai döbbsenhetik rá a tankönyvszerzőt: „Nekünk szocialistáknak gyakran szemünkre vetik, hogy nincs bennünk hazafias érzés. . . Az igazi hazafiság egyedül és kizárólag az, ha mindenünket kockáztatjuk azért, hogy hazánkban a lehető legnagyobb szabadságot, szellemi és anyagi jólétet biztosíthassuk” . . . (III. 212.)

„A többi, néma csend” — mondhatjuk a boldogtalan dán királyfival, a IV. osztályos tankönyvre áttérve. A hazafiság és nemzetköziség ideológiáját a tankönyv alig ismeri. A nemzeti eszméről az első világháborút követő események kapcsán megállapítja, hogy a legtöbb országban a burzsoá reakció eszköze lett, míg a társadalmi haladás ügye mindenütt a nemzetköziség programjával fonódott össze. (IV. 33.) Ez azonban csupán az érem egyik oldala. A másik az, hogy a progresszív-antifasiszta tábor már az 1920-as évektől kereste és a 30-as években meg is találta a maga céljainak megfelelő haladó nemzeti eszmét, ha mindjárt historizálás útján is. A tankönyv egy más helyen közli Leninnek rendkívül fontos disztinkcióját az elnyomó és az elnyomott nemzetek nacionalizmusa és internacionalizmusa közti különbségről. (IV. 59.) Ebben implicite benne van az ún. nemzetiségi automatizmusnak, annak a felfogásnak cáfolata is, mely szerint a nemzetiségi kérdés a szocializmus viszonyai közt magától megoldódik, Kár, hogy erre a tankönyv a magyarországi nemzetiségpolitika

⁵² A francia felvilágosodás. Szerk. Gyergyai Albert. Bp., 1954. 84.

tárgyalásánál (IV. 208—209.) nem gondolt. Pedig nálunk is jóideig kísértett ez a téveszme. Ennek az osztálynak az anyagába tartoznak a nemzeti szimbólumok. (IV. 211.) és a honvédelmi kötelezettség (IV. 214.) is. A tankönyv hideg tárgyilagossággal, minden lelkesültséget vagy benső meghatottságot kizárva ír ezekről a dolgokról.

Személyiség a történelemtanításban

A hazafiság és a nemzetköziség ideológiájával kapcsolatban szóvá kell tennünk az ún. történelmi személyiségek vagy példaképek problémáját, mert ha valami, hát a hazafiságra és nemzetköziségre való nevelés nem nélkülözheti az emberi személyiséget. A történelmi törvényszerűség tudvalevőleg emberi tevékenységen keresztül tör magának utat. Ennek hordozói a társadalmi rendszerekben ható szubjektumok, azaz a különböző társadalmi és emberi személyiségek. (Társadalmi személyiségen magát a társadalmat, valamint a különböző osztályokat, rétegeket, csoportokat értjük.) Az ő együttes tevékenységük alkotja a társadalmi folyamatok reális alapját, amelyen a történelem lezajlik.

A történelemnek mint társadalmi és egyéni személyiségek törvényszerűségeiben lecsapódó tevékenységének bemutatása a történelemtanítás egyik legfontosabb, bár éppen nem könnyű feladata. Meg kell szüntetni a történelem személytelenségét, anonimitását; emberarcúvá kell formálni a történelmet; cselekvő, hús-vér emberekkel kell benépesítenünk a múltat, megrajzolva az emberek mindennapi életkörülményeit is. Mindez azonban még nem elég. Minden személyiséget úgy kell felfogni, mint az egyéninek és a társadalminak a konkrét emberben megvalósuló egységét. Minden egyén kizárólagos és megismételhetetlen; ez az emberi létezés és fejlődés egyik alapfeltétele. A vele született egyéni sajátosságok, a tehetség, a képesség, a hajlam adják meg a személyiség sajátos értékét, eredetiségét, szépségét. Mindezek azonban csak akkor bontakozhatnak ki, ha megvannak hozzá a konkrét történelmi előfeltételek és tevékenységi formák.

Kedveznek a jelenlegi tanterv és tankönyvek a személyiség ilyen bemutatásának? A válasz nem lehet egyértelmű igen. A történelmi személyiségektől való idegenkedés ugyan már a múlté, de a személyiségek ezért ma is nagyon könnyen kerülnek a »rozsdamentőbe«, azaz a kiegészítő anyagba, különösen a hadvezérek, de írók, művészek, feltalálók, technikusok is. De még nagyobb problémát jelent a személyiségeknek mint kizárólagos és megismételhetetlen egyedeknek bemutatása. A jellemzőkre tankönyveink nem nagy gondot fordítanak. Semmi kritériumunk nincsen arra vonatkozólag, hogy miért jellemzik az egyik történelmi személyt és a másikat nem (pl. Géza nagyfejedelmet igen (I. 254), Szent Istvánt nem (I. 258.); miért részletes Bethlen Gábor (II. 223) és sommás Zrínyi Miklós jellemzése (II. 229.); miért szerepelnek üres ítéletek („nagy”, „kiváló”, „legkiemelkedőbb stb.), sőt címkeszerű minősítések (Görgey „áruló” vagy ahhoz hasonló. (III. 136, 137, 142.) Egy nagy előrelépést azonban mégis fel kell jegyeznünk a jellemzésben, azt, amit a III. osztályos tankönyv

teljes következetességgel, a IV-es kissé következetlenül alkalmaz: a történelmi személyek arcképe, szobra vagy esetleg karikatúrája alá irt jellemzést. Persze ezeknek is inkább a szövegben lenne helyük.

És vessük fel itt befejezésül a történelmi példaképek, eszmények kérdését, amiről vita alakult ki az oktatási reform előkészítése során. A vitában uralkodó felfogás elvetette a példaképek gondolatát arra való hivatkozással, hogy a tanulók egyre jelentősebb része nem példaképeket, hanem magatartásmódokat választ. Hiszen olyan történelmi személyiség még csak akad, aki tökéletesen kifejezi a maga korát, olyan azonban aligha, aki megfelelné a mai fiatalok erkölcsi és emberi elvárásainak.⁵³

Ez az álláspont összekeveri az értékfogalmat és az eszményt, ezért téves. Az eszmény kevesebb is, több is az értéknél. Kevesebb, mert mindig csak részlegesen, értékszempontról közömbös vagy éppen negatív elemekkel együttesen tükrözi az értéket, vagyis az adott világnézet alapján elvárt magatartást. Ugyanakkor több is, mert konkrét-egyedi megjelenésével megfoghatóbbá teszi, „emberközelbe hozza” a személyében, tevékenységében manifesztálódó értéket. Éppen ezért a nevelés soha, semmilyen fokon nem nélkülözheti az eszményeket, nem mondhat le az értékeknek a személyes adottságok útján való realizálásáról, mert ezzel tulajdonképpen az értékekről mondana le. Eszmények nélküli ifjúság tehát nincs és nem is lehet.

Érzelmi sivatag

A hazafiság és nemzetköziség ideológiájával kapcsolatban reflektálnunk kell még az érzelmi nevelés helyzetére, már csak azért is, mert az oktatási reform előkészítése során ez is vita tárgya volt. Ennek során helyesen hangsúlyozták, hogy külön, direkt érzelmi nevelésről nem beszélhetünk, csak az értelmi és az akarati neveléssel való egységeről,⁵⁴ de ennél tovább, vagyis az érzelmi nevelés lélektanának, módszereinek, formáinak kidolgozásáig nem jutottak. Pedig a terjedő racionalista szárazság, érzelmi elsivatagosodás nemcsak nevelésünk zöld övezetét, üde vegetációját teszi tönkre, hanem ezzel együtt nevelésünk hatékonyságát, vonzóerejét is csökkenti. Az erre vonatkozó vizsgálatok elszomorítók. Az Országos Pedagógiai Intézet által tanárok közt végzett vizsgálatokon — hogyan váltak be a tankönyvek — mind a négy tankönyv alacsony átlagértéket kapott az érzelmi nevelés hatékonysága szempontjából. Ezt a KISZ tankönyvvitáin résztvevő tanulók azzal magyarázták, hogy a tankönyveknek a magyar történelemmel foglalkozó részei „szégyenlős nemzeti érzéseket” táplálnak beléjük. A tanárok két okra vezetik vissza a hiányosságot. Az egyik az egyetemes és a magyar történetnek az utóbbira nézve kedvezőtlen aránya, a

⁵³ Szabolcs Ottó: Mi lesz a példaképpel? Történelemtanítás 1978/1. 6—8. — A cikk válasz Szabó Károly A történelmi példaképadás zavarai. Történelemtanítás 1978/1. 2—5. c. irására.

⁵⁴ Szabolcs Ottó: Érzelmi nevelés a történelemtanításban. Történelemtanítás 1981/6. 1—3.

magyar történelem részletesebb, árnyaltabb bemutatásának hiánya. A másik a képességfejlesztésnek a nevelést elsorvasztó hatása.⁵⁵

Hazafiságra és nemzetköziségre nevelésünk a tudatos elem, az ideológia primátusán alapszik ugyan, de korántsem kizárólagosságán. A tudatos elem nem jelenthet pusztán hideg racionalitást, hanem érzelemben is ki kell fejeződnie. „Éppen ezért, amennyire nem lehet egyetérteni azzal, hogy a hazafiságban elsődleges az érzelem, ugyanannyira egyet kell érteni azzal, hogy érzelem nélkül nincs igazi hazafiság, s nincs szocialista hazafiság sem.”⁵⁶ Nem véletlen, hogy a hazára vagy az emberiségre való gondolás mindig forró érzelmi hullámokat váltott ki az emberekből, Pandarasztól, az Íliász hőstől kezdve, aki először vette ajkára ezt a szót „patrisz” alakban (Íliász V. 213.) Leninig, aki a hazafiságot a legmélyebb érzelmek egyikének nevezte, amely évszázadok, sőt évezredek alatt alakult ki az egymástól elkülönült országokban. Az érzelmihiány nemcsak a személyiséget teszi sivárrá, hanem a cselekvés forrásait is kiapasztja. Feltétlenül igaz: „Érzelem nélkül szunnyad az akarat, hamar lankad a kar, s húny ki a gondolat is.”⁵⁷

Egy pillantás a tömegkommunikációra

A történelemtudás harmadik, egyre nagyobb hatóerejű tényezője a tömegkommunikáció. A szépirodalom, a képzőművészet, a sajtó, a rádió, a film és a televízió értékes szövetségese, de ugyanakkor kiszámíthatatlan ellenfele vagy éppen ellensége is lehet a történelmi megismerésnek.

A tömegkommunikáció legnagyobb, semmi mással össze nem hasonlítható haszna a mi szempontunkból az, hogy amikor a történelemtanítás — legalábbis törzsanyagában — egyre inkább a gazdasági, társadalmi, politikai absztrakciók felé halad, maga alá temetve az eleven embert cselekedeteivel együtt, a tömegkommunikáció visszahozza a konkrétumot, aényt, a folyamatot és természetesen a személyt is mindazokkal az emberi vonakozásokkal, amelyek a történelmet az ember drámájává teszik.

A tömegkommunikáció azonban nemcsak segítséget ad a történelem tanításának, hanem feladatokat is. A történelemtanításnak kell kijelölnie a tömegkommunikáció történelmi alkotásaiban a valóság és a fikció határát. Ezekben az ismeretterjesztő művekben sem lehet kevesebb vagy más a valóság, mint a történettanításban, csak éppen a közlés, a műfaj, a színvonal más. A szépirodalomban és a művészetben, a történelmi regényben, drámában, filmben, — hacsak az alkotó számára nem pusztán ürügy a történelem parabolák, szimbólumok, allegóriák kifejezésére — ugyancsak ragaszkodni kell az alapvető történelmi tényekhez, a történelmi igazsághoz. Semmiféle

⁵⁵ Horányi: i. m. 27.

⁵⁶ *Mód Aladár*: Népi patriotizmus és szocialista hazafiság. Valóság 1972/11. 42.

⁵⁷ Uo. Vö. *J. Huizinga*: Patriotizmus, nacionalizmus. Bp., é. n. 8.

kommunikációs fórumon, semmiféle műfajban nem lehet pl. a vadászszerencsétlenség áldozatává lett Szent Imre herceget vagy Zrínyi Miklóst orgyilkosokkal megöletni, az öngyilkosságot elkövetett Széchenyit, Teleki Lászlót, Teleki Pált gyilkosság áldozatainak feltüntetni, még a magyar történelmi kriminalisztika megteremtésének szándékával sem. A történelmi igazság körén belül azonban az alkotó szabadon formálhatja témáját, bocsáthatja szárnyra képzelő erejét, tehetségét. A játékfilm keretébe illesztett dokumentumfilmnél is pontosan kell tudni, hol a határ a történelmi valóság és a fikció között. Még a tiszta dokumentumműsornál is van ilyen probléma, mert — mint már hangsúlyoztuk — semmiféle dokumentum nem egyenlő egyszerűen a történelemmel. A dokumentumok is lehetnek félrevezetők, egyoldalúak, tendenciózusak avagy illusztratívák, didaktikusak, amelyekből hiányzik a történelmi hitelesség.

Ha ezek után fölteszük a kérdést, mit köszönhet a történelemtanítás végső fokon a tömegkommunikációnak, akkor ezt a választ adhatjuk: a teljesebb, a hitelesebb, a meggyőzőbb múltismeretet. Ha korábban jelentkeztek is történetiszemléletünkben szűkkeblű egyoldalúságok, és múltunk egyik-másik szakaszát vagy szereplőjét nem tartottuk célszerűnek emlegetni, ma már nemcsak hogy nincsenek ilyen elhallgatások, hanem éppen ellenkezőleg, nemzeti önérzetünket is a történelmi múlttal való erőteljesebb azonosulással igyekszünk megszilárdítani. Ebben a fejlődésben nagy szerepe volt és van a tömegkommunikációnak. Szent István monumentális alakját kétségkívül Bródy János—Szörényi Levente rockoperája és Koltay Gábor ebből készült filmje hozta először közel az ifjúsághoz erőteljes, drámai, cselekvő muzsikájával. Széchenyi méltó tiszteletét Naplójának 1978-as kiadása után kiváló történészek közreműködésével a rádió, televízió elevenítette fel. Az utolsó negyven év színes és tartalmas története „A velünk élő történelem” adásában vált milliók — köztük diákjaink — élményévé. Hasonló érdeklődést váltott ki a filmszociológia új hulláma, amelyet „történelmi dokumentarizmusnak” is neveznek. Ez az eleven, a személyes emlékezet megszólaltatásával történelmi közelmúltunk olyan eseményeit rekonstruálta, amelyek döntő fontosságúak egy-egy társadalmi csoport, nép vagy az egész nemzet számára. Ide tartozik Gazdag Gyula Bankett c. filmje az 1946-os „vésztői köztársaságról”, Sára Sándor Pergőtüze a 2. magyar hadsereg tragédiájáról, Gyarmathy Livia filmje a nemzetiségekkel való együttélés II. világháború alatti és utáni problémáiról, Ember Judit Pócspetri c. filmje az 1948-as iskolaállamosítás egyik megrendítő és homályos epizódjáról. Végül említsük meg kelet-közép-európai identitásunk nyiladozásának jeleként a Monarchia története iránti érdeklődést, amelynek felkeltésében nagy szerepe van Szabó István Redl ezredes c. filmjének és Dobai Péter A birodalom ezredese, valamint Cseres Tibor Foksányi szoros c. regényének. Persze nem hallgathatjuk el, hogy Szabó István és Dobai Péter főhőse sokban eltér a történelmi figurától. Redl a filmben nem a Monarchia legnagyobb árulója, hanem egy árulással átitatott világban az utolsó állhatatos ember, aki örült fanatizmussal feláldozza magát a császárárt.

A baj ezzel kapcsolatban csupán az, hogy az iskola ez idő szerint nem tudja megadni a tanulóknak azt a felkészültséget, amely a tömegkommunikáció által

nyújtott történelmi információk szerves, kritikai feldolgozásához, iskolai tudásukba való beépítéséhez szükséges. Enélkül pedig a tömegkommunikációs műsorfolyamból érkező heterogén információk csak kószá felhökként lebegnek, szétoszlanak, és nem tudják megtermékenyíteni az iskolai tananyagot.

A korrekcióra várva

A tanulók történelemtudásának hiányosságaiért, úgy tűnik, elsősorban a tanterv és ettől függően a tankönyvek felelősek. (A tömegkommunikáció felelőssége konkrétan nem állapítható meg.) A tanterv kiáltó ellentmondása, hogy miközben elvileg ragaszkodik a soha nem volt integrált történelemtanítás utópiájához, a gyakorlatban a tananyag kettéosztásával lemond erről. A „kis történész” mint tanítási ideál elfogadhatatlan egy általánosan képző iskola számára. Meg kell szüntetni a tananyag természetellenes kettészakítását, és új struktúra kialakításával vagy egyszerűen tanári döntés alapján helyre kell állítani a törzanyag és a kiegészítő anyag szerves egységét. Le kell számolni azzal a történetelméleti tévedéssel is, hogy forrás = történelem. A forrásfeldolgozás kizárólagosságát a tananyaggal való sokoldalú foglalkozással kell fölvaltani, nem idegenkedve az elméleti kérdések felvetésétől sem. E tekintetben a tankönyvek is alapos revízióra szorulnak. A történettanítással szemben csak olyan követelményeket szabad reálisan támasztani, amelyeknek tantárgypedagógiai, szaktudományos és egyéb feltételei biztosítva vannak. Ezzel kapcsolatban vissza kell utasítani minden doktrinértséget, akár a Tudomány, akár a Hivatal mezében jelentkezik is az. Meg kell szüntetni a rendes tanórák futószalagszerű hajszoltságát és a fakultációs órák üresjáratát. Nem a „hagyományos” tudás, hanem a hagyományos (és nem hagyományos) tudatlanság ellen kell fölvenni a harcot. Minden tudást értékelni kell a maga érvényességi körén belül. A „hagyományos” tudás elleni harc a félműveltség, illetőleg a teljes tudatlanság előtt nyit kaput.

Ezeknek az ellentmondásoknak feloldására jó alkalmat kínál az 1985/86. tanévben megkezdődő tanterv- és tankönyvmódosítás. Ez lényegét és terjedelmét tekintve az 1978-as reform reformja. Hogy mégsem így, hanem — a Karoling- reneszánszból kölcsönzött szakkifejezéssel — szerényen csupán „correctio”-nak nevezzük, ennek oka egyrészt a reform időbeli közelsége, másrészt a reform szó hitelvesztése, disszonáns csengése pedagógus fülekben. Hogy a korrekció jobb lesz-e, mint volt a reform, azt persze nem tudhatjuk. De hinnünk kell benne, mert pedagógiai optimizmusunknak egyszerűen nincsen más forrása. Jouvenel írta: Amikor minden jól megy, az optimizmus luxus, amikor minden rosszul — szükségszerűség. Ilyen szükségszerű helyzetben van ma a pedagógia és a történettanítás minden aggódó híve, aki tudja, hogy a reformnak még lehet korrekciója, de a korrekciónak már nincsen, nem lehet reformja.

TÖRTÉNETI IRODALOM

OSZVOBODITEL'NŪE DVIZSENIIJA NARODOV AVSZTRISZKOJ IMPERII. PERIOD UTVERZSDENIIJA KAPITALIZMA

Moszkva, 1981, Nauka, 464 o.

AZ OSZTRÁK BIRODALOM NÉPEINEK SZABADSÁGMOZGALMAI. A KAPITALIZMUS KIBONTAKOZÁSÁNAK KORA

A Szovjetunió Tudományos Akadémiája Szlavisztikai és Balkanisztikai Intézetének a feudalizmusról a kapitalizmusra való átmenet problémáival foglalkozó sorozatában megjelent munka voltaképpen folytatása, második kötete az 1980-ban azonos főcímmel megjelent, az 1848-as forradalomig tartó átmeneti mintegy fél évszázadot tárgyaló műnek (ismertetését ld. Századok 1982. 116. évf. 2. sz. 368—388. l.) Ebben az ismertetésben az egész vállalkozásról már volt alkalmunk szólni, így itt elég a szóban forgó kötetet ismertetni.

Ez a kötet a forradalom leverésétől az 1870-es évek elejéig terjedő korszakot tárgyalja, mint alcíme is mutatja, elsősorban úgy, mint azt a korszakot, amelyben a tőkés rendszer kibontakozott, még ha nem is a gazdasági és társadalmi fejlődés, hanem a nemzeti harc áll az előtérben. A szerzők abból a lenini tételből indulnak ki, hogy az 1848-as polgári forradalom a Monarchiában az 1867-es kiegyezéssel zárul le, de a dualista rendszer kiépülése még néhány évig eltartott, ezért is tárgyalják a fejlődést az 1870-es évekig. Hangsúlyozzák, nem az egyes népek teljes történetét adják meg, hanem a nemzeti harcét, problémák szerint csoportosítva, és olyan változó mélységben, ahogy azt az egyes kérdések eddigi kutatottsági foka lehetővé tette.

Az első fejezet voltaképpen a kereteket jelöli ki a politikai rendszer fejlődésének bemutatásával a neoabszolutizmustól a kiegyezésig, természetesen külön alfejezettel az orosz vonatkozásokról, vagyis az orosz forradalmi demokraták véleményéről a birodalom népeinek helyzetéről és harcáról (lényegében véve Herzen és Csernisevszkij nézeti kerülnék itt kifejtésre). Az 1861—65 közti ciszlajtániai alkotmányos rendszert pusztá karikatúrának tekintik a szerzők. A kiegyezést úgy látják, hogy az bevezette az alkotmányos rendszert, ezzel mindkét birodalomfélben bizonyos teret engedett a kapitalizmus kifejlődésének, és többé-kevésbé tartós politikai struktúrát hozott létre, persze német és magyar hegemoniával, ez utóbbi az 1868. 44. nemzetiségi törvényben nyilvánult meg.

A második fejezet röviden áttekinti a gazdasági fejlődést egészében és az egyes nemzetek szerinti sajátosságait, hangsúlyozza, hogy a vegyes települtség miatt nemzeti piac sehol sem alakulhatott ki. A fejezet nagyobb és sok újat hozó része a társadalmi átalakulást vizsgálja, osztályok és azon belül nemzetek szerint, a nemesség, a burzsoázia és a kispolgárság, a parasztság, a munkások, a papság-hivatalnokok-értelmiség sorrendben; úgy látja, a középrétegek bizonytalan szociális helyzete volt erős aktivitásuk oka. A nemzeti mozgalmak vezető rétegeiről szólva a szerzők erősen hangsúlyozzák a feudális eredetű uralkodó osztállyal rendelkező vagy ilyennel nem rendelkező nemzetek közti alapvető különbséget, amely majd később a politikai kérdések kapcsán is gyakran előkerül. A művelt felső rétegek minden nemzet esetében idegenek voltak a nép érdekeitől, ezért ebben a korszakban már sehol sem volt vezető forradalmi osztály, a munkásság még túl gyenge volt.

A harmadik fejezet az egyes nemzeti mozgalmak eszmei-politikai alapelveit és programjait tekinti át. Az olasz radikálisok gyengék voltak, így a mozgalom a Piemont vezetésével tervezett egyesülést szorgalmazta. A csehknél a liberálisok és konzervatívok együttműködése az államjogi programot állította az előtérbe, ennek kapcsán kerül újra szóba az 1871-es Hohenwart-féle kiegyezési kísérlet, amelynek eseménytörténetét már az első fejezet bemutatta. A szlovénoknál is liberális-konzervatív együttműködés folyt az egyesült szlovén tartomány létrehozása érdekében. A magyaroknál az emigráció tevékenységét

emeli ki a fejezet, úgy látja, az 1859-es Klapka-Cuza-egyezmény közel hozta az erdélyi kérdés megoldását, a hazai ellenzék viszont nem kívánta a birodalmi keretek szétrobbantását. A horvátoknál két nemzeti ideológia állt szemben egymással, az egyik a délszláv egységet kívánta, a másik nagyhorvát megoldást, a birodalmon kívül. A szerbeknél az ausztrioszláv irányzat visszaszorult, és a fejedelemség vált a mozgalom fókuszává. A többi nemzet mozgalmával ellentétben a szerbeknél a hetvenes években nem apály, hanem éppen a mozgalom fellendülése következett be. A szlovákoknál a nemzeti követelésekkel megelégedő régi iskola és a szociális kérdéseket bolygató új iskola állt egymással szemben. A románok Erdély különállásának fenntartását szorgalmazták, az 1863—64-es erdélyi országgyűlésen többségben is voltak (itt meg kellett volna magyarázni, hogyan jött létre ez a többség). A lengyelek az állam helyreállítását Habsburg-vezetés alatt képzelték el, addig is a birodalmon belüli autonómiát igényelték. Az ukránok közt egy ideig még erős volt az oroszbarát irányzat, az ettől elkülönülő ukranofil áramlat a nemzeti mozzanatot fontosabbnak tekintette a szociálisnál. Külön alfejezetben tárgyalják a szerzők a forradalmi demokratikus csoportokat, de ez Svetozar Markovičot, a horvát jogpártot és Ivan Franko ukrán irányzatát jelenti csupán.

A negyedik fejezet, az előzőtől nem mindig világosan elhatárolható módon, a nemzeti mozgalmak ideológiai alapjait és a forradalmi erők egységének a kérdését tárgyalja. A polgári áramlatok mind a Habsburgokkal történő kiegyezést szorgalmazták, az uralkodó mindentelére a nemzeti egységet hirdető liberalizmus volt. A birodalom föderatív átalakítására 1867 előtt számos terv született, végül azonban a vezető osztályok gazdasági és politikai ereje döntötte el a megvalósulás formáját. A nemzeti szabadságmozgalmak ezekben a tervekben nem fértek el, bár ekkor még nem kívánták a teljes önállóságot és 1865-ig a legtöbben a legerősebb magyar mozgalommal rokonszenveztek. Az 1867-es rendszerben végül is a nemzeti jogokért vívott mindennapos harc vált az uralkodóvá. A nemességgel nem rendelkező népek nem érthettek el autonómiát és területi egységet, csak a horvátok és lengyelek, korlátozott mértékben. A radikálisok szuverén államokat akartak, a radikális nacionalisták is, de mindenhol kisebbségben voltak. A történeti jogokat felsorakoztató érvelés sokszor egészen ellentétes célok szolgálatában állt. A hatvanas évektől kezdve a szerb és a horvát mozgalom mutatott radikalizálódást, de 1867 előtt másoknál is valamelyik külföldi hatalomra való támaszkodás is szóba került. A forradalmi együttműködés azonban nem valósult meg, bár képviselői még a nemzetközi forradalmi mozgalomhoz is hajlandók voltak közeledni.

A szlávok közti együttműködés elsősorban az orosz orientációt jelentette, de nem a beolvadás programját, a délszlávok csak kulturális együttműködésre voltak hajlandóak, a szlovének és a szlovákok esetében erős a szlávizmus, a lengyeleknél viszont csak az ausztrioszláv programmal találkozunk. A cári Oroszországgal történő egyesülést csak nagyon kevés számú pánszláv kívánta. Az orosz segítséget többnyire vagy az Ausztrián belüli kedvezőbb helyzet megszerzése, vagy a teljes függetlenség érdekében vitték számításba, de mindig a hivatalos Oroszországgal tartottak fenn kapcsolatot, és nem vették észre, hogy ez egyáltalában nem kíván Ausztria ellen fellépni. Az 1863-as lengyel felkelés értékelése vizválasztónak bizonyult az egyes áramlatok közt. Az olasz egységet minden mozgalom helyeselte, a német egység kérdésében már megoszlottak.

Összegezve, a könyv úgy látja, a függetlenségi törekvések nem a legfejlettebb nemzeteknél voltak a legerősebbek, hanem éppen a hátrányos helyzetben lévőkénél, ha volt a birodalmon kívül saját államuk. A mozgalom tömeges volta viszont egyértelműen a fejlettségi szinttel állt szoros korrelációban. Végül is nem volt egységes forradalmi mozgalom, amely kikényszeríthette volna a burzsoá-demokratikus forradalom befejezését. A liberalizmus nem volt olyan gyenge, mint a korabeli Oroszországban, ezért tudott eredményesen harcolni az abszolutizmus ellen. A demokratikus átalakulás előfeltétele az volt, hogy a nemzeti elnyomás rendszere szűnjön meg. A megoldásnak ekkor még két alternatívája állt fenn: vagy a demokratizálódás révén a belső átalakulás, a birodalom keretein belül, vagy ezeknek a kereteknek a szétrombolása és a teljes nemzeti szuverénítás. A demokratikus átalakulás fontosabb volt a nemzeti igények megoldásánál. Csakhogy a reformista áramlat erősebb volt a forradalminál, a belső demokratizálódás útja ezzel lezárult, később is, ez pedig egyre inkább növelte a másik alternatíva bekövetkeztének a valószínűségét.

Az ötödik fejezet a nemzeti mozgalmak formáit és nemzetközi kapcsolatait tárgyalja. A formák között első helyen a forradalmi szervezkedéseket, fellépéseket és nemzeti háborúkat sorolják fel a szerzők, azután az emigrációt, ennek forradalmi változatait; a magyar emigráció vonatkozásában azt emelik ki, hogy

élesen elhatárolta magát a szélsőbal áramlatoktól. A további formák a legális politikai harc a sajtóban, parlamentekben, gazdasági szervezetek létrehozása, harc a nemzeti nyelvű oktatásért (ezzel kapcsolatban a tényleges helyzetet is bemutatja a könyv), a társadalmi és kulturális centrumok szerepét is ismerteti, a tudomány tárgyalása során elég sok szó esik a Magyar Tudományos Akadémiáról. A nemzeti elnyomás körülményei között állandó a tendencia, hogy a tömegeket a burzsoázia érdekei mellett mozgósítsák, ez csak a munkások esetében sikerül. A fejezet konkrétan felsorolja az egyes nemzetek közötti együttműködést, ebben a csehek nagy szerepet játszottak, mert értelmiségi foglalkozásban a birodalom minden területén szerepeltek. A három szláv egyetem (Prága, Krakkó és Zágráb) is adott kapcsolódási lehetőségeket. (Persze hozzá kell tennünk, hogy a prágai egyetem német nyelvű volt, az 1882-es kettéválasztásig, a zágrábit meg csupán 1874-ben hozták létre). A nemzeti forradalmi mozgalmak sok esetben megkísérelték az együttműködést a demokratikus mozgalmakkal, az olaszok, a románok, a lengyelek esetében, de közös programot sehol sem tudtak kidolgozni. A kapcsolatok az oroszországi demokratikus csoportokkal még szinte teljesen feltáratlanok, így csak Herzen eszmei hatásáról, meg Bakunyin és Lavrov személyes kapcsolatairól esik szó.

A hatodik fejezet a munkásmozgalom és a birodalmi nemzetiségi probléma kapcsolatát vizsgálja, kifejti az ismert elvi álláspontot a nemzeti mozzanat alárendelt voltáról a társadalmi haladással szemben, és hangsúlyozza, milyen fontos volt éppen itt a nacionalizmus leküzdése, amit a kezdő munkásmozgalom meg is tett, bár leegyszerűsítve. Lassalle jelentős hatása viszont a német-nemzeti felfogást erősítette.

A hetedik fejezet a két kötet eredményeit összegezi a nemzetek kialakulásának a vonatkozásában. Alapvetőnek látja mindenütt a feudális maradványok elleni küzdelmet, újra hangsúlyozza a nemességgel rendelkező vagy nem rendelkező nemzetek különbségét, az első csoporthoz tartozók ugyanis bizonyos mértékig az államot is fel tudták használni a nemzeti öntudat elterjesztésében, amit a szerzők itt alapvető fontosságúnak látnak. Minden esetben erősen hangsúlyozzák a gazdasági fejlődés szerepét, de a gazdasági és az eszmei-tudati mozzanat közötti konkrét összefüggésre nem térnek ki. A csehek esetében a cseh burzsoázia a mezőgazdasági iparba szorult a némettel szemben. A szlovén mozgalom a terület gazdasági fejlődése ellenére gyenge volt, mert hiányzott a jelentős nemzeti hagyomány. Éppen ez volt erős a magyaroknál, és a nemesség asszimilációs képessége, az egész mozgalomban a nemesi vezető a kulcsfigura. A horvátoknál a mozgalom kibontakozása tartományonként nagyon eltért az időben, a nemesség hamarosan elvesztette vezető szerepét, a gazdasági megosztottság is hátrányosan hatott. A szerbeknél jelentős pozitívum volt a szerb fejedelemség léte, meg az oszmánok elleni harc emléke a folklórban. A szlovákok a leghátrányosabb helyzetben voltak, ezért a kívülről jövő ideológiai hatásoknak volt nagy szerepük. A vezető értelmiség nem kapott kellő támogatást egyéb rétegektől. A románoknál fontos tényező, hogy a nemzeti mozgalom szellemi központja ebben a korszakban még az itteni területen volt, ezt csak 1878 után vette át Bukarest. A lengyeleket a felosztás már a nemzeti fejlődés magas szintjén érte, saját államuk nem volt, a lengyel—oroszl viszony miatt a szláv közösségbe vetett hit is hiányzott náluk. Galícia autonómiájának viszont a kulturális fejlődésben volt nagy jelentősége. Az ukránok az unitus egyház révén rendelkeztek bizonyos megtartó erővel. Galiciában azonban az ellengyelesedés még erősen ható tényező volt. A parasztság viszont éppen náluk az akkor szokottnál érzékenyebb volt a nemzeti propagandára. A bukovinai és kárpátaljai ukránok jóval elmaradottabb szinten álltak.

A sorrendet a szerzők a gazdasági fejlettségi szint szerint alakították ki ebben az utolsó fejezetben, ezzel is újból hangsúlyozva a gazdasági tényező alapvető jelentőségét, de azt is, hogy nem a nemzeti piac megteremtése volt a fontos (láttuk már a bevezetőben, ez nem is történt meg), hanem a társadalmi átrétegződés, a burzsoázia kialakulásának üteme, ami összefüggött a birodalmi piacba való betagozódás lehetőségeivel. A hitelszervezet fontosságát a szlovén példán mutatja be a fejezet. Morvaország elmaradottabb a nemzeti mozgalomban is, mert itt nem volt elég erős cseh burzsoázia. A nyelvi határok kialakulása is erősen a gazdasági helyzettől függött. A nemzeti öntudatnak persze sok egyéb tényezője is volt, többek közt az anyanyelvű iskola (ha volt), a történeti hagyomány, vagy ennek híján a természetjogi érvelés. A nemzeti öntudatosodást a tömegek mozgalma segítette elő, ezért is volt oly fontos az 1848-as forradalom. A nemzeti fejlődésben két szakaszt lehet kimutatni, a kialakulását (az „ébredését”), 1848-ig, és a konszolidációját. Ha valahol területileg kialakult egyfajta „nemzeti mag”, akkor már beszélhetünk nemzetről. A konszolidáció folyamatában az osztályharc is lényeges szerepet játszott.

A Befejezés a két kötet eredményeit összegezi. A nemzeti szabadságmozgalmak viszonylagos gyengesége, a liberális programok uralma lehetővé tette a felülről jövő reformok útján megvalósuló polgári átalakulást és így a helyzet viszonylag könnyű stabilizálását. A nemzetközi helyzet és a Közép- és Délkelet-Európában uralkodó politikai viszonyok is meghatározó szerepet játszottak. A nemességgel nem rendelkező nemzettek nem kaptak autonómiát. Minthogy a vezető osztályoknak mindenütt sikerült megtartaniuk uralmukat, az eredmények távolról sem álltak arányban a mozgalmak tömeges voltával. Az 1867-ben kialakult helyzet a két birodalomfélben erősen különbözött a nemzeti mozgalmak szempontjából, Ciszlajtánia politikai struktúrája nagyobb lehetőségeket adott bizonyos nemzeti követelések megvalósításához. Jelentős mozzanatok tartják a szerzők a parasztság, vagyis az egész társadalom nagy többsége gyenge részvételét a nemzeti mozgalmakban. A végső tanulság: a burzsoá-demokratikus forradalom véghezvitele a birodalmi kereteken belül nem volt lehetséges. Csak az októberi forradalom teremtette meg a tömegmozgalmak és a nemzeti felszabadulás lehetőségét.

Ez a tartalmi összefoglalás persze csak a körvonalakat jelezhetette, de nem azt a gazdag tényanyagot, amelyet a szerzők felvonultatnak. Ebben a vonatkozásban sikerült nagyjából kiküszöbölni a tematikai felosztásból származó, az első kötetben még többször jelentkező ismétléseket. Néhány kisebb kritikai észrevételt már az előbbiekben tettünk. Ehhez talán csak azt az általános megjegyzést fűzhetnénk, amely inkább benyomás, mint dokumentálható tény: a szerzők ugyan sokszor írnak a változásokról, a fejlődésről, az olvasónak azonban végső soron mégis az az érzése, hogy egy negyedszázadnyi időszakaszról kapott képet, kissé állóképet, mert éppen az 1867-es cezúra jelentősége nem világlik ki eléggé. Ez nyilván akkor lenne lehetséges, ha a szerzők folytatnák a témát a dualizmus egész korszakán keresztül.

S ezt érdemes volna. Mert talán a két ismertetés együtt valamelyes képet adott arról, milyen újszerűen, árnyaltan ábrázolják a szerzők az eseményeket. A korábbi szovjet történetírás, bizonyos távolságot tartva, merevebben és sommásabban fogalmazott. Ez a két kötet annak az utóbbi két-három évtizednyi fejlődésnek az eredménye, amelynek során a Szlavisztikai és Balkanisztikai Intézetben és körülötte kibontakozott egy kutatói középnemzedék, amely a birodalom egyes népeinek történetével elmélyülten, szakértői szinten, a levéltári forrásokig elmenően foglalkozik, ugyanakkor az illető népek mai történetírásának az eredményeit is ismeri, és szuverén módon építi be munkájába, belülről, és mégis bizonyos mértékig kívülről is tudja szemlélni a fejlődés nagy kérdéseit. Ezért látná a recenzens kívánatosnak a téma továbbvitelét.

Niederhauser Emil

PALOTÁS EMIL:

A NEMZETKÖZI DUNA-HAJÓZÁS A HABSBERG MONARCHIA DIPLOMÁCIÁJÁBAN 1856—1883

Értekezések a történeti tudományok köréből 104. Akadémiai Kiadó 1984. 154 l.

Nehéz és hálásnak alig mondható tárgyat választott Palotás Emil e téma kidolgozásával. Nehéz azért, mert benne a történeti és nemzetközi jogi kérdések oly bonyolult összefonódását kellett elemeznie, amelyek még a diplomáciatörténeti területen sem gyakoriak. Kevésbé hálásnak pedig azért nevezhető e tárgy, mert még a legaprólékosabb elemzés után is alig vonható le olyan következtetés, amely bármilyen nemzeti tudat formálása szempontjából népszerű, vagy tetszetős megállapításokat tartalmazhat. Mégis van a témának egy olyan vonatkozása, amely az említett szempontoknál is lényegesebb: az, hogy igen fontos. A dunai hajózás az elmúlt másfél évszázadban nemcsak a közép-kelet európai népek és államok gazdasági fejlődésének egyik legfontosabb ütoere, de úgyszólván Európa minden nagyhatalmának és a part menti kisállamoknak is elsőrangú politikai ütköző területe. A dunai hajózás szabályozott rendjének kialakulása és későbbi változásának történeti nyomon követése nem látványos, de annál érdekesebb feladat a történetés számára.

Másik nehézsége Palotás Emil témájának, hogy a Duna-hajózás történetének olyan szakaszát dolgozza fel, amikor az európai hatalmi viszonyok még szinte nyersék és kialakulatlanok. Ez nem csupán a nyugati és közép-európai nagyhatalmakra vonatkozik a krími háború idején a 19. század 50-es éveiben, de közép-európai hatalmak, Poroszország és Habsburg—Ausztria kapcsolataira is, amelyek csak ezután rendeződtek, valamint Ausztria és a Duna menti balkáni kisállamok viszonyára, ez utóbbit a dunai hajózás kialakulásának folyamata erősen befolyásolja. Márpedig e mozzanatok igen jelentősek. Két idézetet iktatunk be az említettek jellemzésére. Az első Ausztria és a kialakult német hatalom viszonyának hatására a dunai kérdést illetően: „Bismarck kancellár a keleti kérdés részletproblémaiban csak kényszeredetten és vonakodva követte Ausztria-Magyarországot; gondot okozott számára az Oroszországgal való viszony zavartalanságának biztosítása.” (91. old.) A másik mozzanat a Habsburg-monarchia és a balkáni kisállamok viszonyának a dunai kérdésre vonatkozó befolyására jellemző: „A szerb és a bolgár kormány jegyzéket kapott, amely tudatta, hogy a nagyhatalmak nézete megoszlik, Ausztria-Magyarország a kis országokra nézve kedvezőbb lehetőségek mellett száll síkra, és helyesli (ti. számunkra, *G. I.*) a döntési jog megadását. Jöindulata fejében hasonlóképp jóindulatot várt ezen államoktól, amikor a bizottságban a hajózás érdemi kérdései kerülnek majd szónyegre. Bécs a fejedelemségek által olyannyira vágyott egyenjogúsításért az osztrák kivételes hajózási igények megértő kezelését kérte. Nem sokkal azután akadt arra példa, hogy a kis országok — politikai érdekből — önként gazdasági előnyöket biztosítottak az Osztrák-Magyar Monarchiának. Ilyen értelemben haladtak a Szerbiával folytatott gazdasági tárgyalások az 1860-as évek végén, és ilyen jellegű volt az 1875-ben Romániával aláírt kereskedelmi szerződés. Mégis kérdéses lehetett, vajon az, amiért 1878 előtt a két balkáni ország még hajlandó volt nagy árat fizetni, megőrizte-e vonzóerejét a függetlenség elnyerésére, a politikai nemzeti erőgyarapodás bekövetkezése után is.” (94. old.)

Palotás Emil munkája a történelmi irodalom olyan alkotása, amely még a recenzenstől is részletekbe menő kifejtést követelne meg ahhoz, hogy alapos ismertetést adhasson. Így csak utalunk gondolatmenetére. A Habsburg-diplomáciának gondoskodnia kellett arról, hogy — az osztrák hajózási vállalkozások érdekei által is követelt — nemzetközi-jogi szabályozás ne idézhessen elő olyan állapotokat, amelyek komolyan csorbíthatják a saját folyamszakasz feletti teljes szuverenitást, ugyanakkor a Duna-kérdés alakításával elő kellett segítenie a Habsburg-monarchia balkáni aspirációinak érvényesülését. A párizsi és berlini kongresszusok közti időszakban (1856—1878) ezen kettős feladatnak az első része kapott nagyobb hangsúlyt, míg a hetvenes évek nagy keleti válságát követően — a dolgozatban érdekesen leírt nagy belső viták után — előtérbe került az alsó Duna-szakasz feletti osztrák-magyar hegemonia megszerzése. E törekvések kudarcával új szakasz indult a Duna-politikában. Kívánatos, hogy a szerző, aki jelen dolgozatát kiterjedt bécsi és hazai levéltári kutatások alapján és az idevágó soknyelvű irodalom beható ismeretében készítette el, mielőbb folytassa és fejezze be a most csak egy fontos korszakra korlátozódó munkáját, mely az adott kérdés történelmi irodalmának nemzetközileg is nagy fontosságú alapműve lesz.

Gonda Imre

ARANY TROMBITA
—„FIKTÍV NÉPKÖNYV” TÁNCICS MIHÁLY
ÉS MUNKATÁRSAI ÍRÁSAIBÓL —

Válogatta és a szüveget gondozta Simor András

Tankönyvkiadó Budapest, 1984. 176 l.

Táncsics a történelmi köztudatban sajátos fehér foltot jelent. Hiába volt a múlt századi magyar történelem egyik legismertebb és egyben legsajátosabb politikusa, a személyével kapcsolatos ismeretek meglehetősen egysíkúak, alig haladnak meg bizonyos sablonokat, amelyek közül különösen március 15-i kiszabadítása ismert. Ennél jóval szűkebb körben Táncsics önéletrajza képezi az ismeretek alapját, s ez a kör

az újbóli kiadás révén nyilván bővült. A Magvető kiadó további műveinek megjelentetésére is vállalkozott, de ezek sem találtak visszhangra. Sőt az utóbbi években két tv-játék is Táncsicsot választotta főszereplőjévé, mégsem mondható el, hogy e törekvések eredményeképpen Táncsics elnyerte volna az utókor, vagyis korunk méltó megbecsülését.

Talány a szélesebb történelmi tudatnak ez a masszív ellenállása, magyarázatához legfeljebb feltételezésekkel járulhatunk hozzá. Táncsics azáltal emelkedik ki múltunk nagy politikusai közül, hogy egészen másfajta politikus volt, mint azok. Nyilván nem véletlen, hogy éppen március 15-éhez kapcsolódik az emlékezet, ez volt Táncsics hosszú életpályájának egyetlen igazi sikeres pillanata. Mintha a történelmi emlékezet megkülönböztetett figyelmet szentelne a siker-politikusoknak és a tragikusan elbukóknak.

Táncsics egyikük közé sem tartozott. Élete bővelkedett ugyan tragédiákban — szinte érthetetlen, hogy Jókai miért nem írt róla regényt —, de e tragédiák politikai kiaknázásához nem volt érzéke. Pontosabban idegen volt tőle ez a politika, általában az „úri” politika. Hagyományos mércével tehát Táncsics antipolitikus, antihős. Jelképes ugyan, de tényként sem érdekelten: a szabadságharc bukása után Táncsics az egyetlen halálraítélt, aki itthon marad, és úgy éri meg az amnesztiát. Embertelen körülmények között rejtőzik, és közben további egyéni tragédiáktól kísérve, súlyos betegen rója papírra megváltó gondolatait.

Táncsics a magyar történelem egyetlen igazi népvézére. Nem véletlen, hogy hosszú időn keresztül egyedül a szociáldemokrácia vállalta a táncsicsi hagyományt. Már származása miatt sem volt alkalmas a szokásos politikára, amelyet a társadalom alsó rétegét képviselő parasztság eleve bizalmatlanul szemlét. Maga Táncsics is élesen elhatárolta magát az „úri” politikától, véleményét nemcsak az Életpályában fogalmazta meg élesen, hanem általános szintre emelve azt, akár a Sajtószabadságban is.

Olyan utat választott, ami abban a formában semmiképpen sem valósulhatott meg, „törvényszerűen” magában hordozta saját kudarcát. Ha azonban a történelmet valóban dialektikusan értelmezzük, akkor fel kell ismernünk, hogy ez a permanens „kudarc” nagyon is határozott történelemalakító tényező. Más szóval egy társadalmi osztály édekeinek következetes képviselője, megvesztegethetetlen hirdetője, ha nem is eredményezi annak megvalósulását, megnehezíti, kedvező esetben pedig egyenesen lehetetlenné teszi annak figyelmen kívül hagyását. Ő az, aki egyetlen vezető politikus számára sem szalonképes. Széchenyi 1846 novemberében Naplójában rögzíti borzalmát „Stanchich Mihál” Népkönyvét olvasva. Két évvel később, 1848 decemberében Kossuth megfenyegette a rendőrséggel, hogy a szabadság és függetlenség ellenségeként, a kamarilla érdekében lázító törvény elé állíttatja. Pedig Táncsics mentes volt a demagógiától, társadalmi követeléseit mindig összeegyeztette az országgal, a szabadság és függetlenség követelményeivel.

Igazi nagyságát életében talán a hozzá politikailag nem éppen mindig közelálló Jókai mérte fel, akkor is segítségére sietett, amikor a nemzet megfeledkezni látszott róla. Megnyerni, saját útjáról eltéríteni azonban ő sem tudta. Talán Robespierre-hez hasonlítható, forradalmi radikalizmusa, töretlen következettsége azonban nem akadályozta meg abban, hogy humanizmusát, végtelen toleranciáját is mindvégig megőrizze.

Már csak az ismertetett megítélés következtében is hálás feladat a recenszens számára egy Táncsics-válogatást méltatni. Egyenesen felemelő ez a feladat annak tudatában, hogy az 1984-es Arany Trombita a Táncsics Mihály Gimnázium tanuló és tanárai gondozásában, kutatásai eredményeképpen jelent meg. Aligha tiszteleghet méltóbban egy iskola névadójának, mint ahogy ez ebben a kötetben történik. Gyakran megreked az ilyen szándék a laikus jóindulatnál, jelen esetben azonban szakmailag is elsőrendű, rendkívül pontos munkát vehet kezébe az olvasó. Nemcsak Simor András mértéktartó, meglepően szerény elő- és utószava tanúskodik erről, hanem akár a szerzők bemutatása (a kötet szerencsésen válogatva nemcsak Táncsics-írásokat közöl), akár a gazdag jegyzetanyag. Szerencsés a válogatás annyiban is, hogy figyelmet szentelt a hozzáférhetőségnek is, vagyis több olyan írás kapott helyet a kötetben, amely ma már máshol szinte olvashatatlan. Mindezek után pusztán azt kívánhatjuk, hogy készítsék el jelen kiadványuk további — netán előző — kötetét is, amelyek tartalmazhatnák Táncsics és kortársai itt nem közölt írásainak újabb válogatását, esetleg nagyobb teret engedve Táncsics 1848 előtti írásainak is, például a mintaként választott Népkönyvnek. Kívánjuk azt is, hogy ezek a reménybeli kötetek már méltóbb külsőben jelenjenek meg, és ne kelljen velük a következő kerek évfordulói várni.

Varga László

STEFAN KOWAL:

**SPOŁECZEŃSTWO WIELKOPOLSKI I POMORZA NADWIŚLAŃSKIEGO
W LATACH 1871—1914. PRZEMIANY DEMOGRAFICZNE
I SPOŁECZNO-ZAWODOWE**

Poznań, 1982, Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu, 279 l.

(Seria Historia 105.)

**NAGY-LENGYELORSZÁG ÉS A VISZTULA MENTI POMERÁNIA
TÁRSADALMA 1871—1914.
DEMOGRÁFIAI ÉS TÁRSADALMI-FOGLALKOZTATOTTSÁGI VÁLTOZÁSOK.**

A lengyel kutatók középnemzedékéhez tartozó poznańi történész 1974-ben már publikált egy monográfiát a cimben jelölt terület társadalmának két világháború közti változásairól. Újabb, igen széles anyaggyűjtésen alapuló könyvében ennek a fejlődésnek kibontakozó kapitalizmuskori előzményeit vizsgálta meg. A szóban forgó terület voltaképpen a középkori lengyel állam egykori központja és tengerparti része, a tárgyalt korszakban Poseni Nagyhercegség és Nyugat-Poroszország néven a német birodalomhoz, pontosabban Poroszországhoz tartozó tartomány, ekkor mintegy fele arányban lengyel és német lakosságú. (Nem ártott volna a könyvhöz egy térképet mellékelni.) Kowal a demográfiai és társadalmi változásokat igyekszik lemérni az egységes Németország megalakulásától az első világháború kitöréséig terjedő korszakban, ezért sok esetben fő forrása a birodalmi statisztika, különösen a népszámlálások anyaga, amely jellegénél fogva szinte lehetetlenné teszi az egyes társadalmi rétegek nemzeti megoszlásának a kiderítését, ezért erre a kérdésre csak az utolsó fejezetben tér ki.

A kép, amely a roppant gondosan feldolgozott és értelmezett forrásanyag alapján feltárul, érdemben a birodalom egészéhez, főként annak nyugati területeihez képest lassabban fejlődő, elmaradottabb társadalmat mutat, erős mezőgazdasági lakossággal, alig néhány jelentős nagy ipari létesítménnyel. A többi korabeli lengyel részterülethez viszonyítva mégis fejlettebb, dinamikusabb bár az orosz uralom alatt álló Lengyel Királyság gazdasági és ezen belül ipari fejlődése gyorsabb, viszont az egy főre eső nemzeti jövedelemben mégis elmaradt a két tartomány mögött, a szegény Galiciáról nem is beszélve.

A birodalmi átlaghoz képest elmaradott fejlődés már a demográfiában is megmutatkozott, ahol a hagyományos társadalom jellegzetességei még az uralkodók voltak, magasabb halandóság, magasabb születésszám. Mivel az utóbbi még nagyobb volt, a lakosság létszáma a birodalmi átlagnál gyorsabban növekedett, de ez mégsem mutatkozott meg a tartományokban, mert jelentős volt a kivándorlás, előbb az Egyesült Államokba, az 1890-es évektől a gyors német ipari fejlődés következtében a birodalom nyugati tartományaiiba. Ezért az urbanizálódás is gyengébb volt, a városi lakosság növekedése ugyan Pomerániában 104%, Nagy-Lengyelországban pedig 113% volt, tehát abszolút számokban valamivel több mint kétszeresére nőtt, viszont a birodalmi átlag 163,5% volt, a rohamosan fejlődő Sziléziáé is 149,3%. A lassúbb növekedési ütem mellett is azonban figyelemre méltó, hogy az 50 főnél több munkást foglalkoztató ipari üzemek száma Nagy-Lengyelországban az 1875-ös 76-ról 1907-re 397-re, Pomerániában ugyanezekben az időpontokban 88-ról 413-ra nőtt. Egészében jellemző volt az aktív lakosság arányának a növekedése a gazdaság minden szektorában. Sokan voltak, akik főfoglalkozásuk mellett valamilyen mellékfoglalkozást is űztek (ipar + mezőgazdaság stb.), ezek pontos számát azonban a statisztikákból nehéz megállapítani.

A társadalmi struktúra vonatkozásában a foglalkoztatottsági alapadatok azt mutatják, hogy a két tartományban együttesen 1882—1907 között (az 1875-ös népszámlálás eltérő szempontjai és kevesebb adatai miatt sok esetben nem volt alkalmas alapként, ezért az 1882-est választotta többnyire a szerző) a mezőgazdaságban foglalkoztatottak aránya 62,8%-ról csupán 52,2%-ra csökkent (birodalmi átlagban 42,5%-ról 26,8%-ra), az iparban dolgozóké 18,2%-ról 23,7%-ra nőtt, a kereskedelem változatlan maradt 5% körül. A magasabb falusi gyermekszám miatt a parasztbirtok felaprózódása az egész korszakon keresztül folyt.

A társadalmi osztályok közül elsőként a munkásokat vizsgálja meg Kowal, beleértve a mezőgazdasági munkásokat is, ezek száma abszolút értékben nőtt, de túlnyomórészt a kisegítő családtagok számának a növekedése révén (ez 327,3%-os volt), míg a bér munkások aránya még csökkent is. Az ipari munkássággal együtt számolva a munkások 2/3-a falun élt. Viszonylag magas volt a szakmunkások aránya, az iparban Nagy-Lengyelországban 1907-ben 59,3% (de 1895-ben 68,2%!), Pomerániában is hasonló csökkenés tapasztalható, de az arányszám nem marad el a birodalmi átlagtól (1907-ben 58,3%, az 1895-ös 65,3%-kal szemben). A csökkenő arányszám éppen az ipari fejlődés mutatója, hiszen mindenhol megnőtt a nem szakképzett munkások aránya. A tőkés társadalom konszolidálódását mutatja, hogy minden foglalkozási ágban csökkent a nőtlen munkások aránya.

Az értelmiség (hozzászámítva a közszolgálati alkalmazottakat) számban igen gyorsan nőtt, különösen az iparban. A birtokos parasztság tette ki az egész lakosság mintegy harmadrészét (Kowal a 100 ha-ig terjedő birtokokat tekinti parasztiaknak), ezen belül az 1—10 ha közti birtokosok aránya növekedett (ezek a zömmel valamilyen mellékfoglalkozásra kényszerülők), az 50—100 ha köztiek aránya pedig csökkent.

Az iparban, kereskedelembe, közlekedésben dolgozó önállóak számát a statisztika együttesen adja meg, ezen belül Kowal szerint a burzsoázia csak 5%-ot tett ki, a zöm a kispolgársághoz sorolandó. Még ezen az 5%-on belül is jelentős a közszolgálati magasabb beosztású hivatalnokok aránya, az ipari burzsoázia száma csekély, hiszen pl. Nagy-Lengyelországban 1907-ben a 201—1000 főt foglalkoztató üzemek száma mindössze 42, az 1000 fön felülieké pedig 2, Pomerániában a megfelelő számok 50 és 6.

A nemességet ebben az időszakban a statisztika természetesen már nem mutatja ki, Kowal nagyjából a nagybirtokosokat azonosítja vele, háromnegyed részük a 100—500 ha közti birtokosokból áll, 1000 ha fölött a nagy-lengyelországi tulajdonosok száma 89 volt, Pomerániában 32, mindkét esetben a nagybérlőket is beleértve. Hogy a nagybirtok nagyobb része mégis lengyel nemesi tulajdonnak tekinthető, arra talán legalábbis utal az a tény, hogy az 500 ha feletti nagybirtok átlagos terjedelme az egész korszakon keresztül csökkent.

Külön fejezetben vizsgálja meg Kowal a társadalmi mobilitás kérdését. A horizontális mobilitás vonatkozásában egyértelmű a városokba áramlás, a kivándorlás mellett, minden foglalkozási ágban a más helyen születettek száma messze meghaladta az 50%-ot. Sok volt a Lengyel Királyságból a két tartományba bevándorolt lakosság, de még több a német birodalom egyes területeiről jöttek száma, ezek elsősorban szakemberek voltak. A vertikális mobilitás vonatkozásában az iskola (beleértve a szakmunkások képzését) jelentette az emelkedés egyik fontos útját. A magas tanulmányi költségek miatt a lengyelek számára ez jórészt a társadalom önkéntes adományaiból adódó ösztöndíjak révén volt lehetséges, különböző alapítványok ebben sokat tettek. Az értelmiségbe való felemelkedésnek fontos csatornája volt még mindig a papi pálya, részadatok azt mutatják, hogy a katolikus papi pályát választottak mintegy fele paraszti származású volt. A burzsoázia soraiába való felemelkedésnek — lengyel vonatkozásban mindössze néhány egyént kitevő — útja a kézművesből kereskedővé és onnan nagyiparossá válás. A társadalom általános emelkedésének nem érdektelen mutatója, hogy az 1910-re közel 4 milliót kitevő lakosság számára, melynek csak fele volt a lengyel, lengyel nyelvű újságok 30 000-es példányszámig jutottak (sőt egy 1894-ben 556 példányban megjelent újság 1915-re 128 528-as példányszámmal ért el).

Az utolsó fejezetben próbálja Kowal a lengyel nemzetiségűek társadalmi struktúráját kielemezni. Az egyetlen, nagyjából azonban megbízhatónak tekinthető fogódzó a vallás: a katolikusok lengyelek, az evangélikusok németek, bár a birodalomból jövő bevándorlás révén növekedett a katolikus németek száma, a lengyel lakosság egy része pedig már kettős nyelvű volt, tehát megindult a németekhez asszimilálódás útján. Annyi megállapítható, hogy a lengyelek nagyobb arányban laktak falun, mint a németek. Nagy-Lengyelországban 1907-ben a katolikus 69,9%-a dolgozott a mezőgazdaságban, az evangélikusok közül 53,6%, az iparban majdnem azonos az arány, valamivel 20% fölött, viszont a kereskedelembe és közlekedésben dolgozott a katolikusok közül 5,3%, az evangélikusok közül 10,5%. A lengyel társadalom helyzetét inkább más jellegű forrásokból lehet rekonstruálni, pl. különböző lengyel szakmai egyesületekről lehet tudni, volt egy Straž (Őrség) nevű általános lengyel egyesület is, amely jelentős társadalmi aktivitást fejtett ki. Közvetett adatokból lehet arra következtetni, hogy a lengyelek elszigetelődtek a németektől (és az asszimilálódóktól). A lengyel társadalom tényleges helyzetének bemutatására azonban Kowal szerint

további, részletes vizsgálódások szükségesek még. A két tartomány egész fejlődésére vonatkozólag összegezően úgy értékel Kowal, hogy nem annyira lemaradásról kell beszélni, mint inkább a birodalmi átlag és a fejlettebb német területek utól-nem-éréséről.

Természetesen csak nagyon futó áttekintést adhattunk az adatokban és megállapításokban igen gazdag könyvről, úgy tűnik, a feldolgozott források alapján mindent bemutatott a szerző, amire ezek a források módot adtak. A kritikát pedig eleve maga Kowal végezte el azzal, hogy már bevezetőben leszögezte: számos kérdés vonatkozásában nem tud megnyugtató eredményt nyújtani, sőt sok esetben legföljebb a kérdés feltevéséig jutott el. Vonatkozik ez természetesen egyrészt a lengyel elem helyzetének részletesebb elemzésére az osztársadalmi mutatókon belül, de arra is, hogy a korszerű társadalomtörténet sok problémájára nem tért ki a szerző, vagy csak jelezte magát a problémát. Végül is nagyon keveset szól az értelmiségről, azon belül a papságról, holott ennek szerepe a nemzeti fejlődésben alig becsülhető túl. Ugyancsak alig esik szó a társadalmi mentalitásról. A modern kérdésfeltevésekre oly érzékeny, módszertanilag igen magas színvonalú lengyel történetírás bizonyára eljut majd a megválaszolatlan kérdések megoldásához is.

Niederhauser Emil

N. F. DREISZIGER, M. L. KOVÁCS, PAUL BÖDY, BENNETT KOVRIG:
STRUGGLE AND HOPE. THE HUNGARIAN—CANADIAN EXPERIENCE

McClelland and Stewart Ltd. Toronto. 1982.

KÜZDELEM ÉS REMÉNY. A KANADAI MAGYAROK VILÁGA

Az 1960-as évek közepétől Kanadában is egyre több a jele az ún. „etnikai újjáéledésnek”. Megmutatkozik ez abban a növekvő érdeklődésben is, amelyet társadalomkutatók tanúsítanak a bevándorlás, az etnikai csoportok tanulmányozása iránt. Ezeket a kanadai kormány is ösztönözte multietnikus szemléletű politikájától vezetve. 1971-ben meghirdette az „ethnic history” programot, amely 20 etnikai csoport történetének feldolgozását tűzte céljául. Tudományos-népszerű, objektív elemzéseket igényeltek, olyanokat, amelyeket mind a szakemberek, mind a széles olvasóközönség hasznosíthat, azaz mindazok, akiket érdekel az egyes csoportok háttere, tapasztalatai és problémái, valamint hozzájárulása a kanadai társadalom fejlődéséhez. A kutatási eredmények a „Generations: A History of Canada's Peoples” (Nemzedékek: Kanada népeinek története) sorozatban kezdtek publikálódni. Annak egyik kötete a „Stuggle and Hope. The Hungarian—Canadian Experience” amely négy magyar származású szerző közös munkája.

„A magyar történeti és kulturális háttér” címen a könyv első fejezetét Bennett Kovrig írta. A szerző Magyarország történetéből és kulturális értékeiből villantja fel azokat, amelyeket történeti örökségként és jellegzetességekként fontosnak tart.

Paul Bödy elemzi a kivándorlás folyamatát az 1870-es évektől az 1970-es évekig. A százéves periódusban az első és legnagyobb hulláma az első világháború előtt zajlott; a második a két világháború közötti időszakban, a harmadik pedig a második világháború utáni évtizedekben. A szerző a folyamat méreteinek szemléltetésére felsorakoztatja a rendelkezésére álló statisztikákat és forráskritikával, becslésekkel egészíti ki adataikat. A szolid és gondos becslések figyelemre méltóak és tanúsítják a szakítást azokkal a korábbi egyoldalú túlzásokkal, amelyek az elvándorlók és emigránsok számára vonatkoznak. Bödy a magyar kivándorlók számát 1870—1970 között 1 089 541-re becsüli, akik közül az USA-ba 662 849-en, Kanadába 90 566-an vándoroltak. Hangsúlyozza a magyarországi kivándoroltak soknemzetiségű összetételét az 1914 előtti évtizedekben, a magyar anyanyelvű és más nemzetiségek vándorlási adatainak különválasztásának szükségességét és ennek nehézségeit. A visszavándorlók elemzését illetően kritikai megjegyzésem elsősorban nem arra irányul, hogy Bödy alacsonyra becsüli arányukat (a hivatkozási forrás és vonatkozásban nem a legjobb), hanem arra, hogy a visszavándorlók számát nem vonta le a kivándorlókéból. Ennek elmulasztása óhatatlanul annak a képnek a kialakulását segítette elő, hogy a kivándorlók számával azonos a népeszettség.

Az eltávozók társadalmi jellegzetességeinek vizsgálati eredményei azt tanúsítják, hogy a viszonylag homogén paraszti kivándorlás az 1920-as évektől kezdett társadalmilag differenciálódni. A második világháború utáni időszakban pedig urbanizált, kvalifikált közép- és felső rétegek emigráltak. A nemzetközi migráció méreteiről és motivációiról főleg az 1914 előtti vándorlási hullám vonatkozásában nyújt Bódy árnyalt elemzést, figyelembe véve az újabb álláspontokat is.

A Kanadába vándorló magyarok pionír korszakának történetét s ez időszak jellegzetességeit érdeklően M. L. Kovács ábrázolja „A Saskatchewan-i éra, 1885–1914” címen. A korai kolóniák, a magyar mezőgazdasági települések az 1880-as évektől formálódtak Nyugat-Kanadában „Hungarian Valley”, „Eszterház”, „Otthon”, „Békevár”, „Pinkefalva” és „Stockholm” néven. A telepesek első csoportjai az USA-ban toborozódtak, azokból a magyar és szlovák bevándoroltakból, akik elviselhetetlennek érezték Pensylvaniában az idegen és ellenséges környezetet, a kohók, az acélgyárak és a bányák szokatalan erőpróbáit. Éltek a menekülés lehetőségével, amelyeket a szabad szüzföldek, a kanadai kormány és annak megbízásából tevékenykedő Eszterházy telepítési akciói kínáltak számukra. E magyar kolóniákban a nyugati prériken épültek Kanadában az első magyar templomok, alakultak a világi társas intézmények, és publikálódtak az első magyar újságok. Kovács hangsúlyozza, hogy a bevándoroltak újjászerveződése, társadalmi és kulturális intézményeik az ősi falu modelljére épültek. A kolóniák etnikai szigeteket képeztek, amelyeknek bizonyos társadalmi, kulturális és gazdasági faktorai elősegítették a bevándorló kultúra megőrzését, másokat viszont módosításra ösztönöztek. A korai magyar-kanadai közösségekben általános jelenség volt az „enculturation” (a régi kultúra elvesztésének) és az „acculturation” (az új kultúra befogadásának) koegzisztenciája. A folyamatosságot a család, a közösségek és az etnikai intézmények (pl. az egyház) képviselték. A változásokat pedig a földbirtok sajátos megoszlása, a gazdalkodásban az új technológia térhódítása, az urbanizáció ösztönözték. A magyar kanadai szigetek társadalmi-kulturális határmezsgyéjét Kovács megítélése szerint az első világháború és az urbanizáció elterjedése a prériken is jelenően meggyöngítette az 1920-as évektől.

Az 1920-as évek elején, amikor az USA bezárta kapuit Kelet-Európa népessége előtt, indult meg azok tömeges bevándorlása Kanadába. A „Növekedés és változás” c. fejezetben Dreisziger elemzi a vándorlási hullámot és az újonnan érkező magyarok, az ún. „új bevándoroltak” társadalmi-demográfiai összetételét. A osztályozás szerint a bevándorlók többsége paraszti népesség volt. Dreisziger azonban hangsúlyozza, hogy az 1920-as évektől érkezők már nemcsak a legszegényebb társadalmi rétegekből verbuválódtak, közöttük már szinte minden társadalmi rétegnek volt reprezentánsa. A Kanadába vándorlók közül is sokan — hasonlóan azokhoz, akik 1914 előtt az USA-ba mentek — nem akartak végleg letelepedni. Az időleges ott-tartózkodás, pénzszerzés és -gyűjtés, majd otthonukba visszatérés volt szándékuk. Életfeltételeiket, életformájukat Kanadában speciális nehézségek tették sajátossá. A klíma és azok az általános gazdasági feltételek, amelyek munkaerő-keresletet elsősorban a mezőgazdaságban teremtettek. A szerző megfogalmazásában: az 1920-as években a klímája következtében Kanada még ún. „eight months country” (nyolchónapos ország). Az átmeneti tartózkodás szándéka, a klímából eredő sajátos kanadai gazdasági viszonyok szembevető geográfiai mobilitásra ösztönözték, kényszerítették a magyar bevándoroltakat. Ezek befolyásolták a lehetőségeit közösségi intézményeiknek, amelyek az 1920-as évek második felétől kezdtek formálódni a korábban Nyugat-Kanadában alakultak mintájára Kelet-Kanadában is. Fluktuáció és bizonytalan alapokra szerveződés a jellegzetessége a magyar közösségi intézményeknek.

A gazdasági depresszió hatásáról „A kudarcok évtizede, az 1930-as évek” c. fejezetben olvashatunk. Kanadában a válság egy évtizedig elhúzódott. A munkaerő 25%-át sújtotta a munkanélküliség átlagban, jóval nagyobb arányban azonban az újonnan bevándoroltakat. Magyarok, akik korábban farmokon és vasútépítkezéseken dolgoztak, 1930-ra többnyire munka nélkül maradtak. Ezek kezdtek elvándorolni a préri-farmokról Kanada jobb lehetőségeket ígérő régióiba, városokba. A válság idején a nyomor szorongatta a városi népességet is, közsegélyre pedig csak sok számíthattak, akik már hosszabb ideje ott tartózkodtak. A kanadai kormány a válság következtében elzárta kapuit a bevándorlók elől, s közülük, akitől csak lehetett, megszabadulni igyekezett. A Magyarországra deportáltak száma 1930-tól növekedett és

1932-ben 170 személy érintett. 1932-től a kormány közmunka programot kezdett a munkékülük foglalkoztatása érdekében.

A magyar kanadaiak száma az 1932-évi 40 582-ről 1941-ig 54 598-ra növekedett, tehát 34%-kal. A növekedés egyharmada származott a bevándorlásokból, kétharmada a természetes szaporulatból. A magyar bevándoroltak geográfiai megoszlása a válság hatására lényegesen módosult, településük súlypontja az 1930-as évtizedben helyeződött át Kelet-Kanadába. A geográfiai megoszlás mósosulása újabb szétszóródásokat és ugyanakkor bizonyos újabb csoportosulásokat eredményezett. A válság hatására formálódtak például új települések a Fraser-Valley-ben, és az Okanagan Valley-ben, British Columbiában, valamint Dél-Ontario dohányvidékein (Delhay és környéke).

A magyar bevándoroltak közösségi-társadalmi szervezeteiben jelentékeny ideológiai szakadás jött létre az 1930-as évekre. A többség az egyházi és az ún. „nemzeti” egyletekhez kötődött, de baloldali munkásmozgalmi csoportok is befolyásra tettek szert. Ez utóbbiaknak a politikai szemléletét a baloldali forradalmi ideológia és a háború után Magyarországon végbement politikai küzdelmek befolyásolták. Dreisziger szerint ezek csak kis csoportot alkottak. Nagyobb volt azoknak a tábora, akik a magyarországi viszonyokban csalódva egy jobb élet reményében vándoroltak Kanadába. Ott azonban a nagyobb gazdasági biztonság helyett több vonatkozásban annál is embertelenebb környezetet találtak, mint amiből kiszakadtak. Az elégedetlenség és nyugtalanság hajlította őket a radikalizmus felé. Megítélésében a munkásmozgalmi szervezkedés a magyar bevándorlók között figyelemre méltóbb, mint ahogyan a szerző értékeli. A kommunisták nem nagy létszámú, de ugyanakkor jól szervezett kis csapata több tényező hatására viszonylag gyorsan bővítette az 1930-as években a radikális munkásszervezetek hálózatát. A „*Munkás Betegségélyző*” a bevándorolt magyarok egyetlen országos szervezete lett. Újságjuknak, a „*Kanadai Magyar Munkásnak*” pedig sikerült a munkásújság kiadásra jellemző általános nehézségek ellenére valamennyi kanadai magyar településen olvasókat toboroznia.

A magyar bevándoroltak életkörülményei az 1940-es évektől javultak. Ekkorra azonban már mutatkozni kezdenek a közösségi élet hanyatlásának tünetei. Az 1940-es évtizeddel jelöli Dreisziger az utolsó fázist annak a kanadai-magyar történelemnek, amely az 1920-as évek bevándorlásával indult. Az európai események és a második világháború kitörése ismételtelen felszínre hozta a különböző magyar közösségekben és intézményekben az együttes cselekvés és erőfeszítés igényeit is. Csekély és átmeneti eredményeit és főleg kudarcait veszi számba a szerző „Egy éra vége, 1940” c. fejezetben. Hangsúlyozza, hogy az ideológiai és politikai szakadást nem sikerült megszüntetni, sőt azokat az óhazában történtek tovább mélyítették.

A társadalmi és kulturális változásokról, amelyeket az „adjustment” (beilleszkedés) és „assimilation” az 1940-es évek végére létrehozott, csupán általános és esetenként csak felületet érintő megfogalmazásokat olvashatunk. Érződik erről a konkrét vizsgálatok hiánya. Az ún. „old stock” bemutatására sikerültebb az 1951. évi census adatainak az elemzése. Ez időre közel 22 400 a bevándorolt magyarok száma. A második generáció már többségbe került az elsővel szemben. Mind a bevándorolt, mind a Kanadában született nemzedék demográfiai mutatóit azonban még több kérdés megvilágítására fel lehetett volna sorakoztatni, például: milyen volt megoszlásuk korcsoportok szerint és nemek szerint az első nemzedéket illetően? Megtudhattuk volna, hogy a jellegzetes férfi többlet, ami a bevándoroltakat még az 1930-as évtizedben is jellemezte, milyen mértékben korrigálódott családegyesítésekkel? Mennyien maradtak véglegesen család nélkül? A második nemzedéket illetően pedig bővebb elemzésre nyújtanak lehetőséget a népszámlálások éppen az anyanyelv vonatkozásában. A második nemzedékről az információk általában nagyon halványak és esetlegesek. Alig haladnak túl azon az általános megállapításon, hogy nem sikerült az „enculturation”.

„Az irodalom és művészet” fejezet tartalmaz rövid tájékoztatásokat azokról a személyekről, akik a második világháború előtt a bevándoroltak közül a kulturális élet területén alkottak. Míg egyfelől a művészek egy maroknyi csoportja kiváló teljesítményével öregbítette a kanadai magyarok jó hírét, a nagy tömeg kemény munkával, családszerető étellel törvénytisztelő állampolgárként érdemelt megbecsülést.

Feltűnően rövid terjedelmű és még vázlatosabb a második világháború után Kanadába érkező magyarok társadalomtörténetének az elemzése. Szembetűnő ez annál is inkább, mivel a velük foglalkozó fejezet „Az aranykor felé, az 1950-es évek” címet viseli. A részletesebb vizsgálatokról a szerzőt valószínűleg a

történeti távlat hiánya is távoltartotta. Figyelembe vette, hogy az indulatok és érzékenységek a korszak emigrációjával kapcsolatban még nem csillapodtak le teljesen.

Kanada új bevándorlási politikájának bemutatása után Dreisziger statisztikai adatokkal szemlélteti az ún. 45-ös, majd 56-os hullámok méreteit. Az újonnan érkező csoportok társadalmi hátterét, bevándorlásuk, illetve letelepedésük motivációit azonban csak publicisztikai szinten munkálta ki.

Kanadában több magyar telepedett a második világháború után, mint az azt megelőző egész bevándorlási időszakban. Ennek következtében a kanadai magyar etnikumban abszolút számban is többséget képvisel a gazdasági bevándoroltakétól eltérő társadalmi-szociális hátterű népesség. Kétségtelenül más helyzet alakult, mint az Egyesült Államokban, ahol szintén figyelemre méltó volt az újonnan érkezők száma, de jóval kevesebb, mint a korábban letelepülteké. Kanadában az 1950-es évektől gombamódra szaporodtak az új közösségek és intézmények, az új sajtóorgánumok. Programjuk a magyarországi politikai és társadalmi rend elleni tiltakozás, a szembenállás. Funkciójuk és jellegük módosulásai azonban csak utalásszerűen kapnak jelzést az idő múlásával.

A könyvben — nem következetesen ugyan — de végigvonul a modern társadalomtörténeti szociológiai megközelítés és fogalomhasználat igénye. Az elemzések a történeti források három nagy csoportjára támaszkodnak: 1. szakirodalomra és publicisztikai tanulmányokra, 2. a vándorlás statisztikáira és népszámlálásokra és végül 3. interjúkra, személyi közlésekre. Több elsődleges forráscsoport, például a levéltárak anyagainak és végül, de nem utolsó sorban a kanadai magyar nyelvű újságoknak a módszeres vizsgálatát hiányolhatjuk.

Számba véve azonban a kutatási eredményeket, osztozni lehet abban a véleményben, hogy a szerzők herkulési feladat előtt álltak, és ehhez azt is hozzá lehet tenni, hogy feladatukat alapjában véve sikerrel oldották meg. A könyv a kanadai társadalom múltjának és jelenének sok aspektusába nyújt betekintést, hiányosságai pedig kihívást jelentenek történészeknek, szociológusoknak és antropológusoknak a megkezdett munka folytatására. Abban a helyzetben ugyanis, amikor a szerzők csak gyéren támaszkodhat-
tak előmunkálatokra, amikor a téma sokrétű történeti forrásainak a feltárása alig tekint vissza történeti múltra, lehetetlen egy monográfiában valamennyi problémát felvetni, a történeti források valamennyi fontosabb csoportját hasznosítani. Lehetetlen ez már azért is, mivel azok földrajzilag is rendkívül szétszórtan találhatók, és gyűjtésük, tanulmányozásuk nemcsak időtrábló kutatásokat, hanem az eddigieknél nagyobb kollektív erőfeszítéseket is igényel mind az óhazában, mint az újhazában. Remélhetőleg ezekre e könyv is ösztönözni fog.

Puskás Julianna

ERICH WITTMANN:

**ZWISCHEN FASCHISMUS UND KRIEG. DIE SOZIALISTISCHE
JUGENDINTERNATIONALE. 1932—1940. MIT EINEM VORWORT
VON RAIMUND LÖW**

Wien Europaverlag, 1982. 207 o.

**A FASIZMUS ÉS A HÁBORÚ KÖZÖTT.
A SZOCIALISTA IFJÚSÁGI INTERNACIONÁLÉ. 1932—1940.**

Jóllehet lassan már az 1945 utáni nemzetközi munkásmozgalomkutatás historiográfiáját is meg lehetne írni — mégis tény, hogy ennek a fontos nemzetközi szervezetnek története magyar nyelven úgyszólván teljesen feledésbe merült. Ami többé-kevésbé ismeretes, az nem több, mint néhány mozaikkocka az ifjúsági Internacionálé 1907. évi megalakulásáról, amikor annak első lépéseinél még Alpári Gyula is szerepet játszott, amiről a magyar szocialista ifjúsági orgánumok is tudósítottak.

Az első világháború kirobbanása az Ifjúsági Internacionálé életében is törést okozott, de ez a törés nem volt olyan súlyos, mint amilyen a „felnőtt” Internacionálében következett be. Az ifjúsági szocialista

szervezetek már 1915 tavaszán nemzetközi konferenciára küldték el képviselőiket a svájci Bernbe, majd Svájcban megalakult az új nemzetközi titkárság, amely messzemenően támogatta a zimmerwaldi mozgalmat, olyan orgánomot jelentetett meg rendszeresen, amelybe különféle nemzetek ifjúsági szervezetei, vezetői küldték el beszámolóikat, cikkeiket. A háború alatti ifjúság-szervezet tevékenységéről újabban megjelentek már „érintőleges” magyar feldolgozások. Ellenben az ifjúsági internacionálé 1919 utáni újjáalakulásáról, majd a két szocialista-szociáldemokrata ifjúsági internacionálé párhuzamos tevékenységéről 1921—1923 között úgyszólván ugyanúgy alig lehet képünk, mint a két nemzetközi szervezet összeolvadásának folyamatáról, problémáiról 1923-ban, majd az új egységes szervezet történetéről 1923 és 1933 között, ahol e kötet tulajdonképpen felveszi a részletes kifejtés fonalát.

Mielőtt még a kötet közelebbi bemutatására vállalkoznánk, hangsúlyoznunk kell egyfelől azt, hogy szigorúan tudományos feldolgozással állunk szemben, amennyiben a szerző a különféle archívumok, de mindenekelőtt az amsterdami IISG (Nemzetközi Társadalomtudományi Intézet)-ben őrzött konferenciák, kongresszusok jegyzőkönyveire támaszkodhatott, s azokból idézett igen sokszor jellemző passzusokat. Wittmann emellett kutatott a bonni és bécsi archívumokban, bőségesen felhasználta a nemzetközi sajtót, a publikált feldolgozásokat, memoárokat — és az egyelőre még kiadatlan önéletrajzi megemlékezésekre is támaszkodni tudott. Gondos, körültekintő munkát vehet kézbe az olvasó — s a szerző még arra is gondot fordított, hogy sokszor kényszerű illegitimitásból érkező küldöttek egykori fedőneveit (például Kreiskyét) feloldja.

A kötet félreérthetetlenül baloldali kritikus szemszögből közelít a problematikához. S az olvasót e kritikus szemléletre még „ráirányítja” az ismerten baloldali elkötelezettségű Raimund Löw bevezetője.

Löw hangsúlyozza a nemzetközi munkásmozgalomban is jelentkező generációs szempontot — így emlékeztet arra, hogy például 1917-ben a bolsevik párttagság átlag életkora 23 év volt, majd jellemző vonásként húzza alá, hogy az Ifjúsági Internacionálé megalakulásától kezdve élesen antimilitarista volt. Ez részben magától is értődik, hiszen éppen ezeket a fiatalokat fenyegette a legkorábban a háború: a behívások, majd a háború mérszárszékeire való indítás.

E két, már ismertebb észrevétel mellett Löw aláhúz egy további kritikai szempontot is, nevezetesen azt, hogy az általános szocialista meggyőződés, „az ellenkultúrához tartozás” miként szembesül „a realitással”, mennyiben történik meg „a behódolás”. S ugyancsak a már jelzett „háború—béke” alapkérdésre reflektálva ismeretes, hogy az 1930-as években a szociáldemokrata munkásmozgalmat, s így az ifjúsági munkásmozgalmat is megosztotta egy elég lényeges nézeteltérés. Míg egyesek a Népszövetség révén remélték a kollektív biztonságot megszilárdítani — a baloldali szocialisták ezzel szemben mindig vallották, hogy a polgári kormányoktól nem remélhetnek semmit, a Népszövetségtől pedig ugyancsak illúzió lenne bármit várni. Löw és Wittmann jól érzékelhetően a második, a baloldali, kritikus álláspont híveinek álláspontját tartja helyesnek, miként a belpolitikai életben is „a szavak és tettek” ismert ellentmondását állítja a figyelem középpontjába, s ilyen alapon marasztalja el a szociáldemokrata vezetőket, hogy „nem vállalták” a régi programok megvalósítását. Löw még külön felhívja a figyelmet a kötetben nagy helyet elfoglaló részre: a spanyol polgárháború és a SJI kapcsolataira, összefüggéseire, a jelentős sikerekre (így a spanyolországi kommunista-szocialista ifjúsági szervezetek megvalósítására), de problémáira is. Érdekesek Löw bevezetőjének befejező sorai: az ifjabb generációhoz tartozó Löw, a 60-as nemzedékbéli társaihoz hasonlóan utal arra, hogy amiként az 1930-as években is az SJI tevékenysége összeolvadt a z antifaszizmussal és a háborúellenes küzdelemmel, számukra ez nem egyszerűen a múlt — hiszen előttük ott volt annak idején a vietnami háború, ma pedig a nicaraguai forradalom védelme.

Löw tehát napjainkig vezeti el bevezetőjében a tanulságokat. Wittmann azonban természetesen „saját korában” marad, s a bevezető áttekintés nyomán valóban az 1930-as évekre koncentrálna, vagyis arra a korszakra, amelyről pld. a Munkásmozgalmatörténeti Lexikonban azt olvashatja az érdeklődő, hogy az SJI a felnőtt SzMI-it követte — ami „lényegileg” igaz —, de ugyanakkor jelentések az eltérések is, hiszen az SJI-nek hivatalosan tagja lett ekkor az egyesült spanyol szocialista ifjúsági szervezet (kommunista tagjaival együtt), avagy a SJI keretein belül kialakult a baloldali nemzetközi külön áramlat is.

Vagyis pusztán már ezek a mozzanatok is utalnak arra, hogy az SJI történetének behatóbb megismertetésére feltétlenül szükség volt. Wittmann könyvének megvan az az érdeme is, hogy a fő

tendenciák felvázolása mellett az olvasó megszerezheti belőlük a szükséges tárgyyszerű tájékoztatást is. Például azt, hogy a világ munkásmozgalmában újszerű „gyermekbarát” mozgalom Ausztriában miként bontakozott ki, ki volt e mozgalom tragikus sorsú „teoretikusa”, avagy, hogy egyáltalán miként alakult az SJI taglétszáma. Az SJI befolyásának szélesedését mutatja az is, hogy míg 1926-ban az amszterdami kongresszusra még 16 országból 5000 küldött érkezett, az 1929. évi konferencián 18 országból már 50 000-en vettek részt. Miként az sem közömbös, hogy „a belső apparátust” kik tartották kézben. Tény, hogy az egész korszakban 1932-től 1940-ig az SJI titkárság vezetője, titkára Erich Ollenhauer (a német szocialdemokrata párt későbbi vezetője) volt, aki ugyanúgy az SJI keretei között a jobboldali áramlat hangadója volt, mint az SJI két elnöke, 1932 és 1935 között a holland Koos Vorrink, s 1935 után H. C. Hansen (Dánia). De az 1930-as években a személyi és tendencia-megoszláshoz hozzátartozott, hogy a baloldali tendenciáknak, valamint a latin országoknak hangot adandó, az alelnökök és titkárhelyettesek között francia és belga vezetők is felütek. Vagyis a valóság és az SJI léte, vezetése „komplexebb” jelenség, mint első pillanatra tűnik.

Wittmann könyvében alaposan kidolgozott fejezeteket olvashatunk arról, hogy Hitler hatalomra-jutása milyen változásokat, vitákat, új útkereséseket indított el az SJI történetében, hogy a Vörös Bécs és az osztrák munkásmozgalom illegálitásba szorítása után az SJI-ben és annak vezető szervében, illetve konferenciáin miként élesedtek ki a viták a széles értelemben vett antifasiszta munkásegység ügyében. Hiszen megint csak aláhúzhatjuk, több mint nemzedéknyi újabb magyar történeti irodalmunkban ha egyszer ismeretlen maradt az SJI története, akkor e homály fokozottan fedi az SJI keretei között kialakuló és ható baloldali tendencia létét. Ennek a baloldali irányzatnak vált „erősségévé” a francia, a belga, majd a gyorsan felerősödő spanyol ifjúsági szocialista szervezet, de ezt támogatták az illegálitásba szorult osztrák, lett, többször olasz szervezetek is. S ehhez a baloldalhoz csatlakoztak a mensevikek emigráns képviselői is. A baloldali áramlat mindvégig kisebbség maradt, mivel az erős skandináv, holland, angol, csehszlovák ellenállásba ütközve (s a német emigráció szintén ezt erősítette fel, az osztrákokkal szemben!) a nemzetközi konferenciákon nem tudta elfogadtatni álláspontját, de amely így is befolyásolta az SJI állásfoglalásait, amelyek „nyitottabbak” voltak, mint az SzMI-é. S nem érdemtelen persze, hogy a baloldali irányzathoz tartozók külön nemzetközi konferenciákat is tartottak, sőt az 1930-as évek második felében e konferenciákon „a szélbalon” álló spanyol küldöttek már a gondolatot is felvetették, hogy talán jobb lenne elmenni egészen a szakításig, s külön baloldali szocialista Internacionálét kialakítani. Ezt azonban a baloldali többsége elhárította.

Sémákban azonban soha, de talán legkivált az 1930-as években igazán nem lehetett gondolkodni, s a történeti események nem ritkán meglepő változásokra vezettek. Így három, négy évvel később, a müncheni korszakban, amikor ismét a baloldal, de már egy jócskán újfajta baloldal opponálta a müncheni egyezményt, akkor a régi baloldaliak mellett ennek a csoportnak fontos támasza lett a közben megerősödött angol labourista ifjúsági mozgalom, míg a franciák részben doktriner merevségből, részben másfajta hatások nyomán a másik csoportosuláshoz csatlakoztak. A skandinávok, hollandok körében pedig felerősödött „a konfliktusból való kimaradás” csalóka illúziója.

Mindez bizonyítja, hézagpótló munkát kaptunk végre egy fontos nemzetközi szervezet életéről. S Wittmann munkájának egyéb erényei is vannak. Így többek között az, hogy megvilágítja, egyáltalán milyen erővel is rendelkezett az SJI, s milyen volt a taglétszám hullámválása, a hullámválásnak hol keresendők az okai. Így, ha az SJI-nek 1932-ben még 305 ezer tagja és 56 országos tagszervezete volt, akkor ez a taglétszám 1934 végére a németországi és ausztriai események után 276 ezerre esett vissza, (úgy, hogy e két ország ifjúsági szervezetének illegálitásba szorulása önmagában 80 000 fiatal (!) kiesését jelentette). 1937-ben azonban újabb felerősödés következett be, az SJI-hez csatlakozott a lengyelországi zsidó szocialista szervezetek - 10 000 taggakk, s a baloldali szellemű norvég ifjúsági szövetség 30 000 taggal, s ekkorra következett be a spanyolországi „egységes” szocialista szövetség „felfutása”, amely ekkor 500 000 tagot számlált. A franciaországi ifjúsági szövetség befolyása ugyancsak kiszélesedett és 1938-ra a szervezet a francia viszonyok között meglepő 43 000-es taglétszámot is elérte. Így 1938 végére 30 ország 65 szervezete újra 287 000 tagot számlált.

Wittmann jól dokumentált munkájában szinte csak egyetlen fontosabb politikai periódus és párt, áramlat beállítását nem tekinthetjük megfelelőnek: s ez a francia SFIO és a müncheni egyezmény beállítása.

Az SFIO ugyanis e tekintetben ugyancsak nem volt egységes. Chochoy pedig minden jel szerint közelebb állt Faure-hoz, mint Blumhoz. Magyar szemszögből sajnálatosnak látjuk persze a magyar összefüggések teljes hiányát — de ezen aligha lepődhetünk meg.

Jemnitz János

ULRICH CARTARIUS:

OPPOSITION GEGEN HITLER

Ein erzählender Bildband mit einem Essay von Karl Otmar von Aretin
Siedler Verlag, Berlin 1984.

ELLENÁLLÁS HITLERREL SZEMBEN

Szöveges képekonyv, Karl Otmar von Aretin tanulmányával.

Nem sokkal a második világháború befejezése után jelentek meg az első írások a németországi ellenállásról. Zömében emlékiratok voltak ezek, a még friss benyomások alapján. Az elmúlt évtizedek során számos mű látott napvilágot e témáról, elsősorban az NSZK-ban, de más országokban is, így az NDK-ban, a Szovjetunióban. A maga nemében újszerű, jól szerkesztett és olvasmányos a nyugat-berlini kiadónak az 1933—1945 közti német ellenállással foglalkozó sorozata keretében 1984-ben megjelentetett „Opposition gegen Hitler”. Gazdag és helyenként először publikált képanyaga és dokumentációi, a tömören és jól megírt belső összekötő szövegek és főként von Aretinnak, a mainzi Institut für Europäische Geschichte (Abteilung Universalgeschichte) igazgatójának bevezető tanulmánya teszik értékessé a könyvet.

Von Aretin felvázolja a német ellenállás különböző csoportjait a kommunistáktól a vallási alapokon állókig. Megállapítja, hogy a hitleri uralom 12 éve alatt az ellenállás speciális formái alakultak ki: az első években elsősorban kommunisták, szociáldemokraták, szakszervezeti emberek fémjelezték azt, a háború alatt a hivatásos katonák ellenállása dominált. Ez a megállapítás annál inkább reális, mert nehezen lett volna elképzelhető az állig felfegyverzett hitleri hatalom megdöntése másként, mint a fegyveres erőkon belüli szervezkedéssel. Kitűnő eszközként ott volt a „Walkür-terv”, amelynek életbeléptetésével úgy tudta volna Stauffenberg gróf és csoportja az SS-t, a Gestapo-t lefegyverezni, a minisztériumokat megszállni, hogy a parancs végrehajtói nem is sejtették: a hitlerizmus kikapcsolását segítik elő. S ha már a legjelentősebb fegyveres ellenállási csoportra hivatkozunk, jogosan állapítja meg Aretin az alapvető hibát: „A nehézség ebben állt: Stauffenberg egyidejűleg merénylő és az ahhoz kapcsolódó államesíny szervezője kellett hogy legyen.” Valóban, értékes órák mentek veszendőbe, mire a kelet-poroszországi Rastenburgból vissza tudott repülni Berlinbe, és megjelent a Bendler Strassén. A történet általában ismert; több részletét azonban e könyv hozza napvilágra.

Talán éppen ez utóbbi merénylet-kísérlet elemzése alapján jut Aretin a következő megállapításra: „A német ellenállást nem lehet a háború utáni Németország születése órájának tekinteni. Az része volt — szenvedő, kétségbeesett, sikertelen, hősi, csodálatra méltó része — a Harmadik Birodalomnak. Elképzelései nem terjedtek túl az 1945-ös éven.” Továbbá megállapítja (nyilván a kötetben ismertetett Kreisauer Kreis nevű ellenállási csoport 1943. augusztus 9-én elfogadott tézisei, a „Grundsätze für die Neuordnung” és más források alapján), hogy a keresztényi alapokon álló konzervatív csoport nem akart a parlamenti demokrácia elveivel és a federalizmus alapján álló Németországhoz visszatérni. Az NSZK öt évvel későbbi létrehozása kapcsán jogosan jegyzi meg Aretin: „Semmi sem bizonyítja jobban a mély szakadékot, amely az ellenállók (megj.: konzervatívok, — *T. J.*) elképzelése és azoké között volt, akik köztársaságunkat kialakították, mint ez a tény.”

Aretin nem nagy terjedelmű bevezetője sok súlyos kérdést vet fel: Pápa és a katolikusok szerepét; az evangélikusok magatartását; Hitler népszerűségének okait; a német munkásosztály nagy részének félrevezettségét vagy közönyösségét. Figyelemre méltó az a megállapítása is, mely szerint a Gestapo erősen beépült az illegális baloldali mozgalmakba, ezzel szemben „az aktív tisztikar tagjai közötti bajtársiasság

elégge nagy volt ahhoz, hogy bizalmas körben terveket vitassanak meg anélkül, hogy árulástól és denunciaciótól kelljen tartaniok”.

Határozott érdeme Aretin tanulmányának, amely a 12 év ellenállásainak történetét felvázolva kitűnően vezeti be az utána következő dokumentumanyagot, hogy tárgyilagosan kifejezi azt az elismerést, amely az illegálisan harcoló német kommunistákat (akik sokszor hallatlan bonyolult körülmények közé kerültek, pl. a Hitler-Sztálin paktum idején), szociáldemokratákat joggal megilleti. Mégis: érdeklődése és rokonszenve elsősorban az egyházak és az individuum ellenállási tevékenysége és annak motívumai iránt nyilvánul meg. A keresztény hit és az erre az alapra épülő humanizmus, a konkordátum és következményei, a szervezett ellenállás helyett az individuum egyre nagyobb jelentősége az ellenállásban, az 1933 előtti időkre visszanyúló szoros családi kötelékek, baráti szálak fontossága, és hangsúlyozottan: az összeesküvők magas fokú keresztény morálja, hogy magukat áldozzák fel mások bűnéért, hazájuk megmentésére. Ennek kiemelkedő példaként idézi von Treschkow vezérőrnagynak, a szovjet fronton harcoló középső hadseregcsoport vezérkari főnökének (aki a Stauffenberg-féle összeesküvés lelke volt), a sikertelen merénylet utáni, 1944. július 21-i öngyilkossága előtt barátjához, Fabian von Schlabrendorffhoz intézett búcsúszavait: „Ha egyszer az Isten Ábrahámnak megígérte, hogy nem pusztítja el Szodomát, amennyiben tíz igaz embert talál ott, úgy remélem, hogy Isten Németországot miattunk nem fogja elpusztítani.” Aretin hozzáteszi: „... von Stauffenberg is tett hasonló kijelentéseket. Ezekben magasrendű elitgondolat húzódik meg: mások bűnének önként magukra vállalása. Ezt a szövetségesekre is értették, akiket morális eszközökkel akartak megakadályozni abban, hogy Hitler bűncselekményeiért az egész német népet kollektíven elnyomják, ez vallási értelemben is érvényes volt.” A tanulmány szerzője sok tény ismertetésével és új gondolatokkal gazdagítja a német ellenállási mozgalmakról, akciókról megjelent nagyszámú irodalmat.

A kötet „szöveges képeskönyv” részének szerzője, Ulrich Cartarius a Bajor Tudományos Akadémia Történelmi Bizottságának tagja, aki egyébként a „Forschungsgemeinschaft 20. Juli” megbízásából a német ellenállás 6000 címet tartalmazó bibliográfiáját is kiadta (Bibliographie „Widerstand”. Bearbeitet von Ulrich Cartarius. K. G. Saur, München 1984.). Az általa közzétett gazdag dokumentumanyag tematikai tagolása megfelel a von Aretin bevezető tanulmányában felvetett szempontoknak. Részletes ismertetése sajnos nem lehetséges, néhány vonatkozást mégis érdemes kiemelni.

Eddig nem volt ismert a protestáns, ifjú-konzervatív Edgar Jungnak, Papen titkárnak szerepe, aki már Hitler hatalomra jutása előtt felismerte a halálos veszélyt. Merényletet akart Hitler ellen elkövetni. Ő írta Papen marburgi beszédét (1934. június 17-én hangzott el a Marburgi Egyetemi Szövetségben), amely bírálta a nemrég — egyébként Papen segédletével is — hatalomra jutott náciakat. Jung tévedett, amikor Papenre támaszkodva, annak környezetében akart ellenállást szervezni: 1934. június 30-án, a Röhmpuccs időpontjában a náciok őt is letartóztatták és meggyilkolták. Papen pedig nem sokkal később egy rendezvényen Goebels társaságában jelent meg.

Értékes dokumentumokat találhatunk a kötetben Martin Niemöllerrel és a „Hitvalló Egyház” harcairól. (Pl. Karl Doerfler evangélikus pap 1938. március 5-én Himmlerhez intézett levelét, melyben Niemöller „védőörizetének” felfüggesztését kéri, és Himmler rövid elutasító válaszát). Tanulságos Eitel evangélikus papnak, a „Hitvalló Egyház” tagjának elbeszélése 1934 nyarán történt letartóztatásáról, híveinek szinte lázadászerű fellépéséről és a pap kiszabadulásáról. (Később persze a hitleri hatalmi gépezet másként intézte el a hasonló ügyeket). Dokumentumokat, visszaemlékezéseket közöl katolikus, evangélikus papokról, akik életüket adták humanista elveikért.

Sok dokumentum, visszaemlékezés szerepel von Stauffenbergről és a július 20-i összeesküvés résztvevőiről. A könyv külön fejezetet szentel ennek. Alpontjai — Wolfschanze, Bendlerstrasse, Bendlerstrasse/Funkhaus in Berlin, Auswärtiges Amt, Paris, Paris/Wien — jelzik a július 20-i összeesküvés egy-egy fontos mozzanatát. Megtalálhatók e részben az összeesküvés ismert vezetőinek fényképei, az életben maradtak visszaemlékezései, az összeesküvés színhelyének, pontosabban von Stauffenberg Wolfschanzen belüli július 20-i útjának pontos rajza. A következő fejezet a rezsim bosszúját írja le, és a Freisler vezette tárgyalásokról mutat be számos fényképet.

Fontos dokumentumok közlésével mutatja be a könyv a kommunista, szociáldemokrata mozgalom tagjait is (Schulze-Boysen/Harnack, Saefkow, Jacob, Leber, Reichwein, Leuschner és mások).

Egyetlen magyar tárgyú kép látható a kötetben. A képcím: „A Birodalom belátható időn belüli összeomlása előtt végrehajtott utolsó zsidó-deportálás Magyarországon történt „zsidók összeterelese Budapesten 1944 őszén.” Felemelt kézzel, sárga csillaggal a mellükön csoportban álló emberek. A kép bal sarkában német katona néz gyűlölködően a zsidó csoportra. A kép érdekessége annak német vonatkozása. A budapesti zsidókat ugyanis közismerten nyilasok hurcolták el, végezték ki. Német alakulatok, fegyveres személyek általában nem vettek közvetlenül részt ezekben az akciókban.

A náciizmus bűncselekményeiről megjelenő dokumentumkötetek, emlékiratok szakadatlanul újabb tényeket tárnak fel a világ közvéleménye előtt. Az „Opposition gegen Hitler” azoknak az embereknek állít emléket, akik ezzel a gyilkos hatalommal szembeszegültek akkor is, amikor a német lakosság túlnyomó része ujjongva ünnepelte az európai nagy kultúrközpontok fegyveres elfoglalását, és később is, amikor a német fegyveres erők és a náciizmus bukása kirajzolódott.

Tihanyi János

A BARANYAI—PÉCSI MUNKÁSMOZGALOM TÖRTÉNETE

Szerk.: Szita László

Pécs, 1985. I—II. köt. 1030 o.

A Baranya Monográfia sorozat 10. tagjaként megjelent mű pécsi történész kollektíva alkotása, amely jelentős előmunkálatokra támaszkodhatott. Ilyen volt mindenekelőtt a mecseki szénbányászat és bányászmozgalmak feltárása, több ipari üzem történetének megírása, a Tanácsköztársaság és a felszabadulás emlékére kiadott egy-egy tanulmánykötet, több kisebb és nagyobb tematikus feldolgozása és nem utolsósorban a „Válogatott dokumentumok a baranyai és pécsi munkásmozgalom történetéből” c. háromkötetes kiadvány. Megtörtént a történeti topográfiai kérdések tisztázása is „A munkásmozgalmi emlékhelyek Pécsen” c. munkában.

A Szita László szerkesztésében megjelent mű első kötete 1867-től 1921-ig tekinti át Baranya megye és Pécs munkásmozgalmának történetét. Első hét fejezete Szita László tollából az első világháborúig kíséri nyomon a szocialista munkásmozgalom kibontakozását nemcsak a bányászat és az ipar, hanem a mezőgazdaság területén is.

Az első fejezet a munkásság kialakulását és helyzetét ismerteti. A tőkés ipar bemutatásával kezdi, válaszván a technika fejlődésének hatását az ipari proletariátus fejlődésére. Áttekinti az ipari proletariátus számának alakulását, szakágazonkénti megoszlását. Kiemelten foglalkozik az üzemi munkásság eredetének és összetételének problémájával (e vonatkozásban különösen a vasipari munkásság összetételével kapcsolatos vizsgálatait értékesek). Áttekinti a szerző az ipari munkásság területi elhelyezkedését, érdekes településtörténeti adalékokat adva ezzel. Végül az üzemi munkásság általános helyzetével foglalkozik konkrétan elemezve néhány munkarendet.

A munkásosztály gazdasági és társadalmi helyzetének ez a képe adja a kiinduló pontot a következő fejezet számára, amely a szocialista munkásmozgalom kezdeteit tekinti át 1867-től 1890-ig. Először az Általános Munkás Egylet és az Általános Munkásképző Egylet helyi szervezeteinek megalakulását és tevékenységét ismerteti. Ezt követi a pécsi szakegyleti szervezkedés első sikereit bemutató alfejezet (1870—1880), majd a Magyarországi Általános Munkáspárt pécsi szervezetének küzdelmeiről ad képet 1880 és 1890 között. Leírja az 1882. májusi első általános bányászsztrájkot, amelyet katonasággal fojtottak el és szervezőit kiutasították az országból.

A harmadik rész a szociáldemokrata munkásmozgalom megerősödésével foglalkozik 1890 és 1900 között. A szerző külön fejezetben tárgyalja a Magyarországi Szociáldemokrata Párt pécsi szervezetének megalakulását és küzdelmét a szervezeti megerősödésért. Elemzi a pécsi pártszervezet kapcsolatának alakulását a központi pártszervezettel, bemutatja harcát a közigazgatási hatóságokkal és a rendőri szervekkel. Ezt követően áttekinti az MSZDP pécsi vezetőségének és a Pécsi Betegsegélyző Rókkant

Pénztárnak kapcsolatát. Érdekes és tanulságos az az alfejezet, amely az MSZDP pécsi szervezetének a demokratikus szabadságjogokért és a helyi munkássajtó létrehozásáért folytatott küzdelmét mutatja be.

Szervesen illeszkedik ehhez a nagy fejezet utolsó része, amely az MSZDP pécsi szervezeteinek a szakegyletek a szakegyletek és a pécsi munkásosztály sztrájkharcát irányítani akaró törekvéseivel foglalkozik. Az 1892–95 között létrejött szakegyletek a mozgalom bázisának kiszélesítését jelentették. Vezetésükkel megindult a pécsi munkásság körében a szakoktatás és a politikai felvilágosító munka kiterjesztése. Az 1890-es évek legjelentősebb baranyai és pécsi sztrájkjait az MSZDP pécsi szervezete és a szakegyletek irányították. Ezekben a sztrájkokban több alkalommal volt tapasztalható nemcsak a szélesebb körű szakmai együttműködés, hanem az internacionalista összefogás is. (Közvetlen kapcsolat volt a baranyai munkásság és Steier-, Cseh- és Németország munkásai között, az onnan jött szakmunkások rokoni kapcsolatai révén.)

A kötet következő fejezete a pécsi és baranyai munkásmozgalmat 1900 és 1914 között mutatja be. Az MSZDP pécsi szervezetének 1900–1904-ben végzett politikai munkáját és a szakszervezetek működését, továbbá a munkásosztály sztrájkharcát áttekintve, részletesen foglalkozik az ipari munkásság 1905–1906. évi harcaival, amikor a pécsi munkásosztály már megosztott volt. Az 1904-ben megalakult keresztényszocialista párt és a szociáldemokrata párt közötti ellentétek olykor tettelegességekre, tömeges összecsapásokra vezettek. A szerző áttekinti a legfontosabb szociáldemokrata rendezményeket (népgyűlés, nőmunkás gyűlések stb.), ezek sikerén érzékeltetve tömegmozgató erejüket. Különösen szemléletes az 1905. évi bányászsztrájk leírása, de ismerteti az ezekben az években Pécsen és Baranyában lezajlott egyéb ipari munkás sztrájkokat is, szakmánként tárgyalva azokat. Minden esetben a területi pártvezetőség volt az irányító és a kezdeményező nemcsak a sztrájkokban, hanem a különböző szakmák szervezeteinek létrehozásában is.

Az első világháborút megelőző évek fontosabb eseményei közt kiemelt szerepet kapott az MSZDP pécsi szervezetének harca a demokratikus szabadságjogokért. A munkásgyűléseken elhangzottak ismertetésén túl a szerző kitűnő portrékat rajzol egyes munkásvezetőkről, így pl. Végh Józsefről, Szabó Józsefről, az akkori fiatal ügyvédről: Hajdú Gyuláról. A városi törvényhatósági ülések jegyzőkönyvei alapján kíséri nyomon a szociáldemokrata frakció munkáját a város életének, vezetésének befolyásolásában. Magyarországon Pécsen jutott először — 1909-ben — szociáldemokrata képviselő a városi törvényhatóságba: Szabó József, akinek javaslatait, felszólalásait végigkíséri a szerző a közgyűlési jegyzőkönyvek feljegyzései alapján, s elsősorban azoknak a szociális javaslatoknak sorsát figyeli, amelyekkel a munkásosztály helyzetén kívánt könnyíteni. Szorosan kapcsolódik ehhez a fejezethez az az alfejezet, amelyben a szakszervezetek és a munkásság 1907–1914 között vívott sztrájkjait tekinti át, szakmánként mérve fel a munkásság szervezetségét, rámutatva a bányászságon belül kimutatható összetétel változás hatására. A szervezett bányászok egyrésze ui. az 1905–1907. évek forradalmi lendületének letörése után kivándorolt, és a helyükre lépő ún. paraszt-bányászok már korántsem jelentettek olyan fegyelmzett, összeforrott erőt, mint elődeik voltak. Ennek ellenére a háború előtti korszakban a szakszervezeti mozgalom megerősödött. Olyan szakmák területén is alakultak szervezetek, amelyekben korábban nem működtek szakegyletek.

E nagy fejezethez szervesen illeszkedik — bár a szerző attól különválasztotta, ezzel is hangsúlyozván jelentőségét — a szocialista művelődéspolitikai áttekintése. Ebben a részben Szita László elsősorban az MSZDP és a szakszervezetek ilyen irányú tevékenységét ismertette. A Pécsi Munkások Általános Önképző Egyletének 1900. évi megalakulása, az első munkáskönyvtár létrehozása után 1894-ben zászlót bontó Pécsi Munkásképző Egylet több mint fél évszázadon át a pécsi-baranyai munkásság „nevelő iskolája lett” — amint a szerző írja. Foglalkozik a Szabadgondolkodók Pécsi társaságának a Pécsi Munkásegylet felé fűződő kapcsolatával, a szabadgondolkodók 1907-ben megrendezett első országos kongresszusával, majd az ugyancsak ebben az esztendőben megrendezett Szabad Tanítók Kongresszusával. Ez utóbbin — a pécsi törvényhatósági ülésen elhangzott értékelés szerint — a szociáldemokrata pártszervezet révén szenvedett ideológiai vereséget a kormányzat nevében fellépők csoportja. Ismerteti a Pécsi Munkásiskola programját, a témákat és előadókat.

A kötet negyedik része az agrárszocializmus kialakulását és mozgalmait mutatja be Baranya megye területén 1890 és 1914 között. Érdekes és eddig még fel nem tárt új adatokkal világítja meg a szegényparasztság, a gazdasági cselédség és a földmunkásság helyzetét a századfordulón.

Ezek után tér rá a szerző a szegényparaszt és földmunkásmozgalom szervezési kérdéseinek ismertetésére, és a szociáldemokrata párt pécsi szervezetének „agrárpolitikájára”, majd áttekinti a Baranya megye területén, elsősorban nagybirtokon folyó agrárszocialista mozgalmakat. Véleménye szerint az Észak-, Közép- és Nyugat-Baranyában a századfordulótól 1914-ig a földeken folyó sztrájkok különböztek a délkelet-baranyai, ún. Drávaszögben folyó sztrájkmozgalmaktól, melyekben a magyar mellett horvát, bosnyák és német lakosság is részt vett. Rámutat az 1905—1907 közötti időszak agrárszocialista mozgalmainak kapcsolataira az északi munkásmozgalmakkal.

Az I. kötet utolsó előtti fejezete „Munkásmozgalom az első világháború alatt” címmel Dénes Béla munkája. Először a világháború alatti szórványos bérmozgalmakkal, majd az 1917. évi orosz forradalmi mozgalmak hatására megélelkülő bányász- és ipari munkásmozgalmakkal foglalkozik. Az 1918. évi pécsi bányász-katona felkelés a drámai magva ennek a fejezetnek. Ezt követően ismerteti az őszirózsás forradalom és a pécsi munkásság kapcsolatát, amely nagyon rövid életű volt, hiszen e terület nagy része már 1918 novemberében szerb megszállás alá került.

Az I. kötet és a korszakot záró fejezet — Gungl Ferenc munkája — a megyei munkásmozgalom történetét az antant-szerb megszállás és a Tanácsköztársaság idején fogja össze. Ekkor Baranya megye kettészakadt: északi része a Magyar Tanácsköztársasághoz tartozott, déli része — Péccsel együtt — a szerb királyi hadsereg megszállása alatt állt. Az adatokban rendkívül gazdag négy fejezetrész nemcsak a Tanácsköztársasághoz tartozó terület munkásmozgalmának rajzát adja, (ismertetve pl. a Magyarországi Szocialista Párt szervezeti, ideológiai és politikai szerepét Baranya megye meg nem szállt területén, áttekintve a Baranya megyei direktórium szervezetét, a pártiskolák agitációs tanfolyamok tematikáját stb.), hanem a megszállt terület problémáiról is differenciált képet nyújt.

A második kötet — amelynek első fele Szita László munkája — a munkásmozgalom szerb megszállás utáni újjászervezésének ismertetésével kezdődik, kitűnő elemzéssel a szociáldemokrata pártszervezet 1922. évi parlamenti választások során elért sikerének okairól, bázisáról.

A következő fejezetben a pécsi munkásmozgalom 1924—1929 közötti problémáit vázolja fel, rámutatva a gazdasági válság és a szanálás terheinek a munkásságra történt áthárítására, s a munkanélküliség felszámolásáért folytatott harcra. Külön foglalkozott a szerző az MSZDP baranyai szervezetén belül a baloldali ellenzéki mozgalmakkal, továbbá a Kommunisták Magyarországi Pártjának az 1920-as években Baranya megyében kifejtett szervezkedési kísérleteivel.

Ezt a korszakot a szocialista művelődéspolitikát ismertető nagy fejezet zárja, amely a Munkásképző Egylet, a Pécsi Sportklub, a Gutenberg Dalkör és egyéb munkás kulturális szervezetek tevékenységéről számol be.

A kötet következő tanulmányait, amelyek az 1944-ig terjedő időszakot tárgyalják, Szücs Emil írta.

A gazdasági világválság idején a törvényhatósági bizottsági jelentésekből alkothatunk képet az e területen mutatkozó munkásnyomor és munkanélküliség mértékéről. A szerző ismerteti a Pécsi Norma néven emlegetett szegénygondozási rendszert. Foglalkozik az 1930. szeptember 1-i országos megmozdulás pécsi eseményeivel, majd nyomon kíséri az MSZDP tevékenységét a városi törvényhatóságban. Kitűnő képet ad a munkáskultúra és -művelődés ez időszak alatti helyzetéről (amelyben a munkás-eszperantistáknak különleges szerep jutott). Végül a KMP szervezkedését tekinti át az 1930-as években. E nagy fejezetben belül külön foglalkozik a Mecsek vidéki bányászok helyzetével, és az 1930-as években vívott sztrájkharcaival. Ezen belül is kivételes drámai erővel jeleníti meg az 1934. évi éhségstrájkot. Külön alfejezetben foglalja össze az 1937. évi bányászstrájkot, és a cseretói csendőrsortúzet. Ezt követően foglalkozik a kivándorló bányászokkal és a szociáldemokrata párton belül végbement bomlási folyamattal, amelynek elsődleges oka éppen e bányászstrájkjal kapcsolatosan a párt vezetőségének helytelen állásfoglalása volt. Külön alfejezetben ismerteti a pécsi bányászmozgalmaktól elkülönülő komlói bányamunkás szervezkedéseket.

A második világháborút megelőző években folytatott munkásmozgalom történetének leírása során külön fejezet foglalkozik a Baranyában nagyszámú építőipari munkásság helyzetével.

A kötet utolsó fejezete a világháború időszaka és a fasizmus ellen folyó harc helyi mozzanatait emeli ki. E fejezet bővelkedik a drámai eseményekben, az 1940. évi bányásztrájktól kezdve az SZDP pécsi szervezetének és a szakszervezeteknek állandó fenyegetettségben végzett munkájának ismertetésén keresztül a munkásosztály küzdelmének leírásáig, a szétszórt partizántevékenységek ismertetéséig. A fejezetet az üzemek leszerelését és a gépek elszállítását megakadályozó sikeres munkásakciók ismertetése zárja le.

A kötet végén, függeléként Tegzes Ferenc által összeállított sztrájkstatistika és munkásmozgalomtörténeti kronológia található. Ezt követi a szervezetek, személy- és helységnevek — Borsy Károly által készített mutatója, majd a szerkesztő utószava, amely a mű keletkezéstörténetét mondja el.

Nemrég Pécsen a Magyar Történelmi Társulat Dél-dunántúli Csoportja és a Pécsi Akadémiai Bizottság helytörténeti munkabizottsága megrendezte e két kötet vitáját. Ezen az ankéton olyan szempontok is felmerültek, amelyeket az ismertetés kapcsán érdemes megemlíteni. Így pl., hogy helyenként a kötetben több a tényanyag, mint a történeti elemzés, s olykor a mozgalom helyes értékelését a még hiányzó megyei köztörténet pontos ismerete gátolja. Igaz viszont az is, hogy ez a két kötet többet ad, mint amit a címe ígér, hiszen ebben nemcsak magáról a munkásmozgalomról kapunk képet, hanem a munkásság életmódjáról, kultúrájáról is. Szóvá tehető az is, hogy az egyes témakörök pontos kidolgozása esetenként egyes események vagy megállapítások ismétléséhez, átfedésekhez vezet, s a mű olvashatósságát nehezíti.

Kétségtelen, hogy ezzel a munkával a szerzők igen komoly, átgondolt történetírói feladatra vállalkoztak. Anyagának felhasználása lehetővé teszi e terület eddig még teljesen fel nem tárt munkásmozgalmának beépítését a hazai történelembe, és elősegíti azt, hogy a történészek és a történetet oktatók, továbbá a téma iránt érdeklődők a maga valóságában ismerjék meg annak minden mozzanatát. Közel hozza hozzánk a kort ez a mű nemcsak kitűnő képanyagával, az ismerős nevekkal, a pontos hivatkozásokkal, a precíz forráshasználattal, hanem a még élő tanúk visszaemlékezésével is. A múlt és a jelen között meg tudta teremteni a közvetlen kapcsolatot, s egyetlen történeti munka sem kaphat ennél nagyobb dicséretet.

T. Mérey Klára

A MAGYAR MUNKÁSMOZGALMI MÚZEUM ÉVKÖNYVE 1981—1982

Népművelési Propaganda Iroda, Bp., 1983. 267 o.

A múzeumi évkönyv funkciójának összetettsége folytán sajátos műfaj. Számot kell adnia arról, hogy a múzeum a jelzett időszakban hogyan teljesítette klasszikus hármass feladatát (gyűjtés, őrzés, feldolgozás); tükröznie kell egy közösség munkájának eredményeit, s lehetőséget kell teremtenie ahhoz, hogy lapjain a múzeum munkatársai tudományos kutatásaikat publikálhassák. Éppen ezért az évkönyvek sokszínűek, a bennük szereplő tanulmányok nem egyenlő színvonalúak, a tudományos igényű megírt munkák mellett találhatunk gyenge írásokat. Így van ez ennek a kötetnek az esetében is.

Az évkönyv bevezető tanulmánya Esti Béla: Beszámoló a múzeum munkájáról (1977—1980). A Magyar Munkásmozgalmi Múzeum főigazgatója ezúttal a múzeum életének egyik legjelentősebb korszakát ismerteti. Erre az időre esik a múzeum berendezkedése, új szervezetének, gyűjteményi rendjének kialakítása a Budavári Palota A épületében, valamint az 1919 és 1975 közötti időszakot bemutató állandó kiállítás megrendezése és a kiállításokra épülő módszeres közművelődési tevékenység kifejlesztése.

A kívülálló számára kevésbé érdekesítő beszámoló nagy gonddal mutatja be a múzeum életében végbement mennyiségi és minőségi változásokat. A személyi hírek mellett számszerű adatokat találunk a gyűjtemények gyarapodásáról, külön kiemelve a munkáséletmód, a munkáskultúra és a munkásszervezetek emléktárgyai gyűjtésnek eredményességét. A nyilvántartási rendszer fejlődése, az adattár kiépülése elősegítette a tudományos kutatómunka fejlődését. Különösen érezhető ez a szakszervezeti, az ifjúsági, a népfrontmozgalom és a szociáldemokrata párt történetének kutatásában.

Esti Béla a tárgyalat időszakban a múzeum legfontosabb feladatának a magyarországi munkásmozgalom történetét bemutató állandó kiállítás 1919-től 1975-ig terjedő szakaszának megrendezését tekinti. Véleménye szerint a jelenhez közelálló — a történettudomány által kevésbé feltárt —, 1948 utáni szakasz gyengébben sikerült. A közelmúlt és napjaink történetét sajnos még nem tudjuk jól és hatásosan megjeleníteni múzeumi kiállításon.

Az időszaki kiállítások közül a főigazgató kiemeli a Nagy Októberi Szocialista Forradalom 60., a Kommunisták Magyarországi Pártja megalakulásának s a Tanácsköztársaság kikiáltásának 60. évfordulójáról megemlékezőket. Végezetül felsorolja azt az 58 kiállítást, amelyet a múzeum munkatársai négy év a során rendeztek.

A beszámolót az újonnan szerzett gyűjteményi tárgyak és az állandó kiállításon készült fényképek illusztrálják.

A kötetben másodikként szereplő tanulmány Nagy László G. munkája: A Magyar Munkásmozgalmi Intézet Múzeumi Alosztálya (1948—1956).

A szerző elsőként vállalkozott arra, hogy az intézmény történetének felszabadulás után évtizedét feldolgozza. Nemcsak múzeumtörténeti hiányt pótol e tanulmány, hanem a történeti muzeológiának, mint történeti szakágnak is hasznosítható tanulságokkal szolgál. A múzeumi alosztály tömegeket megmozgató kiállításával első hazai műhelye volt a történeti muzeológiának. Ezért itt jelentkeztek először azok a sarkalatos kérdések, amelyekre még máig sem adott megnyugtató választ a tudomány, például, hogy mit és hogyan gyűjtsünk, vagy melyek a tudományos feldolgozás történeti-múzeumi sajátosságai. Az alosztály történetének feldolgozásával szeretne ezért a szerző hozzájárulni ezeknek a kérdéseknek a megválaszolásához.

A széles forráskutatásokra alapozott, gazdag jegyzetanyaggal ellátott tanulmány 10 fejezetben tárgyalja az alosztály történetét. A Párttörténeti Bizottság megalakulásától kezdve bemutatja a múzeumi alosztály tevékenységét, leírja és korabeli fényképek segítségével megjeleníti a korszak legjelentősebb kiállításait, s igyekszik felsorolni mindazokat, akik ebben a munkában részt vállaltak.

A tanulmány legértékesebb fejezete foglalkozik azokkal a hiányokkal, amelyek a múzeumi alosztály munkáját — különösen 1953 és 1956 között —, jellemezték. A gyűjteményi csoport nem léte, a szakszerűtlen nyilvántartás tárgyszegény kiállításokat eredményezett, a múzeumi alosztály igazából nem vált tudományos műhellyé, tevékenysége egyes időszakokban csupán kiállítások rendezésére korlátozódott. Ezek a hibák máig érezhetőek: hiányos a korszak tárgyi anyaga, szegényesek a gyűjtemények, sok az azonosíthatatlan darab.

A múzeumi gyűjteményekbe nyújtanak betekintést az úgynevezett gyűjteménysmertető tanulmányok. Az egyes gyűjteményegyütteseket komplexen bemutató dolgozatok érdeme, hogy a kutatók azokat a tárgyi forrásokat is megismerhetik, amelyek talán soha nem kerülnek kiállításra.

A kötetben az első ilyen jellegű Szakács Margit Magyarországi kastélyok képei a századfordulóról című tanulmánya, amely csaknem 100 kastélyról készült, mintegy 330 fényképet dolgoz fel.

A szerző a kastélyépületeket — a szakirodalomtól eltérően — nem mint építéstörténeti alkotásokat, vagy műemlékeket vizsgálja, hanem az épületek társadalmi vonatkozásain keresztül egy letűnt osztály életmódjába kíván betekinteni. Azért, hogy a társadalmi háttér erőteljesen megrajzolható legyen, a szerző a kastélyok csoportosítását birtoktulajdonosok szerint végezte. Így megtudhatjuk, hogy a múlt század közepétől kezdve a középbirtokosok is építettek maguknak kisebb kastélyokat, vagy legalábbis kúriákat, s a történelmi nevet viselő kastélytulajdonosok között megjelennek a polgári származásúak, akik megvásárolt címek mellé birtokot és kastélyt szereztek, hogy életvitelükben is azonosulhassanak a főúri osztállyal.

A kastély felvételek Klösz György fényképész munkái. A tanulmány szerzője ezért a bevezető részt egy Klösz-életrajzzal egészíti ki, amelynek külön érdekessége, hogy kiemeli Klösz fotóriporter tevékenységét, amely — a főváros életéről készült felvételek kivételével — alig ismert.

A képek jegyzéke 65 birtokos mintegy 100 kastélyáról készült fénykép leírását tartalmazza. Az adattári jelzetek mellett szerepel a tulajdonos család rangja, a birtok és a kastély építészeti leírása, és esetenként egyes épületek történelmi nevezetessége.

A tanulmányt ez esetben is — az egész kötetre jellemzően — gazdag illusztrációs anyag egészíti ki.

A magyarországi munkásmozgalom jelvényeit mutatja be Ring Gizella ugyancsak gyűjteménymertető munkája.

1918-ig, munkásszervezetek szerinti csoportosításban 80 jelvényt publikál a szerző. A tárgyi leírás mellett minden esetben közli a jelvény anyagát, méretét, lelőhelyét, leltári számát, s külön fejezetben foglalkozik az ikonográfiai vonatkozásokkal.

A tematikus elrendezés, a munkásszervezetekről írott történeti bevezetők segítségével az olvasó előtt a jelvények tükrében bontakozik ki a hazai munkásmozgalom 1918-ig terjedő szakasza. A tanulmány tartalmi mondanivalójához közvetlenül nem kapcsolódó első részt — a jelvény fogalmi meghatározását, illetve kialakulásának történetét —, véleményem szerint elhagyhatta volna a szerző. Másfél oldalon csak semmitmondó vázlatként jelentkezhethet az, amelynek tudományos feldolgozását nagy monográfiák próbálják elvégezni.

Sajátos megközelítési módban mutatja be a 19. századi körözőlevelekben rejlő adatokat Nagy Dezső feldolgozása. 66 ipari mesterségre utaló 377 rendőrigazgatósági iratban a múlt századi ipari foglalkozások viseleti anyagát elemezte.

A tanulmány adatainak értékelésekor azonban Nagy Dezső nemcsak a viselettörténeti információkat dolgozza fel, hanem a keresett személyeket életkori adataik, családi állapotuk, vallási megoszlásuk, nyelvtudásuk alapján osztályozza. Érthetetlen, hogy az egész iparos életmódra kiterjedő elemzés címében (Munkásviseleti adatok a 19. századi köröző levelekben) miért szűkíti tanulmányát Nagy Dezső dolgozatának csak egy kis fejezetére.

A kötet záró tanulánya Gergely Ernő munkája. Mind témájában, műfajában és színvonalában a kötetből teljesen eltérő tanulmány részletes elemzésére most nincs lehetőség. Néhány kirívó és az egész munkán végig vonuló hiányosságra azonban fel kell hívni a figyelmet.

Jelinek Ferenc szerepe és tevékenysége a bányászszakszervezeti mozgalomban 1938—1944. című feldolgozása egy munkásmozgalmi személyiség életútját kívánja ismertetni. Ilyen esetben sem engedhető meg, hogy a korszak történeti ismertetése teljesen elnagyolt legyen, s a Horthy-korszak történetét csak néhány közhelynek számító, s nem is helytálló mondattal érzékeltesse a szerző. Az életrajzi adatok feldolgozásában is következtelen. Megtudhatjuk, hogy Jelinek Ferencnek 11 testvére volt, de nem tudjuk azt, hogy hol dolgozott 1938-tól — éppen abban az időben, amikor szakszervezeti tevékenységét kifejti.

A tanulmány legnagyobb hibája azonban, hogy Gergely Ernő nem használ jegyzeteket. A különböző beszédrészleteknél, újságcikk-idézeteknél sehol nincs forrásmegjelölés. Ennek hiányát egyáltalában nem csökkenthi, hogy a tanulmány végén felsorolja az életrajz megírásához felhasznált forrásokat; a bibliográfiai hivatkozásokat nem helyettesítheti az újságok nevének felsorolása.

Demeter Zsuzsanna

A MAGYAR MEMOÁRIRODALOM 1945—1980 BIBLIOGRÁFIA

Szerkesztette: Faragó Éva

Budapest, Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár, 1983. 135 l.

A memoár a nyugalmas korok műfaja. A „nagy idők tanúja” általában évekkel, évtizedekkel az események után emlékezik vissza a történetekre. Az emlékirat, a történetírás és az irodalom határmezsgyéjén állva, egyéni látásmódjával jóval nagyobb közönséghez tud szólni, mint a tudományos igényű történetírás, s ugyanakkor mégis segít a múlt megismerésében, vagy legalábbis annak illúzióját adja. Ebben áll sikerének titka is. Kiadóink az utóbbi években már-már dömpingszerűen jelentetik meg a századfordulótól napjainkig ívelő tematikájú emlékiratokat, ezzel próbálva kielégíteni a történelem iránt megnövekedett érdeklődést. A közelmúlt nem egy „zajos” könyvsikere is éppen e körből került ki, gondoljunk csak Kádár Gyula vagy

Bárczy János kötetekre. E megnövekedett érdeklődés miatt látszik hiánypótló vállalkozásnak a Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár kiadványa, hiszen hasonló jellegű bibliográfiai munka Kacziány Géza: *A magyar memoire-irodalom 1848-tól 1914-ig* (Bp. 1917.) című műve óta nem jelent meg hazánkban.

„Harmincöt év magyar könyvterméséből válogattuk a magyar vonatkozású, magyar nyelvű, Magyarországon és a szomszédos országokban könyv alakban megjelent emlékiratokat, visszaemlékezéseket, önéletrészeket, naplókat, feljegyzéseket, vallomásokat, kortársi emlékezéseket” — írja bevezetőjében a szerkesztő, Faragó Éva. S itt kezdődik a baj. A szerkesztő ugyanis csak azokat a műveket vette fel a bibliográfiába, melyeknél a fent idézett kritériumok *összessége* megvalósul. De vajon nem több-e ennél a „magyar memoárirodalom”? Mitől „magyar” egy memoár? Nyilván attól, hogy írója vagy témája magyar. Így tehát magyarsága nem függ a kiadás helyétől, sőt a kiadás nyelvétől sem. Nem magyar vonatkozású-e — bár kétségtelenül nem magyar nyelvű — pl. Sulyok Dezső: *Zwei Nächte ohne Tag* című munkája, avagy nem tartoznak-e a „magyar memoárirodalomhoz” az 1947–48-as vagy az 1956-os emigráció nem „szomszédos országban”, de magyar nyelven megjelent emlékiratait? Azt hiszem, a válasz e „szónoki” kérdésre nem kétséges. Akkor talán csak a cím hibás? Nem a „magyar”, hanem a „Magyarországon és a szomszédos országokban” kiadott memoárokról van szó?

„A . . . válogatásnál a megjelenés időhatárát és a műfaji kereteket tekintettük elsődleges válogatási szempontnak” — írja a szerkesztő. A műfaji keretek — mint láttuk — elég sokrétűek. „Különbözőségük ellenére — olvashatjuk a bevezetőben — közös jellemzőjük részben forrásértékük, az első személyű közlésmódjuk, az elbeszélés folytonossága, részben pedig, hogy a megtörtént eseményekről tudósító elbeszélő azt írja le, amit maga tapasztalt, látott és átélt, amelynek részese, tanúja volt. Éppen ezek a közös vonások indokolják, hogy a különböző műfajok egy kötetben szerepeljenek.” Közös vonások tényleg vannak, de a különbségek ezeknél sokkal karakterisztikusabbak. Egy eseményről, történésről tudósító leírás *forrásértékének* megítélésénél ugyanis éppen az a döntő szempont, hogy a leírás az eseménnyel egyidejű (napló, feljegyzés), vagy az esemény után, már a történéssor végeredményének ismeretében készül (emlékirat, visszaemlékezés stb.). Éppen a forrásérték különíti el a naplót és a korabeli feljegyzést a memoártól. Bár mindkettő egy személy nézőpontjából láttatja a történeteket, a napló, feljegyzés mégis elsősorban a *korra* (a történet és feljegyzés korára) forrásértékű (*mi* történt ott és akkor?), ugyanakkor a memoár, bár kétségtelenül rögzíti az eseményeket is, mégis elsősorban a *szerepre*, a szerző személyiségére forrásértékű (*miért* látja úgy, ahogy — bizonyos idő eltelte után?). Ugyancsak problematikus az „elbeszélés folytonosságának” kérdése. Míg ugyanis a napló, korabeli feljegyzés jellemzője az *események* folytonossága, addig az emlékiratra — már az események összességének és végeredményének ismeretében — valóban az *elbeszélés* folytonossága jellemző. Hogyan kerül tehát Széchenyi naplója vagy Babits beszélgetőfüzetei a memoárok bibliográfiájába?

Olcsó dolog lenne egy bibliográfiát a hiányzó címek felsorolásával bírálni. De következetesség azért elvárható. Ha például szerepel a címszavak közt Kassák Lajos önéletrajzi regénye, az *Egy ember élete*, miért nem szerepel Sinkó Ervin hasonló vállalkozása, az *Optimisták*? Csak azért, mert míg az előbbi eredeti nevükön nevezi valós történelmi hőseit, addig az utóbbi költött neveket használ? Vagy egy másik példa: ha Sik Endre memoárjának két kötetét (*Egy diplomata feljegyzései*, *Bem rakparti évek*) felvette a szerkesztő a kötetbe, miért feledkezett meg a harmadik kötetéről (*Vihar a levelet*)?

A bibliográfia a történelmi korszakok szerinti beosztásban közli a címszavakat. A bibliográfiai leírás után rövid életrajzot ad a szerzőről és annotációt a műről. Ez nagyon megkönnyíti a kötet használatát, mert pontosan meghatározza a műfajt, valamint a mű szűkebb időhatárait is az illető korszakon belül. A címléíráshoz csatlakozik a műről megjelent recenziók, kritikák bibliográfiája, amelyek — a szerkesztő szerint — „kellő eligazítást nyújtanak a művek megítéléséhez, sok esetben forráskritikai értékelést is adnak”. Talán szerencsésebb lett volna ehelyett — mivel a történelmi, irodalmi szakbibliográfiák is közlik a recenziók jegyzékét — kibővíteni a bibliográfia kereteit, s nemcsak a könyv alakban, de legalább a folyóiratokban megjelent emlékiratokat is feldolgozni (hogy a heti- vagy napilapokról ne is beszéljünk).

Mindezen hiányosságai ellenére hézagpótló művet tartunk a kezünkben. Ha az olvasó, használó — bár morgolódva is, de — magáévá teszi a szerkesztő szempontjait, könnyen, biztonságosan eligazodhat az ötletes és precíz mutatóval kiegészített anyagban. De egy bibliográfiától tisztán meghatározott profilt, s azon belül teljességre törekvést várunk el.

Pótló János

A. M. SZOLOVJOVA:

A NAGYIPARI BURZSOÁZIA PROFITJA AZ OROSZORSZÁGI RÉSZVÉNYTÁRSASÁGOKBAN A SZÁZADFORDULÓN

Elsősorban az 1880-as évek derekától az első orosz forradalomig terjedő időszak adatait vizsgálja a szerző. Az oroszországi monopolkapitalizmus kialakulásának időszaka ez. Megállapítása szerint a történeti irodalom korábban csak illusztratív jelleggel foglalkozott a témával. Értékes forrásfeltárásokat, statisztikai feldolgozásokat produkált, de gyengesége, hogy pl. nem tett különbséget az osztalék és a profit között. Igaz, levonta azt a következtetést, hogy a tőkeerős, fejlett technikával rendelkező cégek profitja messze meghaladta az átlagot, s más tényezőkkel együtt ez is tovább erősítette a monopolhelyzetüket. Szolovjova hivatkozik Sztrumilin (1925) kutatási eredményeire, amelyek szerint a részvénytársaságok tiszta nyeresége azonos nagyságrendű volt a bérköltségekkel. Cikke végén maga is hasonló arányokat állapít meg. (A recenzált folyóirat ugyanezen számában E. B. Muradalijeva az oroszországi részvénytársasági statisztikákat teszi kritikai vizsgálat tárgyává — különös tekintettel a kőolajiparra. Kimutatja az adatszolgáltatás és feldolgozás pontatlanságait; jól illeszkedik Szolovjova cikkéhez. 84—89. l.)

A tanulmány elsődleges forrásbázisát a „Pénzügyminisztérium Évkönyve”, illetve az „Ipari, kereskedelmi, pénzügyi Közlöny” adatsorai képezték. 1885-ben adták ki azt a törvényt, amely a jövedelmek bevallására kötelezte a vállalkozókat az adóalap megállapítása céljából. Az említett Közlönyben éves rendszerességgel tették közzé ezeket az adatokat. Természetesen az illetékes cári hatóságok ellenőrizték a bevallások hitelességét. Az első években a tiszta jövedelem 3 százalékában állapították meg az adót. 1892-ben ezt a mutatót 5 százalékra emelték, majd az évtized végén progresszív jellegűvé tették — átlagban 10 százalékos nagyságrendben. A tőkésék természetesen igyekeztek az adóalapul szolgáló jövedelem-nagyságot kisebbiteni. Gyakran csak a tiszta osztalékot vették be. (Ez tévesztette meg a korábbi kutatókat). Az ellenőrző hivatalnokok megvesztegetésétől sem riadtak vissza. Szabálytalanul, a legkülönbözőbb költségeket vonták le a haszonból, s így pl. 1898-ban az 1380 vizsgált cég 25 százaléka bizonyult veszteségesnek, tehát mentesült az adókötelezettség alól. Gyakori volt, hogy épületek magas bérleti díjaival csapolták meg a társaság nyereségét. Igaz, ezeket az épületeket a részvényesektől „bérelte” a cég — mint az időnként kiderült. Egyéb tételekkel is manipuláltak, s ezáltal tulajdonképpen „hároms könyvelést” vezettek. Reálisat az igazgató tanács számára, egy másikat a részvényeseknek, s a harmadik a hatóságoknak szolt. Rendszeressé vált a haszon egy részének az alaptőkébe történő olvasztása, illetve ún. biztonsági, tartalék tőke képzése. (A „Szavva Morozov és Fiai RT” 1889—1911 között háromszorosára növelte az alaptőkéjét). Ez váltotta ki ezeknek a vagyonrészeknek az adóalapba való beszámítását.

Szolovjova számos konkrét példával, adatokkal argumentálja megállapításait, s következtetéseit jól áttekinthető táblázatok is szemléletesen teszik. Nézzünk néhányat! Az 1880-as évek második felében a gyapotfeldolgozó és a vegyipar vállalatainál volt a legmagasabb a haszonkulcs az alaptőkéhez viszonyítva (10—16%). Az 1890-es évek első felében ez a mutató 30% körül ingadozott 2-3-szor az országos átlag fölött. Az állami gazdaságpolitika is közreműködött abban, hogy a külföldi érdekeltségű társaságoknál megfelelően magas legyen ez a mutató. Vámintézkedések, állami megrendelések is biztosították például a Dél-Orosz bányavidéken a rentábilis vállalkozást. Az alaptőkéhez viszonyítva a szénbányászat 15, a kokszyártás kb. 30 százalékos profitot produkált. 1897-ben pl. 1 pud szén piaci ára 85 kopek volt. A termelési költségek az ár felét, a bérköltségek 5 (!) százalékát tartalmazták. Csaknem 40 kopek volt a tiszta haszon. Figyelemre méltó, hogy az 1855—1894 közötti évtizedben a legjövedelmezőbb vállalkozások a két

fővárosban (Szentpétervár, Moszkva) és környékükön működtek. A társaságok harmada koncentráldott az említett körzetbe, profitjuk viszont az össznyereség kétharmadára rugott.

A cikk befejező része a burzsoázia további adóalap-csökkentő manipulációit ismerteti. Elterjedt pl. az 1890-es években a jutalékosztás. Munkásoknak is, de főként a részvényeseknek. 1898-ban ezt a kormány 10 ezer rubelben maximalta, hogy biztosítsa a maga számára az adókat, ami a tőkés tiltakozását váltotta ki. Egészében véve a tanulmány szerzője arra a következtetésre jut, hogy a vizsgált időszakban gyors ütemű volt az oroszországi részvényes burzsoázia meggazdagodása. Főként a külföldi érdekeltségeké. Ebben fontos szerepet játszott az olcsó munkaerő, a munkások súlyos kizsákmányolása. 1908-ban a 2,3 millió nagyipari munkás 4,6 milliárd rubel értéket állított elő. Ebből 560 millió jutott neki bérként, s csaknem 600 millió volt munkáltatóik tiszta haszna. Azaz egy munkás évente 252 rubel profitot termelt, s 246 rubelnyi bért kapott. Megállapításait ezúttal is konkrét példák sorával támasztja alá Szolovjova.

(*Isztorija SzSzsR, 1984. 3. szám 34—49. l.*)

M.

T. U. RAUN:

AZ 1905-ÖS FORRADALOM A BALTI TARTOMÁNYOKBAN ÉS FINNORSZÁGBAN

Az 1905-ös orosz forradalom eseményeit a kutatók rendszerint Szentpétervárt középpontba helyezve vizsgálják, ami az összképet erősen torzítja, hiszen az akkori cári birodalom lakosságának kevesebb mint a fele volt orosz. A balti tartományok és Finnország forradalmi eseményeinek összehasonlító tanulmányozása feltétlenül hasznos, noha e területek az ország összterületének csak 2%-át, lakosságának pedig 4%-át képviselték, de a legfejlettebb régiókhoz tartoztak, ugyanakkor etnikailag igen vegyesek voltak.

A földrajzi közelség ellenére a balti tartományok (Kurland, Livland és Esztlend — a Baltikumban 1917-ig az orosz közigazgatás szinte kivétel nélkül a helységnevek német formáját használta) és Finnország történelmileg lényegesen eltérően fejlődtek, főleg társadalmi vonatkozásban. A balti vidéken a német kisebbség képezte az uralkodó réteget, a helybeli őslakosság alárendelt helyzetbe került, jórészt jobbágyi sorba. Finnországban ugyanakkor a vezető réteg nyelvileg-kulturálisan svéd befolyás alá került, de nem deklasszáldott, a jobbágyrendszer nem fejlődött ki.

A balti tartományok 2,5 millió lakosságának 44,8%-a lett, 37,1%-a észti, 6,9%-a német és 4,8%-a orosz volt 1897-ben. A 3 milliós Finnország etnikailag jóval homogénebb volt; 86,8% finn, 12,9% svéd, 0,2% orosz, 0,1% német és 0,1% egyéb. A lakosság 81%-a itt írástudó volt, a Baltikumban 75% körül, ami háromszorosa az európai Oroszország átlagának.

Az urbanizációs szint a balti vidéken volt magasabb; Riga (280 000) Libau (Liepāja) és Reval (Tallinn) egyaránt 65 000, míg a századfordulón Finnországban egyetlen 50 000-nél nagyobb lakosságú település volt, Helsinki (93 000). E városok mindegyike igen vegyes nemzetiségi összetételű volt. A gyorsan iparosodó városokkal ellentétben a falu képe jóval lassabban változott; a balti tartományokban a német nagybirtok változatlanul túlsúlyban maradt, noha a jobbágyrendszert 1816—19 között felszámolták, de a tartományi gyűlésekben (Landtage) kizárólag a balti német nemesek voltak jelen. Ezzel szemben az 1809 előtti ún. svéd időszakból örökölt finn diétában képvisellel rendelkezett a nemesség, az egyház, a városi polgárok és a parasztság; 1905-ben a lakosság 10%-a birt választójoggal.

Az 1905-ös forradalom alapvetően orosz volt, Szentpétervár és Moszkva központtal. A balti vidéken egyedül Rigában működött 1905 előtt ellenzéki mozgalom, az illegális litván és orosz szociáldemokrata párt, valamint a zsidó Bund. A 19. században mindvégig lojális finn politikai pártok legtöbbje a századfordulón hozott, a finn autonómia ellen irányuló oroszosító rendeletek hatására élesen szembekerült a kormánnyal.

A balti tartományokban a sztrájkmozgalom a városokból gyorsan átterjedt falura; a mezőgazdasági munkások a német nemesi nagybirtokokon tömegesen szüntették be a munkát. Az észtnél jóval aktívabb lett területeken számos helyen falusi forradalmi bizottságokat választottak. A balti vidéken sok erőszakos

cselekmény, főleg rombolás történt. Ehhez képest Finnországban 1905-ben nyugalom uralkodott; a városokban voltak tüntetések, a vidék viszont nem mozdult, így a cári hatóságok itt nem is vezették be a rendkívüli állapotot. A legalitáshoz erősen kötődő finn pártok kivárták a kedvező pillanatot, és 1905 októberében egy egyhetes, hatalmas méretű, de lényegében erőszakmentes sztrájkjal elérték az alapvető követeléseik legtöbbjét; a cár visszavonta a kifogásolt oroszosító rendeletek majd mindegyikét, és bevezette az általános választójogot.

A balti tartományokban számos politikai párt született, radikálisak és mérsékelték egyaránt. Tul nagy eredményeket nem tudtak elérni, e vidékre is vonatkoztak azonban az Oroszország egészét érintő reformok; így például a vallási tolerancia, az egyetemek autonómiájának helyreállítása, az előzetes cenzúra eltörlése. A legfontosabb változás azonban a balti németek magatartásában következett be, akik úgy érezték, hogy a cári hatalom magukra hagyta őket, és hagyományos előjogaik megőrzése érdekében egyre inkább a császári Németország felé fordultak. A lettek és észtek az 1905-ös forradalomban nem tudtak autonómiához jutni, így hosszabb távon számukra e cél elérése egyben a cári rendszer megdöntését is jelentette. Ugyanakkor Finnország sikerként könyvelhette el az 1905-ös évet; a bevezetett általános választójog keretében Európában a nők elsőként így jutottak szavazási lehetőséghez.

(*Slavic Review*, 1984. évi 3. szám. 453—467. l.)

M. T.

JU. A. POLJAKOV:

A SZOVJETEK ORSZÁGA A SZOVJETUNIO MEGLAKULÁSÁKOR: A LAKOSSÁG NEMZETISÉGI ÖSSZETÉTELE

A lenini nemzetiségi politika elvszerű érvényesítése tette szükségessé az etnikai, nemzetiségi viszonyok tudományos megalapozottságú ismeretét a Szovjetunió megalakításának előkészítéskor. Közvetlen adatok azonban sem akkor, sem azóta nem álltak rendelkezésre. Az 1917 előtti lakossági összeírások szempontjai nem feleltek meg a szovjet politika igényeinek. A szocialista forradalom győzelmét követő évek politikai körülményei között nem volt lehetőség átfogó népszámlálás lebonyolítására. A mai történetkutatás közvetett adatok komplex feldolgozásával tudja feltárni az 1920-as évek elejének szovjet etnikai, nemzetiségi viszonyait. Szerzőnk erre vállalkozott. Elsődlegesen az 1926. évi átfogó, teljes népességösszeírás adatait használta fel. A lakosság életkor szerinti összetételéből következett vissza — nemzetiségi bontásban — az 1922-es viszonyokra. Emellett természetesen támaszkodott az 1917 előtti népszámlálások bizonyos adataira, továbbá az 1920-as, a Szovjetunió 27 európai kormányzóságát felölelő összeírás eredményeire, valamint a városi lakosságról 1923-ban készített felmérésre. A hatalmas anyagot számítógép segítségével dolgozta fel és rendszerezte.

Következtetéseit táblázatban foglalta össze, és elemző szöveges magyarázattal látta el. A szovjetek országának 1921-es határait vette alapul, s mutatta ki a legfontosabb etnikumok, nemzetiségek számának és arányának alakulását. 1920—1923-ra vonatkozóan évenkénti bontásban követhetjük a tendenciákat. Pl. azt, hogy az orosz nemzetiségűek száma és aránya is csökkent a jelzett években. Közel 76 millióról 70,5 millióra, illetve 54-ről 53 százalékra. Feltehetően elsősorban az 1921-be kulmináló éhínség és a járványok hatására is. A második legjelentősebb etnikum, az ukrán száma és aránya nem változott, viszont a középzásiai, kaukázusi etnikumok száma és aránya mérsékeltelen nőtt az 1920-as évek elején. Az 1917-es forradalmi átalakulást követő területi változások miatt — Finnország, a baltikumi népek, a lengyel területek kiválása, Besszarábia elcsatolása — az orosz és ukrán nemzetiségűek száma a polgárháború éveiben jelentősen csökkent, arányuk viszont nőtt. 1917-ben pl. még 77,6 millió orosz nemzetiségűt tartottak nyilván, s ez a szám mérséklődött 1920-ra az említett 76 millióra.

Az 1926-os népszámlálás 194 etnikumot regisztrált a Szovjetunió területén. Ezek közül tucatnyi külföldi állampolgárokat (angol, francia, japán, magyar, olasz stb.) jelentett. A háború utáni — 1959, 1970 — népességösszeírások során csak alig több mint 100 nemzetiséget mutattak ki. A különbség a

szovjethatalom éveiben kibontakozó etnikai-nemzetiségi folyamatokkal függ össze. Az 1920—30-as évek a nemzetiségi elkülönülés, elhatárolódás, önállósulás időszaka, a későbbiekben pedig a gazdasági-társadalmi fejlődés homogenizáló tendenciái hatottak. A területileg, nyelvi-kulturális szempontból egymáshoz közelálló etnikumok összeolvadtak, illetve asszimilálódtak. Pl. 1926-ban még külön tüntették fel az adzsarokat, a mergeleket és a szvanokat. A későbbiekben az egységes grúz nemzetiség szerepelt az összeírásokban.

A Szovjetunió nemzetiségi struktúráját 1922-ben is a szláv etnikum dominanciája jellemezte. A legjelentősebb az orosz nemzetiség volt. A Szovjetunió szinte minden körzetében éltek. Zömük az Orosz Föderációban, ahol a lakosság 75 százalékát képezték, de Ukrajna lakosságának 10 százaléka szintén orosz volt. Az 1920-as évek elején belső határkiigazítások következtében — Belorussziához csatoltak korábban orosz területeket, Nyugat-Szibéria és Közép-Ázsia egyes területein pontosították a határvonalakat — az Orosz Föderációban élő oroszok száma csökkent, arányuk viszont nőtt — erősítve az etnikai homogenitást. Poljakov a továbbiakban szinte kormányzósági bontásban ismerteti az orosz etnikum számát és arányát. 99 és 60 százalék között alakult a Föderáció egyes körzeteiben az orosz nemzetiségűek aránya. Az ukránok is eléggé szétszóródtak az egykori Oroszország, illetve a Szovjetunió területén. Ukrajna lakosságának 80 százalékát ők képezték, de az Orosz Föderáció népességének is mintegy 8 százaléka ukrán volt, akik főként a Kaukázus északi előterében, Szibériában és a Don mentén éltek.

A kisebb hányadot jelentő nem szláv nemzetiségűek az ország peremterületein éltek. Szinte minden etnikumról részletes adatokat olvashatunk a tanulmányban. A 800 ezernyi német ajkú lakosság kb. fele a Volga mentén élt. Rendkívüli etnikai tarkaság jellemezte pl. a Kaukázus északi előterét. Dagesztán és a Hegyi Autonóm Köztársaság területén 30 etnikumot tartottak nyilván. A Kaukázuson túli nemzetek közül az örményeknek csak fele élt saját köztársasága területén. Az 1920-as évek elején Közép-Ázsia etnikai viszonyait a rendezetlenség, a sokszínűség jellemezte. A zsidó lakosság kb. fele a polgárháború éveiben elhagyta Oroszországot. A visszamaradt kb. 2,5 millió zsidó nemzetiségű az 1920-as évek elején fokozatosan elhagyta egykori kényszerlakhelyét, a nyugati övezetet, s egy belső migrációs folyamat ment végbe. 1920-ban pl. a két fővárosban összesen kb. 50—66 ezer zsidó élt, 1926-ban viszont Moszkvában 130 ezer, Leningrádban 80 ezer. A zsidó etnikumból több mint másfél millió Ukrajna területén lakott, ahol a lakosság több mint 5 százalékát jelentették.

Külön elemzi a szerző a városok etnikai összetételét. Az 1923-as speciális összeírás adataira támaszkodik. Ebben a kérdésben ugyanis az 1926-os népszámlálás retrospektív felhasználása nem célszerű, mivel a polgárháború éveit egy falura áramlási tendencia jellemezte, s 1924-től vette kezdetét az erőteljes városba áramlás. A szerző elemzése alapján megállapítható, hogy az európai területek városaiban az orosz etnikum volt a domináns. Közép-Ázsiában az a jellemző, hogy nem az őshonos etnikumok adták a városi lakosság többségét, hanem oroszok, ukránok, örmények stb. Ukrajna városainak etnikai tarkasága viszonylagos kiegyenlítettséget mutatott (oroszok, zsidók, ukránok stb.). Országosan a 21 millió város lakójából 13 millió volt orosz, 3 millió ukrán és 2 millió zsidó nemzetiségű.

A cikk zárórésze az egyes etnikumok és nemzetiségek gazdasági-társadalmi fejlettségi szintjét elemzi. Burzsoá nemzetektől ösközösségi-patriarchális törzsekig terjedt a skála, számos átmenettel. Nagyfokú fejlettségi szintkülönbségek mutatkoztak olykor egy-egy nemzetiségen belül is, attól függően, hogy az egykori cári birodalom melyik, milyen jellegű körzetében éltek. Gyakori volt ebben az időszakban, hogy nem esett egybe az etnikai, illetve anyanyelvi hovatartozás. Ukránok és más nemzetiségűek is orosz anyanyelvűnek vallották magukat. Hangsúlyozza a szerző a Szovjetunió etnikai, nemzetiségi sokszínűségét, s utal arra, hogy ekkor még nem bontakoztak ki azok a gazdasági, társadalmi, kulturális folyamatok, amelyek később közelítették egymáshoz a nemzetiségeket, s a szovjet nép, mmint új típusú emberi közösség részeivé tették.

V. CARON:

ELŐJÁTÉK VICHYHEZ; FRANCIAORSZÁG ÉS A ZSIDÓ MENEKÜLTEK A „MEGBÉKÉLTETÉS” IDŐSZAKÁBAN

A harmincas évek második felében a nyugati nagyhatalmak közül már csak Franciaországban érvényesült liberális bevándorlási politika; ennek eredményeként mintegy hárommillió külföldi élt az országban, közte 50—60 ezer zsidó. A bevándorlás korlátozásának hívei azzal érveltek, hogy a külföldiek a hazaiakat ütik el a munkalehetőségtől, „rombolják” a francia kultúrát, továbbá úgy vélték, hogy politikai szempontból sem kívánatosak. A francia kormány és a közvélemény többsége bízott a megbékéltetési politika sikerének lehetőségében, és félt attól, hogy a náci Németországból és a fasiszta Olaszországból érkező politikai és vallási menekültek miatt Franciaország egy legkevesébe sem kívánt háborúba keveredhet.

A Dreyfus-ügy óta a zsidók jelentős támasszal bírtak a kormányban és általában a francia liberális és baloldali körökben, de a harmadik köztársaság utolsó éveinek politikai fejleményei elszigetelték őket. Ez vezetett ahhoz, hogy a közvélemény valamivel később hajlandó volt tudomásul venni a Vichy-kormány zsidóellenes törvényeit.

Hitler 1938-ban sújtott le a német zsidóságra, ekkor került Franciaországban is előtérbe a menekültek kérdése. Az Anschluss után újabb nagyszámú emigráns áramlott az országba, az ezt követő hónapokban a Daladier-kormány több rendeletben is korlátozta a bevándorlást, egyúttal fokozta a már régebben ott élő külföldiek rendőri ellenőrzését, ugyanakkor kifejezetten zsidóellenes intézkedések ekkor még nem születtek.

A müncheni válság utáni hetekben a francia diplomácia a megbékítés koncepciójának megfelelően egy francia—német megnehtámadási egyezmény létrehozásán munkálkodott. 1938. november 7-én egy Párizsban élő 17 éves zsidó menekült, Herschel Grynszpan lelötte Ernst von Rathot, a német nagykövetség harmadtitkárát. E merénylet szolgáltatót ürügyet a nácioknak a „kristályéjszaka” megszervezéséhez, amelynek során Németországban 91 zsidót megöltek, 267 zsinagógát felgyújtottak, több ezer zsidó üzletet szétromboltak és 30 ezer zsidót koncentrációs táborokba hurcoltak. A merénylet mégsem veszélyeztette szükségképpen a francia—német viszonyt, hiszen a rendőrség azonnal őrizetbe vette a merénylőt, és Bonnet külügyminiszter részt vett von Rath temetésén. Néhány nap múlva újabb rendeletet hoztak a bevándorlás további korlátozásáról.

A példátlan németországi antiszemita pogrom nagy felháborodást váltott ki az Egyesült Államokban és Nagy-Britániában, és a megbékéltetési politika ottani hívei is kételkedtek Hitler gyakran hangzottatott békés szándékaiában. Chamberlain és Roosevel nyilvánosan megbélyegezték Németországot, ugyanakkor szorgalmazták az egyre súlyosbodó menekült-válság megoldását célzó tárgyalások meggyorsítását. Franciaország ezzel szemben hallgatott, sőt, Bonnet még inkább a francia—német titkos tárgyalások befejezésére összpontosított, noha otthon és külföldön egyaránt egyre több bírálat érte megbékéltetési politikáját.

A „kristályéjszaka” ellenére december 6-án Ribbentrop Párizsban érkezett a békét hirdető közös nyilatkozat aláírására. A francia kormány ugyan ígéretet tett arra, hogy minden, Németországból menekülő zsidó kap vízumot, a sajtó arról számolt be, hogy a határon átszökőket a francia rendőrség visszatoloncolja. A nemzetközi közvélemény nyomását mégsem lehetett teljesen figyelmen kívül hagyni, ezért a francia kormány bejelentette, hogy hajlandó tízezer személyt Madagaszkáron és Új-Kaledóniában letelepíteni; ez valójában a menekülők elriasztását célozta. Bérenger, a bevándorlási ügyek felelőse egyúttal kijelentette, hogy Franciaország „egyszerűen csordultig van telítve” külföldiekkel.

Noha a Bonnet-féle megbékéltetési politikának nem kevés ellenfele volt bal- és jobboldalon egyaránt, a megbékéltetés, vagyis az újabb világháború elkerülése fontosabbnak látszott, mint a zsidó menekültek ügyének felkarolása, így a hagyományos francia liberális-radikális politikai irányzat egyre inkább talajt veszített, és ezek után már csak egy, nem túl nagy lépésre volt szükség a megbékéltetés és a kollaboráció közötti egyre csökkenő távolság áthidalásához.

RICHARD W. STEELE:

A NAGY VITA: ROOSEVELT, A HÍRKÖZLŐ SZERVEK ÉS A KÖZELGŐ HÁBORÚ, 1940—1941

A történészek még ma sem tudják biztosan, mik voltak Roosevelt elnök szándékai Pearl Harbor előtt a háborút illetően. Azzal, hogy nyilvánosan nem kötelezte el magát, egyrészt elkerülte a tömegek heves reakcióját, másrészt nem választott egy olyan utat, amelyről aztán lehetetlen letérni — szögezi le Richard W. Steele, a San Diego State University professzora.

Roosevelt a tömegtámogatást a hagyományos módszerekkel is elérhette volna: hazafias közhelyek-kezelés, a náci kegyetlenkedések részletezésével. De az I. világháború tapasztalatai az amerikaiak jó részét kiábrándította a háborúból, ezért az elnök tudatosan keresett új megoldást, és olyan tájékoztatási propaganda stratégiával próbálta meg „eladni” a kormány álláspontját, amely korábban, a New Deal időszakában már bevált. A legtöbb minisztérium már régóta foglalkoztatott tájékoztatási szakembereket, akik a kormány feladatairól, törekvéseiről informálták a nagyközönséget. Még 1939-ben megalakult az Office of Government Reports és a Division of Information of the Office of Emergency Management. A két intézmény feladata főleg abból állt, hogy elősegítették a tömegtájékoztatási szervek könnyebb információ-szerzését, valamint védelmi adatokat szolgáltatottak a nyilvánosság egyes csoportjainak; állami és helyi hivatalnokoknak, lapszerkesztőknek, intézmények és személyek olyan csoportjának, melyek jelentős közönségformáló szerepe lehetett. Ezek az információk pontosak és semlegesek voltak, a növekvő katonai erő bizonyításával a tömegek bizalmát igyekeztek fokozni. Olyan felvilágosításokat és adatokat szolgáltatottak, melyek arról szóltak, mekkora problémával került szembe a nemzet, de hangoztatták, hogy aggodalomra nincs ok: a kormány kezében tartja az ügyeket. Az a propaganda, amely a népet az azonnali cselekvés követelésére sarkallta volna, olyan időben, amikor még az elnök sem döntött, nem volt megfelelő. Helyette arra volt szükség, amelyik az állandó készhélet ismételte.

A kormány híreit az újságok mindig szívesen fogadták, ha másért ne, hogy kitöltsék belső oldalait. Az együttműködést azonban meghatározta a tulajdonos politikai és ideológiai beállítottsága. Néhány kiadó még üzletet is szimatolt a dologban, és megfelelő ellenszolgáltatás reményében felajánlotta támogatását, ám a kormány elzárkózott minden megállapodástól, abban bízva, hogy az újságok enélkül is részletesen beszámolnak majd a mozgósítási akcióról.

A hírközlő szervek közül a leghasznosabbnak a híradó bizonyult. 1940—1941 táján minden filmhez vetítettek egy 10 perces kísérőfilmet (hetente két ilyen készült), amely bemutatta a világpolitikai eseményeket az amerikai nézőket szemtanúvá avatva. A producerek állami szervektől kapták a híreket, s gyakorlatilag ez a függés biztosította együttműködési kedvüket. Roosevelt beszédei, főleg kandalló melletti csevegése népszerű volt a híradó nézői és a rádióhallgatók között is. Azzal, hogy a filmeseket fényezőikkel és kameráikkal a kormánytisztviselők fontos alkalmakkor beengedték, kormányhoz hű magatartásukat biztosították.

A nagy filmstúdiók is hajlandók voltak az együttműködésre. Ez a hollywoodi stílusban beállt változást tükrözte, hiszen a 30-as években állandóan kritizálták a kormányt. Ezért Roosevelt állami támogatással létrehozott egy vállalkozást propaganda-dokumentumfilmek készítésére. 1938-ban pedig megalakította a United States Film Service-t — de ez a kísérlete hamarosan megbukott, vele együtt a kormány azon törekvése, hogy teljesen kihasználja a film nyújtotta propaganda-lehetőséget. A helyzet 1939-ben változott meg, amikor elkezdtek Amerikáról, a hazafiságról forgatni filmeket. A fordulatnak két fő oka volt: részben a közönségigény, mely Hollywoodot arra készítette, hogy vállaljon szerepet a veszélyben lévő európai demokráciák támogatásában, részben az, hogy az Igazságügyi Minisztérium 1938-ban azzal vádolta meg a 8 legnagyobb filmstúdiót, hogy megsértik a trösztellenes törvényt. Ráadásul Franciaország eleste fokozta a filmgyártók aggodalmát, így 1940 novemberében megszületett a Hollywood és a Fehér Ház közötti megegyezés.

A rádióállomások együttműködése természetesebb volt, mert jobban függtek a kormánytól és ők is féltek a trösztellenes törvény alkalmazásától. Számatalan olyan különböző műfajú programot sugároztak,

melyek a védelmi erőfeszítésekről szóltak, és a tömegek megértésére apelláltak. Az NBC feljegyzései szerint pl. 1941-ben havonta kb. 90 ilyen műsort adtak.

Ahogy a nemzet egyre közeledett a háborúhoz, a mozgósítási erőfeszítésekről szóló hírek nem bizonyultak elégségesnek. Az elnöknek anélkül, hogy elkötelezte volna magát, döntenie kellett. Azzal tisztában volt, hogy a hadbalépés elutasítása milyen hatást tesz az angolokra, a belépésre pedig mi lesz a nagyszámú amerikai ellenző reakciója. Rooseveltnél minden támogatást elutasított. Ilyen körülmények között született meg a kormány hangulat-elmélete. Az elnök 1941 májusában létrehozta az Office of Civilian Defence-t. Az ügynökség azonban a nemzetet főleg az ellenséges támadásra készítette fel, a propagandára és a közhangulat építésére alig fordított figyelmet. Augusztusban Rooseveltnél Adlai E. Stevensont és John J. McCloyt bízta meg a probléma tanulmányozásával. Ők azt javasolták, hogy hozzanak létre egy bizottságot kormánytisztviselők közül és a beavatkozást pártoló szervezetek képviselőiből akcióik összehangolására.

Az ellenzék különböző ideológiai és politikai háttérrel rendelkező amerikaiak széles rétegeiből tevődött össze. Csak abban voltak egységesek, hogy a háborút ellenezték. Rooseveltnél nem volt törvényes lehetősége elhallgattatásukra, másképpen kellett tehát elbánni velük. A hírközlőszervek azonban — más és más okok miatt — a háborúellenes irányzatnak alig adtak teret.

Hollywood a német filmpiac bezárulásával egyre inkább Nagy-Britanniában látott exportlehetőséget. Ráadásul a Lend-Lease törvény hatására az angolok nemcsak fizetni tudtak az amerikai filmekért, hanem fel is szabadult Hollywood befagyasztott tőkéje. 1940—41-ben 50 nagyobb film foglalt állást az intervenció szükségessége mellett, sőt olyan filmek is készültek, melyekben amerikaiak álltak be az angol hadseregbe. Ha a játékfilmeknek mindössze kis hányada is foglalkozott az aktuális nemzetközi kérdésekkel, de a kísérőfilmek, a híradók mindig a napi problémákról, a hazafiságról, a védelmi helyzetről, az angol elszántságról szóltak.

A rádióknak a kormány és az intervenció melletti elkötelezettsége nem volt kevésbé valóságos, csak kevésbé nyilvánvaló. 1939 júliusában a National Association of Broadcasters elfogadott egy határozatot, mely szerint ellentmondásos témáknak nem adnak adásidőt, ugyanakkor az ellentétes nézeteknek lehetőséget biztosítanak minden, a nyilvánosságot érintő kérdésben. Ez a következő néhány hónapban egyensúlyt biztosított a kormányhú és az ellenzéki beszédek között, de ezenkívül minden, amit a rádióhallgatók hallhattak, a kormány véleménye volt. 1941 nyarán Stevenson megvizsgálta a rádiók propaganda-adásait: a júliusi eredmény azt bizonyította, hogy a háborút ellenzők 8 óra időt kaptak, míg a beavatkozást támogató adásokat 42 órán át sugározták.

A kormány a legnehezebben a sajtóval birkózott meg. Noha az újságok 75%-a az elnököt támogatta, a Fehér Ház és a sajtó kapcsolata sohasem volt olyan, mint ahogy Rooseveltnél várta volna. 1940—1941-ben, ahogy egyre romlottak a japán—amerikai kapcsolatok, az elnök az ázsiai eseményekről és az ezzel kapcsolatos amerikai külpolitikáról szinte semmilyen információt nem volt hajlandó adni. Ez vezetett oda, hogy a tömegek nem értették, mi okozta Pearl Harbort és Amerika hadbalépését. A sajtó azonban tolerálta a kormány álláspontját; az újságírók néhány kivételtől eltekintve barátságosak és együttműködőek voltak, de az újságok sohasem szolgálták úgy a propagandacélokat, ahogy a rádió és a film tette.

Rooseveltnél, aki még nem tudta, mit fog tenni, nem engedte magát félrevezetni a tömeghangulattól. Számára a háború és a béke kérdése túl fontos volt ahhoz, hogy vitára bocsássa. Ezért inkább a közhangulatot igyekezett emelni azzal az általános nézettel, hogy a németek ugyan fenyegetést jelentenek, de a nemzetnek van ereje és vezetője a védekezéshez. Ebben az erőfeszítésben segítettek neki a tömegtájékoztató eszközök, csökkentve az izolacionisták befolyását.

(The Journal of American History, 71. kötet, 1984. I. (Június) 69—92. l.)

B. B.

M. I. SZEMIRJAGA:

A FASISZTA MEGSZÁLLÁSI RENDSZER AZ IDEIGLENESEN ELFOGLALT SZOVJET TERÜLETEKEN

A szerző annak tudatában vállalkozott cikke közlésére, hogy a témával már könyvtárnyi irodalom foglalkozott, s forrásbázisa nemzetközileg is impozáns. Úgy véli azonban, hogy az eddigi szakirodalom a szovjet területek gazdasági kifosztására, a fasiszták sajátos „munkaerő-gazdálkodására” és a kiméletlen, tömeges terror feltárására koncentrált. Kevesebb figyelmet fordítottak a kutatók a német megszállás intézményi és közigazgatási rendszerének vizsgálatára, valamint a náci ideológiai átnevelő kísérleteire és a nacionalista szembenállások szítására irányuló törekvéseire. Mint ismeretes, 1942 végéig a németek 1,8 millió km² területet foglaltak el a Szovjetunióban, ahol korábban csaknem 90 millió ember élt, az ország lakosságának 45 százaléka. A megszállt területek adták a szovjet ipari termelés egyharmadát, itt volt a vetésterület csaknem fele, a vasútvonalak 55%-a. Kb. 25 millió ember evakuált a belső, keleti szovjet területekre, de így is mintegy 60 millió szovjet állampolgár maradt a náci által megszállt területen.

A szovjet állam, a szocialista társadalom felszámolása, az „alsóbbrendű fajok” kiirtása volt a hitleristák célja. Ennek érdekében vezették be az „új rendet”, alkalmazták tömegesen a kiméletlen terrort, folytattak rablógazdálkodást, pusztították a kulturális, szellemi értékeket. Az elfoglalt területeket két nagyobb részre osztották. A front mögötti sáv, illetve a hadsereg ellátása szempontjából fontos körzetek a Wehrmacht igazgatása alá kerültek. A többi területen „polgári” közigazgatást vezettek be. A Rosenberg irányította a „Keleti területek Minisztériumá”-t. A hódító államok közül Németország, Románia és Finnország kapott megszállt területet. Olaszország és Magyarország nem. Ukrajna német fennhatóság alatt állott. Nem az egész köztársaság területe, de mintegy 340 ezer km², kb. 16 millió lakossal. Baltikum néven észt, lett, litván és részben belorusz területeket vontak össze, mintegy 230 ezer km²-t, 8 millió lakossal. Bialystok körzetét Kelet-Poroszországhoz csatolták. A román megszállók Transznisztria néven ukrán és szovjet-moldvai területeken rendezkedtek, kb 50 ezer km²-el gyarapítva országukat. A finn megszállás Kelet-Karéliát foglalta magába.

A megszálló hatóságok az említett körzetekben „helyi” közigazgatást vezettek be. Hazatérő burzsoá-nacionalista emigránsokra, helybeli árulókra, kollaborálókra építették rendszerüket. Természetesen erős irányítás, ellenőrzés mellett. Felszámolták a szovjet intézményrendszert, eltérően a nyugat-európai német gyakorlattól. Különösen a baltikumai „önkormányzat” körül szerveztek nagy propagandát a németek. Az ukrán nacionalista Sz. Bandera nemzetállami kísérletét — kezdeti biztatások ellenére — nem realizálták. Ukrajnában 1943 elejétől — Sztálingrád után — próbálták helyi önkormányzatot bevezetni — ekkor már kevés eredménnyel. Az Orosz Föderáció megszállt területei a Wehrmacht ellenőrzése alatt álltak, kivételt a Brjanszk környéki „autonóm” körzet képezett, amely azonban gyakorlatilag csak propagandacélokat szolgált. A megszállt területeken mindvégig voltak partizánok által ellenőrzött körzetek, ahol sajátos körülmények között, de funkcionált a szovjethatalom. A nyugatnémet történetírás adataira is hivatkozva közli Szemirjaga, hogy 1942-ben Belorussziában mintegy 20 ezer km², Ukrajnában csaknem 70 ezer km² állt a partizánok ellenőrzése alatt. 1943-ban már összesen 200 ezer km² területen számolták fel a megszálló rendszert.

A hódító németek gazdasági elképzeléseit az ún. Oldenburg-terv foglalta magába, s Göring külön utasításai alapján irányították a végrehajtást. Német adatokkal argumentálja a szerző azt az állítását, hogy a 1942 derekán kb 3/4 részben a megszállt területek biztosították az alapvető élelmiszerekből a harcoló hadsereg ellátását. A megszállók a nagyüzemet német állami tulajdonnak nyilvánították, a kisüzemet, műhelyeket — elsősorban a Baltikumban és a nyugati körzetekben — visszaadták egykori tulajdonosaiknak. Amíg éltek a „Blitzkrieg” remények, kevesebb gondot fordítottak az ipari potenciál kiaknázására. Később német alaposággal igyekeztek a náci hadigazdaság szolgálatába állítani ezt az ágazatot is. A kitermelő ipar és a mezőgazdaság termékeit kezdettől fogva nagy becsben tartották. A náci agrárpolitika az említett nyugati körzetekben visszaállította a földmagántulajdont. (1943-ban már 2 millió parasztgazdaság volt). A belső belorusz, ukrán és orosz területeken német állami tulajdonná nyilvánították a szovhozokat és

gépállomásokat. A kolhozok többsége is „nagyüzem” maradt, amelyek a német igényeket szolgálták, de az 1942-es Rosenberg-terv a föld-magántulajdon visszaállítását is kilátásba helyezte. A legjobb földeket német telepeseknek szánták.

Uralmuk ideje alatt kb. 5 millió embert hurcoltak szovjet területről munkára Németországba. Kezdetben toborzással is kísérleteztek, főként fiatalokat igyekeztek megnyerni. 1942 derekától erőszakos módon elhurcoltakkal biztosították a munkaerőt a német hadigazdaság számára. Szerzőnk összefoglalóan értékeli a kíméletlen pusztítást, amely anyagi javakat, emberéletek millióit és kulturális értékeket sem kímélt. Ukrajna területén 230 tábor működött, ezen belül 180 hadifogoly tábor. Ez utóbbiakban csaknem másfél millió szovjet katona lelte halálát. A háború kezdetén, 1942 végéig az „Einsatzgruppék” működésének 1 millió szovjet ember lett az áldozata. Ukrán területen összességében 4 millió szovjet katona és civil lakos vált a megszállás áldozatává, Belorussziában mintegy 2 millió (a lakosság egynegyede!), az Orosz Föderáció megszállt körzeteiben 1,7 millió ember, a Baltikumban csaknem 1 millió vesztette életét. Mindösszesen 6 millió polgári személy és 4 millió hadifogoly lett a fasiszta hódítás áldozata — a megszállás idején.

(*Voproszi isztorii, 1985. 3. szám 3—15. l.*)

M.

I. E. LEVIT:

AZ ANTONESCU-DIKTATÚRA POLITIKÁJA AZ IDEIGLENESEN MEGSZÁLLT SZOVJET TERÜLETEKEN

A kisinyovi szerző úgy véli, hogy a témáról ugyan már igen sok munka született, vizsgálata változatlanul fontos kutatói feladat. Már csak a polgári történetírás torzításai miatt is. Ez utóbbi — különösen újabb — igazolni próbálja Románia részvételét a szovjetellenes háborúban. Napvilágot látnak olyan művek, amelyeknek szerzői felszabadító háborúként értékelik az Antonescu-rezsim hódításait. Igaz, tárgyilagos feldolgozások is születtek. Ezek sorából R. Wolf, illetve I. S. Fischer munkáit emeli ki Levit. Fischer a zsidóság elleni atrocitásokat leplezte le elsősorban. A szovjetellenes háborúban való román részvételt ugyanakkor Antonescu személyes ambícióival, hatalomvágyával magyarázza. Vitathatónak tartja szerzőnk azt a beállítást is, miszerint a román fasiszta rendszer nem kapott hódító politikájához támogatást a történelmi pártoktól. Úgy véli, egyedül a kommunisták helyezkedtek elvszerű álláspontra — minden nehézség ellenére is. A román történetírás álláspontjára is hivatkozik, amikor cáfolja azt a beállítást, hogy Antonescut hazafiás nemzeti célok vezérelték, s csak kénytelen-kelletlen sodródott a náci Németország oldalára. Hangsúlyozza a rendszer fasiszta jellegét, ami megszállási politikája is igazolt. A kérdéssel kapcsolatos történelmi irodalom polarizált. Átfogó munkák és helytörténelmi feldolgozások jellemzik. Saját kutatási eredményei mellett ezek szintetizálására is vállalkozott Levit.

1941. június 11-én Münchenben kapott Antonescu Hitlertől ígéretet, hogy a szovjetellenes hadjáratban való közreműködés esetén Besszarábiára, Észak-Bukovinára számíthat Románia, sőt a Dnyeper vonaláig más területeket is megszállhat. 1941 őszén az események ennek megfelelően alakultak. A németek oldalán vonulva a románok megszállták a Moldvai Szovjet Köztársaságot, Ukrajna területéből pedig a csernovicei, izmailovói, az odesszai területet és a vinnyicai kerület déli részét. Az elfoglalt területeken három kormányzóságot hoztak létre. Besszarábia (Kisinyov székhellyel), Bukovina (Csernovice) és Transznisztria (Tiraszpol, majd Odessza központtal). Az első két terület Románia részévé vált, az utóbbi ideiglenes megszállása alá került. Emellett német parancsnokságok tanácsadói is működtek. (A németek a helyi német telepesekre — volksdeutsch — is számítottak és támaszkodtak). A szerző sokoldalúan mutatja be a fasiszta Románia katonai-politikai, közigazgatási, gazdasági berendezkedését. A hódító foglalás, a gazdasági kiaknázás, illetve a menekülés, rablás jellemezték a román megszállás fázisait. (Sztálingrád és Kurszk jelentette a fordulóponthoz, mint ahogy az angolszász hatajmakhoz való közeledést is a háború menetében bekövetkezett változás idézte elő.) Összesen mintegy 23 milliárd rubel kárt okoztak, és félmillió ember esett áldozatul.

Alapvetően a moldvai és ukrán államiság megszüntetése volt a cél. (A szovjethatalom automatikus felszámolásán túl.) Az ukrán nacionalistákra való tekintettel Antonescu egy korlátozott területű ukrán bábállamot elfogadott volna, de pl. Galícia nélkül a közvetlen német-román határ érdekében. Hitler azonban német kolonizációs területnek szánta Ukrajnát, nem tervezte névleges önállóságának biztosítását sem. Transznisztria kérdésében a román vezetés óvatos volt. Önmagában természetesnek tartották volna, hogy Nagy Románia részévé váljon. Határait illetően igényeiket a háború alakulásától tették függővé. Ugyanakkor nem szerették volna Észak-Erdély fejében rekompenzációként megkapni ezeket a területeket.

A politikai berendezkedés, a gazdasági kiaknázás mellett az elfoglalt területek románosítása volt az egyik fő cél. Több százezer hektárt foglaltak le román telepések számára. A moldvaiakat románoknak nyilvánították. Kíméletlen kegyetlenséggel törekedtek a zsidó, a cigány és a szláv kérdés megoldására. Koncentrációs táborok, kitelepítések, kényszermunka, börtönök, tömeges kivégzés szolgált eszközül. A hadsereg ellátását biztosító élelmiszer-szállítások mellett ipari és közlekedési felszereléseket, vagyontárgyakat, kincseket hurcoltak Romániába — intézményesen és egyéni „vállalkozásként” egyaránt. A hatékonyság érdekében a kolhozokat állami irányítás alatt hagyták, 12—70 éves kor között a lakosságot munkaszolgálatra kötelezték, súlyos adókat vetettek ki rájuk. A román megszállás alatti veszteségeket érzékelteti, hogy Odessa lakossága felére csökkent.

Befejezésül az ellenállásról, a partizánmozgalomról ír a szerző, továbbá arról, hogy minden pusztítás, kíméletlen mézárulás ellenére „halálgárak” nem voltak. Ez persze nem kérdőjelezi meg a rendszer fasiszta jellegét, már csak azért sem, mert büntetteik írásos és tárgyi nyomait — törekvésük ellenére — nem tudták teljesen eltüntetni.

(*Isztorija SzSzSzR, 1984. 5. szám, 126—141. 1.*)

M.

JE. P. KRASZILCSIKOV:

A HOLLAND ELLENÁLLÁSI MOZGALOM TÖRTÉNETÉBŐL (1940—1945)

A témával foglalkozó gazdag polgári és szovjet szakirodalomból a szerző sokat hasznosított. Kiemeli a „Katonai dokumentumok Holland Állami Intézete” tevékenységét, amely forráspublikációkkal, s már közvetlenül a háború befejezése után többkötetes kiadványokkal jelentkezett. Szerzőnk szerint ez a gyorsaság azzal is összefüggött, hogy magyarázni kívánták a holland hivatalnoki réteg kollaboráns, mérsékeltellenálló magatartását, ami sztrájk-akciókban, illegális sajtótermékek terjesztésében, a németországi munka alóli kibúvásban nyilvánult meg. Kiemeli pl. L. de Jong monográfiáját, amely öt kötetben 1961—1965 között jelent meg „A megszállás” címmel. Művének, s általában a kérdés polgári irodalmának azt a sajátosságát hangsúlyozza Kraszilcsikov, hogy az aktív, fegyveres ellenállás történetére kevesebb figyelmet fordított.

A németek 1940 nyarán a megszállt Hollandia polgári közigazgatásának vezetésével az osztrák náci Seyss-Inquart bízta meg. Ez a lépés az óvatos beolvasztás első fázisát jelentette. Az óvatosságot a hollandiai fasizmus erőtlensége, az ország és birtokai erőforrásaira irányuló igény, a kollaboráció készsége magyarázta. Kezdetben kísérletet tettek pl. a holland szociáldemokraták megnyerésére — eredménytelenül. A párt gyakorlatilag feloszlott, viszont aktivistái intenzíven bekapcsolódtak az ellenállás különböző formáiba. A kollaborációra számító német remények alapját képezte pl. az 1940 júliusában alakult „Politikai Konvent”, amely öt vezető polgári párt s néhány szociáldemokrata vezető tömörülése volt. Mérsékelt együttműködést hirdettek — bizonyos holland integritás megmentése érdekében. A dinasztiahoz, illetve az ország háború utáni függetlenségéhez való ragaszkodás azonban Hitler számára elfogadhatatlan volt, így a mérsékelt együttműködésnek, a mérsékelt ellenállásnak ez a kísérlete kudarcot vallott. Az integritás és a behódolás feloldhatatlan dilemmája miatt a Seyss-Inquart által alakított „Holland Unió”

sem hozott megoldást. Annál is inkább, mert a német megszállók a holland fasisztákat igyekeztek erősíteni. Pozíciókba helyezték kádereiket, rendszeres pénztámogatást folyósítottak szervezeteiknek.

Az aktív, megalkuvás nélküli rezisztencia vezető erejét a holland kommunisták alkották. Már a háború előtt intenzíven bekapcsolódtak a fasizmus elleni küzdelembe. Az alig 9 ezer tagot számláló párt 700 önkéntest toborzott Spanyolországba. A náci megszállást követően illegálisba vonultak, igaz, már 1940. július 19-én be is tiltották a pártot, amelynek akkor 2 ezer tagja volt. Orgánuma, a „De Waarheid” viszont minden második héten napvilágot látott, mintegy 20 ezer példányban. Gyűjtést kezdeményeztek azok számára, akik bujkáltak, mert Németországba akarták vinni őket, munkára. Több sztrájkot szerveztek, már 1940—41 fordulóján is a kommunisták. A legjelentősebb az 1941 februári akció volt, amikor a fémipari munkások Németországba hurcolását akadályozták meg. Csak munkanélküliek „külföldi” munkavállalását vették tudomásul. 1942 elejéig a németek nem is szorgalmazták a munkaerő-toborzást.

Működtek aktív ellenálló csoportok a kommunistáktól függetlenül is. Szabotázsakciókat hajtottak végre, röplapokat terjesztettek. Főként fiatalokat tömörített az a szervezet, amely „rongyosok” néven élt a köztudatban — a 16—17. századi függetlenségi mozgalom tradícióit vállalva fel. A hollandiai protestáns egyházak is tevékeny részt vállaltak a nem fegyveres ellenállásban. Holland tiszték „A rend szolgálata” nevű szervezetbe tömörültek, a kivárás álláspontján helyezkedtek, kapcsolatban álltak a londoni emigráns kormánnyal, adatokat szolgáltattak a szövetségeseknek. Leideni egyetemisták a zsidók zaklatása ellen szerveztek sztrájkot, amelybe a kommunisták is beegitettek.

1941. június 22. után a németek önkéntes légiót akartak szervezni, de a királynő szózata szövetségesnek nyilvánította a Szovjetuniót, így a bolsevizmus elleni keresztes hadjáratról lebeszélte alattvalóit. Ebben az időszakban — a kedvezőtlen terepadottságok ellenére — telefon- és vasútvonalakat, hidakat rongáltak meg a kommunista partizán csoportok. Érdemetk szereztek ezekben az akciókban a kommunisták által szervezett, pártok fölötti „Holland népi milícia” tagjai is. A merényleteket, a szabotázsakciókat megtorlás követte. 1942 nyaráig kb. ezer kommunistát tartóztattak le. Komoly vérveszteségek érték az angol „tanácsadókat” is. A Barbarossa terv beindítását követően a fasiszták kivételével minden politikai pártot betiltottak. Egyre nyiltabban segítették a holland fasisztákat.

A háború menetében bekövetkezett fordulat az ellenállási mozgalmat új helyzetbe hozta. A diákok 86 százaléka tagadta meg 1943 tavaszán az ún. „Lojális nyilatkozat” aláírását. 1 millióan sztrájkoltak, hogy megakadályozzák 300 ezer holland hadifogoly Németországba szállítását. Ekkor a kommunisták már háttérbe szorultak, mert a lebukások következtében vezető kádereiket elvesztették. A bujkálók (1943 végén 100 ezer, 1944 őszén negyedmillió) megsegítését a protestáns csoportok szervezték. Több mint 10 ezren tevékenykedtek — pl. az élelmiszerjegyek megszerzése érdekében. 84 millió guldenes segélyalap jött létre, amelynek visszafizetését a londoni kormány szavatolta. A rádiókészülékek elkobzását követően megnőtt az illegális sajtótermékek jelentősége. 400 ezer példányban jelentek meg lapok.

A szövetséges csapatokat holland földön általános sztrájjal köszöntötték. A londoni kormány igyekezett egységesíteni az ellenállási mozgalmat, de felerősödtek a politikai és taktikai nézeteltérések is. A katonatiszték vették át a mozgalom irányítását. Aktívan együttműködtek az angolszász erőkkel, ugyanakkor a háború előtti társadalmi, politikai viszonyok restaurálására törekedtek, ami feszültségekhez vezetett. Végül is a mérsékelt irányzatok kerekedtek felül. Hollandia háború utáni politikai viszonyait is ez a körülmény határozta meg.

(*Voproszi isztorii*, 1985. 4. szám, 78—93. l.)

M.

L. A. INGULSZKAJA:

**AZ 1948. ÉVI SZERZŐDÉS — A SZOVJETUNIÓ ÉS FINNORSZÁG
JÓSZOMSZÉDI VISZONYÁNAK CHARTÁJA: TÖRTÉNETE,
SAJÁTOSÁGAI, JELENTŐSÉGE**

Az egyezmény előzményeivel kapcsolatban a szerző rámutat, hogy a Szovjetunió már 1938-ban javaslatot tett Finnországnak — az 1932-es megemntámadási szerződés tovább fejlesztéseként — egy kölcsönös segélynyújtási megállapodás megkötésére. A finn vezetés azonban akkor hallani sem akart a szovjet-finn viszony érdemi javításáról. A szovjet diplomácia 1944 őszén ismét kezdeményezett, majd 1945 januárjában a Szövetséges Ellenőrző Bizottság szovjet képviselője újra feltette Paasikivi államfőnek a kérdést. Kitérő választ kapott, s 1947-ig, a finn békeszerződés megkötéséig érdemi előrelépés nem is történt.

A finn vezetés svéd mintájú skandináv semlegesség elérését szerette volna, nyugati orientációra törekedett. Visszatérő érvük volt, hogy Finnország távol kíván maradni a nagyhatalmak minden konfliktusától, nem akar azokba áldozatként belesodródni. A finn reflexiók paradoxona volt, hogy a szovjet szimpátiával egyáltalán nem vádolható katonai vezető körök hajlottak — taktikai megfontolásból?, háborús tapasztalataik alapján? — a védelmi szerződés megkötésére. Igaz, a régi finn katonai potenciál fenntartásával, amelyet sem a Szovjetunió, sem szövetségesei nem helyeseltek.

A finn államfő — Paasikivi — más finn realpolitikussal együtt már a háború előtt úgy vélte, hogy országának jó viszonyra kell törekednie keleti szomszédjával, így az érdekelte válik a finnek semlegességének támogatásában. Súlyos áldozatokkal járó keserű tapasztalatok után kerekedett felül Helsinkiben ez a józan belátás. A békeszerződés megkötését követően a finn külpolitika hangsúlyosan arra törekedett, hogy elkerülje a nagyhatalmi konfliktusokba való bekapcsolódást, az ország területe ne válhassék szovjetellenes felvonulási tereppé, sőt külső veszély esetén számíthassanak a Szovjetunió segítségére. Tehát semlegességre, kölcsönös biztonságot nyújtó jó együttműködésre törekedtek, ami a szovjet félnek is elsődleges célja volt. A hidegháborús nemzetközi helyzet kialakulása óvatosabbá tette a finneket, ugyanakkor fokozta a Szovjetunió érdekltségét abban, hogy biztonságos, jó viszonyt teremtsen északnyugati határainál.

Ilyen körülmények között született meg Sztálin levele, amelyet Paasikivihez intézett 1948 februárjában. A szovjet vezető utalt arra, hogy a Hitler oldalán országa ellen harcoló országok közül — amelyekkel határos a Szovjetunió — kettő: Románia és Magyarország már kölcsönös segélynyújtási, barátsági szerződést kötött Moszkvával. Célzerű lenne finn részről is *hasonló* útra lépni. A szovjet kezdeményezés élénk ellentmondásos fogadtatásra talált finn politikai körökben. A jobboldali erők hallani sem akartak a tárgyalásokról, kiforgatták Sztálin levelének kifejezéseit. Sajtójukban arról cikkeztek, hogy Moszkva *ugyanolyan* (s nem csupán hasonló) viszonyt akar Helsinkivel, amely semlegességre törekszik, mint a szocialista orientációjú szomszédaival. Szovjet részről ezt az értelmezést cáfolták. A külpolitikai érdekek hasonlóságát hangsúlyozták, rámutattak a belpolitikai viszonyok alapvető különbségeire.

Maga Paasikivi is hangsúlyozta a kelet-európai országok és hazája helyzete közötti különbséget, de hajlott a pozitív válaszra. Egyértelműen csak a finn kommunistákat is magába foglaló Demokratikus Népi Szövetség állt ki a tárgyalások mellett. Heves parlamenti viták után a szociáldemokraták és a Svéd Néppárt is a tárgyalások mellett foglalt állást, s 113:8 arányban szavazták meg a képviselők, hogy a finn kormány adjon kedvező választ a szovjet kezdeményezésre.

Alapos, körültekintő előkészületek után 1948. február 25-én Moszkvában tárgyalóasztalhoz ült a Pekkala miniszterelnök által vezetett finn és a szovjet delegáció, Molotov külügyminiszterrel az élén. A szovjet fél több változatban terjesztette elő javaslatait. A finnek óvatosak, körültekintőek, de konstruktívak voltak. A tervezet 1. és 2. pontja körül alakult ki hosszas eszmecsere. Ezek a katonai együttműködésre vonatkoztak. A 3—7. pontokat illetően könnyen létrejött a megegyezés. A szovjet fél elfogadta ezen pontok finn szövegezését. Ezekben az ENSZ alapelvei és a béke melletti elkötelezettségüket deklarálták a szerződő felek. Ígéretet tettek a jószomszédi viszony erősítésére, tartózkodást fogadtak minden, a másik félre kedvezőtlen szövetségszövetségi politikai lépéstől. Leszögezték a gazdasági, kulturális kapcsolatok fejlesztésének

szükségességét stb. A szovjet fél 20 évre szóló szerződést javasolt, a finnek 10 évre kívánták elkötelezni magukat. Ennek megfelelően született meg az egyezmény, amelyet 1955-ben, 1970-ben hosszabbítottak meg, legutóbb pedig 1983-ban további 20 évre érvényesítettek.

A katonai együttműködés pontos értelmezése kérdésében a finn delegáció nem tudott dönteni. Hazautaztak konzultálni, s 5 hét múlva folytatódtak a tárgyalások. A nézetkülönbség lényegében azon alapult, hogy a szovjet javaslat szerint Finnország biztonságának veszélyeztetése esetén a szerződés értelmében automatikusan realizálódott volna a szovjet segítségnyújtás. A véglegessé vált finn szövegezés szerint a megtámadott, illetve veszélyeztetett fél kérésére, a szerződés alapján tárgyalásokat folytatnak a segítségnyújtás módjáról. A Szovjetunió számára az volt a fontos, hogy Finnország biztonságát garantálja, s annak területéről ne veszélyeztethessék biztonságát. A veszélyeztetettség fogalmának értelmezése is bizonytalan, vitatott pontnak bizonyult.

Végül is mint egyenjogú partnerek, kölcsönös biztonságot nyújtó, a felek érdekeit egyaránt szolgáló megállapodást kötöttek. Szigorúan védelmi jelleggel, tiszteletben tartva az ENSz alapelveit, az 1947-es finn békeszerződést. Az egyezmény jó példája a különböző társadalmi rendszerű államok kölcsönösen előnyös jószomszédi együttműködésének. A szovjet- finn viszony az európai béke fontos eleme. A gazdasági kapcsolatok fejlődése ilyen politikai alapon jó feltételekkel rendelkezik, s ez is hozzájárult, hogy Finnország a Szovjetunió második legfontosabb tőkés gazdasági partnere lett.

(*Isztorija SzSzSzR, 1984. 6. szám 57—70. 1.*)

M.

A. A. SEVJAKOV:

AZ ÚJ ROMÁNIA KIEMELKEDŐ ÁLLAMFÉRFIA

Petru Groza születésének centenáriuma alkalmából jelentette meg cikkét a szovjet szerző. Áttekintést ad a kiemelkedő román történelmi személyiség egész politikai pályájáról, jól ágyazva azt be a román történelmi fejlődés adott szakaszába. A Déva környéki liberális szellemű papcsalád tehetséges gyermeke Budapesten jogi, Berlinben közgazdasági doktorátust szerzett. Korán kifejlődött progresszív szociális érzékenysége ellenére — különösen a parasztság helyzete foglalkoztatta — az aktív politizálásba csak 1918 után kapcsolódott be. Cselekvő részese volt a gyulafehérvári öszromán nemzeti gyűlés előkészítésének. A nacionalista túlzások azonban riasztották, a társadalmi átalakulások szükségességét állította előtérbe, ami miatt elszigetelődött az akkori román politikai életben. Nem adta fel, bízott a liberális, demokratikus elemek józanságában, abban, hogy sikerül segítségükkel elérni a szükséges társadalmi reformokat, különösen a parasztság helyzetének javítását.

1919-ben képviselő lett. Bepillantást nyert a román politikai élet korruptségába, amitől igyekezett magát távol tartani — eredményesen. 1920—21-ben tárca nélküli, 1926—27-ben közmunkaügyi miniszterként vett részt Averescu kormányában. 1922-től az agrárreformot előkészítő kormánybizottságban játszott vezető szerepet. A parasztság érdekeinek szószólójaként nagy népszerűségnek örvendett — emiatt lemondott a miniszteri funkcióról. Paralell azonban jó kapcsolatai alakultak ki ipari, burzsoá liberális körökkel, számos bizottságban kapott funkciókat, amelyekben jól kamatoztatta magas szintű felkészültségét, politikai tekintélyét, népszerűségét. Sevjakov csak utal ezekre a burzsoá kapcsolatokra, pedig az életpálya egészében elhelyezve ezeket, több figyelmet érdemeltek volna. Mutatják ugyanis Groza reálpolitikusi nagyságát és fejlődőképességét. A paraszti demokrácia elkötelezett szószólója volt. Mint ilyen elszigetelődött a tradicionális uralkodó osztályok által determinált vezető politikai körökben. A román munkásmozgalom erőtlensége, a paraszti demokrácia politikai éretlensége miatt szükségképpen orientálódott az ipari, burzsoá liberális körök felé, irányzata politikai presztízsét is növelve. Hasonló reálpolitikusi megfontolások implikálták a háború alatti és utáni orientációját, amelyet erőteljesen kiemel szerzőnk. A kommunistákkal, a Szovjetunióval való konstruktív együttműködéséről van szó.

Térjünk vissza a politikuspálya első szakaszához. Az 1920—30-as évek fordulóján Groza dévai háza a romániai — és nem csupán román! — paraszti demokrácia politikai szerveződésének központja lett. Ilyen előzmények után alakult meg 1933-ban az Ekés Front, amelynek szellemi atyja, vezetője lett Petru Groza. Törvényes eszközökkel kívánt a mozgalom, a párt küzdeni a társadalmi átalakulásért, a parasztság érdekeit szolgáló reformokért. Néhány éven belül több mint negyedmillió tagja lett a pártnak, s jó együttműködést alakított ki magyar demokratikus és munkásszervezetekkel — szinte népfront jelleggel. Tehát kezdetét vette a balratorolódás, konzekvensen folytatva a nacionalizmustól való elhatárolódást. Ebben az időszakban mélyültek el Groza marxizmussal kapcsolatos ismeretei, alakultak ki kapcsolatai az illegálisba kényszerített kommunistákkal.

A második világháború előestéjén és éveiben Romániában eluralkodó nacionalista, sovinsizta, fasiszta politikai légkör nem kedvezett Petru Groza politikai irányvonalának. Állandóan zaklatták tevékenységéért, többször be is börtönözték. 1944-ben társadalmi nyomásra engedték szabadon. Az 1944. augusztus 23-i fordulatot követően Groza és pártja a romániai politikai élet egyik központi tényezője lett. A Népidemokratikus Frontban elfogadta a kommunisták kezdeményező szerepét, nagy hangsúlyt helyezett a Szovjetunióval való együttműködésre, energikusan szorgalmazta a fasiszta, reakciós elemek kiiktatását a politikai életből, s annak demokratikus átalakítását, a társadalmi viszonyok megváltoztatásával együtt. Groza miniszterelnök-helyettesként, illetve a fegyverszünet betartásáért felelős államtitkárként tevékenykedett Sanatescu, majd Radescu tábornok kormányában. Élére állt a forradalmasodó agrármozgalomnak. Népszerűségét csak növelte a munkásmozgalommal való nyílt, konstruktív együttműködés, s az ellene jobboldali elemek által szervezett merénylet. 1945 márciusától 1952-ig miniszterelnökként játszott vezető szerepet Románia szocialista átalakításában.

Sevjakov — mint utaltunk rá — nagy hangsúllyal taglalja erre az időszakra vonatkozóan a kommunistákkal, a Szovjetunióval való konstruktív együttműködési készséget. Közvetlen tanácsadói között a RKP főtitkára mellett ott volt pl. E. Bodnaras. Ez a politikai irányvonal eredményezte, hogy Malinovszkij tábornok feloldotta Észak-Erdélyben a szovjet katonai igazgatást, amelyet a Román Nemzeti Parasztpárt fegyveres osztagainak, az ún. Maniu-bandáknak a magyarelleses vérengzései, a Vörös Hadsereg utánpótlási vonalait veszélyeztető akciói miatt rendelték el. Nagy érdemei voltak Grozának a szovjet gazdasági segítség megszerzésében, a jóvátételi kötelezettségek 50%-os mérséklésében, a kedvező békefeltételek elérésében, s az 1948-as szovjet-román, illetve a többi népi demokratikus országgal kötött barátsági egyezmények előkészítésében. Mindezzel kiváltotta az angolszász hatalmak rosszállását, akik a diplomáciai elismerést, a béke megkötését kezdetben Maniu és Bratianu kormánytagságához kötötték. 1945 augusztusában Mihály lemondásra szólította fel Grozát, bojkottálta kormányát („sztrájkolt”) — eredménytelenül. Következetes réalpolitikájával Petru Groza kormánya történelmi érdemeket szerzett a demokratikus agrárreform végrehajtásában, az ország helyreállításában, a demokratikus alkotmány kimunkálásában, s a tervgazdálkodás beindításában. 1952-től 1958-ban bekövetkezett haláláig államfőként is ezt a politikai irányvonalat követte.

Érdeme Sevjakov cikkének, hogy Groza réalpolitikusi, progresszív tevékenységét állítja előtérbe, nem merül el társadalomfelfogásának kritikai elemzésében — bár ezen a téren többet nyújthatott volna, a gondolkodó politikus sokoldalúbb bemutatása érdekében.

(Voproszi isztorii, 1984. 11. szám 110—122. 1.)

M.

A folyóiratszemplét összeállította: Barda Beáta (B. B.), Menyhárt Lajos (M.) és Molnár Tamás (M. T.).

BIBLIOGRÁFIA

A MAGYARORSZÁGON MEGJELENT TÖRTÉNELMI MUNKÁK (ÖNÁLLÓ KÖTETEK, TANULMÁNYOK, CIKKEK) VÁLOGATOTT JEGYZÉKE

(1984. január 1.—december 31.)

Összeállította: Rozsnyói Ágnes és Sz. Gyivicsán Mária

Rövidítésjegyzék

tanulmánykötetek:

AUSzeg. Act. Ant. = Acta Universitatis Szegediensis de Attila József nominatae. Acta Antiqua et Archaeologica. Szeged, 1983.

folyóiratok:

AA = Acta Antiqua Academiae Scientiarum Hungariae
AÉ = Archeológiai Értesítő
AH = Acta Historica Academiae Scientiarum Hungariae
AHA = Acta Historiae Artium Academiae Scientiarum Hungaricae
ÁI = Állam és Igazgatás
AlfT = Alföldi Tanulmányok
AOe = Acta Oeconomica
ArsH = Ars Hungarica
AtSz = Agrártörténeti Szemle (Historica Rerum Rusticarum)
BékÉI = Békési Élet
BSz = Borsodi Szemle
D = Demográfia
DSz = Debreceni Szemle
Éllr = Élet és Irodalom
ÉlT = Élet és Tudomány
ESz = Egyetemi Szemle
ET = Ethnográfia
FF = Filozófiai Figyelő
FK = Filológiai Közlöny
FöK = Földrajzi Közlemények
FSz = Felsőoktatási Szemle
GK = Geodézia és Kartográfia
HK = Hadtörténelmi Közlemények
HSz = Hevesi Szemle
IPM = Interpress Magazin
ISz = Iskolai Szemle

IT	= Irodalomtörténet
ItK	= Irodalomtörténeti Közlemények
JK	= Jogtudományi Közlöny
K	= Kritika
KgSz	= Közgazdasági Szemle
KKts	= Komárom megyei Könyvtáros
Kts	= Könyvtáros
KtSz	= Közlekedéstudományi Szemle
LK	= Levéltári Közlemények
MÉ	= Magyar Építőművészet
MFSz	= Magyar Filozófiai Szemle
MH	= Magyar Hírlap
MK	= Magyar Könyvszemle
MN	= Magyar Nemzet
MNy	= Magyar Nyelv
MNyőr	= Magyar Nyelvőr
MoV	= Mozgó Világ
MP	= Magyar Pedagógia
MPSz	= Magyar Pszichológiai Szemle
MS	= Magyar Sajtó
MT	= Magyar Tudomány
MTAFT	= A Magyar Tudományos Akadémia Filozófiai és Történettudományi Osztályának Közleményei
MuK	= Múzeumi Kurir
MuzK	= Múzeumi Közlemények
MüÉ	= Művészettörténeti Értesítő
MV	= Műemlékvédelem
MZ	= Magyar Zene
N	= Népszava
NHQ	= The New Hungarian Quarterly
Nsz	= Népszabadság
NSz	= Nógrádi Szemle
NyK	= Nyelvtudományi Közlemény
NyKu	= Nyelvünk és Kultúránk
Pf	= Palócföld
PFKözl	= A Politikai Főiskola Közleményei
PSz	= Pedagógiai Szemle
PtK	= Párttörténeti Közlemények
S-km	= Somogyi Könyvtári Műhely
SSI	= Studia Slavica Academia Scientiarum Hungaricae
SSz	= Soproni Szemle
StSz	= Statisztikai Szemle
Sz	= Századok
SzaSz	= Szakszervezeti Szemle
SzEKI Táj	= Szakszervezetek Elméleti Kutató Intézete-tájékoztató
Szoc	= Szociológia
SzSzSz	= Szabolcs Szatmári Szemle
Tájékoztató MM	= Tájékoztató, a Művelődési Minisztérium Marxizmus--Leninizmus Oktatási Főosztálya kiadványa
TáK	= Társadalomkutatás

TáSz	= Társadalmi Szemle
ThSz	= Theológiai Szemle
TKts	= Tolnai Könyvtáros
TSz	= Történelmi Szemle
Tt	= Tiszatáj
Ttan	= Történelemtanítás
TtKözl	= Társadalomtudományi Közlemények
TV	= Természet Világa
UF	= Új Forrás
ÚT	= Új Tükör
V	= Valóság
Va	= Vigilia
Vg	= Világosság
VK	= Városi Közlekedés
VSz	= Vasi Szemle
Vt	= Világtörténet

I. ÁLTALÁNOS MUNKÁK

Bibliográfia

- Antik Tanulmányok. (Studia antiqua.) Repertórium, 1954—1978. (Összeáll.: Baliga Lászlóné, Szerk.: Maróti Egon.) Szeged, 1983. 293 l.
- Benda Kálmán műveinek bibliográfiája. (Összeáll.: Dippold Péter.) TSz. 1984. 27. évf. 3. sz. 480—503. l.
- Bényei Miklós: Hajdú-Bihar megye munkásmozgalmának történetének irodalma 1983. DSz. 1984. 4. évf. 1. sz. 171—181. l.
- Bibliographie choisie d'ouvrages d'histoire publiés en Hongrie en 1981. AH. 1983. 29. köt. 2—4. sz. 337—354. l.
- Bibliographie choisie d'ouvrages d'histoire publiés en Hongrie en 1982. AH. 1984. 30. köt. 3—4. sz. 425—438. l.
- Bodor Antal—Gazda István: Magyarország honismereti irodalma 1527—1944. Függelek: A vármegyetörténeti sorozatok. Bp. 1984. Könyvért. Váll. 4821. — Ismerteti: Péter László. Kts. 1984. 34. évf. 9. sz. 557—558. l.
- Budapest történetének bibliográfiája 1981. Bp. 1983. Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár, 560 l. — Ismerteti: Péter László. Kts. 1984. 34. évf. 10. sz. 620—621. l.
- Az 1981. évi magyar hadtörténelmi irodalom bibliográfiája. A Magyarországon és külföldön megjelent magyar nyelvű és magyar vonatkozású irodalom. (Összeáll.: Viniczai István—Windisch Aladárné.) HK. 1984. 31. évf. 1. sz. 167—197. l.
- Az 1982. évi magyar hadtörténelmi irodalom bibliográfiája. A Magyarországon és külföldön megjelent magyar nyelvű és magyar vonatkozású irodalom. (Összeáll.: Damó Csilla—Viniczai István.) HK. 1984. 31. évf. 4. sz. 795—823. l.
- Folyóiratrepertórium. (Válogatás 1980. második felévű külföldi folyóirataiból.) Vt. 1984. 2. sz. 125—157. l.
- Fragmenta codicum in bibliothecis Hungariae... I/1. köt. (Előszó: Mezey László.) Bp. 1983. Akadémiai K. 2861., 50 t. — Ismerteti: Vizkelety András. Kts. 1984. 34. évf. 6. sz. 366—368. l.
- Gontar, Alekszander: Kiadványok a forradalom előtti Oroszország történetéről. (Bibliográfiai útmutató.) Vt. 1984. 3. sz. 155—157. l.
- Honismereti bibliográfia. Honismeret, 1984. 12. évf. 2. sz. mell. 61., 3. sz. mell. 1—4. l.; 4. sz. mell. 81., 5. sz. mell. 4 l.
- Hiller István—Mastalirné Zádor Márta: Sopron bibliográfiája az 1983. évre. SSz. 1984. 38. évf. 4. sz. 368—382. l.
- Jakabffy Imre: Magyar régészeti irodalom 1983-ban. AÉ. 1984. 111. köt. 1. sz. 126—140. l.
- Külföldi időszaki kiadványok (KIK) a magyar könyvtárakban a 17. századtól 1970-ig. (Szerk.: Csillag Lászlóné.) Bp. 1982. (1983.) OSzK. 5. köt. L-N. — Ismerteti: Zs. A. Kts. 1984. 34. évf. 3. sz. 176—177. l.
- Külföldi folyóiratok hadtörténelmi repertórium, 1981. (Összeáll.: Damó Csilla—Viniczai István.) HK. 1984. 31. évf. 2. sz. 405—432. l.
- Kosáry Domokos műveinek bibliográfiája. (Összeáll.: Dippold Péter.) Tsz. 1983. 26. évf. 3—4. sz. 510—519. l.
- Magyar családtörténeti és címertani irodalom 1561—1944. (Baán Kálmán gyűjtését jav. és kieg.: Kóczy T. László, Gazda István.) Bp. 1984. Könyvért. Váll. 187 l. Tudománytár. — Ismerteti: Pogány György. Kts. 1984. 34. évf. 10. sz. 624. l.
- Magyar Könyvészet 1921—1944. A Magyarországon nyomtatott könyvek szakosított jegyzéke. II.: Társadalomtudományok. I: Társadalom—politika—közgazdaságtan. (Szerk.: Komjáthy Miklósné.) Bp. 1984. OSzK. 608 l.
- A magyar memoáriródlalom 1945—1980. (Szerk.: Faragó Éva.) Bp. 1983. (1984.) FSzEK. 1351. —

- Ismerteti: *Németh S. Katalin*. Kts. 1984. 34. évf. 8. sz. 492—493. l.
- A magyar munkásmozgalom történetéről szóló cikkek jegyzéke. 1983. július—augusztus—szeptember. PtK. 1984. 30. évf. 1. sz. 215—217. l.; 1983. október—november—december. Uo.: 2. sz. 231—234. l.; 1984. január—február—március. Uo.: 3. sz. 252—254. l.; 1984. április—május—június. Uo.: 4. sz. 255—226. l.
- A Magyarországon megjelent történelmi munkák (önálló kötetek, tanulmányok, cikkek) válogatott jegyzéke. (1982. január 1.—december 31.) (Összeáll.: Rozsnyói Ágnes—Sz. Gyivicsán Mária.) Sz. 1984. 118. évf. 1. sz. 190—270. l.
- Mátrai László műveinek bibliográfiája. (Összeáll.: Pelle József.) MFSz. 1984. 28. évf. 1—2. sz. 168—174. l.
- Pach Zsigmond Pál irodalmi munkássága (1943—1983). (Összeáll.: Varga István.) TSz. 1984. 27. évf. 1—2. sz. 313—335. l.
- A Somogyi Honismereti Híradó repertórium — 1970—1982. (Összeáll. és szerk.: Dr. Sipos Csaba.) Kaposvár, 1983. 59 l.
- Szilágyi Miklós*: Helyi kiadású helytörténeti monográfiák 1970—1981. (Annotált bibliográfia.) ET. 1984. 95. évf. 1. sz. 118—133. l.
- A Társadalomtudományi Intézet munkatársainak 1983. évi publikációi. (Bibliográfia.) TtKözl. 1984. 14. évf. 2. sz. 321—338. l.
- A Történelemtanítás című folyóirat repertórium. 1955—1981. (Összeáll.: Horányi István.) Bp. 1984. OPI. 202 l.
- Ismertetések**
- Jakabffy Imre*: A Közép-Duna medence régészeti bibliográfiája 1967—1977. Bp. 1981. Akadémiai K. 376 l. — Ismerteti: *Fodor István*. Sz. 1983. 117. évf. 5. sz. 1144—1146. l.
- A Társadadalmi Szemle 10 éve. Repertórium. 1972—1981. (Szerk.: Ecsedy Andorné és Gáliczky Éva.) Bp. 1983. FSzEK. 175 l. — Ismerteti: *iff. Horváth Géza*: A Társadalmi szemle újabb tíz éve. Kts. 1984. 34. évf. 4. sz. 240—241. l.; *Lendvai L. Ferenc*. TáSz. 1984. 39. évf. 4. sz. 110—111. l.
- Levéltári leltárak, repertóriumok, regeszták**
- Budapest Főváros Levéltárában őrzött jelentősebb kapitalista kori vas-, fém- és gépipari fondok. Repertórium. (Összeáll., szerk.: Szilágyi Gábor.) Bp. 1984. Bp. Föv. Lt. 500 l. Budapest Fővárosi Levéltár kiadványai. Levéltári Dokumentáció 8.
- Budapest története képekben. 1493—1980. Képkatalógus II. k. (Főszerk.: Berza László.) Bp. 1984. FSzEK. 638 l. — Ismerteti: (*buza*) MN. 1984. 47. évf. 22. sz. 8. l.
- Csanak Dóra, F.*: Fülep Lajos kéziratos hagyatéka. Ms 4552—Ms 4609. Bp. MTA Kvt. 165 l., ill.
- Fráter Jánosné*: Az Akadémiai Könyvtár iratai 1831—1949. K 801—K 940. Bp. 1984. Akadémiai Kvt. 255 l. (A Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára kéziratárának katalógusai 14.)
- Hervay, L. Ferenc*: Repertorium Historicum Ordinis cisterciensis in Hungaria. Bp.—Róma, 1984. Ed. Cistercienses 329 l., ill., térk. Bibliotheca Cisterciensis 7.
- Központi Statisztikai Hivatal Levéltára. Levéltári leltárak. I—II. l. (1787) 1869—1979. (Szerk.: Jeney Andrásné—Kalmár Ella.) Bp. 1984. KSH. 529 l.
- A MTA Művészettörténeti Kutatócsoportjának forráskiadványai XIX: *Urbaria et Conscriptio* nes 7. füzet (7) I A—Nagybánya (101—200 fasciculus) Művészettörténeti adatok. (Főszerk.: Aradi Nóra.) Bp. 1984. MTA Műv. tört. Kut. csop. 317 l.
- A magyarországi katolikus egyház levéltári anyagának fondjegyzékei. I.: Érsekségek, püspökségek, káptalanok és szerzetesrendek levéltárai. (Szerk.: Nagy Lajos.) Bp. 1983. MűVM. LO. — UMKL. 139 l. Magyarországi Egyházi Levéltárak fondjegyzékei II.
- Levéltárügy, levéltártörténet**
- Ács Zoltán*: Közös ügyeink. Bécsi beszélgetés dr. Rudolf Neck levéltárossal. (A magyar—osztrák levéltári kapcsolatok elmélyítéséről.) Éllr. 1984. 28. évf. 29. sz. 7. l.

Csanád megye levéltára 1710—1950. (Szerk.: Blazovich László.) Szeged, 1984. 274 l. Csongrád megyei Levéltár kiadványai I.

Ember Győző: A levéltártudomány. Sz. 1984. 118. évf. 1. sz. 125—145. l.

A levéltári forráskiadás. Az egyházi levéltárak. A levéltári szekció tanácskozása a MKE XIII. vándorgyűlésén, Kaposvár, 1981. (Szerk.: Bán Péter.) Bp. 1982. 135 l. — Ismerteti: *Dóka Klára*. LK. 1982. 53. évf. 2. sz. 309—311. l.

Magyarország levéltárai. (Szerk.: Balázs Péter.) Bp. 1983. Új Magyar Központi Lt. 381 l. — Ismerteti: *Kállay István*. MN. 1984. 47. évf. 240. sz. 8. l.

Ismertetések

Budapest Főváros Levéltára kiadványai. Levéltári dokumentáció 2., 6., 7. köt. Topográfiai mutatók: I. köt.: *Bácskai Vera*: Pest város topográfiai mutatója I. Belváros, Lipótváros. Bp. 1975. 338 l.; II. köt.: *Felhő I.*—*Gál Éva*: Buda város topográfiai mutatója. Vár, Krisztinaváros. Bp. 1980. 340 l.; III. köt.: *Bácskai Vera*: Pest város topográfiai mutatója. 2. Terézváros. I—II. köt. Bp. 1982. 485 l. — Ismerteti: *Sashegyi Oszkár*. LK. 1982. 53. évf. 2. sz. 308—309. l.

Régi okiratok és levelek tára (1905—1906). Debrecen, 1982. Kossuth Lajos Tudományegyetem Könyvtára. — Ismerteti: *Futaky László*. SzSzSz. 1984. 19. évf. 3. sz. 124—126. l.

Könyvtárak, könyvtárügy

Csapody Csaba: A Budai Királyi Palotában 1686-ban talált kódexek és nyomtatott könyvek. Bp. 1984. MTA Kvt. 112 l., ill. A MTA Könyvtárának Közleményei 15.

A Dernschwam-könyvtár. Egy magyarországi humanista könyvjegyzéke. (Bev.: *Berlász Jenő*.) Szeged, 1984. JATE. 343 l., ill. Adattár XVI—XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 12.

Hadnagy Róbert: Gróf Festetics György könyvtára. A Festetics könyvtár rövid története. Hálózatok, 1984. 2. sz. 3—11. l.

Herczigné Mlakár Erzsébet: Az iskolai könyvtárügy kezdetei Komárom megyében. Az esztergomi

Szent Benedek-rendi Gimnázium könyvtárának története a kezdetektől 1900-ig. KKts. 1983. 11. évf. 3. sz. 40—50. l.

Jónás Károly: A Képviseelőházi Könyvtár állományának alakulása a két világháború között. MK. 1984. 100. évf. 1—2. sz. 60—74. l.

Kókay György: Első magyarországi kölcsönkönyvtár. Olvasókabinét Pozsonyban 1782-ben. MK. 1984. 100. évf. 1—2. sz. 34—44. l.

Kormányos András: A szegedi Munkáskönyvtár történetéből. MK. 1984. 100. évf. 3. sz. 251—260. l.

Szelle Béla: Iparos segédek könyvtára 125 évvel ezelőtt. — Adalékok a munkáskönyvtárak kezdeteihez. MK. 1984. 100. évf. 1—2. sz. 114—118. l.

Múzeum, múzeumügy

Fodor József: Dunántúli építőipartörténeti gyűjtemény. Első múzeumi tájékoztató, az V. Veszprém megyei Üzemtörténeti konferenciára készült előadás. Veszprém, 1984. VmÜT. 67 l., ill.

Fürészné Molnár Anikó: A tatabányai Munkásmozgalmi és Ipartörténeti Múzeum. I. rész. UF. 1984. 16. évf. 1. sz. 95—96. l.

Kálmán Mária: Múzeumi tanórák. Köznevelés, 1984. 40. évf. 2. sz. 8. l.

Lugosi József: Egylovétű hátultöltő puskák a Hadtörténeti Múzeum gyűjteményében. HK. 1984. 31. évf. 2. sz. 305—331. l.

A Magyar Nemzeti Galéria régi gyűjteményei. (Szerk.: *Mojzer Miklós*.) Bp. 1984. Corvina K. 15 l., 211 kép.

Román Mária: A történeti muzeológia helyzete és feladatai a legújabbkori történelmi ismeretek terjesztésében. MuzK. 1983. 1. sz. 4—12. l.

Szikossy Ferenc: A történeti muzeológia fejlődése, helyzete és továbbfejlesztésének lehetséges irányai. MuzK. 1983. 1. sz. 13—20. l.

Tihanyi János: Az osztrák ellenállási mozgalom múzeuma. Sz. 1983. 117. évf. 6. sz. 1376—1379. l.

Vass István, G.: Mikor alapították a gyulai Múzeumot? BékÉi. 1984. 19. évf. 1. sz. 116—119. l.

Vörös Károly: Felszólalás a történeti muzeológia jelenlegi helyzetéről Miskolcon tartott értekezleten. MuzK. 1983. 1. sz. 66—69. l.

Segédtudományok

- Bertényi Iván*: Cimerek és társadalom. História, 1984. 6. évf. 1. sz. 25—26. l.
- Davis, Z. Natalie*: Antropológia és történetudomány a nyolcvanas években. Vt. 1984. 2. sz. 17—27. l.
- Dobosi Viola, T.*: Vértesszőllős: módszerek és eredmények. AÉ. 1984. 111. köt. 1. sz. 95—100. l.
- Gaunt, David*: Történelem és antropológia. Vt. 1984. 2. sz. 3—16. l.
- Horváth Lajos*: Pest megye városi, községi és megyei pecsétjei 1381—1876. Bp. 1982. Pest megyei Lt. 378 l., ill. Pest megyei Levéltári füzetek 4.
- Káplár László*: Ismerjük meg a numizmatikát. (Pénzek—érmek—gyűjtők.) Bp. 1984. Gondolat K. 343 l., ill., térk.
- Kerny Terézia*: A katonaszentek ikonográfiájának néhány sajátossága és szerepe a középkori magyar művészetben. ArsH. 1984. 12. évf. 2. sz. 161—176. l.
- A középkori Magyarország főpapi pecsétjei a Magyar Tudományos Akadémia Művészettörténeti Kutató Csoportjának pecsétmáslatgyűjteménye alapján. (Szerk.: Bodor Imre.) Bp. 1984. MTA Műv. tört. Kut. Csup. 75 l., ill.
- László Gyula*: Történelem és régészet. Új Írás, 1984. 24. évf. 2. SZ. 79—91. l.
- A magyar koronáról:
- A Szent Korona. (Disputa: mérnökök, ötvösök a történelemtől.) História, 1984. 6. évf. 3. sz. 14—15. l.,
 - *Váczy Péter*: Ellenvélemények a koronáról. História, 1984. 6. évf. 3. sz. 16—18. l.
- Püspöki Nagy Péter*: Régi és új magyar városi cimerek. História, 1984. 6. évf. 1. sz. 27—28. l.
- Rádóczy Gyula*: A legújabbkori magyar pénzek (1892—1981). Bp. 1984. Corvina K. 216 l. — Ismerteti: *Kenessey Béla*: Az érmekben az igazság? Könyvvilág, 1984. 29. évf. 12. sz. 22. l., *Székely András*. UT. 1984. 21. évf. 38. sz. 2. l.
- Történeti antropológia. Az 1983. április 18—19-én tartott tudományos ülésszak előadásai. (Szerk.: Hofer Tamás.) Bp. 1984. MTA Néprajzi Kut. Csup. 365 l. Antropológiai írások 8—10. sz.

Ismertetések

- Ilisch, Peter*: Münzfunde und Geldumlauf in Westfalen im Mittelalter und Neuzeit. Numismatische Untersuchungen und Verzeichnis der Funde in den Regierungsbezirken Arnberg und Münster, Aschendorfsche Verlagbuchhandlung, Münster Westfalen, 1980. 266 l. — Ismerteti: *Buza János*. Sz. 1984. 118. évf. 3. sz. 576—577. l.

Térképek, térképészet

- Bibliai atlasz. Kortörténeti bevezetéssel. (Szerk. biz. eln.: Bartha Tibor. Vál.: Tóth Kálmán.) Bp. 1984. Ref. Sajtóoszt. 99 l. + térk.
- Fogarasi László*: Százéves térkép. (Frisisz Ferenc 1883-ban készült térképe: Budapest Főváros Tervrajza.) Budapest, 1984. 22. évf. 4. sz. 24—25. l.
- Korszerű oktatás — korszerű térkép. (Az 1981. októberi nemzetközi tanácskozás rövidített anyaga.) (Szerk.: Szabolcs Ottó.) Bp. 1984. OPI. 216 l.
- A munkásmozgalom története 1945—1980. térképsorozat. (Összeáll.: Haskó Katalin.) Bp. 1984. Kossuth K. 32 tkp-lap.
- Stegená Lajos*: Korok és térképek. Bp. 1984. Gondolat K. 128 l., ill., térk. Gondolat zsebkönyvek.

Társadalomtudományok

- Cseh-Szombathy László*: A társadalomtudományi kutatást és dokumentációt koordináló európai központ. TáK. 1984. 2. évf. 2. sz. 119—122. l.
- Klaniczay Tibor*: Kulturális és történelmi hagyományaink feltárása. MT. 1984. 29. köt. 12. sz. 953—961. l.
- Kulcsár Kálmán*: A magyar szociológia történet-szemlélete. (Gondolatok a külső minta jelentőségéről.) V. 1984. 27. évf. 5. sz. 1—21. l.
- Önmagát kereső társadalomtudomány. Szántó Tibor és Zsolnai László körinterjúja. V. 1984. 27. évf. 4. sz. 1—14. l.

Pach Zsigmond Pál: Közélet és társadalomtudomány. MT. 1984. 29. köt. 9. sz. 649—651. l. Tudós portrék. Kardos István TV-sorozata. Bp. 1984. Kossuth K. 498 l., ill.

Történelmi tudat — nemzettudat

Ancsel Éva: A történelmi hallgatagságról. Medvetánc, 1983. 4. sz. — 1984. 1. sz. 3—12. l.

Bálint Éva, V.: Forradalmak utókorára. A nemzet tudat természetrajza és a Magyar Tanácsköztársaság. Beszélgetés Hajdú Tibor történésszel. MH. 1984. 17. évf. 68. sz. 6. l.

Bata Imre: Nemzet és identitás. Új Írás, 1984. 24. évf. 12. sz. 19—21. l.

Benczédi László: Amit ki kell mondani. Molnár Erik és a nemzet-vita. MN. 1984. 47. évf. 294. sz. 9. l.

Benda Kálmán: Történetírás és nemzeti öntudat. Új Írás, 1984. 24. évf. 12. sz. 31—34. l.

Berend T. Iván: Nemzet és identitás. Új Írás, 1984. 24. évf. 12. sz. 22—24. l.

Csányi László: Hazafiság és történelem. Új Írás, 1984. 24. évf. 12. sz. 46—51. l.

Csepeli György: Azonosságtudat és nemzeti hovatartozás. TáSz. 1984. 39. évf. 3. sz. 54—57. l.

Csepeli György: A nemzeti látószög dilemmái. V. 1984. 27. évf. 4. sz. 15—22. l.

Györffy György: Csoporttudat, nemzeti tudat. Új Írás, 1984. 24. évf. 12. sz. 59—63. l.

Hanák Péter: A dunatáji közösségtudat ébresztése. Műhely, 1984. 7. évf. 3. sz. 3—20. l.

Huszár Tibor: Nemzetlét—nemzet tudat—értelmisség. Bp. 1984. Magvető K. 7291. — Ismerteti: Nagy Kázmér: Hová megy a vonat? Éllr. 1984. 28. évf. 17. sz. 11. l.

Juhász Gyula: Nemzetkoncepciók. Új Írás, 1984. 24. évf. 12. sz. 25—31. l.

Kiss Gy. Csaba: Hol van a hazám? (Nemzeti identitás Közép-Európában, himnuszokban elbeszélve.) Életünk, 1984. 21. évf. 9. sz. 973—978. l.

Kosáry Domokos: Levél a kis nemzetekről Juhász Ferencnek. Új Írás, 1984. 24. évf. 12. sz. 15—19. l.

Kunszabó Ferenc: Esszék, jegyzetek, publicisztikák. Bp. 1984. Magvető K. 407 l.

László Gyula: Gondolatok a „nemzet és identitás” kérdéséről. Új Írás, 1984. 24. évf. 12. sz. 4—7. l.

László Gyula: Hogyan vélekednek a főiskolás fiatalok a szocialista hazafiság és proletár-internacionalizmus lényegéről. Jászkunság, 1984. 30. évf. 3. sz. 32—39. l.

Litván György: Facing up to the Recent Past. NHQ. 1984. 25. köt. 93. sz. 104—108. l.

Litván György: Hazaárulás-e a hazára „árulkodni”? A polgári radikálisok nemzetfelfogása. V. 1984. 27. évf. 12. sz. 58—69. l.

Lukácsy Sándor: Ki a magyar? (anno 1822, 1832, 1984.) Új Írás, 1984. 24. évf. 12. sz. 63—67. l.

Németh G. Béla: Mozgó stabilitás vagy múltba meredt statikusság. Nemzeti identitás vagy nemzetkarakterológia. Új Írás, 1984. 24. évf. 12. sz. 34—45. l.

Niederhauser Emil: „A közös múltnak egymás megértésére kell ösztönöznie”. (Orosz István beszélgetése Niederhauser Emil történésszel.) Alföld, 1984. 35. évf. 3. sz. 69—76. l.

Pach Zsigmond Pál: A nemzet tudatról napjainkban. Új Írás, 1984. 24. évf. 12. sz. 11—14. l.

Pach Zsigmond Pál: Üzleti szellem és magyar nemzeti jellem. TSz. 1982. 3. sz. 375—403. l. — Ismerteti: Kovács Sándor Iván: Mi a magyar. Nsz. 1984. 42. évf. 255. sz. 7. l.

Páskándi Géza: A szabadság színváltozásai. Bp. 1984. Magvető K. 236 l. Gyorsuló idő.

Sinkó Katalin: A nemzeti emlékmű és a nemzeti tudat változása. MűÉ. 1983. 32. évf. 4. sz. 185—201. l.

Somlyói Tóth Tibor: Asszimiláció hungarika. (Az asszimiláció természetes és mesterséges tényezői a magyar történelemben.) V. 1984. 27. évf. 12. sz. 34—47. l.

Sötér István: Nemzeti identitásunk. Új Írás, 1984. 24. évf. 12. sz. 8—10. l.

Szabolcs Ottó: Történelemszemlélet és identitás. Ttan. 1984. 29. évf. 5. sz. 1—5. l.

Székely András Bertalan: A közép-kelet-európaiság eszméje a magyar tudományban, közgondolkodásban és közművelődésben. Bp. 1984. Népművelési Int. 61 l.

Tordai Zádor: Megértő módban. Tanulmányok. Bp. 1984. Magvető K. 436 l. Elvek és utak.

Történelmi ismeret — történelmi tudat. A felszabadulás utáni történelem oktatásának feladatai. országos elméleti tanácskozás. Bp. 1983. október 20—21. (Szerk.: Balogh Sándor.) Bp. 1984. Kossuth K. 221 l. — Ismerteti: Iván Géza: A szocializmus építésének hazai története és ok-

tatásának problémái. PFKözl. 1984. 3—4. sz. 185—194. l.; *Kovács Kikova László*: Negyven év öntudata. Könyvvilág, 1984. 29. évf. 6. sz. 2. l.
Vladár Ervin: Történelmi tudat és identitás. (Beszámoló a Nemzetközi Történelemdidaktikai Társaság konferenciájáról, Tutzing, 1984. március 12—16.) Ttan. 1984. 29. évf. 5. sz. 17—24. l.

Történettudomány — általában

Ancsel Éva: Éthosz és történelem. Bp. 1984. Kossuth K. 133 l. — Ismerteti: *Földesi Tamás*: Értékeink forrásánál. Nsz. 1984. 42. évf. 274. sz. 7. l.; *Szabolcsiné Benedek Ágnes*. PFKözl. 1984. 3—4. sz. 180—184. l.
Buzási János: Ember Győző 75 éves. MN. 1984. 47. évf. 92. sz. 7. l.
Glatz Ferenc: Háborúk és a történetírás. História, 1984. 6. évf. 5—6. sz. 35. l.
Glatz Ferenc: Hagyomány és megújulás a történettudományban. (Elhangzott a Magyar Tudományos Akadémián 1983. május 2-án.) Műhely, 1984. 7. évf. 4. sz. 3—15. l.
Glatz Ferenc: Zene, politikai gondolkodás, nemzeti eszmények. (Társadalmi és kultúrtörténeti megjegyzések a Kossuth-szimfóniáról.) TSz. 1984. 27. évf. 1—2. sz. 165—171. l.
Granasztói György: Egy történész időszerűsége. Domanovszky Sándor. TSz. 1984. 27. évf. 1—2. sz. 303—312. l.
Erdei Ferenc: Történelem és társadalomkutatás. (Szerk., utószó: Kulcsár Kálmán.) Bp. 1984. Akadémiai K. 482 l. Erdei Ferenc összegyűjtött művei. — Ismerteti: *Szőcs Gábor*: Az osztály a társadalom történetében. Nsz. 1984. 42. évf. 186. sz. 7. l.; *Végh Ferenc*: A szociográfiától a szociológiáig. Könyvvilág, 1984. 29. évf. 4. sz. 4. l.
Erdélyi Ágnes—Kelemen János: Történelemfilozófia: kérdések és perspektívák. FF. 1984. 6. évf. 4. sz. 6—31. l.
Kelemen János: Történetiség és racionalizmus. Doxa, 1984. 1. sz. 7—26. l.
 Ki volt hát Szekfű Gyula? Major Ottó interjúja Keresztury Dezsővel. V. 1984. 27. évf. 11. sz. 45—55. l.
Kosáry Domokos: Két írás, négy évtized. 1.: Az összehasonlító történelem néhány problémája.

(A Revue d'Histoire Comparée 1943. évi első évfolyamában franciául megjelent tanulmány.) TSz. 1983. 26. évf. 3—4. sz. 464—483. l., 2.: A hatalmi egyensúly elve és a dunai táj. Uo: 484—509. l.

Kosáry Domokos: A magyar történettudomány teendői és szervezeti kérdései. Sz. 1984. 118. évf. 4. sz. 832—860. l.
Makkai László 70 éves. Confessio, 1984. 8. évf. 3. sz. 14—16. l.
Mérei Gyula: Szekfű Gyula, a nemzetben gondolkodó történész. Tt. 1984. 38. évf. 1. sz. 65—71. l.
Pach Zsigmond Pál: Történettudomány a történelem viharában. Éllr. 1984. 28. évf. 47. sz. 5. l.
Berend T. Iván: Pach Tanár Úr. TSz. 1984. 27. évf. 1—2. sz. 1—4. l.,
 — (j. gy.): Pach Zsigmond Pál 65 éves. MN. 1984. 47. évf. 234. sz. 9. l.,
 — (j.): Pach Zsigmond Pál akadémikust köszönti a Történelmi Szemle. MN. 1984. 47. évf. 222. sz. 9. l.,
 — *V. Bálint Éva*: Tanítványok lehettünk. MH. 1984. 17. évf. 233. sz. 8. l.
Raczkó Pál: Régészet, történelem és történelem-szemlélet. Jászkunság, 1984. 30. évf. 1. sz. 23—27. l.
Szűcs Jenő: Nemzet és történelem. Tanulmányok. Bp. 1984. Gondolat K. 668 l (2. kiad.)

Módszertan

Bendu Kálmán: A magyar történeti forráskiadás múltja és mai helyzete. II. rész. LK. 1982. 53. évf. 2. sz. 201—205. l. (Az I. rész a LK. 1979. 2. sz.-ban jelent meg.)
 A megszólított ember. Történészek kerekasztal-beszélgetése. (Történelem a moziban.) A beszélgetés résztvevői: Ágh Attila, Lackó Miklós, Ormos Mária, Szabó Miklós. Filmvilág, 1984. 27. évf. 5. sz. 2—9. l.
Raczkó Pál: A történetiség az őskori régészetben. MuzK. 1983. 1. sz. 70—76. l.
Szilágyi Miklós: Az agrártörténet, a társadalomtörténet és a néprajz összefüggései a helyi kiadványokban. ET. 1984. 95. évf. 1. sz. 114—117. l.
Tripolszky László: A tudomány segédcsapataként. Beszélgetés Bokor Péterrel a történelmi dokumentumfilmről. Nsz. 1984. 42. évf. 235. sz. 16. l.

Ismertetések

Fischer, Holger: Politik und Geschichtswissenschaft in Ungarn. Die ungarische Geschichte von 1918 bis zur Gegenwart in der Historiographie seit 1956. München, 1982. R. Oldenburg, 179 l. — Ismerteti: *Niederhauser Emil*. AtSz. 1984. 26. évf. 1—2. sz. 306—307. l.

Glatz Ferenc: Történetíró és politika. Szekfü, Steier, Thim és Miskolczy nemzetéről és államról. Bp. 1980. Akadémiai K. 167 l. — Ismerteti: *Némedi Dénes*. MTAFT. 1981. 30. köt. 1. sz. 132—135. l.

Kovalcsenko, I. D.: A történeti források az információelmélet fényében. (A kérdés feltevése.) In: Isztorija SzSzSzR. 1982. 3. sz. 129—148. l. — Ismerteti: *Menyhárt Lajos*. Sz. 1984. 118. évf. 3. sz. 603—605. l.

Petrovskij, B. B.—*Tyiskov, V. A.*: A szovjet történelem kutatási eredményei a tizedik ötéves tervben. In: Voproszi Isztorii, 1981. 2. sz. 3—25. l. — Ismerteti: *Menyhárt Lajos*. Sz. 1983. 117. évf. 6. sz. 1446—1447. l.

Társadalomtudományi-történettudományi szervezetek

— Az Akadémia közgyűlés

MTA Történettudományi Intézet. — *Hanak Péter*: Módszer és koncepció megújulása a Történettudományi Intézet munkásságában. MT. 1984. 29. köt. 4. sz. 257—265. l.

(*j. gy.*): Miről tanácskoznak a magyar és a szovjet történészek? Interju Mucsi Ferencsel. MN. 1984. 47. évf. 242. sz. 4. l.

Rottler Ferenc: Magyar—szovjet társadalomtudományi együttműködés. Ták. 1984. 2. évf. 1. sz. 130—134. l.

Magyar Történelmi Társulat:

— *Rozsnyói Ágnes*: A Magyar Történelmi Társulat hírei. Sz. 1983. 117. évf. 5. sz. 1182—1183. l., *Uő*. uo.: 6. sz. 1448—1451. l.;

— *Vass Henrik*: A Magyar Történelmi Társulat 1983. évi tevékenységéről és az 1984. évi munkatervéről. Sz. 1984. 118. évf. 3. sz. 563—575. l.

Sinkovics István: A magyar egyetem történeti kutatások nemzetközi kapcsolatai, szervezeti és kutatási kérdések. FSz. 1984. 33. évf. 4. sz. 247—251. l.

Steier Miklós: Magyar—osztrák történelem együttműködés. MT. 1984. 29. köt. 9. sz. 722—725. l.

Marxizmus—leninizmus

Források

Marx, Karl és Engels, Friedrich Művei. 44. köt. 1849—1873. Bp. 1984. Kossuth K. 712 l.

Marx, Karl—Engels, Friedrich: Technika és társadalom. Bp. 1984. Kossuth K. 258. l. (2. bőv. kiad.)

Feldolgozások

Ágh Attila: A politika világa. (A marxista politikaelmélet alapvonásai.) Bp. 1984. Kossuth K. 258 l.

Almási Miklós: Marx: An Open Theory, NHQ. 1984. 25. köt. 96. sz. 96. sz. 130—135. l.

Balogh Zoltán: Egy marxista öltözködésszociológia vázlat. Medvetánc, 1984. 4. évf. 2—3. sz. 3—32. l.

Bereczkei Tamás: A marxista természetfilozófia kérdőjelei a magyar filozófiai életben. FF. 1984. 6. évf. 3. sz. 119—128. l.

Berend Rózsa: A gazdasági elmaradottság kérdésének bekapcsolása a marxista elméletbe. Rosa Luxemburg könyve a lengyel ipar fejlődéséről. V. 1984. 27. évf. 1. sz. 22—29. l.

Berend Rózsa: Új fejezet a századelő marxista imperializmus elméletében. (Megjelent: M. Bucharin: Imperialism and World Economy = Imperializmus és világgazdaság. New York, 1966.) Tájékoztató MM. 1984. 1. sz. 183—195. l.

Berend Rózsa: Új elemek a századforduló körüli marxizmusban. Karl Kautsky az agrárkérdésről és az imperializmusról. V. 1984. 27. évf. 6. sz. 74—83. l.

Berend T. Iván: A marxista szocialista gazdaságkép és reformfolyamatunk. MoV. 1984. 10. évf. 3. sz. 3—16. l.

Blanke, Bernhard: A marxista kritika és a „marxizmus válsága” (Die Marxische Kritik und die „Krise des Marxismus”). In: Leviathan. Zeitschrift für Sozialwissenschaft, 1983. 2. sz. 233—242. l.) FF. 1984. 6. évf. 1. sz. 50—59. l.

Buharin, N. I.: Lenin politikai végrendelete. (Előadás V. I. Lenin halálának 5. évfordulója

- tiszteletére rendezett emlékülésen.) FF. 1984. 6. évf. 1. sz. 68—82. l.
- Dévai Katalin—Herman József:* Gazdasági és politikai rendszer Lenin felfogásában (1917—1923). PFKözl. 1984. 1—2. sz. 59—73. l.
- Hermann István:* Az elméleti vita feltételei. A messianisztikus marxizmus avagy az úgynevezett nyugati marxizmus. Vg. 1984. 25. évf. 4. sz. 211—220. l.
- Hobsbawm, Eric J.:* Karl Marx és a történelem. FF. 1984. 6. évf. 4. sz. 40—48. l.
- Hobsbawm, Eric J.:* A marxizmus és a történettudomány. FF. 1984. 6. évf. 4. sz. 49—54. l.
- Kaszjanyenko, V. I.:* A szocializmus fejlődésének szakaszai, a fejlett szocializmus koncepciójának historiográfiája. PtK. 1984. 30. évf. 3. sz. 191—215. l.
- Kiss Balázs:* Gondolatok a marxi világgazdaság-elméletéről. ESz. 1984. 6. évf. 1. sz. 105—123. l.
- Kocsis Károly—Kovács Lajos—Kőrösi István:* Marx és korunk kérdései. (Jubileumi Marx-konferencia. Budapest, 1983. okt. 26—27.) KgSz. 1984. 31. évf. 1. sz. 83—103. l.
- Márle György:* Marx az emberi jogok ideológiai-politikai tartalmáról. TájékoztatóMM. 1984. 6. sz. 23—34. l.
- Misi László:* Lenin az irányítás és az ellenőrzés néhány kérdéséről. AI. 1984. 34. évf. 4. sz. 330—337. l.
- Pach Zsigmond Pál:* Marks Engelsz ob abszoljutoj monarchii: 1843—1847 godü. AH. 1984. 30. köt. 1—2. sz. 45—67. l.
- Redl Károly:* A marxi módszer haszna a középkori gondolkodás kutatásában. („Marx és a társadalomtudományok” címmel rendezett ülészakon, 1983. nov. 24-én elhangzott előadás.) Vg. 1984. 25. évf. 7. sz. 415—419. l.
- Székely László:* A történetiség elvének jelentősége a marxizmus-leninizmus társadalomelméletének oktatásában. TájékoztatóMM. 1984. 5. sz. 219—239. l.
- Tökei Ferenc:* Kortársunk-e Marx? Bp. 1984. Kosuth K. 211 l.
- Tökei Ferenc:* Megjegyzések Marx tulajdonfogalmáról. TáSz. 1984. 39. évf. 3. sz. 28—40. l.
- Tütő László—Krausz Tamás:* Lenin a szocializmusba való politikai átmenet időszakáról. TáSz. 1984. 39. évf. 7—8. sz. 108—116. l.
- Vadász Sándor:* Marx mint történetíró. Sz. 1983. 117. évf. 6. sz. 1225—1245. l.
- Vass László:* A tudományos szocializmus korszerűsítése és a marxista politológia. TájékoztatóMM. 1984. 6. sz. 178—186. l.
- Vörös Gyula:* Szabadság és társadalom. (Marx Grundrisse-je nyomán.) TtKözl. 1984. 14. évf. 2. sz. 279—296. l.

Ismertetések

- Vozspominanija o K. Marksze i F. Engelsze. (Visszaemlékezések Marxra és Engelsre.) Moszkva, 1983. I—II. köt. 337, 331 l.—Ismereti: *Jemnitz János.* PtK. 1984. 30. évf. 3. sz. 248—251. l.

Történelemtanítás

- Baranyi Béla:* Gondolatok és reflexiók felszabadulás utáni történelmünk ismeretéről és oktatásáról. DSz. 1984. 4. évf. 2. sz. 111—116. l.
- Biró Ferencné:* A magyar népi demokrácia tanításának néhány kérdése a történelemtanárok továbbképzésében. Budapesti Nevelő, 1984. 20. évf. 3. sz. 71—76. l.
- Botos János:* Tudományos tanácskozás felszabadulás utáni történelmünk oktatásáról. (Bp. 1983. október 20—21.) PtK. 1984. 30. évf. 1. sz. 172—191. l.
- Burai István:* Világos fogalmak a történelemtanításban. Ttan. 1984. 29. évf. 4. sz. 22—24. l.
- Egy történelem szakkörvezető és szakkörének 30 éve. Ttan. 1984. 29. évf. 3. sz. 6—8. l.
- Győrffy Wernerné:* Történelem szakköri munka az általános iskola 5. osztályában. Ttan. 1984. 29. évf. 5. sz. 10—15. l.
- Horányi István:* Kötelező és fakultatív történelemtanítás. Köznevelés, 1984. 40. évf. 32. sz. 15. l.
- Horányi István:* Statisztikai adatok felhasználása a történelemtanításban. Ttan. 1984. 29. évf. 6. sz. 10—13. l.
- Medzibrodsky Endre:* Történelemtanításunk problémái és az új tantervek. Tantárgypedagógiai Közlemények, Szeged, 1982. II. köt. (166 l.) 25—39. l.
- Molnár László, V.:* Mérlegen a történelemtanítás. (Felvételi tapasztalatok a Kaposvári Tanítóképző Főiskolán — 1983.) ISz. 1984. 6. évf. 2. sz. 5—8. l.

— *Miklós Endre*: Amit még a mérleg serpenyőjébe kell tenni (Hozzászólás V. Molnár László cikkéhez.) ISz. uo. 9—12. l.

Nemes Károlyné: Nemzettudat-építés és könyvtárismeret. Egy történelemóra krónikája. Szakmunkásnevelés, 1984. 35. évf. 3. sz. 17—19. l.

Szabolcs Ottó: Panelek vagy építőkockák a történelemtanításban. Köznevelés, 1984. 40. évf. 21. sz. 15. l.

Szabolcs Ottó: A tanári szabadság értelmezése a történelemtanításban. Ttan. 1984. 29. évf. 1. sz. 1—4. l.

Szabolcs Ottó: Taneszközök a történelemtanításban. Ttan. 1984. 29. évf. 2. sz. 1—5. l.

Szabolcs Ottó: Történelemtanítás és fakultáció. Köznevelés, 1984. 40. évf. 31. sz. 15. l.

Szalai, Wendelin: A leendő történelemtanárok képzésének módszertani elvei. Ttan. 1984. 29. évf. 3. sz. 21—25. l.

Szőke Sándorné: A helyi adottságok felhasználása a gimnáziumi IV. osztály fakultatív történelemórákon. Ttan. 1984. 29. évf. 3. sz. 17—20. l.

Tóth Gábor: Számvetés gondokkal. (Megjegyzések a felszabadulás utáni történelem oktatásának tapasztalatairól.) DSz. 1984. 4. évf. 2. sz. 117—122. l.

A történelem-, a földrajz-, az irodalomtanítás és a művészeti nevelés együttműködése az iskolában. (Szerk.: Szabolcs Ottó.) Bp. 1984. OPI. 249. l.

— Történelemtanítás és földrajztanítás. Debrecen, 1979. aug. 27—28.,

— Történelemtanítás és irodalomtanítás. Debrecen, 1980. ápr. 22—23.

— Történelemtanítás és művészeti nevelés. Debrecen, 1981. máj. 25—26. — konferenciák anyaga. — Ismerteti: *Nyakas László*: Hogyan tanítsuk a történelmet. Hajdú-Bihari Napló, 1984. 41. évf. 185. sz. 5. l.

Závodszy Géza: A történelmi kép: eszköz és cél. Néhány gondolat a gimnáziumi III. osztályos történelemtanítás képanyagának ürügyén. Ttan. 1984. 28. évf. 3. sz. 1—5. l.

Ismertetések

Balázs Györgyné: Korkép kialakítása a történelem-oktatásban Bp. 1984. Akadémiai K. 310 l. — Ismerteti: *Ancsel Éva*: Elmélet az oktatási

gyakorlat számára. Könyvvilág, 1984. 29. évf. 11. sz. 6. l.

Kongresszusok, konferenciák

Állam és társadalom a dualizmus korában. Internationales Kulturhistorisches Symposium, Mengersdorf, 1984. július 2—6. (MTA.) — Ismerteti: *Dunántúli Napló*, 1984. júl. 21. 11. l., *Vas Népe*, 1984. júl. 25. 8. l., *Stier Miklós*: Életünk, 1984. 21. évf. 9. sz. 986—989. l.

Borbély László—Szegő Andrea: Lengyel—magyar tudományos tanácskozás a politikai intézményrendszerről. (Bp. 1984. márc. 20—24. Társadalomtudományi Intézetben.) TtKözl. 1984. 14. évf. 3. sz. 463—472. l.

Csurdi Sándor: Wissenschaftliche Diskussion anlässlich des 100. Jahrestages der Geburt Otto Bauers. (Budapest, 1982. jan. 15.) AH. 1983. 29. évf. 2—4. sz. 287—303. l.

The Eight International Economic History Congress (August 16—20. 1982., Budapest.) AH. 1983. 29. köt. 2—4. sz. 211—216. l. —

— *Tóth István György*: A 8. Nemzetközi Gazdaságtörténeti Kongresszus A/1. szekciójának munkájáról. (Nagybirtok és kisparaszti gazdaság.) AtSz. 1984. 26. évf. 1—2. sz. 187—290. l.

Az 1934 februári osztrák munkásfelkelés 50. évfordulója. (Bp. 1984. febr.)

— *Benke Judit*: Tudományos konferencia az 1934. februári munkásfelkelés 50. évfordulóján. (Bp. 1984. február 21—22.) PtK. 1984. 30. évf. 2. sz. 204—207. l.,

— *Uő.* AH. 1984. 30. köt. 3—4. sz. 389—393. l.

— MN. 1984. 47. évf. 44. sz. 3. l.

Gyöngyös és az észak-alföldi mezővárosi fejlődés története. Gyöngyös, mint típus. Gyöngyös, 1984. április 5—6. (MTT.) — Ismerteti: *Hermann István*: A Magyar Történelmi Társulat vándorgyűlése Gyöngyösön. Ttan. 1984. 29. évf. 5. sz. 15—16. l.

A fasizmus ideológiájáról. A fasizmus néhány ideológiai kérdése. (Tudományos tanácskozás. Bp. 1983.) (Szerk.: Harsányi Iván, Bakonyiné Ficzura Judit.) Bp. 1983. Kossuth K. 273 l. — Ismerteti: *Kerekes Lajos*: Történelmi tanulmányok a mának. Nsz. 1984. 42. évf. 33. sz. 7. l.

- Gaál Miklós*: Magyar—NDK-beli párttörténezm-találkozó. (Budapest, 1983. dec. 6—7.) PtK. 1984. 30. évf. 2. sz. 185—188. l.
- A gazdaság és a történelem ciklusai. Tudósklub. (1983. febr. 23.) Résztvevők: Bródy András, Katus László, Kosáry Domokos, Madarász Aladár, Szamuely László. (A vita vezetője: Papp Zsolt.) MH. 1984. 17. évf. 53. sz. 8. l.
- Gazdaság, társadalom, értékrend. A Magyar Tudományos Akadémia Filozófiai és Történettudományok Osztályának tudományos ülése, 1984. Budapest. Bp. 1984. MTA soksz. 122 l.
- Tartalom:
- *Pach Zsigmond Pál*: „Illik-e magyarhoz csalfa kereskedés?” A magyar nemesség gazdasági magatartásának történetéhez. 7—13. l.,
 - *Hanák Péter*: 1898: A nemzeti és az állampatrióta értékrend frontális ütközése a Monarchiában. 15—28. l.,
 - *Németh G. Béla*: Értelmiség és redukált polgáriadosás a 19. sz. második felében. 29—44. l.,
 - *Vörös Károly*: A kispolgári értékrendek évszázada (1848—1945). Egy gondolatmenet vázlat. 45—50. l.,
 - *Orbán Sándor*: Torzulások és fáziseltolódások a felszabadulás utáni paraszti áruteremelésben. 51—62. l.,
 - *Rév István*: A nagy kapocs. (Vázlat hatalom és termelők közösségvállalásáról az ötvenes évek első felében.) 63—75. l.,
 - *Bauer Tamás*: Gazdasági reformideológiák, restaurációs ideológiák. 77—79. l.,
 - *Madarász Aladár*: Erény, gazdaság, ökonómia. (Eszmetörténeti vázlat.) 81—83. l.,
 - *Sárközy Tamás*: A reformirányzatok ütközése a történetileg kialakult értékrendekkel a gazdasági jogban. 85—97. l.,
 - *Tardos Márton*: Magatartási normák, a magyar gazdaságban. 99—102. l.,
 - *Juhász Pál*: Szövetkezeti vállalatvezetés, munkaszervezet és a dolgozói törekvések átalakulása a mezőgazdaságban. 103—120. l.,
 - *Hankiss Elemér*: A gazdasági-társadalmi változást gátló tényezők a mai magyar társadalom értéktudatában. (Vázlat.) 121—122. l.
- Gólyavári esték. Előadások a magyar történelemről. Bp. 1984. RTV-Minerva K. 376 l. — Ismerteti: *Hanák Gábor*. Történelmünk a Gólyavárban. Könyvvilág, 1984. 29. évf. 5. sz. 17. l.
- Karácsonyi János történetíró, akadémikus, címzetes püspök születésének 125. évfordulója tiszteletére rendezett emlékülés előadásai. Gyula, 1983. Gyula, 1984. Békés megyei Tan. VB. 71. l.
- Kőrösi Csoma emlékülés, születésének 200. évfordulójára. Magyar őstörténet és nemzeti tudat. Bp. 1984. ápr. 10—13. (MTA.) — Ismerteti: (*buz*a): Őstörténet és nemzettudat. MN. 1984. 47. évf. 87. sz. 9. l., *Kosáry Domokos*: Nemzet és história (Zárszó.) MN. 1984. 47. évf. 95. sz. 5. l.
- Kövics Emma*: Ungarn und Deutschland zwischen den beiden Weltkriegen. (Das erste Kolloquium der bundesdeutschen und ungarischen Historiker. Balatonalmádi, 1983. máj. 28—29.) AH. 1984. 30. köt. 3—4. sz. 381—387. l.
- A magyar értelmiség a XVII—XVIII. században. (Szerk.: Zombori István.) A Csongrád megyei Múzeumok Igazgatósága által március 5—6-án tartott tudományos konferencia előadásai. Szeged, 1984. Csongrád megyei múz. 151 l.
- Magyarország 1944-ben. Bp. 1984. június 14. (TTI., PTI., Hadtört. Int.) — Ismerteti: *J. Gy.* MN. 1984. 47. évf. 139. sz. 4. l., *Esti Hírlap*, 1984. jún. 14., *Elmulasztott lehetőségek, és ami 1944-ben történt*. MH. 1984. jún. 28. 8. l., *K. I.*: Historian and Witnesses. A Symposium, NHQ. 1984. 25. köt. 96. sz. 85—94. l., *Nsz*. 1984. 42. évf. 139. sz. 6. l., *Magyar Ifjúság*, 1984. jún. 22., *Ország-Világ*, 1984. jún. 20., *Szakály Sándor*. HK. 1984. 31. évf. 3. sz. 607—611. l., *Szita Szabolcs*. TÁSz. 1984. 39. évf. 7—8. sz. 101—107. l.
- Marx és a jelenkor. (Szerk.: Pach Zsigmond Pál.) Bp. 1985. Kossuth—Akadémiai K. 184 l. (Az MTA Marx-konferenciájának anyag.) — Ismerteti: *Földi Tamás*: Egy jelen nézőszempontú emlékezés. *Nsz*. 1984. 42. évf. 69. sz. 7. l.
- Marx halálának 100. évfordulójára: Marx és a jelenkor. (Rend.: MTA.) Bp. 1983. április 27. — *Pach Zsigmond Pál*: Magyar Marx-évfordulók. (Elnöki megnyitó.) Sz. 1983. 117. évf. 6. sz. 1189—1195. l.,

- *Pritz Pál*: Marx Károly halálának 100. évfordulója alkalmából rendezett emlékülésről. Sz. 1983. 117. évf. 6. sz. 1380—1386. l.,
- *Licskó György*: SzaSz. 1984. 13. évf. 5. sz. 63—65. l.,
- ✓ *Marx és a történelem.* (Rend.: MTA Történettudományi Int., MSzMP Párttört. Int. és a Magyar Történelmi Társulat.) Bp. 1983. május 20.
- *Csurdi Sándor*: Marx és a történelem. Beszámoló az ülésről. TSz. 1983. 26. évf. 3—4. sz. 436—445. l.,
- ✓ *Glatz Ferenc*: Marxi elmélet és történeti szaktudomány. TSz. 1983. 26. évf. 3—4. sz. 353—366. l.,
- ✓ *Jemnitz János*: Marx és a nyugat-európai munkásmozgalom. TSz. 1983. 26. évf. 3—4. sz. 367—374. l.
- *Gecse Gusztáv*: „Ha békét akarsz, törekedj az igazságságra”. Marxista és hívő teoretikusok nemzetközi tanácskozása Budapesten (1948 tavasz). Vg. 1984. 25. évf. 5. sz. 314—319. l.
- Mathias Corvinus und die Renaissance in Ungarn.** Schallaburg — Budapest (1982—83).
- *Balogh Jolán*: Giulio Clovio Magyarországon. A schallaburgi-budavári reneszánszkiállítás (1982—1983) tanulságairól. MűÉ. 1983. 32. évf. 3. sz. 129—142. l.
- *Végh J.*: Mathias Corvinus und die Renaissance in Ungarn. AHA. 1983. 29. köt. 1—4. sz. 159—167. l.
- A munkásosztály kialakulása Kelet-Közép-Európában.** Győr, 1984. január 26—27. (MTT.) — Ismerteti: *Standeisky Éva*: Konferencia a munkásosztály helyzetéről a kapitalizmuskori Magyarországon. PtK. 1984. 30. évf. 2. sz. 197—204. l.
- *r.-l.*: A nemesség a polgári korszakban 1780—1860. (Tudományos kollokvium Bad Homburgban, 1982. szept. 30.-okt. 2.) Sz. 1983. 117. évf. 6. sz. 1395—1398. l.
- Nemzetközi kultúrtörténeti Szimpozion „Mogersdorf”:** Pannon térség. Graz, 1982. július 5—9.
- *Erdődy Gábor*: A Pannon térség a 19. század első felében. Sz. 1983. 117. évf. 6. sz. 1393—1395. l.
- Nemzetközi Munkásmozgalomtörténeti konferencia.** Linz, 1981. szept. 8—12.
- *Jemnitz János*: A nemzetközi munkásmozgalom története kutatóinak XVII. linzi konferenciája. Sz. 1983. 117. évf. 6. sz. 1386—1392. l.
- Linz, 1984. szept. 11—14.
- *Tokody Gyula*: Munkásmozgalom és gyarmati kérdés a két világháború között. A munkásmozgalomtörténészek 1984-es konferenciája. TtKözl. 1984. 14. évf. 4. sz. 631—636. l.
- Pach Zsigmond Pál 65. születésnapjára rendezett tudományos ülés.**
- Közép- és Kelet-Európa gazdasági-társadalmi fejlődésének fő vonásai a 15—19. században. Bp. 1984. október 3—4. (MKTE. Gazd. tört. Tsz.)
- Politikatudomány és társadalomtudományok.** Elméleti tanácskozás. Debrecen, 1983. június 27—28. (Szerk.: Farkas Dezső, Halay Tibor.) Debrecen, 1984. DAB. 281 l.
- Stier Miklós*: Központi városok és vidékiek az iparosodás korában. Jegyzetek egy nemzetközi konferenciáról. (Freiburg im Breisgau, 1982. okt. 12—15.) Sz. 1983. 117. évf. 6. sz. 1398—1404. l.
- Pók Attila*: Szekfü Gyula emlékülés Székesfehérváron. 1983. máj. 24. sz. 1983. 117. évf. 6. sz. 1451—1452. l.
- Táncsics Mihály emlékülés.** Tata, 1984. május 7—8. (MTT., ITT.) — Ismerteti: Nsz. 1984. máj. 8. 5. l.
- Tóth István György*: Beszámoló a magyar—cseh-szlovák történész vegyesbizottság XVII. üléséről. Komárno, 1983. okt. 3—6. Sz. 1983. 117. évf. 6. sz. 1404—1405. l.
- Zachar József*: A XVI—XVIII. századi európai háborúk gazdasági vonatkozása. Nemzetközi tudományos ülés, Prato, 1984. máj. 4—9. HK. 1984. 31. évf. 3. sz. 604—607. l.

Lexikonok

- Brockhaus—Riemann*: Zenei lexikon. 2. k.: G-N. (Szerk.: C. Dahlhaus — H. H. Eggebrecht.) Bp. 1984. Zenemű K. 649 l., ill.
- Gerő László*: Magyar műemléki ABC. Bp. 1984. Műszaki K. 228 l., ill.

- A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára. 4. köt. Mutató. (Főszerk.: Benkő Lóránd.) Bp. 1984. Akadémiai K. 493 l.
- Régi magyar glosszárium. Szótárak, szójegyzékek és glosszák egyesített szótára. (Szerk.: Berrár Jolán, Károly Sándor.) Bp. 1984. Akadémiai K. 805 l.
- Világirodalmi Lexikon 9. köt. N-O. Bp. 1984. Akadémiai K. 851 l., ill.
- Zádor Anna: Építészeti szakszótár. Bp. 1984. Corvina K. 125 l., ill. — Ismerteti: *b. l. ArsH.* 1984. 12. évf. 2. sz. 295—296. l.
- Ismertetések**
- Brockhaus—Riemann: Zenei lexikon.* I. köt. A-F. (Szerk.: Carl Dahlhaus.) Bp. 1983. Zeneműkiadó, 638 l. — Ismerteti: *Gábor István: Jegyzetek egy új zenei lexikonhoz.* MN. 1984. 47. évf. 10. sz. 8. l.
- Ember Győző: Levéltári terminológiai lexikon.* Bp. 1982. Akadémiai K. 382 l. — Ismerteti: *Buzási János: LK.* 1984. 53. évf. 2. sz. 305—307. l.
- Magyar történelmi fogalomgyűjtemény, I—II. köt. (Szerk.: Bán Péter.) Eger, 1980. Kiadja a Heves megyei Levéltár, 1064 l. — Ismerteti: *Csorba Csaba: Honismeret,* 1984. 12. évf. 2. sz. 55—56. l.
- Történelmi fogalomgyűjtemény a szakközépiskolák számára (Összeáll.: Csabay János, Gombás István, Tolnay Gábor. Szerk.: Tolnay Gábor.) Mezőtúr, 1983. 65 l. — Ismerteti: *Kossa Mária Valéria: Ttan.* 1984. 29. évf. 5. sz. 31. l.
- Gyűjteményes munkák — évkönyvek**
- Acta Historica. (Szerk.: Szántó Imre.) Tom. LXXIV. Szeged, 1984. JATE. 49 l.
Tartalom:
— *Szántó Imre: Szeged az 1848—49-es szabadságharc alkonyán.* 3—25. l.,
— *Rákos István: Gazdasági és társadalmi viszonyok a szőregi uradalomban Szeged zálogbirtoklása idején (1781—1831).* 27—45. l.
- A Béri Balogh Ádám Múzeum Évkönyve. XII. (Szerk.: Vadas Ferenc.) Szekszárd, 1984. BBÁM. 347 l., ill., térk.
- Évkönyv 1983/84. (Szerk.: Scheiber Sándor.) Bp. 1984. Magyar Izraeliták Orsz. Képv. 532 l.
- Könyv és Könyvtár XIII. A Debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem Könyvtárának évkönyve. (Szerk.: Gomba Szabolcsné.) Debrecen, 1982. XLII, 210 l. — Ismerteti: *Fülöp Géza: Kts.* 1984. 34. évf. 1. sz. 46—48. l.
- Magyar Herold, forrásközlő, családtörténeti és címtani évkönyv. I. köt. A magyar hivatali írásbeliség fejlődése 1181—1981. (Szerk.: Kállay István.) Bp. 1984. ELTE Történeti Segédtudományi Tsz. 676 l.
- Magyar Katolikus Almanach 1984. (Szerk.: Turányi László.) Bp. 1984. Szent István Társulat. 871 l., ill.
- A Magyar Könyvtárosok Egyesületének Évkönyve, 1982. (Szerk.: Kovács Dezső.) Bp. 1984. Múzsák K. 112 l.
- A magyar polgári átalakulás kérdései. Tanulmányok Szabad György 60. születésnapjára. (Szerk.: Dénes Iván, Gergely András, Pajkossy Gábor.) Bp. 1984. ELTE BTK. 480 l.
- Mályusz Elemér emlékkönyv Társadalom és művelődéstörténeti tanulmányok. (Szerk.: H. Balázs Éva, Fügedi Erik, Maksay Ferenc.) Bp. 1984. Akadémiai K. 455 l.
- A nemzetközi munkásmozgalom történetéből. Évkönyv 1985. (Szerk.: Harsányi Iván, Jemnitz János, Székely Gábor.) Bp. 1984. Kossuth K. 345 l.
- Tartalom:**
— *Jemnitz János: A belga munkáspárt megalakulása (1885).* 5—15. l.
— *Exenberger, Herbert: 1934 februárja és az ausztriai illegális munkásmozgalom 1934—1938-ban (Historiai áttekintés).* 16—24. l.,
— *Kukovecz György: Polgári demokratikus forradalom Kubában (1933—1935).* 25—40. l.,
— *Karl Marxra emlékezünk. Cikkkrészletek.* (Összeáll.: Jemnitz János.) 41—67. l.,
— *A Komintern VII. kongresszusa és a nemzetközi munkásmozgalom.* (Székely Gábor, Szarka László, Surányi Róbert tanulmányai.) 69—95. l.,
— *A „Kreisky-korszak” Ausztriában.* (Kerekes Lajos tanulmánya és dokumentumok.) 97—119. l.,
— *Dokumentumok.* 121—159. l.,
— *Háttér.* 161—174. l.,

- *Jemnitz János*: The Commonweal (1885—1894). A munkássajtó történetéből. 175—179. l.,
- Évfordulók, események. 181—217. l.,
- Életutak. (Cook, A. J., Dannberg R., Radek, K., Saillant, L., Maxton, J., Pouget, J. J. É., Frunze, M. V., Kisch, E. E., Krilenko, N. V., Lukács György, Matteotti, Giacomo; Tillett, B., Troelstra, P. J.) 219—260. l.
- A munkásmozgalom nemrég elhunyt kiemelkedő személyiségei (Aragon, L., Bakaric, V., Pittermann, B., Rankovic, A., Rochet, W., Vidiella, R.) 267—275. l.,
- Beszámolók. 277—280. l.,
- *Bassa Endre*: Visszapillantás a munkásmozgalomra (1982. dec. 1982. nov.) 281—303. l.,
- Könyvismertetések, bibliográfia. 305—329. l.
- Ismerteti: *Mucsi Ferenc*: Egy évtized eredményei. Nsz. 1984. 42. évf. 108. sz. 7. l.
- Olvastam valahol... II. köt. Történészek a Rádió ismeretterjesztő műsoraiban. (Szerk.: Benda Kálmán, Kerekes István.) Bp. 1984. RTV-Minerva. 343 l. — Ismerteti: *Józsa György Gábor*: A történelem népszerűsítése. Könyvvilág, 1984. 29. évf. 12. sz. 9. l.
- A Rádáy Gyűjtemény évkönyve, III. 1983. (Szerk.: Benda Kálmán, Beliczay Angéla, Nagy Edit, Erdős György, Szabó Julianna.) Bp. 1984. MTA-Soros-alapítvány, 348 l.
- A Somogyi-könyvtár száz éve. Könyvtártörténeti tanulmányok. Szeged, 1984. Somogyi Kvt. 448. l., ill. — Ismerteti: *Vekerdi László*. Ttan. 1984. 38. évf. 12. sz. 100—103. l., *Ruszoly József*: A kincsház története. Napjaink, 1984. 23. évf. 7. sz. 31—32. l.
- Szigetvári Kelet-Európa konferenciák. 1980—1983. (Szerk.: Polányi Imre.) Pécs, 1984. Janus Pannonus TE. Tört. tud. Tsz. 205 l.
- Tanulmányok a lutheri reformáció történetéből. Luther Márton születésének 500. évfordulójára. (szerk.: Fabinyi Tibor.) Bp. 1984. A Magyarországi Evangélikus Egyh. Sajtóoszt. 357 l., ill.
- Tanulmányok a XVI—XVIII. századi egyetemes történelem köréből. (Szerk.: Mikes Tünde, Kontler László.) Bp. 1984. ELTE. 199 l.
- Feudális kori Egyetemes Történeti Diákkör.
- Zsidókérdés, asszimiláció, antiszemitizmus. Tanulmányok a zsidókérdésről a huszadik századi

Magyarországon. (Sajtó alá rend.: Hanák Péter.) Bp. 1984. Gondolat K. 379 l. — Ismerteti: *Csepeli György*: Szavak feltámadása. Éllr. 1984. 28. évf. 32. sz. 11. l., *Juhász Gyula*: Szembenézés az előítéletekkel. Nsz. 1984. 42. évf. 197. sz. 7. l., *Nagy Endre*: Zsidókérdés, antiszemitizmus félmúltban. UF. 1984. 16. évf. 5. sz. 52—56. l., *Schlett István*: A választás jogán... Vg. 1984. 25. évf. 12. sz. 761—768. l., *Sükösd Mihály*: Közlemények a zsidókérdésről. V. 1984. 27. évf. 8. sz. 89—95. l.

Ismertetések

- Alföldi Tanulmányok 1982. VI. (Szerk.: Tóth József.) Békéscsaba, 1982. MTA Földrajztudományi Kutató Intézet Csoportja, 231 l. — Ismerteti: *Tóza István—Toner Tibor*. FÖK. 1984. 32. évf. 2. sz. 164—166. l.
- Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve, 1980. (Szerk.: Németh Mária.) Bp. 1982. OSZK. 609 l. — Ismerteti: *Sarlós Vera*. Könyvtári Figyelő, 1984. 30. évf. 1. sz. 93—95. l.
- Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve, 1981. (Szerk.: Németh Mária.) Bp. 1983. OSZK. 547 l. — Ismerteti: *Vértesy Miklós*. Kts. 1984. 34. évf. 687 l.
- Politikai tanulmányok. (Szerk.: Polgár Tibor.) Bp. 1983. Kossuth K. 354. l.; Politika és politikatudomány. (Szerk.: Bihari Mihály.) Bp. 1983. Gondolat K. 678 l. — Ismerteti: *Nagy Kázmér*: Hogy ne beszéljünk a levegőbe. Éllr. 1984. 28. évf. 14. sz. 10. l.
- Somogy megye múltjából. Levéltári Évkönyv. (Szerk.: Kanyar József.) 12. sz.: Kaposvár, 1981. Somogy megyei Lt. 484 l., 13. sz.: 1982. 448 l., — Ismerteti: *Kőhegyi Mihály*. Sz. 1984. 118. évf. 1. sz. 166—169. l.; 14. sz.: 1983. 421 l. — Ismerteti: *Dóka Klára*. Honismeret, 1984. 12. évf. 3. sz. 64. l., *Rákóczy Rozália*, Somogy, 1984. 12. évf. 5. sz. 111—112. l.
- Somogyi Múzeumok Közleményei, 1981. — Ismerteti: *Kőhegyi Mihály*. Somogy, 1984. 12. évf. 2. sz. 109—110. l.
- Tanulmányok a Magyarországi Református Egyház 1867 és 1978 közötti történetéből. (Főszerk.: Bartha Tibor, Makkai László.) Bp. 1983. A Magyarországi Református Egyház

Zsinati Irodájának Sajtóosztálya, 662 l. — Ismerteti: *Poór József*: A Magyarországi Református Egyház önéletrajzához. Vg. 1984. 25. évf. 7. sz. 407—414. l.

Vas megye múltjából. Levéltári Évkönyv. (Szerk.: Horváth Ferenc.) Szombathely, 1982. — Ismerteti: *Pető Gyula*. VSz. 1984. 38. évf. 1. sz. 132—136. l.

II. MAGYARORSZÁG TÖRTÉNETE általános rész

Források, dokumentumok

Agrárszociológiai írások Magyarországon 1900—1945. (Vál., szerk.: Tóth Pál Péter.) Bp. 1984.

Kossuth K. 436 l. — Ismerteti: *Sarkadi László*: egy tudományág fél évszázada. Nsz. 1984. 42. évf. 208. sz. 7. l.

Fehértői Katalin: Erdélyi céhmesterek nevei a XV—XVII. századból. MNy. 1984. 80. évf. 3. sz. 369—372. l.

Féja Géza: Magyar haláltánc. (Szerk.: Féja Endre.) Bp. 1984. Szépirodalmi K. 419 l., ill.

Földes László: A második vonalban. Bp. 1984. Kossuth K. 301 l., ill.

Gábor Andor: Így volt kortársaim! Válogatott publicisztikai írások. Bp. 1984. Szépirodalmi K. 516 l.

Hodosán Imre: Cselédkönyvtől a tölgyfalombig. Bp. 1984. Zrínyi K. 312 l. Élmények és gondolatok.

Kós Károly emlékezete. (Születésének 100. évfordulójára.) (Szerk.: Sas Péter.) Szentendre, 1984. Pest megyei Múz. Ig. 153 l., ill.

Krúdy Gyula: Magyar tükör. (Publicisztikai írások. 1894—1919.) Bp. 1984. Szépirodalmi K. 709 l.

Lukács György: A demokratizálódás jelene és jövője. (Részletek a Demokratisierung heute und morgen c. tanulmányból, amelyet a Világosság 1981. 8—9. száma ismertetett.) Vg. 1984. 25. évf. 4. sz. 261—269. l.

Magyarföld és népei eredeti képekben. Föld- és népismei, statisztikai és történeti folyóirat. Fényes Elek és Luczenbacher János felügyelése mellett szerkeszti és kiadja: Vahot Imre. Huszonkét eredeti képpel. Pest, 1846. nyomtatott Beimel József betűivel. Bp. 1984. ÁKV Reprint (146) l., ill. Hasonmás kiad.

Mátray Gábor: A Muzsikának Közönséges Története és egyéb írások. (Vál., sajtó alá rend.: Gábry György.) Bp. 1984. Magvető K. 550 l. Magyar Hírmondó.

Nagykunsági krónika melyet részint régi írásokból, részint a szájhagyományok alapján egybeszerkesztett: Györffy István. (Szerk.: Bellon Tibor.) Karcag, 1984. Kunsági városi tanácsok, 151 l., ill.

A népmozgalom főbb adatai községenként 1828—1900. VIII. köt. 1984. KSH. 173 l.

Orbán Balázs: Torda város és környéke. 33 nagy és 12 szöveggéppel. Budapest, 1889. Pesti könyvnyomda Részvény-Társaság. 479. l. (Kisérőtanulmány: Csatári Dániel.) Hasonmás kiad. Bp. 1984. Helikon K. 479, 141. térk.

Podmaniczky Frigyes: Egy régi gavallér emlékei. Válogatás naplótöredékekből. 1824—1887. Bp. 1984. Helikon K. 588 l., ill. — Ismerteti: *Ráday Mihály*: Budapest völegénye. Könyvvilág, 1984. 29. évf. 5. sz. 26. l., *Varga József*: UT. 1984. 21 évf. 22. sz. 3. l.

A püspöki kar tanácskozásai. (Szerk.: Gergely Jenő.) Bp. 1984. Gondolat K. 392 l. — Ismerteti: *Farkas András*. PFKözl. 1984. 3—4. sz. 216—217. l.

Szélpál Árpád: Forró hamu. Bp. 1984. Magvető K. 653 l.

Szocializmus 1906—1938. Válogatás a Magyarországi Szociáldemokrata Párt elméleti folyóiratából. (Szerk.: Jemnitz János, Schlett István.) Bp. 1984. Kossuth K. 568 l. — Ismerteti: *Erényi Tibor*: Munkásmozgalmunk első elméleti folyóirata. Nsz. 1984. 42. évf. 263. sz. 7. l., *E. Fehér Pál*: Az elfelejtett Szocializmus. Éllr. 1984. 28. évf. 46. sz. 5. l.

A táguló világ magyarországi hirmondói. XV—XVII. század. (Vál., bev., Jegyz.: Waczulik Margit.) Bp. 1984. Gondolat K. 536 l., ill.

Varga Imréné: A soproni levéltár naptárgyújteménye (1581—1805). I. rész: SSz. 1984. 38 évf. 3. sz. 193—220. l., II. rész: Uo. 4. sz. 289—311. l.

Feldolgozások

Balás Gábor: A székelyek nyomában. Bp. 1984. Panoráma K. 374 l., ill., térk. — Ismerteti: *Niederhauser Emil*: Egy történeti útirajz. Nsz. 1984. 42. évf. 245. sz. 7. l.

Fabiny Tibor: Protestantizmus, polgáriásodás, nemzeti fejlődés Magyarországon. Vg. 1984. 25 évf. 1. sz. 40—44. l.

Huszár Tibor: Bibó István — a gondolkodó politikus. V. 1984. 27. évf. 9. sz. 24—41. l.

Hungarian History — World History. (Ed.: Ránki, György.) Bp. 1984. Akadémiai K. 3151. Indiana University Studies on Hungary 1.

Tartalom:

— *Sinor, Denis*: The Earliest Period of Hungarian-Turkic Relations. 1—12. l.,

— *Held, Joseph*: The Defense of Nándorfehérvár (Belgrade) in 1456. A Discussion of Controversial Issues. 13—26. l.,

— *Nehring, Karl*: Hungary and the treaty of Zsitvatorok. — A short outline. 27—30. l.,

— *Köpeczi Béla*: The Hungarian Wars of Independence in the 17th and 18th Centuries in their European Context. 31—40. l.,

— *Sugar, F. Peter*: Comments on the Papers Dealing with the Ottoman Period in Hungarian History. 41—50. l.,

— *Haselsteiner, Horst*: Enlightened Absolutism and Estates Politics in Hungary at the Time of Joseph II. 51—58. l.,

— *Barany, George*: Two Revolutions in 1848. Vienna and Pest. 59—83. l.,

— *Péter, László*: The Dualist Character of the 1867 Hungarian Settlement. 85—164. l.,

— *Hanák, Péter*: Hungary's Contribution to the Monarchy. 165—180. l.,

— *Deme, László*: Hungary and the Habsburg Monarch. 181—189. l.,

— *Eddie, M. Scott*: On Hungary's Economic Contributions to the Monarchy. 191—207. l.,

— *Juhász, Gyula*: Some Aspects of Relation between Hungary and Germany during the

Second World War. 209—220. l.,

— *Gosztonyi, Peter*: Hungary's Army in the Second World War. 221—260. l.,

— *Ránki, György*: „Unwilling Satellite” or „Last Satellite”. Some Problems of Hungarian—German Relations 261—288. l.,

— *Tőkés, L. Rudolf*: The Unwilling Satellite: Questions of Evidence and Interpretation. 289—293. l.,

— *Sakmyster, Thomas*: A Hungarian Diplomat in Nazi Berlin: Döme Sztójay. 295—305. l.,

— *Kertész, D. Stephen*: Comments on Hungary and the Third Reich. 309—313. l.

Illés György: Várak dicsérete. Magyarországi királyi várak. Bp. 1984. Móra K. 98 l., ill., térk.

Keresztury Dezső: Helyünk a világban. Tanulmányok. (Új válogatás.) Bp. 1984. Szépirodalmi K. 129 l., ill.

Kolb Jenő: Régi játékkártyák. Magyar és külföldi kártyafestés XV—XIX. század. Bp. 1939. Hungária könyvek 6. 80 l., ill. Bp. 1984. ÁKV. Reprint.

Kosáry Domokos: Az európai fejlődési modell és Magyarország. A Pécsi Akadémiai Bizottság meghívására 1984. ápr. 24-én tartott előadás rövidített szövege. Jelenkor, 1984. 27. évf. 10. sz. 931—936. l.

Lukács György (1885—1971)

— *Ambrus János*: Lukács és az átmeneti korszak problémái. K. 1984. 3. sz. 17—19. l.,

— *Ancsel Éva*: Lukács György katarzis-felfogása és a huszadik századi művészet. Vg. 1984. 25. évf. 2. sz. 78—80. l.

— *Éles Csaba*: Feladatul kapott gondolkodás. Lukács György és a magyar kultúra. Napjaink, 1984. 23. évf. 3. sz. 37—38. l.

— *Poszler György*: Tudományos publicisztika és publicisztikus tudomány. Lukács-írások az emigráció éveiből. Nagyvilág, 1984. 29. évf. 9. sz. 1388—1395. l.

— *Lendvai L. Ferenc*: Esztétikum és etikum. Lukács György „Esztétika”-jának etikai üzenete. Vg. 1984. 25. évf. 7. sz. 401—406. l.

— *Sziklai László*: Az ember nyomában. Jegyzetek Lukács György életrajzához. TáSz. 1984. 30. évf. 4. sz. 25—29. l.

— *Sziklay László*: Szellemi közösségben. Lukács György és Mihail Lifsic. Vg. 1984. 25. évf. 2. sz. 81—89. l.

Magyarország hadtörténete I. köt. A honfoglalástól a kiegyezésig. (Szerk.: Borus József.) Bp. 1984.

- Zrínyi K. 670 l., ill., térk. — Ismerteti: *Prohászka László*: Fegyverrel a hazáért. Könyvvilág, 1984. 29. évf. 12. sz. 8. l.
- Poór József*: A magyarországi protestantizmus a múlt és jelen határán. Vg. 1984. 25. évf. 1. sz. 29—33. l.
- Régiók — kistájak. Esettanulmányok. (Szerk.: Böhm Antal, Pál László.) Bp. 1984. MSZMP KB. Társadalomtud. Int. 235 l. Helyi Társadalom 2.
- Scheiber Sándor*: Folklor és tárgytörténet. III. köt. Bp. 1984. MIOK. 623 l., ill.
- Sugár István*: Az egri püspökök története. Bp. 1984. Szent István Társulat, 459 l., ill., térk.
- században. Kohászat, 1984. 117. évf. 4. sz. 153—161. l.
- Perjés Géza*: Hadsereg, háború, élelemellátás. (14—18. század.) História, 1984. 6. évf. 5—6. sz. 24—26. l.
- Szendrei György*: A magyar vámjog eredetéről. Honismeret, 1984. 12. évf. 5. sz. 21—21. l.
- Tok Béla*: Vizi kereskedelem a 16—18. században. Magyar Vizgazdálkodás, 1984. 1. sz. 18—20. l.
- Vincze László*: A dunántúli tőkés nagybérlet gazdálkodása. (Maise, 1861—1940.) IV. rész. AtSz. 1984. 26. évf. 1—2. sz. 224—286 l.
- Wellmann Imre*: Hagyományos bortermeles. História, 1984. 6. évf. 2. sz. 31—33. l.

Ismertetések

- Radev, Sztója*: Ungarija i Georgi Dimitrov. Szofija, 1982. Izd. na Otecseztvenija Front, 194 l., — Ismerteti: *Niederhauser Emil*. Sz. 1984. 118. évf. 4. sz. 885—885. l.
- Tanulmányok a bolgár—magyar kapcsolatok köréből. (Bev.: Juhász Péter.) Bp. 1981. Akadémia K. 500 l. — Ismerteti: *Hóvári János*. Sz. 1984. 118. évf. 4. sz. 880—884. l.

Gazdaság, ipar — általában

- Bogdán István*: Mestere volt egykor. Bp. 1984. Magvető K. 282 l., ill.
- Barabás Jenő*: Mióta léteznek tanyák? Forrás, 1984. 16. évf. 6. sz. 3—6. l.
- Csonkaréti Károly*: A magyar behajózás rövid története. (A 12. századtól a felszabadulásig.) Honismeret, 1984. 12. évf. 2. sz. 36—41. l.
- Füzes Endre*: A gabona tárolása a magyar parasztgazdaságokban. Bp. 1984. Akadémiai K. 323 l., ill., térk.
- Gáll Imre*: A budapesti Duna-hidak. Bp. 1984. Műszaki K. 145 l., ill.
- Gráfik Imre*: Az áru útja a szállítás forradalma előtt. ET. 1983. 94. évf. 1. sz. 1—35. l.
- Horváth Mihály*: Az ipar és kereskedelem története Magyarországon a három utolsó század alatt. Budán, a Magyar Királyi Egyetem betűivel M. D. CCC. XL. 390 l. Hasonmás kiad. Bp. 1984. ÁKV. Reprint.
- Kiszely Gyula—Rempert Zoltán*: Egyedi próbálkozások a hengerlés terén a XV—XVIII. században. Kohászat, 1984. 117. évf. 4. sz. 153—161. l.
- Geszler Ödön*: A 200 éves Budapesti PNYV Goldberger Textilművek története. 1784—1984. Bp. 1984. Budapesti PNYV—MTT Üzemtört. Szekció, 428 l., ill.
- Karacs Zsigmond*: A MÁV Északi Járműjavító Üzem története 1945-ig. Honismeret, 1984. 12. évf. 4. sz. 45—51. l.
- Keller László*: Ötvenéves a budapesti trolibusz. VK. 1984. 24. évf. 1. sz. 32—37. l.
- Mares Valéria*: A Csepeli Papírgyár krónikája. II. köt. 1945—1963. A felszabadulástól a Papíripari Vállalat megalakulásáig. Bp. 1984. MTESZ Papír- és Nyomdaipari Műszaki Egy. 107 l. 12. sz. közlemény.
- Mesterházy Sándor*: 125 éves a soproni állami táviróállomás (1885—1980). SSz. 1984. 38. évf. 2. sz. 117—130. l.
- Németh Jenőné*: Pallas — Kossuth. Egy százéves nyomda története. Budapest, 1984. 22. évf. 10. sz. 22—24. l.
- Séra Sándor János*: Százéves a Keleti ÉIT. 1984. 39. évf. 29. sz. 899—901. l.
- Szűcs Lajos*: A Magyaróvári Timföld- és Működőgyár története 1934—1984. Magyaróvár, 1984. MOTIM 320 l., ill.
- Tavaszi Antal*: A felszabadulástól az államosításig. A Herendi Porcelángyár történetéből. Építőanyag, 1984. 36. évf. 2. sz. 57—64. l.
- Unyi Béla*: Százestendős a Keleti pályaudvar. Vasút, 1984. 34. évf. 6. sz. 1—3. l.
- Unyi Béla*: 100 éves a Budapest—Győr—Bécs vasútvonal. KtSz. 1984. 34. évf. 6. sz. 230—236. l.

Üzemtörténet

Üzemtörténeti értesítő, 1984. Bp. 1985. MTT.
Üzemtörténeti Szakoszt. 56 l.

Ismertetések

Feyér Pirokska: A szőlő- és bortermelés Magyarországon 1848-ig Bp. 1981. Akadémiai K. 358 l. — Ismerteti: *Égető Melinda*. ET. 1983. 94. évf. 4. sz. 644—645. l.

The Modernisation Agriculture: Rural Transformation in Hungary, 1848—1975. (A mezőgazdaság modernizálása. A parasztság átalakulása Magyarországon 1848—1975 között.) Edited by Joseph Held. Columbia Univ. Press, Colorado: East European Monographs, New York, 1980. distributed by Columbia University Press, 508 l. — Ismerteti: *Ránki György*. Sz. 1984. 118. évf. 2. sz. 400—402. l.

Társadalom

Dümmerth Dezső: A magyar köznemesi társadalom élettörténetéből: a Tetéleni-Földváry familia sorsa és birtoklása az Árpád-kortól a XIX. század küszöbéig. LK. 1982. 53. évf. 2. sz. 207—260. l.

Fodor József: Kisegyházak Magyarországon. SzaSz. 1984. 13. évf. 8—9. sz. 90—96. l.

Fülep Lajos: A magyarság pusztulása. Bp. 1984. Magvető K. 68 l. Gondolkodó magyarok. — Ismerteti: *Kovács J. Béla*: „...milyenek vagyunk és milyenek leszünk”. Könyvvilág, 1984. 29. évf. 7. sz. 8. l.

Gyáni Gábor: A bábától az orvosnőig. História, 1984. 6. évf. 1. sz. 31—33. l.

Győrffy István: Alföldi népelet. Válogatott néprajzi tanulmányok. (Vál., szerk., a bev és jegyzetek: Selmeczi Kovács Attila.) Bp. 1983. Akadémiai K. 509 l. A Magyar Néprajz Klasszikusai. — Ismerteti: *Cs. Nagy Ibolya*: A magyar nép tudása. Alföld, 1984. 35. évf. 2. sz. 94—97. l., *Kósa László*. BékÉl. 1984. 19. évf. 3. sz. 335—336. l.

Józsa Imréné: A szerzetesrendi ápolás kialakulása Magyarországon. Egészségügyi Munka, 1984. 31. évf. 5. sz. 149—158. l.

Képek a gyógyítás múltjából. (Szerk.: Antall József-Géza.) Bp. 1984. Medicina K. 136 l., ill.

Mátyus Aliz—Tausz Katalin: Maga-ura parasztek és uradalmi cselédek. (Szociográfia.) Bp. 1984. Magvető K. 218 l. Gyorsuló idő.

Mészáros István: Cserkészlet és pedagógia. PSz. 1984. 34. évf. 7—8. sz. 722—732. l.

Simó Tibor: A tardi társadalom. Bp. 1983. MSzMP KB. Társadalomtud. Intézete — Kossuth K. 208 l. — Ismerteti: *Andorka Rudolf*: StSz. 1984. 62. évf. 2. sz. 202—205. l.

Szászi Ferenc: A kétkezi dolgozók felszabadulás előtti életkörülményeiről. SzSzSz. 1984. 19. évf. 4. sz. 41—49. l.

Szilágyi Miklós: A mezővárosi érdekközösség széthullása. Forrás, 1984. 16. évf. 6. sz. 7—14. l.

Tárkány Szücs Ernő: Jogi népszokások hazánk területén. BékÉl. 1984. 19. évf. 2. sz. 219—227. l.

Vekerdi József: Nemzetiség vagy életforma? A cigányság kategóriájának meghatározásához. Forrás, 1984. 16. évf. 3. sz. 44—65. l.

Ismertetések

Bogdán István: Régi magyar mulatságok. Bp. 1978. Magvető K. 224 l.; *Uő*: Régi magyar históriák. Bp. 1980. Magvető K. 208 l. — Ismerteti: *Fehér György*. Sz. 1984. 118. évf. 1. sz. 164—166. l.

Cigányok, honét jöttek — merre tartanak? (Szerk.: Szegő László.) Bp. 1983. Kozmosz K. 386 l. — Ismerteti: *Kartal Zsuzsa*: Kérdés-e a cigánykérdés? Éllr. 1984. 28. évf. 5. sz. 10. l.

Gyámi Gábor: Család, háztartás és a városi cselédség. Bp. 1983. Magvető K. 253 l. — Ismerteti: *Mohay Tamás*. ET. 1984. 95. évf. 1. sz. 143—144. l.

Házi Jenő: Soproni polgárcsaládok 1535—1848. Bp. 1982. Akadémiai K. 1—2. k. 1081 l. — Ismerteti: *Horváth Zoltán*: Széljegyzetek Házi Jenőnek Soproni polgárcsaládok 1535—1848 c. könyvéhez. SSz. 1984. 38. évf. 3. sz. 241—250. l.

Imreh István: Székely falutörvények. Bukarest, 1983. Kriterion K. 546 l. — Ismerteti: *Csizmadia Andor*: A törvényhozó székely falu. Ál. 1984. 34. évf. 9. sz. 860—863. l.

Kovács András: Vallomás a székely szombatosok perében. Bp. 1983. Magvető K. 441 l. — Ismerteti: *Karácsonyi András*: Krisztustól Mózesig. Vg. 1984. 25. évf. 10. sz. 649—650. l., *D. Rác István*. Alföld, 1984. 35. évf. 7. sz. 71—73. l.

Rácz István: A paraszti migráció és politikai megítélése Magyarországon 1849—1914. Bp. 1980. Akadémiai K. 238 l. Agrártörténeti tanulmányok 8. — Ismerteti: *Bakó Ferenc.* ET. 1984. 95. évf. 1. sz. 149—150. l.

Politika

Dénes Iván Zoltán: A konzervatív hagyomány az újkori magyar politikai gondolkodásban. V. 1984. 27. évf. 12. sz. 48—57. l.

Diószegi István: A magyar külpolitika útjai. Tanulmányok. Bp. 1984. Gondolat K. 419 l. — Ismerteti: *Józsa György Gábor:* A nemzeti önértékelés zavarai ellen. MN. 1984. 47. évf. 216. sz. 9. l.

Politikuspályák. (Szerk.: Sánta Ilona.) Bp. 1984. Kossuth K. 318 l., ill. — Ismerteti: *Erős Zoltán.* SzaSz. 1984. 13. évf. 8—9. sz. 97—98. l., *Pölöskei Ferenc:* Egy sorsfordító korszak arcképe — arcképekben. Nsz. 1984. 41. évf. 120. sz. 7. l.

Munkásmozgalom

Erényi Tibor: A munkásmozgalom és a béke. Vg. 1984. 25. évf. 8—9. sz. 508—518. l.

„Ez az a munkásság...” (Szerk.: Benedek István Gábor.) Visszaemlékezések, riportok. Bp. 1984. Népszava K. 225 l., ill.

Fejezetek Szentes forradalmi múltjából. Tanulmánykötet. (Szerk.: Gaál Endre.) Szentes, 1984. Szentes Városi Tanács VB. 170 l., ill.

Gazdag István: Fejezetek a közhasznú Munkáskertek Egyesületének történetéhez (1907—1950). DSz. 1984. 4. évf. 1. sz. 44—49. l.

Kövágó László: A magyar kommunisták és a nemzeti kérdés. TáSz. 1984. 39. évf. 7—8. sz. 156—159. l.

Kövágó Sarolta: A Magyarországi Munkásegyletek Szövetsége. PtK. 1984. 30. évf. 3. sz. 136—163. l.

A magyar munkásmozgalom képeskönyve. (Szerk.: Esti Béla, S. Balogh Ilona, Szántó Tibor.) Bp. 1984. Kossuth K. 462 l., ill. — Ismerteti: *Bán András:* Illusztrált mozgalomtörténet. Éllr. 1984. 28. évf. 46. sz. 11. l.

Marosán György: A mozgalom. Bp. 1984. Népszava K. 125 l. Fórum.

Sipos Péter: Peyer Károly a magyar munkásmozgalomban 1944-ig Sz. 1983. 117. évf. 6. sz. 1280—1321. l.

Sipos Péter: A szakszervezetek és a Magyarországi Szociáldemokrata Párt, 1890—1930. Bp. 1984. Akadémiai K. 129 l. Értekezések a történeti tudományok köréből 103. — Ismerteti: *Borsányi György:* Az árnyaltabb összképért. MH. 1984. 17. évf. 205. sz. 9. l., *Erényi Tibor.* MN. 1984. 47. évf. 153. sz. 6. l., *Kulcsár Ödön.* SzaSz. 1984. 13. évf. 10. sz. 64—65. l., *L. Nagy Zsuzsa:* A szociáldemokrata mozgalom szervezetei. Nsz. 1984. 42. évf. 38. sz. 7. l.

Szecső Károly: A gyöngyösi munkásmozgalom története. II. rész. HSz. 1984. 12. évf. 1. sz. 30—33. l. (I. rész.: HSz. 1983. 11. évf. 11. sz. 45—50. l.)

A magyar munkásmozgalom kiemelkedő harcosai

Ajtai Miklós (1914—1982). — *Németh József:* Ajtai Miklós. Pártélet, 1984. 29. évf. 5. sz. 93—94. l. Betlen Oszkár (1909—1969). — *Vass Henrik.* MS. 1984. 25. évf. 8. sz. 24—26. l.

Fiedler Rezső (1884—1939). — *Petrák Katalin.* Pártélet, 1984. 29. évf. 6. sz. 93—94. l.

Gábor Andor (1884—1953). — *Szabó Ágnes.* Pártélet, 1984. 29. évf. 1. sz. 90—91. l.

Hámán Kató (1884—1936). — *Szecső Károly.* Pártélet, 1984. 29. évf. 12. sz. 99—101. l.

Harustyák József (1894—1970). — *Ács Irén.* Pártélet, 1984. 29. évf. 8—9. sz. 139—140. l.

Hevesi Ákos (1884—1937). — *Petrák Katalin.* Pártélet, 1984. 29. évf. 7. sz. 93—94. l.

Kimmel Emil (1924—1979). — *Kovács Irén.* Pártélet, 1984. 29. évf. 3. sz. 93—94. l.

Kossa István (1904—1965). — *Strassenreiter Erzsébet.* SzaSz. 1984. 13. évf. 4. sz. 51—55. l.

Kulich Gyula (1914—1945). — *Bakó Ágnes.* Pártélet, 1984. 29. évf. 1. sz. 92—94. l.

Nógrádi Sándor (1897—1971). — *Botos János.* Pártélet, 1984. 29. évf. 5. sz. 91—93. l.

Novobátzky Károly (1884—1967). — *Németh János.* Pártélet, 1984. 29. évf. 3. sz. 89—91. l., *Nagy Károly:* Novobátzky Károly a tudós tanár. MT. 1984. 29. köt. 6. sz. 458—466. l.

Paksi József (1884—1961). — *Petrák Katalin.* Pártélet, 1984. 29. évf. 3. sz. 91—93. l.

Pálffy György (1909—1949). — *Pintér István.* Pártélet, 1984. 29. évf. 8—9. sz. 136—139. l.

- Péter György (1903—1969). — *Nyers Rezső*: Péter György a kommunista és reformer. Medvetánc, 1984. 4. évf. 2—3. sz. 247—251. l.
- Rabinovits József (1884—1940). — *Milei György*. Pártélet, 1984. 29. évf. 11. sz. 92—94. l.
- Rajk László: (1909—1949). — *Botos János*. Pártélet, 1984. 29. évf. 3. sz. 86—89. l., Rajk László és a NÉKOSZ. (Szövegrészeletek A fényes szelek nemzedéke — népi kollégiumok 1939—1949. c. szöveggyűjteményből. Bp. 1980. Akadémiai K. (Szerk.: Kardos László.) K. 1984. 3. sz. 13—14. l.
- Rákosi Endre (1924—1945). — *Ikladi Lajosné*. Pártélet, 1984. 29. évf. 8—9. sz. 141—142. l.
- Rezi Károly (1909—1942). — *Pintér István*. Pártélet, 1984. 29. évf. 12. sz. 101—103. l.
- Szamuely György (1899—1937). — *Gábor Sándorné*: Egy elfelejtett forradalmár emlékére. K. 1984. 3. sz. 6—7. l.
- T. Szerémi Borbála (1896—1984). — *Erényi Tibor*. [Gyászbeszéd.] PtK. 1984. 30. évf. 2. sz. 207—208. l.
- Tisza József (1914—1980). — *Zádor Béla*. Pártélet, 1984. 29. évf. 2. sz. 92—94. l.
- Dallos György*: A cselekvés szerelmese. Duczinska Ilona élete. Bp. 1984. Kossuth K. 163 l., ill. Nők a történelemben.
- Mucsi Ferenc—Szabó Ágnes*: Zsigmond Kunfi (1897—1929). AH. 1984. 30. köt. 1—2. sz. 181—207. l.
- Vincze László*: Somogyi Béla, a tanító. Köznevelés, 1984. 40. évf. 4. sz. 6—8. l.
- Sziklai Sándorné*: Lobogó élet. (Sziklai Sándor élete.) Bp. 1984. Zrínyi K. 279 l. Élmények és gondolatok.
- Ismertetések
- Az állam és jogintézmények változásai a XX. század első felében Magyarországon. (Szerk.: Kovács Kálmán.) Bp. 1983. ELTE Jogtudományi Tanszékének kiadványa, 216 l. — Ismerteti: *Varga Gyula*. MT. 1984. 29. köt. 7—8. sz. 642—644. l.
- Borsányi György—Kende János*: Magyarországi munkásmozgalom 1867—1980. Bp. 1982. Kossuth K. 314 l. — Ismerteti: *Gergely Jenő*. Sz. 1984. 118. évf. 2. sz. 413—417. l.
- Bürokrácia és közigazgatási reformok magyarhonban. (Vál., sajtó alá rend., bev. és jegyz.: Csizmadia Andor.) Bp. 1979. Gondolat K. 585 l.
- Ismerteti: *Urbán Aladár*. Sz. 1984. 118. évf. 1. sz. 149—152. l.
- Csizmadia Andor*: Jogi emlékek és hagyományok. (Esszék, tanulmányok.) Bp. 1981. 501 l. — Ismerteti: *Trócsányi Zsolt*. Sz. 1983. 117. évf. 5. sz. 1149—1151. l.
- A Csongrád megyei munkásmozgalom 1868—1917. Válogatott dokumentumok Csongrád megye munkásmozgalmának történetéből. (Szerk., bev. és dokumentumok jegyz. írta: Gaál Endre.) Szeged, 1980. Csongrád megyei Tanács VB. 472 l. — Ismerteti: *Gadanez Béla*. Sz. 1984. 118. évf. 4. sz. 875—876. l.
- Emberek, sorsok, forradalmak. (Történelmi arcképvázlat a társadalmi haladás és a nemzeti megbékélés jeles képviselőiről.) Szeged, 1983. JATE BTKE — TIT. 91 l. — Ismerteti: *Herzberger Tibor*. BékÉl. 1984. 19. évf. 3. sz. 302—303. l.
- Haladó ifjúsági mozgalmak Csongrád megyében. Fejezetek hat évtized történetéből. (Szerk.: Hegyi András.) Szeged, 1982. KISZ Csongrád megyei Bizottsága Politikai Képzési Központja, 558 l. — Ismerteti: *Lagzi István*. Sz. 1983. 117. évf. 6. sz. 1419—1420. l.
- A magyarországi polgári államrendszerek. (Szerk.: Pölöskei Ferenc—Ránki György.) Bp. 1981. Tankönyvkiadó, 587 l. — Ismerteti: *Tilkovszky Loránt*. AH. 1984. 30. köt. 1—2. sz. 245—249. l.
- Műveltség, művészet, munkásmozgalom. Tanulmányok a magyar munkásmozgalom kulturális törekvéseiről. (Szerk.: Vass Henrik, Sipos Levente.) I. köt. Bp. 1982. Népszava K. 364 l., II. köt.: Bp. 1983. Népszava K. 461 l. — Ismerteti: *Mucsi Ferenc*: Örökség és kötelezettség. Nsz. 1984. 42. évf. 215. sz. 7. l., *Uő*: PtK. 1984. 30. évf. 3. sz. 242—245. l., *Rozsnyói Ágnes*: Ttan. 1984. 29. évf. 2. sz. 29—31. l., *Tóth István*. TáSz. 1984. 39. évf. 7—8. sz. 171—174. l.
- Soós Katalin*: Wallisch Kálmán. Egy baloldali szociáldemokrata munkásvezér élete és kora (1889—1934). Bp. 1983. Akadémiai K. 261 l., ill. — Ismerteti: *Hajdu Tibor*: A magyar és az európai munkásmozgalom hőse. Nsz. 1984. 42. évf. 39. sz. 7. l.

Nemzetiségi kérdés

- Aczél György*: A nemzetiségi jogegyenlőség — törvény a szocializmusban. K. 1984. 3. sz. 3. l.
- Ács Zoltán*: Nemzetiségek a történelmi Magyaror-

- szágon. Bp. 1984. Kossuth K. 330 l., ill., térk. — Ismerteti: *Bessenyei György*. N. 1984. 112. évf. 270. sz. 10. l., *Székely András Bertalan*. MN. 1984. 47. évf. 252. sz. 8. l.
- Gyivicsán Anna*: A két kultúra kölcsönhatása a magyarországi szlovákoknál. A nyelvi és a kulturális értékrend alakulása Kiskörösön. Tt. 1984. 38. évf. 11. sz. 42—48. l.
- Györi-Nagy Sándor*: Interetnikum, interkultúra, természetes kétnyelvűség. A Brennbergbányai nemzetiségi kultúráról. Tt. 1984. 38. évf. 48—53. l.
- Interetnikus kapcsolatok Északkelet-Magyarországon. (Az 1984. októberében megrendezett konferencia anyaga.) (Szerk.: Szabadfalvi József, Kun Ernő, Viga Gyula.) Miskolc, 1984. MHOM. 323 l., ill., térk. — Ismerteti: *Dankó Imre* BSz. 1984. 29. évf. 4. sz. 94—96. l.
- Joó Rudolf*: Az etnikai folyamatok és a politikai folyamatok néhány összefüggése. Ták. 1984. 2. évf. 2. sz. 98—105. l.
- Joó Rudolf*: Nemzeti és nemzetiségi önrendelkezés, önkormányzat, egyenjogúság, Bp. 1983. Kossuth K. 281 l. Napjaink kérdései. — Ismerteti: *Arday Lajos*. Külpolitika, 1984. 11. évf. 4. sz. 134—136. l., *Uő*: Egy világjelenség gyökerei. Nsz. 1984. 42. évf. 102. sz. 7. l., *Györi-Nagy Sándor*. Műhely, 1984. 7. évf. 4. sz. 75—76. l., *Kósa László*: A nemzetiségi kérdés világjelenség. Köznevelés, 1984. 40. évf. 18. sz. 12. l., *T. E.* MN. 1984. 47. évf. 93. sz. 8. l., *Thurzó Tibor*: A nemzetiségi politikáról. Egy könyv ürügyén. N. 1984. 112. évf. 64. sz. 2—3. l.
- Korompay János*: A nemzetiségi egyenlőségről és egyenlőtlenségről. Beszélgetés Joó Rudolfal. Életünk, 1984. 21. évf. 3. sz. 259—264. l.
- Kozma Mihály*: Román nemzetiség magyar környezetben. Nyelvi és kulturális változások Méhkeréken. Tt. 1984. 38. évf. 11. sz. 58—64. l.
- Laczkó András*: „Mi német ajkú magyarok vagyunk.” Riport Császártöltésről. Napjaink, 1984. 23. évf. 2. sz. 20—23. l.
- László Lajos*: Sorsváltatok. A dél-dunántúli nemzetiségek életéből. (Riport, I. rész.) Jelenkor 1984. 27. évf. 5. sz. 443—449. l., II. rész: Uo. 6. sz. 538—542. l., III. rész: Uo. 7—8. sz. 650—656. l.
- Sz. E.*: Szlovének a Porabjén (Felsőszőlőnkön). Népművelés, 1984. 31. évf. 3. sz. 9—13. l.
- Szász János András*: A deszki szerbekről. Történelem, népi kultúra, nemzetiségi élet. Tt. 1984. 38. évf. 11. sz. 54—58. l.
- Viga Gyula*: A Bükk-vidék árucseréjének nemzetiségi vonatkozásaihoz. BSz. 1984. 29. évf. 3. sz. 42—45. l.

Ismertetések

- Albert Gábor*: Emelt fővel. Bp. 1983. Szépirodalmi K. 512 l. Magyarország felfedezése. — Ismerteti: *Fenyő István*: A nemzetiségek megbékélésért. Nsz. 1984. 42. évf. 146. sz. 15. l., *Kovács J. Béla*: Otthonra lelték. Könyvvilág, 1984. 29. évf. 3. sz. 8. l., *Tilkovszky Loránt*: Nép és történelem emberi dokumentumokban. Jelenkor, 1984. 27. évf. 7—8. sz. 728—730. l., *Tüskés Tibor*: „Jöttünk rossz erkölccsel, rossz helyre.” Forrás, 1984. 16. évf. 11. sz. 1984. 28. évf. 42. sz. 10. l.
- Beller Béla*: A magyarországi németek rövid története. Bp. 1981. Magvető K. 210 l. Gyorsuló idő. — Ismerteti: *Mollay Károly*. SSz. 1984. 38. éf. 1. sz. 92. l., *Szász Zoltán*. Sz. 1983. 117. évf. 6. sz. 1471—1419. l.
- Kerecsényi Edit*: A Mura-menti horvátok története és anyagi kultúrája. Zalai Gyűjtemény, 20. köt. — Ismerteti: (—uz—): A Mura-menti horvátok. MN. 1984. 47. évf. 109. sz. 8. l.
- Spoločný osud — spoločná cesta. Účast' prislušnikov slovenskej národnosti v robonických a rol'nických hnutiach 19. a 20. storočia na území Maďarska. (Közös sors — közös út. A szlovák nemzetiség részvétele a 19—20. századi magyarországi munkás- és parasztmozgalmakban.) Tanulmányok. Bp. 1980. Tankönyvkiadó, 186 l. (Szerk.: Polányi Imre.) — Ismerteti: *Niederhauser Emil*. AH. 1983. 29. köt. 2—4. sz. 321—322. l.

Honismeret — helytörténet

- Adalékok a belső Erzsébetváros történetéhez. (Szerk.: Szabó-Pap Krisztina.) Bp. 1984. Bp-i Városszépítő Egy. 365 l., térk.
- Adalékok a belső Terézváros történetéhez. (Szerk.: Bernáth László — Heindrich Ervinné.) Bp. 1984. Bp-i Városszépítő Egy. 448 l., térk.

- Apró Ferenc—Ifj. Bartha Tibor:* Száz éves a Szeged-Kálvin téri templom. Confessio, 1984. 8. évf. 1. sz. 112—118. l.
- Békés megye Pesty Frigyes helynévgyűjtésében. (Bev., jegyz. és közléteszi: Jankovich B. Dénes. A mutatókat összeáll.: Hévízi Sándor.) Békéscsaba, 1983. 230 l. — Forráskiadványok Békés m-i Levéltárból 11. sz. — Ismerteti: *Hajdu Mihály*. BékÉl. 1984. 19. évf. 3. sz. 393—396. l.
- Dankó Imre:* Püspökladány árucserre-viszonyainak alakulása az urbanizáció folyamatában. MuK. 1983. 5. köt. 42. sz. 33—59. l.
- Deszk története és néprajza. Tanulmányok (Szerk.: Hegyi Imre.) Szeged—Deszk, 1984. Deszk Közs. Tanács VB. 1128 l., ill., térk.
- Dömötör Sándor:* Dunaföldvár lakosai a félhold árnyékában. Honismeret, 1984. 12. évf. 3. sz. 29—32. l.
- Dövényi Zoltán:* A helytörténeti-honismereti mozgalom helyzete és eredményei Hajdú-böszörményben. BékÉl. 1984. 19. évf. 3. sz. 364—366. l.
- Farkas József:* A honismereti mozgalom Bács-Kiskun megyében. ÁI. 1984. 34. évf. 4. sz. 377—382. l.
- Gaál Attila—Kőhegyi Mihály:* Tolna megye földrajzi nevei régészszemmel. Dunatáj, 1984. 7. évf. 1. sz. 58—67. l.
- Gyöngyös város becsületes tanácsa elhatározta. . . 1659—1848. Válogatás két évszázad városi határozataiból. (Szerk.: Kovács Béla.) Eger, 1984. Heves megyei Lt. 394 l.
- Házi Albert:* Okány krónikája a kezdetektől napjainkig. Okány, 1984. Községi Tanács, 227 l., ill.
- Heit Gábor:* Mozaikok egy tanyás mezőváros szellemi életéről. Kultúra és Közösség, 1984. 2. sz. 3—28. l.
- Kecel története és néprajza. (Szerk.: Bárh János.) Kecel, 1984. Kecel Nagyközség Tanácsa, 1215 l., ill., térk.
- Kecskés László:* Komárom az erődök városa. Bp. 1984. Zrínyi K. 232 l., ill., térk.
- Kiss Gábor:* Várak, várkastélyok, várhelyek Magyarországon. Bp. 1984. Panoráma K. 592 l., ill.,
- Kiss József:* Hogyan készül Szolnokon a megyetörténet? Sz. 1984. 118. évf. 3. sz. 549—562. l.
- Koszorú Oszkár:* Várostörténeti kutatás és helyismereti bibliográfiai munka Kiskunhalason. BékÉl. 1984. 19. évf. 4. sz. 485—490. l.
- Magyar Eszter:* Szántódpusztá a török hódoltságtól a szabadságharcig. Szántód, 1984. SIOTUR, 150 l., ill. Szántódi füzetek VII.
- Margócsy József:* Utcák, terek, emléktáblák. Fejezetek a régi Nyíregyháza életéből. Nyíregyháza, 1984. Nyíregyháza VT. VB. 219 l., ill.
- Módy György:* A Szent András templom és a verestoronny kutatása 1980-ban. — Debrecen 1290—1390 között. Debrecen, 1984. HBMú. 87 l., ill. A Hajdú-Bihar megyei Múzeumok közleményei 42.
- Péter László:* A Somogyi-könyvtár Szeged művelődéstörténetében. Kts. 1984. 1984. 34. évf. 3. sz. 170—174. l.
- Répáshuta. Egy szlovák falu a Bükkben. Tanulmánygyűjtemény. (Szerk.: Szabadfalvi József, Viga Gyula.) Miskolc, 1984. MHOM, 435 l., ill.
- Sereg József:* A 650 éves város (Gyöngyös). 1. rész: HSz. 1984. 12. évf. 1. sz. 33—40. , 2. rész: Uo. 2. sz. 42—49. l., 3. rész: Uo. 3. sz. 24—30. l.
- Szabó Ferenc:* A várostörténetírás hagyományai és jelene Szentesen. BékÉl. 1984. 19. évf. 1. sz. 72—79. l.
- Szántó Imre:* A Zala vármegyei várak és mezővárosok lakosságának helyzete a XVII—XVIII. században. HK. 1984. 31. évf. 1. sz. 3—33. l.
- Taar Ferenc:* A másik Hortobágy. Bp. 1984. Kosuth K. 213 l., ill.
- Tanulmányok Csongrád megye történetéből. VIII. (Szerk.: Blazovich László.) Szeged, 1984. TIT Csongrád megyei Szerv. Csongrád megyei Lt. 262 l.
- Tanulmányok Gyöngyösről. (Szerk.: Havassy Péter—Kecskés Péter.) Gyöngyös, 1984. Gyöngyösi Városi Tanács, 697 l., ill., térk.
- Tanulmányok Orosházáról és környékéről. (Szerk.: Nagy Gyula.) Békéscsaba, 1983. Békés megyei Múzeumok, 362 l., ill. A Békés megyei Múzeumok közleményei 7.
- Tanulmányok Veszprém megye múltjából. (Szerk.: Kredics László.) Veszprém, 1984. Veszprém megyei Lt. 740 l. A Veszprém megyei Levéltár kiadványai 3.
- Tarr László:* A régi Váci utca regényes krónikája. Bp. 1984. Helikon K. 133 l., ill.
- A történelem hétköznapijai (1867—1944). Dokumentumok Hajdú és Bihar megye lakossága életmódjának történetéhez. (Szerk.: Gazdag

- István.) Debrecen, 1984. HBmLt. 215 l. A Hajdú-Bihar megyei Levéltár közleményei 20.
- Varga László: A Heves megyei fogyasztási szövetezek története. Eger, 1983. MESzÖV. 586 l.
- Ismertetések
- Debrecen története. 2. köt. 1683—1849. (Szerk.: Rácz István.) Debrecen, 1981. 556 l. — Ismerteti: *Csorba Csaba*: A múlt feltárása. Napjaink, 1984. 23. évf. 7. sz. 29—31. l., *Veliky János*. Alföld, 1984. 35. évf. 2. sz. 91—92. l.
- Hársfalvi Péter: Az önkormányzat Nyíregyházán a XVIII—XIX. században. Bp. 1982. Akadémiai K. — Ismerteti: *Balogh István*. Alföld, 1984. 35. évf. 2. sz. 93—94. l.
- Horváth Lajos: Bag története. Bag, 1982. Kiad. a Nagyközs. Tan. 386 l. — Ismerteti: *Kanyar József*. Honismeret, 1984. 12. évf. 2. sz. 56—57. l.
- Keszei Dénes: Nagycenk múltja és jelene. Sopron, 1983. 246 l. — Ismerteti: *Mollay Károly*. SSz. 1984. 38. évf. 3. sz. 287. l.
- Krupa András: Nagybánhegyesi szokások és hiedelmek. (Zvyky z Vel'kého Bánhedeša.) Bp. 1983. Tankönyvkiadó, 301 l., ill. — Ismerteti: *Zsilák Mária*. BékÉl. 1984. 19. évf. 1. sz. 126—127. l.
- Lükő Gábor: A Kiskunsági régi kőfaragó és képmetsző-története. Kecskemét, 1983. Erdei Ferenc Műv. Központ, 321 l., ill. — Ismerteti: *Bartók János*: Kun elemek népművészetünkben. N. 1984. 112. évf. 88. sz. 11. l.
- Magyarország megyéi: (Összeáll.: Hüttner Vilmos.) Bp. 1982. Kossuth K. 158 l. — Ismerteti: *Czeplédi Imre*. BékÉl. 1984. 19. évf. 1. sz. 119—120. l.
- Sisa Béla: Békés megye műemlékei. Békéscsaba, 1981. I. köt. 341 l., II. köt. 333 l. — Ismerteti: *Sz. Kürti Katalin*. BékÉl. 1984. 19. évf. 2. sz. 273—275. l.
- Szeged története. 1. köt. A kezdetektől 1686-ig. (Szerk.: Kristó Gyula.) Szeged, 1983. 812 l. — Ismerteti: *Csorba Csaba*: A múlt feltárása. Napjaink, 1984. 23. évf. 7. sz. 29—31. l., *Dusznoki József*. BékÉl. 1984. 19. évf. 3. sz. 389—391. l., *Sz. Simon István*. MN. 1984. 47. évf. 12. sz. 6. l., *Tomka Péter*. Tt. 1984. 38. évf. 10. sz. 83—88. l.
- Művelődés, kultúra, közoktatás
- Bényei József: Magyar írók pereit. Bp. 1984. Kozmosz K. 250 l.
- Borzák István: A Nagy Sándor-hagyomány Magyarországon. Akadémiai székhely, 1983. január 24. Bp. 1984. Akadémiai K. 48 l. Értekezések, emlékezések.
- Denke Géza: Tudományos konferencia (1983. márc. 29—30.) a Budapesti Műszaki Egyetemen. (Az egyetem fennállása 200. évfordulója alkalmából.) TájékoztatóMM. 1984. 1. sz. 153—163. l.
- Dobszay László: Magyar zenetörténet. Bp. 1984. Gondolat K. 421 l., ill. — Ismerteti: *Gábor István*. MN. 1984. 47. évf. 129. sz. 6. l., *Rajeczky Benjamin*. Muzsika, 1984. 27. évf. 10. sz. 35—37. l., *Tokaji András*: Zenei kultúra — felnőtt szemmel. Könyvvilág, 1984. 29. évf. 5. sz. 39. l., *Várnai Ferenc*: Új magyar zenetörténet. MH. 1984. 17. évf. 170. sz. 8. l.
- ... és beszéld el fiadnak... Zsidó hagyományok Magyarországon. (Szöveg: Scheiber Sándor, fotó: Féner Tamás.) Bp. 1984. Corvina K. 153 l. (Fényképalbum.)
- Fabiny Tibor: Bél Mátyás és az egyháztörténet. Lelkipásztor, 1984. 59. évf. 6. sz. 333—341. l.
- Germanus Gyula: Gondolatban Gül Baba sírjánál. Művelődéstörténeti tanulmányok. (Vál és szerk.: Antall József.) Bp. 1984. Gondolat K. 366 l.
- Karádi Éva: Fogarasi Béla — egy értelmiségi pálya a XX. században. Medvetánc, 1983. 4. sz. — 1984. 1. sz. 33—52. l.
- Kérdések a Válaszról. Szentkuthy Miklóssal beszélget Széchenyi Ágnes. Kortárs, 1984. 28. évf. 11. sz. 1770—1780. l.
- Kiss György: A Fővárosi Pedagógiai Szeminárium lélektani laboratóriumának története (1912—1949). Budapesti Nevelő, 1984. 20. évf. 3. sz. 59—70. l.
- Malonyay Dezső: A magyar nép művészete. I. köt. A kalotaszegi magyar nép művészete. Hásonmás kiad. Bp. 1984. Helikon K. 444 l. — Ismerteti: Könyvvilág, 1984. 29. évf. 12. sz. 11. l.
- A művészet története Magyarországon. A honfoglalástól napjainkig. (Szerk.: Aradi Nóra.) Bp. 1984. Gondolat K. 576 l. — Ismerteti: *Horváth György*. MN. 1984. 47. évf. 210. sz. 8. l., *Kontha*

- Sándor. N.* 1984. 112. évf. 122. sz. 9. l., *Mravik László*: Új magyar művészettörténeti szintézis. Könyvvilág, 1984. 29. évf. 6. sz. 3. l.
- Nemeskürty István*: Diák, írj magyar éneket. A magyar irodalom története 1945-ig. I—II. Bp. 1983. Gondolat K. 964 l. — Ismerteti: *Alexa Károly. K.* 1984. 4. sz. 31—32. l., *Balogh Ernő*: Irodalmunk fejlődésregénye. Nsz. 1984. 42. évf. 40. sz. 7. l., *Bata Imre*: Irodalomtörténet mint elbeszélés. Éllr. 1984. 28. évf. 7. sz. 11., (*berkesi*), MN. 1984. 47. évf. 66. sz. 6. l., *Kronstein Gábor. PSz.* 1984. 34. évf. 10. sz. 1029—1031. l. *Mátyás István*: Magyar énekek. N. 1984. 112. évf. 29. sz. 9. l., *Pomogáts Béla. Va.* 1984. 49. évf. 5. sz. 391—392. l., *Rónay László*: Nemeskürty olvasásra vezérlő kalauza. MH. 1984. 17. évf. 5. sz. 8. l., *Széchenyi Ágnes. TáSz.* 1984. 39. évf. 5. sz. 101—103. l.
- Nemeskürty István*: A képpé varázsolt idő. A magyar film története és helye az egyetemes kultúrában, párhuzamos kitekintéssel a világ filmművészetére. Bp. 1984. Magvető K. 798 l.
- Petőcz Károly*: Az elmékezetetőkől a nyomtatott betűkig. Írástörténeti tanulmányok. Békéscsaba. 1984. Új Auróra, 111 l., ill.
- Pomogáts Béla*: „...csak a könyv kapcsol múltat a jövőbe”. A kolozsvári Korunk. Könyvvilág, 1984. 29. évf. 8. sz. 32. l.
- Süle Tamás*: Az Erzsébet Tudományegyetem Orvosi Kara, az Önálló Pécsi Orvostudományi Egyetem rövid története és numizmatikai emlékei. OtK. 1982. 28. köt. 1—3. sz. 227—239. l.
- Szabó Zoltán Gábor*: Az Eötvös József kollégium első fél évszázada. MT. 1984. 29. köt. 7—8. sz. 568—571. l.
- Tamás Pál*: Kutatónők a magyar tudományban. MT. 1984. 29. köt. 2. sz. 145—155. l.
- Vargyas Lajos*: Keleti hagyomány — nyugati kultúra. Tanulmányok. Bp. 1984. Szépirodalmi K. 461 l.
- Ismertetések
- História, 1983. 5—6. sz. — Ismerteti: *Csohány János*: A História vallás- és egyháztörténeti száma. Confessio, 1984. 8. évf. 3. sz. 125—127. l.
- Kner-nyomda, kiadványainak tükrében. 1882—1944. I—II. (Összeáll.: Lévy Botondné, Haiman György.) Bp. 1982. Akadémiai K. — Ismerteti: *Gaál Endre. BékÉl.* 1984. 19. évf. 1. sz. 121—123. l.
- Mátrai László*: Műhelyeim. Bp. 1983. Szépirodalmi K. — Ismerteti: *Pálmái Kálmán*: Megkésett sorok Mátrai László „Műhelyeiről”. IT. 1984. 16. évf. 4. sz. 904—912. l.
- A pápai kollégium története. (Szerk.: Trócsányi Zsolt.) Bp. 1981. Tankönyvkiadó, 446 l., 8 t. — Ismerteti: *Fülöp Géza. MK.* 1984. 100. évf. 3. sz. 268—270. l., *Vörös Károly. ItK.* 1984. 88. évf. 3. sz. 387—389. l.
- Scheiber Sándor*: Jewish Inscriptions in Hungary. From the 3rd Century to 1686. Bp. — Leiden, 1983. Akadémiai K. — Brill E. J. 434 l., ill. — Ismerteti: *Dán Róbert. MK.* 1984. 100. évf. 3. sz. 273—275. l., *Szilágyi Mihály. Dunatáj*, 1984. 7. évf. 2. sz. 75—76. l.
- Scheiberné Bernáth Livia*: A magyarországi zsidóság személy- és családneve II. József névadó rendeletéig. Bp. 1981. MIOK. 121 l. (A magyarországi zsidó hitközségek monográfiái 10.) — Ismerteti: *Hajdú Mihály. MNyör.* 1984. 108. évf. 3. sz. 379—382. l.
- Világtörténet, 1983. 4. sz. — Ismerteti: *Kuñ Miklós. UT.* 1984. 21. évf. 10. sz. 4. l.

Magyarok külföldön

- Andai Ferenc*: Az Észak-Nyugat kanadai magyar telepések helyzete a századfordulón. TJSz. 1984. 27. évf. 3. sz. 433—444. l.
- Csapody Miklós*: Egy nemzedék iskolája: az Erdélyi Fialatok. Tt. 1984. 38. évf. 7. sz. 42—54. l.
- Dojcsák Győző*: Kalifornia régi magyar emlékei. Föld és Ég, 1984. 19. évf. 7. sz. 202—206. l.
- Dusicza Ferenc*: Felsőfokú magyar tanítás a montreali McGill Egyetemen. Confessio, 1984. 8. évf. 3. sz. 55—63. l.
- Helytörténeti kutatások és országos témák. Jakó Zsigmond professzorral beszélget Beke György. Honismeret, 1984. 12. évf. 2. sz. 32—34. l.
- Kálmán Gyula*: Libéria egykori magyar minisztere, Fuszek Rudolf (1882—1941). OHI. 1984. 125. évf. 14. sz. 841—842. l.
- Lipcsy Ildikó*: Kurkó Gyárfás (1909—1983). (A romániai magyarság politikai vezetője.) História, 1984. 6. évf. 5—6. sz. 43—45. l.
- Liszka József*: A Sarló és a népi kultúra. Műhely, 1984. 7. évf. 5. sz. 49—58. l.

Nagy Kázmér: Az ausztráliai „Független Magyarország”. (Visszaemlékezés az 1951—1968 között Sydney-ben és néhány évig Melbourneben megjelenő első ausztráliai nyomtatott magyar újság indulásáról.) Jel-Kép, 1984. 5. évf. 3. sz. 131—136. l.

Nagy Kázmér: Elvesztett alkotmány. A magyar politikai emigráció 1945—1975. Bp. 1984. Gondolat K. 273 l. — Ismerteti: *Csizmadia Ervin*: Az emigránság természetrajza. Éllr. 1984. 28. évf. 31. sz. 10. l., *Juhász Gyula*. MN. 1984. 47. évf. 189. sz. 6. l., *Pintér István*. TáSz. 1984. 39. évf. 12. sz. 111—114. l., *Vida István*: Egy politikus „garnitúra” sorsa. Nsz. 1984. 42. évf. 203. sz. 7. l.

Nagy Kázmér: A közeledés kerékkötői. (Az itthon és a külföldön élő magyarok közeledéséről a hatvanas évek végétől.) Jel-Kép, 1984. 5. évf. 1. sz. 133—139. l.

Ohati Nagy László: Egy magyar a Közép-Dunamegyében. Vázlatkísérlet Jócsik Lajos életművéről. V. 1984. 27. évf. 1. sz. 77—88. l.

Párkány Antal: A csehszlovákiai magyar nyelvű alapkiskolák történelemtanításáról. Ttan. 1984. 29. évf. 5. sz. 25—26. l.

Pomogáts Béla: A transzilvanizmus. Az Erdélyi Helikon ideológiája. Bp. 1983. Akadémiai K. 206 l. Irodalomtörténeti füzetek 10. — Ismerteti: *Füzi László*. Napjaink, 1984. 23. évf. 10. sz. 34—35. l.

Puskás Julianna: Hungarian Migration Patterns. New Research in Hungary. AH. 1983. 29. köt. 2—4. sz. 265—272. l.

Puskás Julianna: Kelet-Európából az USA-ba vándorlás folyamata, 1861—1924. TSz. 1984. 27. évf. 1—2. sz. 45—164. l.

Ruffy Péter: Brassói Lapok — Bukaresti Lapok — Népújság. (Visszaemlékezés.) Jel-Kép, 1984. 5. évf. 1. sz. 94—107. l.

Székely András Bertalan: Nemzetiségi jogok és megvalósulásuk Szlovéniában. Vg. 1984. 25. évf. 4. sz. 163—169. l.

Töttössy Magdolna: Egyenjogúsítási törekvések a felszabadult Romániában. Negyven éve alakult a Magyar Népi Szövetség. Tt. 1984. 38. évf. 11. sz. 86—90. l.

Zachar József: Idegen hadakban. Bp. 1984. Magvető K. 495. l. Nemzet és emlékezet. — Ismerteti: *Pelle János*: Rajta huszár! Nsz. 1984. 42. évf. 194. sz. 7. l.

Ismertetések

Póka-Pivny Aladár—Zachar József: Az amerikai függetlenségi háború magyar hőse: Kovács Mihály ezredes élete. (Life of Colonel Mihály Kovács, Hungarian Hero of the American War of Independence.) 1724—1779. Bp. 1982. Zrínyi K. 177 l. — Ismerteti: *Urbán Aladár*. AH. 1984. 30. köt. 3—4. sz. 415—418. l., *Uő*: Sz. 1983. 117. évf. 6. sz. 1406—1410. l.

Puskás Julianna: From Hungary to the United States. (1880—1914.) Bp. 1982. Akadémiai K. 225 l. — Ismerteti: *MW*. Slezský Sborník, 1984. 82. évf. 4. sz. 311—312. l.

Puskás Julianna: Kivándorló magyarok az Egyesült Államokban. 1880—1940. Bp. 1982. Akadémiai K. 639 l., ill. — Ismerteti: *Bakó Ferenc*. ET. 1984. 95. évf. 1. sz. 149—150. l.

Szabó László: Magyar múlt Dél-Amerikában (1519—1900). Bp. 1982. Európa K. 282 l. — Ismerteti: *Kéri A*. FöK. 1984. 32. évf. 4. sz. 369—370. l.

Szeli István: A magyar kultúra útjai Jugoszláviában. Bp. 1983. Kossuth K. 138 l. — Ismerteti: *Fried István*: Adalékok a nemzetiségtudományhoz. IT. 1984. 16. évf. 4. sz. 1021—1028. l.

Magyarország földjének története a honfoglalásig

Bándi Gábor: Bronzkori város Szentvid-hegyen. A Kárpát-medence őskora. ÉIT. 1984. 39. évf. 29. sz. 916—917. l.

Bárczy Zoltán: Újabb adatok a Kárpát-medence bronzkori őskohászatáról. Kohászat, 1984. 117. évf. 3. sz. 121—125. l.

T. Biró Katalin: Őskőkori és őskori pattintott kőeszközeink nyersanyagának forrásai. AÉ. 1984. 111. köt. 1. sz. 42—52. l.

Gábori Miklós: Az ősemlék korának kutatása Magyarországon (1969—1980). MTAFT. 1981. 30. évf. 1. sz. 91—109. l.

Raczkó Pál: A korai neolitikumból a középső neolitikumba való átmenet kérdései Közép- és Felső-Tiszavidéken. AÉ. 1983. 110. köt. 2. sz. 161—194. l.

Schreiber Rózsa: Szimbolikus ábrázolások bronzkori edényeken. AÉ. 1984. 111. köt. 1. sz. 3—28. l.

- G. Szénászy Júlia:* A Délkelet-Alföld neolitikumának néhány időrendi kérdése. AÉ. 1983. 110. köt. 2. sz. 243—246. l.
- Zalai-Gaál István:* A mórágy-tüzkögombi horog. A neolitikus „aktív” halászat kérdései a Kárpát-medencében. AÉ. 1983. 110. köt. 2. sz. 231—242. l.

Római kor

- Nagy Tibor:* Nem Ignotus, hanem L. Vespronius Candidus. AÉ. 1983. 110. köt. 2. sz. 195—200. l.
- Póczy Klára:* Az aquincumi katonaváros utcahálózata és fontosabb épületei a II. és a III. században. AÉ. 1983. 110. köt. 2. sz. 252—273. l.

Magyar őstörténet és honfoglalás

Feldolgozások

- Benkő Loránd:* A magyarság honfoglalás előtti történetéhez, Léved és Etelköz kapcsán. MNy. 1984. 80. évf. 4. sz. 389—419. l.
- Bökönyi Sándor:* A honfoglalók háziállatai. ÉIT. 1984. 39. évf. 33. sz. 1037—1039. l.
- Daniss Győző:* A honfoglalás, 892—900. Beszélgetés Kristó Gyula történésszel. ÉIT. 1984. 39. évf. 1. sz. 6—7. l.
- Erdélyi István:* Kétnapi járőföldre. Julianus barát nyomában. (Őstörténet-kutatás.) Magyarország, 1984. 21. évf. 34. sz. 23. l.
- Fodor István:* Kazárok, bolgárok, magyarok. (Szélgjegyzetek Peter B. Golden: Khazars Studies. An Historico-Philological Inquiry into the Orinins of the Khazars. Vol. 1—2. Bibliotheca Orientalis Hungarica. Vol. 1—2. Bp. 1980. Akadémiai K. Vol. 1.: 291 l., 2 térk., Vol. 2.: XXV. + facsimile.) c. könyvéhez. AÉ. 1984. 111. köt. 1. sz. 100—109. l.
- Györffy György:* Lebedia és Etelköz kérdéséhez. MNy. 1984. 80. évf. 4. sz. 385—389. l.
- Harmatta János:* Lebedia és Atalkuzu. MNy. 1984. 80. évf. 4. sz. 419—431. l.
- Király Péter:* Levedia-Etelköz a szlavisztikai irodalom tükrében. MNy. 1984. 80. évf. 4. sz. 431—439. l.

- Kristó Gyula:* A magyar törzsszövetségről dilettáns módon. Sz. 1983. 117. évf. 5. sz. 1135—1143. l.
- Mesterházy Károly:* A népvándorlás és honfoglalás kor kutatásának helyzete Nagysárréten. MuK. 1983. (V. köt.) 43. sz. 48—50. l.
- Morvay Judit:* Közös kiadásban a Csernyecov-hagyaték. Őstörténetünk és a rokon népeink. MN. 1984. 47. évf. 217. sz. 9. l.
- Tóth Sándor:* Kabarok (kavarok) a 9. századi magyar törzsszövetségben. Sz. 1984. 118. évf. 1. sz. 92—113. l.
- Vékony Gábor:* Az avaroktól a honfoglalásig. A IX. század régészeti kutatásának lehetőségei Vas megyében. Életünk, 1984. 21. évf. 1. sz. 65—74. l.

Magyarország története 1526-ig

Források

- Borsa Gedeon:* A magyarországi parasztháborúról szóló német tudósítások kiadásai és azok nyomdászai. MK. 1984. 100. évf. 1—2. sz. 24—33. l.
- Borsa Gedeon:* Nyomdásztrükkök a Thuróczykrónikában. (Lefaragott ducok, fölcserélt fejek.) ÉIT. 1984. 39. évf. 26. ész. 312—314. l.
- Gerics J.:* Über Vorbilder und Quellen der Vita Hertviciana Sancti Stephani regis Hungariae. AA. 1981. 29. köt. 1—4. sz. 425—444. l.
- Kristó Gyula:* Források kritikája és kritikus források az 1040-es évek magyar történetére vonatkozóan. MK. 1984. 100. évf. 3. sz. 175. l.
- A magyar középkor irodalma. (Vál, szerk.: V. Kovács Sándor.) Bp. 1984. Szépirodalmi K. 1215 l. Magyar Remekírók.
- Moravcsik Gyula:* Az árpádkori magyar történelem bizánci forrásai. Fontes Byzantini historiae Hungaricae aevo ducum et regum ex stirpe Árpád descenduntium. Bp. 1984. Akadémiai K. 364 l. — Ismerteti: (mátvás): Bizánci források. N. 1984. 112. évf. 295. sz. 6. l.
- Szelestei N. László:* A Szent László-legenda szöveg-hagyományozásáról. (Ismeretlen legendaváltozat.) MK. 1984. 100. évf. 3. sz. 176—203. l.
- Veszprémy László:* A Halotti Beszéd és Könyörgés viszonya a Pray-kódexhez. MNy. 1984. 80. évf. 3. sz. 329—33. l.

Feldolgozások — általában

- V. *Bálint Éva*: Első királyunk képe a történelemben. Beszélgetés Szücs Jenő történésszel. MH. 1984. 17. évf. 195. sz. 9. 1.
- Csikhelyi Lenke*: A bolgár hősi énekek magyar vonatkozásai (XIV—XVI. sz.). ET. 1984. 95. évf. 1. sz. 10—15. 1.
- Györfly György*: „Szent István koronája” az Árpád-korban. Va. 1984. 49. évf. 8. sz. 580—585. 1.
- Györfly György*: Gyulafehérvár kezdetei, neve és káptalanjának registruma. Sz. 1983. 117. évf. 5. sz. 1103—1134. 1.
- Havasné Bede Piroska*: Az első magyar őshazakereső expedíció 750. évfordulója. FöK. 1984. 32. évf. 3. sz. 294—296. 1.
- István, a király. Szörényi Levente és Bródy János rock-operája. Bakay Kornél régésszel beszélget Sárdi Mihály. Életünk, 1984. 21. évf. 5. sz. 451—460. 1.
- Kristó Gyula*: Koppány, a „herceg”. ÉIT. 1984. 39. évf. 21. sz. 643—645. 1.
- Magyarország története. I. köt. Előzmények és magyar történet 1242-ig. (Főszerk.: Székely György, szerk.: Bartha Antal.) Bp. 1984. Akadémiai K. 1—2. köt.: 1808 l., ill., térk. — Ismerteti: *Végh Ferenc*: Az őstörténettől a tatárjárásig. Könyvvilág, 1984. 29. évf. 12. sz. 8. 1.
- Makk F.*: Contribution à l'histoire des relations hungaro-byzantines au XIIe siècle. AA. 1981. 29. köt. 1—4. sz. 445—456. 1.
- Mályusz Elemér*: Zsigmond király uralma Magyarországon. Bp. 1984. Gondolat K. 338 l., ill., térk. — Ismerteti: *Józsa György Gábor*: A király és a történetíró. MN. 1984. 47. évf. 169. sz. 9. 1., *Kronstein Gábor*: Uralkodó — két korszak határán. Éllr. 1984. 28. évf. 26. sz. 11. 1., *Pamlényi Ervin*: Fejezetek egy életműből. Könyvvilág, 1984. 29. évf. 5. sz. 12. 1.
- Nováki Gyula—Sándorfi György*: Az Árpád-kori várak kutatásának eredményei. MV. 1984. 28. évf. 3. sz. 167—179. 1.
- Siklósi Gyula*: A középkori Alba Regia és a johannita lovagok. ÉIT. 1984. 39. évf. 50. sz. 1681—1683. 1.
- Uzsoki András*: Árpád-kori remetetelep a tihanyi félszigeten. ÉIT. 1984. 39. évf. 37. sz. 1160—1161. 1.
- Váczy Péter*: Etnikum, felekezet, hadszervezet. História, 1984. 6. évf. 5—6. sz. 8—10. 1.

Gazdaság — társadalom

- Granasztói György*: Sur l'industrie urbaine du bâtiment en Hongrie (1400—650). AH. 1983. 29. köt. 2—4. sz. 217—232. 1.
- Lázár Sarolta*: Árpád-kori szabadban levő kemencék Keszthely-Tatárszálláson. AÉ. 1984. 111. évf. 1. sz. 71—77. 1.
- Marsina, Richard*: A mai Szlovákia területének betelepüléséről a 11. századtól a 13. század közepéig. TSz. 1984. 27. évf. 3. sz. 370—389. 1.
- Szücs Jenő*: A gabona árforradalma a 13. században. TSz. 1984. 27. évf. 1—2. sz. 5—53. 1.
- Teke Zsuzsa*: Az 1427. évi firenzei catastro. Adalékok a firenzei-magyar kereskedelmi kapcsolatok történetéhez. TSz. 1984. 27. évf. 1—2. sz. 42—49. 1.
- Valter Ilona*: Szentgotthárd alapítása. (1183: III. Béla alapította.) ÉIT. 1984. 39. évf. 13. sz. 394—396. 1.

Politika

- Bellér Béla*: Nagy Lajos és a papság. Va. 1984. 49. évf. 1. sz. 4—11. 1.
- Borosy András*: A kora Árpád-kori kíséret és testőrség szerepének historiográfiai áttekintése. HK. 1984. 31. évf. 2. sz. 290—304. 1.
- Engel Pál*: Hadsereg és társadalom a lovagkorban. História, 1984. 6. évf. 5—6. sz. 64—65. 1.
- Engel Pál*: Vár és hatalom. I.: Az uralom területi-alapjai a középkori Magyarországon. Vg. 1984. 25. évf. 5. sz. 288—295. 1., II.: Uo. 6. sz. 367—375. 1.
- Held József*: Hányan és kik harcoltak Nándorfehérvárnál? História, 1984. 6. évf. 5—6. sz. 66. 1.
- Kovássy Zoltán*: Dózsa máramarosi nemesei. ÉIT. 1984. 39. évf. 46. sz. 1450. 1.
- Kumorovitz L. Bernát*: I. Lajos királyunk 1375. évi havasalföldi hadjárata (és „török” háborúja). Sz. 1983. 117. évf. 5. sz. 919—982. 1.
- Malonyai Péter*: Írj törvényt, Werbőczy. IPM. 1984. 10. évf. 9. sz. 88—92. 1.
- Marosi Ernő*: Zsigmond király Avignonban. ArsH. 1984. 12. évf. 1. sz. 11—27. 1.
- Sweeney, James Ross*: Magyarország és a keresztes hadjáratok a 12—13. században. Sz. 1984. 118. évf. 1. sz. 114—124. 1.
- Szücs Jenő*: Hadügyi reform és köznemesség. História, 1984. 6. évf. 5—6. sz. 11—13. 1.

Teke Zsuzsa: Corvin János (1473—1504). IPM. 1984. 10. évf. 5. sz. 4—9. l.

Kultúra — tudomány

Baranyai Tibor: „... csak a könyv kapcsol múltat a jövőbe.” Budai librariusok a XV—XVI. század fordulóján. Könyvvilág, 1984. 29. évf. 1. sz. 32. l.

Černá-Studničková, Milada: A művészeti élet és kapcsolatai Pozsonyban Zsigmond király uralkodásának idején. ArsH. 1984. 12. évf. 1. sz. 29—49. l.

Engel P.—Lövei P.—Varga L.: Grabplatten von ungarischen Magnaten aus dem Zeitalter der Anjou-Könige und Sigmunds von Luxemburg. AHA. 1984. 30. köt. 1—2. sz. 33—63. l.

Entz Géza: Székesfehérvár és Sopron építészeti megjelenése a 15. században (1390—1470). TSz. 1984. 27. évf. 3. sz. 390—403. l.

Eszmetörténeti tanulmányok a magyar középkorról. (Szerk.: Székely György.) Bp. 1984. Akadémiai K. 479 l. Memoria Saeculorum Hungariae 4. — Ismerteti: *Végh Ferenc*: Évszázadok emlékezete. Könyvvilág, 1984. 29. évf. 3. sz. 7. l.

Holl Béla: Egy ismeretlen középkori iskoláskönyv és magyar verses nyelvemlék 1433-ból. MK. 1984. 100. évf. 1—2. sz. 3—23. l.

Holl Imre: Középkori kályhacsempék Magyarországon. (15. század utolsó negyede.) AÉ. 1983. 110. köt. 2. sz. 201—230. l.

Makkai László: A középkori magyar hitvilág problematikájához. ET. 1983. 95. évf. 1. sz. 106—116. l.

Marosi, Ernő: Die Anfänge der Gotik in Ungarn. Esztergom in der Kunst des 12—13. Jahrhunderts. Bp. 1984. Akadémiai K. 385 l., ill., térk.

Mészáros István: Az esztergomi középkori Collegium Christi. Sz. 1984. 118. évf. 2. sz. 342—360. l.

Sarbak Gábor: Gyöngyösi Gergely biográfiájához. TK. 1984. 88. évf. 1. sz. 44—57. l.

Tarnai Andor: „A magyar nyelvet írni kezdik.” Irodalmi gondolkodás a középkori Magyarországon. Bp. 1984. Akadémiai K. 344 l. Irodalomtudomány és kritika.

Zsámbéky Mónika: 14—15. századi magyarországi kincsleletek. MűÉ. 1983. 32. évf. 3. sz. 105—128. l.

Ismeretetések

Bajcsy-Zsilinszky Endre: Mátyás király. Bp. 1983. 280 l. Gondolkodó magyarok. — Ismerteti: *Nagy József Zsigmond*: Mátyás király. Köznevelés, 1984. 40. évf. 12. sz. 17. l., *Szelényi Anna*: Magyar történelmi paradoxonok. Éllr. 1984. 28. évf. 10. sz. 10. l.

Benkő Lóránd: Az Árpád-kor magyar nyelvű szövegemlékei. Bp. 1980. Akadémiai K. 392 l. és 12 számozatlan mell. — Ismerteti: *Lázs Sándor*. ItK. 1984. 88. évf. 1. sz. 109—115. l.

Gyöngyösi Gergely: Arcok a magyar középkorból. Bp. 1983. Szépirodalmi K. 382. l. Magyar ritkaságok. — Ismerteti: *Sarbak Gábor*. ItK. 1984. 88. évf. 3. sz. 382—386. l.

Györfly György: Wirtschaft und Gesellschaft der Ungarn um die Jahrtausendwende. Bp. 1983. Akadémiai K. 332. l. — Ismerteti: *J. Ž. Československý Časopis historický*, 1984. 32. évf. 6. sz. 910—911. l.

Jókai-kódex XIV—XV. század. A nyelvemlék betűhű olvasata és latin megfelelője. (Bev. és jegyz. ellátva közléteszi: P. Balázs János.) Bp. 1981. Akadémiai K. 356 l. — Ismerteti: *Farkas Vilmos*. NyK. 1984. 85. köt. 1. sz. 205—206. l.

Kemény Zsigmond: A mohácsi veszedelem okairól. Bp. 1983. Magvető K. 59 l. Gondolkodó magyarok. — Ismerteti: *Nagy Péter Tibor*. Ttan. 1984. 29. évf. 4. sz. 31—32. l.

Kristó Gyula: Tanulmányok az Árpád-korról. Bp. 1983. Magvető K. 599 l. Nemzet és emlékezet. — Ismerteti: *Kordé Zoltán*. BékÉl. 1984. 19. évf. 1. sz. 123—125. l.

Mollay Károly: Német—magyar nyelvi érintkezések a XVI. század végéig. Bp. 1982. Akadémiai K. 644 l. — Ismerteti: *Kovács József László*. SSz. 1984. 38. évf. 3. sz. 285—286. l.

Temesvári Pelbárt válogatott írásai. (Vál. és kísérő tan., jegyz., összeáll.: V. Kovács Sándor.) Bp. 1982. Európa K. — Helikon K. 465 l. — Ismerteti: *Pomázi Gyöngyi*. ItK. 1984. 88. évf. 2. sz. 260—262. l.

Urkundenbuch des Burgenlandes und der angrenzenden Gebiete der Komitate Wieselburg, Ödenburg und Eisenburg. III. Band. (1301—1327, Nachträge 1233—1301.) Bearb. von Irmt-raut Lindeck-Pozza. Wien—Köln—Graz, 1979.

338. l. — Ismerteti: *Szücs Jenő*. Sz. 1984. 118. évf. 1. sz. 146—148. l.
- Zolnay László*: A középkori Esztergom. Bp. 1983. Gondolat K. 265 l., ill., térk. — Ismerteti: (*mátyás*): N. 1984. 112. évf. 36. sz. 6. l.
- Magyarország története, 1526—1711**
- Források**
- Balogh István*: Híradás Szeged visszafoglalásáról 1686-ban. S-km. 1984. 23. évf. 1—2. sz. 69—70. l.
- Blazovich László—Sz. Galántai Erzsébet*: A gyulai vár 1528. július 17-én készült leltára. BékÉl. 1984. 19. évf. 1. sz. 105—115. l.
- Domokos Pál Péter*: Egyházi énektöredék Szent Lászlóról, mely a Képes Krónika két látomás-legendáját elveníti meg. Va. 1984. 49. évf. 8. sz. 628—631. l.
- Ecsedi Báthori István meditációi. (Sajtó alá rend.: Erdei Klára, Keveházi Katalin.) Budapest—Szeged, 1984. MTA Könyvtára, 312 l., ill. Adattár XVI—XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 8.
- Gömöri György*: Egy angol utazó. (Részletek Edmund Chishull: Travers in Turkey and Back to England — Utazás Törökországba és vissza Angliába. c. 1747-ben kiadott könyvéből.) Budapest, 1984. 22. évf. 3. sz. 26—27. l.
- Hegedüs Attila*: Három datálatlan levél a XVI. század első feléből. MNy. 1984. 80. évf. 3. sz. 366—369. l.
- Hegedüs Attila*: Magyar levelek a XVI. század első feléből. MNy. 1984. 80. évf. 4. sz. 511—512. l.
- Horváth Ferenc*: Osztrák levéltári források Nyugat-Dunántúl 16. századi történetéhez. VSz. 1984. 38. évf. 4. sz. 570—586. l.
- Jankovics József*: Rimay János ismeretlen levele Révay Péterhez. TtK. 1984. 88. évf. 3. sz. 337—338. l.
- Károly Gáspár a gönci prédikátor. (Vál., sajtó alá rend., jegyz., utószó: Szabó András.) Bp. 1984. Magvető K. 234 l., ill. Magyar Hírmondó.
- Krmann Dániel*: Küldetéseim története. Itinerarium (1708—1709). Bp. 1984. Európa K. 177 l., ill.
- Medgyesi Pál*: Erdély romlásának okairól. Bp. 1984. Magvető K. 61 l. Gondolkodó magyarok.
- Molnár Ambrus*: A püspökladányi „szegénység” panaszlevelei 1588-ból. MuK. 1983. 5. köt. 42. sz. 3—5. l.
- Pápai-Páriz Ferenc*: Pax corporis. (Sajtó alá rend., utószó és jegyz.: Szablyár Ferenc.) Bp. 1984. Magvető K. 489 l. Magyar Hírmondó. — Ismerteti: *Alexa Károly*: Polihisztorságnak dicsérete. Könyvvilág, 1984. 29. évf. 5. sz. 17. l.,
- Torda István*: „Az orvoslás mesterségében merő Eskulapius.” Nsz. 1984. 42. évf. 215. sz. 7. l.
- Pázmány Péter*: Egy tudakozó prédikátor nevével íratott öt levél (1613). (Jegyz., utószó: Bitskey István.) Bp. 1984. Európa K. 242 l.
- Révérénd, Dominique*: Bethlen Miklós emlékiratai. (Utószó, jegyz.: Köpeczi Béla.) Bp. 1984. Helikon K. 240 l., ill., térk. — Ismerteti: *Téglásy Imre*: Kém — reverendában. Könyvvilág, 1984. 29. évf. 7. sz. 10. l.
- Szenci-Molnár Albert*: Psalterium Ungaricum — Szent Dávid királynak és Prófétának Százötven Zsoltári. Bp. 1984. Szépirodalmi K. 404 l., ill. — Ismerteti: (*j-z*): Egy régi műfordítás. Könyvvilág, 1984. 29. évf. 12. sz. 17. l.
- Tinódi Sebestyén*: Krónika. (Sajtó alá rend.: Sugár István, bev.: Szakály Ferenc.) Bp. 1984. Európa K. 644 l. Bibliotheca Historica. — Ismerteti: *Petrőczy Éva*. UT. 1984. 21. évf. 34. sz. 2. l.
- Török hadak Magyarországon 1526—1566. Kortárs török történetírók naplórészletei. (Vál., jegyz.: Kiss Gábor.) Bp. 1984. Panoráma K. 237 l., ill., térk.
- Feldolgozások — általában**
- Benda Kálmán*: A Habsburg-abszolútizmus és a magyar nemesség a 16. és 17. század fordulóján. TSz. 1984. 27. évf. 3. sz. 445—479. l.
- Benda Kálmán*: Letelepített katonák. Hajdúk a magyar történelemben. História, 1984. 6. évf. 5—6. sz. 20—21. l.
- Bitskey István*: A magyarországi reformáció kialakulása és fejlődésének tendenciái. Vg. 1984. 25. évf. 1. sz. 34—40. l.
- Buza János*: „... annak sebét is reszpublika érzi meg...” História, 1984. 6. évf. 2. sz. 8—9. l.
- Csányi László*: Dudith András, vagy a halhatatlanság nyomorúsága. Dunatáj, 1984. 7. évf. 2. sz. 15—25. l.
- Csémy Tamás*: Rákóczi-emlékek Csehországban. Honismeret, 1984. 12. évf. 4. sz. 52—54. l.

- Gecsényi Lajos*: Katonák és polgárok a győri végvárbán a XVI—XVII. században. HK. 31. évf. 4. sz. 664—686. l.
- Gecsényi Lajos*: Katonák és polgárok a végvárakban. História, 1984. 6. évf. 5—6. sz. 22—23. l.
- Kónya István*: Kálvin és a magyarországi reformáció. Vg. 1984. 25. évf. 1. sz. 45—50. l.
- Nagy Gyula*: A dialógus értéke és távlatai. (Luther és a magyarországi reformáció.) Vg. 1984. 25. évf. 1. sz. 7—8. l.
- Nagy László*: A rossz hírű Báthoryak. Bp. 1984. Kossuth K. 249 l., ill.
- Nyakas Miklós*: A hajdúk letelepedése Bőszörményben. Hajdúbőszörményi VT. Hajdúsági Múzeum, 75 l., ill. Hajdúsági Közlemények 13.
- Szakály Ferenc*: Török uralom és reformáció Magyarországon a 16. század közepe táján. Vg. 1984. 25. évf. 1. sz. 51—59. l.
- A Thököly-felkelés és kora. Tanulmánykötet.* (Szerk.: Benczédi László.) Bp. 1983. Akadémiai K. 287 l. — Ismerteti: *Heckenast Gusztáv*. Nsz. 1984. 42. évf. 75. sz. 7. l., *Kiss Károly*. ÚT. 1984. 21. évf. 2. sz. 2. l.
- Tolnai Gábor*: Fejedelmi Erdély. Tizenhat tanulmány. Bp. 1984. Szépirodalmi K. 486 l., ill.
- Ujvári Zsuzsanna*: „Nagy két császár birodalmi között.” A hosszú háborútól Bethlen Gábor haláláig. Bp. 1984. Gondolat K. 191 l., ill., térk. Magyar história.
- R. Várkonyi Ágnes*: Buda visszavívása, 1686. Bp. 1984. Móra K. 375 l., ill., térk. — Ismerteti: *Kovács S. Sándor*. Könyvszemle. Nsz. 1984. 42. évf. 207. sz. 7. l., *Szalay Károly*. N. 1984. 112. évf. 253. sz. 8. l.
- R. Várkonyi Ágnes*: Erdélyi változások. Az erdélyi fejedelemség a török kiűzésének korában 1660—1711. Bp. 1984. Magvető K. 521 l. Nemzet és emlékezet.
- Vigh Károly*: Szezfű Gyula Bethlen Gábor. ÚF. 1984. 16. évf. 4. sz. 48—52. l.
- Csorba Csaba*: A mai Borsod-Abaúj-Zemplén megye XVI—XVII. századi településtörténetének néhány kérdése. Honismeret, 1984. 12. évf. 4. sz. 23—25. l.
- Dankó Imre*: Püspökladányi népességszámítási próbák a XVI. századra vonatkozóan. MuK. 1983. 5. köt. 42. sz. 10—12. l.
- Gedai István*: Pénzforgalmi kérdések Magyarországon a XVI—XVII. században. Pénzügyi Szemle, 1984. 18. évf. 8—9. sz. 690—703. l.
- Granasztói György*: The Hungarian Bourgeois Family in the Late Middle Ages. (Presumptions and to the Nature of a „Welfare” Society.) AH. 1984. 30. köt. 3—4. sz. 257—320. l.
- Hóvári János*: Az erdélyi kanthner és a balkáni kantér. Sz. 1983. 117. évf. 5. sz. 1015—1027. l.
- Hunyadi István*: Az özvegy nők helyzete Nyugat-Magyarország paraszttársadalmában a 16. században. TSz. 1983. 26. évf. 3—4. sz. 446—457. l.
- N. Kiss István*: A kuruc hadsereg társadalmi-gazdasági bázisa (1703—1711). HK. 1984. 31. évf. 4. sz. 687—715. l.
- Magyarország társadalmá a török kiűzésének idején. (Szerk.: Szvircsak Ferenc.) Konferencia: Szécsény, 1983. április 6—8. Salgótarján, 1984. Nógrád megyei Múz. ig. 131 l. Discussiones Neogradiensis I.
- Szakály Ferenc*: Határvédelem és társadalom a török korban. História, 1984. 6. évf. 5—6. sz. 17—19. l.
- Szentgyörgyvölgyi Gábor*: Erdélyi történetírók egészségügyi közlései a török időkben. OHI. 1984. 125. évf. 14. sz. 837—841. l.
- Tóth István György*: Hajdú város a Rába partján. Történelmi hétköznapiak: 1646, Kőrmend. ÉIT. 1984. 39. évf. 14. sz. 426—427. l.
- Vámos Éva—Szabadváry Ferenc*: The Role of South-German Merchant Firms in Upper Hungarian (Central Slovakian) Mining the Period Directly Following the Fuggers (1548—1569). AH. 1983. 29. köt. 2—4. sz. 233—237. l.
- Vastagh Gábor*: Ezüstkohászat Rudabányán 1528-ban. Bányászat, 1984. 117. évf. 5. sz. 341—342. l.
- Zimányi Vera*: Adalékok Thököly Sebestyén és partnerei kereskedelmi tevékenységének történetéhez. TSz. 1984. 27. évf. 1—2. sz. 61—66. l.

Gazdaság — társadalom

Politika

- Beke Margit*: Esztergom felszabadulása 1683. Va. 1984. 49. évf. 1. sz. 64—66. l.
- Benda Kálmán*: II. Rákóczi fejedelem kapcsolatai Velencével 1704—1709. TSz. 1984. 27. évf. 1—2. sz. 103—110. l.
- Domokos György*: Adalékok a törökkori magyar tűzérség kategória- és típusproblémáihoz. HK. 1984. 31. évf. 1. sz. 117—149. l.
- Kiss József*: Das erste Jahrzehnt des Deutschen Ritterordens in Ungarn (1702—1712). AH. 1984. 30. köt. 1—2. sz. 3—44. l.
- Nagy László*: Báthori István. (Erdély fejedelme, Lengyelország királya.) IPM. 1984. 10. évf. 7. sz. 66—73. l.
- Nagy László*: A „bibliás örálló” fejedelem. I. Rákóczi György a magyar történelemben. Bp. 1984. Magvető K. 236 l. Nemzet és emlékezet. — Ismerteti: *Bodor Pál*: Abzug Bethlen? Rákóczi vivat! Éllr. 1984. 28. évf. 43. sz. 11. l., *Tóth Gyula*: I. Rákóczi György a magyar történelemben. Könyvvilág, 1984. 29. évf. 9. sz. 7. l.
- Némethy Sándor*: A Delegatum Judicium Extraordinarium Posoniense anno 1674. története és jogászai kritikája. 10. rész. ThSz. 1984. 27. évf. 2. sz. 97—102. l.
- Molnár Ambrus*: A szoboszlói hajdúk hatalmaskodásai 1642 körül. MuK. 1983. (V. köt.) 41. sz. 19—20. l.
- Péter Katalin*: Bethlen Gábor magyar királysága, az országegyesítés és a porta. Sz. 1983. 117. évf. 5. sz. 1028—1060. l.
- R. Várkonyi Ágnes*: A nemzetközi törökellenes szövetség genezise és II. Rákóczi György fejedelme. TSz. 1984. 27. évf. 1—2. sz. 67—79. l.
- R. Várkonyi Ágnes*: Rákóczi hadserege. História, 1984. 6. évf. 5—6. sz. 26—28. l.
- R. Várkonyi Ágnes*: Zrínyi Miklós szövetsége Wesselényivel és Nádasdyval a török ellen 1663-ban. TSz. 1984. 27. évf. 3. sz. 341—369. l.
- Kultúra — tudomány — művészet
- Heltai János*: Szenci Molnár Albert. Megemlékezés halálának 350. évfordulóján. Confessio, 1984. 8. évf. 3. sz. 68—78. l.
- Hopp Lajos*: Sobieski és a „magyar malkontentusok” a barokk politikai irodalmi hagyományokban. (Bécs, 1683.) FK. 1984. 30. évf. 1. sz. 1—24. l.
- Kapronczay Károly*: Magyar orvosok a wittenbergi egyetemen Luther és Melancthon korá-

- ban. OHI. 1984. 125. évf. 16. sz. 958—960. l.
- Király Erzsébet—Kovács Sándor Iván*: „Adriai tengernek főnnforgó hajjai.” Tanulmányok Zrínyi és Itália kapcsolatáról. Jelenkor, 1984. 27. évf. 7—8. sz. 734—346. l.
- Koppány Tibor*: A közép-Dunántúl reneszánsz építészete. ArsH. 1984. 12. évf. 2. sz. 183—232. l.
- Nemeskürty Harriet*: Egy erasmista dialógus Zrínyi Miklósról és Magyarországról 1664-ből. ItK. 1984. 88. évf. 3. sz. 321—327. l.
- Nemeskürty István*: Bornemissa Péter kísértései. Bp. 1984. Szépirodalmi K. 211 l.
- Péter Katalin*: A romlás a szellemi műveltség állapotában a 17. század fordulóján. TSz. 1984. 27. évf. 1—2. sz. 80—102. l.
- Sándor Mária, G.*: Reneszánsz Baranyában. Bp. 1984. Akadémiai K. 192 l., ill.
- Soltész Zoltánné*: A csepregi Farkas-nyomda ismeretlen kalendáriuma és Árgyuru-kiadása. MK. 1984. 100. évf. 3. sz. 224—233. l.
- Szepesti Attila*: Bornemissa Péterről. Halála 400. évfordulóján. Új Írás, 1984. 24. évf. 4. sz. 100—107. l.
- Tarnóc Márton*: A reformáció szerepe a magyar művelődésben és irodalomban. Vg. 1984. 25. évf. 1. sz. 60—64. l.
- Varga Sándor*: „...csak a könyv kapcsol múltat a jövőbe.” Könyves-világ a XVI. század végén. Könyvvilág, 1984. 29. évf. 6. sz. 32. l.
- R. Várkonyi Ágnes*: Zrínyi és Ortelius. História, 1984. 6. évf. 4. sz. 35. l.
- Vértes László*: Jordan Tamás halálának 400. évfordulójára. (A XVI. század tudós balneológusáról.) OHI. 1984. 125. évf. 46. sz. 2813—2815. l.
- Ismertetések
- Benczédi László*: Rendiség, abszolutizmus és centralizáció a XVII. század végi Magyarországon (1664—1685). Bp. 1980. Akadémiai K. 180 l. Értekezések a történeti tudományok köréből 91. — Ismerteti: *Péter Katalin*. Sz. 1984. 118. évf. 1. sz. 163—164. l.
- Bónis György*: Révay Péter. Bp. 1981. Akadémiai K. 115 l. Irodalomtörténeti füzetek 104. — Ismerteti: *Borzák István*. Sz. 1983. 117. évf. 5. sz. 1151—1152. l.
- Dávid Géza*: A simontornyai szandzsák a 16. században. Bp. 1982. Akadémiai K. 342 l., térk.

- Ismerteti: *Ivanics Mária*. MT. 1984. 29. köt. 9. sz. 733—734. l., *Szakály Ferenc*. Sz. 1984. 118. évf. 1. sz. 154—157 l.
- Huszár Gál**: A keresztényi gyülekezetben való isten dicséretetek. — Kálmáncsehi Márton: reggeli éneklések, 1560—1561. (Tan.: Borsa Gedeon.) Bp. 1983. Akadémiai K. 1.sz. nélk. + 92 l. Bibliotheca Hungarica Antiqua XII. — Ismerteti: *Vásárhelyi Judit*. IT. 1984. 16. évf. 4. sz. 964—966. l.
- Kovács Ágnes**: Iratok nyírségi salétromtermelés történetéhez a Rákóczi-szabadságharc idején. Vaja, 1981. 120 l. Folia Rákóciana 5. — Ismerteti: *Bánkuti Imre*. Sz. 1983. 117. évf. 5. sz. 1153. l.
- Köpeczi Béla**: Döntés előtt. Az ifjú Rákóczi eszmei útja. Bp. 1982. Akadémiai K. 228 l., ill. — Ismerteti: *Granasztói György*. AH. 1983. 29. köt. 2—4. sz. 327—329. l.
- Köpeczi Béla**: Staatsräson und christliche Solidarität. Die ungarischen Aufstände und Europa in der zweiten Hälfte des 17. Jahrhunderts. Bp. 1983. Akadémiai K.; Wien—Köln—Graz, Gemeinschaftsausgabe mit dem Verlag Hermañ Böhlaus Nachf., 423 l. — Ismerteti: *Benczédi László*. AH. 1984. 30. köt. 3—4. sz. 412—415. l.
- Memoria rerum**. Magyarországi évkönyv a XVI. század első felének eseményeiről. (Ungarische Jahrbuch über die Geschehnisse in der ersten Hälfte des 16. Jahrhunderts.) 1544—1566. Hrsg. Bessenyei József. Bp. 1981. Magyar Helikon K. 188 l. — Ismerteti: *Granasztói György*. AH. 1984. 30. köt. 1—2. sz. 238—240. l.
- Nagy László**: Hajdúvitézek (1591—1699). Bp. 1983. Zrínyi K. 257 l., ill. — Ismerteti: *Kiss Károly*. ÚT. 1984. 21. évf. 27. sz. 2. l.
- Nagy László**: „Kuruc életünket megállván csináljuk . . .” társadalom és hadsereg a XVII. századi kuruc küzdelmekben. Bp. 1983. Akadémiai K. 317 l., ill., térk. — Ismerteti: *Végh Ferenc*: „Históriai félárnyékból.” Könyvvilág, 1984. 29. évf. 1. sz. 12. l.
- Pázmány Péter Művei**. (Vál., jegyz.: Tarnóc Márton.) Bp. 1983. Szépirodalmi K. 1183 l. Magyar Remek írók. — Ismerteti: *Varga József*. ÚT. 1984. 21. évf. 6. sz. 2. l.
- Régi magyarországi nyomtatványok. II. köt. 1601—1635. Bp. 1983. Akadémiai K. 856 l. —
- Ismerteti: *Ritoókné Szalay Ágnes*. MT. 1984. 29. köt. 9. sz. 734—736. l.
- Sambucus, Joannes**: Emblemata. Bp. 1982. Akadémiai K. 240 l. (Bibliotheca Hungarica Antiqua 11.) — Ismerteti: *Téglásy Imre*. ItK. 1984. 88. évf. 1. sz. 115—118. l.
- Sopko, Julius**: Stredoveké latinské kódexy slovenskej proveniencie v Mad'arsku a v Rumunsku. (Szlovák eredetű középkori latin kódexek Magyarországon és Romániában.) Martin, 1982. Matica Slovenská. 400 l. Codices medii aevi qui in bibliothecis Slovaciae asservantur ac olim asservabantur II. — Ismerteti: *Körmeny Kinga*. MK. 1984. 100. évf. 3. sz. 278—281. l.
- Szakály Ferenc**: Magyar adóztatás a török hódoltságban. Bp. 1981. Akadémiai K. 486 l. — Ismerteti: *Buza János*. AH. 1983. 29. köt. 2—4. sz. 324—326. l.
- Székely Oklevéltár. Új sorozat I. Udvarhely széki törvénykezési jegyzőkönyvek 1569—1591. (Közéleti: Demény Lajos és Pataki József.) Bukarest, 1983. Kriterion K. 395 l. — Ismerteti: *Andor György*. Ttan. 1984. 29. évf. 2. sz. 31—32. l.
- Szekfü Gyula**: Bethlen Gábor. Bp. 1983. Helikon K: 304 l. — Ismerteti: *Benczédi László*: Történelmi realizmus — egyoldalúságokkal. Nsz. 1984. 42. évf. 57. sz. 7. l.; *Nemeskürty István*. MN. 1984. 47. évf. 87. sz. 8. l.; *Pamlényi Ervin*: Szekfü Gyula időszerűsége. Könyvvilág, 1984. 29. évf. 2. sz. 7. l.; *Veliky János*. Alföld, 1984. 33. évf. 10. sz. 78—79. l.
- Trócsányi Zsolt**: Erdély központi kormányzata (1540—1690). Bp. 1980. Akadémiai K. 439 l. A Magyar Országos Levéltár kiadványai III. Hatóság- és hivataltörténet 6. — Ismerteti: *Barta Gábor*. MTAFT. 1981. 30. köt. 1. sz. 130—132. l.; *Szakály Ferenc*. Sz. 1984. 118. évf. 1. sz. 157—160. l.
- Varga J. János**: Szervitorok katonai szolgálata a XVI—XVII. századi dunántúli nagybirtokon. Bp. 1981. Akadémiai K. 199 l. Értekezések a történelmi tudományok köréből. Új sor. 94. — Ismerteti: *Szakály Ferenc*. Sz. 1984. 118. évf. 1. sz. 160—163. l.
- Varjas Béla**: A magyar reneszánsz irodalom társadalmi gyökerei. Bp. 1982. Akadémiai K. 373 l. — Ismerteti: *Kulcsár Péter*. ItK. 1984. 88. évf. 2. sz. 250—253. l.

Magyarország története 1711—1790

Források

D'Andrezel vicomte és Rákóczi levelezése (1725—1727). (Sajtó alá rend., bev. és jegyz.: Köpeczi Béla.) Vaja, 1984. Szabolcs-Szatmár megyei Múz. 232 l., térk. Folia Rákócziana 7.

Bél Mátyás: De piscatione Hungarica. (A magyarországi halászatról.) Bél Mátyás élete és munkássága. (Részlet a Tractus de re rustica Hungarorum-ból. Ford. és bev.: Deák András.) Bp. 1984. Vizügyi Dok. 76 l., ill., térk.

Bél Mátyás: Hungáriából Magyarország felé. Bp. 1984. Szépirodalmi K. 356 l. Magyar Ritkaságok. — Ismerteti: *Alexa Károly:* Polihisztorságnak dicsérete. Könyvvilág, 1984. 29. évf. 5. sz. 17. l., *Kiss Károly:* ÚT. 1984. 21. évf. 26. sz. 2. l.

Bél Mátyás: Magyarország népének élete 1730 táján. (Vál., sajtó alá rend.: Wellmann Imre.) Bp. 1984. Gondolat K. 517 l., Történetírók tára. Értekezés a hatalomról. Szemelvények II. Rákóczi Ferenc Politikai és erkölcsi végrendeletéből. Kortárs, 1984. 28. évf. 3. sz. 416—427. l.

Köpeczi Béla: II. Rákóczi Ferenc Politikai és erkölcsi végrendelete. Kortárs, 1984. 28. évf. 3. sz. 403—415. l.

II. Rákóczi Ferenc Politikai és erkölcsi végrendelete. (Tanulm. és jegyz., a szerk. biz. elnöke: Köpeczi Béla.) Bp. 1984. akadémiai K. 555 l., ill. Archivum Rákóczianum. II. Rákóczi Ferenc Műv. III. köt. — Ismerteti: *Benda Kálmán:* Rákóczi az emberi magatartás normáiról. Út. 1984. 21. évf. 35. sz. 23. l.; *Varga József:* A Rákóczi-kutatás nemes szenzációja. Éllr. 1984. 28. évf. 29. sz. 10. l.

Milles, Jeremia: Pozsony és Győr 1737-ben. Műhely, 1984. 7. évf. 5. sz. 44—47. l.

Moess Alfréd: A kortárs szemével. Satoris János és Tatay Pál nemescsói lelkészek gazdasági jellegű feljegyzései a gyülekezet anyakönyveiben. VSz. 1984. 38. évf. 4. sz. 587—594. l.

Nyomárkay I[stván]: Das erste handschriftliche Gebetbuch der burgenländischen Kroaten aus dem Jahre 1728. SSI. 1983. 29. köt. 1—4. sz. 111—169. l.

Szelestei N. László: Bél Mátyás kéziratos hagyatékának katalógusa. Bp. 1984. MTA Könyvtár, 299 l., ill., térk.

Tóth Lajos: Tessedik Sámuel a szőlőtermesztésről. (A Der Landmann in Ungarn c. 1784-ben megjelent munkájának a fejezete.) BékÉl. 1984. 19. évf. 4. sz. 447—456. l.

Feldolgozások — általában

Barta János, ifj.: A kétfejű sas árnyékában. Az abszolutizmustól a felvilágosodásig 1711—1780. Bp. 1984. Gondolat K. 231 l., ill., térk. Magyar História. — Ismerteti: *Pók Attila:* Milyen madár 29. évf. 9. sz. 14. l.

Milyen madár a kétfejű sas? Könyvvilág, 1984. 29. évf. 9. sz. 14. l.

Gyüsi László: Bél Mátyás ébresztése (1684—1749). ÚF. 1984. 16. évf. 3. sz. 52—56. l.

Kapolnai Iván: Emlékezés Bél Mátyásra. StSz. 1984. 62. évf. 10. sz. 1009—1018. l.

Kosáry Domokos: Bél Mátyás helye a művelődés történetében. (Előadás az MTA által Bél Mátyás születésének 300. évfordulója alkalmából rendezett emlékülésen, 1984. ápr. 6.) IT. 1984. 16. évf. 4. sz. 795—816. l.

Lugosi Győző: Benyovszky Móric Madagaszkáron — „Autolegenda” és valóság. Sz. 1984. 118. évf. 2. sz. 361—390. l.

Mészáros Balázs: Bél Mátyás. „Magyarország dicsőségére született”. (1684—1749.) ÉIT. 1984. 39. évf. 12. sz. 373—375. l.

Solymos Ede: Ki volt Jelky András? Baja, 1983. Bajai Türr I. Múzeum, 66 l. a bajai Türr István múzeum kiadványai 25.

Vörösmarty Géza: Háromszáz éve született Bél Mátyás. Honismeret, 1984. 12. évf. 2. sz. 13—15. l.

Gazdaság — társadalom

Ács Zoltán: Adatok a gyulai határperек történetéhez a 18. század első felében. BékÉl. 1984. 19. évf. 2. sz. 260—264. l.

Benda Gyula: Egy Zala megyei köznemesi gazdaság és család a XVIII. század közepén. (Parraghy László hagyatéka.) AtSz. 1984. 26. évf. 1—2. sz. 1—84. l.

Högye István: „Bábai mesterség” a Hegyalján (1711—1849). OTK. 1982. 28. köt. 1—3. sz. 201—208. l.

Kecskés Gyula: Püspökladány és szomszédos községek lakossága 200 évvel ezelőtt. Az első

- magyarországi népszámlálás adatai 1784—1787-ből. MuK. 1983. 5. köt. 42. sz. 6—9. l.
- Kovacsics József*: Az első magyarországi népszámlálás (1784/85). Honismeret, 1984. 12. évf. 3. sz. 5—9. l.
- Kováts Zoltán*: Kis- és Nagy-Sárrét népessége a 18. században. MuK. 1983. (V. köt.) 43. sz. 26—30. l.
- Tóth Lajos*: Kétszáz éve jelent meg Tessedik Sámuel főműve: a Landmann. Gazdálkodás, 1984. 28. évf. 4. sz. 58—62. l.
- Vörös Károly*: Bél Mátyás és a helytörténet. — Tükör a 18. századi magyar világból. Somogy, 1984. 12. évf. 5. sz. 73—78. l.
- Politika**
- Hajdú Lajos*: Forradalmár vagy szerencselovag? Nyomozói jelentés a „Ráby-ügy”-ről. Bp. 1984. Magvető K. 455 l.
- Lőkös István*: A XVIII. századi országgyűlési pasquillusokról. HSz. 1984. 12. évf. 3. sz. 47—52. l.
- Praznovszky Mihály*: Vitam et sanguinem Nógrádban. Insurrekciós költségek 1744-ben. História, 1984. 6. évf. 5—6. sz. 28—29. l.
- Takács Lajos*: Határsértés, zálogolás a Dunántúlon a XVIII. században. Erő és erőszak a feudális joggyakorlatban. Dunatáj, 1984. 7. évf. 1. sz. 41—57. l.
- Trócsányi Zsolt*: Kísérletek teljes katonai uralom létrehozására Erdélyben (1732—1739). Sz. 1983. 117. évf. 5. sz. 983—1114. l.
- Zachar József*: Nádasdy Ferenc tábornagra emlékezve (1709—1783). Honismeret, 1984. 12. évf. 4. sz. 13—15. l.
- Kultúra — tudomány — művészet**
- Fried István*: Gottschedianus pietista folyóirat Sopronban (1779). SSz. 1984. 38. évf. 1. sz. 29—42. l.
- Friedrich Ildikó*: Debrecen „physicusa”. 250 éve született Csapó József. ÚT. 1984. 21. évf. 40. sz. 19. l.
- Heckenast Gusztáv*: Über die sogenannten „Historischen Nachrichten”, AH. 1983. 29. köt. 2—4. sz. 245—249. l.
- Hrenkó Pál*: Böhm Ferenc (1736—1799) földmérő és vízépítő mérnök. GK. 1984. 36. évf. 1. sz. 43—50. l.
- Nádor Tamás*: Művelődés a XVIII. századi Magyarországon. (Beszélgetés Kosáry Domokossal.) ÚT. 1984. 21. évf. 1. sz. 28. l.
- Német S. Katalin*: Bethlen Kata Önéletírása és a XVIII. századi halotti beszédek. ItK. 1984. 88. évf. 2. sz. 195—198. l.
- Németh S. Katalin*: Magyar orátor a 18. században: Verestói György. IT. 1984. 16. évf. 4. sz. 855—888. l.
- Penke Olga*: Diderot hatása Magyarországon a XVIII. században. Helikon, 1984. 30. évf. 1. sz. 108—109. l.
- Sipos Istvánné*: Bél Mátyás pedagógiai reformtörekvései. PSz. 1984. 34. évf. 3. sz. 256—269. l.
- Tarnai Sándor*: Bél Mátyás és a magyar nyelv- és irodalomtudomány. IT. 1984. 16. évf. 4. sz. 817—831. l.
- Varga Sándor*: „...csak a könyv kapcsol múltat a jövőbe”. Tankönyvkiadás a XVIII. században. Könyvvilág, 1984. 29. évf. 9. sz. 30. l.
- Zachar József*: Ismeretlen korai hadelméleti hungarica. (Jeney Lajos Mihály: Le partisan c. 14 fejezetre tagolt munkájáról.) HK. 1984. 31. évf. 2. sz. 332—353. l.
- Ismertetések**
- Bél Mátyás emlékezete. (Szerk.: Márton István.) Balatonkeresztúr, 1982. — Ismerteti: *Szijártó István*. Honismeret, 1984. 12. évf. 5. sz. 57—58. l.
- Benda Kálmán*—*Elek Judit*: Vizsgálat Martinovics Ignác szászvári apát és társai ügyében. Bp. 1983. Magvető K. 445 l. Nemzet és emlékezet. — Ismerteti: *Szelényi Anna*: Magyar történelmi paradoxonok. Éllr. 1984. 28. évf. 10. sz. 10. l.
- Csanak, Dóra, F.*: Két korszak határán. Teleki József a hagyományörző és a felvilágosult gondolkodó. Bp. 1983. Akadémiai K. 489 l. — Ismerteti: *Szabó Botond*: Két korszak határán. Confessio, 1984. 8. évf. 1. sz. 123—127. l.
- Hajdú Lajos*: II. József igazgatási reformjai Magyarországon. Bp. 1982. Akadémiai K. 528 l. — Ismerteti: *Trócsányi Zsolt*. Sz. 1983. 117. évf. 5. sz. 1154—1158. l.

Kókay György: Könyv, sajtó és irodalom a felvilágosodás korában. Bp. 1983. Akadémiai K. 234 l. — Ismerteti: *Bíró Ferenc*: Hagyomány és aktualitás. Nsz. 1984. 42. évf. 187. sz. 7. l.; *Hopp Lajos*. Helikon, 1984. 30. évf. 1. sz. 83—84. l.; *Vekerdi László*. MT. 1984. 28. köt. 4. sz. 332—334. l.; *Wéber Antal*. MN. 1984. 47. évf. 48. sz. 6. l.

Magyarország története 1790—1849.

Források

- Arany Trombita. „Fiktív népkönyv”. Táncsics Mihály és munkatársai írásaiból. (Vál.: Simor András. Jegyz. és összeáll.: Táncsics M. Gimnázium munkaközössége.) Bp. 1984. Tankönyvkiadó, 176 l. — Ismerteti: *Szarka Klára*: „A mi kora lelkünk”. Könyvvilág, 1984. 29. évf. 7. sz. 4. l.
- Bajza József elfeledett írásai. (Közvetteszi: Fenyő István.) Bp. 1984. Magvető K. 201 l. Nemzet és emlékezet.
- Báróczi Sándor*: A védelmezett magyar nyelv. Bp. 1984. Magvető K. 86 l. Gondolkodó magyarok.
- Bíró Lajos*: Kossuth levele a balatoni hajózásról (1846. ápr. 2.). ÉJT. 1984. 39. évf. 4. sz. 119. l.
- Böloni Farkas Sándor*: Napnyugati utazás. Napló. Bp. 1984. Helikon K. 632 l., ill. — Ismerteti: *Szakonyi Péter*: Napkeleti utazás — Nyugaton. MN. 1984. 47. évf. 187. sz. 8. l.
- V. *Busa Margit*: Kazinczy Ferenc három levele (1802—1805-ből). ItK. 1984. 88. évf. 2. sz. 213—216. l.
- Csorba Csaba*: A geszti krónika. MuK. 1983. 5. köt. 42. sz. 118—125. l.
- Degré Alajos*: Visszaemlékezéseim. (Összeáll., szerk., bev., jegyz.: Ugrin Aranka.) Bp. 1983. Szépirodalmi K. 544 l., 8 t. — Ismerteti: *Alexa Károly*. MN. 1984. 47. évf. 83. sz. 6. l.
- Duka Tivadar*: Kőrösi Csoma Sándor dolgozatai. (Összegyűjt., életrajzzal bev.: —.) Kőrösi Csoma Sándor arcképével síremléke rajzával s egy térképpel. 1885. MTA. 438 l. Reprint kiad. Bp. 1984. Buddhista Missio kiad., ill., térk.
- Emlékek Kőrösi Csoma Sándorról. (Levelek, okiratok, emlékezések.) (Közvetteszi: Terjék József.) Bp. 1984. MTA Kőrösi Csoma Társaság, 259 l., ill.
- Eötvös József*: „Neveljünk polgárokat...” Eötvös József levele Dessewffy Józsefhez. (Bemutatta: Fenyő István.) Bp. 1984. Európa K. 77 l., ill. (mell.: hasonmás levél.)
- Az Európai Manufaktúrák és Fabrikák Mesterség Miveik. Készítette Kézikönyv gyanánt ... Möller János Altonai Közönséges Tanító ... német nyelvből fordította ... Mokri Benjámin gynehány külső Országos Tudós-Társaságoknak Tagja. Pesten, 1818. Trattner János Tamás betűivel és költségén 469 l. Bp. 1984. ÁKV. Reprint sorozat.
- Gál István*: A British Source on the Hungarian Reform Era. NHQ. 1984. 25. köt. 93. sz. 101—103. l.
- Hetvényi István*: Honvédelemek 1848-ból. (Visszaemlékezés.) (Közli és bev.: Varsányi Péter István.) Új Írás, 1984. 24. évf. 9. sz. 52—59. l.
- Kemény Zsigmond*: Korkívánatok. Publicisztikai írások, 1846. (Összegyűjt., gondozta, utószó, jegyz.: Rigó László.) Bp. 1983. Szépirodalmi K. 608 l. — Ismerteti: *Fenyő István*. ÚT. 1984. 21. évf. 10. sz. 2. l.
- Kiss Károly*: Magyar alvitézek hőstettei az újabb üdöszakban. (Bev., szerk., jegyz.: Juhász István.) Bp. 1984. Magvető K. 367 l., ill. Magyar hírmondó.
- Kőrösi Csoma Sándor levelesládája. (Vál., szerk., bev.: Szilágyi Ferenc.) Bp. 1984. Szépirodalmi K. 426 l., térk. (a címlapon belül). Magyar ritkaságok.
- Lukácsy Sándor*: Jósika Miklós a forradalmi Pestről. Budapest, 1984. 22. évf. 3. sz. 24—25. l.
- Lukácsy Sándor*: Kölcsény ismeretlen folyamodványa (1821). ItK. 1984. 88. évf. 3. sz. 350—351. l.
- Martinovics Ignác*: Filozófiai megjegyzések az emberről. Bev.: Heksch Ágnes. MFSz. 1984. 28. évf. 1—2. sz. 175—210. l.
- Rosonczy Ildikó*: Orosz forrás a szabadságharc végnapjairól. Rüdiger tábornok segédtszjének visszaemlékezése. HK. 1984. 31. évf. 4. sz. 761—787. l.
- Scserbatov, A. P.*: Paszkievics Magyarországon. Bp. 1984. Európa K. 445 l., ill. Bibliotheca historica. — Ismerteti: *Bona Gábor*. HK. 1984. 31. évf. 3. sz. 599—600. l.; *Pásztor Emil*: A cári intervenció 1849-ben. Nsz. 1984. 42. évf. 292. sz. 7. l.
- Soós István*: Egy ismeretlen Széchenyi-levél. (1847. dec. 10.) TSz. 1983. 26. évf. 3—4. sz. 375—379. l.

- Splény Béla emlékiratai. Bp. 1984. Magvető K. 1—2. köt. 607, 452 l. Nemzet és emlékezet. — Ismerteti: *Lázár István*. ÚT. 1984. 21. évf. 30. sz. 2. l.; *Varga Domokos*: A józanabbik sógor. PIIr. 1984. 28. évf. 46. sz. 10. l.
- Széchenyi István*: Magyar Játékszinrül. (Pesten, 1832. Nyomtatta Füstkuti Landerer.) Bp. 1984. ÁKV. 94 l. Reprint.
- Takács Péter*: Akart-e Kölcsey alispán lenni? (Dokumentum.) IT. 1984. 16. évf. 4. sz. 921—935. l.
- Takács Péter*: Széchenyi István Szabolcs megyében. SzSzSz. 1984. 19. évf. 3. sz. 71—78. l.
- Táncsics Mihály*: Sajtószabadságról nézeti egy rabnak. Bp. 1984. Magvető K. 98 l. Gondolkodó magyarok.
- Tóth Péter*: Napló (1836—1842). Bp. 1984. Magvető K. 597 l. Magyar hírmondó.
- Vitányi József levelei és feljegyzései. (Emléklapok. Részlet Vitányi József [1849-es] hadifogoly feljegyzéseiből.) (Közli: Vitányi Iván.) Napjaink, 1984. 23. évf. 3. sz. 24—28. l.
- Zemplén vármegye pénzküldeménye Kőrösi Csoma Sándornak 1822-ben. (Közli: Hőgye István.) Honismeret, 1984. 12. évf. 2. sz. 15—17. l.
- Zsidók a szabadságharcért. (Közvetteszi: Váradi-Sternberg János.) História, 1984. 6. évf. 3. sz. 19—20. l.
- Zsovár Katalin*: Szerzetesek panaszos éneke a XVIII. század végéről. Va. 1984. 49. évf. 11. sz. 834—838. l.
- Feldolgozások — általában
- Antalfy Gyula*: A reformkor Balatonja. Bp. 1984. Panoráma K. 143 l., ill., térk. Utazások a múltban és a jelenben. — Ismerteti: *T. I.*: Pillantás a tóvidékre. Nsz. 1984. 42. évf. 216. sz. 7. l.
- Kosáry Domokos*: 1848-as Emlékezés. (Megnyitó beszéd, 1983. ápr. 11.) VSz. 1984. 38. évf. 1. sz. 81—83. l.
- Kunszabó Ferenc*: És ég az oltár. Széchenyi István életműve. Bp. 1984. Szépirodalmi K. 475 l. (Dedikálja: a szerző.) Könyvvilág, 1984. 29. évf. 4. sz. 6. l.
- Lukács Sándor*: Kincésás XII. A kellemetlen Táncsics. Kortárs, 1984. 28. évf. 6. sz. 933—936. l.
- Lukácsy Sándor*: Napló és kritika. Boldog volt-e Táncsics? V. 1984. 27. évf. 9. sz. 105—112. l.
- Papp Kálmán*: A kökösi hős. (Gábor Áron: 1814—1849.) HK. 1984. 31. évf. 4. sz. 753—760. l.
- Szénássy Zoltán*: Gábor Áron emléke Háromszéken. Honismeret, 1984. 12. évf. 5. sz. 27—31. l.
- Varsányi Péter István*: Gondolatok a „hátrányos sorsú” emlékiratokról. Új Írás, 1984. 24. évf. 9. sz. 48—51. l.
- Gazdaság — társadalom
- Andorka Rudolf — Balázs Kovács Sándor*: A háztartások jellemzőinek és azok változásának vagyoni rétegek szerinti különbségei Sárpiliszen (1792—1804). Dunatáj, 1984. 7. évf. 2. sz. 53—62. l.
- Andorka Rudolf—Balázs Kovács Sándor*: A háztartás összetétel típusai és változásai (Sárpilis, 1792—1804). ET. 1984. 95. évf. 2. sz. 177—241. l.
- Aszalós Sándor*: A Tisza-szabályozás előzményei. Honismeret, 1984. 12. évf. 4. sz. 26—28. l.
- Bácskai Vera—Nagy Lajos*: Piackörzetek, piacközpontok és városok Magyarországon 1828-ban. Bp. 1984. Akadémiai K. 402 l., térk.
- Csáky Károly*: A reformkorban alakult Honti Kaszinó. Honismeret, 1984. 12. évf. 5. sz. 7—10. l.
- Kapronczay Károly*: Az 1848/49-es magyar szabadságharc egészségügyének szervezete. OHI. 1984. 125. évf. 24. sz. 1454—1456 l.
- Katona Imre*: A telkibányai porcelángyár első évtizedei. BSz. 1984. 29. évf. 3. sz. 52—60. l.
- Limbacher László*: Grófi birtokból polgárváros. Budapest, 1984. 22. évf. 2. sz. 20—22. l.
- Lukácsy Sándor*: Kincésás XI. Vajda Péter a zsidókról (1840). Kortárs, 1984. 28. évf. 5. sz. 754—758. l.
- Sándor Mihályné*: Berettyóújfalu urbáriuma (1792). MuK. 1983. 5. köt. 42. sz. 102—105. l.
- Simonffy Emil*: A jobbágyfelszabadítás néhány problémája a Nyugat-Dunántúlon. VSz. 1984. 38. évf. 2. sz. 213—228. l.
- Politika
- Ács Tibor*: Batthyány Lajos katonai szolgálatának története 1826. aug. 5. — 1831. ápr. 30. HK. 1984. 31. évf. 4. sz. 716—752. l.

- Ács Tibor:** Az első hadügyér. (Mészáros Lázár, a hadügyminiszter.) ÉIT. 1984. 39. évf. 39. sz. 1224—1225. 1.
- Balogh György:** Újoncállítás Heves megyében a francia háborúktól 1847-ig. Eger, 1983. A Heves megyei Lt. 68. 1. Tanulmányok Heves megye történetéből 7.
- Bona Gábor:** Vas megyei 48-as honvéd törzstisztek nyomában. VSz. 1984. 38. évf. 3. sz. 394—409. 1.
- Both Ödön:** A magyar feudális tulajdon fő vonásai a kései feudalizmus idején. JK. 1984. 39. évf. 6. sz. 328—333. 1.
- Csohány János:** A Leuenbergi Konkordia előfutárai Magyarországon. A magyarországi reformátusok és evangélikusok kéri és nagygeresdi egyezménye 1830-ban és 1833-ban. ThSz. 1984. 27. évf. 5. sz. 306—309. 1.
- Gábor László:** „Perújrafelvétel” Csokonai ügyében. Az 1796-os országgyűlési szerepléséről. HSz. 1984. 12. évf. 3. sz. 53—58. 1.
- Gergely András:** Nemzeti és nemzetiségi érdekegyesítés a reformkorban. Életünk, 1984. 21. évf. 9. sz. 979—985. 1.
- Horváth Béla:** Hertelendi Miklós az 1848—49-es magyar szabadságharcban (avagy egy hivatásos cs. kir. huszártiszt a honvédseregben). VSz. 1984. 38. évf. 2. sz. 246—263. 1.
- Kávássy Sándor:** Fegyverben a magyar nemesség. História, 1984. 6. évf. 5—6. sz. 29—31. 1.
- Kristály Máttyás:** Felügyeleti vizsgálat 1816-ban. Köznevelés. 1984. 40. évf. 19. sz. 11—12. 1.
- Lukács László:** 1848 legutolsó ütközete. A móri csata emléke a néphagyományban. ÉIT. 1984. 39. évf. 11. sz. 328—329. 1.
- Miskolczi Ambrus:** Társadalom, nemzetiség és ellenzékiesség kérdései az erdélyi magyar reformmozgalomban (1830—1843). (A magyar liberális ellenzék harca a polgári átalakulásért Erdélyben.) Sz. 1983. 117. évf. 5. sz. 1061—1096. 1.
- Pusztaszeri László:** Görgey Artur a szabadságharcban. Bp. 1984. Magvető K. 775 l. — Nemzet és emlékezet. — Ismerteti: **Pók Attila:** Tények egy tábornokról. Könyvvilág, 1984. 29. évf. 5. sz. 14. 1.
- Sarlós Béla:** Besúgók a költőről. Így jelentettek 1848-ban. História, 1984. 6. évf. 4. sz. 5—6. 1.
- Simon V. Péter:** Az átalakulás nehézségei. (A kormánybiztosi intézmény Vas megyében 1848 tavaszán.) VSz. 1984. 38. évf. 1. sz. 104—112. 1.
- Soós István:** Adalék Napóleon 1809. évi proclamációjának magyar fordításához. MK. 1984. 100. évf. 1—2. sz. 108—111. 1.
- Spira György:** Tánacsics és az „olasz segély” kérdése. MT. 1984. 29. köt. 9. sz. 671—680. 1.
- Tilcsik György:** Politikai tendenciák Vas megyében a feudalizmus bomlásának végső szakaszában. VSz. 1984. 38. évf. 1. sz. 84—103. 1.
- Urbán Aladár:** Pákozd, 1848. Bp. 1984. Móra K. 198 l., ill., térk. — Ismerteti: **Józsa György Gábor:** Pákozdtól a Világosig. MN. 1984. 47. évf. 269. sz. 9. 1.; **Krassói Dániel.** N. 1984. 112. évf. 289. sz. 6. 1.
- Varga János:** Arany János emlékére. (1848. május 1-i levele.) LK. 1982. 53. évf. 2. sz. 261—263. 1.
- Varga János:** Keresztútzenben a Pesti Hírlap. (Az ellenzéki és a közéletes liberalizmus elválása 1841—42-ben.) Bp. 1983. Akadémiai K. 161 l. — Ismerteti: **Nagy Kázmér.** K. 1984. 3. sz. 28—29. 1.
- Varga János:** A szabadságharc hadinépe. História, 1984. 6. évf. 5—6. sz. 31—33. 1.
- Varsányi Péter István:** A Vas megyei képviselők az 1848—1849. évi népképviselői országgyűlésen. VSz. 1984. 38. évf. 2. sz. 229—245. 1.

Kultúra — tudomány — művelődés

- Baktay Ervin:** Körösi Csoma Sándor. Bp. 1984. Gondolat K. 358 l., ill., térk. (3. kiad.)
- Beke György:** Körösi Csoma Sándor, a tudomány hőse és vértanúja. Kolozsvári beszélgetés Csetri Elek professzorral. Köznevelés, 1984. 40. évf. 16. sz. 21—22. 1.
- Csillag István:** Eckstein Ferenc és a hadisebészet a Napóleon elleni háborúban. OHI. 1984. 125. évf. 8. sz. 467—470. 1.
- Följegyzések Körösi Csoma Sándorról.** Sven Hedin svéd Tibet-kutató a tibetisztika magyar úttörőjéről. ÚT. 1984. 21. évf. 14. sz. 18—19. 1.
- Fried István:** Egy lapszerkesztő arcképéhez. Decsy Sámuel. MK. 1984. 100. évf. 1—2. sz. 45—59. 1.
- Fried István:** Az „érzékeny” Kazinczy Ferenc. ItK. 1984. 88. évf. 2. sz. 150—162. 1.
- Füsi Lajos:** Reguly, az Észak-Ural első térképezője. Fök. 1984. 32. évf. 3. sz. 296—299. 1.
- Gyimesi Dömötör:** Az utolsó „ázsiai” magyar. A történész és irodalmár Horvát István. (1784—1846.) ÚT. 1984. 21. évf. 18. sz. 9. 1.

- Kara György*: Sándor Csoma de Kőrös (1784—1842). NHQ. 1984. 25. köt. 94. sz. 55—70. 1.
- Kádár László Antal*: Kőrösi Csoma Sándor életcélja és munkássága. FöK. 1984. 32. évf. 4. sz. 339—346. 1.
- Kávássy Sándor*: Mit tanult a nemes ifjúság Szatmárban 1809-ben? Pedagógiai Műhely, 1984. 10. évf. 3. sz. 49—51. 1.
- Keresztury Dezso*: Liszt Ferenc és a magyar reformkor. Liszt Kiskönyvtár, 2. Bp. 1984. Liszt Ferenc Társaság, 7—18. 1.
- Kulin Ferenc*: Kölcsény nemzetfogalmi. Életünk, 1984. 21. évf. 9. sz. 967—972. 1.
- Lakó György*: Reguly Antal, a magyar nyelv rokonainak kutatója. FöK. 1984. 32. évf. 3. sz. 299—302. 1.
- Mader Béla*: A Tudományos Gyűjtemény (1817—1841). Csongrád vármegye olvasói. MK. 1984. 100. évf. 3. sz. 204—223. 1.
- Nemes Gerzson*: Bedekovich Lőrinc (1752—1825), a Jászkunság első vízepítő mérnöke. Vízügyi Közlemények, 1984. 66. évf. 2. füz. 269—279. 1.
- Paizs Imre*: Népoktatás a darányi református iskolában a 19. század első felében. ISz. 1984. 6. évf. 1. sz. 61—68. 1.
- Róna-Tas András*: Kőrösi Csoma Sándor titka. Tt. 1984. 39. évf. 4. sz. 47—53. 1.
- Schablauerne Kertész Katalin*: Kisiskola alapítása Csurgón 1804-ben. ISz. 1984. 6. évf. 2. sz. 70—74. 1.
- Soós István*: Romantikus östörténet. (Horvát István, a romantikus magyar östörténeti nézetek „rendszerbe foglalója” születésének kétszázadik évfordulója.) História, 1984. 6. évf. 4. sz. 32—35. 1.
- Szilágyi Ferenc*: Kőrösi Csoma Sándor parnasszusi utazása. Új Írás, 1984. 24. évf. 6. sz. 43—57. 1.
- Szilágyi Ferenc*: Rendhagyóan — Kőrösi Csoma Sándorról. Confessio, 1984. 8. évf. 1. sz. 27—37. 1.
- Szilágyi Ferenc*: A tudomány Kolumbusza. Kétszáz éve született Kőrösi Csoma Sándor. ÉIT. 1984. 39. évf. 9. sz. 259—261. 1.
- Szilágyi Ferenc*: A zárándok. Kőrösi Csoma Sándor születésének 200. évfordulójára. NyKu. 1984. 54. köt. 9—15. 1.
- Tardy Lajos*: Madzsari rabszolgák nyomában. Néhány gondolat Kőrösi Csoma Sándor születésének bicentenáriumán. Tt. 1984. 38. évf. 4. sz. 39—47. 1.
- Terjék József*: Bölcsőjét kereste a magyarnak. 200 éve született Kőrösi Csoma Sándor. Forrás, 1984. 16. évf. 4. sz. 61—72. 1.
- Varga Pál*: Bacsó Bálint (1789—1855), debreceni orvos-gyógyszerész élete és munkássága. OtK. 1982. 28. köt. 1—3. sz. 155—167. 1.
- Virt László*: A Távoli Tanítvány. Kőrösi Csoma Sándor dicsérete. Va. 1984. 49. évf. 10. sz. 761—766. 1.
- Z. Szabó László*: Kazinczy Ferenc. Bp. 1984. Gondolat K. 332 l. Nagy Magyar Írók.

Ismertetések

- Antalfy György*: Szalay László, a reformkor politikai-jogi gondolkodója. Bp. 1983. Közgazdasági- és Jogi K. 336 l. — Ismerteti: *Erdmann Gyula*. BékÉl. 1984. 19. évf. 3. sz. 401—403. 1.; *Ruszoly József*. JK. 1984. 39. évf. 2. sz. 118—20. 1.; *N. Szegvári Katalin*. TÁK. 1983. 1. évf. 4. sz. 118—121. 1.
- Bona Gábor*: Tábornokok és törzstisztek a szabadságharcban, 1848—49. Bp. 1983. Zrínyi K. 395 l. — Ismerteti: *Bodó László*. PSz. 1984. 34. évf. 7—8. sz. 785—786. 1.; *Erdmann Gyula*. BékÉl. 1984. 19. évf. 2. sz. 276—278. 1.; *Kovács Béla*. Ttan. 1984. 29. évf. 5. sz. 30—31. 1.; *Miskolczy Ambrus*: Kik vezették 1848 csatáit? MH. 1984. 17. évf. 71. sz. 8. 1.; *Vörös Károly*. HK. 1984. 31. évf. 2. sz. 393—396. 1.
- Csatkai Endre*: Kazinczy és a képzőművészetek (1825). Bp. 1983. Akadémiai K. 139 l., ill. — Ismerteti: *Lukácsy Sándor*. MN. 1984. 47. évf. 48. sz. 6. 1.; *Mezei Márta*. IT. 1984. 16. évf. 4. sz. 966—970. 1.
- Csáky, Moritz*: Von der Aufklärung zum Liberalismus. Studien zum Frühliberalismus in Ungarn. (Veröffentlichungen der Kommission für die Geschichte Österreichs. Hrsg. Adam Wandruszka, Anna M. Drabek. Band 10.) Wien, 1981. Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften. — Ismerteti: *Pajkossy Gábor*. AH. 1984. 30. évf. 1—2. sz. 223—227. 1.
- Deák István*: Kossuth és a magyarok 1848—49-ben. Bp. 1983. Gondolat K. 423 l. — Ismerteti: *Gergely András*. Tt. 1984. 36. évf. 3. sz. 86—90. 1.; *Pusztaszeri László*. K. 1984. 3. sz. 27—28. 1.; *Sipra György*: Egy józan számvetésre készített forradalomtörténet. Nsz. 1984. 42. évf. 15. sz. 7. 1.; *Szakál Gyula*. Műhely, 1984. 7. évf. 2. sz. 70—

77. 1.; *Takács Péter*: „Tanulni kell a hazát szeretni...” Napjaink, 1984. 23. évf. 3. sz. 31—32. l.
- Fenyő István*: Haza s emberiség. A magyar irodalom 1815—1830. Bp. 1983. Gondolat K. 324 l., 32 l. mell. A magyar irodalom korszakai. — Ismerteti: *Pomogáts Béla*: Bevezetés a reformkor irodalmába. Könyvvilág, 1984. 29. évf. 2. sz. 9. l.; *Sumonyi Zoltán*: Gyűlik a forrásanyag. Éllr. 1984. 28. évf. 13. sz. 10. l.
- Jakabos Ödön*: Indiai útinapló. Körösi Csoma Sándor nyomában. Bukarest, 1983. Kriterion K. 447 l. — Ismerteti: *Havas Gáborné*. Honismeret, 1984. 12. évf. 5. sz. 58—59. l.; *Kovács István*. Tt. 1984. 38. évf. 4. sz. 57—59. l.; *Könczöl Csaba*. K. 1984. 4. sz. 35—36. l.
- Kölcsey Ferenc* levelezése Kende Zsigmonddal. Bp. 1983. Petőfi Irodalmi Múzeum, 222 l. — Ismerteti: *Taxner-Tóth Ernő*: Kölcsey-titkok nyomában. Könyvvilág, 1984. 29. évf. 1. sz. 14. l.
- Kölcsey Ferenc* testamentoma. Bemutatja: Molnár József és Julow Viktor. Bp. 1983. Európa — Helikon K. 75 l. — Ismerteti: *Csorba Sándor*. IT. 1984. 16. évf. 4. sz. 970—973. l.
- Riadj Magyar! 1848—1849 fametszetes ponyvai, csatakronikái. (Szerk., jegyz., bev.: Pogány Péter.) Bp. 1983. Magvető K. 667 l., ill. — Ismerteti: *Andor György*. Ttan. 1984. 29. évf. 6. sz. 30—31. l.; *Kispéter András*. MN. 1984. 47. évf. 181. sz. 8. l.
- Sitzler, Kathrin*: Solidarität oder Söldnertum? Die ausländischen Freiwilligenverbände im ungarischen Unabhängigkeitskrieg 1848—49. (Szolidaritás vagy zsoldosság? A külföldi szabads csapatok a magyar szabadságharcban.) Osnabrück, 1980. 481 l. Biblio Verlag. — Ismerteti: *Erdődy Gábor*. Sz. 1983. 117. évf. 5. sz. 1157—1159. l.
- Spira György*: Négy magyar sors. Bp. 1983. Magvető K. 169 l. Nemzet és emlékezet. — Ismerteti: *Lukácsy Sándor*: A politika esendő művészet. MH. 1984. 17. évf. 59. sz. 8. l.; *Szelényi Anna*: Magyar történelmi paradoxonok. Éllr. 1984. 28. évf. 10. sz. 10. l.
- Szemere Bertalan*: Utazás külföldön. (Válogatás... nyugat-európai naplójából. Vál., jegyz.: Steinert Ágota. Tanulm.: Sötér István.) Bp. 1983. Helikon K. 488 l., ill. — Ismerteti: *Lukácsy Sándor*: Értelmes utazások. Szemere Bertalan poggyásza. MH. 1984. 17. évf. 5. sz. 7. l.; *Papp Gábor*: Egy reformkori világiáró. Nsz. 1984. 42. évf. 209. sz. 7. l.; *Takács Péter*: „Tanulni kell a hazát szeretni...” Szemere Bertalan nyugat-európai útinaplójából. Napjaink, 1984. 23. évf. 3. sz. 30—31. l.
- Varga János*: Helyét kereső Magyarország. Politikai eszmék és koncepciók az 1840-es évek elején. Bp. 1982. Akadémiai K. 211 l. — Ismerteti: *Mérei Gyula*. MT. 1984. 29. köt. 1. sz. 84—86. l.

Magyarország története 1849—1918

Források

- Albert Tezla*: A magyarországi kivándorlás okai — 1914 előtt. V. 1984. 27. évf. 1. sz. 89—104. l.
- Balázs Béla levelei Ady Endréhez (1913—14). S-km. 1984. 23. évf. 1—2. sz. 71—74. l.
- Falk Miksa*: Gróf Széchenyi István utolsó éveit és halála. (Emlékezések.) Bpl. 1984. Európa K. 115. l.
- Fancsovits György*: Levelek a Békéscsabai Általános Népegyelet újjászervezett szocialista korszakából (1903—1905). BékÉl. 1984. 19. évf. 2. sz. 228—249. l.
- Ismeretlen katonák emlékei. (Közreadja: Szentí Tibor.) Új Írás, 1984. 24. évf. 9. sz. 60—71. l.
- Kárpáti Endre*: Hollós József levele Ady Endréhez és Jászi Oszkárhoz. (Ady kapcsolata a szegedi radikálisokkal.) OHI. 1984. 125. évf. 36. sz. 2201—2203. l.
- Kiss Jenő*: A mihályi céh pénztárkönyve (1838—1875). SSz. 1984. 38. évf. 1. sz. 81—84. l.
- Kunfi Zsigmond*: Népoktatásunk bűnei. (Utószó: Zibolen Endre.) Bp. 1984. Az OPI Pedagógiai Könyvtár és Muz. 70 l. — Ismerteti: *P. Kovács Imre*: Vádirat a századelőről. Köznevelés, 1984. 40. évf. 38. sz. 15. l.
- Kunfi Zsigmond* válogatott írásai. (Vál., szerk., bev.: Mucs Ferenc és Szabó Ágnes.) Bp. 1984. Kossuth K. 413 l. — Ismerteti: *Jemnitz János*: Egy életút az életműben. Nsz. 1984. 42. évf. 292. sz. 7. l.; *Tótpál József*: A „magyar Lunacsarsz-kij”. Könyvvilág, 1984. 29. évf. 12. sz. 35. l.
- Lázár István*: Előzetes jelentés egy kéziratról. Teleki Sámuel afrikai naplója. Kortárs, 1984. 28. évf. 12. sz. 1949—1957. l.
- Magyar fürdő-kalauz. A Magyar Védő-egyesület hivatalos közlönye. (Szerk.: Erdős József.) 1911, Tata, Engländer és Társa Könyvnyomtató

- Műhelyből. 180 l., ill. Bp. 1984. ÁKV. 180 l. Reprint.
- Mikszáth Kálmán:** Cikkek és karcolatok. Mikszáth Kálmán Összes Művei 78. köt. 1889. február—1889. december. (Szerk.: Rejtő István.) Bp. 1984. Akadémiai K. 438 l., ill.
- Nagy Ferenc:** A miskolci talyigások szabályrendelete 1915-ből. MuK. 1983. (V. köt.) 43. sz. 58—60. l.
- Németh József:** Napló (1898—1911). 1. rész. (Sajtó alá rend., a jegyzeteket írta: Fűzi László. Feljegyzések a századforduló idejéből. Előjáró sorok Németh József Naplójához.) Forrás, 1984. 16. évf. 7. sz. 66—88. l.; 2. rész: Uo. 8. sz. 57—80. l.
- Teleki Sámuel gróf felfedező útja Kelet-Afrika egyenlítői vidékein 1887—1888-ban. I—II. köt. Bp. 1984. Magvető K. 406, 370 l. Magyar Hírmondó.
- Tokaj-Hegyaljai Album. Kiadja a Tokaj-Hegyaljai Bormivelő Egyesület és elnöke Báró Vay Miklós. (Szerk.: Szabó József akadémiai tag, Török István földbirtokos.) Pest, 1867. Emich Gusztáv Akad. nyomdász. bp. 1984. ÁKV. 185 l., ill. Reprint.
- Feldolgozások — általában
- Albert Gábor:** A vajda. A „fiatal” Eötvös Károly. V. 1984. 27. évf. 3. sz. 56—65. l.
- Bonhardt Attila:** A magyar hadifoglyok hazaszállítása az első világháború után. HK. 1984. 31. évf. 3. sz. 474—495. l.
- Borsi-Kálmán Béla:** Együtt vagy külön utakon. A Kossuth-emigráció és a román nemzeti mozgalom kapcsolatának történetéhez. Bp. 1984. Magvető K. 228 l. Nemzet és emlékezet. — Ismerteti: **Bodor Pál:** Szomorú tárgyilagosság. Éllr. 1984. 28. évf. 48. sz. 10. l.; **Pók Attila:** Bemutatjuk Borsi-Kálmán Bélát. Könyvvilág, 1984. 29. évf. 12. sz. 9. l.
- Csengey Dénes:** Közéletések Eötvös Józsefhez. V. 1984. 27. évf. 9. sz. 50—64. l.
- Csorba Csilla, E.:** A mauzóleum. História, 1984. 6. évf. 3. sz. 12—13. l.
- Erdődy Gábor:** Egység vagy szabadság. A német liberálisok dilemmáinak megítélése a Pesti Naplóban 1858—1871. Sz. 1984. 118. évf. 2. sz. 304—341. l.
- Erdődy Gábor:** Herman Ottó és a társadalmi-nemzeti felemelkedés ügye. Kísérlet a demokratikus ellenzékiesség érvényesítésére a dualista Magyarországon. Bp. 1984. Akadémiai K. 183 l.
- Farkas József:** Válasz Vigh Károlynak. (Áchim L. András-vitával kapcsolatban.) BékÉl. 1984. 19. évf. 1. sz. 89—93. l.
- Hanák Péter:** Keserű kompromisszum. (Deák közjogi műalkotása.) História, 1984. 6. évf. 3. sz. 3—7. l.
- Hanák Péter:** Ungarn in der Donaumonarchie. Probleme der bürgerlichen Umgestaltung eines Vielvölkerstaates. Wien—München—Bp. 1984. Vlg. für Gesch. u. Pol.—Oldenburg — Akadémiai K. 468 l.
- Huszár János:** A csóti hadifogolytábor. Honismeret, 1984. 12. évf. 4. sz. 57—58. l.
- Klukovitsné Paróczy Katalin:** Az első világháború kitörése Móra Ferenc vezércikkeiben. S-km. 1984. 23. évf. 1—2. sz. 19—28. l.
- Lengyel András:** Gregus Máté (1861—1938), a „publicista”. Forrás, 1984. 16. évf. 3. sz. 77—87. l.
- Lukács Lajos:** Magyar politikai emigráció 1849—1867. Bp. 1984. Kossuth K. 379 l., ill.
- Mucsi Ferenc:** A demokratikus Magyarország előkészítői. MN. 1984. 47. évf. 94. sz. 9. l.
- Nagy András:** Mit ér a polgár, ha magyar. (Jászi Oszkáról.) V. 1984. 27. évf. 11. sz. 56—73. l.
- Sándor Pál:** A „gyeplő”. Deák Ferenc anekdotája. História, 1984. 6. évf. 3. sz. 9—11. l.
- Somogyi Endre:** Korányi Frigyes közéleti munkássága. OHI. 1984. 125. évf. 18. sz. 1079—1082. l.
- Somogyi Éva:** A királyné Magyarországon. (Ferenc József feleségéhez, Erzsébet királynéhoz fűződő legendák.) História, 1984. 6. évf. 4. sz. 8—11. l.
- Szabó Ferenc:** Táncsics Mihály harcostársa, az orosházi Kertész György (1821—1887). BékÉl. 1984. 19. évf. 4. sz. 463—471. l.
- Szántó György Tibor:** Csengery Antal. Bp. 1984. Akadémiai K. 291 l. A múlt magyar tudósai.
- Takács Péter:** A levél. Sógornak, hogy a császár értsen belőle. História, 1984. 6. évf. 3. sz. 8—9. l.
- Véber Károly:** Széjegyzetek Mikszáth Kálmán életrajzához. IT. 1984. 16. évf. 1. sz. 134—155. l.
- Vigh Károly:** Ecsetvonások Áchim L. András portréjához. BékÉl. 1984. 19. évf. 1. sz. 80—88. l.

Gazdaság — társadalom

- Balassa Iván:* Az 1863. évi aszály Bárádon. MuK. 1983. (V. köt.) 43. sz. 86—92. 1.
- Debinszky Gyula:* Stark Adolf (1834—1910), békéscsabai szőlőnemesítő. BékÉl. 1984. 19. évf. 4. sz. 457—462. 1.
- Déry Attila:* A Fővárosi Közmunkák Tanácsa és a Főváros (1869—1873). I. rész. MÉ. 1984. 1. sz. 6—8. 1.
- Fábiánné Kiss Erzsébet:* „Kossuth-bankók” sorsa az osztrák uralom idején. Sz. 1984. 118. évf. 2. sz. 273—303. 1.
- Hanák Péter:* Polgárosodás és urbanizáció. (Polgári lakáskultúra Budapesten a 19. században.) TSz. 1984. 27. évf. 1—2. sz. 123—144. 1.
- Katus László:* Public Finance and Economic Growth in Hungary During the Age of Dualism (1867—1913). AH. 1983. 29. köt. 2—4. sz. 257—263. 1.
- Koncz Katalin:* A nők foglalkoztatásának demográfiai, gazdasági körülményei Magyarországon az ipari forradalom kibontakozásától az első világháborúig. D. 1984. 27. évf. 2—3. sz. 275—293. 1.
- Kövér György:* A brit tőkepiac és Magyarország: az Angol—magyar bank (1868—1879). Sz. 1984. 118. évf. 3. sz. 486—512. 1.
- Kövér György:* Gründolás 1869-ben. História, 1984. 6. évf. 2. sz. 10—11. 1.
- Lányi Gusztáv:* „A meghívott halál”. A századelő magyar értelmiségének életérzéséről. Vg. 1984. 25. évf. 7. sz. 438—444. 1.
- Németh G. Béla:* Értelmiség és redukált polgárosodás a XIX. század második felében. V. 1984. 27. évf. 7. sz. 1—12. 1.
- Prohászka László:* Száz éve szabályozták. Vízügyi törvények 1884-ből. Magyar Vizgazdálkodás, 1984. 3. sz. 28. 1.
- Puskás Julianna:* Kivándorlók 1880—1914. História, 1984. 6. évf. 3. sz. 24—26. 1.
- Sasvári László:* Magyarországi egyházi betegellátó intézetek és testületek a XIX. század második felében. OtK. 1982. 28. köt. 1—3. sz. 209—218. 1.
- Szabó Dezső:* A gépi vontatás hazai úttörője a városi közlekedésben: a Debreceni Helyi Vasút. VK. 1984. 24. évf. 3. sz. 158—164. 1.
- Varga Júlia:* Magyar dohányok az 1873. évi bécsi világiállításon. Dohányipar, 1984. 1. sz. 27—31. 1.

- Varga László:* A csepeli gyáróriás kialakulásának története. Sz. 1983. 117. évf. 6. sz. 1322—1358. 1.
- Varga László:* The Great Generation of the Hungarian Bourgeoisie. AH. 1984. 30. köt. 3—4. sz. 353—379. 1.
- Virágh Ferenc:* Dél—Alföld agrárnépességének összetétele a századfordulón. Sz. 1984. 118. évf. 3. sz. 531—548. 1.
- Vörös Károly:* A nagyvárosi bűnözés kezdetei. 1. rész: História, 1984. 6. évf. 3. sz. 21—24. 1.; 2. rész: Uo. 4. sz. 12—14. 1.

Politika

- Baróti Judit:* Mozgósítás! (1914. jún. — Budapest.) Budapest, 1984. 22. évf. 7. sz. 26—27. 1.
- Csohány János:* Révész Imre, az abszolutizmus kori ellenállás élharcosa. ThSz. 1984. 27. évf. 2. sz. 77—86. 1.
- Csonkareti Károly:* A császári és királyi haditengerészet és a magyar királyság (1867—1914). HK. 1984. 31. évf. 2. sz. 203—255. 1.
- Erényi Tibor:* Magyar szociáldemokrácia és nemzeti kérdés. TáSz. 1984. 39. évf. 7—8. sz. 152—155. 1.
- Gadanez Béla:* Az első országos sztrájk nyolcvanadik évfordulójára (1904. ápr. 19.) SzaSz. 1984. 13. évf. 5. sz. 57—62. 1.
- Hermann Róbert:* Megjegyzések egy perújrafelvétel ürügyén. (Kossuth—Görgey történelmi pere.) HSz. 1984. 12. évf. 1. sz. 41—46. 1.
- Lengyel Alfréd:* Győr megye a századvégi agrármozgalmak sodrában. Honismeret, 1984. 12. évf. 2. sz. 19—20. 1.
- Matuss Lászlóné:* Agrárszocialista mozgalom Dunapentelén a századforduló idején. Honismeret, 1984. 12. évf. 2. sz. 18—19. 1.
- Mucsi Ferenc:* Jászi és a magyar demokrácia programja. Jelenkor, 1984. 27. évf. 6. sz. 583—587. 1.
- Mucsi Ferenc:* Sajtó, cenzúra Magyarországon az első világháború idején. TSz. 1984. 27. évf. 1—2. sz. 192—202. 1.
- Nádai Károly—Sáfrán Györgyi:* Történeti kutatások Kufsteinban. Czuczor Gergely rabsága. Bp. 1984. MTA Könyvt. 213 l., ill. Magyar és német nyelven. A MTA Könyvtárának közleményei 14(89) új sorozat.
- Ritter Aladár:* Zimony, 1914. VII. 28. A harc első órái és áldozatai. Magyarország, 1984. 21. évf. 30. sz. 21. 1.

Somlyói Tóth Tibor: Ármány és merény Kossuth ellen. (A sumlai merénylet terve és meghiúsulása.) Kortárs, 1984. 28. évf. 3. sz. 433—440. l.

Szász Zoltán: A Tisza-féle magyar-román „paktumtárgyalások” feltételrendszere (1910—1914). TSz. 1984. 27. évf. 1—2. sz. 182—191. l.

Varga Lajos: A MSZDP 1900. évi szakadása, a Magyarországi Újjászervezett Szociáldemokrata Párt megalakulása. PtK. 1984. 30. évf. 3. sz. 91—135. l.

Vörös Károly: A magyar állam polgárosításának kezdetei. (Liberalizmus és demokratizmus kérdése az új intézményrendszer kialakításában.) Előadás a mogersdorfi Nemzetközi Kultúrtörténeti Szimpóziumon, 1984. júl. 2—6. Életünk, 1984. 21. évf. 9. sz. 990—995. l.

Kultúra — tudomány — művelődés

Bácsi Enikő: Gönczy Pál tevékenysége az 1869. évi népoktatási törvény előkészítésében és végrehajtásában. A Budapesti Tanítóképző Főiskola kiadványai 12. Tudományos közlemények IV. II. köt. Bp. 1984. 299—304. l.

Beke Margit: Somogyi Károly kanonok, a Szegedi Könyvtár megalapítója (1811—1888). Va. 1984. 49. évf. 4. sz. 312—314. l.

Felkai László: Az 1883. évi középiskolai törvény létrejötte és jelentősége. PSz. 1984. 34. évf. 5. sz. 431—438. l.

Harsányi Iván: A magyar tehetségvédő mozgalom első korszaka. A századfordulótól 1918-ig. Va. 1984. 49. évf. 1. sz. 27—32. l.

Hegedüs Sándor: Szabolcsi Miksa (1857—1915), a publicista. SzSzSz. 1984. 19. évf. 1. sz. 74—85. l.

Kardos József: Oktatástörténet, művelődéstörténet. História, 1984. 6. évf. 2. sz. 33—34. l.

Kálmán András: A „Népiskolai Szemle” Somogyban (1881—1885). ISz. 1984. 6. évf. 2. sz. 63—69. l.

Kemény G. Gábor: Felsőoktatásunk a dualizmus korában. Sz. 1984. 118. évf. 1. sz. 64—91. l.

Kiss Endre: A magyar filozófia irányai a szabadságharc bukásától a kiegyezésig. MFSz. 1984. 28. évf. 1—2. sz. 26—69. l.

Miczek György: Vámbéry Ármin nyomában Iránban. ÉIT. 1984. 39. évf. 34. sz. 1074—1076. l.

Nagy András: Kedves Lukács. Bp. 1984. Magvető K. 284 l. — Ismerteti: **Csontos Sándor:** Esszé-

regény Lukács Györgyről és Seidler Irmáról. Könyvvilág, 1984. 29. évf. 5. sz. 9. l.

Szabó Ferenc: Emlékezés a 125 éve született Karácsonyi János történetre. BékÉl. 1984. 19. évf. 2. sz. 278—280. l.

Szabó Irén: Győr óvodahálózatának helyzete és fejlődése 1900—1918 között. Óvodai Nevelés, 1984. 37. évf. 2. sz. 43—45. l.

Szabóné Fehér Erzsébet: Erdélyi János és a sárospataki Népiskolai Könyvtár. PSz. 1984. 34. évf. 4. sz. 316—326. l.

Tóth Károly: Török Pál (1808—1883), a Budapesti Teológiai Akadémia, a Theologicum Collegiumnak alapítója emlékezete. Confessio, 1984. 8. évf. 1. sz. 38—46. l.

Zibolen Endre: A gimnázium tanterve a szabadságharctól a kiegyezésig. PSz. 1984. 34. évf. 5. sz. 427—431. l.

Ismertetések

Ady Endre levelei I—III. Bp. 1983. Szépirodalmi K. 518, 662, 556 l. — Ismerteti: **Belohorszky Pál.** MN. 1984. 47. évf. 12. sz. 6. l.; **Csányi László:** Adalék korhoz, életrajzhoz. Új Írás, 1984. 24. évf. 4. sz. 115—118. l.

Diószegi István: Nemzet, dinasztia, külpolitika. Bp. (1979.) Magvető K. 164 l. Gyorsuló idő. — Ismerteti: **Mérei Gyula.** Sz. 1984. 118. évf. 2. sz. 406—409. l.

Egyed Ákos: Villages, villes, civilisation. (Etudes sur l'histoire de l'affranchissement des serfs et du capitalisme en Transylvanie, 1848—1914.) Bucarest, 1981. 360 l. — Ismerteti: **Trócsányi Zsolt.** AH. 1984. 30. köt. 3—4. sz. 405—409. l.

Eötvös Károly: Balatoni utazás. (Szerk., utószó, jegyz.: Szalay Károly.) Bp. 1982. Magvető K. 1. köt. 461 l., 8 t., 2. köt. 514 l., 8 t. — Ismerteti: **Zádorné Somogyi Erzsébet.** Somogy, 1984. 12. évf. 2. sz. 103—105. l.

Felkai László: Neveléstörténeti dolgozatok a dualizmus koráról. Bp. 1983. Tankönyvkiadó, 305 l. — Ismerteti: **Szabóné Fehér Erzsébet.** MP. 1983. 4. sz. 455—456. l.

Glettler, Monika: Pittsburg—Wien—Budapest. Program und Praxis der Nationalitätenpolitik bei der Auswanderung der ungarischen Slowaken nach Amerika um 1900. Wien, 1980. Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaft: 504 l. — Ismerteti: **Puskás Julianna.** AH. 1983. 29. köt. 2—4. sz. 311—315. l.

- A „Huszadik Század” körének történefffogása. Bp. 1982. Gondolat K. 4051. — Ismerteti: *Mucsi Ferenc*. AH. 1983. 29. köt. 2—4. sz. 330—331. l.
- Jászi Oszkár publicisztikája. (Szerk., vál., jegyz.: Litván György, Varga F. János.) Bp. 1982. Magvető K. 5901. — Ismerteti: *Csizmadia Ervin*. TáSz. 1984. 39. évf. 1. sz. 100—103. l.
- Lukács Lajos*: The Vatican and Hungary 1846—1878. Reports and correspondence on Hungary of the Apostolic Nuntion in Vienna (Vatikán és Magyarország 1846—1878. A bécsi apostoli nunciások jelentései és levelezése Magyarországról.) Bp. 1981. Akadémiai K. 752 I., 2 térk. — Ismerteti: *Balázs Péter*. Sz. 1984. 118. évf. 2. sz. 397—400. l.
- Magyar művészet 1890—1918. (Főszerk.: Aradi Nóra, szerk.: Németh L.) I—II. köt. Bp. 1981. Akadémiai K. 688, 600 l. — Ismerteti: *Miklós P.* AHA. 1983. 29. köt. 1—4. sz. 179—182. l.; *Mojzer Miklós*. MűÉ. 1983. 32. évf. 4. sz. 260—261. l.
- Szabó Dezső*: Ady. Bp. 1982. Magvető K. 59 l. Gondolkodó magyarok. — Ismerteti: *Gróh Gáspár*. Tt. 1984. 38. évf. 1. sz. 40—41. l.
- Szerbek és magyarok a Duna mentén 1848—1849-ben. Tanulmányok a szerb—magyar kapcsolatok köréből. (Szerk.: Bona Gábor.) Bp. 1983. Akadémiai K. 186 l. — Ismerteti: *Fried István*. ItK. 1984. 88. évf. 3. sz. 390—391. l.
- Varga József*: Ady és műve. Bp. 1982. Szépirodalmi K. 422 l. — Ismerteti: *Ferenczi László*. ItK. 1984. 88. évf. 1. sz. 122—124. l.
- Fráter Zoltán*: Osvát és a Tanácsköztársaság. K. 1984. 3. sz. 5—6. l.
- Kökény János*: 1919 izzásában. Gondolatok az Optimisták írójáról. (Sinkó Ervin életútja 1919-ig.) Forrás, 1984. 16. évf. 3. sz. 66—76. l.
- Köpeczi Béla*: Kun Béla és a Rákóczi-hagyomány. ÚT. 1984. 21. évf. 8. sz. 21. l.
- Kövágó László*: A Magyarországi és a Szlovák Tanácsköztársaság kapcsolatáról. PtK. 1984. 30. évf. 2. sz. 142—153. l.
- Nemes Dezső*: Kun Béla és a Tanácsköztársaság. (Részlet Kun Béla születésének centenáriuma készül gyűjteményes kötet bevezető tanulmányából.) PtK. 1984. 30. évf. 1. sz. 3—51. l.
- Petra József*: A Magyar Tanácsköztársaság kiáltásának 65. évfordulója. Tudományos Emlékkülés Miskolcon. BSz. 1984. 29. évf. 3. sz. 35—41. l.
- A proletárdiktatúra államának történelmi tapasztalatai. (Szerk.: Kárpáti Sándor.) Tanulmánykötet. Bp. 1984. Akadémiai K. 331 l.
- Simor András*: Nietzsche-től a mártíromságig. Korvin Ottó arcképehez. Kortárs, 1984. 28. évf. 3. sz. 441—442. l.

Gazdaság — társadalom

- Mészárosné Varga Mária*: A Magyar Tanácsköztársaság egészségügy Veszprém megyében — a korabeli sajtó alapján. OtK. 1982. 28. köt. 1—3. sz. 219—226. l.
- Szabó Márton*: Az öntudatos munka lehetősége és valósága. (Társadalomkép és munkamorál a Magyar Tanácsköztársaság időszakában.) MFSz. 1983. 27. évf. 4. sz. 511—528. l.

Politika

- Dósa Rudolfné*: Orvosok és medikusok szakszervezeti mozgalma a Magyar Tanácsköztársaság idején. SzaSz. 1984. 13. évf. 3. sz. 44—53. l.
- Liptai Ervin*: A Magyar Tanácsköztársaság harca a békéért. (A magyar Vörös Hadsereg honvédő háborújára emlékezve.) Pártélet, 1984. 29. évf. 3. sz. 36—41. l.
- Rákóczy Rozália*: Sajtóirányítás és hadseregpropaganda a Magyar Tanácsköztársaság ideje alatt. HK. 1984. 31. évf. 3. sz. 521—539. l.

Magyarország története 1918—1919

Források

- Kabos Ernő*: Egy értékes történelmi dokumentum a Tanácsköztársaság idejéből. (A szakszervezetek határozati javaslata: 1919. ápr. 2.) SzaSz. 1984. 13. évf. 2. sz. 62—64. l.
- Rabinovics József*: Négy párt helyiség. (Visszaemlékezés.) (Közl.: Milei György és Petrák Katalin.) PtK. 1984. 30. évf. 4. sz. 180—195. l.

Feldolgozások — általában

- Bandur Károly*: A nemzeti és nemzetközi tényezők kapcsolata és a magyarországi Tanácsköztársaság. NSz. 1984. 15. évf. 1. sz. 61—66. l.

Kultúra — tudomány — művelődés

Frankó Ákos: „Keresetlen élet” — Bernáth Aurél 1918-as albuma. ArsH. 1984. 12. évf. 2. sz. 233—237. l.

József Farkas: Értelmiség és forradalom. Kultúra, sajtó és irodalom a Magyar Tanácsköztársaságban. Bp. 1984. Kossuth K. 297 l. — Ismerteti: *Botka Ferenc:* A Tanácsköztársaság kulturális élete. Nsz. 1984. 42. évf. 69. sz. 7. l.

Köte Sándor: A középiskola reformja a forradalmak idején. PSz. 1984. 34. évf. 5. sz. 437—433. l.

Molnár István: A film és a mozi 1919-ben. ÚT. 1984. 21. évf. 13. sz. 18. l.

Sipos Lajos: Babits és 1919. Jelenkor, 1984. 27. évf. 4. sz. 348—352. l.

Szabó Imre: Pest megye művelődésügye a Tanácsköztársaság idején. Köznevelés, 1984. 40. évf. 12. sz. 8. l.

Szecső Károly: A Tanácsköztársaság iskolapolitikájának hatása Heves megyében. HSz. 1984. 12. évf. 3. sz. 35—38. l.

Ismertetések

Merényi László: Az őszirózsás forradalom. Bp. 1983. Akadémiai K. 145 l., ill. Sorsdöntő történelmi napok. — Ismerteti: *Nagy Péter Tibor.* Ttan. 1984. 29. évf. 6. sz. 28—29. l.

Révai József: Ifjúkori írások (1917—1919). (Sajtó alá rend.: F. Majláth Augusztina—Agárdi Péter.) Bp. 1981. Akadémiai K. 286 l. — Ismerteti: *Kálmán C. György.* PtK. 1984. 30. évf. 3. sz. 246—248. l.

Magyarország története 1919—1945

Források

Almásy Pál: Sopronkőhidai napló 1944—1945. Bp. 1984. Magvető K. 180 l., ill. — Ismerteti: *Morvay László.* Könyvvilág, 1984. 29. évf. 12. sz. 7. l.

Andrássy Antal: A zsidó lakosság elhurcolása Somogyból. Somogy, 1984. 12. évf. 6. sz. 81—89. l.

Babits Mihály levelei Szekfű Gyulához. 1926—1939. (A leveleket gondozta: Monostori Imre.) ÚF. 1984. 16. évf. 1. sz. 10—18. l.

Barcs Sándor: Budapest—Nagyvárad. Találkozás Teleki Pállal. (Visszaemlékezés.) História, 1984. 6. évf. 2. sz. 27—29. l.

Beszélgetés Boros Lajossal, a Bólyai-kollégium első igazgatójával. Kardos László levele az Amerikai Egyesült Államokban élő Boros Lajoshoz. (1970. nov. 22.) A nemrégiben folytatott beszélgetést feljegyezte: Falus Tamás. Alföld, 1984. 35. évf. 4. sz. 45—57. l.

Bokor Péter: Zsákutca. (Beszélgetések negyven hadifogoly 1944-beli leveléről.) Éllr. 1984. 28. évf. 5. sz. 5—6. l.

Boldizsár Iván: Az Ellenállás című lap rövid története (Részletek a laptól.) K. 1984. 11. sz. 3—6. l.

Boldizsár Iván: Gellérthegy — Miksa utca — Bálvány utca. Keser-édes október tizenötödikéről. Kortárs, 1984. 28. évf. 11. sz. 1760—1769. l.

Boldizsár Iván: Március tizenkilencedike. (1944.) Kortárs, 1984. 28. évf. 5. sz. 759—777. l.

Borsos Sándor: A pesti gettó-lelkése voltam. (Visszaemlékezés.) Confessio, 1984. 8. évf. 3. sz. 100—101. l.

A debreceni események külföldi visszhangja. 1944 október—december. (Közl.: Siró Judit—Tóth Dénes.) DSz. 1984. 4. évf. 2. sz. 93—98. l.

Egy lemondás okairól. Nagy Vilmos honvédelmi miniszter feljegyzése Horthy Miklós számára 1943-ból. A dokumentumot közzéteszi, bev. és jegyz.: Bonhardt Attila—Szakály Sándor. K. 1984. 8. sz. 13—15. l.

Egy nyilas feljegyzései. (A Szalasi-kormány miniszterelnökhelyettesének, Szöllösi Jenőnek naplótöredékei, 1944. dec. 7.—1945. ápr. 12.) (Közzétette, bev. és jegyz.: Nagy Kázmér.) K. 1984. 8. sz. 16—22. l.

Erdei Ferenc: Mire való nálunk a népfőiskola? (A Kelet Népe 1940. 9. számából.) Forrás, 1984. 16. évf. 12. sz. 25—27. l.

Erdős László: Böllerbicskák éjszakája. Bp. 1984. Magvető K. 554 l. Tények és tanúk.

Fancsovics György: 1944. március 19. (Részletek a Magyar Munkásmozgalmi Múzeumban elhelyezett iratokból, dokumentumokból, visszaemlékezésekből. Válogatás.) Honismeret, 1984. 12. évf. 3. sz. 12—16. l.

Féja Endre: Móra Ferenc levelei Supka Gézához. Tt. 1984. 38. évf. 2. sz. 59—63. l.

Gábor Sándorné: A 45 167-es. Emlékezés 1944 nyarára. Budapest, 1984. 22. évf. 7. sz. 23—25. l.

Gergely Jenő: A püspöki kar tanácskozásai. A magyar katolikus püspökök konferenciáinak jegyzőkönyveiből. 1919—1944. Bp. 1984. Gondolat K. 393 l. — Ismerteti: *Grábics Frigyes:* A

- püspöki kar tanácskozásai. Műhely, 1984. 7. évf. 4. sz. 64—65. l.; *Tóth Pál Péter*: Pásztorlevelek a múlt világból. Éllr. 1984. 28. évf. 46. sz. 10. l.
- Gergely Tibor*: Partizánemlékeim. (Visszaemlékezés.) HK. 1984. 31. évf. 3. sz. 555—556. l.
- Györfly Sándor*: „Felség, ma nagy tettek várnak Önre.” Részletek egy Györfly-kollégista naplójából. (1944. nov. 30—dec. 9.) Budapest, 1984. 22. évf. 11. sz. 12—14. l.
- „Hisz régesrégóta tudom, mennyire ugyanazon vonalban haladunk...” Szekfű Gyula levelei Babits Mihályhoz. (A leveleket gond. és közléteszi: Monostori Imre.) ÚF. 1984. 16. évf. 4. sz. 64—74. l.
- Huszár Tibor*: Beszélgetések. Bp. 1984. Magvető K. 168 l. — Ismerteti: *Juhász Gyula*: Cselekvő részesek emlékei. Könyvvilág, 1984. 29. évf. 2. sz. 4. l.; *Monostori Imre*: Higgadtan kényes kérdésekről. Napjaink, 1984. 23. évf. 7. sz. 22—23. l.; *Tóth János*: Huszár Tibor Beszélgetések c. kötetéről. ÚF. 1984. 16. évf. 4. sz. 75—76. l.; *Vikol Katalin*. K. 1984. 7. sz. 26—27. l.
- Katona Sándor*: A háború országútján. (Visszaemlékezése) Honismeret, 1984. 12. évf. 4. sz. 18—20. l.
- Kortársak Bajcsy-Zsilinszky Endréről. (Szerk.: Vigh Károly.) Bp. 1984. Magvető K. 493 l. (2. bőv. kiad.) — Ismerteti: *Morvay László*: A helytállás példaképei. Könyvvilág, 1984. 29. évf. 12. sz. 7. l.;
- Kossa István*: Dunától a Donig. Bp. 1984. Kossuth K. 517 l., ill. (3. kiad.)
- Kroó László*: Még a gázkamra ajtaja elől is... (Visszaemlékezés.) ÚT. 1984. 21. évf. 16. sz. 18—19. l.
- Lagzi István*: A magyarországi lengyel menekültek élet- és munkaviszonyainak történetéből. Részletek a kortársak visszaemlékezéseiből. Tt. 1984. 38. évf. 2. sz. 75—86. l.
- Landler Jenő Lukács György egyik tanulmányáról. (Ford. és közli: Mesterházi Miklós.) PTK. 1984. 30. évf. 4. sz. 177—179. l.
- Láng Éva*: A Pártfogó Iroda. (Friedrich Sándorné, Gál Imre, Gyenesné Bosnyák Klára, Kun Irén, Setét Anna, dr. Singer (Szepes) Imre és Kallós Magda emlékei nyomán.) K. 1984. 8. sz. 23—25. l.
- Lengyel András*: A Szép Szó szegedi kapcsolatainak történetéből (1936—37). ItK. 1984. 88. évf. 3. sz. 327—336. l.
- Lyka Károly*: Festészetünk a két világháború között. Visszaemlékezések 1920—1940. (Bev.: Körner Éva.) Bp. 1984. Corvina K. 124 l., ill.
- A Magyar Front. Dokumentumgyűjtemény. (Szerk.: Kállai Gyula, Pintér István, Sipos Attila.) Bp. 1984. Kossuth K. 282 l., 16 mell. — Ismerteti: *Pók Attila*: Az antifasiszta ellenállás tényei. Könyvvilág, 1984. 29. évf. 6. sz. 2. l.; *Széchy András*: Az antifasiszta ellenállás élen. Nsz. 1984. 42. évf. 257. sz. 7. l.; *Szinai Miklós*: TáSz. 1984. 39. évf. 12. sz. 108—111. l.
- Miniszterelnök illegalitásában. Az 1944. évf. (Részletek Barcza György: „Diplomata Emlékeim” két kötetben megírt emlékiratából; Kállay Miklósról szóló feljegyzések.) (Közléteszi: Vida István.) História, 1984. 6. évf. 4. sz. 15—17. l.
- Monostori Imre*: „Kéziratodat tovább küldtem Kecskemétre.” A Válasz születése Németh László Fülep Lajoshoz írt leveleiben. Forrás, 1984. 16. évf. 5. sz. 81—87. l.
- Móricz Zsigmond*: Népfőiskola. (A Kelet Népe, 1940. 4. sz.-ból.) Forrás, 1984. 16. évf. 12. sz. 23—24. l.
- Móricz Zsigmond a Nyugat szerkesztője. Levelek. (Szerk., vál., bev.: Tasi József.) Bp. 1984. Petőfi Irodalmi Múzeum, 506 l.
- Nagy Kázmér*: Az a márciusi hajnal... (1944. március 19.) K. 1984. 3. sz. 9. l.
- „...ne nyújtsanak hallgatásukkal segédkezet a gyilkos rendszernek...” Szenes Sándor interjúi. (1944. jún. 15. és júl. 8-a közötti időről.) Műhely, 1984. 7. évf. 3. sz. 21—36. l.
- Pákozdy Ferenc*: Vádlós és vádlott is én vagyok. Bp. 1984. Kossuth K. 275 l.
- Politizáló hadsereg? A honvédség főparancsnoka a tisztikarról, 1936-ban. (Közléteszi és bev.: Szakály Sándor.) História, 1984. 6. évf. 5—6. sz. 48—51. l.
- Radnóti Miklós*: Napló. Részletek. (1939, 1941.) Jelenkor, 1984. 27. évf. 5. sz. 397—408. l.
- Radnóti Miklós naplójából. (1934, 1943.) Kortárs, 1984. 28. évf. 5. sz. 667—704. l.
- Radnóti Miklós*: Naplójegyzetek. (1934, 1939, 1941, 1942.) (Bev.: Pomogáts Béla: Radnóti Miklós naplója elé.) Nagyvilág, 1984. 29. évf. 5. sz. 718—745. l.

- Szabad Diákkfront.** A Nemzeti Ellenállás Diákmozgalmának illegális lapja, 1944. szeptember. (Bev.: Gyórfly Sándor.) K. 1984. 8. sz. 26—27. l.
- Szabó Miklós:** 1944. március 19. történetéhez. LK. 1982. 53. évf. 2. sz. 295—303. l.
- Szamuely György levele.** (1919. aug. eleje.) K. 1984. 3. sz. 7—8. l.
- Szántó Judit ismeretlen naplója 1938—1946.** (Közzéteszi és bev.: Murányi Gábor.) K. 1984. 8. sz. 2—12. l.
- Szántó Zoltán hagyatékából.** (Bev.: Gyórfly Sándor.) K. 1984. 7. sz. 15—18. l.
- Székelly Andorné:** Az én kis magántörténelmem. 1919—1945. (Visszaemlékezés.) Vg. 1984. 25. évf. 7. sz. 445—450. l.
- Sztehlo Gábor:** Isten kezében. (Sajtó alá rend.: Bozóky Éva.) Bp. 1984. A Magyarországi Evangélikus Egyház Sajtóosztálya, 226 l. — Ismerteti: *Ember Mária:* Stehlo Gábor feljegyzései. MN. 1984. 47. évf. 183. sz. 6. l.
- Tamási Aladár:** Elvesztett emberek. Bp. 1984. Kossuth K. 115. l.
- Tanácsadók 4/b.** Visszaemlékezések a magyarországi munkásmozgalom történetéből. 1933—1941. (Vál., szerk.: Petrák Katalin.) Bp. 1984. Kossuth K. 625 l., ill. — Ismerteti: *Bassa Endre.* TáSz. 1984. 39. évf. 9. sz. 103—105. l.
- Tilkovszky Loránt:** „Hogy megmozgassuk a magyar lelkiismeretet...” (Részlet Bajcsy-Zsilinszky Endre naplójából.) BékÉl. 1984. 19. évf. 1. sz. 94—104. l.
- Tilkovszky Loránt:** „Kifogytam az időből...” (Bajcsy-Zsilinszky 1941. december 5-i képviselőházi beszédének el nem hangzott befejező része.) BékÉl. 1984. 19. évf. 3. sz. 367—377. l.
- ... tisztelve egymás hitét, nyelvét, függetlenségét, szabadságát...” (Barbul Jenő és dr. Hóman Bálint levélváltása, 1941-ben.) Közli és bev.: Glatz Ferenc.) História, 1984. 6. évf. 5—6. sz. 40—42. l.
- Varga Béla:** Nehéz napok — egy fiú naplója. Jászkunság, 1984. 16. évf. 2. sz. 36—41. l.
- Varga Csaba—Varga Gyula:** Improvizáció a háború forgatagában, avagy az emberség lehetőségei. Délvidék, 1941: Bácsföldvári interregnum egy kényszerleszállást szenvedő repülő visszaemlékezése tükrében. Életünk, 1984. 21. évf. 3. sz. 219—225. l.
- Vezér Erzsébet:** Beszélgetés Lengyel Emillel. (New York, 1982. júl. 10.) K. 1984. 11. sz. 8—10. l.
- Vilányi Péter:** A veszprémi népfőiskoláról. (Beszélgetés Szabó József állattenyésztési brigádvezetővel.) Forrás, 1984. 16. évf. 12. sz. 51—55. l.
- Vonyó József:** A Nemzeti Egység Pártja szervezésének első dokumentumai (1932. december—1933. január.). Sz. 1984. 118. évf. 4. sz. 784—831. l.

Feldolgozások — általában

- Avar János—Zöldi László:** Magyar Endlösung. New York-i beszélgetés Randolph L. Braham történésszel. Éllr. 1984. 28. évf. 24. sz. 3. l.
- Bartha Tibor:** A Magyarországi Református Egyház 1944-ben. Confessio, 1984. 8. évf. 3. sz. 3—8. l.
- Bereczky Albert:** A magyar protestantizmus a zsidóüldözés ellen. Bp. 1945. Ref. Traktátus K. 44 l. Bp. 1984. Ref. Zsinati Iroda. 44 l. (Hasonmás kiad.) — Ismerteti: *Márkus Mihály.* ÚF. 1984. 16. évf. 5. sz. 68—69. l.
- Bodó Judit:** Adalékok a községi gettó és munkaszolgálat történetéhez. VSz. 1984. 38. évf. 3. sz. 370—3810. l.
- Daniss József:** Háború és béke között. Beszélgetés Juhász Gyula történésszel. ÉIT. 1984. 39. évf. 52. sz. 1638—1639. l.
- Derzsulak, Nyikolaj:** A Bujanov—Lencsés-partizáncsoport tevékenysége. HK. 1984. 31. évf. 3. sz. 540—549. l.
- Föglein Gizella:** A Magyar Nemzeti Függetlenségi Front megalakulása és programja. Tt. 1984. 38. évf. 11. sz. 65—73. l.
- Für Lajos:** Mennyi a sok sírkereszt? (Adatok a Magyar Apokalipszishez.) Alföld, 1984. 35. évf. 9. sz. 33—52. l.
- Füzi Imre:** 1944 októbere — a debreceni csata. Magyarország a világháborúban. ÉIT. 1984. 39. évf. 41. sz. 1288—1290. l.
- Gergely Jenő:** A magyarországi katolikus egyház struktúrája a polgári korszakban. II. rész. História, 1984. 6. évf. 1. sz. 28—29. l.
- Hajnal János:** Komáromi emlékek 1944-ből. ÚF. 1984. 16. évf. 1. sz. 62—65. l.
- A Horthy-rendszer megítéléséről.** Kerekasztal-beszélgetés. (Résztevők: Berend T. Iván, Bokor Péter, Juhász Gyula, Révész Ferenc, Sipos Péter, Száraz György, Lakos Sándor.) Pártélet, 1984. 29. évf. 6. sz. 46—58. l.

- Juhász Gyula*: The German Occupation of Hungary. NHQ. 1984. 25. köt. 96. sz. 57—63. l.
- Kállai Gyula*: Tanulság — minden korokra. (A magyarországi zsidók deportálásának 40. évfordulója alkalmából a Goldmark-teremben emelkedő gyászülésen elhangzott beszéd.) Éllr. 1984. 28. évf. 20. sz. 4. l.
- Karsai Elek*: 1944. március 19. Magyarország német megszállásának háttere és tragikus eseményei. TáSz. 1984. 39. évf. 3. sz. 58—69. l.
- Kende János—Sipos Péter*: Román csapatok Magyarországon. (Ténybeli kiigazítások M. Muşat és F. Tanasescu cikkéhez.) História, 1984. 6. évf. 5—6 sz. 36—40. l.
- A két világháború közötti Magyarországról. (Szerk.: Lackó Miklós.) Bp. 1984. Kossuth K. 506 l. Vélemények és viták. — Ismerteti: *Antal Gábor*. MN. 1984. 47. évf. 153. sz. 6. l.; *Erényi Tibor*: Egy kis ország a világtörténelemben. Nsz. 1984. 42. évf. 126. sz. 7. l.; *Tóth Pál Péter*: Szűnő fehér foltok. Éllr. 1984. 28. évf. 24. sz. 11. l.
- P. Koppány Márta*: A „Népszava” 1941. Karácsonszáma. Tájékoztató MM. 1984. 4. sz. 77—87. l.
- Kovács Endre*: Nové Zámky—Érsekújvár 1938. História, 1984. 6. évf. 1. sz. 22—24. l.
- Magyar István*: „Felháborodom, tehát vagyok”. Bálint György élete (1906—1943). Bp. 1984. Kossuth K. 179 l., ill. — Ismerteti: *Józsa György Gábor*: Felháborodás helyett. Könyvvilág, 1984. 29. évf. 3. sz. 4. l.
- A magyar ellenforradalmi korszak néhány fontosabb vonásáról. Nsz. 1984. 15. évf. 3. sz. 3—11. l.
- Magyarország a második világháborúban. Hazánk felszabadítása. (Szerk.: Dombrády Lóránd.) Bp. 1984. TIT. Hadtud. Vál. 157 l. Hadtudományi füzetek.
- Magyarország története 1944-ben. Tudományos tanácskozás, Bp. 1984. június 14. (Szerk.: Orbán Sándor.) Bp. 1984. Kossuth K. 147 l.
- Nagy Endre*: Az azonosság alakváltozásai. (Szekfű útja a népi demokráciáig.) ÚF. 1984. 16. évf. 4. sz. 53—57. l.
- Nemes Dezső*: Kun Béla Tanácsköztársaság utáni tevékenységéről. (Részlet Kun Béla születésének centenáriuma készülő nagyobb értékeséből.) PtK. 1984. 30. évf. 2. sz. 3—38. l.
- Az Országos Ifjúsági Bizottság 1929—1942. Tanulmányok, emlékezések, dokumentumok. (Szerk.: Bakó Ágnes, Svéd László.) Bp. 1984. Kossuth K. 334 l., ill. — Ismerteti: *(császtvay)* Az ifjúsági egységfront emékei. MH. 1984. 17. évf. 142. sz. 6. l.; *J. Gy.* MN. 1984. 47. évf. 200. sz. 6. l.; *Vitányi Iván*. TáSz. 1984. 39. évf. 6. sz. 112—114. l.; *Vadász Ferenc*: Régi fiatalok küzdelmeiről. Nsz. 1984. 42. évf. 156. sz. 7. l.
- Összeomlás és újjászületés. (Tanulmányok a legújabbkori magyar történelem egyes kérdéseire. (Szerk.: Korom Mihály, Szeredi Péter.) Bp. 1984. MűM. Marxizmus-Leninizmus Főoszt. 123 l. Tudományos Szocializmus Füzetek 77.
- Pintér István*: A magyar antifasiszta erők a zsidók megmentéséért. PtK. 1984. 30. évf. 4. sz. 196—200. l.
- A püspök vendégei. (A fronton át Budapestre. Magyarország, 1984. 21. évf. 45. sz. 21. l.
- Rédey Pál*: Az ismeretlen Bajcsy-Zsilinszky Endre ÚT. 1984. 21. évf. 52. sz. 20—21. l.
- Sajti Enikő*: Székely telepítés és nemzetiségpolitika Bácskában. 1941. Bp. 1984. Akadémiai K. 63 l. Nemzetiségi füzetek 6.
- Szabó Miklós*: Milyen vagy, Magyarország?.. História, 1984. 6. évf. 4. sz. 6—8. l.
- M. Szabó Miklós*: 1944: hadászati felértékelődés Magyarország a világháborúban. ÉIT. 1984. 35. évf. 35. sz. 1097—1099. l.
- Szárász György*: A tábornok. Részletek egy készülő kor- és életrajzból. Bp. 1984. Magvető K. 479 l. — Ismerteti: *Bart István*. MN. 1984. 47. évf. 277. sz. 6. l.; *Lázár István*: Például Pálffy György Éllr. 1984. 28. évf. 40. sz. 10. l.; *Sükösd Mihály*: A történelem metszéspontjain. Nsz. 1984. 42. évf. 264. sz. 13. l.
- Szennay András*: A magyar katolikus egyház 1944-ben. Va. 1984. 50. évf. 4. sz. 290—292. l.
- Tarján Gábor*: „Docete omnes gentes”. A római katolikus egyház és a zsidókérdés. ÚF. 1984. 16. évf. 5. sz. 46—67. l.
- Tarján Gábor*: „Ezer bűnnel megterhelve”. A református egyház és a zsidókérdés. ÚF. 1984. 16. évf. 1. sz. 65—72. l.
- Tóth Sándor*: 1944 október előtt. Budapest, 1984. 22. évf. 10. sz. 10—11. l.
- Tóth Sándor*: The Siege of Budapest. NHQ. 1984. 25. köt. 96. sz. 64—70. l.
- Tóth Sándor*: A Tiszántúl felszabadítása. DSz. 1984. 4. évf. 2. sz. 17—30. l.
- Veress D. Csaba*: A Dunántúl hadi krónikája 1944—1945. Bp. 1984. Zrínyi K. 373 l., ill., térkép.

— Ismerteti: *Szendi József*: A Dunántúl felszabadításának hadi krónikája. Somogy, 1984. 12. évf. 6. sz. 106—108. l.

Vigh Károly: Ugrás a sötétbe. Bp. 1984. Magvető K. 411 l. Nemzet és emlékezet. (2. kiad.)

Gazdaság — társadalom

Andorka Rudolf: Társadalomstatistika az 1930-as években. StSz. 1984. 62. évf. 4. sz. 397—413. l.

Csató Tamás: A külföldi tőke szerepe a magyar belkereskedelemben a két világháború között. TSz. 1984. 27. évf. 1—2. sz. 258—268. l.

Ferber Katalin: Egy nemzeti jövedelem és vagyonszámítás 1921-ből. TSz. 1983. 26. évf. 3—4. sz. 380—414. l.

Ferber Katalin: Kormánybukás — gazdasági válság. História, 1984. 6. évf. 2. sz. 13—15. l.

Ferber Katalin: The Domestic and International Equilibrium of the Hungarian Economy in the Years Following the Stabilization (1924—1931). AH. 1983. 29. köt. 2—4. sz. 283—286. l.

Gunst Péter: Agriculture and Provisioning in Hungary during World War II. AH. 1984. 30. köt. 1—2. sz. 129—150. l.

Gunst Péter: A magyar mezőgazdaság piacviszonyai és a német piac az 1920—30-as években. Sz. 1984. 118. évf. 3. sz. 513—530. l.

Gyáni Gábor: A Tabán utolsó lakói. Budapest, 1984. 22. évf. 2. sz. 23—25. l.

Kiss József: Vázlat Csepel társadalomtörténetéhez (1919—1945). Bp. 1984. MűM. MLOF. 95 l. Szociológiai Füzetek 36.

Koncz Katalin: A nők foglalkoztatásának demográfiai, gazdasági körülményei Magyarországon a két világháború között. D. 1984. 27. évf. 4. sz. 425—440. l.

Kövágó Sarolta: Magánalkalmazottak túranaplói 1926—1941. História, 1984. 6. évf. 1. sz. 30—31. l.

T. Mérey Klára: Az iparban dolgozók statisztikai adataiból kibontakozó néhány történeti probléma vizsgálata. TSz. 1983. 26. évf. 3—4. sz. 415—435. l.

Nagy Csaba: Magyar kivándorlás Franciaországba a két világháború között. Honismeret, 1984. 12. évf. 2. sz. 62—64. l.

Nagy Rózsa: Szolnok megye társadalomszerkezetének vizsgálata a Horthy-korszakban a 40-es

évek elején. Jászkunság, 1984. 30. évf. 2. sz. 30—35. l.

Nagy Zsuzsa, L.: A liberális ellenzék gazdaságpolitikai nézeteiről. TSz. 1984. 27. évf. 1—2. sz. 232—240. l.

Péteri György: „Tying up a Loose End”. British Foreign Economic Strategy in 1924: The Hungarian Stabilization. AH. 1984. 30. köt. 3—4. sz. 321—351. l.

Pomogáts Béla: A Néma forradalom írója. — Kovács Imréről. UF. 1984. 16. évf. 5. sz. 42—47. l.

Pomogáts Béla: A tardi helyzet írója. Szabó Zoltán évtizedei. Műhely, 1984. 7. évf. 3. sz. 45—50. l.

Simon Béla: A Duna menti új állami vasmű alapításának előtörténete 1938—1949. Dunai Vasmű, 1984. 24. évf. 1—2. sz. 77—84. l.

Timár Lajos: A munkásság gazdasági helyzete és társadalmi rétegződése Debrecenben a két világháború között. DSz. 1984. 4. évf. 1. sz. 32—43. l.

Politika

Ádám Magda: A „királypuccsok” és a Kisantant. História, 1984. 6. évf. 1. sz. 19—20, 22. l.; 2. rész: Uo. 2. sz. 24—26. l.

Andrássy Antal: Az „X”-nap, a német megszállás időpontja Somogyban. Somogy, 1984. 12. évf. 3. sz. 81—88. l.

Bajomi Lázár Endre: Tramontana. Magyar önkéntesek Franciaországban. Bp. 1984. Zrínyi K. 202 l., ill., térk.

Barcs Sándor: És Bajcsy-Zsilinszky? (Hozzászólás Mérei Gyulának a Tiszatájban megjelent Szekfű Gyula tanulmányához.) Tt. 1984. 38. évf. 4. sz. 95—96. l.

Bartha Tibor: Jövőbe mutató örökség. (A Szárszó és a Soli Deo Gloria emlékére.) Confessio, 1984. 8. évf. 4. sz. 3—7. l.

Borbély József—Papa István: Bitó Sopronkőhidán. Bajcsy-Zsilinszky hősi halála. Magyarország, 1984. 21. évf. 52—53. sz. 38. l.

Dénes Zsófia: Vérrel írt emléksorok náci börtönök falán. Éllr. 1984. 28. évf. 44. sz. 15. l.

Fogarasy László: Adalékok a Rongyosgárdához. Éllr. 1984. 28. évf. 32. sz. 2. l.

- Gazda István, id.:* Postai cenzúra 1944-ben. Honismeret, 1984. 12. évf. 5. sz. 14—17. l.
- Gergely Ferenc:* Történelmi kálvinizmus és megújulás. Az SDG (a Református Diákok Soli Deo Szövetsége) Szövetség 1943-ban. Vg. 1984. 25. évf. 5. sz. 306—313. l.
- Gergely Jenő:* A Keresztény Demokrata Néppárt előtörténete (1936—1944). Műhely, 1984. 7. évf. 1. sz. 3—21. l.
- Gergő Zsuzsa:* A magyarországi szociáldemokrácia útkeresése a német és osztrák fasizmus hatalomrajutása után. Tájékoztató MM. 1984. 5. sz. 71—91. l.
- Godó Ágnes:* Magyarok az európai ellenállásban és partizánharcokban. TáSz. 1984. 39. évf. 9. sz. 44—54. l.
- Godó Ágnes:* A 2. magyar hegyidandár kapcsolata a „Kriván” partizándandárral 1944 november elején Kelet-Szlovákiában. HK. 1984. 31. évf. 2. sz. 256—270. l.
- Györfly Sándor:* Szárszó evangéliuma. Confessio, 1984. 8. évf. 4. sz. 8—10. l.
- Horváth Csaba:* A revízió és a nemzetiségpolitika kérdései Baranyában. (A vármegyei közigazgatás és a pártok működésében, 1935—1938). Tájékoztató MM. 1984. 4. sz. 41—76. l.
- Juhász Gyula:* A barbár korhullám. A magyar szellemi élet és a zsidókérdés a második világháború előtt és alatt, 1938—1944. Új Írás, 1984. 24. évf. 7. sz. 68—92. l. — Ismerteteti: *E. Fehér Pál:* A tények erejével. Nsz. 1984. 42. évf. 176. sz. 16. l.
- Juhász Gyula:* Magyarország német megszállása. Pártélet, 1984. 29. évf. 3. sz. 30—35. l.
- Juhász Gyula:* Négy évtized után. Gondolatok a „Szárszó 1943” című könyv megjelenése alkalmából. Új Írás, 1984. 24. évf. 3. sz. 88—95. l.
- Juhász Gyula:* A német—magyar viszony néhány kérdése a második világháború alatt. Tsz. 1984. 27. évf. 1—2. sz. 269—278. l.
- Juhász Gyula:* Világháborús repeszek. História, 1984. 6. évf. 4. sz. 27—29. l.
- Kapronczay Károly:* Menekült olasz katonák Magyarországon, 1943—1944. ÚT. 1984. 21. évf. 16. sz. 17. l.
- Kürschner Béla:* Viták a politikai vonal kérdéseiről a KMP vezetésében (1928. január—1928. szeptember). PtK. 1984. 30. évf. 4. sz. 112—132. l.
- Kövér István:* Az 1923. évi mozdonyvezetősztrájkokról. Vasút, 1984. 34. évf. 3. sz. 26—27. l.
- Medvigy Endre:* Sinka István szárszói útja. Adatok az életműhöz. Alföld, 1984. 35. évf. 12. sz. 60—71. l.
- Merétey Sándor:* A szárszói konferenciák szelleme. Confessio, 1984. 8. évf. 4. sz. 7. l.
- Mészáros Károly:* Az 1920 januári nemzetgyűlési választások. PtK. 1984. 30. évf. 2. sz. 154—184. l.
- Nagy Kázmér:* Szalasiék „országslása”, rémuralma. TáSz. 1984. 39. évf. 10. sz. 54—63. l.
- Nagy Zsuzsa, L.:* A liberális ellenzék pártélete a Horthy-korszakban. História, 1984. 6. évf. 3. sz. 26—28. l.
- Németh István:* A magyarországi fasiszta szervezetek működésének visszhangja a német és a magyar kormánykörökben (1930—34). PFKözl. 1984. 1—2. sz. 140—149. l.
- Orgoványi János:* A Tisza-vidéki földmunkások hangulata az 1930-as években. Honismeret, 1984. 12. évf. 2. sz. 21—22. l.
- Ölvedi Ignác:* Miért nem alakult meg a Kossuthdandár? Éllir. 1984. 28. évf. 13. sz. 2. l.
- Pelle János:* A Rongyosgárda fantomja. Éllir. 1984. 28. évf. 31. sz. 4. l.
- Pintér István:* A magyar ellenállási mozgalom. Korabeli állásfoglalások, mai értékelések. PtK. 1984. 30. évf. 3. sz. 3—36. l.
- Pintér István:* A sátoraljaújhegyi börtönfelkelés. (A politikai foglyok kísérlete a börtönből való kitörésre: 1944. március 22.) TáSz. 1984. 39. évf. 3. sz. 70—85. l.
- Pintér István:* Útkeresés, fordulat és szervezeti problémák a KMP politikájában a harmincas évek közepén. PtK. 1984. 30. évf. 1. sz. 141—171. l.
- Ránki György:* A németek szerepe a magyar zsidók elpusztításában. História, 1984. 6. évf. 4. sz. 18—22. l.
- Ránki György:* A német megszálláshoz vezető út. Kortárs, 1984. 28. évf. 11. sz. 1752—1759. l.
- Ránki György:* Unternehmen Margarethe. Die deutsche Besetzung Ungarns. Bp. 1984. Corvina K. 442 l., ill.
- Rozsnyói Ágnes:* Nyilaskeresztes hatalomátvétel Magyarországon. Propagandista, 1984. 8. évf. 6. sz. 78—97. l.
- Ságvári Ágnes:* Védtelen áldozatok — küzdő ellenállók. 1944. Budapest, 1984. 22. évf. 8. sz. 23—25. l.
- Salamon Konrád:* A Szabad Szó és a Nemzeti Parasztpárt indulása. UF. 1984. 16. évf. 3. sz. 66—75. l.

- Sebestyén Sándor*: Bajcsy-Zsilinszky Endrének és Pártjának németellenes antifasiszta egységfront-törékvései 1936-ban. Tájékoztató MM. 1984. 4. sz. 22—40. l.
- Sebestyén Sándor*: A Magyarországi Földműves- és Munkáspárt előzményei és tevékenysége (1919—1930). AtSz. 1984. 26. évf. 1—2. sz. 115—139. l.
- Sebestyén Sándor*: A Magyarországi Földműves- és Munkáspárt programnyilatkozatai 1926 és 1930 között. Tájékoztató MM. 1984. 1. sz. 55—67. l.
- Sipos József*: A Kisgazdapárt és a Bethlen-kormány kezdeti tevékenysége. Sz. 1984. 118. évf. 4. sz. 658—708. l.
- Sipos Péter*: Tisztikar és politika 1919—1944. História, 1984. 6. évf. 5—6. sz. 46—47. l.
- Sipos Péter—Vida István*: Az ellenforradalmi rendszer politikájának felelőssége Magyarország világháborús katasztrófájában. 1. rész: TáSz. 1984. 39. évf. 6. sz. 95—106. l.; 2. rész: Az ellenforradalmi rendszer politikájának felelőssége Magyarország második világháborús katasztrófájában. Uo. 7—8. sz. 88—101. l. — Ismerteti: P. G.: Alternatívák a kényszerpályán. Nsz. 1984. 42. évf. 199. sz. 16. l.
- Stier Miklós*: Utak és válságok. A magyar parasztság politikai orientációja az 1930-as évek elején. MT. 1984. 29. köt. 7—8. sz. 549—555. l.
- Strassenreiter Erzsébet*: A nagyüzemi munkásság politikai arculata 1944-ban. SzaSz. 1984. 13. évf. 10. sz. 52—61. l.
- Sugár István*: Egy gyalogezred a Don-kanyarban. (1942. június—1943. január.) Napjaink, 1984. 23. évf. 11. sz. 36—38. l.
- Szabó Miklós*: A Magyar Királyi Honvéd Légierő harcai Ukrajnában, 1941 június—december. HK. 1984. 31. évf. 3. sz. 496—520. l.
- Szakály Sándor*: Az ellenforradalmi Magyarország (1919—1944) hadseregének felső vezetése. Történelmi-statisztikai tanulmány a katonai elittről. HK. 1984. 31. évf. 1. sz. 34—71. l.; Adattár. I. rész: A—K. HK. 1984. 31. évf. 2. sz. 354—392. l.; II. rész: L—Z. HK. 1984. 31. évf. 3. sz. 567—598. l.
- Szakály Sándor*: Stomm Marcel és a „magyar légió”. MoV. 1984. 10. évf. 6. sz. 67—74. l.
- Szántó Ferenc*: Az 1925. évi tizhetes tatabányai bányászsztrájk. PtK. 1984. 30. évf. 4. sz. 133—157. l.
- Szávezrek sorsa. (Cikk-sorozat.) 1. rész: Zsidótörvények 1944 előtt. Magyarország, 1984. 21. évf. 18. sz. 21. l.; 2. rész: A sárga csillag. Sztójay és a náci követelések. Uo. 19. sz. 21. l.
- Szelei Béla*: „Ezek antiszemiták?” Radnóti hatvan-nagytelekmajori munkaszolgálat. Napjaink, 1984. 23. évf. 4. sz. 14—15. l.
- Sziklai László*: A Blum-tézisek „nagysága és bukása”. Vg. 1984. 25. évf. 4. sz. 230—237. l.
- Szita Szabolcs*: Csatkai Endre munkaszolgálat (1944—1945). SSz. 1984. 38. évf. 4. sz. 332—345. l.
- Tihanyi Endre*: Legalább néhány órára. Kitérés a börtönből. (A sátoraljaújhegyi események 40. évfordulóján.) Magyarország, 1984. 21. évf. 12. sz. 39. l.
- Tilkovszky Loránt*: „Budapesti Munkaközösség a békeszerződések revíziójáért” (1925—1933). Sz. 1984. 118. évf. 4. sz. 621—657. l.
- Tilkovszky Loránt*: Ellenállás a magyarországi németiség körében a második világháború éveiben. Tájékoztató MM. 1984. 6. sz. 54—63. l.
- Tilkovszky Loránt*: A magyarországi német nemzetiségi kérdés a budapesti osztrák követség jelentéseinek tükrében (1918—1938). MTAFT. 1981. 30. köt. 1. sz. 111—124. l.
- Tilkovszky Loránt*: Nemzetiségek és a magyar hadsereg. História, 1984. 6. évf. 5—6. sz. 52—
- Tóth Sándor*: „Bűnös nép” vagy „ellenálló nemzet”? A Magyar Front és az ellenállási mozgalom Magyarországon (1944—45). TáSz. 1984. 39. évf. 5. sz. 78—89. l.
- Vajda Ferenc Antal*: A magyar légierő és a németországi repülőgépbeszerzés a második világháború végén. HK. 1984. 31. évf. 3. sz. 550—554. l.
- Varga Csaba*: Újraolvasónapló. Veres Péter: Szárszó. ÚF. 1984. 16. évf. 3. sz. 76—80. l.
- Vargyai Gyula*: Sisak és cilinder. Katonai vezetés és politika Magyarországon a második világháború előestéjén. Bp. 1984. Kozmosz K. 192 l.
- Varsányi Erika*: Weltner Jakab hazatérése az emigrációból. PtK. 1984. 30. évf. 3. sz. 164—190. l.
- Zsiga Tibor*: A Rongyosgárda eredetéhez. Éllr. 1984. 28. évf. 36. sz. 4. l.

Kultúra — tudomány — művelődés

Bata Imre: Ötven éve alapították a Választ. Nsz. 1984. 42. évf. 88. sz. 15. l.

Harsányi István: A magyar tehetségvédő mozgalom első korszaka. 1918-tól Nagy László haláláig. Va. 1984. 49. évf. 2. sz. 118—123. l.

Horváth Lajos: A pesterzsébeti Kertészeti Népfőiskoláról. Honismeret, 1984. 12. évf. 2. sz. 23—24. l.

Kirschner Péter: Emlékezések a népfőiskolákra. Honismeret, 1984. 12. évf. 2. sz. 22—23. l.

Kiss Tamás: Az 1920-as évek népművelési politikája. I. rész. (A népművelés történetéből.) Népművelés, 1984. 31. évf. 4. sz. 35—26. l.

Kollin Ferenc: „... csak a könyv kapcsol múltat a jövőbe”. A szocialista emigráció kiadói műhelyei. Könyvvilág, 1984. 29. évf. 4. sz. 32. l.

Kovács Bálint: Kecskemét népfőiskolái. (1922—1923; 1942—1947.) Forrás, 1984. 16. évf. 12. sz. 40—43. l.

Kovács Bálint: A KIE (Keresztény Ifjúsági Egyesület) és a népfőiskolai mozgalom. Honismeret, 1984. 12. évf. 2. sz. 27—28. l.

Lackó Miklós: Szekfű, Bethlen és az Encyclopedia Britannica. TSz. 1984. 27. évf. 1—2. sz. 241—257. l.

Lányi Gusztáv: Karácsony Sándor és a szabadművelődés. V. 1984. 27. évf. 4. sz. 54—69. l.

Lendvai Ildikó: Irodalom és/vagy filozófia. A két világháború közötti magyar filozófiai gondolkodás lehetőségeiről. IT. 1984. 16. évf. 4. sz. 889—904. l.

Lengyel András: Juhász Gyula folyóirata, a Magyar Jövendő. MK. 1984. 100. évf. 1—2. sz. 75—86. l.

Lengyel György: A jobboldali gazdaságideológiák magyar refromváltozatáról. Medvetánc, 1984. 4. évf. 2—3. sz. 127—135. l.

Lovász János: A tatai mintajárás és a tatai népfőiskola. Forrás, 1984. 16. évf. 12. sz. 32—39. l.

Major Ottó: Az igazi Radnóti. ÚT. 1984. 21. évf. 19. sz. 14—15. l.

Mátrai László: Pauler Ákos (1876—1933). Bevezetés. MFSz. 1982. 28. évf. 1—2. sz. 148—168. l.

Matyikó Sebestyén József: A balatoni népfőiskoláról. (Interjú dr. Zákonyi Ferenc szakíróval.) Forrás, 1984. 16. évf. 12. sz. 43—46. l.

Mesterházi Miklós: Rudas László és a húszas évek Lukács-vitája. MFSz. 1984. 28. évf. 1—2. sz. 93—118. l.

Némedi Dénes: A népi szociográfia fogadtatása a műfaj hőskorában. Alföld, 1984. 35. évf. 7. sz. 36—50. l.

Páskándi Géza: Az anyanyelv vértanúsága. Sorsanalízis Radnóti életéhez és halálához. Napjaink, 1984. 23. évf. 5. sz. 21—25. l.

Pethő Bertalan: A Pauler-jelenség. MFSz. 1984. 28. évf. 1—2. sz. 119—147. l.

Pintér Ilona: A Duna-Tisza közti Mezőgazdasági Kamara kertmunkásképző iskolája (1929—1948). ATsz. 1984. 26. évf. 1—2. sz. 195—206. l.

Pomogáts Béla: Belső szabadság. Radnóti Miklós születésének 75. évfordulóján. Napjaink, 1984. 23. évf. 4. sz. 12—13. l.

Pomogáts Béla: Az élet kérdezett. 50 éve jelent meg a Válasz első száma. Forrás, 1984. 16. évf. 5. sz. 71—80. l.

Romsics Ignác: A polgári magyar iskolarendszer és a népfőiskolai mozgalom. Forrás, 1984. 16. évf. 12. sz. 14—19. l.

Simon Gyula: A Horthy-rendszer iskolai fegyelméről. PSz. 1984. 34. évf. 3. sz. 226—238. l.

Simon Gyula: Középiszkolai reformok a két világháború között (1924, 1934). PSz. 1984. 34. évf. 5. sz. 443—449. l.

Szabó Helga: Éneklő Ifjúság 1925—1944. II. rész. MZ. 1984. 25. évf. 1. sz. 92—104. l.

Szabolcs Ottó: A középiszkola szerepe és szerepváltozása a két világháború között. PSz. 1984. 34. évf. 5. sz. 450—453. l.

„Száll a tavasz...” Előadások a szocialista és antifasiszta magyar irodalomról. (Szerk.: Illés László, Markovits Györgyi.) Bp. 1983. Magvető K. 309 l. Elvek és utak.

Szárny György: Történelem jelenidőben. Tanulmányok Bp. 1984. Magvető K. 937 l.

Szöke Domonkos: Szellemi kiütkeresési kísérletek Magyarországon a II. világháború éveiben. Alföld, 1984. 35. évf. 10. sz. 46—51. l.

Takács Béla: Országos Református Kiállítás 1934-ben. ThSz. 1984. 27. évf. 5. sz. 309—313. l.

Tóth Imre: Emlékezések egy népfőiskolára. (1942—1982) Bp. 1984. (A szerző kiad.) 280 l., ill.

Ugrin József: A KALOT népfőiskoláiról. Honismeret, 1984. 12. évf. 2. sz. 25—26. l.

Ugrin József: A KALOT parsztiifjúsági mozgalom és népfőiskolái. Forrás, 1984. 16. évf. 12. sz. 47—50. l.

Ismertetések

- Ádám Magda:** A két királypuccs és a Kisantant. In: Történelmi Szemle, 1982. 4. sz. 665—713. l. — Ismerteti: *G. L.*: The Attempted Habsburg Return in 1921. NHQ. 1984. 25. köt. 94. sz. 123—124. l.
- Balázs Béla:** Napló. (Vál., szerk., a szöveget gondozta és jegyz.: Fábri Anna.) Bp. 1982. Magvető K. I. köt.: 1903—1914. 715 l.; II. köt.: 1914—1922. 567 l. — Ismerteti: *Péter László.* ItK. 1984. 88. évf. 2. sz. 229—242. l.
- Cserépfalvy Imre:** Egy könyvkiadó feljegyzései. Bp. 1982. Gondolat K. 336 l., ill. — Ismerteti: *Mikó Krisztina.* ItK. 1984. 88. évf. 3. sz. 378—382. l.
- Fehér István:** A bonyhádi Húségmozgalom történetéhez. Bp. 1983. Akadémiai K. 73 l. Nemzetiségi füzetek 4. — Ismerteti: *Köhegyi Mihály.* Dunatáj, 1984. 7. évf. 2. sz. 76—77. l.; *Nagy Péter Tibor.* Ttan. 1984. 29. évf. 6. sz. 29—30. l.
- Hiller István—Németh Alajos:** A háború és a felszabadulás krónikája: Sopron, 1941—1945. Klny. a Soproni Szemle, 1978—79. számaiból. Sopron, 1980. 208 l. — Ismerteti: *Bellér Béla.* Sz. 1984. 118. évf. 3. sz. 592—594. l.
- Juhász Gyula:** Uralkodó eszmék Magyarországon 1939—1944. Bp. 1983. Kossuth K. 340 l. — Ismerteti: *Bódi Györgyné.* NSz. 1984. 15. évf. 1. sz. 86—90. l.; *Lackó Miklós.* NHQ. 1984. 25. köt. 96. sz. 153—154. l.; *Némedi Dénes.* TáSz. 1984. 39. évf. 1. sz. 103—105. l.; *Rónay László.* Va. 1984. 29. évf. 1. sz. 67—68. l.; *Szabó B. István:* Úrhatnám eszmék. Új Írás, 1984. 4. sz. 108—110. l.; *Tóth István.* PtK. 1984. 30. évf. 2. sz. 217—220. l.; *Tóth Pál Péter:* Egy zárvánnyal kevesebb. Új Írás, 1984. 24. évf. 4. sz. 111—114. l.
- M. Kiss Sándor—Vitányi Iván:** A magyar diákok szabadságfrontja. Bp. 1983. Az Antifasiszta Ifjúsági Emlékmű Szervezőbizottsága, 272 l. — Ismerteti: *Ember Mária.* MN. 1984. 47. évf. 60. sz. 6. l.; *Kiss Károly.* ÚT. 1984. 21. évf. 30. sz. 2. l.; *Seres József.* Forrás, 1984. 16. évf. 7. sz. 92—94. l.; *Tóth Pál Péter:* Egyetemisták az ellenállási mozgalomban. Alföld, 1984. 35. évf. 10. sz. 84—87. l.
- Lagzi István:** Uchodźcy polscy na Węgrzech w latach drugiej wojny światowej. Warszawa, 1980. 336 l. — Ismerteti: *Niederhauser Emil.* AH. 1983. 29. köt. 2—4. sz. 331—332. l.
- A magyar filozófiai gondolkodás a két világháború között. Bp. 1983. Kossuth K. 420 l. — Ismerteti: *Erényi Tibor:* Haladó eszme és politika az ellenforradalmi Magyarországon. NSz. 1984. 42. évf. 174. sz. 7. l.; *Gutter József.* PSz. 1984. 34. évf. 7—8. sz. 773—775. l.
- Nemes Dezső:** A biatorbágyi merénylet és ami mögötte van. . . Bp. 1981. Kossuth K. 303 l. — Ismerteti: *Fehér András.* Sz. 1984. 118. évf. 3. sz. 588—590. l.
- Ormos Mária:** Padovától Trianonig. 1918—1920. Bp. 1983. Kossuth K. 453 l. — Ismerteti: *Herczegh Géza:* Milyen út vezetett Trianonhoz? JK. 1984. 39. évf. 4. sz. 215—217. l.; *Hajdu Tibor:* From Sarajevo to Trianon. NHQ. 1984. 25. köt. 93. sz. 89—95. l.; *Kövics Emma.* Alföld, 1984. 35. évf. 4. sz. 90—92. l.; *Maleczky Ágnes:* Így alakult ki Közép-Európa mai arculata. TájékoztatóMM. 1984. 6. sz. 193—197. l.; *Szöke Domokos.* Somogy, 1984. 13. évf. 2. sz. 107—107. l.; *Tilkovszky Loránt.* AH. 1984. 30. köt. 3—4. sz. 422—424. l.; *Úó:* TáSz. 1984. 39. évf. 1. sz. 109—111. l.
- Pintér István:** A szociáldemokrata párt története, 1933—1944. Rp. 1980. Kossuth K. 443 l. — Ismerteti: *Szakács Kálmán.* Sz. 1983. 117. évf. 6. sz. 1423—1425. l.
- Pritz Pál:** Magyarország külpolitikája Gömbös Gyula miniszterelnöksége idején 1932—1936. Bp. 1982. Akadémiai K. 309 l. — Ismerteti: *Tilkovszky Loránt.* Sz. 1983. 117. évf. 6. sz. 1420—1423. l.
- Romsics Ignác:** Ellenforradalom és konszolidáció: a Horthy-rendszer első tíz éve. Bp. 1982. Gondolat K. 281 l., Magyar história. — Ismerteti: *L. Nagy Zsuzsa.* Sz. 1984. 118. évf. 3. sz. 585—586. l.
- Shvoy Kálmán** titkos naplója és emlékiratai. 1918—1945. (Vál. és közreadta: Perneki Mihály.) Bp. 1983. Kossuth K. 362 l. — Ismerteti: *Gergely Jenő:* Történelem és emlékek — retussal. NSz. 1984. 42. évf. 21. sz. 7. l.; *Józsa György Gábor:* Egy tábornok körképe. Szélgjegyzetek Shvoy Kálmán „napló”-jához. MN. 1984. 47. évf. 39. sz. 7. l.; *Kónya Sándor.* TáSz. 1984. 39. évf. 4. sz. 103—105. l.; *Seres József:* A húság utókorá. N. 1984. 112. évf. 53. sz. 11 l.; *Szakály Sándor:* Ami benne van — s ami nincs. MH. 1984. 17. évf. 17. sz. 9. l.; *Úó:* HK. 1984. 31. évf. 2. sz. 396—398. l.; *Zöldi László:* „Tisztességes” tiszték. Éllr. 1984. 28. évf. 28. sz. 10. l.

- Szabó Borbála:** Budapest napló (1944 november—1945 január). Bp. 1983. Magvető K. 215 l. — Ismerteti: *Hernádi Miklós:* Förtelmes idők tanúja. Éllr. 1984. 28. évf. 17. sz. 11. l.
- Szárszó.** 1943. Előzményei, jegyzőkönyve és utóélete. Dokumentumok. (Szerk.: Györffy Sándor, Pintér István, Sebestyén László, Sipos Attila.) Bp. 1983. Kossuth K. 448 l. — Ismerteti: *M. Kiss Sándor:* Dokumentumkötet a konferenciáról. MN. 1984. 47. évf. 87. sz. 9. l.; *M. Pásztor József:* Szárszó szelleme. Felelősségtudat és tenniakarás. Könyvvilág, 1984. 29. évf. 1. sz. 1. l.; *Takács Péter.* SzSzSz. 1984. 19. évf. 2. sz. 114—117. l.; *Vitányi Iván:* A Szárszó kötetéről. V. 1984. 27. évf. 4. sz. 102—106. l.
- Szita Szabolcs:** Holocaust az Alpok előtt, 1944—1945. Győr, 1983. Kiad.: Az MSzMP Győr-Sopron megyei Bizottsága, 167 l. — Ismerteti: *Karsai Elek:* A „vézskorszak” dokumentumai. Nsz. 1984. 42. évf. 86. sz. 7. l.; *R. T. MN.* 1984. 47. évf. 156. sz. 8. l.; *Rédey Pál:* Gondolatok Szita Szabolcs Holocaust az Alpok előtt. c. könyve olvasása közben. Műhely, 1984. 7. évf. 3. sz. 75—79. l.; *Rédey Pál.* Éllr. 1984. 28. évf. 30. sz. 6. l.; *Strassenreiter Erzsébet:* „Soha ne feledjete!” PtK. 1984. 30. évf. 3. sz. 245—246. l.
- Tanúságtévők.** Visszaemlékezések a magyarországi munkásmozgalom történetéből, 1919—1933. 4/A. köt. (Vál. és szerk.: Petrák Katalin.) Bp. 1981. Kossuth K. 487 l. — Ismerteti: *Fehér András.* PtK. 1984. 30. évf. 1. sz. 209—211. l.
- Tilkovszky Loránt:** Ungarn und die deutsche „Voldgruppenpolitik” 1938—1945. Bp. 1981. Akadémiai K. 368 l. — Ismerteti: *Niederhauser Emil.* AH. 1982. 29. köt. 2—4. sz. 333—336. l.
- Tóth Pál Péter:** Metszéspontok — a Turultól a Márciusi Frontig. Bp. 1983. Akadémiai K. 257 l. — Ismerteti: *Stenzer Ferenc:* Turultól a Márciusi Frontig. Éllr. 1984. 28. évf. 13. sz. 10. l.; *Szabó A. Ferenc:* Haladó egyetemi mozgalom Debrecenben az 1930-as években. PFKözl. 1984. 3—4. sz. 202—206. l.
- Válogatott dokumentumok a Győr-Sopron megyei munkásmozgalom történetéből (1929—1945).** (Szerk.: Pernes Gyula, Gecsényi Lajos.) Győr, 1982. MSzMP Győr-Sopron megyei Biz. 467 l. — Ismerteti: *Szita Szabolcs.* PtK. 1984. 30. évf. 4. sz. 215—220. l.
- Vargyai Gyula:** A hadsereg politikai funkciói Magyarországon a harmincas években. Bp. 1983. Akadémiai K. 190 l. — Ismerteti: *Németi István.* MN. 1984. 47. évf. 22. sz. 8. l.; *Szakály Sándor.* HK. 1984. 31. évf. 1. sz. 154—156. l. *Tóth Sándor.* TáSz. 1984. 39. évf. 1. sz. 106—109. l.

Magyarország története 1945-től napjainkig

Források

- Árak és bérek Magyarországon 1950—1982.** A Központi Statisztikai Hivatal Statisztikai Évkönyvei alapján összeáll.: Gyarmati György—Várad László. História, 1984. 6. évf. 2. sz. 18—19. l.
- Balázs László—Raum Frigyes:** Tények és emlékek a magyar földmérés szervezetéről és tevékenységéről. (Az 1952—54-es átszervezés.) GK. 1984. 36. évf. 2. sz. 89—101. l.
- Bibó István:** A magyar demokrácia elindulása. (Bev. és közreadja: Szilágyi Sándor: Bibó István hagyatékából.) K. 1984. 9. sz. 12—25. l.
- Breuer János:** Zenei élet, kultúrpolitika, 1949. Jemnitz Sándor naplójából. História, 1984. 6. évf. 2. sz. 29—31. l.
- Budapest statisztikai évkönyve 1983.** Bp. 1984. KSH. 296 l.
- A Debreceni Vásár.** Interjú Petru Grozával — 1945-ben. (Közteszi: Gyarmati György.) História, 1984. 6. évf. 4. sz. 25—27. l.
- Demográfiai évkönyv 1983.** Magyarországi népessége. Bp. 1984. KSH. 447 l.
- Dokumentumok a Szociáldemokrata Párt értelmiségi és oktatáspolitikájáról (1945—1947).** (Közl.: Molnár János.) PtK. 1984. 30. évf. 3. sz. 216—236. l.
- Életkörülmények, lakásviszonyok, lakásmobilitás.** Adatgyűjtemény az 1978. évi életmód-élektörülmények felvétel adataiból. Bp. 1984. KSH. 350 l. Társadalomstatistikai közlemények.
- 1980. évi népszámlálás 36.: Összefoglaló adatok.** Bp. 1984. KSH. 705. l.
- A felszabadult Szabolcs-Szatmár első évének korabeli dokumentumaiból.** 1944. november 27. — 1945. február 16. (Közl.: Gyarmathy Zsigmond.) SzSzSz. 1984. 19. évf. 4. sz. 4—21. l.

- Fodor András*: Esmélkedéseink... (Részletek az Ezer este Fülep Lajossal című napló-dokumentumból.) ÚF. 1984. 16. évf. 5. sz. 27—44. l.
- Fodor András*: Ezer este Fülep Lajossal. (1947—1970.) Részletek egy naplódokumentumból. 1. rész: Kortárs, 1984. 28. évf. 10. sz. 1532—1548. l.; 2. rész: Uo. 11. sz. 1710—1724. l.
- Hallama Erzsébet*: A történelmi forduló Pécsért. (Beszélgetés Csorba Győzővel.) Jelenkor, 1984. 27. évf. 11. sz. 963—970. l.
- Hangulatjelentések. (1951.) (Közzéteszi: Sipos Péter.) História, 1984. 6. évf. 2. sz. 20—21. l.
- Hatályos jogszabályok gyűjteménye, 1945—1982. I. köt.: Törvények, országgyűlési határozatok, törvényrejtő rendeletek, elnöki tanácsi határozatok. Bp. 1984. Közgazdasági és Jogi K. 1311 l.; II. köt.: Minisztertanácsi rendeletek, és minisztertanácsi határozatok. (Szerk.: Lévai Tibor, Petrik Ferenc, Monus Lajos.) Bp. 1984. Közgazdasági és Jogi K. 1267 l.
- Háztartásstatisztika 1983. Bp. 1984. KSH. 145 l.
- Horváth Márton*: Az általános iskola létrehozását tartottam magam is az egyik legfontosabb feladatnak. (Beszélgetés Keresztury Dezsővel.) Köznevelés. 1984. 40. évf. 37. sz. 6—7. l.
- Az Ideiglenes Nemzetgyűlés és az Ideiglenes Kormány megalakulása 1944. december 21—22. Bp. 1984. Kossuth K. 123 l.
- Illyés Gyula*: Kiáltvány a parasztság művelődése ügyében. Budapest, 1946. július (A Köznevelés 1946. 16. számából.) Forrás, 1984. 16. évf. 12. sz. 28—31. l.
- Illyés Gyula*: Naplójegyzetek 1945. (Január—július.) Kortárs, 1984. 28. évf. 11. sz. 1675—1686. l.; (Szeptember—december.) Uo. 12. sz. 1843—1857. l.
- Jelentés Nagy Ferenc lemondásáról. (Újabb dokumentumok 1947—1949.) (Közzéteszi: Vida István.) História, 1984. 6. évf. 3. sz. 30—34. l.
- Kállai Gyula*: Két világ határán. Bp. 1984. Kossuth K. 279. l., ill. — Ismerteti: *Balogh Sándor*: A kommunista politikus emlékei. Nsz. 1984. 42. évf. 132. sz. 7. l.; *Darvasi István*: Folytatódik Kállai Gyula önéletírása. MH. 1984. 17. évf. 125. sz. 4—5. l.; *Fekete Csaba*. Confessio, 1984. 8. évf. 3. sz. 122—124. l.; *Mucsi Ferenc*. TáSz. 1984. 39. évf. 10. sz. 103—106. l.; *Tóbiás Áron*. ÚT. 1984. 21. évf. 34. sz. 2. l.
- Kardos József—Kornidesz Mihály*: Négy évtized oktatási dokumentumaiból. Az újrakezdés. Köznevelés, 1984. 40. évf. 16. sz. 3—7. l.; *Uők*: Programok, programtervezetek az új iskoláért. Uo. 21. sz. 4—7. l.; *Uők*: Az általános iskola születése. Uo. 24. sz. 19—21. l.; *Uők*: Egy parlamenti interpelláció története. Uo. 32. sz. 7—8. l.; *Uők*: Harc a demokratikus iskoláért. Uo. 34. sz. 7—10. l.
- A Kommunista Párt vezetőségének nyílt levele a magyar néphez. Részlet az 1944. október 28-i dokumentumból. TáSz. 1984. 39. évf. 10. sz. 64—68. l.
- Közhangulat 1951-ben. (Összeáll.: Juhari Zsuzsa.) História, 1984. 6. évf. 2. sz. 16—17. l.
- Lukács György*: A filozófus társadalmi felelőssége. MoV. 1984. 10. évf. 1—2. sz. 81—92. l.
- A MADISz 1944—1948. (Magyar Demokratikus Ifjúsági Szövetség.) (Szerk.: Rákos Sándor.) Bp. 1984. Kossuth K. 349 l., ill. — Ismerteti: *Császtyay István*: Kora tavaszi emlék, testvéri összefogással. MH. 1984. 17. évf. 196. sz. 6. l.; *Györffy Sándor*: Új nemzet kovácsa. Nsz. 1984. 42. évf. 286. sz. 7. l.
- A magyar szakszervezeti mozgalom határozatai. III. köt. (1980-tól) Bp. 1984. Népszava K. 363 l.
- Magyar—szovjet kapcsolatok, 1977—1982. kumentumok. (Szerk. biz.) Bp. 1984. Kossuth K. 421 l. — Ismerteti: *Serény Péter*: Közös mű — közös munkánkról. Nsz. 1984. 42. évf. 7. l. *Széchy András*. PtK. 1984. 30. évf. 4. sz., 206—209. l.
- Megyénk négy évtizede. — Visszaemlékezések és válogatás a megyei pártkonferenciák anyagából. (Közreadja: Filep János.) SzSzSz. 1984. 19. évf. 4. sz. 22—40. l.
- Mezőgazdasági statisztikai évkönyv 1983. Bp. 1984. KSH. 276 l.
- Önkényesen kilépett... (Dokumentumok.) K. 1984. 3. sz. 14—17. l.
- Rónay György*: Isten tenyerén. (Naplórészletek, 1951—52.) Va. 1984. 49. évf. 6. sz. 413—423. l.
- Statisztikai Évkönyv 1983. Bp. 1984. KSH. 418 l.
- Szántó Zoltán hagyatékából. (1956. februárjában, az MDP Központi Vezetőségének szánt képiratos beadványtervezet.) K. 1984. 8. sz. 38—39. l.
- Tardy Lajos*: Három tárgyalás és ami előtte volt. Egy konstruált per története. K. 1984. 8. sz. 28—38. l.
- Tudományos kutatás és fejlesztés 1982. Bp. 1984. KSH. 208 l.

- Ünnepnap „Futbóliában” avagy hajrá magyarok! (Az 1954-es angol–magyar válogatott labdarúgó-mérkőzés.) (Közvetései: Sipos Péter.) *História*, 1984. 6. évf. 4. sz. 30–32. l.
- Feldolgozások — általában
- Angelusz Róbert—Nagy Lajos Géza—Terestyéni Tamás*: Gazdaság és életszínvonal a közgondolkodásban. Esettanulmányok a 70-es évek második feléből. Bp. 1984. Kossuth K. 176 l. — Ismerteti: *Heller Mária*: Alkalmazkodási stratégiák. Könyvvilág, 1984. 29. évf. 4. sz. 2. l.
- Balogh Sándor*: Az Ideiglenes Nemzetgyűlés és az Ideiglenes Nemzeti Kormány. Tt. 1984. 38. évf. 12. sz. 70–77. l.
- Belényi Gyula*: Településfejlesztési koncepciók az 1950-es évek elején. Honismeret, 1984. 12. évf. 5. sz. 37–41. l.
- Berend T. Iván*: Négy évtized a magyar történelemben. (Részletek az elmúlt negyven esztendő társadalmi fejlődéséről tartott tudományos tanácskozások elhangzott előadásából.) Nsz. 1984. 42. évf. 294. sz. 5. l.
- Berend T. Iván*: Vita az „ötvenes-évek”-ről. — Egy tévébeszélgetés utólete. Éllr. 1984. 28. évf. 4. sz. 3–4. l.
- Dudla József*: Miskolc az 1980-as évtizedben. BSz. 1984. 29. évf. 4. sz. 71–81. l.
- Enyedi György*: Az urbanizációs ciklus és a magyar településhálózat átalakulása. Akadémiai székfoglaló 1982. december 6. Bp. 1984. Akadémiai K. 37 l. Értekezések, emlékezések.
- Gáspár János*: Nógrád megye felszabadulása. NSz. 1984. 15. évf. 3. sz. 12–23. l.
- Gyurác Ferenc*: Otthonosság és bujdosás. Veres Péter és az ötvenes évek. Kortárs, 1984. 28. évf. 3. sz. 465–470. l.
- Joó Rudolf*: A nemzetiségi tudat (értékrend, orientáció) vizsgálata a magyarországi nemzetiségi gimnáziumok végzős osztályaiban. A felmérés célja és néhány módszertani-elméleti alapkérdése. Tt. 1984. 38. évf. 11. sz. 36–42. l.
- Kanyó Ferenc*: Az élet újraindulása Szegeden. (40 év távlatából.) Pártélet, 1984. 29. évf. 10. sz. 73–76. l.
- Kanyó Ferenc*: Szeged felszabadítása. Új Írás, 1984. 24. évf. 10. sz. 39–55. l.
- Korom Mihály*: Az Ideiglenes Nemzeti Kormány létrejöttének történelmi jelentősége. DSz. 1984. 4. évf. 2. sz. 3–15. l.
- Korom Mihály*: Osztályok és magartartásuk Magyarországon a felszabadulás időszakában. PFKözl. 1984. 3–4. sz. 65–76. l.
- Kronika — 1945—1948.* (Összeáll.: Burucs Kornélia.) *História*, 1984. 6. évf. 5–6. sz. 44–45. l.
- Mikecz Ferenc*: Az első lépések a felszabadulás útján Hajdú-Bihar megyében. Pártélet, 1984. 29. évf. 11. sz. 60–63. l.
- Nagy László*: Nemzetközi tényezők hatása Magyarország fejlődésére (1944—1947). PFKözl. 1984. 1–2. sz. 100–116. l.
- Az ötvenes évek a magyar történelemben. Tudósklub, 1983. dec. 14. (A TV-beszélgetés résztvevői: Berend T. Iván, Huszár Tibor, Molnár János, Orbán Sándor, Ujhelyi Szilárd. Műsorvezető: Papp Zsolt.) Jel-Kép, 1984. 5. évf. 2. sz. 126–133. l. — Ismerteti: MH. 1984. 17. évf. 5. sz. 9. l.
- Az ötvenes évekről. Kerekasztal-beszélgetés. (Résztvevők: Bacsó Péter, Balogh Sándor, Csizmadia Ernő, Hajdú Tibor, Király István, Urbán Károly, Lakos Sándor.) Pártélet 1984. 29. évf. 3. sz. 49–58. l.
- Póto János*: A Wallenberg-emlékmű. *História*, 1984. 6. évf. 1. sz. 17–19. l.
- Rákos Sándor*: A Magyar Dolgozók Pártja II. kongresszusa a társadalmi-gazdasági fejlődésről (1951. február 25.—március 2.) PtK. 1984. 30. évf. 2. sz. 39–71. l.
- Réti R. László*: A népi Magyarország első évtizedéről. Pártélet, 1984. 29. évf. 2. sz. 36–41. l.
- Somlyai Magda*: Az új országgá szerveződés első lépései. 1944 ősze — 1945 tavasza. TáSz. 1984. 39. évf. 11. sz. 78–89. l.
- Szabó Bálint*: Gazdasági, politikai változások az 1953. júniusi fordulat után és az MDP III. kongresszusa. PtK. 1984. 30. évf. 1. sz. 52–98. l.
- Szabó János*: Dévaványa felszabadulása és új életének első hónapjai. BékÉl. 1984. 19. évf. 4. sz. 427–434. l.
- Szeged, 1944. október (Városvezetés, iskolanyitás. Az első politikai nagygyűlés.) Magyarország, 1984. 21. évf. 43. sz. 21. l.
- Szeredi Péter*: Az Ideiglenes Nemzeti Kormány megalakulásáról és első intézkedéseiről. PFKözl. 1984. 3–4. sz. 77–92. l.

- Szeredi Péter:** A népi demokrácia születése Debrecenben. Alföld, 1984. 35. évf. 11. sz. 95—99. l.
- Szirmai Viktória:** Várostervezés, új városok, urbanisztikai problémák a szocialista társadalomban. TtKözl. 1984. 13. évf. 1. sz. 122—137. l.
- Takács Dezső:** Battonya 40 éve. ÁI. 1984. 34. évf. 9. sz. 830—835. l.
- Varga Csaba:** Falu és közigazgatás. ÚF. 1984. 16. évf. 2. sz. 7—12. l.
- Varga Gyula:** 40 szabad esztendő. SzSzSz. 1984. 19. évf. 4. sz. 1—3. l.
- Varga József:** A szocializmus építésének első szakasza Hajdú-Bihar megyében (1948—1962). DSz. 1984. 4. évf. 1. sz. 71—75. l.
- Varga László:** Pató Pálok vagy sztahanovisták? Bp. 1984. Magvető K. 174 l. Gyorsuló idő.
- Gazdaság**
- Bácskai Tamás:** Hungarian Rate of Exchange Policy. NHQ. 1984. 25. köt. 96. sz. 117—129. l.
- Bauer Tamás:** Homályos tisztázás. Észrevételek „Gazdaságirányítási rendszerünk továbbfejlesztése a szocialista építés szolgálatában” című tanulmányhoz. TáSz. 1984. 39. évf. 3. sz. 76—86. l.
- Belényi Gyula:** Munakerő-gazdálkodási politika és a mezőgazdasági népesség iparba vándorlása az extenzív iparosítás kezdetén (1949—1953). PtK. 1984. 30. évf. 4. sz. 79—111. l.
- Berend T. Iván:** Gazdaságpolitika — életszínvonal 1951-ben. História, 1984. 6. évf. 2. sz. 15—16, 20. l.
- Berend T. Iván:** A reformviták sűrűjében. Éllr. 1984. 28. évf. 15. sz. 6. l.
- Berend T. Iván:** The Economy: Catching up or Standing Still. NHQ. 1984. 25. köt. 94. sz. 7—20. l.
- Bognár József:** Further Developments in Economic Reform. NHQ. 1984. 25. köt. 95. sz. 45—54. l.
- Bródy András:** Lassuló idő. A gazdasági bajok magyarázatához. Bp. 1984. Közgazdasági és Jogi K. 166 l. (2. kiad.)
- Csaba László:** A magyar gazdasági reform dilemmái. JK. 1984. 39. évf. 7. sz. 347—359. l.
- Csikós-Nagy Béla:** Liquidity Problems and Economic Consolidation. NHQ. 1984. 25. köt. 94. sz. 42—54. l.
- Csikós-Nagy Béla:** A New Phase in the Hungarian Economic Reform 1984—1987. NHQ. 1984. 25. köt. 96. sz. 21—32. l.
- Csikós-Nagy Béla:** Tíz kérdés — gazdaságpolitikánk természetrajzáról. V. 1984. 27. évf. 3. sz. 10—17. l.
- Csizmadia Ernő:** Az MSzMP agrárpolitikája és a magyar mezőgazdaság. Bp. 1984. Kossuth K. 287. l. — Ismerteti: *Bedő Illdikó*. MN. 1984. 47. évf. 139. sz. 8. l.; *Benet István*. KgSz. 1984. 31. évf. 6. sz. 742—745. l.; *Romány Pál*. Gazdálkodás, 1984. 28. évf. 4. sz. 78. l.; *Uő:* Az ország kenyere közelről. Könyvvilág, 1984. 29. évf. 2. sz. l.; *I. Tóth Dezső:* TájékoztatóMM. 1984. 6. sz. 198—202. l.; *Tóth Benedek:* A sikeres út a jövő záloga. Nsz. 1984. 42. évf. 233. sz. 7. l.
- Falusiné Szikra Katalin:** Az elosztási viszonyok és a reform. KgSz. 1984. 31. évf. 7—8. sz. 817—820. l.; Uaz: *TáK*. 1984. 2. évf. 3—4. sz. 30—34. l.
- Faluvégi Lajos:** Hosszútávú fejlődésünk útjai és ütelágazásai. V. 1984. 27. évf. 9. sz. 1—16. l.
- Farkas Katalin—Pataki Judit:** Nyolc esztendő mérlege. A közvélemény a gazdaságról és az életszínvonalról. Jel-Kép, 1984. 5. évf. 1. sz. 117—119. l.
- Földes György:** Egyszerűsítés, mechanizmus és iparirányítás 1953—1956. Ptk. 1984. 30. évf. 2. sz. 72—108. l.
- Frank Ferenc:** Békés megye gazdasági, társadalmi fejlődése. BékÉl. 1984. 19. évf. 2. sz. 147—151. l.
- Huszár István:** A gazdasági és társadalmi kérdések kölcsönhatásai. KgSz. 1984. 31. évf. 7—8. sz. 800—804. l.
- Huszár István:** Pártirányítás és gazdaságpolitika. TáSz. 1984. 39. évf. 6. sz. 3—13. l.
- Illés György:** 35 év a vízellátás és csatornázás történetéből (1948—1983). Magyar Vízgazdálkodás, 1984. 1. sz. 10—11. l.
- Juhász Pál—Magyar Bálint:** Néhány megjegyzés a lengyel és a magyar mezőgazdasági kistermelő helyzetéről a hetvenes években. Medvetánc, 1984. 4. évf. 2—3. sz. 181—208. l.
- Keller László:** MÁV 1945: Budapest. Vasút, 1984. 34. évf. 4. sz. 26—27. l.
- Kerekgyártó Györgyné:** A vállalati koncentráció a nagyüzemi mezőgazdaságban, 1970—1982. StSz. 1984. 62. évf. 8—9. sz. 789—799. l.
- Körmeny Gyözőné—Varga János:** A termelés, a ráfordítások és a munkaerő alakulása Vas

- megye mezőgazdasági nagyüzemeiben 1976—1982. VSz. 1984. 38. évf. 3. sz. 356—369. 1.
- Kulcsár Kálmán*: Gazdasági reform és szociálpolitikai problémák. TáSz. 1984. 39. évf. 7—8. sz. 127—134. 1.
- Kulcsár István*: A reform és a szociálpolitika. KgSz. 1984. 31. évf. 7—8. sz. 805—811. 1.; Uaz: Ták. 1984. 2. évf. 3—4. sz. 22—29. 1.
- Laky Teréz*: Mítoszok és valóság. Kisvállalkozások Magyarországon. V. 1984. 27. évf. 1. sz. 1—17. 1.
- Lénárthné Végh Katalin*: Vas megyei gépállomások 25 éve. I. rész. VSz. 1984. 38. évf. 4. sz. 499—515. 1.
- Marjai József*: Egyensúly, realitás, reform. (Válogatott beszédek és cikkek, 1975—83.) Bp. 1984. Kossuth K. 4001. — Ismerteti: *Csath Magdolna*: TáSz. 1984. 39. évf. 10. sz. 101—103. 1.; *Darvasi István*. MH. 1984. 17. évf. 69. sz. 7. 1.; *Horváth Józsefné*. NSz. 1984. 15. évf. 3. sz. 116—117. 1.; *István György*: Nagyobb mozgástér. Kodifikált döntés igénye. Magyarország, 1984. 21. évf. 15. sz. 24. 1.; *Kállay László*: Az egyensúly realitása. Könyvvilág, 1984. 29. évf. 4. sz. 2. 1.; *Kozma Ferenc*: Az igényesség jegyében. NSz. 1984. 42. évf. 93. sz. 4. 1.; *Tóth Gábor*: A reform útján MN. 1984. 47. évf. 80. sz. 7. 1.
- A mezőgazdaság fejlődésének szocialista útja a legutóbbi két évtized magyarországi tapasztalatai tükrében. (Szerk.: Girus Károly, Simon Péter.) Bp. 1982. ELTE Tud. Szoc. Tsz. 250 1.
- Nyers Rezső*: A gazdaságirányítás rendszere és a társadalmi fejlődés Magyarországon. Ták. 1984. 2. évf. 2. sz. 5—11. 1.
- Nyers R.*—*Tardos M.*: The Necessity for Consolidation of the Economy and the Possibility of Development in Hungary. AOe. 1984. 32. köt. 1—2. sz. 1—19. 1.
- Orbán Sándor*: Torzulások és fáziseltolódások a felszabadulás utáni paraszti árutermelésben. MT. 1984. 29. köt. 12. sz. 962—971. 1.
- Oros I.*: Small-Scale Agricultural Production in Hungary. AOe. 1984. 32. köt. 1—2. sz. 65—89. 1.
- Páles Gyula*: Mezőgazdaság és gazdaságpolitika Magyarországon (1960—1982). Gazdálkodás, 1984. 28. évf. 3. sz. 1—10. 1.
- Péter György*: A népgazdaság központi, tervszerű irányításáról. Medvetánc, 1984. 4. évf. 2—3. sz. 253—277. 1.
- Pető Iván*—*Szakács Sándor*: A gazdaság intézményrendszer átalakítása 1948—1949-ben Medvetánc, 1983. 4. sz. — 1984. 1. sz. 205—229. 1.
- Sárközy Tamás*: Az állami vállalatok történeti fejlődése. I. rész SzaSz. 1984. 13. évf. 10. sz. 3—10. 1.
- Sárközy Tamás*: A gazdaságirányítási rendszer továbbfejlesztéséről. JK. 1984. 39. évf. 7. sz. 360—366. 1.
- Simai Mihály*: A reform külgazdasági összefüggéseiről. KgSz. 1984. 31. évf. 7—8. sz. 828—835. 1.; Uaz: Ták. 1984. 2. évf. 3—4. sz. 35—41. 1.
- Szabó Károly*—*Virág László*: A begyűjtés „klasszikus” formája Magyarországon (1950—1053). Medvetánc, 1984. 4. évf. 2—3. sz. 159—179. 1.
- Szegő Andrea*: Vita a reform-alternatívákról. K. 1984. 6. sz. 3—5. 1.
- Szoboszlai György*: Gazdaságirányítás és társadalmi összefüggések. TtKözl. 1984. 14. évf. 3. sz. 357—372. 1.
- Szipurisz Ilkó*: Társadalmi-gazdasági fejlődésünk néhány kérdése. KgSz. 1984. 31. évf. 2. sz. 179—186. 1.
- Tatai Zoltán*: Az Alföld iparosításának negyedszázada. Területi Statisztika, 1984. 34. évf. 2. sz. 167—183. 1.
- Tatai Zoltán*: Az ipar fejlődése a községekben. A községek társadalmi-gazdasági fejlődésének fő vonásai (1970—1980). PFKözl. 1984. 1—2. sz. 89—99. 1.
- Váncsa Jenő*: A magyar mezőgazdaság fejlődése a KGST 35 esztendejének tükrében. Nemzetközi Mezőgazdasági Szemle, 1984. 28. évf. 2. sz. 21—24. 1.
- Varga László*: Szövetkezeti halászat 1945—1948 között. Honismeret, 1984. 30. évf. 1. sz. 14—16. 1.
- Társadalom
- Ádám György*: Az orvosi hálapénz kifejlődésének jogi előzményei. JK. 1984. 39. évf. 10. sz. 547—556. 1.
- Aranyosy Andrásné*: Történeti áttekintés az idős-korúak szociális otthoni gondozásáról. Szociális Gondoskodás, 1984. 2. sz. 6—42. 1.
- Bálint Csaba*: A munkásfiatalok életkörülményeiről. TáSz. 1984. 39. évf. 7—8. sz. 68—87. 1.

- Balogh József:** A nők munkájának társadalmi-gazdasági körülményei Magyarországon. SZEKI-Táj. 1984. 7. évf. 3. sz. 74—83. l.
- Barta Barnabás:** A társadalmi folyamatok néhány új vonása Magyarországon (1976—1983). StSz. 1984. 62. évf. 10. sz. 986—995. l.
- Bognár László:** Adalékok a helyi társadalom fejlődéstörténetéhez. ÚF. 1984. 16. évf. 2. sz. 15—17. l.
- Bognár József:** A reform szerepe a szocialista társadalom fejlődésében. KgSz. 1984. 31. évf. 7—8. sz. 821—827. l.; Uaz: Ták. 1984. 2. évf. 3—4. sz. 5—12. l.
- Bóhm Antal:** „Ingázó ország”. Az ingázás előzményei hazánkban. Szoc. 1983. 4. sz. 433—443. l.
- Bóhm Antal:** Társadalomszerkezet, település, helyi társadalom. Ták. 1984. 2. évf. 3—4. sz. 69—84. l.
- Czerván Mártonné:** Az iparban dolgozó nők helyzete. Pártélet, 1984. 29. évf. 12. sz. 63—67. l.
- Cseh-Szombathy László:** Változások a család társadalmi és gazdasági szerepében. Ták. 1984. 2. évf. 3—4. sz. 53—63. l.
- Csuhaj Varjú Imre:** Bérekről, keresetekről, fizikai munkakörülményekről. Dokumentumelemzés 1957—1981. TtKözl. 1984. 14. évf. 4. sz. 566—584. l.
- Dövényi Zoltánné:** A fiatal értelmiség helyzete Békéscsabán. (Egy szociológiai felmérés tanulmányai.) BékÉl. 1984. 19. évf. 3. sz. 314—326. l.
- Dusчек Lajosné:** Nők a vezetésben. SzaSz. 1984. 13. évf. 2. sz. 3—9. l.
- Egy korosztály életútja. (Az 1928—34-ben született férfiakról.) Kutatási beszámoló. Tanulmánykötet. Bp. 1984. MTA Szociológiai Int. 395. l.
- Elek István:** Értelmiség és közművelődés? (Vita az értelmiségről.) Napjaink, 1984. 23. évf. 4. sz. 17—18. l.
- Elek István:** A falu az utóbbi másfél évtized szociográfiai irodalmában. ÚF. 1984. 16. évf. 2. sz. 41—48. l.
- Ferge Zsuzsa:** Szociálpolitika a gazdaságban és a társadalomban. Ták. 1984. 2. évf. 2. sz. 54—70. l.
- Fukász György:** Csepeli munkások életmódja. Kutatási program és koncepció. SzEKI-Táj. 1984. 7. évf. 2. sz. 74—86. l.
- Gadó Ottó:** A szociálpolitika és az állam költségvetés. Hozzászólás Ferge Zsuzsa cikkéhez. TáSz. 1984. 39. évf. 3. sz. 100—105. l.
- Győri Illés György:** Hátrányban vagy előnyben az értelmiség? Beszélgetés Huszár Tiborral, az ELTE Szociológiai Intézetének igazgatójával. SzaSz. 1984. 13. évf. 4. sz. 17—21. l.
- Hagelmayer István—Antal László:** Szociálpolitikai ideák és gazdasági realitások. Hozzászólás Ferge Zsuzsa cikkéhez. TáSz. 1984. 39. évf. 2. sz. 54—63. l.
- Hajdú Bertalanné:** A szövetkezeti parasztság Szabolcs-Szatmárban. A mezőgazdaság szerepe, jelentősége a foglalkoztatásban. SzSzSz. 1984. 19. évf. 2. sz. 29—44. l.
- Hankiss Ágnes:** Kötéltánc. A társadalmi azonosságtudat válsága. Bp. 1984. Magvető K. 280 l. — Ismerteti: *Deák Dániel*. MN. 1984. 17. évf. 135. sz. 6. l.; *Fenyő István:* A közéleti cselekvés lehetőségeiért. Nsz. 1984. 42. évf. 158. sz. 16. l.; *Kerékgyártó T. István:* A megfejtes kockázata. Napjaink, 1984. 23. évf. 9. sz. 35. l.; *R. Szabados Tamás:* Tényálladék. ÉlIr. 1984. 28. évf. 38. sz. 11. l.
- Harcza István:** Mezőgazdasági kistermelés, életkörülmények, életmód. Ták. 1984. 2. évf. 3—4. sz. 134—153. l.
- Harcza István:** Társadalmi folyamatok Magyarországon és Csehszlovákiában. StSz. 1984. 62. évf. 4. sz. 370—388. l.
- Havas Gábor:** Foglalkoztatási stratégiák különböző cigány közösségekben. Medvetánc, 1984. 4. évf. 2—3. sz. 209—226. l.
- Héczei Béláné:** A munkásosztály jellemzői Szabolcs-Szatmár megyében. SzSzSz. 1984. 19. évf. 2. sz. 17—28. l.
- Hogyan élünk? A szocialista életmód ismérvei, feltételei, tendenciái. (Szerk.: Szántó Miklós.) Bp. 1984. Közgazdasági és Jogi K. 246 l.
- Horváth Emil:** Hegykő, Fertőhomok, Hidegség osztály és rétegszerkezetének alakulása (1960—1983). SSz. 1984. 38. évf. 4. sz. 312—331. l.
- Az ifjúság életkörülményei. Bp. 1984. KSH. 335 l. Ifjúság és társadalom. Ifjúságstatisztikai közlemények.
- Kerekasztal-beszélgetés a Bács-Kiskun megyei falvak népességmegtartó képességéről. Forrás, 1984. 16. évf. 11. sz. 29—41. l.
- Kéry András:** Tízéves a népességnylvántartás. StSz. 1984. 62. évf. 11. sz. 1139—1142. l.
- Király László:** Fordulópont a tanyák fejlődésében. (Az utóbbi másfél évtized Bács-Kiskun megyei tapasztalatai.) AlFT. 1984. 8. köt. 187—200. l.

- Knopp András*: A párt értelmiségi politikájáról. TáSz. 1984. 39. évf. 1. sz. 53—65. l.
- Knopp András—Radics Katalin*: A fiatal értelmiség helyzetéről. TáSz. 1984. 39. évf. 7—8. sz. 52—67. l.
- Kolosi Tamás*: Státuscsoportok Magyarországon. Ták. 1984. 2. évf. 1. sz. 21—41. l.
- Lehoczki Mihály—Csáky Csaba*: A mezőgazdasági értelmiség a termelésben és a közéletben. Pártélet, 1984. 29. évf. 3. sz. 65—71. l.
- Léka Tivadar*: A nyugdíjasok és ellátottak szociális helyzetéről. SzEKI-Táj. 1984. 7. évf. 2. sz. 51—73. l.
- Lick József*: A magyarországi ifjúságkutatásról. PFKözl. 1983. 4. sz. 5—10. l.
- A magyar ifjúság a nyolcvanas években. Bp. 1984. Kossuth K. 265 l. — Ismerteti: *Párkány László*: Ifjúságpolitika, haladóknak. ÉIf. 1984. 28. évf. 49. sz. 11. l.; *Tóth Pál Péter*: Ifjúságkutatás. Könyvvilág, 1984. 29. évf. 8. sz. 14. l.
- Molnár Pál*: A társadalmi fejlődés sajátosságai 1945—1949 között Nógrád megyében. NSz. 1984. 15. évf. 3. sz. 24—28. l.
- Molnárné Venyige Júlia*: Diplomások Magyarországon 1980-ban StSz. 1984. 62. évf. 4. sz. 360—362. l.
- Molnárné Venyige Júlia*: A női munka és a társadalmi munkaszervezet. MT. 1984. 29. köt. 2. sz. 138—144. l.
- Orbán Sándor*: Paraszti értékek. ÉIT. 1984. 39. évf. 30. sz. 934—935. l.
- Pirityi Ottó*: Bér- és keresetszabályozás — vállalati szemmel. SzEKI-Táj. 1984. 7. évf. 1. sz. 5—24. l.
- Porkoláb Albert*: A pedagógusok élet- és munkakörülményei Borsod-Abaúj-Zemplén megyében. BSz. 1984. 29. évf. 4. sz. 11—16. l.
- Simon Péter*: A magyar parasztság sorsfordulója 1946—1949. Bp. 1984. Kossuth K. 212 l., ill. Négy évtized.
- Szegő Andrea*: Gazdaság- és politika — érdek és struktúra. (Történet-szociológiai-struktúraelméleti vázlat társadalmunk érdektagozódásáról.) Medvetánc, 1983. 3. évf. 2—3. sz. 49—92. l.
- Településszerkezet és társadalmi mobilitás a Dél-Alföldön a szocialista társadalom építésének időszakában. A TIT Történelmi, Szociológiai-Demográfiai Választmánya és a Csongrádi szervezet által rendezett tájkonferencia előadásai. (Szerk.: Hegyi András.) Szeged, 1984. TIT Csongrád megyei csoportja, 77 l.
- Terbócs László*: A létminimum értelmezésének és mérési módszereinek történelmi változása. SzEKI-Táj. 1984. 7. évf. 3. sz. 54—73. l.
- Tóth József*: A településnagyság és a népesedés közötti kapcsolat az Alföldön (1949—1980) AIfT. 1984. 8. köt. 121—141. l.
- Utasi Ágnes*: Életstílusok, fogyasztás (Egy kutatási részstanulmánya.) TtKözl. 1984. 13. évf. 1. sz. 48—68. l.
- Vincze Sándor*: Diplomások Szolnok megyében (Az utóbbi évtizedek néhány jellemző tendenciája.) Jászkunság, 1984. 30. évf. 2. sz. 5—29. l.
- Virágh Ferenc*: A mezőgazdasági termelészövetkezeti tagság jövedelmének forrásai és színvonala (1960—1980). AtSz. 1984. 26. évf. 1—2. sz. 207—223. l.
- Zongor Gábor*: Járás — városkörnyék — körzet Meditáció a magyar közigazgatás korszerűsítéséről. Műhely, 1984. 7. évf. 2. sz. 59—66. l.

Politika

- Aczél György*: National Minority Rights: The Lav Socialism. NHQ. 1984. 25. köt. 95. sz. 6—10. l.
- Bajnok Lászlóné*: A párt népfrempolitikájának megújítása a konszolidáció idején Hajdú Bihar megyében. TájékoztatóMM. 1984. 4. sz. 103—130. l.
- Bálint Tibor*: A községi képviselő új formája: a előjárás. Pártélet, 1984. 29. évf. 12. sz. 50—54. l.
- Balogh Sándor*: Az 1944—1948-as magyarországi népi-demokratikus átalakulás az emigráció történelmi irodalomban. PFKözl. 1984. 3—4. sz. 105—121. l.
- Balogh Sándor*: A magyar népi demokrácia demokratizmusáról (1944—1946). TSz. 1984. 27. évf. 1—2. sz. 279—291. l.
- Balogh Sándor*: Választások Magyarországon 1945 Bp. 1984. Kossuth K. 180 l., ill. Négy évtized
- Benkő Péter*: A Magyar Kommunista Párt gazdaságpolitikai és szervezeti koncepciójának fő vonásai 1948 elején. PFKözl. 1984. 3—4. sz. 93—104. l.
- Benkő Péter*: A Nemzeti Parasztpárt eszmei-politikai arculatának főbb vonásai 1945 és 1946 között. TájékoztatóMM. 1984. 5. sz. 35—53. l.

- Berecz János—Pósa Zsolt:** Egyetemisták és diákmozgalom (1953—1956). PFKözl. 1984. 1—2. sz. 117—139. l.
- Boldizsár Iván:** The Other Hungary. Preface and a chapter from „L'Autre Hongrie”, published in 1946. NHQ. 1984. 25. köt. 96. sz. 71—84. l.
- Cserháti József:** A Vatikán és a magyar állam közötti megegyezés 20. évfordulójára. Va. 1984. 49. évf. 9. sz. 641—650. l.
- Darvasi István:** A magyar államiság újjászületése. Pártélet, 1984. 29. évf. 12. sz. 27—31. l.
- Döbrentei Károly—Apró József:** A Textilipari dolgozók Szakszervezetének története. 1945—1975. Bp. 1984. Textilip. Dolg. Szaksz. — Népszava, 228 l., ill.
- Együtt a nemzetiségekkel.** Nemzetiségi politika a mai Magyarországon. (Összeáll. és szerk.: Fodor Péter, Kóvágó László, Stark Ferenc, Verseghi György.) Bp. 1984. Kossuth K. 356 l. — Ismerteti: *Ember Mária*: MN. 1984. 47. évf. 212. sz. 6. l.
- Fodor Péter:** A Hajdú-Bihar megyében élő románokról — nemzetiségpolitikánk tükrében. Gondolatok a téma tanulmányozásához. DSz. 4. évf. 1. sz. 149—160. l.
- Fürj Zoltán:** A református egyház és az állam kapcsolata (1945—1948 között). TájékoztatóMM. 1984. 5. sz. 21—45. l.
- Gergely Jenő:** A Katolikus Egyház és a népi demokratikus forradalom (1944—1948). Propagandista, 1984. 8. évf. 6. sz. 98—116. l.
- Gyarmati György:** Közigazgatási reform és pártküzdelmek, 1944—1947. V. 1984. 27. évf. 6. sz. 9—20. l.
- Hajdu Mihály:** Groza — a magyar—román egyetértésért. Magyarország, 1984. 21. évf. 47. sz. 10. l.
- Háncs Ernő:** A Politikai Főcsoportfőnökség és a politikai tiszti intézmény létrehozásának előzményei a Magyar Néphadseregben (1948. április —1949. február). 1. rész: HK. 1984. 31. évf. 1. sz. 72—94. l.; 2. rész: Uo. 2. sz. 271—289. l.
- Izsák Lajos:** Rákosi, Révai, Rajk a többpártrendszer felszámolásáról. História, 1984. 6. évf. 3. sz. 34. l.
- Katona Lászlóné:** Adalékok megyénk ifjúsági mozgalmának történetéhez (1945—1948). DSz. 1984. 4. évf. 2. sz. 53—61. l.
- Korom Mihály:** A debreceni kormány és a magyar fegyverszüneti egyezmény aláírása (1945. I. 20). DSz. 1984. 4. évf. 1. sz. 125—140. l.
- Korom Mihály:** A magyar népi demokrácia első éve. 1944—1948. V. 1984. 27. évf. 3. sz. 1—9. l.
- Korom Mihály:** A magyar népi demokrácia megszületése. A társadalmi átalakulás külső és belső feltételei. PTK. 1984. 30. évf. 4. sz. 3—31. l.
- Korom Mihály:** A Népi Bizottságok és a közigazgatás Magyarországon 1944—1945. Bp. 1984. Kossuth K. 210 l., ill. Négy évtized.
- Korom Mihály:** A népi demokratikus hatalom létrejötte — sorsforduló Magyarországon történetében. Honismeret, 1984. 12. évf. 4. sz. 3—6. l.
- Korom Mihály:** Zakljucsenie peremirija sz Vengrije. AH. 1984. 30. köt. 1—2. sz. 151—180. l.
- Kovács Ernő:** A munkásörsg Borsod megyei személyi és parancsnoki állományának negyedszázados fejlődése. BSz. 1984. 29. évf. 2. sz. 83—91. l.
- Lakos Sándor:** A politikai rendszer és a párt fejlődésének negyedszázados útja. TáSz. 1984. 39. évf. 4. sz. 3—12. l.
- Lukács János:** A párt szakszervezeti politikája Baranyában. SzaSz. 1984. 13. évf. 3. sz. 38—43. l.
- Máté György:** Szabadságunk hajnalán. A szabad magyar sajtó első esztendeiről. MS. 1984. 25. évf. 11. sz. 6—9. l.
- Micheller Magdolna:** A MEFESZ történetének néhány elvi, politikai tanulsága (1945—1950). TájékoztatóMM. 1984. 4. sz. 88—102. l.
- Mikecz Ferenc:** Az MKP vezetete forradalmi erök harca a népi demokratikus átalakulásért Hajdú-Bihar megyében 1944—1948. Bp. 1984. Akadémiai K. 251 l., ill.
- Mikecz Ferenc:** Pártalakulások Debrecenben. (1944—1945). DSz. 1984. 4. évf. 2. sz. 31—45. l.
- Mórocz Károly:** Interjú Balogh Sándor professzorral. (A magyar—csehszlovák 1946-os lakosságcsereéről.) ÚF. 1984. 16. évf. 4. sz. 76—79. l.
- Mucs Sándor:** Demokrácia és hadsereg 1944—1948. História, 1984. 6. évf. 5—6. sz. 58—60. l.
- Mucs Sándor—Zágoni Ernő:** A Magyar Néphadsereg története. Bp. 1984. Zrínyi K. 357 l., ill., térk. (2. bőv. kiad.)
- Nagy Zsuzsa:** A magyar újjászületés szolgálatában. A debreceni Néplap történetének első fejezetéből. Dsz. 1984. 4. évf. 2. sz. 63—76. l.

- A néphatalom védelmében. (Szerk.: Berecz János.) Bp. 1984. Zrínyi K. 2071., ill. — Ismerteti: *Lajtai Vera*: „Volt erő, és mégis...” Nsz. 1984. 42. évf. 263. sz. 7. 1.
- Orbán Sándor*: Baloldali fordulat, kiigazítások — fáziskéséssel (1955 március—1956. október). TSz. 1984. 27. évf. 1—2. sz. 292—302. 1.
- Schiffer Pál*: Ötvenes évek...? K. 1984. 11. sz. 21. 1.
- Serflek István*: A párt tömegpolitikai munkájának kezdetei (1944—1951). Dsz. 1984. 4. évf. 2. sz. 47—52. 1.
- Soós Tibor*: Választási rendszerünk demokratizálódása a Békés megyei választások tükrében (1944—45). BékÉl. 1984. 19. évf. 4. sz. 415—426. 1.
- Strassenreiter Erzsébet*: A munkáspártok újjászerveződése. 1944. szeptember—1945. május. TáSz. 1984. 39. évf. 12. sz. 52—63. 1.
- Szabó Bálint*: A szektás irányvonal csödjé és a szocialista konszolidáció újabb lehetősége. Az MDP politikája 1955 nyarától a Központi Vezetőség 1956. júliusi üléséig. PtK. 1984. 30. évf. 4. sz. 32—78. 1.
- Szabó Bálint*: Új szakasz az MDP politikájában. 1953—1954. Bp. 1984. Kossuth K. 165 l. Négy évtized.
- Szabó Miklós*: Csendes háború. Bp. 1984. Zrínyi K. 423 l. — Ismerteti: *K. E. MN*. 1984. 47. évf. 212. sz. 6. 1.; *Pintér István*: Csendesen az üvöltők ellen. Nsz. 1984. 42. évf. 144. sz. 7. 1.
- Szárász György*: Megjelent még egy furcsa könyv. Ion Lăncrăjan: Vocația constructivă (Építő elhivatottság) c. 1983-ban megjelent művében a „Várákozás” c. írásáról. V. 1984. 27. évf. 3. sz. 92—108. 1.
- Szeredi Péter*: Ankét Korom Mihály: „Magyarország Ideiglenes Nemzeti Kormányja és a fegyverszünet (1944—1945)” című könyvéről. TSz. 1983. 26. évf. 3—4. sz. 458—463. 1.
- Szeredi Péter*: A Szociáldemokrata Párt az 1947. augusztus 31-i országgyűlési választáson. TájékoztatóMM. 1984. 2. sz. 152—183. 1.
- Szoboszlai György*: Az aprófalvak érdekképviselete. Ttközl. 1984. 14. évf. 2. sz. 205—215. 1.
- Szűrös Mátyás*: Interrelation of the National and the International in Hungary Policy. NHQ. 1984. 25. köt. 93. sz. 8—18. 1.
- Szűrös Mátyás*: A nemzeti és a nemzetközi kölcsönhatása a szocializmus magyarországi fejlődésében. TáSz. 1984. 39. évf. 1. sz. 13—21. 1.
- Ujszászi Ilona*: A MADISz és más ifjúsági szervezetek tevékenysége az 1945-ös választásokig. TájékoztatóMM. 1984. 3. sz. 43—71. 1.
- Vági Gábor*: Ahol az „engedélyezett demokrácia” mit sem ér. (A mai magyar falurendszerről, a falvak demokratizálódásáról.) ÚF. 1984. 16. évf. 2. sz. 3—7. 1.
- Vancza János*: Adalékok a Hazafias Népfront mozgalom történetéhez megyénkben (1954—56). BSz. 1984. 29. évf. 3. sz. 24—34. 1.
- Varga Lajos*: Az MDP Politikai Bizottságának 1950. július 24-i, a szakszervezeti munka egyes kérdéseiről szóló határozata megszületésének körülményei. TájékoztatóMM. 1984. 5. sz. 251—266. 1.
- Verasztó Antal*: Az orosházi nőszövetség küldöttei az MNDSz I. kongresszusán (1946). BékÉl. 1984. 19. évf. 4. sz. 505—508. 1.
- Verebélyi Imre*: Az államigazgatás irányító tevékenységének változásai. TáSz. 1984. 39. évf. 7—8. sz. 40—51. 1.
- Szabó Bálint*: Az MDP politikája 1954 második felében és az 1955. márciusi fordulat. PtK. 1984. 30. évf. 3. sz. 37—90. 1.
- Závada Pál*: Teljes erővel. (Agrárpolitika 1949—1953.) Medvetánc, 1984. 4. évf. 2—3. sz. 137—158. 1.

Kultúra — tudomány — művelődés

- Aczél György*: Cselekvő türelmetlenség. Hozzászólás a közművelődési tanácskozáson, 1984. okt. 5-én. Pártélet, 1984. 29. évf. 11. sz. 23—34. 1.
- Aczél György*: Művészet, közönség, közösség. (Részletek az MSZMP Politikai Akadémiáján 1984. október 31-én tartott „Művészetpolitikánk időszerű kérdései” c. előadásából.) K. 1984. 12. sz. 2—3. 1.
- Aczél György*: Tegnap — ma holnap. (Az országos művelődéspolitikai tanácskozáson 1983. dec. 15-én elhangzott felszólalás szerkesztett szövege.) Vg. 1984. 25. évf. 10. 601—612. 1.
- Ádám György*: Az ismeretterjesztés gondjairól. Pártélet, 1984. 29. évf. 3. sz. 42—44. 1.
- Angyal László*: Negyed évszázad a műemlékekért Hajdú-Bihar megyében (1958—1983). MV. 1984. 28. évf. 1. sz. 30—39. 1.
- Bakó Andre*: Az irodalmi élet megújulása Debrecenben a felszabadulás után. Alföld, 1984. 35. évf. 10. sz. 35—42. 1.

- Járd András—Máté András:* Matematika és filozófia hazánkban 1957-től napjainkig. FF. 1984. 6. évf. 3. sz. 9—25. l.
- Jényei Miklós:* A debreceni sajtó a közoktatás megújulásáért (1944. nov.—1945. márc.) DSz. 1984. 4. évf. 2. sz. 77—92. l.
- Jényei Miklós:* „A társadalmi megújulás új színházát követel”. Színház-politikai elképzelések a debreceni sajtóban a felszabadulás hónapjaiban. Alföld, 1984. 35. évf. 10. sz. 42—46. l.
- Jersei Andrásné:* A demográfiai változások hatása a középfokú képzésre. Ttközl. 1984. 14. évf. 2. sz. 216—237. l.
- Jászár Nagy László:* Beszélgetés a népfőiskoláról. (Boldizsár Iván, Pozsgay Imre, Huszár István.) Forrás, 1984. 16. évf. 12. sz. 82—91. l.
- Jzigler Róbert:* A Magyar Kommunista Párt közművelődési törekvései a falvakban 1945-ben. Kultúra és Közösség, 1984. 4. sz. 98—112. l.
- Jarvas Péter:* Oktatás és tervezdalkodás (1949—1953). Medvetánc, 1984. 4. sz. — 1984. 1. sz. 59—75. l.
- Jrahos Ágoston:* A nemzetiségi iskolák szakfelügyeletéről és a beiskolázásról PSz. 1984. 34. évf. 1. sz. 91. l.
- Jráviczki Imre—Misóczki Lajos:* Agrár-oktatás Gyöngyösön (1962-től). HSz. 1984. 12. évf. 2. sz. 25—28. l.
- Jlek István:* Szükség van-e ma népfőiskolára? Forrás, 1984. 16. évf. 12. sz. 93—94. l.
- Jarkas Máttyás:* A gyulai Dózsa György Népi Kollégium nevelőmunkája (1946—1949). BékÉ. 1984. 19. évf. 4. sz. 495—504. l.
- Jehér Pál, E.:* Kultúra és gazdaság. Egy-két szó az alapkérdésekről. SzaSz. 1984. 13. évf. 3. sz. 29—31. l.
- Jodor András:* Bartók befogadásának problémái a felszabadulás utáni Magyarországon. Műhely, 1984. 7. évf. 4. sz. 44—46. l.
- Jyarmati Kálmán:* Hajdú-Bihar megye közművelődéséről. (Eredmények, tendenciák, ellentmondások.) DSz. 1984. 4. évf. 1. sz. 87—99. l.
- Jyulavári Pál:* Békés megye szakemberellátottsága, a szakemberképzés feladatai. BékÉl. 1984. 19. évf. 2. sz. 152—162. l.
- Jalász Gábor:* Az oktatáspolitikai szerkezete a hatvanas-hetvenes években. Medvetánc, 1984. 4. évf. 2—3. sz. 73—95. l.
- Horváth Márton:* Fordulópontok a középiskola szerepének értelmezésében (1945—1972). PSz. 1984. 34. évf. 5. sz. 454—460. l.
- Jónás József:* A kaposvári Általános Gépipari Technikum és Szakközépiskola (1962—1972). ISz. 1984. 6. évf. 1. sz. 54—61. l.
- Kecskés Sándor:* A munkások művelődési szokásai és műveltségük helyzete. BSz. 1984. 29. évf. 3. sz. 1—11. l.
- Kissné Haffner Éva:* A gyógypedagógiai óvodák története. Gyógypedagógiai Szemle, 1984. 11. évf. 2. sz. 129—134. l.
- Knausz Imre:* Országos tanácskozás az MSZMP Művelődéspolitikai irányelvei megjelenésének 25. évfordulója alkalmából. (1983. dec. 15—16.) PtK. 1984. 30. évf. 2. sz. 188—197. l.
- Komoly Pál:* Az iskolai oktatás megindítása 1944 őszén kelet-csanádi községekben. BékÉl. 1984. 19. évf. 4. sz. 491—494. l.
- Kovács Péter:* A kibontakozás évei 1960 körül. Művészet, 1984. 25. évf. 4. sz. 8—9. l.
- Köteles Lajos:* Az oktatásügy demokratikus átalakításának kezdetei Békés megyében (1944—1947). BékÉl. 1984. 19. évf. 4. sz. 435—446. l.
- Lázár György:* Szlovák iskolaügy Magyarországon (1945—49). Sz. 1983. 117. évf. 6. sz. 1359—1375. l.
- Levendel Ádám:* A Magyar Közvéleménykutató Intézet (1945—49). Jel-Kép, 1984. 5. évf. 1. sz. 108—116. l.; 2. rész: Uo. 2. sz. 148—154. l.; 3. rész: Uo. 3. sz. 86—96. l.
- Levendel Ádám:* Tallózás a Magyar Közvéleménykutató Intézet jelentéseiben (1945—1949). Jel-Kép, 1984. 5. évf. 4. sz. 121—128. l.
- Lóska Lajos:* A hatvanas évek. (A kibontakozás évei.) Művészet, 1984. 25. évf. 4. sz. 16—18. l.
- Magyarország művelődési viszonyai 1960—1982. (Szerk.: Barta Barnabás.) Bp. 1984. Kossuth K. 307 l.
- Móra László:* A Nehézvegyipari Kutató Intézet harmincéves története. Veszprém, 1982. A Nehézvegyipari Kutató Intézet közleményei 12. köt. 370 l.
- Művelődéspolitikánk 25 éve. Művelődéspolitikai tanácskozás Budapest, 1983. december 15—16. (Szerk.: Tóth István.) Bp. 1984. Kossuth K. 273 l.
- Művészet és politika. Tanulmányok, dokumentumok. 1977—1983. (Szerk.: Agárdi Péter.) Bp. 1984. Kossuth K. 560 l. — Ismerteti: *Császtvay*

- István*: Dokumentumok, tanulmányok. MH. 1984. 17. évf. 91. sz. 6. l.; *Zay László*: Egyöntetőség és sokszínűség. Könyvvilág, 1984. 29. évf. 3. sz. 3. l.
- Orosz László*: Emlékeim a Válaszról. Forrás, 1984. 16. évf. 5. sz. 88—90. l.
- Pomogáts Béla*: A magyar nemzetiségi irodalmak hazai befogadása. Alföld, 1984. 35. évf. 5. sz. 60—66. l.
- Póth Piroska*: A magyarországi népfőiskolák 1945 után. Forrás, 1984. 16. évf. 12. sz. 20—22. l.
- Rácz István*: Gondolatok az új, korszerű népfőiskoláról. Forrás, 1984. 16. évf. 12. sz. 72—76. l.
- Rusz Boriszlávné*: Nemzetiségi iskola — közművelődés. Budapesti Nevelő, 1984. 20. évf. 1. sz. 18—28. l.
- Szabó Jenő*: Soproni Városszépítő Egyesület története. Második szakasz (1946—1948; 1968—1983.) II. rész SSz. 1984. 38. évf. 1. sz. 2—28. l.
- Szajer József*: Az alsófokú népoktatás megindulása Sopronban (1945—46). SSz. 1984. 38. évf. 1. sz. 71—76. l.
- Székely András*: Az „ötvenes évek” művészetéhez. MoV. 1984. 10. évf. 3. sz. 23—38. l.
- Tóth István*: A művelődéspolitikai negyedszázada. (Művelődéspolitikai tanácskozás. Bp. 1983. dec. 15—16.) PFKözl. 1984. 1—2. sz. 198—215. l.
- Varga Júlia*: Osztályteremhiány az általános iskolákban (1950—1980). V. 1984. 27. évf. 4. sz. 86—95. l.
- Varga László*: A szövetkezetek és a népfőiskolák. (Gondolatok a népfőiskola létrehozásáról.) Forrás, 1984. 16. évf. 12. sz. 69—71. l.
- Ismertetések**
- Baksay Zoltán*: A munkaerőhelyzet alakulása és a munkanélküliség felszámolása Magyarországon (1945—1949). Bp. 1983. Akadémiai K. 206. Értekezések a történeti tudományok köréből, új sor. 99. — Ismerteti: *Rákosi Sándor*: Munkaerőhelyzet a felszabadulás után. PtK. 1984. 30. évf. 4. sz. 212—215. l.
- Becsei József*: Békéscsaba, Békés, Gyula és tanyavilágának településmorfológiája. Bp. 1983. Akadémiai K. 207 l., ill. — Ismerteti: *Enyedi György*: Az alföldi városok mai urbanizációja. Nsz. 1984. 42. évf. 162. sz. 7. l.
- Berecz János*: Kihívások, válaszok. Magyarország a nyugtalan világban. (Tanulmánykötet. Bp. 1983. Akadémiai K. 300 l. — Ismerteti *Gyapay Dénes*. MH. 1984. 17. évf. 50. sz. 2. l.; *Kaposi Levente*. HSz. 1984. 12. évf. 2. sz. 58. l.; *Szathmári Gábor*: N. 1984. 112. évf. 85. sz. 3. l.
- Berend T. Iván*: Gazdasági útkeresés 1956—1965 Bp. 1983. Magvető K. 463 l. — Ismerteti *Kenderes György*. JK. 1984. 39. évf. 7. sz. 426—427. l.; *Révész Gábor*: Gazdasági jelenünl szerves része: a közelmúlt. KgSz. 1984. 31. évf. 4. sz. 489—492. l.; *Szelényi Anna*: Magyar történelmi paradoxonok. Éllr. 1984. 28. évf. 10. sz. 10. l.; *Zsarnóczay Sándor*: Közvetlen múltunk történelemírásának próbája. PtK. 1984. 30. évf. 1. sz. 200—204. l.
- Čierna-Lontayová, Dagmar*: O nové Maďarsko (A új Magyarországért). Bratislava, 1979. Veda K. 293 l. — Ismerteti: *Strassenreiter Erzsébet* Szlovák monográfia az új Magyarországról. PtK. 1984. 30. évf. 1. sz. 212—214. l.
- Enyedi György*: Földrajz és társadalom. Tanulmányok. Bp. 1983. Magvető K. 493 l. Elvek utak. — Ismerteti: *Andorka Rudolf*: Az ország amelyben élünk. Nsz. 1984. 42. évf. 108. sz. 7. *Mészáros Rezső*: MT. 1984. 29. köt. 1027—1028. l.; *Vekerdí László*. Jelenkor, 1984. 27. évf. 5. sz. 499—503. l.
- Földes Károly*: Szocialista gazdaság a változóskorában. Bp. 1983. Kossuth K. 301 l. — Ismerteti: *Brüll Mária*: A közzgazdász dilemmái. Nsz. 1984. 42. évf. 21. sz. 7. l.
- Hankiss Elemér*: Diagnózisok. Bp. 1982. Magvető K. 304 l. Gyorsuló idő. — Ismerteti: *Kobá Ilona*. MFSz. 1983. 27. évf. 5. sz. 842—844. l.
- Huszár Tibor*: Erkölcs és társadalom. Bp. 1983. Kossuth K. 528 l. — Ismerteti: *Kerékgvár István*. PSz. 1984. 34. évf. 3. sz. 281—282. *Somogyi Zoltán*. K. 1984. 1. sz. 30—31. *Staller Tamás*. TáSz. 1984. 30. évf. 2. sz. 79—81. l.
- Izsák Lajos*: Polgári ellenzéki pártok Magyarországon 1944—1948. Bp. 1983. Kossuth K. 381 l. — Ismerteti: *Baranyi Béla*. Tájékoztató MM. 1984. 1. sz. 196—203. l.; *Mérei Gyula*. MT. 1984. 2. köt. 7—8. sz. 640—642. l.; *Nagy Kázmér*. 1

1984. 1. sz. 30. l.; *Strassenreiter Erzsébet*. PtK. 1984. 30. évf. 2. sz. 213—216. l.
- Korom Mihály:** Népi demokráciánk születése. (Népi bizottságok és nemzeti összefogás Kelet-Magyarországon 1944 őszén.) Debrecen, 1981. 383 l. — Ismerteti: *Ölvedi Ignác*. Sz. 1984. 118. évf. 3. sz. 596—599. l.
- Kövágó László:** Nemzetiségek a mai Magyarországon. Bp. 1981. 189 l. — Ismerteti: *Tilkovszky Loránt*. AH. 1984. 30. köt. 1—2. sz. 249—253. l.
- Lakos Sándor:** Politikai rendszerünk kérdései. Bp. 1983. Kossuth K. 297 l. — Ismerteti: *Roland Ferenc*. SzaSz. 1984. 13. évf. 2. sz. 65—66. l.
- Lázár György:** A nép támogatásával a szocializmus útján. Válogatott beszédek és cikkek, 1971—1983. Bp. 1983. Kossuth K. 394 l. — Ismerteti: *Apró Éva*. TáSz. 1984. 39. évf. 1. sz. 96—100. l.; *Grósz Károly*. Pártélet, 1984. 29. évf. 1. sz. 40—44. l.
- A Magyar Szocialista Munkáspárt határozatai és dokumentumai 1975—1980.** (Összeáll.: Vass Henrik.) Bp. 1983. Kossuth K. 1240 l. — Ismerteti: *Rozsnyói Ágnes*. Ttan. 1984. 29. évf. 1. sz. 29—30. l.
- Molnár István:** Ifjűmunkásmozgalom Magyarországon 1945—1950. Bp. 1981. Kossuth K. 259 l. — Ismerteti: *Izsák Éva*. Sz. 1983. 117. évf. 6. sz. 1428—1430. l.
- Németh József:** A műszaki értelmiség a felszabadulás után (1945—1948). Bp. 1982. Akadémiai K. 207 l. Értekezések a történeti tudományok köréből. — Ismerteti: *Farkas András*. PtK. 1984. 30. évf. 1. sz. 208—209. l.; *Föglein Gizella*. Sz. 1983. 117. évf. 6. sz. 1426—1427. l.
- Népi demokratikus átalakulás Hajdú-Bihar megyékben 1945. november—1948. június.** Válogatott dokumentumok Hajdú-Bihar megye munkásmozgalmának felszabadulás utáni történetéből. (Szerk.: Gazdag István—Vaskó László.) Debrecen, 1981. 431 l. — Ismerteti: *Föglein Gizella*. Sz. 1984. 118. évf. 4. sz. 878—880. l.
- Rechnitzer J.** (szerk.): Vonzáskörzetek — agglomerációk. I. köt. Bp. 1982. Akadémiai K. 316 l. — Ismerteti: *Simon Imre*. FöK. 1984. 32. évf. 2. sz. 163—164. l.
- Szekfü Gyula:** Forradalom után. Bp. 1983. Gondolat K. 256 l. Történetírók tára. — Ismerteti: *Hársfalvi Péter*. Alföld, 1984. 35. évf. 10. sz. 79—83. l.; *Nemeskürty István*. MN. 1984. 47. évf. 87. sz. 8. l.; *Pamlényi Ervin*: Oldások után a kötések ideje. Könyvvilág, 1984. 29. évf. 2. sz. 7. l.; *Szőke Domokos*. HSz. 1984. 12. évf. 1. sz. 60—61. l.
- Válogatott dokumentumok a párt újjászervezésének és megszilárdításának történetéhez Bács-Kiskun megyében. 1956. nov.—1957. szept. (Vál., szerk.: Bársony Ferenc.) Kecskemét, 1983. Az MSzMP Bács-Kiskun megyei Bizottsága Propaganda és Művelődési Osztálya, 185 l. — Ismerteti: *Botos János*: Jelenkortörténet helytörténetben. Nsz. 1984. 42. évf. 15. sz. 7. l.; *K. I.* PtK. 1984. 30. évf. 2. sz. 230. l.
- Válság és megújulás. (Szerk.: Vass Henrik.) Bp. 1982. Kossuth K. 327 l. — Ismerteti: Szakmunkásnevelés, 1984. 35. évf. 3. sz. 20. l.
- Vancza János:** Az MSzMP szövetségi politikája. Bp. 1983. Kossuth K. 193 l. — Ismerteti: *Farkas Dezső*. Tájékoztató MM. 1984. 3. sz. 143—147. l.
- Vélemények—viták. A magyar gazdaságirányításról. (Összeáll.: Böröczky Ferenc.) Bp. 1983. Kossuth K. 1. köt.: 412 l., 2. köt.: 427 l. — Ismerteti: *Laki Mihály*. Külgazdaság, 1984. 28. évf. 74—78. l.

Nekrológok

- Bendefy László (1907—1977).** — *Vértesi Péterné*: Bendefy László életútja. VSz. 1984. 38. évf. 4. sz. 606—609. l.
- Degré Alajos (1909—1984).** — *Máthé Gábor*. Sz. 1984. 118. évf. 3. sz. 616—617. l.
- Elekes Lajos (1914—1982).** — *Kardos József*. LK. 1982. 53. évf. 2. sz. 329—332. l.
- Győrffy István (1884—1939).** — *Balassa Iván*: Győrffy István és a magyar néprajztudomány új szakasza. MT. 1984. 29. köt. 5. sz. 360—366. l.; *Uő*: Győrffy István születésének 100. évfordulóján. Tt. 1984. 38. évf. 7. sz. 30—34. l.; *Barabás Jenő*: Győrffy István művelődéspolitikai eszméi. K. 1984. 2. sz. 19. l.; *Bellon Tibor*: Győrffy István nagykunsága a századfordulón. Jászkunság, 1984. 30. évf. 3. sz. 14—18. l.; *Gunda Béla*: Győrffy Istvánra emlékezünk. Napjaink, 1984. 23. évf. 5. sz. 28—29. l.; *Győrffy György*: Győrffy István és a Néprajzi Múzeum. Confessio, 1984. 8. évf. 3. sz. 110—112. l.; *Hofer Tamás*: A népművészet Győrffy István ku-

- tatásában. Tt. 1984. 38. évf. 7. sz. 35—41. l.; *Kósa László*: Györffy István öröksége. V. 1984. 24. évf. 3. sz. 66—67. l.; *Szabolcsi Miklós*: „A második magyar reformnemzedék...” Jászkunság, 1984. 30. évf. 3. sz. 4—7. l.; *Szücs Irén*: Györffy István és a Délkelet-Alföld népeletének kutatása. BékÉl. 1984. 19. évf. 3. sz. 327—334. l.
- Hahn István (1913—1984). — *Berend T. Iván*. MT. 1984. 29. köt. 12. sz. 1010—1020. l.; *Mócsy András*: Hahn István emlékezete. Nsz. 1984. 42. évf. 192. sz. 4. l.; *Lukács József*. Vg. 1984. 25. évf. 8—9. sz. 600. l.; Sz. I. K. 1984. 9. sz. 40. l.; *Székely András*: Hahn István sírjára. ÚT. 1984. 21. évf. 33. sz. 43. l.
- Kerekes Lajos (1927—1984). — Elhunyt Kerekes Lajos. Nsz. 1984. 42. évf. 274. sz. 8. l.
- Köghalmi Béla (1884—1970). — *Batári Gyula*: Emlékezés Köghalmi Bélára. (Születésének 100. évfordulóján.) Kts. 1984. 34. évf. 10. sz. 614—617. l.
- Mátrai László (1909—1983). — MFSz. 1983. 27. évf. 4. sz. 684. l.; *Havasi Zoltán*. MK. 1984. 100. évf. 1—2. sz. 130—131. l.; *Hermann István*. MT. 1984. 29. köt. 3. sz. 245—247. l.; *Palotás Gábor*. MPSz. 1984. 41. köt. 5. sz. 434—435. l.; *Tarnai Andor*. ItK. 1984. 88. évf. 2. sz. 263—264. l.
- Molnár Erik (1894—1966). — *Ránki György*: Molnár Erikről születésének 90. évfordulóján. Nsz. 1984. 42. évf. 294. sz. 6. l.; (r.): Emlékezés Molnár Erikre. MH. 1984. 17. évf. 295. sz. 4. l.
- Pamlényi Ervin (1919—1984). — Meghalt Pamlényi Ervin. Nsz. 1984. 42. évf. 192. sz. 8. l.; (antal): Meghalt Pamlényi Ervin. MN. 1984. 47. évf. 192. sz. 7. l.
- Paulinyi Oszkár (1899—1982). — Heckenast Gusztáv. Tsz. 1984. 27. évf. 3. sz. 504—505. l.
- Práger Miklós (1904—1984). — *Varga Istvánné*. PtK. 1984. 30. évf. 2. sz. 208—209. l.
- Révész Géza (1878—1983). — *Csillagné Gál Judit*: Révész Géza tudományos munkássága. MPSz. 1984. 41. köt. 1. sz. 71—76. l.; *Gábor Éva*: Révész Géza életútja. MPSz. 1984. 41. köt. 1. sz. 66—71. l.
- Szabó Zoltán (1912—1984). — *Bata Imre*. Éllr. 1984. 28. évf. 35. sz. 6. l.
- Vörös Antal (1926—1983). — *Mucsi Ferenc*. TSz. 1984. 27. évf. 3. sz. 509—510. l.; *Vörös Károly*. Sz. 1983. 117. évf. 6. sz. 1453—1454. l.

III. EGYETEMES TÖRTÉNELEM

ÁLTALÁNOS MUNKÁK

Források

- ✓ *Benjamin, Walter*: Német emberek. Levélgyűjtemény. Bp. 1984. Európa K. 159 l.
- Groza Péter Emlékére. (A dokumentumokat gyűjt.: Lipcsey Ildikó. Vál. és szerk.: Sipos Attila.) Bp. 1984. Kossuth K. 149 l., ill.
- Sza-Szkja Pandita Kun-Dga'Rgyal-Mchan*: A bölcsesség kincsestára. (Jegyz., utószó: Ligeti Lajos.) Bp. 1984. Európa K. 153 l., ill.
- ✓ *Tóth Béla*: Mendemondák. A világtörténet furcsaságai. Válogatás. Bp. 1984. Helikon K. 243 l., ill.

Feldolgozások

- ✓ *Ágh Attila*: A nem európai nemzeti fejlődés sajátosságai. MTAFT. 1981. 30. köt. 1. sz. 45—66. l.
- Andrássy Mária*: Népfőiskolák Finnországban. Forrás, 1984. 16. évf. 12. sz. 10—13. l.
- Aron, Raymond*: Ember és történelem. (Részlet a szerző: Introduction à la philosophie de l'histoire. Essai sur les limites de l'objectivité historique. Paris, 1981. Gallimard, 403—416. l. c. művéből.) FF. 1984. 6. évf. 4. sz. 90—99. l.
- Avreh, A. Ja.*: Az elveszített „egyensúly”. Vt. 1984. 3. sz. 47—78. l.

- Babits Antal*: A biblia és a korán kapcsolata. Va. 1984. 49. évf. 10. sz. 749—751. l.
- Bácskai Tamás*: Ciklusok a gazdaságban (1800—1980). ÉIT. 1984. 39. évf. 10. sz. 310—311. l.
- Balázs Tibor*: A tudományos kutatás stratégiájáról a televízió keletkezéstörténete alapján 1839—1934. MFSz. 1983. 27. évf. 4. sz. 608—625. l.
- Borús József*: Atombomba — atomrakéták. História, 1984. 6. évf. 1. sz. 4—7. l.
- Castellan, Georges*: A nacionalizmus tanulmányozásához: a német mítosz és az osztrák öntudatra ébredés. Vt. 1984. 1. sz. 65—73. l.
- Chartier, Roger*: A szellemi élet története vagy szocio-kulturális történet. A francia irányzatok. TSz. 1984. 27. évf. 3. sz. 404—422. l.
- Chastel, André*: Fabulák, formák, figurák. Válogatott tanulmányok. (Vál.: Németh Lajos.) Bp. 1984. Gondolat K. 500 l., ill.
- Collingwood, Robin G.*: Bevezetés „A történelem eszméjé”-hez. FF. 1984. 6. évf. 4. sz. 75—83. l. — Ismerteti: *Kelemen János*: Megjegyzések Collingwood „A történelem eszméje” c. művéhez. FF. 1984. 6. évf. 4. sz. 70—74. l.
- Croce, Benedetto*: Történelem és krónika. (Részlet a szerző Teoria e storia della storiografia c. 1927-ben megjelent könyvéből. 3—17. l.) FF. 1984. 6. évf. 5. sz. 61—69. l. — Ismerteti: *Kaposi Márton*: Benedetto Croce történefilozófiája. FF. 1984. 6. évf. 4. sz. 55—60. l.
- Csizmadia Sándor*: „Az elkötelezett szemlélő”. Beszélgetés Raymond Aronnal. FF. 1984. 6. évf. 4. sz. 122—131. l.
- Deane, Phyllis*: A közgazdasági gondolatok fejlődése. Bp. 1984. Közgazdsági és Jogi K. 298 l. — Ismerteti: *Bácskai Tamás*: Korok, iskolák, irányzatok. Nsz. 1984. 42. évf. 286. sz. 7. l.
- Egedy Gergely*: Buddhizmus és politika a gyarmati Burmában. Sz. 1984. 118. évf. 4. sz. 759—783. l.
- Egyetemes állam- és jogtörténet. (Szerk.: Horváth Pál.) Bp. 1984. Tankönyvkiadó, 516 l.
- Eichhorn, Wolfgang*: A termelőerők és a társadalmi formációk fejlődése. TTKözl. 1984. 14. évf. 2. sz. 239—257. l.
- Filippov, Szergej*: Az 1960—70-es évek szovjet történettudományának vitái a feualizmuskori Oroszország fejlődéséről. Vt. 1984. 3. sz. 24—46. l.
- Gerschenkron, Alexander*: Gazdasági elmáradottság történelmi távlatból. Tanulmányok. Bp. 1984. Gondolat K. 552 l.
- Gross, Mirjana*: A horvát nemzet integrációjáról: egy nemzetépítési esettanulmány. (In: East european Quarterly, 15. köt. 1981. 2. sz. 209—225. l.) Vt. 1984. 4. sz. 59—76. l.
- Groza, Petru (1884—1958)*. — *Csatári Dániel*: A víz lefolyik, a kövek megmaradnak. Tt. 1984. 38. évf. 11. sz. 74—85. l.; *E. Fehér Pál*. Nsz. 1984. 42. évf. 287. sz. 6. l.; *Joó Rudolf*: Az igazi néptestvérség politikusa. MN. 1984. 47. évf. 287. sz. 7. l.; *Kiss Károly*: Groza emléke. ÚT. 1984. 21. évf. 51. sz. 16—17. l.; *Kórodi József*: Petru Groza emlékezete. N. 1984. 112. évf. 287. sz. 2. l.; *n. v. g.*: Egy románra emlékezze. MH. 1984. 17. évf. 287. sz. 6. l.; *Veress Tamás*: Lovagias realizmus. Éllr. 1984. 28. évf. 49. sz. 7. l.
- Gunst Péter*: A közép- és kelet európai nemzetté válás gazdasági-társadalmi problémái. V. 1983. 25. évf. 11. sz. 18—29. l.
- Hahn István*: Az antikvitásból a harmadik világ felé. MTAFT. 1981. 30. köt. 1. sz. 11—25. l.
- Harangi László*: Népfőiskolák Dániában, Svédországban. Forrás, 1984. 16. évf. 12. sz. 4—10. l.
- Juhász Anikó*: Nyikolaj Bergyajev. Bp. 1984. Kosuth K. 137 l. — *Krausz Tamás*: Egy vitatandó életmű. Nsz. 1984. 42. évf. 68. sz. 7. l.
- Kempler Kurt*: A gyógyszerek története. (2. bőv. kiad.) Bp. 1984. Gondolat K. 444 l., ill.
- Kende Péter*: Zsidóság antiszemitizmus nélkül? Antiszemitizmus zsidóság nélkül? V. 1984. 27. évf. 8. sz. 69—88. l.
- Kerekes Lajos*: Ausztria hatvan éve, 1918—1978. (Karl Rennertől Bruno Kreiskyig.) Bp. 1984. Gondolat K. 381 l., ill. térk.
- Kerekgyártó P. István*: Keresztény közösségek Constatinus előtt és a II. Vatikáni Zsinat (1962—1965) után. TájékoztatóMM. 1984. 5. sz. 109—119. l.
- Kertész Tivadar*: Az alkoholizmus elleni harc történetéből (1848—1931). Alkoholológia, 1984. 2. sz. 29—33. l.
- Kiss Balázs*: Világgazdaság-elméletek. Bp. 1984. Magvető K. 187 l. Gyorsuló idő.
- Kiszely István*: A föld népei. 2. köt. Ázsia. Bp. 1984. Gondolat K. 754 l., ill., térk. — Ismerteti: *Szentkirályi András*: Sokszínű egység. Közvilág, 1984. 29. évf. 12. sz. 39. l.
- Koňalka, Jiří*: Nemzet állam nélkül. (In: Naše živá a mrtvá minulost, Praha, 1968. 136—157. l.) Vt. 1984. 4. sz. 100—117. l.

- Kovács Ferenc*: A művelődés különbségei. (Egy nemzetközi kutatás anyagából.) Ttközl. 1984. 13. évf. 1. sz. 5—31. l.
- Krockow, Christian Graf von*: A nacionalizmus, mint német probléma. (In: Christian Graf von Krockow: Nationalismus als deutsches Problem. München, 1970. 50—68. l.) Vt. 1984. 4. sz. 77—99. l.
- Kukovecz György*: A faji kérdés a kubai újgyarmati köztársaság társadalmi, politikai küzdelmeiben. Az 1902—1959 közötti korszak néhány vonása. Sz. 1984. 118. évf. 4. sz. 730—758. l.
- Makkai László*: „Vallástalan keresztényektől” vallásos ateistáig”. ThSz. 1984. 27. évf. 1. sz. 40—44. l.
- Markovits, Claude*: A gyarmati India: nacionalizmus és történelem. Vt. 1984. 1. sz. 129—154. l.
- Marty, E. Martin*: Vallási irányzatok Amerikában. ThSz. 1984. 27. évf. 2. sz. 106—110. l.
- Mátyás Antal*: Ein Vergleich zwischen Friedman und Keynes Ansichten aus einem marxistischen Aspekt. AH. 1983. 29. köt. 2—4. sz. 273—282. l.
- Mikuljov, P. N.*: Az orosz kultúra történetének alapvonásai. (Részlet, az 1930-ban megjelent műből.) Vt. 1984. 3. sz. 118—130. l.
- Mortier, R.*: A gondolkodók: lelkiismereti válság és „filozófiai” szellem. Helikon, 1984. 30. évf. 1. sz. 3—21. l.
- Niederhauser Emil*: A munkásosztály kialakulása. MH. 1984. 17. évf. 41. sz. 9. l.
- Paczolay Péter—Szabó Máté*: A politikaelmélet rövid története. Bp. 1984. Kossuth K. 308 l.
- Petre Ferencné*: Az antiimperialista függetlenségi harc és a munkásmozgalom korai időszaka Nicaraguában (1893—1936). PFKözl. 1984. 1—2. sz. 150—163. l.
- Pröhle Károly*: A Luther-kép a múltban és a jelenben. Vg. 1984. 25. évf. 1. sz. 9—17. l.
- Puskás Ildikó*: Istenek tánca. Rövid áttekintés az indiai vallásokról. Bp. 1984. Gondolat K. 127 l., ill. Gondolat zsebkönyvek. — Ismerteti: *Havas László*: Az indiai vallások története. Nsz. 1984. 42. évf. 274. sz. 7. l.
- Rapsányi László*: Jeruzsálem. Bp. 1984. Gondolat K. 351 l., ill., térk. — Ismerteti: *Mezei András*: Hit nélkül nem megy. ÉÍr. 1984. 28. évf. 38. sz. 11. l.
- Rostoványi Zsolt*: Az iszlám és a politika. ÉÍr. 1984. 39. évf. 34. sz. 1062—1063. l.
- Sowell, Thomas*: Az amerikai nemzet mozaikkövei. Vt. 1984. 1. sz. 38—49. l.
- Szanati József*: A tábori tüzérség az első és második világháborúban. Bp. 1984. Zrínyi K. 244 l., ill.
- Szilágyi István*: A fasiszta mozgalmak jellemzői és szerepük Chile politikai életében (1923—1973). PFKözl. 1984. 1—2. sz. 164—179. l.
- Szücs Jenő*: The Three Historical Regions of Europe. AH. 1982. 29. köt. 2—4. sz. 131—184. l.
- Tálás Barna*: Átmenet és történelmi hátrány. A preszocializmus felépítmenyrendszeréről. Vg. 1984. 25. évf. 12. sz. 737—745. l.
- Szvák Gyula*: Az „orosz feudalizmus” historiográfiájának vázlata. Vt. 1984. 3. sz. 3—23. l.
- Tolnai György*: A Nyugat tőkés gazdaságfejlődési elsőbbségének történelmi okairól. Az „ázsiai termelési mód” — mint történelmi kategória. Vg. 1984. 25. évf. 12. sz. 786—788. l.
- Tomka Miklós*: Világvallás — világhatalom: Iszlám. Va. 1984. 49. évf. 10. sz. 742—748. l.
- Tordai Zádor*: Messianizmus, baloldaliság, zsidóság. Walter Benjaminről. Medvetánc, 1983. 4. sz.—1984. 1. sz. 13—31. l.
- Torz osztálytársadalmak és formálódó társadalmi osztályok. (Szerk.: Béli László, Miszlivetz Ferenc.) Bp. 1984. ELTE ÁJT. 408 l. Fejlesztéstanulmányok 6.
- Vilar, Pierre*: Spanyolország története. Bp. 1984. Gondolat K. 161 l., térk. — Ismerteti: *Arató Gábor*: P. Vilar házagpótló monográfiája. MH. 1984. 17. évf. 188. sz. 8. l.; *Jemnitz János*: Elmélyült szintézis — dióhéjban. Nsz. 1984. 42. évf. 168 sz. 7. l.
- Woodward, C. Vann*: A populizmus jelentése és természete. Vt. 1984. 2. sz. 95—101. l.

Ismertetések

- Az amerikai katonaság társadalomtörténete. Áttekintés és javaslat a kutatómunkához. In: The American Historical Review, Vol. 86. No. 3. June. 553—567. l. — Ismerteti: *Cs. Kottra Györgyi*. Sz. 1984. 118. évf. 2. sz. 425—427. l.
- Beaud, Michel*: Histoire du capitalisme 1500—1980. (A kapitalizmus története, 1500—1980). Paris, 1981. 331 l. — Ismerteti: *Majoros István*. Sz. 1984. 118. évf. 1. sz. 152—154. l.

- Carr, E. H.*: From Napoleon to Stalin and other Essays (Napóleontól Sztálinig és más esszék.) London, 1980. The Macmillan Press Ltd. 277 l. — Ismerteti: *Haraszti Éva*. Sz. 1984. 118. évf. 4. sz. 870—874. l.
- Daline, V. M.*: Isztoriki Francii XIX—XX vekov. (Historiens de France aux XIX—XXe siècles.) Moszkva, 1981. Nauka, 324 l. — Ismerteti: *Jemnitz János*. AH. 1984. 30. köt. 3—4. sz. 409—412. l.
- Davis, Angela Y.*: Women. Race and Class. New York, 1981. Random House, 271 l. — Ismerteti: *West, Audrey*: A nőkérdés osztálygyökerei. BSzoc. 1984. 27. évf. 2. sz. 125—131. l.
- Green, James*: Az amerikai munkásmozgalom és az amerikai baloldal története. In: *Le Mouvement Socialiste*, 1978. január—március, 9—40. l. — Ismerteti: *Jemnitz János*. Sz. 1983. 117. évf. 6. sz. 1432—1434. l.
- Handbuch Wirtschaftsgeschichte*, Bd. 1—2. Berlin, 1981. Deutscher Verlag der Wissenschaften, 600, 601—1115. l. — Ismerteti: *Niederhauser Emil*. AH. 1984. 30. köt. 1—2. sz. 235—238. l.
- Historisch-Demographische Mitteilungen — Communications de Demographie Historique* (Történeti demográfiai közlemények, 1. (1971), 2. (1974), 3. (1976), 4. (1981), 100, 130, 178, 140 l. — Universität Eötvös Loránd. Lehrstuhl für Statistik. (Red. Prof. J. Kovacsics.) — Ismerteti: *Veress Éva*. Sz. 1983. 117. évf. 5. sz. 1163—1165. l.
- Hobsbawm, Eric*: The Forward march of Labour Halted? London, 1981. 182 l. — Ismerteti: *Jemnitz János*: Vita az angol munkásmozgalom fejlődéséről. PtK. 1984. 30. évf. 4. sz. 220—224. l.
- Hrisztov, Hriszto*: Bolgarii 1300 let. Szofia, 1980. 274 l.; Szovremennaja Bolgarija. Isztorija, politika, ekonomika, kul'tura. (Szerk.: G. Bokov.) Szofia, (1981), 466 l. — Ismerteti: *Niederhauser Emil*. SSL. 1983. 29. köt. 1—4. sz. 266—268. l.
- Hymán, Paula E.*: Az európai zsidóság története. *The Journal of Modern History*, Vol. 54. No. 2. June 1982. 303—319. l. — Ismerteti: *Cs. Kottra Györgyi*. Sz. 1984. 118. évf. 1. sz. 180—192. l.
- Jugoslovenski Istorijski Časopis* 1978. 1—4. sz. — Ismerteti: *Niederhauser Emil*. SSL. 1983. 29. köt. 1—4. sz. 268—269. l.
- Kahn, David*: A kódmegejtés az I. és II. világháborúban. In: *The Historical Journal*, 1980. szept. Vol. 23/3. 627—639. l. — Ismerteti: *Stark Tamás*. Sz. 1983. 117. évf. 6. sz. 1440—1441. l.
- Krieg, Militärausgaben und wirtschaftlicher Wandel*. Akten des 7th International Economic History Congress, Edinburgh, 1978. Graz, 1980. 110 l. — Ismerteti: *Zachar József*. HK. 1984. 31. évf. 1. sz. 158—159. l.
- Lerner, Robert E.*: A Fekete Halál és a nyugat-európai eszkatológikus gondolkodás. *The American Historical Review*, Vol. 86. No. 3. June 1981. 533—553. l. — Ismerteti: *Cs. Kottra Györgyi*. Sz. 1984. 118. évf. 1. sz. 170—172. l.
- Lexikon zur Geschichte der Parteien in Europa*. Stuttgart, 1981. Alfred Kröner Verlag, 890 l. — Ismerteti: *Szabó Dániel*. AH. 1984. 30. köt. 1—2. 233—235. l.
- Milnyikov, A. Sz.*: Osznovü isztoriceszkjij tipologii kul'turü. (A kultúra történeti tipológiájának alapjai.) Leningrád, 1979. Lenindradszkij gos. insztitút kul'turü im. N. K. Krupszkjoj, 94 l. — Ismerteti: *Niederhauser Emil*. Sz. 1983. 117. évf. 5. sz. 1161—1162. l.
- Molnár Tamás*: Bemutatjuk a *Journal of Contemporary History* c. folyóiratot. Sz. 1984. 118. évf. 3. sz. 601. l.
- Monkkonen, Eirc H.*: Randalírozó nép? Városi rend Amerikában a 19. és a 20. században. *The Journal of American History*, Vol. 68. No. 3. 1981. dec. 539—559. l. — Ismerteti: *Fekete Miklós*. Sz. 1984. 118. évf. 1. sz. 184—185. l.
- Nomád társadalmak és államalakulatok*. (Szerk.: Tökei Ferenc.) Bp. 1983. Akadémiai K. 391 l. — Ismerteti: *Kiss Károly*. ÚT. 1984. 21. évf. 10. sz. 2. l.; *Kronstein Gábor*. MT. 1984. 29. köt. 6. sz. 489—490. l.
- Pirenne, Henri*: A középkori gazdaság. Bp. 1983. Gondolat K. 396 l. — Ismerteti: *Ormos Mária*: Megkésve is értékes ajándék. MH. 1984. 17. évf. 71. sz. 8. l.; *Paczolay Péter*: Pirenne — ötven év után. Vg. 1984. 25. évf. 6. sz. 389—390. l.
- Post, Charles*: A kapitalizmus amerikai útja. In: *133 New Left Review*, 30—51. — Ismerteti: *Timár Lajos*. Sz. 1984. 118. évf. 4. sz. 886—887. l.
- Ross, Dorothy*: Woodrow Wilson és a pszichotörténelem. In: *The Journal of American History*. Vol. 69. No. 3. December 1982. 659—668. l. — Ismerteti: *Barda Beáta*. Sz. 1984. 118. évf. 4. sz. 889—890. l.
- Suret-Canale, Jean*: A négerkereskedelemtől a neokolonializmusig. Afrika-történeti esszék. Bp.

1983. Kossuth K. 268 l. — Ismerteti: *Lugosi Győző*. Sz. 1984. 118. évf. 4. sz. 860—863. l.
- Szántó Konrád*: A katolikus egyház története. I. k.: Az alapítástól a reformációig. Bp. 1983. Ecclesia K. 710 l. — Ismerteti: *Gergely Jenő*: Merre tart a katolikus egyháztörténet? Megjegyzések egy monográfiához. MN. 1984. 47. évf. 40. sz. 8. l.; *Márkus Mihály*: Új katolikus egyháztörténet. ThSz. 1984. 27. évf. 2. sz. 125—127. l.
- Szlavjanovedenie i balkanisztika za rubezsom. Szbornik sztatej i materialov. (Külföldi szlavisztika és balkanisztika) Moszkva, 1980. Nauka, 199 l. — Ismerteti: *Niederhauser Emil*. Sz. 1983. 117. évf. 5. sz. 1159—1161. l.
- Szücs Jenő*: Vázlat Európa három történeti régiójáról. Bp. 1983. Magvető K. 136 l. Gyorsulási idő. — Ismerteti: *Kávássy Sándor*. Szoc. 1983. 4. sz. 483—484. l.
- Szümmeikta neóterész isztoriasz. (Újabbkori történeti közlemények.) I. köt. A. Ióannina, 1982. Panepiszitémion Ióannion, 113 l. — Ismerteti: *Niederhauser Emil*. Sz. 1983. 117. évf. 6. sz. 1411—1412. l.
- Tönnies, Ferdinand*: Közösség és társadalom. Bp. 1983. Gondolat K. 356 l. — Ismerteti: *Fischer György*: Egy „reakciós” baloldali. Vg. 1984. 25. évf. 11. sz. 716—717. l.; *Sárkány Mihály*. Ták. 1983. 1. évf. 4. sz. 110—112. l.
- Wallerstein, Immanuel*: A modern világgazdasági rendszer kialakulása. Bp. 1983. Gondolat K. 782 l. — Ismerteti: *Csáki György*. PFKözl. 1984. 1—2. sz. 236—242. l.; *TáSz*. 1984. 39. évf. 10. sz. 106—108. l.
- Ókor**
- Források**
- Arisztotelész*: Politika. Bp. 1984. Gondolat K. 361 l. — Ismerteti: *Bán Éva*. MN. 1984. 47. évf. 169. sz. 8. l.; *G. Mihailitz Alirán*. SzaSz. 1984. 13. évf. 7. sz. 65—67. l.
- Flavius, Josephus*: Apion ellen, avagy a zsidó nép ősi voltáról. (Ford., jegyz.: Hahn István.) Bp. 1984. Helikon K. 137 l., ill. Prométheusz könyvek.
- Mózes öt könyve és a haftárák. Héber szöveg, magyar fordítás és kommentár. (Szerk.: Hertz J. H. a Brit birodalom főrabbi.) (2. kiad.) Bp. 1984. Megjelenik Leonard-Levi és Bella Stern támogatásával. 1. köt.: 544 l., 2. köt.: 613 l., 3. köt.: 478 l., 4. köt.: 484 l., 5. köt.: 624 l.
- Nepos Coernelius*: Híres férfiak. (Utószó és jegyz. Havas László.) Bp. 1984. Európa K. 254 l. A: ókori irodalom kiskönyvtára.
- Platon összes művei I—III. köt. (A szöveget gond. Falus Róbert bev.: Németh György.) Bp. 1984. Európa K. 1. köt.: 1155; 2. köt.: 1253; 3. köt.: 1176 l.
- Prokopios*: Titkos történet. (Utószó, jegyz.: Kapitány István.) Bp. 1984. Helikon K. 218 l. — Ismerteti: *Ara-Kovács Attila*: Történelmi közlések. Könyvvilág, 1984. 29. évf. 6. sz. 12. l. *Székely András*. ÚT. 1984. 21. évf. 23. sz. 3. l.
- Feldolgozások**
- Czuth Béla*: Maiorianus hatalomra jutása. AUSzeget. Act. ant. Szeged, 1983. 53—60. l.
- Czuth Béla*: Petronius Maximus — Kaiser der italischen Senatorenaristokratie (455) Oikumene, 1983. 4. sz. 253—258. l.
- Fol, Alekszander—Marazov, Iván*: Thrákia és thrákok. Bp. 1984. Gondolat K. 175 l., ill. térkép.
- Franciosi, F.*: Die zwölf Teile des Tages und die griechische Astronomie. AA. 1981. 29. köt. 1—4. sz. 139—150. l.
- Gaal Ernő*: „Szemiramisz függőkertje”. História. 1984. 6. évf. 1. sz. 34—35. l.
- Gesztelyi Tamás*: Béke és birodalom. Az Augustus: Béke Oltára és a Pax Romana. História. 1984. 6. évf. 1. sz. 15—16. l.
- Hahn István*: Antik békeutópiák. (A béke eszméje történelemben.) Vg. 1984. 25. évf. 8—9. sz. 466—474. l.
- Hahn István*: Antikvitás és korrupció. História. 1984. 6. évf. 2. sz. 3—5. l.
- Hahn István*: Egy militarizált társadalom anatómiája. História, 1984. 6. évf. 5—6. sz. 3—5. l.
- Hahn István*: Korrupt királyok, ajándékléső istenek. Vg. 1984. 25. évf. 6. sz. 358—366. l.
- Harmatta János*: Mithridates I and the Rise of the Parthian Writing System. AA. 1981. 29. köt. 1—4. sz. 219—225. l.
- Harmatta János*: Parthia and Elymais in the 2nd Century B. C. AA. 1981. 29. köt. 1—4. sz. 189—217. l.

- Hoós Elvira:* Vízügyi jogszabályok a római korban. Hidrológiai Tájékoztató, 1984. áprilisi szám, 3—4. l.
- Johnson, Alan:* Az archaikus Görögország. Bp. 1984. Helikon K. 157 l., ill., térk. A múlt születése. — Ismerteti: *Ara-Kovács Attila:* Archaikus jelenlét. Könyvvilág, 1984. 29. évf. 12. sz. 37. l.
- Kákósy László:* „Amon csürjeinek felügyelője”. História, 1984. 6. évf. 3. sz. 29—30. l.
- Kákósy László:* Fény és káosz. A kopt gnosztikus kódexek. Bp. 1984. Gondolat K. 230 l., ill., térk. — Ismerteti: *Téglásy Imre:* Abrakadabra. Könyvvilág, 1984. 29. évf. 12. sz. 38. l.
- Kákósy László:* Kereszténység és pogányság Egyiptomban. Vg. 1984. 25. évf. 5. sz. 273—279. l.
- Kerényi Károly:* Halhatatlanság és Apollon-vallás. Ókortudományi tanulmányok 1918—1943. (Vál., szerk.: Komoróczy Géza, Szilágyi János György.) Bp. 1984. Magvető K. 566 l.
- Kertész István:* Enni vagy politizálni? Lucullus. História, 1984. 6. évf. 4. sz. 3—4. l.
- Ladocsi Gáspár:* Hogyan szemlélte az ókeresztény egyház a római birodalom vallásait. Va. 1984. 49. évf. 10. sz. 730—741. l.
- Maróti Egon:* Az ókori olimpiák csillagai. ÉIT. 1984. 39. évf. 30. sz. 941—943. l.
- Maróti Egon:* Vagyon, válság és inség a köztársasági Rómában. História, 1984. 6. évf. 2. sz. 5—7. l.
- Mócsy András:* Légiók a Birodalom határain. História, 1984. 6. évf. 5—6. sz. 6—8. l.
- Moorey, P. R. S.:* Bibliai tájak. Bp. 1984. Helikon K. 160 l. — Ismerteti: *Rapcsányi László:* „Városai pusztává lettek...” Könyvvilág, 1984. 29. évf. 9. sz. 2. l.
- Nagy T.:* Die Regierungsjahre des C. Caesar mit besonderer Rücksicht auf Illyricum. AA. 1981. 29. köt. 1—4. sz. 337—362. l.
- Patay Pál:* Gondolatok a rézkor fémművességéről és társadalmáról. AÉ. 1983. 110. köt. 2. sz. 247—251. l.
- Pető Mária:* A népességnövekedés szabályozása az ókorban. OtK. 1982. 28. köt. 1—3. sz. 131—139. l.
- Polányi Károly:* Kereskedelem, piacok és pénz az ókori Görögországban. Bp. 1984. Gondolat K. 327 l. — Ismerteti: *Lakatos Mária:* Adalékok a pénz történetéhez. MH. 1984. 17. évf. 229. sz. 8. l.
- Ritoók Zsigmond—Sarkady János—Szilágyi János György:* A görög kultúra aranykora. Homerosztól Nagy Sándorig. Bp. 1984. Gondolat K. 781 l., ill. (Böv. kiad.) — Ismerteti: *Ara-Kovács Attila:* Archaikus jelenlét. Könyvvilág, 1984. 29. évf. 12. sz. 37. l.
- Sárkány Mihály:* A törzsi társadalmak gazdasága. MFSz. 1983. 27. évf. 5. sz. 738—748. l.
- Steiger Kornél:* A korai görög filozófia néhány alapfogalma. Vg. 1984. 25. évf. 12. sz. 794—800. l.
- Szabó Árpád—Kádár Zoltán:* Antik természettudomány. Bp. 1984. Gondolat K. 426 l., ill. — Ismerteti: *Feleki László:* Régi, de jó. Könyvvilág, 1984. 29. évf. 7. sz. 12. l.; *Szepes Erika:* Mit tudott az ókor embere? MH. 1984. 17. évf. 194. sz. 8. l.
- Tiratsian, G. A.:* Some Aspects of the Inner Organisation of the Armenia Satrapy. AA. 1981. 29. köt. 1—4. sz. 151—168. l.

Ismertetések

- Klima, Josef:* Mezopotámia. Ősi civilizáció és kultúra a Tigris és az Eufratész mentén. Bp. 1983. Gondolat K. 316 l., 10 t. — Ismerteti: *V. T. Va.* 1984. 49. évf. 5. sz. 394—395. l.

Középkor 1500-ig

Források

- Marco Polo utazásai. Bp. 1984. Gondolat K. 463 l. (2. kiad.)
- Nizám Aruzi:* Ritkaságok gyűjteménye, avagy értekezések az irnokról, a költőről, az asztrológusról és az orvosról. (Jegyz.: Fridli Judit. Utószó: Jeremiás Éva.) Bp. 1984. Európa K. 179 l., ill.
- Palacký, František:* A huszitizmus története. Fejezetek a cseh nemzet történetéből. (Vál., jegyz.: Benedek Gábor.) Bp. 1984. Európa K. 717 l. — Ismerteti: *Tóthpál József:* Könyv a huszitizmusról. Könyvvilág, 1984. 29. évf. 9. sz. 6. l.
- Redl Károly:* Vitelo. (Részlet „A középkor esztétikája”. Szemelvények a patrisztikus és skolasztikus irodalomból címen a Gondolat Kiadónál

- megjelenő kötet anyagából.) Doxa, 1984. 1. sz. 97—105. l.
- Szádeczky-Kardoss Samu* (*Olajos Teréz és Farkas Csaba* közreműködésével): Az avar történelem forrásai. VIII. Az avarok Maurikios császárságának utolsó éveiben. AÉ. 1984. 111. köt. 1. sz. 53—70. l.
- Feldolgozások**
- Ács Zoltán*: II. Frigyes, az antikrisztus (1194—1250). IPM. 1984. 10. évf. 12. sz. 22—27. l.
- Barta János, ifj.*: Luther és a protestantizmus szerepe az újkori Európában. Vg. 1984. 25. évf. 1. sz. 18—23. l.
- Benkő Mihály*: Állam és hadsereg. Dzsingisz kán állama. História, 1984. 6. évf. 5—6. sz. 61—63. l.
- Biedermann G.*: Bilddenken und Bildrealisation im Mittelalter. AHA. 1984. 33. köt. 1—2. sz. 3—32. l.
- Birtalan Győző*: A nagy közvetítő: Avicenna (980—1037). ÉIT. 1984. 39. évf. 34. sz. 1077—1078.).
- Borzák István*: Avicennas Qānuñ im westlichen Ärztekanon. AA. AA. 1981. 29. köt. 1—4. sz. 65—72. l.
- Duby, Georges*: A katedrálisok kora. Művészet és társadalom 980—1420. Bp. 1984. Gondolat K. 331 l. — Ismerteti: *Rózsa Judit*: Esszé a középkorról. Könyvvilág, 1984. 29. évf. 8. sz. 13. l.
- Guenée, Bernard*: Állam és nemzet Franciaországban a középkorban. Vt. 1984. 1. sz. 3—16. l.
- Ivanov, Vjacseszlav*: Nyelv, mítosz, kultúra. Bp. 1984. Gondolat K. 431 l.
- Kenéz János*: Maimonides (1135—1204). Egészséges életmódra nevelő orvosi tanítások a 12. században. Egészségnevelés, 1984. 25. évf. 1. sz. 32—34. l.
- Lovas György*: Technika a középkorban. ÉIT. 1984. 39. évf. 46. sz. 1452—1454. l.
- Magyar István Lénárd*: Bizánc és a keresztetek. 1. rész: A hadjáratok előestéjén. ÉIT. 1984. 39. évf. 6. sz. 172—174. l.; 2. rész: Az első három hadjárat. Uo. 7. sz. 205—207. l.; 3. rész: A végkifejlet. Uo. 8. sz. 246—247. l.
- Makkai László*: Az európai feudalizmus energia-gazdálkodásának mérlege. TSz. 1984. 27. évf. 1—2. sz. 34—41. l.
- Marosi Ernő*: A középkori művészet nyelvi funkciója. Művészet, 1984. 25. évf. 5. sz. 8—11. l.
- Maróth M.*: Die Topik Avicennas und ihre Rolle in den arabischen Wissenschaften. AA. 1981. 29. köt. 1—4. sz. 33—41. l.
- Mayer Krisztina*: Mohamed vallása. ÉIT. 1984. 39. évf. 34. sz. 1059—1061. l.
- Menache, Sophia*: A százéves háború első évtizedeinek mítosza és szimbólumrendszere. A nemzettudat kialakulása. (In: Le Moyen Age, t. LXXXIX. 1983. 1. sz. 85—99. l.) Vt. 1984. 4. sz. 25—36. l.
- Moberg, Vilhelm*: Népem története. Svédország a középkorban. Bp. 1984. Gondolat K. 472 l. térk.
- Somlyói Tóth Tibor*: Mennyei béke — földi háború. A háború keresztény megítélése a középkorban. Vg. 1984. 25. évf. 2. sz. 98—105. l.
- Cs. Szabó László*: Pestis és forradalom. Egy beteg század portréja. Kortárs, 1984. 28. évf. 8. sz. 1215—1225. l.
- Székely György*: Az együttélés türelme és a szent háborúk között. Kereszténység, iszlám és zsidóság a muzulmán hódítások és kereszties hadjáratok idején. Vg. 1984. 25. évf. 8—9. sz. 475—481. l.
- Székely György*: VII. Gergely. Bp. 1984. Akadémiai K. 391 l., ill., térk. Életek és korok.
- Szőnyi György Endre*: Új föld, új ég. Bp. 1984. Kosmosz, 165 l., ill. Az én világom.
- Szuhay-Havas Ervin*: Marco Polo és az il milione. ÉIT. 1984. 39. évf. 31. sz. 980—982. l.
- H. Tóth Imre*: Konsztantin-Kirill — ucsonúj. (Konstantin-Cirill — a tudós.) SSI. 1983. 29. köt. 1—4. sz. 3—31. l.
- Várady, László*: Epochenwechsel um 476. Odoaker, Theoderich d. Gr. und die Umwandlungen. (Anhang: Pannonica.) Bp.—Bonn, 1984. Akadémiai K. — R. Habelt GmbH. 150 l.
- Verbeke, G.*: Avicenna im Westen: eine historische Begegnung. AA. 1984. 29. köt. 1—4. sz. 1—13. l.
- Walkó György*: Nibelungok. Középkori költészet és európai valóság. Bp. 1984. Magvető K. 394 l., ill., térk.
- Zientara, Benedykt*: Nemzetstudat a középkori Nyugat-Európában. A jelenség felbukkanása és működési formái. (In: Acta Poloniae Historica, XLVI. 1982. 5—31. l.) Vt. 1984. 4. sz. 3—24. l.
- Zoltán A.*: K predisztorii ruszszkih „goszudar” (Az orosz „uralkodó” előtörténetéhez). SSI. 1983. 29. köt. 1—4. sz. 71—110. l.

smertetések

Husitský Tábor. Sborník Muzea husitského revolučního hnutí. I—IV. évf. 1978—1981. Huszita Tábor. A huszita mozgalom múzeumának évkönyve. — Ismerteti: Szarka László. Sz. 1984. 118. évf. 1. sz. 148—149. l.

Petrov, Petr: Obrazovane na bal' garszkata drzsava. Szofia, 1981. Nauka i izkusztvo, 398 l. — Ismerteti: Niederhauser Emil. SSI. 1983. 29. köt. 1—4. sz. 263—266. l.

Planitz, Hans: Die deutsche Stadt im Mittelalter von der Römerzeits bis zu den Zunftkämpfen (A német város a középkorban a római korszaktól a céhharcok korszakáig). Weimar, 1980. Hermann Böhlau Nachfolger, 500 l. — Ismerteti: Tagányi Zoltán. Sz. 1983. 117. évf. 5. sz. 1146. l.

Poly, J. P.—Bournazel, E.: La mutation féodale aux Xe—XIIe siècles. Paris, 1980. Presses Universitaires de France, 511 l. — Ismerteti: Kordé Zoltán. AH. 1984. 30. köt. 1—2. sz. 217—219. l.; Úó: Sz. 1983. 117. évf. 5. sz. 1147—1149. l.

A 16.—18. század története

Források

Diderot, Denis: Raynal abbé védelme Grimm úrnak címezve, avagy: Válasz arra a dilemmára, amelyet Grimm úr tett föl Raynal abbnak... Vg. 1984. 25. évf. 11. sz. 698—703. l.

Fletcher, Giles: Az orosz államról, avagy az orosz cár kormányzási módja. (Akit általában moszkvai cárnak neveznek.) Ezen ország lakóinak erkölcséről és szokásairól való leírással. (Részletek.) Vt. 1984. 3. sz. 93—117. l.

VIII. Henrik udvarában. Egy korszak arculata versben és rajzokban. (Vál.: Mészöly Dezső, Holbein-portrékat vál.: Rácz István.) Bp. 1984. Helikon K. 185 l., ill., hanglemez.

Spinoza: Teológiai-politikai tanulmány. Bp. 1984. Akadémiai K. 301 l. (3. kiad.)

Vehe-Glirius, Matthias: Istenismeret és más írások. Bp. 1984. Helikon K. 269 l. Prometheus könyvek.

Villalón, Cristóbal de: Törökországi utazás. Bp. 1984. Európa K. 550 l., ill., térk. — Ismerteti: (pál): Útikönyv Fülöp királynak. Könyvvilág, 1984. 29. évf. 9. sz. 13. l.; Székely András. ÚT. 1984. 21. évf. 39. sz. 2. l.

Feldolgozások

Coppieters, Bruno: Montesquieu történelemfilozófiai kritikája és a hobbesi államelméletéről. FF. 1984. 6. évf. 4. sz. 32—39. l.

Deprun, Jean: A nyugtalanság filozófiája a XVIII. században. Helikon, 1984. 30. évf. 1. sz. 22—38. l.

Ehrard, Jean: Felvilágosodás és ünnep. Helikon, 1984. 30. évf. 1. sz. 47—60. l.

Endrei Walter: Capital and Labor a Case Study of the Silk Throwing Mill. AH. 1983. 29. köt. 2—4. sz. 239—243. l.

Generál Tibor: Az oszmán-török haderő szervezete és vezetése a birodalom fénykorában. HK. 1984. 31. évf. 4. sz. 617—663. l.

Gömöri György: Hungarians in Elizabethan and Stuart England. NHQ. 1984. 25. köt. 93. sz. 95—100. l.

Gyimesi Sándor: About the Tasks of the East and Central European Academic Research Center. AH. 1984. 30. köt. 1—2. sz. 209—215. l.

Gyimesi Sándor: Európa és a harmadik világ találkozása a XVI—XVIII. században. MTAFT. 1981. 30. köt. 1. sz. 27—37. l.

Hohn, Hans: Reneszánsz és reformáció, A nacionalizmus jelentkezése. Vt. 1984. 1. sz. 17—37. l.

Hóvári János: Immanuel Wallerstein „hosszú tizenhatodik százada” (1450—1640). TSz. 1984. 27. évf. 1—2. sz. 50—60. l.

Jeanplong József: Clusius életrajza. (Carolus Clusius, 1526—1609, németalföldi orvos, kora legképzettebb botanikusa, a mikrológia megalapítója.) TV. 1984. 115. évf. 2. sz. 81. l.

Kapronczay Károly: A sebészeti eszközök fejlődése a XV—XVII században. OtK. 1982. 28. köt. 1—3. sz. 141—150. l.

Kocsis Elemér: Zwingli Ulrich szociáletikája. Megemlékezés születésének 500. évfordulóján. Confessio, 1984. 8. évf. 4. sz. 90—100. l.

Kovács István: Sobieski János híres győzelmei és balsikeres uralkodása. Zbigniew Wójcik évfordulós monográfiájáról. Tt. 1984. 38. évf. 1. sz. 33—37. l.

Ludassy Mária: Denis Diderot erkölcsi-politikai végrendelete (1781). Vg. 1984. 25. évf. 11. sz. 696—697. l.

Ludassy Mária: A nagy ábránd. Az örök béke ideája a francia felvilágosodásban. Vg. 1984. 25. évf. 8—9. sz. 490—498. l.

- Lukács József*: Luther és az újkori művelődés. Vg. 1984. 25. évf. 1. sz. 1—6. l.
- Mészáros István*: A humanizmus és a reformáció-ellenreformáció nevelésügye a 15—16. században. Bp. 1984. Tankönyvkiadó, 150 l., ill.
- V. Molnár László*: Oroszország kül- és belkereskedelme a XVIII. század második felében. AtSz. 1984. 26. évf. 1—2. sz. 185—194. l.
- Pach János*: A megtestesült analízis — Leonhard Euler (1707—1783), zseniális matematikus és fizikus. MT. 1984. 29. köt. 3. sz. 203—213. l.
- Paczolay Péter*: Hit és erőszak. Vallásháborúk, vallásbékék, pacifista szekták a reformáció korában. Vg. 1984. 25. évf. 8—9. sz. 481—189. l.
- Proust, Jaques*: Hatalom, történelem, irodalom Diderot műveiben. Helikon, 1984. 30. évf. 1. sz. 39—46. l.
- Rázsó Gyula*: Királyok zsoldosai. História, 1984. 6. évf. 5—6. sz. 14—16. l.
- Tarbir, Janusz*: Lengyel nemzettudat a 16—17. században. (In: Acta Poloniae Historica, XLVI. 1982. 47—72. l.) Vt. 1984. 4. sz. 37—58. l.
- A török Bécs előtt (1683). Rózsa T. Endre beszélgetése Günther Düriegl osztrák történésszel. V. 1984. 27. évf. 4. sz. 96—101. l.
- Varga Ilona*: A központosítástól az abszolutizmusig. (Az orosz állam fejlődése a 17—18. században.) Vt. 1984. 3. sz. 79—92. l.
- Várkonyi Ágnes, R.*: Vienna, Buda, Constantinople. NHQ. 1984. 25. köt. 94. sz. 101—109. l.
- Ismertetések**
- Abel, Wilhelm*: Strukturen und Krisen der spätmittelalterlichen Wirtschaft. Stuttgart-New York, 1980. Gustav Fischer Verlag, 132 l., 10 t. — Ismerteti: *Fekete László*. AtSz. 1984. 26. évf. 1—2. sz. 292—303. l.
- Bitterli, Urs*: „Vadak” és „civilizáltak”. Az európai-tengerentúli érintkezés szellem- és kultúrtörténete. Bp. 1982. Gondolat K. 624 l. — Ismerteti: *Lugosi Győző*. Sz. 1984. 118. évf. 4. sz. 863—866. l.
- Boulin, Marcel*: André-Claude Marquis de Chamborant 1732—1805, maître de camp, propriétaire d'un régiment de hussards de son nom, sa famille, son régiment. Tarbes, 1983. 151 l. — Ismerteti: *Zacher József*. HK. 1984. 31. évf. 1. sz. 153—154. l.
- Calvert, Karin*: Gyermekábrázolások amerikai családi portrékon 1670—1810. (In: The William and Mary Quarterly, Vol. 39. No. 1. January 1982. 77—113. l.) — Ismerteti: *Barda Beáta*. Sz. 1983. 117. évf. 5. sz. 1168—1169. l.
- Csernyák, Je. B.*: A szabadkőművéség a 18. századi Nyugat-Európában. Voproszi Isztorii, 1981. 12. sz. 109—118. l. — Ismerteti: *Menyhárt Lajos*. Sz. 1984. 118. évf. 1. sz. 175—176. l.
- Deggarev, A. Ja.*: Ruszszkaja gyerevnya v XV—VII vekah. Ocserki isztorii szel'szszkogo raszszelenija. (Az orosz falu a XV—XVII. században. Tanulmányok a falusi települések történetéből.) Leningrád, 1980. 175 l. — Ismerteti: *Tagányi Zoltán*. ET. 1984. 95. évf. 1. sz. 144—145. l.
- Gundersen, Joan R.*—*Gampel, Gwen Victor*: A férjes asszonyok jogi helyzete a 18. századi New Yorkban és Virginiában. (In: The William and Mary Quarterly, Vol. 39. No. 1. January 1982. 114—134. l.) — Ismerteti: *Barda Beáta*. Sz. 1983. 117. évf. 5. sz. 1170—1171. l.
- Kotosichin, Grigorij*: O Roszszii v carsztvovanie Alekszeja Mihajlovicsa. Edited with a Commentary by A. E. Pennington. Oxford, 1980. Oxford University Press, XVI, 775 l. — Ismerteti: *Zolman A. SSI*. 1983. 29. köt. 1—4. sz. 269—273. l.
- Lúdanyó és libuskái. XIV. Lajos Franciaországa a tündérmesék tükrében. The Journal of Modern History, Vol. 54. No. 3. Sept. 1982. 467—496. l. — Ismerteti: *Cs. Kottra Györgyi*. Sz. 1984. 118. évf. 1. sz. 172—174. l.
- Luther Márton*: Asztali beszélgetések. Bp. 1983. Helikon K. 238 l. — Ismerteti: *Fabiny Tibor*: Gondolatok a humanizmusról — étkezés közben. Könyvvilág, 1984. 29. évf. 1. sz. 14. l.
- Sung Bok Kim*: Az osztályviszonyok és a hadviselés hatása az amerikai függetlenségi háborúra: a new-yorki példa. The Journal of American History, Vol. 69. No. 2. Sept. 1982. 326—346. l. — Ismerteti: *Barda Beáta*. Sz. 1984. 118. évf. 1. sz. 177—178. l.

1789—1917

Források

Bakunin, Mihail: Államiság és anarchia. Két párt harca a Nemzetközi Munkásszövetségben. Bp. 1984. Gondolat K. 439 l. Politikai gondolkodók.

- Ott voltam Szarajevóban. Sági Ervin emlékezése. (Bev.: Benson Vilmos.) ÚT. 1984. 21. évf. 34. sz. 8—9. l.
- Temini, Abdeljelil:* Abd el Kader kapcsolata a portálával és Angliával 1840—41-ben. (A tanulmány megjelent: Abdeljelil Temini: Recherches et documents d'histoire meghrebine, l'Algérie, la Tunisie et la Tripolitaine (1816—1871). 2. kiad. Tunis, 1980. 27—35. l.) Vt. 1984. 2. sz. 110—116. l.
- Feldolgozások
- Abdel-Malek, Anouar:* Szociológiai útikalauz a „nemzeti reneszánsz” fogalmához. Vt. 1984. 1. sz. 112—128. l.
- Bart István:* A boldogtalan sorsú Rudolf trónörökös. Bp. 1984. Helikon K. 164 l. — Ismerteti: *Fenyves Katalin:* Szerelmi regény? Éllr. 1984. 28. évf. 23. sz. 111. l.; *Józsa György Gábor:* Mayerling mítosza. Könyvvilág, 1984. 29. évf. 5. sz. 14. l.
- Berczki Urmasz:* A tartui egyetem szerepe Oroszország kulturális, társadalmi és politikai életében a századfordulón. (A soknemzetiségű diákság bekapcsolódása a haladó mozgalmakba.) TSz. 1984. 27. évf. 3. sz. 423—432. l.
- Borsi-Kálmán Béla:* A román nemzettudat fejlődése a Kárpátokon innen és túl (1821—1860). Kortárs, 1984. 28. évf. 4. sz. 594—613. l.
- Czövek István:* Arcképek a 19. századi orosz politika műhelyéből. (A. M. Gorcsakov 1798—1883 és D. A. Miljutyin 1816—1912). Sz. 1984. 118. évf. 4. sz. 709—729. l.
- Czövek István:* Az 1876-os szerb—török háború hatása az orosz közgondolkodásra. HK. 1984. 31. évf. 1. sz. 95—116. l.
- Deák István:* Hazátlan honvédök. A közös hadsereg tisztikara. Az Osztrák—Magyar Monarchia hadserege. 1910. (Térképpel. Szerk.: Palovics Lajos.) História, 1984. 6. évf. 5—6. sz. posztermelléklete.
- Diószegi István:* Az államnemzet-koncepció belső problematikája a XIX. század utolsó harmadában és a századfordulón. MFSz. 1984. 28. évf. 1—2. sz. 1—25. l.
- Dornemann, Luise:* Clara Zetkin. Bp. 1984. Kossuth K. 396 l., ill.
- Farkas Márton:* Az első tűzpróba. Az Osztrák—Magyar Monarchia hadseregének veresége Dri-
- na—Száva mentén 1914. augusztusában. HK. 1984. 31. évf. 3. sz. 439—474. l.
- Gyimesi Sándor:* A Városi önkormányzat és állami centralizáció Közép-Kelet-Európában a 18—19. században. TSz. 1984. 27. évf. 1—2. sz. 111—122. l.
- Hanák Péter:* 1898. A nemzeti és állampatrióta értékrend frontális ütközése a Monarchiában. Medvetánc, 1984. 4. évf. 2—3. sz. 55—72. l.
- Heisler Vilmos:* Az osztrák katonai vezetés és az Osztrák—Magyar Monarchia külpolitikája 1867—1882 között. Bp. 1984 Akadémiai K. 136 l. Értékezések a történeti tudományok köréből 105.
- Hörsch Richárd:* A békés együttélés útján. Nicolae Bălcescu és az 1849-es magyar—román megegyezés. Napjaink, 1984. 23. évf. 3. sz. 28—30. l.
- Jemnitz János:* Jean Jaurès. Születésének 125. évfordulójára. TáSz. 1984. 39. évf. 9. sz. 90—96. l.
- Jemnitz János:* The Emergence of the British Labour Party. NHQ. 1984. 25. köt. 94. sz. 110—114. l.
- Kapitonov, Ivan:* A munkásosztály pártja, az egész nép pártja. Az OSZDMP II. kongresszusának 80. évfordulójára. BSzoc. 1983. 26. évf. 7. sz. 3—14. l.
- Kenéz János:* Forradalmi átalakulás a medicinában a XIX. század elején. OHI. 1984. 125. évf. 22. sz. 1330—1333. l.
- Kun Miklós:* Az anarchizmus bibliája. V. 1984. 27. évf. 4. sz. 35—53. l.
- Ludassy Mária:* A trón, az oltár és az emberi jogok. Katolikus és liberális gondolkodók a restauráció korabeli Franciaországban. Bp. 1984. Magvető K. 226 l. Gyorsuló id.. — Ismerteti: *Fenyves Katalin.* MN. 1984. 47. évf. 153. sz. 6. l.; *Pelle János:* Á. É. leckéje. Éllr. 1984. 28. évf. 24. sz. 10. l.
- Lukács Lajos:* Relation entre le Vatican et le Gouvernement de Versailles au printemps 1871. AH. 1983. 29. köt. 2—4. sz. 185—209. l.
- Madarász Aladár:* A schonnai szakácskönyvek avagy néhány szempont a XIX. század végi utópiák és a német munkásmozgalom kapcsolatának kutatásához. Medvetánc, 1983. 3. évf. 2—3. sz. 3—32. l.
- Madarász Aladár:* Victorian Travellers to Nowhere: Socialism and Economic Utopias in the Late XIXth Century. AH. 1983. 29. köt. 2—4. sz. 251—256. l.

- ✓ *Makó Csaba*: A folyamatos tömegtermelés alapjainak megteremtése: a fordizmus. Szoc. 1983. 3. sz. 225—236. 1.
- ✓ *Menyhárt Lajos*: Az orosz vihar, 1905. Bp. 1984. Kossuth K. 333 l., ill. — Ismerteti: *Gereben Ágnes*: 1906 népszerű krónikája. Nsz. 1984. 42. évf. 192. sz. 7. 1.
- ✓ *Mickun, Nina*: A spanyol nép szabadságharca a napóleoni megszállás ellen. Sz. 1983. 117. évf. 6. sz. 1246—1279. 1.
- Molnár László, V.*: Adalékok Theodor Janković (1741—1814) iskolaszervező tevékenységéhez. PSz. 1984. 34. évf. 10. sz. 974—984. 1.
- Molnár László, V.*: A francia felvilágosodás és forradalom fogadtatása II. Katalin Oroszországában. (Adalékok a korabeli orosz—francia kapcsolatok történetéhez.) Vt. 1984. 3. sz. 131—154. 1.
- ✓ *Nagy László, J.*: Adb el Kader (1807?—1883). Vt. 1984. 2. sz. 102—110. 1.
- ✓ *Nagné Szegvári Katalin*: Klara Zetkin évforduló. (Születésének 125., halálának 50. évfordulójára.) JK. 1984. 39. évf. 5. sz. 288—293. 1.
- ✓ *Niederhauser Emil*: A dicső múlt — mítosz és realitás. Vt. 1984. 1. sz. 74—83. 1.
- ✓ *Niederhauser Emil*: A marxista történetírás kezdetei Kelet-Európában. TSz. 1984. 27. évf. 1—2. sz. 172—181. 1.
- Nyiznyánszky Ferenc*: A fiatal Hegel tudományfelfogásához. TájékoztatóMM. 1984. 5. sz. 172—199. 1.
- Palotás Emil*: A nemzetközi Duna-hajózás a Habsburg—Monarcia diplomáciájában. 1856—1883. Bp. 1984. Akadémiai K. 160 l. Értekezések a történeti tudományok köréből 104.
- ✓ *Paul, Henri*: Proletár zászló alatt. A lyoni takácsok felkelésének 150. évfordulójára. BSzoc. 1984. 27. évf. 4. sz. 148—150. 1.
- ✓ *Pelle János*: 1789 francia közvéleménye. Vg. 1984. 25. évf. 11. sz. 704—713. 1.
- ✓ *Ránki György*: Oroszország gazdasági fejlődése 1861—1917. Sz. 1984. 118. évf. 3. sz. 433—485. 1.
- Ritter Aladár*: Szarajevó. A főherceg drámája. Magyarország, 1984. 21. évf. 28. sz. 21. 1.
- Szabó Máté*: Max Weber és a szocializmus. MFSz. 1983. 27. évf. 5. sz. 729—737. 1.
- Szarka László*: Cseh térképek a Monarchia felbontására (1915—1916). História, 1984. 6. évf. 1. sz. 21. 1.
- Tallár Ferenc*: Utópiák igézetében. „Sajátos orosz fejlődés” és az orosz regényforma a XIX. század első felében. Bp. 1984. Magvető K. 372 l. Elvek és utak.
- ✓ *Vadász Sándors*: Rosa Luxemburg reneszánsza. TáSz. 1984. 39. évf. 6. sz. 70—77. 1.
- ✓ *Waszczyk, Jerzy—Panfilov, Jevgenyij—Ohman, R.*: 1914 augusztusa — figyelmeztető tanulságok. BSzoc. 1984. 27. évf. 8. sz. 142—148. 1.
- ✓ *Zsigmond László*: Auguste Comte. A XIX. század politikai gondolkodásának történetéből. Bp. 1984. Akadémiai K. 458 l., ill. — Ismerteti: *Szántó György Tibor*: A pozitívizmus színeváltozása. MN. 1984. 47. évf. 169. sz. 8. 1.

Ismertetések

- Aminzade, Ronald—Hodson, Randy*: Társadalmi mobilitás egy francia városban a 19. század közepén. In: American Sociological Review, 1982. August, 441—456. 1. — Ismerteti: *Timár Lajos*. Sz. 1984. 118. évf. 3. sz. 606—607. 1.
- Avrich, Paul*: Kropotkin Amerikában. In: International Review of Social History, 1980. 1. sz. 1—34. 1. — Ismerteti: *Jemnitz János*. Sz. 1984. 118. évf. 2. sz. 421—423. 1.
- Bauer, Ileana—Liefert, Anita*: A Vormärz liberalizmusának differenciálódási folyamatához. Az ifjú hegelianusok és az „Államlexikon” közötti kapcsolat. In: Zeitschrift für Geschichtswissenschaft, 1982. 5. sz. 413—435. 1. — Ismerteti: *Erdődy Gábor*. Sz. 1984. 118. évf. 3. sz. 605—606. 1.
- Becker, Jean—Jacques*: A francia közvélemény és az 1914-es világháború kezdete. In: Le Mouvement Social, 1978. július—szeptember. — Ismerteti: *Jemnitz János*. Sz. 1984. 118. évf. 2. sz. 423. 1.
- Der Berliner Kongress von 1878. Die Politik der Grossmächte und die Probleme der Modernisierung in Südosteuropa in der zweiten Hälfte des 19. Jahrhunderts. (Hrsg. von Ralph Melville und Hans-Jürgen Schröder.) Wiesbaden, 1982. Franz Steiner Verlag, 529 l. — Ismerteti: *Niederhauser Emil*. AH. 1984. 30. köt. 1—2. sz. 228—230. 1.
- Bowman, Shearer Davis*: A polgárháború előtti Dél-ültetvényesei és a 48-as forradalmak előtti poroszországi junkerek az összehasonlítás

- tükrében. In: *The American Historical Review*, Vol. 85. No. 4. 1980. okt. 779—808. l. — Ismerteti: *Csákvári Ferenc*. Sz. 1983. 117. évf. 5. sz. 1174—1176. l.
- Bruhat, Jean*: A Kommün tagja. Eugène Varlin élete. Bp. 1979. Kossuth K. 170 l. — Ismerteti: *Jemnitz János*. Sz. 1983. 117. évf. 6. sz. 1415—1417. l.
- Buhle, Marie Jo*: Women and American Socialism 1870—1920. New York, 1981. University of Illinois Press, 344 l. — Ismerteti: *West, Audrey*: A nőkérdés osztálygyökerei. BSzoc. 1984. 27. évf. 2. sz. 125—131. l.
- Butler, Anne M.*: Katonai rövidlátás: a frontier és a prostitúció. In: *Prologue, Journal of the National Archives*, Winter. 1981. Vol. 13. No. 4. 233—250. l. — Ismerteti: *Csákvári Ferenc*. Sz. 1983. 117. évf. 5. sz. 1178—1180. l.
- Chebowczyk, József*: On Small and Young Nations in Europe. Nation-forming Processes in Ethnic Borderland in East-Central Europe. Wrocław—Warszawa—Gdańsk, 1980. 216 l. — Ismerteti: *Niederhauser Emil*. AH. 1983. 29. évf. 2—4. sz. 308—311. l.
- Csapkevics, Je. I.*: Az orosz és a kínai forradalmárok kapcsolatai a századelőn. In: *Voproszű Isztorii*, 1982. 10. sz. 31—46. l. — Ismerteti: *Menyhárt Lajos*. Sz. 1984. 118. évf. 611—612. l.
- Danova, Nadja*: Nacionalnijat vaprosz v grackite politiceszki programi prez XIX vek. (A nemzeti kérdés a görög politikai programokban a 19. században.) Szofigja, 1980. Nauka i Izkusztvo, 335 l. — Ismerteti: *Niederhauser Emil*. Sz. 1983. 117. évf. 6. sz. 1412—1414. l.
- Documente privind revoluția de la 1848 în Țările Române*. C. Transilvania. (III. köt.: 1848. április 30.—május 14.) (Szerk.: Ștefan Pascu.) București, 1982. LXXXIII, 616 l. — Ismerteti: *Trócsányi Zsolt*. Sz. 1984. 118. évf. 2. sz. 394—397. l.
- Doyle, William*: Origins of the French Revolution (A francia forradalom eredete.) Oxford, 1980. Oxford University Press, 237 l. — Ismerteti: *Hahner Péter*. Sz. 1984. 118. évf. 2. sz. 391—393. l.
- Earle, Carville—Ronald Hoffmann*: A modern gazdaság alapja: a mezőgazdaság és a munkabérek költsége az Amerikai Egyesült Államokban és Angliában 1800—1860 között. In: *The American Historical*, 1980. dec. 1055—1093. l. — Ismerteti: *Timár Lajos*. Sz. 1983. 118. évf. 2. sz. 418—419. l.
- Fraser, Peter*: Anglia háborús politikája és a liberalizmus válsága 1915 májusában. *The Journal of Modern History*, Vol. 54. No. 1. 1982. márc. 1—26. l. — Ismerteti: *Fekete Miklós*. Sz. 1984. 118. évf. 1. sz. 185—186. l.
- Galántai József*: Az első világháború. Bp. 1980. Gondolat K. 547 l. — Ismerteti: *Józsa Antal*. AH. 1984. 30. köt. 3—4. sz. 418—422. l.
- Gall, Lothar*: Bismarck Poroszországa, a birodalom és Európa. In: *Historische Zeitschrift* 1982. Band. 136. 317—336. l. — Ismerteti: *Erdődy Gábor*. Sz. 1984. 118. évf. 3. sz. 609—610. l.
- Gerber, David A.*: Shylock példája: antiszemizmus és üzleti erkölcsök Amerikában a 19. század közepén. In: *The Journal of American History*, Vol. 69. No. 3. December 1982. 615—637. l. — Ismerteti: *Barda Beáta*. Sz. 1984. 118. évf. 4. sz. 887—889. l.
- Grass, Martin*: Friedensaktivität und Neutralität. Die skandinavische Sozialdemokratie und die neutrale Zusammenarbeit im Krieg, August 1914 bis Februar 1917. Bonn, 1975. Bad Godesberg, 294 l. — Ismerteti: *Jemnitz János*. AH. 1984. 30. köt. 1—2. sz. 231—232. l.
- Green, Nancy L.*: Vázlat a párizsi zsidó munkásmozgalomhoz a 20. század elején. In: *Le Mouvement Social*, 1980. január—, március 51—73. l. — Ismerteti: *Jemnitz János*. Sz. 1983. 117. évf. 6. sz. 1436—1437. l.
- Grossheim, Heinrich*: Sozialisten der Verantwortung. Die französischen Sozialisten und Gewerkschaftler im ersten Weltkrieg 1914—1917. Bonn, 1978. Verlag Neue Gesellschaft, 385 l. — Ismerteti: *Jemnitz János*. AH. 1983. 29. köt. 2—4. sz. 315—218. l.
- Hagen, Manfred*: Die Entfaltung politischer Öffentlichkeit in Russland 1906—1914. Wiesbaden, 1982. Franz Steiner Verlag, X, 1, 403 l. — Ismerteti: *Niederhauser Emil*. AH. 1984. 30. köt. 3—4. sz. 403—405. l.
- Hickey, Donald R.*: Amerikai kereskedelmi korlátozások az 1812-es háború idején. In: *The Journal of American History*, Vol. 68. No. 3. December 1981. 517—538. l. — Ismerteti: *Barda Beáta*. Sz. 1984. 118. évf. 3. sz. 602—603. l.
- Jászi Oszkár*: A Habsburg-monarchia felbomlása Bp. 1983. Gondolat K. 598 l. — Ismerteti: *Gergely András*. UF. 1984. 16. évf. 3. sz. 62—64.

- 1.; *Kiss Endre*: Ausztria—Magyarország búcsúszimfóniája. Új Írás, 1984. 24. évf. 3. sz. 115—117. l.; *Menyhárt Lajos*. Alföld, 1984. 35. évf. 10. sz. 76—77. l.; *V. Molnár László*. Somogy 12, 1984. 12. évf. 5. sz. 107—109. l.; *Siroki Dénes*: A nemzetiségi integráció és az irredentizmus szociológiája. TáK. 1983. 1. évf. 4. sz. 123—125. l.
- Jemnitz János*: Fordulat a világháború történetében és a nemzetközi munkásmozgalom: 1916—1917 március. Bp. 1983. Adadémiai K. 337 l. — Ismerteti: *Erényi Tibor*: Az elhatárolódás és radikalizálódás ideje. Nsz. 1984. 42. évf. 27. sz. 7. l.; *Hajdú Tibor*: Régen másképp tanultuk. Jemnitz és az egyetemi tankönyvek. Az első világháború és a munkásmozgalom. MH. 1984. 17. évf. 11. sz. 9. l.; *Kende János*. TáSz. 1984. 39. évf. 7—8. sz. 169—171. l.; *M. Kondor Viktória*. MT. 1984. 29. köt. 1028—1030. l.
- Jerofejev, N. D.*: Narodnije szocialiszi v pervoj ruszszkoj revolucii. (A népi szocialisták az első orosz forradalomban.) Moszkva, 1979. — Ismerteti: *Menyhárt Lajos*. Sz. 1984. 118. évf. 2. sz. 404—406. l.
- Kaplan, Temma*: A felkeléstől a tömegsztrájkig: a munkásosztályöntudat és munkás közösségi tudat Andalúziában a 19. században. In: *Le Mouvement Social*, 1979. április—június, 14—50. l. — Ismerteti: *Jemnitz János*. Sz. 1983. 117. évf. 6. sz. 1431—1432. l.
- Kessler, Wolfgang*: Politik und Gesellschaft in Kroatien und Slawoniwn in der ersten Hälfte des 19 Jahrhunderts. Historiographie un Grundlagen. München, 1981. R. Oldenburg Verlag, 342 l. (Südosteuropäische Arbeiten 77.) — Ismerteti: *Niederhauser Emil*. AH. 1984. 30. köt. 3—4. sz. 400—402. l.
- Kessler, Wolfgang—Reitz, Henryk—Robel, Gert*: Kulturbeziehungen in Mittel- und Osteuropa im 18. und 19 Jahrhundert. Festschrift für Heinz Ischreyt zum 65. Geburtstag. Für den Studienkreis für Kulturbeziehungen im Mittel- und Osteuropa. Berlin, 1982. Verlag Ulrich Camen, 320 l. — Ismerteti: *Fred István*. AH. 1984. 30. köt. 3—4. sz. 397—400. l.
- Klär, Karl-Heinz*: Der Zusammenbruch der zweiten Internationale. (A második Internacionálé összeomlása.) Frankfurt am Main—New York, 1981. Campus Verlag, 365 l. — Ismerteti: *Jemnitz János*. Sz. 1983. 117. évf. 6. sz. 1414—1415. l.
- Kolchin, Peter*: A szolgaság védelmében. In: *The American Historical Review*. Vol. 85. No. 4. 1980. október, 809—827. l. — Ismerteti: *Csákvári Ferenc*. Sz. 1983. 117. évf. 5. sz. 1171—1173. l.
- Köves Erzsébet*: Kelet és Nyugat. Orosz eszmék I. Miklós korában. Bp. 1982. Magvető. K. 281 l. — Ismerteti: *Niederhauser Emil*. Sz. 1984. 118. évf. 4. sz. 866—868. l.
- Langkau, Götz*: Rosa Luxemburg levelei az Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenisben. In: *International Review of Social History*, 1976. 3. sz. 412—444. l. — Ismerteti: *Jemnitz János*. AH. 1983. 117. évf. 6. sz. 1435. l.
- Laqueur, Thomas W.*: Karolina királyné ügye. A politika művészete IV. György uralkodása alatt. *The Journal of Modern History*, Vol. 54. No. 3. Sept. 1982. 417—467. l. — Ismerteti: *Cs. Kottra Györgyi*. Sz. 1984. 118. évf. 1. sz. 182—183. l.
- Lavrov, Ny. M.*: A mexikói forradalom (1910—1917). Bp. 1983. Kossuth K. 368 l., 16 képmell. — Ismerteti: *Skáfár Pál*. PFKözl. 1984. 1—2. sz. 267—273. l.
- Liebknrecht, Karl*: A militarizmus és a háború ellen. Bp. 1983. Kossuth K. 300 l. — Ismerteti: *Jemnitz János*: Akihez hálátlan volt a történelem. Nsz. 1984. 42. évf. 75. sz. 7. l.
- Kovalcsenko, I. D.—Siklo, A. Je.*: Az orosz polgári történetírás válsága a századfordulón. In: *Voproszű Isztorii*, 1982. 1. sz. 18—35. l. — Ismerteti: *Menyhárt Lajos*. Sz. 1984. 118. évf. 4. sz. 890—892. l.
- Machtan, Lothar—Milles, Dietrich*: Die Klassensymbiose von Junkertum und Bourgeoisie. Zum Verhältnis von gesellschaftlicher und politischer Herrschaft in Preussen-Deutschland 1850—1878/79. (A junkerség és a burzsoázia osztályszimbiózis. A társadalmi és politikai uralom viszonyához Porosz-Németországban 1850—1878/79.) Frankfurt am Main—Berlin—Wien, 1980. 201 l. — Ismerteti: *Erdődy Gábor*. Sz. 1984. 118. évf. 4. sz. 868—870. l.
- McDonald, Forrest—McWhiney, Grady*: A Dél útja az önállóságtól a félig-meddig rabszolga-módra történő kizsákmányolásig. In: *The American Historical Review*, 1980. dec. 1095—1118. l. — Ismerteti: *Timár Lajos*. Sz. 1984. 118. évf. 2. sz. 419—420. l.
- Menyhárt Lajos*: Az orosz- társadalmi-politikai gondolkozás a századfordulón. (1895—1906)

- Bp. 1983. Akadémiai K. 229 l. — Ismerteti: *Dallos György*: Magyar monográfia az orosz századfordulóról. MN. 1984. 47. évf. 4. sz. 8. l.; *Krausz Tamás*: Orosz századforduló. MH. 1984. 17. évf. 71. sz. 8. l.; *Kun Miklós*: Forradalmakba torkolló századelő. Nsz. 1984. 42. évf. 102. sz. 7. l.; *Mucsi Ferenc*. PtK. 1984. 30. évf. 2. sz. 220—222. l.; *Szöke Domokos*. HSz. 1984. 12. évf. 2. sz. 59—60. l.; *Uő*: Napjaink, 1984. 23. évf. 6. sz. 32. l.
- Mezsdunarodnoe rabocsee dvizsenie. Voproszi izstorii i teorii. Tom. III. Nacsalo revoljucionnih bitv XX veka. Moszkva, 1978. 696 l. — Ismerteti: *Jemnitz János*. AH. 1983. 29. köt. 2—4. sz. 318—321. l.
- Robek, Antonín—Moravcová, Mirjam—Št'astná, Jarmila* (szerk.): Stará dělnická Praha. Život a kultura pražských dělníků 1849—1913. (A régi munkás Prága. A prágai munkások élete és kultúrája, 1849—1913.) Praha, 1981. Academia, 312 l., 5 térk., 240 ábra, fénykép. — Ismerteti: *Niedermüller Péter*. ET. 1984. 95. évf. 1. sz. 147—148. l.
- Roy, William G.*: Az érdekek megjelenítése és a politikai hatalom meghatározói: a méret, a szervezet összefüggő rendszere és az amerikai iparágak mobilizációja, 1886—1905 között. In: *American Journal of Sociology*, 1980. 6. sz. 1287—1310. l. — Ismerteti: *Timár Lajos*. Sz. 1984. 118. évf. 2. sz. 420—421. l.
- Rudolph, Richard L.*: A társadalmi struktúra és az osztrák gazdasági növekedés kezdetei. In: *East Central Europe/L'Europe de Centre-est*, 7. Pt. 2. (1980.) 207—224. l. — Ismerteti: *Timár Lajos*. Sz. 1983. 117. évf. 5. sz. 1180—1181. l.
- Palotás Emil*: Az Osztrák—Magyar Monarchia balkáni politikája a berlini kongresszus után 1878—1881. Bp. 1982. Akadémiai K. 283 l. — Ismerteti: *Niederhauser Emil*. AH. 1984. 30. köt. 1—2. sz. 240—245. l.
- Pavel, Teodor*: Mișcarea românilor unitate națională și diplomația puterilor centrale. I. 1878—1895., II. 1894—1914. (A románok nemzeti egységmozgalma és a központi hatalmak diplomáciája.) Timișoara, 1979. Editura Facia, 347 l. 1982. 305 l. — Ismerteti: *Szász Zoltán*. Sz. 1984. 118. évf. 2. sz. 409—411. l.
- Perjés Géza*: Clausewitz. Bp. 1983. Magvető K. 506 l. — Ismerteti: *Rázsó Gyula*. HK. 1984. 31. évf. 2. sz. 398—401. l.; *Uő*: A katonai elmélet géniusza. Nsz. 1984. 42. évf. 86. sz. 7. l.
- Pessen, Edward*: Mennyire különbözött egymástól a polgárháború előtti időszak Észak és Dél? In: *The American Historical Review*, Vol. 85. No. 5. 1980. 119—1150. l. — Ismerteti: *Cs. Kottra Györgyi*. Sz. 1983. 117. évf. 5. sz. 1176—1178. l.
- Shalhofe, Robert E.*: A második alkotmánykiegészítés ideológiai gyökerei az Amerikai Egyesült Államokban. *The Journal of American History*, Vol. 69. No. 3., 1982. dec. 559—614. l. — Ismerteti: *Menyhárt Lajos*. Sz. 1984. 118. évf. 1. sz. 178—180. l.
- Sked, Alan*: The Survival of the Habsburg Empire. Radetzky, the Imperial Army and the Class War, 1848. London—New York, 1979. Longman, 289 l. — Ismerteti: *Urbán Aladár*. AH. 1984. 30. köt. 1—2. sz. 219—223. l.
- Soboul, Albert*: Népi mozgalmak és forradalmi kormány Franciaországban, 1793—94. Bp. 1983. Kossuth K. 448 l. — Ismerteti: *Ludassy Mária*: Egy politikai forradalom anatómiája. Vg. 1984. 25. évf. 3. sz. 188—190. l.
- Sykes, Thomas R.*: A forradalmi szindikalizmus az olasz munkásmozgalomban: Az agrársztrájkok Párma tartományban 1907—1908-ban. In: *International Review of Social History*, 1976. 2. sz. 186—211. l. — Ismerteti: *Jemnitz János*. Sz. 1983. 117. évf. 6. sz. 1437—1438. l.
- Tocqueville, Alexis de*: A demokrácia Amerikában. Bp. 1983. Gondolat K. 590 l. — Ismerteti: *Bán Éva*. MN. 1984. 47. évf. 70. sz. 9. l.; *Szabó Máté*: Az amerikai demokrácia francia elmélete. Vg. 1984. 25. évf. 11. sz. 718—719. l.
- Whiteside, Noelle*: Ipari jóléti viszonyok és munkaügyi törvénykezés Nagy-Britanniában az első világháború éveiben. In: *International Review of Social History*, 1980. 3. sz. 307—33. l. — Ismerteti: *Jemnitz János*. Sz. 1983. 117. évf. 6. sz. 1438—1439. l.
- Zachar József*: Az osztrák—német liberális Alkotmánypárt és a politikai hatalom. Bp. 1981. Akadémiai K. 349 l. — Ismerteti: *Heiszler Vilmos*. Sz. 1984. 118. évf. 2. sz. 402—404. l.
- Zetkin, Clara*: Visszaemlékezések Leninre. Bp. 1983. Kossuth K. 119 l. — Ismerteti: *Vadász Ferenc*: Olvasva és újraolvasva. Nsz. 1984. 42. évf. 3. sz. 7. l.

**Legújabb kor
1917—1945**

Források

- Az első évek. Dokumentumok a szovjet állam megalakulásának idejéből (1917—1922). (Vál.: Kun Miklós.) V. 1983. 25. évf. 11. sz. 38—69. l.
- Lőrincz Zsuzsa: Adatok a Heinrich Brüning-kormány tevékenységéhez (1930—1932). LK. 1982. 53. évf. 2. sz. 266—293. l.
- Sartre, Jaen-Paul: Naplójegyzetek a „furcsa háború” idejéből (1939. nov.—1940. febr.) Nagyvilág, 1984. 29. évf. 4. sz. 507—518. l.

Feldolgozások

- ✓ Akik útját állták a fasizmusnak. (Interjú Franz Kargerttel az 1934-es osztrák munkásfelkelésről.) BSzoc. 1984. 27. évf. 2. sz. 149—152. l.
- ✓ Béki Ernő: A londoni Munkás- és Szocialista Internacionálé előtörténetéhez. A Nemzetközi Állandó Bizottság ülése Amszterdamban (1919. április 26—29.). PtK. 1984. 30. évf. 1. sz. 99—125. l.
- ✓ Benkő Judit: Az antiimperialista nemzeti demokratikus forradalom két koncepciója a harmincas évek kubai forradalmi mozgalmában. PtK. 1984. 30. évf. 1. sz. 126—140. l.
- Bokor Péter: Az Émil, a Jelka meg a Dragec. Beszélgetés egy ötven év előtti merényletről. Éllr. 1984. 28. évf. 32. sz. 7. l.
- Borus József: A Wehrmacht tábornokai és tenger-nagyai. História, 1984. 6. évf. 5—6. sz. 54—55. l.
- Gjurov, Alexander: Az előretörő fasizmus és az antifasiszta harc kezdete Bulgáriában magyar szemmel. (Készült az 1983. június 14-e és 15-e között Bulgáriában megrendezett országos tudományos konferencián megtartott előadás teljes szövege alapján.) Székesfehérvár, 1983. TIT. 122 l., ill.
- Hardi Péter: Roosevelt és kísérlete. V. 1984. 27. évf. 10. sz. 75—85. l.
- Harsányi Iván: Franco-Spanyolország nemzetközi kapcsolatai és külpolitikai törekvései a diktatúra kiépülése idején. PFKözl. 1984. 3—4. sz. 129—146. l.
- Hastings, Max: Út Oradourba. Bp. 1984. Kossuth K. 263 l., ill.

Horváth Gyula: A földreform sorsa Mexikóban a forradalom és a konszolidáció éveiben (1910—1930). ÁtSz. 1984. 26. évf. 1—2. sz. 140—184. l.

- ✓ Jemnitz János: Ötven éve: munkásfelkelés Ausztriában. Pártélet, 1984. 29. évf. 2. sz. 64—70. l.; ua.: TáSz. 1984. 39. évf. 2. sz. 64—70. l.
- Karádi Éva: „Dialektikusok” és „mechanisták”. (Filozófiai vita a SzU-ban a 20-as években.) Vg. 1984. 25. évf. 4. sz. 238—246. l.
- Karsai László: A világ közönye. Éllr. 1984. 28. évf. 43. sz. 6. l.
- Kater, H. Michael: Hitler társadalmi összefüggéseiben. Vt. 1984. 2. sz. 28—60. l.
- Kerekes Lajos: Az első osztrák köztársaság „párt-hadseregei”. História, 1984. 6. évf. 5—6. sz. 55—56, 58. l.
- Kershaw, Ian: 1933: folytonosság vagy törés a német történelemben? Vt. 1984. 2. sz. 85—94. l.
- Kiss Endre: Történelem és társadalomlélektan. Bibó István fasizmusmagyarázata. V. 1984. 27. évf. 9. sz. 42—49. l.
- Klemperer, Victor: A Harmadik Birodalom nyelve. Bp. 1984. A Tömegkommunikációs Kutatóközpont kiad. 187 l.
- Komornicki, Stanislaw: Varsó barikádjain. 1. rész: ÚT. 1984. 21. évf. 33. sz. 20—21á l.; 2. rész: Uo. 34. sz. 20—21. l.
- ✓ Krausz Tamás: Szocializmus-képek a húszas években. Átmeneti korszak és szocializmus. Vg. 1984. 25. évf. 4. sz. 202—210. l.
- ✓ Krausz Tamás: A Szovjetunió első alkotmánya. (1923. júl. 6.) História, 1984. 6. évf. 2. sz. 22—23. l.
- Kukovecz György: Dimitrov és a latin-amerikai kommunista mozgalom. (Dimitrov születésének 100. évfordulója alkalmából rendezett tudományos konferencián (1982) elhangzott előadás szövege alapján.) TájékoztatóMM. 1984. 1. sz. 38—54. l.
- ✓ Lakatos Gyula: A munkásrésztvételi intézmények fejlődésének fő vonásai Németországban az 1920-as években. PtK. 1984. 30. évf. 4. sz. 158—177. l.
- Ledeer, A. Michael: Renzo de Felice és az olasz fasizmusról folyó vita. Vt. 1984. 2. sz. 61—76. l.
- Lenke, Monika: A fasiszta filozófia helye és demagógiája a „Harmadik Birodalom”-ban. Vg. 1984. 25. évf. 5. sz. 329—330. l.
- A második világháború története 1939—1945. 12. köt.: A második világháború mérlege és tanulsá-

- gai. (Szerk. biz. eln.: Usztyinov.) Bp. 1984. Zrínyi K. 634 l., térk.
- Merényi László*: A cattarói matrözfelkelés. Bp. 1984. Kossuth K. 190 l. Népszerű történelem.
- Mihajlov, P. M.*: Száz éjszaka a jugoszláv hegyekben. Bp. 1984. Kossuth K. 212 l., ill., térk.
- Miskolczy Ambrus*: Az 1920-as évek román fejlődés-vitája a polgárság nemzeti-történeti szerepéről. / Vt. 1984. 4. sz. 118—133. l.
- Muşat, Mircea—Tănăsescu, Florian*: Az 1918-as egyesített román állam együttélő nemzetiségei. História, 1984. 6. évf. 5—6. sz. 36—40. l.
- Naumov, Mihail*: Partizánportya. (Egy partizánparancsnok naplója.) Bp. 1984. Zrínyi K. 292 l.
- Noakes, Jeremy*: A náci útja a hatalomhoz. Vt. 1984. 2. sz. 77—84. l.
- Ormos Mária*: A fasizmus társadalmi bázisa a Duna-medencében. Jelenkor, 1984. 27. évf. 6. sz. 588—594. l.
- Ormos Mária*: Merénylet Marseille-ben. Bp. 1984. Kossuth K. 235 l., ill. (2. bőv. kiad.) Népszerű történelem.
- Ránki György*: A dél-európai gazdasági fejlődés kérdései (1918—1938). TSz. 1984. 27. évf. 1—2. sz. 203—231. l.
- Réti György*: A Komintern és az albán kommunista mozgalom kezdetei. Vt. 1984. 2. sz. 117—124. l.
- Sárhidai Gyula*: Szegényes csodafegyverek. História, 1984. 6. évf. 4. sz. 22—24. l.
- Sávoly Mária*: Athéni menetelés. Olaszország háborúja Görögország ellen, 1940—1941. Bp. Kossuth K. 1984. 149 l., ill. Népszerű történelem.
- Siklós András*: Die letzte Offensive der Österreichisch—Ungarischen Monarchie (15—24. Juli. 1918.). AH. 1984. 30. köt. 1—2. sz. 69—127. l.
- Szabó Tibor*: Buharin értelmezésének problémái és lehetősége. FF. 1984. 6. évf. 1. sz. 60—67. l.
- Szabó Tibor*: Buharin és kritikusai: Lukács és Gramsci. Vg. 1984. 25. évf. 4. sz. 221—229. l.
- Székely Gábor*: Az egységforrt és a népfront vitája a Kominternben. Vg. 1984. 25. évf. 4. sz. 247—255. l.
- Szevosztyjanov, P. P.*: Nagy megpróbáltatások előtt. A Szovjetunió külpolitikája 1939 szeptembertől 1941 júniusig. Bp.—Uzsgorod, 1984. Kossuth K.—Kárpáti K. 354 l.
- Szokolay Katalin*: Még egyszer Dimitrov VII. kongresszusi felszólalásáról. FPKözl. 1984. 3—4. sz. 122—128. l.
- Tilkovszky Loránt*: Erdély nemzetiségei és weimari Németország diplomáciája. Sz. 1983. 117. évf. 5. sz. 1097—1102. l.
- Török Attila*: A Török Köztársaság megszületése. (Sèvres békéjétől Lausanne békéjéig.) ÉIT. 1984. 39. évf. 27. sz. 842—844. l.
- Zemskov, I. N.*: A második front diplomáciai története. Bp. 1984. Kossuth K.—Kárpáti K. 260 l.

Ismertetések

- Berend T. Iván*: Válságos évtizedek. Közép- és Kelet-Európa a két világháború között. Bp. 1982. Gondolat K. 440 l. — Ismerteti: *Tokody Gyula*. PtK. 1984. 30. évf. 4. sz. 203—206. l.
- Bessis, Luliette*: La Méditerranée fasciste. L'Italie mussolinienne et la Tunisie. Paris, 1981. 390 l.; Tlili, Béchir: L'antifascisme en Tunisie (1939). Tunis, 1981. 147 l. — Ismerteti: *J. Nagy László*: Fasiszta törekvések, antifasiszta küzdelem Tunéziában. PtK. 1984. 30. évf. 2. sz. 227—229. l.
- Cohen, Jack*: Marxizmus a reformizmus ellen, az általános sztrájk idején. In: *Marxism Today*, 1976. máj. 156—162. l. — Ismerteti: *Jemnitz János*. Sz. 1983. 117. évf. 6. sz. 1444. l.
- Dornberger, Walter*: Peenemünde. Die Geschichte der V-Waffen. (Peenemünde. A V-fegyverek története.) Esslingen, 1981. 313 l. — Ismerteti: *Tihanyi János*. Sz. 1984. 118. évf. 4. sz. 877—878. l.
- Fischer, C.*: Az NSDAP SA-szervezete, az egyszerű tagok társadalmi és ideológiai háttere a harmincas évek elején. In: *Journal of Contemporary History*, 1982. 4. sz. 651—670. l. — Ismerteti: *Molnár Tamás*. Sz. 1984. 118. évf. 3. sz. 614—615. l.
- Fleming, Sh. E.*: Spanyol—Marokkó és a „nemzeti felkelés”, 1936—39; a protektorátus katonai, gazdasági és politikai mozgósítása. In: *Journal of Contemporary History*, 1983. 1. sz. 27—42. l. — Ismerteti: *Molnár Tamás*. Sz. 1984. 118. évf. 4. sz. 897—898. l.
- Gubajdulin, V. M.*: Forradalmi hatalom Kína felszabadított közzeteiben (1937—1945). (Revolucionnaja vlaszty v osvobozsnyonih rajonah Kitaja, 1937—1945.) Novoszibirszk, 1981. Na-

- uka K. 272 l. — Ismerteti: *Jordán Gyula*. PFKözl. 1984. 1—2. sz. 261—266. l.
- Hobsbawm, Eric*: A népfrentkormány negyvenedik évfordulója. In: *Marxism Today*, 1976. júl. 221—228. l. — Ismerteti: *Jemnitz János*. Sz. 1983. 117. évf. 6. sz. 1443. l.
- Kahan, Vilem*: A Kommunista Internacionálé, 1919—1943. A vezető testületek személyi összetétele. In: *International Review of social History*, 1976. 2. sz. 151—185. l. — Ismerteti: *Jemnitz János*. Sz. 1983. 117. évf. 6. sz. 1442. l.
- Kaiser, David E.*: Economic Diplomacy and the Origins of the Second World War. Germany, Britain, France and Eastern-Europe 1930—1939 (Gazdasági diplomácia és a második világháború kezdetei. Németország, Nagy-Britannia, Franciaország és Kelet-Európa, 1930—1939.). New Jersey, 1980. Princeton University Press, 346 l. — Ismerteti: *Berend T. Iván*. Sz. 1984. 118. évf. 3. sz. 586—588. l.
- Kalmár György*: Mahátmá Gandhi. Álom — politika — valóság. Bp. 1982. Gondolat K. 565 l. — Ismerteti: *Lévai Imre*: A „Nagy Lélek”. Vg. 1984. 25. évf. 3. sz. 190—191. l.
- Krempa, Ivan*: Csehszlovákia Kommunista Pártja létrejöttének körülményei. Az egységes forradalmi párt megalakuláshoz vezető út Csehszlovákiában. Bratislava, 1984. Pravda K.284 l. — Ismerteti: *Kövágó László*. PtK. 1984. 30. évf. 4. sz. 209—211. l.
- Krizman, Bogdan*: Pavelić i ustaše. (Pavelić és az usztasák.) Zagreb, 1978. Globus K. 606 l. — Ismerteti: *A. Sajti Enikő*. Sz. 1984. 118. évf. 3. sz. 594—596. l.
- Kum' A N'Dumb III, Alexander*: Hitler vouldait l'Afrique. (Hitler Afrikát akarta.) Paris, 1979. Edition l'Harmattan, 385 l. — Ismerteti: *J. Nagy László*. Sz. 1984. 118. évf. 3. sz. 590—591. l.
- Linsenmeyer, W. S.*: Olasz béketalogatózások Mussolini bukása előtt. In: *Journal of Contemporary History*, 1981. 4. sz. 649—662. l. — Ismerteti: *Molnár Tamás*. Sz. 1984. 118. évf. 2. sz. 429. l.
- Lossowski, Piotr*: Litvánia semlegessége az 1939. évi lengyel—német háborúban. In: *Acta Poloniae Historica*, 42. köt. 1980. 145—174. l. — Ismerteti: *iff. Barta János*. Sz. 1983. 117. évf. 6. sz. 1445. l.
- Luxemburg, Rosa*: Az orosz forradalom. (Szerk.: Béládi László és Miszlivetz Ferenc.) Bp. 1983. ELTE Állam- és Jogtudományi Kar Tudományos Szocializmus Tanszék. — Ismerteti: *Messterházi Miklós*: Rosa Luxemburg és az orosz forradalom. K. 1984. 1. sz. 29—30. l.
- Manne, R.*: Foreign Office és a brit—szovjet közlekedés kudarca. In: *Journal of Contemporary History*, 1981. 4. sz. 725—756. l. — Ismerteti: *Molnár Tamás*. Sz. 1984. 118. évf. 2. sz. 427—428. l.
- Merchav, Peretz*: Linksszozialisten in Europa zwischen den Weltkriegen. Wien, 1979. Europaverlag, 129 l. (Baloldali szocialisták Európában a két világháború között.) — Ismerteti: *Jemnitz János*. Sz. 1984. 118. évf. 3. sz. 583—584. l.: ua.: AH. 1984. 30. köt. 3—4. sz. 395—397. l.
- Mezsdunarodnoje rabocseje dvizsenyije* (A nemzetközi munkásmozgalom). IV. köt. Moszkva, 1980. 732 l. — Ismerteti: *Jemnitz János*. PtK. 1984. 30. évf. 1. sz. 196—200. l.
- Ránki György*: Gazdaság és külpolitika. A nagyhatalmak harca a délkelet-európai gazdasági hegemóniáért (1919—1939). Bp. 1981. Magvető K. 353 Gyorsuló idő. — Ismerteti: *Mérei Gyula*. Sz. 1984. 118. évf. 3. sz. 577—583. l.
- Seidman, M.*: Munka és forradalom: munkásellenőrzés Barcelónában a spanyol polgárháború idején. In: *Journal of Contemporary History*, 1982. 3. sz. 409—433. l. — Ismerteti: *Molnár Tamás*. Sz. 1984. 118. évf. 4. sz. 896—897. l.
- Seton-Watson, Hugh and Christopher*: The making of a New Europe R. W. Seton-Watson and the last years of Austria—Hungary (Az új Európa megalkotása, R. W. Seton-Watson és Ausztria—Magyarország utolsó éve). London, 1981. Methuen, XII, 458 l. — Ismerteti: *Jeszenszky Géza*. Sz. 1984. 118. évf. 2. sz. 411—413. l.
- Stolfi, Russel H. S.*: A véletlen szerepe a történelemben. Az 1941—42-es orosz tél. In: *History*, 214—228. l. — Ismerteti: *Stark Tamás*. Sz. 1984. 118. évf. 2. sz. 428. l.
- Székely Gábor*: Hitler hatalomrajutása. Bp. 1983. Kossuth K. 249 l. Népszerű történelem. — Ismerteti: *Németh István*. Köznevelés, 1984. 40. évf. 9. sz. 13. l.; *Pritz Pál*: A hatalom megragadásának anatómiája. Könyvvilág, 1984. 29. évf. 1. sz. 2. l.

- Szevjakov, A. A.*: A szovjet—román viszony és Nicolae Titulescu. Voproszi Isztorii, 1982. 5. sz. 46—49. l. — Ismerteti: *Menyhárt Lajos*. Sz. 1984. 118. évf. 1. sz. 188—189. l.
- Szokolay Katalin*: „És a varsói gettó felkelt...” Bp. 1983. Kossuth K. 223 l. — Ismerteti: *Nagy László*. MN. 1984. 47. évf. 10. sz. 8. l.; *Niederhauer Emil*. PFKözl. 1984. 1—2. sz. 243—251. l.
- A szovjet—amerikai kapcsolatok a Nagy Honvédő Háború idején, 1941—1945. (Szerk.: G. A. Arbatov és munkatársai.) Moszkva, 1984. — Ismerteti: *Dolmányos István*: Új okmányok a Honvédő Háború történetéhez. MN. 1984. 47. évf. 262. sz. 8. l.
- Trachtenberg, M.*: Versailles hatvan év után. In: *Journal of Contemporary History*, 1982. 3. sz. 847—506. l. — Ismerteti: *Molnár Tamás*. Sz. 1984. 118. évf. 4. sz. 893. l.
- Wandycz, Piotr*: A kisantant hatvan év távlatából. In: *The Slavonic and Eastern European Review*, 59. köt. 1981. No. 4. 548—564. l. — Ismerteti: *Stark Tamás*. Sz. 1984. 118. évf. 4. sz. 894. l.
- Wheeler, D. L.*: A rend szolgálatában a portugál politikai rendőrség és a brit, német és spanyol hírszerzés, 1932—45. In: *Journal of Contemporary History*, 1983. 1. sz. 1—25. l. — Ismerteti: *Molnár Tamás*. Sz. 1984. 118. évf. 4. sz. 895—896. l.
- William, David*: A Bureau of Investigation és bírálói, 1919—1921: a politikai tevékenységek ellenőrzésének kezdete. In: *Journal of American History*, Vol. 68. No. 3. December, 1981. 560—579. l. — Ismerteti: *Barda Beáta*. Sz. 1984. 118. évf. 3. sz. 613—614. l.
- Wingeste, Pike D.*: Franco és a tengelyhatalmak. In: *Journal of Contemporary History*, 1982. 3. sz. 369—407. l. — Ismerteti: *Molnár Tamás*. Sz. 1984. 118. évf. 4. sz. 899—900. l.
- 1954-től napjainkig**
- Források
- Lamm Vanda*: A hágai Nemzetközi Bíróság döntései 1957—1982. Bp. 1984. Gondolat K. 340 l.
- A mexikóvárosi deklaráció a népesedésről és a fejlődésről. (A nemzetközi Népesedési Konferencia Jóváhagyása, 1984. aug. 6—14.) StSz. 1984. 62. évf. 12. sz. 1182—1190. l.
- Feldolgozások — általában
- Collure, Raja*: Az el nem kötelezettek mozgalmak: kezdetek, célok problémák. BSzoc. 1984. 27. évf. 11. sz. 126—131. l.
- Āgyverkezési verseny*. (Összeáll.: *Juhari Zsuzsa—Pók Attila*.) História, 1984. 6. évf. 1. sz. 7—14. l.
- Fensik László*: Mit kell tudni a világ kommunista pártjairól? Bp. 1984. Kossuth K. 337 l.
- Forgács Pál*: Az európai szakszervezeti mozgalom az enyhülésért és a leszerelésért. SzEKI-Táj. 1984. 7. évf. 2. sz. 97—135. l.
- Hafenscher Károly*: Az evangélikus-katolikus Közös Bizottság dialógusa (1967—1984). Va. 1984. 49. évf. 7. sz. 536—541. l.
- Hausner, Gideon*: Ítélet Jeruzsálemben. (Előszó: *Karsai Elek*.) Bp. 1984. Európa K. 722 l. — Ismerteti: *Jólesz László*: Csakugyan elég? Könyvvilág, 1984. 29. évf. 12. sz. 20. l.; *Lázár István*: Ítélet van. Éllr. 1984. 28. évf. 48. sz. 11. l.
- Hirschman, O. Albert*: Kivonulás, tiltakozás, hűség. Bp. 1984. MűM. MLOF. 70 l. Szociológiai füzetek 34.
- Oszetszky Tamás*: Arab—izraeli háborúk 1948—1982. Bp. 1984. Zrínyi K. 342 l., ill. térk. — Ismerteti: *Krajczár Imre*. N. 1984. 112. évf. 222. sz. 2. l.
- Pececi, Aurelio*: Kezünkben a jövő. A Római Klub elnöke világproblémákról. Bp. 1984. Gondolat K. 193 l.
- O'Riordan, Michael*: Az antikommunizmus és a háborús veszély. BSzoc. 1984. 27. évf. 3. sz. 19—27. l.
- Salgó László*: A kolonializmus kettős küldetése. MTAFT. 1981. 30. köt. 1. sz. 39—44. l.
- Simai Mihály*: A hatalmi viszonyok és a világgazdaság a késői huszadik században. V. 1984. 27. évf. 2. sz. 1—16. l.
- Simai Mihály*: The Prospect of the U. N. System in the Changing World Economy. NHQ. 1984. 25. köt. 96. sz. 33—44. l.
- Simai Mihály*: A világgazdaság és a fegyverkezés a nyolcvanas években. Vg. 1984. 25. évf. 8—9. sz. 584—591. l.
- Szentes Tamás*: Az elmaradottság és fejlettség, a nemzeti fejlődés és a nemzetköziesedés dialektikája a tőkés világgazdaságban. MTAFT. 1981. 30. köt. 1. sz. 67—85. l.

Szentes Tamás: Az Új Nemzetközi Gazdasági Rend eszméje. I. rész. SzaSz. 1984. 13. évf. 3. sz. 54—62. 1.; II. rész: Uo. 4. sz. 56—63. 1.

Tálás Barna: A szocialista forradalmak történelmi paradoxona. A szocializmusba való átmenet megváltozott történelmi feltételei korunkban. Vg. 1984. 25. évf. 2. sz. 90—97. 1.

Tóth László: Világélelmzési probléma megoldási javaslatai. A négy világmodell ideológiai-politikai jellemzői. TájékoztatóMM. 1984. 6. sz. 133—148. 1.

Váci András: A két európai integráció kapcsolatának néhány kérdése. (EGK és a KGST.) PFKözl. 1984. 1—2. sz. 3—17. 1.

Világtörténet 1945—1949. Bp. 1984. Kossuth K. 647 1. (A Szovjetunió Tudományos Akadémiájának szerkesztésében megjelenő mű fordítása.) — Ismerteti: *Balogh András*: Az egyetemes történelem meghatározó korszaka. Könyvvilág, 1984. 29. évf. 4. sz. 3. 1.

Szocialista államok

Andropov, Jurij Vlagyimirovics (1914—1984). TáSz. 1984. 39. évf. 3. sz. 3—8. 1.

Fehér Pál, E.: Búcsú. (Jurij Andropovtól.) Éllr. 1984. 28. évf. 7. sz. 1. 1.

Jurij Vlagyimirovics Andropov (1914—1984). BSzoc. 1984. 27. évf. 3. sz. 3—4. 1.

Meghalt Jurij Andropov. (Az SzKP KB-nak, a Legfelsőbb Tanács Elnökségének és a SzU Miniszttertanácsának a felhívása a szovjet néphez.) Nsz. 1984. 42. évf. 53. sz. 1. 1.

Bajt, Aleksander: A jugoszláv gazdasági növekedés harminc éve. Külgazdaság, 1984. 28. évf. 8. sz. 21—37. 1.

Balogh István—Halay Tibor: A szocialista társadalom eredményeiről és ellentmondásairól. (A jugoszláviai Cavtatban 1983-ban nemzetközi konferencián tartott előadás.) TtKözl. 1984. 14. évf. 2. sz. 308—320. 1.

Batmönh, Zsambin: A forradalmi népi hatalom lépcsőfokai. BSzoc. 1984. 27. évf. 11. sz. 15—25. 1.

Csernyenko, Konsztantyin: A XXVI. kongresszus útján. Bp. 1984. Kossuth K. 130 1. — Ismerteti: *Barabás János*: Folyamatosság, realizmus, megújulás. Nsz. 1984. 42. évf. 149. sz. 4. 1.

Domány András: Stefan Wyszyński biborosról — írásai tükrében. Vg. 1984. 25. évf. 1. sz. 65—69. 1.

Dunay Pál: A kormány és a parlament az európai szocialista államokban. ÁI. 1984. 34. évf. 1. sz. 1—10. 1.

Horváth Pál: Történeti támpontok a fejlett szocialista állam korszakához. I. rész: ÁI. 1984. 34. évf. 2. sz. 156—166. 1.; II. rész: Uo. 3. sz. 204—211. 1.

Kudinov, V. Sz.: A gazdasági mechanizmus továbbfejlesztése és a szovjet állami statisztika. StSz. 1984. 62. évf. 6. sz. 565—572. 1.

A Mongol Népköztársaság társadalmi-gazdasági fejlődése. (Az anyagot a Mongol Népköztársaság Statisztikai Hivatala állította össze.) StSz. 1984. 62. évf. 11. sz. 1132—1138. 1.

Munkácsy Gyula: Szovjet gazdasági helyzetkép (1976—1984). TáSz. 1984. 39. évf. 9. sz. 55—62. 1.

Nagy Aladár: Gazdasági kísérletek a Szovjetunióban. BSz. 1984. 29. évf. 4. sz. 82—93. 1.

Niederhauser Emil: Nemzetiségek, nemzetiségi kérdés a Duna-medencében a felszabadulás után. DSz. 1984. 4. évf. 2. sz. 99—110. 1.

Réti György: Az Albán Munkapárt történetének tanulságairól. PFKözl. 1984. 1—2. sz. 180—197. 1.

Szarka László: A nemzetiségi kérdés kutatása Csehszlovákiában 1976—1982. Életünk, 1984. 21. évf. 3. sz. 265—277. 1.

Szentes Tamás: Szocializmus és a világgazdaság. TáSz. 1984. 39. évf. 10. sz. 78—88. 1.

Társadalmi forradalmak a XX. század negyvenes éveiben. (A Béke és Szocializmus c. folyóiratnak a szocialista építés kérdéseivel foglalkozó bizottságnak tanácskozása Albánia, Bulgária, Csehszlovákia, Lengyelország, Magyarország, az NDK és Románia történelmi fejlődésének e kiemelkedő szakaszáról.) BSzoc. 1984. 27. évf. 7. sz. 57—81. 1.

Weidig, Rudi: A társadalom osztályszerkezete fejlődésének dialektikája. BSzoc. 1984. 27. évf. 3. sz. 86—95. 1.

Zöld Iván: Mit kell tudni a Vietnámi Szocialista Köztársaságról? Bp. 1984. Kossuth K. 176 1. Mit kell tudni?

Kapitalista államok

- Arnold, Walter:* Japán gazdasági nacionalizmus: protekcionizmus az internacionalizmussal szemben. In: Canadian Review of Studies on Nationalis, Vol. 1984. 2. sz. 195—215. 1. Vt. 1984. 4. sz. 134—155. 1.
- Bábosik Mária:* Világ gazdasági nyitás az önerőre támaszkodó Latin-Amerikában. Külgazdaság, 1984. 28. évf. 6. sz. 63—76. 1.
- Balogh Imre—B. Zombory Viktória:* Egy különleges gazdaság: Izrael, 1948—1983. (Növekedés, ciklusok, infláció.) V. 1984. 27. évf. 7. sz. 41—57. 1.
- Balogh László:* Kritikai racionalizmus és a bernsteinizmus egyes elemeinek hatása az SPD mai ideológiájára. Tájékoztató MM. 1984. 1 sz. 7—37. 1.
- Bellamy, Ron:* Változások a brit munkásmozgalomban. Elméleti kutatások néhány kérdése. BSzoc. 1984. 27. évf. 7. sz. 82—89. 1.
- Benke József:* Izrael állam létrejötte és társadalmi szerkezetének fejlődése 1948—1978. Tájékoztató MM. 1984. 6. sz. 95—132. 1.
- Berlinguer, Enrico* (1922—1984). BSzoc. 1984. 27. évf. 8. sz. 154. l.; és még: Nsz. 1984. 42. évf. 136. sz. 3. l.
- Bruckner Éva—Sz. Halász Ágnes:* Alternatívák és dilemmák. Ausztria Szocialista Pártjának ideológiai vitáiról. Vg. 1984. 25. évf. 11. sz. 720—726. 1.
- Bruckner Éva:* Az osztrák Szocialista Párt politikai gyakorlatának néhány fontosabb jellemzője (1978—1983). Tájékoztató MM. 1984. 4. sz. 131—142. 1.
- Csizmadia Sándor:* Történelem, filozófia, politika Aronnál. FF. 1984. 6. évf. 4. sz. 84—89. 1.
- Gáti Tamás:* A finn gazdaság fejlődése. Külgazdaság, 1984. 28. évf. 5. sz. 60—66. 1.
- Gergely Imre:* A spanyol katolikus egyház a demokratikus fordulat óta. Vg. 1984. 25. évf. 6. sz. 395—398. 1.
- Hajdu András:* A Német Szövetségi Köztársaság keletkezésének körülményei. V. 1984. 27. évf. 7. sz. 29—40. 1.
- Hermann István:* Adalékok Raymond Arnold (1905—1983) portréjához. FF. 1984. 6. évf. 114—121. 1.
- Himmelstrand, Ulf:* A szociáldemokrata és a „jóléti kapitalizmus” problémái. (A Társadalomtudományi Intézetben 1984. június 3-án tartott előadás.) TtKözl. 1984. 14. évf. 4. sz. 557—565. 1.
- Hüvely István:* Viták a parlamenti demokrácia válságáról. TtKözl. 1984. 13. évf. 1. sz. 88—105. 1.
- Jemnitz János:* Változások és tendenciák az angol munkásmozgalomban az 1980-as években. PtK. 1984. 30. évf. 2. sz. 109—141. 1.
- Johancsik János:* Az együttműködés feltételei a nyugat-európai munkásmozgalomban. TtKözl. 1984. 14. évf. 3. sz. 398—407. 1.
- Johancsik János:* A kommunista és a szociáldemokrata pártok politikai szerepéről a mai tőkés társadalomban. FPKözl. 1984. 3—4. sz. 13—15. 1.
- Kiss Arthur:* A jelenkori konzervatív politikai filozófiáról. Tájékoztató MM. 1984. 6. sz. 7—22. 1.
- Laino, Daniel Mañana:* Portugália 1974. április 25. A katonai akciótól a forradalmi cselekvésig. PFKözl. 1984. 3—4. sz. 147—161. 1.
- Losonczi Miklós:* A szociáldemokrata kormányzás gazdasági mérlege az NSzK-ban (1966—1982). PFKözl. 1984. 1—2. sz. 18—29. 1.
- Márkus György, G.:* A szociáldemokrácia ideológiai-stratégiai dilemmái és a válság. TáSz. 1984. 39. évf. 6. sz. 38—48. 1.
- Mátyás Antal:* A polgári politikai gazdaságtan napjainkban. Bp. 1984. Kossuth K. 181 l. — Ismerteti: *Brüll Mária:* Keynes, Friedman és az iskolák. Nsz. 1984. 42. évf. 114. sz. 7. 1.
- A Német Kommunista Párt VII. kongresszusa,* Nürnberg, 1984. jan. 6—8. (Összeáll.: H. Á.) Nemzetközi Szemle, 1984. 28. évf. 4. sz. 40—46. 1.
- Soltész Erzsébet:* Az olasz pártrendszer néhány kérdése. Tájékoztató MM. 1984. 5. sz. 200—218. 1.
- Szabó Máté:* Ökológiai politika, ökológiai mozgalmak az Egyesült Államokban és Franciaországban. TtKözl. 1984. 14. évf. 4. sz. 603—617. 1.
- Szabó Tibor:* Olasz társadalomtudományi kutatóközpontok. TtKözl. 1984. 14. évf. 3. sz. 473—481. 1.
- Szakács István:* A tervezési törekvések három évtizede Olaszországban. Küzgazdaság, 1984. 28. évf. 3. sz. 64—74. 1.
- Szamuely László:* A jóléti állam mai kiterjedése és funkciói. KgSz. 1984. 31. évf. 4. sz. 392—407. 1.

✓ *Terbócs László*: Az NSZK-ban működő szakszervezetek tevékenységének néhány tapasztalata. SzEKI-Táj. 1984. 7. évf. 2. sz. 87—96. l.

✓ *Tolnai László—Szentesi György*: Az erő mítosza. A NATO 35 éve. Bp. 1984. Zrínyi K. 196 l., ill., térk. — Ismerteti: *Okváth Imre*. HK. 1984. 31. évf. 4. sz. 788—790. l.

✓ *Townshend, Charles*: Modernizáció és nacionalizmus: perspektívák a közelmúlt író történelmében. Vt. 1984. 1. sz. 50—64. l.

Fejlődő országok

✓ *Ágh Attila*: Nehru és az indiai államkapitalizmus. Vg. 1984. 25. évf. 3. sz. 137—144. l.

✓ *Ágh Attila*: Nemzettévalás a fejlődő országokban. Vt. 1984. 1. sz. 84—111. l.

✓ *Dawass, Farouk*: Palesztinok és önrendelkezés. A palesztinai felszabadítási mozgalom és az önrendelkezési jog. Bp. 1983. MSZMP KB Társadalomtud. Intézete, 402 l.

✓ *Gueye, Sémou P.*: A marxizmus pozíciókat hódít Afrikában. BSzoc. 1984. 27. évf. 7. sz. 108—116. l.

✓ *Hammami, Khaled*: Hatvanéves a Szíriai Kommunista Párt. BSzoc. 1984. 27. évf. 10. sz. 146—149. l.

✓ *Harcok tüzeben edződött. Az Iraki Kommunista Párt 50 éves.* BSzoc. 1984. 27. évf. 4. sz. 145—148. l.

✓ *Kardos István*: Régiók lehetőségei. Beszélgetés László Ervinnel, a Római Klub egyik vezetőjével a harmadik világ problémáiról. SzaSz. 1984. 13. évf. 8—9. sz. 27—31. l.

✓ *Mazengia, Simelisz*: Az élcspatpárt megalakításának útja. (Az Etióp Dolgozók Pártja megalakulásának előzményeiről, az etióp forradalomban betöltött szerepéről.) BSzoc. 1984. 27. évf. 11. sz. 72—79. l.

✓ *Samhoun, Rafic*: Hatvanéves a Libanoni Kommunista Párt. BSzoc. 1984. 27. évf. 12. sz. 139—142. l.

✓ *Timár János*: Az oktatás „világválsága”, különös tekintettel a fejlődő országokra. MT. 1984. 29. köt. 3. sz. 177—189. l.

✓ *Tolnai György*: A szocialista fejlődés elméletének és gyakorlatának jelentősége a „harmadik világ” előrehaladásában. KgSz. 1984. 31. évf. 2. sz. 129—140. l.

✓ *Tőkei Ferenc*: A „harmadik világ” fejlődésproblémáinak történeti alapjairól. MTAFT. 1981. 30. köt. 1. sz. 3—10. l.

✓ *Wojtilla Gyula*: A humán tudományok helyzete a mai Indiában. MT. 1984. 29. köt. 3. sz. 248—251. l.

✓ *Zagaszbaldan, D.*: A Mongol Népköztársaság statisztikai szolgálatának 60 éve. StSz. 1984. 62. évf. 11. sz. 1125—1131. l.

Ismertetések

✓ *Bazsanov, E. P.*: Az Egyesült Államok politikájának mozgatóerői a Kínával való kapcsolatban. (Dvziscsucie szlii politiki NUSAV otnosonii Kitaja.) Moszkva, 1982. Nauka, 238 l. — Ismerteti: *Jordán Gyula*. Külpolitika, 1984. 11. évf. 4. sz. 137—140. l.

✓ *Becsky György*: Amerika és a világgazdasági kihívás. Bp. 1983. Kossuth K. 276 l. — Ismerteti: *Brüll Mária*: Egy válasz kérdőjelei. Nsz. 1984. 42. évf. 51. sz. 7. l.; *Mihályi Péter*. KgSz. 1984. 31. évf. 4. sz. 492—494. l.; *Vánczi András*. PFKözl. 1984. 1—2. sz. 227—235. l.

✓ *Dobozi István—Mándi Péter* (szerk.): A fejlődés útjai a harmadik világban. Bp. 1983. Az MTA Világgazdasági Kutató Intézete, 454 l. — Ismerteti: *Ágh Attila*. Külpolitika, 1984. 11. évf. 2. sz. 144—148. l.

✓ *Graebner, William*: Bizonytalan világ — Benjamin Spock szemével. Törekvések a társadalom újjászervezésére egy demokratikus kultúrában. In: *The Journal of American History*, Vol. 67. No. 3. 1980. dec. 612—629. l. — Ismerteti: *Fekete Miklós*. Sz. 1984. 118. évf. 2. sz. 424—425. l.

✓ *Jagiello, Jerzy*: O polską drogę do socjalizmu. Dyskusje w PPR i PPS w latach 1944—1948 (Viták a Lengyel Munkáspártban és a Lengyel Szocialista Pártban 1944—1948-ban). Warszawa—Kraków, 1983. 254 l. — Ismerteti: *Domány András*: Lengyel viták a nyegenes években. Ták. 1984. 2. évf. 1. sz. 148—150. l.

✓ *Jenkins, Mick*: Az akcióbizottságok, mint a harc eszközei. In: *Marxism Today*, 1976. május, 148—154. l. — Ismerteti: *Jemnitz János*. Sz. 1983. 117. évf. 6. sz. 1441—1442. l.

✓ *Johancsik János*: A francia baloldal (1958—1981). Bp. 1983. Kossuth K. 319 l. — Ismerteti:

- Hovanyecz László.* TájékoztatóMM. 1984. 3. sz. 148—151. l.; *Mikecz Tamás.* TáSz. 1984. 39. évf. 2. sz. 84—86. l.
- Joó Rudolf:* A nemzetiségi jog fejlődése a népi demokratikus Romániában (1944. szept. 2.—1948. ápr. 13.) Beszélgetés Demeter Jánossal. A nemzetiségek egyenjogúsításának útján. Bp. 1983. Kossuth K. 143 l. — Ismerteti: *Gerelyesné Dian Éva:* A nemzetiségek egyenjogúsításának útján. Külpolitika, 1984. 11. évf. 2. sz. 138—144. l.; *Kósa László.* Köznevelés. 1984. 40. évf. 7. sz. 25—26. l.; *Lipcsey Ildikó:* A nemzetiségek egyenjogúságának útján. Tt. 1984. 38. évf. 7. sz. 87—89. l.; *Kovács J. Béla:* Beszélgetések a nemzetiségi jogról. Könyvvilág, 1984. 29. évf. 2. sz. 4. l.; *Köteles Pál.* Alföld, 1984. 35. évf. 10. sz. 87—89. l.; *Kulcsár Péter:* Értékes tanulságok. Nsz. 1984. 42. évf. 39. sz. 7. l.; *Szabó Botond.* Confessio, 1984. 8. évf. 2. sz. 117—120. l.
- Joó Rudolf:* A nyugat-európai nemzetiségek sajátosságai és típusai. Bp. 1983. Akadémiai K. 78 l. — Ismerteti: *Nagy Péter Tibor.* Ttan. 1984. 29. évf. 3. sz. 32. l.
- Karsai László:* A nemzetiségi kérdés Franciaországban. Bp. 1983. Kossuth K. 165 l. — Ismerteti: *Lugosi Győző.* TájékoztatóMM. 1984. 6. sz. 189—192. l.
- A kereszténydemokrácia Nyugat-Európában 1944—1958. (Szerk.: Gergely Jenő.) Bp. 1980. Kossuth K. 338 l. — Ismerteti: *Szigeti Péter.* Sz. 1983. 117. évf. 5. sz. 1165—1167. l.
- Kožík, Zenebiusz:* A LEMP az 1945—1957-es években. (PZPR w latach 1954—1957.) Warszawa, 1982. 311 l. — Ismerteti: *Domány András.* PtK. 1984. 30. évf. 2. sz. 226—227. l.
- Die NVA in der sozialistischen Verteidigungskoalition. Berlin, 1982. Militärverlag, 490 l. — Ismerteti: *Bencze László.* HK. 1984. 31. évf. 1. sz. 156—157. l.
- Petsching Mária:* A pénz értékcsökkenése a szocializmusban. Bp. 1983. Közgazdasági és Jogi K. 341 l. — Ismerteti: *Brüll Mária:* Pénzügyi Szemle, 1984. 28. évf. 1. sz. 73—74. l.; *Török Ádám.* NHQ. 1984. 25. köt. 96. sz. 165—166. l.
- O'Reilly, Kenneth:* A New Deal és az FBI. In: The Journal of American History, Vol. 69. No. 3. 1982. december. 638—659. l. — Ismerteti: *Fekete Miklós.* Sz. 1984. 118. évf. 1. sz. 186—188. l.
- Rechtsextremismus in Österreich nach 1945. (Szélsőjobboldaliság Ausztriában 1945 után.) Dokumentationsarchiv des österreichischen Widerstandes. Wien, 1981. Österreichischer Bundesverlag, 448 l. — Ismerteti: *Tihanyi János.* Sz. 1984. 118. évf. 3. sz. 599—600. l.

MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT HÍREI

Társulati hírek:

1984 október 8-án összehívott elnökségi és titkári ülés volt. *Makkai László* elnököt 70. születésnapja alkalmából a Társulat vezetősége rövid baráti ünnepléssel köszöntötte.

A napirend szerint a továbbiakban a vezetőség megvitatta egy új szakosztály: a technikatörténeti szakosztály szervezésének lehetőségeit. *Szabolcs Ottó* főtítkárral beszámolt az 1984. évi konferenciákról, és jelentette, hogy a Társulat a tervet maradéktalanul teljesítette. (1984-ben 7 konferencia rendezésére került sor) 1985-re a rendezvények szintén nagy feladatot rónak a Társulat vezetőségére. Több nemzetközi szintű összejövetel is szerepel a programban.

A közeledő vezetőségválasztó közgyűlésen alapszabály módosításra kell javaslatot tenni. Az előkészítő bizottság elnökének *Kónya Sándort*, tagjainak *Szabolcs Ottót*, *Ormos Máriát*, *Liptai Ervint* és *Kardos Józsefet* kérte fel az elnökség.

Az elnökség *Sipos Leventének* a könyvkiadás érdekében kifejtett munkájáért köszönetet mondott.

A továbbiakban a főtítkárral ismertette a társulati propaganda helyzetét, és *Hanák Gábor* a TV 1985. évi lehetőségeiről adott tájékoztatást.

A Magyar Történelmi Társulat 1984. december 6-án titkári ülést tartott. *Szabolcs Ottó* beszámolt az 1984-ben végzett munkáról és a rendezvényeket értékelve megállapította, hogy ez évben különösen a műhelyjellegű konferenciák voltak nagyon eredményesek. Az információ túlmutatva konkrét tudományos feladatok kidolgozására is sor került. Nagyon fontosak voltak a tanárok számára rendezett nagy részvételt biztosító többnapos rendezvények is, melyek országos viszonylatban megkönnyítették a tudományos eredmények gyors átadását.

A titkárság több javaslatot tett az elnökségnek, melyek kidolgozására az intézkedések megtörténtek.

A Magyar Történelmi Társulat 1985. április 15-én *Makkai László* elnökletével tartott elnökségi ülést. *Szabolcs Ottó* beszámolt az 1984-ben elvégzett munkáról. Az elnökség megvitatta az 1985. évi munkatervet és az alapszabály módosítására tett javaslatot.

A végzett munka áttekintése után az elnökség megállapította, hogy a tagság létszáma emelkedett. A nehezedő gazdasági helyzet ellenére sem a rendezvények, sem az azokon résztvevők száma nem csökkent. A területi csoportok és a szakosztályok rendezvényeinek színvonala a tudományos igényeknek megfelelően alakult, ami igazolja a csoportok és a szakosztályok vezetőségeinek eredményes munkáját.

Az elnökség értékelte a könyvkiadás elősegítése és a sajtó-propaganda munka terén kifejtett tevékenységet, mely elsősorban *Sipos Levente* és *Hanák Gábor* titkárok érdeme.

A helytörténeti munka is kedvezően alakult. A szakosztályok kapcsolatai a központtal és más intézményekkel szorosabbá váltak.

A munkaterv vitája során kialakult az 1985. évi program, mely további nagy feladatok elé állítja a Társulat vezetőségét. A művelődéstörténeti pályázati felhívására 107 pályamű érkezett be. Ez rendkívüli érdeklődést és aktivitást tükröz, de ugyanakkor nagyon nagy feladatot jelent a kiküldött bíráló bizottságnak.

Az alapszabály módosítására kijelölt bizottság javaslatát *Kónya Sándor* terjesztette elő. Az elnökség az előterjesztést néhány módosítással elfogadta. A vitában résztvevők megállapították, hogy az előkészítő bizottság körültekintő, értékes munkát végzett. Az alapszabály ebben a formájában korszerű, elősegíti a modern történettudomány művelését és népszerűsítését.

A továbbiakban az elnökség új szakosztályok szervezésére vonatkozó javaslatokat vitatott meg. Ezzel kapcsolatban az elnökség arra az álláspontra helyezkedett, hogy a technika- és tudománytörténeti szakosztály létesítésére vonatkozó módosított javaslat kivételével, újabb szakosztályok és területi csoportok esetleges megalakításáról — ideértve az ifjúsági szakosztály esetleges megszervezését is — a következő közgyűlés hozzon határozatot.

A Magyar Történelmi Társulat 1985. április 15-én, — az elnökségi ülés után — összehívta az Igazgatóválasztmányt. A napirenden a Társulat 1985. évi tevékenységének ismertetése és az 1985. évi munkaterv, valamint az alapszabályok módosítására vonatkozó javaslat szerepelt.

Az ülést *Makkai László* elnök nyitotta meg. *Szabolcs Ottó* főtitkár a napirend előtt megrendülten méltatta *Hársfalvi Péter*, a nemrég elhunyt alelnök tudományos munkásságát és a Társulat érdekében kifejtett értékes tevékenységét. Az igazgatóválasztmány néma felállással adózott *Hársfalvi Péter* emlékének. *Szabolcs Ottó* ezután az elnökség és az Igazgatóválasztmány nevében sok sikert kívánt *Liptai Ervin* alelnök vezérőrnagyi előléptetéséhez és *Kanyar József*nek, a Dél-Dunántúli csoport elnökének magas kitüntetéséhez.

Az 1984. évi beszámoló és az 1985. évi munkaterv vitája során a hozzászólók: *T. Mérey Klára*, *Czuth Béláné* és *Lakatos Ernő* elsősorban a területi csoportok problémáit elemezték de általános kérdéseket is felvetettek. (Pl. a taglétszám növekedésének következményeit, a gyors tudományos információ hiányát, a szakmai-metodikai együttműködés szorgalmazását.) *Spira György* a Társulat nemzetközi kapcsolatainak helyzetét, a könyvkiadási gondokat és a Társulati apparátus működésének hiányosságait vetette fel. *Szabó Imre* a tankönyvviták megszervezését sürgette.

Az alapszabály módosítására vonatkozó javaslatot ez alkalommal is *Kónya Sándor* ismertette. Az Igazgatóválasztmány élénk vita után a benyújtott javaslatot, a szükséges változtatások átvezetése után elfogadta és a legközelebbi közgyűlés elé utalta.

Makkai László elnök betervezte a technika- és tudománytörténeti szakosztályra vonatkozó módosított javaslatot, melyet ebben a fogalmazásban az igazgatóválasztmány elfogadott. Az elnökség javaslatára az igazgatóválasztmány *Endrei Waltert* bízta meg a szakosztály megszervezésével és vezetésével.

Központi rendezvények:

A Magyar Történelmi Társulat más intézményekkel közösen 1984. október 12-én Kisújszálláson: Egy tisztántúli város felszabadulása és újrakezdése címmel rendezett országos konferenciát. *Liptai Ervin* elnöki megnyitója után a város nevében *Tóth András* köszöntötte a megjelenteket. *Korom Mihály*: Az önálló magyar államiság kialakulása 1944-ben; *Mohácsi Ottó*: Szolnok megye 40 éves fejlődése; *Borus József*: Szolnok megye felszabadítása 1944 őszének dél-kelet-európai hadműveletei során; *Zádor Béla*: A Magyar Kommunista Párt helyi szerveinek megalakulása Szolnok megyében; *Kiss Kálmán*: Az új élet szervezése, a demokratikus fejlődés kibontakozása Kisújszálláson; és *Zsoldos István*: A gazdasági élet megszervezésének kezdetei Kisújszálláson címmel tartottak előadásokat. A hozzászólások és a vita után *Szabolcs Ottó* zárszavával ért véget a tudományos program. A népes hallgatóság nagyra értékelte a konferenciát, melynek anyaga a helyi szervek segítségével megjelent.

A Magyar Történelmi Társulat és az Országos Pedagógiai Intézet 1984. december 11—12-én Budapesten rendezte meg: Kulturális és tömegkommunikációs eszközök felhasználása a történelemoktatásban címmel II. nemzetközi tanácskozását német, cseh és lengyel résztvevőkkel.

A megnyitó után *Szabolcs Ottó*: Történelemoktatás és tömegkommunikáció, *Szebenyi Péter*: A történelemtanítás új eszközei az általános iskolában; *Vladár Ervin*: A történelemtanítás új eszközei a

középiskolában; *Mohos Sándor*: Történelemtanítás és film; *Kazal János*: A rádió történelmi műsorairól; *Hanák Gábor*: A televízió történelmi műsorairól; *Horányi István*: Történelemtanítás és televízió, és *Zsoldosné Olay Ágnes*: A tömegkommunikációs eszközök hatása az iskolai történelemoktatás gyakorlatára címmel tartottak előadásokat. *Walter Fűrnrrohr* a nürnbergi egyetem professzora, *Adam Suchonski* az opolei pedagógiai főiskola tanára, *Horst Diere* a hallei egyetem tanára, *Jana Kovarikova* a prágai egyetem tanára nagy aktivitással vettek részt a vitákban, és az általuk képviselt területek tapasztalatairól sokoldalú képet adtak. A kerekasztal-beszélgetéseket kiegészítette *Bokor Péter* bemutatója a Századunk c. tv-sorozat egyik részletéből, mely rendkívül nagy érdeklődést és elismerést váltott ki különösen a külföldi kollégákból. A hasznos és sok tanulságot eredményező konferenciát — állapították meg a résztvevők — további, hasonlóan jó színvonalú megbeszéléseknek kell követnie.

A MTT., a Társulat Nógrád megyei csoportja, az Országos Pedagógiai Intézet és a Nógrád megyei Pedagógus kabinet közös rendezésében: Az 1945. utáni történelem tanításának kérdései címmel 1985. február 7—8-án országos konferencia volt Salgótarjánban. *Berki Mihály* a megye nevében köszöntötte a hallgatóságot, majd *Csoma Gyula* az OPI igazgatója nyitotta meg a tanácskozást. *Szabolcs Ottó*: Az iskolai történelemtanítás 40 éve; *Czuth Béláné*: A főiskolai történelemoktatás 40 éve; *Vladár Ervin*: A tananyag differenciált kiválasztása és oktatása egyes iskolatípusokban című előadásait, *Földessy László*: A történelemtanítás tapasztalatai Nógrád megyében; *Zsoldosné Olay Ágnes*: Történelemtanítás egy tanár szemével; és *Kovács Andrásné*: Egy budapesti történelemtanár tapasztalatai a történelem oktatása során című korreferátumai egészítették ki. A konferencián részt vett *Orbán Sándor* és *Izsák Lajos*, akik a pedagógiai szempontok mellett a történettudomány metodikai szempontjainak érvényesítését hangsúlyozták. A mindvégig teljes létszámmal résztvevő hallgatóságot nagy aktivitás jellemezte. Felvetették a tankönyvek problematikáját, az óraszám emelésének szükségességét, a fakultáció tapasztalatait, az érettségi tételek kidolgozását, a történelemtanárok továbbképzésének fejlesztését, a tanári szabadság kereteit, lehetőségeit, az iskolák kezdeményező szerepének jelentőségét, és mindezek összegzőeként a tanári felelősség kérdését.

A konferencia igen tanulságos és hasznos volt. A Nógrád megyei csoport vezetői *Horváth István* elnök és *Praznovszky Mihály* titkár munkájának eredményeként a tudományos program sikeréhez a jó körülmények is biztosítva voltak.

A MTT és az Eötvös Lóránd Tudományegyetem 1985. március 29-én II. Rákóczi Ferenc halálának 250. évfordulója alkalmából tudományos ülést tartott Budapesten. *Pölöskei Ferenc* elnöki megnyitója után *H. Balázs Éva*: Két politikai pólus között; *Kalmár János*: Erdély a rastatti béketárgyaláson; *Köpeczi Béla*: A bujdosó Rákóczi; *Kovács Ilona*: Rákóczi alkotói módszere; *Takács Imre*: Pastor absque ovibus — A karácsonyi elmélkedés forrásaihoz; *R. Várkonyi Ágnes*: A Confessio értékrendszere; *Tarnai Andor*: A consultatio Magyarországon; *Hopp Lajos*: Mikes a rodostói könyvtárban; *Benda Kálmán*: A Rákóczi-hagyomány címmel tartottak előadást.

A MTT. a Magyar Néprajzi Társasát, az Országos Pedagógiai Intézet és a Hajdú-Bihar megyei Tanács: Történelem és néprajz címmel rendezte meg országos konferenciáját Debrecenben 1985. április 5—6-án. Az ülészakot a megye nevében *Ónosi László* nyitotta meg, majd *Balassa Iván*: A néprajz, mint történelmi tudomány és *Makkai László*: A történettudomány mint a nép történetének tudománya címmel tartotta meg bevezető előadását. Ezután *Paládi-Kovács Attila*: Helytörténet — tájtörténet és néprajz; *Faragó Tamás*—*Benda Gyula*: A tájtörténet szerepe a magyar történetírásban; *Orosz István*: A regionális történelmi kutatások helyzete és lehetőségei Magyarországon; *Csilléry Klára*: A magyar népművészet korszakai és *Benda Kálmán*: A magyar népi művelődés korszakai című előadásaira került sor. A felkért hozzászólók: *Olgyai Andrásné*, *Horányi István*, *Szamosújvári Sándor*, *Varga Gyula*, *Balassa M. Iván* és *Filep Antal* a történelemtanítás, a néprajz, a művelődéstörténet szempontjaiból közelítették meg a kérdést, és sokoldalúan vizsgálták az elért eredményeket, kijelölve még elvégzendő feladatokat is. A nagy érdeklődésre számotartó konferencia programjában múzeumlátogatás és kiállítás megnyitás is szerepelt.

A Társulat az OPI és a Hajdú-Bihar megyei Tanács ez évben is megrendezte a Társadalomtudományok Oktatásának Nyári Akadémiáját Debrecenben 1985. július 1—5. között. *Szekeres Antal* köszöntője után *Liptai Ervin* nyitotta meg az ülészakot. *Ferge Zsuzsa*: Szegénység és egyenlőtlenség korunkban; *Karl Pellens* (Weingarten) A kortörténet tanítása az NSzK-ban; *Rakonczay Zoltán*: A környezetvédelem időszzerű kérdései a világban; *Bokorné Szegő Hanna*: A nemzetközi szervezetek helye és szerepe korunkban; *Szabolcs Ottó*: Korunk kérdései a jelenlegi történelemtanításban; *Losonczy Ágnes*: Az emberi élet vesztélyezetettsége a mai világban; *Martin Booth* (Cambridge) Korunk történetének oktatása Angliában; *Vladár Ervin*: Jelenismeret és fakultatív oktatás; *Jaroslav Sykora*: (Brno) Kortörténet-tanítás a cseh szlovák iskolákban; *Arday Lajos*: Nemzeti és nemzetiségi problémák Európában; *Kádár Béla*: Korunk gazdasági fejlődésének fő irányzatai a fejlődő országokban; *Mátrai Zsuzsa*: A jelen hatása a társadalomtudományokra és a történelemtanításra (esettanulmány az Egyesült Államokból); *Szebenyi Péter*: Távlati koncepció a társadalomtudományi tantárgyak oktatására; *Nagy Bálint*: A világelelmélet helyzete és várható alakulása és *Horányi István*: A jelenismeret kérdése a múlt felévszázad történelemtanításában címmel tartották meg előadásait.

A nyári akadémiák programjait mindig nagy érdeklődés kíséri, de ez alkalommal különösen sok elismerést kapott a rendezőség a sokoldalról megvilágított és elmélyülten elemzett témák napirendre tűzéséért.

A nemzetközi kapcsolatok keretében ez évben is részt vett a Társulat a „Mogersdorfi Nemzetközi Kultúrtörténeti Szimpozium”-on. Ez alkalommal Kőszegen, 1985. július 1—5 között az Állam és társadalom a Pannon térségben a két világháború között című témát vitatták meg. A tudományos program *Sarlós István* megnyitó beszédével kezdődött. A továbbiakban *Ránki György*: A modern állam szerepének változásai Közép-Kelet-Európában a két világháború között; *Arnold Suppan*: (Bécs) Állam és társadalom a Pannon térségben a két világháború között; *Ausztria, Jugoszlávia és Magyarország összehasonlítása*; *Sipos Péter*: Állam és munkásmozgalom Magyarországon a két világháború között; *Dusan Plecas*: (Eszék) Az állami szervek megtörő intézkedései a munkásmozgalommal szemben Horvátországban 1919—1941; *France Filipic*: (Maribor) A szlovén munkásmozgalom viszonya az államhoz és a társadalomhoz; *Jurij Perovsek*: (Ljubljana) A szlovén nép önrendelkezésének érvényesülése a Szerb—Horvát—Szlovén Államban 1918-ban; *Wolfgang Mantl*: (Graz) Az alkotmányfejlődés: az újonnan létrejött osztrák állam problémája; *Hrvoje Matkovic*: (Zágráb) A jugoszláv államrend kérdése a horvátországi pártok programjában és politikai tevékenységében 1918—1921. *Alfred Ableitinger*: (Graz) Az osztrák állam gyengesége a katonai jellegű szervezetekkel való konfliktusaiban; *Roland Widder*: (Eisenstadt) Nyelv és konfliktus. A politikai kultúra elemei Burgenlandban az Első Köztársaság idején; *Vonyó József*: A kormánypárt és a közigazgatás a Dunántúlon a totalitárius törekvések idején c. előadások hangzottak el. (A konferenciát más helyen a Századok részletesen ismerteti.)

A Társulat, a tanári tagozat közreműködésével részt vett a lengyel—magyar tankönyvegyeztetés munkálataiban. E tárgyalásokon, melyek 1984. szeptember 25—28-án Budapesten voltak, *Unger Máttyás* és *Szabolcs Ottó* képviselte a magyar történettudományt és a tankönyvíró történezszeket.

Szakosztályi hírek:

A MTT. Archeográfiai, Heraldikai és Genealógiai Szakosztálya 1984. november 28-i ülésén *Csapó György*: Ír és angol család kutatások címmel tartott nagysikerű előadást. Ezután a bibliográfiai, forráskutató és anyakönyvi feldolgozó munkacsoport megalakulására került sor.

1985. február 27-én *Záborszky Miklós*: Dunántúli parasztcsaládok genealógiája című előadása hangzott el, mely a népi családkutatások lehetőségeire irányította a figyelmet.

A szakosztály március 18-án baráti vacsorát rendezett, mely jó alkalom volt a tudományos eszmecsere baráti hangulatának megteremtéséhez. Ez a kezdeményezés már bizonyította életképességét és követésre is például szolgál.

Március 28-án *Kozma Ilona*: Filmhíradó mint történeti forrás címmel tartott előadást, melyet igen érdekes, kevésbé ismert 1919-es filmhíradó részletekkel illusztrált.

1985. április 29-én *Vargyai Gyula*: A politikai és a jogi döntésmechanizmus kapcsolatrendszere a két háború közötti Magyarországon címmel tartott előadásához *Szakály Sándor*: A katonai elit genealógiai vizsgálatának kérdései a két háború közötti Magyarországon című korreferátuma csatlakozott.

A történelemszakklub keretében rendezték meg 1985. május 3-án: Az Aranygyapjas-rend története, különös tekintettel a magyar vonatkozásokra című konferenciát. A beszélgetést *Kállay István* vezette, és *Pandula Attila* előadása indította el.

A szakosztály nagyon fontos új kezdeményezése eredményeként 1985. május 6-án: Bemutatkozik az ifjúság című sikeres rendezvényén *Bilkei Irén*: Római kori íróeszközök; *Zsoldos Attila*: A királyi főhatalom címei az angolszászoknál (Intituláció-vizsgálat); *Kóta Péter*: A vasvári káptalan oklevéladása; *Tordai György*: A Hédervári család nádori ágának familiárisai; *Köblös József*: A fehérvári káptalan archontológiája; *Pásti Judit*: Herceg Eszterházy derecskei uradalmának iratai; *Bánfalvi Gábor*: A Napóleon-kor egyenruházata Magyarországon c. előadásaikkal mutatkoztak be.

1985. május 9-én az Eötvös Lőránd Tudományegyetem fennállásának 350. évfordulója alkalmából tartandó előadás sorozat keretében került sor *Szögi László*: Egyetemünk a reformkor és a szabadságharc időszakában című referátumára.

A Magyar Történelmi Társulat Helytörténeti Szakosztálya és a Debreceni Akadémiai Bizottság 1984. november 22—23-án Debrecenben a regionális kutatások helyzetéről munkakonferenciát rendezett.

A konferencia elnökségében *Makkai László*, a Társulat elnöke, *Hársfalvi Péter*, a Társulat alelnöke, *Soós Pál*, a Debreceni Akadémiai Bizottság titkára, és *Baranyi Imre*, az MSzMP Hajdú-Bihar megyei Bizottságának osztályvezetője vettek részt.

Makkai László üdvözlő szavai után *Zimányi Vera*: A regionális történeti kutatások helyzete külföldön, és *Orosz István*: A regionális kutatások helyzete Magyarországon címmel tartottak nagy érdeklődésre számot tartó előadásokat. A korreferensek: *Borus József*: A hadtörténet, *Filep Antal* a néprajz, *Andorka Rudolf* a történeti demográfia, *Beluszky Pál* az általános településföldrajz, *Timár Lajos* a településszerkezet, *Soós Pál* a művelődéstörténet helytörténeti összefüggéseiről, *Buzási János* a helytörténeti munkák levéltári problematikájáról és a kiadásról, *Sin Aranka*: A statisztika és helytörténet, és *Csorba Csaba*: A helytörténet és a régészet kapcsolatairól adtak sokoldalú, elemző és problémafelvető képet.

A megbeszélés rendkívül hasznos és eredményes volt, mert sikerült kialakítani a regionális történeti kutatások metodológiájának egy olyan modern megközelítést, mely alapul szolgál a további munkában. A résztvevők valamennyien aktívan segítettek a vélemények formálását, és értékes javaslataikkal meghatározták a feladatokat.

A MTT sporttörténeti szakosztálya aktív munkásságának eredményeként immár rendszeresen jelenteti meg Tájékoztató című kiadványát, melynek 1984-ben 4 számát és 1985-ben 1 számát már kézhez kapták a szakosztály tagjai. A kiadvány informálja a tagságot a fontosabb eseményekről, beszámol a szakosztály munkájáról, sőt még a Társulat központi rendezvényeiről is hirt ad.

1985. május 7-én Sportpolitikátörténeti emlékülés keretében Hazánk felszabadulása 40. évfordulója tiszteletére rendezett tudományos konferenciát. Ezen az ülésen *Istváni Csaba* megnyitóját után *Balogh Sándor* Magyarország felszabadulása, a népi demokratikus forradalom kibontakozása; *Kutassi László*: A népi demokratikus sportpolitikai viszonyok kialakulása Magyarországon; *Eperjessy László*: A MADISz és a SZIT sporttevékenysége 1945—1948. között; *Kun László*: Az I. Országos Sport Kongresszus 1945-ben; *Soós István*: Az iskolai testnevelés megújulása a felszabadulás utáni években címmel hangzottak el előadások, majd *V. V. Szolbov* szovjet sporttörténész a magyar és a szovjet sporttörténetírás eredményeit méltatta.

A sporttörténeti szakosztály 1985. május 23-án *Kiss László*: A röplabdázás kialakulása Magyarországon és sportágga szerveződése címmel tartott érdekes előadást.

A MTT Üzemtörténeti Szakosztálya 1984. december 5-én tartotta meg hagyományos évi ankétját.

Az ülésre ez alkalommal az óbudai Goldberger Gyárban került sor, mert a BUDAPRINT vállalat — Goldberger Textilművek alapításának 200. évfordulójára rendezett tudományos tanácskozással volt egybekötve.

A Magyar Történelmi Társulat elnökségét *Liptai Ervin* képviselte. Az ankét elnöke *Vörös Károly* volt. *Incze Miklós* szakosztály elnök megnyitója után *Zobor Vince* a Goldberger textilművek igazgatója A 200 éves Goldberger-gyár története; *Geszler Ödön*: A Goldberger-gyár monográfiája elkészítésének tapasztalatai címmel tartott előadást.

Az ülés második részében *Koroknai Ákos* ismertette az Üzemtörténeti Szakosztály 1984. évi tevékenységét és az 1985. évi terveket. A felszólalók az üzemtörténeti feldolgozások módszertani nehézségeinek és a történeti szemlélet hangsúlyosabb alkalmazásának problémáit vetették fel. A számos felszólalás után a sikeres és hasznos ankétot *Incze Miklós* és *Vörös Károly* zárták be.

Területi csoportok hírei

A MTT Dél-dunántúli Csoportja más Baranya megyei intézményekkel közösen: Nemzetiségi művelődés Magyarországon címmel tudományos konferenciát rendezett Pécsen, 1984. október 8—9-én.

A konferencia plenáris ülésének elnöke *Fehér István* volt, a megnyitói előadást *Rajnai József* tartotta. *Kóvágó László*: A Tanácsköztársaság nemzetiségi művelődés ügye; *Kanyar József*: Nemzetiségi oktatás a Dél-dunántúlon a feudalizmusból a kapitalizmusba való átmenet időszakában (1790—1868); *Tóth Ede*: Művelődéspolitikai és nemzetiségi (1867—1914); *Tilkovszky Loránt*: Az ellenforradalmi rendszer nemzetiségű művelődéspolitikája; *Andrásfalvy Bertalan*: A nemzetiségek szerepe a nemzeti művelődésben; és *Stark Ferenc*: A nemzetiségi szövetségek szerepe a nemzetiségek művelődésében 1945—1984 között címmel tartották meg előadásukat. Ezután a tanácskozást szekciókban folytatták. Az általános művelődéstörténeti szekció vezetője *Kanyar József* volt és *Polányi Imre*: A dualizmus kori szlovák művelődés lehetőségei; *Szarka László*: A magyarországi szlovák művelődés alakulása a dualizmus éveiben 1868—1918.; *Csorba Csaba*: Nemzetiségi művelődés a reformkori Zemplén megyében; *Kerecsényi Edit*: A Muramenti horvát falvak közművelődési viszonyainak fejlődése 1870-től napjainkig; *Borsy Károly*: A pécsi nyomdászok nemzetiségi problémái a 19. század második felében; *Vass Előd*: A magyarországi délszláv kereskedők kulturális tevékenysége a kiegyezés előtt; *Dankó Imre*: A magyarországi bolgárok művelődése a dualizmus időszakában; *Gjurov Alexandr*: A magyarországi bolgárok művelődési jellemzői a két világháború között; *Bősze Sándor*: Egyesületek Somogy megye nemzetiségi községeiben 1867—1918.; *Pavel Dusan*: Adam Pragosavljevic életútja; *Vonyó József*: A Volksbildungverein és a német iskolaügy alakulásának hatása a baranyai nemzetiség politikai állásfoglalására az 1930-as évek első felében; *Glósz József*: Tolna megye nemzetiségi politikája a reformkorban; *Bognár Tibor*: Szulok község társadalmi és gazdasági viszonyai a 18—20. században; *Andrássy Antal*: A somogyi svábok 1944-ben; *Tóth Antal*: A Népgondozó Hivatal szervezeti felépítése, munkastílusa Baranyában 1945/46.; *Komanovics József*: Német nemzeti kisebbségek és a kollektív felelősségrevonás kérdése a 2. világháború után; *Gyarmathy Zsigmond*: A szlovák telepésekre vonatkozó iratok a Szabolcs-Szatmár megyei Levéltárban; *Gyivicsán Anna*: A magyarországi szlovák művelődés formái és tartalma 1945 után; *Eperjessy Ernő*: A nemzeti művelődés napjainkban és *Cseresznyés Ferenc*: A 2. világháború utáni „új honfoglalás” telepesskatóriái című korreferátumok hangzottak el. Az oktatástörténeti szekciót *Szita László* vezette és előadása után *Merkli Ferenc*, *Kotnyek István*, *Zielbauer György*, *Mukicsné Kozár Mária*, *Füzes Miklós*, *Szöts Zoltán*, *Hoóz István* és *Kerner Lőrinc* szóltak hozzá a témához. A néprajzi nyelv- és irodalomtörténeti szekcióban *Andrásfalvy Bertalan* vezetésével *Mokuter Iván*, *Viga Gyula*, *Páll István*, *Sarosác György*, *Solymár Imre*, *Begovác Rózsa*, *Barics Ernő*, *Frankovics György*, *Tóth István*, *Bába István*, *Pávics Györgyné*, *Hajdú Zsuzsanna*, *Borsy Károly*, *Vargha Dezső* és *László Lajos* tartottak referátumokat.

A Dél-dunántúli Csoport 1985. május 16—17-én tudományos emlékülésen emlékezett meg Baranya megye 40. évéről. A Baranya megyei MSZMP titkára *Rajnai József* ünnepi megnyitója után *Ormos Mária*: 40

év fejlődésének fő jellemzői Magyarországon; *Nagy József*: A politikai viszonyok fejlődésének jellemző vonásai Baranyában; *T. Mérey Klára*: Baranya megye és Pécs iparának fejlődése 1945-től 1968-ig; *Földvári János*: A megye szocialista mezőgazdaságának megszilárdulása és fejlődése napjainkig; *Takács Gyula*: A kulturális forradalom kibontakozása és fejlődése, és *Tigyi József*: A megye tudományos életének fejlődése, a Pécsi Akadémiai Bizottság című előadások kerültek sorra.

A plenáris ülés után a tudományos emlékülés 5 szekcióban folytatta tovább munkáját.

Az I. szekciót *Szita László* vezette. E szekcióban kerültek vitára a megye politikai mozgalmait feldolgozó előadások, korreferátumok. Kilenc előadás hangzott el, amelyet élénk vita követett.

A II. szekció vezetője *Antal Gyula* volt. Itt tizenkét előadás hangzott el, amelyek a korszak mozgalmi munkájával — népfrontmozgalom, ifjúságpolitika, esti egyetemi oktatás, tömegkommunikációs tevékenység, stb. — foglalkoztak.

A III. szekciót *Ujvári Jenő* vezette. E szekcióban 11 előadás hangzott el a művelődéspolitikai, az oktatás, az irodalmi és művészeti élet, a könyvtárügy, az építőművészet stb. tárgyköréből.

A IV. szekcióban *Tóth Tibor* vezetésével 9 korreferátum foglalkozott az ország, és azon belül Baranya megye közigazdasági problémáival, de helyet kaptak a környezetvédelem és a gazdasági értelmiség helyzetét bemutató korreferátumok is.

Az V. szekció vezetője *Szemere Mátyás* volt. Az itt elhangzó nyolc korreferátum a megye legfontosabb gazdasági problémáit egy-egy konkrét vállalat működésén keresztül tekintette át; a szénbányászat, az ércbányászat fejlődésén kívül, sor került az ásványi nyersanyag kutatások helyzetének áttekintésére, az energia termelés, a villamosellátás, a közlekedés és a vízgazdálkodás problémáinak ismertetésére. A tanácskozást *Szentiványi József* értékelő szavai zárták.

A Magyar Történelmi Társulat Déldunántúli Csoportja és a Pécsi Akadémiai Bizottság Helytörténeti Munkabizottságának együttes vitaülésén 1985. május 29-én került sorra *Szita László* szerkesztésében megjelent: A baranyai—pécsi munkásmozgalom története c. két kötetes mű vitája. munkásmozgalom története c. két kötetes mű vitája.

A vitát Fehér István, a Déldunántúli Csoport alelnöke vezette. A felszólaló *Tilkovszky Loránt* a vállalkozást méltatva kiemelte *Babics András* érdemeit, akinek mint a kötet kezdeményezőjének és szorgalmazójának a kiadvány megjelentetésében meghatározó szerepe volt. Részletesen kitért az utolsó: *Szücs Emil* által megírt fejezet ismertetésére, amelyet egyértelműen pozitívan értékelt. *T. Mérey Klára* a munkásmozgalom vezetőinek és magának a mozgalomnak sokoldalú, nagyon lelkiismeretes történeti elemzését értékelte vezetésében; *Harasztli István*, a baranyai munkásmozgalom egykori résztvevője néhány elfelejtett egykori harcos tetteire hívta fel a történészek figyelmét. *Szücs László* a kötet egyik lektora, néhány kritikai észrevétel után egészében méltatta a kiadványt, példaként állítva azt a környező megyék elé, és sürgetve annak időbeli folytatását.

A kötet szakmai értékeit, az oktatásban történő hasznosítását állította hozzászólása központjába *Vonyó József*, a Janus Pannonius Tudományegyetem adjunktusa, *Mándoki László* a levéltár és a múzeum gyümölcsozó együttműködésére hívta fel a munka kapcsán a figyelmet. *Szili Ferenc* és *Cseresznyés Ferenc* a szerkesztéssel kapcsolatosan vetett fel néhány problémát. Több hozzászólás érintette a kötet kiváló nyomdai előállítását, melyhez *Borsy Károly* is kapcsolódott. *Mezei József* a megyei pártbizottság képviselőjében hasonló vállalkozásokra további támogatást helyezte kilátásba.

A Magyar Történelmi Társulat Győr-Sopron megyei csoportja és a TIT megyei szervezete „40 év a szocializmus útján” címmel politikatörténeti sorozatot szervezett. Ennek keretében 1985. január 24-én *Vétes András*: A magyar gazdaság és gazdaságirányítás, február 7-én *Bóhm Antal*: Társadalmunk fejlődése címmel tartottak előadást.

A História-klub sorozatban március 26-án Mosonmagyaróvárott, 27-én Győrött, és 28-án Sopronban *Soós István*: Östörténet és nemzettudat 1945 után címmel tartott nagy érdeklődéssel kísért előadásokat.

Április 23-án Mosonmagyaróvárott, 24-én Győrött, és 25-én Sopronban *Szarka László*: Magyarok Közép-Európában 1945 után című előadása hangzott el, ugyancsak nagyszámú hallgatóság előtt.

A História klub megyszerezte sikeresen működik és a tudományos ismeretterjesztésnek olyan színvonalas fóruma, mely a szükséges új információkat mindenhova eljuttatja. Ebben a munkában *Tölgyesi László*, a Társulat megyei titkára élen jár.

A Magyar Történelmi Társulat Nógrád megyei szervezete 1985. március 4-én tervmegbeszélő társulati ülést tartott, ahol értékelték a végzett munkát és meghatározták az elvégzendő számos feladatot. A csoport aktívan vett részt a megye tudomány- és kulturális szervező munkájában, tudományos vitákat, konferenciákat rendezett. Az 1985. évi program is több országos jellegű rendezvényt tartalmaz.

A MTT Pest megyei csoportja 1984. október 19-én előadói ankétot szervezett, ahol *Tóth Sándor*: Pest megye felszabadítása című előadás hangzott el. A hadtörténeti szempontokon túlmutató értékes előadáson nagyszámú hallgatóság vett részt.

1984. december 3-án a Pest megyei csoport vezetőségi ülésen értékelték az 1984. évi munkát, és alakította ki 1985. évi tervét.

1985. április 24-én ugyancsak vezetőségi ülésen számoltak be az egyes szakcsoportok tevékenységükről és kitértek az előttük álló konkrét feladatokat.

Rozsnyói Ágnes

A SZOCIALISTA ORSZÁGOK KÖZPONTI TÖRTÉNESEZFOLYÓIRATAINAK SZERKESZTŐI TALÁLKOZÓJA

(Prága, 1985. március 27—28.)

A prágai *Československý časopis historický* kezdeményezésére 1985 márciusában megrendezték az európai szocialista országok központi történész folyóiratainak első szerkesztői találkozóját. A vendéglátók (és szlovák kollégák) mellett a tanácskozáson részt vettek a bolgár, az NDK, a lengyel, a magyar, a román és a szovjet központi történész folyóiratok képviselői; a Századokat Mucsi Ferenc, a szerkesztő bizottság tagja képviselte.

A találkozó résztvevői tájékoztatót adtak folyóiratuk munkájáról (példányszám, tematika, terjesztés, kapcsolatok a szakosított és regionális folyóiratokkal, a nemzetközi — főként kétoldalú — együttműködés eddigi tapasztalatai stb.). [A Századok szerkesztőségi munkájáról, főként az 1983. évfolyam tartalmi-tematikai elemzése révén hangzott el tájékoztatás.] A kölcsönös információkat követően vita bontakozott ki az együttműködés lehetőségeiről és feltételeiről, cikkek, illetve egész számok cseréjének lehetőségéről, a többoldalú együttműködés főként kölcsönös informatív módszereinek kialakításáról. A vitában szóba került tanulmányok kölcsönös ajánlása, a külföldi folyóiratok rendszeres szemléje, ezek esetleges tematikai-kronológiai egybevetése és elemzése, a szocialista országok történész szakirodalmának átfogó, rendszeres ismertetése.

A tanácskozásokon kétoldalú megbeszélésekre is sor került. Főleg a lengyel és a szovjet történész folyóiratok szerkesztői sürgették magyar anyagok küldését publikálás végett. A Kwartalnik Historyczny felelős szerkesztője a Századokkal való szám cseréjét, a közlendő tanulmányok mielőbbi megküldését kérte; a *Novaja i Novejszaja Isztorija* és a *Voproszi Isztorii* szerkesztői pedig konkrét „rendelést” adtak: beszámolókat egyes magyar történészfolyóiratok tevékenységéről, rendszeres recenziókat a megjelenő magyar kiadványokról.

A tanácskozás eredményeként a résztvevők — üdvözölve a Csehszlovák Tudományos Akadémia kezdeményezését — megállapították, hogy célszerűnek tartják az ilyen jellegű találkozókat rendszeres, bár nem túl gyakori összehívását. A találkozókon mód nyílik a szerkesztői munka tapasztalatainak cseréjére, a kétoldalú kapcsolatok során felhalmozott tapasztalatok felhasználására a többoldalú együttműködésben.

A Századok 1985. december 6-án tartott szerkesztő bizottsági ülése jóváhagyólag megtárgyalta a tanácskozásról készített beszámolót. Ezzel összefüggésben áttekintette a kétoldalú kapcsolatok bővítésére tett lépéseket (üdvözölte a lengyel—magyar szám tervének elkészültét, jóváhagyta a szovjet folyóiratokhoz eljuttatandó magyar beszámolók konkrét tervét), s kifejezte azt a szándékát, hogy továbbra is szorgalmazza a szocialista országok központi történészfolyóiratai közötti két- és többoldalú kapcsolatok további kiépítését.

Mucsi Ferenc

СОДЕРЖАНИЕ

СТАТЬИ — *А. Йозса—Ф. Мучи*: Начало деятельности Бела Куна — *М. Штир*: Изменение политического направления в Венгрии в конце 20-начале 30-х годов — *П. Петоц*: К истории студентов во время второй мировой войны — СООБЩЕНИЯ — *А. Токаи*: Движение рабочих и нерабочих хором в Венгрии (1868—1948 гг.) — *Э. Варшани*: Яков Вельтнер в эмиграции (1919—1924 гг.) — ТОЧКИ ЗРЕНИЯ, МНЕНИЯ — *К. Беке*: Школа и история — *Б. Беллер*: Почему не знают историю наши ученики? — ИСТОРИЧЕСКАЯ ЛИТЕРАТУРА — ОБЗОР ЖУРНАЛОВ — БИБЛИОГРАФИЯ — ХРОНИКА

CONTENTS

STUDIES — *A. Józsa—F. Mucsi*: Beginning of the Career of Béla Kun — *M. Stier*: Political Turn at the Late 1920s and Early 1930s in Hungary — *P. Petőcz*: To Second World War History of University and Highschool Students — COMMUNICATIONS — *A. Tokaji*: Bourgeois and Worker Chor Movement in Hungary (1868—1948) — *E. Varsányi*: Jakab Weltner in Emigration (1919—1924) — VIEWS, OPINIONS — *K. Beke*: School and History — *B. Bellér*: Why Don't Our Pupils Know History? — HISTORICAL LITERATURE — REVIEW OF REVIEWS — BIBLIOGRAPHY — CHRONICLE

SOMMAIRE

ETUDES — *Antal Józsa—Ferenc Mucsi*: Début de la carrière de Béla Kun — *Miklós Stier*: Nouvelle orientation politique au tournant des années 1920—1930 — *Pál Petőcz*: Contribution à l'histoire des étudiants des universités et des hatures écoles pendant la seconde guerre mondiale — COMMUNICATIONS — *András Tokaji*: Mouvement chansonnier bourgeois et ouvrier en Hongrie (1868—1948) — *Erika Varsányi*: Jakab Weltner dans l'émigration (1919—1924) — POINTS DE VUE, OPINIONS — *Kata Beke*: École et histoire — *Béla Bellér*: Pourquoi nos élèves ne connaissent-ils l'histoire? — LITTÉRATURE HISTORIQUE — REVUE DES PÉRIODIQUES — BIBLIOGRAPHIE — CHRONIQUE

INHALTSVERZEICHNIS

STUDIEN — *Antal Józsa—Ferenc Mucsi*: Anfang der Karriere von Béla Kun — *Miklós Stier*: Politische Kursänderung in Ungarn um die Wende der 1920-er und 1930-er Jahre — *Pál Petőcz*: Zur Geschichte der Universitäts- und Hochschulstudenten im zweiten Weltkrieg — MITTELUNGEN — *András Tokaji*: Liedertafelbewegung der Bürger und der Arbeiter in Ungarn (1868—1948) — *Erika Varsányi*: Jakab Weltner in der Emigration (1919—1924) — STANDPUNKTE, ANSICHTEN — *Kata Beke*: Schule und Geschichte — *Béla Bellér*: Warum kennen unsere Schüler die Geschichte nicht? — GESCHICHTS-LITERATUR — ZEITSCHRIFTENSCHAU — BIBLIOGRAPHIE — CHRONIK

TÖRTÉNELMI SZEMLE

**A Magyar Tudományos Akadémia
Történettudományi Intézetének értesítője**

Főszerkesztő: Ránki György

A magyar- és világtörténelem területéről, elsősorban a 19. és 20. század történetéről közöl tanulmányokat. Tudósít fontosabb tudományos vitákról, külföldi történészeknek az Intézetben tartott előadásairól, valamint itthon és külföldön tartott történettudományi kongresszusokról.

Alapítva: 1958

Magyar nyelven, francia és orosz összefoglalókkal

Megjelenik évente 1 kötet, 4 füzetben

Évi előfizetési díja: 108,— Ft

Előfizethető a Hirlapelőfizetési és Lapellátási Irodánál (HELIR)

Budapest, József nádor tér 1. 1900

Pénzforgalmi jelzőszám: 215-96162

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

A kiadásért felelős az Akadémiai Kiadó és Nyomda főigazgatója

Műszaki szerkesztő: Sándor István

A kézirat a nyomdába érkezett: 1986. március 30. — Terjedelem: 31,85 (A/5 ív)
87.15611 Akadémiai Kiadó és Nyomda, Budapest. — Felelős vezető: Hazai György

Tájékoztató

Folyóiratunk szerzőinek figyelmét az alábbiakra hívjuk fel:

1. A kéziratot két példányban kérjük a szerkesztőséghez eljuttatni, mellékelve — új szerző esetében — egy külön lapon a szerző nevét, lakcímét, esetleg telefonszámát, munkahelyét, beosztását és tudományos fokozatát.
2. A szerkesztőség optimális terjedelműnek a 2,5—3,5 íves kéziratokat tekinti — a jegyzetapparátussal együtt. Négy ívet meghaladó tanulmányokat technikai okok miatt nehezen tudunk közölni. (Egy ív: 22 géppel írt oldal, amelyen az oldalak 60 n-es 30 sorból állnak.)
3. A kéziratok jobb kezelhetősége érdekében kérjük, hogy a másolatot is az első példánnyal azonos — nem másoló — papírra gépeljék, normál, nem gyöngybetűs — frögéppel. Az esetleges javításokat a második példányra is kérjük rávezetni.
4. A kiemeléseket a szerző egyszer húzza alá, a kézirat lapjait folyamatosan és arab számokkal számozza, a jegyzeteket a kézirat végére helyezze.
5. Idegen nyelvű forrásokból idézeteket általában magyarra fordítva kérjük, s csak olyan kivételes esetekben az eredeti nyelven is, amikor annak értelmezése problematikus lehet.
6. A jegyzetapparátusban a jegyzetszámozás folyamatosan és arab számokkal történjék. A hivatkozott mű szerzőjének nevét egyszerű aláhúzással emelje ki a kézirat szerzője és pontosan tüntesse fel a levéltári, kéziratári és bibliográfiai adatokat.
7. Folyóiratunk az évszázadokat arab és nem római számokkal jelöli. (Az idézetek, tanulmány- és könyvcímek kivételével.)
8. Recenziók esetében a cím mellett adjuk meg a pontos bibliográfiai adatokat és idegen nyelvű kiadványok esetén a cím magyar fordítását is. Külföldi folyóiratban megjelent cikk ismertetése esetében a címet csak magyarul kérjük; a folyóirat bibliográfiai adatait az ismertetés végén, zárójelben adja meg a szerző.
9. A szerző a számozott és címmel ellátott ábrákat, táblázatokat külön borítékban csatolja a kéziratához, feltüntetve minden ábra és táblázat hátlapján a nevét és a kézirat címét, a kéziratban pedig a táblázatok és ábrák helyét.
10. A szerzőknek tiszteletdíjuk terhére — ha ezt a korrektúra javításával egyidejűleg kéri — különnyomatot készítettünk.

51593

589

SZÁZADOK

1987 OKT 2

A tartalomból:

Szűcs Jenő: Szlavóniai báni dénárok Erdélyben. Kereskedelem-történet a pénztörténet tükrében (1318—1336)

Fekete László: A nemzetközi munkamegosztás szervezeti kiépülésének kezdetei a későközépkori Európa északi felén

Vanyó Tihamér: Nemzeti egyháztörténetírásunk. Teljesítmények és feladatok

Iványosi-Szabó Tibor: Nagykőrös társadalma az 1689-es összeírások tükrében

**TÖRTÉNETI IRODALOM —
FOLYÓIRATSZEMLE**

Következő számaink tartalmából

- Máté István*: Az Oroszországi Szociáldemokrata Munkáspárt és a nemzetiségi szociáldemokrata pártok egyesülése az OSzDMP IV. kongresszusán
Majoros István: A keleti front és Oroszország a francia politikában (1917. február—1918. október)
Kemény G. Gábor: Dunai néző (Három történeti esszé)

E számunk munkatársai

Iffy. Barta János kandidátus, egyetemi docens (Kossuth Lajos Tudományegyetem, Debrecen) — *Bartha Antal* a történelemtudományok doktora, az MTA Néprajzi Kutatócsoportjának tudományos tanácsadója — *Bácskai Vera* kandidátus, a Fővárosi Levéltár főlevéltárosa — *Fekete László* az MTA Közép- és Kelet-Európa kutatócsoportjának munkatársa — *Heckenast Gusztáv* kandidátus, az MTA Történettudományi Intézet főmunkatársa — *Iványosi-Szabó Tibor* levéltárigazgató (Kecskemét) — *Menyhárt Lajos* kandidátus, egyetemi docens (Kossuth Lajos Tudományegyetem, Debrecen) — *Molnár Tamás* az MSZMP KB Társadalomtudományi Intézetének munkatársa — *N. Kiss István* kandidátus, az Agrártörténeti Múzeum főmunkatársa — *Pandula Attila* egyetemi tanársegéd (Eötvös Loránd Tudományegyetem, Bp.) *Sági Marianne* tudományos továbbképzési ösztöndíjas (Eötvös Loránd Tudományegyetem, Bp.) — *Senza Toru* történész (Japán) — *Szűcs Jenő* kandidátus, az MTA Történettudományi Intézet osztályvezetője — *Szász Zoltán* az MTA Történettudományi Intézet osztályvezetője — *Tóth István György* az MTA Történettudományi Intézet segédmunkatársa — *V. Molnár László* a Zrínyi Könyvkiadó felelős szerkesztője — *Vanyó Tihamér* történész (Pannonhalma).

SZÁZADOK

A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT KÖZLÖNYE

SZERKESZTŐSÉG: BUDAPEST I., ÚRI UTCA 51—53.

120. ÉVFOLYAM 1986. 3. SZÁM

A SZÁZADOK ALAPÍTÁSÁNAK ÉVE 1867

SZERKESZTŐ BIZOTTSÁG:

CSATÁRI DÁNIEL, EMBER GYŐZŐ, H. BALÁZS ÉVA, IZSÁK LAJOS, INCZE MIKLÓS,
KOSÁRY DOMOKOS, KÓNYA SÁNDOR, LIPTAI ERVIN, MENYHÁRT LAJOS, MOLNÁR
ÁNOS, MUCSI FERENC (felelős szerkesztő), PACH ZSIGMOND PÁL, PÖLÖSKEI FERENC,
PRITZ PÁL, TOKODY GYULA, SZÉKELY GYÖRGY, VÁRKONYI ÁGNES, VASS HENRIK

Szerkesztő:

PÁL LAJOS

A szerkesztőség munkatársai:

TILKOVSKY LORÁNT és URBÁN ALADÁR

Tartalomjegyzék

TANULMÁNYOK

- Szűcs Jenő*: Szlavóniai báni dénárok Erdélyben. Kereskedelemtörté-
net a pénztörténet tükrében (1318—1336) 591
- Fekete László*: A nemzetközi munkamegosztás szervezeti kiépülésé-
nek kezdetei a későközépkori Európa északi felén 641

KÖZLEMÉNYEK

- Vanyó Tihamér*: Nemzeti egyháztörténetírásunk. Teljesítmények és
feladatok 678
- Iványosi-Szabó Tibor*: Nagykovácsos társadalma az 1689-es összeírások
tükrében 706

TÖRTÉNETI IRODALOM

- Finnugor—szamojéd (uráli) regék és mondák (Ism.: *Bartha Antal*) 756
- Witthöft, Harald*: Münzfuss, Kleingewichte, pondus Caroli und die
Grundlegung des nordeuropäischen Mass- und Gewichtswes-
sens in fränkischer Zeit (Ism.: *N. Kiss István*) 759

<i>Georges Duby: Le dimanche de Bouvines (Ism.: Tóth István György)</i>	760
<i>Der Mongolensturm. Berichte von Augenzeugen und Zeitgenossen 1235—1250 (Ism.: Senga Toru)</i>	761
<i>Bodor Imre—Fügedi Erik—Takács Imre: A középkori Magyarország főpapi pecsétjei a Magyar Tudományos Akadémia Művészettörténeti Kutató Csoportjának pecsétmásolat-gyűjteménye alapján (Ism.: Pandula Attila)</i>	764
<i>Szvák Gyula: Iván, a Félelmetes (Ism.: V. Molnár László)</i>	766
<i>Das Goldene Bergbuch (Schemnitz) (Kremnitz) (Neusohl) (Ism.: Heckenast Gusztáv)</i>	768
<i>Vajda Lajos: Erdélyi bányák, kohók, emberek, századok. Gazdasági-, társadalom- és munkásmozgalom-történet a XVIII. század második felétől 1918-ig (Ism.: Szász Zoltán)</i>	769
<i>Helga Schultz: Landhandwerk im Übergang von Feudalismus zum Kapitalismus (Ism.: Bácskai Vera)</i>	771

FOLYÓIRATSZEMLE

L. V. Milov: A jobbágyrendszer kialakulásának okai Oroszországban 772 — A. L. Jasztrebickaja: A család a középkori városban 773 — Robert Muchembled: A tükör másik oldala: Sátánmitoszok és kulturális valóság a 16—17. században 775 — Cynthia B. Herrup: Törvény és erkölcs a 17. századi Angliában 777 — M. A. Barg: A 17. század helye Európa történetében 778 — Bonnie Smith: Nők a modern történetírásban Nagy-Britanniában, Franciaországban és az Egyesült Államokban (1750—1940) 779 — B. N. Mironov: Az írástudás Oroszországban 1797—1917 között 780 — R. Munck: Osztyák és vallás Belfastban — történelmi visszatekintés 781 — Lawrence W. Levine: William Shakespeare és az amerikai nép. Tanulmány a kultúra átformálódásáról 782

Szűcs Jenő

SZLAVÓNIAI BÁNI DÉNÁROK ERDÉLYBEN. KERESKEDELEMTÖRTÉNET A PÉNZTÖRTÉNET TÜKRÉBEN (1318—1336)

A hetvenéves Jakó Zsigmondnak tisztelettel

A középkori magyar pénztörténet rejtélyei közé tartozik a pénzek többféle árfolyama a 14. századi Erdélyben. A „régibáni dénár” (*antiqui banales*) erdélyi gyűjtőfogalmából az 1330-as években kiemelkedett egy különösen értékes pénzfajta, melyből hol 10, hol 11, hol 12 darabot számítottak egy latra¹ — 1/16 márkára —, márkaárfolyamuk tehát 60, 176 vagy 192 dénár volt. Ugyanakkor a kis dénároknak (*denarii parvi*) vagy egyszerűen csak dénároknak nevezett pénzekből hol 32, hol 33, 34 sőt 36 darabot számoltak *pro lottone*,² más szóval a fizetőmárka értéke 512, 528, 544 és 576 dénár összege között váltakozott, ami garasmárkában (*marca grossorum*) kifejezve³ 64, 66, 68 és 72 garasos számítások változatait jelenti. Noha az elsőként említett, igen jó árfolyamok közül legalábbis kettő mögött már Hóman Bálint a szlavóniai báni dénár kétféle verettípusát sejtette, az utóbbi pénzek pedig nyilvánvalóan azonosak a királyi pénzverőkamrákból kibocsátott aprópénzekkel, a kétféle fizetőeszköz kapcsolata mindmáig éppúgy homályos, ahogy rejtélyesnek tűnnek fel egyáltalán maguk a különös számok, kivált pedig a látszólag szeszélyesen ingadozó árfolyamok.

A régebbi irodalom általában be is érte a homály emlegetésével, sőt hajlamos volt azt káoszra — „nagy pénzzavarnak, mely ez időben nálunk uralkodott” — minősíteni, azzal a rezignált végkicsengéssel, hogy „sohasem lesz képes halandó e zürzavart áthatolni”.⁴ Egyedül a középkori magyar pénztörténet modern megalapozója, Hóman Bálint kísérletezett egyfajta magyarázattal: „A fizetési márka számbeli értéke az arany és ezüst értékaránya, főleg azonban a vert ezüstpénznek a veretlen ezüsthöz való ingadozó értékviszonya szerint változott. A forgalomban az aranyforint

¹ Hóman Bálint: Magyar pénztörténet, 1000—1323. Budapest 1916 (a továbbiakban Hóman: MP), 350—352.

² Az adatoknak az eddigi irodalomban legtágabb körű — de nem teljes — összeállítása Hóman Bálint: A magyar királyság pénzügyei és gazdaságpolitikája Károly Róbert korában. Budapest 1921 (a továbbiakban Hóman: KR), 101, 3. jz.

³ A *marca grossorum* fogalmára Hóman: MP, 398—402.

⁴ Kropf Lajos: A magyarországi pápai adószedők számadásai a XIII. és XIV. században. Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle 8 (1901), 246.

mellett nem a garast, hanem még mindig *az ezüstrúdvaluta márkaezüstjét* tekintették állandó értékpénznek, s úgy a garas, mint a dénár időszerinti értéke ehhez igazodott.”⁵

Megjegyzendő, hogy a fogalmazás ebben az általánosító formában félrevezető. A szóban forgó jellegzetes árfolyamok kizárólag Erdélyből ismeretesek; erdélyi sajátosságról van tehát szó. Ezen túl, Hóman adós maradt annak magyarázatával, hogy mi váltotta volna ki a vert pénz és a veretlen ezüst ingadozó értékviszonyát — egyazon időben. E különféle kurzusok ugyanis egymással párhuzamosan és egyidejűleg jelentkeznek (az erdélyi káptalan számadásaiban például 1331 nyarán—őszén négyféle árfolyam). Mindenesetre, ha a magyarázat helytálló, a pénzviszonyok ha nem is kaotikusak, de igen archaikusak lettek volna, magát a pénzforgalmat nagyfokú labilitás jellemezte volna Erdélyben. Ami azt jelentené, hogy Károly Róbert király nagyszabású pénzreformjainak kevés hatása mutatkozott volna még az 1330-as évtizedben is az „erdőn túli” részekben.

Az alábbiakban elsősorban a gyulafehérvári káptalan 1331. évi számadásai⁶ és az erdélyi egyházmegye 1332—1336. éveket felölelő pápai tizedjegyzékei⁷ alapján a pénztörténeti feladvány más megoldására teszünk kísérletet. E kivételesen információgazdag pénztörténeti források megközelítően pontosan tükrözik nemcsak általában a pénzpiacot, hanem — főként az utóbbiak — bepillantást engednek a napi fizetőeszközök területi megoszlásába, sőt a pénzpiac fél évtizedes fejlődésébe is, hiszen a papok természetesen az adott vidéken elterjedt pénzfajtákkal fizették félévente a jövedelemtizedet. A pénztörténeti rejtvényfejtésen túl tehát a vizsgálat azzal biztat, hogy némi világosságot vet az Erdély kereskedelem-történetét e korban még valóban körülvevő homályba is.

1

Előjáróban elengedhetetlen lehető összevontan számba venni Erdély forgalmi pénzeit az 1330-as évek első felében.⁸

Minthogy az 1325 óta kibocsátott magyar aranyforint a napi életben még alig játszott szerepet,⁹ a legjobb állandó ezüst értékpénz, mely egyben Magyarországon ekkoriban már a többi pénzfajták értékmérőjének szerepét is ellátta, az 1329 óta

⁵ *Hóman*: KR, 100. (A kiemelések tőlem.)

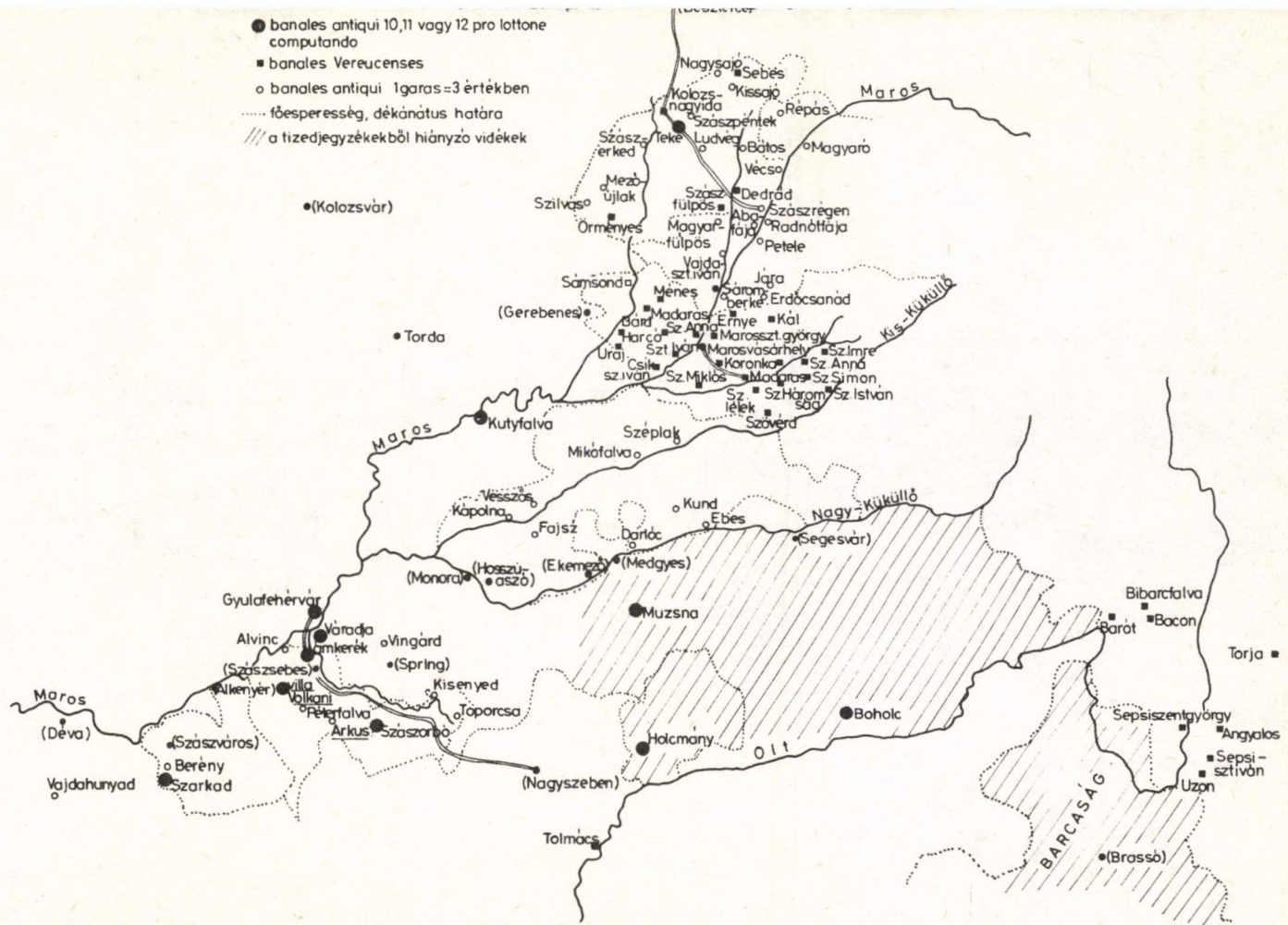
⁶ *Barabás Samu*: Erdélyi káptalani tizedlajstromok. Történelmi Tár Új Folyam 12 (1911), 406—513. (A továbbiakban TT 1911.)

⁷ *Regesta quinque annorum de ecclesia Transsilvana sive partibus Transsilvanis subcollectorum: Monumenta Vaticana historiam regni Hungariae illustrantia. Series I. Tom. 1. Budapest 1885 (a továbbiakban MV), 90—144.*

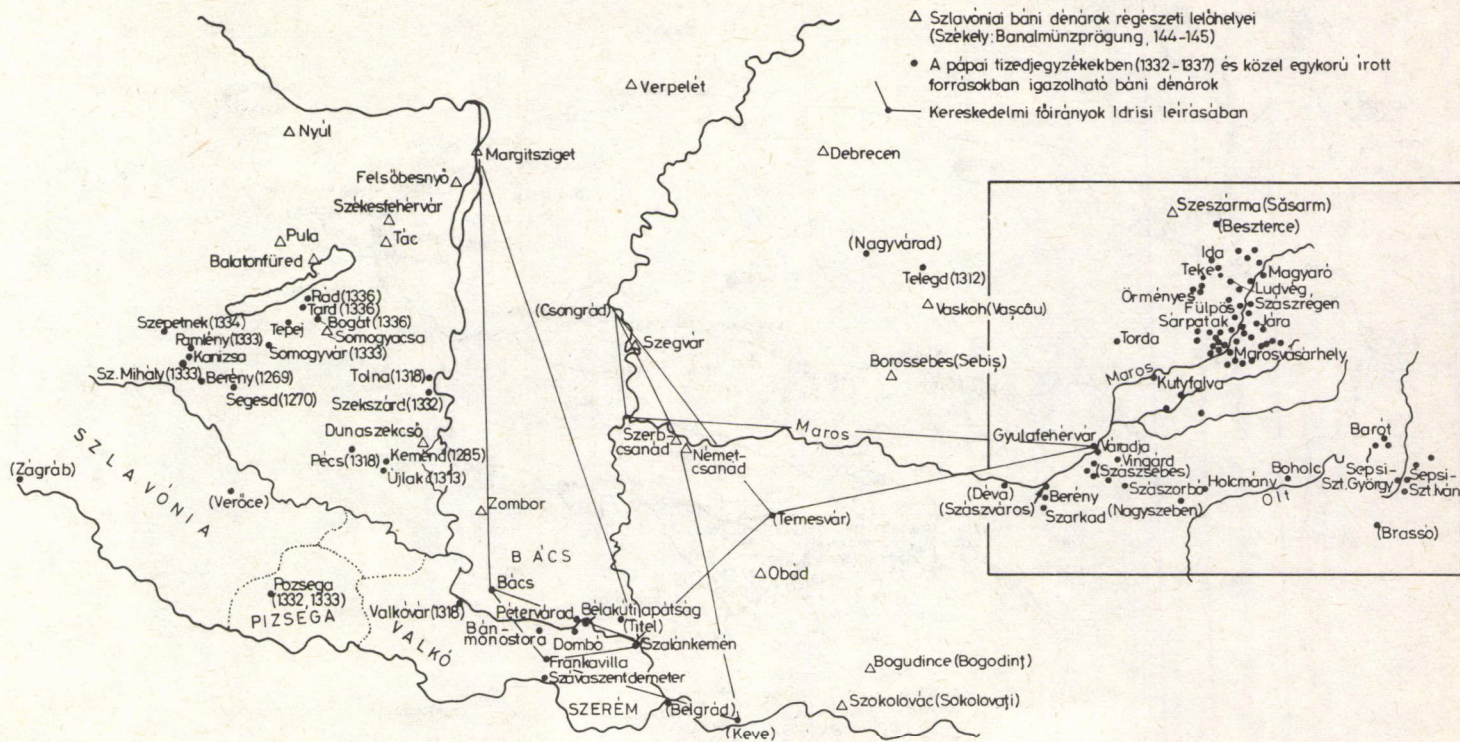
⁸ A főlős részletezéstől felment, hogy Györffy György nemrég körültekintően vázolta Erdély pénzviszonyait a kérdéses korban: *Zur Frage der demographischen Wertung der päpstlichen Zehntlisten. Studia Historica Academiae Scient. Hungaricae* 135 (1980), 7—18. (A továbbiakban *Györffy, Zehntlisten.*)

⁹ 1332—1336 közt Erdélyben mindössze két ízben fizették aranyforintban (*floreni*) a pápai tizedet; az együttesen 4 aranyforint összeg (MV 93, 123) a további két ízben fizetett, összesen 6 „császári”

- banales antiqui 10,11 vagy 12 pro lottone computando
- banales Vereucenses
- banales antiqui 1garas=3 értékben
- főesperesség, dékánátus határa
- //// a tizedjegyzékekbl hiányzó vidékek

I. ábra. Báni dénárók Erdélyben

2. ábra. Báni dénárak Szlavónián kívül

kibocsátott magyar garas volt — Károly Róbert pénzreformjainak az aranyforint mellett másik alappillére.¹⁰ Ha ennek a közel 3 1/2 g súlyú és igen finom, 15 latos ezüsből vert pénznek (érménként elvileg 3,1971 g színezüst) értékmérő szerepe Erdélyben halványabbnak látszik, mint Magyarországon egybűtt, az kétségtől magyarázatra váró körülmény. Tény az is, hogy a veretlen ezüstben való fizetések Erdélyben sokkal gyakoribbak, mint más országrészekben, ami archaizmusnak hat. A pápai tizedfizetés öt éve alatt az erdélyi javadalmasok mintegy 2000 fizetése közül 245, azaz több mint 12 százalék „ezüstben” (ezeknek is 30 százaléka finom ezüstben) történt — vagy legalábbis a jegyzékek, kivált az első évben, feltűnően gyakran ezüstértékben határozták meg az egyébként esetleg vert pénzben fizetett papi tized összegét. Még ha az utóbbi esetről van is szó,¹¹ a módszer mindenképpen az „ezüstrúdvaluta”-szemlélet valamilyen mértékű továbbéléséről vall. Ennek függvénye, hogy a pénzek értékét ritkábban fejezték ki „garasárfolyamon” (*pro grosso*), mint közvetlenül a veretlen ezüsthöz viszonyítva, éspedig — további erdélyi sajátosságként — latra való számítással (*pro lottone*).

A pénzek hierarchiájának a garassal ellentétes szintjén a királyi pénzverőkamarákból 1330 óta nagy tömegben kibocsátott kis dénárok (*denarii parvi*) helyezkedtek el. Ezek a kiverési átlagsúlyban 0,6 grammnál alig valamivel nehezebb apró érmék tulajdonképpen a garasreform kiegészítői, a napi pénzforgalom „kurrens” fizetőeszközei (*denarii pro tempore currentes*) voltak, de a garassal szemben igen közönséges, „harmadrészig égetett” (0,666 finomságú) ezüsből készültek, érménkénti színezüsttartalmuk tehát csak 0,4092 g volt, ráadásul az újra feléledő évi kényszerbevitel kötelezettsége alá estek. Forgalmi értékarányuk az egész vizsgált korszakban egy garasra számított 8 dénár volt.¹²

E két szint közt helyezkedtek el különféle közepes nagyságú — jobb ezüsből vert és beváltási kényszer alá nem eső — „báninak” (*banales*) nevezett pénzek. Noha magában e rétegben is, mint látni fogjuk, többféle pénz rejtőzik, az alábbi összeállítás a tizedjegyzékek legjobban adatolt két évéből megmutatja, hogy erősen eltűzött az erdélyi pénzviszonyok áttekinthetetlen kuszaságáról beszélni, ahogy szokássá vált az

aranydénárral együtt (*denarii, aurei imperiales* MV 123, 125) kifejezhetetlenül eltörpül a 665 márka végösszeg ezüstpénz tömegében.

¹⁰ Hóman: MP, 408–409.; uő: KR 88–91.

¹¹ Pl. 1332. márc. 5. Romosz plébánosa *solvit 1/2 M fini argenti scilicet parvorum*. MV 93. — A továbbiakban összegmegjelöléseknél, számításoknál — ha félreérthetetlen, forrásszövegek idézésénél is — célszerű rövidítésekkel élek: *M* = *marca* (*marce, marcam* stb.); *fert.* = *fertones*; *loct.* = *loctones*; *gs* = *grossus*; *den* = *denarius*.

¹² A pénzlábat meghatározó 1330. márc. 21-i királyi rendelet kiadta Hóman: KR, 258–259. (Függelék 9.). Vö. uo 93. — Az árfolyammeghatározás már a jegyzékek elején (1332): *denarios parvos, de quibus 8 valuerunt unum grossum*. MV 91. Ugyanígy 1334-ben (Szatmár m.) *8 denarios pro grosso computando*. MV 134. A Dunántúlon, pl. a pécsi egyházmegyében — a „fekete pénznek” nevezett bécsi dénárral (*parvi Wiennenses*) való kontrasztban — „fehér dénár” volt a neve, pl. 1333: *de albis denariis 8 computando pro grosso*. MV 302. A szigorúan vett értékviszony a színezüsttartalom szerint kb. 1:7,8 lett volna.

irodalomban. A pénzforgalmat nagyjában-egészében híven tükröző papi tizedfizetések jóval több mint kilenctizede az eddig említett pénzekben történt.

Pénztörténeti szempontból mindenekelőtt a szerkezet két — egymással összefüggő — változása érdemel figyelmet. A veretlen ezüst háttérbe szorulását két év leforgásán belül napnál világosabban a garasokkal való fizetések még radikálisabb megemelkedése magyarázza. Az 1332. évben a nemrég kibocsátott ezüstgaras a püspökségnek még főként Erdélyen kívüli területein, Szatmár és Ugocsa megyében mutatkozik napi fizetőeszköznek. Az új értékpénz térhódítása Észak-Erdélyben — a Besztercevidéken, Doboka és Kolozs megyékben — a tizedfizetés első évében éppen csak elkezdődött, hogy délebbre és keletebbre csak mutatóban jelentkeztek néhány fizetés. Ezzel szemben 1334-ben már Erdély-szerte az országos szinthez hasonlóan vált fizetőeszközzé az új értékpénz. Károly Róbert reformja négy éven belül, mint látható, a távoli Erdélyt is bekapcsolta az országos áramkörbe. A garas még a kis dénárrok rovására is előretört, ahhoz képest, hogy kezdetben közel felerészben az utóbbival

1. táblázat
Pénzfajták a papi tizedfizetésekben

Fizetések	1332 ¹³		1334	
	száma	%	száma	%
veretlen ezüstben	125	17,6	39	6
garasokkal (<i>grossi</i>)	63	8,9	228	35,5
„báni” déná- rokkal	<i>banales antiqui</i> 10, 11 vagy 12 <i>pro</i> <i>lottone computando</i> <i>banales Vereucenses</i> <i>banales antiqui</i> <i>banales novi</i> (<i>cruciti, de Clusuar</i>)	1 5 129 33	9 11 106 7	20,7
kis dénárrokkal (<i>denarii parvi</i>)	334	47,1	198	30,8
Összesen	690	97,3	598	93
egyéb pénzekkel ¹⁴	19	2,7	45	7
összesen	709	100	643	100

¹³ A vegyes fizetések esetében külön tételnek számoltam az egyes pénzfajtákat. MV 90—108, 118—135.

¹⁴ 1332: *florenus* (1), *denarii antiqui* (2), *lyliati* (14), *Viennenses* (1), *chulaquei* (1). — 1334: *florenus* (1), *aurei imperiales* (2), *denarii antiqui* (1), *novi* (4), *de Ungaria* (1), *montani, de monte* (22), *cum aquilis* (5), *chulaquei* (9).

2. táblázat
A jegyzékek évi összesítései

	<i>marca (fini) argenti ponderis Albensis (Transilvani)</i>			<i>marca denariorum cum 10 pensis [= 400 d]</i>			<i>in grossis</i>	
	M	garas- értékben	%	M	garas- értékben	%	garas	%
1332 szept. 29	78	4524	43,4	87	4350	41,8	1543	14,8
1333 szept. 9	77 minus fertone	4451,5	90,7				454	9,3
1334 okt. 18	85 1/2 et 1/2 fertone	4966,25	59,5				3375	40,5
1335 márc. 6	30 1/2 et 1/2 fertone	1776,25	51,1				1698	48,9
1336 ápr. 24	54 1/2	3161	81,4				724	18,6

fizettek a papok. Még diadalmasabbnak mutatják a garas térhódítását az érték felől tekintve a jegyzékek egykorú évi összesítései,¹⁵ csupán az utolsó évben mutatkozik valami okból visszaesés.

A kétféle megközelítés legalábbis az első évben, s a nagyságrendet tekintve, lényegileg egybevág, csak a garasnál mutatkozik valamelyest számottevőbben magasabb érték. A továbbiakra nézve már csak annyi állapítható meg, hogy a garasfizetések értéke még meredekebben emelkedett meg, mint ahogy azt a fizetések formális tételszáma mutatja; 1335-ben már megközelítette a teljes érték felét. Annál meglepőbb, hogy a garas értékmérő szerepében nem látszik követni ezt a térhódítást — ami még élesebben exponálja a már jelzett problémát. A tizedszedés adminisztrátorai, a *subcollectorok* külön kezelték a ténylegesen garasokban befolyt összegeket, 1333 után pedig még azzal is felhagytak, hogy a befolyt kis dénárokat számítási garasmárkákba vonják össze; a garasokon kívül minden egyéb pénzt a finom ezüst erdélyi márkaértékére (*marca fini argenti ponderis Albensis*) — „ezüstrúdváltára” — redukáltak. Ez már annál is feltűnőbb, mert a jegyzékek lapalji összegzései viszont végig garasmárkába (*marca grossorum*), éspedig 56 garasos budai fizetőmárkába számolták össze az adott folio különféle pénzfajtákban megadott összegeit.¹⁶

¹⁵ MV 99, 117, 135, 137, 143. Az évi jegyzékek elszámolása a pápai legátussal 1336. ápr. 24-én következett be. A *marca fini argenti* meghatározás csak az 1334. és 1336. évi összesítésekben szerepel ugyan, de nem kétséges, hogy a többi év *marca argenti* kitétele is finom ezüst értéket takar. Az erdélyi M valószínű 58 garasos számításmódjára l. alább.

¹⁶ A legtöbb lapalji összegzésnél: *Sumpma facit . . . 56 gs pro M computando.*

Legalábbis a szemlélet sajátos kettősségével kell tehát számolnunk, ami magyarázatra vár.

A törpe arányban előforduló egyéb pénzek a továbbiak — egyáltalán a gazdaságtörténet — szempontjából közömbösek, mindössze annyit érdemes megjegyezni, hogy nincs annyiféle pénzről szó, ahány megnevezés.¹⁷ Annál fontosabb a fizetésekben még mindig tekintélyes, s a fenti statisztikában viszonylag legállandóbb — közel egynegyednyi vagy egyötödnyi — arányú „báni dénárak” kérdése.

Maga a *banalis* megnevezés azért terjedt ki az 1330–40-es években különféle, éppen nem szlavóniai veretű pénzekre,¹⁸ mert Károly Róbert a maga egész pénzreformsorozatát az 1323. évben a szlavóniai báni dénárak mintájára veretett pénzekkel kezdte meg.¹⁹ Az olykor „magyar” vagy „királyi” jelzőkkel megkülönböztetett pénzek (*banales Hungaricales* vagy *regales*) hivatalos árfolyama eredetileg ugyanannyi volt, mint a szlavóniai dénárké (egy budai M = 200, egy cseh gs = 3),²⁰ de nem sokáig. Súlyuk és finomságuk már a húszas évek közepén csökkenni kezdett, eladdig, hogy az 1325–1329 közé datálható leletek kiverési átlagsúlya az eredetinek már alig több mint négyötöde (0,689 g), finomságuk pedig még erősebben

¹⁷ A „liliomos” dénárokat (*lyliati*) Schulek Alfréd az 1330. évi kis dénárokkal próbálta azonosítani: Vegyesházi királyaink pénzei és korrendjük. Károly Róbert. Numizmatikai Közlöny 25 (1926), 166–167. (A továbbiakban *Schulek*: KR.) Ez nyilvánvaló tévedés, mert a jegyzék ezt a pénzt — mely különben csak 1332 tavaszától őszeig szerepel főként Doboka, Kolozs és Torda megyékben — következetesen elkülöníti a *denarii (parvi)* összegeitől (MV 95, 100, 101, 102, 103.) Elfogadhatóbb Hóman Bálint nézete, aki e pénzfajtában, de a Sepsiszékbén *denarii cum aquilis* néven emlegetett pénzekben is, a *banales regales* két veretítusát (1323–25 és 1325–29) látta. Mindenesetre nagyon valószínű — éppúgy, mint az 1332-ben emlegetett *denarii antiqui* esetében —, hogy „már csak Erdélyben itt-ott használatos, divatbólment pénzmemekről” van szó. *Hóman*: KR 92–93. Másfelől az első ízben 1334 tavaszán (MV 127) Kolozs, majd Szatmár és Torda megyékben felbukkanó „új dénárak” (MV 134, 135, 137, 139) valószínűleg azonosak az Ugocsában *denarii de Ungaria* néven emlegetettekkel (MV 134), amit támogat, hogy ebben a környezetben nevezik immár „réginek” az 1330 óta kibocsátott kis dénárokat (MV 126, 134). Arról a még kisebb új aprópénzről lehet szó, melynek pénzlábát az 1335. évi kamaraszerződésből ismerjük (*Szekfű Gyula: Oklevelek I. Károly pénzverési reformjához. Történelmi Tár* 1911, 7.). — A *denarii montani (de monte)* elsősorban Szatmár, Doboka, Kolozs és Torda megyékben voltak — alárendelten — fizetőeszközök; a *chulaquei* kérdésére l. alább. A bécsi dénár csak egyetlenegyszer szerepel a tizedjegyzékben (MV 105).

¹⁸ A *banalis* terminus valóságos inflációja még tovább növekedett az itt vizsgált időszak után, zavarba ejtve a pápai tizedadminisztráció számadásainak kellően oda nem figyelő használoít (vö. alább 24, 141. jz.). 1338 után „báni dénároknak” nevezték gyakran az 1338. évi pénzreform kapcsán kibocsátott „nagyobb” királyi dénárokat (*maiores denarii*) is (Történelmi Tár 1911, 17.), minthogy e pénzek teljes súlya és színezüsttartalma (0,7673/0,5115 g) nem is oly sokkal maradt alatta az 1325 óta forgalomban levő „királyi báni” dénárókének. Vö. *Hóman*: KR, 104–110, 111–113, kül. 111. 3. jz.

¹⁹ 1323: *bonos novos denarios... ad pondus denariorum antiquorum, quos Stephanus quondam banus tempore domini Bele regis...cudi fecerat...fabricandos...statuendo. Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen. Von Franz Zimmermann, Carl Werner. Bd. I. (a továbbiakban ZW I.), Hermannstadt 1892, 370. Kezdetben a „királyi báni” dénárak súlya és színezüsttartalma (0,8239/0,7209 g) nagyjából fedte is az egyorú szlavóniai pénzekét. *Hóman*: KR 76.*

²⁰ Az erdélyi káptalanhoz intézett 1323. jan. 6-i rendeletben (előző jz.): *pro uno autem grosso Boemicali 3 novi denarii, pro argento vero cum pondere Budensi ad unam M 5 pense...cambiantur.*

romlott. Kibocsátásukat a pénzverő kamarák 1330 táján be is szüntették.²¹ Mindazonáltal forgalomban maradtak — kivált Erdélyben — az 1330-as évtizedben is, forgalmi értékük azonban az eredetinek felére esett le. Nyilvánvalóan e devalvált „királyi” báni dénár értendő ama „régibáni” dénárokon, melyekből az erdélyi tizedjegyzék első lapján olvasható bejegyzés szerint Torda megyében 6 darabot számítottak egy garasra.²²

A *banales* megnevezésű királyi pénzeket nemcsak azért minősítették Erdélyben az 1332 utáni időben „réginek”, mert már valóban évtizedes múltra tekintettek vissza, hanem mert az 1330. évi pénzreform keretében a Kolozsvárott verni kezdett pénzeket „új bániaknak” (*banales novi*) nevezték. Ezek a különben „keresztes” vagy kolozsvári jelzőkkel is emlegetett (*banales cruciti, de Clusuar*) veretek azonban még az előbbieknél is értéktelebbek voltak. Désvárott már 1333 nyarán „rossznak” (*banales mali cruciti*) minősítették őket, sőt hovatovább egyszerűen csak dénárként (*denarii cruciti*) emlegették, mutatva, hogy ezek az egyébként is csak Északnyugat-Erdélyben használt — a fenti statisztika szerint erősen csökkenő forgalmú — pénzek aligha voltak jobbakk a szokványos kis dénárnál.²³

A „régibáni dénár” (*antiqui banales*) megnevezés alatt azonban ott rejlettek valóban régi és valódi szlavóniai báni pénzek is — a kései Árpád-kor óta a magyar királyság legstabilabb értékpenzei.

A nagyszebeni prépostsághoz tartozó két Olt-vidéki szász falu, Holcmány (Holzmengen) és Boholc (Buchholz) új plébánosaitól már 1318 novemberében jellegzetes árfolyammegjelöléssel hajtott be együttesen 9 márkát a megüresedett javadalmak adóztatásával megbízott pápai követ, Rufinus Alberti: *computatis 176 banalibus pro marcha*.²⁴ Ugyanaz a számításmód bukkan fel itt első ízben, mely majd

²¹ *Hóman*: KR 92—93. A súlycsökkenés az ide vonható leletek szerint 0,796—0,726—0,695—0,671—0,648 g fokozatokon át következett be — ha a *lyliati* is ide vonható — a 0,533 g súlyig; az utóbbiak finomsága már csak 0,700 körül mozgott. *Hóman*: KR, 93.; *Schulek*: KR, 148—149.

²² 1332: *solvit 5 banales antiquos, quorum 6 banales faciunt unum grossum*. MV 91. Ez volt az árfolyam Esztergomban is. 1332: *Item dominus archiepiscopus solvit 150 M Budenses, licet solvit 6 banales pro uno grosso*. MV 220. A Szerémségben, úgy látszik, már 1338 előtt még tovább romlott az árfolyam. 1338: *7 banales pro grosso computando, sicut tunc currebant* (MV 177, 179). Az évtized végére a romlás fokozódott. Jacobus Berengarii 1339 körül elkészített végelszámolásában olvasható: *solvit 7 M cum banalibus, pro qualibet M cum 11 pensis [sic!] computando et media* (MV 402), tehát egy gs = $\left(\frac{460}{56}\right)$ 8,214 régi „királyi báni” dénár.

²³ A kérdést újabban meggyőzően tisztázta — tisztázva egyben a kolozsvári pénzverés kezdeteit is — Győrffy: Zehntlisten, 16—17. A pénzek elterjedésére uo. 23. A pénz neve 1334-ben már általában *denarii cruciti* (MV 119, 120, 126, 127, 130).

²⁴ *Ecclesia de Helzmeniana* (helyes olvasat: *Holzmeniana* ZW I. 325.) és *de Boholz*. MV 17. Ez a 9 márka vonul át aztán az egész számadáson, előbb elszámolva az erdélyi egyházmegyéből befolyt pénzek 1318. évi összesítésében (uo. 19), majd külön pénznemként feltüntetve az 1320. évi, Esztergomban megejtett végelszámolásban (uo. 26—27). A numizmatikus Schulek Alfred látnivalóan csak ezt az 1320. évi végelszámolást olvasta el, s félrevezetettve az ott olvasott *in civitate, diocesi ac provincia Strigoniensi*

1332 után gyakran jelentkeznek a tizedjegyzékekben *11 pro lottone* formában Erdély különféle vidékein ($11 \times 16 = 176$). A számításmódot már Rufinus az adott vidék sajátosságának nevezte (*marcha banalium illius computi*), maga a pénz pedig más nem is lehetett, mint szlavóniai báni dénár, hiszen 1318 táján egyéb pénzfajtát még nem nevezhettek *banalis*nak. Ugyanarról a szlavóniai pénzről van szó, mely már a kései Árpád-kortól fogva a Dél-Dunántúlon fizetőeszköz volt, s amely pénznemben maga Rufinus a pécsi egyházmegye megüresedett javadalmai után — Tolnából, Pécsről és Valkó megyéből — behajtotta a pápai adót.²⁵ Hóman Bálint az ezüstérték összevetése alapján az eredeti — IV. Béla kori — szlavóniai báni dénároknak az erdélyi márka közönséges kereskedelmi ezüstre számolt értékét vélte felismerni a szóban forgó erdélyi árfolyam mögött.²⁶ Kérdéses, hogy az összefüggés ebben a formában áll-e fenn, mert a tizedfizetés idején, mint látni fogjuk, nem az eredeti, hanem az egykorú szlavóniai dénárokból számoltak 176 darabot egy erdélyi márkára, de annak sem közönséges, hanem finom ezüst értékére. A kérdést egyelőre nyitva hagyva, szögezzünk le annyit, hogy az 1318—1320 és 1332—1336 években azonos *computus* mögött szlavóniai pénz rejlik, semmi esetre sem a „királyi” *banalis*, hiszen ennek garasárfolyamából (1 gs = 6) még egy erdélyi márka közönséges ezüstre is 1 M = 300 kurzus következne. Az 1 M = 176 (*11 pro lottone*) nagyjából megfelel annak, hogy Budán 1 M = 200 árfolyamon fogadták el a zágrábi pénzt.²⁷

Erdélyben azonban legalább háromféle szlavóniai dénárral számolhatunk. A pénznem őstípusát 1255 és az 1270-es évek közt bocsátották ki előbb a pakráci, majd a zágrábi báni pénzverőkamarából 15 latos igen finom (0,9375) ezüsből, érménként 0,9115 g színezüsttartalommal.²⁸ Ezt váltotta fel Kun László uralkodása idején az

kitételtől, reménytelenül összekeverte ezt a szlavóniai báni pénzt az 1338 után vert királyi „nagyobb dénárral”, melyet olykor *banalis Strigoniensis* néven is tituláltak. (Vö. 18. jz.) E tévedéshalmazra épül fel teóriája az „esztergomi főegyházmegye területéről való”, sőt egyenesen 1320 táján Esztergomban vert báni dénárról. *Schulek*: KR, 167—168.

²⁵ MV 20—21, 27, 37—38. Az *argenti banalium de Quinqueecclesiis* nem „pécsi” báni dénárokat, hanem a pécsi egyházmegyéből befolyt pénzfajtát jelent, hiszen a pécs—szerémi pénzverőkamarában csak 1323 óta indult meg a *banales regales* kibocsátása. *Hóman*: KR, 75—77. A Dél-Dunántúlon már a kései Árpád-kor óta, s ugyanazon az árfolyamon (1 M = 240) volt forgalomban a szlavóniai pénz, ahogy Rufinus elszámolta. A látszólagos ellentmondás, hogy 240 ilyen dénárt ugyanabban a 3 aranyforint értékben (*quarum quelibet valet 3 florenos auri*) számolt el Rufinus, mint az Erdélyből 1 M = 176 alapon befolyt jövedelmet, abból adódik, hogy Erdélyben — mint látni fogjuk — a szlavóniai báni dénár erősen felértékelve volt forgalomban.

²⁶ 176 régi báni dénár színezüsttartalma (160,424 g) alig 5 g különbséggel megközelítette egy erdélyi márka közönséges ezüst értékét. *Hóman*: MP, 350.

²⁷ L. a tizedadminisztráció főbiztosainak (Jacobus Berengarii, Petrus Gervasii) 1339—1342. évi elszámolásait MV 401—403, 420, 421, 428, 429.

²⁸ *Hóman*: MP 335—340. A kérdéskör legújabb feldolgozásai *Ivan Rengjeo*: *Corpus der mittelalterlichen Münzen von Kroatien, Dalmatien und Bosnien*. Graz 1959. és — a máig ismert régészeti leletek számbavételével — *Székely György V.*: *Slawonische Banalmünzprägung*. (Dissertationes Archaeologicae, Ser. II. No. 8). Budapest 1980. (A továbbiakban: *Székely*, *Banalalmünzprägung*.)

egykorú friesachi dénárokhoz igazított, az eredetinek pontosan 80 százalékára (érménként elvileg 0,7292 g színezüst) csökkentett pénzláb szerint vert másodkiadás,²⁹ mely aztán — kisebb ingadozásoktól eltekintve — súlyát és minőségét évtizedeken át megtartotta, következésképpen a garas megjelenéséig a kiemelkedően legjobb értékpénz fogalmával volt azonos Magyarországon. (Ezért is választotta Károly Róbert mintaként 1323. évi, végül is nem valami sikeresnek bizonyult kísérletezéséhez, a „királyi” *banales* megteremtéséhez.) A pápai tizedszedés idején az egykorú szlavóniai vereteket a Dél-Dunántúlon zágrábi pénznek (*grecenses, moneta Zagrabienensis*), Budán az akkori bán (1325—1343) neve után többnyire Micsk bán pénzeinek (*moneta Zagrabienensis Mykchbani*) nevezték,³⁰ Erdélyben viszont többnyire beolvadnak az *antiqui banales* tagolatlan gyűjtőfogalmába. Ugyanakkor Erdély bizonyos tájain — elsősorban a Felső-Maros-vidéken — elterjedt fizetőeszköznek mutatkoznak az 1330-as években bizonyos „verőcei” pénzek (*banales Vereucenses*). Maga a név néhai Kőszegi Henrik szlavón bán (1301—1309) vereteire utal, aki az Interregnum idején az ellenkirályok bánjaként — és a Károly Róbert bánjaként Zágrábban székelő Babonics István ellenlábasaként — Verőcén rendezett be pénzverőkamrát. Még az 1330-as évtizedben is forgalomban lévő pénzeit Pozsega megyében például „Henrik bán dénárainak” (*banales, denarii Henriciani*) nevezték.³¹

Elvileg a szlavóniai dénároknak e háromféle változata keresendő tehát a 10, 11 vagy 12 *pro lottone* értékjelölések mögött, ha nem is feltétlenül úgy, hogy e számok a háromféle veret típus értékét fejezik ki. A fő kérdés ugyanis, hogy milyen márka volt az, melynek latjára (1/16 M) e dénárösszegeket számolták? Kiindulásként még ezzel a kérdéssel is szembe kell néznünk.

Az ország más területeivel ellentétben, ahol valamely regionálisan domináns — fizetéseknel 40, 48, 50, 60 garassal azonosnak vett — márkasúly mellett általában csak az immár országosan koordináló szerepű budai márka elterjedt használatával számolhatunk, Erdélyben háromféle márka volt általános használatban.

A közhasználatú (*marca communis ponderis, cum pondere terrestri*) 206,7686 g súlyú erdélyi márkán³² kívül, melyet magában Erdélyben többnyire gyulafehérvári márkának (*marca ponderis Albensis*) neveztek, már a 14. század eleje óta igen elterjedt használatban volt a három lattal súlyosabb — azaz az előbbivel pontosan 16:19 arányban álló — 245,5378 g súlyú budai márka. Mi több, már a 14. század elején maga a püspökség és a káptalan inkább az utóbbit tekintette „saját súlymértékének”³³ — nem ok nélkül, minthogy a jövedelmeket ezzel a nehezebb mértékkel (*marca gravis ponderis*), ahogy az erdélyivel szembeállítva nevezték, célszerűbb volt behajtani. A káptalan és a szászsebesi dekanátus közt a század eleje óta zajló több évtizedes

²⁹ *Hóman*: MP 341—342.

³⁰ Zala megyében: MV 377—378, 388.; Budán: uo. 420, 421, 435. Vö. *Hóman*: MP 340—342.

³¹ *Hóman*: MP, 348.

³² *Hóman*: MP, 100—101.

³³ 1303. Péter erdélyi püspök oklevelében: *cum pondere nostro scilicet Budensi*. ZW I. 227. A budai márkára *Hóman*: MP, 94—99.

küzdelem minden egyes fázisában nyomatékkal hangsúlyozták, hogy a census budai márkával fizetendő.³⁴ Ez vált általában az egyházi adózás súlymértékévé. Az említett Rufinus az 1318. és 1320. évben a Szentszék számára megadóztatott 27 erdélyi javadalmas közül csak hármat adóztatott erdélyi márkasúly vagy az említett sajátos erdélyi dénármarca szerint; az összes többi — a megadóztatottak csaknem kilenczede — budai márka finom ezüstben fizetett.³⁵

E kettőn kívül azonban legalábbis a dél-erdélyi Szászföldön közhasználatban maradt a Szlavónián kívül már a divatból kiment 233,3533 g vagy 230,1916 g súlyú régi királyi („magyar”) márka is,³⁶ melyet Erdélyben „Béla király márkájának” (*marca ponderis regis Bele*) neveztek — III. Béla emlékét őrizte, minthogy a szászok alapprivilegiumában, az Andreanumban (1224) II. Endre ezzel a márkasúllyal határozta meg a Szászföld évi adóját. A tradicionalizmus oly erős volt, hogy a hét szász szék és Brassó a Barcasággal együtt még a 15. században is ezzel a régi mértékkel fizette az évi cenzust.³⁷ Már inkább lokális jellegű, az erdélyi (gyulafehérvári) márkától nagyságrendben amúgy is alig különböző súly volt a szebeni³⁸ és a besztercei³⁹ márka.

A háromféle szlavóniai verettípuson és a háromféle márkasúlyon kívül a dolgot Erdélyben még az is komplikálta, hogy az egyébként országszerte szokásos kétféle

³⁴ Erre vonatkozik már az előbbi jz.-ben id. 1303-i oklevél is, továbbá 1309: ZW I. 285, 288, 289, 292.; 1330: uo. 424, 434, 435, 436. A szászvárosi dékánatus plébániái által fizetett census 1334: *marca argenti maioris ponderis*. Uo. 464—465.

³⁵ MV 27—38.

³⁶ Hóman első helyen említett súlymegállapításával (MP, 102—105) szemben újabban Györffy hozott fel nyomós érveket amellett, hogy az 1426. évi meghatározás („Béla király márkája” *uno lotone minus quam marca Budensis* ZW IV. 250.) valószínűleg úgy értelmezendő helyesen, ha egy budai (nem ahogy Hóman tette, egy erdélyi) latot vonunk le a budai márka súlyából. Ezt támogatja, hogy a Nagyszebenben, az egykori pénzverőház helyén kiásott egyik bronzsúly (229, 20 g) alig egy gramm különységgel az így megállapított súlyhoz áll közel. Györffy: Zehntlisten, 7. Mindazonáltal a kérdést, minthogy az alábbi számítások szempontjából nem elsőrendű fontosságú, nyitva hagyom; a *Függelék* két pontján (B és E *computus*) vaglyagos értékeket adok meg.

³⁷ Pl. 1435 és 1455 közt számos esetben: ZW (-Gustav Gündisch. Bukarest 1975) V. 5, 82, 184, 328, 335, 473, 512. E márka kétségtelenül napi használatban is volt, hiszen Nagyszebenben 1449-ben a házadót is ezzel határozták meg. Uo. 280.

³⁸ Györffy György meggyőző módon választotta el a nagyszebeni márkát az erdélyitől. Az általa megállapított 202,488 g súly (Zehntlisten, 8.) alig több mint 4 grammal könnyebb az erdélyi (gyulafehérvári) márkánál. Az erdélyi tizedjegyzékekben a *marca ponderis Cybiniensis* egyetlen esetben szerepel, akkor is csak azért, mert egy tizedberletben a bérlő nagyszebeni személy (*comes Michael de Cybinio*) volt. MV 125. E márkasúly használata mellett a lokális kereteken túl egyetlen adat szól a korabeli okleveles anyagban: 1318-ban Medgyesszék, Nagyselyk és Kisselyk adóját *cum pondere Scybiensi* állapította meg a király ZW I. 332.; ez a vidék azonban csak néhány töredékes adattal szerepel a pápai tizedjegyzékekben.

³⁹ A tizedfizetés idején Besztercén kívül csak a besztercei kerülettel határos falvak, Teke, Kolozsnagyida és Szászpéntek plébánosai, valamint a vidék főesperese fizettek e márkasúly szerint (MV 92, 107, 111, 113, 117.) Hogy a besztercei márka alig különbözött az erdélyitől (ha ugyan nem volt azonos vele), azt olyan adatok mutatják, hogy Beszterce plébánosa az 1333. szept. 9-én megállapított 5 besztercei márka finom ezüst (MV 117) fejében 1334. júl. 9-én 5 1/2 erdélyi márka közönséges ezüstöt fizetett (MV 129); Teke plébánosának 1332. első félévi tizede 1 1/2 besztercei fertó ezüst volt, 1333. évi teljes tizede pedig 3 erdélyi fertó ezüst. MV 92, 108.

számítás közönséges vagy finom ezüstérték szerint Erdélyben sokkal gyakoribb volt, mint másutt. A kor az „ötödrészig égetett” (*quinte combustionis*), azaz 4/5 rész színezüstöt tartalmazó, 0,800 finomságú ötvözetet tekintette közönséges vagy kereskedelmi ezüstnek (*argentum commune, mercimoniale*), mely az áruforgalom általánosan használt fizetőmárkája (*marca pagamenti*) alapját képezte. Finom ezüstnek (*argentum finum*) gyakorlatilag a „tizedrészig égetett” (*decime combustionis*) ötvözet, a 9/10 rész színezüsttartalom, más szóval a 0,900 finomság minősült.⁴⁰ A különbséget a 14. század elején általában már nem méréssel, hanem számítási garasmárkák (*marca grossorum*) viszonyában tartották számon. Egy budai márka közönséges ezüstöt például 56 garassal, ugyanennyi finom ezüstöt 64 garassal tekintettek egyenlőnek. Noha a kétféle ezüstminőség aránya szigorúan véve 1 1/8:1 volt, a napi élet számítási gyakorlatában 1 1/7:1 arányt vett fel.

Ily módon, ha csak ez a kétféle finomság létezett volna, Erdélyben a háromféle márkasúly miatt már eleve hatféle *computus*-szal kellene számolnunk — éspedig magával a finom ezüst számítással annak arányában nagyobb súllyal, mint az országban egyebütt, ahogy a szlávóniai báni dénárok nagyobb mértékben voltak forgalmi pénzek, mint másutt. Az egykorú vereteket (*banalis*²) ugyanis Erdélyben *finum argentum* ezüstminőségszámba vették.⁴¹ Ámde ha az eredeti, valóban igen „régibáni dénárok” (*banalis*¹) is forgalomban voltak Erdélyben, akkor szembe kellett nézni egy további problémával. Ez a régi pénz ugyanis 15 latos, *sedecime combustionis* (0,9375 finomságú) ezüstműből készült, akárcsak utóbb a garas. Számolták volna el a finom ezüst szokványos értékében, mintha csak „tizedrészig égetett”, azaz 0,900 finomságú lett volna? A dilemma különösképpen azért éleződött ki, hogy másfelől az 1330. évi pénzreform kapcsán a piacot előzőnlötték az újfajta kis dénárok, melyek a magyar pénzverésben eladdig szokatlanul közönséges — mint láttuk, *tertie combustionis* (0,666) — ezüstminőséget képviseltek. Ráadásul e kis pénzekre nézve feléledt az évi kényszerbeváltás gyakorlata⁴² — ami mindig óhatatlanul rontotta a pénz rendeletileg előírt hivatalos kurzusát, s arra készítette a piacot, hogy inkább a valóságos ezüstértéket mérlegelje.

Hogy maga a „közönséges ezüst” fogalma valami mást jelentett Erdélyben, mint általában a középkori pénztörténet tanítja, arra nem egy jel mutat a pápai tizedjegyzékekben. A Kolozs megyei Teke plébánosának félévi tizede például szabályszerűen 1 1/2 fertó (6 lat) finom ezüst volt, 1335 első félévi fizetése azonban fél

⁴⁰ *Hóman*: MP, 281—286. A különböző márkák finomsági adatainak összeállítása — de a 15 latos és a „harmadrészig égetett” finomságok nélkül — uo. 287 (táblázat).

⁴¹ Valójában az 1270-es évek utáni veretek csak *octave combustionis* (0,875) finomságúak voltak. *Hóman*: MP, 340.

⁴² *Hóman*: KR, 78, 93—94. Az Árpád-kor pénzverésében a 0,666 finomság — kivéve a Kun László kora óta kibocsátott „bécsi” utánvereteket — ismeretlen volt; a *parvi Viennenses* azonban Nyugat-Magyarország fizetőeszközei voltak, az erdélyi tizedjegyzékekben egyetlen elszigetelt esetben fordulnak elő (MV 105).

márka (8 lat) *argenti communis*; a közeli Kis (Felső) Sajó papja is a szabályszerű 3 lat helyett 1334 második felében 1 fertó (4 lat) *argenti communis* tizedet fizetett.⁴³ Az azonos arálynak semmi köze a finom és a közönséges ezüst szokványos 1:1 1/8 arányához, hanem mindkét esetben a finom és a *tertie combustionis* ezüstminőség viszonyának $\left(\frac{0,900}{0,666} = 1,3513\right)$ a korabeli számítástechnikával kifejezhető 1:1 1/3 értékarányáról van szó. Ami máris sejteti, hogy adva lévén a korabeli Erdélyben a „kurrens” kis dénárak — e nem szokványosan „közönséges”, hanem annál gyengébb ötvözetű ezüstmeg — és a szlavóniai dénárak — eme finom, sőt igen finom értékpénzek — feszültsége, az egykorúak keresték a módját: miként lehet a reális értékviszonyt kialakítani, méghozzá három márkasúly viszonylatában. A megoldás, mint látni fogjuk, mint aritmetikai teljesítmény minden elismerést megérdemel.

2

Egyértelműen világos a közönséges kereskedelmi fizetómárka számításmódja Erdélyben. Egy erdélyi márkára tíz penzát, azaz 400 dénárt,⁴⁴ vagy 50 garast⁴⁵ számítottak, ami megfelelt a garas és a dénár már megismert relációjának ($50 \times 8 = 400$). A kérdés csak az, hogy milyen alapon alakult ki ez az „50 garasos” erdélyi *computus*?

Györffy György helyesen mutatott rá, hogy a budai márka Erdélyben is alkalmazott 56 garasos számításmódjából a 19:16 súlyviszony alapján az erdélyi márka 47,15 (kereken 48) garasos értéke következne. Feltevése szerint az ötvenes szám valami átmeneti értéket fejezne ki a közönséges és a finom ezüst számítás között.⁴⁶ Ilyenre azonban nincs példa a kor pénztörténetében; a középkor nagyon komolyan vette az ezüstértékek disztinkcióját. Kézenfekvőbb magyarázatot adnak maguk a számok. A valóságos ezüstartalom felől nézve ugyanis:

400 kis dénár (= 50 számítási garas)	163,680 g
1 erdélyi márka közönséges ezüst	165,4148 g
	színezüst

Az erdélyi számításmód eszerint nem egyebet, mint — alig több mint 1 1/2 g különbséggel — az ezüstartalom reálértékét fejezte ki. Az alábbiak hivatottak eldönteni, hogy itt egy általános erdélyi gyakorlat nyomára tapintottunk-e. Ha igen, ez

⁴³ Teke plébánosának fizetéseire l. a 3. táblázatot; Kissajó: MV 93, 104, 120, 130.

⁴⁴ Az erdélyi káptalan 1331. évi számadásaiban pl.: *5 M denariorum pro tempore currentium, quamlibet cum 10 pensis computando*. TT 1911, 407. Az 1332. évi tizedjegyzékben: *Item 87 M denariorum cum 10 pensis*. MV 99.

⁴⁵ 1332: *4 M grossorum...marcam cum 50 computando*; 1334: *5 M cum 10 pensis computando, videlicet pro 3 M solvit 150 grossos...* MV 105, 124.

⁴⁶ Györffy, Zehntlisten, 12—13.

azt jelentené, hogy Erdélyben a kurrens kis dénárok nominálértékét (hivatalos árfolyamát) nem fogadták el,⁴⁷ hanem ezt a közönséges ötvözetű tömegpénzt mint kvázi — veretlen ezüstöt kezelték. Más szóval valóságos ezüsttartalmát mérlegelték, ha nem is feltétlenül a mérleg serpenyőjében, hanem olyan könnyen kezelhető *computus* segítségével, mely elhanyagolható eltéréssel kifejezte a reálértéket.

A közönséges fizetőmárkával azonban a továbbiakban nincs dolgunk, mert az előljáróban jelzett, látszólag ingadozó árfolyamok egytől egyig a finom ezüstértékekhez kapcsolódnak.

Már önmagában a fizetéseknek finom ezüstben való feltűnően gyakori kikötése is erdélyi sajátosság. A püspök és a káptalan a tizedbérletet már a kései Árpád-korban kifejezetten „tizedrészig égetett” márkaezüstben követelte.⁴⁸ Gyulafehérvár vidékén (Sótelek, Vajasd, Demeterpataka) a századforduló táján az adásvételeket is finom ezüstben volt szokás kikötni.⁴⁹ A 14. század elején annyi a változás, hogy — mint láttuk — a püspök és a káptalan a nehezebb budai márkát tette meg súlymértékül az egyházi adózásban. 1303 óta az említett cenzus-megállapításoknál a káptalan minden esetben aggályosan hangsúlyozta, hogy a fizetésnek budai márka finom ezüstben kell bekövetkeznie, ahogy 1318—1320-ban az esetek közel kilenc-tizedrészében a pápai adóztatás is ezt a kikötést tartalmazta (*marca fini argenti ponderis Budensis*). De ha az új javadalmas kivételesen mégis erdélyi márkában fizetett, akkor is ennek vagy finom ezüst értéke volt a kikötés (*marca fini argenti ad pondus Transilvanum*), vagy az említett 176 dénáros dénármárka. Ami máris világosan mutatja, hogy ez a számításmód eleve a finom ezüst értékre vonatkozott.⁵⁰ Ezek után nem meglepő, hogy a tizedjegyzék értékmegállapításaiban is közel harmadrészben ilyen vagy olyan összegű *finum argentum* a fizetendő jövedelemtized.

A gyulafehérvári káptalan egyéb jövedelmeit is előszeretettel ilyen értékben követelte, ahogy 1331. évi számadásai életközlelből mutatják. A káptalannak két hajóstelepe volt; az egyik a város déli szomszédságában Várad (Váradja), a másik jóval feljebb a Maroson, a Marosújvár közelébe eső Kutyalva. 1331. november 18-án mindkét hajóstelep előljárói 3-3 márkát szolgáltatottak be, de kétféle pénzben. A váradiak falunagya, bizonyos János, kis dénárokkal és „ezüst elszámolásban” (*ad rationem argenti*) 1 M = 512 dénár árfolyamon (*lotonem cum 32 computando*) fizetett,

⁴⁷ Az 1330. évi királyi rendelet (12. jz.) szerint egy budai márka finom ezüst hivatalos beváltási árfolyama 400 kis dénár volt; ebből egy erdélyi márka közönséges ezüstre $\left(\frac{400 \times 165,4148}{220,9840} = 299,414\right)$ kerek számban 300 dénár következett volna.

⁴⁸ 1283: *pro 40 M boni argenti... cum pondere terrestri*. 1289 (ugyanebben az ügyletben): *40 M argenti decime combustionis cum pondere terrestri*. ZW I. 145, 160. A pápai tizedjegyzékekbe foglalt tizedbérletek (MV 123, 125) értékalapja kivétel nélkül *finum argentum*.

⁴⁹ 1291, 1307, 1311: ZW I. 188, 237, 301. 1318: *Oklevéltár a Tomaj nemzetségbeli losonczy Bánffy család történetéhez*. Szerk. Varjú Elemér, Iványi Béla. I. Budapest 1908, 44.

⁵⁰ Vö. 33, 34, 35. jz. 1320-ban egyedül a küküllői főesperes fizetett erdélyi márka finom ezüsttel. MV 34—35.

a kutyfalvai hajósok viszont egy másik, jobb pénzben, 1 M = 192 árfolyamon (*lotonem cum 12 denariis computando*) szolgáltatták be ugyanazt az összeget. Ha semmi egyebet nem tudnánk, maga az időpont — Szent Márton napját követő hétfő — és a két megegyező összeg akkor is elárulná, hogy nem holmi alkalmi jövedelembeszolgáltatásról van szó, hanem a Szent Márton napi census azonos értékben való megfizetéséről. Szerencsére azonban János mester adós maradt 224 dénárral (*ferito et nonaginta sex denarii*), azaz a kis dénárok *ad rationem argenti* 7 latra számolt összegével ($7 \times 32 = 224$), amit utóbb már nem az eredeti pénzfajtaival, hanem 96 jó dénárral fizetett meg.⁵¹ Ne siessük el a következtetést a kétféle pénz értékviszonyára nézve, mert a káptalan a hátralékként november 18-án feljegyzett „96 dénár” címén egy latnyi összeggel becsapta a hajósmestert; e másik, jobb pénzben csak ($7 \times 12 =$) 84 dénárt kellett volna megfizetnie.

A két árfolyam (32/lat és 12/lat) kétségtelenül összetartozik. Ami előttünk áll, az a kis dénárok garasértéke felől tekintve nem egyéb, mint az országosan jól ismert 64 garasos budai finom ezüst fizetómárka $\left(\frac{512}{8} = 64\right)$. A pápai tizedjegyzékek a következő években bőven ontják az idevágó adatokat, hiszen maguk a kanonokok, köztük főesperesek, nagyrészt ebben a garasmárkában fizették a jövedelemtizedet,⁵² a fehérvári és a tordai főesperes 1333. és 1334. évi fizetéseiben pedig az egész *computus* együtt van,⁵³ ahogy Alvinc plébánosának 1334. évi tizedelésében is.⁵⁴ Szászorbó plébánosának fizetésmódja viszont, aki 1333 nyarán 5 márka finom ezüstért bérbe vette a pápai tizedet, a másik irányú összefüggést mutatja meg. A kikötött fizetési határnapon, 1334. május 5-én a bérösszeg felét ekként fizette meg: 1 1/2 márkát egy latra 12 darabot számlált „régí báni dénárokbán” (*marca denariorum antiquorum banalium 12 pro lottone computando*), egy márkát pedig kis dénárokkal *ad rationem argenti similiter*.⁵⁵ Ugyanebben az évben a hunyadi főesperes fizetett egy márkát ugyanilyen meghatározással, ahogy az előző év őszén a szászvárosi dékánátushoz

⁵¹ 1331. nov. 18: *adhuc debet solvere scilicet fertonem et 96 denarios*. Később (a dátum megállapíthatatlan): *solverunt [ti. naute de Warada] 96 denarios, de quibus remanserunt*. TT 1911, 411, 412.

⁵² *Marca grossorum cum 64 grossis computando* érték meghatározással a kolozsi főesperes 1334. máj. 5-én 2 márkát fizetett; ugyanez volt az alap 1333. okt. 31-én is a 128 grossos tételnél $\left(\frac{128}{64} = 2\right)$. Lásd meg a szatmári főesperes 1333. évi és az ozdi főesperes 1334. évi fizetéseit (*64 grossos pro M fini argenti*). MV 118, 124.

⁵³ 1333. okt. 31: *pro canonia solvit 1 M fini argenti; item pro archidiaconatu. . . 4 M grossorum, M quamlibet cum 64 gs, et M denariorum ad rationem argenti, 32 denarios pro loctone*. MV 118. Az utóbbi meghatározással fizetett a tordai főesperes 1334. máj. 5-én egy márkát. MV 124.

⁵⁴ 1334 első félévére: *3 fertones argenti et 1 1/2 fertonem denariorum ad rationem argenti, 32 denarios pro lottone computando*. A második félévre *1/2 M ad rationem argenti fini*. MV 124, 137.

⁵⁵ MV 117, 125. — A helynevek azonosításához *Ortvay Tivadar*: Magyarország egyházi földleírása a XIV. század elején a pápai tizedjegyzékek alapján. I/1—2. Budapest 1891—1892.; *Csánki Dezső*: Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában. V. Budapest 1913; *Coriolan Suciu*: Dictionar istoric al localităților din Transilvania. I—II. București 1967.

tartozó Szarkad (Elsterdorf) plébánosa is 5 latot *12 pro lottone denarios computando*.⁵⁶ Már most nem árt a helyszínekre is figyelni.

A dénárok adott összegeit ezüst értékben avagy elszámolásban — a káptalani számadások és a tizedjegyzékek azonos szakkifejezésével *ad rationem argenti* — kötötték ki, ez esetben 512 kis dénárt a 64 garasos budai finom ezüst márka fejében. Az ugyanilyen értékbe számolt 192 darab jó pénz neve hol *antiqui banales*, hol egyszerűen csak *denarii*, s garasárfolyamuk is világos immár: egy garas = 3 dénár $\left(\frac{192}{64} = 3\right)$.

Ugyanaz a viszonylat tehát, melyet az 1323. évi királyi rendelet írt elő éppen az erdélyi püspökség számára a „régii báni dénárok súlyában” (*ad pondus denariorum banalium antiquorum*), azaz a régi szlavóniai pénzek értékében veretni megkísérelt reformpénzekre.⁵⁷ Csakhogy mivel e *banales regales* forgalmi értéke egy évtizeden belül, mint láttuk, felére esett, a minta és az utánzat legkésőbb 1332 körül már 1:2 értékarányt vett fel. Az egész fentebb rekonstruált *computus* magva ugyanis ez:

$$1 \text{ garas} = 3 \text{ (szlavóniai)} = 6 \text{ (királyi) „régii báni”} = 8 \text{ kis dénár}$$

1331 késő őszen a Hunyad megyei tizedek beszedője 8 dénármárkát hozott be a gyulafehérvári káptalanhoz öt penzás, azaz 1 M = 200 árfolyamon.⁵⁸ A különbség a megye főesperesének fizetésmódjához képest egyedül a *pro lottone* és a *cum pensis* (40 dénár) számolástechnikájában áll. Budán általában az utóbbi szerint fogadtak el egy budai márkában 200 zágrábi dénárt. Megjegyzendő, hogy az erdélyivel azonos számítástechnika Zágrábban is honos lehetett. A Károly Róbert által a kereskedelmi szekerekre normatív módon kimondott *1 lotto siue 3 pondera* útvám elve (1336) a zágrábi vámszabályzat tranzitvámjánál (1346) *12 denarii banales* formájában — azaz *12 pro lottone* — jelentkezik.⁵⁹ Ez közelebb állt a középkor emberéhez, mint a tízes számrendszer.

A „64 garasos” számítási márka azonban a budai finom ezüst márkának még mindig csak névértéke volt. Maga a garas valódi értékét 8 százalékkal meghaladó névértékben került forgalomba,⁶⁰ 512 kis dénár együttes színezüsttartalma is csak mintegy 92 százaléka volt egy budai márka finom ezüstnek; szigorú értékalapon tulajdonképpen a régi magyar márka („Béla király márkája”) színezüsttartalmát fedte. (Lásd *Függelék, B computus*). Az erdélyi forrásokban feltűnik egy 68 garasos finom ezüst számítási márka.⁶¹ Ugyanez szolgált alapul, midőn 1333. augusztus 13-án

⁵⁶ MV 121, 124.

⁵⁷ Vö. 19. jz.

⁵⁸ *8 M denariorum, marcam cum 5 pensis computando*. TT 1911, 413.

⁵⁹ Anjoukori Diplomáciai Emlékek. I. 343.; Regensburger Urkundenbuch. II. München 1911, 330. — Monumenta historica liberae regiae civitatis Zagrabiae. I. Ed. Ioannes Bapt. Tkalčić. Zagrabiae 1889, 181.

⁶⁰ *Hóman*: KR, 99—100.

⁶¹ 1336: *1 M de fino argento pro 68 grossis* (Lack mester székelyispán vérdíj követelése). A gróf Zichy család okmánytára. I. Szerk. Nagy Imre etc. Pest 1871, 492.

a szászvárosi kerület több falvának plébánosa 4—4 finom ezüst márkáért bérbe vette a tizedeket. Egyikük, Rehó (Reichau) plébánosa az első fizetési határnapon, 1333. november 8-án az összeg felét veretlen ezüstben (*2 M fini argenti*) fizette ki, másik felét 1334. május 5-én azonban — két részletben — „ezüstre számolt” dénármárkákban (*M denariorum ad rationem argenti*), éspedig *34 pro lottone computando*,⁶² más szóval 68 garasos alapon, $\left(\frac{544}{8} = 68\right)$. 544 kis dénár összege mindössze csak 1,62 g eltéréssel már valóban fedte egy budai márka finom ezüst színsúlyát (lásd *Függelék, A computus*).⁶³

A 68 garasos számításmód eszerint a budai finom ezüst márka 64 garasos hivatalos árfolyamával szemben (mely tulajdonképpen a régi magyar márka valóságos ezüstértékét fedte) a reálértéket fejezte ki — ugyanazon az alapon, melyre az erdélyi közönséges fizetőmárka 50 garasos számítása épült fel. A közös alap a beváltási kényszer alá eső, következésképpen labilis értékű „kurrens” kis dénárok valóságos ezüstértékének kifejezése. Ezzel szemben a „régibáni dénároknak” a *computus*-ba illeszkedő fajtája szilárdan őrizte az 1320-as évek óta igazolható garasárfolyamát (1 gs = 3). Ez már éppen nem „mérlegelt” értékviszony volt, hanem — mint általában az értékpenzéké — az ezüstértéktől függetlenül stabil árfolyam, melyet Erdélyben a finom ezüst számításnál szokásos *pro lottone* formában fejeztek ki. Maga az árfolyam (1 M = 192/204) annyiban tért el a zágrábi dénárok budai kurzusától, hogy azt a budai márka finom ezüst értékére számították, minthogy Erdélyben — mint látni fogjuk — a szlavóniai báni dénár némileg felértékelődött. Mert az értékviszony ismeretében immár alig lehet kétséges, hogy maga a pénz, melyet a *12 pro lottone* értékmegjelölés takar, az egykorú valódi báni dénárral azonos (*banalis*).⁶⁴

Erdélyben azonban gyakoribb a *11 pro lottone* értékmegjelölés, mely elsősorban három vidéken mutatkozik.

A Felső-Marosvidéket felölelő ozdi főesperességben magának a főesperesnek és — félúton Szászrégen és Beszterce közt — Teke falu plébánosának tizedfizetéseit⁶⁵ tanulságos táblázatba foglalni.

A Küküllő-vidéken a Medgyestől délre fekvő Muzsna (Meschen) plébánosa és maga a küküllői főesperes fizetett ilyen módon.⁶⁶ A harmadik vidékre a Gyula-

⁶² Hasonlóan fizetett Doborka (Dobring) plébánosa. MV 117, 123, 125.

⁶³ Ily módon az *A computus*-ba illeszkedő „régibáni dénárok” összege (1 M = 204) az egyik oldalról fogta körül azt, amit másik oldalról a *pro lottone* számolás (1 M = 192): ugyanakkor a pénznek *pensa* szerinti számításmódját (1 M = 200).

⁶⁴ Nyilvánvalóan téves Hóman azonosítási kísérlete a „királyi” báni dénárokkal (*Hóman*: MP, 351), mely az 1916-ban rosszul megállapított pénzlábon alapult. A számítás utóbb maga Hóman javította (KR, 76), és ő állapította meg e pénz leromlását is 1325 után (uo. 92—93), a *12 pro lottone* kérdésére azonban nem tért vissza.

⁶⁵ MV 105, 113, 118, 124, 135. és 92, 106, 108, 119, 130, 138, 142.

⁶⁶ 1334 *Musna: 1/2 M antiquorum banalium 11 pro lottone*. MV 129. Chama főesperes 1335. nov. 1-i fizetése: *tam pro canonia, quam pro archidiaconatu 3 M argenti*; majd egy *Nota quod...* kezdetű bejegyzés ugyanerre a fizetésre vonatkozóan: *solvit 3 M antiquorum banalium, lottone cum 11 computando*. MV 135, 142.

János ózdi főesperes						
1332		1333	1334		1335	1336
I	II	I	I	II	I	I
		pro canonica				
		1/2 M fini argenti ponderis Bystriciensis	1 M in argento	1/2 M	1/2 M	
		videlicet				
		8 grossos				
		et				
		1 1/2 fertonem antiquorum banalium 11 pro lottone				
		pro archidiaconatu				
5 M argenti		2 1/2 M fini argenti ponderis Bystriciensis	1 M in banalibus antiquis loctonem cum 11 compu- tando	2 M grossorum 64 pro M computan- do	2 M	2 1/2 M argenti puri
		videlicet				
		2 M et fertonem argenti boni				
		et				
		1 fertonem de antiquis banalibus				
Bálint Teke (Tekendorf) plébánosa						
		1333 I-II				
1 1/2 fertonem argenti cum pondere Bistri- ciensis	1 1/2 fertonem argenti	3 fertones fini argenti ponderis Albensis	20 grossos	1 1/2 fertonem antiquorum banalium 11 pro lottone	1/2 M argenti communis	24 grossos

fehérvártól Nagyszében felé vezető út mellett, a szászsebesi dékánátusban, Wolkanfalva⁶⁷ és Lámkerék (Langendorf)⁶⁸ mutat. Végül a káptalan tagjai közül a fentebb már megismert hunyadi főesperes fizette meg 1332 őszén a kanonoki javadalma után köteles egy márkát ezúttal *11 pro lottone* „régibáni dénárokkal”, és az 1331 őszén hol hunyadi, hol küküllői tizedbehajtói minőségben ténykedő Nagy László kanonok az egyébként 1/2 márka *finom ezüstben* fizetett jövedelemtizedét ugyanebbe az értékbe vett *11 pro lottone* pénzekkel.⁶⁹

Áttekintve ezt az adatbokrót, többnyire már magából a fogalmazásból is világos (*lottes, fertonem* vagy *marcam argenti in* vagy *cum banalibus antiquis*), hogy meghatározott ezüsttétel fejében — tulajdonképpen „súlyban” — adott pénzmenyiségről van szó, vagyis közismert ezüstminőségről, ahogy azt Rufinus fogalmazása is elárulta már 1318-ban az 1 M = 176 értékű báni pénzekről (*marcha argenti banalium*). Több esetben az is egyértelmű, hogy a szóban forgó ezüstminőség finom ezüst (*argentum finum, bonum, purum*). Végül maguk a vidékek máris megmutatják, hogy milyen márkasúlyról van szó. A Felső-Marosvidéken az egymástól szemmel láthatóan alig különböző, fizetéseként váltakozva használt besztercei és gyulafehérvári (*ponderis Albensis*) — azaz erdélyi — márka volt az alapsúly, Szászsebes vidékén pedig a helyi súlymérték (*pondus de Sebus*) maga volt az erdélyi márka.⁷⁰ A 11/lat tehát minden bizonnyal az erdélyi márka finom ezüst számításával függ össze.

Noha ilyen összefüggésben sem a kis dénárak *ad rationem argenti* számítás módja, sem a márka garasértéke közvetlenül nem ragadható meg a forrásokban, az eddigiek logikája szerint nagy valószínűséggel rekonstruálható az egész *computus*. A budai márka garasokkal kifejezett reálértéke felől $\left(\frac{68}{1,1875} = 57,263\right)$ és a *11 pro lottone* garasértéke felől $\left(\frac{176}{3} = 58,666\right)$ kapott értékek középátlója csaknem pontosan 58. Márpedig feltéve egy „58 garasos” számítást ($58 \times 8 = 464$), 464 kis dénár — azaz „29 pro lottone” — összege csekély eltéréssel valóban egy erdélyi márka finom ezüst értékével azonos. (Lásd *Függelék, C computus*). E számítás módja nem hajszálpontosan illeszkedik ugyan a báni dénárak ($58 \times 3 = 174$), két dénár hozzáadásával azonban a *11 pro lottone* számítás technika létrehozza pontosan azt az 1 M = 176 relációt, mely mint láttuk, a dél-erdélyi Szászföldön már 1318 előtt kialakult. Az erdélyi márka 58 garasos számítását

⁶⁷ 1335 *villa Velkani* (helyesen: *Volkani* ZW I. 433): 2 1/2 *fertonem denariorum, lottonem cum 11 computando*. MV 137. Elpusztult falu Szászsebes közelében; *Ortway* (i. m. 1/2, 635) Szászpiánnal azonosította.

⁶⁸ 1332 *Lanouk* (*Lancruk* ZW I. 433): 3 *fertones denariorum, lottonem cum 11 computando*. MV 100.

⁶⁹ 1332: 1 M *argenti cum banalibus antiquis*... MV 118; *Ladislauus Magnus* kanonok 1/2 M *fini argenti* fizetések (MV 105, 112, 118) után 1334: 1/2 M *antiquorum banalium, 11 pro lottone computando*. MV 124.

⁷⁰ Vö. 39. jz. 1330: *marca in pondere Transsiluano et specialiter de Sebus*. ZW I. 424, 434.

valószínűsíti különben az erdélyi Fehér megye főesperese 1332. és 1334. évi tizedfizetéseinek egybevetése is.⁷¹

A 11 és 12 *pro lottone* értékmegjelölés tehát nem kétféle pénzt takar, hanem ugyanazon pénz elhelyezkedését háromféle számításmódban.

3

A finom ezüst számításnak még három *computusa* volt Erdélyben.

1331. június 20-án a szászsebesi dékánátusból 40 márka folyt be a gyulafehérvári káptalanhoz „kurrens” dénárookban, *lottonem cum 36 computando* (1 M = 576). Ilyen alapon hajtotta be a káptalan a románok ötvenadóját is.⁷² Ez a 72 garasos számításmód $\left(\frac{576}{8} = 72\right)$ utóbb néhány kanonok tizedfizetésénél kifejezetten mint garasmárka (*marca grossorum*) jelentkezik.⁷³ Hogy itt megint csak a budai márka valamilyen értelmezéséről lehet szó, eleve kézenfekvő abból, hogy a Szászsebesről befolyt összeg aligha lehet más, mint a dékánátus hátralékos cenzusának részlete, amire nézve alig egy éve, az 1330. május 30-án létrejött egyezség szögezte le, hogy *marca fini argenti ponderis Budensis* alapul vételével fizetendő.⁷⁴ De milyen „finom” ezüstről van itt szó? Nem egyébről, mint arról a különlegesen finom ötvözetről, melyből magát a garast verték. Az 1330. évi pénzverési rendelet szerint egy budai márka „tizenhatod részig égetett” — 15 latos, 0,9375 finomságú — ezüsből kellett 72 garast verni.⁷⁵ Ez volt a garas tiszta ezüstértéke, szemben a magasabban megállapított nominálértékkel. Ugyanez az eredmény a kis dénárok *ad rationem argenti* számításmódja felől tekintve, mert 576 dénár mintegy 3 1/2 g többlettel nem egyebet, mint a budai márkának ezt a 15 latos finomságú ezüstértékét fejezi ki. (Lásd *Függelék, D computus*.)

⁷¹ 1332. évi tizede *11 M fini argenti ponderis Albensis* volt. 1334. évi fizetése így alakult: 6 budai márka finom ezüst (*1 M fini argenti* + 4 M 64 garasos számítással + 1 M a kis dénárok 32 *pro lottone* számításával) + 5 erdélyi márka közöséges ezüst (*cum 10 pensis computatis*) = 634 garas. Azaz $1 M \left(\frac{634}{11}\right) = 57,636$ gs.

MV 105, 118, 124. Az ilyen összegek persze ritkán hajszálpontosak.

⁷² TT 1911, 406, 407.

⁷³ A szatmári főesperes 1334. máj. 5-i fizetése: *1 M grossorum 72 gs pro M computando* (MV 124). Ugyanennek a főesperesnek 1332. évi fizetése *de archidiaconatu 4 M grossorum et 16 grossos, M cum 50 computando* (MV 105), tehát 72 garasos számolással 3 márka $\left(\frac{216}{72} = 3\right)$. A dobokai főesperes fizetési az 1334. évre három részletben: *2 1/2 M ad rationem argenti + 72 gs + ad supplementum 4 M argenti anni tertii 36 gs* (MV 118, 124), azaz 1 1/2 márka finom ezüst = 72 + 36 garas.

⁷⁴ ZW I. 435.

⁷⁵ 1330: *grossos enim sedecime combustionis faciat de una marca argenti incidendo 72 grossos. Hóman: KR, 258.*

Ugyancsak a káptalan számadása szerint 1331. november 25-én a Küküllő megyei tizedek beszédője szintén *ad rationem argenti* 5 1/2 márka kis dénárt szolgáltatott be, ámde *lotonem cum 33 denariis computando* (1 M = 528).⁷⁶ Pontosán ebben az elszámolásban fizette 1334. évi tizedét a springi dékánátusba tartozó Vingárd (Weingartskirchen) plébánosa.⁷⁷ Ez volt az alap a Maros menti Alkenyér (Unter-Brodsdorf) papjánál is, kinek tizede egyébként félévente szabályszerűen egy fertó (4 lat) finom ezüst volt, de az 1334. évben *ad rationem fini argenti* 132 kis dénárt, azaz egy latra $\left(\frac{132}{4}\right)$ 33 dénárt számolva fizetett.⁷⁸ 528 kis dénár összege elhanyagolható különbséggel egy régi magyar márka („Béla király márkája”) 15 latos finom ezüst értékével azonos. Az összeg mögött $\left(\frac{528}{8}\right)$ egy 66 garasos számítási márka húzódott meg. (Lásd *Függelék, E computus*.)

E 72 és 66 garasos számításoknál közvetlenül nem értesültünk arról, hogy a „régibáni dénárak” hogyan illeszkednek a *computus*ba. Egy ízben azonban, a tordai főesperes 1335. évi fizetésénél, előbukkan egy *10 pro lottone* értékmegjelölés (1 M = 160).⁷⁹ De ugyanez az árfolyam ott rejtőzik a káptalan számadásában is — ebben az alig fél évet (jún. 20.—nov. 25.) átfogó töredékben a finom ezüst számításnak immár negyedik számítás módja. 1331. október 29-én megint csak a váradi hajós (*nauta nostra de Warda*) — alighanem a fentebb megismert János — 9 dénármárkát szolgáltatott be a káptalannak. Ez nyilvánvalóan nem cenzus volt, mint majd három héttel utóbb, hanem a káptalant illető kereskedelmi jövedelem. Az összegből levonva a préposti harmadot, 24 dénár híján 6 márkán 24 kanonok oly módon osztozott meg, hogy minden személyre 39 dénár jutott. Egyszerű számítással⁸⁰ kiderül, hogy 1 M = 160 dénáros árfolyamon számolták el ezt a bizonyos pénzt, vagy ahogy a tizedjegyzékek mondják: *10 pro lottone*.

Kizárt, hogy ugyanarról a pénzről lenne szó, melyet hol 11/lat, hol 12/lat értékmegjelöléssel fentebb megismertünk, mert ez esetben az értékarányok szerint a 10/lat értékű pénz egy 188 g körüli márkasúllyal állna összefüggésben, ilyen pedig nem létezett. Az árfolyam mögött egy értékesebb „régibáni” dénár rejlik.

⁷⁶ TT 1911, 411.

⁷⁷ 1334: *7 lottones denariorum ad rationem argenti. 33 denarios pro lottone computando*. MV 125.

⁷⁸ MV 124, 137. A többi öt félévben szabályszerűen *1 fertó fini argenti*. MV 94, 101, 111, 123, 143.

⁷⁹ 1335: *5 M argenti antiquorum banalium, 10 banales pro lottone computando et 1 M fini argenti*. MV 135.

⁸⁰ 1331. okt. 29: *de residuis vero 6 M minus 23 [helyesen 24] denariis facta est divisio ad 24 personas dominorum, et quilibet dominorum pro portione sua habuit 40 denarios minus uno*. TT 1911, 410. Azaz:

$$(24 \times 39) 936 d = 6 M + 24 d$$

$$(936 + 24) 960 d = 6 M$$

$$1 M = \left(\frac{960}{6}\right) 160 \text{ dénár}$$

A megfejtés kulcsát alighanem ez esetben is a kis dénárak reálértéke nyújtja. Volt Erdélyben az eddig számba vetteken kívül még egy „60 garasos” számítási márka is, mely a már felismert módszer szerint a kis dénárak 1 M = 480 számításmódjára ($60 \times 8 = 480$) — azaz *30 pro lottone* — épült fel. Ez jelentkezik az erdélyi káptalan és a szászvárosi dékánatus plébánosai közt a census ügyében létrejött 1334. évi megegyezésben és az azt követő háztartásösszeírásban.⁸¹ 480 dénár összege alig $2\frac{1}{2}$ g különbséggel egy erdélyi márka 15 latos finom ezüst értékével azonos. Ebbe a *computus*ba a szintén 15 latos finomságban vert eredeti, még az 1270-es évek előtt kibocsátott szlavóniai báni dénár (*banalis*¹) a későbbi veretekhez képest magasabb garasárfolyamon (1 gs = $2\frac{2}{3}$) pontosan *10 pro lottone* (1 M = 160) értékkel illeszkedik bele. (Lásd *Függelék, F computus*.)

Ha most már végigtekintünk a *Függelék*ben közölt D, E, F *computus*okon, a számok törvénye mutatja meg, hogy az imént rekonstruált értékalapon a *banalis*¹ vonatkozásában is reprodukálódott a *11* vagy *12 pro lottone* számolás. Valószínű ugyan, hogy ez utóbbi értékmegjelölések mögött a nyilván nagyobb tömegben forgalomban lévő újabb verettípus (*banalis*²) húzódik meg, de nem feltétlenül, mert e *pro lottone* megjelölések elvileg kétféle pénz hatféle számításmódban való elhelyezkedését takarhatják. A kétféle báni dénár valószínűs értékkülönbsége pontosan 1:1 $\frac{1}{4}$ volt ($\frac{0,9115}{0,7292}$ g). Az erdélyiek tompították a különbséget az 1:1 $\frac{1}{8}$ arányra, alighanem azért, hogy a kétféle pénz logikus és zárt rendszerben különféle *computus*okba legyen beilleszthető. Ily módon létrejött ugyanis a kétféle báni pénz számolásának rafináltan kimódolt kétféle sarkpontja:⁸²

garas	=	<i>banalis</i> ¹	=	<i>banalis</i> ²	=	kis dénár
1		$2\frac{2}{3}$		3		8
		1				3
				1		$2\frac{2}{3}$

Amiből nyilvánvaló, hogy a sok *pro lottone* látszólagos archaizmusa mögött a garas Erdélyben is centrális módon értékmérő szerepet játszott.

Foglaljuk most már össze a pénztörténeti tanulságokat. A fizetőmárka (*marca pagamenti*) fogalma — mint Hóman Bálint rámutatott — a változó vagy labilis értékű mindenkori „kurrens” pénz (*moneta usualis, denarii pro tempore currentes*) viszonyát

⁸¹ ZW I. 464—465. Vö. Györffy: Zehntlisten, 18—19.

⁸² A számolás lehetőségeit az olyan esetek mutatják meg, mint az ozdi főesperes 1334. második félelvéi fizetésének *pro canonia* tétele (1. a 3. táblázaton). Eszerint $1/2$ M = 8 gs + $1\frac{1}{2}$ fertó (6 lat) ezüstérték „régii báni dénárokban”, *11 pro lottone* (= 66 dénár). Minthogy a meghatározás éppen a 64 garasos értéktől különíti el az összeget, kétféle környező értelmezés lehetséges: 60 vagy 66 garasos fizetőmárkáról van szó. Az első esetben (22 gs = 66) 1 gs = 3 báni dénár. A második esetben (25 gs = 66) 1 gs = 2,64 — azaz hogy pontosan 2,666 — báni dénár.

fejezte ki az állandó értékpénzekhez, vagy ilyenek hiányában a veretlen ezüsthöz.⁸³ Erdélyben, akárcsak ez idő tájt országszerte, az aranyforint nem jutott még ehhez az általános értékmérő szerephez, de 1330 körül még az ezüstgaras is alig, hiszen a bevezetőben közölt statisztika megmutatta, hogy 1334 előtt egyelőre mint fizetőeszköz is alig volt jelen. Egy bizonyos állandó értékpénz, a szlavóniai báni dénár, ahhoz ugyan elegendő mennyiségben volt forgalomban, hogy nyomatékkal hangsúlyozza a feszültséget a közönséges tömegpénzzel szemben, de minthogy fizetőeszközként — mint még látni fogjuk — jellegzetes területi eloszlásban, mondhatni sávokban volt jelen, általános értékmérő szerepére szintén nem volt alkalmas. Ilyen körülmények közt nem meglepő, hogy az „ezüstrúdvaluta-szemlélet” 1330 körül Erdélyben még elevennek mutatkozik.

Nemcsak a szemlélet volt jelen, hanem fizetőeszközként maga a veretlen ezüst is, következésképpen az ezüstrúdvaló mérlegelt, súly szerinti (*cum statera, ad pondus*) archaikus fizetésmód. Nemcsak az 1320. évben találkozzunk a serpenyőben 2/57 uncia (1,0769 g) pontossággal kiméricskél, komplikáltan „ponderált” összegmeghatározással, hanem még az 1330. évben is 52 márka fizetését úgy határozták meg, hogy előírták: egyszerre négy márka helyezendő a mérleg serpenyőjébe.⁸⁴ Még a pápai tizedjegyzékek is a tételek egyhatodában veretlen ezüstartékban határozták meg a fizetendő összeget az első évben (1332). De a dénárokból megadott látszólag „pontos” számok általában a későbbiekben sem a tizedmegállapítás pontosságát tükrözik, hanem többnyire a latra számolt (*pro lottone*) dénárösszegek (10, 11, 12 vagy 32, 33, 34, 36) pontos osztottai vagy szorzottai. Ez még azután is megfigyelhető, hogy 1334—1335 folyamán — mint láttuk — a garasokkal való fizetések ugrásszerűen megsokasodtak. Hómannak igaza volt abban, hogy a *pro lottone* árfolyamok mögött eredendően egy olyan *pagament*-fogalom húzódik meg, mely „nem az értékpénzekre, hanem az ezüstrúdvaluta márkaezüsterőre vonatkozott”.⁸⁵

Nem áll helyt azonban Hóman feltételezése, hogy ezek az árfolyamok a veretlen ezüst és a vert ezüstpénz „ingadozó értékviszonyát” tükröznék. Erdély pénzügyi szakemberei éppen a kezdetleges „mérlegeléstől” (*ponderare*) kívánták megszabadítani a napi gyakorlatot azáltal, hogy a forgalomban nagy tömegben jelen levő közönséges pénz reális belső ezüstartékának kifejezésére olyan számításmódokat alakítottak ki, melyek háromféle márka viszonylatában — és az állandó értékpénzekkel való konstans viszonyban — összefüggő rendszert alkottak. Maga a rendszer, mint még látni fogjuk, kizárólag ama vidékeken jelentkezik a forrásokban (egyáltalán: ott volt funkcionális helye), ahol a szlavóniai báni dénárokból fizetőeszközként, következésképpen valamilyen értékmérő gyanánt is, jelen voltak. Ez teszi érthetővé, hogy az

⁸³ Hóman: KR, 100.

⁸⁴ 1320: 29 erdélyi márka = 24 M + 3 1/3 uncia + 2/57 uncia *ad pondus Budense*. MV 35, 36, 38. — 1330: *et debebunt dicte 52 M ponderari . . . ad pondus Budense . . . ita, quod semper quando ponderabuntur, simul marce 4 eleventur* vagy: *semper in statera 4 marce elevando*. ZW I. 424, 434.

⁸⁵ Hóman: KR, 100.

ad rationem argenti számításmódok mindig finom ezüstre értendők, sőt az *argentum finum* kétféle fogalmához igazodnak. Amilyen mértékben az eredeti, a garassal azonos finomságú szlavóniai pénz (*banalis*¹) is jelen volt a pénzpiacon, olyan mértékben vált indokolttá egy különleges, 15 latos finom ezüst („garasezüst”) számítás. Más lapra tartozik, hogy ez alighanem visszaélésekhez is vezetett. Aligha véletlen, hogy az erdélyi káptalan a legmagasabb, *36 pro lottone* árfolyamokat éppen a szászsebesi dékánátussal vagy a románokkal szemben tudta érvényesíteni, miközben például a királyi sókamara ispántól közönséges fizetőmárkában (1 M=400, azaz 25/lat) fogadta el a kiutalt sójövédelmet.⁸⁶ Alighanem ezzel is magyarázható a plébánosok küzdelmének több évtizedes makacssága a cenzusfizetés körül. Akárhogy is, nem holmi ingadozó *pagament*-fogalomról, hanem — ellentétben Hóman állításával — valóságos dénármarkákról (*marca denariorum*) van szó, melyek egyben számítási garasmárkák (*marca grossorum*) voltak — világosan mutatva, hogy a *computus*ok kialakításába már a garas értékmérő szerepe is határozottan belejátszott. Valójában ugyanis éppen nem a „tisztá” ezüstrúdvaluta-szemlélet érvényesült itt, hanem — a garas és a többi pénz konstans értékviszonyával a számítás magyában — az átmenet figyelhető meg az állandó számítási árfolyamokhoz, melyeket egyszerűen a szokás ereje folytán fejeztek ki továbbra is „latra való” (*pro lottone*) viszonyítással.

A lényeg, hogy Erdély pénzügyi szakemberei, szembesülve a reális ezüstértékek három márkasúlyhoz való számítási viszonyításának komplikált feladatával, a feladatot aritmetikai tekintetben minden elismerést megérdemlő szellemességgel oldották meg, minek folytán ezek a relációk az egykorúak számára korántsem voltak oly áttekinthetetlenül bonyolultak, ahogy a szórt adatokból a ma embere számára feltűnnek.

Nem foglalkoztak azonban ezek a szakemberek a stabil értékpenzек színezüst-tartalmának méricskélésével. A *Függelék*-ben rekonstruált számításmódokból látható, hogy az azokba illeszkedő báni dénárok színezüsttartalma kerek számban hol csak 66—68, hol 73—76 százaléka — már ahogy a számítási rendszerek diktálták — az adott márkák ezüstértékének. Ebben semmi meglepő nincs. A 200 szlavóniai báni dénáros fizetőmárka színezüsttartalma Budán, ahol azt egy budai márka kereskedelmi ezüst értékében fogadták el, a valóságos ezüstértéknek csak 74 százalékát jelentette. Nyugat-Magyarország kedvelt fizetőeszközei, az ún. „bécsi” dénárok (*Viennenses*) — a kései Árpád-kor óta javarészt magyarországi utánveretek — mindenütt 1 M=400 árfolyamon voltak forgalomban, azaz a valóságos értéknek ugyanezen a 74 százalékos szintjén.⁸⁷ Ez volt, úgy látszik, az állandó értékű kereskedelmi pénzek „normális” viszonya a színezüstértékhez; e pénzeket nem méricskéltek, hanem állandósult árfolyamokon fizettek együtt. A szlavóniai báni dénárok is szilárd, ezüstértéküknél magasabb „garasárfolyamon” vettek részt az erdélyi számítási márkák változataiban.

⁸⁶ TT 1911, 407.

⁸⁷ Hóman: MP, 287, 341, 377—378.

Mindazonáltal, e megállapításhoz egy kiegészítés kívánkozik. A *11* vagy *12 pro lottone* értékmegjelölésű — a forgalomban 1 gs = 3 árfolyamon résztvevő — „régibáni dénárok” jórészt zömmel szlavóniai veretek lehettek ugyan, de nem kizárólag. Károly Róbert pénzei közül a CNH II. 8. és 21. sz. leletcsoportban és obulusaikban (II. 9, 10 és 22, 23.) Hóman Bálint az 1323. évi reformkísérlet eredeti pénzlába szerint az első két-három évben kibocsátott *banales regales* vereteit tételezte fel, minthogy e dénárok súlya (0,813 és 0,815 g) és finomsága igen közel áll a szlavóniai előképhez.⁸⁸ Schulek Alfréd e pénzek verését numizmatikai érvek alapján 1331—1333 közé datálta, azzal a feltételezéssel, hogy a veretek a pécs—szerémi pénzverő kamarából kerültek ki.⁸⁹ Mindenesetre kézenfekvő, hogy az eredeti pénzláb szerint vert „királyi” *banales* a szlavóniai veretekkel azonos forgalmi értékben maradhattak a piacon, ahogy nem kizárt az sem, hogy a Dél-Magyarországon és Erdélyben közkedvelt zágrábi pénzekkel való verseny éppen egy dél-magyarországi királyi pénzverőkamarát ösztönözhetett 1330 után is hasonló minőségű pénzek kibocsátására.⁹⁰ A vitát a numizmatika hivatott eldönteni.

4

Az erdélyi forrásokból kibányászható alig másfél tucatnyi magas értékű *pro lottone* meghatározás természetesen nem azt jelenti, hogy a valóságban is ennyire korlátozódott volna a jó báni dénárok forgalma. Ezzel a meghatározással — mint láttuk — akkor éltek a jegyzékek, ha viszonylag nagyobb és kerek összegű ezüstérték fejében fizettek csupa ilyen pénzzel akár hajósok, akár papok. Hogy azonban adott esetben a minden további nélkül *antiqui banales* néven emlegetett pénzek is azonosak lehettek ezzel az értékpénzzel, az leolvasható akár a fentebb már közölt 3. táblázat egyik rovatából is. Ha az ozdi főesperes az 1335-ben fizetett 2 1/2 márka „jó ezüstből” (*argenti boni*) negyed márkányit „régibáni dénárokból” egyenlített ki, ez nyilvánvalóan az előző évi fizetések *11 pro lottone* értékében értendő. Sok más esetben a számlált báni dénárok megállapítható értéke vagy a kétségtelenül szlavóniai veretű „verőcei” pénzekkel való elegyes előfordulásuk igazít útba.

Figyelmet érdemel mindenekelőtt egy markáns területi elrendeződés, mely a pápai tizedjegyzékekből rajzolódik ki. A jövedelemtized ezüstben való meghatározása nem egyenletesen oszlik el Erdély területén, hanem a Beszterce-vidéken kívül három tájegységre sűrűsödik. A Felső-Marosvidéken (elsősorban a szászrégeni dékánátus területén) kívül a két Küküllő vidéke és a Gyulafehérvárhoz dél felől csatlakozó

⁸⁸ Színezüsttartalmuk 0,7 g felett volt, megközelítve a szlavóni dénárokét (0,7292 g). Hóman: KR, 92.

⁸⁹ Schulek: KR, 167—169. A CNH II. 21/22. sz. azonosítása a tizedelszámolásokban 1340 után feltűnő *banales Strigonienses*-szel, mint láttuk (18. jz.), elemi tévedés.

⁹⁰ Már a 13. század utolsó harmadában a szerémségi kamara bocsátott ki a zágrábi pénzeket utánzó vereteket. Hóman: MP, 346—348.

Szászföld (a szászvárosi és a szászsebesi dékánatus területe) emelkedik ki e téren — ugyanazok a vidékek tehát, ahonnan a fentebb számba vett 11 vagy 12 *pro lottone* érték meghatározások szinte kivétel nélkül származnak, de ahol az *antiqui banales* egyébként is gyakori, napi fizetőeszköznek mutatkoznak.

Ebből a szempontból az erdélyi püspökség többi vidéke két típusra oszlik. Az egyik az Erdélyen kívüli Szatmár és Ugocsa megyétől kezdve dél felé széles sávban — Küküllő kivételével — hat erdélyi megye egész területe, ahol egyrészt csak néhány város vagy nagyobb település papjai fizették a tizedet egy-egy esetben ezüstben, másrészt a „régibáni dénárok” is elvélve fordulnak elő. Az egész öt éves időszakból (1332—1336) Szatmárból, Ugocsából és Belső-Szolnokból egyetlen ilyen fizetés sem ismeretes, de Doboka, Kolozs, Torda, Fehér és Hunyad megyékből is jóformán csak mutatóba, megyénként mindössze egy vagy kettő. Ide tartozik a Torda megyei Gerebenes is, ahol 1332 tavaszán a jegyző megjegyezte, hogy a falu papja által fizetett *banales antiqui* garasértéke 6 dénár volt.⁹¹ A másik tájtípus általában a Székelyföld, ahol — Marosvásárhelyen kívül — szintén nem volt szokás „ezüstben” fizetni, viszont a papok többsége rendszeresen „régibáni dénárokkal” fizetett. Két csomóponton, Marosszékben és Sepsiszekben e pénzek „verőceikkel” elegeesen fordulnak elő.

Különös figyelmet érdemel, hogy e táji tagoltságon belül is hogyan oszlik meg a fizetéseknek kifejezetten finom ezüstben (*argentum finum*) való kikötése: 245 tételből 75, azaz kereken 30 százalék. Gondolhatnánk esetleg arra, hogy a népesebb települések nagyobb javadalmasaira előírt normáról van szó, hiszen az 1318—1320. évi pápai adózásnál a 6 márka évi jövedelmen felüli megüresedett javadalmaknál érvényesült ez a gyakorlat.⁹² A tizedjegyzékek azonban — ahol nagyjából évi fél márka tized jelezne a megfelelő alsó limitet — éppen nem támasztják alá ezt a feltételezést. Tény, hogy Beszterce és Kolozsvár nagy jövedelmű plébánosai, rajtuk kívül egyszer-ször a Szatmár megyei Németi, valamint Újtorda, Nagyenyed és Igen (Krapundorf) papjai finom ezüstben fizettek,⁹³ egyébként azonban az *argentum finum* fizetések kereken 90 százaléka a besztercei kerületen kívül az imént körvonalazott három tájegységre esik. E vidékeken viszont éppen nemcsak a népesebb, olykor *civitas*nak is titulált (1301, 1309, 1324) települések, mint Szászsebes, Szászváros, vagy Alvinc plébánosai, hanem nagy számban az egy fertó körüli, sőt az alatti tizedszinten is (2—3 lat) finom ezüst mutatkozik normának.⁹⁴ Ehhez hasonlóan a Nagy-Küküllő mentén nemcsak az egy fertó feletti Monora (Donnersmarkt) vagy Hosszúaszó (Langenthal), hanem például Kis-Selyk (Schelken) és Ekemező (Grossprobstdorf) papjai is *argentum finum*ban fizették meg a maguk 2 vagy 3 latnyi tizedét.⁹⁵ Mi több, határozottan az lehet

⁹¹ Doboka: MV 100; Kolozs: uo. 119; Torda: uo. 91, 102; Fehér: uo. 129; Hunyad: uo. 107, 134.

⁹² 1317: *medietatem fructuum beneficiorum vacantium ultra 6 M argenti valentium annuatim*. MV 17.

⁹³ Az említés sorrendjében: MV 97, 94 és 114, 119, 101, 91, 121.

⁹⁴ Pl. 1/2 fertó vagy 3 lat a Besztercevidéken Nagydemeter (MV 97), Szászrégen közelében Dextrád (uo. 104), Szászsebes vidékén Arkus, Szásznyed stb. (uo. 94, 100).

⁹⁵ MV 99, 102, 123, 143.

a benyomásunk, hogy e vidékeken már önmagában az *argentum* megjelölés eleve finom ezüstértéket takar, s éppen a közjük és a „régibáni dénárak” gyakori összegei közé itt-ott beékelődő *argentum commune* jelzi a szabály alól való kivételeket.⁹⁶ Más szóval, maga a táji szerkezet is jelzi, hogy nem egyszerűen az ezüstrúdvaluta, hanem közelebbről a „finom ezüst valuta” és legalábbis az *antiqui banales* bizonyos típusa összetartozik. Ezek után nem meglepő, hogy a kis dénárak fentebb taglalt *ad rationem argenti*, azaz finom ezüst értékre számolt számításmódjai is Gyulafehérváron kívül mind vagy a délről csatlakozó Szászföldről (Alvinc, Alkenyér, Rehó, Doborka, Szászorbó, Vingárd) vagy a Küküllő-vidékről adathatók.⁹⁷

Nézzük most már közelebből a felvázoltak közül a legészakibb tájegységet, az ozdi főesperesség Szászrégen körül elterülő vidékét. E terület a pápai tizedjegyzékben a legjobban adatoltak közül való, érdemes tehát hat félév csaknem hiánytalan adatsorait táblázatba foglalni legalább ama húsz faluról, melynek papjai rendszeresen fizették a tizedet.

Az összeállítás a tizedértékek nagyságrendjének sorrendjében tartalmazza a falvakat a 1 1/2 fertó (6 lat) szinttől a 1/2 latos szintig. A jövedelemtized értékskáláját ugyanis, mint látható, a latra való számolás (*pro lottone*) szabályos kettes-négyes szorzataival vagy osztataival állapították meg, mint általában a jegyzékekben: *sectinus* (1/2 lat), 3 *kuntinus* (3/4 lat), 1 lat, 3 *sectinus* (1 1/2 lat) és így tovább. E falvak többségénél is — mint országszerte — megfigyelhető ugyan a tizedösszegek csökkenő irányzata az évek során (a törésvonalakat a táblázaton > jel mutatja), ezt azonban ellensúlyozza, hogy magukat a fokozatokat is megbízhatóan jelzik az ezüstben vagy garasban történt (a táblázaton keretbe foglalt) fizetések, ezek pedig szilárdan biztos értékmérők. Ráadásul abban a szerencsés helyzetben vagyunk, hogy az összes fizetések közel feleréssze, méghozzá előnyösen váltakozó eloszlásban, e biztos értékekben ismert.

Hajszálpontos eredmények természetesen eleve ritkán várhatók, hiszen a fizetések bizonyos fokú hullámozása és az összeg lezuhanása egy-egy fizetési terminuson itt is megfigyelhető; a papok az évek múltával egyre merészebben igyekeztek csökkenteni a pápai adót. Ehhez képest meglepő, hogy az adatsorok a falvak nagyobbik felénél mégis mennyire pontos (vagy megközelíthetően pontos) értékviszonyokról tanúskodnak, de a maradék is jól illeszkedik az adott nagyságrendbe. Nemcsak az olvasható le ugyanis a táblázatról, hogy ezen a tájon a legfőbb fizetőeszköz szerepét — „verőcei” pénzekkel kiegészítve — a *banales antiqui* játszották (a kis dénárak és egyéb pénzek szerepe alárendelt), hanem elsősorban és legfőbb eredményként az, hogy e tájékon olyan értékes „régibáni dénár” volt a fizetőeszköz, melyből 10, 11 vagy 12 darabot számoltak egy latra, illetőleg 3 dénárt egy garasra. Más

⁹⁶ Egészen nyilvánvaló ez a szászrégeni dékánátushoz tartozó Kissajó 1334. évi (MV 130) vagy Teke plébánosának 1335. évi fizetésénél (MV 142). Ugyanigy a Beszterce vidéki Szentdemeter papjánál (uo. 129) vagy a káptalan tagjai közül egy esetben kivételesen közönséges ezüstben fizető László prépost 1335. évi fizetésénél (uo. 135).

⁹⁷ Vö. 48, 49, 51—54, 62, 73—79. jz.

	1332		1333	1334		1335	Ezüstben vagy gárasban való fizetések lat értéke	Egy latra (pro lotione) "régi báni" denárok száma	
	I	II	I	I	II	I			
Teke/Tekendorf	1 $\frac{1}{2}$ fertó arg. pond Bist.	1 $\frac{1}{2}$ fertó arg.	3 fertó fini arg. pond Alb.	20 gs	1 $\frac{1}{2}$ fertó antiquorum ba- nallium II pro lotione [66 ban. ant.]	$\frac{1}{2}$ marca arg commu- nis	6 - 6 - 6 - 5 - 6	6	1334 : 11
Bátos/Botsch	1 $\frac{1}{2}$ fertó arg.	45 ban. ant.	5 loct. fini arg.	30 ban. ant.	16 gs	1 fertó et sect. fini arg.	6 - 5 - 4 - 4,5	4,5 3	1332:11 1334:10
(Kolozs-Nagy) Ida/Gross- eidau	1 fertó arg.	1 fertó arg. pond Bist.	50 ban. ant.	12 gs	11 gs	21 ban. ant. + 12 Verecenses	4 - 4 - 3 - 2,75	4,5 3	1332:11 1335:11
Petele/Birk	1 $\frac{1}{2}$ fertó arg.	40 ban. ant.	5 loct. fini arg. pond Bist.	24 ban. ant.	44 ban. ant.	1 fertó fini arg.	6 - 5 - 4	4 2(?) 4	1332:10 1334:12 1334:11
(Szász) Régen/ Sächs Reen	3 loct. arg.	28 ban. ant.	$\frac{1}{2}$ fertó arg.	5 gs	8 gs	$\frac{1}{2}$ fertó 2 arg.	3 - 2 - 1,25 - 2 - 2	2,5	1332:11
(Nagy) Sa jó			22 ban. ant.	8 gs	7 kunt. arg.	$\frac{1}{2}$ fertó arg.	2 - 1,75 - 2	2	1333:11
Dedrád/Zeppling	1 fertó arg.	3 loct. fini arg.	12 ban. ant.	$\frac{1}{2}$ fertó arg.	7 antiqui + 11 Verecenses	7 kunt. arg.	4 - 3 - 2 - 1,75	1 1,5	1333:12 1334:12
Ludveg/Ludwigs- dorf	3 sect. arg.	15 antiqui et Verecenses + 6 parvi	4 gs + 6 ban. ant.	6 gs	7 gs	6 gs	1,5 - 1,5 - 1,75 - - 1,5	1,5 1,5	1332:12 1333:12
(Mezö) Szilvás	33 ban. ant.	18 ban. ant.	1 ban. ant. + 15 denarii	6 gs	8 gs	4 gs + 2 ban. ant.	1,5 - 2 - 1 $\frac{1}{6}$	1,5	1332:12
(Mezö) Ujlak	22 ban. ant.	11 ban. ant.	12 ban. ant.		10 denarii	1 gs + 4 ban. ant.	1 (?)		10, 11, 12

	1332		1333	1334		1335			
	I	II	I	I	II	I			
Örményes	<u>28 ban. ant.</u> →	<u>11 ban. ant.</u>	<u>1 ban. ant.</u> +15 denarii	<u>2 gs</u>	<u>4 gs</u> +2 ban. ant. +4 Chulaci	<u>4 gs</u>	1	1 0,5? 1	1332:11 1333:11 1334:12
Sárpatak / Kothbach	<u>18 ban. ant.</u> +8 novi.	3 antiqui +10 denarii	<u>16 ban. ant.</u>	6 Verocenses +33 obuli	<u>2 ban. ant.</u> +32 denarii montani	<u>14 ban. ant.</u>	?		
(Szász) Fülöpös	<u>1 locto arg.</u>	<u>12 ban. ant.</u> et Verocenses	→ <u>9 ban. ant.</u>	<u>2 gs</u>	<u>2 gs</u>	<u>6 ban. ant.</u>	1 - 0,5 - 0,5	1 0,75 1	1332:12 1333:12 1335:12
* Répás/Rübindorf	<u>1 locto arg.</u>	<u>3 gs</u> +3 ban. ant.	<u>3 gs</u> +3 antiqui	<u>4 gs</u> →	<u>2 gs</u>	<u>6 ban. ant.</u>	1 - 1 - 0,5	1 1 0,5	1332:12 1333:12 1335:12
Vécs	<u>11 ban. ant.</u>	<u>4 gs</u> →	<u>8 ban. ant.</u>	<u>3 gs</u>	<u>2 gs</u> +2 ban. ant.		1 - 0,75	1 0,75 0,75	1332:11 1333:11 1334:11
(Vajda)Szentiván	<u>20 ban. ant.</u> →	<u>6 ban. ant.</u> +7 parvi	<u>8 ban. ant.</u>	<u>3 gs</u> +3 ban. ant.	<u>10 ban. ant.</u>	<u>4 gs</u>	1 - 1	0,75? 1 1 1	1332:11 1333:11 1334:12 1334:10
Magyaró/Hasel-dorf	<u>3 1/2 kunt. arg.</u> →	<u>9 ban. ant.</u>	<u>9 ban. ant.</u>	<u>2 gs</u>	<u>3 gs</u>	<u>2 gs</u>	$\frac{7}{8}$ - 0,5 - 0,75 - 0,5	0,75 0,75	1332:12 1333:12
Radnótfája	<u>15 ban. ant.</u> →	<u>6 ban. ant.</u>	<u>1 gs</u> +4 ban. ant.	<u>2 gs</u>	<u>5 ban. ant.</u>	<u>3 gs</u>	0,5 - 0,5 - 0,75	0,5 0,5 0,5	1332:12 1333:12 1334:10
(Erdő)Csanád	<u>16 ban. ant.</u> →		<u>7 ban. ant.</u>	<u>1 gs</u> +4 ban. ant.	<u>7 ban. ant.</u>	<u>5 ban. ant.</u> +6 denarii			
Sebes	<u>1 sect. arg.</u>	<u>6 ban. ant.</u> et Verocenses	<u>1 sect. arg.</u>				0,5 - 0,5	0,5	1333:12

szóval, a csökkenő értékrend fokozataiba szélsőségesen szabályosan betagozódó *banales antiqui* nem más pénzek, hanem ugyanazok, amelyeket *11 pro lottone* érték meghatározással a sorkezdő Teke falu papjának 1334. második félévi fizetésekor 1 1/2 fertó (6 lat, azaz 66 darab) „ezüstsúly” értékben számoltak el: 1 M = 176 árfolyamú szlavóniai báni dénárak. Ez különben igazolható olyan egykorú lapalji összegzéssel is, ahol bizonytalan vagy ismeretlen árfolyamú pénzek nem akadályozzák az egykorú jegyző számolásának ellenőrzését. A szászrégeni dékánátus falvai egy csoportjának 1333. első félévi fizetéseit tartalmazó fölión a *summa* számolási alapja kétségtelenül az, hogy 3 „régibáni dénár” számítottak egy garasra.⁹⁸ Ugyanez a reláció mutatkozik világosan főként az időszak második felében, amikor a garas (1 lat = 4 gs) ezen a vidéken is előretört a fizetésekben, nem egy esetben még a vegyes fizetéseknél is (Ida, Fülöpös, Répás, Vajdaszentiván, Erdőcsanád).

A másik eredmény, hogy a „verőcei” pénzeket hol egyszerűen azonosnak vették és egyazon összegbe vonták össze a *banales antiqui* darabjaival (Ludvég, Fülöpös, Sebes), hol külön számolták, de utóbbi esetben is láthatóan azonos értékben. Kolozs-Nagyidán például (1331) 21 „régibáni” és 12 „verőcei” összege: 33 dénár, nem egyéb, mint *11 pro lottone* alapon 3 latra számolt érték. Dedrád és Ludvég esetében (1335/II és 1332/II) a vegyes fizetésekbe a *parvi denarii* is belesimulnak, hiszen ezek a 17—18 báni dénáros összegek a 1 1/2 lat értéket fedik.

Harmadszor megállapítható, hogy az adatsorok értékviszonyaiból csak néhány falu papjának 1332. első félévi fizetési ütnék ki. A Mezőség keleti peremén Újlak, Szilvás és Örményes, a Maros mentén Sárpatok, Vajdaszentiván, Erdőcsanád, feljebb Répás azok a falvak⁹⁹ (mind az ozdi esperesi alkerületben, nem a szászvárosi

⁹⁸ Fol. 52 a. col. I. (MV 108—109): *Sumpma facit 5 M et 18 gs cum denario, 56 gs pro M computando* (= 298 gs + 1 dénár). A fölio tételeinek összege:

Garasokban	14 garas
47,75 lat (finom) ezüst	179 garas
312 kis dénár	39 garas
201 <i>banales antiqui</i> (ha 1 gs = 3)	67 garas
	299 garas

Az egy garasnyi különbség a korabeli számolások pontatlansága mellett elhanyagolható.

Efféle ellenőrzés lehetősége csak ott adódik, ahol valamely fölión a „régibáni dénárakon” kívül a tételek csak garasokból és ismert értékű kis dénárokból (1 gs = 8) adódnak össze; de így sem kerülhetők meg a gyakori *argentum* tételek. Hogy az ezüstérték garasokra való átszámításánál az erdélyi márka 60 garasos finom ezüst számítása (egy lat = 3,75 gs) lehetett az alap, az majdnem hajszálpontosan kiderül a nagyszebeni prépostság falvait tartalmazó fölión (l. alább, 115 jz.), de megközelítően a Fol. 49 b. col. I. (MV 97—98) alapján is, ahol az *argentumon* kívül kivételesen csak garas és dénár tételek találhatók. Az összegzés: *Sumpma facit 2 M et 10 gs minus 5 parvis, 56 gs pro M computando* (= 122 gs minus 5 den.) A tételek összeadása alapján az egyenlet ez: 9 gs + 433 (428 + 5) dénár + 15 lat ezüst = 122 gs. Eszerint 15 lat ezüst = 58,875 gs lenne — valószínűleg nem pontos összeadás eredményeként.

⁹⁹ Ide sorolható még az említettekén kívül Nagy (Magyar) Fülöpös, a Maros túlsópartján Jára és a két Idécs, ahol szintén 1 gs = 6, illetőleg 1 lat = 24 *banales* értékviszony mutatkozik.

dékánátusban), ahol az első félévben fizetett *banales antiqui* számai nagyjából vagy pontosan dupláit a folytatásnak. Ez aligha magyarázható a tizedösszeg későbbi csökkenésével, mert a csökkenés mértéke másutt (pl. Bátos, Petele, Régen, Dextrád) nem volt ilyen radikális. Valószínűbb, hogy e falvak papjai az első fizetési terminuson ugyanazzal a fele értékű („királyi”) *banalis*szal fizették meg a tizedet, mint 1332 tavaszán a közeli, szintén a Mezőség keleti peremén fekvő Gerebenes papja. De a továbbiakban ezek a papok is áttértek vagy átkényszerültek a jó báni dénárokkal való fizetésre.

Szászrégen tágabb környékén tehát a szlavóniai pénzzel azonosítható jó báni dénár volt az általános fizetőeszköz, jóllehet a „régibáni dénár” fogalma itt sem teljesen homogén. Lépjünk át ezután a Felső-Marosvidék délről csatlakozó tömbjébe, a Marosvásárhely körül elterülő telegdi esperesi kerületbe.

Az előzőhöz fogható adatsorok összeállítására itt nincs mód, mert — néhány kivételtől eltekintve — csak három félév elszámolásai maradtak fenn, hiányoznak az ezüstértékek, és a garasok is ritkák. De kevésbé is van szükség fáradozásra, mert az 1335. évi jegyzék szerint a papok négyötöde (31 közül 25) verőcei dénárokkal (*banales Verecenses*), tehát kétségtelenül szlavóniai pénzben fizette meg tizedét, ahogy már 1332 második félévében is az igen töredékes adatok szerint három pap közül kettő (Szt. Gerlice és Csikszentiván).¹⁰⁰ Ugyanakkor szembe tűnő, hogy ugyanezen papok közül 16 tizedfizetésének pénznemét az 1332 első félévi jegyzék *banales antiqui* néven nevezi meg (különben akkor 40 pap közül 24 fizetett egészben vagy részben „régibáni dénárokkal”), s ugyanez a megnevezés az 1334 második félévében is a többségnél.¹⁰¹ A nagyságrend némely esetekben közlőről rokon,¹⁰² máskor nem, de a sok vegyes pénznemben való fizetés és a kevés ismert fizetési terminus miatt az összegek módszeres egybevetése reménytelen. Ezúttal is segítségül jön azonban az 1332. évi egykorú lapalji összegzés, mely félreérthetetlenül megmutatja, hogy — akár csak a szászrégeni dékánátusban — 3 *banales antiqui* számoltatott egy garasra.¹⁰³ Ami különben érthető,

¹⁰⁰ MV 140—141, 103. Többségük kiegészítésül még valamennyi *Chulaquei*, *Chulaci* megnevezésű („csulakos”) aprópénzzel is fizetett, mely előfordul a szászrégeni dékánátusban is (l. a táblázaton pl. Örményes). Hogy ez a láthatóan igen silány értékű kis pénz azonos lehet-e az obulusnál is kisebb, 0,1—0,2 g súlyú *bagatinoval* (vö. *Székely*: *Banalmünzprägung*, 96), inkább csak sejtés, melyet igazolni nem tudok.

¹⁰¹ MV 96—97, 131—132.

¹⁰² A három ismert fizetési terminuson (1332/I — 1334/II — 1335/I) pl. Csikszentiván: 4 *banales antiqui* + 16 *parvi* [= 10 báni] — 3 *gs* [= 9 báni] — 14 *Verecenses*; Káposztás-Szentmiklós: 16 *den.* [= 6 báni] — 1 *gs* + 3 *banales* [= 6 báni] — 7 *banales Verecenses*; Nyárádkál: 8 *den.* [= 3 báni] — 5 *den.* — 3 *Verecenses* + 2 *parvi*

¹⁰³ Fol. 49 a. col. II. (MV 96—97): *Summa facit 3 M et 2 I/2 gs, 56 gs pro M computando* (= 170,5 gs). A folio tételeinek összege (az ezüst számításra l. 99. jz.):

27,25 lat (finom) ezüst	102,187 garas
304 kis dénár	38 garas
88 <i>banales antiqui</i> (ha 1 gs = 3)	29,333 garas
	<hr/>
	169,520 garas

hiszen egybefüggő, pusztán egyházigazgatásilag és etnikailag megosztott területi tömbről van szó, mely a Nyárad torkolatától a Felső-Maros mentén széles sávban nyúlt fel Beszterce felé. A különbség annyi, hogy a „verőcei” megnevezés (gyakran egyszerűen csak: *Verenceses*) a helyi szóhasználatban e vidéken talán hajlamos volt általában a szlavóniai pénz gyűjtőfogalmává válni; legalábbis ezt sugallja az 1335. évi jegyzék terminológiája.

Néhány kilométerrel délebbre máris átléptünk a Kis-Küküllő völgyébe. Itt és még délebbre, a Nagy-Küküllő völgyében, megint csak közel tucatnyi falu sorakozik egymás után, melyeknek papjai szintén *banales antiqui* kisebb-nagyobb összegeivel fizettek. Igaz, a küküllői esperességet beárnyékolja, hogy csak az 1332. évi jegyzékek maradtak fenn,¹⁰⁴ másfelől viszont a közeli — bár már Medgyesszékbe eső — Muzsna (Meschen) plébánosának és a küküllői főesperesnek fentebb megismert *banales 11 pro lottone* fizetései (1334, 1335) valószínűsítik, hogy e vidéken sem más pénzről lehet szó. A bizonyosságot ezúttal is az egykorú lapalji összegzés adja. A Küküllő-vidéken forgalomban levő „régibani dénárokból” is 3 darabot számoltak egy garasra.¹⁰⁵

A harmadik tájegység esetében, ahonnan a legtöbb *10, 11* vagy *12 pro lottone* meghatározás származik, az a nehézség, hogy a szászsebesi dékánátus nagyobb településeinek papjai — mint láttuk — 1333 tavaszán bérbe vették saját, s valószínűleg a környező kisebb falvak pápai tizedszedését is,¹⁰⁶ következésképpen — minthogy az 1333—1335. évek javarészt hiányoznak — általában nem állíthatók össze a szászrégenihez hasonló adatsorok. Három település képez kivételt, s melléjük állítható a springi dékánátushoz tartozó Vingárd (Weingartskirchen) és a szászvárosihoz tartozó Berény (Lammdorf) papjainak tizedfizetései sora.¹⁰⁷

Az értéksorok mutatják, hogy bár a vidék papjai általában igyekeztek kis dénárokkal fizetni a tizedet,¹⁰⁸ a kivételesen, egy-egy alkalommal a tized fejében általuk adott *banales antiqui* is egyértelműen a magas lat-értékbe illeszkednek

¹⁰⁴ MV 95—96, 102—103.

¹⁰⁵ Fol. 49 a. col. I. (MV 95—96): *Sumpma facit 3 M et 2 parvos minus 5 grossis* (= 163 gs + 2 dénár).

A tételek összege:

1 ferto (4 lat) ezüst	15 garas
1106 kis dénár	138,25 garas
42 <i>banales antiqui</i>	14 garas
	<hr/>
	167,25 garas

Bár a 4 garasnyi eltérés már számottevőbb, mint az előző esetekben, mégis valószínűbb, hogy a nagy tömegű kis dénár összeadásánál támadt számolási hiba, mint ha pontosnak véve az egykori összeadást, 1 gs = 4,3 „régibani dénár” értékviszonyra következtetünk.

¹⁰⁶ Vö. 61, 62 jz. L. még 1334. máj. 5: *medie decime de Guyd Saxonica de decanatu Sebus* bérbeadását *pro 6 1/2 M fini argenti ponderis Cybiniensis*. MV 125.

¹⁰⁷ A szászsebesi dékánátus falvai: MV 94, 100—101, 117, 124, 142—143; Berény: 93, 99, 110, 126, 140; Vingárd: 95, 99, 109, 121, 125, 136.

¹⁰⁸ Ez volt az általános gyakorlat a szászvárosi dékánátusban, mint Györffy feldolgozásából nyilvánvaló (Zehntlisten, 18—20), továbbá pl. a springi dékánátus területén.

	1332		1333	1334		1335	1336	Ezüstben vagy garasban való fizetések lat értéke	Egy latra (pro lottone) számított régi bani denárok*	
	I	II	I	I	II	I	I-II		ha a lat ért	száma
Péterfalva/Petersdorf	3 loct. arg.	3 fert. fini. arg.	1 M pro anno secundo		25 gs		1 fertio + 66 denarii	3 - 12 - 8 - 8 - - 6,25	4 + 6	1336:11
Berény/Lammdorf	1 1/2 fertio arg.	1 fertio arg.	108 denarii		6 gs	120 denarii	66 antiqui banales	6 - 4 - 3 - 1,5	6	1336:11
Vingard/Weingartskirchen	4 gs + 62 banales antiqui	1/2 M et 1 locto arg.	5 loct. arg.	5 loct. fini. arg.	7 lottones denario - rum ad rationem argenti	5 loct. arg.		9 - 5 - 5 - 7 - 5	1 + 5	1332:12
Arkus	3 loct. arg.	3 loct. fini. arg.			9 lottones argenti pro duabus solutionibus		66 denarii	3 - 3 - 4,5 - 4,5	6	1336:11
Toporcsa/Tschappertsch	11 banales antiqui	66 denarii			5 gs + 44 den		44 denarii	1 - 2 - 2,5 ?	1 4	1332:11 1336:11

(Vingárd, Toporcsa 1332, Berény 1336). Ezt valószínűsíti Kis (Szász) Enyed papjának 1332. évi fizetése is, hiszen a *1/2 ferto fini argenti minus 1 banali antiquo* összegmegjelölésnek¹⁰⁹ aligha lenne értelme, ha egy „régibáni dénár” értéke nem lett volna számottevő. De az 1336. évi jegyzékben, mely kivételesen nem félévi, hanem a teljes évi fizetés összegeit tartalmazza,¹¹⁰ egy terminológiai sajátosság is megmutatkozik. Megfigyelhettük a fentiekben, hogy ezen a tájon a jó báni dénárt is gyakran egyszerűen csak dénárnak nevezték; ez volt a gyakorlat a gyulafehérvári káptalan számadásaiban (1331) és a szászsebesi dékánátushoz tartozó Lámkerék és Wolkanfalva tizedfizetéseinél is (*denarii lottonem cum 11 computando* 1332, 1335).¹¹¹ A táblázat három pontján (Péterfalva, Arkus, Toporcsa) az 1336. egész évre fizetett „dénár”-összegek — ismerve a tizedérték-szintet — *parvi denarii* semmi esetre sem lehetnek, csakis a magasabb értékű báni dénárok. Toporcsa adatsora különben világosan mutatja, hogy 1336-ban más pénzről van szó, mint az 1332. és 1334. évi fizetésekkor.

Ugyanakkor maga ez a vidék hívja fel a figyelmet arra, hogy nem feltétlenül úgy kell elképzelnünk: ahol a pápai tizedjegyzék több jó báni dénárt jelez, ott a valóságban is nagyobb szerepe volt kereskedelmi fizetőeszközként, és fordítva. A dolog természetéből következik, hogy az összefüggés éppen nem ilyen egyirányú. Kézenfekvő ugyanis, hogy minél erősebb volt valamely vidék egyházszerkezeti autonómiája — következésképpen plébánosainak presztízse és öntudata — annál határozottabban volt képes ellenállni a pápai adóztatás kényszerének, hogy rendszeresen jó értékpénzben fizesse a jövedelemtizedet. A népes, városias településekben bővelkedő vidék plébánosai, mint az erdélyi káptalannal vívott elszánt küzdelmeik mutatják,¹¹² az autonóm törekvések terén kimagaslottak Erdélyben. Ettől aligha független, hogy ha „finom ezüst” alapon adóztak is, inkább vállalták (*ad rationem argenti*) a magas, *36 pro lottone* árfolyamot, de lehetőleg általában kis dénárokkal fizettek,¹¹³ s csak alkalmasszerűen jó báni pénzzel. Másfelől valószínűleg éppen a városi bázis és a helyi egyházszerkezeti autonómia gyengesége magyarázza, hogy a pápai adószedés az ozdi főesperesség területén az értékpénzt tudta megtenni a tizedfizetés alapjává. Hogy így lehetett, arra a jegyzékek egy szuggesztív ellenpéldával is szolgálnak. Ha van terület, ahol egy egyenes vonalú összefüggés jegyében a jó báni dénárok tömegét várhatnánk a

¹⁰⁹ MV 94.

¹¹⁰ *Hec sunt nomina dominorum de decanatu Sebus, qui primam et secundam solutionem fecerunt quinti anni.* MV 142.

¹¹¹ Vö. 68, 69 jz. Ezt a két falu töredékes adatsora további pontokon igazolja. Míg 1332 első felében mindkettő eredeti tizedszintjét *3 loctones argenti* jelzi (MV 94), *villa Volkani* papjának 1334, Lámkerék 1336. évi részfizetése egyformán *22 denarii* (MV 125, 143), azaz látnivalóan 2 latra csökkent félévi tized.

¹¹² G. Müller: Die deutschen Landkapitel in Siebenbürgen und ihre Dechanten, 1192—1848. Archiv des Vereins für siebenbürgische Landeskunde. N. F. 48 (1934), 8 s köv.

¹¹³ L. az 1331. évi pénzbeszolgáltatást (73 jz.) és 109. jz. Különben a szászvárosi dékánátus plébánosainak pápai tizedfizetésénél is megfigyelhető, hogy ha többnyire valószínűleg „60 garasos” alapon fizették is a tizedet (*Györffy*: Zehntlisten, 18), maguk a több falunál egy-egy fizetési terminuson jelentkező jellegzetes 36, 72 vagy 108 dénáros összegek aligha egyebek, mint „72 garasos” alapon, azaz *36 pro lottone* 1, 2 vagy 3 latra számlált értékek.

tizedjegyzékben, az a nagyszebeni prépostság, ahol ez a pénz és jellegzetes zámitásmódja már 1318-ban igazolható. A prépostság falvai a jegyzékekben csak függelékként, s láthatóan a plébánosok nem rendes tizedeivel, hanem négy évről utólag, 1337-ben behajtott alacsony összegekkel — valószínűleg hátralékokkal — szerepelnek. A pénznem itt is *antiqui banales*, ám az elszámolásból kiderül, hogy a szóban forgó „régibáni dénárokat” 1 gs = 6 értékalapon számolták el.¹¹⁴ Úgy látszik, ennek a szervezettség terén magasan kiemelkedő egyházkerületnek sikerült elérnie, hogy hátralékait alacsony értékű — „királyi” — *banales*-ben fizesse meg.

Erdély pénztörténeti szempontú feltérképezése a tizedjegyzékek alapján tehát csak tág kontúrokból vázolja fel a szlavóniai báni dénárak elterjedési sávjait, a jegyzékek nem foghatók fel releváns forrásnak e pénz forgalmának valóságos gyakoriságára nézve; magukra a kontúrokra nézve azonban egyedülállóan informatív források.

Maradt végül egy nagy terület, Marosvásárhely környékének kivételével az egész Székelyföld Gyergyótól és az „Erdőháttól” (Udvarhelyszék) Sepsiszézig, ahol szintén általában „régibáni dénárokkal” fizettek a papok, viszont hiányoznak az ezüst- és garasértékek, ennél fogva lehetetlen az értékre nézve biztos következtetéseket levonni. Vannak azonban támpontok, melyek arra utalnak, hogy az itt forgalomban levő *banales antiqui* — ellentétben Szászrégen és Marosvásárhely környékével — éppen nem voltak azonos értékűek a „verőcei” pénzekkel, sőt nagyjából fele értékűnek mutatkoznak.¹¹⁵ Az egyedüli pont, ahol a lapalji összegzés ellenőrzése a tételek tagolatlansága miatt lehetséges, a csiki és erdőháti esperesi kerületek falvait tartalmazó fólió, 1 gs = 5 értékviszonyt mutat.¹¹⁶ Akár rossz számolásról, akár arról van szó, hogy e vidéken a „régibániaknak” nevezett *banales regales* forgalmi árfolyama egy dénárral jobb volt, mint Torda megyében vagy Nagyszeben vidékén,¹¹⁷

¹¹⁴ Fol. 59 a. col. I. (MV 143—144): *Sumpma facit 4 M et 1 1/2 fertonem et 1 1/2 grossum* (= 246,5 gs). A tételek összege:

34 lat ezüst	127,5 garas
713 <i>antiqui banales</i> (ha 1 gs = 6)	118,833 garas
Összesen	246,333 garas

(714 „régibáni” dénárt számolva pontosan 246,5 garas.)

¹¹⁵ Az ismert fizetési terminusokon (1332/I — 1333/I — 1334/I ill. 1334/II) Sepsiszentgyörgy: 15 *banales antiqui* — 11 *banales antiqui* — 10 *banales Verocenses*; Sepsiszentimre: 16 *banales antiqui* — 6 *Vereucenses* — 10 *banales Verocenses*; Uzon: 7 *banales antiqui* — 1 *grossus* — 1 *Verocensis* + 4 *Chulaquei*. MV 106, 111—112, 122, 133—134.

¹¹⁶ Fol. 56 b. col. II. (MV 132—133): *Sumpma facit 1/2 M et 1 1/2 grossum* (= 29,5 gs). A tételek összege 5 gs + 119 *banales antiqui* + 4 *denarii cum aquilis*. Ha a legutóbbi tétel értéke 1 gs, 119 „régibáni dénár” = 23,5 gs, tehát 1 gs = 5,063.

¹¹⁷ A *banales regales* különböző árfolyamai már azért sem kizártak, mert 1325—1330 közt a veretek több átmeneti értéket mutatnak. Vö. 21. jz.

valószínű, hogy ezen a kereskedelmi forgalom fő áramától távol eső tájegységen valóban „divatbólment pénznemként”¹¹⁸ elsősorban az 1325/26 óta vert „királyi báni” pénzek legszámottevőbb tömegével számolhatunk Erdélyben. Figyelmet érdemel azonban, hogy még egy sávban, a Székelyföldnek éppen a Barcasággal érintkező peremén — látnivalóan Brassó kisugárzásában — megint csak gyakoriak a *banales Verecenses* a papok 1333—1334. évi tizedfizetéseiben. Sepsiszentgyörgy, Sepsiszentiván, Angyalos és Uzon, északabbra Barót, Biharfalva és Bacon, kissé beljebb a hegyek közt, a Kézdiszékbe eső Torja tartoznak a sorba.¹¹⁹ (Maga Brassó a Barcasággal együtt hiányzik a jegyzékekből.)

5

Vetítsük most már térképre az elmondottakat — túljutva a mikroelemzés szükségeszerű töredezettségén — abban az organikus földrajzi rendben, ahogy Erdély belefüződött Magyarország kereskedelmi szerkezetébe.

A szlavóniai báni dénárok növekvő szerepét az erdélyi kereskedelemben plasztikusan jelzi, hogy míg a Bihar megyei Telegd falu vámjánál — a Nagyvárad felől a Sebes Kőrös völgyében Erdélybe vezető úton — 1308 előtt sókockákban és királyi dénárokból kellett a vámot megfizetni, addig a vámtarifa 1312. évi rendezésekor már nemcsak a sóforgalom, hanem a kihajtott ökrök után is báni dénárokból (*banales*) állapították meg a vámot.¹²⁰ Ennek a kereskedelmi útnak egyik déli kiágazásában, a Fekete Kőrös völgyében fekszik Vaskóh (Vașcău), már a 13. század vége előtt földbe rejtett szlavóniai báni dénárok egyik régészeti lelőhelye.¹²¹ Mindazonáltal, a pápai tizedjegyzékek nem annyira ennek az útnak, hanem annak a délebbinek a jelentőségét látszanak kiemelni, melynek nyomvonalát a régészet felől a szlavóniai pénzekben gazdag csanádi (Szerb- és Németcsanád, Cenad), egyik kiágazásában pedig — a Fehér Kőrös völgyében, Arad megyében — a borossebesi (Sebiș) leletek¹²² jelzik: a Maros völgyi útét.

Ez az út Déva előtt lépett be Erdélybe. A Hunyad megyéből 1331 őszén Gyulafehérvárra csupa *cum quinque pensis computando* (1 M = 200) dénárokból beszolgáltatott tizedjövedelem és a hunyadi főesperes hol 11, hol 12 *pro lottone* számított jövedelemtizedei (1333, 1334) mutatják, hogy már ezen a tájon elterjedt fizetőeszköz volt a báni dénár. Valószínűleg ide vonható a Hunyad megyei Szentmária is, minthogy e falu plébánosának fizetésében (1332) az *antiqui banales* olyan

¹¹⁸ *Hóman*: KR, 93. Erre mutat a *denarii cum aquilis* előfordulása is éppen a Székelyföldön.

¹¹⁹ MV 106, 109, 111—112, 116, 122, 133—134.

¹²⁰ Oklevéltár a gróf Csáky család történetéhez. Budapest 1919, I. 35.; Anjoukori Okmánytár. Szerk. Nagy Imre etc. Budapest 1878. I. 264. Vö. *Györffy György*: Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza. I. Budapest 1963, 675.

¹²¹ *Székely*: Banalmünzprägung, 103.

¹²² Uo. Vö. *Hóman*: MP, 344.

aprópénzekkel (*chulaquii*) együtt fordulnak elő, melyek Erdélyben máshol a szlavóniai pénzek jellegzetes kiegészítői.¹²³ A folytatás ott van Szászváros szomszédságában, Szarkad (Elsterdorf) és Berény (Lammdorf) plébánosainak fizetéseiben. Az út egyenesen vezet tovább, fel a Maroson, a káptalan váradi hajókikötőjén át (*de portu nostro naute nostre . . . de Warada*) Gyulafehérvárra, ahol immár közvetlenül is beigazolódik, hogy kereskedelmi pénzről van szó.¹²⁴

Még Gyulafehérvár előtt, Alvincnél a báni dénárok útja kettéágazik; az egyik út a Maroson vezet tovább észak felé, a másik a szászsebesi dékánátus területén át keletre, Nagyszeben felé tart. Ez utóbbi sávban Lámkerék (Langendorf), a talán Szászpiánnal azonosítható *villa Volkani*, Péterfalva (Petersdorf), Szászorbó (Urwegen), az eltűnt *Arkus*, Szász (Kis) Enyed és Toporcsa (Tschappertsch) a tizedjegyzék által nyújtott útjelzők, északabbra pedig Vingárd (Weingartskirchen).¹²⁵ Az út az Olt völgyében, már a Rufinus-féle számadásban (1318) fellelhető Holcmány (Holzmenzen) és Boholc (Buchholz) állomásain vezet tovább Brassó felé — annyiban homályban, hogy az újgyházi és a nagysinkai dékánátus éppúgy hiányzik a tizedjegyzékből, mint maga Brassó és az egész Burzenland. Ez utóbbi peremén azonban ott csoportosulnak a papok „verőcei báni” pénzekkel való fizetési révén, Sepsiszentgyörggyel az élen, az imént számba vett székely vásárhelyek és falvak. Ezek a pontokon válik történetileg érthetővé, hogy miért gyökerezett meg a román nyelvben a „pénz” fogalma *ban* formában.¹²⁶

Gyulafehérvártól a marosi főút a káptalan Marosújvár melletti Kutyfalvai (rom. Cuci) hajóstelepen (*naute nostri de Cutfolua*), az onnan 1331 őszen befolyt cenzuson és kereskedelmi jövedelmen át vezet tovább Marosvásárhely (*Novum Forum Siculorum*) tágabb környékére. A „verőcei” dénárokkal fizető papok falvai a Maros jobb partján ezek: Csíkszentiván, (Maros-) Szentkirály és Szentanna, beljebb Bergenye és Harcó, a nyugatról párhuzamos völgyben — a Mezőség szélén — Uraj, Bánd, Sámsond és Ménes. A Maros bal partján (Kebele-) Szentiván, (Maros-) Szentgyörgy, Ernye és Kál, a Marosvásárhelyről a Nyárád völgyébe vezető úton, majd magában a völgyben Koronka, (Káposztás-) Szentmiklós, Sentháromság, Szentgerlice (Szentlélek), Szövérd, Szentlászló, Szentanna, Szentimre, Szentsimon, s már a Kis Küküllő völgyében Szentistván tartoznak ide — jóformán zárt tömbben két tucatnyi falu.¹²⁷

Az út megszakítás nélkül folytatódik az ozdi esperesi kerületben a Maros jobbpartján Sárpatok, (Vajda-) Szentiván, Nagy (Magyar-) Fülöpös, és Abafája, a balpart vidékén Sáromberke, (Erdő-) Csanád, (Maros-) Jára és Petele állomásain át Szászrégenig, ahol már nagyrészt német településvidékre és a régi dékánátus területére léptünk. Tovább a Maros mentén Szászfülpös (Fläpsdorf), a bal parton

¹²³ MV 107. L. még 56, 58, 70. jz.

¹²⁴ Vö. 51, 56, 81, 108. jz.

¹²⁵ Vö. 55, 68, 69, 108. jz.

¹²⁶ *Tamás Lajos*: A magyar eredetű rumén kölcsönszavak művelődéstörténeti értékelése. Kolozsvár 1942, 13.

¹²⁷ 1335: MV 140—141. L. még 1332: MV 103.

Radnótfája, feljebb Magyaró (Haseldorf) és átellenben Vécs (Wetsch) következik, hogy a báni dénárok Maros menti láncra itt meg is szakadjon, mert a kereskedelmi út Beszterce felé kanyarodott el. A báni dénárok sorozata a Szászrégentől Besztercére vezető úton Dextrád (Deutschzepling), Ludvég (Ludwigsdorf), Bátos (Botsch), Teke (Tekendorf), Kolozsnagyida (Grosseidau) és Szászpéntek (Pintak) állomásain át, zárt láncban folytatódik mintegy 30 km útszakaszon, melyekhez a Besztercevidék déli határán Nagy- és Kis-Sajó, Sebes, Répás (Rübendorf), Tekétől délre Szász-Erked, nyugatabbra pedig, megint csak a Mezőség szélén Újlak, Szilvás és Örményes csatlakozik — zárt tömbben újabb két tucatnyi falu.¹²⁸ Érdekes, hogy a besztercei területben már nem volt szokás „régii báni dénárokkal” fizetni, ellenben Besztercétől nem messze nyugatra, a Belső-Szolnok megyei Szeszárma (Säsarm) falu 14. századi szlavóniai pénzlete (27,3 százalék) folytatja a régészet felől a sort.¹²⁹

A pápai tizedjegyzékek mindenesetre sokkal gazdagabban és informatívabban módon rajzolják ki a kereskedelem-történeti képletet, mint a régészet. Mert a vázoltakból nyilvánvaló, hogy a szlavóniai báni dénárok láncra mint megannyi régészeti lelet nem egyebet jelöl ki, mint Erdély kereskedelmének legfőbb ütőereit. Megjegyzendő, hogy a velencei garas (*grossus Venetensis*) felbukkanása a vajdahunyadi plébános tizedfizetésében,¹³⁰ továbbá a magyar aranyforint (*florenus*) és a császári aranydénár (*denarii aurei imperiales*) az út Nagyszében felé való folytatásában Spring, Kelnek (Kelling) és Récse (Rätsch) plébánosainak kezén¹³¹ ugyanennek a szerkezetnek a déli tengelyét hangsúlyozza. A kettő közt ott húzódik az egyetlen számottevőbb kiágazás a Küküllő-vidéken, ahol a papok *banales antiqui* fizetései a Kis Küküllő völgyében Kápolna (Kapellendorf) Fajs (Füssen), Vesszős (Michelsdorf), Mikefalva, Széplak pontjain a Maros-völgyet jól kirajzolódó láncban összekapcsolják a „verőcei” pénzek Marosvásárhely környéki tömbjével, a Nagy-Küküllő völgyében pedig a Medgyessel szomszédos Darlac (Durless), a délre eső Muzsna (Meschen), továbbá Kund (Reussdorf) és Ebes (Eppeschorf) papjainak fizetései¹³² mutatnak egyenesen Segesvár (Schässburg) irányában. Itt a lánc megszakad, mert a sorjában következő szász székek hiányoznak a tizedjegyzékből.

¹²⁸ L. a 4. táblázatot. *Verenceses* a következő falvak papjainak fizetéseiben fordul elő: Kolozsnagyida, Dextrád, Ludvég, Sárpatok, Sebes, Szászfűlpös, Mezőörményes.

¹²⁹ *Székely*: Banalmünzprägung, 111, 145.

¹³⁰ 1333: MV 117.

¹³¹ MV 99, 123, 125, 137.

¹³² MV 95, 102. Ide vonható még talán Kerellő is, ahol a pap *obulusokkal* fizetett. Erdély korabeli forgalmi pénzei közül egyedül a báni dénároknak voltak *obulusai*; e féldénárok általában azokon a vidékeken — főként Marosvásárhely és Szászrégen környékén — fizetőeszközök, ahol a báni dénár forgalma is igazolható.

A báni dénárok forgalma már a kései Árpád-korban kimutatható a Drávától északra és keletre, bár az okleveles adatok szerint napi fizetőeszköznek inkább csak a Dél-Dunántúlon — Somogy, Tolna és Baranya megyékben — mutatkoznak.¹³³ A 13. századi zágrábi veretek néhány régészeti lelőhelye (Zombor, Dunaszekcső, Somogyacsa) ebbe a képbe illeszkedik, egyébként a leletek két irányban tágitják a képet. Egyik csoportjuk tovább mutat észak felé, világosan beleilleszkedve a Zágrábot Budával összekötő kereskedelmi út irányvonalába: Pula (Veszprém megye), Balatonfüred, Tác (Fejér m.) és Székesfehérvár, továbbá Felsőbesnyő, és a Buda melletti margitszigeti lelet.¹³⁴ A leletek egy másik összefüggő csoportja — mint láttuk — egyértelműen Erdély irányában sorakozik, ezen túl az obádi (Obad) lelet Temes megye, a Krassó megyei bogudinci (Bogodint) és szokolováci (Socolovați) gazdag leletek pedig az Al-Duna irányában jelzik még az elterjedés irányát.¹³⁵

Ami az északi irányt illeti, a pápai tizedjegyzékek mértéktartásra intenek a régészeti leletek értelmezését illetően, a keleti irányban viszont gazdagítják és árnyalják a képet. Észak-Dunántúlon sehol sem fizettek a javadalmasok ebben a pénznemben. A báni dénár továbbra is a Dél-Dunántúlon mutatkozik napi fizetőeszköznek; igaz, hogy a zágrábi pénz (*grecenses*) használata immár Zala megyében is (Kanizsa, Szentmihály, Pamlény, Szepetnek stb.) kirajzolódik a térképen.¹³⁶ Ez természetesen nem zárja ki, hogy a báni dénár kereskedelmi pénzként — akárcsak a kései Árpád-korban — eljuthatott Budára. Megjegyzendő azonban, hogy az Erdélyben számottevő szerepet játszó verőcei dénároknak, melyek különben Pozsega megyében is (hol *Verenceses*, hol *Henriciani* néven) fizetőeszközként forogtak,¹³⁷ Budán szemmel láthatóan nem volt kialakult árfolyamuk. A *subcollectores* által Budára hozott összeget — a zágrábi pénzzel ellentétben — súly szerint mérlegelték.¹³⁸

Ugyanakkor a tizedjegyzékek határozottan mutatnak rá egy térségre, mely Szlavóniát és a keletről csatlakozó Pozsega és Valkó megyei vidéket a Temesközrel és a Maros vonalával — végső fokon Erdéllyel — látszik összekapcsolni. Bács és Szerém

¹³³ *Hóman*: MP, 340, 345.

¹³⁴ Néhány lelet elszórtan más tájegységekről is előkerült: a Győr megyei Nyul faluból, a Heves megyei Verpelétről és Debrecenből. A régészeti leletek legújabb és legteljesebb összeállítására *Székely*: Banalmünzprägung, 103—104, 111, 126, 144—145.

¹³⁵ Különösen gazdag a bogudinci lelet (575 érméből 467 szlavóniai báni dénár); bár a pénzeket a 14. században rejtették földbe, maguk a veretek 13. századiak.

¹³⁶ MV 377, 387, 388. A somogyvári és a székszárdi apát „öt penzás” (1 M = 200) ill. „40 garasos” fizetési is (MV 198, 235) szlavóniai pénzekre mutatnak. Hogy a báni dénár Somogy megyében általános fizetőeszköz volt, mutatja, hogy a pannonhalmi apát Somogy megyei falvainak (Bogát, Kara, Tepej, Szamárkút, Tard, Rád) cenzusát és az élelem adó megváltását 1336-ban e pénznemben állapította meg. A pannonhalmi Szent Benedek rend története. II. Szerk. Erdélyi László. Budapest 1903, 383.

¹³⁷ MV 240.

¹³⁸ *Jacobus Berengarii 1339 körüli végelszámolásában: 2 M et 16 pondera Verocensium cum statera.* MV 403.

megyékben az erdélyi adatokkal párhuzamosan, főként a tizedfizetés első három-négy évében (1332—1334) feltűnnek a fizetésekben — olykor itt is „régii” minősítéssel (*banales antiqui*) — bizonyos báni dénárók, melyekből 4 darabot számítottak egy garasra.¹³⁹ Ez a jó árfolyamú pénz világosan elválik egyéb, szintén *banales* néven emlegetett pénzekről (királyi dénároktól),¹⁴⁰ a bácsi káptalan tagjainak fizetéseiben például verőcei pénzek (*denarii Henriciani*) társaságában, és a szerémi kamara közönséges pénzeitől (*usualis moneta Syrmienensis*) elkülönítve szerepel. Ugyanezzel a pénzzel és jellegzetes számítás módja szerint fizettek a Szerémség olyan jelentős városainak plébánosai, mint Szávaszentdemeter, Frankavilla (Nagyolaszi) és Szalánkemén;¹⁴¹ használata a Duna mindkét — Bács és Szerém felé eső — partján követhető: a dombói apát (Kamanc mellett), Pétervárad, a túloldali bélakúti (*de Bellofonte*) apátság és a titeli hegy nyugati lejtőjén Szentiván papjának fizetéseiben.¹⁴² Ide vonható még a szerémi püspök fizetése is a kői káptalan (Bánmonostora) nevében.¹⁴³

¹³⁹ A bácsi káptalan tagjainak fizetéseinél: *60 banales pro fertone* (1 M = 240) és *4 banales pro grosso computando*, azaz $\left(\frac{240}{4}\right)$ 60 garasos fizetőmárka, ahogy az egyik kanonoknál közvetlenül is kiderül: *30 gs pro media M computando*. MV 174—175. Ugyanerre a számítás módra 1340: *60 banales antiquos pro fertone computando* (MV 416) — ami nem azonos a pécsi egyházmegyében és környékén a kései Árpád-kor óta szokásos *computusszal* $\left(\frac{240}{5} = 48 \text{ gs}\right)$. Vö. *Hóman*: MP, 345. és a pécsi egyházmegye tizedjegyzékében: MV 316.

¹⁴⁰ A szerkezetileg nem könnyen áttekinthető bácsi és szerémi tizedjegyzékek látszólagos zűrzavara abból fakad, hogy az 1338. évben egybeszerkesztett elszámolásban három kronológiai réteg és háromféle — egyaránt *banalisknak* nevezett — pénz mosódik egybe, ha a rétegeket nem választjuk szét.

1) A gyakori 1 gs = 7 „báni” értékviszony (*7 banales pro grosso computando*) esetleg a csökkent értékű „királyi báni” dénárókra vonatkozik (vö. 22 jz.), de lehetséges más magyarázat is. Ez az értékviszony az elszámolásban több helyütt világosan csak *pro tribus ultimis annis* (MV 175, 411, 412), azaz az 1335., 1336. és 1337. évekre vonatkozik, lehetséges tehát, hogy az 1335. évi pénzreform kapcsán ezen a hivatalos árfolyamon kibocsátott királyi dénárokról van szó (*pro quolibet grosso 7 parvi denarii* TT 1911, 7—12.), melyeket csak a konzervatív szóhasználat nevezett „báni dénáróknak” (vö. *Hóman*: KR, 111).

2) A szintén gyakori 1 gs = 6 „báni” értékviszony (*6 banales pro grosso computando*) viszont a jegyzékek egybeszerkesztésének évében, 1338-ban kibocsátott „nagyobb” királyi dénárókra (*maiores denarii*) vonatkozik. Vö. *Hóman*: KR, 104.

3) E kettőtől világosan elhatárolódik az 1 gs = 4 értékviszonyban és 60 garasos számítás móddal elkönyvelt *banales*, melyekkel főként az első három vagy négy évben fizetett a javadalmazások egy része; erre nézve a jegyzék több helyütt leszögezi: *tunc* [ti. 1335 előtt] *60 gs pro M computando* (MV 174, 175, 176, 181, 416). Ezzel a számítás móddal ellentétben 1338-ban és a következő években *60 banales pro fertone et 40 gs pro M* $\left(\frac{240}{40} = 6\right)$ „bánnak” nevezett *maiores denarii* volt a számítás mód és két főesperességben.

¹⁴¹ MV 176, 181. A szövegből kitört helynévvel szereplő *plebanus ecclesie S. Johannis Baptiste* azonos *plebanus de Francavilla*-val. MV 412.

¹⁴² MV 175, 176, 179, 181. Szentiván azonosítására Györffy: TF I. 234.

¹⁴³ A szerémi püspök az 1338. évben *40 banales pro fertone computando*, azaz 1 M = 160 alapon fizetett (MV 181) — akkor, amikor már a 40 garasos számítás volt érvényben (MV 413), tehát 1 gs = $\left(\frac{160}{40}\right)$ 4 báni dénár.

Bács városától kezdve tehát elég markánsan a Duna vonala mutatkozik északi határvonalnak, egyben pedig e pénz elterjedése nyomvonalának kelet felé, egészen a Tisza torkolatáig, Szalánkeménig. Innen és Titeltől már csak a Tisza alsó folyását kell követni, hogy aztán a kereskedelmi út Erdély felé forduljon.

Az árfolyamok különbsége felveti persze a kérdést, hogy azonos pénzről van-e szó a Duna—Száva között és Erdélyben? Szigorúan ezüstérték alapon $\left(\frac{3,1971}{0,7292} \text{ g színezüst}\right)$ egy garasra 4,384 — a kor számolástechnikája szerint $4 \frac{1}{3}$ — báni dénár kellett volna számítani, ha a szlavóniai pénzt „mérlegelték” volna, nem pedig kialakult árfolyamon fizettek volna vele mindenütt. Magában Szlavóniában és Baranyában a forgalmi árfolyam $1 \text{ gs} = 5$ báni dénár volt,¹⁴⁴ ami talán a zágrábi vereteknek az 1320-as években bekövetkezett némi értékcsökkenésével¹⁴⁵ magyarázható. Lehetséges persze — ha helytálló Schulek Alfréd feltevése —, hogy legalább részben a pécs—szerémi pénzverőkamarából az 1331—1333. években kibocsátott jó minőségű utánveretek¹⁴⁶ húzódnak meg a Bács és Szerém megyékben jelentkező *banales* mögött. Ha így volt is, önmagában ez a körülmény nem indokolhatta az árfolyammódosítást. Az ide vonható leletcsoportok (CNH II. 8/9, 21/22. sz.) veretei alig 0,02 g különbséggel közelítik a szlavóniai veretek legális súlyát, finomságuk sem marad amazoké mögött. Valószínűbb, hogy a báni dénár garasárfolyama a Duna és a Száva között a gyakorlatban egy dénárral felértékelődött ($1 \text{ gs} = 4$). Annál kézenfekvőbb ez a magyarázat, mert ha Budán egy 56 garasos kereskedelmi fizetőmárka értékében fogadtak el 200 (196) zágrábi dénárt — márpedig a tizedadminisztráció 1338—1342. évi elszámolásai mutatják, hogy elfogadták —, akkor a számítási árfolyam ott már pontosan $1 \text{ gs} = 3 \frac{1}{2}$ értékviszonyt vett fel, s így már az is érthető, hogy a még távolabbi Erdélyben — ahol a szlavóniai pénz a garas megjelenése előtt az egyedül kimagasló kereskedelmi értékpenz szerepét játszotta — a megismert $1 \text{ gs} = 3$ értékviszony mutatkozik. Önmagában a forgalmi értékviszony fokozatos „javulása” aszerint, ahogy a báni dénár helyi fizetőszközből különös becsű kereskedelmi pénzzé emelkedett, a pénzpiac regionális tagoltságának figyelmet érdemlő lenyomata.

Még figyelemreméltóbb, hogy a báni dénárnak a pápai tizedjegyzékekből kirajzolódó földrajza — a tagoltság ellenére is — szinte pontosan azt a kereskedelmi földrajzi szerkezetet reprodukálja, mely a 12. század közepéről (1154) a szicíliai arab geográfus, al-Idrisi összefoglalásában maradt fenn.¹⁴⁷ Ez a valószínűleg itáliai kereskedők információiból összeállított tábló az akkori Magyarország kereskedelmé-

¹⁴⁴ A zágrábi *computus*: $1 \text{ M} = 40 \text{ gs} = 200 \text{ d}$ (*solutio ille facta est semper M cum 5 pensis computando, vel per 40 grossos MV 172*), a baranyai: $1 \text{ M} = 48 \text{ gs} = 240 \text{ d}$ (*in quacunqve moneta facit M 6 pensas, et 10 parvi denarii, medii seu parvi Viennenses vocati, et duplicati, banales dicti, faciunt 1 grossum MV 316*).

¹⁴⁵ *Székely*: Banalmünzprägung, 108—109.

¹⁴⁶ *Schulek*: KR, 167—169. (Vö. fentebb 90 jz.)

¹⁴⁷ *T. Lewicki*: Polska i kraje sasiednie w swietle „Księgi Rogera”... al Idrisiego. T. I. Krakow 1945, 125, 131 s. köv.

nek egyik fő tengelyét — a Pozsony—Óbuda—Duna vonal és az akkor még virágzó orosz kereskedelem mellett — a Duna és a Tisza alsó folyása, s a Maros mentén jelölte ki, azzal a jellemzéssel is aláhúzva a szerkezet eme dél súlypontját, hogy „*Unkaria* országának nagyobb része a *Sanad* (= Maros) és a *Tisia* folyók mellett terül el”. A kiemelt kereskedelmi útszakaszok ebben a déli régióban egyrészt a Bács—Titel, a Keve—Frankavilla és a Frankavilla—Titel viszonylatok, másrészt a Tisza alsó folyásától és a Maros torkolatától keletre vezető útvonal. Ezen a tájon az útszakaszok mérföldekkel való jelölését már a napi járőföldek váltják fel: Kevétől (*Kauin*) Csanádig négy napi út vezet, innen pedig „a *Sanad* (= Maros) folyó mentén fölfelé haladva *Ualba* négy napi út; ez utóbbi jelentős és népes város a *Sanad* folyó mellett, attól északra fekszik”. A leírás nem hagy kétséget afelől, hogy *Ualba* város nevében — a Bácstól és Frankavillától (a Szerémségtől) kezdve részletezett szerkezet keleti súlypontján — Gyulafehérvárt ismerjük fel.

Az Idrisi-féle kereskedelemföldrajzi kép és közel két évszázaddal utóbb a báni dénárok által körvonalazott térség meglepően pontosan fedik egymást; a két időpont közt kereskedelemtörténeti szempontból szinte teljes a forrástalanság homálya. Nem önmagában a marosi útvonal kiemelkedése okozza a meglepetést; köztudomásúan ez volt a korai Árpád-kor óta Magyarország legfőbb „sútija”, mely a Bodrog megyét átszelő „Káliz úton” (Szeged—Bátmonostor) vezetett az ország közepe felé.¹⁴⁸ A mindkét tablón azonos módon Szlavónia felé elhajló ág érdemel különös figyelmet, melynek kereskedelemtörténeti háttere további vizsgálatra vár. A báni dénárok földrajza mindenesetre egy számon nem tartott kereskedelmi irányt jelöl ki, melynek funkciója kellett, hogy legyen a 14. században is — annak ellenére, hogy fontos csomópontjai (Gyulafehérvár, Csanád, Bács, Frankavilla) jól ismert módon a tatárjárás katasztrófa-területeihez tartoztak. Az Olt völgyében és Brassó közelében kirajzolódó báni dénárok viszont egy másik irányban sejtetnek új magyarázati lehetőséget. Brassó és egyáltalán a Szászföld havasalföldi kereskedelmének okleveles *terminus ante quem*-jei az 1358. és 1368. évi szabadalmak.¹⁴⁹ A báni dénárok kibocsátása azonban 1350 táján megszűnt; nehezen képzelhető el a *ban* („pénz”) szó mély meggyökerezése a román nyelvben, ha Erdély és a Havasalföld kereskedelme akkoriban nem tekintett vissza már legalábbis több évtizedes múltra. A pénztörténeti szerkezet a 14. századi Magyarország egy déli kereskedelmi régiójának körvonalait vázolja fel, melynek tengelye Zágráb felől a Szerémségen át és a Duna—Tisza—Maros völgyét követve egyrészt az erdélyi Szászföldön keresztül — talán már a 14. század első évtizedeiben — a Havasalföld felé, másrészt Erdély kereskedelmének belső tengelyén, a Maros völgyében, Beszterce felé vezetett.

¹⁴⁸ Györffy: TF I. 703, 708.

¹⁴⁹ ZW II. 152, 306.

FÜGGELÉK

A „tizedrészig égetett” (*decime combustionis*) finom ezüst erdélyi számításmódja (*computus*)

34 pro lottone - [12 3/4 pro lottone]

	kis d	ban ²	gs	lat	M
kis dénár	1				
banalis ²	2 $\frac{2}{3}$	1			
garas	8 = 3	1			
lat	34 (12 $\frac{3}{4}$) (4 $\frac{1}{4}$)	1			
márka	544	204 = 68	16	1	

A

Egy budai márka

finom ezüst	220,9840 g
544 kis dénár	222,6048 g
204 banalis ²	148,7568 g
	szinezüsttartalom

32 pro lottone - 12 pro lottone

	kis d	ban ²	gs	lat	M
kis dénár	1				
banalis ²	2 $\frac{2}{3}$	1			
garas	8 = 3	1			
lat	32 12 (4)	1			
márka	512	192 = 64	16	1	

B

Egy régi magyar márka
("Béla király márkája")

finom ezüst	207,1725/210,0179 g
512 kis dénár	209,5104 g
192 banalis ²	140,0064 g
	szinezüsttartalom

129 pro lottone - 11 pro lottone

	kis d	ban ²	gs	lat	M
kis dénár	1				
banalis ²	2 $\frac{2}{3}$	1			
garas	8 = 3	1			
lat	[29] 11 (3 $\frac{5}{8}$)	1			
márka	[464]	[176 = 58]	16	1	

C

Egy erdélyi márka

finom ezüst	186,0917 g
464 kis dénár	189,8688 g
176 banalis ²	128,3392 g
	szinezüsttartalom

A 15 latos (*sedecime combustionis*) finom ezüst erdélyi számításmódja (*computus*)36 pro lottone ~ 12 pro lottone

	kis d	ban ¹	gs	lat	M
kis dénár	1				
banalis ¹	3	1			
garas	8 = 2 $\frac{2}{3}$		1		
lat	36	12	(4 $\frac{1}{2}$)	1	
márka	576	192 = 72		16	1

D

Egy budai márka 15 latos
 finom ezüst 230,1916 g
 576 kis dénár 235,6992 g
 192 banalis¹ 175,0080 g
 szinezüsttartalom

33 pro lottone ~ 11 pro lottone

	kis d	ban ¹	gs	lat	M
kis dénár	1				
banalis ¹	3	1			
garas	8 = 2 $\frac{2}{3}$		1		
lat	33	11	(4 $\frac{1}{8}$)	1	
márka	528	176 = 66		16	1

E

Egy régi magyar márka
 ("Béla király márkája") 15 latos
 finom ezüst 215,8047/218,7687 g
 528 kis dénár 216,0576 g
 176 banalis¹ 160,4240 g
 szinezüsttartalom

[30 pro lottone] - 10 pro lottone

	kis d	ban ¹	gs	lat	M
kis dénár	1				
banalis ¹	3	1			
garas	8 = 2 $\frac{2}{3}$		1		
lat	30	10	(3 $\frac{3}{4}$)	1	
márka	480	160 = 60		16	1

F

Egy erdélyi márka 15 latos
 finom ezüst 193,8455 g
 480 kis dénár 196,4160 g
 160 banalis¹ 145,840 g
 szinezüsttartalom

A tanulmányban említett helynevek

Abafája	(Torda)	Brenndorf	Apalina
Alkenyér	(Szászsebes)	Unterbrodsdorf	Şibot
Alsómarosváradja	(Fehér)		Oarda de Jos
Alvinc	(Szászsebes)	Winzendorf	Vinţul de Jos
Angyalos	(Sepsiszek)		Anghelus
Apold I. Nagyapold			
Bacon I. Nagybacon			
Bánd I. Mezőbánd			
Barót	(Sepsiszek)		Baraolt
Bátos	(Kolozs)	Botsch	Batoş
Berény	(Szászváros)	Lammdorf	Beriu
Bergegye I. Mezőbergegye			
Beszterce		Bistritz	Bistriţa
Bibarcfalva	(Sepsiszek)		Biborţeni
Boholc	(Nagysink)	Buchholz	Boholţ
Brassó		Kronstadt	Braşov
Csanád I. Erdőcsanád			
Csikszentiván	(Marosszek)		Sintioana de Mureş
Darlac	(Küküllő)	Durless	Dirlos
Dedrád	(Kolozs)	Deutschzepling	Dedrad
Doborka	(Szászsebes)	Dobring	Dobírca
Ebes	(Küküllő)	Eppeschkdorf	Dumbrăveni
Ekemező	(Küküllő)	Grossprobstdorf	Tirnavă
Erked I. Szászkerked			
Erdőcsanád	(Torda)		Pădureni
Ernye I. Nagyernye			
Enyed I. Nagy- és Kisenyed			
Fajsz	(Küküllő)	Füssen	Feisa
Fülpös I. Magyar- és Szászfülpös			
Gerebenes	(Torda)		Grebenişul de Cîmpie
Harcó	(Marosszek)		Hărtău
Holcmány	(Újegyház)	Holzmenzen	Hosman
Hosszúaszó	(Küküllő)	Langenthal	Valea Lungă
Ida I. Kolozsnagyida			
Idecş	(Kolozs)	Eidisch	Idecşul
Igen	(Fehér)	Krapundorf	Ighiu
Kál I. Nyárádkál			
Kápolna	(Küküllő)	Kapellendorf	Căpîlna de Jos
Káposztásszentmiklós	(Marosszek)		Nicolleşti
Kerelő	(Küküllő)		Chirileu
Kisenyed	(Szászsebes)	Kleinegyed	Sîngătin
Kissajó	(Kolozs)		Şienţ
Kisselyk		Kleinschelken	Seica Mica
Kolozsnagyida	(Kolozs)	Grosseidau	Ida Mare
Koronka	(Marosszek)		Corunca
Kund	(Küküllő)	Reussdorf	Cund
Kutyfalva	(Torda)		Cuci
Lámkerék	(Szászsebes)	Langendorf	Lancrăm

Ludas	(Szászsebes)	Grossludosch	Ludoş
Ludvég	(Kolozs)	Ludwigsdorf	Logig
Madaras I. Mezőmadaras			
Magyaró	(Torda)	Haseldorf	Măierău
Marosszentgyörgy	(Marosszék)		Sfîntul Gheorghe
Marosszentiván	(Marosszék)		Sîntoana de Mureş
Marosszentkirály	(Marosszék)		Sîncraiu de Mureş
Marosvécs	(Torda)	Wetsch	Brîncovenesti
Medgyes		Mediasch	Mediaş
Ménes I. Mezőménes			
Mezőbánd	(Marosszék)		Band
Mezőbergenye	(Marosszék)		Berghia
Mezőmadaras	(Marosszék)		Mădăraş
Mezőménes	(Marosszék)		Hergheia
Mezőörményes	(Torda)		Urmeniş
Mezőszilvás	(Kolozs)		Silvaşul
Mezőújlak	(Kolozs)		Delureni
Mezőuraj	(Marosszék)		Oroiu
Mikefalva	(Küküllő)		Mica
Monora	(Küküllő)	Donnersmarkt	Mănărade
Muzsna	(Medgyesszék)	Meschen	Moşna
Nagyapold	(Szászsebes)	Grosspold	Apoldul de Sus
Nagybacon	(Sepsiszék)		Băţanii Mari
Nagyenyed	(Fehér)	Grossenyed	Aiud
Nagyernye	(Marosszék)		Ernei
Nagysajó	(Kolozs)		Şieu
Nagyszeben		Hermannstadt	Sibiu
Nyárádkál	(Marosszék)		Căluşeri
Nyárádszentanna	(Marosszék)		Sîntana Nirajului
Nyárádszentlászló	(Marosszék)		Sînvásii
Örményes I. Mezőörményes			
Petele	(Torda)	Birk	Petelea
Péterfalva	(Szászsebes)	Petersdorf	Petreşti
Radnótfája	(Torda)		Iernuţeni
Rehó	(Szászsebes)	Reichau	Răhău
Répás	(Kolozs)	Rübendorf	Rîpa de Sus
Romosz	(Szászváros)	Rumess	Romos
Sajó I. Nagy- és Kissajó			
Sámsond	(Marosszék)		Şincai
Sárpatak	(Torda)	Kothbach	Glodeni
Sebes	(Kolozs)	Ober-Schebesch	Sebiş
Sepsiszentgyörgy	(Sepsiszék)		Sfîntul Gheorghe
Sepsiszentiván	(Sepsiszék)		Sîntionlunca
Spring		Gespräng	Şpring
Szászkerked	(Kolozs)		Archiud
Szászfülpös	(Kolozs)		Filpişul Mic
Szászorbó	(Szászsebes)	Urwegen	Gîrbova
Szászpéntek	(Kolozs)	Pintak	Pinticu
Szászpián	(Szászsebes)	Deutsch-Pien	Pianul de Jos
Szászrégen	(Torda)	Sächsisch-Reen	Reghin

Szászsebes		Mühlbach	Sebeş
Szászváros		Broos	Orăştie
Szászveszős	(Küküllő)	Michelsdorf	Vesăuş
Szentanna I. Nyárádszentanna			
Szentgerlice	(Marosszék)		Gălăţeni
Szentgyörgy I. Marosszentgyörgy, Sepsiszentgyörgy			
Szentháromság	(Marosszék)		Troiţa
Szentimre I. Sepsiszentimre			Sîntimreu
Szentistván	(Marosszék)		Ştefăneşti
Szentiván I. Csikszentiván, Marosszentiván, Vajdaszentiván			
Szentkirály I. Marosszentkirály			
Szentlászló I. Nyárádszentlászló			
Szentmiklós I. Káposztásszentmiklós			
Szentsimon	(Marosszék)		Sînsimion
Széplak	(Küküllő)		Suplac
Szilvás I. Mezőszilvás			
Szövérd	(Marosszék)		Suveica
Teke	(Kolozs)	Tekendorf	Teaca
Toporcsa	(Szászsebes)	Tschappertsch	Topîrcea
Torja	(Kézdiszék)		Toria
Újlak I. Mezőújlak			
Uraj I. Mezőuraj			
Uzon	(Sepsiszék)		Ozun
Vajdaszentiván	(Torda)		Voivodeni
Váradja I. Alsómarosváradja			
Vécs I. Marosvécs			
Vesszős I. Szászveszős			
Vingárd	(Spring)	Weingartskirchen	Vingard

Енѣ Сѹч

**СЛАВОНСКИЕ БАНСКИЕ ДЕНАРИИ В ТРАНСИЛЬВАНИИ.
ИСТОРИЯ ТОРГОВЛИ В СВЕТЕ МОНЕТНОЙ ИСТОРИИ (1318—1336)
(Резюме)**

Неясным моментом в истории монет Трансильвании являются разные курсы монет. Один лот отождествлялся то 10, то 11 или 12 «древним банским денариям» (*antiqui banales*); то 32, то 33,34 или 36 королевским мелким денариям (*narvi denarii*). В последнем случае Балинт Хоман объяснил расхождение в курсах с колебанием стоимостного отношения между чеканной монетой и не обработанным чеканкой серебром.

Рассмотрев имеющиеся в обороте монеты в Трансильвании в 1330-ые годы, первая часть статьи доказывает, что монета со стоимостью: одна марка = 176 (*11 pro lottone*) (наличие этой стоимости можно доказывать с 1318-го года) тождественна славонскому банскому денарию. Финансовая ситуация в Трансильвании отличилась тем, что пришлось определить реальное стоимостное отношение между этой доброкачественной монетой и монетами, чеканными из низкокачественного серебра в отношении трёх видов марки (трансильванской, будайской и древней королевской).

Вторая и третья часть статьи доказывают, что эти разные курсы объясняются не «колебанием стоимостного отношения». Реконструируемые 6 подсчётов выражают реальную стоимость мелкой королевской монеты в отношении трёх видов марки и двух качеств высокопробного серебра (*argentum finum*). Реконструированные подсчёты публикуются в *Приложении*. Два разных подсчёта высокопробного серебра является в Венгрии необыкновенным. Такой родход здесь мотивируется двумя качествами высокопробности серебра славонских банских денариев.

На основе анализа переписей десятин трансильванского епископства, сделанных по желанию папства в 1332—1336-ые годы, четвёртая часть статьи доказывает, что «древние банские денарии», которые можно отождествлять славонским монетам и монеты, чеканные в городе Верёце (*banales Verecenses*) распространились в первую очередь в трёх областях Трансильвании: вокруг верхнего течения реки Марош, на берегах двух Кюкюллё и в южной части Трансильвании, на Земле саксонцев. Сюда причисляется несколько секейских деревень, которые располагаются на границе между Землёй секеев и Барцашагом (Burzenland).

В пятой части статьи автор отображает результаты анализа на карте и подробно показывает, что география славонских банских денариев — торговых денег Трансильвании — точно отражает структуру торговли Трансильвании. Начало главного стержня распространяется на берегу Мароша, от города Дева до Дюлафехервара (Karlsburg, Alba Iulia). Здесь он расходится по двум направлениям: одна ведёт дальше в направлении Надьсебена (Hermannstadt, Sibiu) и Брашшо (Kronstadt, Brasov), а другая ведёт на берегу Мароша в северо-восток, у города Сасреген (Sächsisch-Reen, Reghin) поворачивается в направлении Бестерце (Bistritz, Bistrița). Восточную ветвь этой последней линии представляет собой долина двух Кюкюллё.

В шестой части статьи — опираясь уже и на археологические находки — автор показывает, что распространение славонских банских денариев обрисует более обширный южный торговый район средневековой Венгрии, который связывал Славонию с Трансильванией через комитатов Пожега, Валко, Вач и Серем, вдоль нижнего течения рек Дунай и Тисса, а потом реки Марош. По сообщению арабского историка ал-Идриси начала торговой структуры, которая вырисовывается в 1330-ые годы на основе распространения банских денариев, возникли уже в середине 12-го века. В то же время лингвистическая точка опоры (слово *бан* закоренело в румынском языке в смысле «деньги») показывает, что начала торговли Трансильвании с Валахией возникли гораздо раньше, чем середина 14-го века.

Jenő Szűcs

DENIERS DU BAN DE SLAVONIE EN TRANSYLVANIE.
HISTOIRE DU COMMERCE PARTANT DE L'HISTOIRE MONÉTAIRE
(1318-1336)

(Résumé)

Dans l'histoire monétaire de la Transylvanie du 14e siècle les multiples cours des monnaies présentent un point obscur. Des « anciens deniers du ban » (*antiqui banales*) on comptait dans un loth tantôt 10, tantôt 11 ou 12 pièces, des petits deniers royaux (*parvi denarii*) tantôt 32, 33, 34 ou 36 pièces. Les cours du marc changeaient entre 160, 176, 192, respectivement entre 512, 528, 544, 576 deniers, ce que Bálint Hóman expliquait par les fluctuations des rapports de valeur entre monnaie battue et argent non battu.

Dans la première partie de l'étude l'auteur passe en revue les monnaies en cours en Transylvanie dans la décennie de 1330, et démontre que la monnaie dont le cours, un marc = 176 (*11 pro lottone*), est démontrable à partir de 1318, est identique aux deniers du ban de Slavonie. La situation financière en Transylvanie était déterminée par le fait qu'il fallait mettre au point, par rapport à trois poids de marc (marcs transylvain et de Buda et l'ancien marc royal), les valeurs réelles entre la monnaie de bonne qualité et les menues monnaies battues d'argent fort ordinaire.

Dans la deuxième et troisième parties de l'étude l'auteur démontre que les différents cours ne reflètent pas de « fluctuations des rapports de valeur », mais que les six méthodes de calcul, qui peuvent être reconstituées, expriment la valeur réelle de la menue monnaie royale sous l'aspect de trois sortes de poids de marc et de deux sortes de qualité de l'argent fin (*argentum finum*). Les méthodes reconstruites de calcul sont publiées dans l'*Appendice*. Les deux sortes de calcul de l'argent fin, d'ailleurs inhabituelles en Hongrie, étaient motivées par les deux sortes de finesse de l'argent des deniers du ban de Slavonie, en circulation.

Dans la quatrième partie de l'étude sont analysés les registres des dîmes ecclésiastiques du diocèse transylvain (1332-1336), partant desquels l'auteur démontre que les « anciens deniers du ban » identifiables à la monnaie de Slavonie et les monnaies de « Veröce » (*banales Verecenses*) étaient admis en paiement avant tout dans trois régions de la Transylvanie: dans la haute région de la rivière Maros, le long des deux rivières Küküllő, et en région saxonne dans le Sud de la Transylvanie, y compris encore quelques villages des Terres Sicules et de Barcaság (Burzenland).

Dans la cinquième partie de l'étude les résultats, projetés sur carte géographique, montrent en détails que l'expansion géographique des deniers du ban de Slavonie — monnaie du commerce en Transylvanie — reflète avec exactitude le système commercial en Transylvanie. Le principal axe de ce système commence à Déva, va le long de la rivière Maros jusqu'à Gyulafehérvár (Karlsburg, Alba Iulia) où il bifurque; une de ses lignes conduit à Nagyszeben (Hermannstadt, Sibiu) et Brassó (Kronstadt, Braşov), l'autre suit la rivière Maros vers le Nord-Est, et à Szászrégen (Sächsisch-Reen, Reghin) tourne vers Beszterce (Bistriţa). La branche orientale de cette dernière ligne est la vallée de la rivière Küküllő.

Dans la sixième partie de son étude l'auteur se sert aussi des fouilles archéologiques pour montrer que la diffusion des deniers de Slavonie représente une plus large région commerciale dans le Sud de la Hongrie médiévale, qui réunit la Slavonie à la Transylvanie par les comitats Pozsega, Valkó, Bács et Szerém, le long du bas Danube et de la basse Tisza et ensuite de la rivière Maros. Selon la description de l'Arabe al-Idrisi, dès le milieu du 12e siècle s'étaient tracées les bases du système commercial qui se dessine aux environs de 1330, fondé sur l'expansion des deniers du ban. Les données linguistiques par contre (le mot *ban* incorporé dans la langue roumaine dans le sens de « argent ») montrent que l'on peut dater de bien avant le milieu du 14e siècle les débuts du commerce entre la Transylvanie et la Valachie.

A NEMZETKÖZI MUNKAMEGOSZTÁS SZERVEZETI KIÉPÜLÉSÉNEK KEZDETEI A KÉSŐKÖZÉPKORI EURÓPA ÉSZAKI FELÉN

Az utóbbi évtizedek történeti szakirodalmában általánosan kialakult az a nézet, hogy az európai társadalmaknak a 10. századtól kezdődő első nagy virágkorát a 14. század első felében a gazdasági depresszió, a nemesség, az államhatalom, a hétköznapi élet megszokott rendjének válsága váltotta fel. Az élénk nemzetközi vita is jelzi, hogy a kérdés kutatóinak véleménye megoszlik a krízis okát, kezdetét, lefolyását és következményét illetően, s ki-kí a feudális társadalom általános krízise vagy szűkebb értelemben a nemesi életforma, a feudális államszervezet, a mezőgazdaság, a népességnövekedés, a pénzügyi műveletek stb. krízise mellett foglal állást. Sokan az okokat a 14—15. századi európai történelem kétségtelenül nagyhatású eseményeiben, a százéves háborúban, a nagy parasztfelkelésekben, a rózsák háborújában, a városi mozgalmakban vélték felismerni, de mindenekelőtt az 1347—1351-es nagy európai pestisjárvány által előidézett hatalmas emberveszteségben látták azt a legfőbb tényezőt, amely megbontotta a virágzó középkor államainak organikus fejlődését, és válságba sodorta a gazdaság hagyományos rendszerét. M. M. Kovalevszkij által elemzett 14. századi krónikairódalom is mutatja, hogy maguk a kortársak, az események túlélői is a pestisjárványokban látták az elkövetkezendő nehéz évtizedek magyarázatát, mikor Boccaccio szavaival „az isteni és emberi törvények jeles tisztessége szinte összeomlott és semmivé lett”.¹ A járványok demográfiai hatása csakugyan megrendítő. A több hullámban támadó pestis az európai népesség egyharmadát, más vélemények szerint közel felét pusztította el, VI. Kelemen pápa pedig 42 836 486 lélekre becsülte a halottak számát. E döbbenetes számadatok hatása alól a történész kétségtelenül nehezen tudja magát kivonni, s ezért különösen jelentős

¹ A későközépkori európai krízis szakirodalmához l. *Cherubini, G.* 1974. 660—670.; *Graus, Fr.* 1969.; *Kriedte, P.* 1981. 42—46.; *Zientara, B.* 1960. 262—274.

A késő középkori pestisjárványok történetét dolgozták fel: *Carpentier, E.* 1962. 1062—1092.; *Cipolla, C. M.—Drohnt, I.—Postan, M. M.—Wolff, Ph.* 1950. 55—80.; *Biraben, N.* 1975.; *Beloch, J.* 1900. 405—423, 765—786.; *Helleiner, K.* 1954. 254—269.; *Kelter, J.* 1953. 1616—208.; *Klaveren, J.* 1967. 187—202.; *Mols, R.* 1954—1956.; *Russel, J. C.* 1958.; *Samsonowicz, H.* 1963. 523—555.; *Reinecke, H.* 1973. 256—302.; *Unger, W. S.* 1918. 475—506.; *Unger, W. S.* 1913. 745—764.; *Sticker, G.* 1908—1912.; *Werveke, H. van* 1950.; *Zaddach, B.* 1971.

A 14. századi európai krónikához l. *Kovalevszkij, M. M.* 1911. 220.

H. Pirenne-nek az 1910-es években tett megállapítása, hogy a középkori gazdaság és társadalom egyensúlyzavarairól beszélhetünk, ami már a 14. század első évtizedétől, valószínűleg az 1315—1317-es nagy európai éhínségtől fellépett. Azóta a holland és belga történettudomány, részben a pirenne-i indíttatásra, feltárta a 14—15. század válságos éveinek történetét, így a németalföldi gazdaság kritikus időszakai voltak az 1302—1317, 1338—1370, 1380—1390, 1400—1405, 1415—1417, 1437—1439, 1481—1483 és 1488—1490 közé eső évek; s a németalföldivel közel egy időben hasonló jelenségek léptek fel Északnyugat-, Nyugat-Európa más régióinak gazdasági életében.² A nagy európai pestisjárvány csak egy végső lökést adott a társadalom rejtett gazdasági egyensúlyának megbomlásához, s a 14/15. század válságos éveit tekintve egy időben elnyújtottabb, strukturális krízisről beszélhetünk, amelyet külső tényezők önmagukban nem váltottak volna ki.

A mezőgazdaság szférájában megfigyelhető jelenségek — népességcsökkenés és szekuláris dekolonizáció, a falu településszerkezetének átalakulása, pusztasodás, talajerózió, a szántógazdálkodás és az állattenyésztés arányainak megváltozása, a mezőgazdasági termelvények árának csökkenése, a földbérlet és járadékok csökkenése, a napszámberék emelkedése — kétségtelenül a depresszió tünetei, s a középkori Európa agrárius jellegénél fogva ezek mély hatást gyakoroltak a gazdaság más területeire is.

Azonban a város és a vidék közötti cserearányok megváltozása, a textilipar, a bányászat, a fémfeldolgozás terén végbement technikai újítások, a távolsági kereskedelem térbeli kiterjedése révén a középkori városfejlődésben nem jelentkeznek a gazdasági depresszió tünetei, s ha vannak is lemaradók — mint Troyes, Bar-sur-Aube, Lagny-sur-Marne, Provins és mások — az általános gazdasági prosperitás tovább folytatódott. Az ipari és az agrárszektorban végbemenő ellentétes folyamatok miatt nem beszélhetünk a feudalizmus általános kríziséről, hiszen a város lakosaival, gazdaságával, partikuláris jogaival része a feudális gazdasági-társadalmi formációnak, s ha bomlasztja is annak tradicionalizmusát, egyúttal be is épül a feudalizmus változó, fejlődő rendszerébe. Az európai gazdaság erővonalainak átrendeződése a nemzetközi kereskedelem hálózatában alapvető változásokat idézett elő, de ami az egyik régióban a középkori „kereskedelmi forradalom” megszűntét, másutt, mint Észak-Itáliában, a Londontól Novgorodig, Stockholmtól Krakkóig terjedő Hanza-területen a városi gazdaság és a távolsági kereskedelem új expanziójának kezdetét hozta.

² H. Pirenne elméleteinek legteljesebb összefoglalását l. Pirenne, H. 1963. 141.

A németalföldi, különösen a flandriai válságperiódusokhoz l. Scholliers, E. 1960.; Verhulst, A. 1964. 205—235.; Verhulst, A. 1964.; Wee, H. van der 1965.; Wee, H. van der 1978.; Wee, H. van der 1963. 209—225.; Wee, H. van der 1963. Vol. 1—3.; Werveke, H. van 1959. 5—14.; Werveke, H. van 1967.

I. A hansától a Hanzáig

A 14. század első évtizedeitől a Balti-tenger vidékének és a Baltikumnak hatalmi-politikai viszonyaiban, a gazdasági kapcsolatok rendszerében alapvető változások mentek végbe. Ezeknek a változásoknak egyik fő részese a városok és városszövetségek gazdasági érdekközössége: a Hanza volt. Eddig az ideig a *hansa* kifejezést, a vándorkereskedők felfegyverzett csapatára, nemzetközi kereskedelmi jog jelölésére, kereskedőgildére vagy bizonyos vámilleték megnevezésére egyaránt használták, s az Európa nyugati felén általánosan elterjedt szó kialakulásának helyét sem német területen kell keresnünk.³ A 14. század közepéig az alsó-szász, wesztfáliai, vend, porosz, livlandi, mecklenburgi, brandenburgi és Zuiderzee-i városok és városszövetségek gazdasági érdekközösségét nem nevezték Hanzának.

A 11. században Valenciennes kereskedői alapítanak *hanseurs*-t, ami ekkor a Karoling-korig visszanyúló kereskedői szokásjog kodifikálása, s egyúttal a korai feudális hierarchiába nem illeszkedő réteg társadalmi helyzetének, jogainak törvényesítése volt.⁴ Saint-Omer 1127. évi privilégiumából egyértelműen kitűnik, hogy a *hansa* lokális kereskedelmi jogot jelölt.⁵ Ezt az értelmezést támasztja alá Heinrich der Löwe Lübecknek adományozott, 1188. évi privilégiuma is, melyben éppen ez alól mentesíti a városba érkező kereskedőket.⁶ Először a 13. század közepén, Gentben értettek a *hansán* kereskedőtársaságot, s a *mercatores de XVII villis*, vagyis Artois, Ponthieu, Vermandois, Champagne és Lotharingia tizenhét városának kereskedőit egyesítő testülete ugyanebben az időben bukkant fel.⁷ A későbbi Hanza-szövetség magját alkotó Lübeck és Hamburg néhány évtizedes késéssel követte ezt a fejlődést. III. Henrik 1266-ban engedélyezte a hamburgi kereskedőségnek, hogy Londonban egy *hansát* alapítsanak, s 1267. január 5-én ugyanezt a jogot adományozta a lübeckieknek is.⁸ A német városok kereskedőgildéinek korporációja, vagyis azoknak a városoknak

³ Daenell, E. 1905—1906. Bd. 2. 269.; Doehaerd, R. 1951. 18—28.; Pirenne, H. 1963. 78—79.; Werveke, H. van 1958. 7—20.; Werveke, H. van 1955. 572.

⁴ Ennen, E. 1953. 165—179.; Ennen, E. 1972. 143—146.; Frölich, K. 1972. 15—35.; Pirenne, H. 1939. Tom. 1. 199., Tom. 2. 60., 406.; Planitz, H. 1980. 332—336.; Schneider, J. 1955. 407.

⁵ Ganshof, F. L. 1972. 203—225.; Werveke, H. van 1955. 554.

⁶ „... kereskedők egy egész szász dukát lefizetése ellenében szabadon járhatnak kelhetnek és vámmentesek *Ertheneburch* kivételével, ahol 5 dénárt tartoznak fizetni minden szekér után... Rutének, gótok, normannok és más keleti népek vámmentesen és *hansa* nélkül az említett városhoz jöhetnek és szabadon távoznak.” LUB I. Nr. 7.

Ld. ehhez Reibstein, E. 1956. 50.

⁷ Barthold, F. W. 1862. Bd. 1. 198—199.; Reibstein, E. 1956. 47.; Werveke, H. van 1958. 16.

A flandriai hansa, nevezetesen Dixmuiden, Brugge, Gent, Ieper és Dounai londoni privilégiumait l. HUB I. Nr. 528. (1259. aug. 6.) és Nr. 547. (1260. márc. 1.)

Hozzá kell azonban tenni, hogy több város kereskedőit egyesítő gildék már néhány évtizeddel korábban léteztek, azonban a privilégiumok egy része nem használja ennek a társulási forma megnevezésére a *hansa* kifejezést. L. pl. Elenchus, 1967. Nr. 24., 36., 58., 59., 67., 82. és 151.

⁸ „A nemes férfit Albert braunschweigi herceg kívánságát szívesen fogadván, meghagyjuk magunk és örököseink javára, hogy a herceg különleges pártfogását élvező hamburgi kereskedők *hansá*-jukat mind

szövetsége, akiknek az angol uralkodók korábban hansa-jogot adományoztak, Londonban 1282-ben jött létre.⁹ A privilégium értelmezése meglehetősen kétértelmű, minthogy a nevezett londoni német kereskedők mellett, *omnibus mercatoribus et sociis suis de Hansa . . . de partibus Alemanie . . . quibuscumque et quandocumque confluentibus . . . ad civitatem (Londinium F. L.)* adományozza a jogot. A későbbi, I. Edward által adományozott privilégium megfogalmazása egyértelmű, a jogok azokat illetik, akik *mercatores regni Alemannie, illos scilicet, qui sunt de gilda Teutonicorum et de havnca Alemannie in Londinia*.¹⁰ Minden bizonnyal az 1282-es privilégiumot is így kell értelmeznünk, s így lehetett természetes az oklevél megfogalmazóinak is, hogy nem általában a német kereskedők rendelkeznek a fenti jogokkal, hanem csak azok, akik a londoni *gildhalle* birtokosai.¹¹ II. Edward 1317. június 27-én kelt privilégiuma *mercatores Alemannie, qui sunt de hansa London* kifejezést használja, vagyis itt is kizárólag a londoni hansa német kereskedőiről történik említés, s az uralkodó határozottan elrendeli, hogy a szabadságok kizárólag a *gildhalle* tagjaira vonatkozzanak.¹² A későbbi oklevelek is ezt az értelmezést támasztják alá; először 1366-ban találkozunk olyan forrással, hogy a Hanza-privilégiumot, valamint a német jogot és szabadságot együtt említik, s egy 1389-ben kelt oklevélben a Hanza- és a német jogot azonosítják.¹³

A Hanza 14. század első feléig terjedő előtörténete nem mutat lényeges különbségeket más nyugat-európai város, városok kereskedősége által létrehozott intézményeihez képest, csak a század közepétől válik a kereskedőgildék, városzövetségek hatalmán és szervezetségén túlmutató gazdasági-politikai szervezetté. Először az 1358. január 20-i lübecki gyűlés határozatai között bukkantak fel a *stad von der Dudeschen hense, alle koplude van Alemanien, de in der Dudeschen hense synt*

maguk között, mind országunkban megtarthatják, amennyiben azon kereskedők a mi és örökösaink általános szokásai szerint cselekszenek, vagyis kötelezettségeiket és vámjaikat teljesítik és leróják.” HUB I. Nr. 633. vö. Nr. 636.

Pauli, R. 1872. 15—20.

⁹ Az 1282 júniusában Londonban kelt oklevél tulajdonképpen a *Bissopesgate* felépítése és őrzése körül a Hanza-kereskedők és a londoni polgárság között támadt ellentéteket rendezni, s ennek kapcsán foglalja írásba a *hansa de partibus Alemanie* jogait a városban. S bár ez az első fennmaradt írásos emlék a londoni német Hanza kereskedőiről, de az oklevél tartalma valószínűsíti, hogy a szervezet már néhány évvel, esetleg évtizeddel korábban létrejött. HUB I. Nr. 902.

Lemosse, M.—Boulet, M. 1950. 320—321.

¹⁰ HUB I. Nr. 1306.

¹¹ *Friedland, K.* 1958. 25.

¹² HUB II. Nr. 305., 462.

Az utóbbi forrás egyben azt is mutatja, hogy a késő középkori kereskedelmi kiváltságok és kiváltságosok körét nem szabad a tételelesen megfogalmazott jogok alapján leszűkítve értelmeznünk, s ha időről időre történtek is kísérletek a privilégiumok betű szerinti betartására, a gyakorlat mindig túllép a korlátozásokon.

¹³ „... a Római Birodalom városainak, tartományainak, vagy falvainak kereskedőközösségeit különböző német jogok illetik...” HUB IV. Nr. 965., 980.

kifejezések.¹⁴ Valdemar Atterdag 1362. november 10-i fegyverszünettervezete, majd a november 16-i fegyverszüneti szerződés is így fogalmaz: *alle steden unde luden, de in Dudesche hense syn*, vagyis a dán uralkodó mintegy elismerte ezzel az újonnan kialakult gazdasági-politikai szervezet legitimitását.¹⁵

Voltaképpen mi is a Hanza? A történészek számára ez a század első évtizedéig nem volt kérdéses, egyértelműen városszövetséget láttak benne, s így szerepel ma is a legtöbb kézikönyvben. W. Bode (1926) tanulmánya óta ez a hit meglehetősen megrendült, s anélkül, hogy végleges eredményt hozott volna, a szaktudományban széles vita alakult ki a problémáról.¹⁶ Az egyértelmű, hogy a Hanza lényegesen szélesebb jogkörrel rendelkezett, más gazdasági és politikai indítással keletkezett, sokkal nagyobb földrajzi keretek között működött, mint az előző évszázad közepétől kezdve kialakuló városszövetségek, bár ezek kétségtelenül nagy hatást gyakoroltak a Hanza szervezeti fejlődésére. A jogtörténeti felfogás egyes képviselői szerint, miután a Hanza külföldi hatalmakkal, mint szuverén tárgyaló, szerződéseket, szövetségeket, békéket kötött, háborúkat indított, egy legitim államhatalomnak kell tekintenünk.¹⁷ Ennek nyomán születtek meg a *Städtebund*ot felváltó, s meglehetősen erőszakoltnak tűnő *Halbstaat*, *Bundesstaat*, *Staatenbund* kifejezések.¹⁸ A 14. század első felében a kereskedelem technikai és szervezeti fejlődésével a Hanza már több, mint az *universitas mercatorum Romani Imperii Gotlandiam frequentantium*, s a század végére a városok és városszövetségek interregionális szerveződésének irányába kezd eltolódni, bár sokszor még ekkor is fontosabb a városok érdekeinek egyeztetésénél a kereskedőség, a *ghemenen koplude* gazdasági tevékenységének összehangolása. Jól mutatja ezt Valdemar Atterdag már idézett békeokmánya, hol még a *stede unde lude* teljesen egyenrangú fogalmak.¹⁹ A közös kereskedelmi érdekek, a külföldi privilégiumok védelmében elrendelt politikai akciók gyorsították, hogy valóban *stede van der dudeschen hense* válják a Hanzából. A Flandria ellen 1358 és 1360 között megszervezett első kereskedelmi zárlat, 1367-ben, a Kölni Konföderáció létrehozása döntő lépés volt ezen az úton; ebben az időben jelenik meg a forrásokban az egyes városok neve mellett a gazdasági és politikai érdekközösség kialakulására utaló *hensestede* kifejezés. Hasonló gazdasági és kereskedelmi célok, a külföldi privilégiumok közös védelme kapcsolta össze az eltérő jogú és politikai státusú városokat, területeket, s ez adott a Hanzának össz-szövetségi jelleget. A 30 nagy és több mint másfélszáz kisebb város közül csak a néhány birodalmi város élvezett nagy önállóságot, a többi királyságok, hercegségek, grófságok, egyházi területek és hasonló részeként korlátozottabb autonómiával és cselekvőképességgel rendelkezett. A Hanzához tartozó városok

¹⁴ HR I. I. Nr. 212., 213.; HUB III. Nr. 396., 414.

¹⁵ HR I. I. Nr. 277., 278.

¹⁶ Bode, W. 1926. 71.

¹⁷ Reibstein, E. 1956. 39.

¹⁸ L. pl. Vogel, W. 1915. 266.; Mottek, H. 1977. Bd. 1. 193—194.

¹⁹ L. a 15. számú lábjegyzetet.

jogait vizsgálva, egyaránt megtaláljuk a lübecki (rigai), a magdeburgi (kulmi, neumarki, brandenburgi stb.) a flamand, a gelderni, az aacheni, a friz, a kölni, a dortmundi, az overijsseli jogú városok sokaságát.²⁰ Az állami jelleg hangsúlyozása már a fenti sajátosságok miatt is indokolatlan, ezen felül még egységes alaptörvénnyel, a kereskedelem területén kívül eső joggal, végrehajtó és törvényhozó hatalommal, közös pénzrendszerrel, azaz az önálló államiság elengedhetetlen kellékeivel nem rendelkezett. A Hanza-városok csak a kereskedelmi zárlatok és — háborúk, a forgalom biztonsága érdekében hozott intézkedések végrehajtása idején kapcsolódtak össze a politikai szövetség szorosabb szálaival. A kereskedelmi kapcsolatok sokfélesége ugyanakkor az egyes városok közötti összetartóerőt gyengítette. Köln és a porosz Hanza-városok az angliai kereskedelemben voltak érdekelve, s az utóbbiak összefonódása a holland és zélandi gazdasággal már a 14. század második felétől elkezdődött, azonban Köln — a porosz Hanza városokkal szemben — földrajzi fekvése miatt az Øre- és Beltsund szabad hajóforgalmában kevésbé volt érdekelve. Lübecket kereskedelmi érdekei északon és keleten mindenekelőtt a Schonen-félszigeten, Bergenhez és Novgorodhoz kötötték, de a novgorodi kereskedelemben egyre inkább egyeduralomra törekvő livlandi Hanza-városok jelentős gazdasági pozíciókat hódítottak el a várostól. A mecklenburgi, a porosz és a livlandi Hanza-városoknak saját fejedelmük hatalmi politikájára is tekintettel kellett lenniük, s a városokra nehezedő politikai nyomás a 15. századtól, a központosított államhatalom kialakulásának korától csak erősödött. Hatalmuk és cselekvési szabadságuk kiterjesztésére törekvő uralkodók céljait a Hanza interregionális szervezete sokszor akadályozta, de a fejedelmeknek a városaikkal eltérő politikai érdekei kényszerítették például semlegességre Lübecket, Rostockot és Greifwaldot Erik Medved valamint az észak-német fejedelmi koalíció Stralsund és Wismar ellen, a 14. század első két évtizedében viselt háborújában. Hasonló okból maradtak semlegesek a porosz, a livlandi és a mecklenburgi Hanza-városok az 1426 és 1435 között a vend Hanza-városok Dánia elleni háborújában, vagy a vend Hanza-városok a porosz rendek és Lengyelország, valamint a Német Lovagrend tizenhárom éves küzdelme idején. Nem működött a Hanza érdekközösség akkor sem, mikor Margittal, a három skandináv ország királynőjével a gotlandi Vitalien-bruderek ellen szövetkező porosz és vend Hanza-városok hadiflottája az Északi Unió királysággal szemben földesurakat „támogató” Rostock és Wismar flottájával ütközött meg.²¹ A Hanza nem volt más, mint a Balti- és Északi-tenger, a Rajna vidékén, a Baltikumban, Alsó-Szászországban, Westfáliában, Brandenburgban, Mecklenburgban, Pomerániában, Poroszországban, Livlandban, Geldernben, Drentében, Groningenben és Frizlandban fekvő városok és városzövetségek érdekközössége, melynek fő célja az együtt szerzett külföldi privilégiumok, a távolsági kereskedelem, a közlekedés és iparüzés biztonságának idegen hatalmakkal és kereskedőkkel szembeni védelme, belpolitikai tekintetben

²⁰ *Ebel, W.* 1972. 255.; *Aubin, H.* 1972. 245—251.; *Reinecke, H.* 1972. 135.

²¹ *Daenell, E.* 1905—1906. Bd. I. 124.; *Fritze, K.* 1961. 93.; PUB III. Nr. 1779. A—L.

pedig a feudális környezetben a városi autonómia biztosítása és a kereskedőarisztokrácia hatalmának fenntartása.²² Hatalmi-politikai státusát az a gazdasági munkamegosztás biztosította, amely a Balti-tenger vidéke, a Baltikum és Északnyugat-Európa között a 14. század közepétől kezdett fejlettebb formát öltetni, s ennek volt organizátora a városok és városzövetségek érdekközössége.

A szakirodalom összesen 199, Európa északi felén fekvő várossal állapította meg, hogy a Hanzának az 1648-as westfáliai békéig terjedő története során a szövetségnek tagja volt, vagy kereskedők élvezve a külföldi privilégiumokat, ahhoz tartozónak mondták magukat.²³ A szövetség tagjának számított az a város:

1. Amely már a kezdetektől, vagyis 1358-tól így ismert.

2. Amelyet saját kérésére, hivatalosan vett fel sorai közé a Hanza-gyűlés.

3. A kisebb városok sokasága, amelyek mindenféle hivatalos eljárás, a hadviseléshez, a diplomáciai szolgálatok költségeihez való hozzájárulás nélkül is a Hanza tagjának tekintettek.²⁴

A 14–15. század során nem készült olyan összeírás, amely a szövetséghez tartozó városokat felsorolta volna, illetve erősen hiányosak azok a listák, amelyek a katonai terhek elosztását, a Hanza-gyűlésre meghívott városok nevét tartalmazzák; ezért nem tükrözik a Hanza tényleges nagyságát. Ezekben az összeírásokban legfeljebb 60–80 város neve fordul elő; s Lübeckhez írt levelében maga VI. Orbán pápa is a várost egy *77 jó várost* egyesítő liga fejének nevezi. A bruggei kontor tisztségviselői 1469-ben *72 jó várossal* és számtalan kisvárossal tesznek említést, amelyek a Hanzához tartoznak, de más források ugyanebből az évből 67 város nevét tartalmazzák.²⁵ Néhány terület Hanza-városainak számát viszont pontosan ismerjük. Poroszországban a szövetségnek hat tagja — Danzig, Elbing, Braunsberg, Königsberg, Kulm és Thorn — volt, bár az 1233. évi kulmi oklevélben a Német Lovagrend nagymestere az ország valamennyi városának biztosította azokat a privilégiumokat, amelyek lehetővé tették volna a lokális és regionális kereskedelem szféráiból való kilépést, de a hat porosz város gazdasági hatalmával élve elzárta a többiek elől a nemzetközi kereskedelembe történő bekapcsolódás lehetőségét. Lengyelországban és Sziléziában mindössze kettő, Krakkó és Boroszló. Skandináviában négy, Kalmar, Nyköping, Stockholm és Visby tartozott a Hanzához. Livlandban némiképp már bonyolultabb a helyzet. Itt Riga, Reval, Dorpat és Pernau teljes jogú tagja a Hanzának, de rajtuk kívül még hét kisebb város is részt vesz a livlandi városok részgyűlésein, s a négy nagyváros küldöttei a Hanza-gyűlésen valamennyi livlandi várost képviselik. Hátsó-Pomerániából 12 város volt tagja a Hanzának, az elő-pomerániai és mecklenburgi Stralsund, Greifwald és mások a Lübeck vezette vend Hanza-városokhoz tartozott Hamburggal

²² Brandt, A. von 1962. 7—10.; vö. 1963. 24—30.; Fritze, K. 1967. 8—12.; Olechnowitz, K.—F. 1965. 3—7.

²³ Dollinger, Ph. 1964. 530—531.

²⁴ Dollinger, Ph. 1964. 114—115.

²⁵ Dollinger, Ph. 1964. 113.; HUB IX. Nr. 671. § 2.

és Lüneburggal együtt. A fenti területeken fekvő városok esetében tehát meglehetősen pontossággal meg tudjuk állapítani a Hanzához tartozás kezdeteit, a kereskedelemben és a politikában betöltött szerepüket. Viszont Köln, Bréma, Dortmund, Braunschweig és még néhány nagyvároson kívül még vagy másfélszáz weszfáliai, brandenburgi, Rajna-vidéki, Zuiderzee-i, alsó-szászországi és más középnémet területeken fekvő várost — Hanza-gyűlésen való részvétel, a katonai és diplomáciai kiadásokhoz való hozzájárulás nélkül is — a Hanzához tartozónak tekintettek. A városok döntő többsége — minthogy nem látogatta a Hanza-gyűléseket, s meghívót sem kapott — nem vett részt a Hanza gazdaság- vagy hatalmi politikájának alakításában, háborúkban és békekötésekben; a szövetséghez való tartozásuk a kereskedelmi jogok külföldi gyakorlásában fejeződött ki. Vagyis ezek a városok inkább a kontorokat látogató kereskedők, mintsem a Hanza-gyűléseken alkalmilag résztvevő delegátusaik révén tagjai a Hanzának.

A Hanza-városok legfőbb fóruma, a fiktív érdekközösség megtestesítője az 1356 óta rendszeresen ülésező Hanza-gyűlés volt. A városok közösségét érintő minden alapvető gazdasági és politikai kérdésben, kereskedelmi szerződések kötésében, privilégiumok megerősítésében, külföldi hatalmakkal, városokkal folyó tárgyalásokban, a békekötésekben és háborúk indításában, kereskedelmi blokádok elrendelésében, új városok felvételében, régiek kizárásában egyedül a Hanza-városok gyűlése volt illetékes. Ugyanakkor az érdekközösség fiktív jellegét azért is szükséges hangsúlyozni, mivel a közel kétszáz város ügyeit tárgyaló Hanza-gyűlés a valóságban alig volt több, mint 15—20 nagyváros politikai fóruma. A 14. század második felében és a 15. század folyamán megrendezett 67 Hanza-gyűlésen alkalmanként nem több, mint 10—20 város küldte el a képviselőit. A Hanza történetének legnagyobb politikai győzelmét szentesítő 1370-es stralsundi békét 23 város kötötte a többi város nevében; s ritka kivételnek számít az 1441-es és az 1447-es lübecki gyűlés, ahol 33, illetve 39 város képviselői találkoztak. Az egyes gyűlések végzéseit alapvetően néhány nagyváros — Lübeck, Köln, Stralsund, Dortmund, Braunschweig és Danzig — képviselői hozták, szóhoz jutottak még Wismar, Rostock, Königsberg, Thorn, Riga, Reval, Dorpat, Deventer, Kampen, Bréma, Hamburg, Osnabrück, Lüneburg és Magdeburg követői is, de a többi másfélszáz város esetenként jelentéktelen, vagy semmiféle befolyást nem tudott gyakorolni az úgynevezett közös Hanza-politika alakulására. Számos kérdésben viszont az egyes harmadok, vagy hatodik részgyűléseinek döntése, még ha szembe is került a „közös érdekekkel”, a kereskedelmi gyakorlat számára nagyobb jelentőséggel bírt, mint a Hanza-gyűlés határozatai. Így például a novgorodi kereskedelem ügyeiben a 15. századtól egyre inkább a livlandi városok részgyűlésén hozott döntések voltak mérvadók, a bergeni kontor belső életét főleg Lübeck és Stralsund irányította, a porosz Hanza-városok elemi gazdasági érdekeikre való tekintettel nem alkalmazták a holland és zélandi kereskedőséggel szemben valamennyi Hanza-város nevében kinyilvánított 1441-es béke megszorító végzéseit, hasonló okokból nem csatlakozott 1470-ben Köln és néhány Alsó-Rajna-vidéki város az Anglia ellen elrendelt blokádhhoz, majd háborúhoz. Minthogy a Hanza-gyűléseken

hozott döntések már a kezdetektől fogva elsősorban a szervezet magját alkotó Lübeck és a vend Hanza-városok gazdasági és politikai érdekeit tükrözték, eleve érdektelen volt a gyűlés lefolyása a kisebb városok számára, ha menetét és határozatait befolyásolni nem tudták. A 14. század során Lübeck egyeduralmi törekvéseivel szemben nem tudtak más területek városai érdemleges ellenállást kifejteni, illetve Köln, Dortmund és más nagy nyugati Hanza-város gazdasági törekvéseit kevésbé érintette Lübecknek Skandináviához, Novgorodhoz kapcsolódó kereskedelempolitikája. S miután az 1418. június 24-i lübecki gyűlésen a vend Hanza-városok Lübecket kiáltották ki a szervezet fejének, a város a 15. század folyamán tovább erősítette befolyását a gazdasági és politikai döntések meghozatalában.²⁶ A városok közös gyűlésen betöltött hatalmi státusa a porosz és livlandi Hanza-városok megerősödésével kezdett gyengülni, s az egyes régiók gazdasági érdekeinek szembekerülése egyre inkább illuzorikussá tette olyan politikai döntések hozatalát, amelyek a közös érdekre hivatkozva elsősorban Lübeck és a vend Hanza-városok gazdasági törekvéseit szolgálták. A Lübeck irányította Hanza-gyűlések a Balti-tenger vidéke gazdasági struktúrájának átalakulását nem tudták követni, s ezért politikai szerepük a 15. század folyamán erősen leértékelődött. Jól fejezi ki ezt a folyamatot a gyűlések gyakoriságának alakulása; míg 1356 és 1400 között 27, 1401 és 1440 között 21, addig 1440 és 1480 között már csak 7 Hanza-gyűlés megrendezésére került sor,²⁷ holott az utolsó időszakban zajló flandriai ellentétek (1451—1457), a Német Lovagrend valamint a porosz rendek és Lengyelország tizenhárom éves háborúja (1454—1466), a vend Hanza és Anglia háborúja (1470—1474), az északi uniós királyság válsága, a Novgorodban és Pszkovban lezajló események az érdekek egyeztetését, a közös politikai fellépést még inkább megkövetelték volna.

A Hanza gazdasági rendszere a külföldön felállított kereskedelmi lerakatokon, a kontorokon nyugodott, ezek voltak azok a kereskedelmi kapuk, amelyek összekötötték a Balti- és Északi-tenger vidékét a kontinens más területeinek gazdaságával. A négy legfontosabb kereskedelmi kapu Brugge, London, Novgorod és Bergen volt, s mellettük még számos kisebb lerakat működött, amelyek szervezetileg rendszerint a négy kontor valamelyikének volt alárendelve. Ilyen kisebb lerakat működött Plockban, Kownoban, Osloban, Tønsbergben, Koppenhágában, Malmöben, Staverenban, Amszterdamban, Sluisban, Lynnben, Bostonban, Hullban, Ipswich-ben és Yarmouth-ban. A fenti városok mellett még sajátos jogi kiváltsággal rendelkeztek a Hanza-kereskedők a dániai Schonen-félszigeten.

A kontor az egykori *gildhalléből* vált a Hanza-kereskedelem széles önkormányzattal és belső autonómiával rendelkező szervezetévé, amelynek státusát először 1347. október 28-án a bruggei karmeliták kolostorában összeülő városok követői szabályozták. A bruggei gyűlésen tulajdonképpen a korábbi kereskedelmi gyakorlatot foglalták írásba, amely a kontor felépítése és működése számára is mintául szolgált,

²⁶ HR I. 6. Nr. 556. § 87.

²⁷ Dollinger, Ph. 1964. 119.

egyúttal azonban az elfogadott rendtartás már egy új gazdasági szervezet létrejöttére is utal. Az elkövetkezendő másfél évszázadban, a Hanza gazdasági és politikai rendszerének korszerűsítésére tett erőfeszítések során az 1347. október 28-i bruggei rendtartáshoz visszanyúlnak, s az alapdokumentum számos pontját kiegészítve és módosítva a Hanza-gyűléseken többször megerősítik. Az 1347-es bruggei rendtartás a kereskedőket származásuk szerint úgynevezett harmadokba sorolta be. Az első harmadba Lübeck vezetésével a vend és alsó-szász, a második harmadba a weszfáliai és porosz, a harmadik harmadba pedig a gotlandi, livlandi és svéd Hanza-városokból érkező kereskedők tartoznak.²⁸ A területi elv alapján történő felosztás új jelenség a Hanza és egyáltalán a kereskedelem történetében, amely az elkövetkezendő évtizedekben egyes városok, városszövetségek felemelkedésével és hanyatlásával néhányszor módosult. Később osztják be harmadokba a londoni kontor kereskedőit, de az egyes városoknak és város csoportoknak az angliai kereskedelemben játszott eltérő gazdasági érdekei, különböző tradíciói miatt a kölni—gelderni, weszfáliai—bergi—szász—vend és porosz—livlandi—gotlandi harmad alakult ki.²⁹ A gazdasági érdekek alakítják másként Bergent és Novgorodot látogató Hanza-kereskedők szervezetét is. A harmadokba történt beosztás lényegében az egyes város csoportok egyenjogúságát, egyenlő teherviselését volt hivatva biztosítani. A kontor gazdasági tevékenységét minden év pünkösdjét követő hatodik napon harmadonként választott két-két előljáró (*oldermann*) irányította, ők kezelték a városok kereskedőinek közös pénztárát, a különféle vámjövödelmeket, s a hat fős testület a Bruggébe látogató kereskedők ügyeiben bíróságként is működött. S minthogy a Hanzának nem volt diplomáciai missziója külföldön, az előljárók ezt a szolgálatot is ellátták, s nemcsak Flandria grófjaival, Burgund hercegeivel tartottak kapcsolatot, hanem a francia és a spanyol udvarral is. A kontor autonóm szervezet, ekkor még nem tartozik a Hanza-városok gyűlésének joghatósága alá, minthogy a 14. század első felének részgyűlései után az első Hanza-gyűlés 1356. augusztus 4-én ült össze Lübeckben, s ekkor sem a kereskedelem kérdéseivel, hanem a vend Hanza-városok egymás között támadt viszályának elsíntásával foglalkozott. A bruggei rendtartás inscriptiójában a *ghemenen coplude uten Romeschen rike van Almanien*, a dispositióban pedig a *ghemenen coplude, ghemenen Duschen* terminológia fordul elő, vagyis a kereskedők és

²⁸ „A városok tudomására hozzuk, hogy a német hanza kereskedőinek közösségét harmadokba osztottuk be, amit a következőképpen kell érteni: Lübeck és vidéke, a vend városok területei, valamint a szász területek tartoznak egy harmadba, a weszfáliai és porosz területek tartoznak a másodikba, a gotlandi, a livlandi és a svéd területek pedig a harmadikba.” HR I. 1. Nr. 143. § 1.

Néhány hónappal korábban, 1347. május 28-án Bruggében kelt oklevél alapján arra következtethetünk, hogy a kontort látogató kereskedőknek harmadokba történő beosztása már korábban kialakulhatott. Ekkor ugyanis a Bruggét látogató *Oesterlinghen* [= keleti emberek, a Hanza-kereskedők, de olykor csak a porosz, livlandi és más északkeleti városok kereskedőinek elnevezése Északnyugat-Európában *F. L.*] a törvényes súlyok és mértékek tárolására alkalmas ládát készítettek, s a láda kulcsait az egyes harmadok előljárói őrizték. L. HUB III. Nr. 97.; LUB II Nr. 887., 878.; *Koppmann, K.* 1872. 87—88.

²⁹ *Daenell, E.* 1905—1906. Bd. 2. 393.

nem a városok közösségének szervezete a kontor. S ez egy fontos elvi problémát vet föl, aminek ellentmondásait és a belőle származó jogvitákat már a kortársak is látták, de megoldani nem tudták. Ki lehet a kontor tagja? Már az 1366. évi lübecki Hanza-gyűlésen kialakult az a jogi felfogás, hogy csak az a kereskedő élvezheti a privilégiumokat, aki valamely Hanza-város polgára vagy egy 1427. évi végzés szerint városa kereskedőgildéjének tagja. Viszont a kontornak a 13. századi kereskedőgildéhez hasonlóan a kereskedők és nem a városok a tagjai, amire például a *de oldermanne des copmans to Brucge Vlanderren* kifejezés is világosan utal.³⁰ Minthogy ez több, mint egy egyszerű terminológiai kérdés, mögötte egy fontos elvi probléma húzódik, a későbbiekben igyekszem nyomon követni a Hanza-gyűlések határozataiban a szervezeti változásokra utaló kifejezéseket.

Az 1356. június 12-i bruggei tárgyaláson résztvevő nyolc vend, weszfáliai, porosz és gotlandi város küldöttsége a kontorhoz tartozás jogának és autonómiájának ügyében alapvető elvi határozatot hozott. A tanácskozás megerősítette az 1347. október 28-i végzéseket, de az oklevél lübecki variánsában fontos kiegészítések, javítások tűnnek fel. A korábbi *ghemenen coplude* helyett az oklevél a *coplude von der Duutschen henze* kifejezést használja, vagyis most már nem általában a német-római császárság területéről Bruggébe sereglő kereskedők közösségének, hanem a német Hanzához tartozó városok kereskedőinek szervezete a kontor, vagy legalábbis ennek a megteremtésének igényét fogalmazza meg a dokumentum.³¹ A kontor korábbi autonóm állásában is lényeges változást hozott az 1356. július 12-i határozat, ugyanis a végzéseket nem a kereskedők közösségének elöljárói, hanem a városok közösségének küldötteivé előléptetett elöljárók, a *sendeboden der ghemene steden* erősítik meg. Más szavakkal ez azt jelenti, hogy a kontor belső életének irányítását gazdasági ügyeinek intézését az elöljárók útján a városok közössége gyakorolja.³² A végzések ellenére a további évtizedekben sem egyértelmű a gyakorlat, bizonyítja ezt az e tárgyban született határozatok sokasága.

A Hanza szervezeti felépítése azonban kétségtelenül ebben az irányban halad, s egy évtizeddel később, az 1366. június 24-i lübecki gyűlésen hozott határozatok a Hanza-városok közötti szorosabb szövetség megteremtését, a Hanzán kívüli keres-

³⁰ Friedland, K. 1956—1957.; Schildhauer, J. etc. 1977. 251—252.

³¹ A *cooplude van der Duutschen henze* kifejezés ugyanakkor csak az 1356. június 12-i oklevél lübecki variánsában fordul elő. Ennek a forrásnak 1-a § az 1347. október 28-i bruggei rendtartást írta át a fent említett változtatással. Az azonban elég különös, hogy az oklevél más részei nem ismerik ezt a formulát, s csak általában *die ghemene stede*-ről, *ghemene coopman*-ról, *ghemene copmane van Alemenien*-ről történik említés. Ez a terminológiai sokszínűség, amelyben egy új gazdasági érdekközösség most formálódó kollektív tudatának a jogi formulákban fennmaradt bizonytalanságai tükröződnek, az 1358. január 20-i lübecki Hanza-gyűlés után megszűnik.

HR I. 1. Nr. 200. vö. HR I. 1. Nr. 143., 212.

³² HR I. 1. Nr. 200. § 2.

kedők jogainak korlátozását szolgálták.³³ A gyűlés elrendelte, hogy csak az lehet a bruggei és a bergeni kontor elöljárója, s egyáltalán csak az élvezheti külföldön a német jogot és szabadságot, aki valamely Hanza-város polgára. S ha valaki háború esetén lemondana polgárjogáról, hogy annak reá háruló pénzügyi terhei alól szabaduljon, többé nem vehető fel egy Hanza-város polgárai közé sem. A novgorodi kontor elöljáróinak jogát szabályozva 1366-ban olyan döntés született, amelyet a többi kontornál csak a következő évszázadban, s akkor sem maradéktalanul sikerült megvalósítani. A novgorodi kontor elöljáróit a lübecki és a gotlandi harmad városai arra utasítják, hogy minden fontosabb kérdésben a városok jóváhagyásával dönthetnek.³⁴ Az oklevelek elemzése során számos sajátos következtetésre juthatunk. Egyrészt a kontor az 1366 11. §. szerint nem teljesen azonos a Hanza-városok kereskedőinek külföldön létrehozott szervezetével, s éppen most akarják egyértelműen és kizárólag azzá tenni. Másrészt a kontor elöljárói a kereskedők, s nem a városok által választott tisztségviselők, jóllehet az 1356 2. §. a városok képviselőinek nyilvánította őket, s Novgorod esetében az 1366 26. 3. § az elöljárók mellé a városok megbízottjaként két személyt delegált. Anélkül, hogy túlságosan belefeledkeznénk az egyes rendelkezések problémáinak taglalásába, itt csak az egész gazdasági szisztéma rendkívüli összetettségére, a késő középkori gazdaság szervezeti formáinak sokszínűségére hívnám fel a figyelmet.

A kontor autonómiájának kérdése a következő évszázadban sem került le a gyűlések napirendjéről; az 1418. június 21-i lübecki Hanza-gyűlés hozta azt a határozatot, amely a kontor és a városok gyűlésének viszonyát a 16. század közepéig meghatározta.³⁵ A tanácskozáson a bruggei kontor kapcsán olyan döntés született, amelyben a kontor tisztségviselőinek a kereskedelmi ügyek intézésében biztosított korábbi jogait megerősíti azzal a kikötéssel, hogy vitás esetekben a végső döntés jogát a városok gyűlése magának tartja fenn. Az 1418:75. §-ban továbbá Hamburg sluisi kereskedőgildéjét a bruggei kontor elöljáróinak rendeli alá.³⁶ Az idézett forrás rendkívül szemléletesen mutatja a *hansa* fejlődési stációinak történeti egymásraépülését. Hamburg most megszüntetett kereskedőgildéje a legrégebbi forma; a bruggei kontor a kereskedőgilde 13. századi tradícióit őrzi, amennyiben az elöljárók több város kereskedőinek független testületeként *older wonheit und rechtlichkeit* szerint intézték a közösség ügyeit, de a városok fiktív közösséget megtestesítő Hanza-

³³ „Továbbá elhatároztuk és megszavaztuk, hogy a polgárok által birt jogoknál fogva senki sem élvezheti a teutonok privilégiumait, hacsak nem polgára a teuton hanzához tartozó valamely városnak.” HR I. 1. Nr. 376. § 11. 1. még §§ 12—14., 17.

³⁴ „A novgorodi elöljárók semmiféle fontos rendelkezést nem hozhatnak, hacsak azt előzően nem foglalták írásba Lübeck, Wisby és más városok jogait őrző oklevelekben.” HR I. 1. Nr. 376. § 26:1., 385.

³⁵ HR I. 6. Nr. 556. §§ 71—75.; HR II. 3. Nr. 288. § 56.; HR II. 5. Nr. 794. § 4., 795., 800. §§ 5., 21. vö. uo. Nr. 717. § 15.

³⁶ „A városok tudomására hozzuk, hogy a kereskedők elöljárói a flandriai Bruggében a régi szokásaikban és jogaikban maradjanak meg...” HR I. 6. Nr. 556. § 74. 1. még § 75.

gyűlés legfőbb döntési jogának kinyilvánítása már a szervezetnek a 14. század közepétől elkezdődött új fejlődési szakaszára utal. Ezek a formák a későbbiekben is egymás mellett éltek, s például az 1447. május 18-i lübecki Hanza-gyűlés ha eltérő ortográfiával lejegyezve, de a harminc évvel korábbi végzéseket erősítette meg.³⁷

A Hanza-kereskedelem intézményeinek és joggyakorlatának sokszínűsége a szervezet nemzetközi jellegéből következik, de a különböző hagyományokat, szokásokat, kultúrákat integrálva egy viszonylag egységes gazdasági rendszer kiépülésének lehetőségét hordozta Európa északi felén.

II. Brugge, London, Novgorod és Bergen: a Hanza gazdasági rendszerének kereskedelmi kapui

A Hanza kelet—nyugati gazdasági kapcsolataiban a bruggei kontor volt a legfontosabb kereskedelmi kapu. Brugge a 13. század második felétől indult fejlődésnek, s a champagne-i vásárok hanyatlása után emelkedett Északnyugat-Európa legjelentősebb kereskedelmi központjává. A 14. század első éveitől az itáliai kereskedők Gibraltáron áthaladva, tengeri úton közvetlen kapcsolatot létesítettek a várossal. S ettől az időtől kezdve a 15. század végéig Brugge a fejlett flandriai kézműipar cikkeinek, az itáliai kereskedők mediterrán és keleti áruinak, a Balti-tenger vidékéről és a Baltikumból érkező Hanza-kereskedők nyerstermékeinek, élelmiszereinek piaca, Európa három nagy gazdasági régiójának találkozási pontja.³⁸ A különféle nemzetek, városok kereskedőinek letelepedését is nyomon követhetjük, így a lübeckiek 1282-től, a spanyolok és a bayonne-iak 1284-től, az angolok 1285-től, a skótok 1291-től, a firenzeiek, gascogne-iak 1292-től, a dánok 1304-től, a lombardok 1306-tól, a norvégok és a portugálok 1308-tól, a velenceiek 1335-től, a bilbaóiak 1344-től alkottak Bruggében önálló kolóniát. A városi adójegyzékek szerint a Hanza-kereskedők házai a *Crommenwale*, a *Rudderstrate*, a *Janstrate* és a *Hoghestrate* környékén álltak.³⁹

A külföldi kereskedők letelepedésével a korábban aktív flamand kereskedelem lehanyaglott, s Flandria kereskedőinek a Balti-tenger és a Mediterráneum vidékére tett

³⁷ L. a 35. számú lábjegyzetet.

³⁸ AGN 1951. 3. deel 198—199. p.; *Houtte, H. van* 1940. 87.; *Lemosse, M.—Boulet, M.* 1950. 345—346.

Brugge gazdasági felvirágzásának és a vidék hidrográfiai viszonyaiban bekövetkező változásoknak érdekes összefüggéseire mutat rá *Verhulst, A. E.* 1960. 37—63. p. kül. 42—53.

A bruggei kereskedelem rendkívül gazdag választékára és élénk forgalmára utal Margit Flandria és Guido Henegouwen grófjának 1252 májusában Gentben kiadott vámrendelete. L. HUB I. Nr. 435.

³⁹ *Lemosse, M.—Boulet, M.* 1950. 333—334.; HUB III. Nr. 160. és 473—474.; HR I. 1. Nr. 23., 24.

A *Hoghestrate* [rue Haute F. L.] a történeti Oudburgtól keletre, a főutca, a *Steedtraat* [rue de la Pierres F. L.] folytatásaként, a város gazdasági virágzásával párhuzamosan épült ki. Innen a várost kettészelő Dammén, Lange Reien ki lehetett hajózni a nyílt tengerre.

Verhulst, A. E. 1960. 42., 65.

utazásai szinte teljesen megszűntek.⁴⁰ A város gazdasági felemelkedésétől a bruggei kereskedőség — a késő középkori kereskedelmi joggyakorlatnak megfelelően — közvetítő szerepet töltött be az idegen kereskedők egymás között kötött üzletében, a nemzetközi forgalom szervezésében és pénzügyi lebonyolításában.⁴¹ Ugyanakkor Brugge — a champagne-i vásárokhöz hasonlóan — nem az egyetlen szervezője a nemzetközi forgalomnak, hanem bizonyos munkamegosztás alakult ki a környék városai között. Damme a bor-, Monikerede a tőkehalereskedelem központja. Houcke a Lübecki és brémai hajók kikötőhelye, s egyben itt adták-vették és bérelték a hajókat. Muiden élénk forgalmat bonyolított le különféle élelmiszerekből és élőállatból. Sluis kereskedelme pedig egészen a 14. század első harmadáig Bruggével rivalizált. A fenti városokat Brugge zsoldosai többször feldúlták, Sluist 1323-ban felégették, míg végül II. Lajosnak, Flandria grófjának 1323. április 4-én kelt privilégiuma a Reie menti kisebb városoknak csak a gabonával, sóval, hallal, tehát az úgynevezett *vente*-javakkal való nagybani kereskedelmet engedélyezte. A város árumegállító-jogát megerősítette a posztó, gyapjú, szőrme, fűszer, déligyümölcs és más értékesebb árucikkkel az úgynevezett *wertvaré*val való kereskedésben, s ezután minden nemzet kereskedője, aki a Zwinre behajózott, először a bruggei piacra volt köteles vinni ezeket az árucikkeket.⁴²

A 14. század közepéig a Hanza-kereskedőség bruggei szerepéről, a kontor felépítéséről és működéséről keveset tudunk. Az biztos azonban, hogy a Hanza-városok kereskedői csak egyik, a többi nemzethez képest különleges jogokat nem élvező résztvevői a nemzetközi forgalomnak. A német-római császárság kereskedőinek vagyis *alle coepmannen van der Roemschen rike*-nek a 13. század közepén adományozott privilégiumok más nemzetek kereskedőivel szemben alkalmazott kiváltságokat és megkötéseket tartalmazták, s ezek is főleg a kontinens felől szárazföldi úton, vagy a Rajnán érkező kölni, dortmundi, soesti, münsteri és aacheni kereskedőkre vonatkoznak.⁴³ Lübeck küldöttei külön biztosítják maguk számára ugyanezeket a kereskedelmi kiváltságokat, bár a város egyik delegátusának neve ott szerepel a privilégiumért folyamodó német-római császárság kereskedőinek küldöttei között is. Guidonak, Flandria grófjának 1280. augusztus 23-án kelt privilégiumában valamennyi nemzethez tartozó kereskedőnek megadja Aardenberggel való kereskedés kiváltságát, s a spanyolok mellett a német kereskedőség kiemelése talán növekvő gazdasági szerepüket sejteti.⁴⁴ A 13/14. század fordulóján a német-római császárság kereskedői Aardenbergben és Bruggében viasszal, szőrmével, rézzel, gabonával és más jellegzetes kelet-európai áruval való kereskedés terén *ius emporii*-t élveztek.⁴⁵ A fenti és

⁴⁰ Pirenne, H. 1902. 290.; Pirenne, H. 1963. 120—121.

A vásárváros és a kereskedőváros gazdasági funkcióinak kérdéséhez l. Kulischer, J. 1928. Bd. 1. 252.

⁴¹ HUB II. Nr. 121. § 2.; HUB IV. Nr. 996.; HR I. 5. Nr. 101. § 4.; HR I. 8. Nr. 17., 40. 557. § 2.

⁴² Gilissen, J.—Roggen, I. 1957. 238—240.; Haepke, R. 1908. 231—232.; HUB II. Nr. 401. § 2.

⁴³ HUB I. Nr. 431—433., 435.

⁴⁴ HUB I. Nr. 862.; HUB II. Nr. 337.

⁴⁵ HUB II. Nr. 118., 119., 150., 152., 154., 160.

más forrásokból arra lehet következtetni, hogy a 14. század első felében már szorosabb együttműködés van a későbbi Hanza-városok kereskedői között, s az 1347. október 28-i statútum a korábbi gyakorlat írásba foglalása volt, de a Hanza-városoknak harmadokba való beosztása nem történhetett sokkal előbb. Az 1347. évi statútumot megelőző flandriai privilégiumok és az azokat megerősítő végzések jellegzetessége, hogy a folyamodó városok változnak, mondhatni nincsenek a Hanza-érdekeknek állandó szószólói, de saját városuk jogainak megújítása mellett szinte mindig szerepel az *alle coepmannen van der Roemschen rike* kifejezés; hansárol azonban, a korábban kifejtett megszorító értelemben sem történik említés.⁴⁶

Az 1340-es évek közepétől az északnyugat-európai gazdasági tevékenységük kiszélesedésétől, az intézményi keretek megteremtésének időszakától — a Hanza bruggei kereskedelmét korlátozták, s a háborús körülmények a kereskedés szabadságát és a forgalom biztonságát veszélyeztették. A százéves háború flandriai eseményei, az első burgund uralkodó, III. Lajos külpolitikája, a Brabant körüli örökösödési háború, Gentben, Ieperben, Bruggében és más posztóvárosban fellépett társadalmi nyugtalanság, a háborús terhek és pusztítások nyomában járó pénzrontás és devalváció súlyosan kihatott a grófság és a külföldi kereskedőség gazdasági kapcsolataira.⁴⁷ A kontor helyzetét rendezni és biztonságát helyreállítani az 1356. június 12-i bruggei tanácskozás sem tudta, ezért két évvel később, 1358. január 20-án a lübecki Hanza-gyűlésen a városok elhatározták, hogy egész Flandriát kereskedelmi zárlat alá veszik.⁴⁸ A gyűlésen résztvevő városok, amelyek először nevezték magukat *stad van der Dudeschen hense*, elfogadták Bajor Albert, Holland és Zéland grófjának gazdasági ajánlatát, aki finánciális megfontolásokból biztosítja Dordrechtben a

⁴⁶ Így például III. Róbert Flandria grófja *ad requisitionem Johannis dicti de Novacuria de Tremonia et Arnoldi Wasmod de Lubeke* erősíti meg és egészíti ki 1307. december 1-én a Római Birodalom kereskedőinek kiváltságait. L. HUB II. Nr. 121.

A flandriai privilégiumokban a hansa-kifejezés hiánya azért is sajátos, mert ebben az időben az angliai privilégiumokban már gyakran feltűnik például az *aldermanno ceterisque fratribus hanse Alimanie apud Londiniam existentibus* formula. L. HUB II. Nr. 299.

⁴⁷ AGN 1951. 3. deel 170—174., 190—210. p.; *Werveke, H. van* 1955. 561—564.; *Werveke, H. van* 1949. 24 passim.

⁴⁸ „Először, hogy minden város köteles magát fegyvereseivel megerősíteni, és meg kell parancsolnia polgárainak, hogy senki a polgárok vagy azok kereskedőkompaniái, vagy bárki a teuton hanza tagjai közül városuk vagy más helynek falai alól Flandria irányába vitorlát bontson, pontosabban sem nem hajózhát, sem nem mehet a Maas folyón túl, továbbá mindenféle árut, amit odaszállítana, semmiféle módon sem bocsáthatja áruba a flamandoknak, sem bárki másnak, ha arról tudott, hogy azokat az árukat a flamandoknak akarja szállítani, Flandriába akarja vinni, vagy valamely flandriai kikötő érintésével akarja továbbvinni. Továbbá nem vihetnek semmiféle árut Flandriába, Mechelnbe vagy Antwerpenbe, de ha valamely kereskedő hajója vagy annak tengerészei a kedvezőtlen szelek és vihar vagy más szerencsétlen baleset miatt a Maas folyó nyugati kikötőibe menne javaival, nem adhatják el ott azokat a javakat, sem nem rakhatják ki, sem nem hajózhátnak ki, vagy ahogy mondani szokták *utschepen* [vagyis nem állhatnak be a dokkba *F. L.*], hanem amennyire csak tud, siessen, bontson vitorlát az ellenkező irányba, és javaival hajózzon vissza vagy menjen a Maastól keletre fekvő bármely kikötőbe.” HR I. 1. Nr. 213. 1. még Nr. 212. § 1., 214.

bruggei Hanza-kontor korábbi jogait. A holland kereskedőség is ettől az időtől kezdve jelenik meg nagyobb számban a Balti-tenger vidékén, Amszterdam és Dordrecht hajói feltűnnek a Schonen-félszigeten, Elbingben, Revalban és másutt.⁴⁹ A Flandria ellen elrendelt kereskedelmi zárlat rövid idő alatt eredményesnek bizonyult; az erősen urbanizálódott grófságban a mecklenburgi, brandenburgi és porosz gabona- és más élelmiszerszállítmányok elmaradása ellátási nehézségeket okozott, s úgy látszik, hogy a későközépkor más hagyományosan gabonaexportáló területeiről Cambray-ból és a Somme-folyó vidékéről a hiányzó mennyiséget nem lehetett pótolni.⁵⁰ A flandriai posztóipar értékesítési nehézségei és az élelmiszerhiány végül is III. Lajost, Flandria grófját, Brabant hercegét a Hanzával való tárgyalásokra kényszerítette. A kölni kereskedő, Sander Jude lovag által vezetett küldöttség már nem a korábbi privilégiumok újbóli megerősítéséről, hanem a kereskedelmi kiváltságoknak olyan széles köréről volt hajlandó tárgyalni, amely alapjában változtatta meg a Hanza-kereskedőség flandriai helyzetét. Az 1360. június 14-én Gentben kelt oklevelek bizonyítják, a Hanza-küldöttség maradéktalanul keresztül tudta vinni akaratát.⁵¹ A korábbi privilégiumokkal ellentétben a Hanza-jogok nemcsak Bruggére, hanem egész Flandriára kiterjedtek, s így Brugge közbejötté nélkül közvetlen kereskedelmi kapcsolat jöhetett létre valamennyi flandriai várossal. Külön szabályozták a posztó, a gyapjú, a bor és egyéb árukkal való kereskedelmet, s nagy jelentőségű volt az a végzés, amely szerint más nemzetek kereskedőivel való üzletkötés esetén a Hanza-kereskedők a flandriai polgárok közvetítő tevékenységének korlátai alól mentesültek.⁵²

Az 1360. június 14-én kelt privilégiumok, ha kisebb-nagyobb megszakításokkal is, a 15. század utolsó negyedéig, Flandriának az európai gazdaságban játszott szerepének csökkenéséig biztosította a Hanza-kereskedelem kiváltságos helyzetét. A kereskedelmi zárlat és ennek sikere, a városok összehangolt politikája mutatja, hogy Európa északi felén egy új gazdasági hatalom jelent meg.

A londoni Hanza-kontor és egyáltalán Anglia a 14. században nem töltött be meghatározó szerepet Európa kereskedelmi rendszerében, de az angol gyapjú növekvő jelentősége egyre inkább bekapcsolta a szigetországot a fejlett északnyugat-európai

⁴⁹ Bajor Albert 1358. május 9-én Dordrechtben kelt privilégiuma tulajdonképpen elődjének, IV. Vilmos grófnak, a porosz és weszfáliai kereskedőknek adományozott 1340. május 22-i privilégiumait újítja meg, kiegészítve a bruggei kontor előírásaival. L. HUB II. Nr. 658.; HUB III. Nr. 396.

A holland kereskedőség Balti-tengeri utazásaihoz ld. HUB III. Nr. 553.; HUB IV. Nr. 173., 409.

⁵⁰ A késő középkori gabonakereskedelem kérdéséhez l. például Abel, W. 1980.; Hansen, J. 1912. 93 pp.; Johnsen, O. 1939. 133 passim; Naudé, W. 1889. 24—38. HUB III. Nr. 419., 452., 497. HUB IV. Nr. 662.

⁵¹ HUB III. Nr. 495—503.

⁵² HUB III. Nr. 495., 497.

Az 1360:1. § érvénytelenítette III. Lajosnak két évvel korábban a bruggei polgárságnak adományozott privilégiumát, melyben éppen azt rendelte el, hogy Flandriában kizárólag Brugge rendelkezéshessék árumegállító-joggal. Ld. Haepke, R. 1908. 233.; HUB III. Nr. 411. Bár erősen kétséges, hogy Brugge valamikor is élni tudott volna más flandriai városokkal szemben a neki adományozott árumegállító-joggal.

területek gazdasági életébe, s ez nem maradt hatás nélkül a hazai fejlődésre sem. Köln, Dortmund, Lübeck, Hamburg, Bréma és a wesztfáliai városok kereskedői már a 13. században felkeresték Londont és a La Manche-csatorna mentén fekvő angol kikötőket. Az angol városfejlődés sajátosságai, valamint az uralkodó és a városok közötti viszony következtében a külföldi kereskedők tevékenysége jóval kevesebb jogi korlátozás közé volt szorítva, mint Flandriában, Novgorodban vagy Norvégiában.⁵³ I. Edward 1303. február 1-én kiadott privilégiuma, a *carta mercatoria* valamennyi nemzethez tartozó kereskedőt azonos jogokban részesítette.⁵⁴ Míg Flandriában egyedül Bruggében rendelkeztek vendégjoggal a kereskedők, Angliában London mellett a királyság bármely városában letelepedhettek, és polgárjogot szerezhettek, s ez — különösen a kölni és dortmundi kereskedőség között — a 14. század második feléig elég elterjedt volt. A külföldiek egymás közötti kereskedelme sem volt az angol kereskedők közvetítő tevékenységének alárendelve.⁵⁵ Természetesen ezek az előjogok a későközépkori kereskedelmi joggyakorlatnak megfelelően a nagybani kereskedelemre vonatkoztak. Az uralkodó ugyanakkor a rendkívül széles körű kiváltságok fejében Anglia két legfontosabb kiviteli cikkének, a gyapjúnak és a bornak vámját felemelte.⁵⁶ Az 1303. évi *carta mercatoria* a hazai kereskedőség ellenállását váltotta ki, ezért a londoni parlament kérésére az új uralkodó, II. Edward visszavonta a külföldi kereskedőség rendkívüli előjogait. Az angol kereskedőség ellenszenvé elsősorban az itáliaiak hitel- és uzsoraügyletei ellen irányult, viszont az uralkodó a Hanza privilégiumait a 14. század első harmadában számos oklevélben megerősítette, s a korábbi kiváltságait lényegében érintetlenül hagyta.⁵⁷ Ettől az időtől kezdve válik a Hanza-kereskedőség a *carta mercatoria* legfőbb hasznélvezőjévé, bár a londoni kontor számos panaszlevele azt mutatja, hogy a kereskedők angliai jogi helyzete korántsem zavartalan.⁵⁸

⁵³ Fischer, D.-J.-V. 1955. 532—550.

⁵⁴ „Az ország javára el lett határozva, hogy a felsorolt királyságok, országok és tartományok valamennyi kereskedőjének, nevezetesen Németországnak, Franciaországnak, Spanyolországnak, Navarrának, Lombardiának, Toszánának, Provence-nak, Katalóniának, a mi Aquitániai hercegségünknek, Toulouse-nak, Gascogne-nak, Flandriának, Brabantnak és minden más országnak és idegen helynek, akármilyen néven is neveztessek, kereskedői a mi Angliai királyságunkba érkezvén és ugyanott utazván a mi különleges gondoskodásunkat és törődésünket élvezik, s a mi uralkodói békénk és oltalmunk alatt teljes biztonsággal és mentességekkel azon kereskedők a jövőben el vannak látva.” HUB II. Nr. 31.

⁵⁵ HUB II. Nr. 31. § 1.; HUB IV. Nr. 569., 571.

⁵⁶ HUB II. Nr. 31. § 10.

⁵⁷ HUB II. Nr. 170., 194., 245., 305., 308., 422., 603., 612., 624., 634., 653., 702.

⁵⁸ HUB II. Nr. 239., 252., 462.; Dollinger, Ph. 1964. 129—130.

„Edward király okleveléből ismert, hogy Németország kereskedői különféle szokásjogok és kinyilvánított privilégiumok szerint birtokolják a londoni vár közelében fekvő házat, amit közönségesen a teutonok gildhalljának neveznek. Ézen kereskedők előadták, hogy Henrik úr a király nagyatyja engedélyezte azokat a jogokat nekik, s hogy őket meghagyta és megtartotta minden szabadságaikban, a saját és atyáik minden szokásaiban, amely oklevelet Edward úr a király atyja megerősített és jóváhagyott.” 1325. január 13. HUB II. Nr. 429.

A londoni kontor a 13. század utolsó negyedétől, a kölni *gildhall*éből kezd kialakulni, s a 14. századra már kiépült a Themze partján a Hanza-kereskedőség önálló, fallal körülvett negyede, a Stalhof (vagy steel yard lane).⁵⁹ A kontor ügyeit két előljáró (alderman) intézte; azok egyikét a londoni kontorhoz tartozó kereskedők választották meg. A két előljáró között bizonyos munkamegosztás volt. Az egyik a londoni kereskedelmi ügyeket irányította, diplomáciai missziót végzett, a kereskedők egymás közötti viszályában bírói hatalmat gyakorolt; jogköre megegyezett a bruggei kontor előjáróiéval. A másik, a *dey copman van den ghemeynen haventuns van Engellant van der Henze van Alemanien*, vagyis valamennyi angol kikötőváros Hanza-kereskedőinek előjárója viszont csak London városának tisztségviselője lehetett. Ezt a tisztséget rendszerint a londoni mayor töltötte be. A választási procedúrát William Walworth londoni mayor 1381. január 7-i megválasztásáról készült följegyzésből ismerjük, eszerint — a bruggei gyakorlattal ellentétben — a város magisztrátusa előtt megjelent valamennyi Hanza-kereskedő együttesen jelölte ki erre a tisztségre.⁶⁰ Londonban a helyi joggyakorlat és a Hanza-szokásjog keveredése sajátos intézményi kereteket hozott létre, s némely esetben a Hanza-kereskedőkre a londoni polgársággal azonos kötelezettségek hárultak. Így például a város egyik fontos kapujának, a Püspök-kapunak (*portae de Bissopesgate*) és a környező várfalnak karbantartása és védelme a kontor Hanza-kereskedőinek feladata volt.⁶¹ A kontor ügyeinek irányításában a meghatározó szerepet a weszfáliai, az Alsó-Rajna-vidéki kereskedőség, mindenekelőtt a kölniek, dortmundiak játszották, s azután is, hogy 1282-ben a kölni *gildhalle* tagjai egyesültek a keleti Hanza-városok kereskedőivel, a két város hatalmánál fogva megőrizte ezt a pozíciót. London mellett a Hanza-kereskedők leggyakrabban York, Ipswich, Hull, Norwich, Yarmouth, Bristol és Lynn kikötőjét látogatták. A lübecki és hamburgi kereskedőség Lynnben, később Bostonban fordult meg nagyobb számban, s mindkét kikötőváros élénk forgalmat bonyolított le a norvégiai Bergennel, hol Lübeck és Stralsund gazdasági befolyása érvényesült.⁶²

A Hanza-kereskedők angliai helyzete azonban a hazai kereskedőség megerősödésével, az angol posztóipar kialakulásával lassan kezdett megváltozni, s elsősorban III. Edward uralkodásának végétől a gazdasági kapcsolatokban zavarok

⁵⁹ Steiberg, S. H. 1953. 159—164.

⁶⁰ „Az Úr testetötésének ünnepe után eső legközelebbi hétfőn II. Richard király uralkodásának negyedik esztendejében a német hanza derék tagjai megjelentek Willelmus Watworth polgármester és londoni előljáró színe előtt, és megválasztották a mondott Willelmust az előjárói tisztre a nemrégiben elhalálozott Joannis Aubreius helyett. Willelmus az említett hivatalt pedig elfogadta, és így ő a mondott hivatalba be lett iktatva.” HUB IV. Nr. Nr. 709.

⁶¹ „Ezután az előbb mondott Johannes le Lung jelent meg Hamone de Chigewelle polgármester és Roger le Paumer előljáró színe előtt az Úr születésének napján, az ország uralkodójának Edward fia Edward király uralkodásának 18. évében, és tanúvallomást tett, hogy minden jogát, ami az előbb mondott kapu [Bishopgate F. L.] és minden tartozékának őrizetére vonatkozott, visszaadja, Conrad de Bok és a német hansa-béli minden társával szembeni keresetet és panaszt visszavont, továbbá mindenfajta adósságot elengedett és békességet hirdetett . . .” HUB II. Nr. 428. vö. 316.

⁶² Anglia és Norvégia közötti kereskedelmi forgalomhoz I. HUB IV. Nr. 762. § 2.; 791.

jelentkeznek. A Hanza Dánia ellen vívott győztes háborúja után az Øresund négy erődjének birtokában igyekezett a szervezethez nem tartozó angol, skót, holland kereskedők hajóit távol tartani a Balti-tenger vidékétől. S éppen ezekben az évtizedekben a rendkívül gyorsan kialakuló és egy szélesebb fogyasztórétet igényeinek kielégítésére berendezkedő angliai posztóipar próbál meg piacokat keresni a Balti-tenger vidékén, Közép-Európában és másutt. A Hanza ezzel szemben, mint ahogy ezt a 14. század folyamán Flandriában sikerült megvalósítani, Európa északi felének az angol posztóval való ellátását is saját monopóliumává akarta tenni.⁶³ A londoni parlament 1376-ban határozatot hozott a külföldi kereskedőség gazdasági tevékenységének korlátozására, a hitel- és uzsoraüzlet, a kicsiben való kereskedelem terén, de az uralkodó december 6-án kelt oklevelében azzal a kiegészítéssel erősítette meg a parlament határozatát, hogy e megszorítások hatálya alól a Hanza-kereskedőket kiveszi — jöllehet főként ellenük irányult —, és korábbi kereskedelmi szabadságukat meghagyta.⁶⁴ Néhány hónappal később az angol kereskedők egy petíciót terjesztettek az új uralkodó elé, amelyben azt kifogásolták, hogy miközben az országban a Hanza-kereskedők gazdasági tevékenységét nem korlátozzák, addig őket a Bergennel, a Schonen-félszigettel folytatott hagyományos kereskedelemről kiszorították, s a Hanza-városokkal való forgalmat megakadályozzák, ezért kéri II. Richárdot, hogy a Hanza-kereskedők angliai kiváltságait ne erősítse meg. Az uralkodó az angol kereskedők kérése ellenére néhány nap múlva, 1377. november 6-án átírta és megerősítette a Hanza korábbi angliai privilégiumait.⁶⁵ A Hanza kereskedelmi privilégiumainak megerősítésére az uralkodót gazdaságpolitikai érdekek készítették, ugyanis a 14. század közepétől egyre inkább pénzsűkületben lévő állam egyik legfontosabb pénzforrása a kereskedelem után szedett vám volt. Másrészt a szigetország csak kevés cikkel tudott a nemzetközi kereskedelemben bekapcsolódni, míg létfontosságú árucikkekbe behozatalra szorult, ezért az angol uralkodó elemi

⁶³ Az angol posztókereskedelem korlátozására irányuló törekvések valószínűleg az 1360-as évektől kezdődnek. Még néhány 1354-ből és 1355-ből származó forrás — melyben 10 lüb. M. büntetés terhe mellett megtiltják a Hanza-kereskedőknek, hogy lepecsételetlen, vagy vágott posztót (*gehesnedene lakene*) hozzanak be Novgorodba — kifejezetten utal arra, hogy a korlátozások az angol posztóra nem vonatkoznak. L. HUB III. Nr. 321., 564., 596., 597.

Flandriában viszont már a 14. század közepén különféle korlátozó rendszabályokat léptettek életbe az angol posztó behozatala ellen. L. HUB III. Nr. 497. § 34. és 262:1. lábjegyzetet; HUB V. Nr. 690. és 473:1. lábjegyzetet.

⁶⁴ „... elrendeljük, hogy az a közösség a mi méltóságunkra és a mi angliai királyságunk hasznára igazságos kormányzás alá legyen helyezve, és méltányosan legyen igazgatva. Továbbá, hogy senki idegen ne áruljon valamilyen árucikket kicsiben abban a közösségben és annak elővárosában ne bírjon szálláshelyet, s nem lehet ott közvetítő alkusz [*abbrocator = broker F. L.*] abban a közösségben és annak elővárosában...” HUB IV. Nr. 569.

⁶⁵ Az angol kereskedőknek az uralkodóhoz 1377. október 13. és 16. között a Hanza-kereskedők privilégiumainak visszavonása ügyében benyújtott petícióját l. HUB IV. Nr. 600. vö. HR I. 3. Nr. 102. A király három héttel a petíció benyújtása után kiadott privilégiumát l. Nr. 603.

Buszello, H. 1976. 67.; Carus-Wilson, E. M.—Coleman, O. 1963. 1—4.

érdeke volt, hogy a két legfontosabb kereskedelmi partnerével — a Hanzával és Flandriával — egyidejűleg ne kerüljön politikai vagy gazdasági ellentétbe. A Flandriával való viszony megromlása után a Hanza-kereskedők újabb kiváltságokat kaptak, például a kivitt posztó után fizetett vámok terén, amelyekkel a hazai kereskedők nem rendelkeztek. Ennek az állapotnak megszüntetésére törekedett a megalakulásától fogva a Merchants Adventurers, amely többnyire a londoni parlament támogatását is élvezte.⁶⁶ Az angol kereskedőkre nézve eredménytelenül érték véget a város magisztrátusának és a Hanza-városok megbízottainak Simon canterburyi érsek közvetítésével 1379 őszén Londonban tartott tárgyalásai is. A londoni parlament követeléseit négy pontban foglalta össze, melyben a Hanza-kereskedőket megillető jogokat követelték a Balti-tenger és az Északi-tenger vidékén, valamennyi Hanza-városban és a külföldi kontorokban. A Hanza-városok küldöttsége minden követelést elutasított, s a Lübecki Jakob Pleskow és a thorni Johann Kordelitz legfőbb érvként azt hozta fel, hogy privilégiumaikat hazai és külföldi uralkodótól kapták, amelyeket más nemzet kereskedőire nekik nincs joguk kiterjeszteni.⁶⁷

Természetesen az angol kereskedőség önállósulási törekvéseit nem becsülhetjük túl, valószínű, hogy csekély tőkeerejüknel, kezdetlegesebb szerveztségüknel fogva nem tudták volna ellátni a külföldi kereskedőség gazdasági feladatait, különösen a rendkívül nagy méretű gyapjú- és posztókereskedelem terén. Ezek voltak az első dokumentumok, amelyek az angol kereskedő polgárság és gazdasági ambícióinak kezdeteire utalnak, de a 14. század utolsó harmadában a hatalma tetőpontján lévő Hanza-városok érdekszövetségével nem tudta felvenni a versenyt, sőt még egy évszázaddal később, az 1470 és 1474 között tartó angol—vend Hanza-háborúban is vereséget szenvedett.⁶⁸ Ugyanakkor már az 1370-es években is megmutatkozott, hogy a Hanza-szövetség nem minden tagjának érdeke, az elsősorban Lübeck és a vend Hanza-városok által védelt angol gazdasági helyzet egyoldalú fenntartása. Az

⁶⁶ Buszello, H. 1976. 65—68.; Carus-Wilson, E. M.—Coleman, O. 1963. 55—70.

⁶⁷ Kérésükre azt válaszoljuk „...hogy, a vizsgált törvénycíkket hiába kérik, azt lehetetlen teljesíteni, minthogy a hansa városainak legnagyobb része semmiféle különleges szabadságot nem birtokol azokban az országokban és maguk a városok nem egyedül, hanem együtt birtokolják azokat a szabadságokat, amelyeket különféle világi és egyházi uralkodóktól kaptak, s amelyeket ezektől az uraktól nem csekély költséggel, munkával és kiadással kell megvédelmezni azokban az országokban, ahol Anglia kereskedői nem is szoktak megfordulni. S bár a hansa minden városa a Szent Római Birodalom alattvalója, a városok legnagyobb része különböző urakodóktól nyerték kiváltságaikat, úgy mint királyoktól, hercegektől, örgrófoktól, érsekektől, püspököktől és más földi uralkodóktól, s ha a polgárság közössége él is kiváltságaival városában, nem biztos, hogy azokkal a jogokkal másik városban is rendelkezik.” HR I. 2. Nr. 213. § 1. L. még HR I. 2. Nr. 210—212., 214.; HR I. 3. Nr. 318. § 2.; HUB IV. Nr. 647.

⁶⁸ Ha lehetnek is kétségeink a számítások pontosságát illetően, F. Keutgen összehasonlító adatai mindenestre jól érzékeltetik Anglia és a Hanza-városok gazdasági teljesítőképességének különbségét. Az 1368—1369. évi *Pfundzollregister* szerint a négy vend és a hat porosz Hanza-város kereskedelmi forgalmát alkotó árucikkek értéke háromszorosa az angol kincstár éves jövedelmének. L. Keutgen, F. 1906. 283—284.; Buszello, H. 1976. 66.

angol kereskedőség már az 1370-es évektől más Hanza-városok kereskedőivel azonos jogokat élvezett Danzigban, s a flandriai piaccal való kapcsolatok korlátozása nagymértékben előmozdította a 15—16. századi Európa egyik legfontosabb kereskedelmi útvonalának, a London—Antwerpen—Köln—dél-német városok útvonalának megerősödését.⁶⁹

A Hanza-városok szövetségének elődje, a Gotlandi Kereskedőtársaság az orosz és skandináv területek, valamint Északnyugat-Európa közötti rendszeres gazdasági kapcsolatok megteremtésére alakult a 12. század közepén, s ennek a korai kapcsolatnak volt a szerves folytatása a 14. században a novgorodi Hanza-kontor.

A Balti-tenger vidékén élő népek gazdasági kapcsolatainak egyik legfontosabb szervezője Visby volt a 11—12. században, s a nyugat felé irányuló aktív orosz kereskedelem Lübeckben és itt létesített kapcsolatot más országok kereskedőségével. A Balti-tengeri aktív orosz kereskedelem megszűntével, s a Gotlandi Kereskedőtársaság novgorodi lerakatának, a Gót-udvarnak és a Szent Olaf templomnak megalapításával a hajózási technika és a kereskedelmi szervezet fejlettsége folytán továbbra is megőrizte vezető szerepét az orosz területekkel való kereskedelemben.⁷⁰

⁶⁹ Hirsch, Th. 1858. 98—99.; Lemosse, M.—Boulet, M. 1950. 326—327.; Bruns, Fr.—Weczerka, H. 1967. Bd. 2. 496.; Wee, H. van der 1963. Vol. 2. 113.

⁷⁰ Az aktív orosz kereskedelem megszűntét feltételezi a Balti-tenger felé *Kulischer, J.* 1925. 123. Ezzel szemben az orosz kereskedők visbyi Szent Miklós templomának és kereskedelmi lerakatának 14. századi működését említi *Johansen, P.* 1953. 141. és *Andersson, I.* 1950. 92—97.

Novgorod 12—13. századi gazdaságtörténeti forrásai azt erősítik meg, hogy a Gotlandi Kereskedőtársaság létrejöttével az orosz kereskedőség üzleti tevékenysége továbbra is kiterjedt a Balti-tenger vidékére, bár kétségtelen, hogy a késő középkor folyamán egyre kevésbé terjedt ki annak nyugati peremére.

„Mindenekelőtt akarjuk, hogy a novgorodi követek és minden novgorodi békében közlekedhessen német földön és a gót partoknál, hasonlóképpen akarjuk, hogy a németek és a gótok kellemetlenség és bántódás nélkül jöhessenek Novgorodba. Amikor a novgorodi nagyfejedelem Novgorodban meghal, vagy a német Németországban, a vendégek békében, kellemetlenség nélkül hazamehetnek. S amikor az Isten fejedelmet állít, a békét ismét meg kell erősíteni, enélkül nincs béke az országban.” *Goetz, K. L.* 1916. 1189: Nr. 1.; *BAJK, C. H.* 1949. Ho. 28.

„A novgorodiak kereskedjenek kellemetlenség nélkül a gót partokig, és a németek, gótok és latin nyelvet beszélő mindenféle népek kereskedhetnek Novgorodban az ősi béke szerint.” *Goetz, K. L.* 1916. 1259: Nr. 1.

Visbynek ez a különleges helyzete 1293-ban szűnt meg, majd hat év múlva, 1299-ben a westfáliai és vend városok lübecki gyűlésén a Gotlandi Társaság feloszlását hivatalosan elrendelték.

„A mi színünk előtt megjelent Velynnek mondott Ludolfus úrnak, aki Visby legtszizletreméltóbb férfainak és tanácsurainak követe, tudomására lett hozva, hogy a lübecki tanácsuraknak az a nyomatékos kívánsága, hogy a pecsétről és a kereskedőközösség jogáról való gondoskodással bizzák meg.” HR I. 1. Nr. 71.

„Elrendeltük továbbá a városoknak, hogy a gotlandi pecsétet nem használhatják, ugyanis az csak a kereskedők közösségének volt megengedve, hogy azzal pecsételhetnek, minthogy más városok ezzel nem rendelkezhetnek, ezek a városok saját pecsétjükkel rendelkezhetnek, és polgáraik ügyeit aszerint intézhetik és pecsételhetik meg.” HR I. 1. Nr. 80.

L. még *Jahnkuhn, H.* 1958. 453.

Az első, 1189-ből fennmaradt novgorodi—gotlandi kereskedelmi szerződés szövegéből egyértelműen kitűnik, hogy a rendszeres kapcsolat korábban jött létre, és a Gót-udvar az oklevél keletkezésének időpontja előtt már működött, s a bevezetőben is a „régí béke” megerősítéséről esik szó.⁷¹ A 13. század közepéig a Gotlandi Kereskedőtársaság tagjai szinte kizárólag vízi úton közelítették meg a várost. A Balti- és Északi-tenger partján fekvő városok kereskedőinek hajói áprilisban gyülekeztek Visby kikötőjében, ahonnan az úgynevezett „első nyílt vízzel” (*dat eerste vørbenomede water*) útra keltek Berkøig vagy Ketlingen-szigetig, itt maguk közül előljárót választottak. Az előljáró megbízatása a kereskedők hazatérésével lejárt, így tulajdonképpen a novgorodi *oldermann* funkciója nem annyira a nyugat-európai kontorok előljáróira emlékeztet, hanem egy bizonyos utazásra szerveződött kereskedőkompanyák élére választott *hansegraft* tisztségének felel meg, amely más-más néven a 10—12. századi Európában általánosan ismert volt. A novgorodi Szent Olaf-udvar előljáró tulajdonképpen a Gotlandi Kereskedőtársaság négy, visbyi, soesti és dortmundi megbízottja volt, akik a kereskedők által Ketlingen szigetén választott előljárót az utazás végén a költségekről, vámokról, adókról elszámoltatták. A hajók a Néván folytatták tovább az útjukat a Ladoga-tóig, ahol a Volhov torkolatánál épült Ladoga (Aldagen) városában kisebb folyami hajókra, csónakokra rakták át az árut, s innen a Volhov folyón keresztül érkeztek Novgorodba. A kereskedelmi útvonalat az 1189., 1259., 1268. és 1269. évi kereskedelmi szerződésből tudjuk rekonstruálni, egyúttal a két utóbbi forrás rendkívül részletesen foglalkozik az utazás rendjével, a vámokkal, a novgorodi kalauzok és hajóvontatók (*vorschkerter*) bérével és étellemezésével.⁷² A livlandi városokból Narván és Pskovon áthaladó szárazföldi kereskedelmi utak csak a 13. század elejétől alakultak ki, de Riga, Reval, Dorpat felemelkedésével a 15. században Novgorod már ezek révén kapcsolódik a késő középkori európai gazdaság rendszeréhez. A kereskedelmi forgalomnak a szárazföldi utakra való áthelyeződése egyben azt is jelzi, hogy az orosz területekkel való gazdasági kapcsolatok szervezése Visby és Lübeck helyett egyre inkább a livlandi Hanza-városok monopóliumává válik.⁷³ Mint már az idézett 1259: Nr. 5. és 1269: Nr. 1. is mutatja, a

⁷¹ „En Jarosláv Vladimirovics nagyfejedelem Miroška poszadnyikkal, Jákob tiszjackijjal, valamint valamennyi novgorodival megtárgyaltam, hogy Arbud követel, valamint a német kereskedőkkel, a gótokkal és a latin nyelvet beszélő minden népekkel a régi békét megerősítjük. Az én Grigor [*Griga? F. L.*] pópám által a következő jogokat rendeltem el. . .” *Goetz, K. L.* 1916. 1189: Nr. 1.

Az idézett forrás megerősíti, hogy a Gotlandi Társaság novgorodi lerakata az első ismert (1189-es) kereskedelmi szerződés előtt, talán a 12. század közepén létesült.

⁷² Az utazás rendjéhez, vámokhoz, bérekhez, étellemezéshez stb. *Goetz, K. L.* 1916. 1189: Nr. 1.; 1259: Nr. 1., 5.; 1268: Nr. 2., 5.a.; 1269: Nr. 1.a—b., 2.; 1268—1269: Nr. 4., 5., 5.a., 6., 7.; *BAJIK, C. H.* 1949. Ho. 28., 31., 32.

⁷³ A Livlanddal való gazdasági kapcsolatok kezdetét a 16. századi rigai polgármester és történétíró Franz Nyenstädt livlandi krónikájában a 12. század közepére teszi.

„Az 1148. évben, más források szerint 1158-ban, egy hajó kereskedőkkel és árukkal Brémából kivitorlázott azzal a szándékkal, hogy a Gotland-szigeti Visby városába érkezék, azonban isten akaratából

Hanza-kereskedőség egyik csoportja a téli utazók (*wintervare*) voltak, akik még a Ladoga-tó beállta előtt október—november táján érkeztek Novgorodba, hol tavaszig maradtak. Valószínű, hogy az orosz területekkel való rendszeres gazdasági kapcsolatok megteremtői a téli utazók, minthogy a város legfontosabb árucikkének, a különféle prémeknek, szörméknek ekkor volt a szezonja. Az 1268. évi szerződéstervezetben Jaroszlav fejedelem kifejezetten a *wintergast*-ok korábbi jogait erősíti meg, míg ezeket a jogokat a gotlandi Ludolf Dobricike, Jacob Curing és a lübecki Heinrich Wullepant követek javaslatára terjesztették ki a nyári utazókra is.⁷⁴ Ennek ellenére a téli utazók kedvezőbb jogi helyzete a 15. század végéig, a novgorodi kontor virágzásáig megfigyelhető.

A novgorodi kereskedelmi forgalom növekedése már a 12. század végén szükségessé tette, hogy a Gotlandi Kereskedőtársaság egy újabb lerakatot létesítsen a városban. Az új lerakat, a Szent Péter-udvar a templomból, a raktárépületekből, lakóházakból és a temetőből álló épületeryüttese a Volhov jobb partján fekvő kereskedővárosban, a piactér délkeleti sarkán, átellenben a Gót-udvarral épült fel. A Szent Péter-udvar első ismert privilégiumát Konstantin fejedelem 1205—1207 között adta ki. A harmadik lerakatról, a *Gildehof*-ról az 1259. évi szerződésből értesülünk. A piactér nyugati sarkán, a bojárvárosba vezető hid mellett álló Gildehof egykor a pszkovi kereskedők udvara volt, akiktől a 12. század első felében vásárolta meg a

az eső és szél hatalmas fergeteggel kergette őket, s így nem tudták Gotlandot elérni, hanem egy nyugati és északnyugati szélvélsszel vitorlázva eljutottak egészen Kurlandig.” *Nyenstädt*, *Fr.* 1835. 14.; vö. *Hiärn*, *Th.* 1839. 65. és *Brandis*, *M.* 1840. 40—45. Ld. még *Niitemaa*, *V.* 1949. 3.

A Livlandon áthaladó szárazföldi kereskedelmi útvonal kialakulásához l. még HUB I. Nr. 751., 758., 786., 815., 1188., 1301., 1309.; *Goetz*, *K. L.* 1916. 1259. Nr. 16.a.

Az 1360-as években a livlandi városok már nagy befolyást gyakorolhattak a novgorodi Hanza-kontor ügyeinek irányítására. Egy 1360. végén keltezett levél szerint ekkor már Riga város tanácsa kezelte a novgorodi Hanza-kontor pénztárát.

Lübeck Riga város tanácsához: „Miatán azt hallottuk a kereskedőktől gyakorta fölkeresett novgorodi udvar felől, hogy azon udvarnak lerovandó tartozásai vannak, továbbá, hogy az udvar építése is szükségessé vált. Ezért kérünk benneteket, mert megfontoltuk kérésünk hasznát, hogy a láda kulcsát, ahogy azt az udvar rendelkezései kimondják, küldjétek Novgorodba, hogy az említett szükségletekhez és igényekhez szükséges pénz fölött az udvar rendelkezni tudjon.” HUB III. Nr. 563.

Livland 14. századi novgorodi gazdasági szerepéhez l. *Казакова*, *H. A.* 1975. 36.

⁷⁴ A Gotlandi Társaság által előterjesztett szerződéstervezetben:

„Hasonlóképpen a nyári vendégek, akik a szárazföld felől érkeznek, az ősi béke oltalma alatt állnak, és ha akarják a vendégek, a nagyfejedelem, a poszadnyik, a tiszjackij és a választott novgorodiak megcsókolhatják a feszületet, ahogy az szokás, a békének jegyében és az egyetértés és barátság törvénye szerint.” *Goetz*, *K. L.* 1916. 1268. Nr. 2.a.

„... a téli vendégek bántódás nélkül jöhetnek a nagyfejedelem, valamint minden novgorodi engedelmeivel az ősi béke oltalma alatt.” *Goetz*, *K. L.* 1916. 1269. Nr. 1.

„Amikor a téli vendégek a mi követeinket nem fogadják, vagy azt a novgorodi kereskedőt, aki Novgorodból vagy a gót partoktól, hasonlóképpen Kotlingenből Novgorodig vagy Novgorodból Kotlingenig tartozik a német vendégeket kísérni, s ők követ nélkül utaznak, Novgorodot nem perelhetik az ősi béke végzése szerint [ha az úton valami jogtalanságot szenvednek *F. L.*]” *Goetz*, *K. L.* 1916. 1259. Nr. 5.

Gotlandi Kereskedőtársaság.⁷⁵ A Szent Péter-udvar, a Gót-udvar, valamint az ehhez tartozó Gildehof együtt alkotta a novgorodi Hanza-kontort, s ennek volt alárendelve a Ladoga városában álló kisebb lerakat, a Szent Miklós-udvar.⁷⁶ A novgorodi kontor első statútuma, az úgynevezett *skra* a 13. század közepén született, s jóllehet a szakirodalom a statútum egyes rendelkezéseit Soest és Medebach városjogában rögzített *ius fori*-val hozza összefüggésbe, annak előírásai és felépítése alapvetően különbözik a bruggei, londoni, bergeni kontor és a kisebb lerakatok hasonló intézményeitől.⁷⁷ Az említett kontorokhoz hasonló gazdasági rend kialakulását a város sajátos társadalmi és jogviszonyai mellett a kereskedelem idényjellege is akadályozta. A téli utazók eltávovása és a nyári utazók érkezése között — és fordítva — mindig volt néhány hét, esetleg egy-két hónap, amikor a kontor nem működött. Mielőtt az egyik kereskedőkompanyia elhagyta volna a várost, az épületeket bezárták, és a kulcsokat Novgorod metropolitájának, valamint a Szent György kolostor archimandritájának adták át megőrzésre. Azonban hangsúlyozni kell, hogy itt nem valamiféle archaikus jelenséggel állunk szemben, hiszen a középkori Európa más városaiban a kereskedelmi tevékenységet csak a privilégiumokban rögzített napokon és hetekben lehetett folytatni, s a nemzetközi vásárok utolsó napján az idegen kereskedőségnek el kellett hagynia a várost, hol csak a meghatározott időszakban élvezte a vendégjog nyújtotta biztonságot.⁷⁸ Így volt a vend Hanza-városokban is, s például Lübeck a 15. században a nemzetközi kereskedelmi joggyakorlat korszerűbb tendenciáival szemben éppen hogy korlátozta a vendégjog érvényének időtartamát. A Hanza-kereskedőség novgorodi vendégjogának korlátai csak a bruggei és londoni kontor viszonyaihoz képest sajátságos, mivel azokban egész évben zavartalanul

⁷⁵ Az 1259. évi kereskedelmi szerződés már mindhárom udvarról említést tesz. Ekkor Alekszandr novgorodi nagyfejedelem és fia Dimitrij megújítja az udvarok működésének rendjét:

„Amely három udvar működését azok küldött férfainak kérésére szabad akaratunk folytán engedélyezzük.” *Goetz, K. L.* 1916. 1259: Nr. 6—7.

Viszont az 1268. évi szerződéstervezet szerint a Gildehof nem volt önálló, hanem a Szent Olaf-udvar részeként működött:

„A gótok udvara a Szent Olaf templommal és a temetővel, valamint a hozzátartozó mezőkkel együtt a második kiváltságlevél szerinti régi szokás szerint maradjanak meg minden szabadságukban. A gótok udvarának utcája a nagyfejedelem udvarán keresztül egészen a piactérig maradjon szabadon, épületeket ott nem emelhetnek, ahogy azt Konstantin nagyfejedelem elrendelte. Továbbá, hogy azon gótok kiváltságlevelének 8. passzusa szerint az udvaron épületet nem építhetnek, sem farakásokat, sem másféle építményt nem emelhetnek a maguk elhatározása szerint. Továbbá a gilde udvarnál, amit a gótok eladtak, nem gondoskodhatnak az eredeti gyalogjáró visszaállításáról.” *Goetz, K. L.* 1916. 1268: Nr. 22.c.; HUB I. Nr. 663.

⁷⁶ „Hasonlóképpen a Szent Miklós egyháztól egészen a vendégek udvaráig az udvar nem emelhet épületet egészen az utcáig. . . és az aldacheni Szent Miklós egyház az ősi jogok szerint ismét birtokba veheti mezőit.” *Goetz, K. L.* 1916. 1268: Nr. 14. HUB I. Nr. 663.

⁷⁷ A *skra* statútumát l. LUB I. Nr. 700—703.

A soesti, a medelbachi, valamint a *skra ius fori*-jának összevetését l. HUB III. 358. p.

⁷⁸ A vásártartás idejéhez és a vendégjog problémájához ld. pl. *Gilissen, J.* 1953. 326—327. p.; *Houtte, J. A. van* 1953. 183. p.; *Haepke, R.* 1908. 104., 261.; *Planitz, H.* 1980. 276—277.; *Schreiner, J.* 1956. 1—3.

folytathattak kereskedelmi tevékenységet. Ugyanakkor az egyes kereskedelmi szerződések széles jogokat biztosítottak a Hanza-kereskedőknek más orosz városokkal és területekkel való kereskedelemben, s nem voltak a novgorodiak közvetítő tevékenységének alárendelve. Már a korai szerződések is kimondják, hogy Novgorod fennhatósága alá tartozó területeken szabadon utazhatnak, üzletelhetnek a kereskedők, s az 1258. évi szerződés 16 c. pontja szerint a *заморский купцы* ezt a Nagypéntek-templomban lefizetett 1 ezüstmárka ellenében megtehetik.⁷⁹ A *Skra* többszöri megújítása után a Hanza-városok 1346. február 22-én adták ki a korábbi statútumokon alapuló határozatokat a novgorodi utazás rendjéről és a városban való kereskedelmi tevékenység szabályozásáról, amely kisebb módosításokkal Novgorodnak a 15. század végén bekövetkezett hanyatlásáig szabályozta a kontor életét.⁸⁰ Míg a korábbi időszakban a kontort az utazó kereskedők által választott előljáró igazgatta, 1346-tól az előljáró kinevezése teljesen Lübeck és Visby kezében volt. Jóllehet 1361-ben a Novgorodot látogató Hanza-kereskedőket is származásuk szerint harmadokba osztották, de az egyes harmadok továbbra sem szólhattak bele az előljáró megválasztásába. A választás rendje a későbbiekben is csak annyiban változott, hogy a 14. század végétől Lübeck és a livlandi városok, 1442-től pedig kizárólag a livlandi városok delegálták a Hanza-kereskedők novgorodi tisztségviselőit. Az 1346-os statútumból a téli és nyári utazóknak a nyugati kontorokhoz képest zártabb szervezete bontakozik ki. Az orosz területekről — nyilván a nehezebb földrajzi megközelíthetőség miatt is — eredményesen tudták kizárni a Hanzához nem tartozó városok és nemzetek kereskedőit.⁸¹ A 14. század második felétől az alkalmanként útra kelt 60—150 Hanza-kereskedőt a két előljáró, a négy tanácsos és a Szent Olaf, valamint a Szent Péter templom plébánosa vezette, akik maguk is kereskedni jöttek a városba. A kijelölt tisztségviselők vezetésével a kontor belső ügyeit a *maschapeiren* (mesterek), vagyis az önálló kereskedők gyűlése igazgatta. A mesterek mellett az útra kelt kereskedőtársaság nagyobbik felét a *gesellen* és a *iehrlingen* alkották. A *gesellen* a mesterek társai, segédei voltak, míg a *lehrlingen* azok az ifjak, akik az üzleti élet és az orosz nyelv tanulása miatt csatlakoztak a kereskedőtársasághoz.⁸² Az üzletkötés rendjét szigorú

⁷⁹ Goetz, K. L. 1916. 1258: Nr. 16.c.

Szmozlenszkkal, Vityebszkkal, Szuzdallal kötött kereskedelmi szerződésekhez I. Goetz, K. L. 1916. 223.

⁸⁰ HUB III. Nr. 69., 553.

⁸¹ HUB I. Nr. 663.

„Továbbá senki sem utazhat áruval szárazföldön keresztül, vagyis Poroszországon, Kurlandon vagy pedig Svédországon át, hasonlóképpen nem utazhat áruval Özel-sziget Kurland felé vagy más utakon [ti. Novgorod felé F. L.], hanem amikor az olvadás megengedi, mindenkinek Rigából, Revalból vagy Pernauból kell kihajóznia. HUB III. Nr. 593.

⁸² „Bárki, aki csak akarja a vendégek közül, szabadon és akadály nélkül az országba küldheti legényeit a nyelv megtanulása végett.” HUB I. Nr. 663.

„Továbbá az új legényeknek, akik betöltötték a 20. évet, meg kell ismerniük a novgorodi, csak úgy, mint a novgorod környéki kiváltságokat azért, hogy tudják, hogy mi illeti őket meg a kereskedők kiváltságai közül.” HUB III. Nr. 69. § 8. ld. még HUB III. Nr. 593.

előírások szabályozták. A kereskedés helyszíne a kőből épült háromhajós Szent Péter templom volt, ahová az értékeesebb árukat raktározták, védve a fából épült Novgorod gyakori tüzesetei és a tolvajok elől. Egyben itt tárolták a kontor levéltárát, pénztárát és a hivatalos mértékeket.

A novgorodi kontor szervezeti megszilárdulásának és gazdasági fejlődésének idején, az 1340-es évektől egy sor politikai konfliktus akadályozta a zavartalan kereskedelmet. Miután a Német Lovagrend 1346-ban Dániától megvásárolta Livlandot, a térség hatalmi viszonyai megváltoztak, s a két szomszédos hatalom között kirobbant háborúk első epizódja rendszerint a novgorodi Hanza-kontor javainak elkobzása volt.⁸³ Különösen az 1380-as években volt súlyos a helyzet, s 1388-ban a Hanza-kereskedőknek okozott károk miatt a novgorodi kontor korábbi privilégiumainak és a jogbiztonságnak helyreállítását kereskedelmi zárlattal akarták kikényszeríteni a Lübeckben összegyűlt vend, porosz és livlandi Hanza-városok képviselői.⁸⁴ Novgorod kereskedelmi zárlata csaknem teljes volt, miután Svédország és a Német Lovagrend livlandi ágának mestere is csatlakozott a városok határozatához. A zárlat miatt a Hanza-városok kereskedősége is nehéz helyzetbe került, mivel ugyanebben az évben tört meg a kereskedelmi kapcsolat Angliával és Flandriával is. Ennek ellenére Novgorod és a Hanza-városok között csaknem három évig szünetelt a forgalom, s a béke helyreállítására irányuló kísérletek csak 1391 őszén kezdődtek meg.⁸⁵ A következő év elején a Johann Niebur lübecki tanácsos által vezetett Hanza- és Timoffe Jurjevitze poszadnik által vezetett novgorodi küldöttség között megtörtént a békekötés. A város hagyományainak megfelelően a küldöttségek tagjai az összesereglett novgorodiak előtt megcsókolták a feszületet.⁸⁶ A békeszerződés megerősítette a novgorodi Hanza-kontor korábbi jogait, elrendelte a felgyújtott és lerombolt templomok, lakóházak és raktárépületek helyreállítását, amelynek költségeit a városba látogató Hanza-kereskedők felemelt adójának révén kívánták előteremteni. A szárazföldi és vízi közlekedési utak szabad használatát a Hanza-kereskedőség mellett továbbra is engedélyezi az orosz kereskedőknek a dorpati püspökségen át Gotlan-

⁸³ A novgorodi kontor kereskedői például 1373. március 20-án Lübeckhez küldött levelükben a következőképpen írták le helyzetüket: „Panaszos hangon folyamodunk hozzátok, mert sok zaklatást kell elviselnünk a ruténoktól, akik sok igazságtalanságot követnek el ellenünk, az ősi okirataink erejét szégyenletesen gyöngítik, és a feszület megcsókolásának szokását sem tartják meg.” HR I. 2. Nr. 65. Lübeck válaszelevelét l. HR I. 2. Nr. 66.

Az 1370-es évek kereskedelmi kapcsolatainak zavaraihoz l. HR I. 2. Nr. 31—38., ВАЛК, С. Н. 1949. Ho. 43., 45.

Novgorod századvégi politikai viszonyaihoz l. БЕРНАДСКИЙ, В. Н. 1961. 200.

⁸⁴ HR I. 3. Nr. 380. §§ 14—16.

⁸⁵ Miután Lübeck a livlandi városoktól azt a hírt kapta, hogy Novgorod kész a béke helyreállítására, 1391. őszén hozzálátott a tárgyalások előkészítéséhez. Jellemző a novgorodi kereskedelem fontosságára, hogy a Hanza-küldöttség Godeke Travelmann lübecki polgármester és Johann Niebur lübecki tanácsos vezetésével már hetek óta Dorpatban várakozott, hogy az első kedvező novgorodi hírek megérkezésével késelem nélkül a városba tudjon utazni. HR I. 4. Nr. 25.

⁸⁶ HR I. 4. Nr. 45.

dig.⁸⁷ A Hanza-városok Novgoroddal való kereskedelme a következő évszázadban sem mindig zavartalan, azonban 1392. évi békeszerződés, az úgynevezett *nieburi béke* végzése egészen a 15. század végéig, a városnak III. Iván hadai által történt meghódításáig maradt érvényben.

Brugge, London és Novgorod mellett a Hanza bergeni kontorjának korlátozottabb gazdasági jelentősége volt, s a norvégiai kereskedelemben Lübeck és a vend Hanza-városok mellett a szervezet más tagjai kevésbé is voltak érdekelve. Lübecki, stralsundi, hamburgi kereskedők középkori bergeni jelenlétéről igen kevés forrás tesz említést, ezzel szemben az északi ország kereskedelmi forgalma Angliával, Skóciával, s néhány németalföldi várossal már jelentősnek mondható.⁸⁸ Norvégia helyzete Európa északi felének gazdasági kapcsolataiban elég sajátos, ugyanis az ország gabonából behozatalra szorult, s a Hanza-városokkal való gazdasági kapcsolatok megteremtését is elsősorban az ország élelmezésének szüksége teremtette meg. Miután az angol uralkodó az 1240-es években gabonakivitelit tilalmat rendelt el, I. Hákon 1248-ban, majd 1250-ben Lübeckhez fordul, hogy a kereskedelmi privilégiumok biztosítása mellett megfelelő mennyiségű gabonát (*bladum, farinam et brasium*) szállítsanak az országba.⁸⁹ A későbbi évtizedekből fennmaradt források azt mutatják, hogy a lübecki és más Balti-tengeri városok kereskedőinek bizonytalan jogi helyzete miatt csak lassan alakultak ki a rendszeres gazdasági kapcsolatok, s a kereskedelmi forgalomban a 13. század végén mutatkozó fejlődés a 14. század elején, V. Hákon uralkodása alatt megtorpant.⁹⁰ A 14. század közepén azonban alapvetően megváltozott a helyzet, s az ország gazdasága erőteljesen a Hanza gazdasági rendszerének lett alárendelve. A norvég történetírás a változás okát alapvetően abban az elmélyült demográfiai és gazdasági hanyatlásban látja, amit az ország az 1350-ben fellépett nagy pestisjárványtól kezdve a 16. század elejéig átélt. A pusztasodás mértéke Európa más vidékeihez képest sokkal súlyosabb, s az ország keleti felében becslések szerint legalább 50%-os népességvesztéssel lehet számolni. Miután a középkori aktív norvég kereskedelem is lehanyatlott, az ország gabonával való élelmezése Lübeck, Stralsund, Hamburg és Rostock kereskedői által szállított mecklenburgi, brandenburgi gabonától függött.⁹¹

⁸⁷ HR I. 4. Nr. 25.; BAJIK, C. H. 1949. Ho. 46.

A Nieburi békéhez l. még *Казакова, H. A.* 1975. 78—82.

⁸⁸ *Friedland, K.* 1971. 41.; *Johnsen, O.* 99.; *Schreiner, J.* 1954. 70—71.

⁸⁹ HUB I. Nr. 366.

Néhány évtized múlva Rostock 1284. december 14-én, Wismar 1284. december 17-én kéri az angol uralkodót, I. Edwardot, hogy engedélyezze kereskedői számára az angol gabona kivitelét Norvégiába. HR I. 1. 32.a—b. (495—496.)

⁹⁰ A kereskedőség bizonytalan norvégiai helyzetéhez l. HUB I. Nr. 389., 390., 579., 601.; MUB I. Nr. 601.; *Schreiner, J.* 1956. 7—9.

A kereskedelmi tevékenység korlátozásához l. HUB I. Nr. 818., 840.; HUB II. Nr. 284., 502.

⁹¹ Norvégia gazdasági kríziséhez l. *Bosse, E.* 1916. 163.; *Brandt, A. von* 1962. 14.; *Johnsen, O.* 1939. 187.; *Wetki, M.* 1951. 47—52.

A Hanza-kereskedőség az 1350-es évek táján kapta meg azokat a kiváltságokat, amelyek lehetővé tették a bergeni kontor felállítását. A kontor, az úgynevezett *tyskebrugge* (a Német-híd) vezetése teljesen a vend Hanza-városok kereskedői bergeni gildéjének kezében volt. A kontor 1369. és 1412. évi rendtartása is csak a hat vend Hanza-város nevét említi. Az 1365. március 27-i stralsundi tárgyalások végzései szerint a két előjárót, a tizennyolc ülnököt és egy fizetett titkárt Lübeck, Rostock és Stralsund polgárai közül jelölték ki, ténylegesen azonban a kontor szinte teljesen Lübeck joghatósága alatt állt.⁹² Az 1350-es évek gyors gazdasági térhódítása, az angolok, skótok, hollandok bergeni kereskedelmének visszaszorítása után a térség politikai viszonyainak megváltozása miatt néhány éves fellendülés után az 1360-as években megtorpant. VI. Hákon Magnusson uralkodása alatt rövid életű norvég–svéd perszonálunió jött létre, a két ország ellenséges viszonya dinasztikus kapcsolatok révén Dániával is rendeződött, s ez a körülmény lehetővé tette a skandináv országok együttes fellépését a Hanza-városok gazdasági térhódításával szemben. Igaz ugyan, hogy a három skandináv ország közötti politikai közeledés csak ideig-óráig tartott, de Dániának a vend Hanza-városokkal viselt háborúja így is győzelemmel zárult.⁹³ Visby meghódítása, Schonen visszaszerzése, a vend Hanza-városok katonai veresége után, a Hanza egész gazdasági rendszere került veszélybe. A közös gazdasági érdekek által lazán összefűzött kereskedők szervezetét a hatalmi viszonyokban történt változások késztetik majd 1367. november 19-én egy szoros politikai és katonai szervezet, a dán-ellenes éllel szerveződött Kölni Konföderáció létrehozására.

A négy kontor mellett fontos szerepet töltött be a Hanza gazdasági rendszerében, a kelet-nyugati kereskedelem középpontjában fekvő dániai Schonen. A félsziget északnyugati partvidékét már a 12. század elejétől felkeresték a Balti-tenger vidékén élő népek. Schonen kiterjedt nemzetközi forgalmát a partmenti vizek halban való bősége adta, amiről Saxo Grammaticus (Syalandicus) is megemlékezik 1190 táján írt gesztájában.⁹⁴ A dán uralkodók legnagyobb jövedelemforrása a Sund-vám mellett a schoneni nemzetközi piacon szedett vám volt, s ezért elemi finánciális érdekük volt,

A norvégiai pusztásodáshoz l. *Abel, W.* 1980. 7.; *Björkvik, H.* 1965. 581–605.

A gabonabehozatalhoz l. *Slicher van Bath, B. H.* 1960. 188–189.; *Bosse, E.* 1916. 79.; *Hansen, J.* 1912. 5.; *Naudé, W.* 1889. 25.; *Schreiner, J.* 1954. 72–73.

⁹² HR I. 1. Nr. 356. § 18. vö. Nr. 357.

„Második meghagyás: senkit sem lehet a kereskedők törvényeire felesketni, hacsak nem polgára a hanza valamely városának, ahol a lübecki jog van érvényben.” HR I. 1. Nr. 358.

⁹³ *Daenell, E.* 1905–1906. Bd. 1. 33.; *Dollinger, Ph.* 1964. 91–92.; *Gerhardt, M.* 1963. 135–136.; HUB III. Nr. 363.; HUB IV. Nr. 9., 21.

⁹⁴ „Azontúl keletre fekszik Scania, hol Syalendia osztja ketté a tengerszorost, amely az odalátogató halászkótlól minden évben oly zsúfolt, hogy némelykor az arrajáró csónakok evezőslegényei csak ügyel-bajjal tudják szántani a vizet, ott a halászok nemcsak hálóikkal, de kezükkel is tudnak halat fogni.” *Saxo Grammaticus* 1917–1918/218.

A forgalom nemzetközi jellegére és nagyságára utal *Andreas Sunensson* lundi érsek 1206–1216. között keletkezett jogkönyve, amelyben a hajózás, a halászat és a kereskedelem rendjét szabályozza a félszigeten. Ld. HUB I. Nr. 1363.

hogy a szabad kereskedést a Hanzán kívül biztosítsák az angol, skót, flamand, holland, fríz és más nemzetek kereskedőinek is.⁹⁵ A dán királyok privilégiumaiban előforduló *qui umlandsfaræ dicuntur* vagy *pars australis quod vulgariter ummaelant dicitur* kifejezések az északnyugat-európai országokból érkező kereskedőkre vonatkoztak, s ők voltak azok, akik az augusztustól októberig tartó vásárt nem a hagyományos Schleswig—Husum vagy Lübeck—Hamburg közötti szárazföldi útvonalon, hanem az Øresundon áthaladva keresték fel, megteremtve ezzel a rendszeres tengeri forgalmat a Balti- és Északi-tenger között.⁹⁶ A schoneni heringkereskedelemben a Hanza-városok a 14. század közepéig nem élveztek különleges helyzetet, bár a földrajzi közelség miatt is ők bonyolították le a legnagyobb forgalmat. A Hanza schoneni helyzete abban is különbözött a kontorok belső viszonyaitól, hogy noha a félszigeten is létrejöttek a városoknak a helyi lakosságtól elkülönülő kolóniai templomokkal, lakóházakkal, raktárépületekkel, halfeldolgozó üzemekkel, s mindenekelőtt a kijelölt tisztségviselők által irányított belső önkormányzattal, de a Hanza egységes jogi státusának kialakulásáról mégsem beszélhetünk, mivel az egyes városok saját vogtjainak (advocati) vezetésével önálló közösségeket alkottak, ahol nem a Hanza-gyűlés vagy a nagyvárosok, hanem az egyes városok magisztrátusának iniciatívái voltak mérvadóak. Hasonló szervezetekbe tömörültek Amszterdam, Harderwijk, Enkhuizen, Haarlem, Maastricht, Lynn és más városok polgárai.⁹⁷

A schoneni vásár minden évben Mária mennybemenetelének napján, augusztus 15-én kezdődött, s november 1-ig tartott. A schoneni őszi vásár forgalmáról meglehetősen szélsőséges számadatokat ismerünk. A 14. század végén odalátogató Philippe de Maiziére 500 kereskedőhajót, 40 000 halászbárkát és 300 000 halászt „számlált” össze, míg a 16. század elején egy lübecki kereskedő 7515 halászbárkát említ. A 14. század második felének viszonyaira az 1368—69. és 1398—1400. évi lübecki *Pfundzoll* alapján lehet a teljes heringforgalmat hozzávetőlegesen felbecsülni. 1368-ban kétszáz hajón 36—37 000 hordó sózott heringet szállítottak Lübeckbe, s más Hanza-városok kereskedőivel együtt a kivitt mennyiség 62 000 hordó körül mozogha-

⁹⁵ Christensen, A. E. 1953. 244.; Nielsen, A. 1933. 36.

⁹⁶ Északnyugat-Európa és a Schonen-félsziget közötti tengeri utazások kialakulásához l. Christensen, A. E. 1953. 248.; Jappe-Alberts, W.—Jansen, H. Ph. 1964. 189—190.; Rösig, Fr. 1928. 162.; Vogel, W. 1915. 183—189.; HUB I. Nr. 411—413.

Ugyanakkor a Lübeck—Hamburg közötti szárazföldi út fontosságára utal pl. HUB I. Nr. 305., 307.

Hasonlóképpen l. Albrecht szász herceg 1241. március 12-én kelt oklevelében biztosítja a kereskedőket, hogy a hering után kivetett korábbi vámok megfizetése után biztonsággal közlekedhetnek a „keleti tengerről a nyugati tengerre, a nyugati tengerről a keleti tengerre, amely tengereket közönségesen csak *Osterse*-nek és *Westerse*-nek neveznek, pontosabban Lübecktől lefelé vagy pedig felfelé egészen Hamburgig és Hamburgtól felfelé Lübeckig országunkon keresztül.” HUB I. Nr. 307.

⁹⁷ Daenell, E. 1905—1906. Bd. 2. 391.; Vogel, W. 1915. 241.; HUB I. Nr. 392., 401., 408., 659., 854., 855., 925., 948.

A schoneni szokásjogot 1352-ben összegezték az úgynevezett *mâtók*-ban. l. Christensen, A. E. 1953. 246—247.

tott. A század végén 750 kereskedő és 600 hajó 100 000 hordó heringet szállított Európa különböző vidékeire.⁹⁸ Gazdasági hatalmuk mellett nem utolsósorban a heringforgalom alakulásával növekvő sószükséglet következtében jutottak a schoneni kereskedelembe monopol helyzetbe. A part közelében kifogott heringet Skanörben, Falsteboban, Dragörben, Trelleborgban és a környező szigetek halászfalvaiban zsigerelték ki, és nyersen besózva rakták hordóba. A Balti-tenger vidékén azonban csak Lüneburgban, Øldesloe-ben és Kolbergben, tehát a Hanza gazdasági szférájában voltak sóaknák, s Skandináviában a tengervíz alacsony sótartalma és a hűvös éghajlat miatt nem lehetett sólepárlókat vagy sókerteket építeni. Így egészen a 15. század elejéig, mikor is a nyugat-francia tengerparttól behozott tengeri só mennyisége felülmúlta a lüneburgit és øldesloe-it, a halfeldolgozó üzemeket elsősorban Lübeck és a vend Hanza-városok látták el a nélkülözhetetlen tartósítószerrel.⁹⁹ A Hanza-városok hatalmas gazdasági teljesítőképessége, földrajzi közelsége és a sókereskedelemben betöltött monopol helyzete által biztosított fölény Schonen 1368–69. évi vámkönyveiben egyértelműen tükröződik.

A Hanza és Dánia, valamint Norvégia között az 1360-as évektől kialakult feszült politikai viszony természetesen az események gyújtópontjában lévő Schonen forgalmára is kihatott. A Hanza-városok többsége úgy vélekedett: csak Dánia legyőzése teremtheti meg azokat a hatalmi-politikai feltételeket, hogy a Hanza gazdasági rendszere a 14. század utolsó harmadában Európa északi felének gazdasági életét vetélytársak nélkül uralni tudja.

A Hanza-városok által kialakított nemzetközi munkamegosztás még néhány évtizedig hatékonyan szolgálta Európa északi felének gazdasági fejlődését. Arra a hatalmi státuszra, amelyet a városok a Balti-tenger vidékén kivívtak, a császári hatalomnak is tekintettel kellett lennie saját észak-európai politikájának alakításakor. A császárság, Holstein, Dánia, Svédország, Mecklenburg, Brandenburg és a Német Lovagrend mellett igazán korlátozottnak tűntek a holland és zélandi városok lehetőségei a Hanza gazdasági érdekszférájában a 14. század végén, és mégis néhány évtized elteltével ezek, a gazdasági és kereskedelmi tevékenység új formáit és normáit meghonosító városok jelentették a legnagyobb kihívást a Hanza 1370-ben elért gazdasági-hatalmi helyzete számára.

⁹⁸ Christensen, A. E. 1953. 252–255.; Dollinger, Ph. 1964. 296–299.

⁹⁹ Christensen, A. E. 1953. 245.

*Az egyes városok schoneni vámjai az 1369. március 11-i elszámolás alapján*¹⁰⁰

Városok	Fizettek								
	a városban			Schonen-félszigeten			összesen		
	lüb.M.	sol.	den.	lüb.M.	sol.	den.	lüb.M.	sol.	den.
Lübeck	260	—	—	70	—	—	330	—	—
Hamburg	—	—	—	—	—	—	132	8	—
Rostock	60	10	8	70	—	—	130	10	8
Stralsund	—	—	—	157	—	—	337	5	4
Wismar	—	—	—	—	—	—	150	—	—
Stettin	—	—	—	—	—	—	125	—	—
Kolberg	—	—	—	13	4	—	13	4	—
Stargard	—	—	—	—	—	—	15	—	—
Bréma	—	—	—	—	—	—	90	—	—
A porosz városok	343	8	—	25	8	—	369	—	—
Staveren	—	—	—	—	—	—	—	13	4
Harderwijk	—	—	—	—	—	—	3	7	—
Amsterdam	—	—	—	—	—	—	141	6	—
Hertogenbosch	—	—	—	—	—	—	13	—	—
Összesen	844	8	—	335	12	—	1851	6	4

*Az egyes városok schoneni vámjai 1369. október 11-i elszámolás alapján*¹⁰¹

Hanza-városok	Fizettek			Hollandok, zelandiak	Fizettek		
	A városban és a Schonen-félszigeten				A városban és a Schonen-félszigeten		
	lüb. M.	sol.	den.		lüb. M.	sol.	den.
Lübeck	1489	8	—	Kampen	513	8	—
Hamburg	817	4	—	Zierikzee	119	14	6
Rostock	411	7	2	Harderwijk	69	1	—
Stralsund	1074	5	4	Staveren	34	13	—
Wismar	605	—	—	Dordrecht	48	—	—
Stettin	461	—	—	Zutphen	30	10	6
Kolberg	91	12	—	Elburg	22	8	—
Stargard	15	—	—	Brielle	18	—	—
Greifswald	128	6	—	Amsterdam	249	11	6
Bréma	90	—	—				
A porosz városok	1671	—	—				
A livlandi városok	350	—	—				
Összesen:	7204	10	6	Összesen:	1130	2	6

¹⁰⁰ HR I. 1. Nr. 490.; 1 Lüb. M. = 16 sol. = 192 den.

¹⁰¹ HR I. 1. Nr. 512.

A jegyzetekben használt rövidítések

- Abel, W.* 1980. — Strukturen und Krisen des spätmittelalterlichen Wirtschaft. Stuttgart, 1980.
- AGN*, 3. deel, 1951. — Algemene geschiedenis der Nederlanden in twaalf delen. Red. J. F. Niermeyer—H. van Werveke. 3. deel. Utrecht, 1951.
- Andersson, I.* 1950. — Schwedische Geschichte. München, 1950.
- Aubin, H.* 1972. — Die Deutschen Stadtrechtslandschaften des Ostens. = Die Stadt des Mittelalters. Hrsg. v. C. Haase. Bd. 2. Darmstadt, 1972. 226—254. p.
- Barthold, F. W.* 1862. — Die Geschichte der deutschen Hanse. Bd. 1. Leipzig, 1862.
- Beloch, J.* 1900. — Die Bevölkerung Europas im Mittelalter. = Zf. Sozialwissenschaft, 1900. 3. 405—423. p.
- Вернадский, В. Н.* 1961. — Новгород и Новгородская Земля в 15. века. Москва—Ленинград, I 61.
- Валк, С. Н.* 1949. — Грамоты Великого Новгорода и Пскова. Под. ред. ——. Москва, 1949.
- Biraben, N.* 1975. — Les hommes et la paste en France et dans les pays européens et méditerranées. Tom. 1—2. Paris—La Haye, 1975.
- Bjørkvik, H.* 1965. — Villages désertés: bilan de la recherche en Norvège et en Suede. = Villages désertés et histoire économique. XIe—XVIIIe siècle. Paris, 1965. 581—605.
- Bode, W.* 1926. — Norwegens Volkswirtschaft vom Ausgang der Hanseperiod bis zur Gegenwart. Bd. 1. Jena. 1916.
- Brandis, M.* 1840. — Chronik oder älteste Livländische Geschichte, nebst ältesten Ritter- oder Lehn-Rechten. Hrsg. v. J. A. Paucker. Riga—Leipzig, 1840. (Monumenta Livoniae Antiquae, Vol. 3.)
- Brandt, A. v.* 1970. — Die Hanse und die nordischen Mächte im Mittelalter. Köln, 1962.
- Bruns, F.—Weczerka, H.* 1967. — Hansische Handelstrassen. Textband. Weimar, 1967.
- Buszello, H.* 1976. — Die auswärtige Handelspolitik der englischen Krone im 15. Jh. = Frühformen Englisch-Deutscher Handelspartnerschaft. Hrsg. v. K. Friedland. Köln—Wien, 1976.
- Carpentier, E.* 1962. — Famines et épidémies dans l'histoire du XIVe siècle. = AESC, A. 17. 1962. 1062—1092.
- Carus-Wilson, E. M.—Coleman, O.* 1963. — England's Export Trade. 1275—1547. Oxford, 1963.
- Cherubini, G.* 1974. — La „crisi del trecento“. Bilancio e prospettive di ricerca. = Studi Storici, 1974. A. 15. No. 3. 660—670.
- Christensen, A. E.* 1953. — La foire de Scanie. = La foire. Brüssel, 1953. 241—265. p. (Recueils de la Société Jean Bodin, 5.)
- Cipolla, C. etc.* 1950. — Anthropologie et démographie. Moyen Age. = IXe Congrès International des Sciences Historiques, Rapports I. Paris, 1950. 55—80.
- Daenell, E.* 1905/1906. — Die Blütezeit der deutschen Hanse. Bd. 1—2. Berlin, 1905/1906.
- Doehaert, R.* 1951. — À propos du mot hanse. = Revue du Nord, Vol. 33. 1951. 18—28.
- Dollinger, Ph.* 1964. — La Hanse. (XIIe—XVIIe siècles.) Paris, 1964.
- Ebel, W.* 1972. — Lübisches Recht im Ostseeraum. In. Die Stadt im Mittelalters. Hrsg. v. C. Haase. Bd. 2. Darmstadt, 1972. 255—280.
- Elenchus*, 1967. — Elenchus Fontium Historiae Urbanae. Vol. 1. C. van de Kieft—J. F. Niermeijer. Leiden, 1967.
- Ennen, E.* 1972. — Die europäische Stadt im Mittelalter. Göttingen, 1972.
- Ennen, E.* 1953. — Frühgeschichte der europäischen Stadt. Bonn, 1953.
- Fischer, D. J. V.* 1955. — Economic institutions in the towns of medieval England. In. La ville. 2. part. Bruxelles, 1955. 532—550. p.
- Friedland, K.* 1958. — Kaufleute und Städte als Glieder der Hanse. = HGB11, Jg. 76. 1958. 21—41.
- Friedland, K.* 1956/1957. — Der Plan der Dr. Heinrich Suderman zur Wiederherstellung der Hanse. = Jb. des Kölnischen Geschichtsvereins, Jg. 31—32. 1956—1957.
- Fritze, K.* 1961. — Die Hansestadt Stralsund. Schwerin, 1961.
- Fritze, K.* 1967. — Am Wendepunkt der Hanse. Berlin, 1967.

- Frölich, K.* 1972. — Kaufmansgilde und Stadtverfassung im Mittelalter. In: Die Stadt des Mittelalters. Hrsg. v. C. Haase. Bd. 2. Darmstadt, 1972. 11—54.
- Ganshof, F. L.* 1972. — Einwohnergenossenschaft und Graf in den flandrischen Städten während des 12. Jh. In: Die Stadt des Mittelalters. Hrsg. v. C. Haase. Bd. 2. Darmstadt, 1972. 203—225.
- Gerhardt, M.* 1963. — Norwegische Geschichte, 2. Aufl. Bonn, 1963.
- Gilissen, J.* 1953. — La notion de la foire à la lumière de la méthode comparative. In: La foire. Bruxelles, 1953. 322—332.
- Gilissen, J.—Roggen, I.* 1957. — Le problème du droit prive urbain en Belgique. In: La ville. 3. part. Bruxelles, 1957. 238—240.
- Goetz, K. L.* 1916. — Deutsch-russische Handelsverträge des Mittelalters. Hamburg, 1916.
- Graus, F.* 1969. — Das Spätmittelalter als Krisenzeit. Ein Literaturbericht als Zwischenbilanz. = *Mediaevalia Bohemica*, Suppl. I. 1969.
- Häpke, R.* 1908. — Brügges Entwicklung zum mittelalterlichen Weltmarkt. Berlin, 1908.
- Hansen, J.* 1912. — Beiträge zur Geschichte des Getreidehandels und Getreidepolitik Lübecks. Lübeck, 1912.
- Helleiner, K.* 1954. — Europas Bevölkerung und Wirtschaft im späteren Mittelalter. = *MIÖG*, 1954. Vol. 62. 254—269. p.
- Hiaern, Th.* 1839. — Nachtrag zu Ehst-, Lyf- und Lettländischer Geschichte. Hrsg. v. C. E. Napiersky. Riga—Leipzig, 1839.
- Hirsch, Th.* 1858. — Handels- und Gewerbggeschichte Danzigs unter Herrschaft des Deutschen Orden. Leipzig, 1858.
- Houtte, J. A. van* 1953. — Les foires dans la Baltique ancienne. In: La foire. Bruxelles, 1953. 175—207.
- Houtte, J. A. van* 1940. — La genèse du grand marché international d'Anvers à la fin du moyen âge. = *Revue Belge de Philologie et d'histoire*, 1940. Tom. 19. 87—126.
- HR — Die Rezesse und andere Akten der Hansetage von 1256—1430. Abt. 1. Bd. 1., 2., 6., Abt. 2. Bd. 3., 5. Bearb. K. Koppmann etc. Leipzig, 1870—1897.
- HUB — Hansisches Urkundenbuch. Bd. 1—6., 9. Bearb. K. Höhlbaum etc. Halle—Leipzig, 1876—1907.
- Jahnkuhn, H.* 1958. — Die frühmittelalterlichen Seehandelsplätze im Nord- und Ostseeraum. In: Studien zu den Anfängen des europäischen Städtewesens. Hrsg. v. Th. Mayer. Lindau—Koblenz, 1958. 451—498. p. (Vorträge und Forschungen, Bd. 4.)
- Jappe-Alberts, W.—Jansen, H. P. H.* 1964. — Welvaart in Wording. Sociaal-economische geschiedenis van Nederland van de vroegste tijden tot het einde van de middeleeuwen. 's-Gravenhage, 1964.
- Johansen, P.* 1953. — Novgorod und die Hanse. In: Städtewesen und Bürgertum als geschichtliche Kräfte. Hrsg. v. A. v. Brandt. W. Koppe. Lübeck, 1953. 121—148.
- Johnsen, O.* 1939. — Norwegische Wirtschaftsgeschichte. Jena, 1939.
- Казакова, Н. А.* 1975. — Русско-ливонские и русско-ганзейские отношения. Конец 15. — начало 16. в. Ленинград, 1975.
- Keller, E.* 1953. — Das deutsche Wirtschaftsleben des 14. und 15. Jhs. im Schatten der Pestepidemien. = *Jb. F. Nationalökonomie und Statistik*. 1953. Vol. 165. 161—208.
- Keutgen, F.* 1906. — Hansische Handelsgesellschaften, vornehmlich des 14. Jhs. = *VSWG*, Bd. 4. 1906. 278—324., 461—514., 567—632.
- Klaveren, J. v.* 1967. — Die wirtschaftliche Auswirkungen des Schwarzen Todes. = *VSWG*, 1967. Bd. 54. H. 2. 187—202.
- Koppmann, K.* 1871. — Vom Kontor zu Brügge. = *HGB11*, 1872. 77—89.
- Kovalevskij, M. M.* 1911. — Die ökonomische Entwicklung Europas bis zum Beginn der kapitalistischen Wirtschaftsform. Bd. 5. Berlin, 1911.
- Kriedte, P.* 1981. — Spätmittelalterliche Agrarkrise oder Krise des Feudalismus? = *Geschichte und Gesellschaft*, 1981. Jg. 7. H. 1. 42—68.
- Kulischer, J.* 1928. — Allgemeine Wirtschaftsgeschichte des Mittelalters und der Neuzeit. Bd. 1. München—Berlin, 1928.

- Lemosse, M.—Boulet, M.* 1950. — Le commerce de l'ancien monde jusqu'à la fin du XVe siècle. Paris, 1950. (Histoire du Commerce. Tom. 2.)
- LUB — Lübeckisches Urkundenbuch. Bd. 1—4. Lübeck, 1843—1873.
- Mols, R.* 1954—1956. — Introduction à la démographie historique des villes d'Europe du XIVe au XVIIIe siècle. Bd. 1—3. Leuven, 1954—1956.
- MUB — Mecklenburgisches Urkundenbuch. Bd. 16. Schwerin, 1890.
- Naudé, W.* 1889. — Deutsche städtische Getreidehandelspolitik vom 15. bis 17. Jh. mit besonderer Stettins und Hamburgs. Leipzig, 1889.
- Nielsen, A.* 1933. — Dänische Wirtschaftsgeschichte. Jena, 1933.
- Niitemaa, V.* 1949. — Der Binnenhandel in der Politik der Livländischen Städte im Mittelalter. Helsinki, 1949.
- Nyénstätt, F.* 1839. — Livländische Chronik. Hrsg. v. G. Tielemann. Riga—Leipzig, 1839.
- Olechnowitz, K.—F.* 1965. — Handel und Seeschiffahrt der späten Hanse. Weimar, 1965.
- Pauli, R.* 1872. — Auftreten und Bedeutung des Wortes Hansa in England. = HGB11, 1872. 15—20. p.
- Pirenne, H.* 1902. — Geschichte Belgiens. Bd. 2. Gotha, 1902.
- Pirenne, H.* 1963. — Histoire économique et sociale du moyen âge. Ed. H. van Werveke. Paris, 1963.
- Pirenne, H.* 1939. — Les villes et les institutions urbaines. Tom. 1—2. Brüssel—Paris, 1939.
- Planitz, H.* 1980. — Die Deutsche Stadt im Mittelalter. 5. Aufl. Weimar, 1980.
- PUB — Codex Pomeraniae diplomaticus. Ed. K. F. W. Hasselbach etc. Greifswald, 1854.
- Reibstein, E.* 1956. — Das Völkerrecht der deutschen Hanse. = Zf. ausländisches öffentliches Recht und Völkerrecht, 1956. Jg. 17. H. 1. 38—92.
- Reinecke, H.* 1972. — Kölner, Soester, Lübecker und Hamburger Recht in ihren gegenseitigen Beziehungen. In. Die Stadt des Mittelalters. Hrsg. v. C. Haase. Bd. 2. Darmstadt, 1972.
- Rörig, F.* 1928. — Hansische Beiträge zur deutschen Wirtschaftsgeschichte. Breslau, 1928.
- Russel, J. C.* 1958. — Late Ancient and medieval Population. Philadelphia, 1958.
- Samsonowicz, H.* 1963. — Zagadnienia demografii historycznej regionu Hanzы w XIV—XV. w. = Zapiski Historyczne, 1963. Tom. 28. Zeszyt 4. 523—555.
- Saxo Grammaticus*, 1917/1918. — Gesta Danorum. In. Scriptores Minores Historiae Danicae medii aevi. Ed. M. C. Gertz. Vol. 1. København, 1917/1918.
- Schildhauer, J.* etc. 1977. — Die Hanse. 3. Aufl. Berlin, 1977.
- Schneider, J.* 1955. — Les villes allemandes au moyen âge. Les institutions économiques. In. La ville. 2. part. Bruxelles, 1955.
- Scholliers, E. van* 1972. — Dokumenten voor de geschiedenis van prijzen en lonen in Vlaanderen en Brabant. 3. deel. (XVIe—XIXe eeuw). Brugge, 1972.
- Schreiner, J.* 1954. — Bemerkungen zum Hanse-Norwegen-Problem. = HGB11, 1954. Jg. 72.
- Schreiner, J.* 1956. — Die Frage nach der Stellung des deutschen Kaufmanns zur norwegischen Staatsmacht. = HGB11, 1956. Jg. 74. 1—12. p.
- Slicher van Bath, B. H.* 1960. — De agrarische geschiedenis van West-Europa. (500—1850.) Utrecht—Antwerpen, 1960.
- Steinberg, S. H.* 1953. — Ansichten des Londoner Stalhof. In. Städtewesen und Bürgertum als geschichtliche Kräfte. Hrsg. v. A. v. Brandt, W. Koppe. Lübeck, 1953. 159—164. p.
- Unger, W. S.* 1913. — De oudste Nederlandsche bevolkingsstatistiek. = De Economist, 1913. 745—764.
- Verhulst, A. E.* 1960. — Les origines et l'histoire ancienne de la ville de Bruges. (IXe—XIIe siècle.) = Le Moyen Age, 1960. Tom. 66. No. 1—2. 37—63.
- Verhulst, A. E.* 1964. — L'économie rurale de la Flandre et la dépression économique du Bas Moyen Age. = Studia Historica Gandensia, 7. 1964.
- Verhulst, A. E.* 1964. — Bronnen en problemen betreffende de vlaamse landbouw in de late middeleeuwen. = Ceres en Clio, 1964. Vol. 6. 205—235.
- Volel, W.* 1915. — Geschichte der deutschen Seeschiffahrt. Berlin, 1915.

- Wee, H. van der* 1965. — *Conjunctuur en economische groei in de zuidelijke Nederlanden tijdens de 14., 15. en 16. eeuw.* Brussel, 1965.
- Wee, H. van der* 1963. — *Typologie des crisis et changements de structures aux Pays Bas (XVe—XVIe siècles.)* = AESC, 1963. A. 18. No. 2. 209—225.
- Wee, H. van der* 1963. — *The Growth of the Antwerp Market and the European Economy. (14th—15th centuries.)* Vol. 1—3. The Hague, 1963.
- Werveke, H. van* 1959. — *La famine de l'an 1316 en Flandre et dans les regions voisines.* = *Revue du Nord*, 41. 1959.
- Werveke, H. van* 1967. — *De middeleeuwse hongersnood.* Brussel, 1967.
- Werveke, H. van* 1949. — *De muntslag in Vlaanderen onder Lodwijk van Male.* Brussel, 1949.
- Werveke, H. van* 1955. — *Les villes Belges. Histoire des institutions économiques et sociales.* In. *La ville.* 2. part. Bruxelles, 1955.
- Werveke, H. van* 1958. — *Das Wesen der flandrischen Hansen.* = HGB11, 1958, Jg. 76. 7—20.
- Wetki, M.* 1951. — *Studien zum Hanse-Norwegen-Problem.* = HGB11, 1951. Jg. 70. 34—83.
- Zaddach, B.* 1971. — *Die Folgen des Schwarzen Todes (1347—1351) für den Klerus Mitteleuropas.* Stuttgart, 1971.
- Zientara, B.* 1960. — *Zagadnienie depresji rolnictwa XIV—XV wieku w świetle najnowszej literatury.* = *Przegląd historyczny*, 1960. 51. 262—274. p.

Ласло Фекете

НАЧАЛА МЕЖДУНАРОДНОГО РАСПРЕДЕЛЕНИЯ ТРУДА В СЕВЕРНОЙ ЧАСТИ СРЕДНЕВЕКОВОЙ ЕВРОПЫ (Резюме)

В исторической литературе последних десятилетий сложилось общее мнение, согласно которому первый большой расцвет европейских обществ, начавшийся в 10-ом веке, в первую половину 14-го столетия сменился экономическим застоём, кризисом дворянства, государственной власти, обыкновенного порядка повседневной жизни. Уже сам факт живой международной дискуссии предупреждает нас о том, что взгляды исследователей расходятся по вопросам причины, начала, хода, последствия кризиса. Одни высказываются за общий кризис феодального общества, другие воспринимают явление более узко, как кризис дворянского образа жизни, феодальной структуры государства, сельского хозяйства, прироста населения, финансовых операций и т. п. Многие думали найти причины в несомненно сильнодействующих событиях истории Европы 14/15. вв.: в столетней войне, в больших восстаниях крестьянства, в войне роз, в городских движениях. Но важнейший фактор, задержавший органическое развитие государств цветущего средневековья и толкнувший в кризис традиционную систему хозяйства они нашли в тех огромных потерях, которые были вызваны большой чумной эпидемией 1347—51. гг. в Европе. Летописи 14-го века, проанализированные М. М. Ковалевским тоже показывают, что и сами современники, которые пережили события, объяснили последующие тяжёлые десятилетия — когда по мнению Вокаччо почти развалилась и разрушилась замечательная честность божьих и человеческих законов — с чумными эпидемиями. Эти эпидемии действительно имели потрясающее демографическое влияние. Чума, которая нападала на население во многих волнах, уничтожила одну треть — по другим мнениям почти половину европейского населения. По оценке папы Климента VI-го число погибших достигло 42 836 486 лиц. Несомненно, что историку трудно изымать себя от влияния этих поразительных данных. Однако именно поэтому мы считаем особенно значительным утверждение А. Пиренна, которое он публиковал в 1910-ые годы, согласно которому мы имеем дело с расстройством равновесия средневекового хозяйства и общества, которое наблюдается уже с первого десятилетия 14-го века, наверно с большого европейского голода 1315—1317 гг.

Явления, которые наблюдаются в сфере сельского хозяйства — демографический спад, секулярная деколонизация, преобразование структуры деревенских поселений, опустошение, эрозия почв, изменения в пропорции растениеводства и животноводства, спад цен сельскохозяйственных продуктов, аренды и ренты, увеличение подённых — несомненно являются симптомами депрессии, которые — в силу аграрного характера средневековой Европы — оказывали большое влияние и на другие сферы хозяйства.

Однако в результате изменений в отношении обмена между городом и провинцией, технических новшеств в текстильной промышленности, в горном деле и в металлообработке, распространения дальней торговли, в развитии средневековых городов явления экономической депрессии не наблюдаются. И хотя встречаются города, которые отставали — Труа, Вар сюр Об, Лани сью Марн, Провен и другие —, общий экономический подъём продолжался. Перегруппировка силовых линий европейского хозяйства вызвала основные изменения в сети международной торговли, однако то, что в одном регионе обозначало прекращение средневековой «революции торговли», в другом — на Ганзейских территориях, распространяющихся от Лондона до Новгорода, от Стокгольма до Кракова — принесло с собой начало новой экспансии городской экономики и дальней торговли.

Коротко показав возникновение отдельных Ганзейских территорий, статья подвергает подробному анализу их развитие, расширение их экономической и политической власти.

В результате этого процесса, начиная с последней трети 14-го столетия международное разделение труда, созданное Ганзейскими городами несколько десятилетий эффективно помогло экономическому развитию северной части Европы. При оформлении своей политики в Северной Европе царской власти тоже пришлось учитывать главенство этих городов в окрестности Балтийского моря. По сравнению с Гольштейном, Данией, Швецией, Мекленбургом, Вранденбургом и Тевтонским орденом возможности голландских и зelandских городов оказываются весьма ограниченными в конце 14-го века, в сфере экономического влияния Ганзы. Всё-таки, спустя несколько десятилетий именно эти, осуществляющие новые и нормы экономической и торговой деятельности города представляют собой самый большой вызов для экономического главенства Ганзы, достигнутого ей в 1370-ом году.

László Fekete

LES DÉBUTS DE LA DIVISION INTERNATIONALE DU TRAVAIL AU MOYEN-ÂGE FINISSANT, DANS LA PARTIE NORD DE L'EUROPE

(Résumé)

Dans l'historiographie des dernières décennies on retrouve en général l'idée selon laquelle à la première grande période de prospérité des communautés européennes, engagée au 10e siècle, suivit, dans la première moitié du 14e siècle une dépression économique, la crise de la noblesse, du pouvoir d'Etat, du déroulement habituel de la vie quotidienne. Les vifs débats internationaux signalent, eux aussi, que les opinions des chercheurs de ce problème sont divisées quant à la cause, au début, au déroulement et aux conséquences de cette crise, et les uns se prononcent pour la crise générale de la société féodale, les autres, dans un sens plus restreint, pour la crise du mode de vie nobiliaire, de l'organisation féodale de l'Etat, de l'agriculture, de la croissance démographique, des procédés financiers etc. Plusieurs chercheurs en croyaient découvrir les causes dans les événements, d'une importance indiscutable, de l'histoire européenne des 14/15e siècles, dans la guerre de cent ans, les grandes insurrections paysannes, la guerre des Deux-Roses, dans les agitations urbaines et avant tout dans les immenses pertes humaines causées par la grande épidémie de peste de 1347—1351 qui, selon eux, était le facteur le plus important des troubles dans l'évolution organique des

Etats du moyen-âge florissant et de la crise du système économique traditionnel. Les chroniques du 14e siècle, analysées par M. M. Kowalewsky, révèlent, elles aussi, que même les contemporains ayant survécu trouvaient dans les épidémies de peste l'explication des dures décennies suivantes, quand, selon Boccace, « la grande honneur des lois divines et humaines s'est pour ainsi dire effondrée et anéantie ». En réalité, les épidémies avaient un effet bouleversant sur la démographie. Les quelques vagues de la peste exterminèrent un tiers de la population européenne, selon d'autres opinions près de la moitié, et le pape Clément VI apprécia le nombre des morts à 42 836 486. L'historien a certainement des difficultés à ne pas subir l'effet de ces chiffres ahurissants, aussi la constatation de H. Pirenne dans les années 1910 a-t-elle une importance toute particulière. Selon lui on peut parler des troubles d'équilibre dans l'économie et la société médiévales, et qui s'étaient fait sentir à partir déjà de la première décennie du 14e siècle, probablement à partir de la grande famine européenne des années 1315—1317.

Les symptômes qui peuvent être observés dans l'agriculture — décroissement de la population, décolonisation séculière, transformation du système de peuplement dans les villages, extension des steppes, érosion du sol, changements dans les proportions des surfaces arables et de l'élevage, réduction du prix des produits agraires, réduction du bail rural et des rentes, hausse des salaires journaliers — sont sans aucun doute des symptômes de la dépression, et vu le caractère agraire de l'Europe médiévale, ils ont exercé une influence considérable aussi sur les autres sphères de l'économie.

Toutefois, vu les changements dans les échanges entre ville et campagne, les innovations techniques dans l'industrie minière et dans la métallurgie, l'extension du commerce à grandes distances, les symptômes de la dépression économique ne se font pas sentir dans l'évolution urbaine du moyen-âge, et s'il y a des villes en retard — comme Troyes, Bar-sur-Aube, Lagny-sur-Marne, Provins et autres — la prospérité économique générale se poursuit.

La modification dans les lignes de force de l'économie européenne provoqua des changements fondamentaux dans le réseau du commerce international. Ce qui, dans une région mit fin à la « révolution commerciale » médiévale, ailleurs, comme dans l'Italie du Nord, dans la région de la Hanse s'étendant de Londres à Novgorod, de Stockholm à Cracovie, mit en route une nouvelle expansion de l'économie urbaine et du commerce à distance.

L'étude expose brièvement la formation des différentes régions de la Hanse, et analyse en détails leur développement, l'élargissement de leur puissance économique-politique.

Le résultat de cette évolution était que la division internationale du travail, créée par les villes de la Hanse, a efficacement contribué au développement économique des régions européennes du Nord. Dans la mise en oeuvre de sa politique nord-européenne, le pouvoir impérial devait tenir compte aussi du statut de puissance obtenu par les villes des environs de la mer Baltique. A côté de l'Empire, de Holstein, Danemark, Suède, Mecklenburg, Brandenburg, des Chevaliers Teutoniques, les possibilités des villes hollandaises et zélandaises paraissaient fort limitée à la fin du 14e siècle dans les sphères d'intérêts économiques de la Hanse, et pourtant, au bout de quelques décennies ces villes, ayant introduit de nouvelles normes et formes des activités économiques et commerciales, représentaient le plus grand défi à la situation de la Hanse obtenue en 1370 dans l'économie et le pouvoir.

Vanyó Tihamér

NEMZETI EGYHÁZTÖRTÉNETÍRÁSUNK

Teljesítmények és föladatok

Tanulmányomban a *katolikus egyház országos keretben lezajlott múltjának összefoglaló megörökítéséről kívánok szólni*. Ez területileg magába foglalja a Szent István Korona államának egész kiterjedését, tehát az 1918-ig fennállott történeti Magyarországot. Népi szempontból pedig felöleli mindazokat a magyarságon kívüli nemzetiségi csoportokat is, amelyek a katolikus egyház közösségébe tartoztak. A katolikus vallás egyetemesen elterjedt, jelentősen központosított, tanításban, istentiszteletben és fegyelemben egységes. Ezért országos múltját csakis a központra, *Rómára és az európai fejlődésre való állandó odafigyeléssel* érthetjük meg, különösen tekintetbe véve Közép-Európa vegyes vallású területeit.

I. A magyar katolikus egyháztörténetírás összefoglaló alkotásai

Fejtegetéseimnek rögtön az elején sajnálatosan meg kell állapítanom, hogy *egyetlen olyan összefoglaló monográfiánk sincs, amely keletkezése idejét figyelembe véve csupán megközelítően is elérné a kívánatos színvonalat*. Ezen azt értem, hogy jól megválasztott, sokoldalú, éles szemű bírálattal megrostált forrásalapon nyugodjék, az irodalomból pedig nagy olvasottsággal és szerencsés kézzel kiválassza a legjobb földolgozásokat. Továbbá: a közlésre szánt anyagot helyezze el a megfelelő történeti környezet keretébe, rajzolja meg az események és intézmények háttérét, értsen valamit az emberábrázolás lélektani művészetéhez, fordítson igen nagy gondot a tömegek vallásos gyakorlatának, szokásainak, néprajzi sajátosságainak tárgyalására, tehát legyen fejlett érzéke a vallásos élet szinte egészét át- meg átszövő művelődéstörténeti vonatkozások megragadására. S e sok követelményhez még tegyük hozzá a mértéktartás és a közlési arányok erényét.

Az első katolikus szerző, aki kísérletet tett magyar nyelvű hazai egyháztörténeti összefoglalásra, **Lányi Károly** (1812—1856) esztergomi főegyházmegyei áldozópap volt. Bakabányai, körmöci, nagyszombati tanulmányai után Pesten végezte el a hittudományt, majd később a bölcsészeti karon le is doktorált. Tudományos érdemei elismeréseként az *Akadémia 1847-ben levelező taggá választotta*. Rövid élete folyamán volt káplán, hitszónok, történettanár, káptalani könyvtáros, lelkészhelyettes, szentszéki jegyző, utolsó éveiben pedig egbelli plébános. Előljárói, így Kopácsy József,

valamint Scitovszky János hercegprímás és a püspöki kar is fölfigyeltek tudományos munkásságára, s két évre Rómába akarták küldeni vatikáni levéltári kutatások elvégzésére, de Lányi határozatlansága és hívságos megtiszteltetési igényei miatt ebből semmi sem lett.¹

Lányi kivételesen nagy tehetségű, széles látókörű, gazdag olvasottságú férfi. Sok nyelvhez értett, s ezeket könnyedén tanulta és fölhasználta. Szenvedélyes utazó, bejárta Nyugat- s részben Dél-Európát, s teljes lélekkel átadta magát az újszerű élményeknek és benyomásoknak. *Sokoldalú, színes, idegzetileg nagyon érzékeny, finom művészi alkatú lénye gyorsan, lökésszerűen, megszállottan dolgozott,* s igen kiterjedt és változatos szellemi alkotásokat hagyott maga után a szépirodalomtól a történettudományig. Szemléletemet ezúttal csak egyháztörténeti műveire összpontosítom.²

Rövid életében két nagyobb terjedelmű, összefoglaló jellegű könyve jelent meg. A „Magyarföld egyháztörténetei” c., kereken ezer oldalas munkáját harmincévesen kilenc hónap alatt írta meg. Mint minden jelentősebb történeti művéhez, ehhez is igen tartalmas előszót ad. Ebben egyrészt kifejti történetírói eljárásának elveit, másrészt hosszan ismerteti és bírálja azt a nyomtatásban megjelent forrásanyagot, amelyre támaszkodik. *Főadatát meglepően sokoldalúan, széleskörűen, a lényegét látó világossággal fogja föl.* Először is leszögezi: „Hol a magyar nemzet oltáiról van szó, ott Erdélyről, ott Szlavónia, Horvát- és Dalmátországról hallgatni nem lehet. Mind e részek csak egy Magyarföld, . . . hogy így célunk szerint mindent, mi magyar, vagy az volt, átfogjuk.” (I. k. II, III. old.) Alapvetőnek vallja a török uralommal való beható foglalkozást, a kereszténység valamennyi ágának tanulmányozását, a műveltségi viszonyok gondos rajzát, a népi vallásosság és erkölcsiség korszakonkénti ismertetését. (I. k. VII—VIII. old.) A vallási viszonyok tárgyalásában sarkalatos eseménynek tekinti a bécsi békeszerződést és a türelmi rendeletet. Lányinak élete folyamán napvilágot látott második összefoglaló alkotása *a magyar katolikus papság vallási és polgári téren szerzett érdemeiről* írt, pályadíjat nyert kétkötetes könyve. Ennek tárgyát így határozza meg: „az Egyház a fölvilágosulás szövétnekét hordá a barbár sötétségben; megalkotá, védé s őrzé a polgári szabadságot; fönntartá s menté a nemzetiséget, sőt a népnek anyagi jólétét is mozdítá elő.” (I. k. XV. old.) Mindegyik kötetében külön tárgyalja az „egyházszolgálatokat”, tehát az egyház megszervezését, az egyháziak alapítványait, a lelkipásztorkodást, a „bálványosok és hittévesztők” elleni küzdelmet, a népnevelést és a tudomány szolgálatát. S külön szól az „egyháziak honszolgálatairól”, vagyis az alkotmány, a törvények s a polgári szabadság, valamint

¹ *Lányi Károly Magyar Egyháztörténelme.* Átdolgozta *Knauz Nándor.* I. k. Esztergom 1866. XII—XXXIII.

² *Magyarföld egyháztörténetei.* Ausztriaházi korszak. I. k. (1526—1604.) Nagyszombat 1844. 8° XXVII + 370 l.; II. k. (1604—1711.) Pest 1844. 8° 431 l.; III. k. (1711—1840.) Pest 1844. 8° 248 l. — *Magyar catholicus clerus érdemeinek történet-igazolta emléke.* I. k. (1000—1526.) Posony 1848. 8° XVI + 198 l.; II. k. (1526—1848.) Uo. 1848. 8° VIII + 174 l. — *Lányi Károly Magyar Egyháztörténelme.* Átdolgozta *Knauz Nándor.* I. k. (889—1526.) Esztergom 1866. 8° LXXVI + 716 l.; II. k. (1526—1848.) Uo. 1869. 8° 470 l.

a „honi függetlenség” védelméről, a magyar nemzetiségnek a hiteleshelyek, a nemzeti nyelv és a családok fölemelkedése általi ápolásáról. Végül megemlékezik az egyháziak szociális működéséről a rabszolgák, szegények és betegek sorsának enyhítése érdekében. Az egész munka páratlanul gazdag telítettségű, *minden oldala dönti a kiadott forrásokból vett adatok bőségét*. Kár, hogy ez a nagyon értékes kincsesbánya megfelelő kiaknázás nélkül szinte teljes feledésbe merült, pedig jó kiindulópont lenne az egyházi szociális tevékenység múltjának manapság annyira időszerű földerítésében.

Lányi igazi életműve a magyar egyháztörténelem összefoglaló földolgozása. Ezen élete utolsó szakaszában öt évig munkálkodott. Kopácsy József hercegprímás az 1844 végén tartott püspökkari értekezleten fölvetette magyar egyháztörténet megalkotásának szükségességét, s gondolatát a király is támogatta, a püspökök pedig anyagi hozzájárulással is törekedtek elősegíteni a kitűzött pályázat pénzügyi alapjának megeremtését. Mindössze két pályázó volt, s *a bíráló bizottság egyértelműen Lányi művét fogadta el, bár sok hibáját is föltárta*, és átdolgozásra kötelezte. Szerzőnk ez nagyon letörte, s nem is látott neki a javítások és pótlások elvégzésének; s miután kéziratát bizonyos tiszteletdíj fejében eredménytelenül ajánlotta föl Scitovszky János hercegprímásnak, végül is halála előtt két hónappal minden föltétel nélkül elküldte címére. A kézirat az érseki könyvtárba került. Scitovszky 1859-ben ismét tanácskozott püspöktársaival Lányi munkájának sorsáról, föl is kért többeket átjavítására, de e téren semmi sem történt. Végül *1865-ben Knauz Nándor érseki könyvtárost* bízta meg ennek elvégzésével. Ő ezt a hálátlan föladatot gyorsan és sikeresen megoldotta. Az első kötet 1866-ban, a második 1869-ben került ki a nyomdából. Knauz nagyra értékelte Lányi tehetségét és alkotását, a végsőig ragaszkodott kézírata jellegének megőrzéséhez, s az elengedhetetlen és kiváló tudásáról tanúskodó javításokat szerény jegyzetekben közölte.³

Nem öncélúan foglalkoztam hosszadalmasabban Lányi történetírói munkálkodásával. Véleményem szerint *egyháztörténeti szintéziseink szerzői között ő a legtehetségesebb, a legeredetibb s az úttörő nevére a legméltóbb*. Figyelembe véve nyugtalan és nagyon érzékeny alkatát, erősen korlátozott lehetőségeit, egyházi téren való érvényesülésének szinte teljes sikertelenségét, őszinte fájdalommal kell megállapítanom: előjárói nem ismerték föl, s kellő megértéssel nem serkentették párját ritkító adottságait. Ennek következtében rövid, negyvennégy éves élete kerekén *húsz esztendőre tehető alkotó szakaszában sok-sok megnemértéssel, csüggetésséggel, lehangoltsággal, őrlődéssel és testi betegséggel kellett küszködnie*.

Végül vegyük szemügyre Lányi Károly *történetírói erényeit és hibáit*. Könyvei tartalomjegyzékét áttekintve azonnal észre vesszük, hogy egyéni elgondolás szerinti, *jól megfontolt s következetesen alkalmazott szempontok szerint* igazodik. Azt is rögtön látjuk, hogy tárgyalás közben a lehetőség adta határokon belül *mindig első kézből való, eredeti forrásokra támaszkodik*, s ezeket tudatos történelmi bírálattal használja föl. További ritka erénye a tágas szemhatár, tehát az események egyházi és világi

³ I. m. I. k. XLVIII—LXXVI.

hátterének nagyfokú figyelembevétele, vagyis a *környezeti erővonalak érzékeltetése*. Igaz, ez a bírálótól kifogásolt terjengősséget és a tárgyhoz csak lazán kapcsolódó elemeknek a tárgyalásba történő bevonását is jelenti. Szerintem azonban ez inkább előnyös, mintsem hátrányos az alapos történeti megértésre. Lányi történetírásának továbbá igen erős oldala a *társadalmi szempontok széles vonalú alkalmazása*. E tekintetben könyvének egyes részei egészen modernül hatnak az olvasóra. A bölcséleti hajlam és a gazdag képzeletvilág lendítő ereje pedig elmélyíti, színessé, érdekessé, meggyőzővé teszi a tárgyalást. Mindent egybevéve: *Lányiban a nagy történetírók sok vonása rejtőzik*, de a mostoha körülmények miatt és megfelelő fölkarolás híján hatalmas tehetsége nem tudott teljes virágzásba borulni.

Tárgyilagosság kedvéért említsük meg a *hibákat és a hátrányokat* is. Az első, amelyben egyháztörténetírásunk még manapság is szenved, abban áll, hogy *az újkor a középkorhoz mérten terjedelemben és kidolgozásban egyaránt mostoha sorsra jut*. Ennek egyik oka az a körülmény, hogy Lányi e részt nagymértékben *Magyarföld egyháztörténetei* c. korábbi könyvéből vette át. Ez a munka pedig sok helyütt emésztetlen, túltömött adathalmaz, ezért Knauz az átdolgozáskor kénytelen volt jelentősen meg rövidíteni. Már említettem, hogy Lányi nem rendszeres állandósággal, hanem *lökésszerűen jelentkező megszállottsággal dolgozott*. Ezzel a módszerrel természetesen együtt járt bizonyos fölszínesség, elsietettség, egyenetlenség, sőt tévedések lehetősége. Mindezt még csak bonyolította Lányi *fogyatékos magyar kifejező képessége*. Ennek következménye a gyakran jelentkező pongyolaság, mesterkélttség, homály, sőt érthetlenség.

Történeti sorrendben haladva rátérek **Balics Lajos** (1856—1932) életművének ismertetésére.⁴ Árpád-kori egyháztörténetünkről írt hatalmas munkája ugyan csak három évszázadát örökíti meg népünk életének, de olyan *körütekintően és módszeresen*, hogy ebben a nembben — közel százéves kora ellenére — manapság is sok szempontból mintaszerűnek tekinthető. Balics bölcséleti és hittudományi tanulmányait Bécsben végezte. Rövid káplánkodás után a győri papnevelő intézet felügyelője, majd hittudományi tanára lett. Ebben a korban írta meg nagy monográfiáját. Az első kötet megjelenésekor még csupán 29 éves, a záró III. kötet (pontosabban a II. kötet II. része) pedig 34 éves korában látott napvilágot. 1894-ben nagycenki plébános, 1902-től haláláig pedig győri székesegyházi kanonok. Megkapta a pápai prelátusi címet, általános helynöke lett a győri püspöknek, majd nemsokkal halála előtt a székeskáptalan nagyprépostja.⁵ *Kitűnő képességű, erősen férfias személyiség volt*.

⁴ A római katolikus egyház története Magyarországon. I. k. Szent István király koronáztatásától Szent László király haláláig. 1000—1095. Budapest 1885. 8° VIII + 503 l.; II. k. Kálmán királytól az Árpádház kihaltáig 1095—1301. Két részben. I. rész: Uo. 1888. XI + 499. l.; II. rész: Uo. 1890. 8° IX + 654 l. — Megemlítem még utolsó jelentősebb művét: A kereszténység története hazánk mai területén a magyarok ketelepedéséig. Uo. 1901. 8° 319 l.

⁵ *Mohl Adolf*: Lövvő története. Győr 1930. 223—224. — *Bedy Vince*: A győri székeskáptalan története. Győr 1938. 491—492.

Nyelvtudása, széles körű olvasottsága, szorgalmas levéltári kutatásai, jó elemző és kritikai érzéke, kiváló szerkesztési és közlési adottságai további fényes tudományos eredményeket és jövőt ígértek, de ebből sajnos semmi sem vált valóra. Nem tudjuk az okot, csupán a nyers valóságot állapíthatjuk meg: Balics 35 éves korától a haláláig eltelt négy évtized alatt a tudományban néma maradt. A hivatalaival járó ügyintézés és sokoldalú helyi társadalmi szereplés töltötte ki egyébként testileg, lelkileg, szellemileg egészségesen lefolyt életét.

Balics monográfiája egyháztörténelmi irodalmunknak nemzeti keretben legnagyobb terjedelmű s korához mértén kifogástalan módszerességgel megírt kiemelkedő alkotása. Megvan benne a vérbeli történetíró nagy távlatú szemlélete és biztonságos nyugalma. Nagy gonddal ügyel arra, hogy — bár legnagyobb részt már kinyomtatott — első kézből való forrásokat használjon. Igaz, sokszor él az egyenes idézés szokásával, s ezáltal terjedelmessé válik, de ez sohasem torzul öncélú fecsegéssé. Sőt ez az eljárása kimondottan hasznos olyan esetekben, amikor sokat vitatott kérdésekben ismerteti a megoldási kísérleteket, s előkészíti a döntést. Balics *nagyon éles szemű elemző és bíráló, önálló ítéleteiben pedig sokoldalúan megalapozott és rendkívül józan.* Nagy összefüggésekben *gondolkodik*, tudatosan arra törekszik, hogy az olvasó „a tárgyalt korszakot minden oldalról tisztán lássa”, ezért megtörténik, hogy „itt-ott az egyháztörténet szűkebb medrét átlépve szélesebb alapon foly a tárgyalás folyamata”. S hadd idézzem még előszavából egy másik, egyháztörténeiszektől máig is sokszor elhanyagolt alapelvét: „Kiváló gondom volt arra, hogy *az egyetemes egyháztörténettel folytonos érintkezésben* tárgyaljam a magyar egyházi eseményeket.”⁶ Említett szempontjainak megfelelően anyagát szélesvonalúan és mélyen beleágyazza a nemzeti és az egyetemes egyházi fejlődésbe. A föltétlen történetírói őszinteség híve, de egész művét finom egyházas lelkület s előkelő színvonalú tudós kiegyensúlyozottság hatja át.

Baliccsal két év híján egyidős **Karácsonyi János** (1858—1929). Egyházi pályájukon való haladásuk is sokban megegyezik, de Karácsonyi életét az íróasztalnál bekövetkezett végzetes keringési válságig *folyamatosan kísérte és boldogan kitöltötte a tudományos alkotás ertyedetlen gyakorklása.* Gyulai szűcsmester nyolc gyermekének egyike, a nagyváradi püspöki fiúnevelő intézet, majd a premontrei gimnázium tanulója. Hittudományi kiképzését a pesti egyetemen kapta. Pályája a szokásos egyházi fokozatokon haladt: káplán, plébános, kanonok, majd választott püspök, végül nagyprépost. A történetírással már egyetemista korában eljegyezte magát, s ekkor sikeresen megkezdett történészi tevékenysége utolsó percéig elkísérte.⁷

Jelentéktelen külseje nem sejtette kivételesen nagy tehetségét és erkölcsi értékeit. *Mérhetetlen tudásvágy* és apjától örökölt fürkésző kíváncsiság töltötte el, s ezt *élnék*

⁶ I. k. V. oldal, II. k. I. rész IV. old.

⁷ *Biró Vencel*: Karácsonyi János tiszteleti tag (1858—1929) emlékezete. (A Szent István Akadémia emlékezésédei. III. k. 10. szám.) Bp. 1943. 5—7.

képzelet, éleseszű lényegmegragadás, ötletes eredetiség és bátor kombinációs képesség egészítette ki. Nagyon céltudatosan élt, igen pontos napirendje volt, de ez nem tette merevvé vagy elzárkózóvá. Sőt kedvelte a társaságot, jókedvű s mindenkihez előzékeny. Nagyon élénk és erős ütemű szellemi élete nem bontotta meg *igen komoly, gyermekien tiszta és őszinte papi lelkiségének összhangját*. Ennek sértetlenségét minden földi értéknek elébe helyezte. Tudományos elfoglaltsága sohasem tartotta vissza lelkipásztori küldetése s a betegek, szenvedők, segítségre szorulóknak iránti tevékeny szeretet gyakorlásától.⁸

*Történetírói munkásságát rendkívül sokoldalú érdeklődés, mélyreható kritikai képesség és fölszínességtől mentes gazdag termékenység jellemzi.*⁹ Csodálatot érdemlő életművéből ezúttal csupán összefoglaló egyháztörténete elemzésének szentelem figyelmemet.¹⁰ A magyar katolikus egyház múltjának föltárása hittudományi hallgatókora óta érdeklődésének középpontjában áll. Ennek eredményei voltak jól sikerült életrajzai s különösképpen nagy *monográfiája a hazai ferencesek működéséről*, továbbá igen fontos részvétele *a magyarországi hitújítás történeti emlékeinek fölkutatásában és közzétételében*. *Összefoglaló egyháztörténete* megírására a szükség ösztönözte. 1904-ben ugyanis a pesti egyetem hittudományi kara meghívta plébánosi magányából az egyháztörténet tanszékére, s mivel nem állt rendelkezésére megfelelő tankönyv, Karácsonyi ezt tüneményes gyorsasággal *egy év alatt elkészítette*, s 1906-ban már nyomtatásban is megjelent. Közben a király 1905 májusában nagyváradi kanonokká nevezte ki. Így egyetemi tanársága csak egy iskolaévig tartott, s utána Karácsonyi lényegében minden időbeli és anyagi kötöttségtől mentesen szabadon élhetett nemes kedvtelésének, a történeti kutatásnak és alkotásnak.¹¹

Karácsonyinak összefoglaló kötete kidolgozásában semmilyen mintakép, példa, útmutatás nem állt rendelkezésére. Mert Lányi könyve úttörő jellege ellenére sem volt erre alkalmas, Balics monográfiája pedig csak a középkor első felére jelentett számba vehető segítséget. Ha ehhez hozzávesszük a megírásra szánt idő rendkívüli rövidségét és szerzőnknek addig főként hazánk középkori történetébe vágó működését, akkor csakis a legnagyobb elismeréssel méltathatjuk kiváló tudományos teljesítményét. *Nagy érdeme, hogy a közzétett hatalmas forrásanyagban és irodalmi földolgozásokban biztos érzékkel tájékozódik, s a kiválasztott lényeges tartalmat*

⁸ Uo. 20—21.

⁹ Egyetemes szempontú ismertetésére és méltatására többek közt Csánki Dezső (Századok 1929. I—4.), Biró Vencel (i. m.) és Erdélyi László (A Magyar Tud. Akadémia elhunyt tagjai fölött tartott emlékbeszédek, XXIV. k. 7. szám. Bp. 1944.) megemlékezéseire utalok. — Csak kéziratom lezárása után jutott kezembe az ivnagyságú 71 oldalas sokszorosított füzet: *Karácsonyi János* történetíró, akadémikus, címzetes püspök születésének 125. évfordulója tiszteletére rendezett *emlékülés előadásai*. Gyula, 1983. Kiadja a Békés megyei Tanács VB. Tudományos Koordinációs Bizottsága. Ez a munka Karácsonyi életének és irodalmi működésének legrészletesebb szakszerű ismertetése és méltatása. Az egyháztörténeti rész, sajnos, igen rövid.

¹⁰ Magyarország egyháztörténete főbb vonásaiban 970-től 1900-ig. 3. kiad. Veszprém 1929. Kis 8° 408 l. Az első kiadás 1906-ban, a második 1915-ben jelent meg Nagyváradon.

¹¹ Biró i. m. 8.

világosan, mesteri rövidséggel, de mindenre kiterjedő figyelemmel, jól áttekinthető tagolásban közli. Továbbá nagyon dicséretre méltó, hogy koronként következetesen ismerteti a belső egyházi élet mozzanatait és művelődéstörténeti vonatkozásait, s röviden szól a görögkatolikus, görögkeleti és protestáns viszonyokról.

Végül hadd említsek meg *néhány általános bíráló szempontot* is. Karácsonyi könyve — az élő emberről véve hasonlatom alapját — jól fölépített csontvázra emlékeztet. *Kitűnően megtervezett sztatikus alkotás*, amelynek azonban nincs húsa, izomzata, vérkeringése, idegrendszere, mozgása és lüktető szíve. Hiányzik belőle az élet érzékeltetése, az erővonalak feszültsége, a színek játéka, a művészi élménykeltés ihlete és varázsa. *Jól átgondolt, biztos tudású, de száraz és jellegtelen.* Az is fogyatékosága, hogy kevéssé domborítja ki az egyetemes egyházi és európai fejlődéssel való kapcsolatainkat. A fejezetek szerint felsorolt szakirodalom rendszertelen, mindennemű értékelés nélküli, a jegyzetek sokszor elnagyoltak és pontatlanok.

A Karácsonyi-féle egyháztörténetnek csaknem egy negyedszázad alatt megjelent három kiadása lényegében véve szinte semmit sem változott, sőt a II. kiadás részletes mutatója a harmadikban elmaradt. Javítások és pótlások is csak szerény mértékben történtek. *Korszerűbb, terjedelmesebb s a földolgozásra váró tekintélyes újabb irodalmat fölhasználó kézikönyvvel Hermann Egyed (1895—1970) premontrei kanonok ajándékozta meg tudományunkat.*^{11a} Szerzőnk a hittudományt mint jáászói premontrei növendék az innsbrucki egyetemen hallgatta, és doktorátussal fejezte be. Itthon a jáászói monostorban, majd a gödöllői gimnáziumban működött. Közben a pesti egyetemen németből és történelemből szaktanári képesítést és bölcsészdoktori oklevelet szerzett. Később az egyetem hittudományi karának magántanára, majd 1940-től 1949-ig a szegedi egyetem bölcsészeti karának történészprofesszora volt. Kényszerű nyugdíjazása után Veszprémben, majd szülőhelyén, Bátaszéken élt. 1970. márc. 22-én, virágvasárnapján bemutatott szentmiséje után szívinfarktusban elhunyt.

Hermann összefoglaló kötete 1948-ra elkészült, a Révai-kiadó vállalta megjelenítését, s a szerző már kefelevonatokat is kapott munkájáról, de a közbejött politikai változások miatt a kinyomtatás elmaradt. Szerzőnk nyugdíjas magányában is folytatta életműve tökéletesítését. A megjelenés örömét azonban nem érte meg, mert ez *Adriányi Gábor* dicséretre méltó fáradozása eredményeként csak három évvel halála után vált valóra.

Hermann könyve minden szempontból elismerést érdemlő teljesítmény. Első nagy érdeme, hogy a mérhetetlen és igen sokféle elágazó anyagot magáévé tette, *józanul megválogatta, rendszerbe foglalta, s röviden, tömören, de mégis élvezhetően, magyarosan élénk tárja.* Elődjei közt egy sincs, aki erre képes lett volna. Karácsonyi János műve ugyan szintén széles látókörű, az egész anyagot áttekinthető, rendszeresen keretbe foglaló, de sokkalta rövidebb, vázlatosabb, szintelenebb és pontatlanabb.

^{11a} A katolikus egyház története Magyarországon 1914-ig. Auróra Könyvek, München 1973. 8° XI + 582 l. A munkát a bonni egyetemen tanító egyháztörténész, *Adriányi Gábor* adta ki. Tanulságos és okos előszavában szól a megelőző kísérletekről. (I—III. old.) Hermann életrajzi adatait az előszóból meritem.

Hermann jól ismeri a magyar köztörténetet, de ennek ellenére sem esik a fölösleges határátlépések hibájába. Kitűnő *arányérzékkel és fegyelmezettséggel* csak a föltétlenül szükséges mozzanatokra tér ki. *Szerkesztő képessége azonban nincs arányban sok jó tulajdonságával.* Nagy fejezeteinek tagolása olykor csapongó, esetleges, sőt kusza.

Szerzőnk az egyetemes egyház története alakulásában otthonosan tájékozódik, bár előadása ehhez csupán kis mértékben kapcsolódik. A fontos érintkező pontokat azonban mindig helyesen meglátja, és röviden meg is világítja. Könyvének második nagyobb fogyatkozását mégis ezen a téren állapíthatjuk meg. Hermann viszonylag *kevés teret szentel az egyetemes európai és egyházi szellemi áramlatoknak*, a koreszmék ismertetésének, és csak szűkmarkúan alkalmazza a közvetlen és távolabbi — a mi szempontunkból azonban sokatmondó — összehasonlítások és párhuzamok kidolgozását. Ez azt jelenti, hogy *módszere túlságosan pozitívista, de ebben elsőrendű.* Szempontjai korszerűek, műveltsége és olvasottsága gazdag, bár a megírása óta eltelt csaknem harminc év magától értetődően bizonyos szemléleti hiányokat fedett föl. *A negyven oldalra terjedő könyvészet*, amelynek közlésében a szerző a Hóman—Szekfű mintáját követi, nagyon tartalmas és tanulságos, de néhány meglepő fogyatékoság is előfordul benne. Továbbá fonákul hat az a sokszor alkalmazott eljárása, hogy egyes műveket túlságosan dicsér, viszont másokat akkor sem bírál meg, amikor erre szükség lenne. A könyvészeti idézésben pedig gyakran pongyolán általános. A kézirat sajtó alá rendezője és kiadója, *Adriányi Gábor okos elvek szerint végezte önfeláldozó munkáját.* Hermann könyve valószínűleg az utolsó olyan összefoglaló magyar katolikus egyháztörténet, amelynek megírására egy ember vállalkozott.¹²

II. Európai körkép

Tanulmányomnak ebben a részében egyes európai országok nemzeti szintű egyháztörténeti összefoglalásairól számolok be. Elsősorban, bár nem kizárólagosan, *a többé-kevésbé vegyes vallású területek egyháztörténet-írását kísértem figyelemmel*, de hazai szemlélemhez mérten kisebb távlatú múltba tekintéssel. Továbbá tudatosan mellőzöm olyan észak-, kelet- és dél-európai államok történeti irodalmát, amelyekkel nagyon kevés egyházi kapcsolatunk és fejlődésbeli hasonlóságunk volt. Merev elvi elhatárolást azonban nem követek. Magától értetődik, hogy tárgyalásom teljességre nem tart igényt, hanem *főként minőségi szempontokra korlátozódik.*

¹² Tanulmányomban tudatosan mellőztem *Cherrier Miklós* (1790—1862) pozsonyi kanonok összefoglaló művét. (A magyar egyház története. Pesten, 1856. 8° VIII + 592 l.), mert — ámbár nagy anyagot ad következő szerkezeti keretben — már megjelenésekor nem felelt meg a tudományos igényeknek, és nyelve csikorgóan nehézkes. — Nem vontam be tárgyalásomba *Sziklay János* (1857—1945) nagy termékenységű, érdemes közírónak terjedelmes monográfiáját sem. (A római katolikus egyház története Magyarországon. In: A katolikus Magyarország. Szerk. Kiss János és Sziklay János. I. k. Bp. 1902. 4° I.—282 l.) A szerző ugyan jól tájékozott, kitűnő tollú író, s munkáját nagyon gazdag képanyag díszíti, alkotása természeténél fogva mégis csupán magas színvonalú, sikerült népszerűsítés.

A nemzeti keretben készült összefoglaló egyháztörténeti alkotások közt a szóba jövő szempontok összességének figyelembevételével az *első hely Édouard de Moreau (1879—1952) jezsuita atya monográfiáját illeti meg.*¹³ Csodálatot érdemlő hatalmas életművét a kezdettől a szerencsés befejezésig egymaga írta. Igen értékes és tanulságos az első kötet előszava. Ebben kitűnő bírálattal ellátott áttekintést ad a megelőző kísérletekről, *okosan kifejti eljárása módszertanát, és nagy vonalakban ismerteti földolgozása szempontjait.* Eszerint tárgya: az egyház története a kereszténység kezdetétől fogva a jelenig a mai Belgium területén. Munkáját ekként jellemzi: új összefoglalás, az előzőknél terjedelmesebb, több szempontú, közelebb áll a valósághoz, s állandó figyelemmel fordul a tiszta források felé. Külön is kiemel *három belga egyháztörténeti vállalkozást.* (Acta Sanctorum, Analectes pour servir à l'histoire eccl. de la Belgique, Revue d'hist. eccl.) Igen fontosnak vallja a nagy történelmi eseményeknek és eszmeáramlatoknak hatását az egyház életére, de egyidejűleg hangsúlyozza a vallásos eszmék történetalakító befolyását az ország politikai, társadalmi, tudományos, katonai és gazdasági viszonyaira. Nézete szerint nemcsak a külső eseményeket s az intézmények fejlődését kell megírni, hanem el kell hatolni az egyes korok papságának s különböző társadalmi osztályokhoz tartozó híveinek lelkéig, *az irodalmi, művészi, művelődési és misztikus megnyilvánulásokig.* A tárgyalás keretként szerinte nem szükségképpen alkalmazható a világi történet korszakos fölosztása. *Moreau előadása nyugodt, biztos, kiegyensúlyozott, sokoldalú, s erősen támaszkodik az eredeti forrásokra.* Köteteihez nagy könyvészetet ad, de a szövegben is állandóak a lapalji jegyzetek.¹⁴

Egészen más jellegű, a maga nemében azonban ugyancsak kiváló alkotás *Georges Goyau (1869—1939)* akadémikus műve a francia egyház történetéről.¹⁵ Eszményi módon sikerült, komoly tudományos alapokon nyugvó, világos, könnyed, érdeklődést keltő stílusban megírt, *a legjobb értelemben vett népszerűsítő munka.* Anyagát a tárgyból eredő nagy szempontok szerint jól áttekinthetően tagolja, kitűnő érzéke van a szerkezet, az arányok megőrzése és a mértéktartás iránt. *A szerző alaposan tájékozott az egyetemes egyháztörténetben, az általános eszmetörténetben és a nemzeti történet kérdéseiben.* Tárgyalásában szorosan egybefűződik a pápaság és a francia egyház eseménysorozata. Jól látja és megvilágítja a történeti alakulás szellemi gyökereit. Állásfoglalása mindig szintiszta katolikus, Róma-központú, de sohasem

¹³ Histoire de l'Église en Belgique. 8° 6 k. Bruxelles, l'Édition Universelle S. A. 1947—1952. — A szerzőnek 1933-ban jelent meg Belgique című alatt a Dict. Hist. et Géogr. eccl. VII. 520—726 hasábokon egyháztörténeti összefoglalása, 1938-ban pedig Histoire de l'Église c. rövid (X+404 l.) egyetemes egyháztörténete immár ötödik kiadásban Tournais-ben Castermannál.

¹⁴ Moreau i. m. I. k. IX—XII, XV—XVI.

¹⁵ Histoire religieuse. In: *Gabriel Hanotaux: Histoire de la Nation Française VI.* k. Paris, Société de l'Hist. Nationale, Librairie Plon 1922. 4° VI+639 l. Újabb, rövidített kiadása: Histoire religieuse de la France. Nouvelle édition réduite e conduite jusqu'à nos jours par *Gabriel Hanotaux.* Uo. 1942. 8° 392 l. Ebben a 3—37. lapokon az Hanotaux-tól írt rendszertelen és zavaros életrajz.

bántó vagy elfogult. *Könyvének alaphangulata: Gesta Dei per Francos*. Igen öntudatos francia hazafi, még a gyarmatosítást is átítatja a francia vallásosság küldetésűdatával. A munka kifejezetten szellemtörténeti jellegű, de nagy teret szentel a cselekvő személyeknek és a politikai szempontoknak is. Az egyházi élet és gyakorlat alsóbb szintjének, a hívek és a papság vallásos és művelődési, társadalmi és gazdasági viszonyainak vizsgálata kissé háttérbe szorul. Lapalji jegyzeteket és szakirodalmi jegyzéket a könyv nem ad.

A francia irodalomból még egy újabb összefoglaló alkotásra szeretném föl hívni a figyelmet. Négy idősebb egyetemi tanár, akik közül három világi személy, három kötetben (kb. 1600 oldal terjedelemben) megírta a katolicizmus történetét francia földön a 2. századi kezdettől az 1920-as évekig.¹⁶ A monográfiában közölt ismeretek széleskörűek, sokszínűek, gyakran statisztikára alapozottak. A szerzők szerencsésen megtalálták a tudományos földolgozás és a népszerűsítés közti középutat, és igen gazdag anyagukat érdekesen, kellemesen tárják elének. Lapalji jegyzeteket nem alkalmaznak, de egyes nagyobb részek végén jó érzékkel kiválasztott rövid könyvészetet közölnek. Ítéletalkotásukban megfontoltak, egyházas fölfogásúak, egyúttal azonban őszinték, mértéktartók, tárgyilagosságra törekvők.

A német nyelvterület összefoglaló alkotásai közt az első hely mindenképpen Albert Hauck (1845—1918) evangélikus lelkész, majd egyetemi tanár imponálóan hatalmas művét illeti meg.¹⁷ Rendkívül sajnálatos, hogy ez a szinte időtlenül mintaszerű monográfia csak 1437-ig terjed, és máig sem akadt folytatója. Igaz, az újabb kor megírása a levéltári anyag és az irodalom mérhetetlen megnövekedése, a német történet többé-kevésbé egységes folyamatának szétaprózódása s ennek következtében föllépő nagy különbségek miatt ilyen arányosan és alaposan el sem képzelhető. Hauck lehetőleg első kézből való forrásokat használ, és sok-sok lapalji jegyzettel támogatja tárgyalását. Szemhatára nagyon tágas, szinte egész Európára kiterjed. Becsületes, pontos, részletes, kiegyensúlyozott, nyugodt, tárgyilagos előadás jellemzi. Az egyház belső életének ismertetésére is nagy gondot fordít. Szerkezete világosan tagolt, s bár egyes fejezetei terjedelmesek, a róluk közölt részletes tartalomjegyzék megkönnyíti a tájékozódást. Minden kötet végén megadja püspökségenként a főpásztorok és a kolostorok jegyzékét, a forrásokat és az irodalmat. (A 4. és 5. kötetben azonban bizonyos korlátozással.)

A német birodalom keretébe tartozó kisebb egységek (országok, fejedelemségek) egyháztörténetét tárgyaló művek közül elsőként kell említenem Romuald Bauerreis bencés történetírónak anyagában és földolgozásában egyaránt jelentős

¹⁶ A. Lattreille—E. Delaruelle—J.-R. Palanque—R. Rémond: Histoire du Catholicisme en France. I. k. Editions Spes, Paris² 1962. 8° 366 l.; II. k. Uo. 1963. 8° 524 l.; III. k. Uo.² 1964. 8° 709 l. (Rémond csak ebben a kötetben működött közre.)

¹⁷ Kirchengeschichte Deutschlands. 5 k. Leipzig 1887—1929. Az egyes kötetek átlagban ezer oldalasak. A 8. kiadás 1954-ben jelent meg. Az V. k. második részét Heinrich Boehmer adta ki.

összefoglalását *Bajorországról*.¹⁸ A kiadott források és irodalom alapján körültekintően dolgozza föl tárgyát. Munkájának jól áttekinthető szerkezete van, közlése mértéktartó és fegyelmezett, nyugodt, tárgyilagos, itt-ott fölbukkanó ájtatos szemléletmóddal és kifejezésekkel tarkítva. A monográfia beosztása századok szerint igazodik. A külső történet mellett minden kötetben következetesen ismerteti a lelkiélet hagyományos és újszerű megnyilvánulásait, nagy figyelmet szentel a művelődési és művészeti vonatkozásoknak. Bauerreis alkotása ugyan tiszteletet érdemlő, derék középszintű teljesítmény, de nem sorolható a nagy szintézisek közé.

Az osztrák egyháztörténet tekintélyes kézikönyvének szerzője *Ernst Tomek* (†1954), a bécsi egyetem hosszú időn át volt professzora.¹⁹ Tárgyalását a mai Ausztria területére korlátozza. Ez gyakorlatilag igazolható, de éppenséggel nem eszményi eljárás. Mert a munka általános részeiben sok olyan vonatkozás kerül elő, amely az egész Habsburg-birodalmat, de különösen bennünket is érint. A szerző viszont az egykori Monarchia keretéből kiszakadt területek történetét tárgyaló újabb irodalmat teljesen figyelmen kívül hagyta. Könyvében egyébként mi magyarok egész történetírásunkkal együtt tökéletes mellőzésben részesülünk. Történetseink mégis nagy haszonnal forgathatják Tomek kötetét, hiszen *a ránk nézve is mérvadó központi intézkedések eredetébe és végrehajtásába ad bepillantást*.

Tomek nagy anyagát tudományos alaposággal gyűjtötte és dolgozta föl, s forrásait lábjegyzetekben tárja elének. Elsősorban osztrák művekre támaszkodik, de emellett levéltári kutatásokat is végzett. A földolgozásban a *hagyományos történeti módszer szerint* járt el. Munkáját uralkodók szerint osztja be, s a belső egyházi viszonyok ismertetésében is ez a *földről való szemlélet* érvényesül, tehát az egyházmegyéek életét főként a püspökök, érsekek kormányzásának keretébe illeszti bele. Ennek ellenére csaknem minden fontos kérdésre kitér, *jól tájékozott, mértéktartó és őszinte*. Sajnálattal kell azonban megállapítanom, hogy az újabb történetírás vívmányai, például a társadalmi szemlélet alkalmazása, a nép vallási életének fokozott figyelembevételé, a nagy szellemi áramlatok, a művelődés- és különösen a művészettörténet kapcsolatainak méltó keretben való tárgyalása, a korszerű lélektan fölhasználása a személyiségek jellemzésében — sajnos — alig érvényesülnek Tomek monográfiájában. De félreértés ne essék: a munka nem elmaradott, krónikaszerű, szűk látókörű alkotás.

Az osztrák egyháztörténetnek van még egy, az előzőnél jóval kisebb terjedelmű összefoglalása, amely Tomek harmadik kötete kiadásának évében jelent meg.²⁰ Ez

¹⁸ Kirchengeschichte Bayerns. 8° I—VI. k. St. Ottilien. Utánnyomással készült II. kiadás: 1973—1975. A VII. k. csak első kiadásban uo. 1970. Az I—V. kötetek átlagosan 200—300 oldalasok, a VI. és VII. ennek kb. kétszerese.

¹⁹ Kirchengeschichte Österreichs. 8° I—III. k. Tyrolia—Verlag, Innsbruck—Wien—München 1936, 1949, 1959. A mű 1848 eseményeinek tárgyalásával ér véget. A III. kötetet a szerző készen hátrahagyott kéziratából kis kiegészítéssel ellátva *Hugo Hantsch* adta ki.

²⁰ *Josef Wodka*: Kirche in Österreich. Wegweiser durch ihre Geschichte. Wien, Herder 1959. 8° XII + 495 l. 3 térképpel.

rövidebb ugyan, de *mozgékonyabb és korszerűbb*. Nagy előnye, hogy Tomek két kötete rendelkezésére állt, a fölvilágosodás korától kezdve viszont egészen a második világháború befejezéséig terjedő részben a saját lábára kellett állnia. Josef Wodka műve megalkotásában három szempontot követett: a tényeket beszélteti, gondja van a tudományos színvonal megtartására, s az egyes korszakokat saját alakító erejük által jellemzi. Könyve tanúsága szerint anyagát gondosan és helyes arányérzékkel gyűjtötte össze, a természetéből folyó sajátos szempontok szerint okosan csoportosította, és *tárgyilagos, őszinte, érett, mértéktartó* ítélettel s jó közlőképességgel dolgozta föl. A szerzőnek szinte mindenre kiterjedő tudós figyelméről és *széles körű tájékozottságáról* 64 oldalas könyvészeti és jegyzetanyaga tanúskodik. Ehhez járul még az egyházmegyék szerint közölt püspöki névsor, továbbá a bécsi nunciások és a Monarchia római nagyköveteinek névjegyzéke. Három egyszerű kivitelű, de kitűnően tájékoztató térképet is kapunk az 1100-ig végbement plébániai és egyházmegyei fejlődésről, a kolostorok elterjedéséről 1500-ig, továbbá a búcsújáró helyekről s a mai egyházmegyei beosztásról. Magyar vonatkozás — sajnos — igen kevés található a kötetben.

Az egyikötetes egyháztörténeti kézikönyvek közt kiemelkedik *Theodor Schwegler* einsiedelni bencés munkája *a svájci katolikus egyház múltjáról*.²¹ Kiváló műve az apátsági hittudományi főiskolán végzett tanári tevékenységéből nőtt ki, s *egyesíti a távlatos bölcselői szemlélődés és a tényeket tisztelő történész* egymást előnyösen kiegészítő *adottságait*. A szerző széleskörűen olvasott, világosan lát, s bátor őszinteséggel kimondja vizsgálódásai eredményét. Munkájának legdicséretesebb vonása, hogy anyagát remek háttérbe ágyazza, tehát a nagy európai szellemi áramlatok röviden, találóan, nyugodt biztonsággal előadott keretébe, s ezt a nehéz föladatot csodálatos egyszerűséggel, könnyedséggel, gazdag tudásról és elmélyedő szemlélődésről tanúskodó természetességgel oldja meg. Schwegler összefoglalását a maga nemében és terjedelmében *a szilárd alapokon nyugvó eszményi népszerűsítés legsikerültebb termékének tartom*. Szakszerűen tagolt részletes könyvészete (339—358) a szerző tudós jártasságát tanúsítja.

A kelet-közép-európai térségben a nemzeti keretű egyháztörténet-írás első rendszeres kézikönyvét német protestáns szerző, *Karl Völker* írta *a lengyel egyházi viszonyok alakulásáról*.²² Becsületos pozitivista munka. Szerkezete világos, tartalma gazdag, előadása fegyelmezett, könyvészeti ismeretei — a lengyel nyelvű irodalomban is — igen alaposak. A lengyel művek közül figyelmet érdemel *Knöpfler* közismert német nyelvű egyetemes egyháztörténetének *átdolgozása Uminskitől*, s benne közbeiktatva a lengyel egyháztörténetet tárgyaló részek.²³ Uminski 1948. április 7-én a

²¹ Geschichte der katholischen Kirche in der Schweiz von den Anfängen bis auf die Gegenwart.² Stans 1943. 8° 426 l.

²² Kirchengeschichte Polens. Berlin u. Leipzig, W. de Gruyter 1930. 8° XI + 337 l.

²³ Historia kościoła, podrecznik dla szkół akademickich. 2 k. Negyedik kiadásban *W. Urban* dolgozta föl és adta közre: Opolje (Oppeln) 1959—1960. Érdemes megemlíteni *Uminski* tanulmányát a lengyel egyháztörténet-írásról. (Polska historiografia kościoła w latach 1886—1936. Kwart. Hist. 1937. 327—337.)

lengyel hittudományi társulat történeti szakosztályán tartott előadásában vázolta egy összefoglaló lengyel egyháztörténet jól átgondolt tervezetét. Sajnos, Uminski 1954-ben meghalt.

A legújabb lengyel egyháztörténet-írás föllendülésében a lublini katolikus egyetem játssza a főszerepet. Történészei együttműködésének köszönhető a Jerzy Kloczowski szerkesztésében megjelent, korszerű szempontok alkalmazásában kiemelkedő lengyel egyháztörténet.²⁴ Teljesnek nem mondható, mivel egyrészt csak a 18. század végéig terjed, másrészt sem kutatásban, sem földolgozásban nem tárja föl az egyházi viszonyok minden fontosabb vonatkozását. Mégis *úttörő és példát mutató jelentős alkotásnak kell tartanunk*. A két kötet mindegyike öt-hat nagy tárgykört dolgoz föl, s ezeket egy-egy fiatalabb szakember írta. De a szerkesztő is tevékenyen részt vett a módszer kialakításában, sőt gyakorlati alkalmazásában is. A monográfiára jellemző a történetföldrajzi, a társadalomtörténeti és a statisztikai szemlélet erőteljes érvényesítése. Nagy gondot fordít továbbá az egyháztörténeti művekben ritka térképes ábrázolásra. A második kötetben ezt négy szakértő végezte el. A földolgozás nagy egységei a következők: az egyházi szervezet alapjait alkotó püspökségek és plébániák múltjának s ennek keretében a papság társadalmi vonatkozásainak s az egyház művelődési és karitatív szerepének sokszempontú ismertetése; a szerzetesrendek nagyhatású működésének bemutatása, hozzácsatolva a rendtagok társadalmi elemzése, a hívek vallásos életének rajza, majd jelentősebb nem katolikus közösségek története. Rövid felsorolásunk persze a legszerényebb mértékben sem tudja érzékeltetni a közölt anyagnak és az alkalmazott szempontoknak azt a mérhetetlen gazdagságát, a statisztikai kimutatások sokoldalú tanulságait, a társadalmi színeződés érdekességeit, amelyekkel a két kötet megajándékozta az olvasót. Itt minden él, mozog, fejlődik, alakul.²⁵

Röviden még meg kell emlékeznem *a marxista ihletésű lengyel egyháztörténeti irodalomról*. A marxista történészek e téren sokkal kiterjedtebb működést fejtenek ki, mint például nálunk. Különösen vizsgálják *a hitújítás és a katolikus megújulás korát*. Az elsőben főként a parasztok és a plebejusi származású polgárok valós gazdasági és társadalmi célokért vívott osztályharcát látják, a másodikban a reakció, a türelmetlenség és a vallásos vakbuzgóság megnyilvánulását. Kedvelt kutatási területük *az unitáriusok és a lengyel testvérek múltja*. Ennek az irányzatnak *fő képviselője J. Tazbir*, akinek azonban még nincs a lengyel egyháztörténet egészét átfogó műve. A középkorra vonatkozólag *J. Doviak* kísérelte meg az összefoglalást.²⁶

²⁴ Kosciol w Polsce. I.: Stredniowiecze. Kraków, Ed. Znak 1968. 8° 676 l. 5 térkép; II.: Wieki XVI—XVIII. Uo. 1970. 8° 1116 l. 19 térkép.

²⁵ A két kötet terjedelmes, adatokban gazdag ismertetése: Revue d'histoire eccl. 1970, 456—465. és 1971, 997—1008. — A katolikus szellemű összefoglalások közül még két német nyelvű népszerűsítést is megemlítek: *Manthey, Frank*: Polnische Kirchengeschichte. Hildesheim, Bernward-Verlag 1965. Kis 8° 335 l.; *Holzappel, Helmut*: Tausend Jahre Kirche Polens. Würzburg, Echter-Verlag 1966. 8° 148 l.

²⁶ Szoros tárgyán túlmenően is jól tájékoztat a lengyel egyháztörténet-írásról *Bernhard Stasiewski* a kicsinyességig menően igen alapos könyvében: Reformation und Gegenreformation in Polen. Neue

A nemzeti egyháztörténet kutatása és összefoglaló földolgozása terén a cseheknek nincs korszerű alkotásuk. *De a cseh kereszténység ezeréves főnnállása ünnepére német és cseh tudósok tekintélyes kötetet adtak ki, s ez megérdemli a figyelmes tanulmányozást.*²⁷ Ezt a munkát a korszerű nemzeti egyháztörténetek közt előkelő hely illeti meg, ámbár beosztása, szerkezete — amint ezt modoros alcímei is sejtetik — nagyon eltér a szokványostól, megnehezíti az áttekintést, és szükségképpen sok ismétlődéssel jár. A kiadvány 36 szerző-közreműködésével készült, akik az általuk megírt részleteknek kiváló német és cseh szakemberei. *A tanulmányok rendkívül sokoldalúan világítják meg Cseh- és Morvaország egyháztörténeti múltját, nagy figyelmet szentelnek a nemzeti történelem, a politikai, gazdasági, társadalmi, művelődési, művészeti viszonyok alakulásának.* Kiadatlan forrásokat nem használnak, anyagukat közzétett levéltári publikációkból és földolgozásokból merítik. A mű szigorúan tudományos, minden részlete kimerítően jegyzetelt, s a közölt könyvészet — jegyzetek az 558—588., szerzők szerint adott bibliográfia az 590—620. oldalakon — messze meghaladja a csupán hazai irodalmat. A kötetben nagy teret kap az 1918 utáni időszak jellemzése. A munka szellemi légköre elfogultsággal nem vádolható, még a huszita mozgalmat is megértéssel, tárgyilagosan adja elő, mégpedig igen kimerítően; hasonlóképpen az 1945 utáni helyzetet, ámbár a könyv alapigazodása nagyon mérsékeltén katolikus és német. A sok kitűnő tanulmányból főként kettőt emelek ki: Ferdinand Seibtét az egyház és a társadalom viszonyáról a cseh történet folyamán. Ez a cikk a magas színvonalú, korszerű szempontokban gazdag, nagyvonalú áttekintés mintaképe. Továbbá Rostislav Novyét az egyházi birtokról és igazgatásáról, amely igen őszinte és adatokban gazdag, és szemléltetően kimutatja, hogy az eredetileg hatalmas egyházi vagyon a huszita idők után szerénnyé zsugorodott össze. Sajnálatos, hogy az egyházi élet alsó szintjének, tehát a gyakorlati hitéletnek, az erkölcsi állapotoknak, a plébániáknak ismertetése, az egyházlátogatási jegyzőkönyvek megfelelő fölhasználása nem kielégítő.

A horvát történetírás sem hozott létre nagy múltjához és fejlettségéhez méltó összefoglalást. Két kötetet mégis meg kell említenem, ámbár megjelenésük időpontja (1943, 1944) éppenséggel nem mondható szerencsésnek.²⁸ Az olasz nyelvűt sokan írták, a szakma legjobbjai, s tanulmányaikhoz több-kevesebb könyvészetet is

Forschungsergebnisse. Münster i. W., Aschendorf 1960. 8° 99 l. E helyütt főként az alábbi oldalakra hivatkozunk: 9, 38, 39, 42, 57, 65. Bár nem tartozik tanulmányom tárgykörébe, mégis fölívom az érdeklődők figyelmét a külföldön élő lengyel tudósok szigorú módszerességgel készült ötkötetes munkájára: *Sacrum Poloniae Millennium*. Roma 1954—1958. Kutatásokat, vázlatokat és anyaggyűjtést tartalmaz arra a kérdésre: mit adott egymásnak az egyház és az ország? Stasiewski 67.

²⁷ BOHEMIA SACRA. Das Christentum in Böhmen 973—1973. Hrsg. von *Ferdinand Seibt*. Ecclesia temporalis, Ecclesia universalis, Ecclesia magistra. Düsseldorf, Schwann 1974. 4° 645 l. Sok színes és nem színes fényképpel s egy színes térképpel.

²⁸ *Croazia Sacra*. Un popolo lotta per i suoi ideali sul confine tra l'Oriente e l'Occidente. Roma 1943. Officium Libri Catholici. Nagy 8° VI + 311 l. — *K. Draganović—J. Butorac*: Poviest Crkve u Hrvatskoj. Zagreb 1944.

csatoltak. Nem mondható előnyösnek, hogy minden szerző tanulmánya sajátos tárgyának megfelelően hosszszmetben kíséri végig a történeti fejlődés folyamatát. Így elkerülhetetlenek az ismétlődések, a hatásköri kereszteződések, s *darabokra törik az egységes szemlélet és ábrázolás*. Az alcímben sejtetett politikai állásfoglalás sem ígér tárgyilagos, nyugodt előadást. Az egyes tanulmányok szerény terjedelműek, például a római Szentszékekkel való érintkezésre 32 oldal jut, a horvát egyházmegyékre 50, a szerzetesrendekre 33. Végeredményben tehát a kötet nem felel meg a jó összefoglalás követelményeinek. A másik könyvet Krunoslav Stjepan Draganović zágrábi egyetemi tanár és Josip Butorac érseki levéltáros írta horvát nyelven. Ehhez nem tudtam hozzájutni.

A külföldi monográfiák szemléje végén *a rövidre fogott tanulság ekként foglalható össze*: minden igényt kielégít a belga Moreau hatkötetes alkotása, új szempontok alkalmazásában kiemelkedik a lublini egyháztörténészek kísérlete, az egykötetes földolgozások között a francia Goyau és a svájci Schwegler tudományos színvonalú népszerűsítése érdemi meg a pálmát.

III. Főadataink

1. Munkánk megtervezése és megszervezése

Figyelembe véve a részletesen ismertetett hazai és külföldi eredményeket, be kell látnunk, hogy *csak jól egybehangolt csoportmunkával érhetünk célhoz*. A csoportmunka persze magas fokú szervezést, fegyelmet és hozzáértő irányítást kíván. *Sikerének első feltétele az összefoglalást hátráltató hiányok megállapítása és a megszüntetésüket szolgáló levéltári kutatások és földolgozások elvégzése*. Sürgető szükségesség, hogy a pontosan megszabott anyaggyűjtés és egyes alapvető kérdéseket tisztázó kulcsmonográfiák munkálatainak elvégzésére mennél több közreműködő szaktársat tudjunk megnyerni.

Az egész vállalkozás *központi tervezését szűkebb körű szakértő bizottságnak kellene elkészítenie*, amely azonban saját elgondolása mellett mindennemű érdemleges hozzászólást, kiegészítést, javaslatot is készségesen fogadna és mérlegelne. *A Magyar Katolikus Történetírók Munkaközösségének* formaszzerű megalakulása előtt a harmincas évek közepén tartott előkészítő tárgyalások folyamán is már megbeszélésre került ez a kérdés, s egyúttal rövid „*kritikai munkaprogram*” is született. Ezt már annak idején is szűknek, a katolikus—protestáns ellentétektől és a napi politikai hangulattól befolyásoltnak tartottam. Ezért sokkal átfogóbb, a vitázó tudománytól mentes és többé-kevésbé egész múltunkra kiterjedő *munkatervet készítettem*. Ebből néhány földolgozásra váró tárgykört már megneveztem az egyházmegye-történetírásról szóló módszertani értekezésemben. (Regnum 1937. 17.) Elgondolásomból az elmúlt évtizedek alatt azonban csak kevés valósult meg, s egyébként is már kiegészítésre szorul. Közéltően egyidejűleg *Félegyházy József* nyomtatásban közzétette történet-

elméleti és hazai egyháztörténet-írásunkra vonatkozó gyakorlati vizsgálódását. Rendszerbe foglalt bírálata és javaslatai jórészen manapság is időszerűek.²⁹

Minden jelentősebb történetírói vállalkozásnak *először a rendelkezésre álló és kutatásra váró források felől kell tájékozódnia*. Az országos keretnek és az összefoglaló jellegnek megfelelően e téren főként a központi gyűjtemények jönnek szóba, mert ezekben található meg a tárgyunkhoz szükséges összesítő adatokat, kimutatásokat, jelentéseket, rendelkezéseket. Ebben a tekintetben *a legfontosabbnak a Magyar Országos Levéltárnak, a Primási Levéltárnak és a bécsi levéltáraknak az eddiginél sokkal rendszeresebb kutatását látom. A Vatikáni Levéltárban és más római levéltárakban, különösen a Propaganda levéltárában történő kutatás is változatlanul szükséges, de semmiképpen sem kezdők, hanem csupán képzetesebb és tapasztaltabb szakemberek által.*³⁰ A levéltári munka módszerére vonatkozólag kívánatosnak vélem, hogy a kutató — különösen pályája kezdetén — ne térjen rá rögtön a mikrofilmes megőrkítés rendszerére, hanem *hosszabb időn át gyakorolja a hagyományos levéltári anyaggyűjtés jegyzetelő eljárását*.

Az alábbiakban a teljesség igénye nélkül *szetnék olyan témákat megjelölni, amelyek egy részét komoly kutatáson alapuló monográfiákban kellene földolgozni, más részük pedig az eddigi munkálatok szakszerű összefoglalását adná*. Nagyon kívánatos lenne magyar egyháztörténeti atlasz elkészítése. Ebben jó nyugati példák állnak rendelkezésre. A magyar múlt hosszmetzetében pedig az alábbi összefüggéseket lenne ajánlatos kidolgozni.

A katolicizmus hatása népünk jellemének alakulására. Íróink és tudósaink a katolikus elvek mérlegén. Történetíróink világnézeti elemzése. Egyházunk az egyetemes művelődési hatások sodrában. A római eszmények és a magyar valóság. A katolikus egyház szerepe az emberbaráti szeretet (a karitás) szolgálatában. Az egyház birtokállománya a századok folyamán (nagyság, jövedelem és terhek, társadalmi magatartás). Az egyház viszonya nemzetiségeinkhez. Egyházunk külföldi kapcsolatai. Egyházi múltunk statisztikai földolgozása. Népünk lelki gondozása a századok folyamán. Helységneveink és védőszentjeink egyháztörténeti tanulságai. Az egyház és a művészet sorsközössége. Az egyház és az állam viszonya történetünkben.

A hazai katolikus egyháztörténet művelőinek legtágabb értelemben vett laza keretű *munkaközössége* már a harmincas évek közepén létrejött, s alkotó erejének legszebb bizonyítéka *a Regnum egyháztörténeti évkönyv* hat tartalmas kötete. De a háború alatt és az utána következő években működése lassult, majd egészen megszűnt. Szélesebb körű és tervszerűbb megújítása érdekében *1969-ben és 1972-ben a Püspöki*

²⁹ Katolikus történelemszemlélet és egyháztörténet-írásunk feladatai. Regnum 1936. 7—31. Kérdésünkre vonatkozólag: 21—31. Utalok továbbá a nemzeti egyháztörténet-írástól szóló elméleti és gyakorlati fejtegetésemre Az egyháztörténész szemhatára c. tanulmányomban. (Regnum 1942—43. 705—706.)

³⁰ E tárgyra vonatkozólag ld. három tanulmányomat a Levéltári Közleményekben: Újabb publikációk a pápai nunciatura-történeti kutatások köréből (1969. 368—373), Archiva Ecclesiae (1971. 178—182), A Vatikáni Levéltár és kutatása (1972. 157—162.)

Karhoz, majd 1976-ban dr. Lékai László bíboros primáshoz fordultam. Mindhárom esetben lényegében véve azonos írásbeli beadványban kifejtettem javaslatomat egyháztörténet-írásunk megújításának módozatairól. Ennek szövegét az alábbiakban közlöm.

1. *A kiindulópont egyháztörténeti bizottság létesítése* lehetne. Néhány, szakunk területén már érdemeket szerzett tudósból álljon, elnöke pedig történeti érzékkel és érdeklődéssel rendelkező püspök legyen. Ez a bizottság megállapítaná a követendő kutatás tárgyköreit, a hazai és külföldi levéltárak figyelembevételével; a hittudományi akadémia egyháztörténeti professzorával egyetértésben a doktori értekezések témáit; számba venné a kutatásra és földolgozásra alkalmas munkatársakat, főként a fiatalabb nemzedékből. A bizottság hangolná egybe az egyházmegyék történeti munkaközösségeinek működését, különös tekintettel bizonyos, egységesen elvégzendő kutatásokra és a korszerű módszertani eljárásra vonatkozólag.

2. Kívánatos, hogy *minden egyházmegyében történeti munkaközösség alakuljon*, s ez végezze el a kutató és irányító feladatot a püspökség keretében. Különösen vegye pártfogásba a plébánia-történetírásban tevékenykedő papokat. Az egész munkát a szakszerűen képzett püspöki levéltáros és könyvtáros irányíthatná.

3. Az egyháztörténeti bizottság és az egyházmegyei munkaközösségek szükség szerint, de *legalább évente egyszer üljenek össze* a végzett munka áttekínésére és az új feladatok kitűzése céljából. Továbbá indító erejű lehetne, ha évenként sor kerülhetne a katolikus papok egyháztörténeti nagygyűlésére. Ezen nem tevékeny érdeklődők is részt vehetnének.

4. Hasznos volna, ha a papság az évi lelkigyakorlat vagy a rekollekcióik alkalmával *tájékoztatót és buzdítást* kapna a helyi egyháztörténet-írásba (egyházmegyei és plébániai szinten) való bekapcsolódásra.

5. Lehetőleg minden évben alkalmas kutató számára *biztosítani kellene ösztöndíjas helyet* a római pápai magyar intézetben, illetve gondtalan kutatási lehetőséget más fontos levéltárakban. Az ösztöndíjas, amennyiben kezdő, nyelvi (latin, olasz, német) és szakmai vizsgára legyen kötelezve a tudásáról való tájékozódás céljából. Ezt ismételt, hosszú ideig tartó római kutató utam szomorú tapasztalatai alapján nagyon fontosnak tartom. A Szent István Társulat 1969. október 1-én tartott előadásom (A Vatikáni Levéltár és a magyar katolikus egyháztörténet-írás) indítására évenként egy történetkutató nyolc hónapos anyagi terheit magára vállalta. (Ld. Esty Miklós akkori alelnök fölszólalását a jegyzőkönyvben.)

6. Évenként rendszeresen megjelenő *egyháztörténeti évkönyvet* kellene indítani. Ez módot adna egyrészt magas színvonalú tudós tanulmányoknak, másrészt induló fiatal történészeink dolgozatainak közlésére. A kötetben sort kellene keríteni a bel- és külföldi szakirodalom ismertetésére és adattár közzétételére is.

7. A végső cél és az irányító eszme mindenben: *a magyar katolikus egyház története összefoglaló monográfiájának megalkotása*. Ennek megvalósításához a levéltári kutatásokon és úttörő előtanulmányokon kívül egyenrangúan fontos lenne *tárgyunk könyvészetének* teljes összegyűjtése és módszeres közzététele. Ez a nagy

munka az előterjesztesem óta eltelt időben eszményi módon elkészült, és kiadásra vár. Kiváló történész-akadémikusunk, *Kosáry Domokos* munkaközösségünkötől teljesen függetlenül nagy bibliográfiai műve keretében *megírta, és nagylelkűen rendelkezésünkre bocsátotta*. Ezzel kapcsolatban szükségesnek látom hangsúlyozni, hogy világi és nem katolikus szakembereket is szívesen fogadunk munkatársakul.

Az 1980. december 10-i püspökkari értekezlet végre megtette a döntő lépést a katolikus egyháztörténet-írás föllendítésére. A jegyzőkönyv szerint *püspökkari egyháztörténeti bizottságot állított föl*. Elnöke Udvardy József megyéspüspök, tagjai: Vanyó Tihamér, Petróczy Sándor és Pelsöczy Ferenc. *A Püspöki Kar ismételt előterjesztéseim minden lényeges pontját magáévá tette*, tehát a püspökkari bizottság központi irányító szerepét, az egyházmegyei történeti munkaközösségek megszervezését, a fiatal papság fokozott történeti és módszertani kiképzését, egyháztörténeti évkönyv kiadásának szorgalmazását. *A püspökkari egyháztörténeti bizottság 1981. március 30-án megtartotta első összejevetelét, s hosszan tanácskozott a teendőkről.*

2. Szemhatár és színvonal

A magyar egyháztörténelmi irodalom legfőbb hibája, hogy a gazdagon közzétett forrásanyagot nem tudja megfelelően földolgozni. Ez abban nyilvánul meg, hogy a szép számmal és nagy odaadással vállalkozó *munkatársak jó része nem eléggé jártas a történetírás módszertanában és az alkotáshoz szükséges hazai s némi külföldi irodalom ismeretében*. De ennél is nagyobb baj, hogy a legtöbbször — katolikus és protestáns oldalon egyaránt — *összetévesztik a történetírást a hitvédelemmel*. Így az adatok kiválasztása, csoportosítása és földolgozása, de még a közlés igehirdetői módja is szenvedélyesen tálat féligazságokkal teli. Ennek a fogyatéknak legjobb orvossága a széles körű művelődés, az elmélyült lélektani érzék s beleélési képesség, továbbá a tárgyilagos méltányosság, türelem és fegyelem. Ezekkel a kérdésekkel behatóan foglalkoztam „*A plébániatörténet-írás módszertana*” és „*Az egyháztörténet szemhatára*” c. *tanulmányaimban*.³¹ Mindegyik bőséges könyvészeti utalást és ajánlást tartalmaz. Komoly szándékom ezeknek az elmúlt négy évtized eredményeivel való kiegészítése. Ezért mostani értekezésem természetének és terjedelmének megfelelően ezútal be kell érnem *néhány, számunkra alapvetően fontos tudományág újabb alkotásainak ajánlásával*.

Hazai módszertani irodalmunkban Révész Imre könyvén és saját tanulmányaimon kívül más nem áll rendelkezésre. Az egyháztörténész szemhatára c. munkám után néhány évvel jelent meg *a spanyol Vivesnek* rövid, de magvas és igen tartalmas tájékoztatója.³² Első része könyvészeti bevezető tárgyunk tanulmányozásába,

³¹ Regnum 1940—41, 3—64. és uo. 1942—43. 675—719. Mindkettő különlenyomatban is megjelent.

³² Dr. D. Jose Vives de la Biblioteca Balmes: Esquemas de metodologia historico eclesiastica. Barcelona 1947. Nagy 8° 841. (Consejo Superior de Investigaciones Cientificas. Instituto P. Enrique Florez.)

második része a tudományos munkához, elsősorban a forráskiadáshoz ad útmutatást. Igen nagy könyvészeti anyagot ölel föl a spanyol, francia, angol és német nyelven megjelent szakirodalomból. Ide kívánczok megemlítésre az angol történeti társulat egyetemi hallgatók részére kiadott füzetsorozatának 66. száma *Owen Chadwick* tollából, amely elsősorban az egyetemes, másodsorban az angol egyháztörténet legfontosabb könyvészetét tartalmazza.³³ Tárgyilagos, minőségi, rövid értékeléssel egybekapcsolt közlés. Vele egyidejűleg látott napvilágot *Hubert Jedin* 55 oldalas, nagy látókörű, igen tömör, könyvcímekkel teletömött, mindenre kitékintő értekezése az egyháztörténelem tárgyáról, módszeréről, segédtudományairól, történeti fejlődéséről.³⁴ Jedin munkája a maga nemében a legkimerítőbb, legtelítettebb pozitivisták alkotás, telve német-központúsággal és szükségtelen aprólékossággal. Ajánlatos lett volna inkább elmélyedőbb, értékelő válogatást adni és a hagyományos segédtudományok mellett a manapság már elengedhetetlen vallástudományi szakterületekről is tájékoztatni.

Tanulságos és elgondolásra készítő a *Concilium* nevű nemzetközi hittudományi folyóiratnak az egyháztörténelemmel foglalkozó két kettős száma.³⁵ Mindegyik számot 10—12 szerző írta, mégpedig a fiatalabb nemzedék nemzetközi képviselői, nagyrészt világiak. A tanulmányok értéke és gyakorlati fölhasználhatósága nagyon különböző. Sok önkaratú, kiszikkadtan elméleti, zavaros bizarrsággal találkozunk köztük, de szép számmal vannak újszerű szempontokat fölvető, indító erejű alkotások is. A *Concilium* tág értelemben véve katolikus jellegű, de az itt jelzett második szám alaphangja inkább egyoldalúan bíráló, itt-ott egyenesen kiábrándító módon.

Föl kell hívnom a figyelmet *Peter Meinhold* protestáns hittudósna az egyháztörténet-írás fejlődését földolgozó és gazdag szemlélettel bemutató két hatalmas kötetére.³⁶ A müncheni sorozatnak megfelelően sok szöveget közöl az egyháztörténeti és hittudományi irodalomból *tárgyunk módszertanának kialakulására vonatkozólag*. Az egyes részekhez életrajzi és könyvészeti adatok is csatlakoznak. — Az egyháztörténet-írásnak csupán egyetlen, de nagyon jelentős részletével foglalkozik *René Aigrain* francia egyetemi tanár *a szentek életéről, legendáiról* írt hatalmas monográfiájában. Ez a nagy tudásról tanúskodó, igen gazdag anyaggal telített kitűnő alkotás az általános történeti módszertannak is komoly nyeresége.³⁷ *A lelki erők*

³³ The History of the Church. A select bibliography by *Owen Chadwick*. London, Historical Association 1962. 8° 52 l.

³⁴ Handbuch der Kirchengeschichte, hrsg. von *Hubert Jedin*. I. k. Freiburg, Basel, Wien: Herder 1962. 1—55.

³⁵ Kirchengeschichte im Umbruch. In: *Concilium*. Internationale Zeitschr. für Theologie. 1970. 457—528. (VI. évf. 8—9. füzet.) — Kirchengeschichte als Selbstverständnis der Kirche. Uo. 1971. 459—532. (VII. évf. 8—9. füzet.) A német nyelvű példányok kiadói: Benziger (Einsiedeln—Zürich) és Grünwald (Mainz).

³⁶ Geschichte der kirchlichen Historiographie. I—II. Freiburg i. Br. — München, Alber 1967. 8° 533, 628 l. (Orbis academicus, 3.)

³⁷ L'hagiographie, ses méthodes, ses sources, son histoire. Paris, Bloud et Gay 1953. 8° 416 l.

hatását hosszszmetben próbálja szemléltetni *Hans Trumpler* a német nép történetében a német-római császárság megalapításától egészen Hitlerig.³⁸

Az egyháztörténésznek a szoros értelemben vett szakképzettségen kívül meg kell ismerkednie a vallásnak, de különösen a kereszténységnek történeti távlataival is. Ebből a tárgykörből tanulságos elolvasni az egykori nagyhirű jezsuita szónoknak, *Riccardo Lombardinak* történetbölcseleti könyvét.³⁹ Ebben a vonatkozásban még két kiváló történetíró munkáját említem meg. *Herbert Butterfield*, a cambridge-i egyetem volt tanára magas színvonalú s igen gazdag gondolatokkal teli monográfiát írt a *történelem keresztény szemléletéről*.⁴⁰ Szerinte a Biblia adja meg az emberi történelem értelmét, s lefolyását legfőképpen a rossz jelenléte határozza meg, ennek a kulcsa pedig az eredeti bűn. Butterfield protestáns, de könyvéhez magasztaló előszót Jean Danielou jezsuita írt. A kereszténység, tágabb értelemben a vallás és a történelem alakulása közti összefüggéseknek leegyetemesebb, legszélesebb látókörű és leggazdagabb tudású kutatója az angol *Arnold Toynbee*. Eredményeit a magunk szűkebb körében ugyan közvetlenül nem fogjuk tudni fölhasználni, de tanulmányozása előnyös lesz szemléletünk tágasságának, sokoldalúságának, tárgyilagosságának kialakítására.⁴¹

Csak röviden érintem *René Grousset* francia orientalistának és történésznek páratlanul gazdag ismeretanyag alapján kiváló közlőképességgel, keresztény szellemen megírt történetbölcseleti könyvét,⁴² s rátérek a Toynbee-vel egyivású angol katolikus történetíró, *Christopher Dawson* méltatására. Dawson részben szembeszállt Spengler és Toynbee erőszakos általánosításaival, részben Toynbee-vel egyetért abban, hogy az emberiség története végső fokon üdvösségtörténeti titok, s a megújulás erőit ezen a téren kell keresnünk. Szakszerű válogatásban és fordításban németül is megjelent műve⁴³ a *keresztény történelemszemlélet kitűnő szaktudományi alapokon nyugvó remeke*.

Tárgykörünk e részének befejezéseként az érdeklődők figyelmét fölhívom *XII. Pius pápának* a X. nemzetközi történész nagygyűlés résztvevőihöz intézett, igen

³⁸ Der Kampf um die Seele des Menschen. Eine kritische Studie über die Ideen als innere Kräfte des menschlichen Zusammenlebens. Heidelberg, Schneider 1952. 8° 191 l. (A könyv nem állt rendelkezésemre.)

³⁹ Der Mensch im Drama der Geschichte. Frankfurt a. M. 1951. Kis 8° 227 l.

⁴⁰ A francia fordítást használtam: Christianisme et histoire. Paris, Spes 1956. 8° 237 l.

⁴¹ A *Study of History* tíz kötete angolul 1934-ben (1–3. k.), 1939-ben (4–6. k.) és 1954-ben (7–10. k.) Oxfordban a University Press kiadásában jelent meg. Jómagam a Toynbee-től is megdicséret, rövidített németre fordított kétkötetes kiadást használtam: *Arnold J. Toynbee: Der Gang der Weltgeschichte* (Europa-Verlag, Zürich), Bd. 1.: Aufstieg und Verfall der Kulturen⁵. 1961. 8° XXXI. 584 l.; Bd. 2.: Kulturen im Übergang. 1958. 8° XI. 416 l. Mindkettő *D. C. Sommervell* rövidítése és fordítása. Magyarul csak szerény válogatás áll rendelkezésre: *Arnold J. Toynbee, Válogatott tanulmányok*. BP. 1971. Kis 8° 418 l.

⁴² Bilan de l'Histoire. Paris, Plon 1946. 8° 320 l.

⁴³ Gestaltungskräfte der Weltgeschichte. Hrsg. von *John J. Mulloy*. München, Oldenbourg 1959. 8°

magvas, jól tájékozott francia nyelvű fejtegetésére az *egyházról mint történeti jelenségről s az államhoz és a művelődéshez való viszonyáról*.⁴⁴

A vallásos vonatkozású módszertani és könyvészeti műveken kívül szükséges a hasonló általános történeti szakmunkák tanulmányozása is. Itt elsősorban *Fritz Wagnernek* rendkívül tartalmas monográfiáját említem meg.⁴⁵ Ennek fő tárgya: hogyan született meg a történettudomány, s mit mond önmagáról? Ezt a görögökkel kezdve egészen a jelenkorig a legnagyobb történetírók műveiből vett szemelvényekkel mutatja be, és terjedelmes, körültekintő könyvészettel kíséri. Első tájékozódásra jó, bár itt-ott hiányos, *Gerhard Meyer* kis bibliográfiája.⁴⁶ Végül még két súlyos módszertani munkát ajánlok olvasóim figyelmébe, *Hans-Walter Hedingerét* és *Jerzy Topolskiét*.⁴⁷

A módszertani és könyvészeti tájékoztatás után rátérek az *egyetemes egyháztörténeti sorozatokra és kézikönyvekre*. Ezúttal ismételtelen is hangsúlyozom: ez a tanulmányom könyvészeti ajánlásokban „Az egyháztörténész szemhatára” c. munkám kiegészítésére és folytatására korlátozódik, tehát csak az 1940 utáni bibliográfiát veszem figyelembe. Ebből számunkra a legfontosabb a *Hubert Jedin szerkesztette hétkötetes egyháztörténet*.⁴⁸ Nagyérdemű, terjedelmes összefoglalás, a sok szerzőjű sorozatok hátrányait azonban ez sem kerülhette el. *Az egyes szerzők szerint különböző értékű részekből áll, fejezetenkint jó irodalommal*. A világtörténeti sorozatokhoz hasonlóan erre a vállalkozásra is csak nehezen alkalmazható az „egyetemes” jelző, mert igazában véve néhány nagyobb nyugati országnak és a pápaságnak történeti alakulását adja elő, míg *a kisebb, kevésbé ismert nyelvű népek egyháztörténete csak nagyon mostohán kezelt*, sok hibával és könyvészeti fogyatkozással. A mi múltunkról szóló megemlékezés is szinte a semmivel egyenlő. A belső egyházi élet ismertetése is szegényes a terjedelmes kötetekben. Tehát végeredményben a nagy vállalkozás módszerben és újszerűségben nem bizonyul úttörőnek. A Jedin-féle munkával közelítően egyidejűleg *egy másik katolikus vállalkozás* is megindult, s be is fejeződött.⁴⁹ Ennek előnye, hogy szerzői törzse nemzetközibb jellegű, és tárgyalása kevésbé németközpontú.

⁴⁴ Allocutio (*Pii Papae XII*) iis qui interfuerunt Conuentui X. inernationali de Scientiis Historicis Romae habito, 7. Sept. 1955. Közli az Acta Apost. Sedis 1955. 672—682.

⁴⁵ Geschichtswissenschaft. Freiburg, München: Alber 1951. 8° VIII + 467 l. II. kiad. 1966. (Orbis academicus. Problemgeschichte der Wissenschaft in Dokumenten und Darstellungen.)

⁴⁶ Wege zur Fachliteratur: Geschichtswissenschaft. München etc. K. G. Saur 1980. Kis 8° 144 l.

⁴⁷ Subjektivität und Geschichtswissenschaft. Grundzüge einer Historik. (Historische Forschungen, Bd. 2.) Berlin, Duncker & Humblot 1969. 691 l. — Methodologie of History. Translated from Polish by Olgierd Wojtasiewicz. Dordrecht, Boston: Reidel 1976. X + 690 l.

⁴⁸ Handbuch der Kirchengeschichte. Freiburg, Herder 1962—1979. Mivel három kötet kettős, az egész munka igazában véve 10 kötetből áll.

⁴⁹ L. J. Rogier—R. Aubert—M. D. Knowles: Geschichte der Kirche. Einsiedeln etc. Benziger 1963—1977. Öt kötet, de az V. kettős, így igazában 6 kötetből áll.

Az egyetemes egyháztörténet legrészletesebb, de egyúttal tudományos igényű földolgozásai sorában nagy reményeket keltett a *Fliche—Martin szerkesztésében* 24 kötetre tervezett és már csaknem teljesen befejezett sorozat.⁵⁰ A hasonló közösségi munkáktól előnyösen megkülönbözteti, hogy az egyes köteteket általában véve egy szerző írja. Az egész műről nem mernék nyilatkozni, *az általam áttanulmányozott részek azonban csaldást keltettek bennem*, egyrészt mivel Franciaország túlságosan a középpontba van helyezve, a mellette figyelemben részesített két-három nyugati ország egyházi fejlődésének rajza már sokkalta gyöngébb minőségű, mi magunk pedig és szomszédaink egészen elhanyagoltak vagyunk. A forrásokról és a könyvészetről adott tájékoztatás kimerítő, de *a nem francia részekben tömértelen, hanyagságból fakadó, bosszantó hibával találkozunk*.

Az angolszász világ egyetemes egyháztörténeti alkotásaiból az *Owen Chadwick szerkesztésében* megjelent sorozatot ajánlom.⁵¹ Az egyes köteteket egyetlen szerző írta, mégpedig minden megkötöttségtől mentesen. A kötetek jól vannak szerkesztve és átgondoltak, a közlés módja élénk, a tartalom dicséretesen tárgyilagos. Az angol viszonyok állnak a középpontban, de az egyetemesség keretében.

A keresztény egységtörekvések jelentkezése tárgyunk területén a *Raymund Kottje és Bern Moeller* gondozásában kiadott *ökumenikus egyháztörténet*.⁵² Katolikus és evangélikus együttműködés eredménye, a szerzők legnagyobb része német, fele-fele részben katolikusok, illetve evangélikusok. Különleges ökumenikus szempontok nincsenek a földolgozásban, a szerzők elsősorban tudományosan helytálló előadásra törekedtek. A kényes részeket mindig a másik vallás képviselője írta, viszont az érdekelt vallás szakembere jegyzetben fejtheti ki esetleg különböző fölfogását, de ez csak ritkán és röviden történik. *Jól tájékozott, gazdag tartalmú, fejezetenként választékos könyvészettel ellátott munka*. E helyütt még megemlítem az ugyancsak Raymund Kottje szerkesztésében megjelent elvi jelentőségű füzetet *az egyháztörténet és a hittudomány viszonyáról*.⁵³

Az egyháztörténeti összefoglalások közt kivételes hely illeti meg (*Henrie*) *Daniel-Rops* (1901—1965) francia akadémikus 14 testes kötetre terjedő földolgozását.⁵⁴ A szerző történetanárként indul, de csakhamar átvált a regény- és közíró hivatásának gyakorlására. Csak 40 éves korában tért vissza a történelemhez, s ettől kezdve alkotta meg legmaradandóbb műveit, köztük a legfontosabbat: *Krisztus egyházának történetét*. *Tizennégy év alatt írta meg a 4500 oldalas monográfiát! Munkája roppant gazdag anyagát jó módszertani érzéssel, biztos kézzel, erős logikával*

⁵⁰ *A. Fliche—V. Martin: Histoire de l'Église depuis les origines jusqu'à nos jours. Paris 1937—.*

⁵¹ *The Pelican History of the Church. 6 k. Harmondsworth, Penguin Books 1960—.*

⁵² *Ökumenische Kirchengeschichte. I—III. Mainz—München, Kaiser und Grünwald 1970—1979. (II. kiadás.)*

⁵³ *Kirchengeschichte heute. Geschichtswissenschaft oder Theologie? Mit Beiträgen von N. Brox, E. Iserloh, H. Jedin, H. Lutz und P. Stockmeier. Trier 1970. 8° 115 l.*

⁵⁴ *Histoire de l'Église de Christ. Kis 8° I—VII. Paris, Fayard 1948—1966.*

és csillogó írásművészettel alakítja. A tudós és a művész minden erénye megtestesül benne: a ragyogó értelem, a kitartó anyaggyűjtés, óriási olvasottság, művészi élményalkotás, fejlett lélektani érzék, gyorsröptű s mégis fegyelmezett munkamódszer, könnyed kifejezőképesség, a szereplő személyek rövid, találó jellemzése. Emellett teljesen őszinte, nagyvonalúan nyílt és bátor, a hibákat sehol sem kendőzi, fogalmazásában, szemléletében mégis mindig keresetlenül, de mélyrehatóan egyházas lelkületű.

A katolikus egyház történetének *legjobb egykötetes összefoglalását* Ludwig Hertling jezsuita, a római Gergely-egyetem egykori tanára írta meg.⁵⁵ Munkáját nagy tudás, pontos adatszolgáltatás, világos szerkezet, széles szemhatár, teljes őszinteség, önálló és bölcs szemlélet s ítéletalkotás, kitűnő közlőképesség jellemzi. A fő hangsúlyt az egyház belső élete leírására helyezi, de nagy gondot fordít a fokozatosan táguló földrajzi keretre és a statisztikára is. Könyve tele van *újszerű, szokatlan és bátor megállapításokkal*. Persze vannak gyöngébb részletei is, például Szent Ágoston jellemzése, a német misztika, a hitszakadás okainak ismertetése.

Röviden szólnom kell még néhány olyan tudományág alkotásairól, amelyek elősegítik munkánk elmélyítését. *A vallásos néprajznak* nálunk legfőbb művelője a nemrég elhunyt *Bálint Sándor*.⁵⁶ Mint gyűjtő és közlő szakember igen nagy érdemeket szerzett. Kár, hogy nem alkotta meg tárgyának nálunk még mindig hiányzó általános monográfiáját. A külföldi könyvek közül nagy figyelmet érdemel *Ludwig Andreas Veitnek* és *Ludwig Lenhartnak* a barokk népi vallásosságáról írt tudományos összefoglalása.⁵⁷ Hosszú évek kutatásának eredménye *Eugen Fehrle* mélyreható munkája.⁵⁸ A szerző a délnémet és alpesi szokásokból indul ki, majd a többi német területre és Európára is kiterjeszti figyelmét.

A vallásszociológia alapjait jórészt nem katolikus, sőt nem hívő tudósok vetették meg, majd századunkban lassan megindult az egyházban is az ilyen irányú érdeklődés, gyakorlati kutatás és lelkipásztori alkalmazás. Ez azonban máig sem mondható kielégítőnek. Az áttörés érdeme a franciákat illeti, elsősorban *Gabriel Le Bras* professzort. Ő a vallásos élet gyökeréig, a plébániáig hatóan, óriási anyaggyűjtésre támaszkodva építette ki „rendszerét”.⁵⁹ *Ez a vallásosság gyakorlati megnyilvánulásait kutatja*, egybeveti, számszerűsíti, erősen figyelembe véve a statisztikát és a földrajzi környezetet. Erre persze — szerény korábbi kezdeteket nem tekintve — csak a 18. század végétől képes. Rövidebbre fogott elméleti tájékoztatást és értékes, részletes

⁵⁵ Geschichte der katholischen Kirche.³ Berlin, Morus-Verlag 1960. 8° 495 l.

⁵⁶ Legnagyobb műve: Ünnepi kalendárium I—II. Bp. 1977. 8° 527+561 l.

⁵⁷ Kirche und Volksfrömmigkeit im Zeitalter des Barock. Freiburg, Herder 1956. 8° 331 l.

⁵⁸ Feste und Volksbräuche im Jahresablauf europäischer Völker. Kassel, Hinnenthal-Verlag 1955. 219 l.

⁵⁹ Études de sociologie religieuse. T. I.: Sociologie de la pratique religieuse dans les campagnes françaises. Paris, Presses Univ. de France 1955. 8° XIX+394 l. — T. II.: De la morphologie à la typologie. Uo. 1956. 397—819 l. A mű nem egységes fölépítésű, hanem inkább tanulmányok gyűjteménye.

gyakorlati útmutatást Le Bras taníványának, *Fernand Boulard* kanonoknak németre is lefordított könyvében kapunk.⁶⁰

Legújabbán két nagy kötet látott napvilágot *Jean Delumeau*, a Collège de France professzorának szerkesztésében.⁶¹ Ezekben több földrész hét országának különböző vallású, illetve világnézetű szakemberei *gyakorlatilag alkalmazzák Le Bras módszerét nemzeti keretben sok szempont szerint*. (A kereszténység indulása, üldözések, mindennapi élet, a halállal kapcsolatos közösségi magatartás, bizánci képtisztelet, keleti egyházak fejlődése, kora középkori lekipasztorkodás Nyugaton, keresztény házasság, középkori igehirdetés, keresztény közösségek és papjaik a 14. században Firenze vidékén, népi vallásosság Lengyel- és Csehországban a 10—15. században, népi vallásosság a lutheri Németországban, az újabbkori portugál népmisziók, a tömegekhez szóló szentbeszéddek a 15. és 18. században, a francia forradalom alatti hitvesztés, francia népi vallásosság a 19. században, a felekezeti együttélés az Egyesült Államokban, a harcos spanyol katolicizmus 1479-től 1945-ig, népi vallásosság és gyarmati társadalom Mexikóban a 16—18. században, népi vallásosság Latin-Amerikában a 20. században stb.) A történeti alakulás folytonosságát viszonylag a legjobban — bár sok-sok hézaggal és hiánnyal — csak Franciaországra vonatkozólag sikerült megvalósítani. *Nagy figyelmet érdemlő kísérletről van szó*, egyelőre még botladozó sok tökéletlenséggel megtűzdelve.

A nagy tömegek mindennapi életének mozzanatai után érdeklődő történetírás a szociológia és statisztika segítségével megteremtette *a történeti demográfiát*. Ez elsősorban a születés, házasság, halálozás, továbbá a származás, művelődés, életmód, betegség számszerűen is megragadható kutatásának szenteli magát, és szellemes módszereivel ott is értékes eredményeket ér el, ahol eddig ez reménytelennek látszott. Ezen a területen is *a franciák vezetnek*, de a későbbben bekapcsolódó *németek is már erősen dolgoznak* elméleti és gyakorlati téren egyaránt. Rendkívül tartalmas kis könyvben az egész tudományágról, módszeréről, nemzetközi könyvészetéről is kimerítően tájékoztatnak.⁶² *Hazai tudományunk* is már kb. negyed százada behatóan foglalkozik ezekkel a kérdésekkel, és eddig közzétett könyvei, tanulmányai nagy dicséretet érdemelnek. Bennünket ezek az eredmények különlegesen érdekelnek, mert

⁶⁰ Wegweiser in die Pastoralsoziologie. Manz-Verl. München 1960. 8° 192 l. — Boulard kanonok 1977-ben bekövetkezett halála miatt már nem érte meg élete fő művének megjelenését, munkatársai közreműködésével azonban 1982-ben napvilágot látott. (*Fernand Boulard: Matériaux pour l'histoire religieuse du peuple français. XIXe—XXe siècles. Région de Paris, Haute-Normandie, Pays de Loirè Centre. Publiés avec la collaboration de Yves-Marie Hilaire et Nadine Chaline, Pierre Foucault, Jacques Gadille, Philippe Lacoudre. Éditions de l'École des Hautes Études en Sciences Sociales. Paris 1982. 4° 635 l.*) Ez a maga nemében eddig legtökéletesebb munka telis-tele van egykorú kimutatásokkal és szemléltető térképekkel.

⁶¹ Histoire vécue du peuple chrétienne. I—II. Toulouse, Éditions Privat 1979. Nagy 8° 461, 481 l.

⁶² Rürup, Reinhard (Hrsg.): Historische Sozialwissenschaft. Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht 1977. Kis 8° 161 l.

a legértékesebb források egyházi természetűek, földolgozásuk pedig számunkra példamutató.⁶³

A társadalmi szempontoknak tudományunkban való fölhasználására igen jó példát ad, elsősorban a középkorra vonatkozólag, *Karl Bosl* müncheni egyetemi tanár.⁶⁴ *Legnagyobb kisugárzású* azonban az új szempontok szerint való hatalmas méretű kutatásban és földolgozásban, szakmánk területén is, az *Annales* köréhez tartozó szerzők működése.

A vallásos közösségek társadalmi vizsgálata mellett figyelmet kell fordítanunk magának az egyháznak a legegységesebb társadalmi erőközpontozásához, az államhoz való viszonyára. Erről a nagy mozgalmasságú és mindig időszerű kérdéstről újabban *Adolf Wilhelm Ziegler*, a müncheni egyetem egyháztörténésze a szokványos kereteket messze meghaladó, az emberi fejlődés egészét átfogó, alapos monográfiát írt.⁶⁵ De bármennyire fontos is a nagy közösségek vizsgálata, nem hanyagolható el a személyiségek szakszerű megközelítése sem, tehát a történetírásnak a mi területünkön is a személyiség-ábrázolásban otthon kell lennie. Ebben megkönnyítheti munkáját két újabb könyv: *Derek Baker* a társainak műve, amely az angol egyháztörténeti társaságban elhangzott előadásokat tesz közzé; továbbá a *Grete Klingenstein*, *Heinrich Lutz*, *Gerald Stourzh* kiadásában megjelent csoportmunka eredménye.⁶⁶

A vallásszociológiai kép teljességéhez hozzátartozik az egyházi szegénygazdagságnak, a karitásznak történeti vizsgálata. Ezen a téren irodalmunk nagyon szegényes, különösen hiányzanak az összefoglaló művek. A magyar középkorra vonatkozólag gondos szakmunka *Somogyi Zoltáné*.⁶⁷ Ugyanerről a tárgyról a közelmúltban jelent meg *nagy francia monográfia* a kérdés kiváló szakértőjétől.⁶⁸ *A német viszonyokról* az újkorra is kiterjedő igen gazdag anyagú, alapos könyvet írt *Christoph Sachsse* és *Florian Tennstedt*. Az egyházi és a kolostori karitásról azonban

⁶³ E források értékelésével és gyakorlati fölhasználásával már 1928-ban, majd 1941-ben megjelent dolgozataimban foglalkoztam. (A kath. restauráció Nyugatmagyarországon. Pannonhalma 1928. A plébániatörténet-írás módszertana. Uo. 1941.) — Alapvető tájékoztatás a *Kovácsics József* szerkesztésében közzétett két kötet: A történeti statisztika forrásai. Bp. 1957.; Magyarország történeti demográfiája. Magyarország népessége a honfoglalástól 1949-ig. Bp. 1963, továbbá a Történeti Statisztikai Évkönyv 1962-től megjelent kötetei.

⁶⁴ Pl. Frühformen der Gesellschaft im mittelalterlichen Europa. 1964. — Das Mittelalter. Weltgeschichte eines Jahrtausends. 1970.

⁶⁵ Religion, Kirche und Staat in Geschichte und Gegenwart. I—III. München, Manz 1969—1974. 8° 485, 349, 317 l.

⁶⁶ Religious Motivation: Biographical and Sociological Problems for the Church Historian. Studies in Church History, Vol. 15. Oxford, Basil Blackwell 1978. XVI + 516 l. — Biographie und Geschichtswissenschaft. Aufsätze zur Theorie und Praxis biographischer Arbeit. München, Oldenbourg 1979. 8° 268 l. (Wiener Beiträge zur Geschichte der Neuzeit, Bd. 6.)

⁶⁷ A középkori Magyarország szegényügye. Bp. 1941. 8° 104 l.

⁶⁸ *Michel Mollat*: Les pauvres au Moyen Âge. Étude sociale. Paris, Hachette 1978. 8° 395 l. Németül: Die Armen im Mittelalter, München, Beck 1984. 299.

sajnálatosan csak nagyon keveset szól, és ezt is történetietlen elfogultsággal teszi.⁶⁹ A salemi ciszterci apátság emberbaráti tevékenységének történeti hosszszerszétét kapjuk *Claudia Schott* nagy levéltári anyagból merítő doktori értekezésében.⁷⁰

Az emberiség nagy világnézeti, társadalmi és gazdasági kérdéseire a legmagasabb szintű katolikus állásfoglalást *a pápák körleveleiben* olvashatjuk. Ezek 1832-vel kezdődően nyomtatásban is megjelentek. Különösen XIII. Leó, XI. Pius, XII. Pius, XXIII. János, VI. Pál és II. János Pál enciklikái és természetesen a II. vatikáni zsinat tárgyunkba vágó megnyilatkozásai fontosak.⁷¹

Az egyház eddigi történetét hosszszerszétben vizsgálja hittudományi, társadalmi és gazdasági, mégpedig elméleti és gyakorlati szempontok szerint egyaránt, *Nikolaus Monzel* (1906—1960) müncheni egyetemi tanár anyagban és alkalmazásban igen gazdag, hagyatékából kiadott művében: *Die katholische Kirche in der Sozialgeschichte. Von den Anfängen bis zur Gegenwart.* Herausgegeben von *Trude Herweg* und *Karl Heinz Grenner.* (Günter Olzog Verlag, München—Wien 1980. 8° 351 l.) A szerző úttörő érdeme, hogy sokoldalú ismeretei által szerves egységben tudja szemléltetni és bírálni az egyház és a valós élet viszonyulását. A második vatikáni zsinattal bekövetkezett igen jelentős változások földolgozására külön könyvben Monzel egykori tanítványa, *Franz Josef Stegmann* professzor vállalkozott.

Az egyháztörténet jórésze szoros kapcsolatban van *a szellem- és művelődéstörténettel.* Fő hajtóerői szellemi természetűek, és legsajátosabb megnyilvánulásai a lelkeség körébe tartoznak. De ugyanakkor igen erős kötelékek fűzik a mindenkor művelődés úgyszólván minden ágazatához. Ekként kölcsönösen nagyon sok mondanivalójuk van egymás számára, és előnyösen kiegészítik egymást. A sok lehetőség közül e téren különösen két külföldi történetíró alkotásaira szeretném fölhívni tárgyunk művelőinek érdeklődését. Az egyik *Friedrich Heer* (eredetileg Hermann Gohde, 1916—1983), a szellemtörténet magántanára a bécsi egyetemen, a Burgtheater volt fődramaturgia, az osztrák Pen Klub tagja. Jelentős írásai a szellem- és művelődéstörténet körébe tartoznak. Személyiségéről és alkotásairól nehéz egyértelmű ítéletet mondani, mert nem a szokványos értelemben vett történész. Nyugtalan szelleme, torlódo képzetársításai és túlzásba vitt aktualizáló hajlama sokszor veszélyeztetik műve

⁶⁹ Geschichte der Armenfürsorge in Deutschland, vom Spätmittelalter bis zum Ersten Weltkrieg. Stuttgart, Kohlhammer 1980. 8° 367 l.

⁷⁰ Armenfürsorge, Bettelwesen und Vagantenbekämpfung in der Reichsabtei Salem. Bühl/Baden, Verlag Konkordia 1978. 8° X + 77 l.

⁷¹ 1832-től 1944-ig elsőrendű, kimerítő gyűjtemény áll rendelkezésünkre: Mensch und Gemeinschaft in christlicher Schau. Dokumente. Hrg. von Dr. *Emil Marry* unter Mitwirkung von *Josef Schafer* und *Anton Rohrbasser.* Freiburg in der Schweiz, Paulusdruckerei 1945. Kis 8° 995 l. — A körlevelek magyar nyelven legnagyobb részben külön-külön jelentek meg az illető pápa neve alatt, a Szent István Társulat kiadásában. Újabban gyűjteményes magyar nyelvű, teljes szövegű közlés jelent meg az 1832—1963 közti időről *Zsigmond László* professzor szerkesztésében: Politikai és szociális enciklikák, XIX—XX. század. (Eötvös Lóránd Tudományegyetem, Új- és Legújabbkori Egyetemes Történeti Tanszék.) I—II. k. Bp. 1970. Kis 8° 270, 347 l. Az érdemes vállalkozás sajnos csak 500 sokszorosított példányban került forgalomba.

tudományos jellegét. *Rendkívül termékeny történetíró*, testes kötetei sokezer oldalra rúgnak, alaposan jegyzeteltek, és értékes, részletes nemzetközi irodalmát adják a földolgozott tárgykörnek. *Érdeklődése nagyon széles körű*, érinti az ókort, behatóan elmélyed a középkor sokoldalú vizsgálatába, legfőbb területe azonban az új- és a legújabbkor. Szemlélete *elsősorban világnézeti irányú*, a szó legtágabb értelmében. De ebbe szinte minden beletartozik: vallás, bölcelet, lélektan, irodalom, közgazdasági és társadalmi fejlődés, politika, és minden kérdés tárgyalásában adott, sokszor meglepően egyéni ízű személyiségrajz. Szenvedélyesen kutatja és kimutatja a történeti változások mélyén rejtőző vallási, elsősorban keresztény alapokat. Működése kezdetén kimondottan baloldali katolikus állásponton áll. Később *egyházbíralata és pápaellenessége* egyre jobban kiéleződött, s a hetvenes évek vége felé közzétett írásaiiban mintha ez már keresztény mivoltát is megingatta volna. Munkáinak józan bírálattal való olvasását mégis nagyon indítónak, tanulságosnak, termékenyítőnek tartom.⁷²

Merőben más *Karl Muhs* nemzetgazdász professzor hatalmas alkotása, amelyben az újkori Európa kultúrszintézisének alapvonalait írta meg.⁷³ A nagy szellemtörténeti áttekintések közt talán a legjobban kiérlelt monográfia. Ritka előnye, hogy *a gazdasági és társadalmi tényezők elismert szakembere rajzolja meg valós alapon, de egyúttal eszmei igazodással az újkori fejlődés alakulását*. Műveltsége széles körű és mélyreható, állásfoglalása önálló, világos, józan és mérsékelt. Ítéleteiben mindig megőrzi nagytávlatú nyugalma és szellemi előkelőségét. A vallást a legjelentősebb történetalakító erők közé sorolja a bölcelet s a gazdasági, társadalmi hatások együttesében. A katolicizmust ismételten bírálja, de sokszor elismeréssel is szól róla. Egyéni világnézete a szabadelvű protestantizmus.

Hazai irodalmunkban a szellemtörténeti szemléletnek az egyháztörténetben való alkalmazására *Székfű Gyula* adott mesteri példát Magyar Története kötetében. Szűkebb tárgykörre korlátozva, de mélyebbre hatolva a sajátosan magyar fejlődés vizsgálatában *Mályusz Elemér* alkotta meg *a módszertanilag legmintaszzerűbb tanulmányt és monográfiát*.⁷⁴ A szellem- és művelődéstörténet szempontjainak újszerű, termékeny érvényesítése, a rendkívül gazdag, jórészt kútfőkből merített anyag eredeti megragadása és földolgozása, a külföldi és hazai irodalomban való kitűnő tájéko-

⁷² Műveiből csak a bennünket legjobban érdeklőket sorolom föl: Europäische Geistesgeschichte.² Stuttgart, Kohlhammer 1957. 8° 727 l. (A keresztény ókortól 1945-ig.) — Europa, Mutter der Revolutionen. Uo. 1964. 8° 1028 l. (A francia forradalomtól korunkig.) — Mittelalter. Zürich, Kindler 1961. Kis 8° 747 l. (Kindlers Kulturgeschichte.)

⁷³ Geschichte des abendländischen Geistes. Grundzüge einer Kultursynthese. I—II. Berlin, Duncker & Humblot 1950, 1954. 8° XII + 500, XIII + 595 l. Az első kötet az 1517—1789 közti időszakot, a második a francia forradalomtól a 19. század végéig terjedő korszakot tárgyalja.

⁷⁴ Árpádházi Boldog Margit. (A magyar egyházi műveltség problémája.) Károlyi Árpád Emlékkönyv. Bp. 1933. 341—384. — Egyházi társadalom a középkori Magyarországon. Bp. 1971. Nagy 8° 398 l. — A kérdésről általánosan: *Wiczian Dezső*: Szellemtörténet és egyháztörténet. Pécs 1937. 8° 12 l. (Különlenyomat a M. Kir. Erzsébet-Tudományegyetem 1936—37. tanévi irataiból.)

zottság, az érdeklődést fölkeltő és megtartó jó közlőképesség tudományunknak nemzetközi összehasonlításban is egyik legkiválóbb képviselőjévé teszi. Bár megállapításai itt-ott ellentmondásra ösztökélnek, mégis minden vitán fölüli áll az igazság, hogy az egyház, társadalom és művelődés bonyolult összefüggéseinek történeti ábrázolásában magyar földön tőle tanulhatunk a legtöbbet.

Ajánlásaim sorában végül két *történetbölcseleti könyvet* említek meg. *Morris Raphael Cohen*, kiváló amerikai gondolkodó a történetfilozófia valamennyi kérdését tárgyalja nagy tájékozottságú, világosan megírt, bíráló ítéletalkotással teli művében.⁷⁵ Az újabb irodalomból a *C. T. M. Intire* szerkesztésében megjelent terjedelmes kötetet emelem ki.⁷⁶ A lélektan és az orvostudomány s ezen belül különösen a neurológia és pszichiátria eredményeinek a történetírásban való fölhasználásáról a közeljövőben külön tanulmányt szándékozom írni.

⁷⁵ *The Meaning of Human History*. La Salle (Ill.), Open Court Publishing Company 1947. 304 l.

⁷⁶ *God, History and Historians. An Anthology of modern Christian Views of History*. New York, Oxford: University Press 1977. 477 l.

NAGYKÖRÖS TÁRSADALMA AZ 1689-ES ÖSSZEÍRÁSOK TÜKRÉBEN

Bevezető

A jelentős hagyománnyal és eredménnyel rendelkező magyar történeti statisztika hosszú időn át ritkán nyúlt a 18. század előtti forrásokhoz, és kevés esetben elemezte azokat. Igaz, a 17—18. századból lényegesen kevesebb a statisztikai eszközzel is feldolgozható írott emlékünknél, mint a következő évszázadokból. A 60-as, 70-es évek kiemelkedően fontos feldolgozásai és publikációi sem vállalkoztak arra, hogy a hódoltság területén fennmaradt ilyen irányú forrásokat számba vegyék, netán feldolgozzák. Pedig az itt fennmaradt városok közül nem egy rendelkezik olyan összeírásokkal, lajstromokkal, amelyek lehetővé teszik, hogy segítségükkel társadalomukról, vagyonukról és gazdálkodásukról egzakt eszközökkel az eddig ismerteknél többet tudjunk meg. Nagykőrös 1626-tól, Kecskemét 1662-től rendelkezik különféle nyilvántartásokkal, amelyek külön-külön és együttesen is alkalmasak lehetnek arra, hogy történeti statisztikai feldolgozásuk révén még összetettebb és hitelesebb képet tudjunk rajzolni e két jelentős mezővárosról.

Ezek az összeírások a közigazgatást, mindenekelőtt a mezővárosok különféle adóinak és egyéb terheinek nyilvántartását szolgálták. Ezekben rögzítették az adózásra, robotra stb. kötelezettek nevét, a szolgáltatás nagyságát, a kötelezettség lerovását, illetve a hátralékokat. Az esetek nagy hányadában nem ismerjük a különféle adóztatás alapját, az egyes lajstromok összeállításakor követett szempontokat. A legtöbbször egyetlen célra irányuló eljárás következtében ezek a feljegyzések a valóság igen szűk területét rögzítik. Ezen fenntartások ellenére a 17. századi mezővárosi életnek, fejlődésnek rendkívül becses forrásai lehetnek, főként, ha nem külön-külön, egymástól mereven elválaszva, egyéb írott emlékeinktől eltekintve vizsgáljuk, elemezzük őket.

Ezen lajstromok között egyedülálló az az összeírás, amelyet Nagykőrösön 1689. január 27-i dátummal nyitottak meg. Bevezető sorai az alábbiak: „Az új portiók elintézésének rendi és száma Torsa Albert, Tallas János Quantszedő bírák uraik idejében. Sánta Ferenc íródeákságában sequitur ut infra.” Miként utaltunk már rá, a városra kivetett terhek szétosztása és a behajtás nyilvántartása érdekében évtizedek óta vezettek Kőrösön is feljegyzéseket. Ez a nyilvántartás is hasonló célokat szolgált, de jellegében, főleg pedig összetettségében, bizonyos területeken a teljességre való

törekvésében eltér az összes korábitól. Ezen széles körű összesítés — valóságos összeírás — létrehozásának okát a több mint fél évtized óta a városra nehezedő rendkívül nagy, évenként megismétlődő szolgáltatásokban kell keresnünk.

A török kiűzésére megindult hadviselés, a bécsi udvar politikája és a hadvezetés eljárása korábban soha nem tapasztalt pénzügyi és egyéb terhet rótt országunk lakóira. A legtöbbet szenvedők érthetően azok a falvak és városok voltak, amelyek a katonai események színterén, vagy annak közelében helyezkedtek el. A „három város” történései részletesen dokumentáltak ezen esztendő megismétlődő, legálisan kivetett terheit és az alkalmi sarcolások következményeit. Csak 1686-ban Kecskeméten 40 620, Nagykőrösre pedig 20 610 rénes forintot vetettek ki porcióként.¹ Ez mindkét város esetében többszöröse volt a hódoltság alatt kétfelé fizetett adónak.² Ezekon felül a következő években is kényszerültek még e városok a török számára is kifizetni az esedékes adókat. Ezen központilag kivetett szolgáltatásokon kívül sokat szenvedtek e városok Rensingh budai hadbiztos visszaélései miatt is.³ A portyázó csapatok alkalmi sarcolásai, a különféle fuvarok és szolgáltatások tovább növelték a terhek nagyságát. Nagykőrösre általában feleakkora adó nehezedett, mint nagyobb szomszédjára. A rablógazdálkodás következtében mindkét civis város gazdasági erőforrásai gyorsan kimerültek, és az újabb porciókivetés az adózók teherbíró képességeinek minden korábitánál alaposabb felmérését, valamint a terhek körültekintőbb elosztását tették szükségessé.⁴

Nem véletlen, hogy a körösi összeírással csaknem egy időben Kecskeméten is sor került hasonló eljárásra: 1689. február 10-én, amikor „A becsületes tanács a portioknak fel vetésére nézve egybe gyűlvén a szegénységgel edgyűtt, a limitatio szerént, mely volt vetve 24,850 forint...” új adókivetési kulcsot fogadott el.⁵ A körösiekhez hasonlóan körültekintő felmérés után vetették ki az adókat 1688-ban is.⁶

¹ *Hornyik János*: Kecskemét város története, oklevéltárral. I—IV. Kecskemét, 1860—1866. III. 177.

² Hornyik János számításai szerint Kecskemét terhe a „török uralom végső évtizedeiben (évenként . . . I. Sz. T.) 8—9 ezer forintra rúgott, 1685/86-ik évben 200 ezer forintig megadóztatott”. I. m. III. 182., ill. 186—89. Majlát Jolán számításai szerint Nagykőrös 1683—1714 között összesen 270 000 forintot áldozott katonai célokra. Ezen kívül igen jelentősek voltak még a különféle önkényeskedés révén rá nehezedő terhek. *Majlát Jolán*: Egy alföldi civis város kialakulása. Nagykőrös gazdaság- és társadalomtörténete a meglepedéstől a XVIII. század elejéig. Budapest, 1943. 21—22.

³ 1686. december 14-től 1688. december 23-ig Kecskemét 63 852 forintot fizetett ki számára, melynek jelentős hányadát személyes céljaira használta fel. *Hornyik*: i. m. III. 412—415.

⁴ Nagykőrös gazdasági helyzetére, terheire vonatkozóan bőven szolgált adatokat *Galgóczy Károly*: Nagy-Kőrös város monográfiája. Bp. 1896. 35—41.

⁵ Bács-Kiskun megyei Levéltár (Később: B—KmL) IV. 1508/c 1689. 2—3.

⁶ Sajnos Kecskeméten nem maradtak fenn az adatfelvételnek az egyes adófizetőkre vonatkozó részadatai. 1688. február 20-án az alábbi bevezetővel nyitották meg az adókönyvet: „Kalocsa János uram fő bíróságában az cseléd és örökség után való quantumnak fel vetesse. Melyeknek ki szödesére rendöltetnek Kaszap János, Kováts Gergely, Kerekes István és Könyves András.” Az I. tizeden belül az első héhány adózónál rögzítették is az adókivetés alapját szolgáló adatokat. Pl.: „Varga Martony: haza,

A Nagykőrösön elkészített összeírás az 1687. évi adólajstrommal egy kötetben található a 140—260. oldalakon.⁷ A város adózóit négy járásba, járasonként két-két tizedre osztva vették számba. Csete Gergely járásán belül az I. tized „Pándi Szabó Gergely és Csapláros Szabó Jánosé”, a II. tized „Sáfár András és Varga Miskájé”, Baracska István járásában az I. tized „Vég István és Szücs Gergelyé”, a II. tized „Sziriák Szücs Istváné és Jó Gergelyé”, Millei Szücs Mihály járásában az I. tized „Cziriák Mihályé és Borsó Istóké”, a II. tized „Száz Istványé és Szabó Mihályé”, Gerece Péter járásában az I. tized „Bertha Mihályé és Nagy Istványé”, a II. tized Buz Istványé és Bakó Istványé” volt. A négy járás és ezen belül a két-két tized az összeírásán belül pontosan elkülöníthető.

Az összeírás nyelve magyar, csak elvétve akad egy-egy latin kifejezés. Az összesítést gondosan és az esetek többségében jól olvashatóan vezették. Csak elenyészően kevés esetben található olvashatatlán, vagy bizonytalan olvasatú bejegyzés, így a statisztikai feldolgozást semmi sem nehezíti, ill. akadályozza. A fennmaradt példány nem tekinthető tisztázatnak. A felvetést követően nemcsak a kifizetést rögzítették folyamatosan eltérő tintával és eltérő kézírással is, hanem a befizetések alkalmával a legkülönbözőbb praktikus megjegyzések sorát, olykor tréfás-gunyoros kitételeket vetettek papírra. Ezek a módosítások a legtöbbször igen figyelemre méltóak, mivel esetenként érintették a nyilvántartásba vett adózó családtagjainak, szolgálainak számát, ingó és ingatlan vagyonának nagyságát, a kivetett adó összegét. Feljegyezték a szökéseket, távozásokat és a fizetéseképtelenséget is. A feldolgozás során természetesen a javított, kiegészített adatokat vettük figyelembe.

Az összeírás jellegének érzékeltetése végett idézünk egyetlen adózóra vonatkozó teljes feljegyzést. „Bozó Pál 6-tod magával Flr (forint) 52, den(ár) 50. Ökre 5, lova 1, disznó 2, méhe 8, szőleje 1. Adott flo. 11, adott fr. 3, ismet adott Flr. 9, item fr. 15, item fr. 15. Volt árpája fel adva, az is teszen Flr. 4, item fr. 5, Satt.” (Satis facit).⁸

Sajnos az összeírással kapcsolatos utasítások és az adókiivetés szempontjai nem maradtak fenn. Ezek jelentős hányadát viszont az elkészült összeírás birtokában rekonstruálhatjuk.

Az összeírás által érintett témákat az alábbiakban lehet csoportosítani.

A munkabírókra vonatkozó adatok: az adózó nevének rögzítése mellett következetesen jelzik, a családban, háztartásban hány felnőtt található. Pl.: „Vida Mihály 4-gyed magával”. Ugyancsak következetesen utalnak a szűkebb családdal együtt élő közeli-távolibb hozzátartozókra. Pl.: „Kandó Ádám napast(ol) 5-töd magav(al)”, „Borbély Pál öcseivel 8-czad magav(al)”. Elég következetesen jelzik a családi állapotokra vonatkozó adatokat is. Pl.: „Mészáros Mihályné 1 számmal”,

szőlő, kert, cseled 4, (adó:) f(orient) 10.” „Marton Kata: 2 örök(ség), cseled 3, f. 7.” „Bikfalvi János: 2 örök(ség), 2 cseled, f. 6.” Ettől kezdve viszont csak a kivetett adó összege és a befizetés részletei találhatóak. Uo. 1688. 30—31.

⁷ Pest megyei Levéltár (később: PmL) V. 208/a 1687.

⁸ Uo. 141.

minden bizonnyal özvegy, bár ez utóbbit más esetekben közvetlenül is jelzik: „özvegy Kovács Istvánné 1.”, avagy más jellegű családi kapcsolatokat, állapotokat is: „Baranyi Miklós leányi 3.”, „Szivos Peter R(ideg) 1.”

A feltüntetett adatok másik nagy csoportja az ingatlanok birtoklására vonatkozik. Elég következetesen jelölték, ki a zsellér, ki az, aki tehát saját házzal nem rendelkezett. Pl.: Karancsi János adatai után következik „ott Deliné 2-sod mag(ával)”. Az újabb adózó neve elé illesztett utalás jelzi, hogy ez esetben az előző adófizető zsellérével van dolgunk.⁹ Minden más esetben feltételezhetjük, hogy az illető önálló házzal, lakással rendelkezett. Továbbá: mind a nyolc tizeden belül következetesen jelölték, az adófizető rendelkezett-e szőlővel. Legtöbbször ezek számát is rögzítették. Nem elég következetesen, de néhány tizeden belül Millei Szücs Mihály járásában úgy tűnik, pontosan feljegyezték, kik rendelkeztek kerttel, sőt ezekben a tizedekben a kertek számára, olykor nagyságára is történt utalás. Ugyancsak az ingatlanok között kell megemlítenünk a malmokat, melyek fontos adóalapot képeztek, így azokat következetesen rögzítették is. Sajnos ebben az összeírásban nincs utalás a szántók birtoklására. Ezt, miként erre később még bővebben vissza fogunk térni, a dézsmajegyzék adatai alapján meglehetősen pontossággal fel lehet tární. Ugyancsak mellőzték a rétek, kaszálók birtoklásának rögzítését is, melyeket ez esetben valószínűleg nem vettek figyelembe az adóztatás során.

Pontos és részletes tájékoztatást kapunk az állatállományról is. Különösen gondosan jelölték az ún. nagyállatok sorát. A kisebb és házi állatok közül a sertéseket, a juhokat és a méheket vették következetesen számba. Kecskék tenyésztésére csak egyetlen adat utal. Nem terjedt ki az adóztatás e formája az ún. aprójószágokra, melynek mértékéről így nem is tudunk hasonlóan megalapozott képet alkotni.

Eltérő következetességgel rögzítették a cselédek és a szolgálok számát az egyes tizedekben. A harmadik és a negyedik tizedben részlegesen, a hetedik és a nyolcadik tizedben úgy tűnik, elég következetesen jegyezték fel azt. A többi tizedben csak elvétve, illetve egyáltalán nem utaltak létezésükre.

Viszonylag következetesen jelezték az adózó származási helyét, ha „jövevényről” van szó: Abani Tott Mihály. Még ennél is megbízhatóbban rögzítették az esetleges távozásokat: „Szentesi Polya János . . . Discessit postico;”¹⁰

⁹ Ridegen a 17—18. század fordulóján ezen a tájon a nem házas felnőtt személyeket, főleg férfiakat értettek.

A kecskeméti adókönyvek és összeírások is megerősítik azt a feltételezést, hogy az „ott” kitétel mögött valóban zselléreket kell feltételeznünk. Még az 1757-es adóösszeírás során is az alábbiak szerint jártak el. Szabályos sorközökkel rögzítették a gazdák nevét, illetve az adózás alá vonható javaikat. Ezen sorok közé később írták be az egyes gazdáknál élő zsellérek nevét, illetve az adózás alá eső javaikat. Pl. 6. tizedben a sorrendben második gazda Teleki János, s neve alatt a sorközben: „Sellér Bede József” áll. Alább Szalai József neve alatt a sorközbe három név is került, alig olvasható apró betűkkel: „Sellér Püspökiné . . . Sellér Hornik Ádám . . . Sellér Karmasin Asszony . . .” Ez az eljárás érvényesül a kb. háromezer adózó adatainak felvétele során, három füzetben, melyeket eltérő kézírással vezettek, tehát a metódus vitán felül egyöntetű volt.

¹⁰ A fenti idézetek az első járás első tizedéből valók: uo. 140—147.

A fentiekben túlmenően feltüntették az adóalap ismeretének birtokában a fizetendő összeget, a kifizetés egyes eseteit, a kötelezettség maradéktalan teljesítését, illetve a részleges vagy teljes fizetési képtelenséget.

A felsorolt, az esetek többségében jól hasznosítható adatok és adatsorok mellett sajnos több kérdőjel, bizonytalanság is adódik. Valószínűleg ezek is hozzájárultak ahhoz, hogy ezen széleskörűnek mondható összeírást még nem, illetve csak kis részben kamatoztatták a város történetével foglalkozók.

Mindenekelőtt gondot jelent az a tény, hogy az adókvetéssel kapcsolatosan az összeírás szempontjai nem maradtak ránk. Tekintettel arra, hogy az adóztatásnál figyelembe vett személyeket és ingatlanokat nem egyforma következetességgel vették számba az egyes tizedekben, elképzelhető, hogy vagy a korábbi évek gyakorlata nem volt kiegyensúlyozott, vagy vita tárgyát képezhette egy-egy munkaterület, esetleg valami ok folytán menetközben mondtak le a tizedek egy részében a cselédek és a kertek számának rögzítéséről.

Nagyobb gondot okoz a feldolgozás során az, hogy nem ismerjük az adókulcsot, amelynek alapján az adó végleges összegét meghatározták. Bár Kecskemét és Nagykőrös gazdasági és társadalmi fejlődése ezen évszázadokban igen hasonló volt, terheik is főként csak nagyságrendjüknek megfelelően tértek el egymástól, az adóztatás gyakorlatában nem egy eltérést tapasztalhatunk náluk. Így a Kecskeméten elfogadott és fennmaradt adókvetési normát¹¹ sajnos nem alkalmazhatjuk mechanikusan Nagykőrösre. Az adókulcs ismeretének hiánya azért sajnálatos, mert így nincs arra lehetőség, hogy a különféle ingatlanokra kivetett adók nagyságát, illetve ezek ismeretében az ingatlanok nagyságát megnyugtató módon megállapíthassuk.

Több igen jelentős birtok, vagyontárgy lehetett még a fentiekben kívül, melyeket a kifizetendő adó összegének megállapításakor figyelembe vehettek. Ezek egy része: a ház, a különféle szántók stb., miként erre már utaltunk is, nincsenek közvetlenül jelölve az összeírásokban. Ezek rögzítését minden bizonnyal az tette mellőzhetővé, hogy a város vezetőinek rendelkezésére álló dézsmajegyzékek és egyéb feljegyzések

- ¹¹ „1. A vad számra mindenikre, minden néven nevezendőkre vetett egy forint közönségesen.
2. Az háztul akar kié légyen, ha három s több leszen is, ha külömb külömb funduson deprehendaltatik, a portioja két két forint fog lenni, a majorosoktul penigh egy egy forint.
3. A ridegh istálloktulis akar mennyi találtassék, azoktulis a portio leszen két kett forint.
4. A piaczon levő boltoktulis fizettetik kett két forint.
5. A kerteknekis és szőlőknek állapota ebben marad: a tizedbeli becsületes emberek által fogh investigáltatni, mennyi summa pénzt ér szőlője és kertje, vagy mennyi áron vette, megh becsülvén, minden tiz tiz tallértul tartozik a szőlős és kertes gazda flor. nro. edgyet eggyet.
6. Minthogy mégis a fel vetett 24 850 forint ki nem telik, limitáltunk minden gazdáknak fiatul, feleségétül, leányátul hogy fizessen egy egy forintott.
7. Mivel hogy a cigányokis városunkban házat tartanak, azért ökis szinten valamint a magyarok portioznak, mindenekben a limitatio szerént fizessenek.
8. Aki pedig a wad számját el tagadgya, rajta el érik, azon el tagadott jószág foglaltassék a quantumra. Ennek executori lesznek becsületes Szentkirályi Pál, Máthe Kovács, Nagy István és Bede János uraink.” B-KmL 1508/c 2—3.

ezen hozamáról, nagyságáról viszonylag pontos tájékoztatást nyújthattak a végső döntés alkalmával.

A dézsmajegyzékek bejegyzéseinek az összeírás adataihoz kapcsolódó felhasználását a fenti megállapításon kívül több tényező is indokolja. Ennek vizsgálata lehetővé teszi a szőlőtermesztés nagyságának, hozamának meglehetősen pontos megállapítását, biztosítja a különféle szántóföldi kultúrák kiterjedtségének, hozamának számbavételét is. Főként pedig lehetővé teszi, hogy a civis város lakosainak vagyoni-társadalmi rétegződését egyértelműbben kitapintsuk. A két egyidejű forrásnak együttes elemzése nemcsak lehetséges, hasznos, hanem egyenesen szükséges is, ha a valóság teljesebb képének megrajzolására törekszünk.

Mi sem természetesebb, hogy a feldolgozás során ezek adatait külön-külön összesítjük, vizsgáljuk, és a felhasználásuk, elemzésük során alkalmazott eljárást egyértelműen ismertetjük.

Az adóösszeírás értékeire már Majlát Jolán is felhívta a figyelmet évtizedekkel ezelőtt.¹² Ennek részletesebb feldolgozására ugyan nem vállalkozott, de egyes adatait több esetben felhasználta. A minden korábbi lajstromnál lényegesen összetettebb és adataiban gazdagabb forrás ennél sokkal elmélyültebb feldolgozást és alaposabb elemzést tesz lehetővé. Más hasonló feldolgozásig nemcsak Nagykőrös népéről nyújt bő ismereteket, hanem lényegesen szélesebb régióra vonatkozóan tájékoztatásul is szolgálhat.

Az összeírás elemzése során 774 adózóval számolhatunk. A jegyzék utolsó három tételét kénytelenek voltunk figyelmen kívül hagyni, mivel a megszövegezés nem teljesen egyértelmű. Valószínűnek látszik, hogy pótlólag kerültek ide, és ezekben az esetekben nem követték a korábbi gyakorlatot. Így ezek bevonása növelné a bizonytalanságot. Nem hagy kétséget afelől a három személyről készült feljegyzés, hogy egyedülállókról van szó, és minden bizonnyal alkalomszerűen kerülhettek Nagykőrösre. Figyelmen kívül hagyásuk nem torzítja, hanem pontosítja a város lakóiról alkotható képet.

Mint minden összeírás esetében, így itt is egy lehetséges eszmei időpontból kellett kiindulnunk. Ellenkező esetben a megoldhatatlan problémák egész sorával találkoznánk. Ez az eszmei időpont csak a bevezető sorokban feltüntetett 1689. február 10. lehet.

A feldolgozás során néhány esetben célszerűnek tartottuk az összeírásban is érvényesülő tizedenkénti bontást megőrizni. Bár ez valamelyest nehezíti a gyorsabb áttekintést, több érv szól mellette. A városon belül a legutóbbi évtizedekig elég élesen elkülönültek a szegényebb és a jobb módú polgárok lakta területek. Ennek az elkülönülésnek a legelső dokumentációját tárhatjuk itt fel. Igen sajátos az egyes tizedeken belül a vagyoni megoszlás, az eltérő társadalmi rétegződés, a jövevények letelepedésének megoszlása, koncentrálódása, a szökések, távozások, a malmok elhelyezkedése, az állattartás és a növénytermesztés arányainak eltérő volta stb. Az e téren szerzett ismeretek kárpótolnak bennünket a valamivel lassúbb tájékozódásért.

A tizedek sorszámát a járások sorrendjét figyelembe véve határoztuk meg.

¹² Majlát: i. m. 94—95.

Nagykőrös népe

Miként már utaltunk rá, Nagykőrös civis társadalmának jellegéről, rétegződéséről Majlát Jolán készített igen markáns, részletekbe menő rajzot.¹³ Megállapításai nagyrészt máig helytállóak. Igaz, több területen módosította történettudományunk a hódoltság társadalmi és gazdasági fejlődésével, lehetőségeivel kapcsolatos ítéleteit. Ma már nyilvánvalónak látszik, hogy a 17. század második felében a magyar feudalizmus nem távolodóban volt ezeken a területeken, hanem ellenkezőleg, annak behatolását tapasztalhatjuk. Túlzottnak bizonyult a török uralom „liberalizmusával” kapcsolatos elképzelése is. „Egyszer s mindenkorra le kell tehát számolni azzal a legendával, hogy a török uralom szabadabb gazdasági-társadalmi fejlődést biztosított a hódoltság magyar népének, mint a magyar feudalizmus. Még az is csak látszatelőny, hogy a török hódítók korlátozták a magyar feudális urak hódoltsági kizsákmányolását, megakadályozták az »örökös jobbágyosság« kialakulását. Amit ezzel a hódoltsági városok nyertek a réven, elvesztették a vámon. A kettős adóteher áthághatatlan akadályává vált a hódoltság gazdasági-társadalmi fejlődésének.”¹⁴ Bár kétségtelenül fellelhető az árutermelés, a pénzgazdálkodás és a bérmunka viszonylag széles keretek között, az igen gyenge közbiztonság, a távoli külföldi, ill. a szűk helyi piac hosszabb távon nem kedvezett az ez irányú fejlődésnek.¹⁵

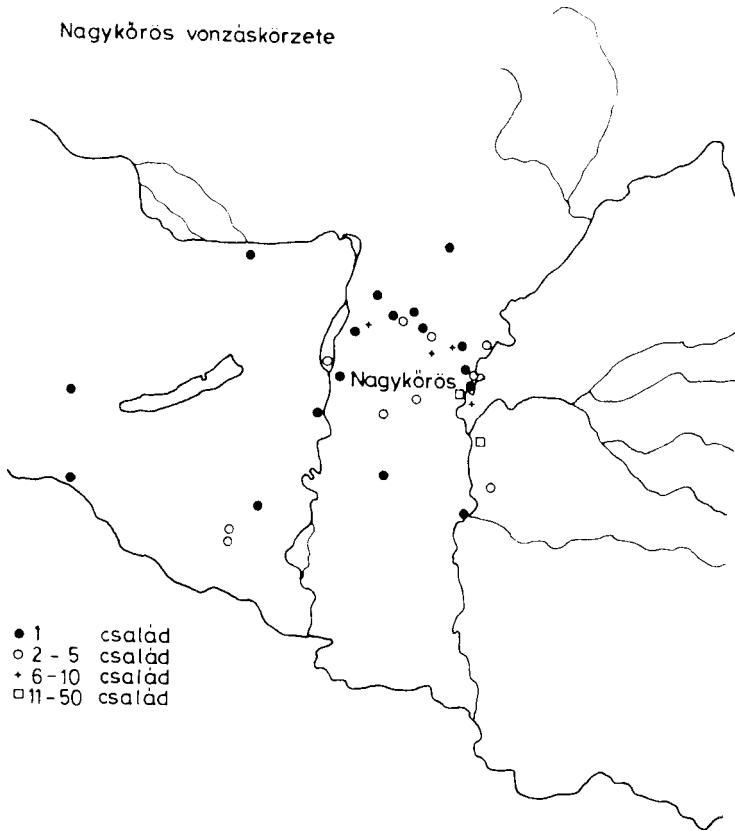
Viszont kétségtelenül helytálló Majlát azon megállapítása, hogy a számottevő autonómiával rendelkező civis városok társadalmi szerkezete merőben eltért a jobbágyfalvakétól. Nagykőrösnek, Kecskemétnek és Ceglédnek nagy lélekszámuk, viszonylag fejlett gazdálkodásuk révén kevésbé kötött társadalmi berendezkedése volt.¹⁶ Bár nemesek fellelhetők voltak e városokban is, lényegében nem beszélhetünk kiváltságos osztály jelenlétéről, sem a közvetlen feudális függésről. E városokban ún. armalista nemesek éltek, akik nem rendelkeztek nemesi fundussal, hanem a város határából éppoly jogon birtokoltak telket, illetve termőföldet, legelőt, mint bármely polgár. Adókötelezettségeik éppen olyanok voltak, mint a nem nemes, azaz lényegében jobbágy civiseké. Ezek a körösi armalista nemesek a kecskemétiakkal összefogva már 1671-ben a megyéhez fordultak kiváltságaik érvényesítése érdekében. A Füleken működő megyei szervezet viszont nem tudott érvényt szerezni a városokkal szemben ezeknek az igényeknek. 1689-ben tett panaszt a megyén Deák Pál, Kecskemét egyik leggazdagabb armalistája, hogy a város többi lakosaival azonos módon köteles adózni, sőt a város még a nemesek személyi szabadságát is megsérti, bebörtönzik, megverik őket, házaikba betörnek. De a város a megye követelésére sem változtatott a korábbi eljárásán, s a következőkben is úgy kezelte őket, mint a város bármely

¹³ Majlát: i. m. 127—193.

¹⁴ Pest megye műemlékei. *Makkai László*: Pest megye története 1848-ig. Bp. 1958. 115.

¹⁵ Uo., ill. *Szakály Ferenc*: Magyar adóztatás a török hódoltságban. Bp. 1981.

¹⁶ *Majlát*: i. m. 31., ill. 127—132.

polgárát. Igen sokatmondó, hogy még 1778-ban, közel száz év múltán is lényegében ugyanilyen okok miatt emelnek a nemesek panaszt a város vezetői ellen.¹⁷

Tehát a 17. század végi körösi társadalmon belül lényegében igen nehéz jogi alapon különbségeket tenni.

Nem jelentett lényegi társadalmi különbséget a zsellér-gazda megkülönböztetés sem. „A zsellér Kőrösön egyszerűen más házánál lakót jelent” a 17—18. században. A fogalom következetes alkalmazását nehezíti az is, hogy „A zsellérnek két válfaját különböztetik meg: van más telkén élő zsellér és van más házában lakó zsellér.”¹⁸ A zsellér fogalmának korabeli értelmezését dokumentálhatja néhány kecskeméti feljegyzés is. A két város közötti közelség és sokirányú kapcsolat kizárja annak lehetőségét, hogy e szót kétféleképpen értelmezzék. Főzönét 1707-ben tévedésből a

¹⁷ Uo. 30—31., ill. 96—105., illetve Révész László: Kecskemét harca a beköltözött nemesekkel a 18—19. században. Kecskemét, 1956. 19—20.

¹⁸ Majlát: i. m. 74.

zsellérek közé is felvették, „... holott háza lévén, a gazdák között is fel van írva.”¹⁹ — rögzítették neve mellett. 1708-ban Tót Istvánné adózó nevét követi az alábbi magyarázat: „A sillerek közé írtuk, mivel háza nincsen, hanem másnál lakik.”²⁰ A feljegyzéseket szükségessé tevő bizonytalanság is érzékelteti, hogy a gazda és a zsellér között nem volt lényegi, társadalmi különbség, sőt még a vagyoni megkülönböztetést is csak egy meghatározott ingatlan alapján tették meg.

Így érthető, hogy az összeírások során sem elég következetesen és pontosan használták e kifejezést.

Ezért a statisztikai feldolgozás során nem alapozhatunk a gazda-zsellér megkülönböztetésre, különválasztásra. Ezt elsődlegesen nem az teszi lehetetlenné, hogy teljesen nincstelen gazdák és igen jómódú zsellérek egyaránt előfordulnak. Ezekon felül elgondolkodtató Szaszó György nem egyedül álló esete is, aki nem más portáján lakott, tehát ily módon a gazdák közé kell sorolnunk, de neve mellett az alábbi bejegyzés található: „Az likban 7-ted magával” lakott, és a felsorolás szerint vele azonos portán volt „ott Verebes Albert”, illetve „Ugyanott az likban Tot András 2-sod magával”. Tehát az utóbbi két adózó Szaszó György zsellérei voltak.²¹ Szentesről, illetve Kecskemétről idevetődött emberek ők, akik csaknem teljesen nincstelenek, és hármójuktól is csak minimális összeget tudtak behajtani az adószedők. Talán még ennél is nagyobb gondot jelent az, hogy az ugyanabban az évben felfektetett különféle nyilvántartások egyazon adózókat hol gazdának, hol zsellérnek tüntetik fel. Többek között Kovács István, Hegedüs Mihály és Somodi János a porciókiivetési lajstromban gazdaként, a dézsmajegyzékben zsellérként szerepel.²²

Nem jelentettek önálló társadalmi réteget az ún. ridegek sem. E fogalmon a 17—18. században általában a házasságra nem lépett, egyedülálló (főként) férfiakat értették. Ezek vagyoni helyzete is erősen eltért egymástól, illetve nem elég következetesen használták e fogalmat sem. Kis János, akit zsellérnek és ridegnek tüntettek fel, „menyestül” élt másodmagával. Tehát egykor feltétlenül volt családja, sőt az összeírás időpontjában sem volt ténylegesen „rideg”, egyedülálló.²³

Éppen ezért a korabeli terminológiát lehetetlen megnyugtatóan használni. Majlát Jolán sem tudott ezekre a megkülönböztetésekre támaszkodni. Módosítások-

¹⁹ B-KmL IV. 1508/c 1707. 182.

²⁰ Uo. 1708. 114.

A hódoltság alatti civis városoknak az országostól eltérő gazdasági és társadalmi fejlődése okozza, hogy egy-egy közismert fogalmat eltérő értelemben használnak. Valószínűnek látszik az is, hogy az évszázadok során egyazon településen belül is módosult a kifejezés tartalma. Ennek dokumentálása nem illene a jelen írás keretébe, feltétlenül külön feldolgozást igényel.

²¹ PmL V. 208/a 230.

²² Uo. 165., 166., 207.

Ezek a tények is arra intenek, hogy a zsellérek helyi értelmezését célszerű többoldalúan megvizsgálni, árnyaltan megfogalmazni.

²³ Uo. 234.

kal és pontosításokkal követhető az általa is alkalmazott felosztás, amely egyébként a 17—19. századi agrártársadalom rétegződésével foglalkozó feldolgozásoknál kisebb eltérésekkel lépten-nyomon feltűnik: nincstelenek, törpegazdák, kisgazdák, középgazdák, nagygazdák.²⁴

A feldolgozás során *nincstelennek* tekintettük azt az adófizetőt, aki csak a nyilvántartásba vett személyek után esedékes adó kifizetésére volt kötelezve, legfeljebb egy-egy süldője, sertése volt, más jószággal, főként számosállattal nem rendelkezett. A dézsmakivetés során sem szőlő, sem szántóföld után terménybefizetésre nem készítették, tehát sem saját szőlővel, földdel, sem felesbérlettel nem rendelkezett.

Törpegazdának minősítettük azokat az adózókat, akik lóval vagy szarvasmarhával rendelkeztek, felesbérlet, vagy saját szőlő, illetve szántó után dézsmát fizettek, ingatlanuk volt. Nem vehettük teljesen nincstelennek azokat, kiknél nincs ugyan feltüntetve semmiféle ingó vagy ingatlan (eltekintve a „gazdák” esetleges házától, vagy nem ritkán inkább putrijától), de fizettek valamiféle dézsmát. Pl.: Abani Tott Mihály, aki nem rendelkezik semmi vagyonnal, de fizetett másfél negyed kölest dézsmaként, nem tekinthető teljesen ágrólszakadt nincstelennek, hisz a kifizetett 90—95 liternyi köles dézsma mögött jelentős termés tételezhető fel.²⁵ Mind ezeknél, mind a többi csoport esetében is a felső határt a kivetett adó alapján kellett megvonnunk. Tekintettel arra, hogy az adókulcs pontos ismeretének hiányában nem tudjuk, milyen alapon állapították meg az adó végösszegét, a fenti behatároláson túl a 10 (magyar) forint nagyságú adót tekintettük felső határnak. Tekintettel arra, hogy ezen csoporton belül nem egy esetben 6—7 felnőtt is található egy adózó családjában, az ezek után fizetendő személyi adó is megközelítheti, sőt meg is haladhatja a jelzett felső határt,

²⁴ Majlát az alábbi felosztást alkalmazta:

I. Városi mezei munkások

1. Semmijük sincs
2. Csak szőlőjük van

II. Kisgazdák

1. Törpegazdák (1—2 marha, ló, pár disznó, szőlő, méh, kisebb szántó)
2. Kisgazdák (2—4 marha, ló, pár disznó, szőlő, méh, malom, szántó, esetleg mezei kert)

III. Cívizgazdák

1. Középgazdák (4—10 marha, ló, disznó, szőlő, mezei kert)
2. Nagygazdák (sok marha, ló, disznó, juh, több szőlő, mezei kert esetleg több is, malom, méh)

I. m. 84—95.

Majlát beosztását egy esetleges statisztikai feldolgozás során igen nehéz lenne követni. Részben a felsorolt ingó és ingatlan vagyonok esetében sincs számszerű megjelölés, még kevésbé lehet ezek értékére, jövedelmezőségére következtetni, és így ennek alapján a vagyoni rétegződést megállapítani. Bármiféle utólagosan kieszelt értékítélet lényegesen bizonytalanabb lenne, mint a kortársaké. Ezért tartjuk megbízhatóbbnak a kivetett adó forintban meghatározott nagyságát.

²⁵ PmL V. 208/a 1687, 144.

ezért a személyek után kirótt adó összegét itt figyelmen kívül kellett hagynunk. Ezt az alábbi módon tehetjük meg: bár az adókulcs nem áll rendelkezésünkre, a teljesen nincstelenek esetében kétséget kizáróan megfigyelhető a felnőttekre kivetett adó összege. Takács Ferenc harmadmagával 4 forint és 50 dénárt fizetett, Gyöngye János másodmagával 3 forintot, Ungvári Örsik, aki egyedül élt, 1 forint és 50 dénárt.²⁶ Így a törpegazdák esetében a 10 magyar forintnak megfelelő felső határt a személyekre kivetett adó összegének levonásával állapítottuk meg. Ezt a felső határt képező 10 forintnyi adót az adókulcs megfejtendő része alapján 5 tehén vagy ló, ill. egy szőlő, két tehén és két ló után kellett fizetni. Tehát optimális esetben rendelkezett az adózó akkora birtokkal, melyből a család mezőgazdasági főszezonban vállalt alkalmi és napszámos munka révén meg tudott élni. A felső határ alatt lévők természetesen több munka vállalására kényszerültek.

Kisgazdának tekinthetjük azokat, akiknek a kivetett adója 10 és 25 forint között mozgott. Egy kiscsalád, esetleges feltucatnyi felnőtt személyi adóját még itt sem volna célszerű figyelembe venni, mivel ez az eljárás ezen a rétegen belül is pontatlanságot eredményezne.²⁷ Ilyen határesetnek számít az első tizedbeli Szij Gergely, akinek az adóösszege a hét háztartásban élő felnőttre kivetett adó alapján emelkedik a felső határ fölé. Ettől a felső határtól csak akkor tekinthetünk el, ha a kivetett adó nagysága szinte azonos volt ezzel, és az illető cselédet vagy szolgát tartott, azaz rendszeresen idegen munkaerőt alkalmazott.

Középgazdának számítottuk azokat, akik 26—50 forint közötti összeg fizetésére voltak kötelezve. Ezek esetében már a személyekre kivetett adó összege az adó teljes összegéhez viszonyítva olyan kicsi, hogy ettől a megszorítástól el lehetett tekinteni, azaz a személyi adó összegének levonása után sem kerülne más kategóriába.

Nagygazdának, civisnek tekintettük azokat, akikre 50 forint feletti összeget vetettek ki a porcióbeszedés során.

A *cselédekre* vonatkozóan az összeírás nagyon kevés adatot tartalmaz. Lényegében csak számukra, esetenként nemükre történik utalás. Ezek alapján róluk igen keveset állapíthatunk meg.

Tekintettel arra, hogy a zsellér-gazda megkülönböztetés, ha nem is következetes formában, de élt a körösiek között is, nem lenne célszerű ezt minden tekintetben figyelmen kívül hagyni. Több szempontból is hasznos lehet, ha megvizsgáljuk a fentebb jelzett vagyoni rétegződés szerint a gazdák és a zsellérek megoszlását. (L. az I. táblázatot.)

A táblázat adatai alapján a 774 adófizető közül az összeírás 329-et tüntet fel zselléreként, míg a többség 445 adókötelezett gazdának minősül. Célszerű százalékos arányokat is mellékelni. (L. a II. táblázatot.)

²⁶ Uo. 142, 143 és 167.

²⁷ Ilyen határesetnek számít pl. az első tizedbeli Szij Gergely, akinek az adóösszege a hét háztartásában élő felnőttre kirótt adó alapján emelkedik a felső határ fölé, de a felsorolt ingó és ingatlan elég szerény.

I. táblázat

A gazdák és a zsellérek megoszlása az egyes rétegek között

réteg	nincstelen	törpegazda	kisgazda	középgazda	nagygazda	összesen
zsellér	135	137	40	14	3	329
0	37	91	55	31	19	233
1	10	46	31	25	13	125
2	4	18	20	15	8	65
3	2	5	6	6	—	19
4	—	1	—	1	—	2
5	—	—	1	—	—	1
gazda összesen	53	161	113	78	40	445
mind- összesen	188	298	153	92	43	774

II. táblázat

A zsellérek és a gazdák %-os aránya az egyes rétegeken belül

réteg	nincstelen	törpegazda	kisgazda	középgazda	nagygazda	összesen
zsellér	71,8	46,0	26,1	15,2	7,5	42,5
gazda	28,2	54,0	73,9	84,8	92,5	57,7

A fentiek is érzékeltetik, hogy a zsellér, illetve a gazda elnevezés mögött nem húzódik meg egyértelmű társadalmi különbség. Kétségtelen, hogy a zsellérek vagyona általában csekélyebb, mint a gazdáké, de az mindenképpen figyelemre méltó, hogy a zsellérek 17,3%-a a lakosság egészéhez viszonyítva jó, illetve igen jó anyagi viszonyok között volt, ugyanakkor 214 gazda, tehát a gazdák 48%-a ennél lényegesen rosszabb anyagi körülmények között élt. A zsellérral rendelkezők 40%-a a nincstelenek és a törpegazdák, azaz a legszegényebbek közül kerültek ki, náluk, velük volt a zsellérek 39,2%-a. A zsellérek között 41% a nincstelen, 41,6% a törpegazda, 12,1% a kisgazda, 4,2% a középgazda és 0,9% a nagygazda. A gazdák között csak 11,9% a nincstelen, 36,2% a törpegazda, 25,4% a kisgazda, 17,5% a középgazda és 9,0% a nagygazda.

Ugyancsak feltűnő, hogy a nagygazdák közül magas azok aránya (44% !), akiknél nem volt zsellér. A két zsellérral rendelkezők aránya pedig csak 18,6%, és ennél több egyetlen gazdagnál sem lehető fel.

A fentiek tehát azt jelzik, hogy a zsellérekkel való együttélés nem jelenthetett egyöntetű előnyt a jobb módúak számára, még ha azok az alkalmi munka végeztetéséhez bizonyos munkaerő-tartalékokat képeztek is.

A korábban vázolt vagyoni különbségek alapján feltétlenül egyértelműbb csoportosításra nyílik tehát lehetőség a város adófizetői között. (L. a III—IV. táblázatot.)

III. táblázat
Az adózók vagyoni rétegek szerinti megoszlása tizedenként

tized	nincstelen	törpegazda	kisgazda	középgazda	nagygazda	összesen
I.	26	45	20	12	5	108
II.	22	45	22	13	2	104
III.	23	55	19	10	3	110
IV.	19	36	21	10	4	90
V.	29	13	11	13	9	75
VI.	16	38	20	15	4	93
VII.	20	28	13	6	10	77
VIII.	33	38	27	13	6	117
Összesen	188	298	153	92	43	774

IV. táblázat
Az adózók vagyoni rétegek szerinti %-os megoszlása tizedenként

tized	nincstelen	törpegazda	kisgazda	középgazda	nagygazda	összesen
I.	24,0	41,6	18,5	11,1	4,6	100
II.	21,2	43,3	21,1	12,5	1,9	100
III.	20,9	50,0	17,2	9,0	2,7	100
IV.	21,1	40,0	23,3	11,1	4,4	100
V.	38,6	17,3	14,6	17,3	12,0	100
VI.	17,2	40,8	21,5	16,1	4,3	100
VII.	25,9	36,6	16,8	7,7	12,9	100
VIII.	28,3	32,4	23,0	11,1	5,1	100
Összesen	24,3	38,5	19,8	11,9	5,5	100

Az adókiivetés alapján történt csoportosítás Nagykörösön vagyoni szempontból jelentős szélsőségeket magába foglaló társadalmat illusztrál. Ennek részletes elemzését célszerűbb lesz a gazdálkodás és a vagyoni szerkezet alaposabb megismerése után elvégezni.

Az egyik legtöbbet vitatott terület a 17. századi hódoltság vizsgálata során az itt élő lakosság lélekszámának alakulása, annak mozgása. E téren szinte megoldhatatlan feladatok elé kerül a történész, mivel még a török források is hiányoznak.²⁸ Alig kedvezőbb a helyzet azoknál a városoknál, melyekben fennmaradt a 17. századi összeírások, lajstromok egy része. Még az ezekben felsorolt adózók számából is igen nehéz az itt élő családokra, főként pedig a teljes lélekszámra következtetni. A becslésszerű adatok csak erős kritikával használhatók fel.²⁹ Feltétlen megszívlelendő az az alapállás, hogy a számlálások pontos eredményekre, a számítások hozzávetőleges eredményekre vezetnek, a becslések pedig csak a már kiszámított eredmények hitelesítésére szolgálnak.

A Nagykörösön fennmaradt 1689-es összeírás lehetővé teszi, hogy a lakosság széles köréről viszonylag pontos eredményeket kapjunk. Ennek az az alapja, hogy a lakosság felnőtt, munkaképes tagjaira személyadót vetettek ki, ezért nyilvántartásba vették őket. Hasonló eljárásra következtethetünk a kecskeméti adókiivetéssel kapcsolatos utasításból is.³⁰

Ennek birtokában Körösön a felnőtt lakosság számát csaknem teljes pontossággal meg lehet állapítani. Ez alkalommal nem kaptak mentességet a korábbi években megszokott módon azok sem, akik a város szolgálatában állottak. Még Karay Ferenc öregbíró is 88 forint fizetésére kötelezték, s ebből 79 forint 63 dénár kifizetését rögzítette is az adószedő. Erdős Jánost 39 forint és 12 dénár fizetésére kötelezték, aki a jelek szerint kisbíró volt, mégis kényszerült a rá eső terhet vállalni, ebből 28 forint 50 dénárt ki is fizetni, s csak a fennmaradó összeg elengedését kísérelte meg e címen elérni, nem teljes sikerrel. Mindenesetre mind az ő adataikat, mind a járások és tizedek vezetőinek adózásra vonatkozó adatait kivétel nélkül rögzítették, így mind a családhoz, a háztartáshoz kapcsolódó felnőtt személyek számát, mind a vagyoni helyzetüket ismerjük.

Nem maradtak ki a különféle iparosok sem a felsorolásból. Bár nem állíthatjuk, hogy e tekintetben maradéktalanul pontos a feljegyzés, az kétségtelen, hogy több kovácsot, molnárt feltüntetnek, rajtuk kívül csaplár, mészáros, ötvös, csizmadia stb. található az adózók között. Tehát kétségtelen, hogy nem mentesültek a porcióbefizetés alól.

Valószínű tehát, hogy a pap és az iskolamester kivételével a város valamennyi lakója bekerült a nyilvántartásba. Rajtuk kívül csak a cselédeket és a szolgáltakat

²⁸ *Bakács István*: A török hódítás korának népessége. In: Magyarország történeti demográfiája. Szerk. Kovácsics József Bp. 1963. 133.

²⁹ Hornyik János Kecskemét lakosságát a hódoltság végén 20 000 főre becsülte. Eltúlzott voltát érzékelteti, hogy egy évszázaddal később, a II. József kori összeírás során a városban 21 000 fő élt.

³⁰ L. a 11. sz. jegyzet 6. pontját.

hagyták figyelmen kívül a név szerinti felsoroláskor. Erre enged következtetni részben az, hogy Kecskeméten is hasonló volt a gyakorlat, másrészt ezt igazolja az alábbi két megjegyzés is. A második tizedbeli Mise Peti rideg legény neve mellett, aki 9 forint és 50 dénár fizetésére lett volna kötelezve, olvasható: „Ezen semmit sem vettünk, mert szolga volt.”³¹ Szabó István ugyancsak rideg legénynek pedig azért engedték el a kifizetést, „mert szolga”.³²

A szolgák számát (bár valószínűleg távolról sem következetesen) gazdájuk neve után tüntették fel.

Az összeírás feltétlenül lehetővé tesz néhány demográfiai megfigyelést (l. V—VI. táblázat).

Bár az összeírás csak a felnőtt lakosságra vonatkozó adatokat rögzítette, ennek ellenére több tekintetben pontosítani és módosítani lehet a Körös lakosságának számára és összetételére utaló eddigi megállapításokat. Négy évtizeddel ezelőtt Majlát Jolán ugyanezen összeírás 774 adózójából kiindulva Körös lakóinak teljes számát 3600 főre becsülte.³³ Az összeírás segítségével a felnőttek száma pontosan rögzíthető. A VI. táblázat adatai szerint a felnőtt lakosság 2378 főből állt. De ehhez még hozzá kell vennünk a kb. 250 cselédet is (l. a XXII. táblázatot és annak elemzését). Ezekkel együtt a lakosság felnőtt tagjainak száma: 2628 főre emelkedik.

Az összes többi személy számára csak becslés útján lehet következtetni. Tekintettel arra, hogy e téren igen sok a bizonytalanság, a különféle számításokra, becslésekre nem vállalkozunk. Azt a hipotézist viszont megkockáztathatjuk, hogy Körös lakossága a 17. század végén 5000 fő körül lehetett, esetleg annál több.

Az egyes háztartásokban élők száma rendkívül nagy szóródást mutat. Az egy főből álló háztartások, amelyek feltétlenül töredékszaládoknak minősülnek, a 774 adófizető közel ötödét alkotja. E viszonylag magas arányt mindenekelőtt a hódoltság területén állandósult gyenge közbiztonsággal, és főként a felszabadító háborúknak a polgári lakosság soraiból is követelt jelentős véráldozattal lehet magyarázni. Ezen háztartásokban viszont a felnőtt lakosságnak csak 6,1%-a, azaz elenyészően csekély része élt. Még kisebb lehetne ez az arány, ha a teljes lakosságról, a még munkaképtelen gyerekekről is rendelkeznének hasonló pontosságú adatokkal.

A 2—4 munkaképes emberrel rendelkező, a legtermészetesebbnek mondható közösségek, amelyek az esetek döntő többségében mindkét szülőt magukba foglalják, alkotják a háztartások kétharmadát. Itt él a felnőtt lakosság 57,9%-a.

Viszonylag magas a %-os aránya a 7 vagy annál több felnőttet magába foglaló családi közösségeknek, melyek az esetek többségében minden bizonnyal nagycsaládok lehettek. Igaz, szinte kivételnek számít a 10, illetve 14 felnőttet számláló háztartás, de az e típusba tartozók 8,5%-os számaránya feltétlenül figyelemre méltó, hisz minden 11-12. felnőtt ember ilyen aránytalanul felduzzadt családi keretek között élt. Nyilván

³¹ PmL V. 208/a 1687. 168.

³² Uo. 208.

³³ *Majlát*: i. m. 94.

V. táblázat
A háztartások megoszlása a felnőtt családtagok száma alapján

réteg	háztartás										összesen
	1	2	3	4	5	6	7	8	10	14	
	felnőttel										
nincstelen	64	43	43	21	13	3	1				188
törpegazda	65	80	86	38	20	7	2				298
kisgazda	12	26	50	35	18	4	8				153
középgazda		11	16	25	22	10	4				92
nagygazda		1	7	4	11	8	6	4	1	1	43
Összesen:	145	161	202	123	84	32	21	4	1	1	774
%-os megoszlás:	18,7	20,8	26,0	15,9	10,9	4,1	2,7	0,5	0,1	1,1	100

VI. táblázat
A felnőttek számszerű megoszlása az egyes rétegeken belül

réteg	háztartás										össze- sen	átlag
	1	2	3	4	5	6	7	8	10	14		
	felnőttel											
nincstelen	64	86	127	84	65	18	7				451	2,4
törpegazda	65	160	258	152	100	42	14				791	2,6
kisgazda	12	52	150	140	90	24	56				524	3,4
középgazda	4	22	48	100	110	60	28				372	4,0
nagygazda		2	21	16	55	48	42	32	10	14	240	5,6
Összesen:	145	322	604	492	420	192	147	32	10	14	2378	3,0
százalékos megoszlás:	6,1	13,5	25,4	20,7	17,7	8,1	6,2	1,3	0,4	0,6	100	

nem véletlen, hogy ezen „mammutháztartások” 44%-a a legvagyonosabb rétegben található, amely az összes háztartásnak csak 5,6%-át alkotta. A vagyon együtt tartásának törekvése éppúgy közrejátszhatott ebben, mint a szegényebb rokonok kényszerű menekülése a biztonságosabb keretek közé, még ha ott számottevően ki is használták munkaerejüket, pótolva ezzel a rendszeresen alkalmazott külső munkaerő számát.

Ugyancsak kiemelendő, hogy a kirívóan nagy, 14 főt magába foglaló „család” szentesi Kovács Istváné, aki, bár a nagy jószágállománya alapján a legvagyonosabbak között található, de sem szülővel, sem érdemi szántófölddel nem rendelkezett, minden

bizonynal a városba frissen beköltözők közül való háztartása fél rokonságát összefoghatta. A 6—8 felnőttet magába foglaló családok között jelentős arányban vannak „jövvények”, akik fokozottabban kényszerültek a váratlan csapások ellen a családi, rokoni kötelekeket felhasználni.

A fenti összesítések alapján szoros kapcsolat érzékelhető a vagyon nagysága és a felnőtt lakosságnak egy-egy háztartáson belüli megoszlása között. A teljesen vagyontalan háztartások 34%-ában csak egyetlen felnőtt volt, nem ritkán valószínűleg csak ebből az egyetlen személyből állott az. A törpegazdák között 21,8%-ban lehelő fel olyan család, melyben csak egyetlen felnőttet találtak. A kisgazdák között a százalékos arányuk már lényegesen kisebb: 7,8, a közepegazdáknál pedig csak 4,3. A gazdagok között egyetlen háztartás sem található, amelyben csak egy munkaképes ember lett volna.

Ugyancsak szoros kapcsolat lehelő fel a vagyon nagysága és a legtermészetesebbnek mondható, 2—4 munkaképes embert magába foglaló családok között. A nincstelenek háztartásai közül 56,9%, a törpegazdák közül 68,5% sorolható ide. Ez a családforma a kisgazdáknál volt a legáltalánosabb, ahol 72,5%-ban található meg. A közepegazdáknál a háztartások kb. fele, a gazdagok közül pedig csak 29,9%-a tartozott ebbe a kategóriába.

A feltűnően sok, 6 vagy annál több munkaképes családtaggal rendelkező háztartások a szegények között elenyészően kevesen voltak: 2,1, illetve 3%. A kis- és közepegazda rétegre sem jellemző ez a családtípus, ahol 7,8, illetve 15,2%-ban találkozunk vele. Annál meghatározóbb a gazdag parasztok között, kiknél a családok 46,5%-a ilyen, az átlagos családi kereteket meghaladó nagy háztartások alakultak ki. A feltűnően nagy létszámú háztartások szegényebb rétegekben elenyésző százalékban lehelők fel. Az e családokban élők, a nincstelenek csekély hányadát alkotják. Csak a leggazdagabb rétegen belül jelentős, illetve kiemelkedő ezek aránya, száma.

A vizsgálódás tárgyát képező összeírás egyik igen figyelemre méltó vonása, hogy elég következetesen jelöli a más településekről származó adózók egykori lakóhelyét.

Ezen jelölések segítségével kísérletet tehetünk arra, hogy Kőrös 17. század végi vonzaskörzetének néhány vonását rögzítsük. Ennek haszna akkor válik nyilvánvalóvá, ha tudatosítjuk, hogy a 17. századi migrációval kapcsolatosan becsléseknél tovább ritkán jutottak az e témát érintők.

A két nyilvántartás alapján NagyKőrösön 1689-ben az adózók 15%-a más településről való volt (I. a VII—VIII. táblázatokat). A 116 jövvénynek minősülő család 36 különféle településről származott. Az idevándorlás okát az esetek döntő többségében a felszabadító háborúkkal együtt járó rossz közbiztonságban kell keresnünk. A nagyobb település a különféle önkényeskedéssel szemben valamivel nagyobb biztonságot tudott nyújtani, mint a kisebb falvak, illetve a közvetlen harci cselekményektől való nagyobb távolság növelte a túlélés esélyeit.

Bár elsődlegesen csak a helyi lakosság összetételének alakulása szempontjából érdekes, de mégis kiemelendő, hogy a két legmódosabb tized, az V. és a VI. tized,

VII. táblázat
A „jövevények” megoszlása 1689-ben

Helységnev	I.	II.	III.	IV.	V.	VI.	VII.	VIII.	Összesen
	tized								
Abony	2	1	2	2				1	8
Baranya			1					1	2
Cegléd	1		1				1	3	6
Csaba				1					1
Csurgó				1					1
Földvár					1				1
Gyöngyös								1	1
Halas						1			1
Izsák		1						1	2
Jenő						1			1
Kecskemét	1					1		1	3
Kécske		7	3		1		3	1	15
Kürt		2	1		1			2	6
Légrad								1	1
Makad							1	1	2
Mányok	1								1
Mille							1		1
Mócsa				1					1
Monor			1	2					3
Ócsa			5				2		7
Pataj			1						1
Patak		1							1
Pánd		1							1
Pécs	1		1	1					3
Rékas		2							2
Szeged						1			1
Szele						1		3	4
Szentes	8	1	1	4	2	1	9	1	27
Tas								1	1
Tószeg					1			1	2
Újfalu			1						1
Üllő						1			1
Ványa						1			1
Várkony			1						1
Vásárhely	1						1	2	4
Zsigra								1	1
Összesen	15	16	19	12	6	8	18	22	116

VIII. táblázat
A „jövevények” megoszlása az egyes rétegek között

	I.	II.	III.	IV.	V.	VI.	VII.	VIII.	Összesen
	tized								
nincstelen	7	9	6	2	3	1	2	9	39
törpegazda	2	2	10	5		4	7	6	36
kisgazda	2	4	1	3	1	2	6	3	22
középgazda	3		1		2		2	2	10
nagygazda	2		1	2		1	2	1	9
%-os megoszlás:	12,9	13,7	16,3	10,3	5,1	6,8	15,5	18,9	100

melyekben a közepes birtokkal rendelkezőknek és gazdag civiseknek kb. harmada lakott, feleannyi idegent fogadott be, mint az átlag. A betelepülés sűrűsége, vagyon feltétele minden bizonnyal jobban éreztette a hatását mint az olcsó munkaerő esetleges lekötésére való törekvés.

A körösi lakosság mozgását, a migráció arányait jobban érzékelhetjük, ha a fenti összesítést összehasonlítjuk az 1687-es dézsmalajstrom bejegyzéseivel (l. a IX. sz. táblázatot). Az első feltűnő vonás az, hogy egy-két év alatt a „jövevények” száma csaknem felére csökkent a városban. Ez a nagyarányú visszavándorlás nem tekinthető meglepőnek, hiszen az 1686 körüli hadjáratok, sarcolások csillapodásával a lakosok egyre jelentősebb arányban tértek vissza egykori lakóhelyükre. Kecskemétről is 1686-ban 123, 1687-ben pedig 167 adófizető (család) távozott el, és még 1688-ban is 44-en hagyták el a várost.³⁴ A két nyilvántartásban 48 olyan település van feltüntetve, ahonnan Kőrösre költöztek be. A részletes összevetés során jól követhető a visszatelepülés üteme. A ceglédiek döntő többsége már távozott 1689-re, de csökkent a kécskeiek száma is. A katonai események hatására viszont a szentesiek száma jelentősen nőtt.

Célszerű a körösi adatokat összevetni a Kecskeméten fellelhető bejegyzésekkel. Az ottani tapasztalatok azt mutatják, hogy a vidékinek, a jövevénynek jelzett családok 60%-a hosszú időn keresztül Kecskeméten élt és adózott. Kőrösön ez az arány lényegesen kisebbnek tűnik ugyan, de az a tény, hogy a más településről származók egy hányada a gazdák között szerepel, szőlővel rendelkezik, különféle termények után fizet dézsmát, érzékelteti, hogy a kényszerből érkezők nem csekély hányada hosszabb időre, sőt véglegesen itt is letelepedett.

Több hasonlatosság mellett fel kell figyelni arra is, hogy a Kőrösön és Kecskeméten tapasztaltak számottevően el is térnek egymástól. Az nyilván a nagyságrendből adódik, hogy a Kecskeméten leteleplők több helyről származtak. Sokkal fontosabb számunkra az, hogy igen csekély azon települések aránya,

³⁴ L. a Irányosi-Szabó Tibor: Migráció Kecskeméten 1662—1711. In.: Bács-Kiskun megye múltjából VII. 408. Kecskemét, 1985.

IX. táblázat

A „jövevények” megoszlása az 1687-es dézsmalajstrom alapján

hely	a beköltözöttek száma	hely	a beköltözöttek száma
Abony	6	Ócsa	6
Baranya	2	Pánd	1
Cegléd	39	Pataj	1
Cinkota	2	Pécs	1
Csur	1	Szeged	1
Földvár	1	Szele	4
Gyömrő	1	Szentes	15
Gyöngyös	1	Szentgyörgy	1
Győr	1	Szentmárton	2
Izsák	1	Szentmárton-	
Káta	4	káta	1
Kecskemét	8	Tas	1
Kécske	20	Tancsal	1
Kürt	3	Tószeg	4
Légrad	1	Ug	2
Maka(d)	2	Ujfalu	1
Mocsa	1	Üllő	4
Monor	4	Vác	1
Nagyfalu	1	Vásárhely	2
Némedi	1	Vecse	1

Nincs jelölve honnan
jött 24 főnél

Összesen: 174 fő

melyekből mindkét városba menekültek, költöztek. Nagykörösön 1687-ben vidékieknek, jövevénynek nyilvánított családok döntő többsége, 102 fő (49%) a viszonylag közeli településekről való. Ezzel szemben a Kecskeméten fellelhető jövevények közül csak 15,5% jött a környező falvakból, mezővárosokból. Nagyobb távolságról, más tájegységről Nagykörösre 21 család érkezett (10%, Baranya, Szentmárton, Szentes, Vásárhely). Ezzel szemben Kecskemétre távolabbi helyekről 224 fő, a jövevények 68%-a jött.

További különbségeket mutat a Kecskeméten és a Körösön fellelhető vidékiek vagyoni megoszlása is. Ott a nincstelenek és a törpegazdának minősülők között a vidékiek aránya kisebb, mint a helyi lakosoké. A 11—50 forint közötti adófizetésre kötelezettek, tehát a kis- és középbirtokkal, vagyonnal rendelkezők között a vidékiek nagyobb arányban lelhetők fel, mint a helybeliek. Igaz, a legmódosabbak között számuk, arányuk kedvezőtlenebb. Körösön ettől eltérő megoszlás állapítható meg. Itt a nincstelenek és a törpegazdák a menekültek 65%-át képezik, arányuk nagyobb, mint

X. táblázat
A Nagykőrösről távozók megoszlása

Tized	„jövevény”	helyi lakos	nincstelen	törpegazda	kisgazda	középgazda	nagygazda	összesen	%-os arány a tized adófizetőihez viszonyítva
I.	2	1	2				1	3	2,8
II.	3	2	4		1			5	4,8
III.		3	1	1	1			3	2,7
IV.	4	2	2	2	2			6	6,6
V.		1	1					1	1,3
VI.	1	4	3	2				5	5,5
VII.		1	1					1	1,3
VIII.	2	1	2	1				3	2,6
Összesen	12	15	16	6	4	—	1	27	

a két rétegnek az összlakossághoz viszonyított aránya (62,8%), ugyanakkor a gazdagnak mondhatók aránya nagyobb a menekültek között (7,7%) mint az összlakosságban ugyanez a réteg.

A két város közötti feltűnő különbség okaként gazdálkodásuk szerkezete szolgálhat magyarázatul. Miként ezt később részletesen is elemezni fogjuk, a kecskemétiiek ekkor még mindenekelőtt a nagyállattartással foglalkoztak, míg a körösiek között a növénytermesztés jóval nagyobb súlyt képviselt, mint Kecskemét gazdálkodásában. Ezért a jelentősebb állatállománnyal menekülők inkább Kecskemétre igyekeztek, ahol állataik számára bővebben állott rendelkezésre legelő, mint a növénytermesztésre jobban igénybe vett körösi határban.

Természetesen a migráció során még 1689-ben is többen távoztak Kőrösről. Ezek megoszlása (l. a X. táblázatot) ugyancsak mutat egy-egy sajátosságot. A legfeltűnőbb talán az, hogy a 27 távozó közül csak 12-nél volt feltüntetve: más településről került a városba. A többség tehát körösinek minősülő lakos volt. Ez a tény is érzékelteti, hogy a migráció során távolról sem kizárólag a környező falvak lakói keltek útra, hanem a mezővárosok régi lakosainak egy része is aktív résztvevője ennek a folyamatnak. A továbbiakban összesítésünk alapján azt állapíthatjuk meg, hogy az ún. jövevények 10,3%-a távozott 1689-ben Kőrösről, míg a helyi lakosságnak 2,3%-a hagyta el lakóhelyét, egészében az adózók száma 3,5%-kal csökkent. Az év során történt növekedésre vonatkozóan e feljegyzés nem tartalmaz adatokat. Nem felesleges megjegyeznünk, hogy a nincstelenek 8,6%-a, a törpegazdák 2%-a, a kisgazdák 2,6%-a fogott vándorbotot. A középgazdák közül senki sem távozott, míg a gazdagok közül távozó egy család csak 2,3%-ot jelentett. Ezek alapján megfogalmazhatjuk: miként Kecskeméten, Nagykőrösön is adóalap nélküliek bizonyultak a legmobilisabb társadalmi rétegnek.

Gazdálkodás

Nagykörös 18. század elejéig terjedő gazdasági és társadalmi fejlődéséről — miként erre már utaltunk — igen árnyalt és fő vonásaiban máig helytálló képet rajzolt a város kiváló monográfusa, Majlát Jolán. E megállapítást lényegében nem devalválják a hódoltság alatti területek fejlődésével, távlati lehetőségeivel kapcsolatos illúziói sem.³⁵ Feltétlen helytálló többek között az a megállapítása is, hogy a körösiek gazdálkodási módja nem a szokásos feudális jobbágyközösségek termelőrendszere volt, hanem attól merőben eltérő, a mezővárosi szabadparaszti árutermelést sok tekintetben lehetővé tevő viszony.³⁶

Viszont a fejlődési folyamatok és jogi viszonyok ismertetése során Majlát nem, vagy csak igen szűk keretek között tért ki a város gazdálkodásának nagyságrendjére, a számszerű adatokra. Még az általa is igen jelentősnek tartott 1689-es összeírás tájékoztatásait is csak részlegesen használta fel.

Tekintettel arra, hogy a civis városok életének és gazdálkodásának felvázolása során ritkán kamatoztatták a számszerűleg is feldolgozható adatokat, a különféle feljegyzések és becslések hatására nem egy esetben a valóságosnál nagyobb gazdasági erőforrásokkal számoltak a hódoltság évtizedeiben, és ennek is köszönhető, hogy a 17. század végén kialakult állapotok, melyeket már minden korábbi időszaknál jobban lehet dokumentálni, a valóságosnál is sötétebb árnyalatot kaptak azáltal, hogy a török kiűzése előtti körülmények és a századvég közötti kontraszt igen erős lett.

A túlzások egyik megnyilvánulása volt a rideg állattartás keretei között élő marhák számának becslése. Feltételezték, hogy a nyilvántartásokban feltüntetett ún. marhaszám, vadszám nagysága csak a város körüli aklokban tartott jószágokra vonatkozott, s ezek többszörösét képezhette a pusztákon tartott gulyák, ménesek és nyájak állománya, melyekre nem terjedt ki a vadszám, a marhaszám címen kivetett adó.³⁷

A kecskeméti feljegyzések nem hagynak kétséget afelől, hogy az adóztatás rendkívül szigorú volt, és kiterjedt minden értékre. 1672-ben, tehát még viszonylag békés időszakban keletkezett az a városi határozat, amely megköveteli minden lakostól, „hogy tehetséged szerint, minden jármos, hámos és akármi névvel nevezendő marháidról, ezüstjószágaidról és pénzedről, akár magadé, fiadé, lányodé, anyadé, öcsédé, bátyádé légyen, valamelyek a te gondviselésed és birtokod alatt vannak, mind azokról a vadszámot igazán beadod . . .” „N. B. egy malom tíz vadszám.” „Pénz tallér 5.”³⁸ Ugyanakkor ez a megfogalmazás nem hagy kétséget afelől, hogy a vadszám nagysága nem azonos a nagyállatok darabszámával, bár kétségtelenül a jószágállomány alkotta annak döntő hányadát.

³⁵ *Makkai*: i. m. 111—121.

³⁶ Ezt a kétségtelen lehetőséget a fenntartások és cáfolatok között még *Makkai* is kiemeli. Uo. 111.

³⁷ „E marhaszámba azonban minden valószínűség szerint nem számítják bele a külső pusztákon legelő nagyszámú marhaállományt.” *Majlát*: i. m. 93.

³⁸ *Hornyik*: i. m. II. 187—192.

Jól dokumentálható mind Nagykőrösön, mind Kecskeméten az adózás során számításba vett vadszám nagysága. Kőrösön 1626-ban „Az marha szám-vetés szörint 7800, denár 5 mindön marha szám szerint, teszön fl. 390.”³⁹ Majd 1645-ben: „Az marha szám az föl vetesben volt nyolc ezer hat szaz nyolcvan. Teszen tizen ket penzevel f. 1053, d. 60.”⁴⁰ Kecskeméten a vadszám nagysága az alábbi módon alakult: 1640: 10 601, 1647: 12 472, 1649: 12 204, 1654: 12 001, 1660: 17 708, 1662: 21 094, 1676: 24 916, de 1686-ban már csak 7431, 1688-ban 9397 volt.⁴¹

Kétségtelen, hogy az adókönyvekben rögzített vadszám nagysága nem azonos a nagyállatok tényleges számával, mivel az többféle érték után kivetett adónem volt. Az is tény, hogy bevallása alapján állapították meg az egyes gazdák vadszámát, így a letagadásra nyílt lehetőség. Viszont figyelembe kell venni, hogy az igen kíméletlen adóztatás miatt az adózókkal szemben is nagy szigorral jártak el. Ezt a különféle bírói döntések rendkívül jól érzékeltetik. Ezekben az évtizedekben csekélynek számító vétségek után is szinte kisebb vagyonnal felérő összeg fizetésére kötelezték a gazdagokat és a szegényeket egyaránt. Így nem valószínű, hogy a vágómarha értékének csak kb. 0,5%-át kitevő adó miatt 1626-ban kockáztatta volna a gazdák többsége állataik elkobzását, mely a letagadás büntetésével járt volna. Az adó nagysága és a letagadásával járó kockázat nem állott arányban, így minden bizonnyal a valósághoz közelálló értékeket mutatnak a rögzített számok. A későbbi évtizedek vadszáma pedig arányos, ill. csaknem azonos ezen korai adatokkal, bár a vadszám utáni adó jelentősen nőtt.

A háborúk során felfokozott adóztatás miatt e mezővárosokban a lakosság tömegei mentek anyagilag tönkre. Kecskeméten pl. 1662-ben a vadszámmal nem rendelkezők a lakosság 22,34%-át alkották, 1711-ben ez az arány 73,73%-ra nőtt. Ugyanezen időközben az 50 vadszámnál nagyobb értékkel rendelkezők száma a lakosságon belül 6,31%-ról 0,16%-ra csökkent.⁴² A lakosságnak ilyen tömegeket érintő és ilyen végletes elszegényedése során elképzelhetetlen, hogy a nagygazdák a pusztákon tartott jószágait ki tudták volna vonni az adóztatás alól. Ennek nemcsak a józan következtetések, hanem a századvég adókönyveiben fellelhető adatok is ellentmondanak. Egyszerűen hihetetlen, hogy Kecskeméten Deák Pál, aki mellesleg nemes volt, és éppen ebben az évben igyekezett adómentességét a megyén kieszközölni, elszenvedte volna, hogy az ő „vadszámát” megadóztatják, míg a néhány évvel korábban hasonlóan hatalmas vagyonnal rendelkező nem nemes társai csaknem teljesen kivonnák magukat a közös teher viselése alól oly módon, hogy a pusztákon lévő jószágokról a város nem vesz tudomást. Még kevésbé hihető, hogy Somodi István nagykőrösi, 1682-ben még jómódú civis gazda, aki akkor 72 vadszám után adózott,

³⁹ PmL V. 208/a 1626. 81.

⁴⁰ Uo. 1645. 156.

⁴¹ *Hornyik*: i. m. II. 185., illetve *Iványosi-Szabó Tibor*: Három katonai összeírás a Rákóczi-szabadságharcból. In: Bács-Kiskun megye múltjából II. 298.

⁴² Uo. 300.

1689-ben kinn a pusztán rendelkezett volna még marhákkal, lovakkal, miközben otthon egyetlen igavonó állata, egyetlen tehene sem volt, hisz onnan könnyűszerrel pótolhatta volna a földjei megműveléséhez nélkülözhetetlen igavonókat.⁴³ Fruttus Mártonnak 1682-ben 80 vadszáma volt, 1689-ben csak 3 ökröt és egy tehenet találtak nála az összeírók. Ha a pusztákon lett volna az állatok nagyobb része, melyekért nem kellett adózni, ezen szűk esztendőben azok számát ritkította volna meg.⁴⁴

Tehát a fentiek alapján indokolatlannak tarthatunk minden olyan feltevést vagy állítást, hogy a pusztákon lévő állatok száma nem tükröződött a helyi adószedők nyilvántartásaiban, hogy a civis városok jószágállománya lényegesen nagyobb lett volna, mint amekkora az adónyilvántartások alapján feltételezhető.

Miközben korrigáljuk e civis városok gazdagságáról indokolatlanul felnagyított számokat, nem szabad az 1689-ben meglévő állapotokat sem visszavetitenünk az 1683 előtti évtizedekre. Az összeírás adatai alapján csak akkor tudunk következtetni reálisan ezen időszakra, ha a vagyonok csökkenésének arányait több mutató segítségével megvilágítjuk.

A Kőrösről alkotott kép realitását növelheti, ha a Kecskeméten meglévő, néhány szempontból a Kőrösről ismerteknél összetettebb és bővebben dokumentálható állapotokat, változásokat is figyelembe vesszük, a két szomszédos város viszonyait összehasonlítjuk.

Kecskemét adózóinak száma a felszabadító háború megkezdése előtt 1682-ben 1135 volt. Kőrösön ebben az évben 622 adózót vettek nyilvántartásba. Tehát a két város adózóinak az aránya a felszabadító háborúk megindítása előtt csaknem 2:1. 1688-89-re ez az arány számottevően módosult a kényszerű migráció hatására. Kecskeméten 1688-ban 978 adózót vettek nyilvántartásba, míg Kőrösön 1689-ben az összeírás során 774 adózóval számolhatunk. A hódoltság évtizedeiben tehát valószínűnek vehetjük, hogy Kecskeméten közel kétszerannyi adózó és ember élt, mint a szomszédos városban.

A vadszámra vonatkozó korábban idézett adatok is jelzik, hogy Kecskeméten a mindenekelőtt nagyállatokra kivetett adó többszöröse volt a kőrösinek. A két városon belül végbement elszegényedés mértékének és folyamatának érzékeltetése érdekében célszerű egy rövid összehasonlítást tennünk. (L. a XI—XII. táblázatot).

Ezen összesítés a két város között meglévő néhány igen figyelemre méltó különbségre világít rá. Kecskeméten a vadszámmal nem rendelkezők a lakosság hatodát alkották, míg Kőrösön már a háború előtt annak csaknem a felét. Ez részben azt érzékelteti, hogy itt az ezen adónemmel megterhelhető vagyon szinte egésze csupán a lakosság felének a kezében volt. Ugyancsak szembetűnő, hogy az 50-nél nagyobb vadszámmal rendelkező adózók száma között is igen nagy az eltérés. Kecskeméten 115, Kőrösön csak 22 az e tekintetben igazán tehető, vagyonos gazdák száma, akik az előző városban a lakosság 10,1%-át, az utóbbinál pedig csak 3,5%-át képezik. Ha az

⁴³ PmL V. 208/a 1687. 248.

⁴⁴ Uo. 241.

XI. táblázat

A vadszám alakulása Kecskeméten és Nagykőrösön az 1680-as években

hely	év	0	1—5	6—10	11—50	51—100	101—200	201—	Összesen
		vadszámmal rendelkező adózók száma							
Kecskemét	1682	197	330	133	360	66	24	25	1135
	1688	201	462	137	159	12	6	1	978
Nagykőrös	1682	298	152	70	80	10	6	6	622
	1687	648	161	38	28	—	—	—	875

XII. táblázat

Az egyes csoportok %-os megoszlása

hely	év	0	1—5	6—10	11—50	51—100	101—200	201—	Összesen
		vadszámmal rendelkező adózók száma							
Kecskemét	1682	17,3	29,0	11,7	31,7	5,8	2,1	2,2	100
	1688	20,5	47,2	14,0	16,2	1,2	0,6	0,1	100
Nagykőrös	1682	47,9	24,4	11,2	12,8	1,6	0,96	0,96	100
	1687	74,0	18,4	4,3	3,2	—	—	—	100

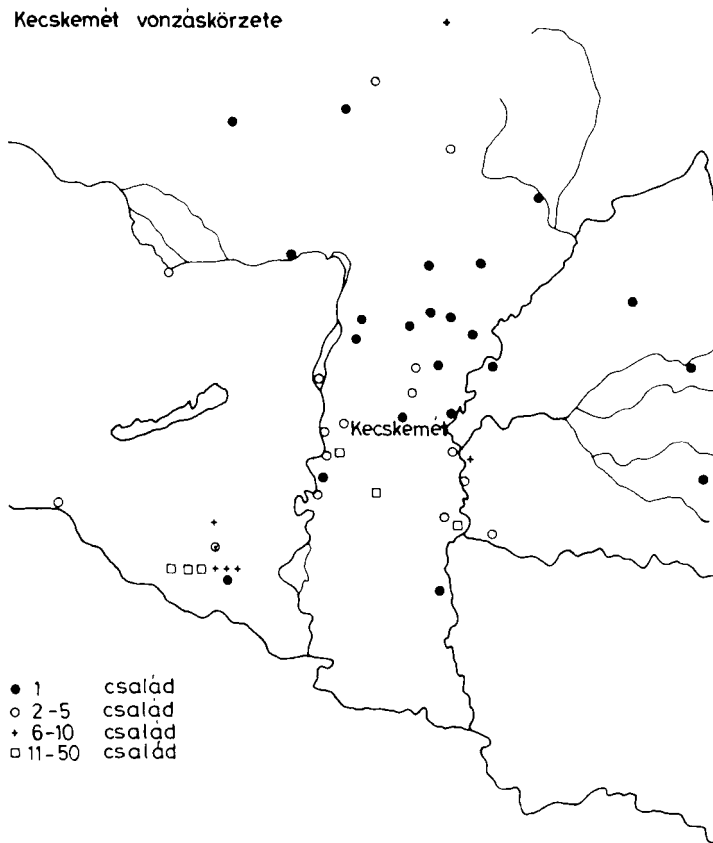
átlagolt vadszám nagyságát vetjük össze, az eltérés hasonló arányú: Kecskeméten 30958, Kőrösön 9427 a felvetett vadszám. Már ezen adatok birtokában is megfogalmazhatjuk azt a feltevést, hogy Kecskeméten az állattartás szélesebb körű lehetett, mint Kőrösön.

A háborúk hatására történt elszegényedés e téren a korábbi különbségeket felfokozta. Ez részben azzal magyarázható, hogy az egyes városokra a különféle adókat nem teljesen a tényleges teherbíró képességük alapján vetették ki, főként pedig azzal, hogy Kecskemét nagyságrendi különbsége révén jobban meg tudta védeni lakosságát és állatállományát a különféle sarcolásokkal szemben, mint kisebb szomszédai. Ezek hatására az elszegényedés e téren Kőrösön súlyosabb formában jelentkezett, mint Kecskeméten. Ott az adózók háromnegyede, emitt „csak” ötöde került a teljes nyomor szélére. Kecskeméten a lakosság harmada még elfogadható vagyoni körülmények között maradt, míg Kőrösön ez csak a lakosság 7,5%-áról mondható el.

Célszerű e két város leggazdagabb adózói vadszámának alakulását is bemutatni, amely ugyancsak illusztrálja a két városban tapasztalható elszegényedés mértékét (I. a XIII—XIV. táblázatot).

Bár mindkét városban belül elég szélsőséges a vagyoni megoszlás, az igazán nagy vadszámmal, ezzel a sajátos adóalappal erősen eltérő arányban rendelkeznek a civisek

Kecskemét vonzáskörzete

az egyes városokban. Nagykőrösön az 50 vagy annál nagyobb vadszámmal rendelkezők is kevesebben vannak (22 fő), mint az igazán gazdagnak mondható 200 vagy annál nagyobb vadszámmal rendelkező kecskemétiak (25 fő). Még feltűnőbb az ilyen jellegű nagyvagyonok eltérő arányszáma, ha még magasabb szinten tesszük meg az összehasonlítást. Ezen városokban már igen nagy vagyonnak számító 400 vadszám egyetlen kőrösi adófizetőnél sem lelhető fel, míg Kecskeméten hatan rendelkeznek ekkora adóalappal, és a rendkívül nagy vagyonnak minősülő 800 vadszám is négy adózónak volt birtokában. Tehát 1682-ben is már igen erős eltérés tapasztalható a két város lakosainak vagyoni strukturálódásában, mindenekelőtt a vadszám, vagy más szóval a marhaszám által jelzett adóalap nagyságát illetően.

A kecskeméti adókönyvek adatai azt bizonyítják, hogy a város adózóinak „vadszáma” 1686-ban volt a legalacsonyabb, a sarcolások, az adóztatás ekkor éreztette leginkább hatását. A következő években ezen adóalap bizonyos mérvű emelkedését tapasztalhatjuk. Ugyancsak ezt érzékelteti Kőrös legmódosabb gazdáinak vadszámáról készített összeállításunk is. Ezek az adatsorok mindennél meggyőzőbben bizonyítják, hogy a szertelen adóztatás, a gyakori sarcolások, a közbiztonság szinte teljes hiánya a mezővárosok leggazdagabb csoportjait is igen

XIII. táblázat
Kecskemét legmódosabb gazdái az 1680-as években

név	vadszámuk	
	1682-ben	1688-ban
Balog István	205	22,5
Biró György	304	16
Biró János	252	62
Csuka Miklósné	317	—
Deák Pál	800	200
Dékány György	350	48
Hajagos György	219	—
Hegedüs István	400	33
Illyés István	250	64
Kalocsa István	800	150
Kamarás Ambrus	800	40
Kis Mihály	314	—
Körös János	230	—
Nagy István	284	60
Nagy Márton	229	34,5
Oláh István	386	80
Patai András	800	118
Sárközi István	250	19
Sárközi Pál	243	23
Szabó István	244	84,5
Szeles György	210	32
Szentkirályi Pál	201	24
Szivós János	328	25,5
Tóth György	283	—
Varga István	510	72

erőteljesen sújtották. Figyelemre méltó, hogy hatalmas vagyonok néhány év alatt töredékükre zsugorodtak, egykoron igen gazdag familiák süllyedtek jóval szegényebb rétegekbe.

Az ingó vagyon terén történt elszegényedés eltérő mértékét érzékelteti az is, hogy Kecskeméten 1688-ban az egykori 25 leggazdagabb adózó közül húszan rendelkeztek még mindig legalább 15 vadszámmal, míg Nagykőrösön a 22 leggazdagabb közül csak ötnél lelhető fel 15-nél nagyobb és újabb négyenél 12—15 közötti vadszám. A szóródást, a két városon belül az ingó vagyon közötti különbségek eltérő arányának változásait mutatja az is, hogy Kőrösön 30-nál nagyobb vadszámmal csak egyetlen gazda rendelkezett, míg Kecskeméten 14. Ott ilyen jellegű igazán jelentős vagyonnal senki nem bírt, Kecskeméten pedig feltűcatnyi gazda még mindig igen komoly vagyon felett rendelkezett.⁴⁵

⁴⁵ Természetesen el kell tekintenünk azoktól a gazdáktól, akik minden bizonnyal meghaltak, nevük nem volt fellelhető, csak rokonaik, hozzátartozóik neve van feltüntetve.

XIV. táblázat
Nagykőrös legmódosabb gazdái az 1680-as években

név	vadszám		állataik száma az 1689-es összeírásban	
	1682-ben	1688-ban	nagy állat	juh
Beretvás István	300	14	22	150
Bokoriné	142	—	—	—
Bubori Balázsne	140	14,5	20	—
Czirják Pál	105	—	25,5	—
Csatári N. János	100	—	—	—
Csete Gergely	80	—	10	—
Erdős árvái	266	—	5	—
Fruttus Gáspár	85	—	4	—
Fruttus Márton	80	—	4	—
Jó Máté Gergely	330	32	31	—
Karai Ferenc	140	17	35	—
Oláh János	230	—	—	—
Pap Pál	53	—	15	67
Sepsei István	100	13	25	—
Somodi István	72	—	4	—
Somodi János	186	—	19	—
Szabó Ferenc	134	12	—	—
Szemere Pál	163	18,5	20	—
Szivós János	290	24	47	87
Tott István	63	—	6	—
Urházi Péter	280	20	24	—
Vas Mihály	50	—	20	—

Mindezzel együtt rendkívül sokatmondó lehet, hogy a legmélyebb pontnál alig magasabb szintet jelentő 1689-es évben Nagykőrös város adózái szám szerint és rétegenként milyen és mekkora állatállománnyal rendelkeztek (l. a XV. táblázatot).

Az összeírás ezen adataival kapcsolatosan sem lehet érdemi fenntartásunk. Az ott rögzített számok elhanyagolható eltéréssel mutatják a valóságot. Ezekben a mezővárosokban az egyik legértékesebb és legjelentősebb igavonó ezen évtizedekben is a ló volt. Megfelelő összehasonlítás hiányában nem tudjuk érzékelteni, hogy más településekhez, más vidékekhez képest az itt található lovak száma nagy, vagy csekély. Azt viszont be tudjuk mutatni, hogy az egyes rétegek között milyen arányban oszlottak ezek meg. Az adófizetők negyed része sem rendelkezett lóval. A 38,5%-ot kitevő törpebirtokosok rendelkeztek a lovak 16,9%-ával, a 19,7%-ot kitevő kisbirtokosok 12,7, a 11,8%-ot kitevő középbirtokosok a 21,7, míg a lakosságnak mindössze csak 5,5%-át képező gazdag parasztok kezében volt a loállomány 48,7%-a. Ez rendkívüli előnyt jelentett számukra a gazdasági tevékenység minden területén.

XV. táblázat
Az állatállomány nagysága a porciókivetés alapján

	nincstelen	törpegazda	kisgazda	középgazda	nagygazda	Összesen
ló		32	24	41	92	189
csikó		1			4	5
szamár		2				2
ökör		65	215	349	316	945
tehén		26	68	140	131	365
tinó			3	4	12	19
sőre			2	2	3	7
növendék						
szarvasmarha		7	38	100	96	241
egyéb nem jelölt (vágómarha)		13	24	8	104	149
juh			4	159	925	1088
sértés	2	4	47	54	91	198
süldő	1	10	38	67	120	236
méhcsalád		26	15	101	65	207
kecske					9	9
bárány				25	2	27
toklyó			1			1

Ismételten hangsúlyoznunk kell, hogy ezek az arányok nem vetíthetők vissza mechanikusan az 1683 előtti évekre, mivel az adózás egyáltalán nem volt progresszívnek mondható, s így a szegényebb rétegeket relatíve jobban sújtották, így az adók kifizetése érdekében jószágaik nagyobb hányadát kellett értékesíteniük.

Merőben eltérő az igaerő megoszlása az egyes rétegek között. A legkisebb vagyonnal rendelkező, de a következő három réteget számában meghaladó törpebirtokosok az ökröknek csak 6,9%-át mondhatták sajátjuknak. A feleannyi létszámú kisbirtokosok 22,7, a középbirtokosok 36,9 és a gazdagok az ígás ökrök 34,5%-ával rendelkeztek. Tehát a törpebirtokosoktól eltekintve a megoszlás e téren sokkal kiegyensúlyozottabb.

Közel hasonló a tehének számának megoszlása az egyes rétegek között. A tehének közül is igen keveset birtokol a törpebirtokos réteg, mindössze 7,1%-ot, a kisbirtokosok 18,6%-nyi részesedése is kisebb, mint az ökrök esetében, míg a középbirtokosok és a gazdagok csaknem azonos arányban rendelkeznek fejőstehenekkel: 38,3, ill. 37%-ban.

Több mint elgondolkodtató, hogy egy kb. 5000 lakosú, nem kis mértékben állattartó mezőváros alig több mint negyedfélszáz fejőstehénnel rendelkezett. Ez azt jelentette, hogy csak minden 14 lakosra jutott egy tehén.

A kisebb háziállatoktól és a méhektől eltekintve hasonló aránytalanság lelhető fel csaknem minden állatfajnál. Különösen feltűnő ez a juhok esetében, mivel a törpebirtokosok egyáltalán nem rendelkeztek ilyen jószággal, és a kisbirtokosok

XVI. táblázat
A háziállatok nagyságrendi megoszlása az egyes rétegek között

		nincstelen	törpegazda	kisgazda	középgazda	nagygazda	Összesen
1. kisebb háziállat	1	3	10	31	21	5	70
	2—5		3	18	25	19	65
	6—10			1	5	6	12
	11-nél több					8	8
Összesen:		3	13	50	51	38	155
2. méh család	1		3	2	7	4	16
	2—5		4	6	8	6	24
	6—11		1		4	2	7
	11-nél több				1	2	3
Összesen:			8	8	20	14	50
3. juh	1—10			2	2	1	5
	11—50				1	5	6
	51-nél több				2	8	10
Összesen:				2	5	14	21
4. igavonók	1		22	32	1		55
	2—5		31	73	56	3	163
	6—10		2	1	30	26	59
	11-nél több				2	14	16
Összesen:			55	106	89	43	293
5. egyéb szarvas- marha	1		10	23	14		47
	2—5		10	39	50	16	115
	6—10		1	1	6	17	25
	11-nél több				2	6	8
Összesen:			21	63	72	39	195

kezében is csak az állomány fél százaléka volt, a középbirtokosok részesedtek 15%-ban, míg az állomány 85%-a a gazdag parasztké volt.

Nem kevésbé tanulságos annak vizsgálata, az egyes állatfélések a különféle rétegeken belül hogyan oszlottak meg, az egyes rétegek kezén lévő állatok hány gazda, hány adózó tulajdonában voltak, illetve hány gazda rendelkezett egy vagy több állattal (l. a XVIII. táblázatot). Tekintettel arra, hogy az egyes rétegeken belül sem egyenletesen oszlott meg az állatok birtoklása, szükséges ennek a rövid felvázolása is.

A kisebb háziállatokból is a nincsteleneknek csak 1,6%-a rendelkezett eggyel-eggyel. Az igen nagy számú törpegazda közül is csak 4,4%-nál letek sertést, malacot, ezek döntő többségénél is csak egyet. A kisgazdák harmadánál, a középgazdáknak alig

felénél letek kisebb háziállatot az összeírók. A vagyonosak között viszont csaknem mindegyiknél találtak kisebb háziállatot is. Tekintettel arra, hogy a húsellátást mindenekelőtt a ház körül felnevelt jószággal biztosították, a lakosság döntő többségének ebből igen szűkösen juthatott.

Egyébként a sertésenyésztés ezen a vidéken a 17. században még nem lehetett különösebben széles körű. Nemcsak az igen magas szalonnaárak utalnak erre. Kecskeméten már a felszabadító háborúk előtt, amikor egy font húst 3 dénárért adtak, egy font szalonna ára 7—8 forint között mozgott. De még 1725-ben is, amikor egy font hús ára 3 dénár volt, ugyanannyi szalonnáért 9 dénárt kértek. 1546-ban a körösi sertésadó csak kétszerese volt a méz után fizetett szolgáltatásnak, mindössze 100 akcse, mikor a báránytizedük 1350 akcse lett.⁴⁶

A méhtartás igen régi múltra tekint e vidéken. Az 1546. évi defter szerint Körös méh-tizedként 50, 1562-ben pedig már 600 akcse adót fizetett.⁴⁷

Méhészettel a legbékésebb években sem foglalkozott minden család, de tekintettel arra, hogy igen fontos ízesítő és sokféleképpen hasznosítható anyagot nyertek a méhészkedés révén, viszonylag elterjedt lehetett. Mindenesetre e tekintetben is igen erős szóródás mutatkozik az egyes rétegek között. A törpegazdák 2,6, a ksigazdák 5,2, a középgazdák 21,7 és a nagygazdák 32,6%-a rendelkezett méhekkel. E téren nincs olyan feltűnő szóródás az egy, illetve több méhcsaláddal rendelkezők között rétegenként, mint az egyéb állatokkal kapcsolatosan.

Rendkívül feltűnő viszont a juhokkal rendelkezők számának megoszlása az egyes társadalmi rétegeken belül. A nincsteleneknél és a törpebirtokosoknál egyetlenegy sem tüntettek fel. Pedig a süldők számbavétele más rétegeknél, az egy-egy sertés és juh meglétének a rögzítése is jelzi, hogy nem a viszonylag kis érték fölött hunytak szemet az összeírók. A ksigazdák mindössze 1,3%-a rendelkezett juhhal, összesen négygel. Ugyancsak igen alacsony a középgazdák között az ún. juhos gazdák számaránya: 5,4%. Egyedül a nagygazdák közötti arány látszik a nagy sarcolások előtti állapotokat megközelíteni, bár minden bizonnyal akkor még jóval nagyobb állománnyal rendelkeztek. Szélesebb körű lehetett Kecskeméten a juhtenyésztés, ahol még 1688-ban is 55 gazdától szedtek be 191 bárányt tizedként. Ott tehát a számba vett bárányok száma is közel kétszerese volt a Körösön rögzített juhok számának. De az 1546. évi körösi defterben jelzett 135, illetve az 1562-ben beadásra kerülő 250 bárány is jóval szélesebb körű juhtenyésztésre utal.⁴⁸ Az itt tapasztalható visszaesés is minden bizonnyal a háborús szolgáltatásokkal lehetett összefüggésben.

A többször is emlegetett nagyarányú elszegényedés kétségtelen ténye ellenére azt tapasztaljuk, hogy részben az igavonók számszerű megoszlása az egyes rétegek között, részben az igavonókkal rendelkező gazdák, adózók aránya az egyes rétegeken belül

⁴⁶ Dr. Káldy-Nagy Gyula: *Kanuni devri Budin tharir defteri (1546—1562)* Ankara, 1971. 297.

⁴⁷ Uo. 297—300.

⁴⁸ Uo.

kisebb szélsőségeket mutat, mint a jóval csekélyebb értékű egyéb háziállatok esetében. A törpegazdák 18,5, a kisgazdák 69,3, a középgazdák 96,7, a nagygazdák pedig 100%-ban rendelkeznek ezzel az igen fontos vagyonnal, termelést segítő energiaforrással. Miközben azt rögzíthetjük, hogy sertéssel csak az adózók 20, méhekkal csak 6,4, juhokkal pedig csak 2,7%-a rendelkezett, a nyilvántartásban levők 37,8%-ának volt igavonója.

Közel sem ilyen arányos, de a kisebb háziállatokhoz viszonyítva arányosabb az egyéb nagyállat (tehén, tinó, vágómarha) megoszlása az egyes rétegek gazdálkodói között. A törpebirtokosok 7, a kisbirtokosok 34,6, a középbirtokosok 78,3 és a gazdag parasztok 97,7%-a rendelkezett ilyen jószággal. Az egykori szélsőségek olyan formában mérséklődtek, hogy az a nincstelenség irányába tolódott el: a nagyállattal nem rendelkezők száma erősen megnőtt, ugyanakkor az egykori önálló gulyák, nyájak száma, nagysága erősen lecsökkent. A 2—5 nem igavonónak számító számosállattal csak a gazdák 14,9%-a rendelkezett, 6—10 állattal csak 3,3, 11-nél többet pedig mindössze 1%-uk mondhatott sajátjának.

Az 1689. évi körösi összeírás nem tartalmaz adatokat a növénytermesztés célját szolgáló területek birtoklásáról, ami a növénytermesztésnek az állattartással szembeni kisebb súlyára is utal. Az adókulcs ismeretének hiányában egyértelműen nem tudjuk eldönteni, hogy a szőlőn és a kerten kívül mely ingatlanokat milyen arányban vontak be adóztatásra. Az közsímet, hogy Kőrösön régtől fogva folyt számottevő növénytermesztés is, de az egyes növényi kultúrák elterjedtségéről, a növénytermesztésben részt vevők arányairól, illetve a terméseredményekről igen keveset, avagy semmit sem tudunk.

Tekintettel arra, hogy részben az egyes évek termései, részben a különféle ingatlanok birtoklása számottevően befolyásolta a város lakóinak vagyoni rétegződését, életkörülményeit, ezen terület figyelmen kívül hagyásával csak csonka képet lehet az itt lakók életkörülményeiről alkotni. Ezért látszik célszerűnek, hogy az összeírás évében rögzült dézsmajegyzék alapján felvillantsuk a Kőrösön kialakult viszonyokat.

Az 1689. évi dézsmalajstrom nagy pontossággal követi az összeírás beosztását, sőt alig akad eltérés a nevek felsorolása, a nyilvántartásba vétel sorrendje között is.⁴⁹ Így nem jelenthetett különösebb nehézséget az adózásra, illetve a dézsmálásra kötelezettek azonosítása. Még a leggyakoribb családnevek esetén is biztos tájékozódási alapot jelentett a névsorban való elhelyezkedés, pontosabban az a tény, hogy ugyanolyan rendszer alapján vették nyilvántartásba az egyes személyeket mindkét esetben. Igen ritkán fordul elő még az is, hogy azonos családnév mellett eltérő

⁴⁹ PmL V. 208/c 1689. 62—158. A dézsmajegyzék bevezető sorai: „Anno 1689. die 25 Julii. Készítet ezen regestrum Buda Péter és Gál János uraimék bíróságokra. Az minden nével nevezendő dézsmák iránt hoc modo sequenti.”

személynév jelenik meg, azaz elhalálozások, a vagyoni családtagok közötti szétosztása nem zavarja a korábbihoz hasonló feldolgozást.

Összesítéseink során számba vettünk minden itt fellelhető növényfajtat. E tekintetben is célszerűnek tartottuk, hogy a korábban alkalmazott vagyoni rétegződés alapján csoportosítsuk a dézsmálásra kötelezetteket. Ez az eljárás nemcsak a növénytermesztés révén nyújt újabb kitekintést a társadalom különböző területeire, hanem lehetővé teszi azt is, hogy az állatállomány és a különféle ingatlanok kapcsolódását, ezek együttes jelentkezését is érzékeltetni tudjuk, s ezáltal a város lakóinak vagyoni rétegződéséről, életkörülményeiről, gazdálkodásáról pontosabb képet rajzolhatunk.

A dézsmalajstrom alapján a szőlő és a szántóföldi (részben a kert-) gazdálkodás eredményeiről kapunk többirányú tájékoztatást. Mivel a dézsmajegyzék adatait használjuk, egyrészt itt is tekintettel kell lennünk bizonyos mérvű letagadásra, másrészt figyelembe kell vennünk azt, hogy több esetben eltekinthettek a nyilvántartásba vételtől, ha a terület, illetve a termés egy meghatározott szintet nem ért el. Ezért a felhasznált adatok itt is egyfajta minimumnak vehetők, amelyeknél a valóságos terméseredmények minden bizonnyal valamivel nagyobbak voltak. Ugyancsak tekintettel kell lennünk arra is, hogy a felsoroltaknál lényegesen több növényi kultúrát termesztettek Kőrösön, melyek után viszont nem kellett dézsmát fizetni, így ezek elterjedtségéről, terméshozamáról e jegyzék nem nyújt tájékoztatást. Nem felesleges utalnunk arra sem, hogy egyetlen év dézsmáinak adatait rögzítették a feldolgozás alapjául szolgáló jegyzékben. Más években a terméseredmények lehettek ettől számottevően eltérőek is. Az viszont bizonyosnak látszik, hogy a legfontosabb növények termesztőinek száma, az egyes rétegeken belüli aránya az előtte és az utána lévő években lényegében keveset változhatott, azaz kisebb eltérésekkel megbízhatóbb adatokat szolgáltat a körösi növénytermesztésről, mint az összeírás nyújtott az állatállományról. Így a két forrás együttes feldolgozása segíti a végletek tompítását.

Miként már utaltunk rá, Kőrös növénytermesztésén belül a szőlőre és a szántóföldi növényekre vonatkozó adatokkal rendelkezünk. Feldolgozásunkból tehát kimaradtak a gyümölcs- és a zöldségkultúrák.

A feldolgozás során számba vettük az egyes rétegeken belül a különféle dézsmára kötelezettek számát, a dézsmát ténylegesen befizetők számát és a beadott termés mennyiségét (l. a XVII. táblázatot).

A szőlőtermesztés terén az első és legfontosabb megfigyelésünk az lehet, hogy Kőrösön meglepően sokan birtokoltak szőlőt és néhányan felesbérletet is. Valamilyen szőlőtulajdonnal rendelkezett 458 adózó, az összesnek 58,4%-a, illetve 25-en felesbérlők voltak. Igaz, ezek csaknem felének más ingatlana nem is volt. A szőlőművelés ilyen széles körű elterjedtségét nyilván az tette lehetővé, hogy az ehhez szükséges kisebb terület megművelése komolyabb igaerő hiányában is megoldható. A borfogyasztással kapcsolatos széles körű igényen túl inspirálta a termelésbe való bekapcsolódást az is, hogy az igazi értéket nem a földterület, a homoktalaj képezte, hanem a belefektetett munka, a termőképés szőlő formájában. Tehát a szőlőtermelés

XVII. táblázat

A növénytermesztés megoszlása az egyes rétegek között a kifizetett dézsma nagysága alapján

		törpe gazda	kisgazda	közép- gazda	nagygazda	Összesen
must	a kötelezettek száma	231	116	76	35	458
	a dézsmát fizetők száma	190	106	70	29	395
	a dézsma nagysága köbölben	1545	1376	988	458	4394
	a dézsma alá vett termés hl-ben	1313	1170	840	412	3735
tavaszi búza	a kötelezettek száma	20	51	58	27	155
	a befizetők száma	15	47	56	26	144
	a dézsma nagysága negyedben	18	87,5	150	142	397,5
	a dézsma alá vett termés q-ban	70	340	585	554	1149
őszi búza	a kötelezettek száma	70	94	73	32	269
	a befizetők száma	56	83	71	32	242
	a dézsma nagysága negyedben	123,5	338,5	557	529	1548
	a dézsma alá vett termés q-ban	482	1320	2172	2063	6037
árpa	a kötelezettek száma	21	65	66	29	181
	a befizetők száma	17	58	66	29	170
	a dézsma nagysága negyedben	26,5	137,5	288,5	267,5	720
	a dézsma alá vett termés q-ban	90,1	467,5	980,9	909,5	2448
zab	a kötelezettek száma	3	8	26	19	56
	a befizetők száma	3	6	25	19	53
	a dézsma nagysága negyedben	2	9	70	166,5	247,5
	a dézsma alá vett termés q-ban	4,5	20,5	157,5	374,6	556,8
köles	a kötelezettek száma	45	63	62	22	192
	a befizetők száma	33	51	52	19	155
	a dézsma nagysága negyedben	69,5	172	258	139,5	639,5
tönköly	a kötelezettek száma				1	1
	a befizetők száma				1	1
	a dézsma nagysága negyedben				1,5	1,5
cirok	a kötelezettek száma		4	9	5	18
	a befizetők száma			4		4
	a dézsma nagysága negyedben			5,5		5,5
lencse	a kötelezettek száma		1	5	3	9
	a befizetők száma			1		1
	a dézsma nagysága negyedben			0,5		0,5
borsó	a kötelezettek száma			1	1	2
	a befizetők száma				1	1
	a dézsma nagysága negyedben				2	2

minden más foglalkozásnál általánosabb volt, a tulajdonviszonyok e tekintetben a leginkább demokratikusnak mondhatók. A nincsteleneken kívül valamennyi réteg több mint 3/4-e rendelkezett szőlővel: a törpegazdák 77,5, a ksigazdák 75,8, a középgazdák 82,6 és a nagygazdák 81,4%-a birtokolt kisebb vagy nagyobb, egy vagy több szőlőt. Sajnos sem az összeírás, sem a dézsmajegyzék adatai alapján nem lehet következtetni az egyes szőlőbirtokok nagyságára. Annál egyértelműbben lehet viszont követni a terméshozamot, melyen belül már számottevő szóródás tapasztalható az egyes rétegek egy adózójára jutó átlagában. Egy-egy törpegazdának a kezén lévő szőlő feleakkora termést sem eredményezett, mint a nagygazdáké. Ez a különbség minden bizonnyal nem annyira a termőföld minőségi különbségéből, mint inkább annak eltérő nagyságából eredhetett. Ebből adódott, hogy a szőlőtermelők 50,4%-át alkotó törpegazdák a mustnak csak 35,2%-át, a ksigazdák, akik a termelők 25,3%-át képezték, a termés 31,3%-át, a középgazdák, akik a termelők 16,6%-át alkották, termelték meg a must 22,5%-át, míg a nagygazdák, akik a termelők között csak 7,6%-ban voltak, a termékmennyiség 11%-át produkálták. A kétségtelenül meglévő különbségek pontos rögzítése mellett is hangsúlyoznunk kell viszont, hogy ezek ellenére a szélső értékek közötti különbségek itt minimálisak.

A must-, illetve a bordézsmá nagyságát a jegyzék köbölben, igen ritkán iccében adja meg. A köböl nagyságaként a budai köblöt célszerű figyelembe venni. Semmi sem teszi valószínűvé, hogy más vidéken meghonosodott köbölben számoltak volna. Ennek mennyisége minimális kerekítéssel 8,5 liter. Így tehát az 1689-ben 43 940 köbölt elérő musttermés 373 500 liternek felelt meg. Ez a meglepően nagy termés minden bizonnyal bőven fedezte a kőrösi igényeket, sőt, miként a kecskeméti feljegyzéséből tudjuk, gyakran szállítottak a szomszéd településekbe is.

A szántóföldi növények közül kilenc fordul elő a dézsmajegyzékekben. Közülük azonban csak ötről mondható el, hogy széles körben elterjedt: a tavaszi búza és az őszi búza, az árpa, a zab és a köles. Csak ritkán fordul elő dézsmálásra érdemes mennyiségben a cirok és a lencse termelése, míg a tönköly és a borsó nagyobb arányú termesztése kivételesnek mondható.

A tavaszi búza termelésével kevés esettől eltekintve ugyanazok foglalkoztak, akik őszi búzát is termeltek. A kettő közötti 1:4 arány is érzékelteti, hogy a termelésben elfoglalt súlya lényegesen kisebb volt. Csak minden ötödik adózó volt ezen dézsmá fizetésére kötelezve, mivel pedig nagyjából részben takarmányozásra használták, a szegényebb rétegek között aránytalanul ritkán lelhető fel. A 397,5 negyed nagyságú termés 198 750 liternek felelt meg.⁵⁰

Mivel a búza hektolitersúlya 78 kg, a Kőrösön dézsmálásra került tavaszi búza termésének nagysága minimum 1149 mázsát ért el.⁵¹

⁵⁰ A negyed a hódoltság alatt e vidéken használt fertály 1/4-ét jelentette, ez kb. 45—50 l-rel volt egyenlő. Egy negyed két vékával volt egyenlő. Bővebben l. a Gabonaürmértékek használata Kecskeméten a 17—18. században. Kézirat.

⁵¹ Mezőgazdasági lexikon II. kiadás Bp. 1982. I. 210.

A kőrösi lakosok élelmezésében és árucseréjében is kiemelkedő helye volt az őszi búzának. Az adózók több mint harmada termelt kisebb-nagyobb mennyiségben búzát, pontosabban fizetett utána dézsmát. Az egyes rétegeken belül a törpegazdáktól eltekintve igen kiegyensúlyozott a termelők aránya. A legszegényebb, és egyben a legcsekélyebb igával rendelkező rétegen belül csak 23,5%, a kisgazdák között viszont már 61,4%, a középgazdák között 79,3, a nagygazdák között 74,4% volt ezen dézsma fizetésére kötelezve. A ténylegesen megtermelt mennyiség megoszlása ennél lényegesen szélsőségesebb. A legszegényebbek között volt a búzatermelő gazdák 26%-a, ők állították elő a termés 8%-át, a 34,9%-ban képviselt kisbirtokosok a búza 21,8%-át. E két réteg tehát valószínűleg saját szükségletét sem tudta mindig fedezni. A 27,1%-ban képviselt középbirtokosoknak a termés 36%-a, míg a 11,9%-ban fellelhető gazdag parasztnak a termés 34,2%-a jutott. Ezen két utóbbi csoport lehetett az, amely számottevő felesleget tudott értékesíteni.

Az őszi búza termése 1689-ben a 15 480 negyed alapján 774 000 liter körül volt, ami 6037 mázsával egyenlő.

A két alapvetően takarmánynövény, az árpa és a zab termelésével foglalkozók száma igen nagy különbségeket mutat mind a kenyérgabonához, mind egymáshoz viszonyítva az egyes rétegeken belül. A törpegazdák közül árpát 11,6%, zabot viszont csak 1% termelt. A kisgazdák közül árpát 42,5%, zabot viszont csak 5,2% termelt. A középgazdáknál már lényegesen kisebb e téren az eltérés, az előbbi 71,7, az utóbbit 28,3% termelte. Még kisebb a termelők számszerű eltérése a nagygazdáknál: árpa után 67,4%, zab után 44,1% adott dézsmát. Ezek az eltérések okozták, hogy míg az adózók egészének 23,4%-a termelt árpát, zabot csak 7,2%. A nagyfokú különbséget részben a termőtalaj adottságával, főként pedig a lóállomány megoszlásával lehet elsődlegesen magyarázni. Egészében egyik növény terméshozamát sem szabad lebecsülni. Az árpa termése közel feleakkora volt, mint az őszi búzáé: 7200 negyed, ami 36 000 liternek felel meg. Ez a mennyiség a zabbal együtt, melynek termése: 2475 negyed, igen jelentős jószágállomány takarmányozására lehetett elegendő.⁵²

A dézsmajegyzék alapján az őszi búza után a legelterjedtebb és a legnagyobb hozamot biztosító növény a köles volt.⁵³ Ezen, ma már e tájegységen alig ismert gabonaféle még a csaknem közelmúltnak számító évtizedekben is viszonylag gyakori volt e vidéken. Igénytelensége, viszonylagos kiegyensúlyozott terméshozama tette lehetővé, hogy a 17. század végén is ennyire népszerű volt. Az adózók csaknem egy negyede volt köles-dézsma fizetésére kötelezve. A valamennyi rétegen belüli népszerűségét jelzi, hogy a nagygazdák 44,2%-a, a középgazdák pedig 67,4%-a termelt kölest. A termésmennyiség 21,8, illetve 40,3%-át aratták. A kisgazdáknak 41,2%-a, a törpegazdáknak pedig 15,1%-a termelte e növényt. A teljes hozam is igen figyelemre méltó: a 6395 negyed 319 750 literrel egyenlő. E hatalmas mennyiség egyrészt azt érzékelteti, hogy a lakosság mindennapos élelmezésében igen fontos helyet

⁵² Az árpa hektolitersúlya 65—72 kg között van, a zabé 45 kg. Uo. I. 102., ill. II. 867.

⁵³ A köles hektolitersúlya: 70 kg. Uo. I. 853.

kapott, másrészt ugyancsak azt dokumentálja, hogy a jobb módú gazdák áruinak, értékeinek tetemes hányadát alkotta ez a gabonaféle.

Amikor azt vizsgáljuk, milyen súlya volt a növénytermesztésnek Nagykőrös gazdasági életén belül, érdemes röviden áttekinteni azt is, hogy a dézsmálás alá eső növényeket milyen gyakorisággal termesztették, milyen volt azok „szóródása” az egyes rétegeken belül (l. a XVIII. táblázatot).

XVIII. táblázat

A dézsmálás alá eső termények termelésének megoszlása az egyes rétegeken belül

	törpegazda	kisgazda	középgazda	nagygazda	Összesen
1	162	41	8	5	216
2	48	18	3	4	73
3	28	27	10	5	70
4	8	25	15	2	50
5	3	25	30	11	69
6		5	13	6	24
7		2	2	6	10
8			2	1	3
9			1		1
Összesen	249	143	84	40	516

termék után fizetett dézsmát

Az első és egyik legfontosabb megállapításunk az lehet, hogy a növénytermesztés, amely az adózók 63,5%-át érintette, széles körben végzett tevékenység volt Kőrösön. Ha pedig eltekintünk a 188 teljesen nincstelentől, kiknek nagyobb része minden bizonnyal a háborúk során vetődött Kőrösre, hiszen 1682-ben az adózók száma csak 622 volt, azt tapasztaljuk, hogy a minimális, az éppen hogy csak megadóztatható ingósággal, vagy ingatlanal rendelkezők 85,6%-a vett részt a növénytermesztésben. Ez azt jelentette, hogy ez a foglalkozási ág gyakorlatilag általános volt a mezővárosban, bár mértékében, összetettségében erősen eltérő lehetett az egyes rétegek között. A dézsmálásra kötelezetteknek 47,6%-a, tehát csaknem fele a törpegazdák közül került ki. Ennek a szegény rétegnek is négyötöde, tehát igen nagy hányada végzett növénytermesztést. Tekintettel arra, hogy ők igen szerény mértékben részesedtek az állatállományból, azt mondhatjuk, hogy a vállalt bér munkán túl elsődlegesen ez az alapvetően csekély arányú növénytermesztés biztosította számukra a szűkös megélhetést. A többi rétegnél a növénytermesztésben való részesedés: 90,9; 91,2, illetve 93%-os volt, így ha nem is maradéktalanul, de gyakorlatilag csaknem teljesen részesedtek a növénytermesztés lehetőségeiből, hasznából.

A különféle növények együttes termesztése fokozottabb differenciálódást jelez az egyes csoportok között. A csak egyetlen növényt termesztők háromnegyede került

ki a törpegazdák közül. Ezek döntő többségben szőlőt termesztettek. Az egyetlen növény után dézsmát fizetők aránya a termelők egészén belül meglehetősen magas: 41,4%. Ugyanakkor ki kell emelnünk, hogy a gazdák többsége 2—5 növény számottevő mértékű termesztését vállalta. Ezeken belül az összes termelőt tekintve a megoszlás elég arányos. Öt vagy annál több növényt jelentősebb arányban viszont csak a két leggazdagabb réteg termelt: a középgazdák 52,1, a nagygazdák 55,8%-a. A másik két rétegen belül ezek csak 1, illetve 20,9%-ot képeztek.

Végezetül egyáltalán nem felesleges utalnunk arra, hogy a háborús viszonyok nemcsak az állattartást, állattenyésztést nehezítették, hanem hátráltatták a növénytermesztést is. A létbizonytalanság eleve csökkentette a termelési kedvet. A különféle sarcolások, terménybefizetések nem ritkán a vetőmagot is érintették, és ezáltal a következő évi termést erősen befolyásolták. Nem elhanyagolható az igaerő számszerű csökkenése, illetve ennek különféle területeken történő katonai igénybevétele sem. Tehát, ha nem is olyan drasztikus mértékben, mint az állattartás terén, itt is a korábbi évtizedeknél valamivel kisebb eredményekkel kell számolnunk. Ezen megszorítások figyelembe vételével is azt rögzíthetjük, összesítéseink minden kétséget kizáróvá teszik, hogy Kőrösön a 17. század második felében is nagy arányt, igen fontos helyet kapott a lakosság foglalkozásában a növénytermesztés.

Gazdasági rétegződés

Miként utaltunk már korábban is rá, hódoltsági mezővárosaink társadalmi fejlődése sem volt független a környező területek gazdasági és politikai viszonyaitól, egyértelműen hatottak azok a tényezők, amelyek az általános magyar, illetve közép-európai fejlődés meghatározói voltak. A hódoltság különleges körülményei érthetően néhány területen a magyarországi fejlődéstől eltérő tulajdonságok kialakulását eredményezték. Ezek közül az egyik leginkább szembevetendő vonás, hogy a mezővárosok földesurai nem a hódoltságban, hanem a királyi területeken éltek. A helyi nemesség semmiféle kiváltsággal nem rendelkezett, feudális földtulajdona nem volt. Éppen úgy kénytelenek voltak tudomásul venni a török állami kizsákmányolást, mint a város jobbágylakossága, kötelezve voltak hozzájárulni a magyar állami adózáshoz, és vállalniuk kellett a rájuk eső részt a földesurak számára fizetett taxából is, továbbá nem mentesültek az egyházi tized alól sem. Éppen ezért az 1689-es összeírás is kiterjedt valamennyi körösi armalista nemesre, és a vagyonbecslés után éppen olyan mértékben járultak hozzá a város porcióadó-jához, mint bármely más körösi polgár. A 16—17. században megerősödött árutermelés és pénzgazdálkodás a sajátos politikai és közigazgatási körülmények hatására a szabadparaszti fejlődés és az erőteljesebb vagyoni rétegződés számára nyitott lehetőséget. A nincstelenek köre nőtt az örökösödési rendszer következtében is. Több mint száz esztendő fejlődés révén a nincstelenek viszonylag széles köre alakult ki. Ez a társadalmi réteg részben a napszámosok, részben a cselédek számát gyarapította évtizedeken át.

Tekintettel arra, hogy az elemzésre került összeírás kimondottan az adóztatás céljait szolgálta, ennek érdekében a lakosság teherbíró képességének feltárását segítette elő elsődlegesen, a társadalmi rétegződésre vonatkozóan kevesebb és nem elég következetesen összegyűjtött adatot tartalmaz. Tekintettel arra, hogy a cselédek számára más korabeli forrásunk még ilyen részletességgel sem tér ki, célszerű a fellelhető adatokat számba venni, a belőlük levonható következtetéseket megfogalmazni (l. a XIX., ill. a XX. táblázatot).

XIX. táblázat

A cselédek és szolgálók száma Gerecze Péter járásában

		kisgazda	középgazda	nagygazda	Összesen
1	cseléddel rendelkezik	4	9	2	15
2			1	2	3
3				5	5
5				1	1
idegen munkát folyamatosan alkalmazók száma összesen		4	10	10	24
a cselédek, béresek száma		4	10	19	33
a szolgálók száma			1	7	8
a bér munkát vállalók száma		4	11	26	41

XX. táblázat

*A cselédek és szolgálók valószínű száma az egész városban
(Gerecze Péter járásában lévő adatok alapján)*

		kisgazda	középgazda	nagygazda	Összesen
1	cseléddel rendelkezik	16	36	8	60
2			4	8	12
3				20	20
5				4	4
idegen munkát folyamatosan alkalmazók száma összesen		16	40	40	96
a cselédek, béresek száma		16	40	76	132
a szolgálók száma			4	28	32
egész évre lekötött bér munkát vállalók száma		16	44	104	164

A cselédekre vonatkozóan történt feljegyzések között tizedenként igen nagy eltérések vannak. Lényegében csak Gerecze Péter járásának két tizedében látszik viszonylag következetesnek a számbavételük. De a járáson belül lévő két tized nyilvántartásában is számottevő különbség látszik.

Mivel a járás lakosai gyakorlatilag a város lakóinak negyedrészt alkották, ebből az arányból kiindulva már viszonylag pontos következtetést lehet levonni a település egészére. A többi tized esetleges ezirányú feljegyzéseit a következtelen összeírás miatt célszerű figyelmen kívül hagyni, ha el kívánjuk kerülni a teljes bizonytalanságot. Közéleti megfigyelés arról győzhet meg bennünket, hogy a két tizeden belüli összeírás között is jelentős eltérés mutatkozik. Éppen ezért a megnyugtatóbb eredmény érdekében a járás első tizedének adatait külön is feldolgoztuk. Az itt élő 77 adózó az összes adókötelezettnek pontosan tíz százalékát alkotta (I. a XXI. és a XXII. táblázatot). A két tizedre vonatkozó adatoknak együttes és külön-külön történő feldolgozása azért sem felesleges, mivel ezek távolról sem a leggazdagabb tizedek, így az adataikból nyert következtetés még mindig egy minimum-szintet jelenthet. Az összesítések, illetve a rájuk alapuló, az egész városra történő kivetítés révén a cselédek száma Nagykörösön a 17. század végén 250 körül lehetett. Ezeket a mezőgazdasági bérmunkásokat az egyes rétegek itt is erősen eltérő arányban foglalkoztatták. Nagyon figyelemre méltó, hogy néhány esetben egészen csekély adóalappal rendelkezők is, akiket a feltüntetett vagyon és a kivetett adóösszeg alapján feltétlenül a kisgazdák közé kellett sorolnunk, rendelkeztek cselédekkel, tehát rendszeresen alkalmaztak idegen bérmunkát. Érdekes, de egyáltalán nem véletlen egyezés, hogy mindkét számítás alapján a középbirtokosok 43,5%-a, tehát közel fele alkalmazott folyamatosan idegen munkaerőt. A járás második tizedében akadt négy olyan gazda is, aki két cselédet fogadott fel, ami azt jelzi, hogy ezen réteg jobbmódúbb tagjai olykor jelentősebb külső munkaerőt is igénybe vettek. A nagygazdák esetében azt látjuk, hogy az idegen munkaerő alkalmazása náluk csaknem általános volt, még az ingó vagyon jelentős csökkenése ellenére is. A két tizedben 16 jómódú gazda került nyilvántartásba. Ezek közül 10 gazdálkodó összesen 26 cselédet, szolgálót fogadott fel.

Itt sem lesz haszontalan, ha a kecskeméti állapotokkal rövid összehasonlítást végzünk. Sajnos e téren csak másfél évtizeddel későbbi időszakból rendelkezünk felhasználható adatokkal, de a Rákóczi-szabadságharc hasonló anyagi és közbiztonsági körülményeket, feltételeket teremtett, így az összehasonlítás nem alaptalan.

Kecskeméten 1704-ből maradt fenn egy összeírás, amely a város 18 tizedéből 14-re vonatkozóan tartalmaz adatokat. Az összeírás arra terjedt ki, mely házból, hányan mentek „kurucságra”.⁵⁴ Az összesítés szerint 193 szolga, továbbá négy inas, illetve mesterlegény volt köztük, de rajtuk kívül 235 esetben nem jelezték, gazda, annak hozzátartozója, vagy cseléd indult-e útnak. Erősen valószínű, hogy ezek többsége is nagyobb részt cseléd volt.⁵⁵

⁵⁴ *Iványosi*: i. m. 310—312.

⁵⁵ *Uo.* 312—313.

XXI. táblázat

A cselédek és a szolgálók száma Gerecze Péter járásának I. tizedében

		kisgazda	középgazda	nagygazda	Összesen
1	cseléddel rendelkezik	1	4	1	6
2				2	2
3				5	5
a folyamatosan idegen munkaerőt alkalmazók száma		1	4	8	13
a cselédek, béresek száma		1	4	14	19
szolgálók (nők) száma				6	6
egész évre lekötött bér munkát vállalók száma		1	4	20	25

XXII. táblázat

A cselédek és a szolgálók valószínű száma az egész városban

(Gerecze Péter járásának első tizede alapján)

		kisgazda	középgazda	nagygazda	Összesen
1	cseléddel rendelkezik	10	40	10	60
2				20	20
3				50	50
a folyamatosan idegen munkaerőt alkalmazók száma		10	40	80	130
a cselédek, a béresek száma		10	40	140	190
szolgálók száma				60	60
az egész évre lekötött bér munkát vállalók száma		10	40	200	250

Ezen összeírás alapján Kecskeméten lényegesen nagyobb számban alkalmaztak cselédet. A legnagyobb ingó vagyonnal (így valószínűleg legnagyobb cselédszámmal) rendelkező 19 családfő közül tíz név szerint is szerepel az összeírásban. Kis István 6, Gulácsi Tamás és Buski István 5, Tóth András, Balassa István és Nádasy 4—4 cselédet ültetett lóra. Minden bizonnyal nem küldték el valamennyi cselédjüket a katonai táborba. Összesen 46 gazda adott három vagy több szolgát katonának. Közülük 40 azonosítható az 1704. évi adólajstromban. A 40 gazda közül egy, Szabó

Márton székbíró volt, így adómentes, ezért a későbbiek során ki kellett hagynunk. A 39 gazdát a fizetett adó összege alapján az alábbi módon csoportosíthatjuk:

0— 3 tallér	—
4— 7 tallér	11 fő
8—12 tallér	7 fő
13—18 tallér	13 fő
19 tallérnál többet	8 fő

A legmagasabb adó összege 25 tallér volt. Ezen gazdák vadszámuk alapján így csoportosíthatók:

0	vadszámmal rendelkezett	1 fő
1—5	vadszámmal rendelkezett	4 fő
6—10	vadszámmal rendelkezett	7 fő
11—50	vadszámmal rendelkezett	17 fő
51—100	vadszámmal rendelkezett	4 fő
101—200	vadszámmal rendelkezett	6 fő

A fenti összeállítás alapján azt állapíthatjuk meg, hogy Kecskeméten a viszonylag csekély ingó és ingatlan vagyonnal rendelkező gazdák is alkalmaztak idegen munkaerőt. Az itt számításba vett adózók többsége még mindig jelentős állatállománnyal rendelkezett, bár kétségtelen, hogy vagyonuknak ez a része az előző esztendőkből komoly károkat szenvedhetett. Valószínűnek látszik, hogy Kecskeméten a bérmunkát nagyobb arányban az állattartásban alkalmazták. Az összeírás 295 házra terjedt ki, s ebből 280 házból küldtek 1 vagy több szolgát, bérest katonának, azaz szinte minden önálló portával rendelkező gazda alkalmazott idegen munkaerőt. Ez ugyanakkor feltételezi azt is, hogy a nincstelének száma a civis városokban igen magas volt, Kecskeméten elérhette az 1500 főt.⁵⁶

A szomszédos város példája azt bizonyítja, hogy a Körösön feltételezett 250 főnyi cselédnél minden bizonnyal jóval több szegődött el évről évre a felszabadító háborúk előtt.

Ha az összeírás, jellegéből adódóan, kevés adatot nyújt számunkra a társadalom struktúrájának megrajzolásához, annál bővebben tájékoztat bennünket az itt élő, gyakorlatilag szabad parasztság gazdasági rétegződéséről. Ezek az adatsorok azért is igen fontosak, mert igen kevés olyan 17. századi összeírás maradt fenn, amely alapján egy számottevő település egész lakosságának vagyoni rétegződéséről elfogadhatóan pontos képet tudnánk rajzolni. A fennmaradt, kevésbé teljes összeírások feldolgozására sem került eddig sor.

Bár kétségtelen, hogy egy háborúval, sarcolásokkal és rendkívül kíméletlen adóztatással terhelt fél évtized utáni állapotok rögzültek ezen összeírásban, mégis feltétlenül hasznos az egész lakosság vagyoni helyzetére kiterjedő statisztikai vizsgálat.

⁵⁶ Uo. 314.

Egyrészt, ha töredékes formában is, de kitapintható a török kiűzését megelőző évtizedek több sajátossága, másrészt — és ez ad igazi értelmet az ezirányú vizsgálódásnak — rögzíthető, milyen alapokról indultak el mezővárosaink a kettős kizsákmányolástól megszabadulva, az újabb háborús évtized közbeiktatása után a 18. századi békésebb, zavartalanabb fejlődés útján.

Miként korábban is utaltunk rá, a gazda és a zsellér megkülönböztetés ezen városokban mindenekelőtt azon alapult, az illető rendelkezett-e önálló házzal, avagy más házában, más telkén lakott. Bár kénytelenek voltunk figyelmeztetni e lajstromok e téren kimutatható következetlenségeire, jobb híján meg kell elégednünk a házak számának megállapításakor az összeírásunkban fellelhető adatokkal. Megszorításként azonban mindenképpen utalnunk kell arra, hogy a hibaszázalék túlléphet a statisztikai tűrés határain. Figyelembe kell azt is vennünk, hogy nem számolhatunk a 19—20. század során általánossá vált paraszti házak, gazdasági épületek típusaival. Ezeknél, érthetően, lényegesen szerényebb épületeket készítettek az esetek többségében, több család pedig földbe vájt putrikban lakott. Bár kétségtelen, hogy ez Nagykőrösön is feltűnő kivétel lehetett, hisz az előforduló esetekben az összeírók megütkezését érzékeltetik a bejegyzések, a békésebb években ennek nincs nyoma. Az összeírás azt sem teszi lehetővé, hogy a házassági kapcsolatok, valamint az öröklés révén két házzal rendelkezők számát, arányát felmérhessük. Hogy az ilyen eset nem lehetett ritka a civis városokban, igazolja a korábban már idézett 1689-es kecskeméti adókulcs második pontja (l. a 6. jegyzetet), mely szerint ott a gazda mindegyik háza után köteles volt fizetni, még „... ha három s több leszen is...”. Nagykőrösön csupán egyetlen adózó esetében jelezték, hogy „több” házzal is rendelkezett (l. a XXIII. táblázatot).

Lényegesen megbízhatóbban tájékoztat az összeírás a malmok számáról és azoknak az egyes rétegek közötti megoszlásáról. Ezt valószínűsíti az a tény is, hogy Kecskeméten 1690-ben 34 adózónál 38 szárazmalmot írtak össze.⁵⁷ A fél-malom megjelölés vagy kézimalomra utal, vagy — miként Kecskeméten is fellelhető ez a megkülönböztetés — a szokásosnál lényegesen kisebb szárazmalom létét, birtoklását rögzítette, amely után felényi összeget kellett leróni. Ennek figyelembe vételével valószínűnek látszik, hogy a három fél-malom nem közös birtoklásra utal, hanem három kisebb teljesítményű létesítményre. Ennek alapján a malmok tényleges száma 17 lehetett, amely csaknem pontosan fele a Kecskeméten nyilvántartásba vett malmok számának. Tekintettel arra, hogy a hódoltság békésebb éveiben a két város lakóinak száma is hasonló arányt mutatott, e két adat egymás hitelét növeli.

Közismert, hogy a malmok birtoklása a tulajdonos számára jelentős hasznot hozott. Ez volt az alapja a földesúri monopólium kialakulásának is. Az a tény, hogy a civis városokban viszonylag sok gazda, több társadalmi réteghez tartozó adózó rendelkezett malommal, jelzi részben e téren is, hogy a társadalmi kötöttségek itt jóval

⁵⁷ B-KmL IV. 1504/n (Közmunkaösszeírások) 1690. 217—218.

XXIII. táblázat
Az ingatlanok megoszlása az egyes rétegek között

vagyoni rétegek	ház		malom		pince	1/2	1	2	több	Össze- sen	1	2	több	Össze- sen
	1	több	száraz-	kézi-		szőlővel rendelkezik					kerttel rendelkezik			
nincstelen	53													
törpegazda	161		1			4	209	12		225	4			4
kisgazda	113		2 1/2	2	1	1	96	16	1	114	8			8
középgazda	78		3 1/2		1		56	14	1	71	9	2		11
nagygazda	39	1	6 1/2		1		22	10	1	33	7	3	1	11
Összesen:	444	1	13 1/2	2	3	5	383	52	3	443	28	5	1	34
%-os megoszlás	57,4	0,1	1,7	0,2	0,4	0,6	49,9	6,7	0,4	57,2	3,6	0,6	0,1	4,4

mérsékeltőbbek. Ezek a szárazmalmok jelentős értéket képviseltek. Kecskeméten éppen ezért tíz vadszámmal ért fel, azaz ugyanakkora adóalapnak minősült, mint tíz ló, vagy ökör. Érdemes figyelni arra, hogy egyik városban sem halmozódtak a malmok egy-egy gazda kezén. Kecskeméten is csak egyetlen adózó, a város egyik leggazdagabb embere, Kalocsa János rendelkezett három szárazmalommal, a többi malomtulajdonos csak eggyel-eggyel.

Az összeírásban feltüntetett három pince minden bizonnyal olyan, az átlagost jóval meghaladó nagyságú és kivitelezésű létesítmény volt, melyet bérbe adhattak, s ennek révén a tulajdonos bevételhez juthatott.⁵⁸

Az ingatlanok közül legkövetkezetesebben a szőlőt tüntették fel az összeírók. Ezt a dézsmajegyzékkel történő összevetés is igazolja. A körületekítő ténymegállapítást részben az jelzi, hogy olyan termés- és jövedelemkorlátozó tények jegyzése is található, amely a fiatal ültetésre, a félig, vagy teljes kipusztulásra utal, másrészt a dézsmajegyzékben is meglehetősen következetességgel rögzítették, szinte kiemelték, a szőlővel nem rendelkezők esetében, hogy felesbérllőként kötelezték dézsmafizetésre, illetve sajátja mellett hozzátartozója, vagy idegen szőlőjét is megművelte.

Sajnos a szőlőterületek nagyságának megállapítására a rendelkezésünkre álló adatok birtokában nem vállalkozhatunk. Így csak a számszerű arányok és a már korábban jelzett terméshozam adhat tájékoztatást ennek az értéktermelő ingatlanak az egyes rétegek közötti megoszlásáról.

Az első igen szembeutaló vonás, miként már a növénytermesztés során erre utaltunk, hogy az adófizetésre kötelezetteknek igen nagy hányada rendelkezik szőlővel. A 443 szőlőtulajdonos kb. 520 szőlő-telek felett rendelkezett, ami a civis városok vezetőinek azt a mértéktartó eljárását érzékelteti, amely arra irányult, hogy a szegényebb rétegek is részesülhessenek a szőlőtermelés hasznából, illetve, hogy a

⁵⁸ Ez esetben magánkézből levő kocsmára nem gondolhatunk, mivel e jogot Körös és Kecskemét egyaránt szigorúan őrizte. Kocsmák bérbeadására csak a 18. század második felében találunk példát.

bortermelés terén az önellátást minél szélesebb körben biztosítani tudják.⁵⁹ A szőlőterület birtoklása éppen ezért a 17. század utolsó évtizedeiben még semmiképpen sem lehetett Kőrösön a vagyoni rétegződés érdemi előmozdítója.

A termőterületek közül a szőlőn kívül a kerteket vonták be az összeírásba. A város gazdaságtörténetével foglalkozók nem csekély sajnálatára e téren nem jártak el olyan következetesen, mint az előző esetben. Legalábbis erre enged következtetni az a tény, hogy igen nagy eltérés mutatkozik az egyes tizedek összeírása között. Az első két járás négy tizedében egyáltalán nem tüntettek fel kerttulajdont, és Gerecze Péter járásának első tizedében is csak két adófizetőnél jelezték, hogy kertje van. Ugyanakkor a Millei Szücs Mihály járásában lévő két tizedben úgy tűnik, következetesen számba vették ezt az ingatlant is. Éppen ezért célszerű e két tizeden belül összegezni és elemezni ezen ingatlan megoszlását, mert a város lakóinak 22%-át képezték, és ez már elég jelentős hányad ahhoz, hogy ezen ingatlan megoszlásával kapcsolatosan a város egészére következtetéseket vonhassunk le (l. a XXIV. táblázatot).

XXIV. táblázat
A kerttulajdon megoszlása Millei Szücs Mihály járásában

rétegek		1	2	Összesen	% -os megoszlás
		kerttel rendelkezik			
I. tized	törpegazda	1		1 (13)*	7,7
	kisgazda	4		4 (11)	36,4
	középgazda	5	1	6 (13)	46,2
	nagygazda	6	2	8 (9)	88,9
Összesen:		16	3	19	25,3
II. tized	törpegazda	3		3 (38)	7,9
	kisgazda	4		4 (20)	20,0
	középgazda	4	1	5 (15)	33,3
	nagygazda		1	1 (4)	25,0
Összesen:		11	2	13	14,0

* Zárójelben az egyes kategóriákon belül a tizedben élő összes család száma.

⁵⁹ Részben a társadalmi feszültségek csökkentése, részben az adóalap növelése érdekében ezen mezővárosok a szegényebb rétegek érdekeiben is hoztak intézkedést. Ezt érzékelteti a város vezetői és Kohári megbízottja által 1691-ben megfogalmazott statútum is:

„3-tio: Az mi a szőlő hegyek dolgát illeti, jóllehetett a Szolnok fele a várostul járo utt mellett jobb kez felőlis az kitt Szár homokának hitak, annakelőtte mind marha járo s szabados pascuatio volt, és azt a darabot nemely privat emberek az város rendelése kívül árskolták s fogtak fel szőlőknek. Mindazonáltal mint hogy szaporodik a város lakosa s népe, hogy minden szegénynek jusson szőlő, az mint lehatt, és ne panaszkodhassék, consential a város, hogy azon Szár homok nevezetü hely szőlő hegy legyen, de ugy, hogy azok között oszajjon fel, kiknek másutt szőlejek nincsen, egyenlő mértékkel kinek kinek értéke szerint.” B-KmL IV. 1504 a/1 48—52.

Még ennek a járásnak a két tizede között is olyan számottevő az eltérés, hogy a valósághoz közelebb állónak tűnik, ha a járás első tizedének arányaiból indulunk ki. Hiszen még ennek alapján is azt kell kiemelnünk, hogy ellentétben a szőlővel, a kerttulajdon egyáltalán nem volt általánosnak mondható Kőrösön a 17. század végén. Kizárólag a gazdagok nagy hányada rendelkezett kerttel, s a lakosság 62,2%-át kitevő nincstelenek és törpegazdák csak a legtrikább esetben birtokoltak kertet. Kiemelésre kívánczik, hogy csekélynek mondható ezen ingatlan koncentrációja is, hiszen igen kevesen voltak, akiknek két kertjük volt, több kerttel rendelkezőnek pedig csak egyetlen gazdag civist tüntettek fel Gerecze Péter járásának első tizedében.

Semmiképpen sem elégedhetünk meg azzal, hogy csak az egyes adóalapot képező ingatlanok külön-külön történő megosztását tekintjük át. Hiszen igen sokatmondó az a tény is, hogy a különféle tulajdonféleségek milyen formákban és arányokban kapcsolódnak az egyes társadalmi rétegeken belül (l. a XXV. és XXVI. táblázatot).

Miként már jeleztük, a szőlővel rendelkezők számának megállapítása nem jelenthetett gondot. A kerttulajdon meglétének rögzítésénél figyelemmel kell lennünk azokra a megszorításokra, amelyeket korábban megtettünk. A rendelkezésünkre álló adatok hézagossága így a valóságnál számottevően kisebb arányokat mutat ugyan, de valószínű, hogy sem az ingatlanon, sem a vagyon egészén belül nem képezett a kerttulajdon akkora hányadot, hogy pontos ismeretének hiánya súlyos, vagy akár csak érdemi torzulást eredményezne. Az összesítésben csak a ténylegesen feltüntetett kerttulajdont vettük számításba. A szántófölddel való rendelkezés tényét a dézsmajegyzék adatai alapján rögzítettük. Ebben az esetben nem maradéktalanul a földtulajdon tényét rögzítik adataink, hisz e téren is előfordulhatott feles- avagy egyéb bérlet is. Ezek aránya viszont minden bizonnyal még alacsonyabb lehetett, mint a szőlő esetében is, így az esetleges eltérés az összképen alig módosít. Ilyen kis bizonytalanság miatt nem tartottuk indokoltnak ezen összehasonlítás mellőzését.

Az így nyert táblázat néhány igen figyelemre méltó sajátosságra hívja fel a figyelmet a kőrösiek vagyonának struktúráján belül. Az egyik legfeltűnőbb, hogy a csak állattállománnyal rendelkezők aránya rendkívül alacsony. Még ha figyelembe vesszük is, hogy a pusztítások, a háborúk nagy kárt okoztak az állattállományban, kétségtelen tényként rögzíthetjük, hogy Nagykőrösön igen kevesen voltak azok, akik megélhetésüket kizárólag az állattartás valamely formájára alapozták. Lényegében a növénytermesztésre és az állattartásra együttesen építő, a későbbi évszázadok során e vidéken általánosnak mondható gazdálkodás rendszere már a 17. század második felére kialakult. A valamilyen növénytermesztés után dézsmát fizetők száma 516 volt, azaz az adófizetők 66,7%-a, illetve a valamilyen vagyonnal rendelkezők 88%-a. Tehát a szőlő és a szántóföldi növények termesztése a lakosság döntően nagy hányadát érintette.

A szántóföldi termelés egyik legfontosabb előfeltétele, kelléke az igavonó állat, amely a föld közvetlen megművelésénél és a szállításnál nélkülözhetetlen. A ló, illetve az ökör birtoklása, vagy annak hiánya döntően meghatározta a család ezirányú

XXV. táblázat
A fontosabb vagyonok megoszlása az egyes rétegek között

		törpegazda	kisgazda	középgazda	nagygazda	Összesen
ingatlanok közül	csak szőlővel rendelkezik	161	33	8	4	206
	szőlővel és kerttel	1	2	—	2	5
	csak szántóval	26	23	12	5	66
	szőlővel és szántóval	61	75	53	20	210
	szőlővel, szántóval és kerttel	3	6	11	9	29
Összesen:		252	139	84	40	515
csak állatokkal		35	14	8	3	60
csak termőfölddel		199	18	—	—	217
mindkettővel		54	121	84	40	299
Összesen:		288	153	92	43	576
felesbérelő		17	4	3	1	25

XXVI. táblázat
A fontosabb vagyonok %-os megoszlása az egyes rétegek között

		törpegazda	kisgazda	középgazda	nagygazda	vagyonnal rendelkezők	az adó-fizetők
ingatlanok közül	csak szőlővel rendelkezik	54,4	21,6	8,7	9,3	35,2	26,6
	szőlővel és kerttel	0,3	1,3	—	4,6	0,9	0,6
	csak szántóval	0,7	15,1	13,0	11,6	11,3	8,5
	szántóval és szőlővel	21,1	49,0	57,6	46,5	35,8	27,1
	szőlővel szántóval és kerttel	1,0	3,9	12,0	20,9	4,9	3,7
Összesen:		84,5	90,9	91,3	92,9	88,1	66,5
csak állatokkal		11,7	9,1	8,7	7,0	10,2	7,8
csak termőfölddel		66,7	11,8	—	—	37,0	28,0
állatokkal és termőfölddel		18,1	79,1	91,3	93,0	51,0	38,6
Összesen:		96,6	100,0	100,0	100,0	98,2	74,4
felesbérlettel		5,4	2,0	1,0	2,3	3,6	2,7

tevékenységét. Nyilván a többször említett sarcolások és háborús viszonyok eredményezték azt, hogy a valamilyen termőfölddel rendelkezőknek 42,5%-a az összeírás időpontjában nem rendelkezett semmiféle igavonóval, ami eleve szűkös keretek közé kényszerítette ezen családok termelő tevékenységét (l. a XXV. táblázat 5.).

Égésében azt fogalmazhatjuk meg, hogy 1689-ben a legnépesebb rétegnek, a törpebirtokosoknak elenyészően csekély hányada rendelkezett a szántóföld megművelésének alapvetően fontos feltételeivel. A kisgazdák négyötöde, a középgazdák és a nagygazdák csaknem egésze, legalábbis döntően nagy hányada e feltételek birtokában volt. A korábbi évtizedek viszonyai ennél lényegesen kedvezőbbek lehettek! E megállapítások még akkor is helytállóak, ha szükségszerűen figyelembe vesszük, hogy részben a bérszántás, részben pedig az igaerő társulásos felhasználása segített is a két legszegényebb birtokos rétegen.

A felesbérlet tényleges gyakoriságáról kimutatásunk nem adhat pontos képet. Az itt fellelhető számok a dézsmajegyzékben félre nem érthető módon feltüntetett esetek alapján összegződtek. A felesbérlek lehetnek nincstelenek, de közülük nem egy rendelkezett önálló szántófölddel, illetve kerttel is. Varga Géczy pl. „felibül két szőlőt művelt”, és 10 köből mustot fizetett dézsmaként, rajta kívül még tavaszi és őszi búza, árpa, valamint köles után is fizetett dézsmát. Oskoda János, aki a fizetendő adó nagysága alapján közepes birtokosnak számítható, ötféle dézsmá mellett fizetett még egy negyed árpát, „felibül valót”.⁶⁰ Tekintettel arra, hogy ezekben a városokban a földtulajdon viszonyai sok tekintetben eltértek a nem hódolt területek állapotától, igen nehéz a megszokott terminológiát használni. Hiszen a pénzes kertek, azaz a pénzen vásárolt ingatlanok tényleges tulajdont képeztek, a város által adományozott ingatlanok csak birtokjogot biztosítottak. A felesbérlet is egyfajta birtokjogot feltétlenül jelentett, így ennek a kimutatásból történő elhagyása indokolatlan lett volna. A felesbérlek külön történő kezelése eredményezi, hogy a XXV. táblázat „összesen” rovata nem mindig a 100%-ot jelzi.

Az összeírásban fellelhető adatok, adatsorok teljes feldolgozásához szervesen hozzátartozik az is, hogy kimutassuk, a feljegyzések alapján a kivetett porció befizetése milyen arányú volt, illetve az egyes rétegek között milyen eltérések tapinthatók ki. A XXVII. táblázat tizedenkénti bontásban mutatja az egyes társadalmi rétegekre kivetett porcióadó összegét. Utalnunk kell arra, hogy az esetek egy részében az összeírás megtörtént ugyan, az adóalapot megállapították, de a porció-adó összegét nem. Ilyen esetek mindegyikénél érzékelhető, hogy nem fűztek reményt a behajtás lehetőségéhez. Tekintettel arra, hogy az adóbehajtással kapcsolatosan nem készült végső összegzés, illetve értékelés, csak a befizetés teljes és részleges jellegét, avagy a befizetés elmaradását lehet konstatálni.

⁶⁰ PmL V. 208/a 1687. 164., ill. 163.

XXVII. táblázat
A porció-adó összegének megoszlása az egyes rétegek között
(magyar forintban)

tized	nincstelen	törpegazda	kisgazda	középgazda	nagygazda	Összesen
I.	96,50	319,0	424,82	444,0	336,5	1620,82
II.	268,05	345,46	436,0	525,49	126,75	1701,75
III.	62,32	482,92	335,98	357,99	208,62	1447,83
IV.	69,2	358,62	444,44	310,82	268,5	1451,58
V.	122,25	72,2	191,45	525,07	585,79	1496,76
VI.	59,5	229,9	347,87	532,5	274,12	1443,89
VII.	88,1	217,15	207,62	246,72	794,48	1554,07
VIII.	119,0	286,87	483,31	427,98	650,62	1967,78
Összesen:	884,92	2312,12	2871,49	3370,57	3245,38	12 684,48

Összesítésünk megerősíti azt az egyébként többször megfogalmazott, megalapozott feltételezést, hogy a hódoltság alatt és főként a felszabadító háborúk idején a mezővárosokon belül is igen kíméletlen, a teljesítőképességet számottevően meghaladó adóztatásra kényszerültek a városi hatóságok. Önmagában a teljesen nincstelennek mondhatók adózásra való kényszerítése is érzékelteti egyrészt azt, mennyivel rosszabbak voltak ezen a vidéken az életkörülmények, mint a nem hódolt területeken, másrészt azt is, hogy az adóztatás nem igazodott kellőképpen a tényleges anyagi teherviselő képességhez a még viszonylag demokratikusnak mondható mezővárosi adórendszeren belül sem. Egyértelműen érzékelteti ezt az adóterhek és a fontosabb adóalapok megoszlását bemutató XXVIII. táblázat. A nincstelenek viselték az adóteher 7%-át, amely nagy számuk ellenére rendkívüli anyagi megpróbáltatást jelenthetett számukra. Nem véletlen, hogy közülük igen sokan nem tudtak eleget tenni a követelményeknek. A háztartások közel negyven százalékát kitevő törpegazdákra nehezedő teher sem volt sokkal kisebb. Bár a musttermésből közel olyan arányban részesültek, mint a háztartásokon belüli arányszámuk, de a megtermelt bor legfeljebb szükségleteiket elégítette ki, ebből rendszeres bevételre kevés családnak jutott. A többi jelentős adóalpból ez a csoport csak 5—8%-ban részesült. Ennek birtokában legalapvetőbb szükségleteiket sem tudták kielégíteni. A két legszegényebb társadalmi réteg, amely az adóalap 10%-ánál kisebb részével rendelkezett, a porció-adóból 25,2%-ot volt kénytelen vállalni.

A kisgazdáknál azt figyelhetjük meg, hogy a kivetett adó nagyságából közel a háztartások arányának megfelelően terhelték meg őket. A musttermésből való részesedésük kiemelkedően magas, a juhokból viszont meglepően kis hányadot mondhattak sajátjuknak. A további fontosabb adóalpból megközelítően a háztartá-

XXVIII. táblázat
Az adóterhek és a fontosabb adóalapok %-os megoszlása

	a háztartások %-os aránya	a kivetett porcióadó %-os aránya	a mustermésből való részesedés %-os aránya	a búzatermésből való részesedés %-os aránya	az igavonók %-os megoszlása	a tehének %-os megoszlása	egyéb szarvasmarha %-os megoszlása	juhok %-os megoszlása
nicstelen	24,3	7,0						
törpegazda	38,5	18,2	35,1	8,0	8,6	7,1	5,1	
kisgazda	19,7	22,6	47,4	21,9	21,0	18,6	15,9	0,4
középgazda	11,9	26,6	22,5	36,0	34,4	38,4	27,7	14,5
nagygazda	5,6	25,6	11,0	34,1	36,0	35,9	51,3	85,0

sok számarányának megfelelően részesültek. Esetükben tehát azt mondhatjuk, hogy az adót teherbíró képességüknek megfelelően határozták meg.

A középgazdák valamivel több mint kétszer akkora arányban vállalták az adóterhet, mint amekkora a háztartások %-os aránya. A legjelentősebb adóalapokból viszont háromszor akkora arányban részesültek, mint a számarányuk, tehát számukra kedvezően történt a városra kivetett adó felosztása.

A nagygazdákra az adóteherből kb. négyszer akkora jutott, mint amilyen volt a háztartásokon belüli arányuk. Az adóalaplából való részesedésük aránya viszont ennél lényegesen kedvezőbb volt számukra. A mustot ugyan csak arányuk kétszeresének megfelelően termeltek, de a többi igen fontos adóalaplából számarányuk 7—10-szerese volt birtokukban, míg az igen jövedelmező juhtartás aránytalanul nagy hányada fölött rendelkeztek.

A rendkívül szigorú, sőt kíméletlen adóztatás a mezőváros minden lakójára igen súlyos terhet hártott. Az adókivetést szolgáló összeírás adatai azt érzékeltetik, hogy Kőrös paraszti társadalma erőteljesen differenciált volt a 17. század végén. A háztartások nem egészen fele rendelkezett a megadóztatható javak kb. 90%-ával. A nem egészen 6%-ot kitevő leggazdagabb háztartások ugyanakkor a megadóztatható javak közel 40%-ával.

Az adókivetés során érződött bizonyos arányosságra való törekvés, de progresszívnek ez semmiképpen sem mondható, hiszen a módosabb rétegekre aránytalanul csekélyebb terhet hártott. Minden bizonnyal hasonló gyakorlat érvényesülhetett a korábbi és a későbbi adókivetések alkalmával is. Ennek következtében a szélesedő nyomor közepette a társadalmon belül a vagyoni rétegződés a korábbit meghaladó ütemben nőtt.

FINNUGOR—SZAMOJÉD (URÁLI) REGÉK ÉS MONDÁK

Válogatta, szerkesztette,
az előszót és a jegyzeteket írta Domokos Péter.

Móra Ferenc Könyvkiadó, Budapest,
1984. I. kötet 487 l. II. kötet 351 l.

Az I. kötet borítóját Andreas Alaristo lapp naiv festő, a II. kötet borítóját Konsztantyin Paukov nyenyec festő képe díszíti. A szerkesztő és munkatársai népenkénti csoportosításban adják közre a regéket és mondákat. A fejezeteket a népek vándorlásairól, jelenlegi lakóhelyeiről, történelméről és életmódjáról szóló rövid ismertetések vezetik be. Ezek tájékoztatnak az uráli népek nyelveinek állapotáról, a körükben folyó tudományos munka eredményeiről és feladatairól. Tekintetbe kell venni, hogy több uráli kislépnél néhány ezer vagy száz lelket számlál, és harmad vagy fél európai területen él. Ezeknek a kislépeknek a nyelvei több, egymástól oly fokon eltérő nyelvjárásokra oszlanak, hogy a népen belüli kölcsönös érintkezést megnehezíti, illetve kizárja. Nem csekély elszánás és sok éves tanulás kell annak érdekében, hogy maroknyi népcsoport, család-közösség nyelvjárását el lehessen sajátítani. A népismertetések nem kísérlik meg a vitás és a problematikus kérdések tisztázását, az előszó is csak megemlékezik a tudományos nézetkülönbségekről, a gyűjteményes kötetek rendeltetéséből ennél többre nem futja. Valóban nem a tömör népismertetésekben lehet eldönteni, hogy mi a különbség a szájhagyományon élő egyes műfajok között. Egyes mondák, történetek tartalmából könnyen lehet következtetni keletkezésük idejére és körülményeire. Ezek többnyire az utóbbi másfél-két évszázadban keletkeztek. Sokkal nehezebb fogalmat alkotni azoknak a mondáknak az eredetéről, amelyek az ősráli kor vadász-halász-gyűjtőgető életmódját és hiedelemvilágát vetítik elénk. Miként a szerkesztő és munkatársai a szükséges óvatossággal megjegyzi, őrizhetnek évezredes régiségű emlékeket, de nem „szövegűen” őrzik az ősráli kor embereinek életmódját és gondolkodását. Afelől talán bizonyosak lehetünk, hogy a magyar ősműveltség, azaz a magyar nép kialakulásával létrejött műveltség, magán viselte az uráli eredet bélyegét. Népünk születésével egykorú műveltségünkről semmi bizonyosat nem tudunk, sejtéseink vannak róla. Az uráli népek mondái és regéi közül a legősibbnak tűnőek segítségével magunk elé képzelhetjük néperedetünk korának érzelmi és értelmi világát. De megint csak nem „szövegűen”. Egyebek között azért sem, mert az Eurázsia széleire szorult uráli kislépek megőrizték ősi életmódjuk számos elemét, „modern” időkben keletkezett alkotásaik is sugalmazhatnak ősi eredetet. A finn Kalevala és az észti Kalevipoeg tudatos szerkesztésben váltak közkinccsé. Ennek ellenére úgy vélekedem, hogy a két epikus alkotás rúnái valóban a finnugor közös múlt élményeiről tájékoztatnak. Én személy szerint, valóságos őstörténeti enciklopédiának tartom őket. Ugyanakkor nem érzem anakronizmusnak, hogy a finnek nemzeti identitás tudatának megteremtői ingadozás nélkül kapcsolták össze a nemrég múltat a Kalevala világával. Ez a kontinuitás, amiből évszázadok maradnak ki, végigvonul minden olyan alkotáson, amelyik a finn identitást fogalmazza meg.

A válogatás kiadása szerény köntösben, elérhető áron, elismerésre méltó kultúrpolitikai tett volt. Köszönet illeti Domokos Pétert, munkatársait, Sziládi Jánost a Móra Ferenc Kiadó igazgatóját és főszerkesztőjét Grabner Máriát.

A kötetek forgatásakor felidéződik a magyar hőskor szellemi hagyatéka kutatásának kalandos története. Kosáry Domokos monumentális művében elénk tárta, hogy a 18. század második felében nálunk is gyökeret eresztett a tudományos szakszerűség. Mégis a múlt század első harmadában történetíróink egy része kevésbé ragaszkodott a szakmai módszer elért színvonalához. Az eltávolodás különösen szembetűnő történelmünknek az írott kútfők segítségével már el nem érhető, legrégibb rétegeinek kutatásakor. Ez nem volt véletlen, egész Európában még születőben voltak azok a tudományágak, amelyek a későbbiekben nagy

szerephez jutottak a nemzeti történelmek mély rétegeinek megismerésében. Amiként az sem véletlen, hogy történetíróink a reformkor hajnalhasadásakor nagy érdeklődéssel fordultak a magyar hőskorhoz. Esményeket kerestek benne. Esményüket megerősítette J. G. Fichte egyetemi tanszékfoglaló előadása, amikor is a kiváló német gondolkodó az ősgermán mitológiát is segítségül vette a német nemzeti egység gondolatának taglalásakor. Az apró német államok parasztjainak ajkán élő regék és mondák hősei a közös német történelem alakítóinak szerepében jelentek meg.

A magyar nemzeti tudat alakításán munkálkodó értelmiségünk úgy értette az európai, az öt mindenekelőtt érdeklő németiség körében kialakult szellemi irányzatot, hogy a germán hőskorral egyidejű szellemi alkotásokkal nem rendelkező nép nem tölthet be hivatást az európai népek közösségében. Nem közönséges teljesítményekre is ösztönzött ez a hiedelem. A jövő építésének eszményeit történelmünknek legnehezebben elérhető mélyrétegeiben keresték. — Hasonlattal élve, akkor akartak a földkéreg mélyrétegeibe tekinteni, amikor megismerésük eszköztára még nem létezett. — Egy eszköz, a magyar nyelv és nép azonos eredetének elmélete rendelkezésre állt. Csakhogy a magyar nyelv és nép eredetéről, rokonságáról a valóságtól eltávolodott, talajtalan nézetek forogtak közkézen.

A tévelygések sokasága mellett kimagaslóan a nagy eredmények. A kora nyelvészeti ismereteiben gazdag, minden egyebekben inséget szenvedő székely-magyar Körösi Csoma Sándor gyalogszerrel útnak eredt a magyar őshaza keresésére Ázsiában. Helyette felfedezte a tibeti nyelvtudományt. A szerényebb szellemi javakkal rendelkező Reguly Antal az Ob mentén élő vogulok és osztyjakok körében gyűjtötte a szájhagyomány sok szálán élő regéket, mondákat és hiedelmeket. Bárcsak megszívlelte volna finn és orosz pártfogóinak nyelvészeti tanácsait, ma kisebb gonddal járna feljegyzéseinek megfejtése. Az ősmagyar mitológia nyomaira nem sikerült rábukkanni sem Szibéria jeges, sem Dél-Ázsia forró tájain. A parasztok ajkán élő történetekből sem kerekedett ki a magyar hőskorból származó szellemi hagyatéka. Ma már tudjuk, eleve reménytelen délibábkergetés volt a finn Kalevalával vagy a germán hősmondákkal azonos értékű magyar örökség keresése. Ezzel szegényebbek vagyunk más népekhez viszonyítva, de nem olyan fokon, hogy miatta különösebben búslakodnunk kellene. Történelmünk hőskorának szellemi életéből ránk maradt szilánkok így is bizonyítják, ősműveltségünkben jelen voltak a nagyszabású epikus alkotások.

A kislelékszámú rokon népek szellemi hagyatékának gyűjtésével iparkodni kell. Domokos Péter idézi Paul Aristét, az Ész-tudományos Akadémia elnökét (138. l.) „Versenyfutok a vótul tudókkal. Majd elválnak, melyikünk bírja tovább. Vajon én hagyom-e abba a vót nyelvi anyag gyűjtését, vagy előbb kihalnak azok, aiktől még gyűjteni lehetne. . . Amíg él a vót nyelv, addig eljutunk általa az egykori vót világba. . .”

Nehéz sors jutott osztályrészül a Szibériában lakó uráli népek szellemi műveltségének. A régebbi időkben a pravoszláv hittérítők tüzzel-vassal üldözték hagyományos kultúrájukat, mert a pogány ellenszegülést élesztette, amellet pedig hagyományos társadalmi kötelekeiket erősítette. A szibériai kisépek szellemi műveltsége magába foglalja értelmezéseiket az élő és a holt természetéről. Sajátos világképükben a babonás vallási hiedelmek uralkodnak. Az utóbbiak miatt a szovjet szakértők véleménye, sajnálható módon, megoszlik abban a kérdésben, hogy érdemes-e a vallási babonákkal telített szellemi alkotások gyűjtése.

Bizonyára véletlenül múltott G. N. Prokofjev említésének hiánya, aki a 20—30-as években a szölkupok és a nyenyeczek körében folytatott gyűjtéseket. A marristák 1937-ben elmarasztalták G. N. Prokofjevet a távol-észak népei burzsoá nacionalizmusának pártfogolásában. Ellenfelei alighanem túlértékelték a szölkupok és a nyenyeczek fejlettségét. Helyes lett volna teljes nevén feltüntetni Elias Lönnrotot a Kalevala-rúnák gyűjtőjét.

Indokolatlannak érzem az idézőjelet az ősi jelző mellett akkor, amikor az Előszó a pogánykori kultúránk maradványait említi (I. kötet, 7. l.). Az ősmagyarság sokféle európai hatást olvasztott be műveltségébe, a biblikus vallások nyomai is fellelhetők benne. Maradványai valóban ősiek. Érdekes, hogy a tőlünk bármely égtájra élő népek pogány szellemi öröksége a mienknél sokkal gazdagabb. A skandináviai népek térítői nemcsak eltűrték a pogány hagyományokat, hanem magas egyházi méltóságok foglalták irásba a sagákat, mondákat és pogány fohászokat. Domokos Péter megemlíti, hogy pogány alkotásaink bizonyára azért haltak ki nemzeti kultúránkból, mert akadályozták a keresztény európai kultúra befogadását. Több helyen én is érveltem így, de úgy érzem egy magunk alkotta közhelynek lettünk a foglyai.

Közhelyünket abban érzem igaznak, hogy a 10—11. századok folyamán a szervezetében erős, nagy térítői tapasztalatokkal és szellemi fegyvertárral rendelkező egyház kezdte meg a magyarok térítését. Ez az egyház már nem kényszerült megalkuvásra a pogány műveltségi javakkal. Közhelyünk második részét problematikusnak érzem. Az átgondolt megalkuvás szükségének hiányából valóban következett a magyar pogány szellemi javaknak a kiiktatása? Azok a pogány alkotások valóban oly fokon akadályozták a keresztény kultúra befogadását, hogy el kellett tűnniük?

A magyar térítésekkel egyidőben folyt a normanok és a szlávok térítése, körükben a pogányságban gyökeredző, jelentős szellemi alkotások maradtak meg. A ránk maradt pogánykori kultúrjaink után ítélve, pogány műveltségünk nem volt szilajabban ellenséges a kereszténységgel szemben, mint a magyarsággal egyidőben térített más népeké. Talán mégsem helyes, ha egyedül a kereszténységben ismerjük fel pogánykori szellemi alkotásaink eltűnésének okát. Azért lennének szegényesek pogánykori epikánk emlékei, mert virágukban sem voltak más népekéhez hasonlóan gazdagok? Egy ilyen feltevésnek a jogosságát olyan szaktekintély cáfolja, mint Anonymus. A későbbi századokban lefolyt boszorkánypercek is cáfolják a feltevést. Ha meggyőző magyarázattal nem is rendelkezünk, a közhelytől illő, ha megszabadulunk.

Domokos Péter megjegyzi, a sok ezer kilométert és évet a folklór szövegek általában nem tudják átívelni. „Erre csak a nyelv (s talán a melódia) képes” (I. 17. l.). Az általában szóhasználat fenntartja a más fejlemények lehetőségét. Az észak-ozsét Nart eposzok és a Kalevala egyes részei évezredek emlékét őrzik, igaz, nem vándoroltak ezer kilométereket, így bizonyos fokig elkerülték a keresztetződést merőben más szellemi élményekkel. Nyelvünknek az uráli korból származó elemei sem nagyszámúak, ha azonban az évek és kilométerek ezreit tekintjük, akkor jelentőségük mégis nagy. Az uráli eredetű szavaink jelentése megváltozott, nagy körültekintés mellett is tévedhetünk, amikor uráli szavaink felől közelítjük meg hagyományaink uráli, illetve annak vélt elemeit. Mindamellett elvben fel kell tételeznünk, hogy uráli eredetű szavaink egyike-másikának jelentése közel áll az eredetihez.

Az úgynevezett teremtés-mondákban sok az ősi élmény, a vogul és a magyar teremtés-mondák közösnek tűnő elemei a magyarba a balkáni bogumiloktól is érkezhettek. De nem szükségképpen bogumil találmányok, hanem őszövettségi apokrif eredetűek is lehetnek. Úgy tudom, Hajdu Péter honosította meg a nyelvtörténeti kutatásokban a rokonságszerű egyezések fogalmát. Úgy vélem, a kultúra történetének vizsgálatában is találkozunk hasonlóval.

Gyakran szoktuk párhuzamba állítani a Hunor és Magyar monda csodaszarvasát az egyik osztják nemzetség jávorszarvasával. A párhuzam sántít. Néperedetünket a magyar férfiaknak alán és bolgár nőkkel kötött házasságával magyarázó mondánkban vannak igen ősi elemek: nőrablás, exogámia, vérrokonságkényi felfogott népi identitástudat. A monda ismert alakja a 9. század elejénél korábban nem alakulhatott ki. Korábbi keletkezése valószínűtlen, mert a mondanak hiteles magot kell tartalmaznia. Csak így töltheti be hivatását. Márpedig a kazár függőségben élő magyarok aligha intéztek zsákmány- és asszonyyszerző hadjáratot a kazárokkal azonos bolgárok, valamint a velük szövetséges alánok ellen.

Moravcsik Gyula egyik fiatal korában írt tanulmány arra épül, hogy a sztyeppe népek csodaszarvasa nem tartozik eredeti művelődési javaikhoz. A klasszikus műveltséggel rendelkező bizánci szerzők az ógörög mitológia átváltozó szarvasát ültették át barbár környezetbe. Azt hiszem, Moravcsik Gyulának ezt a magyarázatát az idő hatálytalanította, abból a szempontból azonban figyelemre érdemes, hogy az átváltozó szarvas egyetemes előfordulására figyelmeztet. A néprokonság vagy érintkezés nélkül kialakult egyezések a pogánykori kultúrákban jól ismertek. Az élő természet megértésére törekvő gondolkodás babonás hiedelemben is hasonló vagy azonos élményt ért el.

Domonkos Péter és szerkesztő társai körültekintéssel jártak el, amikor figyelmeztetnek a mondák és regék világának járatlan ösvényeire. Népszerűsítő műben ennél többre nem vállalkozhattak.

HERALD WITTHÖFT

MÜNZFUSS, KLEINGEWICHTE, PONDUS CAROLI
UND DIE GRUNDLEGUNG DES NORDEUROPÄISCHEN MASS-
UND GEWICHTSWESENS IN FRÄNKISCHER ZEIT

Ostfildern, Scripta Mercaturae Verlag 1984. 203 l.

H. Witthöft a kiváló német mértéktörténész, a siegeni egyetem gazdaságtörténeti tanszékének vezetője 1976 és 1984 között, több mint egy tucat tanulmányban foglalkozott hazája és Nyugat-Európa mértéktörténeti, elsősorban pénztörténeti problémáival. Jelen műve, amely egyben a siegeni egyetemtől kiadott „anyagi kultúra fejlődése” című sorozat nyitókötete, a *kora középkori*, meroving és karoling pénzadatok és *pénzrendszerek* erősen ellentmondásos, legtöbbször feloldhatatlan képét kívánja tisztázni.

A szerző nemcsak az eddigi pénz- és mértéktörténeti irodalom kritikai áttekintését végezte el, hanem konkrét számításokkal tisztázta a pénzrendszerek egymás közti viszonyát, és újraértékelte a frank capitulare-k vonatkozó szövegeit. Műve kitűnően szerkesztett táblázatokkal, irodalom- és forrásjegyzékekkel, földrajzi, tárgyi és névmutatókkal segíti az olvasót a nem könnyű feladatot jelentő tanulmány elemzésében.

Witthöft egyértelműen igazolja, hogy a Meroving-kori pénzverésben a római számítási fontot használták, amely 12 unciából állt és 327,45 g-ot tett ki. A meroving ezüst dénár 1,3 g súlyú volt. Az eltérő súlyok — librák, pondusok, unciák stb. — rendszerében a tájékozódást az arany és ezüst közötti, *súly szerinti* átszámítás tette lehetővé: 40 nehéz ezüst dénár ($3,41 \times 40$) azonos súlyú volt harminc solidus súlyával ($30 \times 4,54$), azaz 136,2 g-mal. Ez a kulcs tette lehetővé a különböző pénzrendszerek közötti arányok és összefüggések megvilágítását.

A Nagy Károly-féle pénzreform, amelyet már Pippin capitulareja előkészített (754), a 794. és 797. évi capitularekben jelent meg. Lényege az ezüstalap bevezetése volt, a korábbi 1,3 g-os helyett az *1,7 g-os dénár* verésével. Alapul a régi római arany (4,54 g) helyett az arab arannyal, a dinárral (*4,25 g*) azonos súlyú *aureust* fogadták el. Az inter aurum et argentum számítás új aránya a következő lett:

80 új arany (dinár), à 4,25 g = 340,2 g
200 új ezüst dénár, à 1,7 g = 340,2 g!

A Nagy Károly-i pénzrendszerben 1 arany libra 240 solidusból állt, 1020,6 g súllyal, míg az ezüst pondus ennek fele súlyát képviselte. Ez a *pondus Caroli* (510,3 g), amely 300 dénárból tevődött össze, biztosította a korszak különböző pénzeiben és számításaiban való eligazodást.

Ezzel egyidejűleg 797-ben a Capitulare Saxonicum-ban megkísérelték az új pénz, a gabonafélék, az állatok stb. *egymás közti* „érték-viszonyát” meghatározni. Ezek az árak nem „piaci árak”, az irodalom idevágó megállapításai tévesek, hanem az új pénzhez kapcsolódó tartós értékviszony jelzései. A capitulare-k árai nem tükrözik a korszak tényleges ármozgását.

Helyesebben járunk el, ha a capitularek ár és érték meghatározásait, mint pl. a 78,38, illetve 156,76 literes modiusokat is, iránymutató értékeknek és *átszámítási egységeknek* tekintjük a birodalomban elterjedt sokféle mérték és számítási rendszer között!

A szerző hangsúlyozza, hogy a Nagy Károly-féle súly, pénz és mértékrendszer, a pondus Caroli rendszere Európa nagy részén meghatározó jellegű maradt a városi fejlődés és a nemzetközi kereskedelem 13. századi fellendüléséig.

N. Kiss István

GEORGES DUBY

LE DIMANCHE DE BOUVINES.

Gallimard, Paris 1985². Folio-Histoire. 373 l.

A BOUVINES-I VASÁRNAP

Georges Dubyt nem kell bemutatni a magyar közönségnek. „*A katedrálisok kora*” és a Mandrou-val együtt írt francia kultúrtörténet méltó sikert aratott annyi más kiadás után Magyarországon is. A Collège de France professzora a középkori francia társadalom egyik legjobb szakértője, az említett népszerű munkái mellett a *Guerriers et paysans* (Harcosok és parasztok), *Les trois ordres ou l'imaginaire du féodalisme* (A három rend, avagy a feudalizmus képe) című könyvei a szakirodalom maradandó értékei.

A bouvines-i csatáról írt könyve a „*Trente journées qui ont fait la France*” (Harminc nap, amely létrehozta Franciaországot) című sorozat egyik darabja, és az 1214. július 27-én a Lille melletti Bouvines közelében lezajlott eseményeket ismerteti. A csatában Fülöp Ágost fölülenyes győzelmet aratott IV. Ottó német császár és szövetségesei felett, és ezzel fontos lépést tett az erős francia királyság megteremtése felé. A könyv azonban jóval többet ad, mint pusztán a csata leírását: egyrészt megvizsgálja, hogyan látták a csatát és a szereplőket a kortársak, a középkor későbbi krónikásai, hogyan a 19., majd a 20. századi francia történészek, tankönyvírók? Másrészt abban rejlik a könyv fontossága, hogy eleven képet rajzol a korabeli lovagokról, bemutatja szokásait, viseletüket.

Magát a csatát nem Duby beszéli el, hanem átadja a szót a krónikásnak, a francia királyi udvarban működő kortárs Breton Vilmosnak. A történész kommentálja a szöveget, és mint egy pergő drámát, úgy állítja elénk a krónikából kibontakozó képet. Bemutatja a „rendezést”, a díszleteket, a jelmezeket, a szereplőket, főhősöket és statisztákat egyaránt.

Nagyon kevés maradt meg a korabeli lovagi fegyverzetből, hiszen a lovagok mellé keresztény szokás szerint már régóta nem temették el a fegyvereiket, és a régi dárdákból, kardokból újakat készítettek. Az ábrázolásokat kell tehát vallatóra fogni, ám sohasem lehet tudni, vajon nem korábbi mintákat másolt-e az ismeretlen szobrász, a miniatúra festője vagy a pecsétnyomót véső művész? Annyi azonban bizonyos, hogy a bouvines-i csatát megelőző évtizedekben nagyon megrágult a lovagi felszerelés, és mint annyiszor a történelemben, az 1200 körüli fellendülésben is a „hadiipar” az egyik húzóerő. Az egyre nagyobb testfelületet borító páncélzat árát csak a leggazdagabbak tudják megfizetni: a hercegeknek még a lovát is vért takarta, ugyanakkor sokan elavult páncélban jelentek meg.

A növekvő társadalmi különbségek a csatára felvonuló seregek egyre differenciáltabb felszerelésében jól érzékelhetők. Duby nem felejtkezik meg a nagy játzsma „gyalogjairól” sem, azokról, akiknek nem tellett hátsóhátra és páncélra, hanem vastag bőrruhában, fémsisakban, gyalogosan harcoltak — érthető, ha közülük sokkal többen estek el, mint a lovasok soraiból.

Duby elhelyezi a csatát a tágabb történelmi összefüggésben, megmutatja a Német-Római Birodalom válságát, a francia királyság megerősödését. Megismerjük a császár, a király, a csatában részt vevő grófok korábbi történetét. De megismerjük a lovagokét is — a szerző széles körű áttekintést ad a lovagi életmód alakulásáról; főleg a lovagi torna leírása ragadja meg az olvasót.

Mint egy idegen szigetre vetődött etnográfus, írja Duby, úgy igyekezett megfigyelni a középkori lovagok szokásait, mindenekelőtt legfőbb ünnepeiket, a hadijátékokat. Az imitált csaták szokása bizonyára ősrégi, de a 12. században rendkívül divatba jönnek. Ahogy megjelenik a lándzsával küzdő lovag — ennek előfeltétele, hogy a lovas lábát a kengyelben megvetve, biztosan üljön a nyeregben —, úgy válik fontossá az új harcmodor gyakorlása. De a torna több, mint gyakorlat — az egymástól távol élő lovagok találkozója, a fölős energiák vezetője, így bizonyos fokig a béke biztosítója is ez a hadijáték. Résztvevői főleg a fiatalabb lovagok, akiknek nem jutott apai örökség, és akik, ha jól harcolnak, jelentős zsákmányra tehetnek szert a foglyok váltságdíjából, az elnyert vértékből, és így feljebb kerülhetnek a társadalmi ranglétrán. Eleven „riportot” írt Duby ezekről a középkori „sporteseményekről”, szinte magunk előtt látjuk a díszes sátrakat, a

„versenyzők” körül nyüzsgő szájtátiakat, a hősük győzelmére fogadókat, a lovakat és vérteteket áruoló kalmárokat.

A könyv második felében Duby a csatát övező mítosz születését követi nyomon, megvizsgálja, hogy mit tartottak fontosnak lejegyezni a kortárs krónikások: főként a főúri foglyok nagy száma ragadta meg őket. Ahogy távolodunk időben az 1214. évtől, úgy távolodnak az igazságtól a krónikák is, új szereplők tűnnek fel a lapokon, akik nem voltak ott a bouvines-i mezőn, de akiknek utódait szolgálják a történetírók. A francia királyság jelvényei, a hadilobogó, a híres oriflamme, és a korona, mind aktívabb szerepet kapnak a későbbi változatok szerint a győzelemben, ahogy a királyi hatalom is mind erősebb lesz. A 14. századtól aztán megfakul Bouvines emléke: a dinasztia szentté avatott királya, IX. Lajos háttérbe szorítja nagyapját a krónikák lapjain. A későbbi korokban azonban ismét felelevenítik a csata történetét: a hétszázadik évfordulón, 1914 nyarán különösen fontos lesz a németeken aratott egykori diadal.

Dubynek ebben a könyvében is sikerült a nagyközönség számára is élvezetes módon megírnia a szűkebb szakmának is újat adó mondanivalóját — a második, zsebkönyv formájú kiadás is ezt bizonyítja.

Tóth István György

**DER MONGOLENSTURM.
BERICHTE VON AUGENZEUGEN UND ZEITGENOSSEN 1235—1250**

Übersetzt, eingeleitet und erläutert von Hansgerd Göckenjan und James R. Sweeney.

Verlag Styria, Graz—Wien—Köln, 1985. 335 l.

**A TATÁRJÁRÁS. SZEMTANÚK ÉS KORTÁRSOK TUDÓSÍTÁSAI
1235—1250.**

A középkori európai történet egyik fontos eseményét, a tatárjárást jobban érthetnének akkor, ha nemcsak egy-egy európai ország történetét, hanem a mongol birodalom történetét is mélyrehatóbban tanulmányoznánk, bár erről jól tájékozódni nem könnyű feladat. Fordítva is ez áll fenn, hiszen a mongol történet szempontjából sem hanyagolhatók el egyáltalán az Eurázsia nyugati részén történt események. Még most sem tudunk kielégítő magyarázatot találni arra, hogy a mongolok miért vonultak vissza Közép-Európából máris 1242-ben, és miért nem törtek be ismét oda. Ezzel kapcsolatban a kutatók Ögödej nagykan halálára, a helyi lakosok felkeléseire, a mongol dinasztikus ellentétekre stb. hivatkoznak, az egyiket vagy a másikat hangsúlyozva. Örvendetes tehát, hogy e világbirodalomról egyre gyarapodik az irodalom, s jobban tudunk tájékozódni.

Térjünk ki az ismertetendő könyvre, amely nem egy tanulmánykötet a tatárjárásról, hanem — miként a cím is jelzi — a rá vonatkozó források gyűjteménye német fordításban. Ez a 3. kötete az *Ungarns Geschichtsschreiber* c. sorozatnak, amelyet Thomas von Bogyay szerkeszt. Jól ismertek a *Byzantinische Geschichtsschreiber*, *Slavische Geschichtsschreiber* stb. sorozatok, melyek már az 1950-es évek óta jelennek meg ugyanennél a kiadónál. Az *Ungarns Geschichtsschreiber* sorozat pedig nemrég jött létre, és a jelen kötet sem tér el nagyban a többi kötet jellegétől, bár a kommentárok bővebbek, ahogy a szerkesztő meg is jegyzi az előszavában.

A könyv címe egy nemrég Magyarországon megjelent kiadványra, azaz *A tatárjárás emlékezeté-re* (Szerkesztette: Katona Tamás. Bp. 1981) emlékeztet, amelyet maga az ismertetendő könyv is idéz. A magyar kiadvány azonban nyelvileg sokkal különfélebb s időrendileg is tágabb forrásokat közöl magyar fordításban, mint a jelen könyv, amely csak a latinnyelvűekkel foglalkozik, de ezeket részletes előmagyarázatok és jóval szakszerűbb kommentárok kísérik. Mondhatjuk, hogy a kommentárok a könyv legértékesebb részei számunkra.

Göckenjan „Bevezetés”-ében (20—66. old.) a mongol birodalom kialakulásáról és kiterjedéséről, majd a domonkosok keleti térítéseiről, az Európa, különösen a Magyarország elleni mongol támadásokról, V. Béla e támadások utáni külpolitikájáról stb. ír. Tehát átfogó képet kapunk magáról a tatárjárásról, előzményeiről és következményeiről. Ilyen témáról igen kitűnő tájékoztatást kaptunk már magyar nyelven is Györfly György tollából (Napkelet felfedezése. Közreadta: *Györfly Gy.* Bp. 1965. 5—35. old.; A tatárjárás emlékezete. i. m. 7—31. old.), aki azonban írását nem látta el jegyzetekkel. Göckenjan írása azért is hasznos, mert a szöveget ellátta a forráshelyekre és tanulmányokra utaló jegyzetekkel, amelyek a behatóan érdeklődők számára használhatók lehetnek.

Ezzel kapcsolatban recenzióinkban szeretnénk tallózásszerűen egy-két dolgot megjegyezni és néhány kiegészítést tenni. A szerző a 32. oldalon azt írja, hogy Béla Barc kun fejedelem keresztelésénél keresztapaságot vállalt, és 1233 óta a „Cumania királya” címet viselte. Továbbá hozzáteszi — *Hodinka A.*: Az orosz évkönyvek magyar vonatkozásai (Bp. 1916. 368—369. old.) c. könyvre utalva —, hogy a seregekben, amelyeket Béla a Halics fejedelemség ellen vezetett, már voltak kun fegyverbe szólítottak is Borc fejedelem parancsnoksága alatt. Mindenekelőtt megjegyzendő, hogy Borc és Barc nyilvánvalóan nem két, hanem egy személy, aki a kun történetben viszonylag jól ismert fejedelem. Göckenjan, aki Borcot Bejbars néven is említi (31. old.), ahogy Györfly tette (Napkelet felfedezése. I. m. 16. old.), máshol is (190—191. old.) félrevezetően alternatíven használja e két nevet. Bár igaz, hogy a kun fejedelem neve különféle alakokban (Bortz, Burch, Boricius) szerepel a forrásokban, a halics-volhiniai évkönyvben, amelyet Göckenjan idéz *Hodinka* nyomán, az 1229. év alatt azt olvassuk, hogy Begovars kunjai álltak Béla oldalán. Már régóta fennáll az a felfogás, miszerint Bortz kunjai 1229-ben Béla Halics elleni hadjáratában vettek részt, de nyelvészetileg elfogadható magyarázat lenne szükséges a Begovars Bortz-cal való azonosítására. Sőt a halics-volhiniai évkönyvben található 1229-es évszám is revízióra szorul.

A 65. oldalon a szerző Wenzel G. forráskiadványát idézve (Árpádokri újkormánytár. VII. Pest, 1869. 164. old.) a következőket írja: „Danyiilen keresztül Béla, aki egy ideig rendszeres futárszolgálatot tartott fenn Halicsba, új támadások terveiről értesült, amelyeket a Gűjük új nagykan megválasztásánál összegyűlt mongol hercegek határoztak el 1246 augusztusában.” Azonban az idézett forráshelyből csak annyi derül ki, hogy a magyar király követének, Obchik fia Miklósnak sikerült a mongoloktól hazatért Danyiiltól olyan ígéretet kapnia, hogy majd hivatalos levélben beszámol a mongolok állapotáról. Ez az esemény különben is a kánválasztás előtti időre vonatkozik. Tudjuk, hogy a pápa követe, Carpini is jelen volt a kánválasztáson, ahol arról értesült, hogy a mongolok támadásra készülnek Európa ellen. Carpini csak novemberben indult haza Európába, és 1247 júliusában Danyiilnál is időzött. A halicsi fejedelem azonban még hamarabb értesülhetett a mongol támadás tervéről, mivel követei gyakran jártak Batunál, Szarajban, ahová már 1246 novemberének elején eljuthatott e hír, hiszen a Karakorum és Szaraj közötti távolságot a futár két hónap és 10 nap alatt tette meg. A magyar király nem sokkal később értesülhetett a vészhirről Danyiilen keresztül, és azonnal óvintézkedéseket tett. (Napkelet felfedezése. i. m. 32. old.)

Úgy tűnik, hogy a szerzőnél a jegyzetekkel való ellátás nem mindig történt meg kellőképpen, és egy-egy állításánál hol idéz, hol nem idéz irodalmat. Például kívánatos lett volna a 65—66. oldalt, a „Bevezetés” utolsó lapjait is jegyzetekkel ellátni, ahol szó esik a mongol—magyar viszonyról az 1240-es évek második felétől.

A „Bevezetés” után szám szerint 8 forrás következik német fordításban — mint említettük — előmagyarázatok és kommentárok kíséretében. Mind a 8 forrás megtalálható *A tatárjárás emlékezete* c. magyar nyelvű könyvben is. Hasznos lett volna, ha arról is említés történt volna, hogy eddig milyen fordítások születtek. A következőkben csak felsoroljuk a forrásokat, kivéve az utolsót, amely a fent felvázolt 1246/47. évi eseményekhez közvetlenül kapcsolódik, és amellyel kicsit behatóbban szeretnénk foglalkozni a recenzió szokásos keretein kissé túlmenően.

(1) Riccardus fráter jelentése: Nagy Magyarország felfedezéséről IX. Gergely pápa idejében. (67—91. old.) (2) Julianus fráter jelentése a tatárok életéről. (93—125. old.) (3) Torre Maggiore-i Rogerius: „Siralmas ének”. (126—223. old.) (4) Spalatói Tamás: A salonai és spalatói püspökök története. cap. 36—39. (225—270. old.) J. R. Sweeney csak ehhez írt előmagyarázatot és kommentárt, németre pedig Göckenjannal közösen fordította. (5) Egy magyar püspök levele (271—281. old.), amelyet Matthaueus

Parisiensis Chronica Maiorájának Additamentája és az Annales Waverleinses tartalmaznak. (6) IV. Béla király levele IV. Konrad német királynak. (283—288. old.) (7) A magyarok 1242. február 2-i levele a pápának. (289—296. old.) (8) IV. Béla király (1250) november 11-i levele IV. Ince pápának. (297—314. old.)

Ebben a 8. forrásban azt olvassuk többek között, hogy a mongol támadás meg fog újulni, és Béla óvintézkedésként saját gyerekeit szomszéd uralkodóházak gyerekeivel házасította össze, hogy rajtuk keresztül értesülhessen a mongolok mozgásáról. Göckenjan írja, hogy bár többször kiadták a levél szöveget, egyik kiadás sem elégít ki tudományos igényeket, ezért németre való fordításakor az eredeti oklevél faksimiléjét is használta, amelyet a vatikáni levéltár őriz a Signum Arm. II c. VII. no. 18 alatt.

Az eredetiben az évszám nem szerepel, és Göckenjan — ahogy fent láttuk — zárójelbe írja a levél feltételezett keletkezési évét. Az 1250. évi dátum fejtetetésében Szentpétery Imre érvelésére (Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke. I/1—3. Bp. 1923—1930. 287—289. old.) támaszkodott, aki a halics-volhiniai évkönyv időrendjének hitelt adva az 1250. évet Béla lánya, Konstancia Danyuil halicsi fejedelem fiával, Levvel való házasságkötése évének tartja. E házasságról a levélben is szó esik, és a levél keltének idejével kapcsolatban Szentpétery az 1250. évet terminus post quem-nek tekinti. IV. Bélának a pápához intézett másik levelében, amely a szóban forgó levéllel egy időben íródhatott, megemlíti Bertalant mint pécsi püspököt, aki viszont 1251-ben lemondott a püspökségről, 1251. július 23-án pedig utóda Achilles már megválasztott püspökként szerepel. Szentpétery szerint tehát a levél 1250. november 11-i kelte a valószínű.

Ami Konstancia Levvel való házasságkötésének időpontját illeti, arra szeretnénk felhívni a figyelmet, hogy a halics-volhiniai évkönyv híradása kronológiailag nemegyszer megbízhatatlan, bár tartalmilag becses adatokat tartalmaz. A magyar történettudományban uralkodó nézet is mind máig az 1250. év mellett foglal állást. (Ld. pl. *Pauler Gyula: A magyar nemzet története az Árpád-házi királyok alatt.* II. köt. Bp. 1899². 217. old.; *Magyarország történeti kronológiája.* I. köt. Bp. 1983². 152. old.) Úgy látszik, hogy ezt a dátumot Göckenjan is elfogadta, aki furcsa módon máshol (64. old.) az 1251. évet említi a házasságkötés időpontjaként. Mivel más források nem adnak közelebbi időmeghatározást, behatóan tanulmányoznunk kellene a halics-volhiniai évkönyv időrendi kérdését. Szerencsére ezt már M. Hruszevszkij egyszer megtette századunk elején. (Hronoljogija podjij Halicko-volinszkoji ljitopiszj. Zapiszki Haukovoho Tovariszta im. Sevcsenka, kn. III. t. XLI. 1901.) Szerinte a házasságkötés 1247-ben történhetett. Ha ez a dátum helytálló, akkor a levél keltének idejére nézve terminus post quem-ként nem 1250, hanem 1247, illetve inkább 1248 jöhet számításba, hiszen az utóbbi év augusztusában indította el IX. Lajos a 6. kereszties hadjáratot Egyiptom ellen, amelyre vonatkozó célzás a levélben is található.

A kommentárban azt is olvashatjuk, hogy IV. Béla legidősebb lányát, Annát 1250 táján házасította össze a csernyigovi Rosztiszlávval. Nem tudjuk, hogy ez a datálás milyen forrásból ered, de ezt az időpontot sem fogadhatjuk el. Az egyetlen időrendi támaszpontunk ismét a halics-volhiniai évkönyv, amely az 1243. év alatt említi, hogy a mongoloktól vereséget szenvedett Rosztiszláv Magyarországra menekült, és IV. Béla hozzáadta neki lányát, Annát feleségül. Úgy tünik, hogy a magyar történettudományban ez a datálás uralkodik, valószínűleg e bejegyzés alapján. Hruszevszkij ebben az esetben helyesnek vélte az évkönyvben megadott évszámot Rosztiszláv házasságára vonatkozóan.

A levélben szó esik arról is, hogy IV. Béla elsőszülött fiát, Istvánt kun lánnyal házасította össze. Göckenjan Marczali Henrik művére hivatkozva (A magyar történet kútfőinek kézikönyve. Bp. 1902. 164. old. 7. jegyz.) megjegyzi, hogy a levél arra enged következtetni, hogy az általánosan elfogadott feltevéssel szemben nem 1254-ben, hanem korábban történhetett István megházásítása. Természetesen így van, ha a levél keltének idejét 1250-re tesszük. Marczali azonban egy másik, sokkal korábban írt cikkében egy érdekes forrást közöl, mégpedig a Carpini útleírásának luxemburgi kéziratá végén található függelékét. Eszerint Carpini — aki társaival 1247. június 9-én a mongoloktól Kijevbe érkezett, és október 3-án már Kölnben tartózkodott — Bélánál is járt, aki a vészír hallatára összeházásította fiát, Istvánt a kun király lányával. (Árpádkori emlék külföldi könyvtárakban. Történelmi Tár, 1878. 376. old.) E becses forrás latin szövegét többször (Gyárfás István, Marczali H., Florianus M.) kiadták Magyarországon a múlt században, de ezzel kapcsolatban alig vontak le következtetéseket. A két világháború között Istváni Géza közzétette a latin szöveget, és érdekes megjegyzéseket fűzött hozzá. (XIII. századi följegyzés IV. Bélának 1246-ban a tatárokhoz küldött követéséről. Századok 72 [1938] 270—272., 551. old.) Valószínűnek tartotta, hogy Béla

1247 körül házasította össze fiát, Istvánt a kun Erzsébettel, de valószínűtlennek vélték, hogy Carpini Bélánál járt. Sajnálatos módon Istváni cikke mindmáig teljesen elkerülte a kutatók figyelmét. Sinor Dénes 1957-ben megjelent tanulmánya révén (John of Plano Carpini's Return from the Mongols. *Journal of the Royal Asiatic Society*, 1957. 193—206. old.) nemcsak a magyar, hanem a nemzetközi szakirodalomba is bekerült az a felfogás, mely szerint Carpini Bélánál járt. Györffy, aki 1965-ben a függelék magyar fordítását közreadta, azt fűzte hozzá, hogy a házasságkötés 1247-ben történhetett. (Napkelet felfedezése. i. m. 239. old.) Göckenjan, aki máshol idézi Sinor cikkét, talán nem vette figyelembe ezt az adatot, bár napjainkban is előfordul még a régi vélemény, mely szerint István és Erzsébet 1254-ben kötöttek házasságot. (Magyarország történeti kronológiája. I. i. m. 154. old.)

Figyelembe véve a fent említetteket, arra következtethetnénk, hogy a levél keltének ideje nem 1250 és 1254 között lehetett — ahogy sokan gondolják —, hanem inkább 1247 és 1250 között. Gűjük nagykán 1248 tavaszán halt meg, és Möngge 1251-i trónralépéséig egyelőre Gűjük felesége irányította a mongol birodalmat, amelyet a kánválasztás ügye foglalkoztathatott. Ebben a Magyarországgal szomszédos Aranyhorda ura, Batu is beavatkozott. Ezen események alapján azt is feltételezhetnénk, hogy Béla nem máskor, mint 1247. november 11-én vagy 1248. november 11-én (amikor még Gűjük halálhíre nem érkezett Magyarországra) írhatta a levelet, amelyben azt is olvassuk, hogy a mongolok „szilárdul elhatározták, hogy rövidesen egész Európa ellen megindítják számlálhatatlan sokaságú hadseregüket”. (A tatárjárás emlékezete. i. m. 341. old.)

Mindenesetre a jelen könyv címében talán azért szerepelnek az 1235—1250. évszámok, mert 1235-ben indult útnak társaival Julianus Kelet felé, amiről az 1. forrás számol be, és sokak szerint 1250. november 11-én írta IV. Béla IV. Ince pápának azt a levelet, amely nem más, mint az itt tárgyalt 8. forrás.

A könyv végén két térkép, és azután a név- és tárgymutató található, melyek jól segítik a tájékozódást.

E német nyelvű kiadvány, amely hivatkozik sok magyar nyelvű szakirodalomra is, kétségtelenül lehetővé teszi, hogy a magyar nyelvet nem értő kutatók részletesen megismerkedjenek a magyar történettudomány eredményeivel, továbbá általában ösztönzi a magyar és mongol történet kutatását, különösen azáltal, hogy összegyűjtötte a tatárjárásra, előzményeire és következményeire vonatkozó fontosabb latin forrásokat, és sokak számára hozzáférhetővé tette német nyelven.

Senga Toru

BODOR IMRE—FÜGEDI ERIK—TAKÁCS IMRE

**A KÖZÉPKORI MAGYARORSZÁG FŐPAPI PECSÉTJEI
A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
MŰVÉSZETTÖRTÉNETI KUTATÓ CSOPORTJÁNAK
PECSÉTMÁSOLAT-GYŰJTEMÉNYE ALAPJÁN**

MTA Művészettörténeti Kutató Csoport kiadása Bp. 1984. 78 l. = XXVIII t.

Bodor Imre a bevezetőben azt írja, hogy az Országos Levéltárban új pecsétmásolási eljárást dolgoztak ki az 1960-as évek elején, ezzel sikerült az eredetihez megtévesztésig hű másolatokat készíteni. Eddig mintegy 1200 pecsétről készítettek másolatot az Országos Levéltárban. Általában két másolat készül, az egyik az Országos Levéltár e célra létesített gyűjteményébe, a másik az MTA Művészettörténeti Kutató Csoport pecsétmásolat gyűjteményébe kerül.

Az itt őrzött darabokon túl a kötetben egyes esetekben közlésre kerül Dr. Kumorovitz Lajos Bernát professzor pecsétmásolat gyűjteményének (Budapesti Történeti Múzeum) néhány darabja, valamint vidéki levéltárakból való pecsétek is.

Az összeállítás csupán vázlat jellegű, a szóba jöhető anyag nagy része külföldön lappang. A szerzők mégis szükségesnek látták az összegyűlt kollekció publikálását, mert már így is alkalmas átfogó kép kialakítására az adott témakörben. Bodor Imre röviden ismerteti a középkori pecséteket, s a korabeli pecsételési technikát.

Fügedi Erik összeállítása, a „Középkori pontifikális pecsétek Magyarországon”, eredetileg a veszprémi rezgáltak pecsétmutatójának készült, ezt egészítette ki a szerző különböző gyűjteményekben található darabokkal. Ez a gyűjtőmunka a vártnál több pontifikális pecsétet eredményezett, sőt folyamatosan kerülnek elő eddig ismeretlen, újabb darabok is. Az eredményeket táblázatokban foglalja össze a szerző. Így közli az egyes egyházi méltóságoknak két különböző periódusban megmaradt nagy- és kispecsétjeit. Meg kell jegyezni, hogy elsősorban az ún. nagypecsétekről van szó, mivel kispecsétanyag eddig alig vált ismertté. A vizsgálat kiindulópontja az ún. főpapi vagy nagypecsétek. Jelentős adatanyaggal alátámasztott képet kapunk ezek alakjáról, a rajtuk szereplő motívumokról, magyarországi elterjedtségükről stb. A munka foglalkozik az e téren beállt változásokkal is. A megállapítások összegzik a témáról megjelent hazai és külföldi szakirodalomban megjelenteket. Tárgyalásra kerül az is, hogyan illeszkednek a nemzetközi fejlődésbe a magyar püspökök pecsétjei.

A szerző következtetései között szól a nagy- és kispecsétek közötti különbségekről, ezek méretarányairól. Az esztergomi érseket kivéve a többi főpap csak egy pecséttel rendelkezett. Az ilyen pontifikális pecsét többnyire az esztergomi érsek titkos pecsétjének méretét követte. A 13. században a magyar püspöki kar tagjai álló vagy ülő helyzetben ábrázoltatták magukat pecsétjeiken, sok esetben hangsúlyozták, hogy Isten kegyelméből kormányozzák egyházmegyéjüket. A hangsúly ezeken az emlékeken mindenképpen az egyházat kormányzó püspökön volt.

Ezzel szemben a 14. század első évtizedeiben a pecséteken megjelenik a fülke, néhány évtized múlva pedig a családi címer. Ekkortájt tűnt el a főpapot kizárólagosan szimbolizáló pecsét, a pecsétképek teljesen más rendszert mutatnak, a feliratokból többnyire elmarad a Dei gratia. A fülkés rendszerű pecsét külföldi példák alapján terjedt el nálunk is. Ebben a korban is megmaradt a pecsét homorú alakja, de rajza teljesen megváltozott, az egész pecsétet gótikus fülkerendszer foglalta el. A megmaradt emlékegyanyag alapján megállapítható, hogy a pecsétek területén ez az alapvető változás Magyarországon igen rövid idő alatt következett be. Érdekes, hogy ebből az időszakból sokkal kevesebb pecsét ismeretes, mint a 13. századból. Ennek több oka van. A pontifikális pecsétek használata a 15. században háttérbe szorult. A főpapok egyre többet foglalkoztak országos politikai ügyekkel, egyházkormányzati teendőiket egyre inkább segédpüspökeik és a vicariusok végezték, ennek következtében egyre többet használták gyűrűspecsejtjeiket és egyre kevesebbet a pontifikálist. Mindezek ellenére a bemutatott anyag cáfolhatatlanul bizonyítja, hogy továbbra is készültek nagypecsétek, melyek az ünnepélyes egyházi jellegű iratok megerősítésére szolgáltak.

A tanulmány a korábbi osztályozásoknál sokkal árnyaltabban mutatja be az ún. fülkésrendszerű nagypecséteket. Szó van a pecséteken megjelenő heraldikai ábrázolásokról is. A régi pecsétek művészi színvonalát leginkább készítettőjük egyéni ízlése határozta meg. A tipáriumok színvonala az esetek túlnyomó részében a nyugat-európai főpapi pecsétek alatt maradt.

A tanulmány végén Fügedi Erik összegzi a főpapi pecsétekre vonatkozó anyaggyűjtésének eredményeit. Takács Imre „Megjegyzések a 14. századi magyar főpapi pecsétek művészettörténeti kérdéseihöz” című tanulmányában, tekintettel a kutatás kezdeti stádiumára, a rendelkezésre álló terjedelemben, csupán a gazdag emlékegyanyag néhány csoportjában felismerhető stílustörténeti tendenciákat vázolja.

A kezdeti időszakban, egészen a 13. század végéig szinte kizárólag olyan pecséteket használnak nálunk, amelyeken a pecséttulajdonos reprezentatív imago-ja látható, trónoló vagy álló helyzetben, felruházva méltósága jelvényeivel. Ezek a darabok formai, gondolati rokonságban vannak az uralkodói pecsétekkel. E pecsétek jellege a későbbiekben változik, így feltűnnek az olyan darabok is, melyeken tulajdonosukat védőszentje előtt térdelve, imádkozva, legtöbbször a szenteknél kisebb méretben ábrázolja a mester. A 14. századi egyházi pecsétek másik motívuma címerekkel megjelenő heraldikai reprezentáció. Ez az adott magyarországi emlékegyanyagban az 1320-as években tűnik fel. A címerviselés szokása később még

jelentősebb befolyással volt a pecséthasználatra. A kisméretű címerpecsét alkalmazása a 15. század elejére gyakoribbá vált a díszes pontifikális pecséteknél. Az anyaggyűjtés a 14. századdal zárul.

A szerző a továbbiakban művészettörténeti szempontból elemzi a fennmaradt pecséteket, utal a különböző jellegzetességeire, egyes motívumokra. Foglalkozik a pecsétkészítéssel, annak színvonalával, s a pecsétek más művészi ágakkal való összefüggésével is.

Bodor Imre „Főpapi pecsétjeink 1400—1526-ig” című rövid összegzésében a legfontosabb jellemzőket foglalja össze az adott emlékanyaggal kapcsolatban.

A közreadott anyag jelentős értékét képezi a katalógus. Ebben 79 db érseki, püspöki pecsét, a Függelékben 25 db 14. századi egyházi személy pecsétje található meg. A katalógus részletesen közli a pecsétekre vonatkozó információkat, így az eredeti lenyomat őrzési helyét, jelzetét, a másolat őrzési helyét, jelzetét, a méretet, a pecsétkép leírását, a körirat feloldását, a pecsétnek a szakirodalomban való közlését, képek megjelenési helyeit. A publikációt német nyelvű összefoglalás egészíti ki.

A gazdag illusztrációs anyagban, az I—XXI. tábla a katalógusban és a függelékben tárgyalt pecséteket tartalmazza természetes nagyságban. A XXII—XXVIII. táblákon a kötet tanulmányait illusztráló ábrázolások kerültek közlésre. Az értékes munka megbecsülendő eredménye a napjainkban megújuló magyar történelmi segédtudományi kutatásnak, mely egy klasszikusnak számító terület, a szfragiszтика témakörében is több érdekes publikációval gyarapodott a közelmúltban.

Pandula Attila

SZVÁK GYULA

IVÁN, A FÉLELMETES

Budapest, Gondolat 1985. 331 l.

A hazai olvasóközönség ezidáig mindössze két könyvet ismerhetett IV. Iván (1533—1584) cár személyéről és tevékenységéről, így Robert Vipper „Rettegett Iván” (1947), valamint Nagy Iván „Rettenetes Iván” (1942) c. műveit. A legújabb könyv szerzője már címválasztásában is eltér a megelőzőektől, bebizonyítva, hogy a „Félelmetes” jelző közelebb áll az orosz „Groznij” jelentéséhez.

Szvák Gyula bevezetőjében kiemeli, hogy nem pszichodramát, de nem is erkölcsstanító példázatot akar írni, hanem arra keres választ: milyen objektív és szubjektív tényezők okozták, hogy az eredendően jó képességekkel megáldott IV. Iván korának egyik legkegyetlenebb zsarnoka lett? Nem volt persze könnyű a kompromittált, tendenciózus és szélsőséges nézetek tudatos elkerülése, s a könyvtárnyi szakirodalom főszereplőjeként ismert uralkodó alakjának hiteles bemutatása a polarizált vélemények felidézésekor. Éppen ezért tartja fontosnak bemutatni azt a közel két évszázados vitát, amely az egyeduralkodó igenlői és a véres despotizmus elutasítói között kialakult. A szerző kitűnő érzékkel elemzi e polémia gyökerét, s konfrontálja az időtálló, illetve az aktuálpolitikai nézeteket. A historiográfiai áttekintés során a könyv írója idézi Karamzin, a „szlavofil” Ju. Szamarin és I. Beljajev, a „nyugatos” K. Kavelin, valamint M. Pogogyin, Sz. Szolovjov, Ja. Csisztovics, P. Kovalevszkij, V. Kljucsevszkij, Sz. Platonov, Plehanov, M. Pokrovszkij és mások nézeteit, amelyek rendkívül eltérő módon értékelték a paranoiás, szadista és üldözési mániától szenvedő cár államférfiúi tevékenységét és magánéletét. Árnyaltan elemzi a szerző az 1917 utáni „Iván-kép” alakulását is, rámutatva, hogy e különös személyiség objektív értékelése még hosszú ideig váratott magára. Az 1930—40-es években ugyanis a cár alakjának célzatos idealizálása figyelhető meg a szovjet történettudományban és más művészeti ágakban, amit Eisenstein híres „Rettegett Iván” c. filmje is bizonyít. Ezeket a torzulásokat az SzKP XX. kongresszusa utáni szovjet történetírás igyekezett maradéktalanul felszámolni, amelyek jól nyomon követhetők A. Zimin és R. Szkrinnyikov széles forrásbázisra épülő, objektivitásra törekvő, a heroizáló és deheroizáló felfogás között álló, a sematizáló, dogmatikus, vulgáris értelmezést elutasító műveiben.

Szvák Gyula — aki kitűnően ismeri a témára vonatkozó szovjet és nyugat-európai szakirodalmat — céltudatosan törekszik arra, hogy ne egyszerűen csak politikátörténeti vagy faktográfiai munkát adjon olvasói kezébe. Ezért röviden felidézi az orosz feudális társadalmi formáció sajátosságait, a moszkvai fejedelemség 13—15. századi területi növekedését, gazdasági megerősödését és a tatár hódítás politikai következményeit. A szerző ezenkívül bemutatja III. Iván (1462—1505) és III. Vaszilij (1505—1533) központosítási törekvéseit, a korabeli uralkodó osztály szerkezeti felépítését, a földtulajdonviszonyokat, a funkcionális és területi alapon működő közigazgatást, a mesztnyicseszto (előkelőségi rangsorrendszámítás) intézményét és a szolgáló nemesség helyzetét. Ezek után tér át IV. Iván gyermekkorára, valamint a Glinszkij, Sujszkij, Belszkij, Voroncov, Kubenszkij és Zaharjin családok nevével fémjelzett bojárkormányzat szűk látókörű és önpusztító politikájának elemzésére.

Külön fejezetben tárgyalja a szerző az egyeduralom és a cárság intézményének ideológiai megalapozását, Makarij metropolita szervező szerepét, a „Moszkva — harmadik Róma” doktrína létrejöttének körülményeit, és a moszkvai népnek a bojáranarchia végét jelentő 1547. júniusi felkelését. Hasonló részletességgel olvashatunk a Kiválasztottak Tanácsának (Izbrannaja Rada) működéséről, Alekszej Adasev és Szilveszter pápa tevékenységéről és a bevezetett reformok soráról. Az 1550-ben kibocsátott Szugyebnyik (Törvénykönyv), a Százcikkelyes zsinat (1551) és az 1555—56. évi újabb reformrendeletek — mutat rá a szerző — az állam és a hadsereg megerősítését, a szolgáló nemesség földhességének kielégítését, a katonai szolgálat szabályozását, az egyházi földtulajdon visszaszorítását, a mesztnyicseszto korlátozását, valamint a közigazgatás és igazságszolgáltatás új alapokra történő helyezését eredményezték.

A könyv legszínvonalasabb részeit — megítélésünk szerint — azok a fejezetek képezik, amelyek IV. Iván uralkodásának második szakaszát tárgyalják. A szerző megkapó erővel mutatja be a korlátlan egyeduralom, a despotikus és diktatórikus kormányzati módszerek bevezetését, a bojárellenzékekkel való könyörtelen leszámolást, a mértéket vesztett terrort, az esztelen vérengzéseket, tömeggyilkosságokat, a belső tisztogató hadjáratokat és az ezekhez szolgáló ürügyeket. Hasonlóan lebilincselő erővel ír a terrorpolitika útjára lépő uralkodó zabolátlan és kicsapongó magánéletéről, az opricsnyikok gárdájának pogromjairól, az „árulás métélye” elleni sajátos ideológiáról, a lakosság megfélemlítését célzó erődemonstrációkról, továbbá az ország kettéosztását, decentralizációját, s az általános feszültséget növelő ún. zemscsina-rendeletéről. A szerző megkülönböztetett figyelmet fordít a 25 éves livóniai háború eseményeinek bemutatására, amely kezdetben váltakozó sikerrel folyt, de végül Oroszország totális katonai vereségét eredményezte.

A könyv utolsó fejezetében Svzák Gyula objektív módon teszi mérlegre IV. Iván uralkodásának történetét, megállapítva, hogy ezek az évtizedek a társadalmi ellentétek pattanasig feszülő kiéleződését, szétzilált gazdasági életet (nagyfokú pusztasodást), demoralizáló katonai vereségeket, jelentős területi veszteségeket és dinasztikus krízist idéztek elő. Jogosan minősíti tehát a könyv írója a képmutató, vallási fanatikus, a demagógiát mesterien alkalmazó, ideggyenge uralkodó tevékenységét negatívnak. Egyetértünk abban is, hogy IV. Iván tragédiáját az egyeduralom fanatikus hittel és irracionális teljességében elsajátított ideológiája, ill. a reális viszonyok közötti kibékíthetetlen ellentmondás okozta. Ugyanígy vitathatatlannak tartjuk, hogy a bojárok elleni harc nem átgondolt stratégia eredménye, s a cár működése a központosítást nem hogy elősegítette, hanem országát a szakadék szélére vetette.

Szvák Gyula objektivitásra törekvő, az analitikus ok-okozati összefüggéseket kereső, lebilincselő stílusban megírt könyve minden bizonnyal nagy érdeklődésre tarthat számot nemcsak a szakemberek, hanem a széles olvasóközönség körében is. Ezen kívül nem csekély haszonnal forgathatják a középkori orosz történelem iránt érdeklődő tanárok, valamint az egyetemi és főiskolai hallgatók is.

V. Molnár László

DAS GOLDENE BERGBUCH (SCHEMNITZ) (KREMNITZ) (NEUSOHL).

Herausgegeben von Jozef Vozár

Zlatá kniha Banicka (Banská Štiavnica) (Kremnica) (Banská Bystrica).

Na vydanie pripravil a preložil Jozef Vozár.

Veda, Vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied. Bratislava, 1983.
(Monumenta Slovaciae Montanistica). 264 l.

A SELMECBÁNYAI ARANYKÖNYV

Az 1764. évi pozsonyi országgyűlés alkalmából az akkor 23 éves trónörökös, József római király és 17 éves öccse, Lipót főherceg népes kísérettel meglátogatta a három nagy alsó-magyarországi bányavárost, Selmec-, Körmöc- és Besztercebányát. Tiszteletükre rendbehozták az épületeket, balesetek lehető elkerülésére megerősítették a bányaácsolatokat, s hogy udvarképesek legyenek, vadonatúj egyenruhába öltöztették nemcsak a bányatisztviselőket, hanem a bányászokat is. A magas látogatás, amely 12 napig — 1764. július 20-tól 31-ig — tartott, természetesen protokolláris aktus volt, de programját Mária Terézia kívánságára az Udvari Kamara, mint a bányák főhatósága, úgy állította össze, hogy egyúttal tanulmányút is legyen a leendő uralkodók számára. József és Lipót a birodalom akkor talán legvirágzóbb bányavidékét keresték fel, ahol viszonylag szűk területen — a három város egy-egy napi járőföldre fekszik egymástól — ismerkedhettek meg az arany, az ezüst, a réz bányászatával és kohászatával, a bányaigazgatás szervezetével és a bányakamarák pénzügyeivel.

Az Udvari Kamara a tanulmányút minél szakszerűbb előkészítése érdekében már 1764 tavaszán utasította Sauer Kajetán főkamagrófot, hogy készítse el a három, alája tartozó bányakamarával valamennyi bányauzem és kohó — a munkáslétszámra, az 1763. évi termelési eredményekre, a nyereségre és az esetleges ráfizetésre is kiterjedő — leírását, s küldje fel Bécsbe a bányák térképeit, valamint a használatban levő különböző vízemelő gépeket ábrázoló, magyarázattal ellátott mérnöki rajzokat, továbbá a bányaigazgatás adminisztrációját ismertető kimutatásokat. Így negyedéves feszített munkával egy csodálatosan anyaggazdag pillanatfelvétel készült el az alsó-magyarországi bányavidékről. Az iratokat a hozzájuk tartozó térképekkel és rajzokkal aranyozott bőrkötésbe kötötték; ezért hívják aranykönyvnek.

Az aranykönyv, számos név szerint nem azonosítható vagy csak sejtető bányatiszt kollektív munkája három, kézzel írt példányban készült. Az a példány, amelyet a látogatás előtt József és Lipót kezébe adtak, II. Lipót császár hagyatékából az Osztrák Nemzeti Könyvtárba került, a második példány az Udvari Kamara, a harmadik a selmecbányai Állami Központi Bányászati Levéltár őrizetében van. A három példány szövege nem teljesen azonos, legbővebb az Osztrák Nemzeti Könyvtár példánya, legrövidebb az Udvari Kamara Levéltáré, a legjobb változat az, amely Selmecbányán maradt; de mindhárom példányban vannak olyan részletek, amelyek a másik kettőben hiányoznak.

Nagyon szerencsés választás volt a Szlovák Tudományos Akadémia Kiadóvállalata részéről, hogy a selmecbányai aranykönyv kiadásával indította meg a szlovákiai bányászati emlékek sorozatát. A kötet külső kiállítása, 70 metszet, bányatérkép és mérnöki rajz egy-két kivétellel színes reprodukciójával, méltó a közreadott forrás bányászattörténeti jelentőségéhez.

A szöveg gondozója, Jozef Vozár kitünő munkát végzett. Bevezető tanulmánya tisztázza az aranykönyv funkcióját, ismerteti létrejöttének körülményeit, a kéziratok egymáshoz való viszonyát, leírja a fejedelmi látogatás történetét, végül beszámol a kiadás szövegkritikai problémáiról.

A szövegkiadás alapja az Udvari Kamara levéltárának példánya volt. A választást egyrészt az indokolta, hogy ez látszik a végső megfogalmazásnak, másrészt, hogy viszonylagos rövidege ellenére ez nyújtja a legtöbb információt. A szöveg kiadásra előkészítése során Vozár szembekerült a 18. századi történeti források közreadásának különböző problémáival. Tudományos forráskiadást akart, ezért

elvetette a modern átírás elvileg lehetséges megoldását. De abból a megfontolásból kiindulva, hogy a kiadónak talán legfontosabb feladata a szöveg hozzáférhetővé tétele, elvetette a betűhív közlést is. Az eredmény egy véleményem szerint optimális kompromisszum lett: a kiadó bekezdésekre tagolta a szöveget, rendet vitt a kis és nagy kezdőbetűk használatába, modernizálta az interpunkciót, csak lényegében tartotta meg a szöveg eredeti, következtelen helyesírását. A nélkülözhetetlen tárgyi tudnivalókat, valamint az egyes példányok közötti tartalmi eltéréseket lábjegyzetekben adta meg. A szövegek tárgyi és adathibáit ugyancsak jegyzetben helyesbítette. Bevezető tanulmánya végén felsorolta azokat a változtatásokat, amelyeket a szövegen végzett (pl. a krajcár Xr. helyett Kr. és hasonló), valamint a megtartott és a feloldott rövidítéseket. Így a kiadást a bányászattörténet művelőinek szűk körénél szélesebb szakmai közönség számára is használhatóvá tette.

A selmecbányai aranykönyv nemcsak a szlovák és a magyar, hanem a közép-európai bányászattörténetnek is kimagasló értékű forrása. Reméljük, hogy a kötet előszavában olvasható ígéret megvalósul, s ezt a kiadványt további szlovák bányászattörténeti források közrebocsátása fogja követni.

Heckenast Gusztáv

VAJDA LAJOS

**ERDÉLYI BÁNYÁK, KOHÓK, EMBEREK, SZÁZADOK.
GAZDASÁGI-, TÁRSADALOM- ÉS MUNKÁSMOZGALOMTÖRTÉNET
A XVIII. SZÁZAD MÁSODIK FELÉTŐL 1918-IG.**

Politikai Könyvkiadó, Bukarest, 1981, 544 l.

A szénben, vasban, sóban és szinesfémekben gazdag Erdély bányászatának és részben kohászatának eddig is bőséges, de természetesen igen szétszórt, egyenetlen irodalma volt. Vajda Lajos, aki az erdélyi bányászat és kohászat történetéből írt tanulmányai sorával eddig is jelentőset alkotott, e nagyszabású monografikus munkájában több mint két évtizedes kutatási eredményeit összegezte, sokoldalú, adatgazdag kézikönyvet nyújtván elsősorban a kutatóknak, de talán a szélesebb olvasóközönségnek is.

A munka három nagy egységre oszlik. A bevezető rész a bányák és kohók 1848 előtti világának a források természetéből következően is inkább társadalomtörténeti megközelítésű leírását adja, azt a korszakot mutatva be, amelyben a bányászjobbágyok mellett már megjelentek a bérmunkások, köztük az első nagyszámú külföldiek, még a távoli Lotharingiából is. A második rész a bánya- és kohóipar abszolutizmus kori történetét tárgyalja. Bemutatja az egyes termelési ágakat, a lehető pontossággal megadja a termelt mennyiségeket, azok értékét, a helyi tőkés kezdeményezéseket és a korai osztrák tőke jelentkezését. A bérmunkásság kialakulásának folyamatában rendkívül részletes képet nyújt a munkástársadalomról a bérézéstől egészen az egészségügyi viszonyokig. Ebben a fejezetben ismerteti az 1848—1849. évi mozgalmakat is. Megjegyzendő, hogy a szerző, a romániai történetírás egységes gyakorlatának megfelelően, nemcsak a történeti Erdélyt, hanem a mai, szélesebb értelemben vett országrészt vizsgálja, így a bánági iparvidék és Nagybánya környékének bányászatát is végigkíséri.

A harmadik rész az 1867 utáni fejlődéssel foglalkozik, a leglátványosabb növekedési korszakkal. A nagytőke behatolásának, a konjunktúra-ciklusok és a technikai újítások periódusokat meghatározó hatásának elemzésével gyakorlatilag az egész erdélyi nagyipar fejlődését tárja az olvasó elé, akinek természetesen számolnia kell azzal, hogy néhány kérdésben a hazai történetírástól ismeretesen eltérő szemléletmód érvényesül. Szociográfiai részletességű leírást ad a munkásság életkörülményeiről, bemutatja a szervezkedés eredményeit, az osztályharc különböző szakaszait.

A mű érdemeinek, eredményeinek méltatása szétfeszítené egy ismertetés kereteit. A legfontosabbakat egyébként röviden elmondja a kötet előszava, melyet Kovács József, a nemrég elhunyt kolozsvári történészprofesszor írt. Csupán két olyan módszertani mozzanatra utalnék, amelyekkel a szerző meghaladja Sándor Vilmos bizonyára általa is mértékadónak tekintett Nagypári fejlődés Magyarországon 1867—1900 című könyvét. Az egyik a helyi levéltári anyag teljes körű felhasználása, ami önmagában is egy emberöltő munkáját igényli. A munkán érződik egyébként, hogy egyes fejezetei régen, a későbbiekől némileg eltérő szempontok alapján íródtak. A másik a technikatörténeti látásmód erőteljes érvényesülése. Vajda Lajos nem riadt vissza attól, hogy megtanulja, s a szükséges mértékig olvasóit is bevezesse a bányászat koronként is változó munkafolyamataiba, a fémfeldolgozás technológiájába. Így kaphat az olvasó reális ismereteket Erdély sokszínű bányászatáról, ahol a legmodernebb villamosgépek már a századvégen megjelentek a Zsil völgyében, igen korszerű nagyolvasztók működtek Vajdahunyadon, de kocsz helyett faszenet használtak; vagy az Érchegységben működött Európa legmodernebb szinesérc-előkészítő műve, míg alig odébb lóháton zsákokban hordták az ércet, deszkavályúkban mosták az aranyat, megint másutt pedig az a gépesített üzem, ahol már volt egy vizikerékkel hajtott, farokverőnek nevezett kovácsolókalapács.

Közép- és Kelet-Európa, benne Magyarország bányászat- és kohászat-történetét kevesen művelik. Ez csak tovább növeli Vajda Lajos monográfiájának fontosságát. Könyve a határokon túli magyar nyelvű történeti irodalom legértékesebb alkotásai közé sorolható.

Szász Zoltán

HELGA SCHULTZ

LANDHANDWERK IM ÜBERGANG VOM FEUDALISMUS
ZUM KAPITALISMUS

Akademie Verlag, Berlin 1984. 271 l.

A VIDÉKI KÉZMŰVESIPAR A FEUDALIZMUSBÓL
A KAPITALIZMUSBA VALÓ ÁTMENET IDEJÉN

A szerző a vidéki, falusi ipar helyzetét vizsgálja a feudalizmusból a kapitalizmusba való átmenet korszakában. Figyelme nem az exportra termelő iparágak, nem a manufaktúráknak és kereskedőknek „bedolgozó” falusi iparosok, azaz nem a „protoindusztrializáció” kérdései felé fordult. Érdeklődésének középpontjában a helyi és környékbeli igényeket kielégíteni hivatott falusi kézművesipar állapota, fejlettségének színvonala áll, amelyben a munkamegosztás vidéki elterjedésének, a paraszti önellátás bomlásának, a piaci kapcsolatok növekedésének, a feudális kötöttségek lazulásának fontos jelzőjét látja. Teljesen helytálló az a megállapítása, hogy a munkamegosztás elmélyülése a vidéken éppen úgy, vagy még inkább előfeltétele volt a kapitalista viszonyok kialakulásának, mint a falusi háziipart egyes vidékeken a manufaktúrába integráló vállalkozói tevékenység.

A monográfia két részre oszlik: először a Németalföldtől Lengyelorszáig, és Schleswigtól Badenig terjedő, gazdasági és társadalmi vonatkozásban jelentős eltéréseket mutató nagy térség összehasonlító vizsgálatából a vidéki ipar fejlődésének törvényszerűségeit, modelljét kísérli meg felvázolni. Ezután, esettanulmány formájában, Mecklenburg-Schwerin részletekbe menő vizsgálatával ellenőrzi állításainak helyességét.

Adatait bőséges és kritikailag feldolgozott szakirodalomból, a korabeli statisztikákból, a közelebről vizsgált Mecklenburg-Schwerinre vonatkozóan adórajstromokból merítette. Statisztikai feldolgozás mellett adatanyagát 137 táblázatban és mintegy két tucat grafikus ábrázolásban tette közzé: ez az adatbázis önmagában is a további kutatások számára nélkülözhetetlen eszközként szolgál.

Az összehasonlító vizsgálat során a szerző három alapvető mutató köré csoportosította adatait:

1. A vidéki kézművesipar sűrűsége, amely az 1000 vidéki lakosra jutó mesterek számában, illetve Mecklenburgra vonatkozóan, népességi adatok hiányában a 10 településre jutó mesterek számában nyer kifejezést.

2. A népsűrűség, mint a termelőerők fejlettségi fokának kifejezője.

3. A földnélküliek aránya (mértéke a 10 parasztra jutó önálló háztartással rendelkező földnélküliek száma), mely a vidéki lakosság differenciálódásának fokát hivatott kifejezni.

E mutatók alakulását vizsgálva a szerző arra a következtetésre jutott, hogy azokban a régiókban, ahol a Grundherrschaft volt uralkodó, a vidéki kézművesiparnak sűrű vagy nagyon sűrű hálózata (30—50 mester/1000 fő) alakult ki; e területeket nagy népsűrűség és a földnélküliek igen nagy aránya jellemzi (a telkes parasztságnak mintegy a háromszorosát tették ki). A vidéki kézművesipar az Elbától nyugatra eső területeken volt a legfejlettebb, ahol a paraszti árutermelés és a falusi bér munka jelentős méreteket öltött; itt 1800 körül a lakosságnak mintegy egyötöde kézműves volt, és a 19. század elejére megindult a belső piac kialakulása.

A Gutsherrschaft uralta vidéken a falusi kézművesipar alacsony szinten maradt (20 kézműves/100 lakos), a népsűrűség is csekély, a földnélküliek aránya is kisebb (a telkeseknek nem egész kétszeresét tették ki). A robotkötelezettség gátolta a paraszti árutermelés kibontakozását, és szükségtelessé tette a bér munka alkalmazását. Így a falusi kézművesipar fejlődését nem ösztönözte vásárlóképes fogyasztóréteg kialakulása. E területeken a kézművesek aránya a falusi lakosságnak mintegy 4%-át tette ki.

Mindkét alaptípuson belül e mutatók tekintetében regionális vagy kis táji egységek vonatkozásában számos variációt lehet felfedezni: a kötet második részének értékét részben ez utóbbiak bemutatása, részben a majorsági gazdálkodásnak a belső piac kialakulását, a paraszti árutermelést és a kézművesipar fejlődését gátló, különösen a lovagi birtokokon érvényesülő tényezőinek elemzése adja.

Helga Schultz tehát újabb, eddig kevésbé vizsgált aspektusból — a vidéki kézművesipar szempontjából — közelíti meg az Elbától nyugatra és keletre eső területek gazdasági-társadalmi fejlődésének különbségét, és egyetérthetünk azzal, hogy a vidéki iparfejlődés szintje, különösen egyéb adatok híján, egyik fontos mutatója lehet egy-egy vizsgált terület gazdasági fejlődésének. Mégis, úgy vélem, ez az új nézőpont túlságosan lenyűgözte és túlon túl leszűkítette vizsgáldásának körét. Elvileg ugyan leszögezi, hogy a kézművesipar fejlődése a mezőgazdaságban lezajló változások függvénye, mégsem foglalkozott azzal, hogy az összehasonlított tájegységekben mit és hogyan termeltek a parasztok. Csak futólag és kevésbé árnyaltan említi a városok és a városi kézművesipar szerepét, a város és vidék kölcsönös kapcsolatát csak a kézművesipar szempontjából említi, figyelmen kívül hagyva a kereskedelemnek a tárgyalt korszak végén (18. század vége—19. század eleje) vidéken is növekvő jelentőségét.

A vizsgálat szempontjainak az említett három mutató köré csoportosítása olyan, a kézművesipar fejlődése szempontjából fontos problémák mellőzését eredményezte, mint pl. a vidéki ipar területi eloszlása a városközei települések, a vásároshelyek és egyéb települések között.

A vizsgálati szempontok ilyen leszűkítése azonban nem róható fel egyedül a szerző hibájául: bizonyos fokig erre kényszerítette a kérdés feldolgozatlansága: a nagy térségnek szerintem túl nagy időhatárok közötti vizsgálatához (egyébként is kérdéses, hogy a 15. század végétől 1800-ig terjedő korszak az egész vizsgált területre az átmenet korszakaként definiálható-e, többé-kevésbé egységes adatbázist csupán e kérdések megválaszolásához tudott találni. Vizsgálati szempontjai, eredményei, táblázatokba foglalt adatai így is a további kutatások fontos bázisul szolgálnak.

L. V. MILOV

A JOBBÁGYRENDSZER KIALAKULÁSÁNAK OKAI OROSZORSZÁGBAN

Korabeli oklevelek elemzése, a korábbi feldolgozások kritikai hasznosítása alapján helyezi új megvilágításba a szerző az oroszországi feudalizmus — és egyúttal az orosz történelmi fejlődés — sajátosságának, különösségének egyik összetevőjét. A feudális földtulajdon-viszonyok kialakulási folyamatában keresi a jobbágyrendszer sajátos vonásainak gyökerét. Előrebocsátja, hogy Európa keleti felén az osztályársadalom kialakulását érezhetően motiválták a természeti feltételek. Részben ezek a körülmények magyarázzák azt is, hogy a mark típusú falusi földközösség (obscsina) századokon át fennmaradt, mint az orosz fejlődés sajátosságainak egyik eleme. Milyen feltételekre gondol a szerző? A mostoha éghajlat, a gyenge talajminőség, amelynek nőtt a jelentősége az alacsony népsűrűség, a termelőeszközök fejletlensége és más okok következtében, s ami hozzájárult a relatív földbőség, az aprófalvas településszerkezet kialakulásához. Az időjárás szélsőségei rendkívül ingadozóvá tették a termésátlagot, amit pl. a művelt terület gyakori váltogatásával törekedtek mérsékelni.

Ez a körülmény rendszeressé tette új földterületek (erdők) művelés alá vonását, ami azon a fejlettségi szinten megkövetelte nagyobb embercsoport, pl. a falusi földközösség tagjainak együttműködését. Elsősorban a mezőgazdálkodás feltételeinek a kialakításában. Magát a föld megművelését a családok is el tudták végezni. Egészében véve azonban az orosz obscsina karakterisztikusabb termelési funkciókkal rendelkezett, mint a germán mark. Ebből is fakadt, hogy századokon át hatékonyan tompította a falusi népesség vagyoni differenciálódását. A korai orosz fejlődésben — 6—11. sz., sőt egészen a 16. századig — a fejedelmi kíséretből (druzsina) kialakuló uralkodó réteg az obscsina közösség fölé emelkedett, s nem a felbomlott faluközösség egyedeit hozta függési viszonyba. A folyamat rendkívül lassan haladt előre, mivel a mostoha természeti feltételek, a munka alacsony termelékenysége miatt minimális termékfelesleg képződött.

A közösségi jelleg szükségszerű továbbélése nem csupán a társadalom alsó rétegeiben maradt jellemző (obscsina), de a vezető rétegben is, amelynek védelmi, termelésszervező stb. funkciója volt, mint fejedelmi kíséret funkcionált, kialakuló államhatalomként, amely „országjárás” során gyakorolta funkcióit, szedte be (élte fel) az adókat. A fejlődés lassúsága következtében időtálló maradt a „patrimonialitás” pontosabban az „állam-képződmény” lett az alapvető termelőeszköz, a föld legfőbb tulajdonosa, amelyet a faluközösségek használtak. Az osztály (feudális) viszonyok kialakulási folyamatában a kíséret tagjai „birtokokat” kaptak, ténylegesen pedig paraszti obscsina által művelt földterületeket, ill. jogot a termékfelesleg feletti rendelkezésre. Tehát az „állam” maradt a föld tulajdonosa, annak hasznát ruházta a feudális úrra, aki jogait az obscsina közvetítésével érvényesítette. tulajdonképpen nem jobbágy—földesúri viszony alakult ki a korai orosz államban, hanem a feudális úr az obscsinákkal állt kapcsolatban, amelyek a közösségen belül megőrizték tradicionális funkcióikat (új földek feltörése, újraosztás, az adók begyűjtése stb.).

A továbbiakban a szerző — Marx megállapításait elemezve — a feudális járadék-formák logikai és történelmi sorrendjének variációit boncolgatja. A nyugat-európai munka-termék-pénzjáradék sorrend kelet-európai felbomlását a régió világgazdasági helyzetével, agrárprofiljával magyarázza, ami a termék- és munkajáradék (robot) dominanciájához vezetett a feudális korszak végén. A vizsgált korai szakaszban a munkajáradék nem vált jellemzővé, különösen ami a mezőgazdasági munkákat illeti. Útépítésre és egyéb közmunkákra igénybe vették uraik a parasztokat, de a földműves robot nem jellemezte a korafeudális orosz

viszonyokat. Ennek okát részben az árutermelési viszonyok fejletlenségében látja Milov, de alapvetőnek azt tekinti, hogy az allodiális gazdálkodás a 16. sz. végéig fejletlen maradt, egyrészt az állami földtulajdon szilárdsága, másrészt az obscsina továbbélése következtében. A szórványosan, korlátozott mértékben kialakuló „allodiális” földeket holopok, s nem a faluközösségek tagjai művelték. Ezek kizsákmányolása az obscsina közvetítésével érvényesült, ami mérsékelte a gazdasági terheket. A politikai, jogi kiszolgáltatottság természetesen a központi hatalom gyengülésével egyre fokozódott.

A folyamat ellentmondásosan bontakozott ki. A feudális urak igyekeztek függetlenedni az államhatalomtól, kedvezményekkel ösztönözték a parasztek széttelepülését, új földek művelés alá vonását, az obscsina funkcióinak korlátozását. Törekvéseik megvalósításához ugyanakkor kénytelenek voltak támaszkodni az államhatalomra, amelynek erősödése megszilárdította a szolgálati birtokok (pomesztye) rendszerét, s fékezte a feudális örökbirtok (votcsina) térhódítását. Párhuzamosan változott a parasztek költözési lehetősége, az áttelepülés, széttelepülés ösztönzésétől, a költözési lehetőségek szűkítéséig, majd tiltásáig. A gazdasági kizsákmányolás azonban továbbra is az obscsina közbeiktatásával valósult meg.

(*Isztorija SzSzSzR, 1985. 3. szám 178—201.*)

M.

A. L. JASZTREBICKAJA

A CSALÁD A KÖZÉPKORI VÁROSBAN

A szerző abból indul ki, hogy a középkor társadalmi viszonyainak teljesebb feltárásához jelentékenyen járulnak hozzá a modern családtörténeti kutatások, amelyek komplexen, az interdiszciplinaritás lehetőségeit kiaknázva vizsgálják témájukat. A származási kapcsolatok, a családforma feltárása — mint a társadalmi viszonyok plasztikusabb bemutatásának eszköze — demográfiai, jog- és vallástörténeti, néprajzi és antropológiai vizsgálatokat egyaránt igényel. Az egyetemes történetíráson belül az elmúlt két-három évtizedben fejlődött ki ez a kutatási irány. Polgárjogot nyert, amit az is mutat, hogy a nemzetközi történész kongresszusokon önálló szekciót szentelnek a családtörténeti kutatások eredményeinek.

Különösen a polgári történetírás ún. új irányzatának képviselői (pl. G. Duby, J. Le Goff stb.) hangsúlyozzák jelentőségét. Számos tanulmány, feldolgozás látott már napvilágot. Ezek adójegyzékek, vagyon-összeírások, család-kronikák, naplók és más források alapján készültek. Elemzik a házassági szokásokat, ezek gyökereit, a hozzájuk kapcsolódó gazdasági és politikai funkciókat. Nem kerülik el a szerzők figyelmét a demográfiai szempontok (születési, halálozási trendek) sem, de főként a családnak, mint sajátos társadalmi közösségnek a funkcióját és funkcionálását vizsgálják. Figyelmet érdemel ugyanakkor, hogy a városi családok története iránt gyérebb a kutatók (és megrendelőik?) érdeklődése.

A napvilágot látott munkák szerzői korábban hajlamosak voltak azonos jellegűnek tekinteni a középkori városi és a modern-kori polgári családot — amit a szerző vitat. Az újabb feldolgozásoknak azt a konklúzióját — pl. M. Bloch felfogását — is pontosítandónak tartja Jasztrebickaja, miszerint a középkori városokban felbomlottak a tradicionális családi kapcsolatok. Álláspontját más polgári szerzők, pl. az 1974-es római szimpozion — témája: család és származás — előadói következtetéseire is építi. Itt a származási kapcsolatok erősségét argumentálták a feudális társadalom felső rétegei és a középkori városok élőköltségei körében. Meggyőzőbb következtetések levonása érdekében a szerző szükségesnek tartja a vizsgálati bázis szélesítését, a kutatások kiterjesztését más városi rétegekre, pl. a kereskedő- és kézműves-családokra. Cikkében maga is erre törekszik saját kutatásai és az eddigi publikációk feldolgozásával — következetesen tartózkodva a végtelen konklúzióktól, a merész általánosításoktól.

A középkori városok családi viszonyainak vizsgálatakor — kiindulásként — figyelembe kell venni a család társadalmi helyének változásait a különböző formációkban. Például azt a körülményt, hogy a társadalom fejlődésének korai szakaszában a vérségi, rokoni, származási kapcsolatoknak alapvető társadalom-szerveződési szerepe volt. A középkori osztálytársadalomban az emberi egyedek újratermelése mellett — különösen az alsóbb rétegeknél — termelői közösség lett a család, míg az uralkodó osztályok

esetében a vagyoni, uralmi helyzet fenntartásának, működtetésének fontos eszközét jelentette. A családi és társadalmi helyzet közötti korreláció is lényeges vonása a feudális kor viszonyainak. A család presztízst, társadalmi értékű tradíciókat, értékrendet örökített és őrzött a középkorban.

A kutatás során annak tisztázása is elengedhetetlen, hogy mit takart a család fogalma az adott korszakban. A vizsgált időszakban a család mást jelentett, mint a modern kor páros családjá. Várségi, származási és együttélési közösség volt, szélesebb kategória tehát, amely pl. páros családokat foglalt magába, és nem várségi rokonokat is tömörített. Szerzőnk szerint a 18. sz. kezdetéig jellemzőek maradtak a középkori családi viszonyok. Vitatja azt a felfogást, miszerint Nyugat-Európában a 10. századtól előtérbe került volna a páros család — összefüggésben a föld tulajdonviszonyaival. Megítélése szerint a feudális kor öröklési szokásai, törvényei, a gazdálkodás természetes jellege nem biztosította a páros család gazdasági életképességét, átfogóbb családi közösség, összefogás bizonyulhatott életképesnek. Várségi, házassági, szolgálati kötelekekkel összefogott tágas közösség a feudalizmus kor családjá. Ezt erősítette az a körülmény is, hogy a közbiztonság igen labilis volt.

Szerzőnk fontosnak tartja a distinkciót a patriarchális kor családi viszonyai és a feudális uralkodó osztályra jellemző családi kapcsolatok között. Kiterjedtségük ellenére a feudális urak családi közösségei kisebbek voltak, mint a clanok, a gazdasági jellegű kapcsolatok markánsabban érvényesültek a feudális családon belül. Hierarchizáltságuk összefüggött a földtulajdon-viszonyokkal, s a családi öntudat is lényegesen fejlettebb volt. A feudális kor paraszti családjainál sem a nemzetségi kor maradványai domináltak, hanem az új osztálytársadalom viszonyai.

A középkori városok családi viszonyainak vizsgálatakor — főként az itáliai városok példáján — figyelembe kell venni, hogy a város, mint közösség függetlenedett a feudális uraktól, s ez a házasodás, az öröklés terén is új helyzetet teremtett. Ugyanakkor — mintegy ennek ellenére — a családstruktúra, az öröklési viszonyok keveset módosultak. Részben azért, mert a vizsgálódás fókuszában álló patricius rétegek a feudális uralkodó osztályból származtak, vagy vele kerültek rokoni kapcsolatba — házasság révén. A feudális urak családi viszonyaitól eltérően — ahol a tradícióknak, a szokásjognak volt nagyobb szerepe — a városi előkelőségek családi viszonyai jogilag szabályozottabbak voltak. Emiatt is élesebben rajzolódott ki a páros családok — mint alkotóelemek — kontúrjai. Igaz viszont, hogy létrejöttüket „a család” érdekei determinálták.

Konkrét példákat — pl. D. O. Hughes munkái alapján — Genova 11–14. századi családjai szolgáltatnak szerzőnknek. A város a távolsági kereskedelem egyik centruma volt, s a környékbeli feudális családokat is vonzotta. A körükben jellemző — feudális — családi kapcsolatok archaizált elemekkel gazdagítva, de szabályozottabban funkcionáltak. Egyértelműen gazdasági tényezőkkel motiváltak. „Dinasztiák” tartottak kézben piacokat, városkapukat és kikötőket. Tehát a régi formák új típusú gazdasági, társadalmi funkciókkal ötvöződtek; s Genova példája nem volt egyedi jelenség.

A patriciusokhoz, előkelőségekhez hasonló társadalmi származással, gyökérrel nem büszkélkedhető kereskedőcsaládoknál is hasonló jelenségek figyelhetők meg. Itt nem a tradíció, hanem a gazdasági érdek a fő cementálója a családi szolidaritásnak. Természetesen csak hangsúlyeltolódásról van szó. Példaként a firenzei Velutti kereskedőcsaládot említi a szerző. A 13–14. sz. fordulóján fél évszázad során 500 főre duzzadt a család, s 160 páros családot, 17 ágat tömörített. A vállalkozás-(!) és családalapító háza közelében kaptak üzletet és házat a felnőtté vált, páros családot alapított fiúk — gazdaságilag „a család” kereteiben maradvá, de némileg elkülönülten. Szinte „Velutti negyed” épült családi templommal és termelési hellyel. A családon belüli szerződéses viszony is kialakult a kereskedőrétegben. Szinte részvénytársasággá alakult egy-egy nagyobb kereskedőcsalád. (Fuggerek, Strömerek stb.). Városi tisztségeket is gyakran monopolizáltak. Különösen a Hanza-városokban. A gazdasági és politikai pozíciók kölcsönösen felerősítették egymást és a családi szolidaritást.

Az előzőekben érintett városi rétegekhez képest sokkal szélesebb szociális populációt alkottak a városi kézművesek. Ebben a rétegben már nem volt jellemző a feudális úr ős, s vagyoni helyzete, gazdasági pozíciója is eltért a patriciusoktól, a kereskedőktől. Legfeljebb a jobbágyok családi viszonyai hagyhattak — és hagytak is — nyomot. Egyértelmű a termelői közösség jelleg. Hozománya és munkája révén is emancipáltabb a nő. A kézműves család nem páros családok „föderációja”, hanem a házaspár és gyermekei

képezik a magját. Ez egészül ki a nagyszülőkkel, más magányos rokonokkal, az inasokkal, s önállóságáig a fiú családjával. A szakmai (céh), szomszédsági és származási hely szerinti kapcsolatok is jelentősek voltak ebben a rétegben.

Cikke mondanivalóját abban összegzi a szerző, hogy a középkorban a társadalmi munkamegosztás fejletlensége konzerválta a tradicionális vonásokat a családi viszonyokban. Ezek azonban gazdasági, politikai funkciót is kaptak, ami egyértelműbb szabályozottságot tett szükségessé, de mindenképpen kettősség — a vérségi és szociális kapcsolatok egyidejűsége — jellemezte a középkori városok családi viszonyait, társadalmi rétegek szerint differenciált módon.

(*Voproszi isztorii, 1985. 8. szám 68—81.*)

M.

ROBERT MUCHEMBLEMÉD

A TÜKÖR MÁSIK OLDALA: SÁTÁNMITOSZOK ÉS KULTURÁLIS VALÓSÁG A 16—17. SZÁZADBAN

A boszorkányégetések máglyáinak — egyes területeken félelmetesen fellobbanó és elharapódzó tűznyelveknek, másutt viszont csak szalmalángoknak — fényében terjesztette ki a központi hatalom befolyását a „sötét” vidéki partikularizmusok és szokások fölé, s hódította meg a Törvény és Rend a paraszti világot.

A sátánmitoszok, a boszorkányszombat középkor végi tudós teológiai — a paraszti mentalitástól teljességgel idegen — konstrukciók, melyek a hatalmon lévők s főként az egyháziak bizonytalanságát fejezték ki a keresztény egység 16. századi széthullása idején.

Néhány kutató fenntartja a boszorkányszombatok realitását (Pierre Chaunu), mások a népi kultúra egy rétegét vélik felfedezni bennük (Mircea Eliade), illetve egy mitikus struktúrájú rítus meglétét vallják (Carlo Ginzburg). Nem szükséges egy ősi foklór hagyomány bizonytalan mitikus struktúrákká való átalakulását feltételeznünk: a boszorkányszombatról kialakított kép egyrészt ugyan az európai szellemi elit agyszüleménye, másrészt viszont eleven népi kultúra megfigyelésén alapszik, csakhogy ennek alkotóelemeit negatív előjellel látja el.

A tükör másik oldala: a korabeli paraszti világkép és mgatartásformák. Ezer év kereszténység után semmiképpen sem lehetséges egy szervezett pogány, keresztényellenes, mitikus gondolatvilág fennmaradása. A paraszti hiedelemvilág, a babonák a világfelfogás keresztény, egyúttal „többistenhívő” voltáról tanúskodnak: az embereket természetfeletti erők tömege veszi körül. Az artois-i parasztlak úgy tartják, testük tökéletes mikrokozmosz, mely közvetlenül kapcsolódik a külső világhoz, és ezzel kölcsönös egymásrahatásban áll.

A paraszti kultúra másik összetevője: az ünnepek, a szórakozás, szokások, társaskapcsolatok. Az éjszaka csupán a teológusok számára hemzseg rémalakoktól: a falu élete nem feltétlenül csendesedik el napnyugtakor: az ifjak bandákba verődve tréfálkoznak, muzsikálnak választottjuk ablaka alatt (nem egy helyen a gazda beleegyezésével a házba is behívják őket); vetélkedésük nemegyszer verekedéssé, duhajkodássá fajul.

Rendkívül fontos a nők szerepe. Az asszonyok őrzik meg és adják tovább a paraszti kultúra, hiedelemvilág elemeit. Ők nevelik a gyermekeket — de nem olyan szellemben, ahogy a teológusok és a hatóságok szeretnék. Ezért nem ritkán a gyermekeket bujtják fel, hogy anyjukat boszorkányként jelentsék fel.

A paraszti babonák az előző századokban is ismeretesek voltak, de a 16—17. században többé nem tolerálják őket: éles határvonalat húznak a megszentelt, ortodox hagyomány és a mindennapi, profán hiedelmek közé.

Az egyházi és politikai vezetőrétegek a boszorkányüldözésekkel akarják egy meghatározott és szabályozott kulturális nivóra hozni a parasztságot. A siker azonban e társadalmi réteg befogadókészségétől függ: Muchembled sarkalatos pontnak tartja a hatóságok által terjesztett démonikus mítoszokkal szemben tanúsított magatartást.

A boszorkányüldözések ideológiáját az Egyház szolgáltatja, de a laikus hatalom viszi véghez. Az abszolutista igazságszolgáltatás koncentrálni és minél inkább felügyelete alá kívánja vonni a lakosságot. A tortúra bevezetésével a boszorkányok száma ugrásszerűen nő. A boszorkányüldözések nem minden államban folynak egyforma intenzitással: leginkább a protestáns országokban, de itt is megfigyelhető, hogy a koncentrált, hierarchizált politikai és vallási hatalom (Genf, Skócia) könyörtelenebb, mint a kevésbé központosított, vagy különböző vallásokra szabdaltságot. Az üldözések mérete a végrehajtók és a hatóságok buzgalmától is függ, de mindenekelőtt a parasztek állásfoglalásától. Miért keresi a paraszti társadalom a Törvény oltalmát, ahelyett, hogy egyéni akciókkal, bosszúállással szabadulna meg a „boszorkányoktól”? Ez utóbbira is akad ugyanis számos példa, érdekes módon egyetlen területen belül. Németalföldön Flandria és Hainault tartományban folyt a leghevesebben a boszorkányok égetése: 1590 és 1620 között érte el csúcspontját, melyben az 1592-es és 1606-os fejedelmi rendeletek is közrejátszottak, de végig a 17. századon keresztül gyakran lobbantak fel a máglyatüzek. Artois tartományban viszont 1620 után egyáltalán nincs boszorkányégetés, és a boszorkányüldözés egyébként ezt megelőzően is lángha volt, ugyanúgy, mint az Egyesült Tartományokban, melytől 1579-ben spanyolhűsége folytán elszakadt. Egy magyarázat lehetséges csupán: a paraszti „befogadókészség” hiánya. Ellenállnak a hivatalos igazságszolgáltatásnak, ragaszkodnak a magánbosszúhoz. Artois tehát „zárt” terület volt a központi igazságszolgáltatás előtt, míg Flandria és Hainault „nyitott”.

Fontos szerepe van az örökösödési szokásoknak is. Artois-ban a leányok nem örökölhettek, míg a másik két tartományban örökösödési egyenlőség uralkodott.

A 17. század eleji demográfiai robbanás következtében a családokat megosztó belső feszültségek és az egyes paraszti rétegek (gazdag—szegény) közötti különbségek fokozódtak. A paraszti társadalmon belüli egyensúlyállapot fenntartása érdekében fordultak szembe — például a flamand parasztek — a Törvény közvetítéséhez, a boszorkányokkal, de gyakorlatilag mindenkiel szemben, aki fenyegetést jelentett számukra.

A boszorkányüldözés szoros összefüggésben áll a demográfiai növekedéssel, a gazdasági változásokkal és a társadalmi differenciálódás erősödésével. Ezek jelentették a valódi fenyegetést, a „misztikus”, vészhozó külső erőt a paraszti közösségek számára.

A „boszorkányoknak” kellett megfizetniük a vezető rétegek démonikus ámitásaiért és azért, hogy sorsosaik egy része feladta a magánbosszú eszméjét, hogy egy Rendtől és Törvénytől kormányzott világ elveit tegye magáévá. A boszorkányok besúgói (általában a tehetős réteg) ugyanakkor, amikor elhagyták — a főként nők által hagyományozott és terjesztett archaikus, laikus paraszti hagyomány- és hiedelemvilágot, biztosították saját társadalmi pozíciójukat.

A 16. század a középkori állam és a keresztény egység, másrészt az agrárvilág válságának kora. A paraszteknek fel kell hagyniuk addigi életformájukkal, hagyományaikkal, nyers erőszakosságukkal, a századok formálta belső egyensúllyal is. A „nyitott” közösségek új társadalmi egyensúlyt alakítanak ki, míg a „zártakban” a 19. századig tovább él a belső egyetértés és a külső világgal szembeni ellenállás. A boszorkányüldözések a paraszti társadalom felbomlását szolgáló folyamat részét alkották: a külső, központi hatalom befészkelte magát a falu közepébe, a kapitalista terjeszkedés és szervezés előtt tárva szélesre az utat.

CYNTHIA B. HERRUP

TÖRVÉNY ÉS ERKÖLCS A 17. SZÁZADI ANGLIÁBAN

A preindusztriális Anglia igazságszolgáltatásával foglalkozó kutatók már régóta felfigyeltek a törvénytiszta büntetések szigora és a végrehajtott ítéletek viszonylagos enyhésége, vagyis a törvény potenciális és gyakorlati alkalmazása között tátongó szakadékra, s ebből a modern kor előtti törvényrendszerek gyengeségére és kevésbé hatékony voltára következtettek. Úgy vélték, hogy csak a mind nagyobb fokú bürokratizálódás vezet majd el a végrehajtó hatalom megfelelő működéséhez.

Douglas Hay az osztályuralom eszközét látta a szelektív igazságszolgáltatásban: ez a paternalisztikus, bűnös és bűnös között megkülönböztetést tévő rendszer a György-kori gentry társadalmi helyzetének megerősítésére lett volna hivatott.

A cikk szerzője szintén a törvény társadalmi meghatározottságából, törvény és társadalom kölcsönös egymásrahatásából indul ki, így mindenekelőtt a sajátos történelmi és politikai körülményekbe ágyazottan mutatja be a 17. századi bírósági elmeletet és gyakorlatot; a közöttük fennálló ellentmondást pedig a korszak erkölcsi ideáljainak fényében oldja fel.

A 16. század végén—17. század elején a társadalmi rétegződés nagymértékben fokozódott, az osztálykülönbségek élesebbé váltak: az uralkodó osztály tekintélyét kívülről és belülről egyaránt támadások fenyegették. A „jó kormányzat” fogalmának újfajta meghatározása alakult ki; ezzel egyidejűleg jelent meg az „isten magisztrátus” eszméje is, mint aki a monarcha egyenjogú partnereként harcol a bűn és romlás ellen.

A kor közgondolkodását társadalmi elkötelezettség, intenzív vallásosság és magasfokú erkölcsiség jellemezte. Az eredendően bűnös ember gyenge és képtelen ellenállni a kísértésnek: élete örökös harc a bűnnel. A gazdasági agresszivitás és gátlástalan profitszerzés kibontakozása idején erkölcsi, de sokszor jogi szempontból is majd minden polgár bűnösnek találtatott volna — így különösen fontos volt a bűnözők szándékainak és a tett körülményeinek vizsgálása.

A törvények szigora és a végrehajtott ítéletek enyhésége között feszülő ellentmondás egyik oka a törvény „ideáltípus”-voltában rejlik. A bűnösség elméleti és gyakorlati meghatározása sem volt azonos: az enyhítő körülmények figyelembe vételével a szelektív ítélethozási folyamat egésze az „ideáltípus” formális merevségének enyhítésével járt. A jog feladata a hatalmi hierarchia és a magántulajdon védelme. Emellett azonban erkölcsi nevelő ereje és funkciója is van: célja a bűnös jó útra térítése, ezért lehetőséget kell, hogy adjon a megbánásra. Nem véletlen a nyilvános jelentősége a per folyamán! Az igazságszolgáltatásban két szint mutatkozik meg: az egyik a formális törvény kegyetlen hajlíthatatlansága (amely az Ótestamentum Jahvéjához hasonlatos); a másik a könyörület, megbocsátó Krisztus példáját követő gyakorlat didaktikus jó szándéka.

Cynthia B. Herrup az Észak-Sussexben 1592—1640 között hozott ítéletek alapján a vádlottak három csoportját különbözteti meg: „bűnözők”, „visszaesők”, „egyéb törvénszegők”. Az elkövetett törvénsértések: rablás, lókötés, zsebmetés, lopás, útonállás. A törvény a legsúlyosabb büntetést szabja ki az elkövetőkre. A gyakorlatban a „bűnözők” csoportjában hajtották következetesen végre ezeket; a másik két kategóriában a kivégzés ritka, a bűnösöket általában enyhébb büntetés kirovása után szabadon engedték. A „bűnöző” fogalma eleve meghatározott tulajdonság- és viselkedésmódot is takart: kapzsiság, lustaság, tétlenség, vagy épp ellenkezőleg, kóborlási hajlam. Emellett az eltulajdonított holmik minősége és mennyisége volt döntő az ítélethozatalban. Szigorúan büntették az újraeladás céljából történő lopást: a bűnösök 60%-át küldték akasztófára. A lórablás volt a nyereségvágyból elkövetett büntetettek legsúlyosabbika: a többnyire hivatásos „lóköttők” a lehető leggyorsabban akartak csinos summához jutni. Körükben a kivégzési arány 95%-os volt. Hasonló szigorral jártak el az idegenekkel szemben: a „visszaeső”-csoportban 56%-ukat akasztották fel, holott itt az arány egyébként 13% volt.

A bűnözés többi válfajában az ítélet a törvénytiszta lehetőségéknél enyhébb volt. A szegénység következtében lopásra kényszerülők 70%-át felmentették — az ésegből elkövetett lopást a 12. századtól bocsánatos bűnnek tartották. Ezekben az esetekben nyilvánvaló az igazságszolgáltatás erkölcsi

motiváltsága; a sokszor gyengeségnek tartott engedékenység valójában a törvényrendszer legnagyobb erőssége volt. A törvény erkölcsi tanítómester is: az emberi közösség, s egyben a gazdasági hatalommal rendelkezők iránti tiszteletre tanította a vétkeket.

Az erkölcsileg alábástyázott törvények egyrészt korlátozták, másrészt termékenyen befolyásolták az itélelhezők döntését.

A 17. és a 19. századi végrehajtó hatalom közötti különbség nem a büntetés céljában vagy a hatalom gyengeségében, ill. erejében keresendő: a világ megjavíthatóságába vetett hit változott meg. A 17. században minden emberi élet „kísérelt” volt: a bűnnel, a kísértéssel szembeni ellenállás próbája. Ahogy Isten megbocsát a vétkeit töredelmesen megbánó embereknek, úgy az „isteni magisztrátus” is felmenti a bűnbánókat. A végrehajtó hatalom ennek az ideálnak a jegyében működött: ez a könyörületesség egyben a hatalom előjogai közé is tartozott.

(*Past and Present*, 1985. február)

S. M.

M. A. BARG

A 17. SZÁZAD HELYE EURÓPA TÖRTÉNETÉBEN

A cikk alcíme — az Újkor kezdete kérdéséhez — tulajdonképpen ki is jelöli a 17. század történelmi helyét, amelyről az elmúlt évtizedekben sok publikáció jelent meg mind a polgári, mind a marxista történeti irodalomban. Szerzőnk a feudalizmus-kapitalizmus váltás korszakának tekinti, de pontos tartalma és specifikuma véleménye szerint további kimunkálásra vár. Egyúttal elhatárolja magát a polgári interpretációktól, miszerint a 17. század a „válság százada”. Ezt a megközelítést a francia R. Mousnier alkalmazta elsőként. A társadalmi lét minden szférájában igyekezett kimutatni a krízist, ami nyomasztotta, deformálta a kor emberének személyiségét, egzisztenciálisan és szellemileg egyaránt. Értelmezése nagy visszhangot váltott ki. Pl. E. Hobsbawm a gazdasági vonatkozásokat elemezte. Tárgyszerűen, s így a formáció váltás gondolata is megfogalmazódott tanulmányában. Számos részletproblémát tártak fel alaposan a kutatók, ami gyarapította a gazdaságtörténettel kapcsolatos ismereteket, de elkanyarodást eredményezett a 17. század komplex értelmezésétől.

Egészében véve úgy véli Barg, hogy a szovjet történetkutatásra is termékenyítőleg hatott a „válság századáról” folytatott sokrétű polémia. Egyes szovjet kutatók sorra vették az európai államok 17. századi helyzetét, mások az országhatároktól független folyamatokat vizsgálták, meghatározó tendenciákat, általános törvényszerűségeket kerestek. Tüллéptek azon az értelmezésen, hogy a renaissance és a felvilágosodás közötti jellegtelen korszak a 17. század, s nem elégedtek meg az angol forradalom vagy a 30 éves háború egyoldalú kiemelésével. Maga a szerző — ezzel összhangban — a feudalizmus-kapitalizmus váltás lényeges szakaszaként értékeli a 17. századot. Olyan periódusnak, amikor visszafordíthatatlanul kifejlődtek a kapitalista viszonyok, alapjaiban kiformalódott a tőkés világpiac, s Európában különböző funkciójú, eltérő fejlettségi szintű régiók különültek el, s kerültek egymással funkcionális kapcsolatba.

Mit jelentett a kapitalizmus irreverzibilissé válása? Uralkodóvá váltak az üzemen belüli munkamegosztáson alapuló koncentrált manufaktúrák. Szerzőnk már előljáróban óvott a probléma szűk, egyoldalúan gazdaságtörténeti megközelítésétől, a saját felfogását ennek megfelelően sokrétű összefüggésrendszerként fejté ki. Utal arra, hogy a kihelyezett manufaktúrák megjelenése — ugyancsak a 17. század során — a városokból a falvakba is kivitte a tőkés jellegű áruterelési viszonyokat. Ez azonban nem csupán a manufaktúrák immanens fejlődésének volt a következménye, hanem az agrárszférában végbement változások is elősegítették. Pl. a kontinensen a 17. században jelentkező eredeti felhalmozási folyamat, amely céhes maradványoktól mentes viszonyokat, olcsó munkaerőtömeget, s ezáltal is nagyobb nyereséget biztosított a vállalkozóknak. Nagyobb és biztonságosabb hasznot, ami olykor vetekedett a hajózási, kereskedelmi vállalkozások által nyújtott lehetőségekkel. Ez a körülmény fontos szerepet játszott Északnyugat-Európa dinamikus iparosodásában — épp a 17. században. Implikálta a kontinensen belüli regionális munkamegosztást.

A fentiek mellett Barg fontosnak tartja a világméretű kereskedelmi kapcsolatok kialakulását, a nyersanyagforrások, a piacok bővülését, új iparágak felfejlődését. Tehát strukturálisan, horizontálisan és ágazati szempontból is előrelépett az ipari termelés. Nem függetlenül a kereskedelmi és az agrárszféra változásaitól. Azzal összefüggésben, hogy a 17. század a feudalizmus bomlása utolsó szakaszaként értékelhető, a második jobbágyság kérdése is kiter a szerző. Hangsúlyozza, hogy csak az összeurópai folyamatokba ágyazva célszerű szemlélni ezt a kelet-európai jelenséget. A nyugat-európai ipar „kihívása”, a nem mezőgazdasági ágazatok fejletlensége és a feudális viszonyok szilárdsága együttesen eredményezte.

Végeredményben vizválasztnak tekinti Barg a formáció váltás folyamatában a 17. századot. A burzsoázia harca a politikai hatalomért (Németalföld, Anglia), a polgári állam intézményeinek, a polgárság új ideológiájának (felvilágosodás) megjelenése, illetve a természettudományos világnép terjedése is erre utalt.

(*Voproszi isztorii, 1985. 3. szám 58—74.*)

M.

BONNIE SMITH

NŐK A MODERN TÖRTÉNETÍRÁSBAN NAGY-BRITANNIÁBAN, FRANCIAORSZÁGBAN ÉS AZ EGYESÜLT ÁLLAMOKBAN (1750—1940)

Ha az emberiség történetében mindmáig sok a feltáratlan terület, különösen érvényes ez a nők történetére — kezdi fejtegetését a szerző. Rövid tanulmányában persze nem vállalkozhat átfogó hiánypótlásra, helyett mindössze egyetlen területen, a történetírásban szándékozik bemutatni a nők tevékenységének mintegy kétszáz éves alakulását.

Amikor a 18. század végén az első női történetírók megjelentek (Catharine Macaulay, Marie de Lézardière stb.), tevékenységük a hagyományos politikatörténet-íráshoz kapcsolódott. A szokványos talajon álló munkákban külön nem foglalkoztak a női nem történetével, de pályájuk során legtöbbször mégis készített legalább egy olyan művet, amelyet nem történetének szentelt. Ez utóbbiak szakmailag nem voltak egyenrangúak a hagyományos művekkel, a női történelmi vonulat leválasztása a történelem fő folyamatáról egyúttal csökkentette annak értékét is.

A 18—19. század női történetírói egyébként többnyire más szellemi tevékenységtől pártoltak át a múlt kutatásához. Tudomány vagy szépirodai ambícióik, fordítói tevékenységük ébresztette bennük a történelmi érdeklődést, de egyúttal nyomot hagyott új tevékenységükben is. Munkáik így nemegyszer értékes összehasonlító megállapításokat tartalmazhattak más tudományok, más országok viszonyaival. A 19. századi női történetírásban — nagyjából követve a történetírás fő folyamatát — a biografikus jelleg került előtérbe. A történelem kiemelkedő női szereplőinek élettörténete többnyire didaktikus célt szolgált. De éppen ez volt az a szempont, ami miatt a tudomány e munkákat fenntartással fogadta, s romantikus elbeszélő módjuk miatt leértékelték témájukat. A biografikus művekkel szemben a 19. század második harmadától alakult ki az az irányzat, amely a társadalomtörténet, az életforma és életmód területén kívánta a nők szerepét feltárni. Felfogása szerint a nők a társadalmi-életmódbeli szokások fenntartásával szólhatnak bele a történelembe. A műfaj — bár szimpatikus módon terjesztette ki a biografikus történetírás egyediségét az egyetemesség felé — mégsem tudott széles körben elfogadott munkákat produkálni, mivel a kutatásokat sokszor fantáziával, a tényeket képzelettel helyettesítette.

A 19. század végének szakmai-módszertani tapasztalatai végül arra ösztönözték a történészeket, hogy a női múlt erkölcsi oldalát emeljék ki. Az ún. maternalista irányzat a becsületességben és tisztességben látta a nők visszazsorulásának okát a férfakkal szemben. A századfordulón — a nők művelődésének, az értelmiségi pályák megnyílásának évtizedeiben — emellett a jogtörténeti és kultúrtörténeti kutatások is megerősödtek. Az előbbi a nők jogi helyzetének alakulását vizsgálta a történelemben, az utóbbi — talán éppen a nők jogai szélesedésének reakciójaként — a család, a nők társadalmi funkcióinak vizsgálatával — a gyöngédség, a szépség kultuszát kezdte építgetni.

A 20. század eleje, a világtörténelmi fordulatok egyidőre háttérbe szorították az elkülönült női történetírást. Ez voltaképpen az 1960-as években született újjá — de sajnos sokszor a régi módszerekkel és tematikákkal. Újra kialakult a biografikus irányzat, az életmód-formálás kutatása, megerősödtek az erkölcsi és jogtörténelmi vizsgálatok. De a régi módszerek a régi bizalmatlanságot és kritikát is feltámasztották. A mai női történetírók előtt fenyegetően tornyosul az a kérdés, hogy hogyan is alkothatnának értékes, a történetírás kiemelkedő munkáival vetekedő műveket a nők történetéből. A szerző nem kíván kizárólagos választ adni, de több mai véleményt is idéz. Ezek egyike szerint azokra a nőkre kell elsősorban figyelmet fordítani, akiknek neve úgy marad fenn, hogy nem kell állandóan női mivoltukra emlékeztetni. A társadalomtörténetben viszont nem azt kell bizonygatni, hogy a házimunka fontosabb lenne a férfiak munkájánál, hanem azt megvizsgálni; hogy milyen hatást vált ki a házimunka a nők mentalitásában, társadalmi helyzetében és politikai lehetőségeikben. A történetírásnak azonban a továbbiakban sem szabad elfeledkezni a múlt neves női történetíróinak eddigi munkásságáról.

(*The American Historical Review* 1984. 3. sz. 709—732.)

B. J.

B. N. MIRONOV

AZ ÍRÁSTUDÁS OROSZORSZÁGBAN 1797—1917 KÖZÖTT

A cikk tényleges tartalmát, metodikai újszerűségét az alcím tárja fel. Ez ugyanis új történelmi információkat ígér a retrospektív prognosztika alkalmazása révén. Nem gyakran alkalmazott módszerről van szó, eredményei korrekciókra szorulnak, de egyes esetekben elengedhetetlen az alkalmazása. A szerző ezt kísérli meg az 1897-es népszámlálás vonatkozó adatainak feldolgozásával, s más kiegészítő adatsorok elemzésével. Kiindulásként 10 éves korcsoportokra bontva (110 éves korig) tünteti fel az 1897-es adatokat az oroszországi lakosság írni-olvasni tudásáról, tagolva nemek és településtípus szerint is. Az 1897-ben 100 év feletti lakosok közül az írástudók arányát vetíti vissza egy évszázaddal korábbra — 1797-re. Ez a nőknél 5,4%. Ennek megfelelően a 90 év felettiiek mutatói a 19. sz. első évtizedét jellemezték és így tovább. 1897-ben a 10—19 év közötti nők 22,8 százaléka tudott írni-olvasni. Természetesen ez így mechanikus eljárás, korlátozottan érvényes adatokhoz vezet, amelyek pontosításra szorulnak. A cikk tulajdonképpen ezeket az eljárásokat tartalmazza, hogy végül az indító adatbázis alapján megközelítőleg elfogadható eredményre jusson választott témájában a szerző.

Hipotézise érvényességéhez pl. teljesülnie kell annak a feltételnek, hogy az írástudók és az analfabéták halálzási mutatói azonosak. Közvetlen adatok híján, itt is indirekt argumentációt tartalmaz a cikk. Mironov összeveti olyan kormányzóságok elhalálzási statisztikáit, amelyekben viszonylag magasabb volt az írástudók aránya, olyanokéval, ahol ez a mutató alacsony volt a 19. sz. végén. Differenciált képet kap. A városlakók körében, ahol magasabb volt az írástudók aránya, a halandóság is nagyobb volt, mint a falvakban, ahol kevesebben tudtak írni-olvasni. Egészében viszont Oroszország európai területén — 60 éves korig — az írástudók körében volt kisebb mértékű a halandóság.

Az alkalmazott módszer érvényességének másik fontos feltétele, hogy 20 éves koráig mindenki elsajátította a betűvetés tudományát. Szerzőnk kimutatja, hogy a 16. életév betöltése után ritkán kezdte el valaki az írás-olvasást. Tehát ez a feltétel alapvetően érvényesült. Az ún. felnőttoztatás a lakosság alig 1 ezrelékét érintette az 1890-es években. Korábban még alacsonyabb volt ez a mutató. Kivételt a hadseregbe besorozottak képeztek, különösen 1874. az általános hadkötelezettség bevezetése után. Az ekkor behívott 20 évesek 22 százaléka tudott írni-olvasni. 1897-ben ennek a korosztálynak 41% a megfelelő mutatója, tehát a hadseregben sajátították el az írás-olvasást. Ugyanekkor a 20 éves besorozottak több mint egyharmada nem volt analfabéta.

Nagy teret szentel Mironov a gyerekkorban szerzett tudás elkopása vizsgálatának, ami szintén korrekciós tényezőt jelentett kiindulási tételének argumentálása során. Feltár egy olyan összefüggést, miszerint a fejlettebb körzetekben kisebb mértékű volt az írni-olvasni tudás elfelejtése, mert többnyire

alkalmazták ezt a képességüket az emberek. Az elmaradottabb vidékeken kevésbé. Ugyanakkor a századvégtől kronológiailag visszafelé haladva általában csökkent a felejtési koefficiens. Az oktatás tömegesedése ugyanis felületesebbé is tette a megszerzett tudást, illetve olyan igen szegény rétegek sajátjává vált, amelyeknek nem volt lehetőségük a rendszeres alkalmazásra. 19. századi adatok híján ezeket az aspektusokat az 1897-es és az 1926-os teljes, illetve az 1920-as részleges népszámlálás vonatkozó adatainak elemzésére építi a szerző. Az említett lakossági összeírások adatainak komparatív vizsgálata alapján koefficienseket számít ki Mironov, amelyekkel korrigálja az 1897-es népszámlálás 100 évre visszavetített adatait. De ezt sem tartja teljesen megnyugtatónak, ezért különböző 19. századi összeírások számsorait is elemzi. Igaz, ezek különböző időszakokat, s többnyire csak néhány kormányzóságot öleltek fel, de korrekciós mutatóként hasznosíthatóak.

Alkalmazásukat, egyáltalán az egész retrospektív prognosztika érvényességét behatárolja, hogy alapvetően azonos fejlődési szakasz esetén van létjogosultsága. Tehát az 1917 után rögzített adatok egy új situációt tükröznek, ezért bizonytalan összevetésük pl. az 1897-es mutatókkal, mint ahogy a 19. sz. első felében is más tendenciák érvényesültek a vizsgált kérdésben. Ezekre a bizonytalansági tényezőkre kevesebb figyelmet fordít a szerző, ennek ellenére kísérlete tanulságos.

(*Isztorija SzSzsR, 1985. 4. szám 137—153.*)

M.

R. MUNCK

OSZTÁLY ÉS VALLÁS BEFASTBAN — TÖRTÉNELMI VISSZATEKINTÉS

Észak-Írország jelenkori helyzete nem érthető meg a történelmi múlt ismerete nélkül, különösen fontos az osztály- és vallási szempontok viszonylagos súlyának elemzése. Belfast a múlt század második felében viharos gyorsasággal fejlődő ipari város volt, elsősorban hajó- és gépgyártása, valamint textilipara említenő. A munkások többsége protestáns volt, a Skóciából a 17. században bevándorolt telepesek leszármazottja. Az 1845—49. évi nagy éhínség után egyre több ir kisparaszt és föld nélküli agrárproletár áramlott Belfastba, és a katolikusok hamarosan már a lakosság egyharmadát tették ki.

A századfordulóra a szakszervezeti mozgalom szilárdan megvetette lábát Belfastban. A 19 ezer tagból 8 ezer helyi szervezetekhez, míg a többiek a megfelelő brit szakmai szervezetekhez kapcsolódtak, emellett 1894-ben önálló ir szakszervezeti szövetség is alakult.

A 19. században a protestánsok jó néhány katolikusellenes megmozdulást szerveztek, a protestáns-unionista erők fő rohamosztagaivá a Shankill Road hajógyár munkásai váltak, akik számos katolikusot üztek el a vegyes lakosságú városnegyedekből, sőt, saját gyárukból is. E magatartás főleg a kizárólag protestánsokból álló, erősen privilegizált helyzetű szakmunkásokra, a „munkásarisztokráciára” volt jellemző, ugyanakkor megjegyzendő, hogy a város proletariátusának többségét a szakképzetlen, katolikus és protestáns textilipari munkások tették ki. Noha a munkásosztály életszínvonalára egészében véve siralmas volt, a 80-as években kibontakozó ir nacionalizmus hatására a protestáns tőkésék és a katolikusoknál összességében nem sokkal jobb helyzetű protestáns munkások között egy furcsa védszövetség kezdett formálódni, amelyet a mindkét osztályt átfogó Orániai Rend csak erősített. Ennek hatására Belfast katolikus lakossága az 1861. évi 34%-ról 1901-re 24%-ra csökkent (az összlakosság száma ekkor 350 ezer volt).

A munkásegység első nagy megnyilvánulása az 1907-es kikötői sztrájk idején következett be, amelyet a városba érkezett dinamikus szakszervezeti vezető, James Larkin szervezett, noha az akcióegység törékenynek bizonyult, és letöréséhez a felekezeti viszály felszítását is felhasználták. Az első világháború idején a munkaerőhiány miatt ismét jelentősen megnőtt Belfastban a katolikus munkások száma. A negyvennégy órás munkahét bevezetését követelő, 1919-es általános sztrájk a zömmel protestánsokat

foglalkoztató hajógyárakból indult ki, 40 ezer ember három hétre szüntette be a munkát. A sztrájkot, amelynek vezetője a katolikus Charles McKay volt, csak a katonaság bevetésével sikerült letörni. Az 1919-es május elsején Belfastban százezer ember vonult az utcákra, néhány hónap múlva 12 munkáspárti tanácsost választottak be a városi tanácsba.

Ezzel egyidőben Írország déli felében viharos politikai események zajlottak. A sikertelen 1916. húsvéti dublini fegyveres felkelés által megindított ír függetlenségi harc 1919–21 között heves partizánháborúba csapott át. Ezt követően polgárháború tört ki a részleges függetlenséget és az ország megosztását javasoló brit ajánlatot elfogadni hajlandók és a kérészetlen republikánusok között. Az északi unionisták a hat grófság feletti hatalmuk megtartására erős félkatonai karhatalmi szervezetet hoztak létre. A hajógyárakban és a nagy gépipari üzemekben ún. „éberségi bizottságok” biztosították a protestáns-unionista hegemoniát. 1920 júliusában e munkahelyekről 11 ezer katolikust és protestáns szocialistát távolítottak el durva erőszakkal. 1920–22 között Belfastban 500 embert öltek meg, és több, mint 20 ezer katolikust (a város ír lakosságának majdnem egynegyedét) űztek el otthonából.

A katolikus és a protestáns munkások furcsa viszonyát, vagyis az együttműködés és az éles szembenállás gyakori váltakozásait különbözőképp magyarázzák; az egyik ok kétségtelenül az, hogy az észak-írországi protestánsok nem rendelkeztek egyértelmű nemzeti öntudattal, ez a brit, az ún. „ulsteri”, sőt, alkalmanként az ír között ingadozott.

A belfasti munkásmozgalom mérföldköve a munkanélküliek 1932-es megmozdulása, akik száma ebben az évben elérte a 45 ezret, nem kímélve a protestáns munkásarisztokráciát sem. A gazdasági világválság következtében a város hajógyáraiban gyakorlatilag teljesen leállt a termelés. Az október elejétől egymást követő tüntetéseken a munkások elsősorban a munkanélküli segély emelését követelték. Érdekes, hogy a megmozdulások katolikus és protestáns résztvevői már az események idején is csak korlátozott célúnak tartották együttműködésüket, amely végül is eredményt hozott.

Az 1935-ös újabb katolikusellenes megmozdulások során vált az IRA ismét, és mindmáig a belfasti írek fegyveres önvédelmi szervezetévé, noha politikailag maga sem volt teljesen egységes. Az IRA már akkor sem volt képes Észak-Írországban kiteljesíteni az ír nemzeti forradalmat, így egy normális osztályalapú politizálás sem formálódhatott ki.

A belfasti munkásmozgalom történetében az osztály- és „vallási” tényezők elválaszthatatlanul összefonódtak. A kizárólag gazdasági érdekekre alapozott munkásegység mindig törékenynek bizonyult, az unionista-nemzeti szembenállás soha nem szűnt meg. E kettősség csak akkor tűnhet el, ha maga a mesterséges „észak-ír állam” is megszűnik.

(*Journal of Contemporary History*, 1985. évi 2. szám, 241–259. old.)

M. T.

LAWRENCE W. LEVINE

WILLIAM SHAKESPEARE ÉS AZ AMERIKAI NÉP. TANULMÁNY A KULTÚRA ÁTFORMÁLÓDÁSÁRÓL

A tanulmány szerzője egy világszerte ismert humoros jelenetet használ fel a 19. századi Amerika kulturális érdeklődésének bemutatására. Mark Twain Hucklebery Finn-jében két szélhámos színészként Shakespeare-jeleneteket kíván előadni. A humor alapvető forrása a szövegek felcserélése: a kor olvasója Hamlet monológiájában a Macbeth szövegrészeleire s más töredékekre ismerhetett rá. De vajon ráismert-e?

A szerző szerint feltétlenül. Shakespeare drámái a 19. században az amerikai kultúra integráns részét képezték. Maga Mark Twain is csak a 19. századi Amerika egyik legnépszerűbb humorforrásával élt. Számos Shakespeare-paródiát ismerünk, amelyek hol a szöveg elferdítésével, hol a helyzetkomikum felhasználásával keltettek derűtséget a kortárs szemlélőkben vagy olvasókban. Kifigurálni pedig csak a jólismert lehet.

Azt aligha találhatjuk meglepőnek, hogy az iskolázott rétegek jól ismerték Shakespeare-t, annál figyelemreméltóbb a széles közönség ismerete. Az Erzsébet-kori Anglia kiemelkedő drámaírója a 18. század harmadik negyedében vált az akkor még gyarmati ország legnépszerűbb szerzőjévé, s közkedveltségét a függetlenség kivívása után is megtartotta. Darabjait az egész kontinensen játszották, népszerűsége lassan terjedt a keleti partvidék nagyvárosaiból a belső területek felé (ahol színpad hiányában gyakran felolvasták szövegét), majd a 19. század közepén a távoli nyugatra. Játsozták darabjait az aranyások között is, ilyenkor persze a színház „házhoz ment”. A polgárháború utáni években méltán jelenthette ki az angol konzul: Shakespeare Amerikában népszerűbb, mint saját hazájában.

A korabeli előadások persze ellentmondásosak lehetnek. A közönség kiemelkedő eseményként fogta fel őket: kiöltözve jöttek, a nézőtérén érvényesült a nézők társadalmi (és faji) hierarchiája (a színesbőrűek a karzatra szorultak). Ugyanakkor ez a közönség szinte részt vett az előadásokban, nemcsak a színészi játékról nyilvánított véleményt, hanem a többnyire már ismert darabok fordulatairól is. A jó előadást rendszerint lélegzetfotjva ülték végig, míg a színészek tévedéseit nemtetszéssel, krumpli-, répa- vagy tojásdobálással torolták meg. A nyíltszíni csata- vagy párbajjeleneteknél hangos szóval ösztönözték az összeütközőket, de nem maradt el a biztatás a humoros jelenetek esetében sem. Az előadások hangulatát így a 20. századi sporteseményekéhez hasonlíthatnánk, e népszerűség mégsem alacsonyítja le a színház értékét. Megértéséhez a 19. század szellemét kell alaposabb vizsgálat alá vennünk. A korabeli Amerika telve volt dagályos politikai vitákkal, lakóit nagyban befolyásolta a vallás s a különféle egyházak (vagy szekták) szertartásaiban gyakoriak voltak a melodramatikus fordulatok. Shakespeare nem irodalmi értékei miatt vonulhatott be az amerikai mindennapokba, hanem plasztikus alakjai, élőnek talált jellemi, érzéseket keltő fordulatai s mindenekelőtt világos erkölcsi értékrendje miatt. Jelenlétét alkalmi (amatőr) előadások, a politikai és irodalmi életben található számtalan citálása is igazolhatja.

A századforduló körül azonban Shakespeare lassan elveszítette ezt a kiugró népszerűségét. Nem szorult le végleg az amerikai színpadról, de az átlagközönség helyett egy szűkebb elit sajátja lett. Mögötte az amerikai élet változásait kell keresnünk: elhaltak az órákig (esetenként napokig) tartó politikai viták, eltűnt a romantikus idealizmus, időszerütlenné vált Shakespeare melodramatikus előadásmódja is. A tömeges nem angol bevándorlás a társadalom egy része számára amúgy is érthetlenné tette nyelvét. A művészetben a magasabb igényeket kielégítő kifejezésformák megkezdték elválásukat a tömegek művészetétől. Charlie Chaplin, Louis Armstrong vagy Fred Astaire csak úgy lehettek az egész nép bálványai, ha a „népszerű” művészetekben tevékenykedtek. Shakespeare darabjai fokozatosan kiszorultak az amerikai közérdeklődésből.

(The American Historical Review 1984. 1. szám. 34—66.)

B. J.

A folyóiratszemplét írták: ifj. Barta János (B. J.), Menyhárt Lajos (M.), Molnár Tamás (M. T.), és Sági Marianne (S. M.).

СОДЕРЖАНИЕ

СТАТЬИ — *Енѣ Сюч*: Славонские банские денарии в Трансильвании. История торговли в свете монетной истории (1318—1336) — *Ласло Фекете*: Начала международного распределения труда в северной части средневековой Европы — СООБЩЕНИЯ — *Тихамер Ванѣ*: Наша национальная историография церкви. Достижения и задачи — *Тибор Иванѣши-Сабо*: Население и хозяйство Надькѣрѣша на основе регистраций 1689-го года — ИСТОРИЧЕСКАЯ ЛИТЕРАТУРА — ОБЗОР ЖУРНАЛОВ

CONTENTS

STUDIES — *J. Szűcs*: Dinars of the Slavonian Ban in Transylvania. History of Commerce in the Mirror of Monetary History. (1318—1336) — *L. Fekete*: Beginnings of the Formation of International Labour Division in Late-Medieval Northern Europe — COMMUNICATIONS — *T. Vanyó*: Hungarian Church History. Performances and Tasks — *T. Iványosi-Szabó*: Population and Economy of Nagykőrös in the 1689 Recors — HISTORICAL LITERATURE — REVIEW OF REVIEWS

INHALTSVERZEICHNIS

STUDIEN — *Jenő Szűcs*: Slawonische Banatdenare in Siebenbürgen. — Handelsgeschichte im Spiegel der Münzgeschichte (1318—1336) — *László Fekete*: Die Anfänge des Ausbaus der internationalen Arbeitsverteilung im nördlichen Teil des spätmittelalterlichen Europa — MITTEILUNGEN — *Tihamér Vanyó*: Nationale Kirchengeschichtsschreibung in Ungarn. Ergebnisse und Aufgaben *Tibor Iványosi-Szabó*: Das Volk der Stadt Nagykőrös und seine Wirtschaftsführung auf Grund der Register von 1689 — GESCHICHTSLITERATUR — ZEITSCHRIFTENSCHAU

SOMMAIRE

ETUDES — *Jenő Szűcs*: Deniers du ban de Slavonie en Transylvanie. Histoire du commerce partant de l'histoire monétaire (1318—1336) — *László Fekete*: Les débuts de la division internationale du travail au Moyen Age finissant, dans la partie nord de l'Europe — COMMUNICATIONS — *Tihamér Vanyó*: Notre historiographie ecclésiastique. Rendements et tâches. — *Tibor Iványosi-Szabó*: La société de Nagykőrös reflété par le recensement de 1689 — LITTÉRATURE HISTORIQUE — REVUE DES PÉRIODIQUES

A kiadásért felelős az Akadémiai Kiadó és Nyomda főigazgatója

Műszaki szerkesztő: Sándor István.

A kézirat a nyomdába érkezett: 1986. május 21. — Terjedelem: 17,15 (A/5) iv
87.15690 Akadémiai Kiadó és Nyomda, Budapest. — Felelős vezető: Hazai György

Következő számunk tartalmából

Berlász Jenő: Pavao Ritter-Vitezović az illirizmus szülőatyja. Magyar-horvát viszony a 17—18. század fordulóján

Trócsányi Zsolt: Az első abszolutisztikus adórendszer Erdélyben

Heckenast Gusztáv: Magyarország vastermelése II. József korában

E számunk munkatársai

Barda Beáta könyvtáros (Országos Széchényi Könyvtár, Budapest) — *Erdődy Gábor* egyetemi adjunktus (Eötvös Loránd Tudományegyetem, Budapest) — *Gergely András* kandidátus, egyetemi docens (Eötvös Loránd Tudományegyetem, Budapest) —

Gonda Imre a történelemtudományok doktora (Budapest) — *Jemnitz János* a történelemtudományok doktora, az MTA Történettudományi Intézet főmunkatársa — *Katus László*

kandidátus, az MTA Történettudományi Intézet főmunkatársa — **Kemény G. Gábor**

kandidátus (Budapest) — *Menyhárt Lajos* kandidátus, egyetemi docens (Kossuth Lajos Tudományegyetem, Debrecen) — *T. Mérey Klára* a történelemtudományok doktora, az MTA Dunántúli Intézetének főmunkatársa (Pécs) — *L. Nagy Zsuzsa* a történelemtudományok doktora, az MTA Történettudományi Intézet főmunkatársa, — *Niederhauser Emil*

a történelemtudományok doktora, az MTA Történettudományi Intézet igazgató helyettese — *Rácz Lajos* kandidátus, az MTA Jogtudományi Intézetének munkatársa — *Rozsnyói Ágnes* az MTA Történettudományi Intézet Bibliográfiai és Dokumentációs Osztályának munkatársa — *Sági Marianne* ösztöndíjas (Eötvös Loránd Tudományegyetem, Budapest) — *Somogyi Éva* kandidátus, az MTA Történettudományi Intézet főmunkatársa — *Szinai Miklós* kandidátus (Budapest) — *Trócsányi Zsolt* a történelemtudományok doktora, az Országos Levéltár főlevéltárosa — *Urbán Aladár* a történelemtudományok doktora, egyetemi docens (Eötvös Loránd Tudományegyetem, Budapest)

51593

SZÁZADOK

A tartalomból:

Somogyi Éva: Aehrenthal birodalmi reformtörekvései 1906—1907

Szinai Miklós: A parlamenten kívüli kormányzás Ausztriában és Magyarországon az első világháború után

Kemény G. Gábor : Dunai néző (Három történeti esszé)

Gonda Imre : A restauráció hatása a Habsburg Monarchia belső helyzetére és hatalmi viszonyaira 1849 után

TÖRTÉNETI IRODALOM — KRÓNIKA — FOLYÓIRATSZEMLE

Tájékoztató

Folyóiratunk szerzőinek figyelmét az alábbiakra hívjuk fel:

1. A kéziratot két példányban kérjük a szerkesztőséghez eljuttatni, mellékelve — új szerző esetében — egy külön lapon a szerző nevét, lakcímét, esetleg telefonszámát, munkahelyét, beosztását és tudományos fokozatát.

2. A szerkesztőség optimális terjedelműnek a 2,5–3,5 íves kéziratokat tekintti — a jegyzetapparátussal együtt. 4 ívet meghaladó tanulmányokat technikai okok miatt nehezen tudunk közölni. (Egy ív: 22 géppel írt oldal, amelyen az oldalak 60 n-es 30 sorból állnak.)

3. A kéziratok jobb kezelhetősége érdekében kérjük, hogy a másolatot is az első példánnyal azonos — nem másoló — papírra gépeljék, normál, nem gyöngybetűs — írógéppel. Az esetleges javításokat a második példányra is kérjük rávezetni.

4. A kiemeléseket a szerző egyszer húzza alá, a kézirat lapjait folyamatosan és arab számokkal számozza, a jegyzeteket a kézirat végére helyezze.

5. Idegen nyelvű forrásokból idézeteket általában magyarra fordítva kérjük, s csak olyan kivételes esetekben az eredeti nyelven is, amikor annak értelmezése problematikus lehet.

6. A jegyzetapparátusban a jegyzetszámozás folyamatosan és arab számokkal történjék. A hivatkozott mű szerzőjének nevét egyszerű aláhúzással emelje ki a kézirat szerzője és pontosan tüntesse fel a levéltári, kéziratári és bibliográfiai adatokat.

7. Folyóiratunk az évszázadokat arab és nem római számokkal jelöli. (Az idézetek, tanulmány- és könyvcímek kivételével.)

8. Recenziók esetében a cím mellett adjuk meg a pontos bibliográfiai adatokat és idegen nyelvű kiadványok esetén a cím magyar fordítását is. Külföldi folyóiratban megjelent cikk ismertetése esetében a címet csak magyarul kérjük; a folyóirat bibliográfiai adatait az ismertetés végén, zárójelben adja meg a szerző.

9. A szerző a számozott és címmel ellátott ábrákat, táblázatokat külön borítékban csatolja a kézirathoz, feltüntetve minden ábra és táblázat hátlapján a nevét és a kézirat címét, a kéziratban pedig a táblázatok és ábrák helyét.

10. A szerzőknek tiszteletdíjuk terhére — ha ezt a korrektúra javításával egyidejűleg kéri — különlenyomatot készítettünk.

Terjeszti a Magyar Posta

Előfizethető bármely hírlapkézbesítő postahivatalnál, a Posta hírlapüzleteiben és a Hírlapelőfizetési és Lapellátási Irodánál (HELIR) 1900 Budapest V., József nádor tér 1., közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a HELIR 215-96 162 pénzforgalmi jelzetszámra.

Előfizethető és példányonként megvásárolható az Akadémiai Kiadónál (1363 Budapest, Alkotmány utca 21., tel.: 111-010), a *Stúdium* (1368 Budapest, Váci u 22., tel.: 185-881) és a *Magiszter* (1052 Budapest, Városház utca 1., tel.: 382-440) Akadémiai Kiadó könyvesboltjaiban.

Előfizetési díj egy évre: 120,— Ft

Egy szám ára: 30,— Ft

Külföldön terjeszti a KULTURA Külkereskedelmi Vállalat,
H-1389 Budapest, Pf. 149.

SZÁZADOK

A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT KÖZLÖNYE
SZERKESZTŐSÉG: BUDAPEST I., ÚRI UTCA 51—53.
120. ÉVFOLYAM 1986. 4. SZÁM

A SZÁZADOK ALAPÍTÁSÁNAK ÉVE 1867

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG:

CSATÁRI DÁNIEL, EMBER GYŐZŐ, H. BALÁZS ÉVA, INCZE MIKLÓS, IZSÁK LAJOS,
KOSÁRY DOMOKOS, KÓNYA SÁNDOR, LIPTAI ERVIN, MENYHÁRT LAJOS, MOLNÁR
JÁNOS, MUCSI FERENC (felelős szerkesztő), PACH ZSIGMOND PÁL, PÖLÖSKEI FERENC,
PRITZ PÁL, SZÉKELY GYÖRGY, TOKODY GYULA, VASS HENRIK, VÁRKONYI ÁGNES

Szerkesztő:

PÁL LAJOS

A szerkesztőség munkatársai:

TILKOVSKY LORÁNT és URBÁN ALADÁR

Tartalomjegyzék

TANULMÁNYOK

<i>Somogyi Éva</i> : Aehrenthal birodalmi reformtörekvései 1906—1907	787
<i>Szinai Miklós</i> : A parlamenten kívüli kormányzás Ausztriában és Magyarországon az első világháború után	802

KÖZLEMÉNYEK

Kemény G. Gábor : Dunai néző (Három történeti esszé)	832
Gonda Imre : A restauráció hatása a Habsburg Monarchia belső helyzetére és hatalmi viszonyaira 1849 után	851

TÖRTÉNETI IRODALOM

<i>Szabó László: Magyar múlt Dél-Amerikában (1519—1900) (Ism.: Urbán Aladár)</i>	866
<i>Robert A. Kann—Zdeněk V. David: The Peoples of the Eastern Habsburg Lands, 1526—1918 (Ism.: Niederhauser Emil)</i> ...	868
<i>A. Sz. Milnyikov: Kul'tura cseszkogo vozrozsdenija (Ism.: Niederhauser Emil)</i>	871
<i>Kerecsényi Edit: A muramenti horvátok története és anyagi kultúrája (Ism.: T. Mérey Klára)</i>	873
<i>Vita Zsigmond: Művelődés és népszolgálat (Ism.: Trócsányi Zsolt)</i>	874
<i>Dieter Langewiesche: Europa zwischen Restauration und Revolution 1815—1849 (Ism.: Gergely András)</i>	876
<i>Pusztaszeri László: Görgey Artúr a szabadságharcban (Ism.: Erdődy Gábor)</i>	880
<i>Die deutsche Revolution von 1848/49 (Ism.: Erdődy Gábor)</i>	882
<i>Die Habsburgermonarchie 1848—1918 (Ism.: Katus László)</i>	885
<i>Hungarian History — World History (Ism. L. Nagy Zsuzsa)</i>	889
<i>Both—Csizmadia—Hajdú—Horváth—Nagyné: Egyetemes Állam- és Jogtörténet (Ism.: Rácz Lajos)</i>	892

FOLYÓIRATSZEMLE

Eugene Schulkind: Szocialista nőmozgalom az 1871-es Párizsi Kommun idején 896 — *T. C. Barker: A közúti motoros szállítás története* 897 — *P. E. Ljubarov: Az oroszországi forradalmi mozgalom és A. Bebel* 898 — *Manuel Villaverde Cabral: Az állam és a portugál munkálatók a munkásosztállyal szemben 1890 és 1914 között* 899 — *A. E. Bohanov: A kereskedőréteg Oroszországban a századfordulón* 901 — *Anna-Marie Thiesse: A népi kultúra változásai és folytonossága: olvasás a századforduló idején* 902 — *O. V. Bolobujev, M. I. Leonov, A. I. Utkin, V. V. Selohajev: A politikai pártok története az első oroszországi forradalom időszakában — a legújabb szovjet kutatások tükrében* 904 — *K. F. Sacillo: Az alkotmányos mozgalom az első orosz forradalom előestéjén* 905 — *A. N. Artizov: M. N. Pokrovszkij, mint az orosz történettudomány historiográfusa* 907 — *J. Newsinger: Sean O'Casey politikai tevékenysége (1908—1916)* 908

KRÓNIKA 910

Somogyi Éva

AEHRENTHAL BIRODALMI REFORMTÖREKVÉSEI 1906—1907

Aehrenthal dualizmusértelmezése

1906. október 24-én Ferenc József császár Aloys Lexa Freiherr von Aehrenhalt nevezte ki a Habsburg-ház és a külügyek miniszterévé.¹ Az uralkodói döntés nem okozott meglepetést. Aehrenhalt Bécsben és a birodalom határain túl is a külügyminiszteri poszt várományosának tekintették. Ha mégis vonakodott a sorsdöntő napokban, nem a feladat súlyától riadt meg, nem szorongását kellett leküzdenie. A császárhoz intézett emlékirata nagyon határozott politikai koncepciót tükröz és azt a törekvést, hogy cselekvési szabadságát biztosítsa.² „Aloys Aehrenthal vitathatatlanul tehetséges ember volt, fáradhatatlanul szorgalmas, személyes becsvágy és patriotizmus egyaránt fűtötte.” Senki számára nem volt kétséges, hogy külügyminiszteri kinevezésével élete álma valósult meg.³

Csehországi német arisztokrata családból származott. Apja, testvérei is részt vettek a prágai politikában. A német alkotmánypártnak (liberális pártnak) alkotmányhű nagybirtokos frakciójához tartozott, ahhoz a csoporthoz, amelynek a csehországi német nacionalizmus megerősödésével egyre növekvő szerep jutott a tradicionális dualista rendszer védelmében. Aehrenthal Kálnoky gróf pétervári nagykövet mellett kezdte diplomáciai karrierjét. A gróf a tanítómestere és a patrónusa volt. Ő vezette be a pétervári társaságba. Amikor 1881-ben Kálnoky külügyminiszter lett, hamarosan meghívta Aehrenhalt a Ballhausplatzra. A balkáni ügyeket bízta rá, e nyilvánvalóan legfontosabb területet.⁴ 1888—94 között követségi tanácsos Pétervá-

¹ Haus-, Hof- und Staatsarchiv (HHStA) Kabinettsarchiv, Geheimakten K. 40. No. B30c.

² Promemoria Aehrenthal's 1906. 10. 23. HHStA. Kabinettsarchiv, Direktionsakten K. 15. No. 24/1906. Aehrenthal egyéniségéről, pályájáról *Musulin, A.*, Das Haus am Ballplatz. Erinnerungen eines österreichisch-ungarischen Diplomaten. München 1924, 153—160.1., *Carlgren, W. M.*, Iswolsky und Aehrenthal vor der bosnischen Annexionskrise. Russische und österreichisch-ungarische Balkanpolitik 1906—1908, Uppsala 1955, 99—136., *Wank, Solomon*, Aehrenthal's Programme for the Constitutional Transformation of the Habsburg Monarchy: Three Secret Memoires, in: Slavonic and East European Review 1963 (41) 513—536., *uő.*, Zwei Dokumente Aehrenthals aus den Jahren 1898—1899 zur Lösung der inneren Krise in Österreich-Ungarn, in: Mitteilungen der Österreichischen Staatsarchivs 1966 (19) 339—362.

³ *Lützow, Heinrich*, Im diplomatischen Dienst der k.u.k. Monarchie, Hrsg.: Peter Hohenbalkan, Wien 1971. 135.

⁴ *Musulin*, Das Haus am Ballplatz, 145—147.

ron, majd Kálnoky utóda, Goluchowski nevezi őt ki bukaresti követté, 1899-ben szentpétervári nagykövetnek, innen kerül a Monarchia külügyeinek élére.

Egész életét diplomáciai szolgálatban töltötte. Horizontját mégsem a Ballhausplatz és a Nabereznaja határolja be — ami persze korántsem volt volna szűk horizont. Társasági ember, személyes kontaktusban az európai diplomácia nem egy vezető egyéniségével, s ami ennél szokatlanabb, a hazai politikai körökkel. Barátai, éppúgy mint családja, a rendkívül gazdag csehországi német nyelvű arisztokráciához tartoznak (Karl Prinz Schwarzenberg, Franz Graf Thun és mások). Ám a Csehországban a századvégen kibontakozó nemzeti konfliktusokat nem a helyi szempontok szerint ítélte meg. Tisztában volt vele, hogy a nyelvrendeletek végső soron a Habsburg Birodalom jellegét határozzák meg, s ő a császárbirodalmat német jellegűnek szerette volna megtartani. „Tartalékos császári-királyi miniszterelnök” gúnynévvel illették — mégpedig nem is ellenfelei —, mert Aehrenthal Bukarestből meg Pétervárról is aktív résztvevője az osztrák belső történéseknek.⁵

Ha valaki, Aehrenthal bizonyosan nemcsak aktákból szerzett érvek alapján fogta fel, hanem érezte is az osztrák diplomácia belső meghatározottságát. A dualizmus, a hagyományos állami felépítés híve volt, ahogyan azt négy évtized előtt Beust képviselte. Beust azt magyarázta a császárnak, hogy a nemzeti államok korát éljük, a Habsburg Birodalomnak is nemzetekre kell támaszkodnia, mégpedig azokra a nemzetekre, amelyek legerősebbek, és érdekeik a birodalom érdekeivel leginkább egybeesnek: a német és a magyar elemre. És úgy gondolta, hogy a birodalom felépítésének azt kell bizonyítania a külföld irányába is, hogy a német úgy Ausztriában éppen úgy van képviselve, mint bármely német fejedelemségben.⁶

Aehrenthal pedig: „A birodalom vezetését egyrészt arra a nemzetre kell építeni, amelynek érdekei legszorosabban kapcsolódnak a birodalom fennállásához, azaz a magyarokra, másrészt arra a nemzetre, amelynek morális elpártolása a Monarchia létérdekét érintené, ti. a németre — ez lehet a külpolitika szempontjából a Monarchia dualista rendszerének logikus igazolása. Fenyegetően megingatná nemzetközi helyzetünket, ha a belső politikában tartósan a dualizmussal szembe fordított erők érvényesülnének.”⁷ De Aehrenthal nem volt „idegen és német”, mint Beust.⁸ Ő kétszeresen, mint bürokrata és mint arisztokrata is osztrák volt. Ő tudta, hogy „a merev centralizmushoz való visszatérés Ausztriában ma lehetetlenség volna”.⁹ Tudta, hogy a megegyezést kell

⁵ *Briefe und Dokumente zur Geschichte der österreichisch-ungarischen Monarchie*, Teil I. Der Verfassungstreue Grossgrundbesitz 1880—1899, Hrsg.: Ernst Rutkowski, Wien 1983, 25—26.

⁶ Beust nézeteit ismerteti *Somogyi Éva*, A birodalmi centralizációtól a dualizmusig. Az osztrák-német liberálisok útja a kiegyezéshez, Budapest 1976, 180—184.

⁷ Aehrenthal emlékirata 1898. 12. 31. (Unser Verhältnis zu Russland, betrachtet vom Gesichtspunkte der inneren und äusseren Politik der Monarchie), *Briefe und Dokumente*, 581—590. Vö. *Wank*, Zwei Dokumente.

⁸ Riválisa, Belcredi vetette 1866 őszén Beust szemére: „Őn idegen, német és protestáns.” Beust, Friedrich, *Aus dreiviertel Jahrhunderten*, Stuttgart 1887, II. 26.

⁹ Aehrenthal bukaresti követ Goluchowski külügyminiszternek 1898. 1. 15. *Briefe und Dokumente*, 435—440. (Az idézetben a szűkebb Ausztriáról van szó.)

keresni a csehekkel, szlovénekkal. Nála nagyobb figyelemmel senki sem kísérte a nemzeti viszályokat, nemzeti megegyezési tárgyalásokat — a kölcsönös engedményeket sürgetve. De azt vallotta, hogy „a kormánynak az a feladata, hogy megnyugtassa a németeket, hogy biztosítsa őket, hogy birtokállományukat Észak-Csehországban éppúgy, mint Dél-Stájerországban vagy Karintiában fenntartja, s ha kell, az állam hatalmával védi meg. Ezen a ponton a németiség és a Monarchia érdekei egybeesnek, mert Csehország és Morvaország elcsehesítése és a délszlávok erőteljes előretörése az alpesi tartományokban olyan messzemenő következményekkel járna, amelynek jellegét és veszélyes voltát talán nem kell részletesen magyarázni.”¹⁰ De már ezekből a korai írásaiból nagyon világosan kitetszik, hogy együtt védelmezi a dualizmus rendszerét — azt a felfogást, hogy a Monarchia politikáját két nemzet uralmára kell építeni — és az egész birodalom (a „Gesamtmonarchie”) német karakterét. Ezért szól olyan élesen a németek védelmében, de ezért utasítja el oly ijedten a „los von Dualismus, los von Österreich” jelszóval fellépő német nacionalizmust. „El kell oszlatni a németiség félelmét, el kell oszlatni azt a legendát, hogy a császár elfordult a németektől, biztosítani kell a hadsereg és az állam német jellegét.” A 67-es alkotmány a németiség számára csak két lehetőséget kínál: vagy vállalja az államfenntartó szerepét, vagy óhatatlanul a német nacionalizmusba hanyatlik.¹¹ Az 1890-es évek végének Aehrenthalja a dualizmus töretlen híve, de azé a dualizmusé, amit a bécsi „Reichsministerium”-okban képviseltek, ahol ugyanazt a miniszteri leiratot az osztrák miniszterelnöknek a *birodalmi* hadügyminiszter, a *birodalmi* pénzügyminiszter küldte, míg a kir. magyar miniszterelnöknek a *közös* miniszter. Nem stiláris árnyalatokról volt itt szó, és nem is csak álnokságról, inkább kételkedésről. A bécsi „Reichsministerium”-okban elfogadták, hogy a dualizmus a birodalom összetartásának egyedül reális kerete, de a „birodalmi” miniszter feladata mégiscsak az, hogy a két ország *felett álló egész birodalmat* képviselje. Az egyes miniszterek felfogásában e téren nyilván sok eltérés volt, amit személyes kötöttségek, egyéni nézetek, valamint az összbirodalom és a két ország pillanatnyilag adott helyzete egyaránt befolyásolt.

Solomon Wank, Aehrenthal pályájának legjobb ismerője szerint az 1905. évi válság megingatta hitét a dualizmus rendszerében.¹² Talán inkább 1905-ben a dualizmus rendszere ingott meg, és Aehrenthal ebben a szituációban a maga dualizmusfelfogásának azt az elemét érezte aktuálisabbnak, amely a *birodalmi egységet* védte. De ez sem jelentett valamifajta fordulatot. Már 1904-ben mint pétervári nagykövet aggodalommal szemlélte az eseményeket, a brüsszeli cukorkonvenció aláírási módját veszélyes precedensnek tekintette, amely szemben áll az 1867-es törvényekkel. Aehrenthal már akkor leszögezte, hogy a birodalmi közösség a

¹⁰ Uo.

¹¹ Aehrenthal pétervári nagykövet Karl Schwarzenberg hercegnek 1899. 9. 2., *Briefe und Dokumente*, 720—722.

¹² *Wank, Aehrenthal's Programme*, 514—517.

külföldre éppúgy érvényes, mint a hadsereg. „A hadseregnek és a diplomáciai képviselőnek köszönhető, hogy a két birodalomfél az idegen államokkal való érintkezésben mint *egy* tényező lép fel (a birodalom kifejezés itt helyénvalóbb volna, de az sajnos kimegy a használatból). . . a »pour l’Autriche et pour la Hongrie« aláírási módot csakis úgy lehet tekinteni, mint a korábbi állami egységre való törekvés feladását és egy új államjogi fejlődés kezdetét.”¹³ „Azt gondolom, hogy a közös gazdasági érdekek fenntartása nélkül és anélkül, hogy ezt a közösséget az eddigi formában a külföld irányában érvényre juttatnánk, az egész Monarchia további fennállásának feltételeit adnánk fel.”¹⁴

A századforduló táján az állam vezető politikusai közül egyre többen vallották be, hogy a dualizmus, a birodalomhoz tartozás tudata nem vert mély gyökeret az emberek gondolkodásában-lelkében. Erre hivatkozik a magyarok katonai követelése ellenében Körber osztrák miniszterelnök,¹⁵ ezt fájlalja Fejérváry magyar honvédelmi miniszter a hadseregefejlesztéssel foglalkozó, a császár elnöklete alatt tartott konferencián,¹⁶ ezt Beck osztrák miniszterelnök és magyar kollégája, Wekerle. „Ha a helyzetet őszintén, a valóságnak megfelelően akarjuk jellemezni — így a magyar koalíciós kormány miniszterelnöke —, akkor nem hallgathatjuk el, hogy a kiegyezési törvények megalkotása után egyáltalán nem fordítottunk gondot arra, hogy azok a való élet részei legyenek. Nemcsak a nép tudatába, a magasabb körök érzésvilágába sem hatoltak be. Ausztriában a dualista megosztással, Magyarországon a birodalomhoz tartozással a nép lelke mélyén sohasem barátkozott meg.”¹⁷

Aehrenthal jól tudta, amit kortársai közül szinte mindenki, hogy a Monarchia lakosságának túlnyomó többsége közömbös a „birodalom ügyével” szemben (a magyarok katonai követeléseikkel egyenesen kockára teszik a „Monarchia érdekeit”). De hitt abban, hogy ha sikerül strukturális reformokat keresztülvinni, a dualista rendszert megerősíteni, ezáltal nemcsak egy aktív külpolitika lehetőségét teremti meg, hanem a külpolitikai eredmények erősíteni fogják a birodalomhoz tartozás tudatát is.

Talán még Kálnokytól tanulta, hogy a heterogén nemzeti elemeknek egy „közös magával ragadó állameszmét”¹⁸ (treibende Staatsgedanke) kell adni. Ez a gondolat az

¹³ Aehrenthal Goluchowskinak 1904. 2. 17. HHStA. PA. I. K. 630. 84/C. d. M.

¹⁴ Aehrenthal Goluchowskinak 1904. 1. 30. HHStA. PA. I. K. 630. 52/C.d.M.

¹⁵ Körber felirata a császárhoz 1904. 4. 2. Kriegsarchiv (KA.) Militärkanzlei seiner Majestät (MKSM.) Präs. $\frac{12-3}{4}$ 1904.

¹⁶ A császár elnöklete alatt tartott katonai konferencia jegyzőkönyve 1896. 1. 19. KA. Kriegsministerium (KM.) Präs. $\frac{26-1}{5}$ 1896.

¹⁷ Wekerle memoranduma 1907 február. HHStA.PA.I. K. 487. Geheimliasse XL. Az irat másolata OL. I. 35. Nachlass Daruvary 3. doboz.

¹⁸ Engel-Janosi, Friedrich, Geschichte auf dem Ballhausplatz, Essays zur österreichischen Aussenpolitik 1830—1945, Graf Kálnokys Rücktritt als Aussenminister im Mai 1895, Graz 1963, 235. l. Vö. Musulin, Das Haus am Ballplatz, 159.

1905. évi válság után, s amikor a Monarchia elhatározó lépésre készült a nemzetközi politikában, különösen aktuálissá vált.

1907 elején Aehrenthal három egymást követő, egymáshoz szorosan kapcsolódó emlékiratban fejtette ki a kül- és belpolitika kölcsönhatásán épülő elképzeléseit.¹⁹ „Olyan államjogi átalakításra kell törekednünk, amely megszabadít bennünket attól, hogy nap mint nap aggódnunk kelljen a Monarchia nagyhatalmi létéért, amely lehetővé teszi, hogy nyugodt körülmények között munkálkodjunk az összmonarchia érdekében.”²⁰

Aehrenthalnak az az elképzelése, hogy a valamikor összetartozott és új egységre törekvő „háromegy királyságot” helyre kell állítani, azaz Dalmáciát Horvát-Szlavónországhoz kapcsolni (ehhez az államcsoporthoz csatlakozna az annexiót követően Bosznia és Hercegovina is), mégpedig a magyar korona fennhatósága alatt. Dalmácia megszerzésével Magyarország kilépne eddigi kontinentális státusából, nagy jövőjű fejlődőképes tengerparthoz jutna, egy csapásra tekintélyes kereskedelmi flottára tenne szert, és Ausztria erejének színvonalára emelkedne. — Ha Ausztria lemond Dalmáciáról, és a közös ügynek tekintett okkupált tartományokat magyar birtokba adja, áldozatot hoz, amiért kárpótlást kell kapnia. Aehrenthal azt javasolja, hogy Magyarország kössön 25 éves időtartamra vámszövetséget, vagy vámuniót Ausztriával, és a két ország állapodjon meg, hogy a vámszövetség, vagy vámunió feltételeit csak közös egyetértéssel változtatja meg. A tartós gazdasági kapcsolat nemcsak Ausztriát kárpótolná az elveszett Dalmáciáért, Boszniáért, Hercegovináért, hanem egyben az összbirodalom, a birodalmi egység érdekeit is szolgálná. S ami nem kevésbé fontos: Dalmácia birtokbavételével Magyarország exponált politikai helyzetbe jutna, kötelességévé válna, hogy védelmezze a Monarchiának ezt a partvidékét. „Ha Magyarország megveti a lábát az Adria partján, és saját hatalmi szférájában egy számottevő délszláv államcsoport jön létre, akkor olyan ellentétbe kerül Itáliával és Szerbiával, hogy feltétlenül fel kell hagynia azzal, hogy bármilyen szerepet játsszon ezeknek az országoknak a Monarchia-ellenes kombinációiban. . . . Egy megbékített és politikai feladata tudatában lévő Magyarországtól elvárható, hogy hosszú távon és tartósan rendezze viszonyát a közös hadsereghez és flottához, hogy hajlandó legyen azt a pénzüsszeget előteremteni, ami a hadsereg és hadiflotta ütőképessége biztosítása szempontjából feltétlenül szükséges.” Aehrenthal 1866-ot idézi fel: ha nem sikerül a két birodalomfél viszonyát hosszú időre megnyugtatóan rendezni, a birodalom olyan helyzetbe juthat, mint volt Königrätz végzetes esztendejében. — Aehrenthal elgondolása, hogy ti. minél érdekeltőbb lesz Magyarország az osztrák nagyhatalmi politikában, annál inkább feladja majd dualizmusellenes allűrjeit, azt is eszünkbe juttathatja, hogy 1866-ban akadt, aki éppen azért

¹⁹ A három emlékirat formailag válasz Wekerle idézett memorandumára (17. sz. jegyzet), HHStA. PA. I. K. 487. Geheimliasse XL. Az emlékiratokat már *Carlgren* használta, *Iswolsky* un *Aehrenthal*, 119. l., majd *Wank* (2. sz. jegyzet). Újabban *Iszlamov*, *Tofik*, *Polityicseszkaja borba v Vengrii nakanune pervoj mirovoj vojni 1906—1914*, Moszkva, 1972, 180—185.

²⁰ 2. emlékirat

utasította el a kiegyezés egész rendszerét, mert tartott tőle, hogy a dualizmus elutasíthatatlanul a Habsburg nagyhatalmi politikához láncolja Magyarországot. . .

Aehrenthal vállalkozik arra, hogy a maga koncepcióját következetesen végiggondolja. Úgy látja, hogy a Monarchia átalakítása, tehát az, hogy Szent István koronájának hatalma alatt egy erős délszláv csoport jön létre, nem a magyar nacionalizmust, a magyar imperialista törekvéseket erősíti, „hanem a Monarchiát arra az útra vezeti, amely fejlődésének talán leginkább megfelel, ti. a dualizmus útjára”.²¹

De Aehrenthal politikus volt. Nem az elméleti konstrukció ragadta magával, hanem a napi feladat. S bár ha a dualizmus az az út, amely a Monarchia fejlődésének talán a leginkább megfelel, s ha a dualizmust akarja is erősíteni, pillanatnyi cselekedetei az *állami egység* ügyét szolgálják.

Aehrenthal birodalmi kancellári ambíciói

Ismeretes, hogy a magyar liberális felfogás, amelyen végső soron a kiegyezési rendszer épült, nem ismerte el a két ország felett álló birodalom létét, a birodalmi parlamentet, s az ennek felelős birodalmi kormányt. A közös miniszterek saját tárcájuk dolgáért voltak felelősek, de közös kormány mint testület, közös miniszterelnök mint a közös kormány feje nem létezett. A közös külügyminiszter — aki a közös minisztertanácson elnökölt — a birodalmi külpolitikát intézte, mégpedig a két országos kormánnyal egyetértésben, maga azonban a két ország belső dolgaiba nem avatkozhatott.²²

Aehrenthal eleve terhesnek tartotta ezt a pozíciót. Korán, jóval a maga külügyminiszteri kinevezése előtt arra a meggyőződésre jutott, hogy az osztrák külügyminiszter számára az egyedüli megfelelő állás a birodalmi kancellaré volna, ha de jure nem is, legalább de facto.²³

Elviselhetetlennek érezte, hogy a két birodalomfél vitájában (a gazdasági kiegyezési tárgyalásoknál) „a külügyminiszternek semleges álláspontot kell elfoglalnia, hogy nincs szilárd pontja, hogy a levegőben lóg”. Úgy gondolta, hogy ez a helyzet hosszú távon nem tartható.²⁴ Át akarta alakítani a közös külügyminiszteri állást. Azt szerette volna, ha a közös külügyminiszter, mint a közös minisztertanács elnöke, tényleges birodalmi miniszterelnöki funkciót töltene be. Arra törekedett, hogy a közös minisztertanácsot organikus kormánnyá alakítsa, amelyben a közös miniszterek és a két országos kormány feje egyaránt részt vesznek. Fontosnak tartotta, hogy a két miniszterelnök rendszeresebb és behatóbb információkat kapjon, mint ez korábban szokás volt, és aktívabban vegyen részt a közös ügyek kormányzásában.²⁵ Az volt a

²¹ Uo.

²² Somogyi Éva, A közös minisztertanács működése, in: Századok 1985. (119). 1105—1109.

²³ Wank, Zwei Dokumente, 346. Lützow, Im diplomatischen Dienst, 135.

²⁴ Aehrenthal emlékirata az uralkodóhoz külügyminiszteri kinevezése előestéjén 1906. 10. 23. HHStA. Kabinettsarchiv, Direktionsakten K. 15. Nr. 24/1906. (Az emlékirat elemzésére még visszatérünk.)

célja, hogy a közös minisztertanács hatáskörét kibővítsé. A közös minisztertanács korábban a külpolitika alapvető irányát, a hadseregfejlesztés anyagi kihatásait tárgyalta; tulajdonképpen azokat a közös miniszteri expozékat, amelyekkel a közös miniszterek a delegációk előtt felléptek. A közös minisztertanács a két ország belső dolgaiba nem avatkozott, egymás közti közjogi konfliktusait nem tárgyalta. Korábban, amikor ilyen problémák felmerültek, azok nem kerültek a közös miniszterek fóruma elé. Csak példaként az előző évtizedből: Az 1897. évi, majd az 1899. évi kiegyezési kudarcnak nyoma sincs a közös minisztertanácsban. A Széll—Körber-féle kiegyezést (1902), ami az új autonóm vámtarifa bevezetésével hozott bizonyos közjogi változást, a közös minisztertanács nem tárgyalta. 1896 óta az volt a gyakorlat, hogy bizonyos nemzetközi szerződéseket (amelyek nem szorosán vett közös ügyeket érintettek) bármelyik ország „önállóan, a Monarchia másik felétől függetlenül” köthetett meg. Az uralkodó a két akkori miniszterelnökkel való tárgyalás után hozzájárulását adta, hogy ilyen esetben a „pour l’Autriche et pour la Hongrie” aláírási formula használtassék, amit Bánffy, mint nagy nemzeti vívmányt a parlamentben is bejelentett.²⁶ 1902-ben a brüsszeli cukorkonvenció aláírási módja nemzetközi figyelmet keltett, de az ügyet a közös minisztertanács nem tárgyalta.²⁷

1904 nyarán Goluchowski közös külügyminiszter úgy látta, hogy a két országos kormány felfogása oly mértékben eltér egyes államjogi kérdések megítélésében, hogy gyakorlatilag lehetetlenné vált bizonyos nemzetközi szerződések aláírása. Tárgyalásokat kezdett a két miniszterelnökkel, és szóbeli tanácskozás, valamint levélváltások útján néhány kérdésben egyetértésre jutott velük.²⁸ A közös minisztertanácsban az ügyet nem említették, pedig például az olasz kereskedelmi szerződés tárgyalása, ami ugyanakkor zajlott, jó alkalmat kínált volna erre.²⁹

1907-ben megváltozik a közös minisztertanácsok tematikája. Ennek magyarázata lehet az is, hogy a gazdasági kiegyezéssel egy időben és vele összefüggésben szükséges volt a közjogi vitákat is rendezni. A közös kormányzatnak azért is törekednie kellett az államjogi kérdések rendezésére, mert Magyarországon „48-as alapon álló”, azaz a közjogi ellenzékét is magába foglaló koalíciós kormány volt hatalmon, Ausztriában pedig Beck miniszterelnök határozottan törekedett „General-

²⁵ Megváltozik a közös külügyminiszter érintkezési módja a két miniszterelnökkel. Aehrenthal olyan rendszeres és bizalmas információt nyújt a két miniszterelnöknek a külpolitikáról, ami Goluchowski idejében nem volt szokás. Így HHSStA. Administrative Registratur (AR.) F 37. K. 64. Serbien 6. Nr. 258. Csupán a magyar Miniszterelnökség 1907. évi mutatóit átnézve is feltűnően megnövekszik a külpolitikai természetű információk mennyisége. Ennek természetesen közvetlen politikai okai is voltak: az annexió előkészítése, de nyilván egy politikai stílusváltást is tükröztek.

²⁶ Goluchowski Gautsch osztrák miniszterelnöknek 1905. 1. 28. HHSStA. PA. I. K. 630. V/C.d.M.

²⁷ *Bernatzik*, Edmund, (Hrsg.), *Die österreichischen Verfassungsgesetze mit Erläuterungen*, Wien 1911², 648.

²⁸ Goluchowski a két miniszterelnökhöz 1904. 6. 14. HHSStA. PA. I. K. 630. V/C.d.M. Nr. 43854/1.

²⁹ A közös minisztertanács jegyzőkönyve 1904. 8. 16. GMCZ. 446. HHSStA. PA. XL. K. 303.

bereinigung"-ra, azaz valamennyi Ausztria és Magyarország között fennálló függő gazdasági és államjogi kérdés tisztázására.³⁰

Nyilvánvaló, hogy Bosznia-Hercegovina tervezett annexiója, amely eleve maga is messzemenő államjogi konzekvenciákkal járt, követelte az államjogi kérdések tisztázását.³¹ De valószínűleg nemcsak ez magyarázza az 1907. évi minisztertanácsok megváltozott jellegét. Az új birodalmi politika új kereteket igényelt. Aehrenthal, akinek birodalmi kancellári ambíciói voltak, a közös minisztertanácsnak széles jogkört, kormányfunkciót kívánt adni, ezzel is implicite a két ország felett álló *összbirodalom létét bizonyítandó*.

Aehrenthal és a gazdasági kiegyezés

Amikor 1906 őszén Aehrenthal külügyminiszter lett, már javában folytak a tárgyalások a két ország gazdasági kiegyezése megújításáról. Alapkérdések körül folyt a vita: arról, mennyi időre szóljon a megegyezés, tíz év helyett húsz, vagy huszonöt esztendőre; hogy milyen legyen a gazdasági kapcsolat jellege: vámszövetséget, vámuniót létesítsen-e a két ország, vagy mint ez mindkét fél részéről felmerült, önálló vámterületet alkosson közbülső vámokkal; továbbá, hogy a külfölddel a Monarchia kössön kereskedelmi szerződéseket mint egy egység, vagy a két államjogilag önálló ország? A gazdasági szerződések megkötésének módja külpolitikai konzekvenciákkal járt. Ha a két ország önállóan köt külkereskedelmi szerződéseket, azzal bizonyos fokig megtörik a Monarchia külkapcsolatainak egysége, és ez a fejlődési tendencia előbb-utóbb a hadsereg egységét is veszélyeztetheti. A diplomáciai és katonai egység nemcsak logikailag függött össze, hanem a gyakorlati politikában is. 1906 júliusában a két miniszterelnök, Beck és Wekerle „általános kiegyezésről” tárgyaltak. S bár akkor a kereskedelempolitikai kérdéseket tartották a legsürgetőbbnek, a tárgyalások más területekre is kiterjedtek. Júliusban Beck engedélyt kért a császártól, hogy katonai személyekkel tárgyalhasson a katonai engedmények hatáiról. Beck megpróbált saját szakállára cselekedni, s katonai engedményekkel a létszámemelést kicsikarni, tehát katonai engedményért katonai engedményt szerezni, a magyarok ezzel szemben a gazdasági kiegyezés, a kvótaemelés és a katonai ügyek között junktimot akartak teremteni. Igen valószínű, hogy hajlandók lettek volna a hosszú távú gazdasági kiegyezésre, ha a közös hadsereg magyar ezredeiben bevezetik a magyar nyelvet, s ha sikerül köztes vámot felállítani, akár olyan alacsonyhat, amelynek nem gazdasági hatása, inkább mint „nemzeti vívmánynak” politikai jelentősége lett volna. Minthogy

³⁰ Sutter, Berchtold, Die Ausgleichsverhandlungen zwischen Österreich und Ungarn 1867—1918, in: Theodor Mayer (Hrsg.), Der österreichisch-ungarische Ausgleich von 1867. Seine Grundlagen und Auswirkungen, München 1968, 99—101., *Allmayer-Beck*, Johann Christoph, Ministerpräsident Baron Beck. Ein Staatsmann des alten Österreich, Wien 1956, 163 skk.

³¹ A tervezett annexióval kapcsolatos közjogi kérdéseket tárgyalta a közös minisztertanács 1896. 8. 26. GMCZ. 392; 1896. 8. 30. GMCZ. 394; 1897. 1. 30. GMCZ. 399. HHSStA. PA. XL. K. 297—298.

a katonai körök tiltakoztak az ellen, hogy a kiegyezés ügyébe bevonják a hadsereget, a két miniszter hallgatólagosan veszni hagyta a katonai kérdést.³² Mégis hogy a gazdasági-külgazdasági-diplomáciai és katonai ügyek összefüggtek, az ezen tárgyalások során is nyilvánvalóan megmutatkozott.

Amikor 1906 őszén Aehrenthal bekapcsolódott a két ország kiegyezési tárgyalásaiba, álláspontja teljesen egyértelmű volt. Szerinte a béke a háború folytatása, ami nem valami szellemes megfordítása az ismert mondásnak, hanem határozott álláspont megfogalmazása: a külpolitika egysége a Monarchia nagyhatalmi helyzetének éppúgy érinthetetlen alapfeltétele, mint a hadseregé.³³

A külpolitika természetesen a gazdasági kapcsolatokat is magába foglalta. A külügyminiszter éppen az utóbbi évek gyakorlatával ellentétben intette a két miniszterelnököt: csak az Osztrák—Magyar Monarchia (mégpedig nem mint két ország államjogi szövetsége, hanem mint a külföld irányában egy egység) tekinthető önálló államjogi alanynak, s így csak az köthet nemzetközi szerződést.³⁴ A 67-es törvények gyenge oldala — vallja —, hogy különbséget tettek a pragmatikus közös ügyek és azok között, amelyeket a két ország önállóan, de közös alapelvek alapján, közös egyetértéssel kell hogy intézzon. Az elmúlt negyven év tapasztalatai bizonyítják, hogy minél inkább megnövekedett a gazdasági ügyek jelentősége, annál nehezebb lett a közös egyetértés megteremtése. Legalábbis ebben a vontakozásban a 67-es törvényeket revideálni kell. „Ha sikerülne a Monarchia gazdasági egységét a külföldi kapcsolatok vonatkozásában a pragmatikus ügyek rangjára emelni — esetleg a 67-es törvények új értelmezésével —, ez mindkét ország számára nagy nyereség volna.”³⁵

Mindezt 1907 áprilisában írta a két miniszterelnöknek. Néhány hónap múltán egyszerűen megfeledkezett arról, hogy a kiegyezés 1867-ben határozott különbséget tett a pragmatikus, a paktált közös ügyek és az autonóm ügyek között, s most egyforma kezelésüket követelte. Azt mondta, minden szerződés lényege az, hogy a

³² A két kormány tárgyalásai a kvótáról és a katonai ügyekről 1907. 7. 26. OL. I 35. Nachlass Daruvary K. 2. továbbá: *Spitzmüller-Harmersbach*, Alexander, *Der letzte österreichisch-ungarische Ausgleich und der Zusammenbruch der Monarchie. Sachliches und Persönliches*, Berlin 1929, 11—12. *Allmayer-Beck*, Ministerpräsident Beck, 173. l. A gazdasági kiegyezésről általában: *Islamov*, Tofik M., *Az 1907. évi osztrák—magyar kiegyezés megkötése*, in: *Századok* 1967 (101) 3—34.

³³ Közös minisztertanácsi jegyzőkönyv 1907. 9. 11. GMCZ. 461. HHStA. PA. XL. K. 305.

³⁴ Standpunkt des k.u.k. Ministeriums der Aeussern zu den zwischen der kk. und der königl. ung. Regierung obwaltenden Staatsrechtlichen Controversen, 1907. 4. 10. Aehrenthal a memorandumot elküldi Wekerlének. Országos Levéltár (OL.) Miniszterelnökség (ME) K. 26. Nr. 6206/1907. Ugyanerről a közös pénzügy- és a közös hadügyminiszternek 1907. 4. 11. HHStA. PA. I. K. 636. VIII/c—6 279/C.d.M. Másolata: OL. I. 35. Daruvary Nachlass. K. 2.

³⁵ Uo. Pragmatikus közös ügyek: a tulajdonképpeni közös ügyek, azaz *a*) külügyek, *b*) hadügy (az újoncmegajánlási jog kivételével), *c*) a közös ügyek fedezésére szolgáló pénzügyek. Ld. 1867: XII. tc. ill. RGBl. Nr. 146. Paktált közös ügyek: a mindkét országot közösen érdeklő gazdasági szerződések. Ezekon kívül a kiegyezési törvény ismeri még az ún. autonóm ügyeket, amelyeket a két ország önállóan intéz, mint a posta, távirat, vasúti összeköttetés, jogszolgálat stb. Vö. *Bernatzik*, *Die österreichische Verfassungsgesetze*, 649.

szerződő felek bizonyos előnyökért másokat feláldoznak. Magyarország 1867-ben lemondott szuverenitása egy részéről, a szuverenitás bizonyos attribútumaiért cserében biztosította magának az erők összefogását a Monarchia keretein belül, és tekintélyes szerepét az európai államok körében.³⁶ Nincs tehát értelme annak, hogy szuverenitása jeleként ragaszkodják a pragmatikus és paktált közös ügyek eltérő megítéléséhez.

Aehrenthal közös minisztertanácsi fellépésével mintha sokkolni akarta volna a magyar kormánytagokat. Egy olyan periódusban, amikor nemcsak jelszavakban, hanem a gyakorlatban is (Magyarországnak a Monarchiában betöltött vitathatatlanul növekvő szerepe következtében) a két birodalomfél kapcsolatának lazulása következett be, Aehrenthal olyan nézetet vallott, amely nemcsak ezzel a fejlődési tendenciával, hanem a 67-es törvényekkel is szemben állt. Természetes, hogy mindkét miniszterelnök tiltakozott a külügyminiszter álláspontja ellen. Tulajdonképpen Aehrenthalnak a kiegyezés körül játszott egész szerepe túllépte a hagyományosat; oly aktívan vett részt a kiegyezés munkálataiban, hogy az a szokásoknak és a törvényeknek is ellentmondott.³⁷ Egymást követő jegyzékekben oktatta ki a két miniszterelnököt: annak megítélése, hogy a nemzetközi kereskedelmi szerződések szövegmódosítása milyen nemzetközi konzekvenciákkal jár, *kizárólag* (kiemelés S. É.) a külügyminiszter kompetenciájába tartozik.³⁸

Nem zárkózik el az elől, hogy figyelembe lehet, sőt kell venni az 1897 óta bekövetkezett változásokat, az önálló vámterület jogállapotát, de a közös kormányzat semmiképpen nem támogathatja a két ország gazdasági önállósulását szolgáló tendenciákat. Pedig a gazdasági önállóság igénye határozottan jelentkezik Magyarországon, és ez egyre inkább befolyásolja a kormány politikáját. „A kormány persze azt állítja, hogy csak párttaktikai, dekoratív célokról van szó, de ha bízhatunk is ennek az állításnak az őszinteségében, az mégis kétségtelen, hogy a kormány nem garantálhatja, hogy az elkülönülési tendenciáknak tartósan megálljt parancsol. Az először csak az elméletileg leszögezett »önálló vámterület jogállapotából« kiindulva ennek az álláspontnak a védelmezői keresztülvitték, hogy ne »vám- és kereskedelmi szövetség«, csak »kereskedelmi szerződés« jöjjön létre. A következő etap az volt, hogy az érvényes vámtarifát »a magyar korona országos vámtarifájaként« terjesztették elő. Most már csak a magyar vámtarifa bevezetése következhet, olyan vámtarifáé, amely nem mindkét fél — mint az eddigi —, hanem csak Magyarország érdekeit védi, és azután a közös osztrák—magyar vámpolitika, a közös kereskedelmi képviselet a külföld irányába teljes lehetetlenség lesz.”³⁹

³⁶ Közös minisztertanácsi jegyzőkönyv 1907. 9. 11. GMCZ. 461. HHStA. PA. XL. K. 305.

³⁷ A gazdasági kiegyezés csak annyiban tartozott a közös külügyminiszterre, amennyiben kapcsolódott hozzá a nemzetközi kereskedelmi szerződések ügye.

³⁸ Aehrenthal Beckhez és Wekerléhez 1907. 10. 1. HHStA. PA. I. K. 636. VIII/C—6. 606/C.d.M. Másolata OL. 135. Nachlass Daruváry K. 2.

³⁹ A külügyminisztérium első osztályfőnöke, Call emlékirata 1907. 10. 6. HHStA. PA. I. K. 636. VIII/c—6.

Míntogy a jelzett szeptemberi közös minisztertanácson (ahol Aehrenthal oly hivalkodóan utalt arra, hogy Magyarország, s így magától értetődően a szűkebb Ausztria is 1867-ben lemondott szuverenitása egy részéről) természetesen nem sikerült tisztázni az államjogi problémákat, a két országos kormány, a külügyminisztert mintegy megkerülve, próbált egyezkedni. Beck és Wekerle is tisztában volt azzal, hogy ingatag területre tévedt. Ezért eleve, mintegy mentegetőzésként nyomatékosan leszögezték, hogy „az egész rendkívül kényes kérdéskomplexum végső megoldásában fenntartjuk a külügyminiszter teljes befolyását”.⁴⁰

Aligha mutatkozott korábban ennyire leplezetlenül, hogy a kiegyezéssel *három tényező* kompromisszumát kell megteremteni, hogy a közös kormányzat nem egyszerűen és nem egyértelműen az egymással szemben álló két ország érdekegyeztetésére hivatott, hogy a birodalomnak a két országéval gyakran ellentétes érdekei és ambíciói vannak. Aehrenthal „csodálkozásának, sőt rosszállásának” adott kifejezést, hogy bár már hónapokkal korábban tiltakozott az ellen, hogy a két kormány államjogi kérdéseket egymás között tárgyaljon, most mégis ilyen megbeszélésekre került sor. „Különösen kellemetlenül érintett, hogy a két kormány hivatva érezte magát arra, hogy ha csak előzetesen is, mégis a fejem fölött tárgyalásokat folytasson a külügyminiszteri titulusról. Nyomatékosan le kell szögezmem, hogy véleményem szerint e tárgyról a két kormány legfeljebb kötetlen eszmecsereét folytathat egymással, hogy állásfoglalásomat és cselekvési szabadságomat ebben a vonatkozásban teljesen megőrzöm, hogy a fennálló államjogi nézeteltérések tisztázása kizárólag a külügyminiszter közreműködésével és hozzájárulásával történhet.”⁴¹

Rendkívül kínosan hatott az osztrák és a magyar kormányra is, hogy amikor a lapokban híradás jelent meg arról, hogy a két kormány megegyezett az államjogi kérdésekben, Aehrenthal dezavualta a híreket. A Neue Freie Pressét „mértékadó helyen” arról informálták, hogy „azok a tárgyalások, amelyek Budapesten a két kormány között most lefolytak, csak kötetlen véleménycserének tekinthetők, definitív megállapodás... csak a külügyminiszter egyetértésével és hozzájárulásával történhet.”⁴²

A két miniszterelnöknek azonban elég gondja volt saját parlamentjével, nem akarták a konfliktust a külügyminiszterrel is élezni. Esterházy gróf minisztériumi osztályfőnököt kérték meg a közvetítésre, és sikerült a viszályt elcsitítani.⁴³

⁴⁰ Beck Aehrenthalnak (magánlevél, másolat) 1907. 10. 5. OL. 135. Nachlass Daruváry k. 2.

⁴¹ Aehrenthal a két miniszterelnöknek (magánlevél, másolat) 1907. 10. 5. OL. 135. Nachlass Daruváry K. 2. A két országos kormány többek között abban egyezik meg, hogy a külügyminisztert a jövőben ne Minister des Aeussern (külügyminiszter), hanem *gemeinsamer Minister des Aeussern* titulus illesse meg, amely elnevezés egyébként esetenként korábban is használatos volt mind az osztrák, mind a magyar törvényszövegekben. Ld. Beck Aehrenthalnak 1907. 10. 4. OL. I. 35 Nachlass Daruvary 2. doboz.

⁴² Neuer Freie Presse, Morgenblatt 1907. 10. 6.

⁴³ Beck a Kabinetiroda főnökének 1907. 10. 7. HHStA. Kabinettsarchiv, Direktionsakten K. 16. Nr. 29/1957.

Természetesen nem a két miniszterelnök és Aehrenthal személyes konfliktusát akartuk itt bemutatni, hanem hogy a külügyminiszter utolsó pillanatig mindent elkövetett annak érdekében, hogy a maga kvázi birodalmi miniszterelnöki szerepét megteremtve-megőrizve hosszabb távú és a birodalmi egységet maradéktalanabban szolgáló kiegyezést hozzon létre.

A kiegyezés tartalma

1907. október 6-án végül is megszületett a két ország megegyezése, s október 16-án beterjesztették a parlamentek elé. Nem 20-25 évre kötötték, mint Aehrenthal remélte, s ami elől az osztrák kormány, sőt bizonyos feltételek mellett Wekerle sem zárkózott volna el.⁴⁴ Viszont sikerült tető alá hozni a megegyezést további tíz esztendőre, s ez maga volt a legnagyobb eredmény. A kiegyezés — a külügyminiszter minden óvása ellenére — államjogi engedményeket tett a magyaroknak, vagy inkább a két állam gazdasági önállósulási törekvéseinek. Így a szerződés szövegéből hiányzott az eddigi elnevezés: „közös vámterület”, és ennek megfelelően a tárgyalások eredménye nem „vám- és kereskedelmi szövetségnek” nevezetett, mint eddig, hanem csak „szerződés”-nek. Ez azonban inkább a szerződés szövege szerint volt engedmény, és nem a fennálló viszonyok szerint⁴⁵, mert jogilag már 1899 óta nem létezett közös vámterület, és azóta sem vámszövetség, sem vámszerződés, csak nagyon bizonytalan viszonyossági viszony (Reziprozitátsverhátnis) állott fenn. A legsúlyosabb a külügyminiszter számára kétségtelenül az volt, hogy a külfölddel kötött kereskedelmi szerződéseket ettől kezdve a külügyminiszteren kívül mindkét ország egy-egy képviselője is aláírta. De volt precedens ilyen aláírásra is, ti. a többször idézett brüsszeli cukorkonvenció esete 1902-ben.

Tehát a kiegyezés nem „adott” többet a magyaroknak, mint amit azok már addig is bírtak, legfeljebb kodifikálta a fejleményeket. Viszont biztosította az oly sok oldalról és oly hevesen támadott egységes vámterületet, ami a külügyminiszter felfogása szerint a Monarchia további fennállásának alapfeltétele volt. A kiegyezés összes többi megállapodása ehhez képest már elhanyagolható jelentőségű volt: így a kvóta-megállapodás, amely szerint Magyarország a korábbinál 2%-kal nagyobb arányban vett részt a közös költségekben, és elismerte a kiegyezés és a kvóta közötti junktímot,⁴⁶ hogy megegyeztek egy új, Horvátországon keresztül vezető dalmát vasút építésében.⁴⁷

Amikor Aehrenthal a megállapodások megszületésével jelentést tett a császárnak, bizonyára a maga fontos és üdvös szerepét igyekezett bizonyítani. De

⁴⁴ Wekerle 1907. februári memorandumát ld. 17. sz. jegyzetben.

⁴⁵ Ezt majd Aehrenthal is elismeri a császárhoz intézett felterjesztésében: 1907. 10. 29. HHSIA. PA. I. K. 636. VIII/C—6.

⁴⁶ *Bernatzik*, Die österreichische Verfassungsgesetze, 553—554, 576—577.

⁴⁷ Uo. 577.

nyilván nemcsak ez a törekvés vezette. A részletes beszámoló azt is bizonyítja, mekkora jelentőséget tulajdonított minden, a két ország gazdasági vagy politikai önállósága irányában tett engedménynek.⁴⁸ A nemzetközi gazdasági szerződéseket — így az uralkodóhoz intézett legalázatosabb felirat — a külügyminiszteren, ill. annak képviselőjén kívül a két ország képviselője is alá fogja írni. Ez alig több, mint „látszólagos engedmény, anélkül hogy azáltal államjogi szempontból bármi is változnék”. Viszont pozitívum, amit a magyarokkal szemben sikerült elérni, hogy „az Ausztria—Magyarország cs. és kir. közös kormánya”, vagy „az Osztrák—Magyar Monarchia közös kormánya” megnevezést „egyszer és mindenkorra biztosítottuk”. Szóltunk arról, hogy Aehrenthal milyen fontosnak tartotta a két ország felett álló, a birodalom érdekeit képviselő közös kormány megteremtését. Hogy az októberi közös minisztertanács, amelyen hosszú vita után megegyeztek abban, hogy a kereskedelmi szerződéseket ezentúl „a cs. és kir. közös osztrák—magyar kormány” képviselői fogják aláírni, valóban megteremtette volna az oly hön óhajtott közös kormányt, vagy akár eldöntötte volna a négy évtizedes, újra és újra fellángoló vitát, hogy egyáltalán létezik-e közös kormány, vagy csupán közös miniszterek vannak, akik együttesen nem alkotnak kormányt — ez igen kérdéses.

Aehrenthal makacsságát a közös minisztertanácsi vitában, amellyel a közjogi engedmények ellen fellépett, Burián közös pénzügyminiszter így ítélte meg: „Én igen értem Aehrenthal álláspontját, és méltánylom, de nem osztom teljesen, mert a terminológia kell hogy megfeleljen a valódi helyzetnek, s ne akarja azt eltakarni, ami nem lehetséges és nem szükséges. Megsiratott status quo antékat nem lehet megmenteni terminológiákhoz való ragaszkodással.”⁴⁹

Aehrenthal megpróbált új birodalmi politikát csinálni. Egy nagyobb koncepció részeként a fejlődés valódi tendenciájával ellentétben a birodalmi egységet erősíteni, a külügyminisztert de facto birodalmi kancellárrá emelni, a közös minisztertanácsnak kormányfunkciót adni — a szerkezetet módosítani. Megpróbált beavatkozni abba, amihez joga nem volt, a két ország gazdasági kiegyezésébe. S nem a „magyar nemzeti” kormány ellenállásán bukott meg kísérlete, hanem mert a hagyományos keretek között is egyre nehezebb lett a közös kormány feladatát betölteni: a háromféle, egymással ütköző érdeket, a két ország és a birodalom érdekeit egyeztetni.

⁴⁸ Ld. 45. sz. jegyzetet.

⁴⁹ Burián István közös pénzügyminiszter naplója 1907. 10. 8. Református Egyház Zsinati Levéltára, Budapest.

Ева Шомоди

ПОПЫТКИ ЭРЕНТАЛЯ В 1906—1907 ГГ. В ОБЛАСТИ ПРЕОБРАЗОВАНИЯ ИМПЕРИИ

(Резюме)

Статья показывает первые попытки Эренталя, назначенного министром иностранных дел в октябре 1906-го года, направленные на укрепление единства империи.

Эренталю были известны внутренние слабости дуалистического строя. Ему было ясно, что на самом деле даже и ведущие нации империи — на которые была основана монархия — не признали режим своим, что во глубине души австро-немцы никогда не примирились с дуалистическим разделением империи, а венгры с принадлежностью к империи. Поэтому Эренталь считал, что монархия должна вести такой внешнеполитический курс, который как в Австрии так и Венгрии укрепляет сознание принадлежности к империи. Он предполагал передать Далмацию и оккупированные провинции: Боснию и Герцеговину Венгрии, и думал, что взамен территориальных приобретений Венгрия будет готова устанавливать более тесные экономические связи с Австрией, заключить с ней таможенный союз или таможенную унию на 25 лет. Такое устойчивое экономическое соглашение компенсировала бы Австрию за уступку Далмации, Боснии и Герцеговины, и одновременно укрепило бы единство империи.

В дуалистической монархии президентом общего совета министров являлся очередной министр иностранных дел. Однако согласно законам 1867-го года круг его правомочий был ограниченным. Эренталь хотел превращать общий совет министров в действительное общее правительство, а для президента общего совета министров хотел обеспечить кое-какие рейхканцлеровские функции. Поэтому он принимал более активное участие на экономических и государственно-правовых переговорах между двумя правительствами, чем его предшественники. Ему однако не удалось осуществить своё представление, которое направилось на укрепление экономического и политического единства империи, и которое противоречило основным тенденциям развития.

Éva Somogyi

TENDANCES RÉFORMISTES D'ÆRENTHAL POUR L'EMPIRE, EN 1906—1907

(Résumé)

Dans son étude l'auteur présente les premières tendances réformistes d'Ærenthal, nommé ministre des affaires étrangères en octobre 1906, par lesquelles il voulait consolider l'unité de l'Empire.

Ærenthal se rendait nettement compte de la faiblesse intérieure du régime dualiste, notamment de ce que les nations dirigeantes de la Monarchie, sur lesquelles se reposait l'Empire, ne tenaient pas ce régime pour vraiment leur appartenir; au fond les Allemands-Autrichiens ne se résignaient jamais au partage dualiste de l'Empire, tout comme les Hongrois à leur appartenance à cet Empire. Aussi bien, Ærenthal professait la conviction que la Monarchie doit faire une politique extérieure qui renforce tant en Autriche qu'en Hongrie la conscience de faire partie de l'Empire. Il aurait attribué à la Hongrie la Dalmatie et les provinces occupées: la Bosnie et l'Herzégovine, supposant qu'en revanche de l'augmentation de son territoire la Hongrie accepterait de créer des relations économiques plus intenses avec l'Autriche, conclure avec elle une alliance ou une union douanière pour vingt-cinq ans. L'accord économique durable dédommagerait l'Autriche de la cession de la Dalmatie, Bosnie et Herzégovine, et stabiliserait à fois l'unité de l'Empire.

Dans la Monarchie dualiste le ministre des affaires étrangères était le président du conseil, dit commun, des ministres. Toutefois, sa sphère de compétences juridiques était limitée par les lois de 1867. Aerenthal aurait bien voulu transformer le conseil commun des ministres en un gouvernement effectivement commun et assurer au président du conseil commun des ministres une fonction genre Reichskanzler. C'est pourquoi il prenait une part plus active que n'importe lequel de ses prédécesseurs aux débats entre les deux gouvernements sur des questions économiques et de droit public. Toutefois, il n'a pas réussi à imposer sa volonté, notamment de renforcer l'unité économique et juridique de l'Empire, car c'était en contradiction avec la tendance fondamentale de l'évolution.

A PARLAMENTEN KÍVÜLI KORMÁNYZÁS AUSZTRIÁBAN ÉS MAGYARORSZÁGON AZ ELSŐ VILÁGHÁBORÚ UTÁN (1919—1944)

A 19. század liberalizmusa után fellépő antiparlamentáris irányzatok Európában különböző, változatos formákban jelentkeztek, eszközeikkel és módszereikkel rányomták bélyegüket századunk történetére. A két szomszéd ország, Ausztria és Magyarország tekintetében — 1918 után — e politika eszköztárából a következőkben csak azokkal az elemekkel foglalkozom, amelyek keletkezésükben visszavezethetők a Monarchia időszakára. Eredetüket a Monarchia abszolutisztikus maradványaiban és az első világháborúra való felkészülés során, illetőleg az első világháború idején hozott kivételes törvényekben és rendeletekben kell keresnünk.

Ausztriában az 1867. december 11-én hozott alaptörvény 14. §-a lehetővé tette, hogy a parlament előzetes jóváhagyása nélkül császári rendeletekkel kormányozzanak.¹ Ezzel a lehetőséggel Ausztriában már a békés időszakban is éltek, de az első világháború idején általános gyakorlattá vált. Az így kialakult jogi rendszernek és joggyakorlatnak főleg három olyan vonatkozása van, amely saját korában és későbbi kihatásaiban különös jelentőséggel bír.

Ausztriában már Bosznia és Hercegovina annexiója előtt, 1906 óta készítették elő, majd 1909-ben és 1912-ben átdolgozták és kiegészítették a háború idején alkalmazandó kivételes rendeletek és intézkedések egész rendszerét. E háborús intézkedéseket titkos instrukcióba foglalva megküldték a magyar kormánynak is.² Ausztriában ezt a rendszert léptették életbe a háború kitörésekor.

¹ *Berthold Sutter*: Die Badenischen Sprachverordnungen von 1897. — 2 Bd., Veröffentlichungen der Kommission für Neuere Geschichte Österreichs 47, Graz—Köln 1965. különösen a 145—161. *Miklós Komjáthy*: Protokolle des Gemeinsamen Ministerrates der Österreichisch-Ungarischen Monarchie (1914—1918), Akadémiai Kiadó, Budapest 1966, *Gerhart Botz*: Die Ausschaltung des Nationalrates und die Anfänge der Diktatur Dollfuss im Urteil der Geschichtsschreibung von 1933 bis 1972. In: Vierzig Jahre danach. Der 4. März 1933 im Urteil von Zeitgenossen und Historikern. — Dr. Karl Renner Institut, Wien 1973. 31—60., valamint *Gernot D. Hasiba*: Das Kriegswirtschaftliche Ermächtigungsgesetz (KWEG) von 1917. Seine Entstehung und seine Anwendung vor 1933. In: Aus Österreichs Rechtsleben in Geschichte und Gegenwart. — Festschrift für Ernst c. Hellbling zum 80. Geburtstag — Herausgegeben von Rechtswissenschaftlichen Fakultät der Universität Salzburg. Duncker und Hummbolt. Berlin, 1981. 543—565. és a két utóbbiban megadott irodalom.

² Az instrukció címe: Orientierungsbehelf über Ausnahmeverfügungen im Kriegsfall für die in Reichsrathe vertretenen Königreiche und Länder. Magyar Országos Levéltár (továbbiakban: OL) K 578. 39. lajstromszám, és *Galántai József*: Magyarország az első világháborúban 1914—1918, Akadémiai K. Budapest 1974. 65.

Ennek keretében a háború idejére a polgári kormányzatra tartozó intézkedések jelentős részét átutalták egy — a hadsereg főparancsnoksága (az Armeeeoberkommando=AOK) alá tartozó — Hadi Felügyeleti Hivatal (Kriegsüberwachungsamt) hatáskörébe. A háború kitörése előtt, már 1914 márciusában elnapolták az osztrák parlamentet, úgyhogy a hadüzenet idején egyszerűen nem nyilváníthatta ki állásfoglalását, és három évig egyáltalán nem hívták össze. Ausztria volt az egyetlen hadviselő ország — beleértve a cári Oroszországot és Kínát —, ahol ilyen hosszú ideig nem működött a parlament. E három év alatt Ausztriában a Stürgkh-kormány kizárólag rendeletekkel kormányzott. Míg a dualizmus első időszakában, 1867-től 1897-ig, 30 év alatt, csak 30 császári rendeletet adtak ki a 14. § alapján, a háború alatt, 1917-ig, a parlament újból való összeüléséig, három év alatt 683 császári rendelet jelent meg.³

Az Ausztriában az első világháború alatt kialakult joggyakorlat egyrészt csökkentette tehát a polgári kormányzat hatáskörét a katonai szervek javára, másrészt csökkentette vagy teljesen megsemmisítette a parlament ellenőrző szerepét a polgári kormányzat felett. E rendszer legdöntőbb következménye, hogy precedenst teremtett a 20. században a tartós rendeleti, parlament nélküli kormányzás számára. Úgy, ahogy ez 1933-ban Ausztriában be is következett. Csak most már nem háborúban, hanem békében.

A másik súlyos következménye a kivételes hatalom gyakorlatának az esküdtbíróság tevékenységének a felfüggesztése és a politikai cselekményekért civil személyeknek katonai bíraskodás alá helyezése. A polgári szabadságjogoknak ezt a durva megsértését még a kivételes hatalom viszonyai között is csak a törvények flagrâns megsértésével tudták keresztülvinni.

Az első világháború kitörése után — összminisztériumi aláírással — egy 1914. augusztus 29-i rendelettel először csak egy évre függesztették fel az esküdtbíróságok működését, mert a törvények előírása csak ezt tette lehetővé. Később azonban, most már a 14. § alapján nem összminisztériumi, de császári rendelettel háromszor egymás után meghosszabbították ennek hatályát 1917 decemberéig, és egyben olyan politikai cselekményeket is katonai bíraskodás elé utaltak, amelyek az 1867. decemberi alaptörvény szerint (Artikel XI.) kizárólag az esküdtbíróság hatáskörébe tartoznak.⁴ Friedrich Adler e rendelkezéseknek olyan jelentőséget tulajdonított, hogy ezzel kapcsolatban államcsínyről, még hozzá nyílt államcsínyről beszélt, és Ausztria népei ellen intézett hadüzenetnek tekintette.⁵ Ezekkel a rendeletekkel a Monarchia

³ *Hasiba*: i. m. 545—547.

⁴ Friedrich Adler leplezte így le ezt a jogi és politikai mechanizmust az osztrák statáriális bíróság előtt. Friedrich Adler az osztrák szociáldemokrácia egyik fiatal vezetője (Victor Adler, a párt egyik vezetőjének a fia) 1916. október 21-én lelötte Stürgkh grófot, az osztrák miniszterelnököt. Adler ügyét 1917. május 18—19-én tárgyalta a bíróság. Friedrich Adler vor dem Ausnahmegericht. Die Verhandlungen vor dem 14. Gericht am 18. und 19. Mai 1917. Nach dem stenographischen Protokoll Verlegt bei Paul Cassierer, Berlin, 1919. (Továbbiakban: Fr. A.) 8., 22—24. és *Hasiba*: 548., valamint Reichsgesetzblatt (RGL) 1914. júl. 25. Nr. 156, 1914. nov. 4. Nr. 307, 1915. júl. 17. Nr. 189, 1916. jan. 2. Nr. 6, és 1916. dec. 27. Nr. 427.

⁵ Fr. A. 23—24.

jogszolgáltatása rést ütött a 19. századi Európa egész liberális jogi rendszerén. Mint majd látni fogjuk — a kizárólag háborús évekre alkalmazott joggyakorlat — ezen a téren is — békés időszakban alkalmazást nyert.

A harmadik területnek, ahol a kivételes hatalom alkalmazása súlyos konzekvenciákkal járt, a gazdasági élet rendeleti kormányzását kell tekintenünk. A rendkívüli eszközökkel való kormányzásnak ez az egyetlen szférája, ahol a jogfolytonosságot fenntartották a háború végéig, majd az első köztársaság idején is, és ezzel eszközöket teremtettek a köztársaság demokratikus intézményeinek felszámolásához. Hogyan volt ez lehetséges?

1917 májusában valószínűleg Friedrich Adlernek Stürgkh gróf miniszterelnök ellen intézett merénylete és az orosz februári forradalom együttes hatásának súlya alatt az új császár uralkodásának elején, hároméves szünet után összehívták az osztrák parlamentet, és hozzákezdtek a 14. § alapján hozott rendeletek, kivételes hatalommal való kormányzás jogi rendszerének a felszámolásához. Karl Seitz, a szociáldemokrata párt képviselője 1917 júliusában a parlament ülésén kijelentette, hogy a szociáldemokrata párt „. . . bizva a dolgozó osztályokban, lerázza az abszolutizmus igáját, és véglegesen likvidálja a Stürgkh-érát. . . meg kell szüntetni a 14. paragrafuson alapuló rendeleteket, Stürgkh gróf és utódai időszakának ezt a szégyenét, hogy minden időre figyelmeztetés legyen: egy kormány se merészelje a jövőben a nép jogait megsérteni, az alkotmányban biztosított jogokat felfüggeszteni”.⁶ Míg azonban a háború kezdetétől 1917 májusáig, a parlament összehívásáig a politikai és közigazgatási téren 173 császári rendeletet hoztak, egyedül a gazdasági életre vonatkozóan 510 rendeletet bocsátottak ki. Ezzel olyan mélyen belenyúltak a gazdasági életbe, annak saját törvényei szerinti működését annyira megbénították, hogy — félve az anarchiától — a parlamentnek nem volt bátorsága a háborús viszonyok közt a kivételes állapotokat teljesen felszámolni. Ezért a gazdasági élet bürokratikus irányítását elindító 1914. október 10-i császári rendelet helyett, de azt csupán módosítva, hoztak egy új törvényt, amelyben már nem a 14. §-ra hivatkozva, *a parlament* ad felhatalmazást a kormánynak, hogy a háború folyamán a gazdasági élet területére vonatkozóan rendeleteket bocsáthat ki. Így jött létre az eredeti háborús rendelet mintájára az 1917. július 24-én érvénybe lépett hadigazdálkodásra vonatkozó felhatalmazási törvény.⁷

Míg tehát politikai és közigazgatási téren a parlament teljesen felszámolta a kivételes hatalom jogi apparátusát, a gazdasági életre vonatkozóan e törvény formájában a kivételes hatalom tovább élt, és ennek alapján a kormányok újabb rendeleteket bocsátottak ki a háború végéig. Ezt a törvényt a Monarchia megszűnéséig sem számolták fel, és mikor 1918. október 30-án az Ideiglenes Nemzetgyűlés elfogadta a köztársaság ideiglenes alkotmányát, ennek 16. §-a szerint a hadigazdálkodásról szóló

⁶ St. Protokoll des Parlamentsitzungen 1917. 7. 22. Session, 183. Idézi: Hasiba: i. m. 550—551.

⁷ Kriegswirtschaftliche Ermächtigungsgesetz (KWEG). Reichsgesetzblatt 307 L 1917. Hasiba: i. m. 552—555.

felhatalmazási törvény (Kriegswirtschaftliches Ermächtigungsgesetz = KWEG) a köztársaság első évében továbbra is érvényben maradt.⁸

Egy évvel később, 1920. október elsején Ausztriában két törvényben kodifikálták az I. Köztársaság átmeneti alkotmányát. Ezek egyike, a Verfassungs-Übergangsgesetz 7. §-ában kifejezetten fenntartotta a KWEG-t, és felhatalmazta a kormányokat és minisztereket, hogy ennek alapján rendeleteket bocsássanak ki. Ily módon a kormány kivételes hatalma a gazdasági élet területén továbbra is fennmaradt. A KWEG eredeti szövege szerint azonban a kormány felhatalmazása csak „a háború által előidézett rendkívüli viszonyok időtartamára” („während der Dauer der durch den Krieg hervorgerufenen ausserordentlichen Verhältnisse”) vonatkozik. Ezért a Verfassungs-Übergangsgesetz 17. § 2. bekezdése kimondja, hogy a „rendkívüli viszonyok” megszűntét csak újabb törvény állapíthatja meg.⁹ Ez a rendelkezés ugyan a törvényhozó testülettől tette függővé a KWEG alkalmazásának időtartamát, fogalmazása mégis súlyos következményeket hordott magában. Ez a formula biztosította a kormányoknak — jogilag — a háborús rendkívüli felhatalmazás fenntartását békeidőben, *időhatár nélkül*.

A kormányok éltek is a rendkívüli felhatalmazással — a húszas évek elején majdnem olyan gyakran, mint a háború idején. 1922-ig 531 rendeletet hoztak a KWEG alapján. 1927-ig újabb 50-et. Ezután 1930 végéig csak négy rendkívüli rendeletet bocsátottak ki. 1927-től a szociáldemokrata párt a júniusi krízis, az erősödő autoritativ irányzatok hatása alatt harcot indított a kormány kivételes felhatalmazása ellen. 1928-ban az alkotmánytörvényben előírt törvényt akart elfogadtatni, amely megszűntnek nyilvánította volna „a háború által előidézett rendkívüli viszonyokat” („durch den Krieg hervorgerufenen ausserordentlichen Verhältnisse”). A szocialisták e kísérlete azonban nem sikerült, és más további, a kivételes törvény ellen irányuló politikai akcióik sem jártak eredménnyel.¹⁰

A nagy gazdasági válság talaján, az általános közép-európai jobbratulódás keretében 1932 májusában Ausztriában Dollfuss, ugyanezen év októberében Magyarországon Gömbös, és 1933. január 30-án Németországban Hitler került kormányra.

Ausztria 1932 nyarán ismét (mint 1922-ben) a Népszövetség keretében 300 millió schilling kölcsönt kapott a nyugati hatalmaktól. *Ezután* bontakozott ki a Dollfuss-kormány támadása a köztársaság demokratikus alapjai ellen.

Az alkalom 1933. március 4-én kínálkozott, mikor egy parlamenti szavazásnál a törvényhozó testület három elnöke egymás után lemondott. Az osztrák Nationalratnak ezt a pillanatnyi „üzemzavarát” minden további nélkül parlamentáris úton meg lehetett volna oldani, de a kormány felismerve a pusztán ügyrendi válságban

⁸ Hans Kelsen: Die Verfassungsgesetz der Republik Deutsch-Österreich I. Wien—Leipzig 1919. 28.

⁹ Hasiba: i. m. 559.

¹⁰ Peter Huemer: Sektionsschef Robert Hecht und die Zerstörung der Demokratie In Österreich. Verlag für Geschichte und Politik, Wien 1975, 141. A továbbiakban a KWEG szerepét illetően erre a munkára támaszkodom.

mutatkozó lehetőségeket, beavatkozott, és megakadályozta a parlament működését. Rögton az incidenst „Selbstausschaltung des Nationalrates”-nek minősítette, vagyis, hogy az „önmagát kikapcsolta”, és már március 7-én a KWEG-ben kapott felhatalmazására hivatkozva, kibocsátott egy rendeletet, amely — többek közt — lehetővé tette a lapok előzetes cenzúrázását. Március 15-én a kormány rendőrökkel vette körül a parlamentet, és megakadályozta, hogy a képviselők összeüljenek a parlament épületében.

Egyetlen intézmény maradt Ausztriában, amely hivatva volt elbírálni a kormány lépéseinek törvényességét: az alkotmánybíróság (Verfassungsgerichtshof). A kormány különböző módszerekkel, nem utolsósorban egy 1933. május 23-án kiadott rendelettel, amely szintén a KWEG-re hivatkozott, megbénította a bíróság működését is. Ugyanezen törvényre támaszkodva folytatta a kormány a harcát a szociáldemokrata párt ellen, annak legfontosabb fellegvára, a bécsi városháza autonómiája felszámolásáért. Még 1934. február 12., a demokráciával való nyílt, fegyveres leszámolás előtt, a köztársaság két legfontosabb demokratikus intézménye: a parlament és Bécs város autonómiája meg volt bénítva. Az új rendi alkotmányt 1934. április 4-én a KWEG alapján proklamálta a kormány. Szintén a KWEG alapján semmisítette meg Dollfuss a szociáldemokrata párti képviselők mandátumát, és megváltoztatta a Nationalrat ügyrendjét. Az így preparált csonka törvényhozás (Rumpfparlament) — 165 képviselőjéből 76 — fogadta el az új alkotmányt 1934. április 30-án. 1933. március 7-től 1934. április 30-ig a Dollfuss-kormány a KWEG alapján 471 rendeletet adott ki. 1934. április 30-ával a KWEG betöltötte szerepét.

Magát az 1933. március 4-i eseményeket a kormány nem láthatta előre, azokat nem tervezhette meg. De hogy a Dollfuss-kormány készült a parlament kikapcsolására és ebben a szándékában eleve a KWEG-re akart támaszkodni, az egyértelműen bizonyított. A KWEG szerepét aláhúzza, hogy 1933-ban a rendeleti kormányzásra már rendelkezésre állt az 1929-ben kikényszerített új alkotmány is. De ez a rendeleti kormányzással a köztársasági elnököt ruházta fel, nem a kormányt, másrészt — még szociáldemokrata befolyásra — a rendeleti kormányzást az új alkotmány előírásai szerint úgy korlátozta, hogy négy hét után a kiadott rendeleteket a parlamentnek jóvá kellett hagyni. A kormány jogi tanácsadója, Robert Hecht osztálytanácsos és a kormányban Schuschnigg és Rintelen a KWEG alkalmazásának útját választották, mert az nem igényelte a parlament bekapcsolását, és időben nem volt korlátozott. Az osztrák demokrácia felszámolásának módszerében, e likvidálás viszonylag gyors lebonyolításában, amit Peter Huemer találóan „részletekben történő államcsínynek” („Staatsstreich auf Raten”) nevezett, a KWEG tudatos alkalmazásának jelentős szerepe volt.

Mi készítette erre az útra a Dollfuss-kormányt 1933-ban, mikor már úgyszólván hatalmon volt?

A kormány a parlamentben igen bizonytalan, egy szavazati többséggel rendelkezett. 1933. március 4. mögött nem a parlament válsága, hanem tulajdonképpen a kormány válsága rejtőzött. És az adott viszonyok közt a kiút a

kormányválságból a parlamenti demokrácia szabályai szerint a parlament feloszlatása, új választások kiírása lett volna, ahogy ezt a Nationalrat el is határozta a Dollfuss-kormány hatalomra kerülése előtt, még 1932. május 12-én. A Dollfuss-kormány azonban félt a választásoktól. A kormány félt a szociáldemokratáktól, akik a legutolsó választásokon is, 1930-ban nagy győzelmet arattak, és félt a német események hatása alatt növekvő náci veszélytől is. Az 1933. március 5-i német választások után a keresztényszociális párthoz tartozó alkancellár, Winkler kijelentette: „egyetlen választást se többé Ausztriában, amíg Németországban a nemzetiszocialisták kormányoznak!”¹¹ Ennek a konzervatív kormánynak nem volt jelentős bázisa az osztrák népben. Szociális demagógiával nem vehette fel a harcot az osztrák népben mély gyökerekkel rendelkező szociáldemokrácia ellen, a jobboldali szavazatok megnyeréséért nem alkalmazhatta a nemzeti demagógia jelszavait, mert kisajátította azt az Anschlussra törekvő náci párt. Az I. Köztársaság másfél évtizede alatt nem fejlődött ki az osztrák népben az az osztrák nemzeti tudat, amelyre támaszkodva Dollfuss felvehette volna a küzdelmet a náci német nacionalizmus ellen. A konzervatív kormány számára, amely a mindkét oldalról fenyegetett „államrend” nevében, a jogfolytonosság és a törvényesség palástjában lépett fel, hatalma védelmében nem maradt más hátra, mint a felülről szervezett államcsíny — melyet a Kweg legitimált. Az adott viszonyok között ez volt az a fügefalevél, amely a meztelen erőszakot volt hivatva leplezni. Ahogy Kelsen írta: „Azok mögött, akik őszintén biztosítanak minket, hogy az államnak mindenképpen élni kell, többnyire az a kíméletlen szándék húzódik, hogy az államnak úgy kell élnie, ahogy ők tartják helyesnek, akik ezzel csak a szükségállapotot akarják igazolni.”¹²

*

Magyarországon az első világháború előtt a kivételes hatalom alkalmazását, egész rendszerének kidolgozását az osztrák kormány kezdeményezte, és a magyar miniszterelnöknél éveken át sürgette.¹³ A magyar kormányzat azonban hosszú ideig halasztotta a döntéseit. A budapesti politikusok nem elvi okok miatt elleneztek a kivételes hatalom bevezetését — az osztrák kormány által kidolgozott és Magyarországnak ajánlott megoldási forma váltotta ki ellenállásukat. A magyar vezető körök, akik a dualizmus rendszerén belül évtizedeken át féltékenyen őrizték közjogi helyzetüket, függetlenségük attribútumait, nem akarták, hogy az osztrák kivételes rendszer, amely — mint említettem — a polgári kormányzat rovására a közös hadsereg főparancsnokságára ruházott át számos jogkört, a háború idejére Magyarországot a magyar polgári hatóságok megkerülésével az Armeeoberkommando (AOK), a birodalmi katonai főparancsnokság, vagy egyenesen egyes katonai

¹⁰ Huemer: i. m. 195.

¹² Hans Kelsen: Allgemeine Staatslehre, Berlin, 1925. 157.

¹³ OL. K 578. 22. lajstromszám. 4. alapszám. Belügyminisztérium Elnöki. 7733/1907. és Galántai: i. m. 66–70., 79–81.

körzetparancsnokok közvetlen irányítása alá helyezze. Annál is inkább félték ettől, mert az uralkodót az osztrák és a magyar törvények egyaránt — a polgári, alkotmányos szervek kikapcsolásával — abszolutisztikus jogokkal ruházták fel a hadsereg felett. Ilyen törvényt még a magyar kormánypárt sem fogadott volna el.¹⁴

A kormánynak számolnia kellett azzal, hogy a magyar közvéleményben még él az abszolutizmus idejének emléke, amikor a császári hadsereg uralkodott az ország felett. Ezeket az emlékeket felelevenítette az 1905—1906. évi politikai válság Magyarországon, amelynek során a király 1906 februárjában katonai erővel feloszlatta a magyar parlamentet. Ezért a hosszas tárgyalások után, és a közös hadügyminiszter ellenkezésével szemben kidolgozott magyar javaslat, a *kivételes hatalommal háború idejére nem a hadsereget, hanem magát a kormányt ruházta fel*. A törvényjavaslat ebben a formában is csak az 1912. évi magyar politikai válság viszonyai között emelkedett törvényerőre. Az abszolutisztikus eszközöket alkalmazó Tisza István gróf mint a parlament elnöke 1912 nyarán erőszakkal törte le az ellenzék ellenállását, és rendőrökkel vezettette ki az ellenzéki képviselőket a parlamentből. Az ellenzék, tiltakozásképpen 1912 őszén nem is vett részt a parlament ülésén, s a kormány ekkor hajszolta keresztül a törvényjavaslatot. A kormányt most sürgette a kivételes törvény elfogadtatására a Balkán-háború, különösen az, hogy a magyar délvídeken a szerb kisebbség megmozdulásokkal támogatta Szerbiát, és a magyar belpolitikában a viharosan erősödő magyar munkásmozgalom nagy tüntetésekkel szállt síkra jogaiért, az általános választójogért.¹⁵ A törvény születésének körülményei és kezdeményezőinek tudatos szándéka már a kivételes törvény létrejöttének pillanatában előrevetíti a törvény keretein túl, kiterjedt alkalmazásának veszélyeit. A törvényjavaslat vitájában az igazságügyi bizottság jelentése hangsúlyozta: „Hadiállapotnak nemcsak háború idején, hanem zendülés esetében is helye van, ha ez a közbiztonságot veszélyezteti.”¹⁶ Az elfogadott kivételes törvény¹⁷ és az ezt kiegészítő jogi apparátus¹⁸ széles körű rendkívüli felhatalmazást adott a kormánynak. Lehetővé tette kormánybiztosok kinevezését az önkormányzati testületek (a megyék, városok) élére, a sajtócenzúra bevezetését, nem utolsósorban polgári személyeknek katonai bíraskodás alá helyezését. A magyar kormányzat e törvény alapján kibocsátott

¹⁴ Ezt írta az osztrák javaslatról Andrássy Gyula gróf belügyminiszter az igazságügy-miniszternek. Andrássy 1907. márc. 6-i átíratá az igazságügyminiszterhez. OL. K 578 22. lajstromszám. 4. alapszám.

¹⁵ Mig Ausztriában 1906-ban bevezették a demokratikus, modern választójogot, Magyarországon az oligarchiának sikerült megakadályozni 1906-ban és utána a választójog demokratizálását.

¹⁶ Magyar Országgyűlés Nyomtatványai. Képviselőház. Napló. (Továbbiakban: Napló) 1912. december 7. és a törvényjavaslat előzményeire és elfogadására: *Galántai*: i. m. 65—70., 79—81., 152—154.

¹⁷ „A háború esetére szóló kivételes intézkedésekről” 1912. évi LXIII. tc. Corpus Juris Hungarici. Magyar Törvénytár (MT) 1912. 691—710.

¹⁸ Az 1914. évi L. tc. A háború esetére szóló kivételes intézkedésekről alkotott 1912. LXIII. törvénycikknek és a hadiszolgáltatásokról szóló 1912. LXVIII. törvénycikknek kiegészítéséről. MT. 1914. 508—513. A magyar kormányoknak a háború alatti tevékenységére nézve lásd: *Iványi Emma*: Magyar minisztertanácsi jegyzőkönyvek az első világháború korából 1914—1918. Akadémiai Kiadó, Budapest 1960. tárgyunkra: 30., 31., 39. old.

rendeletek tömegével együtt a kivételes hatalom egész rendszerét alakította ki a háború folyamán.

Szemben Ausztriával, ahol még a háború folyamán és végén a kivételes hatalom jogi rendszerét — majdnem teljes egészében — felszámolták, *Magyarországon a háború végéig a kivételes jogi apparátus változatlanul fennmaradt.* Míg Ausztriában a köztársaság első másfél évtizede alatt a kivételes hatalom a politikai életben semmi szerepet nem játszott, Magyarországon az 1919 után berendezkedő új államhatalom kialakításában, működésében kezdettől meghatározó jelentőségre emelkedett. A döntő különbség a két szomszéd ország között az első világháború után, hogy Magyarország demokratikus átalakításának kísérlete elbukott. Két forradalom után Magyarországon 1919 augusztusában idegen fegyverek és államcsíny segítségével az ellenforradalom szerezte meg a hatalmat.

A magyar ellenforradalom első időszakájában a fehérterror eltakarta (az osztrák sajtó annak idején — különösen az Arbeiter Zeitung — nagy teret szentelt a magyar szoldateszka működésének), azt a jogi apparátust, amely a különítményesek terrorjának „rögtönzései” helyett és mellett a terrort kiterjesztette, intézményesítette Magyarországon. Az új, hangsúlyozottan konzervatív hatalom ugyanakkor uralkodásának a törvényesség látszatát akarta adni, és első pillanattól kezdve — a forradalmakkal szemben — a jogfolytonosságát hangsúlyozta. A régi rend restaurálása során azonban elsősorban annak legreakciósabb elemeit vette át. Mindenekelőtt a kivételes hatalom rendszerét. Az új magyar politikai rezsim — békeidőben — egy módosított Clausewitz-elvet látszott igazolni: a kivételes hatalom nem más, mint a háború folytatása más eszközökkel. A rendszer háborúja — saját népe ellen.

Az ellenforradalom államcsínnel hatalomra került első kormánya legelső intézkedései között — a háborús kivételes törvényre való hivatkozással — kormánybiztosokat nevezett ki a megyék élére. Ezek fölé pedig létrehozta a főkormánybiztosi intézményt, amelynek az volt a feladata, hogy biztosítsa a megyék és Horthy siófoki főhadiszállása közötti együttműködést. Ezzel az új szervezettel az ellenforradalom kormánya a terrort eleve „beépítette” a visszaállítandó régi közigazgatásba. A Friedrich-kormány egyik legelső rendelete 1919. augusztus 19-én a törvénykezés ideiglenes szabályozásáról változatlan formában állítja vissza a bírói apparátust. De ezt a rendeletet ugyanaznap követte a 4039. M. E. sz. rendelet a 4038. M. E. számú rendelet kiegészítéséről. Ez a semmitmondó címmel ellátott rendelet tartalmazza a magyar joggyakorlatban a „gyorsított bűnvádi eljárásnak” nevezett rendelkezéseket, amelyek összességükben — egy évvel a háború befejezése után — kivételes, statáriális jellegű jogokat biztosítottak a külön erre a célra felállított bíróságoknak, az úgynevezett „ötös vagy gyorsított tanácsoknak”. A rendelet szerint „alakszerű nyomozó eljárást” a bűnvádi eljárás során nem alkalmazhattak, sem a letartóztatás, sem a bírósági határozat ellen perorvoslatnak nem volt helye. E jogtalanságok „jogi” alapjait a rendelkezés első paragrafusa szerint „a háború esetére szóló kivételes intézkedésekről alkotott törvényes rendelkezések (az 1912: LXIII. törvénycikk)”

képezték.¹⁹ Mindazokat, akik a Tanácsköztársaság idején — bármely kis beosztásban is — az államapparátusban dolgoztak, e rendelet alapján bíróság elé lehetett állítani. A rendelet visszamenőleg bűnnek minősítve a Tanácsköztársaság államapparátusában folytatott tevékenységet, megsértette a törvénykezés „nullum crimen sine lege” klasszikus elvét, és tízezreket fenyegetett a gyorsított bűnvádi eljárással.

Mikor a Dunántúlon gyülekező különítmények Horthy Miklós vezetése alatt a román csapatok kivonulását követően 1919. november 16-án bevonultak Budapestre, a gyorsított eljáráson túl, a városban statáriumot hirdettek, és kijárási tilalmat rendeltek el. Horthy seregei élén *megszállta* az ország fővárosát. Horthy a bevonulást megelőző katonai előkészületek sorn magá használta a „megszállás” kifejezést.²⁰

1919 őszén a kormányok a háborús kivételes törvényekre való hivatkozással több más rendeletet bocsátottak ki, amelyek felszámolták az országban a polgári szabadságjogokat. A következőkben csak a legfontosabbakat említem.

¹⁹ A kormánybiztosok intézményeire és szerepére lásd: *Karsai Elek*: Kormánybiztosok hatásköre és tevékenysége az ellenforradalmi rendszer első hónapjaiban. Levéltári Közlemények, 1955. 206—234. A régi bíróságok visszaállításáról intézkedik az 1919. M. E. 4038. sz. rendelet, ezt követte az 1919. M. E. 4039. sz. kormányrendelet a törvénykezés ideiglenes szabályozásáról szóló 1919. évi 4038. M. E. rendelet kiegészítéséről. Magyarországi Rendeletok Tára (=MRT), 1919. Kiadja a M. Kir. Belügyminisztérium, Budapest, 1919. 647—651., 651—656. Magát a gyorsított bűnvádi eljárást először a háború folyamán alkalmazták Magyarországon. Az 1919—1921-ben kialakult ellenforradalmi jogi apparátusra nézve részletesen lásd: *Pölöskei Ferenc*: Az ellenforradalom államrendszerének kialakítása. In: A magyarországi polgári államrendszerek. Szerkesztette: Pölöskei Ferenc és Ránki György. Tankönyvkiadó, Budapest, 1981. (A továbbiakban: Polgári államrendszerek.) Továbbá a témával foglalkozó fontosabb irodalom: *Vargyai Gyula*: Katonai közigazgatás és kormányzói jogkör (1919—1921), Közgazdasági és Jogi K. Budapest, 1971., *Samu Mihály*: A Horthy korszak államformája és jogrendszere c. tanulmány. *Barabás Alice*: A képviselőház faszálódásának egyes jogi jelenségei a Horthy-korszakban c. tanulmány. In: Tanulmányok a Horthy-korszak államáról és jogáról. Jogi K. Budapest. 1958. A 30-as évekre vonatkozóan: *Márkus László*: A Károlyi Gyula-kormány bel- és külpolitikája. Budapest. 1968. *Kónya Sándor*: Gömbös kísérlete totális fasiszta diktatúra megteremtésére. Akadémiai K. Budapest. 1968. és *Sipos Péter*: Imrédy Béla és a Magyar Megújulás Pártja, Akadémiai K. Budapest, 1970. A magyar szélsőjobboldali mozgalmakra: *Lackó Miklós*: Nyilasok, nemzetiszocialisták 1935—1944. Kossuth Kk. Budapest, 1966. *Stier Miklós*: Az osztrák és a magyar politikai rendszer hasonló és eltérő vonásai az 1920-as és 1930-as évtized fordulóján. Századok, 1984. 6. sz. 1149—1173. A fasiszmus kérdéskörre: *Ormos Mária—Incze Miklós*: Európai fasiszmusok 1919—1939, Kossuth K. Budapest, 1976 és az ott megadott irodalom. Magyarországi vonatkozásaira, ezzel kapcsolatos vita összefoglalására: Vita Magyarország kapitalizmus-kori fejlődéséről (Akadémiai Kiadó, Budapest 1971.) c. munkában Ránki György és Lackó Miklós tanulmányai és a kérdéskör vitája ugyanott. Továbbá A közép- és délkelet-európai államok a két világháború között, szerkesztette: Incze Miklós, Akadémiai K. Budapest 1986. c. kötet és ebből különösen a következő tanulmányok: *Ormos Mária, Incze Miklós*: A közép-európai fasiszta államrendszerek típusairól a két világháború között, 43—56. *Ormos Mária, Incze Miklós*: Fasiszmus és válság. Az európai fasiszta jelenségek néhány elméleti kérdéséről. 76—99. *Ránki György*: A tőkés állam gazdasági szerepe a két világháború közötti időszakban. 30—42. *Kónya Sándor*: A magyar államrendszer az 1930-as években 144—160. *Hajdu Tibor*: A két világháború közötti magyar állam alapvető jellegzetessége: a militarizmus. 223—228.

²⁰ Magyar Hadtörténeli Levéltár. Kaposvári Körletparancsnokság. 1919—1920. hadm. (hadművelet).

A kormány bevezette az előzetes sajtócenzúrát,²¹ felfüggesztette az esküdtbíróóságok működését.²² Egy belügyminiszteri rendelet a háború alatt először bevezetett internálás intézményét újból felújította.²³ Ennek 1. §-a szerint nem csak azt „kell internálni, aki az állam és a társadalom érdekeire, a közrendre és közbiztonságra veszélyes”, de azt is, „aki ezekből a szempontokból aggályos, vagy gyanús” Ez is egy „gumi-paragrafusnak” bizonyult, amely korlátlan lehetőséget és hatalmat adott az elsőfokú rendőrhatalóságoknak, akik az internálást elrendelhatték. Különösen súlyos következményekkel járt a kormány 1919. november 13-án, 3 nappal Horthy budapesti bevonulása előtt kiadott kormányrendelete, amely lehetővé tette „polgári büntetőbíráskodás alá tartozó személyek katonai bíráskodás alá helyezését”.²⁴ Ennek a rendeletnek 5. §-a kimondta, hogy „a katonai büntetőbíráskodást a magyar nemzeti hadsereg parancsnokai és bíróságai gyakorolják” és az ellenséggel való más (!) egyetértés büntette, vagy a fegyveres erőnek, vagy szövetséges csapatainak hátrányát, vagy az ellenségnek előnyét célzó egyéb (!) bűncselekmények . . .” miatt is bárki katonai bíróság elé kerülhetett. Ez a rendelet kiszolgáltatatta az egész civil lakosságot a román megszállás után bevonuló Horthy-különítmények önkényének, „legalizálta” a fehérterrort az egész országban.

1920 elejére a rendőri és a katonai önkény uralta az egész országot.

Ha a kivételes hatalom gyökerei a két országban majdnem azonosak is voltak, a kivételes hatalomhoz való viszony szempontjából később alapvetőnek bizonyult az az örökség, amit már a Monarchiából és 1918-ból, 1919-ből magukkal hoztak. A háború előtt Ausztriában a parlament demokratikusabb volt, mint a császári hatalom. Magyarországon volt pillanat, amikor a törvényhozó testület reakciósabb volt, mint a királyi hatalom, amely 1905—1906-ban a magyar parlament akaratával szemben Magyarországon is be akarta vezetni a titkos választójogot. Ami nem jelenti azt, hogy ez a királyi hatalom együtt a magyar parlament többségével ne lett volna elég retrográd ahhoz, hogy 1917—1918-ban megakadályozzon Magyarországon minden demokratikus változást. Az első világháború folyamán Ausztriában a kormány, valamint az uralkodói hatalom között egyrészlől és a parlament között másrészlől, nagyobbban bizonyult a távolság, mint Magyarországon, ahol egy abszolút konzervatív kormánypárti többség uralta a parlamentet. De egyszersmind a háború végén bebizonyosodott, hogy Ausztriában kisebb a távolság a parlament és a nép között, mint Magyarországon, ahol egy nyílt szavazással és számos választási visszaéléssel megalakult parlament működött. Ez a magyarázata annak, hogy az osztrák parlamentet a háború alatt a kormány három évig nem merte összehívni, de mikor az összeült, egyik első feladatának tekintette a kivételes hatalom leépítését, és éppen mert a háború alatt nem működött és ezért nem lehetett felelős a háborús politikáért, a

²¹ 5499/1919. M. E. rendelet a sajtócenzúra bevezetéséről MRT. 1919. 874—875.

²² 6898/1919. M. E. sz. rendelet MRT. 1919. 967—968.

²³ 91.383./1919. VI. a. BM. rendelet MRT. 1919. II. kötet. 1076—1084.

²⁴ 5940/1919. M. E. sz. rendelet MRT 1919. 1146—1147.

forradalom pillanatában is megmaradt. Magyarországon a nép demokratikus mandátumát nélkülöző parlament nem kezdett hozzá a háború alatt a kivételes hatalom lépitéséhez és a forradalom elsodorta, önmagát 1918. november 16-án feloszlottnak nyilvánította.

A kilenc hónappal később hatalomra kerülő ellenforradalom, ha a „jogfolytonosság” alapján is állt, nem támaszkodhatott az önmagát jogszerűen feloszlott országgyűlésre, és még az ellenforradalom viszonyai között is képtelennek bizonyult a parlament bármilyen formában való feltámasztására, hisz épp azért, mert — szemben az osztrákparlamenttel — a háború folyamán végig működött, az ország közvéleménye előtt egyértelműen felelős volt a vereséghez és összeomláshoz vezető politikáért, a régi rendszer bűneiért. E törvényhozási vákuumban 1919 őszén a magyar ellenforradalom — a különítmények árnyékában — a háború folyamán kialakult kivételes rendszerre támaszkodott, azt „építette” tovább. De ezt az állapotot tartósan — külső tényezők miatt — nem tarthatta fenn.

A párizsi békekonferencia hatalmai a háborúban vesztes Magyarország kormányaitól választások megtartását, még hozzá záros határidőn belül, általános titkos választójog alapján megtartandó parlamenti választásokat követeltek. Az első világháborúban győztes hatalmak érdekei azt diktálták, hogy Magyarország várható súlyos békeszerződését majd egy, az ország közvéleményét kifejező parlamentet képviselő kormány írja alá.

Ha azonban összevetjük a Magyarországon 1920 januárjában megtartott nemzetgyűlési választásokat az egy évvel korábban lezajlott osztrák nemzetgyűlési választásokkal, a különbségek első pillanatra szembeszökőek. A demokratikus Ausztriában nem külső kényszer, hanem az 1918. november 12-én az Ideiglenes Nemzetgyűlés által elfogadott alkotmány 9. §-a írta elő „az általános, egyenlő, közvetlen és titkos választójogot”. És ennek alapján szabad, minden terrortól mentes légkörben tartott választások során az Alkotmányozó Nemzetgyűlés legnagyobb partja a szociáldemokrata párt lett.²⁵

Magyarországon a külső kényszer hatása alatt titkosan lebonyolított választások a különítmények terrorjának légkörében zajlottak le. A terror oly méreteket öltött, hogy a magyar szociáldemokrata párt kénytelen volt visszalépni a választások előtt. De még ez a terror sem tudta megakadályozni, hogy az I. Nemzetgyűlés legnagyobb partja a kiscgazdapárt legyen.²⁰

²⁵ A 169 képviselőből 72 szociáldemokrata, 69 keresztényszociális párti, 25 a német nemzeti csoporthoz tartozott. *Hans Leo Mikoletzky: Österreich im 20. Jahrhundert, Austria-Edition, Wien, 3. Auflage. 1969. 54. 65.*

²⁶ A magyar parasztságnak 1905-ig egyáltalán nem volt parlamenti képviselete. 1906 után két parasztpárti mandátuma volt az országgyűlésnek. Az I. Nemzetgyűlés 219 mandátumából 91 volt a kiscgazdapárté, a második legnagyobb párt, a Keresztény Nemzeti Egyesülés Pártja 59 mandátummal rendelkezett, a többi parlamenti hely megosztott kisebb pártok, csoportok között. A liberálisok mindössze 6 képviselőt tudtak a Nemzetgyűlésbe juttatni. *Magyarország története 1918—1945. Magyarország Története sorozat VIII. kötete. Főszerkesztő: Ránki György, szerkesztők: Hajdu Tibor, Tilkovszky Loránt. Akadémiai K. Budapest, 1976. (A továbbiakban: Magy. tört. VIII.), 413—414.*

A magyarországi keresztény párt — akkor a különböző ellenforradalmi erők gyülekezőhelye — sokkal reakciósabb politikát képviselt, mint az osztrák keresztényszocialista párt. Ha azonban a kisgazdapárt összefog a liberálisokkal és más mérsékelt politikai erőkkel, ha támaszkodik a szociáldemokrata pártra, amelynek szervezeti erejét a legvadabb terror sem tudta megtörni, döntő szerepet játszhatott volna a magyar nemzetgyűlés arculatának a meghatározásában. Magyarországon azonban 1920—1921-ben nem a hagyományos politikai aritmetikához igazodtak az erőviszonyok.

Az ausztriai kivételes hatalom rendszerénél kiterjedtebb, a háború után még „továbbfejlesztett” magyar kivételes rendszer felszámolásának feladatát az osztrák törvényhozó testületnél sokkal kevésbé demokratikus, politikai tapasztalatokkal nem rendelkező, túlnyomóan paraszti Nemzetgyűlés nem tudta megoldani. A Nemzetgyűlés politikáját, sorsát elsősorban külső, a Nemzetgyűlésen kívül álló három erő határozta meg.

A Nemzetgyűlésnek nemcsak összetételét befolyásolta a terror, azt összeülése pillanatától kezdve Horthy különítményeinek erőszaka fenyegette. A törvényhozó testületet a szétkergetéstől egy másik külső erő, a nyugati hatalmak mentették meg. A győztes országoknak a békeszerződés aláírása után (1920. június 4.) is szükségük volt a nemzetgyűlésre a békeszerződés ratifikálásához (1920. nov. 14.). majd 1921-ben a magyar kormányoknak volt szükségük a nyugati hatalmakra a békeszerződés nyelvére visszaszerzéséhez és a Nyugat-Magyarorszáigért folyó diplomáciai harcok miatt. A soproni népszavazást alig két hónappal élte túl az I. Nemzetgyűlés. De a II. Nemzetgyűlés idején is (1922—1926) függtek az amerikai, angol, francia pénzüpiacson kölcsönt kereső magyar kormányok a nyugati hatalmakól.

A paraszti nemzetgyűlés és a dzsenti tiszti különítmények küzdelméből végül egy harmadik erő, a dualizmus korabeli Magyarország hagyományos politikai elitje, a mágnások kerültek ki győztesen. Teleki gróf sikertelen kísérlete után, Bethlen gróf hajtotta végre az ellenforradalom politikai konszolidációját²⁷ a nyugati hatalmak által megszabott keretekben. Ez határozta meg Magyarországon a kivételes hatalom felszámolásának módját.

A parlamenten kívüli kormányzás és felszámolásának formája elsősorban négy területen hagyta meg nyomait a magyar politikai rendszer arculatán:

a szűkebb értelemben vett politikai szabadságjogok,

a sajtószabadság területén,

a kormány hatalma tekintetében az országgyűléssel szemben

és az államfő, a kormányzó jogkörében az országgyűléssel, a kormánnyal szemben.

1921 márciusában a magyar nemzetgyűlés elfogadott egy törvényt az „állami és társadalmi rend hatályosabb védelméről”. Ez volt a hírhedtté vált ún. rendtörvény, az

²⁷ Szinai Miklós: Bethlen és az ellenforradalmi rendszer politikai konszolidációja. Valóság. 1972. 1. sz. 12—30.

1921. III. tc.²⁸ Magyarországon a liberális korszakban keletkezett büntető törvénykönyv²⁹ nem ismerte a politikai bűncselekmény fogalmát. A gyorsított eljárásról szóló idézett rendelet is csak a Tanácsköztársaság alatt folytatott politikai tevékenységet büntette. A magyar ellenforradalomnak szüksége volt olyan rendkívüli védelemre, törvényre, amely a rendszer radikális ellenzékének tevékenységét büntettnak nyilvánítja, és így lehetővé teszi annak betiltását, hatósági üldözését.

E törvény alapján volt betiltva Magyarországon a kommunista párt a felszabadulásig, ennek alapján büntették a kommunista tevékenységet. Maga a törvény szövege nincs összefüggésben a kivételes rendelkezésekkel, és elfogadása is megfelelt — formálisan — a nemzetgyűlés eljárási szabályainak. Mégis a rendtörvényt a kivételes hatalom egyenes következményének kell tekintenünk. A törvény olyan jogi és törvénykezési novum volt, annyira szakítás a hagyományos jogi kódexszel és gondolkodással,³⁰ hogy a kormány csak politikai presszióval tudta keresztülhajtani a Nemzetgyűlésben.

A törvény keletkezésének története visszanyúlik 1920 nyarára. Ekkor a különítmények terrorja és a gyorsított eljárás alapján működő bíróságok ítéletei nyomán a Nemzetgyűlésben, a hazai és nemzetközi közvéleményben olyan felháborodás bontakozott ki, amely elsöpörte a Nemzetgyűlés első kormányát. Csak hosszú válság, egy hónap után, 1920. július 19-én alakult meg gróf Teleki Pál kormánya. Legelső intézkedései közé tartozott 1920. augusztus 25-én a rendtörvényre vonatkozó javaslat benyújtása a Nemzetgyűlésben. A törvényjavaslatot azonban csak hét hónap után tudták elfogadtatni. Jellemző maga az a jogi környezet, az a politikai atmoszféra, amelyben a törvényjavaslatot benyújtották. Egy időben a rendtörvénnyel nyújtotta be a Teleki-kormány a modern Európa első „zsidótörvény”-ét, a zsidók egyetemi felvételét korlátozó ún. numerus clausus tervet^{30/a} és a botbüntetés bevezetéséről szóló törvényjavaslatát.^{30/b}

A rendtörvény előzményét megvilágítja a magyar honvédelmi miniszternek a kormányválság idején Horthy kormányzónak tett előterjesztése. Ebben utal a „hadsereg ellen irányuló ismert támadásokra a nemzetgyűlés zárt és következő nyílt ülésén” és így folytatja: „Ennek következtében és ezen nyomás alatt létrejött azon kormányzati elhatározás, mely korlátozta a katonai nyomozást... A katonai tényezők akkor engedve a szükségességnek, *de csak azon feltétel alatt fogadták ezt el*, hogy

a) a csendőrség és rendőrség szaporítottak, . . .

²⁸ MT. 1921. 8—11.

²⁹ Az 1878: V. tc. A magyar büntető törvénykönyv a büntettekről és vétségekről. MT. 1878. 101—173.

³⁰ Erre vonatkozóan részletesen lásd: *Rév Erika: Az ellenforradalom büntetőjogának és bírói gyakorlatának kialakulása az 1921. III. törvény meghozataláig.* Budapest, 1965. Kandidátusi értekezés kézirat. Magyar Tudományos Akadémia. Könyvtár. Kézirattár D. 2930.

^{30a} 1920: XXV. tc. MT 1920. 145—146.

^{30b} 1920: XXVI. tc. MT 1920. 146—148.

b) *hogy legzárosabb időn belül egy antibolsevista törvény alkottatik, mely erősebben, mint az eddigi törvények, a bolsevikit védelmet eszközlik.*"

Hogy ne maradjon vákuum a régi és az új rendszer között, egy interminiszteriális értekezleten, melyen a *vezérkari főnök is részt vett* (Kiemelések tőlem, Sz. M.) az átmeneti intézkedések lettek letárgyalva, és ottan újonnan kijelentve, hogy mihamarabb elkészül az antibolsevista törvény.³¹

A terrort, a kivételes hatalmat tehát csak akkor voltak hajlandók mérsékelni, felszámolni a nemzetgyűlésen kívül álló erők, ha a törvényhozó testület elfogad egy „antibolsevista” törvényt, a rendtörvényt. Valóban az 1921: III. tc. elfogadását követte 1921 tavasza, 1921 nyarától kezdve a kivételes hatalmon alapuló rendeletek felszámolása. A polgári szabadságjogokat flagránsan megsértő rendtörvény elfogadása volt tehát a feltétele a kivételes hatalom felszámolásának.

A parlamenten kívüli kormányzás első világháború utáni felszámolásának „magyar” módszere további antidemokratikus vonásokkal gazdagította a berendezkedő ellenforradalmi rendszert.

Az internálás megszüntetéséről szóló rendelet fenntartotta továbbra is a rendőri felügyelet intézményét, amely az elemi polgári szabadságjogok újabb súlyos megsértését jelentette. A rendőri felügyelet intézménye a Horthy-korszakban végig érvényben maradt.³²

1921-ben a kormány megszüntette a sajtócenzúrát. Ezzel automatikusan érvényesült a sajtó terén a háború előkészítése során kiadott sajtótörvény, az 1914: XIV. tc.,³³ amely már eleve korlátozásokat jelentett az 1848-as liberális sajtótörvényhez képest. A Bethlen-kormány azonban abból a listából, amely tartalmazta a kivételes hatalom megszüntével hatályukat veszített rendeleteket, a

³¹ *Szinai Miklós—Szücs László: Horthy Miklós titkos iratai, Magyar Országos Levéltár kiadványai — Kossuth Kk. Budapest, 1965. Harmadik kiadás. 28. (Továbbiakban: Horthy-iratok.)*

³² Az eredeti rendelet 13. §-a szerint: a felügyelet alá helyezett egyén:

a) azt a területet, amelyet a rendőrhatalóság megállapít, további intézkedésig rendőrhatalóság engedély nélkül nem hagyhatja el:

b) köteles az első fokú rendőrhatalóságnál... a rendőrhatalóság által megjelölt időben személyesen jelentkezni: a jelentkezés nem kívánható gyakrabban, mint naponta kétszer... .

c) köteles a tartózkodási hely belterületén szándékolt lakásváltoztatást legalább 24 órával előbb a rendőrhatalóságnál bejelenteni:

d) személyes szabadságában bizonyos korlátozásoknak van alávetve, melyeket a rendőrhatalóság esetenként állapít meg (!), így különösen megtilthatja a nap bizonyos szakában lakásáról eltávozását, nyilvános helyek látogatását stb... .

e) táviratot nem adhat fel, távbeszélőt nem használhat, postai küldeményei rendőrhatalóság ellenőrzés alatt állnak:

f) eltiltható attól, hogy rendes környezetén kívül mással érintkezzék.

Ily egyénnel való érintkezés csak kivételesen, rendőrhatalósági engedéllyel és az ellenőrzéssel megbízott személy jelenlétében történhetik.” BM. 1920. 4352. int. sz. rendelet. MRT. 1920. 678—679.

³³ MT 1914. 60—107.

felsorolásból „kifejejtette” a sajtóra vonatkozó fontos korábbi rendeletét.³⁴ Ez felhatalmazta nem is a kormányt, hanem a belügyminisztert, hogy lapokat tilthasson be. A rendelet a kormányoknak kivételes hatalmat biztosító nevezetes 1912: LXIII. tc. 11. §-ának 4. bekezdésére hivatkozik, amely felhatalmazta a kormányokat az újságok betiltására, „amennyiben közleményeik a hadviselés érdekeit veszélyeztetik”.³⁵ Békeidőben azonban nem lehet szó „a hadviselés érdekeiről”. Hogyan lehetett ez a paragrafus alapja a lapok elleni eljárásoknak? Itt jön a jogi csapda. „Az 1920. évi VI. tc. 1. §-a 2. bekezdése értelmében a hadviselés érdekeivel egy tekintet alá esik az ország belső rendje és közbiztonsága, valamint külső politikája.” Az idézet egy 1931. februári koronatanács előterjesztéséből származik. A hivatkozott törvény alapján a kormány békeidőben és túl a háború után kapott kivételes felhatalmazás időszakán, bármikor betilthatott lapokat ez igen tágan értelmezhető kritériumok alapján. Valóban eddig az időpontig — 1931-ig — a különböző kormányok 50 lapot tiltottak be Magyarországon.³⁶

E jogi bázison a kormányok a lapok ellen sajtópereket is indíthattak, a lapok terjesztési jogát bármikor megvonhatták.

A sajtórendelet és a koronatanácsi előterjesztés a magyar ellenforradalmi rendszer lényeges vonását mutatja meg. Az a törvény, amelyre a koronatanácson hivatkoztak, először hosszabbítja meg — két évvel a háború befejezése után — a kormányok kivételes hatalmát, méghozzá „a békeszerződés megerősítésétől számított egy évre”.³⁷

³⁴ *Pölöskei*: i. m. 349—350. — Ebből a felsorolásból kihagyta a kormány az egyesülési és gyülekezési jogra vonatkozó, 1919. augusztusa óta kiadott rendeleteket is. Az egyesülési és gyülekezési jogra vonatkozó magyar viszonyokkal itt nem foglalkozom, minthogy itt nem egy meglévő jogforrás korlátozásáról, hanem joghiányról van szó, és így témán kívül esik tárgyalásuk. E szabadságjogokat a háború előtt, végig a dualizmus idején nem szabályozták törvények, és már 1914 előtt is a kormányok kizárólag rendeletekkel uralkodtak a közszabadságok e területein. Ezek a viszonyok annyira megfeleltek az ellenforradalomnak, hogy a Friedrich-kormány ezekre vonatkozó első rendelete (5084/1919. M. E. szeptember 13. MRT 1919. 729—730. old.) egyszerűen kimondta az egyesülési és gyülekezési jog terén az 1918 októbere előtti jogviszonyok visszaállítását. Ami nem jelenti azt, hogy később a még megmaradt jogokat ne korlátozták volna újabb rendeletekkel. (*Pölöskei*: i. m. 353—354.)

³⁵ MT. 1912. 700.

³⁶ Az 1931. febr. 20-án és 1931. márc. 5-én megtartott Koronatanács jegyzőkönyvének melléklete a Koronatanács 6. sz. „Időszaki lapok betiltása” c. napirendi pontjához. Horthy-iratok. 82—83., 108—109.

³⁷ 1920: VI. tc. a háború esetére szóló kivételes hatalom meghosszabbításáról. Kihirdetett 1920. május 13-án. MT. 1920. 26—27.

E fontos törvény 1. §-ának első két bekezdése: „Tekintettel a háború és a forradalom következtében előállott rendkívüli viszonyokra, a háború esetére szóló kivételes intézkedésekről alkotott törvényekben foglalt felhatalmazásokon alapuló kivételes hatalom időtartama a békeszerződés megerősítésétől számított egy évre meghosszabbíttatik.

Ahol az említett törvényekben és az azok alapján kibocsátott rendeletekben a háború idejéről van szó, ez alatt a kivételes hatalomnak a jelen törvénnyel meghosszabbított idejét is érteni kell: ahol pedig a hadviselés érdekeiről van szó, ezzel az ország belső rendjének és közbiztonságának, valamint külső politikájának érdekei is egy tekintet alá esnek.”

Mínthogy a trianoni békeszerződést valamennyi aláírója csak 1921. július 26-ára ratifikálta, az 1921. április 14-én kormányra lépő Bethlen 1922. július végéig rendelkezett kivételes felhatalmazással.

A magyar ellenforradalmi rendszer vezető rétegeinek ezekben az időkben legnagyobb gondja az erőszakkal rájuk kényszerített titkos választójog és az ennek alapján megválasztott nemzetgyűlésben a parasztképviselők nagy aránya volt. Fegyveres erőszakkal — mint láttuk — a nyugati hatalmak miatt nem lehetett a nemzetgyűlést szétkergetni. De a mágnások ezt nem is vették volna szívesen, mert a nemzetgyűlést felszámoló dzsentrí tiszti különítmények rögtön önálló hatalmi követelekkel léptek volna fel a mágnásokkal szemben is.

A magyar arisztokrata politikai elit hosszú ideig abban reménykedett, hogy IV. Károly a forradalmakkal megszakított jogfolytonosság és törvényesség palástjában *felülről* oszlatja fel a nemzetgyűlést. Az 1921-ben lezajlott két sikertelen Habsburg-államcsíny után ezek a remények sem válhattak valóra. Bethlenék azt sem várhatták — bárhogyan is próbálkoztak ebben az irányban —, hogy a Nemzetgyűlés azt a választójogot, amelynek alapján összeült, maga szüntesse meg. Ahogy közeledett a két évre választott nemzetgyűlés mandátumának lejárata, úgy növekedett a konzervatív kormány félelme a választásoktól. A latifundiumok országában a fehérterror évei után is biztos volt a Kisgazdapárt ismételt győzelme. Az 1920. évi látszat-földreform nem csökkentette, inkább növelte a parasztság földéhségét. Bethlenéktől ugyanakkor teljesen idegen volt, hogy valami szélsőjobboldali töltésű földreform-demagógiával felvegyék a küzdelmet a kisgazdapárttal szemben. Végig az egész korszakon kísért a konzervatívok félelme a szociális demagógiától, és azt minden eszközzel, mindig elnyomták. A rendszer legsúlyosabb problémáját — amellyel eddig az ellenforradalom egyetlen csoportja sem tudott megbirkózni — végül Bethlen oldotta meg.

Mikor a két évre választott Nemzetgyűlés mandátuma lejárt, és Horthy berekesztettnek nyilvánította működését, az így keletkezett törvényhozási vákuumban, Bethlen az idézett 1920: VI. tc.-ben kapott *és még érvényben levő* kivételes felhatalmazás birtokában, rendeleti úton ismét bevezette az egész magyar vidékre — kivéve a legnagyobb városokat — a nyílt szavazást. Ez államcsíny volt — de szemben a Habsburg-kísérletekkel —, sikeres államcsíny.³⁸

Bethlennek a háború utáni Magyarországon Habsburg-restauráció nélkül sikerült a régi rendet restaurálni. Mínthogy közben a régi dualizmus-korabeli dzsentrí közigazgatást már helyreállították, a kormánytól függő közigazgatás és a vidéken alkalmazott nyílt szavazás együtt — mint a Monarchia idején — a mindenkori kormányoknak kényelmes többséget biztosított majd két évtizeden át a parlamentben.

Ha sikerült a fehérterror és négy államcsíny után³⁹ megakadályozni a demokratikus választásokat Magyarországon, és mégis fenn tudták tartani a

³⁸ Lásd 27. sz. jegyzetet.

³⁹ Friedrich államcsínyje 1919. augusztus 6-án, a volt király két államcsínyje 1921-ben és Bethlen puccsa 1922-ben.

parlamentarizmus látszatát, azt a rendszer a kivételes hatalom megmaradt eszközei alkalmazásának köszönhetően.

*

A demokratikus vívmányok felszámolása tekintetében az osztrák és a magyar módszer meglepő hasonlóságot mutat:

1. a háború idejéből származó kivételes hatalom alkalmazása békeidőben,
2. a parlament pillanatnyi funkcionális zavarának törvénytelen kihasználása, és utána
3. rendeleti eszközökkel a demokratikus biztosítékok likvidálása

majdnem azonos módon történt a két országban. Magyarországon — részben — már 1922-ben végrehajtották azt, ami Ausztriában csak 1933-ban, 1934-ben következett be.

A magyar politikai rendszer retrográd átalakítása folyamatában a Monarchia idejéből fennmaradt és fenntartott antiparlamentáris elemek még további jelentős szerepet játszottak.

1922 nyarán az 1920: VI. törvénycikkben biztosított kivételes felhatalmazás lejárt. Bethlen most az 1922 júniusában összeült II. Nemzetgyűlés elé terjesztett költségvetési felhatalmazási törvénybe csempészett be három ártatlannak látszó mondatot. A törvény 6. §-ának 1. bekezdése így hangzik: „felhatalmaztatik a kormány, hogy a kivételes hatalom alapján kibocsátott azon rendelkezéseket, amelyek még hatályon kívül nem helyezettek, a közszabadságnak, valamint a gazdasági élet teljes szabadságának visszaállítására irányuló átmenet időtartama alatt ideiglenesen hatályban tarthassa, és a szükséghez képest módosíthassa, vagy kiegészíthesse. . .” A törvény ugyanezen paragrafusának 5. bekezdése így szól: „Ahol a büntető jogszabályokban a háború idejéről van szó, ez alatt azt az időt is érteni kell, amíg a jelen § alapján ideiglenesen fenntartott rendelkezések hatályban maradnak.

Ahol pedig a hadviselés érdekeiről van szó, ezzel az ország belső rendjének és közbiztonságának, valamint külső politikájának érdekei egy tekintet alá esnek.”⁴⁰

Emlékeztetek a hasonló osztrák precedensre. Minthogy a KWEG-ben a kormány részére biztosított kivételes hatalom csak a háborús rendkívüli viszonyok idejére szólt, a gazdasági felhatalmazást az osztrák alkotmányba iktató Verfassungsgesetz-Übergangsgesetz idézett 17. §-ának 2. bekezdése szerint a „rendkívüli viszonyok” megszüntét csak újabb törvény állapíthatta meg. A háborús kivételes felhatalmazást békeidőre biztosító eljárás hasonló a magyarhoz, de ugyanakkor nyilvánvaló, hogy a magyar fogalmazás sokkal szélesebb, nagyobb rendkívüli felhatalmazást biztosít a magyar kormányoknak.

Hogy e rejtett kivételes hatalom Bethlen politikájának mindig tudatos eszköze volt, bizonyítja az 1931. évi magyarországi politikai válság.

⁴⁰ Az 1922. évi XVII. tc. az 1922/23. költségvetési év első hat hónapjában viselendő közterhekről és a fedezendő állami kiadásokról. MT. 1922. 123—124.

Ausztriában a 20-as évek végétől követelte a Heimwehr a leszámolást az osztrák demokráciával, de a szélsőjobboldali fordulat csak 1933-ban, 1934-ben következett be. Magyarországon a szélsőjobboldali Gömbös — a Bethlen-kormány honvédelmi minisztere — 1930 őszétől követelte határozottabban a szélsőjobboldali fordulatot, az 1930. szeptember 1-i nagy budapesti munkástüntetés után. De csak 1932 októberében került hatalomra. Ha Magyarországon nem volt olyan látványos és radikális a szélsőjobboldali fordulat 1932-ben, mint Ausztriában 1933-ban, annak nyilvánvaló oka, hogy Magyarországon már korábban egy antidemokratikus rezsim uralkodott. De ezen belül szerepet játszott ebben a magyar politikai rendszerbe rejtve beépített kivételes hatalom is. A súlyos gazdasági válság és a munkástüntetés hatásának légkörében, 1931 tavaszán üléselő koronatanácson (Horthy kormányzó elnöklete alatt tartott kormányülésen) Gömbös a szintén szélsőjobboldal felé hajló Horthy előtt mint az erős kéz bajnoka lépett fel, aki elsősorban a demokratikus sajtó megrendszabályozását és a munkásmozgalom ellen statárium kihirdetését követelte. A sajtó tekintetében Bethlen argumentációjának lényege, hogy nincs szükség rendkívüli intézkedésekre, mert a kormány éppen a kivételes hatalom birtokában minden szükséges eszközzel rendelkezik a sajtószabadság elnyomására. A statárium látványos — prevencióként való — kihirdetésére vonatkozó követelésre szó szerint idézem a koronatanács jegyzőkönyvét: „A miniszterelnök statáriumnak prevencióként való kihirdetését sem kívánatosnak, sem szükségesnek nem tartja. Politikai szempontból azért nem kívánatos, mert félő, hogy a rosszakaratú külföldi sajtó ezen intézkedést olybá pertraktálná, mintha Magyarországon rendet és békét már csak kivételes eszközökkel lehetne fenntartani, mely beállítás különösen a küszöbön álló külföldi kölcsön megszerzésénél kiszámíthatatlan, de ránk nézve mindenesetre káros következményekkel járna. A statárium preventív kihirdetését pedig szükségesnek azért nem tartja, mert hiszen fennálló törvényeink szerint bármikor a legrövidebb időn belül a kihirdetés megtörténhetik.”⁴¹

Bethlen, védekezve a szélsőjobboldal támadása ellen, e napirendi ponthoz benyújtott koronatanácsai előterjesztésében részletesen feltárja a kivételes hatalomnak a közvélemény előtt eddig gondosan leplezett egész komplexumát.

A rögtönbíráskodást — írja bevezetőjében az erre vonatkozó koronatanácsai előterjesztés — a magyar büntetőjog rendszerébe az eredeti kivételes törvény, az 1912. évi LXIII. tc. illesztette be,⁴² 1920-ban érvényességének körét kiterjesztették a „felségsértésre”, akkor, mikor Magyarországnak nem volt királya, tehát Horthy védelmére és a Habsburg-restauráció előkészítésére, a király megrendült tekintélyének helyreállítására. 1921-ben ismét kiterjesztették a statárium hatókörét, most már a bűncselekménynek minősített politikai tevékenységre, a rendtörvény 13. §-ában megfogalmazott „az állami és társadalmi rend ellen elkövetett bűntettekre”.⁴³ Ezután

⁴¹ Horthy-iratok, 85.

⁴² A törvény 12. és 31. §-a, MT. 1912. 702—703, 709.

⁴³ 1920: XXXVIII. tc. a rögtönbíráskodás alá vonható bűncselekmények körének kiterjesztéséről, MT. 1920. 302—303. és a már idézett 1921: III. tc. 13. §-a, MT. 1921. 10—11.

utal az előterjesztés a már általunk idézett 1920: VI. tc. és az 1922: XVIII. tc.-ben kapott, a békeidőre szóló rendkívüli felhatalmazásra. Teljesen igazat kell adnunk az előterjesztésnek, mikor azt írja: „A jogi védelem tehát olyan teljes és tökéletes, hogy az kiegészítésre nem szorul.”⁴⁴

A lényege e jogi apparátusnak, hogy az első világháború utáni Magyarországon a kormányok békeidőben, bármikor — *a parlament megkérdése, jóváhagyása nélkül* — statáriumot rendelhettek el. És valóban, miután a szélsőjobboldal nyomása a kormányra tovább nőtt, az *újabb nyugati kölcsön felvétele után egy hónappal*, a kormány kihirdette a statáriumot, és ennek alapján 1932 júliusában statáriális bíróság elé állították a magyar kommunista párt két vezetőjét, Sallai Imrét és Fürst Sándort, és kivégezték őket. 14 évvel a háború befejezése után háborús törvények — a kivételes felhatalmazás — segítségével politikai tevékenységükért két embert végeztek ki Magyarországon.

Bethlenék azt gondolták, hogy a statárium kihirdetésével és alkalmazásával el tudják nyomni a munkásmozgalmat, és egyben feltartóztatják a Gömbös által képviselt szélsőjobboldal előrenyomulását. De nem így történt. Sallai és Fürst kivégzése után két hónappal mégis Gömbös lett a miniszterelnök.

Eddig követtük a magyar kormányoknak a kivételes hatalom alapján folytatott politikáját, ennek konzekvenciáit. A kivételes hatalom mellett egy másik jogforrás, amely korlátozhatta az országgyűlés szuverenitását, az államfőnek törvényekben, alkotmányban biztosított hatásköre a törvényhozó testülettel és kormányaival szemben. Magyarországon az első világháború után ez az antiparlamentáris hatás főleg két területen érvényesült:

1. a parlament elnapolása, felosztatása, és
2. az államfőnek a hadsereg feletti közvetlen rendelkezési joga tekintetében.

A modern Magyarországon az államfő, az uralkodó jogait az országgyűléssel szemben az 1848-as forradalom és az 1867-es kiegyezés során született törvények szabályozták.

Az uralkodónak az országgyűlés egybehívására, elnapolására es felosztatására vonatkozó jogait, Kossuth Lajos javaslatára, 1848-ban a felosztatás tekintetében korlátozták.⁴⁵ Az 1867-es kiegyezés során a Magyarország és a Habsburg-ház kompromisszuma keretében az uralkodói jog ezen korlátozása is elesett.⁴⁶

A magyar alkotmány ily módon abszolutisztikus jogokat biztosított ezen a téren a királynak. Az 1905—1906-os magyar politikai válság idején — mint ahogy erre már más összefüggésben utaltam — Ferenc József élt is ezzel a jogával. 1920-ban a nemzetgyűlés az országgyűléssel kapcsolatos királyi hatalmat nem akarta megadni az államfővé (kormányzóvá) választott Horthynak. De Horthy, a különítmények

⁴⁴ „Előterjesztés a Koronatanács 2. számú napirendi pontjához.” Horthy-iratok, 99—100.

⁴⁵ 1848: IV. tc. 6. §-a, MT. 1848. 222. old. és Kossuth Lajos Összes Művei. Sajtó alá rendezte: *Barta István*, Budapest, 1951. XI. k. 679.

⁴⁶ 1847/8. évi IV. törvénycikk 6. §-ának módosításáról, 1867: X. tc. MT. 1867. 333.

parancsnoka, a tisztjei által megszállt parlament épületében magának követelte ezeket a jogokat is. A fenyegetések hatása alatt ígérték meg írásban a nemzetgyűlési pártok Horthynak a nemzetgyűlés szuverenitásának a korlátozását, és 1920 nyarán az 1920: XVIII. tc.-ben a kormányzó meg is kapta ezen a téren is a királyi jogkört, kivéve a nemzetgyűlés elnapolásának jogkörét, amelyet a törvény 30 napra korlátozott.⁴⁷ A Gömbös hatalomra kerülése után megtartott első minisztertanácson, amelyen Horthy is megjelent, Gömbös megígérte Horthynak ezt a jogkört is, a parlament időhatár nélkül történő elnapolásának jogát. Gömbös így akarta Horthy segítségével elérni a parlament teljes kikapcsolását.

A kormányzói jogkör újabb kiterjesztéséről szóló törvényt⁴⁸ Gömbös még 1933 nyarán elfogadtatta a képviselőházzal, de a parlament nélküli kormányzás tervét nem tudta megvalósítani. A kormánypárt konzervatív többsége, amelyet Bethlen a miniszterelnökségről való lemondása után is a kezében tartott, megakadályozta a magyar diktátorjelölt terveit. Két év politikai küzdelmei után Gömbös kihasználva Horthynak most nem a Ház elnapolására, de az országgyűlés feloszlására vonatkozó jogait, 1935. március 5-én Bethlen (a parlament túlnyomó többségét képező kormánypárt elnöke) tudta nélkül, Horthyval váratlanul feloszlatta a képviselőházat, és az új választásokon saját jelöltjeivel létrehozta a magyar ellenforradalmi rendszer addig legreakciósabb parlamentjét.

1922-ben Bethlen és Horthy titkos összeesküvése a nemzetgyűlés többsége ellen — a kormány kivételes felhatalmazása birtokában — megalapozta Bethlen uralmát a következő tíz évre. Most Gömbös és Horthy titkos összeesküvése Bethlen és a parlament többsége ellen — Horthy kivételes jogai birtokában — megalapozta egy, még az eddiginél is jobboldalibb politikai rendszer kialakítását a következő tíz évre.

Gömbös 1936-ban meghalt, de amikor az 1938 márciusában bekövetkezett Anschluss-szal a III. Birodalom elérte Magyarország nyugati határait — a Gömbös által formált parlament 1938 májusától alig néhány hónap alatt olyan új retrográd törvényeket fogadott el, amelyek az egész korszak egy újabb, legrosszabb szakaszának vetették meg az alapjait.

A magyar országgyűlés ekkor fogadta el a szélsőjobboldal által 1920 óta követelt új sajtótörvényt, amely a sajtószabadság legtöbb maradványát felszámolta,⁴⁹ a két zsidótörvényt, amelyekkel az ellenforradalmi rendszer kezdetén fellépő és később visszaszorított zsidóüldözés most a kormánypolitika színvonalára emelkedett⁵⁰ és

⁴⁷ 1920: XVII. tc. Az alkotmányosság helyreállításáról és az állami főhatalom gyakorlásának ideiglenes rendezéséről szóló 1920. évi I. tc. 13. §-ának módosítására MT. 1920, 61; továbbá lásd: Horthy-iratok 15—17., 131—135.

⁴⁸ 1933. évi XXIII. tc. „Az alkotmányosság helyreállításáról és az állami főhatalom ideiglenes rendezéséről szóló 1920: I. tc. 13. §-ának újabb módosításáról.” MT. 1933. 167—168.

⁴⁹ 1938: XVIII. tc. Az állami rend megóvása végett szükséges sajtórendészeti rendelkezésekről. MT. 1938. 156—161.

⁵⁰ 1938: XV. tc. a társadalom és a gazdasági élet egyensúlyának hatályosabb biztosítására MT. 1938. 132—144. és az 1939. IV. tc. a zsidók közelelti és gazdasági térfoglalásának korlátozásáról. MT. 1939. 129—148.

végül, de nem utolsósorban az 1939: II. tc.-ét,⁵¹ amely az első világháború előkészítése során hozott, többször idézett 1912: LXIII. tc.-nél sokkal tágabb körű felhatalmazást adott a kormányoknak a kivételes hatalommal való kormányzásra.

A II. világháború alatt kialakult kivételes hatalom rendszere nem tárgya jelen fejtegetésünknek. Csak a Monarchiában kialakult jogi apparátus 1918 utáni hatásának tanulmányozását tekinti feladatának. A II. világháború időszakában kialakult kivételes hatalomnak új jogi alapjai voltak, de rá kell mutatnunk kifejlődésében az első világháború példájának, gyakorlatának a hatására. A döntő különbség az első világháborúhoz képest a kivételes hatalom rendszerének a dimenziója, amely 1939 után most már maga alá rendelte szinte a polgári társadalom egészét. A másik különbség, hogy következményeiben Magyarországon sokkal inkább militarizálta az államapparátust, a társadalmat, mint az első világháború idején. Ebben játszott szerepet egy olyan tényező, amely — legalábbis példájában — a Monarchia alkotmányára, ennek abszolutisztikus jellegére vezethető vissza.

A továbbiakban az I. világháború időszakában csak ennek a tényezőnek a hatását vizsgáljuk. A magyar államfőnek a parlamenttel szemben biztosított jogain túl, a hadsereg feletti befolyásáról van szó.

Már egy évvel a háború kitörése után megállapították Magyarországon: „kezdtünk átcsúszni egy bizonyos katonai diktatúra felé. . . arra mutattam rá, 18 havi türelmes tapasztalat alapján, jól átgondoltan és teljes felelősségem érzetében, hogy Magyarországon jelenleg két kormányzati apparátus és két kormányzat van: az egyik a törvényes, a másik a közigazgatás majdnem minden ágára kiterjedő katonai kormányzat, amelynek működését a törvényes kormányzat áttekinteni és ellenőrizni nem tudja.” Ezeket a megállapításokat a legilletékesebb, az ország miniszterelnöke, gróf Teleki Pál írta Horthy kormányzónak abban a levélben, amelyben bejelenti lemondását a miniszterelnökségről.⁵² A helyzet súlyosságát mutatja, hogy Teleki akkor nyújtotta be lemondását — 1940. szeptember elsején —, amikor az ellenforradalmi rendszer legnagyobb politikai sikerét érte el. Előző nap ítélte oda Magyarországnak a II. bécsi döntésben Hitler és Mussolini Észak-Erdélyt.

De alig egy évre rá, az ország új miniszterelnöke, Bárdossy László megismétli a polgári kormányzat panaszait. „Aránylag rövid idő óta — írta Horthynak — harmadizben történik meg, hogy a m. kir. honvéd vezérkar főnöke a háborús helyzetről időnként készülő emlékirataiban meg nem engedhető módon és hangon bírálja a m. kir. kormány elhatározását és intézkedéseit, és emellett olyan formában foglalkozik a felfogása szerint a kormányzatra háruló bel- és külpolitikai teendőkkal, mintha ennek az előírása a vezérkar legsajátabb jogkörébe tartoznék.”⁵³ A Kállay-kormány alatt sem változott a helyzet. Most nem a kormányfőt, de a vezérkari főnököt idézem. 1943. február 12-én Hitler főhadiszállásán tett látogatása után Szombathelyi

⁵¹ Az 1939. évi II. tc. a honvédelemről. MT. 1939. 6—128.

⁵² Horthy-iratok 239.

⁵³ Horthy-iratok. 301.

vezérkari főnök abban a Horthyhoz intézett memorandumában, amelyben „erélyesebb” kormányzást, „diktatúrát” követelt, ezt írta: „A kormányzat végül hatalmi kérdés. A hatalom jele az, hogy tekintélyt tart, respektálják, sőt félnek tőle. Amilyen nagy az emberi lélek, olyan gyatra is. És éppen a gyatra lelkek vannak többségben. A gyakorlati kormányzást, különösen nehéz időkben, az utóbbiakra kell szabni... Nemhiába állítja oda Machiavelli, a nagy gyakorlati politikus a félelem felkeltését mint a kormányzás eszközét. Azt ajánlják, hogy a népet rettegésben kell tartani, mert csak akkor fogják megtenni kötelességeiket. Az átlagember csak akkor engedelmeskedik, ha fél...”⁵⁴

A második világháború egész időszaka alatt tagadhatatlan tény Magyarországon a katonai hatalom növekedése a polgári kormányzat rovására. Ezen belül azonban domináns elem a vezérkari főnök szerepe. Hogyan alakulhatott ki ez a helyzet? Teleki még 1940-ben megadja a választ a kérdésre. Azt írja Horthynak: „ahányszor próbáltam szólni (Neked — Sz. M.), sohasem kaptam igazat a katonákkal, nevezetesen a vezérkar főnökével szemben.”⁵⁵ Magyarországon a vezérkar főnökének nemcsak lehetősége, joga volt a parlamentnek felelős honvédelmi miniszter megkerülésével bármikor közvetlenül Horthyhoz fordulnia. Ezt a jogot, ezt a kapcsolatot, Horthynak a hadsereg közvetlen irányítására vonatkozó hatáskörét az ellenforradalmi rendszer első törvénye biztosította. Az 1920: I. tc. 13. §-a szerint a kormányzó „minden rendelkezése és intézkedése, ideértve a fegyveres erőkre vonatkozó rendelkezéseit is, csak úgy érvényes, ha az illetékes felelős miniszter ellenjegyzésével van ellátva. Ez azonban nem érinti a kormányzónak a hadügy körébe tartozó azon alkotmányos jogait, amelyek a nemzeti hadsereg vezérletére, vezényletére és belsőszervezetére vonatkozólag őt megilletik”.⁵⁶

Ez a megfogalmazás majdnem szóról szóra egyezik az osztrák⁵⁷ és a magyar kiegészési törvény azon paragrafusaiival, amelyek az uralkodónak abszolutisztikus jogokat biztosítottak a hadsereg felett. A magyar kiegészési törvény 11. §-a szerint „Ő Felségének a hadügy körébe tartozó alkotmányos fejedelmi jogai folytán mindaz, ami az egész hadseregnek és így a magyar hadseregnek is mint az összes hadsereg kiegészítő részének egységes vezérletére, vezényletére és belsőszervezetére vonatkozik, Ő Felsége által intézendőnek ismertetik el.”⁵⁸ Ezek azok a „fejedelmi” jogok, amelyekről Ferenc József 1903-ban híres chlopyi hadparancsában ezt mondta: „Sohasem fogok lemondani a legfőbb hadúrnak járó jogokról és privilégiumokról...”⁵⁹

⁵⁴ Horthy-iratok. 353—354.

⁵⁵ Horthy-iratok, Teleki idézett leveléből 238.

⁵⁶ 1920: I. tc. MT. 1920. 12

⁵⁷ RGBL 1867. Nr. 146.

⁵⁸ 1867: XII. tc., MT. 1867. 335.

⁵⁹ Idézi: *Jászi Oszkár: A Habsburg Monarchia felbomlása*, Gondolat K. Budapest, 1983. 223 old. és *Magyarország Története VII. k. 1890—1918. Főszerkesztő: Hanák Péter. Szerkesztő: Mucsi Ferenc, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1978. 525.*

Horthy nem hiába töltött éveket mint szárnysegéd Ferenc József közvetlen környezetében, ugyanazokat a jogokat követelte és kapta meg, mint amelyekkel a Habsburg-uralkodók rendelkeztek.

Horthynak ez az 1920. februári törvényben kapott rendkívüli — a nemzetgyűléstől nem korlátozott — hatalma a hadsereg felett, tette jórészt lehetővé a fehérterror folytatását 1920 folyamán — és azt a nyomást a nemzetgyűlésre, amely — mint arra utaltunk — kivételes eszközöket zsarolt ki a törvényhozó testülettől a mindenkori kormányok javára, olyan törvényeket, amelyek a következő évtizedekre meghatározták az egész rendszer antidemokratikus jellegét. 1921-ben Horthy ezzel a hatalommal, amellyel Habsburg mintára a hadsereg felett rendelkezett, hiúsította meg a volt király két visszatérési kísérletét. Az az abszolutisztikus jogkör, amellyel a Habsburgok rendelkeztek a Monarchiában, akadályozta meg — Horthy kezében — az utolsó Habsburg-uralkodó utolsó kísérletét a trón visszaszerzésére.

Az ellenforradalmi rendszer bethleni konszolidációja 1921 után visszaszorította Horthy közvetlen beavatkozását, befolyását a magyar politikai életben. A Bethlen-kormányzat végén (Bethlen 10 éves miniszterelnöksége után, 1931-től) — mint láttuk — Horthy ismét kezdett aktívabb hatást gyakorolni a politikai vezetésre. A második világháború során pedig, mikor a háborúban a hadsereg, a vezérkari főnök szerepe különösen megnőtt — mutatis mutandis — visszanyerte régi, az ellenforradalom első éveiben kialakult befolyását.

Az első világháborúra való felkészülés során a magyar uralkodó körök visszautasították az osztrák kormányzat, a közvetlenül az uralkodó (és a trónörökös) irányítása alatt álló AOK követelését, hogy a háborús kivételes felhatalmazással a hadsereget ruházzák fel. Akkor a magyar politikai elit féltette saját jogait, az ország szuverenitását a magyar kormány által nem ellenőrizhető hadsereg-irányítás magyarországi befolyásától. A hadsereg jogállását illetően 1938-ban ilyen aggályok nem játszottak szerepet. Ezért se véletlen, hogy míg 1912-ben külön négy törvény rendelkezik a hadsereggel kapcsolatos jogszabályokról,⁶⁰ és külön törvény szabályozta az 1912: LXIII. tc.-kel a kormány kivételes felhatalmazását, 1939-ben egyetlen törvény, amely „A honvédségről” címet⁶¹ viselte, tartalmazza nemcsak a hadsereggel kapcsolatos új rendelkezéseket, de a háború esetére a kormány kivételes jogait is. A törvényben a katonai vezetésnek biztosított nagyobb hatáskör, Horthynak a vezérkari főnökön keresztül gyakorolt közvetlen irányítási jogával *együtt* produkálta — háborús viszonyok közt — azt a helyzetet, amelyet a második világháború folyamán valamennyi magyar miniszterelnök sérelmesnek tartott, amelyben sokszor döntő kérdésekben, döntő helyzetekben a katonák domináltak a civil kormányzat felett.

⁶⁰ 1912: XXX. tc. a véderőről, MT. 1912. 158—168. old. 1912: XXXI. tc. a honvédségről, MT. 1912. 168—218. old., 1912: XXXII. tc. A közös haderő katonai bünvádi perrendtartásáról, MT. 1912. 230—367. és az 1912: XXXIII. tc. A honvédség katonai bünvádi perrendtartásáról, MT. 1912. 367—496.

⁶¹ Lásd 51. sz. jegyzetet.

A helyzetet súlyosbította, hogy ennek a hadseregnek a tisztikara és vezérkara szinte teljesen nácibarát volt, és kapcsolatokat tartott fenn a szélsőjobboldal pártjaival. A háború folyamán a vezérkar nemcsak a belpolitikában játszott mind nagyobb szerepet, de negatívan befolyásolta az ország külpolitikáját is, többször keresztelte közvetlen német kapcsolatain keresztül a konzervatív kormányoknak egy, a németektől kevésbé függő politikára irányuló törekvéseit.

Az államfőnek a Monarchia idejéből származó abszolutisztikus jogai a hadsereg felett Magyarországon, az elmaradott magyar társadalom és egy, az első világháborús Ausztriánál sokkal antidemokratikusabb politikai berendezkedés viszonyai között, egy fasiszta külpolitikai szövetségi rendszeren belül — negyedszázaddal később — sokkal súlyosabb következményekkel jártak, mint annak idején Ausztriában.

Itt, a szomszéd országban az első világháború idején a parlamentarizmus még képes volt felszámolni a háborús abszolutizmus jelentős részét. Az osztrák parlament — mint említettem — demokratikusabb volt, mint a császári hatalom, míg Magyarországon az első világháború idején a parlament konzervatívabbnak bizonyult, mint a Habsburg- király. A második világháború idején a magyar országgyűlés ismét jobboldalibb volt, mint a magyar kormány. *Magyarországon a miniszterelnök a parlament és a hadsereg szélsőjobboldali nyomása alatt állott. Ezzel a presszióval szemben a magyar kormány nem próbált támaszkodni a parlament és a magyar politikai élet demokratikus elemeire.*

Ellenkezőleg, a kormányok a katonák kivételes jogait arra használták fel, hogy leszámoljanak politikai ellenfelekkel, a radikálisabb ellenzékkel, az antifasiszta erőkkal, a magyar munkásmozgalommal.

Katonai parancsnokokat ültettek minden nagyobb üzembe, közvetlen katonai parancsnokok diktatúrája alá helyezték a magyar nagyipari munkásságot. A Belügyminisztériumnak alárendelt rendőrség helyett átengedték a munkásmozgalom üldözését a vezérkar szerveinek. A katonai erők a háború kezdetétől, 1939 szeptemberétől a német megszállásig, 1944. március 19-ig a szociáldemokrata párt és a kommunista párt 6500 tagját hurcolták el.⁶² Ilyen veszteség a magyar munkásmozgalmat a fehérterror óta nem érte.

Magyarországon most viszont hasonló helyzet alakult ki, mint Ausztriában — a harmincas években. Az osztrák kormány, amely 1934-ben letörte az osztrák munkásmozgalmat, ezzel azt az erőt semmisítette meg, amely lehetővé tette volna a nagyobb ellenállást a német megszállással, az Anschluss-szal szemben 1938-ban.⁶³

⁶² *Szinai Miklós*: A Békepárt és a magyar nemzeti ellenállás, Történelmi Szemle, 1985. I. sz. 20—21.

⁶³ Itt rá kell mutatni arra, hogy Ausztria és Magyarország konzervatív vezető körei a kétférfos harcukban végig az egész korszakon teljesen hasonló mentalitást képviseltek. Horthy: „...ebben az országban rendnek kell lenni, és én rendet is fogok tartani. A rendetlenkedőkbe belelövetek, s ha a rendtelenség a jobboldalról történik, számomra a különbség csak annyi, hogy ezekbe fájó szívvel fogok belelövetni, míg egy esetleg baloldalról jövő rendetlenkedésbe passzióval.” (Horthy Miklósnak bizalmasával, Kozma Miklóssal — a Magyar Távirati Iroda elnökével — 1923. aug. 23-án folytatott beszélgetéséből. O. L. Kozma-iratok, I. csomó, 2. sz. Adatgyűjtemény 1920—1924. 65.)

A lényeges különbség a két ország között ebben az összefüggésben az volt, hogy Magyarországon nemcsak elnyomták, megsemmisítették a legjelentősebb demokratikus erőket, de egyben kifejlesztettek egy új politikai tényezőt; a Hitler-barát, szélsőjobboldali szellemű hadsereget. Mikor 1944. március 19-én, 6 évvel Ausztria lerohanása után a náci Németország Magyarországot is megszállta, a magyar kormány — szemben az osztrák kormánnyal⁶⁴ — nem támaszkodhatott a hadseregre sem. Az a magyar katonai erő, amely évek óta háborút folytatott saját népe ellen, most nem volt hajlandó harcolni az idegen megszállók ellen.

A magyar népet a németekkel szemben ugyanabban az évben másodszor is cserbenhagyta a magyar hadsereg tisztikara. 1944. október 15-én, mikor Magyarország fegyverszünetet kötött a Szovjetunióval, és szakítani akart a német szövetséggel, megint a hadsereg vezetése volt az, amely a fegyverszünet ellen fordult, és a magyar hadsereg átállt a németek oldalára.

Egy ország jogi apparátusának, akár fontos elemeinek nincs mindig meghatározó jelentőségük a történelem menetében. De bizonyos feltételek mellett — főleg a társadalom valamilyen krízise (háború, gazdasági, politikai válság) idején — szerepük megnövekedhet, és hatással lehetnek más fontosabb történeti tényezők alakulására is. Az első világháború kezdetétől a második világháború végéig, 3 évtizeden át két országban is — habár csak fővonalaiban — követve az antiparlamentáris kormányzás eszközeinek alkalmazását, talán meglepő annak a hatásnak a mértéke, amit Ausztria és Magyarország legújabb kori történetére gyakoroltak. Mivel magyarázható ez a jelenség?

Az első világháború egyik következménye a fasiszta, autokrata tendenciák erősödése az európai országokban. E jelenségek sorába tartozik az általunk vizsgált problémakör is. A 20. század elsőévtizedeiben azonban még nem volt könnyű máról holnapra szakítani a 19. század liberalizmusának vívmányaival, egész politikai kultúrájával. Ez a folyamat Olaszországban, az első fasiszta országban a Marcia su Roma után is még évekig tartott.

Ernst Frey osztrák alkancellár 1933. okt. 29-én: „Mi kéfrontos harcot vívunk. A nemzetközi bolsevizmus ellen folytatott küzdelem valóságos öröm számunkra, mert az legbensőnkől fakad. A harcot a barna front ellen kötelességérzetből és önfenntartási ösztönből folytatjuk.”

„Wir kämpfen einen Zweifrontkampf. Der Kampf gegen den internationalen Bolschewismus ist uns ein wahres Vergnügen, weil wir ihn aus unseren Innersten heraus führen. . .

Der Kampf gegen die braune Front von uns aus Pflichtgefühl und Selbsterhaltungstrieb geführt.”
Wiener Zeitung, 1933. okt. 30.

⁶⁴ Az osztrák hadsereg kész lett volna harcolni a bevonuló németek ellen, de nem kapott erre parancsot az osztrák kormánytól.

Amtserinnerungen Jansa (az osztrák hadsereg vezérkari főnöke) über Vorsprache Obstl. Sallands, Wien, 28. Juli 1938. Österreichische Kriegsarchiv. Chef d. Gstbs. 75/37. — Idézi: Peter Broucek: Die militärische Situation Österreichs und die Entstehung der Pläne zur Landesverteidigung. In: Anschluss 1938. Protokoll des Symposiums von Österreichische Wissenschaftliche Kommission für Zeitgeschichte. Band VII. Verlag für Geschichte und Politik, Wien, 1981. 149., 151., 156., 157., 162.

Csak Németországban — másfél évtizeddel az első világháború után és már az olasz példa nyomán — zajlott le hetek alatt a demokrácia intézményeivel való leszámolás. Olyan kis országokban, mint Ausztria és Magyarország, szintén hosszabb ideig tartott és több szakaszban történt a politikai rendszer antidemokratikus átalakítása.

Míg Olaszországban és Németországban a hatalom fasiszta meghódítása jórészt alulról, az általunk vizsgált két országban kizárólag felülről történt. Mindkét típus esetében a hatalomra jutás módja jelentős mértékben meghatározta a rendszer egész jellegét. A fasiszta klasszikus példáinak országaiban, Olaszországban és Németországban a fasiszta pártoknak évekig kellett harcolniuk egy fejlett parlamentáris demokrácia viszonyai között a hatalomért, *választásokon* kellett megküzdeniök a nagy befolyással rendelkező baloldallal. Ezért a fasiszta pártok fegyvertárában az erőszak mellett jelentős szerepet játszott a demagógia. A szociális és a nemzeti demagógia. Ausztriában és Magyarországon azonban a hatalmon lévő konzervatív erők éppen a demokratikus választásokat akarták elkerülni — minden eszközzel. Félték nemcsak a baloldaltól, de a szélsőjobboldaltól is. Képtelenek voltak megküzdeni a fasiszta erők demagógiájával. Magyarországon a szociális demagógiától félték (a földkérdés miatt), Ausztriában a nemzeti demagógiától (az Anschluss-probléma miatt). Maradt mint konzervatív eszköz a tömegek befolyásolására az egyház hatalma, a kereszténység jelszavai.

Dollfuss és a rendi állam erre próbált támaszkodni 1933 után. De a katolicizmus Ausztriában nem pótolhatta a nemzeti és szociális ígéreték varázsát. Magyarországon 1919 után az ellenforradalmi erők gyülekezőhelye először szintén a keresztény párt lett. Magyarország azonban nem olyan egységes katolikus ország, mint Ausztria. A lakosságnak több mint 30%-a protestáns. És a keresztény párt befolyását nemcsak a felekezeti ellentétek gyengítették. Döntőnek bizonyult, hogy a vallási ellentétek politikai konfrontációvá fejlődtek. A katolikusok Habsburg-pártiak voltak, és síkra szálltak a Habsburg-restaurációért, a protestánsok Habsburg-ellenes álláspontot képviseltek (úgynevezett szabad királyválasztók voltak). A magyar ellenforradalom legprominensebb képviselői, Horthy, Bethlen és Gömbös mind a protestáns felekezethez tartoztak. Hatalmuk megtartása érdekében megakadályozták a Habsburg-restaurációt. Ezért a második királypuccs (1921 októbere) után a keresztény párt összeomlott, és többé nem játszott jelentős szerepet a magyar politikai életben.

Az antiszemitizmust — mely sajátosan egyesíti mind a három elemet; a nemzeti és szociális demagógiát vegyíti a vallási előítéletek maradványaival — szintén elsősorban a szélsőjobboldal használta ki mindkét országban.

A hatalomért folyó harcban a *nyílt erőszak* jelentős szerepet játszott Magyarországon 1919 és 1921 között és Ausztriában 1934-ben. De Magyarországon 1921 *után már* és Ausztriában 1934 *előtt még* nem alkalmazhatták a nyílt erőszakot. Magyarországon visszatartotta ettől a konzervatívokat — mint említettem — a külpolitikai megfontolások mellett, az erőszakot alkalmazó különítmények önálló

hatalmi igényeitől való félelmük. Ausztriában pedig annyira erős volt a szociáldemokrácia (és a Schutzbund még fegyverekkel rendelkezett), hogy a nyílt erőszak alkalmazása egy elhúzódó polgárháború veszélyének kockázatával járt.

Maradtak a nyílt politikai harc és a nyílt erőszak alkalmazása között az államhatalom adminisztratív eszközei.

De ehhez a kormányon lévő erőknek, amelyek a baloldallal és a szélsőjobboldal szemben egyaránt par excellence a törvényességet és a jogfolytonosságot képviselték, hatalmuk megtartása érdekében el kellett hagyniuk a törvényesség talaját. Ebben a helyzetben nyújtottak a két ország alkotmányában korábbról megmaradt antiparlamentáris maradványok kiutat. Biztosították a konzervatívoknak a hatalom megtartását, ugyanakkor mégis a törvényességnek valamilyen látszatát kölcsönözték államcsínyüknek. Mindkét országra a rendszer fasiszta átalakítása érdekében nyomást gyakoroltak a nagy fasiszta hatalmak, — Ausztriára Olaszország, Magyarországra Németország —, de ugyanakkor ezek a kis országok még függtek a nyugati tőkétől is. Ezért is törekedtek a demokrácia felszámolásánál az alkotmányosság látszatának megőrzésére.

Bár Ausztria gazdasági és társadalmi struktúrájában jóval fejlettebb ország volt, mint Magyarország, és a demokratikus intézmények szilárdsága és múltja tekintetében is jelentősen különbözött Magyarországtól, mégis a történeti hagyományok, a liberalizmus korszakában keletkezett vagy kifejlődött demokratikus szervezetek Ausztriában sem voltak elég erősek, a munkásmozgalom és a polgárság közötti konfrontáció pedig az első világháború után olyan nagy volt, hogy nem alakulhatott ki közöttük az autokrata irányzatok elleni eredményes együttműködés. De mindenesetre Ausztriában erősebbnek bizonyultak a demokrácia erői, mint Magyarországon. Az a tény, hogy az első világháború végén Ausztria demokratikus parlamenttel rendelkezett, lehetővé tette, hogy az országot ért súlyos veszteségek ellenére is, nagyobb megrázkódtatások nélkül alakuljon át demokratikus köztársasággá, és — szemben Magyarországgal — hozzájárult ahhoz is, hogy az antidemokratikus fordulat másfél évtizeddel később következzen be. Friedrich Adler merényletének 1916-ban azért is volt jelentősége, mert vele erre a meglévő demokratikus intézményre apellált.⁶⁵

⁶⁵ Friedrich Adler nemcsak a háború elleni tiltakozásként fogott fegyvert Stürgkh grófra — mint ahogy általában hiszik —, hanem az abszolutizmus elleni tiltakozásként is. „... Mert Stürgkh gróf — mondta a bíróság előtt — rögtön a háború kezdetétől nemcsak a népbíróságot (Volksgerichtshof), az esküdtbíróságot szüneteltette, de több mint három évig az Állami Törvényszéket (Staatsgerichtshof) is kikapcsolta, tehát azt a bíróságot, amely elé őt lehetett volna állítani. Ezeknek a szüneteltetéseknek a módszerei különbözőek voltak. Az esküdtszéket úgy szüneteltette, hogy az esküdteteket távolították el, de a vádhatóságot, az államügyészséget meghagyták. A Staatsgerichtshofot úgy szüneteltette, hogy — természetesen — tagjait tiszteletbeli hivatalukban ugyan meghagyta, de a vádhatóságot korlátozta, a Népügyészséget, a Parlamentet. Azt a hatóságot helyezte hatályon kívül, amely vádat emelhetett volna ellene, ... az alkotmány ellenére a Parlamentet három évig egyáltalán nem hívta össze, ami még sohasem fordult elő... Azokat, akik felelősek voltak (a minisztereket — Sz. M.) nem lehetett az alkotmánynak megfelelően felelősségre vonni, mert hiányzott a vádhatóság, a Parlament. És ily módon azok az emberek, akik a minisztériumokban ültek, úgy kormányoztak, ahogy akartak, a törvényeket megsértették, az alkotmány papírrongy lett...” *Fr. A.* 28—29. (ld. 4. jegyzetet)

Magyarországon az első világháború idején egyszerűen nem volt ilyen intézmény. De a különbségek mellett lényegesek a két ország történetében az azonos vonások is.

A fasizmus kórja válság idején és a gyenge pontjain támadja meg a politikai organizmust, ott, ahol az már beteg. Magyarországon és Ausztriában a Monarchia alkotmányának antidemokratikus elemei megkönnyítették az első világháború idején a háborús abszolutizmus, a kivételes hatalom kiépítését. Miután ezek nagy részét az első világháború után egyáltalán nem (Magyarország), vagy csak nem a kellő következetességgel (Ausztria) számolták fel, ezeknek megmaradt, megmentett elemei kiindulópontjai és — a vázolt feltételek között — részei lettek annak a folyamatnak, amely a politikai rendszer gyökeres antidemokratikus átalakításához és ezen keresztül a század második világháborújában (a második világháború előkészítése idején, 1938-ban és végén, 1944-ben) mindkét ország tragédiájához vezetett.

A konzervatív erők nem tudtak egyszerre hatékonyan harcolni a jobb- és a baloldal ellen, tulajdonképpen gyengének bizonyultak a kétfrontos harcra. Ezért nyúltak alkotmányuk antiparlamentáris maradványaihoz. De mikor ennek segítségével leszámoltak országaik demokratikus erőivel, csak ideig-óráig tudták fenntartani magukat. Attól az erőtől fosztották meg az országot, amellyel képesek lettek volna szembeszállni az idegen invázióval.

Миклош Синаи

ВНЕПАРЛАМЕНТАРСКОЕ УПРАВЛЕНИЕ
В АВСТРИИ
И ВЕНГРИИ ПОСЛЕ ПЕРВОЙ МИРОВОЙ ВОЙНЫ
(Резюме)

Из средств антипарламентарской политики в Австрии и Венгрии после 1918-го года, статья занимается только теми элементами, которые восходят к эпохе Монархии. Источники из возникновения обнаруживаются в абсолютистских остатках Монархии, в тех чрезвычайных законах и декретах, которые были созданы в ходе подготовки к первой мировой войне и во время войны.

Пресловутый 14. параграф конституции 1867-го года в Австрии позволил управлять страной исключая парламент, с помощью императорских декретов. Этот метод, который в мирное время употреблялся весьма редко, приобрёл исключительный характер во время войны. Эта форма управления страной имела 4 важные характерные черты:

1. сессия австрийского парламента была отсрочена ещё до момента возгорения войны, до начала 1917-го года её даже и не собрали,
2. часть декретного управления страной осуществлялась не через правительство, а через Военным контрольным бюро (Kriegsüberwachungsamt) Генерального штаба армии Armeeoberkommando — АОК). Этому способствовало, что император распорядился армией непосредственно, исключая не только парламента, но и правительство,
3. прекратилась деятельность не только парламента, но и судов присяжных и декреты разрешили отдать граждан за политические поступки военному суду,
4. отвергая принципы либерализма 19-ого века вмешивались и в сферу экономики, на её жизнь оказывали влияние множеством декретов.

Когда в конце концов, в 1917-ом году мог собираться демократический австрийский парламент, собранный на основе всеобщих выборов при тайном голосовании, вся система декретного управления страной была уничтожена — *исключая экономическую жизнь*. Новый закон, созданный парламентом по образцу императорского декрета, уполномочил правительство и в дальнейшем вмешиваться в экономическую жизнь декретами. Опираясь на это уполномочие, правительство Дольфуса в 1933—1934-ые гг. уничтожило важнейшие учреждения республики: парламент, свободу печати, верховный конституционный суд, автономию города Вены.

Чрезвычайные законы и декреты, созданные в Венгрии в ходе подготовки к первой мировой войне и во время войны, обеспечивали для правительства на отношении к законодательным органам такие же широкие правомочия, как в Австрии. Венгерский парламент, который в отличие от австрийского был собран на основе антидемократического избирательного права, и который тоже в отличие от австрийского функционировал сначала до конца войны, не ликвидировал исключительные законы до самого конца войны. Контрреволюция, пришедшая к власти после первой мировой войны, даже и дальше «развивала» их. А венгерские парламенты (с 1920-го года И. Национальное собрание, с 1922-го года ИИ. Национальное собрание) оказывались неспособными последовательно ликвидировать чрезвычайное законодательство. Таким образом остатки исключительной власти и абсолютистский пример кайзеровской и королевской власти Монархии наложили свой отпечаток на венгерскую политическую систему, возникшую после первой мировой войны, в четырёх областях:

1. в сфере политических свобод в узком смысле слова,
2. в сфере свободы печати,
3. во власти правительства по отношению к парламенту,
4. в правомочиях главы государства, регента по отношению к правительству и парламенту.

Статья перебирает этих факторов и следует за ними в период между 1920. и 1944. годами.

В заключение статья подвергает сравнительному анализу место и функцию этого правового и административного аппарата во *всей* политической системе двух стран (в случае Австрии до Аншлюса, а в случае Венгрии до конца второй мировой войны). Согласно конечному выводу автора остатки абсолютизма продолжали своё существование и после первой мировой войны. Это обстоятельство стало источником и — при определённых в статье условиях — частью того процесса, который как в Австрии так и в Венгрии привёл к антидемократическому преобразованию всей политической системы, в конце концов, во время второй мировой войны (во время подготовки к войне и в конце войны) к трагедии обеих стран.

Miklós Szinai

RÉGIME GOUVERNEMENTAL HORS DU PARLEMENT EN AUTRICHE ET EN HONGRIE APRÈS LA PREMIÈRE GUERRE MONDIALE

(Résumé)

En ce qui concerne les deux pays voisins, l'Autriche et la Hongrie, cette étude ne traite des expédients de politique antiparlementaire d'après 1918 que ceux des éléments dont l'origine peut être considérée comme remontant à la Monarchie. Leur origine remonte aux survivances absolutistes de la Monarchie, et aux lois et ordonnances exceptionnelles au cours des préparatifs à la première guerre mondiale et pendant cette guerre.

Le 14§ malfamé de la constitution adoptée en 1867 rendait possible en Autriche de gouverner le pays avec des ordonnances impériales, mettant à l'écart le parlement. Cette méthode, appliquée rarement en temps de paix, devint une pratique générale et exclusive pendant la première guerre mondiale. Ce régime avait des caractéristiques essentielles :

1. avant que la guerre n'éclatât le parlement autrichien fut ajourné et ne se réunit pas jusqu'au début de 1917;

2. le gouvernement par ordonnance appartenait, en partie, non pas au gouvernement mais à l'Office de Contrôle Guerrier (Kriegsüberwachungsamt) subordonné au haut commandement de l'armée (Armeeoberkommando — AOK). C'était possible parce que l'empereur disposait de l'armée directement, sans l'intervention non seulement du parlement, mais aussi du gouvernement ;

3. le fonctionnement non seulement du parlement fut suspendu mais aussi celui des cours d'assises, et les réglemens rendirent possible de convoquer devant des tribunaux militaires des civils pour des actes politiques ;

4. rompant avec les principes libéraux du XIXe siècle on intervint aussi dans la sphère économique et une multitude d'ordonnances réglaient la vie économique.

Quand, en 1917, le parlement démocratique autrichien, élu au suffrage universel au vote secret, put enfin siéger, tout le système à ordonnance fut liquidé, à l'exception dans la direction de la vie économique. La nouvelle loi adoptée par le parlement, suivant le modèle de l'ordonnance impériale, autorisa le gouvernement de continuer les interventions par ordonnances dans la vie économique. En 1933 et 1934, s'appuyant sur cette loi, le gouvernement Dollfuss liquida les plus importantes institutions de la République, le parlement, la liberté de la presse, la Cour constitutionnelle et l'autonomie de la ville de Vienne.

En Hongrie, les lois et ordonnances exceptionnelles adoptées au cours des préparatifs à la première guerre mondiale et pendant la guerre, accordèrent aux gouvernements, face au corps législatif, une autorisation extraordinaire, très large, pareille à celle en Autriche. Le parlement hongrois fut élu, à l'opposé de l'autrichien, sur la base d'une loi électorale antidémocratique et fonctionna pendant toute la guerre, et il ne liquida pas jusqu'à la fin de la guerre les lois exceptionnelles. De plus, la contre-révolution ayant pris le pouvoir en Hongrie après la guerre, les a encore « développées ». Le parlementarisme hongrois (la Ière Assemblée Nationale de 1920 et la seconde de 1922) de son côté se montra incapable de mettre définitivement fin à la législation exceptionnelle. Ainsi, les survivances du pouvoir exceptionnel, ainsi que l'exemple du pouvoir impérial-royal de la Monarchie absolutiste imprégnèrent dans quatre sphères le système politique hongrois né après la première guerre mondiale :

1. dans les libertés politiques prises dans un sens plus strict,
 2. dans la liberté de la presse,
 3. dans le pouvoir du gouvernement ce au parlement,
 4. dans la compétence juridique du chef de l'Etat, du régent, face au parlement et au gouvernement.
- Dans la présente étude ces facteurs sont suivis entre 1920 et 1944.

Enfin l'auteur procède à une analyse comparative, allant jusqu'à l'Anschluss, et en Hongrie jusqu'à la fin de la seconde guerre mondiale, de la place et des fonctions qu'occupaient ces appareils juridique et administratif dans *tout* le système politique de ces deux pays. Sa conclusion finale est : les survivances de l'absolutisme, le pouvoir exceptionnel né pendant la première guerre mondiale, n'ayant pas été liquidés après la guerre, servirent de point de départ et — dans les conditions fixées par cette étude — de composant du processus qui, en Autriche et en Hongrie, conduisit à la transformation antidémocratique de tout le système politique, et par là aboutit au cours de la seconde guerre mondiale (au temps de ses préparatifs en 1938 et de sa fin en 1944) à la tragédie de ces deux pays.

Kemény G. Gábor

DUNAI NÉZŐ (Három történeti esszé)*

I. Petru Maior és Iosif Vulcan a magyar művelődés tükrében

1.

*Petru Maior*ról mind a román, mind a magyar nép tudományossága, szakirodalma nagyszámú művet, tanulmányt, cikket, dokumentumot és egyéb adalékot őriz. Ebből a kiterjedt anyagból most inkább csak jelzésszerűen azt a jelentős motívumot és erővonalat szeretném kiemelni, hogyan maradt fenn ez a nagyszabású, lényegében a pre-reformkori Pest-Budához, közelebről a budai egyetemi nyomdához kötődő érdemi életmű az egykorú és a későbbi magyar művelődés tükrében.

Petru Maior, akit a román nemzeti tudomány: történetírás, egyháztörténet, nyelvtudomány „atyjának”, egyik alapítójának neveznek, de nem kevésbé mint jeles szótárszerkesztőt — a *Lexicon Budense* társszerkesztőjét — is számon tartanak, ott és akkor lép a Duna mentén élő népek művelődéstörténetébe, amikor közel negyedszázados szászrégeni görög katolikus esperesi szolgálat után 1809. március 7-én Budára érkezik, és mintegy tizenkét éven át az ő kezébe futnak össze az Egyetemi Nyomda román nyelvű könyvkiadásának szálai. Címe és intézményi rangja, „besorolása” szerint a Nyomda „cenzora és revizora”, valójában az akkori budai Egyetemi Nyomda, az egykorú Kelet-Közép-Európa legnagyobb művelődési-könyvkiadási intézménye egész román nyelvű részlegének a vezetője.

„E tizenkét év — írja *Sedean* Ábrahám, egyik életrajzírója — életének legtermékenyebb korszaka, mert ezen idő alatt éjjel-nappal dolgozott a román irodalom és műveltség terjesztése érdekében.”¹ Viszonylag magas fizetése, alkotói szabadsága, széles körű kiadási lehetőségei birtokában a nagy műveltségű (öt évet korábban Rómában töltött), több nyelvet beszélő, a kor magyar művelődését és ennek keretében neves magyar barátait egyaránt megbecsülő *Petru Maior* — kora adott viszonylatai között — bemutatta a tudományos magasépítés, a korszerű román—magyar kapcsolatfelvétel és közeledés mindmáig figyelmet érdemlő modelljét. Megmutatta, mire képes egy nagy tehetségű, világlátott történész és egyháztörténész, nyelvész és szótáríró, ha a teljes tudományos szabadság közegében fejtheti ki képességeit.

* A három írást nem keletkezésük, hanem témájuk időrendjében közöljük. Az első kettőt a szerző hagyatékából tesszük közzé; ezek itt jelennek meg először nyomtatásban. A harmadikként közreadott Eötvös Károly-tanulmánynak egy rövidített változata megjelent a kolozsvári Korunk 1976. évi 11. számában, A második nagy Eötvös-per címmel. (A szerk.)

Itt Budán jelentette meg főművét, „A románok Dáciában való kezdetének történetét” (*Istoria pentru începutul Românilor în Dacia*, Buda, 1812). Itt írta meg a haláláig kéziratban maradt Egyháztörténetét (*A dunáninnyi, valamint a dunántúli románok egyházának története*). Itt adta ki 1819-ben *Orthographiáját* és korábban, 1818-ban olasz fordítás nyomán románra áttett *Télémaque*-fordítását. Itt dolgozott tizenkét éven át — hivatali főmunkájaként — a *Lexicon Budensén*, a román—latin—magyar—német szótáron, melynek alapjait *Micu-Klein* Samuil (Sámuel) — elődje a Nyomda hasonló posztján — rakta le, s amelynek kiegészítésén, pótlásán, filológiai aprómunkája tökéletesítésén Petru Maior annyit fáradozott. És amely végül is csak halála után négy évvel, 1825-ben jelent meg, a Nyomda egyik reprezentatív kiadványaként.

Nem lenne hozzátvetőlegesen sem valóságos áttekintésünk, ha nem hangsúlyoznánk, hogy a múlt század tízes éve elején — amíg megnövekedett munkája ezt egyáltalán lehetővé tette — ellátogatott a pesti egyetem előadásaira, rendszeresen hallgatta az irodalom-, történet- és nyelvészprofesszorokat — barátait. S ha arról megfellebbeznénk, milyen szerteágazó volt (és sajnos még mindig nem teljesen feltárt) magyar tudományos kapcsolatainak sora.

Egyet ezekből a kapcsolatokból külön is kiemelnénk: *Virág* Benedekhez fűződő, élete végéig tartó baráti kapcsolatát. *Virág* Benedek, a költő és műfordító, a Budai Szótár magyar anyagának külső munkatársa valóban közeli és szeretett barátja volt. *Bitay* Árpád, a magyar—román művelődési kapcsolatok mindmáig legjelentősebb művelője írja erről a szinte egyedülállóan meghitt és a tudományos felismerés közös érzésvilágában fogant kapcsolatról: „Maior életéből eddig is tudtuk, hogy pesti tartózkodása (1809—1821) alatt jóban volt Virággal, s vele többször elbeszélgetett történelmi kérdésekről. *Virág* éppen akkoriban (1808—1816) adta ki »Magyar Századait«, s így az ez irányú érdeklődés is megfejté a *Virág* és *Maior* közt fennálló érintkezést. De *Virág* életmódja is hathatott *Maiorra*, mert *Maior* pesti és budai élete is hasonlított a *Virágéhoz*.”²

Így érkezett alkotómunkája tetőpontjára a budai Egyetemi Nyomda román tudományos főmunkatársa, akinek történelmi nézetei válhattak ki magyar részről akkor és később is vitát, de akit akkor is és később is, emberöltőkkel később mindmáig egyazon nagyrebecsülő tisztelettel és elismeréssel értékelt a magyar művelődés és tudományosság. Mint olyan, a két művelődés értékeit egyaránt méltányoló kultúrközvetítőt is, aki tudományos, történelmi-társadalmi meggyőződése teljes fenntartásával és háborítatlan hirdetésével egyidejűleg kora magyar és magyarországi irodalmi életének, tudományos világának elismerő barátja is volt.

¹ *Sedeán Ábrahám*: *Maior Péter élete és munkái*. Tanulmány a román irodalom köréből. Arad 1911, Gör. kel. román egyházmegyei ny. 15.

² *Bitay Árpád*: *Virág Benedek és a román irodalomtörténet*. Erdélyi Irodalmi Szemle 1925. 178—180. — Újra közli *Kemény G. Gábor*: *A szomszéd népekkel való kapcsolataink történetéből* [a továbbiakban: *Szomszéd népek*]. Bp. 1962, Tankönyvkiadó, 147—149.

2.

*Iosif Vulcan*ról — a Kisfaludy Társaság tagjaként *Vulkán József*ről — hasonlóképp igen nehéz röviden szólni.

Hiszen az 1841 és 1907 között élt akkori magyarországi román író és kultúrpolitikus egyike a legszélesebb és -sokrétűbb alkotói-szerkesztői-közéleti munkát kifejtő korabeli magyarországi román művelődési tényezőknek, aki egyidejűleg a két nép kultúrájának kölcsönös közvetítése terén el nem múló eredményekkel írta be nevét a magyar—román, illetve román—magyar kapcsolatokba, művelődéstörténetbe.

Messzire vezetne, ha ebben a rövid felidőzésben választékosan érzelmes lírájáról, nemzetiségpolitikai elemeket is bőven tartalmazó *Ranele națiunei* (A nemzet sebei) című, 1876-ban Pesten kiadott ifjúkori regényéről és több mint négy évtizedes publicisztikájáról közelebbi képet akarnánk adni. Ehelyett inkább Vulcan kapcsolatainak, népeinket összekötő irodalmi-művelődési érintkezéseinek területén igyekszünk valamelyest eligazodni.

Vulcan kétségkívül elismert költője, írója, publicistája és szerkesztője volt a századvégnek és a századfordulónak. 1865-től 1880-ig az általa 1865-ben Pesten alapított *Familia* (Család) című kulturális hetilap fő-, ettől kezdve a halála előtti évben, 1906-ban Nagyváradon megszűnt hetilap irányító szerkesztője volt.

Az író és költő arcélének felvillantása után szóljunk most hasonló pragmatikus rövidséggel Vulcanról, a szerkesztőről, aki — mint ezt sok évvel ezelőtt a *Budapest* című folyóiratban megírtam³ — már a lap első évfolyamában felfedezte a román líra mindmáig legfényesebb hajnalcsillagát, *Eminescut*. Akinek pályaindítása így Vulcanhoz, annak pesti román hetilapjához fűződik. De ebben a lapban jelent meg 1879 májusának elején az a híres, *Mocsáry* Lajos arcképével illusztrált vezércikk is, melyben a szerkesztő-vezércikkíró Mocsáryt a népek barátsága nagy ügyén fáradozó történeti személyiségnek nevezi.⁴

És ne hallgassuk el a *Familia* szellemi-kultúrpolitikai utóéletét sem. Az ugyanilyen nevű és irányzatú, két világháború közti váradi *Familiában*, annak 1935. évi egyik számában — különszám jelleggel — egész sor román és magyar író (a magyarok közül *Tamási Áront*, *Németh Lászlót*, *Illyés Gyulát* említjük) nyilatkozott a román—magyar és magyar—román kulturális és irodalmi közeledés lehetőségéről és kérdéseiről.⁵

Vulcan publicisztikai hagyatéka, a megértés és megbékélés publicisztikája tehát tovább élt emberöltővel az író, a költő, a szerkesztő halála után is. Amiként Petru

³ *Kemény G. Gábor*: *Eminescu felfedezése*. Budapest 1967. I. sz. 34—35.

⁴ *c. c.*: *Ludovic Mocsáry*. *Familia* 1879. máj. 8.; 31. sz. — Magyar fordítását I. szomszéd népek 442—444.

⁵ *Vö.* A váradi hídverés. A „*Familia*” ankétja a román—magyar szellemi együttműködésről. Szerk.: *Kemény G. Gábor*. Bp. 1946, Anonymus. 187.

Groza 1957 márciusában, egy évvel halála előtt a bukaresti—kolozsvári *Művelődés* című folyóiratban „Arany János ünneplőihez” írt cikke sem merült feledésbe a történeti mozgástörvényeket értők tudatában.⁶

Vulcan József azonban nemcsak író, költő és szerkesztő volt, jóllehet ennyi eredménnyel máris a két nép kultúrközvetítőinek első vonalában foglal helyet.

Kiemelkedő szerepe volt a magyarországi román színikultúra korszerű alapjainak kialakításáért vívott harcban is. Már 1870-ben ő az, aki lapjában tudatosabb és következetesebb állásfoglalásra ösztönzi az akkori román országgyűlési klub tagjait a román színházi alapot a nemzetiségi egyenjogúság, az 1868. évi nemzetiségi törvény szellemében megillető azonos jogok ügyében. Ő az, aki három nehéz évtized férfias-fáradtságos munkájával kiharcolja ennek a magyarországi román színházi alapnak a létét, elismerését. Ő az, akit *Ady* a magyarra fordított *István vajda* című történeti drámájának a nagyváradi Szigligeti Színházban történt bemutatója alkalmából így üdvözöl: „Számolnunk s barátokoznunk kell a velünk élő románsággal. Meg kell próbálnunk az együttemelkedést a kultúrtársadalom nagy ideálja fölé, mely eljövendő, s mely . . . egyesít a kultúra, az emberiség közös érdekei, a közös haladás és tökéletesülés nevében mindenkit.”⁷

A színműíró és a színházi nemzetiségi kultúrát szervező Iosif Vulcan tehát semmivel sem volt kisebb fajsúlyú tehetség az írónál, költőnél és szerkesztőnél.

Értékelésünket mégsem ezekkel az irodalmi, publicisztikai, dramaturgiai és drámaírói munkaterületekkel zárnam, vagy azzal, hogy mint műfordító időrendben második Petőfi-fordítónk (*Lennék én folyóvíz*. . . Familia 1872. 5. sz.), noha e műfajok mindegyikében nagyot és maradandót alkotott. Hanem azzal a területtel, amelyet *Greguss Ágost*, Vulcan Kisfaludy társasági beiktatója ismertetett 1871. május 31-én, a Társaság üléstermében.⁸ Tehát Vulcan népdalgyűjtő és népdal-műfordítói tevékenységével. Ő a maga korában a román népköltészet legnagyobb tolmácsolója.

Ismeretes, hogy Vulcan már a múlt század hetvenes éveit kezdően a kortársak közül a legkiterjedtebb magyarra fordított, művészi szintű román népköltési gyűjteménnyel rendelkezett. Ezt a gyűjteményt *Ember György* és *Grozescu Julián* társaságában 1877-ben a Kisfaludy Társaság *Hazai nem-magyar ajkú népköltészet tára* című sorozatában jelentette meg.

Örvendés és borongós is egyben „a haladó örökség, az egymás kezét mindig kereső indulatok illő ápolása” — figyelmeztet a határszéli, Hajdú-Bihar megyei Nagyléta (Létavértes) helységben 1973-ban elhelyezett Vulcan-emléktábla felavatásakor tartott ünnepség szónoka.⁹ Persze ilyen, megkapó és tünődésre készítő volt már

⁶ A cikk szövegét l. Szomszéd népek 945—947.

⁷ *Ady Endre*: Egy premiér. Nagyváradi Napló 1903. márc. 4.; 40. sz. (Aláírás nélkül.) — AEÖPM IV. 46—48.

⁸ *Greguss Ágost* beszédét és *Iosif Vulcan* székfoglalóját l. Szomszéd népek 525—529.

⁹ *Köteles Pál*: Követségben. Alföld 1973. 12. sz. 69.

Vulcan idején is. Az 1877. évi magyar nyelvű román népdalgyűjteményben olvasom, Vulcan művészi tolmácsolásában:

Panaszkodnám, de nincs kinek:
 Panaszkodom az útszélnek;
 De az út is szomorú már,
 Rajta sok nehéz szekér jár.¹⁰

(1979)

II. Mocsáry Lajos nemzetiségi programja

Mocsáry Lajos a rövid életű magyar politikai felvilágosodás utolsó nagy képviselője volt, aki a francia forradalom nagy hagyományait a reformkorszak alkotó magyar szellemével és a dunai népek megbékélésének örök gondolatával egyesítette. Nem véletlen, hogy politikai pályafutása az 1861—1891. évek közötti emberöltőre esik, arra a három évtizedre, amikor a magyar közéletben a kossuthi emigrációs program már csak jelszavakban él, világnézeti, erkölcsi tartalom nélkül. A borsodi képviselő vállalkozott az emberfölötti feladatra, hogy 1848 vívmányait a napi gyakorlatban valóra váltsa, hogy megakadályozza azt a belső társadalmi megmerevedést, mely a dualizmus korfelfogásának természetes velejárója lett.

Mocsáry korán felismerte a 48-as közjogi alapról lelépő *Deák* igazi törekvéseit. 1865-ben, röviddel a Húsvéti cikk megjelenése után Pesten felvilágosítást kér tőle. Érdeklődése inkább formai jellegű, hiszen ekkor már határozott, s A Honban ez idő tájt megjelenő közleményeiből világosan kitűnik, hogy az akkor már ismert politikus, akinek a kiegyezés körüli közreműködésére Deák is számított, nem követi a 48-as álláspontot feladó pártvezért.

Több okunk van feltételezni, hogy a Mocsáry és Deák között 1866-ban bekövetkezett nyílt szakításnak nemzetiségpolitikai okai is voltak. Ezekre az okokra röviden a következőkben kell rámutatnunk. Mocsáry 1861. május 31-én mondja el szűzbeszédét a Házban. A beszéd, mely egyben új nemzetiségi politika körvonalait sejteti, felkelti a nemzetiségi képviselők érdeklődését a borsodi követ iránt. A régi Pannonia szállóban Mocsáry több ízben tanácskozik román és szerb nemzetiségi képviselőkkel. *Wlád* Alajossal ekkor köt őszinte barátságot; nevezetes közvetítő tervezetét, mellyel a nemzetiségi törvényt a „magyarországi nemzetek” jogi alapján lehetne megalkotni, első fogalmazásban ismeri. Igen jellemző, hogy az a Mocsáry, aki évekkel *Eötvös* előtt kész programmal jelentkezik a magyar politikai irodalomban — *Nemzetiség* című könyve hét évvel előzte meg *Eötvösnek* a nemzetiségi kérdéstről írott tanulmányát, *Program a nemzetiség és a nemzetiségek tárgyában* című röpirata pedig

¹⁰ Román népdalok. Fordították *Ember György, Grozescu Julián, Vulcanu József*. Bp. 1877, Athenaeum. 158.

kereken öt esztendővel előbb lát napvilágot — nem lehetett tagja a nemzetiségi kérdés tárgyában kiküldött bizottságnak. Az ok, amelyről eddig a magyar tudományosság mélyen hallgatott, igen egyszerű. Mocsáry és a nemzetiségi képviselők 1861. június elején, miként erre közvetett források utalnak, több ízben tanácskozhattak. E tárgyalásokról Deák és Eötvös csakhamar értesülnek, s miután a fiatal borsodi képviselő nem zárkózik el az 1861. évi nemzetiségi követelések egy része elől, a deáki vezérkar hasznosnak véli kihagyását az 1861. június 25-én megválasztott 27 tagú nemzetiségi bizottmányból. Ennek következtében Mocsáry már 1861-ben önhibáján kívül kimaradt a nemzetiségi törvény előkészítő tanácskozásaiból, 1866 tavaszán pedig, mikor nyíltan szakít Deákkal, elveszti közvetlen kapcsolatait a magyar politikai élettel. 1867-ben Borsod megye alispánja lesz, s csak 1869-ben, Miskolc város mandátumával kerül vissza a parlamentbe. 1867 és 1868 döntő fontosságú eseményeiben, a kiegyezés és a nemzetiségi törvény létrehozásában nem működött közre.

Abból a néhány adatból azonban, mely Mocsáry 1866—69 közötti éveiből való, pontosan megrajzolhatjuk azt a képet, mely későbbi politikai magatartását indokolja. Mocsáry Lajos az 1867. évi osztrák—magyar kiegyezést olyan jogfeladásnak tekintette, mely egy csapással megsemmisíti 1848 társadalmi és 1849 nemzetiségi vívmányait. A kiválóan képzett politikai közíró 1869-ben a miskolci választókhoz intézett *Egy baloldali program* című röpiratában joggal mutat rá, hogy az 1867: XII. tc. szelleme 1848-cal szemben olyan elkötelezést jelent, mely a magyarságot sorsa közvetlen osztályosaitól a habsburgi német és a távolabbi germán imperializmusok felé sodorja. Mocsáry később is — így 1878-ban *Miletić* elítéltetése ellen írott vezércikkében és az okkupáció elleni parlamenti tiltakozásaiban, majd 1879-től számos alkalommal a függetlenségi párt belső politikai elkorcsosodását ostorozva — rámutat arra, hogy a kiegyezési politika köntösében a német veszély polgárjogot nyert a dunai medencében, és erre támaszkodva megindult a germán agresszió a Balkán ellen.

Elsőrendűen fontos annak megállapítása, hogy Mocsáry Lajos nem megaluvásból tette függetlenségi programja egyik alapjává a nemzetiségi törvényt. Ennek Deák által belemagyarózott keretét, a politikai nemzetről szóló fiktív elvet maga is túl szűknek és a magyarországi nemzetek tartós békepaktumának előkészítésére alkalmatlannak tekintette. Azonban nem volt más választása: vagy a nemzetiségi törvény alapján harcol a törvénybe foglalt elemi szabadságjogok (iskolai, gyülekezési, egyesülési, törvény előtti és közigazgatási nyelvhasználati jogok) védelméért, vagy az 1868: XLIV. tc. korlátozásait támadva új nemzetiségi politikát hirdet, ami eleve megakadályozta volna közéleti érvényesülését és nemzetiségi szemléletének parlamenti kifejtését. Ebben a megvilágításban és közelebbi magyarázat nélkül Mocsáry Lajos, a magyar nemzetiségi törvény klasszikus védelmezője könnyen kompromisszumos politikusnak látszhat, aki, hogy elvei ismertetésének és terjesztésének teret nyertjen, hajlandónak mutatkozik a politikai nemzet alapjára helyezett nemzetiségi törvény elfogadására. A valóság ezzel szemben az, hogy amikor Mocsáry Lajos 1869-ben mint Miskolc város képviselője s 1872-től mint Kecskemét, majd Kiskunhalas

képviselője meghirdeti a függetlenségi programot, már az ad acta tett nemzetiségi törvény védelmére vállalkozik. A nyelvi és politikai szupremácia útjára lépett magyar kormánypolitika ugyanis már *Lónyai* idejében kikezdi a nemzetiségi törvény egyes, ekkor még a gyakorlatban élő eredményeit, s amikor 1875-ben a szabadelvű fúzió révén *Tisza* Kálmán másfél évtizedes tekintélyuralmi korszaka bekövetkezik, a nemzetiségi törvény immár halott faktor, melyre csupán nemzetiségi részről hivatkoznak. Ez a 19. század második felének nagy történeti jogfosztása, melyből a magyar államiság összeomlásának tragikus indítéka következett.

Mocsáry Lajos, aki 1874 tavaszán *Irányival*, *Helpfyvel* és *Madarász* Józseffel elhatározza a függetlenségi és 48-as párt létrehívását, az egyetlen korabeli vezető politikus, aki a váteszek biztonságával felismerte: a nemzetiségi törvénynek a jog keretei közé való visszaállítása egyet jelent a dunai békepolitika alapvetésével, melyre a végleges megoldás szerkezete épülhet, a nemzetiségi törvény elvetése viszont a történeti magyar állam összeomlását és a dunai népek viszonyának végzetes megrendülését vonja maga után.

Elmélet és gyakorlat a politikus és író esetében kiegészítik egymást. Mocsáry nem azért ismerte fel az igazságot, hogy véka alá rejtse erkölcsi meggyőződését. Amikor a magyarországi nemzetiségeket ért első súlyos sérelmek, mint a szlovák gimnáziumok és a turócszentmártoni Matica bezárása 1874—75-ben, illetve a magyarországi szerbség politikai vezérének, Miletićnek 1876. évi jogellenes elfogatása és bebörtönzése után a kiegyezési korszak hamis kultúrpolitikája rátér az „iskolatörvények” útjára, Mocsáry a kor magyar politikai tényezői közül „fehér hollóként” kiválva egyedül áll a gátra, hogy elhárítsa a nemzetét és a dunai népek jövőbeni együttműködését egyaránt veszélyeztető céltalan (jobban mondva a magyar nép lelkületétől merőben idegen célokért folytatott) magyarosító irányzat törekvéseit.

Kevesen fogalmazták meg oly tisztán a haladó dunai politika elvi tartalmát, mint Mocsáry Lajos 1879. április 30-án az első iskolatörvény (1879: XVIII. tc. a magyar nyelv tanításáról a népoktatási intézetekben) tárgyalásakor mondott beszédében. Indokoltnak tartjuk, hogy e parlamenti felszólalás utolsó, leglényegesebb részét idézzük, mert benne foglaltatik a tragikus felismerés magva, mely négy évtizeden belül beteljesedett.

„Én bátor vagyok azt kérdezni — mondotta ekkor Mocsáry —, hogy tanácsos-e nekünk szakítani az 1868-ban kifejezést nyert nemzetiségi törvénnyel? ... Vajon célszerű-e felbolygatni a nemzetiségi kérdést, célszerű-e az államnak, a magyarságnak magára vonni azon kétségtelenül felébresztendő ódiutumot, provokálni azon veszélyeket, amelyek [ennek] természetes következményei lesznek. Nekünk arra kell törekednünk, hogy minden nemzetiség, mely e hazát lakja, itthon érezze magát, s a szabadságnak, a jólétnek részükre való biztosításával kell őket e hazához erősen láncolni, úgyhogy ennek élvezetében ne jusson eszükbe kalandos politikát követni és idegen istenekhez folyamodni. Nemzetiségi politika tekintetében feladatunk belterjes politikát űzni, őrizkedni a germanizációtól, merthogy a németiség, illetőleg az osztrák germanizáció sokkal veszélyesebb ellenségünk, mint valamennyi nemzetiség, mely e

hazában van. Tanácsos [végül] a nemzetiségi vizsályt felébreszteni most, midőn a legnagyobb szükségünk van arra, hogy e hazának minden lakosa egy szívvvel, egy lélekkel legyen azon, hogy ezen ország fenntartassék?”¹¹

Ugyanezt a magatartást tapasztaljuk az 1883. évi középiskolai törvény (az 1883: XXX. tc.), az 1891. évi kisedővő-törvény (1891: XV. tc.) és az 1907. évi XXVII. tc. (a nem állami elemi népiskolák jogviszonyairól stb.) esetében. Ezek ellen mint Kiskunhalas, majd Karánsebes képviselője, illetve mint a magyar függetlenségi gondolat száműzött nagy veteránja tiltakozik, aki 1906-tól egy ideig — magyar orgánum híján — a *Tolsztoj és Björnson* alapította *Courrier Européen* hasábjain vívja honmentő harcát a magyar állam és a magyarországi nemzetek egyre kilátástalanabbá váló megegyezése, helyesebben az egyszer elkövetkező, tisztultan haladó dunai békepolitika érdekében.

1886. február 8-án és 1887. február 15-én mondotta el legélesebb támadásait a Tisza-korszak öngyilkos magyarosító politikája ellen. Említett beszédeit a néhány nemzetiségi képviselő kivételével az egész Ház tomboló ellenszenvvel visszautasította, de ugyanilyen tomboló szeretettel karolta fel a magános védőügyvéd ügyét a magyarországi nemzetiségi sajtó, közel tízmillió nem magyar nyelvű polgár hű kifejezője.

Mocsáry, aki az 1874-ben alapított függetlenségi és 48-as párt első elnöke volt, már az 1884. évi első pártkongresszuson kénytelen átadni a vezetést a 49-es nemzetiségpolitikai eszményeket elvető Irányi Dánielnek, s 1887. február 16-án Irányi — mint 1879-ben Madarász József — nyílt színen megtagadja Mocsáryt, akit ugyanaz nap a pártvezetőség kizár a függetlenségi kör tagjai közül.

Ezután valósággal a sorstragédiák végzetszerűségével következtek be az események. Mocsáry Lajos 1887 májusában — bár előzőleg elégtételt kap választókerülete, Kiskunhalas parasztságától, mely egyetlen magyar választókerületként Mocsáry mellé áll — elfogadja az újvidéki szerbek jelölését. 1887. május 29-én, pünkösd vasárnapján a magyar és szerb zászlók százaival díszített Újvidéken Mocsáry programbeszédet mond, s az általános lelkesedés alapján feltehető, hogy június 17-én nem bukott volna meg 106 szavazatnyi különbséggel a kormánypárti *Móricz* Pállal szemben, ha Tisza Kálmán választási terrorja példátlan atrocitások sorozatával meg nem gátolja az igazságos eredmény kialakulását. Ebből az időből maradt fenn a „generális”-nak „Mocsáryt minden áron megbuktatni” kitétele, mely leghűbb példázata egy hatalmi tébolyától elvakult tekintélyuralmi rendszernek. Mocsáry mégsem maradt mandátum nélkül: 1888 májusában a végleges passzivitásba vonult magyarországi románság néki ajánlotta fel egyetlen megtartott kerületét. Mocsáry 1891. december 25-ig képviselte a kerületet, és felszólalásaiban híven kitartott a mandátum elfogadásakor kikötött elvi feltétel mellett, mely szerint kizárólag a két nép eljövendő megbékélését szolgálja.

¹¹ Képv. Napló, 1878—81, V. 261—266.; rövidítve idezi *Kemény G. Gábor*: A magyar nemzetiségi kérdés története. I. rész. A nemzetiségi kérdés a törvények és tervezetek tükrében (1790—1918). Bp. 1947. Gergely R. 125—127.

Újabb kutatásaink eredményeként megállapítottuk, hogy Mocsáry 1892 januárjában az óbecsei képviselő-választás alkalmával még egy ízben szerepelt mint aktív politikus. Ekkor ugyanis a függetlenségi és 48-as párt — mint később kiderült — a választások megnyerése céljából ünnepélyes ígéretet tett Mocsárynak, hogy a nemzetiségi törvény alapjára helyezkedik, ha Mocsáry az óbecsei kerület függetlenségi jelöltjét, kisbári Kiss Ferencet támogatni fogja. Mocsáry ekkor felhívást intézett a magyarországi szerbséghez, melyre úgy a radikális (*Zasztava*), mint a szabadelvű (*Branik*) szerb sajtó részletesen válaszolt. A szerb álláspont az volt: Mocsáry vállalja el Óbecse képviseletét, mert másban a szerbség nem bízik. Mocsáry azonban épp ekkortájt értesült arról, hogy a szászok kivételével ellenzéki sorban nincs többé nemzetiségi képviselője a Háznak, ellenben a kialakuló jelölések arról tanúskodnak, hogy a 40 horvát-szlavón képviselőn kívül közel feleannyi kormánypárti nemzetiségi képviselővel számolnak. A nemzetiségiek által feladott őrhelyet a kormányzó párt részéről a magyar állam ellenségének kikiáltott Mocsáry egyedül nem volt hajlandó vállalni. Így vonult vissza végleg a közéleti szerepléstől, hogy élete utolsó negyedszázadában mint politikai publicista ismételten harcba szálljon azzal a rezsim-politikával szemben, melyet 1905-től a kormányra jutott függetlenségi koalíció is maradéktalanul átvett.

Összegezve az elmondottakat: Mocsáry Lajos, a magyarság legnagyobb nemzetiségpolitikusa évtizedes küzdelmeivel megalapozta azt a szellemi és politikai hivatást, melyet a demokrácia korában a magyarság a dunai népekkel való megbékélésben egyenlő jogok és kötelességek alapján betölteni hivatott. Kétségtelen, hogy az a közel félezer közlemény, mely személyével és munkásságával a legteljesebb elismerés hangján foglalkozik a dunai népek sajtójában és irodalmában, s nem kevésbé az az elvi elismerés, mellyel a mindenkori magyarországi haladó mozgalom adózott Mocsáry eszméinek, időt álló biztosíték a tekintetben, hogy végre is ráeszméljünk arra, mit jelent számunkra s a jövő nemzedékek számára *Széchenyi* és *Kossuth* mellett legnagyobb politikai bölcsünk.

(1947 körül)

III. Fények és árnyak a „Vajda” pályaképeben

Mikszáth mellett az anekdota műfajának neves művelője irodalmunkban *Eötvös* Károly.¹² Igaz, nála az anekdota inkább élőszóban, időszerű utalásokban és formai elemekben, Mikszáthnál pedig jellembrázolásban, művészi megoldásban él. Mégsem lenne teljes a kor, a századvég és a századforduló magyar irodalma és politikai története *Eötvös* Károly ma már jórészt elfeledett irodalmi termésének anekdotakincse nélkül.

¹² Vö. *Hulmi Bódog*: Őszi termés. Novellák, tanulmányok. Bp. 1928, Szerző. 126. — Uo. 114.: *Eötvös* Károlyról, az „élő anekdota-fáról”.

Kortársi emlékezésből maradt fenn az alábbi, anekdotának is beillő történet; „Az egyházpolitikai harcok idején¹³ égő kíváncsisággal várta a közvélemény Eötvös Károly parlamenti felszólalását. Nem is hagyta cserben híveinek és rajongóinak táborát a Vajda. Az első szónokok között beszélt, óriási sikere volt, pompás humora a Ház falait megreszkettető tapsviharokat támasztott. Beleszótt beszédébe egy költői idézést a Zrinyiászból, amivel azt akarta bizonyítani, hogy már Zrinyi Miklós, a költő is sikra szállt a lelkiismereti szabadság mellett. Ez a citátum azután — írja *Molnár Jenő*, az Eötvös Károly-anekdoták gyűjtője¹⁴ — nagy viták magvát hintette el.”

Kozma Sándor, a híres főügyész (Kozma Andor apja, nemcsak literátus hajlamainak élő laikus irodalombarát, de egyben a századvég társadalmi-nemzetiségi nagypereinek kérlelhetetlenül elfogult és keménykezű előkészítője¹⁵) ugyanis nem nyugodott.

A történet írója szerint már várta a „Vajdát” törzshelyén, az Abbázia kávéházban, melynek ablak melletti karosszékében — napjaink Eötvös Károly-válogatásának sajtó alá rendezője szerint — *cigányvajdaként* trónolt hívei között.¹⁶ Várta, gratulált a beszédhez, és feltette a kérdést:

— Nem értem, hogyan citálhattad Zrinyit. Hiszen ez a passzus nincs benne a Zrinyiászban!

— Hogy nincs benne? — szólt sértődötten a Vajda. — Már hogy mondhatasz ilyet, Sándor!

— Kérlek, hozassuk el a Zrinyiászt.

— Jó, hozassuk el.¹⁷

De hiába kutatták, böngészték át a megjelent kiadásokat. Az idézett részlet csak nem került elő. Végül a Vajda bevallotta, hogy a kérdéses részt fiának a falon áthallatszó *memoriter*jéből jegyezte meg pontatlanul, s így került a feltételezett citátum a beszéd szövegébe.¹⁸ Az egyházpolitikai törvényekért, a polgári házasságért folyó vita forrponjtján, amikor Eötvös Károly pártján belül is teljes a meghasonlás. „A párt egyik része — írja *Gratz* — Eötvös Károly vezetése alatt támogatta, másik része Ugron Gábor vezetése alatt támogatta a kormány [ekkor már a Wekerle-kormány] politikáját.”¹⁹

¹³ Az állami anyakönyvezésről, a felekezetek egyenjogúságáról és a polgári házasságról folyó sokéves vita az 1894. évi törvények meghozatalával zárult. (Vö. 1894: XXXI—XXXIII. tc. — 1894—95. évi törvénycikkek. 174—214.)

¹⁴ *Molnár Jenő*: Tréfál a Vajda. A törzsasztal mellől. Bp. é. n. [1909], Schenk. 26—29.

¹⁵ Pl. ő terjeszti fel az indítványt a minisztertanácsnak 1876. júl. 3-án Miletic Szvetozár szerb nemzetiségi pártvezérnek — mentelmi joga figyelmen kívül hagyásával történő — letartóztatására. — Iratok a nemzetiségi kérdés történetéhez Magyarországon a dualizmus korában [a továbbiakban: Iratok]-I. Bp. 1952, Tankönyvkiadó. 547.

¹⁶ *Szalontay Mihály*: A nagy per és védője. — Eötvös Károly: A nagy per. Bp. 1968, Szépirodalmi. II. 446.

¹⁷ *Molnár Jenő* i. m. 26—29.

¹⁸ Uo.

¹⁹ *Gratz Gusztáv*: A dualizmus kora. Bp. 1934, M. Szemle Társ. I. 308.

Nem is az emlékezés hitelessége, hanem a történet kettős arculata a megkapó a fenti leírásban. Ilyen volt Eötvös Károly, az alapvető emberi jogok védelmezője, a tiszaszilári per megfélemlíthetetlen védőügyvédje, *Irányi* Dániel és *Szilágyi* Dezső mellett a vallási és a lelkiismereti szabadságért, az egyházpolitikai törvények, a polgári házasság előkészítéséért folyó sokéves csatározás előharcosa, a véderővita nevezetes résztvevője. És olyan is, ahogy azt a régi anekdota, a „Zrinyiász-vita” emléke őrzi. A részletes és oknyomozó feldolgozás bizonyára kikutatja majd, mennyi a hiteles és mennyi az írói lelemény életművének történeti kötődésű, történelemmé érett kortársi emlékezéseiben. Így a *Deák* Ferencről és környezetéről, a kehidai és a pusztaszentlászlói évekről írt nagyszabású korrajzban²⁰ és a többi hasonló igényű munkában, emlékezésben. Amit bizonyára az utókornak is szóló, hitelesnek érzett vallomásként hagyott hátra, s amelyek most — az új válogatott kiadás ismeretében — a remélnél is kevesebb segítséget nyújtanak. Mert Eötvös ezekben az írásokban — az egy, valóban oknyomozó és következetes, tárgyias módszerrel megírt *A nagy per*²¹ kivételével — inkább az elképzelt múlt, az általa átélt emlékek érzelmi-hangulati világát, mint a történeti valót tolmácsolja.

Mindez pedig nem másodlagos jelentőségű. Még akkor sem, ha életútjának nagyobb, nem írói, hanem közéleti része főbb pontjain egykorú történeti forrásokkal, adatokkal, cáfolthatatlan dokumentumokkal végigkísérhető. Vázlatos, olykor csak jelzesszerű emlékezésünkéből is kitűnik viszont, hogy a „Vajda” esetében — bár ő a korai függetlenségi avantgarde legfiatalabb tagja, akinek aktív politikusi és publicisztikai működése a mi századunk elejére is átnyúlik — a pályakép nem kevés nyitott élet- és korrajzi problémát tartogat a kutató számára. Ezek a problémák a pályakép egy-egy szakaszát jellemző és meghatározó változások megközelítésével tapinthatók ki.

Ilyennek érezzük mindjárt előljáróban a *Deákról* szóló „családi környezetrajzot” (mert ugyan minek is nevezhetnénk a politikusról a politika teljes kizárásával írt kétkötetes anekdotafüzért) és a *Kerkápolyról*, annak pénzügyminiszterré történt kinevezése alkalmából, a röpirat előszava szerint a „régőbbi tanítvány” jogán íródott, nem kevés fontos kortörténeti adatot is nyújtó „tollrajz”-ot.²²

A szerző hozzáállása a tárgyhoz és a szereplőkhöz mindkét esetben több egyszerű rezonanciánál. Abban a rendkívül összetett (valóban sokrétű) politikai-érzelmi alkatban, mely Eötvös Károlyt átfogja és meghatározza, kettős rétegeződést figyelhetünk meg. A domináns függetlenségi, ellenzéki jelleg főrétege alá egy régi, Deák-féle kormánypárti réteg is szorult; azé a párté, melynek 1872-től egy cikluson át

²⁰ *Eötvös Károly*: Deák Ferenc és családja I—II. Bp. 1905, Révai.

²¹ Uő.: *A nagy per*, mely ezer éve folyik s még sincs vége I—III. Bp. 1905, Révai.

²² [Eötvös Károly] Carolus: *Kerkápoly Károly, az új pénzügyminiszter*. Tollrajz. Pest 1870, Aigner. II. p. — *Kerkápoly Károly* (1824—1891) az államtudományi tanszék tanára a pesti, majd budapesti egyetem jogi karán, 1870 és 1873 között volt pénzügyminiszter.

képviselője volt a veszprémi kerületben. Az ellentétes töltetű elemek váltakozása végigkíséri életét, függetlenségi korszakait. Ez a „kettős látásmód” is hozzájárult ahhoz, hogy a „Vajda” hosszú életútja során kora ellenzéki politikai frazeológiájának legsajátosabb kifejezéseit használja. Kevés vezető függetlenségi politikusunk él a nála bőven tenyésző, gyakran előforduló Kossuth—Deák-párhuzamokkal, -egyeztetésekkel. Keveseknél, talán senkinél sem érhető tetten az az érzelmi töltésű tanítványi vallomás, mely Deákról írt könyve első fejezetének kezdősoraiból kicsendül.²³

Az első változás ifjúkorában éri. A Veszprém megyei református köznemesi családból származó joggyakornok 1863 végén, 1864 elején — igaz, első életrajzírója is csak az ő révén értesül róla — belekeveredik a provizórium utolsó illegális szervezkedésébe, az ún. Almássy-összeesküvésbe. Letartóztatják, kis időre a komáromi ő-erődbe zárják „veszélyes törekvésű politikai fegyenc” (!?) jelzéssel,²⁴ majd Szabó Gábor komáromi ügyvéd, a család régi barátja rövidesen kiszabadítja.

Mindebből azonban nem következik, hogy 1872-ben kormánypárti, Deák-párti képviselőként lássuk viszont.

Az újabb változás magyarázata nyilván Deák egyéniségének és politikájának Eötvös egész későbbi pályafutására tett hatásában keresendő. S bár Deákról írt könyve említett első bekezdésében olvashatjuk, hogy Deák haláláig (tehát 1876 ig) annak pártjához tartozott (kisebb pontatlansáért nem megy a szerző a szomszédba!) — másutt viszont éppen ellenkező magyarázattal szolgál. Eszerint 1875-ben azért nem vállalt mandátumot, mert a többséggel (tehát a szabadelvű fúzió révén létrejött, *Tisza* Kálmán vezette új szabadelvű párttal) nem rokonszenvezett, a kisebbséggel (értsd: az 1874 májusa óta létező függetlenségi párttal) pedig azért nem, mert azzal — akárcsak később — sok lényeges kérdésben nem volt egy véleményen.²⁵

Az 1878-ban Veszprémben, immár függetlenségi programmal megválasztott s a fővárosba költöző író és politikus az ellentmondást egy 1878. április 10-én *Szilágyi* Dezsővel folytatott állítólagos éjszakai beszélgetés során igyekszik feloldani — ugyancsak a Deák—Kossuth-párhuzam jegyében. Igaz, amikor ez az életrajzi utalása a gyűjteményes kiadásban napvilágot látott, a zord és heves vérmérsékletű Szilágyi Dezső, az egyházpolitikai törvényjavaslatok valódi előkészítője már évek óta halott, tehát kortársi ellenjegyzés híján kell elfogadnunk a kijelentést. Ezen az éjszakán Eötvös állítólag kijelentette volna: azért lett függetlenségi, hogy „a kormányt folyton az ország érdekeinek igaz szolgálatára kényszerítse, mint tették Deák és Kossuth.”²⁶ Az persze több mint meglepő, hogy a „Vajda” a koalíció táján, tehát 1905-ben megfeleldezik korábbi élete olyan emlékezetes ellenzéki mozzanatairól, mint az, hogy 1877 decemberében *Helfy* Ignáccal ő szervezi a törökök plevnai veresége után a

²³ Miért írtam könyvet Deákról? — *Eötvös Károly*: Deák Ferenc és családja. Bp. 1905, Révai. I. 1—2.

²⁴ *Herezeg Matild*: Eötvös Károly. Bp. 1928, Szerző. 7.

²⁵ Uo. 9.

²⁶ Uo. 10.

„Törökország területi integritása érdekében” tartott fővárosi tiltakozó népgyűlést. Amely visszavetette ugyan a függetlenségi—nemzetiségi kapcsolatokat, de a Tisza Kálmán rezidenciáját is megostromló résztvevők és szervezők nevét országosan ismertté tette.²⁷

Ilyen függetlenségiként indult, és így élte át az elkövetkező negyedszázad pártválságait és buktatóit. Róla valóban elmondható, hogy a legváltozatosabb függetlenségi pályák egyikét járta. Csupán az nem tisztázódott még, hogy ezt a színes és fordulatos pályát miként egyeztette a baloldali alapprogramokban (1868, 1874) foglaltakkal.²⁸ Egy időben rendkívül népszerű volt. 1881-ben például, amikor — a pártelnöki bejelentés szerint — a választásokon háromszorosára szökkent a függetlenségi mandátumok száma,²⁹ mintegy húsz kerületben jelölték.

A hetvenes évek fordulóján és a nyolcvanas évek elején a párt minden fontosabb megnyilatkozásában találkozunk a nevével. Ebben a felfokozott közéleti szereplésben viszont valóban nem érvényesülési, hanem eszmei és érzelmi szempontok vezették. Köztudott, hogy mindvégig támogatta *Mocsáryt*, akinek *Helfyn*, *Hentalleren* és *Csávolszky*n kívül alig volt nála odaadóbb híve. Ebből is következik, hogy amikor a Mocsáry-csoport a balszárnyról a „centrum”-ba tolódik át, következetesen velük tartott. Egyaránt távol állt tehát mind a *Madarász*-féle, a nemzetiségi kérdésben elfogult csoporttól, mind a felsőklérus által befolyásolt *Ugron*-féle jobbszárnytól. A felekezetieskedők megtűrése ellen pedig ismételten tiltakozott. Ismeretes, hogy *Verhovay* például az ő erélyes közbelépésére vált meg az Egyetértéstől.³⁰ Ami igen fontos előkészítő mozzanat a „tisza függetlenségi zászló” védelme felé, a tiszzaeszlári per védőügyvédi megbízatásához vezető úton.

Azt viszont már a maga korában is csak kevesen tudták, mennyire támogatta Mocsáry haladó nemzetiségi politikáját. 1879. április 30-án a Trefort-féle erőszakosan asszimiláló iskolatörvény elleni pártelnöki tiltakozást egyetlen helyeslő közbeszólás kíséri csupán a drámai hangulatú képviselőházi ülésen, az övé.³¹ A baloldali vezetőkkel együtt ő a horvát-szlavón határőrvidék polgárosításának „alkotmányos és törvényességi igényét” hangsúlyozó ellenzéki határozat egyik aláírója,³² s általában elmondhatjuk: nevével, állásfoglalásával mindenütt találkozunk az emberi szabadságjogokért, a gondolat szabadságért és a nemzetiségi egyenjogúságért vívott egykorú országgyűlési és azon kívüli közéleti küzdelmekben.

²⁷ *Gratz* i. m. I. 176.

²⁸ *Mérei Gyula*: A magyar polgári pártok programjai (1867—1918). Bp. 1971, Akadémiai. 188—189., 210—212.

²⁹ Vö. *Mocsáry Lajos* pohárköszöntője és beszámolója Kossuthnál tett látogatásáról. Egyetértés 1882. jan. 25.; 25. sz. — Mocsáry Lajos válogatott írásai [a továbbiakban: MLVI]. Bp. 1958, Bibliotheca. 286—287.

³⁰ *Herczeg M.* i. m. 10.

³¹ Vö. MLVI 276.

³² Képv. Napló, 1881—84, V. 93—97.

Amikor például az okkupált tartományok (Bosznia-Hercegovina) népmozgalmának letörése ügyében a hetvenes évek végén eszközölt, illetve kilátásba helyezett kiméletlen kormányintézkedések és rendkívüli költségvetési kiadások (Tisza Kálmán nevezetes „külön akciói”) kiváltják a függetlenségi baloldal egységes fellépését, Kossuth az emigrációból így ír erről Mocsárynak: „Nagy érdeklődéssel kísértem a költségvetési vitát a hercegovinai kérdésben. Igaz épüléssel olvastam a jeles beszédeket, melyekkel Ön s *Helfy*, *Eötvös* és *Ugron* boncolás alá vették az álokoskodásokat.”³³ A nagyszámú idevágó állásfoglalásból és visszhangból még két fontosabb mozzanatot említünk. Az első már Mocsárynak a pártból való kirekesztése után történt. A szerb radikális párt napilapja, az újvidéki *Zastava* (Zászló) vezércikkben hangsúlyozza, hogy *Eötvös* Károly és mások azok közé a magyar hazafiak közé tartoznak, akik meg akarják kímélni a hazát és a magyar népet „a két malomkö közé hulló búza” (értsd: az Ausztria és a nemzetiségek közötti felőrlődés) sorsától.³⁴ Amikor pedig *Eötvös* elvállalja az utolsó hazai román ellenzéki mandátum tulajdonosa, *Doda* Traján volt határőrtábornok, karánsebesi román nemzetiségi képviselő politikai perének védelmét, az *Aradi Közlöny* című megyei kormánylap tajtékozva támadja *Eötvöst* és védencét.³⁵ Jóllehet *Eötvös* Károlynak ez az intranzigens magatartása valamit oldódott a századforduló nacionalista tégelyében — gondolunk itt például az 1897. december 10-én a helynév-törvényjavaslat képviselőházi vitájában mondott beszédére³⁶ —, ezekből a hozzászólásokból, beszédekből és egyéb közéleti kiállításokból nagyjában-egészében egy olyan ellenzéki államférfi arcéle rajzolódik elő, aki a nemzet jövőjét, egzisztenciáját féltve a faji izgatás és a nemzetiségi gyűlölködés minden formáját és válfaját elutasítja.

Ebben az értelemben és erről a nézőpontról kell szemlélnünk az 1883-ban azután „saktervédő”-nek kikiáltott *Eötvös* Károlynak mint a tiszaszlári per védőügyvédjének és mint a per történetét irodalmi dokumentumba foglaló írónak álláspontját.

Eötvös a védelmet 1882 végén vállalta el. A per az európai közvélemény feszült érdeklődése mellett 1883. június 19-én kezdődött, és az év augusztus 3-án a vádlottak felmentésével végződött a nyíregyházi törvényszéken. Mesteri jogvédelme, mellyel az ártatlanul meghurcoltaknak igazságot szolgáltat, az ország felől számúzi a torz középkori hiedelmekre emlékeztető, alantas és elfogult szenvedélyekből feltörő vérvád-koholmányt.

A faji antagonizmus mindenféle jelentkezése ellen küzdő függetlenségi politikust, ahogy ezt róla *A nagy per* mai sajtó alá rendezője is megállapítja, az ügy

³³ *Kossuth Lajos: Irataim* IX. 451—458. — MLVI 509.; ill. Képv. Napló, 1881—84, III. 178—188., 222—226.

³⁴ Stoji-li Močari u pogledu narodnosnog pitanja usamljen? (Egyedül áll-e Mocsáry a nemzetiségi kérdés terén?) *Zastava* 1887. márc. 15.; 32. sz. — MLVI 678.

³⁵ *Eötvös* Károly és *Doda* Traján. *Aradi Közlöny* 1888. ápr. 28.; 117. sz. — *Iratok* I. 752—753.

³⁶ Képv. Napló, 1896—1901, X. 285—293. — *Iratok* II. Bp. 1956, Tankönyvkiadó. 636—637.

„világhírűvé”, de itthon, s főleg a saját osztályában, teljesen népszerűtlenné tette. „Most, az 1884. évi országgyűlésre senki sem jelöli . . . , noha újságírói tevékenysége ekkor van zenitjén.”³⁷ A per irodalmi feldolgozása is „vérbeli irodalom”, s abban is igazat adunk egy korábbi vizsgálójának, hogy ez írói munkásságának egyik legkiválóbb alkotása, melynek — „kissé körülményeskedő, komótos előadása ellenére — sodró izgalma van”.³⁸

Az újabb változás Eötvöst évekre a fellendült forgalmú pesti ügyvédi irodához köti. Feltehetően igaza van egyik életrajzi kutatójának: ha a színmagyar Nagykőrösön az alföldi magyar kistermelő parasztok és kézművesek nem választják meg 1887-ben, talán végképp kiszorult volna a közéletből.³⁹

A fejlődésnek ezen a szakaszán, közéleti pályája első nagy apályán, a nyolcvanas évek második felében Eötvös Károly neve összefonódik az immár proskribált volt függetlenségi pártvezér, *Mocsáry* Lajos s az akkori országgyűlés utolsó román ellenzéki képviselője, *Doda* Traján nevével. Előbbinek nemzetiségpolitikai küzdelmének legválságosabb éveiben is hűséges szövetségese és nyílt fegyvertársa, az immár hatodik ízben megválasztott karánsebesi román képviselőnek — akárcsak a tiszaezlári perben ártatlanul meghurcoltaknak — ugyancsak rendíthetetlen bátorságú védőügyvédje volt. Joggal mondhatjuk, Eötvös mind a két történelmi jelentőségű pörben a legnagyobb emberi és hazafiúi erényt csillogtatta meg: egyszerre és egy időben küzdött a faji-felekezeti-nemzetiségi antagonizmus ellen, s védte ezek súlyos árnyától és felelősségétől szeretett népét, nemzetét.

A harcnak ez a „második lelkiismereti pör” idejére eső szakasza különösen nehéz és kockázatos volt. „Mocsáry és Eötvös Károly — írtuk erről a küzdelemről negyedszázaddal ezelőtt Mocsáry híres karánsebesi mandátumáról szóló első összefoglalásunkban⁴⁰ — a függetlenségi párt kisebbségi csoportjával felvette a küzdelmet a sovinszta többség ellen.”

Néhány mozzanatot kiragadunk ebből az időből. A második nagy Eötvös-per, a Doda-per vázlatos ismeretéhez is tudnunk kell, hogy Doda Trajánt, a karánsebesiek közel két évtized óta ismételtlen megválasztott képviselőjét 1887 végén (néhány hónappal azután, hogy a függetlenségi pártban felülkerekedett nacionalista türelmetlenek kikényszerítették Mocsárynak az általa alapított pártból történt kilépését) a *btk.* 172. §-ának 2. bekezdése alapján „meghatározott nemzetiség elleni gyűlöletre való izgatás vétsége” címén a kormányzat pörbe fogta. A vád „alapjául” a karánsebesi román képviselőnek a képviselőház elnökéhez, majd a karánsebesi kerület választóihoz intézett levelei szolgáltak.⁴¹ Ezekben a levelekben Doda bejelentette, hogy az új

³⁷ *Szalontay Mihály*: A nagy per és védője. — Eötvös Károly: A nagy per. II. 450.

³⁸ *Lukácsy Sándor*: Eötvös Károly [Bev. tan.]. — Eötvös Károly: Megakad a vármegye. Elbeszélések. Bp. 1952, Szépirodalmi. 15—16.

³⁹ *Herczeg M.* i. m. 10.

⁴⁰ L. Iratok Mocsáry Lajos karánsebesi mandátumának történetéhez. Századok 1951. 3—4. sz. 488.

⁴¹ Uo. 501—504.

országgyűlésen (a karánsebesiek ugyanis az 1887—92. évi ciklusra is megválasztották) nem jelenik meg, de mandátumáról, a Román Nemzeti Párt utolsó ellenzéki kerülete képviselétéről nem mond le. Ezzel az állásfoglalásával a nemzetiségek eddigi passzív rezisztenciájából — a „karánsebesi ügy” kapcsán — nyílt politikai ellenszegülés, ahogy Doda írja: „passzív renitencia” lett. Doda mandátumát 1887 végén, a passzív ellenállás elvét fenntartó utódját, *Popoviciu* Mihály orsovai gör. kel. esperesét pedig 1888 tavaszán megsemmisíti az illetékes parlamenti bizottság. Ekkor — 1888. május 26-án — került sor a harmadik karánsebesi választásra, amikor is a kerület román választói Mocsáry Lajost választották képviselőjükül. Mocsáry 1892 elejéig, tehát a ciklus végéig, több mint három és fél éven át volt a karánsebesi román választók képviselője, s végül is ezzel a nevezetes mandátummal búcsúzott el a közéleti szerepléstől.

Ezen a „karánsebesi mandátum-ügy”-ön belül helyezkedik el Eötvös Károly újabb egyetemes érdekű jogvédő küzdelme, az 1888. évi Doda-perben betöltött védői közreműködése. Hangsúlyozzuk: Eötvös nem politikai vagy anyagi érdekekért szállt sorompóba ezen a nyilvánvaló kimenetelű drámai párviadalon. „Függetlenségi presztízse”, a kor szóhasználatával élve, a pártban 1884 óta uralmon lévő nacionalista-soviniszta többség „helyrehozhatatlan csorbát” szenvedett ezzel a kiállításával, s nyilvánvaló — az időszak türelmetlen nacionalista közhangulatát figyelembe véve —, hogy ügyvédi irodájának forgalma is érzékenyen megsínylette az aradi perben vállalt önfeláldozó közreműködést. Miért tette tehát, miért vállalkozott Doda Traján védelmére? Ismételjük: akárcsak a tiszaezlári perben, ekkor is a szabadság- és emberszerető magyar nép sok évszázadon át kipróbált becsülete, jó híre, a nemzetiségi egyenjogúság arany szabálya védelmében.

Eötvös Károly Mocsáry Lajos elvbarátjaként, a függetlenségi párt volt „Mocsáry-csoportja”, töredéke vezetőjeként vállalta a védő tisztjét az aradi esküdtszék mint sajtóbírótság előtt lefolyt perben. Az emlékezetes sajtóperben az aradi esküdtszék először 1888. június 14-ére tűzte ki a tárgyalást, de azt Doda betegsége miatt csak 1888. szeptember 17-én tartották meg. Ezen a tárgyaláson Dodát a karánsebesi ügyész feljelentésében szereplő „ok”, tehát „nemzetiségi izgatás” miatt kétévi fogházra ítélték.

Két érdekes adalékot említenénk a részleteiben mindmáig megíratlan Doda-pör történetéhez. Az egyik, hogy a szabadelvű kormánypárt és sajtója kezdettől kíméletlen, politikai hajszáig fokozódó támadást intézett a „magyar Zola” címére. *Hindy Árpád*, *Tisza Kálmán* volt belügyi sajtófőnöke, a *Hivatalos Rendőri Közlöny* egykori alapító szerkesztője most egy ugyancsak általa alapított újabb „közlöny”, az *Aradi Közlöny* főszerkesztői székéből indít — névtelen szócsöve útján — kíméletlen támadást a Doda Traján védelmét vállaló Eötvös Károly ellen. Akit egyébként — jó elmeállal és helyes következtetéssel — Mocsáry Lajos elvi-eszmei képviselőjének tekint a perben, s akiről tudni véli, hogy a védelem feladatát további fontos bejelentésekkel kívánja egybekötni.

„A Mocsáry Lajos szerencsétlen nemzetiségi-szélsőbal politikája kísért — írja az Eötvös védőügyvédi misszióját ingerülten támadó ismeretlen kormánypárti publicista.⁴² — Az az áldatlan és szánalmas szerep, mit Mocsáry nemrégén — a szélsőbal felbátorítása mellett — játszott a nemzetiségekkel, most új alakot csábít a szélsőbal vezérei közül. . . Meglepve olvassuk, Eötvös Károly, a szélsőbal ez egyik legnagyobb akciójú vezére *elvállalta a dákoromán tábornok* [a cikk kiemelése], Doda Traján védelmét. . . A dologban különben az a legeredetibb, hogy az Egyetértés⁴³ sem lát a dologban semmi megütközni valót, s egy másik lap csak annyit jegyez meg, hogy Eötvös Károly ez alkalommal nagyszabású nyilatkozatot készül tenni a nemzetiségi kérdésben.”⁴⁴

A tanulságos „fejtegetés”-ből kiemeljük, hogy még a kormánypárti támadók is elismerik, hogy Mocsáry Lajos népeket, nemzeteket, kultúrákat közelítő, Eötvös Károly támogatta nemzetiségi politikája „a szélsőbal felbátorítása mellett” működik, amiből persze a valóság a cikk megjelenése időpontjában már csak annyi volt, hogy a Mocsáry és Eötvös által annyit emlegetett „elvhű balon” a nacionalista koráramlat mélypontján sem szüntek vallani ennek az egyedül reális és jövőt biztosító politikának a jogosultságát. A gondolatmenet másik utalása viszont nem következett, nem következhetett be. Eötvös a védőbeszédben — éppen a védelem érdekében — nem tért ki a magyar—román és szélesebben a magyar—nemzetiségi társadalmi-politikai közeledés feltételeinek és lehetőségeinek elemzésére. Így nem foglalkozott azzal a kormánykörökből származó koholt híreszteléssel sem, hogy *Mocsáry, Eötvös* Károly és *Pázmány Dénes* állítólagosan „nemzetiségi párt” alapítását tervezik.⁴⁵

Eötvös Károly bátor helytállása, Mocsáryval egyetértő fellépése a Doda-perben mégsem volt hiábavaló. Fennmaradt mind a kor magyar—román kapcsolatai, mind Eötvös Károly kivételes erkölcsi bátorságú jogászi és politikusi remeklései sorában.

A két nagy pörben tanúsított állásfoglalásának kedvezőtlen közéleti utóhatása azonban nem maradhatott el, s haláláig beárnyékolta életét. Ami természetszerűleg következik az adott erőviszonyokból, hogy nem *Mocsáry* Lajos és *Eötvös* Károly, hanem *Tisza* Kálmán, majd *Bánffy* Dezső s még később *Berzeviczy* Albert és *Apponyi* határozták meg a hivatalos nemzetiségi politika álláspontját Eötvös utolsó aktív éveiben. Így történt, hogy mindaz, amit 1888-tól 1910-ig (végleges visszavonulásáig) feljegyezhetünk, már közéleti szereplése zárószakaszának számít. Pedig ebben az időszakban, a nyolcvanas évek legvégén vett részt elhatározó módon a *Tisza* Kálmán bukásával végződő győzelmes ellenzéki véderővitában és az egyházpolitikai törvényekért, a polgári házasság törvénybe iktatásáért folyó, ugyancsak sikeres, a törvények 1894 végén bekövetkezett szentesítésével végződött küzdelemben. *Irányi* Dániel halálától (1892. november) az 1893. május 20-i pártszakadásig ő a függetlenségi

⁴² Eötvös Károly és Doda Traján. Aradi Közlöny 1888. ápr. 28.; 117. sz. — Iratok I. 752.

⁴³ Budapesti függetlenségi napilap 1874—1913 között.

⁴⁴ Vö. Iratok I. 752., 2. sz. jegyz.

⁴⁵ Uo.

párt vezetője, majd a pártból ekkor kiváló s csak 1895. február 28-án az ekkor már *Justh Gyula*, majd *Kossuth Ferenc* elnöksége alatt működő pártba visszatérő „Eötvös-csoport” vezére.⁴⁶

A pártelnöki hónapok, a színes „frakciózó évek” emléke azonban szinte észrevétlenül a múltba merül. Eötvös a *Kossuth Ferenc* vezetése alá került pártban korántsem volt többé annak szellemi vezére, mint egyik vizsgálója véli,⁴⁷ hanem mindinkább visszavonult, fokozatosan feleslegessé vált az új típusú függetlenségi pártvezetés viszonyai között. Ezzel magyarázható 1899. március 2-i nyílt levele az *Egyetértés*ben, melyben közli: „bizonyos alapelvek fenntartásával” kilép a pártból. Az viszont csak az ő hallatlan szervezői készségével és ekkor, a nyílt levél közlése után kis időre még fellobbanó népszerűségével magyarázható, hogy a kilépő nyilatkozat ellenére (vagy éppen ezért) átvehette az *Egyetértés* irányítását. Ezzel a kor egyik vezető (bár hanyatló) függetlenségi orgánumának „lapvezére” és felelős szerkesztője, sőt tulajdonosa lett, majd 1903-tól — a napilap tulajdonjogának átengedése, eladása után — annak irodalmi főmunkatársa a koalícióig.

Ezt a változó funkciójú szerkesztői időszakot a függetlenségi kortársak egyre nagyobb tartózkodással szemlélik. Hiába járt még 1893 nyarán, gr. *Károlyi Gábor* társaságában, *Kossuth*nál, hiába közölte az 1899. évi nyílt levelet, a polgári baloldalon a századelő éveiben már olyan író és politikust látnak benne, aki fokozatosan letér korábbi ellenzéki politikája útjáról. Bizonyos kicsinyesség is jellemezte a kortársakat, hogy a fokozott irodalmi munka felé forduló Eötvöstől, aki a lapban már 1900 őszén bejelenti munkái gyűjteményes kiadásának megindulását, visszahúzódtak. Pedig Eötvös szerkesztői időszaka azzal a pozitívummal kétségkívül járt, hogy a koalícióig ez a szabadelvűbe játszó, az addigiaknál engedékenyebb „függetlenségi” sajtópolitika otthont, tűzhelyet, megszólalási lehetőséget adott nem egy, a hivatalos függetlenségi politikából kirekesztett neves ellenzéki politikus számára. A szerkesztés negatívumai és a vázolt elvi engedmények viszont azzal a következménnyel is jártak, hogy az *Egyetértés* elveszti olvasóinak többségét, nyilvánvaló lesz a hanyatlás az egykor virágzó lap életében.

Eötvös *Károly* pedig két újabb, a beavatottak számára meglepetést már nem jelentő fordulattal mondott búcsút a közéleti szereplésnek. Az első változás „pártonkívüli” politikájának bejelentése. 1906-ban a főváros erzsébetvárosi kerületében ezzel a programmal választják meg. Ebben az utolsó, a függetlenségi koalíció bukásáig tartó ciklusban pedig már nem a koalíciót létrehívó elvfeladó függetlenségi bírálója („Mindent elárultak” — írja róluk *Mocsáry* 1907 végén⁴⁸), hanem fokozatosan közeledik az új szabadelvű szervezkedőkhöz.

Reménytelen és eredménytelen színeváltozás ez. Aminthogy régi barátai, hívei, tisztelői részéről általános visszatetszés fogadja a *Khuen-Héderváry Károly* és *Tisza*

⁴⁶ Vö. *Mérei* i. m. 360—361., 362—363., 369., 371. és 374—375.

⁴⁷ *Herczeg M.* i. m. 12.

⁴⁸ A Nap 1907. dec. 21.; 305. sz. — MLVI 455—457.

István alapította „mungó párt”-ba (a Nemzeti Munkapárt ellenzéki gúnyneve) való belépését. Még erzsébetvárosi választói is megbuktatják, és megbukik Szegeden is (mindkét helyütt az 1910. évi választásokon).

Utolsó éveit a kényszerű visszavonultság jellemzi. Elnéptelenedik az Abbázia kávéház egykor közvéleményt befolyásoló Eötvös-asztala. 1916. április 13-án bekövetkezett halálakor egy elfeledett ember távozik a főváros irodalmi életéből, mely akkor is számon tartotta, amikor a közéletben már „nem jegyezték”. Élete utolsó évtizedére kétségkívül áll Mocsárynak az 1890. évi pártszakadás előidézése miatt Ugronhoz intézett üzenete: „Aki igazi 48-as, annak nem az úgynevezett 49-esektől, hanem régi baloldali nyelven szólva, a puhulóktól kellene megtisztítani akarni a pártot, mert ezektől lehet félteni a függetlenség ügyét.”⁴⁹ Ez a korai függetlenségi avantgarde utolsó képviselője elszigetelődésének, tragikus magára maradásának tanulsága.

Mégis ő volt — Mocsáry mellett és annak jogegyenlőségi politikáját támogatva — a lelkiismereti és gondolatszabadság, a nemzetiségi egyenjogúságért folytatott egyetemes érdekű küzdelem egyik kimagasló alakja a dualizmus korában.

(1976)

⁴⁹ *Mocsáry Lajos: A függetlenségi párt. Bp. 1890, Pallas Rt. ny. 17—18. — MLVI 141.*

A RESTAURÁCIÓ HATÁSA A HABSBERG MONARCHIA BELSŐ HELYZETÉRE ÉS HATALMI VISZONYAIRA 1849 UTÁN

A Habsburg Monarchia külpolitikai döntéssorozata a 19. század közepétől hú tükörképe volt — földrajzi helyzetén túlmenően — abszolutista uralmi rendszere ellenforradalmi győzelmének az 1848—49-es forradalmak fölött. E győzelem különös jellegét a külpolitika szintjén az határozta meg, hogy a forradalmak — a régebbi küzdelmektől eltérően — a Habsburg-birodalom belpolitikai viszonyainak a rendszerére irányultak, az egyes nemzeteknek a központi hatalomhoz s egymáshoz való viszonyának megszilárdítására, míg a földkérdés, ill. a jobbgáyi terhek enyhítésének vagy megszüntetésének viszonylag könnyebb volt a végrehajtása Ausztriában, aminek a forradalom további menetére súlyos kihatásai voltak. Így elsősorban az, hogy a parasztság itt igen hamar kivált a forradalomból, s belső feszültségei nem táplálták tovább a forradalom lendületét, sőt a parasztok egyes csoportjaiban — ha tévesen is — fennmaradt a császár iránti hála hamis illúziója a tehermentesítések bevezetéséért. A nemzetek függetlenségi követelése — a forradalom szociális hajtóerőivel ellentétbe kerülve — nem ösztönözték, hanem semlegesítették egymást. A nemzeti erők felülkerekedése a birodalmat szinte eleve felbomlással fenyegette. A nemzeti törekvések — Metternich megítélése szerint is — a legnagyobb veszélyt jelentették, nagyobb, mint egy parasztfelkelés a hozzá kapcsolódó mozgalmakkal együtt. A Habsburg birodalomban tehát a nemzeti forradalmak s önállósodási folyamatok elfojtásával vagy egymással való szembeállításával kellett az ellenforradalmat elindítani.

A Habsburg-hatalom adottságai és szerkezeti gyengeségei miatt olyan külpolitikai elkötelezettségekkel kezdte 1848—49-ben birodalma újjáépítését, amelyeknek később nem volt képes eleget tenni, és amelyek már az ellenforradalmat követő első években is egyre nagyobb mértékben kompromittálták nagyhatalmi mozgásképességét. Itt elsősorban arra utalunk, hogy a Habsburg-hatalom 1848. november 21-én Schwarzenberg miniszterelnök vezetése alatt megalakult új kormánya kezdettől fogva — a 70 milliós Habsburg Birodalom megteremtésének koncepciójával — olyan irreális célokat tűzött maga elé, amelyek nem állottak arányban tényleges belső erőivel, az 1849-es cári segítséggel kivívott „győzelem” után sem, amelynek valódi tartalmát Görgey világosi fegyverletételének körülményei is megmutatták. Arra e „győzelem” valóban alkalmas volt, hogy a Habsburg-hatalom legfőbb vezetőiben olyan illúziókat ébresszen, mintha — legalábbis a német államokon belül — a legnagyobb erőt

képviselnék. E hiedelem — a kezdődő osztrák-porosz versengés időszakában, amely a német államokon belüli egyeduralom megszerzéséért indult el — igen veszélyes volt. Elsősorban azért, mert legfeljebb az egyre erősebben kibontakozó porosz állam provokálására volt alkalmas, ami az ún. olmtüzi pontuációkban (1850. nov. 29.) sikerült is, amennyiben — röviden szólva — nem engedték meg, hogy a hesseni válságot a poroszok „rendezzék”, hanem a bajorokat bízták meg azzal a feladattal.

A német hegemonia elérése szempontjából igen fontos, hogy két másik kérdésben a Schwarzenberg-kormány szintén képtelen volt eredményt elérni. Az egyik, hogy a frankfurti német nemzetgyűlés 1849. március 27-én nem Habsburg I. Ferenc Józsefet, hanem IV. Frigyes Vilmos porosz királyt választotta (290 — 248 szótöbbséggel) német császárrá, amit az utóbbi ugyan nem fogadott el (ez azonban nem változtat a tényen). A másik diplomáciai kudarc azzal érte a Habsburg Ausztriát, hogy a frankfurti nemzetgyűlés nem járult hozzá, hogy összes, nem német tartományaival együtt belépjen a Német Szövetségbe. E kudarcok — beleértve a magyarországi katonai csődöt is — egyre nagyobb mértékben szorítják a Habsburgokat a cári Oroszországgal való szövetség felé, hogy a röviddel az ezen válságok lecsillapodása után kibontakozó új balkáni irányú külpolitikai orientációja mind nagyobb mértékben távolítsa el attól, s hogy néhány év után szembeállítsa vele. Ez utóbbi folyamatot a konzervatív tábornokok igyekeztek feltartóztatni. A Habsburg diplomácia, a porosz ellenállás miatt Németországból kiszorulva, új tájékozódásában is képtelen erélyes fellépésre, s szinte tehetetlenül nézi a segítségére „jogosan” váró cári hatalom visszaszorítását és vereségét. Így Ferenc József végül is nemcsak a cár haragját váltja ki és barátságát veszti el, de aktív fellépése híján az angol és francia kormányok szövetségét sem nyeri el, amelyek hiába várták a cári hatalom balkáni és boszporuszi előnyomulásának megakadályozására irányuló harcukban Ausztria segítségét.

Az 1856-os párizsi békekötés idején Ausztria teljesen kisémmizve kerül ki ebből a válságból, sőt még az általa megszállva tartott dunai fejedelemségeket is ki kellett őríteni. Mindezen kudarcokat pedig az 1855-ös vatikáni konkordátum nem ellensúlyozhatta. Sőt ez az olaszországi tartományok fölötti uralom fenntartásában, az olasz egység létrejöttének megakadályozásában sem jelenthetett számára semmilyen segítséget — különösen a solferinói vereség után nem. Arról nem is beszélve, hogy a Poroszországgal növekvő „konfrontációban” ugyancsak nem lehetett a vatikáni sikernek jelentősége, s így később Königrätzhez Habsburg Ausztriának már teljesen elszigetelten kellett eljutnia. A Habsburg Monarchia ismét belső birodalmi területeire szorult vissza, hatalmi tevékenységének belső feltételei egyre bonyolultabbak voltak.

* * *

A Habsburg Monarchia a 16. századtól kezdve nem tűnékeny jelenség Európában, hanem igen határozott intézménnyé nőtte ki magát Kelet-Közép-Európa történetében. E fejlődés előfeltételei adva voltak ezen a tájon. A számos különböző nyelvet beszélő népek szomszédsága és együttélése olyan rendező elvet képviselő hatalom kibontakozását igényelte, amely eredendően feudális jellege alapján a 18—19.

században kialakuló polgári társadalmi fejlődés közepette is megtarthatta az egyre erőteljesebbé váló nemzeti különbségek fölötti — *időleges* és látszólagos különállását vagy „pártatlanságát”. Így Kelet-Közép-Európában az a különös jelenség következett be, hogy a táj ellentétes feudális és polgári fejlődési adottságai szinte egymást feltételezve maradtak fenn a 20 század első két évtizedében is. A kelet-közép-európai népek a 19. század első felében túljutva a nemzeti tudatosodás első, „humanista” szakaszán, s a korai nacionalista egymásellenesség periódusába jutva, maguk is hozzájárultak a korábbi európai törökellenes védekezés okán föléjük kerekedett hatalom — megváltoztatott rendeltetésű — uralmának meghosszabbításához. E két erő rendkívül bonyolult küzdelmének láthatóan a Habsburg-hatalom és a magyar nemzet voltak ugyan a képviselői, de azzal a megszorítással, hogy tisztán egyik sem képviseli a tendenciaszerűen érvényesülő elveket. Így igazán nem állítható, hogy bár Habsburg Ausztria, amely ekkor, a 18—19. században gazdaságilag Közép-Európa legfejlettebb államainak egyike, különösen, ha Csehországot — amely szintén igen magas fejlettségű iparral rendelkezett ebben az időszakban — idetartozónak vesszük, a polgári elvet testesítené meg. S legalább ilyen hamis következtetésekhez vezetne, ha az ebben a korszakban gazdaságilag és társadalmilag — bár történelmi okból — visszamaradott Magyarországot a feudális maradiság képletével azonosítanánk.

A folyamat nem kezelhető sematikusan. Egyrészt azért, mert vitathatatlan tény, hogy a nyugat-európai népek gazdaságai mindezeknél magasabb színvonalat képviseltek. Volt azonban még egy figyelemre méltó mozzanat. Az, hogy Magyarországon — gazdasági visszamaradottsága ellenére — politikai téren a vezetőréteg olyan képviseleti formája alakult ki, amely fejlettebb volt az osztrák abszolutizmusénál, s később (a kiegyezésnél) bizonyos fokig érvényesíthető is volt vele szemben, főleg a parlamentáris alkotmányosság bevezetésénél.

Közismert, hogy az európai közvélemény, amelynek volt bizonyos történelemszemlélete, a Habsburg-ellenes magyar szabadságharcokat — Rákócziét a 18. század elején éppúgy, mint Kossuthét 1848-ban — pozitívan értékelte. Ugyanekkor az ezen nemzetek ellen irányuló s abszolutista-diktatúrás módszereket alkalmazó Habsburg-kormányokat Európa és Amerika szabadabb népei egyaránt elítélték. Kelet-Közép-Európa 19. századi fejlődésének megítélése ezért némileg mélyebb betekintést igényel. A Kelet-Közép-Európát alakító erők objektív történelmi folyamatait e közvélemény ugyan nem homályosíthatja el, a táj múltjának jellemzésére kétségkívül nem az „objektív” jelző a legalkalmasabb, hanem a „tragikus”, amelyre minden itt élő nemzet egyaránt rászolgált.

I.

Bár a „félreértés” nem történelmi kategória, Kelet-Közép-Európa népeinek és alakítóinak egymásról alkotott képeire mégis ez a legjellemzőbb. A Habsburg Monarchiáról nem igaz az, hogy rendeltetése legalábbis a 19. század fejlődésében a

népek békés együttélésének megszervezése, mint ahogy nem igaz az sem, hogy ennek csupán a magyar nemzet, illetőleg állam vezetőinek népelnyomó törekvései képezték legfőbb akadályát. A valóság, hogy az abszolutista Habsburg Monarchia feudális nemzetekfölöttisége nem volt alkalmas az uralma alatt élő nemzetek konföderációjának megteremtésére. Ugyanakkor tagadhatatlan az is, hogy a magyar uralkodó osztály semmiben nem különbözött más hasonló társadalmi rétegektől Kelet-Közép-Európában, s alávetett népei munkaerejét anyanyelvükre való tekintet nélkül valóban kiaknázták. Élte idegen hatalmak által megszállott, szétszakított államéletét, melynek termelő osztályait a háborúk megtizedelték, majd más idegen népekkel pótolták, amelyek fölött azonban elveszett régi birtokjogait helyre állítani soha nem tudta. Kétségtelen, hogy e jogait véglegesen feladni képtelen volt, éppoly kevéssé, mint olyan engedményeket tenni tulajdonjogai rovására, amelyek precedensként újabb engedményeket szülve, legfeljebb haladékat jelentettek e birtokjogok fokozatos és végleges elvesztésére, amire azonban egyetlen feudális uralkodó osztály, amilyen a magyar is volt, nem lehetett képes. A nagy történelmi félreértés magyar részről azon a ponton vált nyilvánvalóvá, amelyen a magyar uralkodó osztály nem vette észre és nem vette tudomásul a négy évszázad óta folyamatos birtokvesztést, ami eredendő feudális meghatározottsága egyik legfőbb ismérve lett. A közép-európai népek konföderációjának létrejötte nem a magyar uralkodó osztályokon bukott meg, hanem a közép-európai feudalizmuson, amely sem a Habsburgok, sem a magyarok részéről nem volt alkalmas a népek olyan együttélési rendszerének a megteremtésére, amely a polgári együttélés viszonyainak legmagasabb fokán — a fokozódó nacionalizmus miatt is — kivételes eredménynek tekinthető.

* * *

A Habsburg Monarchia a népek szövetségévé való átalakíthatóságával kapcsolatos illúzióknak az alapját Palacký a múlt században a következő mondatokban foglalta össze: „Hogy különböző eredetű nemzetek több mint három évszázaddal ezelőtt önkéntes szerződések által egyetlen egésszé egyesültek az osztrák államon belül, azt az isteni előrelátás e népekkel szembeni nagy jótéteményének tartom. Ha feltesszük, hogy ez nem történik meg, és e nemzetek mindegyike megtartja saját szuverenitását: hány és mily véres küzdelmeket kellett volna azóta kölcsönösen kiállniok. Némelyek ebben talán a pusztulásukat is lelték volna. . . . Ha valaki azt állítja, hogy ez az egyesülés nem is mindig vált az egész Európa egyes részeinek a javára, úgy nem tagadom, hogy sok minden, ami történt, elmaradhatott volna, s hogy sok mindent jobban is lehetett volna csinálni.” Palacký még hozzáfűzte: „Mínthogy ezeket az igazságokat több-kevesebb világossággal beláttam, amidőn 1848. április 11-én a Frankfurti Nemzetgyűléssel közöltem Nyilatkozatomat, kifejtettem: Való igaz, ha az osztrák császárság már régóta nem léteznék, akkor Európa s a humanitás érdekében sürgős volna, hogy megteremtsek.”¹

¹ Palacký: Die Staatsidee Österreichs. Wien, 1872. 23.

Az, hogy feltételezései és következtetései nem igazolódtak, nemcsak Palackýval, hanem más jeles szerző előrejelzéseivel is előfordult. Ha azonban az elmúlt idő igazolása is tekintetbe vehető a múlt elemzésénél, akkor igen jellemző Metternich kancellár magatartása a Monarchia nemzeti problémáival kapcsolatban, ahogyan azt az egyik modern alkotmánytörténész megállapítja. Metternich elhárítási küzdelme a soknemzetű állam népeinek nemzeti forradalmi önrendelkezési jogaival szemben Európa állagának mint egésznek a védelmére is szolgált. „Az osztrák térség nemzetállam gondolatának a győzelmében látta az államkancellár a hagyományos európai egység végét.”² E megállapítások különösen akkor tűnnek reálisnak, ha a Metternich-féle álláspontot és a Habsburg Monarchia szerkezeti problémáinak elemzését még néhány szemponttal kibővítjük, ugyancsak E. R. Huber munkája alapján: „Nyugat nemzetileg egységes vagy egyetlen államalkotó nemzet egyértelmű főuralmára épülő országaiban a nemzeti demokratikus forradalom az államot nem a maga léteben támadta, hanem csupán uralmi és társadalmi szerkezetében... A Habsburg Birodalomhoz hasonló soknemzetiségű államot azonban az egyes népek nemzeti demokratikus mozgalmi léte alapjaiban érintik. Ezek nemcsak a fennálló uralmi és társadalmi rendet támadják meg, hanem az államot konkrét léteben tagadják. Egyes nemzetiségei nemzeti forradalmi irányzatainak elhárításával Habsburg Ausztria nemcsak régi monarchikus, arisztokratikus és bürokrata-katonai uralmi formáját védelmezte, hanem létét is, mint államot általában.”³

Némileg más megközelítésben, de hasonló eredményekhez jutott egy másik modern történész a következő okfejtésben: „Elsősorban a mindenütt hatalmassá vált nemzeti gondolatnak kellett állampolitikailag lehetséges életképes formában megvalósulnia; az idő liberális és demokratikus követelményei (parlamentarizmus, miniszteri felelősség, alkotmányos állam, sajtó- és vallásszabadság) ugyanígy a megvalósításukra vártak. Senki más, mint az uralomra törő polgárság ezen követeléseinek legnagyobb ellensége, Metternich herceg, a helyzet elkerülehetlenségét felismerte... amidőn a forradalmat vagy reformot — lemondóan — mint a két lehetséges átmeneti formát jelölte meg. Metternich e belátása ellenére semmit sem tett e forradalom evolúciós úton való megelőzésére... Ausztria számára a nemzeti gondolat, amely minden magát egységnek érző etnikai közösségnek saját államra irányuló normális igényében állott, annál jelentősebb, mivel az összeütközések alapja — Nyugat-Európától eltérően — nem a régi történelmi államalakulat határszegélyein gyűlt össze, hanem a Habsburg Monarchiának mint nemzetfölötti államalakulatnak államszerkezetében, s mint belpolitikai főprobléma eleve adva volt: Csehország, Magyarország és Itália osztrák uralom alatt álló tartományai mint a nemzeti öntudatosodás neuralgikus pontjai így azonnal előtérbe léptek. A Habsburg Birodalomban a forradalom nemcsak a fennálló társadalmi rendet támadta meg, hanem ezen állam történelmileg kialakult létét. Németországhoz képest egynemzedéknyi fáziseltolódással lépett fel Ausztria népeinél,

² E. R. Huber: Deutsche Verfassungsgeschichte seit 1789. Bd. 2. 459.

³ Uo.

s különösen éppen a cseheknél, a kultúrnemzet eszméjéből a politikailag szervezett államnemzet eszméjébe való átcsapás, amelyet a francia forradalom óta a nemzetállam egész Európát átható elve váltott ki. A közös kultúra követelte a kor gondolkozásában kategorikusan a közös államot. Németországban és Ausztriában a polgárság felemelkedése volt az átalakulás társadalmi előfeltétele... A 19. század mindkét nagy mozgatóereje — a nacionalizmus és a liberalizmus — utóbbi mellé csatlakozott a forradalom folyamán. A demokratikus és szociális törekvések nem együttesen váltották ki az állam átalakulását, hanem sok vonatkozásban egymással szemben működtek.”⁴

A Habsburg Monarchiának azonban a 19. században nem csupán a nemzeti és társadalmi erők ellentéte határozta meg történelmi létét és formáját, hanem a számos — ellentétes — nemzeti törekvés. Kétségtelen, hogy a nemzeti és osztálytörekvések, amellett, hogy kölcsönhatásban voltak, sokszor keresztezték egymást, s az is tagadhatatlan, hogy ebben a hol nyíltabb, hol lappangó ellentétben a polgári demokratikus — a gazdasági — erők sok vonatkozásban háttérbe szorultak a nemzeti határozottabb előtérbe nyomulása miatt. Ez a jelenség a múlt század forradalmi válsága időszakában abban nyilvánult meg, hogy a különböző ellentétes érdekű nemzeti törekvéseknek kellett a koordinációs rendszert kialakítaniok — lehetőleg a centralisztikus és föderalisztikus elvek és módszerek alkalmazása alapján. A Habsburg Monarchia nagyhatalmi helyzetének európai szükségletet képező fenntartása mellett csak belső szerkezeti változtatások megvalósításával lett volna lehetséges az újabb válságot elodázni. A Habsburg Birodalom megtartása pedig — a nagynemzet államon belül vagy kívül — Angliától Oroszorszáig egyaránt érdeke volt Európa nagyhatalmainak. Ennek megváltoztatásához lényegében egyik sem járult hozzá, s különösen nem nyújtott hozzá segédkezet; minden ilyen feltételezés Ausztria és a magyarság nemzetközi helyzetének téves megítélésén alapult.

Ausztriára az európai nagyhatalmaknak 1848—49 után is más-más okból volt szükségük. A krími háborúig Oroszország forradalomellenes szövetségésének hitte, s ezért számított rá mindaddig, míg ki nem derült, hogy balkáni terjeszkedésének egyik legfőbb ellenlábasa, s ezért 1854 után szembe is kerülnek egymással, amidőn Ausztria majdnem Anglia és Franciaország szövetségésévé válik. Ez ugyan — Ausztria belső ellentétei miatt — nem történik meg olyan mértékben, hogy a nyugati hatalmaknak elegendő katonai és politikai segítséget jelentsen, ezért egyik hatalmi csoport sem tekintheti magához tartozónak, de teljesen el sem ejtik, amiben részben az 1855-ös, Vatikánnal kötött konkordátumnak is van némi szerepe. Az igaz, hogy a Habsburgok ugyanekkor az olasz mozgalmakkal, s ennek következtében III. Napóleon Franciaországával is szembekerülnek egy időre, míg csak 1859. július 12-én meg nem kötik a békét. Ettől kezdve Ausztria nem túl biztonságos támasza Franciaországnak — Poroszországgal szemben — egészen a Sedanban bekövetkezett francia vereséig.

⁴ *Friedrich Prinz*: Die böhmischen Länder von 1848—1914. In „Handbuch der Geschichte der böhmischen Länder. Hg. Karl Bösl Bd. III. Stuttgart 1968. 15—16.

Mindamellett Ausztria szinte mindvégig megmaradt a balkáni orosz terjeszkedés ellenlábásának, ami elsősorban Anglia számára volt előnyös. Az 1867-es osztrák—magyar kiegyezés után a Habsburg Birodalom olyan nagyhatalommá válik, hogy az 1871-ben egyesített Németországnak is társává lehet, és az is maradhat 1918-ban bekövetkezett felbomlásáig. Így nem kétséges, hogy Habsburg Ausztria, ha különböző időpontokban más okokból és más formában, de mindvégig szilárd és elmozdíthatatlan tagja volt a konzervatív európai hatalmak együttélésének.

E tények és irányzatok ismerete talán rávilágít és érthetőbbé teszi, hogy Pillersdorfftól kezdve gróf Beustig megpróbálkoztak a Habsburg-állam újabb belső egyensúlyának kialakításával. „40 millió osztrák és 30 millió német a többi tagállamból. . . azonban nem tudott szövetségi államot, hanem csak államszövetséget alakítani. Oly összállam, amely a habsburgi uralmi terület sokmillió nem-német államhoz tartozó tagját foglalja magában, nem is lett volna föderatíván integrált nemzeti állam, hanem semmi más, mint önálló nemzetiségek állami egyesülése. Bármilyen jelentősnek tűnik is a nemzeteket átfogó közép-európai egység eszméje — a 19. században erősödő nemzetállam eszméjével együtt, sohasem lett volna megvalósítható olyan összállamban, amelyben német a lakosság többsége, a csehek, a lengyelek, az olaszok és a magyarok kiválási törekvései ellenállhatatlan ösztönzést kaptak volna. Ilyen összállam azonban a németek számára is elfogadhatatlan lett volna, mert keresztezte volna reményeiket a nemzeti egységre. A hetvenmillió birodalomban egy birodalmi parlament a nyelvi ellentéteken, a nemzeti temperamentumok sűrűlódásain és a nemzeti ellentétek küzdelmein szétört volna.”⁵ A modern belső államszerkezet kialakításában azonban a forradalmi válság előtt és után szinte ugyanúgy az azonos nehézségek jutottak előtérbe, különbségeket legfeljebb kísérletképpen próbáltak megvalósítani vagy felvetni az osztrák kormányok, amelyek később nemcsak bel-, de külpolitikai okokból is megbuktak. Pillersdorff 1848-ban dolgozott ki új alkotmányt a Birodalom részére, amelyhez — a kor szokása szerint — számos vonatkozásban az 1821. évi belga alkotmányt a francia, sőt az amerikai alkotmányt is mintául vette. Ez az alkotmány, amelyet Ferdinánd császár 1848. április 25-én léptetett életbe, az 1848—49-es májusi harcok folyamán vált túlhaladottá. A Palacký által felvetett föderalizmust, amely különben a Birodalmi Nemzetgyűlés alkotmányozó bizottságának a tárgyalási alapját is képezte, más sors érte. Így elsősorban az, hogy a föderalizmus, amely kezdettől fogva elvileg „új Ausztriára” törekszik, egyszerre követeli a régi történelmi jogot, valamint az Ausztriában legmodernebb politikai eszmét: az összes nemzet egyenjogúsítását. Ugyanekkor kezdettől fogva megmutatkozik, hogy a két alapelv, a történelmi jog és a modern nemzetiségi jog végzetes módon, éppen a döntő pontokon ellentmond egymásnak. Még a föderalista birodalmi gondolat atyja, Palacký is ingadozott egy tisztán történelmi, mindenekelőtt a cseh államjogot visszaállító eszme és Ausztria teljesen racionalista visszaállítása között, ami a birodalmat teljesen zárt területi egységekbe bontja szét, hogy ezeket azután lehetőleg

⁵ A. R. Huber i. m. 797—798.

laza összmonarchiává föderálja. ... a föderált nemzetiségi államok eszméjének azonban ellentmondanak a nemzeti települési viszonyok, amelyek a zárt nemzeti területi egység teremtését szinte sokszorosan lehetetlennek tüntetik fel.”⁶

A birodalom nagy belső rendező munkájában a forradalom tetőpontján is részt vett a Kremsierbe áthelyezett alkotmányozó Birodalmi Gyűlés, amelyre igen súlyos feladat várt. Az ti., hogy „megteremtse és felújítsa annak a hatalomnak a szervezeti és jogi szerkezetét, amely az abszolutista Ausztriában mindaddig magába olvasztotta és egyesítette az állami funkciókat, s egyedül gyakorolta évszázadok óta az »államot«, azaz a kormányzó és adminisztratív központi hatalmat. Ebben volt — úgyszólván a Birodalom legutolsó napjáig — az osztrák államrend tulajdonképpeni legbelső magja. Ezen a küzdőtéren alkotó kiegyezésre bírni a föderalizmus és centralizmus ellentétét, ez a megoldandó feladatok közül is az egyik legnehezebb és legmegoldatlanabb. Az is maradt az osztrák politikában a Monarchia végéig.”⁷

II.

Az ellenforradalom győzelme azon megújulási folyamat felett, amely 1848—49-ben a Habsburg Monarchia határai között lezajlott, két irányban befolyásolta további belső fejlődését. Egyfelől valóban megállította demokratikus szerkezeti átalakulását, másfelől ennek következményeképpen gátolta nagyhatalmi helyzetének kibontakozását. S bár igaz, hogy másutt az ilyen események hasonló eredménnyel jártak, a Habsburg Birodalomban mégis eltért a helyzet a megszokottól. Elsősorban abban, hogy nem osztályharc zajlott le egy uralkodó osztály ellen — ez a forradalom második szakaszában a parasztság kiválásával szinte másodlagossá vált. Itt főképpen a magyar és az olasz nemzet egy főuralmat gyakorló hatalom ellen kezd fegyveres küzdelmet a teljes állami függetlenségért. Másodsorban eltér a helyzet mind a főhatalmat gyakorló, mind a Birodalmat képező és alávetett népek ún. „történelmi minősége” tekintetében, s mindazok egymáshoz való viszonya szempontjából. Az elsővel kapcsolatban ki kell emelni, hogy az európai ún. hatalmi „koncert” egyik legrégebbi és legnagyobb tagjáról volt szó, amely mély gyökerekkel épült bele az európai történelembe, azt évszázadok óta irányítva és alakítva. E sajátos történelmi környezetnek pedig rendkívüli szerepe volt a 48/49-es forradalmak folyamatában. Nem mintha az európai hatalmakat egymással valamilyen különös szolidaritás fűzte volna össze. De őrizték az 1815 óta fennálló „status quo” mozdulatlanságát, olyan külső erőkkal szemben, amelyek valamely pillért belülről gyengíthették volna.

Ausztria a Szent Szövetség szilárd oszloposorából nem volt kidönthető néhány kis nép függetlenségi harcának fegyveres erejével, csakis olyan egyetemes földmozgással, amely az egész oszloperdőt együtt rengeti meg. Az osztrák hatalom kidöntéséhez

⁶ J. Redlich: Das Österreichische Staats- und Reichsproblem Bd. I. Wien, 1923. 317.

⁷ Uo. 301—302.

nemcsak az angol hatalom nem adott segítséget, gyenge látszatigéretei ellenére sem, amilyenekkel több mint egy évszázaddal azelőtt a franciák Rákóczi is biztatták, de a többi hatalom sem. A Habsburg Monarchia olyan intézménye volt az európai hatalmi együttesnek, amely ekkor még veszthetett egyes csatatereken, de európai hatalma még nem forgott kockán sem katonai, sem diplomáciai síkon. Ezért minden kudarcának vagy vereségének túlértékelése egyben külpolitikai tájékozatlanságra vall, amely Magyarországon főképpen gróf Széchenyi Istvánnak nem volt jellemző vonása. Tény továbbá az is, hogy a cár nem az ifjú Ferenc József közismert és látványos kérésére, hanem a maga és az európai status quo érdekeinek védelmére avatkozott a magyarországi harcokba. A Habsburg-hatalom uralkodói és katonai köre közvetlenül rendelkezésére álló hadereje a forradalmak idején az európai nagyhatalmi rendszert képviselte kifelé és befelé egyaránt, ezért vált teljesen közömbössé birodalma népeinek erőviszonyaival, politikai szerkezeti formáival és koncepcióival szemben is, amelyek ellenforradalmi győzelme után teljesen elsorvadtak. Később ez is nagyban hozzájárult hatalmi gépezete lassú megingásához, amely az 50-es évek közepén, a nagyhatalmi gyengülés és határozatlanság első jeleit mutatta.

* * *

Ezen szűk összefoglalás keretében nem jellemezhetjük a Habsburg Birodalom népeit, sőt „minőségi” jegyeiket is csak abban a vonatkozásban említhetjük meg futólagosan, amelyben a népek felkeléseinek küzdelmeiben, s ezen túlmenően a Monarchia sajátos arculatán ebben az időszakban mélyebb nyomot hagytak. Így nem térünk ki az olasz nemzet küzdelmeire sem, amelyek a Habsburg-abszolutizmus ellen folytatott fegyveres harcban ugyan befolyásolták ennek hatalmi helyzetét és útját, de a Monarchián kívüli helyzeténél fogva csak külső hódítóként küzdött ellene, belső szerkezetének s erőszakapparátusának átalakítása, de még demokratikus intézményeinek megteremtése sem tartozott közvetlen küzdőterületére. Ami a polgári, katonai hátteret érinti, egy tény mindenek fölött áll: „Radetzky személy szerint is elhatározta, hogy megmenti Olaszországot a Monarchia számára. . . Nem volt nehéz előre látni, hogy ha a Habsburgokat kivonulásra kényszerítik Olaszországból, akkor Németországból is ki kell mennie, és a Magyarországgal szembeni ellenállás csökkentésére is rákényszerülne.”⁸

A továbbiak szempontjából elsősorban a magyarok és a csehek szerepének jellemzésére vállalkozunk igen tömören.

* * *

Magyarok és csehek évszázadok óta éltek egymás közvetlen szomszédságában, a 17. század óta pedig a vallásháborúk harcai során különös — fordított — sorsközösség alakult ki közöttük, amennyiben a magyarság az idegen hódítókkal folytatott küzdelmében népét veszítette el jelentős mértékben, a csehek államalkotó uralkodó

⁸ Alan Sked: *The Survival of the Habsburg Empire*. London, 1979. 207.

osztályukat; a történelem a megmondhatója, melyiket érte a nagyobb veszteség, túl azon is, hogy ez a különbség egymáshoz való viszonyukat, sőt a Habsburg Monarchia közös ege alatt élve, e főhatalomhoz való viszonyukat is meghatározta. Tény az, hogy mind a kiirtott uralkodó osztály, mind pedig az elpusztult nép helyén lehetett újat telepíteni. Csehország esetében az történt, hogy a balkáni országokkal ellentétben, telepítettek is a régi, uralkodó rétegek helyébe új osztrák arisztokráciát, amely a katolicizmuson kívül a Habsburg birodalmi rendet is megőrizte.

Az új uralkodó osztálynak a telepítése hatásaiban annyiban mégis hasonló volt a balkáni helyzethez, hogy mivel sohasem tudott szervesen összenőni és érdekeiben egybeolvadni az eredeti lakossággal, alatta kialakulhatott az új, a modern korból sarjadt vezető réteg is, amely már a kapitalista polgári érdekeket és életformát bontotta ki. A cseh nemzeti öntudatot is ez hozta létre, ha az első időszakban vontatottabban, az uralkodó államrendszerhez igazodó formában, de igen határozott cseh öncélúsággal, az uralkodó, vagy szomszédos németiségtől való elkülönüléssel, vagy éppen szembefordulással. Tagadhatatlan, hogy az új, osztrák eredetű cseh arisztokrácia tagjai között is voltak, akik asszimilálódva a cseh államiság érdek- és gondolköréhez csatlakoztak, és beépültek az új cseh nemzeteszme áramkörébe. Tény azonban, hogy az új cseh vezetőréteg zöme a cseh parasztságból, az erősen fejlődő iparból és kereskedelemből differenciálódó polgárságból és értelmiségből adódott. S miután érdekeiben, s főleg tudatában nem feudális elemek voltak a meghatározók, ezért új koncepcióba foglalta érdekeit, a Habsburg Birodalomnak mint történelmi adottságnak az elismerését, valamint a tényleges veszélyeknek: a német és a cári orosz hatalomtól való félelem sugalmazásait, azt, hogy a Habsburg-monarchia demokratikus szövetséges állammá való átalakításában látta annak megújulási módját. E koncepciónak a cseh történetíró, František Palacký volt egyik fő képviselője, a terv a forradalom alatt, 1848 júliusában összeült osztrák Birodalmi Gyűlés alkotmányozó bizottságának mindvégig alapja maradt az új Ausztria megteremtésére irányuló munkában.

Igaz, hogy nem csupán a kezdeményező gondolatot képviselő Palacký személye miatt, sőt még csak nem is amiatt, hogy az alkotmányozó Birodalmi Gyűlésen, s említett munkabizottságában igen jelentős számú szláv képviselő volt jelen, a kialakuló alkotmánynak lett volna olyan jellege, amely a Monarchia szláv népeinek, de elsősorban a cseheknek védelmet nyújthatott volna, elsősorban a németekkel szemben. S bár ez a védelem elsősorban az egyesülés felé közeledő Német Birodalom ellen irányult, kétségtelen, hogy volt éle a Habsburg Ausztria németjeivel szemben is, akikkel a cseh iparosok és kereskedők igen éles gazdasági versenyt folytattak. Ettől függetlenül azonban tény, hogy az alkotmányterv megvalósítása az immár Kremsierbe száműzött Birodalmi Gyűlés legfőbb, s az ellenforradalom küszöbén legutolsó feladata maradt; az alkotmányterv ideológiai tartalma s színvonala a korszak polgári műveltségének, ideológiai és politikai fejlettségének a legmagasabb szintjén érlelődött. Elvi alapjait olyan szellemi s utópisztikus szintű követelések képezték volna, mint a nemesség s a halálbüntetés eltörlése, továbbá a vallások egyenjogúsítása, s még számos polgári forradalmi ideál. Az új alkotmánytervezet lényeges részét alkotta a miniszterek

alkotmányjogi felelősségének bevezetése, valamint az alkotmány parlamenti tárgyalásra először benyújtott első pontja, az, hogy „minden hatalom a néptől ered”, amelyet a Birodalmi Gyűlés immár a felosztatás közvetlen árnyékában Franz Stadion gróf beavatkozására sürgősen el is vetett.

Ezen alkotmánytervezet valóban alkalmas lehetett volna arra, hogy az abszolutista Habsburg Monarchiát demokratikus, föderatív állammá alakítsa át. Az is tény, hogy a Monarchia forradalmi népeinek — így a felkelésben részt vevő osztrák-németeknek — is az új alkotmány koncepciója jelentős hozzájárulása volt a polgári gondolat közép-kelet-európai megvalósításához. Más kérdés, hogy az alkotmányterv Palacký által képviselt föderációs koncepciója valóban mennyire bírta volna ki a késői történészek által visszakövetkeztetett történelmi erőpróbát. Tagadhatatlan azonban, hogy a koncepcióba fojtott terv alternatívát képezett a fennálló abszolutista hatalommal szemben. Ezen alternatíva saját képviselőit, ha nem is fegyveres (bár azok sem hiányoztak), de eszmei cselekedetekre tudta készíteni. Igaz, hogy a demokratizmusnak ezt a fajtáját ugyanaz a sors érte, ami minden erőt, amely támadást kezdett az újkor egyik legfőbb hatalma, a Habsburg-monarchia, s rajta keresztül az európai hatalmi rend ellen.

* * *

Ez a sors érte a Habsburg-monarchia másik történelmi állam-tagját, a magyart is. A magyar állam a Habsburg-uralkodóház magyarországi hatalomátvétele óta lényegesen más szerepet játszott a Birodalommá kikerekedett új nagyhatalmon belül, mint a többi népek (így a csehek is). Elsősorban azért, mert régi uralkodó rétegeivel együtt egykori államiségét is megtartotta, történelmi hagyományait és jogcímeit, az ezekhez fűződő összes birtokjogait magával vitte az alkotmányosan megválasztott új uralkodó felségjogai közé. Az ún. Szent István-i állameszme a Magyarországon megkoronázott Habsburg- király alatt tovább élt, ez a jogfolytonosság a „magyar” uralkodókban is fennmaradt, s bár a Habsburg Birodalomban ugyancsak helyet foglaló „cseh korona” címe is öröklődött, ennek fénye és politikai jelentősége lényegesen halványabb volt a 17. századtól kezdve.

E különbség további kihatásaiban igen jelentős volt, elsősorban, mert a magyar állam elvben bizonyos időbeli kihagyásokkal, szinte társuralmi helyzetben volt az uralkodóházzal, ami gazdasági szinten ugyan nem érvényesült, ezen a területen Magyarország fejlettségbeli s földrajzi helyzetéből eredő hátrányai az új korszak polgári kapitalisztikus erőinek erősödésével mindig egyre behozhatatlanabban növekedtek. Ezzel a gazdasági szintkülönbséggel együtt nőtt az a jellemző ellentét is, amely a magyar államot egyfelől az uralkodó hatalommal szembeállította, másfelől a birodalom többi, jóval alárendeltebb népétől elkülönítette. Ennek az ellentétnek az alapja az a rendi alkotmány volt, amely az abszolutista Habsburg-alkotmánnyal összehasonlítva jó ideig jelentős korlátozást hozott létre az uralkodói hatalom számára, s ez a 19. századi forradalmak előtt szinte progresszív szerepű és hatású megnyilatkozás. Mindaddig, amíg a Habsburg főhatalom uralmi formája az

abszolutizmus volt, addig a magyar rendi alkotmány ennél jóval könnyebb kormányzati forma az államalkotó magyar vezető osztály számára. S bár a magyar alkotmány és az osztrák abszolutizmus viszonyára az alábbiakban még rövidesen visszatérünk, a probléma néhány vonatkozását itt is hangsúlyozni kell. Egyrészt azt, hogy bármennyire nem volt a rendi alkotmány modern uralkodási forma, egyes korszakokban kivételes helyzetet biztosított a magyar államnak a régi Habsburg-monarchiában. Ez — másrészt — mit sem változtatott azon a tényen, hogy a magyarság ezen helyzetének fenntartása és védelme állította szembe számtalanszor az évszázadok során a főhatalommal, és emiatt folytatott vele véres szabadságharcokat.

Volt azonban ennek a rendkívüli helyzetnek különleges és addig alig tárgyalt, igen végzetes következménye is. Ez abban állott, hogy az a sajátos, s minden nehézsége ellenére is különleges helyzet, amelyben a magyar állam és vezető osztályai a Habsburg Birodalom keretében voltak, nem csupán a Habsburg-uralkodói körökkel állította őket szembe, hanem — s ez még fontosabb — a magyarság, ill. a magyar vezető osztályok és a nem-magyar népek viszonya is erősen megromlott. A kialakuló ellentét igen sok területen jutott felszínre. Így elsősorban abban, hogy a magyarság volt az egyetlen a Dunai Monarchia népei közül, amelynek évszázados múltjából sikerült megtartania saját államát, amelynek segítségével adott történelmi helyzetben ismét elindíhatta önálló történelmi építését. Ez a tény önmagában elválasztotta tőle az ugyancsak nagy múlttal és egykori államisággal rendelkező népeket, ami önmagában is fokozati különbségeket ültetett közéjük. Mert, túlmenően azon, amit ez az államjogi különbség jelentett, gazdasági és főleg anyagi és társadalmi szintkülönbséggel párosult. Az osztálykülönbség, amely a magyar úr és az idegen nyelvű s nemzetiségű szolga között kirobbant, a magyarországi népek viszonyát mélységesen aláásta. A Monarchián belül élő népek között nem alakulhatott ki a főhatalommal szembehelezhető szolidaritás a nagy nemzeti mozgalmak idején, a 19. század közepén sem, mind a magyar, mind a többi népek révén felmerülő okokból. Kétségtelen, hogy a nemzeti igények megnövekedése s a követelések megerősödése a jogokat is elsekélyesíti, abban az értelemben, hogy az igénylők száma növekszik, s az azonos vagy hasonló jogokat szélesebb körre kell kiterjeszteni. A magyar állam ősi jogainak bármilyen devalválódása a korszellem jelígeje alatt, hátrányosan érintette az egykori magyar rendi jogok tulajdonosait. Ha a nemzetiségi elvek oly élességgel és kizárólagossággal vetik fel a szövetséges állam elkülönülésén túl, a teljesen önálló és független államok követelését, akkor ez a gyakorlatban oda vezethet, ahová az olaszság (italianizmus) nemzetiségének kizárólagos elismertetése. Ha azonban az ausztriai szlávok ezt az utat vagy az ezzel kapcsolatos nehézségeket nem akarják vállalni, akkor két alaptétel érvényes reájuk is. Először is, hogy a nemzetiségi kérdés sohasem oldható meg az államjogi és területi szempontok nélkül, s utóbbiak az előfeltételei és alapjai az előbbieknek; s másodsor ezen az alapon s ezeken a határokon belül nem lehet szó valamilyen nemzeti alá- vagy fölérendelésről, hanem csakis nemzeti egyenjogúságról.

Az első esetre a magyarok jellemzők, amennyiben nemzetük minden előszeretete mellett törekvéseik előterébe a Szent István-i korona területének integritását helyezték; a második mozzanatra vonatkozólag a jelszó kiadásának vitathatatlan érdeme a csehekéket illeti, akik azonban ugyanekkor a cseh koronaterületek államjogi különállásához ragaszkodtak.⁹

A Monarchia-beli népek külön- és szembenállása, főként pedig a magyar és a nem-magyar nemzetek viszonya oly mértékben kiéleződött, hogy a forradalom kezdetén már a lapok foglalkoztak azzal, hogy „Magyarországnak meg kell szűnnie Monarchiánk elkényeztetett édesgyermekének lenni”.¹⁰ Ezen a ponton azonban két igen reális mozzanatot nagyon is hangsúlyozni kell: az egyik az, hogy a magyar államot és különösen a csehekéket a mindkét népet érintő, de ellentétesen érdekelt német kérdés megítélése igen erőteljesen szembeállította egymással. Az a német nemzeti egyesülés, ami a németországi és ausztriai németiség összefogásával szinte magát Ausztriát is felbomlaszthatta volna, tehermentesíthette a magyar államot a további osztrák nyomástól, a szabad Magyarország megteremtésének akadályától. Ugyanez az egyesített Németország a nemzeti elnyelés veszélyével fenyegette a cseh nemzetet és az újjáalapítandó cseh államot is. Nem véletlen tehát, hogy a magyar—német viszony — beleértve a német nemzet egyesüléséhez való viszonyát is —, a magyar—cseh ellentét kiéleződési pontja lett, amelynek a magyar és szomszéd népek együttélésére gyakorolt rossz hatása évtizedekig érezhető volt. Ezért is állapíthatta meg a korszak és a táj történetírója, hogy „végzetesen hatott az a körülmény is, hogy a bécsi Birodalmi Gyűlés többsége a csehek példamutatásával nyíltan ellenségesen fordult a magyarokkal szembe, anélkül, hogy a legtávolabbi szándékuk vagy erejük lett volna az új parlamenten nyugvó új politika megteremtésére, a magyar nemesség mérsékeltebb elemeivel való megértésre, s hogy egy önálló Magyarországot illeszenek be egy szövetségi Összmonarchia kereteibe. A csehek helyzete mindenekelőtt negatívan és védekezőn irányult a magyar nacionalizmus ellen, amelynek szlávellenes nyelvpolitikája az 1840-es Birodalmi Gyűlés, s a latinnak, a magyar nyelvnek mint államnyelv javára történt eltörlése óta a legmélyebb izgalom fogta el a szlovákokat, de a szerbeket és horvátokat is. A csehek mindkettővel eleve szolidárisnak érezték magukat”.¹¹

Ilyen körülmények között a magyarság a Monarchia nem-magyar népeivel nem csupán szemben állott, de egyedül is állott közöttük a legforróbb Habsburg-ellenes szabadságharc idején. S nem is arról volt szó, hogy e népek eleve az abszolutista Monarchia alapján állottak volna. Éppen arról volt szó, hogy ezek a nemzetek ugyanúgy a maguk önállóságát és saját államiségüket akarták megteremteni, de az a helyzet, amelyet egymással és a külső hatalommal szemben elfoglaltak, kezdettől fogva egymás ellen mozgósította őket. Ugyanekkor az is kétségtelen, hogy nem

⁹ J. A. v. Helfert: *Revolution und Reaction in 1848*. Prag 1870. 260.

¹⁰ *Prager Zeitung*, 1848. június 9.

¹¹ J. Redlich i. m. 199—200.

akarati, nem is napi politikai belátások állították őket szembe, hanem ezeken túl, társadalmuk mélyében működő erők. Ezek közül két mozzanat az, ami jelentős és figyelemre méltó. Az egyik, hogy magyar, azaz éppen Kossuth részéről történt javaslat a Monarchia belső reformjára a küzdelem megindulásakor. Ez arra vonatkozott, hogy az alkotmányos Magyarország csak úgy léphet szövetségre Ausztriával, ha az maga is alkotmányos alapokra helyezkedik. Kossuth Lajos 1848. március 2-án többek között a következőket mondta: „Kimondom meggyőződésemet, miszerint én a nemzet által várt reformok tekintetében sem érezhetem hazánkat arrá nézve biztosnak, hogy irányuk alkotmányos és eredményük a nemzeti szabadságnak kedvező leend, valameddig a velünk egy fejedelmet uraló birodalom kormányrendszere az alkotmányossággal ellentétben áll. . . Betekintve az élet könyvébe, hol az események futamszerű logikája revelációját hirdeti, az uralkodó iránti igaz, hű ragaszkodásom meleg érzetében jóslatot mondék: hogy az léssen a Habsburg Ház második alapítója, ki a birodalom kormányrendszerét alkotmányos irányban reformálandja, s a felséges ház trónusát hű népeinek szabadságára fektetendi le rendületlenül. . . mert látom, hogy haladásunk alkotmányos iránya biztosítva nincs, és azt látom, hogy azon divergencia, mely a birodalmi kormányrendszer abszolutisztikus természete és a magyar nemzet alkotmányos iránya közt három század óta fennáll, kiegyenlítve egyik vagy másik irány feladása nélkül nem is lehet; most már t. Rendek nemcsak emiatt aggódom, hanem afelett, hogy a bürokratikus mozdulatlanság a birodalmat disszolúcióba sodorhatja.”¹²

Nem állítható, hogy Kossuth javaslata Ausztria alkotmányos átalakításáról azonos értelmű föderatív átformálásával. Az előbbi csak Ausztriát és Magyarországot érinthette. A Monarchia föderatív reformjának e terve, amellet, hogy valóban polgári szellemű és fogantatású koncepció, a Birodalom valamennyi népét bevonta a társadalomátalakítás művébe. Ezen túlmenően az utóbbi elképzelés a Monarchiát alkotó nemzetek egyenrangúsítására épült, a magyar pedig kezdettől elveti ezt az alapot, s olyan Habsburg-monarchiát akar építeni, amely már e korai időszakban is az osztrák és a magyar dualizmusra épül, s kizárja a társnépeket. S ha kétségtelen is, hogy a forradalom, sőt az ellenforradalom időszakában mindkét koncepció igen távolinak tűnt, az előbbi, a két uralkodó nemzetre épülő konzervatív alkotmány az európai nagyhatalmi viszonyok reálisabb talajára épülhetett, nem a Palacký-féle konföderációs elképzelésre, de a Kossuth-féle szerényebb dunai konföderációs tervre sem, a múlt század 60-as éveiben. Ugyanekkor az sem hallgatható el, hogy a Habsburg-monarchia magyar eredetű alkotmánymódosító javaslata, amely az osztrák—magyar kiegyezés folyamán Deák Ferenc érdeméből, legalábbis részben megvalósult, ugyanígy csak a Habsburg-uralomnak a 60-as években német részről bekövetkezett vereségeként jöhetett létre, mint ahogy a Monarchia föderatív átalakításának is csak ez lehetett volna a feltétele.

¹² *Pulszky Ferenc: Életem és korom. Magyar Századok, Budapest, 1958. 311—313.*

Ennek első látható megnyilvánulása a Habsburg-hatalomnak a krími háborúban bekövetkezett diplomáciai és katonai gerinctörése volt, mint előzetes belső megrendülésének következménye, amely bizonyos átalakulását is elkerülhetetlenné tette. Abban pedig, hogy ez az átalakulás is felemás maradt, amely a Birodalmat nem reformálhatta meg gyökeréig terjedő mélységben, s egyetlen népét sem elégíthette ki, az jutott kifejezésre, hogy a fölötte átvonuló európai politikai változások sem hoztak ténylegesen demokratikus fejlődést, csak hatalmi átrendeződést. Ennek végleges monarchiabeli kihatásai csak 70 esztendővel később érlelődtek meg.

SZABÓ LÁSZLÓ:

MAGYAR MÚLT DÉL-AMERIKÁBAN (1519—1900)

Budapest, Európa Kiadó 1982. 283 o.

Igénytelen külsejű könyv, a vásárló szeme szinte átsiklik rajta. Nagybetűs címe alapján könnyen a múlt századi kivándorlók történetének vélhetjük. Csak a zárójeles évszámok figyelmeztetnek, hogy századokat átfogó munkát tartunk kezünkben. Szerzőjéről Tardy Lajos bevezetőjéből megtudjuk, hogy Szabó László (született Gyöngyöspatán 1905-ben) ismert argentinai író, újságíró, aki 1924-ben érkezett Brazíliába. Itt a São Paulóban megjelenő „Dél-amerikai Magyar Hírlap” szerkesztőségében dolgozott 1925-től. Az 1927. évi katonai felkelés idején a főváros munkáskerületeiben vöröskeresztes önkéntesként dolgozott, és mentette a szemben álló felek közé szorult lakosokat, köztük magyarokat is. Majd a Matto Grosso trópusi erdőinek szélén munkát vállaló magyarok településeit járja, és cikkeiben hívja fel az ezer kilométerre lévő hatóságok figyelmét sorsukra. Ezt követően elhagyja Brazíliát, és Uruguayba települ, s Montevideóban magyar nyelvű hetilapot ad ki. A gazdasági világválság azonban ezt a vállalkozást tönkreteszi, s Szabó László ekkor válik spanyol nyelvű újságíróvá. 1935-ben áttelepül Argentínába, és a Buenos Aires-i *Crítica* című lap külpolitikai rovatvezetője lesz. Emellett lefordítja Molnár Ferenc két színművét, s 1941-ben háborúellenes szindarabját mutatják be. A második világháború alatt számos Kelet-Európával foglalkozó cikkét vették át a latin-amerikai vezető napilapok. Neve kontinentális méretekben válik ismertté, amit 1948 után tovább öregbit mint a latin-amerikai kereskedelmi propaganda elismert szakembere. 1970 óta főleg a történelemmel foglalkozik, mindenekelőtt a magyarok dél-amerikai jelenlétével. A most itthon kiadott munkája eredetileg 1978-ban jelent meg Buenos Airesben, magyarul.

A kötet különböző terjedelmű tanulmányait megelőző előszó meglepetéssel indul: a szerző figyelmeztet, hogy több közünk van Amerikához, mint gondolnánk. Szent István ugyancsak szentté avatott Imre fia ugyanis a lovagkori Európa népszerű szentje lett többek között I. Imre királyunk külföldiek által látogatott udvara jóvoltából. Így terjedt el a név Nyugat-Európában, s kapta azt a kereszttségben a későbbi kozmográfus és felfedező, a firenzei Vespucci is — akiről Amerikát elnevezték. A bevezető sorok másik meglepetése a szerzőnek az az információja, hogy a magyar jövevény mind Spanyolországban, mind Portugáliában, mind azok tengerentúli birtokain — ha eljutott odáig — meglepően szívélyes fogadtatásban részesült az elmúlt idők során. Ennek okát szerinte a középkori mondákban, legendákban és lovagregényekben kell keresni, „ahol minden, ami szép, hősi, valószínűleg és csodálatos, rendszerint Magyarországon történik”.

Szabó László rendszeres kutatást végzett a latin-amerikai magyar múlt minden időszakában. Így tőle tudjuk meg, hogy az első magyar, aki Amerika földjére lépett — eddigi tudásunkkal ellentétben — nem Budai Parmenius István volt, aki 1583-ban szállt partra Új-Fundlandon, hanem Varga János, a nemzetközi legénységű Magellán-expedíció tagja. Varga az 1519 augusztusában kiindult öt hajó egyikének tűzestere volt. 1520-ban az Uruguay folyón hajóztak fel, majd Dél-Patagónia egyik öblében vetettek horgonyt. Varga végül portugál fogságba került, és valószínűleg az egyik lisszaboni börtönben végezte életét. Értesülünk arról, hogy Pizarro 1536-ban Peruban partra szálló ezerhatszáz zsoldosa között számos magyar volt. Bár neveket a kutatás még nem tárt fel, a korabeli források megjegyzései ezt kétségtelenné teszik. Ezeknek a korai időknek magyar vonatkozásban legérdekesebb ténye a szerző által Brazília térképén talált „la hungara” jelölés. Ez a Brazil Államszövetségnek legdélibb állama, a Rio Grande do Sul területén lévő, tóvá szélesedő természetes csatorna elnevezése, amelyet egy 1557-ben publikált kiadvány fametszetes térképe

közül. Bár ez elnevezés eredetét Szabó Lászlónak nem sikerült megfejtenie, széles körű ismeretekről tanúskodik az a meggyőző fejtegetés, amely szerint a magyar származású Maximilianus Transylvanicus anyagilag is részt vállalt a Magellán-expedícióban, és ami még fontosabb: ő szerezte meg V. Károly jóváhagyását a nagy vállalkozáshoz. Magellán — tételezi fel a szerző — háláját le akarta róni főrendű pártfogója iránt, s egy addig ismeretlen földrajzi pontot kívánt róla elnevezni. Mivel Transylvanicus írásainak tanulsága szerint is visszahúzódó természetű volt, ezért választotta a hála közvetett megnyilvánulását, és az egyik lagúnát nevezte el „la hungará”-nak . . .

A paraguayi őserdők mélyén az egyik indián telep romjainak közül Patrona Hungariae köriratú körmöcbányai poltura került elő, 1707. évi verési dátummal. Nem kétséges, mondja Szabó László, hogy aki II. Rákóczi Ferenc csekély értékű rézpénzét magával vitte az Újvilágba, az csak magyar jezsuita lehetett. Ezt követően széles körképet rajzol a Dél-Amerikában működött magyar származású jezsuiták kulturális szerepéről. Közülük Orosz László volt a legjelentősebb, akinek nagyértékű irodalmi tevékenysége érdekességét növeli, hogy Nagyszombatban 1759-ben kiadott — de később bezűzött — munkájának kézírata a pesti Egyetemi Könyvtárban található egy, a megsemmisítéstől megmentett nyomtatott példánnyal együtt.

Ezt követően a dél-amerikai magyar jelenlét ellenpontja következik. Egyik a holland „Nijenborg” fregatta 1763. évi lázadásának története, ahol a Nagy Frigyes seregéből szabadult Molnár János huszárkapitány volt a lázadók vezére. A másik romantikusabb: Szalay Lőrinc, „Buda grófjának” balladája. Szalay a La Plata mentén elterülő pampákon garázdálkodó rablóvezér, akit 1801-ben végül elfogtak, és négy társával együtt Buenos Airesbe vittek, ahol a katonai bíróság felnégyelésre ítélte őket. Szalay gyóntatójának „felfedte”, hogy ő magyar főnemes, jobbágyok ura — és végrendelkezni akar. A pap kérdezősködésére elmondta, hogy francia fogságból egy Dél-Amerikába tartó vitorlásra menekült, s itt balvégzete a rablók közé sorolta, honnan nem tudott menekülni. A pap hitt a történetnek, beszámolt házfőnökének, aki pedig azonnal kihallgatásra jelentkezett az alkirálynál. A hír, hogy a rablók között magyar főnemes található, Buenos Airesben nagy izgalmat váltott ki, és a helyi előkelők azt kérték az alkirálytól, hogy az ítéletet függeszék fel, míg — tekintettel az elítélt magas rangjára — maga a spanyol király nem dönt. Az alkirály vizsgálatot rendelt el, s „Buda grófja” már a kihallgatás kezdetén belezavarodott életrajzába. Megtörve a keresztkérdések alatt, bevallotta, hogy egy győri kocsmáros fia, 1794-ben került francia fogságba, majd megszökött, és egy genuai vitorlásokon jutott el a Rio de la Plata vidékére. Ezt a sajtó azonnal közölte, de a közvélemény — amely tudni vélte, hogy Szalay a rablásokban és gyilkosságokban nem is vett részt — az egészet koholmánynak tartotta. Különösen a hölgyek rajongtak a daliás termetű Lorenzóért, akit — megint csak a szóbeszéd szerint — egy nő bosszúja juttatott a katonák kezére. Az ítéletet természetesen végrehajtották, de a legenda már megszületett, s a „szép Lorenzó” balladák, románcok, regények és színdarabok hőse lett. Vitte annyira, mint hazai sorstársa, a híres Bogár Imre.

Kevésbé romantikus Vámosy József kalaposnak és dédunokájának, a modern brazil líra büszkeségének, Alceu Wamosynak a története, vagy az Afrika-kutató Magyar László dél-amerikai tartózkodásának krónikája. Mind ezek, mind Debályi Józsefnek, az uruguayi és paraguayi nemzeti himnusz szerzőjének élettörténete, mind pedig a rejtélyes Wisner de Morgensternnek az esete a Magyarországról elszármazottak latin-amerikai szerepének új, eddig ismeretlen vonásait tárja fel. Asbóth Sándorról, az elfelejtett szabadsághősről és Mayer Móricról — „akiről falut neveztek el Argentínában” — írva a szerző az 1849 utáni emigráció életébe enged bepillantást. Ebben a vonatkozásban a kötet legszármazottabb és legterjedelmesebb darabja a Czetz János tábornokról szóló tanulmány. Ennek Czetz egész pályáját átfogó emlékiratainak a Buenos Airesben megjelenő La Prensa 1934. évi folyamában közölt szövegének — helyenként szó szerinti fordításban — ismertetése a legfőbb értéke. Nem szándékunk ezt az 1848—49 vonatkozásában igen részletes (emlékezeti tévedésektől nem mentes) elbeszélést ismertetni. Inkább arra hívnánk fel a figyelmet, hogy Szabó László milyen szépen elemzi Czetz példáján keresztül az anyanyelvi közegéből kiszakadt emigráns asszimilációjának folyamatát, amelynek során a családi környezet, a napi munka feltartóztathatatlanul megfakítja a múltat: „Emlékezetéből egyre-másra hulltak ki a régi dolgok; tájak, arcok, nevek. Egyre kevesebb az, amit vissza tud idézni. Elérkezik az idő, amikor emlékezetét már nem tudja ellenőrizni, s így a teljes felejtés irama meggyorsul. . . Kivel beszélt volna magyarul? Egyedül?

Lehetséges, hogy eleinte megtette; imádkozott, verseket szavalt vagy énekelt magyarul, de feltételezhetően minden ilyen kísérletét levertség, ingerlékenység, mély lelki depresszió követte, amíg valahogyan vissza nem nyerte belső egyensúlyát.”

Szabó Lászlót szemmel láthatóan a fentiekől megkímélte a sors. Sem nyelvében, sem lélekben nem szakadt el a magyarságtól. Az előtte ott jártak nyomát keresve a latin-amerikai magyar múltban, kettős kötődésében megtalálta a maga egyensúlyát.

Urbán Aladár

ROBERT A. KANN—ZDENĚK V. DAVID:

THE PEOPLES OF THE EASTERN HABSBERG LANDS, 1526—1918

Seattle—London (1984), University of Washington Press, XVI, 543 o.

(A History of East Cenral Europe VI.)

A KELETI HABSBERG ORSZÁGOK NÉPEI

A Peter F. Sugar és Donald W. Treadgold seattle-i történész professzorok által irányított kelet-közép-európai sorozat első kötetei az 1970-es évek derekán jelentek meg, köztük olyan kitűnő összefoglalások, mint a szerkesztő Sugar könyve az oszmán uralomról 1354—1804 között, vagy Piotr S. Wandycz könyve a lengyel területek 1795—1918 közti fejlődéséről, az ismert Balkán-szakértő házaspár, Barbara és Charles Jelavich könyve a balkáni nemzetállamok kialakulásáról 1804—1920 között. A sorozat nagyon helyeselhető (bár, sajnos, ritka) célt tűzött maga elé: azoknak a szakembereknek íródott, akik nem ezzel a területtel vagy annak valamelyik korszakával foglalkoznak, mégis szeretnének megbízható, szakszerű tájékoztatást kapni a fejlődés fő vonalairól. Ugyanakkor az is a sorozat feladata, hogy az egyetemi hallgatóknak, akik éppen ezzel a régióval óhajtanak majd szakszerűen foglalkozni, mintegy bevezetést adjon a kérdés kutatásához. Ezt szolgálják az egyes kötetek végén adott bibliográfiái tájékoztatások is.

A tíz kötetre és egy atlasz-kötetre tervezett sorozat sajátosságai (hogy ti. a német és olasz, illetve az orosz terület közé eső népek történetét tárgyalja, nagyobb régiókba összefogva őket) és beosztásából adódott, hogy ez a kötet az 1526—1918 között fennállt Habsburg-birodalom számos népének, de nem valamennyinek a történetét tárgyalja az adott korban. Kimaradtak az osztrák-németek és az olaszok, hiszen azok nem Zwischeneuropa népei, de kimaradtak a lengyelek és a galíciai ukránok is, mert a lengyel—litván államalakulat történetét 1795-ig Andrzej Kamiński kötete tárgyalja. De kimaradtak a románok is, hiszen azokat Sugar, illetve Jelavichék kötete öleli fel, sőt részben a magyarok is, mert a hódoltsági terület és Erdély ugyancsak Sugar kötetéhez tartozik. Viszont ebben a kötetben kaptak helyet a kárpát-ukránok, 1690-től a dél-magyarországi szerbek, 1775-től a bukovinai ukránok és románok. A dolog ezzel kissé bonyolódik, de a történetiség szempontjából mégis érthető, és a bevezető fejezet éppen azt magyarázza meg, miért tekinthetők a tárgyalt népek a Habsburg-birodalom keleti népeinek, annak ellenére, hogy az első szakaszban főképp a csehek, részben a szlovének inkább a Nyugathoz tartoztak, a 19. században pedig, különösen a kiegyezés után a magyarok azok, akiknek a legszorosabb kapcsolatuk volt a Nyugattal.

Külön probléma persze, hogy a kötet, már címében is jelezve, meg az eddig elmondottakból nyilvánvalóan, magát a birodalmat, annak fejlődését nem mutatja be. Nyilván — az osztrák-németek és az olaszok nem tartoznak a kelet-közép-erópai fejlődésbe. Maga a soknemzetiségű birodalom viszont, éppen a kötetben tárgyalt korszakban, a maga jellege révén talán mégis ide volna sorolandó, minden német birodalmi és általános európaikötöttségei ellenére, vagy legalábbis — ide is. No persze, véleményünk szerint az orosz állam fejlődése is ide tartozna, ha egész Kelet-Európát ölelné fel a sorozat. Ez utóbbinak a kizárása persze az Egyesült Államok-beli történészképzés egész rendszerével függ össze, s értelmetlen a rekrimináció.

Robert A. Kann-nak, a Habsburg-birodalom nálunk is jól ismert, 1981-ben váratlanul elhunyt kiváló szakértőjének ez a kötet, illetve az általa írott részek az utolsó munkája, akit a birodalom története érdekel, Kann egyéb munkáit használhatja. A népek külön fejlődését regisztráló és tiszteltetben tartó, de egyúttal a

szélesebb szempontokról sohasem megfelelő szemlélet, amely Kannt olyannyira jellemezte, ebben a kötetben is megtalálható.

A kötet négy nagy korszakban tárgyalja az egyes népek fejlődését, az egyes korszakok lényegét már a címekben jelezve: 1. kormányzás a rendek útján, 1526—1620, 2. uralkodói abszolutizmus és közigazgatás a rendek útján, 1620—1740, 3. uralkodói abszolutizmus és bürokratikus közigazgatás, 1740—1847, 4. az alkotmányos korszak, 1848—1918. Ezekben a korszakokon belül külön fejezetekben tárgyalja a kötet az egyes népeket, a cseheket, szlovéneket, magyarokat, szlovákokat, horvátokat, ukránokat, szerbeket és románokat (utóbbi kettőt persze csak a későbbi korszakokban, amikor a birodalomhoz kerültek). Ezen belül pedig érdemben a politikai rendszer, törvényhozás, közigazgatás kérdései kerülnek elő, külön fejezetekben a gazdasági fejlődés, amely egyébként, a lábjegyzetek tanúsága szerint, majdnem teljes egészében az illető népek marxista történetírásának az anyagára épül fel, annak megállapításait adja vissza nagyon korrekt módon összesítve. Az utolsó két szakaszon belül, különösen az alkotmányos korszak vonatkozásában már több a politikai eseménytörténet, külön alfejezetekkel az első világháború alatti fejleményekről, de itt sem vész el a könyv a részletekben, hanem csakis a lényegre szorítkozik. Egy utolsó, túl rövidre sikerült fejezet a kulturális fejlődésről ad áttekintést, ugyanilyen négyes kronológiai tagolásban, de itt megint a fejezetcímek jelzik a szerzők szerint lényeges vonásokat: 1. humanizmus, reneszánsz és reformáció, 2. barokk és ellenreformáció, 3. felvilágosodás, klasszicizmus és romantika, 4. realizmus és modernizmus. Itt csak a magyarok, csehek, szlovákok, horvátok és szlovének kerülnek tárgyalásra, ebben a sorrendben. Többnyire az irodalom, képzőművészet, zene bemutatásáról van szó, elvéve a közoktatásról és a tudományról is.

Az utolsó fejezet mintegy összefoglalja az egyes népek nemzeti fejlődésének sajátosságait, itt is hangsúlyozva, amiről a kötetben többször is szó esik, milyen lényeges különbségekre vezetett az a tény, hogy a tárgyalt népek közül egyeseknek volt saját nemesi uralkodó osztályuk, másoknak viszont nem. Ez a megkülönböztetés végighúzódik a tárgyalás során, de mint láthattuk, nem vált rendező elvvé. Ez a fejezet tér ki a nemzeti öntudat kibontakozásának kérdéseire is, jelzi, hogy a cseheknel és a magyaroknál pl. ez korábban történt meg és szélesebb rétegeket érintett, mert jóval erősebb nemzeti, vagis történeti hagyományuk volt, a szerbeknél az oszmánok elleni harc vezetett korai jelentkezésére. A politikai státusz szempontjából a magyarok voltak a vezető csoport, már jóval a kiegyezés előtt, a „keleti” népek sorában. Itt fejtik ki a szerzők azt is, miért nem választották a társadalmi struktúrát rendezési elvül, mert az véleményük szerint nem adott volna szerves képet. Politikai és kulturális vonatkozásban egyaránt a Nyugat jelentős szerepét hangsúlyozzák, amely általában többet adott, mint kapott, bár az utolsó korszak vonatkozásában ez már módosulóban volt, sőt a keleti népek akkor már több kihívást intéztek a nyugati csoportokhoz, mint fordítva. A birodalom felbomlása elkerülhetetlen volt.

Túl messzire vezetne az előbbieken túlmenő tartalmi ismertetés. A tények pontos számbavétele a jellemző a kötetre, a lényeges vonások kiemelése, pontosan az, amit az egész sorozat célkitűzése megkövetel. A gazdasági fejlődés vonatkozásában a mai marxista álláspontot találjuk meg benne, az ebből hiányzó társadalmi fejlődést az egyéb alfejezetekben adják meg a szerzők.

Egy-két általánosabb kritikai szempontot már az előbbieken felvetettünk, ezekhez kell még néhány további fűznünk. Az egyik alapvetően a kötet, valljuk be, a fentiek szerint kissé bonyolult tematikájával kapcsolatos. Mégpedig azzal, hogy a könyv népek történeti fejlődését mutatja be, ezen belül gazdasági fejlődésüket is. Mind a nép, mind a gazdaság azért bizonyos konkrét territóriumhoz is kötődik, s ez utóbbi nem egy esetben más népével azonos. Ebből következik, hogy a 16. században pl. először a magyar területről szállítanak ki rezet külföldre, néhány lappal odébb pedig szlovák területről (72. és 85.1.), holott, ez nyilvánvaló, ugyanarról a felső-magyarországi rézről van szó. A két utolsó kronológiai fejezetben Bukovina gazdasági fejlődéséről külön alfejezetek találhatók az ukránoknál és a románoknál egyaránt, s az összesen négy alfejezet közül csak az egyik törekszik arra, hogy Bukovina románok lakta részének gazdasági kérdéseit tárja fel.

A nép története és a nép által lakott territórium története egyébként is nehézségeket okoz. A kötet, helyesen, a történetiség elvére támaszkodva a korabeli territóriumok, országok és tartományok határaival operál, ezeknek a keretében tárgyalja a társadalmi és a politikai struktúra kérdéseit. Ez a szlovének esetében

pl. elég sok tartományt jelent, ahol a szlovének még Krajnában sem voltak egyedül, bár itt többségben, nem is beszélve a többről. A nemesi nagybirtokosok körében nem volt szlovén. Idáig minden rendben is volna, de teljesen érthetetlen ezek után a könyvnek az a megállapítása, hogy a szlovén lakta tartományok politikai elitje a tartományi patriotizmust nem tudta összekapcsolni a szlovén nacionalizmussal (213. l.). De hát miért kapcsolták volna össze? A csehek esetében volt ilyesmiről szó a nemzeti ébredés korában, de a cseh arisztokrácia jelentős része mégis eredetileg cseh származású volt, tehát ott ez a kapcsolódás érthető. Nép és territórium kettősségét nemcsak az nehezíti, hogy a népek általában vegyesen települve éltek, hanem az is, hogy pl. szlovák vonatkozásban a könyv — korabeli határ hiányában — szlovák területen a mai Szlovákiát érti, ami ugyan sehol sem kerül elő kifejtve, de nyilván egészen természetes; különösen a hódoltság korabeli harcokról szólva derül ez ki eléggé világosan.

Voltaképpen ezzel függ össze a helynevek írásának kérdése is. A sorozatnak vannak erre nézve kialakult elvei, ezeket valósítják meg ebben a kötetben is. Nem kétséges, hogy egy mai amerikai olvasó számára a legelőnyösebb az, ha — néhány hagyományos kivételtől eltekintve — azokat a helységneveket olvassa, amelyeket ma is megtalálhat a térképeken. Ebből azonban óhatatlanul az következik, hogy amikor II. József 1785-ös kerületi beosztásáról esik szó, s a 225. lapon a lábjegyzet felsorolja a kerületek székvárosait, amelyekre az akkori Magyarországot felosztották, a következő névsort kapja az olvasó: Győr, Pest, Nitra, Banská Bystrica, Kosice, Mukachevo, Timisoara, Pécs, Oradea, Zagreb. Vagyis magyar, szlovák, ukrán, román és horvát helységneveket. De ezt honnan tudhatja a mai olvasó Amerikában? A kötet az elején néhány helységnév esetében zárójelben egyéb elnevezéseket is megad, elvértve még azt is, hogy ez milyen nyelven az illető helység neve, de a legtöbb esetben ez elmarad. Ezért nem ártott volna az amúgy is elmaradhatatlan mutatóban a városnevek szövegbeli formája mellett megadni az egyéb nyelvi formákat is, a nyelv jelzésével, sőt a német forma megadásával is, ahogy ez egyébként a szövegben olykor előfordul. Az ilyen apró mozzanatok tehetnek egy munkát valóban kézikönyvvé, bevezetővé egyetemi hallgatók számára. S egyúttal a kelet-európai fejlődés bonyolult mivoltát is kellőképpen dokumentálhatnák.

Két apróság: a 16—18. századi szlovákiai iratok vonatkozásában a kötet a használt nyelvet csehnek mondja, a mai szlovák nyelvészet álláspontja szerint azonban ezek az iratok a korban használatos szlovák nyelven készültek, bizonyos cseh behatással. A 18. századi jeles tudóst, A. F. Kollárt a kötet jezsuitának mondja (222. l.), holott még a felszentelés előtt kilépett a rendből, és világi emberként volt a bécsi udvari könyvtár igazgatója. És egy tollhiba: a híres csepeli nagyüzem tulajdonosa nem két ember, Manfréd és Weiss (369. l.), hanem csak Weiss Manfréd egymaga.

És még egy, a magyar recenziens számára nagyon kínos, de el nem hagyható mozzanat. A kulturális fejezetben ugyan a magyar alfejezetek, mint említettük, az előkelő első helyet foglalják el, de ezek a legrövidebbek, és még a leszűkített tematikán belül is nagyon hiányosak. A 16. századi fejezetben szót lehetett volna ejteni pl. Bakfark Bálintról. A szobrász Ferenczy a szlovák kulturális alfejezetben fordul elő Štefan Ferenczy alakban (463. l.), igaz, azzal a megjegyzéssel, hogy tevékenysége szélesebb magyarországi aspektusban fejlődött ki. Ugyancsak egy szlovák alfejezetben szerepel a festő Ladislav Medňanský, megint azzal a megjegyzéssel, hogy nem volt különösebb nemzeti inspirációja (470. l.). De a legszomorúbb az utolsó kronológiai rész magyar alfejezete, tehát az 1848—1918 közti. Mert itt írók és költők közül felsorolásra kerül Molnár Ferenc, Ady, Móricz Zsigmond, Hatvani Lajos és Lukács György (aki egyébként három bekezdéssel alább kultúrfilozófusként is szerepel). Jókai az előző alfejezetben van, Arany Jánossal együtt. Vajda Jánost talán nem illik számon kérni, bár ha korábban Titus Brezovački szerepel a horvátok közt, talán ez sem volna szerénytelen. De hol van Mikszáth, vagy Babits, vagy Kosztolányi? A festők közt Szinyei-Merse Pál és Rippl-Rónai József szerepel, mint a nagybányai iskola tagjai (egyikük sem volt az), és Kernstok Károly. De hol van Munkácsy, Ferenczy vagy Vaszary? Az is érthetetlen, hogy a korszak történetírói közül egyedül Hóman Bálint neve szerepel, de hol van Pauler Gyula, Szilágyi Sándor vagy Marczali Henrik (a többnyire a legfrissebb munkákat válogató bibliográfia több Marczali-munkát is említ, mert idegen nyelvűek!)? És ha Hóman igen, akkor a cseheknél miért nem kerül említésre Jaroslav Goll? (Palacký persze többször szerepel, de politikusként.) Érthetetlen ez a szükkeblűség, annál is inkább, mert egyébként nem látszik sehol semmi elfogultság a magyarokkal (vagy bármelyik másik néppel) szemben. Mert a bevezető fejezetnek az a megjegyzése, hogy a szereplő népek sokszor konfliktusba kerültek egyik vagy másik néppel, a

magyarok pedig mindegyikkel és majdnem mindvégig, egyszerűen csak a józan nemzeti öntudat elősegítését is szolgálhatja, mint kívülről jövő észrevétel, amelyben csakugyan sok igazság van.

Sajnálatos, hogy ezt is el kellett mondani erről az egyébként jó, méltányos, céljának csakugyan megfelelő könyvről. Nyilván bennünk is van hiba, hogy eredményeinkről, meglévő értékeinkről nem megfelelő formában és nem eléggé tájékoztatjuk a külföldi olvasót. A kulturális fejezet a többi nép vonatkozásában sem kimerítő, hanem inkább csak függelék az egyébként, mint több ízben hangsúlyoztuk, jól, a lényegét kiemelően megírt könyvhöz.

Niederhauser Emil

A. SZ. MILNYIKOV:

KULTÚRA CSESSZKOGO VOZROZSDENIJA

Leningrád, 1982, Nauka, 176 o. (Iz isztorii mirovoj kul'turü)

A CSEH ÚJJÁSZÜLETÉS KULTÚRÁJA

Alekszandr Szergejevics Milnyikov a nemzeti újjászületési vagy megújulási mozgalmak, ezen belül is különösen a cseh nemzeti újjászületés korszakának külföldön is jól ismert szovjet szakértője. A cseh mozgalomról régebben kiadott könyvéről folyóiratunkban is jelent meg ismertetés (Vznik národné osvícenské ideologie v českých zemích XVIII. století. Praha, 1974. — Ld. Századok 1978. 112. évf. 1. sz. 169—171.) Ugyanakkor Milnyikov a kultúrtörténet elméleti és módszertani kérdéseivel is régóta foglalkozik, erre vonatkozólag is jelentek meg könyvei és tanulmányai.

Ebben a — sajnos, csak kis terjedelmű — munkájában a kultúrtörténetre vonatkozó felfogását egy konkrét példán mutatja be. Elméletének lényeges mozzanata, hogy a kultúrtörténet nem egyszerűen a részdiszciplínák eredményeinek valaminő egybefogása, hanem sajátos stúdium, feladata az anyagi kultúrától a folklóron keresztül a tudományig és a magaskultúráig és ezek intézményrendszeréig valamennyi összetevő közös sajátosságainak, stílusának feltárása. Éppen ennek a széles horizontnak az összefogása a könyv legfőbb erénye, mert hiszen egyébként a nemzeti megújulási mozgalmakkal, azok kultúrájával foglalkozó munkák inkább csak a kultúra bizonyos ágait, a magaskultúráét szokták figyelemmel kísérni, a tudományon belül pedig csupán a humán tudományokét. Milnyikov éppen azt bizonyítja, milyen jelentős nemzeti szerepe volt ekkor a cseh természettudománynak.

Erősen hangsúlyozza a cseh (és általában valamennyi közép- és délkelet-európai, ahogy fogalmaz) nemzeti újjászületési mozgalom önállóságát, vagyis azt a mozzanatot, hogy a mozgalmak egésze, így kultúrája is minden külföldi hatástól függetlenül eredeti jelenség, persze a külföldi hatások szerepét egyáltalában nem tagadja.

Bevezető fejezetében egyébként a barokk jelentőségére utal a 17—18. századi cseh fejlődésben, hangsúlyozva, hogy ez messzemenően nem tekinthető pusztán az ellenreformáció retrográd stílusának, hanem a cseh környezetben nemzeti sajátosságokat is öltött.

A tulajdonképeni téma tárgyalását három részben, kronologikusan valósítja meg, az első szakasz a 18. század derekától az 1780-as évek végéig terjed, a második a századforduló, mintegy az 1820-as évekig, a harmadik pedig már a forradalom előkészületeinek, sejtésének a szakasza 1848-ig. Az elsőben természetesen a felvilágosodás és ennek művészeti megnyilvánulásaként a klasszicizmus az uralkodó, ez érvényesül a kultúra minden területén, a felvilágosodás jelentősége lemérhető a természettudományok hazai fejlődésében is. A tudományon belül különösen a történetírás jelentőségére utal, elsősorban Gelasius Dobner szerepére a korábbi, reakciós történelemszemlélet (a Hájek-féle krónika) kritikájában. A kor egészére vonatkozólag kiemeli optimizmusát, az ész közelgő győzelmébe vetett, sokszor naiv hitet, amely éppen II. József halálával mélységes csalódottságnak ad helyet: az ész uralma mégsem valósul meg olyan hamar.

Josef Dobrovský, a nyelvész szerepéről már itt is szó esik, még inkább a századfordulós korszakban, amelyre a felvilágosodás és a klasszicizmus utóélete mellett a preromantika, szentimentalizmus és a korai

romantika is rányomja bélyegét. Persze az egész újjászületési korszak, ezen belül is a századforduló átmeneti a mozgalom két másik szakasza közt, ezért nem fedezhető fel benne az egységes stílus, hanem különböző stílusok egymásmellettsége. Itt tér ki Milnyikov a külföldi hatások és kapcsolatok kérdésére, ezen belül természetesen az orosz hatást emeli ki. Ez a korszak meri felfedezni Jan Hust pozitív figuraként, ekkor jelennek meg az első cseh nyelvű tudományos munkák is (az addig jórészt német nyelvűek mellett). Külön alfejezetet szentel itt a szerző a Hanka-féle hamisításoknak, az állítólagos koraközépkori epikus énekeknek, amelyek hamis voltát csak az 1880-as évekre bizonyították be végképp (nem ártott volna itt Masarykra utalni, aki lezárta a vitát), de ezek a korban nem ismeretlen hamisítások (Ossian!) sorába tartozó költemények végül is a kor cseh irodalmának jeles termékei.

Az 1820-as, 30-as évekkkel kezdődő korszak persze az igazi fellendülése a mozgalomnak, a kor külföldi eseményei (a dekabrista felkelés, a lengyel novemberi forradalom stb.) radikalizálják a mozgalmat, s ez a kultúra terén is megmutatkozik. Most már egyértelműen a cseh nyelvű irodalom kifejlesztése a cél, a tudományos prózában is, Milnyikov itt Jungmann szerepét emeli ki, a zenében Škroup tevékenységét, Smetana alkotásai is ebben a talajban gyökereznek. A korábbi korszaktól örökölt jelenség, hogy egy ember olykor több területen is kénytelen tevékenykedni, tudós és szépíró egyszerre. Milnyikov itt ismét kitér (mint a korábbi szakaszokban) a falusi írástudók szerepére, akik kéziratok népkönyvekben irodalmi és politikai kérdéseket egyaránt érintettek. A népi műveltségnek sajátos formájáról van szó, amely összefügg a cseh társadalom viszonylag magas írás-olvasási ismeretével. A mindennapi életben, a művészetben is a biedermeier jelentős szerepét hangsúlyozza a szerző, ez a klasszicizmust mintegy miniatürizáló stílus felel meg leginkább a mozgalom kispolgári jellegének, a barokk maradványai mellett a falusi környezetben is érződik a hatása. A magaskultúrában a romantika az uralkodó, legjellegzetesebb példájának Mácha valóban világirodalmi rangú költészetét tartja. A képzőművészetben Antonín Veith, gazdag polgári mecénás szerepére utal, aki liběchovi kastélyában nemzeti panteont készül felállítani, Palackýt kérdezi meg többek között, hogy kiket kell ebbe belevenni, s az óvatos történetíró javasolja, hogy Hus vagy Komenský mellé állítsa II. Rudolf császárt is, aki Prágában tartotta székhelyét, hogy az egész elfogadhatóbb legyen. A szépirodalomban J. K. Tyl már a kritikai realizmushoz jut el, a természettudomány rangját pedig J. E. Purkyně tevékenysége szabja meg.

Veith nemzeti panteon-terve azonban végül nem valósul meg, a mecénás a forradalom miatt visszariad tőle. Ez a fordulat nagyon jellegzetes, mert mutatja a nemzeti mozgalmon belül ekkorra már tudatosodó belső osztályellentéteket. Milnyikov munkájának egyik nagy eredménye éppen ez, hogy az egységesnek tűnő nemzeti mozgalmon belül mindvégig pontosan ki tudja tapintani az osztályok és rétegek szétválását, amit a felvilágosodás optimizmusa még eltakart. A befejezésben Milnyikov arra utal, milyen jelentős szerepet játszott ez a korszak a későbbi cseh nemzeti fejlődésben, a nemzeti öntudat kibontakozásában.

Roppant igényes a vállalkozás, és úgy tűnik, Milnyikov meg is felelt a maga szabta igényeknek, valóban egységes képet adott a korszak kultúrájáról, a különböző ágakat egybefogó sajátosságokról. Természetesen nem állt módunkban minden részletre, minden tárgyalts személyiségre kitérni.

Talán illetlen dolog is ilyen nagy eredménnyel szemben kritikával fellépni. Nem is az olyan tollhibákra gondolunk, hogy a 15. századi felvidéki zsoldosvezért, Jiskrát szlováknak mondja Milnyikov, holott cseh volt. Végül is nem témájához tartozik. Talán helytállóbb kritika, hogy Kollárt nem tárgyalja Milnyikov könyvében. Igaz, Kollár szlovák, de egész tevékenységével a cseh kultúrának is része (s az éppúgy szlovák P. J. Šafárikot Milnyikov tárgyalja is). Nyilvánvaló egyébként, hogy tárgyaláson itt nem értendő részletes kifejtés, hiszen akkor valóban azt csinálta volna a szerző, amit eleve módszertanilag elutasít, hogy a kultúra egyes ágainak részletes bemutatását adja.

Érthető, hogy egy orosz nyelven olvasó közönségnek szóló könyv a mozgalom és kultúrája szláv, ezen belül is különösen orosz kapcsolatait kiemeli, de talán nem ártott volna a nyugati kapcsolatoknak a meglévőnél bőkezűbb tárgyalása, hiszen divatok és stílusok elsősorban innen jöttek. A kérdés elválaszthatatlan a cári Oroszország kérdésétől. Milnyikov meggyőző idézeteket hoz arról, hogy a harmadik szakaszban a mozgalom vezetői már világosan megkülönböztették a cári rendszert és az orosz népet, de tartunk attól, hogy ez a felismerés még 1848-ban sem volt olyan általános az írni-olvasni tudó szélesebb rétegekben.

Milnyikov jogosan utal nemegyszer az ellenreformáció negatív hatására a cseh kultúrára, és ezen belül is a jezsuiták negatív szerepére, de akkor nem ártott volna utalni arra, hogy maga Dobrovský is jezsuita volt a rend 1773-as feloszlatásáig.

A kormányzat részéről jövő németesítés hatását is némiképp eltúlozza a szerző, a német nyelv kiemelése egyszerűen racionális állami megfontolás volt. Azt sem szabad elfelejteni, hogy a mozgalom számos vezető egyénisége, Dobrovskýt is beleértve, németül írta nagy munkáit, mert ezt tartották a tudományos nyelvnek. Milnyikov maga is utal rá, hogy csak a harmadik szakaszban vált erkölcsileg kötelezővé a német helyett a cseh használata, a külföldnek szánt (pl. természettudományi) munkákban természetesen még akkor sem. Ehhez kapcsolódik a csehországi németek kérdése. Milnyikov csak röviden utal a németek jelenlétére a peremterületeken és a városokban, meg néhány szereplő személyiség német eredetére. Úgy véljük, a „deutschböhme” problematika több figyelmet érdemelt volna, kissé a magyarországi „hungarus” kérdésre is emlékeztet, részben mégis eltérő. Különösen Bolzano esetében lett volna érdemes erre kitérni.

De, mint mondtuk, voltaképpen egyetlen ilyen észrevétellel előállni ilyen jelentős, jól sikerült munka esetében. Hiszen ez a könyv nemcsak tényleges mondanivalójával, a cseh kultúra egy jelentős szakaszát bemutató megállapításaival érdemel figyelmet, hanem módszertani felfogásával is. Érdemes volna a könyv magyar nyelven való megjelenítésén gondolkodni.

Niederhauser Emil

KERECSENYI EDIT:

A MURAMENTI HORVÁTOK TÖRTÉNETE ÉS ANYAGI KULTÚRÁJA

Zalai Gyűjtemény 20. sz.

Zalaegerszeg, 1983. 369 o.

A kötet közel 25 év szorgalmas néprajzi gyűjtőmunkájának eredménye. Kerecsényi Edit e művében hazánk egy kisebb etnikai csoportjának, a Mura melletti, káj-horvát nyelvjárást beszélő 8 falu lakosságának múltjáról és jelenéről ad — igen figyelemre méltó — képet.

A munka két fő részből áll: az első a Dél-Zalában fekvő említett horvát falvak történetét tekinti át nevük első említésétől napjainkig, a második pedig azok anyagi kultúrájának néprajzi sajátosságait ismerteti az etnográfia leíró módszerével. Mindkét részből egyképpen sokat profitálhat a történész, akinek a történelem eseményei, alakulásai mögött mindig is feladata volt és lesz vizsgálni magának az *embernek*, kultúrájának, gondolkodásmódjának, magatartásának időbeli változásait. S ez utóbbi területen a történettudomány az ún. segédtudományai közül legtöbbit a néprajztudománytól kaphat.

Kerecsényi Edit a Zala megyei horvátok történetének áttekintésével kezdi munkáját, kifejtve, hogy az általa tárgyalt kis néprajzi csoport a muraközi horvátság Murán átvándorolt utóda, amely az idők folyamán magába olvasztotta az oda települt magyar, szlovén és egyéb anyanyelvű lakosokat. Állításának igazolásához a Batthyány-levéltár, a Zágrábi Érseki Levéltár, a zalavári hiteleshelyi levéltár és a Vas megyei Levéltár káptalani hiteleshelyi anyaga mellett bőven merít a Mohács előtti oklevelek gyűjteményéből, s más, részint a helytartótanácsi és a kamarai levéltár, részint a családi levéltárak anyagából. Ezek mellett a történeti irodalom országos és regionális, illetve helytörténeti kutatási eredményeit is felhasználja. A statisztikai adatok imponálóan széles körű feltárását nem tartja elég meggyőzőnek, és ezért külön fejezetet szentel a 8 község története egyenkénti részletes feldolgozásának. Izgalmas részleteket tár az olvasó elé e települések lakóinak életkörülményeiről, a nagybirtokon robotoló jobbágság nehéz életéből. Ezek az adatok is alátámasztják azt a feltevést, s megerősítik azt az álláspontot, amely szerint parasztságunk történetének egyik legkeservesebb időszaka a 18. sz. második felében kezdődő, majd a 19. sz. elején folytatódó allodizációkkal kapcsolatos birtokrendezések ideje volt. Táblázatait, amelyekben egy-egy falu

lakóinak 1711—1770 közötti migrációjával foglalkozik, vagy amelyekben az 1767. évi úrbéri birtokrendezés előtti jobbágyi kötelezettségeket ismerteti, figyelemre méltó új adatokkal egészítik ki történeti irodalmunk eddigi megállapításait.

A munka III. fejezete e horvát falvak anyagi kultúrájával foglalkozik, s e vonatkozásban ugyancsak több történeti forrást használ. Nemcsak a falvak földesurainak levéltárait aknázza ki, hanem a Hadtörténeti Intézet térképtárának és a Nagykanizsai Járási Földhivatalnak térképanyagát is. Áttekinti a falvak településszerkezetét (történeti ki- és átalakulásukban), majd rátér az építkezés ismertetésére, ugyancsak történeti fejlődésében mutatva be azt. Ezt követően a házak berendezésének történeti átalakulását kíséri nyomon, részletesen ismertetve a hozzá tartozó fontosabb textíliákat is. A viselettörténet és a táplálkozási szokások bemutatásával ugyancsak sok fontos információt ad az életmód átalakulásának sokat vitatott problémaköréhez. Rendkívül tanulságos a gazdálkodás egyes ágait (gyűjtögetés, méhészkedés, halászat, állattartás és földművelés) bemutató, elemző fejezet, majd az iparosok és a félparaszti elemek életmódjának történeti átalakulását — nagyrészt a néprajz és a történeti szociológia módszerével — megközelítő alfejezet. Az egész tanulmányt „A gazdaság és életforma átalakulása” c. összegző fejezet zárja, amely egyes családokra lebontva mutatja be azt a nagy átalakulást, amely a felszabadulás után ezekben a községekben is végbement, és amelynek külső jeleit — a házak modernizálódását, a berendezések változását stb. — már az előző fejezetekben ismertette.

A kötetet 157 ábra (javarészt tárgyi emlékeket bemutató fényképek, egyes munkaeszközök rajzai, térképek stb.) közlése zárja, s ezek lehetőséget adnak további komparatív, összehasonlító vizsgálatokra. Ezt a szerző is fontosnak tartja, maga is sürgeti; személyében egy olyan lelkiismeretes kutatót ismerhet meg az olvasó, aki még negyedszázad elmélyült kutatómunkáját is kevésnek tartja ahhoz, hogy egy mikrokör életének *teljességét* bemutassa.

T. Mérey Klára

VITA ZSIGMOND:

MŰVELŐDÉS ÉS NÉPSZOLGÁLAT

Kriterion, Bukarest, 1983. 316. o.

A Századok 1980. 4. számában volt alkalmunk ismertetni a gyulafehérvári akadémia (később nagyenyedi kollégium) 350 éves jubileumára készült kötet kiadásig eljutott *töredékét* (Jakó Zsigmond—Juhász István: Nagyenyedi diákélet). Most itt van előttünk, némileg pótolni az elmaradt új, teljes, modern kollégium-történetet, Vita Zsigmond tanulmánygyűjteménye — kisebb-nagyobb cikkek 1939-től, zömükben (amennyire az előzőleg folyóiratokban, hetilapokban kiadott cikkek megjelenési időpontjából vagy a jegyzetapparátusban hivatkozottakból megállapítható) az 1970-es évekből s az 1980-as évek elejéről.

Vita Zsigmond, mint a kötet jegyzetapparátusának bevezetőjében elmondja, a második bécsi döntés után lett a nagyenyedi Bethlen-kollégium könyvtárának gazdája. Ott dolgozik az 1950-es—1960-as években is, már mint a Bethlen Tudományos Könyvtár munkatársa. Azt a kutatómunkát, amelyet 1940 után, az általa gondozott kéziratanyagban található értékektől ösztönözve, mintegy „magánszorgalomból” kezdett, az 50-es—60-as években könyvtárosi munkája tartozékaiképpen folytatja — látni fogjuk: milyen eredményesen.

Vita Zsigmond a tudós könyvtáros. Nem a „Közlí János”-típusból való; alaposan felkészült, az általa érintett kérdések szakirodalmának teljes birtokában van (el az egészen eldugott utalásokig). S bár nem keresi a vitát, nem is tér ki előle, még ha olyan tekintélyekkel is kerül szembe, mint Keresztury Dezső (Arany nagykorósi magányossága vagy eleven baráti köre kérdésében) vagy Kovács Katona Jenő (az Erdélyi Fiatalok Körének felmorzsolódása ügyében). Nagy fontosságú és egyben felhasználatlan kutatási anyagok igen széles körének ismerete, a korábbi eredmények biztos kezelése s egyben tudósi szerénység (sohase varr kabátot a gombhoz, még ha ez a gomb igen nemes anyagból van is): ezek együtt teszik nagyon szimpatikussá Vita Zsigmond tudós-egyniségét.

A tanulmányok (harminc-egynéhány hosszabb-rövidebb írás) legnagyobb része közvetlenül a nagyenyedi Bethlen-kollégium történetéhez kapcsolódik. A kollégium oktató és nevelő munkájának bizonyos kérdéseiről szól a „Voltaire tanítása a Bethlen-kollégiumban” c. tanulmány: Voltaire Henriade-jának magyar fordítását olvassák, 1792-ben diákszínjátésként előadják Voltaire Brutusát, azt a Pécelit tekintik egyik mintaképüknek, aki Voltaire számos művét fordítja; szellemi útjuk Voltaire-től Csokonaihoz vezet. Ugyanebbe a kérdéskörbe tartozik az „Egy kantianus erdélyi professzor a 19. század elején” c. írás Benke Mihály nagyenyedi filozófiaprofesszorról (1791-től 1817-ig tanít ott); a tanulmány fontos adalék Kant még távolról sem ismert erdélyi recepciója történetéhez. De szó esik itt a Benkéhez hasonlóan Göttingát járt Hegedűs Sámuel egészségi előadásairól vagy (a téma felületesebb ismerője számára meglepően) Szász Károly szerepéről a műszaki értelmiség nevelésében (az erdélyi ellenzék vezető jogász alakja az enyedi jogi katedráról leszorulván, matematikát és fizikát tanít ott; tanítványai közül számosan tüztisztiztek vagy a lőszergyártás vezető személyiségei 1848/49-ben — vagy, mérnöki diplomát szerezve, közmunka- és közellátásügyi miniszterek a dualista Magyarországon). Ismét más típusú egyéniség az ifjabb Zeyk Miklós, Szász Károly professzortársa; nála a *nevelési* elvek modernsége kap külön hangsúlyt. Századunk elejére ugorván át, Halmágyi Antal enyedi gimnáziumi rajztanárnak az iskola által támogatott kísérletét mutatja be a kézimunka bevezetésére az oktatásban (Halmágyi tanulmányai végeztével kitanulja az asztalosmesterséget; ezt tanítja rendkívüli tárgyként iskolai műhelyében — de a kollégium maga is segíti műhelyekben elhelyezkedni az ipari munka után érdeklődő diákokat). Az utolsó tanárportré Járai Istváné (1917 és korai halála, 1933 közt a kollégium gimnáziumi tagozatának igazgatójává), ez a kevésbé ismert Böhm Károly-tanítványé, aki 1912-ben „A történelmi materializmus mai érvénye és történettudományi értéke” címmel tartja meg székfoglaló előadását, Marx kellő ismeretével és értésével, s egy az övétől eltérő filozófiai álláspont kellő becsülésével. 1913-ban a szocializmusról tart előadást, felhíva benne hallgatói figyelmét az ország legfontosabb gazdasági és társadalmi kérdéseire — 1918 után pedig kiemelkedő szerepe van abban, hogy a kollégium a megváltozott körülmények közt is helyt tudjon állni; közben van még energiája a modern pedagógiai gondolatok erdélyi adaptációjával törődni, tanártársával, Áprily Lajossal együtt megszervezni a Helikon és a Klingsor írónak találkozóját, tanulmányt írni Apáczai Cseréről és Kőrösi Csoma Sándorról.

Külön kör a tanulmányokon belül azoké, amelyek a kollégium könyvtárával, a kollégiumi diákság olvasmányaival kapcsolatosak. Tanulmánynak és adatközlésnek egyaránt fontos „A Bethlen-kollégium diákkönyvtárosai a 17—19. században” c. írás (a könyvtárosok közül többen viselték később az erdélyi református püspöki tisztséget) vagy a reformkori ifjúsági olvasótársaságokról szóló (saját maga, Bodolay Géza s e sorok írója e vonatkozású publikációihoz képest új adatokat ismertető) írása, Mikó Imrének a kollégium könyvtárát mintegy újraalapító adományát „Mikó Imre jelmondata” címmel bemutató rövid közleménye.

Helyet kapnak a kötetben a kollégium diákéletét ilyen vagy amolyan szemszögből ismertető tanulmányok is („Egy tanítóképzés élete a kollégiumban a múlt század végén”, „Emlékezés Berde Mária enyedi éveire”). Enyedi diák (Zeyk Domokos) legendákba vesző, a klasszikus magyar irodalomban is többszörösen szereplő 1849-i hősi haláláról szól „Az utolsó bajnok” c. írás.

Ehhez a kollégiumtörténeti törzanyaghoz kapcsolódik, különböző szálakon, a többi tanulmány legnagyobb része. Említsük meg közülük a Bod Péter könyvtáráról írt nagy jelentőségű tanulmányt (a 888 kötetből álló, ritka értékű bibliotékát gyűjtője halála után elárvereztek, s így szétszóródott; Vita Zsigmond hozzá nem értő hivatalnokok által készített árverésy jegyzékekből rekonstruálta ezt a csodálatos gyűjteményt); a reformkori erdélyi falusi és kisvárosi olvasóegyletekről szóló cikket, az Arany János erdélyi tanártársaira való emlékezést. Az egykori enyedi tanár, Pálffy Endre szerepe kapcsolja a Bethlen-kollégiumhoz a Iorga Váleni de Munte-i nyári szabadegyetemén tartott magyar irodalmi előadásokat bemutató cikket. Megvan az enyedi kapcsolódása a Gusti professzor magyar tanítványairól és az első erdélyi falukutató munkatáborokról szóló cikkek is: Bakk Péter, a kollégium tanítóképezdéjének fiatal tanára (Gusti tanítványa) szervezi az egyik ilyen magyar falukutató tábort. A tanulmány egyébként méltó emléket állít az Erdélyi Fialok falumunkájának, kiemeli a kiváló nemzetiségi jogász, Mikó Imre fiatalkori tanulmányának („Az erdélyi falu és a nemzetiségi kérdés”) jelentőségét, és részletesen foglalkozik a nagy erdélyi magyar nyelvész, Szabó T. Attila tevékenységével az erdélyi magyar falumonografikus munkában.

Ennyi minden fért bele ebbe a jó 300 oldalas kötetbe (ami, hangsúlyozzuk, távolról sem a teljes életműve Vita Zsigmondnak). Aligha írhatunk le könyvről elismerőbbet annál, mint hogy az illető kérdéskör kutatója nem kerülheti el a kézbevételeét. Úgy hisszük, meggyőztük olvasóinkat arról, hogy Vita Zsigmond tanulmánygyűjteményét megilleti ez az elismerés.

Trócsányi Zsolt

DIETER LANGEWIESCHE:

EUROPA ZWISCHEN RESTAURATION UND REVOLUTION 1815—1849
(OLDENBOURG: GRUNDRIB DER GESCHICHTE 13)

München, 1985. 252 o.

EURÓPA A RESTAURÁCIÓ
ÉS A FORRADALOM KÖZÖTT 1815—1849
(OLDENBOURG: A TÖRTÉNELEM VÁZLATA 13)

A Jochen Bleicken, Lotharr Gall, Hermann Jakobs és Johannes Kunisch által szerkesztett sorozat alapvetően különbözik a szokásos szintetikus egyetemes történeti összefoglalásoktól. Az egyes kötetek *első része* — hagyományos módon — magvas történeti összefoglalást nyújt, szemléletileg a legújabb kutatásokat kivonatolva. Igazi újdonsággal szolgál a *második rész*, amely a kutatás helyzetét, a vitás kérdéseket, a nemrégiben megoldott és megoldandó problémákat sorakoztatja fel. Végül a *harmadik rész* az eddig szokásos tömör szakirodalmi tájékoztató helyett részletes, főként a legutóbbi évekből származó művekre hivatkozó bibliográfiát ad. A kiadó ígérete szerint a teljessé váló sorozatot az újabb kiadásokban folyvást felfrissítik majd, abban az ütemben, ahogyan ezt a kutatás fejlődése indokoltá teszi.

A húsz kötetre tervezett sorozat az európai történelmi fejlődést foglalja össze, s elsősorban az egyetemi hallgatók, történelemtanárok tájékoztatását szolgálja. A Münchenben megjelenő vállalkozás a német történelemnek természetesen különös figyelmet szentel. Terv szerint az első tíz kötet hagyományos időrendben a görög történelemtől az újkorig (a reformációval és az ellenreformációval bezárólag) tárgyalja Európa történetét. Ezután az abszolutizmus kora következik, majd 1789 — 1815 — 1849 — 1890 — 1918 — 1939 évszámai jelölik ki a következő kötetek időhatárait. A huszadik századi német történetet tárgyaló kötetek következnek, végül az 1945—1963 közötti világpolitikai összefoglalás teszi teljessé a sorozatot. Az 1980-tól megjelenő kötetek közül 1985-ig a két ókori, a 15. századi, két, a 19. század első felét tárgyaló (1789—1815—1849), illetve a náci Németországgal foglalkozó és az 1945 utáni világhelyzetet bemutató kötet látott napvilágot. A sorozat egyharmada tehát már megjelent.

A Dieter Langewiesche tübingai professzor által írott, az 1815—1849 közötti korszakot és kutatását bemutató kötet terjedelmének mintegy fele a történeti összefoglalás, egynegyede a vitatott problémák elemzése és egynegyedét teszi ki a bibliográfia. Előrebocsáthatjuk: e megoldás legnagyobb veszélyét, az ismétléseket, a szerzőnek sikerült elkerülnie. Sőt az az érzésünk, hogy az első résznek szándékos intenciója, hogy olyan, lehetőleg értékelésmentes leírást adjon, amely felkelti az olvasó kíváncsiságát: miért történt így? Szükségképpen történt-e? Honnan tudjuk mindezt? — S erre ad választ a második rész, s a technikailag gazdaságosan megoldott és egyúttal hallatlanul bőséges irodalmi utalásokat oldja fel a harmadik rész bibliográfiája.

A történeti előadást tartalmazó első rész kétharmad—egyharmad arányban oszlik meg 1815—1847, illetve 1848—1849 eseményei között, sőt, ha nem számítjuk a korszak egészére kitekintő, hatalmi rendszerrel és a társadalmi fejlődéssel foglalkozó bevezető fejezeteket, úgy a szűkebb értelemben vett politikai történeti előadás már a forradalmak javára billen.

Lépjünk közelebb a szerző történeti előadásához! A korszak egészét olyan *küszöbönának* tekinti, amely az „európai rend” és a „modern társadalom” között helyezkedik el. Tartalmát abban az

ellentmondásban határozza meg, amely a „mozgás” (gazdasági fejlődés, politikai modernizálódás) és a hagyomány, a merev uralmi rendszerek között feszül. Földrajzilag az ellentmondás íve a már modernizálódott Anglia s a jelzett feszültséget még alig-alig érzékelő mozdulatlan cári Oroszország között húzható meg. Kulcsszava a „képződmény” (Gefälle), „fejlődési alakulat” (Entwicklungsgefälle), amelyet azáltal tölt meg tartalommal, hogy Európa egészében, majd egyes országaiban mindenütt a mozgás és a megőrzés erőinek változó viszonyával ragadja meg és jellemzi a történeti folyamatokat.

Hangsúlyozza, hogy a megőrzés erőinek kedvező pozícióit az 1815-ös rendezés biztosította, s ennyiben annak mérlege negatív. Ám érdemének tudja be, hogy az államok közötti méltányos rendezés folytán európai háborúra egy évszázadig nem került sor. A konfliktusok nem fejlődtek összeurópai jellegűvé, mert a győztesek mérséklettel szabták meg döntéseiket mind a legyőzöttek, mind a gyengébbek irányában. Az „ideológiai tömbök” kialakulását, a liberális Nyugat- és az abszolutista Kelet-Európa szétválását és szembekerülését nem az 1830 júliusi forradalom utánra, hanem 1850 körülre datálja. Felhívja a figyelmet arra is, hogy az európai hatalmi egyensúly az öt nagyhatalom erőviszonyán alapult, és így stabilitása elméletileg bizonyos fokú közömbösséget mutatott azok első berendezkedése iránt. 1848 hatalmi vákuumát sem Anglia, sem Oroszország nem használta ki, a forradalmak meghiúsulása (Magyarországtól eltekintve) alapvetően belső, immanens okokra vezethető vissza.

A hatalmi rendszer áttekintését az *agrártársadalom és iparosodás* összeurópai bemutatása követi. Az 1830—1850 közötti időszakot a még kevésbé okadatolt népszerűgrobbanás és az általa előidézett, minden eddiginél súlyosabb *pauperizmus* jellemzi. A helyzetet az utolsó „rég típusú”, rossz termékek által előidézett agrárválságok súlyosbították. Kiutat csak az iparosodás jelenthetett, még akkor is, ha az alkalmanként a szegénység újabb formáit hozta is létre.

A *politikai fejlődés* rajzát a nemzetállás elvi és gyakorlati útjainak felvázolása vezeti be. A szerző figyelme itt főként Európa két felének sikeres nemzetalapítása, a belga és a görög nemzetállam létrejötte felé fordul. Három ország történetét tárgyalja ezután kiemelten: Franciaországot, Angliát és Németországot. *Franciaországban* a júliusi forradalom után továbbra is a nagyburzsoázia, a felső bürokrácia és a nagybirtok közös uralma érvényesül! A forradalom tehát nem a hatalmi erőviszonyokon, annak osztályjellegén változtatott, hanem a tekintélyek összeszövődött, patriarkális uralmát modernizálta az urbánus kapitalista társadalom funkcionális kapcsolatrendszere irányában. A rendszer válságát 1848 előtt bázisának szűkössége, az uralmi rendszer merevsége idézte elő. *Anglia* történeténél nagy nyomatékkal említi, hogy a sikeres reformok hátterében — illetve annak serkentőjeként — mennyi nyomor, nyugtalanság, zavargás, szervezkedés rejlik. Mégis, az angol uralmi rendszer érdeme, hogy a parlamenten kívüli és parlamenti erőviszonyok sajátos integrációjára volt képes. Az első siker, az 1832. évi parlamenti reform, nemcsak felbátorította, hanem szervezkedésre, érdekeik méltányolható artikulációjára is készítette a parlamentből kirekesztett tömegeket, amelyek így nagyobb erővel és elfogadhatóbb követelésekkel léptek a parlament elé: a liberalizmus itt — egyedül Európában 1848 előtt — megtette a döntő lépést a társadalom egészének politikai integrációja, a demokrácia felé. *Németország* helyzetének differenciált rajzából kiemelendőnek tartjuk, hogy a délnémet országgyűlései ugyan liberális politikai életre adtak lehetőséget, de ez az „alkotmánypolitikai képződmény” (Gefälle) egyúttal a partikuláris tendenciákat is erősítette. 1847-re Németországban végbement a liberális és a demokrata áramlatok kettéválása. Utóbbiak érdeme, hogy megkísérelték az alkotmányos, politikai program és a társadalmi reformkövetelések közötti feszültségek csökkentését — ám a tömeges szegénység leküzdésére, a nagy társadalmi ellentétek feloldására nem adtak programot.

1848-ban Európa csaknem egészen először és utoljára haladt végig forradalmi hullám, amely a legtöbb országban (1) a nemzeti állam kialakítását, (2) az uralmi rendszer demokratizálását és (3) a társadalmi rendszer modernizálását tűzte ki céljává. A tárgyalás itt is országonkénti: Franciaország, Ausztria (Bécs, ausztróslávizm, a forradalom Magyarországon alfejezetekkel), Itália, Németország következik egymás után, majd a *forradalom meghiúsulása* fejezetben Németország és Ausztria, Magyarország, Itália, Franciaország sorrendben tárgyal, hogy legvégül még egyszer összefoglalja „az európai forradalmak meghiúsulásának okait”. Langewiesche valóban képes arra, hogy erre a nagy kérdésre *európai* választ adjon. A historiográfiai részben foglalkozik azokkal az ellentmondások és leegyszerűsítő nézetekkel,

amelyek szerint a burzsoázia Franciaországban már erős proletariátussal találkozott, s attól való félelmében; Németországban a munkásosztály szövetségére még nem lelve hátrált meg a forradalom elől; Itáliában pedig a külpolitikai helyzet lett volna a meghatározó és így tovább. Az egységes forradalmi hullám kifulladására egységesebb magyarázatot, Langewiesche kifejezésével „értelmezési mintát” követel. Hogyan is történt tehát? A forradalmakkal hatalomra kerülő liberálisok korlátozott reformcélokat követtek, s a dinasztiákkal való együttműködésre törekedtek, fő céljuk a polgári alkotmányos államrendszer megteremtése volt. A *demokraták* a teljes állampolgári jogegyenlőség megvalósítását akarták, s ez együttműködési lehetőséget teremtett a „polgárság alatti” forradalmi mozgalmakkal, de egyúttal a polgárságon belüli szakadáshoz is vezetett, s ezzel hozzájárult a forradalmak meghíusulásához. A munkások s főként a parasztek célkitűzései között társadalomreformer, konzervatív és szocialisztikus elemek keveredtek, s jóllehet közöttük a társadalomreformer nézetek domináltak, a liberálisok jó része mozgalmukban a polgári világ végét pillantotta meg. Azt is figyelembe kell venni, hogy főként Franciaországban és Magyarországon a tradíciókhoz kötődő paraszti követelések az ellenforradalom táborát is erősítették. Még a polgári demokraták elképzelései között is találni restaurációs társadalompolitikai célkitűzéseket! Ami a liberálisokat illeti: ők az állampolgári jogok messzemenő garanciáit követelték, ugyanakkor az állampolgári jogok kiterjesztésének társadalmi korlátait is felállították. (Ellentmondások jellemezték természetesen a konzervatívok táborát is.) „A modernizálódási energiák, fékező elemek és múltra tekintő célkitűzések e komplex vegyülete, amely valamennyi irányra jellemző volt, olyan problémátömeget eredményezett, amelyet a forradalmi mozgalmak nem oldhattak meg.” (111.) Az idő szorítása is hozzájárult a kudarchoz: a megoldási kísérletek, próbálkozások utáni kibontakozás akkor vehette volna kezdetét, amikor az ellenforradalmi erők újra megerősödtek, és mozgósították azokat a hatalmi eszközöket, amelyeket a forradalom első hulláma nem vett ki kezükből.

A forradalmi események tárgyalása során Magyarország európai jelentőségének megfelelő terjedelmű, tárgyilagos bemutatást nyer. Ha a részletekben akad is helyesbítendő, lényegi korrekciós igényünket csak a *magyar jobbágyfelszabadítás* ismertetésénél jelentjük be. A szerző arról beszél, hogy csak az agrárnépesség felét érintette, mivel csak azok a parasztek szabadultak meg kötelezettségeiktől, akiknek birtokjogait az urbérium szabályozta. A valóságban az agrárnépesség egésze minden szolgáltatás és jogi alárendeltség alól felszabadult. Egy másik kérdés azután, hogy a jobbágyfelszabadítás „csak” az agrárnépesség felének adhatott *polgári földtulajdont*, azoknak, akik ún. *úrberes*, saját művelésű földet használtak. Tehát Magyarországon a parasztek által használt föld csaknem egésze (maradtak persze vitatott jogállású területek) tulajdonukba került. A magyar 1848-as jobbágyfelszabadítás azzal, hogy a teljes földterület kb. 40%-át így a parasztság kezére juttatta, továbbá azzal, hogy a személyes alávetettséget egészen megszüntette, végül azzal, hogy a *kármentesítést* teljes egészében az államra hárította, a *leghaladóbb volt egész Európában*. Annál is sajnálatosabb a magyar jobbágyfelszabadítás téves ismertetése, mert korábban az „ausztriai” jobbágyfelszabadítás radikalizmusára, európai egyedülállóságára hoz idézetet (29.), amely pedig az 1848. márciusi magyar jobbágyfelszabadítás hatása alatt, azt követően, korántsem olyan messzemenő engedményekkel, 1848 szeptemberében ment végbe. Úgy érezzük, az a koncepcionális megfontolás is félrevezette a szerzőt, hogy Magyarországon valóban kibontakoztak erőteljes parasztmozgalmak, míg Ausztriában nem. Azok azonban nem utolsó sorban a katonai Határőrvidék, illetve Erdély speciális, archaikus viszonyaival függtek össze, s a magyar lakosság mozgalmának jó része az új politikai felépítménybe integrálódott: a kérvényezés formáját öltötte. Tovább megyünk: a valóságban a magyar 1848-ra éppen nem érvényes a forradalom európai meghíusulásának előbb ismertetett, a célok és vágyak összeegyeztethetlenségéből, integrálhatatlanságából fakadó komplexuma. A magyar liberálisok — a tárgyalás során sajnós említetlen — sajátos, az 1830-as években kialakított érdekegyesítő politikája erőteljes *szociális* töltetet is tartalmazott. A magyar nemesség patriarkális jobbágyország iránti felelősségérzete a magyar nemesi liberalizmusban a majdani liberális állam szociális felelősségévé transzponálódott, s a politika liberális határvonalai (cenzus stb.) ellenére lehetővé tette az osztálytársadalmi integrációt. Voltak magyar demokraták, de modern bázis híján nem találtak artikulációs mezőt. A „jó király” paraszti mítosza sem volt fenyegető a polgári alkotmányos királyságban. A magyar 1848 viszonylagos belpolitikai szilárdsága (a nemzetiségi kérdéstől most eltekintve — az archaikusabb társadalomképletek integrációjára nem került

sor), a szabadságharc vitathatatlan katonai teljesítménye ezzel is magyarázható. Magyarországot tehát, úgy érezzük, a forradalom előtti egy-két évtizedben kialakított politikai megoldásai, az érdekegyesítő politika realitása folytán is különleges figyelem illetheti meg 1848 Európájában. Igaz, egy ilyen, az európai összefolyamatokkal való egybevetést megvalósító elemzést előbb a magyar történetírásnak kell elvégeznie, s csak azután kérhetjük azt számon egy európai szintézis megalkotójától.

A *historiográfiai rész* „a kutatás alapproblémái és tendenciái” címet kapta, vagyis a döntő fontosságú, illetve vitatott kérdések tárgyalására kerülhetett sor. A szerző nem mindig foglal határozottan állást, s néha az előadás élénkítése érdekében nem mutatja meg, hogy az ellentétes nézetek szembenállása csak viszonylagos. Így pl. az angliai laissez-faire körüli vita nem olyan éles, ha jelezzük, hogy a szűkebb értelemben vett gazdaságban a laissez-faire, a társadalompolitikában a szociális szempont érvényesült. A független, önálló individuum volt az ideáltípus, ők voltak a gazdasági élet motorjai, de a többségről a társadalomnak kellett — kollektíve — gondoskodnia. A nézetek szembesítésében feltehetően didaktikai szempontok is szerepet játszottak. Hiszen nincs minden szakterületen dinamikus fejlődés. Feltűnő például — s erről győz meg a bibliográfia is —, hogy a nemzetközi kapcsolatok terén milyen kevés új munka s még kevesebb új tudományos eredmény született.

Az utolsó évek nagy tudományos előrelépésének bemutatásában az előző részekben a lényeg kiemelésének mestereként bemutatkozó Langwiesche új oldalról bizonyítja be képességeit: a tudomány eredményeire — köztük saját kutatásaira — reflektálva ismerteti és értelmezi a történelmi kutatást, és in statu nascendi mutatja be azt a folyamatot, ahogyan az új eredmények megszületnek, és ahogyan azok tudományos recepciója végbemegy. Az egyik ilyen terület a társadalom története, ahol a „polgárság alatti” rétegek kutatása új eredmények mellett újabb, egyelőre eldöntésre váró kérdéseket vetett föl. Az egyik álláspont ugyanis a középkor végén induló elszegényedési folyamat mély- (és vég-) pontját pillantja meg az 1830—1850 közötti elszegényedésben, egy másik viszont új minőség, a városi proletariátus megjelenéséről beszél. Sok a bizonytalanság e szegénység rétegeződését, életszínvonalát illetően is, olyannyira, hogy egy „pesszimista” és egy „optimista” történeti iskola küzd egymással. A legújabb kutatások viszont éppen egy sommás álláspont kialakításának lehetetlenségére mutatnak rá, amikor hangsúlyozzák, hogy a munkások és a proletariátus alatti rétegek életszínvonala közötti különbség vált ekkor igazán nagygyá.

Langwiesche a politikai mozgalmak historiográfiai elemzése terén nyújtja talán a legtöbbet. Kiemelendőnek tartjuk itt a liberalizmus létrejötte körüli legújabb, 1980-as évekbeli történeti munkák elemző értelmezését. Egy régi, a marxizmus hagyományos álláspontját is érintő vitakérdésről van szó, arról, hogy a liberalizmus erendően, par excellence jelleggel a polgárság világnézete és politikája volt-e? Magyarországon Bibó István már évtizedekkel korábban vitaközvetítőként és a liberalizmust teljesen azonosító nézetekkel, s egy egyetemes történeti esszéjében kifejtette, hogy a felvilágosodási eszmekör az értelmiség által kialakított, osztársadalmi igényű, homogén társadalomszerkezetre utaló világnézet volt. A liberalizmus kialakulására vonatkozó legújabb kutatások megerősítik ezt az álláspontot. Lothar Gall „közepes egzisztenciák osztály nélküli társadalomra utaló jövőképéről”, olyan „iparosodás előtti, hivatásrendileg szervezett patriarkális alapzatú középosztályi társadalomról” beszél, amely burzsoá liberalizmussá „az ipari forradalom változásai folytán degenerálódott”. Ha az utóbbi kifejezés túlságosan erőteljes is, az újabb empirikus vizsgálatok alátámasztják a megállapítás lényegi elemeit. Mindez az 1830 táján születő magyar nemesi liberalizmus sajátosságainak újragondolására is figyelmeztet: a „rendi” gondolatvilág ellentétéként talán túlságosan könnyedén tekintettük funkciójában, jellegében, tartalmában „polgári” liberalizmusnak azt az eszmeáramlatot, amely pedig feltehetően Magyarországon is osztársadalmi igényű értelmiségi-középosztályi társadalomkép volt, s ilyenként szolgálta a társadalmi haladást.

A hosszú távú folyamatok bemutatásának az 1849-es, záró évszám szab határt. Langwiesche egyetlen nyomatékos jövőre utaló megjegyzése is éppen a liberálisokkal kapcsolatos: álláspontja szerint a liberálisok „cselekvési mintája” (Handlungsmuster) megváltozott, s a forradalmak tanulságai nyomán nem az állammal szemben állva, hanem — a változások iránt fogékonyabbá vált — államhatalommal való együttműködésre törekedtek. Bizunk abban, hogy a következő kötet a fontos változást árnyaltabban mutatja be. 1849 után valóban nem lehetett a régi módon liberálisnak lenni. Az államhatalommal való együttműködést kereső liberálisok liberálkonzervatívokká fejlődtek, más csoportok viszont kompromisszu-

mok helyett *demokratikus* irányba nyitottak, liberáldemokratákká, majd demokratikus ellenzékké fejlődtek. Utóbbiak szerepe — kontrollfunkciójuk révén — még ott, ahol kisebbségben, ellenzékben maradtak is, a demokratikus nemzetállamok létrejöttében, stabilizálódásában aligha alábecsülhető jelentőségű.

Csak mozzanatokot emelhattünk ki a tankönyv-című munkából, amely pedig a mai nyugatnémet történetírás műfajilag is újításokat tartalmazó, eszmékben bővelkedő, értékes alkotása. Ezernél is több címet tartalmazó bibliográfiája világszerte hasznos segédlet lehet. A könyvet kronológia, név- és tárgymutató, valamint térképek egészítik ki. Utóbbiak pontatlan rajzolata és feliratozása, rossz nyomása nem méltó a kötet színvonalához.

Gergely András

PUSZTASZERI LÁSZLÓ:

GÖRGEY ARTÚR A SZABADSÁGHARCBAN

NEMZET ÉS EMLÉKEZET

Magvető Könyvkiadó. Bp., 1984. 776 o.

Elfogultságoktól mentes portré megrajzolására tesz ígéretet Görgey 1848/49-es katonai szerepét bemutató kötetében Pusztaszeri László. Célkitűzéseit a bevezetőben pontosan meghatározza: elsősorban *hadtörténeti jellegű áttekintésre* vállalkozik — az események pontos rekonstruálásán túl mindenekelőtt azon kérdések megfogalmazására, amelyek köré későbbi kutatásainak felépítését tervezi; a *politikai összefüggéseket csak elkerülhetetlen esetekben* kívánja érinteni — mivel Görgey hadvezéri működését a politikum azonban alapvetően áthatja, kénytelen végül is részletekbe menő fejtegetésekbe bocsátkozni; határozottan *elhatárolja magát a Görgey-vitában* való direkt állásfoglalástól — miközben írása nem más, mint a pártatlanságra törekvés szigorú korlátai közé szorított szenvedélyes vallomás.

Pusztaszeri könyve a hatalmas szakirodalom ismereteit összegző, a kutatás jelenlegi állását tükröző, szintézisteremtésre irányuló alkotás. Olyan kézikönyv, amelyben az olvasó szinte a teljesség élményével ismerheti meg a legkülönbözőbb egykorú álláspontokat s a visszatekintő utókor ugyancsak gyakran ellentétes előjelű vallomásait. Szerző legfőképpen a memoáriradalomra támaszkodik. Gondosan illeszti egymás mellé az azonos kérdésre vonatkozó részleteket. A teljességre való törekvést a pártatlanság igényével összekapcsolva messzemenő lehetőséget biztosít az olvasó számára, hogy a rendelkezésére bocsátott ismeretanyag birtokában aktívan vegyen részt saját álláspontja kialakításában. Az olvasói szabadságot bizonyos esetekben azonban túlzottnak érezzük; az olykor reflektálatlanul hagyott (s ezzel a szerző azonosulását sejtető) idézetek mellől hiányoljuk a forrásokkal ütköztető határozottabb vonalvezetést.

Pusztaszeri körültkintő elemzésekkel igyekszik a homályos részleteket tisztázni, gyakran feloldhatatlan ellentmondásokat megszüntetni. Előadásmódja szinte lexikonszerűen aprólékos, olykor filológiai pontosságra törekvő, aminek eredményeként fontos részletkérdésekben képes korábbi tévedéseket helyreigazítani. Ezirányú fejtegetései azonban olykor túlterhelik a főszöveget, megtörik az előadás folyamatosságát. Emeltett esetekben talán helyesebb lenne a lábjegyzetek nyújtotta lehetőségeket fokozottabb mértékben kihasználni, mint ahogy az elmondottak követését is jobban elősegíthetné térképek és mellékletek gyakoribb beiktatása.

Megelőlegezett módszertani észrevételeink távolról sem kívánják kétségbe vonni azt, hogy rendkívül igényes, az olvasottakat többszöri újragondolásra, több megállapításában vitára készítő munkával állunk szemben. Csak sajnálhatjuk, hogy a szerzőnek nem volt lehetősége kutatni a bécsi levéltárban, hiszen így — mint azt maga is jelzi — a források fontos részének ismerete nélkül volt kénytelen álláspontját megfogalmazni. Görgey szereplését vizsgálva Pusztaszeri sorra veszi és elemzi a szabadságharc kulcsepizódjait: a határátlépés problémája 1848 őszén, a Váci Nyilatkozat, a gödöllői tanácskozás, a Függetlenségi Nyilatkozat, Buda ostroma, a szegedi koncentráció kérdése stb. . . . Mivel ismertetésünknek a mindent érintő részletekbe menő elemzés nem lehet célja, néhány alapkérdés kiemelésével szeretnénk a könyv mondanivalójának lényegéhez eljutni, s azzal kapcsolatos észrevételeinket megtenni.

Az események középpontjában természetesen Görgey áll. Ő menti meg több esetben a reá bízott „testileg-lelkileg elgyötört” csapatokat a teljes széthullástól, szervez felbomlott tömegből ütőképes sereget, majd arat megalkuvást nem ismerő vezetéssel fényes győzelmeket. A katonai események leírásai képezik a könyv legjobb sikerült részeit. A szakszerűséget élvezetes előadásmóddal egyeztető elemzésekben a szereplők megelevenednek, a csaták szinte szemünk előtt zajlanak le. A Görgey pozitív értékeit joggal méltató összképbe akkor keverednek zavaró színek, amikor a hadvezér politikába bonyolódik, Pusztaszerit értelmezve: azt politizálásra kényszerítik. Szerző szerint ugyanis Görgey számára elkerülhetlenné tették az ellenzéki politikai szerepvállalást az állami vezetés szakszerűtlen katonai utasításai, valamint szüklátókörséggel és illúziókergetéssel jellemzett külpolitikai gyakorlata.

A kormányzat és Görgey közötti ellentéték elmélyüléséért Pusztaszteri egyértelműen Kossuthékat teszi felelőssé: „Görgeyt a politikai vezetés felemás és ellentmondó intézkedései fordították fokozatosan ellenzékbe” — állapítja meg. Az ország december végi megmenekülését a teljes összeomlástól pedig már kifejezetten azzal magyarázza, hogy Görgey mert és tudott Kossuthal szakítani, szembehelyezkedni.

A túlságosan sommás megállapítással szemben maga Pusztaszteri adja kézbe az ellenérveket, amikor megemlíti, hogy a schwechati vereséget követően Görgey Kossuthal személyesen állapodott meg azon védelmi terv alapelveiben, mellyel rövidesen szembefordult; majd kisebb jelentőségű katonai sikereit fontos győzelekként bemutatva ígérte, hogy korábbi megállapodásuk értelmében a győri sáncok sikeres megvédésére készül; s hogy a továbbiakban az OHB beleegyezése, mi több, tájékoztatása nélkül hozta nem kis horderejű döntéseit. Kétértelmű, félrevezető, a kormány optimizmusát maga is megalapozatlanul erősítő magatartása a felelőség megállapításánál mindenképpen óvatosabb megfogalmazásra int. Valószínű, hogy szerző akkor kerül közelebb az igazsághoz, amikor a szegedi koncentrációval kapcsolatban így jellemzi Görgey magatartását: „A kapcsolatait a központi hatalommal minden lehetséges módon lazítani” akarta, s megsértődött, „hogy önmagát és hadseregét kivonja a kormány rendelkezési köréből”.

Nehéz egyetértünk az egyéni ambícióit erőteljesen előtérbe állító katonapolitikus jellemzésével. Pusztaszteri a realpolitikát képviselő békepárt és az irrealisztikus kossuthi doktrína sosem bizonyított ellentétpárjának felállításával keresi Görgey cselekedeteinek elvi indítékait. A tábornok nézeteivel osztozó, „nemzeti célokért fellépő mérsékelt vagy inkább realpolitikus csoport”, békepárti közvélemény létezésére hivatkozik, melyek hatékony irányzattá csupán az 1849 utáni öngazoló visszaemlékezésekben szerveződtek, s valóságos működésüket az érdekeltek egykorú megnyilatkozásai, ill. azok hiánya kérdőjelezi meg. S ha mégis elfogadnánk egy ilyen programmal rendelkező párt létezését, Görgey nézetazonosságát a szerző érvei nem bizonyítják meggyőzően. „Az a szerencsétlen békepárt! semmi békét, de nyaktilót, nyaktilót!” — írja felháborodva Szemerének 1849. március 22-én; „Magyarország készenáll élethalálrai harcra” — hirdeti április 12-i lévai kiáltványa; „ezen harc . . . európai harc leend: a természet adta legszentebb népjob harca a bitor zsarnokság ellen. S győzni fog a nép” — buzdít végső küzdelemre április 29-i komáromi proklamációjában; „én részemről az egész tüneményben az ausztriai dynastia halálpompájára gyűjtött fáklyáknak lobogását láttam” — számol be Kossuthnak május 13-án Pest osztrák bombázásáról.

Az egykorú nyilatkozatokból vett idézetek korántsem demonstrálják Görgey mélységesen dinasztikus, „mérsékelt realpolitikai” nézeteit; mint ahogy egyoldalú leegyszerűsítésként és a valóság elferdítéseként értelmezhető csak az az állítás is, mely szerint Kossuth és hívei vakon bíztak a nagyhatalmak segítségével, Palmerstonban a magyar ügy támogatóját látták, s erre alapozták volna külpolitikai elképzeléseiket. Már kiindulásában elhibáztottnak kell tehát tekintenünk azt a koncepcióban alapvető megállapítást, miszerint Görgey igaza tudatában törekedhetett „a függetlenség külpolitikai irrealitáit figyelmen kívül hagyó politikai csoport megbuktatására”, s „a hadsereg fegyvereinek erejével . . . a legjobb politikai feltételeket kikényszeríteni ahhoz a még életképes egyetlen realitáshoz, hogy az 1848-as alkotmányos állapotot kell egészben vagy akár részleteiben átmenteni”.

Pusztaszteri átveszi azokat a 19. század második felében, tudatos történetamisítás eredményeként keletkezett s a 20. század változó évtizedeiben koronként eltérő meg gondolásokból továbbített nézeteket, melyek az ún. 48-as álláspontot 1849 realpolitikai programjaként tüntetik fel, holott — mint azt egykorú dokumentumok bizonyítják — maguk Jókaiék is tisztán látták 1849 kritikus hónapjaiban, hogy az Ausztriával kötendő kompromisszum feltételei a Habsburg-hozzáállás következtében teljes mértékben hiányoznak, s Magyarország csak a feltétel nélküli behódolás, ill. a végsőig folytatott harc között választhat.

Alkotmányos megegyezésben reménykedni, mi több, azt külpolitikai programként hirdetni 1849-ben sokkal nagyobb illúzióknak bizonyult volna, mint vállalni a nemzetre kényszerített háborút. Nem véletlen, hogy a „48-as kiegyezést” hivatalos irányvonalként megfogalmazó politikai csoportosulás 1849. február végétől nem is működött.

Pusztaszeri László könyvét — jelzett ellenvetéseinkkel együtt — példásan korrekt írásnak, a Nemzet és Emlékezet c. sorozat jelentős kötetének tartjuk, amely széles rétegek számára foglalja össze ismereteinket, nem egy ponton helyesbítve, kiegészítve azokat, belső ellentmondásaival pedig a problémák továbbgondolására, újabb rész kutatások elvégzésére ösztönzi a történezt.

Erdődy Gábor

DIE DEUTSCHE REVOLUTION VON 1848/49

(Hrsg. *Dieter Langewiesche*)

Wissenschaftliche Buchgesellschaft, Darmstadt 1983. 405 o.

A NÉMET FORRADALOM 1848/49-BEN

Bár a német nemzeti identitástudat alakulásában 1848 meghatározó szerepet nem játszott, történelmi fogódzókát kereső legitimációs törekvései során különböző korok különböző politikai irányzatai mégis gyakran indultak harcba örökségéért. A túlaktualizáló-leegyszerűsítő értelmezések mellett (Namiers: az 1848-as liberálisok Hitler előfutárai voltak; Wentzcke: 1848 törekvései 1933-ban teljesedtek ki; stb. . .) folyamatosan voltak jelen azok a 48 lényegét megértő írások, melyek közül válogatva a kötet szerkesztője nyomon követi a forradalom 1848 utáni értelmezésének változásait, bevezetőjében pedig áttekintést ad a legfontosabb historiográfiai problémákról, megjelölve a további kutatások szükséges irányait is.

A tematikailag három részre tagolt tanulmánygyűjtemény hét írásból álló első fejezete 1848 német fejlődésre gyakorolt hatását vizsgálja. A sikertelenségből táplálkozó önkritikus hangvételt mértéktartó nemzeti önérzettel társítva, az európai folyamatok szerves részeként mutatja be a hazai fejleményeket, a hangsúlyt azonban a német forradalom önálló minőségét meghatározó specifikus tényezőkre helyezve.

Rudolf Stadelmann (*Das Jahr 1848 und die deutsche Geschichte*) a bukást előidéző alapvető belső ellentmondást a liberálisok — a középállamok fejlettségi szintjének megfelelő, a szuverenitást a korona és a népképviselő között megosztani óhajtó — törekvéseiben jelöli meg. Magatartásuk gyökereit a monarchiával szembeni alattvalói érzelmeket tartósító vormärzi alkotmányfejlődésben ragadja meg, amely ugyan lehetővé tett még szerinte egy viktoriánus típusú (l. liberális örökös császárság) kibontakozást, egy erős középrendi mozgalomra támaszkodó szociális reformpolitikát, amennyiben a belső megosztottságtól gyenge forradalmi mozgalom nem hátrál meg a Hohenzollernek trónja előtt.

Friedrich Meinecke (1848 — *Eine Säkularbetrachtung*) a 19. századi német fejlődés legjellemzőbb vonásának azt tartja, hogy többszöri próbálkozás ellenére sem tudta megteremteni a felsőbbbségi államot békés reformokkal elbontó nemzeti egységet. A sikertelenségért éppúgy felelőssé teszi a kor jelentős „idealista” politikusait: Gagernt, Gerlachot, Marxot stb. . . ., mint az álmodozó, romantikus, pszichopatának nevezett IV. Frigyes Vilmost, mindenképp azonban a fejedelmekben és alattvalóikban egyaránt erősen élő partikularizmusra irányítja a figyelmet, mely megakadályozta az egységes forradalmi akarat megnyilvánulását.

Karl Griewank (*Ursachen und Folgen des Scheiterns der deutschen Revolution von 1848*) a tavaszi változásokat a fejedelmekkel szemben zárt frontot alkotó, nyugati liberális szellemben fellépő városi népmozgalmak sikerének tulajdonítja. A klasszikus liberális program azonban — hangsúlyozza Stadelmann optimizmusát megkérdőjelezve — gazdaságilag és társadalmilag elmaradott valósággal ütközött, ami a szociális kérdés megoldását akadályozta, s megalapozatlan liberális félelmeket ébresztett a

polgári társadalom alapjait távolról sem fenyegető népi tömegekkel szemben. Az 1849 utáni konzervatív félabszolutizmusokat racionális, a Vormärz partikuláris vonásait levetközö rendszerként mutatja be, melyek régi tradíciókat is továbbéltetve (a nagypolgárság politikai közömbösítése gazdasági előnyökkel és a privátszférát liberalizáló reformok útján; a kispolgárság vonzódása a kisállamokhoz; általános félelem a szociális robbanástól) alapozták meg stabilitásukat.

Ugyancsak a liberálisoktól való félelmeit állítja középpontba *Jacques Droz* (*Die deutschen Revolutionen von 1848*), aki a polgárság és az értelmiség kompromisszumképességének formálódásában a kisfejedelmek humánus, patriarchális magatartására, s a parasztsággal kötendő tartós forradalmi szövetség elmaradására irányítja a figyelmet.

Theodore S. Hamerow (1848) abból indul ki, hogy az 1848-as forradalmakat 1789-től és 1917-től eltérően nem elsősorban gazdasági vagy katonai válság, hanem az abszolutizmussal szembeni elégedetlenség idézte elő. Sőt, éppen a gazdaság viszonylagos regenerálódásával magyarázza, hogy a társadalom rejtett energiáit mobilizálni nem tudó radikálisok korán elveszítették a hatalom megragadásának esélyeit, míg a liberálisok a társadalmi struktúra alapjainak megváltoztatása helyett azok fokozatos átalakítását, a szabadversenyes kapitalizmus gazdasági rendjéhez történő igazítását szorgalmazták.

Walter Schmidt (*Zur historischen Stellung der deutschen Revolution von 1848/49*) 1848 eseményeit a haladásért folytatott küzdelem tetőpontjaként értékeli, melynek során „a burzsoázia árulása okozta” vereség ellenére is kiteljesedett „a néptömegek forradalmi alkotóereje”, s a fiatal német munkásosztály sikerrel vívta meg első nagy erőpróbáját.

Thomas Nipperdey (*Kritik der Objektivität? Zur Beurteilung der Revolution von 1848*) elutasítja a saját és népe érdekei ellen cselekvő, az ellenforradalommal összeesküvő liberális polgárságról kialakított képet. Hangsúlyozza, hogy a liberálisok akarata ellenére lettek forradalmárok, s márciust követően immár kizárólag az evolúció útján kívántak haladni. Egyszerre léptek fel az ellenforradalommal és a forradalom radikalizálásával szemben, s a szerinte konfrontációt hirdető, világos programmal azonban nem rendelkező heterogén baloldaltól eltérően a megegyezés politikáját részesítették előnyben. Mindez távolról sem jelentette azonban részükről az ellenforradalom támogatását, aminek feltételezését éppúgy történelmi tévedésnek nevezi, mint az 1918-as szociáldemokratákat árulónak megbélyegző álláspontokat.

A könyv második fejezetének három tanulmánya a nemzetiségi és a nemzetközi kérdésekkel foglalkozik. *A. J. P. Taylor* (*Deutschland und die europäischen Mächte*) úgy ítéli meg, hogy az európai államférfiak a kontinentális problémák középpontjába nem a német kérdést állították, hanem Itáliát tekintették a legnagyobb robbanással fenyegető feszültségzónának. Bár a schleswig-holsteini konfliktusban Anglia megakadályozta a Keleti-tenger status quójának megváltoztatását, a német egység valamennyi lehetséges formáját — hangsúlyozza — egyedül Oroszország utasította el. A cári fenyegetés azonban éppen nem okozott félelmeket a németek körében, sőt a liberálisok és a demokraták az elmaradt háborútól várták a belső egység létrejöttét.

Hans Rothfels (*Das erste Scheitern des Nationalstaats in Ost-Mittel-Europa 1848/49*) szerint a forradalom hatására felszabadult közép-kelet-európai nacionalizmusok konfliktusa sokban megelőlegezte 1919 katasztrófáit, világosan rámutatva arra, hogy az etnikai vagy politikai nemzetfogalom realizálási kísérlete nem biztosítja automatikusan az igazságos rendezést. A frankfurti nemzetgyűlés az 1815-ös határokból indult ki, azaz a nemzetállam megalapozásának francia útját próbálta követni, ellentmondásos törekvéseivel azonban megzavarta az együtt lakó népek viszonyát. „Ha Önök kettévágják Posent, Schleswiggel is ezt kell tenniük, az Ausztriához tartozó szlávokat szabadon kell engedniük, és Dél-Tirolt el kell szakítaniuk Németországtól” — jellemezte Blum a még csak megszületőben lévő nemzetállamok bukását előidéző feszülő belső ellentmondásokat. A vázolt összefüggések alapján Rothfels a Habsburg-birodalom újjászületését nemcsak a katonaság és a szlávok fellépésével magyarázza, hanem az egykorú tehetetlenség bizonyos idealizálásával azt elsősorban a nemzetekfeletti állam, illetve a soknemzetiségű birodalom iránti igényekből vezeti le.

Günter Wollstein (*Mitteleuropa und Grossdeutschland — Visionen der Revolution 1848/49. Nationale Ziele in der deutschen Revolution*) mindenekelőtt a kiérlelt nemzeti program hiányát kéri számon a forradalom vezetőitől. A legvitatottabb kérdéseket (Schleswig, Posen, Csehország, Észak-Itália, Limburg)

elemezve, a frankfurti törekvések lényegét abban ragadja meg, hogy a hatalmi vákuumként felfogott Közép-Európában új, dinamikus államot hozzanak létre, olyan föderatív alapon szervezett magot („Kernstaat”), amely hatalmas gazdasági adottságaival mágnesként hatna a környező germán országokra (Svájc, Hollandia, Belgium). Az így létrejött birodalmat olyan hárompólusú európai rend részeként képzeltek el, a melyben a liberális alkotmányos Németország önálló közép-európai tényezőként közvetítő funkciót töltene be Nyugat- és Kelet-Európa között. Wollstein joggal teszi szövé, hogy a frankfurti elképzelésekben Itália és Lengyelország szerepe elhalványul. Nem szól ugyanakkor arról a Magyarországgal kapcsolatban többször megfogalmazott álláspontról, amely közös érdekként szorgalmazta az Oroszországgal szembeni szövetséges együttműködést.

Ismeretes, hogy míg a korábbi 48-as kutatások középpontjában a nemzeti és a nemzetközi politika állt, az utóbbi másfél évtizedben a német történetírásban a társadalomtörténeti megközelítés vált meghatározóvá. A forradalmat a modernizációs folyamat összefüggésrendszerében vizsgáló írásokból közül hatot a kötet zárófejezete.

Leonore O'Boyle (Die demokratische Linke in Deutschland 1848) tanulmánya a címben jelzett kérdés komplex vizsgálata helyett beéri bizonyos rétegek (újságírók, népiskolai tanítók, jogi alkalmazottak) társadalmi helyzetének, politikai szerepének vázlatos ismertetésével, a kézműves és szellemi proletariátus felhalmozódásának korakapitalista, abszolutisztikus-bürokratikus vonásait középpontba állító bemutatásával.

Rolf Weber (Die Beziehungen zwischen sozialer Struktur und politischer Ideologie des Kleinbürgertums in der Revolution von 1848/49) számszerű nagysága és a munkástömegekre gyakorolt hatása alapján a népi megmozdulások történetében a területileg ugyan széttagolt, s talán a legkevésbé centralizált németországi osztálynak, a kispolgárságnak tulajdonít vezető szerepet. Részletesen a szászországi szervezkedésekről szól, melyeknek viszonylagos sikereit sajátos politikai és társadalmi adottságok egybeesésével magyarázza. A Blum vezette radikálisok mozgásszabadságát ugyanis — ellentétben badeni, württembergi és poroszországi társaikkal — növelte az a szerencsés körülmény, hogy legalitásukat mindvégig megőrizhették, másrészt pedig az, hogy a tartomány ipari fejlődésének adott szintjén a parasztságnál immár nagyobb lélekszámú üzemi dolgozók soraiból biztosíthatta társadalmi bázisát, melyeknek alapvetően házi-, ill. kézműipari jellege ugyanakkor nem tüzte még napirendre a kispolgárság és a proletariátus konfrontációját.

Manfred Botzenhart (Die Parlamentarismusmodelle der deutschen Parteien 1848/49) meghatározó jelentőségűnek tekinti, hogy Frankfurtban még az ún. jobboldal is elfogadta a népképviselői elvvel összhangban álló kormányzat követelményét, miközben gyakorlati megvalósítására világos program nem állt rendelkezésre. Az elképzelések parttalan áramlásában bizonyos letisztulást az ideiglenes központi hatalom megteremtésének vitája hozott, melynek során három felfogás különült el: 1) a központi hatalom hagyományos monarchikus jellegét előtérbe állító „jobboldali”; 2) a nemzet szuverenitását elismerő felelős kormányzót ajánló „jobbközép” (Gagern), amely a konventé válás fenyegetésétől tartva nem kívánta a kormányt önállóan végrehajtó hatalommá lefokozni; 3) az a „balközép” platform, amely a jogilag felelős elnöktől független, a parlamenti határozatok végrehajtására kötelezett minisztériumban kereste a megoldást. Az irányzatok közötti legfőbb törésvonalat a republikánus—monarchikus ellentétben megjelölt Botzenhart a kudarccal végződő pártszerveződési kísérleteket bemutatva kiemeli, hogy leginkább még a szigorúan törvényes alapokon álló, igaz, parlamenten kívüli, a demokratikus monarchikus megoldástól nem elzárkózó demokraták tudtak tartósan össznemzeti kereteket létrehozni.

Wolfgang Schieder (Die Rolle der deutschen Arbeiter in der Revolution von 1848/49) elismerve 1848 alapvetően polgári jellegét, a munkások forradalmát állítja elemzése középpontjába. Mozgalmukban elsősorban arra a rendkívül heterogén társadalmi bázisra irányítja a figyelmet, amely a szervezeti egység s a világos politikai stratégia kialakulását egyaránt megakadályozta, és egymástól eltérő elképzelések: a prekapitalista gazdaságot visszakívánó szociálkonzervatív, a politikai forradalmat szociális reformok biztosításáért szorgalmazó szociálreformista; s a forradalmat társadalmi forradalommal egybekapcsolni törekvő marxi megfogalmazódását vonta maga után.

Dieter Langewiesche (Republik, konstitutionelle Monarchie und „soziale Frage”. Grundprobleme der deutschen Revolution von 1848/49) a német forradalom lényegét az integráció, legitimáció és a

participáció hármas krízisének megoldására irányuló útkeresésben határozza meg. Éles vitába bocsátkozva a szerinte a liberális politikát egyoldalúan védelmező, a radikálisokat pedig hasonlóképpen elmarasztaló Nipperdeyvel, 1848 legfőbb ellentmondásait egy társadalmilag homogén tömegbázis hiányában, valamint az agrárlakosság együttműködésének elmaradásában (vö. a francia, a szovjet, a kínai forradalommal) jelöli meg. Minden korábnál árnyaltabb és lényegre mutatóbb képet rajzolva a demokraták politikai programjáról, azt hangsúlyozza, hogy a republika számukra a társadalom evolúciós modernizálásának biztosítékát jelentette, s törekvésük nem a forradalom öncélú továbbfejlesztésére, hanem az ellenforradalom és a szélsőbaloldali puccsok elhárítására irányult. Bírálja a liberálisokat restriktív szabadságfelfogásukból következő politikájukért, a demokratikus monarchiában megfogalmazott radikális kompromisszumjavaslat elutasításáért. A liberális és a demokratikus koncepciót egymástól eltérő krízisstratégiának nevezi, melyeknek szubjektív elemektől átszótt indulatos küzdelme napjainkig továbbélő, s a valóságot elferdítő torzképek (szociális forradalommal fenyegető demokraták, ellenforradalmár liberálisok) megszületését eredményezte.

A kötet zárótanulmányában *Reiner Koch* (*Die Agrarrevolution in Deutschland 1848. Ursachen — Verlauf — Ergebnisse*) a forradalom bukását mindenekelőtt a monarchák és a parasztság egymásra találásából eredezteti, amelyhez döntő mértékben járult hozzá az 1800—1850 között lejátszódó viharos mezőgazdasági fejlődés s a Vormärzben folyamatosan előrehaladó jobbágyfelszabadítás. Az általa részletesen vizsgált délnyugat-németországi térségben kibontakozó folyamat döntő faktorának a felvilágosult állam és a parasztok feudális urakkal szembeni együttműködése s a patrimonális nagybirtokrendszer szétesése felett érzett paraszti elégedettség bizonyult, melynek következtében a német társadalom legnépesebb osztálya érzéketlenné és érdektelenné vált a forradalom újrakezdését hirdető propagandával szemben.

A csupán vázlatosan ismertetett tanulmánykötet nélkülözhetetlen kézikönyvet jelent a német 48 tanulmányozásához. Jelentőségét azonban nemcsak és nem elsősorban a német historiográfiába való betekintés megkönnyítése adja, hanem mindenekelőtt azon tanulmányok együttes közlése, melyek szemléletükben, és módszertanilag a legmodernebb történetírói törekvéseket megvalósítva, a német forradalom alaposabb megismerése mellett az egykorú magyar események továbbgondolására, árnyaltabb elemzésére inspirálnak.

Erdődy Gábor

DIE HABSBURGERMONARCHIE 1848—1918

Band IV. Die Konfessionen. Hrsg. von Adam Wandruszka und Peter Urbanitsch.

Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften. Wien 1985. XVI, 864 o., 1 térk. mell.

Az Osztrák Tudományos Akadémia nagy vállalkozása, amely a tervek szerint 10 tematikus kötetben dolgozza fel a Habsburg Monarchia történetét 1848 és 1918 között, 12 évvel az első kötet megjelenése után érkezett negyedik kötetéhez. A gazdasági fejlődést, a közigazgatást és a jogrendszert, valamint a birodalom népeit bemutató kötetek után (az első három kötet ismertetését l. Századok) a negyediket a Monarchia vallásainak, a törvényesen elismert felekezetek történetének szentelték (tehát a kötet nem foglalozik az ún. „szektákkal”, vagyis a törvényesen akkor még el nem ismert „szabad” egyházakkal, vallási közösségekkel). Az előző kötetekhez hasonlóan ez is több szerző munkája, a különbség csak annyi, hogy míg az első három kötet szerzői gárdája nemzetközi jellegű volt, s az utódállamok történészei is képviselve voltak, addig a jelen kötet 9 szerzője közül 8 osztrák, s csak egy fejezetet írt külföldi (nyugatnémet) szakember.

A sorozat főszerkesztője, Adam Wandruszka bécsi professzor rövid bevezetőjében utal a katolikus császárság és a sokfelekezetű birodalom ellentmondására. A Habsburg-uralkodók mindvégig kifejezetten katolikus dinasztíának érezték és vallották magukat, s birodalmukat is katolikus nagyhatalomnak kívánták

látni, amelynek hivatása a katolikus hit védelme és előmozdítása. A hitesség megvalósítása azonban az ellenreformáció és a barokk korszakának minden erőfeszítése és látványos eredménye ellenére sem sikerült. 1910-ben a Monarchia lakosságának csak kétharmada volt római katolikus, s a katolikusok aránya az egyesült keletiek, a görög katolikusok beszámításával is csak 78% volt. A 39 millió katolikus mellett több mint 10 millió egyéb vallású élt a birodalom határai között, s a római katolikusokon kívül még öt vallási közösség létszáma meghaladta az egymilliót. A Habsburg Monarchia nemcsak etnikai, hanem vallási szempontból is Európa legtarkább, legvegyesebb összetételű országa volt. Ezt aényt szimbolizálta az az eset, hogy midőn az első világháború előtti években egy bécsi laktanyában feleskették a közös hadsereg újoncait, az esküt 10 nyelven mondták hét felekezet tábori lelkészei jelenlétében.

A kötet terjedelmének több mint a fele a római katolikusoknak van szentelve; ez érthető, hiszen ők alkották 1910-ben a lakosságnak Ausztriában 79, Magyarországon 49, Horvátországban 72%-át. A Lajtán túli római katolikus egyházzal foglalkozó fejezeteket Peter Leisching (Innsbruck), a horvát katolikusokkal foglalkozókat pedig Ivan Vitezić (Wien) írta, míg a magyarországi katolikus egyház történetének összefoglalására Moritz Csáky (Wien-Graz) vállalkozott, aki korábban egy kitűnő monográfiát írt a magyarországi kultúrharcról. Az osztrák és a magyar katolicizmus történetét feldolgozó részek és a bennük idézett gazdag bibliográfiai anyag egybevetése jól érzékelteti az osztrák és a magyar katolikus egyháztörténet-írás között a problémaállításban, a kutatás alapirányáiban és eredményeiben mutatkozó különbségeket. A magyar fejezet elsősorban és túlnyomórészt egyházpolitikai kérdésekkel foglalkozik: az egyház és állam viszonyának alakulásával, az egyházpolitikai törvényhozással, az egyház hatalmi és vagyonai helyzetével, a katolikus iskolák és alapok kérdéseivel (ahol a szerző — nézetem szerint — kissé alábecsüli a katolikus középiskolák szakmai színvonalát és oktatási teljesítményeit), valamint az új politikai katolicizmus kialakulásával. Emellett csak röviden érinti az egyház belső életét, a századelő katolikus megújulásának nem politikai jellegű aspektusait, elsősorban Giesswein Sándor és Prohászka Ottokár tevékenységének bemutatásán keresztül. A terjedelmében háromszorta bővebb osztrák tanulmány mindezen egyházpolitikai kérdések beható tárgyalása mellett külön alfejezetekben részletesen foglalkozik az egyház szervezetével, a papság szociális rétegződésével; bemutatja a társadalom különböző osztályainak és rétegeinek viszonyát a valláshoz és az egyházzal, elemzi vallási életük sajátos vonásait és formáit. Külön fejezet foglalkozik a katolicizmuson belüli eszinei és kulturális irányzatokkal, a katolikusok tudományos, művészeti és kulturális tevékenységével, a vallási életnek a századfordulón kibontakozó elmélyülésével, fellendülésével. A tudományos kutatás Ausztriában jóval alaposabban és részletesebben feltárta már az egyház belső életének fejlődését a 19. században és a 20. század elején, mint nálunk, s ez lehetőséget nyújt arra, hogy árnyaltabban és sokoldalúbban ábrázolják azt a nagy horderejű változást, amely a katolikus egyház közeleti funkcióiban, társadalmi helyzetében és kapcsolataiban a polgárosodás és modernizálódás eredményeképpen bekövetkezett. Az osztrák katolicizmust a 19. sz. végén már kétségkívül sokkal kevésbé terhelte a feudális történeti örökség, mint a magyarországit. A kultúrharc már az 1860—70-es években lezajlott, megtörtént mind a jozefinista államegyház, mind a konkordátum örökségének felszámolása, az egyház jobban elvált az államtól, mint nálunk, s ez lehetővé tette, hogy az 1870-es évektől kezdve egyre inkább a belső szervezésre, reformra, megújulásra fordítsa erőit. A parasztságban és a kispolgárságban széles tömegbázissal rendelkező osztrák katolicizmus a századvégen érezhetően demokratizálódott, s a laikusok jelentős bevonásával nagyhatalmú tömegmozgalmat bontakoztatott ki, amelynek szociális reformtörékvéseit, konzervatív jellegük ellenére sem lehet tagadni. Az ehhez képest időbeli késéssel jelentkező magyarországi katolikus megújulás korántsem tudott ilyen méretű és ilyen szociális irányultságú tömegmozgalomra fejlődni: a politikai katolicizmus biztató kezdetek után hamarosan a közjogi küzdelmek vakvágányára tévedt, a keresztényszociális mozgalom pedig mindvégig szerény keretek között mozgott. A Lajtán túl a századfordulótól nyomon követhető a 20. századi európai kereszténydemokráciák irányába mutató fejlődés. Mindkét tanulmány kiemeli a katolicizmusnak a nemzeti kisebbségek életében játszott fontos szerepét. A Lajtán túl a csehek, lengyelek, szlovének és olaszok, nálunk pedig a szlovákok, németek, horvátok nemzetné válásában, nemzeti kulturális és politikai mozgalmuk szervezésében kiemelkedő helyet kaptak a katolikus egyház és klérus, valamint a katolikus intézmények és egyesületek részéről jövő ösztönzések, kezdeményezések.

A katolicizmusnak ezen utóbbi funkciója, a nemzeti fejlődésben betöltött szerepe központi helyet kap a horvát katolikus egyházzal szóló tanulmányban. A horvátok politikailag széttagolva éltek a Monarchia különböző országaiban, s az összekötő kapcsot közöttük a nyelv mellett elsősorban a katolikus vallás és egyház jelentette. Ebből a szempontból kiemelkedő jelentőségű volt az a tény, hogy a zágrábi püspökségnek érseki rangra emelésével (1852-ben) a horvátok egyházszerkezeti teljesen függetlenné váltak Magyarországtól. Vitezić a horvát egyházszerkezet bemutatása után elsősorban néhány kiemelkedő püspök (Haulik, Mihalović, Dobrila, Mahnić, Stadler, Strossmayer) életműve köré csoportosítva ismerteti a horvát katolikus egyház történetének fontosabb mozzanatait, kiemelve a nemzeti kultúrában és politikában betöltött szerepét. Az egyház-politikai kérdések közül két sajátos délszláv problémával foglalkozik részletesebben: az ószláv glagolita liturgia általánossá tételének engedélyezését kérő akciókkal, valamint a Rómában 1453 óta fennálló San Girolamo de' Schiavoni papi továbbképző intézet átszervezésének ügyével. Mindkét esetben a budapesti kormány tiltakozása és az osztrák—magyar diplomácia közbelépése hiúsította meg a délszláv egyház nemzeti jellegének erőteljesebb kiemelésére irányuló törekvéseket.

Kifejezetten a Monarchia etnikai kisebbségeinek nemzeti jellegű egyházi szervezetei voltak az ortodox és unitus, vagy korabeli hivatalos elnevezésükön görögkeleti és görög katolikus vallási közösségek, amelyeknek történetét a kérdés neves müncheni szakértője, Emmanuel Turczynski írta meg. 1910-ben 5,4 millió görög katolikus (3,4 millió Ausztriában, 2 millió Magyarországon) és 3,7 millió görögkeleti (0,7 millió Ausztriában, 3 millió Magyarországon) élt a Monarchia határai között, de ide számíthatjuk még Bosznia-Hercegovina 800 000 ortodox lakóját is. A keleti kereszténységhez tartozik együttesen a lakosság 18%-át (Ausztriában 14, Magyarországon 24%-át) tették ki. A szerbek görögkeletiek voltak, a galíciai és magyarországi rutének görög katolikusok, a románok pedig megoszlottak a két keleti rítusú egyház között. Turczynski megállapítja, hogy a Habsburg Monarchiában viszonylag szabadabb keretek és kedvezőbb lehetőségek álltak a keleti rítusú egyházak rendelkezésére nemzeti jellegű vallási intézmények kiépítésére, mint a Balkánon vagy Oroszországban, s ennek következtében a vallás és az egyház a szerbeknél, románoknál és ruténeknél kiemelkedő szerepet játszott az etnikum fenntartásában. A modern nemzetérválás folyamatában, amelynek első fázisát a „felekezeti nemzetiségek” (Konfessions-Nationalitäten) időszakának nevezi. A tanulmány időben minden esetben visszanyúlva legalább a 17. századig — a görög katolikusoknál az unió időpontjáig — részletesen bemutatja a keleti egyházak szervezetének fokozatos kiépítését a 18—19. század folyamán, ismerteti az egyes vallási közösségek (galíciai és magyarországi rutének, erdélyi, bánáti és bukovinai románok, magyarországi, horvátországi és dalmáciai szerbek) fontosabb intézményeit (iskolák, kulturális szervezetek, papképzés), s azoknak a vallási és nemzeti életben játszott szerepét. Külön figyelmet szentel az ortodox egyházon belüli szerb—román ellentét alakulásának, az önálló román görögkeleti egyház fokozatos különválásának.

Külön kis fejezet (Wolfdieter Bihl tollából) tárgyalja a katolikusokkal egyesült és nem egyesült keleti rítusú örmény egyházakat, amelyek mindegyike csupán néhány ezer hívőt számlált.

A protestantizmus a magyar birodalomfélben volt erős, a Lajtán túl az ellenreformáció erősen visszaszorította. Magyarországon 1910-ben 2,6 millió református, 1,3 millió evangélikus és 70 ezer unitárius élt, együttesen a lakosság 19%-a. Ausztriában viszont mindössze 600 ezer volt a protestánsok száma (2,1%). A Monarchia protestáns egyházi közösségeinek történetét Friedrich Gottas salzburgi professzor dolgozta fel, akit a magyar történetészek jól ismernek a magyarországi protestáns pátenstről és a Tisza Kálmán-éréről írt jeles könyvei révén. Külön fejezetben tárgyalja a magyarországi és a Lajtán túli protestáns egyházakat. Magyarországon a kálvinizmus kifejezetten „magyar” vallás volt, úgyszintén az unitárius egyház is. Az evangélikus egyház viszont kiemelkedő szerepet játszott a németek és különösen az erdélyi szászok (akiknek külön nemzeti egyházuk is volt), valamint a szlovákok kulturális és nemzeti fejlődésében. A Lajtán túl a protestantizmus erőteljesen volt képviselve a gazdasági és szellemi elit (ipari vállalkozók, egyetemi tanárok) körében. A tanulmány először a protestáns egyházak egységes szervezésére irányuló törekvéseket és azok kudarcát mutatja be a neoabszolútizmus idején. Ezután ismerteti az egyes egyházak szervezetét, majd elég részletesen foglalkozik a belső vallási élet kérdéseivel, a belmissziós és ébredési mozgalmakkal, a teológiai irányzatokkal, a külföldi kapcsolatokkal, az iskolákkal, s rámutat a protestáns egyházak fontos kulturális szerepére.

Külön kisebb fejezetek foglalkoznak a Lajtán túli vallásfejlődés két sajátos termékével: az ún. német katolikus mozgalommal (Wolfgang Häusler) és az ókatolikus egyházzal (Hans Hoyer). Az előbbi a német „Vormärz” polgári demokratikus egyházi ellenzékének, valamint a racionalista és liberális szellemű valláskritikán alapuló ún. „forradalom teológiája” irányzatnak ausztriai utóélete volt, s az 1848-as forradalom idején élte virágkorát, elsősorban Bécsben, Grazban és más nagyobb városokban. A mozgalom — amelynek alapvető belső ellentmondása volt, hogy vallási jellegű közösséget akart létrehozni vallás, hit nélkül — azonban hamarosan lehanyaglott; propagálói és hívei később az ún. szabadgondolkodó mozgalomban tűnnek fel ismét, amelynek mintegy ideológiai, szervezeti előzményét alkották. Az ókatolikusok 1870-ben, az első vatikáni zsinat idején szakadtak ki a katolikus egyházból, a neves német egyháztörténész Döllinger vezetésével, mert a hit kérdéseiben való pápai tévedhetetlenség dogmáját nem tudták elfogadni. Az ókatolikus egyház, amelyet 1877-ben törvényesen is elismertek, később egyéb reformokat is magáévá tett: elvetette a fülbegyónást, a kötelező papi cölibátust, az egyháznak zsinati szervezetet adott a laikusok fontos szerepével, s a liturgiában bevezette az anyanyelv használatát.

A Habsburg Monarchiában 1910-ben több mint 2 millió zsidó élt (a lakosság 4,5%-a), s a zsidó közösségek életében radikális átalakulást eredményezett az izraelita vallásnak a polgári forradalmat követő recepciója, a zsidók állmpolgári egyenjogúsítása, emancipációja. A birodalom zsidóságának történetét Wolfgang Häusler (Wien) foglalta össze egy viszonylag rövid, de rendkívül információgazdag fejezetben, amelynek már a címe is jelzi az alapvető problémát: az ausztriai zsidóság mozdulatlanság és haladás között. A jogi és állmpolgári egyenjogúsítás és a polgári társadalomba való integrálódás felbomlasztotta a korábbi zárt, az emberi élet egészét, annak minden vonatkozását átfogó és szabályozó zsidó közösségi lét kereteit, s a zsidóság sajátos életformából felekezetté, az egyenjogú állmpolgárok egyik lehetséges vallásává alakult át. Milyen mértékben asszimilálódnak, integrálódnak a környező társadalomba, mit öröznek meg s mit adjanak fel az ősi zsidó hagyományból, a sajátos létformából, a kultusz és rítus elemeiből? — ez volt a nagy kérdés, amelyre a Monarchia különböző területein élő zsidó közösségek a választ keresték. A liberális reformerek és az ortodoxok közötti vitákat, valamint a különböző közvetítő irányzatokat sokoldalúan mutatja be a tanulmány. Ausztriában — főleg Bécsben — sikerült az ellentéteket mérséklő, kiegyenlítő kompromisszumot találni, Magyarországon viszont éles konfrontáció alakult ki a főleg az ország nyugati és északi városaiban erős ortodoxia és a Pesten összpontosuló reformer neológok között, s ez a konfrontáció az 1868—69. évi izraelita kongresszust követően szakítást is eredményezett a magyarországi zsidó hitközösségekben. Igen érdekes fejezete Häusler tanulmányának a galíciai zsidóság keretében a 18. századtól kibontakozó népi jellegű, karizmatikus és eszkatikus jelenségektől (pl. rituális tánc) kísért vallási megújulási mozgalom, az ún. chászidizmus ismertetése és értékelése. A chászidizmus hatása Magyarországon is kimutatható, s fontos szerepe volt a sajátos zsidó népi elbeszélőművészet, a zsidó humor kialakulásában. Rámutat a szerző a zsidóság — főleg a keleti zsidóság — asszimilálódásának és polgárosodásának korlátaira is, s főleg az asszimiláció kudarcainak, a Monarchia polgári társadalmába való integrálódás részbeni elmaradásának tulajdonítja a zsidó nemzeti irányzatok, a cionizmus születését és viszonylag széles körű hatását a századelőn. Áttekintése végén úgy véli, hogy a Monarchia zsidósága körében kialakult sokszor ellentétes irányzatok sajátos szintézise a 20. század nagy zsidó gondolkodójának, Martin Bubernek a munkásságában valósult meg.

Az 1878-ban osztrák—magyar megszállás alá került, majd 1908-ban államjogilag is végérvényesen a Monarchiába kebelezett Bosznia-Hercegovina új szint hozott a Habsburg-birodalom vallási térképére. Bosznia lakosságának mintegy harmada ugyanis mohamedán vallású volt, a 43%-ot kitevő ortodox és a 23%-nyi katolikus mellett. A boszniai mohamedánok helyzetét Ferdinand Hauptmann grazi professzor ismerteti, rámutatva arra, hogy a mohamedán kérdés egyúttal társadalmi problémát is jelentett, mert Boszniában a mohamedánok közül kerültek ki a földesurak (bégek és agák), valamint a szabad parasztság túlnyomó része, míg a keresztény parasztok többsége feudális függőségben élő *kmet* volt.

A Habsburg Monarchia történetének új kötete, amelynek gazdag tartalmú, sok új információt közlő fejezeit röviden ismertettük, nemcsak a szorosán vett vallás- és egyháztörténet számára jelent fontos hozzájárulást. Nélkülözhetetlen segédkönyve lesz egyfelől a kultúrtörténet különböző ágaival, másfelől a nemzetiségi kérdéssel foglalkozó kutatóknak is. Csaknem valamennyi felekezet kitüntetett szerepet játszott

a Monarchia egy vagy több népének nemzeti fejlődésében, az etnikai sajátságok, a nemzeti identitás megőrzésében, fejlesztésében. Egyes vallási közösségek pedig kifejezetten a nemzeti egyház szerepét töltötték be, amely a nemzeti mozgalom kezdeti szakaszában — de sokszor még később is — mintegy pótolta a hiányzó, vagy kevésbé fejlett politikai és kulturális intézményrendszert.

A kötetet 80 lapos, mintegy 1600 címet tartalmazó bibliográfia egészíti ki (amely lényegében a tanulmányok lábjegyzeteiben idézett munkákat közli betűrendben). Fontos melléklete a színes térkép, amely a III. kötet nemzetiségi térképéhez hasonló megoldásban, járási bontásban, a lakosság számával arányos nagyságú kördiagramok segítségével ábrázolja a vallási megoszlást. (A térképet Peter Urbanitsch tervezte.)

Katus László

HUNGARIAN HISTORY — WORLD HISTORY

Ed. by György Ránki. *Indiana University Studies on Hungary 1.*

Budapest, Akadémiai Kiadó 1984, 315 old.

Nagy öröme a magyar történettel itthon és külföldön foglalkozóknak, hogy új sorozattal gyarapodott ama kiadványok száma, amelyek a Magyarországra vonatkozó — s így a történeti kutatások eredményeit is — nemzetközileg hozzáférhetővé teszik, a hazai történészek munkáját újabb szállal kötik a szakma egyetemességéhez.

1979-ben a Magyar Tudományos Akadémia és az Indiana University (Bloomington, Indiana, USA) egyezményt írt alá magyar katedra felállításáról az egyetem Ural-Altáji Tanszékének keretében. A magyar katedra — melynek azóta is Ránki György a professzora — hivatalosan 1981 januárjában kezdte meg munkáját, de már áprilisban megrendezte első nemzetközi tudományos konferenciáját. Ez, kifejezve a magyar katedra feladatát és Ránki György törekvését, a „Magyar történet — világtörténet” címet kapta, s napirendjén három nagy kérdéskör szerepelt: Magyarország és török kapcsolatai; Magyarország és az Osztrák—Magyar Monarchia; Magyarország és a Harmadik Birodalom. A résztvevők feladata az volt, írja *Ránki György* bevezetőjében, hogy „a magyar történet e három fordulópontját a maguk nemzetközi összefüggésébe állítsák, és a társadalmi-politikai változások általános tanulságai közé ágyazzák”. Ez az egyetlen lehetséges megközelítési mód, írja tovább, ha új szempontokat akarunk bevinni elemzésünkbe.

Az 1981 áprilisában Bloomingtonban rendezett konferencia 17 előadását tartalmazza a kötet; közülük négynek hazai szakember a szerzője. A különböző s hatalmas történelmi korszakok, a sokféle téma egységbe fogására természetesen nem vállalkozhatom. Csupán néhány általános jellemzőt emelek ki, az egyes előadások tartalmi mozzanatainak jelzésével pedig kedvet szeretnék csinálni a kötet kézbeviteléhez. Annál is inkább, mert valamennyi előadás valóban európai, vagy annál is szélesebb keretben tárgyalta a maga témáját; olyan kérdéseket állított középpontba, amelyek itthon és külföldön egyaránt vitát váltottak ki, nemegyszer olyan problémákat hoznak felszínre, amelyekkel a hazai kutatók eddig kevésbé vagy egyáltalán nem foglalkoztak. Az előadások forrásanyagánál, mely nem lebecsülhető, tanulságosabbnak ítélem azokat a szempontokat, megközelítési módokat, amelyekkel a magyar történet külföldi kutatói élnek. Ezek még akkor is rendkívül hasznosak, ha éppen ellenvélemény megfogalmazására készítetnek.

Az első nagy témakörben *Denis Sinor* (Indiana University) a honfoglaló magyarok nyelvi és etnikai állapotát elemezve — a hangsúlyozott feltételes mód ellenére — László Gyula hipotézisére, tézisére támaszkodott. Nézete szerint ui., *ha* László tétele áll és bizonyítható, akkor az a puzzle játék, amelyet a nyelv és etnikum, a rendelkezésre álló források adatai és ellentmondásai feladnak, „könnyen összeállítható egyetlen értelmes képpé”.

Az 1456-os nándorfehérvári (belgrádi) csatára vonatkozó ellentmondásos adatokat, forrásokat és feldolgozásokat vetette kritikus vizsgálat alá *Joseph Held* (Rutgers University) a szemben állók haderejétől kezdve Kapisztrán és Hunyadi szerepének megítéléséig. Nagyon is figyelmet érdemlően mutatott rá arra,

hogy a hazai kutatók — az arisztokrácia mellett — meglehetősen elhanyagolták a köznemesség szerepének vizsgálatát, s azt a tényt, hogy részvételüket valójában senki sem kérte.

Karl Nehring (Südost Institut, München) Adam von Herberstein, a török portához küldött udvari követ, 1608—1609-es naplója alapján, mely csak a legutóbbi időben vált ismertté, világította meg a zsitvatoroki béke problematikáját, a békeszerződés két verziójának létezését, értelmezését, valamint azt, miért s hogyan kényszerült a porta a császári verzió elfogadására. Hangsúlyozta, a zsitvatoroki béke nélkül lehetetlen megérteni a Habsburg-hatalom felemelkedését a 30 éves háború alatt és után.

Köpeczi Béla a nyugati történészek erősen kritikus, elitélő véleményével vitázva mutatta be az ország helyzetét s a 17—18. sz.-i magyar függetlenségi háborúk okait. Nemcsak e küzdelmek, valamint az 1711-es szatmári béke európai politikai, hatalmi következményeire tért ki, hanem arra a hatásra is, amelyet ezek az események a kor politikai gondolkodására gyakoroltak, felvetve olyan kérdéseket: lehetséges-e szövetség a törökkel, egy keresztény herceg „lázadhat-e” a törvényes király ellen, s szolt — egyebek mellett — a protestánsüldözések problematikájáról is.

Peter F. Sugar (Washington University) rámutatott, hogy Konstantinápoly 1453-as eleste az európai hatalmi viszonyokat már nem módosította, viszont a nándorfehérvári csata világtörténelmi jelentőségű volt. Szólt arról, hogy a 150 éves török uralom, majd felszámolása megváltoztatva Magyarország bel- és külpolitikai helyzetét, milyen sokféle módon hatott ki Európa egészére. Megemlítette azt is, hogy Szent Capistrano nevét viseli az a kaliforniai misszió, ahová elsőnek érkeznek vissza az ott is tavaszt jelző fecskék.

A második nagy téma történeti előzményét két előadás világította meg. *Horst Haselsteiner* (Institut für Ost- und Südosteuropaforschung der Universität Wien) II. József törekvéseinek különböző oldalait vázolta ilyen kérdéseket vetett fel: Vajon II. József felvilágosult abszolútizmusa a modernizáció értelmében innováció volt-e, s ugyanakkor a rendek magatartása visszatartó, konzervatív szerepet játszott-e? Vagy: a megyék a magyar autonómiát védték, és II. József, a Habsburg centralizmus megtestesítője, egy totalitárius állam képviselője volt? II. József tragédiáját abban látta, hogy amit el akart kerülni, az halála után mind bekövetkezett.

Bécs és Pest viszonyáról, egymásrahatásáról szólt az 1848-as forradalom időszakában *George Barany* (Denver University), aki többek között Bécs szerepével, a magyar liberális ifjak magatartásával, nézeteivel, különös tekintettel a tömegmozgalmakra, a sajtó szerepével, korabeli tudósításokkal foglalkozott. Egy, a hazai irodalomban kevésbé taglalt kérdéskörnek is nagy figyelmet szentelt. Annak ti., milyen volt a zsidóság helyzete és viszonya a forradalomhoz Bécsben és Pesten, miért maradt el Magyarországon a zsidók emancipálása, hogyan lángolt fel az antiszemitizmus, hogyan reagált erre a magyar értelmiségi elit.

Az Osztrák—Magyar Monarchia, valamint a Horthy-rendszer időszakával foglalkozó előadások — érthetően — szorosabban kapcsolódtak egymáshoz, közöttük több lehetett és volt is az egymásrautalás.

A dualizmus korát illetően voltaképpen minden előadás s minden szempont annak megvilágítására irányult, milyen szerepet játszott Magyarország a Monarchiában, mit adott hozzá a birodalmi együttéléshez, illetve mennyiben járult hozzá annak megbomlásához?

László Péter (School of Slavonic and East European Studies, University of London) alkotmányjogi szempontból elemezte azt az 1867-es kiegyezést, a jogoknak azt a rendszerét és megoszlását, mely a 67-es törvényekkel jött létre. Alapos okfejtéssel vetette össze az ország s az uralkodó jogi viszonyát, az ősi és a modern alkotmány problémáját, a korona és az ország kapcsolatát. Véggkövetkeztetése szerint a kiegyezés sajátos gyengeséget vitt a monarchiai unióba azáltal, hogy egyetlen részének, Magyarországnak, nagyobb alkudozási lehetőséget biztosított, mint a többinek. Megállapította azt is, hogy a régi magyar alkotmány kettőssége előfutára volt az 1867-es kiegyezésnek.

Hanák Péter három vonatkozásban értékelte Magyarország monarchiai szerepét. A gazdaságban, mint tőkebefektetési és ipari piac, valamint élelmiszer-szállító, hozzájárult a Monarchia gazdaságának stabilitásához, ezen keresztül integrációjához, mi több, technológiai fejlődéséhez. Politikai téren viszont, míg a kiegyezés idején konszolidációs szerepet játszott, a 19. sz. végétől kezdve a dezintegrációt erősítette. Különleges és egészen új módon járult hozzá Magyarország a Monarchia és Európa kultúrájához azáltal,

hogy a népi és nemzeti, a nemzeti és a humanista princípiumok szintézisét teremtette meg a századfordulón kibontakozott kulturális mozgalmával és eredményeivel.

László Deme (New College, University of South Florida), valamint *Scott M. Eddie* (University of Toronto) Hanák Péter koncepciójának végső kicsengésével ugyan egyetértett, elsősorban mégis ellenvetéseit fogalmazta meg. *L. Deme* a magyar uralkodó elit 19. sz.-i jellegével kapcsolatban a romanticizmus és nacionalizmus szerepét hangsúlyozta, s ennek alapján úgy vélte, a magyar uralkodó elit sokkal kevésbé játszhatott stabilizáló szerepet, a Monarchiához való viszonya sajátos „szeretet—gyűlölet” volt. *S. M. Eddie* az 1850-et követő gazdasági „ciklusokat” vizsgálva, azokat az elemeket emelte ki, amelyek azt mutatják, hogy Magyarország gazdasági téren is gyengítette a Monarchiát.

A harmadik témakör visszatérő problémája a „vonakodó szövetséges” (F. R. Montgomery budapesti amerikai követ ismert meghatározása) és az „utolsó csatlós” meghatározások értelmezése volt Magyarország és a Harmadik Birodalom vonatkozásában a második világháború idején.

Juhász Gyula felidézte azokat a kül- és belpolitikai kérdéseket, amelyekben több-kevesebb ellentét feszült Berlin és Budapest között, mégsem olyan kiélezett formában, hogy Berlint 1944 márciusa előtt drasztikus eszközök alkalmazására készítették volna. Előadásának legérdekesebb részében arra a hazai irodalomban korábban meg nem válaszolt kérdésre adott választ, miért éppen március derekán került sor Magyarország német megszállására, nem előbb s nem később? Ahogyan ezt az eseményt az Operation Overlord, vagyis a normandiai partraszállás keretébe ágyazta, meggyőző és reveláló erejű volt.

Peter Gosztonyi (Osteuropa Bibliothek, Bern) a magyar hadsereg második világháborús szerepéről szólva a katonai vezetés, a tisztikar karakterét, szerepét és felelősségét vizsgálta, s megvilágította azokat az ellentéteket, amelyek a politikai vezetéssel többé-kevésbé szembeállították. Elsősorban a tisztikar antidemokratikus, nemzetiszocialista, kommunistaellenes és antiszemita mentalitásával magyarázta, hogy Magyarország Hitler utolsó csatlósává vált.

Ránki György előadása azt a kérdést tette fel: „vonakodó szövetséges” vagy „utolsó csatlós”? Sokszínű elemzése azokat a körülményeket, tényezőket tárta fel, amelyek végül is oda vezettek, hogy bár Magyarország volt az első, amely Hitler szövetségesei közül fegyverszünetet kért, s az előzetes feltételeket 1943 szeptemberében alá is írta, a tényleges fegyverszünet mégis csak akkor jött létre (1945. január), amikor Hitler egykori többi szövetségese már a győztesek oldalán állt. Ebben az összefüggésben tárgyalta Magyarország jelentőségét a német érdekek alakulásában, s említette azt is, hogy a fegyverszüneti tárgyalások idején — ellentétben Romániával — Magyarország nem kapott területi ígéretek.

Rudolf L. Tőkés (University of Connecticut) úgy vélte, a végső politikai konzekvenciákat tekintve nem annak volt elsődleges szerepe, hogy Magyarország milyen szövetségese volt Németországnak. Hanem annak a ténynek, hogy a térség kis országai geopolitikai helyzetük s a modern kori történelem kényszere folytán mindig természetes szövetségesei vagy csatlósai a tőlük nyugatra vagy keletre fekvő katonailag legerősebb hatalomnak. Az egyes kormányok, politikai vezetők tevékenységének megítélése kapcsán arra hívta fel a figyelmet, hogy e tény a vezető elit egésze, politikai, emberi, pszichológiai tulajdonságai szempontjából is sok, még le nem vont tanulsággal szolgál.

Thomas Sakmyster (University of Cincinnati), mintegy ehhez kapcsolódva, Sztójay Döme pályáját mutatta be, kitágítva azt egy társadalmi csoport keretéig. Az ui., hogy a verseci szerb eredetű, az alsó középosztályhoz tartozó család fia miért Magyarországot választotta hazájává, hogyan lett belőle germanofil, majd a német politika elkötelezettje, meggyőződéses nácibarát, szélesebb, szociológiai kontextusban is értelmezhető. A marginális etnikai csoport problémája jelenik itt meg, amely adott esetben nem magyar eredetű, s így egy bizonyos értelemben „idegen” társadalomban építi fel karrierjét.

A recenzens végül csak azt a reményét fejezheti ki, hogy az elsőt hamarosan követi a sorozat további kötete, s hogy a bloomingtoni egyetem magyar katedrája a jövőben is olyan gyümölcsözően végzi munkáját, mint eddig.

L. Nagy Zsuzsa

BOTH—CSIZMADIA—HAJDÚ—HORVÁTH—NAGYNÉ

EGYETEMES ÁLLAM- ÉS JOGTÖRTÉNET

Tankönyvkiadó, Bp. 1984, 516 o.

Közismert, hogy nemcsak eleinknek, hanem korunk oktatóinak is komoly próbatételt jelent a tankönyvírás. E munka egyik nehézsége feltétlenül a napjainkra hatalmasra duzzadt tudományos ismeretek világos rendszerbe foglalásában és elemzésében leledzik. Másfelől viszont a feldolgozás módját és kereteit messzemenően meghatározzák a minden tudományágban óhatatlanul kialakuló hagyományok. A buktatók elkerülése, s az írás eredményeként korszerű, kvalifikált sommázat készítése nem tartozik jelenlegi tudományos életünk kellően értékelt feladatai közé.

Mindezek a megállapítások meghatározó érvényűnek tűnnek, ha kezünkbe vesszük az Egyetemes Állam- és Jogtörténet stúdiumának legújabb tankönyvét. Az öt szerzőből álló kollektíva már eleve az e tudományágban felgyűlt ismeretek mennyiségét és sokszínűségét érzékelteti, s egyúttal garanciának látszik a tárgy művelésénél elengedhetetlen számos idegen nyelven megjelent forrás és feldolgozás hasznosítására is.

Illő továbbá kiemelnünk, hogy nálunk az egyetemes jogtörténet kialakulásakor magán hordta a szükségmegoldás bélyegét. Ugyanis a neoabszolutizmus idején a hazai oktatásból száműzött magyar jogtörténet pótlására, illetve burkolt visszaállítására ötlötte azt ki a nagynevű Wenzel Gusztáv. Ez az új tárgy, az „egyetemes európai jogtörténet” szolgált azután alapul már igen korán a magyar összehasonlító jogi munkálkodás megindításához. Ilyen módon a kényszermegoldás egy nívósabb kutatási megközelítést eredményezhetett, s feltétlenül hozzájárult ahhoz, hogy a lassan kiépülő burzsoá magyar jogrendszert a fejlettebb nyugat-európai mintákhoz idomítsák.

Ám ez a Wenzel által kezdeményezett egyetemes európai jogtörténet szemlélete, úgy tűnik, ha akaratlanul is, de máig hat. Tény, hogy a szerzői kollektíva szívós és kitartó munkájának, s a címben is ígért egyetemesség igényének ellenére sem sikerült sokszor átlépni a kontinensünkön kialakult nagyobb jogrendszereket. Talán csak az Egyesült Államok kivétel ez alól, bár annak angolszász genezise mind államszervezetében, mind az egyes konkrét jogterületein egyaránt ma is kísért. Igaz, hogy a tankönyv tartalmaz utalásokat a kontinentális és az angolszász jogrendszereken túli más nagy területekre, mint mohamedán jog vagy hindu jog stb., de lényegében a két elsővel foglalkozik; viszont ez a didaktikai lehatárolódás magyarázható a tankönyv terjedelmével.

A kontinensre koncentráció ellenére is akaratlanul felvetődik, hogy az ismertetésre kerülő európai jogrendszerek — úgymint angol, francia, német, olasz, orosz — között a válogatás kellő súlyú volt-e, hiszen nem találkozunk a tankönyvben skandináv államokkal, vagy Spanyolország, Portugália, Hollandia egykor világbirodalmaik révén szintén egyetemes hatással bíró állam- és jogrendszereivel.

Hosszas megfontolás eredménye lehet az a döntése a szerzői kollektívának, hogy az ókori és a feudális állam- és jogfejlődésből csak az általuk legszükségesebbnek ítéltet adják írott tananyag formájában az olvasónak (az ötszáz oldalból kb. ötven), s a hangsúlyt a burzsoá fejlődésre helyezik. E módszernek a merev keresztülvitele azonban lehetetlennek tűnt egyes jogrendszerek bemutatásában, így különösen az angol és orosz állam és jogrendszer tekintetében. Tehát olyan esetekben, amikor vagy nagyon korán vagy nagyon későn zajlik le a polgári forradalom, s mivel a fejlődés óhatatlanul őrzi a korábbi feudális jelleg dominanciáját, ezért a szerzők kénytelenek a feudális előzmények részletesebb tagolásába bocsátkozni. Ebből viszont az következik, hogy a feudális korszak alaposabb bemutatását mégsem lehet mellőzni, bármennyire is — a szerzők feltételezett álláspontja szerint — jelen időszakunk megértéséhez alapvetően a burzsoá fejlődés ismerete segíthet hozzá bennünket. Talán megköcköztathatjuk azt a javaslatot, hogy ilyen szerkesztési mód és ilyen terjedelmi korlátok mellett esetleg szerencsésebb megoldást hozhatott volna, ha az amúgy is rövid és kissé partikulárisnak tűnő ókori fejezetet elhagyják, s az így nyert teret a feudális kor részletesebb ismertetésére fordítják. Bár az ókori részből mind tartalmilag, mind formájában kiemelkedik a görög állammal és joggal foglalkozó fejezet, mégis megfontolandónak látszik e témakörnek esetlegesen a római jog stúdiumához való áttengedése. Egy ilyen bővítés a római jogi tanítást is egy még inkább ókori

szemléletű szaktárggyá változtathatná, míg az egyetemes jogtörténet oktatása az ókort jelentő évezredek elhagyásával nagyobb figyelmet szentelhetne az időszámításunk utáni jogfejlődés gerincét kitevő feudális és burzsoá korszakok együttes, s így mondhatni teljesebb igényű vizsgálatának.

Ugyanakkor szükségesnek látjuk leszögezni, hogy a tankönyv szerkezete felett folytatott meditatásaink nem csorbíthatják azon meggyőződésünket, miszerint a viszonylag rövid időszakra lehatárolt tananyag egy igen világosan áttekinthető és ezért vélhetően jól tanulható tankönyvet eredményezett.

Terjedelmi okok miatt nem vállalkozhatunk a tankönyv részletes bemutatására, hanem helyette vázlatyszerűen próbáljuk meg felrajzolni egy-egy állam- és jogrendszer, a szerzők által is preferált, jellemző vonását.

Mindenekelőtt üdvözlendő a tankönyv írói által felújított azon régi gyakorlat, miszerint az egyes fejezeteknél köztörténeti összefoglalásokat adnak a korszakra vonatkozóan, illetve az a kísérlet, hogy az állami és jogi intézmények tárgyalása mellett a korabeli politikai és jogi gondolkodás eredményeit is megpróbálják beilleszteni az egyetemes állam- és jogtörténet stúdiumába (l. görög, angol stb. politikai gondolkodás).

Az angol államot és az angolszász jogrendszert bemutató fejezetből külön kiemelkedik a feudális és az új, a forradalom utáni bírósági rendszer elemzése, illetve a kormányzás politikai feltételeinek és jogi intézményeinek taglalása (tory, whig párt, kabinetkormányzás).

A korábban szokásosnál, úgy tűnik, bővebb teret nyert az USA állam- és jogfejlődése. Hangsúlyt kap az elemzésben az Unió létrehozása, illetve a minden összetett állam esetében sok feszültséget kiváltó hatásköri megosztás az Unió és a szövetségbe tömörült államok között. A jogrendszer vizsgálatában az alkotmányos jogalkotó tényezők mellett kitér a könyv az Egyesült Államok Legfelsőbb Bíróságának jogalkotó szerepére is. Ez már csak azért is érdekes, mert a szokatlanul szélesnek tűnő elnöki kormányzás, az elnök adminisztrációjának tevékenysége felett a kongresszus első látásra kevés alkotmányos garanciával bírhat. Ezen „politikai véglettel” szemben mintegy jogi szélsőséggként kialakul szokásjogi úton — a Legfelsőbb Bíróság jogértelmező tevékenységével — a kormányzási garanciát is játszó legfelsőbb bírósági alkotmányvédő funkció, az ún. alkotmánybíráskodás. Mivel pedig az Egyesült Államok állam- és jogrendszerének jogi megalapozására akkor kerül sor, amidőn Európából szerte terjednek a felvilágosodás eszméi, így az amerikai jogrendszer szinte elsőként tud rögzíteni nemcsak egyes kiemelt szabadságjogokat, hanem olyan eljárásjogi garanciákat is, amelyek nem egy európai államban még száz évvel később is csak elterülő célként szerepeltek.

Az „Égalité, fraternité, liberté” jelszavával vonult be a történelembe a politikai és jogi gondolkodókat, sőt a szépírókat is egyaránt megmozgató, nagy francia forradalom, s az már eddig is kellő hangsúlyt kapott az egyetemes jogtörténet oktatása során. Az évtizedek folyamán e téren felhalmozódott tapasztalatokat sikeresen hasznosítja a tankönyv vonatkozó fejezete, s a korábban talán túlságosan előtérbe tolt Deklaráció mellett figyelmet szentel a forradalom eredményeit konzerváló napóleoni időszak olyan egyetemes európai hatású jogalkotásainak, mint a Code Civil és a Code Penal is.

Nem kis feladatot vállalt magára a német birodalom állam- és jogfejlődését bemutatni szándékozó szerző sem. A rengeteg szálon futó és futtatható fejlődésből (birodalom, részállamok, közülük is különösen Ausztria és Poroszország) jó érzékkel emeli ki a lényeges kérdéseket és államszervezeti buktatókat. Nemcsak időben, de itt-ott megoldási módzataiban is sok hasonlóságot tartalmaz a német és olasz egység létrehozása, s az új, burzsoá érának megfelelő modern állam- és jogrend kiépítése. Ám míg a német egység kialakulása során talán a porosz államszervezet kiépítése érdemel említést, ugyanekkor az itáliai fejlődés az olasz jogtudomány hatására már olyan büntetőködextet tud alkotni, amely a szerző szerint negatív vonásai ellenére is túlmutat a híres Code Penalon.

Több olyan kísérletről kapunk részletes elemzést az Oroszországról szóló fejezetben, amelynek során a 18—19. században uralkodó cárok megkísérelték a burzsoá fejlődés vívmányait adaptálni a feudalizmusból örökölt államgépezet modernizálására. Így a Sziperanszkij-féle reform, vagy az Arakcsjev nevével fémjelzett újításokat emeli ki a fejezet szerzője. Ugyanígy érdekesek a birodalomhoz kerülő, korábban önállósággal bírt területek, mint Lengyelország, Finnország vagy Dagesztán kormányzatának a

vázolása, vagy a jobbágyfelszabadítást követően mind a központi, mind a helyi kormányzatban bekövetkező, itt-ott pozitív tartalmú államszervezeti változtatások elemzése.

Sajnálatos, hogy a délkelet-európai régióhoz és a Balkánhoz csak pár oldalnyi utalásszerű megállapítást fűztek. Hiszen e terület országai velünk többnyire korábban vagy ma is szomszédos államok, s így valamivel több ismeret állam- és jogrendszerükről előnyünkre válhatott volna. Erre a vélekedésre indít bennünket ezen túl a szerző azon megjegyzése is, hogy ez az a terület, ahol az olasz-francia és az orosz minták átvétele mellett intenzívebben szerepelt az osztrák-magyar jogrendszer, mint követett és követendő példa.

A Párizsi Kommün, illetve a századfordulóra kifejlődő imperialista korszak állam- és jogrendszereinek bemutatása már stabilizálódott ismeretanyag és értékelésen nyugszik. Mégis kiemelhetők e periódust jellemző egyes elemzések. Nemcsak a hagyományos államélethez ragaszkodó Angliában következnek be lényeges változások, így a kabinetkormányzás majorizáló szerepe a tényleges irányításban, vagy a törvényi írott jog erősödése a common law mellett, avagy a brit birodalom tagjaiból a későbbi Brit Nemzetközösség kialakítása, hanem olyan már korábban is nagy léptekkel fejlődő államban, mint az Egyesült Államok, ahol az eddigi politikai rendszer lényeges faktorává nővik ki magukat a szakszervezetek. Igazából ez az időszak érleli egységes állammá — „birodalomná” — a német államok szövetségéből porosz vezetéssel kialakult német császárságot is, amelynek központi igazgatási gépezetét és egységes bírósági rendszerét már egy olyan időszakban kell megalkotnia, amikor az ellentmondások egyre jobban kiéleződnek (Kulturkampf és kivételes törvény). A valódi egységesítést szintén ez időben megvalósító Olasz Királyság az előbbieknél nem kisebb ellentmondásokkal kerül szembe, mivel itt a problémákat tovább motiválja a pápaság magát továbbra is nemzetközi tényezőnek tekintő tudata és e szellemben fogant tevékenysége. Külön érdekessége e fejezetnek, hogy a szerző az olasz államigazgatás olyan kérdéseire is kitérhet, amely egy általános áttekintés keretében elsikkadna. Így említést érdemel a kormányzati problémákból magának az olasz közigazgatási szervezetnek a fejlődése, s ezzel összefüggésben a közigazgatási szakember-képzésnek, -minősítésnek kérdései, majd ehhez kötődően az örök kérdés — a hatóság—állampolgár viszonya, illetve a közigazgatás túlkapásaival szembeni védekezés garanciája: a közigazgatási bíraskodás kiépítése.

A századforduló időszakát követő „világháborúk periódusának” titulált korszakból inkább a fasizmus ideje, illetve annak állam- és jogfejlődése kap részletesebb bemutatást, abból is a német, majd rövidebben az olasz fasiszta állam. Ugyanitt sort kerít a szerző a közép- és délkelet-európai államok állam- és jogfejlődésére és azok fasizálódására. Itt az egyes kis államok katalógusszerű felsorolása — ahol az államszervezeti modell megtanulása és tökéletes visszaadása nem kis feladatot ró a hallgatóra — helyett preferálhatóbb bemutatásnak kínálkozik a hazai és nemzetközi kutatások fényében annak a különbségnek a taglalása, ami a két klasszikus fasiszta megoldásokat kimódoló állam — Németország és Olaszország —, illetve a jelzett kisebb kelet- és délkelet-európai országok fasizmusa között van.

Záró fejezetként a szovjet állam és jog kialakulásáról kapunk képet. Ám ez a bemutatás nem terjed túl az intervenciós időszakon, így abból a szovjet alkotmányok tanulmányozása, illetve az ehhez kötődő állam- és jogfejlődés hiányzik. Nem kerül szóba az sem, hogy 1945 után kialakulnak a népi demokratikus politikai rendszerek, majd pedig az itteni országok szocialista államtípusa. Számunkra úgy tűnik, hogy mivel a tankönyv hangsúlyozottan az új- és legújabb kori fejlődéssel foglalkozik, nem ártott volna az ötvenes évekig elvinni a történelmi fejlődés szálait, mert így pontosan az a nóvum, ami a szocialista állam- és jogtípus megjelenésével színesíti századunk történetének palettáját, csak torzó marad.

Utójára kell még szólnunk a tankönyv egy érdekes, s véleményünk szerint igen figyelemreméltó kísérletéről. Ugyanis itt-ott feltűnik egy olyan próbálkozás, hogy ne az egyes ország konkrét állam- és jogintézményein keresztül mutassák be az adott terület fejlődésének sajátosságait, hanem az egyeseken felülemelkedve ún. jogcsoportokon és jogcsoportrégiókon kíséreljenek meg átvinni bennünket a korszak állam- és jogfejlődését meghatározó fő tényezőkhöz. Kár, hogy ez a megközelítési mód csak szűkebb körben érvényesül a tankönyvben, s nem válik általánosabban használttá. Ezt már csak azért is sajnálhatjuk, mert a tankönyv átolvasása után egyre inkább az a meggyőződésünk, hogy az állam- és jogfejlődés egy-egy időszakban bekövetkezett fejlődési sajátosságainak ilyen nagy trendeken keresztül való felvázolása megmutatja az egyetemes jogtörténet jövőbeni fejlesztésének egyik elképzelhető útját. Azt a lehetőséget,

hogy a „világ nagy jogrendszerei”-nek a bemutatásává tágítsák ki a jelenlegi formájában inkább európai jogtörténetnek nevezhető compendiumot.

A kötet szerzői közül Both Ödön és Csizmadia Andor sajnos ma már nincs az élők sorában. Ha mellettük még megemlíjük a szintén nemrég elhunyt Degré Alajos nevét, akkor mindenki számára nyilvánvaló, hogy a felszabadulás utáni jogtörténész generáció e három kiemelkedő egyéniségének a közelmúltban bekövetkezett gyors egymásután halála jogtörténet-tudományunknak valóban fájdalmas és pótolhatatlan veszteséget okozott.

Rácz Lajos

EUGENE SCHULKIND:

SZOCIALISTA NÓMOZGALOM AZ 1871-ES PÁRIZSI KOMMÜN IDEJÉN

A Párizsi Kommün ügyét támogató asszonyoknak a kutatás eddig kevés figyelmet szentelt: vagy „pétroleuses”-ként, gyújtogatóként, utcai barikádharcosokként mutatta be őket, vagy a Louise Michellről szóló hagiografikus legendákat táplálta tovább. A nők nagy szerepet játszottak mind az 1789-es, mind az 1848-as forradalomban (főképpen a fővárosban); 1871-es fellépésüknek azonban a munkásmozgalom és a feminizmus szempontjából is különleges jelentősége van.

Eugene Schulkind tanulmánya az „Union des femmes pour la défense de Paris et les soins aux blessés” („A nők egyesülete Párizs védelméért és a sebesültek gondozásáért”) szervezet működését mutatja be hatalmas, újonnan feltárt forrásanyagra támaszkodva.

A Közmunkatanács támogatását élvező „Union” 1871. április 11-én alakult meg, és május végéig állt fenn. Ez alatt a rövid hat hét alatt figyelemre méltó szervezeti és eszmei összetartásról tett tanúságot: szilárd struktúrát alakított ki, és a város legtöbb szekciójában képes volt bevonni az asszonyokat a forradalmi munkába. Tagjai elsősorban a munkásosztályból verbuválódtak.

A megalakulás napján jelent meg a „Journal Officiel”-ben az „Union” programja. A Kommün a társadalmi egyenlőtlenségek felszámolását akarja, ezért célja kell hogy legyen a nők hátrányos megkülönböztetésének megszüntetése is. Az „Union” vezetői fogalmazták meg először osztályterminusokban a nők elnyomását és kizsákmányolását — nemcsak a tőke, hanem a férfiak által is. A nemek közti egyenlőség megvalósítását a forradalom győzelmének feltételeként jelölték meg.

A program nem tartalmazott kritikai észrevételeket a Kommünnel szemben, bár az „Union” vezetői publicistája, André Léo (Léodile Champceix, akinek kiadatlan emlékiratai az „Union” történetének legfőbb forrásanyagát jelentik) a „La Sociale”-ban megállapította: a Kommün ismét csak a férfiak emancipációját hozta el, a nőket nem.

Az „Union” hivatalos közvetítőnek tekintette magát a nők és a forradalom között, míg a Kommün vezetői — éppen a korukat messze megelőző feminista követelések folytán — csak hallgatólagosan ismerték el a szocialista munkásasszonyok egyesületét.

Az „Union” a demokratikus centralizmus elve alapján épült fel: központi és végrehajtó bizottsággal rendelkezett, s Párizs valamennyi kerületében volt saját szervezete. Mindennapi feladata: a jótékonyági szervezetek (árvaházak, öregek menhelye, szegényházak) nem-vallásos személyzettel történő ellátása; ápolónői és szakácsnői feladatok teljesítése a Nemzeti Gárda számára; a kerületi városházák informatív központokká alakítása és ezek permanens kiszolgálása; a bizottságokon belüli munkák, adminisztratív teendők elvégzése, a Közmunkatanácshoz küldendő jelentések elkészítése volt. A szerző külön kiemeli, hogy ezek a nyomorúságos környezetben élő, többnyire iskolázatlan munkásnők — gyermekeiket és a házi teendőket ekkor bizonyára másokra hagyva — milyen hatékonyan látták el feladatukat.

A legsúlyosabb problémák egyike a munkanélküliség volt. Az „Union” — a közmunkatanáccsal együttműködve — szövetkezeti műhelyek felállításán fáradozott nők számára is, egyenlő munkáért egyenlő bért követelve; a női munkanélküliséget azonban nem sikerült felszámolni.

Az „Union” a két nem teljes egyenlőségének elismertetéséért küzdött, elsősorban mégis gyakorlati eredményeket szeretett volna elérni: a cél a munkásasszonyok legégetőbb gondjainak enyhítése, életfeltételeinek javítása volt. Ennek oka egyrészt a szervezet összetételében, másrészt a történelmi

körülményekben keresendő: a polgári és politikai egyenlőség kivívása csak később kerül napirendre a nőmozgalomban.

Schulkind az egyesület tagjai közül 311-et tudott azonosítani; a vezetők közül azonban csak két asszony — Nathalie Le Mel és Elisabeth Dmitrieff-Tomanovskaja — életére vonatkozóan talált adatokat. A 311 ismert tag közül — a kompromittáló iratok ellenére — csak 37-et tartóztattak le a bukást követően: a bírák valószínűleg saját előítéleteik rabjaiként képtelenek voltak elhinni, hogy a Kommünt komoly, intelligens és kitűnő szervezőkészséggel megáldott munkásasszonyok is támogatták.

Feltételezhető az „Union” és az Internacionálé kapcsolata is, itt az összekötő szerepet Paule Mink játszhatta. Az egyesület programjában lefektetett elvek túlhaladják az Internacionálé 1866-os genfi konferenciájának határozatait, melyek hitet tettek ugyan a nők egyenjogúsága mellett, de olyan általános megfogalmazásban, hogy az a más véleményen lévőköt sem távolította el a szervezettől.

Az „Union” működése nagy hatással volt a továbbiakban — a bukás után — a munkásmozgalomra és a feminista csoportokra, hiszen ez a nők hatékony politikai részvételének és a nemek egyenlőségéért folytatott harcnak első jelentős állomása volt. Az Internacionálé 1879-es kongresszusa kimondja a nők teljes egyenlőségét és gazdasági függetlenséghez való jogát. Léonie Rouzade, amikor megalapította az Internacionálé feminista szekcióját, nem véletlenül választotta az „Union des femmes” elnevezést.

A választójogért folytatott harc 1866 táján indult meg — de ez már új fejezet nyitánya a feminista mozgalom történetében.

Az „Union” a Kommün legbefolyásosabb, széles néptömegekre támaszkodó szervezete volt, mely szinte előzmények nélkül nyújtott lehetőséget a munkásasszonyok nagyszámú csoportjainak a radikális politikai cselekvésre.

Bár a Kommün a végzetes katonai és ellátási problémákkal volt elfoglalva, mégis hivatalos támogatást és anyagi segítséget nyújtott a munkásasszonyok egyesületének — akiknek hasonló aktív politikai részvételére az 1930-as évek Népfrentjárjg várniok kellett.

S. M.

(*Past and Present*, 1985. február)

T. C. BARKER:

A KÖZÜTI MOTOROS SZÁLLÍTÁS TÖRTÉNETE

Hamarosan száz éve lesz annak, hogy Németország útjain megjelentek az első motoros közúti járművek, de jó húsz évnek kellett eltelnie ahhoz, hogy a mai fogalmak szerint gépkocsinak nevezhető szerkezet kialakuljon. A századfordulóig a motoros kocsi kizárólag gazdag úriemberek furcsa sportja volt, de a konstrukció alapvető szerkezeti elemeinek viszonylagos megbízhatóvá válását követően, kb. 1903 táján egyre több orvos, kereskedelmi utazó és helyi üzletember vásárolt gépkocsit. Ettől kezdve az újfajta közúti járművek száma a gazdag országokban gyorsan szaporodott, sőt, hatalmas feltűnést keltve, olyan egzotikus vidéken is megjelentek, mint a török birodalom, Sanghaj vagy Japán.

A gépkocsik gyártásában hosszú ideig Franciaországé volt a vezető szerep, az Egyesült Államok 1905-ben került az első helyre, előnyét egyre gyorsabban növelve. A világon 1922-ben nyilvántartott 15,5 millió motoros közúti járműből 12,5 millió az USA útjain futott.

A motoros közúti járművek története technikai szempontból alaposan feldolgozott, viszont társadalom- és gazdaságtörténeti vonatkozásban alig. A vasúttörténészek e szempontból jóval előbbre járnak, jóllehet 1920 óta a világ nagy részén a vasúti szállítás jelentősége relatív vagy abszolút mértékben csökken, míg a motoros közúti szállítás már huzamosabb ideje jóval inkább befolyásolja az emberek életét, mint a vasút, történetének bármely időszakában.

Az első világháború után az amerikai piacénál jóval kisebb vásárlóerővel bíró európai országokban a motorkerékpárok, majd a kisteljesítményű gépkocsik száma növekedett viszonylag gyorsan. A harmincas

évek végén Európában Nagy-Britannia rendelkezett a legtöbb gépkocsival (2 millió), utána Franciaország következett (1,6 millió), míg az USA ekkor már 30 milliónál tartott.

Az automobilizmus valódi forradalma a második világháború után következett be; 1950 után már nemcsak a leggazdagabb országokban vált lehetővé a tömeges méretű gépkocsivásárlás. Az autópályák építése elsőként Németországban kezdődött meg a harmincas években, az Egyesült Államokban az első ilyen újfajta közút 1940-ben készült el, az országos hálózat nagy részét az ötvenes évek második felében építették meg.

Az autóbuszoknak különösen a fejletlen országokban volt nagy jelentősége; a harmincas években használatuk már itt is általánossá vált, amihez a dízelmotorok elterjedése is hozzájárult. Leglassabban a tehergépkocsik terjedtek el, a helyi fuvarozásban az olcsó ló sokáig megőrizte jelentőségét; így pl. Londonban 1913-ban a helyi áruszállítás 88%-át még lóvontatású járművekkel végezték (a személyfuvarozásban viszont ez az arány már csak 10% volt). Az áttörés a teherszállításban is 1945 után következett be.

A gépkocsigyártás növekedése, tekintettel a rendkívül sokféle anyag felhasználására, a feldolgozóipar és a nyersanyagtermelés jó részét érintette, jelentős keresletet teremtve. A modern értelemben vett utak építése is főképp a motoros járművek elterjedésének köszönhetően indult meg. Az üzemenyagigény a kőolaj-kitermelés és -feldolgozás példátlan méretű felvirágzását tette lehetővé. A gépkocsik karbantartására egyre több műhelyt létesítettek. Egyszóval: az automobilizmus számos új foglalkozást szült, egyre több embernek biztosított munkalehetőséget.

Érdekes módon a lovak kiszorulása a helyi közlekedésből viszonylag lassú volt, jóllehet pl. az Egyesült Államokban 1906 után mindössze két év alatt a városi fiákerket felváltották a motoros taxik, de még 1940-ben is 10 millió lovat használtak a farmerek. A vasút már a 20-as években megérezte a motoros fuvarozás előretörését, előbb a személy-, majd az áruszállítás egyre nagyobb része terelődött át a közutakra.

Az életmódra gyakorolt hatás a negyvenes évektől kezdődően vált széleskörűen érezhetővé, a legnagyobb változás a vidék életében történt, a városok sokkal közelebb kerültek, ami kedvezőbb eladási, munkavállalási, kulturális és oktatási lehetőségeket teremtett, oldva a korábbi elszigeteltséget. Az automobilizmus negatív oldala is igen hamar nyilvánvalóvá vált; nevezetesen a közúti balesetek megállíthatatlanul növekvő száma, noha társadalmi méretekben ezt ellensúlyozta az, hogy a gyors kórházba szállítás lehetősége valószínűleg több emberéletet mentett meg, mint ahányan az utakon életüket veszítették.

A gépkocsik környezetszennyező hatása igen nagy, és elsősorban a városokban okoz gondot, de a lóvontatású járművek korszakában az utcákat ellepő hatalmas mennyiségű lóürülék járványveszélyessége és egyéb kellemetlenségei minden bizonnyal sokkal rosszabbak voltak.

A motoros közúti közlekedés történetének feldolgozása még a kezdeteknél tart. E tanulmány mindössze a kérdéskör sokrétűségét és fontosságát hivatott megvilágítani.

(Journal of Contemporary History, 1985. évi 1. szám, 3—19. o.)

M. T.

P. E. LJUBAROV:

AZ OROSZORSZÁGI FORRADALMI MOZGALOM ÉS A. BEBEL

Kevés figyelmet fordított eddig a szovjet történetírás a kiemelkedő német szociáldemokrata vezető oroszországi hatására, az orosz forradalmi munkásmozgalommal kapcsolatos állásfoglalásaira. Ebből az adósságból igyekszik törleszteni a szerző, kronológiai rendben tekintve át a témát. Előljáróban, mintegy témaválasztását indokolva, Bebel jelentőségéről fejt ki véleményét. Hangsúlyozza Marx és Engels eszmei, politikai nevelő szerepét Bebel fejlődésében, aki a nemzetközi munkásmozgalom vezető erejét képező német szociáldemokrácia élén tevékenykedett. Eszmeileg és szervezeten is fontosak voltak a kialakuló orosz munkásmozgalom számára a németországi tapasztalatok, amelyeket Bebel írásai, parlamenti beszédei alapján is megismerhettek a szociáldemokrata körök Oroszországban. Nagy érdemeket szerzett ebben

Plehanov és csoportja, akik nagy számban ültették át oroszra a nemzetközi munkásmozgalom vezető egyéniségeinek, köztük Bebelnek az írásait. Pétervárott Brusznyejev csoportja, Moszkvában Ljadov és társai terjesztették a német szociáldemokrata vezető írásait, de bakui, ukrainai illegális kiadványokban is napvilágot láttak ezek az 1880—90-es évek fordulóján. Felvillantja Ljubarov Bebel reflexióit is az oroszországi munkásmozgalom eseményeivel, jelenségeivel kapcsolatban. Szolidáris volt az 1895-ös sztrájk résztvevőivel, a hodinkai tragédia áldozataival. Nagy jelentőséget tulajdonított az 1902—1903-as dél-oroszországi sztrájkmozgalomnak. A szervezetenleg és eszmeileg is új fejlődési szakaszt jelentő lenini „Iszakra” különösen Bebel revizionizmus és opportunizmus elleni fellépését értékelte nagyra, állította mintegy példaképül. Meg kell jegyeznünk, hogy Ljubarov csak a pozitív reflexiókat, a forradalmi baloldal egybecsengését vonultatja fel cikkében, az eltérésekről nem tesz említést.

Nagyon óvatosan fogalmaz, amikor az orosz szociáldemokrácia nagy szakadásával kapcsolatos bebeli álláspontot ismerteti. Megállapítja, hogy a többi német munkásmozgalmi vezetőhöz hasonlóan nem értette meg a bolsevik—mensevik szembenállás elvi, politikai lényegét és jelentőségét. Ezért is tett kísérleteket a megosztottság felszámolására. 1904 végén egyesülési konferenciát kezdeményezett, de ekkor a Németországban tekintélynek örvendő mensevik vezetők (Plehanov, Martov) hiúsították meg tervét, nem voltak hajlandók Lenint mint frakcióvezért elfogadni. 1905 elején, amikor a forradalom körülményei között különösen fontos lett volna az oroszországi munkásmozgalom egysége, Bebel egy újabb kísérletet tett. Igaz, ebben a helyzetben még élesebbek voltak a differenciák, nem csupán eszmei, de taktikai kérdésekben is a két irányzat között. Ezt a bebeli kezdeményezést az OSzDMP III. kongresszusa utasította el. Mindezek ellenére Bebel következetes volt, s elérte, hogy a II. Internacionálé amszterdami kongresszusán a bolsevikok is képviselthessék magukat.

A véres vasárnapkal indult első orosz forradalmat nagy lelkesedéssel fogadta, tekintélyét latba vetve szervezte a szolidaritási segélyakciókat. Az anarcho-szindikalistákkal folytatott polémiájában, illetve az általános választójogért folytatott politikai küzdelemben is felhasználta az 1905. októberi általános sztrájk tapasztalatait. A szerző kitér a korabeli orosz liberális, illetve mensevik sajtó azon beállításaira, miszerint Bebel nem disztigvált volna a polgári demokratikus és a szocialista forradalom között. Lenin írásait idézve rágalomnak nevezi ezeket a megállapításokat, s utal például Bebelnek az 1905. októberi cári manifesztummal, az Állami Dumával kapcsolatos véleményére. Szemfényvesztésnek nevezte a cári engedményeket. Az első orosz forradalom időszakában jelentősen nőtt az orosz szociáldemokrácia kiadói tevékenysége. Ezen belül Bebel írásai közül is sokat publikáltak. Tervbe vették írásainak és beszédeinek megjelentetését — 4 kötetben.

1907. június 3. után, a reakció korszakában is tanulságosak voltak az orosz forradalmi szociáldemokrácia számára a német munkásmozgalom politikai tapasztalatai. Pl. azok, amelyeket Bebel vezetésével a bismarcki kivételes törvények idején gyűjtöttek. Ezekben az években főként örmény szociáldemokraták, Lenin harcostársai (Saumjan, Szpandarjan) cikkeztek sokat Bebelről. A II. Internacionálé stuttgarti kongresszusán (1907) a militarizmusellenes álláspont elfogadtatásában jó együttműködés alakult ki Bebel és Lenin között. Ez is hozzájárult, hogy a német szociáldemokrácia anyagi támogatást is nyújtott orosz elvtársainak sajtótevékenységük folytatásához a reakció nehéz éveiben. Végül azokat a méltatásokat veszi sorra Ljubarov, amelyek az orosz szociáldemokrata publicisztikában Bebel halálát követően, 1913-ban napvilágot láttak, s hangsúlyozták érdemeit.

(*Voproszi isztorii, 1985. 2. szám 33—47.*)

M.

MANUEL VILLAVERDE CABRAL:

AZ ÁLLAM ÉS A PORTUGÁL MUNKÁLTATÓK A MUNKÁSOSZTÁLYAL SZEMBEN 1890 ÉS 1914 KÖZÖTT

A szerző nagyobb kutatásra támaszkodva húzza alá, hogy ebben a periódusban megfigyelhető a gyors gazdasági növekedés, az ipari termelés emelkedése, a társadalmi szerkezet megváltozása és a modern ipari proletariátus megjelenése. Mindez azután más következményekkel járt együtt.

Cabral hangsúlyozza, hogy az ipari termelés évi átlagos 7%-os emelkedést mutatott 1881 és 1917 között. Egészében hozzáteszi, hogy az ipari forradalom messze nem fejeződött be, de így volt ez a szomszédos Francia- és Olaszországban is, mint ahogyan e két latin országban sem alakult ki a megfelelő domináns „ipari kapitalista” ideológiai szemlélet.

Az ipari termelés szoros kapcsolatban maradt a mezőgazdasággal, sőt a latifundiumos szerkezetű mezőgazdasággal, egyfelől ennek termékeit dolgozta fel, másfelől az egész új vegyiipar struktúrájának meghatározásánál.

A társadalmi szerkezet átalakulásánál a jellemző a gyors urbanizálódás volt. Míg az 1890-es népszámlálás adatai szerint a lakosságnak 8%-a élt a 10 000 lakosnál többet számláló városokban — ez a szám 1911-re 18%-ra emelkedett, s ugyanezen periódusban a városi lakosság általában 10%-ról 25%-ra emelkedett.

A városi lakosság fele azonban két nagyvárosban, Lisszabonban és Portóban élt. 1911-ben Lisszabonnak félmillió lakosa volt, s közülük mintegy 45% helyezkedett el az iparban és szállításban. A munkásság belső összetételét illetően: 50 000 munkás dolgozott az ipari üzemekben, 30 000 az építőiparban és 20 000 a szállításban. Portónak ugyanekkor 200 000 lakosa volt, akiknek fele dolgozott az iparban, illetőleg szállításban. Porto még erősebben iparosodott város volt, mint Lisszabon, itt a 40 000 munkásnak mintegy fele olyan üzemekben dolgozott, amelyek 80 munkásnál többet foglalkoztattak. Végeredményben ami a társadalom belső átstrukturálódását illeti, a mezőgazdaságban foglalkoztatottak aránya 1890 és 1911 között 61,5%-ról 57%-ra esett vissza, míg az iparban és szállításban foglalkoztatottaké 22%-ról 28%-ra emelkedett.

Maga a portugál munkásmozgalom az 1870-es években volt kibontakozóban, s egymás mellett jelentkezett a szocialista és az anarchista irányzat. 1872-ben alakult meg az első munkásszervezet, és 1875-ben az első szocialista párt. Ami az egykori állami reakciókat, szemléletet illeti, a szerző szerint ekkor erre a liberális felfogás volt a jellemző. A munkáskérdés modern formában azonban már csak később, az 1890-es évek kezdetén vetődött fel — az angol „üzemi törvények” mintájára Portugáliában is ekkor vezettek be ilyen típusú reformokat. Mindezt viszont egy agrárius védővamos gazdaságpolitika kísérte, ami a liberális szemlélet és politikai gyakorlat gyengülésére vezetett. Így miközben egyfelől a munkásmozgalom felerősödött, az állam fokozottan a munkásellenes erőszak fegyverével élt — amit az is jellemzett, hogy ekkor, 1896-ban fogadtak el anarchistaellenes törvényeket is.

E korszakban más mozzanatok is jelzik, hogy a munkás-szociális kérdés tudatossá válik. Tény, hogy egyfajta megtorlási politika mellett a századforduló éveiben Portugáliában is érezhetően javultak a dolgozók életkörülményei. Ugyanakkor nagyban előrehaladt a dolgozók szervezkedése is. Az 1909—1910-es összeírás szerint (tehát még a köztársaság kikiáltását meghozó forradalom előtt) a dolgozók 5%-a volt már szervezett, s ha e statisztikába az önálló kisiparosokat nem számítjuk, akkor a bérből élő dolgozóknak már 10%-a volt szervezett. A munkásszervezeteknél ugyanekkor szintén bekövetkezett egy belső aránymódosulás: a reformista szocialista és szakszervezeti csoportosulásokkal szemben ebben az időszakban az anarcho-szindikalista szakszervezetek létszáma és befolyása erősödött meg.

A munkáskérdés „tudatossá” válásának olyan jelei is voltak, hogy az „akadémiai”, egyetemi folyóiratokban, rangos kiadványokban is megjelentek olyan tanulmányok, amelyek a munkásság helyzetével, illetőleg a munkásmozgalommal foglalkoztak. Előfordult, hogy ilyen írások miniszterek tollából jelentek meg. Ezt jelezte a katolikus, keresztény-szocialista, keresztény-szakszervezeti irányzat szárnybontása — és a szociálpolitikai törvények kibocsátásának új szakasza.

Ami az államhatalmi magatartást, illetőleg a kormányzóknak a munkáskérdésről kialakított véleményét illeti — kettős tendenciaként érvényesült egyfelől a liberális megközelítés, s az a bismarcki típusú konzervatív szociális politika, aminek Portugáliában ezekben az években is megvoltak a megfelelő képviselői — és akciói. Így a századfordulós időszakban Joao Franco diktatórikus kormányzása idején, miközben a lisszaboni városi törvényhatósági szervekből kiűzték a köztársasági demokratákat, ugyanakkor szabad kezet adtak egy munkásszervezetnek — mindaddig, amíg az hangsúlyozottan vállalta, hogy csak „szűk munkáskérdésekkel” foglalkozik — és nem is érintenek politikai kérdéseket. Így ez a munkásszervezet a Joao Franco-diktatúrájának valamiféle „bázist” is nyújtott — s ezért hangsúlyozza a szerző, hogy e 1904—

1908-as periódusban valamiféle „autoriter populizmus” jelentkezett politikai tendenciaként — ami befolyásolta a munkásmozgalmat.

S jöllehet az 1910—1911-es forradalmas években, a köztársaság kikiáltásában a munkások jelentős szerepet játszottak, „jelenlétük” inkább feszélyezte a polgári köztársaságiakat. Miként a szerző hangsúlyozza, a korszak ekkor legnépszerűbb szónoka és az új köztársasági kormány belügyminisztere, Antonio José de Almeida jellegzetes megnyugtató beszédekkel kísérte leszerelni a munkások követeléseit. Ezt a módszert azonban nem tudták mindig és tartósan alkalmazni — és már 1911 tavaszán megtorlásokra és lock-outokra is sor került. Majd amikor 1913-ban az új köztársasági rendszer már a legmarkánsabb, vezető politikus, Alfonso Costa irányításával konszolidálódott, akkor Costa ugyanazt a megtorlást — szociálpolitikát, „autoriter-populizmust” — alkalmazta, mint hajdani monarchista elődje és ellenlábasa, Joao Franco. M. V. Cabral megjegyzi, hogy ez a gyakorlat és ideológia bizonyos fokig megelőlegezte az 1930-as évek Salazar-diktatúrájának gyakorlatát és szemléletét.

(*Le Mouvement social. 1983. április—június. 45—68. o.*)

J.

A. E. BOHANOV:

A KERESKEDŐRÉTEG OROSZORSZÁGBAN A SZÁZADFORDULÓN

A tendenciák feltárása, a korábbi értékelések korrigálása a szerző célja, amelyet Szentpétervár, Moszkva és Odessza vonatkozó adatainak elemzésével kíván elérni cikkében. Előljáróban a fogalom (kupecesztvo) társadalmi tartalmának tisztázását tartja szükségesnek. A 18. századi orosz törvénykezésben csak a ténylegesen kereskedelmi tevékenységet, de legalább azt is folytató polgárokat jelölte a fogalom. A későbbiek során a kereskedőrendbe, ill. annak gildéibe történő bejegyzést meghatározott összeg lefizetéséhez köthették, függetlenül a tényleges tevékenységtől. Ez is hozzájárult, hogy a 19. sz. végére felduzzadt a renchez tartozók száma. Változást az 1898-as rendezés hozott. Igaz, ez sem teremtett összhangot a társadalmi funkció és a rendi hovatartozás között, de meghatározott adóalaphoz kötötte a kereskedőrendbe történő bejegyzést. Ennek következtében 138 ezerről 43 ezerre csökkent a renchez tartozók száma, s disztingváltak a csak kereskedőfoglalkozást űzők és más vállalkozásban is részt vevők között. Előbbiek aránya 1899-ben kb. 40% volt. Az új rendelkezések a „rendi” jellegű kiváltságokat is megnyirbálták. Többnyire formális jelentőségű megkülönböztető kedvezmények maradtak meg. Komo-lyabb értéke a belső útlevelkényszer alóli mentességnek volt, amit különösen a zsidó származású rendbeliek értékelték nagyra. Lehetőséget adott számukra, hogy ne csupán az 1835-ben kijelölt nyugati kormányzósá-gekban telepedhessenek le. Bohanov kitér a kereskedőrend különböző szervezeteire, amelyek városokként eltérő funkcióval működtek.

Részletesebben, s célkitűzésének megfelelően, a tendenciák feltárása érdekében az említett három város kereskedőrendjének 1899—1912 közötti adatait elemzi. A választott kronológiai végpontokat azért is szerencsésnek tartja a szerző, mert két konjunkturális periódus kulminációs pontjait jelentették. Szentpétervárott 1899-ben a kereskedőrend első és második gildéjében kb. 2 ezer polgárt tartottak nyilván. Ezen belül a befolyásosabb, vagyonosabb első gildében 328-at. Figyelemre méltónak tartja Bohanov, hogy közülük 55 nem volt állandó pétervári lakos. Egyharmaduk nyerte el a tiszteletbeli polgár címet, tehát vagyoni, rendi helyzetével méltóság is párosult. Általában régi kereskedőcsaládok voltak ezek, akik ekkor már vállalkozóként is tevékenykedtek. Pl. a Varganyin kereskedőház tulajdonosa, aki a papírgyártásba is befektetett, s maga 1878 óta tartozott az első gildéhez. (A család 1825 óta.) Vegyesnyikov teakereskedő 1861-ben lett az első gilde tagja, s tanácsosi címet is kapott. A Ginzburg bankárinasztia tagja valóságos államtanácsosi méltósággal rendelkezett. Ugyancsak több évtizede az első gildében jegyezték Jeliszjevet, aki bérházakban forgatta tőkét. 1912-re a kereskedőrendbeliek száma kb. 50 százalékkal nőtt. Jelentősebb mértékben az első gildébe tartozók száma növekedett. A gyarapodás főként Oroszország más vidékeiről származott, s döntően tőkés vállalkozókat jelentett. Elsősorban a baltikumai és lengyel városokból jöttek a

fővárosba. A szerző Szentpétervár gazdasági jelentőségével magyarázza a migráció irányát. Értelemszerűen csökkent a régi patinás kereskedőcsaládok aránya. 1899-ben pl. még 26 százalékuk büszkélkedhetett legalább 20 éves tagsággal. 1912-ben már csak 10%. Csökkent a diplomával rendelkezők aránya is, 17-ről 12 százalékra.

A másik főváros, Moszkva kereskedőrendjében más tendenciák érvényesültek. Belterjesebb volt a moszkvai kereskedőrend. 1899-ben mindössze 18 százalékuk származott más városból (Varsó, Mogiljov, Kijev). Magas kvótákkal korlátozták is a betelepülést, ill. a bejegyzést, különösen egyes nemzetiségek esetében. Pétervártól eltérően 1899—1912 között Moszkvában csaknem a felére csökkent a kereskedőrendbeliek száma. Egyidejűleg nőtt a patinás családok aránya, s érzékelhetően előregedett a rend. A teakereskedő Perlov dinasztia a 18. század óta a moszkvai kereskedőrend első gildéjébe tartozott. Hasonlóan patinásnak számította a „gyapotkirály”, Szoldatenkov családja is. Érdekes ugyanakkor, hogy a századelőn már nem tagjai a kereskedőrendnek olyan nagymúltú kereskedő-vállalkozó családok, mint a Morozov és a Prohorov familia. Az előregedést mutatja, hogy 1912-ben 50% volt a 60 év felettiek aránya.

Bohanov 1906—1912 közötti adatok alapján táblázatban is kimutatja és elemzi a vállalkozó—kereskedő arány változásait a három városban. Pétervárott 1906—1910 között stagnált a ténylegesen kereskedők aránya a renden belül (29—30%), s 1912-re 20 százalékra csökkent. Moszkvában egyenletesen csökkenő tendencia (27—17%) érvényesült, s Odessza mutatóját is a lassú csökkenés jellemezte (31—26%). Ezt országos érvényű jelenségnek minősíti a szerző, s azt a konklúziót is megfogalmazza, miszerint rendi intézményeik egyre kevésbé voltak adekvátak az új vállalkozó-kereskedő réteg érdekeivel, mivel a „régii” családok kezében volt az irányítás.

(*Isztorija SzSzSR, 1985. 4. szám 106—118. l.*)

M.

ANNE-MARIE THIESSE:

A NÉPI KULTÚRA VÁLTOZÁSAI ÉS FOLYTONOSSÁGA: OLVASÁS A SZÁZADFORDULÓ IDEJÉN

1900 táján — a Harmadik Köztársaság iskolatörvényeinek köszönhetően — a francia népesség jelentős hányada tudott írni-olvasni, olyannyira, hogy lassanként az analfabetizmus jelentkezett társadalmi anomáliaként.

A technikai fejlődés következtében pedig a nyomdatermékek ára egyre csökkent: így az alsóbb néposztályok is az újságok és könyvek rendszeres vásárlóivá váltak. Megkezdődött az eredendően orális népi kultúra írásos, „népszerű” kultúrává alakulása. A folyamatról a korabeli írott dokumentumok (pl. az ekkoriban kelendő paraszti, „népi” önéletrajzok) mélyen hallgatnak; ezért a szerző szociológiai felmérést végzett a paraszt-, munkás- és kispolgári családok kulturális időtöltését illetően.

A kutatás elején feltűnt, hogy az „ifjúkorában mit olvasott Ön, mit olvastak szülei” típusú kérdések merev elutasítással találtakoztak: „nem olvastunk semmit, dolgoztunk, nekünk erre nem volt időnk”. A megkérdezettek által feltételezhetően ismert könyvek szerző- és címlistájának hallatán azonban az olvasmányélmények a felszínre kerültek. A kezdeti kollektív „amnézis” a kulturális megosztottság egy formája: azon társadalmi konvenciók elfogadását fejezi ki, mely szerint az olvasás nem alkotja — nem alkothatja — az alsóbb néposztályok életének szerves részét. Az olvasás — bár jelen volt a népi közösség mindennapjaiban — nem tartozik ahhoz a képhez, melyet a népi rétegek saját magukról, ill. más társadalmi csoportok róluk kialakítottak. Titkos, meg nem engedett gyönyör az olvasás — azok számára van fenntartva, akik önmagukat nem a munkához való viszonyuk alapján határozzák meg. Az alsó néprétegek számára munka után nem volt lehetőség az olvasásra: egyrészt a fizikai fáradtság, másrészt a világítóeszközök drágasága miatt. A visszaemlékezésekben mégis mindenütt — legtöbbször tilalom formájában — találunk a családok esti olvasgatására vonatkozó adatokat. Ezek a tiltások is azt mutatják, hogy a népi életmódban is egyre nagyobb szerephez jutó olvasás élesen elválik a felsőbb rétegek legális gyakorlatától.

A hírlap, a napi információkat tartalmazó újság az egyszerű családok legfőbb olvasmánya. A népi olvasási kultúra hagyományosan két nagy részre osztható nemek szerint, s ez magán az újságon belül is megfigyelhető. A férfiakat a politikai hírek, az asszonyokat a lap alsó részén („rez-de-chaussée”) folyamatosan futó regényes történetek — a férfigyvetés tárgyai! — érdekelték. A folytatásos regény jól beilleszkedett a nők mindennapi tevékenységébe; egy-egy rövid fejezetet a munka kurta szüneteiben át lehetett futni, s a történetek megtárgyalása a szomszédasszonyokkal a férfiak politikai diskurzusainak pontos megfelelője volt. Az újságból kivágták, összevarrt és keménypapírba kötött kis regények a könyvbirtoklás élményével ajándékozták meg elkészítőiket. Thiesse megállapítása szerint a valódi könyvek vásárlásának igénye a századfordulón meglehetősen nagy. Az újságregényekből kialakított könyvek a népi rétegek könyvvel szembeni paradox helyzetére utalnak: megtanulták tisztelni és kívánni, de ez az értékes tárgy még félelmeket kelt bennük.

Az újságok mellett az iskola és a vándor könyvárus látta el olvasnivalóval a népet. Az iskola tiszteletet és érdeklődést ébresztett a könyvek iránt; az évszárakon osztott jutalomkönyvek — az első igazi könyvek — a családok becses emlékei voltak évtizedeken át, gyakran egy-egy kis könyvtár kerekedett ki belőlük. Az első világháború eddig nem sejtett mértékben járult hozzá az egyszerű családok műveltségi szintjének emelkedéséhez, könyvhöz jutásához.

A vándorárusok a ponyva és a népszerű irodalom mellett a klasszikusok (Hugo, Zola, Verne) műveit is eljuttatták a közönséghez.

A választás nagyrészt a cím alapján történt — a megkérdezettek döntően csak a címekre, a szerzőkre nem emlékeztek; a szerzők közül egyedül Hugo és Zola neve bukkant fel, a kor népszerű íróié (Henry Bordeaux, Georges Ohnet, Jules Mary, Paul Bourget, Abel Hermant, Marcel Prévost) nem, holott az ő műveiket olvasták és ismerték leginkább. Hugo és Zola nevének megragadása egyrészt valószínűleg az iskolának, másrészt a városi-falusi toponimiának köszönhető.

A figyelemfelkeltő cím jelentőségével a kiadók nagyon is tisztában voltak: ezzel magyarázható a híres könyvcímek plagizálása és a sorozatok (Mignon, Mignon házassága, Mignon lánya, A megbosszult Mignon).

Az újsághirdetések is befolyásolták a könyvek közötti választást, bár ezek legtöbbször saját folytatásos regényeiket harangozták be. A nemek szerinti elkülönülés még a hirdetésekben is nyomon követhető: a férfiaknak kaland- és bűnügyi regényeket, az asszonyoknak érzelmes históriákat ajánlanak; egy-egy folytatásos regényen belül is felosztják az érdeklődési köröket, mint pl. az „Humanité” hirdetése, mely az „Egy kommúnár szerelmei” c. sorozat indításakor a férfiaknak a Kommün hős napjainak történetét, a nőknek a szerelmi idill fájdalom báján és a főszereplő tragikus sorsán való elérzékenyülést ígéri. A közönség igényei szerények voltak egy-egy új regénnyel szemben: minden újdonságtól tartva, a sztereotíp történeteket kedvelték — hiszen ennek az újfajta időtöltésnek még nem voltak teljesen urai. A kiadók ennek megfelelően a jól ismert séma új és új változatával rukkoltak ki. Ennek a konformizmusnak egy másik oka az volt, hogy az olvasást egyszerű örömforrásnak, érdekes időtöltésnek tartották.

A népszerű folytatásos regények divatját — ezeket az egész utca olvasta — a század elején főleg konzervatív oldalról és az egyház részéről érte támadás, mondván, hogy a rossz könyvek megrontják az erkölcsöket. A kritika hatástalansága és az egyházi tilalmak eredménytelensége oda vezetett, hogy a ponyvairodalommal a saját területén vették fel a harcot: a katolikus sajtó a francia egyház hősi korszakait bemutató, történelmi tárgyú sorozatokat közölt. A népet „visszamaradt nebulónak” tartották, aki elemi műveltségi ismeretekkel sem rendelkezik: a didaktikus-moralizáló, vagy a klasszikusokat a fejekbe verni szándékozó folytatásos ismeretterjesztő sorozatoknak azonban olyannyira nem volt sikerük, hogy pl. a csőd szélén álló „Humanité” Anatole France filozófiai dialógusait félbeszakítva, elkezdte az „Egy hercegnő (!) szerelme” c. regény közlését.

A nép kulturális színvonalának emelésére irányuló kísérletek csak a kisebbségi érzést fokozták, melynek nyomát a felméréskor jelentkezett elutasító magatartás is őrzi: a megkérdezettek nem akartak válaszolni az olvasással kapcsolatos kérdésekre, mert ezen a területen alacsonyabbrendűnek tudták magukat.

A késő esti közös mesemondástól a folytatásos regényen át a szombat esti nagyfilmig — a színhagyománytól az írásbeliségen át az audiovizuális technikáig — vezet a népi kultúra útja a 19. század végétől napjainkig.

A széles néprétegeknek nem áll módjukban a kulturális termékek élvezetekor teljesen elkülönülni, elszakadni a mindennapoktól: munka közben, földalattin, vásárcsarnokban olvassák a folytatásos regényeket; a bekapcsolt tévé mellett zavartalanul dolgoznak tovább. A régi szokások új tárgyakra tevődnek át: csak a tárgyak változnak, a felhasználás módja állandó marad.

(*Annales*, 1984. január—február, 70—91. o.)

S. M.

O. V. BOLOBUJEV, M. I. LEONOV, A. I. UTKIN, V. V. SELOHAJEV:

A POLITIKAI PÁRTOK TÖRTÉNETE AZ ELSŐ OROSÁORSZÁGI FORRADALOM IDŐSZAKÁBAN — A LEGÚJABB SZOVJET KUTATÁSOK TÜKRÉBEN

A századfordulóra alakult ki Oroszországban az a társadalomszerkezet, az az érdekstruktúra, amelynek belső ellentmondásai képezték a három 20. századi orosz forradalom alapját. Az első oroszországi forradalom időszaka azért különös jelentőségű, mert ekkor váltak szervezett politikai erővé a különböző osztályok és rétegek, megszerveződtek a politikai pártok. A forradalom egyidejűleg az első erőpróbát is jelentette számukra. A szovjet történetkutatás — 1917 előfeltételének vizsgálata kapcsán — egyre teljesebben tárja fel a századforduló társadalmi, politikai folyamatait. Új vonása a kutatási iránynak, hogy önálló témaként is elemzik az egyes pártok kialakulását, fejlődését, plasztikusan rajzolva meg társadalmi bázisukat, szervezeti felépítésüket, politikai ideológiájukat és módszerüket. A cikk neves és autentikus szerzőgárdája ezeket a legújabb eredményeket összegzi, kijelölve egyúttal a további kutatások irányát is.

A vonatkozó kutatások egyik központi problémája a leninizmus kialakulása. A tárgyalt időszakban — szűk másfél évtized — csaknem 120 önálló kiadvány foglalkozott a lenini politikai irányzat vizsgálatának elméleti, módszertani kérdéseivel, a forrásfeltárás sajátosságaival, de már historiográfiai áttekintések is napvilágot láttak. Alapvető jelentőségűnek ítélik a szerzők azokat a munkákat, amelyek Lenin tevékenységét, az első orosz forradalomról, a különböző pártokról kifejtett megállapításait elemzik. Kiemelik pl. az eszerek tevékenységének jelentőségéről adott lenini értékelést, miszerint az elősegítette a forradalom elmélyülését. Tegyük hozzá: elsősorban azzal, hogy felgyorsította a parasztság politikai szerveződését.

A megelőző évtized során kb. 130 munka tárta fel a bolsevikoknak a tömegek megnyeréséért folytatott küzdelmét. Új vonás, hogy nemcsak a forradalom felfelé ívelő szakaszát, hanem a visszavonulási periódust is taglalják a szakemberek. A kérdéskörön belül változatlanul a munkás-paraszt szövetség vizsgálata áll a középpontban, de növekedett a kutatók érdeklődése a városi, illetve a falusi kispolgár és középrétegek — alkalmazottak, értelmiségiek, diákok — megnyerése érdekében kifejtett szociáldemokrata erőfeszítések iránt is. Egyre több szerző választja kutatási témájául a bolsevikok vidéki tevékenységét. Feldolgozták pl. annak a több mint száz, különböző szintű szociáldemokrata tanácskozásnak az anyagait, amelyek a szövetségi politika kérdéseivel foglalkoztak. A fővárosok bolsevik szervezetei mellett az irányzat 35 vidéki bizottságának forradalom alatti tevékenységét is feltárta a legújabb szovjet kutatás. Vizsgálták létszámuk alakulását, összetételüket, eszmei és politikai munkájukat, valamint az egymással és az emigráns központokkal kiépített kapcsolataikat.

Egyre több tanulmány, monográfia tárgyalta a közelmúltban a baloldali blokk létrehozására irányuló bolsevik törekvéseket. Továbbra is kurrens téma a bolsevik—mensevik különbségek feltárása, ideológiai, taktikai szempontból. Tisztázásra vár viszont a két irányzat szervezeti kapcsolatainak alakulása. Kiemelkedő jelentőségűnek értékeli a szerzők azt a monográfiát, amely Plehanov 1905—1907-es tevékenységét, politikai ideológiájának fejlődését dolgozta fel, s a történetírás ezen adósságából is törlesztett. (Sz. V. Tyutyukin: Az első orosz forradalom és G. V. Plehanov, M. 1981., oroszul.) Elkülöníti a könyv szerzője az orosz szociáldemokrácia és a mensevizmus „atyját” a mensevik irányzat három

árnyalatától. A jobboldalt Akszelrod, Cservevanin és Potreszov reprezentálták. A legnagyobb politikai befolyással a „centrum” (Martov, Martinov, Dan) rendelkezett az első forradalom idején. A balszárnyat jelentő Trockij, Parvus és mások a forradalmi események cselekvő részesei, vezetői lettek, ami együttműködést eredményezett a bolsevikokkal és más forradalmi szocialista pártokkal. Plehanov forradalom alatti politikai irányvonala egyikkel sem azonosítható.

A szovjet történeti irodalomban nagy hagyománya volt az olyan témáknak, amelyeknek kutatói a bolsevikok küzdelmét elemezték a többi politikai irányzattal, párttal szemben. Új jelenség, hogy emellett a nem proletár pártok monografikus feldolgozására is vállalkoztak neves szovjet történészek. Az eszerekkel foglalkozó művek sorában kiemelkedő jelentősége van K. V. Guszev monográfiájának. (Az eszerek pártja: a kispolgári forradalmiságtól az ellenforradalomig. M. 1975.) A legégetőbb oroszországi társadalmi probléma, az agrárkérdés tükrében elemezte V. N. Ginyev leningrádi kutató a neonarodnyik áramlatokat. Az eszerek, az eszerek (népi szocialisták) és a maximalisták felfogását is feltárta, agrárprogramjaik, parasztpolitikájuk vizsgálata alapján. A regionális kutatások is egyre figyelemreméltóbb eredménnyel járnak. Az eszerek szibériai, Urál-vidéki tevékenységének vizsgálata azért is kapott megkülönböztetett figyelmet a szovjet szakközvéleményben, mert azokban a körzetekben, ahol a szociáldemokrata szervezetek nem működtek, ők voltak a parasztok forradalmasodásának, politikai szerveződésének a letéteményesei. Az eszerek árnyaltabb bemutatását biztosítja, hogy disztíngválják a kutatók az irányzat felső vezetése és helyi csoportjai között. A párt laza, amorf felépítése miatt jelentős autonómiával rendelkeztek a vidéki eszerek szervezetek. Egy alapos, átfogó monográfia erről a potenciálisan széles bázissal rendelkező politikai pártról mind ez ideig még várat magára — szögezik le a szerzők.

A neonarodnyikizmus más árnyalatainak feltérképezésében is előrelépett a szovjet történetírás. Az eszerekről N. D. Jerofejev, a trudovikokról D. A. Koleszniczenko munkái a legjelentősebbek, de született kismonográfia az eszerek-maximalistákról is. Ugyancsak jelentős feldolgozások foglalkoztak a közelmúltban a liberális politikai pártokkal, elsősorban a kadetokkal (V. V. Selohajev). Kiszélesedett a téma forrásbázisa (memoárok), ami sokoldalú megközelítést tesz lehetővé. Nagy lehetőséget jelenthetnek a vidéki levéltárak, amelyeknek az ilyen jellegű anyagai még további kutatásra várnak. Változatlanul nem kielégítő az októbristák, illetve a különböző konzervatív, monarchista szervezetek és a feketeszázások 1905—1907-es tevékenységének, ideológiájának vizsgálata. Kivételt jelent L. M. Sziprin könyve (A nemesi és burzsoáz pártok veresége Oroszországban M. 1977.), amely azonban csak érinti a századelő folyamatait. Minden irányzat és párt esetében a jövő feladatát képezi a nemzetiségi problematika alapos feldolgozása.

(*Voproszi isztorii*, 1985. 7. szám 52—67. o.)

M.

K. F. SACILLO:

AZ ALKOTMÁNYOS MOZGALOM AZ ELSŐ OROSZ FORRADALOM ELŐESTÉJÉN

A századforduló oroszországi liberális mozgalmainak neves szakértője újabb kutatási eredményeiből publikált a recenzált cikkben. Egyidejűleg a kérdés polgári interpretációjával is polemizál. Előrebocsátja, hogy a századelőn Oroszországban forradalmi válság alakult ki, amely felgyorsította a politikai szerveződési folyamatokat, erősítette pl. a liberálisok ellenzékiességét is. A sokszínű társadalmi-politikai, ideológiai irányzaton belül két fő tendencia különült el. A „Zemsztvo-alkotmányosok Szövetsége” és a „Felszabadítás Szövetsége”. Előbbiek felülről, a cári rendszer belátásától várták a polgári átalakulás irányába mutató reformokat — zömében földbirtokos nemesek voltak, utóbbiak — polgári értelmiségiként — a szervezett közvélemény nyomását tartották ehhez szükségesnek. A cári rendszerrel szembeni fenntartásaik egyértelműek voltak, amit Sacillo annak hangsúlyozásával is érzékeltet, hogy kapcsolatot kerestek a kispolgári, szocialisztikus, forradalmi jellegű pártokkal. 1904 őszén az ő képviselőik is részt vettek

párizsi tanácskozásukon, amely kevés érdemi eredménnyel járt. A „Felszabadítás Szövetsége” igen aktív szerepet játszott az 1904 végén kibontakozott bankettmozgalomban, az ún. „liberális tavasz” előidőzésében.

Ennek kapcsán tér ki szerzőnk a polgári történetírás megállapításaira. Több polgári kutató (pl. G. Fischer, Sh. Galai stb.) munkája túlértékeli a bankettmozgalom jelentőségét. Beállításuk szerint az első orosz forradalom ezzel vette kezdetét (!), s a polgári liberális tábor játszotta az eseményekben a vezető szerepet. Sacillo a századelő orosz liberálisainak memoárjait is idézve hangsúlyozza, hogy tulajdonképpen a forradalmi fellépés elhárítására törekedtek. Ezt követően eddig nem, vagy csak alig feldolgozott források (memoárok, korabeli sajtó, levéltári anyagok stb.) alapján mutatja be az orosz liberálisok, elsődlegesen a „Felszabadítás Szövetsége” 1904. őszi tevékenységét.

Az ún. liberális tavasz a kíméletlenül reakciós belügyminiszter, Pleve meggyilkolása után bontakozott ki 1904 őszén, az utód Szvjatopolk-Mirszkij által is biztatva. A liberális „Pravo” arról cikkezett pl., hogy nem reformokra, hanem „a reformra” van szükség. Liberális körök számos feliratot, petíciót juttattak el a kormányzathoz, amelyekben a reformokba vetett hitüket, reményüket tolmácsolták. Sürgették a zemsztvók képviselőinek országos tanácskozását, amely kezdeményezést 1902-ben Pleve lehetetlenné tett. 1904 szeptembere, októbere folyamán több ízben ülésezett a „Felszabadítás Szövetsége” Tanácsa — magánlakásokon. A megbeszéléseken főként Petrunkevics és Sahovszkij játszott aktív, vezető szerepet. Előkészítő munkájuk eredményeként 1904. október 20—22-én tanácskozott a Szövetség II. kongresszusa, amelyen zömmel értelmiségiek vettek részt.

A kongresszus élénk vita után elfogadta a Prokopovics által előterjesztett cselekvési programot. Szervezett fellépést sürgették az orosz liberálisok a polgári szabadságjogok kivívása érdekében. Fontosnak tartották, hogy maguk mellé állítsák a zemsztvók liberálisait, akik szintén kongresszusra készültek. Elhatározták, hogy bankett-kampányt kezdeményeznek célkitűzéseik megismertetése, táboruk szervezetesebbé tétele céljából. Az év végén esedékes zemsztvo-gyűléseket is fel akarták használni. Ösztönözték legális értelmiségi szakmai szövetségek megalakítását, amelyeknek természetesen politikai funkciókat is szántak. Felmerült az igénye programtervezetük kidolgozásának és publikálásának. Nézeteik, elképzeléseik megismertetése, híveik toborzása érdekében két orgánum kiadását határozták el. A „Nasa Zsizny” és a „Szin Otyecsesztva” megjelenését orosz tőkésék finanszírozták. Az előbbi a vezető polgári értelmiségiek (Prokopovics, Kuzskova, Bogucsarszkij, Vodovozov), utóbbi a liberális narodnyikok (Mjakotyin, Pesehonov) irányítása alatt állt.

Az 1904. november 6—9. között tartott zemsztvo-liberális kongresszust, amelyen kb. száz személyiség vett részt, Sacillo nem részletezi. A kérdés kimerítően gazdag irodalmához utalja olvasóját. Annyit tart szükségesnek megemlíteni, hogy a liberális értelmiségieket (Felszabadítás Szövetsége) meglepte a zemsztvós tanácskozás politikai állásfoglalása. A résztvevők többsége ugyanis (71 fő) a törvényhozó népképviselő mellett tett hitet. A tanácskozási jogú képviselői intézmény hívei kisebbségben maradtak.

A közlemény a továbbiakban a bankettmozgalommal foglalkozik. Mintegy 120 rendezvényre került sor 1904 végén Oroszország 34 városában. Csaknem 50 ezer ember vett részt a politikai banketteken. Teljes, átfogó elemzésükre, bemutatásukra szerzőnk ezúttal nem vállalkozott. Csupán a pétervári és kijevi bankett-kampányról ír. Az első nagy rendezvényre november 20-án került sor Szentpétervárott csaknem 700 résztvevővel. Korolenko elnökölt, Szemevszkij tartott nagy előadást az alkotmányosságról. Határozatuk, amelyet mindnyájan aláírtak, s sajtójukban publikáltak, polgári politikai jogokat, alkotmányozó gyűlést, törvényhozó népképviselői intézményt és felelős kormányt követelt. Hasonló politikai platformmal további rendezvényekre is sor került az orosz fővárosban, s a szakmai szövetségek (jogász, pedagógus, művész, tudós, diák stb.) tanácskozásai is csatlakoztak ehhez.

Párhuzamosan Moszkvában hasonló rendezvényt terveztek december 14-re, a dekabrista felkelés napjára. Sahovszkij herceg — az egyik dekabrista unokája — irányította az előkészületeket. A bankettet a hatóságok nem engedélyezték. A herceg kénytelen volt megelégedni 60 vendég meghívásával a „National”-szállóba. 150 liberális híve tapsolt lelkesen a politikai szabadság programjának. Kijevben ezer résztvevője volt november 20-án a politikai bankettnek. A már ismert célkitűzések mellett együttérzésüket fejezték ki a cárizmus áldozataival.

II. Miklós — Vitte tanácsa ellenére — az 1904. december 12-i rendelettel válaszolt. A bátoratlan ígéretek mellett hangsúlyozta az orosz egyeduralom történelmi alapjait, érdemi változásokról hallani sem akart, s elmarasztalta azokat, akik változásokat sürgettek. A cikk befejező része idézi Lenin álláspontját a liberálisokhoz való viszonyról, majd arról ír a szerző, hogy ők maguk is igyekeztek kapcsolatba kerülni a forradalmi szervezetekkel. A „Felszabadítás Szövetsége” néhány képviselője kontaktust tartott fenn Gapon pópával és szervezetével. Részt vettek a cárhoz címzett petíció előkészítésében. Reményeket fűztek a január 9-i felvonuláshoz, amely a „véres vasárnapba” torkollott, s az első orosz forradalom nyitányát jelentette.

(*Voproszi isztorii*, 1985. 5. szám 103—109. o.)

M.

A. N. ARTIZOV:

M. N. POKROVSZKIJ, MINT AZ OROSZ TÖRTÉNETTUDOMÁNY HISTORIOGRÁFUSA

Rendkívül gazdag, polemikus fordulatokban bővelkedő szakirodalom foglalkozott már Pokrovsz-kij munkásságával, de a címben jelzett aspektusból még nem vizsgálták. A problémafelvetés, a főbb tendenciák felvázolásának igényével készítette közleményét a szerző. A marxista szovjet történettudomány úttörője 1917 előtt kritikai elemzések, recenziók keretében fogalmazott meg értékeléseket. Már ekkor kitűnt, hogy nem disztिंगválta megfelelően a természeti és társadalmi törvényszerűségek között, ugyanakkor a polgári szerzők szubjektív idealizmusára éles szemmel mutatott rá. Az Oroszország történetét a kezdetektől tárgyaló, 1910—1913 között öt kötetben napvilágot látott művében szintén figyelmre méltó megállapításokat tett a megelőző orosz történetírással kapcsolatban. Nagyra értékelte pl. Sz. M. Szolovjov forrásfeltáró tevékenységét, egyúttal élesen bírálta idealista szemléletmódját. Hasonlóan vélekedett V. I. Szergejevics munkáiról, aki a fejedelmek, cárok cselekedetei köré fűzte az orosz történelmet. A „Granat” kiadó enciklopédiája számára írt szócikket többek között I. N. Boltinról, aki az orosz történelmi fejlődést törvényszerű folyamatként látta, M. P. Pogogyinról, aki pozitívista felkészültségét a reakció szolgálatába állította.

1917 után már speciálisan is foglalkozott historiográfiai feladatokkal. Az osztálygyökerek feltárását tekintette elsődleges céljának. Ez a törekvés egyoldalúságra vezetett. Túlzottan direktén mutatta ki a kapcsolatot a gazdasági, társadalmi-politikai folyamatok és az orosz nemesi, burzsoá történetírás tendenciái között. 1923-ban megjelent egyetemi előadásaiiban is kifejtette, hogy a társadalomtudományok közvetlenül tükrözik az osztályharc mozgását. Mindemellett jelentős volt, ahogyan leleplezte Miljukovnak az Októberi Forradalomról írott első könyvét, amely politikai pamflet szintjén, a források jelentős részét mellőzve taglalta az eseményeket. Az 1920-as évek első felében számos elemző írást jelentetett meg, amelyekben A. Sz. Lappo-Danyilevszkij, V. O. Kljucsevszkij és N. P. Pavlov-Szilvanszkij újra kiadott munkáit értékelte. Elismerte az adatgazdagságot, s különös jelentőséget tulajdonított az orosz és nyugat-európai fejlődés között feltárt analógiáknak. Az évtized közepén a marxista szovjet történettudomány eszmei előfutárait igyekezett feltárni. Foglalkozott pl. N. G. Csernisevszkij történelmi nézeteivel. Janus-arcúnak nevezte a nagy forradalmi demokratát, mert történelemfelfogásában idealista és materialista elemek keveredtek. Ez az eklektikus láttatás előrelépés volt Plehanov értékeléséhez képest, aki szociológiája alapján idealistának minősítette Csernisevszkijt, de Sztjcklov véleményéhez viszonyítva is, aki materializmusát emelte ki egyoldalúan.

A polgári történetírással polemizálva az orosz történelemre vonatkozó ismeretek kezdeteit a 12. századra datálta, az évkönyvírást tekintette az orosz történetírás kezdeteinek, s nem a 17. századi munkákat. Más helyen viszont a kapitalista viszonyok megjelenéséhez kötötte a történettudomány kialakulását, s a 19. századi szerzők műveit elemezte. A nemesi és burzsoá iskola közötti átmenetként értékelte B. N. Csicserin munkásságát, a legjelentősebb alkotónak Sz. M. Szolovjovot tartotta. K. D. Kavelinnel együtt őket

tekintette az osztályok felett álló államkoncepció úttörőinek, s kimutatta osztálymeghatározottságukat. V. O. Kljucsevszkij úgy értékelte, mint ennek az örökségnek a folytatóját, aki nagy hatással volt Platonov és Miljukov történelemfelfogására is. Kritizálta Pokrovszkij a jogi normákat abszolutizáló ún. jogi iskolát, az orosz fejlődés egységét megkérdőjelező ún. federalista irányzatot (N. I. Kosztomarov). Hasonló szellemben foglalkozott a szlavofil, a forradalmi demokrata és a narodnyik irányzat képviselőivel.

A cikk befejező része Pokrovszkij kapcsán a történetiség és a pártosság dialektikáját boncolgatja. Rámutat, hogy Pokrovszkijnál nem érvényesült ez a dialektika. Egyoldalúan eluralkodott a pártosság, ami pl. azt eredményezte, hogy nem értékelte a burzsoázia progresszív szerepét — a maga idejében. Műveinek historiográfiai aspektusú vizsgálata ezzel együtt is fontos a szovjet történettudomány kezdeti szakaszának feltárása szempontjából.

(*Isztorija SzSzsZR, 1985. 2. szám 112—119. o.*)

M.

J. NEWSINGER:

SEAN O'CASEY POLITIKAI TEVÉKENYSÉGE (1908—1916)

Sean O'Casey életének első felét főleg irodalmi tevékenysége alapján vizsgálták, noha ő egyúttal aktívan politizált is; különböző időszakokban részt vett a Gael Liga, a Gael Atlétikai Egyesület, az Ír köztársasági Testvériség, James Larkin Szállítási és Általános Munkásegylete és az Ír Polgári Hadsereg tevékenységében. Nemcsak írásaihoz keresett alapanyagot, hanem aktívan részt kívánt venni az ír politika és társadalom átalakításában. Noha vezető posztot nem töltött be, véleményének nagy tekintélye volt, emellett e szervezetekben igen sok adminisztratív munkát is végzett.

O'Casey 1903-tól kilenc évig vasúti munkásként dolgozott, de nem a szakszervezetben kezdte politikai pályafutását, hanem az ún. „Ír Írországhoz” tartozó Gael Ligában, ami igencsak meglepő, hiszen egy dublini protestánsról van szó. Fő célkitűzése ekkor a britek eltávolítása és a gael nyelv és kultúra helyzetének visszaállítása volt.

James Larkin 1908 decemberében hozta létre az Ír Szállítási és Általános Munkásegyletet (ITGWU), amely kezdetől fogva kihívást jelentett valamennyi ír nacionalista szervezet számára, hiszen az ír nemzeti követeléseknek a munkásosztály politikai középpontba állításával kívánt érvényt szerezni. Noha O'Casey is rövidesen belépett, nem értett egyet a munka és a tőke közötti konfliktus előtérbe helyezésével, az ír republikanizmus ügye szerinte abszolút elsőbbséget élvez. 1913-ban több újságcikkben is határozottan fellépett a szocialisták és a szocializmus ellen. Az 1913—14-es dublini elbocsátási hullám és a sztrájkmozgalom azonban változást hozott álláspontjában; az ír függetlenségek ekkor szembekerültek a munkásosztállyal, O'Casey végül is a baloldali ügyét választotta. E metamorfózisban saját bevallása szerint két emberrel való kapcsolata játszott döntő szerepet; James Larkin és George Bernard Shaw.

A városi villamosvasúti dolgozók szervezkedési jogáért küzdők elbocsátása következtében kirobbant, 25 ezer embert átfogó munkabeszüntetési mozgalom ellen a hatóságok rendkívül durván, fegyveres erőszakkal léptek fel, erre válaszul alakult meg 1913 novemberében a dolgozók önvédelmét szolgáló szervezet, az Ír Polgári Hadsereg (ICA). Ugyanebben az időpontban válaszként a szélsőséges protestáns észak-írországi Ulsteri Önkéntesek létrehozására, főleg a vagyonosabb ír rétegek képviselői megszervezték az Ír Nemzeti Önkéntesek nevű alakulatot, megteremtői között volt nem egy olyan, élesen szakszervezet-ellenes ír munkaadó, aki maga is bocsátott el munkásokat. E szervezet és az IGTWU között hamarosan éles konkurenciaharc indult meg. O'Casey kilépett a munkásüggyel szembe forduló Ír Köztársasági Testvériségből, de más ír nacionalista csoportosulásokban továbbra is tevékenykedett, mivel ekkor már, hasonlóan az IGTWU vezetőségéhez, a munkásosztály érdekeit is az ír nemzeti ügy részének tartotta.

O'Casey 1913—14-es tevékenységének jó néhány bírálója volt. Ő maga a szóban forgó dublini sztrájkhullámat a jövőbeli független ír állam szempontjából fontosabbnak tartotta, mint az 1916-os húsvéti felkelést; mivel az előbbi megmutatta, hogy az önálló Írországbán a függetlenségek által magára hagyott, az éhség és a rendőri erőszak által megtört munkásosztály nem számíthat helyzetének lényeges javulására.

O'Casey időközben az ICA titkára lett, a sztrájkmozgalom elülte után javasolta az Ír Polgári Hadsereg átszervezett formában való megtartását, mivel szerinte a munkásosztálynak változatlanul nagy szüksége volt egy ilyen jellegű önvédelmi szervezetre.

Az ICA vezetése azonban hamarosan James Connolly kezébe került, aki egyre szorosabban együttműködött az Ír Nemzeti Önkéntesekkel. Ezért, valamint egyéb személyi ellentétek miatt O'Casey hamarosan kilépett az ICA-ból. Az 1916. húsvéti felkelést vezető Connolly tevékenységét élesen bírálta, mivel, mint mondotta, az egykori harcos szocialistából a munkásérdekeket figyelmen kívül hagyó romantikus nacionalista lett. A szerinte eleve értelmetlen fegyveres puccskísérlet legfontosabb következményének azt tartotta, hogy a Sinn Fein, a nacionalista irányzat, hosszabb időre uralkodó pozíciót biztosított magának a függetlenségért küzdők körében, de O'Casey élete végéig hitt abban, hogy hosszú távon Írország jövője elválaszthatatlanul összefonódik a munkásmozgalommal.

(Journal of Contemporary History, 1985. 2. szám 221—240. o.)

M. T.

A folyóiratszemlélt írták: Jemnitz János (J.), Menyhárt Lajos (M.), Molnár Tamás (M. T.) és Sággy Marianne (S. M.).

A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT HÍREI

A Magyar Történelmi Társulat 1986. április 21—22-én tartotta meg tudományos ülésszakkal összekötött tisztújító közgyűlését.

A közgyűlést Makkai László elnök nyitotta meg. Rövid bevezetőjében megemlékezett a Társulat 1982 óta elhunyt tagjairól. Sajnos, hosszú a névsor. Súlyos veszteség érte a vezetőséget Hársfalvi Péter és Unger Mátyás elhunytával. Az igazgatóválasztmány tagjai és a tagság közül — időrendi, de nem teljes felsorolással — Földes Éva, Telcki Éva, Sándor Györgyné, Molnár Mátyás, Ruzsás Lajos, Schneider Miklós, Elekes Lajos, Vas Zoltán, Mátrai László, Degré Alajos, Pamlényi Ervin, Babics András, Maksai Ferenc, Nemes Dezső, Kovács Endre, Gonda Imre, Kerekes Lajos, Vágó Mária, Bónis György, Andics Erzsébet, Kabos Ernő hunytak el.

Az elnök ezután átadta a szót Orbán Sándornak, aki „A kapitalizmusból a szocializmusba való átmenet a mezőgazdaságban Közép-Kelet-Európa szocialista országaiban” címmel tartotta meg nagy érdeklődésre számot tartó előadását.

A tudományos program első részének befejezése után került sor a közművelődési és közoktatási pályázat eredményének kihirdetésére. Vass Henrik, a társulat alelnöke, és Sipos Levente, a bírálóbizottság elnöke két első díjat, négy második díjat, öt harmadik díjat, nyolc különdíjat, a Művelődési Minisztérium, a Hadtörténelmi Intézet és az OPI további három különdíját, valamint 32 bronzérmert nyújtottak át a sikeres pályamunkák elismeréseként.

A díjazottak névsora:

1. díj (15 000,— Ft)

Lénárt Béla: A dualizmus alsófokú közoktatási intézményrendszerének kiépítése Borsod megyében 1868—1918.

Knausz Imre: A szocialista közoktatás kialakításának első kísérletei Magyarországon. 1948—1950.

2. díj (10 000,— Ft)

Felkai László: A középiskola Magyarországon a dualizmus korában

Ködöböcz József: A sárospataki tanítóképzés története a XVI. sz. közepétől 1950-ig, és Dezső Lajos élete és pedagógiai munkássága c. munkáiért

Szabó László: A nyíregyházi községi Jókai Mór polgári fiúiskola története

Szabó Béla: A testnevelés tantárgy tanítása Eger város fiú középiskolaiban (1856—1944)

3. díj (5000,— Ft)

Kiss Istvánné: Az ELTE Ságvári Endre Gyakorló Iskolájának története

Czagányi László: Fejezetek az inárcsi iskola történetéből

M. Pásztor József: Kezdetben volt Pakots

Reviczky Béla: A budapesti Kodály Zoltán Ének-Zenei Általános Iskola története dokumentumokban (1954—1984)

Padányi Zsolt: A magyar ipari szakmunkásképző iskolák testnevelésének és sportjának három évtizede

Különdíjban részesültek:

Biró Tiborné Hortobágyi Anna: A miskolci Zrínyi Ilona Gimnázium UNESCO-asszociált iskola története 1846-tól 1985-ig

Fogarassy László: A magyar cserkészmozgalom Csehszlovákiában

Giday Kálmán: A szegedi tanyai iskolák történetéhez 1837—1950.

Nagy Mártonné: A soproni evangélikus líceum története (1557—1777)

Nagy Péter Tibor: Az ellenforradalmi korszak oktatásirányítási és -felügyeleti rendszere

Orbáné Szegő Ágnes: A tiszafüredi Múzeum- és Könyvtáregylet története (1877—1949)

Sallai József: Az iskolaügy küzdelmes évtizede Nyíregyházán 1940—1950

Szilágyi Károly: A Túrkevei Magyar Királyi Állami Polgári Fiú- és Leányiskola története

A Művelődési Minisztérium különdíját kapta:

Jób Klára: A volt Zemplén megyei „szabadművelődés” történeti helye a koalíciós korszak művelődéspolitikájában

Az Országos Pedagógiai Intézet különdíját kapta:

Vermesné Kéri Piroška: Kériné Sós Júlia pedagógus életútja és munkássága

A Hadtörténeti Intézet és Múzeum különdíját kapta:

Varga István József: Katonai kisközösségekben folyó kulturális munka története a Magyar Néphadsereg első évtizedében

Bronzplakettet kaptak:

Baló István: A pécsi Doktor Sándor—Zsolnay Művelődési Központ története;

Bognár László: Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegye gimnáziumi tanulóinak összehasonlító szociológiai vizsgálata a Horthy-korszakban;

Czibula Ferenc: A nyíregyházi polgári és általános iskola monográfiája;

Czingeráber András: A zsirai népiskola története;

Darvas Péter—Gyekiczky Tamás: Adalékok a népi demokrácia oktatástörténetéhez (1945—1956);

Dobosy László: Az ózdi Szakmunkásképző Intézet története (1945—1956);

Erdész Antal: A soproni Lippai János Mezőgazdasági Szakmunkásképző Intézet története;

Eihei Lajos: A balassagyarmati 217. számú Szondi György Ipari Szakmunkásképző Intézet története;

Förizs József: A budapesti XIV. kerületi I. István gimnázium története (1902—1984);

Hegedüs Sándor: A soproni Frankenburg Irodalmi Kör története;

Kalás Tibor—Varga Jenő: A Miskolci Jogakadémia történetének áttekintése (1919—1949);

Kolta László: Forberger László (1857—1908);

Lini István: Ady Endre iskolájának, a zilahi evangélikus kollégiumnak a története;

Merényi László: Merényi Oszkár élete és munkássága;

Miklósi Jenő: Az 506. sz. Elek Tamás Ipari Szakmunkásképző Intézet története 1984-ig;

Molnár János: Oktatásfejlesztés és a gazdaság néhány összefüggése Bács-Kiskun megyében;

U. Nagy István: Iskolaalapítás vidéken;

Nyári Gyula: Darazsak és méhecskék;

Rácz Éva: Kiemelkedő hazai pedagógusok munkássága;

Sárhelyi Jenő: A békéscsabai Auróra zenei, irodalmi és képzőművészeti kör története 1913-tól 1950-ig;

Sáska Géza: Az iskolarendszerű felnőttoktatás ciklikus természetéről;

Simon Endre: Az iparoktatás története Szombathelyen az iskolák államosításáig;

Spránitz Judit: A székesfehérvári állandó színház története;

Surányi István: Székesfehérvár népoktatási viszonyai a dualizmus korában (1868—1918);

Sziráki Sándor: A nagykovácsi népoktatás két és fél évszázados története (1700—1950);

Terényi Zoltán: A gimnáziumi filozófiaoktatás Magyarországon (1883—1943);

Timár Irma: Adatok megyénk honismereti szakköri mozgalmának történetéhez;

Tóth István György: A körmendi iskola és hatása a feudalizmus korában (1499—1848);

Tungl Gyula: Adatok a 350 éves pápai Türr István gimnázium történetéhez;

Varga László: Az iskolai szövetkezeti mozgalom magyarországi története;

Véghelyi József: A budapesti VII. kerületi Madách Imre gimnázium története (1881—1984);

Zsoldosné Olay Ágnes: A reáliskolák története

című munkáikért.

Délután a közgyűlés zárt ülésen folytatta munkáját. Makkai László javaslata alapján a jelölőbizottság elnöki tisztével Székely György akadémikust, a szavazatszedő bizottság elnökségével Stier Miklóst bízták meg.

A továbbiakban Szabolcs Ottó főtitkár beszámolt a Társulat 1982—85. évi tevékenységéről. A beszámoló után megvitatásra került a Társulat alapszabálymódosítása — előzőleg kiküldött szöveg alapján. A beszámolót követő vitában Dolmányos István a történeti kutatások tematikai irányának problémáit vetette fel. Kosáry Domokos az alapszabály módosításához adott fontos szempontokat, és felhívta a figyelmet: a Társulat feladata az, hogy a hagyományoknak megfelelően, továbbra is a köztudatot érintő kérdések vitafóruma legyen. Végül megállapította: a jelenlegi kutatások és tudományos eredmények azt bizonyítják, hogy a magyar történettudomány jó irányba halad. Geday István a rokontársulatokkal való szorosabb és szervezettebb együttműködésre hívta fel a Társulat tagjait. Virágh Ferenc a településszerkezeti változások következtében felmerülő történelmi helynév-problémákra irányította a figyelmet. Hegedűs László az elszigetelt helytörténeti kutatók nehézségeiről beszélt. Vonyó József a Társulat taglétszámáról, a fiatalítás szükségességéről, a fiatal kutatótanárok nehézségeiről, a regionális csoportok lehetőségeiről és feladatairól szólt. Spira György megállapította, hogy a Társulat országos fórum, ezért feladata a történelmi könyvkiadás kérdéseivel is foglalkozni, s a tervek egyeztetésével az országban folyó történelmi kutatásokat összehangolni.

Szabolcs Ottó válasza után került sor a Molnár Erik-émlékérem kiosztására, melyet Liptai Ervin alelnök nyújtott át Makkai Lászlónak, Szabolcs Ottónak, Incze Miklósnak és Kónya Sándornak. Posztumusz elismerésként Molnár Erik-érmet kapott a nemrégien elhunyt Hásfalvi Péter alelnök és Unger Mátyás szakosztályelnök is.

Makkai László elnök ismertette a Károlyi Mihály-díj nyerteseit, és átnyújtotta a díjat Gyurgyák János és Potó János fiatal kutatóknak.

Az elnök ezután a Szocialista Kultúráért kitüntetést adta át a társulati munkában kitűnt T. Mérey Klárának, Koroknai Ákosnak és Porcsalmy Jánosnak.

Szabolcs Ottó ismertette a tiszteleti tagságra tett elnökségi javaslatokat. Richard Plaschka osztrák, Helena Ahrweiler francia tudósok mellett Jakó Zsigmond erdélyi magyar tudós megválasztására is érkezett ajánlás, amit az igazgatóválasztmány szintén elfogadott.

Végül Makkai László elnök megköszönte a tagságnak a lelépő vezetőség iránt megnyilvánuló bizalmát, a támogatást, és felmentésüket kérte.

Az új vezetőség megválasztásáig Pach Zsigmond Pál akadémikus látta el az elnökséget. Megköszönte a lelépő elnökség munkáját, majd felkérte Székely Györgyöt, a jelölőbizottság elnökét, hogy számoljon be a bizottság munkájáról.

Székely György ismertette a jelölés szempontjait, az igazgatóválasztmány rotációjának mértékét és az új vezetőségre tett javaslatokat. A szavazás után a szavazatszedő bizottság elnöke, Stier Miklós ismertette az eredményt. 182 szavazattal 177 volt érvényes. Balogh Sándort 173 szavazattal elnökké, Szakály Ferencet 176 szavazattal főtítkárrá választották. Alelnökök lettek: Erényi Tibor 140, Incze Miklós 138, Liptai Ervin 155, Orosz István 136 és Szabolcs Ottó 148 szavazattal. Titkárok lettek: Hanák Gábor 169, Horányi István 156, Izsák Lajos 176, Mann Miklós 166, Sipos Levente 173 szavazattal. A listára felkerült többi névre adott szavazatok száma olyan kevés volt, hogy megválasztásukra nem volt esély. Az igazgatóválasztmánynak a szükséges rotáció után 18 új tagja van. A hatvantagú igazgatóválasztmány az 1986–90. évekre: Anderle Ádám, H. Balázs Éva, Barta Gábor, Benda Kálmán, Berend T. Iván, Bertényi Iván, Borus József, Buzási János, Czuth Béláné, Diószegi István, Ember Győző, Glatz Ferenc, Granasztói György, Gyimesi Sándor, Hanák Péter, Harsányi Iván, Hegyi Klára, Huszár János, Irinyi Károly, Jóvér Béláné, Kanyar József, Kiss Kálmán, Kristó Gyula, Kosáry Domokos, Kósáné Jónásch Julianna, Makkai László, Mucsi Ferenc, Nagy József, Ormos Mária, Pach Zsigmond Pál, Palotás Emil, Pál Lajos, Pintér István, Pritz Pál, Pölöskei Ferenc, Praznovszky Mihály, Rázsó Gyula, Rottler Ferenc, Siklós András, Sipos Péter, Spira György, Szabad György, Szabó Imre, Szántó Ferenc, Székely György, Szokolay Katalin, Szücs Jenő, Tilkovszky Loránt, Tóth István, Tölgyesi László, Urbán Aladár, Urbán Károly, R. Várkonyi Ágnes, Vass Henrik, Vladár Ervin, Vida István, Vörös Károly, Vörös László, Waczulik Margit és Zachar József.

Az elnöklő Pach Zsigmond Pál megköszönte a Kónya Sándor vezetésével működő előkészítő bizottság munkáját. A jelölőbizottság ajánlásait a tagság nagy többséggel elfogadta. Megköszönte továbbá Makkai László, Vass Henrik és Szabolcs Ottó eddigi fáradozását, Székely György és Stier Miklós közreműködését a szavazás megejtésében, és felkérte az új elnököt, Balogh Sándort, hogy vegye át az elnöklést.

Balogh Sándor megköszönte az iránta és az új tisztségviselők iránt megnyilvánult bizalmat, és röviden vázolta programját.

A második napon folytatódott a tudományos program, melynek elnöke Szabolcs Ottó volt. Megnyitója után Horányi István „Viták az iskolai történelemtanítás művelődési anyagáról”; Mátrai Zsuzsa „Viták a társadalomtudományos képzésről”; Vladár Ervin „A jelenkor tanítása a középiskolában”; Biró Ferencné „A történelemtanítás módszereinek és eszköztárának alakulása az utóbbi 30 esztendőben” és Huszár János „A jelenkor tanításának gyakorlati tapasztalatai az általános iskolában” címmel tartottak előadást.

A hozzászólások során Czuth Béláné a tanárok munkakörülményeiről, az információ gyorsításáról — ebben a vonatkozásban a História érdemeiről —, az állásfoglalások felelősségéről, az ifjúságban a demokratikus magatartás és a szemléleti biztonság kialakításának szükségességéről s a tananyag problematikájáról beszélt. Kiss Kálmán a jelenkor tanításával kapcsolatos nehézségeket, a módszertani lehetőségek felhasználását vázolta (helytörténet jelentősége, szaktudományi tájékoztatás, több kiadvány stb.). Jóvér Béláné a tankönyvek lektorálása kérdéseit vetette fel, és a bibliográfiák használatának szükségességét hangsúlyozta. Járai Erzsébet kezdő tanárként felhívta a figyelmet a szakmunkásképző iskolatípusban végzendő munka buktatóira. A tantervben — heti 1 órában — az öskortól a jelenig kell eljutni. Juhász András általános iskolai vezető szakfelügyelő pedagógiai problémákat vetett fel. Az alsó fókú oktatási anyag felsősöknek szól, a felsőben már sok fogalmat kell ismerni. Ehhez a tanulási technika elsajátítását is meg kellene ismertetni.

A hozzászólóknak először Horányi István és Biró Ferencné válaszolt. Vladár Ervin szerint ezt a vitát érdemes folytatni. Mátrai Zsuzsa véleménye szerint a tantervek készítésénél tisztázni kell a „fogalmi készleteket”, és ezt kell tanítani. Huszár János a tankönyveket pozitívan ítélte, és hangsúlyozta a pedagógus közvetítő szerepének jelentőségét.

Szabolcs Ottó, az ülés elnöke zárszavában megállapította, hogy e vita előreviszi a történelemtanítást. Hangsúlyozta a tudomány és az oktatás együttműködésének szükségszerűségét, e kétoldalú viszony további erősítésének fontosságát. Megköszönte a hallgatóság részvételét, és a közgyűlést bezárta.

A közgyűlés lezárása után ápr. 22-én került sor az újonnan megalakult igazgatóválasztmány ülésére. Liptai Ervin alelnök köszöntése után Balogh Sándor elnök bevezetőjében vázolta elképzeléseit a további munkát illetően, és ismertette a társulati folyóiratok szerkesztőségeinek összetételét.

E szerint

a Századok szerkesztőbizottságának névsora a szükséges rotáció figyelembe vételével, az igazgatóválasztmány határozata alapján a következő:

Felelős szerkesztő Mucsi Ferenc.

Szerkesztőbizottsági tagok: Csatári Dániel, Ember Győző, H. Balázs Éva, Incze Miklós, Izsák Lajos, Kónya Sándor, Kosáry Domokos, Liptai Ervin, Menyhárt Lajos, Molnár János, Pach Zsigmond Pál, Pölöskei Ferenc, Pritz Pál, R. Várkonyi Ágnes, Székely György, Tokody Gyula, Vass Henrik.

A Magyar Történelmi Társulat elnöksége Kónya Sándornak, a Századok sokéves, nagyon eredményes és fáradhatatlan főszerkesztői munkájáért jegyzőkönyvileg mondott köszönetet.

A *História* szerkesztőségének névsora az Igazgatóválasztmány határozata alapján a következő:

Felelős szerkesztő Glatz Ferenc.

Szerkesztőbizottsági tagok: Balogh András, Benda Kálmán, Biró Ferencné, Diószegi István, Erényi Tibor, Hanák Gábor, Kovács Tibor, Mócsy András, Ránki György, Száraz György.

Rozsnyói Ágnes

СОДЕРЖАНИЕ

СТАТЬИ — *Ева Шомоди*: Попытки Эренталя в 1906—1907 гг. в области преобразования империи — *Миклош Синаи*: Внепарламентарское управление в Австрии и Венгрии после первой мировой войны — СООБЩЕНИЯ — *Габор Кемень Г.*: Придунайский наблюдатель (Три исторических очерка) — *Имре Гонда*: Влияние реставрации на внутренние положение и властные отношения монархии Габсбургов после 1849-го года — ИСТОРИЧЕСКАЯ ЛИТЕРАТУРА — ОБЗОР ЖУРНАЛОВ — ХРОНИКА

SOMMAIRE

ETUDES — *É. Somogyi*: Tendances réformistes d'Aerenthal pour l'Empire, en 1906—1907 — *M. Szinai*: Régime gouvernemental hors du parlement en Autriche et en Hongrie après la première guerre mondiale — COMMUNICATIONS — *G. Kemény G.*: Témoin an bord du Danube. (Trois essais historiques). — *I. Gonda*: L'influence de la restauration sur la situation interne et les conditions de domination de la Monarchie habsbourgeoise après 1849 — LITTERATURE HISTORIQUE — REVUE DES PERIODIQUES — CHRONIQUE

CONTENTS

STUDIES — *É. Somogyi*: Foreign Minister Aerenthal's Plans on Strengthening the Unity of the Austro-Hungarian Monarchy — *M. Szinai*: The Extraparliamentary Government in Austria and Hungary after World War I. — COMMUNICATIONS — *Gábor G. Kemény*: Facing the Danube (Three historical essays) — *I. Gonda*: The Effect of Restauration on the Inner Situation and Power Relations after 1849 — HISTORICAL LITERATURE — REVIEW OF REVIEWS — CHRONICLE

INHALTSVERZEICHNIS

STUDIEN — *Éva Somogyi*: Aerenthals Pläne zur Stärkung der Einheit der Monarchie — *Miklós Szinai*: Ausserparlamentarische Regierung in Österreich und in Ungarn nach dem Ersten Weltkrieg — MITTEILUNGEN — *Gábor G. Kemény*: Rundschau im Donauraum (Drei historische Essays) — *Imre Gonda*: Die Wirkung der Restauration auf die innere Lage und Machtverhältnisse der habsburgischen Monarchie nach 1849 — GESCHICHTSLITERATUR — ZEITSCHRIFTENSCHAU — CHRONIK

A kiadásért felelős az Akadémiai Kiadó és Nyomda Vállalat főigazgatója

Műszaki szerkesztő: Sándor István

A szedést a Neotyp gmk készítette

Terjedelem: 11,55 (A/5) iv

87.16068 Akadémiai Kiadó és Nyomda Vállalat, Budapest — Felelős vezető: Hazai György

A Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó ajánlja a reprezentatív kiállítású, értékes könyveket olvasó és gyűjtő vásárlók számára „A társadalomtudományok magyar klasszikusai” c. sorozat köteteit, amelyek sora két művel gazdagodott!

Mocsáry Lajos: Nemzetiségek	170,— Ft
Kautz Gyula: Nemzetgazdasági eszmék fejlődési története és befolyása a közviszonyokra Magyarhonban	650,— Ft

A sorozat korábban megjelent kötetei

Széchenyi István művei:

A „Felelet” és más vitairatok	135,— Ft
Hunnia	107,— Ft
A 'Kelet Népe	128,— Ft
Stádium	79,— Ft
Világ	124,— Ft
Wesselényi Miklós: Balítéletekről	193,— Ft
Láng Lajos: A társadalmi deficit	93,— Ft

Sorozatunk kötetei után szeretnénk felhívni figyelmét egy másik műre is, mely a századforduló üzleteit mutatja be korabeli képeken, metszeteken. A könyvben régi hirdetések szövegei és olvasmányos leírások találhatók olyan nevezetes cégekről, mint a Meinel kávéüzletek, a Divatcsarnok, a Kossuth Lajos utcai üzletsor stb. Fotók, metszetek egészítik ki a könyvet, amelynek címe:

Szilágyi István: Régi boltok krónikája 99,— Ft

A fenti könyvekből *legalább 1 000,— Ft értékű rendelés esetén* a Kiadó ajándékként a végösszezből 10% engedményt adunk.

A könyvek megrendelhetők (egyenként is) postán, utánvétellel történő szállításra postai levelezőlapon alábbi boltjainkban, a lentebb felsorolt adatok közlésével:

SZÉCHENYI ISTVÁN KÖNYVESBOLT
BUDAPEST, V., SZENT ISTVÁN TÉR 4.
1374 BUDAPEST, Pf. 556.

SZÉCHENYI ISTVÁN SZAKKÖNYVESBOLT
BUDAPEST, V., VADÁSZ U. 27.
1054

Név:

Személyi szám:

Cím:

Megrendelés kelte:

Terjeszti a Magyar Posta

Előfizethető bármely hírlapkézbetűző postahivatalnál, a Posta hírlapüzleteiben és a Hírlapelőfizetési és Lapellátási Irodánál (HELIR) 1900 Budapest V., József nádor tér 1., közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a HELIR 215-96 162 pénzforgalmi jelzőszámra.

Előfizethető és példányonként megvásárolható az Akadémiai Kiadónál (1363 Budapest, Alkotmány utca 21., tel.: 111-010), a *Stúdium* (1368 Budapest, Váci u 22., tel.: 185-881) és a *Magiszter* (1052 Budapest, Városház utca 1., tel.: 382-440) Akadémiai Kiadó könyvesboltjaiban.

Előfizetési díj egy évre: 210,— Ft

Egy szám ára: 35,— Ft

Külföldön terjeszti a KULTURA Külkereskedelmi Vállalat,
H-1389 Budapest, Pf. 149.

Tájékoztató

Folyóiratunk szerzőinek figyelmét az alábbiakra hívjuk fel:

1. A kéziratot két példányban kérjük a szerkesztőséghez eljuttatni, mellékelve — új szerző esetében — egy külön lapon a szerző nevét, lakcímét, esetleg telefonszámát, munkahelyét, beosztását és tudományos fokozatát.

2. A szerkesztőség optimális terjedelműnek a 2,5—3,5 éves kéziratokat tekintti — a jegyzetapparátussal együtt. 4 ívet meghaladó tanulmányokat technikai okok miatt nehezen tudunk közölni. (Egy ív: 22 géppel írt oldal, amelyen az oldalak 60 n-es 30 sorból állnak.)

3. A kéziratok jobb kezelhetősége érdekében kérjük, hogy a másolatot is az első példánnyal azonos — nem másoló — papírra gépeljék, normál, nem gyöngybetűs — írógéppel. Az esetleges javításokat a második példányra is kérjük rávezetni.

4. A kiemeléseket a szerző egyszer húzza alá, a kézirat lapjait folyamatosan és arab számokkal számozza, a jegyzeteket a kézirat végére helyezze.

5. Idegen nyelvű forrásokból idézeteket általában magyarra fordítva kérjük, s csak olyan kivételes esetekben az eredeti nyelven is, amikor annak értelmezése problematikus lehet.

6. A jegyzetapparátusban a jegyzetszámozás folyamatosan és arab számokkal történjék. A hivatkozott mű szerzőjének nevét egyszerű aláhúzással emelje ki a kézirat szerzője és pontosan tüntesse fel a levéltári, kéziratári és bibliográfiai adatokat.

7. Folyóiratunk az évszázadokat arab és nem római számokkal jelöli. (Az idézetek, tanulmány- és könyvcímek kivételével.)

8. Recenziók esetében a cím mellett adjuk meg a pontos bibliográfiai adatokat és idegen nyelvű kiadványok esetén a cím magyar fordítását is. Külföldi folyóiratban megjelent cikk ismertetése esetében a címet csak magyarul kérjük; a folyóirat bibliográfiai adatait az ismertetés végén, zárójelben adja meg a szerző.

9. A szerző a számozott és címmel ellátott ábrákat, táblázatokat külön borítékban csatolja a kézirathoz, feltüntetve minden ábra és táblázat hátlapján a nevét és a kézirat címét, a kéziratban pedig a táblázatok és ábrák helyét.

10. A szerzőknek tiszteletdíjuk terhére — ha ezt a korrektúra javításával egyidejűleg kéri — különlenyomatot készítettünk.

51593

1986. MÁJ. 1. 8

585

SZÁZADOK

A tartalomból:

Pach Zsigmond Pál: Mohácstól Buda visszavívásáig (Magyarország történeti útjának nemzetközi háttere)

Berlász Jenő: Pavao Ritter-Vitezović az illirizmus szülőatyja. Magyar—horvát viszony a 17—18. század fordulóján

Trócsányi Zsolt: Az első abszolutisztikus adórendszer Erdélyben

Heckenast Gusztáv: Magyarország vastermelése II. József korában

**VITA — FIGYELŐ — BESZÁMOLÓ —
TÖRTÉNETI IRODALOM — FOLYÓIRAT
SZEMLE**

Következő számunk tartalmából

Gergely Jenő: A magyarországi katolikus egyház és a fasizmus
Máté István: Az Oroszországi Szociáldemokrata Munkáspárt és a nemzetiségi szociáldemokrata pártok egyesülése az OSzDMP IV. kongresszusán

E számunk munkatársai

iff. Barta János kandidátus, egyetemi docens (Kossuth Lajos Tudományegyetem, Debrecen) — *Bán Judit* könyvtáros (Eötvös Loránd Tudományegyetem, Budapest) — *Berlász Jenő* a történelemtudományok doktora (Budapest) — *Dán Róbert* egyetemi tanár (Eötvös Loránd Tudományegyetem, Budapest) — *Erdődy Gábor* egyetemi adjunktus (Eötvös Loránd Tudományegyetem, Budapest) — *Hajdu Lajos* a jogtudományok doktora, egyetemi tanár (Eötvös Loránd Tudományegyetem, Budapest) — *Heckenast Gusztáv* a történelemtudományok doktora, az MTA Történettudományi Intézet főmunkatársa (Budapest) — *Kállay István* a történelemtudományok doktora, egyetemi tanár (Eötvös Loránd Tudományegyetem, Budapest) — *Kordé Zoltán* egyetemi tanársegéd (József Attila Tudományegyetem, Szeged) — *Makkay János* a régészeti tudományok kandidátusa, az MTA Régészeti Kutatócsoport főmunkatársa (Budapest) — *Menyhárt Lajos* kandidátus, egyetemi docens (Kossuth Lajos Tudományegyetem, Debrecen) — *Pach Zsigmond Pál* akadémikus, az MTA Történettudományi Intézet kutató professzora — *Sági Mariann* tudományos továbbképzési ösztöndíjas (Eötvös Loránd Tudományegyetem, Budapest) — *Stier Miklós* az MTA II. Osztályának tudományos titkára — *Szabó János Győző* muzeológus (Eger) — *Szántai Antal* tudományos továbbképzési ösztöndíjas (Eötvös Loránd Tudományegyetem, Budapest) — *Szilágyi Miklós* a Néprajzi Múzeum főosztályvezetője — *Tóth István György* az MTA Történettudományi Intézet segédmunkatársa — *Trócsányi Zsolt* a történelemtudományok doktora, Országos Levéltár főlevéltárosa — *S. Varga Katalin* szerkesztő (Magvető Könyvkiadó, Budapest) — *Vargyai Gyula* a történelemtudományok doktora, egyetemi tanár (Eötvös Loránd Tudományegyetem, Budapest).

SZÁZADOK

A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT KÖZLÖNYE

SZERKESZTŐSÉG: BUDAPEST I., ÚRI UTCA 51—53.

120. ÉVFOLYAM 1986. 5—6. SZÁM

A SZÁZADOK ALAPÍTÁSÁNAK ÉVE 1867

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG:

CSATÁRI DÁNIEL, EMBER GYŐZŐ, H. BALÁZS ÉVA, IZSÁK LAJOS, INCZE MIKLÓS,
KOSÁRY DOMOKOS, KÓNYA SÁNDOR, LIPTAI ERVIN, MENYHÁRT LAJOS, MOLNÁR
JÁNOS, MUCSI FERENC (felelős szerkesztő), PACH ZSIGMOND PÁL, PÖLÖSKEI FERENC,
PRITZ PÁL, SZÉKELY GYÖRGY, TOKODY GYULA, VÁRKONYI ÁGNES, VASS HENRIK

Szerkesztő:

PÁL LAJOS

A szerkesztőség munkatársai:

TILKOVSKY LORÁNT és URBÁN ALADÁR

Tartalomjegyzék

TANULMÁNYOK

<i>Pach Zsigmond Pál</i> : Moháctól Buda visszavivásáig (Magyarország történeti útjának nemzetközi háttere)	917
<i>Berlász Jenő</i> : Pavao Ritter-Vitezović az illirizmus szülőatyja. Magyar—horvát viszony a 17—18. század fordulóján	943
<i>Trócsányi Zsolt</i> : Az első abszolutisztikus adórendszer Erdélyben	1003
<i>Heckenast Gusztáv</i> : Magyarország vastermelése II. József korában	1040

VITA

<i>Hajdu Lajos</i> : Jogtörténeti kutatómunkánk hiányosságairól és követelményeiről. (Töprengés Kállay István „Úriszéki bíráskodás a XVIII—XIX. században” című monográfiája kapcsán)	1095
---	------

FIGYELŐ

Szabó János Győző : Észrevételek a Magyar Életrajzi Lexikon negyedik kiadásához	1121
--	------

BESZÁMOLÓ

„Mogersdorf” Nemzetközi Kultúrtörténeti Szimpozion, Celje, 1986. június 30—július 4. (<i>Stier Miklós</i>)	1129
--	------

TÖRTÉNETI IRODALOM

<i>Balás Gábor</i> : A székelyek nyomában (Ism.: <i>Kordé Zoltán</i>)	1135
Montanwirtschaft Mitteleuropas vom 12. bis 17. Jahrhundert. Stand, Wege und Aufgaben der Forschung (Ism.: <i>Heckenast Gusztáv</i>)	1137
A táguló világ magyarországi hirmondói XV—XVII. század (Ism.: <i>Varga Katalin</i>)	1139
<i>Gans, David</i> : Zernach David. A Chronicle of Jewish and World History (Ism.: <i>Dán Róbert</i>)	1142
<i>Pierre Goubert</i> : La vie quotidienne des paysans français au XVII ^e siècle (Ism.: <i>Tóth István György</i>)	1144
<i>Gottfried Mraz</i> : Prinz Eugen. Ein Leben in Bildern und Dokumenten. (Ism.: <i>Kállay István</i>)	1146
A magyarországi értelmiség a XVII—XVIII. században (Ism.: <i>Bán Judit</i>)	1148
<i>Wesselényi István</i> : Sanyarú világ. Napló 1703—1708. II. 1707—1708. (Ism.: <i>Trócsányi Zsolt</i>)	1151
Österreich im Europa der Aufklärung. Kontinuität und Zäsur in Europa zur Zeit Maria Theresias und Josephs II. (Ism.: <i>Szántai Antal</i>)	1153
<i>Kállay István</i> : Úriszéki bíráskodás a XVIII—XIX. században (Ism.: <i>Vargyai Gyula</i>)	1158
<i>P. G. Kozlovskij</i> : Zemlevlagyenyije i zemlepolzovanyije v Belorusszii v XVIII-pervej polovinye XIX. veka (Ism.: <i>Papp Klára</i>)	1160
<i>Csetri Elek</i> : Körösi Csoma Sándor (Ism.: <i>Trócsányi Zsolt</i>)	1161
<i>Füzes Endre</i> : A gabona tárolása a magyar parasztagazdaságokban (Ism.: <i>Szilágyi Miklós</i>)	1163
<i>A. Scherer</i> : Felix Milleker (1852—1942). Persönlichkeit und Werk des Archäologen, Polyhistor und Schöpfers des Städtischen Museums zu Werschetz (Banat) (Ism.: <i>Makkay János</i>)	1165

FOLYÓIRATSZEMLE

A. P. Novoszelvev: A legrégebbi államok a Szovjetunió területén 1167 — *Peter Lewellyn*: A 8. századi pápaság és a konstantinusi adománylevél 1169 — *M. B. Szverdlov*: Az orosz feudalizmus kialakulásának mai kutatási problémái 1171 — *Adolf Laube*: A reformáció mint szociális mozgalom 1172 — *D. N. Alsic*: Az orosz egyeduralom történetének kezdeti szakasza 1173 — *G. F. Kim*: Az ázsiai és afrikai országok új- és legújabbkori története historiográfijának kérdései 1175 — *V. A. Gyakov*: A szláv kérdés Oroszországban 1861 után 1177 — *Stuart M. Blumin*: Hipotézis a középosztály kialakulására a XIX. századi Amerikában. Kritika és javaslatok 1178 — *Matthew Burrows*: „Mission Civilisatrice”: Francia kultúrpolitika a Közel-Keleten (1860—1914) 1180 — *Maciej Koźmiński*: Nemzeti tudat és konvenciók a magyar—szlovák határvidéken az I. világháború után 1181 — *Ju. Sz. Lurje*: A bizonyítás módjai a forráselmzés során 1183 — *V. I. Razin, JE. Ju. Ekohomova*: A „történelmi korszak” fogalmának kérdéséhez 1184

Pach Zsigmond Pál

MOHÁCS TŐL BUDA VISSZAVIVÁSÁIG

*(Magyarország történeti útjának
nemzetközi háttere)**

Budavár visszafoglalása a most háromszáz éve múlt szeptember 2-án, a török hatalom kiszorítása Magyarországról a következő mintegy másfél évtizedben — nemzetközi erők fegyverténye volt, egyben nemzetközi jelentőségű esemény: nemcsak hazánk sorsának fordulója, hanem Európa széles régiói történelmének alakítója.

Ha tehát most, 1686-ról emlékező tudományos ülészakunk bevezetőjeként, azt a viszontagságokkal teljes történelmi utat próbáljuk meg felmérni, amely a mohácsi vereségtől, majd Buda veszésétől a főváros visszavételéig, az ország nagy részének oszmán hódoltatásától annak felszabadulásáig vezetett, nem tekinthetünk el e több mint másfélszázados történelmi út nemzetközi hátterének felvázolásától. Ehhez pedig aligha választhatunk más kiindulást, mint azoknak a roppant nemzetközi horderejű eseményeknek a felidézését, amelyek éppen a Mohácsot közvetlenül megelőző évtizedekben zajlottak a világban: „kitágították” azt, és átformálták historiáját.

1.

A nagy földrajzi felfedezések, amelyeket a földkerekség körülhajózása azokban az években koronázott meg, amikor hazánk déli végei már súlyos harcok tüzeiben álltak — az emberi tudomány, technika és vállalkozó szellem e mindenkorra emlékezetes vívmányai — messzi földrészeket, eladdig egymástól függetlenül vagy majdnem függetlenül fejlődő népeket, társadalmakat, kultúrákat hoztak kapcsolatba, egyre rendszeresebb érintkezésbe.

Az emberiség nem csekély árat fizetett azért, hogy történelme ilyenképpen szorosabb értelemben is, „világtörténetté” váljék. A távoli kontinensek és társadalmak közötti kapcsolatok főként hódítás, gyarmatosítás, alárendelés formájában valósultak meg. Megkezdődött Amerika, Afrika és Ázsia gyarmati kiaknázása, Nyugat-Európában pedig megindult a feudalizmus bomlásának, a tőkés termelési mód kialakulásának folyamata.

* A Budavári Emlékbizottság nemzetközi tudományos ülészakán (Budapest, 1986. szeptember 1—4.) elhangzott bevezető előadás jegyzetelt szövege.

Ám a földrajzi felfedezések s nyomukban a világtengeri-gyarmatosító vállalkozások csak azért lendíthettek a kapitalizmus felé egyes nyugat-európai országokat — s nem is az első gyarmatosítókat: Spanyolországot és Portugáliát, hanem a majd nyomukba lépőket: Hollandiát, Angliát, Franciaországot —, mert hatásuk-visszahatásuk olyan történelmi fázisban érte Nyugat-Európát, amikor a feudalizmus fejlődésének egész addigi menete megérlelte a talajt ez ösztönzések befogadására, érvényesítésére. Olyan fejlődési színvonalon, amikor az új, atlanti világpiac kialakulását már megalapozta magának az európai gazdaságnak a *belső* növekedése, az áruterelés és munkamegosztás kibontakozása, s ez az atlanti partmenti kereskedelmet — a Baltikumtól le Gibraltárig — tette az új típusú nemzetközi forgalom fő ütőerévé, egyes atlanti parti országokat: Németalföldet, Angliát (Dél- és Kelet-Angliát) és Észak-Franciaországot a megszülető modern világ gazdaság bölcsőjévé, magvává, központjává.

A modern világgazdaság 16—17. századi kezdeteinek ábrázolása a korábbi történelmi munkák zömében Nyugat-Európa és a tengerentúli gyarmatok összefüggéseire korlátozódott. A történetírás hagyományos okfejtését — amely persze különböző, felszínebb vagy mélyebben elemző változatokban jelent meg — abban összegezhettük, hogy a kiterjedő nemzetközi forgalom központja a Földközi-tenger térségéből az Atlanti-óceánra tolódott át; a nagy földrajzi felfedezések, a tőkefelhalmozás bő forrásait megnyitó világtengeri-gyarmati vállalkozások az egyébként is kedvezőbb helyzetből, az ipari-városi-demográfiai fejlődés magasabb szintjéről induló Nyugat-Európa egyes atlanti-parti országainak kapitalista kibontakozását lendítették előre. Közép-Kelet-Európa viszont még kimaradt a nagy átalakulási processzusból: nem részesedett az új, atlanti világpiac ösztönzéseiben, sőt — a fő kereskedelmi útvonalak áthelyeződésével — elvesztette az Ázsia és Európa közötti interkontinentális forgalomban, az úgynevezett Levante-kereskedelemben eddig játszott szerepét, s ezért óhatatlanul elmaradt.

Ez az okfejtés azonban, amint az utóbbi évtizedek kutatásai nyomán kiderült, lényeges kiegészítésre szorul. Az persze történelmi tény, hogy a közép- és kelet-európai országok, délnémet kereskedőtökések vállalkozásaitól eltekintve, nem vettek részt a felfedezésekben, a kitáguló világtengeri forgalomban, a tengerentúli gyarmatosításban. Tény az is, hogy a középkori Levante-kereskedelemnek Közép-Kelet-Európa országain átvezető szárazföldi útjai — az újonnan felderített és rohamosan növekedő forgalmú óceáni útvonalakhoz képest — a 17. század első felére lehanyatlottak, úgyszólván elvesztették világkereskedelmi jelentőségüket. Ezek a negatív tények kétségtelenül további hátrányba hozták a kontinens keleti részét Nyugat-Európával szemben, s közrejátszottak tőkés átalakulásának megkésettében. Ám ennél többről volt szó: a nyugat-európai növekedés és a kelet-európai elmaradás mélyebb, közvetlenebb összefüggéséről. A modern világgazdaság kezdeti kibontakozásának folyamata ugyanis nemcsak a gyarmatokra terjedt ki, hanem a közép-kelet-európai országokra is. Az utóbbiak nemhogy kimaradtak, hanem az addiginál jóval erősebben vonódtak be a nemzetközi forgalom sodrába. Az új földrészek feltárásának, a

tengerentúli piacok megjelenésének időszakában — akkor, amikor létrejöttek az atlanti-parti országok *interkontinentális* kapcsolatai Ázsiában és Amerikában szerzett gyarmataikkal —, ugyanakkor Nyugat-Európának a közép-kelet-európai országokhoz fűződő *intra*kontinentális (kontinensen belüli) forgalma sem lankadt el, hanem sokszorosára növekedett. Ezek a növekvő súlyú és új típusú Európán belüli piaci kapcsolatok — amelyeknek áruösszetétele a fényűzési cikkekről mindinkább áttevődött a közszükségleti cikkekre — ugyancsak lényeges tényezőjévé, alkatelemévé váltak a modern világgazdaság születőben lévő rendszerének. Hatásuk pedig olyan módon érvényesült, hogy Nyugat- és Kelet-Európa között az ipari—agrár munkamegosztást ösztönözték, mélyítették el — anélkül (s ezt fontos hozzátennünk), hogy Közép-Kelet-Európának a bontakozó nemzetközi munkamegosztásban való agrárjellegű részvétele gazdasági szerkezetváltást: a mezőgazdasági exportágazatokhoz kapcsolódó iparosítást vagy a mezőgazdaság kapitalizálódását indította volna el. Sőt, hosszabb távon éppen ellenkező hatást gyakorolt: más tényezőkkel együtt a földesúri robotgazdálkodás kiterjedését, az úgynevezett második jobbágyság (*zweite Leibeigenschaft*) kifejlődését, a feudalizmus évszázados rögződését mozdította elő. Így a kontinens közép-keleti része maga is több tekintetben háttére, bázisa, peremzónája, feudális agrárövezete lett a — tengerentúli területeket *gyarmati* módon kiaknázó — nyugat-európai *központ* tőkés irányú nekilendülésének.¹

Ez a legszélesebb *világgazdasági* kerete Magyarország történetének a mohácsi vész és Buda visszafoglalása közötti százhatvan esztendőben.

2.

A történelmi folyamatok persze sohasem bontakoznak ki szabályos linearitásban, merev egyenesvonalúsággal, hanem a hatások és ellenhatások szövedékén, bonyolult ellentmondásain keresztül. A születőben levő modern világgazdaságba való kezdeti bekapcsolódás eleinte és rövid távon nem jelentett még gazdasági alárendelődést, elmarasztó, visszatartó tényezőt Közép-Kelet-Európa országai számára. Magát a bekapcsolódás megindulását éppen feudális fejlődésüknek a 15. századra elért színvonala, társadalmi termelőerők növekedése, áru- és pénzviszonyaik kiterjedése alapozta meg: ez tette képessé őket arra, hogy reagáljanak a nyugat-európai változásokra, a „kihívásra”; hogy választ adjanak a főleg Nyugat-Európa tőkésedő iparosodó központi körzetei részéről jelentkező exportigényekre. S a közép-kelet-európai mezőgazdasági termények és nyersanyagok előtt ekkoriban nemcsak szélesedő kiviteli piacok nyíltak Európa nyugatán, hanem előnyös értékesítési

¹ A modern világgazdaság bontakozásának fő tényeire és összefüggéseire: A nemzetközi kereskedelmi útvonalak 15—17. századi áthelyeződésének kérdéséhez, *Századok* (= Sz), 1968, 5—6, 863—896; Közép-Kelet-Európa és a világkereskedelem az újkor hajnalán, Sz, 1982, 3, 427—459. — Tartalmas elemzés: *I. Wallerstein, The Modern World-System. Capitalist Agriculture and the Origins of the European World-Economy in the Sixteenth Century*, New York, 1974.

feltételek is. A 16. század úgynevezett árforradalma ugyanis elsősorban agrár-árforradalom (árstruktúra-forradalom) volt: kedvező külkereskedelmi cserearányokat (*terms of trade*) biztosított a közép-kelet-európai agrárexportálók számára. Sőt, a magas nyugat-európai agrárárak, amelyek mögött az ipari áremelkedés jócskán elmaradt, éppen a kibővülő nemzetközi kereskedelmi kapcsolatok hálózata révén átsugároztak, begyűrűztek kelet felé is: hatást gyakoroltak e térség *belső* piacainak ármozgásaira is.²

Így a modern világgazdaság keletkezésének, az abba való bekapcsolódásnak, betagozódásnak első szakaszát nem helyzete romlásaként, nem mint depressziót vagy válságot, hanem éppen mint gazdasági fellendülést, tőkefelhalmozási lehetőséget, agrárkonjunktúrát éltek meg Közép-Kelet-Európa országai, jelesen mezőgazdasági árutermelői, termény- és nyersanyagértékesítői. Köztük első renden merkantil hajlandóságú földesurak — így a gabona- és szarvasmarha-kereskedelemben résztvevő lengyel pánok és szlachcicok, magyar főurak és nemesek —, de mellettük városi-mezővárosi kereskedők és piaci érdekeltségű parasztgazdák is.³

Innen Magyarország 16. századának különös ellentmondásossága, sokszoros drámai feszültsége. Mert ha korabeli történelmünk legszélesebb nemzetközi gazdasági keretét a modern *világgazdaság* keletkezésének kezdetei alakították ki, akkor legszélesebb *világpolitikai* hátterét a kor két, kontinenseken átívelő expanzív nagyhatalmának, „világbirodalmának” összecsapása határozta meg — mégpedig akként, hogy a Habsburg-hatalom és az oszmán-török birodalom közti hadszíntér egyik fő szakasza több mint százhetven esztendeig hazánk földjén húzódott. S amikor gazdaságát a nemzetközi prosperitás hullámai érték el, s egyes körzeteit, ágazatait számottevő mértékben megélénkítették, ugyanakkor nyomasztó, vészes súllyal szakadtak rá a nemzetközi politika fejleményei. A hadak útját kellett szenvednie újra meg újra, ami lecsapolta népszaporulatát, tönkretette gazdasági hozamának, anyagi javainak tetemes hányadát. A magyar társadalom tudatának, közérzületének pedig

² A 16. századi „árforradalom” — és az azt követő árhányatlási periódus — újabb irodalmából: *E. J. Hamilton*, *The History of Prices before 1750*, In: XIe Congrès International des Sciences Historiques, Stockholm, 1960, Rapports, I, 144—164; *B. H. Slicher van Bath*, *The Agrarian History of Western Europe A. D. 500-1850*, London, 1964, 197—198, 206—212; *F. P. Braudel—F. Spooner*, *Prices in Europe from 1450 to 1750*, In: *The Cambridge Economic History of Europe, IV. The Economy of Expanding Europe in the Sixteenth and Seventeenth Centuries*, Edited by *E. E. Rich* and *C. H. Wilson*, Cambridge, 1967, 378—486; *The Price Revolution in Sixteenth-Century England*, Edited with an Introduction by *P. H. Ramsey*, London, 1971; *I. Hammarström*, *The Price Revolution of the Sixteenth Century. Some Swedish Evidence*, *The Scandinavian Economic History Review*, 5, 1957, 118—154; *W. Abel*, *Agrarkrisen und Agrarkonjunktur. Eine Geschichte der Land- und Ernährungswirtschaft Mitteleuropas seit dem hohen Mittelalter*², Hamburg—Berlin, 1966, 13, 113—120, 145, 152, 175; *S. Hozowski*, *The Revolution of Prices in Poland in the 16th and 17th Centuries*, *Acta Poloniae Historica*, 2, 1959, 7—16; *Št. Kazimír*, *Načrt vývoja cien obilnín na Slovensku v 16. a 17. stor.*, In: *Agrikultura. Zborník Pol'nohospodárskeho Muzeu v Nitre*, 9, Bratislava, 1970; *Zimányi V.*, *Mouvements des prix hongrois et l'évolution européenne (XVIe—XVIIIe siècle)*, *Acta Historica Academiae Scientiarum Hungaricae*, 19, 1973, 305—333.

³ A 16. századi agrárkonjunktúra hatására Európa-szerte: *Üzleti szellem és magyar nemzeti jellem*, *Történelmi Szemle* (= TSz), 1982, 3, 380—387.

roppant súlyos, nemzedékeken át kiheverhetetlen traumával kellett megküzdenie: a mintegy négymillió népeségű középkori Magyarország összeomlásának, az erős és fejlett állam széthullásának, az „országban való sok romlásoknak” léleknyomasztó hatásával; egyszersmind a szinte állandó bizonytalanság, veszélyeztetettség érzetének vibráló feszültségével. Éppen ezek a körülmények szolgálták társadalmi-szellemi talajául a hitújítás terjedésének a három részre szakadt országban: a Habsburg-főségű magyar királyságban, a „másik hazában”: az erdélyi fejedelemségben, de a törököt uraló hódoltságban is.⁴

3.

Sajátos fintora a történelemnek, a tárgyalt történeti periódus további sajátos ellentmondása, hogy abban a korszakban, amikor Nyugat- és Kelet-Európa gazdasági-társadalmi fejlődése mindinkább *kettéágazott*, ugyanakkor hamarosan nyilvánvalóvá lett, hogy egész Európában csupán *egyféle* politikai rendszeré a jövő: a centralizált államszervezeté, az abszolutizmusé. Közvetlenül érzékelhetővé vált: csakis a hatékony állami adóztatásból fenntartott állandó zsoldos hadsereg, az erős központosított hatalom képes arra, hogy visszaverje a kívülről jövő támadásokat, megvédje független államiságát, megszilárdítsa és megjavítsa helyzetét a nemzetközi küzdőtéren. Így a gazdasági-társadalmi feltételek *eltérő* alakulása ellenére a politikai fejlődés síkján a nyugat-európaihoz *hasonló*, központosítási tendenciának *is* színre kellett lépnie Kelet-Európában.⁵

A lengyel-litván *Rzecz Pospolita*ban — ahol ez az utóbbi tendencia nem tudott érvényre jutni a „második jobbágyrendszernek” immanens módon megfelelő politikai szerkezet: a decentralizált nemesi uralom végletes formáival szemben — a rendi állam úgynevezett aranykorszakának brutális élességgel vetette végét a svéd „vizözön” az 1650-es évek közepén; s ez után a „nemesi köztársaságnak” már csak néhány évtizedre csillant fel régi fénye. S ha e rövid időszakban Szobieszki III. János lengyel királysága mégoly jeles szerepet játszott Magyarország történetében is — mint Bécs 1683. évi török ostroma visszaverésének, majd az 1686. esztendő hadműveleteinek részese —, a lengyel állam a továbbiakban már alig léphetett fel európai erőtenyezőként, egyre

⁴ A 16. századi Magyarország nemzetközi gazdasági helyzetének és nemzetközi politikai helyzetének ellentmondására: Mohácstól Buda visszavivásáig. A 16—17. század problémái történetírásunkban, Kortárs, 1985, 9, 94—98. — A 16. századi nemzetközi politikai viszonyok világos áttekintése: J. H. Elliot, Europe Divided, 1559—1598, Glasgow, 1968.

⁵ Közép-Kelet-Európa gazdasági-társadalmi és állami-politikai fejlődésének ellentmondására: Európa a 16—17. században, TSz, 1979, 2, 326—336. — Az abszolút monarchia nyugat- és kelet-európai kialakulásának értékes elemzése: P. Anderson, Lineages of the Absolutist State², London, 1975.

inkább a nemzetközi politika szenvedő alanya lett, és Szobieszki halála után alig egy századdal, hosszú időre szólóan, letörlődött a kontinens politikai térképéről.⁶

Országok egész sorában viszont, Európa nyugati szélétől a keletiig, a Tudorok és Stuartok Angliájától az orosz cárok birodalmáig, a bontakozó világgazdaság központjában és peremzónájában, rendkívül különböző gazdasági-társadalmi feltételek között — Nyugaton a fölemelkedő kereskedő és manufaktúra-burzsoázia érdekeihez és igényeihez igazodva, Keleten a földesúri árukereskedelem és árutermelés szükségleteihez és a „második jobbágyság” feltételeihez idomulva — s mégis csaknem egykorúan, egyaránt létrejött az abszolút monarchia építménye. A Habsburgok soknemzetű és sokállamú dunai monarchiájában is, amelynek a 17. század második felére kialakult állami struktúrája, politikai szervezete persze szükségképpen közelebb állt az abszolutizmus kelet-európai válfajához, mint a nyugat-európai típusához — még akkor is, ha a bécsi udvar egyes kabinetpolitikusi éppen a francia, a XIV. Lajos-i államberendezést tekintették is sokban követendő modelljüknek.⁷

A francia államférfiak viszont, legalábbis Richelieu és Mazarin óta, kétségtelenül tisztában voltak vele: minden lehető eszközzel hátráltatniuk kell a honukbelihez hasonló hatalmi központosítás folyamatát a rivális birodalomban. Ezért is támogatták emitt a rendi-partikuláris erőket, a magyarországi *malcontent*-okat.⁸ S ezért folytatott a Napkirály olyan — enyhén szólva — tartózkodó és kétértelmű politikát azokkal a törekvésekkel, tervekkel és vállalkozásokkal szemben, amelyek a töröknek Magyarországról való kiszorításával együtt, a vetélytárs Habsburg-ház hatalmi terjeszkedését voltak eredményezendőek. Aminthogy a bécsi udvar viszont 1664-ben — amikor kevésen múlt, hogy a francia király s a befolyása alatt álló Rajnai Szövetség vezetésével bontakozik ki a nemzetközi koalíció nagy hadi vállalata, a török kiűzése Magyarországról — a szentgotthárdi győzelem után habozás nélkül döntött: néhány nappal később megkötötte a status quo-t rögzítő vasvári békét. Ez Európa számos

⁶ *J. Tazbir*, The Commonwealth of the Gentry. In: History of Poland, Edited by *A. Gieysztor* et al., Warsaw, 1968, 242—261; *K. Piwarski*, Osłabienie znaczenia miedzynarodowego Rzeczypospolitej w drugiej polowie XVII. v. Roczniki Historyczne, 23, 1957; *I. Gieysztorova*, Guerre et régression en Masovie aux XVIe et XVIIe siècles, Annales E. S. C. 13, 1958; *B. Leśnodorski*, Les partages de la Pologne. Analyse des causes et essai d'une théorie, Acta Poloniae Historica, 7, 1963; *J. A. Gierowski*, Pol'sa sredni europejskich goszudarsztv (XVI—XVII. vv.), Voproszū Isztorii, 1977, 12. — Az utóbbiban megnyilvánuló, a *Rzecz Pospolita* „rehabilitálására” irányuló tendenciával szemben a magunk részéről a nemesi köztársaságban a második jobbágyság társadalmi-gazdasági viszonyainak adekvát politikai felépítményét látjuk.

⁷ A lipóti abszolutizmust árnyaltan jellemzi *Benczédi L.* A Magyarország története III. kötetében, Budapest, 1985, 1178 s. köv. — A francia „modellre” jellemző epizód: ugyanott, 1181—1182.

⁸ A francia államférfiak Habsburg-politikájára: *H. Lutz—F. H. Schubert—H. Weber*, Frankreich und das Reich im XVI. und XVII. Jahrhundert, Göttingen, 1968; *S. H. Steinberg*, Der dreissigjährige Krieg und der Kampf um die Vorherrschaft in Europa 1600—1660, Göttingen, 1967. — A francia államkormányzatnak a Habsburg-központosítás megakadályozására irányuló politikai vonalát felismerte már: *Mika S.*, Richelieu bibornok miniszter befolyása Franciaországra és Európára, Kolozsvár, 1871.

fővárosában és kivált Magyarországon felháborodást keltett, a Habsburg-dinasztia hatalompolitikájából viszont logikusan következett.⁹

4.

Ha Lengyelország sorsára sokáig kihatott, hogy történelmében „kihagyta” az abszolút monarchia kialakulásának stádiumát, történelmi stációját, Magyarország jövőjére is rányomta bélyegét, hogy az állami egységesülés, politikai központosítás és abszolútizmus európai történelmi időszakát — vagy legalábbis e periódus egy hosszú időtartamát — éppen feldaraboltan, részekre hullottan élte végig.

A magyar történelem 15. század végéig tartó haladó, emelkedő fejlődésvonalának fontos elemét képezték a rendi-feudális állam centralizációjának, az uralkodói hatalom korszerű szervezete kiépítésének első kísérletei: a század első harmadában Luxemburgi Zsigmond, majd kivált a második felében Hunyadi Mátyás idején. Mintahogy az emelkedő fejlődésvonal megtörésének, megbicsaklásának súlyos és szembeötlő tünete volt az állami központosítás mátyási kísérletének összeomlása, az oligarchikus és rendi reakció felülkerekedése a 15—16. század fordulóján.

De — amint erre már korábbi történetírásunk is ráutalt — az államhatalom centralizációja Nyugat-Európa országaiban sem volt egyenes vonalú, töretlen, harmonikus folyamat. A központosítás „mintaországában”, Franciaországban is megrázkódtatások, visszaesések, megszakítások, válságok kísérték útját. A tartományi széthúzásba és vallásháborúkba, oligarchikus-rendi belharcokba való visszasülylyedés ismétlődő közjátékait azonban a központosítás és egységesítés újabb és erőteljesebb felvonásai követték, hogy végül is elvezessenek a kifejlethez: létrehozzák az abszolútizmus XIV. Lajos-i kiérlelt, szilárdan szervezett struktúráit.¹⁰

Hunyadi Mátyás halála (1490) után, a „gyöngékező lengyel királyok” alatt — elmélkedett múlt századi történetírásunk nagy alakja, Horváth Mihály¹¹ — le-

⁹ A vasvári békekötést és I. Lipót törökpolitikáját, illetve XIV. Lajos politikai és katonai lépéseit egyfelől magyarázó-mentegető, másfelől elmarasztaló nézetek könyvtármnyi irodalmából és irodalmáról: *O. Klopp*, *Das Jahr 1683 und der folgende grosse Türkenkrieg bis zum Frieden von Carlowitz*, Graz, 1882, 120 s. köv.; *Acsády I.*, *Magyarország története I. Lipót és I. József korában*, In: *A magyar nemzet története*, Szerk. *Szilágyi S.*, VII, Budapest, 1898, 182, 202—203, 405—406, 441; *K. Köhler*, *Die orientalische Politik Ludwigs XIV. Ihr Verhältnis zu dem Türkenkrieg von 1683*, Leipzig, 1907, 82 s. köv.; *G. Guillot*, *Léopold Ier, les Hongrois et les Turcs*, *Revue d'Histoire Diplomatique*, 1911; *W. Platzhoff*, *Ludwig XIV, das Kaisertum und die europäische Krisis von 1683*, *Historische Zeitschrift*, 1920; *O. Redlich*, *Österreichs Grossmachtbildung in der Zeit Kaiser Leopolds I.*, Gotha, 1921, 244—249, 310—311; *R. Lorenz*, *Türkenjahr 1683*, Wien, 1933, 84 s. köv.; *G. Wagner*, *Das Türkenjahr 1664*, Eisenstadt, 1964; *Köpeczi B.*, *Franciaország a birodalom megmentője és a kereszténység bajnoka*, Vasi Szemle, 1964; *Marosi E.*, *Megjegyzések az 1664. évi hadjárat és a vasvári béke értékeléséhez*, *Hadtörténelmi Közlemények*, 1971; *H. Hantsch*, *Die Geschichte Österreichs*², Graz—Wien—Köln, 1953, II, 31—35, 45—46.

¹⁰ Vö. *Európa a 16—17. században*, TSz, 1979, 2, 300—304.

¹¹ *Horváth M.*, *A XVI-dik század első felének jelleme Magyarországon*, In: *Horváth M. kisebb történelmi munkái*, III, Pest, 1868, 5—9.

hanyatlott a központi hatalom, eluralkodtak a nagybirtokosok. De ha lett volna időnk — folytatta töprengését —, előbb-utóbb ismét jöhetett volna egy erőskezű nemzeti király, s folytathatta volna azt, amit nagy elődei elkezdettek. Igen ám, de nem volt időnk: nyomult előre a török, s az események drámai gyorsasággal peregtek (még ha — mondhatjuk hozzá mi, kései utódok — amaz idők drámai gyorsasága korunkéhoz képest szelíd cammogásnak tűnik is). Mindenesetre alig több mint fél évszázaddal Mátyás halála után budai palotáján már török félhold hivalkodott, s a Hunyadiak nemrég még oly erős magyar állama három részre hullott.

Ilyen mostoha történelmi körülmények között az államhatalmi központosítás továbbvitelének bárminő áramlata persze csak bűvópataként lehetett jelen magyar földön, s ha mégis felszínre tört, csak csonka vagy felemás formákat mutathatott. A török hódoltság területe kiesvén — ahol legfeljebb a magyar rendiség tarthatta fenn államiságának, állami folyamatosságának némely rekvizitumait a jobbágyság felett¹² — a másik két országdarabban, a királyi Magyarországon és a fejedelmi Erdélyben léphettek csak színre a pohtikai centralizáció törekvései, az abszolutizmus tendenciái és követelményei, szükségképp részlegesen és ellentmondásosan.

A Habsburgokat uraló magyar királyságban a centralizáció és a rendiség küzdelmének általános európai fejlődéstörvénye a bécsi idegen központosítás és a magyar nemzeti rendiség ellentétének sajátos történelmi alakzatában öltött testet, s a társadalom erőit és a politika irányítóit újra meg újra megoldhatatlannak tűnő dilemmák elé állította, konfliktushelyzetekbe sodorta.¹³ A „másik magyar haza”: az erdélyi fejedelemség gyengébb rendiségével időről időre erőteljesebb abszolutista kezdemények kibontakozásának nyitott teret, de önálló belső kormányzatának nehéz ára volt a Fényes Portától való függősége, illetve helyzetének Konstantinápoly és Bécs közötti tünékeny forgandósága.¹⁴

Mindehhez járult — kell hozzátennünk később szerzett-megszenvedett bölcsességgel — királyságnak és fejedelemségnek egyaránt soknemzetiségű etnikai összetétele, ami messzi jövő komor fejleményeinek árnyait vetette előre.

Ilyenképpen az ország központi, alföldi-dunántúli részének — a magyar népesség vérvesztesége és a bevándorlások ellenére is tömör etnikai-geográfiai törzsének¹⁵ — visszaszerzése, s az ennek kulcsát őrző hajdani főváros, Budavár

¹² A „kondominiumról”: *Salamon F.*, Magyarország a török hódítás korában, Pest, 1864, 285 s. köv.; *Hegyvi K.*, Egy világbirodalom végvidékén, Budapest, 1976, 207 s. köv.; *Szakály F.*, Magyar adóztatás a török hódoltságban, Budapest, 1981.

¹³ Vö. Vita a magyarországi osztályküzdelmekről és függetlenségi harcokról, Budapest, 1965.

¹⁴ Az abszolutizmus fogalmát Bethlen Gábor kormányzatára először *Szekfű Gy.* alkalmazta: Bethlen Gábor, Budapest, 1929. — Bethlen Gábor és I. Rákóczi György hatalmi rendszerét tömören jellemzi *Makkai L.* a Magyarország története III. kötetében, Budapest, 1985, 841 s. köv., 904 s. köv. — Az 1613. évi kolozsvári országgyűlésen összejött erdélyi rendek a Tordán táborozó török seregtől való „féltekben libere eligálták Bethlen Gábort”: (*Hóman B.*) *Szekfű Gy.*, Magyar történet², Budapest, 1936. IV, 58. — A „Tündérország”-ról: ugyanott, III, 321. — Vö. Bethlen Gáborról — születésének 400. évfordulóján, Társadalmi Szemle, 1980, 11, 71—78.

¹⁵ Lásd *Makkai L.* előadását (Tájak és népek) a Magyarország története III. kötetében: 1425 s. köv.

visszafoglalása egész további társadalmi, állami, nemzeti fejlődésünknek alapkérdésévé vált.

Más szavakkal: az ország három részre szakadását előidéző török megszállás elleni harc, a magyar etnikum, kultúra és államiság átmentése a két nagyhatalom között, végső soron az ország újraegyesítése volt történelmünk 16—17. századi szakaszának fő nemzeti feladata.

5.

A túlélésnek, az átmentésnek, az államiság fenntartásának, a két nagyhatalommal való viaskodásnak és egyezkedésnek, szembefordulásnak és lavírozásnak különböző törekvései és változatai között: önállóbb és kevésbé önálló, jobb és kevésbé jó politikai irányvonalai, koncepciói, alternatívái között — vagy ha éppen úgy tetszik: a rosszabb és a kisebb rossz formulái között — mozgott-forrott-hullámzott a mohácsi vész és Budavár visszavívása közötti százhatvan esztendő drámai irányváltásokban is, tragikus fordulatokban is bővelkedő magyar története.

A túlélés, a fennmaradás, Béccsel szemben a Konstantinápolyban való alárendeltséget vállalva, azon belül kisebb vagy nagyobb mozgási lehetőséget keresve-találva — a korszak elején Szapolyai János királyságától a korszak végén Thököly Imre felső-magyarországi részállamig.

A királyság és a fejedelemség újraegyesítése, a bécsi udvar fennhatóságát Erdély felett is elfogadva — mint pályájának végső szakaszán Martinuzzi Fráter Györgynél, vagy első viharos pályafordulatán Báthory Zsigmondnál.

Az országegyesítés „kelet felől” a Habsburgokkal szemben, Bocskai István vívmányainak bázisán, az erdélyi fejedelemségből indulva; a török szultán főségét elismerve, cserében belkormányzati önállósággal és külpolitikai mozgásterének szélesítésével — Bethlen Gábornál.

A „nyugati” magyar főúri politikusok gondolköre, mint Eszterházy Miklósé, a dinasztia iránt lojális, a Habsburg-monarchiába Erdéllyel együtt beilleszkedő, de rendi alkotmányát lehető csorbíthatatlansággal megőrző magyar királyságról.

Az erdélyi fejedelemség és Lengyelország perszónáluniója, esetleg a dunai román fejedelemségek szövetségi kapcsolatával bővülve — mint a két birodalom mellett és velük szemben harmadik hatalmi csoportosulás lehetősége a közép-kelet-európai térségben: Báthory Istvánnál, majd hamar hamvába holtan, II. Rákóczi Györgynél.

A „török áfium ellen való orvosságot” a hazai rendi politika és katonai szervezet reformjában, önálló magyar hadsereg létesítésében felmutató Zrínyi Miklós koncepciója, amint a nemzetközi viszonyok változásainak láttán, immár elérhető közelségben érzi, reális lehetőségnek tekinti a török kiszorítását Magyarországról: a korszak fő történelmi feladatának megoldását.

6.

A nemzetközi viszonyok 17. századi változásairól szólván nemcsak a politikai-katonai erőviszonyok változásaira, köztük a Magyarországot szorítóba fogó két birodalom erőegyensúlyának kialakulására, a török hatalmi expanzió megtorpanására lehet és kell gondolnunk — ami már a századforduló nagy véráldozatokat követelő „hosszú háborújának”, a tizenöt éves háborúnak a fejleményeiben megmutatkozott —, hanem a nemzetközi gazdasági viszonyok módosulására, átalakulására is.

A modern világgazdaság 15–16. század fordulóján kezdődött kialakulási processzusa ugyanis a 17. század folyamán újabb, *második* szakaszába lépett.

Az új szakasz egyik szembetűnő jelensége volt, hogy a 16. század második felét általánosan jellemző rohamos áremelkedés, „árforradalom” a 17. század elejétől fogva lelassult, illetve árhullámzásoknak, átmeneti fellendüléseknek és áreséseknek adta át a helyét; majd — éles, országonként és áruajtánként eltérő ingadozások után — részben már az 1620–30-as években, egészében pedig 1650 körül megállt. A 17. század közepére az árforradalom időszaka végképp lezárult, befejezéshez ért. A nemzetközi gazdasági konjunktúrát depresszió és válságjelenségek váltották fel.¹⁶

Az árforradalom megszűntével az árstruktúra alakulásának szekuláris irányzata is megfordult, visszajára váltott. Az árak stagnálása vagy hanyatlása ugyan mind iparcikkre, mind mezőgazdasági terményekre kiterjedt, elsősorban azonban az utóbbiakat érintette. A 17. századi depresszió gazdasági tekintetben alapvetően agrárdepresszió volt.¹⁷

A nemzetközi gazdasági helyzet változásai több vonalon is hatást gyakoroltak Közép-Kelet-Európa országaira. A térség agrárexportálói számára eddig előnyös külkereskedelmi cserearányok immár a múltba tűntek. A Közép-Kelet-Európából nyugat felé irányuló mezőgazdasági kivitel lanyhult. A gabonaexportáló lengyel földesurak, a marhakivitelbe kapcsolódó magyar urak és nemesek (és más piaci érdekeltsgű rétegek, csoportok) jövedelme csökkent. Megkezdődött a kommerci-umtól való visszavonulásuk.¹⁸

A nehezedő gazdasági viszonyok terhét a földesurak jelentős részben jobbágyaikra hártották. Fokozták robotkötelezettségüket, szigorították röghözkötöttségüket. A „második jobbágyság” rendszere megszilárdult-megkeményedett a maradék magyar királyságban és az erdélyi fejedelemségben csakúgy, mint a lengyel-litván

¹⁶ Lásd a 2. jegyzetben hivatkozott irodalmat. — Vö. *E. Hobsbawm*, *The General Crisis of the European Economy in the XVIIIth Century, Past and Present*, 5–6, 1954.

¹⁷ *P. Chaunu*, *Le renversement de la tendance majeure des prix et des activités au XVIIe siècle*, In: *Studi in onore di A. Fanfani*, Milano, 1962, IV, 219–255; *B. H. Slicher van Bath*, *Die europäischen Agrarverhältnisse im XVII. und in der ersten Hälfte des XVIII. Jahrhunderts*, In: *A. A. G. Bijdragen*, 13, Wageningen, 1965, 144; *Abel*, i. m. 152.

¹⁸ *Üzleti szellem és magyar nemzeti jellem*, TSz, 1982, 3, 388–391.

„nemesi köztársaságban” meg a habsburgi Csehországban és a keletnémet fejedelemségekben.¹⁹

Az európai intrakontinentális ipari—agrár munkamegosztás stabilizálódott, áthagyományozódott, de az abban való agrárjellegű részvétel — agrárkivívő és iparcikk-importáló szerep — most már kedvezőtlen arányokat realizált, nem tőkefelhalmozási lehetőséget, hanem értékelvonást jelentett hosszú ideig. Közép-Kelet-Európa gazdasági alárendelődése, feudális agrárövezet- és peremzóna-jellege egyre félreismerhetetlenebbül kirajzolódott.²⁰

A gazdasági depresszió körülményei nemcsak a közép-kelet-európai országok *export*képességének csökkenésében, nyugat felé irányuló kivitelük egyes ágazatainak visszaesésében nyilvánultak meg, hanem nyugatról származó behozataluk, *import*felvevő képességük lankadásában is. Hiszen az agrárfejlődés feudális-földesúri tendenciájának felülkerekedése, a „második jobbágyság” megszilárdulása számos közép-kelet-európai országban: keresztezte-hátráltatta a polgári városfejlődést csakúgy, mint a parasztság polgári fejlődését; tehát visszavetette a piacon jelentkező iparcikk-keresletet, korlátozta a modern típusú — belső és nemzetközi — kereskedelem piaci felvevő bázisát.²¹

Szemléletesen mutatkozik meg ez — egyebek között — a modern világgazdaság központjába feltörő Anglia kontinentális textilkivitelének alakulásában.

A közép-kelet-európai piacokon a 16. század második felében — a magas agrárarak, konjunkturális gabona- és marhakisviteli lehetőségek következtében — számottevő vásárlóerő jelentkezett. Így az északi- és balti-tengeri kikötőkön át a kontinensre áramló angol posztó- és *kersey*-szállítmányok nemcsak német földön találtak vevőre, hanem sikeresen nyomultak előre Lengyelországban és Magyarországon is.²²

¹⁹ Nyugat-európai és magyarországi agrárfejlődés a XV—XVII. században, Budapest, 1963, 197 s. köv.; *Szentgyörgyi M.*, Jobbágyterhek a 16—17. századi Erdélyben, Budapest, 1962; *W. Rusinski*, Hauptprobleme der Fronwirtschaft im XVI. bis XVIII. Jahrhundert in Polen und den Nachbarländern, In: *Première Conférence Internationale d'Histoire Économique*, Paris—La Haye, 1960, 415—423; *A. Klíma*, Agrarian Class Structure and Economic Development in Pre-Industrial Bohemia, *Past and Present* 85, 1979; *F. L. Carsten*, The Origins of the Junkers, *The English Historical Review* (= *EnHR*), 62/243, 1947, 145—178; *G. Heitz*, Zum Charakter der „zweiten Leibeigenschaft”, *Zeitschrift für Geschichtswissenschaft*, 1972, 1.

²⁰ A feudalizmusból a kapitalizmusba való átmenet megkésésének problémája a magyar fejlődésben, *Világtörténet*, 1985, 1, 53—65.

²¹ *Vö. M. Matwist*, Die Problematik der sozial-wirtschaftlichen Geschichte Polens vom XV. bis zum XVII. Jahrhundert, In: *La Renaissance et la Réformation en Pologne et en Hongrie*, 1450—1650, Budapest, 1963, 22—24.

²² *J. Kallbrunner*, Lazarus Henckel von Donnersmarck, *Vierteljahrschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte* (= *VSWG*), 24, 1931, 146; *H. van der Wee*, The Growth of the Antwerp Market and the European Economy (XIVth—XVIth centuries), *The Hague*, 1963, II, 123; *E. Lipson*, *The Economic History of England*, II, The Age of Mercantilism*, London, 1947, 188; *R. H. Tawney*, *Business and Politics under James I. Lionel Cranfield as Merchant and Minister*, Cambridge, 1958, 41, 57—58, 60; *B. E. Supple*, *Commercial Crisis and Change in England 1600—1642, A Study in the Instability of a Mercantile*

A 17. század első felében azonban a helyzet megváltozott: immár csökkent az a vásárlóerő, amely az importált gyapjúszöveteket a lengyel és a magyar piacokon felszívta. Főként a parasztság vásárlóereje hanyatlott, amelynek árutermelő rétegei a korábbi agrárkonjunktúrából maguk is részesedvén, a közepes fajtájú és kevésbé költséges importszöveteknek — köztük a *karasiának* (kersey) — számottevő fogyasztói voltak, a beálló agrárdepresszióknak viszont fő kárvallottjaivá váltak.²³

Ilyen körülmények között az angol textilexport-kereskedelem a 17. század első felében a közép-kelet-európai piacokon keresletbővülést immár nem remélhetett²⁴ — ami *újabb kiviteli irányok*, újabb fogyasztópiacok keresésére ösztönözte. Ez volt az indítéka azoknak az angol exporttörekvéseknek, amelyek Dél-Európa felé és azon túl mutattak: részben az Ibér-félsziget kikötőin át az amerikai spanyol és portugál gyarmatokra, részben — s mostani tárgyunk szempontjából főleg erre kell felfigyelnünk — a Földközi-tengeren át a Levante irányába.²⁵

Az angolok mellett pedig, s nyomukban hasonló célokat s irányokat követtek a pályájuk zenitje felé törő hollandok is.²⁶

Így került a *Levante*, az oszmán uralom alatt álló Közel-Kelet — a középkor után ismét — a nemzetközi gazdasági aspirációk keresztútjába.

7.

A középkori Levante-kereskedelem régi szárazföldi és tengeri útvonalai, amelyek Velence központi helyzetéhez kapcsolódtak, mint fentebb céloztunk rá, a 17. század első felére lehanyatlottak, elvesztették világkereskedelmi jelentőségüket az Indiába vezető közvetlen világtengeri úttal, a *Cape-Route*-tal szemben.

Nem a portugálok 16. század eleji, hanem csak a hollandok és angolok 17.

Economy², Cambridge, 1964, 29; *Endrei W.*, Az angol karasia Magyarországon, Századok, 1974, 4; *Pákh J.*, A szövetbehozatal szerepe és struktúrája Bártfa, Eperjes, Kassa és Lőcse külkereskedelmében a 16. század végén, In: Történeti Statisztikai Tanulmányok, 4, Budapest, 1980, 5, 23, 31.

²³ Nyugat-európai és magyarországi agrárfejlődés, i. m. 208 s köv.; *J. Topolski*, La régression économique en Pologne du XVIe au XVIIIe siècle, Acta Poloniae Historica, 6, 1962; *W. Abel*, Geschichte der deutschen Landwirtschaft vom frühen Mittelalter bis zum IXI. Jahrhundert, Stuttgart, 1962, 193—197; *Tawney*, i. m. 44—45.

²⁴ *F. J. Fisher*, London's Export Trade in the Early Seventeenth Century, The Economic History Review (= EHR), 2nd Ser., 3, 1950, 153—158; *Supple*, i. m. 61, 136—148, 258—263.

²⁵ *Fisher*, i. m. 154—155; *Supple*, i. m. 153; *R. Davis*, English Foreign Trade 1660—1770, EHR, 2nd Ser., 7, 1954, 164—165; *W. E. Minchinton*, The Growth of English Overseas Trade in the XVIIth and XVIIIth Centuries, London, 1969, 9; *G. T. Beat*, The English in the Levant, EnHR, 2/20, 1890, 654—664; *R. Davis*, England and the Mediterranean 1570—1670, In: Essays in the Economic and Social History of Tudor and Stuart England, Edited by *F. J. Fisher*, Cambridge, 1961, 117—137.

²⁶ *H. Wätjen*, Die Niederländer im Mittelmeergebiet zur Zeit ihrer höchsten Machtstellung, Berlin, 1909, 104 s köv.; *W. Brulez*, Les transports routiers entre les Pays-Bas et Italie aux XVIe et XVIIe siècles, Prato, 1973, 1—10.

század eleji kelet-indiai előretörése döntötte meg Velence keleti fűszerkereskedelmét, értékelte le a levantei forgalom tradicionális útjait.²⁷

Az Angol és a Holland Kelet-Indiai Társaság alapítása (1600, 1602) és tevékenységének kibontakozása viszont rohamos gyorsasággal idézte ezt elő. Már 1610-től kezdve Németalföldről érkeztek tekintélyes bors- és egyéb fűszerszállítmányok Észak-Itáliába, főleg tengeri úton — a hagyományos fűszerutánpótlási irány megfordulásának, Velence hanyatlásának sokatmondó jeleként.²⁸ A keleti fűszerek távolsági közvetítésének középkori monopolistái, Szent Márk városának hatóságai hamarosan kénytelenek voltak abban a formában is tudomásul venni ezt az útvonalváltást, hogy 1625-ben a fűszereket vámkezelési szempontból hivatalosan a „nyugati áruk” csoportjába sorolták át.²⁹ 1646—47-ben az amszterdami kikötőből a Földközi-tengerre menő hajók rakományának fő tétele a bors volt: az összkivitel értékének mintegy 25%-a.³⁰

De nemcsak a hollandok és angolok közvetítette kelet-indiai fűszerek találták meg ez idő tájt útjukat a Mediterráneumba, hanem az angol és holland textilárúk is.

A holland hajók — s mellettük még a Hanza és már az angolok is — a 16. század végén nyomultak be a Földközi-tenger medencéjébe, kihasználva az 1590-es évek észak-itáliai gabonaválságát.³¹ S ez az exportirányzat tartósnak bizonyult. A gabonakrízis megszűntével más áru fajták léptek a szemestermények helyébe a Földközi-tengerre érkező atlanti szállítmányokban: a fűszerek mellett főként az angol és holland textilipar újabb termékei, amelyek az 1630-as években már kiszorították az itáliai posztókat a levantei piacokról. Sőt a velencei textilgyártás — ami éppen a 16.

²⁷ A korábbi felfogást — amely *W. Heyd* klasszikus műve nyomán vált általánossá: *Geschichte des Levantehandels im Mittelalter*, Stuttgart, 1879, II, 505. s köv. — már *J. Kulischer* is vitatta: *Allgemeine Wirtschaftsgeschichte des Mittelalters und der Neuzeit*, München—Berlin, II, 235; majd *F. C. Lane* tanulmányai ingatták meg: *Venetian Shipping during the Commercial Revolution*, *The American Historical Review*, 38, 1933, 219—239. és *The Mediterranean Spice Trade: Further Evidence of its Revival in the Sixteenth Century*, ugyanott 45, 1940, 581—590. Újrakiadva: *Crisis and Change in the Venetian Economy in the XVIth and XVIIth Centuries*, Edited by *B. Pullan*, London, 1968, 22—46, 47—58. — Az újabb kutatások megerősítették Lane eredményeit: *V. Magalhães-Godinho*, *La repli vénitien et égyptien et la route du Cap 1496—1533*, In: *Hommage à Lucien Febvre*, Paris, 1953, II, 283—300; *F. Braudel*, *La Méditerranée et le monde méditerranéen à l'époque de Philippe II*, Paris, 1966, I, 493—516; *N. Steensgaard*, *The Asian Trade Revolution of the Seventeenth Century: The East India Companies and the Decline of Caravan Trade*, Chicago—London, 1974, 155—169.

²⁸ *Brulez*, i. m. 4. — „Az a tény, hogy 1616-ban és 1626-ban növekvő összegű vámokat vetettek ki az angolok és a hollandok által Gibralción át Velencébe hozott . . . indiai áru után, világossá teszi, hogy az oly sokáig Velencéből Angliába és Flandriába vitt árut most már fordítva, Angliából és Hollandiából szállították Velencébe”: *H. Kretschmayr*, *Geschichte von Venedig*, III, Stuttgart, 1934, 367.

²⁹ *G. Luzzato*, *La decadenza di Venezia dopo le scoperte geografiche nella tradizione e nella realtà*, *Archivio Veneto*, 1954, 174. alapján közli: *D. Sella*, *Crisis and Transformation in Venetian Trade*, In: *Crisis and Change in the Venetian Economy*, i. m. 97.

³⁰ *Wätjen*, i. m. 337.

³¹ *W. Naudé*, *Die Getreidehandelspolitik der europäischen Staaten vom XIII. bis zum XVIII. Jahrhundert*, Berlin, 1896, I. 305—309, 331—333; *Braudel*, i. m. I, 530—534, 543—545; *Wätjen*, i. m. 114—117.

század második felében nőtt fel szinte a semmiből, és ajándékozott a lagúnák városának (a fűszerkereskedelem hagyományos útvonalainak időszakos újraelvevésétől együtt) még egy utolsó prosperitás-korszakot — hovatovább nemcsak a levantei, hanem magán az itáliai piacon is alulmaradt atlanti vetélytársaival szemben. A város textilipara, amely 1602-ben közel 29 000 vég évi termeléssel érte el csúcspontját, a 17. század utolsó évtizedére mintegy 2000 vég éves szintre zuhant.³² Ugyanakkor a mediterrán kikötőkbe irányuló angol és holland textilexport megsokszorozódott.

Az angol *Levant Company* — amelyet az 1583. évi angol—török kereskedelmi megállapodás (kapituláció) nyomán két kereskedő társaság egyesítésével 1592-ben alapítottak³³ — a hagyományos angol posztó, a *broadcloth* kivitelét is megnövelte: 1634-ben már 17 000 véget, az 1673—1677 évek átlagában több mint 20 000 véget exportált ide belőle.³⁴ De főleg a szubtropikus klímához és a délszaki piacok igényeihez alkalmazkodó, könnyű, színes és olcsóbb új angol szövetárúk: a *new draperies* értek el nagy piaci sikereket a Mediterráneumban általában és a török birodalomban különösen, a 17. század második felében a velenceiek rovására.³⁵ „Az angolok — olvashatjuk egy 1668. évi velencei jelentésben — a miénknél vonzóbb küllemű és olcsóbb posztófajtákat kínálnak, és a törökökkel egyre jobban megkedveltetik”.³⁶ Térnyeresüket előmozdította régi kapitulációjuk megújítása és új kedvezményekkel való kiegészítése 1661-ben és 1675-ben.³⁷

Az Egyesült Tartományok az angoloknál később, 1612-ben kötötte meg a Portával első kapitulációját,³⁸ amelynek értelmében kereskedői az oszmán birodalom egész területén szabadon és akadálytalanul tevékenykedhettek, és mindazokban a kedvezményekben részesültek, amelyeket előttük az angolok és még korábban a franciák szerződés szerint elnyertek.³⁹ A holland vállalkozók — akik formális Levante-társaságot nem alapítottak, csak egy amszterdami direktóriumot 1625-ben a

³² D. Sella, *The Rise and Fall of the Venetian Woollen Industry*, In: *Crisis and Change in the Venetian Economy*, i. m. 108—111.

³³ M. Epstein, *The English Levant Company. Its Foundation and its History to 1640*, London, 1908; Lipson, i. m. II, 338.

³⁴ Lipson, i. m. II, 344; Davis, i. m. 1961, 118—122.

³⁵ R. Davis, *Influences de l'Angleterre sur le déclin de Venise au XVIIe siècle*, In: *Aspetti e cause della decadenza economica veneziana nel secolo XVII*, Venezia—Roma, 1961, 183—235; R. T. Rapp, *The Unmaking of the Mediterranean Trade Hegemony: International Trade Rivalry and the Commercial Revolution*, *The Journal of Economic History*, 35, 3, 1975, 511—512, 519—521. — Vö. C. H. Wilson: *Cloth Production and International Competition in the Seventeenth Century*, *EHR*, 2nd Ser., 13, 1960, 209—211; D. C. Coleman, *An Innovation and its Diffusion: the „New Draperies”*, *EHR*, 2nd Ser., 22, 1969, 417—429.

³⁶ Idézi Sella, i. m. 120.

³⁷ A. C. Wood, *A History of the Levant Company*, London, 1935, 94—98; P. Cernovodeanu, *England's Trade Policy in the Levant 1660—1714*, Bucharest, 1972, 14, 30.

³⁸ Vö. A. Ernstberger, *Europas Widerstand gegen Hollands erste Gesandtschaft bei der Pforte (1612)*, München, 1956; N. Iorga, *Les rapports entre la Hollande et l'Empire Ottoman au XVIIe siècle*, *Revue Historique du Sud-Est-Européen*, 14, 1937, 283—289.

³⁹ Wätjen, i. m. 62—63.

straatvaardere: a Gibraltári-szoroson áthajózók védelmére és felügyeletére — a bors mellett szintén főleg textilárakkal jelentek meg a mediterrán és levantei piacokon: a direktórium 1646—47. évi amszterdami kikötői vámjegyzéke szerint az angol és flamand „új posztóipar” termékeivel, leideni szövettel, haarlemi vászonnal.⁴⁰ Ismeretes — szól egy 1673. évi velencei forrás —, hogy a holland gyapjúszövetek kiszorították a miéinket, s kellemes, könnyű és olcsóbb voltukkal megejtették a törökök szívét, úgy hogy azok már nem becsülik a mi posztóinkat, amelyeket éppolyan nehéz megvenni, mint viselni”.⁴¹

Sőt az angolok és hollandok mellett a franciák is megtalálták az utat a török birodalom piacaira, méghozzá — Habsburg-ellenes politikai érdekközösségükből következően — (a velenceiek és genovaiak után) elsőként a nyugatiak közül. Még 1535-ben történt, hogy I. Ferenc francia király Szulejmán szultánnal kereskedelmi szerződést kötött, amely engedélyezte francia hajók és kereskedők bebocsátását a török kikötőkbe.⁴² A francia—török kapituláció hosszú időre szólóan megtartotta érvényét, 1673-ban pedig az angolokéval és hollandokéval egyező feltételekkel újították meg.⁴³ A 17. század derekán — amint egy 1653. évi angol forrás írta — a franciák „tekintélyes kereskedelmet folytattak Törökországgal Marseille-ből, hús nagy vitorláshajó üzemeltetésével”;⁴⁴ ezt követően pedig a Colbert kezdeményezésére angol és holland mintára létesített francia privilegizált kereskedőtársaságok közül éppen az 1670-ben felállított Levantei Társaság bizonyult egyedül életképesnek,⁴⁵ megalapozván Franciaország Levante-kereskedelmének 18. századi felvirágzását.⁴⁶

Az angolok és hollandok tehát Kelet-Indiába való behatolásukkal közel egyidőben — s mellettük, sőt előttük a franciák — benyomultak a Levantéba is, és növekvő üzleti kereskedelmi sikereket értek el az ottani piacokon a 17. század folyamán a *fennálló politikai-hatalmi viszonyok, az oszmán-török fennhatóság körülményei között is*.⁴⁷ Nem így Velence, amelynek a török hatalommal fel-felújuló ellenséges-

⁴⁰ *Wätjen*, i. m. 173, 279—293, 338—342.

⁴¹ *Idézi Sella*, i. m. 120.

⁴² *J. Billoud*, *Histoire du commerce de Marseille de 1515 à 1599*, Paris, 1951, 193—196.

⁴³ *K. Marx*, A keleti kérdés történetéhez, MEM 10. köt. Budapest, 1965, 163—164; *Cernovodeanu*, i. m. 35. — A kapitulációk értelmezéséhez legújabban: *S. Faroqi*, *The Venetian Presence in the Ottoman Empire (1600—1630)*, *The Journal of European Economic History*, 15, 1986, 2, 345—384.

⁴⁴ *Idézi Lipson*, i. m. II, 347; *vö. Wood*, i. m. 121—128.

⁴⁵ *P. Masson*, *Histoire du commerce français dans le Levant au XVIIe siècle*. Paris, 1897, 209—218; *R. Mantran*, *Istanbul dans la seconde moitié du XVIIe siècle. Essai d'histoire institutionnelle, économique et sociale*, Paris, 1962, 563—568.

⁴⁶ *Lásd P. Masson*, *Histoire du commerce français dans le Levant au XVIIIe siècle*, Paris, 1911; *vö. W. Frewen Lord*, *England and France in the Mediterranean 1660—1830*, London, 1901.

⁴⁷ *Vö.* „A távoli országok uralkodói közül egyik sem áll olyan becsben e nép [ti. a törökök] körében, mint Ófelsége Nagy-Britannia uralkodója, nemcsak kereskedelmének alkalmatossága miatt, amely sok szükséges áruval látja el ezt a birodalmat, hanem nagyhírű hajózása és tengeri hatalma miatt, amely . . . határossá teszi minden országgal, amerre csak az óceán kiterjed. S ez a megbecsülés és tisztelet, amellyel a Szultán viseltetik Ófelsége iránt, sok mindenben nyer bizonyosságot, kiváltképpen abban a biztonságban és szabadságban, amelyet az ő kereskedői élveznek e tartományokban, és az ő követeinek minden méltányos

kedése, hadiállapota nemcsak területi és vérveszteséget okozott, hanem kereskedelmi pozícióvesztést is — az angolok, hollandok és franciák javára, akik „mindig készen álltak betenni lábukat oda, ahol az itáliaiaknak nehézsége támadt”.⁴⁸ S ha Szent Márk városa már 1571-ben kénytelen volt lemondani a török javára kelet-mediterrán birodalmának egyik gyöngyszeméről, Ciprusról, akkor a 17. század közepének hosszú kandi (kréti) háborújában (1645—1669) nagy anyagi és emberveszteségek árán sem volt képes a Köprülük alatt új erőt merítő Portával szemben megtartani Kréta szigetét: a még uralma alatt lévő ión szigetek felé, illetve Aleppo és Alexandria felé irányuló kereskedelmi hálózatának fontos támaszpontját.⁴⁹

Így hát Velence csak a politikai-hatalmi viszonyok *lényeges változásától* remélhette, ha egyáltalán, elvesztett levantei pozícióinak akár csak részleges visszaszerzését, a keleti kereskedelem hagyományos útvonalainak újraelvenedését. Súlyos veszteségei ellenére tehát — vagy inkább: éppenséggel ezek következtében — állandó potenciális szövetségese volt (Dalmácia körüli ellentétek dacára is) egy, a Habsburgok részéről induló törökellenes hadivállalkozásnak.⁵⁰

8.

Merőben más történelmi előzmények után (bár középkori antecedenciáktól szintén nem mentesen)⁵¹ és jócskán eltérő körülmények között, Levante felé hajtották gazdasági-hatalmi érdekei a bécsi udvart is a 17. század második felében.

A bécsi vezető körök érdeklődése a keleti kereskedelem, az *Orientalhandel* iránt — így nevezték a török területeken szárazföldi-folyami úton áthaladó áruforgalmat, terminológiailag megkülönböztetve az Adria kikötőiből induló tengeri kereskedelemtől, a szorosabb értelemben vett *Levantehandel*-től⁵² —, az osztrák udvari arisztokrácia gazdasági tájékozódása a Balkánon át kelet felé, a zsitvatoroki béke

kívánsága iránt tanúsított készségben”: *P. Rycout*, *The Present State of the Ottoman Empire, Containing the Maxime of the Turkish Policy*, London, 1668, I, 165—166. alapján idézi *Cernovodeanu*, i. m. 31. — A franciák Levante-kereskedelmi dominanciáját a 18. században jelentős részben az tette lehetővé, hogy az angolok — mediterrán támaszpontjaikat fenntartva ugyan — gazdasági tevékenységük súlypontját ekkor már Amerikára és Indiára helyezték át: *G. D. Ramsey*, *English Overseas Trade during the Centuries of Emergence*, London, 1957, 60.

⁴⁸ *C. M. Cipolla*, *The Economic Decline of Italy*, In: *Crisis and Change in the Venetian Economy*, i. m. 141.

⁴⁹ *Kretschmayr*, i. m. III, 57—61, 315—336.

⁵⁰ *Vö. D. Levi—Weiss*, *Le relazioni fra Venezia e la Turchia dal 1670 al 1684 e la formazione della Sacra Lega*, In: *Archivio Veneto Tridentino VII—IX*, 1925—26; *Kretschmayr*, i. m. III. 627.

⁵¹ *Vö. Egy évszázados történészvitáról: áthaladt-e a levantei kereskedelem útja a középkori Magyarországon?* Sz, 1972, 4—5, 849—891.

⁵² *H. V. Srbik*, *Adriapolitik unter Kaiser Leopold I*, In: *Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung (= MIÖG)*, Ergänzungsband XI, 1929, 614 s köv; *Eckhart, F.*, *A bécsi udvar gazdasági politikája Magyarországon Mária Terézia korában*, Budapest, 1922, 149—150, 296.

1615. évi megújításakor jelentkezett először — azután, hogy a századforduló „hosszú háborúja” immár erőegyensúlyt mutatott fel a két küzdő fél között, s így azzal kecsesgette most már Bécsset is, hogy előnyös feltételek mellett folytathat kereskedelmet a Török Birodalomban. A békeszerződés megújított szövegének 9. és 10. artikulusa, illetőleg az ennek alapján 1616-ban kiadott szultáni fermán — amely lényegileg megegyezett az első angol és holland kapitulációval — tekinthető az első Habsburg—török kereskedelmi megállapodásnak.⁵³

Félszázaddal később, a vasvári békét követő évben (1665) kötötte meg a két császár — Leslie gróf követségének eredményeként — második kereskedelmi szerződését,⁵⁴ amelyet viszont már konkrét lépések követtek.

Az osztrák kameralista (merkantilista) Johann Joachim Bechernek — az *Österreich über alles, wann es nur will* vágyálmát meghirdető Philipp Wilhelm von Hörnigk idősebb kor- és eszmetársának — kezdeményezésére megalakult ugyanis az első Wiener Orientalische Handelskompagnie, azzal a céllal, hogy Bécsből a török területeken át folyami-szárazföldi úton építse ki Ausztria keleti (levantei) kereskedelmét.⁵⁵

Az 1667-ben indult bécsi társaság tevékenységében is kimutatható a nemzetközi fűszerkereskedelemnek az az éles irányváltása, amelynek velencei vonatkozásait fentebb már szemügyre vettük. 1615-ben, az első osztrák—török kereskedelmi szerződés időpontjában még arról volt szó — amint a híres bécsi nagyvállalkozónál, II. Rudolf bankárjánál, Lazarus Henckelnél annak idején tartott tanácskozás anyagából kiderül⁵⁶ —, hogy magyarországi kereskedők Bécsben megvették a török piacon kelendő portékákat, és hajón török területre vitték; odalent pedig „török árukat” (*res turcales*) vásároltak — éspedig (Konstantinápolyból érkezett) selymet, gyapotot, teveszőrt, szőnyeget és *fűszereket*, és azokat Bécsbe hozták. 1667—68-ban viszont már az osztrák Keleti Társaság Bécsből Konstantinápolyba küldött rakományaiiban találjuk meg — sziléziai posztó, nürnbergi réz- és stájer vasáruk mellett — a (nyugatról érkezett) borsot és más fűszereket; Konstantinápolyból Bécsbe menő szállítmányaiiban viszont a szokásos „török áruk” szerepeltek — ám fűszerfélék *nélkül*.⁵⁷

⁵³ A. Huber, *Geschichte Österreichs*, V, Gotha, 1892, 77; *Thallóczy L.*, *Utazás a Levantében*. A keleti kereskedelem története Magyarországon, Budapest, 1882, 88; *Takáts S.*, *A dunai hajózás a 16. és 17. században*, *Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle* (= MGSZ), 1900, 172—173.

⁵⁴ *Takáts*, i. m. 175—176; *Redlich*, i. m. 246.

⁵⁵ *Thallóczy*, i. m. 89; *Takáts S.*, *Külkereskedelmi mozgalmak hazánkban I. Lipót alatt*, MGSZ, 1899, 348—349, 355; *H. Hassinger*, *Die erste Wiener orientalische Handelskompagnie 1667—1683*, VSWG, 35, 1942, 1—53; *Hantsch*, i. m. II, 61—71; *F. Tremel*, *Wirtschafts- und Sozialgeschichte Österreichs*, Wien, 1669, 245—249, 274. — Lásd még: *K. Fajkmajer*, *Zur Geschichte der ersten orientalischen Kompagnie*, *MIÖG*, 30, 1909, 634 s. köv.; *H. Wendt*, *Schlesien und der Orient*, Breslau, 1916, 136. — *Ph. W. v. Hörnigk* híres műve csak 1684-ben jelent meg Passauban, majd egy évszázad folyamán tizenhat kiadást ért meg.

⁵⁶ *Takáts*, i. m. 1900, 174—175; *Hassinger*, i. m. 8; *Kallbrunner*, i. m. 155.

⁵⁷ *Takáts*, i. m. 1900, 194—197; *Hassinger*, i. m. 16—23; *T. Stojanovich*, *L'économie balcanique aux XVIIe et XVIIIe siècles*, Paris, 1952, 181—182; *Mantran*, i. m. 578—580.

A Wiener Orientalische Handelskompagnie működése ilyenképpen a Habsburgok dunai monarchiájának első kísérlete volt arra, hogy betörjön a Levante — korábban velencei, most már egyre inkább angol, holland és francia érdekeltségek által lefoglalt — fogyasztó és ellátó piacaira.

„A Keleti Társaság jelentős fejlődéséhez azonban — bármilyen nagy vámkedvezményeket biztosított is számára az udvar — a Törökországgal való kapcsolatok még nagyon bizonytalanok voltak. Sor került ugyan egy konstantinápolyi telep felállítására és bizonyos szerény levantei kapcsolatok létesítésére, de a Társaság sokat szenvedett a politikai viszonyok miatt. . . . Bármilyen kedvezően alakult is anyagi helyzete fennállásának első éveiben a magas tőkebefektetések révén, csakhamar újabb és újabb nehézségek merültek fel” — írja a vállalat tevékenységének egy régebbi osztrák kutatója.⁵⁸ Pozitívabb értékeléssel szól róla egy újabb osztrák tanulmány: „Ha eltekintünk azoktól a Vasvár után még túl korai reményektől, amelyek a Levante-kereskedelemnek az Adriai-tengerről való megnyitásához fűződtek, és így nem teszünk összehasonlítást a franciák vagy hollandok többmillió forgalmat lebonyolító földközi-tengeri kereskedelmével, akkor az első Wiener Orientalische Kompagnie nemcsak nagyra vállalkozott, hanem időbeli lehetőségeihez képest el is ért nem keveset.”⁵⁹

A társaság ugyanis nem élte túl a török háború felújultát: 1683 után gyakorlatilag megszüntette működését. De a levantei kereskedelem Bécsből Magyarországon át történő kiépítésének gondolata már a háború ideje alatt is ismételten fölmerült, és jórészt ebben a tárgyban „a 17. század utolsó évtizedeiben . . . negyvennégy különböző kereskedelmi projectum, vállalat és ajánlkozás került az udvari kamara elé”. Magának Lipót császárnak pedig nem sokkal később olyan kijelentést tulajdonítottak, mely szerint „egész Európában a keleti kereskedelem a legfontosabb, és az ő *essentiale* [sic!] *intentiója* e kereskedés berendezése”.⁶⁰

Ezeket a tényeket és törekvéseket persze az adott időviszonyok között nem szabad túlértékelnünk. Annyit azonban bizvást tanúsítanak: fejlődőben voltak már azok az újkeletű kereskedelmi áramlatok is, amelyek az Adriai-tenger nagymúltú királynője, Velence mellett a dinasztikus hatalmi politikában régtől edzett, de a

⁵⁸ H. v. Srbik, Der staatliche Exporthandel Österreichs von Leopold I. bis Maria Theresia, Wien—Leipzig, 1907, 68—70.

⁵⁹ Hassinger, i. m. 53. — Az antihabsburgiánus alapállású Takáts ítélete viszont igen kemény: „A . . . keleti társaság I. Lipót korának egyik szennyes intézménye volt. A becsületes Becher jóra való szándékkal alapította, hogy a világkereskedésből Angolország, Hollandia és Velence rovására Lipót országainak is részt juttasson. Okos és józan terv volt, s ha a társaság élére Bechert állítják, aligha vált volna az az egyéni önzés és a mérhetetlen kapzsiság silány eszközévé, s Magyarország sem vallotta volna oly keserves kárát”: MGSz, 1900, 193. — Amit Takáts a társaság igazgatóinak, Trianglnak és Lelio di Luca-nak egyéni praktikáiról és az udvari kamara elnökének, Sinzendorfnak a korrupciójáról ír, persze nagyrészt igaz; de a társaság egész működésének megbélyegzésében Becher szenvedélyes véleményét visszhangozza (vö. MGSz, 1899, 343, 348—349), aki — a gyakorlati megvalósításból kirekedvén — „halálos ellensége” lett Trianglnak és Sinzendorfnak: Hassinger, i. m. 12—13, 36, 43.

⁶⁰ Takáts, i. m. 1899, 358—359.

gazdaságpolitikában még csak kezdő Habsburg kétféjű sas keleti irányú szárnypróbálgatásait gazdaságilag is kezdték meglibbenteni.

S ha mindehhez még hozzávesszük a lengyel—litván *Rzecz Pospolita* hagyományos törökellenes politikai és katonai érdekeit⁶¹ —, amelyeknek Podólia 1672. évi oszmán hódoltatása közvetlenül is tápot adott —, valamint fénykorából fennmaradt, a dunai fejedelemségek felé hajtó hatalmi és gazdasági aspirációit —, amelyek Szobieszki Jánostól sem voltak idegenek⁶² — kirajzolódik előttünk az a *Velence—Bécs—Varsó* „tengely”, amely 1684 tavaszán a Szent Liga „hármasszövetségét” volt megalkotandó.

9.

A gazdasági-kereskedelmi indítékok a korabeli Közép-Kelet-Európában persze még csak aláfestették, kiegészítették azokat a motívumokat, amelyeket a politika és annak ősi magva: a hatalom és birtoklás kiterjesztésének, illetve visszaszerzésének igénye-indulata táplált.

A hadviselés feudális területszerző indítéka tisztán és pőrén mutatkozott meg abban a nagy összecsapásban, amely még a 16. század első felében zajlott a Habsburgok és *nyugat-európai* vetélytársuk: a francia Valois-dinasztia között. Az Itália birtokáért vívott küzdelem beletorkollott V. Károly császár és I. Ferenc francia király háborúinak ama végzetes sorozatába, amely Spanyolország főhatalommá válásának ára lett vagy egy évszázadra; egyúttal még hosszabb időre, századokra szólóan létrehozta Franciaország szövetkezését a Habsburgok *keleti* riválisával: a Török Birodalommal. A Német Birodalomban pedig a fejedelmi szeparatizmus érdekeihez igazodó reformáció, a császár minden erőfeszítése ellenére, veretlen maradt: állandó potenciális támaszaként a francia—török szövetségnek.

A hadakozás feudális területszerző indítékával így fonódott össze a 16. század közepétől mintegy száz esztendeig a vallásháború motívuma a reformáció és ellenreformáció hatalmi csoportjai között — ami a területi-dinasztikus vetélkedést új ideológiai köntösbe öltöztette —, a 17. század elejétől pedig „az európai nemzetek kereskedelmi háborúja, amelynek színhelye az egész földkerekség”.⁶³ A harmincéves

⁶¹ Vö. K. *Lepszy*, Zur Frage der Zentralisation und Souverenität Polens. Hauptprobleme der polnischen Aussenpolitik in der zweiten Hälfte des XVI. Jahrhunderts, In: La Renaissance et la Réformation en Pologne et en Hongrie, i. m. 415—423.

⁶² History of Poland, i. m. 240, 256. — A gazdasági-kereskedelmi motívumokra: A. *Manikowski*, Zmiany czy stagnacja? Z problematyki handlu polskiego w drugiej połowie XVII wieku, Przegląd Historyczny, 64, 1973; L. *Lehr*, Comerțul Țării Românești și Moldovei în a doua jumătate a secolului al XVII-lea, Ștudii. Revista de Istorie, 21, 1968; L. *Demény*, Comerțul de tranzit spre Polonia prin Țara Românească și Transilvania al ultimul sfert a secolului al XVII-lea, ugyanott, 22, 1969. — Vö. már J. *Rutkowski*, Histoire économique de la Pologne avant les partages, Paris, 1927, 159—160, 173, 192.

⁶³ K. *Marx*, A tőke, I. MEM 23. köt. Budapest, 1973, 703. — A nemzetközi politikai viszonyok alakulására, a vesztfáliai békével bekövetkezett fordulatra: Európa a 16—17. században, TSz, 1979, 2, 308—313, 328.

háború volt a legnagyobb és az utolsó az ilyen összetett jellegű konfliktusok sorában. A cseh protestáns rendek Habsburg-ellenes felkeléséből és a Protestáns Unióból, illetve Katolikus Lígából tömörült német fejedelmek szembenállásából kinőtt összeurópai konfrontáció legfőbb vonása a nyugat-európai államok egész sorának: a protestáns Hollandiának, Dániának, Svédországnak, végül a katolikus Franciaországnak hadba szállása volt a spanyol és osztrák Habsburgok ellen. A háború kimenetele nemzetközi jelentőségű fordulatot hozott a *politikában* — ugyanabban az időben, amikor a nemzetközi *gazdaság* fentebb vázolt fordulata is kibontakozott. A vesztfáliai béke (1648) véget vetett annak a korszaknak, amelyben Spanyolország volt Európa vezető hatalma; feltörte az immár a Bourbonokat uraló francia monarchia Habsburg-bekerítését, és határait több helyütt a Rajnáig terjesztette ki; fenntartotta és elmélyítette a politikai széttagoltság állapotát a Német Birodalomban.

S nem utolsósorban a vesztfáliai béke volt az, amely az osztrák Habsburg-ág egész további pályáját is jelentős mértékben meghatározta: megfosztotta attól az esélytől, hogy szilárd területi bázist biztosítson magának a *Reich* hagyományos országaiban, és centralizációs hatalmi törekvéseinek súlypontját kelet felé tolta át. Így a bécsi udvar számára megnövekedett a Magyar Királyság jelentősége, Magyarország török uralom alatt álló területeinek visszafoglalásában való közvetlen érdekeltisége.

A bécsi politikára azonban nyomasztó súllyal nehezedett a kétfrontos háború fenyegetése, és kezdeményezésre képtelenné tette. Hiszen *nyugaton* az 1661-ben uralomra lépő XIV. Lajos korántsem elégedett meg azokkal a területi szerzeményekkel, amelyeket a vesztfáliai béke hozott Franciaországnak, hanem megújuló fegyveres támadásokkal és az úgynevezett reuniós kamarák működtetésével további fontos pozíciókból igyekezett kiszorítani Lipót császárt, egyben minél kedvezőbb kiinduló állásokat biztosítani magának az előbb-utóbb bekövetkező nagy háborúhoz. Már az 1660-as évektől kezdve fölmerült ugyanis a spanyol Habsburg-ág kihaltának eshetősége, ami belátható időtávlatban elkerülhetetlen szükségszerűséggel vetítette előre a Habsburgok és Bourbonok megmérkőzését a világrészekre terjedő zsákmányért: a spanyol örökösödésért. *Keleten* ugyanakkor a századforduló óta hanyatlóban lévő oszmán hatalom az 1650—60-as években látszólag új erőre kapott, az anarchián véres kézzel felülkerekedő és további hódításokra gyürköző Köprülü-nagyvezérek kormánya alatt.

Így hát, bár az európai hatalmi konstellációt már 1663—64-ben sem mérte fel illuzóriusan Zrínyi Miklós, amikor a török kiűzését Magyarországról — nemzetközi koalícióban és magyar fegyverek jelentős részvételével — közvetlenül elérhető közelségben látta, ennek csak két évtizeddel később érett be történelmi realitása.

Ehhez az első tényezőt, mintegy az indító aktust, maga a Fényes Porta szolgáltatta azzal az újabb támadó hadjáratával, amelyet 1683-ban — a Köprülüék ambícióján is túlvető, de tehetségben tőlük elmaradó — Kara Musztafa nagyvezér vezetett Magyarországra, hogy valóra váltsa a Szulejmán óta hasztalanul áhított célt: Bécs bevételét. Az ostrom visszaverése, a török sereg súlyos veresége a császárváros falai alatt, majd a párkányi ütközetben — még nagyobb visszhangot váltott ki Európa-

szerte, mint Zrínyi hadi tettei annak idején, ⁶⁴ és végre elhatározásra készítette Lipót császárt. A francia háborúval szemben — amire két hadsereg kellett volna: az egyik a Rajna mellé, a másik Itáliába — a török hadjárat folytatása mellett döntött, és 1684 januárjában kiáltványban adta tudtul, hogy feltett szándéka a török igától megszabadítani Magyarországot. ⁶⁵

A második tényezőt Lengyelország helyzetének változásában lelhetjük fel. Míg az 1660-as évek elején a *Rzecz Pospolita* — amely épphogy csak ocsúdni kezdett a „svéd vízözön” pusztításából — Oroszországgal került újabb fegyveres konfliktusba, a hatvanas évek közepén pedig a Lubomirszki-lázadás véres polgárháborúban osztotta meg erejét, addig az 1674-ben trónra lépett Szobieszki János uralma alatt — akit a török felett az előző évben aratott chocimi győzelem dicsősége övezett — még egyszer és szinte utoljára nemzetközi súlyú hatalomként léphetett fel. Szobieszki, akinek megválasztása eredetileg XIV. Lajos diplomáciájának sikere volt, a francia és a Habsburg-törökvések, Párizs és Bécs között lavírozva, végül az utóbbi mellett döntött: 1683 márciusában Lipót császárral kötött katonai szövetséget arra az esetre, ha a török Bécsset vagy Krakkót fogná ostrom alá, és „mit Habsburgen gegen die Türken” fontos részt vállalt Bécs felmentésében és a párkányi nyílt csatában. ⁶⁶

De megváltozott időközben — ez a harmadik tényező, amire utalnunk kell — a másik szövetséges, Velence helyzete is. 1663—1664-ben még folyt, sőt legvéresebb szakaszánál tartott a kandiai (krétai) háború, súlyosan kimerítve a városállam katonai és anyagi erejét. ⁶⁷ Az 1669. évi békekötés után viszont lassú, de kétségtelen gazdasági megélénkülés kezdődött Szent Márk városának kereskedelmében, luxusiparában, ami adójövedelmeinek növekedésére is kihatott, s lehetővé tette újbóli felkészülését a török elleni hadakozásra. ⁶⁸ Ezért jelenthette be Velence követe Lipót császárnak 1684 január végén: a köztársaságot kimerítette ugyan a negyedszázados háború, és megsínylette Kréta elvesztését, de kész újra harcba szállni a kereszténység felszabadításáért. ⁶⁹

⁶⁴ *Ruzsás L.*, A nyugati közvélemény és Magyarország harca a török ellen, Pécs, 1969; *Köpeczi B.*, „Magyarország a kereszténység ellensége”, Budapest, 1976.

⁶⁵ Idézi *R. Várkonyi Á.* a Magyarország története III. kötetében, 1585. — A döntés 1683 november végén történt: *Klopp*, i. m. 371; *Redlich*, i. m. 337; vö. *Hantsch*, i. m. II, 36—48, 55.

⁶⁶ *J. Hamel de Breuil*, Sobieski et sa politique de 1674 à 1683, *Revue d'Histoire Diplomatique*, 1893; *O. F. de Battaglia*, Jan Sobieski König von Polen, Mit Habsburgen gegen die Türken², Graz—Wien—Köln, 1982; vö. *Köhler*, i. m. 40 s. köv.; *Redlich*, i. m. 309—313; *Salamon*, i. m. 395—399. — Az újabb lengyel történetírás viszont úgy ítéli meg, hogy Szobieszki Bécs fölmentésében és a török elleni hadműveletekben vállalt szerepével csupán „Ausztria számára kaparta ki a tűzből a gesztenyét”; hiszen míg a törökkel való ellenségeskedés több százados korszaka 1699-ben lezárult Lengyelország számára, addig Ausztria egyike volt a *Rzecz Pospolitát* majdan felosztó hatalmaknak: *History of Poland*, i. m. 257, 275.

⁶⁷ A kandiai háború súlyos gazdasági hatásáról szóló jelentést közli *Sella*, i. m. 98.

⁶⁸ *Sella*, i. m. 100.

⁶⁹ *Fraknói V.*, XI. Ince pápa és Magyarország fölszabadítása a török uralom alól, Budapest, 1886.

Végül negyedik — de jelentőségét tekintve éppen nem utolsó — tényezője volt a nemzetközi viszonyok pozitív változásának, hogy 1676-ban — ugyanabban az évben, amikor Kara Musztafa nagyvezérségre emelkedett — a comói bankárfi Odescalchi Benedek személyében, XI. Ince néven olyan széles látókörű egyházi politikus került a pápai trónra, aki az egyetemes keresztény gondolat, a *solidaritas Christiana* múltba néző eszméjének szenvedélyes képviselőjét a korszerű adózási és banktechnikában való fölényes jártassággal, a lengyelországi hadszíntéren szerzett törökellenes harci tapasztalatait rugalmas és reális diplomáciai érzékkel párosította.

Ez utóbbit, hajlékony és reális diplomáciáját külön is ki kell emelnünk. XI. Ince pápa ugyanis — nyilván 1663—64 történelmi tapasztalatain is okulva — nem valamiféle, a francia király befolyása, illetve a Rajnai Szövetség vezetése alatt álló nemzetközi szövetség kialakítására vett irányt — amelyet a Habsburg-udvar nyilván nem akceptálhatott —, s nem is tüzet és vizet elegyítő: XIV. Lajost és I. Lipótot egyaránt magába foglaló törökellenes nemzetközi „nagykoalíció” létesítésén fáradozott — aminek vajmi kevés volt a realitása —, hanem Párizs átmeneti semlegesítésével, Bécs, Velence és Varsó olyan működőképes „kiskoalíciójának” tető alá hozásán munkálkodott, amelyhez más európai hatalmak is csatlakozhatnak, és a német birodalmi fejedelmek közvetlenül (a Rajnai Szövetség közreműködése nélkül) is támogatást nyújthatnak.

S ez az irányvonal — nem kevés diplomáciai manőverezés árán — eredményesnek bizonyult. A fejlemények közismertek. 1684. március 5-én I. Lipót császár és magyar király, Marcantonio Giustiniani velencei doge és Szobieszki János lengyel király megkötötték a szövetséget a török elleni közös háborúra, és XI. Ince pápát a szövetség — hagyományos pápai elnevezéssel: Szent Liga — „védnökének, kezesének és ügyviselőjének” fogadták. 1684. augusztus 15-én XIV. Lajos és I. Lipót között Regensburgban fegyverszünet jött létre húsz évre szólóan. A német fejedelmekkel, köztük Frigyes Vilmos brandenburgi és Miksa Emánuel bajor választóval a bécsi udvar közvetlenül állapodott meg a törökellenes hadjáratban való részvételtől. Lengyelország és Oroszország között — ugyancsak pápai mediációval — béke kötöttén, a cár is csatlakozott a Szent Ligához, és 1686 májusában hadat üzent a Portának. Az 1686 június elejétől szeptember elejéig tartó budai ostromban pedig a szövetséges haderőkön kívül angol, francia, spanyol és olasz csapatok is részt vettek.⁷⁰

*

Az ország három részre szakadását előidéző török megszállás elleni harc, a magyar etnikum, kultúra és államiság átmentése két nagyhatalom között, végső soron

⁷⁰ *Fraknoi*, i. m. 19—24, 40, 65—69, 84, 96, 151—154, 176—177, 184—186; *Károlyi Á.*, Buda és Pest visszavívása 1686-ban, Budapest, 1886, 62—87 (második kiadás *Wellmann I.* átdolgozásában: 1936); *M. Immich*, Papst Innocent XI, Berlin, 1900, 28, 35—54; *Redlich*, i. m. 341—344, 366, 370—373; *Kretschmayr*, i. m. III, 342—343, 348; vö. *E. Eichhoff*, Venedig, Wien und die Osmanen. Umbruch in Südosteuropa 1645—1700, München, 1970.

az ország újraegyesítése volt történelmünk 16—17. századának fő nemzeti feladata — mondtuk fentebb.

A különböző politikai irányok és irányváltások ütközése, zajlása, hullámozása után — amelyeket a korábbiakban röviden számba vettünk — a 17. század vége hozta meg a feladatnak ha nem is optimális megoldását (vajon mikor szül a történelem optimális megoldásokat?), de reális megvalósítását.⁷¹

A Szent Liga: európai hatalmaknak a pápaság szervezte és a bécsi udvar vezette koalíciója ugyan nem a Zrínyi által kívántatott magyar haderő fegyvereivel, de az ország népének roppant áldozatai és teherviselése árán — s magyar alakulatok katonai részvételével is — másfél évtizedes súlyosan pusztító hadjáratsorozatban végre megszüntette az ország török megszállását, és egész területét (a Temes-vidék kivételével) Habsburg-uralom alá vonta.

Ennek az eseménysorozatnak volt döntő állomása: Budavár visszafoglalása. A most háromszáz éve múlt szeptember 2-a, ha közvetlenül nem is jelentette még a törökvilág végét Magyarországon, de a hajdani főváros visszavívásával mintegy szimbolizálta az új korszak beköszöntét — azét a korszakét, amikor már nem a törökkérdés, az országgyesítés a magyar politika fő problémája.

Annak a korszaknak a beköszöntét jelezte, amikor a — a Habsburg-birodalomba való betagozódás súlyos közvetlen és jövődö tehertételei ellenére is — viszonylag kedvezőbb feltételei nyíltak hazánkban a polgári-nemzeti fejlődés irányába eső kibontakozásnak — kétségtelenül kedvezőbbek, mint a még századosan török uralom alatt rekedt dunai fejedelemségekben és Balkán-félszigeti országokban.

Жигмонд Пал Пах

ОТ МОХАЧА ДО ОСВОБОЖДЕНИЯ БУДЫ
(Международный фон исторического пути Венгрии)

(Резюме)

Самые широкие рамки истории Венгрии в 16—17. вв. в области международной экономики были созданы началом возникновения современной мировой экономики, а самые широкие рамки в области международной политики определялись с борьбой двух великих держав эпохи: один из главных этапов фронта между империей Габсбургов и Турецкой империей находился на территории нашей страны больше чем 170 лет. Волны европейской конъюнктуры в 16-ом столетии добрались до экономики Средневосточной Европы — в том числе и Венгрии — и принесли с собой значительное

⁷¹ *Salamon F.* mély okfejtése szerint „egy hatalmas indok működött közre azon nagy tényre, hogy Magyarország oly módon szabadult meg a töröktől, amint megszabadult.” „Zrínyi azt akarta, hogy Magyarország fõlszabadulásában magyar had legyen a seregek magva, s az európai hadak csak segédül jöjenek, — ahelyett, hogy idegen hadak képezzék a főhadat, s a magyar sereg csak egy kisebb-nagyobb mértékben alárendelt segéd-contingens szerepét játssza.” „Azonban a végzet más utat jelölt ki Magyarország fõlszabadulásának a török járom alól. Bonyolultabb... út, de talán az egyedüli volt!” „A Zrínyi Miklós ajánlotta mód e részben... ellene működött volna az eredménynek. Ha Magyarország hadai fõszereplők a harcban, senki sem volt volna eléggé érdeklődve a fõlszabadításban”: i. m. 387, 390; 412.

оживление в области её отдельных округов и отраслей; одновременно она страдала от многократных ударов войны с турками, разделивших нашу страну на три части, затормозивших рост населения, уничтоживших значительную часть экономического дохода.

В 17-ом веке международный экономический подъём заменялся с депрессией, явлениями кризиса. Западноевропейские страны, Англия и Голландия, вступившие на капиталистический путь развития индустрии в это время уже не могли рассчитывать на расширение рынка Центральной и Восточной Европы, поэтому старались найти новые рынки в Америке, в Индии и — проталкиваясь через Гибралтарский пролив — в центральных и восточных областях побережья Средиземного моря. Таким образом в это время Левант снова находился под перекрёстным огнём международных экономических аспираций, стремлений. Англичане и голландцы — и кроме них французы тоже — достали всё возрастающие успехи на рынках Леванта даже и при условиях турецкого господства. А средневековому монополюсту левантйской торговли, Венеции снова и снова повторяющиеся военные действия с Турцией нанесли не только тяжёлые территориальные ущербы, но и значительные потери в области экономики в пользу «торговых наций» Западной Европы. Город святого Марка смог надеяться хоть в частичной возвращении своих позиций в области левантйской торговли только и тогда, если властные и политические отношения в значительной мере изменяются. Поэтому он являлся постоянным потенциальным союзником военных действий Габсбургов против турок.

После вестфальских мирных договоров 1648-го года свои властные и экономические интересы обратили внимание и венского двора на восток. Деятельность Венской восточной торговой компании (Wiener Orientalische Handelskompagnie) в 1667—1683. г. являлась первой попыткой придунайской монархии Габсбургов для того, чтобы вторгаться в рынки Леванта. Если к этому добавить традиционную антитурецкую заинтересованность польсколитовской Республики, да и её аспирации, относящиеся к придунайским княжествам, сохранившиеся из золотого века своего существования, то перед нами вырисовывается картина «оси» Венеция—Вена—Варшава, которая весной 1684-го года представила собой «тройственный союз» Святой лиги. Первое условие — можно сказать первый импульс — создания Святой лиги было создано с самой Портой, со своим походом против Вены в 1683-ом году, закончившимся тяжёлым поражением. Вторым условием являлось вступление на престол в 1674-ом году в Польше Яна Собейского. Хотя его избирание первоначально являлось успехом дипломатии Людовика XIV-го, он, лавируя между францизками и габсбургскими стремлениями, в конце решил поддерживать последние и заключил военный союз с кайзером Леопольдом. Третим фактором является оживление экономической жизни Венеции после мирного договора 1669-го года, заключившего крытскую войну. Это и дало ей возможность снова подготовиться к войне с турками. И наконец, но не в последнюю очередь: в 1676-ом году в лице Бенедикта Одескалхи, сына банкира из города Комо, под именем Иннокентий XI. вступил на папский престол такой политик с широким круговоротом, в котором страстное представление идеи *solidaritas Christiana*, оглядывающей на прошлое сочеталось с блестящими знаниями в области практики налоговых и банковских транзакций, а опыты в области борьбы с турками, приобретённые в Польше объединились с гибкой и реальной дипломатической жилкой. Он — временно нейтрализуя Париж — создал такую коалицию Вены, Венеции и Варшавы, к которой могли и присоединяться и другие державы Европы, а князья Немецкой империи могли оказывать ей непосредственную помощь, то есть без согласия Рейнского союза и преобладания французского влияния.

Освобождение Буды 2-го сентября 1686-го года если и не обозначало конец турецкого мира в Венгрии, всё таки освобождение бывшей столицы страны являлось как бы символом наступления новой исторической эпохи. Той эпохи в которой уже не турецкий вопрос и проблема воссоединения страны являлись основными вопросами венгерской политики, и в которой несмотря на тяжёлые непосредственные и будущие балласты приспособления к империи Габсбургов, перед нашей родиной открылись относительно более благоприятные условия буржуазного и национально-

го развития. Эти возможности несомненно были более благоприятными, чем возможности придунайских княжеств и стран Балканского полуострова, оставшихся ещё на веки под турецким подданством.

Pach, Zsigmond Pál

DE MOHÁCS JUSQU'À LA REPRISE DE BUDA
(Fond international du chemin historique de la Hongrie)

(Résumé)

Les plus larges cadres économiques internationaux de l'histoire hongroise des XVI—XVIIe siècles furent formés par les débuts de l'économie mondiale moderne; le plus large arrière-plan de la politique internationale fut déterminé par le conflit entre les deux « empire mondiaux » de l'époque: une des étapes principales des guerres entre les Empires des Habsbourgs et des Turcs était, pendant plus de cent-soixante-dix ans, la terre de notre pays. Au XVIe siècle l'économie de l'Europe Centre-Orientale, dont aussi celle de la Hongrie, fut touchée par les flots de la conjoncture européenne qui ranimaient considérablement certaines sphères et branches; en même temps les fléaux réitérés des guerres turques s'y abattaient et déchiraient notre pays en trois parties, diminuaient la progression démographique, détruisaient une part considérable de sa production économique.

La conjoncture économique internationale fut suivie au XVIIe siècle par une dépression et des signes de crise. Le commerce extérieur des pays ouest-européens en voie d'industrialisation et de capitalisation, de l'Angleterre et des Pays-Bas, ne pouvait plus espérer élargir ses marchés en Europe-Centre-Orientale, ils cherchèrent donc de nouveaux marchés en Amérique, en Inde et, par le détroit de Gibraltar, aux côtes centrale et orientale de la Méditerranée. Le Levant — de nouveau après le Moyen-Age — se trouve entre les feux des aspirations économiques internationales.

Les Anglais et les Hollandais, et à côté d'eux les Français obtinrent en effet des succès commerciaux croissants sur les marchés du Levant, même dans les conditions présentes de la politique et du pouvoir, dans celles du règne turc. Par contre à Venise, en position de monopole dans le commerce médiéval avec le Levant, les hostilités toujours reprises avec les Turcs causèrent non seulement de graves pertes territoriales, mais aussi de sensibles pertes dans les positions économiques au profit des « nations commerçantes » de l'Europe Occidentale. La ville de Saint Marc ne pouvait espérer — si elle le pouvait vraiment — la récupération, du moins partielle, de ses positions au Levant, que d'un changement substantiel dans les conditions politiques — de pouvoir; ainsi était-elle une alliée potentielle constante dans les entreprises militaires anti-turques commencées par les Habsbourgs.

Après les traités de Westphalie de 1648, la cour de Vienne aussi fut poussée vers l'Orient par ses intérêts de puissance et d'économie. Les activités entre 1667 et 1683 de la *Wiener Orientalische Handelskompagnie* représentaient la première tentative des Habsbourgs dans leur monarchie danubienne de pénétrer aux marchés du Levant. Si nous tenons encore compte des intérêts traditionnels anti-turcs de la *Rzecz Pospolita* polono-lituanienne et de ses aspirations léguées par son âge d'or, concernant les principautés danubiennes, nous voyons se dessiner « l'axe » Venise—Vienne—Varsovie qui constituait au printemps 1684 la « triple alliance » de la Sainte Ligue.

De point de vue politique-militaires c'est la Porte-même qui avait fourni la première condition de la naissance de la Sainte Ligue, on dirait la première impulsion, par son attaque de 1683 contre Vienne, finissant par un grave échec. L'autre facteur était l'accès au trône de Pologne en 1674 de Jan Sobieski — dont l'élection était, certes, un succès de Louis XIV. — qui, après des hésitations entre les tendances françaises et habsbourgiennes, choisit enfin ces dernières. Il entra en alliance militaire avec l'empereur Léopold contre les Turcs. Troisième facteur: après le traité de paix qui mit fin en 1669 à la guerre en Candie, l'économie de

Venise prit un essor ce qui lui permit de se préparer encore a des guerres contre les Turcs. Enfin, mais non pas en dernier lieu, dans la personne de Benoît Odescalchi, de la famille bancaire de Como un politique ecclésiastique de larges vues occupa en 1676 le trône du pape sous le nom d'Innocent XI, qui réunit la représentation passionnée de l'idée tournée vers le passé de la *solidaritas Christiana* à une connaissance supérieure des impositions et de la technique bancaire modernes, ainsi que ses expériences militaires acquises contre les Turcs dans les opérations en Pologne à un sens diplomatique souple et réaliste. Par la neutralisation transitoire de Paris le pape créa une coalition entre Vienne, Venise et Varsovie, à laquelle pouvaient adhérer d'autres puissances européennes aussi, et les princes de l'Empire Germanique pouvaient prêter de l'aide directement, donc sans la collaboration de la Confédération Rhénane et sans la mise en valeur de l'influence française.

La reprise de Buda le 2 septembre 1686, sans signifier directement la fin du règne turc en Hongrie, mais par la libération de l'ancienne capitale du pays symbolisait pour ainsi dire l'arrivée d'une ère historique toute neuve. Le commencement d'une période où le problème principal pour la politique hongroise n'était plus la question turque, l'unification du pays et où l'incorporation dans l'empire des Habsbourgs, malgré les charges graves immédiates et futures, ouvrit dans la pays des conditions relativement plus favorables à l'évolution dans le sens bourgeois-national. Ces conditions étaient sans aucun doute plus favorables dans notre pays que dans les principautés danubiennes et dans les pays balkaniques, restés encore pour des siècles sous le règne turc.

PAVAO RITTER-VITEZOVIĆ AZ ILLIRIZMUS
SZÜLŐATYJA
(Magyar—horvát viszony a 17—18. század fordulóján)

*Memoriae coniugis
charissimae sacrum*

A törökök kiűzésének éveiben és a Rákóczi-szabadságharc idején élt és tevékenykedett Horvátországban egy Pavao Ritter alias Vitezović nevű literátor. Ez a férfiú saját népe érdekében, egyszersmind a bécsi udvar szolgálatában olyan irodalmi és történeti-politikai informatív tevékenységet folytatott, amely országainknak hat évszázad óta fennálló közjogi kapcsolata, a magyar—horvát unió szempontjából egyáltalán nem volt közömbös. Mégis erről az emberről és közéleti-kulturális szerepléséről régebbi nagy történeti összefoglaló műveink úgyszólván semmit sem említenek.¹ Közülük csupán Szekfű Gyula Magyar Történetében fordul elő egyetlen idevágó mondat. Csakhogy ez a részben téves mondat sem alkalmas Ritter igazi történeti jelentőségének kifejezésére.² A napjainkban folyamatosan megjelenő nagyszabású összefoglaló feldolgozásból sajnos még ez a csekély információ is hiányzik.³

Történetírásunknak ez a mulasztása annál különösebb, mert voltaképpen már régóta adva volt a lehetőség e témával való foglalkozásra. Legyen szabad csupán három közismert alapvető jelentőségű munkára hivatkoznunk. Mindenekelőtt a 18—19. század fordulóján élt jeles történetírónk, a szepességi Johann Christian Engel *Geschichte des ungrischen Reichs* című becses művére.⁴ Különösen figyelemre méltó munka ez, mivelhogy ebben, tehát éppen magyar historikus által történt meg a horvátok által is elfelejtett Ritter-Vitezović emlékének felelevenítése és eltűnt (a bécsi Hofbibliothek elzárt anyagába került) nyomtatott és kéziratot művei egy részének felfedezése és jegyzékbe foglalása. — A másik közkézen forgó mű, amelyet említenünk kell, a Monarchia jelentős történeti személyeiről szóló, Constant v. Wurzbach által a múlt század második felében készített impozáns életrajzi lexikon; *Biographisches Lexicon des Kaiserthums Oesterreich*.⁵ A szerző ebben az addig megjelent irodalom

¹ Szalay László: Magyarország története. V. k. Pest, 1857. — Horváth Mihály: Magyarország történelme. IV. k. Pest, 1862. — A magyar nemzet története. Szerk. Szilágyi Sándor. V. k. Bp. 1897.

² Hóman Bálint—Szekfű Gyula: Magyar történet. III. k. Bp. 1935. 486. l. Ritter nem volt zenggi és likai kapitány, s nem volt tagja a Neoaquistica Commissionának sem.

³ Magyarország története tíz kötetben. III/1—2. k. 1526—1586. Bp. 1985. Sziglája a következőkben MT10K.

⁴ I. Theil. Halle, 1797. 289. S., II. Theil. Halle, 1798. 146., 155—156. S.

⁵ XXVI. Bd. Wien, 1874. 189—192. S.

alapján elég terjedelmesen feltárta Ritter életútját és életművét. — Végül a harmadik munka, amely több mint egy évszázad óta rendelkezésünkre áll, Szabó Károly *Régi Magyar Könyvtára*, amely pontos bibliográfiai leírást nyújt Ritternek nyomtatásban megjelent írásairól, egyszersmind tudtul adja, hogy ezek mely hazai könyvtárainkban találhatóak meg.⁶

Persze, ha történeti ismeretünknek e hiányosságát pótolni kívánjuk, ezeket a forrásmunkákat csak első eligazítás gyanánt használhatjuk. Ritter-Vitezović pályaképet, közeleti és kulturális szereplését s egészben véve történeti jelentőségét alapvetően a vonatkozó legfontosabb horvát feldolgozásra, Vjekoslav Klaić monográfiájára,⁷ valamint Ritter kinyomtatott munkáira, s mellesleg saját zágrábi levéltári kutatásunkra⁸ támaszkodva próbáljuk az alábbiakban megismertetni.

I. Ritter ifjúkora. A horvát-szlavón valóság megismerése

Pavao Ritter a horvát tengerpart egyik, annak idején jelentős kikötővárosában, Zenggben született 1652-ben. Hogy életének első tizennyolc évében milyen fogalmat alkothatott hazájának másfél évszázad óta háborús válságban levő közállapotairól, arra nézve konkrét adatokkal — magától értetődően — nem szolgálhatunk, de ismerve az egykorú történeti adottságokat, valamint az ifjú iskolázásának és önképzésének menetét, meglehetősen bizonyossággal vonhatunk következtetést.

A kérdést nyilván két időszakra bontva kell megvizsgálnunk. Elsőül a gyermekkorunk kb. 1662-ig terjedő, szülővárosában, Zenggben eltöltött szakaszáról, másodsorban a serdülőkorunk 1670-ig tartó, a zágrábi középfokú iskolázás időszakáról próbálunk fogalmat alkotni.

Vegyük hát szemügyre azt a miliőt, amely a gyermek Rittert Zenggben körülvette.

1. Zengg (Senj, ókori nevén Senia) az Adriai-tenger, a Canale de la Morlacca partján fekvő civitas a 17. század közepén meglehetősen jelentős helynek számított a szűkebb értelemben vett Horvátországban. Jelentőségét főképpen az a rendkívüli hadászati szerep adta meg, amelyet — a város tőszomszédságában felépült hatalmas erődítmény révén — mint a török határon álló véghely töltött be. Egykorú stratégiai

⁶ II. k. Bp. 1885., III/1—2. k. Bp. 1896., 1898.

⁷ Život i djela Pavla Rittera Vitezovića. Zagreb, 1914.

⁸ Ritternek részben autográf, részben másolati kéziratait a következő zágrábi közgyűjteményekben őrzik: a Nacionalna i sveučilišna bibliotékában R 3435, 3449, 3450—3463, 3953 jelzetek alatt; az Arhiv jugoslavenske akademije kéziratárában II. a/136, II. c/4, 36, III. d/20/2, 125, IV. c/85 jelzeteken; végül a Metropolitanska knjižnicában két tételt, melyeket *Markov, Anton*: Katalog metropolitanskih riedkosti c. nyomtatott katalógus említi. E katalógus a Collectio dissertationum de almo episcopatu Zagrebiensi in memoriam fundationi eiusdem A. D. MXCIV. Zagrabiae, MCMXLIV. c. tanulmánykötetben található az 505—555. lapokon. — A szóban forgó három lelőhelyet az alábbiakban SK, AJA, illetőleg MK szíglával jelöljük.

vélemény szerint szinte áttörhetetlen útelzárója volt a tenger mentén Ausztria felé előnyomulni igyekvő oszmán hadaknak. — De fontos hely volt Zengg a polgárváros is. Jelentősége abban állt, hogy mind a horvátság, mind a magyarság számára — Buccari mellett — egyetlen olyan tengeri kikötőül kínálkozott, amelyen át Itáliával kereskedelmet lehetett folytatni.

Vár és város azonban nem volt egybeforrva. Nemcsak falak által, hanem társadalmilag-jogilag is elhatárolódtak egymástól. A város lakossága kereskedőkből, mesteremberekből és hajósokból állt; polgársága 1483 óta szabad királyi városi önkormányzattal rendelkezett. A vár védőművek közé zárt nagy katonai tábort alkotott és saját kapitányának, illetőleg a horvát végvidék főkapitányának, generálisának parancsnoksága alatt állt. Különböztek egymástól abban is, hogy a város lakosságának zöme horvátokból — a papi értelmiség szóhasználata szerint — „illirekből” állt, a várbeli hadinép pedig osztrák—német zsoldosokból rekrutálódott; tisztjei is osztrákok voltak.

A polgárság és katonaság közötti viszony — miként más hasonló esetekben — itt sem volt zavartalan. A szoldteszka lenézte a civiseket, s jogtalan beavatkozásokkal és követelésekkel hatalmaskodni igyekezett fölötte. A fegyvertelen polgárság úgyszólván ki volt szolgáltatva mind a várkapitányok önkényének, mind a közkatonák rendbontásának. Horvát-Szlavónország kormányzója, a bán és rendjeinek tartománygyűlése, a *sabor* semmiféle joghatósággal nem bírt a katonaság fölött; tőlük védelmet várni nem lehetett.

Katonai és gazdasági szerepe mellett Zengg még egy harmadik tekintetben is jelentőséggel bírt: a 12. század óta püspöki székhelye volt a horvát tengerparti egyházmegyének s újabban, a török hódítás óta a mögötte fekvő, vele egyesített modrusi dioecesisnek is. Különös jellemzője volt ennek a püspökségnek, hogy az itteni papság — ellentétben a zágrábi egyházmegye s egyáltalában Európa római katolikus papságával — nem latinul végezte a liturgiát, hanem régen elnyert pápai engedély alapján, horvát nyelven, mégpedig a tengermelléken használt *ča* dialektusban — ahogy ők maguk mondták — „illiril”. Mi több, nemcsak a latin nyelv volt számukra ismeretlen, hanem a latin alfabétum is; szerkönyveik a görög minuszkulákból kialakított ősrégi ún. *glagolita* írással készültek.⁹

Nos, a gyermek Ritter ebben a különös környezetben nőtt fel. Ósei németek voltak, mint zsoldos katonák egy évszázaddal előbb Elzászból kerültek Zenggbe. Idővel azonban elhagyták a katonai szolgálatot, sikerült bejutniok a polgári rendbe, s ennek keretében mindinkább elhorvátosodtak.¹⁰ Ritter atyjának már nemeslevele is volt. Ő maga minden bizonnyal horvátnak született, s horvát nyelven nyerte a körülötte levő világról első ismereteit. A betűvetést azonban mégsem glagolita jelek

⁹ *Klaić*, i. m. 39—40. str. — Enciklopedija Jugoslavije. 7. sv. Zagreb, 1970. 183—185. str. — *Vanyó Tihamér*: Püspöki jelentések a Magyar Szent Korona országainak egyházmegyéiről 1600—1850. Pannonhalma, 1933. 353—392. l. — *Hadrovics László*: Magyar és délszláv szellemi kapcsolatok. Bp. 1944.

¹⁰ A Ritter-családról *Klaić*, i. m. 3—12. str.

szerint sajátíthatta el, hanem latin formákban, mert a püspök által fenntartott *schola elementaris*ban, ahová szülei járatták, úgy lehet erre tanították.¹¹ Felcseperedve, 10—12 éves korában alighanem többé-kevésbé már ismerős volt szülővárosának életével. Nemcsak a város utcáit, nevezetesebb épületeit, kikötőjét és erődjét ismerhette, hanem valamelyes sejtelve lehetett már azokról a körülményekről is, amelyek Zengg életét folytonos feszültségben, nyugtalanságban tartották. Persze, a történelmi múlttól még aligha volt fogalma. Csak szájhagyomány útján hallhatott egyet-mást az előző generációk idejében lezajlott eseményekről.

A saját korában történetekről nyilván már ő maga is tényszerűen értesülhetett. Értelme azonban még fejletlen lehetett ahhoz, hogy ezek jelentését felfogni képes legyen. A horvát-osztrák-magyar érdekközösség és érdekellentétek bonyolult szövődésébe csak életének következő időszakában, a zágrábi jezsuita kollégiumban eltöltött öt-hat tanulmányi éve során nyerhetett betekintést.

2. Zágrábba Ritter, úgy lehet, 12 éves korában, nagy történelmi események (Zrínyi Miklós Dráva menti téli hadjárata, a szentgotthárdi győzelmes csata, az ezt követő vasvári békekötés) évében, 1664-ben került. Ez a város jogállására nézve — akárcsak Zengg — szabad királyi és püspöki város volt. Csakhogy nem esett a végvonalba, mellette nem emelkedett erőd, mint amott. Következésképpen autonómiáját bármiféle katonai beavatkozástól mentesen gyakorolhatta. A Száva partján feküdt, nem messze az akkori osztrák határtól s nem túl messze — mintegy 50 km-re — a török fronttól sem, mégis viszonylagos biztonságban érezhette magát, minthogy tőle délnyugatra és délkeletre két igen jól megerősített vár állott: a 16. században épült Károlyváros (Karlovac) és Sziszek (Sisak). Teljes nyugalom azonban mégsem honolt Zágrábban. Társadalmi érdekellentétek — a polgárság és a papság között évszázadok óta folyó hatalmi viszályok — zavarták a békés egymásmellettélést. Emiatt a város nem is tudott szerkezetileg egységgé válni. Különálló magaslaton fallal bekerítve helyezkedett el a püspöki-káptalani város (*Kaptol*), s egy másik magaslaton ugyancsak fallal körülvéve a polgár város (*Gradec*). A Kaptol mindenáron maga alá akarta rendelni a polgár várost, mintegy földesúri jogokat akart gyakorolni fölötte. Ez azonban nem sikerült. A Gradec ui. azzal, hogy székhelyül szolgált az országot a király nevében kormányzó bánnak, egyszersmind ülés helyéül a horvát-szlavón rendek tartománygyűlésének, a *sabornak* — meg tudta őrizni önkormányzatát s szabadon folytathatta ipari-kereskedelmi tevékenységét.

Rittert ez a polgári-papi feszültség bizonyára kellemetlenül érintette, hiszen Zenggben a püspök és káptalanja a polgársággal teljes harmóniában élt. De nem az volt az egyetlen novum, amellyel új lakóhelyén találkozott. Új volt számára az itt jelenlevő kulturális élet is. A szülővárosában őt körülvevő archaikus igénytelen glagolita „illir” miliőből most az ősi hagyományoktól immár eltávolodott viszonylag fejlett latin szellemű és sajátosan szlavón öntudatú környezetbe került. Ez sem lehetett számára kellemes meglepetés annak ellenére, hogy a latinbetűs írást már ismernie

¹¹ Uo. 13.

kellett. Végül elcsodálkozhatott azon is, hogy Zágrábban — miként az egész Dráva—Száva közén — nem ugyanazt a horvát nyelvet beszélték, mint a tengerparton, hanem egy egészen más dialektust (az ún. *kaj*-horvátot). Mégis akarva-akaratlan bele kellett nőnie ebbe az új kultúrkörnyezetbe.¹²

Tanulmányait a *Gradec*ben 1607 óta fennálló jezsuita gimnáziumban (collegiumban) kezdte, s hat év múlva ugyanitt fejezte be. Itt kiváltképpen, szinte kizárólag humanista jellegű latin nyelvoktatás folyt. Szakismereteket külön tárgyak gyanánt nem tanítottak, csak járulékosan foglalkoztak velük mint a latin grammatikai, retorikai és poétikai ismeretek elsajátításához szükséges tananyaggal. Mégis, az ifjú Ritter minden bizonnyal itt ismerkedett meg hazája földrajzával, történetével és Magyarországhoz fűződő államjogi kapcsolatával.¹³

Ez az ismeretszerzés elsősorban ún. konzultációk keretében történhetett, amelyeket a tanárok tanítványaikkal folytattak. Itt kerülhetett sor az állampolgári ismeretek elsajátítására is. Itt tudhatták meg a diákok, hogy a történelmi horvát királyság, mint földrajzi-politikai formáció tulajdonképpen három egymástól önkormányzatilag elkülönülő területi egységből áll: az Adria felső keleti partján elterülő, északkelet felé a szárazföldön a Gvozd-hegység vidékéig terjedő szűkebb értelemben vett Horvátországból, továbbá a Dráva—Száva közének nyugati felét elfoglaló, s délnyugaton ugyancsak a Gvozdig terjedő Szlavóniából, egykorú magyar nyelven Tótországból, végül pedig az Adria alsó keleti szegélyén és szigetein hosszan elnyúló, autonóm városállamok sorával szegélyezett, délen a Narenta folyóig terjedő Dalmáciából. De megtudhatta Ritter — tanuló társaival együtt — azt is, hogy ez a 10. század elején megalakult három tagozatú horvát királyság a 11—12. század fordulóján megszűnt szuverén állam lenni, területe hozzákötődött Magyarországhoz, politikai uniót alkotott vele, vagyis autonóm tagja lett a *Magyar Szent Koronának*.¹⁴ Azóta uralkodói a mindenkori magyar királyok, 1526 óta a Habsburg-ház tagjai voltak.

¹² Enc. Jug. VIII. sv. Zagreb, 1971. 580—595. str. — Új monográfia Zágráb történetéről Kampuš, Ivan — *Karaman, Igor*: Das tausendjährige Zagreb, 1978. 34—50., 54—55., 70—78., 83—84., 88—89., 92—93. str. — Zágráb nagy okmánytára: Monumenta historica liberae regiae civitatis metropolis regni Dalmatiae, Croatiae et Slavoniae. I—XX. sv. Zagrabiae, 1889—1971. — Vanyó, i. m. 328—340. l.

¹³ Klaić, i. m. 19—25. str.

¹⁴ A magyar—horvát unió kialakulásáról *Deér József*: A magyar—horvát államközösség kezdetei. In: Jancsó Benedek emlékkönyv. Bp. 1931. 97—131. l. Továbbá *Hóman Bálint*: Magyar történet. I. k. Bp. 1935. 327—360. l. Legújabbban *Györffy György*: A magyar állam megszilárdulása. In: Magyarország története tíz kötetben. I. k. Bp. 1984. 930—954. l. — Horvát részről alapvető nagy feldolgozás *Klaić, Vjekoslav*: Povjest hrvata. I., II/1., II/2., II/3. és III/1. sv. Zagreb, 1899—1911. Az Árpád-kori történetet az I. k. foglalja össze, az 1302—1526 közötti történetet a II/1—3. k., az 1527—1608-ig terjedő időszak történetét a III/1. k. nyújtja. A 17—18. századi kötetek sajnos nem készültek el. Szlavónia középkori politikai helyzetéről ismét *Klaić*: Slavonien vom X. bis zum XIII. Jahrhundert. Agram, 1882. Nach dem Kroatischen von Ivan v. Bojničić. — Ugyancsak *Klaić* készítette a horvát történelem illusztrálására egy atlaszt: Atlas za hrvatsku povjestnicu. Zagreb, 1888. — Az Árpád-korra nézve *Klaić*énál modernebb feldolgozás *Šišić, Ferdinand von*: Geschichte der Kroaten. I. Teil. Zagreb, 1917. — A mai jugoszláv történetírás alapvető tömör összefoglalása Dalmacija, Hrvatska és Slavonija címszók alatt Enc. Jug. 2. sv. 642—644., 4. sv. 124—278. és 7. sv. 222—225. str. — A Szentkorona (*Sacra angelica et apostolica regni corona Hungariae*)

Ámde természetesen arra is rá kellett mutatniuk a jezsuita tanároknak, ami különben minden művelt horvát előtt ismeretes volt, hogy ti. ez a történelmi „három-egy királyság” ténylegesen már nem létezik, régen a múlté: az utóbbi harmadfél évszázad folyamán szétesett és megcsonkult, miként maga Magyarország is. A horvát királyság testéről — mint ismeretes — először, már a 15. században Dalmácia szakadt le (Velence birtokába került), majd a mohácsi katasztrófát követő évtizedekben a tengerparti Horvátország déli része (Lika-Krbava zsupa) került török uralom alá, mégpedig éppen Ritter szülővárosáig, Zengig terjedőleg. Egyedül a középkori Szlavónia (Zágráb, Varasd és Körös megye) maradt meg többé-kevésbé horvát kézben. Okkal nevezték tehát e kor horvátjai összezsugorodott hazájukat *Reliquiae reliquiarum olim inlyti regni Croatiaenak*. De tulajdonképpen még ezt a maradékoszországot sem vallhatta teljesen magáénak a horvát nemzet. Mivelhogy a főnemesség és nemesség 1526 után saját erejéből többé nem tudott ellenállni az Adriától északkeleti irányban a Drávaig terjedő széles fronton a török előnyomulásnak, Magyarország és Horvátország új királyai, a Habsburg uralkodók — Krajna és Stájerország biztosítása érdekében — a 16. század második felében a tengerpart és a Kulpa folyó közötti várakat és vidékeket (Modrus zsupát), továbbá Szlavóniában — a Szerémség felől várható támadások ellen — Körös megyének egy jó részét is *de facto* s vőltaképpen *de iure* is elkülönítették az országtól, és osztrák katonai végvidékké szervezték. Annyit jelentett ez, hogy az egész területet kivonták az ország kormányzójának, a bánnak joghatósága alól, s az előbbit károlyvárosi, az utóbbit varasdi főkapitányság (generalatus) néven a Stájerországban megalakult grazi haditanács (Hofskriegsrat) igazgatása alá helyezték.¹⁵

Horvát-Szlavónországnak Magyarországhoz, pontosabban a horvát-szlavón rendiségnek a magyar rendiséghez való politikai viszonyát Zágrábban, ahol a *sabor* (rendi gyűlés) rendszerint ülésezett, nem volt nehéz Ritternek megismernie. Ezt a viszonyt a vallásügy kivételével, minden fontos ügyben teljes szolidaritás jellemezte; magyarok és horvátok a bécsi abszolutista törekvésekkel, s bármiféle politikai-katonai visszaélésekkel szemben együttesen álltak ki a rendi jogok védelmében.

A magyar rendek a horvát önkormányzat gyakorlásába — sem a báni kormányzásba, sem a sabor működésébe — nem avatkoztak bele, ellenkezőleg a

értelmezéséről *Eckhart Ferenc*: A Szentkorona-eszme története. Bp. 1941. A horvát—szlavón rendek ragaszkodása a Szentkorona országainak egységéhez a 17. században még rendületlen volt; horvát és magyar felségterület között nem ismertek különbséget. *Széchy Károly*: Gróf Zrínyi Miklós 1620—1664. Bp. 1900. III. k. 15.

¹⁵ A végvidékről a magyar irodalomban *Szekfü*, i. m. III. k. 152—156. l. Legújabbban MT10K III. k. 423. skk. l., uo. 889. l. térkép a végvonalról. A horvát irodalomban *Kláić*, *Povjest III/1*. sv. 319—350. str. — Uő. Atlas 14—16. str. — A horvát—szlavón katonai határvidék történetére nézve alapvető és mindmáig jól használható mű *Vaniček Fr.*: *Spezialgeschichte der Militärgrenze*. I—IV. Bd. Wien, 1875. A varasdi és a károlyvárosi generalatusról I. Bd. 99—116. S. Későbbi munka *Lopašić, Radoslav*: *Spomenici hrvatske krajine*. I. sv. Zagreb, 1884. Kiegészítő kötete: *Acta confinii militaris*, II. sv. Zagreb, 1891. Újabb összefoglalás *Turković, M.*: *Die ehemalige kroatisch—slavonische Militärgrenze*. Sušak, 1937.

horvát-szlavón autonómiát ismételten ünnepélyesen beiktatták a *Corpus Juris*ba. Sőt ennél is továbbmentek: a főuraknak és főpapoknak csakúgy, mint a nemeseknek és szabad királyi városoknak részvételi jogot biztosítottak a magyar országgyűléseken, kívánságukra horvát ügyekkel is foglalkoztak, s mindenkor a horvát érdekeknek megfelelő törvényeket alkottak. Egyetlen kautélát állítottak csupán, azt hogy a horvát-szlavón savorok a magyar törvényekkel ellenkező, zavart okozó végzéseket ne hozzanak. Ezt különben a statutarius joggal rendelkező magyar megyéktől és városoktól is megkívták.¹⁶

a) A gimnazista Ritter Zágráb városának különleges jogviszonyairól s Horvátország politikai múltjáról és jelenéről nyilván nemcsak tanáraitól, hallomás útján szerzett alapvető ismereteket, hanem úgy lehet, könyvek útján is. A jezsuita kollégiumoknak tudvalevőleg szerves része volt a bibliotéka, amelyben a páterek a bel- és külföldi egyházi és világi irodalom prominens kiadványait gyűjtötték. Ez a könyvtár — kellő ellenőrzés mellett — a latinul már jól tudó tanulóifjúságnak is rendelkezésére állt.¹⁷ Bár Horvátország történetével foglalkozó könyv ebben a korban még meglehetősen kevés akadt, de ez a kevés is alkalmas volt arra, hogy az érdeklődők belőlük ismereteket szerezhessenek. A horvát történelemmel mindössze három szerény igényű, de a maga korában fontos szerepet betöltő annales-szerű feldolgozásból lehetett többé-kevésbé megismerkedni. A legrégebb ezek közül egy 16. századi zágrábi kanonoknak, Antun Vramecnek horvát nyelven írt s Ljubjánában, 1578-ban kinyomtatott krónikája volt.¹⁸ A második történeti munkát ugyancsak egy zágrábi kanonok, magyar származású, elhorvátosodott család sarja Juraj Rattkay írta; ez *Memoria regum et banorum regni Dalmatiae, Croatiae et Slavoniae* címen Bécsben, 1652-ben (Ritter születése évében) jelent meg.¹⁹ Végül a harmadik munka egy magyar—horvát főúr, Gersei Pethő Gergely tollából eredt, s 1660-ban Bécsben *Rövid Magyar Cronica* címen került ki sajtó alól.²⁰ Ha a zágrábi jezsuiták tékájában megvoltak ezek a kiadványok, úgy Ritter — minthogy magyarul aligha tudott —

¹⁶ *Kukuljević*, Joannes: *Jura regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae. Pars I—III. Zagrabiae, 1861—1862.* — Új forráskiadvány *Protocola generalium congregationum statuum et ordinum regnorum Dalmatiae, Croatiae et Slavoniae. I—II. tom. Zagreb, 1958.* — Vonatkozó magyar törvények a 17. században: *Magyar Törvénytár 1600:27., 1608. kor. e. 11. tc., továbbá 1609:27., 28., 1618:31., 1625:61., 1630:25., 1635:32., 36., 1638:1/8. §, 1647:51., 1649:33., 45., 1659:1., 1681:62., 1687:22., 66., 73. tc.* — Rövid tájékoztatást nyújt legújabbban Magyarország története tíz kötetben. III. k. 420—421.

¹⁷ *Berlász Jenő*: *Könyvtári kultúránk bontakozása a 16—17. században.* In: *Az Orsz. Széchényi Könyvtár évkönyve 1973.* Bp. 1976. 203—218. — *Uő*: *Könyvtári kultúránk a 18. században.* In: *Irodalom és felvilágosodás.* Szerk. *Szauder József—Tarnai Andor*, Bp. 1974. 283—332.

¹⁸ A kaj dialektusban írt munka teljes címe: *Kronika vezda zvonich zpravliena kratka szlovenzkim jezikom.* — A szerzőről *Enc. Jug. VIII. sv. 533—534. str.*

¹⁹ *Enc. Jug. 7. sv. 49. str.* — *Szabó Károly—Hellebrani Árpád*: *Régi magyar könyvtár.* (A következőkben RMK) III. k. Bp. 1896—1898. 1794. sz. — *Margalits Ede*: *Horvát történelmi repertórium I.* k. Bp. 1900. 123—125. l. — *MT10K III. k. 1198.* Rattkay életrajzát l. *Enc. Jug. 7. sv. 49. str.*

²⁰ *Szabó Károly*: *Régi magyar könyvtár.* (A következőkben RMK) I. k. Bp. 1879. 955. sz. *Életéről Szinnyei, i. m. X. k. Bp. 1905. 899—903. h. és Margalits, i. m. I. k. 135—136. l.* — *MT10K III. k. 1198. l.*

legalább az első kettőt bizonyára el is olvasta s adatszerű tájékozottságot szerezhetett belőlük a hazai történelemről. E speciálisan horvát történeti munkákon kívül, esetleg még több olyan, Magyarország és vele együtt Horvátország középkori történetével foglalkozó műre is figyelmet lehetett fordítani, amelyek mellesleg a horvát eseményeket is regisztrálták. Ilyen volt többek között Thuróczy János *Chronica Hungarorum* (Augsburg 1488 és Brünn 1488),²¹ úgyszintén Mátyás király egykori történetírójának, Antonio Bonfininek műve: *Rerum Ungaricarum decades tres* (Basel, 1543) s ennek későbbi (1545, 1568, 1581, 1606 évi) kiadásai.²² Figyelmet érdemelt még Pietro Ransanonak *Epitome rerum Ungaricarum* (Bécs, 1558) című szerényebb munkája,²³ végül pedig Istvánffy Miklósnak, Szlavóniában birtokos magyar főúrnak, Magyarország alnádorának nagyjából a 16. század magyar történetét előadó nagyszerű műve: *Historiarum de rebus Ungaricis libri XXXIV* (Köln, 1622).²⁴ — Hogy a 16—18 esztendő gimnazista Ritter hozá tudott-e jutni ezekhez a művekhez, s el tudott-e mélyedni tanulmányozásukban, nem tudható, de egyiket-másikat valószínűleg olvashatta, és ezáltal gyarapíthatta horvát és magyar történeti ismereteit.

b) Ritternek tehát Zágrábban kedvező lehetősége kínálkozott mind a horvát—szlavón—magyar múlt megismerésére, mind a magyar—horvát-unió egykorú közjogi viszonyának megértésére. De volt alkalma ennél többre is: közvetlen közletről megfigyelhette a társadalmi és a kulturális élet állapotát, s a látottakból a maga számára, kivált a jövőjére nézve, hasznos információkat nyerhetett.

Zágrábban ugyanis nemcsak a magas klérus és a szabad polgárság helyzetét lehetett szemügyre venni, hanem a feudális-rendi társadalom többi rétegeinek életvitelét és politikai gondolkodásmódját is.

A főpapsággal egyazon társadalmi szinten helyezkedett el a főnemesség úgyannyira, hogy a két rend egymással legszorosabb, bátran szervesnek nevezhető kapcsolatban volt. A főurak jövedelemforrása, tetemes vagyona éppen úgy a jobbágyfalvak sokféle járadékából származott, mint a főpapoké. Életmódjuk is egyaránt igényes volt, várkastélyaik éppen olyan fényűzően voltak berendezve, mint a főpapi rezidenciák. A társadalom és az ország vezetéséből is egyképpen kivették részüket. Gyakran előfordult, hogy a püspöki székekben valamely vezető arisztokrata család sarja ült, megtörtént az is, hogy a báni méltóságot püspök töltötte be.²⁵

A főpapi-főúri összeforrottság egyébként nemcsak Horvát-Szlavónországon belül mutatkozott meg, hanem horvát—magyar viszonylatban is. Szükségképpen

²¹ Modern értékelése Mályusz Elemér: Thuróczy János krónikája. Bp. 1944. és uő. A Thuróczy-krónika és forrásai. Bp. 1967.

²² Újabban Fogel J.—Iványi B.—Juhász L. gondozásában I—III. t. Lipsiae, 1936., IV. t. Bp. 1941. — Analízise Kulcsár Péter: Bonfini Magyar történetének forrásai és keletkezése. Bp. 1973. — Irodalomtörténeti értékelése A magyar irodalom története 1600-ig. Szerk. Klaniczay Tibor. Bp. 1964. 250—252.

²³ A m. irod. tört. 1600-ig. 292—293.

²⁴ Uo. 432—434.

²⁵ Kampuš—Karaman, i. m. 73—78. str.

következett ez az unióból, amely voltaképpen két országot, de egy államot jelentett.²⁶ Ennek értelmében horvát papi személyek — a közös uralkodó kegyéből — Magyarországon is elnyerhettek püspöki széket, vagy káptalani stallumot. De állt ez megfordítva is. Prominens magyar papi, illetőleg világi személyek is kinevezhetők voltak zágrábi püspökké, illetőleg bánná. S persze, nem volt akadálya annak sem, hogy horvát grófok (pl. a Draskovichok és Keglevichek) magyarországi, s magyarok (pl. az Erdődyek és Batthyányak) horvátországi birtokosok lehessenek.

Ritter minderről, ha figyelemmel kísérte a püspökség és a *kaptol* életét, vagy *saborok* idején látta a magyar nevű horvát arisztokratákat Zágrábra bevonulni és szerepelni, közvetlen tapasztalatokat szerezhetett.

Ugyancsak *saborok* alkalmával adódott lehetősége a középnemesség megismerésére is. Ezek között korántsem volt annyi magyar származású, magyar nevű elem, mint a főrangúak között; ők jobbra tősgyökeres horvátok voltak. Életkeretüket — akár csak Magyarországon — a parasztfalu képezte, ott állt többnyire igen szerény kúriájuk. A főurak hatalmaskodásaival szemben autonóm szervezetük, a magyarországihoz hasonló vármegye nyújtott védelmet nekik. Ilyen azonban ebben az időben tulajdonképpen csak a már említett három szlavón megye (Zágráb, Varasd, és Körös) volt, a két tengerparti horvát megye (*zsupa*) közül az egyik (Lika-Krbava) nagyobb részében török uralom alatt állt, a másik (Modrus) a német határórség kötelékébe tartozott. Erre a megyei nemességre súlyosan nehezédtek a török beütések miatt időnként elrendelt fegyveres felkelések. A *saborok*on különféle sérelmeik felsorolásával ők vitték a szót. A főnemesek lenézték őket, tanácskozásaikról gyakran távol is maradtak.²⁷

Még kisebb társadalmi súlyuk volt az ún. *turopoljei* kurtanemeseknek. Ezek Zágráb megyén belül önkormányzatú kerületet, valóságos fiókmegyét alkottak; e területnek minden lakója nemesnek számított, de birtokaik kicsinysége miatt a politikai életben nemigen érvényesülhettek, sőt a hatalmas Zrínyiek ismételtlen megkisérelték jobbágyokká tenni őket.²⁸

Ami a zágrábi iparos-kereskedő polgárságot illeti, Ritter nyilván ezt ismerte leginkább, hiszen a Gradecon közöttük élt, s minthogy voltaképpen ő is polgárnak számított (*armalisa* birtok nélkül nem sokat ért), minden bizonnyal rokonszenvezett velük, és megcsodálta azt a bátor magatartást, amellyel a püspöki várossal szemben szabadságukat megvédelmezték.²⁹

²⁶ *Szekfü*, i. m. 155—156.

²⁷ A *saborokról* s általában Horvát—Szlavónország újkori politikai szervezetéről MT10K III. k. 420—428. l. Ezen kívül csak egy régi, de igen alapos, részletes feldolgozás áll rendelkezésünkre *Palugyay Imre: A kapcsolts részek (Slavonia-Croatia) történelmi s jogviszonyai Magyarországhoz*. Pozsony, 1863. — Egy új angol nyelvű horvát összefoglalás *Guldescu, Stanko: The Croatiens-Slavonian kingdom*. Paris, 1970. Ez II. fejezetében (29—39. l.) tömören ismerteti az ország politikai organizációját a Habsburg-korszakban.

²⁸ *Pauler Gyula: Wesselényi Ferenc nádor és társainak összeesküvése 1664—1671*. I. k. Bp. 1876. 374—375. l. — *Vö. Magyar Törvénytar* 1659:106. és 1703:69. tc.

²⁹ L. a 12. jegyzetet!

A zágrábi vásárokon, éppúgy mint korábban a zenggieken, alkalma adódott Ritternek a jobbágysággal való ismerkedésre is. Láthatta nyomorúságos állapotukat, s hallhatott arról, az ő gyermekkorában (az ötvenes években) a Száva vidéken lejátszódott nagy felkelésről, amelyet hét esztendeig tartó alkudozások után, végül is csak fegyverrel lehetett leverni.³⁰

Végül nem kerülhette el Ritter figyelmét a tulajdonképpeni horvát—szlávón társadalmon akkor még kívül álló, de ténylegesen mégis jelenlevő népességi csoport, a határőrség sem. Nem messze Zágrábtól három erősségben: Körösen, Kaproncán és Ivanicsban volt elhelyezve a szlávóniai végvidéknek egy-egy kapitánysága; e várakban és a környező vidéken nagyszámú vlach (a Balkánról bevándorolt szerb és bosnyák származású, ortodox vallású) őrsereg tartózkodott. Ezek csakúgy, mint a tengerparti horvát végvidéken, kizárólag kapitányaiknak voltak alárendelve, sem földesúrtól, sem vármegyétől nem függték. Magatartásukról ugyanolyan híreket lehetett hallani, mint Zenggben. Környékük civil lakosságát állandóan nyugtalanították.³¹

c) A társadalommal szoros összefüggésben ismerhette meg Ritter a horvát—szlávón művelődés helyzetét is.

Zágráb nemcsak kormányzati-közigazgatási főhelye volt az országnak, de kulturális központja is. Ezzé avatta már a középkorban a püspökség és a káptalan jelenléte. Hiszen Horvát—Szlavónországban csakúgy, mint Magyarországon és egész Kelet-Közép-Európában egészen a reformáció koráig a magas klérus volt a társadalom intellektuális vezetője, az írástechnika egyedüli szakértője, a szellemi munka kizárólagos képviselője. A városi élet és a polgári rend fejlődése azonban a 16. század második felétől itt is mindinkább szükségessé tette, hogy a világi társadalomrétegek is elsajátítsák az írás-olvasás tudományát, mégpedig elsősorban nem az egyház latin nyelvén, hanem az új idők követelményeinek megfelelően, anyanyelven. Ez a forradalmi jellegű mozgalom a vallásos élet megreformálásával karöltve, igen nagy gyorsasággal terjedt el Horvát—Szlavóniában is.³²

Hogy Ritter — a jezsuiták körében — mit tudott meg az erről a hazájában egy évszázaddal korábban zajlott kulturális mozgalomról, az bizonytalan; valószínűleg jóval kevesebbet, mint ami valóban történt. Még kevésbé értesülhetett arról, hogy Horvátországban már a reformátorok megjelenése előtt is működtek szláv nyelven nyomtató tipográfiai; így pl. az ő szülővárosában, Zenggben (ahol hazai földön az első horvát nyelvű glagol betűs nyomtatott könyv készült), továbbá Fiumében és Zágrábban is. A két előbbi 1508 és 1537 között — nehogy a reformáció terjedését

³⁰ *Tarczay Erzsébet*: A jobbágyság története Horvátországban 1650—1848. Bp. 1913. 5., 39. l. — Újabbán MT10K III. k. 627—628. l.

³¹ L. a 15. jegyzetét! Az egykorú törvények (így az 1635:40., 1647:47., 52., 1649:40., 1655:66., 1681:62., 63., 64. tc) oláhok (Valachi), szlávok (Sclavi), predauciusok (Praedauci) néven emlegetik őket; más forrásokban mint uszkókok (Uscoci) szerepelnek. — L. még *Lopašić*, *Spomenici* II. sv. 2., 202., 324., 367. str. — *Vö. Enc. Jug.* 8. sv. 514—516. str. — MT10K III. k. 1440—1444. l.

³² *Tarczay Erzsébet*: A reformáció Horvátországban. Debrecen, 1930. 9—24. — *Klaić*, *Povjest* III/1. sv. 105. etc. str. — A reformációról Zágrábban *Kampus—Karaman*, i. m. 78—79 str.

megkönnyítsék, másrészt pedig, hogy a latin istentiszteleti nyelvet sikeresen terjeszthessék, a zengg-modrusi glagoljás püspökök betiltották. Ugyanígy ismeretlen maradhatott előtte az a tény is, hogy egyes lutheránus hitre tért horvát főurak (a Zrínyiek és Erdődyek) saját birtokaikon is állítottak nyomdát, s néhány évtizedig ezek is nyomtattak szláv nyelvű könyveket (pl. Werbőczy *Tripartitum*ának horvát fordítását). Végül nem tudhatta Ritter azt sem, hogy az ellenreformáció megindulása után, amikor a főúri családok rekatolizáltak, s nyomdáikat megszüntették, a protestáns hívek számára német földön, Tübingenben létesült egy délszláv nyelveken nyomtató tipográfia, amely 1559 és 1595 között szlovén és különböző dialektusokban horvát egyházi könyveket is előállított.³³

Meggyőződhetett azonban arról, hogy Zágrábban az ő diákoskodása idején, s a következő évtizedek folyamán sem létezett semmiféle nyomda. A jezsuiták csak a 17. század első felében tartottak fenn egy műhelyt, de idővel ezt is feladták. Varasdon is átmenetileg fennállt egy nyomda, de valószínűleg ez is csak kisnyomtatványok elkészítésére volt alkalmas. Köztudott dolog volt, hogy az a néhány papi vagy világi író, aki a század közepe táján nyomtatott művel ajándékozta meg a horvát olvasóközönséget, írását Velencében, Laibachban, Grazban, vagy Bécsben adta sajtó alá.³⁴

Nem volt nehéz Ritternek rádöbbenie arra, hogy ez a feltűnő nyomdahiány teljesen érthető. Ahol nincs irodalom, vagy csak olyan szegényes irodalmi tevékenység folyik, mint hazájában, ott valóban nincsen szükség nyomdára. Pedig hát — így gondolkodhatott — a társadalomban, amely oly széles körben intellektualizált volt, mint Horvát—Szlavónországban ebben az időben, ott szükségképpen érvényesülnie kellene a könyv iránti igénynek is. Ebben nem is tévedett, hiszen most már nem csupán a főpapság volt művelt réteg, hanem az arisztokrácia, a középnemesség, sőt részben a városi polgárság is. Hol van hát akkor a hiba? — kérdezhetette önmagától. Nyilván ott — így következtetett — hogy a vallásos tevékenységen kívül szellemi alkotómunkára is hivatott magas képzettségű egyházi személyek, kivált a káptalan tagjai nem tartják kötelességüknek a nép- és nemzetnevelés feladatát; nem írnak sem tudományos, sem ismeretterjesztő, sem gyakorlati hasznú könyveket, sőt még imakönyveket sem.³⁵

E társadalmi feladat vállalását a világi főuraktól nem lehetett elvárni, hiszen az ő hivatásuk a hadvezetés és az országos politikában való részvétel volt. Istvánffy Miklós, Pethő Gergely, vagy Zrínyi Miklós a költő egészen kivételes jelenségszámba ment. S ami Ritterben nyilván keserű érzést kelthetett, hogy a művelt urak, ha egyáltalán írtak valamit, általában nem horvátul, hanem magyarul vagy latinul tették azt. Horvát

³³ Minderről *Tarczay*, A reformáció 17—36. — A *Tripartitum* fordítását Ivan Pergossich készítette kaj horvát dialektusban: kinyomtatták Nedelicen 1574-ben. L. RMK II. k. 34—35. l. 136. sz.

³⁴ *Tarczay*, uo. 44., 53. l. — *Klaić*, Ritter 34.

³⁵ A 16—17. századbeli horvát írókról *Safařík, Pavel Josef*: Geschichte der illirischen und kroatischen Literatur. Aus dessen handschriftlichen Nachlasse herausgegeben von Josef Jireček. Prag, 1865. 271—281. S. *Margalits*, i. m. I. k. 96—98.

nyelven idáig csak Zrínyi Péter (Petar Zrinski) és felesége, Frangepán Anna Katalin (Ana Katarina Frankopanska) írt.

De nem vállalkozhattak erre a feladatra a középnemesség tagjai sem. Ezek érdeklődése szinte kizárólag a rendi jogszabályok, törvények megismerésére korlátozódott. Kiváló példáját szolgáltatta e típusnak egy jeles jogtudor, a magyar eredetű, de erős szlavón öntudatú Ivan Zakmardy, aki a közpályán királyi protonotáriusságig emelkedett.³⁶

Egyéb következtetés így nem maradt Ritter számára, mint az, hogy a nemzeti könyvkultúra ápolása és terjesztése, mint társadalmi misszió a városi polgárságból kiemelkedő literátor-értelmiségre vár. Ilyen réteg azonban egyelőre nem volt; a kis számban létező tanult polgári elemek a gyakorlati életet szolgálták: vagy a városi közigazgatásban mint nótáriusok, vagy a gazdag mágnáscsaládok mellett mint szekretáriusok tevékenykedtek. Protestáns lelkészek pedig — akik hivattva lettek volna irodalmi működést kifejteni — Horvát—Szlavónországban a 17. században már nem léteztek; az ellenreformáció teljesen felszámolta és kitiltotta horvát földről a protestantizmust.³⁷ Elképzelhető, hogy a gimnaziális tanulását befejező 18 éves Ritterben már felmerült a gondolat: vajha e kirívó kulturális hiányosság megszüntetésére — magas pártfogók segítségével — idővel maga tehetné meg a kezdeményező lépéseket. Ám tisztában lehetett azzal, hogy e hivatás teljesítésére még nincs elegendő tudománya, hogy jó lenne valamely külföldi akadémián tovább képeznie magát. Valószínűleg papi pártfogóinak köszönhette, hogy ez az óhaja teljesült: 1670-ben kiküldték Rómába, ahol évekig módja volt magasabb tanulmányokat folytatni.

Ebben az évben, 1670-ben egyébként — tudvalevőleg — drámai események rázkódtatták meg Horvát-Szlavónország politikai-társadalmi életét. Olyasvalami történt, amire a 14. századig visszamenőleg nem volt példa a horvát történelemben. Az ország két legnagyobb oligarchája, Petar Zrinski (Zrínyi Péter) bán és sógora, Franjo Frankopan (Frangepán Ferenc) magyarországi urakkal együtt — állítólag a horvátságra és magyarságra nézve egyaránt megalázó 1664. évi vasvári békekötés miatt — összeesküvést szöttek az uralkodó ellen, sőt ez év tavaszán már ki is tüzték a felkelés zászlaját. Ám a bécsi udvar időben értesült a dolgokról, Lipót császár parancsára elfogták, s a következő év tavaszán kivégezték őket.³⁸

³⁶ Ivan Zakmardy (†1667) a szabad művészetek és a filozófia doktora évtizedeken át kiemelkedő szerepet töltött be a horvát (szlavón) közeletben. Pályáját Körös megye alispánjaként kezdte; többször volt követ a magyar országgyűléseken, majd báni ítélemester, protonotárius lett, végül — bárói rangban — királyi személynök, personalis. Ő vetette meg a horvát—szlavón országos levéltár alapját 1643-ban. Életrajza — tudomásunk szerint — még megíratlan. Gyér adatokkal szolgál az Enc. Jug. 8. sv. 601. str., továbbá Szinnyei i. m. VIII. k. 303. h. és Margalits, i. m. I. k. 100—101. l. — A családról Bojničić, Ivan: Der Adel von Kroatien und Slavonien. Nürnberg, 1899. 206. l. (Siebmachers Wappenbuch.)

³⁷ Klaić, Povjest III/1. sv. 247. etc. str. — Tarczay, A reformáció 37—60. l. — Magyar Törvénytár 1567:30., 1604:22., 1609:27., 1649:23. és 1687:23. tc.

³⁸ Pauler, i. m. — Guldescu, i. m. 121—136. — MT10K III. k. 1155—1177.

Hogy Rittert itthon érte-e még a „felségárulás” leleplezése, nem tudható. De akár idehaza, akár csak Rómában értesült az eseményekről, mindenképpen elhatározó befolyást kellett, hogy gyakoroljon politikai nézeteinek, gondolkodásának alakulására csakúgy, mint az egész horvát fő- és köznemesség magatartására.

II. Előkészület a literátori pályára (1670—1680)

1. Hogy Ritter kinek köszönhette Rómába való kiküldetését, nem állapítható meg. Lehet, hogy a jezsuitáknak, lehet, hogy a püspöknek, vagy a káptalannak. Ám, ha ezek valamelyike volt a kiküldő, akkor fel kell tételezni, hogy papi pályára akarták neveltetni. Erre vall az is, hogy a Szent Jeromosról elnevezett római horvát vendégházban — ez nyilván egyházi intézmény volt — biztosítottak számára bennlakást.³⁹

Persze, a keresztény hittudomány (*theologia Christiana*) tanulását — minthogy ez az ún. lényeges tudományok (*artes et scientiae substantiales*) körébe tartozott — nem lehetett azonnal elkezdni. Előbb az előkészítő mesterségek és tudományok (*artes et scientiae praeeparantes*) tanulásával kellett éveket eltölteni. Az ún. hét szabad művészet (*septem artes liberales*) diszciplinái tartoztak ide, mégpedig elsősorban a trivium tárgyai, a humanizmus kora óta legkivált: az ünnepi beszéd, az elegáns levélírás és az újlatin poézis.

Minden jel arra vall, hogy Ritter is ezekkel a „mesterségekkel” kezdte el tanulmányait. Ezek kedvére valók lehettek — s a jelek szerint —, volt is hozzájuk tehetsége. Azt, hogy mely tanintézetben tanult, kinek vagy kinek volt a tanítványa, s mennyire jutott tanulmányai során, nem lehet tudni. Összesen hat évet töltött Rómában, mégsem maradt erről az időről semmiféle közelebbi értesülésünk. De, majdani irodalmi működéséből visszakövetkeztetve, bizonyosnak látszik, hogy sokat tanult, sokat olvasott.⁴⁰

Ami a literatúrát illeti, ennek körében — megállapíthatólag — főként a latin időmértékes verselés, főleg a humanista költői kisműfajok megismerésében és gyakorlatában tett szert nagy jártasságra: az *epigramma*, az *epistola metrica*, a *panegirisz* s kiváltképpen a technikai bravúrnak tekinthető *anagramma* írásában. De tanulmányozta és elsajátította a barokk hősköltemények (*carmina heroica*) alkotásának módját is. Úgy látszik, tudatosan udvari költőnek, nagyurak és uralkodók dicsőítőjének, magasztalójának készült; tudta, hogy mint ilyen csinálhat legkönnyebben, leggyorsabban karriert. Ám későbbi életének folyásából az is kitűnik, hogy a *poeta aulicus* szerepének vállalásával nemcsak önérdékének előmozdítására törekedett, hanem egy magasabb cél, ti. hazája és nemzete ügyének szolgálatára is.

Rómában tartózkodása idején bőven volt ideje elgondolkodni Horvátországra

³⁹ Klaić, Ritter 17. str.

⁴⁰ Uo.

történelmén, az önálló királyság megszűnte s kiváltképpen a török hódítás óta bekövetkezett politikai helyzet változásán: a magyar—horvát unión belül érvényesülő alárendeltségén, újabban pedig a nyers, kiméletlen osztrák katonai uralomnak való kiszolgáltatottságán. Szükségképpen tűnődnie kellett azon: hogyan-mint lehetne mindezen hatásosan változtatni, segíteni, miként lenne lehetséges a horvát—magyar—osztrák közjogi viszonyt Horvátország számára előnyösen megváltoztatni. Másfelől eltűnődhetett azon is, mit kellene tenni az elmaradott horvát művelődésnek korszerű szintre emelése érdekében. Konkrétan: volna-e lehetőség a horvát kulturális életet a klérus hatásköréből legalább részben kivonni, laicizálni, másfelől a nemességet új nemzeti öntudatra ébreszteni.

Lassanként oda kellett konkludálnia, hogy elsősorban egy új horvát történelmi-politikai ideológia kialakítására lenne szükség, olyanra, amelyből a horvátság erőt tud meríteni fennálló elesettségének megszüntetésére. Ehhez azonban mindenekelőtt önmagának kellett mélyebben, alaposabban megismerni a horvát történelmet, mint ahogy az odahaza krónikákból megismerhető volt. Különös véletlen folytán ez az óhajta hamar teljesülhetett. Rómában ui. ugyanezekben az években, ugyanabban a vendégházban, amelyben ő nyert elhelyezést, lakott egy kiváló késő-humanista dalmát történetíró: Johannes Lucius, családi nevén Ivan Lucić (1604—1679). Több, mint valószínű, hogy Ritter e tudós férfival megismerkedett s vele tanulmányairól talán beszélgetéseket is folytatott. Nos, ez a jeles férfiú adhatta Ritter kezébe azt a tudományos munkát, amelyet idáig annyira nélkülözött. E munka pedig Luciusnak saját, nagy erudícióval (klasszikus és középkori források felhasználásával) megírt, impozáns méretű műve volt, amely alig néhány évvel korábban (1666) jelent meg Amszterdamban *De regno Dalmatiae et Croatiae libri sex* címen. A kiváló szerző tehát éppen annak a két politikai alakulatnak történetéről szólt, amelyek nemcsak az önálló horvát királyság idején, de később, a magyar—horvát királyok uralma idején is oly szoros szimbiózisban éltek egymással, hogy alig lehetett őket külön országoknak tekinteni. E mű a Balkán-félsziget nyugati felének történiáját i. e. a 4. századtól i. sz. a 14. századig terjedőleg ölelte fel. Kezdődött a terület őslakói, az illirek ködbe vesző őstörténetének felderítésével, folytatódott Illiriának a római birodalomba való bekebelezésével, majd a szlávok Balkánra történt beköltözésével és államalapításaival, továbbá a magyar—horvát államközösség létrejöttével és eseménytörténetével az Árpád-házi és Anjou-királyok uralmának idején. Olyan alapos és részletes (térképekkel és genealógiai táblázatokkal felszerelt) mű volt ez, amely a kor historiográfiájának legfelsőbb szintjét képviselte — módszeresség és hitelesség tekintetében egyaránt kiváló⁴¹

Lucius művének megismerése nagy élményt jelenthetett Ritter számára. Hazájára és népére vonatkozólag ehhez hasonló nagyszerű történelmi feldolgozással

⁴¹ Uo. — Lucius művét I. RMK. III. k. 2322. sz. — Életéről és működéséről Enc. Jug. 5. sv. 560. str., valamint Opća Enciklopedija Jugoslavenskog zavoda. (A következőkben Opća Enc.) 5. sv. 182—183. str.

idáig még nem találkozhatott. A műben feldolgozott hatalmas tudásanyag nyilván lenyűgözte őt, s szükségképpen megnövelte nemzeti öntudatát is. Mégis feltehető, hogy ennek ellenére sem tudott a tudós szerző megállapításaival mindenben egyetérteni. Főleg két tekintetben nem. Először is bánhatta horvát önértetét Dalmácia történetében az olasz (velencei) hatás erőteljes hangsúlyozása. Másrészt hitetlenül olvashatta a műnek azt az alapvető jelentőségű történelmi megállapítását, hogy Dalmácia és Horvátország őslakossága, az illírség merőben más nép, mint a horvátság, — hogy a horvát nép csak a Nyugatrómai Birodalom bukását követő századokban költözött be a balkáni területekre. Szűkebb hazájában, a tengerparti Croatiában és a mögöttes területeken ui. a művelt papság körében (a zenggi püspöki udvarban és káptalanban) merőben más köztudat uralkodott. Ezek a papok — mint fentebb már szó volt róla — nemcsak nyelvüket (tulajdonképpen a ča dialektust) és írásukat (a glagolicát) illeték illír névvel, hanem saját magukat is. Sok-sok évszázadra visszanyúló tradíció lehetett ez, amelynek konzekvens érvényesülésében Ritter kétségtelen bizonyítékát látta annak, hogy illírség és horvátság egy és ugyanazon nép, Dalmáciában és Croatiában autochton lakos.

E meggyőződés megállapíthatólag elhatározó befolyást gyakorolt literátori hivatástudatának kialakulására. Úgy lehet, már ekkor megfogalmazott benne a szándék, hogy életét népe, nemzete szolgálatának, az „illír” eszme jegyében végzendő történelmi, költői, kultúraterjesztői s esetleg gyakorlati — politikai — tevékenységnek fogja szentelni.

Legelőször természetesen a Luciuséhoz hasonló történelmi kultúra megszerzésére kellett törekednie: meg kellett ismerkednie azokkal a forrásmunkákkal, amelyeken e kiváló trauí (trogiri) historikus műve felépült. Elengedhetetlen feltétele volt ez minden további tervének, programjának. Ha valahol, Rómában erre valóban kedvező lehetőség nyílt. Feltehetőleg igyekezett is élni ezzel a lehetőséggel; az persze nem tudható, milyen mértékben. Ám ha idevágó tanulmányait az örök városból 1676-ban történt eltávozásáig nem tudta volna maradéktalanul elvégezni, Ausztriában, ahová még hazatérte előtt ellátogatott, újból kedvező alkalom adódott ismeretköre tágítására.

2. Életének ez az új állomása egy krajnai várkastély, Wagensberg volt, Johann Weikhard Freiherr von Valvasor (1641—1693) nevű tudós polihisztor főúr lakóhelye és „múzeuma”, a múzsák szentélye értelmében. Ez a nagyúr Laibachban (Ljubljánában) tanult, több alkalommal beutazta a német birodalmat és Franciaországot, s mindkét helyen becses tudományos tapasztalatokat szerzett. Főként hazai természet-tudományi vizsgálatokkal foglalkozott. Munkásságának elismerésül a londoni *Royal Society* tagjává választotta.

Kastélya csakugyan megérdemelte a nevét, mert gazdag, tízezer kötetes könyvtárral, rézmetsző műhellyel, sőt nyomdával is fel volt szerelve. Benne a báró irányítása mellett, egész tudós munkaközösség dolgozott. Együttes erőfeszítéssel már

a század nyolcvanas éveiben egész sorát készítették el és nyomtatták ki a belső-ausztriai szláv tartományok leíró földrajzának, topográfiájának.⁴²

Nos, Ritter ebbe a tudós-művész közösségbe nyert befogadást. Itt tartózkodása alatt (1676/77-ben) főként bravúros verselő készségével vonta magára a figyelmet. *Exercitium poeticum* című kéziratos versgyűjteménye Valvasor tetszését annyira megnyerte, hogy vele íratott egy latin nyelvű beköszöntő verset egyik műve elé.⁴³ De tudományos készültségéről is tanúságot tehetett, mert a báró őt is bevonta az éppen folyamatban levő közös munkákba. Ezek során, de egyébként is bő alkalma adódhatott arra, hogy Rómában szerzett ismereteit tovább gyarapítsa.

Bizonyára sokat és sokfélét olvasott. Így többek között valószínűleg itt került kezébe az a fölöttébb jelentős történelmi mű, amely egy Mauro Orbini nevű raguzai szerzetes tollából háromnegyed évszázaddal korábban, 1601-ben Pezaróban *Regno de gli Slavi* címen került ki sajtó alól. Rómában ezt aligha olvashatta, mert az egyház két évvel megjelenése után a tiltott könyvek jegyzékébe iktatta. Mi okból, nem tudható. Jelentősége abban állt, hogy — a klasszikus időkbe visszanyúló történeti források sokaságára építve — elsőként adott kifejezést annak a tudományos véleménynek, hogy a Balkán-félsziget népei (szerbek, bosnyákok, bolgárok, horvátok) s úgy lehet, az Adriától, illetőleg a Kárpátoktól északra élő népek is rokonoknak tekinthetők, vagyis tulajdonképpen egy népcsaládot alkotnak: a szlávok családját.⁴⁴ Megállapítható, hogy Ritter valóban megismerte és át tanulmányozta e könyvet, s olyannyira hatása alá került, hogy illír—horvát teóriáját maga is a szláv népeknek mind szélesebb körére terjesztette ki, messze letérve a realitás talajáról. Tette pedig ezt annak ellenére, hogy Orbini semmiféle illír—szláv rokonságról nem beszélt, ellenkezőleg a szlávok őshazáját messze Észak-Európában, Skandináviában sejtette.

De nemcsak tudós könyvekből szerzett Ritter új, hasznos ismereteket az elméjét kiváltképpen foglalkoztató illír kérdéssel kapcsolatban, hanem közvetlen tapasztalásból, a krajnai élet megfigyeléséből is. Nyilván meglepetve vette tudomásul, hogy ebben az ausztriai tartományban élő szlovén nép nyelve mennyire közel áll a horváthoz, s jóllehet illír consuetudónak itt aligha találta nyomát, mégis meg lehetett győződve róla, hogy e népben az illíreknek egy különvált törzset fedezte föl.

A wagensbergi tartózkodás és tudós kooperáció aránylag rövid ideig tarthatott, legfőljebb egy évig. Ritter immár 25 éves volt, gondolnia kellett otthoni egzisztenciájának megalapozására is. Haza indult hát szülővárosába, Zenggbébe. Itt akart valamiféle pozíciót szerezni magának. Kiváló latin és olasz nyelvtudásával és széles körű ismereteivel nyilván sikerült is a magisztrátus figyelmét magára vonnia, de hivatal

⁴² Klaić, Ritter 17—22. str. — Valvasor életéről és munkásságáról alapvető cikk Jöcher, Christian Gottlieb: Allgemeines Gelehrten-Lexicon. IV. Bd. Leipzig, 1751. 1437. Sp. — Modern összefoglalás Enc. Jug. 8. sv. 452. str., valamint Brockhaus Encyklopädie 19. Bd. Wiesbaden, 1974. 363—364. S.

⁴³ Klaić, Ritter 23. str.

⁴⁴ Klaić, Ritter 20—22., 29. str. — Orbini, Mauro: Regno de gli Sclavi. Pesaro, MDCI. 4 + 473 + 30 p. Ismeretét és használatát Ritter *Croatia rediviva*. Zagrabiae, 1703. c. munkájának bibliográfiai adata igazolja.

elnyerésére — úgy látszik — még várnia kellett. Ezalatt másfelé is orientálódott: megfordult Zágrábban, Fiumében, Velencében és Laibachban.

Ugyanekkoriban, a hetvenes évek végén érkezettnek látta az időt arra is, hogy irodalmi alkotó munkához fogjon. Mindenekelőtt egy horvát nyelvű eposszal kívánt a nyilvánosság elé lépni. Így akarta magára vonni mind az egyházi, mind a világi műveltek figyelmét. Művének tárgyául ugyanazt a történeti eseményt, Szigetvár 1566. évi ostromát választotta, amely a horvát és magyar köztudatban egyaránt mint európai jelentőségű heroikus emlék élt, amelyet a 16. század vége óta mindkét nemzetbeli költők ismételtlen megénekeltek.⁴⁵ E témát, úgy látszik, azért vette elő, mert új értelmet kívánt adni az eseménynek: azt akarta kifejezésre juttatni, hogy Sziget a legteljesebben horvát hőstett volt, amely annak idején megmentette Magyarországot a török inváziótól. S emellett még arra is rá akart mutatni, hogy a vész Isten büntetése volt a protestáns tévelygés miatt. Költeményét, az *Oddilyenye Szigetskot* azonban egyelőre nem tudta közzé tenni, mivelhogy nem talált mecénásra; személye még ismeretlen volt a horvát nagyurak előtt.⁴⁶

Legegyszerűbbnek látszott a zenggi végvár magas rangú horvát katonatisztjei között protektort keresni. Ivan Sigismund Gušićot, Zengg alkapitányát szemelte ki. Neki ajánlva tehát 1681-ben egy genealógiai munkát állított össze és nyomtatott ki Laibachban, amellyel — humanista szokás szerint — a Krbava zsupánság egykori vezető nemzetségének, a Gušićoknak a római nemességig visszanyúló származását bizonyította. E tett valószínűleg nem is maradt hatástalan.⁴⁷

Ugyanebben az évben egyébként érkezett életének várva várt kedvező fordulata: az a nagy kitüntetés érte, hogy szülővárosának magisztrátusa — meggyőződven közéleti szerepre való alkalmasságáról — diétai követté választotta, s elküldte Sopronba az akkori történelmi jelentőségű magyar országgyűlésre.⁴⁸ A csaknem harmincéves fiatalember előtt ezzel megnyílt a pálya, amelyre készült: mint literátor s mint politikus egyszerre jelenhetett meg a közélet színterén.

III. Költő a politikában (1681—1694)

Az alatt az évtized alatt, amíg Ritter hazájától távol élt, Magyarországon — tudvalevőleg — igen válságosra fordult a politikai helyzet. A fentebb már említett

⁴⁵ Ezekről az előzményekről, különös tekintettel B. Karnarutics, valamint Zrínyi Péter művére I. A magyar irodalom története 1600—1772-ig. Szerk. *Klaniczay Tibor*. Bp. 1964. 166—167. l. — Karnaruticról *Opća Enc.* 4. k. Zagreb, 1978. 287. str.

⁴⁶ A költemény címét többféle formában írták. A linzi 1684. évi kiadáson így: *Oddilyenye Szigetsko*. — Kiadásait I. RMK III. k. 3299. és 3338. sz. — A szigetvári ostrom történeti jelentőségéről újabban *Guldescu*, i. m. 86 etc.

⁴⁷ *Klaić*, Ritter 35. str. A mű címe: *Apographum ex Joanne Lucio aliisque nonnullis approbatis historicis de comitibus Corbaviae, qui fuerint ex genere Gussich*.

⁴⁸ Uo. 41. etc. str.

Zrínyi—Frangepán—Nádasdy-féle szervezkedést és a vele kapcsolatban megkísérelt felső-magyarországi felkelést követően az uralkodó elhatározta, hogy a törtéteknek levonja végső konzekvenciáit. Elődei egy évszázad óta hasztalan próbálkoztak a magyar—horvát rendi autonómia megszüntetésével és az abszolutista államrendszer bevezetésével, minden kísérletük sikertelen maradt. Most itt volt az alkalom nyílt erőszakkal keresztülvinni azt, ami mesterkedésekkel nem sikerült.

Az események ismereteseek. Zrínyiéknek 1671-ben történt kivégzése után a fegyvert fogott, vagy gyanúba került magyar, többnyire protestáns nemesség, polgárság s legfőként a lelkészek ellen évekig tartó féktelen és kegyetlen hajsza folyt.⁴⁹ 1673-ban pedig az Ampringen-féle kormányzóság felállításával valóban sor került a rendi alkotmány eltörlésére.⁵⁰ A törtétek végsőkig fokozták az elkeseredést, nagyarányú fegyveres felkelés tört ki. A Thököly Imre vezetése alatt harcoló kurucok 1678—1680-ig majd az egész ún. királyi Magyarországot elfoglalták.⁵¹

A bécsi udvar meghátrált, akarva-akaratlanul be kellett látnia, hogy ez a kísérlete is meghiúsult, s ha Magyarországot meg akarja tartani uralma alatt, vissza kell állítania a rendi autonómiát, meg kell szüntetnie mindenfajta üldözést, a protestánsokét is. Ezt a királyi elhatározást volt hivatva deklarálni a soproni országgyűlés.⁵²

Amikor 1680-ban Ritter külföldről hazaérkezett, otthon megnyugvással tapasztalhatta, hogy a horvát nemesség és polgárság annak idején szinte teljes egészében távol tartotta magát Zrínyiék experimentumától, s éppen ezért itt a két kivégzett főúr birtokainak elkobzásán kívül szokatlan erőszakoskodásokra, üldözésekre nem került sor; a protestantizmust pedig már korábban maradéktalanul felszámolták.⁵³ A Sopronba összehívott országgyűlés tehát csak annyiban volt horvát érdekű, amennyiben a rendi alkotmány helyreállítását célozta. Ez azonban számukra is sokat jelentett, hisz sérelmeiket (gravameneiket) csak a magyar diéta orvosolhatta.

A kölcsönös kiengesztelődés céljából 1681-ben összegyűlt diéta nagyszabású felvonulása volt egyfelől a bécsi udvari kormányférfiaknak (maga Lipót király is jelen volt), másfelől a magyar rendeknek. Természetesen ott voltak Horvátország püspökei (a zágrábi és a zengg-modrusi), főnemesei, valamint a három szlávón vármegye (Zágráb, Körös és Varasd) és a két szabad királyi város (Zágráb és Zengg) követei. Csak Thököly és a hatalma alatt álló észak-magyarországi törvényhatóságok küldöttei maradtak távol.⁵⁴

Azt lehetett volna gondolni, hogy ebben a rangos előkelő sokaságban Ritter, az egyszerű városi követ észrevétlen marad. Nem így történt! Tudatában lévén annak,

⁴⁹ *Bidermann, Hermann Ignaz: Geschichte der österreichischen Gesammt-Staats-Idee 1526—1804. I. Abt. Innsbruck, 1867. 45. S. Szekfü, i. m. IV. k. 186—189.*

⁵⁰ *Bidermann, i. m. 44. — Szekfü, i. m. IV. k. 183—186.*

⁵¹ *MT10K III. k. 1221—1272. Szekfü, i. m. IV. k. 194—198.*

⁵² *Bidermann, i. m. 45. — Szekfü, i. m. IV. k. 198—200.*

⁵³ *Tarczay, A reformáció 41. — Guldscu, i. m. 135—136.*

⁵⁴ *Szekfü, i. m. IV. k. 195—198. — Klaić, Ritter 41. str.*

hogy ő olyan műveltséggel, tudományos felkészültséggel és kiváltképpen versírói készséggel rendelkezik, aminővel a jelenlevők közül senki sem — elhatározta, hogy mint költő hívja fel magára a figyelmet: barokk stílusú ünnepi dicsversekkel fogja köszönteni a császár-királyt, s egyenként a minisztereit, továbbá minden olyan osztrák, magyar és horvát egyházi vagy világi méltóságot, aki a politikában kimagasló szerepet játszik. Hogy az uralkodón kívül kik voltak azok az urak, akiket felköszöntött, nem tudható. Biztos csak az, hogy közöttük volt gróf Kollonich Leopold bécsújhelyi püspök, a Magyar Kamara elnöke és gróf Nikola Erdődy (1670—1693) horvát bán.⁵⁵ De közöttük kellett lenni az udvar és az ország legrangosabb notabilitásainak, így pl. az újonnan megválasztott nádornak, gróf Eszterházy Pálnak is.

Aligha férhet kétség ahhoz, hogy az alatt a nyolc hónap alatt, amíg a rendek Sopronban üléseztek, Ritternek panegiriszeivel számos jóakarót sikerült szereznie, olyanokat is, akikre a jövőben mint pártfogókra is számíthatott. Legfőbb sikerének mindenesetre az tekinthető, hogy neve ismeretessé vált a császár előtt is, aki az ifjú költőt „*poeta laureatus*” címmel tüntette ki és száz arany jutalmat adatott neki.⁵⁶ De sikerként számított Kollonich püspöknek iránta megnyilvánult rendkívüli figyelme is; számos jel vall arra, hogy e nagy hatalmú főpap a későbbiek során nemcsak politikai gondolkodására gyakorolt hatást, hanem udvari körökben való érvényesülését is elősegítette.

De megnyerte Ritter a prominens magyar urak jóindulatát is. Jogos reménnyel eltelve terjeszthette tehát szülővárosának ügyét a diéta elé. Amiről szó volt, az a rendek előtt egyáltalán nem volt ismeretlen. Zengg (*civitas Segnensis*) Corvin Mátyás király óta szabad királyi városi státussal rendelkezett. Ebben a jogállásában azonban korábban a szomszédos nagy hatalmú földesurak (a Frangepánok), a horvát határőrvidék megszervezése óta pedig a várossal szomszédos nagy végvár (*confinium Segnense*) kapitányai háborgatták. A 17. század folyamán emiatt a város újra meg újra a magyar országgyűléshez fordult védelemért. Ahányszor Zengg panasszal járult eléje, a rendek mint a Magyar Szent Korona integráns részének mindig egy-egy törvénycikkben keltek védelmére.⁵⁷ A végvidéki kapitányok és főkapitányok azonban — minthogy nem tartoztak a magyar országgyűlés joghatósága alá — semmibe vették ezeket a törvényeket, Zengg továbbra is ki volt szolgáltatva az erőszakoskodásoknak. Sérelmeik többfélék voltak. Súlyos erőszakként emlegették, hogy a várkapitány és tisztjei, félreállítva a város önkormányzati testületét, ismételten maguk rendelkeztek a nemes és polgári városlakókkal. De panasztartók még azt is, hogy ugyanezek a katonai vezetők kisajátítják a városi birtokok egy részét, s maguk számára szedik a zenggi harmincadvámot, amely pedig a városi kiváltság integráns része. Tiltakoztak az ellen

⁵⁵ *Kláié*, Ritter 42—43. str. — Nikola Erdődy életrajzát l. Enc. Jug. 3. sv. 267—268. str.

⁵⁶ *Kláié*, Ritter 44. str.

⁵⁷ Uo. 39—43. str. — Magyar Törvénytár 1638:42 tc. 3. §, 1647:50., 1649:32—33., 1655:69. és 1659:96. tc.

is, hogy a katonai vezetők megtiltották a városnak, hogy követeket küldjön a magyar országgyűlésre, pedig az erre mindig királyi meghívó levelet kapott. Végül a városi tanács, mint nagy országos veszélyt adta tudtul az országgyűlésnek a károlyvárosi generálisok arra irányuló törekvését, hogy a várost elszakítsák a Magyar Szent Koronától és az egyik belső-ausztriai tartományhoz (Krajnához) csatolják.⁵⁸

A hetvenes években Graf Johann Josef Herberstein károlyvárosi generalatusa idején (1669—1689) a város különösen sokat szenvedett a katonai önkénytől.⁵⁹ Az említettekén kívül még bizonyára más konkrét panaszaiakra is kértek orvoslást. Efféle sérelmeket kellett Ritternek most is tolmácsolnia. Ő először hangulatot igyekezett kelteni az ügy mellett: *Lamentatio Segniae* címen latin nyelvű elégiát írt, s bizonyára alkalmat talált arra, hogy ez a diéta vezető személyiségeinek kezébe jusson.⁶⁰ A gyűlésen csak ezután szólalt fel. Jól számított. Az ügyet a rendek most is olyan készségesen magukénak tekintették, mint bármikor korábban. Megalkották az 1681:77. törvénycikket, amelyben eltiltották Zengg város bármiféle háborgatását, újból biztosították kiváltságait, és felkérték az uralkodót, hogy a jogsértőket szigorúan megbüntesse.⁶¹

Ritter azonban nem érte be az országgyűlésen elért sikerével. A császár iránti hűségét is kifejezésre akarta juttatni. Ezért az országgyűlés bezárása után, az udvart követve ő is Bécsbe ment. Konkrét célja egyrészt nyilván az volt, hogy a királyi kitüntető oklevelet és a vele járó jutalmat átvegye. De feltehető, hogy ezen túl afelől is tájékozódni kívánt, vajon volna-e lehetőség arra, hogy szülővárosának udvari ágenseként hosszabb ideig Bécsben tartózkodjék.⁶²

Miután kiderült, hogy az illetékes szervek ezt nem ellenzik, jelentéstételre hazautazott, egyben kieszközölte a magisztrátusnál, hogy az új városvédő törvény végrehajtását szorgalmazandó, mint *ablegatus apud caesareo-regiam aulam* 1682-ben a császárvárosba feküldessék.⁶³

Bécsi tartózkodásának idejét a jelek szerint jól kihasználta. Buzgón folytatta a versírást. Azokat a magas személyeket, akiktől akár Zengg ügyének, akár saját személyének támogatását várta, újból megtisztelte egy-egy dicsverssel — vágy ha elegendőnek látszott — egy-egy anagrammával. Biztosra vehető, hogy Kollonich püspökkel — aki az udvarnál a magyarországi ügyek legfőbb véleményezője volt, s néhány év múlva győri püspök, majd kalocsai érsek, végül esztergomi érsek lett — az

⁵⁸ *Bidermann*, i. m. I. Abt. 24—40. S. — *Lopašić*, Acta confinii, sparsim. — Enc. Jug. 3. sv. 671. str. Herberstein címszó alatt. — *Széchy*, i. m. III. k. 63—64., IV. k. 50—51., 72. — *Pauler*, i. m. 192—193.

⁵⁹ *Klaić*, Ritter 40. str.— *Lopašić*, Spomenici 317. etc. str. — *Széchy*, i. m. III. k. 66. l. — Életrajza Enc. Jug. 3. sv. 671. str.

⁶⁰ *Klaić*, Ritter 43. str. jegyzetben.

⁶¹ L. a Magyar Törvénytárban!

⁶² *Klaić*, Ritter 44. str.

⁶³ Uo. 45. str.

országgyűlés után is érintkezésben maradt, tanúságot téve előtte a délszláv történelemben és az aktuális horvát politikai ügyekben való tájékozottságáról.⁶⁴

De nemcsak protektorokat igyekezett szerezni, néhány neves entellektüellel is megismerkedett és barátságot kötött. Ezek között a legjelentősebb személy Georg Mattheus Vischer (1628—1695) híres kartográfus és rézmetsző volt, aki az osztrák örökös tartományok mappáján kívül Magyarország és Erdély térképét is elkészítette. Nagy tekintélyű férfinak számított még a bécsi horvát papi kollégium (*Collegium Croaticum Vindobonense* ekkori igazgatója, Nikola Znika kanonok is. Ritternek az ő rokonszenvét is sikerült megnyernie.⁶⁵

Kapcsolatainak sokféleségéről tanúskodik magasztaló verseinek Bécsben, 1682 végén *Nova Musa*⁶⁶ címen nyomtatott könyvecske formájában megjelent válogatott gyűjteménye. Ajánlása gróf Nikola Erdődy „dalmát—horvát—szlávón” bánnak, Martin Borkovich (1668—1687) zágrábi püspöknek, valamint a horvát egyházi és világi rendeknek szólt. Magát a szövegrészt Leopold császár és királyhoz intézett hosszú köszöntő verse vezeti be, majd egy-egy ünnepi óda következik: *Hungaria*, *Dalmatia*, *Croatia* és *Sclavonia* dicsőítése. Ezután kerülnek sorra a személyekhez szóló költemények, mégpedig: József trónörökshöz, Johann Paul Freiherr von Hacherhez, az örökös tartományok kancellárjához, majd Szelepcsényi György akkori esztergomi érsekhez s egyben magyar udvari kancellárhoz, gróf Eszterházy Pál nádorhoz, akit *Novus Jason* epitheton ornánszal tisztelt meg, továbbá Johann Karl Portnerhez, Zengg vicekapitányához, Emerich római birodalmi herceg bécsi püspökhöz és ismét Kollonich bécsújhelyi püspökhöz. A sort a dalmata gróf Petar Ricciardihoz, a végbeli horvát csapatok ezredeséhez, császári tanácsoshoz és Lika zsupa címzetes főispánjához szóló *Novus Scenderbeg* című óda zárja le.⁶⁷ Udvari körökben tehát Ritter neve mindenesetre ismertté vált, s ő maga már-már számíthatott arra, hogy adandó alkalommal szolgálatait igénybe veszik, s idővel még udvari tanácsos is lehet.

Bécsi tartózkodásának idején egyébként tudomást szerzett arról, hogy a török porta — Thökölyvel szövetségben — támadást készít elő a Habsburg-birodalom ellen. A nyáron levelezett erről egyes otthoni személyekkel. Amikor pedig a következő év, 1683 tavaszán a sabor összegyűlt, meghirdetendő a horvát inszurrekciót, már odahaza volt s részt vett a gyűlésen.⁶⁸

Hogy Bécs ostromának idején hol tartózkodott, s milyen tevékenységet folytatott, nem ismeretes. Azt sem tudjuk, hogy a török sereg döntő vereségének hírérol mikor értesült s hogyan, mivel reagált arra. Csak arról van értesülésünk, hogy

⁶⁴ Uo. — Kollonich életirata *Maurer, Joseph*: Cardinal Leopold Kollonitsch. Innsbruck, 1887.

⁶⁵ *Klaić*, Ritter 45—48. str. — Vischerről *Jöcher*, i. m. IV. Bd. 1646. Sp.

⁶⁶ *Nova Musa sive pars artificiosa operum poeticorum anni MDCLXXXII*. L. RMK III. k. 3238. sz. — *Klaić*, Ritter 55. str.

⁶⁷ *Klaić*, Ritter 48—49. str. — A Ricciardihoz intézett dicsvers külön is megjelent. L. *Apponyi, Alexander*: Hungarica. Ungarn betreffende im Ausland gedruckte Bücher und Flugschriften. IV. Bd. München, 1923. 2129. sz.

⁶⁸ *Klaić*, Ritter 55—56. str.

amikor 1683 decemberében Nikola Erdődy bán az ország előkelőit birtokán vendégül látta, a meghívottak között ő is ott volt, és ünnepi verseket olvasott fel. Ugyanakkor a szintén jelen volt Zrínyi Ádámnak (a költő fiának) bemutatta a szigeti Zrínyi Miklósról szóló *Hektor* című horvát nyelvű költeményét. Elképzelhető, hogy ez azonos volt a már említett, kéziratban régóta meglevő *Oddilyenye Szigetsko* eposszal, esetleg egy részlete vagy változata volt annak.⁶⁹ Erre vall, hogy a következő 1684. évben, amikor a bán megbízásából — nem tudni, mi ügyben — négy hónapig Linzben tartózkodott — úgy lehet, a felkeltett érdeklődés hatására — szükségesnek látta e műve kinyomatását.⁷⁰

Ez az erősen katolikus és horvát nemzeti szellemű hősköltemény — amelynek címlapján a szerző nem valóságos nevén, hanem annak horvátosított formájában, Pavao Vitezovich név alatt szerepelt — csakugyan nagy sikert arathatott a nemesség és a klérus körében, mert egy évre rá, 1685-ben Bécsben egy második kiadása is megjelent Radonay Mátyás Ignác (1630-1702) magyar származású, de valószínűleg elhorvátosított zalavári apátnak, később pécsi püspöknek ajánlva.⁷¹

Ekkor, két évvel Bécs ostroma után, tudvalevőleg korszakos jelentőségű fordulat állt be a Kárpát-medence történetében: megindult az a nagyszabású hadjárat, amelyet az 1684-ben, XI. Ince pápa felhívására megalakult (a császárt, a Velencei Köztársaságot és a lengyel királyt magába foglaló) *Szent Liga* seregei szárazföldön és tengeren vívtak a török ellen, s amellyel tulajdonképpen megkezdődött Magyar- és Horvátországnak másfél százados oszmán uralom alól való felszabadítása. 1684/85-ben Magyarországon Érsekújvárt és a Közép-Tiszavidéket, a Drávántúlon pedig Lika és Verőce megye egy részét sikerült visszafoglalni. Egész Európára szóló esemény volt 1686-ban Buda ostroma és visszavétele. Az itt lefolyt harcokban — mint ismeretes — protestáns német birodalmi és skandináv csapatok is részt vettek.⁷²

Bár a horvát—szlavón területek nagyobb arányú felszabadítására még nem került sor, bizton lehetett remélni, hogy előbb-utóbb ez is elkövetkezik.

Rittert e reményben fölöttébb nagy lelkesedés és bizakodás tölthette el. Ekkor merülhetett fel lelki szemei előtt reális lehetőségként az integrálódott Horvátország, az új életre kelő Illíria képe. Más szóval: ekkoriban ölthetett benne határozottabb formát különleges illír hivatástudata, az a szándék és törekvés, hogy a Balkán-félsziget elfoglalása esetén sor kerülhet a klasszikus illír világ restitúciójára, az Adria menti

⁶⁹ Uo. 55—57. str. — Zrínyi Ádámmal 1683-ban és 1684-ben még külön dicsverseket is írt. SK R. 3461. — Az ifjú gróf életéről l. *Takáts Sándor*: Gróf Zrínyi Ádám. In: Régi magyar kapitányok és generálisok. Bp. 1922. 491—526.

⁷⁰ RMK III. k. 3299. sz. — L. a 46. jegyzetet! Különös, hogy e művet nem Zrínyi Ádámnak, hanem Ricciardi grófnak ajánlotta.

⁷¹ RMK III. k. 3338. sz. — *Klaić*, Ritter 61. str.

⁷² MT10K III. k. 1601—1628. l. *Szekfü*, i. m. IV. k. 208—213. — L. még uo. a 208—209. között levő térképet: Magyarország felszabadítása a török uralom alól. — Hasonló tárgyú térkép: MT10K III. k. 372—373. l. között.

„illír” népeknek egy impériumban való egyesítésére. Egyelőre azonban csak a Magyarországon elért sikereknek örvendhetett.

Indíttatva érezte magát Buda visszafoglalása után egy közepes terjedelmű verses kötet megírására és közzétételére. Az ünnepi kiadvány *Anagrammaton sive laurus auxiliatoribus Ungariae pars prima* címen 1687-ben minden bizonnyal Bécsben került ki sajtó alól.⁷³ Ebben a XII + 48 lapot számláló opusculumban 66 hosszabb-rövidebb verssel fejezte ki Magyarország háláját mindazoknak az uralkodóknak, hadvezéreknek és különböző rendű-rangú előkelőségeknek, akiknek — tudomása szerint — részük volt a fényes diadal kivívásában. Az első költemény Szűz Máriához, Magyarország patrónájához szolt; ezután az ország hajdani két nagy királya, Szent István és Szent László következett, majd sorban egymás után XI. Ince pápa, Leopold császár, Jan Sobieski lengyel király, a velencei dózse, a spanyol, francia, angol, svéd, dán és portugál király, Pjotr és Ivan orosz cárok, a német választófejedelmek, a Johannita lovagrend nagymestere, továbbá különböző trónörökösök, hercegek és örgrófok, Apafi Mihály erdélyi fejedelem, több bíboros és püspök, közöttük természetesen Kollonich Leopold akkoriban már bíboros győri püspök, Savoyai Eugen herceg és még több kevésbé ismert princeps.

Ezt az ünnepi kiadványt, amely úgy lehet, Eszterházy Pál nádornak vagy több magyar főméltóságnak költségén, esetleg megrendelésére készülhetett, minden bizonnyal megküldték azoknak az uralkodóknak és notabilitásoknak, akik szerepeltek benne és alighanem még sok más magas rangú személynek is szerte Európában.

Ritter ezzel a kötetével legfelsőbb helyen nyilván nagy érdemet szerzett magának. Méltó jutalmat kellett ezért kapnia.

Az alkalom erre csakhamar elérkezett. Mint ismeretes, 1687 októberében nyílt meg Pozsonyban az az országgyűlés, amelyen a magyar rendeknek az ország felszabadításáért le kellett róniuk hálájukat Leopold császár és családja, a Habsburg-ház iránt. Tudvalevőleg ekkor iktatták törvénybe a rendek a magyar trónnak az uralkodó fiági leszármazottaival való „örökös” betöltését, s törölték el az 1222. évi Aranybullában foglalt nemesi ellenállási jogot. Ugyanekkor ment végbe József trónörökösnek, Magyarország első örökös királyának megkoronázása.

Régi szokás volt, hogy a koronázási aktust követően az új király kiváló érdemeket szerzett magyar és horvát nemeseket ún. aranysarkantyús vitézekké avatott. Nos, ezek közé a kiválasztottak közé tartozott most Pavao Ritter, Zengg város követe is. A költő-politikus ettől az időtől kezdve büszkén viselte az *equus auratus* (zlatni vitez) címet.⁷⁴

Közben tovább folyt a nagy török elleni hadjárat, amelynek során 1687/88-ban Horvát—Szlavónország másfél évszázad óta megszállás alatt volt jókora része (a

⁷³ *Klaić*, Ritter 65—66. str. — Példányát az RMK-ban nem találtam.

⁷⁴ *Klaić*, Ritter 69—70. str.

Dráva és Száva közének keleti fele, sőt a Száván túl fekvő némely terület) is felszabadult. A harcokban horvát inszurgens csapatok is részt vettek.⁷⁵

A történetek hatása alatt Ritter újból indíttatva érezte magát, hogy ismét egy latin nyelvű anagrammás kötetben adjon kifejezést Magyarország hálájának Európa iránt az általa nyújtott támogatásért. Ez a kötet *Anagrammaton sive laurus auxiliatoribus Ungariae liber secundus* címen jelent meg 1689-ben, Bécsben.⁷⁶

E VIII + 127 lapra terjedő negyedréti könyvecskét Ritter Zágráb püspökének, Horvátország primásának, Aleksandar Ignacije Mikulichnak ajánlotta. Programját és szerkezetét tekintve e kötet más jellegű volt, mint az első. Az anagrammák itt nem egyes uralkodókhoz és más magas rangú személyekhez vannak intézve, hanem egyes országokhoz, tartományokhoz, megyékhez, kerületekhez, autonóm városokhoz stb., mégpedig Európának egy-egy nagyobb földrajzi egységén belül. Ez utóbbi egységek sorban a következők: *Germania*, *Italia cum parte Graeciae*, *Illyricum*, *Hispania*, végül *Sarmatia*. E kereteken belül sorjában 82, 64, 87, 59, illetve 48 politikai-közigazgatási egység (ország stb.) szerepel, s külön-külön mindegyikhez egy-egy anagramma szól.

Az egész fölsorolás fölöttébb figyelemre méltó, mert már fényt vet Ritter alakulóban levő történeti-politikai szemléletére, gondolkodására: a későbbi idők során egyre tágabb értelmezésű „illír” doktrinájára. Ez az első eset ti., amikor politikai értelemben *Illyricum* és *Sarmatia* fogalmával él. Meglepő, mit értett ezek alatt. *Illyricum* itt nem szűkebb történeti jelentésében, vagyis az Adriai-tenger mellékén létezett római *provincia* gyanánt van említve, hanem tágabb értelmében, annak idején az egész Balkán-félszigetre kiterjedő római *praefectura*ként. Azaz nem csupán Horvátországot és Dalmáciát jelenti, hanem valamennyi délszláv országot. *Sarmatia* pedig a Kárpátoktól északra elterülő szláv államalakulatok összefoglaló neve. E szóhasználatban — miként az alábbiakban látni fogjuk — igen komoly, jelentős politikai értelem rejlett.

Hogy e kötetét Ritter Mikulich püspöknek ajánlotta, arra bizonyára nem csupán a magas egyházi méltóság iránti tisztelet indította, hanem ennél jóval több: őszinte hála azokért a jótettekért, amelyekben a püspök őt részesítette: mecénása lett a literátornak. Úgy látszik, az *Anagrammaton* szóban forgó második könyve is az ő költségén készült. Ritter viszont a püspököt juttatta egy igen jelentős kulturális kincs birtokába: sikerült megszereznie a dioecesis számára a fentebb már említett, 1693-ban elhunyt krajnai tudós, Valvasor báró sokezer kötetnyi könyvtárát.⁷⁷

A kilencvenes évek elején egyébként egy horvát világi notabilitás részéről is megtiszteltetés érte Rittert. Ugyanaz a Ricciardi gróf, akit a tengerparti végeken folytatott hősi harcaiért 1682-ben a *Novus Scanderbeg* című ódával ünnepelt meg, az most, 1691-ben mint Lika-Krbava címzetes zsupánja, megtette őt podžupannak. E

⁷⁵ Uo. 78—79. str.

⁷⁶ RMK II. k. 1947. sz.

⁷⁷ *Kláić*, Ritter 81—82. str. Mikulich püspök (1650—1694) életrajzi adatait l. Enc. Jug. 6. sv. 105. str. — Szent László király tiszteletére mondott ünnepi beszéde nyomtatásban is megjelent: RMK III. 2323. sz.

tisztség azonban szintén csak üres cím volt, mivelhogy a zsupa csak 1697-ben szabadult fel a török uralom alól, akkor pedig a grazi *Hofkriegsrat* ezt is a határőrvidékhez csatolta.⁷⁸

1693-ban közléről érintette Rittert magas politikai pártfogójának, gróf Nikola Erdődy bánnak halála. Azok között, akik búcsúztatták, ő is ott volt; ez alkalomra *Funeris apparatus Nicolai comitis Erdeodi Illyriorum proregis* címén terjedelmes gyászverset írt.⁷⁹ Érdekes, hogy a bánt itt nem hivatalos történeti címán mint *Dalmatiae, Croatiae et Slavoniae banust* említi, hanem *Illyriorum prorexxént*. Nyilván az „illír nép” folyamatban levő újjászületését akarta ezzel kifejezni.

Erdődy utóda gróf Batthyány Ádám (1693—1703), Szlavóniában is birtokos magyar főúr, a Dunántúl főkapitánya lett. Ritter hozzá is utat talált, rövidesen elnyerte bizalmát.⁸⁰ Erre annál is inkább szüksége volt, mivel Mikulich püspöknek akkoriban történt halálával nagy egyházi pártfogóját elveszítette.⁸¹ Valószínűleg az új bánnak köszönhette, hogy 1694-ben ismeretlen megbizatással mint horvát szakértő újra felküldetett Bécsbe, az udvarhoz. Itt tartózkodása azonban rövid ideig tartott. Még ugyanebben az évben — akarva-akaratlan — visszatért Zágrádba, s minthogy további politikai szereplésre, úgy látszik, nem volt kilátása, ettől kezdve — küldetéstudatának megfelelően — erejét és tehetségét néhány évig a horvát közművelődés ügyének szentelte.

IV. Az országos nyomda élén (1694—1699)

Az 1681 óta eltelt több mint egy évtized alatt Ritternek — mint láttuk — aránylag kevés munkája jelent meg nyomtatásban. S ami megjelent, magasabb irodalmi szempontból nézve, jobbára az is jelentéktelen anagrammás kötet volt. Pedig ő — főntebb már szó volt róla — római és wagensbergi tanulmányainak hatása alatt, tudománnyal is kívánt foglalkozni. Méghozzá magasabb elvi célkitűzéssel! Új történeti nemzeti tudatot és új nemzeti nyelvű kultúrát készült honfitársaiban, hazájában meggyökereztetni. Amióta Lucius nagy munkáját s abban az ókori illírekről szóló — szerinte fiktív — fejezeteket olvasta, nem szűnt meg az illírség témájával foglalkozni.

Luciusnak hiteles forrásokra támaszkodó előadásával szemben mindinkább kialakult benne az a szubjektív vélemény, hogy a horvátság tulajdonképpen nem beköltözött nép a római Illyricum provincia területén, hanem egyenes leszármazottja az ottani illír őslakoságnak, azaz voltaképpen azonos vele.⁸² S úgy látszik, egyre inkább élete fő céljának tekintette, hogy ezt a teóriáját történeti források alapján

⁷⁸ *Klaić*, Ritter 83—84. str.

⁷⁹ Uo. 85—86. str.

⁸⁰ Uo. 88. str. — Életrajzát I. Enc. Jug. I. sv. 393—394. str.

⁸¹ *Klaić*, Ritter 89. str.

⁸² L. a 41. jegyzetet!

bebizonyítsa. Írásaiban eddig még komoly figyelmet nem szentelt a témának. Itt volt az ideje, hogy foglalkozzék vele. Elgondolta, mely munkákban hogyan fogja idevágó nézeteit kifejtteni, illetve demonstrálni. Bizonyos jelek szerint már íráshoz is látott.

Nagy gondot, problémát jelentett azonban számára, miként lesz lehetséges e tervezett történelmi munkák kinyomtatása, közzététele. Panegiriszeinek kiadásához, ha könnyű nem is volt, lehetett mecénást, vagy mecénásokat szerezni. De tudományos könyvek megjelentetéséhez ugyan kitől lehetett volna a szükséges költségeket megszerezni? Mikulich püspök utóda, Stjepan Selischevich (1694—1703) — mint általában az egyháznagyok — nem mutatott hajlandóságot efféle világi tárgyú munkák kinyomtatásának finanszírozására. Hasonlóképpen a kaptol, mint testület sem.⁸³

1. Horvát—Szlavónországnak — fentebb már említettük — az ellenreformáció győzelme óta nem volt olyan nyomdája, amely tudományos vagy irodalmi művek kiadására vállalkozhatott volna. Az a kevés irodalmi jellegű munka, amelyet az elmúlt időkben horvátok írtak (így Juraj Rattkay, Ivan Zakmardy, Zrínyi Miklós és öccse Petar, vagy az utóbbinak felesége, Ana Katarina Frankopanska), egytől egyig külföldi nyomdákban (Bécsben, Velencében, Grazban és Laibachban) került ki sajtó alól.⁸⁴

A 17. század második felében csupán egyetlen kísérlet történt jól felszerelt könyvnyomda létesítésére, mégpedig egy alapítványra támaszkodva, 1664-ben a zágrábi jezsuiták részéről. Ámde ez sem sikerült. Hogy e tipográfia mennyi ideig működött, mit termelt s miért szűnt meg, nem tudható.⁸⁵

Úgy látszik, ez a restellni való s fölöttébb kellemetlen hiányosság juttatta Rittert arra az elhatározásra, hogy maga tegyen kísérletet Zágrábban egy nyomda felállítására. Még Mikulich püspök életében szerezhetett tudomást arról, hogy a jezsuiták által annak idején felállított és megszüntetett nyomda felszerelése évtizedek óta a püspöki palotában van elraktározva. Ritter valószínűleg szóba hozta tervét Mikulich előtt, s az hajlandó volt e célra az említett eszközöket rendelkezésére bocsátani, sőt felhatalmazhatta barátját, hogy a felszerelésben mutatkozó hiányokat Bécsben megvásárolja. Megállapítható, hogy Ritter 1694-ben csakugyan végzett ilyen vásárlásokat a császárvárosban.⁸⁶

Még ez év őszén — nyilván Ritter folyamodására — történt, hogy a Varasdon üléselő savor foglalkozott a nyomdakérdéssel, és úgy határozott, hogy — amennyiben a püspök a volt jezsuita nyomda tulajdonjogát átruházza a rendekre — engedélyezi egy országos nyomda felállítását, s ennek vezetésével Rittert bízza meg.

A püspök teljesítette a rendek kérelmét, s így 1695 elején adva volt a lehetőség a *typographia regni* üzembe állítására. A nyomda Gradecben nyert elhelyezést, abban a városrészben, ahol Ritter magának éppen ekkoriban egy házat vásárolt, amelyet —

⁸³ *Klajić*, Ritter 91. str.

⁸⁴ Uo. 94. str.

⁸⁵ Uo. 94—95. str.

⁸⁶ Uo. 95. str.

Valvasor otthonára emlékezve — *Museum Graecomontis*nek nevezett el. Ugyanekkor meg is nősült, feleségül véve egy bárói család sarját, Katarina Vojnovichot.⁸⁷

A nyomdában — amelynek fenntartására a rendek évi 200 magyar forintot szavaztak meg — Ritter főképpen saját latin nyelvű tudományos és költői műveit készült sajtó alá adni, de régi szándéka szerint kötelességének érezte azt is, hogy vulgáris nyelven közhasznú, közérdekű termékeket is előállítson: tankönyveket, imakönyveket, kalendáriumokat s esetleg szépirodalmi műveket is.⁸⁸

Horvát nyelvű programja valóra váltásánál azonban három súlyos problémával kellett szembenéznie, azzal ti., hogy a tervbe vett kiadványok mely nyelvjárásban, mely alfabétum szerint, s milyen helyesírással készüljenek. Ami a nyelvjárásokat illeti, három között lehetett választani: a Zágráb, Varasd, Kőrös és Modrus megyék területén és vidékén használatos *kajkavstina* (*kaj*), a tengermelléken élő *čakavstina* (*ča*) és a bosnyákok, szerbek lakta területen beszélt *štokovstina* (*što*) dialektus között. De nehézséget okozott az írás-olvasás dolga is, mivelhogy a kaj területén a latin ábécét (*latinicat*) használták, a što vidékeken a cirill írást (*cyrillicat*), a tengerparton pedig, a papság körében még az ősi *glagol* (*glagolica*) ábécét. Végül, a helyesírás tekintetében az volt a kérdés, hogy az idáig érvényesülő magyar írásgyakorlat fenntartassék-e vagy sem.⁸⁹

Az 1651-ben megjelent Petretich-féle kaj-horvát nyelvű Evangélium-fordítás ortográfiája — Pázmány Péter hatása alatt — elfogadta a magyar írásmódot, így a *č* hang jelölésére a *cs* kapcsolatot. Ritter elvben a *što* nyelvjárásnak és egy, a magyartól független új, még ezután kidolgozandó mellékjeles „illír” helyesírási mód bevezetésének híve volt. A gyakorlatban persze éppen Szlavóniában ezt az álláspontot már, illetve még nem lehetett érvényre juttatni. Kénytelen volt a szlavón *kaj* dialektust, alfabétum gyanánt pedig a *latinicat* elfogadni. A *glagolica* haldoklása miatt már csak sajnálkoznia lehetett.⁹⁰

2. Az üzembe helyezett állami nyomda működésének első esztendejében, 1695-ben, úgy látszik, könyvet nem nyomtatott ki. Az egyház iránti figyelemből, tervbe volt véve ugyan egy *Calendarium ecclesiasticum*, de ez — ismeretlen okból — nem jelent meg. A következő évben, 1696-ban Ritter saját készen levő művei közül szándékozott egyet-mást kinyomtatni.

a) Ezek közül a mi szempontunkból érdekes s egyébként is igényes kiadvány egy valószínűleg többszáz lapra terjedő család- és helytörténeti munka lett volna *De aris et fociis Illyriorum* címen. Ám a nagy előállítási költségre tekintettel, művét nem merte egyszerűen sajtó alá adni. Ajánlatosnak látszott a tervezett kiadványt előbb meghirdetni, tartalmáról tájékoztatót, ún. *prodromust* közreadni.

⁸⁷ Uo. 96. str.

⁸⁸ Uo. 98—99. str.

⁸⁹ Uo. 107. str. — *Tarczay*, A reformáció 9—10.

⁹⁰ Uo. 107—108. str.

Nos, ez a latin nyelvű tájékoztató, (amely egyben előfizetési felhívás is volt) 1696. február 23-ról datálva csakugyan megjelent. Azt lehetett volna gondolni, hogy nagy vonzóerőt fog gyakorolni a társadalomnak minden művelt rétegére. A szerző ui. művét nemcsak a rangos fő- és köznemességnek ajánlotta figyelmébe, hanem a különböző rendű-rangú városok kiváltságos polgárainak is. Mindenekelőtt persze a nemesi családok címereit, szerzett érdemeit, birtokait, kiemelkedő tagjainak tisztségeit s egyéb nevezetes dolgait kívánta regisztrálni, ám másodsorban ismertetni akarta a dalmát városállamok (*respublicae*), a horvát—szlavón szabad királyi városok (*civitates, urbes*), sőt a kiváltságos mezővárosok (*oppida*) földrajzi fekvését, eredetét, kiváltságait és szokásjogát, címereit vagy egyéb jelvényeit, patrónusait és sok más, érdeklődésre számot tartó dolgot.⁹¹

E gazdag program mellett figyelemre méltó volt a prodromus dedikációja. Ebben ui. ismét kifejezésre jut Ritter „illír” eszméjének tágabb, az *Anagrammaton* második könyvében használt értelmezése. Az illír névvel itt most már nyíltan nem csupán a horvátságot illette, hanem a Horvátországgal szomszédos balkáni népeket, sőt burkoltan még másokat is. Ettől kezdve az illír szót egyértelműnek tekintette a fentebb már említett Mauro Orbini raguzai historikus által használt szláv elnevezéssel, de ezt még csak a délszlávokra korlátozta. Íme, ajánlásának idevágó részlete: „*Universis Dalmatiae, Croatiae et Slavoniae, Bossnae, Serbiae, Rassiae et coeterorum gloriosae Slavae sive Illyricae nationis regnorum provinciarumque megistantibus, paroecis et nobilibus incolis. . .*”⁹²

Illíria területének ez a kitágítása nyilván ama hadisikerek hatása alatt történt, amelyeket a császári seregek a nyolcvanas évek végén, a kilencvenes évek elején a török felett arattak, s amelyek lehetővé tették jókora szerb, bosnyák és bolgár területeknek — igaz, csak átmeneti időre szóló — fölszabadítását. Ezek voltak azok az idők, amikor a bécsi udvarban komolyan foglalkozni kezdtek azzal a gondolattal, hogy a felszabaduló balkáni országokat a Habsburg-birodalomhoz csatolják. Ennek volt többek között beszédes jele az, hogy a gyulafehérvári görög keleti püspök öccsét, Djordje Brankovicot, aki magát a középkori szerb Brankovicsok leszármazottjának hirdette, a bécsi udvar azzal bizta meg, hogy a balkáni szláv népeket felkelésre és az előnyomuló császári hadakkal való együttműködésre bírja.⁹³ Ám e sikerek csak átmeneti időre szóltak, a keresztény seregeknek hamarosan vissza kellett vonulniuk a Száva vonalára.

Ritter ennek ellenére meg lehetett győződve arról, hogy a Balkán népei belátható időn belül véglegesen visszanyerik szabadságukat, s történetükben új fényes korszak kezdődik. S úgy tűnik, gondolt arra is, hogy ezek a felszabadult országok egy nagy

⁹¹ Uo. 101—103. str.

⁹² Uo. 101—102. str.

⁹³ *Szentkláray Jenő*: Bakics Pál, II. Brankovics György és Csernovics Arzen. — Századok 1910. 728—737. — L. még Opća Enc. I. sv. 157. str.

egységes államot fognak alkotni: az egész ókori Illyricum praefectura feltámad. A dedikáció idézett soraiban ez az optimizmus látszik tükröződni.

A prodromusban meghirdetett ígéretes programot azonban Ritter nem tudta nyomtatásban kifejteni. Nyilván nem jelentkezett annyi érdeklődő, megrendelő, amennyire szükség lett volna.

b) Egy másik elkészült munkáját mégis, hirdetés nélkül is bátorkodott sajtó alá rendezni és 1696-ban kinyomtatni. Pedig ebben az esetben is egy nagyobb terjedelmű kiadványról volt szó. Csakhogy ez nem latin, hanem horvát nyelven íródott. Éppen ezért vele kapcsolatban sokkal szélesebb körű olvasóközönségre lehetett számítani. A kötet tárgya történelmi volt. Címe: *Kronika aliti spomen vszega szvieta vikov etc.*, terjedelme 222 lap. Címlapján a szerző — éppen úgy, mint az *Oddilyenye Szigetsko* esetében — nem Paulus Ritter, hanem Pavao Vitezovich néven szerepelt. Ajánlása Ivan Znika zágrábi kanonoknak szólt s éppen ezért nem horvátul, hanem az egyház hivatalos nyelvén, latinul íródott.⁹⁴

E kiadvány tudományos produktumnak nem tekinthető, nem történelmi feldolgozás, hanem — címének megfelelően — egyszerű krónika: az eseményeket időrendben, adatközlő formában rögzítő munka. Felfogásában középkorisan naiv. Kronologikus feljegyzéseinek sora a világ teremtésével kezdődik, a bibliai történettel folytatódik az Angyali üdvözletig. Ez alkotja 29 lap terjedelemben a két fő részből álló munka első felét. A szorosan vett történelmi szemle Krisztus születésétől 1690-ig tart.

Mindennek ellenére a kiadvány mégis komoly figyelmet érdemel. Ritter célja ui. nyilván az volt vele, hogy illír eszméjét — mégpedig annak legszélesebben értelmezett változatát — betáplálja a horvát nép, azaz a latinul nem tudó kisebb nemesség és polgárság tudatába. Tette pedig ezt oly módon, hogy az „illír” történelmi eseményeket a többihez képest jóval nagyobb mértékben sorakoztatta fel krónikájában. S itt is — ugyanúgy, mint az *Anagrammaton liber secundus*ában — nemcsak a római kori Illyricum provinciát tartotta szem előtt, hanem a praefecturát, amely az egész Balkánra, sőt Noricumra és Pannóniára is kiterjedt. Középkori és újabbkori szemléjében pedig az „illír” történelem kereteit még ennél is szélesebb területre, „Sarmatiára” is kiterjesztette. Ezzel a perspektívával „illír—horvát” doktrínáját irreálisan túlméretezte. Nem kevesebbet próbált olvasóival elhitetni, mint azt, hogy valamennyi szláv nép illírnek, azaz horvátnak, s a szlávok által lakott minden föld is illír, tehát horvát területnek tekintendő.

Ami a krónika csupasz (interpretálatlan) adatait illeti, megállapítható, hogy a munka a már említett Antun Vramec 1578-ban megjelent krónikájára épült. Ennek adatai közé lettek beillesztve Brodarics, Istvánffy és Rátkay művéből merített újabb információk.⁹⁵

⁹⁴ RMK II. k. 1875. sz. — Klaić, Ritter 105—106. str.

⁹⁵ Klaić, Ritter 105. str.

Hogy kettős céljának — a horvát történelemben való tájékoztatásnak, illetve az illír gondolat propagálásának — mekkora sikerrel felelt meg e kiadvány, azt kideríteni persze nem lehet. Valószínűleg semmiféle visszhangot sem keltett.

c) Még 1696-ban *Fatum et votum* címen Ritternek egy harmadik könyve is kikerült a sajtó alól. Ez ismét egy anagrammás kötet volt, amely Krajna (Carniolia) előkelőinek, főuraknak és magas rangú katonatiszteknek szóló dicsverseket tartalmazott. Krajnát ui. Ritter — nem egészen alaptalanul — szintén illír területnek tekintette, jóllehet az általa köszöntött grófok, bárók és generálisok egytől egyig német nevek voltak.⁹⁶

A következő évben, 1697-ben Ritter — úgy látszik — saját szerzeményű költői vagy történeti tárgyú munkát nem nyomtatott ki. Ezt az évet a csak a vulgáris nyelven olvasó hazai közönségnek szentelte, meglepően az egyszerűbb műveltségű nemességet és polgárságot egy *Zoroast hervacki* című kalendáriummal. E kiadvány bizonyára szép sikert aratott, ami a nyomda jövedelme szempontjából egyáltalában nem volt közömbös. Erre vall, hogy hasonló kalendáriumkötetek megjelenítésére a következő években, 1699-ig újra meg újra sor került.⁹⁷

d) Ritter közéleti érvényesülése szempontjából sokkal fontosabb volt az a verseskötet, amelyet 1698-ban *Fata et vota sive opera anagrammaton* címen adott közre 414 lap terjedelemben. Ez zömmel nem újonnan írt dicsverseket tartalmazott, hanem összegyűjtve tárta még egyszer a „világ” elé Magyarországnak (s vele együtt Horvátországnak) a török iga alól történt felszabadításáért Európa uralkodóihoz 1687-ben, illetőleg országaihoz, városaihoz 1689-ben intézett magasztaló verseit. De ezen kívül még egész sorát ölelte fel különböző alkalmakkor magyar, osztrák és horvát előkelőségekhez, vezető államférfiakhoz, hadvezérekhez és egyéb magas rangú katonatisztekhez írt dicsőítő, ünneplő, köszöntő anagrammáknak. Úgy tűnik, mintha Ritternek a nyolcvanas-kilencvenes évek során készült valamennyi, vagy legtöbb e nemű költeménye össze lenne gyűjtve ebben a kiadványban.⁹⁸

Szerkezetileg a kötet két fő részre (*Pars prima*, *Pars secunda*) tagolt. Ezek mindegyikén belül még több kisebb-nagyobb összefoglaló keret, ún. *liber* található.

A *Pars prima* liber primusa pontosan ugyanazokat az anagrammákat tartalmazza, mint a *Laurus auxiliatoribus Ungariae* liber primusa.

A *Pars secunda* ellenben minden liberjében olyan anyagot tartalmaz, amely eddigi köteteiben még nem fordult elő. Ezek a következők.

A *liber primus* — szokatlanul — konkrét és elvont fogalmakat (*notiones*) foglal anagrammákba, mint pl. amor, virtus, panis, terra, caelum etc.

A *liber secundus* azonban — a már ismert módon — csupa személyekhez, mégpedig többnyire magyar előkelőségekhez szóló versikéket ölel fel. A sor élén József trónörökös áll. Osztrák nevezetesség csak egy fordul elő, Ritter egykori mentora, a

⁹⁶ Uo. 112—113. str. A kiadvány bővebb címe: *Fatum et votum quod excelsis inclyti ducatus Carnioliae magistratibus et deputatis etc. in anni noVI XenIVM DICat offertqVe pAVLVs Ritter. [1696].*

⁹⁷ *Zoroast hervacki*, aliti meszecsnik i dnevnik goszpodscki i goszpodarszki etc. *Klajć*, Ritter 117. str.

⁹⁸ RMK III. k. 4113^b. sz. — *Klajć*, Ritter 121—122. str.

tudós Johann Weikhard Valvasor. A horvátok, vagy annak tekinthetők száma öt: Nikola Erdődy bán és fia Toma Erdődy, valamint Djordje Horvath-Kisevich magyar kamarai tanácsos, Aleksandar Ignatj Mikulich zágrábi püspök és egy politikus mágnás, Martin Jellachich. A magyarok ábécéjében a következők: gróf Eszterházy Pál palatinus, gróf Eszterházy Ferenc tatai kapitány, kir. tanácsos, báró Ghillány György, Korompay Péter egri püspök, Maholányi János, Majthányi Gergely, báró Mednyánszky Pál magyar kancelláriai tanácsos, Orbán István magyar kir. perszonális, gróf Pálffy Károly, Radonay Mátyás Ignác zalavári apát és Szalay Jakab, Ritter személyes jóbarátja. Összesen tehát tizenegy személy.

A *liber tertius*ban legelőbb négy osztrák notabilitás szerepel: Julius liber baro Bucellini Ausztria vicekancellárja, Theodor Heinrich liber baro a Strattmann osztrák udvari kancellár, Kollonich Leopold bíboros püspök és Johann Josef comes ab Herberstein egykor károlyvárosi generális (ugyanaz, aki ellen Zengg város panaszait Ritter az 1681-i országgyűlésen előadta). Horvát személyiség itt kettő van: gróf Petar Ricciardi colonellus, és barun Franjo ab Orsich Modrus zsupa főispánja, szintén ezredes. Végül magyar nagyurak jönnek sorra, mégpedig hárman: gróf Eszterházy János, gróf Nádasdy Miklós pécsi prépost, zágrábi kanonok és néhai Szelepcsényi György esztergomi érsek-primás; az utóbbihoz egy sírfelirat szól.

A *liber quartus*ban Maurocenus velencei dózse és két császári hadvezér áll a dicsőítettek élén: Eugen Prinz von Savoyen és Karl Prinz von Lothringen. Őket ismét Kollonich Leopold bíboros, majd a tudós Johann Weikhard Valvasor követi. Ezután négy horvát úr következik: megint Nikola Erdődy bán, Stjepan Jellachich Horvát-Szlavónország praetora, Zágráb és Körös megye főispánja, újból Aleksandar Ignatj Mikulich zágrábi püspök, majd Mihail Kernzarich Sopron város consulja és Sebastian Paralia Horvát-Szlavónország doctor medicusa. A magyarok közül anagrammával megtisztelt előkelőségek ezek: gróf Csáky László, herceg Eszterházy Pál nádor és felesége Thököly Éva, gróf Eszterházy Ádám, Gábor, József, László, Mihály és Miklós, Gombos Imre colonellus, gróf Kéry Ferenc Vas megye főispánja, Somogyi Ferenc magyar kancelláriai fogalmazó, néhai Széchényi György esztergomi érsek, végül Széchényi Pál veszprémi püspök.

A *liber quintus*ban az ünnepeltek sorát négy uralkodó neve vezeti be: XI. Ince pápáé, I. Lipót és utóda, I. József császár és királyé, valamint Jan Sobieski lengyel királyé. Nyomban utánuk Károly spanyol király (a későbbi VI. Károly császár, III. Károly magyar király) neve áll. Őket osztrák és horvát urak követik: Ulrich Graf Kinsky Csehország kancellárja, immár harmadszor Kollonich Leopold kalocsai érsek és győri püspök, valamint August Benkovich nagyváradi és ugyancsak harmadszor Aleksandar Ignatj Mikulich zágrábi püspök. A többi tíz felköszöntött személy ismét mind magyar: ifj. Apafi Mihály választott erdélyi fejedelem, gróf Bánffy György erdélyi gubernátor, gróf Batthyány Ádám horvát-szlavón bán, Batthyány Boldizsár, Németújvár ura, gróf Bethlen Miklós erdélyi tartományi kancellár, gróf Erdődy Kristóf koronaőr, kir. főasztalnok, gróf Erdődy György tárnokmester, herceg Eszterházy Pál nádor, Fenesy György egri püspök, gróf Kálnoki Sámuel erdélyi udvari

kancellár, Mattyasovszky László nyitrai püspök, magyar udvari kancellár és Rákóczi Ferenc Sáros megye főispánja, később a magyar szabadságharc vezére.

Végül a *liber sextus* verseivel Ritter öt magyar vagy magyar nevű urat köszöntött: gróf Apor István erdélyi kincstárnokot, Babocsay János zágrábi kanonokot, megint herceg Eszterházy Pál nádort, Koós János zágrábi kanonokot és ismét Mattyasovszky László nyitrai püspököt, magyar udvari kancellárt.

Íme, a fejedelmi patrónusok s egyéb egyházi és világi főrangú pártfogók és jóakarók széles köre! Valóban csodálatos, hogy Ritter okulva a Zrinyi—Frangepán—Nádasdy tragédiából, milyen tudatosan és józan számítással orientálódott az udvari politika irányába, s válogatta meg azokat a személyeket, akiknek figyelmét magára fel akarta hívni, vagy akiktől valamiféle személyes vagy közügyben támogatást, segítséget várt.

* * *

Úgy tűnik, példátlan esetről van szó. A magyar és valószínűleg a szomszédos népek történetében sem fordult elő e korban olyan író-tudós személy, akinek eszébe jutott volna, mi mindent lehet a barokk udvari vagy úri világban elérni ügyesen szerkesztett dicshimnuszokkal, magasztaló versekkel, ódákkal, carmenekkel, vagy akár csak játékos anagrammákkal is. Ritter Leopold császártól nemcsak *poeta laureatus* címet, de jelentős társadalmi emelkedést kifejező aransarkantyús lovagi rangot is nyert. S nem volt kisebb jelentőségű az a siker sem, amelyet a bécsi udvar osztrák, cseh tisztségviselőinél elért: megnyíltak számára az ajtók a legmagasabb hivatalokban is. És versei révén került abba a helyzetbe, hogy horvát—magyar politikai kérdésekben is nyilatkozhatott: bizalmas szakértő tanácsadója lett a bécsi kormány vezető személyiségeinek, noha formálisan még nem tartozott az udvari consiliariusok státusába.

Neve és úgy lehet, személye ismertté vált a Thököly-féle mozgalommal szembe helyezkedő magyar államférfiak és egyháznagyok előtt éppen úgy, mint a közvéleményt befolyásoló legrangosabb, leghatalmasabb katolikus főnemesi családok tagjai előtt. A *Laurus auxiliatoribus Ungariae* című verseskötetek szerzőjét a magyar előkelőségek joggal úgy tekinthették, mint aki az ő nevükben, ő helyettük róttá le az ország háláját a felszabadító háborúban segítséget nyújtó nyugati uralkodóknak, nemzeteknek. Azt gondolhatták, hogy a magyar—horvát testvériségnek, lelkipolitikai egységnek igaz képviselője szólalt meg benne.

Saját nemzetének, a horvátságnak nagyjai pedig benne évtizedeken át legműveltebb honfitársukat tisztelték, becsülték, akinek szolgálataira a bán és a sabor mindenkor számíthatott.

Az évszázad utolsó két évében, 1699-ben és 1700-ban Ritterre olyan nagy jelentőségű politikai szerep várt, amilyenben eddigi élete során még nem volt része — s amely alkalmat adott neki illír eszméje politikai jelentőségének kifejtésére és bécsi udvari körökkel való megismertetésre.

V. Marsigli informátora — Lipót császár szaktanácsadója
(1699—1703)

1. Ismeretes, hogy 1699. január 26-án a Szerém megyei Karlócán (Karlovciiban) a *Szent Liga* és a *Porta* delegátusai 25 évre szóló békeszerződést írtak alá. Ezzel lezárult a török ellen vívott, több mint másfél évtizedig tartó felszabadító háború időszaka. Magyarország a Maros—Tisza köze kivételével, Horvát—Szlavónország pedig a Szerémségnek egy kis részét kivéve, az Unáig és a Szávaig terjedőleg felszabadult a másfél évszázados oszmán uralom alól.⁹⁹

E békeszerződésben megállapított országhatárok gyakorlati kijelölése során, illetőleg a bécsi udvarban újra jelentkező Balkán-aspirációk kapcsán Ritter ismételtlen abba a helyzetbe került, hogy — mint a szláv népek és országok történetének kiváló ismerője — tudományos jellegű politikai szakvéleményt nyilváníthasson.

Tudott dolog, hogy a békeszerződésekben az érdekelt felek mindenkor arra törekszenek, hogy felségterületüket lehetőleg folyók vagy hegységek által megjelölhető természetes határvonalakkal válasszák el egymástól. Ámde mindig előfordulhatnak olyan határrészletek is, amelyeknek megjelölésére természetes földrajzi vonalak nem kínálóznak. Ilyen esetekben a térképen megjelölt határt helyszíni szemle alapján mesterséges jelekkel kell kitűzni.

Ilyen határrészletek a karlócai békeokmányban is előfordultak, mégpedig — Horvátország új határát tekintve — három helyen: a Szerémség délkeleti sarkában Török-Szerbia felé, továbbá Lika-Krbava, Modrus és Zágráb megyének Török-Bosznia felé tekintő szélein, végül Lika-Krbavának a Velencei köztársaság felé néző frontján. Ezeknek a határvonalaknak a terepen, a földszínen való tényleges kijelölésére az érdekelt hatalmak egy-egy szakértő delegátust küldtek ki: a Habsburg-birodalom Luigi Ferdinand Marsigli gróf (1658—1730) hadmérnökezt, a török porta Ibrahim kapidzsbasa efendit, Velence pedig Giovanni Grimanit.¹⁰⁰

A horvát rendek hazájuknak a karlovici békeszerződésben megállapított határaival nemigen voltak megelégedve. Sérelmesnek tartották, hogy a Szerémséget nem teljes egészében kapták meg, s hogy Novi és Bihać között az Una folyó bal partján is jókora terület maradt török kézen. Egyáltalában, csalódottaknak érezhették magukat amiatt, hogy a felszabadító háború boszniai és szerbiai sikereit a békekötés nem volt képes Horvátország javára kiaknázni.¹⁰¹

Amikor az 1699 áprilisában tartott sabor értesült Marsigli küldetéséről, a tárgyalások során szükségképpen foglalkozni kellett azzal a kérdéssel: kit lehetne a teljhatalmú császári biztos mellé informátorként, illetve tanácsadóként kirendelni. A választás Horvátország történelmi jogainak legkiválóbb ismerőjére, Ritterre esett. A rendek valószínűleg azt remélték, hogy e nagytudású férfiú Marsigit majd olyan

⁹⁹ *Szekfü*, i. m. IV. k. 219. és a 208—209. közötti térkép. *Kláić*, Ritter 127—128. str.

¹⁰⁰ *Kláić*, Ritter 129., 132. str. — *Enc. Jug.* 5. sv. 218. str.

¹⁰¹ *Kláić*, Ritter 129—130. str.

információkkal látja el, amelyeknek birtokában az a török delegátussal szemben legsikeresebben tudja a horvát érdekeket képviselni.¹⁰²

Marsigli ezredes bolognai születésű olasz, a császári hadsereg egyik legkiválóbb, legműveltebb műszaki törzstisztje volt: nemcsak a térképkészítés (kartográfia), a vízrajz (hidrográfia) s ezzel összefüggésben a hidépítés szakértője volt, hanem nagyszabású ostromtervek és más haditechnikai feladatok kidolgozója is. (Ő készítette Budavár 1686-i ostromának műszaki tervét, s ő dolgozta ki a Duna középső szakaszának alapvető vízrajzát.) Ismeretei mindezekben a katonai-műszaki szakismerteken kívül, számos polgári tudományra is kiterjedtek, a természettudományokra csakúgy, mint a humaniorákra. Polihisztor volt a szó teljes értelmében. Ifjúkorában ismételtén átutazott a Balkánon, s hosszabb időt töltött Isztambulban. Amerre csak járt, mindenütt gazdag ismeretanyagot szerzett. Megismerkedett a török nyelvvel és életkörülményekkel, valamint többé-kevésbé a délszláv nyelvekkel és szokásokkal is. Hazánkban és a Balkánon feljegyzéseket készített a római idők köemlékeiről, s gyűjtötte a középkori írásos emlékeket. Végül, de nem utolsósorban a politikai propagandának is szakembere volt. A nyolcvanas évek elején elsőként ő cáfolta meg mind a pápai, mind a császári udvarban a török hatalom legyőzhetetlenségének hitét, s egyszersmind állította, hogy elérkezett a török Európából való kiűzésének ideje.¹⁰³

a) Nos, ennek az univerzális tudású jeles férfiúnak adlátusául rendelte ki a sabor az olaszul is beszélő Rittert. Hogy Marsigli milyen konkrét kérdéseket intézett horvát szakértőjéhez, biztosan nem tudható. Kivánalmainak lényege azonban nem lehetett más, mint hogy szakszerű földrajzi ismertetést kapjon Horvátországnak a békeszerződésben kijelölt déli határról.¹⁰⁴

Ám Ritter ennél többet akart. Elérkezettnek látta az időt arra, hogy Illír-Horvátország restitúciójának elméjét régóta foglalkoztató gondolatát végre feltárja az udvar hivatalos megbízottja előtt. Tájékoztatóját egy 1699. szeptember 25-ről keltezett terjedelmes emlékiratba foglalva adta tudtul a császári legátusnak.¹⁰⁵

Marsigli alighanem meglepődött, amikor ezt a *Responsiot* elolvasta. Benne ugyanis nem arról volt szó, ami őt érdekelte volna, ti. a kérdéses határvonal topográfiai precizírozásáról, hanem arról, hogy etnikai-nyelvi alapon és történelmi jog szerint is, Horvátországnak mely határokig, mely területekre kellene kiterjednie. Tudtul adta a császári biztosnak, hogy *integra Croatiát* voltaképpen öt nagy territoriális egység alkotná, nevezetesen:

1. *Croatia mediterranea*: a Szávától délre fekvő területek, így Modrus és Lika-Krbava zsupa, valamint Bosznia egészen a Drina folyóig,
2. *Croatia interamnensis*, azaz a Dráva—Száva köze,
3. *Croatia maritima*: az Adria keleti szegélyén végighúzódó szigetsor és a mögöttes

¹⁰² Uo. 131. str.

¹⁰³ *Beliczay Jónás*: Marsigli élete és munkái. Bp. 1881. — Enc. Jug. 6. sv. 29. str.

¹⁰⁴ *Klaić*, Ritter 131—132. str.

¹⁰⁵ Uo. 133. str.

partvidék, amelyet tévesen különálló országnak, Dalmáciának szoktak tekinteni, jóllehet sohasem volt az,

4. *Uterior Croatia*: vagyis Szerbia és Rascia,

5. *Citerior Croatia*: Isztria és Krajna.

Szemügyre véve e felsorolást, megállapítható, hogy benne nem az 1696. évi *Kronika* délibábos szemlélete tükröződik. Ritter alaptétele itt az, hogy a történelmi Horvátország határainak voltaképpen az ókori Illyricum provincia határait kellene követniök, mivel az említett területeken az illírek leszármazottai, a horvátok laknak; horvátoknak tekintendők a szerbek és szlovének is.¹⁰⁶

Itt felmerül a kérdés: vajon itt és most mit akart elérni Ritter ezzel az illír-horvát azonosítással, miért tárta ezt a nézetét Marsigli elé? Valószínűnek látszik: azért tette ezt, hogy eszméje a császári biztos révén eljusson a bécsi udvarba, ha lehet egészen az uralkodóig, s hogy vele a Magyar Szent Korona joga mellett, vagy talán inkább helyette ősbib, erősebb történelmi jogalapot szolgáltatson a Habsburg-ház Balkánpolitikájához. Talán így akart oda hatni, hogy az általa elképzelt Nagy-Horvátország hiányzó részeire a császár adandó alkalommal igényt emeljen. Sőt ezen túl, talán el lehet képzelni még azt is, hogy e koncepciójával Ritter burkoltan Horvátországnak Ausztriához való kapcsolására is célzott. Erre látszik vallani a Velence birtokában levő Isztria mellett Krajnának *Citerior Croatia* gyanánt való számbavétele. Evidens volt ui., hogyha ez az örökös tartomány Horvátország szerves része lenne, akkor az ország egészének sem lehetne más jogállása, mint szóban forgó tartományainak.

Hogy Marsigli miként reagált erre a *Responsiora*, nem állapítható meg. Gyakorlati hasznát nem vehette, de azért bizonyára mégis gondosan áttanulmányozta, hiszen őt minden érdekelte, amiből új ismereteket lehetett szerezni. Ez pedig nyilván ilyen volt.¹⁰⁷

Ettől függetlenül a határkijelölési munkálatok megindultak, s úgy látszik, egészen 1700 nyaráig tartottak. Marsigli ekkor vehetett búcsút a horvátoktól, mert ez év júliusában Ritter egy hosszú, hatvan soros elégiában mondott neki köszönetet fáradozásaiért, s fejezte ki reményét a „történelmi” Horvátország elkövetkező helyreállítására.¹⁰⁸

b) Egyébként még ugyanez év elején a zágrábi országos nyomdából Ritternek ismét egy előkészületben levő művét meghirdető prodromus került ki *Croatia rediviva regnante Leopoldo magno caesare* címen. Ez a „tudományos”, versekkel dekorált kiadvány, úgy lehet, a császárnak volt szánva, nyilván azért, hogy az uralkodó ne csak Marsigli révén, ennek interpretációjában, hanem közvetlenül az ő saját előadásában is megismerje az új életre kelő Horvátország határigényeit.

¹⁰⁶ Uo. 134—135. str. Dalmácia önálló államiságának tagadására l. még uo. 158. str.

¹⁰⁷ Uo. 130. str.

¹⁰⁸ Uo. 139—141. str.

A VIII + 32 lapból álló brosúra két részre tagolódik: bevezetőre és a tulajdonképpeni prodromusra.¹⁰⁹

A bevezetőben Ritter felhívást intézett hazájának egyházi és világi nagyjaihoz, valamint nemeseihez és szabad városi polgáraihoz, kérve őket, hogy megírandó monumentális művéhez adatokat szolgáltatassanak. Ebben a munkában ui. a feltámadás előtt álló Horvátországnak — úgymond — nemcsak történeti földrajzát, dicsőséges történetét, földjének természetét, lakóinak szokásait, fellelhető emlékeit kívánja feltárni és bemutatni, hanem — miként *De aris et focis Illyriorum* című korábbi hirdetményében is jelezte — a kiváltságos társadalomrétegekhez tartozó jeles családok és prominens személyek lexikális adatait is, címerükkel együtt.

A szorosán vett prodromusban pedig újra előadta: melyek azok a területek, amelyek a régi Illyricumhoz tartoztak, s amelyeknek az újhoz is tartozniuk kellene — továbbá hol mindenütt laktak és laktak horvátok. Állításai igazolásául széles körű ó-, közép- és újkori történeti forrásanyagra hivatkozott. Így pl. Hérodotoszra, Sztrabonra, Ptolemaioszra, és Pliniusra, majd Konsztantinosz Porphürogennétoszra, Tamás spalatói főesperesre, Aeneas Sylviusra, Bonfinire és még számos régi és újabb auktorra.

S ami különösen figyelemre méltó, Ritter bátorkodott a történelmi Horvátország kiterjedését a *Responsio*ban foglaltaknál jóval bővebben, inkább a *Kroniká*-ban foglaltak szerint feltüntetni. Azon az öt sajátos elnevezésű területi egységen kívül ui., amelyeket Marsigli előtt felsorolt, itt három újabb — Citerior és Ulterior Croatia fogalmát keresztező — területet említett, nevezetesen: *Croatia rubeat* és *albat*, valamint *Croatia Alpestrist*. Történeti forrásokra hivatkozva megmagyarázta, hogy Vörös Horvátországon egykor Szerbián, Rascián kívül Macedoniát, Bulgáriát és Tráciát is értették; Fehér-Horvátországon szűkebb értelemben Boszniát és Rámát, tágabban pedig még Venetiát és Ungariát, sőt a Kárpátoktól északra, észak-keletre fekvő óriási területet, „Sarmatiát” is; végül Alpesi-Horvátországon Krajnát, Karintiát és Stájerországot.

Aligha lehet kételkedni abban, hogy Rittert Horvátország ezen virtuális képének felvázolásával — csakúgy, mint a *Responsio* esetében — messze tekintő, de irreális politikai elgondolás vezette. Jogcímet akart szolgáltatni a császárnak az egész Balkán, sőt a távolabbi jövőben esetleg „Sarmatia” fegyverrel való meghódítására is, egyszersmind jogcímet Horvátországnak határai immenzis kiterjesztésére, s úgy lehet, a Magyar Koronától való különválasztására is. Ezt sejteti az a címerkép, amelyet brosúrájának elejére nyomtatott. Nem Horvátország hagyományos piros-ezüstkockás címerét ábrázolja ez, azt a pajzsot, amely Magyarország címerével évszázadok óta össze volt kapcsolva csakúgy, mint Szlavóniáé és Dalmáciáé — hanem egy eddig sohasem látott, „újonnan felfedezett” címerképet, egy fölfelé néző sarló alakú holdkép és egy hatágú csillag kombinációját, alatta ezzel az irattal: *Insignia veteris Illyrici imperii*. Nyilván utalás kívánt ez lenni arra, hogy az újjászülető Nagy-Horvátország-

¹⁰⁹ Uo. 145—146. str. — RMK II. k. 2031. sz.

nak, az új Illyricumnak is majdan ezzel a felségjelvényvel kell élnie. E felvázolt „imperium” jövőbeni közjogi állásáról — tekintettel a hetedfél évszázad óta fennálló magyar—horvát unióra — nyíltan szólni persze nem lehetett. Vonatkozó titkos elképzelését — úgy lehet — csak a legbelső udvari körök előtt szándékozott feltárni.

Az alkalom erre elég gyorsan elérkezett. Amikor szóban forgó prodromusa címlapján a császár nevének feltüntetésével megjelent, s eljutott a vezető osztrák udvari méltóságok kezéhez, Bécsben csakugyan felfigyeltek.

2. 1700 decemberében a Magyar Kancellária az uralkodó nevében felszólította Rittert, mint Lika-Krbava zsupa címzetes alispánját: jelenjék meg Bécsben őfelsége szolgálatára.¹¹⁰

A császárvárosba érkezőt a magyar kancellária Graf Julius Friedrich Bucellini osztrák udvari főkancellárhoz utasította. Ettől a nagyúrtól — miként előre sejtette — azt a titkos megbízatást kapta, készítsen a császár—király számára egy emlékiratot, s ebben a történelmi határok feltüntetésével, fejtse ki részletesen őfelségének Dalmáciára és Boszniára, mint a horvát királyság integráns részeire, egyszersmint a Magyar Korona tartozékaira való jogát.¹¹¹

a) Megbízatásának Ritter lehető gyorsan eleget tett: 1701 májusában *Regia Illyriorum Croatia sive Croatia rediviva* cím alatt egy 47 levélre terjedő kéziratos memorandumot nyújtott be az osztrák kancelláriába. Benne anélkül, hogy a Magyar Korona jogával foglalkozott volna — mint már előző műveiben is tette — elhithető erővel igyekezett kimutatni, hogy Dalmácia sohasem volt önálló ország, csupán földrajzi fogalomnak tekinthető. Ez a tévhit — írta — csak Johannes Luciusnak 1666-ban megjelent tendenciózus műve (*De regno Dalmatiae et Croatiae*) nyomán vert gyökeret a politikai köztudatban. Dalmácia a történelem folyamán bizonyíthatóan mindenkor Horvátország szerves részét alkotta. Az illirek országának határait ui. — így folytatta — a római korban nyugaton-északnyugaton Itália és Noricum, keleten-délkeleten Moesia inferior és Macedonia, délen-délnyugaton az Adria, északon pedig a Duna alkotta. Később e határok által körülzárt terület két részre oszlott: *Croatia rubeára* és *Croatia albára*. Előbbi Szerbiát és Rasciát foglalta magában, utóbbi pedig Rámát és Boszniát. Ezek hát azok a tartományok, s magától értetődően az ún. Dalmácia is — vonta le következtetését Ritter —, amelyekre a császárnak, mint a legrégebb horvát királyok örökösének, elvitathatatlan joga van. Mindez együttvéve osztatlanul alkotja az *integer Horvátországot*, amiből az is következik, hogy a felség uralkodói címei sorában a hagyományos „*Rex Croatiae, Dalmatiae, Slavoniae, Ramae et Serbiae*” helyett elegendő lenne „*Rex totius Croatiae*”-t írni.¹¹²

¹¹⁰ Klaić, Ritter 146—147. str.

¹¹¹ Uo. 148. str.

¹¹² Uo. 156—158. str. — Autográf példánya SK R. 3540. — Az ókori Illyricum kiterjedéséről l. Pauly—Wissowa: Realencyclopädie der klassischen Altertumswissenschaft. IX/1. Bd. Stuttgart, 1914. 1085—1088. Sp. — Újabban Der kleine Pauly. Lexikon der Antike. II. Bd. 1367—1369. Sp. Stuttgart, 1963. — Továbbá Enc. Jug. 4. sv. 328—334. str. — Nálunk Pecz, i. m. I. k. 970—971. l.

Látnivaló, hogy ebben az előadásában Ritter *illir Croatia* elgondolását mennyire mértéktartóan, tulajdonképpen csak a Balkán nyugati—északnyugati területeire korlátozva körvonalazta, eltérőleg a *Croatia rediviva* kinyomtatott prodromusában foglaltaktól is.

Emlékirata benyújtásakor a szerző valószínűleg elégedett volt, hiszen úgy vélhette, elérkezett végre az az idő — amelyre bizonyosan régóta várt —, amikor mint hivatalosan felkért szakértő, a legmagasabb helyen adhatta elő — igaz, csak kis részben —, nemzeti-politikai elgondolását. Úgy lehet, merte azt gondolni, hogy az udvar magáévá teszi doktrináját, és ha sor kerül a balkáni országok felszabadítására — amint azt remélni lehetett —, akkor a bekövetkező politikai elrendezés az ő szakvéleménye alapján fog megtörténni.

Az osztrák kancellária kijelölt referensei rendkívüli gyorsasággal, még a benyújtást követő hónapban, júniusban elolvasták Ritter emlékiratát, és votumukkal ellátva, még ugyanakkor át is nyújtották Bucellini kancellárnak. A kancellár állásfoglalása nem ismeretes. Így hát nem tudható, hogy belőle mit és mennyit terjesztettek a császár elé.¹¹³

b) Ritter optimizmusa mindenesetre tetőfokára ért. Meggyőzően tanúskodik erről az a bizarr „tudós” könyvecske, amelyet ugyanebben az időben Bucellini kancellárnak ajánlva, egy bécsi tipográfiában nyomtatott ki, amelyben illír tanát minden eddiginél merészebb, szélsőséges értelmezésben tárta az udvar és a világ elé. A negyedréteg alakú, 87 paginára terjedő *Stemmatographia sive armorum Illyricorum delineatio, descriptio et restitutio* című kiadványt a laikus kortársak heraldikai szakmunkának tekinthették. Benne grafikus ábrázolásban egymásután 56 olyan „ősregi”, illetve újabb, használatban levő címerkép sorakozott, amelyek mindegyike egy-egy illírnek minősített ország, territórium, vagy más közösség „felségjelvényeként” került bemutatásra.¹¹⁴

Ha Bucellini kancellár és a könyvvel megajándékozott többi udvari főméltóság ezt a címertárat átlapozta, s az egyes címerek alá írt négysoros versikéket elolvasta, ugyancsak meglepődhetett, hiszen Ritter az illírség fogalmát itt megint merőben másként értelmezte, mint akár Marsiglienek adott *Responsiojában*, akár nemrég a császárhoz intézett emlékiratában. Az „illír nemzet” e könyvben többé nemcsak a horvátságot és a vele rokon egyéb balkáni, isztriai és ausztriai szláv népeket s ezek területeit jelentette, hanem tulajdonképpen az egész szláv népcsaládot s valamennyi szláv országot, sőt — különös módon — több nyilvánvalóan nem szláv népet és területet is.

Igaz, ezt a felfogását a szerző óvatosabban már előbb (*De aris et focis Illyriorum* és *Croatia rediviva* című tervezett munkáinak nyomtatott prodromusaiban, valamint horvát nyelvű *Kronika* című kompendiumában) is kifejezésre juttatta. Ezeket a kiadványait azonban az udvari körök aligha ismerték. Az előbbiek ui. mint

¹¹³ *Klaid.*, Ritter 158—160. str.

¹¹⁴ Uo. 152—154. str. — RMK III. k. 4286. sz.

kisterjedelmű hirdetések aligha keltettek Bécsben figyelmet — a *Kronika* pedig horvát nyelve miatt egyáltalán nem válhatott ismertté előttük. Ám a *Stemmatographia* a maga egészében ennek a témának volt szentelve, s képes ábrázolásaival még azok figyelmét is felkelthette, akik egy ilyen terjedelmű tudományosnak tűnő szöveget nem olvastak volna el.

Könyvét, sajtó alá került oeuvre-jének ezt a fődarabját Ritter — Bucellini kancellárhoz intézett, hat „koszorúból” (*sertaból*) álló anagrammás ajánlása után — valamennyi illír-lakta területet magába foglaló, birodalmi értelemben vett „Illyricum” állítólagos címerének bemutatásával kezdte. Ugyanaz a címer volt ez, mint amely már a *Croatia rediviva* prodromusának elején is szerepelt: egy sarló alakú holdkép és egy hatágú csillag együttese: „*Lunae Jovisque stellarum conjunctio*”. Hogy ez a stemma mely időből származott, arról a szerző nem szólt. Ezt követően minden földrajzi, vagy időrendi rendszerezés nélkül, az egyes illír országok s egyéb politikai és földrajzi alakulatok címeri következnek latin elnevezésük sorrendjében, mégpedig minden lapon egy-egy, ugyanennyi disztichon kíséretében. A képes rész után 20 lap terjedelemben a címerek „heraldikai értelmezése” (*Declaratio stemmatum*) olvasható. Végül a könyvecske egy spanyol—osztrák úrnak, a császári Szent György milícia lovagjának, bizonyos Nicolaus Garzia de Londonionak a szerzőhöz intézett — nyilván felkérésre írt — magasztaló versével zárul.

Ami a címertár állományának összetételét illeti, az meglehetősen zavarba ejtő tudományosságot tükröz. A szerző ui. nemcsak a középkorban keletkezett, de a 15. század óta török uralom alatt levő balkáni „illír” országok és egyéb területek feledésbe merült stemmáit veszi számba, hanem sok más, a Balkánon kívül fekvő országot is, mi több, „bemutatja” a hajdani római birodalom illír népiségű provinciáinak és egyéb alárendelt területi egységeinek, néha egy-egy városának állítólagos „címerképét” is, mégpedig minden kronológiai és geográfiai elrendezés nélkül — mint említettük — csupán ábécé sorrendben.

Az alábbiakban mégis szisztematikusan vesszük szemügyre a *Stemmatographiá*-ban címerrel szereplő politikai alakulatokat: külön az ókori s külön a középkori-újkorai „országokat”.

Ami a római provinciákat, territoriumokat illeti, ezek sora — északról dél felé haladva — a következők: Pannonia, Sirmium, Dacia, Dalmatia, Liburnia, Japodia, továbbá Moesia, Dardania, Macedonia, Epirus, Triballia, Thessalia, Thracia (mégpedig Thracia Odrysiorum és Thracia Romanorum), Graecia és Creta. E felsorolás ellen tulajdonképpen nem lehet észrevételt tenni, mivelhogy ez a terület nagyjából valóban megfelel Illyricum praefecturának. Csakhogy Ritter nem érte be ennyivel. Címertárában két irányban is túllépte e térség határait. Tette ezt egyrészt egy olyan bizonytalan földrajzi tájegység felemlítésével, amely messze kívül esett nemcsak a praefectura, hanem az Imperium peremén is, s amelynek hullámzó népessége etnikailag és nyelvileg a rómaiak számára éppúgy ismeretlen volt, mint a 17. század historikusai számára: illír népességűnek nyilvánította Északkelet-Európa határtalan síkságát, Scythiát. De még ezzel sem érte be. Nyugat-Európában is kimutatni próbálta

az illírség ókori jelenlétét. Ám ez esetben valamely területre utalni nem tudott, hanem csupán egy népnévre, ti. a *kelták* — *Celtae* — népére. Hogy ezek fő lakóhelyét — Hispaniát és Galliát — nem említette, az arra enged következtetni, hogy erről nem is volt tudomása.

Kérdés: vajon mi célja volt Ritternek Szkítia (a szkíták), illetőleg a kelták „címerének” könyvébe való beillesztésével? De egyáltalában kérdéses, miért volt szükség a felsorolt római-illír provinciáknak fiktív címereket tulajdonítani? Választ erre akkor kaphatunk, ha a *Stemmatographiában* közzétett középkori-újkori, általában reális címeranyagot is szemügyre vesszük.

Szemlénk nyomán mindenekelőtt azt állapíthatjuk meg, hogy az egykori Illyricum praefectura balkáni részén a népvándorlás évszázadaiban keletkezett szláv és nem szláv államalakulatok (territoriális és városállamok, sőt politikai önállóság nélküli tájegységek is) képviselve vannak a címertárban, így: Croatia, Venetia, Ragusa, Slavonia Danubiana(?) és Slavonia moderna, Bosna, Chulmia, Hercegovina, Albania, Rama, Rascia, Serbia, Bulgaria, Cumania, Moldavia, Bessarabia, végül nem kis túlzással Turcia is. Érdekes, hogy a felsorolásban egy elenyészett „állam” is említve van: Cumania, vagyis Kunország.

De nem hagyta figyelmen kívül Ritter a Balkán térségén kívül, a Száva—Duna vonalától, valamint az Adriától északra létezett római-illyricumi provinciák — Pannonia, Dacia s a nyilván tévedésből említetlen maradt Noricum — területén keletkezett új, szláv és nem szláv népiségű államokat, illetve tartományokat sem. Gondosan besorolta az illír címerek közé Istria, Carniolia, Carinthia, Austria vetus (Ostmark?) és Austria hodierna stemmáját, sőt habozás nélkül Ungariáét és Transylvaniáét is, az előbbit megcsonkítva.

S mint fentebb már többször említett két munkájában (a *Kronikában* és a *Croatia rediviva* prodromusában), a szerző itt is kiterjesztette „Illyricum” területét a hajdani római limesen kívül eső, az Alpokon és Kárpátokon túl messze északon és keleten—északkeleten a középkorban kialakult szláv országokra. Így az „illír” *Stemmatographiában* az említettekén kívül képviselve van még: Bohemia, Moravia, Silesia, Borussia, Polonia, Slavonia maris Balthici (nyilván Litvánia) felségjelvénye éppen úgy, mint az egykori Scythia és Sarmatia területén keletkezett Russia, Moscovia azaz Russia alba és Lodomeria címerképe.

Nos, ez az áttekintés megadja a magyarázatot fentebb felvetett kérdéseinkre, arra, miért szerepelnek a *Stemmatographiában* koholt címerekkel az ókori Illyricum praefectura provinciái, s arra is, miért került közéjük a távoli ismeretlen Scythia és a kelták „címere”. Kétségtelenül azért, hogy igazolódjék a különböző, Ritter által slavinoknak, sloveneknek, horvatoknak nevezett szláv népeknek az ókori illír ősnéppel való azonossága, másrészt, hogy demonstrálva legyen e népeknek az antikvitásba visszanyúló államisága.

Ám ez a „tudományos” bizonyítási eljárás csak az ókori történelemben tájékozatlan személyek körében található hívőkre. Hiszen könyvecskéjét Ritter nekik írta. Az antik világot ismerő literátusok — mint aminő pl. Lucius volt —

azonnal észrevehették a falsatit. A humanista ókortudósok műveiben ui. semmi nyoma sem volt annak, hogy pajzsba foglalt színezett címerképek a római birodalomban használatosak lettek volna. Aligha lehetett kétséges előttük, hogy a *sculum insignium* középkori, közelebről lovagkori lelemény.¹¹⁵

Bucellini kancellár és a többi magas állású államférfi azonban nyilván nem szemlélte a *Stemmatographiát* a literátusok szemével, s ennél fogva falláciáit sem vehette észre. Őket kizárólag az érdekelhette, miféle politikai következtetéseket lehet levonni belőle, mert fel kellett tételezniök, hogy Ritter nem annyira a tudományosság-nak, mint inkább az udvarnak kívánt ezzel a munkájával is szolgálatot tenni. Erre vallott a kancellárnak szóló dedikáció.

A címeranyagot szemlélve, valószínűleg megpróbálták következtetni arra, milyen elképzelés rejtőzik a szerzőnek ebben az új, szélsőséges illír-koncepciójában. Megállapíthatták, hogy amíg az uralkodóhoz benyújtott emlékirat beérte azzal, hogy a Balkán-félsziget nyugat—északnyugati részeit magába foglaló *Croatia* eszméjét propagálta, ez a címereskönyv a politikai realitások teljes figyelmen kívül hagyásával Európa valamennyi „illír” azaz szláv, vagy önkényesen szlávként minősített országának Habsburg jogar alatt való egyesítését, más szóval egy *Habsburg-Illiria* létrehozásának gondolatát villantotta fel az udvar előtt.

Ha Bucellini és más nagyok mindezt csakugyan kiolvasták Ritter különös címertárából, a szerzővel bizonyára akkor sem folytattak e témáról megbeszélést, hiszen ő semmiképpen sem volt illetékes, sőt teljes mértékben illetéktelen volt bármiféle messzetekintő titkos politikai tervekkel való foglalkozásra. Őt csupán arra szólították fel, hogy a dinasztának Dalmáciára és Boszniára formálható jogáról nyilatkozzék.

A *Stemmatographia*, mint az aktuális Habsburg politikai célok szempontjából hasznavehetetlen, zűrzavaros írásmű, az udvarban aligha részesült kedvező megítélésben, ellenkezőleg (Oroszország és Lengyelország, valamint a Baltikum felemlítése miatt) kínos is lehetett és nehezteletést válthatott ki.

Pedig Ritter minden bizonnyal éppen elismerésre várt. Könyvét — nem kétséges — minden pártfogójának, jóakarójának átnyújtotta, egyszersmind metrica episztolákkal igyekezett az idáig iránta megnyilvánult érdeklődést fenntartani. Dicsversekkel tisztelgett többek között Salaburg gróf osztrák kamaraelnöknél, s megint, ki tudja hányadszor Kollonich bíborosnál, ekkoriban már esztergomi érseknél, továbbá Mattyasovszky László nyitrai püspök, magyar kancellárnál, Patachich Boldizsár magyar kancelláriai tanácsosnál, Kálnoki Sámuel gróf erdélyi udvari kancellárnál, gróf Erdődy Kristóf magyar kamarai elnöknél, a tudós Hevenesi Gábornál, a bécsi

¹¹⁵ *Áldásy Antal*: Cimertan. Bp. 1923. — A Magyar Korona országainak címertörténetéről *Palma, Carolus Franciscus*: Heraldicae regni Hungariae specimen etc., Vindobonae, 1766. — Újabban *Tagányi Károly*: Magyarország címertára. Bp. 1880. — Ritter Magyarország címerét csak felerészben közölte, ti. a pajzs jobb felét, a hármashalmot a kettőskereszttel; a pajzs bal felét mint az ókori Pannonia címerét regisztrálta. Vö. *Werbőczy Hármaskönyve* I. r. 11. c. „megállapításával”. — Magukról a területekről: *Kláié*, Atlas, 3—11.

jezsuita szeminárium rektoránál és természetesen a császárhoz intézett emlékiratának referenseinél, elsősorban J. E. Pleckner osztrák kancelláriai secretariusnál is.¹¹⁶

Tiszteletnyilvánításait és szolgálatait (egyesek ilyesmire is igénybe vették) ezek az urak és hivatalnokok, úgy látszik, nem viszonozták kellő figyelemmel. Majd háromnegyed évig tartózkodott Bécsben az uralkodói rezolúcióra várva anélkül, hogy ez idő alatt felmerült költségeit megtérítették volna. Kitüntetést sem kapott, pedig oka volt hinni, hogy ezt kiérdemelte. Végül is a nyár folyamán egy felségfolyamodványt intézett a császárhoz, s ebben húsz évi szolgálata során szerzett érdemeire hivatkozva, kérte az uralkodót, rendelkezék további szolgálata felől, vagy esetleges hazabocsátásáról. Ügyének támogatására Bezeredy Ádám fraknoi kapitány közvetítésével még Eszterházy Pál nádort is megkérte.¹¹⁷

E folyamodvány nem maradt hatástalan. Szeptemberben csakugyan sor került a vonatkozó, további szolgálata iránt intézkedő királyi rezolúció kibocsátására, mégpedig — törvényes úton — azaz nem az osztrák, hanem a magyar kancellária útján. Annyit jelentett ez, hogy az uralkodó nem titokban s nem a ködbevesző ősi Illyricum jogán, hanem igenis a Magyar Szent Korona dokumentumokkal alátámasztható jogán kívánta Dalmáciára s más balkáni területekre való igényét bizonyíttatni. Ennek a felfogásnak megfelelően, Ritter mint királyi kiküldött azt a megbízatást kapta, hogy odahaza Horvátországban vizsgálja át valamennyi közlevéltárt (a káptalaniakat és konventieket csakúgy, mint a városiakat), sőt még a jelentősebb magánlevéltárakat is, s gyűjtse össze másolatban mindazokat az okleveleket, amelyek a szóban forgó nagy fontosságú ügy hiteles bizonyítására alkalmasak lehetnek.¹¹⁸

c) Ritter e határozatot aligha fogadta lelkesedéssel, hiszen ő nem a Magyar Korona (*Kruna ugarska*) jogait akarta dokumentálni, s ehhez képest nem is szándékozott levéltári kutatásokat folytatni. A legfelsőbb utasítással azonban nem lehetett szembehelyezkedni. Pedig tisztában lehetett azzal, hogy a levéltárakba való bejutás, kivált az egyházi ún. hiteleshelyi (káptalani és konventi) archivumok esetében nehézségekkel, sőt esetleg kellemetlenségekkel fog járni.

A káptalanok (Zágráb és Zengg) és szerzetesrendi konventek ui. évszázadok során át felgyülemlett fontos köz- és magánjogi érdekekre tekintettel, állományukat, kivált az okleveleket úgyszólván hét lakat alatt őrizték. Kívülálló személyeknek — lettek legyen azok bármi magas rangú, vagy magas állású urak — archivumukba semminemű közvetlen betekintést nem engedtek. Kutatást bárki részére, bármi ügyben csakis az illetékes káptalani vagy rendi levéltáros folytathatott; tőle, illetve a káptalantól függött, kaphat-e a kérelmező fél információkat és oklevélmásolatokat, vagy sem.

Elképzelhető hát, mekkora megrökönyödést keltett e prominens egyházi

¹¹⁶ Klaić, Ritter 150—151., 160—161. str. L. még az Orsz. Széchényi Könyvtárban Fol. Lat. 174. jelzet alatt őrzött kéziratot s ebben az Epistolarum metricarum liber című részletet!

¹¹⁷ Klaić, Ritter 162—164., 167. str.

¹¹⁸ Uo. 164—166. str.

intézményeknél, amikor Ritter királyi megbízólevéllel a kezében szabad kutatás végett bebocsátást kért a levéltárakba. Megütköztek ezen annál is inkább, mivel Bécsben való hosszú tartózkodása miatt, iránta már hazaérkezése előtt is, bizalmatlansággal, sőt gyanakvással viselkedtek. Attól tartottak, hogy valamiféle, a horvát királyság (*Kraljevina Hrvatska*) érdekeit sértő feladatra vállalkozott. Ennek a feltevésnek az 1701 augusztusában tartott varasdi saborban Ivan Znika zágrábi kanonok *expressis verbis* is kifejezést adott. S amikor kiderült, hogy Ritter milyen küldetésben kíván eljárni, a főpapság és főnemesség jó része igazolva látta a vele szemben felmerült gyanút. Voltak ugyan helyek, ahol a király delegátusát nem merték elutasítani, de voltak olyanok is, ahol *turpis causá*-tól tartva, megtagadták a levéltárba való bebocsátását. Így járt el a zágrábi káptalan is. Itt Znika kanonok kereken visszautasította a nála jelentkező Rittert.¹¹⁹

Egy lelkes hazafinak, akitől mi sem állt távolabb, mint a horvát érdekek elárulása, aki éppen ellenkezőleg, széles körű irodalmi munkásságával eddigelé mindenkor a horvát nemzeti öntudatot, a horvát kultúrát és egy Nagy-Horvátország életre hívásának eszméjét szolgálta — ugyancsak nehéz lehetett ezt az országszerte elterjedt megszegyenítő véleményt elviselni. Minden bizonytalanságért szánta el magát Ritter arra, hogy „pánillír” — voltaképpen pánszláv — címeres könyvét a horvát nemzetnek ajánlva újra kinyomassa és közrebocsássa.

1702-ben a zágrábi nyomda kiadványaként *Stemmatographiae Illyricanae liber primus* cím alatt csakugyan másodszor is megjelent a címertár.¹²⁰ Ez az új, javítottnak és bővítettnek jelzett kiadás azonban többé nem Bucellini kancellárnak volt ajánlva, hanem „*Inclytis totius Croatiae statibus et ordinibus, patriae patribus civibusque piis fortibus amantissimis*”, vagyis a horvát karoknak és rendeknek. A szerző ezzel nyilván egy gesztust kívánt tenni honfitársai felé, de egyszersmind (s ez volt a fődolog) demonstrálni is akarta előttük, hogy bécsi tartózkodása idején nem valami nemzetellenes ügyben, hanem igenis Illyricum, a jövőbeli Nagy-Horvátország érdekében tevékenykedett. Bizonyosan úgy vélte, hogy így egyszerűen eloszthatja a vele szemben támadt bizalmatlanságot, gyanút.

A negyedrért alakú, IV + 81 lapra terjedő könyvecske tartalmilag, szerkezetileg alig különbözött az első kiadástól. A másfél oldalnyi prózában megírt előszót nyomban a címerképek követték, alattuk a négy soros versikékkel; ezután a heraldikai magyarázatok (*Declarationes stemmatum*) következtek, végül pedig Ivan Zakmardynak (†1667) Horvátország volt királyi protonotariusának, filozófiai doktornak egy Szlavóniát és Horvátországot dicsőítő költeménye állt.¹²¹

Ám Ritternek tapasztalnia kellett, hogy kiadványa nem keltett olyan hatást, miként remélte. Az 1702 decemberében Varasdon összegyűlt saborban Znika kanonok ismét támadást intézett ellene, ami fölöttébb kellemetlen lehetett számára. De lehettek

¹¹⁹ Uo. 170—171. str.

¹²⁰ Uo. 175. str. — RMK II. k. 2143. sz. és III. k. 3238. sz.

¹²¹ RMK II, k. 2143. sz.

pártfogói is; ennek köszönhette, hogy a rendek mégsem vonták meg tőle bizalmukat: továbbra is meghagyták őt az állami nyomda élén, egyben utasították, hogy közzététel végett *Articuli regni Sclavoniae* címen nyomassa ki Szlavóniának a legutóbbi időkig terjedő összegyűjtött törvényeit.¹²²

De Ritter úgy érezhette, hogy még valamit kell tennie önigazolása érdekében. Elhatározta tehát egy nyilván már korábban elkészült másik művének kiadását is. Ebben, miként címe, *Plorantis Croatiae saecula duo carmine descripta* is kifejezi, hazájában a legutóbbi két viharos évszázad során (1501—1700) lezajlott történelmi eseményeket adta elő verses feldolgozásban. E 93 lapra terjedő munka 1702-es impresszummal 1703-ban jelent meg. Ajánlása külön-külön két magasrangú császári tisztségviselőnek szól. Közülük az első Johann Josef Herberstein gróf volt, az egykori károlyvárosi főkapitány, aki ellen a zenggi polgárság az 1681-i soproni országgyűlésen éppen Ritter által tett panaszt, és akinek hatalmaskodását megakadályozandó, a diéta egy külön törvénycikket alkotott. Ebben az időben azonban, úgy látszik, a gróft — aki már a grazi haditanács alelnöke volt — szerzőnk már patrónusának tekintette. A másik megtisztelt notabilitás a fentebb elmondottakból hasonlóképpen ismert Luigi Ferdinand Marsigli császári tábornok volt, annak idején a török—horvát határt a karlócai béke értelmében kijelölő bizottság osztrák legátusa.

A két ajánlás között foglalt helyet maga a mű, amely ugyancsak két részre tagolódott: egy-egy külön ének szolt a horvátoknak a 16., illetve a 17. században a törökök ellen vívott hősi harcairól.

A könyvecske végén három, nyilván Ritter felkérésére készült, hozzá intézett dicsvers foglalt helyet: egy Petar Cernkovich választott boszniai püspök, zágrábi kanonoktól, egy másik Franjo Josip Vernitstől, szintén zágrábi kanonoktól, egy harmadik pedig Franjo Krally horvát nemestől. Mindezek nyilván a Znika kanonok által keltett bizalmatlanság eloszlátására voltak szánva.¹²³

E krónikás művecske valószínűleg meg is tette a hatását: mind a nemesség, mind a papság — amely a 16—17. században még maga is militáns elem volt — minden bizonnyal jónéven vette, hogy valaki a félelmetes oszmán hatalom ellen több mint hat nemzedéken át kifejtett, valóban hősi erőfeszítéseit a jelen és a jövő számára költeményben megénekelte. De figyelmet kelthetett a művelt rétegek körében még az is, hogy Ritter ugyanitt a latin szövegben bőven előforduló horvát névszók írásában új gyakorlatot kezdeményezett. Itt alkalmazta először az általa *illirnek nevezett ortográfiát*, vagyis azoknak a horvát hangoknak kifejezésére, amelyek a latinban nem fordulnak elő, sajátos jelöléseket használt.¹²⁴

Hogy az uralkodótól nyert fontos feladatát, azt a levéltári kutatást, amellyel a Magyar Koronának Dalmáciára (és Boszniára) való történelmi jogát kellett volna bizonyítani, mennyire volt képes teljesíteni, s hogy idevágólag milyen jelentést tett,

¹²² *Klaić*, Ritter 181. str.

¹²³ Uo. 181—187. str. — RMK II. k. 2195. sz.

¹²⁴ *Klaić*, Ritter 155. str.

nem ismeretes. A császárhoz intézett, fentebb ismertetett 1701. évi emlékiratáért azonban — ha késve is — megkapta jutalmát: az udvari tanácsosi címet. (A *Plorantis Croatiae saecula* címlapján, már mint ilyen szerepelt.) Igaz, ő még egyéb jutalomban is szeretett volna részesülni, ti. el akarta nyerni Lika-Krbava zsupa kapitányi tisztségét is. E törekvésében azonban pártfogóitól, úgy látszik nem nyert kellő támogatást. Más került ebbe a pozícióba.¹²⁵

Udvari tanácsadói szerepe különben gyakorlatilag véget ért: többé nem kértek tőle semmiféle történeti-politikai szakértői véleményt. Ennek nemcsak az lehetett az oka, hogy a török elleni hadjáratok egyelőre nem folytatódtak — hanem az is, hogy a *Stemmatographiában* exponált illír doktrinájával a bécsi államférfiak immár nem tudtak mit kezdeni; bizonyára fantazmagóriának, mégpedig a Monarchiára nézve könnyen veszélyessé válható agyremnek tekintették azt.

Ritter tehát akarva-akaratlanul visszavonult Zágrábba, s folytatta korábbi tevékenységét, az írást és nyomtatást.

VI. Válságok sodrában (1703—1710)

1703 tavaszán Magyarországról nyugtalanító események híre érkezett Horvátországba. Ismét Habsburg-ellenes felkelés tört ki, amelynek élén egy, horvát szempontból egyáltalán nem közömbös nagyúr állt: az 1671-ben kivégzett Zrínyi Péter bán unokája: Rákóczi Ferenc. Nem lehetett tudni, milyen hatást fog a hír a Drávántúlon kiváltani. Igaz, a másfél—két évtizeddel korábban zajlott Thököly-felkelés — protestáns jellege miatt — a katolikus horvátokban inkább ellenszenvet, mint rokonszenvet ébresztett. Rákóczi és vezérei azonban katolikusok voltak, így hát volt esélye annak, hogy a határőrvidéki osztrák szoldateszka és a Bécsnek elkötelezett arisztokrácia önkényétől szenvedő horvát köznemességet a felkelés híre lázba hozza. Rákóczi is számolt ezzel: több ízben is kiáltványt intézett a horvátokhoz, csatlakozásra szólítva fel őket.¹²⁶

Ám az udvar résen volt. Ügvelt arra, hogy a horvát-szlavón politika és egyház irányítói, a bán és a zágrábi püspök a dinasztiahoz hű személy legyen. Elhalálkozás folytán ui. véletlenül mindkét szóban forgó főméltóság éppen 1703-ban ürült meg. Az uralkodó tehát Batthyány Ádám bán helyét egyik legszilárdabb hívével, Pálffy János gróf altábornaggyal, Stjepan Selischevich püspök székét pedig a zenggi püspökkel, Martin Brajkovichcsal, majd (1708—1723) szintén egy kedvelt hívével, gróf Eszterházy Imrével töltötte be. Ezek a hűbérszemélyek mindent megtettek, hogy elébe vágjanak a nemesség esetleges megmozdulásának. Sőt, lojalitásuk odáig terjedt, hogy

¹²⁵ Uo. 187—188. str.

¹²⁶ *Márki Sándor*: II. Rákóczi Ferenc. I. k. Bp. 1907. L. a Rákóczi és Horvátország c. fejezetet: 515—525. — Rákóczi kiáltványának egy példánya SK R. 5355.

az 1704 februári varasdi sabborral 15 000 zsoldost ajánlottak meg a császárnak a Dráva-vonal védelmére.¹²⁷

1. Ami Rittert illeti, az ő személyéhez a Rákóczi-mozgalommal kapcsolatban a gyanúnak még árnyéka sem férhetett. Egész Horvátország tudta, hogy ő rendíthetetlen híve a dinasztiának. Így is volt, de nem azért — miként Znika kanonok és társai képelték —, hogy a horvát nemzetnek és államnak bármiképpen ártson, hanem éppen ellenkezőleg azért, hogy merész elképzelése, Nagy-Horvátország, az *Új-Ilíria* a török háborúk kapcsán megvalósulhasson. Hiszen csakis az Osztrák Háztól lehetett várni azoknak a balkáni területeknek felszabadítását, amelyekből Magna Croatia megalakulhatott volna, s csakis a császár nyilváníthatta volna ezt az új politikai alakulatot a Magyar Koronától független államnak. Ezért hirdette panegiriszeivel és anagrammáival két évtizeden át az uralkodó és az uralkodóház dicsőségét, s ugyanezért igyekezett pártfogókul megnyerni a bécsi udvar osztrák, cseh, olasz származású, miniszteri rangú főhivatalnokait, nemkülönben a politikai életben szerepet játszó főpapokat, elsősorban Kollonichot.

Természetesen, ez az életcél szabta meg Magyarországhoz, a magyar nemzethez való viszonyát is. Semmiképpen sem volt ui. kívánatos, hogy a magyar politikai élet vezetői, a katolikus királyhű grófok és püspökök felfigyeljenek doktrinájára, az ő különös illír elképzeléseire, s felfogjanak valamit ennek a magyar—horvát uniót veszélyeztető politikai jelentőségéből. Ezért hát, de egyébként személyes és közérdekből is elsőrangú szükségyszerűség volt számára a magyar nagyurak jóindulatának, pártfogásának biztosítása. Ismeretes, így is történt. Ritter, ezeket az aulikus érzelmű főurakat látszólag éppen olyan magasztaló dicsversekkel köszöntötte és ünnepelte, akárcsak a lajtántúli, vagy a szlavóniai arisztokratákat és prelátusokat. Nyilvánvaló tehát, hogy a császár ellen felkelő kurucokkal nem volt mit kezdenie. A velük való barátkozás feladását jelentette volna annak a nagyszabású merész elgondolásnak, amelyre életét tette fel.

Egy különös véletlen folytán ez a császárhű literátor-politikus mégis majdnem gyanúba került mind Zágrábban, mind Bécsben. Az történt, hogy sógora Josip Voinovich báró titkon megpróbált hangulatot kelteni Rákóczi ügye mellett, sőt Boszniában még fegyveres csapatok toborzását is megkísérelte. Ritternek mégis sikerült tisztázni magát: bizonyítani tudta, hogy sógora üzelmeitől távol állt.¹²⁸

2. E kellemetlen intermezzó után beletemetkezett az irodalmi és nyomdai munkába. Tevékenysége három irányú volt: egyrészt továbbra is a horvát nemzeti öntudatot igyekezett történelmi tárgyú tanulmányokkal elősegíteni, másrészt az egységes horvát irodalmi nyelv létrehozása érdekében fejtett ki nagyszabású lexikográfiai, illetve grammatikai működést, harmadsoron pedig a közműveltség emelésén fáradozott népszerű könyvecskék kiadásával.

Történelmi munkái közül kettő jelent meg nyomtatásban.

¹²⁷ Márki, i. m. uo. — Klaić, Ritter 189—190. str.

¹²⁸ Márki, i. m. uo. — Klaić, Ritter 201. str.

a) Az egyik, *Natales D[ivo] Ladislavo Ref[gi] Slavoniae apostolo restituti* címen, negyedrért alakban, 49 lap terjedelemben, 1704-ben került ki sajtó alól.¹²⁹ Ebben Szent László király származásával foglalkozva, azt próbálta bizonyítani, hogy ez a horvátok által is őszintén tisztelt nagy magyar uralkodó, a zágrábi püspökség alapítója, tulajdonképpen nem az Árpád-ház sarja, hanem a horvát Tirpimirovics családé. Tizennégy, szerinte hiteles dokumentumra (így a Velencei Évkönyvekre és Dukljanin pápa krónikájára) hivatkozva azt állította, hogy Lászlónak, eredeti nevén Vladislav-nak a dédapja, Mihály 920 körül *dux Sclavorum*, vagyis horvát fejedelem volt. Ennek az unokája, Béla pedig előbb horvát, majd I. Béla néven magyar király lett. Az ő elsőszülött fia volt Szent László, aki Gorica zsupánságban született. (Másodszülöttje I. Gejza — horvátul Gojzo — magyar király pedig 1059 és 1069 között III. Petar Kresimir királysága idején horvát bánként szerepelt.) Genealógiai fejtegetését Ritter egy bizonyos Szent László-himnusszal végezte ilyenképpen: „*Ó, te Horvátország, aki ilyen jeles férfiúval gazdagítottad Sarmatiát és Európát, adjanak neked az egek jó sorsot és szerencsés időket!*”¹³⁰

Meggyőző példája ez a *libellus* Ritter horvát hazafias buzgalmának. Úgy látszik, nem tudott belenyugodni abba, amit kortársai évszázadokon át kételkedés nélkül tudomásul vettek, hogy ti. László király Szlavónia apostola, magyar volt. Ő kötelességének érezte, hogy ezt a nagy uralkodót a horvátság fiának nyilvánítsa, s ezzel kiküszöbölje a horvát köztudatból ezt a „zavaró” magyar momentumot.

b) Ez a Szent Lászlóról kis munka — úgy látszik — egy szélesebb körű hagiográfiai kutatás része volt, amellyel a szerző az illír történeti tudat fejlődését kívánta előmozdítani. A következő évben (1705-ben) ui. egy másik, kétségtelenül horvát király életéről szóló brosúrát is közrebocsátott *Vita et martyrium B[eaati] Vladimiri Croatiae regis* címen. Emléket kívánt ezzel állítani Boldog Vladimirnak, Vörös-Horvátország egykori királyának, akit Vladislav bolgár cár 1015-ben kivégeztetett. Munkácskáját egy zágrábi kanonoknak, Antun Cheskovichnak ajánlotta, nyilván azért, hogy ezzel teljesen eloszlassa az előző években Znika kanonok által a káptalanban keltett bizalmatlanságot.¹³¹

c) Valószínű, hogy az utóbbi két kiadvány csak előfutára akart lenni egy, a katolikus illír szentek életét *Indigetes Illyricani sive vitae Sanctorum Illyrici* cím alatt

¹²⁹ *Kláić*, Ritter 191—192. str. — E munkáról a RMK nem tud.

¹³⁰ Ez a Szent László származásáról szóló fejtegetés merőben téves, vagy koholt. I. Béla király nagyapját és Szent László dédapját valóban Mihálynak hívták, csakhogy ez a Mihály Szent István nagybátyja, tehát Árpád vére volt. Béla király felesége, vagyis Szent László anyja — tudomásunk szerint — Richeza lengyel hercegnő volt. Hogy Béla horvát király lett volna, arról mit sem tudnak a források. Legfőjebb arról lehet szó, hogy László testvére, I. Géza vett nőül egy horvát királylányt, III. Kresimir hűgát; úgy lehet, ez volt az első felesége. L. *Karácsonyi János*: Kálmán király rokonsága a horvát királyi családdal. — *Századok* 1915. 139. Ám legújabb nagy történeti összefoglalásunk ezt nem igazolja; szerinte Gézának csak egy felesége volt, Szünadené görög hercegnő. Magyarország története tíz kötetben. I. k. 996. és 1001. — Az Enc. Jug. (I. sv. 208—211. str.) sem tud Szent László horvát származásáról. — *Hóman*, i. m. I. k. 233. és 250.

¹³¹ *Kláić*, Ritter 196—197. str.

összefoglaló, kéziratban már nagyjában meglevő terjedelmes munkának. Ebbe — az *Acta sanctorum* és más feldolgozások alapján — 121 olyan, a római katolikus naptár szerint nyilvántartott szent és vértanú életrajzát adja, akik „életükkel megszentelték az illír földet”. Érdekes, hogy közöttük van nemcsak Szent László, de Szent István is; Ritter szerint ui. István király atyja, Géza fejedelem (mint Mihály testvére) szintén horvát származású volt. Művét illír szempontból azzal tette teljessé, hogy annak második részébe felvette azokat a szerb szenteket is, akiket a görögkeleti egyház tisztel. Ám ez a munka is, mint sok más, kéziratban maradt.¹³²

d) E hagiográfiai kompiláció mellett elkészített Ritter még egy negyedik, nagy volumenű (220 lapra terjedő) szorosabb értelemben vett tudományos jellegű történeti művet is: *Offuciae Joannis Lucii* cím alatt. Ebben a már többször említett Johannes Luciusnak 1666-ban kiadott jeles művét (*De regno Dalmatiae et Croatiae libri sex*) igyekezett diszkreditálni. Nagy bátorság kellett ehhez, hiszen e mű széles körű komoly forrástanulmányok alapján, nagy erudícióval készült és — igaz, dalmát-velencei szemszögből — a történelmi valóságnak megfelelően dolgozta fel a római kori Illyricum, majd Dalmácia és Horvátország történetét a szlávok betelepítésétől a magyar—horvát unió századain át, a tengerparti városoknak velencei dominiummá válásáig. Ritter mégis megpróbálta e művet sarkaiból kiforgatni. Vele szemben — miként fentebb már ismételt szó volt róla — a maga részéről két alapvető tételt állított fel: először azt, hogy a horvátok (szlávok) balkáni hazájukban nem bevándorolt jövevények, hanem az illír őslakók egyenes leszármazói — másodszer azt, hogy Dalmácia merőben földrajzi fogalom, külön országgént sohasem létezett, mindenkor integráns része volt Horvátországnak. Szóban forgó művében — Luciust csalással vádolva — ezt az álláspontját bizonyígtatta részletekbe menően. Sajtó alá adni azonban ezt az írását sem tudta.¹³³

e) Végül megemlítendő, hogy Ritter ezekben az években is folyamatosan dolgozott azon a történeti standard művén, amelynek prodromusát még 1681-ben jelentette meg *De aris et focis Illyriorum* címen. E munka négy részre volt tervezve, de belőle csak az első három készült el, mégpedig az ókori Illyriáról, valamint *Bijela Hrvatskaról* és *Crvena Hrvatskaról* szóló fejezet. A negyedik, *Sjeverna Hrvatskaval* foglalkozó passzus kidolgozására nem került sor, s így ez a munka is kéziratban maradt.¹³⁴

3. Szó volt már arról, hogy a történetírással párhuzamosan, Ritter nyelvészettel is foglalkozott, mégpedig hosszú időn át folyamatosan. Célja — ezt is említettük már — az egységes horvát irodalmi nyelv megteremtése, és a magyar írásmóddal szakító új helyesírás bevezetése volt. E téren kifejttet fáradozásának eredményeként két maradandó értékű alkotást hagyott maga után szintén kéziratban.

¹³² Uo. 207—209. str.

¹³³ Uo. 204—207. str. L. a 41. jegyzetet!

¹³⁴ Uo. 213—215. str. Ritter e művén sok éven át dolgozott; egyre növelte, precizizta. Kézirata a zágrábi Metropolitanska Knjižnicában. L. *Markov, Antun*: Katalog metropolitanskih riedkosti. Vö. a 2. jegyzettel!

Az egyik egy impozáns terjedelmű, 566 teleirt lapot, (1132 oldalt) felölelő latin—horvát és horvát—latin szótár volt, cím szerint *Lexikon Illyrico—Latinum et Latino—Illyricum*.

Egy efféle szótár elkészítésére két jezsuita már korábban is kísérletet tett, munkájuk azonban nem volt teljes, mivelhogy a horvát nyelv már említett három dialektusa (što, a kaj és a ča) közül csak egynek-egynek a szókincsét vették fel szótárukba. Ritter viszont velük ellentétben, helyes tudományos érzékkel mindhárom nyelvjárás szóanyagát feldolgozta. De még ezzel sem érte be. Szoros értelemben vett közszóanyagát különféle függelékekkel is kibővítette, így pl. az illír keresztnévek és ünnepek interpretálásával, a szentírásban szereplő nevek magyarázatával stb.¹³⁵

Említett másik nagy, 214 kéziratos lapra terjedő műve, a *De lingua Illyricana* című grammatikában — kora tudományosságának színvonalán — rendszeres, részletes ismertetését és magyarázatát adta a horvát nyelv struktúrájának.¹³⁶

4. Ami végül harmadik tevékenységi körét, ti. a kismenesség és a városi polgárság körére kiterjedő közműveltség fejlesztését illeti, a szóban forgó években e téren is hasznos munkát végzett.

1704-ben nyomdájából két sajtóterméket bocsátott közre. Az egyik egy *Szejnicsica* című verses oktató könyvecske volt, címlapján P. V. (Pavao Vitezovich) monogrammal, Martin Brajkovich zágrábi püspöknek ajánlva.¹³⁷

A másik munka *Miszecznik* címen egy 1705-re szóló, 24 lap terjedelmű kalendárium volt, amely a szokásos naptári részen kívül, verseket és közmondásokat is tartalmazott. Ezt csakúgy, mint korábbi kalendáriumait, álnéven jelentette meg.¹³⁸

Említésre méltók e kiadványok azért is, mert ezek voltak a Ritter vezetése alatt álló országos nyomda utolsó termékei. 1706 nyarán ui. nagy tűzvész pusztított Zágrábban, amely Ritternek nemcsak a lakóházában, de nyomdahelyiségében is számottevő kárt okozott úgyannyira, hogy háza lakhatatlanná, a nyomda pedig üzemképtelenné vált.

5. Ritter kénytelen volt Zágrábot elhagyni, s a város melletti Šćitarjevóban letelepedni, ahol is grof Ivan Jonat Ivanovich zágrábi kanonok kastélyában nyert lakást. Két éven át, 1708-ig itt folytatta irodalmi munkásságát.

Ettől kezdve azonban helyzete rosszra fordult: egyre kellemetlenebb vagyoni jogi bonyodalmakba sodródott. Az történt, hogy Ivanovich kanonokon súlyos elmebetegség tört ki, úgyhogy képtelenné vált személyi és birtokügyeinek vitelére; emiatt gondnokot kellett melléje kirendelni. A gyámságot — mint a kanonok jó barátja és gondozója — Ritter szerette volna elnyerni. Ám a káptalan tiltakozása miatt ezt nem kaphatta meg. A šćitarjevói kastély „elbirtoklása” miatt szembefordult Ritterrel Ivanovich kanonok széles körű rokonsága is: pört indítottak ellene. Hiába próbálta

¹³⁵ Klaić, Ritter 209—213. str.

¹³⁶ Uo. 214—215. str.

¹³⁷ Uo. 193. str.

¹³⁸ Uo. 195—196. str.

Ritter régi pártfogóit maga mellé állítani, ez nem sikerült neki. Zágrábban jóformán mindenki összefogott ellene: az Ivanovich örökösökkel rokonszenvező nemesség csakúgy, mint a káptalan, sőt az új püspök és báni helytartó, gróf Eszterházy Imre is. Ritter helyzete kilátástalanná vált. Az 1710. év végén tartott sabor minden igényével elutasította őt.¹³⁹

Emellett még egyéb kellemetlenségek is érték. Bizonyos tartozásai miatt pört indított ellene a zágrábi *Szent Klára kolostor* is. Egyidejűleg Eszterházy püspök is visszavehette tőle azt a házat, amelyet 1690-ben Mikulich püspök engedett át neki használatra. Az 1709 végén tartott sabor pedig — állítólagos gondatlanságai miatt — elmozdította őt az országos nyomda vezetői állásából, elmaradt tiszteletdíjának kifizetését megtagadta, sőt még kártérítésre is kötelezte. Ritter a bánhoz fordult jogorvoslatért.¹⁴⁰

Így hát, a maga korában, a maga hazájában egyedülálló, literátor-politikus, a 19. század eleji polgári értelmiség előfutára, nemcsak vagyonát, hanem tekintélyét is elvesztette. Megbuktatását saját honfitársai: a nemesek és főpapok vitték keresztül. Hogy az ellene folyt hajszába belejátszott-e valamiféle politikai indíték is, az nem állapítható meg.

Ritternek a történelemből le kellett vonni a következtetéseket. Egzisztenciáját veszítve, el kellett hagynia Horvátországot. 1710 tavaszán — be sem várva folyamatban levő pörös és vitás ügyeinek lezárulását — reményeinek városába, Bécsbe távozott.¹⁴¹

VII. Az utolsó évek. Bécsi emigrációban (1711—1713)

1. Bécsi létfenntartásának megalapozására több elképzelése is volt.

Leginkább — úgy látszik — azt szerette volna elérni, hogy udvari történetíróvá neveztesék ki. Evégből I. József császárhoz már 1708-ban benyújtott egy felségfolyamodványt, amelyre azonban aligha kapott választ. Ezt a kérelmet kellett volna most korábbi osztrák nagyúri pártfogói által megújíttatni és kedvező döntésre segíteni.¹⁴²

Másik tervét magyar főúri jóakarói révén remélte megvalósítani. Arra gondolt, hogy a bécsi Magyar Udvari Kancelláriánál, vagy esetleg a pozsonyi Magyar Udvari Kamaránál próbál egy tisztí állást elnyerni. E két hivatalnál ui. szokás volt magyarok mellett horvátokat is alkalmazni.¹⁴³

Bécsbe érve tehát ismét azt tette, amit életének korábbi szakaszaiban mindig sikerrel alkalmazott: magasztaló versekkel (panegiriszekkel, anagrammákkal és episztolákkal) kereste fel a főméltóságokat. Így elsősorban az osztrák udvari

¹³⁹ Uo. 201—203., 219—244. str.

¹⁴⁰ Uo. 284—285. str.

¹⁴¹ Uo. 247. str.

¹⁴² Uo. 218. str.

¹⁴³ Uo. 249—250. str.

vezetőket, Johann Friedrich Seilern grófot, Bucellini gróf utódát az ausztriai kancellári székben, valamint Gundaker Stahrenberg grófot, az osztrák udvari kamara elnökét.¹⁴⁴ Természetesen újból jelentkezett episztoláival a magyar és horvát főuraknál és főpapoknál is, azoknál, akiknek szava súlyosan eshetett latba. Ilyen volt mindenekelőtt gróf Pálffy János bán, továbbá Christian August Fürst von Sachsen-Zeitz esztergomi érsek,¹⁴⁵ herceg Eszterházy Pál nádor, gróf Illésházy Miklós magyar kancellár és báró Kornis Zsigmond erdélyi kancellár. De nem hagyott figyelmen kívül más egyházi és világi notabilitásokat sem, senkit, akitől támogatást remélhetett, így gróf Csáky Imre kalocsai érseket, Festetich Pált, az alsó-magyarországi részek vicekapitányát, gróf Hunyady Lászlót, gróf Nádasdy László csanádi püspököt, barun Balatazar Patachich kancelláriai tanácsost, Adam Rattkay zenggi püspököt, Tahi Ferenc leleszi prépostot és másokat. Végül levelekkel fordult olyan köznemes tisztségviselőkhöz is, akikhez baráti kapcsolat fűzte, s akik közvetítő szerepet játszhattak nagyúri gazdáik és ő között, így: Ujvári Imre magyar kancelláriai regisztrátorhoz, Bezerédy Ádám fraknoi várkapitányhoz és Jeszenszky Istvánhoz, a nádor secretariusához.¹⁴⁶

S Ritternek e nagy költői buzgalma most sem maradt teljesen eredménytelen. Igaz, a remélt pozíciókat nem tudta elnyerni — ehelyett azokért a szolgálatokért, amelyeket mint szláv történeti szakértő két évtizeden át, s különösen 1700/1701-ben a dinasztíának tett, I. József király állítólag bárói címmel tüntette ki.¹⁴⁷

2. Ha csakugyan így történt, elégtételnek lehetett ezt tekinteni azokkal a hazai horvát urakkal szemben, akik miatt emigrációba kényszerült. Ámde létfenntartásának problémája — további tudományos munkálkodásának feltétele — megoldatlan maradt. Szorult helyzetében azokhoz az eszközökhöz folyamodott, amelyekhez korát megelőzően, de még az ő korában is, számos szegény sorsú tudós is folyamodni kényszerült: az asztrológiához. A magánkönyvtárában előfordult ilyen nemű „szakkönyvek” arra vallanak, hogy előkelőségek számára horoszkópokat készített, s az ezekért kapott jutalmakból tartotta fenn magát.¹⁴⁸

a) Pedig tudományos tevékenységének támogatására igencsak nagy szükség lett volna, hiszen több munkája várt befejezésre, s nem egy kész műve kinyomtatásra. Ő a maga részéről nem is szűnt meg mecénásokat keresni. Különösen három archontológiai írása kiadásában bizakodott, ezek közül egy, a nagyobb terjedelmű, 10 fejezetből álló *Banologia sive de banatu Croatiae* a horvát bánok névsorát, jogkörét és viselt dolgait tárta fel az éppen hivatalban levő bánig, gróf Pálffy Jánosig. Leveleivel különböző ügyekben több ízben felkereste Pálffy, ám ebben az ügyben nyilván

¹⁴⁴ Uo. 252—253. str.

¹⁴⁵ Uo. 250—251., 254. str.

¹⁴⁶ SK R. 3460., 3953., AJA IV. c./85.

¹⁴⁷ *Klajić*, Ritter 224—225. str. Ugyanitt közölve a bárói címer is.

¹⁴⁸ Uo. 269., 291. str.

hiába.¹⁴⁹ Más két egyháztörténeti opusculumának (*De Zagrabieni episcopatu*, illetve *De Bosnensi episcopatu*) kiadása érdekében az illetékes személyhez, Eszterházy Imre zágrábi püspökhöz fordult a kiadás finanszírozásáért. Ez a főpap azonban, aki — mint szó volt róla — nem éppen volt jóindulattal iránta, ugyanúgy elzárkózott előle, mint a bán. Így ez a két hasznosnak látszó munkája is kéziratban maradt.¹⁵⁰

b) Az elkészült munkák között volt még egy negyedik, az említetteknel súlyosabb, kimondottan történetpolitikai jellegű mű is, amely *Tractatus qualiter Croatia ad ius Ungaricum devenerit* cím alatt a magyar—horvát unió létrejöttének kérdésével foglalkozott. Csakhogy ezzel a munkával (amely különben kéziratban sem maradt fenn) aligha próbált a szerző előállni, benne ugyanis nyilván Thomas hajdan, a 13. században spalatói archidiaconusnak *Historia Salonitana* című (Lucius ismert munkájában közölt) információjára támaszkodva, a magyar közjogi felfogással ellentétes véleményt nyilvánított. Ez pedig sem a teljes szimbiózisban élő magyar és horvát katolikus egyház, sem a családi kötelekekkel összefonódott magyar—horvát arisztokrácia számára nem volt kívánatos.¹⁵¹

c) 1711-ben váratlanul mégis alkalma nyílt Ritternek két írása megjelentetésére. Mindkettő I. József császár-királynak ez év tavaszán történt elhunya alkalmából készült verses búcsúztató volt, az egyik Magyarország, a másik Ausztria nevében e címek alatt: *Ungaria pullata ad manes Josephi I. regis sui occinens*, illetve *Austria pullata Josepho I. imperatori archiduci parentans*. E gyásziratok kinyomtatására az országvezető nagyurak minden bizonnyal rendelkezésére bocsáthatták a szükséges pénzeszegeket. Magyar részről — miként a dedikáció igazolja — Eszterházy Pál nádor volt a mecénás.¹⁵²

Nem sokkal ezután, még ugyanebben az évben VI. Károlynak Frankfurtban történt császárrá koronázása alkalmával az aranygyapjas renddel kitüntetett német, olasz és spanyol előkelőségek együttes megünneplésére *Virtutes coronatae* címen két magasztaló költeményt írt. S ugyanezen főméltóságokat (szám szerint 22-t) külön-külön is megtisztelte egy-egy anagrammával. E dicsversekért az illető uraktól bizonyára több-kevesebb jutalmat kapott, amiből a könyvnyomtatási költségek levonása után, talán valami haszna is maradt.¹⁵³

d) A következő 1712. év májusában sor került Károly császárnak magyar királlyá koronázására is. Ezen a koronázó országgyűlésen, mint szülővárosának,

¹⁴⁹ Uo. 262—263. str. A Banológiának két autográf és két másolati példányát ismerjük: SK R. 3455. és 3457., AJA II. b./136 és II. c./36. Ezekon kívül még három hasonló tárgyú kézirat található Zágrábban: *Brevissima notitia... banorum* (AJA II. c./4), *De banatu Croatiae* (AJA III. d/20, végül *Chronologia banorum* (AJA III.d./125.)

¹⁵⁰ *Klaić*, Ritter 261—262. str.

¹⁵¹ Uo. 264. str.

¹⁵² Uo. 268—269. str. — Az *Ungaria pullata* kiadását l. RMK II. k. 2435. és 2438. sz.

¹⁵³ *Klaić*, Ritter 277—278. str. — A kitüntetettek között csak egy magyar volt, gr. Pálffy Miklós tábornagy, a későbbi nádor.

Zengynek követe, Ritter is jelen volt. Zágrábi ellenségei nem tudták megakadályozni, hogy utoljára még megjelenjék a közéletben.¹⁵⁴

Kevéssel ez előtt az országgyűlés előtt, 1712 márciusában a horvát-szlavón rendek Zágrábban sabort tartottak, s itt Eszterházy Imre püspök és báni helytartó javaslatára egy közjogtörténetileg nevezetes határozatot hoztak. Kimondták, hogy a Habsburg-ház férfiágának netaláni kihalta esetére Horvátország a maga részéről királyául ismeri el a dinasztia nőági leszármazottait.¹⁵⁵ Ez a határozat a magyar országos főméltóságok körében alighanem meglepetést keltett, hiszen a horvát sabornak — sok évszázados joggyakorlat szerint — nem volt jogosultsága ilyen nagy jelentőségű ügyben a magyar országgyűlés tudta és hozzájárulása nélkül, öt megelőzően állást foglalnia. Az aktus bizonyára az udvar sugalmazására történt azért, hogy a magyar főrendek és rendek mielőbb ugyanilyen értelmű törvény meghozatalára kényszerüljenek. Ritter alighanem meglegedetten értesült erről az eljárásról, hiszen ez Horvátország részéről a magyar szupremácia kétségbevonását fejezte ki.

A pozsonyi országgyűlésen egyébként Zengg követének nyilván alkalma lehetett azzal a horvát úrral is találkoznia, aki pár éve az ellene indított hajszában nem vett részt, ellenkezőleg, pártját fogta: Petar Keglevichcsel, Eszterházy Imre mellett a másik báni helytartóval. Több mint valószínű, hogy iránta, akinek családja boszniai eredetű volt, kívánta háláját Ritter leróni, egyben további jóakarátát biztosítani egy neki ajánlott szerény, mindössze 32 lap terjedelmű könyvecskével, amely Nagyszombatban 1712 nyarán jelent meg ezen a címen: *Bosna captiva sive regnum et interitus Stephani ultimi Bossnae regis*. E munkácskával, amelyben Boszniát, mint „Illyria szívét” emlegette, a horvát nemzetnek *pro futuro* erre az országra való igényét akarta újra nyomatékosan kifejezésre juttatni. (A nyomtatás költségeit, miként az szokásos volt, bizonyára az ajánlással megtisztelt úr fedezte.)¹⁵⁶

e) Nagyobb volumenű műveinek kiadására azonban nem nyílt alkalom. Pedig ő a maga részéről mindent elkövetett, hogy mecénásokat szerezzen e célra. Miután tapasztalta, hogy az osztrák, magyar és horvát nagyurakra csak kivételes esetekben lehet számítani, attól sem riadt vissza, hogy fejedelmi személyekhez, uralkodókhoz forduljon kérésével.

Így pl. még 1710-ben magához a római pápához, XII. Kelemenhez folyamodott *Lexicon Illyrico—Latinum et Latino—Illyricum* című, fentebb már említett nagybecsű művének egyszersmind *Grammatica Illyricajának* kiadása érdekében. Ugyanezt közvetve, a bécsi orosz követen keresztül, Nagy Péter cárnál is megkísérelte, egy hozzáintézett panegrisszel, amelyben mint a török hatalom keleti legyőzőjét ünnepelte. Végül nem tudható, milyen reménytől indítatva, s mely alkalomból, még Anna angol királynőhöz is írt egy dicsőítő költeményt.¹⁵⁷

¹⁵⁴ Uo. 280. str.

¹⁵⁵ Uo. 279. str. *Szekfű*, i. m. IV. k. 333—334.

¹⁵⁶ Uo. 280—281. str. — L. még *Klaić, Vjekoslav*: Bosznia története a legrégebb időktől a királyság bukásáig. Bojničić Iván német átdolgozása után ford. Szamota István. Nagybecskerek, 1890.

¹⁵⁷ *Klaić*, Ritter 256—259. str.

f) Amikor pedig ezeknél a hatalmasságoknál sem ért el eredményt, a Dél-Magyarországra 1691-ben betelepült illír testvérnép, a szerbek főpapi vezetőinél is szerencsét próbált. Hódoló levelet intézett Sofronije Podgoricsanin karlócai pátriárkához, majd ennek 1711-ben történt halála után, utódához, Kristofor Mitrovicshoz, néhány száz forintot kérve *Serbia illustrata* című művének kinyomtatására. Ámde a remélt támogatást itt sem sikerült megszereznie.¹⁵⁸

g) Ebben a kilátástalan helyzetben — miután a bécsi udvarhoz is hiába folyamodott valamiféle szerény évdijért — nem tehetett mást, ismét anagrammák írásával próbált szerencsét, mégpedig azoknál a magyar uraknál, akik előtt messzetekintő titkos illír terveit — közöttük Horvátországnak a Magyar Koronától való elválasztását, sőt esetleg Magyarországnak az elképzelt Új-Illyriába való bekebelezését — minden igyekezetével lepleznie kellett. 1710 decemberében — megint Eszterházy Pál nádor költségén — *Ungaria toga et sago conspicua regnante Carolo III.* cím alatt egy 48 lap terjedelmű anagrammagyűjteményt nyomtatott ki a magyar rendeknek ajánlva. Hogy ebben a kötetben megjelent 43 anagrammát név szerint kikhez intézte — eredeti példány híján — részünkről nem állapítható meg. Többségben valószínűleg ugyanazokhoz, akiket eddig is ünnepelet.¹⁵⁹

h) Ez volt Ritternek nyomtatásban megjelent utolsó munkája. Készült-e még sajtó alá rendezni egyebeket is, s egyáltalán írt-e még valami új jelentősebb művet, nem tudható. Aligha. 1712 végén ui. már súlyos beteg volt. Visszavonultan élt a bécsi Alter Fleischmarkton levő *Zum goldenen Bär* nevű fogadóban — különös módon ugyanott, ahol 1692—1702-ig Leopold császár messzetekintő balkáni terveinek egy korábbi politikai ágense, a működése során gyanússá vált Djordje Brankovics „despota” is lakott rendőri felügyelet alatt.¹⁶⁰ Lehetetlen itt arra nem gondolni, vajon Rittert nem azért szállásolták-e el ebben az ominózus fogadóban, mivelhogy az udvarban bizalmatlanság támadt vele szemben, s emiatt őt is megfigyelés alatt akarták tartani? Hiszen ő — mint mondtuk — érintkezésbe lépett a bécsi orosz követtel, sőt általa magával a cárral is, akinek balkáni aspirációi aligha voltak ismeretlenek a bécsi udvar előtt. Ezenkívül *Stemmatographia*jában megvillantott pánillír, vagyis tulajdonképpen pánszláv birodalmi elképzelés, amelyben Oroszország is szerepel, szintén elgondolkozathatta az osztrák birodalmi külpolitika vezetőit. Egy ilyen feltevés pedig elegendő lehetett ahhoz, hogy Rittert, mint „*in rebus Slavicis*” szakértőt elejtsék, sőt esetleg megfigyelés alá is helyezték.

Akármi volt is a helyzet, Ritter ezen a helyen 1713-ban már csak néhány hónapot töltött el — betegen. Baja ekkorra már annyira elhatalmasodott, hogy nem lehetett többé segíteni rajta: 1713. január 20-án befejezte életét. Halálos ágyánál csupán egy zenggi barátja volt jelen. Hagyatékában könyveken és kéziratokon kívül, úgyszólván semmi sem maradt. Történeti tárgyú könyvei zömét egyrészt becses forráskiadványok

¹⁵⁸ Uo. 272—273. str. — Kéziratos példánya: SK R. 3452.

¹⁵⁹ Uo. 289. str. A királyhoz 1. a főpapokhoz 27, a főurakhoz 17 anagrammát intézett.

¹⁶⁰ Uo. 271—272., 290. str. — Opća Enc. I. sv. 157. str.

(köztük Bonfini és Brodarics), másrészt saját nyomtatott műveinek példányai alkották. Ezekon kívül voltak még matematikai, asztronómiai és asztrológiai kézikönyvei is. Mindennél jóval nagyobb eszmei értéket képviseltek manuscriptumai. Ezeket, szám szerint 16 köteget, felsőbb rendeletre a Magyar kir. Udvari Kancellária vette át megőrzésre.¹⁶¹

Hogy honfitársai meggyászolták-e Rittert, nem tudható, de nem valószínű.

Utószó

Nem kétséges, hogy Pavao Ritter-Vitezović rendkívüli jelenség volt a 17. század végi, 18. század eleji „Pannoniában”: a Dráván túl éppen úgy, mint a Dráván innen.

Ami eszméit és tevékenységét illeti, sem a horvát, sem a magyar művelődéstörténet nem tud egyidejűleg hozzá hasonló sokoldalú és termékeny literátort felmutatni. Oeuvre-jének tanúsága szerint, igazi humanista polihisztor volt: panegirista költő, falzifikációktól sem visszariadó romantikus történetíró, úttörő nyelvújító és buzgó, lelkes politikai propagandista, aki e szakterületeken rengeteg írásművet produkált, közöttük — nagy szótárára és grammatikájára gondolunk — egy tudománytörténeti szempontból is maradandó értéket.¹⁶²

De egyedülálló volt a maga korában küldetéstudatát tekintve is. Életét egyetlen nagy eszme szolgálatába állította: a horvátság önálló, a magyartól elkülönülő nemzeti öntudatának és kultúrájának kifejlesztése, s ezzel szoros összefüggésben egy elképzelt, a történelem folyamán sohasem létezett, az egész Balkán-félszigetre, sőt még szélesebb területekre kiterjedő, Habsburg-jogar alatt életre hívandó, Magyarországtól függetlenült *Magna Croatia* megvalósítása szolgálatába. Ezt a gondolatot élete során számos változatban, páratlan lelkesedéssel, nagy meggyőző erővel, fáradhatatlanul hirdette mind horvát honfitársai, mind a bécsi császári udvar miniszterei előtt, az utóbbiak számára úgy, mint a Habsburg-birodalom nagyszerű kiterjesztésének lehetőségét.

Mégis Ritternek ez a három évtizedre terjedő buzgó propagandája a maga korában teljesen eredménytelen maradt, ő maga pedig átmeneti megbecsültség után, mind hazájában, Horvátországban, mind a császári udvarban, Bécsben tekintélyt veszített, félreállított ember lett.

E sikertelenség okait és tényeit a pályakép felvázolása során fentebb részletesen ismertettük. Itt és most, csupán a belőlük adódó következtetéseket kell levonnunk.

¹⁶¹ Uo. 290—292. str. — A kancellária által felvett inventárium megtalálható SK. R. 3451.

¹⁶² A 19. század második felében készült első nagy összefoglaló horvát irodalomtörténet, *Safařik*, i. m. 279. S. ezt írja: Hogy Ritter saját hazájában irodalmi-politikai céljait jobban szolgálhassa, kezdetben kénytelen volt igazi szándékát irodalmi sarlatánság álarca alá rejteni („unter der Maske literarischer Charlatanerie verstecken”). Másutt, a 280. lapon pedig így ír: „Ritter war ein unermüdet fleißiger Literat und Sammler von Materialien zur Geschichte, aber nur ein ziemlich seichter Gelehrte, und ein durchaus oberflächlicher, unkritischer Forscher.”

1. Ismerve a horvát és magyar rendeknek hosszú évszázadok óta fennálló politikai, társadalmi és kulturális összefonódottságát, egyáltalán nem lehet csodálkoznia azon, hogy Ritter-Vitezović tevékenysége hatástalan maradt.

Róla valóban elmondható, hogy megelőzte korát. Polgári nacionalista jellegű eszméket hirdetett egy olyan országban, olyan társadalomban, amelyet még úgyszólván kizárólag feudális-rendi gondolkodás, rendi érdek határozott meg. Bátran állítható, hogy ő volt a nemesi-papi Horvátországban az első és egyedüli entellektüel. A feudális ideológiától elszakadt polgári értelmiséget csak egy évszázad múlva választotta ki magából a horvát társadalom.

2. Mégis, bármily különösnek tűnik is, Ritter eszméi, tanai nem mentek veszendőbe. Fennmaradt nyomtatott könyvei, brosúrái és kéziratai megőrizték azokat az utókor számára.

Kéziratainak nagy részét — mint említettük — a szerzőnek 1713-ban bekövetkezett halála után a Magyar Kancellária vette őrzetébe, majd — nyilván felsőbb utasításra — átadta a *Hofbibliothek*nek. Itt pihent a hagyaték több mint három évtizeden át. Csak a következő generáció egyik jeles tudósának adódott alkalma hozzáférni. Baltazar Adam Kerceslich (1715—1778) zágrábi kanonok volt ez, aki 1747 óta mint a bécsi Horvát Kollegium (*Collegium Croaticum Vindobonense*) rektora élt a császárvárosban. Itt az Udvari Könyvtárban folytatott egyháztörténeti kutatást, miközben megismerkedett s úgy lehet barátságot kötött a téka nagy tekintélyű vezetőivel, Gerhard Van Swietennel és Kollár Ádámmal. Alighanem ők s velük együtt gróf Nádasdy Lipót magyar kancellár hívták fel rá Mária Terézia királyasszony figyelmét mint olyan, a déli szláv történelemben jártas kutatóra, aki tudományával esetleg jó szolgálatot tehet az udvarnak. Sikerrel. Az uralkodónő 1749-ben audiencián fogadta a kanonokot s átadta neki a Ritter-féle kéziratok egy részét, megbízván őt egy olyan elaborátum kidolgozásával, amely Ritternél józanabban és hitelesebben bizonyítja a Habsburg-háznak Dalmáciára és a középkori Horvátország más balkáni területeire mint a Magyar Korona tartozékaira való jogát.¹⁶³

Amikor Kerceslich hazatért Zágrábba, magával vitte ezeket a kéziratokat, hogy részletesen tanulmányozhassa őket. Idővel több olyan tanulmányt, művet írt, amelyeknek témáját és anyagát Ritter manuscriptumaiból meríthette. Ezek között volt egy *Dissertatio de Hungarico in Croatiam iure* című, kinyomtatásra nem került értekezés is. Lehet, hogy erre támaszkodva készítette a királynő által kért emlékiratát. Kerceslichnek 1778-ban bekövetkezett halála után nagy számban hátra hagyott kiadatlan írásai — Ritter kézírataival együtt — az akkortájt életre hívott zágrábi Kir. Akadémia (*Kraljevska akademija*) könyvtárába kerültek.¹⁶⁴

¹⁶³ Uo. 291. str. — *Margalits Ede*: Kerceslich Ádám Boldizsár — Századok 1907. 36—51. l.

¹⁶⁴ Munkáiról jó tájékoztatást nyújt *Szinnyei*, i. m. VI. k. 36—39. h. L. még *Kosáry*, i. m. II. k. 150., 188. A Kerceslich-hagyaték lelőhelye SK a következő jelzetek alatt R. 3020, 3026, 3058, 3434—3448, 3687, 3742 és 3905. — A fent idézett műhöz szorosan kapcsolódik egy *Systema varii gubernii regni Hungariae et Sclavoniae* című értekezés. Főműve, *De regnis Dalmatiae, Croatiae, Sclavoniae notitiae praeliminares* 1760-ban, Zágrábban nyomtatásban is megjelent. Benne a Habsburgok jogát védi Dalmáciára Velencével szemben.

A Hofbibliothekban a Kerceslich által elvitt darabokon kívül még 16 Ritter-kézirat maradt vissza. Ezeket — mint bevezetőnkben mondtuk — Johann Christian Engel fedezte fel s irányította rájuk a figyelmet.¹⁶⁵ A magyar történetírás azonban — ezt is említettük — nem tulajdonított jelentőséget nekik.

Nem így a horvátok. Ők, az ő kutatóik a 19. század első felében nemcsak az Engel által regisztrált Ritter-hagyatékot ismerték meg, hanem összegyűjtötték egykori honfitársuknak szerteszét kallódó kinyomtatott munkáit, mi több, a *Metropolitanska knjižnica*-ban és a *Kraljevska akademijában* rábukkantak a szerző által Zágrábban visszahagyott, illetőleg a Kerceslich révén visszakerült kéziratokra is, közöttük a nagybecsű illír—latin és latin—illír szótárra és grammatikára.¹⁶⁶

A relikviákra — minden jel szerint — ugyanaz a kutató talált rá, nevezetesen a 19. század harmincas éveiben kibontakozó polgári értelmiség és polgári nemzeti mozgalom vezéralakja, Ljudevit Gaj (1809—1872). Tudomásunk van róla, hogy ő az akadémiai kéziratokat tanulmányozás végett tartósan kölcsönvette, s élete végéig magánál tartotta. Ezeket csak halála után, 1875-ben fia, Velimir Gaj juttatta el *Kraljevska akademija* jogutódához, a *Kraljevske sveučilište*hez.¹⁶⁷

Gaj felfedezése — véleményünk szerint — korszakos jelentőségűnek tekinthető. Elhatározó szerepe lehetett az újabbkori történelemből jól ismert horvát nemzeti-kulturális megújulás kialakulásában. Nem hihető ui., hogy ez a mozgalom véletlenül írta zászlajára az „illír” jelszót, s tette hivatalos jelvényévé a Ritter által konstruált „ösi” illír címert, egyáltalában az eszmét sem ok nélkül nevezte illirizmusnak.

Egy évszázad után tehát új életre kelt Ritter szelleme. És nemcsak szelleme, programja is! Tudvalevő, hogy a Gaj szerkesztésében 1835-ben megindult *Novine Hrvatske* és ennek irodalmi melléklapja, a *Danica* pontosan ugyanazokat a kulturális és politikai célokat propagálta, amelyeket a 17—18. század fordulóján Ritter hirdetett meg: elsősorban az egységes horvát irodalmi nyelv és írás, s általuk a világi-nemzeti irodalom és tudományosság létrehívását, továbbá — kedvező nemzetközi politikai konstelláció idején — legalább a nyelvileg-etnikailag összetartozó délszláv népeknek egyetlen államban, „Illíriában” való egyesítését.

S ez az új életre kelt nagyszabású merész elgondolás aránylag rövid idő leforgása alatt szinte teljes egészében megvalósult. A kulturális program még a 19. században, a

¹⁶⁵ L. a 4. és a 8. jegyzetet! — Érdekes, hogy Széchenyi Ferenc révén az Országos Széchenyi Könyvtárba is került néhány kisebb Ritter-kézirat. Megtalálható Fol. Lat. 174. jelzet alatt e címen: *Opera hactenus inedita*. Tartalma: *De Origine Hungarorum et comitatibus Hungariae, Adversaria, Annales Croatiae, Origo Slavorum et progressus eorum imperii és Epistolarum metricarum liber*.

¹⁶⁶ *Klajč*, Ritter 210—213. str.

¹⁶⁷ Gaj könyv- és kéziratgyűjteményének jegyzékét l. *Knjižnica Gajeva. Ogled bibliografskih studija. Spisao i na sviet V. G.* (SK 3645. és 4462.) — *Szegedy Rezső*: Az illyrismus és Gaj Lajos levelezése. — *Századok* 1912. 265—278., 345—360., 424—440., 505—516., 585—597., 672—679., 748—757. — *Margalits*, Horvát tört. rep. I. k. 120. skk. I. és II. k. 595.

politikai pedig századunkban, az első világháborút követően. Igaz, nem Habsburg jogar alatt, nem is Illíria néven, hanem teljesen különálló, független nemzeti államként mint Jugoszlávia.

•

Enĭ Берлас:

ПАВАО РИТТЕР-ВИТЕЗОВИЧ, ОТЕЦ ИЛЛИРИЗМА

(Резюме)

Павао Риттер, то есть Витезович родился в 1652-ом году сыном хорватизированной немецкой семьи, в городе Сень, который находится на побережье Адриатического моря на границе турецкого господства на Балкане. Город являлся древним поселением; в его окружении, так же, как и на всём побережье в древних веках жили иллирцы. В римской эпохе он был известен как Сеня. Станным образом даже и в 17-ом веке наблюдается здесь наличие какой-то туманной иллирской тѳадиции, участником которой стал и юный Риттс. Семья, кажется, прочила его в священники; он ходил в гимназию в столице страны, в Загребе. Наверно в это время осознал он печальную судьбу своей родины, изувеченной турецким господством, ограниченной в политической самостоятельности, отсталой в культурной развитости. В 1670-ые годы он продолжил учиться в Риме, здесь стал он светским гуманистическим поэтом и историком. Перед ним здесь открылась отличная возможность заниматься древней Иллирией и историей иллирцев. По всей вероятности в это время утверждалось на основе чтений его мнение о том, что хорваты, и родные с ними южнославянские народы являются прямыми наследниками иллирцев.

После возвращения на родину он как литератор с большой эрудицией, сделал нѳожиданно быструю карьеру. Ему удалось обратить на себя внимание высокопоставленных государственных деятелей со своими панегириками, адресованными на имя хорватских, венгерских и австрийских аристократов, первосвященников, даже и самого кайзера и так же со своими историческими и политическими знаниями. Около 1680-го года о нём знали уже и во венском дворе, постепенно стали с ним считаться как полезным специалистом хорватских, южнославянских дел. Он сам старался использовать своё выгодное положение не только в своих интересах, но и в пользу своего родного города и своей родины, Хорватии.

Прежде чем начиналась его общественная деятельность, он развивал активную деятельность в столице, в Загребе. С помощью законодательного органа, собора он устроил типографию, в котором один за другим напечатал свои сочинения, распространяющие идею хорватского иллиризма, так же научно-популярные книжки и книжки о культуре речи.

Момент его политического выступления наступил в 80—90-ые годы, во время того великого исторического похода, целью которого являлось изгнание добравшихся до Центральной Европы турок из континента. После успешного освобождения Венгрии и Хорватии Риттера пригласили в Вену, и поручили ему издать том стихов, восхваляющих всех монархов, от римского папы до русского царя, поддерживающих поход. *Poeta laureatus* — этот титул подарил ему кайзер — выполнил эту задачу с большим успехом. С этого времени хотя и не официально, но являлся придворным советником. Во время успешных военных действий кайзеровских войск на территории Балканского полуострова возникла необходимость подтверждать историческое право Габсбургов на оккупированные территории. Наступил момент, когда познакомить двор и общественность со своей раньше разработанной иллирской доктриной. Он старался распространить свою теорию — согласно которой все славянские народы Балкана происходят от иллирцев, таким образом по сути дела они отождествляются с хорватами, следовательно их страны являются неотъемлемой частью Хорватии

— в нескольких книжках и так же в официальных записях. Кажется, его научно-видные рассуждения понравились некоторым министрам, ибо он скоро смело расширил рамки своей теории. В начале 1700-ых гг. он в нескольких вариантах разработал план Новой Иллирии, создаваемой под скипетром Габсбургов, и в которую он включил уже не только сербские и хорватские страны Балкана, но и Болгарию, Грецию, Турцию, и так же словенское население наследных провинций Австрии, определенные части Венгрии и северные славянские страны, Польшу и Россию. Таким образом его иллиризм превратился в панславизм. Ясно, что этот план, который совсем уходил от политической действительности, не могли одобрить в Вене. Риттеру предложили игнорировать свой иллирские размышления, и доказывать историческое право Габсбургского кайзера, как короля Венгрии и Хорватии на славянские страны Балкана, с помощью конкретных документов, возникших во время средних веков; провести подходящие исследования в хорватских архивах. Ему однако не удалось выполнить эту задачу. Ни духовные, ни светские аристократы не открыли перед ним свои архивы, они боялись того, что Риттер хочет собирать компрометирующие документы для кайзеровского двора. Это положение в Загребе стало нетерпимым в условиях возникшей вокруг него враждебной атмосферы. В 1710-ом году он переселился в Вену, однако скоро и здесь он потерял доверие своих высокопоставленных покровителей. Рель идёт о том, что во дворе распространились слухи о том, что Риттер ищет связи с русским царём. Видимо его подвергали полицейскому надзору. Он умер в 1713-ом году как падший человек, его память на век была предана забвению. Однако после нахождения его сочинений и произведений и после знакомства с ними, его иллирская идея взродилась с помощью Людевита Гая и его товарищей, а около 1830-ых гг. она превратилась в действующую политическую и культурную силу. Сначала среди хорватов, а потом среди сербов и словенцев.

Jenő Berlász

PAVAO RITTER-VITEZOVIĆ, PÈRE DE L'ILLYRISME

(Résumé)

Pavao Ritter, alias Vitezović, descendant croatisé d'une famille allemande, naquit en 1652, en Croatie, dans la ville de Zengg au bord de l'Adriatique, dans la région frontalière de la partie assujettie aux Turcs. C'était une agglomération ancestrale, sa région, comme toute cette côte maritime, était habitée dans l'antiquité par des Illyriens. A l'époque romaine elle était connue sous le nom de Senia. D'une façon étrange jusqu'au 17e siècle survécut ici une vague tradition illyrienne à laquelle adhérait aussi le jeune Ritter. Il semble que sa famille voulait faire de lui un ecclésiastique. Ses études latines de lycéen il les fit à Zagreb, capitale du pays. C'est pendant ces années qu'il devait prendre conscience du triste sort de son pays, mutilé par les conquérants turcs, limité dans son autonomie politique, et en retard dans l'évolution culturelle. Dans les années 1670 il poursuivit ses études à Rome et adopta une formation de poète humaniste et de chercheur d'histoire. Une excellente occasion lui était offerte ici d'étudier l'histoire de l'Illyrie antique et des Illyriens. C'est certainement à ce temps-là que ses lectures lui avaient suggéré l'idée selon laquelle les Croates et les Slaves du Sud leur apparentés sont des descendants directs des Illyriens.

Après sa rentrée, ce littérateur très savant a parcouru, avec une vitesse étonnante, une grande carrière, ayant attiré l'attention des hommes d'Etat proéminents par ses panegyriques adressés à des aristocrates et pontifes croates, hongrois, autrichiens et même à l'empereur, et par ses connaissances historiques-politiques présentées occasionnellement. Vers 1680 il était déjà une personnalité connue à la cour de Vienne aussi, il était de plus en plus considéré comme un spécialiste profitable des questions croates-slaves du Sud. Et lui, il tâchait de tirer profit de sa situation avantageuse non seulement pour ses propres intérêts mais aussi pour le bien de sa ville natale et de sa patrie la Croatie.

Avant de pouvoir jouer un rôle dans la vie publique il déployait des activités culturelles dévouées à la capitale, Zagreb. Soutenu par le corps législatif, le sabor, il organisa une typographie où il fit paraître les uns après les autres ses écrits de propagande de l'idée croate-illyrienne, et ses petits livres scientifico-populaires et du culte de la langue maternelle.

Son apparition sur la scène politique survint dans les années 1680—90, à l'époque de la grande campagne d'importance historique dont le but était de repousser de notre continent les conquérants turcs avancés jusqu'en Europe Centrale. Lors de la libération de la Hongrie et de la Croatie Ritter fut convoqué à Vienne et chargé de saluer les souverains chrétiens ayant participé à la campagne, du pape romain jusqu'au tsar des Russes, avec des panégyriques réunis dans un tome. Le poeta laureatus — il obtint ce titre de l'empereur — remplit son devoir avec un succès parfait. A partir de ce moment il figurait — sinon officiellement — en qualité de conseiller de la cour. Pendant que les armées impériales avaient des succès dans leurs opérations militaires aux Balkans, la nécessité se posa de justifier le droit historique de la maison des Habsbourgs sur la Serbie, la Bosnie occupées et les territoires voisins. C'était l'occasion pour Ritter de se présenter à la cour, et même à la publicité, avec sa doctrine illyrienne, déjà fondée les années précédentes. Dans plusieurs petits livres imprimés et dans des notes officielles il cherchait à faire accepter sa théorie, selon laquelle tous les peuples slaves des Balkans sont d'origine illyrienne et comme tels ils sont au fond identiques aux Croates, par conséquent leurs pays constituent partie intégrante de la Croatie. Ses exposés d'allure scientifique ont, paraît-il, gagné le consentement de certains ministres, car, bientôt il élargit avec grande témérité les cadres de ses conceptions. Au début des années 1700 il élaborait, en plusieurs variantes, le projet d'une Nouvelle Illyrie à créer sous le sceptre des Habsbourgs où, en dehors des pays balkaniques de langue croate-serbe, il inclut déjà la Bulgarie, la Grèce, la Turquie, ainsi que les provinces héréditaires autrichiennes habitées par des Slovènes et certaines parties de la Hongrie, et de plus les pays slaves du Nord, la Pologne et la Russie aussi. Ainsi, son illyrisme s'élargit au fond en panslavisme. Il était évident que ce plan totalement étranger aux réalités politiques ne pouvait être toléré à Vienne. Ritter fut invité à recourir, en négligeant ses conceptions illyriennes, à des documents médiévaux concrets pour démontrer le droit historique de l'empereur Habsbourg, en sa qualité de roi hongrois—croate, sur les pays slaves des Balkans; à faire des recherches relatives dans les archives de Croatie. Il n'a pas pu accomplir cette tâche. Les autorités ecclésiastiques et civiles ne lui ouvrirent pas leurs archives, craignant qu'il ne collectionne pour la cour des données compromettantes pour elles. Dans cette ambiance devenue hostile sa situation est devenue insoutenable à Zagreb. En 1710 il s'installa à Vienne, mais là aussi il perdit la confiance de ses hauts protecteurs. C'est que dans la cour se répandit la nouvelle selon laquelle Ritter cherchait des relations avec le tsar des Russes. Il paraît qu'il fût mis sous surveillance policière. Il mourut en 1713 comme homme échoué.

Pendant un siècle son souvenir fut oublié. Mais ses écrits et ses oeuvres égarés une fois retrouvés et connus, sa conception illyrienne était ravivée par Ljudevit Gaj et ses compagnons, pour devenir aux environs de 1830 une force politique-culturelle d'effet actuel d'abord chez les Croates, et ensuite aussi chez les Serbes et les Slovènes.

Trócsányi Zsolt

AZ ELSŐ ABSZOLUTISZTIKUS ADÓRENDSZER ERDÉLYBEN (*A Systhema Bethlenianum létrejötte*)

Rövidítések

A munkánkban gyakrabban hivatkozott forrásokat, ill. publikációkat rövidítve idéztük. A rövidítések feloldását az alábbiakban adjuk:

EK:AG	= MOL — Erdélyi Udvari Kancellária Levéltára: Acta Generalia
EOKL	= MOL — Erdélyi Országos Kormányhatósági Levéltárak
G. P	= MOL — EOKL — Gubernium Transylvanicum (in Politicis): ügyiratok
Jkv	= MOL — EOKL — Diaetalia: országgyűlési jegyzőkönyvek
MOL	= Magyar Országos Levéltár
LK	= Levéltári Közlemények
Sz	= Századok

Tanulmányunkban (korábbi dolgozatainkhoz kapcsolódva)¹ Erdély 18. század közepi történetének egy nagy súlyú, de részleteiben alig ismert kérdését: a Bethlen Gábor *erdélyi udvari kancellár*ról Systhema Bethlenianum-nak nevezett adórendszer kialakulását kívánjuk vizsgálni.

1. Habsburg-abszolutizmus és erdélyi adóreform

Közhelyszámba megy mai történetírásunkban, hogy Erdélyben a reformkor elején az abszolutizmus erősebb, mint Magyarországon — s ennek megvannak a következményei a reform táborának kifejlődésére is. De miért erősebb? Túl egyszerűítő felelet volna ezt Erdély Magyarországnál jóval kisebb lélekszámával, gyengébb gazdasági fejlettségével magyarázni. A valóság lényeges elemei már részben tisztázódtak: Erdélynek a Habsburg Birodalom számára megszerzése óta elsősorban mint a Birodalom keleti—délkeleti védőbástyájának volt jelentősége — a *katonai vezetésnek* tehát óhatatlanul nagyobb volt a súlya itt, mint másutt (annál is inkább, mert a Habsburg Birodalom török vonatkozású külügyei, az 1750-es évek elejéig, Kaunitz államkancellárságáig a Haditanácshoz tartoztak). Ez teszi érthetőbbé a Birodalom vezető elitje *katonai pártjának* azokat az erőfeszítéseit is, hogy *teljes katonai uralmat* vezessenek be Erdélyben, amelyeket aztán az erdélyi politikai vezető garnitúrának (élükön Bornemissza János erdélyi udvari alkancellárral) sikerült

¹ „Bécs és Erdély (1741—45)” (LK VI. évf. (1985) sz.). „Reformok előtt” (uo., s. a:)

elhárítani.² Az igény a katonai vezetés preponderanciájára a továbbiakban is él Erdélyben — s mindig az ország bel- és külpolitikai helyzetéhez képest érvényesíthető. Ez azonban a kérdésnek csak egy aspektusa.

E tanulmányunkban most más oldalról igyekszünk megközelíteni a kérdést: az adórendszer felől. Ismeretesen Otto Hintze tekintette az abszolutizmus kritériumának azt, hogy az uralkodó a rendek beleszólása nélkül tudja megadóztatni alattvalóit. Az adózás kérdése Erdélyben a 18. században kettősen is aktuális kérdés. Ismeretes, hogy az ország adórendszere az 1690 előttinek egy alig módosított változata — önmagában is reformra érett. De az is, hogy az 1740-es években a Habsburg Birodalomban nagy igazgatási (és ezen belül adó-) reformra kerül sor: a Haugwitz-reformra. A reform „névadója”, Friedrich Wilhelm Haugwitz, szász szolgálatban álló tábornoknak a Habsburg tartományi igazgatásban pályáját kezdő (s ott jó 20 éven át folytató) fia az osztrák örökösödési háború viharai és veszteségei révén kerül fontosabb, majd döntő szerepkörbe a Habsburg Birodalom központi kormányzatában. Mikor a Habsburgok 1742-ben elvesztik Szilézia legnagyobb részét, az ott működő Haugwitz kapja meg a tartomány maradékát igazgató troppauti királyi hivatal vezetését. Alkalma van megfigyelni a porosz berendezkedést Szilézia többi részében, s eltűnődhet annak hatékonysága okain. A porosz kormányzatban ti. a közigazgatást és a kincstári igazgatást egyetlen Generaldirektorium irányítja, így az igazgatja az adó- és a kincstári jövedelmeket egyaránt. Ez óhatatlanul nagyobb gyorsaságot és hatékonyságot eredményez az állami pénzforrások hovatfordításában. Emellett a porosz kézre került Sziléziában maga az adóztatás is áttekinthetőbb, világosabb, mint a Habsburg Birodalomban — *s a rendeknek nincs beleszólása*. Az adójövedelmek így megnőnek anélkül, hogy az uralkodónak a rendekkel kellene vesződnie. Haugwitz programja lényegében a porosz minta alkalmazása a Habsburg Birodalomban.

Ott pedig az 1740-es években minden olyan, legalábbis elfogadhatónak tűnő reformjavaslat meghallgatásra talál, amely az állami jövedelmek emelését ígéri. A Birodalom államadóságai már 1740-ben meghaladják a 100 millió RFrt-ot; ez az összeg az osztrák örökösödési háború alatt csak nő, Szilézia elvesztése csökkenti a jövedelembázist is. Így érthető a Rajna vidéki jövevény Wiesenhütten pár éves tündöklése egy pénztári és bányaügyi igazgatóság élén — s eltűnése akkor, mikor nem váltja be a hozzá fűzött várakozásokat. Haugwitz reformjavaslatai többet ígérnek — a poroszok már kipróbálták őket. Közigazgatás és pénzügyigazgatás összevonása egyébként sem teljesen új gondolat a Birodalomban ezekben az években: az 1745-ben a korábbi Subdelegatio (Commissio) Neoacquisticának mintegy utódjaként létrehozott Hofcommission (később Hofdeputation) in Transylvanicis, Banaticis et Illyricis közigazgatási és kincstári vegyes szerv. Az alapvető persze Haugwitz porosz mintára történő reformja — de a gondolat egyébként sem idegen a Habsburg Birodalomban.³

² Lásd erre nézve „Kísérletek teljes katonai uralom létrehozására Erdélyben (1731—39)” c. tanulmányunkat (Sz. 1983:5. sz.).

³ Az elmondottakra lásd „Reformok előtt” c. tanulmányunkat és az ott hivatkozott szakirodalmat.

A hagyományos erdélyi adórendszeren 1690 óta csak az egyes natiókra eső adóteher aránya tekintetében történik változás. Mindjárt a Diploma Leopoldinum végleges formájának kiadása után, 1692-ben megkötik a natiók az ún. szász accordát, amely a szászok számára a korábinál valamivel előnyösebben szabályozza részesedésüket az adóteherben — anélkül, hogy az adózás *módján* változás esnék. Az *adórendszer* bármilyen reformjához az adózók számának és vagyonuknak új felmérése, országos adóösszeírás volna szükséges. Ennek negyedszázadon belül háromszor rugaszkodnak neki. Először 1698 és 1703 között. Az adózók reagálása (a törökellenes felszabadító háború szörnyű adóterheire még frissen emlékeznek) Bethlen Miklós önéletírásából közismert: egész falvak menekülnek el az összeírás elől. A kísérlet végére mindenesetre a Rákóczi-szabadságharc teszi az idő előtti pontot. A következő két próbálkozásnál viszont (1713/14, illetve az 1720-as évek első fele) az összeírások elkészülte után kiderült, hogy ezek nem alkalmasak megbízható új adórendszer kidolgozására. Marad az 1692-ihez hasonló szükségmegoldás, legalább a natiók közötti feszültségek csökkentésére: 1730-ban országgyűlésen újraszabályozzák a három natio (s negyedikül a taxalis helyek meg Fogarasföldre) között az adóteher arányát, megállapítva, hogy ki-ki hány calculusnyit tartozik fizetni a teljes adóteherből. Ez az ideiglenes rendezés annál is kevésbé orvosság, mert a lengyel trónöröklési háború kitörése (1733) óta a Habsburg Birodalom kb. másfél évtizedig szakadatlanul hadban áll — és veszti el a háborúkat. Erdély adóterhei a háborúk miatt ismét megnőnek (az 1737/38. katonai évben az adó összege — rendes és pótadó + deperdita és discretiók — közel járhat az 1,2 millió Frt-hoz, kb. egyenlő Alsó-Ausztriának Béccsel együtt fizetett adójával),⁴ újabb eladósodási hullám kezdődik a helységekben (különösen már a felszabadító háború alatt súlyosan eladósodott Királyföldön), s nő a behajthatlan adó tömege (1745-re az összeg már meghaladja a 300 ezer Frt-ot).⁵

Ezek tehát az erdélyi adóreform indokai, a Habsburg Birodalom egészének és magának Erdélynek a vonatkozásában.

Röviden tekintsük át: mik azok a szervek, amelyek az adóreform kérdésében hallatni fogják szavukat, illetve kik azok a személyek, akiknek az állásfoglalásaira elsősorban figyelniünk kell?

Az adót az *országgyűlés* szavazza meg; az ő feladata az *adórendszer* megváltoztatására való javaslattétel is. Erdély országgyűlése ekkor is egykamarás, mint a fejedelmi korban, összetételében legfeljebb annyiban tér el attól, hogy megnő a regalisták száma — az uralkodó több lojális regalista kinevezésével biztosíthatja akarata zavartalan érvényesülését a diétán, s minél több katolikus meghívásával a kívánatosnak tartott katolikus túlsúlyt. A rendek által feliratban tett javaslatokat a

⁴ Lásd erre nézve „Habsburg-politika és Habsburg-kormányzat Erdélyben (1690—1740)” c., kéziratban lévő monográfiánk megfelelő részét.

⁵ Lásd „Bécs és Erdély 1741—45” c. tanulmányunkat.

Gubernium, Erdély országos közigazgatási és bíraskodási hatósága *véleményezi* (nem bírálhatja felül, de állást foglal); ugyanezt teszi az uralkodó székhelyén működő *Erdélyi Udvari Kancellária* is. Az uralkodó azután az *erdélyi miniszteri konferenciában* (Ministerialkonferenz in rebus Transylvanicis) vitattatja meg a feliratban (és a *Gubernium* ezzel kapcsolatos felségelöterjesztésében, valamint az Erdélyi Udvari Kancellária mindkettőről alkotott véleményében) foglaltakat. Ennek a konferenciának az elnöke a Birodalom valamelyik vezető politikai tekintélye: 1746-tól 1751 végén bekövetkezett haláláig általában Joseph Lothar Dominik Königsegg-Rothenfels tábornagy, Savoyai Jenő egykori kreatúrája, majd annak halála után a Haditanács elnöke — míg bele nem bukik az 1737—39-i török háború vereségeibe; akkortól kezdve érdemi tevékenységet nem jelentő birodalmi főméltóság (a császárné udvarmestere) viselője, majd 1747-től főudvarmester. Halála után (egyetlen esetet kivéve) Uhlfeld, az 1742-ben létrehozott államkancellária (Staatskanzlei) vezetője, majd 1753-tól (akkor kerül Kaunitz a birodalmi külügyminisztérium élére) Königsegg-Rothenfels utóda a főudvarmesterségben. A konferencia tagjai részben hagyományos (és lényegében már tartalmatlanná vált) főméltóságok viselői, mint Khevenhüller főkamrás, részben a Birodalom központi kormányhatóságainak vezetői: Harrach cseh kancellár, Seilern osztrák főkancellár, Kinsky (a Kommerzien-Hofrat és a Ministerialbancodeputation elnöke), Colloredo birodalmi alkancellár, Joseph Harrach haditanácsi elnök, Salaburg birodalmi főhadbiztos, Dietrichstein udvari kamaraelnök, a legváltozatosabb rangrendben (szemben a korábbi évtizedek szigorú rangsorú és éppen ezért sokatmondó névsoraival). Kaunitz 1745 és 1751 között összesen 3 konferencián vesz részt, 1751 és 1754 között csak egy 1754-in, 1752-től állandósul a Konferenz résztvevői között Batthyány Károly tábornagy, Batthyány Lajos nádor öccse. Különleges a helyzete az erdélyi konferenciák két tagjának: Ferdinand Kollowrat-Krakowskynak és Karl Ferdinand Königsegg-Erpsnek. Rajtuk kívül egy-egy esetben ott találjuk a Konferenz névsorában Nádasdy magyar udvari kancellárt, Rudolf Choteket, Wilczek helyettes birodalmi főbiztos. Egyetlen, kivételes esettől eltekintve minden erdélyi konferenciaülésen részt vesz Gyulaffi László erdélyi udvari kancellár.

A Konferenz résztvevőinek második kategóriáját egyes udvari hatóságok tanácsosai teszik: Anton Hillebrandt von Prandau (egyetlen esetben, 1746-ban), Schmidlin (az 1740-es évek elején Erdély kincstári igazgatásának vezetője), Koch (az 1720-as években, rövid időre szintén volt Erdélyben ideiglenes *cameralis director*) s egy-egy ízben Fekete és Wiesenhütten az Udvari Kamara részéről, a Haditanácsot Wöber képviseli (és két esetben Keszler), az Osztrák Udvari Kancelláriát Dobelhoff, az Udvari Főszámvevőséget Stazer. Különleges szerepe van Bartensteinnek, az uralkodó bizalmas titkárnak, ennek a páratlan karriert futó Rajna vidéki konvertitának, akinek a magyar és erdélyi politikára gyakorolt hatása még jórészt tisztázásra vár. Az Erdélyi Udvari Kancelláriát is képviseli egy vagy két tanácsos (előbb Kozma és Csató, majd egyre állandóbban Bethlen Gábor, akivel még sokszor

fogunk találkozni tanulmányunkban, s az időszak végén a magyarországi születésű Benők).⁶

Említettük, hogy Kollowrat és Königsegg-Erps szerepe különleges az erdélyi konferenciában. Az előbbi 1745 és 1751 (az év júliusában hal meg) között elnöke egy olyan udvari szervnek, amely az Erdélyi Udvari Kancellária és a Ministerialkonferenz in rebus Transylvanicis közé ékelődve, mintegy előkészítő szerve az erdélyi ügyek konferenciái tárgyalásának: a Subdelegatio (Commissio) Neoacquistica örökébe lépő, immár nem katonai-kincstári, hanem közigazgatási-kincstári vegyes bizottságnak, a *Hofcommission (1747 júliusától Hofdeputation) in Transylvanicis, Banaticis et Illyricis-nek*. Ez a szerv 1745. június 24-én jön létre, és az év december 2-án nyeri el erdélyi hatáskörét: felügyel Erdély egész civil igazgatására, közigazgatására, kincstári igazgatására (kivéve a Königsegg-Erps által vezetett bánya- és pénzverésügyi udvari kollégium alá tartozó erdélyi ércbánya- és pénzverésügyet, továbbá a pénztári és számviteli ügyeket). Mikor Kollowrat meghal, a Hofdeputationt az 1740-es—50-es évek egyik legtehetségesebb Habsburg-főhivatalnok, Karl Ferdinand Königsegg-Erps veszi át; az ő javaslatára vonja ki Mária Terézia az erdélyi közigazgatás és bíraskodás felügyeletét a Hofdeputation hatásköréből (de ügyetlenül kiveszi ezek közül s továbbra is a Hofdeputationnál tartja az erdélyi románok ügyeit, az erdélyi Cameraliát pedig Königsegg-Erps Bergkolleg-jének hatáskörébe utalja, amelyhez a Montanistica et Monetaria amúgy is tartozik).⁷ Königsegg-Erps 1751 nyara után, az immár csak Hofdeputation in Banaticis et Illyricis elnökeként, lényegében ugyanolyan befolyással rendelkezik Erdély ügyeire, mint Kollowrat a Transylvanica hatáskör birtokában.

Országgyűlés, Gubernium, Erdélyi Udvari Kancellária, Hofcommission, illetve Hofdeputation in Transylvanicis, Banaticis et Illyricis, Ministerialkonferenz in rebus Transylvanicis: ezek hát azok a szervek, amelyek (maguk vagy esetleg külön bizottságaik) hatást fognak gyakorolni az erdélyi adóreform ügyére. Hogy a személyek közül kire kell ügyelnünk, az a továbbiakból derül ki.

⁶ A Konferenz 1745—51-i összetételére lásd a 3. sz. lábjegyzetben idézett tanulmányunkat. Az 1752—54. évi erdélyi konferenciák felségelőterjesztéseinek, illetve jegyzőkönyveinek (ezek tartalmazzák a résztvevők névsorát) lelőhelyei:

1752. április 29.: EK:AG 1752:313

július 1.: uo. 1752:180.

1753. március 16.: uo. 1753:450.

április 5.: uo. 1753:471.

április 9.: uo. 1753:181.

1754. január 9.: uo. 1754:22.

⁷ A Hofcommission, ill. Hofdeputation in Transylvanicis, Banaticis et Illyricis-re lásd a 3. sz. lábjegyzetben hivatkozott tanulmányunkat és az ott idézett szakirodalmat.

2. Az első rendi tervezetek és a központi kormányzat

Az adóreform ügye 1742-ben már napirendre kerül: Mária Terézia az év július 20-án úgy rendelkezik a Guberniumhoz és a rendekhez, hogy a következő országgyűlésen (a korábbi tervezetek alapján) dolgozzák ki az adóösszeírók instructióját, s terjesszék fel hozzá jóváhagyásra; arról is tegyenek jelentést, hogy egész Erdély újbóli összeírása szükséges-e vagy csak azoké a helységeké, amelyek összeírása hibásan történt? Jelöljenek összeíró biztosokat is a munka elvégzésére.⁸ Akkor azonban még nem kerülhetett napirendre az ügy: az országgyűlések 1744-ig elsősorban a Habsburg- és katolikus-ellenesnek ítélt törvények eltörlésének ügyével voltak elfoglalva. 1745 végén azonban (a Hofcommission in Transylvanicis, Banaticis et Illyricis erdélyi hatáskörének létrehozásával egyidejűleg) a Birodalom központi kormányzata idejét látja kímoldítani a kérdést a holtpontról. Mária Terézia 1745. december 13-án rendelkezik a Guberniumhoz: azon legyenek a következő országgyűlésen, hogy az adó az egyes natioók között, de az egyes törvényhatóságokon belül is arányosan legyen felosztva.⁹ Az 1746 tavaszi országgyűlésen valóban napirendre is kerül az adóreform kérdése.

Az előcsatározásra 1746 márciusában kerül sor; a kérdés bizonyos nehézségei azonnal napfényre is kerülnek. Március 14-én mindhárom natio külön-külön nyilatkozatot tesz az országgyűlés előtt — s mindhárom a saját adóját tartja túlzottnak, a székelyek egyenesen arra hivatkoznak, hogy a Diploma Leopoldinum őket mentesíti az abban megszabott adó (quantum Diplomaticum) alól. A magyar natio mindjárt át is dobná az új adórendszerre való javaslatétel gondját a szászokra: minthogy azok — hangoztatja — érvénytelennek tekintik a korábbi adóösszeírást, ajánljanak ők jobb megoldást. A szász natio kitér ezelől, arra hivatkozva, hogy ehhez idő kell. Az országgyűlésen azonban már közismert lehet a szászoknak az az álláspontja, hogy az adót az adózók *száma* szerint kell fizetni (ez számukra nyilvánvalóan előnyös lenne, hiszen a calculus-rendszerből aránytalanul több adóterhet viselnek, mint amennyi adózóik *száma* szerint illetné őket — de így újabb igazságtalanság születnék: a szász székek adózói — még ha az ott élő románokat is beleértjük — egészében véve módosabbak a magyar és székely törvényhatóságok adózó népénél). A székely rendek 1746. március 14-i állásfoglalása már vitatkozik ezzel a szász állásponttal, szóba hozza az adózók között jogállásuk, földjük termékenysége és értékesítési lehetőségeik tekintetében fennálló különbségeket.¹⁰

⁸ EK:AG 1754:388. (Az 1754. augusztus 12-i rescriptum történeti bevezetésében.)

⁹ G. P. 1746:113.

¹⁰ Tekintetbe kell venni — mondja a nyilatkozat —, hogy a szabad székely a hegyek között, a városoktól távol műveli földjét, így nem vehető egyenlőnek a jó földön élő szabad szásszal vagy armalistával, de a vármegyei (tehát földesúri hatóság alá vetett) szász se a szabad szásszal, a székely jobbágy se a szabad szásszal, a szabad székely se a székely armalistával vagy a szabad királyi városok polgáraival (ez utóbbiak részesülnek a pénzforgalom áldásaiban), de a városok polgárai között is különbségek vannak.

Egyelőre csak a natiók ellentétei nyilvánvalóak, s a kérdésnek a székely rendek állásfoglalásában exponált bonyolultsága. (A székely álláspont kidolgozásában feltehetően *Henter Dávid*, a nagy tapasztalatú ítélőmester játszhatta a fő szerepet; amikor ti. 1746. július 4-én az országgyűlés megválasztja az adóügyben az uralkodóhoz felküldendő követség tagjait, a székely natióból őt delegálnák.)¹¹ Másfél hónapig nem is történik semmi. Április végén Henter ítélőmester-társa, a szintén nagy tekintélyű, idős Inczédi József tervezetet készít arról (április 28-i kelettel), hogy az országgyűlés bizonyos ügyei bizottságilag tárgyalandók; a felállítandó bizottságok sorában a második helyen az új adórendszer kidolgozására hivatott bizottság szerepel. A tervezetet a Gubernium és a rendek egyként jóváhagyják.¹² A bizottság összetételéről csak annyit tudunk, hogy elnöke *Bethlen Gábor* (az országgyűlés elnökének, Bethlen Ádámnak a fia), a későbbi erdélyi udvari kancellár. A színen van tehát az adóreform második erdélyi kulcsembere is.

Az 1746. május elején kiküldött bizottság munkálata 1746. június 11-én kerül az országgyűlés plénuma elé¹³ — s ott ki is derül, hogy egyrészt a magyar és székely, másrészt a szász natio és a városok nagy többsége¹⁴ álláspontja élesen ellentétes. A szászok (arra hivatkozva, hogy eladósodtak, súlyos kamatfizetési kötelezettségeik vannak, adóhátralékuk csak az 1743—45-ös évekből jó 83 ezer Ft-ra rúg, a katonaság nagyobb része és a törzsek a szász városokban és székekben — valamint a taxalis helyeken — vannak beszállásolva), részletes javaslatot tesznek egy olyan adórendszerre, ami *csak az adózó családfőket* venné az adó alapjául. Ezeket három kategóriába sorolná: 1. polgárok, 2. szabadosok, 3. jobbágyok és zsellérek. Fejadójukat kategóriánként 3—2—1 Ft-ban állapítaná meg. Vagyon- (facultas-) adót nem vetne ki, azzal az indokolással, hogy annak mértéke változó, nehezen megállapítható (a tervezet itt utal a korábbi összeírás gyengeségeire). Álláspontjuk szerint a földet, illetve annak termékenységét vagy terméketlenségét sem lehet adó tárgyának tekinteni: ha lakatlan, akkor holt testnek számít, egyébként, ha művelője már adótárgy, ezzel a föld is adó alá esik. Fenntartják annak a lehetőségét, hogy az egyes helyi tisztek, ők ismervén legjobban az adózók *vagyonát*, további kategóriákba oszthatnák őket.¹⁵ A taxalis helyek ehhez még azt fűzték hozzá a bizottsági munkával szembeni ellenérzésük okául, hogy az bizonyos taxalis helyeket az adózók középső kategóriájába sorolt, másokat az alsóba, holott minden taxalis helyet az alsó csoportba kellene számítani.¹⁶ A szász álláspontnak, már említett gyengeségén túl, az is elveszi a realitását, hogy így (Erdély adózó népességét nyersen kb. 200 ezer családfőre számítva) az ország adója alul

¹¹ Jkv. 1746:60.

¹² Uo. 33—34., 110—116.

¹³ Ennek a tervezetnek szövege nem ismeretes; csak feltehetjük, hogy lényegében azonos azzal, ami a későbbiekben mint a magyar és székely natio álláspontja szerepel.

¹⁴ A taxalis helyek közül csak Udvarhely, Sepsiszentgyörgy és Abrudbánya nem tartott a szászokkal.

¹⁵ A tervezet: Jkv. 1746:158—162.

¹⁶ Uo. 48.

maradt volna a 400 ezer Ft-on, ami a Birodalom központi kormányzata számára nyilvánvalóan elfogadhatatlan volt. A taxalis helyek (a szász városok nem tartoztak közéjük) szintén nem voltak egységesen a legelső kategóriába sorolhatók (gondoljunk Kolozsvárra vagy Marosvásárhelyre). Válaszul a székely natio deklarálja, hogy ők csak a másik két natio iránti testvéri szeretetből mentek bele az adórendszer kidolgozásába, de ezzel nem ismerik el, hogy ők is adókötelesek.¹⁷ A magyar natio egyelőre taktikusan hallgat; mikor a szászok bejelentik, hogy írásos nyilatkozatot fognak beadni, kéri ennek vele való közlését, hogy megtehesse rá megjegyzéseit.¹⁸

A vitát 1746. június 22-én veszik fel újra. Akkor határozat születik, hogy még egyszer meg kell kísérlni az ellentétes álláspontok egyeztetését. A székelyek másnap hosszabb írásos nyilatkozatot nyújtanak be,¹⁹ a törvényekkel, a másik két natio jogaival, a Habsburg-uralkodók diplomaival, végső soron az unióval és Erdély egész politikai rendszerével ellentétesnek deklarálva a szászok álláspontját. A Diploma Leopoldinum-ra hivatkoztak a tekintetben, hogy Erdélyben ottaniak viseljék az összes polgári tisztségeket — ha tehát a szászok extraneusokra gondolnak az összeírás végrehajtásánál, ez törvénytelen. A nemesi előjogokkal ellentétesnek ítélték azt is, hogy csak a személy legyen adótárgy; álláspontjuk szerint a székely nemes és szabad székely személye és földje után nem adózik, csak facultas-a után²⁰ vállalhat némi adót (az országgyűlés hozzájárulásával). A Királyföldön azonban — hangoztatják — az adó a földhöz is kötődik; az ott lakó személye, földje és facultas-a után adóköteles, ellentétben egyrészt az armalis nemessel és székely szabaddal, másrészt a (román, magyar vagy szász) jobbággal, aki feje és facultas-a után adózik (földje után nem, az a nemesé lévén). Elutasította a székely replica a szászok eladósodásukra való hivatkozását is azzal, hogy az adósságoknak vannak haszonélvezői is, s a városok építkezése, az ott lakók ruházkodása inkább gazdagságukra mutat, mint eladósodásra. Felrótta a szászoknak: annyi földjük van, hogy bérbe is tudják adni; jobb is a földjük, mint a másik két natióé. Kifogásolta, hogy a szászok osztályozása szerint a legkisebb taxalis hely vagy a kisebb szász városok polgárai is annyi adóra lennének kötelesek, mint a leggazdagabb szebeni vagy brassai polgárok. Azzal sem értett egyet, hogy a szászok (szerintük) a nemességet a polgárokkal kívánták egyenlőnek tekinteni, a szász parasztokat pedig az armalistákkal vagy szabad székelyekkel. Mária Terézia elé kívánták vinni a vitás kérdéseket.²¹ Ez a székely álláspont nem mentes némi nemesi gógtól a szászokkal szemben, de a kérdés *gyakorlati* részében realisabb amannál.

Az alkudozás 1746. június 27-én folytatódik. Előbb huzavonával: a magyar és székely natio annak kifejtését kéri a szászoktól, hogyan lehet igazságos adórendszert

¹⁷ Uo. 49.

¹⁸ Uo.

¹⁹ Uo. 54—55.

²⁰ Itt az adóreform vitáinak egy kényes pontja. A nemesi álláspont (tehát a magyar és székely natióé) meg akarja védeni az „onus non inhaeret fundo” elvét, s ezért különválasztja az adózó földjét (ami nemesi tulajdon) és a rajta termetteket vagy rá építetteket. Ezt az utóbbit tekintik facultas-nak.

²¹ Jkv. 1746:162—170.

létrehozni *csak személyek* összeírása alapján? A szászok erre a másik két natio állásfoglalását kérik — vagy tervezetük másolatát, s aztán készek a reflexióra. A két natio erre újra a szászok írásbeli javaslatát várja. A szászok korábbi tervezetükre utalnak. A két natio ezek után megteszi rá megjegyzéseit, lényegében a székelyek 1746. június 23-i replicájához hasonló érveléssel; a novum legfeljebb annyi, hogy itt világosan kifejtésre kerül: ők az adó alapjául a föld termékenységét, az adózók jogállás és facultas szerinti osztályozását tekintenek.²² Minthogy megegyezés nincs, 1746. június 29-én Bethlen Gábor mint az adóügyi tervezetet kidolgozó bizottság elnöke, benyújtja a két natio által elfogadott tervezetet a Guberniumhoz.²³

A tervezet mindjárt kiindulásképpen érvénytelennek nyilvánít minden olyan adómentesítést, amelyet katona-, kincstári tisztek, magánszemélyek vagy községek adtak bárkinek a törvények rendelkezéseitől eltérően. Ezzel határozott kézzel eltörölte a törvénytelen adómentesítéseknek azt a „rendszerét”, amely igen súlyos akadálya volt egy igazságos adórendszer kidolgozásának. (Ez idő tájt kb. 230-féle ilyen törvényellenes címen osztogattak mentességeket Erdélyben.) Az adózókat lakhelyük előnye vagy hátrányai, jogállásuk és facultas-uk szerint kívánta osztályozni. Egy helység előnevei (beneficiumai): földjének termékenysége, közös haszonvételei, nagyobb kereskedelem, virágzó ipara, termékeinek jobb eladási lehetőségei. Ezek erősebb vagy gyengébb megléte szerint három osztályba sorolta volna a helységeket; ezek adózási aránya (azonos jogállás és facultas esetén) 4—3—2 legyen. A jogállás szerinti osztályozás alapkategóriái: polgárok, szabadosok és jobbágyok. Az első kategóriába a szabad királyi városok, a szász mezővárosok és a taxalis helyek lakói kerültek volna; ezek személyük és földjük után is adóra kötelesek. Szabadoknak azokat tekintette a tervezet, akik földjük után nem tettek földesúri szolgálatot. (Ide számította az egyházi nemeseket, lóföket és székely gyalogokat is, akik akkor facultas-aik után fizettek adót, fej- és földadót nem.) A harmadik kategóriába a törvény és szokás szerint földesúri szolgálatra kötelezetteket osztotta (jobbágyokat és zselléreket egyaránt). A jogállás szerinti kategóriák adójának egymáshoz való viszonyát a következőképpen állapította meg: minthogy a jobbágyok heti 4 vagy legalább 3 napot szolgálnak, feleannyi idejük van saját facultas-uk gyarapítására, mint a szabadoknak, adójuk is a fele legyen amazokénak. A polgároknak még a szabadoknál is több lehetősége van a vagyonszerzésre. Így jobbágyok, szabadok és polgárok adójának az aránya 1—2—3 legyen. A facultas szerinti osztályozás is három kategóriát vet fel (*jómódúak* azok, akiknek *bőségekben* állnak rendelkezésre a létfenntartásra szükségesek; a *közepeseknek elegendő* van ezekből, a *szegények* mások *segélyére* szorulnak). Ezeket a kategóriákat a polgároknál nem sikerült konkrétan meghatározni; a szabadosoknál és a jobbágyoknál a két natio birtokosnemes-delegátusai biztosabban mozogtak. Jómódúaknak ott azokat vették, akiknek két igájuk van, s ennek megfelelően egyéb javaik (a számításnál egy igásállattal vettek egyenértékűnek két fejőstehenet vagy 20

²² G. P. 1746:443; Jkv. 1747(!):335—348. o. (Az országgyűlés 1747. július 16-i zárófeliratában).

²³ Jkv. 1746:57.

juhot vagy 20 méhkast vagy egy pálinkafőzőt), közepesnek az egy igaerővel és ennek megfelelő facultas-szal rendelkezőket; a szegényeknél fél igaerő volt a kritérium (vagy ha egyáltalán nem volt igásállatuk, de juhaik, méhkasaik, teheneik stb. bőven voltak, szintén ide sorolták őket). Azokból a szegényekből, akiknek nem volt nyilas házhelyük, s mások házában éltek, továbbá az özvegyekből 2—3—4 családfő volt egy szegénynek számítandó. Ugyanazon helység azonos jogállású adózóinak facultas-adója a három kategória szerint 1—2—3 legyen. A tervezethez táblázatokat is mellékeltek. A legérdekesebb közülük az, amely a városokat osztályozta a kereskedelem lehetőségei szerint.²⁴ Az arányok megállapításához a tervezet országos összeírást tartott szükségesnek; ezt törvényhatóságunként három biztos végezze (az országgyűlés válassza meg őket a három natióból) — a taxalis helyeket azok a biztosok írják össze, akik azt a törvényhatóságot is felveszik, amelyben e helységek fekszenek, s rajtuk kívül egy helybeli tanácsos (ez utóbbi a törvényhatóság egész összeírásánál is jelen lehet). Az összeírásban *nem magukat a vagyoni adatokat* kell felvenni, csak az *adózók osztályozását* kell jelezni.²⁵

A két natio tervezete a székelyek 1746. márciusi és júniusi állásfoglalásainak alapelveiből indul ki. Ezért is Henter Dávidot tarthatjuk a koncepció atyjának, s a terv világos, „tanáros” felépítése miatt is.

A Gubernium, megkapván a két natio tervezetét, úgy határoz, hogy az felterjesztendő Mária Teréziához, maga is (a parte) fel kívánván küldeni véleményét.²⁶ Az országgyűlésen azonban (nyilván annak hatására, hogy ilyen súlyú kérdésben nincs egyetértés a három natio között) az az álláspont alakul ki a magyar és székely natióban is, hogy a tervezetet egyelőre ne terjesszék fel, csak említsék meg a gyűlés zárófeliratában azzal a kérelemmel, hogy a két natio követeket küldhessen fel Mária Teréziához (1746. július 4.). Ezzel a Gubernium is egyetért; a rendek így azonnal meg is választják a magyar natio küldöttévé Bethlen Gábort, a székelyek reprezentánsául Henter Dávidot (arra az esetre, ha a királynő hajlandó felbocsátani őket).²⁷ A zárófelirat (az országgyűlés 1746. július 5-én megvitatja és felterjeszti a Guberniumhoz; ottani megvizsgálása után 1746. július 6-i kelettel indul útjára) csak röviden ismerteti az új adórendszer vitáját (a bizottság kiküldetését, az ellentétek napvilágra kerülését), előadva a két natio kérését követeik felküldése végett.²⁸

Az országgyűlés felirata és a Guberniumnak a diéta eredményeiről tett felségelőterjesztése előbb az Erdélyi Udvari Kancellária elé került. Az (1746 vége felé

²⁴ Az első kategóriába Szeben, Brassó, továbbá a szamosújvári és ebesfalvi örmény *compania* került; a másodikba Medgyes, Segesvár, Beszterce, Szászsebes, Kolozsvár, Marosvásárhely, Gyulafehérvár, a dévai és alvinci bolgárok. Meglepő a szebeni és brassai görögök itt szerepeltetése (gazdasági súlyuk nagyobb volt ennél), s a nem túl jelentős Köhalomé is. A harmadik csoportba kerültek az összes többi mezővárosok és a gazdaságilag valóban eljelentéktelenedett gyulafehérvári zsidók.

²⁵ A két natio tervezete: Jkv. 1746:189—204.

²⁶ Uo. 57.

²⁷ Uo. 60.

²⁸ Uo. 61. G. P. 1746:517.

— a pontos dátum nem ismeretes) elsősorban az ügy eddigi irományait és a felküldendő követek instructióit kívánta volna látni, mert ezekből semmi sem jutott fel (ti. hivatalosan) az udvarba. A szász natiótól is elvárták volna annak magyarázatát: miért nem ért egyet a követség felküldésével, valamint saját adórendszer-konceptiójának ismertetését. Ezek felérkezte után, nagy súlyú ügyről lévén szó, engedélyezhetőnek tartaná a három natio követségének felküldését azzal, hogy ezek kapjanak teljhatalmat a megegyezésre, s ne kelljen közben küldöikhez fordulniuk — de egyben olyan utasítást nyerjenek, hogy az adó ügyén kívül semmiről ne tárgyaljanak. Álláspontja a Hofcommission in Transylvanicis, Banaticis et Illyricis 1747. január 3., 5., 9-i ülése elé került; az minden megjegyzés nélkül egyetértett vele. Amikor a Hofcommission az év január 24—25-én jónak látta visszatérni az országgyűlési feliratban és a Gubernium felségelőterjesztésében foglaltakra, e kérdés mellett változtatás nélkül ment el. Ugyanígy nem volt korrigálnivalója a Kancellária álláspontján a Ministerialkonferenz in rebus Transylvanicis 1747. február 25-i ülésének sem. Mária Terézia is megjegyzés nélkül hagyta jóvá a Konferenz felségelőterjesztését.²⁹ A konferencia előterjesztésének keltét viselő, az új országgyűléshez küldött rescriptumában ennek megfelelően bővebb tájékoztatást várt az eddigi rendi állásponttól (a szász álláspontot is beleértve), s olyan instructiót a követeknek, amely szerint azok natiójuk újabb megkérdezése nélkül köthessenek megállapodásokat.³⁰ Az országgyűlésen magán 1747. áprilisában—májusában vitatják meg újra a rendezéssel kapcsolatos álláspontokat. 1747. április 26-án a szász natio a gyűlés elé terjeszti állásfoglalását. Elsősorban a Mária Teréziához való követküldést illető aggályait adja elő. A szászok elképzelhetetlennek tartják, hogy azt, amit a három natio nem tudott eldönteni (bár az összes segédeszközök kéznél voltak), azt 2—3, különböző elveket valló, egyébként bármely kiváló személy Erdélyen kívül képes lesz helyesen megítélni. Egyébként sem akarják a követküldés bizonytalanságos terheit az adózókra vetni (natiójuk súlyosan el lévén adósodva), s az udvart sem terhelnék egy még el nem készült munkálattal. A tervezet és a hozzá tartozó irományok írásban is felterjeszthetők lettek volna. Némi ellentétben az eddigiekkel leszögezi: a másik két natio az utóbbi években, különösen az 1746-i országgyűlésen úgy kezelte őket, hogy csak Mária Terézia kezébe tehetik le sorsukat. Elisméltik azt, amit 1746. júniusában előadtak, újabb érvekkel támogatva meg azt az álláspontjukat, hogy csak a családfők irandók össze (a vármegyei jobbágytelkeket nem lehet reálisan

²⁹ Az Erdélyi Udvari Kancellária állásfoglalása, a Hofcommission 1747. január 3., 5., 9-i és január 24—25-i ülésének jegyzőkönyvei, a Ministerialkonferenz 1747. február 26-i felségelőterjesztése és Mária Terézia resolútiója: EK:AG 1747:43.

³⁰ Ez az utóbbi igény jogos volt annyiban, hogy (a hírközlés adott feltételei mellett, s az országgyűlés egyébként sem ülésezvén egész évben) enélkül a küldöttek bécsi tárgyalása lehetetlen lett volna, vagy a végtelenbe húzódott volna — így viszont a rendek nem ellenőrizhették munkájukat, s (tisztiságok adományozása stb. bevett — 1742-ben is gyakorolt — módszerével) erősen befolyásolhatók lettek volna. Mária Terézia 1747. február 25-i rescriptumának az adóreformot illető első pontja: Jkv. 1747:118—119. A királynő, ugyanaznap a Guberniumhoz intézett rendeletében, annak is a lelkére köti a már elkészült tervezetek (beleértve magánosokéit is) felterjesztését (G. P. 1747:228.).

kitudni, a földek termékenységét évente kellene újra megállapítani — vagy kb. egy évtized átlagából, a facultas-ok eltitkolhatók, megadóztatásuk pedig a szorgalmat sújtaná; ha mégis tekintettel kell lenni az ilyen vagyionra, az adót kivető, az adózókat jobban ismerő hatóságokra háruljon ez a gond; az adózók *száma* a legmegfoghatóbb, legstabilabb adóalap).³¹ Ehhez az érveléshez csatolják 1726. május 22-i [!] megjegyzéseiket az 1720-as évek első felében készült adóösszeíráshoz (mintegy utalni akarván egy olyan összeírás veszélyeire, amely az adózók *vagyontárgyait* is számba veszi).³² A másik két natio 1747. május 13-án válaszol. Leszögezve, hogy felelni tudnának a szászok érveire, értelmetlennek tartják a további vitát, s ragaszkodnak a követek felküldéséhez (felhánnyva a szászoknak, hogy míg az országgyűlésen *a felküldés ellen* foglalnak állást, *ágenseik útján* Mária Terézia elé viszik ügyeiket).³³ A Gubernium még megpróbálkozik a közvetítéssel: május 30-án az országgyűlés elnöke útján megegyezésre inti a rendeket, s felkínálja, hogy ő maga végzi el az aránytalanságok bizonyos megigazítását. A három natio elutasítja ezt; a Gubernium újabb üzenetére pedig most már csak a magyar és székely natio szögezi le, hogy a felküldendők instructiója meghatározza feladataikat és jogkörüket (csak az adórendszer kidolgozása a feladatuk, semmiféle más megállapodást nem köthetnek az adó összegéről).³⁴

Az országgyűlés 1747. június 16-i felirata, amely ismét jelezte a két natio igényét követek felbocsátására, s azt is, hogy felhatalmazást kaptak: ne kelljen a tárgyalások közben újra küldökhöz fordulniuk, ismét az Erdélyi Udvari Kancellária, majd a most már Hofdeputation rangjára emelt Hofcommission ülése elé kerül.³⁵ A Kancellárián szokatlanul alakult a helyzet: a három tanácsosból kettő a küldöttek felbocsátása mellett foglalt állást, egy (feltehetően a szász Vajda) nem tartotta indokoltnak ezt — Gyulaffi pedig felfüggesztette szavazatát. A Hofdeputation ülésén kellett hogy kialakuljon az az álláspont, hogy a küldöttek esküformuláját és instructiójukat (hivatalosan még nem küldték fel őket), továbbá Erdély legutolsó összeírásának³⁶ hiteles kivonatát előzetesen terjesszék az uralkodó elé. Ami a küldötteket illeti, a már jelölt magyar és székely követ (Bethlen Gábor és Henter Dávid) mellé még két-két személy jelölendő, a szászok is javasoljanak három személyt maguk közül, s majd

³¹ Jkv. 1747:161—173.

³² Az 1726-i megjegyzések első fejezete bizonyos általános meggondolásokat tartalmaz (az összeírók nivója egyenlőtlen, számos összeíró-biztos több natio területén is birtokos lehet — ami összeférhetetlenséget jelent —, az összeírandó területek elosztása egyenlőtlen, előzetes próba-összeírást nem tartottak, a szászok nem minden őket illető dologról tájékozódhattak). Külön-külön fejezet szól az összeírás módszereinek eltéréseiről a Királyföldön és a magyar megyékben (az előbbieket sokkal gondosabban írták össze), a személyek rovatainak kitöltéséről (a szász álláspont szerint ez az ő területükön sokkal pontosabban történt), az állatállomány, a termékmennyiség, a helységek területe, a szőlők és a bortermés mennyisége, a köz- és magánjövödelmek, a kinnlévőségek és adósságok s végül a helységek számára előnyös és hátrányos körülmények összeírása körüli problémákról. (Jkv. 1747:173—190.)

³³ Uo. 251—256.

³⁴ Uo. 266—271.

³⁵ A megvitatás időpontja bizonytalan.

³⁶ Erre vonatkoztak a szászoknak a 32. sz. jegyzetben ismertetett megjegyzései.

Mária Terézia döntsön: hányat enged fel közülük. A Ministerialkonferenz 1748. május 28-án tárgyalta ezt a kérdést. Azzal egészítette ki a Hofdeputation állásfoglalását, hogy a taxalis helyek is küldjenek fel követeket. Mária Terézia e tekintetben megjegyzés nélkül jóváhagyta a Konferenz álláspontját.³⁷ A rendekhez 1748. június 13-i kelettel küldött rescriptumának 2. pontja ebben az értelemben határozta meg további teendőiket.³⁸

Az 1748 nyár végi—ősz eleji országgyűlés augusztus 28-án veszi tárgyalás alá a rescriptum e pontját. A követek felküldésén, illetve fel nem küldésén már nem lehet vita; a rendek csak a recursus lehetőségét tartják fenn maguknak arra az esetre, ha az új adórendszer túlzottan terhelné meg valamelyik natiót vagy helységet.³⁹ Szeptember 10—13-án, némi huzavonák után jelölik a három natio és a taxalis helyek küldöttjeit: a magyar natióból Bethlen Gábor mellé Bánffy Farkast és Domokos Antalt,⁴⁰ a székelyekből Henter mellé Lázár Jánost⁴¹ és a később jelentős hivatali karriert futó Somlyai Albertet,⁴² a szászok közül a konvertita, hivatali pályájának csúcsa felé tartó Jacob Abrahami von Ehrenburgot,⁴³ Andreas Waldhüttert⁴⁴ és az 1741/42-i bécsi rendi küldöttségből ismert Michael Schülert;⁴⁵ a taxalis helyek küldött-jelöltjei: Enyedi István, Kelemen Zsigmond és Szötts István.⁴⁶ (Fogarasvidék, amelynek követeit az országgyűlésen a taxalis helyek követei közé számítják, a törvényhatóság különleges jogállása miatt végül is engedélyt kér külön követ felküldésére.)⁴⁷ A rendek azonban sem az 1721—22-i adóösszeírás kivonatát, sem a küldöttség instructióját nem dolgozták ki. Az elsőnél az egyes törvényhatóságok összesítéseit másolták le, s ezt is azzal terjesztették fel az országgyűlés 1748. szeptember 30-i zárófeliratában, hogy azóta évtizedek teltek el, a népállomány is változott a profugium miatt (különösen a román nép hajlamos erre), az állatállomány is csökkent (járványok, rossz termés miatti takarmányhiány), így az 1721—22-i összeírásban foglaltak távol állnak az 1748-i helyzettől. Az instructiót illetően pedig előbb vizsgálatot kértek az adózás arányta-

³⁷ A Kancellária és a Hofdeputation állásfoglalása, a Ministerialkonferenz felségelőterjesztése és Mária Terézia resolúciója: EK:AG 1748:133.

³⁸ Jkv. 1748:46—47.

³⁹ Uo. 10.

⁴⁰ Az országos főbiztosság adjunctus commissarius.

⁴¹ Ekkor a királyi tábla elnöke.

⁴² A Gubernium registratora.

⁴³ Ekkor, Domokoshoz hasonlóan, ő is főbiztossági adjunctus commissarius; néhány év múlva eléri a guberniumi tanácsosságot.

⁴⁴ Segesvári polgármester.

⁴⁵ Medgyesi polgármester.

⁴⁶ A taxalis helyek küldött-jelöltjeiről csak azt tudjuk, hogy Enyedi kolozsvári, Kelemen marosvásárhelyi és Szötts kézdivásárhelyi.

⁴⁷ Az eredeti, 1748. szeptember 10-i jelölésben a magyar natio küldöttjei Lázár János és Bánffy Farkas; a székelyek *szintén* Lázárt jelölik elsőként, mellette Kálnoki Ferencet. A javaslat a Gubernium elé jutván, az illőbbnek találja, hogy Lázár, aki az 1741/42-i bécsi küldöttségben a székelyek képviselője volt, most is ezt a natiót reprezentálja. Így a magyar natio Bánffy mellé Domokost jelöli. Az bizonytalan, hogy Somlyai hogy került a névsorba.

lanságaira nézve; az döntse el: el kell-e küldeni egyáltalán a követeket? Ha igen, mindegyik natio pontosabb instructiót ad nekik.⁴⁸

Idestova három évvel az adóreformot elindító 1745. december 13-i rescriptum után — s majd 2 és fél évvel az 1746-i adórendszerkoncepciók után — a rendek majdhogynem ott tartanak, hogy letennének az egész rendezési kísérletről. Most azonban a központi kormányzat, amely eddig bizonyos tempós nyugalommal válaszolgatott az erdélyi országgyűlésnek, gyorsítani kezdi az iramot. Közben ti. lezajlottak Haugwitz krajnai és karintiai reformjai, 1748 elején Mária Terézia neki ad igazat ellenfeleivel szemben a birodalmi kormányzat reformja kérdésében — az erdélyi adóreform *most már a Haugwitz-reform keretébe illeszkedhet bele*. A rendek 1748. szeptember 30-i zárófelirata még 1748 utolsó hónapjaiban⁴⁹ átment a Kancellária és a Hofdeputation kontrollján. Ott már érezhető volt az ütem felgyorsulása: a követeknek elég egy általános instructio (legjobb lelkiismeretük szerint szolgálják az uralkodó és az ország javát), ezt sem kell előre felterjeszteni. Az egyes natiókból és a taxalis helyek képviselőiben két-két személy jöjjön fel: a magyarból Bánffy Farkas és vagy Bethlen Gábor, vagy Domokos Antal [!], a székelyek közül Lázár és Henter, a szászok részéről Abrahami von Ehrenburg és Andreas Waldhütter, a taxalis helyekről Kelemen és egy személy Fogarasvidék részéről.⁵⁰ A Ministerialkonferenz (1749. január 8-i ülésén) csak még erősebben hangsúlyozta az új adórendszer szükségét és a kérdés sürgősségét. Erdély adózóinak conservatiója az adóterhek egyenlősítésétől függ — szögezte le —, de a rendek (mint maguk is bevallják) e tekintetben sohasem jutottak megegyezésre, tehát az uralkodónak kell döntenie. A követek felküldése így feltétlenül szükséges és (helyrehozhatatlan károk elkerülésére) sürgetendő. A magyar natio második követéül (Bánffy mellé) Bethlen Gábort javasolta, képességeire, őseinek érdemeire, tisztségének fényére⁵¹ hivatkozva, s arra is, hogy a közbizalom inkább feléje fordul. Mária Terézia egyetért a Konferenz határozatával.⁵² Ennek értelmében fogalmazzák meg az erdélyi rendekhez 1749. január 24-i kelettel küldött leiratát is. Ezt 1749. március 17-én olvassák fel a rendek előtt.⁵³ A Gubernium még tesz egy kísérletet arra, hogy közös nevezőre hozza a rendeket a követek felküldése előtt: március 20-án úgy rendelkezik, hogy a natiók próbáljanak meg baráti egyezsége jutni. Erre egyrészt a magyar és a székely natio (s néhány velük tartó mezőváros meg Fogarasvidék követei), másrészt a szászok és a többi taxalis helyek külön-külön tartanak ülést. A két natio még aznap írásos üzenetet intéz a szászokhoz. Szerinte azok adtak okot a követség felküldésére

A jelölések: Jkv. 1748:23—24., 26., 29.

⁴⁸ Jkv. 1748:138—142.

⁴⁹ A pontos dátum itt sem ismeretes, de a Ministerialkonferenz 1749. január 8-án tárgyalja a feliratban foglaltakat, s a vita anyagát előzetesen körözni kellett a konferencia résztvevői között.

⁵⁰ Ezt a kincstartó és a Gubernium jelölje ki, de ne az ottani főkapitány legyen.

⁵¹ Ekkor Doboka megye főispánja.

⁵² A Ministerialkonferenz 1749. január 8-i felségelőterjesztése és ennek előkészítő anyaga (az 1748. szeptember 30-i felirat kancelláriai és Hofdeputation-i tárgyalásáról felvett jegyzőkönyv), valamint az uralkodó resolútiója: EK:AG 1749:27.

⁵³ Jkv. 1749:5—7.

(csak a személyekre akarták kivetni az adót, panaszt tettek amiatt, hogy a nemesi kúriák és a puszta jobbágytelkek kimaradtak a korábbi összeírásból, s extraneus összeírókat kívántak). Ők nem látnak más megoldást, mint hogy a szászok fogadják el az ő tervezetüket. A szászok, némi halogatás után, 1747. március 22-én válaszolnak: már nincs mód baráti egyezségre, hisz Mária Terézia a két natio kérésére felrendelte a követeket, és magának tartotta fenn a döntést.⁵⁴

3. A bécsi *Delegata Commissio* tevékenysége (1749) és az összeírás terve

Ezzel a *rendek egészének* szerepe egy időre meg is szűnik az adóreform kérdésében. A rendi küldöttség 1749 nyarán felutazik Bécsbe. Ott a *Hofdeputation* hoz létre belőlük⁵⁵ s udvari hatóságok néhány képviselőjéből (Müller udvari kamarai titkár, Bolza fogalmazó és Boér erdélyi udvari kancelláriai titkár — a bizottság tollvivője) egy *Delegata Commissio*-t, *Bethlen Gábor* elnöklete alatt. A bizottság *Kollowrat*-tól, a *Hofdeputation* elnökétől kap *instructiót*. 1749. július 24-én alakul meg, s július 28-án kezdi meg érdemi munkáját, bizonyos formai teendőkkel (a *Kollowrat*-tól nyert *instructio*, az 1746—47-i országgyűléseken keletkezett irományok felolvasása). Az első vihar a szászok egy külön felségfolyamodványa körül keletkezik, amely a mellett a régi érv mellett, hogy adó- s más közterhek súlyosabbak a többi natioéinál, azzal az adóreform vitájában már felhozott váddal is élt a másik két natioval szemben, hogy azok méltatlanul bánnak vele, s (a 18. század erdélyi történelmében először) védelmet kér a maroknyi erdélyi *németnek*.⁵⁶ Ezt a korai nacionalista közjátékot hamar sikerül lezárni: a másik két natio válaszol,⁵⁷ Henter, aki a szász felségfolyamodvány ügyét a bizottság elé hozta, július 30-án maga javasolja, hogy egyelőre tegyenek félre mindent, ami nem viszi előre az új adórendszer ügyét, a szászok, illetve a másik két natio fenntartja jogát a későbbi válaszra és viszonzválaszra, és megkezdődhet a kérdés érdemi vitája.

Az első kérdés: legyen-e összeírás? Ezt mindhárom natio követői szükségesnek tartják; vita csak azon van, hogy a székelyek képviselői eleve leszögezik, hogy egy, a szászok által javasolt típusú összeírást (a szabad városok és községek előljárói, illetve a földesurak vallják be az *adózókat számát*) nem látnak szükségesnek. Itt veti fel *Boér* titkár a *földek általános felmérése*nek gondolatát, arról beszélve: a korábbi összeírások alaptévedése onnan származott, hogy ezeket nem mérték fel, csak a jobbágyokat kérdezték meg erről, s azok jó tetszésük szerint válaszoltak erre, a *nemesek allodiális*

⁵⁴ Uo. 14—19.

⁵⁵ A névsorban csak *Bethlen Gábor*, *Henter*, *Abrahami von Ehrenburg*, *Waldhütter* és *Kelemen* szerepel közülük; *Fogarasvidéknek* nem volt külön küldötte.

⁵⁶ A „maroknyi német védelme” 1700. január 9-én a Ministerialkonferenz in rebus Transylvanicis állásfoglalásában szerepel (MOL—Magyar Udvari Kancellária Levéltára: Hungarica et Transylvanica: 19. cs.), aztán *Bruckenthal* híres, *Teutschnál* is idézett állásfoglalásában.

⁵⁷ A válaszok nem ismeretesek.

földjeit pedig nem írták össze, így a nemesség jószágaiban a földterület legnagyobb része összeíratlan maradt. E kérdésben csak azután bontakozik ki elvi vita, hogy Kollowrat (1749. augusztus 4. előtt) újabb szabályozó rendelkezést ad át Bethlen Gábornak. Ennek tárgya nem ismeretes (Bethlen csak azt jelenti be az augusztus 4-i ülésen, hogy célja a zavarok elkerülése és a bizottsági munka jó rendjének megőrzése), de a következményekből kiderülve Boér indítványát támogatja, mert *Henter* ítélmester nyilatkozatban fejt ki, hogy a helységek földterületét nem lehet egyetemlegesen összeírni, mert abban bennefoglaltatnak a nemesi kúriák és puszta telkek is, azok pedig nem adóalapok: a birtokos nemesség nem kúriái vagy puszta telkei után vesz részt hadfelkelésben, ad subsidiumot vagy succursust, hanem jobbágyai száma után, az adó tárgya csak a jobbágyok és vagyonuk. A jobbágy földje és személye után szolgál urának, s földje termékének feleslegéből vagy vagyonából adózik. Ami a székely armalisták, lófők és szabadosok adózását illeti, ezeket a Diploma Leopoldinum adómenteseknek nyilvánította, csak azért fizetnek adót, mert az ország adója jelenleg több a Diploma Leopoldinumban meghatározottnál. *Henter* emlékeztet rá: I. Lipót azzal vetette ezeket adó alá, hogy ez csak rövid időre szól. A magyar és székely natio is csak azért íratná össze őket, hogy a szászok panasza aránytalan megterhelésükről nyilvánvalóvá váljék. A székelyeknek így csak facultasait kell összeírni, a személyeket és a földterületet nem. (Földjük terméketlenebb másokénál, szőleik nincsenek.) A Királyföld területe összeírható, mert ott az adó terhe a földhöz, a személyekhez és az ipari vagyonhoz kötődik. A *szászok* most arra az álláspontra helyezkednek, hogy a helységek földjei mindenütt összeírandók, akár művelik azokat, akár nem — csak annyit engedne meg, hogy a nemesi birtokoknak (ad salvandam Nobilitarem praerogativam) csak a felét írják össze; a facultas-t nem íratná össze (a föld termékei a földek összeírásával eleve az összeírásba kerülnek, a jövedelmek is). Lényegében ehhez az állásponthez csatlakozik a *taxalis helyek* követe is. Ezek után *Boér* hosszú nyilatkozatban védi meg álláspontját *Henterrel* szemben. Szerinte minden föld összeírandó, akár művelik, akár nem. Fő érvei: ha az összeírás tárgya csak az adózók facultas-ai, egyrészt nem dolgozhatók ki az adóztatás helyes arányai, másrészt az adó, akár jelenleg, az adózók szorgalmát terhelné, s azok így elszegényednének. A puszta telkeket nem tartja ugyan adóköteleseknek, de összeíratná őket, hogy ismerni lehessen mennyiségüket, s hogy (a közjó érdekében) módot lehessen találni mielőbbi benépesítésükre. Ez az impopulacionista érv ekkor hangzik el először erdélyi politikai vitában (legközelebb az 1760-as évek elején találkozzunk vele, a hétéves háború porosz hadifoglyainak — szerény sikerű — betelepítési kísérleténél). Ezen az indirekt támadáson túl azonban Boér direkt támadást is intéz a nemesi adómentesség ellen, törvényhelyekkel kívánva igazolni a főrendek és nemesek adóztatását,⁵⁸ s arra is hivatkozva (alappal), hogy a birtokosok sok jobbágyföldet is

⁵⁸ Mindkét hivatkozása téves: az Approbatae Constitutiones hivatkozott helye (III. rész 2. cím 2. cikkely) arról szól, hogy minden nemes *saluja* köteles adózni, ez alól csak az uralkodó mentesítheti (időlegesen), a Compilatae Constitutiones V. részének 40. edictuma szintén nem beszél nemesi adózásról. Tény azonban, hogy a *felszabadító háború szörnyű adóterheiből* időnként a nemesség is részt vállalt.

alodiaturának deklaráltak. Boér azzal is érvelt, hogy az alodiaturák össze nem írása esetén a nemességen belül állnak elő egyenlőtlenségek az adózásban (egyeseknek sok jobbágyuk van és kevés alodiaturájuk, másoknak kevés jobbágyuk, s így sok pusztán maradt földet vonhatnak be alodiumaikba). A szászokéhoz hasonló értelmű az a javaslata, hogy a nemesi jószágokat a nem-nemesekének a felével adóztassák. Abban is a szász állásponthez közeledik, hogy az adózók facultas-ait csak tájékozódás végett kell összeírni.

Itt van tehát most már nyíltan a nemesi birtok megadóztatásának programja. Boér mögött (aki nagy tapasztalatú kormányhatósági tisztviselő, de önmagában nem súllyal rendelkező személy), a Hofdeputationt (s ott személy szerint Kollowrat-ot és Schmidlin-t) kell sejtteni. Most *Bethlen Gábor* határozottságára van szükség, hogy a nemesi adómentesség alapelvét meg lehessen menteni. A bizottság elnöke úgy nyilatkozik, hogy az adózók ingatlanait (*amennyiben használják őket*) és ingóságait össze kell írni (a nemesi kúria, az alodiaturák és a puszták telkek a törvények szerint adómentesek). Azt jónak látja hangsúlyozni Bethlen, hogy a törvénytelen mentesítések számát minél inkább csökkenteni kell. A túlzott, rendkívüli vagy önkényes adókövetéseket azzal lehet visszaszorítani, hogy a vagyonösszeírás után mindenki tudja: mennyit mi után kell arányosan adóznia.

Az 1749. augusztus 4-i ülés azzal zárul, hogy az egyes natiók és a taxalis helyek követői jogfenntartással élnek az őket illető vélekedésre való válaszadás tekintetében, Bethlen pedig referálja az elhangzottakat Kollowrat-nak. Láthatólag sikerül meggyőznie a Hofdeputation elnökét arról, hogy a nemesi birtok adómentességéhez nem lehet nyúlni, mert Kollowrat most a bizottság következő feladataiul egyrészt azt jelöli meg: hogyan tisztázható az eddigi mentes adózók száma, s mi történjék ezekkel a mentesítésekkel, másrészt: milyen szabályok szerint kell osztályozni az adózókat? Bethlen Kollowrat állásfoglalásának ismertetésével indítja a bizottság következő, augusztus 7-i ülését. Ott ismét *Henter* ragadja meg elsőnek a szót. Bevezetőül különbséget tesz a törvény által mentesítettek és azok között, akiket helységek, birtokosok vagy tisztek mentesítettek. Az elsővel nem foglalkozik: ott nemesi előjogokról van szó. Az utóbbi esetben figyelmeztet rá: ilyen mentességet a legtöbbször azzal a feltétellel adnak, hogy az illető helységek tegyék le helyettük az adót. Ezeknek *vagyona* összeírandó, különben nem saját helységük viseli terhüket, hanem mások. Figyelemmel kell lenni arra, hogy az ilyen mentesítés a földesúrnak fizetendőkre is áll-e, s hogy az uralkodónak tartozó adóra vonatkozik-e vagy az insurrectio váltságában fizetendőkre. Gyenge lábón áll Henter szerint a birtokosok által mentesítettek adómentessége is; csak azt hajlandó elismerni, hogy a falvak *pásztorai* adómentesek. Annak pedig nincs jogalapja, hogy a megyei tisztek adómentességet adhatnak. A *szászok* küldöttei az adózók, illetve adómentesek számának megállapítására azt a módszert tartják a legjobbnak, amelyet *Boér* fog kifejteni: az összeíróknak házról házra kell járniuk, a földterületet fel kell mérni (ha az egészet *együtt* mérik fel, ez nem

igényel sok időt). Ebben egyetért velük a taxalis helyek követe is.⁵⁹ A mentességek kérdésében a szász natio konzervatívabb Henternél, aki csak az immunitas-okat tartaná fenn, az exemptiókat pedig szinte mindenestől eltörölné. Leszögezve, hogy a Királyföldön senki sem mentes földjét és polgári kereskedelmét illetően (a nemesek sem), megtartaná a törvények vagy diplomák által mentesítettek (tiszték) adómentességét.⁶⁰ Mentességet követel a natio és a városok (szabadrendű) szolgálóinak, továbbá a helységek pásztorainak is, nem nehezményezve azt, hogy más natiókban is mentesek legyenek a főurak és más nemesek azon szolgálói, akik uruktól kapnak élelmet és ruházatot. Elsősorban a királyföldi tisztségeket betöltő szász patricius-réteg érdekeiről van itt szó — hogy még világosabb legyen a dolog, a *taxalis helyek követe* előterjeszti instructióját, amely szerint a szabad királyi városok és más taxalis helyek tanácsosai nem írandók össze (ezek uralkodói kiváltságok vagy százados, törvényerejű szokás révén mentesek, s e nélkül a kedvezmény nélkül nem vállalják el ezt a szolgálatot, s elvégre a fő- és köznemesek is mentesítik provisoraikat és más gazdatisztjeiket). *Boér* ezek után adja elő álláspontját: a falvak határát és az egyes telkeket fel kell mérni, enélkül az adó nem arányosítható. A családok vagy adózó fők számát házról házra menve kell megállapítani (így foghatók meg azok, akik az összeírás előtt elköltöznek; s ha csak a helység bírait és esküdteit kérdezik meg — illetve a nemesi jószágban a provisorokat —, azok, minden törvényes fenyegetés ellenére, eltitkolnak adózókat). Az exemptiók felszámolására (koncepciójából következően, amely felméretné a nemesi birtokokat is) azt tartaná a legjobbnak, ha minden földesúr tudná: az adó mely része esik az ő jószágára (ha valakit mentesít, annak adóját többi jobbágysai fizetik). Azt elfogadná, hogy azok legyenek *személyük után* mentesek az adótól (*vagyonuk után* nem), akik uruktól kapnak élelmet és ruházatot, de ezek is összeírandók, hogy tudni lehessen számukat. Összeírandók mindazok is, akik helyi tisztségük alapján mentességet igényelnek, illetve szolgálatuk miatt a helység mentesíti őket. Ismét *Bethlen Gáborra* vár az a feladat, hogy megvédje a birtokos nemesség adómentességét. A törvénybe nem iktatott mentességeket korábban sem védte; ezért most is összeírandóknak tartotta az ilyeneket, személyüket és vagyonukat (a szász natióban is — haláluk után örökösök adózhatnak; ha a szászok mentesíteni akarják tisztjeiket, az adóteher ne háruljon másokra). Ami az összeírás módját illeti: sem törvényesnek, sem gyakorlatiasnak nem tartja a határok, azon belül a szántók, rétek, szőlők stb. felmérését, a telkek összeírását — szerinte ez rengeteg munkát igényelne; az is, hogy az összeírók házról házra járva írják össze a lakosokat. Javaslat: az összeírók az egyes helységekben hívják össze a bírót és az esküdteket, nemesi jószágokban a provisorokat, s tőlük tudják ki a helybeli adózókat (a mentesítetteket is értve), ingó és ingatlan vagyonukat.

⁵⁹ Emlékezzünk arra: a szászok korábban azon az állásponton voltak, hogy a városok és szabad helységek, illetve a birtokosok adják meg az adózók számát. Innen meglehetősen nagy utat tettek meg a Boér által képviselt álláspontig.

⁶⁰ Henter előzőleg már utalt arra, hogy az Andreanum szerint a szászok tisztjei nem adómentesek.

A soron következő kérdés (még az 1749. augusztus 7-i ülésen felmerül) az adózók osztályozásának kérdése. Itt ismét *Henter* indít, 1746-i álláspontját képviselve: az osztályozás első szempontja az adózók jogállása legyen (jobbágyok, szabadosok és polgárok között a teherviselés aránya 1—2—3), emellett pedig a talaj termékenysége. A *szász* álláspont szerint a jogállásban elég két kategóriát felvenni: jobbágyokat és szabadokat (1—2 arányt véve fel köztük a teherviselésben, hisz a jobbágy heti 3 napot dolgozik urának, s nemcsak saját földje, hanem a földesúré után is adózik); az egyházi nemesek így a polgárokkal és szabadosokkal kerülnének egy kategóriába. A földeket a *szászok* termékenységük szerint négy kategóriába sorolnák (az elsőben nem szükséges a harmadik szántás és a trágyázás, a következőben már három szántás van és mérsékelt trágyázás, a harmadikban a trágyázás már erős, az utolsó kategóriába sorolt föld búzát nem terem, csak rozsot stb.). Az adózás arányosítására nem az osztályozásban, hanem a *Boér* által kifejtendő calculus-rendszerben látják a megoldást. A taxalis helyek követe a *szász* állásponthoz csatlakozik. *Boér*, formailag a *szász* álláspontot fogadva el, ki is fejt, hogy miért nem tartja szerencsésnek az osztályozást: ha három kategóriába akarunk sorolni olyan személyeket, akiknek földjükből 30—300 Ft jövedelmük van, ezek a csoportok (pl. 300—220, 200—120 stb. Ft) nem egyenlő jövedelmeket fognak fedni. Helyesebbnek tartana egy olyan calculus-rendszert, amelyben pl. az, akinek 100 Ft jövedelme van, 1 calculust jelentene, akinek kevesebb, az ennek a törtrészét. A földek értékelésénél a középhozamokat venné fel, a calculus megszabásánál tekintettel lenne a földek *külső* értékére is (a helység elhelyezkedésére stb.). Itt tehát a *termékek értékesítésének* a továbbiakban oly nagy szerepet játszó szempontja. *Bethlen* végül azzal zárja le a vitát, hogy osztályok legyenek (polgárok, szabadosok, jobbágyok; ha ez a polgárok esetében túl súlyos volna, a föld milyensége és a pénzszerzés lehetőségei szerint lehet módosítani ezen).

Bethlen mint a bizottság elnöke a következő, 1749. augusztus 11-i ülésen már az összeírás gyakorlati kérdéseit vétetné tárgyalás alá: mik legyenek az összeírás rovatai, és mi legyen az összeírók instructiójában? *Henter* erre benyújt egy tervezetet; ez közelebről nem ismert. A *szász* natio csak azt szögezi le, hogy az összes korábbi adóreform-kísérletek eredménytelenek maradtak, bár ott is voltak táblázatok, instructiók; tartanak tőle, hogy most is ez következik be, a helyes adózási arányokat nem lehet kitudni — így azt kéri, hogy az udvar [!] határozza meg az adóban való részesedésüket. A *taxalis helyek* követe most nem tart a *szászokkal*. Ő 4 tagú összeíró csoportokat küldene ki (a Thesaurarius és a három natio egy-egy képviselőjéből — az utóbbiakat a *Gubernium* nevezze ki). A földek és családok összeírásánál eskü alatt kihallgattatná a két szomszédot. A városokban és a taxalis helyeken mentesitené az összeírás alól a tanácsosokat, a többi exemptusokat nem. Az adózók osztályozására egy bonyolult, 7 osztályos rendszert ajánl. Az 1—4. osztályba tartoznának a *szász* városok és mezővárosok; a 4.-be kerülnének a magyar és székely városok és mezővárosok, a 4—7.-be a görögök, örmények és bolgárok társaságai, az 5.-be a jobbágyok általában és Fogarasvidék. Minden osztályon belül három kategória volna jogállás szerint (1. polgárok és szabadosok, 2. jobbágyok és zsellérek, 3. a „vagi” néven

összefoglalt szegények: házatlan zsellérek, külvárosi lakosok stb.) A vita nem fejeződik be, de a következő, augusztus 14-i ülésen *Bethlen* még gyakorlatibban veti fel a munkálat kérdéseit. Az előző ülés vitájának folytatása mellett megbeszélésre ajánlja azt, hogy kik legyenek az összeírók, hány osztályba sorolandók, és mikor kezdődjék és fejeződjék be az összeírás. Henter beteg, a következő ülésre igéri írásos véleményét. A *szászok* (feltehetően Boér iniciálására, aki a lényegben egyetért velük, s aki mögött az egész bizottsági munkálat során a Hofdeputationt kell sejtenuünk) most azt javasolják, hogy az összeírásban vegyenek részt a katonaság és a kincstár megbízottai [!], mellettük a vármegyékben egy-egy székely és szász személy meg egy valaki a taxalis helyekről (mutatis mutandis ugyanaz történjék a másik két natióban és a taxalis helyeken is). Az összeírást a főhadiparancsnok [!] irányítsa, melléje delegálandó valaki a Thesaurarius részéről, s egy-egy személy az egyes natiókból. A szász tervezet tehát teljességgel kikapcsolja az összeírás irányításából a Guberniumot; az is sejthető, hogy ebben az összetételben mi lenne a rendi képviselők súlya (különösen mert számítani lehet arra, hogy a szász delegátus a főhadiparancsnokkal értene egyet). A *taxalis helyek követe* mindenben támogatja ezt az állásfoglalást. *Boér* álláspontja csak annyiban tér el ettől, hogy az összeíró-csoportba ő abból a natióból is küldene biztost, amelynek törvényhatóságáról szó van. Henter távollétében *Bethlenre* magára hárul az a feladat, hogy az összeírás katonai-kincstári irányítását célzó támadást visszaverje. Először feleslegesnek nyilvánítja a taxalis helyek biztosainak részvételét az összeírásban, arra hivatkozva, hogy azok azzal a törvényhatósággal alkotnak közös corpust, amelynek területén vannak, aztán minden natióból egy-egy személyt javasol az összeíró-csoportokba, és hallgat a katonaság és a kincstár részvételéről. Így természetes, hogy az összeírás irányítójául a Guberniumot jelöli meg. A Delegata Commissio elnöke megint határozott, s ezen az ülésen még egy újabb csatát is megnyer az összes többi jelenlévőkkel szemben, az összeírás időpontjának kérdésében. A többiek előbb 1750. április 1. és október 31. között végeztetnék el az összeírást, arra hivatkozva, hogy a tél nem alkalmas erre a munkára — s végül arról beszélnek, hogy a munkákat *két nyáron* [!] elvégezhetik. Boér ehhez hozzáteszi: nem kell siettetni az összeírást; vegyen az igénybe 3-4 nyarat is, de pontos legyen. *Bethlen* felfigyel arra, hogy a „ráérés” mögött nyilvánvalóan a földek *felmérésének* igénye rejlik, s most arra játszik, hogy a Birodalom központi kormányzata mielőbbi eredményt akar. Törvénytelennek és kivihetetlennek deklarálva hát a földek felmérésével történő összeírást, úgy nyilatkozik, hogy a földek minőségéről (éghajlat, pénzszerzési lehetőségek, hányszor és hány ökörrel szántják a földet, hogy trágyázzák) télen is lehet tájékozódni, a tél egyébként sem akadály a munkának. Így ő 1749 novembere és 1750 júniusa—júliusa között lebonyolíthatónak tartja az összeírást.

Ezzel az, amit a Delegata Commissio érdemi tevékenységéből tisztázni lehet, le is zárul. 1749. augusztus 18-án az összeírás-tervezetről van szó; végül is *Boér* jelentkezik, hogy neki van egy ilyen összeállítása. Ezt augusztus 20—21-én fel is olvassák. *Bethlen Gábor* is bead egy ilyen tervezetet. Egyik sem ismeretes. Szeptember 2-án pedig egy részletkérdést, Fogarasvidék adóügyi (s egyebeket tárgyzó) felségfolyamodványát

vitatják meg. Az események onnan követhetők nyomon, amikor (1749. október 7-én) a Hofdeputation, az Erdélyi Udvari Kancellária és a rendi küldöttség együtt vitatja meg az adóreform kérdését. Ott most a *magyar és székely natio és a taxalis helyek követe* között alakul ki egyetértés abban, hogy nem célravezető egy olyan összeírás, amelynél a birtokosok, illetve a szabad helységek tisztjei tesznek bevallást az adózók számáról (az ilyen bevallás nem lenne pontos és elfogulatlan); a törvényhatóságok tisztjei írják hát össze az adózókat (a birtokosok tisztjeinek jelenlétében). Az Erdélyi Udvari Kancellária, élén Gyulaffi kancellárral, csatlakozik ehhez az állásponthez. A *szászok* magukra maradnak azzal a *korábbi* (1746-i) álláspontjukkal, hogy a nagy munkát és költséget kívánó összeírás elkerülendő (egyébként sem lehet eredményt várni tőle). *Schmidlin* igyekszik támogatni álláspontjukat, az adózók számának összeírását — ideiglenes orvoslásul, elfogadhatatlannak tartva azt, hogy a földesurak vagy legalábbis tisztjeik ne ismerjék jobbágyaik és zsellérek számát és státuszát. Végül is nincs nyoma megegyezésnek.

1749. október elején alakulhat ki az a koncepció, amelyet némileg már előre jelez Boér augusztus 14-i felszólalása (hogy ti. nem kell sietni az összeírással): két fajta összeírás kell, egy *házi összeírás* (*domestica conscriptio*), s majd ezt kövesse az alaposabb *általános összeírás*. A Hofdeputation-nak az erdélyi küldöttek és az Erdélyi Udvari Kancellária részvételével tartott 1749. október 9-i ülésén már a kettős összeírás koncepciójában merül fel a házi összeírás kérdése; vita után határozatba megy, hogy a polgárokat és szabadokat a helységek tisztjei, a földesúri hatalom alatt állókat (a birtokosok provisorai jelenlétében) a törvényhatósági tisztiek írják össze. Megvitatják az erdélyi követek összeírási táblázat-tervezetét is (kihagynak néhány rovatot — az adózók fiait és koruk, a bérbe adott földek, az adósságok és kinnlévőségek rubrikáit), megállapodnak abban, hogy mezőgazdasági, ipari és kereskedelmi jövedelmeknél egyaránt a középárányost kell venni alapul. A Hofdeputation még az egyszerűsítés után is sokallja a táblázat rovatainak számát: mikorra készül el így az összeírás? Az erdélyi követek és a Kancellária egyhangúan vállalják a hathavi határidőt. A három tényezőből álló concursus október 13-i ülésén a legfontosabb kérdések ismét a nemesi mentességeké, s mellettük a parókiákon élő személyeké és a parókiális telkeké. Az első kérdés úgy merül fel, hogy a követek jelzik: az összeírók nem léphetnek be az adózóknak a nemesi udvarokban lévő telkeire (a nemesi udvarba a nemes engedélye nélkül senki sem léphet); s ezt a jelenlévők akceptálják is, azzal, hogy a nemesi udvarban élőket a gazdatisztiek vallják be. Az egyházi személyek és parókiális telkek tekintetében az a határozat születik, hogy a bevett vallásfelekezetek parókusai (s egyáltalán egyházi személyei) vagyonuk s parókiális telkek után nem adóztatandók, a *nem-birtokos nemes* parókusok által más jogon bírt telkek azonban összeírandók. Az összeírás alól való mentesség vonatkozik az unitus papságra is; ezeknek *saját földjei* sem írandók össze ott, ahol nincs parókiális földjük — a *nem fungens* görög egyesült papok azonban csak személyükben mentesek, telkeik összeírandók. Nem mentesek viszont az összeírás alól az ortodox parókusok s az e parókiákhoz tartozó más

személyek, vagyonuk s a parókiális telek. Valamennyi egyház papságának (beleértve a szerzetesrendeket is) jobbágysai és zsellérei összeírandók.

A hármastestület dolgozta ki végül a házi összeírás végrehajtóinak terjedelmes (23 pontból álló) instructióját; ez az eddigiekhez képest inkább technikai részletekben (egy-egy helység adózóinak összeírása előtt a helységre egészében vonatkozó adatok közlése — milyen termékenységgű a határ, két vagy három fordulóban művelik-e, hány ökörrrel szántanak), illetve a népesség különleges csoportjainak (külföldről nemrég érkezett betelepülők, mezőgazdasági ingatlant birtokló iparosok és kereskedők, urbaniusok és más bányászok, aranymosók, hajósok, különleges jogállású kereskedők — örmények, görögök) összeírásáról intézkedik, rendelkezik a puszták telkek kivizsgálásáról, s végül szabályozza az összeírásnál történő eltitkolások büntetését.

Ilyen előkészítés után kerül az adóreform és az azt bevezető általános összeírás anyaga a Ministerialkonferenz in rebus Transylvanicis 1750. január 3-i és 5-i ülése elé. Ott, a Konferenz-ülések gyakorlatához képest szokatlanul, Kollowrat, a Hofdeputation elnöke mond rövid bevezetőt az írásban körözött előterjesztés elé. Maga a referátum abból indul ki, hogy az erdélyi adózók, általános vélemény szerint, még alkalmasak terheik hordozására, de ezek elosztása (az egyes natiók között és azokon belül) súlyos megterhelést okoz, és az adót így egyre nehezebb fizetni. Felvázolja a kettős összeírás koncepcióját, jelzi a házi összeírás módja körüli vitákat, és ismerteti az annak végrehajtásáról elfogadott elképzeléseket. A *Konferenz* egészében véve jónak ítéli a deputátusok, a Kancellária és a Hofdeputation közös munkálatait, a kettős összeírás tervét is. Az instructiót világosnak, pontosnak tartja. Így ideiglenes megoldásként elfogadásra javasolja a házi összeírást az uralkodónak. A munkálat felügyeletének kényes kérdését is az ő döntésére bízta, de inkább hajlik a Bethlen Gábor javasolta megoldásra: ez a munkálat tisztán Provinciale, s a királynő *más okok miatt is* (értsd: nem kell feleslegesen ingerelni az egyébként lojális erdélyi rendeket) a Guberniumra bízhatja irányítását. Három kérdést mindenesetre megvitatandónak tart: 1. megfelel-e céljának a házi összeírás? 2. a köz- és magánadósságok a táblázatba kerüljenek-e? A kereskedők és iparosok jövedelembevallást tegyenek-e vagy műhelyük stb. méretei szerint sorolják őket három osztályba? Összeírandók-e a szász tisztek? 3. mi legyen az orvoslása a túlzott méretű előfogatkövetelésnek, illetve a helyi közpénztárak rossz igazgatásának? A Konferenz ezekben a Hofdeputation álláspontját fogadja el: a magánadósságok vizsgálata maradjon el (ez megoldhatatlan, nem is illő), a közadósságok sem írandók össze, de az uralkodó rendelje el, hogy minden natio terjesszen fel kimutatást ezekről a Guberniumhoz (a hitelező, a felvétel éve, oka, a pénz hova fordítása és az eddig fizetett kamatok feltüntetésével), s az továbbítsa ezt az uralkodóhoz. (Az előfogatokat és ingyen élődést célzó tervezetet elfogadásra ajánlotta a Konferenz).

Mária Terézia részletes resolútióban foglalkozott a Konferenz által előterjesztettkel. Hangsúlyozva, hogy az adó alá tartozók *bevallása* biztosabb eredményt hozna, hozzájárult ahhoz, hogy a reform a házi összeírással kezdődjék. Visszatért azonban arra, a kérdés Hofdeputation-i tárgyalásánál felmerült javaslatra, hogy az összeírók

csoportjaiban legyen egy extraneus kincstári vagy katonatiszt, a helyi biztosoknak mintegy ellenőrél. A Konferenz véleményét várta ebben a kérdésben. Az összeírás táblázatterveit jónak találta, de kiegészítette őket egy tábellával a *nem-curialis* puszta telkek összeírására. A táblázatterv igen kényes kérdéseket vet fel. Rovatai ti. a következők: 1. hány jobbágy vándorolt vagy halt el, s mikor? 2. ki foglalta el földjüket? 3. adózik-e utána arányosan? 4. ha pusztán áll, miért? 5. adózik-e valaki az ilyen pusztán álló telkek után? A válaszok az elvándorlások *okáról* mondtak volna el egyet s mászt (az 1746-i nagy fegyveres profugium vizsgálatakor már volt szó a jobbágy—földesúr viszonyról), természetesen a nemesi adómentesség kérdése is felmerült. A közadósságok *összeírásának* módszerére javaslatot vár. Végül a Guberniumnak igen keményen a lelkére köttette volna, hogy ne csak siettesse a munkát, hanem különösen arra ügyeljen, hogy az instructiónak mindenben tegyenek eleget; emlékeztette rá a Konferenz-et, hogy a Gubernium gyakran milyen „debiliter” ügyel a királyi rendeletek végrehajtására.⁶¹

Az uralkodói döntés által felvetett kérdésekre először a Hofdeputation adott választ. Nyilván előzetesen tájékozódott a rendi követek és a Kancellária álláspontjáról, mert amikor 1750. január 29-i ülésén felmerült az extraneusok (akár kincstári, akár katonatisztek) részvételének kérdése az összeírócsoportokban, korábbi álláspontjával szöges ellentétben, a jelenlévő Gyulaffival és kancelláriai tanácsosokkal egyetértésben, egyhangúlag határozott úgy, hogy extraneusok ne folyjanak bele az összeírásba (azok vagy nem ismerik az ország állapotát és elveit, így jelenlétük haszontalan; ha ezek után az összeírásban hibák és tévedések kerülnek, a helyi biztosok az ő jelenlétükkel menthetik magukat — ha pedig ismerik Erdélyt, akkor állandó lesz a viszály köztük és a helybeliek között, s csak idővesztés lesz ezeket a vitákat a Gubernium elé vinni, az összeírás pedig így nem fejeződik be határidőre. Egyébként sincs annyi megfelelő kincstári vagy katonatiszt, amennyi az összeírók mellé kellene). Abba beleegyezett a Kancellária és nyilván a rendi küldöttek is (qui habet tempus, habet vitam alapon), hogy majd a generalis conscriptionál hasznos és szükséges lesz az extraneusok bevonása. A puszta telkek összeírását (a Mária Terézia nevében leküldött tervezettel szemben) annak rögzítésére korlátozta, hogy 1. hány appertinentiás puszta telek van egy helységben, 2. jelenleg ki, milyen jogállású személy birtokolja és műveli őket? A közadósságok összeírását a falvakban és mezővárosokban az összeíró biztosokkal végeztette volna el, a törvényhatóságok, városok s nagyobb helységek esetében a tisztségekkel. A Hofdeputation-nak a puszta telkek összeírásáról hozott határozata azonban az erdélyi követek erős ellenzését válthatta ki, mert Kollowrat másnapra (1750- január 30.) újra összehívta a Hofdeputation ülését, meghíva rá a deputatusokat is. Azok pedig egyhangúan úgy nyilatkoztak, hogy amennyiben a puszta telkeket adóköteles személyek művelik, azok adóznak utána;

⁶¹ A Delegata Commissio 1749. június 24.—szeptember 2-i ülésének jegyzőkönyvei, valamint a Hofdeputation, a Kancellária és a rendi követek üléseinek jegyzőkönyvei, az összeírás instructiójának tervezete, a Ministerialkonferenz 1750. január 3., 5-i ülésének felségelöterjesztése és Mária Terézia resolútiója az utolsó: EK:AG 1750:373.

ha nem ilyenek, vagy senki sem műveli őket, a telkek a törvények szerint visszajutnak a nemes kezére, s az (onus non inhaeret fundo elve alapján) ne adózzanak utánuk. Így a táblázat ajánlott pótrovatai feleslegesek. A két jelenlévő kancelláriai tanácsos közül Kozma csak az esetben tartaná szükségesnek a puszta telkek tabellájának pótrovatait, ha ezekből az Erdélyből kivándoroltak számát akarnák megtudni, azt azonban leszögezte, hogy a nemes birtokos nem tartozik a puszta telek után adózni. Ezt az utóbbi elvet vallotta Csató tanácsos is, és így szükségtelennek tartotta a táblázat pótrovatait. Ha ezeket mégis oda sorolnák, záradékot csatolna az összeírók instructiójához, amely szerint Mária Terézia ezzel nem kíván nemesi előjogokat sérteni. Ezek után Gyulaffi és a jelenlévő két udvari kamarai tanácsos, Schmidlin és Kempff jónak látta leszögezni, hogy a királynő nem szándékozik nemesi előjogokat sérteni, csak ismerni akarja a puszta telkek számát. Így, redukálva a kabinetiroda kívánságait, három rovatot javasoltak a táblázatba: 1. hány appertinentiás puszta telek van, 2. hányat használ ebből nemes, 3. hányat adózó? Ezt az erdélyi követek is elfogadhatónak tartják, s Kollowrat ily értelemben mondja ki a határozatot. A nemesi adómentességet megint meg lehetett védeni, elsősorban Bethlenék határozott fellépésével — s a Kancellária óvatos támogatásával.

Az erdélyi deputatusok azonban utólag még ezt a megoldást is sokallták, és visszatértek eredeti álláspontjukra. A rájuk gyakorolt nyomás hatására jónak látták oly módon fedezni magukat, hogy (leszögezvén: a puszta telkek összeírása nem segít hozzá az új adórendszer kidolgozásához, hisz a birtokos nemes nem adóztatható meg utánuk, az adózók által használtak pedig a már megállapított módon bekerülnek az összeírásba) inkább *szó szerint elfogadják Mária Terézia követelését*, mint hogy a Hofdeputation ülésén elfogadottakhoz tartsák magukat. Inquisitio-képpen vennék bele a puszta telkek adatait az összeírásba (csak biztosítsák őket, hogy ez nem sérti a nemesi adómentességet). Miután feltehetőleg már a Hofdeputation ülésén heves tiltakozás fogadta állásfoglalásukat, jónak láttak pro memoriát terjeszteni a Ministerialkonferenz elé, leszögezve: alávetik magukat az uralkodó szándékainak, csak arra kérnek biztosítékokat, hogy a puszta telkek összeírása nem sérti a nemesi előjogokat.

A Hofdeputation 1750. január 29-i és 30-i határozatait, valamint a követek memorialisa kerültek 1750. február 16-án a Konferenz elé, amelynek ülésén az ekkor még általában diplomáciai feladatokban forgolódo Kaunitz is részt vett. A konferencia az extraneusoknak a házi összeírásban való részvétele kérdésében elfogadta azt, hogy a munkát csak helyi biztosok végezzék — a tévedés lehetőségét a számukra adott előírások és instructio kizárja vagy az ezt követő általános összeírás korrigálja. A generalis conscriptionál majd lehet extraneusokat is alkalmazni. A puszta telkek kérdésében az előterjesztés ismertette a Hofdeputation 1750. január 29-i és 30-i ülésén elhatározottakat és a deputatusok azt követő „könnyelmű nyilatkozatát” (facilis declaratio), amely a Hofdeputation szerint jóvátehetetlen károk okozójává válhatott — láthatólag nem tudva a követek pro memoriájáról. A Konferenz viszont attól tartott, hogy a kabinetiroda által a puszta telkek kapcsán

felvetett kérdések körül olyan viták keletkezhetnének, amelyek lehetetlenné tennék az összeírás hat hónap alatt elkészülését. Így, annak hangsúlyozásával, hogy az adózó nép védelme a hatalmasokkal szemben nem függ össze közvetlenül az adózás jelen arányosításával, azt javasolta, hogy a puszták telkek kivizsgálása ne a házi összeírással egy időben történjék, hanem utána, a generalis conscriptionnal egyszerre folyjék le.

Mária Terézia az extraneusok bevonásának kérdésében elégnék látta megficskázni az erdélyi igazgatási apparátust (sohasem várt sokat a házi összeírástól — írta resolútiójában —, jelenleg is kevésre számít belőle), de engedett — majd a generalis conscriptionnál kerüljön erre sor. A puszták telkek ügyében azonban ragaszkodott korábbi álláspontjához.⁶² A döntés értelmében született meg 1750. március 19-i rescriptuma a Guberniumhoz, az összeírás elrendelésével és a lebonyolítás igazgatási kérdéseinek szabályozásával.⁶³ A Gubernium a királynő rendeletére 1750. május 1-re különleges concursust hívott össze Szebenbe (csak a törvényhatóságok főtisztjei s velük két-két vicetiszt) az összeírás megindítása érdekében. Részt vettek a gyűlésen a natioók bécsi delegátusai közül is azok, akik már visszaérkeztek. A concursus mindenesetre nyitott kérdések egész sorát vetette fel. A magyar és székely natio együtt fordult a Guberniumhoz memorialis-szal, a szászok és a taxalis helyek külön-külön. A *magyar és székely natio* irománya egy élesen politikai kérdéssel kezdődik: nem kellene-e országgyűlést tartani az összeírás alatt? Mindenesetre a Guberniumra bizza a kérdés eldöntését, s az ki is tér előle. A két natio közel 30 egyéb kérdésében az egyik súlypont a kuriális földeké. Összeírandók-e azok a közismerten kuriális földek, amelyeket a birtokos nemes időlegesen enged át a dominalis birónak, kulcsárnak stb.? (Az összeállítás 11. pontja szól erről.) A Gubernium válasza: az adózó által művelt allodiális földet nem kell összeírni, termékeit és jövedelmét a lapszálon kell jelezni. További kérdés (12.): ha a földesúr ad házhelyet jobbágyának, ez összeírandó-e? A Gubernium az összeírás instructiójára hivatkozik: akik a nemesi curiákban maradnak, azokat kihívják onnan vallomástételre. A másik fő kérdéskomplexum az egyházi nemességé. Az egyházi vagy egytelkes nemesek (nobiles unius sessionis) évtizedek óta adókötelesek Erdélyben, az adóreformnak azonban végleges szót kell kimondani ügyükben; másrészt ott a határesetek végtelen száma. Össze kell-e írni azokat a nemeseket, akiknek felmenőik bizonyonnyal birtokos nemesek voltak, az általuk művelt telken kívül (saját falujukban vagy másutt) 2, 1 vagy legalábbis rész puszták telkeik vannak, de jobbágyuk jelenleg nincs? (14.) Mi történjék a birtokos nemesek ilyen leszármazottjával, ha még van egész vagy rész jobbágytelke s jobbágya, s eddig a megyétől kapott teljes vagy rész-adómentességet (esetleg nem kapott)? (15.) Összeírandó-e az az adózó nemes, akinek jelenleg nincs jobbágya, birtokrésze, osztályostársai kezén lévén — maga viszont eddig adómentes volt? (16.) Felveendő-e

⁶² A Hofdeputation 1750. január 29-i és 30-i ülésének jegyzőkönyve, a Ministerialkonferenz 1750. január 13-i felségelőterjesztése (benne az erdélyi követek 1750. január 30. *utáni* újabb nyilatkozatának, illetve pro memoriajának ismertetésével) és Mária Terézia resolútiója: uo. 1750:43 1/2.

⁶³ G. P. 1750:200.

az összeírásba az az egyházi nemes, aki jobbágyságra kötelezéssel vagy másképp szerzett magának egy jobbágyot, s azután maga vagy apja szolgabíróságot viselvén, a megye egészében vagy részben mentesítette? (17.) Úruktól külön írandók-e össze azok az egyházi nemesek földjén lakó jobbágyok vagy zsellérek, akik eddig csak facultas-uk után adóztak? (18.) A Gubernium igyekezett világos képleteket teremteni: az eddig adóköteles egyházi nemesek összeírandók, a valamilyen címen exemptusok szintén (a mentesség jelzésével), a jobbágyos nemesektől származó elszegényedett egyházi nemesek nem; a földjükön lakó jobbágyok és zsellérek most külön írandók össze. A *szászokat* elsősorban a nagycsalád adózása érdekelte: külön-külön kell-e összeírni a nős, szüleikkel egy házban s kenyéren élő, velük közösen gazdálkodó fiaikat? (1.) A Gubernium úgy foglalt állást, hogy amennyiben az apa közösen birtokos nős fiaival, s azok apai hatóság alatt állnak, vagyonuk nincs szétosztva, akkor csak *egy családfő* van, az írandó össze, fiainak csak a neve (ott, ahol két vagy osztatlan testvér van), a vagyon pedig közösen. A szászok vetették fel azt a kérdést is, hogy a nyomásba eső kaszáló összeírandó-e? (5.) A Gubernium szerint a helységek összeírásának bevezetőjében (*descriptio frontalis*) kell jelezni, hogy a kaszálókat fordulóiban használják-e vagy minden évben. A *taxalis helyek* (nagy számú részletkérdés között) arra kértek választ, hogy összeírandók-e a városi majorok? (2.) A Gubernium válasza: a városokban nincsenek (a nemesi föld értelmében vett) allodiumok; ezek „villa” néven írandók össze.

A gyűlés kb. egy hétig tartott; a Gubernium 1750. május 9-én már felségelőterjesztésben számolhatott be az ott történekről és arról, hogy a törvényhatóságok a pünkösdi (az évben május 17—18.) utáni héten tartandó gyűléseiken kijelölik az összeíró biztosokat. Ez a felségelőterjesztés nem került Ministerialkonferenz-ülés elé. Az uralkodó 1750. június 15-én közvetlenül rendelkezett a Guberniumhoz. Az ismertetett kérdések közül csak az elszegényedett birtokos nemesek összeírásának kérdésére reagált: ezek nem írandók össze, de jelentkezzenek, s a Gubernium (a viták elkerülésére) terjessze fel névsorukat.

Az összeírásnak 1750. június 1-én kellett megkezdődnie.⁶⁴

4. Az összeírás és feldolgozása

Fél év állt rendelkezésre a munka elvégzésére; ez alatt el is készült. Az összeírás részletkérdéseivel itt nem foglalkozunk; ezt egy korábbi tanulmányunkban megtettük.⁶⁵ Mielőtt még az összeírásnak az adóreform céljaira való feldolgozása

⁶⁴ Az 1750. május eleji concursus (a natiók és a *taxalis helyek* kérdései a Guberniumhoz és annak válasza, a Gubernium 1750. május 9-i felségelőterjesztése) és az 1750. június 15-i *rescriptum*: EK:AG 1750:379.

⁶⁵ „Erdélyi összeírások” („A történeti statisztika forrásai” — szerk. Kovacsics József, Budapest, 1957. — c. kötetben).

megkezdődött volna, egy, a későbbiekre nézve nagy jelentőségű személyi változás történt az Erdélyi Udvari Kancelláriánál: Bethlen Gábor, az 1746-i országgyűlés adóreformbizottság és az 1749-i Delegata Commissio elnöke tanácsosi rangban az Erdélyi Udvari Kancellária kötelékébe került. A Ministerialkonferenz 1750. december 6-i ülése foglalkozott (többek között) a megüresedett kancelláriai tanácsosságok sorsával. Itt több szempont keresztezte egymást vagy ütközött: 1. a reformátusok maguknak követelték ezt a helyet, azon az alapon, hogy a másik két tanácsos katolikus. (Maga Gyulaffi kancellár is az volt.) A Kancellária (több évtizedes hagyományt folytatva) és a Hofdeputation azon az állásponton volt, hogy ennek az igénynek nincs közjogi alapja. A Ministerialkonferenz, külpolitikai megfontolásokat tartva szem előtt, nem kívánt elvi döntést hozni a reformátusok igényei ügyében, de maga is ellene volt azoknak. 2. A Konferenz éppen ezen az ülésen látta szükségesnek hangsúlyozni (egy másik kancelláriai tanácsosság betöltése kapcsán), hogy *Erdély ügyeit elsősorban Bécsből kell intézni és kézben tartani* (azaz a Kancellária túlsúlyát biztosítani kell a Guberniummal szemben.) A Hofdeputation tájékozva volt arról, hogy Bethlen (apja, Bethlen Ádám, az országgyűlés elnökeként az erdélyi református rendek legmagasabb állami tisztséget viselő reprezentánsa volt az 1740-es években) katolizálni készül. Azt a Birodalom vezető elitje közvetlen tapasztalatból tudta róla, hogy kitűnő képességei vannak — így kézenfekvő volt a megoldás, hogy őt nevezzék ki a most már nagyobb súlyt nyerő tisztségre, *reformátusként* (áttérési szándékai még nem voltak publikusak, így formailag a reformátusok igénye is kielégítést nyert), de már az uralkodó vallás leendő híveként.⁶⁶

Az új adórendszernek az összeírások alapján való kidolgozását a központi kormányzat az 1749-ben követett módszerhez némileg hasonlóan képzelte el: az erdélyi natiók küldjenek fel egy-egy követet Bécsből, s ott végezzék el ezt a munkát. Ezt célozta a Hofdeputation és a Kancellária 1751. január 16-i közös felségelőterjesztése. A magyar natióból Alvinczi Gábor guberniumi tanácsost ajánlották (több évtizedes kormányhatósági gyakorlattal rendelkezett), szász részről megfelelőnek tartották a Bethlennel egyidőben, 1750 decemberében kancelláriai tanácsossá kinevezett Zacharias Wanckhel Seeberg-et (jó néhány évvel korábban rekatolizált szász). A székelyek képviselője kérdésében a Hofdeputation és a Kancellária ügyetlenül járt el. Talán el akarták kerülni a tapasztalt, tekintélyes, de valószínűleg túlságosan rendi szemléletűnek ítélt Henter ítélőmester részvételét a munkálatban, talán valóban el akartak igazodni a székely szabadok (lófők és gyalogok) és az armalisták vitáiban az összeírás körül — azt javasolták hát, hogy a Gubernium válasszon a lófők és gyalogok közül egy, a szabadok helyzetét, jogait, és Erdély belső (különösen gazdasági) helyzetét jól ismerő deputátust. Annak ismeretében, hogy a székely szabadoknak mi befolyása volt Erdély politikai életére, ezt a lépést aligha tekinthetjük átgondoltnak, de Mária Terézia megjegyzés nélkül jóváhagyta az egész javaslatot.⁶⁷ Ebben az értelemben született meg

⁶⁶ Lásd erre nézve „Reformok előtt” c. tanulmányunkat.

⁶⁷ EK:AG 1751:408.

1751. január 22-i rescriptuma a Guberniumhoz, annak hangsúlyozásával, hogy a királynő kegyesen fogja fogadni a rendeknek az összeírás feldolgozásával (combinatio) kapcsolatos javaslatait.⁶⁸

A rescriptumot általános elégedetlenség fogadta — eltérő okokból. A magyar és székely natio és a magyar taxalis helyek 1751. február 26-án külön feliratban fejtették ki az összeírással és annak elrendelt feldolgozásával kapcsolatos sérelmeiket. Határozottan kiálltak a nemesség adómentessége mellett. Sérelmezték az exemptusok összeírását (amelyet korábban maguk is szükségesnek ismertek el). Kérték, hogy az egyházi nemesek ne szerepeljenek az új adórendszer alapjául szolgáló összegezekben. Szükségesnek tartották az összeírás adatainak ellenőrzését. Maguk akarták végezni az összeírás adatainak combinatióját. Tiltakoztak az ellen, hogy a székelyek követe a szabad székelyek sorából legyen.⁶⁹ A székely natio külön is panasszal élt a Guberniumhoz benyújtott kérelmükben): 15 éve távol él Erdélytől, s az adóügyben, jesztésében) jónak látta támogatni ezt a kérést, előadva, hogy a székely szabadosok csak kisebb tisztségeket töltenek be, nincsenek köztük olyanok, akik jól ismernék a két natio jogait, annál kevésbé Erdély belső helyzetét. Alvinczi pedig közben súlyosan megbetegedett.⁷⁰ A szászok Seeberg személye ellen tiltakoztak (1751. március 2-án a Guberniumhoz benyújtott kérelmükben): 15 éve távol él Erdélytől, s az adóügyben, saját bevallása szerint, nem járatos.⁷¹ A választ Lotharingiai Ferenc adta meg Mária Terézia helyett (1751. április 6-án): tekintettel Alvinczi betegségére, a natiók küldötteinek felutazását elhalasztja; a combinatiót az összeírást addig is irányító helyi országos bizottság (Commissio Directiva) kezdje meg, s fejezze is be 1751. augusztus végéig.⁷²

Az már „mellékterméke” az adóreform munkájának, hogy a rendek 1751. február 26-i felirata sokáig gyűrűző vihart váltott ki a birodalmi vezető elitben. Felérkezte és kancelláriai ismertetése után Gyulaffi azonnal köröztette a Konferenz tagjai között. Feltehetően azonban akkor vált igazán botránykövé, amikor kiderült, hogy az erdélyi rendek a magyarországiakkal is megismertették felrótt sérelmeiket. Ezek után vehette Mária Terézia kabinetirodája alaposabban szemügyre a feliratot. Akkor azonban folyt a magyar országgyűlés, a központi kormánynak komoly gondot okozott Kollowrat-nak 1751 júliusában bekövetkezett halála és a Hofdeputation ezt követő átszervezése (megvált erdélyi hatáskörétől, meglehetősen szerencsétlen hatáskör-elhatárolással — megtartotta ti. az *erdélyi románok összes ügyeit*),⁷³ úgyhogy a Kancellária csak 1751. október 30-án kezdhetett el érdemben foglalkozni az 1751. február 26-i felirat (tétélesen, idézetszerűen meg nem jelölt) „illetlenségével”.

⁶⁸ Jkv. 1751:45—47.

⁶⁹ A felirat: EK:AG 1751:440.

⁷⁰ A Gubernium 1751. március 1-i felségelőterjesztése (benne a székely rendek kérésével, Alvinczi memorialisával s annak említésével, hogy a szászoknak is lesznek megjegyzéseik): G. P. 1751:191.

⁷¹ Uo. 1751:196.

⁷² Uo. 1751:422.

⁷³ Lásd erre nézve a „Reformok előtt” c. tanulmányunkban mondottakat.

Valójában csak arról volt szó, hogy rá kell ijeszteni az erdélyi rendekre, hálátlansággal stb. vádolva őket. Minthogy azonban az ügyben Erdélyben folytatott vizsgálat során kiderült, hogy a rendek kollektív felelősséget vállalnak a feliratért, azt ismerte (és átjavította) a nagy tekintélyű Henter ítélőmester is (ekkor már a rendek tartományi kancellárjelöltje), befolyása volt az iromány szövegezésére Teleki Lászlónak is, aki Bethlen Ádám halála (és fiai katolizálása) után a református rendek legtekintélyesebb vezetője volt Erdélyben, s *közben* kapott guberniumi tanácsosságot (a birodalmi vezető elitnek volt elég politikai érzéke ahhoz, hogy ezt az európai látókörű politikust, az 1750 körüli évek egyetlen igazán nagy koncepciójú erdélyi gazdaságpolitikai reformtervének egyik kidolgozóját megnyerni próbálja, ne megfélemlíteni), s a Gubernium maga sem kívánt élesen szembefordulni a rendekkel, az ügy végül is 1753 tavaszán, elhal nélkül, hogy bárki felelősségre vonására sor került volna. Henter végül is megkapta a tartományi kancellárságot.⁷⁴

Visszatérve az összeírás feldolgozásának munkájára, az országgyűlés az 1751. április 6-i rescriptumra reagálva, május 7-én újra feliratban fordult az uralkodóhoz. A Commissio Directiva kiegészítését sürgették, a szász natio kivételével szükségesnek látták az összeírás szűrőpróbaszerű ellenőrzését, s ismét hangoztatták a nemesi adómentesség elvét (külön is az egyházi nemesek és székely lófők mentességét). Mária Terézia 1751. június 5-i rescriptumában (a magyar országgyűlésen időzött) leszögezte: a combinatiót nem avégett bizta a Commissio Directivára, hogy az adjon végleges megoldást az adórendszerre; csak meg kívánja hallgatni annak álláspontját, s magának tartja fenn az adórendszer meghatározását. Az egyházi nemesek adózása kérdésében nem engedett. Az exemptusok esetében sem: addig fizessék az adót, míg kiváltságaik jogcímét a Commissio megvizsgálja, s annak véleményes jelentése alapján az uralkodó dönt. A szűrőpróbaszerű ellenőrzést nem tartotta összeegyeztethetőnek a házi összeírás céljával, hogy ti. mielőbb legyen alap az adó arányosításához.⁷⁵

Erdélyben tehát a Commissio Directiva dolgozik az adóösszeírásokon, a központi kormányzatban pedig a Kollowrat halála és a most Königsseg-Erps vezetése alá került Hofdeputation hatáskörének új meghatározása után kell megoldást találni a munkálat felső irányítására. Itt az a különös dolog történik, hogy miután az erdélyi Provincialia az átszervezés után az Erdélyi Udvari Kancellária alá került, Mária Terézia rövidesen jónak látja Königsseg-Erps hatáskörébe utalni az adóreform ügyét, annak elnöklete alatt különleges bizottságot híva létre. Gyulaffit magát is felszólította (1751. október 24-én hozzá intézett Handbillet-jében), hogy néhány tanácsosával együtt vegyen részt e bizottság munkájában.⁷⁶

Az összeírás erdélyi feldolgozásának menete csak vázlatosan követhető nyomon; a Commissio Directiva iratai *ezekből az évekből* nem maradtak fenn. Csak annyi vehető ki egy feltehetőleg némileg célzatos visszatekintésből (az adórendszert

⁷⁴ Az 1751. február 26-i felirat következményeire lásd: EK:AG 1751:440., 1752:180., 1753:181., 471.

⁷⁵ Uo. 1751:434.

⁷⁶ Uo. 1751:334 1/2.

bevezető 1754. augusztus 12-i rescriptum történeti részéből),⁷⁷ hogy 1751 júniusától több éves huzavona folyt az uralkodó és a Gubernium között a combinatió.⁷⁸ Végül is a Königsberg-Erps-féle bizottság három tagjára, Schmidlin-re, Bethlen Gáborra és Seeberg-re hárult az új adórendszer kidolgozása.⁷⁹ Ez a munka 1753 szeptemberében már ott tartott, hogy a Bergkolleg és az Erdélyi Udvari Kancellária egy közös ülésén Schmidlin beterjeszthette az adótábellák összesítését (universalis extractus) és az új adórendszer alapelveit: az adót családfőkre és vagyonra vessék ki, a családfőket osztályokba sorolva, a vagyoadót egységesen minden kategóriában.⁸⁰

5. Az új adórendszer és Bethlen Gábor királyi biztossága

Még közel egy év telik el addig, míg az új adórendszer végső formájában megszületik. A felségelőterjesztést, amely *formailag* alapul szolgált az adóreform-rendelet kiadására, az Erdélyi Udvari Kancellária nyújtotta be 1754. augusztus 3-án. Az előterjesztés mindenekelőtt jónak látta hangsúlyozni, hogy az új adórendszernek az egyes natiók (ill. követeik), a rendek egésze és a Gubernium kéréseiben és elképzeléseiben kell gyökereznie, és a továbbiakban is minden lehető helyen utalt arra, hogy a reform valamelyik gondolati eleme a rendektől származik. Ezt a taktikai húzást voltaképpen nem is volt nehéz végrehajtani: a reform alapelvei alig tértek el a magyar és székely natio 1746-i koncepciójától. Az adót a Schmidlin—Bethlen—Seeberg hármas szerint is a helységek helyzete, az adózók jogállása és facultas-ai szerint kell kivetni. Csak annyi volt a változás, hogy a helységek között már a Commissio Directiva és a Gubernium egyszerűbben (s a merkantilizmus politikájának megfelelőben) tett különbséget: a termékek értékesítése szerint. Erdély vásárhelyeit három osztályba sorolták, minden vásárhely körül három körzetet vontak (szükség esetén négyet is) a tőle való távolság szerint. Az adózók fejadóját jogállásuk szerint kategorizálták, az egyes osztályok és körzetek szerint 40 krajcár különbséget téve. Az

⁷⁷ Uo. 1754:388.

⁷⁸ A Gubernium 1751. július 2-án mintaképpen felterjesztette minden natio egy-egy törvényhatóságának combinációját, normát kívánva a helyes feldolgozáshoz. Mária Terézia válaszul két rescriptumban (1752. január 24. és május 20.) utasította az erdélyi bizottságot, hogy találjanak járhatóbb utat, mert a felküldött munkálatok túl terjedelmesek. 1752. június 30-án tehát újabb combinatio indult az uralkodóhoz. Az sem lévén megfelelő, az 1752. december 13-i rescriptum előírásokat közölt a Commissio Directiva-val a munkálathoz. Ezek alapján terjeszt fel a Gubernium 1753. február 28-án egy újabb combinációt; az uralkodó ezt sem fogadja el. 1753. április 7-én világos előírásokat ad a Guberniumnak a munkálathoz. Az 1753. június 28-án ismét felterjeszt három tabella classificatoriát, de azt sem találják megfelelőnek. A rendeletek és jelentések tovább utazgatnak (az áttekintés 1753-tól 5 további rescriptumot és a Gubernium négy jelentését sorolja fel); ekkorra azonban Königsberg külön biztossága már valójában saját kizárólagos kezelésébe veszi az ügyet.

⁷⁹ EK:AG 1754:388 (a rescriptum történeti visszatekintésében). A bizottság munkáját tükröző iratanyag nem maradt fenn.

⁸⁰ Uo. 1753:458.

ércbányászok, sóvágók, sóhajósok a rájuk vonatkozó egyezségek és törvénycikkek szerint adózzanak. A szászok fejadóját más natiókkal szemben 20 krajcárral megemelte a tervezet, arra való tekintettel, hogy helységeiknek jelentős közjövödelmeik vannak, s ha ezeket a Seeberg tanácsos vezetésével 1753 februárjában kiküldött bizottság rendbeszedi, közadósságai megszűnnek, s így háziadót nem kell fizetniük tisztjeik tartására. A vagyonaadó kiszámításánál a felterjesztés 1 köből gabonára számította át a többi vagyontárgyakat.⁸¹ Minden köből gabonatermés után (az adózók jogállására és a vásárhelykörzetekre való tekintet nélkül) 3 krajcár adót vetettek ki a magyar és székely natióban és a taxalis helyeken; az egyéb jövedelmek 1 Ft-ját 1 köből gabonával vették egyenértékűnek. A szász natióban (közjövödelmeikre való tekintettel) 1 köből után 4 krajcár volt az adó. A kereskedők és iparosok adóját lakóhelyük osztályozása és vagyoni szintjük szerint állapították meg: az első osztályba sorolt vásárhelyen lakó kereskedők így 20—15—10 RFrt adót fizettek, az ottani iparosok 16—12—8 RFrt-ot. A második osztályú vásárhelyen 15, 10, 5, illetve 12, 8, 4 Ft voltak ezek a tételek, harmadosztályún 10,5, 3, illetve 8,4 és 2 Ft. A falvakban lakó kereskedők és iparosok a fejadó felét fizessék jövedelemadóba, a mezővárosokban és más taxalis helyeken a fejadó összegét. A külvárosiak a mezővárosi polgárokkal veendő egy szintre. Kereskedők és iparosok özvegyei a kereskedelmi és iparadó 1/4-ét fizessék. A kőborlók (vagi)adója mindenütt ugyanaz legyen, hogy ez elvegye a kedvüket a vándorlástól. A cigányok fej- és iparadót a házipénztárba fizessenek, vagyonaadót a többi adózóhoz hasonlóan.

A felségelőterjesztés úgy vélte, hogy ezzel Erdélynek a Partiummal együtt számított adója csak kb. 2 1/2%-kal emelkedik meg, 719 033 Ft 35 krajcárról 737 694 Ft 28 krajcárra. Valójában ez az emelkedés már 1762-ig közel 60%-os (1762-ben Erdély adója 1 147 000 Ft). Az eredmény itt is kb. az, mint a Birodalomnak azokban a tartományaiban, ahol Haugwitz hajtotta végre az adóreformot.

Az adóztatás új reformjának bevezetését az előterjesztés helységekenkénti adókönyvek vezetésével kötötte volna egybe.

Mária Terézia döntése az egyszerű „placet”, szinte azt is jelezve, hogy ez a jóváhagyás 8 év után már csak formális volt.

A döntés alapján kerül kiadásra Mária Terézia 1754. augusztusi 12-i rescriptuma, az új adórendszer alaprendelete. Ez elsősorban az adókönyvek vezetésére nézve tartalmazott novumot a felségelőterjesztéshez képest. Zárómondataiban pedig jónak látta hangsúlyozni: a királynő nem rendelkezett a rendekről nélkülük, hozzájárult a rendek által közvetlenül vagy küldötteik útján előterjesztett elvek érvényesítéséhez, engedett panaszainak és kéréseiknek.⁸²

⁸¹ Ezek szerint két székér széna vagy négy erdélyi veder bor volt egyenlő egy köből gabonával. 10 köből gabonával vettek egyenértékűnek 10 juhot, sertést, vagy méhkest, 2 borjút, 1 ökröt vagy lovat (3 tehén 2 ökröt ér ebben a számításban).

⁸² A felségelőterjesztés, Mária Terézia resolúciója és az 1754. augusztus 12-i rescriptum fogalmazványa: EK:AG 1754:388.

Most már csak a végrehajtás volt hátra. Az eredeti elképzelés szerint a rescriptumot az országgyűlésen Franz Wenzel Wallis főhadiparancsnok (az 1730-as évek főhadiparancsnokának unokatestvére) mint az országgyűlés királyi biztosa hirdette volna ki. Ezt a megoldási tervet Königsegg-Erps mint az adóreform kidolgozása döntő stádiumának irányítója is ismerte és jóváhagyta, a Wallishoz intézett rescriptum tisztázati példányát maga a királynő is aláírta — és itt történt valami, aminek közvetlen kiváltó okait nem ismerjük. Mária Terézia *Bethlen Gábort küldte teljhatalmú királyi biztosul* Erdélybe az új adórendszer bevezetésére. E döntést *Pardubicéről* 1754. szeptember 5-én kiadott Handbillet-jeinek és rescriptumainak egész sorozata adta Gyulaffi, Wallis főhadiparancsnok mint országgyűlési királyi biztos, a Gubernium és maga Bethlen Gábor tudtára.⁸³ A váratlan lépésnek aligha volt *egyedüli oka* az, amiről a Gyulaffihoz intézett Handbillet beszélt, hogy ti. a királynő előre látja, hogy rendelkezéseit nem fogják eléggé megérteni, s ha igen, akkor is nehézségeket fognak támasztani, s ezért látott jónak olyan személyt kiküldeni királyi biztosul, aki eléggé tájékozva van az ő szándékairól és az ügy egészéről, s kellő határozottsággal lép föl. Még az sem elégséges a változás egyedüli okának, hogy a Wallis név nem a legjobban cseng Erdélyben — egy ilyen súlyú kérdés rendeleti úton való megoldását nem érdemes ezzel nehezíteni. A legfőbb ok az uralkodó (s a rá legközvetlenebbül ható tényező — Haugwitz, Bartenstein vagy maga Lotharingiai Ferenc) bizalma lehet Bethlennel szemben, s magának Bethlennek az ambíciói. Talán maga is tudta, hogy Gyulaffi nagybeteg (1754. szeptember 27-én halt meg);⁸⁴ lehet azonban, hogy a központi kormányzat más vezetői is számoltak ezzel s ennek következményeivel: ebben a helyzetben egy határozott, a kérdést jól ismerő személy kell a *helyszíni* intézkedések irányítására. Bethlen feltehetően közvetlenül Gyulaffi halála után indul Erdélybe; előtte mennek Mária Terézia 1754. szeptember 28-i rescriptumai a Guberniumhoz és Wallishoz Gyulaffi halálhírével és annak engedélyezésével, hogy a szokott módon *történjék jelölés a kancellár tisztére*.⁸⁵ Az országgyűlés 1754. október 5-i ülésén olvassák fel a Gyulaffi halálát tudtul adó rescriptumot, s utána a szeptember 5-i pardubicei leiratot Bethlen királyi biztosságáról az adóreform ügyében.⁸⁶ Maga Bethlen 1754. október 8-án érkezik a gyűlés színhelyére, s adja elő a rábízottakat. A rendek ellenvetés nélkül veszik tudomásul az adóügy ilyen rendezését, megpróbálván azt saját szájizük szerint magyarázni, amennyire lehet. Mária Terézia — hangoztatják — nem akarja ezáltal megszüntetni a Diploma Leopoldinumnak az adó mértékére vonatkozó rendelkezését, a quantum Diplomaticum-ot [!], gondolt a nemesi előjogokra (valójában nem erőszakolta ki a nemesek megadóztatását), az adót nem a földre vetették ki (a föld *termékeire*, ami csak árnyalati különbség), s amennyiben mégis terhesnek érzik az új adórendszert, az

⁸³ Uo. 1754:295.

⁸⁴ Uo. 1754:286.

⁸⁵ Más esetekben egy ilyen főtisztásra való jelölés *engedélyezése* akár évekig elhúzódhat.

⁸⁶ Jkv. 1754:67.

uralkodóhoz fognak fordulni.⁸⁷ Mindenesetre Bethlen tekintélye óriási: az országgyűlés a diéta utolsó napján, október 12-én kelt felségelöterjesztése szerint nagy többséggel jelölik első helyen udvari kancellárul.⁸⁸

* * *

Áttekintve most az első erdélyi abszolutisztikus adóreform közel egy évtizedes történetét, mindenekelőtt szögezzük le: a központi kormányzat, a helyi igazgatás és a rendek rendkívüli méretű — és igen nívós munkát végeztek. A kapuadó elavult és kevés eredménnyel toldozott-foldozott rendszerével szemben egy igen sokoldalú adatfelvételen alapuló, több szempont szerint mérlegelő adórendszer: ez mindenképpen csak dicsérheti megalkotói felelősségérzetét és hozzáértését.

Az új adórendszer *abszolutisztikus* jellege nyilvánvaló. Elsősorban azért, mert az adó vagyoadó-részét *függetleníti a rendi adómegajánlástól*. Az adóalap (az összeírás révén) és az adókulcs meg van határozva; a kormányzat ennek alapján a rendek közreműködése nélkül is adóztathat. De abszolutisztikus ez a rendszer annyiban is, hogy (bár 1749-ig elsősorban a rendek, illetve biztosaik munkálkodnak rajta) végső formáját *központi kormányhatóságok* adják meg, s az uralkodó *rendeleti úton* vezeteti be (bár rendeletét kihirdetik az országgyűlésen), *királyi biztossal*.⁸⁹

Ez az abszolutisztikus adórendszer nem törli meg a *nemesi adómentesség elvét*, a központi kormányzat támadását ez ellen elsősorban Bethlen Gábornak sikerül elhárítani a Delegata Commissio 1749-i vitáiban. De, bár az onus non inhaeret fundo elvét taktikából maga a központi kormányzat hangsúlyozza az adóreform alaprendelésében, az adózó *termékeinek* megadóztatása lényegében a *föld* megadóztatása. Az egyházi nemesek adójának kérdésében pedig a kormányzat nem enged.

Az új adórendszert *Systema Bethlenianum*-nak nevezték a kortársak, s így ismeri a történelem is. Az elmondottakra visszatekintve, aligha beszélhetünk Bethlen Gábor *egyedüli irányító szerepéről*. Az új rendszer hármasság alapelveit *Henter Dávid* dolgozta ki még a munkálat kezdetén, 1746-ban, az öreg-ítélőmesternek nagy szerepe volt az 1749-i bécsi vitákban is. *Schmidlin-nek* kezdettől volt hatása a reform menetére, de különösen annak végső szakaszában. Az összeírások feldolgozásában és az

⁸⁷ Uo. 69—72.

⁸⁸ A katolikus jelöltek közül ő 103, Kemény László, az Exactoratus Provincialis elnöke 66, Haller Pál (Csik—Gyergyó—Kászonszék főkirálybírája, Haller János gubernator unokaöccse) 50 szavazatot kap, a reformátusok közül br. Bánffy Farkas (guberniumi tanácsos, a királyi tábla elnöke) 92-t, a szintén guberniumi tanácsos Teleki László 78-at, Lázár János (guberniumi tanácsos a rendek elnöke) 54-et. Míg az erdélyi Habsburg-uralom első évtizedeiben az Erdélyi Udvari Kancellária alkancellári rangú vezetője rangban a guberniumi tanácsos alatt áll, most a tisztségért négy guberniumi tanácsos verseng (köztük a rendek elnöke, az országos főszámvevőség és a királyi tábla elnöke); ezeket előzi meg Bethlen.

A Gubernium 1754. október 12-i felségelöterjesztése: EK:AG 1754:316.

⁸⁹ Ismeretes, hogy Hintze az uralkodói biztosi intézményt tartja az abszolutizmus egyik fő ismertetőjegyének.

adórendelet kimunkálásában részt vett *Seeberg* is. *Bethlen* maga természetesen jelen van (és *súlyal* van jelen) a reform egész folyamatában.

A reform 1745 végén még *nem a Haugwitz-reform részeként indul*. A későbbiekben óhatatlanul hozzá kapcsolódik; a Birodalom általános kormányzati és adóreformja teremt kedvező *feltételeket* az erdélyi adóreformhoz is. Végső soron azonban az erdélyi adóreform koncepciója alig tér el az 1746-i kezdetektől.

Az 1754-i adóreformot még két további követi: a *Systhema Buccouianum* (1763), illetve a *Systhema Bruckenthalianum*. Ezek azonban csak az 1754-i alapreform módosításai. Az 1754-i rendezés 1848-ig érezteti a hatását. Lényegesen hozzájárul az abszolutizmus megerősödéséhez — Erdélyben így adó-okokból nincs szükség országgyűlésre. 1761-től a reformkor kezdetéig (eltekintve most az 1781-i és 1809-i, teljesen súlytalan gyűlésektől — az elsőn II. Józsefnek teszik le a hűségköt a rendek, a második az 1809-i, harcba nem vetett erdélyi inszurrekció szervezésére szolgál) csak 1790 és 1795 között van három országgyűlés, s az 1790/91-i kezdeményezések *egy részét* fejezi be az 1810/11-i — 73 évből csak 8-ban van országgyűlés az országban, amelynek I. Lipót-féle alkotmánylevelében még alapvető pont az évi országgyűlések ígérete. Az 1754-i adóreform tehát jelentősen megtámogatja az abszolutizmus rendszerét.

Ez a rendezés ugyan (a *Haugwitz-reform* porosz mintáihoz hasonlóan) áttekinthetőbb, igazságosabb adórendszer hoz létre (a 230-féle mentesség megszüntetésével, az egyes natiók terheinek reálisabb elosztásával), de végső soron nem könnyítést hoz az adózóknak. Mint említettük: néhány év alatt kb. 60%-kal növeli összes adóterhüket. Célja és eredménye: a Habsburg Birodalom pénzügyi teherbíró képességének növekedése — ami végső soron a hadseregefejlesztést, a Birodalom hatalmi céljait szolgálja.

Жолт Троцани:

ПЕРВАЯ АБСОЛЮТИСТСКАЯ НАЛОГОВАЯ СИСТЕМА В ТРАНСИЛЬВАНИИ (Возникновение *Sisthem Bethlenianum*)

(Резюме)

Статья попытует дать ответ на сложный вопрос, почему в Трансильвании система абсолютизма являлась более прочной чем в Венгрии, на основе налоговой системы Трансильвании. (Определенные другие причины этого явления уже известны: Трансильвания представила собой восточный, юговосточный оплот империи Габсбургов, и военное руководство империей сделало неоднократные попытки установить полную военную власть в Трансильвании.)

Налоговая система, которая сформировалась в Трансильвании до 1690-го года, к середине 18-го столетия созрела для реформы. Такие попытки раньше не раз предпринимались (в 1698—1703, 1713—1714. гг., в нашале 1720-ых гг.), однако в конце концов была принята только т. н. система „*calculus*” 1730-го года, то есть новое урегулирование отношения между налогами отдельных нации. Но при серьезных налогообложениях последующего военного времени только и растет задолжен-

ность податных и сумма налоговой задолженности. Намерение произвести реформу со стороны центрального руководства империей наблюдается по существу в конце 1745-го года. На диете Трансильвании весной 1746-го года обнаруживается столкновение двух позиций: позиции секейской нации, разработанной вероятно опытным специалистом по государственному праву, протонотарием (на самом деле судьей) Давидом Хентером (согласно которой при налогообложении придётся различать податных на основе их юридического положения, урожайности земли и возможности сбыта) и позиции саксонцев, согласно которой в основе налогообложения должно лежать *число* податных. Комиссия диеты по реформе налоговой системы по сути дела принимает секейскую позицию, но ввиду того, что в этом вопросе нет согласия среди трёх наций, и после того, что эти позиции были представлены придворским органам новая диета 1747-го года просит послать представителей в Вену, в целях того, чтобы этот вопрос был там обсуждён. Представители были избраны в начале осени 1748-го года. В это время в наследных провинциях империи уже была введена реформа Хаугвица, таким образом реформа налоговой системы Трансильвании связывалась с ней. „Delegata comissio”, организация, которая разработала проект переписи для новой налоговой системы, составила из трансильванских представителей и придворных государственных служащих. Самая интересная часть дискуссий „Delegata Comissio” — это спор о переписи дворянских аллодов (в конце концов Хентеру и председателю комиссии, Габору Бетлену удалось помешать переписи помещичьих запашек) и об иммунитетах (неподатность дворянства тоже была защищена). Было принято решение о проведении двух переписей: одной т. н. домашней (*conscriptio domestica*), для предворительной ориентации, и другой всеобщей (которая не осуществлялась). Ministerialkonferenz in rebus Transylvanicis принял проект в начале января 1750-го года, но королева Мария Терезия считала нужным сделать определённые дополнения. В Трансильвании этим вопросом занимались на одном случайном собрании сословий, в начале мая 1750-го года, где обсуждали в первую очередь перепись аллодов, обложение церковных дворян (*nobiles unius sessionis*) и перепись саксонской задруги. Перепись была проведена в 1750-ом году. До начала её разработки вызвало небольшую политическую бурю прошение диеты начала 1751-го года, поскольку императрица предъявила жалобу на его определённые (точнее не намеченные) фразы. В конце концов разработка переписи была сделана в Вене, служащими придворных властей: советником придворной казны, отличным специалистом по делам Трансильвании, Шмидлином; в представительстве Придворной канцелярии по делам Трансильвании Габором Бетленом (в это время он уже является советником канцелярии) и советником Зебергом, кто скоро после этого сыграл значительную роль в урегулировании налогов саксонской нации. Основной декрет о налоговой реформе был издан 12-го августа 1754-го года. По сути дела в основе реформы лежала концепция Хентера 1746-го года: то есть различение податных по их юри дическому положению,! „*facultas*”-у (что обозначало их имущество *за исключением земли*, принципиальную неподатность которой дворянство упорно защищало) и сбытовым возможностям. В целях выполнения декрета Мария Терезия послала в Трансильванию Габора Бетлена в качестве королевского комиссара.

В итоге статья устанавливает: центральное и местное руководства и сословия создали весьма современную налоговую систему на высоком уровне. Новая система носила абсолютистский характер, поскольку она отделила поимущественный налог от одобрения сословий, и была введена в приказном порядке, с помощью королевского комиссара. Принцип неподатности дворянства сохранился — но обложение налогом продуктов по сути дела является обложением *земли*. Хотя эта реформа связана с реформой Хаугвица, однако она началась раньше, а в основе её окончательной формы лежит первоначальная (секейская) концепция 1746-го года. Новая налоговая система сыграла значительную роль в усилении абсолютизма в Трансильвании: в случае наложения налогов уже не пришлось созывать диету. Она является более справедливой, чем предыдущая, но служит основой сильного повышения налогов и с тем самым развития армии, властных целей империи Габсбургов.

Zsolt Trócsányi:

LE PREMIER SYSTÈME ABSOLUTISTE D'IMPOSITION EN TRANSYLVANIE

(Naissance du Sisthem Bethlenianum)

(Résumé)

C'est sous l'aspect du système d'*imposition* en Transylvanie que l'auteur se propose de donner une réponse à la question complexe pourquoi le système absolutiste est plus fort en Transylvanie qu'en Hongrie. (Certaines autres causes de ce phénomène sont déjà connues: la Transylvanie était le bastion Est—Sud—Est de l'empire des Habsbourgs, et la *direction* militaire de l'Empire avait fait plusieurs tentatives d'introduire un régime complètement militaire en Transylvanie.)

Le système d'imposition dans la Transylvanie d'avant 1690 était mûr au milieu de 18e siècle d'être réformé. Déjà avant plusieurs tentatives en avaient déjà été faites (1698—1703, 1713—1714, début des années 1720); enfin ne sera mis en place que le système de 1730, dit «calculus», c'est-à-dire une nouvelle réglementation des proportions d'impôt à payer par les différentes nations. Toutefois, les graves impôts des années de guerre qui suivirent ne font qu'augmenter l'endettement des imposables et la quantité des arriérages d'impôts. C'est à la fin de 1745 que le gouvernement central de l'Empire avance son exigence d'une réforme des impôts. C'est à la diète transylvanie au printemps 1746 que cette question fut la première fois traitée, et deux positions s'y étaient opposées : la position de la nation sicule, élaborée probablement par l'expert spécialiste du droit public le sénéchal Dávid Henter (selon cette position dans l'imposition il faut établir les différences entre les imposables conformément à leur état juridique, à la productivité de leurs terres et à leurs possibilités de ventes); et la position saxonne selon laquelle c'est le *nombre* des imposables qui doit servir de base pour l'imposition. A la diète, le comité de réforme des impôts adopte en substance la position sicule; vu pourtant que l'unité est abvenue dans les trois nations quant à cette question, en 1747 (après que les prises de positions avaient passé par les organes de la cour) une nouvelle diète demande d'envoyer à Vienne des délégués afin d'y discuter l'affaire. Ils sont élus à l'automne 1748. Entretemps, dans les provinces héréditaires de l'Empire fut mise en marche la réforme Haugwitz: maintenant la réforme transylvaine des impositions s'y rattache aussi. Des délégués transylvains et des fonctionnaires gouvernements de la cour fut formée la Delegata Commissio qui élaborera le projet de recensement devant servir de base pour le nouveau système d'imposition. Dans les délibérations de la Delegata Commissio la plus intéressante est celle autour du recensement des francs-alleux (en fin de compte Henter et le président du Comité Gábor Bethlen, futur chancelier de la cour, arrivent à empêcher le recensement des propriétés allodiales de la noblesse), et autour de la question des exemptions (là aussi, ils défendent avec succès les immunités fiscales nobiliaires). Ils décident de faire deux conscriptions, une dite domestique (conscriptio domestica), comme pour avoir des orientations préliminaires, et plus tard une conscription générale (qui n'eut pas lieu). C'est au début de janvier 1750 que la Ministerialkonferenz in rebus Transylvanicis adopta le projet, mais Marie Thérèse jugea nécessaire d'y ajouter certains compléments. En Transylvanie début mai 1750 une rencontre occasionnelle des Ordres s'occupa de cette question, les questions principales y étaient la conscription des terres curiales nobiliaires, l'imposition de la noblesse ecclésiastique (nobiles unius sessionis) et la conscription de la grande famille saxonne. La conscription fut faite en 1750. Avant son dépouillement un certain orage politique fut causé par l'adresse de la diète du début 1751, dont certaines expressions (non indiquées avec précision) étaient jugées offensantes par le souverain. En fin de compte les fonctionnaires des offices de la cour à Vienne exécutèrent le dépouillement du recensement: Schmidlin, conseiller de la Chambre de la cour, éminent spécialiste des affaires transylvaines, et de la part de la Chambre Transylvaine de la Cour Gábor Bethlen (alors conseiller de la Chambre) et le conseiller Seeberg qui, bientôt, jouera un rôle substantiel dans la réglementation des dettes publiques de la nation saxonne. L'ordonnance de base de la réforme des impositions fut publiée le 12 août 1754. De base pour la réforme servait en substance la conception de Henter en 1746: la différenciation des imposables selon leur état juridique, leur faculté (cela signifiait leur fortune,

exceptée la *propriété terrienne* dont la noblesse défendait avec intensité l'exemption de l'impôt par principe) et leurs possibilités de mise en valeur. Pour mettre en marche l'ordonnance, Marie Thérèse envoya en Transylvanie Gábor Bethlen en qualité de délégué royal.

Pour résumer, l'auteur de l'étude constate que le gouvernement central, l'administration locale et les Ordres créèrent un système d'imposition de haut niveau, conforme à l'époque. Le nouveau système est absolutiste, car l'impôt sur les biens y est indépendant de l'offre des Ordres, il est imposé par ordonnance, par un délégué royal. L'exemption d'impôt de la noblesse est sauvegardée en *principe*, mais l'imposition des produits est au fond l'imposition de la *terre*. La réforme se rattache, certes, à la réforme de Haugwitz, mais est mise en marche avant celle-ci, et sa forme définitive est fondée, elle aussi, sur la conception originelle (sicule) de 1746. Le nouveau système d'Imposition contribue essentiellement au renforcement de l'absolutisme en Transylvanie : il ne sera plus besoin de convoquer la diète pour une imposition d'impôt. Ce système est plus équitable que le précédent et sert de base à une augmentation intense de la quantité d'impôts et par là il sert le développement de l'armée, les objectifs de puissance de l'Empire des Habsbourgs.

MAGYARORSZÁG VASTERMELÉSE II. JÓZSEF KORÁBAN

„Egyáltalában nem lehet számszerűen meghatározni, hogy mennyi vasat termelnek évenként Magyarországon. Maga a kormány sem tudja, mert a vas után nem kell sem urburát, sem tizedet fizetni. II. József egy 1781 október 26-án kibocsátott pátense szerint ugyan a fiskusnak részesednie kellett volna a vastermelés hasznából, régebbi törvények (1492. évi 30. tc.) is a fiskus javára szóltak, de a Magyarországon mindenható szokásjog ezzel ellentétes volt. Amikor rá akarták venni a vastermelőket, hogy jövedelmükből évenként adjanak le valamit a kincstárnak, még annyira sem voltak képesek a termelés mennyiségét megtudni, mint azelőtt. Aztán József császár meghalt, még mielőtt a kamara ez ügyben minden vállalkozóval megállapodhatott volna.”¹

Magyarország évi vastermelésének megállapítása II. József korában szerencsére számunkra már nem olyan reménytelen feladat, mint amilyen a magyar statisztika atyja, Schwartner Márton számára volt. A bécsi udvari kamarai levéltárban fennmaradtak ugyanis a vastermelés megadóztatásáról az egyes üzemekkel és vállalkozókkal folytatott tárgyalások iratai, általában 1782-ből és a rá következő évekből, a magyar királyi helytartótanács levéltárában pedig 1785-től kezdve rendelkezésünkre állnak a manufaktúra tabellák, amelyeket néhány vasműről is kitöltöttek. Ez iratok tulajdonjogi, termelési és műszaki adatai, amennyire ez kétszáz év távolából megítélhető, megbízhatók, mert legtöbbször a bányai igazgatási tisztviselőknek a helyszínen tett megállapításait rögzítik. Feldolgozásuk lehetővé teszi, hogy hiteles képet adjunk Magyarország vaskohászatáról, vagyis hogy egyenként számba vegyük a vasműveket, lehetőleg több esztendő adatainak egybevetésével megállapít-

A jegyzetekben alkalmazott rövidítések:

HKA	Staatsarchiv, Wien. Hofkammerarchiv.
NRA	Neoregstrata Acta.
OL	Magyar Országos Levéltár, Budapest.
ŠtA	Štátny archiv.
ŠÚBA, HKG	Štátny ústredný banksý archiv, Banská Štiavnica. Hlavný komornogrófsky úrad v Banskej Štiavnici.
UC	Urbaria et Conscriptiones.

¹ *Martin Schwartner*: Statistik des Königreichs Ungern. Pest 1798. 176—177 (és ugyanígy a második kiadásban is, Buda 1809—1811. 253).

suk évi termelésüket, végül pedig, hogy megvizsgáljuk ez iparág mennyiségi és technikai fejlődését, és felfigyeljünk ekkor meginduló kapitalista fordulatának első jeleire. Az eredmény pontossága természetesen nem mérhető a modern statisztikai felvételek mértékével, de semmivel sem kevésbé megbízható, mint a 18. század második feléből ránk maradt egyéb összeírásokból levont következtetéseké.

Magyarországon — mint arra Schwartner is utalt — a nemesércekkel és a rézzel ellentétben a vas után nem kellett bányaadót (urburát) fizetni. Időnként fel-felbukkan ugyan a forrásokban a vasurbura (Eisenfron),² ez azonban a kincstárnak nem mint kincstárnak, hanem mint földesúrnak járt. Ahogyan a szomolnoki rézvállalat tisztviselői 1723-ban a kamara számára megfogalmazták: „Es pflegen zwar etliche Eisen Hammer annoch dato ihren Grundt Herren, oder ad pias causas jährlich ein gewisses quantum Eysen zu geben, so aber keine urbura, sondern nur ein Zins zu nennen.”³

A királyi hatalom megerősödésének következményeként a kincstár több ízben is megkísérelte a vastermelés megadóztatását, így a 17. század végén,⁴ majd az 1720-as években,⁵ 1745-ben,⁶ és 1770 körül is,⁷ de csak II. Józsefnek sikerült az 1780-as években rákényszeríteni a hámosokat az urbura-fizetésre. Tartós eredményt azonban ez sem hozott, II. Lipót és I. Ferenc, bár követelték, ismét csak nem kapták meg a vasurburát.⁸

II. József 1781. október 26-án kelt bányügyi pátensét, amely többek között a vasurbura fizetését is elrendelte, a helytartótanács 1781. november 5-én küldte meg a megyéknek.⁹ Ezek természetesen feliratokban tiltakoztak.¹⁰ A bécsi irányítás alatt álló magyarországi bányahivatalok lelkes buzgalommal láttak a végrehajtáshoz, maguk mögött tudva a császárt, aki 1783. június 6-án elutasította a megyék feliratait, és teljes egészében fenntartotta bányarendeletét.¹¹ A rendelet végrehajtása során alakult ki az a gyakorlat, hogy az egyes vasművek a kibányászott vasérc tizedének értékét fizették be pénzben a bányafőfelügyelőségek pénztárába. Mivel a legtöbb hámosos nem vezetett könyvelést az általa feldolgozott vasércről,¹² az ilyeneknél az üzem bevallott évi

² ŠŪBA, HKG. Resoluciones, 1696 február 4, május 2.

³ OL, E. 148. NRA. Fasc. 1406. No. 29.

⁴ OL, Filmtár, C. 483. Andrassy cs. krasznahorkai lt., II. rész, 51. doboz, E-i. Fasc. 1. No. 5.

⁵ *Franz Anton Schmidt*: Chronologisch-systematische Sammlung der Berggesetze der Königreiche Ungarn, Kroatien, Dalmatien, Slavonien und des Großfürstenthums Siebenbürgen. I—XXV. Wien 1834—1838. VI. 221—222. OL, E. 148. NRA. Fasc. 1406. No. 29—33. ŠtA Banská Bystrica, Koháry-Coburg cs. lt., II. rész, Szentantali lt. I. 4986—4987, 5669—5674.

⁶ *Schmidt* i. m. VII. 79—81.

⁷ OL, E. 148. NRA. Fasc. 1194. No. 21.

⁸ HKA, Camerale Ungarn. Rote Nr. 121. Fol 417—418 (55 ex Apr. 1793), 516—533 (205 ex Aug. 1793), 612—627 (ad 301 ex Oct. 1793).

⁹ OL, C. 35. Acta Oeconomica. Idealia. No. 60. Kiadta először *Lempe*: Magazin für die Bergbaukunde V (Dresden 1788), 4—24, majd *Schmidt* i. m. XV. 235—255.

¹⁰ OL, C. 43. Acta secundum referentes. 1782. Apponyi No. 24. Pos. 1—11.

¹¹ OL, C. 43. Acta secundum referentes. 1783. Apponyi No. 23.

¹² Erre számos Gömör megyei példa HKA, Münz- und Bergwesen Schmölnitz. Rote Nr. 2773. Fol. 497—498.

termeléséhez szabták az urbura összegét. A bányahivatalok kamarai utasításra¹³ arra helyezték a fő súlyt, hogy az érintettek elismerjék urbura-fizetési kötelezettségüket, s ha ezt elérték, az anyagiakban már elnézőek voltak. Akik még meg nem térült beruházásaikra vagy üzemük veszteséges voltára hivatkozva felmentést kértek a vasurbura fizetése alól, ezt három évre általában meg is kapták.

Ilyen körülmények között a vasurbura kivetésével kapcsolatos adatszolgáltatás a tulajdonjog és a műszaki állapot tekintetében teljesen megbízhatónak látszik; a termelési adatok vonatkozásában lehetséges, hogy a bevallás a valóságosnál valamivel alacsonyabb mennyiséget ad meg, ez azonban minden adózás céljából készült összeírás közös vonása.

Teljes, üzemenként bontott adataink vannak a szomolnoki főbányafelügyelőség alá tartozó Felső-Magyarország egész területéről az 1782. évről,¹⁴ Alsó-Magyarország, Kelet-Magyarország, a volt Temesi Bánság, Horvátország és Erdély vasműveinek adatait azonban aprólékos kutatómunkával kellett összeszednem. Végeredményben, úgy hiszem, sikerült összeállítanom a magyarországi és erdélyi vasművek hozzávetőleg teljes jegyzékét az 1780-as évekre.

1. Felső-Magyarország

A) Gömör vármegye

a) Murányi járás

A murányi járás területén a 18. század második felében csak a murányi uradalomban foglalkoztak vaskohászattal; a Murány völgyén kívül ekkor kezdődött meg a vastermelés az uradalom északi falvaiban, a Garam völgyének felső szakaszán is.

Hosszúrét. 1779-ben Bajnok Gergelynek volt itt egy kétkemencés, és Lány Jakabnak egy egykemencés hámore. Ez utóbbi a 80-as évek elején a nagyrőcei hámosos Barto Istváné, majd eltűnik a forrásokból; a kétkemencés hámost Bajnok 1783-ban eladta Petrus Márton nagyrőcei hámososnak, aki még a 19. század elején is tulajdonosa volt.¹⁵

Nagyrőce. 1779-ben négy kétkemencés (Petrus, Sturman, Barto, Kosár) és egy egykemencés (Sramko) hámore volt. 1787—1789 között egy hatodik vasmű is épült itt, amely talán kezdettől, a 19. század elején már bizonyosan, nagyolvasztó volt,¹⁶ azé a Sturman Mártoné, aki majd 1808-ban a Murányi Uniót fogja megalapítani.

¹³ HKA, Münz- und Bergwesen Schmölnitz. Rote Nr. 2773. Fol. 512—514.

¹⁴ HKA, Münz- und Bergwesen Schmölnitz. Rote Nr. 2773. Fol. 491—494 és Rote Nr. 2778. Fol. 154—161.

¹⁵ OL, C. 43. Acta secundum referentes. 1780. Apponyi No. 12. Pos. 14. ŠtA Banská Bystrica, Koháry-Coburg cs. lt., II—III. rész, Szentantali lt. I. 5031, II. 2485. 188. lap, 170. sz. *Ladislaus Bartholomaeides*: Inclyti Superioris Ungariae Comitatus Gömöriensis Notitia Historico-Geographico-Statistica. Leutschoviae 1806—1808. 349.

¹⁶ OL, C. 43. Acta secundum referentes. 1780. Apponyi No. 12. Pos. 14. ŠtA Banská Bystrica, Koháry-Coburg cs. lt., III. rész, Szentantali lt. II. 2483. 104—106. lap és 2479. 72. lap. *Bartholomaeides* i. m. 349.

Kisrőce. 1788 végén a nagyrőcei Sramko András engedélyt kért vasmű építésére a kistrőcei határban, ez két kemencével, egy nagyobb és egy kisebb hámorral a 19. század elején is az övé volt.¹⁷

Vizesrét. Itt állt a Sturman család ősi, az 1690-es évek elején alapított háhora, amely 1782-ben beházasodás révén Gömör Pálé lett. Mellette az 1760-as években egy újabb, egykemencés hámor épült, ennek tulajdonosa 1779-ben Benkár Pál volt, aki 1789-ben felépítette a második kemencét is, és még a 19. század elején is fenntartotta üzemét.¹⁸

Umrlolehota. Az itt levő kétkemencés hámort még 1779 előtt a jolsvai uradalmi hámor akkori bérlője, Csernyus Antal vásárolta meg.¹⁹

Lubenik. Területén két kétkemencés hámort találunk, az egyik a Sturman családe volt, s a 80-as évek elején a vizesrétivel együtt Gömör Pálé lett, a másik a Clementis családe; ez utóbbit a 80-as évek végén egy kis hámorral ki is bővítették.²⁰

Jolsva. E nagy múltú vaskohászati központ egyetlen megmaradt hámorát a murányi uradalom földesura, gróf Koháry Miklós 1767-ben megvásárolta 2800 ft-ért. Az uradalom azonban Koháry Miklós halála után nem tartotta meg saját kezelésében, 1771-ben bérbeadta, majd 1786-ban eladta Czibur Ádámnak 5500 ft-ért.²¹

Süvete. Kétkemencés hámorát gróf Koháry Miklós 1764-ben 3000 ft adósság átvállalásával vásárolta meg. Az üzem további sorsa a jolsvaiéval párhuzamosan alakult: 1771-ben ezt is bérbe adta az uradalom, 1786-ban pedig — ugyancsak 5500 ft-ért — eladta a legutolsó bérlőnek, Brezanóczy Lászlónak, akitől a 19. század elejére a Czékus család kezére került.²²

A vasművek és a kemencék száma a murányi völgyben a következőképpen alakult:²³

1755	12 vasmű		18 kemence
1779	14 vasmű		25 kemence
1782	14 vasmű		25 kemence
1806	14 vasmű	1 massa	23 kemence

¹⁷ ŠtA Banská Bystrica, Koháry-Coburg cs. lt., III. rész, Szentantali lt. II. 2483. 150. lap, 518. sz. *Bartholomaeides* i. m. 349.

¹⁸ ŠtA Banská Bystrica, Gömör vm. lt., A. 36. Protocollum 1765—1768. Fol. 296; Koháry-Coburg cs. lt., III. rész, Szentantali lt. II. 5204 és 2479. 10. lap, 18. sz. OL, C. 43. Acta secundum referentes. 1780. Apponyi No. 12. Pos. 14. *Bartholomaeides* i. m. 349.

¹⁹ Ld. a 21. jz-t. 1782-ben Lubenikon lévőnek mondják.

²⁰ ŠtA Banská Bystrica, Koháry-Coburg cs. lt., II—III. rész, Szentantali lt. I. 5034, II. 2398. *Bartholomaeides* i. m. 349.

²¹ ŠtA Banská Bystrica, Koháry-Coburg cs. lt., II—III. rész, Szentantali lt. I. 5665, 5018, II. 2483. 212 és 284. sz.

²² ŠtA Banská Bystrica, Koháry-Coburg cs. lt., II—III. rész, Szentantali lt. I. 4090, 5018, II. 2301. 1. lap, 3598/6, 2483. 72. lap, 209. sz. *Bartholomaeides* i. m. 349.

²³ ŠtA Banská Bystrica, Koháry-Coburg cs. lt., II. rész, Szentantali lt. I. 1048. OL, C. 43. Acta secundum referentes. 1780. Apponyi No. 12. Pos. 14. HKA, Münz- und Bergwesen Schmölnitz. Rote Nr. 2773. Fol. 491—494 és Rote Nr. 2778. Fol. 154—161. *Bartholomaeides* i. m. 349.

A rendelkezésünkre álló termelési adatok a következők:²⁴

Helység	Vasmű	Évi termelés bécsi mázsában		
		1779	1781	1782
Hosszúrét	Bajnok—Petrus	1 250		750
	Barto	439		370
Nagyróce	Petrus	1 464	800	1 200
	Sturman	1 506		1 700
	Barto	1 411	1600 ²⁵	400
	Kosár	1 408		1 250
	Sramko	604		510
Vizesrét	Sturman—Gömöry	3 010 ²⁶		1 225
	Benkár	515		528
Umrlolehota	Csernyus	3 335 ²⁷		1 732
Lubenik	Sturman—Gömöry			1 225
	Clementis	1 268		1 080
Jolsva	uradalmi			1 715
Süvete	uradalmi	1 648		1 595
Murányvölgyi vasművek összesen:		17 858		15 280

Az évi össztermelés ezek szerint a 18. század eleji 5400 mázsáról²⁸ 1780 tájára ennek nagyjából háromszorosára, 15—18 000 mázsára nőtt, miközben csak a vasművek, s különösen az olvasztókemencék száma növekedett, a termelési technika azonban nem változott. Az üzemek szaporodása az 1780-as évek második felében is folytatódott: Barto István egykemencés hosszúrétai hámorának megszűnését bőven ellensúlyozta a vizesréti Benkár Pál második kemencéjének üzembe helyezése, Sramko András kistrőcei hámoralapítása, és mindenekelőtt Sturman Márton nagyolvasztó-építése Nagyrócén. A 19. század elejére viszont, ha az üzemek száma nem is csökkent, két vagy három üzem felhagyta második kemencéjét.

Nem változott a hámosok szociális képlete sem, bár kétségtelenül megszaporodtak köztük az armalista nemesek, s ezek a második-harmadik generációban már nem voltak olyan senkik a földesúr Koháryak szemében, mint az armalist megszerző ősük. Különösen a Sturmanok emelkedtek nagyot a társadalmi hierarchiában, miután

²⁴ Az 1779. évi adatok OL, C. 43. Acta secundum referentes. 1780. Apponyi No. 12. Pos. 14; az 1781. évek HKA, Münz- und Bergwesen Schmölnitz. Rote Nr. 2773. Fol. 512—514; az 1782. évek uo. Fol. 491—494 és Rote Nr. 2778. Fol. 154—161.

²⁵ Barto István nagyrócei két és hosszúrétai egy kemencéjének együttes termelése.

²⁶ A lubeniki, ugyancsak kétkemencés Sturman vasmű termelésével együtt.

²⁷ A jolsvai uradalmi vasmű termelésével együtt.

²⁸ OL, G. 16. Rákóczi-szabadságharc lt., I. 2. e. No. 69. A murányi domíniumban lévő hámosok conscriptiója (1705) szerint akkor 10 hámos volt, ezek egyenként heti 18 mázsa vasat termeltek, egy esztendőben 30 héten át. A 18. század elején használt bányavárosi és a később mindenütt elfogadott bécsi mázsa közötti súlykülönbség valamivel kevesebb, mint 4 kg, ez a nagyságrendi összehasonlításkor figyelmen kívül hagyható.

a 17. század végén szerzett zálogbirtokukat, Szirket, Turcsokot és Vashegy prédiomot a Csákyak 1758-ban örökösen és kiválthatatlanul átengedték nekik.²⁹ Murányvölgy vastermelésének 1780 táján kb. 1/4 része, 1779-ben 25,3%-a, 1782-ben 27,1%-a a Sturmanok kohóiból származott. Ugyanekkor az uradalmi vasművek termelése a murányvölgyi össztermelésnek csak 21,7%-a volt.

Maguk az üzemek változatlanul kistőkés vállalkozások, üzleti hasznukból az uradalom csak feudális járadék formájában részesedik. Koháry Miklós gróf ugyan megpróbálkozott az 1760-as években saját kezelésű uradalmi vasművel Jolsván és Sűvetén, de örökösei nem folytatták vállalkozását; Koháry Ignác 1771-ben bérlők kezére adta ezeket, Koháry Ferenc pedig 1786-ban megszabadult tőlük. Ezzel a Koháryak kivonultak a murányvölgyi vasüzletből. Így a kapitalista fordulat itt a kistőkés vasműtulajdonosok szintjén megy majd végbe: Sturman Márton 1808. március 30-án részvénytársaság formájában megalakította a Murányi Uniót, amelyhez a Czékusok kivételével valamennyi murányvölgyi hámosos csatlakozott.³⁰

A Garam felső völgyében az 1750-es években indult meg a vasbányászat. A besztercebányai kamara a rhónici kincstári vasmű nem kívánatos versenytársait látta ezekben a próbálkozásokban, s tilalmaival évtizedeken át meg tudta akadályozni vasművek létrejöttét. Így csak az 1780-as években kezdődhetett meg a számottevő vastermelés ezen a nagy jövőjű területen.³¹

Baranyai Mátyás polonkai plébános, miután 1754-ben *Polonka* határában vasbányára lett, „az eretnokségből igaz vallásra áttérteknek” felsegélyezésére a murányi uradalom támogatásával hámost akart építeni. A konfliktust a besztercebányai kamarával azonban nem vállalta, s bányáját is átadta a kamarának.³² Jelentkezett azonban világi vállalkozó is, a lubeniki hámosos Clementis (más néven Frász) János, aki — miután lubeniki hámost 1757-ben eladta Sturman Mártonnak — a murányi jószágigazgató engedélyével a következő évben hámost épített a Polonkával szomszédos *Helpa* határában.³³ Példáját követte a nagyszlabosi hámosos Hirsch Keresztély, 1761-ben hámost állítva *Pohorellán*.³⁴ Nem világos, hogy Koháry Miklós

²⁹ OL, P. 72. Csáky cs. kassai lt., Fasc. 108. No. 19. sub lit. K.

³⁰ ŠtA Banská Bystrica, Koháry-Coburg cs. lt., III. rész, Szentantali lt. II. 7807. *Herm. Ign. Bidermann*: Das Eisenhütten-Gewerbe in Ungarn, und dessen früheren Annexen einschließlich der Militärgrenze. Ein Beitrag zur Statistik und Geschichte der volkswirtschaftlichen Verhältnisse dieser Länder. Pesth—Graz 1857. 55—56.

³¹ A részleteket nem ismerve, vázlatosan és pontatlanul *Bidermann* i. m. 85—86. Az ő előadását torzította tovább *Edvi Illés Aladár*: A vasgyártás. Budapest 1901. (A magyar korona országainak gyáripara az 1898. évben. II.) 48, közel fél évszázaddal korábbra téve a pohorellai üzemek alapítását, az 1780—90-es évekről 1750 tájára!

³² ŠtA Banská Bystrica, Koháry-Coburg cs. lt., III. rész, Szentantali lt. II. 751, 10214. ŠÚBA, HKG. Ordinaria. Protocoll 1758. Pag. 695—698.

³³ ŠtA Banská Bystrica, Gömör vm. lt., A. 33. Protocollum 1757—1759. Pag. 157sk; Koháry-Coburg cs. lt., II. rész, Szentantali lt. I. 5548. ŠÚBA, HKG. Ordinaria. Protocoll 1758. Pag. 695—698.

³⁴ ŠtA Banská Bystrica, Koháry-Coburg cs. lt., III. rész, Szentantali lt. II. 3595/35.

az ő érdekükben fordult-e a kamarához, vagy egy uradalmi vasmű létesítését tervezte Polonka és Pohorella közt.³⁵

Ezeknek a bányászati hatóságok tilalma ellenére létrejött hámoroknak a forrásanyaga feltűnően szegényes. Clementistől a helpai hámort a kamara 1774-ben elvette.³⁶ Hogy Hirsch hámorra meddig élt, nem tudom. 1781—1783-ban azonban Schnobel András alsósajói hámoros új vasművet épített Pohorellán, mégpedig egy massát. Ezt 1786-ban a gölnicbányai Enczler Ferenc vásárolta meg, s 1790-ben legalizálta vállalkozását a besztercebányai kamarával kötött szerződéssel, kötelezve magát a pohorellai massa üzembe helyezésére és heti 100 mázsa nyersvasnak kedvezményes áron leendő szállítására.³⁷

A kapitalista fordulat a felső Garam-völgyben, egy tradíciókkal még nem rendelkező, szűz területen, az 1790-es évek elején kezdődött meg. 1792-ben Szathmáry Király Miklós, Czékus Éva, Sturman Márton, Kaiser János, Samarjay György, Lányi János és Gömör Izrael — bevonva a földesurat, Koháry Ferencet — acélgyártó részvénytársaságot alapítottak, *Sumjácon* felépítettek egy acélöntő nagyolvasztót két frisstűzzel és két nyújtóhámmal.³⁸ A társaság (*Societas Massae Chalybeae*) 1798-ig állt fenn, ekkor csődbe ment, létesítményeit Koháry Ferenc, mint földesúr, magához váltotta.³⁹ A nagy reményekkel indult vállalkozásból végül az uradalom saját kezelésbe vett nagyolvasztója lett. Két évvel később, 1800-ban, Enczler is tönkrement, s eladta pohorellai nagyolvasztóját Colloredo József grófnak. Koháry, mint földesúr, ez alkalommal elővételi jogot biztosított magának a jövőre, s 1807-ben a sumjáci mellé a pohorellai nagyolvasztót is megszerezte, a melléküzemekkel együtt.⁴⁰ Belőlük fejlődtek ki a következő évtizedekben „a Coburg-hercegi bányaösszlet” felső-garamvölgyi vasgyárai, Pohorella, Vöröskő és tartozékaik.⁴¹

b) Ratkói járás

A ratkói járásban — azt kell mondani, hagyományosan — a legnagyobb zűrzavar van a tekintetben, hogy az egyes vasművek melyik faluhoz sorolandók.

Ploszkó. Barto György valamikor az 1770-es években itt egy massát épített, de

³⁵ Uo. II. rész, Szentantali lt. I. 5666.

³⁶ HKA, Münz- und Bergwesen Schemnitz. Rote Nr. 2533. Fol. 280.

³⁷ ŠtA Banská Bystrica, Koháry-Coburg cs. lt., II—III. rész, Szentantali lt. I. 5032—5033, II. 2403. HKA, Münz- und Bergwesen Schemnitz. Rote Nr. 2592. Fol. 98.

³⁸ ŠtA Banská Bystrica, Koháry-Coburg cs. lt., II. rész, Szentantali lt. I. 1245.

³⁹ Uo. II—III. rész, Szentantali lt. I. 1246—1247, II. 4109. Ez iratokból kitűnik, hogy egyrészt a részvényesek nem győzték tőkével a vállalkozást, másrészt acél helyett csak vasat tudtak gyártani. *Bartholomaeides* i. m. 551—552, és nyomában *Bidermann* i. m. 184, a murányi uradalom türelmetlenségét okolja a bukásért, ami nyilván a részvényesek álláspontja.

⁴⁰ ŠtA Banská Bystrica, Koháry-Coburg cs. lt., II—III. rész, Szentantali lt. II. 4401, I. 1374.

⁴¹ *Schröder Gyula*: A Coburg-hercegi bányaösszlet vasércbányáinak és vasgyárainak történelmi ismertetése. Bányászati és Kohászati Lapok 46 (1913) II. 266—268.

ezt még 1789 előtt özvegye felhagyta.⁴² Az üzem azonban nem szűnt meg, csak tótkemencévé fejlődött vissza; ezt 1796-ban Latinák János vette meg, s a Latinák család tulajdonában maradt három generáción keresztül.⁴³

Gerlice. A jelentéktelen gerlicei vasmű, amelyet neveztek bisztrói és ploszkói felső háornak is, 1763-ban kerülhetett a Homola család tulajdonába. Az 1790-es évek elején Schwarz János vette meg, s az övé volt a 19. század elején is.⁴⁴

Fillér. A Török András, majd az 1790-es évektől Török László tulajdonában levő filléri (bisztróinak is nevezett) hámor valószínűleg 1764-ben épült, amikor Török András felvétette magát a murányi vashámoros céhbe. Kis üzem volt, még a 19. század elején is csak egy kemencével dolgozott.⁴⁵

Lice. A licei, ispánmezeinek is mondott hámort 1760-ban építette két ratkói jobbágy, Rusznyák (más néven Dobisz) János és Klintztkó Márton.⁴⁶ 1767-ben nemes Korláth Andrásé lett, tőle 1786-ban a jolsvai uradalmi hámor bérletéből kiszorult Csernyus Antal vette át és tartotta kezében még a 19. század elején is.⁴⁷

Borosznak. A borosznoki, elvéve ratkóinak nevezett hámort 1780 táján a ploszkói massa tulajdonosa, Barto György bérelte, de még a bérlet lejártá előtt visszaadta a Farkas családnak, akik az egykemencés hámor mellett a 19. század elejére egy kétkemencését is építettek.⁴⁸

A vasművek és a kemencék száma a ratkói járásban a következőképpen alakult:⁴⁹

1779	5 vasmű	1 massa	4 kemence
1782	5 vasmű	1 massa	5 kemence
1806	6 vasmű		10 kemence

⁴² OL, C. 43. Acta secundum referentes. 1780. Apponyi No. 12. Pos. 14. ŠtA Banská Bystrica, Koháry-Coburg cs. lt., II—III. rész, Szentantali lt. I. 5034, II. 2479. 17. lap, 27. sz.

⁴³ *Szlávik Mátás*: Latinák Rudolf gömői vasgyáros. Történetírás 1 (1937) 323—324.

⁴⁴ OL, Z. 361. Prothocoll stellárskj neystarssj . . . Pag. 67. ŠtA Banská Bystrica, Koháry-Coburg cs. lt., III. rész, Szentantali lt. II. 2481. 61. lap, 118. sz. és 200. lap, 1. sz. *Bartholomaeides* i. m. 349.

⁴⁵ OL, Z. 361. Prothocoll stellárskj neystarssj . . . Pag. 67. ŠtA Banská Bystrica, Koháry-Coburg cs. lt., III. rész, Szentantali lt. II. 2481. 204. lap, 17. sz. *Bartholomaeides* i. m. 349.

⁴⁶ *Ila Bálint*: A gömői jobbágyság a XVII—XVIII. században az úrbérendezésig. Budapest 1938. (Felvidéki Tudományos Társaság Kiadványai. I. 6.) 13. Rusznyák itt megadott keresztnevét OL, P. 72. Csáky cs. kassai lt., Fasc. 118. No. 21. alapján javítottam. ŠtA Banská Bystrica, Koháry-Coburg cs. lt., III. rész, Szentantali lt. II. 2831. 2. és 31. lap.

⁴⁷ OL, Z. 361. Prothocoll stellárskj neystarssj . . . Pag. 67. ŠtA Banská Bystrica, Gömör vm. lt., A. 46. Protocollum 1786. Pag. 622. *Bartholomaeides* i. m. 349.

⁴⁸ HKA, Münz- und Bergwesen Schmölnitz. Rote Nr. 2776. Fol. 638. OL, C. 63. Dep. oecon. publ. 1783/84. No. 18. Pos. 1—6. *Bartholomaeides* i. m. 349.

⁴⁹ Az 1779. évi adatok OL, C. 43. Acta secundum referentes. 1780. Apponyi No. 12. Pos. 14; az 1782. évi HKA, Münz- und Bergwesen Schmölnitz. Rote Nr. 2778. Fol. 154—161; a 19. század elejiek *Bartholomaeides* i. m. 349.

A ránk maradt termelési adatok:⁵⁰

Helység	Vasmű	Évi termelés bécsi mázsában		
		1779	1781	1782
Ploszkó	Barto massa	1400	1700	520
Gerlice	Homola	150		150
Fillér	Török	170		200
Lice	Korláth	700		1100
Borosznok	Farkas	707 ⁵¹		150
	Összesen	3127		2120
	Ebből nyersvas	1400		520
	kovácsvas	1727		1600

A tanulságokat könnyű levonni. A ratkói járásban a 18. század második felében fejlődött a vaskohászat. A járás egyetlen nagyolvasztója azonban néhány esztendei működés után, nem tudjuk miért, megszűnt, s a vastermelés a maga évi 2—3000 mázsájával eltörpül a szomszédos Murányvölgyé mellett.

c) Csetneki járás

A csetneki járás a csetneki uradalom területét foglalta magában.⁵²

Csetnek. A nagy múltú vasipari központban az 1770-es évek végére csak három hámor maradt: Gömörý Pálé, Maritinszky Mátyásé és Márton Andrásé. A 80-as évek elején aztán erőteljes fejlődés kezdődött. Előbb a három vasmű kemencéinek száma nőtt meg összesen nyolcra, majd — a fejlődés menetét, sajnos, forrásaimból nem tudom rekonstruálni — úgy látszik, osztódni kezdtek az üzemek, s a 19. század elején már nyolc vasmű működött Csetneken, összesen tíz kemencével és ugyanannyi hámorral. A számszerű növekedés tehát egy dekoncentrációs folyamattal járt együtt.⁵³ 1789-ben valamelyik csetneki hámoros bánrévei barnaszén-tüzeléssel is megpróbálkoztak, de kudarcot vallott.⁵⁴

⁵⁰ Ld. a 24. jz-t.

⁵¹ A forrás a helységet nem nevezi meg, a számot Barto György kovácsvas-termelésének mennyiségeként adja.

⁵² 1779-ben ugyan össze volt vonva a roznýói járással, de az uradalom falvainak elkülönítése nem járt semmi nehézséggel.

⁵³ A csetneki járásról szóló szakasz adatainak, az üzemi és a termelési statisztikát is beleértve, forrásai — ha más hivatkozás nincsen — a következők: az 1776. évi adatok OL, C. 35. Acta oeconomica. Lad. A. Fasc. 29. No. 2. sub signo ♀. Gömör vm. 1776 szeptember 19-i jelentésének I. melléklete; az 1779. évi OL, C. 43. Acta secundum referentes. 1780. Apponyi No. 12. Pos. 14; az 1781. évi HKA, Münz- und Bergwesen Schmölnitz. Rote Nr. 2773. Fol. 497—499; az 1782. évi uo. Fol. 491—494 és Rote Nr. 2778. Fol. 154—161; az 1806. évi (ill. 19. század elejiek) *Bartholomaeides* i. m. 349—350.

⁵⁴ *Bartholomaeides* i. m. 491.

Kuntaplóca. A Gömör családnek volt itt két háhora, mindegyik többnyire két kemencével dolgozott.

Ochtina. Itt veszem fel Varga Mihály és Kerepessy József egyikemencés hámorait, bár a források Vargaét Csetneken, Kerepessyét viszont Rochfalván levőnek mondják, nyilván a hámosos lakóhelyére gondolva. Azt sem tudom megállapítani, hogy a kettő közül melyiket vette át 1790 után a csetneki Márton András.⁵⁵

Nagyszlabos. Rochfalussy Mihálynak és Hirsch Jánosnak volt itt 1780 körül egy-egy kétkemencés háhora. Rochfalussyét, amely a 19. század elejére Bodó Mártoné lett, nevezik feketelehotai háornak is.

Rédova. Egykemencés vasműve a község tulajdona volt.

Felsőhajó. Sebők Mihálynak volt itt egy egyikemencés háhora. Sebők tizenkilenc éven át katona volt, ez idő alatt előbb a remetei Leibiczter János, majd a helybeli Fábry András bérelte a hámort. Sebők leszerelése után, 1783-ban ráfizetésről panaszkodott, egy 1768. évi urbáriális összeírás szerint azonban ez a vasmű a korcsma és az élelmiszer árusítás mellékjövédelmével együtt 702 ft 46 3/4 xr tiszta hasznot hozott.⁵⁶

Dobsina. Bár vasműveinek száma a 18. század eleji 6—7-ről a század derekára 3-ra csökkent, Dobsina megőrizte előkelő helyét, s a század 70-es éveiiig technikai vezető szerepét is a Gömör megyei vasiparban. A 18. század második felének három dobsinai vasműve közül az egyik egyikemencés hámor volt, a másik kettő massa. A 19. századot csak ez utóbbiak érték meg.⁵⁷

Lányi Pál 1722-ben a Gölnic völgyében felépült massája⁵⁸ az alapító 1733-ban bekövetkezett halála után fiára, Jánosra, majd 1760-ban unokájára, Zsigmondra szállt. Az örökösök azonban vidéki nemesi életmódot folytatva kiléptek az üzletből, a massát valószínűleg rögtön az alapító halála után, de az 1740-es évek derekától bizonyíthatóan bérlőkre bízták. 1747-től Lányi Zsigmond 1761. november 28-án bekövetkezett haláláig az iglói Paltzmann Márton volt a bérlő.⁵⁹ 1761 végén megindult a küzdelem a massáért a leányági örökösök és a fiskus között.⁶⁰ Közben Grünblath Márton 1761. december 10-én nádori adományt szerzett a Lányi-hagyatékra, 1762-ben statuálták is, a massáról azonban egy év múlva lemondott.⁶¹ 1765-ben a massát a hozzá tartozó érczúzóművel, két frisstúzzel, egy közönséges és egy nyújtóhámmal 3900 ft-ra, minden tartozékával együtt összesen 7785 ft-ra becsülték.⁶² A fiskus ezt az

⁵⁵ ŠtA Banská Bystrica, Koháry-Coburg cs. lt., III. rész, Szentantali lt. II. 2481. 142. lap, 476. sz.

⁵⁶ HKA, Münz- und Bergwesen Schmölnitz. Rote Nr. 2775. Fol. 208. OL, E. 156. UC. Fasc. 91. No. 54. Pag. 133.

⁵⁷ ŠtA Banská Bystrica, Gömör vm. lt., A. 33. Protocollum 1757—1759. Pag. 157sk. *Bartholomaeides* i. m. 350.

⁵⁸ *Heckenast Gusztáv*: Lányi Pál. (A magyarországi korai kapitalizmus történetéhez.) *Történelmi Szemle* 5 (1962) 29—30.

⁵⁹ OL, E. 148. NRA. Fasc. 1194. No. 21. Lit. O, Fasc. 1225. No. 7. ad sub A. No. 6. sub A.

⁶⁰ Uo. Fasc. 1224—1225 passim.

⁶¹ Uo. Fasc. 1224. No. 80, No. 19, No. 49—51.

⁶² Uo. Fasc. 1225. No. 7. ad sub A. No. 4.

összeget kifizette a leányági Lányi-örökösöknek és magához váltotta az üzemet. A Lányi-massa ezután — nem tudtam megállapítani, hogyan és mikor — mégis Grünblath Mártoné lett, akitől Dobsina városa 1786-ban 17 000 ft-ért megvásárolta.⁶³

A második dobsinai massát a város alatt 1759-ben kezdték építeni, az olvasztás 1760-ban indult meg, a hozzá tartozó nyújtóhámor 1763-ra készült el. Alapításától fogva a város tulajdonában volt.⁶⁴

A vasművek és a kemencék száma a csetneki járásban a következőképpen alakult:

1776	17 vasmű	2 massa	25 kemence
1779	14 vasmű	2 massa	14 kemence
1782	14 vasmű	2 massa	21 kemence
1806	15 vasmű	2 1/2 massa	17 kemence

A ránk maradt termelési adatok:

Helység	Vasmű	Évi termelés bécsi mázsában		
		1779	1781	1782
Csetnek	Gömöry Pál	1 200		2 100
	Maritinszky	660		1 600
	Márton	820		1 319
Kuntaplóca	Gömöry Mihály	700		1 503
	Gömöry János	1 295		1 700
Ochtina	Varga	450		400
	Kerepessy	550		400
Nagyszlabos	Rochfálussy	400		1 600
	Hirsch	500		800
Rédova	községi	820		785
Felsősjó	Sebők	500		700
Dobsina	Benigni	650		700
	Lányi-massa nyersvas	2 248	2 830	1 162
	kovácsvas	970		
	Városi massa nyersvas	3 194	4 364	2 220
	kovácsvas	2 476		
Csetneki járás összesen		17 433		16 989
	ebből nyersvas	5 442		3 382
	kovácsvas	11 991		13 607

⁶³ HKA, Münz- und Bergwesen Schmölnitz. Rote Nr. 2775. Fol. 194—195. *Mikulik József*: A bánya- és vasipar története Dobsinán. Budapest 1881. 13, ahol azonban sajtóhibából 1776 áll. A helyes évszám: Dobsina város lt., Városi könyvek I. 1786. évi bejegyzés (lapszám nélkül) a „sog. Grünblathische, ehemal aber Lanische Eisenhüttenwerk” megvásárlásáról.

⁶⁴ *Mikulik* i. m. 12. Dobsina város lt., Városi könyvek I. 1759, 1760 és 1763. évi bejegyzések (lapszám nélkül).

Kissé zavaró az üzemi adatok feltűnő mozgékonyága. Az üzemek és az el nem tagadható, meg nem szüntethető massák száma ugyan stabil, de a bucakemencék száma három évtized folyamán 14 és 25 között ingadozik. Minthogy biztos tudomásunk van kemencék megszüntetéséről, valamint újak üzembe helyezéséről, az összeírások számadatainak változandósága mögött elsősorban nem adatszolgáltatási pontatlanságot, hanem üzemi instabilitást sejtek. Erre mutatnak egyes üzemek ránk maradt termelési adatainak feltűnő ingadozásai is. A három csetneki vasmű termelésének növekedése az 1779. évi 2680 mázsáról a négy évvel későbbi 5019 mázsára, ami közel 100%-ot tesz ki, új kemencék üzembe helyezésének köszönhető, de a következő két évtizedben ezek a koncentrált üzemek szétesnek. A nagyszlabosi Rochfalussy termelésének ugyanezen négy év alatt 400%-os növekedése láttán viszont arra kell gondolnom, hogy aligha dolgozott 1779-ben egész éven át. A két dobsinai massa három egymáshoz nagyon közeli évből ránk maradt termelési adatai is olyan ingadozást mutatnak, amiből az üzemek instabilitására lehet következtetni: a szélső értékek (1162 és 4364 mázsa) közötti kereken négyes szorzó- vagy osztószám mindenféle átlagszámítást kérdésessé tesz. A termelési adatok ingadozásai ennek ellenére nagyjából kiegyenlítik egymást, úgyhogy végül is elfogadhatónak tartom, ha a csetneki járás évi vastermelését az 1780-as évek elején mintegy 17 000 bécsi mázsára tesszük.

Az üzemi formák, amennyire meg tudom ítélni, a csetneki járásban változatlanok maradtak. Jellemző, hogy 1800 előtt Dobsinán kívül meg sem próbálkoznak massaépítéssel, a tőkeerősebbnek tűnő vállalkozók is inkább vállalataik számát szaporítják, mint hogy üzemüket fejlesszék. A nagyszlabosi Hirsch Pohorellán próbálkozik, a csetneki Maritinszky is félbehagyja ottani üzemének bővítését és 1788-ban többedmagával a Dobsina város tulajdonába került Lányi-massát veszi bérbe.⁶⁵ A kapitalista fordulatra a csetneki járásban majd csak az 1830-as években kerül sor, a dobsinai massák is csak Coburg Ferdinánd herceg megjelenésével lesznek valóban kapitalista vállalatokká.⁶⁶

d) Rozsnyói járás

A Sajó völgye tartozott ide Rozsnyótól északnak Oláhpatakig, délre Pelsőc vidékéig; itt tárgyalom a Torna vármegyében fekvő, de a rozsnyói járással csaknem egybeeső krasznahorkai uradalomhoz tartozó Dernőt is.

Dernő. Gróf Andrassy István 1758-ban váltotta vissza a dernői hámort, s négy kemencével, két nagyobb és két kisebb hámmal dolgozó saját kezelésű uradalmi

⁶⁵ ŠtA Banská Bystrica, Koháry-Coburg cs. lt., III. rész, Szentantali lt. II. 2400, 2483. 140. lap, 499. Dobsina város lt., Városi könyvek I. 1786. évi bejegyzés; Obchod železom 1769—1793. 1790. évi iratok.

⁶⁶ ŠtA Banská Bystrica, Koháry-Coburg cs. lt., II. rész, Szentantali lt. I. 1476—1478.

üzemmé fejlesztette. Kifejezetten a kor „nagy” üzemei közé tartozott, nagyolvasztó építésére azonban csak az 1810-es évek derekán került sor.⁶⁷

Betlér. Az itt álló Vadits-, majd Plauner-féle hámor 1776 után eltűnik a forrásokból, úgy látszik, a földesúr, báró Andrassy Károly magához váltotta, mert az ő és Meskó báró nevében tűnik fel 1782-ben újra, kétkemencésre bővítve. A 19. század elején gróf Andrassy Lipót a tótkemencék helyébe nagyolvasztót épített.⁶⁸

Nagyveszverés. Vadits Józsefnek volt itt egy egykemencés hámora.⁶⁹

Alsósajó. Schnobel Andrásnak volt itt egy kétkemencés, és a földesúrnak, báró Andrassy Károlynak egy egykemencés hámora. Ez utóbbit Andrassy az 1770-es évek végén vette saját kezelésbe.⁷⁰

Gócs. Az Alsósajón is hámortulajdonos Schnobel Andrástól annak gócsi hámorát a földesúr, báró Andrassy Antal rozsnyói püspök 1776-ban karhatalommal elfoglalta, és saját kezelésbe vette. Ekkor egy kemence és két nyújtóhámor tartozott hozzá.⁷¹

Oláhpatak. Egykemencés alsó hámora az 1770-es évek elejétől Birinyi Ádámé volt, aki 1781-ben megépítette második kemencéjét is. Kétkemencés felső hámora a Stix családé, 1779-től Potocsni Ádámé volt. (Mint hogy az oláhpataki hámosok közül többen is Nadabulán laktak, néha hámoreikat is nadabulainak mondták.)⁷²

Berzété. Kalmár Jánosnak és Theiß Mártonnak volt itt egy-egy kétkemencés hámora.⁷³

Gombaszög. A négy bucakemencéből és egy nyújtóhámorból álló vasmű 1770 óta volt herceg Esterházy Miklós tulajdonában. Az üzemről ekkor készült részletes inventárium szerint termelését heti 100, tehát 40 munkahéttel számolva évi 4000 bécsi mázsára becsülték.⁷⁴ A ránk maradt termelési adatok azonban ennél jóval alacsonyab-

Szalóc. Nemes Urbán Jánosnak és Andrásnak volt itt egy-egy egykemencés

⁶⁷ OL, Filmtár, C. 483. Andrassy cs. Krasznahorkai lt., II. rész, 15. doboz, B-d. Fasc. 3. No. 154. HKA, Münz- und Bergwesen Schmölnitz. Rote Nr. 2778. Fol. 154—161. *Mérei Gyula: Magyar iparfejlődés 1790—1848.* Budapest 1951. 328.

⁶⁸ OL, E. 156. UC. Fasc. 189. No. 5. HKA, Münz- und Bergwesen Schmölnitz. Rote Nr. 2773. Fol. 491—494 és Rote Nr. 2778. Fol. 154—161. *Bartholomaeides* i. m. 350, 436. Téves tehát *Edvi Illés* i. m. 48, állítása, hogy a betléri nagyolvasztót 1781-ben helyezték volna üzembe.

⁶⁹ OL, E. 156. UC. Fasc. 189. No. 5.

⁷⁰ Uo., továbbá C. 35. Acta oeconomica. Lad. A. Fasc. 29. No. 2. sub signo ♀. Gömör vm. 1776. szeptember 19-i jelentésének III. melléklete. ŠtA Banská Bystrica, Gömör vm. lt., A. 41. Protocollum 1777—1779. Fol. 159.

⁷¹ OL, Filmtár, C. 483. Andrassy cs. krasznahorkai lt., II. rész, 51. doboz, E-i. Fasc. 1. No. 39 és No. 35.

⁷² OL, E. 156. UC. Fasc. 91. No. 54. Pag. 65; Fasc. 189. No. 5. C. 35. Acta oeconomica. Lad. A. Fasc. 29. No. 2. sub signo ♀. Gömör vm. 1776. szeptember 19-i jelentésének III. melléklete; C. 43. Acta secundum referentes. 1780. Apponyi No. 12. Pos. 14. HKA, Münz- und Bergwesen Schmölnitz. Rote Nr. 2778. Fol. 154—161, Rote Nr. 2779. Fol. 400, Rote Nr. 2780. Fol. 370—377.

⁷³ HKA, Münz- und Bergwesen Schmölnitz. Rote Nr. 2778. Fol. 154—161.

⁷⁴ *Vastagh Gábor: Egy XVIII. századi magyar vasolvasztó. Kohászati Lapok* 94 (1961) 473—475.

hámosra 1776-ban. Az 1779. évi megyei összeírás nem említi őket. 1782-ben Petry Dániel, illetve Bodó Mátyás a tulajdonos, ez utóbbi Urbán András árváinak gyámjaként.⁷⁵

Pelsőc. 1782-ben földesurának, Szeremley Károly özvegyének és a Berzétén is hámosos Theiß Mártonnak volt itt egy-egy kétkemencés vasműve.⁷⁶

Végül egy meghiúsult massa-alapításról kell még említést tennem a Beretkéhez tartozó Herénypusztán. A megyei jegyzőkönyv tanúsága szerint a vállalkozás 1773-ban kezdődött, de a vállalkozók is meghasonlottak egymással, a földesurak is protestáltak, 1780-ban már „desolata massa”-ként említik.⁷⁷ Jellemző viszont az egykorúak tájékozatlanságára, hogy Skerlecz Miklós a helytartótanácsban egyedül a herényi vasműről tudott Gömör megyében, ráadásul mint létező üzemről.⁷⁸

A vasművek és a kemencék száma a rozsnyói járásban a következőképpen alakult:⁷⁹

1776	17 vasmű	24 kemence
1779	9 vasmű	
1782	13 vasmű	26 kemence
1806	16 vasmű	1 massa 29 kemence

A ránk maradt termelési adatok a következők:⁸⁰

Helység	Vasmű	Évi termelés bécsi mázsában		
		1779	1781	1782
Dernő	Andrássy István			3 583
Betlér	Vadits—Andrássy	900		1 800
Nagyveszverés	Vadits	1 090	450	800
Alsósajó	Schnobel	1 800	1 400	1 800
	Andrássy Károly		1 400	807
Gócs	Andrássy Antal		650	800
Oláhpatak	alsó hámos	900	600	1 200
	felső hámos	900	700	478
Berzété	Kalmár		740	1 615
	Theiß		740	1 500
Gombaszög	Esterházy	3 000	1 800	1 600
Szalóc	Petry			600
	Bodó			600
Pelsőc	Szeremleyné			1 011
	Theiß			1 200
A rozsnyói járásban (Dernő nélkül) összesen				15 811
a dernői vasművel együtt				19 394

⁷⁵ OL, G. 35. Acta oeconomica. Lad. A. Fasc. 29. No. 2. sub signo ♀. Gömör vm. 1776. szeptember 19-i jelentésének III. melléklete; C. 43. Acta secundum referentes. 1780. Apponyi. No. 12. Pos. 14; HKA, Münz- und Bergwesen Schmölnitz. Rote Nr. 2778. Fol. 154—161.

⁷⁶ Ld. a 73. jz-t.

⁷⁷ ŠtA Banská Bystrica, Gömör vm. lt., A. 40. Protocollum 1773—1776. Fol. 36 és 183, A. 43. Protocollum 1780—1783. Pag. 113. *Bartholomaeides* i. m. 516, 580.

⁷⁸ Ld. *Berényi Pál*: Skerlecz Miklós báró művei. Budapest 1914. 189.

⁷⁹ Ld. a 75. jz-t, továbbá *Bartholomaeides* i. m. 348—350.

⁸⁰ Ld. a 75. jz-t.

A rendelkezésünkre álló számadatokról eleve elmondhatjuk, hogy csak az 1782. évek használhatók fel összehasonlításokra. Ami a vasművek számát illeti, 1776-ban az üzemek felsorolása a megyei jelentés mellékletében meglehetősen zavaros, az 1779-i jelentés pedig nagyon hiányos. Az 1776. évi termelési adatok nyilvánvalóan becslések, az 1779. évek lehetnek kerekített valóságos termelési adatok is, de az üzemek feléről-harmadáról nincsenek meg, ezért össze sem adtam őket. Amit mindezek alapján állítani merek, egyrészt annyi, hogy Gömör vármegyének erre a járására is a feltételezhetően egyenletes és határozott fejlődés jellemző, másrészt, hogy a rozsnyói járás vastermelése az 1782. évi közel 16 000 mázsával szinte elérte a csetneki járás termelését.

Ami a vasműtulajdonosok szociális képletét illeti, a legfeltűnőbb az Andrásyak aktivizálódása. Míg a Koháryak Murányban egy 1770 előtti rövid közjátéktól eltekintve egészen az 1800-as századfordulóig távol tartották magukat a vastermeléstől, Andrassy István 1758-ban magához váltotta és fölfejlesztette Dernőt, Andrassy Antal 1776-ban erővel is megszerezte Gócsot, Andrassy Károly pedig a 70-es évek második felében saját kezelésbe vette Betlért és Alsósajó egyik hámorát. A család következő generációjának köszönheti majd Betlér, s később Dernő is első nagyolvasztóját. Az Andrásyak vasműveiből került ki 1782-ben a járás vastermelésének 36%-a, s ennek valamivel több mint a felét, 18,5%-ot Dernő produkálta. Világosan megmutatkoznak itt az Andrásyak 19. századi kapitalista vasipari érdekeltségének a csirái.

A rozsnyói járás kistökés hámosorai között is akad néhány érdekes személyiség. Közülük Schnobel András vonja leginkább magára figyelmünket. Az övé az egyik alsósajói és a gócsi hámor; amikor Gócsról 1776-ban kiszorul, előbb a csetneki uradalomban próbálkozik, majd 1781—1783-ban massát épít a Garam völgyében, Pohorellán, miközben minden fórumot megmozgatva küzd a gócsi hámor visszaszerzéséért; persze II. József támogatásával is csak részleges kártalanítását tudja kiharcolni a püspökkel szemben.⁸¹

Ideje most már összefoglalóan szólnunk Gömör vaskohászatáról, mindenekelőtt összesítve és kiegészítve a járási adatokat.

Az első teljességre törekvő jelentést Gömör vaskohászatáról a vármegye 1776. szeptember 19-én küldte fel a helytartótanácsnak, s vagy 180 évvel később Štefan Kazimír mintaszerű feldolgozásban tette hozzáférhetővé.⁸² Eszerint

⁸¹ Schnobel Gócsról való elűzetésére ld. a 71. jz-t, próbálkozására a csetneki uradalomban ŠtA Banská Bystrica, Gömör vm. lt., A. 43. Protocollum 1780—1783. Pag. 346, pohorellai massájára ld. a 37. jz-t, küzdelme a rozsnyói püspökkel Gócsért OL, C. 43. Acta secundum referentes. 1783. Apponyi No. 23. Pos. 1—6; C. 63. Dep. oecon. publ. 1783/84. No. 11. Pos. 1—15.

⁸² OL, C. 35. Acta oeconomica. Lad. A. Fasc. 29. No. 2. sub signo ♀. Gömör vm. 1776. szeptember 19-i jelentésének I—III. melléklete. Az ezekben használt technikai kifejezések: a bucakemencére „ferri fusoriae fornaces minores vulgo Plaufaer dictae” vagy „minores fornaces ferri liqefactoreae”, a nagyolvasztóra „liquefactoreae fornaces majores vulgo massae ferrariae”. *Štefan Kazimír*: Stav a rozmiestnenie železiarskeho priemyslu na Slovensku na druhej polovici 18. storočia. Historické štúdie 4 (1958) 117—136, különösen 131.

a murányi és a ratkói járásban volt	31 bucakemence
a csetneki járásban	2 massa és 25 bucakemence
a rozsnyói járásban	24 bucakemence
Gömör vármegyében összesen	2 massa és 80 bucakemence

Ezek termelése a csetneki és a murányi járási jelentés szerint bucakemencenként évi 800, massánként évi 4000 mázsa volt. Kazimír összesítése szerint a megye teljes vastermelése 75 048 mázsát tett ki. Ha ezt összevetjük az 1779. és 1782. évi adatokkal, amelyek legalábbis részben nem becsült, hanem valóságos termelési adatoknak látszanak, akkor az 1776. évi becslést nagyon optimistának kell mondanunk:

Járás	Évi termelés bécsi mázsában		
	1776	1779	1782
Murány és Ratkó	24 800	20 985	17 400
Csetnek	28 000	17 433	16 989
Rozsnyó (Dernő nélkül)	22 248		15 811
Összesen	75 048		50 200

Ha reálisnak fogadnók el az 1776. évi becslést, a rá következő hat év alatt a vastermelés 33%-os csökkenéséről kellene beszélnünk. Ez nyilvánvaló képtelenség. Elég ránézni az üzemenként közölt 1779., 1781. és 1782. évi termelési adatokra, hogy belássuk, korántsem minden bucakemence volt képes évi 800 mázsát produkálni, bár voltak szép számmal ilyenek is. A két dobsinai massa sem állított elő rendszeresen évi 8000 mázsát. Az 1776. évi jelentésre is érvényes a feudális kori becsléseknek az a jól ismert vonása, hogy hajlamosak a maximális kapacitással számolni. A magam részéről a szomolnoki főbányafelügyelőség 1782. évi összesítését tartom reálisnak, feltételezem, hogy az adóztató hatóság agresszivitása és az adózók önvédelmi reflexei nagyjából kiegyenlíthették egymást, és Gömör vármegye vastermelését az 1780-as évek elején kb. évi 50 000, Dernővel együtt legfeljebb 55 000 bécsi mázsára teszem.

Gömör megye vaskohászata tehát megőrizte az országon belüli vezető szerepét, ami a termelés mennyiségét illeti, a 18. század második felében is, technikai vezető szerepét azonban alighanem ekkor veszítette el. A Lányi-massa felépítése 1722-ben és folyamatos üzemeltetése nyitotta meg annak idején a szorosán vett Magyarországon a nagyolvasztók korát. De közel negyven esztendőnek kellett elteltie a második gömői nagyolvasztó üzembe helyezéséig 1760-ban. A massák száma a megyében a 19. század elejére hatra emelkedett, de az utolsó jelentős technikai újítás Gömörben az indirekt vasgyártás meghonosítása volt Lányi Pál nagyolvasztójában 1722-ben. A következő újítási kísérletek, a széntüzelés bevezetése Csetneken 1789-ben és az acélgyártásé 1792-ben Sumjácon, kudarccal végződtek. A 19. század első felében egész Gömörben végbement a kapitalista fordulat, de a technikai vezetőszerpepet addigra Alsó-Magyarország kamarai vasművei vették át.

B) Szepes vármegye

A 18. század közepéig Szepes volt Magyarország második legfontosabb vastermelő megyéje; valószínűleg éppen II. József korában szorult Zólyom mögé, a harmadik helyre.

Stósz. Két kétkemencés hámor a szomolnoki királyi rézvállalathoz tartozott.⁸³ Évi termelését a kortársak kb. 5000 mázsára becsülték,⁸⁴ a valóság ennek a fele körül járt.

Wagendrüssel. A Gölnic felső folyása mentén volt hnileci, svedléri, helcmanóci és remetei hámorok a 18. század második felében sorra megszűntek, egyedül Wagendrüsselben maradt meg egy egykemencés vasmű.

Prakendorf. Három olvasztókemencéből, két közönséges és egy kis nyújtóhámorból álló vasművét 1776-tól Breuer Mihály és társai, gölnicbányai polgárok és hámorosok bérelték, 1787-től a század végéig pedig Raisz György.⁸⁵ 1800-ban a földesúr, gróf Csáky Antal saját kezelésbe vette.⁸⁶

Gölnicbánya. Az 1780-as években itt négy vasmű volt, egy kétkemencés, a Stark testvéreké, és három egykemencés, ifjabb Breuer Mihályé, Klein Jánosé és az Enczler családé. Ez utóbbit Enczler Ferenc 1789-ben eladta a városnak, és — mint láttuk — áttelepült a Gömör megyei Pohorellára.⁸⁷

Jekelfalva. Két egykemencés hámor volt, mindkettő a Jekelfalussy család különböző tagjainak tulajdonában, de bérlők kezében.⁸⁸

Margitfalva. Roll Mihálynak volt itt (vagy más forrás szerint a Sáros megyei Miklósvágáson) egy egykemencés hámor, amely azonban valamikor az 1782-t követő években fahiány miatt megszűnt.⁸⁹

Folkmár. Hámorát gróf Csáky Imre 1774-ben uradalmi kezelésbe vette, de már négy év múlva bérbe adta a községnek; hámorosa a falu bírája volt.⁹⁰

⁸³ HKA, Münz- und Bergwesen Schmölnitz. Rote Nr. 2767. Fol. 344 és Rote Nr. 2768. Fol. 234.

⁸⁴ *Ignatz Born:* Briefe über Mineralogische Gegenstände, auf seiner Reise durch das Temeswarer Bannat, Siebenbürgen, Ober- und Nieder-Hungarn . . . Frankfurt—Leipzig 1774. 176. (Magyar fordítása *Szamota István:* Régi utazások Magyarországon és a Balkán-félszigeten. Budapest 1891. 474.) *Johann Matthias Korabinsky:* Geographisch-Historisches und Produkten Lexikon von Ungarn . . . Preßburg 1786. 734. *Kazimír:* i. m. 130, a stószai felső hámor termelését csak évi 600 mázsára becsüli. (A tényleges termelés adatait ld. a következő táblázatban.)

⁸⁵ *Kazimír:* i. m. 128—129. OL, P. 72. Csáky cs. kassai lt., Fasc. 594. No. 16, No. 21 és No. 23.

⁸⁶ *Kerekes György:* A kassai kereskedők életéből harmadfélszázad 1687—1913. Budapest 1913. 45.

⁸⁷ *Kazimír:* i. m. 128. OL, C. 43. Acta secundum referentes. 1780. Apponyi No. 12. Pos. 1. HKA, Münz- und Bergwesen Schmölnitz. Rote Nr. 2773. Fol. 491—494 és Rote Nr. 2778. Fol. 154—161. OL, C. 63. Dep. oecon. publ. 1787. No. 30. Pos. 36.

⁸⁸ HKA, Münz- und Bergwesen Schmölnitz. Rote Nr. 2773. Fol. 491—494 és Rote Nr. 2778. Fol. 154—161. OL, C. 63. Dep. oecon. publ. 1787. No. 30. Pos. 36, ahol azonban Gölnicbánya alatt található.

⁸⁹ HKA, Münz- und Bergwesen Schmölnitz. Rote Nr. 2773. Fol. 491—494 és Rote Nr. 2778. Fol. 154—161. OL, C. 43. Acta secundum referentes. 1780. Apponyi No. 14. Pos. 7.

⁹⁰ OL, P. 74. Csáky cs. kluknói lt., Fasc. 21. No. 3 és Fasc. 22. No. 8. Az 1778. évi bérbeadás alkalmából készült szlovák nyelvű leltárt közölte *F. Gregor:* Inventáre hospodársko-priemyselných a

Kluknó. A nagy múltra visszatekintő kétkemencés hámorát gróf Csáky Imre 1756-ban váltotta vissza a Jancsó Pál—Vas Krisztina hámos házaspár örököseitől, s ettől fogva uradalmi kezelésben tartotta.⁹¹

Kropach. Az 1780-as évek elején négy vashámora volt, közülük kettő 1762 óta gróf Csáky Imréé, egy-egy kemencések. Ezenkívül özv. Berzeviczy Józsefnének egy két-, illetve özv. Gundelfinger Györgynének egy egykemencés hámora, de ezek fahiány miatt 1782-ben már nem termeltek. A 80-as évek második felére tehát csak a Csáky-féle alsó- és felsőhámor maradt meg.⁹²

Szlovinka. Egykemencés hámora 1776-ban Gundelfinger Zsigmondé, tíz évvel később örököse.⁹³

A Szepes megyei vasművekről a következő termelési adatok maradtak ránk. (lásd tábla a következő oldalon!)

A legteljesebb, 1782. évi adatok alapján 14 vasmű 23 bucakemencéjében 15—16 000 bécsi mázsás évenkénti vastermeléssel számolhatunk Szepes megyében. A környező évekből ránk maradt, kevésbé teljes adatok üzemenkénti bontásukban arra feltétlenül alkalmasak, hogy általában nem kiugró eltéréseikkel alátámasszák a szomolnoki főbányafelügyelőség adatközlésének hitelét.

Összehasonlítva Szepes vármegye vastermelését Gömörével, mennyiség tekintetében a Szepesre eső termelés a gömörinek nem egészen harmadrésze. A szepesi vasművek száma — amennyire a fejlődést rekonstruálni lehet — a 18. század második felében nem, vagy alig nőtt, a század első feléhez képest pedig határozottan csökkent. Az 1776. évi jelentés kiemeli a prakendorfi és a kluknói—kropachi vas jó minőségét, s mind ez, mind az 1779. évi jelentés megemlékezik a Galiciába irányuló exportról. A vaskohászat technikájában azonban a fejlődésnek semmi jele nem mutatkozik: a 18. század végéig a megyében egyetlen nagyolvasztó sem épül.

A 14 szepesi vasmű közül 9 Csáky birtokon feküdt; közülük Csáky Imre kettőt váltott vissza és vett uradalmi kezelésbe, a kluknói! 1756-ban, a kropachit 1762-ben. A megye egyik legjelentékenyebb vasművét, a prakendorfit majd csak 1800-ban veszi saját kezelésbe Csáky Antal. A többi vasmű vagy hosszabb-rövidebb, de mindig véges időre bérbe van adva (Prakendorf, Folkmár), vagy önálló kistökések tulajdona (mint a gölnicbányaiak), amely után a földesúr csak cenzust kap. Mindez megfelel a hagyományos tulajdonviszonyoknak. Kapitalista fordulatnak a szepesi vasiparban 1800 előtt nincs semmi jele.

remeselnických dielni z 18. storočia. *Studia Slavica Academiae Scientiarum Hungaricae* 21 (1975) 208. HKA, Münz- und Bergwesen Schmölnitz. Rote Nr. 2781. Fol. 138—140.

⁹¹ OL, P. 73. Csáky cs. illésfalvi lt., Fasc. 9. No. 51; P. 74. Csáky cs. kluknói lt., Fasc. 17. No. 7—10.

⁹² *Kazimir*: i. m. 129. OL, C. 43. *Acta secundum referentes*. 1780. Apponyi No. 14. Pos. 10. HKA, Münz- und Bergwesen Schmölnitz. Rote Nr. 2773. Fol. 491—494 és Rote Nr. 2778. Fol. 154—161. OL, C. 63. Dep. oecon. publ. 1787. No. 30. Pos. 36.

⁹³ *Kazimir*: i. m. 129. OL, C. 63. Dep. oecon. publ. 1787. No. 30. Pos. 36.

Helység és vasmű	Évi termelés bécsi mázsában ⁹⁴					
	1776 ⁹⁵	1779 ⁹⁶	1781	1782 ⁹⁷	1783	1786 ⁹⁸
Stósz ⁹⁹	600		2 218	2 420	2 667	
Wagendrüssel		550	960 ¹⁰⁰	960		1 110
Prakendorf	1 800	2 160		2 509		2 226
Gölnicbánya	3 000					
Stark		1 402		1 508		1 485
Breuer		765		904		889
Klein		682		784		962
Enczler		712		813		—
Jekelfalva ¹⁰¹				1 264		1 326
Margitfalva				755		—
Folkmár		517		443		608
Kluknó	2 000 ¹⁰²	1 502		1 605		1 541
Kropmách						
Csáky		1 066		1 180		1 134
Berzeviczy	1 000			—		
Gundelfinger		488		—		
Szlovinka	340	414		393 ¹⁰³		751
Összesen	8 740	10 258		15 537		12 032

C) A tizenhat szepesi város

A Lengyelországnak elzálogosított 13 város és 3 uradalom területét 1769-ben megszállta a Habsburg-birodalom hadserege, 1772-ben pedig, Lengyelország első felosztása alkalmából, reinkorporálták Magyarországba, de nem egyesítették Szepes vármegyével: 16 szepesi város néven külön közigazgatási egység maradt. Az új magyar

⁹⁴ A fontokat elhagytam, 50 font fölött a mázsák utolsó számjegyét fölkerekítettem.

⁹⁵ *Kazimir*: i. m. 128—130. Szlovinka kivételével valamennyi becsült adat, egy kemence évi termelését 600 mázsával számolva.

⁹⁶ OL, C. 43. Acta secundum referentes. 1780. Apponyi No. 12. Pos. 1 és No. 14. Pos. 10.

⁹⁷ HKA, Münz- und Bergwesen Schmölnitz. Rote Nr. 2773. Fol. 491—494 és Rote Nr. 2778. Fol. 154—161.

⁹⁸ OL, C. 63. Dep. oecon. publ. 1787. No. 30. Pos. 36.

⁹⁹ Az 1781—1783. évi stószai termelési kimutatás HKA, Münz- und Bergwesen Schmölnitz. Rote Nr. 2778. Fol. 166. Az 1782. évi adat itt 2376 mázsa, valamivel kevesebb, mint a szomlnoki főbányafelügyelőség összesítésében.

¹⁰⁰ HKA, Münz- und Bergwesen Schmölnitz. Rote Nr. 2773. Fol. 487.

¹⁰¹ A forrásokban külön szereplő két vasmű termelését összeadtam. 1786-ban Gölnicbányánál vették fel őket, a tulajdonosok neve (Jekelfalussy) alapján lokalizálhatók.

¹⁰² 1776-ban a Csáky Imre tulajdonában levő, uradalmi kezelésben tartott és bérbeadott kluknói, folkmári és kropmáchi üzemeket együttesen vették fel, azzal a megjegyzéssel, hogy régebben évi 3000 mázsát is megtermeltek; a csökkenés oka a bányák felső rétegének kimerülése. *Kazimir* i. m. 129.

¹⁰³ Kropmáchnál vették fel, a tulajdonos neve alapján ide tartozik.

királyi közigazgatás pontos leltárt készített többek között a vasművekről is, visszapillantva a lengyel uralom utolsó időszakára.

Igló. A visszacsatoláskor és még az 1780-as években is három vasmű volt Iglón: Paltzmann Márton iglói bíró (egy időben a dobsinai Lányi-massa bérlője) nagyolvasztója, amelyhez három frisztűz, egy nyújtóhámor és egy pléhhámor tartozott, valamint Szent-Miklóssy Godofréd és Máriássy Xavér Ferenc egy-egy kemencés hámorai. Ez utóbbi a 80-as évek közepén az Engelbert örökösöké volt már. Jelentékeny a három közül csak a Paltzmanné volt, aki acélgyártással is próbálkozott, és Szászországból akart mestereket hozatni a vaslemezgyártás meghonosítása érdekében.¹⁰⁴

Jakubján. A lublói uradalomhoz tartozó jakubjáni erdők fáját túl drága lett volna a Poprád folyóhoz szállítani, ezért az uradalom lengyel időkbeli bérlője, Gartenberg báró inkább egy vasművet építtetett az erdőség közepén, hogy a fa kárba ne vesszen.¹⁰⁵ A vasmű állt egy 3 öl 4 láb hosszú és ugyanolyan széles, 6 öl magas, tehát 80 öl és 4 láb köbtartalmú nagyolvasztóból és a hozzá tartozó három hámorból.¹⁰⁶ Helyét az erdőséghez igazodva választották ki, a vasércet hat mérföld távolságból, Javorináról vagy Iglóról fuvarozták oda. Termékeinek piaca csak Lengyelországban volt, ezért az udvari kamarát kezdettől fogva foglalkoztatta a kérdés, hogy érdemes-e az üzemet fönntartani. A magyar kamara szívesen átvette volna, de a szomolnoki főbányafelügyelőség ragaszkodott megtartásához.¹⁰⁷ Az üzemi elszámolásokban az udvari kamara sem ismerte ki magát,¹⁰⁸ annyi azonban megállapítható, hogy a nagyolvasztó időnként évekre is leállt, így 1778-ban, majd 1780—1782-ben, 1785-ben viszont újra üzemben volt.¹⁰⁹ További adataim nincsenek róla, de 1820-ban legalábbis a hámorai még megvoltak.¹¹⁰

A ránk maradt termelési eredmények a következők:¹¹¹

¹⁰⁴ *Bruckner Győző:* Igló kir. korona- és bányavárosnak képe a magyar koronához való visszacsatolása idejéből. Közlemények Szepesvármegye Múltjából 2 (1910) 149. OL, C. 43. Acta secundum referentes. 1780. Apponyi. No. 14. Pos. 1.

¹⁰⁵ HKA, Camerale Ungarn. Fasz. 6. Rote Nr. 120. Subdiv. 1. Fol. 27—29. 52 ex Junio 1774.

¹⁰⁶ HKA, Münz- und Bergwesen Schmölnitz. Rote Nr. 2776. Fol. 843—844. *Kazimir* i. m. 130 forrásának pontatlan adatközlése miatt nagyolvasztójának létezését kétségbe vonta, túl kevésnek tartotta az ott megadott évi 1290 mázsás termelést. A valóságos mennyiség azonban ennek közel háromszorosa volt.

¹⁰⁷ OL, E. 148. NRA. Fasc. 1207. No. 26. (1773). HKA, Camerale Ungarn. Fasz. 6. Rote Nr. 120. Subdiv. 1. Fol. 25—42. 52 ex Junio 1774, Fol. 660, 688—689. 83 ex Junio 1780, Fol. 838—843. 244 ex 1781; Münz- und Bergwesen Schmölnitz. Rote Nr. 2768. Fol. 175—241 és Rote Nr. 2773. Fol. 722—727.

¹⁰⁸ HKA, Münz- und Bergwesen Schmölnitz. Rote Nr. 2768. Fol. 590—628.

¹⁰⁹ Uo. Rote Nr. 2778. Fol. 175; Münz- und Bergwesen Schemnitz. Rote Nr. 2582. Fol. 672—681.

¹¹⁰ OL, E. 156. UC. Irreg. Fasc. 3. No. 37.

¹¹¹ Iglóra: OL, C. 43. Acta secundum referentes. 1780. Apponyi. No. 14. Pos. 1. HKA, Münz- und Bergwesen Schmölnitz. Rote Nr. 2778. Fol. 154—161. OL, C. 64. Dep. commerc. 1786. No. 25A. Pos. 59. Jakubjánra: OL, E. 148. NRA. Fasc. 1207. No. 26; HKA, Münz- und Bergwesen Schmölnitz. Rote Nr. 2778. Fol. 175 és Münz- und Bergwesen Schemnitz. Rote Nr. 2582. Fol. 672—681.

Helység és vasmű	Évi termelés bécsi mázsában						
	1772	1776	1777	1778	1779	1780	1781
Igló					5 000		
Paltzmann							
Szent-Miklóssy							
Máriássy							
Jakubján	2 692	3 429	4 260	—	5 127	—	—
Összesen					10 127		

Helység és vasmű	Évi termelés bécsi mázsában			
	1782	1783	1784	1785
Igló				
Paltzmann	2 000			4 000
Szent-Miklóssy	900			990
Máriássy	400			663
Jakubján	— ¹¹²			3 592 ¹¹³
Összesen	3 300			9 245

A tizenhat szepesi város körzetének évi vastermelését így azokban az években, amikor a jakubjáni nagyolvasztó üzemben volt, közel 10 000, más években, amikor csak Iglón folyt vasolvasztás, átlagosan 5000 mázsára tehetjük. Mindezt egy vagy két nagyolvasztó és két bucakemence állította elő.

Ami e vasművek jellegét illeti, a két iglói bucakemence sem a tulajdonos társadalmi helyzetét, sem az üzem teljesítőképességét tekintve nem különbözik a hasonló krompachi és szlovinkai vállalkozásoktól. Paltzmann nagyolvasztója minden tekintetben emlékeztet a hozzá földrajzilag is igen közel eső két dobsinai massára, legfeljebb a nyersvas feldolgozásában mutatkoznak Iglón jelei a technikai újítás igényének. Végül a jakubjáni nagyolvasztó iskolapéldája az olyan vasműnek, amelyet nem vastermelés, hanem rentábilis erdőgazdálkodás céljából¹ noztak létre.

¹¹² Míg a jakubjáni 1776—1782. évi összefoglaló jelentés szerint (HKA, Rote Nr. 2778. Fol. 175.) 1782-ben Jakubján nyersvasat nem gyártott, a szomolnoki főbányafelügyelőség ennek alapján készített összefoglaló jelentése szerint (HKA, Rote Nr. 2778. Fol. 154—161.) Jakubján 1782. évi vastermelése 3323 mázsa lett volna!

¹¹³ HKA, Münz- und Bergwesen Schemnitz. Rote Nr. 2582. Fol. 672—681 szerint Jakubján 1785-ben 3592 mázsával több nyersvasat termelt, mint 1784-ben, ami valószínűleg azt jelenti, hogy a nagyolvasztó 1784-ben üzemben kívül volt.

D) Abaúj vármegye

Mecenzéf. A jászói prepostság fennhatósága alatt négy egykemencés hámor volt: a mecenzéfi területen fekvő felső-, középső- és préposthámor, valamint a már Jászó területére eső alsóhámor. Ehhez jött még 49 mecenzéfi kovácsműhely (fabrina).¹¹⁴ A hámorok hagyományos módon bérlők kezén voltak, akiktől azonban a prépostság törvényes úton bármikor visszaválthatta.

Kassahámor. A 16. század második felében alapított hámori városi vasmű két kemencével dolgozott, ezek 1751. évi adat szerint egy hat órás műszakban két, egyenként 90 fontos (kb. 45 kg) bucát állítottak elő.¹¹⁵

Bukóc vagy Hilyó. Meskó Jakab bárónak volt itt egy egykemencés hámora, amelyet bérlő vezetett.¹¹⁶

A megyében levő vasművek és kemencék száma 1782-ben:¹¹⁷

Mecenzéf	4 vasmű 4 kemencével
Kassahámor	1 vasmű 2 kemencével
Hilyó	1 vasmű 1 kemencével
Összesen	6 vasmű 7 kemencével

A ránk maradt termelési adatok:¹¹⁸

Helység	Évi termelés bécsi mázsában							
	1776	1779	1780	1781	1782	1784	1785	1786
Mecenzéf	5400	1859		1097	1097		3011	3802
Kassahámor	1012	1420	1671		1507	1343		1343
Hilyó	300	406			524			
Összesen	6712	3685			3128			

¹¹⁴ OL, C. 35. Acta Oeconomica. Lad. A. Fasc. 29. No. 2 sub signo ♀. Abaúj vm. 1778. január 12-i jelentése. Ennek alapján *Kazimír* i. m. 127—128. OL, Filmtár, C. 1189. Jászói konvent magán lt., Elenchus. Fasc. 32. No. 1264. OL, C. 43. Acta secundum referentes. 1780. Apponyi. No. 12. Pos. 10.

¹¹⁵ OL, E. 156. UC. Fasc. 107. No. 71.

¹¹⁶ *Kazimír* i. m. 128. *Varga Endre*: Bányabírósi eljárás a feudáliskori Magyarországon. Levéltári Közlemények 44—45 (1974) 606—607.

¹¹⁷ *Kazimír* i. m. 131 szerint 1776-ban 11 kemence lett volna. Ez még akkor is sok, ha tekintetbe vesszük, hogy az egyik kétkemencés stószai kamarai hámort ekkor a jászói prépostság bérelte.

¹¹⁸ Az 1776. évi adatok OL, C. 35. Acta oeconomica. Lad. A. Fasc. 29. No. 2. sub signo ♀. Abaúj vm. 1778. január 12-i jelentése; az 1779. évi OL, C. 43. Acta secundum referentes. 1780. Apponyi. No. 12. Pos. 10; az 1780. évi uo. 1781. Nic. Skerlecz. No. 71. Pos. 54; az 1781. évre HKA, Münz- und Bergwesen Schmölnitz. Rote Nr. 2773. Fol. 486; 1782-re uo. Rote Nr. 2778. Fol. 154—161; 1784—1786-ra OL, C. 63. Dep. oecon. publ. 1787. No. 30. Pos. 30. C. 64. Dep. commerc. 1786. No. 25A. Pos. 26, 1787. No. 17. Pos. 36.

E viszonylag bőséges és változékony adatokat értékelni meglehetősen nehéz. Az 1776—1786 közötti tíz évben sem a vasművek, sem a kemencék száma nem változott, ehhez képest indokolatlanul nagyok a mecenzéfi változások. Egyes termelési adatok ismétlődése egymást követő években kételyt ébreszt az adatszolgáltatás alapossága felől is. Az 1776. évi mecenzéfi 5400 mázsát a legjobb figyelmen kívül hagyni, mert maga a forrás megmondja, hogy „igen sokszor a szárazság idején beálló vízhiány, az érc és a faszén hiánya és mindenféle akadályok miatt kevesebb” ennél a termelés. Végeredményben azt hiszem, nem tévedek sokat, ha Abaúj vármegye vastermelését az 1780-as években évi 4—5000 mázsára becsülöm.

Abaúj vármegye vasműveiben az új idők közeledésének semmi jele nem mutatkozott. Sőt ha iskolapéldát keresünk egy iparág belső feudális megkötöttségeinek továbbélésére, Mecenzéf jelentkezik e kétes dicsőségért. A fabrinák kovácsmestereit még a 19. század első felében is 12 botütéssel büntették, ha nyáron 12 ásonál vagy kapánál és 3 szántóvasnál, télen 9 ásonál vagy kapánál és 1000 szögnél többet gyártottak naponta.¹¹⁹ Az ilyen megkötések természetesen visszahatottak a hámorok termelékenységére is. Nem tudom, hogy az a Gedeon Kelemen, akit 1791-ben Alsómecenzéfen túl sok kapa készítése miatt megbotoztak,¹²⁰ a mecenzéfi Gedeon-hámor bérlő tulajdonosa volt-e, vagy csak egy fabrina hámorosa, de sorsa így is, úgy is csak arra figyelmeztethette társait, hogy óvakodjanak a többtermeléstől.

Hasonlóan groteszk véget ért Kassa városának az a próbálkozása, hogy Karintiából hozasson olyan mesterembert, aki meghonosítja az acélgyártást a városban. A városi tanács Mária Terézia 1765. évi, városi manufaktúrák alapítására ösztönző rendeletének¹²¹ kívánt volna 1772-ben, hét évi gondolkodás után eleget tenni, fel is hajtott e célra egy hámorost, ám amikor útlevelet kértek számára, kiderült, hogy szökésben van, mert sikkasztás miatt börtön fenyegeti.¹²²

¹¹⁹ Abaúj-Torna vármegye és Kassa. Budapest 1896. (Magyarország Vármegyéi és Városai.) 322. *Bidermann* i. m. 214.

¹²⁰ *Kosáry Domokos*: Bevezetés a magyar történelem forrásaiba és irodalmába. II. Budapest 1954. 461.

¹²¹ *Kállay István*: A bécsi udvar várospolitikájának néhány kérdése Mária Terézia korában. *Századok* 97 (1963) 1061.

¹²² HKA, Camerale Ungarn. Fasz. 6. Rote Nr. 119. Subdiv. 1. Fol. 90—94. 104 ex Sept. 1772, Fol. 111—120. 66 ex Dec. 1772.

E) Torna vármegye

A gróf Keglevics családnak volt *Lucskán*, illetve *Bodokán* egy-egy kétkemencés háhora. Évi termelésüket a következő ránk maradt adatok mutatják:¹²³

Helység	Évi termelés bécsi mázsában		
	1776	1781	1782
Lucska	1400		1200
Bodoka	1400	206	1200
Összesen	2800		2400

A nyilván becsült 1776. és 1782. évi adatoktól károsan eltér a bodokai sáfár 1781. évi adatközlése, ezért inkább lefelé kerekítve a két hámor együttes termelését 2000 mázsára merem legfeljebb tenni. Ehhez kell hozzáadni a Gömör vármegyénél tárgyalt, de közigazgatásilag ide tartozó Dernő 3500 mázsáját. Végeredményben Torna megye vastermelése 1782-ben inkább 5000, mint 6000 mázsára tehető.

F) Borsod vármegye

1790 előtt egyetlen vasmű működött Borsodban, a diósgyőri. (Ld. alább, az alsó-magyarországi kamarai vasművek csoportjában, ahová igazgatásilag tartozott.) A szomolnoki főbányafelügyelőség jelentése szerint termelése 1782-ben 3434 bécsi mázsa volt;¹²⁴ ennek alapján a borsodi vastermelést kb. évi 3500 mázsára tehetjük.

G) Zemplén vármegye

Johann Christoph Fiedler von Trummern felső-magyarországi bányapolgár 1767-ben jött Zemplénbe, és a megye geometrája lett. Bekapcsolódott a 60-as évek során országszerte meginduló bányakutatásba, Zemplénben só- és vasbányákat fedezett fel, s három vashámort alapított. A megye 1780-ban kelt tanúsítványában „ferri malleaturarum primus author et inventor”-nak mondja, peres iratai anyagiakban megbízhatatlan kalandornak mutatják.¹²⁵

Zamutó. Fiedler 1768-ban javasolta báró Vécsey Józsefnek vashámor létesítését. Az egykemencés vasmű a 70-es évek elejére felépült, a Vécsey-örökösök, miután

¹²³ 1776-ra OL, C. 35. Acta oeconomica. Lad. A. Fasc. 29. No. 2. sub signo ♀. Torna vm. 1776. október 5-i jelentésének melléklete; 1781-re HKA, Münz- und Bergwesen Schmölnitz. Rote Nr. 2773. Fol. 489; 1782-re uo. Rote Nr. 2778. Fol. 154—161.

¹²⁴ HKA, Münz- und Bergwesen Schmölnitz. Rote Nr. 2778. Fol. 154—161.

¹²⁵ Uo. Rote Nr. 2776. Fol. 15—631, különösen 27 és 120.

12 000 ft-ot ráfizettek, 1780-ban eladták gróf Barkóczy Jánosnak és feleségének, Sztáray Leopoldinának 3000 ft-ért.¹²⁶

Rudlyó. Ugyancsak 1768-ban szerződött Fiedler nagyszaltnyai báró Fischer Jánossal hámorépítésre. A vasmű a 70-es évek elejére felépült, de a báró 1772-ben kilépett az üzletből, és beperelte Fiedlert, hogy 33 000 ft-ot csalt ki tőle. A hámor azonban Fiedler tulajdonában fennmaradt.¹²⁷

Agyagos. Létrejöttét ugyancsak Fiedler báró Fischerrel kötött 1768. évi szerződésének köszönheti. Tulajdonosa az 1780-as években özvegy Dessewffy Tamásné.¹²⁸

Mindhárom vasmű jelentéktelen kisüzem volt, vízhiány miatt csak tavasszal és ősszel dolgozhatott. Ránk maradt termelési adataik a következők:¹²⁹

Helység	Évi termelés bécsi mázsában		
	1779	1782	1783
Zamutó	300	237	500
Rudlyó ¹³⁰	200		200
Agyagos	400	176	400
Összesen	900	413	1100

Véleményem szerint az 1782. évi adatok tükrözik a tényleges vastermelést, amit ezek szerint mintegy évi 500 mázsára tehetünk.

H) Ung vármegye

Gróf Sztáray János 1775 táján kezdte meg *Felsőremetén* a vasbányászatot. A szomolnoki főbányafelügyelőség 1782. évi jelentése szerint egy nagyolvasztó állt itt, s ezt alátámasztja a grófnak az az állítása, hogy 72 000 ft-ot fektetett be a vállalkozásba. A ránk maradt termelési adatok:¹³¹

Helység	Évi termelés bécsi mázsában		
	1782	1783	1784
Felsőremete	2000		
nyersvas		439	462
rúdvas		225	234

¹²⁶ Uo. Rote Nr. 2776. Fol. 125, 187, 209, 218. *Karlovszky Endre*: Magyar gyár- és kézműipar 1771—74-ben. Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle 3 (1896) 6.

¹²⁷ HKA, Münz- und Bergwesen Schmölnitz. Rote Nr. 2776. Fol. 50, 316. OL, 0.66. Jászói konvent lt., Elenchus. V. kötet, 173—174. *Karlovszky* i. m. 6. Ld. még a 129. jz-t.

¹²⁸ HKA, Münz- und Bergwesen Schmölnitz. Rote Nr. 2776. Fol. 50, 218. L. még a köv. jz-t.

¹²⁹ Uo. Rote Nr. 2776. Fol. 218—219. OL, C. 43. Acta secundum referentes. 1780. Apponyi. No. 14. Pos. 6. HKA, Münz- und Bergwesen Schmölnitz. Rote Nr. 2773. Fol. 491—494 és Rote Nr. 2778. Fol. 154—161, továbbá Rote Nr. 2780. Fol. 243.

¹³⁰ Nevezik másik zamutói hámoroknak is.

¹³¹ HKA, Münz- und Bergwesen Schmölnitz. Rote Nr. 2780. Fol. 248, Rote Nr. 2778. Fol. 154—161, Rote Nr. 2781. Fol. 318—326.

További adatok nemlétében igen nehéz ezeket a számokat megmagyarázni. Véleményem szerint az 1782. évi 2000 mázsa egyszerű becslés, mégpedig megalapozatlan becslés lehet. A következő két év nyersvas (Roch Eisen) adata lehet a nagyolvasztó tényleges termelése, ez esetben nem üzemelt folyamatosan, a rúdvas (Stab Eisen) adatok pedig a frissítés eredményeként előállított készáru mennyiségét jelentik; ez esetben a káló közel 50%-os lett volna, ami elég rossz, de egy induló üzem esetében nem lehetetlen.

Bárhogy volt is, Ung megye vastermelését az 1780-as évek elején nem becsülném évi 500 mázsánál többre.

Ezzel végére értem Felső-Magyarország vasművei áttekintésének. Egyéb tanulságok levonását későbbre hagyva, itt most csak a vasművek, a kemencék és az évi termelés számadatait kívánom összegezni. Ezt az összegezést az 1782. évről vonatkozólag a szomolnoki főbányafelügyelőség két ízben is elvégezte. Az 1782. december 1-én kelt összegezés szerint¹³² 76 vasművet tartottak nyilván 71 807 mázsa évi termeléssel, az 1783. november 26—27-én kelt kiegészített összegezés szerint¹³³ 80 vasművet 123 bucakemencével és 7 nagyolvasztóval, évi 91 077 mázsa 54 1/2 font termeléssel. Apró hibákat ebben a második összegezésben is találhatunk, de az üzemtévesztések és számhibák esetleges és mindig bizonytalan javíthatása nem módosítana lényegesen az eredményen. A magam adatgyűjtése a szomolnokiakénál valamivel bővebb, a különböző évekből felkutatott termelési adatok eltérései azonban arra figyelmeztetnek, hogy egyszerű összeadás helyett megnyugtatóbb megalapozott becslésekre törekedni. Az eredmény (kiegészítve a szomolnoki főbányafelügyelőség alá tartozó területet a murányi uradalom felső-garamvölgyi részével) az 1782. évről: 78 vasmű 116 bucakemencével és 8 nagyolvasztóval, kb. évi 85—90 000 mázsa vastermeléssel, aminek kb. 10%-a, évi 8—9000 mázsa lehetett nyersvas.

2. Alsó-Magyarország

A) Kamarai vasművek

Az alsó-magyarországi főkamara grófsághoz tartozó rhónici és tiszolci vasművet 1751-ben a besztercebányai kamarától a selmecebányaihoz tették át, és közvetlenül a főkamara grófi hivatal ellenőrzése alá helyezték.¹³⁴ Ugyanide tartozott, miután a kamara a kuxok többségét megszerezte, 1767-től kezdve a libetbányai és a pojnikai, 1776-tól a diósgyőri királyi társulati vasmű is.¹³⁵ Ez az öt vasmű 1793-ban közös igazgatás alá került.¹³⁶

¹³² Uo. Rote Nr. 2773. Fol. 491—494.

¹³³ Uo. Rote Nr. 2778. Fol. 162, a Fol. 154—161 összegezésével.

¹³⁴ Schmidt i. m. IX. 15.

¹³⁵ Ákoš Paulinyi: Železiarstvo na Pohroní v 18. a v prvej polovici 19. storočia. Bratislava 1966. 34. Soós Imre—Kiszely Gyula—Zádor Tibor: Vázlatok a diósgyőri vaskohászat 190 éves történetéből. (1770—1960). Miskolc 1960. 15.

¹³⁶ Schmidt i. m. XVIII. 391—397.

a) *Rhónic*

Nagyolvasztójának, két bucakemencéjének és a hozzájuk tartozó hámoroknak fő feladata a három alsó-magyarországi bányakamara vasszükségletének fedezése volt, ami azonban a 18. század derekától kezdve már bonyolultabb igények kielégítését jelentette, mint régebben; Rhónicon öntötték például Hell József Károly különböző vízemelő gépeinek alkatrészeit.¹³⁷ Másodsorban a Zólyom megyei kamarai uradalmak lakossága számára dolgoztak, de ha ez veszélyeztette a bányák vassal való ellátását, a magánfeleket Libetbányához és Pojnikhoz utasították.¹³⁸ Bővült a termékprofil is, 1767-től kezdve kályhalapokat is öntöttek,¹³⁹ 1768-ban, igaz, eredmény nélkül, acélgyártással is próbálkoztak.¹⁴⁰

1780 körül azután új korszak kezdődött Rhónic történetében. 1779-ben a vasolvasztás tökéletesítése és a termékek minőségének megjavítása érdekében részletes termelési-technológiai utasítás készült,¹⁴¹ és 1780-tól Rhónic új feladatot kapott: ezentúl innen látták el vassal Osztrák Sziléziát. Megindultak a szállítmányok az 1780-ban felállított opavai (troppau) és az 1789-ben létesített moravská ostravai vaslerakat felé,¹⁴² s ezzel napirendre került a termelés növelése. A rhónici szöghámort leállították, és a szöggyártást átadták Diósgyőrnek,¹⁴³ 1781-ben az egyik bucakemencét Floßofenné alakították át,¹⁴⁴ a következő évben pedig két új frisstüzet és két új hámort helyeztek üzembe.¹⁴⁵ 1785. évi adatok szerint a 24 láb 7 1/4 hüvelyk magas nagyolvasztó havi átlagban 394 mázsa 20 font, a 11 láb 5 hüvelyk magasságú Floßofen 280 mázsa nyersvasat, a 7 láb 3 hüvelyk magasságú bucakemence egy nyolc órás műszakban egy 2 mázsás vasbucát állított elő. A legjobb vaskihozattal, 1 mázsa ércből 44 font, a bucakemence dolgozott, a Floßofen teljesítménye 1 mázsa ércből 32 1/6 font, a Hochofené csak 28 font volt. Ehhez, vagy helyesebben ebből, jött még a frissítésnél 22% veszteség.¹⁴⁶ Az egykorú szakmai értékelés a rhónici vasmű munkájáról kedvező volt,¹⁴⁷ de az üzem nem tudta kielégíteni az egyre növekvő

¹³⁷ ŠÚBA, HKG. Ordinaria. Protocoll 1751. Pag. 497—499, 637—640; Protocoll 1752. Pag. 8, 25, 101—102, 756; Protocoll 1758. Pag. 387. stb.

¹³⁸ Uo. Sessionsprotocoll 1768. Nro 5; 1773. Nro. 1613.

¹³⁹ Uo. 1767. Nro. 343, 450.

¹⁴⁰ Uo. HKG. Resolutiones. 1768. július 25.

¹⁴¹ Instruction zur Eisenwerks Manipulation, welche bei den Hoch und Blau-Öfen sowol als Eisenhämern zu beobachten komet. Uo. HKG. Ordinaria. 1779. Nro. 1090.

¹⁴² Uo. Sessionsprotocoll 1780. Nro. 2509 és ettől kezdve uo. passim. HKA, Camerale Ungarn, Fasz. 6. Rote Nr. 120. Fol. 831—837. 209 ex Majo 1781. ŠÚBA, HKG. 1789: 4276.

¹⁴³ ŠÚBA, HKG. Sessionsprotocoll 1781. Nro. 921, Nro. 1372.

¹⁴⁴ Uo. Nro. 30—31.

¹⁴⁵ Uo. Sessionsprotocoll 1782. Nro. 3529.

¹⁴⁶ *Franz Anton Marcher*: Der Notitzen und Bemerkungen über den Betrieb der Hochöfen und Rennwerke zur Verschmelzung der Eisenerze in verschiedenen Staaten Ersten Theiles . . . Erster Abtheilung . . . Fünftes Heft. Vom Königreiche Ungarn. Klagenfurt 1811. 6—8, 11—12, 14.

¹⁴⁷ Uo. 18—25.

igényeket. Ezért 1788-ban felépült a második nagyolvasztó és két új hámor.¹⁴⁸ A kamarai igazgatás azt a célt tűzte maga elé, hogy alsó-magyarországi vasműveinek évi termelése elérje a 30 000 mázsát, ezt azonban csak az 1810-es években sikerült elérni.¹⁴⁹

A ránk maradt rhónici termelési adatok (bécsi mázsában) a következők:¹⁵⁰

Év	Hochofen	Floßofen	Blaufen	Kovácsvas
1778	5119		1620	4499
1779	4997		553	4374
1780	5050		—	4348
1781	4333	1600	—	4600
1782	5992		739	5091
1783	4496		651	5165
1784	3968		948	5124
1785	5600		1047	8013
1786	6253		1469	9356
1787	5757		555	8531

Az idézett tízéves termelési kimutatás ezek után még évenként összeadja a fenti tételeket, és így 1778—1784 között évi 10 000 mázsa körüli, az utolsó három évben 14 660 és 17 079 mázsa közt mozgó eredményre jut. A dolog azonban ennél bonyolultabb. A Blaufen termelése ugyanis az egyetlen egyértelmű számsor. A Hochofen nyersvastermelése viszont a frissítés kálójától eltekintve másodszor is megjelenik a kovácsvastermelés egyik összetevőjeként. A Floßofen termelését csak egyetlen évben tudjuk elkülöníteni; 1782-től kezdve valószínűleg a Hochofen termelésével együtt számolták. A kovácsvastermelés számadatai pedig azért magasabbak legtöbbször a nyersvastermelés számadatainál, mert Rhónicqn nemcsak helyben olvasztott nyersvasat dolgoztak fel, hanem tiszolci és libetbányai nyersvasat is.¹⁵¹ Arra a kérdésre tehát, hogy valamely évben mennyi volt Rhónic vastermelése, nem lehet egyetlen számmal válaszolni. A rhónici nagyolvasztó évi teljesítménye az 1778—1787 évek átlagában 51 56 1/2 mázsa volt. Ez a mennyiség 1788-tól, a második nagyolvasztó üzembehelyezésével megduplázódott, elérte vagy kissé meg is haladta az évi 10 000 mázsát.¹⁵² Ehhez jön hozzá a bucakemencék 1000 mázsa körül ingadozó teljesítmé-

¹⁴⁸ HKA, Münz- und Bergwesen Schemnitz. Rote Nr. 2586. Fol. 595; Rote Nr. 2587. Fol. 18—28. ŠÚBA, HKG. 1787: 4283; 1788: 331, 3012, 3847.

¹⁴⁹ *Kerpely Antal*: Adatok a vas történetéhez Magyarországon a XIX. század elejéig. Budapest 1899. 72.

¹⁵⁰ ŠÚBA, HKG. 1789: 2169. Az 1781. évi Floßofen adat: HKA, Münz- und Bergwesen Schemnitz. Rote Nr. 2574. Fol. 260—261. — A fontokat mindenütt kerekítettem.

¹⁵¹ HKA, Münz- und Bergwesen Schemnitz. Rote Nr. 2582. Fol. 433; Rote Nr. 2585. Fol. 276.

¹⁵² Ezt támasztja alá *Franz Riepl*: Darstellung der Eisenerz-Gebilde in den Gebirgen der österreichischen Monarchie, welche im Norden der Donau liegen. Jahrbücher des kaiserlichen königlichen polytechnischen Institutes in Wien (Hrsg. J. J. Prechtl) 3 (1822) 304—305, amely szerint Rhónic átlagos évi nyersvastermelése 1809—1819 között 10 139 bécsi mázsa volt.

nye. Az előállított kovácsvas mennyiségéről ránk maradt számadatok pedig nem a rhónici vastermelésről, hanem a vasfeldolgozásról szólnak. A rhónici vasfeldolgozás a vizsgált tíz évben emelkedő tendenciát mutat: 1778—1781 közt évi 4500 mázsa körül ingadozik, 1782—1784-ben meghaladja az 5000 mázsát, 1785—1787-ben már az évi 10 000 mázsához közeledik. A rhónici vasmű az 1780-as évek végén a magyarországi vasművek élvonalába kerül, és ott is marad évtizedeken át.

b) Tiszolc

A tiszolci vasmű a helyben bányászott ércék mellett egyre több szirki (Gömör vm.) vasércet olvasztott két bucakemencéjében. Ezek a kemencék a rhóniciaknál valamivel nagyobb térfogatúak voltak; ezért, és mert az ércék nehezebben olvadtak, egy műszak Tiszolcon 9—10 óráig tartott. A heti teljesítmény 48—50 mázsa volt, amit részben a helyi hámor, részben Rhónic dolgozott fel legnagyobbbrészt zúzóvassá.¹⁵³ A ránk maradt termelési eredmények (bécsi mázsában):¹⁵⁴

Év	Bucavas	Év	Bucavas
1774	1616	1778	2592
1775	2295	1779	1791
1776	2653	1780	1749
1777	2742	1781	1761

A bécsi udvarnak az a gazdaságpolitikai döntése, amely az alsó-magyarországi kamarai vasművek feladatává tette Osztrák Szilézia vasellátását, az 1780-as évek elején fordulatot hozott Tiszolc sorsában is. A főkamagrófi hivatal 1780. szeptember 4-én javasolta egy nagyolvasztó felépítését Tiszolcon,¹⁵⁵ ez 1782-ben a járulékos létesítményekkel (frisztűz, hajtóvíz) együtt 5363 ft költséggel elkészült, s 1783. július 29-én beindították.¹⁵⁶ Az így felfejlesztett üzem termelési eredményei (bécsi mázsában):¹⁵⁷

Év	Nyersvas	Zúzó- és rúdvas	Összesen
1784	6023	2454	8477
1785	6162	2893	9055
1786	6881	2571	9452

¹⁵³ Jelentés a k. k. Münz- und Bergwesens Hofdirection számára. ŠÚBA, HKG. Berichte. 1759. június 1.

¹⁵⁴ 1774—1779: Uo. 1780. szeptember 4. 1780: HKA, Münz- und Bergwesen Schemnitz. Rote Nr. 2571. Fol. 659. 1781: Uo. Rote Nr. 2574. Fol. 258.

¹⁵⁵ ŠÚBA, HKG. Berichte. 1780. szeptember 4.

¹⁵⁶ Uo. 1782. március 20. HKA, Münz- und Bergwesen Schemnitz. Rote Nr. 2578. Fol. 682.

¹⁵⁷ Uo. Rote Nr. 2580. Fol. 149—150; Rote Nr. 2582. Fol. 616; Rote Nr. 2586. Fol. 402.

Tiszolc termelésében tehát a fejlesztés következményeként minőségi és mennyiségi változás állt be. A nagyolvasztó rendszeresen 6000 és 7000 mázsa között termelt, az üzem össztermelése pedig megközelítette az évi 10 000 mázsát. Tiszolc ezzel átmenetileg egy szintre került Rhóniccal.

c) *Libetbánya*

A libetbányai kamarai és társulati vasmű nagyolvasztója Libetbányán volt, a hozzá tartozó frisstüzek és hámorok innen — különböző irányban — egy-egy napi járásra, Kosztivjarszán és Jarabán. Az üzem tulajdonjoga 1767-ben a következőképpen oszlott meg: a 128 kuxból 73 1/3 volt a kamaráé, 36 Besztercebánya, 8 Libetbánya sz. kir. városé, a fennmaradó 10 2/3 kuxon két magánvállalkozó osztozott. 1780-ra Besztercebánya a magánfelektől még további 4 kuxot szerzett.¹⁵⁸ A tulajdonosok a kuxok arányában osztoztak a terheken, valamint a jövedelmen, az üzleti és a technikai vezetés a kuxok többségét birtokoló kamara kezében volt. Az üzem jó minőségű vasat gyártott, a kamara számára a többségi tulajdon megvásárlására fordított összeg nem egészen három év alatt megtérült.¹⁵⁹ A termelésben időnként hosszabb-rövidebb szünetek voltak, így pl. 1783 telén a jarabai hámor, vagy 1774 nyarán maga a libetbányai nagyolvasztó hónapokon keresztül nem dolgozott.¹⁶⁰ 1790. április 8-án pedig a nagyolvasztó leégett, de sürgősen újjáépítették.¹⁶¹ A ránk maradt termelési adatok (bécsi mázsában) a következők:¹⁶²

Év	Nyersvas	Év	Nyersvas
1767	1193	1780	3484
1768	3606	1781	4246
1774	2822	1784	5290
1778	4048	1785	4234
1779	4355	1786	4250

¹⁵⁸ *Paulinyi* i. m. 34. A vásárlásról készült okmány egykorú másolata HKA, Münz- und Bergwesen Schemnitz. Rote Nr. 2519. Fol. 597—598. A tulajdonmegosztásra ŠŪBA, HKG. Resoluciones. 1767. október 26, Berichte. 1780. április 24. Mindezekkel kapcsolatban téves adatokat közöl *Kerpely* i. m. 72 és *Mérei* i. m. 109.

¹⁵⁹ HKA, Münz- und Bergwesen Schemnitz. Rote Nr. 2564. Fol. 314; Rote Nr. 2521. Fol. 1128.

¹⁶⁰ Uo. Rote Nr. 2578. Fol. 686 (1783). ŠŪBA, HKG. Ordinaria. 1774. 967. doboz, Konsultationsprotocoll Libethen.

¹⁶¹ HKA, Münz- und Bergwesen Schemnitz. Rote Nr. 2591. Fol. 1002 és 1189.

¹⁶² 1767—1768: ŠŪBA, HKG. Ordinaria. 1769. 887. doboz, Konsultationsprotocoll Libethen; 1774: Uo. 967. doboz, Konsultationsprotocoll Libethen; 1778; HKA, Münz- und Bergwesen Schemnitz. Rote Nr. 2562. Fol. 705; 1779: ŠŪBA, HKG. Berichte. 1780. április 24; 1780: HKA, Münz- und Bergwesen Schemnitz. Rote Nr. 2571. Fol. 669; 1781: Uo. Rote Nr. 2574. Fol. 270; 1784: Uo. Rote Nr. 2580. Fol. 154—155; 1785: Uo. Rote Nr. 2582. Fol. 618; 1786: Uo. Rote Nr. 2586. Fol. 405.

E számok alapján úgy látszik, hogy az 1780-as évek első felében Libetbánya évi nyersvastermelése meglehetősen szabályossággal 4200 mázsa körül járt.¹⁶³

d) Pojnik

A pojniki kamarai és társulati vasmű nagyolvasztója Pojnikon, a hozzá tartozó két frisztűz a Besztercebánya melletti Jakabfalván volt.¹⁶⁴ Az üzem tulajdonjoga 1767-től kezdve a következőképpen oszlott meg: a 128 kuxból 80 1/3 volt a kamaráé, 32 Besztercebánya sz. kir. városé, 12 Pojnik mezővárosé, a fennmaradó 3 2/3 magánvállalkozóké.¹⁶⁵ Az üzem vezetése mindenben a libetbányai hasonló vállalkozás gyakorlatát követte. A pojniki vasmű is jó minőségű vasat gyártott, de amikor a kamara az irányítást a kezébe vette, Pojnik igen leromlott állapotban volt, a ráfizetés csak 1769-től kezdve szűnt meg.¹⁶⁶ A termelés soha nem érte azonban el Libetbányáét, a nagyolvasztó üzemében gyakran állt be szünet, így 1774 tavaszán 4 hónapig, 1775-ben fél évig, 1781-ben 7 hónapig nem olvasztottak Pojnikon.¹⁶⁷ A ránk maradt termelési adatok (bécsi mázsában):¹⁶⁸

Év	Nyersvas	Év	Nyersvas
1767	—	1780	3386
1768	785	1781	1375
1774	2326	1784	3133
1778	3031	1785	2896
1779	3552	1786	2935

Ezek szerint Pojnik évi nyersvastermelése az 1780-as évek első felében 3000 bécsi mázsa körül járt.

¹⁶³ Ennyire becsülte a kamarai könyvelőség is. Uo. Rote Nr. 2582. Fol. 434.

¹⁶⁴ Hogy a forrásokban következetesen pojniki vashámornak nevezett frisztűz és hámor a Besztercebánya melletti Jakabfalván volt, l. HKA, Münz- und Bergwesen Schemnitz. Rote Nr. 2564. Fol. 353; hogy két frisztűze volt: ŠÚBA, HKG. Ordinaria. 1769. 887. doboz, Konsultationsprotocoll Poinik.

¹⁶⁵ *Paulinyi* i. m. 34. A kuxok megosztlására ŠÚBA, HKG. Resolutions. 1767. október 26, Berichte 1780. április 24.

¹⁶⁶ HKA, Münz- und Bergwesen Schemnitz. Rote Nr. 2564. Fol. 318 és Rote Nr. 2521. Fol. 1128.

¹⁶⁷ ŠÚBA, HKG. Ordinaria. 1774. 966. doboz, Konsultationsprotocoll Poinik; Uo. 1775. 986. doboz, Konsultationsprotocoll Poinik. HKA, Münz- und Bergwesen Schemnitz. Rote Nr. 2574. Fol. 269.

¹⁶⁸ 1767—1768: ŠÚBA, HKG. Ordinaria. 1769. 887. doboz, Konsultationsprotocoll Poinik; 1774: Uo. 1774. 966. doboz, Konsultationsprotocoll Poinik; 1778: HKA, Münz- und Bergwesen Schemnitz. Rote Nr. 2562. Fol. 705; 1779: ŠÚBA, HKG. Berichte. 1780. április 24; 1780: HKA, Münz- und Bergwesen Schemnitz. Rote Nr. 2571. Fol. 667; 1781: Uo. Rote Nr. 2574. Fol. 269; 1784: Uo. Rote Nr. 2580. Fol. 154; 1785: Uo. Rote Nr. 2582. Fol. 618; 1786: Uo. Rote Nr. 2586. Fol. 405.

e) *Diósgyőr*

A diósgyőri vasmű Mária Terézia új bányák feltárását szorgalmazó 1764. évi rendeletének¹⁶⁹ köszönheti születését. A Würzburgból Egerbe származott Fazola Henrik lakatosmester e rendeleten felbuzdulva 1766-tól kezdve a Bükk erdőségeiben „többet küszött, mint járt”, és nemegyszer „tépett és elrongyolódott ruhában, félig mezítláb, elcsigázva és kimerülten” tért haza, de több addig ismeretlen vasércelőfordulásra bukkant. 1769-ben a vasgyártás technológiájának jobb megismerése céljából ellátogatott a stájerországi Eisenerzbe, s a következő évben onnan hozott szakmunkásokat a diósgyőri koronauradalomba.¹⁷⁰ Felismerte, hogy magánvagyonra az üzemalapításhoz nem elegendő, ezért itthon és Bécsben is részvényeseket toborzott, s a részvények egynegyedét, 32 kuxot, a kamarának engedte át. A kamara kezdettől fogva kikötötte magának a principalitást, azaz az üzem irányításának jogát, s 1776-ban saját kezelésbe vette a vasművet.

A diósgyőri vasmű első két évtizedének története rendkívül szemléletesen mutatja meg azokat a nehézségeket, amelyekkel egy jól megalapozott és hozzáértéssel vezetett új ipari létesítménynek is meg kellett küzdenie.

1772 februárjára Johann Georg Gfeller „Steyerischer Hochofen-Meister” irányításával felépült Bükkszentlélek alatt az erdőben a stájer Floßofen mintáját követő, 19 láb magas, kissé tojásra emlékeztető alakú (ovalförmig) nagyolvasztó.¹⁷¹ Mellette keletkezett ezek után Ómassa, a Szinva patakra épített hámorok mellett pedig Hámor település. A nagyolvasztót 1772. március közepén indították be, de egyenletes és folyamatos termelésről csak 1776 óta beszélhetünk.¹⁷² Az upponyi, tapolcsányi, rudabányai és telekesi bányákból származó évi 20—24 000 mázsa vasércet dolgoztak fel, a nagyolvasztó heti teljesítménye 100, legfeljebb 120—130 mázsa nyersvas volt, ennek 5—6%-át fordították formaöntésre, a többi frissítésre került. A frissítésnél beálló veszteség kezdetben a 45%-ot is elérte, a 70-es évek második felére sikerült 33%-ra, a 80-as években 28%-ra leszorítani. A legnagyobb gondot a szakmunkáshiány okozta; egyszerűen lehetetlen volt a termékprofil bővítése. A 70-es évek végén az üzem

¹⁶⁹ OL, C. 42. Acta miscellanea. Fasc. 81. No. 532, Fasc. 86. No. 615.

¹⁷⁰ *Heckenast Gusztáv*: Fazola Henrik emlékirata a diósgyőri vasmű alapításáról 1777-ből. *Technikatörténeti Szemle* 6 (1971—1972) 88. Fazola életrajzára ld. *Soós Imre*: Fazola Henrik és Lénárd egri vasművesek. *Művészettörténeti Értesítő* 4 (1955) 29—46. A diósgyőri üzem történetére *Soós—Kiszely—Zádor* i. m. 11—17.

¹⁷¹ HKA, Camerale Ungarn, Fasz. 6. Rote Nr. 119. Fol. 96 és 101. 103 ex Oct. 1772; Münz- und Bergwesen Schemnitz. Rote Nr. 2590. Fol. 610 és Rote Nr. 2566. Fol. 389.

¹⁷² *Zoltay Endre*: A diósgyőri nyersvasgyártás a XVIII. században. A magyarországi tudomány- és technikatörténeti konferencia (Budapest 1972. november 23—25) előadásainak anyagából. Budapest 1973. 236.

a massából, három háorból, ezekben összesen öt frisztűzből, egy nyújtó- és egy lemeztűzből, valamint egy szegháorból és egy szerszámkészítő műhelyből állt.¹⁷³

A részvényesek nem győzték a költségeket, esedékes hozzájárulásait a kamara kénytelen volt rendszeresen megelőlegezni, az üzem vesztesége 1770-től 1777-ig megközelítette a 60 000 ft-ot.¹⁷⁴ A kamara végül magához váltotta a kuxok legnagyobb részét; Fazola 1779. április 16-án¹⁷⁵ 49 évesen, teljes anyagi romlásban halt meg, az üzem felvirágzásának szinte a küszöbén. A diósgyőri áruknak 1781 nyarán sikerült betörniük a piacra,¹⁷⁶ a még megmaradt részvényeseknek 1783 elején fizettek először osztalékot.¹⁷⁷ Az üzem tehát fennállásának tizedik évében vált nyereségesé.

A ránk maradt termelési adatok (bécsi mázsában):¹⁷⁸

Év	Nyersvas	Év	Nyersvas
1774	1972	1778	3208
1775	4521	1779	3495
1776	3197	1781	4001
1777	5352	1786	3722

Ez adatok fényében a szomolnoki főbányafelügyelőség által közölt 1781. évi 3434 mázsás termelés beleillik az összképbe.¹⁷⁹

Az ómassai nagyolvasztó helyének kiválasztása nem a legszerencsésebben történt. Egyrészt a hajtóvíz bizonyult kevésnek, másrészt a nagyolvasztó túl közel épült a patakhoz, s az állandóan vizes talaj hátráltatta az olvasztást. A nagyolvasztó áthelyezésének gondolata már 1777-ben felmerült, de csak 1813-ra valósult meg, amikor — Fazola Frigyes, az alapító fiának gyárigazgatósága idején — Újmassán felépült az ipari műemlékként ma is látható második diósgyőri massa.¹⁸⁰

¹⁷³ HKA, Münz- und Bergwesen Schemnitz. Rote Nr. 2556. Fol. 777—797. OL, C. 35. Acta oeconomica. Lad. A. Fasc. 29. No. 2. sub signo ♀. Borsod vm. 1779. május 3-i jelentése. Ez utóbbit felhasználta már *Soós—Kiszely—Zádor* i. m. 15 is. A szakmunkás probléma megoldhatatlanságára HKA, Münz- und Bergwesen Schemnitz. Rote Nr. 2557. Fol. 116 és 599—611, Rote Nr. 2558. Fol. 469—475, Rote Nr. 2560. Fol. 178—184.

¹⁷⁴ A pontos összeg 57 699 ft 13 xr 2 d. HKA, Münz- und Bergwesen Schemnitz. Rote Nr. 2555. Fol. 293—304.

¹⁷⁵ A dátumra (szemben az irodalomban szereplő április 18-ával) : Uo. Rote Nr. 2562. Fol. 24.

¹⁷⁶ Uo. Rote Nr. 2572. Fol. 347.

¹⁷⁷ Uo. Rote Nr. 2576. Fol. 599—607.

¹⁷⁸ 1774—1779: Uo. Rote Nr. 2566. Fol. 397 és 401; 1781: Uo. Rote Nr. 2574. Fol. 224; 1786: Uo. Rote Nr. 2586. Fol. 395.

¹⁷⁹ Ld. 124. jz.

¹⁸⁰ HKA, Münz- und Bergwesen Schemnitz. Rote Nr. 2556. Fol. 777—797, Rote Nr. 2557. Fol. 474, Rote Nr. 2589. Fol. 692, Rote Nr. 2590. Fol. 573. *Schleicher Aladár*: Az 1813. évben épült és 1952-ben újjáépített újmassai nagyolvasztó. A Magyar Tudományos Akadémia Műszaki Tudományok Osztályának Közleményei 12 (1954) 403—411.

B) Zólyom vármegye

Zólyom vármegye 1776. évi jelentése szerint a megyében hat vasmű volt, Rhónicon, Libetbányán, Besztercebányán, Jarabán és Pojnikon (ez persze csak öt, Kosztivjarszkat kifelejtették!), valamennyi a kamaráé; ez együttesen 3 nagyolvasztó, 8 bucakemence és 10 vashámor. Összes évi termelésük 11—12 000 bécsi mázsa.¹⁸¹ Mint a kamarai vasműveket ismertető előző szakaszban láttuk, a termelés az 1780-as évek első felében is nagyjából ennyi lehetett, az évtized végére, a második rhónici nagyolvasztó üzembe helyezése után azonban már 17 000 mázsa körül járhatott.

Volt ezen kívül a megyében a Besztercebánya melletti Podlavicán 1771 óta egy drótvonó hámor,¹⁸² 1785-ben pedig herceg Esterházy Miklós Végleshután vashámort létesített szokolyahutai (Hont vm.) nagyolvasztója nyersvasának feldolgozására.¹⁸³

C) Liptó vármegye

A magyar kamara igazgatása alatt álló hrádeki (liptóújvári) uradalom 1764-ben kezdett foglalkozni egy vasmű létrehozásával. 1768-ban felépült a vashámor, 1770-ben pedig dolgozni kezdett két bucakemence az uradalomhoz tartozó *Maluzsinán*. (Grassalkovich kamaraelnök nagyolvasztót szeretett volna itt építtetni, de nem talált megfelelő építőmestert.)¹⁸⁴ Évi termelését Liptó megye 1776. évi jelentése kb. 1500 bécsi mázsára becsülte;¹⁸⁵ a becslés megalapozott voltát a ránk maradt termelési adatok igazolják:¹⁸⁶

Év	Bucavas	Év	Bucavas
1779	1483	1785	1776
1780	1602	1786	2251
1781	1277	1787	2071

D) Árva vármegye

Árva vármegye 1776. évi jelentése szerint a megyében nem volt sem vasbánya, sem vasmű. 1784-ben az árvai uradalomnak *Malatinban* fekvő vasművét említik. Az üzem jelentéktelen voltát mutatja, hogy 1787-ben 405 mázsa vasércet dolgozott fel.¹⁸⁷

¹⁸¹ OL, C. 35. Acta oeconomica. Lad. A. Fasc. 29. No. 2. sub signo ♀. 1776. augusztus 7. Feldolgozta *Kazimír* i. m. 118—120.

¹⁸² *Korabinsky* i. m. 449, 544.

¹⁸³ OL, C. 64. Dep. commerc. 1786. No. 25A. Pos. 47; 1787. No. 17. Pos. 59.

¹⁸⁴ ŠŪBA, HKG. Berichte. 1764. április 10; HKG. 1786: 653. HKA, Münz- und Bergwesen Schemnitz. Rote Nr. 2519. Fol. 727—729, 1289; Rote Nr. 2521. Fol. 223—233. *Edvi Illés* i. m. 48.

¹⁸⁵ OL, C. 35. Acta oeconomica. Lad. A. Fasc. 29. No. 2. sub signo ♀. *Kazimír* i. m. 120.

¹⁸⁶ 1779—1781: HKA, Münz- und Bergwesen Schemnitz. Rote Nr. 2576. Fol. 475. 1785—1786: OL, C. 63. Dep. oecon. publ. 1787. No. 30. Pos. 31. 1787: ŠŪBA, HKG. 1788: 504.

¹⁸⁷ OL, C. 35. Acta Oeconomica. Lad. A. Fasc. 29. No. 2. sub signo ♀. ŠŪBA, HKG. 1785: 1603, 1788: 301.

E) Hont vármegye

Szentantal. Hámora 1770-ben tűnik fel a Koháry levéltár anyagában. Bányászszerszámokat készített. Az üzem méreteire következtethetünk abból, hogy 1787-ben 760 ft-ért cserélt gazdát, ami kb. megfelelt egy falusi kovácsműhely értékének.¹⁸⁸

Windschacht. A kamara 1779-ben engedélyezte egy szerszámkészítő hámor felépítését egy bucatúzzel. 1780-ra felépült és 1784-ben még megvolt.¹⁸⁹

Szokolyahuta. 1770 táján Czibulka József volt bánáti hámarkovács próbálkozott vasbányászattal, de működését az Esterházy uradalom nem engedélyezte.¹⁹⁰ Néhány évvel később maga az uradalom létesített vasművet Szokolyahután (a mai Királyréten).¹⁹¹ A bányászat és az érczúzás 1775-ben indult meg, 1778-ra felépült a nagyolvasztó és 1792-ig működött. Az itt termelt nyersvasat a földesúr, herceg Esterházy Miklós, véglesi (Zólyom vm.) hutájába szállíttatta frissítésre és feldolgozásra, végül a termékek a pesti piacra kerültek.¹⁹² A fuvarozás ingyenes jobbágyrobottal történt. A fennmaradt termelési adatok (bécsi mázsában):¹⁹³

Év	Nyersvas	Év	Nyersvas	Év	Nyersvas
1778	611 ¹⁹⁴	1781	1728	1785	—
1779	9 ¹⁹⁵	1782	1118	1786	200
1780	1815	1783	3000	1787	— ¹⁹⁶

A rendkívül ingadozó termelési adatok arról tanúskodnak, hogy az üzem nem tudott folyamatosan dolgozni; 15 évi vegetálás után meg is szűnt. Hont vármegye vastermelését így az 1780-as évek elejére — nem a legjobb lelkiismerettel — évi 1500 mázsára tehetjük.

¹⁸⁸ ŠtA Banská Bystrica, Koháry-Coburg cs. lt., III. rész, Szentantali lt. II. 5599 (1770. évi 10. és 35. sz.), 1516, 5645 (1789. évi 8. sz.). *Korabinsky* i. m. 615. *Ákoš Paulinyi*: Die Betriebsform im Eisenhüttenwesen zur Zeit der frühen Industrialisierung in Ungarn. IN: Beiträge zur Wirtschaftswachstum und Wirtschaftsstruktur im 16—19. Jahrhundert. Hrsg. W. Fischer. Berlin 1971. 231.

¹⁸⁹ HKA, Münz- und Bergwesen Schemnitz. Rote Nr. 2562. Fol. 848—866. ŠÚBA, HKG. Ordinaria. Sessionsprotocoll 1780. No. 359. 1781. No. 1834; Resoluciones, 1784. augusztus 6.

¹⁹⁰ OL, C. 42. Acta miscellanea. Fasc. 92. No. 3. HKA, Camerale Ungarn. Fasz. 6. Rote Nr. 119. Fol. 13—14. 104 ex Jan. 1772.

¹⁹¹ Az üzem történetét feldolgozta *Vastagh Gábor*: A szokolyahutai vasgyártás története. A Magyar Tudományos Akadémia Műszaki Tudományok Osztályának Közleményei 25 (1960) 145—175.

¹⁹² *Kazimir* i. m. 126. OL, C. 64. Dep. commerc. 1787. No. 17. Pos. 59.

¹⁹³ 1778—1782: HKA, Münz- und Bergwesen Schemnitz. Rote Nr. 2577. Fol. 185. 1783: Hont vármegye 1783. november 21-i becslése. ŠÚBA, HKG. 1786: 653. 1785: Uo. 1786: 440. 1786: Uo. 1787: 548. 1787: Uo. 1788: 504.

¹⁹⁴ Három hónap alatt. OL C. 43. Acta secundum referentes. 1780. Apponyi. No. 12. Pos. 13.

¹⁹⁵ A nagyolvasztó ebben az évben csak nyolc napig volt üzemben. Ld. az előző jz-t.

¹⁹⁶ A nagyolvasztó 1786-ban három hétig volt üzemben, 1785-ben és 1787-ben vízhiány miatt egyáltalában nem dolgozott.

F) Kishont kerület

Nyustya. Vashámora 1776-ban tűnik fel özv. Kubinyi Miklósné tulajdonában, de ekkor éppen restaurálják, tehát nem lehetett új vállalkozás.¹⁹⁷ Ránk maradt termelési adatai (bécsi mázsában):¹⁹⁸

Év	Bucavas
1779	302
1785	355
1786	394

Rimabrézó. 1770 táján iglói polgárok egy bucakemencét építettek Rimabrézón.¹⁹⁹ 1776-ban Malatinszky Máttyás és két társa a tulajdonosok, s üzemüket éppen restaurálják egy iglói polgár pénzén.²⁰⁰ 1779-ben két bécsi vállalkozó, Christian Ludwig Gerhardi és Christian Heinrich Pape társult az Augsburg környékéről, Pfrandtenből származó Joseph Sartoryval, aki néhány éven át a Sztroganovok szibériai vasművét igazgatta, és megvették az „in einen gänzlichen Verfall gerathenen” vasművet; 1780-ra egy nagyolvasztót helyeztek üzembe,²⁰¹ állítólag több mint 30 000 ft befektetéssel.²⁰² Sartory 1782-ben bekövetkezett halála után²⁰³ több igazgató váltotta egymást, majd 1788 májusában Georg Ludwig Malvieux került az üzem élére.²⁰⁴ A ránk maradt termelési adatok (bécsi mázsában):²⁰⁵

Év	Nyersvas
1784	2559
1785	2346
1786	1196
1787	2100
1788	5302

¹⁹⁷ OL, C. 35. Acta oeconomica. Lad. A. Fasc. 29. No. 2. sub signo ♀. Hont vármegye 1776. szeptember 6-i jelentése.

¹⁹⁸ 1779: OL, C. 43. Acta secundum referentes. 1780. Apponyi. No. 12. Pos. 13. 1785: ŠÚBA, HKG. 1786: 653. 1786: OL, C. 63. Dep. oecon. publ. 1787. No. 30. Pos. 37.

¹⁹⁹ *Bartholomaeides* i. m. 523.

²⁰⁰ Ld. a 197. és 199. jz-t.

²⁰¹ OL, C. 43. Acta secundum referentes. 1780. Apponyi. No. 12. Pos. 13 és 1782. Bacsák. No. 37.

²⁰² HKA, Münz- und Bergwesen Schemnitz. Rote Nr. 2576. Fol. 137—148.

²⁰³ OL, C. 43. Acta secundum referentes. 1783. Bacsák. No. 18.

²⁰⁴ HKA, Münz- und Bergwesen Schemnitz. Rote Nr. 2589. Fol. 248.

²⁰⁵ 1784—1785: Uo. Rote Nr. 2582. Fol. 422. 1786: OL, C. 63. Dep. oecon. publ. 1787. No. 30. Pos. 37. 1787: ŠÚBA, HKG. 1788: 504. 1788: ld. 204. jz.

Kishont vastermelését az 1780-as évek közepén, amennyiben a tiszolci kamarai vasművet is ide számoljuk, összesen mintegy 11—12 000 bécsi mázsára tehetjük évenként, amiből azonban csak 2—3000 mázsa esik magánvállalkozókra.

A kishonti kerület vaskohászata — ha Tiszolctól eltekintünk — sokkal inkább emlékeztet Gömör vármegye nyugati felének viszonyaira, mint az alsó-magyarországi vármegyékére. Ennek a strukturális rokonságnak a következménye, hogy a Rima völgyében a Murányvölgygel majdnem egy időben, a 19. század elején ugyancsak megtörtént a kapitalista fordulat. 1810-ben a Murányi Uniót életre hívó Sturman Márton kezdeményezésére megalakult a Rimai Coalitio, alapításakor 2 massával, 8 frisstüzzel és 4 nyújtóhámmal.²⁰⁶ Ezek az adatok a 18/19. század fordulóján végbement rohamos fejlődésről tanúskodnak. Rimabrézó mellett 1810-re Nyustya is felépítette a maga nagyolvasztóját, s a Coalitio indulásakor már évi 7—8000 mázsa nyersvas, és ebből frissített 4—5000 mázsa kovácsvas előállításával számolt.

G) Nógrád vármegye

Nógrád vármegyében csak az 1780-as évek közepén tűnik fel egy kis vashámor a sztrégovai völgyben fekvő *Baross-Mulyádon*, évi 14 mázsás termeléssel.²⁰⁷

Ezzel végére értem Alsó-Magyarország „dunáninenni”, vagyis a Dunától északra fekvő részében a vasművek áttekintésének. A magyar királyi helytartótanács adatai szerint az 1770-es évek második felében ezen a területen 4 nagyolvasztó és 10 bucakemence működött.²⁰⁸ Az 1780-as évek közepére a nagyolvasztók száma 6-ra növekedett, a bucakemencék száma maradt 10. Együttes évi termelésüket — bizonyos ingadozással — mintegy 27 000 bécsi mázsára tehetjük, s ebből kb. 21 000 mázsa volt a nagyolvasztókból származó nyers- és öntöttvas. Felső-Magyarországhoz képest feltűnő az indirekt eljárással termelt vas túlsúlya az össztermelésben. Vitathatatlan, hogy a technikai vezető szerepet az 1780-as években Alsó-Magyarország vette át. Ugyancsak feltűnő önmagában is, Felső-Magyarországhoz viszonyítva pedig még inkább, a kamarai üzemek igen magas részesedése Alsó-Magyarország vastermelésében. A 6 massa közül 4, a 10 bucakemencéből 7 volt a kamaráé, a kamarai üzemek részesedése az össztermelésben valamivel meghaladta a négyötödöt (83,33%). Felső-Magyarország hagyományos vaskohászati strukturájával szemben Alsó-Magyarországé a technikai szintet tekintve korszerűbb, az állami vállalatok túlsúlyával jellemezhető. Az 1780-as években tűnik fel kapitalizmus kori vaskohászatunknak az a sajátossága, hogy az állami vállalatok kerülnek a hazai technikai fejlődés és fejlesztés élére. A vaskohászat itt és most indul el azon az úton, amelyen a bányászat hajdani kiszolgálójából idővel majd a nehézipar alapjává válik.

²⁰⁶ *Koroknai Ákos*: Egy feudális kori részvénytársaság (Rimai Coalitio) szervezése és működése. Levéltári Szemle 27 (1977): 3. 457.

²⁰⁷ HKA, Münz- und Bergwesen Schemnitz. Rote Nr. 2577. Fol. 777—779. ŠÚBA, HKG. 1786: 653, 1788: 872 és 1869.

²⁰⁸ *Kazimír* i. m. 131—132.

3. Dunántúl

A bányakerületek beosztása szerint a dunántúli vasművek Alsó-Magyarországhoz, mégpedig a selmeci bányabírótság alá tartoztak. Hogy mégis külön szakaszban tárgyalom őket, annak egyrészt a földrajzi távolság, másrészt a dunántúli vasműveknek a többi alsó-magyarországiakétól nagyon elütő jellege az oka.

A) Vas vármegye

Vas vármegye 1778. évi jelentése szerint *Lékán* a Gyöngyös, *Pinkafőn* és *Felsőőrön* a Pinka vizén állt egy-egy, szöget és egyszerű mezőgazdasági eszközöket gyártó vashámor.²⁰⁹ Ezenkívül Batthyány Lajos németújvári uradalmában *Lépesfalván* működött egy Stuckofen, azaz bucakemence, amely évi 2500 bécsi mázsa kovácsvasat állított elő; 1745-től 1770 tájáig állt fenn,²¹⁰ 1793-ra pedig úgy látszik, újra feltámadt.²¹¹

B) Zala vármegye

Herceg Esterházy Miklós birtokán, a Tapolca melletti *Hegyesden* 1756-ban Leonhard Mohr egy vashámort létesített, tőle 1762-ben egy Pusetty nevű sümegi olasz vette át. 1780-ban az uradalom az üzemet saját kezelésbe vette, és egy második hámorral bővítette. 1801-ig állt fenn. Nem tartozott hozzá sem bánya, sem vasolvasztó, a piacon vásárolt nyersvasat és ócskavasat, főleg kiselejtezett muníciót frisseltek kovácsolt vassá. Kezdetben szerárut, kapát, ásót, csákányt is készítettek, majd csak nyújtott vasárut, a bronzvasat, szöget, évenként összesen 800—1000 mázsat. Az uradalom az üzemet csak azért tartotta fenn, hogy erdőségeinek fáját hasznosítsa.²¹²

C) Veszprém vármegye

Az egyetlen többé-kevésbé jelentős dunántúli vasművet *Kislődön* 1756-ban alapította a Morvaországból bevándorló Johann Carl Homolatsch. A veszprémi püspökkel történt megállapodás alapján, amelyet egyébként egy morvaországi, boškovicei és egy veszprémi püspöki zsidó közvetített, először a hámor épült fel 1758-ban, majd 1762-re elkészült a nagyolvasztó is. Homolatsch közben meghalt, az üzemet 1762 tavaszán veje, Joseph Johann Schebelle vette át. Mint Schleicher Aladár kimutatta, a nagyolvasztóban nem vasércet, hanem vasban dús bauxitot olvasztottak,

²⁰⁹ OL, C. 35. Acta oeconomica. Lad. A. Fasc. 29. No. 2. sub signo ♀.

²¹⁰ Harald Prickler: Der Eisenbergbau Ludwig Batthyánys zu Bocksdorf–Stegersbach–Loipersdorf. Burgenländische Heimatblätter 46 (1984): 2. 64—75.

²¹¹ Mérei i. m. 120—121.

²¹² Vastagh Gábor: A hegyesdi vashámor története. Kohászati Lapok 95 (1962) 89—95.

kb. 30%-os vaskihozattal. A vasmű kezdettől fogva kétes perspektíváit mutatja, hogy a közvetítő zsidók óvakodtak saját pénzüket a vállalkozásba befektetni.

A kislödi vasmű tulajdonképpen mindvégig családi vállalkozás volt, 42 munkása majdnem kivétel nélkül az alapító vérrokona vagy távolabbi atyafisága, akik vele együtt jöttek. Schebelle után Homolatsch fia és ennek sógora következtek az üzem élén. Mind Schebelle, mind utódai ismételten is felajánlották a vasművet megvételre a kamarának, illetve a püspöknek, eredmény nélkül. Az ércbányászatban és az erdőhasználatban felmerült nehézségek miatt a nagyolvasztó üzeme az 1770-es évek elején, majd 1779-től néhány éven át szünetelt, 1792-től kezdve pedig már csak a hámor dolgozott. A Homolatsch „nemzetség” tönkremutva eltávozott, a hámor környékbeli kisemberek kezén még 1817-ig vegetált, akkor végleg megszűnt.²¹³

A ránk maradt termelési adatok (bécsi mázsában):²¹⁴

Év	Nyersvas	Év	Nyersvas
1778	464	1787	309 (1125)
1785	939 (2000)	1788	960
1786	871 (1125)	1791	2047

D) Baranya vármegye

A vashányászatot a *Mecsekben* 1781-ben kezdte meg két pécsváradi polgár, Decker Fülöp és Hasenhendel Simon. Építettek egy kis bucakemencét is, de tíz év alatt teljesen tönkrementek.²¹⁵

A Dunántúl vastermelésének becsléséhez az 1780-as évek derekán egyedül Kislöd ellentmondásos adatait vehetjük figyelembe. A mecseki vaskohászat nem jutott ekkor még túl a kísérletezés stádiumán, Hegyesden nem volt vasolvasztás, a nyugat-magyarországi vasművek üzeméről pedig éppen a 80-as évekből nincs adatunk. Azt hiszem, ha évi 1000 mázsát mondok, nem tévedhettem sokat.

²¹³ *Heckenast Gusztáv*: A kislödi vashámor. In: A Dunántúl településtörténete. II/1. 1767—1848. A pécsi településtörténeti konferencia anyaga. (1976. augusztus 24—25.) Magyar Tudományos Akadémia Pécsi és Veszprémi Akadémiai Bizottságának Értesítője. Pécs 1977. 291—296. A régebbi irodalomból technikátörténeti szempontból jelentős *Schleicher Aladár*: A kislödi vashámor története. Nyersvastermelés bauxitos elegyből a XVIII. században. A Magyar Tudományos Akadémia Műszaki Tudományok Osztályának Közleményei 21 (1957) 395—411 és *uő*: A kislödi vashámor története. II. rész. Uo. 30 (1962) 393—405. Az ezekben nem található adatok: a zsidók tartózkodásáról HKA, Münz- und Bergwesen Schemnitz. Rote Nr. 2518. Fol. 151, a nagyolvasztó szünetelése az 1770-es évek elején uo. Rote Nr. 2531. Fol. 688sk.

²¹⁴ 1778: OL, C. 43. Acta secundum referentes. 1780. Apponyi. No. 12. Pos. 9. 1785—1787: ŠÚBA, HKG. 1788: 1869. (A zárójelben közölt magasabb adatok: OL, C. 64. Dep. commerc. 1786. No. 25A. Pos. 91; 1787. No. 17. Pos. 83; 1788. No. 82. Pos. 48.) 1788: ŠÚBA, HKG. 1789: 530. 1791: *Schleicher* i. m. (A kislödi vashámor ... II. rész.) 401.

²¹⁵ *Babics András*: A vasérc kutatás a Mecsek hegységben. Pécs 1955. 8—9.

4. Északkelet-Magyarország

A) Nagybánya és környéke

Nagybánya és környéke bányáit Vajdahunyadról, ezenkívül az 1770-es évek derekától még Diósgyőrből látták el vassal. Miután azonban a Belső-Szolnok megyei *Oláhláposon* egy Fiesky nevű harmincados 1774 májusában vasércelőfordulásokat talált,²¹⁶ 1776-ban kezdetét vette a vasbányászat. 1778 tavaszára 6000 ft költséggel felépült a 36 láb magas nagyolvasztó, 1778. július 26-án be is indították.²¹⁷ Az első év adatai szerint először 20—21, majd 25—28%-os vaskihozatallal dolgoztak,²¹⁸ nyersvas bugák mellett zúzóvasakat öntöttek, s csak két-három év múlva készült el a két hámor a frisztüzekkel. Szakmunkásokat szerezni az új üzembe lehetetlennek bizonyult. A szomolnoki főbányafelügyelőség Jakubjánról telepített volna át egyeseket, de a kijelölt munkások nem voltak hajlandók átköltözni, a stájerországi Mürzzuschlagból Oláhláposra származott hávorsáfár pedig teljesen eredménytelenül próbált toborozni otthoni barátai között.²¹⁹ Az oláhláposi nagyolvasztó évi teljesítményére az 1780-as évekből nem találtam adatot. 1795-ben 1300 bécsi mázsát állított elő.²²⁰ 1811-ig maradt üzemben.²²¹

B) Máramaros vármegye

1772 nyarán Rudnyánszky Farkas kamarai adminisztrátor a Tisza mellett vasércet fedezett fel. A magyar kamara javaslatára az udvari kamara elrendelte a vasműalapítást, és még az év őszén Máramarosba irányította a diósgyőri massát felépítő Johann Georg Gfelnert.²²² A magyar kamara máramarosi adminisztrációjának kezelésében hamarosan felépült *Kabolapolyánán* a Fekete-Tisza mellett egy bucakemence, majd ennek alapjain 1777-ben a nagyolvasztó, 1779-ben pedig a közeli *Dombón* a vashámor.²²³ Külföldi szakmunkások betelepítése itt sem sikerült,²²⁴ végül

²¹⁶ HKA, Münz- und Bergwesen Nagybánya. Rote Nr. 2246. Fol. 255—256.

²¹⁷ Uo. Rote Nr. 2246. Fol. 425, 241sk, 250; Rote Nr. 2247. Fol. 292—294.

²¹⁸ Uo. Rote Nr. 2248. Fol. 7, 540sk, 633sk; Rote Nr. 2249. Fol. 260.

²¹⁹ Uo. Rote Nr. 2251. Fol. 790—796; Rote Nr. 2253. Fol. 680—686; Rote Nr. 2255. Fol. 438—442.

²²⁰ *Karlovsky Endre*: Erdély ipara a XVIII. század végén. Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle 3 (1896) 248.

²²¹ *Riepl* i. m. 302—303. — Az oláhláposi nagyolvasztó megszüntetése után Nagybányát és környékét a 19. század elején üzembe helyezett sztrimbuli nagyolvasztó látta el vassal.

²²² HKA, Camerale Ungarn. Fasz. 6. Rote Nr. 119. Fol. 85—89 és 95—103. 91 ex Sept. 1772, 103 ex Oct. 1772.

²²³ OL, E. 145. Acta cumularia. 67. cumulus.

²²⁴ Az erre vonatkozó számos iratból ld. pl. HKA, Münz- und Bergwesen Nagybánya. Rote Nr. 2254. Fol. 1006—1010; Rote Nr. 2256. Fol. 955—961; Münz- und Bergwesen Schmölnitz. Rote Nr. 2780. Fol. 65—110; stb. Végül 1785-ben egy csehországi kovácslegény és egy alsó-ausztriai, stockeraui szerszámkovács hajlandó volt elszerződni: HKA, Münz- und Bergwesen Nagybánya. Rote Nr. 2259. Fol. 615—664.

az üzem munkásait Vajdahunyadra küldték tanulni.²²⁵ A ránk maradt termelési adatok (bécsi mázsában):²²⁶

Év	Nyersvas	Év	Nyersvas
1779	1400	1782	942
1780	941	1783	2411
1781	2124		

Ezek az adatok is mutatják, hogy a kabolapolyánai massa teljesítménye korántsem volt egyenletes. Az olvasztásban hol a nagyolvasztó meghibásodása miatt, hol olvasztár nem létében kellett hosszabb-rövidebb szüneteket tartani. A vaskihozatal a fenti adatolt években 21—31% között mozgott. Végül azonban a máramarosi sóbányák és az erdőgazdaság igényeit az üzem kielégítette.

C) Bereg vármegye

A Schönborn grófok munkácsi uradalmában Kobolt tisztartó 1765-ben hozzákezdett a vasmű helyreállításához. A 60-as évek végére elkészült a Munkács melletti *Viznicén* a hámor, 1770-ben felépült és 1771 óta termelt *Selesztón* a nagyolvasztó, és még a 70-es évtizedben egy szerszám- és lemezhamor is létesült *Szentmiklóson*. Szakmunkásokat Csehországból hozatott az uradalom, a termelés folyamatos volt, az üzem gyártmányait Galíciába és Bukovinába is exportálták.²²⁷ A ránk maradt termelési adatok (bécsi mázsában):²²⁸

Év	Nyersvas
1778	2962
1779	2878
1780	3188
1787	1278 ²²⁹

²²⁵ HKA, Münz- und Bergwesen Vajdahunyad. Rote Nr. 3096. Fol. 251—257.

²²⁶ HKA, Münz- und Bergwesen Nagybánya. Rote Nr. 2255. Fol. 411—422. OL, E. 145. Acta cumularia. 67. cumulus.

²²⁷ *Balajthy Jósef*: Munkács. Debreczen 1836. 257—258. *Bidermann* i. m. 8. *Lehoczky Tivadar*: Bereg vármegye monographiája. Ungvár 1881. II. 462skk. Egy-két téves évszámukat a levéltári anyag alapján javítottam. HKA, Münz- und Bergwesen Nagybánya. Rote Nr. 2258. Fol. 51 és 54sk. OL, C. 35. Acta oeconomica. Lad. A. Fasc. 29. No. 2. sub signo ♀. Bereg vm. 1776. október 28-i jelentésének melléklete; C. 43. Acta secundum referentes. 1781. Nic. Skerlec. No. 71. Pos. 68.

²²⁸ 1778—1779: OL, C. 43. Acta secundum referentes. 1780. Apponyi. No. 12. Pos. 13. 1780: *Lehoczky* i. m. II. 464. 1787: OL, C. 64. Dep. commerc. 1788. No. 82. Pos. 28.

²²⁹ A nagyolvasztó 1787-ben csak 18 héten át volt üzemben.

A vaskohászat szempontjából igen elmaradott Északkelet-Magyarországon az 1770-es—1780-as években csak 3 vasmű volt, mindhárom indirekt eljárással termelt, összesen mintegy 5000 bécsi mázsá nyersvasat évenként.

5. Kelet-Magyarország

A) Bihar vármegye

Vaskoh. Vasbányáit csak 1735-ben vették újból művelés alá,²³⁰ egy bucakemencés háhora 1742-ben épült fel.²³¹ A nagyváradi római katolikus püspökség tulajdona volt. Az üzem termelési kapacitását a rézbányai bányahivatal 1784-ben — ha nincsenek gátló körülmények — évi 3200 mázsára becsülte.²³² A tényleges termelés a ránk maradt adatok szerint ennek messze alatta maradt:²³³

Év	Bucavas
1779	974
1785	1089
1786	916
1787	740

Brihény. A falu lakóinak közös tulajdonában volt két vasmű, egy-egy bucakemence a hozzá tartozó hámmal. Az egyes tulajdonosok külön-külön bányásztak, és sorban egymás után önállóan olvastottak, majd kovácsoltak. A püspökségnek a vasból tizedet adtak.²³⁴ A ránk maradt termelési adatok (bécsi mázsában):²³⁵

Év	Bucavas
1779	540
1785	440
1786	939
1787	701

A három bihari bucakemence együttes termelése tehát évi 1500 mázsá körül járt.

²³⁰ (Jakob Ferdinand) Miller: Von den Natur Produkten des Mineral Reichs im Biharer Comitete. Zeitschrift von und für Ungern (Hrsg. L. Schedius) 4 (1803) 365.

²³¹ OL, E. 156. UC. Fasc. 125. No. 1. Tom. 2. Pag. 2569.

²³² HKA, Münz- und Bergwesen Rézbánya. Rote Nr. 2308. Fol. 393—397. Bihar vármegye nyolc évvel korábban sokkal óvatosabb volt — egyébként ugyancsak optimista — becslésével, évi 1300 mázsával: OL, C. 35. Acta oeconomica. Lad. A. Fasc. 29. No. 2. sub signo ♀. Bihar vármegye 1776. december 6-i jelentésének melléklete.

²³³ OL, C. 43. Acta secundum referentes, 1780. Apponyi. No. 12. Pos. 5; C. 64. Dep. commerc. 1786. No. 25A. Pos. 58, 1787. No. 17. Pos. 50, 1788. No. 82. Pos. 44.

²³⁴ OL, C. 35. Acta oeconomica. Lad. A. Fasc. 29. No. 2. sub signo ♀. Bihar vármegye 1776. december 6-i jelentésének melléklete. HKA, Münz- und Bergwesen Rézbánya. Rote Nr. 2308. Fol. 386—387.

²³⁵ Ld. 233. jz.

B) Arad vármegye

Ó-Dezna. Kétkemencés, kamarai tulajdonban levő, de előbb a Bohus, majd a Török család által bérbe vett vasművéről 1752 óta vannak adataim. Termelése az 50-es évek első felében a kamarának természetben beszolgáltatott tized alapján átlagosan évi 570 bécsi mázsa körül volt,²³⁶ ugyanennyi lehetett az 1780-as években is.

Monyásza. Ugyancsak kétkemencés, kamarai tulajdonban levő, ám bérbe adott vasművéről 1776 óta vannak adataim. Termelése 1791—1796 között (bécsi mázsában):²³⁷

Év	Bucavas	Év	Bucavas
1791	1178	1794	941
1792	1094	1795	1269
1793	1088	1796	903

Ravna. Vasműve a nemes Jósa család tulajdona volt. 1776-ban már fennállt.²³⁸ Termelési adataim a 18. századból nincsenek.

Restyiráta. Magánkézen levő vasművét Arad vármegye 1776. évi jelentése még nem említi, 1780. évi jelentése már igen.²³⁹ Termelési adataim a 18. századból nincsenek.

Arad vármegye vastermelése a megye 1780. évi jelentése szerint 1778-ban 2466, 1779-ben 2866 bécsi mázsa volt.²⁴⁰ A fent idézett üzemi adatok nem mondanak ellent ennek az összesítésnek, úgyhogy az 1780-as években működő négy vasmű évi termelését mintegy 2500 mázsára teszem.

6. Dél-Magyarország

A Bánát visszacsatolása Magyarországhoz 1778-ban nem hozott lényegesebb változásokat a bányavidéken; ennek a területnek a földesura a megyerendszer helyreállítása után is a kamara maradt.²⁴¹ Így a dél-magyarországi vaskohászat fejlesztésének érdeme továbbra is a kamaráé maradt, mint ahogy haszna is az övé lett.

²³⁶ OL, E. 156. UC. Fasc. 74. No. 43 (1755). HKA, Münz- und Bergwesen Banat. Rote Nr. 2162. Fol. 657 (1783).

²³⁷ OL, C. 35. Acta oeconomica. Lad. A. Fasc. 29. No. 2. sub signo ♀. Arad vármegye 1776. július 18-i jelentése; E. 156. UC. Fasc. 198. No 3—4.

²³⁸ OL, C. 35. Acta oeconomica. Lad. A. Fasc. 29. No. 2. sub signo ♀. Arad vármegye 1776. július 18-i jelentése.

²³⁹ Ld. az előző, valamint a következő jz-t.

²⁴⁰ OL, C. 43. Acta secundum referentes. 1780. Apponyi. No. 12. Pos. 7.

²⁴¹ *Ingeborg Schreiber*: Das Banater Eisenwesen im XVIII. Jahrhundert. Ein Beitrag zur Geschichte des Deutschtums im Südosten. Diss. phil. Wien 1943. (Kézirat.) 146.

Bogsán. A vasmű 1769-ben 2 nagyolvasztóból, 4 bucakemencéből, és a hozzájuk tartozó különböző feldolgozó hámorokból állt.²⁴² Az üzem fő terméke a muníció volt: a Bánátból látták el bombával, gránáttal és ágyúgolyóval az Al-Duna menti császári várakat. Foglalkoztak ezen kívül kályha- és edényöntéssel is, a hámorok pedig kielégítették a bánáti kovácsvas szükségletet. Időnként nyersvas túltermelés állt elő, ilyenkor átmenetileg leállították a nagyolvasztókat.²⁴³ Bogsán nyersvastermeléséről az 1771. november 1-től 1781. október 31-ig²⁴⁴ terjedő tíz évben az alábbi egykorú kimutatás tájékoztat:²⁴⁵

Év	Nyersvas (bécsi mázsában)
1772	10 032
1773	8 896
1774	8 755
1775	10 063
1776	7 577
1777	8 557
1778	10 597
1779	9 613
1780	10 307
1781	12 179

Az ezekből az adatokból számított évi átlagos termelés (a fontokat is figyelembe véve) 9657 mázsa 55 1/2 font volt.

A tekintélyes mennyiségű és viszonylag egyenletes nyersvastermelés azonban túl kedvező képet ad az üzembről. A munícióval szemben gyakran merültek fel minőségi kifogások, ezért a 80-as évek elején a haditanács megrendelése kezdtek kimaradozni. Váratlan konkurenciát jelentett a Bánát és Magyarország közötti vámhatár megszüntetése nyomán az Arad megyei hámorok rossz minőségű, de olcsó vasának beáramlása, míg a Szlavónia és a horvát tengerpart bánáti vassal való ellátására irányuló tervek a magas szállítási költségek miatt nem valósultak meg. Triesztben az angliai vas olcsóbb volt, mint a bánáti.²⁴⁶ 1786-ban az egyik régi nagyolvasztót lebontották, és két újat építettek a helyére, de 1792-ben már csak egy nagyolvasztó

²⁴² HKA, Münz- und Bergwesen Banat. Rote Nr. 1984. Fol. 28—29.

²⁴³ *Schreiber* i. m. 103—104.

²⁴⁴ A termelési kimutatások általában az ún. katonai évek szerint, tehát november 1-től a következő év október 31-ig készültek; ez annyira magától értetődő volt, hogy legtöbbször nem is utaltak rá. Egy pl. 1772. évi termelési adat így valójában az 1771. november 1-től 1772. október 31-ig előállított termékmennyiséget jelenti.

²⁴⁵ HKA, Münz- und Bergwesen Banat. Rote Nr. 2022. Fol. 104—105.

²⁴⁶ *Schreiber* i. m. 111—122. Gróf Révai Péter javaslata Szlavónia és a Tengermellék bánáti vassal való ellátására: HKA, Münz- und Bergwesen Banat. Rote Nr. 2020. Fol. 209—212 (1782).

működött, majd ismét kettő egészen 1800-ig; de a bogsáni nagyolvasztók, úgy látszik, csak vasöntésre voltak alkalmasak.²⁴⁷

Resica. A resicai vasmű Bogsán 1760-as évekbeli felvirágzásának köszönhető születését. A különböző szintű bányahatóságok 1766 óta foglalkoztak Bogsán bővítésének terveivel, s az udvari kamara 1769-ben rendelte el Bogsántól három óra járásra, a Berzava vize mellett az anyaüzemnek egyelőre alárendelt új vasmű létesítését, abban a reményben, hogy a két vasmű együttes termelése maradéktalanul fedezni fogja a dél-magyarországi várak muníciósükségletét. A resicai két nagyolvasztót 1771. július 3-án indították be, építjük a Klagenfurtból való Ambrosius Scheichenstuel bogsáni hárommester volt; a következő években felépültek mellettük a különböző (rúdvasverő, szerszámkészítő stb.) hámorok is.

Resica teljes mértékben beváltotta kezdettől fogva a hozzá fűzött reményeket. Fekvése kedvezőbb volt, mint a bogsáni üzemé, a közeli nagy erdőségek biztosították az olcsó faszenet, a Berzava nagyobb esése pedig az állandó és egyenletes vízellátást. Az új üzem gyakorlatilag szinte azonnal, 1776-ban pedig formálisan is önállóvá vált.²⁴⁸ Termelési adatai 1772—1781 és 1790—1799 közt maradtak ránk:²⁴⁹

Év	Nyersvas (bécsi mázsában)
1772	9 178
1773	5 233
1774	7 894
1775	6 991
1776	5 976
1777	8 423
1778	9 170
1779	8 326
1780	9 528
1781	10 165

Ezekből az adatokból számítva az évi átlagos termelés (a fontokat is figyelembe véve) 8088 mázsa 44 1/2 font volt, kb. fele-fele arányban nyers-, illetve öntöttvas. Egy évtizeddel később pedig

²⁴⁷ *Schreiber* i. m. 132—133, 141. A bogsáni „Gußeisen Massa”: HKA, Münz- und Bergwesen Banat. Rote Nr. 2020. Fol. 133—137 (1782), „Hohofen, oder viel mehr ... Gussofen”: *Marcher* i. m. 31 (1807).

²⁴⁸ *Josef Kisseler*: Das Eisenwerk Reschitza im Banat in den Jahren 1770—1800. Diss. phil. Wien 1940. (Kézirat.) *Schreiber* i. m. 87—104.

²⁴⁹ 1772—1781: HKA, Münz- und Bergwesen Banat. Rote Nr. 2022. Fol. 106—107. 1790—1799: *Kisseler* i. m. 45.

Év	Nyersvas (bécsi mázsában)
1790	11 712
1791	12 625
1792	9 726
1793	8 596
1794	10 295
1795	7 103
1796	7 324
1797	10 461
1798	5 337
1799	6 235

Bogsán és Resica együttes évi nyersvastermelése a 18. század utolsó három évtizedében ezek szerint általában megközelítette, többször el is érte a 20 000 mázsát.

7. Horvátország

Horvátország vasszükségletét elsősorban stájer és felső-krajnai importtal, valamint évi 14—15 000 mázsa rossz minőségű, törökországi eredetű vassal kellett kielégíteni,²⁵⁰ saját vastermelése jelentéktelen volt. Az 1780-as években csupán két, kis bucakemencés vasművet tudunk kimutatni: a brodi uradalomhoz tartozó *Cserni Lugban* gróf Batthyány Tódorét, a fusinei kamarai uradalomban *Merzlavodicán* pedig a fiumei cukorfinomító társaságét.²⁵¹ Évi termelésükről nem maradt adat, de mellőzéstük semmi esetre sem torzítja el az egész ország teljes vastermelésének becslésére irányuló törekvésünket.

8. Erdély

Az erdélyi vaskohászat történetének legjelentősebb változása a 18. század második felében a súlypont áthelyeződése Torockóról Vajdahunyadra. A középkori jellegű jobbágy kistőkés üzemek vezetőszerpe a nagyfejedelemségben is véget ért, a műszaki tekintetben is megújuló kamarai nagyüzem került az élre.

a) Torockó

Egy 1762. évi vizitációs jelentés 21 kis bucakemencét számlált Torockón, amelyek egy évben 36 héten át voltak üzemben. Egy kemence hetenként 18 műszakot

²⁵⁰ OL, C. 43. Acta secundum referentes. 1783. Apponyi. No. 160. Pos. 1. Sub NB.

²⁵¹ ŠÚBA, HKG. 1786: 653. *Kállay István*: Hauptbericht über den Agramer Distrikt 1788. Arhivski vjesnik 19—20 (1976—1977) 165. *Viktor Hofmann*: Beiträge zur neueren österreichischen Wirtschaftsgeschichte. III/1—2. Die Anfänge der Zuckerindustrie in Österreich und Ungarn. Wien 1932—1936. (Archiv für Österreichische Geschichte. Bd. 112—113.) 112. köt. 177.

teljesített, egy műszak alatt 6 mázsa vasércből egy legfeljebb 1 1/2 mázsás bucát olvasztott, amelyből aztán a hámorban 140 font kovácsvas lett. Torockó évi vastermelése ezek szerint 19—20 000 mázsa volt.²⁵² 1767-ben már csak 19 olvasztókohó és 23 hámor dolgozott,²⁵³ 1771-ben pedig 18, illetve 22. Az olvasztási idő évi 40 hétre nőtt, ezalatt dolgozták fel azt az ércmennyiséget, amit az olvasztási szünetekben 12—14 hét alatt bányásztak ki. A torockói hámorokban vert vasat Torockó-szentgyörgyön dolgozták fel ásókká és kapákká.²⁵⁴ 1779-ben az évi termelés már nem érte el a 20 000 mázsát,²⁵⁵ az 1809—1818. évek átlagában pedig már csak 5897 mázsa volt.²⁵⁶ A hanyatlás ezután is folytatódott, 1837-ben csak 9 kohó és 15 verő dolgozott,²⁵⁷ s a 19. század végére teljesen megszűnt Torockón a vastermelés.

b) Vajdahunyad

A vajdahunyadi kamarai vaskohászati üzemegyüttes 1771-ben 13 vasműből állt, összesen 30 kemencével, 1779-ben ugyancsak 13 vasműből, 32 kemencével és 17 hámorral.²⁵⁸ A kemencék tizórás műszakokban olvasztottak, 26%-os vaskihozattal.²⁵⁹ Gyártmányaik zúzó- és ekevas, malomvas, sín- és rúdvas, rács- és pántvas voltak.²⁶⁰ A kemencék magassága 5 láb 5 1/2 hüvelyk, belső átmérője alul 3 láb 2 hüvelyk, középen 2 láb 4 hüvelyk, felül pedig 1 láb. A bennük előállított bucák súlya 2 1/2 mázsa körül volt.²⁶¹ De hogy ez valójában mennyi, pontosan megmondani nem lehet, mert Vajdahunyadon egyidejűleg 80, 90, 92 és 110 fontos mázsával is számoltak,²⁶² a bécsi mázsa pedig 102 Vajdahunyadon használatos fonttal volt egyenlő.²⁶³

Gerliczy Ferenc főbányamester 1772. évi vizitációs jelentésében javasolta egy stájer Floßfen mintájú nagyolvasztó építését a Govasdia vize mellett, 5 frisztüzzel és 7 nyújtóhámmal.²⁶⁴ A nagyolvasztót végül a Cserna mellett, Toplicán építették fel, s 1781. október 3-án indították be. A bucakemencék 25%-os teljesítményével szemben

²⁵² HKA, Münz- und Bergwesen Vajdahunyad. Rote Nr. 3091. Fol. 490—491.

²⁵³ *Joannes Fridvalszky*: Minerologia magni principatus Transylvaniae. Claudiopoli 1767. 101.

²⁵⁴ HKA, Münz- und Bergwesen Vajdahunyad. Rote Nr. 3091. Fol. 484—488.

²⁵⁵ HKA, Münz- und Bergwesen Siebenbürgen. Rote Nr. 3073. Fol. 1023.

²⁵⁶ *Riepl* i. m. 302—303.

²⁵⁷ *Edvi Illés Aladár*: A Székelyföld vasipara. Budapest 1898. 8.

²⁵⁸ HKA, Münz- und Bergwesen Vajdahunyad. Rote Nr. 3091. Fol. 875—880, ill. Rote Nr. 3094. Fol. 160. Az egyes vasművek: Alsóhámor, Fanca, Steyer, Újhámor, Toplica, Nadrab, Limpert, Kaszahámor, Ploszka, Runk (2), Sebeshely (2).

²⁵⁹ *Joannes Fridvalszky*: Dissertatio de natura ferri, et ferrariis r. Hungariae, ac Transylvaniae. Claudiopoli 1766. Vajda-Hunyad alcím alatt, lapszám nélkül.

²⁶⁰ HKA, Münz- und Bergwesen Vajdahunyad. Rote Nr. 3091. Fol. 446—450.

²⁶¹ Uo. Fol. 1213—1214.

²⁶² Uo. Rote Nr. 3093. Fol. 102—112.

²⁶³ Uo. Rote Nr. 3091. Fol. 79—82. 77 ex Dec. 1766.

²⁶⁴ Uo. Fol. 1221—1222, 1226, 1232.

43 1/2%-os vaskihozattal dolgozott.²⁶⁵ Mellette a régi bucakemencéket részben még üzemben tartották, s fokozatosan alakították át a régi hámorokat frisstüzekké vagy nyújtóhámorokká.²⁶⁶

Az 1780 körüli évekből ránk maradt termelési adatok:²⁶⁷

Év	Vastermelés (bécsi mázsában)
1779	12952
1780	11793
1781	11391
1782	11003

Ide kívánczok, hogy Philipp Kern vajdahunyadi uradalmi adminisztrátor 1772. évi jelentése szerint az üzemek együttes termelése évi 21 000 (à 80 fontos) magyar mázsa, ami 16 800 bécsi mázsának felel meg, az 1795. évi erdélyi regnicolaris deputatio pedig 17 000 mázsára tette Vajdahunyd vastermelését.²⁶⁸ Gyengébb éveket is figyelembe véve, nagyjából 15 000 bécsi mázsára teszem én is.

c) Egyéb erdélyi vasművek

A Barcsay családnak két vashámora volt Hunyad megyében, az egyik a kamarai Limpert hámor közelében a *Govasdia* mellett, a másik *Zalasd*on. A vásércet 17. századi privilégiumuk alapján a vajdahunyadi uradalom gyalári bányájából kapták.²⁶⁹

Székelyföld vasművei jelentéktelen kisüzemek voltak.²⁷⁰ *Felső-Csikszék*ben valahol Tankó Mátyás szentdomonkosi plébános és Kovács János dánfalvi nemes 1783-ban 65 mázsa, *Csik-Dánfalván* egy helybeli nemesember ugyancsak 1783-ban rossz kis hámorában 27 1/2 mázsa vasat állított elő.²⁷¹ Ezek szerint Erdély kis vasműveinek termelése elhanyagolható mennyiség volt.

Ezzel végére értem a Magyar Királyság, Horvátország és az Erdélyi Nagyfejedelemség vasművei felsorolásának. Most már csak az van hátra, hogy megadjam a választ arra a kérdésre, amelyet Schwartner Márton közel 200 évvel ezelőtt még megválaszolhatatlannak tartott, hogy ti. mennyi vasat termeltek Magyarországon az 1780-as években.

²⁶⁵ Uo. Rote Nr. 3095. Fol. 104.

²⁶⁶ HKA, Münz- und Bergwesen Siebenbürgen. Rote Nr. 3073. Fol. 10 és Rote Nr. 3078. Fol. 120—127, 138—140; Münz- und Bergwesen Vajdahunyd. Rote Nr. 3097. Fol. 246.

²⁶⁷ HKA, Münz- und Bergwesen Siebenbürgen. Rote Nr. 3073. Fol. 13—14.

²⁶⁸ HKA, Münz- und Bergwesen Vajdahunyd. Rote Nr. 3091. Fol. 520—532. *Karlovszky* (220. jzben) i. m. 248.

²⁶⁹ HKA, Münz- und Bergwesen Vajdahunyd. Rote Nr. 3091. Fol. 1209—1210.

²⁷⁰ Az elérhető irodalmi adatokat összegyűjtötte *Vajda Lajos*: A szentkeresztbányai vasgyártás története. Bukarest 1983. 16—18.

²⁷¹ HKA, Münz- und Bergwesen Siebenbürgen. Rote Nr. 3073. Fol. 1018—1020.

Felső-Magyarország	85—90 000 bécsi mázsa
Alsó-Magyarország	27 000 bécsi mázsa
Dunántúl	1 000 bécsi mázsa
Északkelet-Magyarország	5 000 bécsi mázsa
Kelet-Magyarország	4 000 bécsi mázsa
Dél-Magyarország	20 000 bécsi mázsa
<hr/>	
Magyar Királyság	142—147 000 bécsi mázsa
Horvátország	elhanyagolható mennyiség
Erdélyi Nagyfejedelemség	25— 30 000 bécsi mázsa

Ez együttesen — megmaradva az óvatos becslés műfajában — 170 000 bécsi mázsa körüli mennyiséget tesz ki,²⁷² amelynek talán 2/5-része lehetett már indirekt eljárással gyártott nyers-, illetve öntöttvas.

Mit jelentett ez a mennyiség a magyar fejlődésben, és hogyan viszonyult a Habsburg-birodalom más országainak vastermeléséhez?

A Rákóczi-szabadságharc alatt egy 1707 januárjában kiküldött szenátusi bizottság a kurucok számára dolgozó 67 magyarországi olvasztókemence egy évi teljesítményét 26 800 bányavárosi mázsára becsülte, ami 28 648 bécsi mázsának felel meg. A tényleges termelés ennél több volt, mert Lányi Pál országos vasinspektor 1707. évi elszámolása szerint ebben az esztendőben csak a Gömör megyei hámorokban 35 000 bányavárosi mázsa vasat gyártottak, s ezen felül tekintetbe kell még vennünk a Szepes, Abaúj, Zólyom megyei, és az erdélyi vastermelést is. Ennek ellenére nem valószínű, hogy Magyarország és Erdély vastermelése a 18. század elején meghaladta volna az 50 000 bécsi mázsát.²⁷³

Franz Riepl számításai szerint Magyarország és Erdély vastermelése 1809—1819 közti tíz év adataiból számított átlag alapján 168 635 bécsi mázsa lehetett. Ennek kb. 2/3-a, 113 635 mázsa üzemi termelési jelentésekből számított átlag, és 55 000 mázsa a jelentést nem küldő üzemek feltételezett termelése.²⁷⁴ Bidermann pedig az 1819—1829 évekre kb 245 000 mázsa átlagos évi termelést állapított meg.²⁷⁵

Az 1780-as évek első felére megállapított évi 170 000 mázsás termelés jól illeszkedik ebbe a fejlődési sorba. Vastermelésünk ezek szerint a 18. század folyamán a század elejének több mint háromszorosára növekedett. A Riepl által számított 1809—1819-es átlag egyrészt tükrözi a napóleoni háborúk konjunktúrájának elmúlását is,

²⁷² Előzetes becslésem (*Gusztáv Heckenast: Das Volumen der Eisenproduktion in Ungarn in den 1780er Jahren. In: Hornická Příbram ve vědě a technice. Sekce Báňské zákonodárství a hornictví v minulosti. Příbram 1981. 137—147.*) a Magyar Királyságra 150 000, Erdélyre 35—40 000 mázsa volt, amit itt most korrigálok.

²⁷³ *Heckenast Gusztáv: Fegyver- és löszergyártás a Rákóczi-szabadságharcban. Budapest 1959. (Értekezések a történeti tudományok köréből. 13.) 22—23.*

²⁷⁴ *Riepl i. m. 304, 306.*

²⁷⁵ *Bidermann i. m. 193—194.*

másrészt a II. József kori adatok fényében kissé óvatos becslésnek tűnik. Bidermann 1819—1829-es átlaga a Riepl-féle átlaghoz képest kissé magasnak tűnhetett, az 1780-as évek átlagával mindenképpen jól összeegyeztethető, mint ahogy összhangban van az osztrák statisztika 1841. évi közel 360 000-es, és 1846. évi kb. 420 000-es adatával is.²⁷⁶

Ami pedig az 1780-as évek Magyarországának és Erdélyének helyét illeti a többi vastermelő Habsburg-ország között, véletlenül éppen 1781-ből vannak összehasonlítható adataink: Stájerország ekkor évi 320 000, Karintia 155 000, Krajna 20 000 bécsi mázsa vasat állított elő.²⁷⁷ Magyarország vastermelése tehát — ha csak a mennyiséget nézzük — alig maradt el Karintiáé mögött, Erdélyé pedig meghaladta Krajináét, sőt talán még Morvaország évi 25 000-re becsült termelését is.²⁷⁸ Csehország vastermelésére nincs ezekkel egyidejű adat, de úgy látszik, a második helyet foglalhatta el, Stájerország és Karintia közt.²⁷⁹

A Habsburg-birodalom országai között élénk vaskereskedelem folyt. Magyarország nyugati területeit elsősorban Stájerország látta el vassal vagy közvetlenül, vagy bécsi és bécsújhelyi kereskedők közbenjöttével,²⁸⁰ Horvátországot Stájerország és Krajna. Ezzel szemben Alsó-Magyarország vasat exportált Morvaországba és Sziléziába, Felső-Magyarország Galíciába, de Erdélybe is, az erdélyi vasművek számára pedig fontos piac volt Havasalfölde és Moldva.

Egy ország vastermelésének növekedése és lakosságának különböző vasárakkal való ellátottsága között nem volt egyenes összefüggés. A magyarországi vasművek termékprofilja megközelítően sem bővült, gyártmányainak minősége korántsem javult olyan mértékben a 18. század folyamán, mint ahogyan termelésük növekedett. De a jövőbe mutató technikai fejlődés bizonyos jelei már észlelhetők.

A legszembetűnőbb a nagyolvasztók elterjedése. Míg a 18. század első felében a nagyolvasztó-alapítások száma 9 volt, a század második felében 23; a század első felének nagyolvasztói közül 5 bizonyult tartósan életképesnek, a század második felének nagyolvasztói közül már 20 (55,5%-kal szemben 86,9%). A nagyolvasztó, amely eleinte idegen testnek tűnt a magyarországi vaskohászatban, a 18. század végére elterjedt és meghonosodott. Az új nagyolvasztók körül mindenütt megjelentek az indirekt eljárás végigviteléhez szükséges frisstüzek és nyújtóhámorok. A magyarorszá-

²⁷⁶ Magyarország története 1790—1848. Főszerk. Mérei Gyula, szerk. Vörös Károly. Budapest 1980. (Magyarország története tíz kötetben. V/1.) 396.

²⁷⁷ *Herbert Hassinger*: Der Außenhandel der Habsburgermonarchie in der zweiten Hälfte des 18. Jahrhunderts. In: Die wirtschaftliche Situation in Deutschland und Österreich um die Wende vom 18. zum 19. Jahrhundert. Hrsg. F. Lütge. Stuttgart 1964. 73.

²⁷⁸ Uo. 70.

²⁷⁹ Csehország vastermelése 1766-ban 51 280, 1797-ben már 223 419 bécsi mázsa volt. *Gustav Otruba*: Die älteste Manufaktur- und Gewerbestatistik Böhmens. Bohemia 5 (1964) 184.

²⁸⁰ OL, C. 35. Acta oeconomica. Lad. A. Fasc. 29. No. 2.

gi vaskohászat, ha nem is mondható — az angliai ipari forradalom évtizedeiben — korszerűnek, kezdte levetkőzni középkorias jellegét.

A nagyolvasztók elterjedése szakaszosan, szinte lökészerűen ment végbe. Míg az 1740-es évek derekától 1760-ig egyetlen nagyolvasztó sem épült, 1760-ban kettő (Bogsán, Dobsina), a 60-as évek elején pedig még kettő (Kislőd, Jakubján) kezdte meg működését, majd közel évtizedes szünet következett. 1771-ben indult meg a két resicai és a munkácsi, 1772-ben a diósgyőri nagyolvasztó, valamikor a 70-es években az iglói és a rövid életű ploszkói. 1777 és 1783 között kilenc új nagyolvasztó épült: 1777-ben a kabolapolyánai, 1778-ban az oláhláposi és a szokolyahutai, valamikor a 70-es évek végén a felsőremetei, őket követte 1780-ban Rimabrézó, 1781-ben Toplica és a rhónici FloBofen, 1783-ban Pohorella és Tiszolc. Ezután öt év szünet következett, majd a 80-as évek végén felépült a második rhónici és a nagyrőcei nagyolvasztó, 1792-ben pedig a sumjáci acélolvasztónak szánt massa. Ezzel lezárult a napóleoni háborúk előtt épült nagyolvasztók sora. A következő hullám a századfordulón indul majd meg.

A magyarországi ipartörténet 18. századi konjunkturális, stagnáló és depressziós szakaszainak megállapítása terén eddig még nagyon kevés történt. Csak Endrei Walter teljességre törekvő adatsora áll rendelkezésünkre a textilmanufaktúra-alapításokról.²⁸¹ Eszerint az 1760-as és különösen az 1780-as évek voltak a konjunkturális időszakok, a 70-es évekre inkább a stagnálás, a 90-es évekre pedig a depresszió jellemző. A vaskohászat fejlődésének ritmusa ettől némileg eltér. Kifejezetten konjunkturális időszaknak az 1760 körüli néhány év és különösen a 70-es évek vége—80-as évek eleje látszik; mintha a vaskohászatban minden valamivel korábban kezdődött volna. Ennél többet azonban üzemtörténeti monográfiák nem létében nem merek mondani.

Ami a nagyolvasztók területi eloszlását illeti, Alsó-Magyarország 18. századi nagyolvasztóinak többsége az 1726 és 1743 közti szűk két évtizedben keletkezett, s ezen a területen a következő hullám majd csak 1780 táján jelentkezik. Felső-Magyarországon az 1722-i Lányi massát közel 40 év múlva követi a dobsinai városi massa, s a nagyolvasztók elszaporodása csak 1772-től kezdve indul meg. Északkelet-Magyarországon a 70-es években három nagyolvasztó is épül, Kelet-Magyarország viszont nem jut túl sem most, sem a 19. században a bucakemencéken. A Bánát kezdettől fogva kiemelkedő helyet foglal el a nagyolvasztók telephelyei között; Erdélyben a nagyon korai sebeshelyi nagyolvasztó (1716) néhány évtized alatt bucakemencévé hanyatlik, Vajdahunyad 1781-ben megkezdett modernizálása pedig majd csak a 19. században folytatódik.

Az indirekt eljárás — bármilyen nehézségekkel, minőségi fogyatékokkal küzdöttek is az egyes üzemek — a 18. század utolsó negyedére elterjedt Magyarországon. További technikai újításokra tett próbálkozások viszont már nem jártak eredménnyel. Nem sikerült bevezetni sem az acélgyártást, sem a kőszéntüzelést. Acélt különböző vasműveink már a középkor végétől elő tudtak állítani, de úgy látszik, hogy

²⁸¹ Endrei Walter: Magyarországi textilmanufaktúrák a 18. században. Budapest 1969. 235—239.

ez, ha többé-kevésbé rendszeresen is, de mindig „véletlenül” sikerült. Tudatos acélgyártással kísérleteztek 1768-ban Rhónicon,²⁸² 1792—1798 közt Sumjácon, eredménytelenül. Kassán 1772-ben, Iglón a 80-as években az acélgyártási szándék a kísérletezésig sem jutott el. És nem járt sikerrel a köszöntüzelés bevezetésére irányuló próbálkozás sem 1788-ban Resicán,²⁸³ sem 1789-ben Csetneken.

Végül forrásaink lehetővé teszik, hogy egy pillantást vessünk az üzemtulajdonosokra és az új üzemi formákra is.

Magyarország és Erdély legnagyobb vaskohászati „vállalkozója” a kamara volt. 1784-ben a kamarai vasművek 92 886 bécsi mázsa vasat olvasztottak, ami a két ország mintegy 170 000 mázsa vastermelésének több mint a fele.²⁸⁴ „A vasgyártás előmozdítását a kincstári birtokokon az udvar az örökös tartományok vasellátása szempontjából is szükségesnek tartotta.”²⁸⁵ De nemcsak Morvaország, Szilézia és Galícia vasellátásáról volt szó, hanem általában a gazdaságpolitikában hosszú ideig uralkodó kameralista szemléletről: egyrészt arról az alapelvről, hogy azt kell fejleszteni és támogatni, ami már létezik, másrészt a pénzügyi érdekről: az állami vasművek nyereséget hozó üzemek voltak. 1785-ben Rhónic több mint 12 000, Tiszolc 8600, Vajdahunyad, de még Jakubján is 4000 ft fölötti nyereséget hozott.²⁸⁶ Az udvari kamara tudatosan fejlesztette és modernizálta vasműveit. 1770 táján Bogsán mellett létrehozta Resicát, az 1780-as években addigi kapacitásának több mint kétszeresére bővítette Rhónicot és Tiszolcot. Ezenkívül benyomult életképesnek ígérkező magánvállalkozásokba, 1767-ben megszerezte az irányítást Libetbányán és Pojnikon, Diósgyőrött pedig kezdettől ragaszkodott ehhez. A jó okkal jövőtlennek ítélt kislődi üzembe viszont nem volt hajlandó betársulni. És az udvari kamara példáját követte a maga sokkal szűkebb lehetőségei között a magyar kamara is a maluzsinai (hrádeki) és a kabolapolyánai üzem életre hívásával 1770-ben, illetve 1772 után.

A 18. század második felében — Brandenburgi György 16. század eleji hunyadi és a Zrínyiek 17. század közepi csabari, folytatás nélkül maradt kezdeményezései²⁸⁷ után — ismét megjelenik a piacra orientált uradalmi vasmű típusa. Az úttörő Andrassy István volt, aki 1758-ban saját kezelésbe vette Dernőt. Peldáját a 70-es években Betlérén és Alsósajón Andrassy Károly, Gócsón Andrassy Antal követte. Ugyanezt tette Csáky Imre 1756-ban Kluknón, 1762-ben Krompachon. A Csákyak betörése a vaskohászatba mégis inkább csak 1800-tól számítható, amikor Csáky Antal Prakendorfot vette saját kezelésbe. Ugyancsak a 18/19. század fordulójától lépett be Koháry Ferenc a Felső-Garam vidéken az arisztokrata vasipari vállalkozók sorába,

²⁸² ŠÚBA, HKG. Resoluciones. 1768. július 25.

²⁸³ Kisseler i. m. 35.

²⁸⁴ HKA, Münz- und Bergwesen Schemnitz. Rote Nr. 2582. Fol. 660—670.

²⁸⁵ Nagy István: A magyar kamara 1686—1848. Budapest 1971. 120.

²⁸⁶ Ld. 284. jz.

²⁸⁷ G. Heckenast: Die Produktionsverhältnisse des Eisenwesens im mittelalterlichen Ungarn. Budapest 1980. (Studia Historica 142.) 20. Zimányi Vera: A Zrínyi család tengermelléki birtokai. Századok 115 (1981) 379—385.

miután az 1760-as években már Koháry Miklós is megpróbálkozott ezzel a murányi völgyben.

Végül az 1800 körüli két évtized hozza meg az első magántőkés részvénytársaságokat. A sumjáci acélgyártó társaság (1792—1798) még csődbe megy, a murányi unió (1808) és a rimai coalitio (1810) nélkül viszont már elképzelhetetlen lenne polgári kori vasiparunk.

Ezzel színre lépett kapitalizmus kori vaskohászatunk három főszereplője: az állam, a nagybirtokos arisztokrácia, és a többnyire kisnemesi, részben azonban már polgári eredetű tőkés magánvállalkozás. 1800 tájára vaskohászatunk kinőtt a feudális keretekből.

A magyarországi vaskohászat jellegének megváltozása időben egybeesik a magyar ipartörténet manufaktúrakorszakának kezdetével, a 18. században meghonosodott faszéntüzeléses nagyolvasztók pedig üzemben maradnak lényegében manufaktúra korszakunk végéig. Így óhatatlanul felmerül a kérdés, hogy manufaktúrák voltak-e.

Ezzel a kérdéssel Ákoš Paulinyi foglalkozott két tanulmányában is.²⁸⁸ Miután megállapította, hogy a manufaktúrakutatásokban mind a marxista, mind a nem marxista szerzők mellőzni szokták a vaskohászatot, arra a végeredményre jutott, hogy a vaskohászati üzemekben a vízierő alkalmazásának pillanatától kezdve jelen van, s az üzemi és technikai fejlődés folyamán egyre erősödik a munkamegosztás, és hogy egy vasmű létesítéséhez is, üzemben tartásához is sokkal több pénzre van szükség, mint egy közönséges kézműves műhely esetében. Ezért hajlik rá, hogy már egy bucakemencéből és feldolgozó hámorból álló hagyományos vasművet is manufaktúrának tekintsen, különösen akkor, ha több vasmű mögött ugyanaz a vállalkozó vagy Verleger áll. A faszéntüzeléses nagyolvasztók pedig mindenképpen manufaktúrák.

Végiggondolva vaskohászati üzeink fejlődését a vízierővel működtetett hámor és kohó megjelenésétől a kapitalista termelési viszonyok küszöbéig, valahogy másodrendűnek érzem azt a kérdést, hogy egy egészen más szektor, a textilipar történetéből absztrahált közgazdasági és történeti kategória mekkora joggal és milyen mértékben alkalmazható a vasművekre. Kétségtelen azonban számomra, hogy a vízierő alkalmazásától kezdve a legtöbb vaskohászati üzem legalábbis kistőkés jellegű vállalkozás volt, és hogy egy faszéntüzeléses nagyolvasztó a hozzá csatlakozó frisstüzekkel, nyújtó- és egyéb specializált hámorokkal a munkaszervezésben és a termelésben lényegében azt a szerepet töltötte be, amit a textiliparban a manufaktúrák. Ilyen értelemben a faszéntüzeléses nagyolvasztó valóban a manufaktúrakorszak adekvát vasipari üzemformája.

²⁸⁸ Paulinyi (188. jz-ben) i. m. 215—237, előzőleg *uő*: Zum Problem der Manufaktur und des sozial-ökonomischen Charakters der Produktionsverhältnisse im Eisenhüttenwesen in der Slowakei. Sborník Filozofickej fakulty Univerzity Komenského. Historica 16 (1965) 31—44.

Густав Хекенст:

ПРОИЗВОДСТВО ЖЕЛЕЗА В ВЕНГРИИ ПРИ ЙОСИФЕ II-ОМ

(Резюме)

Декрет Йосифа II-го от 26-го августа 1781-го года в отличие от ранней практики обязывал и собственников металлургических заводов платить определенную сумму (urbuga). Документы, связанные с выполнением этой статьи декрета, сохранившиеся в Вене, в архиве Придворной камеры (Hofkammerarchiv) вместе с источниками Канцелярии великого камерного графа в городе Шелмецбаня и Венгерского королевского совета наместничества, относящиеся к металлургическим заводам, дают нам возможность составить по сути дела полный кадастр металлургических заводов Венгрии и Трансильвании в 1780-ые гг. Поскольку основой определения урбуры являлась годовая продукция обложенного налогом завода, с помощью этих документов мы можем довольно точно определить не только количество продукции отдельных металлургических заводов, но и различных частей страны, даже и всей Венгрии и Трансильвании.

Верхняя Венгрия	85—90 000 венских центнеров
Нижняя Венгрия	27 000 венских центнеров
Задунайский край	1 000 венских центнеров
Северовосточная Венгрия	5 000 венских центнеров
Восточная Венгрия	4 000 венских центнеров
Южная Венгрия	20 000 венских центнеров
<hr/>	
Венгерское королевство	142—147 000 венских центнеров
Хорватия	ничтожная величина
Трансильванское Великое Княжество	25—30 000 венских центнеров
<hr/>	
Вместе	Ок 170 000 венских центнеров

(1 венский центнер = 56 кулограммов)

2/5 этого количества представили собой литое железо или чугун, выиготовленный с косвенным методом, а остальное кузнечное железо, изготовленное с непосредственным методом. (Для сравнения: в 1781-ом году в Штирии производили 320 000, в Каринтии 155 000, в Крайне 20 000 венских центнеров железа.)

Самым крупным предпринимателем в области венгерской и трансильванской чёрной металлургии являлась камера. Её металлургические заводы в 1784-ом году расплавили 92 886 венских центнеров железа, и это количество превышает половину продукции двух стран. В последней трети 18-го столетия придворная камера уже сознательно модернизировала и развивала свои металлургические заводы. Некоторые семейства крупных землевладельцев (семьи Андраши, Чаки, Кохари) тоже включились в производство железа, и накануне 19-го века были образованы первые капиталистические акционерные общества в области металлургии. К концу 18-го столетия венгерская чёрная металлургия вышла за феодальные рамки.

Gusztáv Heckenast:

LA PRODUCTION DE FER EN HONGRIE AU TEMPS DE JOSEPH II.
(Résumé)

L'ordonnance sur les mines adoptée le 26 octobre 1781 par Joseph II imposa le cens—différemment de la pratique précédente—aussi aux propriétaires des combinats sidérurgiques. Les documents relatifs à la mise en vigueur de ce point de l'ordonnance, conservés en gros dans la Hofkammerarchiv de Vienne et complétés des matériaux concernant les combinats sidérurgiques et conservés au Bureau du Comte de la Chambre de la Monnaie à Selmecbánya et au Conseil Royal de Lieutenance, permettent d'établir le cadastre en substance complet des combinats sidérurgiques de Hongrie et de Transylvanie au cours des années 1780. Vu que l'imposition du cens était fondée sur la quantité de la production annuelle du fer par le combinat en question, ces documents permettent d'établir le volume de production non seulement dans les différents combinats, mais aussi dans les différentes régions du pays, voire la production annuelle de toute la Hongrie et Transylvanie. Le résultat est le suivant:

Haute Hongrie	85—90 000 quintaux viennois
Basse Hongrie	27 000 quintaux viennois
Transdanubie	1 000 quintaux viennois
Hongrie Nord-Est	5 000 quintaux viennois
Hongrie de l'Est	4 000 quintaux viennois
Hongrie du Sud	20 000 quintaux viennois
<hr/>	
Royaume de Hongrie	142—147 000 quintaux viennois
Croatie	quantité négligeable
Grande Principauté Transylvaine	25— 30 000 quintaux viennois
<hr/>	
En somme	env. 170 000 quintaux viennois
(1 quintal viennois = 56 kg.)	

Environ 2/5 des 170 000 quintaux étaient des fontes brutes ou des fontes produites par procédés indirects, et le reste du fer forgé produit par procédé direct.

(Comparaison: en 1781 la Styrie produisit 320 000, la Carinthie 155 000 et la Carniole 20 000 quintaux viennois de fer.)

En Hongrie et en Transylvanie c'est la Chambre qui était le plus important "entrepreneur" de sidérurgie. En 1784 les combinats sidérurgiques de la Chambre firent fondre 92 886 quintaux viennois de fer, ce qui constitue plus de la moitié de la production sidérurgique des deux pays. Au cours du dernier tiers du 18e siècle la Chambre de la Cour développait et modernisait déjà en toute conscience ses combinats sidérurgiques. Certaines familles de grands propriétaires, telles les Andrassy, Csáky, Koháry se joignirent également à la production sidérurgique, et vers 1800 furent fondées les premières sociétés anonymes capitalistes dans l'industrie sidérurgique. Vers la fin du 18e siècle, l'industrie sidérurgique a dépassé en Hongrie les cadres du féodalisme.

Hajdu Lajos

JOGTÖRTÉNETI KUTATÓMUNKÁNK HIÁNYOSSÁGAI RÓL ÉS KÖVETELMÉNYEIRŐL

(Töprengés Kállay István „Úriszéki bíráskodás
a XVIII—XIX. században” című monográfiája kapcsán)

Múltunk eseményeinek megértésében, az egyes történelmi korszakok fényének és árnyékának, valamint a fejlődés-visszaesés okainak, a múltbéli mindennapok sodrában élő emberek sorsának megmutatásában jelentős szerepe van a jogtörténetnek. Az, hogy a hétköznapi emberek milyen szabályok (normák) keretei között és hogyan élte le életét, miképpen büntették, ha e normákat megsértette, milyen eljárás (procedura) során és milyen bizonyítékokra alapozottan hozták meg ügyében a norma megsértéséért járó szankciót — alapvető kérdés a történettudomány számára is. E kérdéseket (és a többi hasonlót) hazai jogtörténettudományunknak kell — tudományosan, tehát minden prekoncepciótól és a felmerülő-eltűnő divatok hatásától mentesen — megválaszolni. E válaszok megadása azonban nem könnyű, egyrészt azért, mert „mélységesen mély a múltnak kútja”, a tudományágnak egy évezredes út buktatóit és kanyarjait kell feltárnia, ezen belül minden történelmi periódusban hitelesen meg kell mutatnia, hogy *mi változott* meg, és e változásnak milyen anyagi-társadalmi vagy egyéb okai voltak. Ezért a kérdések feltevése és a megválaszoláshoz szükséges dokumentumok feldolgozása nagy felkészültséget és felelősséget követel meg a kutatótól. A kérdések megválaszolása érdekében fel kell tárnia a rendelkezésre álló (vagy elérhető) *valamennyi* levéltári forrást, gondosan értékelnie kell ezek adatait, felelősen csak ezekre építheti judiciumait, mert hűen, jól dokumentálva kell bemutatnia a változások irányát és — természetesen — vargabetűit, valamint ezek okait is.

E feladat végrehajtásának legfőbb nehézsége abban van, hogy a jogtörténeti kutatás összetett szemléletmódot követel meg a tudóstól: nemcsak azt kell vizsgálnia, hogy egy adott időszakban mik voltak a hatályos — országos vagy helyi — normák, amelyek az emberek tevékenységét, úgyszólván egész életét keretek közé foglalták, hanem azt is, hogy e normákat mennyire ismerhették maguk az emberek és hogyan alkalmazták tevékenységük során az erre hivatott szervek egy viszonylag nagy és sok vallású, soknemzetiségű országban. Az utóbbi követelmény szem előtt tartása azért is fontos, mert egy-egy normát még manapság is sokféleképpen lehet alkalmazni, a jogtörténetben pedig ezerféle végrehajtói magatartással találkozhat a kutató, főleg olyan időszakokban, amikor az államhatalom gyenge és az ellenőrzés hiányos. Ezért a jogtörténetésznek számos Scylla és Charybdis között kell gondosan manővereznie, ha fontos kérdéseket kíván megválaszolni, ha hiteles képet akar adni jogtörténeti

kérdésekről nemcsak a szakma részére, hanem annak az etnikai-politikai közösségnek is, amelynek történetét, intézményeinek fejlődését kutatja.

A feladatok megoldásában azonban szinte leküzdhetetlen nehézségeket jelent, hogy a jogtörténet kutatóinak tábora kicsiny. A tömérdek tennivaló elvégzését, az államszervezet és a jog történeti fejlődésének, valamint intézményei változásainak mélyreható elemzését ez a maroknyi jogtörténész-gárda még akkor sem tudná teljesíteni, ha a jog históriáját minden szempontból felkészült tudósok kutatnák és a gárdát kiváló „parancsnokok” vezérelnék a nagy feladatok végrehajtására. Ez azonban koránt sincs így. Diszciplinánknak éppen ezért van nagyon nagy szüksége a történeti társtudományok művelőinek támogatására, hiszen közülük többen már eddig is sok segítséget nyújtottak a jogtörténet iszonytatóan nagy szűzföldjeinek feltöréséhez. Talán elég, ha itt a történész tanultságú Eckhart Ferenc és Varga Endre munkásságának maradandó értékű dokumentumaira utalok. Örömmel kell fogadnunk ezért minden munkát, amely ismereteinket gazdagítja — függetlenül attól, hogy a jog históriájának egyik vagy másik fontos szeletét hivatásos jogtörténész, avagy történész, etnográfus stb. tárja-e fel. A magyar jogtörténettudománynak megbecsült értékei azok az eredmények is, amelyekkel *mások* gazdagítják ismereteinket, olyanok például, mint amilyeneket a kolozsvári Imreh István a székely falutörvények kibányászásával és mintaszerű feldolgozásával elért.

Ezért öröm, hogy Kállay István (több tanulmány publikálása után) az úrszéki bíráskodás másfél százados fejlődésének tanulságait kívánja megismertetni az olvasóval. Igaz — a szerző eddigi munkáiban több hibát követett már el és ezek alapján az olvasó olykor a történészi *gondosságot* és *pontoságot* kérdőjelezi meg. Egyik tanulmányában¹ (a szabad királyi városok 18. századi gazdálkodását vizsgálva) több helyütt megemlíti, hogy *Ózólyomban* ebben vagy abban a kérdésben mi volt a gyakorlat. Vajon melyik civitást lehet Ózólyommal azonosítani? Némi morfondírozás után az olvasó rádöbben arra, hogy a szerző Altsohl, Veterosolium *helyett* — mechanikus fordítás miatt — emlegeti Ózólyomként *Zólyom* városát. Szerzőnk azonban más alkalommal is elkövetett ilyen hibákat: akadémiai doktori értekezésében történetesen a keszthelyi Festetich-levéltár „Departamentum Litterarium”-át következetesen „irodalmi osztály”-nak nevezi,² holott a 18. század az *oktatási* iratokat őrző archiv-állagokat nevezi departamentum litterarium-nak. Ebben ugyanis Festetichék nem kiadásra váró verseket, regényeket (tehát irodalmi anyagot) őriztettek, hanem a Georgikonra és az uradalomhoz tartozó községek népoktatására vonatkozó iratokat, jelentéseket és szerződéseket.

¹ *Kállay István*: Szabad királyi városaink gazdálkodása 1740—1780 között. Századok, 1966 (100. évf.) 27—61 és 287—328. *Ózólyomra*: 38, 39, 40, 45, 47, 56, 58, 289, 297; *Zólyomra*: 39.

² *Kállay István*: A magyarországi nagybirtok kormányzata, 1711—1848. Doktori disszertáció, 1976. I—III. k. (MTA Könyvtára, Kézirattár: D/7301.) Az irodalmi osztályra vonatkozó megállapítást lásd: I/121.

Kállay e munkássága alapján — lassan már egy évtizede — az akadémiai jogtörténeti kutatócsoportnak is külső munkatársa lett, ebben a csoportban ő tölti be a feudális állam-, illetve jogtörténet „szakemberének” funkcióját, azzal az indokkal, hogy évtizedeket töltött levéltári munkában (a forrásokat tehát a többieknél alaposabban ismerheti). Azóta egyre-másra jelenteti meg „jogtörténeti” publikációit. Beszámolt például arról, hogy autodidaktaként mit értett meg a különféle jogi tankönyvekből; „A nemesi tulajdon kötöttségei” című tanulmányában³ például összefoglalja, hogy erről a témáról mit olvasott Frank Ignácnál, Werbőczynél, Wenzel Gusztávnál, Husztynál stb. . . , illetve az Eckhart Ferenc által írt, vagy a Csizmadia Andor szerkesztésében kiadott tankönyvekben. De publikált *Kállay* a paraszti örökbirtokról, a nagybirtok kormányzatáról, majd — ehhez kapcsolódva, „melléktermékként” — egyre-másra tette közzé a feudális bírósági szervezetet és az anyagi, valamint perjogot érintő „jogtörténeti” dolgozatait, például a családi tanácsról és az úriszéken kívüli földesúri bíraskodásról. E munkáiban is találhatóak azonban meghökkentő megállapítások. Egyik tanulmányában történetesen azt írja, hogy a 18. század közepétől kezdve (!) a joggyakorlat „*egyre inkább az úriszéken kívüli bíraskodás felé fordult és erre az időre létrejöttek azok a szervezeti formák is, amelyek részlegesen átvették a válságba jutott úriszék szerepét*”.⁴ Melyek voltak *Kállay* szerint ezek az új „szervezeti formák”? *A családülés, a nagybirtokirányítás központi szervei (bizottság, igazgatóság, jószágkormányzóság, központi tisztiszek stb. . .) és nem utolsósorban az uradalmi tisztiszek*.⁵ Másutt leszögezi, hogy a birtokosnemesek családülésének hatásköre „*a jogszolgáltatásra is kiterjedt*”, mert a családülés „*egyrészt az úriszék ellenőrző, felügyelő és fellebbezési fóruma is volt, másrészt maga is bíraskodott mindazon ügyekben, melyekben közvetlenül hozzáfordultak*”.⁶ Hogy van ez? A családülés „ellenőrizte” az úriszéket? Hogyan? Az a családülés, amely a birtokosnemes-familiák töredékénél létezett mindössze,⁷ és ritkán, legjobb esetben is évente-kétévente ült csak össze? Nem azt érti félre *Kállay*, hogy az osztatlan birtokon gazdálkodó (annak

³ Jogtudományi Közlöny, 1981. 8. szám, 702—706.

⁴ Jogtörténeti Tanulmányok IV. k. (Budapest, Közgazdasági Kiadó, 1980. 16.)

⁵ Uo.

⁶ Uo., 162.

⁷ *Kállay István* a „Családülések”-ről írott első tanulmányában (Levéltári Közlemények, 43. évf. I. sz. 3—32. old.) *mindössze 11* nemesi-főnemesi család üléseiről ír, és azt is megadja, hogy ezek az igazságszolgáltatási feladatokat is — állítólag — ellátó szervek melyik időszakban tevékenykedtek. A lista: Bánffyok (1796—1816); Barnák (1806—1846); Csákyak (1745—1889); Desewffyok (1781—1840); Erdődyek (1873—1890); *Kállayak* (1792—1869); Harruckernek (19. sz.); Lónyay-család (1813—1846); Madách-Majthényi familia (1785—1824); Máriássy-család (1746—1839 és 1797—1892); végül a Széchenyiek (20. sz.). Hat olyan familia van csupán, amelynek családi tanácsa már a 18. században kialakult, ezek közül mindössze *kettő* a század derekán. „A magyarországi nagybirtok kormányzata” című munkájában (Budapest, 1980) szintén csak ezeket említi meg *Kállay* (27—45.), bemutatva, hogy a családülések mi mindennel foglalkoztak. Ennek során a szerző négyszer említi meg az igazságszolgáltatási „hatáskört”:

a) A Lónyay-család egy 1813-as ülésén a mellék-tárgyak között szerepeltek „urbáriális és úriszéki dolgok is” (31.);

jövedelméből élő) néhány nemesi család tagjai rendszeresen megvizsgálták: „mire ment el a pénz”, és hogyan lehetne a költségeket (egyebek között az úriszék-tartási kiadásokat) a jövedelem fokozása érdekében csökkenteni? Miért van az, hogy a 18. század igazgatási vezetői (a magyar valóság jó ismerői) nem tudnak a bírói funkciót ellátó családülésekről? Miért él bennük az a „tévhit”, hogy az úriszéki bírászkodás — *mint közhatalmi tevékenység, igazságszolgáltatás* — ellenőrzése a megye nemesi közössége (communitas) és a helytartótanács feladata? Miképpen történhetett meg, hogy egyes földesurak már a 18. század derekán fellebbezési jogot biztosítottak jobbágyaiknak, holott ezt — eddigi ismereteink szerint — a parasztok úrbéri perekben csak Mária Terézia és II. József rendelkezéseivel, súlyosabb büntetőügyekben pedig csupán az 1791. évi 43. tc-vel kapták meg? Mi történt azzal a jobbágygal, aki az úriszéktől megkapta a 100 botütés elviselésére szóló marasztalást, és a családüléshez fellebbezett? Megvárta azt a 2—3 évet, amíg a család tagjai összeültek? Addig az uradalom ingyen etette, vagy közmunkát végeztetett vele? Ki művelte a fellebbezés elbírálásáig a jobbágy (subditus vagy Untertan — akit *Kállay* következetesen *alattvalónak* nevez) telkét? Ilyen megállapítások olvastán az emberben felmerül a kérdés: nem az volt vajon az uradalmak érdeke, hogy a lakosságból különféle reakciókat kiváltó bűncselekményeket a *leggyorsabban* kövesse az értük járó, szabályos perben kiszabott büntetés végrehajtása? Mi az oka annak, hogy míg a földesurak általában az úriszék-tartás költségeinek csökkentésére törekedtek (saját érdekeik parancsát követve) — egyidejűleg maguk növelték kiadásait a hazai korszellemmel ez idő tájt teljesen ellenkező fellebbezési jog megadásával? *Kállay* ezekre a kérdésekre — és a többi hasonlóra — semmiféle választ nem ad.

Kállay természetesen ez idő alatt nemcsak jogtörténeti tanulmányokat publikált, hanem „igazgatástörténeti” munkásságát is folytatta. Ennek egyik jellegzetes produktuma az „Összehasonlító jogtörténet. Bolgár Elek Emlékkönyv” című kötetben közölt munkája.⁸ E kötetben, „A szabad királyi városok igazgatása a 18—19. században” című 10 oldalas tanulmányában a 40—50 királyi város igazgatásának másfél évszázados „fejlődését” „mutatja be”. Elmondja, hogy ilyen tisztség is volt a városokban, meg amolyan is. Két dologról azonban semmit nem szól: arról, hogy e másfél évszázad során (amely a Rákóczi-szabadságharc leverését követő teljes

b) A Harruckernek 1830-as ülésén az új kamarás ismertette elképzeléseit sok dologról, egyebek között „a közös perek viteléről és a vérhatalomról (jus gladii)” (33.);

c) A Kállay-család hajdúja „jelen volt az úriszéken” (1798. febr. 7-i jegyzőkönyvi adat, 35.) — azonban nem új felfedezés, hiszen *valamennyi* úriszéki ülésen mindig ott kellett lennie legalább a hajdúnak;

d) Végül a családülés „hatáskörét” összefoglalva az E pontban — minden dokumentációt mellőzve felsorolja (37.) hogy idetartozott a „Jogszolgáltatás (úriszék). Ellenőrzés (jegyzőkönyv, iratok felülvizsgálata, utasítás, jelentés, úriszék elleni panaszok). Fellebbezési fórum (büntető és úrbéri ügyek). Költség

Ezek a kutatási eredmények képezik a családülésről, mint az igazságszolgáltatás új szervezeti formáiról szóló mese alapját.

⁸ Budapest, 1983. 296.

pusztulástól a gazdaság felvirágzásáig, a társadalmi forradalom feltételeinek kialakulásáig, végül 1848-ig terjedt) milyen *szakaszai* voltak a fejlődésnek, amelyek csak egyik mutatója, hogy a korszak elején Pest lakossága alig múlta felül a 2000-et, 1848-ban viszont már meghaladta a 100 000-et is. A fejlődés *történetiségének* be nem mutatása mellett *Kállay* tanulmányának másik hibája, hogy abból egyáltalán nem derül ki: teljesen más volt a korabeli centrumok szerepét betöltő nagyvárosok (Debrecen, Pest, Pozsony, Szeged stb.) igazgatási szervezete, mint a fejlődés perifériájára szorult, kis településsé sorvadt civitasoké (Libetbánya, Ruszt, Zólyom stb.) Erre egyetlen példa: a 18. század hetvenes éveinek első felében (öt esztendő alatt) Pest városának börtönében 1041 befogott-elítélt személy „fordult meg”, Libetbánya vagy Ruszt börtönében pedig egyetlenegy sem. Ugyanolyan volt a városi igazgatás szervezete Pesten, mint Ruszton? Természetesen — nem!

Kállay legújabb jogtörténeti publikációja az Akadémiai Kiadónál „Úriszéki bíráskodás a XVIII—XIX. században” címmel, csaknem 44 ív terjedelemben látott napvilágot. Ez a keret már elegendő arra, hogy egy fontos, a korabeli lakosság túlnyomó többségét érintő igazságszolgáltatási intézmény másfél évszázados történetét — legalábbis fő vonalaiban — be lehessen mutatni a mai olvasónak. A vállalkozás úttörő jellegű is, hiszen eleddig még olyan munkát sem olvashatott a kérdés iránt érdeklődő, amely legalább *egyetlen* úriszék teljes (több évszázados) történetét dolgozta volna fel. A kutató ilyenkor csak saját szorgalmára támaszkodhat, az elődök — bizonyos adatok megemlítésén túl — nem sok segítséget tudnak adni. Neki magának kell már az első alapkérdést is megválaszolnia: az egyes megyékben hány földesuradalomnak volt pallosjoga és mennyinek nem? *Szemere Bertalan* egyik munkájában⁹ azt írja ugyan, hogy a reformkori Magyarországon a pallosjog 304 magánszemélyt és 67 testületet (kamarai, egyházi uradalmat stb.) illetett meg. Így volt-e ez a 18. század elején is? Hány olyan úriszék akadt hazánkban, amely — pallosjoggal *nem* rendelkezvén — *rendszeresen* és az igazságszolgáltatási szervekre előírt törvényes szabályok megtartásával ítélkezett büntettek elkövetésével vádolt személyek fölött? Az ilyen uradalmak hogyan tudták megállapítani, hogy az elkövetett büntettek tettesekre — a cselekmény objektív súlyát és a bűnösség fokát tekintve — az úriszék *majd* nem főbenjáró ítéletet fog kiszabni? Hogyan alakult a pallosjogot (királyi privilégium nélkül) gyakorló földesurak és közösségek száma az államhatalom megerősödése után (amikor 1734-ben például királyi rendelet tiltotta meg, hogy speciális kiváltságlevéllel el nem látott közösségek pallosjogot gyakoroljanak)?¹⁰ Egyáltalán — mi jellemezte az úriszéki bíráskodást a vizsgált másfél század *négy* különböző szakaszában: az 1740-ig terjedő első, az 1740 és 1790 közötti második periódusban; majd 1790—1825, végül az 1825 és 1848 közötti időszakban?

— 26

23

25

⁹ *Szemere Bertalan*: A büntetésről s különösebben a halálbüntetésről. (Pest, 1841, 181.)

¹⁰ *Kassics, Ignatius*: Enchiridion seu extractus benignarum normalium ordinationum. T. I. (Pest, 1825,

Nyilvánvalóan más körülmények között működtek az igazságszolgáltatás földesúri szervei a 18. század első negyedében, amikor az 1720-as összeírás Arad megyében mindössze 5000, Csanádban 2500 lakost talált, de a többi dél-dunántúli vagy alföldi megyében is alig pár ezer olyan ember élt, aki a viharok elmúltával a nádasokból-erdőkből előmerészkedve megkezdhette szűkebb hazája és az ország újjáépítését. Embertelen körülmények között, eleinte még földesurai sem voltak, vagy ha igen — ezek sziszifuszi erőfeszítéseket tettek, hogy birtokaikra parasztokat telepítsenek. Milyen volt az a szervezet, amely ebben a hőskorban ellátta a birtokigazgatást és — az uradalom területén — az állami feladatokat (a rend megteremtése, igazgatási és igazságszolgáltatási teendők ellátása)? Már konszolidáltabb volt ez a többféle funkciót ellátó rendszer a telepítések többségének lebonyolítása és az árutermelés első felvirágzása időszakában, a felvilágosult abszolutizmus hazai érvényesülésének éveiben, amikor a kormányzat már ellenőrzése alá vonta a földesúri-jobbági viszonyt, egyebek között a bírói hatalom gyakorlását is. Az is természetes, hogy a reformkorban (a gőzhajózás, a malomipar ugrásszerű fejlődése, a vasútépítés stb. időszakában) gyökeresen más volt már az országnak — az igazságszolgáltatás gyakorlására is kiható — helyzete, mint egy évszázaddal korábban.

Mi tükröződik mindebből e monográfiában? Az égvilágon semmi. Ha az olvasó átrágja magát *Kállay* István e művén, azt hihetné, hogy statikus volt a helyzet. A szerző, mit sem törődve a történetiséggel, azt mutatja be, hogy e másfél században milyen volt a szublimált szervezet, az időtől és körülményektől független büntető-eljárás, polgári eljárás, egyes bűncselekmény-típusok megítélésénél mi minden fordult elő stb. Munkája hasonlít annak a „tudósnak” a művéhez, aki egy ember életét nem a születéstől kezdve (gyermek-, ifjú-, felnőtt- és öregkoron át) a halálig tárgyalja, hanem arról értekezik, hogy az embernek feje és törzse van, végtagjai stb., és ezeket erre meg arra, így és úgy használja. Mi több — az olvasó azt sem tudja meg a szerző munkájából, hogy milyen kutatási kérdésekre kívánt választ adni. Erről ugyanis hallgat, de szól arról, hogy mi is a földesúri bíraskodás története (*„a társadalmi viszonyoktól meghatározott jogviszonyok egyik megvalósulási formájának, a jogalkalmazásnak a bemutatása, amely a jog külső és belső oldaláról közelíthető meg”*), majd egy sereg meghökkenítő dolgot ír le a jogról és az úriszéki gyakorlatról. Már első megállapítása is mellbevágó: *„az úriszékről a kortársak nem sokat tudtak”*. Hogy van ez? Kik azok a kortársak, akik ilyen tudatlanságban leledzettek? Az elítéltek és hozzátartozóik, vagy az a tömeg, amely egy-egy uradalom központjában a lóköttők akasztását, illetve a latrok lefejezését vagy kerékbetörését (a kor szinte egyetlen tömeglátványosságát) néha évente többször is végignézte? Azok is kortársak vajon, akik a földjüket elszántó szomszéd vagy a tartozásukat megadni nem akaró adósok kötelezése érdekében az úriszékhez fordultak? Nem kell a korszak kutatójának lenni ahhoz, hogy e megállapítás asepticitása szembeütően legyen: a kortársak közül az érintettek minden bizonnyal *tudtak* az úriszékről és nem is keveset. (Ezt sok, e században keletkezett népi „közmondás” is tanúsítja: „Adj a bírónak aranyat — tiéd az igazság”; „Aki a bírónál keresi igazát — a pad alatt találja meg”; „Görbe kezű embert szeretik a

bírók” stb.). Talán a megyék „gazdái”, a nemesek voltak azok, akik nem ismerték az úriszéki bíraskodást? Ők ismerték: egyrészt azért, mert az úriszék tagjainak többsége a táblabírák közül került ki, másrészt azért, mert a sedes dominialis munkájában résztvevő törvényes tanúság (legale testimonium — a szolgabíró és esküdtje) a megye közgyűlésén köteles volt beszámolni az úriszék munkájáról.

Talán az államhatalom szervei voltak azok, akik nem ismerték eléggé az úriszéki bíraskodás tapasztalatait? Ez igaz, a 18. század első évtizedeiben valóban így volt, a központi kormányzések csak a beérkező panaszokból és funkcionáriusainak meg tisztviselőinek élményeiből tudták megítélni, hogy e bírói fórumok tevékenysége megfelel-e az előírásoknak. A század második felének kezdetén azonban már megváltozott a helyzet: a pallosjoggal rendelkező dominiumok *kötelesek* voltak a börtöneikben őrzött rabok táblázatos kimutatását félévenként, a perkivonatokat (a büntető- és polgári perek kivonatait egyaránt!) pedig évente felterjeszteni a helytartótanácsához. De azt is előírta a kormányzat, hogy azok az úriszések, amelyek a meghatározott időtartamra szóló szabadságvesztést egyéb büntetésnemre változtatják át, vagy jogsértően szabják ki, illetve mellőzik a halálbüntetést — elveszítik pallosjogukat (1756. július 29-i dátummal kiadott helytartótanácsi intimátum). Előírt kötelességeiket az úriszések természetesen nem teljesítették maradéktalanul (a megyék és a királyi városok sem!), de a helytartótanácsi levéltárban (C-27, C-28) ma is tanulmányozható sok ezer úriszéki rabtabella és perkivonat arról tanúskodik, hogy az államigazgatás központi szerveinek *elegendő* adat állt rendelkezésükre a földesúri ítélkezés megismeréséhez.

Igaz — *Kállay* elsősorban azzal dokumentálja meglepő állítását, hogy a 18—19. századi „*nagy jogtudósok műveiben csaknem hiába keressük az úriszékre való utalásokat*”. Ez nagyjából igaz — de hát a 18. században még jogtudósaink sem voltak, mert az a néhány professzor, aki Nagyszombatban vagy az egri Foglár-intézetben a hazai jogot tanította és „ad usum scholasticum” összefoglalta a gyakorlati jog tételeit (mint ahogy ezt Huszty István is tette), a szó igazi értelmében nem nevezhető jogtudósoknak. *Kállay* azonban felmenti e nem létező jogtudósokat az úriszékkel kapcsolatos tájékozatlanságuk miatt, mondván, hogy „*nem álltak rendelkezésükre az uradalmi levéltárak, amelyek abban az időben inkább elrejtették, mint feltárták az úriszék működését bemutató jegyzőkönyveket*”. Az imént már rámutattam arra, hogy a kutatott periódus legnagyobb részében (mintegy kétharmadában) az uradalmaknak rabtabellákat és perkivonatokat kellett felterjeszteniök, és a több ezer ilyen levéltári akta már épp elég adatot nyújthatott a reális kutatói judicium megalkotásához. De a még nem létező jogtudósokon kívül sokan mások is ismerték az úriszéki bíraskodás problémáit, hadd hívjam fel *Kállay* figyelmét arra, hogy amikor a kormányzat az 1751-es országgyűlésen napirendre tűzte az igazságszolgáltatás meggyorsítását, csaknem valamennyi megye és királyi város kifejtette e kérdéssel kapcsolatos véleményét, és az állásfoglalásokban akadtak az úriszéki bíraskodással kapcsolatos javaslatok is.

A monográfia olvasása közben azonban az a benyomás alakul ki az emberben, hogy nem a kortársak, hanem a szerző tájékozatlan, mert az úriszéki bíraskodás

történetének fontos eseményeit meg sem említi. Azt például, hogy II. József — éppen az igazságszolgáltatás nemes céljaival összeegyeztethetetlen gyakorlati tevékenységük miatt — megszüntette az úriszékek pallosjogát, sőt arra is kötelezte a földesurakat, hogy a büntető-igazságszolgáltatás (elsősorban a rabtartás) költségeihez járuljanak hozzá. Ugyancsak tájékozatlan *Kállay* abban is, hogy nem ismeri: az 1791. évi 67. tc-vel kiküldött Jogi Bizottság (Deputatio Juridica) sok egyéb elaborátum mellett kidolgozta a magyar bírósági szervezet megreformálására irányuló tervezetét (amelynek I. cikkelye „Az úriszékekről”¹¹ szól), az Archivum Regni-ben pedig számos törvényhatóság és (tájékozatlan?) magánszemély e kérdésre vonatkozó beküldött javaslata is megtalálható. E bizottság vajh az úriszéki gyakorlatot nem ismerve dolgozta ki javaslatait?

A kérdéssel azonban a félévszázaddal később élő kortársak is foglalkoztak, így egyebek között az 1840: V. tc. által (a büntetőjog kodifikálására) kiküldött Országos Választmány tagjai. Ez a testület az első alapkérdésben — „ki gyakorolhatja a büntetőhatalmat?” — úgy foglalt állást, hogy ez a juriszdikció az *államot* illeti meg és ez a jog „*egyeseznek czélszerűleg nem adományozható*”, ezért a választmány az úriszékek megszüntetése mellett tette le a garast. Miért? „*Mivel a' büntető igazság kiszolgáltatásában a' földesur vagy tisztjei egy részről, és a' jobbágyok 's cselédek között más részről létező viszonyok méltán az elfogultság és részrehajlás félelmét ébresztik; de a' hosszas tapasztalás utmutatásánál fogva is a' földesuri büntető hatalom ollyannak ismertetik, mellynek megtartása mellett minden gyökeres javítás a' büntető rendszerben lehetetlenné válik.*”¹² Bezerédj István, Deák Ferenc és e választmány többi tagja nem ismerték volna az úriszéki gyakorlatot és a „hosszas tapasztalat útmutatását”, amellyel az úriszékek megszüntetésére vonatkozó javaslatukat indokolták? Végül azt is meg kell említeni, hogy más 19. századi kortársak is elég sokat tudtak az úriszékekről, ezt tanúsítja egyebek között a Kossuth-féle Pesti Hírlap, amint erre ugyancsak *Kállay* István egy másik — szerzőtársként írt — művében helyesen rámutat.¹³ A kérdés lezárásaként: egy országban, amelyben évtizedeken át érlelődnek a polgári átalakulás anyagi és tudati feltételei, amelyben mind többen és egyre erősebben fordulnak szembe a feudális államszervezet és jogrendszer immár végképp tarthatatlan intézményeivel — hogyan történhet meg, hogy a kortársak keveset tudjanak a már Bessenyei György és Berzeviczy Gergely által is kárhoztatott (mert az igazságosság elveivel összeférhetetlen) úriszéki bíraskodásról? Sehogy.

¹¹ Projectum articulorum de fororum coordinatione. In: *Opinio Excelsae Regnicolaris Deputationis motivis suffulta, pro pertractandis in consequentiam articuli 67: 1790/91 elaboratis Systematicis Operatis articulo 8: 1827 exmissae, circa objecta ad Deputationem Juridicam relata.* (Posonium, 1830. 6—9.)

¹² Az 1840. évi V. törvénycikkely által a' büntető törvénykönyvvel válhatlan kapcsolatban lévő büntető 's javító rendszer behozása iránt kimerítő véleményadás végett kiküldött Országos Választmány jelentése. (Pozsony, 1843.). Az állásfoglalás és az idézett indokolás az 1841. december 10-i III. ülés jegyzőkönyvében olvasható (6.).

¹³ *Kállay István—Sik Ferenc: Kossuth Lajos az ügyvéd.* (Budapest, 1978, 207.)

Kállay akkor is téved, amikor kijelenti, hogy „nem annyira az állami, mint inkább az urasági akarat határozta meg a jogilag relevánssá váló tények körét” (11. old.), az uraságnak azonban a kor joggyakorlatához kellett igazodnia, „mivel nem volt éles munkamegosztási választóvonal a jogtudományok és a joggyakorlat között” (uo.). Érti ezt valaki? A szerző talán igen, az olvasó azonban csak a fejét rázza. Tegyük fel: valaki agyonütötte baltával a szomszédját — hogy ez a tény jogilag releváns-e, azt az uraság akarata, nem pedig az isteni és emberi törvény, a szokás, a „parantsolat” döntötte el? Igazodnia kellett azonban a „joggyakorlathoz” — mondja *Kállay* —, holott nem a joggyakorlat, hanem a jogi norma írja elő kategorikusan, hogy az úriszékeknek mindig a törvények rendelkezése szerint kell ítélniük (secundum praescriptum legum).¹⁴ Mi akkor a valóság? A földesúr akarata vagy a jogi norma szabta-e meg, hogy mit lehet „jogilag releváns ténynek” tekinteni? Mit jelent a másik (a munkamegosztási választóvonalra vonatkozó) megállapítás? A kalocsai érseki szeminárium egyházjogászai mondjuk délelőtt az úriszéken bíráskodott, délután pedig előadást tartott a papnövendékeknek diszciplínája valamelyik részéből? Kár, hogy *Kállay* itt sem magyarázza meg meghökkentő megállapítását, így pedig minden olvasó olyan következtetést vonhat le abból, amelyet éppen akar.

Szerzőnk „Bevezetés”-ének végén bejelenti, hogy csaknem három évtizedes levéltárnoki pályafutása alatt lehetősége volt nemcsak úriszéki jegyzőkönyvek, hanem egyéb levéltári iratfajták áttekintésére is. Ez így igaz — legfeljebb azzal lehetne ezt kiegészíteni, hogy a lehetőség önmagában kevés, a kutató köteles is minden archívanyagot tanulmányozni, gondosan értékelni ahhoz, hogy a témájával kapcsolatos kérdéseket sokoldalúan és kellően dokumentálva megválaszolhassa. Őszinte sajnálkozással kell azonban megállapítani, hogy szerzőnk szűkösen élt a lehetőséggel, és az úriszékekre vonatkozó alapvető (egy országos kép megrajzolásához pedig elengedhetetlenül szükséges) levéltári forrásokat figyelmen kívül hagyott. Erre csak néhány példát említek: a helytartótanácsi levéltárban sok száz irat-folyóméternyi büntetőper-kivonat (C-27 és más állagok), valamint rabtabella (C-28, C-43, C-53) található, és ezeknek mintegy negyedrésze úriszéki bíráskodási adatot tartalmaz. A rabtabellek például megmutatják, hogy melyik uradalom börtönében hány ember „fordult meg” egy-egy félév során; őket mikor, miért vetették vizsgálati fogságba, ellenük — csigázás után, vagy anélkül, más bizonyítékokra alapozottan — milyen ítéletet hoztak és azt hogyan hajtották végre.¹⁵ E források valószínűleg *Kállay* előtt sem ismeretlenek, mert monográfiájában mintegy két oldalon ezekről is ejt néhány szót.¹⁶ De példálózgatva, megemlítve, hogy a keszthelyi uradalom börtönében 1776-ban, 1800-ban, 1804-ben, 1807-ben, 1812-ben, 1816-ban, 1821-ben, 1823-ban, végül 1832-ben (egész esztendőben vagy valamelyik szemeszterben) hány befogottat-elíteltet őriztek, és közülük

¹⁴ Pfahler, Carolus: Jus Georgicum. (Keszthely, 1820, 269.)

¹⁵ Hajdu Lajos: Büntett és büntetés Magyarországon a XVIII. század utolsó harmadában. (Budapest, 1985, 23—44.) A továbbiakban: *Hajdu*.

¹⁶ *Kállay István*: Úriszéki bíráskodás a XVIII—XIX. században (Budapest, 1985. 301—302.) A továbbiakban: *Kállay*.

egyeknek mi volt a büntetése. Nem lett volna jobb, ha a szerző — a helytartótanácsi levéltár anyagában — legalább negyedszázados „metszetekben” megvizsgálja azt a több ezer tabellát és perkivonatot, amelyet az uradalmak 1757-től kezdve felterjesztettek? De jobb lett volna, sőt — a 18—19. századi úriszéki bíraskodást e források feldolgozása nélkül *lehetetlen* is hüen, történeti fejlődésében bemutatni! Már csak azért sem, mert ha a kutató — más témákhoz keresve konkrét adatokat a családi levéltárakban — belebotlik úriszéki adatokba is, ezek mechanikus összegezése még nem ad reális *országos* képet. *Kállay* például könyvében 133 oldalon hivatkozik a Sopron megyében fekvő Eszterházy-uradalmak valamelyikének úriszéki gyakorlatára. De hát a 18. század hetvenes éveinek első felében Kabold, Keresztúr, Kismarton, Lakompak, Fraknó, Pecsényéd, Szarvkő uradalmi börtöneiben félevenként összesen csak 10—11 rab „fordult meg” (a legkevesebb 4, a legtöbb pedig 17 volt egy-egy szemeszterben), ugyanakkor a helytartótanácsnál tanulmányozható tabellák szerint 14 jelentős bihari domínium (Adorján, Bél, Belényes, Derecske, Diószeg, Élesd, Keresztszeg, Micske, nagyváradi püspöki-kamarai és káptalani uradalom, Súlyomkő, Székelyhid, Vaskoh) börtöneiben félevenként átlagosan 230—235 rabot őriztek. (Legkevesebbet — egyetlen szemeszterben, 1773. II. félévében — 177-et; a legtöbbet pedig egy évvel később, 1774. II. félévében, 271-et.) Nem kellene ezeket a bihari adatokat is feldolgoznia annak a történésznek, aki az úriszéki bíraskodás másfél százados történetét, ennek alapvető kérdéseit kívánja az olvasóknak bemutatni? Azt hiszem, a válasz csak egy lehet: nemcsak fel kellene, hanem fel is kell dolgoznia, a Pest megyei, Bács megyei (és még számos más országrészbeli) úriszékek munkásságának jellemző adataival és változásaival együtt! E munka során számos érdekes jelenséget tapasztalna, egyebek között azt, hogy egy és ugyanazon földesuradalom (a nagyváradi püspökség) egyik úriszékénél a botozás (*baculum*), a másiknál pedig az ostorcspás (*scutica*) a férfiak testi büntetésének kizárólagos fajtája. Miért? Talán a püspökség „családi tanácsa” rendelkezett így? Ilyen szerv itt sem lehetett — az uradalmak viszont őrizték azt a büntető-végrehajtási „hagyományt”, amelyet vagy az első leteleplők hoztak magukkal, vagy az uradalom irányítói még a kezdet kezdetén vezettek be.

Meg kell még említeni azt is, hogy a helytartótanács levéltárában hatalmas *úrbéri* iratanyag-tömeg is található,¹⁷ amely 1724-től kezdődően számos — az igazságtalan úriszéki ítéletek ellen beadott — jobbágypanaszt is tartalmaz.¹⁸ Ezen felül az úrbérrendezéssel foglalkozó bizottság (amely 1765-től kezdve ellenőrizte az úriszéki bíraskodást) gazdag iratanyaga is megtalálható itt, egyebek között arról, hogy „milyen volt a gyakorlatban a földesúri igazságszolgáltatás”,¹⁹ de szintén sok, e témával kapcsolatos adatot lehet kibányászni az 1783 és 1848 között keletkezett úrbéri iratanyagból is. Nem kellene az úriszéki ítélezés kutatójának feldolgoznia ezt a levéltári anyagot is kutatási kérdései megválaszolásához? Vagy ez a levéltári matéria

¹⁷ OL, C-59: Departamentum Urbariale.

¹⁸ *Felhő Ibolya—Vörös Antal: A helytartótanácsi levéltár.* (Budapest, 1961. 193.)

¹⁹ Uo. 202.

talán értékelenebb, mint az, amely a Bretzenheim, Hatfaludy, Viczay, Mokcsay stb. köznemesi családok levéltári anyagában található? Úgy vélem, a válasz csak az egyértelmű *nem* lehet, ezt legfeljebb azzal lehet kiegészíteni, hogy történeti-jogtörténeti kérdések megválaszolásához sem szabad könnyelműen hozzáfogni.

A földesúri hatalom a 18—19. században kiterjedt az ország lakosságának 80—90%-ára, ezért a téma megérdemli — sőt meg is követeli! —, hogy a kutató felelősséggel fogjon az úriszék történetének feldolgozásához és hüen mutassa be, hogy e fontos intézmény e másfél évszázad alatt *mikor*, milyen körülmények hatására és hogyan változott. Kutatói tapasztalataim szerint kiegyensúlyozottabb és korrektebb az ítélkezési gyakorlat a kamarai (kincstári) és egyházi birtokokon, mint a magánföldesurak ítélőszékein — ezekből azonban *Kállay* könyvét olvasva semmit nem tud meg az olvasó. Még arra az alapvető kérdésre sem kap választ, hogy az egyes történelmi periódusokban *hány* pallosjogú úriszék működött Magyarországon. Ezek száma ugyanis állandóan változott az 1848-ig terjedő időszakban, nőtt is, meg fogyott is. Nőtt akkor, amikor a központi (udvari vagy országos) kormányzésekben szolgáló köznemesek (Niczky, Győry, Balogh László stb.) grófi címet és pallosjogot kaptak uralkodójuktól jó munkájuk elismeréseképpen; csökkent akkor, amikor kamara-birtokok kótyavetyén (árverésen) polgárok kezébe kerültek, akik nem gyakorolhatták a pallosjogot, de nem is ambicionálták ezt (mert nagy kiadásokkal járt, a kiadásokat pedig nem lehetett a jobbágyokra áthárítani). A közhatalmi jogosultságokat (pallosjogot) gyakorló uradalmaknak bőrtönt kellett építeniök, gondoskodniök kellett a rabok élelmezéséről és biztonságos őrzéséről — sokszor hosszú hónapokon át, egyrészt azért, mert az úriszék legjobb esetben is évente csak háromszor-négyszer ült össze; másrészt azért, mert gyakran távoli törvényhatóságoktól (esetleg⁷ más országból) kellett beszerezni az információkat a befogottak előéletéről (hiszen ez az ítélet nemére, fajtájára és nagyságára-mértékére egyaránt kihatott). *Kállay* könyvében bemutatja (jól), hogy egy-egy úriszéki ülészak megtartása több száz forintjába került az uradalomnak, érthető tehát, hogy a földesurak jelentős része már a 18. század második felében (nem pedig a 19. sz. negyvenes éveiben — ahogy ezt *Kállay* könyve egyik helyén állítja)²⁰ szabadulni igyekezett terhes kötelezettségétől: a befogott személyeket bekísértette a szolgabíróhoz vagy a megye börtönébe, hogy „fenntartva jogait, azok sérelme nélkül” — ítélkezzen felettük a sedria. Amikor például az 1780-as évek elején gr. Forgách Miklós (Nyitra akkori főispánja) árendába vette a királyi egyetem vágsellyei uradalmát, kifejezetten kérte a helytartótanács Tanulmányi Bizottságát, hogy az úriszéktartási kötelezettséget engedjék el neki. Elengedték.²¹ Padányi Bíró Márton nagyszabású építkezéseinek időszakában viszont Zala büntetőtörvényszéke ítélkezett gyakran olyan *sümegei* parasztok fölött, akiknek földesura a veszprémi püspök volt, és az ő úriszékének kellett volna bíraskodnia ügyükben. Mi az oka e jelenségnek? Az, hogy már a 18. század utolsó harmadában

²⁰ *Kállay*: 20.

²¹ OL, C-67: Protocollum Studiorum Commissionis, 1779 = 549—550. pp.

felelősödött a tendencia: a földesurak egy része (elsősorban azok, akik meghatározó szerepet töltek be a megye vagy az országrész életében) a vérhatalommal járó terheket igyekezett a megyékre áthárítani — ezekről azonban egy szót sem lehet olvasni *Kállay* könyvében.

Ugyanezen érem másik oldalát az jelentette, hogy a földesurak jó része a kisebb bűncselekmények megítélését átengedte a mezővárosok, de gyakran még a nagyobb települések előljároságának is (elsősorban a kisebb lopások, istenkáromlás és szitkozódás, nemi bűntettek, szóbeli becsületsértés és testi sértés, verekedés esetében). Igaz — ezekről a szerző is ír néhány oldalt (75—80.), de sorra halmozza egymásra — minden judicium nélkül — az adatokat és azt sem mutatja be, hogy *menyire volt általános* ez a falusi-mezővárosi bíraskodás, ez a gyakorlat miképpen változott akkor, midőn a képzett jegyzők már elfoglalták helyüket a falusi igazgatásban. Én magam több falusi „Fekete Könyv”-et áttanulmányozhattam, ezek az ítélezési jegyzőkönyvek azt tanúsítják, hogy az ország jó néhány településén a bíró (néhány esküdt és a jegyző közreműködésével) *rendszeresen* ítélezett az egymás hájába kapó vagy riválisukat szidalmazó asszonyok, a jószágot figyelmenlenségből vagy szándékkal tilosba hajtó legények, a csendháborítók, az apróbb kártevések és tolvajságok, illetve garázdálkodások, verekedések elkövetői fölött.²² Mikortól erősödött meg ez a tendencia? Hiszen a földesúrnak is érdeke volt, hogy az úriszéket ne terhelje bagatell feladatokkal, és birtoka jövedelmének minél kisebb részét kelljen igazságszolgáltatási teendők ellátására költeni — de erre a kérdésre sem kap választ az olvasó *Kállay* monográfiájában.

Kállay könyvének történeti értékelését néhány módszertani megjegyzéssel kell zárnom. Az első: amit eddig az úriszékekkel kapcsolatban megállapított a magyar történet-, illetve jogtörténettudomány, az megítélésem szerint csupán adalék (beleértve ezt a bírált monográfiát is), amelyet jól vagy rosszul hasznosítani tud majd az, aki a teljes fejlődési trend megrajzolására adja a fejét. A feladat végrehajtójának azonban két nagy munkát feltétlenül el kell végeznie: fel kell mindenekelőtt dolgoznia az Országos Levéltárban, a központi dikasztériumok archívumában őrzött *teljes* úriszéki iratanyagot. Kormányzati rendelkezések is előírtak fontos változtatásokat, talán elég, ha itt a tortúra eltörlésére (és a „szelíd tortúra” üldözésére) valamint a fellebbezési jog megadására (1791: 43. tc.) utalok, mert ezek kiadása után *szükségszerűen* megváltozott — hol gyorsabban, hol vontatottan — az *egész* országban az úriszékek ítélezési gyakorlata. E folyamatot azonban csak a forrásnál (a helytartótanácsi levéltár iratainál) lehet jól megfogni. A másik: fel kell dolgozni néhány nagyobb, jelentősebb úriszék teljes 18—19. századi történetét is, mert gyakran helyi körülmények is hatással lehettek (voltak is!) az ítélezési praxisra: a közbiztonság időszakos, nagyarányú megromlása idején (amikor az uradalmak tisztjei úgy érezték, hogy tömeges elrettentő példát kell statuálni) — vagy esetleg humánus megfontolások is érvényesültek az

²² Évszázadokon át. Tolna megye történetének Olvasókönyve, I. k. (Szekszárd, 1978, 552 old.) A madocsai „Ítéletek Könyvé”-nek 1790. júniusi oldalát lásd itt a III-16. sz. fotokópián, a 273. old. előtt.

ítélkezésben, hiszen a bírák jogi felkészültsége és morális hitvallása nem volt (nem lehetett) másfél századon át azonos hőfokú.

Hadd bizonyítsam egy konkrét példával kifogásaimat: *Kállay* viszonylag sokszor hivatkozik kedvelt familiája, az Eszterházy család semptei (Nyitra) úriszéki gyakorlatából egy-egy konkrét esetre — de csak a vizsgált periódus első harmadából hozza a példáit (1703-ból nyolc, 1730-ból három, 1719-ből kettő; 1715-ből, 1716-ból, 1722-ből és 1744-ből pedig egy-egy esetet), rendszerint olyant, hogy a sedes dominalis vagy az elkövető fiatal kora (262. old.), vagy a kár megtérülése, illetve egyéb ok miatt mellőzte a rendes büntetést (poena ordinaria = laqueus, kötél). Ezekből az adatokból nem lehet képet alkotni az úriszéki ítélkezés egészéről: — mi történt az 1744-et követő évszázadban? Erről az olvasó nem értesül, én azonban a Szedmáky Ferenc fiskális által aláírt rabtabellából tudom, hogy a semptei úriszék 1771. március 24-én akasztófára (ad patibulum) ítelt 12 (tizenkettő) tolvajt és az ítéletet 4 nappal később végre is hajtották.²³ Mindet — és rajtuk kívül még további 10 férfit — 1770. december 7-én fogták be, a tabella azonban konkrétan nem jelöli meg, hogy mi volt a rovásukon, a legfiatalabb közülük 21, a legidősebb pedig 53 esztendő volt. Mi vezette ezt az úriszéket arra, hogy az 1771. II. félévében börtönbe vetett rabok (23 fő) több mint felét kivégeztesse? Nem kellene ezeket a körülményeket felderíteni? Véleményem szerint ezt a munkát feltétlenül el kell végezni, az úriszéki bíráskodás 18—19. századi történetét nem lehet hüen megírni akkor, ha nem vizsgáljuk meg, hogy 15—20 *jelentős* uradalmi központban, ahol félevenként olykor 20—40—60, de néha 80—100 ember fordult meg a börtönben (tehát több, mint jó néhány megyében)²⁴ — mikor, miért és hogyan fordult jobbra vagy balra az ítélkezési gyakorlat. Ilyen kérdések megválaszolása nélkül egy monográfia legfeljebb adalékok özönét sorjáztatja, de a miértekre nem adja meg a választ.

Persze más úriszékek gyakorlata is adhat markáns tanulságokat a kutató részére. Az ozorai Eszterházy-uradalom úriszéke például 1774. december 15-én börtönbe vetette Gelencsér József 25 éves (Tamásiba való) férfit, aki úgy megverte mostohaapját, hogy annak a keze is eltört — 200 Ft óvadék lefizetése után azonban szabadlábra helyezték ügye tárgyalásáig, erre azonban 1775 első szemeszterében nem került sor.²⁵ Ugyanennyi összeget kellett lefizetnie a (Nagykőnyiba való) 43 éves Olasz

²³ OL, C-28: 1771/No. 215-I. pos. 138.

²⁴ Az 1770 és 1779 közötti évtized során egy-egy félévben a nagyobb uradalmak börtöneiben az alábbi volt az átlagos rablétszám: *Gyula* = 55,7; *nagyvárad*i káptalan = 47,0; *Csongrád* = 43,1; *nagyvárad*i püspökség = 41,5; *Borosjenő* (Modenai hercegi uradalom) = 30,5; *Kecskemét* (Koháry-uradalom) = 30,0. Ugyanebben az időszakban 27 megyében alacsonyabb volt a befogottak-elítéltek létszáma, mint ezekben az uradalmakban: félevenkénti átlagban *Abauj* = 29,9; *Nyitra* = 29,4; *Sopron* = 28,4; *Bars* = 27,6; *Gömör* = 26,5; *Csanád* = 24,4; *Veszprém* = 23,3; *Csongrád* = 22,6; *Békés* = 21,4; *Pozsony* = 20,7; *Liptó* = 17,8; *Fejér* = 16,7; *Esztergom* = 15,1; *Zólyom* = 12,1; *Árva* = 11,5; *Győr* = 10,2; *Torna* = 10,0; *Sáros* = 8,3; *Ung* = 8,3; *Túróc* = 6,0; *Szepes* = 5,3; *Ugocsa* = 5,1 és *Moson* = 2,7 rabot őriztetett börtönében. Források az OL, C-28: 1770—1779 közötti tabellái.

²⁵ OL, C-28: 1775/No. 219-IV., pos. 115.

Antalnak is „más személy súlyos megveréséért”; szintén 43 esztendő földije, Horváth János viszont csak 40 Ft-os kauciót tett le, hogy a tárgyalásig elhagyhassa a börtönt, amelybe „napa elveréséért vetették”. A 200 Ft ebben az időszakban nagyon nagy pénz (mintegy 10 ló ára Tolnában), miért állapított meg ilyen nagy összegű kauciót az úriszék, és miért húzta e 3 (egyáltalán nem bonyolult) ügy eldöntését? Talán a hitelszerzés egy sajátos formája volt az ilyen vagyoni biztosíték? A példa mindenesetre tanúsítja, hogy egy intézmény történetének valóság-hű feltáráshoz minél több teljes felmérésre van szükség.

Végül az utolsó megjegyzés: *Kállay* történeti vagy jogtörténeti munkájából teljesen hiányzik az a kutatói szempont, amely egy ilyen jellegű tudományos mű eszenciája, a történetiség. A szerző megemlíti ugyan néhol, hogy egyik vagy másik földesúri börtönnek milyen volt a „forgalma” (egyebek között a 301. oldalon, ahol elmondja, hogy 1765 második felében a gyulai várbörtönben őrzött 17 rab hány éves volt, mi volt a foglalkozása stb.). Arról azonban egy szót sem szól, hogy ez a helyzet a későbbiekben hogyan változott: nőtt-e vagy csökkent a rabok száma; közülük milyen volt a tulajdon elleni, az élet és testi épség elleni büntett elkövetésével (és egyéb gaztettekkel) vádolt személyek aránya, ez az arány hogyan változott stb. A história a történelmi folyamatok, a változások, a fejlődés és visszaesés megmutatásának tudománya, és nagyon keveset ér az olyan mű (bármilyen sok adatot is gyömöszöl belé a szerző), amely a változások irányát nem mutatja meg. Maradjunk az ő példájánál, hiszen Gyulának meghatározó szerepe volt Délkelet-Magyarországon, az itteni uradalmi karcserben olykor hatszor-tízszer annyi vizsgálati fogoly és elítélt volt, mint Békés megye börtönében. Az uradalom által őrzött rabok száma az 1765. II. félévi 17-ről 1772. II. félévében már 52-re, egy évvel később 88-ra növekedett, és később is nagyjából ezen a szinten maradt. Be kell mutatni a történésznek az ilyen változásokat, meg kell keresni ezek okait? Igen, ha nem ezt teszi — hiába sorolja vég nélkül a kiragadott úriszéki adatokat —, feladatát nem tudja teljesíteni.

* * *

A jogtörténésszel vagy azzal szemben, aki jogtörténeti kérdések megválaszolására adja a fejét — joggal támasztható-e olyan követelmény, hogy *ismerje a jogot*, amelynek teljes vagy részleges históriáját fel akarja dolgozni és munkája eredményét az olvasó elé kívánja tárni? Azt hiszem — a válasz csak határozott *igen* lehet. Ez persze nem jelenti azt, hogy a kutatónak feltétlenül a jogi stúdiumok elvégzését tanúsító oklevéllel kell rendelkeznie. Számos régi és friss példa tanúsítja, hogy olykor hiába szerez valaki diplomát — a jogot mégsem ismeri, erre a hivatásos jogtörténészek között is több példa akad. Mit lehet viszont elvárni egy laikustól a jog ismeretéből? Egy büntetőjog-történésztől például azt, hogy tudja: milyen bűncselekmény-típusok vannak, és a történelmi múltban (vagy a jelenben) egy-egy jogalkotó milyen cselekményeket sorolt az egyes büntett-kategóriákba. Azt is, hogy már évszázadokkal korábban kialakult a

szokás: e besorolásnál a jogászok aszerint tesznek különbséget büntettek között, hogy *a cselekmény milyen jogokat és jogszerű társadalmi érdekeket sért*. Ennek alapján beszélhetünk az állam és a közrend, valamint közbiztonság elleni büntettekről; az ember életét és testi épségét sértő, vagy a vallás és közérköcs, esetleg a tulajdon rendje ellen irányuló bűncselekményekről stb. Ha ezeket a kutató ismeri, akkor nem követ el olyan *elemi* hibát, mint Kállay István, aki *paráznaság* címszó alatt értekezik (könyve 218-235. oldalán) a paráznaságról, házasságtörésről, kettős házasságról, vérfertőzésről, nemi erőszakról és az állattal való fajtalankodásról. A korabeli jog ugyanis Kállaynál sokkal precízebb volt, akkori művelői tudták, hogy a típus (mint magasabb logikai kategória) megjelölése nem lehet ugyanaz, mint a típusba sorolt egyik bűncselekményé. A jogtörténész tehát nem adhat „*PARÁZNASÁG*” címet egy olyan átfogó résznek, amelyben a paráznaság (stuprum) mellett még több más *nemi bűncselekmény* bírói megítélésének változásáról is értekezni kíván.

A jogismeret hiánya ebben az esetben oda vezetett, hogy a szerző (műve 218—223. oldala között) teljesen összemosza a paráználkodást (stuprum), a szajhálkodást (fornicatio), kurválkodást (scortatio) és a megbotránkoztatást, „a közszemérem elleni vétséget” (ha például valaki lemezteleníti magát embertársai előtt, vagy egyéb magatartásával váltja ki azok valódi vagy műfelháborodását). Tájékozatlansága miatt Kállay viszont hallgatással mellőz olyan cselekményeket, amelyek miatt a korabeli bíróságok (az úriszékek is!) gyakorta súlyos ítéleteket szabtak ki. Ilyen büntett az ágyasság (concupinatus) vagy a nőrablás (raptus, ha valaki — Szlemenics tanár úr szavai szerint — „valamelly tisztességes személyt önnönmagának, szülőjének, gyámatyjának, vagy házastársának akaratra ellenére valamelly hatalma alatt álló helyre buja vágja” kitöltése végett elviszen)²⁶. De ilyen cselekmény a természet elleni fajtalanság (luxuria) is, amely — szintén Szlemenics szavaival — „a’ természetnek rendje és úmutatása ellen véghezvitt testi közösülés által követtetik el”.²⁷ Három elkövetési módja van a luxuria-nak: azonos neműek között (homoszexualitás); valamilyen állattal (Kállay csak erről ír monográfiájában) és másneművel ugyan, de nem a természet által mutatott módon.²⁸

Milyen bajok származhatnak abból, ha a kutató megfelelő körültekintés nélkül indul jogtörténeti felfedező-útra? Az történik vele, ami *Kállayval*: elmegy szó nélkül bizonyos cselekmények mellett. Nem vesz tudomást például arról, hogy a köpcsenyi úriszék (Moson m.) börtönében 1771. II. félévében mindössze 3 rabot őriztek, de mindhárom „tiltott módon való közösülésért” ítélték el. Vutkovics Vitus (60 esztendő horvát-jandorfi férfi) például egy hónap áristomot kapott, de büntetése kezdetén és végén még 25—25 botot is ráverték a falu főterén, 20 éves köpcsenyi felesége viszont csak 12 ostorcsapásban részesült (ezt is a férjétől fogant gyermeke

²⁶ Szlemenics Pál: Fenyítő törvénytörvényi magyar törvény (Buda, 1836, 143.)

²⁷ Uo. 142.

²⁸ Uo. Most nem bocsátkozom bele annak boncolgatásába, hogy a korabeli joggyakorlatban mennyi zavart okozott ennek megítélése, hiszen a bíróság természetellenesnek ítélte, ha a férfi az aktust „von Hinten nach Vorne” hajtotta végre, pedig erre — az állatvilágban — a természet számtalan példát nyújt.

megszülése után kellett elviselnie). Mi volt a bűnük? A „tüzesvérű” ifjú pár — a férj kezdeményezésére — az aktusnál eltért a hagyományos pozitúrától, érdekes módon azonban a nőnek azt róttá fel az úriszék, hogy cselekményüket többször is megismételték, ő viszont ezt senkivel nem közölte.²⁹ Vagy említhetném Kormos György 42 éves nemes (gr. Keglovits nagykátaai tiszttartója) ügyét is, aki az érzéki gyönyört „más kezével” (jobbágyok és uradalmi hajdúk közreműködésével) szerezte meg magának. A bíróság úgy ítélte meg, hogy ez a cselekmény nem luxuria („mert a testek egyesülése nem történt meg”), de minthogy vágyát visszataszító módon elégitette ki, tőle valamilyen formában függő „partnereit” fenyegetésekkel vette rá, hogy ehhez eszközként szolgáljanak — ezért 1 évi börtönt kapott a sedriától, minden szerdán kenyéren és vizen kellett élnie, és örökre kitiltották Pest megyéből. Kilenc „partnere” (valamennyi 36 és 53 közötti nő jobbágy vagy uradalmi hajdú) 40 botot kapott, a tizedekre (egy 40 éves hajdúra, aki 2 esztendő alatt mintegy tízszer volt Kormos „segítője”) 80 botot vertek.³⁰ Másutt nem fordultak elő ilyen esetek? Nem lett volna jobb, ha a kutató előbb tájékozódik, hogy a sodomia (nem pedig „sodomitas”, ahogy *Kállay* könyve 234. oldalán írja) valóban *csak* bestialitas, illetve brutalitas-e, avagy egyéb bűncselekmény is e fogalom alá tartozik és ha látja, hogy mi a helyzet, az ilyen ügyek bemutatását sem mellőzi a feldolgozásnál?

Ugyanez a hiba a másik jelentős bűncselekmény-típus, az élet és testi épség ellen elkövetett büntettek úriszéki megítélésének bemutatásánál is. *Kállay* előbb ír az emberölésről: szándékos, vigyázatlan és véletlen emberölés, praeter intentionem(?), jogos védelem, az emberölés minősített esetei alcímekkel — majd egy másik fejezetben a testi sértésről, hatalmaskodásról. Hiába keresi azonban a könyvben az olvasó azt, hogy az úriszékek hogyan ítélték meg a szintén bűncselekménynek tekintett magzatelhajtást (procuratio abortus), az öngyilkosságot (suicidium), a testcsonkítást (mutilatio), vagy az öncsonkítást (sui mutilatio), amelyet a 18. század második felétől kezdve — olykor balesetet színlelve — egyre több legény követett el, hogy a katonamundér felvételétől megszabaduljon. De talán — ilyen kérdéseket boncolgatva — a mai olvasónak azt is be kellett volna mutatni, hogy az úriszékek — a többi bírósághoz hasonlóan — másképpen ítélték meg e másfél évszázad során azt a nőt, aki nem emésztette el újszülött magzatját (ez infanticidium, magzatölés — de soha nem prolicidium, ahogy ezt könyve 213. oldalán *Kállay* megemlíti, mert a korabeli jog prolicidiumnak, libericiidiumnak azt a cselekményt nevezi, amikor valamelyik szülő a már *nem magatehetetlen* gyermekét emésztí el), hanem azt Isten gondjaira bízta, „kitette” (expositio infantum). A kutató ugyanis egy korszak ítélezési gyakorlatának bemutatásánál nem „csemegézhet”, nem dönthet úgy, hogy ezt vagy azt a büntettet feldolgozza, a többit pedig mellőzi, hanem — a *teljes* anyagot köteles bemutatni. Mégpedig mindenütt úgy, hogy világosan kiderüljön: a cselekmény elkövetését és a vádlott bűnösségét hogyan *bizonyították* (mik voltak a „próbák”, melyeket *Kállay*

²⁹ Lásd OL, C-28: 1772/No. 216-III, pos. 22.

³⁰ Pest megye 1771. II. félévi rabtabelláját lásd OL, C-28: 1773/No. 217-II., pos. 7.

gyakran emleget, de soha nem mondja meg, hogy a próba ebben az időszakban = bizonyíték); a bíróság pedig milyen indokok alapján hozott embertelenül súlyos, illetve feltűnően enyhe, vagy az elkövetett cselekmény súlyának és a tettes bűnösségi fokának megfelelő ítéleteket. A kutatónak az olvasó számára végül azt is be kell mutatnia, hogy az ítéleteket miképpen hajtották végre, mert hiszen e korszakban a büntetések végrehajtásában is érvényesült a feudalizmus egyik alaptörvénye, az „ahány ház, annyi szokás” gyakorlata.

Feltűnő *Kállay*nál az is, hogy egyes fogalmakat nem ismer, bizonyos latin szavakat pedig félrefordít. Egy szolgabírói *döntés* kapcsán idézi történetesen a Jeszenák-család úriszékének 1831-ben rögzített álláspontját: „Az írományt a szolgabíró úrnak *politikai* úton hozott oly végzésének tartani nem lehet, melynek a jobbagység vakon engedelmeskedni tartozna” (16. oldal), de az állásfoglalás további részeiben is szó van a *judlium „politicus rendelkezési”-ről* vagy „*politicus tárgyak*”-ról. Az eredeti szöveg valószínűleg latin, mert a zavaros fogalmazás teljesen eltér a korabeli magyar jogi nyelvben szokásos archaikus, sokszor botladozó stílustól. A későbbiekben is találkozik az olvasó ezzel a „*politikával*”: „A szűkebb értelemben vett *juridica* mellett az ügyési hivatal a *criminaliát*, az *urbáriáliát* is ellátta, formális (legális) vagy nem formális (sommás) eljárással. Továbbá intéztek *politikai* ügyeket is a vármegyénél” (41. old.). A dologban az a feltűnő, hogy a „*via politica*” a korabeli fogalmak szerint mindig *közigazgatási út*, a „*politicus*” rendelkezés = igazgatási döntés; a *politikus tárgy* = igazgatási feladat, amelynek elvégzése nem bírósági, gazdasági, katonai stb., hanem *igazgatási* szervek hatáskörébe tartozik.

Lehet azonban *Kállay* könyvében olvasni más érdekes fogalmakról; egy gyermektartási ügyben például „*önkéntes vállalásról*” (*mutua conventio*) is. A baj csak ott van, hogy a szerző latinul is megadja a fogalmat (221. oldal), és az olvasó azonnal fordítani tudja: *conventio* megegyezés, megállapodás; *mutua* = kölcsönös — a fogalom magyar megnevezése tehát *kölcsönös megállapodás*, vagy közös megegyezés, nem pedig önkéntes vállalás. De olykor ismeretlen latin szavakba is belebotlik a monográfia olvasója: a balassagyarmati úriszék felmentett az emberölés vádjá alól egy férfit, aki ugyan megütötte 9 esztendő unokaöccsét, és az a végzetes napokon (8 napon) belül meg is halt — a bíróság azonban úgy ítélte meg, hogy cselekményét nem szándékosan, hanem „*vigyázatlan-ságból*” (*ex animadvertentia*) követte el. Előbb csak morfondíroztam: a valaki vigyázatlan-sága miatt bekövetkezett gyerekhalál nem gondatlanságból elkövetett emberölés? Aztán az *animadvertentia* izgatott, ezzel a szóval sem a korabeli levéltári anyagokban, sem az elérhető szótárakban eddig nem találkoztam — igaz, még csak negyedszázada foglalkozom intenzív levéltári kutatással. Belebotlottam viszont sokszor az *animadverto* igébe (megbüntet, gondot visel), az *animaversio* főnévbe (büntetés, olykor észrevétel), az *animadvertentia*-ba viszont soha. Ezért azt sajdítom (*animadverto*), hogy ebben az esetben is fordítási melléfogásba botlottam. Itt az eredeti forrást kellene megnéznem, hogy a sajdítás bizonyossággá váljék (ezt azonban nem lehet elvárni az olvasótól).

Máskor viszont a félrefordítás gyanúja bizonyossá válik, például ha azt olvasom,

hogy „a magyaróvári úriszéken 5 kéve szénáért — ennek ellopásáért, H. L. — 10 botot adtak” (254. old.). Úgy tudtam, hogy már ekkoriban is boglyába (in cumulum) rakták a szénát és bevallom: amikor e kérdésben konzultáltam néhány agrárszakemberrel (azt óhajtva tőlük megtudni, hogy miképpen lehet a viszonylag alacsony füvet vagy szénát — foenum — kévébe kötni), sajnálkozó szemekkel méregettek. Igazuk van — aki a paraszti múlttal akar foglalkozni, annak tudnia kell, hogy mit kötöttek kévébe és mit raktak boglyába. Sajnos azonban máskor is belebotlottam a boglyába (cumulusba), közre is adom, hátha valaki magyarázatot tud adni rá: „A magyaróvári úriszék egy elbocsátott katonát és feleségét, akik az erdőben csavarogtak, ott sok esetben (*cumulus*) útonálltak (sic!) és raboltak”, másfél évi áristomra (továbbá néhány mellékbüntetésre) ítélte (267. old.). Nem láttam az eredeti ítélet szövegét, egyet azonban biztosan tudok: a *cumulus*-nak nincs olyan jelentése, hogy „sok esetben”. Lehetséges, hogy a házaspár együttesen, összesen (cumulative) kapta ezt a büntetést, mert a cselekményt is közösen hajtották végre? Nem tudom, azt azonban igen, hogy a jogtörténész köteles félreérthetetlenül ismertetni a jogeseteket, így kell megfogalmaznia véleményét is, hogy az olvasóban semmi kétség ne merüljön fel.

Hosszan sorolni tudnám tovább az ilyen és ehhez hasonló melléfogásokat (ehhez azonban a jelenleginél jóval nagyobb terjedelem kellene), ezért rátérek a — *Kállay* kifejezésével élve — „jogilag releváns” hibák, vagy ezek egy részének bemutatására. *Kállay* többször említi, hogy ez vagy az az úriszék az elítéltet mellékbüntetésként meghatározott időre vagy örökre kitiltotta az uradalom területéről (relegatio, amandatio). Azt is írja azonban, hogy „1725-ben a gyulai Harruckern-úriszék egy meretrix-et... száműzött a vármegyéből” (222—223. old.). Lakompakon viszont az Eszterházy-uradalom ítélőszékén 1729-ben „közelebből meg nem nevezett lopásokért egy csavargót a hóhér megbélyegzett, és az országból kitiltott” (242. old.). Adós marad azonban a magyarázattal, nem fejt ki, hogy az említett úriszékek vajon miképpen biztosították ítéletük végrehajtását: a lakompaki „tisztseg” írt talán az ország összes megyéjének, szabad királyi városának és — a bécsi Haditanácson keresztül — határörkerületének, közölve az ítéletet és kérve azt, hogy a visszatérésben akadályozzák meg az elítéltet? (Ez sok száz levél megírását tette szükségessé.) Ugyanezt tette a gyulai uradalom is: értesítette a megye szolgabíráit, többi tisztjét, esetleg a többi uradalom tisztjét is az ítéletről? Arra ugyanis egyetlen úriszéknek nem volt hatalma (jurisdictio-ja), hogy valakit a megyéből, az országból tiltson ki, de gyakorlati eszközei sem voltak ahhoz, hogy ilyen jogtalan döntésének érvényt szerezhesen. Az uradalom területéről a szék gyakran tiltott ki tolvajokat, garázda legényeket vagy szajhákat — ilyen esetben viszont az ítéletet közölték az összes alkalmazottal, és értesítették valamennyi falu előljáróit is, hogy éberem figyeljenek: ha az elítélt — az úriszék döntését megvetve, semmibe véve — visszatér régebbi cselekményei színhelyére, azonnal vegyék őrizetbe. Lehet, hogy a lakompaki tisztseg — az uradalom félreérthetetlen megnevezése helyett — az olykor vidék értelemben is használt Landból utasította ki a csavargót? Ezt határozottan meg kellene mondani.

A másik („jogilag releváns”) furcsaság: *Kállaynak* van néhány kedvenc

szava bizonyos fogalmak megjelölésére, ilyen egyebek között a „kormány”, vagy a „kormányzat” is. Írt már monográfiát „A magyarországi nagybirtok kormányzata” címmel, anélkül, hogy megmagyarázta volna — mit is ért a kormányzat fogalma alatt ebben az esetben. (Hiszen a nagybirtok esetében a tartalom egészen más, mint amikor az ország kormányzatáról beszélünk.) E fogalom azonban devalválódott *Kállay* újabb művében, mert ilyeneket ír: „1827-ben a Károlyiak közös kormánya” kiküldött egy tiszttartót az úriszék ülésére (32); Erdődön viszont „a rabok a fiskális kormánya alatt állottak” (43. old.); a nemesi közbirtokosságoknál pedig a közgyűlés által választott igazgató intézte „a közös jószág és a haszonvételek kormányzását” (49.). Egyetemi oktatók sokszor hangsúlyozzák, hogy a jog precíz, világos és félreérthetetlen fogalmakat használ. Nagyon örülnék, ha nemcsak jogászok fogadnák meg e tanácsokat, hanem a hivatásos és besegítő jogtörténészek is. Persze tudom, hogy a korabeli magyarországi terminus technicus-ok kezdetlegeseek voltak, azt is, hogy egyes nagybirtokok gazdálkodását és minden egyéb tevékenységét olykor jószágkormányzók irányították — de azért világosan megmondhatnánk, hogy a rabok a fiskális *ellenőrzése* vagy felügyelete alatt voltak, a nemesi közbirtok igazgatója pedig a *gazdálkodást* irányította.

Ugyancsak zavaros e könyvben a vérdíj (homagium) fogalmának használata is: *Kállay* véleménye szerint „a homagium tulajdonképpen a gyilkos fejének a váltsága, amely a megölt hozzátartozóival való kiegyezést jelentette” (202. old.). Valamikor tényleg volt ilyen, a 18. században azonban ez már a múlté: a gyilkos (aki szándékosan ölt embert) a fejével fizetett, ha a bíróság megállapította a szándékosságot, a fejvesztés megváltására nem volt mód (legfeljebb arra, hogy ő maga — ha nemes volt — fellebbezzon, vagy számára valaki más kegyelmet kérjen). A gondatlanságból elkövetett emberölésnél sem volt helye az elkövető és a sértett családja megegyezésének: a 18. században ugyanis az már az uralkodó jogfelfogás (ahogy ezt Bodó Mátyás, a század legjobb büntetőjogi munkájának³¹ szerzője világos és szép okfejtéssel levezeti), hogy a törvény megszegéséért közösségi megtorlás (vindicta publica) jár, ezt a sértett családjával való megegyezés semmiképpen nem zárhatja ki, az erre jogosult hatóságoknak tehát az emberölést büntetniök *kell*. A 18. századi gyakorlatban azonban általános jelenség, hogy a bíróságok a gondatlanságból elkövetett emberölés elítéltjét rendszerint mindig kötelezik vérdíj (homagium) megfizetésére is, ennek nagysága parasztok vagy plebejusok esetében 40 Ft. *Kállay* szerint azonban a homagium nem az ember (homo) nem szándékos, de az elkövetőnek mégis felróható megöléséért (homicidium culposum) járó vérdíj, nem is az, amit e bekezdés elején tőle idéztem, hanem valami más. Szerinte ugyanis „a keszthelyi úriszéken az ökörlopás büntetése a homagium volt” (249.); a kékkői úriszék is pincefeltörésért — halálbüntetés helyett — a vérdíj megfizetésére (ha erre képtelen — 100 botra) ítelt egy vádlottat (261—262.); a nagyvázsonyi úriszék pedig 1774-ben 6 ft (!) vérdíj megfizetésére ítelt egy szabót, aki társaival „éjjel irtóztató lármát csapott a városban”

³¹ *Bodo, Mathias: Jurisprudentia Criminalis. (Posonii, 1751, 176.)*

— igaz, ezen kívül az őket figyelmeztető „vigyázót” is fejbevégtá (286.). Ilyen eseteket olvasván az ember nem tudja eldönteni: a korabeli ítélőbírák voltak-e ennyire tudatlanok (ez előfordulhat — ilyen esetekben azonban a kutatónak erre rá kell mutatnia), vagy a jogtörténész?

Egyéb furcsaságok: tágabb értelemben vett büntetőjogi fejtegetéseit szerzőnk azzal vezeti be, hogy az úriszéki büntetőeljárás első jellegzetessége az *egyöntetűség* volt. „*Ez az ország keleti és nyugati, északi és déli felére jellemző egységesség megnyilvánult az eljárásban, a terminológiában, a jogi nyelvben, az alkalmazott joganyagban vagy a jegyzőkönyvek alaki és tartalmi jegyeiben*” — írja (108.). Ez a megállapítás — amelyet az úriszéki gyakorlatot jól ismerő Degré Alajossal szemben fogalmaz meg — teljes mértékben valótlan: a feudális ítélkezésben mindig és mindenütt érvényesült az „ahány ház, annyi szokás” elve, és ez különösen érvényes volt Magyarországon, ahol az ország csaknem fele pusztaság volt a 18. század elején, és nagy különbség mutatkozott az ország egyes részei között — mindenben. Bizonyára *Kállaynak* is más lenne a véleménye, ha a *teljes* levéltári matériát feldolgozta volna, akkor nem írná azt, hogy „önvédelmi esetekkel érdekes módon csak a XVIII. század végén és a XIX. század elején találkozunk” (210.). Amióta ugyanis a világ világ, mindig akadt emberek, akik nem túrték jámbor birka módjára, hogy gonosztevők az életüktől vagy minden vagyonuktól megfosszák őket. De — ha ismerné egy kissé a jogtörténetet — az *önvédelem* kapcsán azt sem írná le, hogy „Werbőczy is ismerte a *más személy* védelmében elkövetett büntetlen emberölést” (210.). Werbőczy ugyanis a Hármaskönyv III. Részének 21. címében arról értekezik, hogy mit kell a bírónak figyelembe vennie akkor, ha valaki „önvédelmezése közben” (tehát nem más személy védelmében) emberölést követ el, és a 7. §-ban figyelemre méltó jogász logikával fejtegeti, hogy a jogtalan támadással szembeni jogos védelem mikor tekinthető bűnösséget kizáró oknak.³² Ami a késői, századvégi „találkozást” illeti, talán nem a korabeli valóságban, hanem *Kállayban* van a hiba, mert én a 18. század hatvanas-hetvenes éveinek ítélkezését tanulmányozva bizony többször is belebotlottam esetekbe, amikor az emberre vagy nyájra támadó személy megölését a bíróság jogos védelemnek minősítette.³³ De ez megtörtént már a század első felében is.

Hasonló melléfogásnak tekinthető az is, amikor határozottan kijelenti: „Van viszont olyan cselekmény (a kerítés), amely a XVIII—XIX. századi joggyakorlatból teljesen eltűnt” (193.). Hogy van ez? Az ember azt hinné, hogy — a paráználkodás (stuprum) és a szajhálkodás (fornicatio, scortatio) mellett — ez a bűncselekmény (a lenocinium) az, amely évezredek óta virágzott, és amióta az emberekben él az érzéki öröмок megszerzésének vágya, mindig akadt ember, aki az epekedő férfi ágyába nőt juttatott, vagy aki találkahelyet biztosított élvezetre vágyó hölgyek és urak számára. Én találkoztam ilyen 18. századi „eltűnt” kerítőkkal,³⁴ igaz viszont, hogy nem másfél

³² Werbőczy István Hármaskönyve. (Budapest, 1894, 298—299.)

³³ Hajdu: 244.

³⁴ Hajdu: 105, 176. és 300.

század elem kerülő úriszéki jegyzőkönyveiben mazsoláztam, hanem teljes helytartótanácsi állagokat vallattam meg. Gyakran fordul elő egyébként, hogy *Kállay* — mint már említettem — tudatlannak nevezi a 18. századot, mert „nem ismerte az úriszéki iratokat”, vagy — ahogy műve 15. fejezetének első mondataiban írja: „*A bűncselekmény fogalmának és ismérveinek az absztrahálását a kor büntetőjogtudománya az utókorra hagyta. Bűncselekménynek tekintette az úriszék az úrbéri kötelezettségek be nem tartásán, hanyag végzésén, az urasági tilalmak megvetésén kívül a tizparancsolat (ne lopj, ne ölj, ne paráználkodjál stb.), az „isteni törvények” vagy az erkölcsi közfelfogás megsértését*” (193.). Ez tévedés, az úriszékek is azt tartották bűncselekménynek, amit a megyei törvényszékek vagy a királyi városok magisztrátusai, amit a Hármaskönyv tételein és a Corpus Juris törvénycikkein kívül statutumok vagy zsinórmértékül használt osztrák törvénykönyvek (pl. a Praxis Criminalis) ilyennek minősítettek. A tilalmak megvetése vagy az úrbéri kötelezettségek hanyag teljesítése miatt a földesúr vagy tisztje jogszerűen botoztathatott (azonnal), az erkölcsi közfelfogás megsértése azonban (például, ha a fiatal nem köszönt az idősebbnek) soha nem volt bűncselekmény. De a tudomány kevés művelőjével szemben is igazságtalan, mert a büntetőjogtörténet 20. századi kutatója ilyen sommás vélemények hangoztatásával csak a saját felületességéről árulkodik: Bodó Mátyás kiváló munkájának I. 2. címében ugyanis nagyon világosan meghatározta a közbűntett (crimen) és a magánbűncselekmény (delictum) fogalmát és elhatárolását, de a későbbiekben is világosan rögzítette, „absztrahálta” az egyes gaztettek ismérveit.³⁵ Ami az úrbéri kötelezettségek nem teljesítése, vagy a tilalmak megvetése miatt kiadott botokat illeti — ez nem büntetőjogi büntetés, hanem az előírások megszegéséért járó szankció, amit ma éppúgy megkap(hat) a tilosban parkoló gépkocsivezető (forintban), mint 200 év előtt megkap(hat)ott a jobbágy (ő többnyire botütések vagy ostorcsapások formájában). Igaz — ezen a területen visszaélések is voltak, ezért tiltotta meg Mária Terézia 1774. október 31-én kiadott rendelkezésében, hogy a földesurak vagy tisztjeik *birósági ítélet nélkül* 12 botnál vagy ostorcsapásnál többet veressenek jobbágyaikra.

Kállay számtalan alkalommal állít egy és ugyanazon dologról homlokegyenest ellenkező „tényeket”. Egyszer például azt írja, hogy a 18. század derekán az úriszék válságba került, és egyre több ítélkezési feladatot vett át tőle a családi tanács, továbbá a nagybirtok „kormányára”, könyve másik részén viszont ezzel ellentétesen azt állítja, hogy ez az úriszék gazdasági és igazgatási feladatokat is ellátott. „*A birtokkormányozati szervek által végzett közigazgatási tevékenység egy része az úriszék előtt is szerepelt. Ilyen ügyek voltak a közterhek, a községi számadások felülvizsgálata, a falusi bíró és jegyző választása, alkalmazása és az általános közigazgatási feladatok.*” Másutt azt írja, hogy úriszéki ülésen (sedes licitatoria dominalis) történt meg egy malom és egy kőbánya elárverezése; az is olvasható azonban művében, hogy „a vármegyén keresztül kerültek le az úriszékhez a felsőbb rendelkezések, ugyanez volt a válasz útja is”. Egyebek között így utasította a helytartótanács az úriszékeket arra, hogy külön indokolják, ha valakit gyilkosságért nem halálra, hanem csak áristomra ítélték (66.,

³⁵ *Bodo* (i. m.): 5—10.

33. és 18. old.). Mindegyik állítás valótlan: az árverést lebonyolító testület nem ítélező úriszék, hanem konkrét feladattal megbízott (és instrukciókkal ellátott) uradalmi alkalmazottak kis csoportja. A bíróválasztás és elszámoltatás pedig november első napjaiban (a megye szolgabírája vagy esküdtje jelenlétében) falugyűlésen történt meg — egyébként is nagy ostobaság lett volna mondjuk a Grassalkovicsoktól, ha a gödöllői uradalomhoz tartozó 21 falu igazgatási vezetőit költséges úriszéki ülésen választják meg, és *Kállay* azt sem mondja meg, hogy ilyen esetekben ki választott? Behajtották volna Grassalkovicsék a 21 falu lakóit Gödöllőre? Végül a megyének és a helytartótanácsnak soha nem az úriszék, hanem az uradalom volt a „partnere”, az előírt (akár állandó, akár egy alkalommal kért) jelentéseket, tabellákat vagy perkivonatokat *soha* nem a rendszertelenül ülésező úriszék készítette el, hanem *mindig* az uradalom egyik tisztviselője (provisora, fiskális stb.).

A *Kállay*-féle monográfia jogtörténeti értékeinek méltatását két kérdés elemzésével zárom: egyrészt annak megvizsgálásával, hogy miképpen mutatja be a szerző az úriszéki gyakorlatban alkalmazott norma-anyagot (milyen törvényre, vagy egyéb jogszabályra hivatkoztak a vádlók, amikor ilyen vagy olyan ítélet kiszabását kérték a bíróságtól); másrészt annak megvizsgálásával, hogy milyen módszert alkalmaz a szerző, amikor dokumentálja, hogy bizonyos büntettek megítélésében *változott-e* vagy sem e másfél évszázad során az ítélezési gyakorlat. Mindjárt a könyve elején azt állítja *Kállay*, hogy az úriszékek létszáma az 1729: 28. tc. elfogadása után csökkent, öt személyben állandósult. „Ez az elnököt, a két convocatus-t (meghívott bírót — H. L.) és a két törvényes bizonysgot jelentette” (21. old.). Apró megjegyzés: az úriszéki üléseken csak *egy* törvényes bizonysg volt jelen, a szolgabíró és esküdtje, ezek ketten *együtt* jelentették a legale testimonium-ot. A lényeg azonban más: mit mond ez az 1729. évi 28. tc.? Azt, hogy az igazságszolgáltatás meggyorsítása érdekében a jövőben 23 féle perben a megyei törvényszéktől a királyi táblára csak *birtokon kívül* lehet fellebbezni, a sedria által meghozott ítéletet végre kell hajtani, ilyen ügyben a fellebbezés benyújtása miatt a végrehajtást nem lehet elhalasztani. Egy másik állítása szerint (194. old.) a füzesgyarmati úriszék 1736-ban az 1723: 102. tc-re hivatkozva büntetett 100 bot elviselésére egy istenkáromló férfit. Nem tudom, hogy minek alapján, mert ez a 102. tc. a helytartótanács tevékenységére vonatkozóan rendelkezik (erre is csak „in genere”, mindössze 7 sorban). Azt is állítja *Kállay*, hogy egy bábára a Kállayak úriszéke 1775-ben az 1723: 12. tc. alapján súlyos büntetést kért, mert egy nőnél nem tudta bizonyossággal megállapítani, hogy terhes-e vagy sem. Ez a törvénycikk azonban azt mondja, hogy különböző büntetteket (amelyeket addig a hűtlenség — nota infidelitatis — kategóriájába soroltak) a jövőben enyhébben kell büntetni, így például a harmadik rokonsági fokban levő vérfertőzőket 3 évi, a negyedik fokban levőket pedig 2 évi börtönnel.

A kismartoni úriszék előtt 1752-ben az ügyész állítólag a Praxis Criminalis 69. cikke alapján kért halálbüntetést egy férfira, aki megölt és megbecstelenített egy lányt — ez a II. 69. cikk viszont az öngyilkosok büntetésére rendelkezik. *Kállay* szerint a Zichyek divényi úriszékén az ügyész egy parázna párra a HK. I. R. 105. cikke alapján kérte a halálbüntetés kiszabását — ez azonban arról szól, hogy „a házasságtörésen kapott asszony hitbérét elveszti, de jegyajándékát nem”. Gyakran említi a szerző olyan

büntetőpereket is, amelyekben a vád képviselője az osztrák *Praxis Criminalis* alapján kérte a vádlott megbüntetését: sodomiáért például a hédervári úriszék a Pr. Cr. 19: 73-ra hivatkozva halálbüntetés kiszabását kérte (233.) — azt azonban valószínűleg csak a szerző tudja, hogy a 73. cikk előtti 19 vajon mit jelent.

Hosszan, oldalakon át lehetne még sorolni az ehhez hasonló hibákat, a törvénycikkek vagy egyéb jogi normák téves citálását. Egyebek között azt, hogy a szerző elfelejti: 1608-ban két dekrétum is született (ezeket koronázás *előtti*, illetve *utáni* dekrétumként különböztetjük meg), így amikor arra hivatkozik, hogy a nagylónyai úriszék ülésén az ügyész az 1608: 15. tc. alapján kért halálbüntetést „a ragadozó erdei rablókra” (268.), az olvasó nem tudja eldönteni, hogy melyik dekrétum 15. tc-ét idézi a fiskális (vagy *Kállay*) rosszul. Az 1608-as k.e. 15. tc. ugyanis azt mondja, hogy a kincstárra visszaháramlott jószágokat az erre érdemeseknek *ingyen* kell adományba adni; az 1608-as k.u. 15. tc-ben pedig hosszasan (43 §-ban) arról rendelkezik, hogy melyik megye lakossága melyik vár megerősítésénél köteles ingyen-munkát végezni. Ki követte el ezeket az idézési hibákat? Az ügyész? Ez előfordulhat. Vagy a szerző nem volt elég gondos? Ez a lehetőség sem zárható ki, hiszen *Kállay* sehol nem hívja fel olvasói figyelmét az úriszéki perekben jelentős szerepet játszó személyek jogi tájékozatlanságára (egyébként a jogot jól ismerő Degré Alajos — az úriszékekről irt tanulmányában — ezt soha nem mulasztotta el).

Végül röviden érinteni kell *Kállay* monográfiájának legfőbb hibáját, azt, ahogyan bemutatja: az úriszéki gyakorlatban miképpen változott egy-egy bűncselekmény megítélése. Ehhez példának a szerző 8,5 oldalas, az istenkáromlásról-káromkodásról, hitehagyásról-ünneprontásról és a boszorkányságról irt (194—201.) fejtegetéseit választottam. A blasphememia vizsgálatánál ő abból indul ki, hogy e területen „az úriszéki gyakorlat a *korábbi évszázadokhoz képest* nem sokat változott”. Én ugyan csak harmadszázad, nem másfél évszázad ítélkezési gyakorlatát elemeztem,³⁶ az én adataim azonban azt mutatják, hogy — egyes nemi „bűncselekmények” mellett — ezen a területen változott a legtöbbet a bírói gyakorlat. A továbbiakban aztán *Kállay* ömlesztve felsorolja az egyes eseteket, hogy melyik úriszék mikor, milyen büntetést szabott ki az istenkáromlókra: e másfél évszázad ilyen pereit „áttekintve” összesen 14 úriszékre hivatkozik (ez a működő úriszékek számának mintegy 4%-a); megemlít 30 esetet, igaz — ezek közül 4 nem konkrét ügy, hanem csak közlés, miszerint a nagykárolyi úriszék ekkor és ekkor — dátum megjelölésével — 60—80 botot veretett az istenkáromlóra. A vizsgált időszakból az első adat, amelyet megemlít, 1724-ből való (Gyula), az 1755-ig tartó újabb három évtizedből pedig mindössze 6 újabb istenkáromlási perről szól (1733 = Keresztúr; 1736 = Füzesgyarmat; 1743 = - Nagykaroly és Nagyvázsony; 1753 = Gölnic; 1755 = Kékkő). Egy mozgalmas és töményen feudális fél évszázad ítélkezési gyakorlatát tehát 7 úriszék 8 adatából mutatja be a szerző. Az egész periódust (a 150 évet) tekintve egyetlen kamara-uradalom, püspöki-káptalani vagy apátsági domínium úriszéki gyakorlatából egy fia

³⁶ *Hajdu*: 328—331.

adatot sem említ meg, pedig egy ilyen természetű bűncselekmény megítélésének elemzésénél ez elengedhetetlen.

Az 1765 és 1848 közötti időszak gyakorlatát „elemezve” *Kállay* módszere változatlan: újabb 7 úriszék összesen 12 istenkáromlási perére hivatkozik e 80 év anyagából (Hódmezővásárhely = 1769 és még kétszer; Berzete = 1773; Csurgó = 1779; Tata = 1807 és még kétszer; Cserépvár = 1820, kétszer; Kékkő = 1843 és végül Csokonya = 1845). Az említés azt jelenti, hogy a szerző sorra elmondja: 50, 30, 2 × 100, 32, 12, 60—80 stb. bot, esetleg áristom volt az istenkáromló büntetése. Egyetlenegy esetet említ (1775-ből), amikor a blasphemus büntetése halál. Az első kérdésem: nem kellene a kutatónak megmondania, hogy a csodálatos egyöntetűséggel ítélező úriszékek közül egyik miért 12 botot, a másik pedig lefejezést szabott ki az istenkáromlóra? A másik kérdés: be lehet-e az istenkáromlásra vonatkozó úriszéki gyakorlatot (annak változását) a valósághoz hűen mutatni úgy, hogy a kutató mindössze 14 sedes dominalis 1—2 ilyen perét csemegézi ki? Végül egy megjegyzés: kutatómunkám során gyakran bukkantam istenkáromlásért kiszabott halálos ítéletekre, olyanokra is, amikor a végrehajtást a bűnös nyelv kivágásával és a kivágott nyelvnek az akasztófára való felszögezésével súlyosbították.³⁷

Az első kérdésemre a válasz: a 18. századi joggyakorlat *háromféle* istenkáromlás között tett különbséget. Az első (a legsúlyosabb): ha valaki közvetlenül a Mindenhatót, a teremtőt sérti meg, az ő hatalmát vonja kétségbe (ez tulajdonképpen isteni felségsértés). A második: ha valaki a szenteket, Máriát vagy a hétszentséget gyalázza; a harmadik: istenkáromlónak tekinti a közfelfogás azt is, ha valaki szitkozódik, mocskolja embertársát, és közben azt kívánja neki, hogy Isten vagy vele, vagy nőrokonaival teremtsen neki kapcsolatot (ezt a korabeli jog gyakran execratio-nak nevezi). Az eltérő ítéleteknek ez az egyik oka, a másik pedig az, hogy a bíróság ítélete meghozásánál sok mindent figyelembe vett: ha idegen nyelven káromkodott (amit a hallgatók nem értettek), ha az elkövető részeg volt, feldühítették, gyerek (aki még nem tudja, mit beszél) stb. Figyelembe vették az úriszék ezeket az enyhítő körülményeket? Általában igen — szerzőnk azonban elfelejti erről olvasóit informálni, csak ömlesztzi az adatokat. De arról sem szól, hogy gyakran nem a földesúr, hanem a falu széke ítélezett istenkáromlók (helyesebben — szitkozódók) fölött. Egyik munkámban³⁸ már bemutattam, hogy a madocsaai bíró 1790. júniusában 3 férfit is 12 pálcára veretett meg káromkodásért (igaz — egyikük vitapartnerőjét boszorkánynak, égetnivalónak is „becézte”). Nem kellene-e megmutatni: a szitkozódók mikor kerültek úriszék elé, és megbüntetésüket mikor bízták rá a falu székére? El lehet-e várni, hogy egy jogtörténeti kérdések megválaszolására vállalkozó kutató ezzel is foglalkozzék? Megítélésem szerint — igen!

A hitehagyásnak (apostasia) és ünneprontásnak (festifragium — ami inkább ünnepsértés, mert hiszen az ünneprontás fogalma meglehetősen bizonytalan) *Kállay* mindössze 27 sort szentel művében. Azt állítja, hogy mindössze 4 esetet ismerünk, amikor a vádlott hitehagyás miatt állt az úriszék előtt. Nem tudom: kinek a nevében szól többes első személyben a szerző, *én* azonban 4-nél sokkal több ilyen esetet ismerek,

³⁷ *Hajdu*: 116—117.

³⁸ Lásd a 22. jegyzetben megjelölt forrást.

pedig nem másfél évszázad, hanem csak a periódus közepén elhelyezkedő harmadszázad ítélkezési gyakorlatát elemeztem. Már csak azért is nagyobb ez a szám, mert Mária Terézia 1751. július 6-án kiadott rendeletével „megengedte”, hogy a pallosjoggal rendelkező földesurak a római katolikus hitet megtagadó jobbágyaik ellen büntetőpert indítsanak. Ők éltek is a felhatalmazással, főleg Észak-Magyarországon, ahol nemcsak az áttérőket (aposztátákat), büntették meg, vagy kemény fogsággal „ösztönözték” a maradásra — hanem gyakran a szüleiket is felelősségre vonták közömbösség (indifferentismus) miatt. Ez azt jelentette, hogy eredménytelen nevelőmunkájukért, elnéző magatartásukért a bíróságok (közte úriszékek is) testi büntetéssel vagy áristommal sújtották őket. De nemcsak a jogi norma, hanem a burkolt, ám határozott ellenreformációs kormányzati magatartás is ösztönözte a földesurak és tisztjeik egy részét arra, hogy minden eszközt felhasználva zaklassák a másvallásúakat, mindaddig, amíg azok az „egyedül üdvözítő hitre” vissza nem térnek. Ez egyebek között azt is jelentette, hogy börtönbe vetették és megbotoztatták (vagy bírsággal sújtották) azt a kálvinista parasztot is, aki munkával-pénzzel nem járult hozzá a katolikus népiskola megépítéséhez és iskolamestere eltartásához.

A boszorkánysággal kapcsolatban nincs sok mondanivalóm, de *Kállaynak* sem: mintegy 4 oldalon foglalja közre „a magyar jog történetének e dicstelen fejezetével” — nagy részben Komáromy, Schram Ferenc és mások könyvei alapján. Itt is felcsigazza azonban az olvasó érdeklődését, amikor például azt írja, hogy Vajkán *egyszerre* 70 (boszorkánysággal vádolt) személyt vetettek vízpróba alá (198.). A vízpróba azt jelentette, hogy a boszorkánysággal vádolt személyt tóba vagy folyóba vetették és ha a víz, ez a tiszta elem nem fogadta be, akkor bűnösnek találtatott, ha befogadta — ártatlannak tekintették, mert a próbát kiállotta (bár lehet, hogy közben megfulladt). Hogyan szervezték meg a Duna mellett fekvő faluban, hogy *egyszerre* 70 embert nyomjanak víz alá? *Kállay* ezt nem mondja meg, pedig szervezési készségünk szép dokumentuma lehetne ez az ügy, ha a részletek valóban alátámasztanák ezt a megállapítást. A lényeg azonban nem ez, hanem az, hogy a szerző itt is csak 14 olyan úriszékot nevez meg, ahol valami, boszorkányságra utaló dolgot talált, de az itt megemlített 21 adat nem elégséges ahhoz, hogy *ezekből* általános következtetéseket lehessen levonni. (Ugyanazon okból, mint amit pár oldallal korábban az istenkáromlás kapcsán elmondottam). A felsorolt ügyek egy része is *megétezési* (intoxicatio) kísérlet és a szerző által ismertetett kevés adat alapján nem lehet megítélni, miért sorolta ő ide ezeket az eseteket. Egyet azonban megtehetett volna: bemutathatta volna azt, hogy Mária Terézia 1758-as rendelete (amely megtiltotta a „boszorkányüldözést”) nem volt képes kiirtani az emberekben továbbélő előítéleteket, ezek a büntető igazságszolgáltatásban a korszak végéig tükröződnek (lásd a 36. jegyzet után megemlített madocsi esetet), tanúsítva, hogy évszázados „balítéleteket” nem lehet rendeleti úton felszámolni. Még a 19. században is voltak perek, amelyek vádlottja azért került bíróság elé, mert megölt vagy nyomorékká vert egy nőszemélyt, azt hivén, hogy egészsége gyors megromlását, gyermeke halálát, jószága pusztulását vagy kedvese elhidegülését az ő rontásának köszönheti. Talán ennek bemutatása is megérte volna a papírt — igaz, ehhez ismerni kellene az úriszéki gyakorlatot.

Sok mindent el lehetne (el kellene) még mondani *Kállay* monográfiájáról, erre nincs lehetőség. Beszélni kell azonban — röviden — nyakatekert stilusáról, amely egyébként más jogtörténészeknél is megtalálható. *Kállay* ugyanis nem azt írja, hogy az úriszék hatósági megkeresés vagy egyéni kérelem alapján ítélkezett, hanem azt (13.), hogy „*requisitio* vagy *instantia* alapján”. Talán leplezni akart valamit a latin szavak halmozásával? Azt is meg kell említeni, hogy szerzőnk talán az életet sem ismeri eléggé, azért írja azt, hogy különösen a 18. század első felében volt gyakori a betöréses lopás (holott minél nagyobb a gazdagság, minél több értékes vagyontárgy — elsősorban pénz — van a lakosságnál, annál nagyobb a betöréses lopások aránya; azt pedig *Kállay* sem gondolja komolyan, hogy Magyarország e másfél évszázad alatt a 18. század első felében volt a leggazdagabb.)

Röviden szólni kell még a kötet mutatójáról is, arról, hogy ez mennyire segíti az olvasó tájékozódását. Rendkívül csekély mértékben: azt ki lehet keresni belőle, hogy a könyv melyik oldalán említi meg a szerző Mosogató Jancsit, Máté Pannit vagy Kováts Györgyöt (másképpen Nagyabajszú Gyurit) sok száz vádolt — illetve elítélt-társával együtt, bár kétlem, hogy a mai olvasó ismerné ezeket a személyeket, és lázas izgatottsággal keresné a mutatóban: hol és mit ír róluk a szerző. Azt azonban őszintén sajnálom, hogy gr. Károlyi Antal egykori titkára, a nagyváradi tankerület érdemes népiskolai felügyelője, később Szatmár alispánja — Luby Károly Luky Károlyként szerepel a mutatóban is, a könyvben is. Annak sem örül az olvasó, hogy egy tapasztalt kutató szerint a kemencei érseki uradalom nem az akkori Hont megyében, az Ipolytól délre, hanem Abaújban volt (36. és 474.) — de abbahagyom a kritikai észrevételek sorjáztatását, amelyet még — sajnos — hosszan lehetne folytatni tovább.

Töprengésemet azzal kezdtem, hogy a maroknyi jogtörténész örül, ha segítséget kap történészektől, vagy akár dilettánsoktól is, mert iszonytatóan sok adósságunkat egyedül nem tudjuk kellő ütemben törleszteni. Ami pedig a dilettantizmust illeti, én is vallom azt, amit a nagy kolozsvári nyelvész, Szabó T. Attila munkásságának méltatása során Benkő Samu megfogalmazott:³⁹ „... *a tudományban nyugodtan el lehet indulni dilettánsként, csak éppen megérkezni nem szabad így. Útközben éppen azt kell elsajátítani, ami a vérbeli szakembert messziről megkülönbözteti a műkedvelőtől: a módszert*”. A munka másik tanulsága: a jogtörténésznek nem „publikálnia” kell, hanem kérdéseket kell feltennie, és ezeket félreérthetetlenül kell megválaszolnia, eredményeket csak szivós munkával, múltunk valamelyik fehér foltjának gondos feltérképezésével lehet elérni. A történész számára (bármelyik ágát is művelje e diszciplinának) legelső parancs az, hogy készüljön fel a feladat végrehajtására, mint egy hegymászó, aki új csúcsokat akar meghódítani. De a hegymászó sem a Csomolungmával kezdi — előbb könnyebb, majd egyre meredekebb falakat, csúcsokat hódít meg. Dilettánsként kezdi, de gyakorlása közben (ha elég akaraterő van benne) megszerzi a szükséges ismereteket, elsajátítja a módszert. Eredményt másképpen elérni nem lehet.

³⁹ *Benkő Samu: Órszavak* (Bukarest, Kriterion, 1984. 338.)

Szabó János Győző

ÉSZREVÉTELEK A MAGYAR ÉLETRAJZI LEXIKON NEGYEDIK KIADÁSÁHOZ

A Magyar Életrajzi Lexikon I—II. (Budapest 1967—1969) követeinek legfrissebb, azaz negyedik, változatlan szövegű kiadását tartottam 1984 decemberében a kezemben.^a Könyvészeti szempontból feltűnő, ha egy lexikon 15 év alatt négy változatlan szövegű kiadást ér meg; méghozzá olyan nyelven, amelyet a világon alig 16 millióan értenek. Ez a körülmény egyrészt az olvasóközönség fokozódó igényét fejezheti ki, másrészt arra enged következtetni, hogy már az első kiadás két kötete igen magas színvonalú, szabatos és élvezetes stílusú, tehát viszonylag tökéletes, mondhatni klasszikus mű.

Olyan tudományos szakterületen vagyok otthonos, a régészetben, ahol megszoktuk: az apróság a nagnak hű tükre lehet, és az alig szembetűnő nyomok komplex vizsgálatokkal oly mértékben megszólaltathatók, hogy messze túlmutatnak azon a helyen, ahol napvilágra kerültek. Ezért engedtessek meg, hogy egyetlen és látszólag nagyon helyi jellegű témában szólaltassam meg a Magyar Életrajzi Lexikont: vajon mit és hogyan írt Eger várnagyairól. Terjedelmi okokból csak a viszonylag legismertebb személyek címszavait vizsgálom. Azokét, akiknek a sorsa a közérdeklődés látókörébe került, vagy akik történelmünk formálásában jelentősebb szerepet játszottak. E két követelményt együttesen szem előtt tartva Dobó István, Bornemissza Gergely, Mágóchy Gáspár és Rákóczi Zsigmond egykori egri várnagyok neve merül fel. Lássuk tehát, hogy e négy hírneves férfiről milyen információt nyújt a Magyar Életrajzi Lexikon.

Észrevételeimet minden címszó után külön leírom. Számozásuk az idézett szövegben is feltüntetett, hogy az olvasó könnyebben követhessen. Hivatkozásaimban csak akkor folyamodom a publikálatlan okleveles anyaghoz (ezek zárójelben a főszövegben maradtak), ha a szakirodalomban a pontos adat nem található meg. Az esetek többségében nyomtatásban megjelent, nehézség nélkül hozzáférhető adatokról van szó, amelyek szabatoságához nem férhet kétség. A tisztesség úgy kívánja, hogy a Lexikon második, 1982. évi kiadását tartsam szem előtt. A viszonylag rövid nyomdai átfutása ellenére az 1981. évnél későbbi publikációs adatokat már nem vettem figyelembe.

^aA negyedik kiadás évét nem tüntették fel (ahogy a harmadikét sem), de igen valószínű, hogy a negyedik kiadás 1984-ben, a harmadik 1983-ban történt, mivel a második kiadás 1982. évi keltezésű.

Bevezetőm végén még szükséges megjegyezni, hogy nincs történeti képzettségem, és a témának nem lehetek szakértője. Kevés megbízható ismeret csapódott hozzám, a kulturális közszolgálat veterán közkatonájához. Az észrevételek száma tehát csak a minimumot jelezheti.

* * *

DOBÓ ISTVÁN (Magyar Életrajzi Lexikon I. 383.) „(1500 körül¹ — Szered², 1572): felvidéki nagybirtokos főnemes. 1549-től³ Eger vára kapitánya. 1552 szept. 11—okt. 18. között Ahmet nagyvezér és Ali budai pasa egyesült seregével szemben 2000 vitézzel⁴ és a várba menekült környékbeli paraszttal megvédte a várat, Felső-Mo. kulcsát. A győzelem mind erkölcsi, mind katonai szempontból igen nagy jelentőségű volt. — Jutalmul Dévát és Szamosújvárt kapta⁵ I. Ferdinándtól, s 1553-ban a kir. kinevezte Erdély vajdájává. 1556-ban, amikor Erdély újra elszakadt a Habsburgoktól, — Izabella kir.né bebörtönözte, de hamarosan kiszabadult,⁶ Ferdinánd nagy birtokadománnyal kárpótolta, s kinevezte Léva kapitányává.⁷ 1566-ban Szolimán szultán támadásakor ő is felvonult Bécs védelmére, s csapataival Győrnél táborozott. 1567-ben bevádolták, hogy titokban János Zsigmondhoz pártolt, ezért 1569 dec. 12-én⁸ I. Miksa a pozsonyi ogy.-en rokonával, Balassi Jánossal együtt elfogatta. Utóbb kiderült, hogy a vád alaptalan volt, s 1572 ápr. 17-én⁹ szabadon engedték.”

Észrevételek

1. „1500 körül” kifejezés a bevett írói gyakorlatban az 1499—1500—1501. éveket jelentheti. Ha történetesen bizonyítható, mint ez esetben, hogy valaki 1502. évnél később született, szabatosan csak így írható: „1502 után”.^b

2. Szerednyén és nem Szereden halt meg Dobó István. Szered a régi Pozsony megyében volt és a Csehszlovák Szocialista Köztársaság része. Szerednye a régi Bereg megyében volt és az Ukrán Szovjet Szocialista Köztársasághoz tartozik. Pozsony megyében a Dobó családnak sohasem volt birtoka, Bereg megyében a 14. század óta.^c

3. Dobó Istvánt 1548. augusztus 15-én iktatták be az egri kapitányságba. Provizori (udvarbírói) tisztségébe 1548. július 20-án lépett.^d

^b Szabó J. Gy.: Adatok Dobó István élettörténetéhez. Az Egeri Múzeum Évkönyve X. (Eger 1973), 38.

^c Szabó i. m. 19—59. — Csipes A.: Dobó István élete és szerepe Magyarország XVI. századi történetében (Eger 1972), 13—18. — Feltételezzük, hogy a cikkíró Csergheő G.—Csoma J.: Alte Grabdenkmäler aus Ungarn (Budapest 1890), 105. oldalán írottak alapján írt Szeredet. A szerzőpáros Dobó halálát 1575. évre helyezte, a Ruszkán maradt sírkölapok méretadatait hibásan közölte, epigráfiai adatközlése pedig a legrosszabb valamennyi eddigi között.

^d Gyárfás I.: Dobó István Egerben. Értekezések a történelmi tudományok köréből VIII/V. Szerk. Fraknói Vilmos. (Budapest 1879), 20., 28.

4. Az egri várban tartózkodó valamennyi ember létszáma volt az ostrom kezdetekor mintegy 2000 fő. Szó sem lehet arról, hogy 2000 katona védte a várat.^e

5. Az Erdélyből keltezett levelek ismeretében bizonyossággal állíthatjuk, hogy Dobó kezdettől fogva átmenetinek tekintette ottani tartózkodását. Nem kapott ajándékul és nem vásárolt egyetlen négyszögöl földet sem. Más kérdés, hogy Szamosújvár birtokjövendelméből részesedett, mivel az uralkodó erdély vajdai tisztsége idejére családi központjául Szamosújvárt jelölte ki. Déva vára a hivatali központját képezte, ahová állandóbb jelleggel Dobó az öccsét, Domokost küldte.^f

6. Dobó Istvánt 1556. dec. 6-án vették őrizetbe Kolozsvárt és egy héten belül már Szamosújvár tömlőcében találjuk. Innen szökéssel 1557. november 6-án éjfélkor szabadult. 11 hónapos börtönidejének a második felét a vár alsó pincéjében töltötte. Mindez szerintünk nem illik a „hamarosan való szabadulás” fogalmához. Lásd Dobó István levelét Vizkelety Györgyhöz, amelyet 1556. december 9-én írt Kolozsvárról (OL P-707 f. 212 et D-38.). Továbbá Dobó levelét Nádasdy Tamás nádornak 1557. dec. 10-én Szerednyéről.^g

7. Dobó István sohasem volt Léva kapitánya. A lévai vár és uradalma 1558-ban ugyanis királyi adományként a tulajdonába került, és ő nevezett ki Léva várába kapitányt. 1558-ban Horváth Bertalant, de vele nem volt megelégedve, és ezért 1559-ben leváltotta. Horváth utódja e tisztségben Chutor Endre lett.^{gy}

8. Dobó Istvánt Giovanni *Midhiel* velencei követ Pozsonyból 1569. október 12-én kelt levele szerint *október* 12-én vették őrizetbe. Ennek egyetlen más forrás sem mond ellent, és a velencei követ jólértesültsége vitán felül áll.^h

9. Dobó István aligha 1572. április 17-én szabadult, hanem minden bizonnyal *május 14-én*, ahogy a sorsát kitűnően ismerő és később a halálhíret a királynak jelentő Istvánffy Miklós megírta. Egyedül Istvánffy írta meg azt a — 13 éve más forrásból ellenőrizettⁱ — tényt, hogy Dobó 1572 *júniusában* halt meg, Istvánffy fogalmazásában a május 14-i kiszabadulása utáni másik hónapban szerednyei várában.^j — Nagyon valószínű, hogy az Életrajzi Lexikon cikkírója az állítását egy 1572. április 16-án kelt térítvényre alapozta,^k amelynek az aláírása Dobó szabadulásának a feltétele volt. Más esetekből bizonyítani lehet, hogy az ilyen térítvények elkészítési ideje, aláírása és a fogoly szabadulása között több hét is eltelt.

^e *Szántó I.*: Eger vár védelme 1552-ben (Eger 1971) 87. — *Sugár I.*: Az egri vár hadinépe 1552-ben. Az Egri Múzeum Évkönyve XVIII. (Eger 1981) 57.

^f *Csipes* i. m. 99. — *Vö. Gyárfás* i. m. 78.

^g *Pray Gy.*: *Epistolae procerum regni Hungariae III.* (Pozsony 1806) 128—129.

^{gy} *Haicz K.*: Léva története a XVIII. századig (Léva 1934), 31.

^h *Károlyi Á.*: Okiratok a Dobó—Balassa féle összeesköves történetéhez, Történelmi Tár 1879. 681. — Magyarul először: *Szabó J. Gy.*: Dobó István utolsó évei és halála I., Az Egri Vár Híradója 9—10. (Eger 1973) 9., 14.

ⁱ *Szabó J. Gy.*: Adatok Dobó István élettörténetéhez. Az Egri Múzeum Évkönyve X. (Eger 1973) 54., 337. j.

^j *Istvánffy, M.*: *Historise de rebus Ungaricis XXIV.* (Köln—Colonia Agrip. 1622) 522.

^k *Károlyi* i. m. 714., N° XXXV.

Tekintsük az 1. és a 6. észrevételünket csupán stiláris jellegűnek, a 9. megjegyzésünket pedig hipotézisnek, akkor még mindig maradt 6 elírás — de ne szépítsünk: tárgyi tévedés — a 985 betűhelyet tartalmazó cikkben, azaz 0,78 kéziratos oldalnyi terjedelemben.

*

BORNEMISSZA GERGELY (Magyar Életrajzi Lexikon I. 247—48.) „(? — 1555. jan. után): végvári vitéz, egri kapitány. Pécsi kovácmester fia, a neve mellett használt deák jelző azt mutatja, hogy magasabb isk.-kat végzett. 1552-ben hadnagy a törököktől ostromlott Eger várában s a védelem fő mozgatója. Tinódi szerint különösen tűzszerész-i leleményességével tűnt ki. 1553-tól Eger várának kapitánya. 1553¹ okt. 17-én egy portya alkalmával a törökök elfogták és Isztambulba vitték. Felesége 1555. jan.-ban levélben kérte Nádasdy Tamás nádort, járjon közbe szabadulása érdekében. További sorsát nem ismerjük.”²

Észrevételek

1. Bornemissza Gergelyt 1554. okt. 17-én fogták el egy portya alkalmával.¹
2. Verancsics Antaltól, Ferdinánd király isztambuli követétől tudomásunk van Bornemissza további sorsáról. Verancsics 1555. okt. 10-én Miksa cseh királynak megírta, hogy Ahmed basa nem sokkal a halála előtt Gergely deákot akasztófán kivégeztette.^m Mivel Ahmed basát, a nagyvezért II. Szulejmán szultán 1555. szept. 28-án fojtatta meg, ezért Bornemissza Gergely halálára 1555 augusztusának második felében vagy szeptemberében került sor.

Valószínű, hogy az 1. észrevételünk egyszerű sajtóhibára mutat rá. Csakhogy egy életrajzi lexikonban, amelyben az időpontok megjelölése különös fontossággal bír, az ilyen elírás nehezebben bocsátható meg; főleg akkor, amikor valamennyi kiadás átvette a sajtóhibát.

*

MÁGÓCHYGÁSPÁR (Magyar Életrajzi Lexikon II. 118.) „(? — ?, 1586 vége v. 1587 eleje):¹ felvidéki nagybirtokos főnemes, 1554-től Gyula várkapitánya,² 1562-ben török fogságba esett, s csak nagy váltságdíjjal szabadult. 1563 decemberétől Eger vára kapitánya,³ egyben Heves és Külső—Szolnok vármegye főispánja,⁴ 1574-től Bereg, 1579-től Torna⁵ vármegye főispánja.”

¹ *Pray* i. m. vol. II., pag 36—37. — Az utóbbi 180 év szakirodalmában nem talákoztam olyan művel, amely Bornemissza elfogatását 1553-ra keltezte volna.

^m *Verancsics A.*: összes munkái IV. (Pest 1859) 104.

Észrevételek

1. Mágóchy Gáspár 1587. április 7-én halt meg. Rákóczi Zsigmond 1591. dec. 4-én kelt levelében ugyanis megírta, hogy „Magochy Gaspart az Uristen nyolczwan het ezteodoben weotte ky aprillissnak hetedik napian”.ⁿ — Mivel Rákóczi lett Mágóchy Gáspár örököseinek a gyámja és azok felnőtt koráig Mágóchy Gáspár vagyonának a kezelője, az ő tanúsága minden kétségen felül áll. Ez pedig azt jelenti, hogy Mágóchy Gáspár nem „1586 végén vagy 1587 elején” halt meg. — Mágóchy születési idejére is van támpontunk. *Borovszky Samu* genealógiai táblázatát, tanulmányának okmányanyagát figyelembe véve az 1514. esztendő valószínűsíthető.^{ny} A cikkíró legalább kérdőjelesen szerepeltethette volna.

2. Mágóchy Gáspár már 1545—46-ban várnagy volt Gyulán Patóchy Ferenc alkalmazásában. 1552. május 12—július 11. között pedig Ferdinánd király első várnagya (a vár kormányzója, parancsnoka) Gyulán.^o 1554-ben újra e tisztségbe került, egyúttal a vár udvarbírája (provizora) is volt.

3. A tisztségviselés idejét a beiktatástól számítják. Mágóchynak 1564. március 20—28 között adták át a királyi biztosok Eger várát; március 26-án esküdött fel, ekkor iktatták be. Csupán kinevezése és főkapitányi instrukciója történt 1563 decemberében. De akadályoztatása miatt 1563/64 telén a vár megbízott főkapitánya Forgách Simon volt.^p

4. Mágóchy Gáspár (és valamennyi egri főkapitány 1564—1596 között) Heves és Külső-Szolnok valamint *Borsod* vármegye főispánja volt. Elsősorban azért, mivel az egri vár Borsod megyének a területén épült.^q

5. A cikkíró közel 20 évet tévedett, mivel Mágóchy az 1560. évtől a haláláig Torna vármegye főispánja volt. Még 1559. évben Torna vára és uradalma a tulajdonába került, amelyet Hováth Gáspár özvegyétől 14 000 ft-ért vásárolt meg.^r Második felesége, Massai Eulália, Ferenc fia és Balog Ferenc, az udvari lelkésze 1559-ben Gyuláról Tornára utaztak, és ez időtől fogva ott éltek. Egy 1561. évi vizitációs főesperesi küldöttség előtt Mágóchy Torna megyében főispáni súlyával lépett fel, a helvét konfesszió szellemében.^s Mágóchy a tornai főispánságot egri főkapitányként is megtartotta. Főkapitányi esküjében is tornai főispánnak nevezte magát, de még egri gazdasági okmányjaiban sem feledkezett meg róla, pl. egy 1564. április 3-án kelt

ⁿ Szabó J. Gy.: Az Egyház és a reformáció Egerben (1553—1595), Az Egri Múzeum Évkönyve XV. (Eger 1977) 130.

^{ny} Borovszky S.: Csanád vármegye története 1715-ig II. (Budapest 1897) 340—343.

^o Scherer F.: Gyula város története I. (Gyula 1938) 124—125.

Szederkényi N.: Heves vármegye története II. (Eger 1890.) 232. és Okmánytár N° 23.

^p Verancsics A. összes munkái IX. (Budapest 1870) 40—46. — *Sörös P.*: Ghimesi Forgách Simon báró, Századok 1899, 609.

^q Ruzsás L.: Az egri vár gazdálkodása a XVI. században (Budapest 1939), 10.

^r Kemény L.: Abauj—Torna vármegye története (1527—1648), II. 2. rész. (Kassa 1515), 65., 96.

^s Szabó J. Gy.: Adatok Eger XVI. századi egyháztörténetéhez, Az Egri Múzeum Évkönyve XVIII. (Eger 1981) 68.

elismervényen (OL. Zichy—Várday cs. f.6. No.1.). A tornai főispánság családi jellege miatt örökölte meg Rákóczi Zsigmond a tornai főispáni tisztet Mágóchy halálával, mint örököseinek a gyámja, azok nagykorúságáig.^{sz}

A Magyar Életrajzi Lexikon Mágóchy Gáspárról írt 0.24 kéziratos oldalnyi terjedelmű szócikkében a reformáció terén kifejtett tevékenységére még csak nem is utalt. Tanulságos lesz, ha megnézzük, hogy a *Zoványi Jenő*, „Magyarországi Protestáns Egyháztörténeti Lexikon” (Budapest 1977) 383. oldalnál Mágóchy Gáspár címszó alatt mit közölt. Ime:

„Mágóchy Gáspár (? — ?, 1586. v.d1587 eleje) magyar főnemes, 1554-től Gyula várának kapitánya, miután pedig 1562-ben török fogságba esett, és nagy váltságdíjért szabadult belőle, 1563 decemberétől Eger várának kapitánya, s egyszersmind Heves és Külsőszolnok vármegyék főispánja volt. 1574-ben Bereg, 1579 körül Tolna vármegyének is főispánja lett. — Mindenik állásában buzgón felkarolta a reformáció ügyét, s a saját nagy kiterjedésű birtokain mindenütt végrehajtotta azt. Előbb lutheránus volt, de azután reformátusságra tért.”

Az olvasó láthatja, hogy a Magyar Életrajzi Lexikonban közölt adatok Mágóchy Gáspárról semmiben nem térnek el a Magyarországi Protestáns Egyháztörténeti Lexikonban közöltektől; lényegében még a mondatfűzésük is azonos. Mivel a Magyar Életrajzi Lexikon gyakran közölt a szócikkek végén *Irodalom* kiemelés után szakmunkákat, a fentiek alapján természetesnek vehetnők, hogy utalás történik „Zoványi Jenő cikkei a Theologiai Lexikon részére a magyarországi protestantizmus történetéről, Budapest 1940, Kézirat gyanánt Révész Imre megjegyzéseivel, Országos Széchényi Könyvtár, Kézirattár” c. munkára. Nem kétséges, hogy a cikkíró a szócikket ebből a munkából másolta. (Megjegyezzük, hogy *Zoványi* eredetileg Torna megyét írt, csak kézirátának gondozói majd megjelentetői „javították” Tolna megyére, ez tehát nem az Életrajzi Lexikon cikkírójának az érdeme.) Talán mondanunk sem kell, hogy a Magyar Életrajzi Lexikonban a Mágóchy Gáspár címszó végén hiányzik az *Irodalom*. S a fenti okok miatt ez bizony már etikai kérdés. Hiszen idézni lehet az Országos Széchényi Könyvtár vagy az Akadémiai Könyvtár kézirattárának a műveit is. Magam is ezt tettem, amikor 1976. évben egyháztörténeti dolgozatomban *Zoványi* szóban forgó kézirátára hivatkoztam.

*

RÁKÓCZI ZSIGMOND (Magyar Életrajzi Lexikon II. 476—477.) „(Felsővadász 1544—Felsővadász 1608. dec. 5): erdélyi fejedelem (1607—1608), a — család vagyonának és emelkedésének a megalapozója. *Perényi Péter* udvarában nevelkedett Sárospatakon, s az ő oldalán kezdte katonai pályafutását is a török elleni harcokban. *Perényi* halála után, 1567-ben Eger várában az ifjú vitézek kapitánya. 1572-ben szendrei kapitány,¹ 1575-ben *Békés Gáspár* sikertelen vállalkozásában, amellyel az

^{sz} *Trócsányi Zs.*: Rákóczi Zsigmond, A Debreceni Déri Múzeum Évkönyve 1978 (Debrecen 1979), 70.

erdélyi trónt akarta megszerezni, az I. Miksa által küldött mo.-i csapatok parancsnoka. 1587-ben Eger vára kapitánya.² 1588. okt. 8-án Szikszónál nagy győzelmet aratott a törökön; 1593-ban részt vett Fülek vára visszafoglalásában és a győzelmes szécsényi ütközetben. Katonai érdemeiért 1588-ban bárói rangot kapott.³ 1590 körül feleségül vette Mágóchy András özvegyét,⁴ Bekényi Juditot,⁵ s az ő révén hatalmas uradalmak, többek között Munkács birtokába jutott. 1603-ban a bécsi udvar, hogy birtokait megszerezze, hamis vádak alapján hűtlenségi pert akart ellene indítani. 1604. okt.-ben csatlakozott *Bocskai Istvánhoz*. 1605. szept.-ben Bocskai megbízásából Erdély teljhatalmú kormányzója és generálisa. 1607. febr. 9-én Bocskai halála után a gyulafehérvári ogy. Homonnai Bálint ellenében Erdély fejedelmévé választotta. Rövid uralkodása Homonnai és *Báthori Gábor* trónkövetelő törekvéseinek elhárításában és a hajdúfelkelések elleni küzdelmekben telt el. Beteges, öreg ember volt már, s amikor Báthori a hajdúkat maga mellé állította, birtokbeli kárpótlás ellenében 1608. márc. 5-én lemondott a trónról.”

Észrevételek

1. 1572. április 20-án Bécsben kelt levélben Miksa császár információt kért a Szepesi Kamarától azokról a birtokokról, amelyeket Weseny Gáspár, Susalith Péter, *Rákóczi Zsigmond*, Ferky Gergely és Body Menyhért *egri* tisztek adományul kértek (OL. E-249. 11. N°5—6.) Rákóczi tehát akkor Egerben szolgált. Szendrőn 1572-ben a magyar csapatok kapitánya Zolthay István volt, a szendrői főkapitány ugyanez évben Kolonich János Bertalan.¹

2. Rákóczi Zsigmondot az egri főkapitányságba 1588. június 29-én iktatták be.^{1y}

3. Bárói rangra 1588. aug. 28-án emelték. Legnagyobb katonai érdeme, a szikszói csata 1588. okt. 8-án volt, a kettő között tehát nem állhat okozati összefüggés. Addig csak Bekes Gáspár erdélyi vállalkozásában való részvétel és az 1577. évi kazai ütközetben való jelenléte kerülhet szóba; de ezekért, 11 év elmúltával, nem kapott volna bárói rangot. — Itt két körülményre is több joggal utalhatunk. Az egyik, hogy a bécsi adminisztráció két hónapot késett Rákóczi főispáni kinevezésével. A bárói rang elégtétel is lehet a július—augusztus hónapokban az előbbieket miatt fakadó komoly társadalmi bonyodalmakért. A másik: ebben a korban egyszerre több főispáni tisztséget általában főnemesek viseltek.^w

4. 1587-ben nősült Rákóczi Zsigmond. Felesége később leánygyermekkel ajándékozta meg. 1590. évben viszont már súlyos beteg volt. Rákóczi elsősorban ezért nyújtotta be 1590. év végén megmásíthatatlan szándékkal a lemondását. Feleségével 1591. május elején Egerből egyenesen a lengyelországi Sandomierz-be utazott, de sem

¹ *Takáts S.*: Régi magyar kapitányok és generálisok, (Budapest é.n.(1922)) 189—193.

^{1y} *Szabó J. Gy.*: Rákóczi Zsigmond egri főkapitányi instrukciója és kinevezésének a körülményei, Archivum 10. (Eger 1981) 32.

^w *Szabó i. m.* 41., 61. j.

a város híres Szt. Lélek kórházának az orvosa, sem egy Krakkóból hozott orvos nem tudott az asszonyán segíteni, aki még azon a nyáron meghalt. — Különös, hogy a Lexikon nem emlékezett meg Rákóczi többi feleségéről. A másodikról, Gerendi Annáról, aki három fiúgyermekkel örvendeztette meg. Sem a harmadikról, Telegdy Borbáláról, a legjobb barátja, Csapi Kristóf kállói főkapitány özvegyéről.¹

5. Az okleveles anyagában Rákóczi első felesége az Alaghy vezetéknevet viseli. Például az egyik legfontosabb okmányban, amely 1589. évben Eperjesen a nagy családi osztozkodás alkalmával készült, ezt olvashatjuk: Alaghy Judittal kapcsolatosan igen elvétve találkozunk az Alaghy Bekeny vezetéknevvel is, de Bekény önmagában nem fordul elő.²

* * *

A Rákóczi Zsigmondról írt szócikk kétségtelenül a legjobb az egri várnagyokról írottak között, ha a terjedelmet (1.2 kéziratos oldal) a hibák számával elosztjuk. Az előbbieken kívül az egykori egri várnagyok sorából még Prépostvári Bálint és Zolthay István kapott címszót, de a hibaátlaguk valamivel rosszabb.

Kritikánk sajnos nem lehet eléggé építő, mivel itt nem vázolhattuk fel e siralmas képhez vezető utat. Legfeljebb egy mondattal utalhatunk arra, hogy történészeink olyan években kaptak megbízást és dolgoztak a címszavakon, amikor — leszámítva 1919, ill. a Horthy-korszak mártírjait — életrajzi kutatással már 20 éve nem lehetett jó pontot szerezni. Ennélfogva a Magyar Életrajzi Lexikon valamennyi munkatársát fel kell menteni. A Kiadó az eljárásaira azonban aligha kaphat feloldozást. 1980 tavaszán elszalasztotta az utolsó alkalmat. Ekkor került nyomdába a Magyar Életrajzi Lexikon III. kötete, amelynek a végén 30 nyomtatott oldalon leközltek — igen dicséretesen — az I—II. kötetekhez való helyesbítéseket, kiegészítéseket. Sajnos, az egri várnagyok neveit nem találtuk meg. Pedig a helyesbítések terjedelmének viszonylag jelentéktelen megemelésevel és — horribile dictu — az akadémiai intézeteken kívül állók szélesebb körű bevonásával kevesebb téves ismerettömeget hintettek volna el az olvasók százezreiben, akik e lexikonra ma is úgy tekintenek, mint az írástudók egykor a bibliára.

¹ Rákóczi feleségeiről: *Keresztes K.*: A Rákócziak, Turul 42. (Budapest 1928) 99—101. — *Trócsányi i. m.* 60., 65. — Sürgős lengyelországi utazásának a témája és külföldi sorsa a szerző kutatásából.

² Vö. *Trócsányi i. m.* 60., 22. j.

Stier Miklós

„MOGERSDORF” NEMZETKÖZI KULTÚRTÖRTÉNETI SZIMPOZION Celje, 1986. június 30—július 4.

A „Mogersdorf” Nemzetközi Kultúrtörténeti Szimpozion 1986. évi 18. ülésének témáját ezúttal A könyvnyomtatás és a nyomtatványok a Pannon-térségben II. József reformjai előtt címmel jelölték.

Míg a korábbi években a tudományos programot összefogottság, egységességre törekvés, áttekinthető szerkezet és élénk vita jellemezte, ezúttal tarkább volt a kelleténél, nagyon is eltérő megközelítésekkel és megoldásokkal találkoztunk, és jelentős színvonalkülönbségek is jellemezték az előadásokat. Igen hiányzott az „igazi” bevezető előadás, amely a programot keretbe foglalva, az egész térségre kiterjedően elméletileg is exponálta volna a problematikát. Az egyes referátumokat követő vitákban is alig kísérelték ezt meg a résztvevők, s ha igen, akkor sem jutottak messzire: a felvetett kérdésekre nemigen reagáltak a jelenlevők. A vitára fordítható idő szűkös volta csak részben magyarázza ezt, sokkal inkább annak következménye, hogy az előadások maguk is alig adtak alapot és anyagot értelmes és tartalmas diskuszióra.

Branko Berčič professor (Ljubljana) A könyvnyomtatás és a nyomtatott könyvek jelentősége és hatása a szlovén térségben c. bevezetőnek szánt előadása valóban *csak szlovén* vonatkozásokat tárt fel. A nyomtatott könyvek megjelenése szlovén földön a 15. század utolsó évtizedeire tehető, külföldön (Dél-Németországban, Észak-Olaszországban) nyomtatott könyvek behozatalával. Az első szlovén nyelvű könyvek (1550-től) a reformáció idején még ugyancsak főként a német nyomdakörzetekből (Tübingen, Regensburg, Wittenberg stb.) kerülnek ki. Az első nyomdát 1575-ben Ljubljában Janz Mandelc (Joannes Manlius) alapította meg; hét évig működött. Azután hosszabb ideig ismét csak külföldön (Salzburg, Graz, Nürnberg, Halle, Bécs, Sopron) előállított könyvekkel találkozhatunk, s csak a 17. sz. második negyedétől felétől kezd kialakulni a korai nyomdászat Szlovéniában. (Trieszt, Gorica, Celovec, Ljubljana, Celje, Maribor, Ptuj.)

Jože Mlinarič professor (Maribor) A régi rendházak (a Benedek-rend, a Cisztercita-rend és a Karthauzi szerzetes-rend) és a könyv a szlovén területen című előadásában a kolostorok könyvtárainak anyagát tekintette át, megállapította, hogy ezek tárgya: teológia, ájtatos irodalmi anyag, filozófia, történelem, természettudomány, medicina, jog stb. Az ismeretanyag nem maradt titokban a kolostor falain belül, fejlesztette a környék szellemi életét. A cisztercita rend például kifejezetten érdeklődött a természettudományok iránt, a kertészkedésről és az erdőgazdálkodásról szóló művek gyakorlati hasznosításáról is gondoskodtak. A szerzetes rendek gyógyítással és gyógyszerkészítéssel is foglalkozván, az ilyen tárgyú könyveket különös becsben tartották. A kor ismert szállóigéje: „A kolostor könyvtár nélkül olyan, mint az erődítmény fegyver nélkül.” A 18. sz. utolsó évtizedeire egyes kolostorokban 2—3000 kötetre rúgott a könyvvállomány.

Dr. Nikolaus Bencsics (Eisenstadt) A könyvnyomtatás hatása a burgenlandi horvátok fejlődésére című előadásában hangsúlyozta, hogy az első Nyugat-Magyarországi horvát nyelvű művek a 16. sz. második felében azt a célt szolgálták, hogy az akkor éppen friss bevándoroltakat megnyerjék a protestantizmusnak. Ezek valós hatását ma felmérni nem lehet. A 18. sz. közepéig azután nincs is birtokunkban semmilyen burgenlandi horvát nyomtatvány. A 18. sz. közepe-második fele, a barokk kor hozza meg az anyaországtól elszakadt horvátok körében a könyv és nyomtatványok elszaporodását. Az e korból származó, részben vallásos nevelő-oktató művek alapozták meg a Nyugat-Magyarországon élő horvátok nemzetiségi tudatát.

Alexander Stipčević professor (Zágráb) „A nyomdászat és a könyv szerepe Észak-Horvátországban a

18. sz. végéig” c. — kétségtelen az egész szimpozion legsikeresebb, legtartalmasabb, legszínesebb, módszertanilag is legtanulmányosabb — előadásában megállapította, hogy Horvátország tengermelléki területeitől eltérően, ahol Velence — Európa akkori legjelentősebb nyomdai központjának — közvetlen hatása alatt igen korán kifejlődött a nyomdászati tevékenység, Észak-Horvátországban az első nyomdák létesítésére közel 100 évvel később került sor. A könyvnyomtatás iránti igény azonban e térségben is egészen korán jelentkezik. Már 1484-ben a zágrábi püspökség számára breviáriumot nyomtatnak ki Velencében. A protestantizmus hatására a 16. sz. végén Nedelišće és Varasd helységekben létrehozzák az első nyomdákat. Zágrábban az első csak a 17. sz. végén kezdi meg működését.

Nem állítható, hogy a 18. sz. végéig Nedelišćen, Varasdon és Zágrábban a nyomdai tevékenység fejlett lett volna, de a könyvnyomtatás, különösen pedig a népi nyelven írt könyvek megjelentetése meghatározó jelentőségű volt a kultúra fejlődésére Horvátország e részében.

Az említett területen működő nyomdákban napvilágot látott művek, de a másutt kaj-nyelvjárásban kiadott könyvek, valamint az e térségbe behozott kiadványok alaposabb vizsgálata lehetőséget nyújtott az előadónak arra, hogy a figyelmet néhány érdekes tényre irányítsa:

1. A népi (kaj) nyelven írt könyvek kiadása a latin nyelven írottakkal való összehasonlításban viszonylag gazdagnak mondható (pl. a Vitezović-féle nyomdából kikerült eddig ismert 31 könyvből 19 kaj, 12 latin nyelvű).

2. Ugyancsak feltűnő a laikus (nem egyházi) tartalmú könyvek jelentős száma a vallási tartalmú kiadványokkal szemben.

3. A nem vallási tartalmú művek „népi” jellegük még abban az esetben is, ha egy-egy tudományos (pl. természettudományi, orvostudományi) szakterület dolgoznak fel. Úgyisintén sok esetben népi jellegűek voltak a (szép) irodalmi művek is.

4. A nyomdák és könyvtárak szoros kapcsolatot tartottak fenn a német és osztrák nyomdai-könyvtárosi hálózattal, a könyvterjesztés pedig a középső és felső társadalmi réteggel számolt.

5. A könyvtári nyomtatott és nem nyomtatott katalógusok vizsgálata alapján megállapítható, hogy a dubrovnikai és dalmát könyv a kereskedelmi hálózat útján nem került Észak-Horvátországba. Horvátország e térségén ezek a kiadványok szinte ismeretlenek maradnak egészen az illir mozgalomig.

Vesna Burič magister (Eszék) A nyomdászok és a könyv helyzete Szlavóniában a 18. sz. végéig c. előadása olyan tájat vont vizsgálatának körébe, amely Horvátországot tekintve, periferikus volt, majd 1526—1687 között török uraom alá került, s így jószerivel azok a művelődési viszonyok, amelyekben helyét lelheti a nyomda és a könyv is, csak a 18. sz. folyamán bontakozhattak ki. Az 1732-ig felépülő ferencesrendi kolostor működtette a provincia első nyomdáját, kifejezetten a Teológiai Kar szükségleteinek megfelelően. 1774-ig horvát, magyar és latin nyelvű műveket jelentettek itt meg. 1775-től azután Eszéken a Budáról jött Divald Márton János nyitott nyomdát, s alapított egyben nyomdász-dinasztiát. Divald nyomdájából részben latin nyelvű teológiai és bölcséleti művek, horvát nyelvű tankönyvek, kézikönyvek, kalendáriumok, német és horvát plakátok, hirdetések láttak napvilágot. Külön jelentősége van a nyomdának a regionális jellegű szlavóniai szépirodalom megjelentetésében.

Borsa Gedeon (Budapest) Joannes Manlius, a pannóniai nyomdász (1575—1605) címmel tartott nagy érdeklődéssel fogadott referátumot. Borsa a reformáció nyomdász-vándornyomdász típusának kétségtelenül legszínesebb, legmozgékonyabb figuráját választotta előadásának tárgyául. Manlius 1575-ben kezdte meg tevékenységét a szlovén protestáns rendek hatékony támogatásával. A következő években latin, német és szlovén nyelven egész sor könyvet jelentetett meg műhelye, amivel kivívta az uralkodót és az ellenreformációt Laibachban (Ljubljana) képviselő Habsburg-főherceg reakcióját. Ennek tudható be, hogy a nyomdász — a rendek akarata ellenére — elhagyni kényszerült a mai Szlovénia területét. Útját Grazon át Magyarország felé vette, ahonnan a katolikusok húzódtak akkoriban az osztrák örökös tartományokba. Itt Németújvárott állt meg elsőként, ahol Batthyány Boldizsár, a neves humanista főúr udvarában kezdte meg ismét nyomdai tevékenységét 1582-ben. Ettől kezdve azután újonnan választott hazája nyelvéhez igazodva a korábbi szlovén helyett immár magyarul is készítette kiadványait a latin és a német mellett. Manlius, úgy tűnik, nem találta helyét, és a következő évtizedekben igen sűrűn változtatta patrónusait is.

Ezek nélkül ugyanis a feudális körülmények között szinte elképzelhetetlen lett volna sajtójának

működtetése. Vándorlásának útvonala és ideje: 1575—80 Laibach (Ljubljana), 1580—81 Graz, 1582—85 Németújvár (Güssing), 1585—87 Varasd (Varaždin), 1587—89 Monyorókerék (Eberau), 1589 Németújvár, 1590—92 Monyorókerék, 1592—93 Sicz (Deutsch-Schützen), 1595—97 Németújvár, 1598—99 Keresztúr (Deutsch-Kreutz), 1600 Sárvár, 1601 Keresztúr, 1602 Sárvár, 1603—1605 Keresztúr. (Az általa bejárt út pontosan a Szimpozion által vizsgált öt mai területi egységen át haladt: Szlovéniában kezdte, Stájerországon át ment a mai Burgenland területére, ahol a legtöbb időt töltötte, de működött Horvátországban és a mai Vas megyében is.)

Sokan úgy vélték, hogy Manlius csupán vándornyomdász volt, aki munkát keresve változtatta sűrűn működése helyét. Ezzel szemben az előadó Manlius nyugtalan természete mellett vallási meggyőződésének konfliktusaiban kereste a magyarázatot. Manlius a reformáció Luther által képviselt irányzatát vallotta magáénak, így gondot jelenthetett számára, hogy az ekkor inkább a kálvini vonalhoz tartozó Batthyány-család felfogásához kellett igazodnia. Más famíliáknál (Zrinyiek, Erdődyek) tett próbálkozásai után az egyértelműen lutheránus Nádasdyak oltalma alá helyezte magát 1598-ban.

Kiadványainak jelentős része természetesen a mindenkori patrónusa által képviselt vallási álláspontot tükrözte, de irodalmi szempontból elsősorban magyar és szlovén nyelven közreadott kötetei jelentősek. Különösen fontosak a verses magyar széphistóriák. Megjelentette ezeket annak ellenére, hogy — mint maga egyik nyomtatványában megjegyezte — élete végéig nem volt képes elsajátítani a magyar nyelvet.

Franz Probst professzor (Eisenstadt) „A burgenlandi nyomdászat a 16. és 17. század közepén és hatása a pannon kultúrára” címmel tartott ugyancsak élénk érdeklődést keltő előadást.

A mai Burgenland területén a 16. századtól a 17. sz. közepéig keletkezett nyomtatványokból alig valamivel többet mint százat ismerünk. Aligha túlértékelhető azonban az a szellemi áttörés, amelyet könyvekkel Johannes Manlius, Emmerich Farkas, Matthäus Bernard és Johann Wechelius protestáns nyomdászok, vagy akár a ferencesek ellenreformációt szolgáló nyomdája Wimpassingben, illetőleg a szintén katolikus David Krausz könyvnyomató műhelye Loretóban idéztek elő.

A magyarországi reformáció nemcsak vallásos jellegű, hanem társadalmi és nemzeti mozgalom is volt, amely anyanyelvű irodalmat követelt, hogy terjedhessen és megnyerhesse az egyszerű embereket.

Burgenlandban viszont még mindig hatott a több évszázados európai hagyományokkal rendelkező latin nyelvű irodalom. Az innen származó nyomdatermékek jó egyharmada a 16—17. században újlatin nyelvű, s erősen kapcsolódik a humanista mintákhoz. E hagyomány is hozott azonban valami újat: a saját, a hazai újlatin nyelvű irodalom jelentkezését.

Az újlatin nyelvű irodalomnál is jelentősebb azonban e terület irodalmának nemzetiesítése. Alig néhány évtized alatt a burgenlandi nyomdaközpontokban létrejönnek a burgenlandi horvátok önálló irodalmának az alapfeltételei (Mekinić—Pythiräus), s ennél még erősebb hatása van a magyar nyelvű irodalom kibontakozásának, amely ugyan távolabb, Magyarországon és később, a 19. századra éri el kiteljesedését.

Az előadó által tanulmányozott, Nyugat-Magyarországon működő könyvnyomató műhelyek nyomtatványainak több mint a fele magyar nyelven íródott, s olyan protestáns gondolatokat és eszmeiséget tartalmaztak, amelyek ezen a területen meghatározták a reformáció terjedését.

Az itt nyomtatott irodalom nem volt elszigetelt. Az újlatin és a német nyelvű nyomtatványok alapján megállapítható a „Nyugattal” való kapcsolat, a magyar irodalom terén pedig világos kapcsolata a központi magyar irodalommal.

A Bibliát, amely eddig az egyház és a teológusok ellenőrzése alatt állott, lefordították a nép nyelvére. Kinyomtatva kapta kezébe minden hívő. A könyv, eddig soha nem tapasztalt módon, ugrásszerűen vált népszerűvé. A Neue Zeitung és a naptár széles körű népi olvasmánnyá váltak; olyan közönséget szereztek, amelynek számára a könyv eddig ismeretlen volt.

A nyomdák, amelyekből többségükben e szövegek kikerültek, az ellenreformáció megjelenésével elveszítették szerepüket. Az újra katolikká vált nemesség ezeket beszüntette. Olyan új nyomdákat viszont, amelyek a katolizálás érdekében működtek volna, e területen nem létesítettek.

Pavercsik Ilona (Budapest) Manliustól Siessig — két évszázad dunántúli nyomdászata című előadásában már a 17—18. sz. időszakával foglalkozott. A Dunántúl főurai egymás után tértek vissza a katolikus vallásra, s ezzel a terület protestáns nyomdászata, amely mindenekelőtt a nagybirtokosok

támogatásának köszönhető létét, fokozatosan elsorvadt. A Manlius nyomdakészletét öröklő Farkas Imre működött csak viszonylag folyamatosan Sopronkeresztúron (1608—1618), majd Sárvárott (1620—1643); Németújvárott, Pápán, Tejfalun, Somorán, Kőszegen azonban csak rövidebb ideig tevékenykedett nyomdász, közülük egy sem tudott meggyökerezni e városokban. 1670-ben Loretóban már katolikus nyomdász jelentet meg egy művet.

A dunántúli terület (most már a török uralom alól felszabadult részeket is ide értve) 17. és 18. századi könyvnyomtatása között mintegy négy évtizednyi a választóvonal: 1670 után először 1712-ben nyomtatnak újra ezen a területen, mégpedig Kismartonban. Folyamatosan működő tipográfia azonban csak Sopronban (1721-től Streibig, majd Schmidt, Rennauer, ill. Siess nyomdája), Győrött (1727-től a Streibig-nyomda), majd az idők vége felé Pécssett (1773-tól az Engel-nyomda) jött létre. A katolikus szellemű könyvnyomtatás-könyvkiadás, mint az ország más részein is, elsősorban püspöki székhelyeken bontakozott ki. Jelentős szerepe volt a győri könyvnyomtatásban a jezsuiták által alapított győri akadémiának. A katolikus egyházi központokban, ill. ettől független szabad királyi városokban, így pl. Sopronban dolgozó nyomdászok tevékenysége között alig volt különbség. A 18. században már nyomdától független könyvkiadók is működtek, többek között ők vállalkoztak protestáns művek külföldi megjelentetésére is.

Az előadás közel két évszázad dunántúli nyomdászatának rövid bemutatása után megkísérelte a könyvkiadás értékelését bizonyos mennyiségi szempontok, a kiadott könyvek műfaja, nyelve szerint, és utalt azokra a tényezőkre, amelyek a pannon térség különböző népeinek nyomdászatát-könyvkiadását egymáshoz közelítették, hasonlóvá tették.

Theodor Graff (Graz): A stájer könyvnyomtatás fejlődése a 18. sz. végéig és hatása Közép-Ausztriában c. előadásában először a 16. sz. második felének nyomdászatát mutatta be. Négy grazi nyomdász: Alexander Leopold, Andreas Franck, Zacharias Bartsch és Hans Schmidt négy évtizeden át — 1559-től 1599-ig — fizetség ellenében nyomtatott a stájerországi tartományi rendek, a katolikus tartományi fejedelem kormányzati hivatalai, valamint az evangélikus tartományi egyház és annak gimnáziuma számára. Ők gondoskodtak a helyi latin és német nyelvű irodalmi életéről is.

Az ellenreformáció előkészületekor a tartományi fejedelem magához hívatta a müncheni Georg Widmanstetter nyomdászt, akinek a nyomdája monopol helyzetet élvezett az egész tartományban 1599-től 1781-ig. Fő megrendelőjévé az 1585-ben megalapított grazi egyetem vált. A Societas Jesu feloszlásával 1773-ban és az egyetem liceummá való degradálásával a könyvnyomtató műhely jelentősen veszített a fennállásához szükséges alapfeltételekből. Emellett II. József liberálisabb iparpolitikája jegyében nem újították fel privilégiumait sem. Grazban ennek következtében több nyomdász is működött. Közülük a legalkalmasabbnak, Andreas Leykamnak sikerült 1806-ban megszereznie Widmanstetter könyvkiadó műhelyét. A két műhelyt egyesítve olyan vállalatot alapított, amely még ma is az ő neve alatt működik.

Dr. Christoph Heinrich Binder (Graz): Stájer újságok és folyóiratok a kezdetektől a 18. század végéig c. előadásában mindenekelőtt leszögezte, hogy Stájerországban a sajtó fejlődése provinciálisan nem maradt le, de kirívóan sem előzte meg a német nyelvterületek egyikét sem.

Kiindulásként a 16. századból megőrzött néhány ún. török újságot említett, amelyek különleges eseményekről írnak a törökkel való összecsapások történetéből. Ezek ugyan a mai értelemben vett újságnak nem felelnek meg, mert hiányzik a periodicitás és tartalmuk egyetemessége, de mint kezdemények figyelmet érdemelnek.

Míg a 16. század két utolsó évtizedéből maradtak fenn példányok, addig a 17. század ebből a szempontból tökéletes fehér folt. Ennek ellenére a levéltári anyagokból vázolható a körülbelüli fejlődés; a grazi Widmanstetter nyomdájában az évszázad közepétől folyik a bécsi újságok utánnomása. Csak a 17. század végétől fejlődik az önálló újságírói tevékenység, amikor is a bécsi hírek közvetlen utánnomása mellett megjelennek alkalmi helyi hírek is.

A legrégebb megőrzött első stájer újság 1711-ből a „Grätzerisch Europäische Zeitung” (a későbbi Grätzer Merkur). A „Grätzer Merkur” beszüntetéséig monopol-helyzetet élvezett II. József alatt. A Widmanstetter-féle kiadó- és nyomdávállalat lapja az egyedüli újság, amely 1792-ben szűnt meg. A „Grätzer Zeitung” lett a „Merkur” utóda, amelyet 1785-ben alapított a könyvkiadó Leykam, és mint hivatalos újság megmaradt a mai napig. Más újságokat: a „Grätzer Bauernzeitung”-ot (1786), a „Grätzer Bürgerzeitung”-

ot (1792), valamint az „Allgemeine Zeitungsblatt für Innerösterreich”-et (1793—1805) Leykam megvásárolta és egyesítette a „Grätzer Zeitung”-gal.

Sokkal eredményesebb a Stájerföld művelődéstörténetének a tanulmányozása néhány későbbi újság (folyóirat) alapján, hiszen ezekben rábukkanunk a felvilágosodás eszméinek a nagyon óvatos közvetítésére is. Első kísérlet ezen a téren a „Das Wochenblatt für die Innerösterreichischen Staaten” (1775), amely már túllép a moralizáló hetilapon, amikor megpróbálja összekapcsolni a tanítást a szórakoztatással. Annak ellenére, hogy a lap csak egy évig működött, világos jelzője volt a jövő fejlődésének, amely Stájerföldön a 19. század első felében jutott kifejezésre Johann főherceg fellépésével. A „Grätzer Magazin über verschiedene Gegenstände der Literatur und Oekonomie” (1787), a „Der Freund des steyerländischen Volkes” (1787) és a „Zeitung für Damen und andere Frauenzimmer” (1792—1797), amely többször is megváltoztatta a címét, voltak az oktatás és szórakoztatás felvilágosodás-kori hetilapjai.

Ezen előzmények után Stájerországban is a 19. században alakult ki a modern sajtó.

A záróelőadást *Dr Jaro Dolar* (Ljubljana) tartotta: A könyv és hatása a szlovén területen címmel. A kolostori könyvkultúra a szlovén területen idegen befolyás alatt alakult ki. Valószínűleg az alkotók is főleg idegenek voltak. A kolostori könyvtári katalógusok e könyvtárak meglehetősen gazdagságáról tanúskodnak. A könyvek tartalma a prédikátorok rostáin át szűrődve hatással volt a legegyszerűbb hallgatóra is.

A protestantizmus és a könyv szorosan összefonódott két kultúrtörténeti jelensége a kornak. Trubar nyomdakeresése katekizmusának kiadása céljából nemcsak vallásos buzgalmról tanúskodik, hanem érzelmeiről és hazájához való kapcsolatáról is. Elbeszélései a parasztokról, akik könyveit olvassák, dicsérete az idegen származású várúrnokról, akik családjukkal szlovénül olvastak és énekeltek, a szlovén protestáns könyv sokrétű hatását tükrözik.

Az ellenreformációnak a protestantizmus elleni harcában ugyanazt a fegyvert kellett használnia, mint ellenfelének. Amikor pedig a veszély elmúlt, a könyv iránti buzgalma is jelentősen csökkent. A könyvet helyettesítenie kellett volna a katolikus ideológia szerint az élő beszédnek és a művészet pompájának. Egyházi körökben megerősödött az írott beszéd elleni kétely. Mindez odáig vezetett, hogy csak egyeseknek engedélyezték az iskoláztatást. Finian püspök dicséri az írástudatlan szlovéneket, mert így védettek voltak az eretnekséggel szemben.

Az előadás a továbbiakban rendkívül nagy ívben vázolta a könyv (és irodalom) szerepét hatását a szlovén társadalom fejlődésének 18—20. századi folyamataiban. Kitért az uralkodó osztályok kultúrájának kérdéseire, majd jelezte az éppen mindig feltörekvő új osztály irodalom-ízlését, könyv iránti érdeklődését. Előadását, idézve az ismert jelszót: „A tudás hatalom” a szocialista munkásmozgalom könyv- és kultúraéhségének felvillantásával fejezte be, utalván a szocialista Jugoszlávia új alapokra helyezett kultúr- és tudománypolitikájára.

A szimpozionon elhangzott előadásokat, esetenként bizonyos témaköröket vita követte. Részletkérdésektől koncepcionális jellegű észrevételekig, módszertani és metodológiai kritikáig sok minden felmerült. Tarka volt a vita, mert az előadások logikája sem orientált kellőképpen. Magyar részről több felszólalás is elhangzott. *Somkuti Éva* (Fejér megyei Levéltár) korreferátum-szerűen ismertette a könyvnyomtatás kezdeteit Fejér megyében. *Feiszt György* (Vas megyei Levéltár) vitatta Vesna Burić azon tézisért, mely szerint az észéki könyvnyomtatás fejlődésében magyarországi hatások nem mutathatók ki. *Bariska István* (Köszeg városi Levéltár) kifogásolta a Burgenland tartomány-elnevezés visszavétését a 16—18. századi Nyugat-Magyarország területére, majd felvetette a reformátor vándor nyomdász szimpozionon történt jellemzésének néhány alapkérdését. Megítélése szerint a reformátor vándor nyomdász is *megrendelésre* dolgozott, s ennek az alapmotivációnak a szerepét boncolgatta a korszak jelenségeinek jobb megértése céljából. *Stier Miklós* metodikai és metodológiai kérdéseket exponálva megkérdőjelezte a szimpozion előadásaiból kibontakozó, a 16. századi reformáció eszméit hordozó nyomdászvállalkozó idealizált alakjának valószínűségét. Úgy tűnik, hangsúlyozta, hogy a történész a kinyomtatott művek tartalmából-jellegéből logikai úton következtet vissza, s a megrendelést szolgáló vándor-vállalkozót túlságosan is az ideológiai szféra tudatos vállalásával „vértézi fel”. Nem reális szemlélet eredménye ez, ráadásul módszertani „tisztátlan” eljárás következménye is.

Magyarországon, és Közép-Kelet-Európa jelentős részében, mint az elhangzott előadásokból láthatunk,

a nyomdászat és a könyvkiadás kezdete rendkívül szoros összefüggésben állott a nemzeti-irodalmi-könyvelv megteremtésével, a nyelvi egységesülés jelenségeivel. Úgy tűnik, hogy a pannon térség igen nagy részében *lényegében* hasonló jelenségről volt szó — legfeljebb jelentős fáziseltolódásokkal. Tehát a pannon térség nagy részére áll az összefüggés: a könyvkiadás, a nyomdászat a térséget megosztó, a nemzetie fejlődést segítő nemzeti nyelv kialakulásának-fejlesztésének szolgálatában állott. *Metodológiai* kérdésünk lényege a következő: adott egy jelenségkör: az ideológiatörténet, a politikai-ideológiai gondolkodás története egyik oldalról — amelynek értékelése a mindenkori történetírás pillanatnyi, vagy éppen történetileg kialakult állapotától függ (nemzeti aspektus, társadalmi megközelítés) — és egy másik jelenségkör: a tudomány és technika történetének jelensége: a könyvnyomtatás, amely a felfedezések történetének egyik legcsodálatosabbikaként forradalmasította a gondolatközlés egész állapotát, rendszerét. Ezt a jelenségkört — vélte a hozzászóló — nem tehetjük ki a nemzeti központú történetírások értékelési változásainak és zavarainak, ez maradéktalanul és egyértelműen az emberiség különböző társadalmainak *integrációját* (is) szolgáló jelenségkör.

A hiba forrását abban látta a felszólaló, hogy az előadások hajlamosak voltak az észmetörténet és más jelenségkörök metodológiaiilág téves összerosására. A reformáció kétségtelen nemzeti, tehát szeparatív tendenciákat erősített a térségben. A könyvnyomtatás — bármilyen szorosan kötődött is a reformációhoz — aligha látott el szeparatív funkciókat, sokkal inkább integratív szerepe volt (l. Manlius figuráját!). Ennek ellentmondásmentes megállapítása mindenesetre fogalmi, metodológiai tisztaságot feltételez a történeasz szemléletében és anyag-kezelésében egyaránt. *Vörös Károly* vitatta a fenti megközelítés egy momentumának helyességét, nevezetesen azt, mely szerint megtagadható a korszak e lelkes, a reformáció szellemét terjesztő kis hőseitől a tudatosságnak az a foka, amelyet az előadások sugalltak, s amelyet az előző felszólaló elvitatott. Megítélése szerint a döntő érv az, hogy az első könyvnyomdászok rendszerint következetesen állottak a reformáció egy-egy irányzatának szolgálatában (Manlius-Lutheranizmus.)

A viták elhangzottak, a különböző országok delegációinak záróbeszédei mindezekre nem reagáltak. Csupán *Tilcsik György*, a magyar delegáció nevében mondott záróbeszéde tartalmazott olyan kritikai, s részben önkritikus megállapításokat, amelyek a nagy múltú és remélhetően szép jövő előtt álló szimpozion tudományos továbbhaladásának szempontjából tudománypolitikai és tudományszervezési segítséget nyújthatnak. Felhívta a nemzetközi szervező bizottság figyelmét arra, hogy hosszabb távra fogadjon el tudományos programot, mert így a fő témák ismeretében új kutatásokat lehet kezdeményezni, kérte, hogy a bizottság átgondoltabban foglalkozzék a bevezető előadások funkciójának kérdésével, mert úgy eleve nagyobb kitekintést nyerhetünk az *egész* térségre vonatkozóan, s javasolta, hogy a bizottság következetesebben közvetítse elképzeléseit arra vonatkozóan, mit vár az egyes előadásoktól, mert így jobban strukturált tudományos ülésszakoknak, tartalmasabb vitáknak, tudományos szempontból is eredményesebb munkának lehetünk a jövőben jögos várakozói.

BALÁS GÁBOR:

A SZÉKELYEK NYOMÁBAN

Panoráma, 1984.

Hézagpótló feladatot kívánt ellátni a Panoráma könyvkiadó, amikor közreadta Balás Gábor munkáját, hiszen több évtizede már, hogy nem jelent meg a székelység történetét összefüggően tárgyaló, a szélesebb közönségnek szóló mű. Azok a tanulmányok, melyek különböző szakmai folyóiratokban, illetve kötetekben láttak napvilágot, jellegüknél fogva nagyrészt rejtve maradtak a laikus olvasók előtt, így „Csaba népének” históriája jószerint fehér foltként szerepel történelmi köztudatunk térképén. Különösképpen hangsúlyt kaphat ez mostanság, amikor a nemzeti múlt iránti érdeklődés örvendetes megnövekedésének lehetünk tanúi, és amikor identitástudatunk vélt vagy valós zavarairól egyre több vita folyik. Márpedig e nagyméretű történeti önvizsgálatnak és újrafelfedezésnek részét kell, hogy képezze a székely múlt jobb megismerése is, mely szétválaszthatatlanul összeforrott a magyar históriával. Az olvasóközönség részéről — éppen az említett hiányok miatt — fokozott érdeklődés nyilvánul meg e tárgykör iránt, így nem lehet közömbös az, hogy egy-egy munka milyen mértékben képes megválaszolni a felgyülemlett kérdéseket.

A székelység történelmének leghomályosabb és legtöbbet vitatott pontja kétségtől az eredetkérdés. Ezzel kapcsolatos a kutatások túlnyomó része, s ez a probléma, melyet máig sem sikerült megnyugtatóan megoldani. A vérmes reményekkel induló, de végleges megoldást hozni nem tudó vállalkozások nagy száma mindenesetre arra inti a kutatót, hogy a fellelhető adatok és szempontok leggondosabb mérlegelése és a számba vehető ellenvélemények megfontolása után alkossa csak meg hipotézisét. Hangot kap ez az igény Balás Gábornál is, aki úgy véli, hogy „a »termékeny bizonytalanság« László Gyula-féle módszere sokkal több alapot nyújt jó eredmények elérésére, mint ha valaki beképzelt dilettánsnak minősíti azt, akinek más a véleménye”. Őva inti egyébként a tudósokat attól is, „hogy ingatag érveiket sziklaszilárd tényeknek minősítsék” (13. o.). Annál meglepőbb viszont, hogy önmagára nézve meglehetősen szabadsággal alkalmazza csak a szerző ezeket az elveket. Rögtön a könyv elején azt olvashatjuk ugyanis, hogy a székelység „a magyarság egyik, magyarságát megtagadni nem akaró népcsoportja, amely amióta tudunk róla, mindig magyarul beszélt” (11. o.). Még világosabb a fogalmazás pár oldallal arrébb: „a székelyeknek külön nyelvük ugyan nincs, nem is volt soha, de a magyarság keretein belül őrzik különleges egyéniségüket” (14. o.).

Nem fogadhatjuk el minden bizonyíték nélkül ezeket a megállapításokat, hiszen már a legkorábbi források is megkülönböztetik egymástól e két népet. 1116-ban és 1146-ban a magyar hadsereg elővédjét besenyők és székelyek alkotják. 1210-ben Türje nembeli Joachim szebeni ispán szászokból, románokból, besenyőkből és székelyekből álló sereggel száll hadba a bolgár cár megsegítése végett. Anonymus és a krónikák is megőrizték annak emlékét, hogy a székelyek *csatlakoztak* a honfoglaló magyarokhoz. Gyanússá teszi az azonosságot önmagában már az a tény is, hogy a szászokhoz és talán a kunokhoz hasonlóan a székelység számára is a szék- (nem pedig a megye-) szervezet szolgált közigazgatási keretként a megtelepedés után. Elgondolkodtatóak a középkor egészét végigkísérő kiváltságok is, melyekről nem lehet kizárni, hogy etnikai alapon nyugodtak. Ezek az adatok — ha nem is bizonyítják minden kétséget kizáróan a székelység csatlakozott katonai segédnép voltát —, arra legalábbis elengedőek, hogy megkérdőjelezzék a fentebb idézett kategórikus állításokat, s azok elfogadását további bizonyítékok súlyától tegyék függővé. Balás Gábor azonban adós marad a hathatós érvekkel. „Bizonyítási eljárásának” egyetlen elemét az a megállapítás képezi, hogy a székelyek mindig is magyarul beszéltek. Ezt a kijelentést

viszont megint csak nem fogadhatjuk el ebben a formában, hiszen a 13. század előttre vonatkozóan semmilyen adatunk sincs a székelység nyelvi hovatarozását illetően. Az pedig, hogy most magyarul beszélnek, önmagában nem döntheti el a kérdést, mert például ki tudná ma már pusztán nyelvi eszközökkel kideríteni, hogy a kunok és kabarok valaha török nyelveket használtak?

A továbbiakban a szerző kifejti, hogy „nemcsak a székelyek, hanem a többi magyarok is, »hun állampolgárok« voltak egykor, és mégis a székelyeket illetően megmaradt a hun származás hagyománya, a többi magyaroknál viszont más volt a helyzet” (20. o.). A hun származáselmélet feltámasztását részben László Gyula, részben pedig Dümmerth Dezső nyomdokain haladva próbálja megvalósítani Balás Gábor. Véleménye szerint a székelyek és a magyarok ősei finnugor nyelven beszéltek, s az onogur törzsszövetség keretébe tartoztak. Vezető rétegük hun eredetű volt, az uralkodócsalád pedig (Árpád elei) az i. e. 2. században élt Maotun ázsiai hun fejedelemtől származott. Az onogur birodalom kazárok általi végleges megdöntése után, 670 körül vándoroltak azután a székelyek Kuber vezetésével az avar fennhatóságú Kárpát-medencébe, ahová azután jó kétszáz évvel később az Árpád vezérelte magyar törzsek is megérkeztek.

Az itt vázolt elképzeléssel szemben megint csak számos kifogás támasztható. Balás Gábor állításával ellentétben ugyanis sem a székelyeknek, sem pedig a magyaroknak nem volt eredeti hun hagyományuk. A krónikákban megőrzött mesészerű hun történet középkori értelemben vett tudóskodó kombináció eredményeként született meg. Anonymus (aki még csak bizonytalanul utal az Attilával való kapcsolatra) és Kézai Simon (a hun történet alkotója) nem néphagyományból merítettek, hanem külföldi (elsősorban német) krónikások alaptalan azonosításait kerekítették tovább, céljaiknak, koncepciójuknak megfelelően. Alátámasztja mindezt többek között az is, hogy a 13. századig magyar források nem említik sem Attilát, sem a hunokat. Nem tud e rokonságról a Konsztantinosz Porphürogennétosznál megőrzött 10. századi magyar hagyomány sem, miképpen az Árpád-ház eredetét elbeszélő monda sem említi a hun fejedelmet, hanem Emese és egy turulmadár nászából származtatja Álmost, Árpád apját. Nem támogatják a szerző konstrukcióját a történelmi körülmények sem. Az ázsiai hunnak nevezett hiungnok és az európai hunok azonosságának bizonyítását nem tekinthetjük megoldottnak Bertrand Russel „macskapéldájával”; nemcsak amiatt, mert a hasonlat rendkívül erőltetett és sántító, hanem legfőképpen azért, mert az azonossággal kitételét számos régészeti és nyelvtörténeti probléma is akadályozza (Louis Hambis). Így természetesen az uralkodó dinasztiák folytonosságára vonatkozó feltevést sem tekinthetjük egyébként bizonyítatlan hipotézisnél. Még kevésbé állja meg a helyét az az állítás, miszerint a Kárpát-medencéből kiűzött hunok közös birodalomban éltek volna a bolgár törökök közé tartozó onogurokkal. Az ide vonatkozó kutatásokat Czeglédy Károly így foglalja össze: „olyan bizonyítékokkal! . . . , amelyek egy új hun—bolgár törzsszövetség kialakulását igazolják, ebben a pillanatban nem rendelkezünk”. Ennélfogva a magyarok sem lehettek „hun állampolgárok”, ha pedig figyelembe vesszük azokat a nyomos érveket, melyeket a régibb és újabb kutatás (Pauler Gyula, Fodor István, Kristó Gyula stb.) hozott fel emellett, hogy a magyar törzsek csak 750 után vándoroltak a Volga—Káma menti Magna Hungaria-ból dél felé, akkor eleve el kell vetnünk a hunokkal való érintkezést minden lehetőségét.

Nem tartjuk szerencsésnek, hogy a szerző elképzeléseit olyan feltevésre építi, mely maga is bizonyításra vár. Véleménye szerint ugyanis „a székelyek azok, akik László Gyula *kettős honfoglalás elmélete* alapján az első ütemben, vagyis a 680 körüli években jöttek a Kárpát-medencébe” (31. o.). Márpedig László Gyulának mind ez ideig nem sikerült hipotézisét bebizonyítania, sőt a „kettős honfoglalás”-sal szemben támasztott súlyos kifogások döntő többségére sem tudott kielégítő választ adni. Balás Gábor tehát olyan falakra próbál építkezni, melyek eleve támaszra szorulnak, így azután feltevést követ anélkül, hogy az egyes megállapítások bármilyen komolyabb alappal rendelkeznének. Kuber és a hun történetben szereplő Csaba azonosságának kimondásához például elegendőnek véli a szerző annak megállapítását, hogy a források ugyan nem tudnak arról, hogy Attilának ilyen nevű utóda lett volna, „ez azonban nem zárja ki annak lehetőségét, hogy ilyen nevű (melléknevű, becenevű) leszármazottja lehetett” (28. o.). Mondanunk sem kell, hogy ezen az alapon bárkit Attila utódai közé lehetne sorolni, hiszen a kútfők csak arról adnak hírt, hogy kik voltak fiai, s nem arról, hogy kik *nem* tartoztak közéjük. Egyébként is, ha már Csaba alakja mögött valódi történeti személyiséget keresünk, sokkal megalapozottabb őt azzal a 10. századi

magyar kalandozó vezérrel azonosítani, akit Aventinus is említ az augsburgi csata kapcsán (s akinek görög földre való távozását Anonymus beszéli el), mintsem összefüggésbe hozni Attila sohasem létezett fiával.

A továbbiakban, ha lehet, Balás Gábor még inkább elrugaszkodik a valóság talajáról, s a szárnyaló fantázis segítségével próbálja rekonstruálni a korai székely történelmet. Így lesz például az Anonymusnál szereplő Ösböböl (Usubuu) — akit egyébként a Névtelen Jegyző világosan az Árpáddal együtt Szkítiából kijött nemzetségek tagjai közé sorol — az Erdélyben tartózkodó székelyek hadnagya és „kend”-je (ez utóbbi a szerző által kreált tisztség), egyúttal a honfoglalók elé járuló követség vezetője. Így válik érthetővé az a meglepő nagyvonalúság, mellyel a különböző állítások nyelvészeti „igazolása” történik: a Marosvásárhely környéki Gordásfalva elnevezése a 6. századi Gordász hun uralkodó nevéből származik, míg Kuber (Balásnál Küver) emléke az 1543-ban előforduló Kővér fiai („... filiorum Kewer...”) nemzetség nevében őrződött meg. Levedire pedig a „Lebed pataka” helynév utal. Első pillantásra látszik, hogy ezekhez az etimológiákhoz egyedül az erőltetett hangzásbeli hasonlóság adott csak alapot, ami azonban a valódi, genetikusszerű összefüggés bizonyításához nem elegendő. Ennek igazolása viszont megint csak elmarad. A szerző érvrendszerének instabil voltát szemlélteti többek között az a módszer, mellyel a 10. századi székelyek háromhadúságát kívánja bizonyítani. Véleménye szerint ezt támasztja alá az, hogy az onogurok tíz törzsből állottak: ebből hét jutott a magyarokra, három a székelyekre. A teória igazolására szolgál a későbbi oklevelekben szereplő „trium generum Siculi” (a székelyek három neve) kitétel, valamint az is, hogy a tisztségviselési sorrend kialakítása háromféle volt. Mint láttuk, teljesen téves az az elképzelés, amelyik azonosítja az 5—7. századi onogur bolgárokat és a magyarokat, illetve közös birodalom „állampolgárainak” tünteti fel őket, ezért e kérdésben az onogur törzsszövetség semmilyen bizonyító erőt sem képvisel. Ami az említett kitétel és a tisztségviselés sorrendjét illeti, az ezekre vonatkozó adatok csak jóval a 10. század után, késő középkori oklevelekben fordulnak elő. Ekkorra azonban már jelentős változások játszódtak le a székelységben belül mind gazdasági, mind pedig társadalmi vonatkozásban, ennél fogva a forrásaink által tükrözött viszonyok egyes elemeiről csak részletekbe hatoló vizsgálat döntheti el, hogy korábban is ebben a formában léteztek-e.

Még folytatni lehetne a különböző ténybeli és módszertani tévedések felsorolását, de talán ennyi is elég annak illusztrálására, hogy a szerző által a korai székely történelem kérdéseire adott válaszok a kutatást lényegében nem vitték előbbre, az olvasókat pedig meglehetősen egyoldalúan és tévesen tájékoztatták. Tekintve, hogy a későbbi korszakok esetében — kivéve néhány legújabb kori eseményt — a szakirodalom összefoglalását nyújtja a könyv, úgy véljük, hogy egy korszerű székely történetet adó munka megírása még várat magára.

Kordé Zoltán

MONTANWIRTSCHAFT MITTELEuropas vom 12. bis 17. Jahrhundert

**Stand, Wege und Aufgaben der Forschung. Bearbeiter: Werner Kroker, Ekkehard Westermann.
Bochum 1984. 223 S. (Der Anschnitt. Zeitschrift für Kunst und Kultur im Bergbau. Beiheft 2.)**

KÖZÉP-EURÓPA Bányagazdasága a 12—17. században

1983 szeptemberében zajlott le a nyugat-németországi Ettlingenben a neves bányászattörténész, Ekkehard Westermann kezdeményezésére és a Volkswagen-cég pénzén az a konferencia, amelynek előadásait — részben kibővített és átdolgozott szöveggel — ez a kötet közreadja. Nem egyszeri vállalkozásról van szó, hanem egy interdiszciplináris bányászattörténeti konferencia-sorozat megindításáról, azzal a céllal, hogy néhány évenként nemzetközi fórumot biztosítsanak új kutatási eredményekről beszámoló előadásoknak, a legfrissebb szakirodalom áttekintésének, és ráirányítsák a figyelmet elhanyagolt témákra, megoldásra váró kutatási feladatokra. A közép-európai bányászattörténet kutatóinak hatnapos tanácskozása széles tematikájával, gazdaság- és technikatörténeti szempontjaival méltán tarthat igényt az egész történelem szakma érdeklődésére; ezért öröndetes és dicséretes, hogy az

Anschnitt, ez a reprezentatív bányászattörténeti folyóirat vaskos különszámában hozzáférhetővé tette a konferencia teljes anyagát.

Egy huszonkét szerzős tanulmánykötet arányos ismertetése megoldhatatlan feladat. Az ismeretét írójának egyéni érdeklődése, szakmai felkészültsége, illetve ennek korlátai akarva-akaratlanul kiemelnek vagy mellőznek témákat és szempontokat. Ezért, bár arra törekszem, hogy kitérjek mindarra, ami a magyar bányászattörténeti kutatás számára jelentős, az ismertetés elsősorban mégis csak figyelemfelhívás: a kötet teljes egészében mellőzhetetlen a közép-európai bányagazdaság történetének minden művelője számára.

Dieter Hägermann: A német királyság és a bányaregále az oklevelek tükrében c. tanulmánya megállapítja, hogy a királyi bányaregále mint felségjog csak a 12. század végére alakult ki, s még a 13. században sem volt egyértelmű jogi fogalom. A bányaregále iránti igény mozgatója az ezüstmányászat hasznában való részesedés volt; jogi-elvi alapjait a királyság fektette le, de gyakorlati hasznosítását át kellett engednie a tartományuraknak. A területiális bányaregále Meissenben, Stájerországban és Tirolban a 12. század végétől kezdve érvényesült. A tanulmány függeléke közli a tárgyra vonatkozó hiteles és hamis oklevelek regesztáit a 13. század derekáig. A szerző sajnos nem pusztultak ki Közép-Európának A vállalkozás kezdeti formái a feudális kori nemesérbányászatban c., az Acta Historicában németül is megjelent kismonográfiáját, így nincs tudatában annak, hogy részben Paulinyi megállapításait ismétli meg, közel 20 év késéssel.

Rolf-Jürgen Gleitsmann: A bányagazdaság befolyása Közép-Európa erdőinek fejlődésére címen a bányák faszükségletének kielégítésével és az ennek következtében beállott földrajzi változásokkal foglalkozik. Megállapítja, hogy a téma kutatottsága nagyon aránytalan, csak bizonyos régiókban van többé-kevésbé feldolgozva, s a vaskohászat fafogyasztása az egyetlen, ami nagyjából ismert: 1 mázsa nyersvashoz 15, 1 mázsa kovácsvashoz 30 mázsa fát használtak el. Messze túlmutat a bányászat és az erdőgazdaság témakörén az az észrevétele, hogy Európa 1800 előtt tulajdonképpen „fa-korszak”-ban élt, a fa volt a legáltalánosabban felhasznált nyersanyag, s hogy az erdők nem pusztultak ki Közép-Európában éppen úgy, mint a Mediterráneumban, egyedül a kedvezőbb éghajlatnak köszönhető. A táj képe azonban így is megváltozott.

Michael Ziegenbalg: A bányamérés tan szempontjai, különös tekintettel az 1200 és 1500 közötti időszakra c. tanulmánya a bányamérés tan kezdeteit veszi számba.

Wolfgang von Stromer: A bányák elviesedése és a bányavízemelő gépezetek a középkorban és a kora újkorban c. tanulmánya a szorosan vett témát szélesebb összefüggésben, a technikai találmányok 14–15. századi rendszerébe illesztve tárgyalja, számos magyarországi vonatkozással, tisztázva többek között a középkori budai vízvezeték építőjének személyét. Az antik eredetű arab technikai ismereteket zsidók közvetítették Európába, ahol Nürnbergben, Prágában és Toruńban lehet kitapintani egy feltaláló kört, kapcsolódva a kora kapitalista konszernekhez, pl. a Stromeirekhez. Ebből a körből vette technikus szakembereit Thurzó János is.

Ezt a négy általános érdekű tanulmányt követi négy rövidebb írás a vastermelés köréből. *Rolf Sprandel* az indirekt eljárás bevezetését meghatározó körülményeket veszi számba, *Rainer Stahlschmidt* a legutóbbi évek Dél- és Nyugat-Németország vasiparával foglalkozó irodalmát tekinti át, különös tekintettel a Verlag szerepére a tömegtermelés megszervezésében, *Philippe Braunstein* a középkor végi francia vasbányászatról és kohászatról szól, burgundiai példák alapján, *Hermann-Josef Braun* pedig a vallon vállalkozók befolyásáról a közép-rajnai vaskohászatra a harmincéves háború után.

A tanulmányok következő tematikai csoportja egyes bányavidékek történetének különböző kérdéseivel foglalkozik. *Bernd Ulrich Hucker* az 1384-ben elpusztult Blankenrode bányaváros régészeti és helynévi nyomait térképezi fel, *Rudolf Palme* a tiroli érbányászat jogi és szociális problémáit tekinti át a 12–16. században (ugyancsak nem ismerve Paulinyi Oszkár eredményeit), *Karl-Heinz Ludwig* — részben távollevő keletnémet történészekkel vitatkozva — a 15–16. századi bányászok társadalmi rétegződésével, a „részes” műveléssel és a bérmunkával, valamint a bányászok kereseti viszonyaival foglalkozik, ausztriai és szászországi anyag alapján, *Lothar Suhling* az ércolvasztás technikájának fejlődését vizsgálja a 15–16. században főleg Tirolban, *Vámos Éva Katalin* egy rövid vázlatban a Fuggerek utódait tekinti át a

magyarországi bányászatban, sajnos nem is említve Jozef Vlachovičnak ezt vizsgáló monográfiáját, végül *Hans-Joachim Kraschewski* a Harz hegység 16. század végi—17. század eleji bányászatáról, *Ekkehard Westermann* a thüringiai rézbányászatra és rézkeresedelemre vonatkozó legújabb kutatásairól, *Rainer Schlundt* pedig a 15—16. századi pfalzi higanybányászatról számol be.

Az utolsó — tematikailag eléggé szétágazó — tanulmánycsoportban *Josef Riederer* középkori és kora újkori bronzöntvények metallográfiai analizisével, *Joachim Schüttenhelm* a 16. század eleji délnémet pénzverdék pénzverésével és ezüsttallatásával, *Ian Blanchard* az angliai ezüsttartalmú ólomércek kitermelésével és ennek az iparágnak a kontinentális kapcsolataival, *Danuta Molenda* a 12—17. századi lengyel ólombányászattal és európai piaci kapcsolataival, *Helfried Valentinitich* pedig a közép-európai higanybányászattal, kohósítással és kereskedelemmel foglalkozik a kora újkorban, röviden megemlíti az erdélyi higanybányászatot is. A tanulmányoknak ebben az utolsó csoportjában kiemelkedik *Reinhardt Hildebrandt* tanulmánya az európai rézpiac 1570—1580 közötti válságáról. Miután megvizsgálta a jelentős európai rézbányavidékek termelésének alakulását — ebből bennünket elsősorban a besztarcebányai rézbányászatra vonatkozó bécsi levéltári kutatásai érintenek —, a konjunktúrából tartós depresszióba fordulás végső okát abban találja meg, hogy részben az antwerpeni piacnak a németalföldi szabadságharc következtében történt kiesése, részben pedig a spanyol államkincstár fizetéképtelensége megrendítette az európai pénzügyi és hitelkapcsolatokat: nem volt sem fizetőképés vásárló, sem hitelnújításra képes Verleger.

A kötetet *Ekkehard Westermann* Kutatási feladatok c. írása zárja le. Ebben — részben a tanulmányok anyaga, részben a konferencia során lezajlott viták és beszélgetések alapján 30 pontban foglalja össze a bányásztörténeti kutatás feladatait az egykorú szakkifejezések szemantikájától egészen az egyetemes gazdaság- és társadalomtörténeti összefüggésekig. Ennek a kimerítően alapos probléma-katalógusnak számomra egyetlen zavaró mozzanata a bányásztörténeti fejlődés sémájának grafikus ábrázolása, ahol a rendszerelméleti probléma abban áll, hogy egy bányavidék fejlődéstörténeti modellje az időtengelyre rajzolt szinuszgörbével vagy valamilyen más függvénnyel ragadható-e meg. Nem tudom, milyen segítséget ad a kutatónak a bányakutatás, a gyors felfutás, az egyenletes termelés, a hanyatlás és a bányászat felhagyásának, majd esetleg újramegindításának grafikus sémája. Azt hiszem, a történész szakemberek itt fölösleges engedményt tettek a rendszerelmélet imperializmusának.

A kötet kiadását a bochumi Deutsches Bergbau-Museum vállalta magára. Ennek következtében szerkesztése és nyomdai kiállítása ugyanolyan lett, mint az Anschnitt folyóiraté: szemet gyönyörködtető és szinte hibátlan. Közép-Európa bányásztörténeti szakirodalma egy rendkívül informatív, az etlingeni konferencia résztvevőinél sokkal szélesebb szakmai körben ható, további kutatásokra ösztönző kiadvánnyal lett gazdagabb.

Heckenast Gusztáv

A TÁGULÓ VILÁG MAGYARORSZÁGI HÍRMONDÓI XV—XVII. SZÁZAD

VÁLOGATTA, BEVEZETÉSSSEL ÉS JEGYZETEKSEL ELLÁTTA
WACZULIK MARGIT

Gondolat, 1984 536 l.

Új földrészek felfedezése és a szellemi világ határainak kitérülése nemcsak kételyeket ébresztett a hagyományos világnépről, hanem egyszeriben kétségessé tette az eddig örökérvényűnek vélt igazságokat. A tapasztalás, a megfigyelés, a kísérlet, a minél nagyobb pontosságra törekvő számítás lett a próbaköve a korábbi ismereteknek. A kor gondolkodni tudó és merő emberei (Vesalius, Harvey, Kopernikus, Galilei, Kepler, Newton, Bacon, Descartes) az emberi szervezet, a természet és a világ új képét alakították ki.

Munkásságuk Európa szellemi arculatát gyökeresen átformálta, s a hazai értelmiség számára is megnyitotta a világ tudományos megismerésének lehetőségét.

Az ország három részre szakadása, a folytonos háborúk, a politikai-vallási ellentétek miatti üldözés a szellemi életet is megbénította. Nemcsak a földrajzilag táguló világról, egy tágabb látóhatárú világszemléletről is hírt hoztak azok, akik magyar földön elsőként foglalkoztak az új tudományokkal. Ez a kétszáz év a matematika, a természettudományok és az orvostudomány terén európai színvonalú, a korszerű ismereteket befogadó hazai értelmiséget vallhat magáénak. Így sommázhatnánk talán ennek a sokszínű, nagy hozzáértéssel válogatott kötetnek legfőbb eredményét, amelynek — számos esetben magyarul először hozzáférhető — szemelvényei kiváló eligazító tanulmányok és jegyzetapparátus kíséretében vállalják a mai olvasó kalauzolását a tudás és értelem korabeli műhelyeiben. A közismertebb reneszánsz egyéniségek, humanisták munkássága, élete már feldolgozott, műveik magyar fordításban olvashatók. De a matematika és a természettudományok ekkor még egyáltalán nem differenciált ágait e korban művelők gondolatairól, felfogásáról ez a gyűjtemény ad legelőször teljes képet. S ebben a megközelítésben legjellemzőbb műveik részleteinek fontos helye van a válogatásban.

A „változatos Európa” megismerése, a külföldi egyetemek látogatása, a peregrináció volt az egyetlen lehetőség az új világképet kialakító tudományok elsajátítására. Miközben valamennyiükre jellemzőnek érezzük Szepsi Csombor Márton oly jól ismert sorait: „meg nem tudom mondani, mely nagy gerjedéssel kívántam én ez világban az Istennek és az embernek csudáit látnom”, hazatérésük a peregrináló szenvedélyt a komorabb valósággal szembevisíti. A haza és a „szellemi szülőföld” nemcsak földrajzi, de társadalmi-gazdasági értelemben is megélt kettőssége, különbözősége a hazatérőknek csak nagyon szűk lehetőséget nyújtott tudásuk továbbfejlesztésére. Legtöbbjüknek meg kellett elégedniük a hétköznapi gyakorlati élet alacsonyabb fokú és erősen praktikus kívánalmaihoz való alkalmazkodással. Papi teendők várnak rájuk, tanító és gyógyító feladatokkal foglalkoznak vagy éppen az iparos és kereskedő polgárok ügyeleteinek gyors lebonyolításához nyújtanak csak a számolás technikájára vonatkozó ismereteket. De szellemi kalandjaik maradandó értékűek; műveik egy korszak tudományos gondolkodását jellemzik.

Az egyetemek hagyományai, az itt működő, az iskola szellemi arculatát meghatározó nagy egyéniségek munkássága rányomta bélyegét az egyetem vonzaskörébe került diákok későbbi munkálkodására, meghatározta látókörüket. Ezért választotta a szerkesztő — joggal — a „szellemi szülőföld”, az intézmények szerinti csoportosítást. A szabad gondolat és a szellemi kutatómunka e korhoz legszínvonalasabb központjai, Padova, Wittenberg, Krakkó, Gdańsk, az angol intézmények s a Descartes szellemét sugárzó holland egyetemek, a leglátogatottabb helyek „neveltjei” sorakoznak a válogatásban.

A könyv három nagyobb részre oszlik. Az első az esztergomi érseki, illetve a királyi udvar kulturális jelentőségével, az itt működő külföldi tudósokkal ismertet meg. Vitéz János és tanítványa, Mátyás király érdeklődését a matematika és a csillagászat iránt Peurbach és Regiomontanus, koruk legjelentősebb tudósai elégitették ki. Galeotto Marzio neve a könyv lapjairól elsősorban mint az első anatómiai — fiziológiai munka szerzője válik megjegyzésre érdemessé. Ugyanebben az időben magyarországi tudósok foglalkoztak külföldön aritmetikával, földméréssel, geometriai ismeretekkel. A fejezetet egy érdekes földrajzi leírás zárja. Maximiliánus Transylvánus beszámolója a Magellán-expedícióról. Az egyetlen egykorú tudósítás a nagy jelentőségű vállalkozásról.

A könyv második része a három részre szakadt ország tudósainak munkásságát mutatja be. Európa és egyben Itália legrégebb egyeteme, a padovai a 15. és 16. században az orvostudomány legjobbjá válik. Waczulik Margit bevezetőjében ismerteti a nagy hagyományú egyetem haladó szellemét meghatározó tudósoknak tevékenységét, akiknek környezetében kiváló képzésben részesül egykori hallgatók kis csoportja. Itt tanult Purkircher György orvos-botanikus, a kor legjelentősebb magyar humanistái közül Dudith András, Zsámboki János, s hasonlóképpen kiváló orvos volt még Jordán Tamás és Jeszenszky János. Ez utóbbinak különösen figyelemre méltók nyilvános boncolásai. A vallási és politikai állásfoglalásáért sok szenvedést elviselő lutheránus tudós érdeme, hogy megmutatja: a sebészet tudomány, nem pedig mesterség. A háborúk sebesültjei miatt éppen az egyik, a kort leginkább foglalkoztató orvosi kérdés a sebészet. Hasonlóképpen az érdeklődés középpontjában áll a pestis elleni védekezés. Különösen sokat foglalkozott a témával Purkircher György, aki végül maga is áldozatául esett a kor rettegett betegségének, és orvostársai,

Jordán Tamás mint a hadsereg orvosa írta le tapasztalatait, megfigyeléseit a Veszprém—Komárom—Győr térségben állomásozó császári seregben fellépő kórról, a „morbus Hungaricus”-nak nevezett betegségről. Jordán közölte a gyógyítás és a védekezés módjait is. A sokoldalú humanista Dudith András mellett Báthory István orvosa, Marcello Squarcialupi is elveti az 1570-ben felbukkanó üstökös kapcsán a felmerülő legkülönfélébb babonás jóslásokat. A szemelvények ezekből a racionális magyarázatokat kereső értekezésekből nyújtanak izelítőt. A németújvári főúri udvar, elsősorban Batthyány Boldizsár tudományos érdeklődését bizonyítja a kiváló botanikus, Clusius magyar flórát tanulmányozó munkája. Mint Erdély földrajzának első ismertetője képviseli a padovaiak idősebb nemzedékét Verancsics Antal. Unokaöccse, a tudós humanista és polihisztor Verancsics Faustus jelentőségéhez képest — terjedelmi okok miatt — csak szerényen van jelen. Ötnyelvű munkájának, az európai jelentőségű *Machinae novae* (Új gépek) című, ötleteit, találmányait (saját?) rajzai kíséretében bemutató munkájának függelékét közli a szerkesztő.

Hogy egy-egy iskola légköre mennyire meghatározó, jól szemlélteti a padovai fejezetben bemutatott tudósok (költőkkel, történetirókkal, politikusokkal kiegészülő) társasága, a pozsonyi kör.

Szép számmal tettek szert természettudományi ismeretekre Krakkóban is a magyarországi diáktutazók. A magyar és a lengyel városok közötti élénk kereskedelem, a viszonylagos közelség megkönnyítette az odautazást és az ottani tartózkodást. „A kereskedők különféle kárhuzatos tévedéseinek elhárítása és megszüntetése” miatt voltak köztük, akik a gyors számolási módszerre akarták megtanítani tanítványaikat (pl. a lőcsei származású Pauschner). Honterus János neve a hazai földrajzi irodalom kezdetét jelzi számunkra. Georg Wernher behatóan foglalkozott a budai hévizekkel. Műve az első ilyen jellegű munka. Waczulik Margit „szakszerű kisérte” Krakkóból egy főiskola-jellegű lengyel „gimnázium” felé viz: Gdańskba. A fejezetben bemutatott legjelentősebb egyéniség természetesen Szepsi Csombor Márton. A tanulmányainak színhelyét bemutató és a Bán Imre elemzése óta a legszebbnek tartott Párizs fejezetből következik egy-egy részlet, a négy magyar irodalom legszebb és legmélyebb Párizs-élménye. És persze a már magyar nyelvű *Europica Varietas* egy részlete. S tőle olvasható az első ásványtani vita is, tudniillik a fémekről írott értekezése. Ezt a fejezetet is színesíti útikönyv. Frölich Dávid hasznos útmutatóival ismerkedhetünk.

A Magyarországról származó, külföldön tanuló diákok ránk maradt vitái között igen sok a wittenbergi. A válogatásban is szép számmal kaptak helyet tárgykörük szerint a fizikai (pl. a légköri jelenségekkel foglalkozó) dolgozatok, azután a világ megismerésével kapcsolatosak, továbbá az orvosi viták. A megismerésben a tapasztalás fontosságát hangoztató, Bacon elveit valló tudós, a kora modern egyéniségének számító Bayer János műveit egy felállítandó akadémia kézikönyveivel szánta. Tanítványa, az első magyar atomista mű szerzője, Czabán Izsák, akinek tudósi munkálkodása már az egyetemi disputánál magasabb szintű önálló tudományos művet eredményezett.

A harmadik részben a szerkesztő a gyakorlati életben szükséges ismereteket átadó művek közé — és immár itthon készült értekezések világába kalauzol. Földrajzilag Pozsony és Sopron környékén, illetve Sárvár és Németújvár közelében, keleten pedig Debrecenben (Melius Juhász Péter) és Erdélyben, északon Kassán és Eperjesen megmutatkozó, természettudományosnak mondható, valamint a számolás iránti érdeklődésről tanúskodó legjellemzőbb törekvések bemutatásával.

Gyulafehérvár és Sárospatak, továbbá a Pázmány kezdeményezésére 1635-ben kialakuló nagyszombati egyetem története, szellemisége méltán kap jelentős helyet a válogatásban. Majd az Angliában tanuló — főleg — orvosok mellett a németalföldi szabadságharc idején és győzelme után megalakult hollandiai egyetemeket látogató magyar diákok bemutatása zárja a kötetet. Közülük a legjelentősebb egyéniség Apáczai Csere János. Az *Encyclopédiájának* hatodik, a csillagászatot tárgyaló részét emeli ki a szerkesztő válogatásában. A szemelvény is világosan meggyőz arról, hogy Apáczai nemcsak karteziánus, hanem világképét illetően határozottan kiáll a kopernikuszi rendszer mellett. Ez a korszak már a descartes-i elveket magukénak valló, az emberi test összhangját hirdető, a gondolkodás fontosságát hangsúlyozó filozófiai műveket mondhat magáénak. A legnagyobbak közül talán legjellemzőbbként Pápai Páriz Ferenc polihisztori munkássága emelhető ki a könyv ezen utolsó fejezetéből.

A kötetet összeállító, gondozó Waczulik Margit nagy munkát végzett. Igényességének és alaposágának köszönhető, hogy a Nemzeti Könyvtár sorozata újabb jó kötetel gyarapodott.

S. Varga Katalin

GANS, DAVID:

ZEMACH DAVID. A CHRONICLE OF JEWISH AND WORLD HISTORY. PRAGUE 1592.
 EDITED WITH INTRODUCTION AND NOTES BY M. BREUER
 Jerusalem 1983. 495 p. (Texts and Studies) (Héber)

Kohn Sámuel a Történelmi Tár 1879—1881. évi köteteiben adta ki a magyar történet zsidó forrásainak első gyűjteményét. (Héber és jiddis kútforrások és adatok Magyarország történetéhez.) Munkája folytatásaként a magyar-zsidó történészek Büchler Sándor, Kecskeméti Lipót, Pollák Miksa és mások számos további, korábban ismeretlen szövegekkel gazdagították az anyagot. A legjelentősebb hozzájárulást a nemrég elhunyt Scheiber Sándor szolgáltatta, aki utolsó dolgozatában újabb 55 héber nyelvű dokumentumot regisztrált a 10—18. századokból. Tervei közé tartozott, hogy a Magyar Zsidó Oklevéltárban önálló kötet foglalkozzék az eddig feltárt összes forrás kritikai elemzésével és fordításával. E jelentős vállalkozásra azonban már nem jutott ideje. Mint ahogyan nem tanulmányozhatta át a prágai David Gans magyar vonatkozásokban igen gazdag krónikájának újabban megjelent kritikai kiadását sem.

David Gans (1541—1613) krónikája eddig sem volt ismeretlen a magyar kutatók előtt. Könyve 1682 évi frankfurti—amsterdami (?) kiadásaiból már merített Kohn is, és 1912-ben egy kisebb magyar nyelvű dolgozat is felhívta rá a figyelmet. (*Weisz Mór*: ... Gans Dávid 1541—1613. történetíró és csillagász élete és művei. Vác 1912.) A „Zemach David” őskiadásának 1592. évi prágai megjelenését követően számos változat és bővítés látott azóta napvilágot. Ezek elemzését M. Breuer, a szerkesztő, megbízható pontossággal végezte el, rámutatva a mű történetére, a szerző héber és német forrásaira és kompilációs módszereire is. Külön kiemelés érdemel az önálló tanulmánynak is beillő Bevezetésnek az a része, amiben Gans életrajzát, tudományos háttérét és a mű keletkezésének körülményeit dolgozza fel. Megállapításaival minden lényeges ponton egyetérthetünk. A héber krónika és más, többnyire kozmográfiai, geográfiai művek szerzője a prágai zsidó gyülekezet világi tudományokban járatos, sőt azokat művelő csoportjához tartozott. II. Rudolf Prágájában nem volt kivételes jelenség a keresztény forrásokban jól tájékozódó zsidó tudós. Az alkémia és a misztika keresztény művelői érdeklődéssel fordultak a középkori kabbalisztikához és társtudományaihoz. A hagyományos műveltséggel rendelkező zsidó értelmiségiek pedig örömmel fogadták az általuk addig nem ismert forrásokból meríthető világi ismereteket. A tudományos kapcsolatok nemegyszer személyes találkozásokon csiszolódtak, ezek eredményei pedig mindkét fél vallásos körei számára közvetítették a megvitattott nézeteket. Gans többek között Tycho de Bracheval folytatott beszélgetéseiről számolt be héber nyelvű olvasóközönségének. (*Ande Neher*: David Gans and his time. Jewish thought and the scientific Revolution of the sixteenth century. Jerusalem 1982. Héber)

A Gans-féle héber nyelvű világkrónika indíttatása is ebből a kölcsönös érdeklődésből fakadt. A szerző tudatosan építve fel művét, arra törekedett, hogy egyrésztől az első részben a zsidó történelem és tudománytörténet eseményeit sorakoztassa fel a világ teremtésétől a könyv lezárásának napjáig. Másrésztől, a második részben, az eurázsiai népek történetét vázolja a csak héberül olvasók elé. Történelemszemlélete a zsidó forrásokon nyugvó és a protestantizmusban nagy sikereket elérő hatezer éves világidő koncepcióban mozog. A szekuláris zónában a dánieli próféciákból kikövetkeztetett négy birodalom a babiloni, perzsa, görög és római kereteiben tárgyalja az eseményeket. A héber krónikás meglepő pontossággal igyekszik a világtörténeti jelentőségének tekintett eseményekről számot adni. Elbeszélését számtalan esetben tarkítják mesék, legendák, mítoszlelemek. Önálló véleményt alig olvashatunk nála, annál többször munkájának forrásait. M. Breuer ezeket minden esetben kinyomozta, és megállapítása szerint a szerző a bibliai könyveket is beleszámítva mintegy ötven korábbi héber forrást, nyolc német kútfőt regisztrált, amikhez nyilván számos további, névvel nem jelzett adatszolgáltató is csatlakozott. (*Sedinova, Irina*: Non Jwch Sources in the Chronicle by Dávid Gans Tsemah David, in: *Judaica Bohemicae*. VIII. 1972. 3—15.)

A magyar történetre vonatkozó feljegyzések túlnyomó többsége is más művekből került Gans könyvébe. Kohn erre való hivatkozással csupán válogatott az anyagból, elsősorban azokra a részekre koncentrálván, ahol Gans nem jelzett forrást. Eljárását azonban nemcsak tudományos igényessége inspirálta.

A magyar történetre vonatkozó héber források múlt századi kiadásának idején a budapesti főrabbi nyilván helyesnek látta, ha a cseh történetet enyhén szépítő szerző néhány, a magyar múltat keményebben ábrázoló részletével nem foglalkozik. Másrészt viszont a pozitívista Kohn az eszmetörténeti, hatástörténeti összefüggések szemszögéből nem is nézhette a krónikát.

A mai tudományos kutatás számára tehát bőségesen maradt vizsgálni való, amit az újabban megjelent kritikai kiadás pontos indexapparátusa nagy mértékben segít. A mű jelentősége, adattartalmán túl az, hogy a kelet-európai zsidóság lényegében Gans művéből értesült környezetének régebbi és újabb történetéről. Gans szövegéből alkotott magának véleményt, és ez visszahatott világképére és magatartására is. Ebből a szempontból nézve nem mellőzhetőek a zsidó krónikás „tudománytalan” megjegyzései sem. Ez alkalommal a magyar történetre fordítva figyelmünket, e rövid ismertetés keretében csak érinteni szeretnénk a mű vonatkozó adatait.

A zsidó történetet tárgyaló első részben csak egy hungarika szerepel, a 15. század végén tevékenykedő Eisik Tirnau, a bécsi Abraham Klausner tanítványa, a „Minhagim”-„Szkások” című könyv szerzője.

A világtörténetet tárgyaló második részben Gansnál a magyar történet a hunok korában kezdődik. A hunok egyesülve az északi eredetű „giar” törzsekkel együttesen foglalták el Pannoniát. Az így kialakult „hungarok” hadjáratai és nyugat-európai támadásai a krónika fontos elemei. Gans itt elsősorban német források alapján dolgozott (Pl. *Praetorius von Bernau: Chronica, darinnen der römischen Keiser historien...* Wittenberg 1561.), de szavait átszövik saját megjegyzései is. Arra is érdemes felfigyelni, hogy a harcias „hungarok” magatartása és cselekedetei igen hasonlítanak a magyar törzsek kalandozásaihoz. „A magyarok kegyetlen cselekedetei, melyekhez foghatót nem hallhattunk” címmel külön fejezet tárgyalja az ezredforduló körüli eseményeket. Először a 890. évi támadást beszéli el, amikor a normanok ellen császári zsoldban diadalmaskodtak a magyar törzsek. Sajátos fordulattal ismerteti a kialakult helyzetet, és vázolja, hogy a magyarok nem akartak visszatérni hazájukba. Rabolva és erőszakoskodva pusztították korábbi megbízójuk országát. Később csatlakoztak hozzájuk a megvert normanok is, míg végül itáliai segítséggel kellett mindkét portyázó sereget kivenni Németföldről. A 899. évi, majd a 907. és 909. esztendei kalandozások következnek. Ez utóbbiakból rövid tövegpélda: „4669-ben, azaz a keresztények szerinti 909-ben a magyarok Tüningia és Szászország ellen tamadtak. Akkoriban Burckhard volt a szász fejedelem, akinek vezérelte alá gyűltek a szász, osztrák, bajor, sváb és frank seregek, de mindannyijukat legyőzték a magyarok Eisenach vára előtt. Ekkor elpusztították a magyarok Tüningiát, Szászföldet és környéküket, lerombolták a földig erődítményeiket, sok várost felégettek, akit találtak férfiembert megölték, az asszonyokat és a lányokat a nyakuknál kötözték össze és terelték, mint a birkanyáját.”

Ezt követi a magyarok kegyetlenségeinek hosszú sora, majd a következő évek hadjáratainak elbeszélése. Figyelemre méltó, hogy a krónikás az események előadása során a bibliai próféták frazeológiáját követi, és ettől csak akkor tér el, ha konkrét tényeket közöl. Ilyen eset pl. a 915. évi bajor szövetség Arnulf nevének említése mellett, majd a 922-ben lezajlott németföldi támadás. Gans forrásai alapján (*Hubert Goltz: Kayserliche Chronik...* Frankfurt a M. 1588. és *Cyriak Spangenberg: Sächsische Chronica...* Frankfurt a M. 1585.) úgy tudta, hogy a magyarok az elmaradt császári adók miatt törtek Bajorországba és a környező tartományokra, a Rajna vonalán haladva Lotharingiába, Wormsba, és Frankfurtba. Pusztítva haladtak Magdeburgon át Mecklenburgon keresztül Brémaig. Ekkor a császár megadta nekik járandóságukat, és kilenc évre békét kötöttek. 932-ben, megszegve a szerződést, a magyarok újra megjelentek Nyugaton, de ekkor már felkészült seregek állták útjukat. Végül a kalandozások korát záró 954–55. év eseményei következnek.

Kohn itt kapcsolódott az események felsorolásába, és nagy ugrással az 1440. esztendővel folytatta fordítását. De Gansnál az ezredforduló táján ismét többször is találkozunk a magyar történet eseményeivel. Röviden, de szó esik István megkoronázásáról, az első Árpád-házi királyok csatáiról, a magyar földön is megfordult Boleszlav lengyel király bűnbánati útjáról, az 1260. évi Ottokár és Béla közötti csatáról: „... Ottokár Béla magyar király ellen vonult, és nagy pusztítást vitt véghez, több mint százezer embert ölt meg. Tizenhat ezernyi a Tisza és a Maros vizébe fült...”

A mintául adott példákon túl a továbbiakban mintegy harminc alkalommal kerül szóba a magyar történet. Példaként néhány személy és földrajzi név: István, Mátyás, Hunyadi, Zrínyi, Báthory stb. Pécs,

Pozsony, Győr, Munkács, Buda, Szatmár, Tokaj, ezek részletes bemutatására a Scheiber által tervezett, a héber forrásokat tárgyaló, kiadásra váró kötetben kerülhet sor.

David Gans, a héber krónika szerzője, egyértelműen császárpárti történetet írt, a későbbi elemző munkáknak ezt feltétlenül figyelembe kell venniük. Nemcsak a zsidó történet szempontjából fontos tényező ez, de megvilágítja véleményalkotásának belső indítékait is. A magyar történettel kapcsolatos adatok és kijelentések sem értékelhetők ennek mellőzésével.

M. Breuer világosan áttekinthető szövegrendezése és kiegészítő anyagai hasznos segédeszközzé teszik a már-már elfeledett krónikát. Csak néhány esetben hiányosak magyarázatai. Így pl. Bulcsu vezér neve, a Tisza és Maros stb. Ezeket a magyar történetben és földrajzban járatos kutató könnyen azonosíthatja. Végeredményben reméljük, hogy a többi héber nyelvű és Közép-Európát tárgyaló történeti forrásmű is hasonló tudományos értékű feldolgozásban fog kiadásra kerülni. Sokat meríthet belőlük a magyar és közép-európai tudomány.

Dán Róbert

PIERRE GOUBERT

LA VIE QUOTIDIENNE DES PAYSANS FRANÇAIS AU XVIIe SIÈCLE
Hachette, Paris 1982. 319 l.

A FRANCIA PARASZTOK MINDENNAPI ÉLETE A 17. SZÁZADBAN

Pierre Goubert a Sorbonne nemrégben nyugdíjba vonult professzora, a francia társadalomtörténetírás egyik legnagyobb alakja. 1958-ban megvédett államdoktori értekezése Beauvais városának és környékének 1600 és 1730 közötti társadalmáról rajzol mindenre kiterjedő képet, ártörténeti és demográfiai eredményei iskolát teremtettek. Következő munkája, *Louis XIV et vingt millions de Francs* (XIV. Lajos és húszmillió francia) a kor elismerten legjobb összefoglalása. Kétkötetes egyetemi tankönyvet írt az Ancien Régime-ről, amely 1984-ben bővített, illusztrált kiadásban jelent meg, az új változat művelődéstörténeti részeit Daniel Roche írta. Most ismertetendő műve a méltán sikeres *La vie quotidienne*. . . (Mindennapi élet) sorozat egyik legalaposabb, és mégis olvasmányos kötete.

Franciaország tájait vizsgálja az első fejezet. Ha a ma embere számára a légifotó, sőt a műholdfelvétel is mindennapos dolog, a 17. században legfeljebb az angyali seregek és néhány boszorkány láthatta ilyen magasból a francia királyságot. Ami a képzeletbeli léghajóból kitekintő magyar utast meglepné, az az, hogy mennyire hasonlít felülről XIV. Lajos Franciaországa a maira. Itt már a középkor utolsó századaiban befejeződött az erdőirtások sora, a városok, ha összehasonlíthatatlanul kisebbek voltak is a maiaknál, ugyanazon a helyen álltak, mint ma, és az utak is, ha nem is mindig a galloromán időkig visszanyúlva, mint korábban hitték, de legalábbis a középkor elejétől kezdve ugyanott futottak. Szembeötlő sajátossága Franciaországnak a nagy változatosság, és ez megnyilvánul a tájak közti különbségekben is.

Északon és Keleten a nagy, sík mezők ma a mi Alföldünket sokban idéző búzatengert ringatnak — ebben az időben azonban a rozs és a kétszeres táblái, és persze az ugar tarkították volna a léghajós elé táruló képet. A *bocage*, a cserjések hazája Normandia és környéke, változó nagyságú és alakú földdarabokkal, amelyeket árkok, fák, sövények kerítenek. Itt nincsenek utcafalvak, mint Észak-Keleten, hanem mezővárosok és szórt tanyák váltakoznak.

Egészen más kép fogad a Földközi-tenger partján: kopár hegyek és teraszosan művelt szántóföldek, intenzív kertgazdaság és transzhumáló juhnyájak kontrasztja nyomja rá bélyegét e mediterrán tájra. A sziklák tetején erődíszű falvak — ma megannyi turistalátványosság, de a tenger túlpartjáról jött arab kalózok nemcsak Molière darabjaiban tűntek fel ez idő tájt, hanem a tengertől távolabb eső vidékeket is dúlták rajtaütéseikkel. A sokféle klíma, sokféle talaj az egyik oka a francia parasztság rendkívüli változatosságának. Goubert egyik központi tétele: a francia paraszt nem létezik a 17. században, csak különböző régiók különböző parasztjairól beszélhetünk.

Franciaország földjéből a paraszt vidékenként eltérő arányt mondhatott magáénak, míg természetesen az egészet ő művelte. A helyi szintézisek alapján a francia művelt földterület mintegy fele lehetett országos átlagban a parasztok kezén, az egyháze legalább 10%, a nemeseké mintegy 25%, és amit Magyarországon hiába keresnénk: sok földet, gyakran egész uradalmakat birtokoltak a városi polgárok is, elsősorban persze a nagyvárosok környékén.

Ahogy általában nem beszélhetünk francia parasztról, ugyanúgy változatosak a parasztok lakóháza is. Az építőanyagot nagymértékben meghatározták a természeti adottságok: a breton falvakban gránitból épültek a házak, míg a kőben szegény vidékeken inkább paticsfaluak. A hagyatéki leltárak alapján Goubert részletes képet tud rajzolni a házak belsejéről is. Asztal, padok, háromlábú székek, ládák — ebből állt a berendezés, a pohárszék és a szekrény a paraszti háztartásokban ekkor még nem jelenik meg. A faágyon matrac, szalmával tömve, néha, ha sok a szárnyas, tollal. Pokrócot mindig találunk az ágyakon, lepedőt nem — az ünnepekre tartalékolták, vagy éppen szemfedőnek. Ennél fontosabb, hogy többen, néha éppenséggel az egész család, egy ágyban aludtak — osztozva a melegen és a bolhákon. A ruhák nemzedékről nemzedékre öröklődtek, homokszínű, újravarrt kabátok, nadrágok, szoknyák tűnnek fel a kortárs Le Nain fivérek képein, és ezeket találjuk a hagyatéki leltárak leírásaiban is. Majd csak a 18. században kezdenek színesebb, választékosabb ruhákat hordani a francia parasztasszonyok, legalábbis a gazdagabb északi vidékeken.

A konyhaedények, lábasok, tányérok, kupák fából és agyagból készültek, fakanállal ettek belőlük, legfeljebb a leggazdagabbaknak volt önből a kanaluk. Villát nem használtak a parasztok (ez aligha meglepő, hiszen ezt ekkor még az arisztokraták sem nagyon forgatták), és mindenki saját késével evett.

A parasztok táplálkozását vizsgálva, Goubert elveti a festményeket, mint forrásokat. Breughel és Rubens vásznain tobzódó lakomákba torkolló menyegzőket, a hordószámra folyó bor és a hegyekben álló kolbász közt vigadó falusiakat látunk — a németalföldi, hollandiai, flandriai parasztságnak, a világ leggazdagabb földművelőinek ünnepi pillanatai ezek, némi művészi szabadsággal felnagyítva — mi sem állt távolabb a francia paraszt hétköznapi étrendjétől, mint ezek a vérbő dözsölések. A Le Nain fivérek híres szép paraszti vacsoráit nézve sem szabad elfelejteni, hogy a szigorú katolikus festők az utolsó vacsorát akarták népi környezetben ábrázolni, ezért van az asztalon abrosz és bor, ezért olyan hóhéhr a kenyér. A festményeket és az irodalmi műveket félretéve, az uradalmi tisztek és az alsósztintű bíróságok jegyzőkönyveiben és a leltárakban található elszórt adatokhoz kell fordulnunk felvilágosításért, ha meg akarjuk tudni, mit ettek és mit ittak a francia parasztok a 17. században.

Sok kenyeret fogyasztottak, de sok gabonából készült kását és palacsintaszerű lepényt is, ami Bretagne-ban és Aquitaine-ben népi fogásnak számított, de a fogukat hullajtott parasztok másutt is könnyebben birkóztak meg vele, mint a gyorsan száradó kenyérrel. Ezt ugyanis korántsem sütötték mindennap, hanem hetente, de inkább kéthetente hatalmas cipókat készítettek, jó vastag héjúakat, hogy ne száradjanak ki olyan hamar.

A levest mindhárom étkezésnél, reggel, délben, este megtaláljuk. A levesben még nem úszott krumpli (csak a század legvégén jelenik meg a keleti vidékeken), viszont a káposztának, hagymának számos, ma már ismeretlen fajtáját főzték bele. A szarvasmarhatartó bretonok erősen sózott vajjal, a déli tartományok lakói pár csepp dió- vagy olivaoilajjal javították ünnepnapokon a levesüket. Kevés hús került a francia parasztok asztalára (bár erről pontos statisztikák persze nincsenek), a lovat nem ették ekkoriban, dögnek tartották, a szárnyasokat pedig legtöbbször piacra vitték, hogy a nyomasztó és mindig készpénzben követelt királyi adót ki tudják fizetni. Disznót csak ott lehetett tartani, ahol makkos erdők voltak, kukorica ekkor még csak Franciaország legdélibb részén található, moslékot pedig a takarékos paraszti háztartás nem termelt elegendőt. Szerencsére, ezt a nem túl proteingazdag étrendet kiegészítette a természetesen tilos, de általános vadorzás — nem annyira puskával, mint inkább törrel, kelepccével igyekeztek minél több vadat elejteni.

A ma borívó franciák ősei, legalábbis paraszti sorban élő többségük, keveset ittak a szőlő levéből, inkább a szinte mindig fertőzött vízzel és különféle erjesztett italokkal oltották szomjukat. Így néztek ki a paraszti táplálkozás szűkös hétköznapijai, amit néha a tobzódás váltott fel: a nagy vallási ünnepeken, a falu védőszentjének búcsúján, vagy esküvőkor (amit éppen ezért szívesen rendeztek disznóöléskor), de a temetést követően ekkor még nem — a halotti tor a városi szokások utánzásaként később jelenik majd meg.

A könyv egy érdekes fejezete a paraszt és plébánosa viszonyát, illetve ezen keresztül a falusi lakosság

vallásosságát vizsgálja. A templom Franciaországban is a falu társadalmi életének központja volt. A szent és a profán keveredik itt — ahogy az állatok behatolnak a temetőbe és ott legelnek, ugyanúgy a mise ad alkalmat arra, hogy ki-ki összevesse ünneplőjét a szomszédéval, a mise végén a falubeliekkel eltereferéljen, és megtudja a legújabb királyi rendeleteket, amelyeket a prédikáció után a pap felolvas.

Goubert a további fejezetekben a paraszti családokat, az adózás és ezzel szoros összefüggésben a paraszti felkelések kérdését tárgyalja, míg művét stílszerűen a „Paraszt és a halál” című rész zárja. A szerző szkeptikusan és ironikusan szól a halállal foglalkozó bő irodalomról, a néprajzi szokások visszavetítéséről. Ha a tükrök letakarását a halált követően sokan mint „ösi” szokást elemzik, írja, úgy a történész kötelessége, hogy figyelmeztesse kollégáit: XIV. Lajos korában a parasztlakó házaiban sohasem találunk tükröt. A parasztlakókat meztelenül, megmosva és lenvászonba takarva temették el — a koporsó csak a halott szállítására szolgált, értékes és így újból felhasznált tárgy volt.

A könyvet máris több nyelvre lefordították, és aligha kétséges, hogy ez is, mint Goubert említett korábbi művei, a divathullámokat túlélő, évtizedek múltán is forgatott alapmunka lesz, mivel szilárd alapokon, hatalmas levéltári forrásbázison nyugszik.

Tóth István György

GOTTFRIED MRAZ

PRINZ EUGEN. EIN LEBEN IN BILDERN UND DOKUMENTEN. BILDREDAKTION UND DOKUMENTATION VON HENRIKE MRAZ

Süddeutscher Verlag. München 1985. 307 l.

1986-ban van 250. évfordulója Prinz Eugen (Savoyai Jenő, ahogy mi magyarok, vagy Eugenio von Savoy, ahogy ő nevezte saját magát, kifejezve ezzel származását is) halálának. Ebből az alkalomból már jóval az évforduló előtt (és ebből sokat lehet tanulni) jelent meg Mraz könyve. A szerző nem ismeretlen a magyar szakmai közvélemény előtt, hiszen a Mária Terézia- és Haydn-kiállítások és kiadványok előkészítése nálunk is közismertté tette a nevét. A Mária Terézia-évforduló előtt (1979-ben) jelent meg hasonló terjedelmű könyve a nagy uralkodónőről. Ez a munka forrás- és képanyaga alapján — amit csak egy levéltáros (Hofkammerarchiv, Wien) tud produkálni — kiemelkedik a nagyszámú Mária Terézia-irodalomból.

Savoyai Jenő kétségkívül az európai történelem egyik legjelentősebb alakja. Zseniális hadvezér, messzelátó diplomata és nagyvonalú mecénás. 73 éves korában halt meg bécsi Himmelfortgasse-i palotájában. Párisban született, a savoyai hercegi házból származott, rokonságban állott Európa nagy uralkodóházaival: a Habsburgokkal, a Wittelsbachokkal, Bourbonokkal és a Zähringerekkel. Családja egyházi pályára szánta, de ő a Napkirály hadseregébe akart kerülni, amelyben apja sikeresen szolgált. 1683-ban kihallgatáson kérte XIV. Lajostól a hadseregbe való felvételét, de az audiencia balul ütött ki. A király szerint „a kérés szerény volt, de a kérelmező nem. Még senki sem bámult ilyen szemtelenül az arcomba”. A herceg a kudarcot annak tudta be, hogy anyja (Bourbon származék) szemben állt az uralkodóval. Egyes történétírók arra utalnak, hogy a Napkirály éppen ekkor akart példát statuálni a homoszexuálisokkal szemben. Kétségtelen tény viszont, hogy Savoyai Jenő hercegnek 1683-ban menekülnie kellett a párizsi udvarból. Az útja Lipóthoz vezetett, aki ekkor a török előnyomulás miatt Passauban székelt, akinél bátyja, Ludwig Julius ezredtulajdonos volt (1683 júliusában esett el Petronellnél a Bécs felé nyomuló törökök elleni csatában). Egyet az utókor biztonsággal állíthat: a *Napkirály egyik legnagyobb melléfogása* volt, hogy nem vette fel a hadseregébe a herceget, sőt menekülésre készítette.

Savoyai Jenő nem az első idegen, aki a Habsburgok szolgálatába állt, de a leghíresebb. A *nemes lovag* már életében legenda lett. Néhány évvel halála után Mária Terézia a legnehezebb órában, körös-körül az ellenségtől fenyegetve (1742-ben) ezt írta Ludwig Andreas Khevenhüllernek a táborba: „Cselekedj, ő hős és

hű alattvaló, ahogy Isten és a világ színe előtt jónak tartod. Vedd az igazság pajzsát és tedd, amit jónak találsz... kövesd Istenben boldogult tanítómestered, a *halhatatlan Jenő* tetteit!”.

Passauban a herceget némi csalódás várta: nem kapta meg a bátyja ezredét. Így önkéntesként kellett hadba vonulnia, unokatestvére, bádeni Ludwig Wilhelm zászlóaljában. A régi lombardiai Odescalchi nemzetségből való XI. Ince pápa közvetítésével jött létre 1683-ban a lengyel Sobieski János és az osztrákok szövetsége, amelyhez a bajor választófejedelem, Max Emánuel is csatlakozott. A haderők egyesítése sokáig tartott, különösen az ostromlott Bécs város számára, ahol már a legnagyobb szükség uralkodott. A törökök futóárkai szabdalták a Burg előtti területet, ahol ma a Kunsthistorisches és a Naturhistorisches Muzeum és a parlament áll. Bécs felszabadításában Savoyai Jenő is részt vett; 1683. szeptember 12-én, a győzelem estéjén lépett életében először a városba.

Bécs ostroma meghatározó volt a herceg életében: Lipót császár, mint a bajor választófejedelem kegyeltjére, felfigyelt rá, megkapta ezredesi ranggal és fizetéssel a korábbi Kuefstein-ezredet. Ezzel elindult a császári szolgálat ranglétráján, amelyen igen magasra jutott. A császár a háború folytatása mellett döntött, és célul tűzte ki Buda visszavételét (1684). A Lotharingiai Károly vezette seregek Pestet be is vették, de a megerősített Buda elleni roham sikertelen maradt. Savoyai Jenő ezért a csapatok rossz állapotát okolta; a köztük dúló sok betegséget, amely a harcerőt nagymértékben csökkentette. A herceg óvatos kritikát gyakorolt Károly felett, amiben bádeni unokatestvére is támogatta, aki ezúttal 8000 katonával vonult a hadjáratba.

Az 1684. évi hadjárat tapasztalatai alapján került sor a következő évben Érsekújvár ostromára. Az ostrom alatt jött a hír: erős török haderő fenyegeti a már császári kézben levő Esztergomot. Lotharingiai Károly az ostrom folytatását gróf Caprarára bízta, maga pedig Savoyai Jenővel együtt Esztergom alá vonult. A törököt augusztus 16-án megverték, és Buda irányába vetették vissza. Ezzel Esztergomot felmentették, és Caprara augusztus 19-én rohammal bevette Érsekújvárt. A várost kirabolták, és az ott talált mintegy ezer törököt lemészárolták.

1686-ban ismét a császár sógora, Lotharingiai Károly vezette a hadsereget. Max Emanuel számára a bajor és egyes császári ezredek közül külön hadtestet képeztek. Ez maga is mutatja a két hadvezér közötti rivalizálást és viszálykodást. Utolsó pillanatban egyeztek meg a közös célban: Buda elfoglalásában. A törökök június 29-i kitörési kísérlete után Ludwig ögróf Savoyai Jenőt küldte egy svadron dragonyossal a csatába, akik a törököt a városba visszauzták. A herceg alól kilőtték a lovát. Habár Lotharingiai Károly a további rohamokat nem tartotta tanácsosnak, augusztus 3-án Max Emánuel mégis erre adott parancsot. A rohamot a hősiesen küzdő törökök véresen visszaverték. Ennek során sebesült meg Savoyai Jenő a jobb karján (török nyilvessző lötte át).

A Buda visszavételét követő évben a nagyvezér a Haditanács elnökéhez intézett irásában békét ajánlott fel. Ezzel kapcsolatban Mraz felhívja a figyelmünket egy igen fontos körülményre: a bécsi udvar és a porta diplomáciai kapcsolatai Mária Terézia koráig a központi katonai főhatóságon keresztül folytak. Ez mutatja: a szultánnal kötött szerződések nem békék, hanem csak időleges fegyvernyugvások voltak, amelyeket valamelyik szerződő fél halálával meg kellett újítani.

A császár nem fogadta el a kezdeményezést; 1687-ben megindult a hadjárat előkészítése, amelyet a hadvezérek viszálya és versengése kísért. A hadjáratban a császári csapatok Harsánynál nagy győzelmet arattak. Savoyai Jenő dragonyosaival a menekülő törököket üldözte, feldúlta táborukat és sáncaikat. A hagyomány szerint Szulejman pasa nagyvezér díszsátrát elfoglalta és átadta a választófejedelemnek. Különleges kitüntetésként ő vihette a győzelem hírért Bécsbe. Ezt követően a herceg visszatért a sereghez, és részt vett az erdélyi hegyvidék felszabadításában.

A háború sikerei megerősítették Lipót helyzetét a magyar királyságban. 1681-ben (a török háború kitörése előtt) még a rendek vitték keresztül követelésüket az országgyűlésen, 1687-ben már Lipóté volt a túlsúly. 1687. október 30-án vonult be felesége, Eleonora és a trónörökös József kíséretében Lipót a koronázó városba. A haditanács engedélyt adott Savoyai Jenőnek is, hogy Pozsonyba utazzon. Hogy az 1687. évi országgyűlésen valóban részt vett-e, arra a szerző sem tud választ adni (talán József koronázásán ott volt). Kétségtelen viszont, hogy 1687 őszén Savoyai Jenő megkapta II. Károly spanyol királytól az

aranygyapjas rendet. Az investitúrát a következő évben Lipót császár végezte a bécsi Burg lovagtermében. A herceg ekkor mindössze 24 éves volt!

Az 1688-as év Savoyai Jenőt ismét Magyarországon találja. Augusztusban részt vesz Belgrád ostromában, de a döntő roham előtt az egyik térde fölött egy puszkagolyótól megsebesült. Emiatt visszatért Bécsbe, ahol Turinból hozott orvos gyógyította. A sebesülés, amely augusztusban történt, olyan súlyos volt, hogy a herceg karácsonyig járni sem tudott.

Ezt követően Savoyai Jenő a nyugati fronton, a franciák és az olaszok ellen ért el sikereket. Ennek köszönhető a világhírű ének a nemes lovagról; a herceget mint a nyugat megmentőjét ünnepezték. A későbbi történetírók *Hannibálhoz és Napóleonhoz hasonlították*, amiért 1701 májusában teljes hadseregével, tűzérével, málhájával átkelt az Alpokon. De talán ennél is többre értékelhetjük, hogy 1708-tól intézkedéseket tett az egyenruha és fegyverzet (új fegyver: a flinta) egységesítésére. Mint a haditanács elnöke (1703-tól) létrehozta a Genieschule-t, amelyből terézianus katonai akadémia fejlődött ki. Nagy jelentőségre emelkedtek a fémből és üvegből való kézigránáttal felszerelt gránátosok. Megkísérelte egységes szolgálati szabályzat bevezetését is.

A francia hegemonia elleni harcban, ami a spanyol örökösödési háborúban érte el a tetőfokát, Savoyai Jenő az európai történelem kulcsfigurája lett. A háború nagy győzelmeket hozott, de a célt: a spanyol monarchiát oszlatlanul a Habsburg-háznak megtartani, elsősorban József korai halála miatt, nem érte el. Savoyai Jenő barátjával, Marlborough herceggel rányomta a bélyegét a hadi eseményekre, amelyeket Franciaországba tett át. Csak több mint 10 évi háború után kötött békét.

Néhány évvel később csodálta Európa a legendás péterváradai és belgrádi győzelmet. A táborban ekkor keletkezett a világhírű ének a nemes lovagról; a herceget mint a nyugat megmentőjét ünnepezték. A későbbi történetírók *Hannibálhoz és Napóleonhoz hasonlították*, amiért 1701 májusában teljes hadseregével, tűzérével, málhájával átkelt az Alpokon. De talán ennél is többre értékelhetjük, hogy 1708-tól intézkedéseket tett az egyenruha és fegyverzet (új fegyver: a flinta) egységesítésére. Mint a haditanács elnöke (1703-tól) létrehozta a Genieschule-t, amelyből terézianus katonai akadémia fejlődött ki. Nagy jelentőségre emelkedtek a fémből és üvegből való kézigránáttal felszerelt gránátosok. Megkísérelte egységes szolgálati szabályzat bevezetését is.

A szerző azonban nemcsak Savoyai Jenőt, a katonát mutatja be, hanem az államférfit, diplomatát, mecénást és magánembert is, aki ismerte a felvilágosodott tanokat, olvasta az aufkláristák műveit. Mint az építkezések támogatója kapcsolatban állott Martinellivel, Fischer von Erlachhal és Hildebrandt-tal. Ezzel kapcsolatban elég utalni a ráckevei kastélyra, a bécsi Belvedere-re, vagy a hatalmas könyvtárára. Magyar kapcsolatai közül megemlíti a szerző, hogy a herceg szívesen vadászott Féltoronyban, és barátságban állott a szép Lóriával, gróf Batthyány Eleonórával (198).

A kötetet precíz *leszármazási táblázatok* egészítik ki, amelyek a mondanivaló megértését megkönnyítik, és csak példaként állíthatók a magyar szerzők elé is. Hasonló célt szolgál a bécsi központi hatóságok vezetőinek, valamint a cároknak, a szultánoknak és a pápáknak az archontológiája. Nem is beszélve a szöveget tarkító, magyar kiadványban csaknem elképzelhetetlen számú (265) képről.

Kállay István

A MAGYARORSZÁGI ÉRTELMISÉG A XVII—XVIII. SZÁZADBAN

Szerk.: Zombori István

Csongrád megyei Múzeumok Igazgatósága, Szeged, 1984. 151 l.

1984. március 5—6-án a Csongrád megyei Múzeumok Igazgatósága tudományos konferenciát rendezett Szegeden Bél Mátyás születésének tricentenáriuma alkalmából. A témáját tekintve úttörő konferencián elhangzott előadások a 17—18. századi magyarországi értelmiség különböző szempontú vizsgálatával foglalkoztak. A bemutatásra kerülő kis példányszámban kiadott kötet az ott elhangzott előadások anyagát tartalmazza. A gyors megjelentetés lehetővé tette, hogy az érdeklődők az új kutatási eredményekkel minél hamarabb megismerkedhessenek. A kötet anyagát a szerkesztés sorrendjében ismertetem.

Benda Kálmán, aki egyúttal a kötet lektora „A művelődés helyzete Magyarországon a XVII—XVIII. században” címmel tartotta előadását. Ebben összefoglalja a témára vonatkozó eddigi kutatási eredményeket. Számba veszi a legfontosabb művelődési és tudományos intézményeket, nem felejtkezve meg a 15—16. századi előzményekről. Kiemeli, hogy míg a Habsburg-uralkodók a birodalom területén hat egyetemet alapítottak, addig Magyarországon az egyetem érseki alapítás eredményeként jött létre. A 17. század második felében elkezdődött egy folyamat, amelynek eredményeként a tudományos élet centruma az egyetemekről az akadémiákra helyeződött át. A szerző az alapítások sorrendjében felsorolja az európai akadémiákat, hangsúlyozva, hogy mindegyiket az adott ország uralkodója alapította. Ugyanebből a korból magyarországi viszonylatban csak kezdeményezéseket ismerünk. Végül a sokszor hányatott életű egyházi jellegű főiskolákkal ismerteti meg az olvasót. Benda Kálmán tehát a „magárahagyatottság” tényét emeli ki a magyarországi tudományos és kulturális étellel kapcsolatban.

Ifj. Barta János Benda Kálmán előadását egészítette ki néhány gondolattal. A szerző helytelennek tartja az állami támogatás szerepének túlbecsülését a tudományos és művelődési intézmények megalapításában, ill. működtetésében. A porosz példán bizonyítja be, milyen torzulásokat eredményezhet az uralkodó nagymérvű beavatkozása a tudományos életbe. A szerző elismeri, hogy a Tudományos Akadémia alapításának elmaradásában valóban az udvart terheli a felelősség, azonban úgy véli „az 1780-as évek vége előtt a magyar társadalom aligha tudott volna megfelelni az intézmény működtetéséből származó követelményeknek”. Állítását az 1766-os társaságalapítást ösztönző decretum és az 1770-es uralkodói rendelet hazai fogadtatásával igazolja. Végül megállapítja, hogy az ország művelődési viszonyai uralkodói segítség nélkül is a fejlődése által kijelölt helyen maradtak.

Vörös Károly hozzászólásában arra a kérdésre keresi a választ, vajon miért „nem tudta magát folyamatosan felszínen tartani” egyetlen Pázmány Péteréhez hasonló intézmény hazánkban 1635-ig. A szerző feltevése szerint Magyarországon a 17. század közepéig nem volt meg az igény felsőfokú oktatási intézmény létrehozására, pontosabban az igény nem olyan mértékben jelentkezett, hogy eredményeként egy jól működő egyetemet tudott volna a társadalom működtetni.

Hopp Lajos azt írja hozzászólásában, hogy érdemes lenne az erdélyi fejedelmi udvart, mint az értelmiség bázisát tüzetes vizsgálat tárgyává tenni. A rövid eszme-futtatás során felsorolja, kik azok a személyek, akikre ezen vizsgálat során koncentrálni kellene.

Péter Katalin „Az értelmiség és a XVII. század közepének politikai mozgalmai” című tanulmányának első részében azt vizsgálja, vajon lehet-e egyáltalán a 17. században értelmiségről, mint társadalmi rétegről beszélni. Példák sorával bizonyítja, mennyire nehéz közös ismérvekkel meghatározni az értelmiségi tevékenységet végzők rétegét. Végül gondolatmenetét azzal a frappáns megoldással zárja, hogy a 16—17. században Magyarországon „értelmiség nincs: csak értelmiségiek”. Írása második felében az értelmiségiek politikai tevékenységét veszi szemügyre. Megállapítja, hogy a 17. század közepén a főurak szolgálatában álló jogászok kezdtek fontos szerepet játszani a politikai életben.

Szakály Ferenc „Hódoltsági értelmiség a 17. század második felében” címmel tartotta meg a konferencián előadását. A szerző ezáltal olyan témához nyúlt, amelyet mindaddig alaposan nem kutattak. Jól áttekinthető, fejezetekre tagolt írásában a török hódoltságban működő, különböző státusú magyar értelmiségieket mutatja be. Elsőként felekezeti hovatartozásuk szerint a papokat és az iskolamestereket, majd a nótáriusokat, végül pedig a paraszttársadalom „értelmiségi” elemeit. Szakály Ferenc minden fejezetben megvizsgálja a szóban forgó szellemi foglalkozású réteg hódoltságbeli lélekszámát, származását, iskolai végzettségét (képzettségét), a társadalommal való kapcsolatát és a működési helyén élő szűkebb közösségre gyakorolt hatását. A szerző minden esetben utal azokra a forrásokra, amelyeket az éppen vizsgált értelmiségiek tanulmányozásához felhasznált.

Érdekes, feltétlenül további kutatásokat igénylő témával ismerteti meg az olvasót *Ágoston Gábor* hozzászólása. Míg Szakály Ferenc a hódoltságban működő magyarországi értelmiséget, addig Ágoston Gábor „Az oszmán birodalom 16—18. századi értelmisége”-t teszi vizsgálat tárgyává. A szerző megállapítja, hogy a magyarországihoz hasonlóan az oszmán birodalom értelmiségét is rendkívül nehéz pontosan meghatározni. A vázlatos írás röviden bemutatja a birodalom iskolahálózatának legjellemzőbb sajátosságait, megismerteti az értelmiségi tevékenységet végzők legjellemzőbb típusaival.

A kötet egyik részletes, összefoglaló tanulmánya *R. Várkonyi Ágnes* tollából született. Címe: „Értelmiség és államhatalom Magyarországon a 17–18. század fordulóján”. A szerző írásának első részében a téma szakirodalmát ismerteti. Megállapítja, hogy a 17–18. század fordulóján alkotó értelmiséggel kapcsolatos részletes kutatások eredményeit mind ez ideig nem rendezték szintézisbe. Munkája második fejezetében példákkal illusztrálva mutatja be a kor különböző értelmiségi tevékenységet űző elemeit, arra keresve a választ, vajon kiket és milyen ismérvek alapján tekinthetünk a 17–18. század fordulóján értelmiséginek. A következő fejezet az értelmiségiek önérték-tudatának alakulásával és a társadalomból való kiválasztódásukkal foglalkozik. A negyedik fejezetben a szerző bemutatja, milyen tarka kép jellemezte a korabeli értelmiség anyagi viszonyait. A zárófejezet az erdélyi fejedelemség, a Habsburgok és Rákóczi államának művelődéspolitikáját ismerteti, különös tekintettel a köztük mutatkozó különbségekre és azonosságokra.

„A felvidéki evangélikus értelmiség” létrejöttét, fejlődését vizsgálja a kötet szerkesztőjének *Zombori Istvánnak* tanulmánya. A szerző egyetemi matrikulákat is felhasználva kutatásaihoz megállapítja, hogy a 16–17. században számos evangélikus család több generáción keresztül adott értelmiségieket a társadalomnak. Fenti megállapítását több család történetének vázlatos áttekintésével bizonyítja. Végül az eperjesi főiskola politikai jelentőségéről és a felvidéki értelmiség Habsburg-ellenes magatartásáról ad képet az olvasónak.

Nagy József Zsigmond „A nemesi udvarház, mint a nemesi műveltségszerzés színtere” címmel tartotta előadását. Az 1600-as évek utolsó harmadában az ellenreformáció erőteljes fellépése idején reneszánszukat éltek az evangélikus nemesek udvarháza. A szerző ezen „értékköröz és továbbadó helyek” gazdasági, politikai, társadalmi-műveltségbeli funkciói közül ez utóbbit teszi vizsgálatá tárgyává.

Lancsák Gabriella hozzászólása („Adalék a felvidéki evangélikus értelmiség történetéhez”) *Zombori István* és *Nagy József Zsigmond* előadásához kapcsolódott. Rövid írásában a szerző a dobai Székely család három tagjának — *Andrásnak*, *Jánosnak* és *Lászlónak* — a 17–18. századi kulturális és politikai tevékenységét ismerteti.

Tóth István György „Oskolamesterek Vas megyében” című hozzászólásában azt vizsgálja, vajon az ország e nyugati megyéjében a társadalom mely rétegeiből kerültek ki, ill. milyen képzettséggel rendelkeztek a ludirectorok.

Kosáry Domokos, a 18. századi magyar művelődéstörténeti monográfia megalkotója „Magyarországi és európai értelmiség a XVIII. század első felében” címmel tartott a konferencián előadást, amelyben néhány, a könyv megírása óta aktuális problémával foglalkozott. Írásában először az európai értelmiség-kutatás szakirodalmába ad rövid, értékelő betekintést. A kezdeti szakaszban járó hazai kutatások kapcsán kiemeli az értelmiség meghatározása terén mutatkozó bizonytalanságokat. *Kosáry Domokos* a fenti problémát vizsgálva megkülönböztet kulturális elitet és értelmiségieket. A következőkben megrajzolja azt a fejlődési folyamatot, amelynek eredményeként megszületett hazánkban az „új típusú értelmiség”. E 18. századi magyarországi értelmiség jellemzőit, az európai kulturális és tudományos életben elfoglalt helyét mutatja be az olvasónak. Végezetül megállapítja, hogy a korabeli magyar szellemi élet archaikus volta a „korszerű, színvonalas jelenségek és a túlsúlyban levő, régi, hátrahúzó jelenségek együttes, egyidejű” létéből fakadt.

Tarnai Andor „Tudóslevelezések a XVII–XVIII. században” címmel a forráspublikáció problémáiról tartott előadást. Az ELTE Régi Magyar Irodalomtörténeti Tanszéke egy most folyó vállalkozás keretében végzi a magyarországi tudósok levelezésének sajtó alá rendezését. Írásában a szerző a kiadással kapcsolatban felmerült néhány kérdést ismertet. Mindenekelőtt fölvázolja az előzményeket, azaz a hasonló jellegű kiadványok történetét, jellemzőit. Ezután rátér a még kiadás előtt álló levelezések ismertetésére. Munkája zárórészében megállapítja, hogy a kiadást hátráltató tényezők közé tartozik a feldolgozandó anyag kéziratossága és nyelvi sokszínűsége.

Wellmann Imre „A magyar nép életének tudományos kutatása a XVIII. század első harmadáig” című tanulmányában azt vizsgálja, kik és milyen művekben foglalkoztak az egyszerű nép életével *Bél Mátyás* híres munkájának megszületése előtt. A szerző a humanista országleírásoktól kezdődően kronológikus sorrendben tekinti át az itthon és a külföldön készült műveket. A népről szóló részeket minden munka esetében röviden ismerteti az olvasóval. Kimutatja, hogy a 16. század közepétől a 17. század végéig zömmel

a felvidéki evangélikus értelmiség irt országismertető, ezen belül az egyszerű nép életével foglalkozó műveket. A 17—18. század fordulójától azonban inkább a jezsuiták foglalkoztak hasonló munkák létrehozásával.

Bél Mátyás Notitiájának kiadatlan kéziratot anyagából fennmaradt két Baranya megyével foglalkozó másolat. *Dr. Tóth István* „Bél Mátyás leírása Baranya megye gazdálkodási és társadalmi viszonyairól” című hozzászólásában a két másolat összevetése alapján ad képet a kétszázötven évvel ezelőtti Baranya megye gazdasági és társadalmi életéről.

Szelestei N. László „Magyarországi tudós társaság-tervezetek Bécsben (Tersztyánszky Dániel)” című tanulmányát két állítása bizonyításának szenteli. Egyrészt Kollár Ádám és Tersztyánszky Dániel szerepét helyezi új megvilágításba az 1763. évi tudós társaság tervezettel kapcsolatban, másrészt kimutatja, hogy a társaság iránti igény már Bél Mátyás működésétől kezdve megfigyelhető volt hazai tudósaink körében.

Összegzésül megállapíthatjuk, hogy értékes, továbbgondolkodásra készítő írásokat kap kezébe az olvasó. Kár, hogy a jegyzetapparátus a gyors kiadás miatt nem került be a kötetbe.

Bán Judit

WESSELÉNYI ISTVÁN

SANYARÚ VILÁG. NAPLÓ 1707—1708. (KÖZZÉTESZI DEMÉNY LAJOS ÉS MAGYARI ANDRÁS)

Kriterion Könyvkiadó, Bukarest, 1985. 895 l.

A Századok 1984. 5. számában volt alkalmunk ismertetni Wesselényi István naplója kiadásának I. kötetét. Most megjelent az 1707—8. évi napló is; a munkába bekapcsolódott a történész-köreinkben jól ismert Demény Lajos is. (Az csak a kötet jegyzetapparátusának egy eléggé eldugott mondatából derül ki, ami a tartalomjegyzékből inkább csak sejthető, hogy az 1707. évi szöveg gondozása Demény, az 1708-i Magyarai munkája.) Ehhez a kötethez már nem készült külön bevezető tanulmány.

A naplóíró Wesselényi István 1707-re már kialakult egyéniség; róla magáról kevesebb is a mondanivalónk, mint az I. kötet esetében. Vonásai tán csak keményednek egy kissé; a Szebenbe rendeléssel a császár hitén tartott nagyrú ellenszeme csak erősödik a császári katonaság különböző rangú tisztjei és garázda legénysége ellen — jó szót legfellebb akkor ír le róluk, ha a kuruc katonasággal szembeni felsőbbbségüket el kell ismernie (akár kuruc katonai vezetőket is idézve ehhez). A kurucokban változatlanul nem bízik; csak az ország felesleges pusztítóit látja bennük is. Olyankor azért cinkosan csillan fel a szeme, amikor az ostromlott görgényi vár vitéz kuruc védőiről írhat. Magával Rákóczival szemben pedig az íróniát is félreteszi, respektussal szól róla.

Tájékozottsága a külpolitika (a spanyol örökösödési háború Európájának viszonyai) és a Rákóczi-szabadságharc eseményei tekintetében egyre romlik: pletyka-szintű „hírekre” van utalva, amelyek láthatólag sem erre, sem arra nem ingatják meg nyugalmát. Abban ő is egyetért a Szebenbe szorult (vagy szorított) többi magyar rendekkel, hogy helyzetük tarthatatlan: ő, a tízezer holdak ura, szinte mindenéből kifogy, Erdélyben a császáriak sem tudják stabilizálni magukat Rákóczi zsbíói csatavesztése után sem. Az egyetlen reménység 1707 tavaszán a szebeni rendek számára a Havasalföldre való áttelepedés. Sándor Gergelyt, akkor guberniumi kistisztviselőt, 1711 után jelentős államférfit (az *utolsó* jelentős *unitárius* államférfit az ellenreformációs nyomás korában) küldik fel az uralkodóhoz a kiköltözés engedélyezésének kieszközlésére. Az exodusra azonban nem kerül sor.

Ebben a fülledt, a kiszolgáltatottság állandó érzésétől terhes világban a naplóíró Wesselényi figyelme óhatatlanul erősebben fordul a szebeni magyar urak s ezen belül saját tágabb és szorosabb értelemben vett családjá élete felé. Hosszabb szakaszok kerülnek a naplóba házasságok bonyolult terveiről, lakodalmakról is — s még inkább nagyurak temetéséről. Bethlen Sámuel temetése esetében (amelyre Keresdre vonulhatnak

Szebenből a „császárpárti” urak, a hadihelyzet épp megengedvén ezt), még a halottbúcsúztató verszetek is a naplóba kerülnek (a kiadók jelzik: ezek itt — a jegyzetapparátusban elhelyezve — jelennek meg először nyomtatásban). Bőséggel szól kisfia, Ferenc betegeskedéseiről is (a főbaj valami vérzékenység-féle lehet). „Kivánnók, hogy soha éjszaka ne lehetne, adná az Isten” — sóhajt fel egy gyermeke betegága mellett átvirrasztott-átforgolódott éjszaka után. (Wesselényi Ferenc aztán az 1740-es évek végén a református rendek egyik vezéralakja volt az országgyűléseken — ha nem is akkora tekintéllyel, mint apja az 1710-es—1730-as években, s a 70-hez közeledve halt meg.) A családi vonatkozású feljegyzések legérdekesebb, legfontosabb részei azonban Bánffy Györgyről szólnak.

Wesselényi nem tiszteli alázatos vöként apását. Sem mint államférfit, sem mint magánembert nem hagyja kritika nélkül. Felrója neki, hogy gyakran dönt késve; még inkább magánemberi fukarságát, azt is, hogy a nemrég özvegyen maradt, negyvenes évei második felében járó Bánffyról nem minden alap nélkül terjesztik azt, hogy tucatjával vannak szeretői. Egészeiben véve azonban megérez rajta valamit, amiről aztán Bánffy haldoklásakor kaphat világos képet.

Bánffy kinlódó ember. Politikusnak is az — mi más lehetne kiszolgáltatót, megalázott helyzetében. Mégis éretten, higgadtan viselkedik a Havasalföldre költözés kérdésében kirobbant válságban: vagy valamennyien menjenek, vagy senki se — de előbb a császártól kérjenek döntést: vagy módot biztosított maradásukra, vagy kiengedi őket. Az is államférfiúi bölcsességre vall, hogy a marosvásárhelyi törvencikkeket kommentálja: Erdély nemzetközi helyzetét a karlócai béke határozza meg, annak lejártáig a császártól kell függnie, neki tartozik adóval. „Erdélyben pedig bajosan lakhatik egy fejedelem, ha vagy a németnek, vagy a töröknek nem submitálja magát.” Ez nem a rabtartóját tűllihező labanc bölcsessége. De a gubernátor politikusi kinlódásaiból még veje is keveset lát. Láthatja olyan gesztusait, hogy pl. igyekszik könnyíteni a hadifogoly Nagyszegi Gábor helyzetén (most a *katona* Nagyszegiről van szó a két Nagyszegi Gábor közül). Épp eleget lát azonban magánemberi kinlódásaiból. Két fia van (Dénes és György), akiknek már biztosította főispánságai (Doboka és Kolozs megyében) megöröklését — s ott van Szeben állandó botrányának Bánffy Dénes részegeskedése, verekedési botrányai (egyszer egy Telekivel kap úgy össze, hogy apja kénytelen a családját ért sérelemnek tekinteni az ügyet), de öccse, György sem indul jobbnak nála. A gubernátor nem is egyszer arestáltatja Dénest, bottal veri meg 21 éves fiát, hosszú és ékes-szép magyarságú intelmekben igyekszik jobb életre bírni fiait; ugyanakkor bánkódhat legkisebb lánya miatt, „akit senki sem szeret” (Wesselényi István hallgat róla, hogy miért; talán betegség vagy nyomorékság az, ami elrettenti tőle az embereket).

Bánffy szinte a főalakja az 1707—8. évi naplónak; 1708 novemberének aztán mindenképp központi figurája. Nem azzal, hogy meghal; azzal: *ahogy* meghal. A naplóban kb. 17 nyomtatott oldal foglalkozik ezzel — hátborzongató olvasmány. Bánffy *tudja*, hogy meg fog halni, tudomásul veszi a halál tényét — és, valami nem-keresztényen, nem is görög-római (s persze a legkevésbé valamilyen romantikus „pogány” módon) úrrá akar lenni rajta. Miközben már országszerte holt híret költik, ő maga rendelkezik temetése részletkérdéseiről is: megrendeli koporsóját, egyenesen méretet vét magáról hozzá („német asztalosokat hivatván, és maga az ágyon összetévéen kezeit, a nagy hosszú singgel magát úgy méregettetni vala, mennyi légyen a koporsója” — 671. old.), s azután állandóan érdeklődik: kész-e a koporsó, s mikor elkészül, ágya mellé téteti; szemfedél- és lepedőanyagokat válogat a koporsóhoz, Wesselényi Istvántól érdeklődik, hogy a szállásán levő „nagyपालótát” rendbehozták-e a ravatalozáshoz, koporsója belső oldalára verseket rendel Köleséri Sámueltól és Bíró Sámueltól (Bíró fel is olvassa az elkészült verszeteket), mindeközben még instructiókat is ad Erdély akkori főhadiparancsnokának, Kriechbaum tábornoknak „de directione provinciae”, összehordatja, lezárátja kincseit, jelentést fogalmaztat Kölesérről állapotáról I. Józsefhez, elbúcsúzik Acton-tól, majd a Gubernium megmaradt tagjaitól, utolsó üzenetet küld fiainak: ha arravalók lettek volna, még életében jószágokat adott volna kezükre — így nem tette. Ne menjenek külföldre tanulni az ő halála után; ott is csak rossz társaságba keverednének. (Veje ad azután tanácsot Bánffy Dénesnek, hogy mit válaszoljanak: nem szándékos gonoszság munkál bennük... stb.) Utolsó napjaiban elveszti látását, jobb keze, majd egész jobb oldala megbénul. Ebben az állapotban végrendelezik, nagyon tisztán és világosan — a Gubernium jelenlevő tanácsosai, sokat próbált férfiak, sírnak közben. 1708. november 14-ről 15-re virradóan hal meg. Méltósággal haldoklott? Talán több ez: a „nagyság” szó jobban illenék ide. Bánffy

nagyságát már 1704-ben tetten érhattük, amikor nem ütött vissza a porban heverő Bethlen Miklósnak apja haláláért, inkább még fedezte is — itt, haldoklásában másodszer. Nagyúri gőg? Nem. Valami más és több.

Még el sem temették, már ott a vád: közpénzek maradtak kezénél. S jön természetesen a családi marakodás kincsein, kisebb lányai gyámságán stb. — amiket feltehetően a dologban érdekelt Wesselényi István sem ír le egészen tárgyilagosan. Magáról Bánffy haldoklásáról viszont *úgy* tanúskodik; ez a tizenegynéhány oldal ettől a hitelességtől lesz a régi magyar próza egyik kiemelkedő értéke. Nehéz megítélni: csak a személyes megrendülés iratta-e le vele a temetés után, vagy politikai sejtések: „Ma vettük fel gyászunkat, mikor véljük le, Isten tudja. Én több gubernátort ugyan nem teszek koporsóba Erdélyben.” (Akárhogy is értsük szavait: Erdélynek 1713-ban újra lett gubernatora, Kornis Zsigmond — és Wesselényi pár évvel túlélte.)

A jó 700 oldal szöveghez bibliográfiai tájékoztató csatlakozik, majd tárgyi jegyzetek (a szöveg gondozói saját részükhöz, külön-külön készítettek ezeket). Érdemes megjegyezni, hogy Demény jegyzeteiben (a Wesselényi-napló *tárgyi* értékének ellenőrizhetése végett) többoldalas összefoglalók találhatóak a Rákóczi-szabadságharc hadi eseményeiről, diplomáciai fejleményekről, Rákóczi erdélyi fejedelemségébe iktatásáról és a marosvásárhelyi országgyűlés többi eseményeiről, az ónodi országgyűlésről stb. Szójegyzék (legnagyobbbrészt azóta a használatból kiment latin jövevényszavak magyarázataival), hely- és személynév-mutató zárja a kötetet.

Apróbb (elsősorban nyilván nyomdai) szöveghibák szóvátételét nem tartjuk szükségesnek. Annál inkább annak hangsúlyozását: mekkora nyereség történettudományunk (és nem is egy rokontudomány — Wesselényi Bethlen Sámuel keresdi temetése kapcsán szinte szakszerűen írja le Apafi György siremlékét —) számára a kötet megjelentetése. Nemcsak az 1709 előtti Wesselényi István portréja lett vele most már teljes; alapvető dolgokat tudtunk meg belőle Bánffy Györgyről is — s persze az egész „sanyarú világ”-ról, amelynek bonyolultsága bennük magukban is testet öltött, de ott van a részletesen leírt apró eseményekben is.

Trócsányi Zsolt

**ÖSTERREICH IM EUROPA DER AUFKLÄRUNG KONTINUITÄT UND ZÄSUR IN EUROPA
ZUR ZEIT MARIA THERESIAS UND JOSEPHS II. INTERNATIONALES SYMPOSIUM
IN WIEN 20.—23. OKTOBER 1980**

(Hrsg.: Bundesministerium für Wissenschaft un Forschung — Österreichische Akademie
der Wissenschaften) 2 Bde.,

Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, Wien, 1985. 1102 p.

**AUSZTRIA A FELVILÁGOSODÁSKORI EURÓPÁBAN. KONTINUITÁS ÉS CEZÚRA EURÓPÁ-
BAN MÁRIA TERÉZIA ÉS II. JÓZSEF KORÁBAN. NEMZETKÖZI SZIMPÓZIUM BÉCSBEN 1980.
OKTÓBER 20—23.**

Az itt ismertetendő, két vaskos kötetben megjelentetett tanulmánygyűjtemény *R. G. Plaschka* és *G. Klingenstein* vezette szerkesztő bizottság összeállításában annak a nemzetközi tudományos ülésnek az anyagát tartalmazza, melyet az osztrák Tudomány- és Kutatásügyi Szövetségi Minisztérium rendezett az Osztrák Tudományos Akadémia közreműködésével 1980 októberében Bécsben Mária Terézia halálának 200. évfordulója alkalmából. Az ülésen az osztrák történészek mellett számos külföldi, főként német, olasz, cseh és magyar kutató vett részt, de többen érkeztek a tengerentúlról is. A három szekció tematikája (I. Gazdaság és társadalom, II. Állam és jog, III. Művészet, irodalom és műveltség) lehetővé tette, hogy a szorosabb értelemben vett történettudomány művelői mellett a rokon tudományok képviselői, művészet- és

irodalomtörténészek is színesítsék a Habsburg-birodalom 1740—1790. közötti történetéről alkotott képet. Ugyanakkor maguk az előadók sem maradtak meg szakterületük szűkebb határain belül; ahogyan a szimpózium egészére, ugyanúgy az egyes tanulmányokra is jellemző a kérdések interdiszciplináris megközelítése. Egy teljesebb kép kialakításához emellett az is hozzájárult, hogy a nemzeti-regionális vizsgálódásokat a Habsburg-birodalom egészére kiterjedő elemzések egészítették ki. Így a kiadói előszó joggal állíthatja, hogy a tanulmánygyűjtemény a szerzők sokrétű érdeklődésén és változatos megközelítési módján keresztül a Habsburg-monarchia 18. századi történetével foglalkozó kutatás fejlődését és jelenlegi állását reprezentálja (11.).

Az évforduló alkalmából született két kötet azonban olyan értelemben is reprezentatívnak tekinthető, hogy a korszak több neves kutatójának tanulmányát felsorakoztatva mind tematikailag, mind térben és időben összképet igyekeznek adni Mária Terézia és II. József uralkodásáról, a korszak történetéről, a gazdaság, a társadalom, a közigazgatás és jogrendszer, a külpolitika, valamint a kultúra legfontosabb problémáiról. E témakörökön belül pedig az egész birodalomra érvényes megállapítások helyi, regionális módosulásáról számolnak be azok a tanulmányok, melyek Magyarország, Csehország, az itáliai területek, a Bánát, Galícia és az osztrák Németalföld sajátosságait vizsgálják.

Meg kell azonban jegyeznünk, hogy a kötet címe kissé meglepésztő: természetesen Ausztrián a 18. századi Habsburg-birodalom egészét, és nem csupán a mai Ausztria területét kell értenünk. Ez egyben olyan fogalmi problémát is jelez, melyre már *Benda Kálmán* is felhívta a figyelmet, mégpedig azt, hogy hogyan nevezzük egyértelműen a ténylegesen Habsburg kormányzat alatt álló tartományok és országok összességét. *E. Kovács* tanulmánya (421–436.) jelzi, hogy e fogalmi probléma az államiság fejlődésének vizsgálata alapján oldható meg. A szerző tanulmányában bemutatja, hogyan változott a Habsburg-uralkodók viszonya a Német-Római Császársághoz és a pápasághoz a 18. század folyamán. Mária Terézia és II. József reformjaiban látja a szerző annak a folyamatnak a kezdetét, mely során a Habsburg örökös tartományok fokozatosan kiváltak a Német-Római Császárságból, azaz — következetesen használva a fogalmakat — a *Habsburg Birodalom* (Habsburgisches Reich) *Osztrák Monarchiává* (Österreichische Monarchie), a Habsburgok családi birtoka (Hausbesitz) szuverén állammá alakult át. E folyamat lezárását jelentette a Német-Római Császárság megszűnésének és az Osztrák Császárság megalakulásának deklarálása.

A 18. századi Európáról egyedül *G. Klingenstein* bevezető előadásában (19—28.) kapunk átfogó képet. A grazi egyetem professzora azt elemzi, hogy Mária Terézia reformjai alapján milyen nagy reménnyel tekintett a jövőbe Európa és Ausztria lakossága 1780-ban, hogyan tudott megfelelni e nagy várakozásnak a kormányzást egyedül folytató II. József, aki az európai nagyhatalmakra nézve mindenütt csak a válság jeleit láthatta, és sehol sem találhatta meg a követésre méltó sikeres kormányzat mintáját. A szerző II. József uralkodásának értékelésével kapcsolatban figyelmeztet arra, hogy a kormányt 1780-ban saját kezébe vevő császárnak ne a kész tervekkel trónra lépő és gondolkodásában a késői felvilágosodás egyre radikálisabb eszméitől meghatározott uralkodót lássuk, hanem a tenni akarásában sokszor ad hoc döntésekre kényszerülő, az európai és a monarchián belüli válságos állapotokkal szemben a kemény akarat páncélját magára öltő embert. Annak ellenére azonban, hogy kevés szerző tekintett túl érdemben a Habsburg-birodalom határain, így is számos olyan megállapítást olvashatunk, melyeket legalábbis Közép- és Délkelet-Európa történetének kutatásakor nem lehet figyelmen kívül hagyni.

A tartalomjegyzék olvasásakor is szembetűnnek olyan hiányosságok, melyek egy reprezentatív összképet nyújtani kívánó tanulmánygyűjtemény esetében nehezen magyarázhatóak meg. Így a szerzők között olyan kutatók nem szerepelnek, akik „alapművekkel” gazdagították a korszak tudományos irodalmát. Ugyanakkor a Habsburg-birodalom minden tartományára sem terjedhetett ki egyformán a szimpózium résztvevőinek figyelme. Így például csak mellékesen említi meg néhány szerző Erdélyt, de önálló tanulmány nem foglalkozik a birodalom keleti csücskében fekvő területtel. Pedig az erdélyi nemzetek belső ellentéte, a székely határörvidék szervezése, a görög-katolikus egyház szerepe, a protestáns egyetem létrehozásának terve vagy főként az erdélyi úrbrendezés kudarca tovább bővíthette volna a regionális-tartományi sajátosságok körét.

Mivel az egyes témakörökön belül elhangzott megállapítások mindegyikét terjedelmi okokból

lehetetlenség lenne felsorolni, a továbbiakban csak egy-egy probléma kiragadására, néhány tanulmány rövid ismertetésére vállalkozhatunk.

A szimpózium központi kérdése volt, vajon az 1780. év, Mária Terézia halála, II. József egyeduralkodásának kezdete cezúrát vagy inkább a kontinuitás megőrzését jelentette-e a Habsburg-birodalom történetében? Amint az előre várható volt, a szerzők Mária Terézia és II. József uralkodását különböző szempontok szerint összehasonlítva egyes területeken a cezúra, más területeken viszont a kontinuitás meglétére mutattak rá. Többen 1780 helyett más és más években látták a birodalom történetében mélyreható változásokat hozó fordulópontot; bizonyos szempontokból 1760., 1785., 1790. vagy 1792. is cezúráként értelmezhető. Az 1780-i kormányváltás azonban általában véve nem tekinthető fordulópontnak: II. József lényegében Mária Terézia reformprogramját folytatja. Ezt bizonyítja *E. Wangermann* is (943—954.), aki három lényeges területen, az agrárreform, a tolerancia és az oktatásügy reformján mutatja ki Mária Terézia és II. József uralkodása közötti kontinuitást. Józsefnek egy 1777 januárjában testvéréhez, a későbbi II. Lipóthoz írott levele bizonyítja, hogy Mária Terézia Csehországban az adó- és agrárviszonyok ugyanolyan radikális reformját tervezte, mint amit II. József 1788-ban kívánt megvalósítani. 1777-ben azonban József még ugyanazon érveket sorakoztatta fel a radikális reformtervekkel szemben, melyekkel tíz év múlva önmagának is szembe kellett néznie. Mária Terézia radikálisabb tervei így a földbirtokok, a miniszterek és nem utolsósorban József ellenállásán megbuktak; Mária Teréziának meg kellett elégednie azzal, hogy a Raab udvari tanácsos nevével fémjelzett, kamarai és volt egyházi birtokokon bevezetett agrárrendszerrel követendő példát állít a földbirtokos nemesség elé. Ugyanígy lépett vissza Mária Terézia egy, a II. Józseféhez hasonló tolerancia-rendelet kihirdetésétől. Az oktatásügy területén Karl Anton von Martini bizottsága már 1773-ban, a jezsuita rend feloszlatása után megfogalmazza azokat az alapelveket, melyek II. József oktatásügyi reformjait is meghatározták. 1776-ban készítette el Franz Stephan Rautenstrauch azt a tantervet, melyet azután csak II. József uralkodása idején, az egyház ellenállásának felszámolásával sikerült bevezetni.

Mária Teréziának és II. Józsefnek a felvilágosodás eszméihez való viszonyáról egymásnak ellentmondó ítéletek születtek. *F. Valsecchi* szerint például Mária Terézia nem vált a felvilágosodás hívévé, reformjaiban a rendet rakó jó háziasszony magatartása tükröződik, de emellett mégis jó érzékkel rendelkezett az eszmék gyakorlati alkalmazása iránt (485.). A szimpózium zárszavában *E. Zöllner* Mária Terézia uralkodásával kapcsolatban az udvari (vagy vallási alapokon álló?) abszolutizmus és a felvilágosult abszolutizmus erős összefonódására mutat rá, s ezért — Mária Terézia személyiségét is figyelembe véve — a „felvilágosult abszolutizmus” helyett szívesebben használná a „reformabszolutizmus” fogalmát (964.). Ezzel szemben *H. Liebel-Weckowich* Mária Terézia és II. József jogi és közigazgatási reformjainak áttekintésével azt bizonyítja, hogy a császárné nyitottabb volt a fiatal, felvilágosult generáció reformjavaslataival szemben, mint II. József, és ezért különösen 1770. után többször éles ellentétbe is került konzervatívabb hivatalnokokat követő fiával. A szerző szerint Mária Terézia reformjai jobban megfelelték a célnak, a cseh és osztrák tartományok igazgatásának egységesítése révén a modern egységállam megteremtésének, mint II. József abszolút akarattal végrehajtott reformjai.

W. Ogris (365—376.) Mária Terézia és II. József uralkodását az abszolutizmus és a jogállam közti átmenetként mutatja be. Anya és fia uralkodása közti kontinuitás biztosítéka, hogy II. József 1765-től társuralkodóként részt kap a kormányzásban, 1780 után pedig folytatja, illetve befejezi a Mária Terézia idején megkezdett reformokat. Céljaik is közösek: a feudális struktúrájú, dualisztikus rendi állam felszámolása, az abszolutisztikus, centralizált, bürokratikus szervezett hatalmi állam kiépítésével a birodalom egységének megteremtése. Mária Terézia és II. József uralkodása közötti eltérést a szerző a reformok módjában, az intenzitás, radikalitás és gyorsaság mértékében látja. Az eltérések igazi oka azonban a két uralkodó különböző államfelfogásában, különösen pedig az uralkodói hivatalhoz és kötelességekhez való viszonyuk eltéréseben gyökeredzik. Míg Mária Terézia államfelfogása az isteni eredetű dinasztikus abszolutizmus elméletére épült, és ezt a felvilágosodás eszméi és a racionális természetjog alig befolyásolták, addig II. József e két szellemi áramlat mély hatást gyakorolt, és elvezette őt az emberek egyenlőségéről alkotott meggyőződésig. Nem tekinti magát isteni eredetű uralkodónak, hanem az állam és az alattvalók érdekeinek fáradhatatlan szolgálója. Az államfelfogás változásával párhuzamosan jelennek meg az abszolút

államon belül a jogállam alapjai. A rendi jog szétterésével az abszolút államban az uralom minden jogi-intézményi korlátja megszűnik, a feudális jogrendszer kötöttségei alól felszabadított egyén teljes mértékben kiszolgáltatott az állam minden területen érvényesülő irányító akaratának. Az 1753-ban kezdődő jogi kodifikációban azonban nemcsak kézzelfogható politikai szempontok, az egységes állam kialakítása érdekében korszerűsített átfogó jogrendszer megteremtésének követelményei érvényesültek, hanem az is, hogy az egyén jogainak az államhatalommal szembeni biztosításán, az állam és az egyén viszonyának jogi szabályozásán, vagyis az etatizmus eluralkodásának megakadályozásán keresztül magának az abszolút uralomnak a legitimizálására és megszilárdítására nyílt lehetőség. Ilyen törekvések egyértelműen felismerhetőek Sonnenfels politikai kódex-tervezetében, mely nem elsősorban a francia forradalom kiváltotta sokk következtében bukott el, hanem mivel még nem érkezett el az uralkodó hatalmát korlátozó, az egyén és az uralkodó egymással szembeni jogait és kötelezéseit rögzítő alkotmány létrehozásának ideje. Így az individuum jogának védelme csak részben, a magánjog kodifikálásában (1786.), a galíciai polgári törvénykönyvben (1797.), majd a részben ezeken alapuló Általános Polgári Törvénykönyvben (Allgemeines bürgerliches Gesetzbuch, 1812.) valósulhatott meg. És bár az alapvető polgári politikai szabadságjogokat nem rögzítették törvényekben, mégis világosan felismerhető az államhatalom korlátozására, a jogállam kiépítésére való törekvés.

D. Beales tanulmánya (567—573.) a Habsburgok 1780 előtti és utáni külpolitikáját vizsgálja a kontinuitás és cezúra szempontjából. II. József külpolitikájáról a szakirodalomban az a nézet terjedt el, hogy a császár szakított Mária Terézia békés külpolitikájával, és amíg a belpolitikában a „humanitás” és a „jólét” jelszavait követte, addig a diplomácia terén harcias és agresszív magatartást tanúsított. A szerző véleménye azonban az, hogy II. József a külpolitikában főként Kaunitz tanácsait követte, így Kaunitz személye a Mária Terézia és II. József külpolitikája közti kontinuitás biztosítékává vált. Ha egyáltalán különbségek fedezhetőek fel e téren a két uralkodó között, akkor éppen az, hogy II. József a gyakorlatban mérsékeltabb és defenzívabb politikát követett. A császár tisztában volt birodalma katonai gyengeségével és félt egy esetleges kétfrontos háborútól, mely birodalma bukását jelenthette volna. Ezért határozta el már 1763-ban a birodalom katonai megerősítését is a belső reformok révén. Ugyanez okból a dinasztikus területszerzésben inkább a területcseréket és a kisebb annexiókat részesítette előnyben, sőt a hódítást egyenesen gazdaságtalan vállalkozásnak tartotta, mellyel az uralkodó ráadásul alattvalóival szembeni kötelezéseit is megsérti. 1787-ben Kaunitz igyekezett rávenni a császárt, hogy tegyen eleget II. Katalinnak tett ígéretének, és lépjen hadba Oroszország oldalán Törökország ellen. A bajor örökség megszerzésének tervét, osztrák Németalföld vagy Elő-Ausztria Bajorországra való cserélésének gondolatát is Kaunitz vetette föl 1764-ben. Húsz év múlva ugyan II. József ismét felelevenítette ezt az elképzelést, de gazdasági megfontolások alapján — a németalföldi és bajor államjövendelmek összevetése után — rögtön el is vetette. A szerző szerint a bécsi udvar külpolitikájában valójában II. Lipót trónralépése jelenti a fordulópontot, mivel az új uralkodó Kaunitz megkerülésével Poroszországhoz közeledve valószínűsítette meg József békepolitikáját.

Kaunitznak a bécsi udvar egyházpolitikájában, a jozefinizmus radikalizálódásában játszott szerepét vizsgálja *F. A. J. Szabo* kanadai professzor tanulmánya (525—545.). A szakirodalom korábban, elsősorban *F. Maaß* véleményét követve, Kaunitz 1770—1780. közötti, könnyebben dokumentálható egyházpolitikai álláspontja alapján vezető szerepet tulajdonított a kancellárnak a pápasággal is szembe forduló jozefinizmus kialakításában. A szerző szerint viszont a jozefinizmus 1750—60-as években végbemenő radikalizálódása idején, melyet 1768. végén a *consensus in publico-ecclesiasticis* létrehozása zárt le, Kaunitz inkább mérsékelt álláspontot képviselt, és véleményével csak követte az udvar egyházpolitikájának radikalizálódását. 1753-i kancellári kinevezése után sem szól bele érdemben az egyházat érintő kérdésekbe; *Joh. Chr. von Bartenstein*, a directorium alelnöke és az egyházi ügyeket kezelő udvari bizottság (Hofkommission in Religionssachen) vezetője mellett csak másodlagos szerepet játszik az egyházpolitika alakításában. A görzi és laibachi püspökségek egyesítésének kísérlete jelzi, hogy a directorium fiskális szempontokat követő, az egyházi ügyekbe nagymértékben beavatkozó törekvéseivel ellentétben Kaunitz az egyházi ügyeket diplomatikusabban kezeli, s igyekszik a pápasággal való együttműködést fenntartani. Ugyanakkor abban sincs szerepe, hogy a jozefinizmus korai szakaszában erős janzenista befolyás érvényesült, hiszen a kancellár nem volt elég járatos a janzenista szerzők műveiben és nem képviselt jezsuita-ellenes álláspontot sem. Kaunitz mérsékelt

politikájának radikálisabbá válását kétségtelenül Róma politikájának megváltozása okozta. 1758., XIV. Benedek pápa halála után XIII. Kelemen került a pápai trónra. Róma politikájában azonban valójában Luigi Torrigiani kardinális pápai államtitkárrá való kinevezése jelentette a fordulatot. Torrigiani véget vetett a Rómában érvényesülő janzenista befolyásnak, és kevés megértést tanúsított a modern szekularizált állam megerősítése iránt. Ugyanakkor a bécsi udvar a hétéves háború után az egyház fokozottabb igénybevételét is szükségesnek tartotta az állam pénzügyi helyzetének helyreállításához. Kaunitz Milánóban bevezetett egyházpolitikai reformjai így csupán az általános bécsi politika részének tekinthetők, miközben maga Kaunitz Firmian grófot és hivatalnokait mindvégig a Rómával szembeni mérsékletre intette. Pármai Ferdinánd herceg 1768. januári exkommunikációja volt az az esemény, mely újabb lökést adott a jozefinizmus fejlődésének. Kaunitz is föladja a pápasággal való együttműködést és elfogadja a kizárólag állami érdekeket követő egyházpolitikát. Ilyen előzmények után került sor a Kaunitz által kidolgozott 1768. évi közigazgatási reformokra, melyeknek az új bécsi egyházpolitika is szerves része. Az ekkor felállított, Chotek kancellár vezetése alatt álló *consessus in publico-ecclesiasticis* volt az a bizottság, mely az egyházi ügyek politikai vonatkozásait vizsgálva az államtanács egyházpolitikai állásfoglalásait tanácsadó szervként előkészítette. Az újonnan létrehozott bizottság azonban nem volt független, egyházi ügyekért felelős igazgatási szerv; ilyen csak 1782-ben, II. József uralkodása idején jött létre a milánói *Giunta economale* mintájára.

Az egyetemi oktatás és a tudomány reformjának, melynek sajátosságait *N. Hammerstein* tanulmánya (787—812.) elemzi, ugyancsak központi problémája az állam és egyház viszonya. A 18. században fokozatosan szekularizálódó, a világ teológiai értelmezését jogtudományi magyarázatokra felcserélő tudományt a katolikus uralkodóknak olyan finom eszközökkel kellett szabályozniuk, melyek lehetővé teszik az állam érdekeinek az egyházzal szembeni érvényesítését, de nem rendítik meg alapjaiban a katolikus egyházat sem, mely még mindig az állam fontos támaszát jelentette. A Habsburg-uralkodóknak különösen óvatosan kellett irányítaniuk azokat a reformokat, melyek az állam modernizálása érdekében a tudomány és az oktatás területén kikezdték az egyház hegemoniáját, hiszen a dinasztia mellett a katolikus egyház képviselte a birodalom egységét, melyet Mária Terézia és II. József reformjaival — így az egyetem reformjával is — tovább kívánt erősíteni. A „felülről elrendelt” felvilágosodás volt a katolikus uralkodók kezében az az eszköz, mellyel állam és egyház bonyolult viszonyrendszerében céljaikat megvalósíthatták. A „közjólét” szolgálatába állított, az élet minden területén a racionalizálás és a hatékonyság szellemében működő állam szükségleteit nem elégítették ki a jezsuiták által közvetített ismeretek: a centralizált államgépezet működéséhez szükségessé vált a korszerű ismeretekkel rendelkező hivatalnokréteg felnevelése. Ahogyan a korszerű ismeretek nagy része a protestáns országokból származott, ugyanúgy a bécsi egyetem reformjához is elsősorban a hallei és göttingiai egyetemek szolgáltak példával. A tudományok között a Habsburg-birodalomban talán legnagyobb súlyt kapó kamerализmus és a protestáns minta szerint fejlődő jogtudomány volt az a két stúdium, mely az állam megszilárdítása érdekében nélkülözhetetlenné vált. A szerző a jogtudomány részletes elemzésén keresztül mutat rá az egyetemi oktatás és a tudomány területén Mária Terézia és II. József uralkodása idején végrehajtott reformok eszméletörténeti hátterére; Chr. Wolff recepciójával, a természetjoggal és az általános államjoggal (*Jus publicum universale*) kapcsolatban pedig kiemeli a katolikus és protestáns egyetemeken folyó jogi képzés néhány különbségét. Összefoglalva megállapítja, hogy az egyetem és a tudomány reformja olyan közeledést jelentett a Német-Római Birodalom protestáns országaiban kibontakozó szellemi és tudományos megújuláshoz, mely a reformáció óta először megint lehetővé tette a vallási különbségeken felülemelkedő párbeszédet a birodalmon belül.

Ismertetésünk végére maradt egy olyan tanulmány, mely jól mutatja II. József felvilágosult abszolutizmusának reformcélkitűzései és a végrehajtott reformok által teremtett helyzet közötti feszültséget. *A. Hegedűs* jugoszláviai történész a Bánátban fekvő kamarai birtokok reformját elemezve (139—152.) rámutat arra, hogy az állam és az alattvalók érdekeinek szolgálatába álló uralkodó lelkiismeretéből fakadó, az ésszerűség és az emberszeretet által motivált reformtörekvései megvalósításakor valójában a realpolitika diktálta követelmények érvényesültek. II. József a Bánátban tett többszöri utazásai alkalmával szerzett személyes tapasztalatai alapján elégedetlen volt a kamarai birtokká szervezett, közvetlenül Bécsből igazgatott országgrészen uralkodó állapotokkal: 1768-ban papírra vetett — Hofreisen anyagában található

— feljegyzéseiben a hivatalnokok egymással szembeni ellenségeskedéseit, despotikus igazgatási módszereit, a tehetségtelenséget és lassúságot kifogásolja, és úgy véli, nincs még egy ilyen rosszul irányított, ilyen rossz gazdasági viszonyokkal bíró tartomány. II. József több tervet dolgozott ki a Bánátban uralkodó állapotok gyors megjavítására, melyek közül végül a Kaunitz és Borié által is támogatott legelső elképzelés, a Bánát refeudalizációja, a kamarai birtokok árverésre bocsátása került megvalósításra. A magyar rendek azonban ellenezték a tervnek azt a részét, mely a morva alkotmány szerint igazgandó tartományt a cseh—osztrák kancelláriának kívánta alárendelni. E kérdésben végül kompromisszum született: II. József beleegyezett a Bánát Magyarországra való beolvasztásába, ennek fejében viszont szabadon hajthatta végre a kamarai birtokok kiárúsítását. II. József döntését elsősorban reálpolitikai megfontolások motiválták. A bajor örökösödési háború miatt szüksége volt a magyar rendek támogatására, a Helytartótanács irányítása alatt pedig szervezettebben lehetett végrehajtani a birtokok árverését. A reinkorporáció (1778) után növekedtek a Bánátból származó állami jövedelmek, és csökkentek a tartomány igazgatására fordított állami költségek. A kamarai birtokok kiárúsítása, mely további jövedelmekhez juttatta az államkincstárt, 1781. és 1783. között zajlott le. Főként görög, örmény, macedón, majd később zsidó kereskedőpolgárok vásároltak birtokokat, amiktől II. József a nemesség kizárólagos birtokbírhatási jogának megtörését, modern gazdasági módszerek elterjedését remélte. Ezzel szemben, mivel az új birtokosok féltek attól, hogy a magyar országgyűlés nem ismeri el birtokjogukat, a parasztok fokozott kizsákmányolásával igyekeztek minél hamarabb visszanyerni befektetett tőkéjüket. A 200 év után ismét a magyar feudális jogrendszer korlátai közé kerülő parasztság helyzete a korábbihoz képest oly mértékben romlott, hogy az uralkodó 1784-ben leállította a kamarai birtokok kiárúsítását. Bár a temesi Lippa német parasztjainak bérleti szerződésjavaslata a probléma megoldását jelenthette volna, II. József mégsem tudott szakítani a kamarai birtokok eladásának gondolatával, így az árverések 1789-ben ismét megindultak. Ekkor a nagymértékű kizsákmányolás miatt a Magyar Udvari Kancellária mellett az 1790-i temesvári illir nemzeti kongresszus is tiltakozott. A parasztság azonban nem II. Józsefnek tulajdonította helyzetere rosszabbra fordulását: a temesvári kongresszus aktái a császárt az egyiptomi József legendás jötevő alakjához hasonlították. A Bánát refeudalizációja mutatja, hogy II. József reformjaival nem kívánta alapjaiban felszámolni a feudális jogviszonyokat (ezt mutatja az 1789-ben tervezett adó- és urbáriális rendszer is), hanem a földesúr-paraszt viszony szabályozásakor Mária Teréziához hasonlóan megelégedett a feudális keretek között a parasztság morális, szellemi, emberi és anyagi védelmének biztosításával. Ugyanakkor reformjai során legfőbb célja a monarchia megerősítése, az állam anyagi helyzetének javítása.

Sajnos a gazdag anyagból csak ennyit tudunk bemutatni, pedig többek között *C. Francovich*, *H. Stekl* vagy *G. Otruba* tanulmányai is a fentiekhez hasonlóan érdemesek lettek volna egy rövid ismertetésre. Meg kell még említenünk, hogy a tanulmánygyűjteményt *W. Koschatzky* által kiadott „*Maria Theresia und ihre Zeit*” c. kötetben megjelent bibliográfia bővített, átdolgozott változata egészíti ki. Összességében úgy érezzük, hogy az itt ismertetett kötet címével gyakran találkozhatunk majd az ezután születő tanulmányok jegyzeteiben.

Szántay Antal

KÁLLAY ISTVÁN

ÜRISZÉKI BÍRÁSKODÁS A XVIII—XIX. SZÁZADBAN

Akadémiai Kiadó, Budapest, 1985, 484 l.

Kutatási eredményeit tekintve csupán hajniki teljesítményekhez mérhető munkát kell üdvözölnünk Kállay István egyetemi tanár új, korábbi művét logikusan folytató könyvében.

Az előzményeket — Szoika Kamill, Eckhart Ferenc, Varga Endre, Degré Alajos kutatásait — tekintve úgy tűnt, hogy a magyar történetírás az úriszékről egy nagyjából véglegesként elfogadható képet alkotott —, ha azonban vélelemként fogjuk fel ezt, úgy ellenkező bizonyítással megdönthetőnek bizonyult.

Hasonlatunkkal nem akarunk sarkítani — Kállay Istvánt új eredményekhez az vezette, hogy — Deg-rét kivéve — időben is továbblépett a korábbi kutatások időhatárain, a praxis egyedülálló ismeretének birtokában pedig — ennek megszerzése nyilván több évtizedes kutatást kívánt — olyan kérdéseket tisztázhatott, mint pl. a bírósági gyakorlat és a kortársi jogtudomány egyébként távolról sem egyszerű kapcsolatrendszere, az úriszék ítélkezésének jobbágy-civiljogi tartalma, az uradalmi-ügyészi hivatalok megszervezése. Külön kell említeni: a szerző a szálakat is „elkötötte”, amikor a földesúri bíraskodásnak ismét csak pl. a birtokigazgatással, a közigazgatással, a falu füstjével, a hegyközséggel és az oppidummal érintkező vetületeit tisztázta.

A jogász, a jogtörténész számára imponáló a szerző nem csupán jogtörténeti, ám jogtudománytörténeti felkészültsége. Eckhart Ferenc 1954-ben az úriszékről írott könyvével is inkább történéssz maradt — Kállay viszont úgy lett jogász, hogy korábbi, inkább történettudományi studiumai és kutatási eredményei megóvták attól a zsákutcától, amelybe pl. Vinkler János jutott 1921-ben megjelent munkájával, amikor a magyar igazságszolgáltatás szervezetét és a polgári eljárást 1526 és 1848 között úgy rekonstruálta, hogy a kazuisztikát egyszerűen figyelmen kívül hagyta, csupán a jogszabályanyagra szorítkozott.

Kállay István persze ismeri mindazt — így a jogszabályanyagot, a jogtudományt —, ami az úriszékek gyakorlatát kísérhette, ám a valóban fontosabbat tekintni nemcsak fontosnak, de döntőnek: az úriszékék ítélkezését. A szerző így nem eshetett bele egy sajátos deduktívizmus csapdájába: ezt történészként könnyen tudta elkerülni.

A szinte összehasonlíthatatlanul óriási életmódtörténeti információt is érdekfeszítően kínáló munka szerzője abba a másik verembe sem esett bele, hogy olyan jogi absztrakciókkal dolgozzon, amelyek a praxistól egyébként meglehetősen távol álltak. Így helyeselhetőnek bizonyult, hogy a büntetőjog általános és különös részét nem választotta szét — a büntetőjogot különösként tárgyalva jutott el olyan kérdések tisztázásához, amelyeket az akkori jogtudomány is még csak felemásan, ellentmondásosan sorolt az általánoshoz közelíthetőkhöz.

A recenziensre kirott — immár liturgiát teremtő tradíció ez — feladat magában foglalja azt is, hogy a most méltatva-bíráló megfeleljen ez utóbbinak is.

Bár e sorok írója a mentesglajstromot maga is el tudná készíteni, mégis fölveti: a szerző kutatási eredményeit jobban lehetett volna talán a késő-feudális kori magyar igazságszolgáltatás totáljába illeszteni. Ez már azért is érdekes lehetett volna, hogy — akár vázlataiban — megtudjuk: ha az igazságszolgáltatási „hierarchia” alsóbb grádusain elhelyezkedő és később jól-rosszul érvényesített politikai megközelítések révén is ide sorolt úriszéki ítélkezés oly mértékben tudott árnyalt, olykor — s bonyolult módon nemcsak az aufklárizmustól kapva impulzusokat — akár előremutató lenni, jelentkezett-e az a bíraskodás középső és felsőbb régióiban. Nem a „szűkebb” témán túlmutató kutatásokat kérünk természetesen számon: a válaszokat akár a fellebbezési szakaszok szimptomáiból is ki lehetett volna bontani. Következő megjegyzésünk nincs ettől távol. Érdemes lett volna foglalkozni az úriszéki praxisban, illetve az ítélkezési gyakorlatban nemcsak feltűnő, ám ismételtlen jelentkező igen fejlett interpretációs készség alakulásának mértjeivel, ahol nem formált sajátosságot, hogy lényegében a joggyakorlat és kevésbé a jogszabályok értelmezéséről lehetett csupán szó.

A konkrétabbak között: talán említést kaphatott volna a büntetésvégrehajtás igazgatási vetülete. Ennek statikuma egyébként a könyvből minden további nélkül kiolvasható, mozgóvá tétele — a szerző kutatásainak mélységét tekintve — nem lett volna nehéz.

A magyar igazságszolgáltatás még meg nem írt történetének elkészítése szempontjából rendkívül jelentősnek tartjuk Kállay István teljesítményét.

A recenziens — ha élt már a jogi vélelem lehetőségével, úgy még egyszer kizsákmányolva ezt — úgy véli: nem a megdönthető — praesumptio iuris — ám a megdönthetetlen — praesumptio iuris et de iure — vélelemmel alátámasztva fogalmazhatja meg, hogy Kállay István teljesítménye „a Kállay” címmel vonul majd be a tudományos köznyelv szlengjével érzékeltetett bibliográfiába.

P. G. KOZLOVSKIJ

ZEMLEVLAGYENYIJE I ZEMLEPOLZOVANYIJE V BELORUSSZII V XVIII—PERVOJ POLIVNYE XIX. VEKA

Minszk. Izd. Nauka i Technika 1982. 205 l.

FÖLDBIRTOKLÁS ÉS FÖLDHASZNÁLAT BELORUSSZIÁBAN A 18. SZÁZADBAN ÉS A 19. SZÁZAD ELSŐ FELÉBEN

A feudális földtulajdon és földbirtoklás változatos formáinak vizsgálata hosszú ideje foglalkoztatja mind a polgári, mind a marxista történettudomány művelőit. A francia, angol, német történetírás klasszikus vitáit századunk közepétől a szovjet marxista történészgárda európai jelentőségű képviselőinek (Grekov, Sapiro, Porsnyev stb.) eredményei egészítik ki. E mindmáig is lezáratlan vitákhoz kapcsolódik Pavel Grigorjevics Kozlovskij, még ha egy szűkebb terület s rövidebb időszak viszonyainak feltárásával kíván is a nagy kérdések megoldásához hozzájárulni. A téma alapos, szakavatott ismerője, tanulmányai, könyvei több mint húsz éve jelennek meg. Ezek alapján vállalkozott most a monografikus feldolgozásra.

Kozlovskij mind a szovjet szakirodalom vitáinak tapasztalatait, mind a lengyel polgári és marxista értelmezéseket és kutatási eredményeket igyekszik felhasználni. Természetesen támaszkodik saját korábbi publikációira is. Teljes joggal teheti ezt, hiszen eddigi vizsgálódásai a 17—18. századi belorusz népességi változásoktól a mágnáscsaládok gazdálkodásán át a földbirtokstruktúra elemzéséig terjednek.

A monográfia címe a belorusz földbirtoklás és földhasználat egész problematikájának elemzését ígéri egészen a jobbágyfelszabadításig. A szerzőnek azonban már a bevezetőben magyarázatot kell fűznie a címhez, hiszen az olvasó úgyszólamint hamarosan érzékelné a téma szűkítését. A valóságban ugyanis Kozlovskij az ígértnél kevesebbre vállalkozik, amikor a világi (földesúri) földtulajdon és földhasználat fejlődésének és változásának bemutatására szorítkozik. Igaz, Belorusszia birtokstruktúrájára hagyományosan a magánbirtok túlsúlya jellemző, így a szerző eljárása lehetőséget teremt a tipikus jelenségek magyarázatára. Az állami (uralkodói) és egyházi birtokok helyzetével kizárólag az összevetés szintjén foglalkozik.

A könyv hat szerkezeti egységre tagolódik. A szerző a tényleges elemzést négy fejezetben végzi el. A rövid bevezető egyrészt historiográfiai áttekintést ad, másrészt jelzi a felhasznált források típusait, míg a záró egység a legfontosabb eredményeket összegzi.

Az első fejezet a birtokstruktúra helyzetét tárgyalja a 18. század végéig. Ezen belül külön részben foglalkozik a cári kormányzatnak a földbirtoklásra vonatkozó törvényeivel. A szerző bemutatja az orosz és a Lengyelország első felosztása során a cári birodalomhoz került belorusz területek jogrendszere között fennálló különbségeket. Megállapítja, hogy az összevetés az utóbbi területeken a tulajdonosi jogok gyakorlásának korábban kialakult, szélesebb lehetőségeit igazolja az előbbiekhöz (a régi orosz területekhez) képest. Utal arra, hogy a cári Oroszország fennhatóságának kiterjeszkedése elsősorban a kisnemeselek számának rohamos csökkenéséhez vezetett. Munkájának második és harmadik fejezetében két további kérdést vizsgál: milyen az egyes birtoktípusok viszonya egymáshoz, s hogyan alakul a birtokosok különféle rétegeinek aránya a tárgyalt időszakban. Eredményeit a paraszti háztartások számának összevetésére alapozza. A 18. század második felében a jobbágy népesség közel negyede állami (uralkodói) birtokokon, 60%-a a világi magánbirtokokon, és alig több mint 10%-a egyházi birtokokon él. A kötet táblázatai a jobbágyreform előestéjén a magánbirtok pozícióinak fennmaradása mellett az állami birtokok némi térnyerését (30,2%) és az egyházi birtokok visszaszorulását mutatják. Ez utóbbi tény magyarázataként a szerző utal a jezsuita birtokok szekularizációjának folyamatára. A továbbiakban a birtokos nemesség vagyoni rétegződését a tulajdon, ill. használati jogok alapján próbálja árnyaltabbá tenni. Megállapítja, hogy a tényleges birtoklás alapján a nagy- és középbirtokosok közötti arány — különösen a 19. század elejétől — az utóbbi réteg javára tolódott el.

A címben jelzett második fontos kérdéskörrel, a paraszti földhasználat problematikájával a negyedik fejezetben foglalkozik. Az elemzés itt — talán területi korlátok miatt is — jóval visszafogottabb, mint az előző részekben. A szerző felhívja az olvasó figyelmét a nyugati és keleti belorusz területek között kialakult fejlődési eltérésekre. A keleti vidékeken pl. a 18. század második felében is a termény és pénzjáradék, míg nyugaton a robot dominált. A 19. század elejétől az inventáriumok alapján keleten is jelentős változás mutatható ki: a teleknagyság a földesúri üzemek területének növekedése miatt rohamosan csökken (fele, harmada lesz a korábbiak) s egyúttal itt is növekszenek a robotterhek.

Kozlovskij nagy érdeme, hogy a tárgyalt időszak (kb. 100 év) levéltári forrásainak gazdag tárházát mutatja be az olvasóknak. Figyelmet érdemel gondosan alkalmazott forráskritikája is, amire a litván, lengyel és orosz területek összeírásainak párhuzamos felhasználása kényszeríti. Nem lebecsülendő nehézséget hidal át, amikor a Lengyelország 18. századi felosztásai során különböző államok fennhatósága alá került területek eltérő társadalmi fejlődését mutatja be.

A monográfia sikeresen ötvözi a szerző saját eredményeit a szovjet történeti feldolgozások konklúzióival. A nemesi földbirtoklás és a paraszti földhasználat, valamint a 18. század második és a 19. század első felének elemzése között mutatkoznak ugyan bizonyos területi eltolódások az előbbieké javára, de ez nem zavarja az általános kép megbízhatóságát. Az olvasó számára legfeljebb az lehet elgondolkodtató, hogy vajon a birtokos osztály rétegződésének a jobbgycsaládok száma-e az egyetlen mutatója? Ezen kívül ugyanis a szerző nem használ más összevetési alapot. Nem szabad elfeledkeznünk arról sem, hogy a különféle módszerekkel készült összeírások általa korrigált számadatai miatt a táblázatok adatsorai csak tendenciák jelzésére alkalmasak.

Kozlovskij munkája mindenestre egyaránt hasznos útmutató mind a korszak kutatója, mind az érdeklődő olvasó számára. Csak sajnálni lehet, hogy a kötet — alacsony példányszáma miatt — csaknem kizárólag a szűk szakmai közönség ismerheti meg.

Papp Klára

CSETRI ELEK

KÖRÖSI CSOMA SÁNDOR

Kriterion, Bukarest, 1984. 257 o.

Az 1984-i Körösi Csoma Sándor-bicentennáriumra készült ez a kötet. Írója, Csetri Elek évtizedek óta egyik vezető alakja az erdélyi magyar történettudománynak. Munkásságába, amely elsősorban a 18—19. századi Erdély történetével foglalkozik (tanulmányok hosszú sorával, jelentős források publikálásával vagy — oktatási, közművelődési érdekű — republikációjával), szervesen illeszkednek be Körösi Csoma Sándor-kutatásai. Az 1960-as években Csoma élettörténetére, göttingai útjára vonatkozó adalékokat közölt, a 70-es évek végén születési évét és származását vizsgálta, majd nagy monográfiában ismertette Körösi Csoma Sándor ifjúságát, szellemi és morális alkata kialakulásának legfontosabb éveit. Kutatói bravúr volt az a könyv: a Körösön gyerekeskedő Csomáról közvetlenül semmilyen forrás nem szól, az enyedi diákról is csak pár soros, jórészt sablonos vagy épp ellentmondó említések. E köré a féloldalon is elférő közvetlen forrás köré építette fel Csetri a gyermek és ifjú Csoma világát mindabból, amit családjáról, szülőfalujáról, ottani iskoláztatásáról, az enyedi kollégium rendjéről, diákéletmódjáról, Csoma jelesebb (s ezért neki irányt mutató) professzorairól, göttingai tanulmányairól össze lehetett gyűjteni — úgy, hogy közben a Csoma-kép elhithető legyen. Indokolt volt hát, hogy Erdély magyar történetészei közül ő vállalja azt a feladatot, hogy a bicentennáriumon emléket állít az erdélyi magyar szellemi élet egyik nemzetközi büszkesésének.

Emléket elsősorban a szélesebb olvasóközönség számára. Csetri, példás szerénységgel, maga írja könyve bevezetőjében: „Körösi életének igazi alkotószakasza a tudomány két sajátos szakterülete: a

Kelet-kutatás és a keleti filológia körébe tartozik. A szerzőnek az adott helyzetben feladata csak az lehetett, hogy a szaktudományok eredményeit és ítéletét közvetítse és összefoglalja. . . . Az előttünk fekvő könyv a tudomány és tudománynépszerűsítés kettős célkitűzését követi." Ehhez a funkciójához szorosan tartozik a másik: a morális, a nevelői. Az évtizedek óta pedagógiai gyakorlatot folytató Csetri Elek (hogy mi a súlya nevelői munkásságának, arról csak annyit: ő Magyarország történetének előadója a Babes-Bolyai Tudományegyetem egyetemes történeti tanszékén) kifejezetten jelzi is ezt a morális célt: a könyv „írója romániai magyar nemzetiségű historikusként szól a múltról, de mindig a jövő alakításának vágyával és tudatával, céljával és akarásával, önismeretünk elmélyítésének szándékával ír hősről. Erőt adó hagyományt akar ápolni”.

Kőrösi Csoma Sándor élettörténete elsórangúan alkalmas „erőt adó hagyomány ápolására”. „Kemény élet” a háromszéki székely határőr fiának élete; otthon is, a keveske földön. Enyeden is, ahol a diáknak járó cipőből, a kollégiumkert zöldségéből és gyümölcséből s a szolgálóknak csurrano-cseppenő kevésből él meg, miközben még személethordás közben is tanul; vakáció idején is, amikor mezei munkára szegődik el; nagydiák korában is, amikor (végül már a diákönkormányzat fejeként, szenioraként) a külföldi tanulmányútra kuporgatja a pénzt, majd Göttinga felé tartva (Bécsben diaktárs, az ezerholdas középbirtokos Ujfalvy Sándor vendége; kényelmes ágy várja, de ő ott is a padlón alszik — nem jó elkényelmesedni), majd Göttingában, szegény diákszálláson — s ráadásul becsapott, kifosztott szegényként. S aztán az indulás az ázsiai útra — szinte nevelésesen kevés pénzzel a zsebében. Mert mégis elindul. A „kemény élet”, az önként vállalt aszkétikus szegénység (a volt enyedi szénior, immár külföldi akadémiát járt személy gazdag parókiákat kaphatna meg, már az enyedi professzorságot is emlegetik), ez a fajta lemondás nem jár együtt a földhözragadsággal. Kőrösi Csoma Sándor kora magyarjainak legmodernebb álmát kergeti: az őseket akarja megkeresni. Tudjuk: nem azokat találja meg. Más, a tibeti kultúra úttörő búvárlása s ennek tibeti szótárán és nyelvtanán át a világ számára hozzáférhetővé tétele tette azzá a világ számára, akivé lett. De *hogyan* lett az? Gyalogos világjáró, a létfenntartáshoz szükségeseket időnként alkalmi munkákkal (talán, óriási nyelvtudás révén, tolmácsolással is) megkereső aszkéta. Szubjektív kiterő, de tán megengedhető: a recenzens előtt Kerouac „Úton”-ja azért vesztett némileg hiteléből, mert a beatnikék pápája egy-egy kudarc után vagy csak szorultságában egyszerűen sürgönyözött nagynénijének: küldjön pénzt az útiköltségre, mert haza akar utazni a „szabad kóborlásból”. Ugyan kinek „sürgönyözhetett” Csoma? Még ha Magyarországról és Erdélyből kért is segítséget — az is mikorra jutott el hozzá? Egész élete (néhány, a munkára kényelmesebb feltételeket nyújtó kalkuttai év kivételével) a kétségbeesetten nehéz feltételek közt való helytállás eposza. S nem egyszerűen romantikus eposz — helytálló vagy elpusztuló hőssel. A *termékeny élet* eposza.

Érthető, hogy Csetri könyve jó 2/3-át a tulajdonképpeni életrajz, a helytállás példája tölti ki. De az a Csetri, aki Csoma ifjúságáról írt könyvében odahozza a szorosan vett életrajz nagyon vékony ere köré a székely gyerek, majd enyedi és göttingai diák világát, most sem hagyja cserben olvasóját a jó tízezer kilométeres vándorút szakaszain. Az ismert vagy ismeretlen helynevek mellé történeti állapotrajz járul: ha Iránon át vándorol Csoma, megtudjuk, hogy ki (és hogyan) uralkodik ott, az út mely szakaszain fenyeget rablótámadás veszélye, mi az útvonal által érintett népek életmódja stb. Csoma maga nem vezetett ilyen útinaplót; Csetri mintegy ezt pótolja. Szakember számára néha feleslegesnek tűnően — de ő kifejezetten a szélesebb olvasóközönségnek írta munkáját.

Azon se csodálkozhatunk, ha Kőrösi Sándor munkásságát kb. 20 oldalon mutatja be és értékeli a könyv írója. Csetri nem tibetológus — de alapon ismeri a hőse munkásságával kapcsolatos állásfoglalásokat, s nagy biztonssággal mozog köztük.

Bővebben szól Csetri Kőrösi Csoma Sándor tevékenységének visszhangjáról kortársai közt s a halála óta eltelt majd másfél évszázadban. Itt megkapják helyüket itthoni „búcsúztatói”, Eötvös József, Kemény Zsigmond, Toldy Ferenc emlékének olyan fenntartói, mint Duka Tivadar, munkásságának nagy nyelvész-értékelői (Schmidt József, Ligeti Lajos stb.) — de azok is, akik (különösen az utolsó évtizedek erdélyi magyar irodalma) elsősorban az *Erdélyhez kötődés* vonását húzták meg élesen Kőrösi Csoma Sándor portréjában.

Mi hát Csetri Kőrösi Csoma Sándor-könyve? Élvezetes, jól (s alapon) megírt ismeretterjesztő mű

a nagyközönség számára; a „kemény élet” vállalására buzdító példázat egy világnagysággá lett aszkétáról; de (utalunk itt a feldolgozott szakirodalomnak a kötet végén elhelyezkedő ismertetésére, annak nyomasztó gazdagságával) kézikönyv is, Körösi Csoma Sándor életének és művének további kutatói számára.

Trócsányi Zsolt

FÜZES ENDRE

A GABONA TÁROLÁSA A MAGYAR PARASZTGAZDASÁGOKBAN

Akadémiai Kiadó, Budapest 1984. 323 l.

Az utóbbi évtizedekben elkészült, a mintegy évszázados kutatások felhalmozta régészeti, nyelvészeti és agrártörténeti adatok rendszerezését is vállaló néprajzi monográfiák némelyike megszületését egy-egy későn felismert *evidencia* tudatosításának és kutatástörténeti következményei végiggondolásának köszönhetjük. Paládi-Kovács Attila például — teljes joggal — az állattartó és földművelő parasztgazdaság helyes megítélésének „kulcskérdéseként” exponálta a rétgazdálkodás monográfiáját, hangsúlyozván, hogy senki sem hitte — hihette — ugyan komolyan a koronként hatalmas mennyiségű alföldi állattalomány téli legelőkre alapozott, „nomád hagyományt” folytató teleltetését, ennek ellenére az agrártörténet is, a néprajz is „megfeledezett” a szénakészítés és -készletezés összefoglaló igényű vizsgálatáról (A magyar parasztság rétgazdálkodása. Budapest, 1979.)

Füzes Endre ugyanígy evidenciák felidézésével indítja a gabona tárolásáról írott monográfiáját. Miközben felvázolja a gabona termelésének, készletezésének és fogyasztásának-értékesítésének sohasem vitatott összefüggéseit, az „ennek ellenére!” hangsúlyú kutatástörténeti tanulságot tudatosítva sorolhatja fel az igen szerény előzményeket, s indokolhatja a földművelést és/vagy az építkezést-lakásberendezést leíró néprajzi feldolgozásokban elrejtett adatok értelmezésének és rendszerezésének: a „téma” önállósításának szükségességét.

A gabonátárolás összefoglaló vizsgálata indokoltságának ez a késői felismerése természetesen módszertani előnyökkel is járt. Füzes nemcsak a tároló építmények és edények tipizálását, no meg (a történeti adatokra is figyelve) az egyes tárolási módok eredetének, múltjának feltárását tekintette feladatának, jól tudván, hogy *ma már* elégtelen az ilyen minimális program még akkor is, ha valaki úttörő szerepet vállal. A néprajzi jelenségek számbavételén túl azt is fontos feladatának tudta, hogy az elterjedést (a tárolási módok táji változatait), a továbbélést, majd eltűnést (egy-egy tárolási módok perifériális jelentőségű fennmaradását, mások „korszerűbbel”, nagyobb térfogattal való helyettesítését) gazdaságtörténeti tényezőkkel értelmezze. Így olyan törvényszerűségekre is rámutathatott, melyek „alkalmasak arra is, hogy a magyar parasztság anyagi kultúrájának történeti alakulását szélesebb értelemben megvilágítsák”.

Füzes Endre végső következtetései tehát a gazdaságtörténészek érdeklődését is felkelthetik, jól-lehet módszere jellegzetesen néprajzi: a recens jelenségek *értelmezéséhez* keresi a gazdaságtörténetben kimunkált eredményeket. Körültekintően bizonyítja például, hogy a feudalizmus időszakában a Kárpát-medence középső területén a gabonás vermet, a csapadékosabb dombos-hegyes területeken az ácsolt ládát, a gabonáskast és a több célú tárolóépületeket tekinthetjük jellemző tárolóknak. Mindezeknek az építményeknek és edényeknek az elterjedési területe természetesen messze túlnyúlik a Kárpát-medencén; gabonátárolóként való alkalmazásukat korántsem a magyar jobbágyok kezdeményezték. Az eredetet és európai elterjedést nem is elemzi tehát tüzetesebben a szerző, megelégszik a nemzetközi irodalom vonatkozó megállapításainak regisztrálásával, inkább arra fordít gondot, hogy (a leggyakrabban a nagybirtokról informáló, így csak közvetett bizonyítékként elfogadható) történeti adatokat és a nyelvi anyag etimológiáit is hasznosítva vitathatatlanul igazolja: ezek, s a kiegészítő szükségtárolók (a szalmaedények, a kivájt fatörzs, a gabonáshordó és kád, a gabonászsák) Magyarországon is évszázadokon át kielégítették,

megfelelően szolgálták a tárolás igényeit. A tárolási módoknak a 19. század végéig szinte változtatás nélküli használata jól megfeleltethető — állapítja meg Füzes — mindazzal, amit a termelőerők igen lassú fejlődéséről, az agratechnika megmerevedéséről tudunk, s következtetési a gabonaneműek kezelésében megmutatkozó kettősségről (kaszás aratás, nyomtatás, illetve sarlós aratás, cséplés) megfogalmazott véleményekkel is szinkronban vannak.

A 18. század végén és a 19. században, az árutermelésre való áttérés idején terjedtek el — így öszszegi vizsgálódásainak eredményeit a szerző — az Alföld középső területén a boglya alakú gabonások, az Alföld északi és keleti részén a gerendavázas gabonások, az Alföld nagy részén, a Dunántúlon és a Kisalföldön a kamrába beépített, változtatható úrtartalmú rekesztek, a délszlávokkal való érintkezés határzójájában pedig a szántalpas hombárok. Ugyanekkor a kiegészítő tárolóknak is újabb módozatai alakultak ki (pl. szegelt ládák), s megmaradtak a korábbi tárolási módok is. A gabonakonjunktúra előidézte változások vidékenként és — főleg! — birtoknagyságonként különböző időben történtek, s ennek a következménye, hogy a 20. századi néprajzi kutatások a különböző eredetű tárolási módok és eszközök megannyi változatát egymás mellett, egy időben figyelhették meg.

Mindezek az eredmények — meggyőződésünk — nem csupán megerősítik, a néprajz oldaláról is igazolják az agrártörténetírásnak a paraszti termeléssel kapcsolatos eredményeit, de felhívják a figyelmet arra is, hogy mind az önellátásnak, mind az árutermelésnek talán legfontosabb feltétele volt a gazdaságonként külön-külön megoldott készletezés, ami a tárolási módokban és eszközökben mintegy „megtestesült”, tehát alkalmas lehet magának a termelésnek a mérésére. Ennek felismerése után az iránt is fokozottan érdeklődik a gazdaságtörténész, hogy összefügg-e (s ha igen, ez milyen viszonzyszámokkal fejezhető ki!) egyfelől a birtoknagyság és a termés raktározásához szükséges állandó tároló kapacitás, másfelől a szükséglet (illetve az eladható felesleg) és a tároló térrel meghatározható mennyiségű termés. Ebben az összefüggésben hasznos lenne pl. tudnunk, hogy a ládák, a kasok, a vermek vagy a gabonásrekeszek térfogata milyen is volt, s főleg „normaszerűen” meghatározott volt-e, milyennek kell lennie egy ládának, egy veremnek stb. Vagyis: szeretnénk tudni, hogy egy-egy parasztgazdaság a *várható* (az átlagos? a legoptimálisabb?) termésmennyiség ismeretében készült-e fel a készletezésre, vagy a terméstől többé-kevésbé függetlenül, közösségi normáknak engedelmessé alakított-e ki tárolókat. Az előbbi esetben igen, az utóbbi esetben semmiképpen sem lehet a tároló tér úrtartalmát és az átlagos termésmennyiséget egymással szembesíteni, egyik tényezőről a másikra magabiztosan következtetni.

Az ilyen és hasonló további kérdésekre sajnos eléggé kevés fogódzót találhatni Füzes Endre munkájában, mert a korai néprajzi leírások szerzői nem fordítottak gondot a birtoknagyság, a termés és a tárolókapacitás összefüggésének megfigyelésére, a mai etnográfus pedig már arra kényszerül, hogy (jórészt) visszaemlékezésekből és hiányosan dokumentált (régén múzeumba gyűjtött, illetve más funkcióban megtalált) tárgyi emlékekből következtessen. Megmérheti egy-egy gabonásedény úrtartalmát (erre nem vállalkozott a szerző), az ilyen információ azonban önmagáért való: nincs mihez viszonyítanunk.

Az mégis egyértelműen kitetszik Füzes gondosan összegyűjtött adataiból, hogy a termésmennyiség és a tároló tér *terszerű és pontos* megfeleltetésének igényét aligha tétélezhetjük fel a parasztgazdaságokról. Feltűnően nagy szerepük volt ugyanis a kisegítő, az alkalmi tárolóknak, s ez a tény önmagában is a kalkulálás hiányáról vagy teljes megbízhatatlanságáról árulkodik. A polgárosodó parasztgazdaság pedig — főképp a gabonakonjunktúra kihívását elfogadó központi területeken — a „tárolókapacitást” is a magamutogatás, a presztízs-javak fitogtatása szolgálatába állította: ahogy a lakóház tisztaszobáját, a gabonás kamrárt is rangja, a helyi közvélemény szentesítette társadalmi presztízse kifejezőjének szánta, tehát tudatosan felülkaikulálta a szükségletet.

Az ilyen, évszázados részeredményeket szintetizáló monográfiák nem vállalhatják a téma minden lehetséges „elágazásának” nyomonkövetését: az előzmények — ebben az összefüggésben a források — kijelölik a kényszerű határokat. De ha módot ad egy-egy ilyen összefoglalás újabb összefüggések felismerésére, szerzője máris kiválóan teljesítette, amit feladatának tudott. Füzes Endre monográfiája ilyen értelemben is, nemcsak konkrét eredményei miatt, nagy nyeresége néprajzi és agrártörténeti kutatásunknak.

A. SCHERER

**FELIX MILLEKER (1852—1942). PERSÖNLICHKEIT UND WERK
DES ARCHÄOLOGEN, POLYHISTORS UND SCHÖPFERS
DES STÄDTISCHEN MUSEUMS ZU WERSCHETZ (BANAT)**

München, Verlag des Südostdeutschen Kulturwerkes, 1983. 198 l.

**FELIX MILLEKER (1852—1942). A VERSECI ÁLLAMI MÚZEUM ALAPÍTÓJA:
AZ ARCHEOLÓGUS ÉS POLIHISZTOR ÉLETE ÉS MUNKÁSSÁGA.**

Felix Milleker, vagy ahogy száznál több, magyar nyelven megjelent, kisebb-nagyobb munkáját évtizedekig jegyezte, Milleker Bódog, tagadhatatlanul egyik legjelentősebb személyisége a múlt századi magyar helytörténeti kutatásnak, annak ellenére, hogy német anyanyelvűnek született, lassan kezdett magyarrá válni, és jugoszláv állampolgárként halt meg. Élete és utóélete jellemző arra a tehetséges vidéki tudósgárdára, amelynek mind munkássága, mind személyisége az első, és különösen a második világháború óta lassan kezd kihullani az emlékezetünkől, hiszen nem Magyarország, hanem csak a Magyar Szent Korona alattvalója volt. Az is jellemző, és még a második világháború eseményeivel sem magyarázható, hogy a magyar régészet (és erős a gyanúnk, hogy a magyar történettudomány is) elfelejtkezett halála utáni méltatásáról. Sőt, a magyar Életrajzi Lexikon (Bp. 1967, 2. köt. s.v.) nem közli halálának időpontját sem, helyének pedig tévesen Salzburgot adja meg. Pedig már Szinyei másfél oldalt írt róla 1902-ben! Valójában 1858. január 14-én Versecen született, Szegeden szerzett néptanítói oklevelet, és Versecen is hunyt el, az általa alapított múzeumban, ahol szó szerint utolsó leheletéig dolgozott.

Scherer életrajza rendkívül alapos munka. Ezt mindennél jobban mutatja, hogy összesen 304, Milleker által írott könyv és cikk jegyzékét állította össze, egy korábbi, még Milleker által is átnézett lista 115 tételével szemben. A jegyzék régészeti részéről könnyű megállapítani, hogy jóval teljesebb — és ezen túl, pontosabb is — a Banner—Jakabffy bibliográfia adatainál (például a 95. és a 103—107. tételeknél, ahol a mi bibliográfiánk csak két kiadásról tud, Scherer viszont ötről). Pedig Scherer még azt is valószínűnek tartja, hogy helyi folyóiratokban és könyvekben további Milleker-cikkek rejtőzhetnek.

Ilyenformán tehát az a furcsa helyzet állt elő, hogy a kötet a legalaposabb és legterjedelmesebb életrajz egy hajdani vidéki magyar, vagy részben magyar helytörténészről. Az természetesen nem állja meg a helyét, hogy Scherer a legelső, aki Milleker régészeti tevékenységére először hívja fel a figyelmet. Hiszen Milleker mai régészeti kutatásunknak is állandóan idézett, élő része. Sajnálatos, hogy — érthető módon ugyan, de — Scherer nem foglalkozott azzal a szereppel, amelyet Milleker mint helytörténész és régész az első világháborúig terjedő időben a magyar kutatásban játszott. Ez tehát a hazai kutatástörténetre váró feladat. Megemlítjük, hogy régészkedése éppen ezekben az években került a nemzetközi tudományos élet és kutatás előterébe, amikor kiderült, hogy az általa a Bánátban talált egyik tárgy feltűnő és tagadhatatlan kapcsolatot mutat műkenéi kori ciprusi leletekkel (lásd *E. Masson: Étude de vingt-six boules d'argile trouvées à Enkomi et Hala Sultan Tekke. Göteborg 1971, 30—31, fig. 3—4, pl. 3.*)

Megállapíthatjuk tehát, hogy Milleker a monarchia-kori Magyarország kiváló helytörténésze volt, és az maradt akkor is, amikor szülőföldjét és egyetlen kutatási területét, a Bánátot, Jugoszláviához és Romániához csatolták. Életművét tanulmányozva, nem lehet véletlennek tekinteni, hogy 111 régészeti témájú könyve és cikke közül 104 a királyi Magyarországon jelent meg, és a hátra levő 24 évében csak két (!) ilyen munkája látott napvilágot Jugoszláviában. A bánáti németességgel, a Bánát későbbi történetével és hasonló kérdésekkel foglalkozó helytörténeti munkái viszont pontosan ellenkező arányt mutatnak: nagy részük, vagy zömük már a királyi Jugoszláviában jelent meg. Öregedvén, régészről helytörténészre váltott, vagy ilyenformán is hangsúlyozni kívánta bánáti, de egyben kisebbségi és német voltát? Nem tudni, hiszen kéziratjai, sőt valószínűleg múzeumi feljegyzéseinek egy része is elkallódtak, amikor a bánáti németek kitelepítésére került sor 1945—1946-ban. Sőt Banner János egyetemi előadásaiban 1954-ben azt is említette,

hogy múzeumának gondosan vezetett — máig hiányzó — leltárkönyvével 1944 őszén egy régészetkedvelő német tiszt a visszavonulás utolsó pillanatában távozott. Nem maradt utána hagyaték egyetlen fiának, Milleker Rudolf debreceni egyetemi tanárnak a birtokában sem.

Elmondhatjuk tehát, hogy hosszú életének szorgos munkával felhalmozott gazdag termését írásai és verseci múzeuma őrzi. Egyiket sem lehet egy ilyen rövid ismertetésben áttekinteni, főleg ha tudjuk, hogy a múzeumi gyűjtemény régészeti részében 1940-ben 121 089 (!) tárgy volt. Ezekhez való ragaszkodása természetesen rendkívül erős volt, és ez ismét Banner János anekdotázó, de hiteles visszaemlékezéséből derül ki a legjobban. Trianon után ugyanis a gyűjteményt át akarták telepíteni Belgrádba. Milleker sokáig tiltakozott, de hiába. Majd lassan már-már belenyugodva a változtathatatlanba, csöndben még megjegyezte: „No, ezt még a magyarok sem csinálták!” És a gyűjtemény mindmáig maradt Versecen. Hálásak vagyunk A. Scherernek, hogy megírta és rendkívül pontos adatokkal felruházva közreadta ezt a tanulságos kis könyvet. Sőt, számítunk arra, hogy hatással lesz a magyar életrajzi kutatásokra is, jó példát adva arra, hogy hivatalos pozíciók magasába sohasem emelkedett vidéki értelmiségiek milyen nagy szerepet játszottak valaha a történettudományi kutatásokban.

Makkay János

A. P. NOVOSZELCEV

A LEGRÉGIBB ÁLLAMOK A SZOVJETUNIÓ TERÜLETÉN

A nagylélegzetű cikk alcíme pontosítja a témát. A kutatási eredményeket, a további feladatokat tekintve át a szerző, és számos vitatott problémára is felhívja a figyelmet. Évezredes kronológiai keretben, Urartu államtól a Kijevi Oroszországig kell vizsgálni, ókori és középkori, bomló ősközösségi és korai feudális társadalmak fejlődését kell feltárni. Alapvető feladat ezeknek a bomló ősközösségi, korai osztálytársadalmaknak a formációkba illesztése. Általánosan elterjedt felfogás, hogy a rabszolgatartás klasszikus formája csak a Földközi-tenger térségében vált uralkodóvá. A Szovjetunió területén legfeljebb a Fekete-tenger északi partvidékén, a görög alapítású városoknál figyelhető meg. A kutatók között vannak, akik úgy vélik, hogy az ősközösségi viszonyok felbomlásával mindenütt (még Skandináviában és az ó-orosz államban is) rabszolgatartó társadalom alakult ki. (I. M. Gyakonov és örmény történészek). Abból indulnak ki, hogy nem csupán a klasszikus értelemben vett rabszolga, hanem a helóta helyzetű társadalmi elem is rabszolgatartó viszonyokat tétélezett. A kutatók többsége „torlódott” struktúrákról beszél a vizsgált időszakra vonatkozóan. Azaz ősközösségi, rabszolgatartó és prefeudális elemek több évszázados együttléséről, ami megnehezíti a formációk egyértelmű tisztázását.

A fogalmak pontosításának szükségességét, s ezen a bázison a periodizáció fontosságát hangsúlyozza szerzőnk, majd rátér az egyes államalakulatokra vonatkozó kutatási problémák ismertetésére. Az Urartuval kapcsolatos uralkodó nézethez, miszerint ez volt a legrégebbi államalakulat a Szovjetunió területén, hozzáfűzi, hogy újabb közép-ázsiai régészeti leletek még régebbi államképződményekre utalnak — ami egyelőre csak feltételezés. A forrásbázis alapján Urartu állam kulturális élete, külkapcsolatai állnak a vizsgálódások középpontjában. A társadalmi viszonyokat analógiák alapján (Asszíria) határozták meg a kutatók. Vitatott az etnikai jelleg. Az örmény történészek közvetlen kontinuitást tétéleznek Urartu lakói és népük között. Lingvisztikai vizsgálatok alapján valószínűbb a csecsen, ingus kapcsolat, míg a kialakuló örmény etnikum egy közvetett alkotó elemét jelenthették Urartu lakói. Tisztázásra vár az i.e. 7—6. században a Szovjetunió déleuropai területén megjelent kimmerek és szkíták etnikai hovatartozása. Homogén etnikumról van-e szó, amit Hérodotosz munkái alapján tétéleztek a kutatók, vagy (a régészeti anyagok alapján) kaukázusi, finnugor és elősláv törzsekre egyaránt vonatkozik a kifejezés? Impozáns forráspublikációk, gazdag szakirodalmi anyag alapján szinte lezártnak tekinthető a Fekete-tenger menti görög telepek, illetve az i.e. 5—4. századi Boszporusz Királyság történetének kutatása. Újabbban azonban egyes grúz munkák szerzői a keleti partvidékre vonatkozóan tagadják a görögök meghatározó szerepét, s a grúz civilizáció integráns részének tekintik az itt kifejlődött városias településeket.

Igen gazdag az irodalma a Kaukázuson túli területek korai történetének. A grúz és örmény etnogenezis alapvetően tisztázott. Vitatott viszont a mai Azerbajdzsán területén az etnikai összetétel alakulása. A közelmúltig a kutatás úgy ítélte meg, hogy az északi területeken a dagesztán volt az uralkodó elem az ókorban és a korai középkorban, míg a déli körzetekben az i.e. 8. — i.u. 11. sz. között iráni nyelvű törzsek éltek, s ezt követően jöttek a török népek. Újabbban egyes azerbajdzsán szerzők a török etnikum korábbi (i.e. 2. évezred vége, vagy i.sz. 3—5. sz.) megjelenését bizonygatják, sőt a törököt tekintik a legrégebbi etnikumnak a térségben, és sumér gyökerekből eredeztetik. Szerzőnk hozzáfűzi, hogy a nacionalista török kutatók már az 1920-as 1930-as években megfogalmazták ezt a nézetet, de ma már ott is tarthatatlannak ítélik. Novoszelcev nagyra értékeli a grúz, örmény, azerbajdzsán szakemberek forráspublikációs

tevékenységét, munkásságukat. Problémának tartja viszont, hogy nincs közöttük megfelelő koordináció, s pl. csak az eredeti nyelven publikálnak, ami megnehezíti a regionális folyamatok feltárását, a közölt, elemzett források egyetemes összefüggésekbe ágyazását. Egyfajta nemzeti beszűkülés veszélyét rejtik magukban. Utal pl. a történeti térképek közötti „átfedésekre”. Hangsúlyozza, hogy a Kaukázuson túl egységes régió, ahol — különösen a vizsgált időszakban — igen elasztikusak voltak mind a politikai, mind az etnikai határok.

Hasonló jelenségek tapasztalhatók a középzásiai területekre, a Volga mentére vonatkozó kutatásokban. Igaz, a 8. századi arab hódításokig Közép-Ázsia népeinek történetére vonatkozó írott források nincsenek. Analógiák, a komparatiztika és a retrospektív módszer segítségével tapogatóznak a kutatók. Holott lényeges feladat a letelepedett és nomád társadalmak viszonya, érintkezése, kölcsönhatásának, az iráni nyelvű és a török etnikum váltásának vizsgálata. Ez utóbbi pl. a tadzsik etnogenezis szempontjából jelentős. További kutatásokat igényel az arab hódítás társadalmi következményeinek pontosítása.

A Szovjetunió európai területén létrejött korai államalakulatok kutatásában is vannak még tisztázásra váró kérdések. Bonyolulttá teszi a feladatot, hogy a 11. századot megelőző időszakra közvetlen írott források nincsenek. Közvetett források, illetve archeológiai leletek, lingvisztikai összehasonlítások alapján vizsgálható a probléma. Például a szlávok eredete. Az i.e. 15—13. században vagy az i.e. I. évezred kezdetén mutatható ki az előszláv etnikum? Elemezni kell az előszlávok, illetve az iráni nyelvű népek arányának, kapcsolatának alakulását a térség délkeleti részén. Hasonló feladat áll a kutatók előtt az északnyugati területeken a szláv-balti viszonyt illetően. Kulcsfontosságú a 3—4. századi ún. csernyahovszki kultúra emlékeinek feltárása és vizsgálata a Dnyeper-Kárpátok közötti térségben. Milyen etnikum hozta létre ezt a bomló ösközösségi kultúrát? Az előszlávok? A gótok? Vagy az előszlávokat is magába foglaló, iráni nyelvű szkíta-szarmata népesség? Tény, hogy a hun hódítás elsodorta a csernyahovszki kultúrát, de nem tűnhetett el nyomtalanul. (Szerzőnk analógiaként a 13. századi mongol-tatár hódítás következményeire utal.) Tehát a csernyahovszki kultúra etnikuma a 4—7. századi népvándorlás bábeli viszonyokra emlékeztető következményei ellenére az előszláv népesség előfutárának tekinthető. Az antokat sok kutató közvetítő etnikumként értékeli. Ez a közelítés szerzőnk szerint a Rusz', bojarin, bogatir fogalmak etimológiai gyökereinek tisztázását is elősegíti. Török helyett ant, azaz iráni eredetet argumentálhat. Novoszelcev elutasítja azt az ukrán burzsoá nacionalista (M. Grussevszkij) értelmezést, hogy az antok csak az ukránok, s nem a keleti szlávok elődei lettek volna.

További kutatásokat igényel a Kazár és a Volgai Bolgár állam etnikai jellegének, társadalmi természetének, kapcsolatainak, jelentőségének a feltárása. Az alánok törzsszövetségét viszont az osztét, karacsaj, balkár etnikum tekintheti ősenek. A bolgár, kazár hódítás után a 9—10. században erősödtek meg a Don torkolat és a Kaukázus közötti térségben. Diskusszió tárgya, hogy osztályjellegű társadalomban vagy törzsi viszonyok között éltek a Dagesztán területén feltárt régészeti leleteket hordozó népek. Örmény, arab és perzsa források összehasonlító elemzése alapján szerzőnk az utóbbit valószínűsíti.

Az ó-orosz állam kialakulásának egyértelmű feltárását a forrásbázis egyenlensége okozza. Nehezen disztingválhatók pl. a vonatkozó arab források különböző rétegei. A közvetlen tapasztalaton, illetve a közvetett átvételen alapuló információk. Utóbbiak bolgár, kazár közvetítéssel jutottak el az arabokhoz, így a térség déli területeiről nem nyújtanak hiteles képet. Az intenzív forráskiadás, a gazdag szakirodalmi anyag alapján bebizonyosodott, hogy a Kijevi Oroszország egy hosszú, több évszázados történelmi folyamat eredményeként jött létre, amelynek alapját az elő-, illetve keleti szláv társadalmak belső fejlődése, illetve külső (kereskedelmi, politikai, kulturális) kapcsolataik képezték. Ez utóbbiak közül a bizánci viszonylat komoly kutatási eredményekkel rendelkezik, a kazár kapcsolatok tisztázása még várat magára. A norman elméletet tudományosan lezárt problémának tekinti a szovjet történetírás. Pontosításra szorul viszont a keleti szláv állam történetének periodizációja, a feudális széttagoltság kezdetének datálása. Vitatott továbbá a korai orosz állam társadalmi természete. Rabszolgatartó vagy feudális jellegű viszonyok uralkodtak? Az álláspontok két pólusát B. D. Grekov, illetve I. Ja. Frojanov neve fémjelzi. (Speciálisan a kérdéssel foglalkozó tanulmányt olvashatunk a „Voproszi isztorii, 1985. 11. számában, 69—94. I. M. B. Szverdlov tollából „Az orosz feudalizmus keletkezésének mai kutatási problémái” címmel).

PETER LLEWELLYN

A 8. SZÁZADI PÁPASÁG ÉS A KONSTANTINUSI ADOMÁNYLEVÉL

A pápaság a 8. század során három, a múltban gyökerező és a jövőre nézve döntő jelentőségű történelmi folyamat részese, sőt főszereplője volt.

Róma fokozatosan eltávolodott Konstantinápolytól — ami végül is szakításhoz vezetett —, ugyanakkor felvette a kapcsolatot a barbár államalakulatokkal, és egyre közelebb került a Karoling frankokhoz.

A lombard királysághoz fűződő hagyományosan jó viszonyát ellenben ebben az időszakban területiális konfliktusok zavarták meg.

A sorozatos hullámokban felcspó, egyházi és birodalmi — jogi kérdések örve alatt fellépő válságjelenségek okát Peter Llewellyn nem a Szent Péter-i tradíciókat ápoló Róma Szentírásán és patrisztikus tanításon alapuló ideológiájában, hanem egyrészt magában a római társadalmi fejlődésben és a pápai intézmény fejlődésében Rómán belül, másrészt a pápaság nemzetközi kapcsolatainak alakulásában keresi és találja meg.

A justinianusi restaurációtól kezdve egészen a 680-as évekig a túlnyomórészt Rómából vagy a város környékéről származó pápák, mielőtt Szent Péter trónusára emeltettek volna, adminisztratív karriert futottak be: legtöbbször apocrisariusok, azaz a nyugati patriarchátus képviselői voltak a császári udvarban. Ám közel nem követti rangban, hanem a császár alattvalóiként. A pápai trón betöltésénél felmerülő jelöltek személye tehát — politikai pályafutásuk révén — eleve jól ismert volt Konstantinápolyban, de a pozitív döntés előtt még külön is megvizsgálták politikai alkalmasságát, azután pedig — mint minden császári hivatalnoknak — neki is meghatározott összeget kellett fizetnie tiszteért. A „pápa választás” tehát udvari aktus volt, nem pedig a jelölt lekipásztori tevékenységének megkoronázása — annál is inkább, mivel az új pápák közül sokan egyetlen misét sem mondtak eladdig. A pápának a császári politikához kellett igazodnia, és a Birodalom stratégiai szükségleteit szem előtt tartania. A pápaság udvari hivatalnok-jellegét emelte ki és a „populus Romanus” passzivitását bizonyította a később szentté avatott I. Márton pápa 653-as felségsértési „pere” és letétele: Róma belenyugvással fogadta el az új pápát — még a régi életében és annak határozott ellenállása dacára.

A középkori pápaság születése és a konstantinusi adománylevél keletkezése szempontjából éppen a Márton letételét követő emberöltőnyi időszak rendkívüli jelentőségű. A teljesen megváltozott pápai intézmény ezután alapvetően különböző célokat tűz maga elé egy gyökeresen átalakult római társadalmon belül. A nagy változásokban a szíreknek volt a legnagyobb szerepük. A római vezető rétegben ebben az időben számottevően emelkedett a szír népesség száma. 680-tól kezdve a pápa vagy szír, vagy hellenizált szicíliai. Életrajzában erőteljesen kidomborodik pasztorális tevékenysége: hitszónok, szentéletű, alamizsnálkodó lekipásztor, jártas teológiai és liturgiai kérdésekben. Az „új Róma” látható képeként (ikón) ekkor vezetik be az új, sokkal gazdagabb, teológiailag kidolgozottabb, a társadalmi problémák iránt fogékonyabb és számos szír elemmel gyarapított liturgiát. (Szír eredetű pl. az I. Sergius (687—701) által bevezetett Agnus Dei a liturgiában; a tisztulás (hypopanti) ünnepe, Szent György és Szent Simeon tisztelete).

A pápát ezentúl a római nép választotta, és az exarcha csak megerősítette tiszteben; a pápai trón elfoglalásáért nem kellett többé fizetnie; székhelye pedig nem a várostól elkülönülő vatikáni bazilikában, hanem a Róma szívében levő lateráni palotában volt, ahol valóságos udvartartással vette körül magát. Mindennek mély társadalmi és jogi jelentősége volt.

Kezdett kirajzolódni a középkori Róma hármas tagozódású társadalmá is: a bíborosi kollégium, az új arisztokrácia, amely hamarosan felvette a szenátori címet és a környező városi és vidéki társadalom rétege. I. Sergius pápasága alatt kristályosodott ki és ötvöződött eggyé az új társadalmi rétegződés, ekkor alapozódott meg identitástudata, önbizalma és önkifejezésének igénye is; s ennek az új szerveződésnek — a pápaság immáron közfunkciójának értelmében — a pápa volt a feje és képviselője. IV. Konstantinus császár a birtokadók eltörlésével a pápaság kezébe adta az addig birodalmi jövedelmeket is. A pápaság helyzetének változására fényes bizonyíték I. Konstantin pápa 711-es konstantinápolyi útja (ez volt

egyébként az első olyan pápai látogatás, mely a pápa szabad akaratából ment végbe): a társcsászár és a szenátus uralkodónak kijáró ünnepélyességgel fogadta a pápát és szenátusi jelvényekkel tündöklő kíséretét.

A 8. századra tehát — a justinianusi elképzeléssel, azaz a birodalmi Egyházon belül maradó patriarchális Rómával ellentétben — nagyjából kialakult a specifikusan pápai Róma: bár még mindig a császárság markában, s a birodalom részéről érkező támadás veszélye fenyegetően tornyosult felette.

A császárság szakrális jellegét a zsinatok egyre inkább kihangsúlyozták és az istencsászárság árnyékában Róma továbbra is függésben maradt. A császári Krisztus-kultusz mellett a pápaság ekkor alakította ki a maga Mária-kultuszát. Érdekes megfigyelni, hogy a fejlődés szinte párhuzamos Konstantinápolyban és Rómában: a Kelet-Római Birodalom is ekkor tér magához a 7. századi csapások és területi veszteségek után, és a kisebb, de homogénebb területen egy egységes társadalom kialakítására összpontosít, önbizalmát az isteni védelemre alapozva.

A 680—710-es években más változások is történtek. Róma körül kialakult a tőle függő, igazságszolgáltatása alá tartozó provinciák rendszere. Mivel a provinciahálózat tipikusan birodalmi intézmény, lehetetlen észre nem vennünk, hogy a pápaság ennek a rendszernek az újjáélesztésével a birodalom határain belül a maga imperiális igényeit fejezte ki, s ennek értelmében nem anakronizmus a Constitutum Constantini szavaival élve megállapítani, hogy ezen a területen „pontificalis apex magis amplius est quam terreni imperii dignitas”.

A nemzetközi politikában Róma egyre inkább a közvetítő szerepét vállalta magára a Birodalom és a barbár királyságok közötti érintkezésben. Bár mindig is hidfő volt a nyugati kereszténység területén, amelyből az 5. század során elvesztett társadalmi, területi és vallási egység visszahódítására indulhattak vállalkozások, a pápaság ezenközben jó kapcsolatokat épített ki a lombard királysággal, Beneventóval, Spoletóval: elismerésük fejében azonban bizonyos jogokat tartott fenn magának.

Az önállóuló pápaságnak két nagy válságot kellett túlélnie ahhoz, hogy olyan hatalommá válhasson, amelyenné végül is vált a középkor folyamán. A képromboló III. Leó császár az eredeti, justinianusi függésbe akarta ismét vonni Rómát, ugyanakkor pedig a lombardokat visszaszorítani Ravennából. A hosszú küzdelem Terniben zárult le 742-ben, amikor Zakariás pápának sikerült V. Konstantinnal és Liutprand lombard királlyal megegyeznie és területeket, befolyást szereznie Itáliában. Liutprand az aemiliai városokon, a pentapolison és a szabin földeken túl négy határvárost is átengedett „donatio” formájában a pápaságnak, a császár pedig elismerte a római „fejedelemséget”.

A lombard királyság támogatásával és elismerésével a pápaság megnyerte a barbár államokat — köztük a frank királyságot is — és elérte, hogy a fejedelmek hatalmuk megerősítéséért, erkölcsi támaszért hozzá forduljanak.

A pápaság tehát fokozatosan a római állam kormányzójává vált. A közigazgatás és igazságszolgáltatás központja a Laterán, tehát egy városi centrum lett. 750-től kezdve ismét csak az adminisztratív karriert befutott hivatalnokok közül kerülnek ki a pápák, ezúttal azonban nem a császári udvar, hanem a lateráni cubiculum tisztviselőiként.

A Donatio Constantini keletkezését pontosan azokra az időkre tehetjük, amikor a római arisztokrácia 767-ben fellázadt a pápai hivatal és kormányzat zártága ellen. A konstantinusi adománylevél ugyanis éppen egy szűk kör számára biztosítja a hatalom gyakorlását. A pápaság ilyen irányba fejlődését ellenzők utolsó fellépése 799-ben azonban nem a hatalmat gyakorlók körének kiszélesítéséhez, az arisztokrácia térméréséhez vezetett, hanem egy új császárt hozott vissza Rómába.

(The English Historical Review, 1986. január 42—67 old.)

M. B. SZVERDLOV

AZ OROSZ FEUDALIZMUS KIALAKULÁSÁNAK MAI KUTATÁSI PROBLÉMÁI

Oroszország történetének egyik sokat vitatott kérdése a feudális viszonyok kialakulásának, sajátosságainak és periodizálásuknak a problémája. Tükrözi ezt a téma historiográfiája is, amelyet cikke első részében foglal össze a szerző. A 19. század során az a felfogás uralkodott a különböző orosz történetírói iskolákban, hogy a Kijevi Oroszország nem illeszkedett szervesen a korabeli Európába, a keleti szlávok államában nem váltak uralkodóvá a feudális társadalmi viszonyok. A hivatalos népiesség ideológusai, illetve a szlavofilek egyenesen szembeállították az orosz fejlődést a nyugat-európaival. Oroszország egyediségét, különösségét a kora középkorból eredeztették.

Az orosz különosság historizálása során kiszakították a Kijevi Oroszországot a korabeli Európa feudális rendszeréből. Tagadták a hűbéri, vazallusi viszonyok létét, patriarchális kapcsolatot tételeztek a korai (illetve a mindenkori) orosz állam különböző helyzetű csoportjai között. (M. P. Pogogyin) A szlavofilek (pl. I. V. Kirejevskij) az obszcinák idillikus összességeként láttatták a korai orosz államot. Az ún. állami iskola képviselői a kijevi állam osztályokfelettségét — tehát nem feudális jellegét —, az állam, mint osztálytársadalmi tényező meghatározó szerepét hangsúlyozták. Ezen a nyomvonalon haladt az orosz polgári történetírás is, annak ellenére, hogy jelentősen gazdagította a kérdés forrásbázisát. N. I. Kosztomarov, V. O. Kljucsevskij felfogását emeli ki szerzőnk, akik éles különbséget láttak a Kijevi Oroszország és a korabeli Európa között, kétségbe vonták, hogy osztályalapú állam lett volna egyáltalán. Elsőként N. P. Pavlov-Szilvanskij értékelte az obszcinák és a bojárok viszonyát feudális jellegűnek, igaz a 13. századtól, tehát a korábbi időszakokkal kapcsolatban nem foglalt el egyértelmű álláspontot.

A kialakuló szovjet marxista történetírás (M. N. Pokrovskij) kezdetben szintén szembeállította Európa keleti és nyugati felét. A másik véletlet a formációelmélet sematikus, erőltetett alkalmazása jelentette. Az 1920-as években zajló fogalmi tisztázás (a feudális társadalmak típusai, ázsiai termelési mód, természetes gazdálkodás stb.) megalapozta a kérdés helyes interpretációját. Úttörő szerepet játszott ebben B. D. Grekov, aki a társadalmi totalitás minden lehetséges elemének, különösen a gazdasági viszonyoknak a vizsgálatára helyezte a hangsúlyt, s feudális társadalmi, politikai alakulatnak értékelte a Kijevi Oroszországot. Vitapartnerei között voltak, akik túlértékelték a városok szerepét a keleti szláv feudális államban. Mások feudalizmus előttiinek tekintették, ösközösségi, rabszolgatartó és feudális jellegű elemek ötvöződésének tartották.

Az 1950-es évek derekától napjainkig terjedő időszakban két uralkodó tendencia jellemzi a szovjet kutatók munkáit. Az egyik — és szerzőnk is ennek argumentálására törekszik — Grekov felfogását osztja, magasabb színvonalon a Kijevi Oroszország feudális állam jellegét mutatja ki. A másik tendencia illusztrálásaként I. Ja. Frojanov leningrádi szerző monográfiáit elemzi Szverdlov. A fő jellemzőnek a formációprobléma megkerülését tartja. Frojanov szerint a 10—11. sz. a törzsi-nemzetségi viszonyok felbomlásának időszaka volt a keleti szlávoknál, de hogy milyen jellegű osztályviszonyok formálódtak, arról nem ír. Hangsúlyozza viszont, hogy a 11—12. században nem a függő helyzetű emberek (holop) jelentették a fő termelő tényezőt, hanem a közszabadok (szmerd). Átmeneti volt ez a korszak, amikor közszabad és rabszolga helyzetű elemek egyaránt jelen voltak az orosz társadalomban. Frojanov szerint ekkor még osztályellentétek alapuló állam létéről nem beszélhetünk. A fejedelmi hatalom védelmi funkciója érvényesült elsősorban, aminek fejében a fejedelem és kísérete „országjárása” során kapott ellenszolgáltatást (adózás), s ami egyaránt szolgálta az előkelők és a köznép érdekeit. A leningrádi szerző törzsszövetségként értékeli a Kijevi Oroszországot, tagadja a városok, mint gazdasági, politikai központok létét. A belső feszültségeket nem a kialakuló korafeudális osztályok konfliktusaként, hanem törzsi jellegű ellentétként értelmezi. Az orosz „bilinákat” elemző tanulmányában is feudalizmus előtti, átmeneti korszaknak értékeli a 10—12. századot, amikor ösközösségi viszonyok nélkül éltek tovább a közösségiség elemei, de már tagolódott a társadalom. Osztályviszonyok csak a 12—13. szü fordulójára alakultak ki.

Szerzőnk Forjanov felfogását a polgári történetírás álláspontja felelevenítéseként értékeli, s megállapítja, hogy komoly, meggyőző kritikában részesültek a leningrádi szerző és a véleményét osztó többi

kutató munkái. Szverdlov önkényes forrásértelmezésnek tekinti Frojanov következtetéseit, s hangsúlyozza, hogy az egyre gazdagabb forrásanyag, a lehetséges analógiák, illetve a marxista formációelmélet elméleti és módszertani követelményeinek érvényesítésével kell vizsgálni a Kijevi Oroszország időszakát. Abból kell szerintem kiindulni, hogy Dél-, Nyugat- és Délkelet-Európától eltérően — ahol a válságba jutott antik rabszolgatartás és a bomló ősközösségi viszonyok ötvöződéséből fejlődtek ki a feudális társadalmak — Közép-, Észak- és Kelet-Európa népeinél, így a keleti szlávoknál is az ősközösségi viszonyok felbomlását követően, a rabszolgatartó formáció „átugrásával” alakult ki a feudalizmus. Ez sajátos fejlődést jelentett, amelynek feltárása bonyolult feladat, s amelyet a 6. századból származó, a Száva—Visztula—Dnyeper—Duna által határolt térségekben élő előszlávokra vonatkozó források feldolgozásával oldhatnak meg a kutatók.

Régészeti és nyelvészeti adatok mellett bizánci források, illetve összehasonlító analógiák alkalmazása segítheti a kutatást. A földrajzi feltételek hasonlósága alapján pl. Tacitusnak a germánokról adott leírását szerzőnk érvényesnek tekinti a 6—7. századi, ún. előszláv társadalomra. Részletezi, hogyan vette át a vének tanácsa a törzs egésze gyűlésének funkcióját, hogyan vezetett a hadvezérek választása fejedelmi dinasztiki kialakulásához, s hogy fokozatosan milyen funkciókat látott el a druzsina, miképpen lett adó a védelemért adott alkalmi ajándékokból. A katonai demokrácia 6—7. századi korszakát követően a 8—9. sz. a feudális jellegű osztályviszonyok kialakulásának átmeneti időszaka volt. A 9—11. sz. dereka között már feudális társadalmi viszonyok uralkodtak. A közsabadok (szmerd) rétege döntő tömegében fokozatosan függő helyzetbe került, a fejedelmi kíséret (druzsina) függő helyzetű tagjai funkciójuk (katonáskodás, közigazgatás stb.) és adományok révén a kialakuló feudális uralkodó osztály részévé váltak. A közösségi tulajdon feudális tulajdonná alakulásának folyamata még további vizsgálódásokat igényel. Hasonlóan értékelni Szverdlov a városok kialakulásával foglalkozó kutatásokat is.

Összességében a 10. sz. végére váltak uralkodóvá a keleti szlávoknál a feudális társadalmi viszonyok. Az őket tömörítő Kijevi Oroszország integráns része volt a korabeli feudális Európának, amit a kereszténység felvétele is mutatott. Fontos ismérvnek tekinti szerzőnk, hogy nem törzsi alapon tagolódott az ó-orosz állam, hanem a kialakuló városok vonzáskörzetei szerint. Ismételten hangsúlyozza a formációelmélet érvényesítésének szükségességét, s Grekov felfogásának időtállóságát. A kutatás mai feladatát ennek korszerű argumentálásában jelöli meg.

(*Voproszi isztorii*, 1985. 11. szám 69—94. l.)

M.

ADOLF LAUBE

A REFORMÁCIÓ MINT SZOCIÁLIS MOZGALOM

A marxizmus számára biztos kiindulási pontot jelent, hogy egy kor vallási-politikai vitáiban az osztályharc tükröképpét keresse. Ennek megfelelően a reformációt olyan társadalmi folyamatnak, a gazdasági-társadalmi viszonyokból kinőtt politikai mozgalomnak tekinti, amely polgárháborúvá kiteljesedve egy polgári forradalom bizonyos vonásait is magán viselte. Max Weberől kiindulva, Sombart, Troeltsch és Brentano bekapcsolódásával Németországban már a 20. sz. első harmadában a reformáció lényegét boncolgató mélyreható vita bontakozott ki, melynek lendületét az 1933-as fordulat megtörte. A 60-as évek elejétől, elsősorban R. Moeller: *Reichsstaat und Reformation* (1962) c. könyvének hatására a diskusszió újraindult, melynek a Luther és Zwingli születésének 500. évfordulója alkalmából megrendezett konferenciák további lökést adtak.

Amikor Laube az újabb tudományos viták tanulságait összegzi, a *teológiai-egyházttörténeti* kutatások tévedésének nevezi, hogy azok a reformációban csupán a hit és az egyház megújulási mozgalmát látatják, s nem veszik tudomásul, hogy az valójában az egész társadalom — elsősorban a gyenge, kizsákmányolt

rétegek érdekében történő — megreformálására irányult, hogy fő célja egy új, az evangéliumra támaszkodó egalitárius társadalom megteremtése volt. Kiemeli, hogy a német térségben minden társadalmi probléma a római egyházal összefüggésben fogalmazódott meg, s hogy e régióban nem bizonyult járhatónak a klasszikus nyugati út: az ellentmondásoknak az egyház alárendelésével történő feloldása a központosított monarchiák konkordátumpolitikája keretei között.

Hangsúlyozza Laube azt is, hogy bár a teológiaiilag megalapozott világrenddel szembeni fellépések magától értetődően teológiai érveléssel történtek, e viták nemcsak egyszerűen a társadalmi problémák visszatükröződéseként értelmezendők, hanem bizonyos önértékkel is rendelkeztek. A jelenség belső összefüggéseinek megértéséhez fontosnak tartja, hogy azt a reformátori teológia és a társadalmi mozgalmak szimbiózisának jegyében vizsgáljuk, olyan kölcsönhatásban, melyben mindkét komponensnek szüksége van a másikra, hogy érvényesülhessen. A teológia ugyanis csak erős társadalmi visszhang esetén tudja hatását kifejteni, a társadalmi mozgalmak pedig csak a teológikus legitimáció segítségével hidalhatják át a regionális szakadékokat és szerveződhetnek egységmozgalommá. A huszitizmus kudarcát szerző éppen az elemzett kölcsönhatás hiányával magyarázza, azzal, hogy Husz és követői megfelelő társadalmi támogatás nélkül támadták a viszonylag erős egyházat.

Tanulmánya további részében Laube a *lutheri teológia* forradalmi hatású téziseivel foglalkozik. Ismeretes, hogy Luther az ezeréves egyházi fejlődést tévedések halmazának nevezte, s az egyház korábbi társadalmi legitimációs erejét aláásva új értékeket keresett. A keresztény egyenlőség követelése mellett elsősorban a keresztény ember szabadságának újraértelmezésével alkotott jelentőset, amikor az egyén belső függetlenségét az isteni kegyelem tudatos átélésével hozza összefüggésbe, s az istenhez kötött szabad akaratot a külső világi kényszert elfogadó önkéntességéből vezeti le. A reformáció tömegmozgalommá terebélyesedésével Luther a morális alapvetések szintjén továbblépve kénytelen volt a szociális problémákkal is foglalkozni, s olyan reformprogramot kezdeményezett, amely a korai kapitalizmusra jellemző új társadalmi feltételekhez történő alkalmazkodást állította középpontba.

Ismeretes, hogy az 1523-at követő események, a mozgalom szociális bázisának jelentős mélységi kiterjedése a reformelképzelések szociális tagozódását vonták maguk után. E folyamat jól kiolvasható azokból a röpiratokból, melyek már a parasztháború előtti ellentéteket is felidézik. A szerző részletesen elemzi a német városok és paraszti közösségek felkeléseit (a követeléseiket megfogalmazó dokumentumokkal), melyek leverését követően a reformáció társadalmi dimenziói és célkitűzései megváltoztak, s meghatározó tendenciája a vezető körök érdekeihez történő alkalmazkodás lett.

(*Zeitschrift für Geschichtswissenschaft* 1985/5 424—441 l.)

E. G.

D. N. ALSIC

AZ OROSZ EGYEDURALOM TÖRTÉNETÉNEK KEZDETI SZAKASZA

Az orosz abszolutizmus problematikája a szovjet történettudomány egyik legtöbbet vitatott kérdése. Ennek keretében kezdeteiről is megoszlik a kutatók véleménye. Vannak, akik a 15. sz. végére, mások a 17. sz. második felére datálják kialakulását, ismét mások a 16. sz. derekára teszik. Részben ezzel összefüggésben a IV. (Rettegett) Iván által bevezetett „opricsnyináról” is eltérő álláspontok alakultak ki. Vitatják alkalmazásának időtartamát, különbözőképpen értékelik intézményeit, s természetesen funkcióját is. Szerzőnk, aki a kérdés egyik ismert kutatója, a probléma lezáratlanságát azzal magyarázza, hogy nem folyamatba ágyazottan, hanem általában önmagában, elszigetelten vizsgálták. Véleménye igazolására röviden áttekinti a kérdés historiográfiáját.

Az orosz történettudomány ún. nemesi korszakának szerzői tudatosan különítették el az „opricsnyina” kérdését az orosz egyeduralmi rendszer fejlődésétől. Kurbszkij művei és a 17. sz. elején keletkezett

tendenciózus források szolgáltattak ehhez alapot. A cár zsarnoki természetéből, dühkitöréseiből vezették le a tömeges terrort. N. M. Karamzin és V. O. Kljucsevszkij felfogása is ezt a nyomvonalat követte. V. N. Tatyiscsev és tanítványai igyekeztek objektív magyarázatot keresni, a központi hatalom és a feudális uralkodó osztály viszonyát vizsgálták. A fordulatot a kérdés kezelésében — azaz a folyamatba ágyazást — a szovjet történétírók munkái jelentették, akik Lenin megállapításaira is támaszkodtak. Eszerint az „opricsnyina” nem kivételes, elszigetelt epizód, hanem az orosz egyeduralmi rendszer kialakulási folyamatának szerves, sőt fontos része, állomása. A folyamat fő tartalma a központi (cári) hatalom és intézményei, illetve a részfejedelmi, arisztokratikus bojár uralom (bojár дума) viszonyának, erőviszonyának a változása, amit az újabban feltárt források is argumentálnak.

IV. Iván elődeihez hasonlóan a bojár дума gyámkodása mellett kezdte uralkodását. A fordulatot az 1547-es népi felkelés indította meg. Leverése érdekében összefogott a központi hatalom, a vagyonos osztályok és a bojárság. Létrejött a „kompromisszum kormánya”, ami a régi bojár családok befolyásának csökkenését, új intézmények (prikáz) kialakulását, s ennek megfelelően új vezető réteg képződését eredményezte. A „kompromisszum kormányának” intézkedései az „opricsnyina” előkészítését, ahhoz vezető átmenetet jelentettek szerzőnk szerint. A kötelező katonai szolgálat bevezetése, a földbirtokkal arányos katonaaállítási kötelezettség elrendelése (1556), illetve a szolgálat milyenségétől függő földadományok, továbbá a központi hatalomnak alárendelt, választott helyi önkormányzat kiépítése, valamint a rendi-képviselési igazságszolgáltatás képezték ennek a politikának az alapját. Hasonlóan értékelhető a cári testőrség megszervezésére irányuló törekvés. Összességében ezek a lépések az egységes, központosított feudális állam kiépítését, a helyi feudális urak hatalmának visszaszorítását szolgálták. Hozzájárultak a „jó cár” mítoszának kialakulásához. Az igazságszolgáltatás reformját Alsic a feudális rend kialakulása szempontjából olyan jelentősnek itéli, mint amilyenek az 1864-es intézkedések voltak a polgári viszonyokat tekintve.

Az 1547 után hozott intézkedéseket, IV. Iván politikai törekvéseit objektív körülmények indokolták. Az orosz állam egyre nagyobb kiterjedése, etnikai tarkasága, a városok fejletlensége, a külső fenyegetettség, illetve a régi intézmények működésképtelensége az új körülmények között. Mindezt a cár tanácsadói (Adasev, Szilveszter), de maga IV. Iván is felismerték, amint arról az évkönyvek, a „Fokozatok Könyve” vagy a „Kazányi történet” tanúskodik. Az „opricsnyina” eszméje, azaz az állami szolgálat két típusának elkülönítése, az erős, független központi hatalom szükségessége már ezekben körvonalazódott. A livóniai háború felgyorsította ezeknek a felismeréseknek az érvényesítését. A kivitelezés formája viszont összefüggött az uralkodó személyiségével. Ennek kapcsán szerzőnk kitér IV. Iván „kivonulására”. Rámutat, hogy ezek átgondolt, megtervezett politikai lépések voltak. 1564-ben pl. követeléseit már előzetesen megfogalmazta.

Meddig tartott az „opricsnyina”, 1572-ben valóban felszámolták-e? R. G. Szkripnyikov, Sz. B. Veszelovszkij és más szovjet szerzők igennel válaszoltak erre a kérdésre, s ezzel elszigetelt, egyedi jelenséggént értelmezték IV. Iván rettegett intézkedéseit. Alsic viszont úgy itéli meg, hogy formális visszavonásról, a frazeológia megváltoztatásáról van szó, a politika tartalma, az intézmények működése érdemben nem változott. A részletek módosítására pedig már 1565-ben is volt példa. 1572-ben azért került sor a frazeológia megváltoztatására, mert Iván (vagy fia) a megüresedett lengyel trónra aspirált, s a lengyel nemesség önértéket akarták megnyugtatni. Az „opricsnyinához” tartozó területek „zemszinának” nyilvánítását sem tartja jó argumentumnak szerzőnk, mert egyedi esetek már 1566-ban voltak, s 1572-ben, vagy 1574—75-ben sem vált ez a jelenség tömegessé. Girej krími tatár kán 1571—72-es támadását sem tekinti az „opricsnyina” megszüntetését előidéző oknak Alsic.

Álláspontja szerint IV. Iván életéből nem is maradt fenn egyértelmű, közvetlen forrás, amely az „opricsnyina” visszavonását bizonyítaná. Áttételes, közvetett forrásokkal érvelnek az intézmény átmenetiségét, epizód jellegét valló szerzők, míg pl. Kurbszkij 1573-ra (vagy 1583?) datálható munkája a fennmaradást támasztja alá. A frazeológia váltást — szerzőnk szerint — a rendszer megszilárdulásaként is értékelhetjük. Összességében azt az álláspontot vallja, hogy az „opricsnyina” intézkedései, politikai gyakorlata az orosz egyeduralmi rendszer kiépülési folyamatának szerves része, jelentős állomása volt. Időtállóan bizonyult. Elősegítette a központosított, egységes orosz állam megszilárdulását, végleg

felszámolta a széttagoltságot, megerősítette a központi hatalmat, hozzájárult az egységes feudális uralkodó osztály (szolgáló nemesség) kialakulásához, s mindezen keresztül a feudális rend (jobbágyok röghözköttéssége stb.) kiépüléséhez. A „zavaros idők” (szmuti) után az 1649-es törvények az „opricsnyina” vívmányait, IV. Iván politikáját erősítették meg.

(*Voproszi isztorii*, 1985. 9. szám 45—62. l.)

M.

G. F. KIM

AZ ÁZSIAI ÉS AFRIKAI ORSZÁGOK ÚJ- ÉS LEGÚJABBKORI TÖRTÉNETE HISTORIOGRÁFIÁJÁNAK KÉRDÉSEI

Az akadémikus szerző abból indul ki, hogy időszerűvé vált egy átfogó szintézis elkészítése a Kelet országainak kolonizáció utáni történetéről. A részkutatások eddigi eredményei, az egyre impozánsabb forrásbázis, illetve a koncepciók sokfélesége ezt lehetővé és szükségessé is teszi. Úgy itéli meg, hogy egy korábbi eurocentrikus világtörténet értelmezés után a közelmúltban tapasztalható volt egy „Kelet” centrikus szemléletmód, amit szintén meg kell haladni. Vannak azonban tisztázásra váró elméleti és módszertani problémák. A kérdés historiográfiájának vázlatos áttekintése alapján ezeket veszi sorra cikkében Kim.

Elsőként a keleti társadalmak (Ázsia, Észak-Afrika) gyarmatosítás előtti állapotának minősítésével kapcsolatos polémiákat, a formáció kérdést érinti. Sajátos, „ázsiai” szerkezetéről vagy feudális viszonyokról lehet-e beszélni? A kérdés megválaszolása a felületes általánosítások, a megalapozatlan modellalkotás elkerülése érdekében differenciált, elmélyült részkutatásokat igényelt, ugyanakkor a szintézisre is törekedni kell az egyes események adekvát folyamatba ágyazása céljából. Válaszra váró kérdés pl., hogy e térség társadalmi miért nem tudtak olyan gyors modernizációs felzárkózást produkálni, mint az USA, a bismarcki Németország vagy Japán a Meidzsi reformok után. Kim szerint az eredendő elmaradottság, a kolonizáció, illetve újabban a neokolonializmus tette és teszi lehetetlenné a „kitörést”.

A kérdés irodalmában szükségképpen nagy szerepe van a történelmi érintkezések vizsgálatának. Figyelmet érdemlő, hogy Kelet és Nyugat között ilyen kapcsolatok a középkorból alig mutathatók ki, míg az ókorból számos példát tárt fel a kutatás. A középkori elszigeteltség után a gyarmatosítás (összefüggésben a kapitalista fejlődéssel) jelentette az érintkezések — igaz, sajátos — megélénykülését. Szerzőnk szerint érthetetlen, hogy a dogmatikailag sok rokonvonást mutató keresztény és mohamedán vallás annyira elszigetelt egymástól társadalmakat, eltérő civilizációk fejlődését segítette elő. A középkori kapcsolatnélküliséget azzal is magyarázhatónak véli, hogy nem funkcionáltak „ütköző”, közvetítő államok, mint az ókor végén Bizánc, amely kapcsolatot képezett Nyugat és Kelet között. A gyarmatosítás — mint történelmi érintkezés — kutatásában sajnálatosnak tartja, hogy a gazdasági-társadalmi, politikai és katonai aspektusokra koncentrálódik a szakemberek figyelme. Az érintkezők (gyarmatosító és leigázott) társadalomlélektani, erkölcsi, mentális, szellemi sajátosságainak feltárása is fontos feladat lenne, magának a régióknak, a Keletnek, mint olyannak az adekvát megismerése érdekében.

Utál Kim azokra a polémiákra, amelyek az elmúlt két évtizedben az ázsiai termelési módról, a keleti rabszolgatartásról, a tradicionális társadalomról folytak. Ezek során is az ókorra koncentrált a figyelem, miközben azt a kérdést kell megválaszolni, hogy egy egységes fejlődési folyamat különböző fokán álló társadalmak vagy civilizációk, vagy eltérő formációk érintkeztek (ütköztek) egymással a 16—18. században. Az ázsiai termelési mód különösségét hangsúlyozó szerzők megfeleledkeztek a társadalmi fejlődés egyetemességéről. Kiemelték — specifikumként — az állam gazdasági szerepét, a despotizmust, az uralkodó osztály sajátos funkcióját, szerveződését, a kisajátítási-kizsákmányolási formákat. Voltak kísérletek a keleti társadalmak „ázsiaiságának” és feudális jellegének szintézisére is (Barg, Nyepomnyin). Magán-, illetve

állami tulajdonon alapuló feudalizmust különítettek el, tehát a gyarmatosított keleti társadalmak feudális jellegét igyekeztek kimutatni. Akadtak kutatók, akik tagadták az „ázsiaiáság” létét, európai jellegű feudális viszonyokat tételeztek. Jogi fikciónak ítélték az állami földtulajdont, a magántulajdon, a piaci viszonyok, a városi polgárság létét hangsúlyozták. Azaz, a kapitalista fejlődés küszöbén álló társadalmakat torpantott meg, deformált az erőszakos gyarmatosítás, a Nyugattal való érintkezés.

Szerzőnk szerint ez az értelmezés, hasonlóan a másik vélethez, amely fejlődésképtelennek tekinti a keleti társadalmakat, tarthatatlan. A regionális és strukturális sajátosságok vitathatatlanok. Hajlík arra, hogy sajátos keleti feudalizmusról beszéljen (rendiség, városi polgárság nélkül), amely képes önmagában tökéletesedni, de önmagát meghaladó fejlődésre, új formációra váltásra nem. Legalábbis történelmileg erre nem adatott példa az európai gyarmatosítás miatt, illetve a tőkés világgazdaság kiépülése következtében, ami a keleti területeken sajátos fejlődést indukált, többbukládu, torlódott, duális szerkezeteket hozott létre.

Magáról a gyarmatosításról Kim szerint a szovjet történészek keveset publikáltak. A kérdés nemzetközi irodalmából a J. S. Furnivall angol kutató által elindított értelmezést említi, amelyik tárgyyszerűségével tűnik ki. Nem törekszik a kolonizáció apológiájára, de nem is háritja Ázsia elmaradottságáért a felelősséget az európaiakra. A vállalkozói tevékenység objektív velejárójának tekinti — az adott körülmények között — egyes területek elnéptelenedését, a megélhetési nehézségeket, az eladósodást, az agrárválságot, a helyi vállalkozások hiányát, a kézműipar elsorvadását, a nemzeti (!-M.) kultúrák hanyatlását. Tehát a gyarmati státusz „fejlődési” következményeit. Utal természetesen a gyarmatosítás historiográfiájának arra a vonulatára is, amely civilizatórikus küldetésként értékelte a kolonizációt.

A baloldali radikális, neomarxista szerzők (Nyugaton és az egykori gyarmati területeken) — helyenként egyoldalúan — a Nyugattal való érintkezést, a gyarmatosítást a fejlődés gátjaként értékelték, s kidolgozták a függő, gyarmati kapitalizmus koncepcióját. Velük szemben, mintegy a gyarmatosítás apológiájaként értelmezhetők a különböző modernizációs irányzatok képviselői. A szovjet szerzők vonatkozó kutatási eredményeiből egyrészt azt emeli ki, hogy már a kolonizáció előtt volt érintkezés Európa és Ázsia között, érvényesültek kölcsönhatások is — főként ha nem csupán gazdasági, politikai aspektusra szűkítjük a fogalmat. A gyarmatosítás nem két formáció egymás mellett élése, hanem egy sajátos struktúra kialakulásához vezetett. Láttatni kell a gyarmatosítás kettős következményét: a fejlődést stimuláló, ugyanakkor deformáló hatását.

A keleti országok forradalmi mozgalmainak vizsgálata a következő problémakör, amelynek igen gazdag a szovjet szakirodalma. A gyarmati lét adott fokán, a proletárforradalom egyetemes aktualitásával paralell bontakoztak ki a gyarmati felszabadító mozgalmak, s továbbfejlődésükre nagy hatással volt a II. világháború alatti ellenállási mozgalom. A politikai függetlenség kivívásával nem zárul le ez a folyamat, keresik a gazdasági, a kulturális önállóság megeremtésének útjait.

A nem kapitalista fejlődési alternatíva irodalmából a kínai és a mongol példát emeli ki Kim, s utal az algériai fejlődés ellentmondásos értékeléseire. Rámutat a fogalom formáció elméleti tisztázatlanságára, de csak általánosságban, s konkrét példáinál (pl. szovjet Közép-Ázsia) már nem törekszik a politikai faktor különleges szerepének hangsúlyozására, illetve a gazdasági-társadalmi, a szellemi-kulturális tényezők időtállóságának a kimutatására.

A cikk záró része a társadalmi tudattal foglalkozó igen gazdag irodalomról nyújt áttekintést. A vallási ideológiák kutatása áll a figyelem középpontjában. Egyes irányzatok társadalmi, politikai determináns szerepet tulajdonítanak pl. az iszlámnak, a buddhizmusnak. Kimutatható a világi, európai típusú nacionalizmus háttérbe szorulása, s a vallási alapú, tradicionális ideológiák felülkerekedése. A „harmadik utasság”-nak is nagy irodalma van, amely a volt gyarmati társadalmak tagolatlanságát, az államok osztályok felettségét, a nemzeti konszenzus tényét emeli ki sajátosságként.

(*Voproszi isztórii*, 1986. 2. szám 58—80. l.)

V. A. GYAKOV

A SZLÁV KÉRDÉS OROSZORSZÁGBAN 1861 UTÁN

A 19. sz. utolsó harmadában a jobbágyfelszabadítás és más reformok kibontakoztatták Oroszországban a kapitalizálódás, a polgári átalakulás folyamatát. Az orosz társadalmi-politikai gondolkodás kialakulásában és fejlődésében sajátosan jellemző szlavofil-zapadnyik polémia jelentősége csökkent. A szlavofil ideológia régi és új képviselői politikailag jobbra tolódtak, közeledtek a kormányhoz. Bázisukban új szint jelentettek a burzsoá elemek. A szláv kérdés azonban a megváltozott feltételek között is megtartotta aktualitását. Hozzájárult ehhez az oroszító politika a Lengyel Királyságban, a keleti válság az 1870-es évek második felében, Bulgária fejlődésének problémái az 1880-as évtizedben. Mutatta időszerűségét az 1867-es moszkvai szláv kongresszus, amelynek előkészítésében, munkájában aktív szerepet játszottak a szlavofil, a pánszláv eszme képviselői, akik a különböző szláv bizottságokban tevékenykedtek.

A legjelentősebb ilyen szervezet, a moszkvai 1858-ban alakult. Vezetésében a szlavofilizmus „klasszikusai” — I. Sz. Akszakov, Ju. F. Szamarin — komoly szerepet játszottak. Szentpétervárott 1868-ban, a szláv kongresszus után kezdte meg működését a szláv bizottság, s hasonló csoportosulások Kazányban, Kijevben, Odesszában és Tbilisziben is létrejöttek. Általában jó kapcsolataik voltak a kormányzat képviselőivel, soraikban több magas rangú hivatalnok is tevékenykedett. Segélyakciókat szerveztek a különböző szláv emigrációk számára, de elsősorban propagandamunkájuk volt jelentős. A szláv kongresszus előkészületei keretében — az oroszországi néprajzi kiállítás részeként — a szláv népek anyagát jelentős részben a bizottságok aktivistái gyűjtötték össze. Magán a kongresszuson több mint 80 nem oroszországi szláv személyiség vett részt. A legtöbben a csehek (28) és a szerbek (27) voltak. Utóbbiak részben a Monarchiából, részben a Fejedelemségből. De képviseltették magukat a horvátok, a galíciai ukránok, szlovákok, szlovének, szorbok és a bolgárok is. Magát a kongresszust nem taglalja szerzőnk, csupán hangsúlyozza, hogy az orosz résztvevők hazájuk küldetéséről szónokoltak a szláv népek kulturális felemelkedésében, politikai felszabadításában — a szlavofil eszmék alapján. V. I. Lamanszkij kultúrátörténész professzor pl. kifejtette, hogy a görög-szláv civilizációt elsősorban a római-germán hatás veszélyezteti, jobban, mint a török uralom. A szláv bizottságok tevékenysége a keleti válság idején kulminált. Diplomáciai megfontolások miatt a cári kormányzat kénytelen volt szűkíteni tevékenységi lehetőségeiket.

A szláv gondolat újrafogalmazóit, akik az 1870—1880-as években fejtették ki nézeteiket, Gyakov a szlavofilizmus epigonjainak nevezi. Fő jellemzőjüknek azt tekinti, hogy az eredeti eszmerendszer egy-egy eleméből építkeztek. Ebben a vonulatban alapvető jelentőségűnek tekinti N. Ju. Danyilevszkij „Oroszország és Európa” c. művét, amely 1869 után több kiadást is megért. A korszakban uralkodó pozitívizmus hatása alatt állt, a világfejlődést kultúrkörök harcaként értelmezte. Szerinte a szlávágnak Oroszország vezetésével, a porosz-germán és a Habsburg-uralom ellenére kell önmagát megvédeni és érvényesíteni. Követői és népszerűsítői közül szerzőnk K. N. Leontyevet és N. N. Sztrahovot említi, akik egyértelműen nacionalista, sőt rasszista ideológiává torzították a szláv eszmét. V. Sz. Szlovjov viszont a vallásos, misztikus elemeket túlozta el.

Kitér szerzőnk arra is, hogyan vélekedett kora szlavofil epigonjairól P. N. Miljukov történész — az orosz politikai liberalizmus későbbi vezető személyisége. Véleménye szerint a pozitív tartalmú nemzeti eszme eltorzítását érték el a nacionalista egoizmus és a vallásérkölcsi máz túlhangsúlyozásával. Miljukov viszonyulása a szlavofil ideológiához egyértelmű — elutasító — volt. Akadtak azonban, akik megkísérelték ötvözni az európai politikai eszméket (parlamentarizmus stb.) az orosz tradíciókkal. A. D. Gradovszkij kísérlete pl. szlavofil apológiába torkollott. A. N. Pipin viszont a szlavofilizmus kritikája alapján tett kísérletet. A szláv nemzeti megújulás természetes következményének tekintette a szláv eszméket, a szlavofil ideológiát, ami pozitív szerepet töltött be a szláv népek nemzeti öntudatának fejlődésében. Elmarasztalta viszont a vallásos, misztikus tendenciákat, amelyek elhomályosították a szláv nemzeti eszme igazi tartalmát. A szláv nemzeti eszme, a pánszlávizmus érvényesülésének három lehetséges változatát különböztette meg. Összefogni a szláv népeket Oroszország fősege alatt, Európával szemben. Lengyel vezetésű szláv összefogás

Oroszország ellenében — külső, nem szláv támogatással. Minden szláv nép egyesülése föderatív alapon. A szláv népek közötti politikai és vallási különbségek, ellentétek miatt egyik variáns sem tartotta realizálhatónak. Oroszország vezető szerepét szerinte semmiképp sem oroszosítással, hanem az ország kulturális felemelésével, politikai átalakításával lehetett volna biztosítani.

A cikk befejező részében Gyakov az orosz forradalmi mozgalom korabeli kiemelkedő képviselőinek felfogását tekinti át — a szláv kérdéssel kapcsolatban. Bakunyin, Herzen, Piszarjev, Tkacsov és Lavrov megállapításait idézi. Rámutat, hogy az anarchizmus apostolává lett Bakunyin számára másodlagos kérdés lett ugyan a nemzeti probléma, viszont azt is kimutatja, hogy a szláv kérdést a nemzetközi társadalmi felszabadító mozgalom keretében gondolta megoldani. Herzen sem tekintette már ebben az időszakban „baráti-ellenségnek” a szlavofileket. A társadalmi, politikai felszabadítástól várta a nemzeti felszabadulást, s Oroszország föderatív átalakítását sürgette. Tkacsov állásfoglalásaiból azt emeli ki, hogy a szocialista eszme érvényesülése nem anullálja a nemzetit, mint olyant. Az orosz narodnyikizmus leghatásosabb ideológusa, Lavrov is a nemzetközi összefogást hangsúlyozta, elítélte a túlzott szláv öntudatot. A raznocsinyec forradalmárok, a narodnyikok ezt az örökséget, Bakunyin, Herzen, Lavrov örökségét ápolták.

(*Voproszi isztorii, 1986. 1. szám 41—56. l.*)

M.

STUART M. BLUMIN

HIPOTÉZIS A KÖZÉPOSZTÁLY KIALAKULÁSÁRA A XIX. SZÁZADI AMERIKÁBAN KRITIKA ÉS JAVASLATOK

Az elmúlt években több olyan történelmi munka jelent meg az Egyesült Államokban, amely — az amerikai társadalom hagyományos „középosztály nemzet”-tel való azonosítása helyett — a középosztályt az ország történetében 19. századi új képződménynek tünteti fel. Burton Bledstein (*The Culture of Professionalism, 1976*) a kultúra 19. századi fejlődését tulajdonítja „a középosztály beérésének és önkifejeződésének”. Paul E. Johnson (*A Shopkeeper's Millenium, 1978*) — még merészebb megfogalmazásban — az új középosztályban egy, a saját erkölcsi szükségletei szerint elkülönülő csoportosulást lát. Paul Boyer (*Urban Masses and Moral Order in America 1820—1920, 1978*), ha mérsékeltbben is, de ugyanezt állítja: a középosztály egy évszázadig folytatta harcát, hogy elérje „a belső rend és összetartás nagyobb fokát”. E felfedezéssel egyidőben a történetírás a középosztály kutatására ösztönöz. Sürgetése már csak azért is indokolt, mert a 19. századot eddig mint a gazdagok és szegények végletes elkülönülésének időszakát mutatták be. A társadalom két szélsőséges osztályával már alaposan foglalkoztak, sokszor vizsgálták erkölcsi és ideológiai elkülönülésüket, definiálták, körülírták őket. A középosztályra — kialakulásának és fejlődésének megállapításán túl, ami többnyire más kutatási témák vonatkozásában, periférikusan merül fel — kutatások, definíciós kísérletek viszont nincsenek, vagy alig vannak.

Pedig a kutatásra vár annak eldöntése, hogy milyen szerepet játszott ez a középosztály a 19. századi Amerika történetében, de egyáltalán az is, hogy lényeges szereplője volt-e az adott időszak történetének vagy sem. Több történetírói irányzat is létezik, amely a középosztályt legszívesebben kihagyná a történeti múltból, vagy legalábbis a minimumra redukálná jelentőségét. Vannak, akik eleve lekcicsinylik az osztályokba sorolás jelentőségét, s az amerikai társadalomban található konfliktusokat — az osztályellentétek helyett — az etnikai és vallásos feszültségre vezetik vissza. Az amerikai marxisták ezzel szemben — a kapitalista társadalom két osztályba polarizálódott képének hangoztatása közben — lebecsülik a közbeeső rétegek szerepét. Ha foglalkoznak is a „középosztállyal”, azt vallják, hogy e réteg eltűnésre, a két szélsőséges osztályba való felszívódásra van ítélve. A szerző véleménye az, hogy az amerikai marxisták a gyakorlatot erőszakkal akarják elméletüknek alárendelni.

A 19. századi középosztály kutatása persze számos nehézségbe ütközik. Ez a réteg ugyanis nem

elkülönültségét hangsúlyozó, öntudatos osztályként lépett színre. A középosztály (vagy az ennek megfelelő jelölés) meglehetősen ritkán bukkan fel a forrásokban. A korabeli publicisztika a kétpólusú, gazdagokból és szegényekből álló népszerűség képét nyújtja. Ezt az ábrázolást azonban nem kell szó szerint venni, a kortársak célja az, hogy elhatárolják magukat ettől a szerkezettől, s egy olyan társadalomnak fogják a pártját, ahol a szélsőségek nem annyira kirívóak. S amikor a 19. század közepétől a középosztály megjelenik a leírásokban, a kifejezés használata sokáig nem jelenti, hogy definiálni is próbálnák a tartalmát.

Definíciót adni — a kutatások kezdetlegessége miatt — ma sem lehet. A szerző mindössze néhány olyan szempontot szeretne közreadni, amelyek alkalmasak lehetnek a középosztály tagjainak elkülönítésére a társadalom más rétegeitől. Ezek: az általuk végzett munka, valamint fogyasztásuk és lakóhelyük sajátosságai, továbbá egyesületeik formái és családszerkezetük.

A középosztály munkavégzésének sajátosságaira jó kiindulópont lehet a sztereotip „fehérgalléros” meghatározás, amely a nem-fizikai munkát különíti el. Arra azonban, hogy mit is jelent a „finomabb munka”, a „tisztább munkahely”, a történetírás csak mostanában kezd válaszolni. Az újabb kutatások igazolták számszerűen a 19. század második felében az adminisztratív munka felduzzadását a vállalatoknál (ez a század utolsó 30 évében kilencszeresére nőtt), az irodai munka specializálódását, a szakképzettség iránti igény növekedését. Hasonló folyamat ment végbe a kereskedelemben is: a nagykereskedelem bővülésétől a specializált, elegáns üzleteken át — amelyeket az áruk gazdag választéka s ügyes elhelyezése valóságos bemutatóteremmé tett —, a kisebb szakszövetekig, ahol szintén elengedhetetlen volt a megnyerő, jól öltözött, iskolázott eladó alkalmazása. (Az újfajta kereskedelemben ugyanis többé nem a gyártó vagy az importőr árulta áruját.) A 19. századi városban egyre több olyan új állás jött létre, amely elkülönült a termelő munkától. A források azonban mégsem tükrözik egyértelműen ezt a változást, felsorolásaikban az új kategóriák képviselői a hagyományos foglalkozások tagjai közé kerültek. A nem-fizikai munkát végzők rétege tehát ezek alapján nehezen különíthető el.

A középosztály elhatárolására adódó többi szempontot — a rájuk vonatkozó adatok kisebb száma miatt — a szerző is vázlatosabban tárgyalja. De még így is tetszetős elhatárolási alapot nyújthat a középosztály fogyasztásának, ill. ebből következően életszínvonalának alaposabb vizsgálata. Lakásuk — amely elválik az addig vele egybeépült műhelytől vagy üzlettől — tágasabbá, komfortosabbá válik, berendezése — sok székkel, ülőalkalmatossággal, asztallal — kényelmesebbé. Néhány városban kimutatható, hogy a középosztály a település meghatározott részébe költözött, saját képére formálva bizonyos városnegyedeket. Nagyobb esélyük volt az Amerikában oly népszerű társaságokba, egyesületekbe való bejutásra is, mint a munkásosztály tagjainak. Megváltozott családi szerkezetük is: kevesebb gyermeket vállaltak, az anya több gondot fordított az otthonra és a családra. Ezáltal intenzívebb lehetett mind az otthoni gyermeknevelés, mind a gyerekek iskoláztatása. A fiatalok házasodását csak saját egzisztenciájuk megalapozása után támogatták, hogy megkapaszkodhassanak a szülők társadalmi szintjén.

A szerző szempontjait hipotetikusként szánta. Hangoztatja ugyan, hogy csak együttesükben — s esetleg más szempontokkal kiegészítve — alkalmazhatóak, de még akkor is meg kell vizsgálni, hogy mennyiben vonatkoznak ugyanazokra a társadalmi csoportokra, mennyiben esnek egybe a különböző szempontok „középosztályának” határai. Eredményei azonban — még ha a kutatás nem is tud mindent igazolni feltételezéseiből — hozzájárulhatnak az újonnan feltárt középosztály alaposabb vizsgálatához.

(The American Historical Review, 1985/2. 299—338)

B. J.

MATTHEW BURROWS

**„MISSION CIVILISATRICE”: FRANCIA KULTÚRPOLITIKA A KÖZEL-KELETEN
(1860—1914)**

A Harmadik Köztársaság idején a francia gyarmatpolitika fő jelszava Franciaország civilizációs elhivatottsága, térítő küldetése volt: az európai civilizáció vezető országának elemi kötelessége a kultúra terjesztése az elmaradott népek között. A „kulturmisszió” szözlama az 1860-as években jelent meg az eladdig leplezetlenül politikai és gazdasági befolyásra törő francia gyarmatosítás fegyvertárában, éppen akkor, amikor politikai és gazdasági befolyása hanyatlóban volt. Paradox módon azonban Franciaország Európára és többé-kevésbé az egész világra kiterjedő óriási kulturális hatása (a francia forradalmi eszmék, Napóleon-kultusz, a modern Franciaország, a diplomácia hivatalos nyelve, a divat stb.) miatt a francia kormány ekkor érezte a legkevésbé szükségét annak, hogy erőteljes kultúrpolitikai manőverezésbe kezdjen a gyarmati országokban.

A Közel-Keleten azonban ugyancsak a kulcsfontosságú 1860-as évekre alakul ki és érik be a francia kultúrpolitika, ám nem a kormány, hanem a különböző egyházi és magánszervezetek tevékenysége folytán. Ennek eredményeképp 1914-re több mint 100 ezer diák végezte tanulmányait 500-nál több francia iskolában: az Oszmán Birodalomban az idegen iskolákban tanultak 40, az összes iskolát végzeteknek pedig 10%-a járt francia oktatási intézménybe. A Közel-Keleten a francia volt a legnépszerűbb nyelv, a török miniszterek jó része a francia nyelvű fordítási irodákban (tercüme odasi) kezdte pályafutását; az Osmanische Lloyd című német újság pedig — hogy többen vegyék a lapot — kénytelen volt cikkeinek több mint kétharmadát francia nyelven írni. Holott 1860 előtt kereskedelmi, politikai és kulturális téren egyaránt a franciák csak a harmadik helyet foglalták el az olaszok és görögök után.

1840 után a francia politikai és gazdasági befolyás meggyengült a Közel-Keleten, miután Franciaország egész Európával szemben egyedül támogatta Muhammed Ali függetlenségi mozgalmát, és a háborúban alulmaradt: Anglia szerezte meg a Török Birodalom legfontosabb stratégiai övezeteit. A francia magánszervezetek érdeklődése azonban éppen ekkor fordult a Közel-Kelet, mint lehetséges terjeszkedési terület felé. Különösen két laikus alapítású, de vallási jellegű intézmény tüntette ki magát: a katolikus Propagation de la Foi, illetve a helyébe lépő Oeuvres des Écoles de l’Orient, és a zsidó Alliance Israélite Universelle.

A Franciaországból kiinduló katolikus reneszánsz gyökerei a francia belpolitikai életbe nyúlnak, ahol is a legfontosabb napirendi kérdés az állam és egyház viszonya volt. Különleges vallásos légkör alakult ki — ez volt a katolikus újjászületés egyik legfontosabb alkotórésze. Az 1848-as forradalom után a burzsoázia szívesebben prédikált vallásról, mint forradalomról; belső missziókra is sor került. Az állami iskolák kis száma miatt pedig az ifjúság nagy része a katolikus iskolákban nevelkedett. A középkori hagyományok is („gesta Dei per Francos”) csak táplálták a „legkeresztényibb” ország, az „Egyház legidősebb leánya” missziós elhivatottságába vetett hitét.

Az 1822-ben alapított Propagation de la Foi (Hittérítés) szolgált modellként a későbbiek során szerepét átvéő Oeuvres des Écoles de l’Orient-nak, amely 1858-ban jött létre, „az együttérésnek abban a hullámában, mely a francia katonákat kísérte a Krim-félszigetre”. Az Oeuvres független, nacionalista szervezet volt, középkori eredetű szlogenekkel legfőbb céljaként a nevelés segítségével történő térítést nevezve meg.

A másik jelentős magánszervezet az 1860 elején alapított Alliance Israélite Universelle. A zsidók részvételét a francia kulturmisszióban szintén a francia belpolitikai helyzet magyarázza. Az AIU létrehozásához Franciaországban az a pénzügyi és kulturális felvirágzás segítette a zsidókat, melyet a Második Császárság korában éltek. A szervezet tagjai köztársaságpártiak voltak, és a francia kultúrához való ragaszkodásukkal fejezték ki 1789 eszméihez való hűségüket. Franciaország biztosított elsőként politikai jogokat a zsidók számára; a lelkiismereti szabadság és a legnemesebb értelemben vett liberalizmus hazája volt.

Az AIU kettős feladatot töltött be: a Közel-Keleten a francia nyelv és oktatási módszerek, azaz a

francia szellem terjesztője volt, ezzel viszont Franciaországon belül szimpátiára tarthatott igényt, és hozzájárulhatott a zsidók teljes emancipációjához. Az a tény, hogy a bajor származású Maurice de Hirsch báró éppen az AIU támogatására fordította vagyonát, mutatja a francia kultúrmisszió jelentőségét a zsidóság számára a 19. század közepén. A báró egy fél évszázaddal később valószínűleg a bagdadi vasút építésébe fektette volna tőkét, és nem viselte volna annyira szíven, hogy ottani alkalmazottai francia nevelésben részesültek-e vagy sem.

A hivatalos francia kultúrpolitika sokat köszönhet ezeknek a magánszervezeteknek — melyek jellegükből következően sokkal kevésbé frankofilek is lehettek volna. A francia kormány ugyanis hivatalosan továbbra sem jelent meg kultúrmissziós tervekkel a Közel-Keleten, 1870 után pedig fő kérdéssé a revans ügye vált, azaz hogy Franciaország visszanyerje az őt megillető vezető szerepet Európában, és emellett még maga a gyarmatosítás ügye is eltörpült. A francia civilizáció terjesztésében az elsődleges szerepet a nyelv töltötte be. Jobb- és baloldal (Galliéni, Lyautey, Faidherbe és Jaurès) egy dologban egyetértett, mégpedig a francia nyelv felsőbbrendű voltában. Ennek a szellemnek a jegyében hozták létre 1883-ban az Alliance Française-t is. A nyelv tisztaságának megőrzésére azonban csak kevés gondot fordítottak, így a Közel-Keleten egy rendkívül leegyszerűsített, kereskedelmi-vallási nyelv terjedt el. A kultuszminisztérium, amely Franciaországon belül bürokratizálta és centralizálta az oktatásügyet, és szellemét erősen kordában tartotta, a Közel-Keleten semmiféle ellenőrzést nem gyakorolt a francia iskolák felett, a tananyagról nem is beszélve — mindegy volt, hogy mit tanítanak, csak franciául tanítsák.

A Közel-Keleten tehát a francia kultúra terjesztésének ügye magánszervezetek kezében volt, olyan intézményekében, melyeket a francia politikai spektrum két végétén elhelyezkedő katolikusok, illetve zsidók hoztak létre, gyökeresen eltérő patriotizmusukat a francia kultúra felsőbbségébe vetett hitükkel palástolva. (A sors különös iróniaként a korszak legfontosabb politikai ereje, a republikánus párt egyáltalán nem képviseltette magát ebben a mozgalomban, leszámítva az AIU köztársasági érzelmű tagjait.) A francia belpolitikában magukat fenyegetettnek érzett katolikusok és zsidók viszont éppen a Közel-Keleten találtak lehetőséget a kibontakozásra, s ez a tevékenységük egyszersmind pozitív visszhangra lehetett magán az anyaországon belül.

A közel-keleti francia kultúrmisszió története — egy mindeddig sajnálatosan kiaknázatlan téma — bonyolultsága folytán rendkívül alkalmas összetett történeti elemzésre, egyfajta totális megközelítésre — és még alapos feldolgozásra vár.

(*The Historical Journal*, 1986 március 109—136. old.)

S. M.

MACIEJ KOŹMIŃSKI

NEMZETI TUDAT ÉS KONVENCIÓK A MAGYAR—SZLOVÁK HATÁRVIDÉKEN AZ I. VILÁGHÁBORÚ UTÁN

A nemzeti tudat formálódásának és változásának bonyolult folyamatában Közép-Kelet-Európában fontos szerepet játszott az I. világháború, majd — azt követően — az új államalakulatok létrejötte és a kb. 6000 kilométernyi új államhatárok megvonása. Annak ellenére, hogy mind a történészek, mind a politikusok ismételtelen utalnak e változások következményeire, mégiscsak nagy általánosságban, az ún. nemzetállam szintjén ismerjük őket. Kevésbé ismert — valóban nehezebben megismerhető — a „határterületek” lakosságának nemzeti tudata, akár földrajzi értelemben, akár az új rend által polarizációra ítélt közösségek perifériáinak értelmezésében használjuk is a „határterület” kifejezést. Pedig enélkül a nemzeti tudat alakulására vonatkozó megállapítások jórészt leegyszerűsített — s így gyakran hamis — ítéletekké válnak.

Amikor a szerző a források alapján próbált visszanyúlni a nemzeti tudat ilyen vizsgálatához, a

lehetséges kutatási változatoknak csak egyikét választotta. Rövid időszakra kivetítve vizsgálta, hogy hogyan igyekezett a magyar és a cseh politika a világháború lezárását követő időszakban az új országhatár közelében lakókat befolyásolni, hogyan igyekezett e két állam a maga igényeit igazolni, hogyan félemlítették meg a másik nép határait közé került tagjait. A cikk anyagát a Magyar Országos Levéltár és a Központi Szlovák Állami Levéltár szolgáltatta olyan alsóbb szintű hivatalok iratai révén, amelyek a hagyományos nemzetközi kapcsolatok kutatásában legfeljebb másodrendűek lehetnek volna. Az egyes intézkedések s a reájuk következő reagálások a nacionalista viselkedés geneziséhez szolgáltathatnak jó hátteret.

A Kelet-Európában az I. világháború után kialakuló új államok létrehozói szerint kiérdemelték a nemzet-állam elnevezést. Pedig a valóságban az eddig zömében emigrációban élő politikusok nemzet-államukat döntően mesterséges szabályozókkal akarták megteremteni. Úgy tűnt, mintha a hagyományos „cujus regio, ejus religio” elv utótagját az „ejus natio”-val kívánták volna helyettesíteni. Legalábbis az eddigi többségi, de most kisebbségbe szorult nemzetiségek sorsa ezt látszik igazolni. Bár kétségtelen, hogy a szlovákság többsége legkésőbb az 1848/49-i európai forradalmak idejétől terhesnek érezte magára a magyar állam kötöttségeit, a szerző szerint ez mégsem jelenti azt, hogy egyértelműen a világháború alatt az emigránsok által többször is deklarált csehszlovák egység mellé álltak volna. Az évszázados határokat megváltoztató trianoni békekötés után az új csehszlovák politikában a magyarok által preferált Szent István-i állameszmény helyére a 9. századi nagymorva birodalom népszerűsítése lépett. Egyre erősebben hangoztatták a zárt, mind nyelvében, mind kultúrájában egységes nemzetállam kiépítésének fontosságát. Pedig a trianoni határtól délre jó 100 ezer szlovák maradt, attól északra pedig (a szlovák és magyar értékelés eltérő adatai szerint) 600 ezer — 1 millió magyar. A szlovákiai magyarok 8%-a kb. 400 km-re széthúzva 10—40 km mélyen a közvetlen határvonalon élt. A határ elvágtá őket azonos nemzeti tudatot valló anyanemzetüktől.

A szerző elismeri, hogy a nemzetiségi helyzetről készült statisztikai kimutatások gyakran tendenciózusak, félrevezetőek. A csehszlovák (és részben a lengyel) történésírók közül is többen vádolják az I. világháború előtti magyar összeírásokat, hogy az akkori magyarosító politika szolgálatában meghamisították volna a valóságot. A szerző azonban úgy véli, hogy az 1900-as és 1910-es népszámlálások adatait kellő alapossgal állították össze, s nem állították a politika szolgálatába. Nem mondható el ez az első csehszlovák összeírásokról. A gyakorlatban már 1919-ben meginduló mozgalom, hogy a korábban állítólag elmagyarosított állampolgárokat „reszlovakizálják”, mind az 1919-i és 1921-i, mind az 1930-i népszámlálások adataira rányomta bélyegét. Összeírók csak szlovákok és csehek lehettek, a magyarokat nem tartották megbízhatónak. A levéltárak képtelen adatokkal szolgálnak: olyan családban, ahol az apa szlováknak, az anya németnek vallotta magát, a szülők a gyerekeiket magyarnak mondták. (Magyarázat: az apa félt bevallani magyarságát, míg úgy érezte, gyermekeit nem érheti hátrány, ha róluk az igazságot állítja.) Erős nyomás érte a ruténeket, akiket „keleti szlovák” voltaként kívántak meggyőzni. (A hivatalos ideológia szerint csak a magyar uralom távolította el őket testvéreiktől.) A zsidókat — akiket a magyar népszámlálások nem tekintettek külön nemzetiségnek — most külön kategóriának kezelték. Így aligha csodálkozhatunk azon, hogy a két első csehszlovák népszámlálás (1919, 1921) adatai erősen megfogyott magyarságot találtak az új államban, az azonban még inkább sokatmondó, hogy a 10 év múlva készített új összeírás (1930) a magyarok olyan további drasztikus csökkenését regisztrálta (18%-al), amilyent a dualista Magyarország esetében elképzelni sem lehetett volna. Csehszlovákiában, Kelet-Közép-Európa „demokratikus menedékében” egy 1923-i törvény alapján börtönnel sújtották a „cseh-ellenesnek” minősített magyar dalok éneklőit, nemcsak a „trianoni diktátum”, a „cseh megszállók” és a „tót”, de még a „Felvidék” kifejezés használatát is tiltották, a cenzúra gondosan ügyelt a Magyarországról származó könyvek, folyóiratok, később filmek bevitelére, s (a lengyel szerző számára néha érthetetlen okból) esetenként megakadályozta forgalmazásukat. Feltűnő volt a zsidóktól való félelem: asszimiláltságuk miatt gyakran vádolták őket magyar ügynökséggel. (S a tiltott dalok vagy tiltott kifejezések miatt elítéltek között a szerző több zsidót is talált.) A „nemzeti tudat” átformálására tett kísérletek e korban természetesen inkább ellenérzést váltottak ki, mint eredményt.

De illuzórikusnak bizonyultak az új határtól délre, Magyarországon kibontakozott törekvések is. Az öszirózsás forradalom vezetői még az önrendelkezés wilsoni elveiben reménykedtek, a Tanácsköztársaság a

világforradalomtól remélte, hogy véget vet minden nacionalista izgatásnak. Az ellenforradalmi rendszer úgy vélte, hogy belső megszilárdulásával kiérdemelheti a status quo megváltoztatását. Megalakultak az „elszakított” mag/arsággal szimpatizáló egyesületek, szemmel tartanak minden olyan csehszlovákiai szervezeti és személyi változást, amelyet a magyarok számára károsnak ítélnék. Eközben pedig Csehszlovákiát kommunisták bujtatásával s az orosz bolsevizmust támogató pánszlávizmussal vádolják.

Érdekes, hogy a szlovákokat mind Budapesten, mind Prágában inkább a változások tárgyának tekintették s nem cselekvő alanyának, s ennek megfelelően igyekeztek megnyerni őket. Prágában az egységes „csehszlovák nemzet” létét hangoztatták, a szlovákok külön érzéseit nem vették figyelembe. (Pedig a cseh hadsereg és a hivatalnokok megjelenése számos súrlódáshoz vezetett a szlovákokkal is.) Budapesten úgy gondolták, hogy a szlovákoknak nyújtandó autonómiával vissza lehetne csalogatni őket a „történelmi hazába”. 1920-ban, a trianoni békekötés évében mindkét oldalon tetőpontra értek a nacionalizmus hullámai. Szlovák oldalon azt erősítették, hogy a magyar hadsereg támadásra készül. A magyar propaganda a szlovákiai népesség elégedetlenségét hangoztatta. Feljegyezték a diszkriminációkat, a kitelepítéseket, a magyar nyelv kitiltását a bírósági eljárásokról, a losonci Kossuth-emlékmű lerombolását.

A határ kijekölése, a határkövek felállítása végül tehát könnyebbnek bizonyult, mint a következmények felmérése. A magyar kormány a két világháború között nem hagyott fel törekvéseivel, hogy elérje a határmódosítást. Erőfeszítései közben — mivel az 1914 előtti határokhöz ragaszkodott — képtelen volt elismerni a nemzeti fejlődés történelmi realitásait. De aligha tekinthetjük realisabbnak azokat a prágai célkitűzéseket, amelyek a nemzetállamok létét egyetlen nemzet elismerésétől tették függővé, amit csak a szlovákok és magyarok ellen bevezetett primitív eszközökkel érhetek volna el. — A nemzetiségi politikát a maga nyersségében, a diplomácia megszüpítése nélkül feltáró helyi adatok egy konkrét történelmi időpontban jól szolgálhatják a nemzetiségi viszonyokról alkotott kép felülvizsgálatát, de általában az összehasonlító vizsgálatot is.

(*Acta Poloniae Historica* 50. köt. 1984. 157—198.)

B. J.

JU. SZ. LURJE

A BIZONYÍTÁS MÓDJAI A FORRÁSELEMZÉS SORÁN

A cikk alcíme közelebbről is meghatározza a témát. A régi orosz történelemre vonatkozó források elemzésére építi mondanivalóját a szerző. A forráskutatás jelentőségének hangsúlyozása mellett a történeti források többretegű jellegét emeli ki. Közvetlen és közvetett bizonyító tartalmat különít el. V. O. Kljucsevszkij, M. Bloch és mások megállapításait idézi arról, hogy annak is jelentősége van, amiről nem beszél egy forrás, amit elhallgattak készítői. Ennek kapcsán azt a kutatói szemléletet sem fogadja el, amely eltúlozza a források bizonyító értékének relativitását, túlhangsúlyozza a történeírói kreativitást. Másrészt a közvetett mondanivaló feltárására koncentrálva az elsődleges jelentés, a forrás tulajdonképpeni tárgya gyakran háttérbe szorul. Cikkbe vezető részének lezárásaként a forráselemzés sokoldalúságára, komplex jellegére hívja fel a figyelmet Lurje, ami szerinte növeli a forrásfeldolgozás hatékonyságát, a történeti források bizonyító erejét.

A cikk tárgyát képező források közül elsőként azokat említi, amelyek a 15—16. századi oroszországi eretnekmozgalomra vonatkoznak. Rámutat, hogy többségük az eretnekeket üldöző egyházi intézményekben keletkezett. Ezért bár hasznosíthatók az eretnekek nézeteinek, cselekedeteinek, sorsának feltárásához, de egyoldalú tendenciózusság jellemzi a fennmaradt leírásokat, körültekintő forráskritikára van szükség feldolgozásuk során. Sokat mondanak ugyanakkor ezek a források készítőikről. Ideológiájukról, az inkvizíció intézményi felépítéséről, módszereiről stb. Ezek az eseménnyel szinte egyidejűleg keletkezett forrástípust képviselik. Más, bonyolultabb feltárási eljárást igényelnek a később keletkezett elbeszélések, leírások, mondák.

Például a 16. sz. végén készített „Kazanyi történet” azon rétegei, amelyek a 15. századi eseményekre, konkrétan III. Iván cár és a tatárok kapcsolatára vonatkoznak. Lurje szerint pl. a 19. századi nagy orosz történész, Szolovjov túlbecsülte ennek a forrásnak a bizonyító értékét. Többet foglalkozik szerzőnk a „Monda Mamaj vérfürdőjéről” c. elbeszéléssel, amely az 1380-as kulikovói csata körülményeinek, történetének egyik fontos forrása. A szovjet történészek már az 1950-es évek derekán rámutattak a monda pontatlanságaira. M. N. Tyihomirov pl. úgy értékelt, hogy egy többrétegű kompiláció a mű, és Szerpuhov herceg sugallatára készült, ezért is becsüli alá Dimitrij Donszkij szerepét, gyávának tüntetve fel a moszkvai fejedelmet. L. A. Dmitrijev azt mutatta ki, hogy több változata van a mondának.

A legújabb vonatkozó szovjet kutatási eredmények közül V. A. Kucskin megállapításaira utal cikkünk szerzője. Szerepelnek pl. a 1. sz. végi eseményeket leíró mondában az Andomszkij hercegek, holott ez a család az 1420-as években tűnt fel. Vagy pl. a Vlagyimirszkij székesegyházat olyan értelemben említi a vizsgált forrás, amilyen csak 1453, Konstantinápoly eleste után vált megalapozottá. Ugyancsak a keletkezési idő pontosítását, a monda forrásértékének reális behatárolását segíti elő az a körülmény, hogy Kucskin kimutatta: a moszkvai Kreml évszázaddal később épült részeit is emlegeti a „Mamaj vérfürdőjéről” szóló elbeszélés.

A forrásokhoz való másik típusú kutatói viszonyulást azzal jellemzi röviden Lurje, hogy „miért is ne lenne hiteles?”. Egy, a jogi gyakorlatból vett analógia felhasználásával füzi tovább mondanivalóját. Nevezetesen, amíg nem bizonyított a vádlott bűnössége, addig nem hozható ítélet. Tehát amíg egy forrásról nem bizonyosodik be illetéklessnessége, addig mérvadónak lehet tekinteni. Hasonlatát azzal finomítja, hogy a történeti források feldolgozása során a forrás nem peres fél, legfeljebb tanú. Ennek megfelelően hitelességét kell vizsgálni, tisztázni keletkezési körülményeit, szerzőjének kilétét, helyzetét, feltételezett szándékait. Példaként ezúttal Afanaszj Nyikityin tverji kereskedő „Utazás három tengeren” c. munkáját említi, mint a 15. századi indiai viszonyok megismerésének egyik forrását. Rámutat pl. a szultáni hadak létszámának túlbecsülésére, mint kritikával kezelendő adatra. Ugyanakkor úgy véli, hogy az orosz kereskedő feltehetően tárgyyszerűen rögzítette az általa kapott információkat, legfeljebb forrásait nem kontrollálta megfelelően. Hasonlóan értékeli szerzőnk Avvakum protopópa „Önéletrajz” c. művének forrásértékét. A Nyikon patriarcha által üldözöttek túlzottan nagy számát emelve ki.

Ilyen esetekben összehasonlító kritikai elemzésre van szükség, s ennek alapján kell értékelnit az adott forrás bizonyító értékét.

(*Voproszi isztorii, 1985. 5. szám 61—68. l.*)

M.

V. I. RAZIN,—JE. JU. EKONOMOVA

A „TÖRTÉNELMI KORSZAK” FOGALMÁNAK KÉRDÉSÉHEZ

A gazdasági-társadalmi formációk és az ún. történelmi korszakok összefüggéseiről több mint két évtizede folyik polémia a szovjet szakemberek között. A kérdés jelentőségét — a használt fogalmak tisztázottságát, egyértelműségét — a történelmi folyamatok periodizálása, illetve az egyes események folyamatba ágyazása szempontjából hangsúlyozzák a szerzők. Előrebocsátják, hogy a polgári történetírásban a történeti korszak fogalmát illetően nincs egyértelműség, ami esetenként a tudományosság érvényesülését is megnehezíti. A történelem marxista, materialista értelmezése a történeti korszakokat a gazdasági-társadalmi formációk függvényében látta. Ennek megfelelően társadalmi természetének, lényegi specifikumainak feltárására koncentrált.

A történeti korszakok eszerint átfedhetnek egy formációt, lehetnek azon belüli periódusok, illetve két formáció közötti átmenetet jelölhetnek. Különösen ez utóbbiakat tartják jelentősnek a szerzők. Bonyolultságuk miatt, mert vizsgálatuk során disztingválni kell a két formáció elemei között, fel kell tárni

összefüggéseiket, a korszak szempontjából jellegadó komponenseiket, s így meghatározni „a” korszakot. További nehézségeket okozó körülmény, hogy a formációk általános, egyetemes érvényű folyamatok, amelyek egy-egy adott társadalom, régió fejlődési sajátosságait szintetizálják. A fejlődés egyenlőtlen jellege következtében az egyes országok, régiók fejlődésében időbeli aszinkronitások jöttek létre. Példaként azt említi a szerzők, hogy a polgári demokratikus forradalmak kora Nyugat-Európában 1789—1871 közöttre tehető, míg Kelet-Európában és Ázsiában 1905 után bontakozott ki. Mivel a történelmi folyamatok között vertikális és horizontális érintkezések, kapcsolódások egyaránt funkcionálnak, így adott társadalom vagy régió jellemzése az átmeneti korszakokban a torlódottság következtében különösen bonyolult feladat.

Minden esetben a társadalmi osztályok érdek- és erőviszonyának feltárása a döntő, a gazdasági folyamatok elemzésére támaszkodva. Illusztrációként a szerzők a feudális kori Oroszország történetének periodizációjával kapcsolatos felfogásokat idézik. A termelés fejlődése függvényében, az osztályharc alakulása szerint vagy az államforma változásai alapján célszerű-e korszakolni a középkori orosz történelmet? V. T. Pasuto és L. V. Cserepnin álláspontját osztják a szerzők, akik a gazdasági és a társadalmi mozgás összefüggése alapján különítették el periódusokat.

A feladat bonyolultságához az is hozzájárul, hogy a konkrét társadalmi valóságban nem csupán „korszak specifikus” jelenségek funkcionálnak. Ugyanakkor a „rendszer idegen” elemek sem véletlenszerűek. Törvényszerűen színesítik az adott korszakot. Pl. attól függően, hogy a formáció kialakulási, érett vagy hanyatló periódusáról van szó. Természetesen ezen a téren is óvnak a szerzők a sematizmustól, ami a formációk, azok fejlődési szakaszai, illetve a regionálisan differenciált, egymással kölcsönhatásban álló történelmi korszakok egybeomlásából adódhat. Befejezésül kifejtik, hogy a formáció történetfilozófiai, absztrakt kategória, amely a történelmi folyamatok fő, lényegi vonulatának feltárását biztosítja. A történelmi korszak kevésbé elvont, a társadalmi létszférák sokszínűségét ötvözi — a formációkba illeszkedve.

(Voproszi isztorii, 1985. 10. szám 69—80. l.)

M.

A folyóiratszemlét összeállították: ifj. Barta János (B. J.), Erdődy Gábor (E. G.), Menyhárt Lajos (M.) és Sági Marianne (S. M.)

A kiadásért felelős az Akadémiai Kiadó és Nyomda Vállalat főigazgatója

Műszaki szerkesztő: Sándor István

A szedést a Neotyp készítette

Terjedelem: 23.80 (A/5 ív)

87.16548 Akadémiai Kiadó és Nyomda Vállalat, Budapest — Felelős vezető: Hazai György

СОДЕРЖАНИЕ

СТАТЬИ — *Жигмонд Пал Пах*: От Мохача до освобождения Буды (Международный фон исторического пути Венгрии) — *Енё Берлась*: Павао Риттер-Витезович, отец иллиризма. Венгеро-хорватские отношения в конце 17-го, в начале 18-го вв. — *Жолт Трочани*: Первая абсолютистская налоговая система в Трансильвании — *Густав Хекенаст*: Производство железа в Венгрии при Иосифе II-ом — ДИСКУССИЯ — *Лайош Хайду*: О недостатках и требованиях отечественных исследований в области истории права — ОБЗОР — *Янош Дьёзё Сабо*: Заметки к четвёртому изданию Венгерской биографической энциклопедии — ОТЧЕТ — *Миклош Штир*: Международный культурный симпозиум „Mogersdorf” (Целе, 30. июня — 4. июля 1986-го года) — ИСТОРИЧЕСКАЯ ЛИТЕРАТУРА — ОБЗОР ЖУРНАЛОВ

CONTENTS

STUDIES — *P. Zs. Pach*: From Mohács up to the Reconquest of Buda (The International Backround of Hungary's Historical Route) — *J. Berlász*: Pavao Ritter-Vitezovic the Father of Illirism. Hungarian-Croatian Relation at the Turn of the 17th—18th Centuries — *Zs. Trócsányi*: The First Absolutistic Tax-System in Transylvania — *G. Heckenast*: The Iron Production of Hungary at the Age of Joseph II. — DISCUSSION — On the Deficiencies of the Hungarian Research on Legal History — OBSERVER — *Gy. J. Szabó*: Comments on the Fourth Edition of the Hungarian Biographical Lexikon — REPORT International Conference on Cultural History “Mogersdorf” (Celje, 30. june—4. july 1986) — HISTORICAL LITERATURE — REVIEW OF REVIEWS

INHALTSVERZEICHNIS

STUDIEN — *Zsigmond Pál Pach*: Von Mohács bis zur Rückeroberung von Buda (Der internationale Hintergrund des historischen Weges von Ungarn) — *Jenő Berlász*: Pavao Ritter-Vitezović der Vater des Illyrismus. Die ungarisch-kroatische Beziehung um die Wende des 17—18. Jahrhunderts — *Zsolt Trócsányi*: Das erste absolutistische Steuersystem in Siebenbürgen — *Gusztáv Heckenast*: Die Eisenproduktion Ungarns im Zeitalter Josephs II. — DISKUSSION — *Lajos Hajdu*: Über die Mangelhaftigkeiten und Anforderungen der heimischen rechtshistorischen Forschungsarbeit — BEOBACHTER — *János Győző Szabó*: Bemerkungen über die vierte Auflage des Ungarischen Biographischen Lexikons — BERICHT — *Miklós Stier*: „Mogersdorf” Internationale Kulturhistorische Symposion (Celje, 30. Juni—4. Juli 1986.) — GESCHICHTSLITERATUR — ZEITSCHRIFTENSCHAU

TABLE DES MATIÈRES

ETUDES — *P. Pach Zsigmond*: De Mohács jusqu'à la reprise de Buda (Fond international du chemin historique de la Hongrie) — *J. Berlász*: Pavao Ritter-Vitezović, père de l'illyrisme. Relation hungaro-croate au tournant du 17—18e siècle. — *Zs. Trócsányi*: Le premier système absolutiste d'imposition en Transylvanie — *G. Heckenast*: La production de fer en Hongrie au temps de Joseph II — DÉBAT — *L. Hajdu*: Sur l'insuffisance et l'exigence de la recherche dans le domaine de l'histoire juridique en Hongrie — OBSERVATEUR — *J. Gy. Szabó*: Remarques sur la quatrième édition de l'Encyclopédie Hongroise de Biographie — COMPTE RENDU — *M. Stier*: „Mogersdorf”, Colloque international d'histoire de la civilisation. (Celje, du 30 juin au 4 juillet 1986). — LITTÉRATURE HISTORIQUE — REVUE DES PÉRIODIQUES

Terjeszti a Magyar Posta

Előfizethető bármely hírlapkézbesítő postahivatalnál, a Posta hírlapüzleteiben és a Hírlapelőfizetési és Lapellátási Irodánál (HELIR) 1900 Budapest V., József nádor tér 1., közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a HELIR 215-96 162 pénzforgalmi jelzőszámra. Előfizethető és példányonként megvásárolható az *Akadémiai Kiadónál* (1363 Budapest, Alkotmány utca 21., tel.: 111-010) és az *Akadémiai Kiadó Stúdium* (1368 Budapest, Váci utca 22., tel.: 185-881) és *Magiszter* (1052 Budapest, Városház utca 1., tel.: 382-440) könyvesboltjaiban.

Előfizetési díj egy évre: 210,— Ft,

Egy szám ára: 35,— Ft,

Külföldön terjeszti a KULTURA Külkereskedelmi Vállalat

(H-1389 Budapest, Pf. 149).

Tájékoztató

Folyóiratunk szerzőinek figyelmét az alábbiakra hívjuk fel:

1. A kéziratot két példányban kérjük a szerkesztőséghez eljuttatni, mellékelve — új szerző esetében — egy külön lapon a szerző nevét, lakcímét, esetleg telefonszámát, munkahelyét, beosztását és tudományos fokozatát.

2. A szerkesztőség optimális terjedelműnek a 2,5—3,5 íves kéziratokat tekinti — a jegyzetapparátussal együtt. Négy ívet meghaladó tanulmányokat technikai okok miatt nehezen tudunk közölni. (Egy ív: 22 géppel írt oldal, amelyen az oldalak 60 n-es 30 sorból állnak.)

3. A kéziratok jobb kezelhetősége érdekében kérjük, hogy a másolatot is az első példánnyal azonos — nem másoló — papírra gépeljék, normál, nem gyöngybetűs — írógéppel. Az esetleges javításokat a második példányra is kérjük rávezetni.

4. A kiemeléseket a szerző egyszer húzza alá, a kézirat lapjait folyamatosan és arab számokkal számozza, a jegyzeteket a kézirat végére helyezze.

5. Idegen nyelvű forrásokból idézeteket általában magyarra fordítva kérjük, s csak olyan kivételekben az eredeti nyelven is, amikor annak értelmezése problematikus lehet.

6. A jegyzetapparátusban a jegyzetszámozás folyamatosan és arab számokkal történjék. A hivatkozott mű szerzőjének nevét egyszerű aláhúzással emelje ki a kézirat szerzője és pontosan tüntesse fel a levéltári, kéziratári és bibliográfiai adatokat.

7. Folyóiratunk az évszázadokat arab és nem római számokkal jelöli. (Az idézetek, tanulmány- és könyvek kivételével.)

8. Recenziók esetében a cím mellett adjuk meg a pontos bibliográfiai adatokat és idegen nyelvű kiadványok esetén a cím magyar fordítását is. Külföldi folyóiratban megjelent cikk ismertetése esetében a címet csak magyarul kérjük; a folyóirat bibliográfiai adatait az ismertetés végén, zárójelben adja meg a szerző.

9. A szerző a számozott és címmel ellátott ábrákat, táblázatokat külön borítékban csatolja a kézirathoz, feltüntetve minden ábra és táblázat hátlapján a nevét és a kézirat címét, a kéziratban pedig a táblázatok és ábrák helyét.

10. A szerzőknek tiszteletdíjuk terhére — ha ezt a korrektúra javításával egyidejűleg kéri — különlenyomatot készítettünk.

